УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Пр 205/51

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА

ДМИТРА ЙВАНОВИЧА БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ
ТА П'ЯДЕСЯТИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

ЮБІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ:
акад. В. І. ЛИПСЬКИЙ—Президент Академії
акад. С. О. ЄФРЕМОВ—Віце-Президент
акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ—Неодмінний Секретар
Секретар Комітету—М. З. ЛЕВЧЕНКО
(Завідатель Видавництва)

У КИЇВІ—1927

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК,
№ 51

Пр 205/51

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА ДМИТРА ЙВАНОВИЧА

БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА П'ЯДЕСЯТИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

Юбілейний Комітет:
Акад. В. І. Липський — Президент Академії
Акад. С. О. Єфремов — Віце-президент
Акад. А. Е. Кримський — Неодмінний Секретар
Секретар Комітету — М. З. Левченко —
Завідатель Видавництва.

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

[061(47.7)]

За важку коректуру цього видання, яку довелося вести спішним напруженим темпом і з великою увагою, Юбілейний Комітет складає подяку науковому редакторові мови П. Г. Іванцеві та науковому коректорові П. А. Товстоногові.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Київський Окрліт № 232. 1927.
Зам. № 556—1500 прим.

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ

акад. Д. І. БАГАЛІЯ

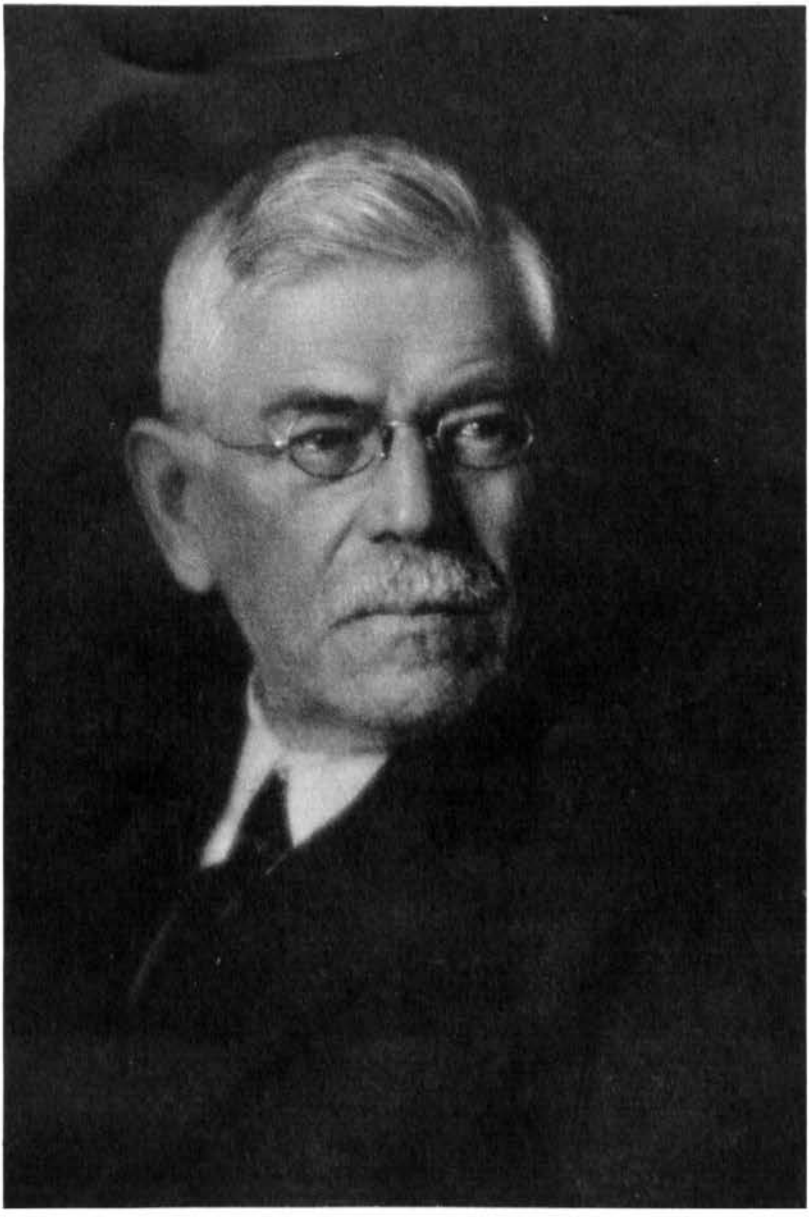

Акад Дм Багалій

Дмитро Іванович Багалій народився 1857 року 26 жовтня старого стилю (8 листопада н. с.). В листопаді 1877 року, маючи двацять літ, прочитав він на історичному семінарі проф. В. Б. Антоновича свою першу наукову працю: „Исторія Льва Діакона, какъ источникъ для русской исторіи", що незабаром і була видрукувана в „Университетскихъ Извѣстіяхъ". Десятьма літами пізніш (знов-таки в листопаді місяці) затверджено Дмитра Івановича Багалія на посаді екстраординарного професора у харківському університеті. Таким побутом на місяць падолист 1927 року одразу припадають аж три пам'ятні для нього річниці: сімдесятиліття життя, п'ядесятиліття невсипущої плідної наукової праці і сорокліття у-тського професорування.

В історії розвитку Української Академії Наук Д. І. Багалій одіграв неабияку ролю. Він брав видатну, активну участь у тій комісії, яка зібралася 1918 року для заснування Української Академії Наук, щоб виробити для неї статут та план діяльности, і був одним із перших дійсних академиків новозаснованої Академії. Найпершим головою в Історично-Філологічному Відділі Академії явився знов таки він (обрано 8 грудня 1918 року). Незабаром Академія Наук обібрала його на віце-президента (коли президентом був акад. Вернадський) і, трохи пізніш, на голову Комітету для заснування Національної („Всенародньої") Бібліотеки України при Академії Наук. Це були в житті Української Академії Наук, як і цілої Республіки, тяжкі, героїчні часи, часи загального голодування та вимерзання, і разом з тим — найенергічнішої, напруженої праці. Д. І. Багалій, як і всенька Академія далекий од думки шукати собі кращого життя десь по-за кордонами України, твердо й мужньо, вкупі з усіма, переносив зовнішні негоди і допомагав молодій нашій Академії твердо стати на ноги і розвитися в могутню установу. Тому для Української Академії Наук теперішній троїстий юбілей акад. Д. І. Багалія не

є попросту юбілей високозаслуженого широко відомого світового вченого, але є юбілей близької для Академії людини.

Рік тому, 8 листопада (26 жовтня по старому) Спільне Зібрання всіх академиків Української Академії Наук постановило видати на честь Д. І. Багалія збірку наукових статей, що мала-б вийти в світ на день його сьогорічного юбілею. Постановлено було, що в тій збірці могтимуть узяти участь не тільки дійсні члени та співробітники Академії, ба й сторонні вчені, що шанують заслуженого юбілянта. Запрохання розіслані були ученим колам зовсім небагатьом, але звістка про це юбілейне видання одразу облетіла геть усю Україну і С.Р.С.Р., перелетіла й за кордон, — та й число надісланих статей значно перевищило всі наші друкарські міркування та обчислення. Бо вже й у грудні 1926 року ясно стало, що в один том, хоч би й який великий, всі юбілейні статті не вмістяться. Довелося розбити юбілейний збірник на три частині. В першу частину увійшли статті найближчих товаришів акад. Д. І. Багалія, дійсних академиків, що поспішилися дати для збірника свої причинки передше, ніж хто инший, а далі — пішов до друку той матеріял, що носить характер археологічний та історичний. Друга частина — змісту філологічного та історично-літературного; цей матеріял склав собою кн. XIII-XIV „Записок Історично-Філологічного Відділу". Третя частина — етнографічна; з того матеріялу вийшла 5-та книжка „Етнографічного Вісника". Всього разом збірник обійняв собою 2040 друкованих сторінок.

Українська Академія Наук, як установа чисто наукова, шанує акад. Дмитра Івановича Багалія виключно як видатного вченого, навіки заслуженого історика України, свого достойного першого академика. Але-ж акад. Д. І. Багалій був і громадським діячем. В своїй автобіографії, що її він склав на прохання Академії Наук, акад. Д. І. Багалій оповідає і про свою громадську працю і свої громадські погляди.

Нехай-же довго-довго ще живе наш дорогий юбілянт! Нехай довго-довго ще працює на користь українському народу, на славу українській науці і Українській Академії Наук!

ЮБІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ.

8 листопада 1927 р.

ДЕ ЩО Є:

ТОМ І.

(Збірник Історично-Філологічного Відділу № 51).

	Стор.
Переднє слово	V—VI
Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія: . . . . I. Завдання автобіографії й бібліографії (ст. 1-6). — II. Дитячі роки в Київі 1857-1864 (ст. 6-14). — III. Нижча 1865-1868 і середня школа 1868-1875; університети Київський і Харківський 1876-1880 (ст. 14-30). — IV. Готування до наукової праці в Київі 1880-1883 (ст. 30-38). — V. Вибори на доцента Харківського університету (ст. 38-45). — VI. Університет під п'ятою статуту 1884 року; боротьба проти нього поступової професури 1884-1904 р.р. (ст. 45-64). — VII. Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування 1905-1910 р.р. (ст. 65-73). — VIII. Моя навчальна праця (ст. 73-78). — IX. Наукова праця перед революцією (ст. 78-114). X. Моя громадська діяльність перед революцією (ст. 114-126). — XI. Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що зминуло од жовтневої революції 1917-1927 р. (ст. 126-146).	1—146
Бібліографія писаннів акад. Д. І. Багалія за 1877-1927 р.р.	147—163
М. Горбань. Д. І. Багалій, як архівіст	164—178
В. О. Барвінський. Д. І. Багалій, як історик Слобідської України . . .	179—192
С. П. Дуброва. На згадку	193—194

Акад. В. І. Липський. Ботанічний сад Української Академії Наук і його завдання	1—52
Акад. С. О. Єфремов. Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві	53—73
Акад. А. Е. Кримський. „Волосова борода". З учено-кабінетної мітології XIX в.	74—91
Акад. А. М. Лобода. З життя на Україні 20—30-х років XIX в.	92—102
Акад. М. Т. Кащенко. Втрати українських садовласників через передчасний збір садовини	103—111
Акад. М. П. Василенко. Територія України XVII в.	112—132
Акад. Е. Ф. Карський. П. В. Шейн, як білоруський етнограф . .	133—139
Акад. І. Ю. Крачковський. Сулейман аль-Бустаній 1856-1925	140—151
Акад. О. П. Новицький. До питання про походження дерев'яної української архітектури (з 5-ма малюнками)	152—160
Акад. В. М. Перетц. Ще одна вірша про Гетьмана Мазепу	161—166
Акад. В. П. Бузескул. Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії . .	167—182
Акад. Хв. І. Мищенко. Ἀθίγγανοι не цигани	183—196
Акад. О. О. Малиновський. Кари майнові та кари особисті	197—208

Стор.

Акад. Л. М. Яснопольський. До питання про основні принципи податкової політики . . . . . 209—219
Акад. Д. О. Граве. Теорія відносности в історичній перспективі . . . . . 220—237
Акад. Г. В. Пфейфер. Про повні інтеграли лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку . . . . . 238—245
Проф. Н. Лебедів. Ueber die Tektonik des südwestlichen Teiles des Donetzbeckens . . . . . 246—250
Проф. А. А. Спіцин. Південно-руський неоліт . . . . . 251—262
М. Я. Рудинський. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України (з 3-ма таблицями) . . . . . 263—285
Проф. П. П. Єфименко. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Европи . . . . . 286—301
Проф. С. П. Шестаков. Кіммерійці в археології України . . . . . 302—309
Проф. С. С. Дложевський. Новий Ольбійський декрет на честь Агатокла-Евоката (з 1 малюнком) . . . . . 310—315
Проф. Б. В. Варнеке. До історії знайомства римлян з північним узбережжям Чорного Моря . . . . . 316—322
Проф. О. І. Покровський. Геродот та Арістей . . . . . 323—340
Проф. Е. А. Черноусов. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора . . . . . 341—345
Проф. П. О. Потапов. З матеріялів візантійсько-слов'янської історіографії 346—357
Проф. І. І. Огієнко. „Руські" переклади в Херсонесі в 860 році . . . 358—378
Проф. В. О. Пархоменко. Князь Чорний . . . . . 379—382
Товфік Кезма. Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI в. про те, як охрестилася Русь (з передмовою від акад. А. Е. Кримського) . . . . . 383—395
М. З. Левченко. Богатир Ілля Муромець в старій українській казці . . 396—404
Проф. С. В. Юшков. Устав кн. Всеволода . . . . . 405—424
Проф. В. М. Зуммер. Врубель в Кирилівській церкві (з 5-ма малюнками) . 425—438
Проф. М. К. Грунський. Питання про автора „Слова о полку Ігоревім" . . . . . 439—446
Проф. М. Д. Присьолков Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літописанні XII—XIII в.в. . . . . 447—461
Проф. І. С. Абрамов. Літописний Вороніж на Чернігівщині . . . . . 462—468
Проф. І. М. Бороздін. До вивчення старо-кримських надгробків (з 3-ма малюнками) . . . . . 469—475
Проф. В. І. Пічета. До історії опікунського права в Литовському статуті 1529 р. . . . . 476—490
Проф. А. Е. Кристер. Духівниці XVI—XVII в. . . . . 491—513
Проф. Г. А. Ільїнський. Що таке овсень?.. . . . . 514—522
А. П. Ковалівський. Чайки й „чайкісти" на середньому Дунаї . . . . 523—528
Проф. Степ. Томашівський. До історії перелому Хмельниччини . . . 529—579
А. Яковлів. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 580—615
М. П. Олексіїв. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в. . . . . 616—624
Ф. Петрунь. Московські переробки західньо-европейських мап . . . . 625—635
Проф. О. І. Білецький. Симеон Полоцький та українське письменство XVII-го в. . . . . 636—648
Проф. В. І. Резанов. „Вѣнецъ Димитрію", Ростовська драма 1704 р. . . . 649—667
П. М. Попов. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-их р.р. XVII в. (з 6-ма мал.) . . . . . 668—697
Проф. С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків (з 4-ма мал.) . . . . . 698—719
Проф. О. П. Оглоблін. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. . 720—744

Стор.

В. В. Іванов. Прапори слобідських полків . . . . . 745—747
Проф. М. Є. Слабченко. Ескізи з історії „Правъ, по которымъ судится малороссійскій народъ“ . . . . . 748—759
І. Ю. Черкаський. Судові реформи Гетьмана К. Г. Розумовського . . . 760—778
В. О. Романовський. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського . . . . . 779—785
Проф. В. І. Веретенніков. З історії перших років катеринінської ген.-прокуратури . . . . . 786—805
Проф. Є. О. Загоровський. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи . . . . . 806—810
Н. Д. Василенкова-Полонська. Історики Запорожжя XVIII в. . . . 811—824
К. Є. Антипович. Київська міська печатка (з 2-ма таблицями малюнків) 825—840
А. П. Єршов. Сторінка з українського джерелознавства . . . . . 841—848
О. Д. Татаринова-Багаліївна. Нариси з історії військових поселень на Україні . . . . . 849—865
В. М. Базилевич. Декабрист Юшневський та Гнідич . . . . . 866—873
Ю. Г. Оксман. Секретне слідство про „Исповѣдь Наливайка“ К. Ф. Рилєєва р. 1825 . . . . . 874—878
В. В. Міяковський. Епізод 1827 р. в маєтку Поджіо . . . . . 879—882
Б. Л. Модзалевський (чл.-кор. Акад. Наук СРСР). З листування декабристів . . . . . 883—900
Л. П. Добровольський. Decembriana — підсумки юбілейної літератури про південний декабризм . . . . . 901—921
А. Введенський. З минулого російської дипломатики . . . . . 922—937
Проф. В. П. Рибинський. З історії гетта в Київі . . . . . 938—955
І. В. Галант. Київські проєкти землевпорядкування жидів 1841 р. . . . 956—966
Проф. П. Клепацький. Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в. . . . . 967—989
В. В. Дубровський. Знадоби до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в. . . . . 990—1000
О. А. Плевако. З матеріялів до історії цукрової промисловости на Україні . . . . . 1001—1031
Проф. П. В. Клименко. Промисловість і торговля в Подільській губерні на початку XIX в. . . . . 1032—1057
В. О. Кордт. Російське громадянство підчас розкріпачення селян, у листуванні тогочасного чужоземного дипломата . . . . . 1058—1079
Д. Є. Бованенко. До історії політичної економії на Україні . . . . . 1080—1096
Проф. В. Дитякин. Сільське господарство французьких колоній за війни та по ній . . . . . 1097—1113
Проф. Б. Г. Курц. Шляхи економічної політики Росії та С. Р. С. Р. на Сході . . . . . 1114—1132
Проф. Б. В. Фармаковський. Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві (1 мал.) . . . . . 1133—1139
Акад. Л. В. Писаржевський. З царини електричної хімії . . . . . 1140—1154
Проф. А. В. Палладін (чл.-кор.). Авітамінози та виміна надіб'ів . . . . 1155—1160
Проф. К. А. Красуський (чл.-кор.). До історії добування та дослідження органічних α-окисів в органічній лабораторії Харківського університету та І-ту Народньої Освіти . . . . . 1161—1169
Проф. А. В. Рейнгард. До питання про вплив тютюнового диму на рослини . . . . . 1170—1174
Проф. В. І. Барвінок. Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу . . . . . 1175—1187

ТОМ II.

(Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XIII–XIV, 1927).

	Стор.
Проф. О. М. Ладиженський. Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди	1—29
В. П. Петров. До характеристики філософського світогляду Сковороди	30—43
М. М. Марковський. „Наталка Полтавка" І. П. Котляревського за рукописом 1820 року	44—50
Проф. П. П. Филипович. Переклад Котляревського із Сапфо	51—56
Я. Я. Айзеншток. О. Паліцин. З культурного минулого Слобожанщини	57—69
І. Ф. Єрофіїв. Харківські спогади В. Г. Масловича	70—75
Проф. В. І. Срезневський. Про збирачів українських пісень	76—82
Проф. А. А. Музичка. Маруся, казка. Одесса. 1834	83—96
Проф. В. І. Селінов. До питання про джерела повісти Пушкіна „Кірджалі"	97—110
М. П. Павлушков. Куліш у Тулі на засланні	111—143
П. П. Потоцький. Буквар Шевченка	144—146
Проф. О. В. Багрій. Політична повість М. І. Костомарова	147—151
П. П. Чубський. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства	152—166
Ів. Ткаченко. До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін"	167—173
Проф. П. П. Кудрявцев. До історії освіти на Вкраїні	174—184
Проф. А. О. Степович. З перших років „земскихъ собраній" на Лівобережжі	185—189
В. В. Білий. Харківські вчені 1880-х років в українській літературі	190—205
Г. О. Коваленко. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар	206—212
П. О. Єфремов. Письменник-кольорист	213—230
Акад. М. Ф. Мельніков-Разведенков. Історична замітка про участь українських учених в організації кубанського університету в м. Катеринодарі	231—248
Ф. Г. Молчанов. Промова академика Д. І. Багалія на врочистому засіданні в санаторії Цекубу в Кисловодському з приводу 200-річного юбілею Всесоюзної Академії Наук	249—252
Проф. А. І. Томсон. Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen	253—263
Проф. О. Н. Синявський. Фонетична контроверса	264—276
Проф. П. О. Бузук. З лінгвістичних розкопів на Білорусі	277—280
Проф. І. Любарський. Окремі язикові рівнобіжні	281—283
Проф. І. В. Шаровольський. Прийдучий час на -му	284—293
Проф. Л. А. Булаховський. Наголос українських прикметників	294—303
Проф. О. В. Вєтухов. З архіву „Потебнянського Комітету"	304—310
З. М. Веселовська. Мова „Лексікону" Памви Беринди	311—339
Проф. Є. Ю. Кагаров. До характеристики сучасного педагогічного руху на Заході	340—344
Проф. Ст. Рудницький. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання	345—356
Проф. В. І. Синайський. Числення років. До питання про хронологічну методу пізнання стародавньої історії й народньої творчости	357—366
Проф. І. Я. Фаас. Давність володіння і гарантія продавця	367—377
Проф. О. С. Грузинський. Критичні замітки до твору Сковороди „Басни Харковскіе"	378—385
Д. П. Гордєєв. Матеріяли до художнього літопису міста Харкова (2 мал.).	386—398
Проф. Д. В. Антонович. До питання про походження старої української архітектури	399—403
Ф. Л. Ернст. Види Київа середини XIX віку, що їх писав художник Гроте	404—414
П. Н. Лозієв. Хейям	415—420

ТОМ III.

(Етнографічний Вісник, кн. 5).

Стор.

Проф. Д. К. Зеленін. Східньо-слов'янські хліборобські обряди — качання й перекидання по землі . . . . . 1—10
В'ячеслав Камінський. Свято Купала на волинському Поліссі . . . 11—23
Проф. Д. І. Яворницький (чл.-кор.). Рибальчі заводи на низу Дніпра . . . 24—36
Проф. М. П. Жінкин. До питання про походження „частушки“ . . . . . 37—49
В. Ю. Білецька. Шахтарські пісні . . . . . 50—71
М. З. Левченко. Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятський витвір . . . . . 72—93
А. З. Носів. Матеріяли до антропології України. Українці Поділля . . . 94—117
Б. Т. Крижановський. Вивчення народнього мистецтва в етнологічних дослідах . . . . . 118—125
Б. О. Навроцький. Проблема „мітичного мислення“ . . . . . 126—142
К. Т. Червяк. Дослідження похоронного обряду . . . . . 143—178
К. В. Квітка. Віддих у народніх співах . . . . . 179—188
В. В. Білий. З матеріялів до історії української етнографії . . . . . 189—201
Я. М. Коган. Про деякі паралелі лібідинозного розвитку в філогенезі та онтогенезі . . . . . 202—215

АВТОБІОГРАФІЯ АКАД. ДМИТРА ЙВАНОВИЧА БАГАЛІЯ.

І. Завдання автобіографії й бібліографії.

Уважаю за величезну, ба навіть надмірну собі честь, що найвища в нашій українській Республіці наукова установа — Академія Наук — взяла на себе ініціятиву й організацію мого юбілею. Адже раз-у-раз почував я та й тепер почуваю непоривний звязок з Академією од того дня, як вона заснувалася, — а на її організацію й моєї пильної праці покладено чимало, — геть аж до сьогодні. Коло складання свого життєпису мусів був заходитися я сам, бо ніхто инший цього зробити не спромігся-б, а тимчасом життєпис цей неминуче потрібен, щоб конкретними й фактичними даними можна було попідбивати підсумки моєї наукової праці. Та автобіографія й бібліографія праць можуть дати самі лиш матеріяли для оцінки моєї діяльности, а саму оцінку робитиме вже громадянство й передусім науковий його осередок. Кажу „громадянство“ тому, що наукова моя діяльність ніколи не була суто кабінетна, одірвана од громадського життя, ба навпаки, органічно й принципово з ним звязана, зáвсіди мала громадський характер.

Скількись разів заходжувавсь я писати свої мемуари або, принаймні, складати автобіографію в с в і т л і с в о є ї д о б и, себ-то таку, щоб була вона не тільки мій саможиттєпис, ба й подавала-б тее загальнее тло, що на ньому розгорталося моє життя, щоб подала вона характерні риси моєї доби, мого соціяльного оточення.

Вважаючи на вимоги юбілею, я особисто повинен зробити все, щоб дати громадянству певний, і яко мога повний матеріял про свою працю — наукову передусім, а тоді громадсько-просвітню, ці-бо дві її стороні вичерпують собою трохи чи й не всі основні інтереси мого життя, його актив, об'єктивну питому, мовляв, його вагу. Ці матеріяли, що подати їх мушу я сам, то 1) мій саможиттєпис і 2) бібліографія моїх писаннів.

Обертаюся тепер до свого саможиттєпису — його мети та загального характеру. Чим може зацікавити він сьогочасне громадянство й передусім, українське? І який має бути його зміст? Визначує це, річ очевидна, мій вік, зміст мого життя й тієї доби, коли я був працював. Сімдесять років — це поважний період у житті окремої людини, а коли він звязується ще з добою, оточенням, громадянством, науковими та просвітніми його інтересами, одне слово — з розвитком культури й її діячами, то тим самим набирає й історич-

ного інтересу, надто для молодшого покоління, що може довідатися про добу другої половини XIX в. з самісіньких лиш літературних пам'яток. Історичний інтерес будь-якого мемуара або саможиттєпису залежить передовсім од питомої ваги та певности поданих і висвітлених у ньому даних і, по-друге, — од того, чи багато важить сам мемуарист в історичному процесі життя. Буває так, — що правда, на жаль, аж надто не часто, — коли обидві ці умові збігаються. Та от найвидатніші українські наукові діячі, — для громадянства — це невіджалувана втрата, — не залишили нам зовсім ані докладних своїх мемуарів, ані саможиттєписів (живий приклад серед українських вчених — це геніяльний О. О. Потебня, далі В. Б. Антонович, що описав лиш невеличку частину свого життя, О. М. Лазаревський, що теж не дав ані мемуарів, ані автобіографії). І це велика шкода, бо вони-б могли дати коштовні дані для своєї біографії — і для свого світогляду, і для своєї доби. Та й узагалі українська мемуаристика, треба сказати, дуже вбога, а це шкодить і українській історіографії. Те самісіньке треба сказати і за давні часи: коли число російських мемуарів XVIII й XIX в. надмірно велике, число українських мемуарів надзвичайно мале і такі перлини мемуарної української літератури, як Шевченків щоденник — то явище одиноке. Здавалося-б, що передусім історики повинні бути мемуаристами, та серед українських істориків ми цього не помічаємо. І навіть автор класичної історії України акад. М. С. Грушевський, що життя й діяльність його являє собою різноманітну та барвисту, так-би мовити, епопею, дав нам лиш коротеньку автобіографію та й те з нагоди двох своїх юбілеїв. Отож і я з нагоди свого юбілею мушу оце скласти свою автобіографію. Вона, очевидячки, не може бути дуже різноманітна своїм змістом, бо саме життя моє та праця мали були скромне значіння. Переоцінювати його я не хочу: у діяльності моїй не було яскравих моментів загального значіння, бо-ж завсіди од політики й активного тогочасного політичного життя стояв я осторонь. Дотепним терміном старчика Сковороди кажучи, це була не природня для мене стать; у мене не було нахилу до політичної акції [1]). І коли треба визначити основну, переважну прикмету моєї вдачі, знайти центр, осередок моїх змагань, розум і зміст мого „буття", то, підбиваючи підсумки й оглядаючись на своє минуле, я міг-би сказати: 50 років на сторожі української науки й культури". У цьому лиш і полягає моє право на власну автобіографію, у цьому полягатиме її зміст, у цьому й інтерес її для громадянства, бо-ж я, — і це друга основна прикмета моєї діяльности, — ніколи не був замолоду, не є тепер і, певен, що й поки віку мого, не буду — кабінетним, замкненим у тісному колі вченим, а — одночасно і вченим, і громадським діячем на

[1]) Саможиттєпис мій — це чималою мірою і мої мемуари, отож, щоб були вони фактично точні, я понаводив у них документальні дані з архівних джерел; за особливо потрібні вважаю їх там, де мова власне про мене йде.

полі культури. Інтерес моєї автобіографії залежатиме од того, наскільки точно й правдиво відбиватиме вона невпинну наукову й громадську мою працю протягом чималого таки часу, п'ядесять-бо років у житті окремої людини — це ціла доба. Та значіння моєї праці не тільки в тім, що була вона невпинна: багато ваги додає їй іще те, що охоплює вона передреволюційну, революційну ще й сучасну добу. Останні десять років у моїй діяльності звязані з революційним жовтнем і тому хоч присвячено їх самій лиш науці та культурі, але науці й культурі радянській. Працював я мало не на самісінькій лиш Україні: перші 25 років свого життя прожив у культурному осередку України — в Київі, з 1883 року й до сьогодні перебуваю в культурному осередку Лівобічної України (а тепер столиці всієї України), Харкові; короткий час я проживав у колишньому Петербурзі, але більшу половину часу й тоді проводив усе-таки в Харкові й взагалі не поривав звязків з Україною. Мав я безпосередні звязки і з иншими частинами України. Але все-таки мушу одзначити, що головний круг моїх наукових і суспільно-культурних інтересів зосереджувавсь на Слобожанщині і там я переважно пустив глибоке коріння. Отож, моя діяльність, надто громадська, має значною мірою, мовляв, не так загально-український, як краєвий український характер, захоплюючи найбільше Слобідську Україну. Але треба одначе завважити, що в своїх наукових працях я територіяльно завсіди виходив по-за межі Слобожанщини, вводячи в круг навіть спеціяльних студій і Гетьманщину, і Південну Україну, і певною мірою Правобічну Україну (останніми часами, виучуючи на підставі архівних матеріялів революційні рухи в ній XIX в.), і, що найголовніше, я завсіди намагавсь виучувати методологічно українську історію в загальному всеукраїнському маштабі, добре розуміючи, що без цього вона може набути занадто місцевого обмеженого характеру — погляду „с своей колокольни". У своїх розвідках я навіть виходив иноді по-за межі спеціяльно української історії, і студіював питання з історії українського письменства, культури, історичної географії й археології, звязуючи докупи всі оці дисципліни, як це робив мій учитель В. Б. Антонович та й инші представники української документальної школи. Скажу більше: завдяки конкретним умовам моєї діяльности, як професора (формально) на катедрі російської історії, я студіював для своїх університетських курсів наукову літературу і з історії московської держави, тим більше, що з усіх українських земель Слобідська Україна була найтісніше і найщільніше звязана з Москвою; в її устрої й культурі ми бачимо і українську, і російську стихію, що існували поруч одна з одною на її території. Наслідком такого інтересу не виключно до самої української, ба й до російської народности і до їх історичного процесу були мої синтетичні курси та підручники з російської історії (одного з них, присвяченого спеціяльно історії московської держави, не опубліковано й досі). Читав

я ще загальний курс (і видав його літографським способом) російської історіографії. Але спеціяльних робіт, розвідок з історії Росії взагалі я не писав, як це видно з моєї бібліографії, отож усеньку мою наукову працю — в її цілому — присвячено території України та її людності за невеличкими вийнятками, як це було, наприклад, у моїх „Очеркахъ по исторіи колонизаціи степной окраины Моск. Госуд.", де я мусів опрацювати і українську, і російську колонізацію, щоб можна було зрозуміти характерні риси й особливості обох, порівнюючи їх одну до одної.

Зосередження особливої уваги на Слобожанщині мало позитивні наслідки через те, що дало мені спромогу поглибити свою працю — і наукову, і громадську переважно на одній території, міцно й органічно звязавши цю працю з місцевим ґрунтом, з місцевими умовами життя, ставати там на шпилях серед суспільства, що само закликало мене на ці найвідповідальніші провідні високості.

Я прагнув, щоб наукова моя праця, переважно, над темами з краєвої історії України, не зробила з мене вузько місцевого історика, бо я обробляв і ці теми згідно з вимогами загальної історичної методології в маштабі цілої української історії, а так само чималою мірою й російської. Може, мої курси з російської історії в Харківському університеті, що я повинен був викладати як професор на катедрі російської історії, і синтетичні огляди російської історії і не давали мені певною мірою працювати над самісінькою історією України. Але цього вимагали мої обов'язки професора російської історії.

Складаючи бібліографію своїх праць, я переконавсь, що її не міг-би скласти ніхто, окрім мене самого. Це пояснюється між иншим тими специфічними умовами, що в них видавали свої праці „провінційні робітники" у давній царській самодержавній російській імперії, надто на Україні. Відома сумна доля що-до цього українських вчених, навіть таких славетних, як О. О. Потебня, М. Т. Сумцов, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, що мусіли були друкувати свої праці в мало відомих і мало не зовсім невідомих для столиць (Петербурга й Москви) виданнях, як місцеві газети, часописи, то-що. О. О. Потебня друкував свої наукові досліди всеслов'янської ваги в „Филологическихъ Запискахъ", „Филологическомъ Вѣстникѣ, видаваних у Воронежі й Варшаві; М. Т. Сумцов надрукував сотні своїх статтів у „Южномъ Краѣ"; В. Б. Антонович, що друкував свої історичні праці в „Архивѣ Юго-Западной Россіи", був через це такий невідомий як історик України, по-за межами України що одна дуже поінформована російська газета надрукувала таке: в і д о м о г о, мовляв, М. Антоновича (критика) є так що й нікому невідомий „однофамилецъ", себ-то проф. В. Б. Антонович. Статті О. М. Лазаревського розпорошені були теж по місцевих виданнях, аж поки він зосередив свою наукову продукцію в „Кіев. Стар.", та й цей часопис мав не-

багатьох передплатників і був мало відомий у Росії. Те саме мушу сказати і про себе: працюючи мало не виключно в Харкові і здебільшого над темами українсько-краєвого характеру, особливо звязаними з історією Слобідської України, я мусів уміщати свої невеличкі статті переважно в місцевих виданнях, як „Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ.", як поступові тоді „Харьк. Губ. Вѣд." — і лиш почасти міг узятися до їх перевидання в двох збірниках, присвячених історії освіти й історії Слобідської України. Друкував там, де можна було надрукувати будь-що з своєї наукової продукції, бо ніколи нічого не писав спеціяльно для часописів або газет на їхні теми. Цим і пояснюється, що розпорошено праці мої по місцевих спеціяльних виданнях, мало не зовсім невідомих для широких кіл тодішнього суспільства. Навіть українці по-за Слобожанщиною мало їх знали. Вийняток становлять мої два підручники з історії Росії (у виданнях Ситіна в Москві), широко популярні серед учителів усієї Росії й України, і моя „Исторія г. Харькова" (вид. харківської міської управи) та почасти статті друковані в „Кіевской Старинѣ" і, нарешті, — одна праця, по-українськи надрукована в Галичині (про майдебурське право), що галицька інтелігенція залюбки її читала. Так було перед революцією. Одколи настала жовтнева революція, здобув я спромогу в більшому числі примірників друкувати свої праці виключно рідною мовою, не так, як було давніш: згадаймо, якими малими накладами друкували свої праці українські вчені перед революцією — Антонович, Лазаревський, і ин. Не маючи змоги видавати свої праці окремими виданнями, ми мусіли були видавати їх у часописах, здобуваючи сами пересічно примірників 200 (таке число було звичайне для О. М. Лазаревського); а одного разу я здобув якихось нещасливих 20 відбиток з „Х. Г. В." своєї публічної лекції, дарма що тема була аж надто цікава. Наведені в мене факти, гадаю, мають і загальне значіння — змальовують, за яких важких ненормальних умов друкували українські вчені перед революцією свої наукові розправи. Це, очевидячки, не треба забувати, оцінюючи їх наукову продукцію й її вагу. Та найбільше наше лихо полягало в тому, що перед революцією через об'єктивні умови мало друковано праць українською мовою. Усім відомий той сумний факт, що не тільки давня генерація українських істориків, як В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, а й молодша (тепер давня), як от Ор. Ів. Левицький, я й инші, мусіли були друкувати свої праці по-російськи, дарма що добре володіли українською науковою мовою, бо ті офіційні видання, де вони були вміщені (як Архивъ Юго-Западной Россіи, Кіевская Старина, Чтенія въ обществѣ Нестора, Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества), виходили тільки російською мовою, не кажучи вже за щиро російські видання (як Чтенія Москов. Общ. Ист. и Древн. Россіи, як видання Російської Академії Наук, то-що). Українську н а у к о в у мову було заборонено і в наших університетських викладах, і в виданнях. Була

деяка спромога посилати свої праці до друку до Львова, але Львівське Наукове Товариство могло вдовольнити через об'єктивні умови лиш невеличкою мірою цю загальну потребу українських вчених. І вони мусіли були, здебільшого, обмежитися на тому, що присвячували свої праці темам з українознавства, але писали їх московською мовою. Кайдани з українського слова взагалі й української наукової мови зокрема розбила допіру жовтнева революція, давши нечувані можливості для розвитку української культури рідною мовою геть на всій Україні. Вона дала й нам, представникам старої генерації українознавства невимовну втіху працювати вкупі з усіма сучасними науковими діячами не лиш для невеличких гуртків інтелігенції, ба й на користь робітниче-селянським масам в усіх галузях науки.

II. Дитячі роки в Київі (1857—1864).

Народився я в Київі року 1857 26 жовтня (ст. ст.) на Подолі, на Спаській вулиці, що близесенько підходить до Дніпрової набережної. Це перебування на Подолі в безпосередньому сусідстві з Дніпром-Славутою не аби-як позначилося на моїх дитячих роках. Проживаючи в такому великому місті як Київ, в умовах неначе-б і міського побуту, стояв я тимчасом доволі близько до місцевої української природи, кохався у ній і стихійно нею захоплювався. Тодішній Поділ зберіг був чимало рис побутової української старосвітчини так само, як і Глубочиця, де жив мій батько, або Звіринець, де я теж пробував деякий час.

Скрізь там проживали численні ремісники-українці, що їх ремества дали назви декотрим київським урочищам, як от відомі Кожум'яки. Взагалі Київ з його незліченними пам'ятками являв собою немов музей старовини; вони були за наочну школу для студій над його історичною топографією й історією. Отож, проживаючи в ньому, зразу на Подолі, а згодом — за студентських уже часів — у Старому Київі, знайомився я і з його топографією, і з пам'ятками його старовини. Одне слово, протягом двацятип'ятилітнього свого перебування в Київі я так зрісся з цим містом, що зробився з мене щирісінький киянин. З Київа я робив екскурсії, подорожуючи по його околицях, а користувавсь для цього найбільше староруським „варязьким" шляхом, себ-то Дніпром. Дніпро й тоді не тільки одмежовував Правобережжя од Лівобережжя, як було воно за князівської ще доби, ба й сполучав їх одне з одним. Не аби-яку вагу для цього об'єднання мали човни, що за пращура їхнього була славнозвісна однодеревка, — суденце видовбане з одного дерева. Роля човна в первісній історії Київа була така велика, що з ім'ям першого легендарного перевізника через Дніпро — Кия перекази звязали й саму назву нашого славного міста. Мій гімназіяльний товариш О. О. Кисіль (тепер відомий професор-лікар у Москві) покупив був якось човна

для наших мандрівок Дніпром. І досі пам'ятаю, як невеличкий гурток нас молодиків літньої теплої ночи сідав на човна, плив униз, причалював до якого-небудь Дніпрового острова, що нижче Київа, де стояло в стіжках недавнечко скошене сіно, та й перебував тут цілісіньку ніч, зарившись у стіжок. На чудовому крайнебі блимали зірки і місяць розливав своє сріблисте проміння по землі. А навкруги тиша й пахощі степового зілля, що серед нього ми розпізнавали і чебрець, і материнку, і м'яту. Отакі мандрівки були нам улітку замість одпочинку на селі або на хуторі, або на „дачі". Вчащаючи на Дніпро, я рано вивчився плавати, непогано вмів гребти, керувати стерном, а найлюбіше було мені — це купатися в його бистрих хвилях. Через оцю мою пристрасть до купання одного разу за малим не скоїлося було лихо, і я був трохи-трохи не загинув. Ще хлоп'ям укупі з товаришами купався я з плотів, що перегороджували мало не всю річку коло Подолу. Поміж плотами були прогалини, тут ми звичайно й купалися; по цих місцях було дуже неглибоко і коси висовувалися поверх води. Плавати тоді я ще не вмів. Спокійно й радісно тішився я в воді, мене пестило, пригрівало й голубило сонечко. Купався я довго, аж поки знесилився, і от, саме коли був притомився, потрапив одразу на глибоке місце, захлинувсь водою та й почав потопати, то виринав, то потопав, аж поки, на моє щастя, прибила мене течія до плота, де сидів і ловив рибу якийся чоловік — він притяг мене до плота за волосся й витяг з води мало не зомлілого; я випустив воду, що її мимохіть занадто багато був наковтавсь, очуняв та й почимчикував додому. На всеньке життя збереглося в мене почуття людини, що була близько од неминучої смерти, що вже була в її обіймах: ніякого страждання, ніяких мук — і тільки неначе в одному фокусі зосереджено було всеньке недовге моє життя. Та, будь-щобудь, воду та річку я й після того любив. Дніпро ще й тим був мені любий, що вдовольняв мою пристрасть до рибальства. Це була перша і найбільша пристрасть мого дитячого віку, що збереглася дуже надовго: рибалчив я і студентом бувши, і професоруючи, ба навіть намагався ловити рибу в Швайцарії в Фірвальдштедтському озері. Звідки взялася та чому розвинулася ця моя пристрасть? — Очевидячки, сприяли цьому умови мого дитячого життя: під боком був риболовний Дніпро, знаряддя для рибальства було дуже просте й дешеве: треба було лиш покупити за копійку гачка для вудки, насмикати з конячого хвоста волосіни (робити це було, що правда не раз-у-раз безпечно), виламати та обстругати вудлище (і все це самотужки), примайструвати грузила й саморобного поплавця з пляцаної затички й гусячого пера, накопати черви на принаду, або наловити мух на верховодку, або захопити з собою хліба чи гороху — і тоді йди на плоти, сідай там та й лови або на поплавець, або на дригалку, себ-то без поплавця, тримаючи вудочку в руках, щоб вона з гачком дригалася на дні й приваблювала рибу смачною принадою; на верховодку

ловили рибу, що піднімалася з дна поверх води, ставили иноді перемет. Ловлячи рибу, я висиджував цілісінькі дні і, взявши з собою хліба та огірка, а то й сала (це вже був бенькет), не вертавсь додому й на обід — і так що-дня через ціле літо. Рибальство було для мене величезна втіха, але не самісінька лиш утіха, ба иноді й своєрідний промисел. Спеціялізувавсь я на ловінні риби мабуть чи не тому, що ловилася вона постійно ще й по багато. Я звичайно за день наловлював величезну низку до 100 — 150 штук, радісно й гордовито приносив їх додому для хатнього вжитку — у юшку. Але дуже часто в мене її не брали, надто коли вона була дрібна, важко і не варт було зчищати з неї луску. Отож, у таких випадках продавав я ввесь свій полов за велику для мене суму — од 5 до 10 копійок — це був перший мій власний заробіток.

Єднання з природою мало добрий вплив і на моє здоров'я — стан його потроху поліпшувавсь. Улітку я спав звичайно надворі, багато часу був на повітрі, а не в хаті, де мене важко було вдержати на-весні, влітку й на початку осени. Зілля в Київі на Подолі було тоді багато: мало не коло кожного будинка був садочок з садовиною й кущами. І при нашому власному будинкові був теж садок з грушами, яблуками, сливами, ба навіть морелями, з кущами аґрусу, малини, то-що. Я й тепер пригадую, як мені добре дали пам'яткового за те, що я, правда не навмисне, а пустуючи, зламав у нашому садочку маленьке деревце морелі. Очевидячки, старші хтіли цим показати мені, хлопцеві, що з рослинами треба поводитися дуже обережно. Це „рукоприкладство" мене тоді страшенно образило, але, на моє щастя, ніколи вдруге в мойому житті не трапилося. За дитячих років я ніколи й нікуди не виїздив з Київа, але моє безпосереднє знайомство з різними місцевостями України — їх природою і людністю — де-далі все збільшувалося, так що, нарешті, з мене зробився свідомий, так-би мовити, краєзнавець іще тоді, коли цього слова не вживали в його сьогочасному значінні. Тут я мимохіть застосував педагогічне правило — знайомитися з територією, починаючи з свого кутка, хати і переходячи до міста, тоді до його околиць, до краю й т. д.

Згадавши трохи за природу, що мене оточувала, переходжу тепер до людей — до своєї родини, до свого соціяльного стану й оточення. Моя генеалогія така. Мої діди й прадіди були київські старожили і належали до цехових київського рибальського цеху. Про це я довідавсь, розшукуючи в київських архівах матеріяли до історії цехів на Україні. В цехових книгах рибальського цеху в Київі, що знайшов я в справах Київської міщанської управи, під 12 березня 1766 р. записано: „Поеднал цех рибальскій Олексей Багалейко совсем — с куницею аксамалитом, почестью и за 5 рублей". Це означає, що його прийнято було до рибальського цеху з заплатою в 5 карб. і з переліченими тут вступними внесками. В архівних паперах є вказівки на цехових Багаліїв і за пізніших часів. В. Б. Антонович опо-

відав мені, що знав в одному селі на Чернігівщині цілий рід Багаліїв. Що-до цього прізвища з філологічного боку, то О. О. Потебня гадав, неначе-б походить воно з тюркської мови, бо його наведено серед тюркських слів в українській мові в Міклошичевому словникові б а г а л і значить по-тюркськи я с н и й або д о р о г и й. Треба, нагадати собі тут іще такі самі аналогічні суто українські прізвища, як Гамалій, Худолій. Згадаю і про свого учня М. М. Бакая — українця з Гадяча, що його прізвище, як і моє, тюркського походження: на Україні проходив відомий Б а к а ї в ш л я х, що дістав свою назву од мурзи Бака. Треба і взагалі згадати, що в утворенні української народности, і в колонізації України взяли жваву участь ті народи тюркського плім'я, котрі проживали на її території, починаючи од печенігів, тюрків, чорних клобуків і кінчаючи татарами. Багалійко вписавсь у рибальський цех у Київі ще в 1766 р., значить був київський старожил і рибалка, мабуть звязаний з Подолом. Батько мій проживав на Глубочиці, мати — на Спаській вулиці. Материна родина, як і батькова, належала до київського старожилого міщанства. Батько мій був лимар — шив збрую — шлейки, вуздечки, то-що, працював не покладаючи рук, переважно сам, а втім, мав іще декількох учнів. Батько й мати, за тих часів, які я пам'ятаю, жили один од одного нарізно. Згадую, що в батьковій хаті під підлогою була зашкурна вода. Батько, що оженивсь удруге після того, як померла моя мати, вмер іще нестарий. Мати моя померла теж середнього бувши віку. Після того, як вона померла, я оселивсь у тітки, що жила в одній садибі з моєю матір'ю; матері належав маленький флігель, що перейшов мені в спадщину. Сам я народивсь кволою дитиною, в мене часто бувала пропасниця, як я тепер здогадуюся, малярія, може в звязку з досить багнистим ґрунтом Подола, знов-же недалечко од нас була гнила Оболонь, де вздовж сусідніх вулиць проходила канава, й розгорталися гнилі затоки Дніпра, що частенько заливав підчас водопілля сусідні вулиці. Вулиці наші — Спаська, Хорева являли собою на-весні і в-осени та й улітку багнища, і я згадую, як губив чоботи, переходячи через наші невибрукувані і без кладок для переходу вулиці. Отож і в Київі на Подолі треба було-б утворювати для школярів feriae luti — „брудні канікули“ на зразок таких, що ми знаємо їх у Харкові на початку XIX в. Санітарно-гігієнічні умови тодішнього нашого життя в Київі були аби-які, надто за дуже важких і сутужних часів водопілля на Дніпрі, коли річка підтоплювала багато сіл на лівому своєму березі й усі низькі київські околиці. Добре пам'ятаю цю повідь, коли мені траплялося їздити на човні тими місцями, де хати були затоплені і де иноді стреміли з води самісінькі лиш димарі. Добре пам'ятаю, яку сумну картину являв відомий „Контрактовий дім“ на Подолі, куди набивалося сила люду з затоплених київських місцевостей — тут були і чоловіки, і жінки, і діти — надто діти — усі з злиденним манаттям,

і все це на підлозі серед страшенної тісноти, бруду, болота, де здорові були вкупі з слабими на різні пошесні хвороби. Базари були теж брудні. І коли Київ одвідувала холера, то боротися з нею було дуже важко, бо мікроби, потрапляючи в Дніпрову воду, неймовірно поширювалися (чи-ж треба казати, що ніхто аналіз над водою тоді не робив, а за артезіянську воду не було ще й згадки). Пригадую, як од холери в нас у будинкові помер один пожилець-бурсак: жадної дезинфекції в хаті, де лежав слабий, не зроблено. Про чистоту в приміщеннях дбали не дуже — і блощиць та бліх була сила. Білизну прано не надто часто, чоботи частенько таки, як ми казали, просили каші, одежина наша була з дешевого матеріялу і робили її або хатніми засобами, або в дешевих партачів-кравців і звичайно „на зріст" (дитина росте, то-ж дарма, що одежа висить на ній як мішок).

Скажу тепер про своє матеріяльне становище. Коли померла мати, оселився я в тій самій садибі у своєї рідної тітки. Тітка та її дочка шили свити для крамниць, а ті продавали їх приїжджим селянам. Трохи дивно, що селянські свити шили київські кустарі і кустарки, як ота моя тітка. А втім вони додержувалися сільського фасону для різних категорій покупців: були чоловічі свити, були й жіночі, були й дитячі. Роблено їх з сільського простого сукна. Були широкі кереї, були свити з гудзиками й без них, різні на колір — чорні, сірі, білі. Односити їх до крамниць мусів був я, дарма що робив це дуже неохоче. Моя тітка мала свій власний маленький, старенький будинок, чолом на вулицю. Він увіходив у склад, так-би мовити, спільного сябринного володіння. За учасників — сябрів було в ньому двоє родин — моя тітка Савицька і Станенчиха. Це не були родичі, а все-ж володіли вони будинком спільно: половина належала моїй тітці, друга половина — Станенчисі, а двори їх одгороджував один од одного баркан; ганок половини моєї тітки дивився просто в садочок сусідки Станенчихи, і сюди виливали всяку-всячину. Шовковиці моєї тітки схиляли своє гілля в двір тієї-ж сусідки-спільниці володіння і це часом призводило до непорозумінь через отую шовковицю й иншу садовину: пожильці з обох половин уночі трусили потайки один од одного груші й яблука (груші були ранні, отож і достигали геть-геть перед Спасом). У половині двору моєї тітки стояв ще невеличкий флігель, що за розділом припав був моїй матері, а після неї й мені. З ним тісно звязаний був мій тодішній добробут: він дав мені спромогу пильно вчитися, а не ремісникувати, отож про цього свого годувальника, питимого батька я мушу сказати окремо. Цей маленький флігель був такий старий, що раз-у-раз угрузав у землю то тим, то цим своїм боком, і необхідно було часто підважувати його. До всього, мав він на собі декілька покрівель, бо їх стелили одна на одну, і це справляло на мене таке враження, наче-б мало не що-року або ремонтують дах, або підважують хатину. Це вимагало коштів, а тимчасом увесь гуртовий прибуток з пожиль-

ців не перевищував був 10 карб. на місяць. Та все-таки, по-перше, завдяки флігелеві, і, по-друге, моїм успіхам у школі, мене не тільки оддали в школу, а й як закінчив я її, перевели до повітової, а далі й до прогімназії. І це тоді, коли син моєї тітки, мій брат у перших мусів був обмежитися самою лиш початковою школою, а після цього чоботарювати, другий його брат ще раніше зробивсь золотарем і працював сам без підмайстрів. Цей флігель згодом дав змогу здобути вищу освіту ще й двом моїм небожам. Наші родички заробляли собі хліб шитвом, моя мачуха торгувала на вулиці біля своєї хатини всяким дріб'язком.

Як-же назвати той осередок, що я до нього належав за дитячих років? З боку юридичного — це був дрібно-міщанський стан — старожили-міщани; що-до праці й професії — ремісничо-кустарний осередок (батько й його діди та прадіди). З боку матеріяльних достатків — або середняки, як моя тітка, що мала будинок і бурсаків-столівників, або незаможні, що працювали по наймах. Що-ж до мене-хлопця, то, може, хтось зарахував-би був мене до рантьєрів серед мого дрібно-буржуазного оточення, бо жив я тоді виключно на свою ренту домовласника (про розмір її я згадував вище). Та чи відповідатиме тодішній дійсності, з її нерозвиненим і не досить ясним класовим розподілом суспільства — ця наша сучасна термінологія? Візьмімо цехових ремісників. Щоб точно визначити, до якої класи вони належали, треба було-б знати, як, приміром, працював мій пращур-рибалка — чи сам, чи мав найманих робітників або учнів. Знов-же й що-до будинків. За давніх часів чимало ремісників та й узагалі мешканців таких міст, як от Київ або Харків, не кажучи вже за повітові міста, мали власні хати, були домовласники. Це так само, як тепер по селах — мало не кожен селянин має свою хату для себе й сім'ї, бо десь-же треба жити й господарювати, а найняти ні в кого. Правда, і давніш чимало було безхатьків, але тип дрібного домовласництва, що базувавсь, як у натуральному господарстві, на власних потребах, був дуже розповсюднений. Кияни здебільшого складалися з міщан і цехових. У торговлі ще за моїх часів збереглася старовина — до Київа привозили чумацькими шляхами сіль і виноград.

Приваблював до себе на Подолі силу українських селян-прочан, що приходили з усієї України на богомілля в Лавру, водомет із Самсоном, що роздирав пащу лева. Його просто називали „Лев" і ми раз-у-раз казали, як і ті селяни, що туди приходили, „ходім до Лева"; нас приваблювали там і прочани і ті глиняні розмальовані коники з їздцем, що так славно свистіли, коли ми, діти, надимали для цього губи, немов грали на якійсь трубі. Цей водограй збудовано у 1808 р. Дивитися на нього приходило багато люду з сіл, були й процесії на водохрещі. І ці селянські процесії, і зустріч з окремими селянами, що приходили до водомету, знайомили нас, міських хлопців, наочно, так-би мовити, етнографічно з селянами,

і з їх одягом, і з їх розмовами, з їх чистою українською мовою. Инші місця, що їх часто одвідувало селянство, — це були Печерська Лавра, Софійський собор і Михайлівський манастир. Біля цих церков точилася жвава повсякчасна торговля хрещиками, іконками, знов-же й стрічками, коралями та иншим дріб'язком. Це був для нас своєрідний спосіб знайомитися з українським людом, його мовою, одягом, їжею. За инших провідників української стихії були для мене бурсаки, що жили на квартирі й харчувалися в моєї тітки. Їм я чималою мірою завдячую свою українізацію — вони були її натуральні провідники: ця молодь за своїх дитячих літ жила по селах серед селян у суто українському оточенню і, хоч її батьки належали в селі до упривилейованого, духовного стану, мало не вся добре розуміла українську мову та й сама розмовляла по-українськи, любила українські народні пісні й співала їх, знала український побут, то-що. Вони товаришували з селянськими хлопцями й дівчатками, мали спільні з ними дитячі гри, засвоювали їх українську термінологію і дуже часто за рідну їх мову була українська. Вони ще більш, ніж їхні батьки, кохалися в українських піснях і, можна сказати, так що й не знали московських. Укупі з ними я теж вивчив цілий цикл поширених тоді серед молоди українських народніх пісень. Ми складали хор з тих, що жили в нас, і з їх товаришів, і в мене утворивсь величезний репертуар українських пісень, що де-далі все збільшувавсь згодом за гімназіяльних і студентських часів. Слова пісень були мені за пам'ятки народньої української словесности, немов мій словник живої української мови, а мотиви я зберегав у своїй добрій музичній пам'яті, і виконував їх у гуртках та сам для себе. Син В. Б. Антоновича Дмитро Володимирович Антонович у своїй спеціяльній монографії (300 років українського театра (1619—1919 р.), Прага, 1925), згадує про аматорські гуртки київських громадян у 60-х і 70-х рр. XIX в. і між иншими згадує й за мене, кажучи, що я співав тенором (стор. 110). Додам до цього, що мене було взято навіть до митрополичого хору, як соліста-дисканта; співав я й по инших церковних хорах, хоч більш по голосу, в хорах гімназіяльних. Між иншим, як гарного співця і знавця грецької мови, мене було запрохано згодом узяти участь у гімназіяльній виставі, коли по-грецьки мав був іти уривок із трагедії Софокла муз. Мендельсона (дуже гарна); у мене витворивсь був власний репертуар сольових українських пісень, як історичних так і гумористичних („Про удовицю", що я виконував дуже виразно, „Гнався пристав дуже швидко на чиюсь біду". Великим успіхом користувалися українські пісні в лат. перекладі „І шумить, і гуде, дрібен дощик іде"). З инших пам'яток української народньої словесности я засвоїв в усній передачі казки, народні перекази, анекдоти, то-що, але все це значно збільшилося, коли я вчився по київських школах і коли я почав знайомитися з книжними збірками їх. Що-до мого родинного оточення з боку національ-

ного, то воно дало мені сприятливий ґрунт для засвоєння української мови. Правда, та мова, що її вживали мої близькі, не була чиста українська, а міська, мішана з російською. Проте і в нас, коли збиралися знайомі, співали українських пісень і добре розуміли українську мову. хоч любили закидати по-російськи. Пригадую один характерний що-до цього факт. У 1874 році робили в Київі одноденний перепис людности. Прийшли переписувачі і до нас та й запитують мою другу тітку, що силувалася говорити літературною мовою: „Какой ваш родной язык?" Вона відповідає: „я говóрю по-руськи", і тоді переписувач негайно завів її в графу українців. У побуті моєї родини збереглося багато дечого українського, починаючи од свят і кінчаючи тими звичаями, що були наслідок старовинного українського двоєвір'я — як кутя, або, краще сказати, три куті, то-що. І я пам'ятаю, як ходив був перед Різдвом із звіздою, а на новий рік засівати до свого дядька Афоненка на Глубочиці і промовляв відповідні вірші типу щедрівок з привітанням господареві. Знав я деякі тексти колядок і щедрівок, а так само виголошував великодні вірші, часом, як відомо, густо насичені сіллю, як от: „Єва кинула і ложку да підняла ножку... а Адам злякався сам... стріли вони на дорозі Лота, що у нього така смага з роту". Ці тексти, засвоївши їх попереду в усному переказі, я згодом вичитував з відповідних фольклорних українських виданнів, ба навіть сам знаходив у літературних архівних джерелах — вони збереглися в мене й досі. Це все було перше зернятко для моїх дальших етнографічних і фольклорних інтересів, що охопили мене з шкільних часів — університету й професорування.

Так пробивалася й знаходила собі відповідне місце в моїх дитячих літах українська стихія. А скрізь навкруги — і в родинному побуті киян узагалі і в усіх школах, у літературі, в пресі, в театрі, в усьому життю вершків людности панувала й царювала московська мова та культура; далеко менш помітним струмочком пробивалися на київському ґрунті 60 — 70 років инші національні стихії — українська, польська, жидівська й инші. Польська стихія перед повстанням 1863 року була досить дужа (у вищих колах суспільства), дарма що з нею вперто боролася вища адміністрація в особі відомого миколаївського, безрукого, мовляв Шевченко, капрала ген.-губ. Бібікова. Коли я був маленький хлопчик, у Київі, за присудом польового суду, розстрілювали польських повстанців 1863 р. Царське самодержавство ще енергійніш боролося з українським рухом, що за його гасло був Т. Шевченко. Відомо, як тіло його перевозили з Петербургу через Київ. У Київі тоді-ж існувала Українська Громада, що заснував її мій вчитель В. Б. Антонович, а в Київському університеті з польського повстання 1863 р. були українські й польські революційні гуртки хлопоманів. Та це був інтелігентський рух, що мало захоплював масу. Московська стихія, культура й мова були поширені в Київі

і впливали на нас, українську молодь, у літературі й особливо в школі, де всього вчено по-московськи і не було української мови, навіть, як окремого предмету. Так зростав я й мої товариші під впливом двох стихій — рідної української й шкільної московської, двох мов — української і московської. Так почалося за дитинства, так продовжувалося і далі за часів шкільних. Але українську мову, письменство, наукову й популярну українську літературу — дорогоцінні пам'ятки народньої словесности ми знаходили по-за мурами школи, і я остільки засвоїв тоді чисту українську мову — народню, літературну й наукову, що міг широко прикласти її в своїй громадській праці. Моя українізація не була примусова, мала стихійний характер і закінчилася за студентських часів до 1880 року. Відтоді з мене — назавсіди вже — зробився цілком свідомий українець.

III. Нижча (1865—1868 р.) і середня школа (1868—1875 р.); університети Київський і Харківський (1876—1880).

Мене ніхто не готував до вступу в початкову школу, — „приходское училище". У таку приходську школу на Подолі вступив я без жадного іспиту, ба не знаючи навіть абетки. Курс навчання в такій школі був двохрічний, та дехто вчився там і багато довше; пригадую одного такого переростого вже хлопця, що вибув там аж семеро років. Очевидячки, що перебування в такій школі не обмежували якимсь точним терміном. Знов-же зрозуміло й те, що такі здороваї учні-лінюхи, до того-ж частенько морально розбещені, погано були впливали і на инших; уся ця компанія забиралася звичайно на задню парту — на „камчатку" та й гуляла собі там у карт, ба навіть витівала всякові, иноді непристойні пустощі. Я вступив у школу року 1865 та й вибув там три роки: на третій рік залишився своєю волею (дарма що міг був закінчити її вже після другого року); за причину цьому був мій вік: р. 1866 мав я тільки 9 років, а до повітової школи приймали лиш десятилітків.

У приходській школі тоді, коли я вчився, давні методи навчати грамоти було вже одкинуто (буквоскладову заступлено на звукову). Виведено було старі „субітники", себ-то березову кашу, що нею годували і за лінощі, і за пустощі, ба навіть просто для порядку. За моїх часів збереглися вже самі лиш спомини про „смотрителя" Понирку, коли все це практиковано дуже широко. Наш-же наглядач Судакевич був освічений педагог нової Пироговської школи; з сином його, що продовжував свою науку й далі, я приятелював. Взагалі про цю першу школу в мене збереглися гарні спомини. Скінчив я її з великим успіхом і нагородою.

Приходська школа дала мені елементарні знання в читанні, письмі, аритметиці й підготовила до повітової школи („уѣзднаго дворянскаго училища"). Отож сюди я й вступив. Ще за мене перетворено цю школу в чотирикласову прогімназію. Містилася вона

теж на Подолі. Програмою своєю відповідала вона чотирьом класам гімназії і той хто її закінчував діставав право безпосередньо переходити до 5-ої класи гімназії. Програма прогімназії була тоді класична, але не така сувора, як за статутом 1871 року. Латинській мові приділено було все-таки чимало часу. На другому місці була математика, далі йшла „естественная исторія", що її виучували в перших трьох класах. Пригадую, що за підручник була в нас чималенька книжка Горізонтова, і з неї вчили ми в першій класі зоологію, у другій ботаніку і в третій мінералогію. Вчили з книжки, завчаючи її текст без ніякого звязку з живою природою. Тож, цілком зрозуміло, що повиходили з нас кепські природознавці, як порівняти до сучасних учнів семилітки. А втім, була тоді велика мода на природознавство, отож і я самотужки узявсь виучувати хімію з Роско, ще й робив хімічні спроби. Що правда, треба сказати, велику вагу мали й сами навчителі. З утіхою й вдячністю пригадую собі свого вчителя, потім славнозвісного українського статистика Ол. Ол. Русова. З ним я був звязаний згодом дружніми стосунками. Отож він, офіційно викладаючи грецьку мову, тимчасом робив з нами екскурсії, звязані з історією Київа. Пам'ятаю, з яким захопленням він нам оповідав про історичну топографію Подола й його околиць, як він водив нас на „Скавицю" (Щекавику: од легендарного Щека) й звідтіля знайомив з тим, що розгорталося під горою. З подякою згадую за директора нашої прогімназії Соковича, теж українця. Він теж дбайливо та прихильно ставився до нас учнів, впоряджаючи для нас музично-літературні вечірки. На цих вечірках заохочували і мене танцювати, та я не схотів, дарма що згодом брав участь у таких українських танках, як от метелиця, коли танцювали ми всі, не виключаючи й В. Б. Антоновича. Закінчив я прогімназію з першою нагородою, — це вже була друга моя школа. Року 1872 вступив до п'ятої класи другої київської гімназії, що містилася там, де й була до останніх часів, а саме на Бібіковському, нині Шевченківському бульварі. За директора її був Кустов, за інспектора О. І. Пясецький, що незабаром, за мене-ж-таки, був призначений на її директора замість Кустова, який помер од сухіт. Згадую про О. І. Пясецького з почуттям великої вдячности за його надзвичайно сердечне відношення до мене. Я був за репетитора в його сина і проживав у нього. Добре ставився він і до всіх учителів та учнів. Гімназія за його директорування мала гарний склад учителів-викладачів і він, будучи математиком, деякою мірою, оскільки це було можна, зм'якшував однобокі та суворі вимоги класичної системи. Красою гімназії і вчительського персоналу був викладач історії Нечипір Степанович Тумасов. Н. С. скінчив курс історично-філол. факультету в Київському університеті р. 1863 за часів українського руху в Київі й університеті. Р. 1870 його було призначено на посаду вчителя до 2-ої київської гімназії. Це був розквіт його педагогічної слави — саме тоді коли я й був його слухачем.

Його вабила до себе наукова праця — і він витримав магістерський іспит з російської історії та й захистив у 1872 році дисертацію на тему „Историко-юридическій бытъ русскаго крестьянства". „Обладая, такимъ образомъ, обширными познаніями и даромъ живого увлекательнаго слова, Н. С. Тумасовъ вносилъ въ мертвящую скуку обильнаго классицизма въ гимназіи оживляющее начало. Сверхъ того, будучи человѣкомъ, носившимъ въ душѣ своей идеалы всего чистаго и разумнаго, онъ умѣлъ и учащихся располагать къ добрымъ порывамъ". Так характеризує його в своїй передмові до статті Тумасова „Історія Київской 2-й гимназіи" („Кіевская Старина" 1902, стор. 37) його колишній учень, додаючи, що його лекції з історії були для учнів зáвсіди за відпочинок од набридлих грещини та латини. Одночасно він був штатний доцент історії і в Київській Духовній Академії. Я цілком приєднуюся до цієї характеристики і тільки додам, що він заохочував до наукової праці і своїх підготованіших гімназіяльних учнів. Так і я, вкупі з иншими товаришами, працював за його приводом над усесвітньою історією та й перекладав йому дещо з однієї французької історичної книжки. Під його впливом ми не обмежувалися самим шкільним підручником, а користувалися ще й ширшими викладами історії. Можу певно сказати, що мій вибір історично-філологічного факультету й спеціяльно історичного відділу був зроблений не без впливу саме од Н. С. Тумасова, бо-ж вчительська рада на іспиті на „аттестатъ зрѣлости", навпаки, висловлювала побажання, щоб я, як добрий класик, обрав собі спеціяльно класичний відділ.

До латинської й грецької мови учні ставилися дуже негативно. Грецьку мову у нас викладав Андрій Данилович Юркевич, добрий її знавець, щирий українець і дуже гарна людина. Иноді ми, котрі краще вчилися, перекладали з ним Іліяду або Одіссею і цим дуже його тішили. Але бувало й так, що захопившись якоюсь нелегальною політичною брошурою, ми читали її підчас лекції. Він це добре помічав, але ніколи не перешкоджав нам, а тільки меланхолійно вдавався з легесеньким докором немов до всієї класи: „Ну того, тот, перетот (це була його повсякчасна приказка) — своє читають, а в класній праці участи не беруть", підходив дуже близько до нас, і, дарма що живовидячки бачив нашу „літературу", ніяких заходів проти винуватців не вживав. Взагалі ми його любили за його добрість, знання, за його українство. Другий викладач грецької мови була зовсім инакша людина, — один з тих пересельців з слов'янських земель, що їх викликав міністр освіти гр. Толстой навчати класичних мов. Наш грек був така аморальна людина, що коли до Київа приїхав Толстой і почав ревізувати й нашу гімназію, то цей педагог заздалегідь умовився з нами учнями, кого викличе при міністрі і що кому даватиме перекладати немов без підготови. Обдурений міністр був дуже завдоволений з наших успіхів у грецькій мові (так дурили

його й инші), а нашого грека зараз після цього призначено на директорську посаду. Але він швидко тут прокравсь, і його прогнали. Учні його зневажали і одного разу надрукували в місцевій газеті оголошення, що от там, мовляв (було наведено точну його адресу), продається грецький свинячий „языкъ“). Математику в нас викладав дуже талановитий, хоч не надто працьовитий педагог Сербулов, що иноді (на жаль, рідко) блискуче читав свої лекції.

Що-ж взагалі дала нам гімназія, що я скінчив її з золотим медалем і був занесений на мармурову дошку? Класична основа її взагалі не була раціональна для нас усіх, а особливо для тих, котрі пішли на фізично-математичний, медичний та почасти й на юридичний факультет, власне-ж для мене, що обібрав собі історичний відділ факультету, стала в деякій пригоді, але в тій лиш частині, що торкалася змісту класичних письменників, особливо істориків, як от Цезар, Таціт, Геродот, Тукідід та инші. Але мета класичної системи (запровадив її в нас гр. Толстой) полягала в тому, щоб виучувати граматику й перекладати навіть з московської на латинську або грецьку мову. Тимчасом це було потрібно лиш для якогось там одного відсотку гімназіяльних учнів, котрі йшли на класичний (звичайно порожній) відділ. Для цього призначено було силу часу. Передбачувано тут ще одну політичну мету, — щоб ми, гризучи цей граніт класицизму, не мали часу на виучування дисциплін, звязаних безпосередньо з життям; класична система повинна була окрім того знищувати в нас соціялістичні ідеї. Виучування нових мов (французька або німецька), навпаки, стояло дуже низько — це були предмети третьорядного значіння, дарма що в життю були вони дуже потрібні. Не звертали уваги навіть на те, що знати їх (в одміну од мертвих мов) потрібували студенти всіх факультетів у тому й історично-філологічного. На математику не звертали відповідної уваги, і математична підготова майбутніх студентів була погана, менша ніж учнів реальних шкіл, а цим, як навмисне, нормального вступу до університетів не було. Про природничі науки, що виучувано їх у перших трьох класах гімназії, я вже казав. Взагалі кажучи, середня школа була аби-яка.

Закінчивши гімназію, я, вісімнацятилітній молодик, вступив на історично-філологічний факультет Київського університету на його історичний відділ у серпні 1876 року. Що-ж являв собою цей факультет тоді, коли я в ньому вчився, і що дав він мені (та й иншим) власне в підготовчому циклі історично-філологічних наук? Буде, мабуть, найкраще, коли я зроблю характеристику своїх професорів, особливо тих, що їх дисципліни й вони сами стояли до мене найближче. За моїх часів на факультеті викладали такі професори: історію філософії й педагогіку С. С. Гогоцький і А. А. Козлов, грецьку мову Ф. Г. Мищенко і В. І. Аландський, латинську І. В. Цветаєв, слов'янську філологію А. А. Котляревський, історію російської

мови й словесности І. П. Хрущов і І. Н. Жданов, історію всесвітнього письменства Н. П. Дашкевич, всесвітню історію Ф. Я. Фортинський і І. В. Лучицький, російську історію В. Б. Антонович і В. С. Іконніков, церковну історію Ф. А. Терновський, теорію і історію мистецтв П. В. Павлов. З них безумовно видатними професорами були чотири викладачі історії — Антонович, Іконніков, Лучицький і Фортинський, особливо три перші, далі Котляревський, Дашкевич; за ними йдуть словесник Жданов, класик Мищенко і філософ Козлов. Будь-що-будь, на 14 викладачів було 9 більш-менш видатних; п'ятеро з них мали всеросійське, слов'янське, ба навіть европейське ім'я. Отож склад професорів на історично-філологічному факультеті за моїх часів був більш ніж на половину дуже путящий. І — це особливо важно було для мене, — на історичному відділі, де я вчився, скупчилися справді видатні сили і як викладачі і як вчені. Звертаюся до їх характеристики.

На першому місці, що-до впливу його на мене, стоїть Володимир Боніфатьєвич Антонович. Народився він у 1834 р., закінчив два факультети в Київському університеті — медичний і історично-філологічний (1850 — 1860 р.). Та тільки за 10 років після цього р. 1870, коли вже вибув 7 років на посаді головного редактора в Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів і видав декілька дослідів з історії Правобічної України, серед них і магістерську свою дисертацію („Послѣднія времена казачества на правомъ берегу Днѣпра"), зробився штатним доцентом російської історії, а р. 1878, здобувши вже докторський ступінь і заживши чималої наукової слави, дістав звання ординарного професора. Вражає надзвичайна повільність його службової професорської кар'єри, що різко суперечить зростанню його професорської і наукової слави: оці інтервали по 10 років, очевидячки, ненормальні, і залежали од тодішніх політичних умов. Та будь-що-будь, коли я вчився в університеті, В. Б. Антонович був у розквіті своєї педагогічної й наукової діяльности. Він читав в університеті такі курси, або, як їх названо в біографічному словникові професорів Київського університету — „отдѣлы русской исторіи": 1) Історію Руси в передмонгольський період, 2) історію південно-західньої Руси, 3) Джерела західньо-руської історії. У цій термінології одбилася тодішня доба. В. Б. Антонович був професор „русской исторіи" і повинен був читати, як це було і зо мною, „отдѣлы русской исторіи", але під цією офіційною термінологією ховався зміст української історії за стародавньої князівської й литовсько-польської доби, а так само начерк українського джерелознавства. Це так точнісінько, як і офіційне видання актів Правобічної України називалося „Архивомъ Юго-Западной Россіи", як південно-степова Україна мала офіційну назву „Новороссійскій край", як періодичний збірник розвідок і матеріялів з археології, історії та етнографії Криму й Пів-

денної України називався „Записками Одесскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ".

Курси „русской исторіи" було розподілено між Антоновичем і Іконніковим так: перший викладав першу загальну частину її, що захоплювала добу до пол. XIII в. і ще так званий литовський та польський період української історії. Два свої загальні курси В. Б. доповнював ще спеціяльними — історією Галицького князівства, історією козаччини, „русскими древностями" і „источниками западнорусской исторіи". Хоч жаден з університетських курсів В. Б. Антоновича не був надрукований, а виходили вони лиш у літографських виданнях, проте вони мали й громадське значіння для своєї доби і не тільки для його безпосередніх слухачів, ба й для сторонніх. Окрім вищезгаданих курсів він ще керував семінаром історії передмонгольської Руси і історії „Юго-Западной Руси". Читав В. Б. без ніякого ораторського патосу, дуже тихо, але захоплював слухачів змістом своїх лекцій, їх високою науковою вагою й рясно порозкиданими в них історичними узагальненнями. Це мої враження. А ось що пише инший, — молодшої генерації, — учень і слухач В. Б. Антоновича проф. В. Ю. Данилевич: „Його лекції давали ясне уявлення про становище даного питання в науці, але одночасно були приступні навіть для найменш підготованої частини авдиторії і легко засвоювалися нею. Годі лише нагадати, що стародавня доба ‚руської історії' небагата ні числом, ні повнотою, ні ясністю джерел. Слухачі В. Б. пам'ятають, як обережно і з яким знанням вводив В. Б. в такі нетрі для молодих істориків, як значіння географічного фактора в руській історії, як стародавній побут слов'ян, як Варязьке питання і т. д. Майже усю обласну історію стародавньої Руси небіжчик повинен був скласти самостійно, бо більша частина монографій, що їй була присвячена, побачила світа дуже пізно. Ще більше праці повинен був він витратити на курси, присвячені історії Південної Руси і Литви [1]). Значну частину цих відділів історії примушений був складати по перших джерелах. Історія цих земель була вкрита в багатьох випадках товстим шаром легенд і чужих науці примішувань; по одному і тому-ж навіть питанню джерела давали діяметрально протилежні відомості". Так само характеризує В. Ю. Данилевич і курс В. Б. з археології: тут він давав не тільки історію матеріяльної культури, а й привчав слухачів до правильної наукової методології й обережних висновків.

Дуже поважний додаток до його лекцій були його семінари, де розроблювано окремі теми й питання, зосереджені з одного боку на стародавній Київській Русі, а з другого на Литовській. Що-до

[1]) Його докторська дисертація — „Очеркъ исторіи Вел. княжества Литовскаго" перша спроба критично викласти початкову історію цього князівства, на підставі джерел, викликала простору грунтовну рецензію його учня проф. Н. П. Дашкевича, що розміром своїм перевищила працю самого Антоновича.

перших тем, то вони (за моїх часів) стосувалися здебільшого до чужоземних джерел для стародавньої Руси. Ці наші студентські реферати потім були надруковані в „Кіев. Универ. Изв." і в додатковому збірнику до них [1]). Окрім цих семінарських тем В. Б. давав ще й теми на медальні праці, що оброблювали їх молоді автори ще уважніш; теми В. Б. давав не випадкові, а щоб на підставі них у цілокупності систематично було розроблено всю „областную" добу Київської Руси. Так воно й сталося [2]).

У цьому велика заслуга В. Б. Антоновича й його Київської школи; дуже коштовна для початкової історії України, вона мала значіння ще й для початкової історії Росії. Вплив В. Б. на зміст цих праць позначивсь окрім методології і в тому, що автори їх вносили в свої праці археологічний, історично-географічний та етнографічний матеріял; цього потрібувала краєва метода розробляти матеріяли, необхідність дати всебічну історію кожної землі, використати, щоб визначити її межі, історично-топографічні й археологічні дані, що ми знаходили і в працях самого В. Б., як видатного археолога, географа й етнографа, він-бо приділяв цим дисциплінам поважне місце в історичному процесі України. В. Б. Антонович і його історична школа висовували на перше місце краєвий і федеративний устрій стародавньої Руси-України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М. І. Костомаровим і обласником-великорусом А. П. Щаповим проти централістичних тенденцій у російській і українській історії С. М. Соловйова та його школи. Такий був В. Б. Антонович, як професор, як викладач для тодішніх студентів. Але до цього треба додати, що В. Б. Антонович ще зміцнював громадський науковий звязок з своїми слухачами-українцями, так-би мовити, в своїй хатній лабораторії — власному кабінеті, де була розміщена його велика книгозбірня, куди увійшло мало не все, що було необхідного, цінного й рідкого в усіх галузях українознавства, а не з самої лиш української та російської історії (тепер вона належить Українській Академії Наук). Ще й досі існує будинок В. Б. Антоновича, де живе-бідує його дочка Ір. Вол. Антонович (на розі Жилянської й Кузнечної вул.). Цей будинок одвідували всі, хто так чи инакше був причетний до українського руху й науки. Кого тільки

---

[1]) П. В. Голубовського: „Хроника Дитмара, какъ источникъ для русской исторіи"; К. Врублевського: „Свѣдѣнія о Руси, встрѣчающіяся въ хроникѣ польскаго лѣтописца, Мартина Галла", Ярмаховича: „Magistri Vincentii Cadlubconis Chronika Polonorum, какъ источникъ для русской исторіи"; И. А. Линниченка: „Вѣче въ Кіевской области".

[2]) Н. П. Дашкевич (старшої од мене генерації, згодом професор і академик) написав розвідку про Данила Галицького (К. 1873 р.) і його добу, Н. В. Молчановський про історію Подільської землі, П. В. Голубовський і я одночасно про історію Чернігово-Сіверської землі. Пізніше вийшла ще низка таких монографій (серед них найвидатніша — „Исторія Кіевской земли" М. С. Грушевського), що заповнили собою помітну прогалину в історичній науці, перейнятій доти централізаційними поглядами й байдужій до краєвого життя.

не бачив кабінет В. Б. Антоновича, що його єдиною окрасою була лиш велика книгозбірня, археологічна й нумізматична колекція, стародруки та рукописи. Суворому стилеві кабінета й усього приміщення взагалі відповідало й дуже просте вбрання самого професора, що приймав одвідувачів у старезному одязі. Це просте вбрання, що відповідало і його внутрішньому демократизмові, було „притчею во языцѣхъ" серед сторонніх кіл київського суспільства. За інші бази для наукової праці молоди під безпосереднім керуванням В. Б. були — Археологічний музей і Нумізматичний кабінет, що він ними завідував, а так само Київський Архів давніх актів і Тимчасова комісія для видання цих актів. Про це згадує В. Ю. Данилевич [1]), кажучи, що В. Б. цілі години пояснював значіння демонстрованих студентам пам'яток старовини. Иноді такі огляди набували характеру систематичних курсів. Так, одного разу В. Б. прочитав в архіві цілий курс сфрагістики, геральдики й палеографії для купки студентів, що бажали ознайомитися з архівною справою, щоб потім заходитися вивчати документи Київського Центрального Архіву. Разом з цим В. Б. навесні робив екскурсії з своїми слухачами по Київу, а після іспитів — і по його околицях, ознайомлюючи їх з історією й пам'ятками Київа, київськими околицями, цікавими з археологічного або історичного погляду. Улітку він брав з собою на розкопи декого з своїх слухачів. Витрачав силенну силу часу на те, щоб керувати підготовою своїх, скажемо, вживаючи сучасного терміну, молодих аспірантів, бо був немов керівник науково-дослідчої катедри історії України. Що-до мене, то В. Б. був керував моєю науковою підготовою з української історії протягом усенького університетського курсу; я раз-у-раз одвідував його кабінет і широко користувався його славнозвісною книгозбірнею, а так само й його відповідними вказівками що-до літератури й джерел з української історії, починаючи од стародавньої Київської доби, що нею я найбільше тоді захоплювавсь. Виходив я зáвсіди од В. Б. навантажений силою книжок, що уважно їх потім у себе студіював. Почав спеціялізуватися я в галузі української історії ще за студентських часів — отож вплив на мене В. Б. був найбільший [2]). Не можу не згадати тут ще за те, що Вол. Бон. прищепив мені зацікавлення археологією України і розкопами. Одного літа він узяв з собою на розкопи біля Дніпра цілий гурток студентів-істориків, куди ввіходив і я, і там ми під його керуванням засвоїли на практиці техніку розкопів. Одзначу одну цікаву подробицю з отієї нашої екскурсії: коли ми спустилися, щоб викупатися, до Дніпра, туди пристав човен з українськими екскурсантами иншого характеру, з Іродіоном Олексієвичем Житецьким на чолі.

[1]) Рѣчь В. Е. Данилевича: „В. Б. Антоновичъ, какъ профессоръ" (Памяти В. Б. Антоновича. К. 1909, стор. 41 — 55).

[2]) Див. листи до мене В. Б. Антоновича (Збірник наук.-досл. катедри історії України. Вип. 3 — 4, стор. 127 — 129).

За другий предмет мого уважнішого готування й виучування була російська історія. Її за моїх часів викладав був Володимир Степанович Іконніков, мій керівник у цій галузі. У нього в семінарі я прочитав (і надрукував) реферата „Зап. о Московіи Перштейна и Даніила фонъ-Бухау". Він поділяв лекції з „русской" історії з В. Б. Антоновичем. Отож читав він північно-східню Русь, московську добу й нову історію російської імперії, а так само спеціяльний курс російської історіографії. Викладаючи початкову історію північно-східньої Руси, він робив вступ про історичну етнографію й історію колонізації зазначеної країни. Він був доктор російської історії (його дисертація — „Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи" К. 1869). За моїх часів він оголошував друком статті з історії російських університетів, бібліографічні огляди книжок з російської історії, огляд успіхів російської історії за 25 років і низку рецензій. Надзвичайно повно склав він свої літографовані спеціяльні курси з історії Катерининого царювання. Я власне найбільше цікавивсь спеціяльним курсом В. Ст. з російської історіографії, що був за первісну канву для його капітального класичного „Опыта русской историографіи". Я зберіг це зацікавлення і на майбутнє, а зробившись професором Харківського університету, сам заходивсь викладати курси з російської історіографії, останніми-ж часами широко користувавсь його „Опытомъ" у тих частинах, котрі були присвячені українським літописам. Я завсіди поважав В. С. Іконнікова за надзвичайну невтомність та працездатність й якусь нечувану бібліографічну обізнаність, що він її виявив у своїому „Опытѣ русской историографіи", видаванім уже геть згодом (з 1891 року). Мушу до цього додати, що лектор він був дуже невдалий і що слухало його надзвичайно мало і студентів і курсисток.

Історію середньовіччя викладав проф. Фед. Яков. Фортинський — доктор усесвітньої історії, знавець свого предмету та джерел і сякий-такий лектор. За рік перед моїм вступом до Київського університету стародавню історію викладав славний Михайло Петрович Драгоманов, що мусів покинути катедру, залишивши по собі спомин як про талановитого лектора, гарного молодого вченого й гарячого українського соціялістичного діяча. Ф. Я. Фортинський своїм світоглядом і поміркованістю був його антипод. Пригадую, як він мені дав антикварну тему для семінара — переглянути зміст твору, приписуваного відомому хроністові Ейнгардові (на семінарі в Ф. Я. Фортинського ми читали його „Vita Caroli Magni" — Translatio reliquiarum Sanctorum Marcelline et Petri. Отож я й мусів був понаписувати чимало про чудеса цих святих як за їх життя, так і по смерті. Ці чудеса були такі неймовірні та чудернацькі, що могли-б убити остаточно віру в чудеса святих взагалі, коли-б така віра в мене була, але її знищило було вже оповідання Патерика про чудеса ченців з Київо-Печерської лаври й про їхню боротьбу з дяиволом. Зовсім инша людина

був доктор історії й професор нової всесвітньої історії — українець Іван Васильович Лучицький — дуже популярний у студентських колах талановитий викладач (говорив надзвичайно швидко і спочатку тихо, без жадних шпаргалок, заплющивши очі, але трошки згодом захоплював авдиторію своїм запалом); він був вчений европейського типу, що мав постійні звязки з Західньою Европою й працював у тамтешніх архівах над найактуальнішими тоді історичними питаннями й видавав французькі рукописи сам і вкупі з французькими вченими. Друкував у французьких часописах огляди російської історіографії, а в російських — західньої історії. Особливий успіх мали його праці з історії реформації й історії селянської реформи в Західній Европі з 1789 р. Згодом енергійно почав працювати на підставі матеріялів українських архівів (особливо Рум'янцевського опису „Малоросії") над історією „общиннаго" землеволодіння в Лівобічній Україні. Був видатний земський діяч і член київської української громади. Я досить близько стояв до нього тоді, коли готувавсь до професури, а він саме починав був працювати над історією Лівобічної України.

З инших ближчих до мене професорів згадаю за Федора Герасимовича Мищенка — це був українець, член київської Старої громади підчас мого студентства магістр, а з 1881 р. доктор філології, великий знавець своєї дисципліни. Знаходив часом у ній теми, близькі для української історії, наприклад, реферати на Археологічному З'їзді в Київі: „О способѣ исполненія гомеровскихъ поэмъ сравнительно съ малорусскими бандуристами", „Торговыя сношенія Аѳинской республики съ Босфоромъ". Він-же переклав з грецької мови 17 книжок Страбонової Географії, давши передмову й широкі коментарі, а трохи згодом почав працювати над Геродотом.

Викладач латинської мови проф. І. В. Цвєтаєв пам'ятний для мене тим, що в звязку з студентською проти нього демонстрацією (за те, що він занадто багато вимагав з свойого предмету) я був на 1-му курсі звільнений на півроку з Київського університету, з правом негайно вступити до иншого університету. З цього я скористувавсь та й перевівся до Харківського університету. Тут вибув друге півріччя, склав іспит для переходу на 2-й курс і знов перевівся до Київського університету на 2-й курс, не втративши, отже, року. Цікава подробиця: на університетському суді я заявив, що не був на демонстрації (і це справді було так), але їй спочував. За це спочуття мене й покарано; згодом я зустрічавсь з Цвєтаєвим, коли вже сам викладав лекції в Харківському університеті. Ворожого почуття до нього в мене не було. Він у цій історії був не дуже винний, і я пригадую, що активні діячі в ній були не студенти-філологи, а медики й математики, що їх підтримували. Це був виступ не так особисто проти проф. Цвєтаєва, як проти класицизму. Мало того, як тепер докладно з'ясував проф. Назаревський, на підставі архівних джерел, ця історія стояла в звязку з тодішнім рухом в українських

колах, що викликав виїзд за кордон М. П. Драгоманова, популярного тоді професора. Взагалі тут збіглася ціла низка подій у сфері українського тодішнього руху — як Археологічний з'їзд у Київі, ліквідація „Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества", ганебний указ 1876 р. про заборону українського слова і, нарешті, еміграція Драгоманова. З'явилися „освѣдомители", що писали систематичні доноси на тодішніх керівників українського руху в Київі; отож їм таки, керівникам отим, приписувано „Цвѣтаєвську" історію. Що-до медиків, то серед них була ціла низка свідомих українців, як от М. І. Светухин (згодом професор Харківського й Саратівського університету), Забора, то-що. Я був присутній на доповіді проф. Назаревського на цю тему в засіданні товариства ім. Нестора Літ. в Київі; поділився своїм вражінням од цієї історії і почув багато для себе нового.

На слов'яноруському відділі було двоє видатних професорів — проф. Котляревський і проф. Дашкевич, але я, як історик, менш одвідував їх лекції (а все-ж одвідував їхні загальні курси, ба навіть складав іспити). А. А. Котляревський — доктор слов'янознавства, дуже видатний вчений, блискучий лектор, українець з Полтавщини. За зустріч з емігрантом Кельсієвим його продержали півроку в фортеці й заборонили вступити на професорську посаду. Його магістерська дисертація „О погребальныхъ обычаяхъ славянъ" (1868 р.) була видатне явище і в европейській літературі і мала величезне значіння для нас істориків, зокрема для мене. Докторську свою дисертацію присвятив був він балтицьким слов'янам. У Київському університеті його обрано р. 1875 (йому було тоді 38 років) з зіпсованим здоров'ям; це примусило його покинути виклади в 1881 році. Отож він читав лекції ввесь час, поки я вчився в університеті. У нього була чудова спеціяльна книгозбірня, і він сам казав, що в ній було все, що виходило в світ про російську історію. Нас, істориків, цікавили його праці в галузі народньої словесности, що студії над нею він ставив на історичний ґрунт. Цікавився він і пам'ятками української народньої словесности за молодих років на Поділлі. Сам записував був думи та казки. Він був причетний і до українського наукового руху — і тут свого часу мала велику вагу його стаття: „Были ли малорусы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в." („Основа", 1862), він-же написав для Академії Наук коштовний розгляд „Истор. пѣсенъ малорусск. народа Антоновича и Драгоманова" і в засіданні товариства Нестора Літописця реферат, присвячений Т. Шевченкові. Ці праці ми високо цінували за їх значіння не тільки для науки, а й для історії українського відродження. Дарма що тримався він осторонь од українського руху в Київі, але для нас симпатії його до того руху були очевидні. Він скеровував свої сатиричні випади проти тих, хто боровсь з українством, надто коли робилося це по-за лаштунками. Згадую тут оповідання В. Б. Анто-

новича про отакі його гострі слівця. Засідала факультетська рада, де був присутній і проф. С. С. Гогоцький, відомий здавна своїми публіцистичними випадами проти україно́філів („Критическій разборъ ‚Посланія о федераціи'", „О необходимости русскаго языка въ начальныхъ школахъ Зап. губ.", „Еще нѣсколько словъ объ украинофилахъ" і додаток до цієї статті. Обидві в „Рус. В." за 1875 р.). Котляревський перед тим, як засідання істор.-філ. фак. мало розпочатися, нахиляється через стіл до Володимира Боніфатьєвича та й питає його так, що всі чують: „А не знаете ли Вы, В. Б., кто написалъ послѣдній доносъ на нѣкоторыхъ профессоровъ (а в тому й на Антоновича)?"—„Но этотъ доносъ безымянный", одповідає йому Антонович. „Такъ-то, такъ, одказує Котляревський, да я думаю, что тутъ не обошлось и безъ нашего старичка". А Гогоцький, почувши це, удаючи, начеб-то не чув нічого, каже: „Какъ у меня болятъ зубы — даже ничего отъ боли не слышу". Усім відомий був свого часу й жартовливий вислів Котляревського з приводу прізвища проф. Д. І. Піхна (редактор чорносотенного „Кіевлянина"): „Имена существительныя склоняются, казав він, но есть и такія, которыя спрягаются на подобіе глаголовъ, напримѣръ Пихно: пихну, пихнешь, пихнемъ, пихнутъ". Доцент і (згодом) академик Дашкевич тільки при мені розпочав свою професорську діяльність і був нам, історикам, відоміший своїми видатними розвідками з історії стародавньої Руси — „Княженіе Даніила Галицкаго" (1873 р.) і „Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи" (в „Трудахъ Кіевскаго Археологическаго Съѣзда 1874 г." і окремою книжкою). Іще більшу вагу мав його критичний розгляд докторської дисертації Антоновича: „Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго государства". Вийшли вони, що правда, вже геть згодом. Церковну історію викладав професор К. дух. академії Ф. А. Терновський у досить ліберальному й раціональному дусі. Здобув ступінь доктора „русской" історії за свою працю: „Изученіе Византійской исторіи и ея тенденціозное приложеніе въ древней Руси". Читав монотонно, був дуже нудний і сам нагадував іконописного візантійського ченця, але в приватному житті була з нього добра, проста й чесна людина.

С. С. Гогоцький з духовного роду — професор-антик найзашкарубліший представник пережитої вже тоді старовини. І студенти, і професори ставилися до нього негативно: як лектор, він викликав у слухачів тільки сміх — з нього глузували. І ось така чорносотенна ще й чудернацька людина поставлена була на чолі вищих жіночих курсів у Києві; цієї внутрішньої суперечности допустилося тодішнє мін. нар. освіти, очевидячки, на те лиш, щоб мати в ньому довірену особу. Пригадую такий епізод. Організатор курсів С. С. Гогоцький на врочистому їх відкритті виголошує промову: „О высшемъ образованіи въ примѣненіи къ женщинѣ". Вдаючись до публіки, і поглядаючи на власну дружину, кидає він крилате слово: „Назначеніе

мужчины — пріобрѣтать, назначеніе женщины — сохранять". І ми всі присутні добре зрозуміли особистий зміст цього вислову, бо, справді,— він дуже добре вмів набувати, а його дружина зберегати, дарма що иноді старий „філософ" сам шкодив своїй жінці в її ліберальній діяльності своїми обвинуваченнями українофілів. Читав С. С. Гогоцький педагогіку в занадто засмальцьованому сурдуті ще й у такій сорочці, що її манжети не мали шпоньок, а поприв'язувані були мотузками. І от виступаючи отак перед студентами, проповідував їм: „Педагогъ не долженъ быть смѣшонъ: онъ долженъ быть одѣтъ хотя не роскошно, но прилично". І трохи не був схожий на С. С. Гогоцького А. А. Козлов — гарний лектор і вчений, але в нього була чудернацька звичка раз-у-раз носити з собою клунок, де, казали жартома, була переміна білизни на той випадок, коли його заарештують і завдадуть у в'язницю, як це було трапилося з ним передніше. Цілком протилежні один одному були тодішні словесники — доцент Н. П. Хрущов і Н. Н. Жданов. Перший був нікчемний викладач, спізнявся на лекції, з'являвсь на них не підготовившись, і тоді вимагав од нас, щоб ми читали „Слово о полку Игоревѣ". Уважав себе за аристократа і носив завсіди рукавички. Професорську свою посаду мав за низьку для себе й за переходову до вищої, був згодом при мін. Делянові і їздив з Олександром III у перший рік його царювання, як історіограф.

І. Н. Жданов тоді допіру починав був свою професорську наукову діяльність. Нарешті, треба ще згадати і про дуже свого часу відомого ліберала-професора П. В. Павлова. Він завідував р. 1859 недільними школами в Київі, і зажив слави своєю відомою промовою „Тысячелѣтіе Россіи", що за неї був засланий. За моїх часів викладав у Київському університеті історію мистецтва. Лекції його студентів не цікавили, і ми одвідували їх по черзі, а професор перед іспитами закликав нас до себе додому і там, затримавши на цілу добу, зачитував свій конспект і роздавав кожному з нас його питання на іспиті; П. В. Павлов пережив свою славу, і важко було дивитися на його в такому становищі.

Брав я участь у семінарі політичної економії в тодішнього доцента Д. І. Піхна, що хоч викладав був на юридичному факультеті, але слухали його й історики. Це відомий редактор чорносотенного і україножерського „Кіевлянина". Цікаво, що в нього я з власного вибору зачитав реферата на тему „О прибавочной стоимости въ Капиталѣ Маркса". Д. І. Піхно був антимарксист; але пригадую, що, добре підкувавшись Марксом (професор знав його слабо), я досить вдало захищав свої, себ-то марксистські тези перед прихильною авдиторією. У моїй книгозбірні й досі зберігся перший том Марксового „Капіталу" в російському перекладі, виданому р. 1872; для цього тому я власними руками зробив палятурки, оправляючи тоді як аматор свої книжки. Це було в 1877 році.

На юридичному факультеті був дуже видатний професор і такий-же вчений М. Ф. Владимирський-Буданов. Я його лекцій не слухав і не був з ним навіть знайомий, але користувавсь з його праць (особливо з хрестоматії та курсу історії „русскаго" права) і згодом спеціяльно працював над такою самою, як і він, темою.

Навпаки, особисто близько я стояв до другого видатного професора-юриста — О. Ф. Кістяковського, що, як був я ще студентом, випустив важливу для мене працю: „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ". Вона зробилася згодом за вихідний пункт моїх студій над історією Магдебурзького права в містах Лівобічної України.

Підбиваючи тепер підсумки даних, що понаводив їх я з своїх власних згадок і вражінь, і перевіривши їх у хронологічних та бібліографічних датах за допомогою біографічних матеріялів у відомому „Біографическомъ словарѣ профессоровъ и преподавателей Кіевскаго университета", виданому під редакцією В. С. Іконнікова (К. 1884 р.), мушу одзначити: історично-філологічний факультет Київського університету протягом мого в ньому перебування (в 1876 — 1880 роки) дав мені дуже багато знаннів з різних галузів історично-філологічних дисциплін; викладачі здебільшого стояли на високому порівні; було чимало путящих і дуже видатних; історичний відділ завдовольняв мої вимоги що-до історії як усесвітньої, так і російської (Іконніков), а в осередкові моїх наукових інтересів стояла українська історія; тут, на моє велике щастя, я мав за свого керівника голову тодішньої документальної школи в українській історії — В. Б. Антоновича — він дав мені спромогу вийти на науковий шлях. Були й такі, що давали мені й усім нам дуже мало, иноді нічого; але негативні постаті не робили на нас впливу, бо ми добре розуміли їх розумове й моральне вбоздво.

Що являв собою тоді Київський університет у його цілому, як вища школа? Я вступив до нього в переходову добу університетського статуту 1863 року на його переломі підчас його, так-би мовити, кризи, коли вже царське самодержавство, слухняна йому бюрократія й міністерство народньої освіти готувалися скасувати цей найліберальніший статут і замінити його на статут 1884 року. Досить згадати, що на чолі мін. нар. осв. з 1866 до 1880 р. стояв великий реакціонер і прихильник класицизму гр. Д. А. Толстой, що не міг спочувати університетській автономії і що його славнозвісний „класицизм" у вищій школі дававсь у знаки саме історично-філологічним факультетам. До цього треба зазначити ще несприятливі місцеві київські адміністраційні умови. Ганебний наказ 1876 р., що забороняв українську літературу, видано саме тоді, коли я вступив був до Київського університету, перед тим одбувсь розгром „Юго-Западнаго Отдѣла Русск. Геогр. Общ. въ Кіевѣ" і виїзд Драгоманова за кордон. За куратора київської округи був ген. Антонович.

Серед професури почала де-далі більше набирати сили реакційна націоналістична партія, що особливо виявила себе після 1880 року, коли запроваджено новий статут 1884 р.

Щоб остаточно висвітлити питання про свою університетську науку й її впливи на мене, я повинен сказати ще скількись слів про півріче своє перебування в Харківському університеті після того, як звільнено було мене з Київського університету. В Харківському університетові мені було важкенько і з боку матеріяльного і з боку навчального. Жив я в компанії з декотрими товаришами на кінці Мордвиновського перевулка коло самої річки. Наші найближчі сусіди були „ракли Чортового Гнізда". Слово „ракло" невідомого походження, здається, циганське і означає „хлопець-зух", молодець. Навсправжки-ж жили вони, промишляючи крадіжками, вкупі колективом у своєму гнізді біля самої річки. Поліції вони не визнавали принципово, а вона зверталася до них тільки тоді, коли треба було знайти річ, украдену у якоїсь поважної особи. Тоді поліція зверталася до наших раклів, гарантувала безкарність — і ті повертали вкрадене. Серед цього своєрідного товариства панували правила чести та спартанського поводження: у нас, студентів, як своїх сусідів, що частенько їм допомагали з своїх злиденних коштів, вони ніколи нічого не крали, навіть дрібниць, а до поліції ставилися дуже негативно; пам'ятаю, як колись на річці було величезне водопілля; будинок, де жили наші сусіди, почало заливати водою, а вкупі з ним і його пожильців. Та даремне поліція упрохувала їх посідати в наготовані човни щоб переїхати в безпечне місце — наші приятелі голі (а було це на-весні, тож і холодно ще дуже), попіднімавши високо над своїми головами клуночки з злиденним манаттям, стоїчно брели по воді. Брали ми в нашої квартирної хазяйки не по повному обіду, а один на двох або три на чотирьох. Нам-же ще й не досипали борщу або супу, як це ми встановили, зробивши перевірку. Як потім виявилося, це залежало од того, що наша хазяйка, дарма що була вже аж надто не молоденька (років по-над 60), збирала гроші на весілля та щоб утримувати свого чоловіка. Такого чоловіка вона знайшла в особі якогось старенького (ще старішого од неї) канцеляриста, що поквапився на її обіцянку взяти його на повне утримання. Весілля справляли бучно, але його трохи затьмарив несподіваний епізод: коли „молода" з „молодим" поверталися од вінця до дому, то студентська молодь, демонструючи своє обурення з такого „шлюбу", привітала їх котячим „концертом". Зминуло скількись днів, і „молода" витурила свойого чоловіка — та й почала давати нам повні порції гарячої страви. Про тяжке економічне становище нашого колектива свідчить і той факт, що ми збирали цілий місяць паперові мішечки, що в них угортали нам у булочній булки, щоб обміняти їх на три фунти ковбаси — це було для нас „Валтасарове бенькетування". Але настрій у нас був непоганий: я брав участь у хорі

аматорів, що склав артист Усатов, щоб поставити в Харкові уривки з опери „Демон". Серед учениць 1-ої жіночої гімназії в Харкові я зажив слави спеціяліста складати „сочиненія" з історії письменства.

Перебуваючи на 1-му курсі історично-філологічного факультету Харківського університету, я захоплювавсь був і красним російським письменством і літературною критикою (я перечитав геть усього Бєлінського, Добролюбова, Пісарева, Чернишевського). Наслідком цього було те, що я зважився написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому иншому, як найсуворішому О. О. Потебні; цю працю писав я на тему з власного вибору: „Типъ Базарова въ романѣ ‚Отцы и дѣти И. С. Тургенева'". Щоб зрозуміти вибір такої теми, мушу зазначити, що я тоді був під сильним впливом Пісарева, але, оскільки згадую (на жаль, цього рукопису в мене немає), я там висловив і деякі свої власні погляди. За мого товариша на курсі був тоді В. П. Бузескул (тепер член двох академій, а давніше мій товариш-професор у Харківському університеті). Він згадав про мене як студента Харківського університету в привітанні на мойому 25-літньому юбілеї в 1905 році [1]). Додаю до цього, що на 1-му курсі викладувано тоді загально-освітні предмети, отож з усіх оцих предметів я мусів скласти іспит. Тому я тримав його і в О. О. Потебні, хоч спеціяльно він викладав на слов'яно-руському відділі. Такий самий загальний курс, але порівняльного мовознавства я слухав у В. І. Шерцля. Вада курсу, що я прослухав на факультеті, була його „багатопредметність" — тут були класичні і словесні, і історичні знання — усього потроху і про нас можна було сказати словами казки: „бігла через місточок, вхопила кленовий листочок; бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку". Та треба, що правда, одзначити, що це були пропедевтичні курси, отож вони були корисні для нас тим, що ознайомили нас і з елементами дисциплін слов'янських і словесних, з основою порівняльного мовознавства і російської мови; ознайомлення з цією дисципліною на лекціях геніяльного О. О. Потебні, з його своєрідною манірою викладання, коли ми чули ввесь процес його думання, його висновки, ба навіть сами брали в ньому участь, мало для нас величезне значіння, особливо з методологічного боку [2]). Для мене курс О. О. Потебні був дуже корисний. Що-до инших пропедевтичних курсів, то тут усе залежало не тільки од предмету, а ще більшою мірою од самого лектора. Окрім О. О. По-

[1]) „З Дм. Ів., казав він, я, як і з М. Т. Сумцовим, знайомий давно вже. Багато хто з вас, мабуть, тільки тепер довідались, що Д. Й. був колись студент нашого університету. Це було в весняний семестр 1877 року. Обоє ми тоді були студенти першого курсу, і вже тоді Д. Й. дивував товаришів своєю працьовитістю й енергією, знанням російської історії. Разом з ним складали ми іспита з психології в Ф. А. (Зеленогорського); пам'ятаю, як разом ми підходили не без певного побоювання до того столу, де екзаменував небіжчик О. О. Потебня".

[2]) Про це докладно сказано в моїй статті: „О. О. Потебня" („Червоний Шлях", 1924, 4 кн., 143 — 159).

тебні на факультеті тоді були ще такі професори — Ф. А. Зеленогорський (читав історію філософії), курс латинської мови читав Деллен (латинською-ж-таки мовою); грецьку мову викладав професор Пеховський з такою чудернацькою манірою, що викликала сміх. Всесвітню історію викладали В. К. Надлер і М. М. Петров. Перший був декан факультету і історик середньовіччя. Останній — блискучий лектор, дарма що стародавню й нову всесвітню історію читав з заздалегідь складеного тексту; після смерти його друкований курс мав великий успіх; історію церкви викладав у раціональному й ліберальному напрямку А. С. Лебедев; катедра російської історії була вакантна. Склад лекторів був невеличкий; сили лекторські, опріч О. О. Потебні, слабенькі — тим більше, що тоді не читали ні Кірпічніков, ні Дрінов, що викладали в факультеті згодом. Українець був один лиш О. О. Потебня. Взагалі Харківський факультет підчас мого короткого перебування в ньому стояв нижче од Київського, але все-таки поширив мої знання в деяких дисциплінах, що виходили по-за межі історії, і дав мені змогу познайомитися особисто з його професорами й студентами. Перебування моє в Харкові стало немов за першу екскурсію туди, за пролог до мого дальшого довгочасного перебування в ньому. Наприкінці року я склав іспити з предметів, прочитаних на першому курсі, і на підставі цього іспиту перевівсь на другий курс історично-філологічного факультету Київського університету.

IV. Готування до наукової праці в Київі (1880—1883).

30 травня 1880 року я закінчив історично-філологічний факультет у Київі і був тоді-ж-таки залишений при ньому готуватися на професора російської історії. Державної стипендії призначено мені на два роки по 600 крб. на рік. Коли закінчивсь цей термін, його продовжено ще на декілька місяців — до початку 1883 року. Стипендія матеріяльно мене забезпечувала і давала змогу присвячувати ввесь час с а м і й лиш підготовчій праці. Протягом півтретя року я повинен був підготуватися до магістерського іспиту з російської історії й написати та захистити дисертацію з цієї-ж-таки дисципліни на ступінь магістра. Зробити це за такий короткий строк було дуже важко, ба навіть неможливо, дарма що працював я дуже старанно та невпинно і чимало готувавсь бувши ще студентом. Магістерський іспит треба було складати з російської історії, з усесвітньої історії і з політичної економії. В основі була російська історія у всенькому її обсязі, а саме — стародавня князівська Русь, литовсько-польська доба, московська держава, російська імперія й історіографія; треба було знати літературу й основні джерела. Далі йшла всесвітня історія й за додатковий предмет була політична економія. Становище кожного іспитованого було важке, — не було рамців для іспиту, і він був у волі екзамінатора. У Петербурзькому університеті була зáвсіди инша практика: там кожен іспитований, за згодою з екзамінатором,

вибирав собі обмежену кількість спеціяльних питань, а не в в е с ь к у р с — і з них і складав іспита. Користуючися справою, що переховується тепер у Київському Центральному Істор. Архіві, я можу відновити хронологію і хід свого магістерського іспиту та захисту дисертації на істор.-філ. факультеті Київського Університету. Магістерський іспит з російської історії я склав на засіданнях історично-філологічного факультету 3 березня, 2 квітня й 15 травня 1882 року. Основний предмет іспиту була російська історія у всенькому її обсязі, включаючи всі три її добі — історію князівської доби, історію Південної і Західньої Руси під владою Литви, Польщі та Москви і російську історію XV — XIX в., а так само систематичний огляд російської історіографії. У моїй власній програмі іспиту, що затвердив її факультет, особливу увагу звертав я на історію стародавньої Руси й України. Програма магістерського іспиту в Київі одрізнялася від такої-ж у Петербурзі, так-би мовити, своїм широким обсягом: магістрант повинен був підготовитися з усіх відділів російської історії, включаючи й український, дарма що розмір підготови з них був неоднаковий, так було й зо мною. Скрізь я наводив літературу питань, вистудіював усі загальні курси, найважливіші спеціяльні монографії, а так само був ознайомлений і з найважливішими джерелами для різних діб (включаючи й московську), особливо-ж для стародавньої Руси й України; найменш я був обізнаний з новою історією Росії XVIII — XIX в. Взагалі мені дуже допомагали моя уважливість і нахил до історіографії та бібліографії: вони мені давали змогу вже тоді охопити загальний хід і розвиток російської та української історії, динаміку обох історичних процесів і зорієнтуватися навіть у головній літературі з окремих питаннів. Нахил до українського джерелознавства та історіографії й систематичну підготову в цій дисципліні я цілком завдячую В. Б. Антоновичеві, а такий-же нахил і підготову з російського джерелознавства В. С. Іконнікову. І той і цей були надзвичайні спеціялісти в цих галузях; В. Б. Антонович читав спеціяльний курс для студентів про джерела Південної Руси і був мій керівник у систематичних студіях над літературою й джерелами протягом усього університетського курсу й трьох років стипендіятства; таке-ж керування в російській історіографії давав мені В. С. Іконніков — до того обидва вони мали базу для цього керівництва в своїх власних книгозбірнях — обидві, кожна в своїй галузі (українській і російській історії) були найповніші на всенькій Україні і тепер належать Першому Відділові Української Академії Наук.

„На засіданні 21-го вересня факультет, заслухавши ухвальну рецензію проф. В. Б. Антоновича й В. С. Іконнікова про дисертацію професорського стипендіята, що вже склав і магістерський іспит, Д. Й. Багалія ‚Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.', ухвалив: 1) допустити автора до публічного захисту цієї дисертації на одержання ступеня магістра ‚русской исторіи'; 2) призначити захист на неділю

26 вересня о 12 годині дня, причому за офіційних опонентів будуть проф. Антонович і Іконніков". Про це повідомлено було окремими оповістками куратора шкільної округи, проректора університету, всіх професорів і редакції часописів — „Заря" і „Кіевлянинъ". Захист у призначений термін відбувсь, і історично-філологічний факультет написав про це професорській раді таке відношення 28 вересня: „Професорський стипендіят Д. Й. Багалій, через ухвальну рецензію В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, був допущений до захисту його дисертації ‚Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.', на прилюдному засіданні факультету 26 вересня. Отож, що і іспит і захист дисертації були визнані за цілком удовільні, факультет клопочеться перед радою професорів, щоб затвердила Багалія і видала йому магістерського диплома. На засіданні ради університету 29 вересня 1882 року ухвалили: згідно з постановою історично-філологічного факультету і на підставі 110 § загального статута університету, затвердити Дм. Багалія в званні магістра руської історії й видати йому на цей ступінь диплома".

Такі офіційні дані про мою магістерську промоцію. В них що правда, бракує, як ми бачимо, найважливішого документа, не знайденого, не вважаючи на всі розшукування, в Київському Центральному Архіві, а саме відзиву офіційних рецензентів моєї праці — професорів В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, що на його підставі мене допущено до захисту дисертації. Але я можу навести зміст його з виписок, що робив свого часу відомий бібліограф Яр. Айзеншток з архівних справ історично-філологічного факультету Харківського університету, коли там вибирали мене на доцента. Цей відзив, як додаток до своєї оцінки, подав декан факультету проф. В. К. Надлер. Гадаю, що буде природніше вмістити її тут, коли описуємо, як прийнято мою дисертацію на одержання магістерського ступеня, ніж тоді, коли я оповідатиму на підставі архівних матеріялів про те, як вибрано мене на доцента, тим більше, що і ті і ті документи виходять з одного архівного фонду.

Зміст зазначеного відзиву був такий. Подана од Багалія історично-філологічному факультетові Київського університету книга під заголовком „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в." являє собою повну й пильно зроблену всезбірку історичних відомостей для історії Сіверщини. Історію цієї землі Д. Багалій розподілює на три частини: перша доба закінчується смертю Чернігівського князя Мстислава Володимировича, другу — удільну доведено до другої половини XIII в. і, нарешті, третя охоплює останнє сторіччя, коли самостійно існувала була Сіверська земля з пол. XIII до пол. XIV в. Розглядаючи дві перші добі, Б. кожній з них присвячує по троє розділів: в одному він розглядає географію території й історію того, як її колонізовано; в другій переказує в прагматичному оповіданні її політичну історію і в третій дає дані для характеристики внутріш-

нього життя. Третій добі Сіверщини присвячено самий лиш четвертий розділ, де автор збирає всі злиденні, що збереглися до нас, дані про історичні тогочасні події. Звичайно, в цьому розділі нарис останнього сторіччя дуже неповний і розроблений далеко менш, ніж для двох попередніх; але ця неповнота залежить не від автора, а є наслідок убозтва під тсй час історичних джерел і неможливости через це скласти на підставі фактичних даних будь-яку суцільну оповідь. Усю працю Б. виконано сумлінно й уміло: він вивчив джерела і пам'ятки, що могли стати за матеріял для його теми, і витяг з них усе істотне. Не обмежуючись суто історичним матеріялом, автор звернувсь до допомічних для історії дисциплін і дістав дані, що освітлюють історію Сіверщини, з погляду археології, нумізматики й етнографії, скористувавшися ними вдало, уникнувши і прогалин і зайвих непотрібних йому подробиць. Б. перевіряє думки, висловлені про його тему в своїх попередників; він наводить ці думки в своїй книжці для кожного питання і вказує на їх поступінний розвиток. Взагалі, працюючи над джерелами, Б. раз-у-раз має на увазі вимоги історичної критики й доводить своє вміння орудувати науковими матеріялами. Деякі частини його книги являють собою його власні висновки, що здобув він з літописів і инших джерел, як от досліди над складовими частинами людности, котра увійшла до Сіверських князівств, указівка на історичні особливості сіверян, радимичів, і вятичів, про колонізацію на схід і південний схід, характерні риси сіверських князів у їх боротьбі з половцями. Праця Б. взагалі звязана з сучасним нам опрацюванням російської історії, що хоче висвітлити краєве життя окремих частин руської землі; вона запорожнює ще одну прогалину в низці монографій, присвячених російській історії (Корсакова, Іловайського, Беляєва, Костомарова, Дашкевича, Борзаковського, то-що). На підставі всього сказаного ми гадаємо, що книга Б. цілком відповідає тій меті, з якою подано її факультетові, і може бути прийнята як магістерська дисертація.

Що-до цієї оцінки, то я повинен сказати, що вона не торкнулася хиб її наукового апарату — браку точних покликуваннів на цитати з деяких авторів. На це звернув усеньку увагу в своїй рецензії на мою книгу І. А. Линниченко. Я написав вичерпливу йому відповідь. Авторитетну й наукову рецензію на цю-ж мою книгу склав талановитий П. В. Голубовський, що одночасно зо мною написав і надрукував книжку на цю-ж тему і потім зайняв катедру В. Б. Антоновича; вона давала мотивовану й позитивну її оцінку. „Силу матеріялу, каже він, зібрав автор у своїй праці, як у джерелах першої руки, так і в історичних статтях, що торкаються цього питання. Увесь матеріял перероблено дуже майстерно і здається, що немає жадного цікавого факту в історії Сіверської землі, що на нього автор не звернув-би уваги". Кидаючи тепер ретроспективний погляд на свою дисертацію,

я мушу одзначити, що написано її занадто спішно і не досить перевірено, хоч вона увійшла до наукової обихідки й протягом 45 років була з неї справді, як кажуть рецензенти, повна й певна всезбірка історичних відомостей з історії Сіверщини як у джерелах першої руки, так і в історичних статтях. І вже тоді я почав був розшукувати матеріяли до дальшої історії Сіверщини: перебуваючи влітку в селі Сваркові на Чернігівщині, я розбирав там архів Марковичів. Я зробив подорож до Харкова, щоб ознайомитися там з архівом Малоросійської колегії.

Така була моя підготова в Київському університеті для самостійної лекторської й наукової праці. Підбиваючи тепер об'єктивно її підсумки, я-б сказав так. Для читання лекцій з історії Росії й України в університеті я був підготований грунтовно, обізнаність моя з літературою, ба навіть з джерелами була чимала, бо тут добрі наслідки мала моя підготова до магістерського іспиту з „русской исторіи"; окрім того, завдяки російській й ук. аїнській історіографіям, звязаним і з бібліографіями, я добре знав, де шукати того, що буде мені потрібно для моїх курсів; у В. Б. Антоновича я засвоїв його програму в викладанню курсів стародавньої Князівської Руси й України і українського джерелознавства; у В. С. Іконнікова — його програму російської історіографії з тим, очевидячки, щоб заповнити їх своїм змістом. Я поніс з Київа на схід у центр Слобожанщини — Харків, де катедра російської історії була вакантна багацько років, усе, що здобув у київській українській документальній школі свого вчителя В. Б. Антоновича для викладів у Харківському університеті. У цьому полягала моя сила, що перейняв я в своїй метрополії — Київі й Київському університеті, і переносив на нове огнище науки та культури — у Харків. Я йшов туди, як початкуючий молодий вчений (мені тоді було 25 років), був пройнятий гарячим бажанням самому ще вчитися і здобути собі ім'я, щоб зробитися гідним свого нового відповідального звання доцента-вчителя студентської молоди, що з її лав я сам ще так недавно вийшов і що вона мені була така близька й дорога. Нарешті, я йшов до Харківського університету, як свідомий український діяч, що ним мене утворило моє київське оточення, щоб розробляти там непорушену ще зовсім цілину — краєву історію Слобідської України і тим виконувати обов'язок українського громадянина. Що-ж дала мені тут київська доба мого життя, як вона підготовила мене до громадської діяльности? Я вже оповідав про впливи на мене української стихії за моїх дитячих років. Що-ж з суспільного боку дали мені мої шкільні роки, гімназія, університет і роки готування на професора?

70-ті роки характеризуються соціялістичним та демократичним народництвом. Часи мого перебування в вищих класах гімназії (1872 — 1876) — друга половина 70-х років збіглися з поширеним тоді на Україні серед молоди соціялістичним революційним рухом, що

характеризується двома протилежними течіями — революційною пропагандою й бунтарством; пропагандисти з революційними книжками („Хитрая механика", „Сказка о четырехъ братьяхъ") йшли в народ пропагувати соціялізм і революцію; в пол. 70-их років пропагандисти переходять од летючої до осілої пропаганди: молодь іде на фабрики або на села і працює там у ролі вчителів, фельдшерів, акушерок, то-що. З початку за євангелію для молоди були „Историческія письма" Міртова (Лаврова), що надавали величезного значіння „критически мыслящей личности". Тут доводжено, в чому обов'язки інтелігенції перед народом, що нагадує нам ідеологію українських народників. Виявлявсь цей рух 70-их років здебільша як рух студентської молоди.

Найвидатніші революціонери на Україні тоді були Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, що організував селянське повстання в Чигиринському повіті в 1876 році з фальшованою золотою грамотою; його приятель був Лев Дейч і з ним я товаришував за моїх гімназіяльних років, тоді ми вдвох з ним і з Щепанським збиралися та й читали революційну агітаційну брошурну літературу. Гімназійні й студентські часи були заповнені в мене теж знайомством, з одного боку, з російським і українським красним письменством і з літературною російською критикою, що дуже мене захоплювала, а з другого — з опозиційною, революційною, матеріялістичною й антирелігійною літературою (романи Шпільгагена, „Что дѣлать" Чернишевського, „Историческія письма" Міртова, „Положеніе рабочаго класса въ Россіи" Флеровського, „Сила и матерія" Бюхнера, Пфейфера „Ассоціація", Спенсер, Прудон). Уже в останній класі гімназії я стояв доволі близько до українського руху [1]), але далеко ближче я підійшов до нього за студентських часів і готуючись до професури. Бувши студентом, я вступив до української студентської таємної організації „Кіш". Сюди ввіходив, щоб керувати нами, далеко старший віком од нас Родіон Олексієвич Житецький (родич Павла Гнатовича Житецького). Про нього відомий вже нам С. С. Гогоцький казав: „это не Иродіонъ, а Иродъ". Та й справді, він був тоді завзятий і радикальний; окрім Житецьких (чоловіка й жінки) в „Коші" були Ерастов, Туробойський, Мар. Вас. Олександрович потім моя дружина, Микулинська, Забора, Апостолов (див. групу на стор. 36).

На нас мали вплив своєрідні соціялістичні ідеї М. П. Драгоманова й його женевська „Громада". Це вже була національна українська течія. Що-до організації „Кіш", то в ньому був революційний настрій, що виявлявся у нашій улюбленій пісні:

В полі доля стояла,
Брівоньками моргала:
З гаю хлопці до мене —
Добрий розум у мене.

[1]) Директор тієї гімназії, де я вчився, О. І. Пясецький переказував мені, що жандарми вважають мене за проводиря українського руху в гімназії.

Добрий розум в голові,
Гострі ножі у траві,
Гострі ножі аж горять
На царів та на панят.
Ой мочені, купані
У городі Умані,
Беріть ножі у руки,
Дайте муки за муки.
А ми в Умані бували
І про Умань чували,
Про Гонту, Залізняка,
Про Галайду і Харка.

Група членів молодого українського київського гуртка „Кіш" (знято в 1870 році).

Студентська їдальня Гребенючки, українська книгозбірня Луки Васильовича Ільницького, наша комуна на Васильківській вул., себ-то студентська колективна хата, де я проживав з своїми товаришами, — були наші осередки. В нашому „Коші" вирізнялися кубанці-чорноморці. Деякі члени мали свої назвища, як „князь" (Ерастов) і це назвище зовсім не відповідало дійсності, бо в Ерастова не було цього титулу і взагалі нічогісінько княжого — ні в вигляді, ні в одежі; очевидячки тут була асоціяція через протилежність, бо не дурно-ж ми були кошовики і зберегали запорозькі традиції. Назвисько „Кіш"

накладало на нас обов'язок вивчувати історію, етнографію, фольклор українського народу, а наші кубанці були живі носії українства в сучасному. Всі ми брали жваву участь у культурній, освітній українській праці. Перебування в складі „Коша" мало добрі наслідки для мене й моїх товаришів: збільшувало й зміцнювало нашу любов до рідного краю та свого народу, збагачувало наші знання про нього й утворювало з нас майбутніх громадських діячів на його користь. Отож, Апостолов склав гарний „Географическій очеркъ Кубанской области", Ерастов працював у Катеринодарі в кооперації.

Зробившись стипендіятом для підготови на професора, я був прийнятий до „Старої Київської Громади", що в неї тоді ввіходили В. Б. Антонович (а передніше до від'їзду за кордон М. П. Драгоманов), Ф. Т. Панченко, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, В. П. Науменко, Є. К. Трегубов, Пав. Гн. Житецький, О. П. Косач, П. П. Чубинський, О. О. Андріевський, Д. О. Русов, К. Михальчук, Ф. Рильський, І. В. Лучицький, О. Ф. Кістяковський і инш. Це приєднання до організації давніх київських громадян ще більше наблизило мене до українства і втягло в культурну освітню українську працю, що я її провадив вже й раніше як кошовик: я брав постійну участь у колективній праці над складанням словника живої української мови скрізь, де по черзі збиралися словарники — то в Антоновича, то в Панченка, то в Лисенка. Але особливо захоплювала мене участь у складанню української дитячої читанки, що вийшла в світ як „читанка" Хуторного. Хуторний це псевдонім, а справжнє прізвище Т. Лубенець — тепер заслужений український педагог у Київі, автор багатьох підручників для української школи.

Євген Чикаленко в своїх Спогадах (1861 — 1907, частина перша), згадує, що він охоче ходив до Лисенка на зібрання хрестоматійного гуртка. З учасників того гуртка, каже він, я багато позабував, але пам'ятаю, що там я познайомився з студентом Д. І. Багалієм, згодом професором і ректором Харківського університету, та його дружиною з роду Олександровичів (стор. 91). Той самий Є. Чикаленко робить характеристику Старої Київської Громади [1]) і каже, що перед ганебним законом 1876 р. вона мала багато членів, а зараз після цього оголосила себе зліквідованою, але залишилася існувати в великій таємниці. „Завданням Київської старої громади, як і усіх громад тоді, було відродити українську націю і для того в першу чергу крім заходів до скасування указу 1876 р. провадилася пропаганда української свідомости у всіх шарах населення шляхом видання в Росії легальних книжок (метеликів) для народу та часописів для інтелігенції, як ‚Труд' і нелегальних за кордоном, як ‚Громада' в Женеві і участи в вид. ‚Правди' у Львові та розповсюдження їх". Вона набула право

[1]) Там-же, част. 2, стор. 87 — 91.

на видання Шевченкових творів, видавала Кобзаря, допомагала родичам Шевченка, опоряджала Шевченкову могилу й дбала про неї, то-що. Жінок до її складу запорозьким звичаєм не допускали. До цього можу додати уривок з невиданих іще спогадів проф. О. Ф. Кістяковського про мою участь у Київській Громаді.

„Три раза посѣтилъ меня Багалѣй. Профес. стипендіатъ нашего университета по русской исторіи. Ученикъ Антоновича, многообѣщающій молодой человѣкъ. Разговаривалъ съ нимъ о Леонтовичѣ и почему я не хочу быть у него“ (13 авг. 1881 г. Кіевъ).

„Вчера просидѣлъ у насъ Багалѣй. Бесѣдовалъ съ нимъ о книгѣ Александровича и о событіяхъ малорос. исторіи“ (14 авг. тамъ же).

„Вчера собралась тѣсная компанія: Антоновичъ, Симиренко, Мищенко, Лысенко, Трегубовъ, Науменко, Панченко и Багалѣй.

Мищенко, Трегубов и Багалѣй сообщили о приходѣ и расходѣ суммъ типографскихъ и на поддержку бѣдствующей братіи.

Суммы слагаются изъ взносовъ и выручки за книги. Самая солидная сумма это Шевченковскій фондъ, выручаемый отъ продажи сочиненій поэта. Въ мартѣ мѣсяцѣ выйдетъ новое изданіе Кобзаря в 6.000 экз., которое доставитъ около 6.000 руб. чистогану, и притомъ въ наличномъ видѣ.

Интересныя свѣдѣнія сообщилъ Багалѣй о студенческихъ кружкахъ на Кошахъ. Такихъ три, численностью все вмѣстѣ человѣкъ въ 75. У нихъ есть свои кассы. Есть и общая библіотека. Эти кружки работаютъ надъ изданіемъ хрестоматій. Первый выпускъ вышелъ и принесенъ Багалѣемъ. Онъ носитъ заглавіе Читанка. Перша книжка після граматки. З 60 малюнками Т. Хуторного.

Свѣдѣнія, сообщенныя Багалѣемъ произвели благопріятное впечатлѣніе на всѣхъ, и въ особенности на Симиренко. Онъ подошелъ ко мнѣ и къ Антоновичу и сказалъ, что готовъ давать на поддержку молодежи отъ 200 до 250 р. въ мѣсяцъ. Тутъ же предполагается и поддержка молодежи по изданію книжекъ. Молодежь состоитъ изъ студентовъ и курсистокъ.

Багалѣй выбранъ доцентомъ по каѳедрѣ русской исторіи въ Харьковскій университетъ, это можно считать важнымъ событіемъ. Багалѣй можетъ вдохнуть духъ жизни въ дѣятельность Харьковскихъ народолюбцевъ довольно сонныхъ, мало дѣятельныхъ и не имѣющихъ центра.

Я выразился: Кіевская метрополія посылаетъ Багалѣя епископомъ въ Харьковъ для организаціи тамошней церкви“.

Переселившись до Харкова, я поніс з собою туди українську ідеологію Київської Старої Громади і Молодої Громади Коша.

V. Вибори на доцента Харківського університету.

Я вжив усіх заходів, щоб знайти в архіві Харківського університету в оригіналі справу про вибори мене на штатного доцента

на катедру російської історії в 1883 році. Одначе досі мені ще не пощастило її знайти, і я мушу обмежитися тим, що маю — з одного боку — виписками [1]) з архівної справи про вибори мене на доцента на історично-філологічному факультеті Харківського університету, що зробив давніш власне для себе Я. Айзеншток і передав у моє користування, за що я йому висловлюю щиру подяку, а з другого — листом до небіжчика професора Харківського університету О. О. Потебні, з приводу виборів мене на цю катедру — проф. В. Б. Антоновича. Знайшовся ще й другий лист до О. О. Потебні, мого конкурента, як виявляється тепер, на катедру російської історії в Харківський університет І. А. Линниченка; з цього листа я наведу лиш короткий уривок, бо ввесь він до мене не стосується.

З виписок, котрі поробив Я. Айзеншток, справа виборів на вакантну катедру російської історії на історично-філологічному факультеті Харківського університету одбулася так. На засіданні факультету 9 квітня 1882 року доповів був проф. А. І. Кірпічніков (він мав тоді в Харківському університеті катедру історії всесвітньої літератури) листа од магістра російської історії, відомого дослідника історії російського селянства в XVIII — XIX ст., Вас. Ів. Семевського, де він, згадуючи про те, що 2 — 3 роки тому деякі професори історично-філологічного факультету Харківського університету висунули питання про його кандидатуру на катедру російської історії в цьому університетові, прохав піднести тепер це питання. Він покликувавсь на те, що секретар історично-філологічного факультету Московського університету проф. Н. І. Стороженко може листовно посвідчити, що він, Семевський, здобув там магістерський ступінь, захистивши 17 лютого 1882 р. дисертацію (Крестьяне въ царствованіе Екатерины II-ой). Факультет доручив В. К. Надлеру (викладав всесвітню середньовічну історію) і Мих. Н. Петрову (викладав стародавню і новітню всесвітню історію) дати рецензію на наукові праці В. І. Семевського і тоді обговорити цю справу. На тому-ж засіданні заслухано рапорт проф. Кірпічнікова, де коротенько оцінено наукові праці з історії селянства В. І. Семевського. Я не наводитиму його змісту, бо він не стосується до моєї справи; скажу лиш, що проф. А. І. Кірпічніков, як не спеціяліст, не міг тут дати своєї власної оцінки, а покладавсь на рецензію вміщену в „Рус. Мысли", XII, 1881 р.; автор цієї рецензії каже, що ця книга „составляетъ драгоцѣнный вкладъ въ начинающуюся у насъ исторію народа русскаго". Проф. Кірпічніков закінчує тим, що В. І. Семевський був-би бажаний професор на катедрі, що залишається вільна ледві не 20 років. Навсправжки катедра російської історії була вакувала в Харківському університеті 9 років: в 1864 р. на цю катедру після Зерніна призначено на при-

[1]) Особливо постраждало діловодство історично-філологічного факультету за тих часів, коли в ньому деканував проф. В. К. Надлер (тоді саме одбулися і мої вибори). Отже-ж витяги Я. Айзенштока самі лиш запорожнюють цю прогалину.

ват-доцента відомого згодом академика В. С. Іконнікова, що читав лиш 2 роки. Р. 1867 був за штатного доцента чорносотенець і україножер Г. Ф. Карпов, що яскраво виявив свою ідеологію у вступній лекції. Він вибув на катедрі до 1870 р. і залишив славу нудного професора й обскуранта, що завзято боровсь з ліберальними та українськими течіями в університеті й суспільстві. Його змінив на катедрі російської історії р. 1873 після двохрічної перерви гідний професор, що працював у галузі російської історії, Н. Я. Арістов. Він теж пробув на катедрі лиш 2 роки, і катедра знов р. 1875 зробилася вакантна і була така до 1883 року, себ-то до мого вибору на доцента в початку 1883 року. Таке важке було становище основної катедри в одному з двох університетів України, на неї закликали в 60-их роках Костомарова, а в перші роки існування університету був на цій катедрі видатний професор Успенський (автор першої книжки про „Русскія древности", де приділено було деяке місце й українським давнинам), заступив-же його — нікчемний історик, але талановитий український поет—Гулак-Артемовський. Зрозуміло, що за таких обставин на цю катедру з'явилося одразу декілька кандидатів і почалася між ними за неї боротьба. Претенденти були: старший між нами В. І. Семевський, я, далі І. А. Линниченко, теж вихованець Київського університету і, нарешті, вихованець Харківського університету П. Н. Буцинський, що його залишили при Харківському університеті готуватися на професора (обрано його було на цю катедру незабаром слідом за мною). Справа ускладнялася ще тим відношенням сил, що склалося на історично-філологічному факультеті в Харківському університеті. З боку формального та й з наукового перевага, очевидячки, була на боці В. І. Семевського бо він раніш од нас усіх здобув магістерський ступінь і мав наукове ім'я широко популярне в ліберальних і радикальних російських журнальних і публіцистичних колах, надто в столицях—у Петербурзі й Москві, де він працював по архівах та журналах. Його кандидатуру висунув проф. А. І. Кірпічніков, що відіграв видатну ролю серед професорів Харківського університету російського походження з московськими симпатіями (це була дужа група і в університеті і в історично-філологічному факультеті). Але кандидатура В. І. Семевського не пройшла тому, що її не взявся проводити ніхто з членів історично-філологічного факультету окрім проф. Кірпічнікова, що не був навіть історик, а тільки історик усесвітнього письменства і далеко стояв од російської історії [1]). Але найважливіший момент у цій справі було те, що харківський історично-філологічний факультет мав свого стипен-

[1]) Я не наводитиму далі фактів про хід справи з виборами В. І. Семевського. Завважу лиш, що проф. В. К. Надлер рішуче відхилив цю кандидатуру, не заперечуючи значіння дисертації В. І. Семевського, але доводячи одночасно, що вона присвячена дуже спеціяльному питанню і не свідчить про його знайомство з будь-якою широкою добою російського історичного процесу.

діята для підготови до професури — П. Н. Буцинського, одкомандированого вже до Москви збирати в тамтешніх архівах матеріяли для своєї дисертації про Богдана Хмельницького. Його залишив при Харківському університеті декан історик В. К. Надлер, а підтримувала вся консервативна група на чолі з тим-таки професором Надлером. П. Н. Буцинський спеціялізувавсь на московському періоді російської історії і, хоч узяв тему для своєї дисертації з української історії, але підходив до неї й освітлював її в централістичному напрямкові С. М. Соловйова та його учня Г. Ф. Карпова, що теж брав був теми для своїх тенденційних дослідів з української історії з метою доводити хиби українських істориків, починаючи з М. І. Костомарова. Передбачалося, що П. Н. Буцинський викладатиме історію московської держави й нову історію Росії. Отож, через об'єктивні умови, факультет, що хтів мати двох викладачів російської історії, як це було й по инших університетах, як от у Київському, найбільше дбав за те, щоб тимчасом обрати на катедру кандидата-спеціяліста для давнього періоду російської історії. В. І. Семевський цій вимозі не відповідав — він був спеціяліст нової історії Росії, а конкурент тут, хоч поки що ще не формальний, був П. Н. Буцинський. Цим переважно і доводиться поясняти, чому В. І. Семевському не пощастило здобути катедру. І в цьому, навпаки, полягала сила й значіння моєї кандидатури для факультету в цілому його складі незалежно од поділу на дві партії — поступовців і консерваторів: до моєї кандидатури підходили як до спеціяліста для давнього періоду „русской исторіи", що до того ще здобув серйозну підготову з історії України, або, як її тоді офіційно називали „Юго-Западной Руси". Отож, коли-б вибрано мене й Буцинського, могла-б утворитися природня, нормальна й повна схема викладів російської історії у всьому її обсязі, як у Київі. Київський-же університет підготовив був як-раз і двох спеціялістів для давнього періоду — мене й Ів. Линниченка. Кандидатури Ів. Линниченка ніхто не висовував ні з харківських, ні з київських спеціялістів, і він сам запропонував свою кандидатуру в приватному листі до О. О. Потебні. Про це я далі казатиму. Але О. О. Потебня не тільки не підтримав його кандидатури, ба навпаки рішуче підтримував мою, що офіційно виставили були її історики-професори на факультеті — Надлер і Петров. Отож, на моїй кандидатурі, як спеціяліста в історії стародавньої Руси й України, зійшовсь мало не ввесь факультет, як це буде видно з дальших фактів.

Проф. В. К. Надлер, не взявшись рекомендувати кандидатуру В. І. Семевського, запропонував мою кандидатуру й зачитав мотивовану записку про мої наукові праці, заявивши, що він скористувавсь для своєї оцінки і тією оцінкою, котру зробили були професор В. Б. Антонович і професор В. С. Іконніков.

Не маючи змоги навести тут цілком текст записки проф. В. К. Надлера (бо вона дуже довга), я наведу з неї лиш основні вказівки

й думки, додержуючися точного їх розуміння. Головна праця Д. И. Багалія „Исторія Сѣверской земли", пише в своїому рапорті професор Надлер, правда, не має тих гарних прикмет, що є в книзі В. І. Семевського. Багалій не взяв питання, що було-б мало не нове в нашій літературі. Він не торкається сучасного моменту. Тема його скромніша, але вона має високий науковий інтерес, особливо для нашого університету, що повинен, хоч-би що там казали, виучувати місцеву історію „Південного краю" Росії. Складаючи історію Сіверської землі, він запорожнює одну з найважливіших прогалин у краєвій історії Росії й ознайомлює нас з далекою давниною найближчої до нас території. Праця не компілятивна, а наукова і написана на підставі джерел та відповідної наукової літератури. Ставлячись уважно до праць своїх попередників, він наводить і свої висновки. В його книзі всебічно описано побут стародавніх сіверян (між иншим і на підставі археологічних даних), їх колонізація, то-що. Про це кажуть рецензенти книги — проф. В. Б. Антонович і В. С. Іконніков.

З свого боку проф. В. К. Надлер додає таке. Книга Багалія, каже він, переконує нас у тому, що автор її ґрунтовно ознайомлений з усією стародавньою добою російської історії геть аж до XIV в. включно. Цього не досить, і нам відомо, що вчена діяльність автора торкалася і инших періодів російської історії та й знайшла вона свій вислів у декількох окремих працях. Так, у статті „Левъ Діаконъ, какъ источникъ для русской исторіи" Багалій зробив спробу критично порівняти звістки руського літопису про Святославів похід у Болгарію з звістками візантійських письменників. У статті „Записки о Московіи Перштейна і Даніила Фонъ Бухау" Багалій висловив наперекір Бодянському гіпотезу, що звідомлення про Московію Перштейна не є самостійна праця, що воно мало не тотожне з листами про Росію Кобенцеля і що саме ім'я Перштейна фіктивне. Свої висновки автор стверджував численними покликуваннями на пам'ятки дипломатичних зносин московської держави з державами иншими.

У „Кіевской Старинѣ" за біжучий рік Багалій надрукував замітку про поліцію в „малоросійських" містах XVIII в., ґрунтовну рецензію на „Записку о непорядкахъ въ Малороссіи", вміщену в „Архивѣ кн. Воронцова", і дійшов висновку, наче-б вона мало не достоту повторює записку Теплова, що її видавець П. Куліш хибно застосував до Лизаветиного царювання. Окрім того Багалій, як мені відомо, закінчив розвідку про Рум'янцевський опис Малоросії, склавши її на підставі самих лиш архівних матеріялів. „Генеральная опись Малороссіи" 1765 — 1767 р. це одна з найважливіших пам'яток для історії „Малоросії" в другій половині XVIII в. У цій пам'ятці неначе підбито підсумки минулого України — господарсько-економічних стосунків і загального стану під той час, коли знищувано її політичну автономію. Матеріяли її розпорошено по різних місцях. До цього додам ще, пише В. К. Надлер, і своє особисте вражіння од

кандидата. Я мав нагоду познайомитися з Д. Багалієм. З довгих наукових розмов з ним я зробив певний висновок, що він є повний господар у своїй спеціяльності, що він ґрунтовно ознайомлений з великою, просторою літературою російської історії, що він говорить плавко та цікаво, ще й гарно, що він, нарешті, до ентузіязму відданий своїй справі, справі науки. Я не помилюся, коли дозволю собі висловити певну надію, що наш університет придбає в його особі не тільки наукову силу, а й прекрасного викладача. До цього листовного відзиву проф. В. К. Надлер додав ще словами таке: „Пропонуючи факультетові Багалія, я маю честь згадати тут і про нашого стипендіята Буцинського. Мені відомо, що його дисертацію мало не закінчено друком і незабаром буде її подано факультетові. Виходячи з непохитного переконання, що факультет будь-що-будь повинен мати на увазі кандидата, що на його підготову наш університет витратив чималі кошти, і одночасно звертаючи увагу на справді сумлінну підготову цього кандидата, я зберегаю за собою право виставити його кандидатуру в доценти на катедрі російської історії тоді, коли дисертацію факультет ухвалить.

А ось повний і достотний текст листа од В. Б. Антоновича 9 березня 1882 р. до О. О. Потебні. „Многоуважаемый Александръ Аѳанасьевичъ. Во время послѣдняго нашего свиданія я между прочимъ говорилъ Вамъ о томъ, что одинъ изъ нашихъ стипендіатовъ Д. И. Багалѣй вскорѣ, вѣроятно, пріобрѣтетъ квалификаціи, необходимыя для занятія должности доцента по каѳедрѣ русской исторіи. Такъ какъ дѣло это теперь уже началось и приближается на столько къ исходу, что можно предвидѣть его окончаніе, то и спѣшу Васъ объ этомъ извѣстить. Г. Багалѣй уже выдержалъ экзаменъ по русской исторіи весьма удовлетворительно и со вспомогательными предметами покончитъ въ апрѣлѣ. Затѣмъ книга его ‚Исторія Сѣверской земли‘ уже напечатана. Книга эта не есть то сочиненіе, которое было удостоено золотой медали, хотя носитъ съ нимъ одно названіе. Г. Багалѣй воспользовался своимъ бывшимъ сочиненіемъ только какъ канвою, передѣлалъ его и дополнилъ и прибавилъ нѣсколько главъ совершенно новыхъ. Книгу эту онъ выслалъ Вамъ для пересмотра. Будьте такъ добры, не поставьте себѣ въ трудъ извѣстить меня: не перемѣнились ли у Васъ шансы и можетъ ли онъ надѣяться на доцентуру въ Вашемъ университетѣ; если шансы эти есть, то на сколько книга какъ диссертація будетъ подходящею по вашему мнѣнію, считаете ли вы болѣе удобнымъ, чтобы диссертація защищалась въ нашемъ университетѣ или у Васъ? Предлагая всѣ сіи вопросы, я, конечно, искренно желалъ бы, чтобы кандидатура г. Багалѣя могла состояться; какъ прежде, такъ и теперь я вполнѣ ручаюсь за то, что и способности, и полготовка г. Багалѣя обѣщаютъ принести для науки много полезныхъ и вполнѣ солидныхъ трудовъ. На занятія его я близко смотрю уже въ теченіе 6 лѣтъ и потому заявляю мнѣніе совершенно

увѣренно, какъ мнѣніе основанное на продолжительномъ наблюденіи и знаніи человѣка. Примите увѣренность въ глубокомъ уваженіи и преданности. В. Б. Антонович" [1]).

Я не подаю жадної оцінки обох листів. Скажу лиш, що обидва листи давали О. О. Потебні матеріял для оцінки кандидатур, що в руках О. О. Потебні була вже моя книга „Исторія Сѣверской земли", що він міг з нею ознайомитися протягом 6 місяців, що відокремлюють обидва листи, що мій конкурент не витримав ще тоді магістерського іспиту, а я його закінчував, що І. О. Линниченко не був ще тоді магістром, а я здобув магістерський ступінь за 20 днів після його листа, а саме 29 вересня 1882 року, і що О. О. Потебня в факультеті на виборах проводив мою кандидатуру, а кандидатури І. О. Линниченка ніхто не виставив.

Під той час ще існувало в університетах виборче начало; за тодішнім статутом (1863 року) мене о б р а л и факультет і професорська рада, а не призначило міністерство. Право ухвального голосу мали за статутом тільки професори, а доценти таким правом не користувалися. До факультетської ради ввіходили: декан, доктор і орд. професор усесвітньої історії В. К. Н а д л е р викладач середньовічної історії, що читав і курс російської історії, бо катедра ця була вакантна; орд. професор нової всесвітньої історії доктор її М. Н. П е т р о в; орд. проф. історії всесвітнього письменства А. І. К і р п і ч н і к о в; орд. проф. історії філософії доктор її Ф. А. З е л е н о г о р с ь к и й; орд. проф. грецької філології О. Н. П е х о в с ь к и й; орд. проф. історії російської мови О. О. П о т е б н я; орд. проф. порівняльного мовознавства В. І. Ш е р ц л ь; орд. проф. слов'янської філології М. С. Д р і н о в; орд. проф. історії церкви А. С. Л е б е д є в; чи виїхав був тоді в закордонне командирування професор слов'янознавства П. А. Безсонов, не знаю. З телеграми, що надіслав мені О. О. Потебня про мої вибори в факультеті, я знаю, що було присутніх на виборах 9 професорів (мабуть, усі вищезгадані окрім П. А. Безсонова) і я здобув 8 білих і один чорний. З цього видко, що на мою кандидатуру погодився увесь факультет (опріч одного), дарма що він поділявся тоді на дві партії — поступову й праву. На чолі першої стояв О. О. Потебня, а його однодумці були — Дрінов, Кірпічніков, Лебедєв, Зеленогорський. Ця група проводила мою кандидатуру, становлячи більшість у факультеті (формально-ж виставив її проф. В. К. Надлер, як історик, що викладав і російську історію), а до них приєднався і ще дехто з правих, котрі не хтіли пропустити

[1]) Лист І. О. Линниченка од 19 вересня 1882 р. Він повідомляє, що почав друкувати свою книжку „Взаимныя отношенія Руси и Польши" і незабаром приступить до магістерського іспиту, а тепер прохає О. О. П. допомогти йому зайняти в Харківському університеті катедру російської історії. До цього треба додати, що незадовго перед цим І. О. Линниченко надрукував ганебну рецензію на мою історію Сіверщини, маючи надію одхилити мою кандидатуру й прокласти певний шлях до своєї.

на катедру иншого кандидата — В. І. Семевського [1]) (з новітньої російської історії), зберегаючи цю вакансію для свого кандидата П. Н. Буцинського. Згідно з § 69 університетського статуту мені і В. І. Семевському запропоновано прочитати ще дві спробні лекції в звязку з виборами на доцента. Я зачитав лекції в присутності факультету, сили студентів і публіки — одну на власну тему, другу на призначену од факультету; одну з них прочитано 17-го грудня 1882 р. на тему „Удѣльный періодъ и его изученіе" (надруковано в „Кіев. Стар." 1883, № 2); другу (ненадрукована) присвячено загальному розвиткові російської історіографії. Обидві визнав був факультет за цілком добрі.

Перший рік моєї доцентури (1883-ий) одбувавсь ще за старого ліберального статуту 1863 року. Але в 1884-му році запроваджено вже в Харківському університеті новий статут 1884 року. Збереглося моє повідомлення ректорові Київського університету од 3-го березня 1883 року про те, що рада професорів Харківського університету обрала мене на доцента російської історії 11-го березня 1883 р. мене затвердив на цій посаді куратор округи.

VI. Університет під п'ятою статуту 1884 року; боротьба проти нього поступової професури (1884 — 1904 рр.).

Статут 1884 р. регламентував не тільки управління самого університету і виклади професорів та їх наукову працю, а так само мало не всі сторони студентського життя і навіть становище університету серед його місцевого суспільного оточення. Попередній статут 1863 року, що при ньому я був вступив до Харківського університету на самому початку 80-х років, вже ледві животів, бо бюрократизаційні зміни в статуті 1863 року почалися в 70-х роках. За підставу для змін були студентські заколоти. Мета нового статуту була знищити автономію університетів, збільшити бюрократичну владу міністерства, збільшити контроль над професорськими викладами і встановити дисципліну між студентами. Сами університети обставали за автономним ладом статуту 1863 р., цього наслідку короткочасного урядового лібералізму з так званої „доби ‚великих' реформ" і якогось ізольованого пережитку минулого на загальному тлі реакції, що охопила геть-усі сторони життя з другої половини 60-их років і кінчаючи вбивством Олександра II-го 1-го березня 1880 р.: цей терористичний революційний акт був відповіддю на реакцію.

Університети були для царату за барометр політичного стану суспільства, а студенти в них за єдину активну силу, що не криючись виступала проти нього й його сателітів; у цьому полягала велика трагедія і професорів і студентів. Професура обставала за

[1]) Чи подав Кірпічніков голос за мене, сказати важко: адже він виставив свого кандидата — Семевського.

професорською автономією (студенти не мали автономії в статуті 1863 р.), бо вона деякою (правда, дуже невеликою) мірою давала їм спромогу захищати й студентів.

За лебедину пісню автономного університетського життя була промова, що виголосив її останній виборний ректор Цехановецький на акті 1884 р. У промові цій підбито підсумки минулого і переведено думку про корисні наслідки для університету од статуту 1863 р., що вніс був чималий поступ у всі сторони університетського життя, збільшивши наукові сили й пораціоналізувавши методи викладання, так що російська наука піднесла своє значіння до західньо-европейського маштабу — і це дуже, додам од себе, було справедливо. Науковий рівень студентства теж піднісся в звязку з демонстративно-лабораторною методою викладання. Університет деякою мірою зробився не тільки за осередок спеціяльного наукового виучування, ба й за суспільну школу, інституцію, звязану з життьовими інтересами суспільства — сільського і міського господарства, народнього здоров'я, освіти, то-що. Останній виборний ректор Г. М. Цехановецький, тісно звязаний з поступовими й українськими елементами (з О. О. Потебнею, В. Б. Антоновичем), у цій своїй промові висловив погляди тодішньої харківської поступової професури. І я з теплим почуттям згадую за цього могікана старої професури, за те, як прихильно він ставився особисто до мене й до моєї доцентури в Харківському університеті, як він мене зустрів, як рідного. Звісно, що Г. М. Цехановецький після цієї промови мусів одмовитися од ректорства. Зараз-же, як запроваджено новий статут 1884 р. в університеті, почалося неофіційне слідство над Цехановецьким з приводу його лекцій політичної економії, що він їх читав у 1880—1881 р. Міністерство освіти на підставі заяви департаменту поліції, що на своїх лекціях Цехановецький розглядав теорію К. Маркса, доручило кураторові зробити слідство. Розглянуто конспект лекцій Цехановецького і знайдено там 16 сторінок, присвячених „изложенію и критической оцѣнкѣ ученія о цѣнности Маркса". Куратор, правда, до цього додає, що там „основательно опровергаются главныя положенія доктрины Маркса", але, очевидячки, така кваліфікація була зроблена власне на те, щоб захистити перед міністерством старого професора і залишити його на посаді після вислуги літ. А що Цехановецький об'єктивно знайомив студентів і з наукою К. Маркса і що студенти засвоювали цю науку, ба навіть користувалися нею для революційної пропаганди, це доводить те, що двоє його слухачів, обвинувачені в пропаганді, заявили на жандармських допитах таке: „знакомясь на лекціяхъ съ теоріями Маркса, они принимали ихъ на вѣру, какъ лучшій выводъ не только науки, но и жизни". Ректор і декан одкидали це, кажучи, що таку віру ці студенти могли знайти і не на лекціях Цехановецького. Але як-би вони могли говорити тоді про

„висновок науки", коли-б професор не давав такого висновку? Правда полягає, очевидячки, в тому, що Цехановецький знайомив свою авдиторію з К. Марксом, давав зміст і робив критичну оцінку цієї системи, але в такому дусі, що молодь виносила глибоку віру в її наукову правду й практичну вартість для життя. Цей епізод з К. Марксом дуже характерний для тієї доби політичної реакції підчас царювання Олександра III-го. Нова доба університетського життя розпочалася з боротьби проти основоположника соціяльної революції—К. Маркса. Справедливо зауважує з приводу справи Цехановецького М. Сумцов, що „тутъ сказалась участь всего университета, профессуры и науки, въ смыслѣ открывшагося безконечнаго простора для ихъ стѣсненія и осужденія". В таких умовах статуту 1884 р. мусів і я, як і всі, професорувати й провадити наукову працю. А втім треба сказати, що поступова частина професури, як і поступове студентство, стали в опозицію до статуту 1884 р. й визнавали його за гальмо для університету, професорів і студентів — для науки й громадської праці, звязаної з суспільним життям; професура раз-у-раз висловлювалася проти нього, а студентство активно й уперто з ним боролося. Так само негативно поставилися до нього й інші університети. І коли я дам загальну характеристику цього статуту, буде ясно, що ця боротьба була природня й необхідна. Заразом це була ще й боротьба проти тодішнього ладу, але активної форми набрала тільки в студентських заколотах. Будь-що-будь, через опозицію проти одіозного статуту 1884 р., він за 20 років свого існування пережив таку еволюцію: 1) перші 4 роки (1884 — 1888) — суворого переведення його в життя навіть з додатком нових скорпіонів, 2) 10 років (1888 — 1898 р.) доба деякого пом'якшення; 3) шість років (1899 — 1904 р.) напруженої боротьби з ним студентської маси методою так зван. с т р а й к і в, що кінець-кінцем таки й знищили його. Ці страйки ввіходили в систему загальної боротьби революційної інтелігенції й революційних партій, що закінчилася була революцією 1905 року. Вона дала тимчасову автономію всім університетам, у тому числі й Харківському.

Статут 1884 р. замість колишньої (правда, дуже обмеженої) автономії запровадив систему повної підлеглости університетів міністерству і бюрократичного над ними контролю. Запроваджено систему призначення, а не виборів на професорів, ректорів, екзаменаційних державних комісій для іспитів, то-що; міністерство затверджувало розподіл лекцій, ба навіть переносило їх з одного терміну на инший. За начальника над університетом був куратор округи. Ректора призначав міністр і був він незалежний од професорської колегії, безпосередній хазяїн університету. Деканів, що стояли на чолі навчальної частини в факультетах, теж призначувано. Студенти були віддані під владу інспектора, незалежного од професорської ради й підлеглого ректорові та кураторові. Значіння професорської колегії в раді про-

фесорів занепало, а зросла роля правління, складеного з призначених — ректора, декана й інспектора, що мав там усі права і в науково-навчальних питаннях. Категорію корисних для університетського викладання штатних доцентів знищено, а навпаки значно поширено контингент приват-доцентів, що не мали під собою матеріяльної бази і не утворили здорової конкуренції з професорами. Запроваджено запозичену з-за кордону гонорарну систему, що викликала нездорову тягу до хлібних катедр і предметів і вульгаризацію їх викладів перед занадто великою авдиторією. У своїх додаткових „Соображеніяхъ“ [1]) до статуту міністерство мало на меті винагороджувати викладачів, „кои окажутъ особенно усердное содѣйствіе видамъ правительства относительно поднятія учебнаго дѣла въ университетахъ“; покласти на професорів, як „на чиновниковъ государства“, політичну патріотичну мету — служити державним інтересам; того вимагав статут і од студентів, як майбутніх „чиновниковъ“; запровадити міністерський контроль над приват-доцентами й професорами; збільшити владу міністерства „прямымъ начальническимъ путемъ“.

Такі були нові умови, в яких опинився й Харківський університет при новому статуті, що щиро й виразно відповідав загальній реакційній політиці Олександра III в усіх сферах життя. З 1884 р. на ректора призначено Ів. П. Щелкова; декани залишилися попередні, бо, як писав куратор, вони цілком благонадійні. Але особливу увагу звернули куратор і міністр на долю численної академічної групи доцентів (22 чол., у тому числі 7 на істор. фак.); тут розгорнувсь повний простір для „начальническаго усмотрѣнія“. Усіх доцентів поділено на три категорії — членів першої поробили екстраординарними професорами без докторського ступеня, другої — тимчасово вик. обов'язки професора, третьої — залишили за штатом у званні приват-доцентів. Вирішав справу куратор Максимовський з представниками університетської адміністрації.

Працюючи в Архіві Мін. Освіти в Петербурзі я поробив витяги з тамтешніх документів про штатних доцентів усіх факультетів, і тепер деякою мірою скористуюся з них, бо вони мають і загальне значіння, малюючи тодішні міністерські призначення. На підставі їх легко побачити, як самовільно оцінювано доцентів і розподілювано їх на категорії.

Куратор Максимовський (він перебував на цій посаді, саме коли почато запроваджувати статут 1884 року) 4 жовтня 1884 року подав міністрові Делянову проєкт розподілу доцентів на всіх чотирьох факультетах, відповідно до міністерських про це правил, обміркувавши уважно, як він пише, з ректором і деканами і на підставі своїх власних відомостей про кожного з доцентів (це останне твердження треба приймати з великим застереженням; будь-що-будь

[1]) В моїх паперах зберігся повний текст цих „Соображеній“ з Арх. Мін. Нар. Осв.

ректор і особливо декан краще знали своїх колег). На історично-філологічному факультеті було тоді 7 доцентів, було 5 вакансій на екстраординарних. Але куратор пропонував перевести до першої категорії та й зробити екстраординарними лиш двох штатних доцентів (мовознавство) — Діллена і Шерцля (класична філологія); до другої категорії — тимчасово вик. обов'язки професора — трьох — Шульца на катедрі класичної філології, Сумцова („русскаго языка и словесности") і Багалія (російської історії); до третьої категорії — двох — Нетушіла (класична філологія) і Буцинського (російська історія). Отож, по-перше, дано було для штатних доцентів, що вже мали ступінь магістра, менше посад, ніж було вільних вакансій, і тому виникла несправедлива й образлива для них деградація, по-друге, впадає у вічі невідповідність розподілу навіть правилам, не кажучи вже за справжні наукові права доцентів один супроти одного.

Куратор запропонував до 1-ої категорії Шерцля та Діллена, але цьому не зовсім відповідає його-ж власна характеристика, що він дав усім доцентам (Шерцль вчитель, що викладав у гімназії, працьовитий, тямучий). Ділленові куратор дав дуже добру характеристику (дві дисертації, широкі знання; хоч і ірландець, але плавко читає лекції з зошиту, важко про нього, як і про Багалія, дати певний відзив, але можна висловити надію, що з нього, безперечно, вийде гарний професор). Про М. Сумцова сказано було так: „приватъ-доцентъ съ 1878 г. въ теченіе 6 лѣтъ, по порученію факультета читалъ различные отдѣлы литературы. Можетъ быть только полезнымъ, но не выдающимся преподавателемъ; даромъ слова не отличается; затрудняется въ свободномъ чтеніи лекціи, которую диктуетъ; въ своихъ изслѣдованіяхъ болѣе обращаетъ вниманія на чисто внѣшніе факты, мало останавливаясь на внутренней сторонѣ явленій. Въ послѣднее время представилъ въ факультетъ свой трудъ ‚Іоанникій Галятовскій' въ качествѣ докторской диссертаціи. Весьма трудолюбивъ, обладаетъ прекрасною памятью и значительнымъ запасомъ свѣдѣній". І ось М. Сумцова, що протягом 6 років був єдиний і фактичний професор на факультеті з історії рос. літератури, що вже подав факультетові видатну наукову розвідку з історії українського письменства XVII в. і — додамо не тільки про Галятовського, а й про Лазаря Барановича і Інокентія Гизеля, себ-то про трьох найголовніших тогочасних письменників, дослід, написаний на підставі перводжерел, цього видатного тоді вже вченого, куратор заводить у другу категорію. Нічого доводити, що взагалі кураторова характеристика Сумцова (прихильність до зовнішніх фактів) аж ніяк не відповідає дійсності. Очевидячки, тут теж була рука когось з „факультетскихъ пакостниковъ", як їх назвав у листі до мене сам Сумцов. Причина полягала не в тому, що він диктував лекцію своїм слухачам — до речи сказати, було їх тоді, через класичну систему Делянова і Георгієвського страшенно мало — декілька чоловіка — а в тому, що

був він „хохломанъ" — і треба до цього додати — справжній, щирий і завзятий, і що теми його розвідок мало не виключно стосувалися до України. За це і не дозволено було йому захищати цю саму докторську дисертацію, дарма що факультет її був прийняв.

Про мого товариша на катедрі російської історії Буцинського, що не був затверджений в званні штатного доцента, в звязку з запровадженням нового статуту, куратор дав таку характеристику: „весьма трудолюбивый человѣкъ, но не обладающій большимъ запасомъ свѣдѣній, а также и не отличающійся выдающимися способностями. Не сомнѣваюсь впрочемъ, что при его наклонности къ настойчивому труду онъ впослѣдствіи будетъ весьма полезнымъ преподавателемъ". Буцинського куратор зачислив у третю категорію. Про мене він дав такий відзив: „Багалѣй — по каѳедрѣ русской исторіи, кандидатъ и магистръ Кіевскаго университета; штатнымъ доцентомъ Харьковскаго университета съ 11-го марта 1883 г. и занимаетъ вакантную каѳедру по русской исторіи. О Багалѣѣ, какъ о преподавателѣ только начинающемъ, трудно высказать вполнѣ опредѣленное мнѣніе. Тѣмъ не менѣе есть данныя, говорящія въ пользу того, что со временемъ изъ него можетъ выработаться хорошій преподаватель: онъ трудолюбивъ, обладаетъ, повидимому, довольно значительнымъ запасомъ свѣдѣній; не лишенъ дара слова и своими лекціями по археологіи успѣлъ заинтересовать слушателей. Изъ его письменныхъ ученыхъ трудовъ особенно выдающихся произведеній нѣтъ". Мене він, як і М. Сумцова, призначив у другу категорію — вик. обов'язки екстраординарного професора. Виходячи з тієї думки, що професорські катедри обіймали наймолодші по службі доценти (Шерцль, Діллен і Багалій), а старші по службі — Сумцов і Шульц — тільки перебувають при катедрах, куратор власне не хтів нікого з доцентів підвищувати в екстраординарні професори, але подав усе-таки двох — Р. Шерцля і Діллена. Давши дуже гарну й правильну наукову атестацію Нетушілові (видатному класикові, що був згодом проректором і ректором; і тепер перебуває в вищій категорії Секції наукових робітників УСРР), куратор чомусь безпідставно зачисляє його в третю найнижчу категорію приват-доцентів. Очевидячки, куратор мав не самих лиш офіційних порадників у цій справі, але й неофіційних, що й собі були ворожили (як от проф. Безсонов).

Але цей проєкт куратора округи не завдовольнив, одначе, голови вченого комітету міністерства освіти всемогутнього в міністерстві Георгієвського, що поперекручував по своєму усі його пропозиції. Він писав, що з проєктом куратора не можна погодитися. Ні Р. Шерцль, ні Діллен „не пріобрѣли извѣстности своими учеными трудами и даромъ преподаванія, какъ этого требуетъ законъ о переводѣ доцентовъ въ экстраординарные профессора. Сверхъ того, трудъ Диллена ‚Армянскіе этюды' свидѣтельствуетъ о полнѣйшемъ незнаніи имъ русскаго языка и пожалуй даже объ отсутствіи всякаго

чувства приличія при разсмотрѣніи и изложеніи вопросовъ, относящихся къ области религіи". До цього Георгієвський додав ще, що катедра порівняльного мовознавства не повинна мати двох професорів, коли важливіша від неї катедра слов'янської має лиш одного. Те, що написано тут про Діллена, відкриває нам справжнього підпільного рецензента: це, очевидячки, був професор слов'янської філології П. Безсонов, приятель Георгієвського і скандальний учасник диспуту Діллена в Харківському університеті (коли Безсонов доводив наче-б Діллен не знає російської мови, а той запитав його — а чи знає він вірменську мову, що з приводу неї дозволяє собі висловлюватися, Безсонов відповів, під гомеричний регіт усієї авдиторії, що він вчився з дисертації докторанта; Безсонов-же завважив, що Діллен непристойно ставиться до релігії). Діллена, писав Георгієвський, треба зачислити до третьої категорії. До другої категорії Георгієвський зарахував Шерцля, Сумцова і Нетушіла, „какъ несравненно болѣе извѣстнаго своими учеными трудами (морфологія и фонетика лат. яз. сравнительно съ древне-италійскими нарѣчіями) и вообще болѣе ученаго и болѣе даровитаго, чѣмъ Шерцль". Георгієвський був спеціяліст у галузі класичної філології, і тут, очевидячки, висловив власний погляд, як і в оцінці Шульца, де він згадав про те, що звідомлення Шульцове про закордонну подорож — викликало догану од наукового комітету (він сам був за його голову), але зачислив його до другої категорії, як і Сумцова. „Что же касается Багалѣя, писав Георгієвський, то хотя каѳедра русской исторіи и вакантна въ Харьковѣ, я бы отнесъ его скорѣе къ третьей категоріи наравнѣ съ другимъ магистромъ по тому же предмету Буцинскимъ, такъ какъ по частнымъ свѣдѣніямъ Багалѣй въ значительной мѣрѣ отличается хохломанствомъ. Всѣ эти молодые люди должны выдержать искусъ, прежде чѣмъ можно будетъ кому-либо изъ нихъ поручить каѳедру и тѣмъ преградить къ ней доступъ другимъ, б. м., болѣе достойнымъ лицамъ и потому, казалось бы, не слѣдовало бы давать имъ преимуществъ одному передъ другимъ. Пускай бы Багалѣй конкурировалъ съ Буцинскимъ, Шерцль съ Нетушилом, Шульцъ съ Томаринымъ (котораго я предполагалъ бы также привлечь къ преподаванію греческой словесности въ Харьковѣ) на совершенно равныхъ правахъ и условіяхъ, а затѣмъ преимущество было бы отдано тѣмъ изъ нихъ, кто на дѣлѣ заявилъ бы себя достойнѣйшимъ и способнѣйшимъ". Георгієвський не дооцінив Нетушіла й Сумцова, безпідставно зарахував Діллена до третього розряду, а до першого не зачислив жадного з усіх штатних доцентів, що їх вже пообирали факультет та рада професорів на ці посади. Георгієвський між иншим заперечував кандидатуру одного доцента на професора за „его отрицательную точку зрѣнія по отношенію къ истинамъ откровенной религіи". Проти цього повстав навіть сам шеф Делянов. Він олівцем

написав: „кто составляетъ исторію науки, не можетъ не выписывать чужихъ мнѣній, какъ бы иногда нелѣпы они ни были".

Розглядали мої права на катедру не тільки куратор округи, а й міністр, голова Наукового Комітету Міністерства. Міністерство не обмежилося на цім і звернулося по оцінку моїх праць ще до чотирьох спеціялістів з російської історії у Петербурзі й Москві, що мали в його довіру, обминувши київських спеціялістів, що дали вже офіційно й прилюдно свій відзив (Антонович та Іконніков); це були в Петербурзі відомий російський історик К. Н. Бестужев-Рюмін і професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський, у Москві проф. нової російської історії Н. А. Попов, що ніколи не працював над історією великокнязівської доби, і історик Росії. Д. І. Іловайський, який справді саме тоді випустив у світ свій спеціяльний том історії Росії присвячений історії обласної доби і був спеціяліст в історії староруських земель, у тому числі і Чернігово-Сіверської. Треба додати до цього, що цим рецензентам поставлено завдання розглянути мої праці і з політичного боку — з боку україно фільських тенденцій. К. Н. Бестужев-Рюмін писав, що Багалій продовжує наукову працю і з нього буде згодом працездатний та корисний вчений. В ньому робітник переважає теоретика, а федеративна теорія, що він її додержується, це ще не україно фільство. Другий професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський дав коротку відповідь, де казав, що україно фільських тенденцій він у мене не помітив. Д. І. Іловайський дав усебічну оцінку моїх праць і ставив мою кандидатуру далеко вище од кандидатури Буцинського. Проф. Н. А. Попов з приводу моєї негативної характеристики Володимира Мон. писав, що „подобнаго отзыва о Владимірѣ Мономахѣ и его дѣятельности въ нашей литературѣ еще не было" і, нарешті, висловив жаль, що „каѳедра русской исторіи въ Харьковѣ, центрѣ бывшей Слободской Украины имѣетъ своими представителями двухъ прѣподавателей, изъ коихъ одинъ посвящаетъ свои спеціальныя занятія Сѣверской Украинѣ, а другой Приднѣпровской и ни одинъ не далъ еще доказательствъ въ серьезномъ знакомствѣ съ другими болѣе важными отдѣлами русской исторіи" (Арх. Мін. Нар. Осв.).

Голова наукового комітету міністерства А. І. Георгієвський провадив позалаштункову проти мене кампанію. У своїх обвинуваченнях, як це видно з документу, що я зараз наведу, спирався він на тих доповідях на Археологічному З'їзді в Одесі, яких я не робив і які він визнав за „хохломанські" [1]).

---

[1]) Ось лист про це ректора Харківського університету І. П. Щелкова директорові департаменту Анічкову од 1/III 1885 р.:

„Въ бытность мою въ Петербургѣ, я имѣлъ честь встрѣтиться въ Департаментѣ съ Е. Пр. А. И. Георгіевскимъ. Въ разговорѣ, при которомъ, сколько мнѣ помнится, и Вы изволили присутствовать, Е. П. упомянулъ между прочимъ и о доцентѣ нашего университета Д. И. Багалѣѣ, а именно о его докладахъ на 6-мъ Археологическомъ Съѣздѣ

В усій цій історії Георгієвський виявив себе простісіньким викажчиком супроти людини, що навіть і не знала, які наклепи на неї робить її високе „наукове" начальство. Мушу одзначити тут узагалі, що ніхто з нас свого часу не знав про те, що писалося аматорові такої пікантної літератури, Делянову та його сателітам, і я теж дізнався про все те, що тут подано, із знайдених в Архіві Мін. документів. Наводжу-ж я тут ці документи не тільки, як матеріял, що документально освітлює цю важку добу мого університетського життя, а найбільше, як матеріял, що характеризує тую тяжку взагалі для людей науки суто-реакційну епоху. Делянов, Георгієвський та Анічков розпоряджалися людьми науки, як і самою наукою, безцеремонно, самовільно, борячись, мовляв, проти неблагонадійности, хохломанства, соціялізму. Ніхто цих їхніх обвинувачувань спростувати не міг, бо їх винуваченим і не показувано. Мабуть, і шановний мій товариш-доповідач на IV Археологічному З'їзді в Одесі в 1884 р. і стипендіят, що готувавсь до наукової праці при Харківському університеті і з таким успіхом та ентузіязмом працював згодом над історією Запорожжя, однодумець-„хохломан", Дм. Ів. Яворницький і на думці не мав, як і я, що́ лихі люди писали про нашу неблагонадійність, мало не позбавивши цим нас наукової праці, яка давала зміст нашому життю.

Новий порядок призначати згори „по усмотрѣнію начальства" призвів до корупції й самої професури. Почалися приватні листування з Петербургом і мандрівки туди по „хліб духовний". Одразу поширилася і набула не аби-якої ваги група професорів, що оголосили себе вірними слугами нового ладу, і при цій певній оказії прохали для себе багатих милостей у начальства. У моїх архівних виписках із справ Архіва Міністер. Нар. Освіти зберігся цікавий лист Безсонова до Делянова, де він вітає новий курс міністра, кажучи: „радуясь всею душею введенію новаго Университетскаго Устава, и принося симъ искреннѣйше поздравленіе В. Пр. съ побѣдою истиннаго просвѣщенія и всеобщаго блага, принимаю на себя смѣлость

въ Одессѣ, при чемъ замѣтилъ, что они имѣли украинофильскую тенденцію и сопровождались цитированіемъ разныхъ малорусскихъ и казацкихъ пѣсенъ. Я знаю г. Багалѣя, какъ ученаго хотя и молодого, но все-таки серьезнаго, и мнѣ страннымъ показалось это сообщеніе, но не имѣя вполнѣ достовѣрныхъ свѣдѣній о дѣятельности г. Б. на Одесскомъ Съѣздѣ, я могъ только сказать, что я ничего объ этомъ не слышалъ. Возвратившись въ Харьковъ, я собралъ подробныя справки, при чемъ оказалось, что г. Багалѣй сдѣлалъ на Съѣздѣ 2 сообщенія, оба — строго научнаго содержанія, какъ Ваше Пр. можете убѣдиться изъ прилагаемыхъ при семъ бюллетеней № 2 и реферата № 10. Сообщеніе же о Запорожской Сѣчи, которое повидимому имѣлъ въ виду А. И. Георгіевскій, сдѣлано не г. Багалѣемъ, а Эварницкимъ.

Такъ какъ обстоятельство, о которомъ идетъ дѣло, не можетъ не имѣть вліянія на оцѣнку направленія научной дѣятельности г. Б., то я принимаю на себя смѣлость обратиться къ В. Пр. съ покорнѣйшей просьбой передать прилагаемые бюллетени и рефератъ Е. Пр. А. И. Георгіевскому для разъясненія какъ предметовъ, такъ и характера докладовъ, сдѣланныхъ г. Багалѣемъ на Одесскомъ Археологическомъ Съѣздѣ".

напомнить объ моемъ тягостномъ положеніи, ожидающемъ милостиваго воззрѣнія и вниманія В. В., какъ ни отвлечено оно важнѣйшими дѣлами". Далі прохає він підвищити його з екстраординарного на ординарного професора. Тепер, пише проф. Безсонов, замість 8—12 ординарних; „повышеніе же зависитъ уже не отъ произвола выборовъ, а отъ представленія попечителя или усмотрѣнія самого министра. Одного указанія со стороны В. В. нынѣ достаточно, чтобы оказать мнѣ справедливость... если этого благого слова не усышу я нынѣ, при бытности В. В. министромъ, то едва ли настанетъ другое время для того и я сомнѣваюсь, чтобы когда-либо можно было ожидать болѣе справедливости или болѣе личныхъ свѣдѣній обо мнѣ. Съ другой стороны тяжело подумать, чтобы вынуждены были оставлять университетскую службу или бѣдствовать на ней именно тѣ лица, которыя извѣстны вѣрными слугами наукѣ, просвѣщенію и правительству и въ ту именно пору, когда дѣла университетовъ пріобрѣли оборотъ къ лучшему съ новымъ уставомъ" (X. 1884, 20 сент.). Безсонова підтримував перед Деляновим його приятель Георгієвський „во вниманіе къ его несомнѣнно доброму правительственному и патріотическому направленію". Отак писав цей бард нового статуту. На катедру слов'янознавства Безсонова обрано випадково через те, що професорська колегія історично-філологічного факультету ще не знала його диких, чудернацьких, псевдо-наукових теорій про туранське походження русів, про його непристойне пояснінння, звідки взялися літери альфабету, чим він викликав глум своїх слухачів і компромітував професорське звання. Та згодом за це все дуже добре всі довідалися — і тому не обирали його на ординарного професора. Безсонов не був виключна постать — таких було багато. Цьому сприяла нова система й практика призначання професорів, що запровадили її здитинілий од старощів Делянов та його права рука Георгієвський. Якщо й передніше траплялися непотизм та помилки, коли вибирали, бувало, негідних осіб, то тепер цей непотизм у міністерстві освіти зробивсь типовим явищем. Хто хтів здобути професуру, мусів був або писати до Петербургу до впливових осіб, або сам їхати до міністра, коли хтось або щось стояло йому на перешкоді — це дотепно тоді звано: „мандрівки до Золотої Орди по ханський ярлик". Нагадаю лиш один характерний і типовий факт про таку подорож Е. М. Діллена. Він здобув докторський ступінь і значить по праву домагавсь професури; для цього в нього були всі наукові дані; ми бачимо, що навіть куратор Максимовський висовував його кандидатуру на екстраординарного професора, ставлячи його на перше місце серед нас усіх. Але на перешкоді йому стояв проф. Безсонов, що „вчився з його дисертації вірменської мови". І цього було досить — професури йому не давали. Тоді він поїхав у Петербург до Делянова. Оповідають, що той не хтів його прийняти.

Тоді впертий Е. М. Діллен (він родом був ірландець, отож зáвсіди виявляв риси своєї національної вдачі) поїхав на приміщення міністра дуже рано, коли той іще був не встав, пройшов до його в кімнату та й почав докладно оповідати йому за свою справу, закінчивши тим, що він тут-же застрелиться (він раз-у-раз носив з собою револьвера), коли міністр йому одмовить у його справедливому проханню. Делянов зовсім заспокоїв його, сказавши, щоб він негайно повертавсь до Харкова і що там він вже знайде наказа од його, міністра, про екстраординатуру. Е. М. повернувсь до Харкова — і справді застав там наказ міністра... про своє звільнення з посади. Після цього Е. М. Діллен покинув університет і зробився дуже популярним освіченим дописувачем англійської ліберальної газети.

Ця система бюрократичної адміністраційної самоволі на ґрунті найреакційнішого чорносотенства, фарисейського про людське око православія вносила систематичну корупцію в професорську колегію, морально її розкладала, висовувала на верх гірші елементи й ставила в важке становище кращі, поступові. За довід на це може бути проф. Крем'янський, що тероризував усеньку професорську раду Харківського університету, бо-ж мав постійний звязок з міністерством. Яке важке було становище прогресивної професури при статуті 1884 р., бачимо хоч-би з того, що тоді усунуто з посади ординарного професора на катедрі історії російського права І. І. Дітятіна, відомого й поважного вченого з яскравим соціялістично-народницьким напрямком. Він читав лекції студентам у суто-демократичному напрямку; сам він вийшов з робітничого осередку: був син візника. Серед студентів користувався величезним впливом і авторитетом. На нього посилано доноси, що він виступає проти уряду в своїх розмовах з студентами, сам листується з неблагонадійними особами, тримається осторонь од професорів, закликає до себе молодь, бере участь у її вечірках, зібраннях і обідах і має на неї вплив; в 1887 р. його усунуто з катедри (Арх. Мін. Нар. Осв.).

Професори відчували на собі тяжку руку кураторів округи, що втручалися в суто-наукові справи й весь час боролися проти поступових (революційних і „хохломанських") елементів. Особливо дався в знаки артилерист своєю освітою Вельямінов-Воронцов, що одбув перед тим у Варшаві свій стаж у відомого обрусителя поляків попеч. Апухтіна. До Харківського університету — професорів і студентів — він поставився підозріло-вороже, почавши тут нищити український сепаратизм. На вступній лекції мого колеги П. Н. Буцинського, що на нього дивилися як на мого антипода, вибухла студентська демонстрація (свистали й шикали). Про це куратор телеграфно доніс міністрові, винуватячи студентів у „дерзкомъ нарушеніи порядка і приличія"; професорам, що не були на цій лекції, бо, на його думку, не спочували Буцинському, поставив це за вину,

а причину демонстрації вбачав у впливі вадливих історичних теорій, що склалися в головах наших „украйнофиловъ".

Ось подробиці про цю характерну історію з архівних джерел. У Харкові він обставав за „истинно русскими началами". Буцинський читав свою вступну лекцію 9 лютого 1885 р. в авдиторії, де було повно студентів з усіх факультетів і курсів. Студенти, невдоволені з змісту лекції Буцинського, після того як він закінчив читати, освистали його. Куратор, хоч телеграфував міністрові, що в демонстрації взяло участь лиш декілька студентів, але надіслав просторе повідомлення, де обвинувачував і інспектора, і ректора, і професорів. Обвинувачення те дуже характерне для всього тодішнього політичного режиму і тому я його тут наведу. Ні інспектор, ні троє його помічників, що були в авдиторії, писав куратор, нікого з демонстрантів не встигли помітити. Ректора (Щелкова) на лекції не було; повідомивши мене про демонстрацію, він додав, що не треба було Буцинському, коли він знав, як ставляться до нього студенти, читати прилюдну вступну лекцію в великій авдиторії і в присутності сили студентів. Це, пише куратор, є „укрывательство" і страх перед усім, що виступає з нахабною сміливістю, тимчасом як треба було йому виступити щиро, чесно й енергійно; і це є характерна риса його службової поведінки. Так само неправильно освітлював він і звідомлення Цехановецького про акт, як це видно з протоколу ради професорів і окремих думок проф. Крем'янського, Ковалевського та Даневського, що виступали проти нього. Другого дня, пише куратор, я прийняв історично-філологічний факультет і в його присутності виявив жаль Буцинському, що не міг бути на його „прекрасній" лекції, та й обіцяв бути на його другій лекції. З професорів історично-філологічного факультету не були на лекції Буцинського Лєбєдєв, Потебня і Дрінов, причому перший з них покликавсь на те, що читав власну лекцію в сусідній авдиторії. Відсутність цих професорів, особливо першого й другого, відомих своїм ворожим відношенням до історичних поглядів Буцинського, не могла не зробити як-найважчого враження на тих професорів, котрі розуміють усеньке безглуздя й хиби історичних теорій, які склалися в головах наших українофілів, що поділяють ці думки; вони самі й винні в тому, що катедра російської історії в Харківському університеті так довго була вакувала; під їх безпосереднім впливом зчинилася й демонстрація проти Буцинського. Перед другою лекцією Буцинського в збірній залі студентів хтось порозліплював був пасквільні прокламації проти Буцинського, їх зірвали помічники інспектора; одну з них я й посилаю вам. Увійшовши до авдиторії повної і тепер студентів із різних

[1]) Архивъ Министерства Народнаго Просвѣщенія № $\frac{171075}{4530.}$

факультетів, пише куратор, я обернувся до них з промовою, намагаючись показати їм усеньку гидоту як свисту, так і розліплювання прокламацій і закликав їх дати щиру сміливу й рішучу одсіч усім спробам скеровувати їх на заколоти. Лекція Буцинського про вагу самодержавства й погляди на нього російського народу в XVI в. одбулася спокійно. За день з'явилася, одначе, нова прокламація, але вже в стриманішому тоні. Третя лекція (звичайна) зминула спокійно, але заколотів чекаємо на вступній лекції Чірікова. Нарешті, куратор писав про необхідність звільнити з посади інспектора студентів Вольнера [1]). Додавати до цього коментарів не треба; ми наочно бачимо шалену реакцію й ті тяжкі умови, що в них перебувала професура та студентство. Та й справді-бо О. О. Потебню і А. С. Лєбєдєва обвинувачували в студентській демонстрації лиш тому, що вони не одвідали лекції Буцинського, бо не визнавали його за путящого викладача, а проф. Лебєдєв мусів виправдувати свою відсутність тим, що в нього ще в той час була власна лекція. Чи можна було йти далі в цьому урядовому цинізмі й переслідуванню незалежної думки! До речи буде додати, що А. С. Лебєдєв був москвич і до українофільства не мав жадного відношення, але до Буцинського, як викладача й наукового робітника, ставився негативно.

І от такий куратор залишавсь на своїй посаді мало не 12 років (до 1896 р.). За його наступника був Хрущов, анекдотична постать, що про нього я вже згадував, характеризуючи професорів Київського університету. І тут він був „притчей во языцѣхъ". Оглядаючи лабораторію Технологічного інституту й побачивши шклянку з заспиртованими препаратами, він нахилився до професора, що показував йому свою лабораторію, та й тихенько на вухо поспитав його: „Чи вони не заразливі?" На університетських справах цей аристократ-шляхтич і Деляновський приятель нічогісінько не тямив. Після Хрущова за куратора був Анреп, нарешті, відомий згодом голова фінансової комісії в Державній Думі проф. ректор Харківського університету М. М. Алексеєнко. При них суворий режим статуту 1884 р., що не виправдав надій на знищення студентських заколотів, злагіднів, але все-ж-таки панував іще бюрократизм, що його мусіли підтримувати й здійснювати призначені ректори в університеті та такі-ж декани в факультетах. Видатна постать з господарського погляду був ректор Алексеєнко, а останній призначений ректор Куплеваський — убогий блідий адміністратор і професор. Права і значіння професорської ради були звужені, вона займалася вермішеллю; факультети й надалі зберегли свою вагу в питаннях навчальних, але були обмежені і звязані в своїй діяльності прикрою залежністю од центру.

Українофілів на історично-філологічному факультеті було тоді аж троє: О. Потебня, М. Сумцов і я. Я додержувавсь був не централі-

[1]) Арх. Мин. Нар. Просв. № $\frac{166.981}{4369.}$

стичного погляду, як Буцинський, а етнографічно-федеративно-обласного. Українці мали на нашому факультеті в себе на чолі такого велетня науки, як О. О. Потебня, що користувавсь величезним авторитетом і серед студентства (за це свідчать його слухачі в споминах про його лекції: з-поміж цих слухачів ми бачимо Овсянико-Куликовського й Горнфельда) і серед професури навіть російського походження. На самому початку свого професорування в Харківському університеті він був членом харківської української громади, її окраса, працював над українською мовою й пам'ятками української народньої словесности, сам чудово знав українську мову, як відомо, переклав з грецької уривок з Гомера і видав, за своїм редагуванням оповідання славного слобідсько-українського письменника Гр. Фед. Квітки. Хоч він і тримавсь тоді трохи осторонь од українських громадських кіл, що до того були в 80-х роках дуже слабкі й неорганізовані, але сам він був для них, ба навіть для українців по-за Харковом (як Антонович, Житецький й ин. в Київі) немов за духовний осередок; у його хаті на Підгірній вулиці (тепер на його честь перейменовано її в вулицю Потебні) за чайним столом збиралися і українофіли і взагалі професура та поступове товариство (як Д. М. Овсянико-Куликовський, що вже бувши професором слухав його лекції, як громадський діяч Ф. А. Павловський й инш.). Він одвідував панахиди в роковини Т. Шевченка — мало не єдиний тоді спосіб колективно вшанувати пам'ять Кобзаря. Його високого наукового й морального авторитету та суворої оцінки боявсь навіть усемогутній міністр, творець статуту 1884 р., гр. Делянов, він, як оглядав Харківський університет, удавсь був до О. О. Потебні, питаючись його думки про гонорарну систему, запроваджену в університетах. У паперах О. О. Потебні збереглася чернетка його записки в цій справі: О. О. Потебня з природньою йому сміливою щирістю висловився рішуче проти гонорару. У тих-таки паперах О. О. Потебні переховується оригінал „совершенно секретнаго" запиту од тодішнього ректора І. П. Щелкова з 24 лютого 1883 року на ім'я Потебні такого змісту: „Г. Мин. Нар. Пр. конфиденціальнымъ предложеніемъ отъ 13 тек. февраля, по поводу существованія въ Харьковѣ частныхъ женскихъ классовъ для лицъ, не состоящихъ ученицами учебныхъ заведеній, поручилъ мнѣ объясниться съ тѣми изъ нашихъ профессоровъ и преподавателей, кои принимаютъ участіе въ преподаваніи въ означенныхъ женскихъ классахъ. Мнѣ по слухамъ извѣстно, что вы также занимаетесь преподаваніемъ въ послѣднихъ". Далі йдуть запитання. О. О. Потебня відповів, що за чайним столом читав знайомим лекції з теорії словесности про байки і що число його слухачок обмежували розміри його їдальні.

За дорученням од гуртка українців-професорів О. О. Потебня вдавсь до ректора про дозвіл одправити панахиду в університетській церкві по М. І. Костомарову, з приводу його смерти. Ректор розвя-

зати цю справу сам не зважився, та й звернувся до куратора Вельямінова-Воронцова; той дозвола дав, але з тією умовою, що про цю панахиду не буде жадних оголошеннів для публіки й по газетах. Щоб зрозуміти, яка безглузда ця вимога й як влада боялася найменшого прояву громадськости, досить нагадати, що М. І. Костомаров був великий історик (і український і російський), вихованець Харківського університету, де харківська професура обрала його колись на професора. Але-ж куратор, очевидячки, згадав тут за те, що Костомаров був організатор Кирило-Методіївського таємного Товариства з його ідеєю слов'янської федерації й однодумець Т. Шевченка, в'язень Петропавлівської фортеці та пропагандист федеративної теорії. А що це було саме так, про це свідчить тая догана, що зробив мені Вельямінов-Воронцов під той-же-таки час. З приводу смерти М. І. Костомарова, що з ним я був у добрих стосунках і що ставивсь він до мене дуже приязно, — я надрукував у київській поступовій газеті „Заря" докладний небіжчика некролог, де звернув особливу увагу на його федеративну теорію. Вельямінов-Воронцов викликав мене в службовому порядкові до себе та й зробив догану за те, що я проповідую „федеральні" ідеї. Мені не легко було довести йому одміну між „федеративнымъ началомъ въ древней Руси" і федеральними ідеями, що на їх підставі утворювавсь федеральний устрій таких держав, як Швайцарія або Сполучені Американські Штати. Мабуть, куратор тут згадував за ту федерацію, що про ню мріяв М. І. Костомаров у Кирило-Методіївському Товаристві, я-ж у своїй статті говорив тільки про вищезгадані федеративні начала. У Вельямінова-Воронцова, очевидячки, склавсь певний погляд на мене, як на небезпечного викладача стародавньої Руси в шкідливому хохломансько-федеративному напрямкові замість єдино правильного й обов'язкового, на його погляд, державно-централістичного в дусі його самого й його шефа Апухтіна. І хоч я залишився викладати на факультеті, але становище моє було дуже непевне протягом усіх перших п'ятьох років мого перебування спочатку на посаді доцента, а тоді деградованого в заштатні доценти, себ-то в приват-доценти. Усталилося моє становище допіру тоді, коли я здобув докторський ступінь і зробивсь екстраординарним професором у 1887 році. До того міністерство підтверджувало мені доручення читати курс що-року. Проф. М. Сумцов, що був тоді штатний доцент при катедрі історії російського письменства, постраждав од тодішнього режиму за своє хохломанство найбільше: йому було заборонено захищати свою дисертацію, вже прийняту й ухвалену в історично-філологічному факультеті, на тій безглуздій підставі, що це може викликати студентські демонстрації! Проти докторанта ніяких ворожих демонстрацій студентство не зробило-б, а прихильні могли-б виявитися тільки в оплесках. Причина заборони полягала не в тому, а в тому, що книжку М. Сумцова присвячено було нарисові

з історії українського письменства XVII в.; у ньому око міністерства (проф. Безсонов) добачило україно́фільську небезпеку (негативна характеристика воєводського режиму на Україні) та й донесло про це міністрові. Делянов дав цю книжку на перегляд двом тодішнім спеціялістам (Бестужеву-Рюміну й Бичкову), що користувалися його довірою. Обидва вони не знайшли там нічого незаконного. А втім диспут таки не міг відбутися. М. Сумцов мусів написати й захищати иншу дослідчу працю на ступінь доктора („Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ"). Йому радили скаржитися, але він сам казав: „де-ж там було вже скаржитися й одстоювати. Усе тоді стискалося, і мені також треба було стиснутися" [1].

І. Д. Делянов правив міністерством до 1898 р. За його наступників були Н. П. Боголєпов (1898—1901), професор римського права й ректор Московського університету 1901 р., що вбив його революціонер Карпович; далі колишній військовий міністр Ванновський — вихованець кадетського корпусу, звільнений р. 1902, далі класик Зенгер (1902—1904) і ген. Глазов. Увесь цей час мав силу статут 1884 р. Влада покладала надію, що він заспокоїть університетське життя й ліквідує студентські заколоти, та вийшло навпаки — вони ширилися й набували яскраво політичного характеру. Міністри силкувалися їх поліквідувати; у звязку з заколотом 1899 р. видано тимчасові правила про оддавання студентів у салдати, утруднено було вступ до університету й прикріплено студентів по округах, видано правила про сукупні заходи університетського начальства, поліції й війська для боротьби з заколотами, зменшено норму для університантів-юдеїв, збільшено права інспекції й т. инш. Але всі ці репресії мали протилежні наслідки.

З величезною пошаною треба згадати за тих деканів, що і під цей сутужний час обороняли та репрезентували колегіяльне начало в житті факультетів. Такі були на історично-філологічному факультеті проф. А. С. Лебедєв, що стояв на чолі факультету 10 років (1891—1901), і його заступник, нині дійсний член Української й Всесоюзної Академії Наук, В. П. Бузескул. Завдяки їх поступовому світоглядові взагалі й таким самим поступовим поглядам на вагу університетської автономії та колегіяльного начала, біля них згуртувалася й їх підтримувала прогресивна група професорів, ба навіть нейтральні елементи. В цій боротьбі за розкріпачення університету од бюрократизму мені довелося відогравати провідну ролю і витратити на це багато сил. А втім це давало мені не аби-яке моральне завдоволення. Найгостріше виступив Харківський університет проти гонорарної системи, покладеної в основу статуту 1884 р. [2]. У складанні

[1]) Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XIV, стор. 15—16 (Воспоминанія Сумцова о проф. Кирпичниковѣ).

[2]) Див. про це „Докладъ Комиссіи", надрукований у „Зап. Харьк. У-та", 1897 г. стор. 31.

записки я брав був енергійну участь укупі з сімома иншими членами комісії (по двоє од кожного факультету) і дав матеріял для її тексту, разом з проф, І. Н. Миклашевським. Ця записка аналізує статистичні дані за 10 років про розподіл студентів між усіма тодішніми університетами й з цього робить висновок, що система гонорару утворила вигідні та невигідні для професорів університету факультети й катедри, незалежно од їхнього хисту, і нездорову між ними конкуренцію. Розподіл гонорару дуже нерівномірний (од 421 крб. на юридичному і до 26 крб. на історично-філологічному факультеті). Гонорар більше-менше забезпечував невеличку купку і не забезпечував більшости, а заразом був із нього великий тягар для студентства, надто вбогого. Система гонорару не мала під собою ґрунту в російських університетах і була механічно перенесена до нас тоді, коли вже й на Заході зробилася пережитком. Вона не забезпечила так само приват-доцентів, що замінили собою доцентів. Комісія й рада професорів висловилися за те, щоб скасувати цілком гонорарну систему. В 1901 р. при Харківському університеті організовано комісію за далеко ширшою програмою в справі змін у статуті 1884 р. взагалі. Вона надрукувала свій „Докладъ“ [1]), що затвердила його професорська рада. Я був головний редактор цього „Доклада“ і дав чимало матеріялів для його тексту. На всі 18 запитань міністерства ми дали вичерпливі відповіді й рішуче висловилися за ліквідацію статуту 1884 р. в його основах. Перед відповіддю на окремі запитання наша комісія висловила в вступній частині своєї записки загальний погляд на те, чим має бути університетський статут. В основу його треба покласти начала автономії й колегіяльности. Ми визнали основний бюрократичний принцип, що на ньому збудовано було систему тодішньої вищої школи, за ненормальний. Статут, запозичений із Німеччини, не дає основного, що там є, — академічної свободи; він у нас не прищепився і зараз-таки зробився за причину застою й регресу; через нього розвинулися формалізм і страшенна централізація; університети перетворилися в канцелярії; професорські ради, позбавлені права поповнюватися самостійно, ставилися мимохіть байдуже до інтересів університету, професори, позбавлені самоврядування, втратили свій авторитет у студентів; між професорами й студентами збудував статут високого мура. І тільки зліквідувавши статут 1884 р. можна піднести науковий рівень університету. Проте жаден статут не може знищити студентських заколотів, бо-ж викликають їх загальні суспільні й політичні причини: університети, як справедливо висловився славнозвісний Пирогов, „це барометри суспільного настрою...“.

Наука без вільного досліду не може існувати, отож в університетах має бути свобода наукового досліду й викладу, а не бюро-

[1]) Див. „Докладъ Комиссіи“ 1901, 132 стор.

кратичний догляд. Університетами можуть керувати лиш люди науки, компетентні і в оцінці потреб університету та раціональних засобів їх завдоволення. А тимчасом в основу статуту 1884 року покладено хибну думку, наче-б університети такі самі адміністраційні установи, як і всі инші, і наче-б професори — це тільки урядовці міністерства освіти, дарма що думку вченого ніяк не можна звязати чужою волею, що скеровує її в той, а чи цей бік; тут не може бути урядовчої єрархії: між приват-доцентом і давнім професором не можна провести такої грани, як, скажемо, між столоначальником та начальником відділу. Що автономія необхідна, доводить це і історія університетів, у даному разі Харківського. А втім тут, очевидячки, була не повна, необмежена і незалежна од влади автономія, бо-ж університети — це установи державні, то й повинні завдовольняти потреби держави в освічених і науково підготованих робітниках. 18 пунктів, що ними ми докладно відповіли на запитання од міністерства, виходили з тих загальних положень, які я і навів вище про необхідність виборного начала, про поширення прав професорських рад, про систему гонорару (треба одкинути), про матеріяльне становище (поліпшити), про раціональні плани викладання, про приват-доцентів (залишивши їх, треба відновити й доцентів), про підготову до наукової діяльности, про іспити (державні іспити треба одкинути), про студентські організації (треба допустити), про професорські суди (потрібні, але з додатком студентських товариських), про інспекцію (ліквідувати). Не можна й тепер не визнати, що цей документ мав історичне значіння для того часу. Це була найвища точка, що до неї піднеслася поступова думка професорської колегії не тільки нашого університету, а й тодішніх університетів узагалі. Будь-що-будь ми тоді щиро виступили з ідеологією, що в основі руйнувала тодішню урядову бюрократичну систему вищої школи, і собі завдавали їй вдару, допомагаючи тут активним виступам студентства, що боролося з нею вже не словами, а ділом. Все це підготовляло революцію 1905 р., коли професорська колегія Харківського університету виступила з запискою [1]) про умови, потрібні для нормального університетського життя. Я був редактор цієї записки і дав для неї основний матеріял. Записка має яскравий політичний характер. Вона пояснює, чому (це була нечувана в історії університетського життя подія) Харківський університет був тимчасово зачинений, дарма що студентських заколотів не було, з ініціятиви самої професорської колегії в звязку з загальними політичними й громадськими причинами, що розгорнулися скрізь за останні 6 місяців, надто в січневі дні в Петербурзі (розстріл народу перед зимовим палацом).

[1]) Записка Совѣта Харьковскаго университета по вопросу объ условіяхъ, при которыхъ возможно достиженіе нормальнаго теченія университетской жизни. 1905, стор. 8.

Студентство взяло гарячу участь у визвольному русі (революції 1905 р.). Професорська колегія, писали ми, не може залишатися осторонь од цього руху, мовчати за даних обставин ми не можемо. Ми склали свого часу (в 1901 р.) записку про умови нормального життя, що в основу його треба покласти автономію. Але реформа не здійснилася, бо запроваджували її незалежно од загальної громадянської свободи не вважаючи на те, що університети тісно звязані з політичним життям суспільства. Усяка спроба вирішити університетське питання незалежно од суспільного ладу не матиме успіху; про це яскраво свідчить історія університетів і історія студентських рухів. Виникаючи на ґрунті статутів, вони завсіди набували й політичного характеру, а уряд бачив причину їх лиш у сторонніх намовляннях та й брався тільки до репресивних заходів. Та, не вважаючи на всі оці заходи, число, розмір і інтенсивність рухів усе збільшувалися, бо коріння їх і джерела лежали по-за університетом і студентство являло лиш locus minoris resistentiae ідей і почуттів, що ними просякнуте було всеньке тодішнє життя. Кращі студенти, що з захопленням працювали в науково-допомічних установах, не могли атрофувати в собі суголосних почуттів на життьові явища. І це зрозуміло. Студенти – не ворожа нам нація, а нове покоління, що йде нам на зміну, на ньому, як на найчутливішому елементі інтелігенції, помітніш одбивається все, що більше або менше хвилює й старше покоління, бо й воно-ж ніколи не залишалося спокійне та вдоволене. Цим можна пояснити, чом найсуворіші заходи, поки є невдоволення, не дають гарних наслідків, а саму лиш шкоду. Через ці заходи в нас дуже поменшало молодих наукових сил, що мусіли були виїздити за кордон у такому великому числі, що це аж дивувало чужоземців. І в Західній Европі за такого політичного устрою, що не відповідав політичному розвиткові народу, студентські рухи були явище звичайне, не вважаючи на репресії, а коли політичний лад змінивсь, вони зникли і в Німеччині, і в Італії, і в Еспанії. Отож і в нас, у відновленій країні, здійснивсь принцип вільної науки. Сорок років реакції викликали сучасний бурхливий рух. Такого могутнього суспільного руху в нас ніколи не було. Він захопив усю інтелігенцію й перекинувсь у ширші суспільні кола, що передніше в такій мірі участи в ньому не брали. Він захопив і університети, що не являють собою окремої установи, стоячи осторонь як добудова до громадського будинку. Відчуто потребу в народньому представництві і всяких свободах, загальній зміні державного укладу, а не самій лиш університетській реформі. Тут, як видко з наведеного, ми, так-би мовити, зросли політично й солідаризувалися як з поступовим суспільством, так і з своїми молодшими товаришами – студентами. Отож, закривши університет на той час поки тривало в Харкові „военное положеніе", харківська поступова професура солідаризувалася з студентством у революції 1905 року. Того-ж-

таки 1905 року комісія ради професорів склала „Записку по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ“ [1]). Рада ухвалила її одноголосно. За голову цієї комісії був небіжчик М. Сумцов; я теж брав у її складанні жваву участь: давали матеріяли для неї з українців я і проф. А. Н. Зайкевич (тепер працює на агрономічному полі в себе на Лубенщині). Ця записка мало відома, рівняючи до аналогічної записки Петербурзької Академії Наук, але вона свідчить про те, що нам, українцям-професорам, пощастило тоді прищепити прихильні думки до української ідеї, до мови й літератури — більшості професорської ради, а серед неї-ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О. О. Потебні, але постать його, так-би мовити, витала між нами в образі його учнів — українця М. Сумцова й великоруса походженням, але знавця історії української мови проф. М. Халанського, Овсянико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачі в О. О. Потебні й згодом поширювали та популяризували його ідеї серед українського громадянства. Спочатку ми подали коротеньку історію того, як розвивалося українське письменство й якої страшенної шкоди завдала його заборона. Далі — дуже цікава характеристика особливого відношення Харківського університету до українського слова: він має повне право стати на захист українського слова не тільки тому, що протягом цілого століття провадив освітню роботу здебільшого серед українського люду, а й тому ще, що з цим словом звязано найкращі сторінки його історії — згадаймо про Метлинського, Срезневського, Костомарова, Потебню, що їх наукові інтереси були тісно звязані з українською народньою словесністю й літературою. Указ Валуєва 1863 р. заборонив українське письменство, забувши, що всяка література, а в тому й українська це коштовний капітал, і коли цей капітал знищити, то настає деморалізація, темрява й зашкарублення. Далі записка наводить ганебний закон Толстого 1876 р., з його „системою оглупѣнія народа“, що призвів до великої еміграції українського письменства до Галичини. Записка звертає увагу на цілу низку шкідливих наслідків од цього закону й наводить силу ілюстрацій з історії цензури, заборони окремих видань. Характерну сторінку присвячено українському хліборобові; його необхідно озброїти в міжнародній конкуренції знаннями, а за найкращий провідник їх може бути тільки рідне українське слово. Записка не поставила питання на всеньку його широчінь, бо завдання її було обмежене тільки українським письменством і не торкалося українських викладів по тодішніх школах. Але й тут вона поставила деякі, хоч і мінімальні, вимоги. Ця записка, як і аналогічні, свідчить, що ми стояли на визвольному шляху що-до українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження.

[1]) Х. 1905, стор. 15.

VII. Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування (1905 — 1910 рр.).

Далеко більш ніж професори були незавдоволені з тодішнього університетського режиму студенти. Статут 1884 р. трактував їх як учнів середніх шкіл. Зараз-же, після того як запроваджено статута, заведено уніформу для студентів і видано правила, що в дрібницях регламентували їх становище, поведінку й кари геть аж до карцера. Видано накази про відсоткову норму для жидів у Харківському університеті (5%, при Боголепові навіть знижено до 3%); платню за навчання в університеті підвищено з 5 крб. до 25; видано відомого обіжника щоб не приймати в студенти „куховарчиних дітей"; через усе це студентів у Харківському університеті почало меншати, надто на історично-філологічному факультеті: р. 1885 вступило туди 26, р. 1886 — 18, р. 1887 — 10, а р. 1888 — тільки 7. На це зменшення впливала суворокласична система — латинська та грецька мова витіснили геть-усі инші дисципліни, і лиха була доля педагога, що закінчував цей факультет! Статут поставив собі мету — зліквідувати студентські рухи, а вийшло навпаки. В Харківському університеті заколоти повстали вже в 1886 р. Р. 1887 сюди, як і до инших університетів, перекинулися заколоти з Московського університету (так звана Бризгалівська історія); нове в них те, що тут об'єдналися студенти університету з студентами Технологічного й Ветеринарного Інституту та й вийшли з збірної залі на вулицю; виступ був проти інспекції, але до цього прилучилися й загальні причини незавдоволення студентів; 42 студентів звільнено з університету без права повернутися. В 1899 р. після довгої перерви, заколоти набрали нової форми „страйків і обструкцій", запозиченої з практики робітничого руху. Заколоти набули яскравого політичного характеру після того, як сталося відоме вигублення студентів у Петербурзі. Студенти в Харкові припинили одвідувати лекції, і 206 чол. виключено з університету. На іспитах студенти робили обструкції, а проти них губерніяльна адміністрація виставляла поліцію й військо. В 1901 році знов скоїлися заколоти з обструкцією проти тих професорів, що читали лекції; проти них уживано так званої хімічної обструкції; виключено було за це 105 студентів [1]).

Року 1904 знов вибухли заколоти. Викликала їх боротьба поступового студентства з суто-реакційними „русскособранцами". Виключено було 56 чоловіка. Але суто-революційного характеру набув рух 1905 року. Про нього ми маємо як офіційні документи (доповідь ректора Рейнгарда), так і спомини [2]). Рада професорів рішуче висловилася, що не може бути автономного університету без загаль-

[1]) Краткій очеркъ, стор. 303 — 305.

[2]) Див., наприклад, спомини акад. В. П. Бузескула про дні барикад у „Гол. Мин.", 1917, № 7—8, стор. 335—350.

них свобід у державі. На початку вересня студентська „сходка" ухвалила, що й університет повинен узяти активну участь у політичній боротьбі та й зробитися місцем мітингів для громадян. 11 жовтня, в звязку з революційним виступом проти війська побудовано барикади, і університет перетворивсь у форт Шаброль. У руках революційного студентства була й друкарня, де друковано прокламації, і, оточена барикадами, соборна площа з дзвіницею, де революційні студенти дзвонили на сполох. Почалися переговори про визволення студентів і сторонніх, що зачинилися в університеті та й хотіли там дружньо збройно захищатися од війська, на основі почесної капітуляції з правом вільно вийти на робітничий мітинг. Активну участь у цих переспрaвах узяло тодішнє університетське начальство — тодішній перший виборний ректор Л. В. Рейнгард, декан фізично-математичного факультету В. А. Стеклов (згодом віце-президент Російської Академії Наук, тепер небіжчик), декан юридичного факультету Н. А. Гредескул і декан історично-філологічного факультету В. П. Бузескул (тепер академик). Завдяки їм було усунуто кровопролиття. Так у 1905 р. об'єдналася поступова професура з студентством, що активно й збройно виступило проти царату й усенького бюрократичного ладу. Нехай професори не поділяли студентської революційної тактики — не пішли на барикади з студентами, але й вони, як це видно з наведеної в мене передніше заяви професорської ради, висловили думку про необхідність цілком змінити не тільки університетський статут 1884 р., ба й усенький тодішній політичний лад з необмеженим царським самодержавством і владущою бюрократією на чолі. Революція 1905 р. дала Харківському університетові, як і иншим, тимчасову автономію. На підставі неї відродилося виборче начало. Отже, ніби здійснилася мрія про всі свободи й навіть народнє представництво. Та ця російська конституція, що її навіть на ймення не можна було називати, що про неї ми мріяли й покладали на неї надію за часів царату і що в ній сами почали брати участь, навспpавжки була велика фікція й обдур суспільства: зараз-же, скоро задушено революцію 1905 року, настала гнітюча реакція. Тим-то й тимчасова університетська автономія теж була фіктивна. За першого виборного ректора в Харківському університеті був Л. В. Рейнгард, що користувавсь величезною й заслуженою популярністю серед студентства Харківського університету, особливо за свій захист студентів-революціонерів з харківського форту Шаброль підчас студентських заколотів. Л. В. Рейнгард незабаром, одначе, відмовивсь од ректорування, і на цю відповідальну посаду обрано в жовтні 1906 року мене, мабуть як людину, що раз-у-раз обстоювала університетську автономію; в жовтні 1909 року мене переобрано на цю посаду, але я до строку одмовивсь од неї в 1910 році в звязку з обранням мене до Державної Ради на виборах Академії Наук і всіх російських університетів. У юбілейній записці про

моє 25-річчя, цю мою ректорську діяльність оцінено так: „відомо, з якими труднощами звязана була ця посада і яку енергію та працездатність виявив Дм. Йв. Б. на цій посаді". Безперечно, труднощі були величезні і працювати я мусів дуже багато. Що-до труднощів, то вони були звязані не з самою посадою виборного ректора — тут, навпаки, я, як виборний ректор, спирався на товариську допомогу більшости професорської колегії і це давало мені велике завдоволення, бо я дивився на себе, як на primus inter pares, обстоюючи принцип колегіяльности й рівности протягом усенького свого професорування. Так само в численних записках самого університету і в тих комісіях, що утворювало міністерство освіти в Петербурзі в звязку з проєктами нового положення про вищу школу, я висловлювався проти бюрократичного й централістичного управління університетами. Такі ідеї стояли в тісному звязку з моїм загальним українським світоглядом з його федеративною основою. Коли на чолі міністерства освіти було поставлено поступовця І. І. Толстого (підчас революції 1905 р.), мене з багатьма иншими професорами викликано до Петербургу в 1906 році для участи в праці над складанням нового університетського статуту на автономних підвалинах. Але, як відомо, цього ліберального міністра й видатного вченого незабаром усунуто, і міністерську посаду обіймали потім Кавфман і такі ретрогради, як Кассо, Кульчицький. Проф. І. В. Нетушіл од імення професорської ради в 1910 р. одзначив виключно важкі обов'язки під той час ректора; як свідок моєї праці (він був проректор), І. В. Нетушіл казав, що я, „перебуваючи поміж Сціллою й Харібдою, під натиском звідусюди протилежних інтересів, усе-таки невтомно розплутував вузлика і вів університетського корабля, переправляючи його через численні скелі; инший, казав він, не витримав-би був такого нервового напруження, а вас підтримувала віра в себе або необхідність, або об'єктивна доцільність того, що треба було зробити". Инакше кажучи, тут є вказівка на те, що я був реальний політик в університетських справах. Тодішній декан юридичного факультету В. Ф. Левитський, кажучи про труднощі ректорської посади, завважив, що „тодішній університет — це була складна машина з 3.500 студ., з потребами й інтересами, власне кажучи, чотирьох шкіл-факультетів з критичним ставленням до діяльности кваліфікованої наукової колегії, і вас, казав він, двічі обирали на ректора. Чому? Тому, що ви відповідали вимогам колегії з боку наукового й суспільного. Університет є складне ціле, де кожен професор, член колегії в міру своїх сил і здібностів творить його історію. Але коли Харківський університет, вийшовши з тяжких 1906 — 1907 років, зберіг між професорами та студентством добрі стосунки й кращі традиції Каченовського та инших поступовців, то в цьому є і ваша заслуга, як його обранця й історика, що освітлював з цього боку його минуле". Я добре знаю,

як історик, що в цих оцінках дещо треба вважати за данину моєму тодішньому юбілейному святу й прихильності до мене цих обох моїх товаришів. Але я й сам мушу ствердити тодішню свою відданість праці і в професорській раді, де я головував протягом більш як чотирьох років, — та й яких років! кожен з них коштував принаймні трьох звичайних,— і в правлінні, і в факультеті, і в комісіях. Мою енергію підтримував ідейний бік цієї праці — я дивився на неї, як на свій громадський обов'язок, виконуючи його з захопленням. У мене ніколи не було геркулесівського здоров'я, але всі говорили про мою витривалість у праці та невтомність. Пригадую тут анекдоту: мені оповідали свого часу, що дехто з професорів був невдоволений з мого ректорства найбільше тому, що я спокійно висиджував цілі години засідань ради, коли там проваджено вибори нових професорів і зачитувано всі оцінки, що часто-густо були протилежні одна одній, або розглядувано кошториси й розподіл сум між чотирма факультетами; наставала гостра дискусія, боротьба, як-би ми тепер сказали, за матеріяльну базу науково-допомічних установ різних факультетів. Кворум потрошку й непомітно танув, нетерплячіші або незацікавлені розбігалися з засідання, а я пересиджував усіх. Дозволю собі додати ще одну рису свого головування в раді професорів, що одрізняла мене од инших ректорів: я ніколи п е р ш и й не висловлював своєї думки на ту чи иншу справу, а брав слово останній, одночасно висловлюючи і власну думку і роблячи резюме дискусії. Серед професорів Харківського університету за моїх часів було чимало дуже видатних і з наукового і з громадського боку. Досить назвати академиків Ляпунова й Стеклова (обидва тепер небіжчики), Гіршмана, Бузескула, Сумцова, Гредескула, Грузинцева, Кульбакіна, Левитського, Палієнка, Пятницького, Оршанського, Рейнгарда, Овсянико-Куликовського, Мельникова-Разведенкова, Сінцова, Тімофеєва, В. Данилевського, Краснова, Анциферова, Оболенського, Георгієвського, Орлова й ин. Мене висунула й підтримувала група поступової професури на всіх факультетах, бо я відповідав тому співвідношенню сил, що склалося в професорській раді.

Невимовно важке було моє становище, як ректора й голови управи в справі студентських рухів; укупі з проректором І. В. Нетушілом мусів був я якось їх розвязувати, на підставі правил 11-го червня, що мали єзуїтський характер. Дозвіл на зібрання студентам повинна була видавати університетська адміністрація, але виключно в академічних справах, реєструючи ці збори в офіційній проректорській книзі. Поліція мала право, коли в неї виникали сумніви в законності сходки, відряджати туди своїх офіційних агентів. Окрім того, поліція, охранка й жандарми мали постійно серед студентів своїх таємних агентів, що докладали їм про ухвалені на сходці резолюції, промови, то-що. У нас-же не було ніяких джерел, звідки можна було-б довідатися про те, що діялося на зібранні, окрім тих

офіційних даних, що нам давали або студентські старости-розпорядчики сходки, або рада старост, або таємна студентська організація — коаліційна рада. Площі й вулиці, куди нерідко виходили студентські демонстрації, само собою розуміється, були в повному віданню поліції. Губернатор, поліція, жандарми, охранка постійно обвинувачували мене й проректора, що ми не видаємо учасників у незаконних студентських сходках, і писали про це до Петербургу в міністерство нар. освіти й департамент поліції. І ми мусіли „одписуватися", дістаючи догану. Особливо тяжке й складне було наше становище, коли виникли студентські заколоти в усіх університетах, у тому числі і в Харківському, в звязку з непристойним виступом Пуришкевича в Державній Думі з обвинуваченням вищої школи в повному розпаді, професури в шкідливому впливі на студентів і студентів у моральному занепаді: робили на нас величезний натиск і губерніяльна адміністрація і міністерство. У мене й досі збереглася, по старій пам'яті, якась ідіосинкразія до телефонів, бо вони мене дуже часто турбували тоді вночі з приводу нелегальних студентських сходок, у звязку з тодішніми політичними подіями, на які постійно реагувала молодь. Ми не мали права давати дозволу на такі зібрання, а коли вони одбувалися, то повинні були йти на них та й вимагати, щоб керівники зборів їх розпустили. І от, після напруженої денно. нервової праці тільки-но ляжеш одпочити, коли дзвонить телефон. Береш трубку, і чуєш запитання: „Чи відомо вам, п. ректоре, що в авдиторії такий-то номер тепер одбувається ‚незаконное собраніе'? і яких заходів ви вживете, щоб його ліквідувати?" Одягаєшся, виходиш у глупу, темну, иноді й морозяну, ніч з квартири, що, як і тепер, містилася далеченько од університету — на Технологічній вулиці, попередивши про свій приїзд, береш візника (бо зараз після того, як обрано мене на ректора, я одмовився од ректорського екіпажу за-для ощадности), приїздиш і констатуєш, що ніякого незаконного зібрання немає, бо студенти вже розійшлись. Що правда, бували й фальшиві тривоги. Але пригадую й такий випадок. Викликали мене вночі до університету; там я застав наряд поліції й наших експертів-хімиків, що обережно розплутували якісь дроти. Один із лаборантів попередив мене, щоб я не наближавсь до цих дротів — боялися, що це „адская" машина. Потім, щоб знищити цю „адскую" машину, вивезли її за місто з великою обережністю. Але вона не вибухнула, бо це була пачка прокламацій (про це мене попередив один з наших студентських старост, що був у курсі цієї справи). Тоді-ж зроблено було трус у моїй книжковій шафі, що я її тримав у приміщенні університету, щоб користуватися книжками для студентського семінара. Виявилося, що туди хтось підсипав чимало нелегальних видань. Далеко складніша справа була тоді, коли збиралися величезні сходки студентів у приміщеннях, а то й по-за межами університету. Ми з проректором мали право давати дозвіл

на підставі тодішніх правил лиш на ті студентські зібрання, які ставили на свій порядок денний академічні інтереси студентів, а тимчасом студенти цікавилися (і це було цілком природньо) питаннями політичними, що ставили на порядок дня пекучі вимоги самого суспільного життя. Процес жорстокої боротьби уряду проти робітничої класи, революційної інтелігенції й студентства набував усе гостріших форм у звязку з збільшенням реакції, що почалася зараз після того, як придушено революцію 1905 року. Уряд брав назад навіть ті невеличкі свободи, що мусів був дати суспільству взагалі і університетам зокрема — професорам та студентам. Відроджена професорська автономія трималася на хисткому тимчасовому указі про автономію 27 серпня 1905 року, що не набув навіть сили закону і де-далі гіршав через додаткові розпорядження од міністерства. Що-ж до студентства, то воно не мало жадної автономії і, навпаки, мусіло було виконувати тяжкі вимоги поліційно-жандармського охранного режиму, що регулювали його життя не тільки по-за стінами університету, а й у стінах його. На професорську виборну адміністрацію перейшли зовсім неприродні й неприємні для неї функції колишньої інспекції (саму інспекцію було скасовано). В таких обставинах, очевидячки, не могло вже бути необхідної повної солідарности між професорською й студентською частиною університетської колегії. Міністерство й уряд узагалі викопали між ними глибоке провалля, дарма що навсправжки ці групи, в їх поступових представниках, мали близьку, схожу мету — повалити необмежене самодержавство; різниця полягала в тому, що професура стояла на еволюційному шляху, а студентство йшло революційним шляхом до повного знищення самодержавства (ми раз-у-раз читали про це в його прокламаціях). Ми бачили його революційний ентузіязм, спочували йому в боротьбі з владою, ба почасти й сами брали в ній участь, але в нас було мало віри в можливість для нашої молоди самотужки, своїми силами скинути самодержавство за допомогою окремих виступів, заколотів, що порушували правильний хід нашої педагогічної й наукової праці та викидали за борт цілі сотні молоди, яка зазнавала великих жертв для здійснення своїх ідеалів — кращого майбутнього для всіх політично й соціяльно пригнічених. Уся професура, а надто її обранці стояли тут між молотом і ковадлом, не маючи змоги й сміливости самим щиро стати на бік своїх молодих учнів, а лиш допомагаючи їм, скоро тільки було це можливо, тоді, коли на них сипалися скорпіони за участь у „безпорядкахъ", або попереджаючи їх про заходи проти них адміністрації. Я й проректор мали постійні офіційні та неофіційні зносини з студентськими представниками — старостами й радою студентських представників та й були для студентів немов за заслону. Але иноді траплялося й так, що ми не мали ніякої спроможности допомогти студентам, покараним од адміністрації за участь у заколотах — тоді odium за це падав і на

нас. Мушу сказати, що наша система попереджень студентів і покривання давала все-ж, порівнюючи до инших університетів, далеко менше число жертв урядового терору. Одначе, згадуючи тепер про чотирирічний термін свого ректорства, я дивлюся на нього, як на найважчу, з морального боку, смугу свого життя. Втішаюся лиш з одного, — що цю повинність поклала на мене не хто, як професорська колегія та, що я чесно й сумлінно її виконував. Що правда, до останніх років я вже не витримав (ректора обирали на триріччя) та й попрохав звільнити мене з цієї посади. Професорська рада обрала на ректора мого найближчого помічника — проректора І. В. Нетушіла, ствердивши, отож, відносну правильність нашого курсу за тодішніх важких умов. А втім, кидаючи тепер ретроспективний погляд на ці минулі часи, я мушу щиро сказати, що далеко певніша була студентська тактика, тактика впертої боротьби з урядом, бо-ж тільки вона наближала суспільство до нової, необхідної революції.

Що-до нормальної, так-би мовити, щоденної ректорської праці, то вона теж вимагала од мене багато зусиль і часу, але давала й моральне завдоволення. Ми широко одчинили двері університету перед тими, перед ким вони були доти зачинені — перед жіноцтвом, перед жидами, вихованцями реальних шкіл і семінарій, перед екстернами. Студентів одразу значно побільшало. Це значно ускладняло наші обов'язки, вимагало часу, тим більше, що ми завсіди були приступні для всіх, хто мав до нас будь-яку справу. А мені траплялося вирішувати й такі справи, що, здавалося, ніяк не стосувалися до моїх функцій. Так, наприклад, я повинен був давати дозвіл студентам на законний шлюб, і це часом бувало нелегко. Пам'ятаю один такий випадок. Мене одвідало в такій справі троє осіб — наречений, наречена та її мати. Наречений подав формальне прохання про дозвіл одружитися, а неофіційно благав мене не давати йому такого дозволу, бо його ловлять, мовляв, у сіті наречена та її мати, а ці, навпаки, заявляли, що жених повинен одружитися і коли не хоче, то я маю його приневолити до цього своєю ректорською владою. Розшукували мене й тоді, коли я був у відпустці та й проживав на дачах в околицях Харкова — в Кочетку — приходили туди пішки; навантажували мене своїми проханнями і окремі люди й цілі гуртки, коли я мусів їздити в університетських справах до Петербургу, а без цих мандрівок ніяк не можна було перебутися, бо без цього, як казав один український депутат до Катеринінської комісії, наша справа спала-б. Я не кажу вже про офіційне обов'язкове представництво в різних церемоніях. Це теж був не аби-який тягар для ректора. Тоги ректорської в мене, що правда, не було, але мундири всі професори мусіли були на різних церемоніях носити. Пригадую, як і я носив такий мундир, що мені його подарував одставний професор Е. С. Гордієнко. А на університетському акті в нас стояв з булавою булавоносець Данило. Професори ввіходили в систему

колишньої петрівської табелі „о рангахъ“ з її класами посад і з чинами та орденами. Коли екстраординарний професор робився ординарним, він підвищувався у класі й чині; в звязку з вислугою літ давано ордени в нормальному, так-би мовити, а иноді й екстраординарному порядкові. Це все були обов'язкові для нас ознаки бюрократичного ладу.

Посада ректора об'єднувалася з посадою голови управи, що спеціяльно завідував господарськими справами — і тут була сила праці. Треба було бути і фінансистом і господарем, щоб розумітися на господарських справах. Треба сказати, що в мене був нахил до таких справ і я пройшов добру школу в керуванні університетським господарством. Університетське господарство було чималеньке ще й розкидане і од стану його залежали значною мірою справи науково-допомічних установ — клінік, лабораторій, кабінетів. Харківський університет був що-до цього в кепському становищі. З самого свого заснування протягом більш як 100 років, він перебував у тимчасових приміщеннях, розкиданих у різних частинах міста як у центрі, так і на окраїнах. Проф. І. О. Бродович на підставі архівних матеріялів написав статтю на 30-річний мій юбілей про мої клопотання за навчально-допомічні установи і констатує, що я ще перед ректорством р. 1899 піклувавсь про приміщення для таких установ історично-філологічного факультету, як історичний архів, музей археології й нумізматичний кабінет. Року 1906 мені пощастило здобути для університету одне з найкращих приміщень (для музею мистецтв) — будинок, що був колись збудований для Катерини II в Харкові (ним безпідставно заволоділи для себе куратори харківської округи). Я здобув згоду од тодішнього міністра І. І. Толстого передати цей будинок університетові. Там розгорнув свої багаті колекції музей мистецтва (тепер там міститься ІНО). Обійнявши ректорську посаду р. 1906, я склав для того-ж міністра загальний план — які будинки потрібні Харківському університетові, на підставі відомостів, даних од усіх установ, усіх факультетів і управи, в загальній сумі 4.320.000 крб. На мою думку, установи фізично-математичного й медичного факультету (кабінети та клініки) треба було зосередити в „ученому городку В. Каразіна“, на кінці Сумської вул. Згодом дозволено будувати хімічний інститут (його таки й збудовано), клініки для нервових та дитячих хороб. При мені-ж у 1908 році збудовано будинок на два поверхи для лабораторій технічної й органічної хімії. Це поширило давні приміщення хімічної лабораторії. Року 1909 добудовано до актової залі двохповерхового корпуса для юридичного факультету (тепер тут дві найбільші авдиторії) — все на спеціяльні кошти університету, бо міністерство грошей не давало. Поширено різні приміщення деяких кабінетів коштом квартир для службовців. Завдяки моїм клопотанням, збудовано було корпус на три поверхи для кабінетів історично-філологічного факультету й центрального історичного

архіву (вони існують і досі). І вся ця будівнича діяльність звязана була в мене з тією правдивою й доцільною думкою, що навчально-допомічні установи являють собою одні з найголовніших артерій університетського організму, бо од їх правильного та вільного функціонування залежить здоровий й творчий розвиток усього цього організму. Навчально-допомічні установи мали однаково важливе значіння і для студентських студій, і для науково-дослідчої праці професорів, бо тоді наука була зосереджена теж в університеті. Ця сторінка моєї ректорської праці давала мені велике моральне вдоволення, як громадському діячеві.

VIII. Моя навчальна праця.

Начерк [1]) акад. В. П. Бузескула дає загальну характеристику умов, що в них одбувалася навчальна праця професорів Харківського університету за тих часів, коли мав силу статут 1884 р. Додам тільки, що статут 1884 р. намагавсь звести на нівець усю самостійність і ініціятиву професорів у програмах навчальних викладів. В основу викладання на історично-філологічному факультеті було покладено класичні дисципліни, на юридичному — римське право (догма й історія). Державне право повинно було підтримувати ідею російської монархії. Ніякої справжньої свободи у викладах не було. Державні іспити не давали жадних корисних наслідків. Стан навчально-допомічних установ був дуже тяжкий. Але все-таки навчальна праця, що звязувалася з науковими дослідами й раз-у-раз через них поновлялася, давала внутрішнє вдоволення професорові і мала велику об'єктивну вагу для тих, хто був добре озброєний знанням у своїй спеціяльності, практично працював у клініках, лабораторіях або в семінарах і мав хист викладати лекції. І тут видатні викладачі, що користувалися авторитетом та популярністю серед молоди, були на всіх факультетах. Не буду їх перелічувати, а нагадаю тільки, що деякі з них продовжували викладати в тих харківських вищих школах, що виросли з давнього університету, викладають і тепер та й користуються великою пошаною, авторитетом і любов'ю в своїх теперішніх слухачів. Оглядаючись на свою навчальну працю в давньому Харківському університеті перед революцією (до 1917 р.), я мушу завважити, що вона мені давала теж велике моральне вдоволення. Мій предмет (російська й українська історія), хоч був за пасерба для навчального плану в статуті 1884 р., проте завсіди притягав до себе увагу й цікавив слухачів. Правда, цих слухачів до 1905 року було дуже небагато, та це вже залежало од загальної невеликої кількости студентів на нашому факультеті. Що правда, на історичному відділі студентів бувало все-таки більше, ніж на класичному. На цей відділ (тоб-то історичний) ішов лиш той, хто

[1]) Краткій очеркъ, стор. 270 — 303.

цікавивсь історичними науками, отже викладати курси й працювати по семінарах було тут дуже приємно. Знов-же треба сказати, що ми всі на нашому факультеті, були в такому стані, не виключаючи й видатних лекторів, як О. О. Потебня, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть инших факультетів). На мої лекції з самого початку моєї навчальної праці теж ходили слухачі і з инших факультетів. Лекції мої мали серед слухачів-істориків успіх завдяки їхньому змістові (особливо цікавили слухачів археологічні моменти), і завдяки їхньому напрямкові, що відповідав їхньому українському світоглядові, опертому на федеративній ідеї. На мої лекції слухачі дивилися, як на противагу лекціям з тієї-ж російської історії проф. Буцинського, як про це я вже завважив був передніше. Проф. Буцинського слухачі вважали за вихованця централістичної школи С. М. Соловйова, Г. Ф. Карпова і вчителя Буцинського В. К. Надлера, що викладав російську історію за С. М. Соловйовим; я-ж проводив у своїх курсах краєву федеративну ідею, що викликала в молоди симпатії. Як молодий лектор, я одразу став близько до студентів, надто до свідомих українців, закликáв їх до себе на розмови і біля мене зараз-же склавсь гурток, що цікавивсь питаннями українознавства і що провадив укупі зо мною та під моїм керуванням у мойому скромному приміщенні колективну працю — складав бібліографічний покажчик літератури про українську історію. Це не було для мене щось випадкове, а цілком природнє, винесене ще з практики громадського життя в Київі. Мені на самому початку моєї навчальної праці було тільки 26 років, отож і не було великої одміни що-до віку межи мною й деякими старшими моїми слухачами, найголовніше-ж — я сам був захоплений цією справою і з великою увагою, ентузіязмом та запалом складав курси своїх лекцій, працював над ними, невсипуще та невтомно готувавсь до кожної лекції, стежив за новою літературою з свойого предмету і за новими джерелами, що виходили в світ, старанно збільшував свою власну бібліотеку переважно з російської та української історії, поповнював прогалини з своєї спеціяльности в університетській бібліотеці, що не поповнювалася на моїй катедрі протягом багатьох років, а далі, як книголюб, узяв активну участь у поповненню й Харківської громадської книгозбірні. Я ніколи не відмовляв студентам і стороннім користуватися своєю бібліотекою (дарма що декотрі книжки і пропадали були за несправними читачами), добре пам'ятаючи про те, яка корисна була для мене бібліотека мого вчителя В. Б. Антоновича. Я наочно бачив, які корисні були для молоди книжки моєї бібліотеки й мої бібліографічні та історичні вказівки, як вони заохочували до перших наукових спроб і моїх слухачів на семінарах, і тих, що вже добули курсу.

І тепер я вдоволений з того, яку велику наукову ролю відограла моя книгозбірня не тільки для мене, ба й для всіх, хто нею протягом 45 років користувавсь. Вона завсіди була за мою наукову базу, значно полегшувала для мене користування потрібною спеціяльною літературою, одбиваючи мої наукові інтереси в різні доби мого життя, починаючи з гімназіяльної лави й кінчаючи сучасним моментом — кожна моя книжка має відповідну дату — з книг гімназиста, студента, стипендіята, доцента, професора, академика. Тепер вона складається з 6—7 тис. томів і являє собою найпомітнішу систематичну добірну збірку книжок з російської та української історії. Після книгозбірень В. Б. Антоновича й В. С. Іконнікова — вона перша і має в свойому складі чимало раритетів. Я почував себе щасливим, що міг скупчувати біля себе молодь та й утворювати осередок, радіючи, що моя хата нагадуватиме згодом хоч трохи будиночок на розі Жилянської та Кузнечної мого вчителя В. Б. Антоновича. За величезну допомогу мені в моїх перших викладах на історично-філологічному факультеті була та наукова література, що я її засвоїв, готуючись до магістерського іспиту в Київі. Вона була дуже велика, а тепер я її поповнював, готуючись до своїх курсів. Дуже допомогло мені в моїх лекторських дебютах ще й те, що схему (не зміст) свого курсу „русской исторіи" передмонгольського періоду склав я, взявши собі за зразок відповідний курс В. Б. Антоновича. Цей мій курс був основний у моїх викладах і я протягом багатьох років його вдосконалював, зміняв, скорочував, доповнював, залежно од нової літератури. Мій слухач і учень Н. Н. Бакай видав для студентів мого літографованого курса (він у мене зберігсь), що читав я в 1883—84 році (Х. 630 ст.), себ-то в перший рік мого самостійного викладання на посаді доцента. План його такий. Він починається з передісторичних часів української території. Далі йдуть розділи, присвячені грецькій колонізації, скитам, слов'янській колонізації, оглядовполітичної історії стародавньої Руси і внутрішньому ладові її до другої пол. XI віку, історії земель у краєву добу, монголотатарам та їх впливові, нарешті, є додатковий розділ, присвячений унутріші ньому ладові Руси за краєвої доби. Дано короткий огляд джерел і історії різних питань. І от саме тоді, коли я був уже виступав — ще й досить успішно — як цілком самостійний викладач, поставлено під сумнів, як про це оповів я попереду, саме моє право на таке викладання, і протягом чотирьох років моєї навчальної праці з 1883-го по 1887-ий рік вирішувано питання — чи можу я бути самостійним викладачем, яким я вже був фактично, стоячи до того-ж на рівні своєї науки і в повній мірі вдовольняючи своїх слухачів, як викладач і змістом свого курсу, і його формою. Цей курс мав ще два продовження, немов два паростки, що виходили з одного кореня — історію України, з одного боку, і історію московської держави, з другого. На мій пай припала й московська Русь

тому, що ми так поділили загальний курс російської історії з проф. Бузинським: я взяв давню добу, а він нову історію Росії від Петра І.

Моя „Исторія Юго-Западной Руси" продовжувала історію Південної Руси після передмонгольської доби. Там ґрунтовно викладено її історію, почасти зовнішню, а надто внутрішню — соціяльно-економічну та культурну за литовської й польської діб. Найбільшу увагу я звернув на литовську добу. Починав я свій курс з того, як утворилася литовська держава, та й доводив геть аж до кінця Гетьманщини. Складавсь курс з таких відділів — огляд зовнішньої історії вел. кн. Литовського, огляд унутрішнього ладу його до Люблинської унії з соціяльно-економічного та культурного боку. Люблинська унія, нарис унутрішнього ладу Південної й Західньої Руси од Люблинської унії до Богдана Хмельницького, знов-таки з соціяльно-економічного та соціяльного боку, далі йде походження й історія козацтва, історія Правобічної України з другої половини XVII до кінця XVIII віку, історія Лівобічної України й Запорожжя до ліквідації козацького ладу. Цей курс видано для студентів літографічним способом окремо і, як бачимо, я давав тут в основних рисах усю історію України з половини XIV до половини XVIII віку. Такого курса ніхто передо мною не викладав у Харківському університеті, отож він дуже зацікавлював моїх слухачів. Характерна риса його це те, що він звертав головну увагу на соціяльно-економічні та культурні явища українського історичного процесу, нагадуючи цим історію українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшла, одначе, пізніше од нього, й відповідний курс В. Б. Антоновича. Він міг бути за підвалину для дальших спеціяльних студій деяких з моїх слухачів у галузі української історії. Історії північно-східньої Руси XIV—XVII в. я згодом почав присвячувати дальші частини свого основного курсу; вони об'єдналися в мойому загальному літографованому курсі під назвою: „Лекціи по русской исторіи. Русь допетровская. Вѣка IX—XVII". За студентськими записами 1889—1890 р. видав їх мій тодішній слухач, згодом професор усесвітньої історії в Харківському університеті А. С. Вязігін. У цьому курсі подано чималеньку бібліографію. Ці лекції згодом стали мені за гарну підвалину, коли я видавав друковані курси, що про них казатиму далі в огляді своєї наукової праці. Повторюючи свої курси протягом кількадесятьох років перед різними поколіннями студентів, провадячи з ними з приводу їх розмови, даючи пояснінння, поглиблюючи їх у семінарах, я практично перевіряв, чи зрозумілі вони для слухачів і чи приступний виклад для ширшої авдиторії читачівської публіки, поволі надавав я їм синтетичного характеру, що виходив з самого завдання — дати динаміку історичного процесу в його загальному розвиткові.

Окрім цих загальних курсів я викладав ще й спеціяльні: російську історіографію, що поділялася на джерелознавство та історіо-

графію в тісному значінні цього слова, себ-то давав загальний розвиток російської історії, як науки; в ньому я приділяв місце і українській історіографії, знайомив слухачів і з українським джерелознавством. З цього згодом утворивсь мій огляд українського джерелознавства, надрукований недавнечко в „Записках Української Академії Наук". Викладав я спеціяльний курс „Русской исторической географіи", де теж приділено відповідне місце і Україні. Питаннями історичної географії я цікавивсь був зáвсіди дуже і самостійно працював над ними, та й склав свого курса, що для нього не було тоді аналогічних підручників та друкованих курсів, чималою мірою на підставі джерел переважно чужоземних подорожніх. Цього курса теж було літографовано. Читав, нарешті, я ще курс елементарної методики історії, та надрукував з нього лиш коротеньку схему. Це, власне кажучи, був семінар російсько-української історії для студентів історичного відділу, що добували курсу і згодом мали були присвятити себе педагогічній навчальній праці. Після загальних методичних пояснінь я називав скількись тем з курсу елементарної російсько-української історії для середньої школи, чи то в нижчих чи то в вищих класах, і радив студентові, що взяв одну з цих тем, відповідну літературу. Потім ходив я з ним у гімназію та й слухав, як він, у присутності вчителя, викладав учням свою тему, себ-то їхню лекцію, та запитував учнів про її зміст. Після цього вже в авдиторії обговорювано цю його лекцію і що-до змісту, і що-до форми, приступности її для учнів, стилю, то-що. Цей педагогічний семінар був до вподоби моїм слухачам. Я-ж до нього був добре підготований, бо й сам викладав історію на початку своєї навчальної діяльности в двох жіночих харківських гімназіях, набувши там чималого педагогічного досвіду та вміння зрозуміло викладати вченицям середньої школи. Згадую, що ці мої виклади мене самого дуже вдовольняли, бо молода дівоча авдиторія захоплювалася моїми лекціями, де я оповідав не за „Іловайським", а на підставі власного широкого знання як з російсько-української, так і з усесвітньої історії. Не можу не згадати тут про один анекдотичний, але зворушливий з цього боку еп'зод. Дуже яскраво освітлював я добу західньо-европейського феодалізму і, малюючи тогочасні лицарські звичаї, мав необережність пояснити умовне значіння різних кольорів — червоного, чорного й т. ин. — в лицарській службі „дамам їх серця". На другій лекції, увійшовши до класи, я побачив, що чимало вченіць прикрасили себе квітами виключно червоного кольору, довівши цим наочно, що значіння кольорів вони твердо засвоїли. Траплялося мені згодом зустрічатися з моїми колишніми вченицями — вони висловлювали мені подяку за мої лекції та додавали, що історія була їхній улюблений предмет. Мої колишні слухачі в університеті (деякий час на початку своєї педагогічної діяльности, я викладав лекції російської історії і на юридичному факультеті) не

раз удавалися до мене з запитаннями в різних наукових та педагогічних справах; деякі повідомляли про археологічні й історичні знахідки, инші про архівні документи, стародруки, літературні та етнографічні матеріяли, в звязку з тим, що вони чули за ці питання на моїх лекціях, публічних доповідях, то-що. І все це стосувалося здебільшого до України. Очевидячки, це було продовження того звязку, що утворивсь межи мною й моїми слухачами ще в університеті. І це давало мені величезне вдоволення, бо я завсіди мав велику потребу передавати свої знання иншим.

IX. Наукова праця перед революцією.

Наукова праця забирає перше місце в моїй діяльності і суб'єктивним її значінням для мене, оскільки я сам надавав їй такої великої ваги та оскільки вона мене захоплювала, і через об'єктивні ознаки — оскільки я оддавав їй силу часу і оскільки вона вимагала од мене творчих сил та напруження всіх моїх здібностей. Тут з самого початку я повинен зробити одно загальне зауваження. Кидаючи ретроспективний погляд на всеньке своє життя з боку розумового взагалі й наукового зосібна, я добачаю в ньому постійну еволюцію, розвиток. Цей поступ залежав од моїх зусиллів, од невпинної, систематичної моєї праці для розвитку свого інтелекту і для поповнення його конкретним знанням. У кожного ми помічаємо його спадщину, — що може бути більша або менша — це те, що не він сам нажив, а що йому залишили його діди та прадіди. У мене ця моя предківщина не мала культурної традиції, хоч, треба сказати, й я виділявсь у школі своїми здатностями. Дуже добре було те, що я соціяльно належав не до упривилейованого дворянського або купецького стану з їх обмеженою кількістю і з їх класовими соціяльними рисами; я був один із тих, кому випадком пощастило здобути надзвичайну для хлопців мого стану освіту — нижчу, середню й вищу. Значить, у мойому житті на перше місце висунулися, так-би мовити, його обставини — досить сприятливі для мого культурного й наукового піднесення. Нарешті, за третій чинник для свого розвитку був я сам — моя праця й разуразне поривання вдосконалюватися далі. Тут мене не треба було підбадьорювати й заохочувати: тут я завсіди в школі й закінчивши її, в самостійному житті без перестанку в ч и в с ь та й в ч и в с ь, брав максимум і од школи з її професурою, і од кожної книжки, що з неї заходжувавсь здобувати знання, і од розмов з окремими людьми, і од лекцій, і од дискусій, диспутів з товаришами на наукових з'їздах, конференціях, і од музеїв та бібліотек, що одвідував удома й за кордоном — і брав, і давав. Працював я завсіди систематично по-німецьки: коли був відповідний настрій, — виходили більші наслідки праці, коли його не було, — все-таки працював і тоді, прагнучи завсіди, щоб розмір моєї наукової продукції був більше-

менше пересічний. І тепер я бачу, що, завдяки такій системі й упертості в праці, я зміг так багато написати й оддати чимало часу навчальній, науковій та громадській роботі. Я не боявсь починати наукові праці, розраховані на багато років, хоч і не зáвсіди міг закінчити їх, але те, що писав, робив у широкому маштабі й вичерпував тему. Не виходячи, можна сказати, по-за межі української історії, я зосереджував свої наукові інтереси то на тих, то на цих відділах цієї галузи наук, иноді працюючи над ними рівнобіжно. Така різноманітність праці, можливість переходити од одної до иншої давала відпочинок; такий відпочинок давали й маленькі праці, що не потрібували великого напруження. Нарешті, такий відпочинок давав перехід од наукової праці до громадської, од громадської до навчальної. Скажу щиро, що перша з шерегу випала в мене учбова робота, але працював я над нею протягом 44 років; тепер я почуваю до неї ідіосинкразію і волію краще скласти курса з історії України для ширшої групи читачів, а може й для кількох поколінь. Що-до наукової праці, то, як сказав-би мій вчитель В. Б. Антонович, у мене черепні шви ще не позросталися, себ-то тут усе гаразд і що-до аналітичних, і що-до синтетичних праць. Не аби-яку ролю відгравали в моїй науковій праці сприятливі умови мого матеріяльного та родинного життя.

Я народився кволий, хирний, слабовитий і хоч працював невсипуще, але завдяки режимові, звязаному з самообмеженням (кинув палити в 1884 р., не пив горілки; єдиним тут „героїчним" учинком було те, що я нахильці випив пляшку пива); завдяки систематичним відпочинкам улітку, стан мого здоров'я поліпшувавсь і я, порівнюючи до своїх літ, робивсь усе здоровіший та здоровіший і зберіг працездатність геть аж до теперішнього похилого віку. Не можу тут не згадати за доброго генія мого та й усієї нашої родини, що охороняв фізичний, інтелектуальний і моральний наш добробут, мою дружину, мого друга Марію Василівну, з роду Олександровичів. Побрались ми з нею як-раз напередодні мого прибуття до Харкова влітку 1883 року, себ-то 44 роки тому. Ми з нею були товариші по вищій школі у Київі і мало не однолітки — вона, саме коли я добув курсу в університеті, закінчила вищі жіночі курси й блискуче склала іспити в такого суворого професора, як О. О. Котляревський. Вона була теж українського походження, з тих сербських виходнів, що оселилися в Пирятинському повіті на Полтавщині. Цей її південно-слов'янський тип одзначав О. О. Потебня; він дуже помітний на її фотографії в групі кошовиків 1879 року. Ми з нею були однодумці і в українському національному питанню. Вона дуже добре перекладала на українську мову статті для української хрестоматії, що ми тоді складали в Київі. Вона проживала з матір'ю та братом у Київі, і їх скромну хату в Опанасівському яру одвідували відомі народовольці, як от М. Ю. Попов.

Наші матеріяльні засоби за часів доцентури були спочатку досить обмежені: вони складалися лиш з 100 крб. мого доцентського утримання, четвертина його йшла на платню за квартиру, решта на господарство, то-що. І все-ж-таки, заставляючи свій золотий студентський медаль, ми могли їздити на Кавказ, у Крим і на дачі.

Перше наше приміщення в Харкові було невдале, я його взяв через те лиш, що в цьому одноповерховому будиночку була сільська українська п р и з ь б а. Але в хатах було вогко, і я заслаб там дуже швидко на ломець, що од нього лікувавсь багато років і в Слов'янську, і на лимані в Одесі, і в грязьолікарні в Єсентуках. Після двох невдалих спроб, я мав велику втіху оселитися в будинкові О. О. Потебні, де ми прожили 9 років (до 1899 року), весь час дуже близько приятелюючи з усією родиною Потебні. По тому переїхали ми у власний будинок на Технологічній вулиці, що я його будував за технічною порадою приятелів-професорів Технологічного Інституту. Тоді ця, чудова тепер, вулиця мала лиш один будинок проф. Лагермарка і я був її другий після нього засельник. Це була Харківська окраїна, де доти панували безпритульні. Виучуючи історію колонізації, я зробився і практичним колонізатором. Земельні ділянки були дуже дешеві (за свою садибу я заплатив усього 3 тис. крб.). На будування взяв позику в банку, що виплатив її виключно з свого літературного гонорару (тоді я писав історію Харківського університету і історію Харкова). Садиба являла собою пустизну, де ми розвели садочок з дикими й овочевими деревами, кущами та квітами. За мого радника в плануванні саду та виборі рослин був відомий харківський професор географ і ботаник О. М. Краснов. Роблячи посадки, я хотів, щоб мої діти наочно знайомилися з різними сортами рослин; і досі збереглися наші гордощі — двоє волоських горіхів та одна товщезна тополя. Перед тим, як нашу вулицю забруковано (а на це ми мусіли внести 50% власних коштів), на ній було глибоке багнище. Пам'ятаю, як мій приятель, славний маляр і гуморист, С. І. Васильківський, принісши мені звичаєм своїм на мої іменини подарунок — свою картину, почав оповідати, що візник немов дав був йому карбованця одчіпного, аби не везти до самого мого будинку. Мою дружину возили візники з базару додому не Технологічною вулицею, а узбіччям.

У нас було четверо дітей. Син помер хлопчиком од менінгіту, молодша дочка, переживши душевну драму, сама вкоротила собі віку в Ялті (18 років), у розквіті краси й таланту, залишилося двоє дочок — одна живе зо мною (Ольга) й науково працює на ниві української історії, має сина; друга заміжжю в Ростові за професором Ладиженським, має дочку. Обидві дочки закінчили після Харківської гімназії вищі жіночі курси в Москві, де працювали на полі україно-російської історії. Сім'я була нам за той цемент, що зміцнював наш союз і сприяв моїй науковій, навчальній та громадській діяльності.

Тут я завважу ще, що сприятливі наслідки для мене мала закордонна подорож, коли я одвідав Львів, Відень, Берлін, Париж, Швайцарію. Особливо корисне було для мене, на жаль дуже коротке перебування у Львові, де я зміг оглянути українські наукові заклади, користуючись допомогою в цьому М. С. Грушевського. Взагалі ця закордонна подорож значно поширила моє знайомство з Західньою Европою, — просвітніми та культурними закладами, особливо музеями, а так само й природою (головно стосується це до Швайцарії). Подорожі по тодішній Росії — до Петербургу, Москви — знайомили мене не тільки з просвітньо-науковими їхніми установами, а й з діячами науки, як це було, наприклад, у Петербурзі, де я прожив довгенько і де зав'язав стосунки з науковими діячами, починаючи з Костомарова, Бестужева-Рюміна й продовжуючи всіма професорами російської історії, археології та ин. Те-ж саме, але ще в більшій мірі я мушу сказати про наукових діячів України (Лазаревський, О. І. Левицький, Русов), що з ними я був звязаний досить тісно по редакції „Кіевской Старины". Мав я зустріч і з науково-просвітніми діячами Галичини, коли вони приїхали на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Особливо багато для наукового єднання як з українськими, так і російськими діячами давали мені археологічні з'їзди, які я постійно одвідував. Наслідком моїх наукових звязків з науковими установами Росії — були вибори мене на їх члена: я був за почесного члена Моск. Тов. Антропології, Етнографії й Природознавства, Моск. Археол. Інституту в Москві й багатьох архівних комісій, за дійсного члена Моск. Арх. Тов., Київськ. Тов. Нестора Літоп., Харк. Істор.-Філ. Тов., багатьох архівних комісій, Харківського Наукового Товариства і, нарешті, Наукового Товариства Шевченка у Львові. За свої наукові праці я здобув 5 премій і почесного відзива — од Рос. Академії Наук — 2 премії і почесного відзива од Харківського університету, 2 й 1 од Укрнауки. Російська Академія Наук присудила мені 2 золотих медалі за рецензії на наукові праці инших авторів.

Тепер я зроблю загальний огляд своїх наукових праць, розподіливши їх систематично. Тут я зверну увагу не на оцінку їх значіння (нехай це зроблять инші), а на мій власний підхід до них, на ту мету, що я собі ставив, розробляючи ту чи иншу тему, на ту прогалину, яку я мав на меті поповнити.

Та попереду повинен ще сказати, як я та мої учні-архівознавці утворили були тую наукову базу, в самісінькому-таки Харкові, що зробилася за основну передпосилку для праці над історією України Слобідської та Лівобічної (Гетьманщини). Я маю тут на увазі Харківський Історичний Архів. До 1879 року в Харкові зовсім не було історичного архіву. Заснував цього архіва відомий знавець української історії й етнографії П. Сав. Єфименко; він запропонував Харківському Історичному Товариству, що на чолі його тоді стояв О. О. По-

тебня, перевезти до Харкова з Чернігова тамтешній „Архів Малоросійської Колегії". П. С. Єфименко волами перевіз частину губерніяльного Чернігівського архіву (пудів 500). Але для нього не було приміщення, і він пролежав зашитий у мішках на хорах актової залі до 1883 року, себ-то до мого переїзду в Харків. Перебуваючи ще стипендіятом для наукової підготови при Київському університеті, я в 1882 році трохи ознайомивсь з його змістом та й надрукував про нього статтю в „К. У. Изв.", зробивши в ній критичну оцінку опису, що склав був Рагозін, і вказавши на деякі серії документів. Зробившись доцентом Харківського університету, я став зовсім близько до архіву; утворилася комісія добровольців для розбору архіву з двох професорів (Дітятін і Лебедєв), трьох доцентів (я, Сумцов і Куплеваський), двох стипендіятів (Яворницький і Горб-Ромашкевич) і П. С. Єфименко. Рада професорів обрала мене на завідувача архіву та й затвердила на цій посаді. Я безплатно виконував ці свої обов'язки протягом кількадесятьох років. Тоді-ж до нас приєднавсь ветеринарний лікар С. П. Дуброва, що працював що-дня безплатно та й порозбирав гетьчисто всі пачки. Він так полюбив цю справу, що, переїхавши до Київа й маючи катедру ветеринарії, працював як фахівець-архівіст у К. Центр. Істор. Архіві. Недавнечко він помер: хай йому буде земля пухом. Далі архів здобув од Харківського університету багато краще й просторіше приміщення, що міститься в ньому й тепер, і дістав постійного архівара. Архівні матеріяли колишнього Архіву Малоросійської Колегії поповнено згодом цілим новим величезним фондом (відкрив його я) — давніми справами Полтавського Губерніяльного Правління, де знайшлася та частина справ Архіву Малоросійської Колегії, що стосувалася була Полтавщини та Катеринославщини, з частиною Рум'янцевського опису. За третю складову частину Харківського Центрального Архіву стали справи харківських установ, як давніх — Полк. Канц., губерніяльної, так і нових часів — Губерніяльного Правління, Казенної палати, то-що. До цього всього пощастило мені приєднати ще й инші фонди, в тому числі деякі фамільні архіви й папери місцевих наукових та громадських діячів. Це все було вже зібрано перед революцією і над цими документами, що стосувалися були з одного боку Лівобічної України — Гетьманщини, а з другого — Слобожанщини, працювало чимало наукових робітників. Отож Харківський Історичний Архів зробився за наукову базу для праць над історією двох важливих областей України — Гетьманщини та Слобожанщини, а біля Архіву скупчилася ціла школа архівістів та істориків. До архівістів у тісному значінню цього слова треба зарахувати перш за все С. П. Дуброву [1]), потім моїх учнів М. М. Бакая і М. М. Плохинського, Ів. Вас. Теличенка, Є. П. Радакову, Д. П. Міллера.

[1]) Див. його некролог, що склав був В. О. Барвінський в „Архівній Справі", кн. 2—3. X. 1927, стор. 126.

М. М. Бакай (тепер небіжчик) був талановита людина, але обставини для його наукової праці склалися несприятливо. Він написав велику працю на медальну тему, але не історично-філологічного, а юридичного факультету про українські волосні суди й їх звичаєве право, а з історії України розробив дві, що я дав, теми — „Южнорусскій дворянинъ XVIII в." (в „К. Стар."), — її написано на підставі перводжерел, отож не втратила вона свого значіння і досі, і „Колонизація Лѣвобережной Украины", — початок великої праці з історії того, як заселено Гетьманщину; для цього він хтів був скористуватися матеріялами Харківського Історичного Архіву. Але його не залишили при факультеті для наукової підготови, бо й моє власне становище як його керівника було дуже хитке. Отож він мусів був узяти вчительську посаду на Сибіру, що придбала собі видатного педагога й дослідника цієї країни, а Україна на завсіди його для себе втратила. Мій слухач М. М. Плохинський був протягом багатьох років, після закінчення факультету, за архівара Харківського Історичного Архіву. При ньому продовжувано описувати обидві частини цього архіву. Незалежно од того він написав ще й скількись монографій. Серед них центральне місце займає його історична розвідка: „Иноземцы въ старой Малороссіи, ч. 1-я. Греки, цыгане, грузины". М. 1905. Вона запорожнила ту прогалину, що доти була в українській історіографії. Книгу написано виключно на підставі архівних матеріялів Харківського Історичного Архіву. Давала вона наукову систематизацію матеріялу й низку висновків про грецьких, грузинських, німецьких і циганських осельників на Гетьманщині. За цінну працю треба визнати так само його книгу „Архивы Черниговской губ." (це був наслідок його археографічної подорожи по Чернігівщині). Тут зафіксовано тодішній стан архівних фондів як у Чернігові, так і в губерні. М. М. Плохинський був дуже сумлінний і тямучий архівіст. У своїй першій праці він виступає перед нами, як дослідник такого питання, де він — одинокий автор і дуже пильний дослідник. Нарешті, треба згадати, що він оголосив друком одну цікаву літературну пам'ятку: „Путешествіе Тарасія Коплонскаго въ Италію въ концѣ XVIII ст." і вкупі з Д. П. Міллером видав текст справ Стародубського магістрату 1690 — 1722 р. Взагалі М. М. Плохинський був старанний, але не талановитий історик-архівіст. Талановитий І. В. Теличенко, що закінчив юридичний факультет у Харкові, почав працювати в мене над історією українського права, використовуючи матеріяли нашого Харківського Історичного Архіву. Він надрукував дві видатні монографії: 1) „Исторія кодификаціи малороссійскаго права" і 2) „Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи". К. 1891, 179 стор. (відбитка з „К. Ст."). Перша праця стоїть у звязку з відомою працею проф. О. Ф. Кістяковського: „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ" і в основу її покладено матеріяли Харківського Історичного

Архіву; другу монографію складено теж почасти на підставі матеріялів з нашого Архіву, а здебільшого — малоросійських наказів, надрукованих у „К. Ст.", і являє спробу їх систематизації та оцінки. Перед тим, як вийшла в світ спеціяльна монографія на цю тему проф. Максимовича, розвідка Ів. Вас. Теличенка була за найновіший звід цих матеріялів. На жаль, службова праця примусила І. В. виїхати з Харкова та й припинила дальші його праці.

Короткий час працювала на ниві української історії і Ол. Петр. Радакова — дуже талановита, але тяжко слаба на туберкульозу, наукова робітниця. Одсилаючи по подробиці про її життя й наукові праці до своєї статті: „Памяти Елены Петровны Радаковой" (газ. „Утро"), я тут наведу лиш один уривок для її загальної характеристики. „Особливо сумну і, можна сказати, трагічну рису в її діяльності надавала їй хронічна тяжка недуга (що поставила її між morituri); але, добре знаючи про це, вона спокійно верстала свою життьову путь, залишаючи на ній глибоку борозну, дарма що могла дати через оту свою хоробу, мабуть, лиш десяту частку того, що дала-б за нормальних умов існування". Вона відбула серйозний стаж з археології, етнографії й антропології за кордоном у Парижу в Мортільє й Хв. К. Вовка. Оселившись у Харкові, вона почала працювати в Харківському Історичному Архіві під моїм керуванням, і надрукувала низку розвідок на підставі його матеріялів: Гетманъ Дан. Апостолъ въ роли колонизатора, Українські козаки на Ладожськім каналі (по українськи в „Зап. Наук. Тов. у Львові" 1896, кн. IV, т. XV—1—20), О ревизіяхъ въ Малороссіи въ XVIII ст., 2-й том „Тр. Кіев. Арх. Съѣзда", стор. 105—125). Усі ці праці давали нові цікаві матеріяли й науково їх освітлювали. Нарешті, Ол. Петр. зібрала для XII Арх. З'їзду в Харкові великий і цінний етнографічний матеріял на Катеринославщині й Харківщині, брала енергійну участь в організації етнографічної виставки (для неї вона дала й свою власну збірку татарських вишиванок). Але, безперечно, найталановитіший з усіх моїх учнів за передреволюційних часів був Дмитро Петрович Міллер [1]). Він залишив помітний слід в українській історії, дав дуже багато навіть за несприятливих умов свого життя й діяльности, а то-б зайняв був у ній ще далеко видатніше місце. Його праці стосуються як Гетьманщини, так і Слобідської України і засновані всі на архівних матеріялах. За капітальну працю треба визнати його „Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи", що складається з двох частин: першу частину присвячено „гродскимъ, земскимъ и подкоморскимъ судамъ Малороссіи" (Х. 1895, відбитка

[1]) Про нього я написав некролога „Памяти Дм. Петр. Миллера" (14 червня 1913 р.) въ „Вѣст. Харьк. Ист.-Фил. Общ." V, VI, стор. 19—23, див. ще В. О. Барвінського: „Д. П. Миллеръ. Біогр. очеркъ", там-же.

з XVIII т. Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ.), другу—перетворенню козацької старшини в дворянство (К. 1897, відбитки з „Кіев. Стар."). Першу частину (про суди) мало не виключно складено на підставі матеріялів Харківського Історичного Архіву. Другу теж головним чином на підставі рукописних даних. Ця монографія немов доповнює працю О. Я. Єфименкової „Малорусское дворянство", де на формальний юридичний бік перетворення старшини в дворянство було звернуто дуже мало уваги. Автор „Очерковъ" Д. Міллер здобув за них премію на підставі дуже основної оцінки їх, що склав відомий історик Лівобережної України О. М. Лазаревський. Історії Гетьманщини торкаються і ще й деякі дрібніші статті, де яскраво одбився його художній історичний талант (Голштинскіе наборы въ Малороссіи (1892 р.), Пикинерія (1899 р.), Хозяева и постояльцы (1909 г.). За капітальну працю з історії Слобідської України (і взагалі за найвидатнішу його монографію) треба визнати ті розділи завбільшки в 93 друковані аркуші, що він написав у моїй з ним спільній праці. Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (в 1-му томі 5 розділів—5-й, 6-й, 7-й, 8-й і 10, в 2-му 10 розділів—1—8-й, 25-й і 26-й). Їх складено (як і мою частину) на підставі самих лиш архівних матеріялів (Арх. Харк. Міської Думи). Справедливо зауважує В. О. Барвінський, що Д. П. Міллер опанував колосальний матеріял, що частогусто далеко стояв од його спеціяльних інтересів, і дав низку розділів з історії харківської адміністрації, міського самоврядування й господарства. Тут і низка блискучих характеристик місцевого суспільства. Історія Харкова звязується з історією губерніяльних установ узагалі: на підставі аналізи минулого дається прогнозу майбутнього. І тут він являється видатним істориком-художником стилістом, а в своїх науково-популярних працях (у розділах, написаних для нашої колективної праці „Исторія Россіи")—блискучим популяризатором. Останніми роками свого життя Д. П. працював над збиранням матеріялів для задуманої своєї праці „Исторія цеховъ въ Гетманщинѣ" (рукопис, правда не закінчений, недавно знайдено). Вибір теми свідчить за те, що й тут, як і скрізь, він мріяв запорожнити дуже добре йому відому прогалину в соціяльній історії Гетьманщини. За 1-й і 2-й томи нашої „Исторіи Харькова" ми здобули з Д. П. Міллером наукові премії, і я вважав і вважаю себе за дуже щасливого, що в особі свого учня мав такого цінного, талановитого й видатного співробітника в цій історичній праці. Я з ним остільки зжився у процесі роботи, що, хоч ми писали кожен свою частину окремо, цілком самостійно, але праця взагалі вийшла досить суцільна. Дуже цікава, нарешті, і книга Д. П. Міллера „Архивы Харьк. губ." (Х. 1902, 239 стор.), як наслідок його відрядження для студій над архівами Харківщини для Харківського Археологічного З'їзду (Х. 1902 р. XIII т. Сбор. Х. Истор.-Фил. Общ.).

Згадаю ще про своїх слухачів університетських часів — студента слов'яноруського відділу Грунського (нині відомий професор у Київському Інституті Народньої Освіти), що здобув золотий медаль за видатну працю на дану від мене тему „Умственное движеніе въ Руси Юго-Западной и Сѣверо-Восточной въ XVI в." (уривок з нього був потім надрукований); про студента історичного відділу Н. І. Тихого, що написав теж на дану від мене тему монографію про В. Н. Каразіна і здобув за неї золотий медаль (вона вийшла окремою книгою), і, нарешті, про Овчаренка, що закінчував курс вже в революційну добу і теж написав на дану від мене тему розвідку про „Старозаїмочне землеволодіння в Слобідській Україні", що друкується в виданнях Української Академії Наук у 1927 році.

Не казатиму за тих істориків-архівістів — своїх учнів, що й тепер працюють у Харкові на ниві української історії й архівознавства; нагадаю лиш, що сюди належать з передреволюційних часів В. О. Барвінський і Євг. Мих. Іванів — перший працює в Укр. Центр. Архівному Управлінню, другий стоїть на чолі Харківського Центрального Архіву. Обидва працювали в Харківському Історичному Архіві ще перед революцією, коли я стояв на чолі цього Архіву. В. О. Барвінського залишив я при катедрі для підготови до наукової діяльности, після того, як написав він на завдану від мене медальну тему працю „Посполитые крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв." (X. 1909 р., 296 стор.), що одразу висунула його на почесне місце серед молодих українських істориків. Не казатиму за тих численних вчених, що працювали перед революцією над документами цього архіву — згадаю лиш за П. С. і О. Я. Єфименків [1]), про Вен. Олекс. Мякотіна, що працював тут над соціяльною історією України, про акад. Н. Пр. Василенка, що теж чимало працював тут над історією Гетьманщини; обидва вони зробили публікації з приводу знайдених у нас матеріялів; про проф. Максимовича, про студента історичного відділу Ліцина, що працював над історією малоросійської колегії, про Альбовського,— усі вони працювали в нашому архіві і радилися зо мною що-до матеріялів. Отож, роблячи підсумки, можна сказати, що, закладаючи Х. Істор. Архів на початку 80-х років, ми справді утворили важливий науковий заклад. Він зробився за базу, за осередок і для місцевих харківських, і взагалі для українських істориків що-до видання та наукового розроблення матеріялів для історії Гетьманщини й Слобожанщини. Для мене був він теж за могутній засіб для праці над історією Слобідської України та Гетьманщини. Він запорожнив прогалину в архівних джерелах до цієї історії і для мене, і для м. їх учнів, та й для сторонніх вчених і дав

[1]) О. Я. Єфименковій я вказав на справу в Полт. відділі нашого Архіву про бунт у Турбаях; на підставі них вона й склала свою блискучу статтю — „Турбаевская катастрофа".

мені змогу утворити власне в Харкові осередок для документальної праці над історією Слобожанщини й Гетьманщини, що нагадував Центральний Архів давніх актів і тимчасову Комісію для видання їх у Київі.

Не диво, отже, що з утворенням української архівної бази і я міг здійснити своє бажання присвятити свої сили головним чином розробці історії Слобідської України й Гетьманщини. Небіжчик Д. П. Міллер [1]) яскраво схарактеризував ту ролю, що припала мені в виучуванні історії Слобожанщини: триста років тому, писав він, Слобожанщина являла собою дике поле, куди з'явилися українські колоністи з-за Дніпра. Харків зробився за українські Атени; але диким полем він був що-до виучування слобідсько-української історії і тільки де-не-де були прокладені тут перші борозни, перші віхи. У 1883 році сюди прийшов теж черкашенин, переселець із-за Дніпра. Сумлінно взявсь він виучувати й обслідувати цю країну, і наслідком цього було те, що за 27 років (це писалося в 1901 р.) дике поле нашого минулого обслідувано вздовж і впоперек. Усталено факти, зведено в причиновий звязок, з'ясовано, як стосуються вони до фактів російського культурного життя. Передісторичне минуле країни, як її заселили сучасні осадчі, історія їх матеріяльної та духовної культури — все це поробилося тепер ясне. Свої праці над історією Слобожанщини почав він з того, що взявсь розшукувати джерела. Не обмежившись місцевими архівними матеріялами, він удавсь до Москви — до Архіву Мін. Юстиції, де знайшов силу документів XVII в. в справах Розрядного приказа. Він видав збірника матеріялів для історії колонізації й побуту Слобожанщини (в 1886 р.) і надрукував капітальну розвідку — в 1887 р. „Очерки по исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства" т. 1-й „Исторія колонизаціи. М. 1887 XIV, 614 стр. съ картою". „Очерки" вирішують авторове питання, можна сказати, вичерпливо і подають природні географічні умови дикого поля, що визначали життя перших пересельців, і стежать за двома течіями людського переселення на цю розкішну пустелю — з півночи з московської держави і з заходу — з литовської (й польської) держави; тут описано різні форми колонізації — урядової московської й української народньої, чужоземної, манастирської і поміщицької. Це була, додам, моя докторська дисертація, що я її захистив у Московському університетові у проф. В. О. Ключевського й Н. О. Попова. За неї я здобув і Уварівську премію од Петербурзької Академії Наук.

Після 1-го тому „Матеріаловъ" я ще видав 2-й і 3-й, а так само матеріяли для історії Харкова й инші. Наукова критика (В. Б. Антонович) високо їх оцінила. Матеріяли дають дані не тільки для історії

[1]) Пр. Д. И. Багалѣй. Къ 30 лѣт. год. его учен. и педаг. дѣят. Изд. Харьк. Ист.-Фил. Общ. X. 1912, ст. Д. П. Миллера. Д. И. Багалѣй и Слоб. Украина, ст. 37—39.

колонізації, ба й для історії землеволодіння, соціяльно-економічного життя, управління, то-що. І ще в 1884 р. на Одеському Археологічному з'їзді я робив доповідь на ці теми і потім друкував на підставі архівних матеріялів численні статті, присвячені слобідсько-українській торговлі, її діячам (Украинская старина), її культурі („Очерки изъ русской исторіи, т. 2-й. Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины").

Окреме місце займає тут моя простора рецензія на книгу І. Н. Миклашевського „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго гос.". Це не тільки розгляд книги і з методологічного боку, і з боку її змісту, а й значне її доповнення новими архівними документами [1]), що були знайдені в Московському Архіві Мін. Юстиції. Одну частину цих нових документів уніс я в текст рецензії, а другу — в додаток до неї. Не можу не навести тут маленького спомину. Остаточний мій висновок про книгу проф. Миклашевського був такий: автор дає силу-силенну даних для розвязання першого свого питання — про історію колонізації країни, чимало для третього — про господарство і трохи менше для другого — про землеволодіння, причім усе це стосується Курщини та Вороніжчини, себ-то степової окраїни московської держави. Значить, з цього боку книжка пр. Миклашевського розвязувала ті питання, що я їх у своїх „Очеркахъ" торкавсь лиш побіжно. Беручи на увагу велику працю, що поклав автор на розшукування архівних матеріялів у Москві, і цілком наукове їх опрацювання, я висловивсь за винагороду автора малою Уварівською премією. Автора я зовсім не знав. За якийсь час його призначено на професора в Харківський університет на катедру статистики. Зустрівшись зо мною, він розказав, що ця премія (500 крб.) дала йому змогу посплачувати борги пороблені підчас писання дисертації.

З загальної історії Слобідської України я виділив два спеціяльні широкі питання — історію м. Харкова й історію Харківського університету. Історію Харкова доручило мені скласти з приводу 250-ої річниці заснування Харкова Харківське Міське Самоврядування. Я склав план видання, що виконання його було розраховано на багато років, бо скількись років треба було витратити лиш на збирання та підготову архівних матеріялів і не менше — на складання книги, через те, що я не міг виключно віддатися цій праці, занехаявши всі инші. На співробітника собі я вибрав свого учня Д. П. Міллера, що про участь його в моїй спільній з ним праці я вже допіру оповідав. Це не повинна була бути компіляція, а суто науковий оригінальний твір, заснований на нових невиданих архівних матеріялах, на спеціяльних даних анкетного характеру, що ми мали здобути од відповідних установ, і, нарешті, на всій сукупності друкованих пер-

[1]) Д. И. Багалѣй, Къ исторіи заселенія и хоз. быта Воронежск. и Курскаго края. Отдѣльный оттискъ изъ отчета о XXXVII прис. нагр. Уварова. СПБ. 1896, 72 стор.

воджерел та розвідок. Але треба сказати, що цих останніх сливе зовсім не було, а от офіційні звідомлення стали нам у великій пригоді. Що-до архівних матеріялів, то над ними пророблено колосальну роботу — між иншим використано передусім увесь архів Харківської Міської Управи з її численними відділами не тільки за часів нового міського положення, а й за давніших часів „шестигласной“ думи. Взагалі охоплено всю ч в е р т ь т о г о т и с я ч и р і ч ч я, щ о і с н у є Х а р к і в, з 1655 п о 1905-й рік, причому окремий розділ присвячено заснуванню Харкова. Окрім харківських архівів використано матеріяли з архівів инших міст. В основу праці покладено ідею матеріяльної та духової культури, побуту й звичаїв, і то не тільки в їх статиці, а й у динаміці. XVII і XVIII вікам присвячено 1-й том, XIX в. — 2-й том; за додаток до них був альбом малюнків. Ілюстрації були теж і в тексті. Особливу увагу звернуто на топографію, етнографію й статистику людности та на заселення Харкова (на підставі зібраних планів Харкова). Відповідне місце приділено історії міського самоврядування за різних його епох і коли Харків зріс через те, що зробивсь торговельно-економічним і освітнім осередком. Докладно вивчено ці чинники в їх розвитку й наведено вичерпливі дані про нижчу, середню та вищу освіту, про позашкільну освіту, про науку, літературу, журналістику, театр, мистецтво, про постійну й ярмаркову торговлю, про промисловість, ремества, про санітарний стан міста і, нарешті, про побут та звичаї. Історія Харкова вийшла в двох великих томах-фоліянтах, перший вийшов у 1905 році на 568 стор., другий у 1912 році (через 7 років після першого (на 973 стор.). Писано монографію протягом 10 років. В альбом увійшло XXX таблиць стародавніх планів Харкова, знімки його крайовидів і портрети його діячів. Складаючи свою працю, ми прагнули дати таку історію Харкова, якої не мало жадне з міст України (Київ, Одеса) і міст колишньої Росії (Москва, Петербург, Вороніж, то-що), з широким планом; на підставі величезного, різноманітного й свіжого матеріялу ми бажали дати повну історію одного з українських міст, що було типове подвійним складом своєї людности — українсько", з значною домішкою російської, щоб показати обопільні стосунки в ньому між ними й наслідки їх сумісного життя в утворенні культури — матеріяльної та духової; особливу увагу ми звертали скрізь на українську стихію, як основну, у всіх її виявах.

Поставивши собі завдання виучувати історію Слобідської України не тільки з боку матеріяльної, а й духової культури і в звязку з сторічним юбілеєм Харківськ. університету, що наставав у 1905 році, я заздалегідь вирішив зібрати архівний матеріял і на підставі його скласти за широкою програмою та в великому маштабові, на зразок „Исторіи Харькова“, історію Харківського університету.

Мотивував я вибір цієї теми сторічним юбілеєм Харківського університету. „Десять років, писав я в передмові до 1-го тому,

я виучую місцеву старовину — сумлінно стежу за біжучими явищами в цій справі, розшукую нові архівні матеріяли, складаю самостійні розвідки. Цікавлячись переважно культурними явищами нашого минулого, я, природньо, не міг обминути в своїх студіях і історії Харківського університету, бо з ним тісно звязано долю освіти в чималій частині України" [1]).

Складається ця праця з двох томів [2]) на 146 друк. аркушів. Обидва томи вкупі охоплювали історію університету тільки за часів першого університетського статуту з 1805 по 1835 р. І такий великий розмір пояснювати треба двома головними причинами: з одного боку, широкою програмою праці, а з другого—повною нерозробленістю цієї теми і відсутністю збірок друкованих архівних матеріялів. У програму видання ввійшла не тільки формальна історія університету, як навчально-наукової установи, як це звичайно було в історіях инших університетів: сюди запроваджено почасти і біографічний словник професорів, і розділ про студентів, і про навчально-допомічні установи, і наукові товариства. У мене все оце ввійшло в текст історії Харківського університету. Та цього мало: я завів двоє зовсім нових розділів, — одного з них присвячено побутові й звичаям університетського осередку та його стосункам до місцевого суспільства, другого — ролі Харківського університету в розвиткові нижчої й середньої освіти в величезних межах тодішньої Харківської округи, що охоплювала була Слобожанщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію, Курщину, Вороніжчину, Орловщину, Донщину й Чорноморію, а згодом сюди на якийсь час було приєднано й ту територію, що ввійшла до складу Київської округи. Цим двом розділам приділено 216 стор. — це зрозуміло, бо в них наведено силу статистичного матеріялу, що характеризує не тільки ролю Харківського університету в управлінні школами, а й стан нижчої та середньої освіти в Харківській окрузі взагалі. Побутові й звичаям професорів та студентів і їх стосункам до місцевого суспільства приділено в 1-му томі 237 стор. У наукову діяльність професорів і студентів заведено їх літературні видання й праці. Що-ж до наукових праць, то скрізь подано їх зміст, і то не тільки друкованих, ба й рукописних. Друга причина великого розміру праці полягала в тому, що я не міг покликуватися на друковані джерела, бо їх, можна сказати, так що й не було зовсім, а мусів наводити в книзі уривки та тексти з архівних документів. Мені робили закиди, що я зловживаю цими випискаами. Це зовсім справедливо з погляду інтересів широкого кола читачів, — але мені було дуже важко цього

---

[1]) Опытъ, I, стор. 11 — 12.

[2]) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ съ иллюстраціями. Том 1-й (1802 — 1815) X. 1893 — 1898, 1204 стор. Том 2-й (1815— 1835) X. 1904, IV, 1136 стор.

уникнути: я знав, що ці знайдені мої нові матеріяли, коли їх не надрукувати, цілком загинуть для науки, бо навряд щоб хто инший після мене взявся їх публікувати. І це справді так і було. Отож, моя книжка була одночасно і монографія, присвячена історії Харківського університету, але в звязку з історією місцевої української культури, і збірка сирових матеріялів для неї, часто виділюваних до окремого додатку; вони пояснювали висновки тексту та й ілюстрували його иноді, що правда, дуже дрібними, але конкретними даними. З великим завдоволенням прочитав я книжку польського історика Л. Яновського про Харківський університет, що в основу її він поклав мою працю, і з приводу багатства наведених у мене даних дає їх оцінку (наведено в моїй бібліографії). За 1-й том „Опыта" я здобув премію од Російської Академії Наук, а за 2-й — почесного відзива. 1-й том написано на підставі офіційних документальних даних архіву Харківського університету, що до них я притяг ще геть-усі приватні матеріяли, мемуари, то-що. До 2-го тому вже введено й матеріяли Архіву Мін. Нар. Освіти. 1-ий та 2-ий томи мого „Опыта" доповнено окремими статтями з його історії, передрукованими в 1-му томі „Очерковъ по исторіи украинской культуры" (Сборн. Харьков. Ист.-Фил. Общ., т. XX, X, 1910, 612 стор.).

Окреме місце належить моїй розвідці „Удаленіе проф. И. Е. Шада изъ Харьковскаго университета". X. 1899, 147 стор. (Матеріалы для біогр. сл. проф. Харьковскаго университета). Її написано на підставі цілком невідомих матеріялів, що я знайшов в Архіві Міністер. Освіти в Петербурзі. Що-до свого змісту вона має подвійний інтерес: описує акт неприпустимого насильства з боку тодішнього реакційного міністерства народ. освіти, що на чолі його стояв відомий містик кн. А. Н. Ґоліцин, і подає матеріял для історії філософії на Україні. Шад був видатний професор філософії. Харківському університетові його рекомендував славний поет Ґете (зберігся його лист). Коли Шада адміністративно вислано, наукові кола Німеччини обурилися. Вони побачили в цьому інтриги Наполеонових прихильників у Харкові— професора-француза Дегурова й инш. Але ще більшу вагу має Шадова справа для характеристики його філософської системи і виставлених проти неї обвинувачень. До таких обвинувачень спричинилися два його підручники „De viris illustribus" і особливо „Institutiones juris naturae". Шадову науку про натуральне право визнано за шкідливу для суспільства. Шад, опинившися мимоволі за кордоном, розпочав рішучу кампанію проти своїх викажчиків і заходивсь себе реабілітувати. Він писав численні записки в міністерство. Його підтримував і великий герцог Ваймарський, бо Шад перед тим, як перейшов до Харкова, професорував був у Ваймарі і з Ваймара-ж-таки рекомендували його Ґете та Шіллер. Коли через Ваймар проїздив Олександер I, Шад підніс йому ту самісіньку книгу, що через неї його вислано з Харкова, ще й одержав за це од царя 300 червінців. Це був непристойний акт

лукавства з боку російського самодержця, який хтів такою ціною підплатити філософа, що сам-же його й вислав. До цього треба додати, що Шадові не повертали навіть його майна, хоч, що правда, ця його справа була дуже заплутана.

Третє окреме питання, що теж належить до історії Слобожанщини або, краще сказати, до історії її письменства, але стало за тему для моїх окремих студій, проваджених протягом багатьох років, це були твори славетного українського (харківського) мандрованого філософа Григорія Савича Сковороди, що я їх видав, і досліди над ними. З цього, як і з попередніх двох окремих питань, повстала ціла серія моїх праць. І тут, як і в історії Харківського університету, за зовнішній призвід до студій над цією найвидатнішою, може, й найсвоєріднішою постаттю серед українських культурних діячів та письменників XVIII в. була так само юбілейна дата. Але ця дата (1794-ий рік його смерти) мала не саме-но формальне значіння: і автографи, і апографи творів цього основоположника самостійної філософської думки не тільки на Україні, а й у Росії, не побачили світу за його життя (на це були свої причини, серед них — цензурні умови катеринінських часів) — і їх треба було розшукати й надрукувати. Р. 1894 Харківське Історично-Філологічне Товариство надрукувало „Сочиненія Г. С. Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалѣемъ. Юбилейное изданіе (1794—1894) съ портретомъ его, видомъ могилы, снимками съ почерка і вступительною статьею критико-библіографическаго характера X. 1894, CXXXXI, 352 стр. (7-й томъ „Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества). У цьому виданню я докладно освітлив усі питання що-до надрукованих творів і рукописів, які познаходив. Рукописів, порівнюючи з творами надрукованими до виходу цього видання, було дуже багато. Ще більше ваги, може, мало те, що знайдено найважливіші твори, і то в автографах самого Сковороди, а так само його листування різними мовами і його життепис (написав його учень Сковороди М. І. Ковалінський). Проте надруковано тільки частину зібраних у мене творів Сковороди. Та вже те, що вони повиходили в світ, дало право сказати, що, видавши їх, ми неначе одкрили Сковороду для наукових студій. І це справді було так: у звязку з цим виданням повстала низка самостійних студій над Сковородою. Я надрукував у цьому виданні дві студії — одну про видання творів Сковороди і дослідів над ним (історично-критичний нарис) і другу — бібліографічний огляд писань Сковороди. Дальші публікації своїх розвідок я зробив у „Кіевск. Стар." 1895 р. і в „Изв. Отд. русск. яз. и слов. Пет. Акад. Наукъ" 1914 р. і т. д. (Реєстр праць присвячених Сковороді — О. Я. Єфименко, проф. Ф. А. Зеленогорського, Краснюка й инших авторів я надрукував у бібліографічному покажчикові розвідок про Сковороду

в моїй спеціяльній монографії про Сковороду 1926 р.). Нарешті, вийшло ніби колективне виучування творів Сковороди. Окремі студії я присвятив і иншим видатним культурним діячам Слобідської України — от як В. Н. Каразін, що з його ім'ям звязано відкриття Харківського університету, слоб.-укр. письменник Г. Ф. Квітка, Гулак-Артемовський, Вернет, Є. Є. Урюпін, Самборський, Фотієв і ин. Що-до В. Н. Каразіна, то я видав повну збірку його творів [1]). Цікавий епізод звязано з цією збіркою. Знаючи, що багато записок В. Н. Каразіна переховувалося в Петербурзі в Архіві „3-го отдѣленія собственной е. в. канцеляріи", я пішов прохати, щоб мені дозволили списати там ці матеріяли, аж до самого всемогутнього міністра внутрішніх справ фон-Плеве. Заходжу до великої залі, оповідаю про свою справу черговому урядовцеві. Той розпитавсь у мене, хто я і що я (професор Харківського університету, історик Росії та України), і показав мені мою чергу. Міністр обходив депутації і окремих осіб і особливо уважно ставивсь до тих, що привезли повідомлення про різні пожертви. Підійшовши до мене, Плеве окинув мене своїм крицяним зором, спитавсь, хто я і чого бажаю — і суворо додав: „Вы Предсѣдатель Правленія Харьковской Общественной Библіотеки?" Коли я це ствердив, він рішуче, підкреслюючи кожнісіньке слово, відповів: „я вам дозволу на зайняття не даю", і відійшов од мене. Але моя справа з паперами В. Н. Каразіна все-таки для мене, нарешті, скінчилася дуже добре. 15-го липня 1904 р. Плеве вбито бомбою; Микола II з приводу цього записав у щоденнику: „въ лицѣ добраго Плеве я потерялъ друга и незамѣнимаго министра внутреннихъ дѣлъ". Моя справа з паперами Каразіна повернулася в инший бік. Архів 3-го „отдѣленія", де переховувано папери В. Н. Каразіна, без ніякого од мене прохання, наказав, точно позвірявши з оригіналами, переписати їх силами своєї канцелярії. Отож я цілком несподівано їх одержав і видав у своїому збірникові коштом університету. Чи не скористувавсь Архів з того, що шефа його не стало і не треба було вже виконувати його усної відмови? Будь-що-будь, завдяки цьому я зміг випустити в світ велику збірку матеріялів, присвячених діяльності одного з найвидатніших діячів Слобідської України за першу половину XIX в. Матеріяли ці досі дуже мало використано і тепер, коли дослідники зацікавилися новітньою історією України, їх використають, виучуючи поміщицьке господарство, дворянську ідеологію та проєкти реформ. Початок таким студіям я зробив у своїй праці про генезу декабризму на Україні. Особливо пильну увагу слід приділити даним про становище сільського господарства на Слобідській Україні й заходам до його поліпшення.

[1]) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина (Изд. Харьк. Университета, X.1909, XIX, 926. Со вступительной статьей и портретами).

Далеко менше я працював над історією Гетьманщини, дарма що перші мої роботи я почав ще р. 1882, себ-то з самісінького початку моєї наукової діяльности — про генеральний опис Малоросії і про займанщину в Лівобічній Україні: обидві ці статті складено на підставі матеріялів Харківського Історичного Архіву; другу мою статтю викликали праці над історією форм українського землеволодіння в Лівобічній Україні проф. Ів. Вас. Лучицького; вона давала схему походження цього землеволодіння.

Далеко за межі рецензії виходить мій критичний огляд книги О. М. Лазаревського „Описаніе старой Малороссіи" (Том 1-й Стародубівський полк), що зветься „Новый историкъ Малороссіи" (Рецензія на книгу А. М. Лазаревскаго „Описаніе старой Малороссіи" 1891, 148 стр.). Книгу я розглянув з погляду методологічного і що-до її змісту й запровадив силу нових архівних матеріялів з XVII—XVIII в. до тексту і як окремий додаток до рецензії. Цілком самостійне значіння мають мої статті про Магдебурзьке право по містах Лівобічної України. Вони присвячені питанню, зовсім не розробленому в соціяльній історії Лівобічної України — про людність міст Лівобережжя, що їм даровано німецьке магдебурзьке право. Я надрукував декілька розділів з цієї розвідки в 90-х і 900-х роках, написаних на підставі невиданих різноманітних матеріялів, значною мірою взятих з Харківського Історичного Архіву. Ця моя праця доповнює відомі праці проф. М. Ф. Владимирського-Буданова й В. Б. Антоновича і освітлює юридичне та економічне становище міст Лівобережжя, з їх міщанською, козацькою й чужоземною людністю. Тепер передо мною стоїть завдання опублікувати свою монографію в цілому, пододававши туди й дані про цехи по цих містах, дані, що я повитягав з архівів та приватних збірок О. М. Лазаревського й О. Ф. Кістяковського. Це моя повинність, що я маю її виконати найближчого-таки часу. Історії Південної України (колишнього Запорожжя й Новоросійського краю) я присвятив одну монографію — „Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги по пути культуры" (К. 1889, 115 стор.). Це, власне, був курс моїх публічних лекцій, що я їх викладав морським офіцерам і їхнім родинам у Миколаїві на запрошення од управління Чорноморською флотою. Згодом я їх обробив і надрукував у „Кіевск. Стар.", поклавши в основу всю спеціяльну літературу і найбільше ті перводжерела, що були надруковані в П. С. Зак. і „Зап. Одес. Общ. Ист. и Древностей" і окремо.

У серії публічних лекцій та доповідів я розглядав теми з історії українського письменства та культури: така була моя промова на акті в університеті: „Заселеніе Харьковскаго края и общій ходъ его культурнаго развитія до открытія университета (Х. 1889, 43 стор.). Рѣчь передъ открытіемъ памятника В. Н. Каразину; Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину; Историческіе сюжеты

въ поэтической обработкѣ (личность Мазепы въ исторіи и поэзіи). Х. 1894; О просвѣтительномъ значеніи Харьковской Общественной Библіотеки; Пріемы художественнаго творчества Гоголя („В. Евр." 1909 г.), Эволюція художественнаго творчества Гоголя (Гогол. дни въ Москвѣ).

Повинен нагадати про цікавий епізод, що трапився, коли я виголошував останню промову в залі консерваторії в Москві. Передо мною виголошував свою промову відомий поет і критик Вал. Брюсов. Але він дуже гостро й образливо висловлювався про Гоголівські гіперболи-вигадки, отже публіка обурилася та й почала шикати і демонстративно виходити з залі. Я не знав змісту промови Вал. Брюсова, коли складав свою. Але вийшло так, що я освітлював художню творчість Гоголя з боку реалізму і доводив це документальними даними, надто що-до українських його оповідань (записними книжками Гоголя) — і моя доповідь набрала характеру відповіди на слова Вал. Брюсова. Всенька авдиторія стала на бік мого освітлення — і вся моя промова пройшла в супроводі великих до мене симпатій [1]).

Коротенько скажу про інші відділи своїх наукових творів. 1-й відділ присвячено археології України. Мої праці тут складаються з доповідів на археологічніх з'їздах, звідомлень про власні археологічні розкопи, заміток археологічного характеру, каталогів старовини, праці над організацією археологічних з'їздів у Харкові та Катеринославі і, нарешті, з археологічної мапи Харківської губ., поясняльного до неї тексту й статті про арх. знахідки на Харківщині. Наслідки моїх власних розкопів переховуються нині в Археологічному Музею в Харкові і торкаються неоліту (знахідки на дюнах), типових пам'яток скито-сарматської культури на північному пункті Скитії на Харківщині, пам'яток нововідкритої культури Салтівського могильника й, нарешті, пам'яток слов'яно-руської культури. Серед пам'яток скито-сарматських звернула на себе увагу грецька амфора з написом імення майстра. Археологічна мапа дає первісне орієнтування в тому, як розташовано могили, городища й т. и. на Харківщині. Випадково мені пощастило придбати в с. Кочетку поблизу Чугуєва для Археологічного Музею одну дуже цікаву пам'ятку зах.-европ. походження XII в., що відомий спеціяліст Я. І. Смірнов присвятив їй цілу розвідку. Енергійну участь я брав у перевозі до Харкова кам'яних баб. Але далеко важливіші були наслідки нашої колективної праці над організацією XII археологічного з'їзду в Харкові, про що я скажу трохи далі.

[1]) Цей епізод докладно описано в тодішній пресі і між иншим телефоном з Москви передано до газети „Слово" (1909, № 779). Свого дописа закінчує кореспондент указівкою, що „на долю оратора выпала грандіозная овація".

Про свою практичну роботу над організацією архівної праці в Харкові я вже був говорив передше. В наслідок моєї власної роботи по архівах Харкова, України й кол. Росії я видав архівні матеріяли й наукові розвідки, написані найбільше на підставі документів. Нарешті, я поробив силу витягів з архівів, що з них іще й досі не скористувавсь. Мої праці з української історіографії за передреволюційної доби присвячено В. Б. Антоновичеві, О. М. Лазаревському, О. Я. Єфименковій, Д. П. Міллерові, Радаковій. У галузі російської історіографії я видав свій курс (літографований), що першу його частину присвячено джерелам, а другу — загальному розвиткові російської історії, як науки. Працював я над українською історіографією і по жовтневій революції.

Дм. Йв. Б. студентом р. 1880.

Друковані мої курси й підручники з історії Росії такі: 1) Русская исторія. Часть 1-я (домонгольскій періодъ) X. 1909, 217 стор.; 2) Русская исторія, ч. 2-а вип. 1-й (Московскій періодъ). Пособіе для студентовъ X. 1891; 3) Русская исторія, т. 1-й. До половины XV в., съ картами, планами и снимками памятниковъ древности и искусства (6 картъ и 202 рис.). М. 1914, VIII, 513 стор.; 4) Исторія Россіи — систематическій курсъ по ретроспективному методу всей Россійской исторіи; написанный въ сотрудничествѣ съ Д. П. Миллеромъ, В. О. Барвинскимъ, Ольгою и Наталіей Багалѣй. Изд. Сытина (Народная Энциклопедія съ рисунками, портретами и картами; 8-й томъ часть 2-я. М. 1912, 414 стр.), №№ 1-й і 2-й — це студентські видання моїх лекцій; № 3 — моя власна відповідальна редакція. Ця книжка досить швидко розійшлася, надто в педагогічних колах серед народніх учителів, — для них вона була приступна і змістом, і викладом, і, нарешті, ціною (2 крб., за том з атласом); мені свого часу було дуже приємно почути похвалу російському стилеві цієї книжки од великого стиліста Анатоля Федоровича Коні. Ця книжка містить у собі і історію всієї Руси за князівської доби, і історію північно-східньої Руси (Великоросії, як одного з двох паростків стародавньої князівської Руси, в цілому — добу з пол. XIII до пол. XV в.). В основу історичного процесу покладено обласну ідею; в звязку з цим географічному й етнографічному моментам приділено почесне місце. Скрізь

подано широку бібліографію з указівками як на джерела, так і на розвідки. Цікавили читачів мапи й альбом знімків з пам'яток старовини. Славнозвісні дослідники античної культури на півдні Б. В. Фармаковський (нині директор Академії матеріяльної культури в Ленінграді дослідник Ольбії) і М. Ів. Ростовцев (автор капітальної праці про пам'ятки мистецтва Боспорського царства) віддали в моє розпорядження фотографії з своїх таблиць; я скористувався також численними й цінними пам'ятками наших українських музеїв (Київського, Харківського та инш.), і альбом справді міг завдовольняти поважніші вимоги. „Исторія Россіи" у виданні Ситіна мала популярний характер. Її особливість і оригінальність, чим вона одрізнялася од усіх инших таких видань, полягала в методі викладу — всеньку книжку поділено на частини, і Україні одведено окреме місце, частини поділено на розділи, а в кожному розділі матеріял згруповано так, щоб, починаючи од сучасного моменту, пояснити його походження. Отож, наприклад, перший розділ присвячено питанню — як утворилася була сьогочасна територія Росії, починаючи з давніх часів, 2-й розділ оповідав про те, як утворилася людність на цій території, далі, як повтворювалися стани та класи, як утворилася влада — центральна та місцева, закони, суди, народня освіта, наука, побут та звичаї. На мою думку, випадало-б скласти й тепер таку книжку, тільки, звичайна річ, вже в освітленню соціяльно-економічному.

Про свої спеціяльні праці над історією стародавньої Руси я вже згадував передше. Тепер-же тільки зверну увагу на нову свою працю, що вийшла р. 1892; це мій критичний розгляд дисертації проф. І. М. Собестьянського „Ученіе о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго быта древнихъ славянъ", що вийшов окремою відбиткою з „Кіев. Стар." під назвою „Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ" К. 1892, 59 стор. Тут у 4-х розділах я доводжу, що книжка пр. Собестьянського це зовсім не критична розвідка, не має вона й історично-літературної ваги; не подає вона і нових важливих висновків, ба не подає навіть нових матеріялів. Те, що певне, не нове, а що нове — непевне.

Кидаючи тепер ретроспективний погляд на цю свою критичну оцінку, я, щоб бути безстороннім, повинен трохи зм'якшити наведені вище висновки, а саме деякі гос і вислови, що набули в мене тоді занадто запального полемічного аактеру. Статті з історії Росії (їх дуже мало) мають випадковий характер — тут є між иншим моя рецензія на докторську дисертацію проф. Д. В. Цветаєва „Протестанты и протестантство". Відділ праць з історичної географії України та краєзнавства складається мало не виключно з невеличких статтів популярного характеру. XIV відділ бібліографії складається з моїх рецензій на книжки з української історії — Слобідської й Лівобічної; є серед них і систематичні бібліографічні огляди; окреме серед них місце належить моїм офіційним оцінкам студентських медальних праць.

У звязку з історичним юбілеєм Харківського університету (1905 р.) історично-філологічний факультет його назначив низку промоцій на почесні доктори, у тому з українських вчених найвидатнішого історика України, автора капітальної історії України-Руси, тоді професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського, славетного галицького письменника Івана Франка й відомої дослідниці української історії та права Олександри Яковівни Єфименкової. М. С. Грушевський (як і Ів. Франко) здобув цього ступеня (до того він мав ступінь магістра російської історії Київського університету) од факультетської і професорської ради Харківського Університету і міністерство народньої освіти його затвердило. Цими виборами рада професорів, що на чолі її стояв я, як ректор університету, довела, що вона в особі М. С. цінує і визначного вченого взагалі і українського зокрема, окрім того, має його й за видатного сучасного українського громадського діяча, що став на чолі українського національного й наукового відродження в Галичині. Історично-філологічний факультет, що до нього увіходив тоді і В. Ю. Данилевич, поставивсь дуже прихильно до цієї промоції і одноголосно її підтримав: наукову діяльність М. С. він добре знав, і нам не треба було багато доводити її значіння.

Дм. Йв. професором (перші роки).

Р. 1910 я вніс пропозицію на історично-філологічний факультет Харківського університету надати ступеня почесного доктора російської історії без оборони магістерської дисертації Ол. Як. Єфименковій, що викладала лекції з української та російської історії на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. І тут я зустрінув одностайну підтримку не тільки у членів історично-філологічного факультету Харківського університету, що дуже добре знали її праці ще за її перебування в Харкові, а й у істориків та істориків права Петербурзького університету — відомого російського історика С. Ф. Платонова й відомого історика російського права В. І. Сергєевича. Обидва вони написали мені листи, що текст їх я навів у своїй пропозиції факультетові. С. Ф. Платонов, між иншим, писав, що серед росій-

ських істориків вже не раз повставала думка дати ступінь почесного доктора російської історії О. Я. Єфименковій за її численні праці й хист, і що тепер він пропонує мені взятися за цю справу, якій спочувають його товариші по праці. В. І. Сергєєвич радив перевести цю промоцію в Харкові, бо, писав він мені: ви не тільки історик (історики є в кожному університеті), а й ректор: у вашій особі не самий факультет, ба й університет. Я склав записку [1]) про наукові праці О. Я. Єфименкової; справа через куратора шкільної округи пішла до міністерства народньої освіти. Затверджено її в порядкові персональному, бо університетський статут нічого не згадував про наукові ступені для жіноцтва, а О. Я. Єфименкова не мала навіть університетського диплому. Третя особа, що здобула ступінь почесного доктора російської історії, на мою оцінку, був професор Харківського університету А. С. Лебєдєв. Він, маючи ступінь магістра богословії (вихованці духовних академій могли одержувати тільки такий ступінь), 40 років професорував на нашому факультеті (з 1869 до 1909 року), викладаючи церковну історію; у науці він визначився через свої досліди над місцевою церковно-економічною й побутовою історією. Тут він виявивсь як раціоналіст і незалежний од церковних забобонів прогресист. Р. 1894 на мою пропозицію факультетові він здобув ступінь почесного доктора російської історії. У його некролозі я одзначив головну рису його вдачі — у житті він виконував заповіт старчика Гр. Сав. Сковороди (що над його філософією він працював): „любя истину, любилъ выслѣживать тропинки ея и, встрѣтивъ око ея, торжествовалъ и веселился ея незаходимымъ свѣтомъ“ [2]). Нарешті, звичайного докторського ступеня російської історії на нашому факультеті і, на мою та пр. Лебєдєва оцінку його наукових праць, здобув проф. російської історії Варшавського університету Дм. Вол. Цветаєв. Він подав для захисту й на одержання докторського ступеня свою велику й цінну розвідку „Протестантство и протестанты въ Россіи до эпохи преобразованій (М. 1890, 782 стр.). Опонували на диспуті — я та проф. А. С. Лебєдєв. Д. В. Цветаєв перед тим, як і А. С. Лебєдєв, мав ступінь магістра богословії, дарма що й та його книжка що-до свого змісту належала до російської історії, а не до богословії. Боронити дисертацію з російської історії йому дозволило міністерство освіти. Між Д. В. Цветаєвим і нами обома, його опонентами, потім повстала полеміка. З инших своїх офіційних наукових рецензій згадаю про рецензію на медальні праці студентів — про В. Н. Каразіна (одну з цих праць — К. О. Тихого надруковано окремою книжкою), на медальну працю В. О. Барвінського „Кре-

[1]) Див. мою „Записку въ истор.-филол. факультетъ Харьк. у-та, 22 стр., відбитка з „Зап. Харьк. У-та за 1910-й годъ“.

[2]) Мої „Очерки изъ русской исторіи, том 2-й; мон. і статті з історії Слобідської України. Х. 1913, стор. 343—344.

стьяне въ Лѣвобережной Малороссіи" (згодом надруковано), на цінну медальну працю студ. Сахарова „О заселеніи Донского края", на дисертацію проф. Є. П. Трифільєва „Очерки изъ исторіи крѣпостного права въ Россіи" (досить гостра рецензія). Нарешті, я повинен одзначити тую суперечку, що повстала між мною і проф. Вязігіним та П. Буцинським, з приводу кандидатури на катедру російської історії в Харківському університеті Вас. Ів. Верєтєннікова і М. В. Клочкова: я підтримував [1]) кандидатуру В. І. Верєтєннікова, дарма що на факультеті більшости голосів вона не зібрала, дак зате в професорській раді М. В. Клочкова було забалотовано, і великою більшістю перейшов В. І. Верєтєнніков. А втім міністерство затвердило М. В. Клочкова. Тепер-же цю катедру посідає не хто як В. І. Верєтєнніков, нині доктор російської історії.

Тепер мені випадає сказати дещо про колективні праці, де я був за організатора. Про одну таку свою організаційну справу я вже оповідав — про Харківський Історичний Архів. Окрім цієї, було ще дві — організація юбілейних видань з історії Харківського університету й організація Харківського Археологічного З'їзду.

Харківський університет одкрито 17-го січня 1805 року. Я почав ще заздалегідь опрацьовувати його історію (про це я вже казав був вище), та було ясно, що цю працю можна буде виконати тільки viribus unitis, надто що-до біографічного словника професорів та викладачів. І ось я розробив план університетських юбілейних видань за 100 років існування університету і потрібних для того коштів. Кошти призначено й мене обрано на головного редактора всіх видань.

Власне мій „Опытъ исторіи Харьковскаго университета" охопив тільки добу до 1835 р. Через те редакційний комітет вирішив скласти короткий нарис історії Харківського університету за 100 років [2]). Справу цю доручено таким особам: мені, проф. М. Сумцову та проф. В. П. Бузескулові; я взяв на себе добу двох перших статутів 1805 і 1835 р. (з 1805 по 1835 р. і з 1835 по 1863 р.), М. Сумцов статута 1863 р. (з 1863 по 1884 р.), В. П. Бузескул — статута 1884 р. (з 1884 по 1905 р.). Такий розподіл праці мав ту рацію, що я й давніш опрацьовував добу статута 1804 р. і тепер мені треба було обробити наново тільки добу 1835 — 1863 р., а для неї я вже передше погуртував необхідні архівні матеріяли в Архіві Мін. Нар. Освіти. Проф. М. Сумцов працював в університеті за статуту 1863 р., а В. П. Бузескул вже торкався у своїх попередніх працях доби 1884 — 1904 р.

---

[1]) Див. мою брошуру: По поводу выборовъ на каѳедру русской исторіи въ Харьк. У-тѣ, Х. 1914 (відбитка з Зап. Харк. У-ту за 1913 р.).

[2]) Краткій очеркъ исторіи Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ его существованія (1805 — 1905) составл. Д. И. Багалѣемъ, Н. Ф. Сумцовымъ и В. П. Бузескуломъ. Х. 1906, VII, 329, XI.

і працював в університеті за статуту 1884 р., беручи енергійну участь і в комісіях, що переглядали статут р. 1884. Наша колективна праця полегшувалася й тим, що ми троє взяли схожий план викладу і, стоячи на прогресивній платформі, не могли помітно розійтися в оцінці історичних фактів. Цей нарис відкриває собою серію видань, виготуваних до 100-річного юбілею Харківського університету. Зміст їх обумовлює його мета — коротенько довести ролю й заслуги Харківського університету, як вищої школи і одночасно установи наукової та освітньої. В основу треба було покласти друковані джерела і тільки деякою мірою матеріяли з університетського архіву. Та підчас праці я дав авторам усі свої численні витяги з Архіву Мін. Нар. Освіти і з них скористувалися і М. Сумцов, і В. Бузескул, як це видно з їх власних указівок та цитат. План усіх періодів однаковий: університетське самоврядування, навчальна й науково-літературна діяльність професорів, студенти, освітній вплив університету на суспільний осередок. Тільки у пр. М. Сумцова освітній вплив на суспільство не виділено в окремий розділ, але він каже про це в розділі про професорів. Виходить, що цей нарис, нехай і побіжно, але відповідає на ті питання, що я їх поклав в основу мого „Опыта", включаючи сюди й ролю університету в середній і нижчій шкільній освіті; окрім того, я запровадив до свого відділу ще новий розділ — заснування університету. Отже наша колективна праця цілком відповідала первісному її планові, що я його склав, не тільки для спеціялістів, а й для широкого кола читачів. Вона давала змогу в легкій приступній формі ознайомитися, як еволюціонувало життя Харківського університету за ціле сторіччя. Тепер, очевидячки, треба буде тільки продовжити історію Харківського університету за 1905 рік. Думку про це висловлював був М. Сумцов на засіданні факультету Академії теоретичних знаннів вже по революції.

Друге юбілейне видання Харківського університету це були історії факультетів.

Для цього обрано чотирьох редакторів: для історій історично-філологічного фак. (проф. М. Є. Халанського), правничого (проф. М. П. Чубинського), фізично-математичного (проф. Осипова) і медичного (проф. Скворцова). Євг. Михайлович Іванов, що брав найближчу участь у розшукуванню архівних матеріялів для життєписів професорів, склав для авторів біографій і автобіографій покажчик джерел, друкованих та архівних. Кожен з живих професорів повинен був скласти свого саможиттєписа й бібліографію своїх праць, усі сучасні представники катедр — життєписа своїх попередників з бібліографією їхніх праць. Тут у пригоді стали й спроби біографій, зроблені за давніх часів. Дехто не склав біографій, ба навіть докладних саможиттєписів. Та взагалі план колективної праці виконано і в наслідок його вийшло між люди 4 томи історії 4-х факультетів з біографіями й автобіографіями професорів, доцентів, викладачів, лекторів,

то-що. Чотири томи історій факультетів написано мало не за однаковим затвердженим у професорській раді планом. Кожен том поділяється на дві частині — на історію факультету й на біографічний словник його професорів та викладачів.

Том про історично-філологічний факультет [1]) складається з 2-х частин — історії факультету й біографічного словника. Історію факультету написав проф. М. Є. Халанський. Вона поділяється на 4 розділи за статутами (1804, 1835, 1863 і 1884 р.) де описано наукове життя факультетів протягом віку. У біографічному словникові подано 140 автобіографій і біографій професорів, викладачів, лекторів мов і вчителів „пріятныхъ искусствъ", портретів—75. В томі присвяченому фізично-математичному факультетові [2]) історію факультету написав проф. Тихомандрицький. Складається вона з 2-х частин — організація факультету і його функції (154 стор.); далі йде 21 нарис окремих катедр у звязку з їхніми навчально-допомічними установами (катедра геології й окремо геологічний кабінет), історія викладання фізіології й порівняльної фізіології, то-що (їх написали відповідні спеціялісти — проф. Сінцов, Євдокимов, Грузинцев, Степанов, М. Белоусов, Лапин та ин.). Усіх біографій та автобіографій — 111, і їх теж написали всі тодішні професори та викладачі, портретів — 90.

Історія медичного факультету [3]) найбільша що-до розміру. Історію факультету склав М. А. Попов, історію окремих 25 катедр — відповідні спеціялісти-керівники. Біографій і автобіографій — 160. Понаписували їх тогочасні професори й викладачі, портретів — 130.

Трохи одрізняється од історії инших факультетів історія правничого факультету [4]), що її написав проф. Л. Н. Загурський. У цьому томі немає окремих історій катедр, як це є в історіях фізично-математичного та медичного факультету. Історію факультету проф. Загурський поділив на 4 доби по статутах (1804, 1835, 1863 і 1884 р.). У кожній він оповідає про становище катедр, про права та обов'язки і діяльність факультету. Професори біографічного словника поділені по катедрах в загальному числі 63. Складали його всі професори та викладачі, портретів — 50.

Усі історії факультетів автори їхні написали на підставі архівних матеріялів (факультетських архівів) — протоколів, то-що, а почасти й роз ідок, наприклад, використано мій „Опытъ исторіи Харьковскаго университета". Автобіографії мають характер перводжерел, а тепер і є такі. Надто цінні біографічні реєстри праць

---

[1]) Историко-филолог. факультетъ Харьковскаго Университета за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805—1905) Х. 1908, стр. 168, 338, XII.

[2]) Физико-математ. факультетъ Харьковскаго у-та за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805—1905) Х. 1908, VI, 357, 248, XIV.

[3]) Мед. фак. Х. 1905 — 1906, стр. 471, 314, XVI.

[4]) Юридич. фак. Харьк. у-та за первыя сто лѣтъ его существованія (1805 — 1905) Х. 1908, 30 д.

в автобіографіях. Є окрім того багато біографій, що різні автори написали їх дуже докладно порівнюючи з иншими; вони являють собою самостійні розвідки і ми їх бачимо у всіх 4 томах, і в них так само наведено і повну бібліографію. Здебільшого це життєписи видатних вчених старих часів. До цієї категорії, наприклад, треба зарахувати біографії, що їх склали акад. В. П. Бузескул, я і небіжчик акад. М. Сумцов, перший про своїх попередників — Рославського — Петровського, Харківського — Грановського, Луніна, М. Н. Петрова, я — про моїх попередників — Г. П. Успенського (автора „Опыта повѣствованія о русскихъ древностяхъ", що випередив „Русскія юридическія древности" на 80 років), П. П. Гулака-Артемовського (відомого поета); М. Сумцов — про своїх попередників — про Рижського, Склабовського, Костиря, Н. А. Лавровського, О. О. Потебню та инш. Те саме ми бачимо почасти і на инших факультетах: на фіз.-математ. фак. життєписа Осиповського склав Д. М. Сінцов, акад. Н. Н. Бекетова, Ельтекова склав проф. Ів. П. Осипов, Леваковського склав Гуров, В. І. Імшенецького — акад. Стеклов. Те саме бачимо ми і на правничому факультеті — біографія проф. Каченовського, що її склав пр. Ястржемський, Гаттенбергера, Сокальського (склав В. Ф. Левитський); на медичному факультеті проф. М. А. Попов не тільки написав низку біографій для Словника, а в ширшому маштабі видав їх окремими монографіями. Я жартома називав цього професора анатомії своїм конкурентом в історії Харківського університету, остільки його монографії були змістовні й визначалися повнотою бібліографії. Проф. Вас. Як. Данилевському належить дуже цінна й змістовна біографія його вчителя-фізіолога І. П. Щелкова; йому-таки належить і змістовна власна автобіографія; біографія Лашкевича — Кузнецову і Ломиковському, пр. Грубе — Фабриканту, Крилова, то-що. Деякі біографії склав на підставі джерел Є. М. Іванов, коли не можна було здобути біографії од спеціяліста. Нарешті, за останнє юбілейне видання була збірка, де надруковано історичні нариси діяльности наукових товариств та навчально-допомічних установ Харківського університету за 100 років його існування [1]). До збірки увійшли — історія університетської фундаментальної бібліотеки, музею мистецтва й старовини, нумізматичного кабінету, історично-філологічного товариства, його педагогічного відділу, історичного архіву, етнографічного музею, кабінета семінарських робіт історично-філологічного факультету, редакційного комітету для видання Записок Харківського університету, математичного товариства, товариства фізично-математичних наук, товариства для виучування природи, товариства наукової медицини та гігієни, товариства наук.

[1]) Ученыя общества и учебно-вспомогательныя учрежденія Харьковскаго университета (1805 — 1905). Подъ ред. проф. Д. И. Багалѣя и проф. И. П. Осипова Х. 1912, 180 стр.

педагогічного інституту, юридичного кабінету, університетської друкарні. Навчально-допомічних установ медичного й почасти фізично-математичного факультету немає через те, що вони увійшли до томів, присвячених історії факультетів, і ці нариси склали відповідні спеціялісти найбільше на підставі архівних даних. Ці нариси так само зберегли своє значіння і за наших часів.

У цілому юбілейні видання дали більше, ніж аналогічні видання Казанського, Петербурзького, Одеського та Київського університетів; вони мають і всеукраїнське значіння, бо подають силу матеріялів для історії української культури протягом віку і одрізняються од юбілейних видань Київського університету тим, що в них є чимало громадського, суспільного елементу, чим Харківський університет одрізнявсь од Київського. Оскільки Харківський університет був звязаний з суспільством та виявляв і в цілому і в своїх установах (наприклад, в історично-філологічному товаристві, в його музеях) українську стихію, я раз-у-раз звертав невсипущу увагу. Для цього я навіть виходив часом з рамок суто-наукової праці професорів та студентів і розглядав і красне письменство, літературу й журналістику, бо й їх організував Харківський університет і саме в українському напрямку, а почасти й українською мовою (згадаймо про Гулака-Артемовського, Склабовського, Гонорського та инших). Ця українська громадська суспільна течія в житті Харківського університету і захоплювала мене з М. Сумцовим. Тим-то я так охоче і так невтомно працював у цій галузі протягом багатьох років.

Друга організація, де так само було організовано колективну працю, це був XII-ий Археологічний З'їзд у Харкові 1902 року. Я головував у підготовчому комітеті для скликання цього з'їзду, а за помічника й секретаря мені, до речи, надзвичайно енергійного і незамінного був небіжчик Є. К. Рєдін, професор історії мистецтва в Харківському університеті і завідувач музею старовини та мистецтв. Треба сказати, що цей з'їзд — то був черговий всеросійський Археологічний З'їзд і в Харкові його призначило Московське Археологічне Товариство, на чолі з П. Серг. Уваровою, не без ваганнів та великих сумнівів. І воно не дивниця: з українських міст Київ та Одеса вславилися як археологічні осередки, а Київ сам являв собою неначе музей старовини і мав такого славнозвісного археолога, як В. Б. Антонович; отож їх і обрали свого часу для археологічних з'їздів: 3-й Археологічний З'їзд у Київі відбувсь ще р. 1874 (він поставив у центрі своєї уваги питання українознавства), а 7-й в Одесі — р. 1884; дальші-ж з'їзди були вже не на Україні, а в Росії — 7-й в Ярославлі в 1887 році, 8-й з'їзд був у Москві (вдруге) в 1890 р., 9-й у Вильні, 10-й у Ризі, 11-й знов у Київі. А про Харків навіть археологи казали, що там з археологічного погляду порожне місце. Але і харківська дума і університет пропонували скликати з'їзд у Харкові — і це питання вирішено було позитивно на Київ-

ському з'їзді. На підготовчий комітет до Москви приїхали делегати і од Харківського університету і од міської управи. І голова московського комітету (голова Моск. Арх. З'їзду) П. С. Уварова на 1-му-таки засіданні одзначила це спочуття, з яким поставилися до думки скликати з'їзд у Харкові, харківські суспільні й наукові кола (Харківський університет, історично-філолог. фак. і товариства), я зробив там доповідь про організацію і завдання харківського підготовчого комітету — про розкопи, про археологічну виставку, про дослідження могил з кам'яними на них бабами, про збирання пам'яток історичної археології в межах Слобідської України, Запорожжя та Гетьманщини, Дону та Кубани, про обслідування городищ Донбаса, надто-ж Донецького городища на р. Удах, коло с. Лихачівки і станції поблизу с. Райгородки. Нарешті, я пропонував скласти археологічну мапу Харківської й сусідніх губерень; а так само утворити картографічну виставку і етнографічну, довівши її експонати аж до теперішнього моменту [1]).

Проф. А. Н. Краснов оголосив програму етнографічної виставки, де повинні були бути речі української культури на території Харківщини, Курщини, Вороніжчини, Катеринославщини, Херсонщини і Кубани, щоб виявити зміни в культурі підо впливом географічних моментів, пережитки старовини і вплив сусідніх народів, а так само антропологічні дані і пам'ятки духовної культури. Отже, ця програма мала на оці не самі-но археологічні пам'ятки, що на здобування їх треба було звернути особливу увагу, бо їх так що й зовсім не було в харківських музеях, а можна було здобути систематичними розкопами в межах Лівобічної України й сусідніх із нею Дону, Кубани і Таврії, а одночасно й пам'ятки історично-географічні та етнографічні — це все в межах Лівобережжя і їх також треба було зібрати, організувавши з них відповідні виставки. І от, щоб здійснити ці широкі наукові завдання, почав планово працювати харківський підготовчий комітет. Про енергійну його діяльність свідчать 2 томи його „Трудовъ“ [2]), а ще більшою мірою конкретні наслідки його праці. Харківський підготовчий комітет розпочав свою працю 20 березня 1900 року, коли обрав мене за свого голову, а пр.-доц. Є. К. Рєдіна за секретаря. Я вдавсь до комітету з промовою про завдання комітету, вказавши на те, що перед нас нехай і важке, але корисне завдання: ми здіймемо запону над нашим минулим: ми розкриємо могили і примусимо їх розказати нам про наше минуле; ми зберемо колекції і організуємо в Харкові музей місцевої старовини в широкому розумінню цього слова і, нарешті, наш з'їзд, як і попередні, піднесе інтерес до нашого минулого серед нашого суспільства. На-

[1]) Труды XII-го Арх. Съѣзда въ Харьковѣ. Т. III-й, М. 1905, стор. 219 — 220, 218.

[2]) Труды Харьк. Предв. Комит. по устройству XII Арх. Съѣзда. Изд. под. редакц. Е. К. Рѣдина. Т. 1-й Х. 1902, 549 + 82, Т. 2-й, стор. 450 + 41.

прикінці я перелічив найближчі конкретні завдання комітету, що має виконати наш колектив. При комітеті, з моєї пропозиції, організовано підкомісії, що негайно розпочали свою роботу, притягши до себе нових членів; далі затверджено програми для збирання археологічних, етнографічних та инших матеріялів, що їх склали члени комітету; затверджено такі підготовчі комісії і по инших українських культурних осередках.

Я сам з'їздив до Катеринодару й Новочеркаську, щоб організувати там місцеві підготовчі комітети і звідомлення про ці подорожі надрукував у „Трудахъ Харьк. Предвар. Ком." (т. 1-й, стр. 64-66). Перед ними я накреслив їхні завдання. Ці комітети справді перевели потім чималу працю; мені це відрядження дало досить багато в тому розумінні, що я ознайомивсь з архівами, музеями та колекціями цих осередків, а так само і з ними самими. На засіданнях комітету не тільки розглядувано ділові справи, а роблено й наукові доповіді.

Отож зачитано доповіді Леваковського, Рєдіна, Морозова, Халанського, Вєтухова, Городцева, Смірнова, Попова та инш.

У І част. другого тому надруковано низку статтів про архіви, що торкаються Слобідської України, у тому й велику монографію Д. П. Міллера про архіви Харківщини. У другій частині другого тому — низку етнографічних праць М. Сумцова, В. Василенка (Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи і Толковый словарь); М. Русова (Очеркъ поселеній и построекъ Полт. губ.); В. Данилевича (О Донецкомъ и Хорошевскомъ городищѣ); Тиховського (О лирникахъ Харьк., Полтавск., и Черниг. губ.). Звертаючись до самого з'їзду, я повинен зауважити, що його успіх був виключний. Програму виконано цілком, ба навіть перевищено її що-до етнографічної виставки. У наслідок зроблених на ньому доповідів, вийшло 3 томи „Трудовъ" [1]). Вони здебільшого торкалися України. Я обмежуюся тільки тим, що одзначу їх. Усенький І-й том „Трудовъ" присвячено доповідям з археології України: тут монографія відомого археолога Хвойки — Городища средняго Поднѣпровья; К. М. Мельник-Антоновичевої—Раскопки кургановъ въ Харьк. губ., Д. Н. Анучина — О черепахъ изъ кургановъ Изюмскаго уѣзда, А. М. Покровського — Верхне-Салтовскій могильникъ (катакомбний похорон з своєрідною культурою хазарських часів), народнього вчителя Бабенка (що відкрив цей могильник) — Древне-Салтовскія придонецкія окраины; В. Ю. Данилевича — Раскопки кургановъ въ Ахт. уѣздѣ Харьк. губ. и карта монетныхъ находокъ Харьк. губ.; В. А. Городцова—Результаты археологическихъ изслѣдованій въ Изюмскомъ у. Харьк. губ., Є. П. Трефільєва — Археологическая экскурсія въ Куп. у. Харьк. губ., Спєсівцева — Находки въ Райгородкѣ (Изюмск. у.

[1]) Труды XII Арх. Съѣзда въ Харьковѣ. 1902, Т. I-й. М. 1905, 340, т. II-й. М. 1905, стор. 530, XXII, т. III. М. 1905, стор. 427, 49.

Харьк. губ.), Д. Й. Багалія—Археологическая карта Харьк. губ. съ объяснительнымъ текстомъ, проф. Завитневича — Къ вопросу о культурномъ вліяніи Византіи на бытъ русск. славян. курганнаго племени, Скрыленка — Глиняныя статуэтки домикенской культуры въ среднемъ Приднѣпровьи, Харламова — Раскопки по р. Донцу, проф. Веселовського — Курганы въ Куб. области въ періодъ Римскаго владычества, Харузина — Протоколъ раскопки кургана въ Верхнеднѣпровскомъ у. Екат. губ., Міллера — Раскопки въ Таганрогскомъ округѣ, Савелова — Коротоякскій у. Воронежской губ. въ археологическомъ отношеніи; тільки одна доповідь не торкається археології України, а з перелічених розкопи й знахідки Городцова, Трефільєва, Данилевича, Мельник-Антоновичевої, Бабенка, Покровського, Спєсівцева дали силу цінного освітленого в них археологічного матеріялу й стали за основу, за міцну підвалину для утворення в Харкові спеціяльного археологічного музею, якого до з'їзду не було.

У II-му томі [1]) так само мало не ввесь історичний матеріял належить Україні: тут велика монографія М. М. Плохинського — Иноземцы въ старой Малороссіи (на 235 стор.), доповідь О. Я. Єфименкової — О данникахъ и братствахъ, М. М. Ковалевського — Изъ ранней исторіи Азова, Катаєва — Опис. рук. мат. по исторіи Слоб. Укр. въ Моск. отд. Архива главнаго штаба, Короленка — Войсковой Архивъ Кубанскаго войска, проф. Максимейка — Рус. Правда и обычное право Лит.-Рус. гос., Симона — Камеръ-гуслистъ Трутовскій и его пѣсенникъ (з Харківщини). Наприкінці подано звідомлення про матеріяли, що їх попризбирували підготовчі комітети.

У III-му томі ми так само знаходимо кілька доповідів що-до України: П. Короленка — Церковныя древности Кубанскихъ козаковъ, Левицького — Г. Путивль, Б. С. Познанського (відомого українського громадського діяча й етнографа) — Одежда малороссовъ.

Отже, Харківський Археологічний З'їзд що-до змісту зачитаних на ньому доповідів, можна сміливо назвати обласним українським, бо він територіяльно охоплював найбільше Слобожанщину (воно й зрозуміло), Курщину, Вороніжчину, Дін, що мав значну частину в свойому складі українців, і Кубань, де жили здебільшого українці.

На З'їзді впоряджено виставки з усіх тих дисциплін, що ввіходили до його програми. Про багатство експонатів на них свідчить їх друкований каталог, що своїм розміром далеко перевищує аналогічні каталоги на инших археологічних з'їздах [2]). 1-й відділ каталогу містить у собі пам'ятки здобуті з розкопів і випадкових знахідок. Розкопи поробили — Уварова, Бабенко, Покровський,

[1]) Труды... т. II, М. 1905, стор. 491 + 22.

[2]) Каталогъ выставки XII Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ. X. 1902, 233, 162, 70, 8, 139, 152, 8, 64, 23.

Трефільєв та Багалій у Верхньому Салтові Вовч. повіту, Мельник — в Охт. та Куп. пов. на Харківщині, вона-ж і Данилевич — в Охтирському повіті, Городцов — в Ізюмському, Трефільєв — у Куп'янському. Окрім цих виставлено знахідки випадкові і надіслані од установ та пожертви. Другий відділ — церковні пам'ятки, 3-й — етнографічні (головним чином з Харківщини, Полтавщини та Катеринославщини) призбирані підчас екскурсій проф. Краснова, Сумцова, Покровського, Криштафовича, Познанського, Твердохлєбова, Бабенка, Радакової, Халанського; частина експонатів надійшла з музеїв або як пожертви.

Салтівські розкопи (Багалій, Трефільєв, Бабенко, Єфименко, Воронець) 1901 р.

Між иншим, на виставці була українська хата натурального розміру, пасіка, речі селянської промисловости, землеробства, ганчарства, тканини, килими та коци, одяг, взуття, лікарські трави, музичні струменти, писанки, дитячі гри та орнаментика. Упорядковувала етнографічну виставку найбільше О. П. Радакова. Але, може, чи не за найцікавіший експонат була бабуся — остання коцарка з Холодної гори. Вона тут-таки, на виставці, ткала свої коци. Етнографічний відділ найбільше зацікавив людність, і на виставці побував не тільки всенький Харків, а й поприходила сила люду з округи. Такої сили одвідувачів не було на жадній з виставок на инших археологічних з'їздах, як про це заявила в своїому звідомленні П. С. Уварова. З инших відділів виставки назву виставку стародруків, рукописів та старовинних мап України, надісланих з Москви та Петербургу.

У залі Харківської Громадської Книгозбірні наприкінці, за найближчою участю відомого знавця й організатора кобзарської справи

в Харкові Гн. Март. Хоткевича, впоряджено концерт кобзарів. На цього концерта запрохано всіх видатних кобзарів Лівобережжя, і цей концерт мав надзвичайний успіх. Голова Підготовчого Комітету П. С. Уварова зачитала звідомлення про з'їзд і в ньому зауважила, що за пропозицією Д. Й. Багалія та В. О. Ключевського вирішено зосередити зібрання пам'яток головним чином в межах стародавньої Половецької землі. Одзначила вона й те, що Харківський університет одвів для з'їзду необхідне помешкання, де одбувалися засідання і впоряджувано виставки. Знов-же університет дав приміщення для делегатів з'їзду (на 150 чоловіка). Харківське історично-філологічне товариство взяло на себе цілу низку видань для з'їзду, у тому й „Южнорусскій орнаментъ" Литвинової. Що-до зроблених розкопів (перелічено вище), то П. С. Уварова визнала за ними велике наукове значіння. Великої ваги надала вона й виставкам, що на них покладено трирічну невпинну працю Д. Й. Багалія і мало не „сверхъестественный трудъ" секретаря Комітету проф. Е. К. Редіна.

Я й собі попідбивав на з'їзді підсумки організаційній праці харківського комітету. Між иншим я відзначив, що в упорядженню виставок брали участь художники С. Н. Васильківський, Пискунов і В. І. Кричевський, далі Харк. Стат. Комітет (в особі його секретаря В. В. Іванова), що видав „Атласъ Слободско-Украинской губ." 1802, Гусев, що видав гарного „Иллюстрированнаго путеводителя по Харькову", нарешті, московська фотографія Фішера (випустила у світ фотографічний альбом виставок). Громадські установи й окремі особи допомогли грішми організувати розкопи, екскурсії та видання. Низку видань присвячено Харківському Археологічному З'їздові.

Підбиваючи підсумки, як голова Наукового Комітету З'їзду, його науковому значінню, я схарактеризував його працю й особливо підкреслив, що доповіді здебільшого присвячено пам'яткам передісторичним. За них на території Слобідської України досі ми так що й нічого не знали. Одночасно з науковим значінням виставок, казав я, треба одзначити загально-освітнє; надто це треба сказати про етнографічну виставку, — її одвідувала не сама-но інтелігенція, але — і це факт надзвичайний, нечуваний перед тим — простий народ — ремісники, селяни, що поширюватимуть знання рідної старовини серед широких верстов людности. П. С. Уварова в своїому звідомленні навела „неймовірні" числа одвідувачів виставок: за 9 день на виставках перебувало 55.236 одвідувачів безплатно, 921 чол. за плату і 602 учнів, не включаючи до цього членів з'їзду, а їх було 400 чоловіка, усього 57.159, — це дає пересічно по 6.352 чоловіка на день. Нарешті, треба згадати екскурсію, що її впорядив з'їзд для дослідів славнозвісного Донецького городища, на р. Удах, де, як гадають, знайшов собі тимчасовий перепочинок Ігор Сіверський після своєї втечі з Половецького полону. Та найреальніші наслідки Харківського Археологічного З'їзду полягали в тому, що в Харкові утворилися

нові музеї та музейні відділи: археологічний відділ у Музеї „древностей и изящныхъ искусствъ“, що незабаром перетворивсь на окремий Археологічний музей, етнографічний відділ у „Гор. Пром.-Худ Музеѣ“, що тепер укупі з ним перетворивсь на Слобідсько-український музей ім. Гр. Сав. Сковороди; нарешті, деякі художні речі потрапили і до нового музею ім. Артема з того-ж-таки колишнього Музею „древностей и искусствъ“, що так само в цілому збагатився в звязку з Археологічним З'їздом.

Велику участь ми, харків'яни, взяли і в підготові, і в переведенні XIII Археологічного З'їзду в Катеринославі, що відбувся р. 19 5. Цей з'їзд теж був дуже корисний для української культури. Харківське історично-філологічне товариство утворило з своїх членів і сторонніх людей Комісію для організації Катеринославського Археологічного З'їзду і присвятило йому том своїх „Трудовъ“, як 6-й том свойого „Сборника“ [1]). Головував у Комісії голова історично-філологічного товариства проф. М. Сумцов, секретарював Е. К. Рєдін і за товариша йому був проф. В. Ю. Данилевич. Я склав плана розкопів р. 19 3. Розкопи поробили члени Комісії — я, В. Ю. Данилевич, Трефільєв, Є. М. Іванов, Е. К. Рєдін, М. Воронець і П. Єфименко (тепер відомий археолог СРСР), В. А. Бабенко; усе це на території України, а крім того В. Ю. Данилевич поробив розкопи в Криму (дали цінні наслідки); усі знайдені речі надійшли на виставки при з'їзді. „Труды“ Харківської Комісії містять у собі протоколи засідань і зроблені в засіданнях доповіді. Доповіді присвячено Україні — археології, історії, церковній старовині, рукописам та стародрукам, українській етнографії; тут надруковано і велику історично-етнографічну збірку М. Сумцова „Изъ украинской старины“.

Я був і тут обраний на голову Наукового Комітету З'їзду. Коли ми звернемось до праць самого Катеринославського Археологічного З'їзду, то побачимо, що й їх здебільшого присвячено Україні (головним чином — південній, степовій), у цьому напрямку вони продовжують Харківський З'їзд. У 1-му томі [2]) „Трудовъ“ (з археології) надруковано, наприклад, важливі розвідки В. В. Хвойки про початок землеробства і брондзовий вік на середній Подніпрянщині, проф. Штерна про передісторичну грецьку культуру на Україні, Фота про скитське питання, Д. І. Яворницького — розкопи курганів на Катеринославщині, Городцова — в Бахмутському повіті, Трефільєва на Катеринославщині, Бабенка — в Салтові, мої в Валк. і Богодух. повітах Харківщини, Ляскоронського — на Полтавщині.

Сам Катеринослав мав видатний Археологічний музей ім. Поля і його славнозвісного директора проф. Д. І. Яворницького, що були

[1]) Труды Харьк. Ком. по устройству XIII Археолог. Съѣзда въ Екатеринославѣ. Изд. подъ ред. Е. К. Рѣдина. Х. 1905, 791 стор.

[2]) Труды XIII Археолог. Съѣзда въ Екатеринославѣ. 1905, т. 1-й, 494 стор.

тісно звязані один з одним і не можна було уявити собі одного без другого. Д. І. Яворницький усеньке своє життя, усенький свій хист, усеньку свою виключну енергію присвятив студіям над територією колишнього Запорожжя з усіх боків (починаючи з первісної доби) — археологічного, історичного, географічно-топографічного, етнографічного, фольклорного. Що-до Археологічного Музею, то тут Катеринослав мав перевагу над Харковом. Нарешті, Катеринославський Археологічний З'їзд улаштував і виставки і видатну екскурсію через Дніпрові пороги, під керуванням Д. І. Яворницького. Таким чином і Катеринославський Археологічний З'їзд треба визнати через його наслідки, особливо що-до історії української культури, за вдалий. В оцінці з'їзду і його наукових наслідків я, як голова Наукового Комітету З'їзду, розійшовся з головою з'їзду П. С. Уваровою. В своїому звідомленні, роблячи підсумки праці з'їзду, я висловив думку, що XIII-й З'їзд загальним характером своїм нічим не відрізнявся од попередніх, що утворювалися в університетських осередках, багатих на наукові сили: і тут поруч з доповідями, присвяченими краєві, ми чули й доповіді загального характеру; загальний рівень їх не був знижений і різниця тут кількісна, а не якісна; методи і способи досліджування стояли на рівні сучасних наукових вимог. Звертаючись до прочитаних рефератів, я сконстатував, що на першому місці серед них стояли доповіді з секції археологічної. Прочитані на ній доповіді поширили наші знання мало не по всіх епохах передісторичного життя України. На першому місці через величезне її наукове значіння й інтерес я поставив доповідь проф. Штерна про Трипільську культуру й потім схарактеризував инші доповіді з цієї й з инших секцій — історично-географічної, мистецької, археографічної. З'їзд мав і громадське значіння — викликав інтерес до місцевої старовини в суспільстві й людності, а без їх співчуття неможливий широкий розвиток вільної науки.

П. С. Уварова [1]) виступила з обвинуваченнями катеринославських наукових установ у бездіяльності й деяких членів у бойкоті. Ясніше це обвинувачення вона висловила в передмові до видання 1-го тому праць з'їзду [2]). Тут вона обвинувачувала в бойкоті з'їзду і українську партію, і тих, хто повинен був радіти, що з'їзд одбувається в Катеринославі. Вони зробили декілька спроб його зірвати. Але він одбувсь спокійно і, мабуть, залишить певний слід у науці. Ця передмова є, власне, політична декларація людини, що її обурила революція 1905 р. Буяла революція тая і по українських містах, у тому і в Катеринославі і між иншим, на що натякає й сама П. С. Уварова, викликала вимоги українців серед членів з'їзду, визнати українську мову й уживати її на самому з'їзді; цю вимогу П. С. Уварова так само вважала за „растлѣніе". На самому з'їзді ми провадили боротьбу за українську

[1]) Там-же, стор. 136—138. [2]) Труды, т. 1-й, Передмова.

мову — це вона зве спробою зірвати з'їзд навіть з боку тих (це вже на нашу адресу), хто одстоював, що з'їзд треба скликати саме в Катеринославі. П. С. Уварова не наважилася виступити з такою отвертою промовою на самому Катеринославському з'їзді, а надрукувала її допіру р. 1907. Це, звісно, викликало чимале обурення в українській пресі, заяви од українських членів археологічних з'їздів, а головне, реакцію з їхнього боку що-до дальших з'їздів. Після Катеринославського Археологічного З'їзду було ще двоє обласних з'їздів — Чернігівський на Україні та Новгородський. Що-до инших археологічних з'їздів, де я брав участь [1]) (а я був окрім Харківського і Катеринославського, ще й на Одеському, 2-му Київському, Новгородському, Ярославському, Ризькому), то вони дали мені власне дуже багато. Вони збагатили мої знання в галузі археології та її пам'яток як у музеях, так і підчас розкопів та екскурсій. Знов-же ці з'їзди давали мені спромогу виступати на них із своїми доповідями, що торкалися виключно України. А як нас, українців, було на них раз-у-раз багатенько, то ми своєю активною участю і керівництвом пропагували різні галузі української науки. За українські археологічні з'їзди в Київі та Чернігові, що дали теж багаті наслідки для української культури і об'єднували українських вчених у галузі археології та українознавства, я вже й не кажу. Антоновичеві, приміром, доповіді справляли величезне враження на всіх археологів колишньої Росії науковою своєю методологією та освітленням пам'яток і високо підносили авторитет українських студій взагалі. Ці з'їзди поширювали наукові обрії всіх українських учених, що на них з'їздилися. Утворювався взаємний обмін думок поміж українськими та російськими вченими. На ці з'їзди приїздили вчені з-за кордону. Вони теж зачитували тут свої доповіді і виучували пам'ятки. Були вони, прим., на Одеському Археологічному З'їзді (доктор Ванкель та ин.). І я пригадую, як вони брали участь і в екскурсії до Криму і як ми, українці, організували україно-слов'янський хор, що чудово співав народніх пісень (до речи буде додати, що серед приїжджих був там і відомий галицький діяч Як. Головацький, що в своєму минулому — до переїзду в Росію — зробив так багато для галицького відродження). На Одеському-ж з'їзді (1884 р.) нашому землякові проф. М. М. Ковалевському пощастило утворити нову секцію пам'яток юридичних; на голову її обрано М. М. Ковалевського, а на секретарів О. Я. Єфименкову та мене. На тій секції доповіді здебільшого присвячено було соціяльно-економічним питанням з історії України. Отож і я зробив свої доповіді, історії залюднення й землеволодіння на Слобідській Україні присвячені. Це був мій перший виступ на Всеросійському (у колишньому розумінню цього слова) науковому з'їзді. На Ризькому Археологічному з'їзді я виступив з доповіддю про Майдебурзьке

[1]) Я випадково не брав участи в Чернігівському Археологічному З'їзді.

право по містах Лівобережної України. Доповіддю тією зацікавилися і німецькі вчені. До речи, з цього з'їзду організовано археологічну екскурсію до Кенігсбергу. На Новгородському Археологічному З'їзді я оглянув чимало стародавніх пам'яток Новгороду (знімки з них я умістив у своїй „Русской исторіи", у тому і з того Спаса на Нередиці з дорогоцінними фресками, про якого акад. Н. П. Кондаков сказав, що його треба було-б поставити під скляний ковпак, аби-б зберегти його на довший час од руйнації). Велике враження справили на мене і оглянені тут монументальні пам'ятки церковної архітектури. На арх. з'їздах мене обирали на голову секції.

Нарешті, була ще одна установа, де ми організували колективну працю—це Історично-Філологічне Товариство при Харківському університеті [1]). Його засновано р. 1877 при історично-філологічному факультеті. Його завдання було розвивати й поширювати історично-філологічні знання, насамперед ті, котрі торкаються України. Вивчувати питання звязані з культурною історією країни в широкому розумінні цього слова (історію, історію письменства, права, народньої поезії, етнографію Слобожанщини, Гетьманщини, Запорожжя)— ось що було за найголовніше завдання товариства. Доповіді на такі теми поробили були П. С. і О. Я. Єфименки, Ю. І. Морозов, Д. І. Яворницький, А. С. Лебєдєв. Я зачитав дуже багато доповідів — про Рум'янцевський опис „Малоросії", про Атлас Слоб.-Укр. губ. 1802 р. Пет. Публ. Б-ки, про Опис Харк. губ. 1831 р. (рук. консисторії), про Майдебурзьке право по містах Гетьманщини, про Г. С. Сковороду, з історії Харківського університету; до доповідів з історії України належали так само доповіді М. Плохинського, В. Савви, Д. Міллера, О. Русова, П. П. Короленка, Г. М. Левицького, Є. Трифільєва, М. Лащенка, Ф. Зеленогорського. Далі йде група доповідів з історії українського письменства та етнографії — О. О. Потебні, М. Сумцова, М. Г. Халанського. Не аби-яку ролю відігравали й доповіді на теми з усесвітньої історії та письменства (В. П. Бузескула, Кірпічнікова та ин.). Зачитано низку юбілейних спогадів та некрологів, у тому і про українських учених. Орган товариства „Сборникъ" почав виходити з 1886 р. Перший його том містив у собі самі-но „Матеріалы для исторіи колонизаціи", що їх я попризбирував. До 2-го тому „Сборника" своєю чергою увійшов 2-й том моїх „Матеріаловъ". Знов-же й до 3-го мої-таки матеріяли з історії Слобідської України. Нарешті, 7 том „Сборника" товариства містить у собі виключно наслідки моїх праць, — твори Г. С. Сковороди, що їх я познаходив, і про нього мої розвідки. Видало їх товариство з приводу 100-ої річниці з дня смерти

[1]) Про нього див. ст. Є. К. Редіна „Историко-Филологическое Общество (1877—1905). Ученыя общества и учебно-вспомогательныя учрежденія Харьковскаго университета (1805—1905) Х. 1912, стор. 90 — 106. Педагогическ. отдѣлъ ист.-фил. общ. ст. А. В. Ветухова (там-же стор. 107 — 109).

Сковороди. У 8-му томі „Сборника" надруковано доповіді про Сковороду, що їх зачитали я, Лєбєдєв та Зеленогорський на юбілейному засіданні, йому присвяченім. На чолі товариства протягом 12 років стояв наш науковий проводир О. О. Потебня (з 1878 по 1890-й р.); на його пошану при товаристві утворено премії його імени. А коли Потебня помер, його заступив відомий славіст М. С. Дрінов (з 1890 по 1895); по ньому головував М. Сумцов (з 1895 і аж до ліквідації товариства). Енергійними секретарями товариства були М. Сумцов (1880 по 1895) і Є. К. Рєдін (1895 і аж до смерти). Усього товариство випустило в світ 21 том, з них 4, присвячених юбілеям своїх членів — 18-ий том на пошану М. Сумцова, 19-ий Є. К. Рєдіна, 20-й (Просвіта) — Д. Й. Багалія, 21-й В. П. Бузескула. Окрему і видатну групу являють етнографічні матеріяли, надруковані в різних томах „Сборника" українською мовою, що належать таким відомим етнографам, як І. Манжура, Як. П. Новицький, П. В. Іванов, В. П. Милорадович — з Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, а так само низка розвідок з українського фольклору М. Сумцова та инших. Не всі ці матеріяли було товариство видало: частина їх залишилася в його архіві і тепер деякі передано до Київа акад. М. С. Грушевському (Манжури). Окрім „Сборника", товариство видавало ще „Труды Педагогическаго Отдѣла". Видання товариства не втратили й тепер свого значіння для всіх галузів українознавства, надто для історії та етнографії України, отже і взагалі для історії української культури — і я згадую про свою спільну працю з своїми товаришами та учнями в товаристві з великою втіхою. Треба підкреслити його колективну участь в улаштуванню двох українських археологічних з'їздів — у Харкові та Катеринославі. Особливо незабутні заслуги в діяльності товариства в галузі українознавства небіжчиків М. Сумцова і Є. Рєдіна.

X. Моя громадська діяльність перед революцією.

Оповідаючи про свою організаційну та наукову працю в археологічних з'їздах, юбілейних університетських виданнях і в Харківському Історично-Філологічному Товаристві, я вже торкнувсь і своєї громадської діяльности, бо всі ці установи одночасно були й наукові і громадські. Тепер-же переходжу до характеристики своєї праці в суто-громадських організаціях. Такі в Харкові були 1) Харківська Громадська Книгозбірня, 2) Видавничий Комітет Харківського Товариства Освіти і деякі инші організації цього товариства; 3) Харківський Міський Музей. Трохи відокремлене місце займає моя громадська праця 4) в Державній Раді і 5) в харківському міському самоврядуванню. До Державної Ради я вступив не за призначенням од уряду, але мене обрали Академія Наук і всі російські університети, у тому й троє українських — Київський, Харківський та Одеський. Тим-то і свою діяльність там я визнаю також

по суті за громадську. Скажу про все коротенько, схематично, залишаючи за собою право повернутися до цього з докладнішим нарисом иншим разом, коли я вже дам свою добу в ширшому змісті і з більшим числом споминів мемуариста та історика, ніж це можна було зробити в цій автобіографії.

Харківську Громадську Книгозбірню відкрито р. 1886 і наприкінці 1926 року зминуло 40 років, одколи вона існує. Своє надзвичайне зростання й поширення просвітнього значіння вона завдячує виключно своїй громадській організації. Р. 1891 зминуло тільки 5 років, одколи її засновано, і вже О. Я. Єфименкова писала, що її книжні багатства зростають по-американськи. Підбиваючи підсумки її 10-річній освітній діяльності, я був говорив, що в ній тоді вже було 63.000 томів книг та часописів. Вона зібрала вже тоді 27.000 крб. на збудування власного приміщення, число передплатників перевищувало 2.000 чол., а одвідувачів безплатного кабінету 2.000, одвідувань 60.000 [1]). Що-до числа книжок їй належало п'яте місце серед инших обласних бібліотек, але вона перевищувала їх (у тому й одеську) своїм освітнім впливом на читачів. Визначалася вона не тільки кількістю, а й якістю книжок. Основна причина її успіху — це її громадський характер, що викликав до неї симпатії суспільства. Мене вперше обрано на члена правління Бібліотеки на 4-му році її існування (1889—1890 р.), коли за голову в правлінні був Б. Г. Филонов, що робив пожертви на Бібліотеку з самого її заснування. На 8-му році (1893—1894), мене обрано на голову правління таємним голосуванням (більшістю 8 з 11) і відтоді мене щ о - р о к у переобирали на голову правління й відповідача за Бібліотеку таємним-же голосуванням о д н о г о л о с н о протягом 12-ох років аж до 1906 року. Цього року мене обрано на ректора університету і через те, не маючи вільного часу, я мусів одмовитися од дальшого головування в Бібліотеці і мене заступив проф. О. П. Грузінцев. Але звязку з Бібліотекою я не втратив — мене навіть обирано й на члена правління. На початку першого мого головування (1893—1894 р.). Бібліотека мала книжок на суму 55.700 карбованців (на жаль, числа книг у звідомленні нема), а наприкінці року на 60.716 крб.; на останньому 12-му році мого головування на 1 жовтня 1906 року було в Бібліотеці вже 108.729 томів на 109.087 крб., себ-то ціна книжкових її багатств пересічно збільшилася мало не вдвоє. Передо мною за 8 років Бібліотека набула книжок на 55.700 крб., це дає пересічно на рік придбання на суму в 6.962 крб., за мене щорічно — на 4.449. Р. 1901 Бібліотека вже перейшла до власного будинку, що ми його бачимо без змін і тепер. Він складається з просторої читальної залі, що завсіди правила й за концертову залю, з залі для наукової

[1]) Десятилѣтіе Харьк. Общ. Библіот. (1836—1896), Х. 1898, ст. 61—82. Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стср. 479—492).

праці, з абонементного приміщення й нарешті, з залізного приміщення для книжок на зразок Страсбурзького та Варшавського. І ініціятива збудування власного будинку для бібліотеки та збирання коштів, і, нарешті, саме будування геть-усе це пороблено за мене й за моєю найближчою участю, як яскраво за це промовляє моє звідомлення [1]) про це й офіційне звідомлення Бібліотеки. Новий будинок, збудований за планом акад. архітектури Бекетова, посідає площу без підвального поверху в 511 кв. саж. Колишнє книгосховище не могло вмістити 80.000 томів, нове-ж устатковано на 160.000, а розраховано на 280.000. Відповідно до цього поширено й усі інші приміщення. Поширено завдяки університетові і площу садиби для дальшого поширення „Книгосховища". Громадянство поставилося до Бібліотеки дуже прихильно. Завдяки цьому не тільки збільшилося число книжок — жертвували книжок багато більше, ніж набували купівлею, а на пожертви виключно було збудовано й будинок Бібліотеки: жертвували й окремі особи, і громадські установи, і, нарешті, уряд, що не мав у Харкові державної книгозбірні (університетська обслуговувала самі університетські кола) — тому-то йому була вигода видати одноразову допомогу на будування бібліотеки, замість того, щоб утримувати її своїм коштом. За 7 років зібрано 90.922 крб., з них половина од уряду. Міське самоврядування дало 16.000 — на купівлю садиби й гарантувало позику в своїому банкові на 70.000 крб. й дало 5.000 на будування. Не менше допоміг університет, що продав дуже поцінно земельну ділянку. Інженіри та техники безплатно віддавали свої знання і працю Будівельній Комісії. Головував у Комісії спочатку проф. Є. Л. Зубашов, а по ньому А. П. Комаров, що й досі живе в Харкові. Я якийсь час завідував господарськими та фінансовими справами Комісії. Після мене Бібліотека і далі зростала, що правда, переживаючи иноді дуже скрутні часи — надто в моменти політичної реакції після 1906 року. Отож на 1-ше жовтня року 1914 (28-й рік існування) книжок та часописів у Бібліотеці було 172.861 том, себ-то збільшилося на 64.132 т., що дає пересічний приріст на рік 8.016. Набуваючи книжки, ми завсіди вживали всеньких заходів, щоб набути й загально наукові й популярні і ті, що стосуються до українознавства в широкому розумінні цього слова — історії, етнографії, письменства України, стежили й за книжками українською мовою друкованими. За мене заведено нові відділи в бібліотеці — український ім. Т. Шевченка, юдаїстично-гебраїстичний, музичний та бібліотекознавчий. Кожен з цих відділів знайшов віддaних йому громадських діячів-спеціялістів, здобував кошти і розвивав свою діяльність, отож, наприклад, український відділ організували харківські свідомі українці, відділ бібліотекознавства —

[1]) Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьковской Общественной Библіотеки (Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стор. 493 - 507).

Л. Б. Хавкина, що працювала в ньому, аж поки виїхала до Москви, Музичний — проф. Ріттер. Бібліотека вдовольняла культурні потреби всієї харківської людности та окрім того ми дбали спеціяльно й про окремі групи людности: на робітничих околицях утворено філіяльні відділи Бібліотеки, а в центрі — дешевий абонемент для, як тоді казали, „недостаточныхъ классовъ городского населенія". Кабінетом для читання користувалися всі, але найбільше його одвідували студенти та учні инших шкіл; маючи на оці інтереси студентів, ми закуповували підручники. Харківська Громадська Книгозбірня і тоді, як і тепер, завдовольняла духовні потреби молоди і молодь ставилася до неї завсіди дуже приязно, мала Бібліотеку за свою, бо всі члени мали голос в її управлінні; студенти і взагалі читачі записували до окремої книги свої вимоги на книжки, то-що. Взагалі в Бібліотеці не було нічого бюрократичного, тільки суспільне, громадське. Таку традицію Бібліотека мала ще до революції 1905 року; в цю революцію ця традиція збільшилася, збереглася й за часів політичної реакції, дожила аж до Жовтневої революції й передала штат бібліотечних робітників, що щиро й некорисливо, а ідейно з захопленням працювали в бібліотеці в найтяжчих матеріяльних умовах і були щасливі тим, що Жовтнева революція зробила з них не обивателів царського самодержавства, а громадян, що могли більш працювати на користь не тільки інтелігенції і молоди, а й широких робітниче-селянських мас, на їх безпосередню користь.

„Общество Грамотности" це була друга видатна освітня установа в Харкові. Вона для своєї праці притягла громадських культурних діячів як і в Громадській Книгозбірні, і тут передусім поступові елементи вищих навчальних закладів м. Харкова, особливо університету. Часом ті самі люди працювали і там, і там, от як, наприклад, проф. В. Я. Данилевський, проф. М. Сумцов, то-що. Я й собі одночасно провадив свою культурно-громадську працю і там, і там — увіходив до Правління „Общ. Грамотности"; брав участь як лектор у „Народномъ домѣ Общ. Грам." [1]). Але моя керівнича праця зосередилася в видавничому комітеті Общ. Грам., що мав свої завдання, свої кошти, своїх окремих членів і свій виборчий комітет, туди ввіходили ті, хто цікавився виданням дешевих книжок „для народу". Ініціятива в утворенні видавничого комітету належить професорові В. Я. Данилевському. Я був у ньому беззмінним головою протягом 12 років. Як голова комітету 29-го квітня 1901 року я робив доповідь [2]) загальним зборам „Общ. Грамотности" про деся-

[1]) Див. мою промову, коли відкривали Народній Дім р. 1903; я висловив побажання, щоб у ньому лунало близьке приступне народові слово (Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. XX, стор. 533–538).

[2]) Къ десятилѣтію Издательскаго Комитета Харьк. Общ. Грамотности (Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ., т. XX, стор. 508–517).

тирічну працю Комітету. З цієї доповіди наведу деякі підсумки за цей час. Комітет спочатку заходився був працювати без грошей, маючи тільки деяку фінансову допомогу однієї фірми для розповсюдження сільсько-господарських машин. Вона купувала в Комітету деяке число його видань та й поширювала їх дурно серед тих, хто купував її машини. Так ми одночасно здобували і кошти на видавництво, і спромогу поширювати свої книжки серед селянської людности. За десять років ми надрукували більш як мільйон дешевих і корисних книжок „для народа", і завоювали для них книжковий ринок, поширивши більш як 800.000 брошур. Заходившися видавати без копійки грошей, ми одночасно й поширювали видавництво й збільшували свої матеріяльні засоби, отже наприкінці 10-го року у нас було вже більш як 10.000 крб. видавничого фонду. Надрукувавши 58 назов брошур (багато більше ніж Петербурзький та Московський Комітети „Грамотности"), ми склали такий літературний фонд, що його передрук укупі з новими виданнями міг-би забезпечити на багато років видавничу діяльність Комітету. На жаль, тільки частину його видань допущено в школи-читальні та на народні читання. Губерніяльне земство своєю субсидією поклало початок літературному авторському гонорарові Комітету. Район поширення наших книжок не обмежувався самою Харківщиною, він виходив по-за її межі і часом дуже далеко в Росії: наприклад, Вятське Земство виписало деякі з наших видань по 3.000 примірників. Друковано книжки, щоб зробити їх дешевше, в числі од 10 до 20 тис. примірників. Комітет відгукнувсь і на два літературні юбілеї — Пушкіна та Гоголя; ці видання мали не тільки літературний, а й матеріяльний успіх (Пушкінського збірника надруковано 200.000 примірників). Решту книжок продавали трохи чи не по собівартості. Вказуючи на перешкоди, що стояли на нашому шляху, треба особливо підкреслити, дві. Одну, що торкалась брошур російською мовою, і другу, що спеціяльно дуже зле відбивалася на брошурах мовою українською. Перша — це цензура і допущення книжок у школи. Друга — це тяжка цензура книжок українською мовою. Жадну книжку по-українському написану, нехай-би яка корисна була вона для української людности, не допускали до шкільних бібліотек та читалень. І виходило, наприклад, що не можна писати для української людности про її господарство і здоров'я. Ананьїнське земство видало по-українському „розмови" про хороби, що їх склав Пирогівський З'їзд лікарів, а наш Комітет не міг їх передрукувати і це все залежало од того, що цензура розглядала українські книжки не що-до їх змісту, а що-до мови. Це була аномалія, що стояла на заваді нашому культурному розвиткові. Рідна мова зáвсіди була за могутній засіб, щоб поширювати освіту серед народу, за найдоцільніший засіб, щоб збільшити до неї інтерес та навіть найкращий педагогічний засіб, щоб засвоїти російську літературну мову в школі і в популярних брошурах

з сільського господарства, медицини, ветеринарії. Для російського селянина російська брошура, писав я, дає тільки нові поняття, українському селянинові, що читає ту саму брошуру, треба ще засвоювати і н о в і с л о в а, яких у його мові немає. Тим-то українці і одстають дещо тепер у культурі, тимчасом як давніш було саме навпаки (далі я наводив історичні доводи). Так урвалася ниточка, що могла-б об'єднати стару культурну органічну течію з новою, утворилася штучна перерва в поступінному русі освіти; спадкоємці не захтіли використати дорогоцінну культурну спадщину і тільки дослідник-антиквар, надибавши в архівних паперах на це аномальне явище, з сумом сповіщає про нього сучасне суспільство. А ми, українці, дуже вболіваємо за тим, що не можемо дати українській людності, що серед неї живемо й працюємо, її власних культурних цінностей, бо і Шевченко і Квітка свої сюжети брали з скарбниці народньої творчости.

Виходячи з усього цього, я вважав за доцільне, щоб до творів, написаних по-українському, застосовувано тих самих вимог, як і до творів, писаних мовою російською. Це я проголосив ще р. 1901, за 4 роки перед тим, як Російська Академія Наук і Харківський університет склали записку про права української мови. Ці цензурні утиски пояснюють нам, чому Комітет був примушений видавати свої книжки, головним чином, по-російському, хоч невеличку частину їх він усе-ж видав і по-українському (5 брошур на загальну кількість 95, себ-то трохи більше ніж 5%). І жадну з них не допущено ані до шкіл, ані до читалень. Російська мова панувала в виданнях Комітету ще й через те, що серед людности Харківщини — навіть сільської і її міст, надто таких великих, як Харків, був чималий відсоток росіян і тих, що взивали себе „русскими", себ-то, одержавши російську шкільну освіту, читали й писали літературною російською мовою, дарма що сами або батьки їхні та діди були українці родом. До того російські видання Комітету охоплювали всеньку тодішню европейську Росію, ба навіть Сибір, завдяки їх змістові, виразному й приступному викладові та дешевині; серед авторів цих книжок було досить видатних наукових сил, як от проф. М. Сумцов, О. М. Краснов, Д. М. Міллер, О. П. Радакова і инші. Усіх брошур Комітет до 1903 р. видав 96. Що-до змісту брошури поділяються на науково-популярні та художні. Науково-популярні охоплюють такі галузі знання — історію всесвітню, українську та російську, географію, мандрівки подорожніх і біографії, технологію, народню промисловість, сільське господарство, педагогію, медицину, етнографію, зоологію. Пересічна ціна листівки була 1 коп.

Про Харківський Міський Музей я надрукував записку [1]), де розповів про його історію й зробив указівки на його колекції. До нього

[1]) О ближайшихъ задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьк. Гор. Музея (Сборн Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX, стор. 518—529).

надійшли з Академії Мистецтв картини, серед них деякі на українські сюжети, окрім того скульптура Позена „Запорозці". Оце й усе українське. Я звернувся до Петербурзької Академії Мистецтв, прохаючи поповнити музей акварелями та гравюрами, і це прохання було завдоволено. Друга складова частина музею це була навчальна — етнографічна колекція проф. О. М. Краснова, куди за його планом увійшли типові етнографічні групи різних країн світу — Азії, Африки, Америки, Австралії та Кавказу. Їх поповнено місцевими кустарними виробами селян Харківщини й аналогічними речами, що їх подарували проф. Сокальський і М. Сумцов (плахти, килими, рушники, писанки). 3-й відділ був в ембріональному стані; для нього я придбав альбом малюнків 1800 року з різними сценами з місцевого життя; тут особливо цікаве українське весілля з перезвою. План реорганізації музею запропонував С. О. Раєвський; як голова Музейної Комісії, я й собі склав план дальшого поповнення музею в двох напрямках — мистецькому й мистецько-промисловому. Я пропонував збільшувати 1-й відділ картинами нової художньої школи, а так само й картинами місцевих художників, що іллюструють природу й людність, історію й етнографію Харківщини та цілої України. Етнографічний відділ — писав я — треба поповнювати відповідними речами, що торкаються Слобожанщини й України взагалі та мають і художнє значіння; треба звернути особливу увагу на систематичний добір пам'яток української промисловости (ганчарні вироби, майоліка, скло, різьбярство, тканини). Усі ці питання ставлено на початку дев'ятьсотих років. Етапи дальшого розвитку музею в напрямку перетворення його в український музей ім. Г. С. Сковороди, що нині існує, були в загальних рисах такі: художній відділ значно поповнено завдяки моїм заходам, головним чином пожертвами. Я вступив у персональні безпосередні зносини з найвидатнішими художниками Петербургу та Москви, особливо українського походження і прохав їх або подарувати або за дешеву ціну відступити Харківському музеєві свої картини. На це відгукнувся заслужений ветеран, великий майстер І. Ю. Рєпін, що прислав дурно декілька своїх картин (портрет Стасова й инш.) і за 1.000 крб. величезну картину, що перед тим об'їздила була цілий світ — „Отыди отъ мене, сатано". Надіслали свої картини на моє прохання Вол. Маковський, Полєнов і инші; набув музей картину Сергєєва; подаровано картини й харківських видатних художників.

Але, що було найцінніше — це те, що од славнозвісного українського художника С. І. Васильківського надійшла як подарунок повна колекція його картин та етюдів у числі кількох сотень; це ціла картинна галерея; художнє й етнографічно-побутове значіння її величезне: тут сила-силенна українських краєвидів, надзвичайно різноманітна колекція хат з різних куточків України, колекція в фарбах.

старовинних українських церков з усієї Великої України, а так само й Галичини. Картини С. І. Васильківського стали за осередок художньої частини музею; до неї прилучився далі історичний відділ, складений власне за моїм планом: сюди увійшли між иншими портрети усіх видатних діячів слобідсько-українського наукового й літературного відродження, починаючи з О. О. Потебні (з натури); М. Сумцов, що стояв згодом на чолі Музею, утворив там куточки, присвячені Шевченкові, Сковороді, Квітці-Основ'яненкові, Щоголеву, Кропив-

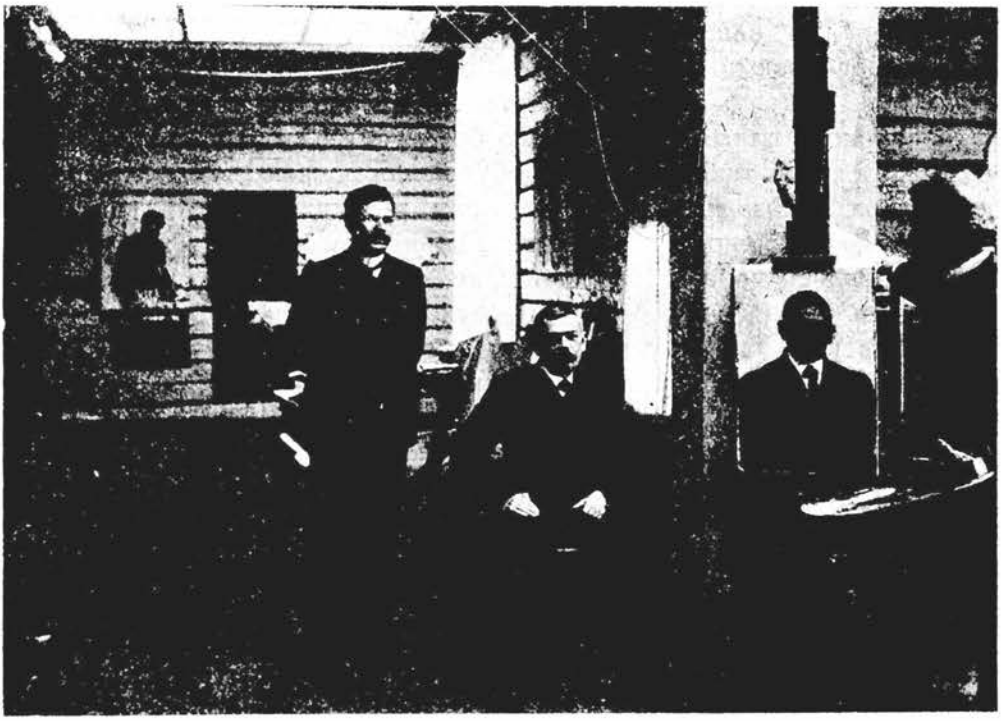

Рєпін малює портрета з Д. Й. р. 1913 у своїй майстерні в Куоккалі.

ницькому. 3-й відділ Музею, що раніше був репрезентований трохи чи не однією популярно-педагогічною колекцією Краснова, після Харківського Археологічного З'їзду поповнився мало не всім етнографічним відділом етнографічної виставки, зібраної для з'їзду в межах Лівобічної України та сусідніх губерень (як от Курська та инш.). Повинен додати до цього, що я подарував музеєві свою власну численну колекцію фотографій харківських видатних діячів, характерних будинків, і ця колекція збагатила відділ „старого Харкова"; до музею я ще раніш оддав два старовинні портрети полковників охочекомонних козацьких полків Новицьких, портрет Харка, колекцію картин С. І. Васильківського й свій портрет, що намалював Рєпін.

Наведу ще один цікавий випадок з моєї громадської діяльности в Харкові.

Р. 1890 я брав участь у розгляді літературної суперечки між двома українськими письменниками — В. С. Олександровим та М. П. Старицьким. Ось як оповідає про цю суперечку небіжчик акад. М. Сумцов: „У цей час Старицький гастролював у Харкові з українською трупою. Олександрів побачив у комедії Старицького „Козак за Дунаєм“ запозичення однієї його комедії, що вийшла раніше. Утворено третійський суд, що до нього на вибір сторін увійшли О. О. Потебня, Д. І. Багалій, О. О. Русов, Я. С. Станиславський і О. Л. Шиманів. На голову обрано Потебню. Обидві комедії порівняно. В № 3264 „Южнаго Края“ надруковано висновок комісії, що його склав О. О. Потебня. Висновок цікавий з двох боків — як твір відомого вченого філолога і зокрема як авторитетна думка про визначення поняття літературного плагіяту. „З одного боку, каже комісія, натура людської творчости така, що без пробудження чужою думкою, без деякої міри запозичення вона не може ні виникнути, ні існувати. Навіть своєрідні твори не являються вийнятком з цього. Чужу думку, щоб зробилася вона плідна для мене, а через мене й для инших, повинен я засвоїти, себ-то до деякої міри присвоїти, бо точне відокремлення свого од чужого в царині думки — suum quique tribuere — до дрібниць у масі випадків неможливе. З другого боку, автор часто має нахил sibi nimium tribuere, немов брати собі в оренду деякі думки і навіть відділи думок і дивитися, як на ненормальність на всяку спробу втручатися в цю фіктивну оренду; але-ж він має право користуватися благами, що виникають з його авторства, бо без цього він буде позбавлений егоїстичних спонукань до діяльности і загально корисну працю робитимуть лиш виключні люди, що здатні на повну безкорисливість“. Далі записка встановила такі тези: 1) запозичення в поезії фабули не є плагіят, 2) запозичення характерів також не є плагіят, 3) найсвоєрідніше персональне в художній творчості то оживлення фабули, сукупність подробиць в утворенню характерів, мотивування подій, розмови дійових осіб. Висновок комісії був на користь М. П. Старицькому [1]).

Р. 1910 представники од усіх російських університетів, у тому й Харківського, обрали мене до Державної Ради в Петербурзі, як члена. Треба до цього додати, що, власне кажучи, мене обрано ще р. 1906 до первісного складу Ради, але-ж, як відомо, ця перша сесія була недовговічна — її розігнано, і я вступив в члени Ради р. 1910. Це не була посада, що її не можна було сполучати з моїм професоруванням у Харківському університеті — навпаки, згідно з положенням, таке сполучення було обов'язкове, це було неначе командирування од університету до Ради для загальної законодавчої праці й особливо для захисту справ освітніх. Це була праця в тодішньому всеросійському маштабі.

---

[1]) М. Ф. Сумцовъ, М. П. Старицкій, какъ драматургъ. СПБ 1909, стор. 76.

У Державній Раді ми становили собою дуже невелику групу лівих (лівішої од неї там вже не було). Наша роля зводилася до того, щоб одстоювати на спільних зібраннях Ради прогресивні законопроєкти Державної Думи, робити радикальні декларації, що наганяли жах на голову Ради і на вельможних консервативних призначених членів Ради; нарешті — щоб провадити ділову роботу в таких важливих постійних комісіях, як фінансова або законодавча. Було-б дуже цікаво написати спомини про мої враження од перебування в Державній Раді і намалювати портрети тих „махровыхъ" ретроградів, що їх там була сила серед призначених членів. Свого часу, аж поки їх було призначено до Державної Ради, вони правили царською Росією. Такі були: голова Ради, що передше був за міністра юстиції, Акімов, що поводивсь з членами брутально, глузливо, наче вчитель кріпацьких часів з школярами, далі керівник консервативної партії, колишній міністр справ унутрішніх Дурново, Гурко, Саблер, Стишинський, Сухомлінов, Фредерикс, Шварц, Штюрмер, Щегловітов та инші. За ними йшла група центровиків, що належали до поміркованого центру, себ-то до „ліберáлів"; серед них були колишні міністри, як от Булигін, Єрмолов, Кавфман, Коковцев, Манухін, проф. Ґер'є, Таганцев. Вітте стояв по-за партіями. До цих двох партій належала і найбільша частина виборних членів од земства, представників промисловости й торгу; поляки також геть-усі ввіходили до групи центру. До нашої лівої групи поступовців увіходили усі виборні члени од Академії Наук та університетів і деякі представники од земств і її часто називали академічною. Окрім мене, туди увіходили за моїх часів — ак. С. Ф. Ольденбург, проф. А. В. Васільєв, проф. Д. Д. Ґрімм, проф. Е. Л. Зубашов, проф. М. М. Ковалевський — од земств — Каменський, Стахович, Толстой, Енгельгардт, Марин, усього 11 чол. До першої сесії входив акад. О. О. Шахматов, акад. В. І. Вернадський. Я не торкатимусь змісту своїх доповідів у Державній Раді і обмежуся тільки вказівкою на їх теми (покажчик до них увійшов до моєї бібліографії). Ці теми торкалися насамперед вищої освіти і коштів на Академію Наук, університети та наукові установи. Звичайно я доповідав од нашої групи про фінансові питання вищих шкіл. Я одстоював українську викладову мову по нижчих школах на Україні, виступаючи проти російських націоналістів-ретроградів (Піхна та инш.). У національній українській справі я виступав, коли обговорювано справу про Холмщину; тут я проводив рішучу думку про те, що необхідно виділити Холмщину, як стародавню суто-українську землю, з Польщі і приєднати до українських земель; це був цілий меморіял, якого я склав, ґрунтуючись на історичних, етнографічних, лінгвістичних та фольклорних даних, що йшов у розріз з загально-„ліберальними" думками кадетської партії Державної Думи і центру Державної Ради, куди увіходила й польська група. Нарешті, третя (численна) група моїх доповідів розглядала соціяльно-еконо-

мічні питання поліпшення стану трудящих — їх відпочинку, то-що; інтереси селянства захищали я та інші члени нашої групи в своїх проєктах про утворення „всесословнаго земства". Доповіді наші про це видано окремою книжечкою під загальним редагуванням нашого товариша проф. Макс. Макс. Ковалевського. Туди ввійшла і моя доповідь, де історично обґрунтовувано нашу думку, скеровану на те, щоб скасувати станове начало на селі. Мої виступи були таки численні й перейняті єдиною поступовою думкою. Через те мені пропоновано було видати їх окремим виданням. Живовидячки, тепер оцінюючи їх, треба підходити з історичною перспективою, себ-то вважаючи на тогочасні умови в легальній роботі та ще в такій зашкарублій установі, як Державна Рада. Нарешті, треба брати на увагу і те, що нас було обмаль і ми не мали сили. Треба згадати й за авдиторію, до якої ми приневолені були промовляти, не кажучи вже про Акімова, що, неначе шуліка, кидавсь на кожного з нас, скоро-но чув щось таке, що йому видавалося небезпечним і незвичайним для мурів Маріїнського палацу. Отож зрозуміло, що наші промови були дуже стримані, бо коли-б я схотів розгорнути свою тодішню програму максимум у національній українській справі і зокрема про повні права української мови в школі, літературі та життю, мене-б Акімов перепинив, а прихильна до його авдиторія твердолобих його-б підтримала. Усе це утворювало і для мене, як і для моїх товаришів у групі, тяжку атмосферу в Державній Раді — і я залишався там головним чином, щоб мати сякий-такий вплив, коли вирішувано справи конкретного характеру — насамперед культурно-освітні і до того на українському національному ґрунті. Було-б дуже цікаво перевести паралелю моїх вражінь од роботи в Державній Раді і од такої роботи, яку я бачив на XII З'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Харкові. Про це мене запитав колись В. П. Затонський і я йому відповів: хіба-ж тут може бути якесь порівняння; робота Рад на мене зробила величезне враження, а моя робота в Державній Раді через умови, склад членів та її наслідки була абсолютно незавдоволяща.

Складаючи історію м. Харкова [1]), що ознайомило мене ґрунтовно з історією комунального господарства, і беручи участь у справах протягом багатьох років як гласний думи, я досить основно обізнавсь з комунальним господарством м. Харкова. Гласні й собі ознайомилися зо мною, як робітником міського господарства і не тільки в самій думі, а й у численних комісіях, де я працював, як у суто-господарських, так і в освітніх справах, що торкалися вищої, середньої та нижчої освіти. На нижчу школу я, як і М. Сумцов, що був за

[1]) Повинен одзначити, що праця над історією різних харківських установ, яку я доводив постійно до новітніх часів, підводила мене звичайно до безпосередньої керівничої роботи в них. Так було в університеті, міському самоврядуванні, то-що.

куратора Пушкінської школи, як і проф. Є. Рєдін, що організував товариство допомоги учням нижчих шкіл м. Харкова, звертав велику увагу і протягом довшого часу, був за куратора та екзаменатора однієї школи. Отож мене й обрано на голову фінансової комісії, а р. 1914 і на „городского голову" м. Харкова. На мій вибір на міського голову, очевидячки, вплинули ще два моменти: мій попередник був так само професор О. К. Погорілко (фізик), а серед гласних було багато професорів, отже думу називали напівпрофесорською. Професори були на чолі прогресивних елементів у протилежність до консервативних купецьких, що являли силу фінансову і завсіди намагалися настановити свого „голову", щоб захищав їхні класові інтереси. Перед проф. Погорілком на чолі м. Харкова стояв купецький ставленик Голеніщев-Кутузов. А коли помер Погорілко, ця партія висовувала чорносотенну кандидатуру Бич-Лубенського. Прогресисти в протилежність їй висунули мою кандидатуру. Я погодився балотуватися і після першого провалу мене обрано (10 грудня 1914 р.) більшістю 51 голоса проти 7 на термін 1914—1917 р. У лютому 1915 р. мене затвердив уряд на цій посаді, залишивши на посаді професора Харківського університету. 13-го лютого я виступив з програмовою промовою про завдання думи й засоби, що були в неї для їх виконання [1]). У цій промові я навів дані про те, що зроблено раніш, і заналізував завдання нової думи в галузі міського господарства, поставивши в центрі планомірність роботи. Особливу увагу я звернув на каналізацію саме перед цим закінчену, поставивши питання про її розвиток і поширення, на водогін, електрику, трамвай і критий ринок, ломбард, нижчу народню освіту. Цікаво буде додати, що я поставив і такі завдання, як підготова проєкту Донецького водогону, як збудування пічки, щоб палити сміття (те й друге має на оці й сучасна міська рада), як зниження відсотків за позички в ломбарді; нагадаю так само про те, що ми свого часу дуже вагалися, чи збільшувати трамвайний тариф на 1 коп. (замість 5 коп. — 6 коп.). Я не можу й не хочу тут нагадувати про те, що зробило за мене міське самоврядування для Харкова і його людности — рясні про це дані можна знайти в офіційних численних друкованих матеріялах управи й думи. А втім, не пошкодить додати, що управа склала за мене загальний огляд її діяльности за чотириріччя до 1917 року (в рукопису). Завважу тут тільки, що тодішня фінансова система базувалася на ідеї муніципалізації господарства, — провадити господарство так, щоб муніципальні прибуткові підприємства окупали неприбуткові, за термінологією „Городского положенія" — необов'язкові видатки, а на нашу тодішню думку найобов'язковіші — народня освіта, здоров'я, то-що, а коли-б їх не вистар-

[1]) Рѣчь при вступленіи въ должность гор. головы. X. 1915.

чало, тоді доводилося звертатись до позик, бо кошторис треба було зводити без дефіциту. Позики були або облігаційні, довготермінові, або короткотермінові векселевого типу у своїх городян; останні мали особливий успіх у людности, бо їх призначувано на корисні для всіх городян потреби (трамвай, водогін, то-що). Революція скасувала і ту і ту заборгованість м. Харкова, окремі особи деякою мірою постраждали, та вони повинні бути свідомі того, що їх гроші пішли на пекучі потреби міста, на благо всієї його людности. Будь-щобудь, я, купувавши ці „краткосрочныя обязательства" для підтримки позики, що на ній був і мій підпис, тепер з приводу цього зовсім не шкодую, як гадаю, і инші свідомі сучасні радянські громадяни м. Харкова, а про облігаційні позики, також скасовані, нам немає чого турбуватися. Моя муніципальна діяльність на посаді голови збіглася з початком революції. І тут я повинен навести один характерний факт. Ідея цензової думи вже тоді остільки пережила себе і остільки була дискредитована в прогресивних колах суспільства, остільки усвідомлено необхідність поширити коло виборців, притягнувши туди представників робітничих численних мас міської людности, які не мали місця в думі, що харківська міська дума, з ініціятиви поступової Управи (на чолі її стояв я), ще до того, як запроваджено закона про демократизацію міських самоврядувань, ухвалила запровадити до свого складу представників од соціялістичних партій, включаючи й більшовиків, до того, в числі, що перевищувало число цензових гласних. І мені самому треба було потім стати на чолі Комісії, що провадила нормальні за законом вибори до демократичної думи. Як міський голова я вітав і лютневу революцію і в військових казармах, і з балкона міського будинку, і з автомобіля на майдані серед тисяч своїх громадян. Після того я вступив до нової демократичної думи в скромній ролі гласного, що надіслала мене українська безпартійна поступова група вкупі з иншим українцем, Гн. Март. Хоткевичем.

В цій думі провідну ролю відгравали не більшовики, а орудували есери, меншовики. Я в ній ролі не відгравав, бо вирішив знов повернутися до виключної роботи в університеті.

XI. Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що минуло од Жовтневої революції (1917 — 1927 р.).

Ця доба мого життя й діяльности потрібувала-б, щоб її освітлити, широкого, просторого оповідання й особливої моєї уваги та громадської оцінки; тільки-ж я гадаю, що час для такої загальної й усебічної оцінки ще не наспів, бо дані ще не призбирано, тому мені, власне, можна буде тут обмежитися тільки на схемі і то далеко не повній. А коли так, то буде доцільно одступити од попереднього плану — не диференціювати працю, як я робив раніше, на навчальну, наукову і громадську, даючи для кожної з них окремий розділ, а звести

усе докупи, в єдиний розділ для ідеї суцільности. Культурне будівництво в соціялістичних формах я не тільки визнав теоретично, як систему народньої освіти, а й узяв жваву енергійну участь в його утворенню, бо воно давало мені спромогу працювати одночасно і на користь науки, пристосованої до життя, українських, трудящих робітниче-селянських мас, а цей стимул був за провідну думку і в моїй попередній діяльності і тільки не міг розгорнутися і вільно виявитися за режиму царського самодержавства.

1. Навчальна праця Жовтневої доби.

Я й після 1917 р. працював у Харківському університеті, тепер зреформованому. Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РСФРР.

Вона полягала окрім рішучої зміни програми головним чином у тім, що університет, як universitas literarum, перестав існувати. З нього відокремився медичний факультет в окремий інститут, правничий факультет зліквідовано, а частину його дисциплін перенесено до Інституту Народнього Господарства. Історично-філологічний і фізично-математичний факультети об'єднано в Інститут Народньої Освіти, що короткий час до того називано Академією Теоретичних Знаннів. Особливо позмінювано програми на кол. історично-філологічному факультеті — класицизм, що давніш, як ми бачили, був за основу його дисциплін, остаточно зліквідовано і залишилися дисципліни історичні, історично-літературні та лінгвістичні, а до них додано нові дисципліни революційного часу, у тому методичні і педагогічні, бо й сам Інститут перетворився у педагогічну вищу школу. Наукову поставу викладів не було знищено в університетах: залишилися колишні професори; університетські викладі, як і давніш, мали базуватися на науковій основі. Хто бажав, міг обмежитися виключно навчальною працею по вищих школах, більшість-же навчальну працю провадила по вищих школах, а науково-дослідчу — в дослідчих установах, утворених згодом. Величезна зміна сталася й серед студентства, його було поробітничено (хоч і не одразу — спочатку за переходової доби вищі школи комплектовано контингентами, що позалишалися од давніх гімназій) — тепер сюди притягнено й молодь од варстату та плуга, укупі з трудовою інтелігенцією. Що-до професури, то й тут насамперед використовувано старий її актив, що хтів і міг викладати по нових вищих школах дисципліни з свого фаху або перейти на нові (хоч були й такі професори, що їхні дисципліни зліквідовано зовсім). Одночасно утворювано і новий контингент викладачів. Професура в масі не брала безпосередньої участи в утворенню нового статуту вищих шкіл — цю функцію взяла на себе Наркомосвіта, що не визнавала за доцільний у новому ладі принцип автономії для вищих шкіл. Тимчасом принципа цього, як ми були бачили, вперто одстою-

вала професура за передреволюційних часів в університетах. Але-ж тоді це була одночасно й боротьба проти самодержавства та бюрократії. Воно правда, виборче начало і тепер деякою мірою все-ж залишилося по вищих школах. Зовсім нове з цього погляду було те, що тепер притягнено до роботи в різних органах шкільного

Дм. Йв. Багалій в 1917 році.

управління представників од організованого студентства. Цим виправлено велику несправедливість передреволюційних часів, коли влада й міністерство вважали студентів, свідомих громадян, за недолітків-школярів. Студентські рухи, що проти них провадило вперту й безглузду боротьбу царське міністерство, одразу зникли в звязку

з тим, що запроваджено революційний загальний лад у житті цілого суспільства — зник старий лад, позникали й причини для студентських рухів — зникли й сами рухи. Що-до професури, то вона скрізь пішла на практичну роботу до вищих шкіл, ба навіть ладна була взяти участь у складанні проєкта статуту для вищої школи. У кожному разі це було в Харкові, де тодішній голова харківського відділу наросвіти Істомін, вже не знаю, чи то з власної ініціятиви, чи за дорученням од Наркомосвіти, зорганізував для цього комісію з професорів та викладачів харківських вищих шкіл — і туди справді повходили мало не всі видатні представники харківської професури. Я брав гарячу участь у цій комісії, секретарював у ній і редагував виробленого проєкта. Тільки-ж колективна праця й думка не мали ніякісіньких практичних наслідків, ба навіть я не можу сказати, чи скористувалися ними, як матеріялом, офіційні складачі положення про вищі школи. Що-до мене, то повинен зауважити, що я зовсім не брав потім участи у виробленні нових положень для вищої школи на Україні, бо перша спроба, що одібрала у нас усіх силу часу, конкретних наслідків не дала жадних.

Я працював по 1917 р. на Харківському у-ті, що перетворився на Академію Теоретичних Знаннів, а згодом на Інститут Народньої Освіти, як професор на катедрі історії України, виконував ще до того короткий час обов'язки декана в Академії Теоретичних Знаннів. Брав участь у засіданнях факультету, був членом у предметовій комісії і виступав з прилюдними промовами перед студентами ІНО з різних приводів — з нарисом і оцінкою освітньої діяльности Харківського університету за передреволюційних часів геть аж до того, як його перетворено в Інститут Народньої Освіти, з оцінкою наукової діяльности проф. О. О. Потебні, що його ім'я було засвоєно Харківському Інститутові Народньої Освіти. Навчальна праця в Інституті була для мене — можу щиро сказати — люба і завдовольняла мене: я викладав лекції українською мовою; численна (значною мірою пролетарська) авдиторія дала мені новий імпульс для навчальної праці. Нові студенти й студентки цікавилися моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України одведено було відповідне до її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого й моя авдиторія. І цей шлях значною мірою вже підготовано у мене попередньою народницькою українською ідеологією. Тут передо мною — старим українським істориком, що засвоював собі новий підхід, відкривалися цікаві перспективи спробувати викладати загальний український процес у новому матеріялістичному освітленні, що ще дуже мало одбилося в науковій літературі. Та коли воно в ній відбилося, знайшло відповідні собі вирази, треба було критично до них поставитися, щоб вони не були догматичні та штучні, а підси-

лювали їх факти й доводи. У цьому і полягають труднощі, що стоять перед нас на цьому шляху. Не досить подати матеріялістичне поясніння тому чи иншому історичному явищу — треба ще одкинути перестаріле — скажімо, ідеалістичне і то маючи доводи, а не голослівно — і натомість поставити матеріялістичне, щоб його могли свідомо, а не догматично засвоїти слухачі або читачі. Історію України, як добре усім відомо, вивчено досі в цьому новому напрямкові дуже слабо і тому, вказуючи на відповідну наукову літературу, треба користуватися і монографіями не-марксівськими, бо марксівських дуже мало. Отак було і зо мною, на моїх лекціях, надто семінарах. В основу загального курсу історії України, що я його викладав напівлекційною, напівсемінарською методою, я поклав і соціяльні класові стосунки, і економічну базу і відповідно до цього по-новому поділив історію України на доби. В основу цього поділу покладено не політичний принцип, як це ми всі робили давніш (Князівська доба, Литовська, Польська, Московська), а соціяльно-економічний — доба натурального господарства, торговельного капіталізму, промислового капіталізму, імперіялізму, соціяльної революції. Звернувши увагу на те, що немає будь-якого курсу з історії новітньої України, я склав стислий і коротенький нарис цієї доби для своїх слухачів, як додаток до історії українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшла в українському перекладі під моїм редагуванням. Нею могли користуватися і мої слухачі, щоб позасвоювати собі фактичну історію України в яскравому талановитому її викладі, але критично поставившись до її національно-народницького освітлення історичних явищ. Те саме і ще більшою мірою я робив на історичних семінарах, розглядаючи й пояснюючи відповідні пам'ятки. А втім, тут я міг рекомендувати і свій огляд української історіографії, де розглянено всі українські літописи — староруські та козацькі і подано там-таки уривки з текстів. Не можу не схарактеризувати свою авдиторію порівнюючи до студентів передреволюційних часів. Одна частина її складалася з студентів старої школи — гімназіяльної, що вчилися по середніх школах ще за царських часів або вже перейшли на історично-філологічний факультет Харківського університету й училися там, коли надійшов Жовтень. Вони характеризуються рисами старої й переходової доби — знання латинської мови, як знаряддя для виучування історії античного світу давало їм з цього погляду перевагу над новим студентством, а коли деякі з них знали ще й нові мови (німецьку, французьку), дуже мало відомі новим студентам, що не встигли ще позакінчувати середніх радянських шкіл, то вони мали важливе знаряддя, щоб засвоїти і інші дисципліни гуманітарного циклу; іще в більшій мірі це треба сказати і про колишніх студентів слов'яноруського відділу, що засвоїли там слов'янські мови. Студенти-ж пролетарі або з трудової інтелігенції мали проте одну основну рису, що давала їм перевагу над студентами, що тоді виходили

з заможних верстов — це їх прагнення знаннів і бажання гризти граніт науки, досі сливе неприступної для їх класи, що повинна була дати їм зброю та знаряддя для життя, бо тепер викладувано знання, органічно з цим життям звязані, звязані з удосконаленням техніки, для розвитку індустрії та сільського господарства на користь усім трудящим. І так було не тільки по індустріяльних та по сільсько-господарських школах, а й у педагогічних. Адже коли давніш нечисленні студенти, що закінчували історично-філологічні факультети, не знаходили собі праці у своїй педагогічній спеціяльності й працювали в акцизному управлінні, то-що, то тепер кожен студент ІНО розуміє, що, закінчивши школу, він могтиме працювати у своєму фаху в широкому розумінню цього слова, бо потреба на кваліфікованих робітників з соціяльно-історичних та історично-літературних дисциплін — на мовознавців, мистецтвознавців тепер незрівнянно більша, ніж за часів передреволюційних. Для частини молоди давніх часів вища школа була, так мовити, традицією, а для сучасного студента — це могутній засіб і для його розвитку, і для відповідальної кваліфікованої праці серед суспільства. Тим-то, перебуваючи в вищій школі, він стоїчно зносить боротьбу з матеріяльними труднощами. Не маючи відповідної підготови до вищої школи й бачучи наочно сам прогалини в своїх знаннях, що заваджають йому засвоювати спеціяльні знання в вищій школі, він силується хапати їх у кожнісінькому коментарі професора або в відповідній книжці. І все це в своїй сукупності наближало нас, професорів, до слухачів, утворювало здорову атмосферу в праці. Такі були мої враження од того студентства, що я йому викладав курси з української історії і провадив семінари протягом останнього десятиріччя. Особливо захоплювала мене праця з теперішніми студентами-інівцями в семінарах з історії України. Працю проваджено планово і цю плановість давало само організоване по науковій лінії студентство, що з нього виділялися організатори-керівники семінарів. До того, деякі з доповідачів визначалися своєю талановитістю і було любо слухати їх, а далі й дискусію, що повставала з приводу їхніх доповідів. Особливе зацікавлення викликали в мойому семінарі такі теми, як історія колонізації України, коли один доповідач сам склав мапу її, як економічний перелім у Правобічній Україні XVI й початку XVII в., як консолідація станів у Правобічній Україні XV—XVII в., як утворення й еволюція станів у Лівобічній Україні XVII—XVIII в. і, нарешті, як тези та теми з історії новітньої України XIX й початку XX в.; допомогою для моїх слухачів була книжка М. І. Яворського „Україна в епоху капіталізма", що матеріял у ній освітлюється в марксистському підході й аспекті. Для мене особисто ці виклади й семінари мали ще й тую вагу, що на них я перевіряв свій курс з історії України, що його перший том вже друкується (доба натурального господарства). Свої курси в інституті я викладав

до року 1927, а тепер, коли хочу зосередитися на складанню для далеко більшої авдиторії своїх читачів своєї історії України, я щасливий, що у мене є заступники — дійсний член нашої дослідчої катедри Н. І. Мірза-Авак'янц, що вже викладає там історію України і М. В. Горбань, що я його рекомендував як свого замісника на допомогу Н. І. Гадаю, що цикл мого викладання вже остаточно завершено. Він тривав 44 роки й останні 10 років я його провадив виключно українською мовою.

2. Наукова праця за Жовтневої доби.

І за останнього десятиріччя наукова продукція стояла в мене, як і давніш, на найпершому місці. Тільки, тепер я мав ту перевагу, порівнюючи до передреволюційних часів (пересічно моя продукція за це десятиріччя не менша за продукцію попередніх), що писано і друковано мої праці виключно українською мовою, що друковано тепер мої наукові праці далеко в більшому числі примірників, ніж передше. І коли сил та здоров'я за це десятиріччя мені не побільшало (р. 1917 мені було 60 років, а р. 1927 — 70), а значно поменшало, то живовидячки причини наукової продуктивности треба шукати і в тих нових загальних умовах нашого життя, що їх дала нам Жовтнева революція, особисто-ж мені самому. Дві слові про зовнішні умови. Мій будинок за воєнного комунізму знаціоналізовано, та моя кватира за мною залишилася, а в ній і моя бібліотека, що постраждала дуже мало та й то од небезпечних сусід. А. р. 1920 Рада народніх комісарів видала декрета про різні пільги для мене і ще для кількох инших наукових робітників (акад. Кримського, акад. Граве, акад. Тутківського, то-що), у тому і про приміщення. Трохи згодом Президія ВУЦВК'а, на прохання од Всеукраїнського Комітету для сприяння вченим, видала декрета про одведення 12 науковим робітникам у Харкові їх приміщень в їхніх-таки колишніх будинках. На підставі цього декрета і мені з родиною одведено в дарове і постійне користування моє приміщення. Біжучого року на підставі закону про денаціоналізацію, я одержав на власність усенький будинок, бо його оцінка відповідала нормі і то не максимальній (а втім, це дало мені самі клопоти та збитки). Инші пільги за декретом Раднаркому мало не всі фактично повідпадали (пайка, позакатегорійна заробітна платня, видання наукових праць державним коштом). Я й далі працював на звичайних підставах. Залишив я деякі платні посади (цього року припинив викладати в ІНО, покинув зовсім посаду в Укрцентросі), але в звязку з цим дістав штатну посаду в Українській Академії Наук, отже моє матеріяльне становище взагалі було цілком завдоволяще за ці роки. Підтримувати своє здоров'я літнім відпочинком, лікуванням було мені необхідно; тут очевидячки повинен сказати про себе тепер словами народнього прислів'я про Марка: „Марків кінь та не Марко на нім, Маркова зброя та не Маркова мова". Мою наукову

діяльність за останнє десятиріччя головним чином звязано не з ІНО, а з Українською Академією Наук, де я за дійсного члена з самісінького її заснування (р. 1918), і з науково-дослідчою катедрою історії України, що на чолі її я перебуваю з 1922 року, а цього року ще з Інститутом Т. Шевченка, — на чолі цього Інституту я тепер став.

Усіх моїх праць надруковано за останнє десятиріччя 34, більш як на 100 арк.: з археології України — 1 в 1926-му році (давня записка про археологічні праці М. Т. Біляшівського, коли обирано його на академика на катедрі археології); з архівознавства — 2 в 1925 р. (про українські архівні матеріяли та архівну справу на Україні); з української історіографії — 8 у 1918—1919, 1922, 1923, 1925, 1927 р. (українське джерелознавство — 2 випуски про українські літописи, про місце в українській історіографії О. Я. Єфименкової (2), про місце в українській історіографії акад. М. С. Грушевського, листування й бібліотека В. Б. Антоновича, коротенька замітка про праці проф. В. Ю. Данилевича); 2 курси (начерк новітньої історії України — в 1922 р. і начерк історії України на соц.-екон. ґрунті (друк.)); з історії Слобідської України — 1 (Історія Слобідської України з 71 мал. і 2 мапами у 1918 році); з історії південної України — 1 (Колонізація і перші початки її культурного розвитку, з малюнками й мапами, в 1920 р.); з історії громадської думки та революційних рухів на Україні — 8, у 1918, 1925 і 1926 р. (про Шевченка та Кирило-Методіївське Братство, про декабристів на Україні); з історії української культури, освіти й письменства — 8, у 1919, 1922, 1923, 1924, 1927 (про О. О. Потебню, про М. Сумцова, про Українську Академію Наук, про Громадську Харківську Книгозбірню, про Г. С. Сковороду — велика розвідка „Гр. С. Сковорода, український мандрівний філософ", з портретами і знімками з пам'ятників в 1926 р. і юбілейна промова, 1923, про Івана Франка (його наукова діяльність), про твори Т. Шевченка, про краєзнавство — 1926 р. — для мапи національностей, що залюднюють Україну); рецензії 1923 р. на підручники з історії України професора М. І. Яворського; редагував історію українського народу О. Я. Єфименкової (1922 р.), 4 томи видання науково-дослідчої катедри історії України (1924 — 1926 р.), наукові видання Укрцентрархіву — Архівну справу з Червоним Архівом і рух декабристів на Україні (1925—26 р.), написав автобіографію.

На першому серед них місці треба поставити монографію про Г. С. Сковороду. Вона підсумовує всі попередні й нові розвідки про цього найвидатнішого українського культурного діяча XVIII в. Це книга на 397 сторінок, видало її Державне Видавництво України. Вона складається з 2-х частин: першу присвячено особі Сковороди, другу — його творам з бібліографією всього досі написаного про Сковороду. Взагалі я опрацьовував Сковороду, включаючи й видання його творів, протягом 32 років, з перервами — з 1894 р.

(коли зібрав був та й видав його твори й деякі розвідки про нього) до р. 1927. Це була моя улюблена тема, що дуже мене захоплювала. Тепер я так само планово й систематично обробляв матеріяли для його життєпису та науково-літературної творчости, як колись збирав рукописи його творів і джерела для його життєпису. Мені пощастило зібрати деякі нові дані й для життєпису Сковороди, не кажучи вже про його твори. Життєпис Сковороди я намагавсь дати на тлі його доби, соціологічно її освітливши. У другій частині я зосередив увагу на всіх його творах — як наукових, так і літературних. Вважаючи на те, що в оцінці особи Сковороди й його творів дослідники чималою мірою розходилися й заперечували один одному, я повинен був, бажаючи надати своїй книзі критичного характеру, навести історично-літературні погляди на нього й на його науку, починаючи од давніх часів і кінчаючи нашою добою. З творами Сковороди не легко обізнатися, зрозуміти їх і звязати в одну систему — тим-то я дав читачеві зміст кожного його твору, починаючи з філософських і богословських трактатів і кінчаючи приступнішими байками та віршами. Не завдовольняючись цим, я спробував, ґрунтуючись на них, дати філософську систему Сковороди; я вважав за неправдиву думку одного з дослідників, що називав Сковороду філософом без системи. З мене не філософ, ба навіть з історією філософії я знайомий побіжно і не претендую на те, що остаточно зрозумів його філософську систему, проте гадаю, що я дав багатий матеріял і для спеціялістів од філософії. Вони вже почасти відгукнулися й на мою оцінку „любомудрія“ Сковороди, як от проф. Шпет, якому я вже дав відповідь у своїй монографії, або Прокоф'єв, що написав велику рецензію на цю монографію в паризьких „Современныхъ Запискахъ“; я не погоджуюсь з деякими його думками про Сковороду, але вітаю його виступ, бо він торкається сути філософської системи Сковороди; я маю охоту повести дискусію на тему про Сковороду з усіма, хто відгукнувсь досі на мою книжку — маю на увазі статті, надруковані в „Житті й Революції“ з приводу моєї книжки. З великим завдоволенням бачу, що інтерес до українського мандрованого філософа не меншає і що ця моя книжка викличе, мабуть, не менше відгуків, як колишнє моє видання творів Сковороди. Радію також, що мені пощастило видати свою історію Слобожанщини та ще оздоблену малюнками й мапами. Тут я дав систематичний доволі вичерпливий нарис історії однієї з областів України, тієї країни, що завсіди була мені за предмет для особливих студій, і виконав обіцянку, висловлену в моїх „Очеркахъ по исторіи колонизаціи и быта“. Можна буде колись чи то мені, чи то комусь иншому поширити зміст цього видання, але план, гадаю, залишиться той самий, як і його загальний зміст. А що ця книжка завдовольнила і широкі кола радянського суспільства, за довід на це править те, що вона швидко розійшлася в 20 т. примірниках і тепер її вже не-

має у продажу. Варто було-б її перевидати, поробивши деякі зміни та доповнення. Свойому короткому нарисові новітньої України я не надаю значіння. Це просто перша спроба, первісний звід фактичних даних, що мали закінчити історію України О. Я. Єфименкової. Моя праця над українським джерелознавством не мала на меті дати самостійну спеціяльну розвідку. Вона являє собою неначе курс лекцій, читаних у вищій школі й підручник для студентів; з такими вимогами було-б справедливо і підходити до його оцінки. Статті з української історіографії я вважаю за уривки з такого-ж пропедевтичного курсу, з другої частини історіографії. До неї так само стосуються й раніші статті про проф. В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського й инших її представників. Сюди підходять і мої етюди про Потебню, Сумцова і Франка. Відділові історії громадської думки та рухів на Україні я надаю актуального значіння і він тісно звязується з науковими завданнями сучасної революційної доби: тут на найпершому місці стоять у мене Т. Шевченко й з'ясування його ролі в таємному Кирило-Методіївському Братстві — цьому присвячено окрему книжечку, де я подав і нові архівні матеріяли й освітлену з соціологічного погляду його ідеологію. Далі йде Іван Франко. Його я освітлив з мало відомого боку, як наукового діяча. І нарешті у звязку з 100-річним юбілеєм декабристського руху я організував у Харкові збирання матеріялів про декабристів на Україні, редагував видання Укрцентрархіву та своєї катедри й написав кілька розвідок про декабристів і генезу декабризму на Україні. Це все промовляє за те, що мої наукові інтереси схилилися і в бік громадських рухів XIX в. Тепер я зацікавивсь історією польського повстання р. 1863 на Україні; для цієї трохи чи не зовсім нерозробленої теми я згуртував численні матеріяли з Київського Центрального Архіву Давніх Актів і зробив кілька доповідів у комісії для дослідів над громадськими течіями й рухами при 1-му Відділі Української Академії Наук у Київі. Я почав свою наукову дослідчу працю, грунтуючись на архівних матеріялах, усеньке своє життя розшукував їх і тепер на схилі віку й далі шукаю їх у Київі в тамтешньому архіві давніх актів, де я раніш не працював, і в Москві в архіві Жовтневої революції, де зібрав численні матеріяли (ще не видані) з історії таємних товариств декабристів на Україні, і з історії тісно звязаних з ними польських таємних товариств. Це — в галузі науково-дослідчої праці. А одночасно й рівнобіжно з цим проваджу синтетичну працю — працюю над 1-м томом свого нарису історії України на соціяльно-економічному грунті і бажав-би закінчити цей том у звязку з своїм юбілеєм, бо ars longa, vita brevis est, а цю книжку я присвячую молоді вищих шкіл, вона заступила-б для неї, як і для студентів вищих шкіл України взагалі, мої колишні виклади й моє живе слово, яким ще недавно я до неї промовляв, а може й для ширших ще кіл українського суспільства й робітниче-селянських мас. Це моя мрія.

Мої наукові командирування після Жовтня, надто з 1923 року, коли транспорт покращав, були досить численні. Скількись разів я, користуючись з нагоди, працював у Москві в Архіві Жовтневої революції і розшукав там багато матеріялів до історії декабристів на Україні, до історії українських та польських таємних товариств на Україні. У Київі я розшукав в Архіві Давніх Актів цінний матеріял до історії польського повстання 1863 року на Україні, а в Центральному Історичному — матеріяли до історії українського руху й до історії українських цехів, у фамільному архіві В. Б. Антоновича матеріяли для його біографії. Звертався я і до Харківського Центрального Історичного Архіву, де колись працював дуже пильно. За дорученням од Українського Центрального Архіву мене командировано до Москви захищати права України на архівні фонди, що опинилися по-за її межами в Москві, у тому й дуже важливого щоденника проф. О. Ф. Кістяківського, поверненого тепер на Україну, а так само до Житомира, щоб з'ясувати справу про передачу відповідних архівних матеріялів до Польщі за Ризькою умовою. Я зібрав силу ще не опублікованих архівних джерел. Виготувано до друку, але не видано низку розвідок; хтілося-б, щоб усе це не залишилося моєю науковою спадщиною, а щоб я їх упорядкував і видав сам за свого життя.

3. Моя громадська праця після Жовтня.

Моя громадська діяльність за останнього десятиріччя одбувалася по наукових, освітніх та професійних установах радянської України і була присвячена утворенню та поширенню української культури. Її інтенсивність була не менша, ніж за передреволюційної доби, оскільки цьому більш сприяли умови державного та суспільного життя України. На самому початку десятиріччя я взяв активну участь в утворенню в Харкові Товариства „Просвіта" й став на чолі його, бувши обраний на його голову. До нього увіходили представники тодішньої поступової української інтелігенції, і серед них М. Сумцов, що активно у ньому працював. Товариство організувало загально-приступні й безплатні курси з різних дисциплін українознавства, що мали успіх серед досить широкого контингенту слухачів, які складалися головним чином з дорослих і малопідготованих людей „простого стану" — чоловіків та жінок. Деякі лекції, наприклад, про українське мистецтво, ілюстровано живими картинами. Я викладав там курс історії Слобідської України по-українському, як і всі лектори. Викладав там курс української мови проф. Синявський, українського письменства Тиховський (тепер науковий співробітник катедри письменства), проф. Таранушенко, та инші (у мене збереглися деякі про це матеріяли).

За цих-же часів у Полтаві утворено також з громадської ініціятиви Історично-філологічний факультет, що його підтримувала харківська професура. Я брав так само активну участь у його орга-

нізації і викладав там лекції з історії України по-українськи. На відкриттю свого курса я виступив з програмовою вступною промовою про загальний хід українського історичного процесу. Душею справи на факультеті була Нат. Юст. Мірза-Авак'янц, що викладала зо мною українську історію. Ми всі їздили до Полтави в дуже тяжких умовах цієї подорожи за воєнного комунізму. Пам'ятаю, що шибки по вагонах були розбиті, вагони не опалювано. Але нас зогрівала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш власний ентузіязм для підтримки цієї громадської справи. Енергійно виступаючи в громадсько-просвітній праці, я рішуче ухилявся од тодішньої політичної.

Ось спогад Д. І. Дорошенка про те, як мене закликувано в 1918 р. на посаду прем'єр-міністра і як я рішуче од цієї пропозиції одмовився.

„Розмови про реорганізацію кабінета, пише Д. І. Дорошенко, почали приймати конкретний характер в полов. липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінета, бажаючи мати такого, котрий міг-би і вмів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинилися на 3-х іменнях — пр. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфно з Харкова пр. Багалія. Він приїхав. За кандидатуру пр. Д. І. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 р. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той-же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, пр. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, що ось 1-й том уже вийшов (історія Слобідської України), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до гетьмана і ми умовляли його удвох. Але він уперто одмовився і так ми з ним і не добалакались“ [1]).

В 1921 — 1922 р. я був головував в організованому в Харкові „Науковому Товаристві“ (філії Київського) при Українській Академії Наук. Товариство теє мало по-над сотню членів і поділялося на дві секції — Історично-Філологічну й Фізично-Математичну.

Важливу сторінку у моїй харківській діяльності являє моя участь у різних архівних організаціях. І тут мене поставлено на перше місце — доручено відповідальне керування архівною справою. Радянська влада з самісінького початку звернула пильну увагу на архівну справу — організувала так званий Губкопис при Наросвіті для охорони

[1]) Д. І. Дорошенко, Мої спомини про недавнє минуле. Частина третя. Доба Гетьманщини (1918), стор. 74—75.

пам'яток мистецтва, архівів, то-що. Тут на чолі окремих секцій: Музею мистецтва, археологічного, етнографічного стали Ф. І. Шміт, С. О. Таранушенко, М. Сумцов, О. С. Федоровський та інші. Мене поставлено на чолі архівної секції, що відала Харківський Історичний Архів. Для нього вже тоді складено положення, що його ми ніяк не могли видерти за царських часів. А коли утворено ще й Тимчасову Центральну Комісію, під головуванням В. Є. Бутвина, щоб відібрати непотрібні архівні матеріяли в звязку з паперовим голодом, мене введено до цієї Комісії, як її дійсного члена та спеціяліста архівної справи. Становище моє в цій Комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати яко мога більше архівного паперу й попереробляти його на фабриках, тимчасом як ми, навпаки, повинні були зберегати всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього. І в Харкові, і в инших культурних осередках понищено тоді силу цінних архівних матеріялів, що їх не спромоглися одстояти архівні секції, які працювали рівнобіжно з Центральною Архівною Комісією, а часом і сама Центральна Комісія не могла простежити за самоправними руйнацькими вчинками паперового тресту. І легше стало аж тоді коли в нормальне річище скеровано саму паперову промисловість, коли архівний матеріял перестав бути за головний для неї засіб — тоді і Тимчасову Комісію зліквідовано і ми з В. Єф. Бутвиним за нею не плакали. На короткий термін архівну справу в усеукраїнському маштабі об'єднано в окремій установі — Вукопису, де на чолі архівної справи на цілій Україні обрано також мене. Та Вукопис, що відав, як колись Губкопис, не саму архівну справу, а й мистецтво, був так само недовговічний. Архівну справу на Україні впорядковано як слід аж тоді, коли утворено в Харкові Центральне Архівне Управління в 1923 році — Укрцентрархів в усеукраїнському маштабі. Спочатку завідував їм Наркомос, але незабаром він перейшов до ВУЦВК'а. Мене поставлено на чолі Управління і мені фактично довелося організовувати цю установу. Кажу „фактично" тому, що я зрікся посади голови і погодився тільки його заступати, бо вважав, що на чолі повинен був-би бути відповідальний партійний робітник, який-би міг авторитетно одстоювати інтереси Укрцентрархіву в законодавчих органах та наркоматах; я-ж на себе дивився, як на наукового керівника. А втім сталося так, що я мусів об'єднати в своїй особі досить довгий час і голову цієї інституції, і його заступника, і був, так мовити, своїм заступником та це була, звісно, річ ненормальна. Цю аномалію ліквідовано, коли призначено на голову партійця з великим робітничим стажем — С. М. Тетіна, а після нього — вихованця Комуністичної Академії М. А. Рубача; тоді я міг спокійно одійти од постійної роботи в Укрцентрархіві навіть по лінії архівознавства і мене заступив у завідуванні відділом архівознавства великий спеціяліст у цій галузі проф. В. І. Веретенніков. У відділі працює й мій учень, проф. В. О. Барвінський, а в Харків-

ському Центральному Архіві, так-би мовити, мої архівні учні з найстаршим з них Є. М. Івановим, що стоїть на чолі архіву, поповненого тепер і рясними українськими фондами з Московського Архіву і впорядкованого як і обидва київські Центральні Архіви.

Незалежно од них утворено Центральний Архів Революції — це великий культурний здобуток нашого часу.

Що-до мене, то я тепер хіба лиш трохи причетний до наукових видань Укрцентрархіву, що в організації їх брав велику участь. Укрцентрархів тепер під керуванням М. А. Рубача, здобув собі сталу та міцну організацію й значні фінансові кошти і треба лиш висловити побажання, щоб на відповідному рівні він стояв із наукового боку.

Давно вже мене притягнено до праці на відповідальні посади в Науковому Комітеті, перейменованому згодом у Головнауку або Укрнауку. Цю працю я вважав і тепер уважаю за свою громадську повинність, бо і Науковий Комітет, і Укрнауку при Наркомосі організовано не так, як це ми бачимо в Головнауці РСФРР. Комітет організовано так, що він має малу президію — адміністративний осередок, до якого ввіходить партійна професура; при ній — постійний апарат, що серед його службовців ми так само бачимо професорів — кваліфікованих наукових робітників; далі йде широка президія, складена виключно з найвідповідальніших представників різних галузів науки. До цієї широкої президії ввіходжу і я, як представник соціяльно-історичних наук. Особливу увагу приділяю я там справам, що торкаються науково-дослідчих катедр взагалі, науково-дослідчих інститутів і особливо Української Академії Наук. Бувши одночасно членом Академії і маючи з нею звязок у Київі, я перебуваю в курсі її справ у харк. Укрнауці; доволі близький я в Укрнауці і до музейних та архівних справ. З самого початку свого перебування в Укрнауці я брав постійну участь у складанню різних правил, інструкцій що-до наукових установ; раз-у-раз брав участь у конференціях Укрнауки, скликаних у Харкові або Київі, щоб розвязувати найважливіші принципові питання організації наукових установ на Україні і плану їхньої діяльности. Так само раз-у-раз брав участь у конференціях головнаук союзних республік, що одбувалися в Москві та Харкові, щоб встановити контакт у діяльності наукових установ цілого Союзу РСР. При Укрнауці і тепер існує Комісія для преміювання наукових праць. Я її організував і незмінно головував, одколи її засновано (р. 1924) й аж до 1927 року. Число праць і надрукованих і рукописних, подаваних з цілої України (Комісія працювала в усеукраїнському маштабі), раз-у-раз зростало, надто в звязку з тим, що Комісія розглядала не самі-но суто-наукові, ба й науково-популярні, і популярні, і педагогічні праці, до того геть-усіма мовами. Це страшенно ускладняло її працю; фінансова база її була дуже слабка, самостійного апарату вона зовсім не мала. Не ставало грошей не тільки на премії, що їх довелося мимоволі скорочувати, а й на те, щоб винагороджувати рецензентів згідно

з тарифними ставками Наркомпраці. Усе це приневолило Комісію обмежитись тільки на суто-науково-дослідчих працях і чимало скоротити число премій відповідно до скорочення приділюваних на це коштів. Усе це — брак коштів на премії й рецензентам, те, що не було самостійного апарату, поставило мене в дуже скрутне становище й спричинилося до того, що я рішуче попрохав звільнити мене з Комісії й призначити нового голову. Укрнаука висловила мені подяку за працю, призначила нового голову, але залишила мене в Комісії як члена. Тепер працю в Комісії налагоджено й вона працює хоч і в обмежених рамцях і з обмеженими коштами, що їх безперечно годиться збільшити, щоб премії справді були за стимул для авторів. Велику і постійну роботу я провадив і в Комітеті сприяння вченим.

Але в центрі моєї уваги й енергії в Харкові стоїть науково-дослідча катедра історії України. Я її організував і ввесь час науково нею керував, одколи її засновано і аж до сьогодні. Вона вже має свою історію і з нею я звязаний тісним міцним звязком; це так мовити, моя найулюбленіша дорога дитина, хоч зараз-таки повинен додати, що її діяльність — це наслідок наукової праці цілого її колективу — як у колективних, так і в індивідуальних працях її співробітників. Моя організаційна і керівнича праця в катедрі давала мені велику втіху і тягар її був для мене легкий і завдоволящий. Організовано цю катедру з самого початку в широких рамцях не самої історії України, а, так мовити, українознавства взагалі, і в ній було 4 секції — української історії, української етнографії, українського мистецтва й історії українського письменства. На чолі всієї катедри, як загальний керівник, стояв я, об'єднуючи усі секції, бо їхні дисципліни мені близькі. Але з початку організації і до самої смерти своєї на чолі секції історії українського письменства і етнографії стояв великий й од усіх визнаний авторитет у цих галузях акад. М. Сумцов — він був найближчий організатор цих двох секцій; секцією української історії керував В. О. Барвінський, секція українського мистецтва мала свого природнього організатора і керівника в особі проф. С. А. Таранушенка. Останніми часами в організації катедри відбулися такі зміни: з неї відокремлено секцію українського письменства, що вже тоді не мала свого керівника — акад. М. Сумцова, і прилучено до наново утвореної катедри письменства; далі відокремлено й секцію історії українського мистецтва та й прилучено до нової катедри історії мистецтва взагалі, а натомість од катедри історії европейської культури одійшла і прилучена була до нашої катедри секція російської історії і утворена нова секція історії українського права; тепер керую катедрою й секцією української історії я, секцією російської історії проф. В. І. Веретенніков, історії українського права проф. М. В. Максимейко, секцією етнографії, етнології і краєзнавства О. В. Ветухов. Катедра мала і має у своїому складі і дійсних членів, наукових співробітників та аспі-

рантів. Катедра зáвсіди мала по своїх секціях досить аспірантів. Багатьох з них після відповідного стажу переведено вже до категорії наукових співробітників. На катедрі провадиться і колективна і індивідуальна праця. Умови друку, як відомо, були тяжкі, але катедра все-таки випустила між люди 6 томів свого збірника, а 7-й друкує. Особливо радію я з праці аспірантів та инших наукових співробітників двох історичних секцій — української та російської історії, що всі невтомно працюють, розробляючи актуальні питання з економічної історії селянства, громадських та революційних рухів на Україні — М. В. Горбань працює над історією гайдамаччини, О. Д. Багаліївна-Татаринова над історією військових поселень на Україні і над історією декабристського руху на Україні, М. М. Тихонов та О. І. Назарець, О. І. Козаченко над історією селянства та селянських рухів на Слобожанщині і Гетьманщині, Н. І. Мірза-Авак'янц Є. М. Іванов, О. Г. Водолажченко, Н. В. Суровцова над різними актуальними питаннями з історії України XVIII — XIX в. Повинен також завважити, що енергійно працюють під керівництвом проф. О. В. Ветухова і друкують свої праці наукові співробітники секції етнографії, етнології і краєзнавства П. І. та О. П. Ковалевські, П. Г. Білецька, Я. О. Риженко та інші, що дали свої розвідки до одного з 3-х томів збірника, якого катедра присвятила мені з приводу юбілею.

На початку 1926 року мені доручено організувати наукову установу всеукраїнського значіння — Науково-дослідчий Інститут Тараса Шевченка. Мене призначено на його директора. Вироблено й затверджено статут Інституту, вироблено і затверджено штати та кошторис, затверджено наукових співробітників. Розпочато вже й органічну роботу в Інституті. Навколо нього скупчилися всі шевченкознавці Харкова та Київа. Завдання його дуже широкі: не тільки виучувати Шевченка та його добу, а й усеньке українське письменство XIX в. Для цього при ньому утворюють — будинок ім. Шевченка з бібліотекою та рукописами Шевченка й инших письменників, кабінети для спеціяльних студій над українським письменством перед-Шевченківської доби, Шевченківської доби, по-Шевченківської й пореволюційної доби. Інститут має видавати як наукові розвідки про Шевченка й инших письменників, так і їхні твори відповідно освітлюючи їх для робітниче-селянських мас. Цьому вже покладено початок: складено першу книжку наукового органу Інституту, готуються окремі зошити і вийшла в світ за моєю загальною редакцією серія його творів з перевіреним канонічним текстом, передмовами та коментарями шевченкознавців. Інститут, як установа, перебуває в Харкові, але в Київі знаходиться частина його кабінетів і чимала група постійних співробітників, провадяться й готуються праці для Інституту в цілому. Усі співробітники Інституту об'єднуються єдиним великим завданням Інституту й усі одностайно працюють за планами, що їх виробили харківські й київські співробітники

і спільно їх погодили. Гальмує справу Інституту тільки одне: зовсім немає будь-якого для нього приміщення — необхідно, щоб Наркомос усунув цю неможливу аномалію і призначив для Інституту будинок, що відповідав-би широким завданням і всеукраїнському значінню Інституту, щоб він у близькому майбутньому став урівень з „Пушкінським домом" у Ленінграді.

Треба нагадати тут і про Редакційний Комітет для підготови повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні. Його зорганізовано за ініціятивою потебніянців — мене, проф. Ветухова і Б. О. Лезина, при Науковому Комітеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б. О. Лезин. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціялістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову, про видання цілої збірки, досі спромігсь надрукувати тільки 1-й том (з 20). Том цей мав такий успіх, що треба було його передрукувати вдруге й утретє. На нараді ДВУ, куди закликано й представників од громадської української думки, я руба поставив питання про необхідність продовжувати це монументальне видання — першу повну збірку його праць, що значіння її виходить по-за межі України, нею зацікавлений усенький наш Союз, уся Слов'янщина, та навіть Західня Европа. Уважаю за свою повинність з нагоди свого юбілею звернутися по підтримку в цій справі, що ми її розпочали й довели з нашого боку до краю, до громадської думки вчених України та Союзу й усіх, хто цінує праці Потебні, що й тепер не втратили свого наукового значіння, адже деякі з них і досі ще не видано, от як його життепис, що його складав Я. Айзеншток.

Великої втіхи зазнав я, як автор наукових праць про українського мандрівного філософа Г. С. Сковороду і як український громадянин, коли відкрито три пам'ятники Сковороді, у чому було багато й моєї ініціятиви. Мої праці про Сковороду знайшли спочуття ще за передреволюційної доби серед наукового суспільства. Наслідком цього були заходи Харківського Історично-Філологічного Товариства до ремонту його надмогильного пам'ятника в селі Пан-Іванівці в звязку з сторіччям з дня його смерти і виданням його творів (в 1894 р.); після цього вже за радянської влади р. 1922 у звязку з 200 річницею з дня його народження утворено з моєї ініціятиви і за моєю участю прилюдне засідання в Соціяльному Музеї ім. т. Артьома з науковими доповідями й привітаннями його од радянської влади та наукових установ.

Мою доповідь укупі з доповіддю проф. М. І. Яворського (Сковорода і громадянство) видало державне видавництво і їх поширено серед широких кіл українського суспільства і трудящих мас. Селяни Пан-Іванівки прохали перейменувати їхнє село на Сковоро-

динку, що було й дозволено, і своїм власним коштом поставили йому пам'ятника біля його могили з мармуровою плитою і епітафією його учня М. І. Ковалінського. Представники од найвищої української влади привітали од ВУЦВИК'у і Наркомос'а відкриття цього селянського пам'ятника. Я сказав широку популярну промову про значіння філософа Сковороди і жадна промова не дала мені такого морального, громадянського завдоволення, як цей мій виступ перед цією своєрідною тисячною авдиторією, що зібралася біля свого пам'ятника Сковороді, щоб вислухати од історика України, його біографа живе, рідне їм приступне для них слово про їхнього Сковороду. Я бачив, що мене оточували прихильники Сковороди, і молодь, і діти, і люди середнього і похилого віку, і чоловіки, і жінки, що хапали кожнісеньке слово доповіди. А коли я це відчув, я одкинув геть складений раніш план і програму своєї промови та й почав керуватися тільки вражінням авдиторії од моєї щирої, просторої і одночасно по суті наукової промови. І мені здавалося, що авдиторія зрозуміла, що́ був для тодішніх селян український філософ-старчик Сковорода. Коли це культурне свято було закінчено, за скромною трапезою я, відповідаючи на зроблені мені запитання, навів низку своїх спогадів про те, як і де я розшукував рукописні папери Сковороди; яке вони мають значіння для зрозуміння особи і науки Сковороди. Тут-таки я наочно міг побачити, як надзвичайно виросла з соціяльного й культурно-національного поглядів колишня Пан-Іванівка, свідомо перетворившись в радянську Сковородинку: ця назва була не тільки за симбол для її людности, а відповідала й дійсності; мрія Сковороди про те, що „чорний" народ прокинеться, здійснилася, — він прокинувсь і скинув з себе панську кормигу, а тепер у звязку з відкриттям пам'ятника Сковороді, одкинув і давню назву, що нагадувала панство, і символічно замінив її новою на пошану того, хто ще в XVIII в. проповідав про його відродження. У селі Чернухах (де народився Сковорода) і Лохвиці тамтешні виконкоми поставили Сковороді в звязку з святкуванням 200-річчя з дня його народження пам'ятники знов-таки місцевими коштами (знімки з них уміщено в моїй монографії про Сковороду). Це знов ознака селянсько-робітничої свідомости.

Друга тимчасова установа, тісно звязана з захистом українських культурних цінностей, в усеукраїнському маштабі, була комісія для з'ясування тих культурних цінностів, котрі, згідно з Ризькою угодою, Україна повинна була передати Польщі, — це торкалося архівів, бібліотек та пам'яток мистецтва. Мені доручено од Наркомосу і Наркомзаксправ України організувати таку комісію і мене поставлено на чолі її, за секретаря був проф. П. Г. Ковалевський. Ми давали постійні звідомлення окремій центральній комісії для реевакуації цих цінностів у Москві; на Україні в різних центрах призначено уповноважених, що розшукували культурні цінності, належні Польщі;

у Київі за такого уповноваженого, наприклад, був академик Н. П. Василенко, а згодом проф. А. Е. Кристер. Комісія у призначений термін закінчила свою працю. Розшукуючи те, що треба було видати Польщі за Ризькою угодою, комісія одночасно також захищала ті культурні цінності, що їх польський уряд хоч і вимагав, але на нашу думку, як експертів-спеціялістів, їх на підставі угоди УСРР не повинна була видавати. Величезну вагу з приводу цього для України мало суперечне питання про повернення Польщі збірки стародруків з Київського університету і Волинських актів з Київського Центрального Архіву. Щоб захистити ці культурні цінності, що мали для України виключне значіння, мене викликано до Москви, де я в присутності найвидатніших польських наукових експертів, викликаних з Варшави, Львова та Кракова, зачитав доповідь, де довів, що Київський університет був спадкоємець Кременецького ліцею і через те до нього й перейшли за правом ці збірки. Згодом академик Н. П. Василенко надрукував велику розвідку на цю тему у виданнях Української Академії Наук, де прийшов до таких самих висновків. Російсько-українська частина делегації ухвалила на підставі моєї доповіди не віддавати Польщі цих збірок, а так само й Волинських актів (на підставі доповіди директора Київського Архіву Давніх Актів В. О. Романовського).

Нарешті, повинен я з почуттям великої втіхи згадати тут і про ту високу честь, що мені зробив усенький колектив наукових робітників України по професійній лінії, обібравши мене, а тепер і переобравши вдруге на голову Українського Центрального Бюра Секції Наукових Робітників України (У.Ц.Б.), зараз-таки, як його організовано на Україні і виділено в окрему секцію з секції робітників освіти. Тут так само мені припала спочатку організаційна, а далі й органічна праця над впорядкуванням цієї справи у межах цілої України, над встановленням звязку У.Ц.Б. з місцевими українськими секціями, а так само з усесоюзною секцією наукових робітників (членом її Ради мене обібрано в Москві на 1-му Всесоюзному З'їзді, а переобрано цього року на 2-му); одвідував я й пленуми Ради в Москві, і київську секцію наукових робітників, де робив відповідні доповіді в організаційних, тарифно-економічних й культосвітніх питаннях. Як голова У.Ц.Б. я виступав од ім'я наукових робітників України з привітанням на з'їздах Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів у Харкові й на громадських вічах на радянській платформі, що її виробила секція про союз робітників фізичної і розумової праці для соціялістичного державного й культурного будівництва.

Одночасно й рівнобіжно з цією діяльністю в Харкові я провадив громадсько-організаційно-наукову працю і в Київі, в звязку з заснуванням там у 1918 році Української Академії Наук і Всенародньої Бібліотеки України. Про це не личить оповідати мені самому — живі

й здорові — ті товариші в Академії та Бібліотеці, що вкупі з ними працював я над організацією цих установ і, проживаючи постійно в Київі, провадив там деякий час органічну працю. Скажу тільки, що ці часи були найщасливіші в моїй громадській діяльності: захоплено працював я вкупі з Аг. Юх. Кримським, В. І. Вернадським, В. І. Липським П. А. Тутківським, М. Т. Кащенком, О. В. Фоміним, Є. Ф. Вотчалом, С. П. Тимошенком, М. І. Туган-Барановським і ин. (потім усі увійшли в склад Академії) над виробленням першого статуту Академії. Нас тішила тоді спромога скласти такий статут Української Академії що був-би з нього значний ступінь вперед порівнюючи з тодішнім статутом Російської Академії, який зберіг у собі силу архаїчних рис минулого. Нова Українська Академія мусіла поставити перед собою і загальні наукові завдання, як і инші академії всесвіту, але одночасно, як нам здавалося, повинна була висунути і свої спеціяльні завдання, органічно звязані з розвитком і поширенням українознавства — української культури серед широких мас. Усе це знайшло своє мотивування в поясняльних записках, що ми їх поскладали до завдань усіх трьох відділів Академії, значну частину цих мотивувань, що-до 1-го Відділу, склав я; активну участь я брав і в редагуванню статуту і записки 1-го Відділу.

14. XI. 1918 р. мене затверджено дійсним членом Української Академії Наук, 19. XII. 1918 обібрано на голову 1-го Відділу і ці обов'язки я виконував аж до 1. I. 1920 р., себ-то протягом цілого 1919 року; заступав я голову-президента з 5. VII. 1919 до 1. I. 1920 р. виконував я також по сполученню обов'язки секретаря 1-го Відділу, а так само редагував 1-шу книжку „Записок" 1-го Відділу, як його видання. Офіційні дані про мою працю на 1-му Відділі Академії, на Спільному Зібранні і в комісіях можна знайти в надрукованих і ненадрукованих протоколах цих академічних установ. Вони збереглися і в моїй пам'яті, але я їх не наводитиму. Скажу тільки одне — працював я напружено і праця ця мене цілком завдовольняла. Академію допіру організовувано, було багато планів та надій (як, наприклад, з Голосіївським лісом, що його так і не пощастило здобути). На Першому Відділі робота йшла дружньо. Мені припало писати мотивовані записки про тих вчених з моєї спеціяльности, що їх 1-й Відділ пропонував на дійсні члени Академії або керівники установ. Такі записки з оцінкою їхньої наукової діяльности складав я про небіжчика М. Т. Біляшівського, що його запропоновано й обрано на дійсного члена на катедру археології України, проф. К. В. Харламповича обираного на дійсного члена на катедрі історії церкви, про проф. О. С. Грушевського, обібраного на директора Комісії для складання Історично-Географічного словника Української землі, про проф. В. Ю. Данилевича, обраного на посаду керівника Археографічної Комісії. І тепер з почуттям великої моральної втіхи пригадую, як ми вчотирьох (Аг. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, М. Т. Біляшівський та я)

робили засідання на квартирі члена 1-го Відділу акад. М. І. Петрова й пішки ходили до нього на Поділ, бо він був розбитий паралічем і не сходив з ліжка, дарма що зберіг повною мірою і пам'ять, і знання, і розум, і мову. У той-же час склав я влітку, сидячи в садочку Академії, „Збірник матеріялів про громадську діяльність" свого вчителя проф. В. Б. Антоновича; цього збірника ще не надруковано, але маю надію в найближчий час надрукувати його в виданнях Української Академії Наук. Я брав також енергійну участь у справах заснованої тоді Всенародньої Бібліотеки, знайомивсь за дорученням од неї з бібліотеками проф. В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова і надрукував про них статті; надрукував статтю і про Харківську Громадську Книгозбірню, де накреслив перед нею нові завдання, в звязку з новими вимогами культурного будівництва. Виконував навіть короткий час обов'язки голови її Ради. Переїхавши до Харкова, я ніколи не втрачав своїх наукових звязків з Академією, як її дійсний член: приїздив до Київа, писав і друкував у її виданнях свої наукові праці, робив доповіді, виконував її наукові доручення й керував деякими науковими співробітниками з спеціяльними науковими дорученнями, раз-у-раз виконував доручення од Академії в Укрнауці. І я тішуся з того, що можу оддавати наприкінці свого віку значну частину своїх сил найвищій науковій установі на Україні — Українській Академії Наук у Київі, що маю величезну честь і насолоду бути її дійсним членом і що вона вирішила відзначити мій юбілей, доручивши мені скласти цю автобіографію, щоб надрукувати в своїому юбілейному Збірникові. Без цього доручення я-б, мабуть, і не склав цього автобіографічного мемуара.

Акад. Дмитро Багалій.

СИСТЕМАТИЧНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ АКАДЕМИКА ДМ. ЙВ. БАГАЛІЯ ЗА 50 РОКІВ

(1878—1927 рр.). (Неповна).

І-й В І Д Д І Л.

Археологія України.

1) Памяти графа А. С. Уварова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1885, № 35 і окрема відбитка).

2) Село Порѣчье и археологическая коллекція графа А. С. Уварова (з „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостей" передруковано в „Правительственномъ Вѣстникѣ" 1887, № 181).

3) Археологическія, этнографическія и топографическія замѣтки о Харьковской губерніи („Харьковскій Сборникъ на 1888 г.").

4) Замѣтка объ альбомѣ украинскихъ древностей г. Зарѣцкаго („Кіевская Старина" 1888, грудень).

5) По вопросу о составленіи археологической карты Харьковской губерніи („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1889, 1-го квітня).

6) Послѣсловіе къ ст. Спѣсивцева: „Случайныя археологическія находки" („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества", т. 6-й).

7) 8-й археологическій съѣздъ въ Москвѣ („Кіевская Старина" 1890, кн. 3-тя, стор. 464—484).

8) Общій очеркъ древностей Харьковской губерніи („Харьковскій Сборникъ на 1890 годъ". Доповідь про це в „Трудахъ VIII Археологическаго Съѣзда", IV, 51, прот.).

9) О раскопкѣ кургановъ въ Изюмскомъ уѣздѣ, произведенной И. М. Бичъ-Лубенскимъ („Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества", т. III, стор. 316—319).

10) Замѣтки по поводу международныхъ конгресовъ доисторической археологіи съ антропологіей и зоологіей („Х. Г. В." 1891, № 79).

11) Письмо Ходаковскаго („Кіевская Старина" 1891, червень, 469—475).

12) Программа по археологіи и исторической географіи („Харьковскій Сборникъ на 1891 годъ", VIII — X стор.).

13) Замѣтки о Кіевскомъ археологическомъ съѣздѣ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1899).

14) Свѣдѣнія объ археологическихъ раскопкахъ въ Харьковской губерніи („Кіевская Старина" 1901, № 10, стор. 5—56).

15) Археологическіе матеріалы, какъ источникъ археологіи („Труды XI Археологическаго Съѣзда", т. II, М. 1902, стор. 83—89) і окрема відбитка (9 стор.).

16) Роль Харьковскаго университета въ дѣлѣ изученія древностей („Труды X Археологическаго Съѣзда", III, 108, прот.).

17) Программа дѣятельности Предварительнаго Комитета по устройству Харьковскаго Археологическаго Съѣзда („Харьковскій Листокъ" 1901, № 422).

18) Программа первобытныхъ и историческихъ древностей („Труды Предварительнаго Комитета по устройству Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ", I, 1902, 1—3).

19) Некрологъ проф. Ю. И. Морозова (там-же, 22—26).

20) Проекты выставокъ (там-же, 39—40—43).

21) О поѣздкѣ въ Екатеринодаръ и Новочеркасскъ съ археологической цѣлью (там-же, 61—66).

22) Каталогъ картографическаго отдѣла Харьковскаго Археологическаго Съѣзда (Каталогъ Выставки Харьковскаго Археологическаго Съѣзда, Х., 1902, стор. 1—23 наприкінці).

23) Описаніе рукописей Университетской Библіотеки (там-же, стор. 30—59 наприкінці).

24) Описаніе археологическихъ коллекцій изъ собственныхъ раскопокъ (там-же, стор. 86—92 на початку).

25) Археологическая карта Харьковской губерніи съ объяснительнымъ текстомъ (в „Трудахъ XII Археологическаго Съѣзда" й окремо, IV, 92 стор.).

26) Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству съѣзда („Труды XII Археологическаго Съѣзда", т. III, М. 1905, стор. 275—283).

2) Оцѣнка дѣятельности Харьковскаго Археологическаго Съѣзда (там-же, 398—399 й „Изв. Съѣзда").

28) Докладъ Предсѣдателя Ученаго Комитета о картографической выставкѣ („Труды XII Археологическаго Съѣзда", т. III, 381—382).

29) Рѣчи (там-же, стор. 344, 356); протоколы, 219.

30) Докладъ объ археологической картѣ (там-же, 364).

31) Матеріалы для біографіи гр. А. С. Уварова (в „Сборникѣ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества", т. XVI).

32) О раскопкѣ кургановъ въ Валковскомъ и Богодуховскомъ уѣздахъ Харьковск. губ лѣтомъ 1903 г. („Труды XIII Археологическаго Съѣзда", М. 1908, I, стор. 369—379).

33) Отчетъ Предсѣдателя Ученаго Комитета Съѣзда Д. И. Багалѣя о занятіяхъ XIII Археологическаго Съѣзда („Изв. XIII Арх. съѣзда", X, 1905, стор. 130—136),

34) Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського (складено з приводу обрання його на катедру археології) („Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук", кн., IX, 1926 р., стор. 1—8).

II-й В І Д Д І Л.

Архіви й архівна справа на Україні.

35) Замѣтка объ архивѣ малороссійской коллегіи („Кіевскія Университетскія Извѣстія" 1882, № 9).

36) Мысли объ устройствѣ историческаго архива при Харьковскомъ университетѣ („Вѣстникъ Археологіи и Исторіи" вид. Арх. Інст., 1885).

37) Памяти Н. В. Калачова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1885 і окрема відбитка).

38) Фамильныя бумаги Щербининыхъ, кн. Крапоткиныхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣніи П. П. Флота — Бабаяхъ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1887, № 274).

39) Харьковскій Историческій Архивъ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1887, № 263).

40) О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобережной Украины („Труды VI Археологическаго Съѣзда въ Одессѣ", т. IV, стор. 79 - 82).

41) О децентрализаціи нашихъ архивовъ („Кіевская Старина" 1893, № 2, стор. 346—355).

42) Книги Лифляндскаго Гофгерихта XVII въ архивѣ Рижскаго Окружного Суда („Труды X Археологическаго Съѣзда", т. III, М. 1900, стор. 108—109).

43) О необходимости превращенія Харьковскаго историческаго архива въ центральный („Труды XI Археологическаго Съѣзда", т. II, М. 1902, стор. 12—17 і окрема відбитка).

44) Коллекція рукописей проф. А. Ф. Кистяковскаго („Кіевская Старина" 1891, № 3, стор. 494—503).

45) Объ ассигнованіи средствъ для упорядоченія Арх. Вн. Д. въ Москвѣ. Докладъ въ гос. совѣтѣ („Стен. отчетъ Гос. Сов." VIII сесія 1912—1913, стор. 2479—2480).

46) Акад. Дм. Багалій та В. Барвінський: Українські архівні фонди в межах РСФРР („Архівна Справа", кн. I, X, 1925, стор. 34—44).

47) Про архівну справу на Україні („Вісти" 1925 р., „Культура й Побут", № 6).

III-й ВІДДІЛ.

Історіографія.

А) Українське джерелознавство й історіографія.

48) Некрологъ Н. И. Костомарова („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1885).

49) Оцѣнка научной дѣятельности проф. В. Б. Антоновича („Критико-біографическій словарь русск. писат. и ученыхъ Венгерова, т. I, вип. 1—21, стор. 655—666).

50) Новый историкъ Малороссіи (рецензія на книгу О. М. Лазаревського „Описаніе Старой Малороссіи" СПБ. 1891, 148 стор.; відбитка з „Отчета Россійской Академіи Наукъ о 32-мъ присужденіи наградъ графа Уварова").

51) Николай Лащенко и его труды по мѣстной церковной исторіи („Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ." т. IX, 1897).

52) А. М. Лазаревскій — некрологъ („Журналъ Мин. Нар. Просв." 1902).

53) Въ историко-филологическій факультетъ Харьк. Унив. (Оцінка наукових праць Ол. Я. Єфименкової з пропозицією дати їй ступінь доктора російської історії honoris causa (надруковано в „Зап. Харьк. Ун-та" 1910, кн 2, стор. 1—29 й окрема відбитка X. 1910).

54) Памяти Е. П. Радаковой (газ. „Утро" 1910).

55) Костомаровскіе дни въ Воронежѣ (X. 1911, 12 стор.).

56) Памяти Д. П. Миллера (14 червня 1913 р. „Вѣстникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества" V, I, стор. 19—23).

57) А. Я. Ефименко („Внѣшкольное Просвѣщеніе" 1918, № 6, стор. 21—22).

58) О. Я. Єфименко (1848—1918), оцінка наукових праць („Зап. Іст.-Філолог. Від. Української Академії Наук", т, I, стор. 104—113).

59) Оцінки наукових праць проф. В. Ю. Данилевича (Ib., ст. IXXXIX—XC). О, С. Грушевського, проф. Харламповича (рук.).

60) Про бібліотеку В. Б. Антоновича („Зап. Іст.-Філ. Від. Української Академії Наук", кн. II—III, стор. 120—121), проф. В. С. Іконнікова.

61) Нарис української історіографії (джерелознавство). Вип. I, у Київі 1923, 138 стор.).

62) Те-ж, вип. II, у Київі 1925, 108 сторінок (відбитки з „Збірн. Істор.-Філол. Від. Української Академії Наук").

63) Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історично-критичний нарис („Червоний Шлях", 1927 р., № 1, стор. 160—217).

Б) Російська історіографія.

64) Объ элементарной методикѣ исторіи („Труды Педагогич. Отд. Харьк. Истор.-Фил. Общ." II, 1—10).

65) Русская историографія, ч. I (Обзоръ источниковъ, X, 151 стор.).

66) Те-ж, ч. II (Движеніе русской исторіи какъ науки, X. 1907, 397 стор. Літографовані курси).

IV-й ВІДДІЛ.

Підручники з історії України й Росії.

67) Курсъ древне-русской исторіи до пол. XIV в. (літогр. вид. Харк. 1883—84 рр.).

68) Русская исторія, ч. I (домонгольський період, X. 1909, 217 стор., друкований курс).

69) Лекціи по русской исторіи (Русь допетровская) (Літограф. видання, Х. 1890 р.).

70) Лекціи по исторіи Юго-Западной Руси (Літогр. вид., Х. 1890 р.).

71) Лекціи по русской исторической географіи (Літограф. курс, Х. 1892).

72) Русская исторія, т. 2-й, ч. 1-ша (Московскій періодъ). (Пособіе для студентовъ. Х. 1911, друков.).

73) Исторія Россіи (систематическій курсъ по ретроспективному методу всей россійской исторіи). Написано вкупі з Д. П. Міллером, В. Барвінським, Ольгою й Нат. Багалій, вийшла в „Народной Энциклопедіи", вид. Ситіна, з малюнками, портретами й мапами, 2-га част., VIII т. Х. 1912, 412 стор.

74) Русская исторія. Т. 1, до половины XV в., съ картами, планами и снимками съ памятниковъ древности и искусства: 6 картъ и 202 рисунка. (Х. 1914, ст. VIII, стор. 513). На книжку з'явилося велике число відзивів у науковій та педагогічній літературі — проф. Бороздіна, проф. Барвінського, „Изв." Вольфа і ин. „Исторія проф. Багалѣя говорится тут, представляетъ по своему изложенію огромный интересъ не только для ученыхъ изслѣдователей, спеціалистовъ, но и для т. н. рядовыхъ читателей. Внося на страницы своей книги археологію и привлекая какъ матеріалъ памятники искусства, авторъ, желая дать исторію Россіи въ полномъ объемѣ, захватываетъ исторію тѣхъ народностей, которыя такъ или иначе вліяли на судьбу Россіи. Строго научный методъ и характеръ труда не мѣшаетъ, однако, быть ему популярнымъ".

Примітка: 2-й т., що охоплює Московську Русь, виготовлений до друку, але не закінчений і ще не надрукований.

75) Начерк новітньої історії України (додатковий IX-й розділ II т. „Історії України" О. Єфименкової, 140—207 + III стор., 1922, Держ. вид., 50.000 прим.).

V-й ВІДДІЛ.

Історія стародавньої України-Руси.

76) Исторія Льва Діакона, какъ источникъ для русской исторіи („Кіевск. Универс. Извѣстія" 1878, травень).

77) Исторія Сѣверской земли до половины XIV ст. (з мапою й малюнками. Київ 1882, II+310). Магістерська дисертація. Надруковано її спочатку в „Кіевскихъ Универс. Извѣстіяхъ". Рецензія П. В. Голубовського (въ „Кіевской Старинѣ" 1882, кн. VI, стор. 519—523). І. А. Линниченка (въ „Ж. М. Н. Пр." 1883); Д. И. Багалѣй: Отвѣтъ И. Линниченку. („Зап. Харьк. У-та" 1884).

78) Удѣльный періодъ и его изученіе. (Пробна лекція. Надруковано в „Кіевской Старинѣ" 1883, № 2).

79) Доклады въ Кіевск. Истор. О-вѣ Нестора-лѣтописца О князѣ — вѣчѣ въ Сѣверской землѣ, о Словѣ о полку Игоревѣ какъ пам. Сѣверск. земли.

80) Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ (Критическая оцѣнка книги профессора Собестьянскаго „Ученіе о національныхъ особенностяхъ характера и юридическаго быта древнихъ славянъ" Х. 1892 („Кіевская Старина" за 1892, кн. 10, стор. 70—103; кн. 11-а, стор. 247—262; кн. 12, стор. 426—437; окрема відбитка. К. 1892, 59 стор.),

81) Отвѣтъ на критическую замѣтку профессора Собестьянскаго по поводу брошюры „Къ исторіи ученій о бытѣ древнихъ славянъ" (Надр. в „Зап. Харьк. Универс." 1893, т. III).

82) По поводу сообщенія проф. Завитневича „Существовало ли славянское племя Суличей" („Труды VII Арх. Съѣзда", II, 50 прот.).

83) О началѣ Руси („Труды XV Арх. Съѣзда, I, 85, прот.).

VI-й ВІДДІЛ.

Історія Слобідської України.

84) Къ исторіи Екатерининской Комиссіи для составленія проекта новаго уложенія („Кіевская Старина" 1885, 9-та книга, 1—30 стор.).

85) Основаніе г. Харькова („Харьк. Бюл. на 1886 годъ" і „Труды XII Арх. Съѣзда" III, стор. 379—380).

86) Історія колон. Слоб. Украіни въ XVII—XVIII в. („Труды VI Археол. Съѣзда" I, LXVII, прот.).

87) Къ исторіи заселенія степной окраины Московскаго государства („Журналъ Мин. Народн. Просв." 1886, травень—червень).

88) Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства. Т. 1-й. — Історія колонизаціи (з мапою). Москва 1887, XIV+614 ст. Надруковано вперше в „Чтеніяхъ Московск. Общ. Исторіи и Древностей" — це була докторська дисертація Д. І. Багалія, за яку присуджено йому премію гр. Уварова від Російської Академії Наук. Рецензії на цю книгу: 1) Проф. Корсакова — „Отчетъ о 30-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова. Приложеніе къ LXI тому „Зап. Петерб. Академіи Наукъ", № 7, стор. 13—16, 69—96; 2) „Ж. М. Н. П." 1887, за падолист; 3) „Харьковск. Сборникъ на 1887 годъ"; 4) „Русская Мысль" 1887, липень; 5) „Русская Старина" 1887; Каманіна („Кіевская Старина" 1889, кн. 1-а, стор. 250—259). На підставі цієї книжки велика стаття „На стражѣ Россіи" в „Южномъ Краѣ" за 1887-й рік.

89) Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Харьковскомъ краѣ в XVII—XVIII вв. („Харьковскій Сборникъ" 1888).

90) Харьковскія ярмарки въ прошломъ столѣтіи („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1888, № 26).

91) Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южн. степн. окраины („Журналъ Мин. Нар. Просв." 1888, серпень).

92) Заселеніе Харьковскаго края и общій ходъ его культурнаго развитія до открытія университета (промова виголошена на акті 17 січня 1889 р. Харк. 1889, 43 стор.) Рецензія Каманіна („Кіевская Старина" 1889, кн. VII-а, стор. 309—310).

93) Чѣмъ обязанъ В. Н. Каразину Харьковскій ун-тъ („Харьковскія Губернскія Вѣдомости", 1889, № 134).

94) Къ вопросу о составленіи „Біограф. словаря профессоровъ Харьковск. у-та" („Зап. Харьк. У-та" 1893, кн. II-а).

95) Вкупі з Д. П. Міллером: Харьковскій университетъ („Энциклопедич. словарь Брокгауза и Ефрона", LXXIII півтом, стор. 103—109).

96) Перекрестовъ, Ахт. Полк. (Біограф. Словарь руск. истор. дѣятелей на букву „П", стор. 504—506).

97) Григорій Петровичъ Данилевскій („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1891, № 317).

98) Харьковскій университетъ въ 30-хъ годахъ текущаго столѣтія („Харьковскія Губернскія Вѣдомости" 1891, № 2).

99) Роль Каразина, Потоцкаго и Тимковскаго въ первоначальномъ устройствѣ Харьковск. ун-та (Ib. №№ 303 і 305).

100) Примѣчанія къ перев. путеш. акад. Гильденштедта по Слоб. Укр. губ. („Харьк. Сборникъ" на 1891 р. Вип. 5-й, стор. 154—158).

101) Наз. Алекс. Каразинъ и его колоколъ („Кіевская Старина" 1892, 11-та кн., стор. 163—175 і окрема відбитка, К. 1892, 13 стор.).

102) О просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго университета въ первое десятилѣтіе его существованія („Русская Школа" 1892 р., кн. 10—11).

103) Федоренко — проф. Харьк. ун-та („Біограф. Сл. руск. истор. дѣятелей на букву „Ф", стор. 27—28).

104) Филомафитскій — проф. Харьковск. ун-та („Біогр. слоьарь руск. историч. дѣятелей на букву „Ф", стор. 128—129).

105) Къ біографіи В. Н. Каразина („Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ.", т. III, стор. 307—311 і окрема відбитка).

106) Памяти А. А. Потебни („Харьк. Губ. Вѣдом." 1892, № 54; передруковано в „Сб. памяти Потебни" Харьковск. Истор.-Фил. Общ.).

107) Харьковскія университетскія торжества въ первые годы существованія университета („Харьк. Губерн. Вѣдом.", 1892, № 15).

108) Просвѣтительная дѣятельность В. Н. Каразина („Зап. Харьк Унив.", 1893 і звідти відбитка на 31 стор.).

109) Изъ прошлаго Святогорскаго Успенскаго монастыря („Харьк. Губ. Вѣдом." 1894, № 210).

110) Е. С. Гордѣенко („Энциклоп. Слов.", XVII півтом, стор. 221).

111) Г. С. Сковорода, его ученіе, жизнь и значеніе („Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ.", т. VIII, 52—67 стор.).

112) А. П. Зернинъ („Энциклоп. Слов." XXVII півт., стор. 566—567).

113) Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края (Рец. на розв. І. Н. Миклашевського. СПБ. 1896, 172 стор.). Надруковано в кн. „Отчетъ Пет. Акад. Наук о XXXVII присужденіи наградъ графа Уварова").

114) Украинская старина (очерки, замѣтки, матеріалы изъ стародавняго Харьковскаго быта и культуры. X, 1896, 304 стор.). Зміст її такий: 1) Предисловіе, 1—7 стор. 2) Наказы харьк. дворянства въ Екатерининскую Комиссію 1767 г, 8—115 стор. 3) Харьковскій городской голова Егоръ Егоровичъ Урюпинъ, 116—196. 4) Два культурныхъ дѣятеля изъ среды харьковскаго духовенства (свящ. Василій Фотіевъ и свящ. Андрей Самборскій), 197—304 стор. Рец. в „Ж. М. Н. П." 1897, № 7, відд. II, стор. 205. І. Каманіна („Кіевск. Старина" 1897, кн 1-а, стор. 28—29).

115) Роль Харьковскаго университета въ дѣлѣ изслѣдованія мѣстнаго края. („Хар. Губ. Вѣд." 1897, № 15),

116) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ. Томъ 1-й (1802—1815 рр. X. 1893—1898, 1204 стор.). Спочатку цю працю друковано в „Записках Харьковскаго университета". Рос. Академія Наук присудила за неї премію гр. Уварова; критичний розгляд. С. в „Ж. М. Н. Пр." 1899, № 11, відд. II, стор. 154—158), Вс. Ізм. Срезневського в „Отчетѣ о 38-мъ присужденіи Уваровскихъ премій". Зап. Акад. Наук по Истор.-Фил. Отд., т. III, № 1, стор. 8—11 і 176—216 рец. С. Р. в „Кіевск. Старинѣ" 1899, XI, 312—316. На підставі цієї книжки велика стаття Е. К. в „Кіевск. Старинѣ" „Харьковскій университетъ въ первые годы своего существованія" („Кіевск. Ст." 1899, № 5, 7, 10). На підставі „Опыта" і польських джерел складено також польську монографію — Ludwik Janowski: Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805—1820). Kraków 1911. „Niezmiernie bogaty, obfity i niczem nie zastąpiony materjał daje prof. Bagaley w olbrzymiem dwutomowem dziele, które zatytułował „próbą" historyi. Należy mocno żałować że z 1904 nie ukazują się dalsze partye tej pożytecznej pracy" (стор. 3)

117) Удаленіе проф. Шада изъ Харьковскаго университета. (X. 1899. 147 стор. відбитка з „Записокъ Харьковскаго университета", 1899). Рец. в „Ж. М. Н. Пр." 1899 відд. II, стор. 189—190.

118) Ветеринарное училище при Харьковскомъ университетѣ („Харьк. Губ. Вѣд." 1901, № 256 и 257).

119) Изъ жизни Харьковскаго университета въ началѣ XIX в. („Вѣстникъ Европы", 1902, лютий, стор. 628—649).

120) Изъ Харьковскаго прошлаго („Харьк. Губ. Вѣд." 1902, № 156).

121) Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ). Съ приложеніемъ портретовъ и плановъ. Т. 2-й (1815—1835, X. 1904, IV, 1136 стор.). Почесний відзив Рос. Акад. Наук і рецензія акад. В. І. Ламанського в „Отчетѣ о 48-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова" („Зап. Ак. Н. по истор.-филол. отд., т. 8, № 8, стор. 25—29, 233—236); Рец. В. І. Щербини („Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові", т. XV, вип. 1-й); С. Рождественського („Ж. М. Н. Пр." 1906, № 12, відд. II, стор. 380—397).

122) Какъ готовится Харьковскій университетъ къ своему юбилею. („Кіевская Старина", 1905, березень).

123) Новыя данныя для біографіи Н. В. Каразина („Зап. Харьк. Унив " 1905, № 1-й, окрема відбитка, Х., 82 стор.).

124) Научная критика „Памфлетъ или пасквиль" (по поводу брошюры И-ва о В. Н. Каразинѣ („Кіевская Старина", 1905, кн. 9-а, стор. 83—100 і окрема відбитка).

125) Отвѣтъ проф. Буцинскому („Харьк. Лист." 1905).

126) Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (вкупі з Д. П. Міллером), т. 1-й XVII—XVIII вв., Х. 1905, 568 ст., з рисунками й малюнками. Присуджено повну премію Ком. Прем. при Харк. унів. Реценз. надруковано в звідомленні Комісії.

127) Краткая исторія Харьковскаго университета (спільно з М. Т. Сумцовим і В. П. Бузескулом Х., 1906. ст. VII, 329 +XIV, з портретами).

128) Біографія проф. Г. П. Успенскаго и Артемовскаго-Гулака (въ „Биограф. Словарѣ проф. Харьковскаго университета", т. 1-й).

129) Альбомъ къ столѣтію Харьковскаго университета (передмова), Х. 1906, вид. А. М. Іваницького.

130) Рѣчь передъ открытіемъ памятника В. Н. Каразину („Южный Край" 1907, № 9114).

131) Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. 2-й, Х. 1912. 4°. IV + 973 стор. (укупі з Д. П. Міллером). Присуджено од преміяльної комісії при Харк. універс. повну премію і реценз. в „Отчетѣ Комиссіи").

132) Альбомъ старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей (додаток до 2-го тому „Исторіи г. Харькова") Х. 1912. 4° ст. 2 + XXX табл.).

133) Очерки изъ русской исторіи, т. 2-й (монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины, Х. 1913 р., 374 стор.). Тут надруковані такі статті: Заселеніе Слободской Украины и общій ходъ ея культурнаго развитія (1—21), Основаніе Харькова (22—36), Харьковъ въ XVII ст. (37—42), Изъ прошлаго Святогорскаго монастыря (43—49), Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Слободской Украинѣ въ XVII—XVIII в. (50—74), Ярмарки г. Харькова в XVIII в. (75—79), Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Слободской Украинѣ (80—103), Выборы въ Екатерининскую Комиссію для составленія проекта новаго уложенія въ Слободской Украинѣ, Наказы мѣстнаго дворянства и дѣятельность слободско-украинскихъ депутатовъ въ Комиссіи (104—162), Назарій Александровичъ Каразинъ и его кол. (163—175), Иванъ Ивановичъ Перекрестовъ (175—178), Федоръ Григорьевичъ Донецъ-Захаржевскій (178—179), Къ исторіи заселенія и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края — разборъ соч. Миклашевскаго „Заселеніе и сельское хозяйство Южной окраины Моск. госуд. XVII в., составленный по поруч. Рос. Акад. Наукъ (180—230), Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства (231—254), По поводу рецензіи на книгу „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта" (255—256), Сочиненія, матеріалы, статьи и замѣтки, относящіеся къ исторіи Слободской Украины съ 1880 по 1885-й годъ (257—289), Рецензіи на книги, относящіяся къ исторіи Слободской Украины съ 1885 по 1890 (290 329), Біографіи и некрологи харьковскихъ научно-литературныхъ дѣятелей (330—366), Приложеніе (рецензіи) (367—374).

134) Історія Слобідської України, з 71 малюнками й 2 мапами. Х. 1918, 308 стор. (українською мовою). Вид. кооперат. вид-ва „Союз" (надруковано 20.000).

VII-й ВІДДІЛ.

Праці з історії Запорожжя й Південної України.

135) Наслѣдники Запорожскихъ земель („Кіевская Старина", 1885, кн. 4-а, стор. 783—790).

136) По поводу столѣтняго юбилея г. Екатеринослава („Харьк. Губернск. Вѣдомости" 1887, № 118).

137) Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры („Кіевская Старина" 1889, кн. 4-а, стор. 27—55, кн. 5-а, стор. 438—484, кн. 6—7, 110—148) і окрема відбитка (Х. 1889, 115 стор.).

138) Къ юбилею г. Николаева („Харьк. Губерн. Вѣд." 1890),

139) Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. (Х. 1920, стор. 110 з мапами й малюнками).

VIII-й В І Д Д І Л.

Праці з історії Лівобічної України.

140) Бенефисъ для малорос. дворянства („Кіевск. Стар." 1882 IV).

141) Состояніе полиціи въ малорос. городахъ XVIII в. („Кіевская Старина" 1882, 8-а кн., 379—382).

142) Генеральная опись Малороссіи („Кіевск. Старина", 1883, кн. 11-а, 402—432 стор. й окрема відбитка).

143) Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII в. („Кіевск. Старина" 1883, кн. 12-а, 560—592 й окрема відбитка); пор. ще „Труды VI Арх. Съѣзда", I, LXV (протокол); „Чтенія Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца" 1888, IV, 194—196).

144) Дополнительныя свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ („Кіевск. Старина", 1884, кн. 10-а, стор. 357—361).

145) О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобережной Украины („Труды Одесскаго Археологическаго Съѣзда", IV, 1889, Одеса).

146) Реестръ заслуги музыки войсковой року 1711 („Кіевск. Старина" 1892 г. кн. 11-а, стор. 296).

147) Петрикъ — украинскій дѣятель („Біографическій Словарь руск. истор. дѣятелей" на букву „П", стор. 638—640).

148) Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малороссіи („Ж. М. Н. Пр." 1892, кн. 3-я).

149) Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малороссіи („Труды X-го Арх. Съѣзда въ Ригѣ, I. М. 1889, 245—255 і окрема відбитка).

150) Магдебурзьке право в Лівобічній Україні — Руська Істор. Бібліотека Ол. Барвінського, т. XXIII — XXIV, Львів 1903, I. Магдебурзьке право під польським володінням; II Організація міської самоуправи від пол. XVII до кінця XVIII в. стор. 387—442.

151) Внѣшняя исторія Магдебургскаго права въ городахъ Лѣвобережн. Малороссіи (Чтенія въ Ист. Об-вѣ Нестора-Лѣтописца, 1908, кн. II, вып. 2-й, 47).

152) Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малороссіи до половины XVII в. (в збірникові, присвяченому В. Б. Антоновичеві, що в світ він не вийшов).

153) О судьбѣ городск. самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII—XVIII вв. съ магдебургскимъ правомъ (Труды XV Арх. Съѣзда, I, 102, прот.).

154) Судьба магистратскаго самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII—XVIII в. (Сборникъ статей въ честь М. В. Любавскаго, Петерб. 1917, стор. 627—636).

IX-й В І Д Д І Л.

Праці з історії громадської думки й революційних рухів на Україні

155) Декларація Дм. Ив. Багалѣя отъ имени прогрес. группы Государственнаго Совѣта о всеобщей амнистіи, о включеніи указанія на заботы о рабочихъ и на необходимость преобразованія самоуправленія (Сессія I, засѣданія 3 и 4. 4 и 5 мая 1906 года, стр. 9—10 и 11, стенографическаго отчета Государственнаго Совѣта).

156) Внесеніе Д. И. Б. отъ имени прогрес. группы ряда поправокъ въ проектъ наказа (Сессія I, засѣданія 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14 и 15 отъ 23 іюня по 7 іюля 1906 г.).

157) Замѣчанія Д. И. Б. по законопроекту объ уравненіи лицъ женскаго пола въ правахъ наслѣдованія по закону съ лицами мужескаго пола (Сессія VII, засѣданіе 27, 10 февр. 1912 г., ст. 1555—1565).

158) Докладъ докладчика Комиссіи Д. И. Б. по вопросу объ обезпеченіи рабочихъ на случай болѣзни (Сессія VII, засѣданіе 53, 18 апр. 1912 г., стр. 3392—3399).

159) Замѣчанія Д. И. Б. по законопроекту „о продолжительности и распредѣленіи производства торговли и занятій въ торговыхъ заведеніяхъ, складахъ и конторахъ" (доводи на те, що потрібен недільний відпочинок) (Сессія VIII, засѣданіе 11, 21 декабря 1912 г., стр. 524 - 530).

160) Замѣчанія Д. И. Б. въ защиту допущенія лицъ женскаго пола въ число присяжныхъ и частныхъ повѣренныхъ (Сессія VIII, засѣданіе 16, 24 января 1913 года, стр. 881—885).

161) Замѣчанія Д. И. Б. въ защиту сохраненія ассигнованій для попечительствъ о народной трезвости для культурной ихъ работы (Сессія VIII, засѣданіе 45, 21 іюня 1912 г., ст. 2472—2473).

162) Замѣчанія Д. И. Б. по законопроекту „о преобразованіи управленія городовъ въ губерніяхъ Царства Польскаго — въ защиту самоуправленія и польскаго языка въ дѣлопроизводствѣ (Сессія VIII, засѣданія 28 и 29 апр. и 3 и 5 мая 1912 г., стр. 1413—1422, 1478—1479, 1507—1511, 1521—1522 и 1524—1526 и сессія IX, засѣданія 5 27 ноября 1912 г., стр. 118—120).

163) Замѣчанія Д. И. Б. по поводу законопроекта о борьбѣ съ пьянствомъ (Сессія IX, засѣданія 21, 27 и 28, 4 фев., 28 и 30 апр. 1914 г., стр. 1000—1008, 1906—1914 и 1921—1924).

164) Замѣчанія Д И. Б. въ защиту всесословнаго земства (сессія IX, засѣданіе 43, 19 мая 1914 года, стр. 2226—2232).

165) Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіевське братство (Вступна розвідка в „Кобзарі" видання „Руху", Х. 1918).

166) Нові джерела про Кирило-Методіевське братство (Журн. „Наше Минуле" 1918, № 2, стор. 171—179).

167) Декабристи на Україні. Держвидав. 1926 р., 56 стор., з портретами.

168) Вступні пояснення до матеріялів про декабристів на Україні (Рух декабристів на Україні. Х. 1926 р. Вид. Укрцентрархіва, стор. 1—13).

169) Уваги до генези декабристського руху на Україні (Там-же, стор. 14—39).

170) З історії декабристського руху на Слобідській Україні (там-же, стор. 169 - 181).

171) Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. ДВУ 1925 р., 94 стор. з портретами.

172) Декабристи на Україні. („Черв. Шлях" 1926 р., № 1, 93—116).

Х-й ВІДДІЛ.

Праці з історії української культури, освіти й письменства.

173) О просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго Университета в первое десятилѣтіе его существованія („Русская Школа" 1892, жовтень — падолист).

174) Наши историческіе журналы и журн. историческая литература („Х. Губ. В." 1892, №№ 13 и 54).

175) Прокоповичъ (харк. письменник) „Біограф. Слов." на „П", стор. 31—32.

176) Переверзевъ (харьков. писатель) „Біограф. Словарь рус. истор. дѣятелей" на „П", стор. 492—494

177) Петровъ М. Н. (проф. Харьк. Ун-та) „Біографич. Словарь" на „П", стор. 684 — 686.

178) Историч. повѣсти и статьи Г. Ф. Квитки („Кіев. Стар." 1893, кн. 8-а, стор. 215 — 244), передрукований в Юбіл. збірнику „Просвіта".

179) Паки де-Совиньи (Біограф. Словарь рус. дѣятел. на букву „П", стор. 129—131)

180) Пашковъ Виталій (харьков. писатель), там-же, стор. 438—440.

181) Къ юбилею украин. фил. Г. С. Сковороды („К. Стар." 1894, кн. 8-а, стор. 268—276.

182) Укр. фил. Г. С. Сковорода. („К. Ст." 1895, кн. 2-а, стор. 145 — 169, кн. 3-я, стор. 265 — 294, кн. 6-а, стор. 272 – 300).

183) Замѣтка о рукописяхъ Г. С. Сковороды („К. Стар." 1894, № 9, стор. 463).

184) Праздникъ просвѣщенія въ Харьковѣ 17 января („Х. Г. В." 1894, № 15).

185) Историческіе сюжеты въ поэтической обработкѣ („Х. Г. В." 1894 № 226, 229 і 230 і окрема відбитка в 20 примірниках).

186) Поэтическіе опыты юныхъ харьковскихъ поэтовъ въ первыхъ годахъ XIX столѣтія („Х. Г. В.", 1894, № 2).

187) О необходимости постройки дома для Харьк. Общ. Б-ки Х. 1894, 16 стор.

188) Сочиненія Г. С. Сковороды. Собр. и редак. пр. Д. И. Багалѣемъ. Юбилейное изданіе (1794— 894) съ портретомъ его, видомъ могилы, снимками съ почерка и вступительной статьей критико-библіографическаго характера. Х. 1894, CXXXXI, 252 стор. (7-й том „Сборника Харьковскаго Истор.-Фил. Общества"). Велика й докладна рецензія ак. Л. Н. Майкова в Ж. М. Н. Пр. 1894, № 12, 420 — 430 стор. (видання виготувано „з додержанням наукових вимог"), з важливими вказівками та додатками; рец. Ів. Франка в Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. V, стор. 79—83.

189) О просвѣтительномъ значеніи Харьков. Обществ. Библ. („Х. Г. В.", 1896, № 223 и 324).

190) Гр. Сав. Сковорода. Рѣчь („Сборникъ Харьковск. Истор.-Филол. Общества", т. VII, 1896).

191) Неизданныя сочиненія Гулака-Артемовскаго. Київ 1897, 26 стор.) відбитка з „Кіевской Старины").

192) Художественное творчество Н. В. Гоголя („Журналъ для Всѣхъ" 1902 г.)

193) Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьк. Общ. Б-ки (Отчетъ Харьков. Общ. Б-ки за 15-й годъ существованія Х. 1901).

194) Рѣчь при открытіи Фил. Отд. Харьк. Общ. Б-ки (Отчетъ Б-ки за 1900-й годъ Х. 1901).

195) Къ десятилѣтію Издательскаго Комитета Харьк. Об-ва Грамотности Х. 1901, 10 стор.

196) Рѣчь при открытіи Харьков. Нар. дома („Х. Г. В.", 1903, 3 лютого).

197) Письма къ Гр. П. Данилевскому (Бодянскаго, Афанасьева-Чубжинскаго, Метлинскаго, Бѣлецкаго-Носенка, Рославскаго-Петровскаго, Костомарова, Бѣлозерскаго, Максимовича, Кореницкаго, Гулака-Артемовскаго, Ярославскаго, Кулиша, Соханской, Борисяка, Макарія, Сухомлинова, А. Лазаревскаго, Краевскаго, Розена, А. Милюкова, Аксаковыхъ, П. Сокальскаго („К. Стар." 1903, кн. 1-а, стор. 51—69; кн. 2-а, стор. 218—244; кн. 3-я, стор. 378—394; кн. 4-а, стор. 55—78; кн. 5-а, стор. 286—301 і окрема відбитка К. 1893, 100 стор.).

198) Докладъ Харьковской Городской Думѣ о введеніи новаго устава для Харьковскаго Городского Музея (Отчетъ Город. Обществен. Управленія).

199) О задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьков. Город. Музея (Отчетъ Муз. Ком. за 1904-й годъ).

200) По поводу выставки картинъ С. П. Васильковскаго („Х. Г. В." 1900, № 277).

201) Литературные труды студ. Харьк. У-та при дѣйствіи устава 1804 г. (1804—1835 гг. („Х. Г. В.". 1902, №№ 15 та 17),

202) Привѣтствіе проф. Н. Ф. Сумцову по поводу 25-тилѣтія его ученой и педагогической дѣятельности.

203) Заслуги Харьковскаго Университета въ дѣлѣ развитія мѣстной журналистики („Х. Г. В.". 1903, № 16).

204) Отзывъ цензора о сочинен. Филарета. Ист.-стат. опис. Харьк. еп.

205) Матеріалы по исторіи харьковской литературы (Відбитка з „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ.").

206) Характерная страничка изъ прошлаго (Т. Г. Шевченко и народная школа) („Украин. Вѣстникъ", 1906, № 6, стор. 354 — 358).

207) О строительныхъ нуждахъ Харьк. у-та. Х. 1907 г.

208) Харьковскій педагогъ и журналистъ начала XIX вѣка И Ф. Вернетъ (XVIII т., „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ." й окр. відб. X. 1908).

209) Неизданныя сочиненія Г. С. Сковороды (резюме реферата) (Тр. XIII Арх. Съѣзда, т. II, стор. 213).

210) Пріемы художественнаго творчества Н. В. Гоголя („Вѣстн. Евр." 1909-й, і окрема відб.).

211) Эволюція художественнаго творчества Гоголя въ книгѣ „Гоголевскіе дни въ Москвѣ") Изд. Об-ва любителей россійск. словесности. М. 1910, стор. 181—190).

212) Привѣтствіе Саратовскому университету (по поводу его открытія. 1909).

213) Просвіта. Проф. Д. И. Багалѣй. Очерки по исторіи украинской культуры. Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. XX. X. 1910, 612 стор. („Очерки изъ русской исторіи. Томъ 1-й. Статьи по исторіи просвѣщенія и культуры. X. 1911 г., 620 стор.). Тут зібрано розпорошені по різних малоприступних виданнях із історії української освіти й культури статті: Гр. Сав. Сковорода (1 — 17), Два культурныхъ дѣятеля изъ среды Харьковскаго духовенства (18 — 53), Харьковскій городской голова Е. Е. Урюпинъ (54 — 80), Просвѣтительная дѣятельность Вас. Наз. Каразина (18 — 111), Поэтическіе опыты юныхъ харьковскихъ поэтовъ въ первыхъ годахъ XIX в. (112 — 121), Праздникъ просвѣщенія (122 — 128), Характеристика просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго университета въ первое десятилѣтіе его существованія (1805—1814 г.) (129—154); Удаленіе проф. Шада изъ Харьковскаго Университета (155—301); О біографическомъ словарѣ пр. Харьковскаго университета (302—304); Роль Каразина, Потоцкаго и Тимковскаго въ первоначальномъ устроеніи Харьковскаго университета (305—314); Иванъ Степановичъ Рижскій. Профессоръ и первый ректоръ Харьковскаго университета (315—337); Профессоръ и ректоръ Харьковскаго университета Тим. Фед. Осиповскій (338—345); Паки де-Совиньи (346—348); Гавріилъ Петровичъ Успенскій (349—356); Евграфій Матв. Филомафитскій (357—368); Петръ Петровичъ Гулакъ-Артемовскій (369—395); Памяти Потебни (396—397); Изъ жизни Харьковскаго университета въ началѣ XIX в. (398—418); Харьковскій университетъ въ 30-хъ годахъ текущаго столѣтія (419—421); Ветеринарное училище при Харьковскомъ университетѣ (425—436); Матеріалы для исторіи Харьковскаго университета, открытые въ архивѣ Мин. Нар. Пр. (437—440); Какъ готовится Харьк. ун-тъ къ своему столѣтнему юбилею (441—446); Харьковскій педагогъ и журналистъ нач. XIX в. Ив. Фил. Вернетъ (447—453); Историческія повѣсти и статьи Григорія Фед. Квитки (454—478); О просвѣтительномъ значеніи Харьк. Общ. Б-ки (479—492); Рѣчь при открытіи новаго зданія Харьк. Общ. Б-ки (493—507); Къ десятилѣтію Издательскаго Комитета Харьковскаго Общества Грамотности (508—517); О ближайшихъ задачахъ, нуждахъ и потребностяхъ Харьк. Городского Музея (518—529); Рѣчь при открытіи Филіальнаго Отдѣленія Харьк. Общ. Б-ки (530—532); Рѣчь при открытіи Харьковскаго Народн. Дома (533—535); Новыя данныя по исторіи стараго университетскаго быта (536—565); Привѣтствіе Саратовскому ун-ту отъ Харьковскаго (566—567); Критико-библіографическія замѣтки о біографіи В. Н. Каразина, составленной Я. К. Абрамовымъ (568—571); Разборъ медальныхъ сочиненій о В. Н. Каразинѣ (572—583); Научная критика и памфлетъ или пасквиль (по поводу брошюры И-ва: „Каразинъ, мнимый основатель Харьковскаго университета" (584—599); (600—603); Журнальная историческая литература (604—612). Рец. С. Єфремова (Рада, 1911, ч. 150).

214) Замѣчанія Д. И. Б. о выборахъ членовъ Государственнаго Совѣта отъ Академіи Наукъ и Университетовъ (Сессія I, засѣданіе 5, 26 мая 1906 г., стр. 9—12 (Стенографическій отчетъ Государственнаго Совѣта).

215) Поддержка Д. И. Б. законопроекта „объ улучшеніи матеріальнаго положенія служащихъ въ среднихъ общеобразовательныхъ мужскихъ учебныхъ заведеніяхъ (Сессія VII, засѣданіе 25, 1 февр. 1912 г., стр. 1400—1407).

216) Противъ запроса 12 членовъ Государственнаго Совѣта, предлагающихъ не допускать въ начальныхъ училищахъ учебное руководство по русскому языку прогрессивныхъ педагоговъ Тулупова и Шестакова „Новь" (Сессія VIII, засѣданіе 20, 6 марта 1912 г., стр. 982—988).

217) Замѣчанія Д. И Б. въ защиту украинскаго и бѣлорусскаго языковъ въ начальной школѣ Украины и Бѣлоруссіи (Сессія VII, засѣданіе 48, 7 апр. 1912 года, стр. 3029—3046).

218) Замѣчанія Д. И. Б. о необходимости введенія новыхъ штатовъ и увеличенія средствъ на строительныя нужды высшихъ учебныхъ заведеній (Сессія VII, засѣданіе 65, 19 мая 1912, стр. 4201—4208).

219) Замѣчанія Д. И. Б. въ защиту Холмщины, какъ украинской земли (Сессія VII, засѣданіе 77, 14 іюня 1912 г., стр 5107—5119).

220) Замѣчанія Д. И. Б. объ измѣненіи правилъ вступленія въ Университетъ — о расширеніи круга лицъ, имѣющихъ право на вступленіе (Сессія VIII, засѣданіе 33, 8 мая 1913 г., стр. 1708—1713 и 1745—1750).

221) Замѣчанія Д. И. Б. въ защиту употребленія украинскаго языка въ начальной школѣ Украины (Сессія VIII, засѣданіе 37, 21 мая 1913 г., стр. 1934—1939).

222) Замѣчанія Д. И. Б. объ ассигнованіи суммъ по государственной росписи для Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ въ Москвѣ (Сессія VIII, засѣданіе 45, 21 іюня 1913 г., стр. 2479—2480).

223) Замѣчанія Д. И. Б. о сохраненіи строительнаго кредита для высшихъ учебныхъ заведеній (Сессія VIII, засѣданіе 45, 21 іюня 1913 г., стр. 2490—2494).

224) Замѣчанія Д. И. Б. отъ имени финансовой комиссіи въ защиту установленія положенія и увеличенія штата Кавказскаго Музея (Сессія IX, засѣданіе 6, 29 ноября 1914 г., стр. 202—203.

225) Изданіе сочиненій Сковороды и стоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ (Изв. Отд. рус. яз. и словесности Акад. Наукъ, 1914, кн. 3-я й одбитка, 1915, 58 стор.).

226) Открытіе ист.-фил. фак. въ Полтавѣ (рѣчь) „Полт. день", 2 жовтня 1918 р.

227) Харківська гром. Б-ка, як тип наукової загально-просвітньої обласної б-ки („Книжний Вісник Всенародньої Б-ки", 1919, № 2, стор. 41—57).

228) Всеукраїнська Академія Наук у Київі і її наукова праця. („Наука на Україні". Х., 1922, I, стор. 21—30).

229) Науково-дослідча катедра історії України в 1922 р. (там-же, IV, стор. 391—394).

230) Український мандрівний філософ Гр. Сав. Сковорода. Юбілейна промова. Х., 1923 р.

231) Те-ж і по-російськи. Держвидав, 48 стор. Рецензія О. Ковалівського („Черв. Шлях", 1923, № 6—7, стор. 250—252).

232) Наукова спадщина М. Ф. Сумцова („Черв. Шлях", 1923, № 3, стор. 162—171).

233) Думки О. О. Потебні про українську народність („Бюлетень ред. ком. для вид. творів Потебні", стор. 48—55).

234) Виникнення Комітету для видання творів О. О. Потебні (з О. В. Ветуховим) „Бюлетень", стор. 3—8.

235) О. О. Потебня („Червоний Шлях", 1924, кн. 4—5, стор. 143—159).

236) Критична бібліотека. Гр. Сав. Сковорода. Український мандрований філософ. Держвидав 1926 р., 397 стор. з портретом і знімками з пам'ятників. Рецензії на цю книгу: В. Петров: Теорія нероблення Сковороди („Життя й Революція" 1926, № 4), Пелеха: Теорія праці Сковороди й псевдо-Сковородинська теорія нероблення (там-же, № 8, стор. 55—63); Відповідь В. Петрова (там-же, стор. 63—67); „Зоря" 1926, № 23). Современные Записки, XXIX, Paris, 1926, рец. П. Прокоф'єва. Діло, № 249 од 10/XI 1926 р. Prager Presse № 301, од 3/XI 1926 р.

237) Привітання од Українського Центр. Бюра Секції Наукових Робітників 9-му Всеукр. З'їзду Рад Робітниче-Селянських та Червоноармійських Депутатів (Стенографічне звідомлення. Х. 1925 р., 158—159 стор.)

238) Профессиональные об'единения научных работников на Украине („Научный Работник", 1926 кн. 9-а, Х. стор. 72—79).

239) Привітання З'їзду Рад Харківщини од Україн. Центр. Бюра Секції Наукових Робітників (Бюлетень).

240) Інститут Т. Шевченка (завдання його, сучасний стан і перспективи дальшого розвитку) — Вісн. Культура і Побут 1927 р. № 10.

241) З історії вищої жіночої освіти (Справа Ожигиної). („Архівна Справа", вип. 2-й—3-й, X, 1927 р.).

242) Наукова діяльність Ів. Франка („Україна" 1926, кн. 6, стор. 21 — 42).

243) Т. Шевченко. Сон і Кавказ. З вступною статтею і примітками. 27 р.

244) Т. Шевченко. Єретик. З вступною статтею Филиповича і Багалія.

245) Шевченко і селяни по переказам і істор. дійсності (Зб. Інст. Т. Шевченка I, друк.).

XI-й ВІДДІЛ.

Замітки й матеріяли з історії Слобідської України.

246) Харьковъ въ XVII в. („Харьк. кал. на 1885-й годъ").

247) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.), Изданіе Харьковскаго Ист.-Фил. Общ., Харьковъ 1886 XX, 358 стор.). Рец. на цю книгу пр. В. Б. Антоновича в „Кіевской Старинѣ", березень 1886 р., стор. 582—588; вона дуже докладна. „Сборникъ, каже В. Б. Антонович, принесъ значительный запасъ новаго серьезнаго историч. матеріала").

248) Три Черкасскія слободы по современному ихъ описанію („К. Стар." 1887, 6—7, стор. 559—566).

249) Повѣсть о градѣ Курскѣ („Пам. кн. Курской губ. на 1888-й годъ").

250) Топографическое описаніе Харьковскаго намѣстничества. Харьковъ 1888, X. 82 стор.) („Харьковскій Сборникъ на 1888 годъ" і окрема відбитка).

251) О необходимости изученія Курской губерніи въ ист.-геогр. отношеніи („Пам. кн. Курской губ. на 1888-й годъ").

252) Описаніе Слоб. укр. губ. 1802 года („Харьковскій Сборникъ на 1889 годъ").

253) Отрывки изъ фамильныхъ записокъ Квитокъ („Харьковск. Сборн. на 1889-й годъ").

254) Описаніе Слоб.-украинск. губ. неизвѣстнаго автора и неизвѣстнаго года (там-же).

255) Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVIII ст., т. 2-й. X. 1890, XV — 433 — IV стор.).

256) Челобитная Острогожскихъ старшинъ Екатеринѣ II-й (Сб. Харьк. Ист.-Фил. Общ., Т. 3-й, стр. 312—316).

257) Изъ исторіи харьковскихъ эпидемій. Чума 1738—1739. („Х. Г. Х.", 1892, № 271).

258) Замѣтки и матеріалы по исторіи Слободской Украины. X. 1893, 176 стор. Рец. Ф. Тітова („Кіев. Стар." 1894, кн. 3-я, стор. 581—583).

259) Автобіографія С. Л. Геевскаго. К. 1894 („Кіевская Старина" 1893, № 7, стор. 375 — 400, № 10-й, стор. 91—111; № 12, стор. 427—443; 1894, № 4, стор. 26—48, № 6, стор. 514—534).

260) Матеріалы для исторіи Харьковскаго ун-та, открытые въ архивѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія („Записки Харьковскаго у-та" 1889, т. 1).

261) Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина (Изд. Харьков. у-та). X. 1909 XIX+926 стор. Со вступительной статьей и съ портретами).

262) Обращеніе о присылкѣ матеріаловъ для исторіи г. Харькова. X. 1900, 1 стор.).

263) Рѣчи въ Харьковской Городской Думѣ при избраніи и вступленіи въ должность харьковскаго городского головы. X. 1915, 15 стор.

264) Матеріалы для исторіи гор. Харькова въ XVII в. X. 1905, 112 стор.

265) Именной списокъ харьковскаго населенія 1668 года (друкуватиметься в „Архівній Справі").

XII-й ВІДДІЛ.

Праці з історії Росії.

266) Записки о Московіи Іоанна Перштейна и Даніила Фонъ-Бухау X. „Ун. Изв." 1879, кн. 3-я.

267) Разборъ книги проф. Д. В. Цвѣтаева: „Протестантство и протестанты" („Ист. Вѣстн." 1890, листопад).

268) Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Россіи въ старину („Историч. Вѣстникъ" 1892, січень, стор. 177—195 і окрема відбитка).

269) Сергѣй Радонежскій и его значеніе въ русской исторіи — рѣчь, сказанная въ память 500-лѣтней годовщины со дня его кончины („Харьк. Губ. Вѣдомости" 1892, № 247 і окрема відбитка).

270) Политическая аллегорія 1772 г. („Х. Г. В." 1893, № 338).

271) Одинъ документъ изъ временъ императ. Николая I („Х. Г. В." 1896, № 186).

272) Новыя данныя изъ исторіи стараго университетскаго быта (журналъ „Жизнь" 1899, вересень).

XIII-й ВІДДІЛ.

Краєзнавство.

273) Каталогъ картографическаго Отдѣла выставки Харьковскаго Археологическаго Съѣзда (Каталогъ выставки Харьк. Арх. Съѣзда. Х. 1902, стор. 1—23).

274) О картахъ и планахъ украинскихъ городовъ („Труды XIII Археол. Съѣзда", т. II, стор. 232).

275) Что желательно для русской исторической географіи („Труды VII Археол. Съѣзда", I, М. 1890, стор. 73).

276) Замѣтка по поводу сообщенія пр. Чечулина о переписяхъ въ Россіи („Тр. VII Арх. Съѣзда", I, 59, проток.)

277) Волчанскъ и Волчанскій уѣздъ Харьковской губ. („Энциклопед. Словарь Брокгауза и Ефрона", 13-й півтом, стор. 113—114).

278) Зміевъ и Зміевскій уѣзды Харьковской туб. (Там-же, 24-й півтом, стор. 607).

279) Изюмъ и Изюмскій уѣздъ Харьковской губ. (Там-же, півтом 24-й, стор. 833—834).

280) Купянскъ уѣздный городъ Харьковской грберніи (Там-же, 33-й півтом, стор. 58—59).

281) Лебединъ и Лебединскій уѣздъ Харьковской губ. (Там-же, 33-й півтом, стор. 418—419).

282) Въ защиту Холмщины, какъ украинской земли (окрема брошура).

283) Рядъ путевыхъ очерковъ по Югу Россіи (въ газ. „Харьк. Губ. Вѣд." 1892 г. з „Описаніемъ спуска въ шахты", то-що).

284) Брав участь у складанню й редагуванню поясняльного тексту до мапи національностей, що живуть тепер в У.С.Р.Р. (Х. 1926 р.).

285) Склав записку для В. Ц. В. К. про ту територію, що повинна одійти до УСРР в звязку з тим, що більшість на ній — українці.

286) Склав історичний начерк колонізації України, за дорученням од секретаря ВЦВК т. Буценка.

XIV-й ВІДДІЛ.

Рецензії на праці з історії України.

287) Рецензія на „Исторію Сѣверской земли" Голубовського („Кіевская Старина" 1882, кн. 2-а, стор. 405—407).

288) Рецензія на 25-ту книгу „Архивъ князя Воронцова" (там-же, кн. 7-а), стор. 160—164).

289) Рецензія на „Остерскій уѣздъ" і на журнал „Кіевская Старина" за 1882 рік (київська газета „Трудъ" 1882 р.).

290) Рецензія на „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ" І. В. Лучицького („К. Стар." 1883, кн. 2-а, стор. 409—415).

291) Рецензія на „Историческую хронологію Харьковской губерніи" Щелкова („К. Стар.", 1883, кн. 2-а, стор. 416—417).

292) Отвѣтъ И. Линниченку („Записки Харьковскаго университета" 1884, кн. 2-я, стр. 305—316).

293) Рецензія на „Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общинныхъ земель в Лѣвобережной Украинѣ XVIII в". („К. Стар." 1884, кн. 9-я, стр. 141—148).

294) Рецензії на збірник Чижевського „Старозаключныя земли" і „Замѣтки и матеріалы о старозаимочномъ землевладѣніи" Гурова і Бродського („Кіев. Стар." 1884, Кн. 2-я, стр. 305—316).

295) Рецензія на „Сборникъ судебныхъ рѣшеній и докум. о старозаимочномъ землевладѣніи" Гурова і Бродського („Кіев. Стар." 1884, кн. 8-й, стр. 702—708).

296) Рецензія на „Обозр. Рум. опис. Константиновича", вып. IV („К. Стар." 1885, кн. 5-я, стр. 149—152).

297) Рецензія на „Харьков. Кал. на 1885 годъ" („Кіев. Старина" 1885, кн. 3-я стр. 552—558).

298) Сочиненія, матеріалы, статьи и замѣтки, относящіеся къ исторіи Харьковской губ. Библіографическій очеркъ („Харьк. Кал. на 1886 годъ").

299) Рецензія на „Воронежскій Край" Вейнберга і „Матеріалы по исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній" („Кіевская Старина" 1886, червень).

300) Рецензія на „Харьковскій Календарь" і „Сборникъ" за 1887 р. („К. Старина" 1887, кн. 3-я, стр. 558—561). (За підписом — Д. Чеп-й (Д. Чепурный) — псевдонім).

301) Рецензія на „Кіевскую Старину" („Харьковскія Губернскія Вѣдомости", 1887, № 297).

302) Рецензія на „Литературу о Харьковской губерніи" Устинова („К. Старина", 1888, IV, стр. 15—19).

303) Рецензія на книгу А. С. Лебедева „Брачные разводы" („Кіев. Старина", 1888, кн. 4-я, стр. 19—21).

304) Рецензія на „Описаніе Старой Малороссіи" О. М. Лазаревського („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія" 1888, кн. 10-я).

305) Лист до редакції з приводу рецензії д. Н. Ч. на книгу — „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта" („Библіографъ", 1888, № 9—10).

306) Бібліографічна замітка про книгу „Источники и пособія для изученія Воронежскаго края" („Х. Г. В.", 1889).

307) Сочиненія, матеріалы, статьи и замѣтки, относящіеся къ исторіи Слободской Украйны. Вып. 2-й, 1891, відбитка з „Сборника Харьковскаго Историко-Филолог. Общества").

308) Рецензія на „Акты Москов. Госуд." („Кіевская Старина", 1891, кн. 4-я, стр. 171—173).

309) Рецензія на „Сборн. Ист. Общ.", 68 т. („Кіев. Стар., 1891, кн. 6-я, стр. 490—499).

310) Рецензія на „Сборникъ историческихъ матеріаловъ, извлеченныхъ изъ Архива собственной е. в. канцеляріи", вып. 2—й („Кіев. Стар." 1891, кн. 4-я, стр. 169—171).

311) Рецензія на біографію В. Н. Каразина, написанную Абрамовымъ („Кіев. Старина", 1891, кн. 6-я, стр. 499—503).

312) Отвѣтъ г. Старинщику по поводу изданій Харьк. Общ. Грамотности („Русская Школа", 1892).

313) Рецензія на V выпускъ „Каталога Военно-Уч. Архива Гл. Штаба („Кіев. Старина", 1893, кн. 11-я, стр. 346—349).

314) Рецензія на медальныя сочиненія студентовъ о В. Н. Каразинѣ („Зап. Харьк. Универс.", 1904).

315) Отзывъ о соч. Трифільєва „Очерки изъ исторіи крѣпостного права въ Россіи" („Зап. Харьк. У-та" 1906, кн. 2).

316) Рецензія на медальн. сочиненіе В. Барвинскаго на тему „Крестьяне въ Лѣвобережной Малороссіи" („Зап. Х. У-та" 1908, кн. I).

317) Рецензія на медальныя сочиненія о заселеніи Донского края („Зап. Харьк. У-та", 1910, № 2).

318) По поводу выборовъ на каѳедру русской исторіи въ Харьк. У-тѣ. Х. 1914 г. (окр. відб. з Зап. Харьк. у-та за 1913 р.)

319) Рецензія на книгу проф. М. І. Яворського. Нарис україно-руської історії" (Книга, 1923, № 2, стор. 48—50).

320) Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріялізму. (Критичний огляд книги проф. М. І. Яворського. Нарис історії України, І, 1923) — Червоний Шлях 1923, № 9, стор. 145—161.

321) З приводу антикритики проф. М. І. Яворського (там-же, № 5, стор. 149—160).

XV ВІДДІЛ.

Редагував видання.

322) Подъ редакціей проф. Багалѣя и проф. И. П. Скворцова „Медицинскій фак. Харьков. у-та за первые сто лѣтъ его существованія. Х. 1905—1906, V — 471—314—XV ст., съ портретами.

323) Подъ редак. Д. И. Багалѣя и М. Г. Халанскаго „Историко-Филологическій фак. Харьков. у-та за 100 лѣтъ его существованія" Х. 1908, VIII+168+384+XII стр., съ портретами.

324) Подъ редак. Д. И. Багалѣя и И. П. Осипова „Физико-математ. фак. за 100 лѣтъ его существованія". Х. 1908, VI+357+248+XI стр. съ портретами.

325) Подъ ред. Д. И. Багалѣя и М. П. Чубинскаго „Юридическій фак. за 100 лѣтъ его существованія". Х. 1908, XII—309 стр. съ портретами.

326) Подъ редакціей Д. И. Багалѣя „Исторія ученыхъ Обществъ и учебно-вспомогательныхъ учрежденій Харьковскаго у-та" (юбілейне видання).

327) Редагував „Записку Совѣта Харьковскаго Университета по вопросу объ условіяхъ, при которыхъ возможно достиженіе нормальнаго теченія университетской жизни". Х. 1897, 31 стр. (Дав головний матеріял).

328) Ред. „Докладъ комиссіи Совѣта Харьков. У-та для отвѣта на вопросы, предложенные Мин. Нар. Просв. объ измѣненіи устава 1884 года". Х. 1901 р., 192 стор. (був головним редактором, дав багацько матеріялу для його тексту).

329) Записка о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ. Х. 1905, 15 стор. (брав участь в її складанню, головним редактором був М. Ф. Сумцов).

330) Редагував „Історію українського народу" О. Я. Єфименкової. Два вип. Х. 1922, Х, 165, 207. XV стор.

331—334) Редагував 4 частини „Наукового Збірника Харківської дослідчої катедри історії української культури". 1) Частина перша. (Х. 1924 р., 154 стор., 1924 р.) Пам'яти М. Ф. Сумцова; 2) Частина друга й третя. Х. 1926 р. Пам'яти О. О. Потебні, 278 сторінок. Держвидав. З малюнками; 3) Частина четверта. Х. 1926 р., 234 стор. Юбілейне видання. Повстання декабристів на Україні. З портретами й малюнками.

335) Редагував першу книжку „Архівної справи". Вид. Укрцейтрархіву. Х. 1925, 176 стор.

336) Ред. Юбіл. вид. Укрцентр. „Рух декабристів на Україні", Х. 1926 р., 184—103 стор.

337) Редагує серію творів Т. Шевченка. як Директор Інст. Т. Шевченка.

XVI ВІДДІЛ.

Біографічні дані про Д. І. Багалія.

338) Автобіографія (Біографическій Словарь Венгерова, т. II, СПБ, 1891, стор. 19—21).

339) Коротка біографія в Энциклопедическомъ Словарѣ Брокгауза и Ефрона, 4-й полутомъ, стр. 644, в Нов. Энц. Словарѣ, IV, стр. 614—615; в Большой Энциклопедіи, т. 2-й, стр. 385—386; в Энцикл. Слов. Граната, т. 4-й, стр. 410—411.

340) Автобіографія й бібліографія в книзі „Историко-Филологическій факультетъ Харьковскаго университета". Х. 1908, 334—341 стор.

341. „Проф. Д. И. Багалѣй" (Къ двадцатипятилѣтней годовщинѣ ученопедагогической дѣятельности). Изд. Харьк. Истор.-Филологич. Общества. Харьковъ 1906. I. Предисловіе, стр. 3. II. Д. П. Миллеръ и В. И. Савва: „Проф. Д. И. Багалѣй", (5—9). 1. Краткая біографія. 2. Научная дѣятельность. III. В. Данилевичъ: „Проф. Д. И. Багалѣй (1880—1905 гг.) (9—13). 1. Краткая біографія 2. Научная дѣятельность. IV. Е. Рединъ: „Чествованіе Д. И. Багалѣя въ Историко-Филологическомъ Обществѣ", (13—30). 1. Адресъ отъ Истор.-Филолог. Общ. и его Педагогич. Отдѣла — Н. О. Сумцовъ (13—15). 2. Адресъ отъ Истор.-Филолог. Факультета. — В. П. Бузескулъ (15—17). 3. Адресъ отъ Харьков. Общ. Библіотеки — О. М. Габель (17—18). 4. Привѣтствія отъ разныхъ лицъ и учрежденій, (18—24). 5. Отвѣтъ Д. И. Багалѣя на привѣтствія (24—26). 6. Чествованіе Д. И. Багалѣя и проф. М. О. Сумцова на вечерѣ, устроенномъ въ ихъ честь у декана фак. проф. В. П. Бузескула (27). 7. Привѣтствія юбилярамъ отъ разныхъ профессоровъ (27—30).

342. „Профессоръ Дмитрій Ивановичъ Багалѣй. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности (1880—1910 гг.)". Изд. Харьк. Ист.-Филол. Общества. Харьковъ 1912 г.

I. „Проф. Д. И. Багалѣй" Стр. (1—13). 1. Краткая біографія (1—7). 2. Научная дѣятельность. 3. Библіографія научныхъ трудовъ и изданій Д. І. Багалѣя (7—13). II. Чествованіе Д. И. Багалѣя въ Историко-Филологическомъ Обществѣ (14—34). 1. Рѣчь Предсѣдателя Общ. проф. Н. О. Сумцова (14—17). 2. Рѣчь Проректора Университета І. В. Нетушила (17—19). 3. Привѣтствіе отъ Правленія Университета, которое прочиталъ проф. Левитскій (19—21). 4. Привѣтствія отъ разныхъ лицъ и учрежденій (21—30). 5. Отвѣтная рѣчь Д. И. Багалѣя (30—33). 6. Другое засѣданіе Истор.-Филолог. Общества, посвященное чествованію Д. И. Багалѣя (33—34). III. В. І. Савва: „Общій обзоръ ученой дѣятельности Д. И. Багалѣя" (34—37). IV. Д. П. Миллеръ: „Д. И. Багалѣй и Слободская Украина" (37—42). V. В. А. Барвинскій: „Труды Д. И. Багалѣя по исторіи Малороссіи" (42—47). VI. В. І. Веретенниковъ: „Труды Д. И. Багалѣя въ области изученія обще-русской исторіи" (47—50). VII. Є. М. Ивановъ: „Д. И. Багалѣй и Харьковскій Историческій Архивъ (50—55). VIII. К. И. Рубинскій: „Значеніе Д. И. Багалѣя въ исторіи библіотечнаго дѣла (55—62). IX. И. А. Бродовичъ: „Заботы Д. И. Багалѣя объ учебно-вспомогательныхъ учрежденіяхъ Харьковскаго Университета" (62—69). X. Отвѣтъ Д. И. Багалѣя (69—72). XI. Прибавленіе: „Привѣтственныя телеграммы и письма, полученныя Обществомъ" (73—82).

343. Біографія й бібліографія наукових праць з приводу виборів в дійсні члени Української Академії Наук у Київі в І-му томі „Записок Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук". К. 1919, стор. XIX—XXXIII.

344. Автобіографія і бібліографія праць в Юбілейному Збірникові Української Академії Наук. № 51. К. 1927 р., стор. 163 (і окремо).

Друкується.

345. Начерк історії України на соціяльно-економічному грунті. Т. І-й. Доба натурального господарства. З мапами і малюнками (Вид. ДВУ).

М. ГОРБАНЬ.
(Харків).

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ АКАД. ДМ. ЙВ. БАГАЛІЯ.

1882 року 22 грудня М. І. Костомаров писав до харківського професора Сокальського: „нѣтъ въ Европейской Россіи края, котораго судьба намъ менѣе извѣстна и изслѣдована, какъ Слободской Украины“ [1]). І, справді, М. І. Костомаров, що сам узявся був студіювати історію Слобожанщини, що мріяв був сам на початку своєї наукової діяльности написати історію всієї Слобідської України [2]), не перебільшував, пишучи до проф. Сокальського, коли відзначав, як ото мало досліджено минувшину Слобідської України. Минуле Слобожанщини, цієї країни з своєрідною історичною долею, цього форпосту України на схід, що раніше за инші українські землі зазнав ударів од централізаторської політики російського уряду — це минуле ждало свого дослідника. І за такого дослідника, що ретельно взявсь вивчати історію Слобожанщини, став акад. Дм. Йв. Багалій, що з 1883 року розпочав свою діяльність у Харківському університеті — спершу, як доцент на катедрі російської історії, а далі — як професор. Коротко можна сказати, що в особі Дм. Йв. Багалія Слобожанщина знайшла свого історика, що ім'я Дм. Йв. тісно й нерозривно звязане з студіюванням минулого Слобожанщини. Цілий цикл головніших праць Дм. Ив. присвячено саме Слобожанщині. Учень В. Б. Антоновича, що великого значіння надавав розробці історії окремих областів України, або точніше скажемо, земель українських, Дм. Йв. з запалом береться студіювати найменш досліджену землю українську — Слобідську Україну, що в одному з центрів її йому довелося працювати, як професорові. І ось треба підкреслити, що за

---

[1]) О. Д. Багалѣй, Н. И. Костомаровъ и его отношеніе къ г. Харькову и Харьковскому университету. „Русская Старина“, 1914 р., грудень.

[2]) Першу наукову працю М. І. Костомарова, написану на підставі архівних матеріялів, присвячено було історії Острогозького слобідського полку. Її було взято в нього підчас арешту 1847 року та й не повернуто. Доля її невідома й досі. Як відзначає В. Міяківський у своїй статті „Костомаров у Рівному“ („Україна“, 1925 р., кн. 3-тя), перший науковий інтерес Костомарова був звязаний з Слобожанщиною. Він збирався далі перебрати архіви инших слобідських полків і на підставі їх скласти історію цілої Слобідської України, але план цей лишився нездійснений. Інтереси Костомарова до історії Слобожанщини перебиваються новими інтересами до історії Правобережної України.

характерну рису всіх праць акад. Багалія є те, що в основу їх він кладе документальний матеріял, здебільшого, невидані архівні документи. Архівним даним Дм. Йв. надає найбільшого значіння. І це виразно заявляє він сам. Отож, приміром, у передмові до свого І-го тому „Опыта исторіи Харьковскаго университета" Дм. Йв. пише: „Документальный характеръ моего труда является важной гарантіей достовѣрности его содержанія". Ось оця-о пошана до архівного матеріялу становить основну рису Дм. Йв., як історика. Зрозуміла річ, що, надаючи, великого значіння архівним матеріялам, широко користуючись з них, Дм. Ив. чимало сил та уваги від початку своєї наукової діяльности та й досі віддає організації архівної справи на Україні, безпосередній архівній роботі в її різних галузях. Робота Дм. Йв., як архівного діяча, — це окрема сторінка, багата на цікаві дані [1]), я на ній не спинятимусь, але відзначу, що історикові — архівному діячеві — а таким і є Дм. Йв. — неодмінно доводилося та й доводиться бути археографом, братися за археографічну роботу, за видання історичних пам'яток, нових цінних архівних документів. Та инакше й бути не могло. Адже Дм. Йв. великої ваги надавав архівному матеріялові, його він брав за основу своїх праць, а треба одзначити, що як починав Дм. Йв. свою працю у Харкові, матеріялів до історії Слобідської України, за невеликими вийнятками, не було не то видано, ба навіть виявлено, які матеріяли є, де вони зберегаються, то-що. Отже молодому історикові довелося, насамперед, розшукувати, виявляти матеріяли, довелося йти тут, як висловлюється сам Дм. Йв., здебільшого „неготовыми путями" і, звичайно, як дальший ступінь, довелося братися за видання археографічних матеріялів. І тут, на полі археографічної роботи Дм. Йв. має перед українською історичною наукою не аби-які заслуги.

Як свої головні розвідки Дм. Йв. присвятив вивченню минулого Слобідської України, так і в археографічній його роботі, на першому й головному місці стоїть видання історичних матеріялів, що до Слобідської України стосуються.

Всі матеріяли, що видав Дм. Йв., можна розподілити на чотири такі групи: перша — документи до історії Слобідської України в цілому, насамперед — до історії її колонізації; друга — до історії міста Харкова, група, що своїм обсягом увіходить до деякої міри до першої, третя — матеріяли, що до видатних слобожанських діячів та культурно-освітнього руху на Слобожанщині стосуються, і четверта, де переважають дрібні документи, що стосуються до загальної історії України.

---

[1]) Про ролю Дм. Йв. в справі організації та розвитку теперішнього Харк. Центр. Істор. Архіва, установи великої наукової ваги, див. Є. М. Іванов: „Харьковскій Историческій Архивъ" Харків, 1904 р., відб. з тому XIV „Сборника Ист.-Филол. Общества" та „Д. И. Багалѣй и Харк. Ист. Арх." том XX „Пошана" „Сборн. Ист.-Филол. О-ва".

Коли Дм. Йв. взявся працювати над своєю докторською дисертацією, присвяченою історії колонізації Слобожанщини, йому довелося одночасно провадити великі архівні розшуки. І ось, як наслідок цих розшуків, в 1886 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства виходять його „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. (въ XVI—XVIII столѣтіи“) [1]) XXI + 358 ст.).

Це було перше спеціяльне видання актів до історії Слобожанщини, і щоб підібрати та розшукати їх, треба було чимало енергії витратити. У передмові до актів, що має цілком археографічний характер, Дм. Йв. відзначає, по яких архівах доводилося йому працювати, щоб зібрати ці акти. Подаючи ці зауваження, Дм. Йв. подав і короткі характеристики тих установ, що до архівних фондів їх увійшли ці знайдені та підготовані до друку матеріяли. Насамперед, треба відзначити, що найбільший відсоток матеріялів, надрукованих у 1-му томі „Матер.“, становлять документи, котрі здобув Дм. Йв. з Московського Архіву Юстиції, переважно з справ кол. Розрядного Приказу. Тут у великій пригоді стали Дм. Йв. документи, які переписав був кол. службовець Архіву Міністерства Юстиції, тоді вже небіжчик В. Н. Маслов, що за свого життя цікавився історією України та, переписуючи різні акти до історії України з справ Архіву Міністерства Юстиції, назбирав їх цілі збірники. „Сборники Маслова — пише Дм. Йв. [2]) — это Миллеровскіе портфели въ миніатюрѣ — результатъ многолѣтнихъ трудовъ архивиста“. Всі документи з цих збірників Маслова Дм. Йв. перевірив, працюючи в Архіві. Усього в 1-му томі таких документів надруковано сім. Значну-ж більшість документів з справ Розрядного приказу, що переховуються в Московському архіві Юстиції, та инших відділів цього архіву Дм. Йв. переписав сам. Працюючи в Моск. Архіві Міністерства Юстиції, Дм. Йв. велику увагу звернув не тільки на книги, але й на стовпці Білгородського столу: „на этотъ отдѣлъ архива я обратилъ особенное вниманіе и сдѣлалъ отсюда найбольше извлеченій, такъ какъ здѣсь хранятся самые древніе и интересные документы, между тѣмъ до сихъ поръ къ нимъ, кажется, никто и не прикасался“ [3]).

Цей відділ Моск. Архіву Юстиції за тих часів не був впорядкований як слід, і треба було мати багато енергії, щоб узятися за працю над стовпцями Білгородського столу, як це зробив Дм. Йв. Що це так, бачимо хоч-би з листа М. І. Костомарова до Мордовцева: „Разбираю матеріалы (въ архивѣ Минист. Юстиціи) для исторіи гетьманщины въ періодъ правленія Самойловича. Когда кончу — Богъ про

[1]) Через те, що пізніше вийшов другий том матеріялів під такою-ж назвою, цей том видання 1886 р. називають, звичайно, том 1-й.

[2]) „Замѣтки и матеріалы по исторіи Слоб. Украйны“, Харків, 1893 р. у передмові до „Нов. матер. для истор. Слоб. Украины“.

[3]) Передмова до І т. „Матер.“, ст. IX.

то знаетъ, потому что, чѣмъ глубже в лѣсъ, тѣмъ больше дровъ. Придется, кажется, залѣзть въ чащу Бѣлгородскаго приказа, вѣдавшаго Слободскіе полки, а въ эти дѣла никто еще и не лазилъ, исключая, можетъ быть, какого-нибудь Головинскаго" [1]).

Отже, „чаща" стовпців Білгородського столу лякала дослідників. І це відзначає в своїй роботі Шереметевський, він пише, що дослідники працювали над справами Розряду здебільшого з „тяготѣніемъ къ книгамъ, а не къ столпцамъ" та що „энергичный Костомаровъ содрогался при мысли о необходимости для него залѣзать въ чащу столбцовъ Бѣлгородскаго стола, а Д. И. Багалѣй, побѣдоносно пробившійся черезъ эту чащу, навсегда сохранилъ не слишкомъ пріятное воспоминаніе о дебряхъ этого архивнаго отдѣла" [2]).

Отже, здобуваючи документи в Архіві Міністерства Юст. для своїх „Матеріаловъ" т. І-й, Дм. Йв., справді, здебільшого йшов „неготовыми путями". Не краще була справа і з розшукуванням матеріялів по харківських архівах. Досить згадати, що в той час більшість тих фондів до історії Слобожанщини, які переховуються тепер у Харківському Центральн. Істор. Архіві, була розпорошена, розкидана по архівах окремих установ. І чимало з цих фондів були тоді, як писав Дм. Йв., „собственно говоря, недоступны для научныхъ занятій" [3]).

Не було ні відповідного приміщення, ані відповідних описів, ба навіть доводилося виявляти, де саме та які матеріяли переховуються. Доводилося працювати і в архіві Харк. Губ. Правління, і в архіві Казенної Палати, і в архіві Харк. Окружн. Суду, збираючи розпорошені матеріяли. І розшуки ці дали багаті наслідки. Досить згадати хоч-би про Хрущовський перепис (Харківського, Ізюмського, Охтирського та Сумського полків) 1732 року, щоб не здавалося, що я перебільшую, коли скажу, що виявлені були справжні скарби.

Нарешті, за третє джерело, звідки Дм. Йв. брав матеріяли, були приватні особи, і, що-найхарактерніше, Дм. Йв. використовував не тільки фамільні поміщицькі архіви, але звернув увагу і на документи, що належали селянам. Дм. Йв. зумів збудити інтерес до своєї роботи серед нефахівців-істориків, ба й аматорів, що їх цікавило минуле Слобожанщини.

Що-до змісту матеріялів, уміщених у І-му томі „Матеріаловъ", то їх можна, ідучи за Дм. Ів., розподілити на чотири такі групи: перша — найбільша, стосується до історії колонізації Слобожанщини, друга — до історії землеволодіння, третя — до історії адміністративного управління, і, нарешті, остання — то є документи до історії

[1]) Д. Л. Мордовцевъ, Ник. Ив. Костомаровъ („Русская Старина", 1885, грудень).

[2]) Шереметевскій, „Археографическіе дѣятели Архива Минист. Юстиціи" „Историч. Архивъ" 1917 р.

[3]) Передмова Д. І. Багалія до І-го тому „Матер.", ст. XIII.

станових стосунків на Слобожанщині. У самій книзі матеріяли розподілено не за змістом, але в хронологічному порядкові. Та й те треба відзначити, що є чимало документів, що їх можна залічити до двох, ба навіть трьох груп. Переважають документи до історії колонізації, залюднення Слобожанщини. Перший документ то є „роспись польскимъ дорогамъ" за часів Федора Івановича — кінець XVI віку, останній документ — списки дворян на Слобожанщині по окремих провінціях 1767 року. Отже матеріяли, що підібрав їх Дм. Ив. в хронологічній послідовності, подають спершу картину дикого степу (1-й документ), де роз'їздять вартові, охороняючи країну від татарських нападів, далі — наступ на степ — будування в цьому степу 1600 року міста Царевоборисова (2-й документ — наказ воєводам Богд. Бєльському та Сем. Алферьєву в цій справі, далі — низка важливих документів про колонізацію цього степу, дві течії цієї колонізації, перші „черкасскія" поселення (Чугуїв та инш.), зайняття цих черкасів, їхні внутрішні взаємини та стосунки. Далі крок уперед — виникають нові міста, і в „Матер." ідуть багаті й цінні описи цих міст Слобожанщини в XVII віці, підкреслюється їхнє воєнне значіння, змальовано картину заселення й життя по новозаселених землях під повсякчасною загрозою татарських нападів, далі — XVIII вік — стабілізація життя і, як наслідок, розвиток великого землеволодіння. Ціла низка документів великої ваги малює Слобожанщину в XVIII в. (Хрущовський перепис 1732 року, видрукуваний частково, відомості про землі окремих сотень Харк. полку 1749 року та инші) і, нарешті, як завершення процесу, бачимо списки дворян Слобожанщини, що серед них чимало є великих землевласників та кріпосників, що про них за 100 років перед тим, в умовах колонізації степу і згадки не було. Отакий-о зміст документів першого тому „Матер.". Коли Дм. Йв. підбирає документи до історії Слобожанщини XVIII в., він більшу увагу звертає саме на Харківський полк, що полкове місто його в XVIII віці набирає більшого значіння, як инші полкові міста Слобожанщини.

Видання цих матеріялів становило великий крок уперед у справі вивчення минулого Слобожанщини. Саме так і оцінила появу першого тому „Матеріаловъ" тогочасна наукова критика. Учитель Дм. Йв., проф. В. Б. Антонович у своїй рецензії [1]) відзначив, що видання матеріялів до історії Слобожанщини має велике значіння, що до Дм. Йв. в цій галузі зроблено дуже мало. „Странно — писав В. Б. Антонович — что несмотря на существованіе съ начала текущаго столѣтія университета въ Слободской Украинѣ, мѣстная исторія принадлежитъ къ числу менѣе всего разработанныхъ отдѣловъ областной исторіи Россіи", і, відзначаючи це, підкреслював, що 1-й том „Матер." Д. Й. Багалія подає „значительный запасъ новаго

[1]) „Кіевская Старина", 1886 рік, березень.

серьезнаго историческаго матеріала". Прихильними рецензіями привітала більшість тодішніх історичних журналів та часописів вихід цього тому. Проф. Корсаков, що згодом, за дорученням од Російської Академії Наук, розглядав докторську дисертацію Дм. Йв. та й „Матер.", і в своїй рецензії старанно відзначав навіть дрібні хиби цих робіт Дм. Йв., писав: „Своимъ сборникомъ ‚Матеріаловъ' онъ (тоб-то Дм. Йв.) доказалъ несомнѣнно, что можетъ быть весьма знающимъ и усерднымъ собирателемъ и редакторомъ архивнаго матеріала" [1]). Так оцінила роботу Дм. Йв. тогочасна наукова критика.

За 4 роки після І-го тому „Матеріаловъ" вийшов другий, під тією-ж назвою. І своїм змістом, і розташуванням він є продовження І-го тому. У цьому томі надруковано матеріяли, зібрані в Моск. Арх. Юстиції, Харк. Історичн. Архіві, рукописному відділі Церк. Археолог. Музея при Київській Духовній Академії та в приватних осіб. Усього в цьому томі надруковано 52 документи. Як і в першому томі, додержано хронологічної послідовности. Більша частина документів стосується до історії колонізації, а так само до історії внутрішнього побуту Слобожанщини. Починається 2-й том „Строельною книгою города Валуекъ 1599 р.", далі йде ціла низка таких самих „строельныхъ" книг різних міст Слобожанщини, документи про організацію та керування новими поселенцями, документи про боротьбу з степом — про татарські напади, збитки, заподіяні підчас цих нападів. Далі йде відомий „Екстрактъ о слободскихъ полкахъ 1734 года", надрукований, як зазначає Дм. Йв., з непоправної копії (стор. 143—178) і ціла низка історично-статистичних матеріялів, як „Вѣдомости о провинціяхъ и коммиссарствахъ Слоб. укр. губ. и состоящихъ въ нихъ мѣстечкахъ, селахъ, деревняхъ и находящихся въ оныхъ жителяхъ мужскаго и женскаго полу съ подраздѣленіемъ ихъ на сословія 1773 г.". Велику вагу мають ще надруковані тут „Описанія слободско-украинскихъ городовъ и мѣстечекъ, доставленныя въ Екатерининскую комиссію для составленія проэкта новаго уложенія 1767 г." (стор. 196—216) та „Описаніе городовъ и знатныхъ мѣстечекъ въ провинціяхъ Слободской губерніи въ 1767—1773 годахъ" та ціла низка инших не меншої ваги документів, що малюють Слобожанщину в часи великих реформ її устрою в XVIII в., за часів переходу — примусового, треба сказати — до загально-імперських форм життя. Згадаймо ще тільки „Вѣдомость, учиненная въ слободской украинской губернской канцеляріи, о бываемыхъ въ слободской губерніи въ городахъ, мѣстечкахъ и слободахъ, большихъ, среднихъ и малыхъ ярманкахъ, въ какое гдѣ время и сколько продолжаются, откуда привозимые товары свозятся и какими дорогами отъ покупщиковъ развозятся 1779 года" — з відомостями про торговлю в XVIII віці на Слобожанщині, щоб побачити широкий

[1]) Отчетъ о тридцатомъ присужденіи наградъ гр. Уварова.

обсяг і вагу надрукованих у 2-му томі „Матер." документів та матеріялів. Появу цього 2-го тому теж сприятливо та прихильно зустріла тогочасна наукова критика.

За три роки після виходу 2-го тому „Матеріаловъ" вийшли „Замѣтки и матеріалы по исторіи Слободской Украины" (Харків, 1893 р.), що склав та зредагував Дм. Йв. І ось там, Дм. Йв. подає, об'єднавши під загальною назвою „Новые матеріалы для исторіи Слободской Украйны", 28 нових документів. У цьому виданні Дм. Йв. використав рукописні збірники матеріялів В. Маслова, що про нього я говорив раніш, архівні фонди Харк. Окружного Суду та документи приватних осіб. Матеріяли ці в хронологічній послідовності йдуть від XVII віку до кінця XVIII віку. Серед них є кілька описів Слоб. укр. міст в XVII віці, низка документів до історії поміщицького землеволодіння XVIII віку (листи управителя Торянікова до поміщика П. А. Щербинина другої половини XVIII віку) та інші. Своїм змістом ці документи становлять одне ціле з документами, поданими в перших двох окремих томах „Матер.".

До цих-же трьох томів матеріялів, що їх видав Дм. Йв., треба приєднати ще видані Дм. Йв. „Топограф. опис. Харьковск. намѣстн." („Харьковскій сборникъ" на 1888 рік) та „Опис. Слоб.-Украинск. губерніи 1802 году" — пояснювальний текст до „Атласа Слоб.-Укр. губ." („Харьк. сборникъ" за 1889 рік). Перше („Топогр. Опис. Харьк. намѣстн.") Дм. Йв. передрукував з рідкого видання 1788 р. і до першої, і до другої пам'ятки подав свій коментар.

Так само до історії колонізації Слобожанщини належать документи, що надрукував Дм. Йв., як додаток до своєї рецензії [1]) на працю І. К. Миклашевського: „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства" ч. І. „Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. М. 1894 г."; серед них документи про Воронізькі „ухожаи" в 1620 році та 1629 р., про чугуївські виноградники 1661—1662 р. та інші. Ці документи здобуто в Московськ. Архіві Міністр. Юстиції [2]).

Оці-о перелічені вище видання матеріялів становлять першу групу археографічних праць Дм. Йв. Безпосередній й найближчий звязок з цією першою групою, де домінують матеріяли про залюднення Слобожанщини, мають матеріяли, що безпосередньо стосуються до історії Харкова. Археографічні праці Дм. Йв. завсіди мали щільний звязок з його розвідками. Од студіювання минулого цілої Слобідської України, Дм. Йв., бувши одним з небагатьох українських істориків, що їх цікавила історія міст, перейшов до студій над історією

[1]) Отчетъ о тридцать седьмомъ присужденіи наградъ гр. Уварова. ПБ 1896. Надрукував цю рецензію Дм. Йв. і в „Очеркахъ изъ русской исторіи". Т. 2-й, ст. 180—230.

[2]) Я не згадую про низку инших, менших на розміри матеріялів до історії Слобожанщини, як от „Челобитная Острогожскихъ старшинъ Екатеринѣ 2-й" („Сборникъ Харьк. Ист.-Филол. Общ.", т. 3-й).

міста Харкова, що в XVIII віці став за центр Слоб. України. Як наслідок цих студій, вийшли два томи „Исторіи города Харькова", написаної вкупі з Д. П. Міллером — велика розвідка з додатком „Альбома старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей". Як і всі інші розвідки Дм. Йв., і цю розвідку збудовано, здебільшого, на архівних даних. Для цієї розвідки, як пише Дм. Йв., „пришлось пересмотрѣть многіе десятки тысячъ листовъ архивныхъ хартій". Отже пророблено було значну роботу і розшукано багато нового матеріялу. Як наслідок цих розшуків, у 1905 році вийшли „Матеріалы для исторіи г. Харькова въ XVII вѣкѣ", 58 документів до історії Харкова з 1655 до 1688 року, тоб-то перших десятиріч його існування.

Ці документи малюють залюднення Харкова, його соціяльний склад, економічний побут людности та керування. Взято ці матеріяли з Арх. Міністр. Юстиції, де Дм. Йв., готуючи „Історію г. Харькова", провадив діяльні розшуки.

Окрім того, в додатку до тому І-го „Исторіи г. Харькова" надруковано документи надзвичайної ваги: „Именной списокъ жителей гор. Харькова 1655 года", „Именной списокъ жителей гор. Харькова по переписи Хрущова въ 1732 году" та инш.

Цього-ж 1927 року в „Архівній Справі", журналі, що його видає Центр. Архівне Управління УСРР, має вийти „Именной списокъ Харьковскаго населенія 1668 года", що його подав до друку Дм. Йв.

Якщо взяти на увагу, що обидва томи „Исторіи гор. Харькова" просто насичені архівним матеріялом, що „Матеріалы для исторіи гор. Харькова въ XVII вѣкѣ" було перше спеціяльне видання документів до історії міста Харкова, треба відзначити, що й другий цикл матеріялів Дм. Йв. не аби-яку має наукову вагу.

Те-ж саме доведеться сказати, як перейдемо до третьої групи матеріялів, що видав Дм. Йв., а саме, до матеріялів, звязаних з іменами видатних культурних діячів Слобожанщини та історією освіти на Слобожанщині.

Насамперед, треба відзначити видання творів Г. С. Сковороди. У 1894 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства, як 7-й том „Сборника" цього товариства, вийшли „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалѣемъ. Юбилейное изданіе (1794—1894)". Постать Г. С. Сковороди не одного разу притягала увагу і дослідників, і письменників, але путящих видань творів не було, та й вони поробилися раритетами. Отже, через це Дм. Йв. запропонував Істор.-Філол. Товариству зібрати та видати твори Сковороди, взявши цю працю на себе. Товариство пристало на цю пропозицію. Дм. Йв. взявся ретельно збирати, вишукувати твори Сковороди. У своїй останній великій роботі про Сковороду „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ" Харків 1926 р. у розділі першому частини другої та в розвідці „Изд.

сочиненій Г. С. Сковороды и стоящія въ связи съ ними изслѣдованія о немъ" [1]) Дм. Йв. малює обставини та умови цього видання. Доводилося працювати дуже швидким темпом, щоб встигнути до юбілею — сторіччя з дня смерти Г. С. Сковороди.

Розшукано матеріяли та рукописи (оригінали та копії) в Історично-Філол. Товаристві, в Харк. Університетській Книгозбірні, Харк. Центр. Істор. Архіві, Церковно-Археол. Музеї Київськ. Дух. Академії, Моск. Рум'янцівськ. Музеї, Петербурзькій Публічній Книгозбірні та в приватних осіб.

У наслідок цих розшуків була видана книга в 40 друкованих аркушів. Вона має три частини: 1) І-й відділ — відомості про Сковороду, його життепис, 2) твори Сковороди та 3) додатки. У першому відділі надруковано вступну статтю Дм. Йв. критично-біографічного характеру, життепис Сковороди, що склав його М. І. Ковалінський, та збірку невиданих листів Сковороди. У другому відділі надруковано 16 творів Сковороди, з них уперше були надруковані 9 творів. У додатку вміщено 2 твори „Правда вѣры" і „Правила нравоучительныя", що, як гадає Дм. Йв., не належать Сковороді, але що їх довший час уважали за твори цього філософа, та покажчика до латинських листів, що його склав проф. В. І. Нетушіл.

Навкруги цього видання знялася була полеміка в 1912 році, коли В. Бонч-Бруєвич видав І-й том повного зібрання творів Сковороди [2]). Він дуже гостро поставився до харківського видання текстів Сковороди, наводячи та вказуючи хиби й редакційні недогляди. Але й цей критик у передмові до свого видання відзначав: „считаю необходимымъ отмѣтить здѣсь, что мою работу, нерѣдко кропотливую и долгую, все же вести было сравнительно нетрудно, благодаря той большой дорогѣ, которую такъ энергично проложилъ своими работами и изслѣдованіями Дмитрій Ивановичъ, которому несомнѣнно принадлежитъ пальма первенства въ открытіи Г. С. Сковороды для русской науки. Всѣ изданія и всѣ свѣдѣнія о работахъ Г. С Сковороды до книги Д. И. Багалѣя (Харьковъ, 1894) были крайне отрывочны, случайны и неполны. Только эта книга, только это изданіе ‚Сочиненій Гр. Сав. Сковороды' дало впервые возможность вполнѣ оріентироваться въ этомъ было забытомъ народномъ писателѣ XVIII вѣка".

Так розцінює це видання навіть суворий критик, що деякі зауваження його і Дм. Йв. визнає за слушні, хоч з його гострою критикою харківського видання погодитися не можна. І це зрозуміло: видаючи твори Сковороди, Дм. Йв. довелося виконати дуже велику

---

[1]) Извѣстія Отд. русск. языка и слов. Акад. Наукъ 1914, т. XIX-й, кн. 3-я.

[2]) Назва цього видання така: Materiaux pour servir à l'histoire des sectes russes. Livraisons. Redigé par V. Bontch-Bruevitch. Матеріалы къ ист. и изученію русскаго сектантства и старообрядчества. Подъ редакціей Бонч-Бруевича. Выпускъ 5. Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды. Т. І-й. СПБ. 1912, т, XV, 543 ст.

роботу, але через те, що це видання було перше наукове, у ньому не було змоги взятися за пильну редакцію окремих списків різних творів, розглянути питання про вагу окремих списків, про їхні редакції, вибрати найкращі, бо-ж довелося класти перші цеглини, виявляти тії твори та й годі. Коли-ж цю роботу зроблено було, тоді вже перед другим дослідником Сковороди В. Бонч-Бруєвичем і повстало це питання про видання поправнішого тексту, на підставі пильного порівняльного студіювання окремих редакцій. В. Бонч-Бруєвичеві, як він сам відзначає, це було легше зробити після видання Дм. Йв., що, крім того, передав у користування Бонч-Бруєвича і свої ненадруковані та розшукані рукописи і листи Сковороди. У листі до В. Бонч-Бруєвича Дм. Йв. писав (2-го грудня 1909 р.): „Я буду очень радъ, если вы осуществите первое полное изданіе сочиненій и писемъ Гр. Сав. Сковороды. Это будетъ большая заслуга и передъ памятью нашаго перваго философа и передъ обществомъ, которое впервые узнаетъ о духовномъ наслѣдіи этого выдающагося дѣятеля во всемъ его объемѣ. Пора, наконецъ, издать то, что лежало подъ спудомъ болѣе столѣтія". Отже, робота, що зробив її Дм. Йв., підготувала ґрунт для нового поправнішого видання, хоч це нове видання далеко не вдовольняє всіх вимог науки [1]). Дм. Йв., розцінюючи своє видання та Бонч-Бруєвича, зазначає: „я гадаю, що завдання майбутнього цілком наукового й критичного повного видання творів Г. С. Сковороди ще стоїть перед нами і полягатиме не лише в точнім відтворенні тексту й усіх відмін його, але й в попередньому глибокому вивченні й порівняльному оцінюванню ріжних редакцій та списків. Я певний, що новий видавець покладе за підставу свого видання неоголошений мною та Вол. Бонч-Бруєвичем текст і незібрану колекцію списків — за термінологією Вол. Бонч-Бруєвича — Багаліївських, Бонч-Бруєвичівських і т. ін., а самі рукописи, що будуть пильно вивчені та перевірені один за одним" [2]). З другого боку сучасники тієї полеміки 1912 року, порівнюючи обидва видання, схилялися до тієї думки: „въ изданіи Багалѣя есть погрѣшности. Но до сихъ поръ оно все таки остается лучшимъ. Потому что оно построено на правильномъ научномъ методѣ, потому что оно не искажаетъ сложнаго облика [3]) Сковороды". І, справді, видання творів Сковороди 1894 року становить одну з значніших сторінок наукової діяльности Дм. Йв. Отже, справедлива є оцінка цього видання вже за наших днів, що її зробив акад. С. Єфремов у рецензії на останню розвідку Дм. Йв. про Сковороду:

[1]) Див. згадану роботу Дм. Йв., надруковану в „Извѣстіяхъ отд. рус. яз. и словесности Академіи Наукъ". 1914, кн. 3-я.

[2]) Акад. Д. І. Багалій: „Гр. Сав. Сковорода, укр. мандр. філософ". ДВУ. 1926 р. стор. 223—224.

[3]) Рѣчь. 1913 рік, ч. 135.

„Акад. Д. І. Багалій — не вперше виступає в Сковородинській літературі. Величезні — сміливо можна сказати — ще не перейдені заслуги він положив за першого ще Сковородинського ювілею (1894 р.), видавши під своєю редакцією й науково обробивши частину філософсько-літературної спадщини Сковороди. Він, можна сказати, одкрив тоді Сковороду перед широким громадянством і дав матеріял иншим дослідникам, що змогли науково працювати, дістявши до рук Багалієве видання". От саме так і слід розцінювати значіння видання творів Сковороди 1894 року.

Дм. Йв., що в своїх розвідках охоплював минуле Слобожанщини в його цілому, не міг проминути історії тієї установи, в стінах якої він провадив безпосередню наукову роботу, а саме історії Харківського університету. Його 2 томи „Опыта исторіи Харьковскаго университета", доведені до 1835 року, теж насичені цілком новими архівними матеріялами, здобутими його археографічними розшуками. І студіюючи історію Харківського університету, Дм. Йв. чималу увагу приділив своєрідній постаті, що ім'я її тісно звязане з Харківським університетом, а саме В. Н. Каразінові. І як наслідок цієї уваги маємо випуск у 1910 році тома „Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина" на 927 сторінок. Тут Дм. Йв. підібрав і публіцистичну, і літературну, і наукову спадщину В. Н. Каразіна. Усю цю спадщину розподілив Дм. Йв. на такі відділи: 1) „политическія и статистико-экономическія статьи, 2) статьи по филотехническому обществу, 3) статьи по технической химіи, географіи, метеорологіи, сельскому хозяйству и домоводству, 4) статьи по исторіи литературы и просвѣщенія, 5) письма и бумаги".

Перші три розділи подають передрук статтів Каразіна, розкиданих по різних брошурах та виданнях, здебільшого раритетних. Багато з них Дм. Йв. перевірив по рукописах, відновивши прогалини, вибравши кращі редакції. У 4 відділі більшу частину статтів надруковано з рукописів, що переховувалися в Арх. Міністр. Внутр. Справ, деякі з статтів надруковано вперше, як от „Историческая записка о приношеніи Слободскихъ дворянъ на университетъ". У 5 відділі більшу частину матеріялів надруковано вперше. І саме для цього 5-го відділу Дм. Йв. довелося провадити широкі археографічні розшуки в Публічній Книгозбірні в Петербурзі, в архівах Міністр. Внутр. Справ та Департ. Поліції, Рум'янцівському Музеї в Москві, в архіві „Общества любителей древнерусской письменности" в Петербурзі, в архіві Міністр. Народн. Освіти, де раніш чимало працював Дм. Йв., підбираючи матеріял до історії Харківського університету, в архіві Харківського університету, в рукописному відділі Харк. универс. книгозбірні, в рукописному відділі Харк. Істор.-Філол. Товариства, в архіві Харківського Губ. Правління та Харк. Депут. Зібрання, в архіві села Кручика, в збірках рукописних приватних осіб. Отже, в наслідок цих розшуків і вийшов цей том,

присвячений спадщині одного з найенергійніших громадських діячів Слобожанщини на початку минулого сторіччя.

Окрім цих більших археографічних праць Дм. Йв. видав чимало й инших матеріялів до історії освітнього руху на Слобожанщині та окремих її діячів. Не перелічуючи їх всіх, нагадаємо тільки про „Письма къ Гр. П. Данилевскому" (від Бодянського, Метлинського, Костомарова, Куліша та багатьох инших) [1]), невидані твори Гулака-Артемовського [2]) та инш.

У цілому перші три групі матеріялів, що їх видав Дм. Йв., стосуються до історії Слобожанщини, її колонізації, внутрішнього устрою, адміністративного керування та її культурного розвитку. Але, крім цих матеріялів, Дм. Йв. підготував до друку та видав чимало матеріялів, що до загальної історії України стосуються. Що-правда, ці матеріяли не становлять чогось цілого, якогось єдиного циклу, але значіння їхнє безперечне. Так 1918 р. Дм. Йв. надрукував у журналі „Наше Минуле" [3]) під назвою „Нові джерела про Кирило-Методіївське брацтво" здобуті в архіві Міністерства Освіти в Петербурзі „Докладъ графа Уварова императору Николаю I" від 8-го травня 1847 та „мнѣніе" про Кирило-Методіївців гр. Орлова, подане Миколі I; у 1926 році у збірникові „Рух декабристів на Україні" Дм. Йв. надрукував у статті „З історії декабристського руху на Слобідській Україні" [4]) документи, знайдені в АОР про притягнених до слідства гр. Булгарі, незабаром має вийти [5]) справа Ожигиної з цікавими даними до історії боротьби жіноцтва за право здобувати вищу освіту — оці-о матеріяли та ще кілька дрібніших становлять першу підгрупу цієї останньої групи — це матеріяли до історії громадського руху в XIX віці. Значно ширша друга підгрупа — матеріяли до історії Старої України XVIII віку. Серед цих документів — 9 здобутих у Моск. Архіві Міністерства Юстиції, до історії Стародубівщини (1-й документ 1628 року — це привилей Сигізмунда Третього на добра синові боярському Гр. Кал. Гладкий, останній стосується вже до 1765 року — це відомість про рангові маєтності в Стародубівському полку [6]), „Дополнит. свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ" [7]), „Реестръ музыки войсковой 1711 года" [8]), „Три черкасскія слободы по соврем. ихъ описанію" [9]) та багато инших.

---

[1]) „Кіевская Старина", 1903 р., кн. 1—5 та окрема відбитка.

[2]) Київ, 1897 рік, 26 рік. [3]) 1918 рік. № 2, ст. 171—179.

[4]) Ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків 1926 рік., 168—181.

[5]) У журналі „Архівна Справа" ч. 2—3, 1927 рік.

[6]) Д. И. Багалѣй, „Новый историкъ Малороссіи", Пб. 1891. Відбитка з „Отчета о 32-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова".

[7]) „Кіевская Старина" 1884 г. кн. 10.

[8]) Ibid. 1892 р., кн. 11.

[9]) Ibid. 1887, кн. 6—7.

Отже ми розглянули — треба сказати, не вичерпавши всього матеріялу — в головних рисах працю Дм. Йв. що-до видання матеріялів. Але розглядаючи діяльність Дм. Йв., як археографа, не можна обмежитися тільки оглядом видань матеріялів, що їх збирав та зредагував Дм. Йв. Треба коротко згадати і про ті численні археографічні замітки, що вийшли з-під пера Дм. Йв. Ще в 1882 році Дм. Йв. надрукував першу таку свою замітку „Замѣтка объ архивѣ Малорос. Коллегіи“ [1]), що стала за початок багатьом його дальшим таким заміткам: „Фамильныя бумаги Щербининыхъ, кн. Кропоткиныхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣніи П. П. Флота — Бабаяхъ“ [2]), „О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобереж. Украины“ [3]), „Книги Лифляндскаго Гофгерихта XVII въ архивѣ Рижскаго Окружного Суда“ [4]), „Коллекція рукоп. проф. Кистяковскаго“ [5]), „Генеральная опись Малороссіи“ („Кіевск. Старина“, 1883 г., кн. II), „Українські архівні фонди в межах РСФРР“ [6]), „Изданіе сочиненій Сковороды и стоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ“ [7]), „Отрывки изъ фамильныхъ записокъ Квитокъ“ [8]) та багато инших, серед них статті присвячені розглядові матеріялів Харківськ. Центр. Істор. Арх. огляд рукописів Харк. універс. книгозбірні.

Окрім того, Дм. Йв. належить чимало докладних рецензій на археографічні видання. Одночасно треба відзначити, що й у своїх розвідках Дм. Йв. старанно опрацьовує архівний матеріял, надає йому великого значіння, наводить великі уривки з документів, отже його розвідки насичені архівним матеріялом. Навіть нарікання були на Дм. Йв. за цю його рису [9]). Але Дм. Йв. свідомо поєднував у своїх розвідках вирішення й дослідчих, і археографічних завдань. Отож, у передмові до 2-го тому „Опыта исторіи Харьк. университета“ Дм. Йв. дає чітку та виразну заяву про потребу уводити сировий матеріял до своїх розвідок: „данные эти не изданы — пише він — и потому приходится, volens-nolens, вносить въ текстъ сочиненія или въ его примѣчанія, хотя это можетъ вызвать указаніе на обиліе сырого матеріала въ книгѣ. Но спрашивается: можетъ ли быть иначе, когда мнѣ одному нужно создавать въ одно и то же время и фактическое содержаніе ‚Опыта‘, и дѣлать оцѣнку явленій, и разрѣшать темные или спорные вопросы, т. е., иными словами, давать

[1]) „Кіевск. Универс. Извѣстія“, 1882, вересень.

[2]) „Харьк. Губ. Вѣд.“, 1887, № 274 та передруковано в „Кіевск. Старинѣ“.

[3]) „Труды VI Археолог. Съѣзда въ Одессѣ“, IX.

[4]) „Труды X Археолог. Съѣзда“. [5]) „Кіевск. Старина“, 1891, кн. 3.

[6]) „Архівна Справа“, кн. I, 1925 р., написано з В. О. Барвинським.

[7]) „Извѣст. отд. русск. языка и словесн. Акад. Наукъ“, 1914, кн. 3-я.

[8]) „Харьк. Сборникъ“ на 1889 рік.

[9]) Акад. В. Ламанський у рецензії на 2-й том „Опыта исторіи Харьк. университета“ пише: „такъ во II-мъ томѣ своего ‚Опыта исторіи‘ онъ (тоб-то Дм. Йв.) перепечатываетъ почти всегда цѣликомъ цѣлую массу архивныхъ документовъ — обыкновенно многосложныхъ нашихъ канцелярскихъ малосодержательныхъ бумагъ“ („Отчетъ о 48 присужденіи наградъ гр. Уварова“).

впервые и историческое повѣствованіе и критическое изслѣдованіе? Соединеніе въ одномъ трудѣ цѣлей, такъ сказать, археографическихъ и чисто историческихъ представляетъ несомнѣнно неудобства и для читателей и для автора, но что же дѣлать, если я не могъ выдѣлить документовъ въ особое приложеніе, если я не могъ отсылать читателя за подробностями къ особымъ печатнымъ сборникамъ сырыхъ матеріаловъ?" Отже, розвідки Дм. Йв. теж містять чимало археографічного матеріялу.

Підсумовуючи діяльність Дм. Йв. на археографічному полі, треба відзначити великі його заслуги. Сміливо й не перебільшуючи можна сказати, що ніхто не зробив більше за Дмитра Івановича в справі видання матеріялів до історії Слобожанщини. Його збірники матеріялів не втратили свого значіння, хоч відтоді, як вийшов перший, проминуло більше од 40 років, і є першорядне джерело для кожного дослідника, що береться вивчати минуле Слобожанщини в XVII—XVIII віці.

Видання матеріялів Дм. Йв. мають тісний звязок з його розвідками, вони взаємно доповнюють один одного, подаючи яскраву картину минулого Слобожанщини. Видаючи матеріяли, Дм. Йв. звертав переважну та иноді виключну увагу на внутрішній зміст пам'ятки, а не на зовнішні її ознаки. Ця риса позначає всі його видання. Отже, говорячи про способи видання Дм. Йв. археографічних матеріялів, вагу яких Дм. Йв. відзначав не тільки для історика, але й для археолога [1]), треба підкреслити, що інтерес до фактичних даних пам'ятки, а не до її формуляру, стояв зáвсіди в Дм. Йв. на першому місці, що переважав інтерес дослідника.

Одночасно треба відзначити, що не теоретичні питання археографії, але практична, жива, безпосередня археографічна робота зáвсіди стояла в акад. Дм. Йв. Багалія на першому місці.

Отже, закінчуючи свій огляд археографічних праць Дм. Йв. переважно з погляду оцінки того, якою мірою важливі та значні були видання матеріялів Дм. Йв., треба відзначити, що археографічні праці Дмитра Івановича, що є історик-архівіст-археограф, становили й становлять дуже цінний внесок в українську історичну науку. І можна, не помиляючися, сказати, що ближчі роки принесуть нові праці акад. Дм. Йв. Багалія на полі української археографії.

---

[1]) Див. проф. Д. И. Багалѣй, „Археографич. матеріалы, какъ источникъ археологіи" Відбитка з 2-го тому „Трудовъ XI Археолог. Съѣзда" у Київі.

В. О. БАРВІНСЬКИЙ.

ДМИТРО ЙВАНОВИЧ БАГАЛІЙ, ЯК ІСТОРИК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Дм. Йв. Багалій працював у різних галузях історії України історіографії, історії давньої Руси, Лівобічної, Слобідської України, Запорожжя й південної України, останніми часами (з 1918 р.) він цікавився історією громадської думки та рухів і написав декілька статтів на ці теми. Але можна напевне сказати, що в жадній з названих галузів не зробив він так багато, як для дослідження минулого Слобожанщини: в оцій царині його праці справді зробили епоху. Щоб пересвідчитися в цім, досить тільки нагадати як було науково розроблено історію Слобожанщини перед тим, як з'явилися праці Дм. Йвановича. Ця історія в розумінні наукового розроблення являла собою справді „дике поле", terra incognita, де, як влучно висловивсь Д. П. Міллер, лиш де-не-де „были проложены первыя борозды, разрозненныя и случайныя" [1]). Серед оцих-ото борозен на першому місці слід поставити працю преосв. Філарета „Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи" (вип. 1—5 Москва — Харьковъ 1852, стор. 58), що дає чимало й для загальної історії Слобожанщини; у цій праці використано й деякі місцеві архівні матеріяли. Инші праці: П. Головинського „Слободскіе казачьи полки" (Спб. 1864), Гербеля „Иромскій слободскій казачій полкъ" (Спб. 1852), начерки Г. Ф. Квітки „Записки о слободскихъ полкахъ" і І. І. Срезневського „Историческое изображеніе гражданскаго устроенія Слободской Украйны" (Харьковъ, 1883) дають дещо для політичної історії краю (надто, праця Головинського, що заснована на архівних матеріялах), для внутрішньої-ж дуже мало та й те не зáвсіди певне.

Д. П. Міллер переводить аналогію між тим, як заселили „дике поле" черкаси, виходні з-за Дніпра, і тим, як розробив своєрідне „дике поле" історії Слобожанщини Дм. Йв. Багалій. Року 1883 на це дике поле, пише він, „пришелъ человѣкъ, тоже черкашенинъ, тоже выходецъ изъ-за Днѣпра" [2]). З властивою йому енергією, не покладаючи рук, заходився Дм. Йв. досліджувати минуле Слобожанщини, і наслідком його невтомної праці зроблено багато: видано

---

[1]) Д. П. Миллеръ, Багалѣй и Слободская Украйна (Сборникъ Харьковск. Историко-Филологич. Общества, т. XX, Харьковъ, 1912, стр. XLIV.

[2]) Д. П. Миллеръ, ibidem.

двоє томів „Матеріалобъ для исторіи колонизаціи и быта", зібраних у місцевих і московських архівах, у низці праць з'ясовано залюднення Слобожанщини, історію матеріяльної і духовної культури, головні етапи її історичного процесу.

Дм. Йв. поклав початок науковому розробленню історії Слобожанщини і показав шлях наступним дослідникам. Слід відзначити характерну рису в науковій творчості Дм. Йв.: це тісний звязок її з його громадською діяльністю. Дм. Йв. ніколи не належав до вчених, котрі замикаються в рамці своєї роботи, не цікавлячись тим що робиться навкруги. Для Дм. Йв. громадська діяльність була за необхідне доповнення його наукової праці. Здається, мало є таких учених, що їм судила доля науково розробляти історію того краю, на користь якого вони працюють у громадській царині. Дм. Йв. як-раз і належить до таких учених. Відколи Дм. Йв. обрано на доцента Харківського університету і він став жити в Харкові, відтоді почалася його громадська діяльність. Громадська бібліотека, комітет грамотности, міська дума, університет — це головні установи, де працював Дм. Йв.

Цікаво відзначити, що наукові праці Дм. Йв. відповідають головним лініям його громадської діяльности. Дм. Йв. віддав багато сил роботі на полі освіти, і ось питання освіти та культури на Слобожанщині він розроблює в низці розвідок та статтів. Дм. Йв. — гласний міської думи, а потім і міський голова, він-же — історик Харкова. Вивчаючи минуле Слобожанщини, Дм. Йв. відчув потребу працювати для своєї другої батьківщини, як громадський діяч.

Зробивши оці зауваження огляньмо тепер наукову діяльність Дм. Йв. в царині дослідів над минулим Слобідської України.

За одну з перших і головніших праць Дм. Йв. з історії Слобожанщини є його велика розвідка, докторська дисертація „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства" (Томъ I-й. Исторія колонизаціи. Москва. 1887 (71 арк.)). Безперечно, цю працю належить поставити в звязок з магістерською дисертацією Дм. Йв. „Исторія Сѣверской земли до половины XIV ст." (Кіевъ, 1882), в тому розумінні, що в „Очеркахъ" автор досліджує історичну долю тієї території, яка чималою своєю частиною ввіходила до складу Чернігово-Сіверської землі. Працюючи в цій галузі, Дм. Йв. і далі виконував був, так-би мовити, заповіт київської історичної школи В. Б. Антоновича, що ставила за головне своє завдання — розробляти історичний процес за обласним принципом. Так пояснював напрямок своїх наукових інтересів і сам Дм. Йв. у промовах у звязку з трицятилітнім юбілеєм. „Изъ школы моего учителя, проф. В. Б. Антоновича, я вынесъ убѣжденіе въ необходимости разработки исторіи по областямъ" [1]). У другій своїй промові

[1]) Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ. Т. XX, стор. XXV.

Дм. Ив. каже, що він приїхав до Харкова, щоб присвятити свої сили місцевій історії, „и меня напутствовали въ этомъ намѣреніи великіе авторитеты въ области южнорусской исторіи — В. Б. Антоновичъ и Н. И. Костомаровъ“ [1]).

Для своєї праці Дм. Йв. використав наявну друковану літературу (прогалин у нього що-до цього автор офіційної рецензії за дорученням од Російської Академії Наук проф. А. Корсаков помітив мало), головна-ж вага її полягає в тому, що в ній використано архівні матеріяли — Харківського Історичного архіву, „казенної“ палати, окружного суду й деяких фамільних архівів, а надто Білгородського столу Розряду Московського Архіву Міністерства Юстиції. Слід відзначити, що цей останній фонд Костомаров називав „чащами“, підкреслюючи цим, як важко працювати над його матеріялами [2]).

Розвідка складається з 5 розділів: 1-й присвячено історично-топографічному нарисові степової окраїни, 2-й — московській державній колонізації перед Олексієм Михайловичем, 3-й — переселенню українців до Московської держави перед Олексієм, 4-й — російській державній. колонізації з часів Олексієвих, 5-й — української колонізації з Олексієвих часів. Автор цілком слушно починає свою працю нарисом природньо-географічних умов, що владно визначили характер життя перших поселенців країни [3]). Всі питання, що ввіходять до теми згідно з планом автора, розглянено докладно, а иноді навіть вичерпливо. У своїому викладі автор віддає належну увагу суміжним питанням, що хоч і не стосуються безпосередньо до теми, але неминуче потрібні для її повного розуміння. Тому Дм. Йв., щоб докладно з'ясувати, в яких умовах відбувалася колонізація, розказує в розділі 2-м про татарські кочовища та побут, а в 3-м — про татарські напади, що так перешкоджали мирному життю країни, крок за кроком стежить у розд. 3-м за переходами виходнів-козаків з Правобережжя перед Олексієм Михайловичем. На думку деяких критиків, Дм. Йв. захоплюється подробицями в таких питаннях, що їх досить було тільки зачепити, широко користується друкованими джерелами, наповняючи ними надмірно текст [4]). Що правда, можна було-б де-в-чім скоротити виписки з джерел або переказ їх, але зрозуміло знов-же, що всі перелічені питання, не зайві для теми, як це довів у спеціяльній статті Дм. Йв., а аж надто потрібні [5]). Критики розходяться між собою в ро-

---

[1]) Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ. Т. XX, стор. XXXVII.

[2]) Д. Л. Мордовцевъ, Н. И. Костомаровъ, „Русск. Стар.“, 1885, № 12. Стор. 658 - 659.

[3]) Д. П. Міллер. О. с., стор. XLV.

[4]) Корсаковъ О. с., стор. 84, 92—93; „Русская Мысль“, 1887, № 7, стор. 407. Журн. Мин. Нар. Просв. 1887, № 11, стор. 132, 135.

[5]) Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства, „Очерки изъ русской исторіи“, т. 2, Харьк. 1913.

зумінні того, чи важливий даний екскурс для теми і тому чи заслуговує він на докладніший виклад, чи ні. Отож, Корсаков зазначає, що Дм. Йв. дуже докладно зупиняється на кримських походах кн. Ґоліцина [1]), на погляд-же П. Попова, цьому питанню, навпаки, автор віддав не досить уваги [2]).

Дм. Йв. у передмові до своєї праці відзначає, що історія колонізації степової окраїни спеціяльно цікава тим, що тут для однієї культурної мети зійшлися дві галузі „русскаго племени" — московська й українська (стор. 11). Московська колонізація мала переважно державний характер; народня вільна московська колонізація не була так широко розвинена, як українська; дані про ню в джерелах дуже неповні (Ibid., стор. 377). Автор рецензії, вміщеної в журн. „Русск. Мысль", головну увагу присвятив як-раз цьому питанню, намагаючись довести, що не можна протиставити московську колонізацію, як державну, українській, як народній (стор. 407). Будь-що-будь, не можна вважати, що в своїй розвідці Дм. Йв. не об'єктивно сторонничо ставиться до питання про характер московської колонізації, як це робить рецензент „Русской Мысли" (він не каже цього ясно, але розум його зауважень такий) [3]). Дм. Йв. цілком правильно оцінює ролю московської народньої колонізації, що вона не могла широко розгорнутися і за це свідчать і документальні дані і апріорні міркування [4]).

Розвідка Дм. Йв. — це, безперечно, цінна вкладка в історіографію Слобожанщини. Суворий критик проф. Корсаков відзначає, що деякі питання в розділах 3, 4 і 5 розроблено монографічно і що розроблення цее має не аби-яку ціну; перші осади українців у донецьких степах, опис Білгородської лінії, масові переселення з Правобічної України, пільгові та надані грамоти [5]). Рос. Акад. Наук по заслузі оцінила розвідку Дм. Йв., призначивши за неї Уварівську нагороду.

Дм. Йв. не пощастило, як він був гадав, продовжити свою розвідку й написати ще й 2-й том, присвячений побутовій історії. Але він не припинив своєї дослідчої роботи над минулим Слобожанщини: далі збирав матеріяли, писав статті з місцевої історії, рецензії на праці, що так або инакше стосуються до історії Слобожанщини. Всі оці праці, вміщені свого часу по різних спеціяльних і мало відомих виданнях, Дм. Йв. видав у т. 2-му „Очерковъ по русской исторіи", що має назву „Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины" (Харьковъ, 1913). У цьому томі ми маємо статті, присвя-

[1]) Корсаков. О. с., стор. 93.
[2]) „Журн. Мин. Нар. Прос." 1887, № 11, стор. 135.
[3]) „Русская Мысль", 1887, № 7, стор. 405.
[4]) Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи... стор. 241, 247.
[5]) Корсаков. О. с., стор, 94—95.

чені історії залюднення Слобожанщини, економічним стосункам, історичним діячам, а так само й бібліографічного характеру. У статті „Заселеніе Слободской Украины и общій ходъ ея культурнаго развитія до открытія въ Харьковѣ университета" культурний стан Слобожанщини розглянено в звязку з залюдненням краю й економічними умовами. „Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Слободской Украйнѣ въ XVII и XVIII вв." і „Ярмарки г. Харькова въ XVIII в." показали на підставі друкованих і архівних даних невідому доти сторінку з історії економічного життя на Слобожанщині. Значіння виборів до Катеринінської Комісії і зміст наказів слобідського дворянства докладно з'ясовано в спеціяльній статті. В докладній рецензії, написаній за дорученням од Рос. Акад. Наук на розвідку І. К. Миклашевського (Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Часть I. Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. Москва. 1894) Дм. Йв. мав змогу торкнутися близької йому теми і з'ясувати вагу цієї праці в історіографії, поодзначавши прогалини, а так само доповнивши та виправивши де-в-чім авторові висновки.

В цьому-ж томі вміщено статтю „Стихійныя бѣдствія и борьба съ ними въ Слободской Украйнѣ въ XVII и XVIII вв.", біографічні нариси, присвячені В. Н. Каразінові, слобідським полковникам — Перекрестову та Донець-Захаржевському і бібліографічні статті: огляд праць та матеріялів до історії Слобожанщини з 1880 до 1890 р. і відповіді з приводу рецензій на „Очерки изъ исторіи колонизаціи".

Історія освіти в Слобідській Україні — це та тема, що нею особливо цікавивсь Дм. Йв. і чимало попрацював—вперто, пильно— над її розробленням. Наслідком цієї праці з'явилася низка статтів, вміщених по різних виданнях — газетах та журналах — і двотомова монографія, присвячена історії Харківського університету. Праці над історією просвіти видало Харківське історично-філологічне товариство з нагоди 30-тиріччя науково-педагогічної діяльности Дм. Йв. в XX т. свого „Сборника" під назвою „Просвіта" (Харьковъ. 1912).

Статті, вміщені в „Сборникѣ", своїм змістом стосуються до Сковороди, історії Харківського університету й місцевих культурних діячів і взагалі місцевого громадського життя; в цьому-ж „Сборникѣ" вміщено і критично-бібліографічні замітки як з приводу рецензій на праці Дм. Йв., так і нових праць з історії Слобожанщини.

У статті „Григорій Саввичъ Сковорода" Дм. Йв. докладно знайомить з наукою, життям та значінням Сковороди, користуючись найбільше його творами в виданні Харківського Історично-Філологічного Товариства (Сборникъ, т. VII, Харьковъ, 1894). Ці твори зібрав та зредагував Дм. Йв. Отож велика його заслуга полягає в тім, що він відкрив для вченого світу твори філософа і дав спромогу дальшим дослідникам спиратися в своїх дослідах на джерела

такої першорядної ваги, як от твори того чи иншого письменника або діяча.

В. Н. Каразін, як відомий громадський діяч і засновник Харківського університету, остільки тісно звязаний з історією просвіти на Слобожанщині, і взагалі дуже цікавий як особа, не міг не притягти до себе уваги Дм. Йв. В цьому збірнику вміщено статті „Просвѣтительная дѣятельность В. Н. Каразина", „Роль В. Н. Каразина, С. О. Потоцкаго и И. Ф. Тимковскаго въ первоначальномъ устроеніи Харьковскаго Университета", де з'ясовано великі послуги, що зробив був своєю діяльністю Харківщині Каразін. Обороні Каразіна від огудників, що заперечували його ролю в заснуванні університету й взагалі не шкодували чорних фарб, описуючи його діяльність, присвячено статті Дм. Йв. „Научная критика, памфлетъ или пасквиль" і „Pro domo sua", де Дм. Йв. дотепно і переконливо спростовує твердження супротивників [1]).

У низці своїх статтів вивів Дм. Йв. діячів Слобожанщини на культурному пол'. Тут проходять перед нас — Фотієв, Самборський, Урюпін, І. С. Ризький, Г. П. Успенський, Т. Ф. Осиповський, І. Ф. Вернет, що відчували потребу працювати на користь рідного краю, допомагаючи, скільки сил ставало, заснуванню університету (Фотієв, Урюпін), працюючи для поліпшення сільського господарства (Самборський), або як професори й журналісти.

Історія просвіти на Слобожанщині цікавила Дм. Йв., як справедливо зазначає Д. П. Міллер [2]) тому, що в ній виявляється характерна риса, а саме розвиток громадської ініціятиви, ідеї „общественнаго почина", бо завдяки оцьому „почину", зацікавленості суспільства в розвиткові культури з'явилися університет, колегіум, інститут „благородныхъ дѣвицъ".

Статті „Характеристика просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго университета за первое десятилѣтіе его существованія" і „Удаленіе проф. Шада изъ Харьковскаго университета" становлять окремі екскурси, що ввійшли в велику розвідку Дм. Йв., присвячену історії Харківського університету: „Опытъ исторіи Харьковскаго университета" (по неизданнымъ матеріаламъ. Томъ I-й (1802—1805). Харьковъ, 1893—1898. Т. II-й (1815—1835). Харьковъ, 1904. Ця розвідка являє собою капітальну працю (83 друк. арк.), що має значіння не тільки для історії університету, але й взагалі для історії освіти та культури України та Росії. „Это богатый вкладъ въ сокровищницу исторіи русской культуры — трудъ, равноцѣннаго которому не имѣлъ ни одинъ русскій университетъ", так оцінює значіння цієї розвідки Д. П. Міллер [3]).

---

[1]) Дм Йв підготував до друку „Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина", що їх і видав Харківський університет (Харьковъ 1909). Це видання дає змогу на підставі перводжерел вивчати не тільки особу Каразіна, але й ту цікаву добу.

[2]) Д. И. Багалѣй и Слободская Украина, стор. XLVI.

[3]) О. с., стор. XLVII.

В основу розвідки, окрім друкованої літератури, покладено архівні матеріяли Харкова та Петербургу: Харк. університету і міністерства народньої освіти. Правда, офіційний рецензент І-го тому В. І. Срезневський (працю було подано до Російської Академії Наук щоб одержати т. зв. Уварівську нагороду) закидав Дм. Йв., що він у недостатній мірі використав для своєї теми архів Харківського університету [1]), цей „почти нетронутый неисчерпаемый рудникъ драгоцѣнныхъ матеріаловъ", як називає його, і сам Дм. Ив. [2]). Але не можна не погодитися з Дм. Йв., що для систематичного розроблення архіву, щоб усебічно використати його багатий зміст, „пришлось бы перерыть весь архивъ, что, конечно, абсолютно невозможно, въ особенности, если принять во вниманіе огромное количество документовъ и отсутствіе ихъ научнаго описанія" [3]). Треба визнати, що й у такому своїому вигляді, коли матеріяли університетського архіву не використано цілком, розвідка Дм. Ив. вражає багатством та свіжістю матеріялів, що вперше ввійшли в науковий вжиток.

Заслуга авторова полягає в тім, що історію університету він розглядає не ізольовано, а в звязку з даною історичною обстановою. Тому 1-й розд. І-го тому говорить про „культурное состояніе Харьковскаго края до открытія университета": тут мова йде про господарчі умови Харківщини наприкінці XVIII й на початку XIX вв. і культурний стан: розвиток освіти, вплив Сковороди, колегіум, то-що. Багатий на дані й 2-й розділ, присвячений заснуванню університету й ролі в цій події В. Н. Каразіна. У дальших розділах розглянено такі питання: університетське самоврядування, матеріяльні кошти університету і його навчально-допомічні установи, педагогічна та наукова діяльність професорів, студенти, побут та звичаї університетського оточення, роля університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Всі оці розділи дають виразне розуміння про вагу університету в місцевому житті та його внутрішній стан. На особливу увагу заслуговують розділи 6-й про студентів та останній 8-й, де автор розглядає діяльність університету в новій сфері, а саме догляд за середньою та нижчою освітою на великій території Харківської шкільної округи „Вопросы, затронутые этой главой такъ насущны, такъ интересны — каже Срезневський — что, несмотря на то, что во многомъ они выходятъ изъ предѣловъ исторіи университета, нельзя не поблагодарить автора за ихъ разработку" [4]). Авторові дані, в своїй сукупності становлять цікаву сторінку з історії освіти. Отож Дм. Йв. зробив цілком правильно, що присвятив їй окремий розділ у своїй розвідці.

---

[1]) Разборъ сочиненія Д. И. Багалѣя „Опытъ исторіи Харьковскаго университета". Отчетъ о 41-мъ присужденіи наградъ гр. Уваровой. Спб 1901, ст. 179—180.

[2]) Опытъ исторіи... т I, стор. 8.

[3]) Ibid., стор. 9

[4]) Срезневскій. О. с. стор. 207.

За таким самим більше-менше планом збудовано й 2-й том „Опыта", що охоплює добу з 1815 до 1835 р., себ-то до видання 2-го загального статуту російських університетів, бо й у ньому окремі розділи присвячено університетському самоврядуванню, матеріяльним коштам, науково-педагогічній діяльності і побутові професорів, життю студентів і ролі університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Ще в більшій мірі ніж 1-й, цей том спирається на архівний матеріял: автор уводить його і до тексту, як у 1-му томі. У передмові Дм. Йв., передбачаючи закиди критики, пояснює, що він і не міг зробити инакше, „когда мнѣ одному нужно создавать въ одно и то же время и фактическое содержаніе ‚Опыта' и дѣлать оцѣнку явленій, и разрѣшать темные и спорные вопросы" [1]), отже давати вперше і історичний виклад, і критичний дослід.

Деякі розділи, як визнає сам Дм. Йв., то не що инше, як систематичний звід сирового матеріялу; але автор не ухиляється „ни отъ критическаго разбора фактовъ и мнѣній, ни отъ оцѣнки самыхъ событій и дѣятелей, ни отъ обобщеній" і робить це, додамо від себе, частенько. Деякі розділи цікаві не тільки для історії Харківського університету, ба й для історії просвіти. Таке значіння, безперечно, мають розділ 1-й про самоврядування, 4-й, що подає, так-би мовити, загальний образ життя студентства: умови перебування в університеті, студентські організації, науково-літературні праці, провини окремих студентів і 5-й про ролю університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Зміст цього розділу дуже багатий: тут наведено статистичні дані про шкільні заклади в межах округи за різні роки, розказано про стан шкіл, з'ясовано на підставі споминів, як ставилися до університету підлеглі йому вчителі. Дм. Йв. не довів історії університету до тієї хронологічної межі — 1883 р., яку він він поставив собі за планом, тоб-то кінчаючи добою, коли мав чинність статут 1863 р., але завдяки Дм. Йв. Харківський університет в річницю свого столітнього існування мав уже 2 томи своєї історії, що й досі не втратили свого значіння.

Всі оці праці, засновані переважно на архівних матеріялах, здобули Дм. Йв. в науковому світі славу найкращого знавця Слобожанщини, що стала для нього за правдиву другу батьківщину. Отож цілком зрозуміло, що Харківська міська дума, бажаючи відзначити 250-річний юбілей м. Харкова (1905 року), виданням відповідної монографії, не могла себе краще порадити, як доручити Дм. Йв., нехай складе історію міста. І, справді, тільки такий вчений, як Дм. Йв., добре обізнаний із джерелами до історії Слобожанщини, озброєний критичною аналізою, підготований і, так-би мовити, випробуваний в науково-дослідчих роботах, міг опанувати величезний сировий матеріял, а не розгубитися в ньому, що неминуче сталося-б

[1]) „Опытъ исторіи Харьк. у-та", т. 2-й, стор. 2.

з недосвідченим дослідником, адже, щоб скласти історію Харкова, що охоплювала-б усі сторони життя цієї Слобожанської столиці, треба було переглянути та обробити силу матеріялів як архівних, так і друкованих, а так само всяких звідомлень, що їх надіслали різні установи та особи, ласкаво відгукнувшися на авторів заклик. У складанні історії м. Харкова діяльну участь узяв найближчий учень Дм. Йв. і „соратникъ" на науковому полі Д. П. Міллер (помер 1913 р.), талановитий історик права Лівобережної України. Сам Дм. Йв. зазначив у статті, присвяченій пам'яті Д. П. Міллера, що, як-би не було в нього такого співробітника, як небіжчик Д. П., „этотъ трудъ не могъ бы выйти въ намѣченномъ масштабѣ и планѣ" [1]).

Авторам довелося покласти багато впертої ретельної праці, щоб виконати як слід це важливе доручення. Троє років пішло на збирання матеріялів для 1-го тому: довелося переглянути десятки тисяч аркушів архівних матеріялів міської думи, губерського правління, казенної палати, духовної консисторії, що їх ще не торкалася, можна напевне сказати, дослідникова рука; чималу роботу такого-ж характеру треба було зробити і над матеріялами деяких московських та петербурзьких сховищ — „Главнаго Штаба" і „Публичной Библіотеки" [2]). У праці авторів історія міста починається з 1655 р., себ-то часу заснування і доведено її до 1905 р. 1-й том присвячено XVII — XVIII в., другий — XIX та початку XX в. (вийшов у світ 1912 р). Обидва томи містять у собі 192 друковані аркуші. Не перебільшуючи, можна сказати, що такої повної докладної історії, та ще й треба додати — наукової не мало жадне місто в колишній Росії. О. Я. Єфименкова в своїй рецензії на перший том мала повну рацію сказати, що історія Харкова має певне теоретичне, наукове значіння, бо тільки на основі таких праць може повстати „будущая научная исторія русскаго города" [3]). Рецензент другого тому В. Ю. Данилевич зазначає, що наукова література (російська. *В. Б.*) вперше має історію міста, складену за такою просторою та різнобічною програмою [4]). За перший та другий томи присуджено повну премію Харківського Земельного Банку при Харківськім університеті. Така висока оцінка цілком відповідає великій науковій вартості праці. Деякі її розділи являють собою справжні наукові монографії, присвячені окремим питанням (історії міста). У першому томі перу Дм. Йв. належить 11 розділів, у другому – 18. У першому томі

---

[1]) Памяти Д. П. Миллера. „Вѣстникъ Харьковскаго Истор.-Филол. О-ва". Вып. 5. Харьковъ, 1914, стор. 22.

[2]) Д. И. Багалѣй и Д. П. Миллеръ. Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (съ 1655 по 1905 годъ). Томъ I. Харьковъ, 1905. Стор. 1.

[3]) А. Я. Ефименко (Отчетъ Комитета о 3-емъ очередномъ присужденіи премій учрежд. Харьк. Зем. Банкомъ. Харьковъ, 1904, стор. 24).

[4]) Отчетъ Комитета о 6-мъ очередномъ присужденіи премій, учр. Харьк. Зем. Банкомъ. Харьковъ, 1913, стор. 11.

Дм. Йв. обробив питання, звязані з початковою історією міста: заснування м. Харкова, його топографія XVII—XVIII в., склад та рух людности, Харків, як адміністративний осередок, а так само економічний побут: промисли, ремества й торговля, і питання ідеологічного та побутового характеру — церква й духівництво, освіта, наука, письменство, мистецтво, побут та звичаї харківського громадянства. У другому томі Дм. Йв. належать розділи про ярмаркову та постійну торговлю, кредитові установи, освіту, науку, письменство, мистецтво, побут і відзиви про Харків сучасників. Не всі розділи однакові, зрозуміло, своєю вартістю: деякі вичерпують поставлені питання усіма сторонами, даючи повне розуміння про його походження та розвиток, деякі назначають головні етапи в розвитку того чи иншого явища, не подаючи про нього таких докладних даних, які ми бачимо в инших розділах. Це пояснюється складністю завдань, що стояли перед Дм. Йв., як редактором усієї праці і автором — охопити всі сторони життя міста, що являлося за фокус, де сходилися всі нитки політичного, економічного та культурного життя Слобожанщини. Автори намагалися виконати своє завдання так, щоб усі сторони життя міста з'ясувати в своїому викладі з однаковою повнотою. Але таке завдання на всеньку його широчінь можна було-б виконати хіба шляхом колективного оброблення окремих тем, що з них складається історія Харкова, а не силами двох авторів, на яких і так спала надто тяжка робота що-до збирання матеріялів та їх оброблення. Тому деякі розділи, що для них було зібрано досить матеріялів, оброблені як слід і виглядають як справжні наукові монографії, що всебічно освітлюють питання, а деякі, що для них підчас писання роботи не було достатнього матеріялу, а відшукувати його далі — значило-б затягувати справу, видаються неповними, не досить обробленими в усіх своїх частинах. Силкуючись використати геть чисто ввесь зібраний матеріял, автори вводять иноді і сировий матеріял у свій виклад у чистому його вигляді. На перевантаження, так-би мовити, сировим необробленим матеріялом деяких розділів, наприклад, присвячених економічним питанням у першому й другому томах, вказували як на хибу рецензенти Єфименкова й Данилевич [1]). Якщо зважити величезність та складність завдання, такі хиби цілком зрозумілі і запобігти їм важко. Проте В. Ю. Данилевич визнає, що згадані розділи являють собою цікавий нарис економічної еволюції Харкова, а в иншому місці він зазначає, що ці розділи — справжні монографії, де автор, досліджуючи питання, являється піонером [2]). Можна додати до цього, що Дм. Йв. як цими розділами, так і розділом 4-м у першому томі, де йде мова про еконо-

[1]) Отчетъ Ком-та о 3-емъ присужд., стор. 21--22; 6-мъ, стор. 8.

[2]) Отчетъ Ком-та о 6-мъ присужд. стор. 6, 11.

мічний побут XVII—XVIII в., зробив цінну вкладку в економічну історію Слобожанщини. Основні питання початкової історії Харкова — про заснування міста, зростання території, склад та рух людности, організація влади в козацький період, та після губерської реформи Щербинина розглянув Дм. Йв., використавши всі як друковані, так і архівні матеріяли з властивим йому вмінням критично оцінювати дані та й дав на них науково обґрунтовані відповіді.

Історія просвіти та культурного будівництва Слобожанщини становлять, як ми бачили, один із важливих наукових інтересів Дм. Йв., на оброблення оцих питань він віддав чимало часу та сил. Розглядаючи ці питання в „Историіи г. Харькова", Дм. Йв. почасти використовує свої праці, що стосуються до них своїм змістом, почасти-же впроваджує в науковий обіг нові дані з газетних та журнальних статтів, споминів, звідомлень окремих осіб та установ, про які ми вже згадували, і т. и. Вміло складені нариси з історії просвіти та культури Харкова, а тим самим і Слобожанщини досі ще не втратили свого значіння, бо тільки на підставі їх можна скласти повне та яскраве уявління про ці питання. На особливу увагу заслуговують багатством нових даних нариси про красне письменство, театр та мистецтво в Харкові XIX в. (розд. 21 — 24 у II т.).

У першому та другому томах є цікаві розділи „Бытъ и нравы харьковскаго общества", де Дм. Йв. на підставі старанно зібраних даних із споминів та инших джерел малює побут та звичаї різних груп харківського громадянства. У розд. 16-м т. I-го Дм. Йв. малює побут харківських козацьких полковників, середньої та нижчої верстви міської людности, коли різниця в житті вершків та низів громадянства мала швидше кількісний характер, аніж якісний, справжня-ж різниця зайшла в пол. XVIII в., коли Харків став губерським містом, і народні українські риси збереглися були в житті тільки міщан та цехових. У розд. 27-м т. II-го Дм. Йв. дав яскраву картину життя і звичаїв різних груп людности XIX в.: шляхти, купецтва, духівництва, міщан, цехових; перед читачем як у цьому розділі, так і в відповідному розділі першого тому проходять, як живі, постаті представників вищої класи XVIII та XIX в. Цікавий так само кінцевий розділ тому другого, де наведено відзиви про Харків деяких сучасників, що одвідали його протягом XIX в.

У наше завдання не входить зупинятися на оцінці розділів, що їх написав Д. П. Міллер: високу оцінку його праці дав сам Дм. Йв. Можна сказати, що „Історія г. Харькова". якою справді може пишатися й досі теперішня столиця України, назавсіди збереже своє значіння, як історична монографія, що дає докладне та яскраве уявління про історію цього міста протягом двох віків.

Своїм глибоким знанням минулого Слобожанщини Дм. Ив. як ніхто инший, був підготований до праці над написанням систематичної історії тієї країни, де доля судила йому багато та плодо-

творче працювати. Скласти історію цього краю було давне бажання Дм. Йв., яке пощастило здійснити тільки після революції 1917 р., коли повстала пекуча потреба завдовольнити інтерес до історії рідного краю, що прокинувсь у слобожанському суспільстві. І от на замовлення видавництва „Союз" Дм. Йв. написав „Історію Слобідської України" (Харків, 1918). Своєю працею, як про це сказано в передмові, Дм. Йв. хоче допомогти поширенню самосвідомости серед слобожанської людности. Ця історія, як гадав Дм. Йв., повинна бути „справжньою історією народу — його подій, його життя, його горя, його радощів, думок, мрій та надій і знов таки всього народу — усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства, з їх матеріяльними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям" [1]). Це перша науково-популярна історія Слобожанщини, написана на підставі історичних джерел і праць; для цієї історії Дм. Йв. використав усю відповідну літературу — праці свої та инших дослідників, а надто архівні матеріяли. Деякі розділи цієї праці являють собою спеціяльні нові розвідки: це розділи 4, 5, 8, у значній частині 10 (автономія, соціяльний устрій і суспільні стани, земельна власність, духівництво, церкви та манастирі), бо в своїх попередніх працях Дм. Йв. не доводилося спеціяльно торкатися цих проблем, опріч питання про церкву та духівництво. Для инших розділів „Історії" Дм. Йв. користувався своїми попередніми численними працями з історії Слобожанщини, але мало не зáвсіди доповнював їх новими даними.

У 13 розділах „Історії" (306 стор.) Дм. Йв. дає систематичний огляд історичного процесу Слобожанщини, починаючи з її залюднення; далі автор знайомить з політичним устроєм, соціяльним та економічним укладом, побутом людности, освітою і письменством, церковним життям. Окремі розділи присвячено таким питанням: боротьба з татарами, вибори до Катеринінської комісії і накази слобожанських представників, Г. С. Сковорода, Харків, як українське місто. Свій виклад автор доводить до XIX в., тільки в останньому розділі, говорячи про національне відродження, Дм. Йв. короткими рисами розповідає його історію протягом XIX і початку XX в. Цей розділ Дм. Йв. кінчає побажанням, щоб українська культура зростала та ширилася. „Нехай усім народам живеться вільно на Україні"... бо національний ґрунт потрібен для кожної нації, „не може бути зневажений на своїй рідній землі (як це було раніше) той український народ, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом... Працю на користь народу повинні нести і сам народ і його інтелігенція" [2]). В оцих словах висловив Дм. Йв. свій погляд на національне питання на Укра-

[1]) Д. І. Багалій, „Історія Слобідської України", стор. 4.
[2]) Ibid, стор. 300.

їні, до якого він дійшов у результаті своєї довголітньої наукової та громадської праці.

В пореволюційні роки повернувся Дм. Йв. до однієї теми з культурного життя Слобожанщини, що її він старанно вивчав, як ми бачили, передніш. Повернувся, щоб усебічно, грунтовно, як це вміє робити Дм. Йв., вивчити її, „звести підсумки того що було зроблено наукою“ [1]) в цій галузі. Ця тема — „український мандрований філософ Г. С. Сковорода“. Таку назву має монографія Дм. Йв., яку він виготував до юбілею Сковородинського 1922 р., коли минуло 200 років, відколи був народивсь наш філософ. Цю велику розвідку (24 арк.) видано за постановою українського Раднаркому.

Ця розвідка є наслідок пильних й любовних дослідів над особою Сковороди та його літературною спадщиною на підставі як власних дослідів Дм. Йв., так і чималої про „старчика“ літератури. „Моя розвідка — каже Дм. Йв. — допоможе читачеві вияснити собі стан питання про Сковороду в сьогочасній літературі“ [2]). Праця Дм. Йв., знайомить докладно з особою Сковороди, його життєписом, поглядами на нього сучасників і пізніших учених, що цікавилися оригінальною постаттю народнього філософа; в окремих розділах розглянено відповідність Сковородинської науки та життя й вплив його на всі стани тодішнього українського суспільства — духівництво, шляхту та селянство. Такий зміст 1-ої частини розвідки. 2-га частина починається з критичної оцінки видань творів Сковороди. У двох дальших розділах Дм. Ив. наводить зміст філософських та літературних творів Сковороди в найзрозумілішій формі остільки докладно та ясно, що для багатьох, хто не ставить своїм завданням спеціяльно вивчати праці Сковороди в оригіналі, виклад Дм. Йв. заступає читання самих творів; тут-же розглянено питання про мову й стиль Сковороди, а так само його місце в історії українського письменства. Дм. Йв. поділяє думку акад. С. О. Єфремова, що Сковорода „стоїть на межі старої і нової доби в історії українського письменства... А що-до ідейного змісту, тут вже він виступає перед нами, яко великий реформатор, навіть революціонер, що нагадує нам про будуччину — про українське народолюбство шевченківських часів або навіть українських народників 60-х років“ [3]).

В останніх розділах розвідки мова йде про погляди на науку Сковороди його сучасників і колишніх біографів, а так само деяких учених і загальну філософську концепцію Сковороди. Наприкінці Дм. Йв. ставить питання, яке значіння має особа і філософія Сковороди для сучасного моменту так несхожого на той, коли жив і навчав старчик. Розглядати його тепер треба, „як культурного

[1]) Д. І. Багалій, Український мандрований філософ Г. С. Сковорода. ДВУ, X. 1926, стор. 6.

[2]) Ibidem, стор. 7.

[3]) Ibidem, стор. 311.

діяча, що закликав усі класи до пробудження... Для сучасного соціялістичного суспільства має вагу його думка про погодження своїх обов'язків з громадськими, та його рішуча відмова від власности" [1]). Розвідка Дм. Йв. про Сковороду цікава для нас ще тим, що в ній відбився новий підхід до розуміння та тлумачення історичних явищ, до якого дійшов Дм. Йв.

Оцей новий підхід полягає в матеріялістичному розумінні історії. Він не помітний ще в „Історії Слобідської України", і в працях Дм. Йв. з історії Слобожанщини виявляється вперше в розвідці про Сковороду: у першому розділі цієї праці Дм. Йв. освітлює особу Сковороди „з соціологічного та матеріялістичного марксистського погляду" [2]) на соціяльно-економічному тлі тієї епохи, коли жив і учив „мандрований філософ". Але марксистська соціологія дає тільки загальну канву розвитку історичного процесу і завдання історика-дослідника, як гадає Дм. Йв., полягає в тому, щоб запорожнити її живим конкретним змістом: „фактичну підставу й доказ треба всетаки — каже він — брати з першорядних джерел, критично оброблених і перевірених" [3]).

Ми ознайомились з науковим скарбом Дм. Йв. з історії Слобожанщини, що він його подарував українській історіографії. Історію Слобожанщини XVII — XVIII в., а так само почасти і XIX не можна вивчати, не звертаючись постійно до праць Дм. Йв., чи то буде питання з історії залюднення, економіки, культури, чи якесь инше, бо-ж він склав систематичний огляд історичного процесу Слобожанщини. Українська історична наука зáвсіди буде згадувати з подякою велику заслугу Дм. Йв. у справі дослідження минулого однієї з частин Української землі — Слобідської України.

---

[1]) Д. І. Багалій, о. с., стор. 374.

[2]) Ibid., стор. 11.

[3]) Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріялізму („Червоний Шлях", 1923. № 9, ст. 149).

Проф. С. П. ДУБРОВА.

НА ЗГАДКУ[1]).

Це було давно! Ще в минулому столітті це діялося Багато відтоді збігло води, але згадки не збігли, бо гостро далися в знаки, глибоко заховалися в серці. Тоді ще ми були молоді, молодим ще був і шановний Дмитро Йванович, і не встиг він з'явитися на харківському обрію, як зараз-же біля нього скупчилася молодь. Гурток не був великий числом, але він був великий тим надхненням, тією жадобою знання, що нею кожен палав і що так любовно, я-б сказав, талановито, зумів об'єднати своїм щирим серцем, своїм керівним розумом. З того гуртка живих залишилося тепер двоє, обидва члени Української Академії, це Яворницький і Корчак-Чепурківський. Частенько ми збиралися вечорами в Дмитра Йвановича й геть-геть за північ провадилися наші гарячі промови про Запорожжя, про дружинний період, про сектантство, про майбутнє й про далеку сиву старовину. Незабутні вечорі. Я вже став старий, сивий, і дуже часто згадую про ці вечорі, і згадки роблять мене молодим, тягнуть до праці і скажу щиру правду, як скажу, що впливові на мене серця й розуму Дмитра Йвановича я завдячую своє сучасне життьове становище. Маленький епізодик — коли я здобув посаду на Чернігівщині, то не тільки не мав грошей, щоб покупити собі одежу, ба й на те, щоб доїхати до місця посади. Дмитро Йванович дав свого золотого медаля, і я заставив його за 100 карб. Зробити це може тільки щире серце, уважливе до чужої потреби. Було-б прямо-таки злочинство не згадати за дружину Дмитра Йвановича, за веселу, привітливу, ласкаву Марію Василівну, — ще й досі звучать чудові звуки думок Завадського, що їх так художньо, з великим розумінням виконувала Марія Василівна. Нехай буде довгі роки здорова.

Незабаром Єфименко, чимало витративши енергії, перевіз з чернігівського будинку Мазепи до Харкова архів Малоросійської Колегії. Утворено було Раду з цілої низки професорів, щоб розглядати архівні папери і складати опис архівних справ. До цієї Ради

---

[1]) Статтю небіжчика архівіста С. П. Дуброви написано на пропозицію редакції збірника вже підчас тяжкої його недуги, за кілька тижнів перед смертю (помер 3 січня 1927 року).

увів Дмитро Йванович і мене. І велике-ж йому за це шлю спасибі! Дмитро Йванович багато чого зробив для того, щоб легко можна було розбирати тогочасні рукописи, — склав абетку, невеличкий словник, то-що, для мене особисто зробившись за навчителя архівної справи, навіть більше, надихнув мені щиру, гарячу любов до неї. Під керуванням Дмитра Йвановича я розбирав і описував архівні справи, давав довідки. Під яким впливом я був, найкраще свідчить те, що після довгої перерви, більш, ніж 20 років, скоро лиш настала спромога, як голодний на харчі, так я накинувся знову на архівну роботу, де й досі працюю, завсіди маючи на думці й у серці гарне й славне ім'я мого першого навчителя й надхненника всенького мого життя. Хай-же буде славне ім'я Дмитра Йвановича. Шануймо його на віки віків. Нехай буде здоровий на довгу користь українському народові; він ніколи не забуде свого великого історика.

1926 р., грудня 10.

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ

акад. Д. І. БАГАЛІЯ

Акад. В. І. ЛИПСЬКИЙ
Голова-Президент Укр. Академії Наук.

БОТАНІЧНИЙ САД УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК І ЙОГО ЗАВДАННЯ.

Питання про Ботанічний Сад Української Академії Наук сполучено досить тісно з іменням Д. Й. Багалія — так-би мовити історично. Року 1919 Академії пощастило дістати мандата на володіння мальовничим Голосіївським лісом, цим найкращим у чудових київських околицях місцем. Опріч ботанічного саду тут малося на думці розвести ще й акліматизаційний, збудувати астрономічну обсерваторію, одне слово, заснувати цілий науковий городок. Отож, спільне зібрання академиків (конференція), оглядаючись на поважність питання, постановило утворити особливу комісію. Ця комісія так і звалася — „Комісія Китаєво-Голосіївського лісу". Завдання цієї комісії було дуже трудне та важке, не тим тільки, що працювати доводилося за скрутних голодних часів, під невпинною канонадою, ба й тому ще, що сама робота була аж надто відповідальна та складна: треба було перейняти під своє володіння величезний шмат землі (понад 1.000 десятин), вирізнити звідти ті, нам не належні, ділянки, котрі мають вагу для сільського господарства (садки, городи, пасіки), скласти плана для всенької цієї площі, з'ясувати, яке на ній єсть майно, і зареєструвати його, розподілити землю по призначених спеціяльностях, списати кошториса на витрати, подбати про охорону, то-що.

На чолі цієї комісії, що складалася була з 5 академиків, стояв Д. Й. Багалій (тоді віце-президент Академії), секретарював я. Перше засідання її одбулося 13. VI. 1919. Згодом у комісії брали участь управитель, архітект, інженіри й ин. особи.

Працювати комісія заходилася дуже енергійно. Не гаючи часу, знято (скопійовано) план усієї місцевости; розпочато огляд і реєстрацію всього господарства, заразом почато гео-

дезичні та ґрунтові роботи (працювали тут студенти-практиканти з Політехніки) і т. д. Між иншим, завдяки Д. Й. Багалієві, звернуто було увагу на те, що місцевість передавана Академії надзвичайно цікава з історичного погляду. В першому-таки протоколі одзначено „найдавнішу історичну місцевість, ... треба стежити за історичними та археологічними пам'ятками та речами, що можуть тут зустрітися". Цього пункта не забували при всіх роботах. Нам було ясно, що тільки в науковому городку і можна зберегти всі історичні пам'ятки. Далі, вважаючи на те, що од Голосієва до міста далеко, а будь-яке сполучення на той час було припинилося, з-поміж членів академічної комісії, згідно з постановою Спільного Зібрання, обрано особу, „яка була-б головною уповноваженою ... від Академії Наук для управління переданою їй Китаєво-Голосіївською лісною дачею". Така роля припала мені; а для чисто господарчих справ призначено особливого управителя. Раз-у-раз доводилося нам там бувати. Праця провадилася бадьоро, енергійно. Вона, — дарма що піша мандрівка до Голосієва й назад була і далека, і небезпечна, — захоплювала і лишила по собі незабутнє враження, нагадуючи колишні мої подорожі.

Поруч загальної роботи я склав плана Ботанічного Саду, що розмірами своїми, і чудовим місцем, і всіма взагалі прикметами мав бути одним із найкращих ботанічних садів. Тоді-жтаки написав я працю, в приступній формі подавши свої думки про те, що повинен являти собою Ботанічний Сад у сучасному розумінні цього слова, які завдання стоять перед ним, як він має бути впорядкений, то-що. Опубліковувати свою працю я не поспішав, чекаючи, які будуть реальні наслідки.

На жаль, працювала наша комісія недовго. Події, що настали незабаром, знищили всі наші роботи, починання та плани. Спинятися на цьому я не хочу. Скажу тільки, що комісія встигла зібратися всього лиш 4 рази. Д. Й. Багалій покинув Київ. Початі роботи спинилися, співробітники порозбігалися. Я теж мусів поволі припинити свої навідування до Голосіївського лісу, бо туди і показуватися стало небезпечно.

Коли згодом обставини змінилися на краще, то минулого вже не можна було повернути. Голосіївський ліс якось вислизнув із рук Академії. Даремне потім протягом цілої низки років усильно ми були клопоталися: нам то оддавали частину лісу,

то знов одбирали. Дістати ліс у повне володіння не пощастило й досі. Не пощастило, отже, заснувати і проєктованого Саду. Будь-що-будь, свої думки з цього приводу я вирішив опублікувати тепер, використавши нагоду — майбутній юбілей голови колишньої „Комісії Китаєво-Голосіївського лісу“ Д. Й. Багалія. Він бо, працюючи свого часу в тій комісії, поклав на це багато труда й енергії, зацікавився моєю роботою і поставився до неї дуже прихильно, зокрема до ідеї заснувати науковий городок у місцевості, освяченій історичними переказами.

* * *

І. Передне слово.

В-осени року 1918 в Київі засновано Академію Наук і при ній, в числі инших спеціяльних установ, Ботанічний Сад. Закласти його і впорядити Академія Наук доручила мені. Згідно з завданням, це мала бути велика, цілком наукова установа. Беручи на себе це почесне й важке доручення, я хтів висловити низку думок у цій справі.

З ботанічними садами по різних країнах Европи, Азії, Африки, Америки (і північної, і південної), знайомий я вже давно. Протягом багатьох років одвідував я та вивчав ці ботанічні сади і про багато з них надрукував уже цілу низку праць. Але декотрі з цих праць, через події останніх років і через виїзд мій із Ленінграду, не потрапили були до друку, а згодом і зовсім пропали (приміром про південно-американські ботанічні сади: Ріу-де-Жанейру, Буенос Айрес, так само про ботанічний сад у Токіо і про, порівнюючи нещодавно, бо підчас війни, р. 1915 одвіданий ботанічний сад в Атенах). Отож мав я нагоду і чимало ботанічних садів бачити і досить про їх писати. Здавалося-б, що всякий ботанічний сад має бути впорядженний на один зразок, за одним типом; проте на ділі це не цілком так. Національні елементи у кожного народу, в кожній країні на все накладають свою печать; історія народу, його культура, громадське життя — все це позначається і на наукових установах. Особливо одбилося це на англійських ботанічних садах; і коли я, описуючи Ботанічний сад у К'ю (коло Лондону) підкреслив оцю свою думку, то англійська та американська преса звернула на неї увагу.

Свої спостереження над багатьма садами краще, ніж инші впорядженими, а так само спостереження над природою в різних частинах світу я подаватиму далі раз-у-раз, бо вважаю, що вони можуть бути не тільки цікаві, ба й корисні.

Років п'ятнацять тому, пишучи на 200-літній юбілей тодішнього Імператорського СПБ Ботанічного Саду (тепер Головний Ботанічний Сад) його історію, я в одному розділі подав свої думки про те, — що таке великий („міровой“, як я тоді казав) ботанічний сад, чим

він повинен бути і чому має слугувати. Я казав тоді (пристосовуючися передусім до Ленінградського Ботанічного Саду) про велику наукову установу, так-би мовити, Центральний Ботанічний Сад, тоб-то про таку „самодовлінну" наукову установу, де-б наукова праця забезпечена була як-найширше та як-найповніше, де-б рослинне царство репрезентоване було яко-мога повно, де-б не тільки спеціяліст, ба й усякий цікавий мав цілковиту спромогу працювати, — завдяки багатющій бібліотеці, гербарієві, збірці живих рослин, різним лабораторіям, численному персоналові необхідних спеціялістів, мало не повсякчасній участі громадських сил, можливості легко порозумівати ся з иншими науковими установами, то-що.

Зминуло чимало часу. Волею долі опинивсь я на чолі такого великого ботанічного саду, що його допіро ще треба зорганізувати згідно з висловленими вже тут ідеями. Тим-то мушу я подати свої думки з цього приводу ще раз, тільки трохи докладніш та обґрунтованіш. Зробити це треба, між иншим, ще й тому, що „публіка" й досі надто рідко ставить собі запитання, — що таке ботанічний сад. І досі до ботаніки та до ботанічного саду ставляться доволі легковажно. І досі ще гадають, що ботанічний сад — це просто собі сад або парк, де ростуть не тільки гарні, а й рідкі квітки, дивовижні дерева та кущі і де, звісно, приємно та любо погуляти. Та й годі. Дуже небагатьом спадає на думку, що по-за ботанічним садом стоїть ціла наука — ботаніка. Сталося так через те, що наукова установа, названа цим простим іменням „сад", далеко переросла свою назву, — точнісінько як назва Академія набрала була згодом цілком инакшого значіння, ніж було воно попереду. Академія — це був позаміський сад в Атенах, призначений на те, щоб гуляти й спочивати; в цьому саду славнозвісні філософи навчали своїх учнів. Тепер Академією звуть вищі наукові установи, а так само і навчальні заклади; так, недавно була Академія духовна, тоді військова, мистецтв, то-що. Це таке саме поплутання, яке ми раз-у-раз чуємо в слові „доктор". Як відомо, це слово визначає найвищий науковий ступінь: єсть доктори ботаніки, зоології, філософії, історії, римського права, санскритології, то-що. І тимчасом усе це раз-у-раз плутають з цілком инакшим доктором — лікарем.

Та якщо ми навіть і знаємо, що таке ботанічний сад, то все-таки може повстати питання: навіщо-ж другий ботанічний сад, коли один (університетський) уже єсть? Навіщо засновувати инший ботанічний сад десь далеко поза містом, коли єсть уже старий заслужений сад, що заклав був його ще Травтфеттер, сад, відомий на ввесь Київ? Це знов-таки непорозуміння, хоч, що правда, усунути його легко. Одміна поміж цими садами така сама, яка була між університетом та академією наук. Академія Наук — це суто наукова установа, вона працює тільки над наукою. Університет — передусім установа навчальна, навчительська. Згідно з штатом,

скрізь, де була катедра ботаніки при університеті, повинен був бути і ботанічний сад, тільки-ж призначений виключно для навчання, — як лабораторія, як підсобник для студій над ботанікою, бо-ж ботаніку, як науку живу, не можна вивчати з книги, теоретично. В Ленінграді, приміром, було, опріч теперішнього Головного Ботанічного Саду (тоді належав він до відомства хліборобства) ще три ботанічні сади: один в Університеті, другий при Військово-Медичній Академії (тепер трохи чи не зовсім занехаяний), третій у Лісовому Інституті (дендрологічний).

Отже виходить, що університетський ботанічний сад має цілком инакше призначення. А вже-ж, і він мав певну вагу в науці, тільки-ж не в цьому його мета. Слугувати самій тільки науці він не міг і не може, бо не має на те ані засобів, ані персоналу, то-що. Так само ті сади, котрі мають спеціяльне призначення — щоб розводити лікарські або технічні рослини, не мають наукової ваги. На це (тоб-то на самі тільки наукові цілі) і призначений академічний сад.

II. Які сад має завдання.

Отже-ж, що таке суто науковий ботанічний сад, навіщо його призначено, до якої мети він прямує? Коли-б ми захтіли були простежити, як розвивалася (еволюціонувала) ідея ботанічного саду в минулому, то побачили-б, що вже наші далекі предки (кажу про народи культурні, як от давні греки, вавілоняни, єгиптяни) розводили сади. Ці сади були не тільки овочеві та городні, присвячені цілям практичним, — ба й декораційним, а деколи то і певній релігійній меті: декотрі рослини присвячувано богам, звязувано з ними певні релігійні міти; до того-ж мали вагу і їхні лікарственні, цілющі прикмети. Завважу, що це був-би надзвичайно цікавий розділ, — простежити, як люди ставилися до рослини за різних історичних періодів; на жаль, спинитися на цьому ми не можемо (про це існує ціла література). Можна тільки одне сказати, — що раніш, певна річ, дивилися на рослину цілком инакше, не вважали її за таке життьове явище, за яке вважаємо її тепер ми.

Ми дивимося тепер на рослину, як на складний організм, що живе, годується, дихає, росте; організм цей має поли; розмножується, утворює нащадки, провадить соціяльне життя, вмирає, — одне слово, бере участь у кругобігу життя на землі, залишає по собі цілі геологічні зложища (напр., шкарлупки діятомових водоростів), торфовища (рештки торфових мохів, осокових, то-що), вугілля і т. д. Цей складний організм, як і в тварин, реагує на всі зовнішні сили, на всі околишні роздратування, — на силу ваги (геотропізм), сонця (геліотропізм), тепла (термотропізм), електрики, хімічних реагентів, то-що. Навіть більше. Останніми часами знайдено в рослинах особливі органи почуття, що відповідають зоровим органам (кришталики)

тварин і „органам рівноваги“ (статоцисти). Як і в тваринному царстві, рослина переходить різні, часом довгі, ступені розвитку і перебуває низку перетворенів, метаморфоз, так само, як личинка, лялечка; первісні зародкові форми водоростів (зооспори) рухаються, і їх колись уважали були навіть за особливі організми. Так багато різноманітних форм можна спостерегати в грибах (поліморфізм), папоротях (полове й безполе покоління) і т. д.

Рослинне царство взагалі — це тільки инша лінія біологічного (живого) царства, може — простіша, що пройшла иншим, ніж тваринне царство шляхом, але така до нього близька, що власне важко сказати, — де-ж кінчається рослинний світ і де починається тваринний. Я-б сказав навіть, що тільки тоді можна цілком виразно уявити собі рослинне царство, коли для порівняння вдатися до тваринного (і навпаки). Фізіологія тварин та рослин настільки збігаються одна з одною, що по суті становлять одну науку; і ця наука однаково виступає з меж як ботаніки, так і зоології, наближаючись уже до фізики та хімії. Разом із тим світ рослинний, як і світ тваринний, тоді тільки можна краще зрозуміти, коли єсть як-найбільше різних його представників, коли ви дивитеся на природу не з вікна тільки, а ближче і різнобічніш, маєте спромогу спостерегати представників із різних країн світу, різних підсоннів, різних висот, різних ґрунтів. Це дає уявління, з одного боку, про те, яке надзвичайно різноманітне цеє царство, а з другого — про певну його єдність. Хоч яка велика одміна поміж тропічними велетнями та полярними карликами, проте всі вони мають один зелений колір, — всі вони залежать од одного джерела для життя й енергії на землі — сонця, і тільки од нерівномірно виявленої сонячної енергії залежить усенька різноманітність рослинних форм.

Як відомо, одна з найодмітніших прикмет тваринного царства, що, так-би мовити, впадає у вічі, — це рух. Та коли ми приглянемося пильніше, то побачимо, що це не так. Якщо взяти крайні типи, приміром коня та сосну, то одміна поміж їми що-до рухливости, здається, безперечна. Скоро-ж ми візьмемо тваринне царство взагалі і спускатимемося тваринною драбиною вниз, то дійдемо до коралів, мшанок, то-що, непорушних так само, як сосна, дуб, ялина й ин. Знов-же, в рослинному царстві можна зазначити цілу низку таких форм, що можуть пересовуватися, коли не завсіди, то хоч часом (напр., так звані зооспори водоростів, грибів). Отже виходить, що ця різнація (рух) за позначну прикмету бути не може. Рух у рослинному царстві аж надто поширений, він тільки менше помітний та й імпульси для руху в рослин часто инші, ніж у тваринному царстві. До того-ж і тварини не раз-у-раз рухаються: підчас сну, недуги рух (зовнішній) припиняється. А бувають і довгі періоди нерухливости (сплячка, то-що). З рослин одні виявляють помітний (зокола) рух підчас дощу (напр. Hieracium Pilosella — нечуй-вітер, що складає свою голівку

квіток); инші, навпаки, роблять цей рух тоді, коли сухо, ще инші тоді, коли надто сильне освітлення, або, навпаки, коли сонця немає, в темряві. Нарешті є рослини, що виявляють рух тоді, коли до їх доторкнутися, напр. Mimosa pudica, мухоловка (Dionaea muscipula), росянка (Drosera) й ин. Є рослини, що правильно періодично коливаються. Таких рослин, що роблять виразні рухи, сила. До того-ж у деяких, як от мухоловки (Dionaea), ці рухи вже не можна одрізнити од тих рухів, котрі роблять тварини: підчас руху в неї спостерегали електричні протоки, — наче-б вона має м'язи й нерви. А що маємо сказати про коріння, що весь час рухається в землі, глибоко проходячи у такий твердий ґрунт, у такі скелі, куди й залізний лом не раз-у-раз може дістатися, до того-ж рухається, точно керуючись розумним інстинктом? Не кажу вже про рух сперматозоїдів; але кожен, хто розглядав рослинні тканини крізь мікроскоп, знає, що, опріч помітного зовнішнього руху, дуже поширений і внутрішній рух (рух плазми). Одне слово, кажу ще раз, рослини одповідають на всі зовнішні роздратування.

Виходить, отже, що уявляти собі рослинне царство, як щось нерухливе, а тваринне царство (навпаки)—рухливе, цілком неслушно. А неслушно тому й тоді, коли ви берете обмежену частинку тваринного й рослинного світу, а не ввесь світ. Не можна забувати, що навіть тепер звичайний собі спостережник може бачити тільки дуже й дуже невеличку частинку рослинного й тваринного світу, частинку, що дорівнює часткам відсотка. Такий спостережник (що живе, скажім, тут у Київі) не бачить ні величезної класи водоростів, надто морських, ні безкраю різноманітного грибного царства, що з нього в нас є якийсь десяток-двоє грибів-шапковиків, ні силисиленної могутніх представників тропічного світу, не бачить простим оком (без мікроскопу) величезного царства, що складається з найдрібніших представників рослинного світу—бактерій, і т. д. Іще менший відсоток (соті частки його) ми можемо спостерегати в тваринному царстві, іще більшому і ще різноманітнішому. Це тепер, коли в нас є різні способи, що дозволяють бачити багато більше. А як-же було раніш, коли люди допіро виробляли були поняття та складали термінологію?

Отже-ж, рослинне царство дуже різноманітне. Життьові процеси в різних країнах і в різних підсоннях теж дуже різні, — вони одбуваються там, неоднаковим мовляв, темпом. Ми бачимо, що під тропиками сила рослин живе, як епіфіти (наросні) на инших деревах,— прим. орхідеї; ми бачимо, що рослини живуть без коріння (Tillandsia usneoides), звисаючи з дерев китицями або кошлатим мотуззям (це можна бачити, прим., на вулицях Ріу-де-Жанейру); болотяні рослини мають спеціяльне дихальне коріння, що витикається з води (мангрові порослі — Rhizophora Mangle); бамбуки, деякі ліяни й евкаліпти заввишки бувають надзвичайно великі, 15—20 і більше сажнів. По

країнах високогоряних і по пустелях життя инакше пристосоване: всеньке воно ховається в землю, розвивається величенне коріння, що од нього на зовні виходить тільки невеличка стеблина, а часом то й її не буває (Przewalskia tangutica). Ми бачимо, як одні рослини живуть тільки дні, трохи чи не години, инші тисячоліття (Adansonia, Dracaena), ба повстає навіть питання: чи помирають вони взагалі (нормально)? У Каліфорнії зрубано славнозвісні секвойї (Sequoja або Wellingtonia gigantea), велетенські чатинні дерева, що скидаються на туйю. Коли полічили їхні літовища (щорічні шари на деревині), то виявилося, що цим деревам щось років із 3.500, — отже-ж це сучасники (коли не старші) Троянської війни, сучасники Ахілла, Пріяма й Одіссея... На секвойїних літовищах одбилися не тільки кліматичні зміни, що в сухому підсонні дуже виразно на них позначаються, ба й величина цих річних кілець змінюється відповідно періодичності сонячних плям. Такі дерева — то німі літописці країни. Одні рослини виростають надзвичайно великі (саргасова водорість Macrocystis pyrifera досягає трохи чи не $^1/_3$ верстви завдовжки), инші неймовірно маленькі, хоч усе-таки ми їх бачимо, завдяки вдосконаленому мікроскопові, що дозволяє бачити мало не атоми.

Далі. Рослина мала й має величезну вагу для людини, даючи їй різні продукти потрібні в житті: поживу для неї й для тварин, матеріяли для будівель, для одежі, одне слово, для як-найрізноманітніших потреб. Рослина—це найперший людині приятель, приятель, що їй служить мовчки прохаючи одного тільки — уваги до його особливостів. Рослина разом із тим це єдиний на землі приставник органічного надіб'я, бо тільки вона особливим способом, за допомогою сонячної енергії, виробляє це органічне надіб'я. Що-ж до тварин, то вони, годуючись рослинами, тільки споживають це органічне надіб'я, тільки переробляють його. Дехто навіть уважає, що тваринний світ — це паразит рослинного. Ми так звикли до рослини, що по суті часто-густо не розуміємо її ваги. Ми настільки звикли до хліба, що за звичайних часів навіть не цінуємо його і, тільки як настане голод, несподівано бачим, що саме хліб у нашому житті найпершу має вагу. Я-б навіть сказав, що всеньке життя людське перебуває в тісній залежності од життя рослин: коли згадати, як залежимо ми од урожаю хліба, од того, чи вродило жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, картопля, городина (в нашому підсонні); фініки, кокоси, риж, банани, то-що (в тропічних країнах),— то, здається мені, ясно буде, яка велика ця залежність.

Вже з тих небагатьох моїх уваг, котрі я подав, можна бачити, що рослинний світ надзвичайно цікавий для нас різними сторонами. Проте, опріч такого (матеріяльного) інтересу, рослинний світ являє ще й величезний духовий інтерес. Немає в природі краси без рослин. Чудові крайовиди, що цілющий бальзам проливають на душу, заспокійливі крайобрази, парки й квітники, — усе це не може пере-

бутися без рослин. І пустелі не так млосно-гнітюче починають вражати, і гори-бескеття не так пригнітливо своєю величчю впливати,— коли оживляє їх рослинність. Кожен знає, що таке оаза. Слово це увійшло в словник не тільки матеріяльний, ба й духовий: оаза визначає той куточок пустелі, де трапляється рослинність, де є невеличке джерельце, де стомлений подорожній може одпочити. Навряд чи могла-б існувати поезія, навряд чи мала-б людина свою буйну фантазію й надхнення, коли-б не надихала її тая гармонія кольорів, елегантности, той дух прекрасного, що викликають його такі симпатичні поєднання в рослинному царстві. В рослинному світі людина звикла шукати прекрасного.

Не казатиму вже за той духовий інтерес, що почуває людина споглядаючи всенький рослинний світ, його ролю в житті, то-що.

Коли простежимо історію людського мистецтва, то побачимо, як багато взято зразків із рослинного царства в царину архітектури, скульптури й малювання. І взагалі як багато різних зразків із цього царства взяла людина. Капітелі грецьких колон, різні кольори й визерунки та всякі инші оздоби. Житла свої людина прикрашала й прикрашає рослинами. За деякі рослини складено цілі саги та повідання, священні перекази (напр., за лотос і за папірус). Різні рослини давніш обожували та й тепер іще їх обожують. Цілющі надіб'я здобували колись тільки з рослинного царства; на таких лікарственних рослинах лежала еманація божества.

Тепер запитаю в читача: чи-ж не правда, який надзвичайно цікавий для людини рослинний світ? Чи-ж не правда, що окрім краси, витончености, пахощів, є в ньому щось таке, що приневолює замислитися як-найсерйозніше? Скільки різних рослин на світі, як їх збудовано, чим одрізняються вони одна од одної, як живуть, як розмножуються? Чи-ж правда, що живляться вони мізерною кількістю вуглекислоти (CO_2), що розкладається за допомогою сонячної енергії та зеленого надіб'я — хлорофіла? І чи-ж правда, що всенька поміж рослинами одміна залежить од того тільки, як падає на них сонячне проміння, — навскоси чи просто? І ціла низка таких самих запитаннів.

Запитаємо: чи-ж немає такого місця, такої установи, де-б можна було працювати над усіма цими питаннями про рослинне царство, де-б різні спеціялісти мали широку спромогу досліджувати свої ділянки ботанічної науки?

Саме така установа й є науковий ботанічний сад, що ми збираємося його заснувати й упорядити.

Судячи з широкої його програми, можна одразу побачити, що цей сад повинен значно одрізнятися од „університетського" ботанічного саду, що це — ціла наукова установа, так-би мовити, академія (як я колись був казав), що тут власне кажучи, навіть, трохи порушується колишня назва саду, запроваджується нове поняття. Певною

мірою це, справді, так. Тільки-ж треба сказати, що ботанічні сади, починаючи од великих наукових установ (як от Ленінградський Ботанічний Сад, Сад К'ю) і кінчаючи невеличкими ботанічними скверіками, — де росте сотня-дві рослин для демонстрації на лекціях (як здебільшого італійські ботанічні сади, Атенський сад, то-що), однаково звуться ботанічними садами, дарма що одміна поміж їми величезна. До всього це слово (ботанічний сад) поширене в усіх європейських мовах. Тим-то міняти цю назву поки-що немає рації.

Отже-ж, чим повинен бути той ботанічний сад, що ми його збираємося заснувати в Київі, і які завдання має він виконувати?

Передусім він повинен бути суто науковою установою, тобто такою, що не скерована безпосередньо на практичні потреби і що її не використовують у такому розумінні (для цього при Академії Наук засновано цілу низку науково-практичних установ, приміром, акліматизаційний сад). Це не значить, що ботанічний сад не може бути практично використаний; але основа його повинна бути суто наукова. Далі, як сад серед сучасних йому товаришів наймолодший і повставши тоді, коли напрямок та погляди ботаніки значно змінилися, він повинен одбити на собі всі новітні вимоги. Ці вимоги полягають перш за все в тому, щоб не вважати ботанічну науку за щось особливе, ізольоване, замкнене, незалежне од инших знаннів, ба навпаки, ставити її в тісний звязок із иншими науками (пам'ятаючи, що наука по суті—одна), зокрема з близькою до неї зоологією, а потім хімією та фізикою. Таке виключно наукове становище саду має величезну вагу, бо звільняє його од усяких переробок та прибудов, що їх можна вигадати скільки-вгодно.

Ботаніка — наука складна. Рослину (об'єкт ботаніки) можна розглядати з різних поглядів. Важко було-б, може, і перелічити всі ці погляди, тим більше, що вони міняються, згодом можуть з'явитися нові і т. д. Проте, щоб це було зрозуміліш, я дозволю собі зробити таке порівняння, взявши його з инакшої царини. Візьмімо людину. Ціла низка наук розглядає людину — і з природничого, і з „гуманітарного" боку. Анатомія та гістологія (з силою підвідділів) розглядає, як збудоване людське тіло й тканини; фізіологія — як функціонує організм; ембріологія — як поступінно одбувається фізичний його розвиток, починаючи од яйця; різні відділи медицини (а їх дуже багато)—недуги та ненормальності організму; історія—як люди поволі еволюціонували та поширювалися по землі; соціологія — їх суспільні взаємини; етнографія вивчає племена та народи; юриспруденція (а її відділів багато) — правні стосунки межи людьми, археологія—як жили колись люди; лінгвістика досліджує людські мови і т. д. Нарешті додам, красне письменство передає внутрішній світ людини, щоденне її життя, її змагання та мрії.

Більше-менше так само цікавий для людини і рослинний світ. Спробуймо розглянути цеє питання трохи докладніш.

Люди віддавна вже звернули увагу на рослину, як на такий організм, що росте, тоб-то помітно (иноді в дуже широких границях) збільшує свою величину. Звідси характерні словотвори planta, рослина, Gewächs, то-що. Арабське слово „набат" (що перейшло у перську й турецьку мову) показує на рух угору. Перше, що впадає у вічі спостережникові, це різноманітність рослин, починаючи од великих дерев і кінчаючи дрібною травичкою. Сукупність усіх цих рослин у певній місцевості зветься флорою. Назва ця походить од Flora— римської богині квітів (відповідає грецькій χλωρίς).

Назва флора аж надто широка. Кажуть про флору Европи, Азії, Америки, кажуть про всесвітню флору, — і кажуть про флору якоїсь невеличкої закутини, міста, села, ліса, луки, річки, озера. В точному розумінні цього слова флора повинна була-б розглядати тільки квіткові (отже вищі) рослини. Навсправжки-ж кажуть і про флору водоростів, обрісників, грибів, мохів, то-що; навіть про флору бактерій; навіть про бактеріяльну флору рота, кишок, зубів, то-що, до того-ж і тут поділ доходить до крайніх меж (бактеріяльна флора мамутового шлунку, собачих зубів, то-що). Самого цього переліку досить, щоб побачити, які різноманітні завдання та цілі стоять перед дослідником флори. А вивчають флору, кінець-кінцем, найбільше ботаників і аматорів. Тільки завдання їх різні. Одні цікавляться систематичним складом рослинних форм у даній країні або місцевості (по родинах, родах, видах); инші географічним їх поширенням, різними формаціями рослинности (ліс, лука, степ), обопільними їх стосунками, то-що.

Студії над флорою в різних місцевостях дали змогу поробити певні висновки. Всіх рослинних видів (лічучи вищі рослини) тепер не менше як 200.000 (і багато більше, коли розуміти види в ширшому значінні); але й тепер іще далеко не всі країни вивчено, і ботаники поступінно що-року описують нові види з Африки, Нової Гвінеї, Півд. Америки. І в нас останніми роками (перед війною) описано силу нових видів із Туркестану (особливо), Кавказу, Далекого Сходу. Щоб стежити, як збагачується ботаніка на нові види, треба мати під руками чималу бібліотеку. Мені траплялося помічати такі роки, коли нових видів за рік описувано до 2.000 (в тому числі кількадесять нових родів).

Рослинність поширюється по земній поверхні, в згоді з кліматичними умовами, певною мірою пасами, починаючи од полюсів і закінчуючи тропіками. Можна сказати, що рослинність певної країни єсть більше-менше функція цієї країни та її підсоння. Цей розподіл був-би ще правильніший, коли-б на землі не було високих гір, пустель, морів. Дуже характерна рослинність пустель, степів, загальні бо умови життя їх схожі в різних країнах, а тому і загальний тон рослин, загальний їх habitus схожий, дарма що види одмінні. Легко зрозуміти, як багато різноманітного та цікавого у вивченні флори, яка безмежна ця царина; разом із тим, як змінюються погляди

та завдання. Давно вивчене й забуте питання знову стає цікавим, завдяки новим відкриттям. Колись уважали, що тільки н о в і рослини, мало відомі, зовсім іще не описані можуть цікавити дослідника; а рослини давно вже відомі, так-би мовити с т а р і — нікому не цікаві. Тимчасом звичайнісінькі навіть рослини, мовляв—набридлі, часом можуть стати знов дуже цікавими (див. далі). За велику хибу теперішніх флор (або описів місцевої рослинности) я вважаю „с у х і с т ь", себ-то занадто формальний опис — самих тільки зовнішніх ознак і брак таких біологічних чи инакших яких даних, котрі були-б дуже цікаві.

Та не всі, що правда, цікавляться флорою. Инший цікавиться г е о г р а ф і ч н и м п о ш и р е н н я м рослин залежно од того, де міститься виучувана країна. Третій цікавиться більше внутрішньою будовою рослин (анатомією), або тими органічними процесами, що в них одбуваються (фізіологія). Останніми часами розвинулася особлива наука (цитологія), що працює тільки над докладним дослідженням основного органу для всякого рослинного й тваринного організму— над клітиною (отже-ж — це наука про клітину), вимагає вона великого досвіду од дослідника-мікроскопіста та досконалости од мікроскопа. Є, нарешті, такі вчені, котрі спеціяльно працюють над питанням про хімізм рослинного світу, цікавляться тим, яку вагу має живе надіб'я рослин на земній поверхні; як, напр., пояснити те, що літій, мінерал на земній поверхні взагалі рідкий, частенько трапляється в рослинному попелі? Так, літій трапляється в попелі василистика Thalictrum, у будяках Carduus, Cirsium; журавлиних стручках Lathyrus, шавлії Salvia, то-що. Далі, манган трапляється в попелі осоки Carex acuta, вересу Calluna vulgaris, водяного горіха Trapa natans, розвильня Lycopodium clavatum, у попелі обрісників Usnea barbata і Cetraria islandica. Залізо трапляється в водяному горісі Trapa natans (до 24%). Мідь у попелі Alsine verna, трилисника Trifolium pannonicum (у попелі до 3% Cu), Lolium temulentum (у попелі насіння 0,5% Cu). Цинк у попелі Thlapsi alpestre, Thlaspi caepefolium, Anagallis collina, Arabis Halleri, Viola calaminaria. Кальцій трапляється у Chara foetida, Elodea canadensis. Алюміній у розвильня Lycopodium Chamaecyparis (у попелі понад 57% Al_2O_3). Кремній у трав, надто в очереті Phragmites communis (понад 71%).

Далі. Дуже цікаво, чи звязані рослини з родіоактивністю. Відомо, напр., що деякі рослини здавна вже вславилися як помічні проти різних недуг. Такий, приміром, жень-шень, що його китайці споконвіку вважають за якусь панацею проти всіх-чисто хороб. Один час, коли в моді був радій, ці жень-шеневі прикмети приписувано ґрунтові, проте це, здається, ще не доведено. Будь-що-будь, тільки-ж дослідити, як рентгенівські та всякі инші промені впливають на рослинні тканини взагалі і зокрема на дрібні організми, було-б надзвичайно цікаво і це був-би дуже важливий розділ у ботаніці (як тепер медицині). Що в природі радій розповсюднено досить

широко, то вплив різних *x*-променів на рослини це не є щось фантастичне, а реальний факт, тільки мало ще вивчений. На рослину, що бере участь в утворенні земної кори і відограє важливу ролю на земній поверхні, останніми часами стали звертати увагу і мінералоги.

Є далі такі, що цікавляться обопільними стосунками поміж рослинним та тваринним світом — тема надзвичайно цікава й різноманітна. Відомо, напр., що комахи, переносячи пилок з однієї квітки на иншу, запліднюють отак дуже багато рослин. Про це є ціла література. Завважу, що межи переносниками квіткового пилку бувають не тільки комахи, ба й инакші тварини — птахи й навіть ссавці. Так, приміром, під тропіками (на Яві) однополу ліяну Freycinetia (із панданів) запліднює великий летючий собака, або летюча лисиця Pteropus edulis L. (звичайно звуть їх кажанами). Там-таки на Яві дрібні пташки-медоноси (щось наче колібрі Nectarinia) запліднюють квітки-велетні Fagraea imperialis Miq. Є цілий відділ так званих мірмекофільних рослин (мурашколюбів), що провадять правильне співжиття з мурашками. Є деякі факти з спільного життя рослин та тварин, що дають спромогу робити висновки історичного характеру. Візьмімо, напр., тропічні родини Anonaceae та Magnoliaceae. Деяких їхніх представників запліднюють комахи — жучки довгоносики (Curculionidae). А що довгоносики на думку зоологів належать до давніших насельників на землі, то з цього, цілком природньо, буде такий висновок: мабуть і рослини з цих родин теж давнішого походження.

Порівнюючи та зіставляючи тваринний і рослинний світ, можна поробити ще цікавіші висновки. Відомо, як легко прищепити одну рослину другій (близькій) і яке воно вже давнє оцеє щепіння. І от останніми часами дійшли до нас з Рокфеллерівського Інституту (в Півн. Америці) дивовижні відомості про те, як там стали „прищеплювати" одних тварин на инших (инакше, може, і не випадає назвати такі операції). Я не переказуватиму докладно подробиці цього „щепіння" (це роботи Карреля), а тільки згадаю коротенько про його простішу та й демонстративнішу операцію на собаках. Полягала вона в тому, що в двох собак одрізувано певні частини ніг і од одного собаки прищеплювано до иншого, переставлювано їх. Ноги зростались... (Так самісінько пересаджувано нирки й инші органи).

Далі. Як у тваринному світі є серотерапія (тоб-то лікування сироватками), так і в рослинному світі останніми часами з'явилася теж ніби серотерапія, правда не для лікування, а на те, щоб розпізнати близькі види.

Так само наука про гормони, відома колись тільки в тваринному світі, перейшла тепер і до ботаніки. Через те, що ця наука дуже й дуже цікава взагалі, а в рослинному світі, де поки-що немає ані нервів, ані кров'яних жил, вона ще цікавіша, то я дозволю собі коротенько спинитися на цьому явищі.

Гормонами звуть особливі діяльні виділення, складні соки, що утворюються в різних тканинах та залозах; кожен із їх має певне призначення і справляє певну дію. Вони не виходять на вні, а залишаються всередині організму і там циркулюють (у тварин, очевидячки, через кров). Через це звуть їх іще внутрішньою, або таємною секрецією (виділенням). Кожен орган, кожна залоза виділяє свого гормона, а через те в організмі їх ціла низка. Впливаючи на певні тканини або органи, вони збуджують або гальмують їхні функції, причому діють згідно або незгідно доти, аж доки настане „залозова рівновага". Науку про гормони широко розроблено в зоології, там є сила експериментів, отже-ж приклади взяти зручніш саме звідти. Коли, напр., вивалашити тварину, то вона втрачає ознаки свого полу. Але коли їй потім прищепити полову залозу (свойого полу) під шкуру, або навіть просто годувати тварину половими залозами, то вона знов набуває свої втрачені полові ознаки. Коли курці прищепити насінні залози півня, то курка помалу починає набувати півнячого вигляду й особливостів — на голові виростає гребінець, змінюється пір'я, з'являється задерикуватість, то-що. Поли одрізняються один од одного саме дією своїх гормонів. Виявляється, що оперативним способом можна „пересадити" один пол на місце иншого (приміром у морських свинок): коли вивалашеному самцеві прищепити яєчники, то невеличкі грудні пиптики перетворюються в молочні залози і т. д. Таких прикладів є сила-силенна, до того-ж не тільки в цій вузькій ділянці (так званих генолів) у тваринному царстві, але дуже багато прикладів знаємо ми і для людини з клінічної практики. Опріч цих генолів є й инші гормони — грудної залози, борлакової залози, надниркових залоз, мозкового додатку, то-що. Коли ці залози втрачено або пошкоджено, повстають різні згубні впливи й каліцтва (гермафродитизм, карлізм, ідіотизм, то-що). Про це питання є ціла клінічна література.

Питання це цікаве для нас іще й з иншого погляду — з погляду спадковости: передача спадкових ознак це єсть, очевидячки, передача гормонів нащадкам од батьків.

Всі ці явища, як я сказав, значно помітніші в тваринному царстві. Тут-таки їх і опрацьовано більше. Проте відомі гормони і в рослинному царстві. Через те, що нервів у рослин немає, передача різних імпульсів одбувається тут хімічним способом. Ми знаємо давній досвід над ахіменес (Achimenes longiflora з род. Gesneraceae) досить оригінально: коли зрізати його лист і покласти на вогкий пісок, то лист цей пускає коріння, тоді утворює стебло з листочками, і повстає самостійна рослина. Але так буває тоді, коли це роблять на весні, поки немає ще квіток. Коли-ж на Achimenes з'явилися квітяні пуп'яхи (влітку), то лист, зрізаний з такої рослини і покладений у вогкий пісок, дає не стеблину, а квітки. Приклад цей не єдиний. Та будь-що-будь внутрішні секреції в рослинному царстві, треба сказати, вивчено ще мало.

Завважу, що, вкупі з дивовижними розумними рухами кореня, під той час як він росте, всі такі явища навіть скептика приневолюють замислитися і згадати за такі поняття, як розум.

Таких цікавих фактів можна-б подати дуже багато (почасти їх далі і подано). Тільки-ж здається мені, що й наведених поки-що досить, щоб бачити, які різноманітні, цікаві й важливі завдання тієї установи, котра береться вивчати рослинний світ у повному його обсязі.

Як-же, виходить, повинна бути впоряджена ця установа — Ботанічний Сад?

III. Як Ботанічний Сад має бути впоряджений.

Завважу передусім, що саму місцевість, де Ботанічний Сад міститиметься, треба як-найпильніш вивчити. Треба вивчити не тільки територію, треба старанно дослідити її ґрунт, його геологічну будову, треба зробити геодезичне здіймання, поробити шурфи, артезійські колодязі, — вода бо аж надто потрібна річ там, де така сила рослин на повітрі та по оранжеріях. Треба позначити на ботанічній мапі всю ту рослинність, що існує тепер, за наших часів. Рослинність цю останніми часами, надто за 1919 р. (і дальші), сильно спустошено, ліси в київських околицях чималою мірою повирубувано та позагиджувано, кору з дерев обдерто. Треба познайомитися з історією місцевости, вивчити її археологію; коли є які-небудь городища або печери, то залишити їх і берегти. Треба впорядити метеорологічну обсерваторію, стежити за температурою повітря й ґрунту, завести актинометричні поміри, щоб знати, скільки сонячного проміння та сонячної енергії прибуває в сад з далеких світових просторів. Одне слово, треба зробити так, щоб місцевість під Ботанічним Садом було пильно вивчено і щоб усебічні студії над нею провадженo і далі. Давно вже відомо, як підсоння та ґрунт впливають на різні особливості людини й тварин. Отож треба брати на увагу й те, як цей вплив одбивається і на рослинах.

Далі, розпланувати Сад, розбивати різні групи, проводити стежечки, будувати альтанки, то-що — все це треба робити, вважаючи на певний художній смак, додержуючись певної системи.

Ботанічний Сад, як установа, що має виконувати так багато різних завдань, повинен складатися з різних відділів, що розпадаються на дві частини: показову (статичну) і дослідчу (динамічну). Почнімо з першої.

Статична частина.

Для неї потрібна передусім як-найчисленніша збірка різних форм із рослинного царства: до певної міри треба згромадити тут усесвітню флору, найголовніших її представників, почасти в живому

вигляді, почасти в сухому. Для цього перш за все треба мати колекцію живих рослин.

1) Колекція живих рослин (Herbarium vivum, Hortus vivus) складається почасти з таких рослин, котрим київське підсоння не шкодить і котрі можуть рости на повітрі, а почасти з таких, котрих треба тримати під склом. Для цього потрібні парк і оранжерії, тоб-то те, що колись саме і звали були ботанічним садом.

Парк складається з таких рослин (їх повинно бути як-найбільше), котрі вільно ростуть на повітрі. Рослини ці ділять звичайно на форми деревні та трависті. Парк складається почасти з сумішу різних дерев та кущів, а почасти з спеціяльних груп, що увіходять до них представники одного роду (або близьких родів). Часом трапляється так, що, коли сад засновано на тому місці, де передніше був ліс, то в ньому зберегають, наскільки це можна, і колишню дику рослинність. Так, приміром, у Нью-Йоркському ботанічному саду можна бачити чудовий тсуговий бір, що складається з гарної чатинної — канадської тсуги (Tsuga canadensis), тоді величезні дерева розкішного тюльпанового (Liriodendron tulipiferum), ліквідамбар, різні клени, то-що; тут-таки можна бачити і своєрідну ліяну, — витку отруйну Rhus toxicodendron. Другий приклад я подам із Цейлону. Опріч найголовнішого ботанічного саду, що міститься в Пераденії (в центрі Цейлона недалечко Кенді), в горах є ще філіяльний відділ — Хакгала. Тут ботанічний сад утворено почасти на місці колишньої джонглі, а почасти джонглі (дика тропічна пуща) щільно приступають до саду, відокремлюючись од нього тільки колючим дротом. Таке близьке сусідство не завсіди буває приємне (вночі чути, як реве леопард), але з природнього погляду воно дуже бажане. Так само ботанічний сад у Ріу де-Жанейру (в Бразилії) теж перебуває у найближчому контакті з лісом.

У нас у Київі на місці проєктованого ботанічного саду теж є чудові незаймані дубові гаї. Гаї ці, що складаються з вікових дубів, годиться зберегти, — принаймні найголовніші з них та найгарніші. Опріч дубів треба зберегти ще цілу низку инших дерев та кущів, що ростуть тут споконвіку, — липи, берези, граби (групи).

Вибравши такі природні гаї та групи дерев і кущів, усю опрочу просторонь засадити треба різними чужоземними деревними породами, тими, котрим київське підсоння не шкодить, а так само, певна річ, і місцевими. До того-ж, як я сказав, ці рослини розміщувати треба почасти групами, гаями, а почасти в певному систематичному (що-до споріднення) порядкові, як це робиться, напр., у відомому арборетумі Арнольда (Arnold arboretum), коло Бостону, в Півн. Америці. Там певні роди, приміром, дуб, липа, ясен, береза, клен, то-що — розміщено групами так, що ціла низка видів липи (Tilia argentea, americana, europaea etc.) займає одну ділянку, ясени займають другу ділянку, клени — третю і т. д. Таке групування зручне тим, що всі види одного роду зосереджено в одному пункті і тут на місці ви

можете їх спостерегати в усі періоди росту й розвитку, бачити одміну межи видами, різні особливості в стовбурі, гіллі, листі, квітках, овочах, різний час цвітіння, овочування, то-що. Нема вам ніякісінької потреби вганяти за видами: всі вони скупчені в одному місці.

Так само роблять і з кущами. Їх розсаджують або на відкритому місці, або між деревами, — коли ці тіняві форми.

Всі деревні рослини, надто ті, котрі ростуть поодинці, докладно облічують, провадять їх статистику, списують життєпис, увесь час спостерегають. Кожне дерево має ярлик і номер; для тих, котрі ростуть групами, досить номерів. Усі номери треба записати до каталогу і над кожним видом провадити безперервні фенологічні спостереження, вписуючи їх у книжку, — як роблять по клініках над недужими (так звана історія недуги). Треба неодмінно виправити помилку колишніх ботанічних садів, що часто не провадили таких спостережень і що в них рослини (я кажу про деревні) росли не знати на віщо. Такі спостереження неминуче потрібні, бо коли навіть рослина пропаде, то од неї (як у клініці) залишиться слід, залишиться некролог, що з нього почерпнути можна багато повчального.

Оголошувати фенологічні спостереження (над періодичними явищами в житті рослин — розпукуванням, цвітінням, овочуванням, то-що) принаймні за низку років я вважаю за необхідне; до того-ж провадити ці спостереження треба і над дикими рослинами і то не тільки в саду, ба й по околицях.

З дерев та кущів (як і взагалі з усіх садових рослин) треба збирати зразки деревини, коріння, кори, овочів (великих), то-що. Зразки ці, покладені в гербарій, з одного боку йдуть в архів на схованку, а з другого — для дослідів, довідок, то-що.

Так само як деревні рослини, треба розводити і т р а в и с т і, причому однолітні рослини часто окремо од багатолітніх.

Тут важко дати загальний ескіз, як та що з травистих рослин треба розводити; чи в географічному порядку (утворюючи особливі групи — азіятської, африканської рослинности) — як у німецьких садах, або-ж у певному систематичному, або-ж уникати географічних груп, як, напр., у саду К'ю. Завважу, що географічні групування часто не видержують критики. Наперед докладно вирішати це питання я не хочу.

Завважу, що не можна тут занехати елемент художности. У рослинному царстві людина завсіди шукала й шукає краси та оздобности. Отож, упоряджаючи парк, групуючи рослини, розміщуючи клумби та цвітники, бажано цей елемент художности зберегти.

Чималу вагу має й водяна рослинність. У саду є природні озера та джерела, їх треба використати. Окрім того, треба наробити і штучні басейни, в тому числі невеличкі бетонові водоймища, а також водограї.

Не можна не звернути уваги на те, що рослини вирощені штучно, рослини садові, раз-у-раз одрізняються од диких. Це завсіди повинні пам'ятати, як систематик і флорист, так і хімик, що хімічно аналізує рослини. Описувати вид на підставі самісіньких тільки культурних садових екземплярів порекомендувати не можна і, будь-що-будь, описуючи треба це застерегати. Так само хімічний склад (мінеральний) рослини, що зросла в природі, і тієї, що зросла в неволі (не на своєму ґрунті, не в природніх умовах), не завсіди може бути однаковий і навіть може давати неправдиві наслідки, надто тоді, коли мова йде про рідкі мінерали (до того-ж такі, що трапляються частіш у мізерних кількостях).

Опріч рослин одкритого повітря, пристосованих до місцевого підсоння, є ціла низка таких рослин, котрим місцевий клімат шкодить і котрих треба тримати в оранжеріях.

2) Оранжерії продовжують собою колекцію тих живих рослин, котрі ростуть на повітрі, з тією тільки одміною, що переважній більшості їх місцеве підсоння шкодить, а через те, мусять вони жити під склом. Проте деякі рослини, як-от кактуси (Opuntia), що звичайно бувають під склом, ростуть на повітрі навіть у Ленінграді (в Ботанічному Саду) протягом низки років, потрібуючи на зиму тільки легкого прикриття. Вони-ж-таки ростуть на повітрі у Київі. У тому самому Ленінграді в одному місці (в кол. садівництві Кессельрінга, де ґрунтові умови кращі) ростуть на повітрі такі рослини, котрі в иншому місці (Ботанічний Сад) можуть існувати тільки в оранжеріях.

Що-до того, як треба впоряджати оранжерії, то про це тут можна сказати тільки коротенько. Будувати оранжерії — це справа спеціяліста-архітекта; йому тільки треба дати відповідні директиви, щоб він познайомивсь із найголовнішими та найкращими оранжерійними будівлями за кордоном.

Можна тільки сказати, що робити їх треба згідно з усіма новітніми вимогами. Обов'язкове центральне огріття з сучасними нагрівачами, відповідною вентиляцією, то-що; треба далі зробити так, щоб жадної чорної роботи в оранжеріях не було видно, щоб був це певною мірою чистий музей (Conservatory, як кажуть американці). Я думаю навіть, що, будуючи оранжерії, треба-б узяти на увагу ті новітні найкращі системи, котрі прийнято в Півн. Америці та инших місцях, причому треба добре все розважити, щоб не ухвалити такої системи, котра до нашого підсоння не підходить. Оранжерії повинні мати приміщення з різною температурою, геть аж до тропічної. Та не пошкодило-б мати і такий (принаймні невеличкий) відділ, що-б мав низьку температуру і правив-би був за охолодник. Досі цього в оранжеріях не робили, проте часто це просто-таки необхідно. Я кажу тут про оранжерії, а не про таке приладдя, де температуру можна знизити до —100° і нижче, таке приладдя стосується властиво до біологічної лабораторії.

Треба не забути ще про оранжерії засклені хвилястим непрозорим склом, тоді оранжерії з затіненням для ніжних папоротів, то-що.

По деяких країнах, напр., в Англії (почасти в Півн. Америці), оранжерії побудовано окремо, так що одна-дві оранжерії (або група їх) стоять осторонь од инших, і коли ви цікавитеся будь-якою групою рослин (прим., кактусами або орхідеями), то йдете до відповідної оранжерії і зовсім не одвідуєте тих, котрі вам під цю хвилину нецікаві. Це зручно з багатьох поглядів. В Ленінграді в Ботанічному Саду величезні оранжерії (завдовжки загалом не менш од верстви) ідуть суцільним кільцем (точніш квадратом) і ви, потрапивши до них, мусите зробити довгу подорож і пройти мало не всі. Це, розуміється, не так вигідно для одвідувачів. Але клімáтичні особливості півночи примусили подумати саме про одвідувачів: адже взимку, одвідуючи низку окремих нагрітих оранжерій і виходячи на холодне повітря, багато одвідувачів, безперечно, були-б застудилися. Не кажу вже за те, що така компактна будівля багато краще заощаджуватиме й зберегатиме тепло.

Гадаю все-таки, що цей другий тип більше підходить для нашого підсоння, надто вже тим, що гарно заощаджує тепло; а втім вирішати питання про оранжерії наперед не беруся і вважаю, що треба докладно обміркувати, — чи будувати 2 — 3 корпуси, чи якось инакше. Бажано тільки було-б, щоб будови були стильні, гарні і щоб не доводилося потім їх добудовувати, прибудовувати і взагалі порушувати первісну ідею та псувати загальний вигляд. Ще краще було-б зробити так, як це роблять у Півн. Америці: будуючи будинок, увесь час уважати на те, що доведеться збільшити його розміри або протяг. Так, прим., будинок ботанічного музею в Нью-Йорку збудовано спочатку в вигляді однієї лінії, а згодом ця лінія поволі перетворилася в квадрат.

В оранжеріях повинно бути, певна річ, дуже багато рослин з різних країн усенького світу. Тільки-ж нема чого дбати за повноту й рясноту видів: досить, коли репрезентовано буде типи рослинности. Авже-ж, оранжерії мусять обмежуватися самими лиш типами та видами, але жадним способом не сортами, бо коли за одиницю прийняти сорт, то для самих тільки троянд (Rosa) довелося-б збудувати оранжерії в скілька верстов завдовжки, бо сортів троянд — десятки тисяч [1]). Кількість троянд має бути раз назавсіди обмежена, один вид повинен мати 3, рідко 5 екземплярів (я кажу про вазони) в противному разі оранжерії захарастить непотрібна заваль. Що й казати, сила рослин з яскравим зеленням та гарними квітами надає оранжерії декоративного вигляду; отож часто трапляється, що оранжерію непоказну з сірими австралійськими евкаліптами, акаціями, то-що, прикрашають, декорують иншими, сюди не належними,

[1]) А в каталозі Burbank'a (Каліфорнія) самих Gladiolus показано до 100.000.

рослинами. Робити це можна в садівництвах, але-ж не в установі, котра має науковий характер, де хтять бачити не декорацію, а природу, нехай і в сірому та неприкрашеному її вигляді. Цілком можливо, щоб були спеціяльні 1—2 оранжерії (відповідні англійським Winter-garden), чисто декоративні, де-б зібрано було гарні рослини і зроблено щось ніби зимовий сад, розміщено в гарній обстанові різні декоративні й цікаві рослини, де можна було-б посидіти, спочити. Тут можна держати й деяких тварин (напр., пташок), поробити водограї, гроти, то-що.

Екземпляри рослин треба підбирати добре, щоб вони давали виразне уявління про той чи инший вид; культура їх повинна бути добра. Занадто малі (або погані) екземпляри повинні бути в иншому місці, в парниках або в робочих відділах, що їх публіці не показують.

Оранжерії мають давати уявління не тільки про окремі види або групи, але й про поєднання цих видів у певну (скажем, тропічну) картину. Тропічні оранжерії повинні давати уявління про те, як потужно буяє рослинне життя під тропиками. Ніщо не зворушує так людської душі, як цей могутній зріст рослин, височенні бамбуки, пальми, довженні на багато сажнів ліяни. Треба також зробити спеціяльне водоймище (точніш особливу оранжерію) для Victoria regia та инших водяних видів із гарячого підсоння. Так само особливі оранжерії для орхідей, ароїдних, ананасових, кактусів, то-що.

Дуже може бути, що часами доводитиметься міняти склад рослин, залежно од низки причин. Можливо, що коли знайдеться монограф, котрий захоче основно попрацювати над кактусами, то доведеться особливу увагу звернути на кактуси і скласти яко-мога повну їх колекцію. Таксамо може трапитися, що повстане спеціяльне зацікавлення вересовими Ericaceae з численними видами Erica (як у Південній Африці — близько 500 видів); або до африканських деревуватих Euphorbia; або до австралійських деревуватих (кущі) Veronica, що являють собою найчисленніший рід у флорі Нової Зеландії (понад 20 видів) і т. д.

Влітку рослини треба виставляти з оранжерій на повітря, місяців на 3—4, причому ставити їх треба, наскільки це можливо, в такому самому порядку, як і в оранжеріях.

Як і для паркових рослин, потрібна тут певна реєстрація та постійний нагляд (над розвитком, часом цвітіння, овочування, то-що). Треба також збирати з оранжерійних рослин, як і з тих, котрі ростуть на повітрі, гербарій.

Окрім вищих рослин, в оранжеріях можна розводити (як і в саду) ще й нижчі. Я не добачаю підстав, чом-би в оранжеріях не розводити флору грибів, мохів, обрісників і навіть водоростів. Коли розводити водорості в оранжеріях поки-що важко, а надто морські водорості (бо ще не досить добре розроблено способи тримати їх без морської води), то це можна-б було здійснити десь на березі моря в філіяльному відділі.

Кажучи за оранжерії, я хтів-би ще раз підкреслити, що рослини, котрі ростуть у них, перебувають у ненормальному становищі. Опріч загальної обстанови (неволя, а не свобода) треба звернути увагу ще на те, що скляна покрівля (скло) вглитає мало не все (кажуть, до 95%) хімічне проміння. Тим-то і над оранжеріями годилося-б провадити наукові спостереження і взяти на увагу всі ті недогоди, що заваджають рослинам нормально рости.

Тут до речи буде сказати скількись слів про ф і л і я л и.

Не всі рослини, посаджені в ботанічному саду, ростимуть добре; а декотрі і зовсім не прийматимуться, дарма що вони з того самого підсоння. Такі, прим., рослини солонцеві, що ростуть на солоних ґрунтах, по берегах морів, лиманів та солоних озір. Погано теж прийматимуться рослини крейдяні, піщані, гірські, то-що. Може бути, що навіть деякі типові степові рослини, призвичаєні до сухого степового підсоння та ґрунту, почуватимуть себе недобре. Вважаючи на це, годиться між иншим засновувати спеціяльні відділи (так звані філіяльні відділи, або просто філіяли) в різних характерних місцях,— степових, піщаних, солоних, то-що. Тут ці рослини ростуть на волі, їх можна спостерегати в природі у природній їх обстанові. На зразок подам скількись прикладів.

У Сполучених Штатах Півн. Америки найголовніша ботанічна установа — Нью-Йоркський ботанічний сад — має цілу низку таких філіялів; між иншим у штаті Арізона особливий філіяльний відділ у п у с т е л і. У найглухішій місцевості маєте ви такий відділ саду; тут є приміщення для приїжджих, лабораторія, книжки; тут у пустелі можна жити з певною вигодою, можна працювати, спостерегати живі, що ростуть тут у дикому стані, кактуси (в Нью-Йорку вони ростуть тільки по оранжеріях) та инші пустельні рослини. Другий такий самий філіяльний відділ є у Флоріді, але обстанова тут уже цілком инакша: це країна вогка, підтропічна, тут ростуть пальми та инші рослини.

А вже-ж особливу вагу мають такі відділи під тропиками. Бачити їх я мав нагоду на Цейлоні. Головний ботанічний сад тут лежить у центрі Цейлона, в Пераденії (недалеко Кенді), всього на височині 1600 футів. Така незначна височина не дає ніякої одміни в рослинах — тут ростуть типові мегатерми, тоб-то такі, котрі люблять високу температуру, инакше кажучи, звичайні тропичні рослини. Через те в Пераденії ви не знайдете рослин властивих помірному підсонню, не знайдете ані груші, ані яблуні, ані берези, ані навіть звичайного сміттьового зілля — очок (Capsella bursa pastoris). Але всі ці рослини знайшов я в філіяльному гірському відділі Хакгала, що міститься в горах, на височині близько 6.000 футів. Тут людина тропічних країн може познайомитися і з нічним холодком, і з цілою низкою рослин із помірного підсоння. Коли в нас будують оранжерії для рослин тропічних або принаймні для таких, котрі люблять

тепло, то тут навпаки: Хакгала — це до певної міри холодна оранжерія під тропиками.

Що правда, є і в нас свої філіяли. Так, Тифліський ботанічний сад має скількись таких філіялів на Кавказі, напр., Бакур'янський гірський відділ (коло Боржому), де можуть рости і гірські рослини, що не зносять тифліського підсоння. Другий гірський відділ міститься на озері Гокча. Підтропічний відділ у Колхіді (недалечко від Батума зал. ст. Бобоквати) визначається між иншим тим, що лежить у прекрасному місці і має чудові гірські крайовиди. Далі, є степовий відділ на зал. ст. Караязи. Всі ці відділи дають спромогу спостерегати й вивчати (не виходячи, так-би мовити, з володіннів Ботанічного саду) рослинність Кавказької флори з різних зон, од тропічної до високогорянсї.

Такі філіяльні відділи треба завести і в нас. Потрібно це на те, щоб цілу низку рослин можна було постерегати й вивчати на місці. Так, прим., у Таврії в Дніпрянському повіті в маєтку Асканія Нова (кол. Фальц-Фейна, тепер заповідник ім. Раковського) є щось із 500 десятин чисто ковилового степу, і разу ще не порушеного плугом. Такого цілинного степу вже ніде не знайти в европейській частині СРСР, все розорано. Тимчасом вивчити такий степ, що колись поширювавсь був на величезній просторони—мало не од Волги та й до Дунаю, познайомитися з його рослинністю, відновити колишню картину степового життя, що перейшло тепер, можна сказати, у копальний стан, — було-б надзвичайно цікаво й важно. Тим більш, що цей степ жив так не тільки піввіку або вік тому, а й за передісторичних іще часів. Але як-же ми це зможемо зробити? Цілинний степ зробивсь уже казкою, а ще недавно, за нашої пам'яти, такі степи були на Херсонщині й навіть на Поділлі та на Басарабщині. Лишається єдиний спосіб — поїхати до Асканії Нової, оселитися там і спостерегати ковиловий степ на місці. Дуже може бути, що колись згодом Асканія Нова (або Чаплі) зробиться філіяльним відділом Академії Наук, але й тепер приїздити туди нікому не заборонено і для багатьох дослідників являє вона собою приємний та приступний об'єкт для вивчення.

Там-таки в Асканії можна спостерегати ще одне надзвичайно цікаве явище, так звані „поди". На цілком рівному степу око не постереже за звичайного часу жадних западин. Але після того, як потануть особливо великі сніги і після весняних тучних дощів, вода, стікаючи з ані трохи не помітних схилів, виповнює невеличкі тарілкуваті заглибини і утворюється о з е р ц е, а часом то й ціле озеро на десятки верстов кругом. Трапляється це раз за скількись років, а то й за 10 — 15 років. Цікаво те, що за звичайних часів росте тут і звичайна-ж-таки степова рослинність. Коли-ж утворюється тимчасове водоймище, то швидко з'являється і водяна (болотяна) рослинність, починаючи од осітнягу (Butomus umbellatus) і кінчаючи Callitriche.

Простоявши рік і більше, це водоймище поволі зникає, висихає, болотяна рослинність теж зникає і її поволі заступає степова. Цікаво тут те, що, в чисто степовому ґрунті, виходить, закладено зісподу протилежні елементи — болотяної флори (корняки, коріння, насіння), що чекають тільки нагоди, чекають тільки поводи, щоб знову розвинутися. Само-собою зрозуміло, що такі явища не може спостерегати випадковий — проїжджий натураліст; потрібні довгі стаціонарні спостереження. Отож саме для цього і придатний філіял.

Такі самі філіяльні відділи годилося-б заснувати і в инших характерних та цікавих для науки місцях, напр., десь серед пісків, солончаків, у лісі (прим., у типовому Поліссі), у горах (прим., у Криму), то-що. Таке близьке сусідство з характерною природою та її флорою дало-б спромогу ближче придивитися до того, як живуть місцеві характерні рослини.

Але не все можна зберегати в живому вигляді. Умістити в свій сад та оранжерії всю флору з усенької земної кулі—річ неможлива, та й не потрібно воно. Є инші відділи саду — гербарій та музей, де рослини зберегають у вигляді довготривалішому — засушеними або законсервованими (в спирті, формаліні, олії, то-що). Поручитися за схоронність живих рослин не можна, тимчасом як у вигляді гербарія або консерва рослини зберегаються цілі віки.

3) Гербарій (або давніш Hortus siccus) — це та сама флора різних частин земної кулі, тільки-ж у засушеному (муміфікованому) вигляді. З другого, знов-же, боку — це архів, де певні рослини переховуються довший час для всяких довідок. Мало не всі флори описано на підставі сухих зразків. Це склалося історично. А почасти це навіть необхідно — так само як анатомію людини та тварин вивчаємо ми на кістяках та препаратах. Зразки, що на підставі їх описано як окремі рослини, так і цілі флори, переховуються. Їх треба переховувати, як коштовний інформаційний покажчик у різних питаннях. Гербарні зразки тільки тоді мають ціну та вагу, коли при їх є ярлики з докладними вказівками: коли, хто і де рослини зібрав. Без цих відомостів (надто як не зазначено — де й коли рослину знайдено) гербарні екземпляри не мають ніякої ваги, їх часто доводиться навіть нищити. Як певного роду документ, і саму рослину і її ярлик зберегають у непошкодженому вигляді; ярлик повинен залишатися такий, як єсть, на ньому не можна робити жадних приписок; коли-ж згодом треба буде поробити якісь додатки, то їх роблять на опрічних шматках паперу. Я-б навіть сказав, що такі пізніші додатки (як наслідок новітнього досліду) дуже бажані. Для таких критичних приміток, то-що я давно вже запровадив (тепер вони широко розповсюдилися) особливі маленькі ярлички з надрукованими на них угорі словами „Notae criticae“ і з прізвищем автора. Та, будь-що-будь, оригінальних ярличків чіпати не можна.

Що-до самих екземплярів, то часом доводиться брати од них для дослідів квітки, овочі, листя, то-що, але все це дослідивши бажано переховувати тут-таки в пакуночку.

Хоч самий спосіб збирати гербарій усі більше-менше знають, проте я коротко все-таки за це згадаю, щоб далі зрозуміліша була термінологія.

Рослину по змозі цілком (коли вона невеличка), або частину рослини (гілка з дерева або куща) зривають або зрізають і висушують. Способів сушити чимало. Здебільшого рослини кладуть поміж папером, розправляють, пресують. Через якийсь час, коли папір звогчіє, рослину виймають і кладуть у сухий папір. Повторюють це скількись разів (більше-менше раз у день), аж доки рослина висохне цілком. Тепер практикують инакший спосіб сушити — у сукні. Є й инші способи.

Висушивши кладуть рослину на піваркуш картону і смужечками липучого паперу приліплюють її до піваркуша. Звичайно на один піваркуш приліплюють один екземпляр або більше (але з одного місця). Один або декілька піваркушів одного виду вкладають у спільну обгортку (так звану сорочку) і надписують на ній, як цей вид зветься.

Гербарій, як певна наукова установа, по різних країнах упорядженій неоднаково і завбільшки буває він різний. Я вивчав багато гербаріїв по різних країнах і мало не всі наслідки цих своїх студій опублікував. Тут я коротенько перекажу свої спостереження над кращими з цих установ. Я візьму два найбільші в світі гербарії — гербарій Головного Ботанічного Саду в Ленінграді (цим гербарієм я колись завідував і склав низку описів) і гербарій Ботанічного Саду в К'ю коло Лондону (цього гербарія я теж двічі описав). Між ними одміна така.

Гербарій у К'ю має дуже невеличкі піваркуші, що на них лежать рослини (тільки трохи більші од аркуша звичайного паперу для письма). Гербарій, власне кажучи, один, так що тут міститися має властиво одна тільки флора, — всенької земної кулі (як і повинно бути). Всенький гербарій розміщено за книжкою англійських авторів — Bentham et Hooker, Genera plantarum. І, нарешті, одзначити випадає характерний та оригінальний устрій самого будинку, де міститься гербарій: складається він наче-б з однієї величезної кімнати на два поверхи, з хорами, то-що. В инакшому підсонні — це була-б річ неможлива. Додам іще, що рослини тут назавсіди приліплюють до паперу.

Инакше впоряджено гербарій Головного Ботанічного Саду у Ленінграді. Тут, власне, скількись гербаріїв.

а) Загальний гербарій, себ-то флора всенької земної кулі, розміщена за новітньою системою Енглера (точніш за Dalla Torre et Harms, Genera siphonogamarum). Завбільшки пачки та аркуші дуже великі. b) Гербарій російський, або инакше Ледебурівський. В ньому містяться рослини тільки кол. Російської Імперії, розташовані

за книжкою Ледебура (Ledebour, Flora rossica I—IV). Завбільшки цей гербарій багато менший од загального. Дублети російського гербарія (розміром надто-ж великі екземпляри) містяться в загальному. c) Гербарій китайсько-японський, містить у собі флору Китая, Японії і Далекого Сходу. d) Гербарій туркестанський, тоб-то всієї Середньої Азії з сумежними країнами. Завбільшки дорівнює він російському. e) Гербарій ленінградської флори, по суті мізерний (кількадесять пачок), завбільшки такий як російський. f) Гербарій нижчих рослин, де містяться самі тільки Спорові (папороті, мохи, обрісники, гриби, водорості).

Опріч цих є в Саду ще й інші гербарії (приміром справочний, то-що).

Є ще одна важлива одміна: рослини наліплено на папір не назавсіди, а особливими смужечками паперу.

Англійський спосіб приліплювати рослину до паперу назавсіди я, на підставі багатолітнього свого досвіду, вважаю за негодящий. Спосіб цей збавляє рослину назавсіди: приліплений бік пропадає, бачити його не можна (а тимчасом иноді це буває необхідно), волоски псуються і т. д. Окрім того часто трапляється, що разом приліплено 2—3 види і розділити їх нема жадної спромоги. Для кожної хоч трохи спостережливої людини ясно, що спосіб цей не можна похвалити; що англійці прийняли його за бознаколишніх часів (коли не потрібна була особлива делікатність у збиранні та препаруванні гербарія), і тепер змінити цей спосіб уже не можна, а почасти не позволяє це зробити і англійська прямолінійність. А тимчасом ця маленька обставина має великі наслідки: англійські збірки й англійські описи не визначаються такою точністю і такою докладністю, яка тепер потрібна. Їх не можна і порівнювати що-до цього з російським.

Виходить, отже, що одміна поміж обома гербаріями (Ленінград і К'ю) чимала.

Зазначу ще, що і в гербарії К'ю, не вважаючи на його „єдність", переведено певною мірою поділ на області. Зроблено це так. Екземпляри одного виду, зібрані по різних частинах світу (скажімо в Європі та Африці), хоч і лежать укупі, але в різних обгортках і на цих обгортках поналіплювані невеличкі різнокольорові папірці з надрукованими на них: Europa, Asia, Africa, то-що. Так що, беручи пачку в руки, ви досить легко зможете встановити, з якої країни перед вами рослина. Треба, проте, признатися, що така „єдність" гербарія частенько буває аж надто незручна, коли доводиться про щось у ньому довідатися. Напр., коли хтось працює над флорою однієї тільки Англії, то він, природня річ, бажав-би мати цю флору яко-мога ближче, під руками. Тимчасом тут це неможливо: замість мати її в 1—2 шахвах в одній кімнаті, доводиться бігати по величезному будинкові, на різні поверхи, витрачати силу часу та енергії. Через це я особисто оддаю перевагу ленінградському типові. Тут є загальний гербарій — так-би мовити всесвітня флора (в ньому заведено

поволі теж такий самий поділ по частинах світу і таким самим способом, як і в К'ю). Це основний гербарій; завбільшки він чималий. Опріч того є ще ціла низка гербаріїв, що мають значіння місцеве. За найголовніший треба вважати російський гербарій: всякий ботаник, котрий працював над флорою колишньої Росії (а таких величезна більшість), мав під руками все, що зібрано й описано з Росії. Що-до такого гербарія, як туркестанський, то виділено його, власне кажучи, випадково на якийсь час. Річ у тому, що за останні років двацять (і надто за останній десяток років, коли Пересельча Управа стала виряджати силу експедицій до Азії) з'являлося дуже багато людей, що працювали над туркестанською флорою, вони привозили багато колекцій, і от було зручніше, щоб туркестанський гербарій лежав окремо. Туркестанський гербарій, зазначу до речи, коли я був почав працювати в Саду, містив десь коло 30 пачок; тепер має він у собі далеко понад 1000 пачок і що-до своєї повности, збірок та сили екземплярів для кожного виду — єдиний у своєму роді. Так само і китайсько-японський гербарій: виник він найбільше через те, що академик Максимович, працюючи свого часу спеціяльно над флорою Японії та Китаю, зібрав був усе, що до тих країн стосувалося; в тому числі вклав він до свого гербарія і те, що було в загальному. Кінець-кінцем повинно вийти тільки два гербарії: загальний (гербарій усесвітньої флори, як я його назвав) і російський або тепер всесоюзний. У цьому останньому теж єсть поділ на області, але зроблено це способом инакшим, позначнішим, аніж у К'ю: всю Росію кольоровими обгортками було поділено на 6 областей (Европейська Росія, Сибір, Кавказ, Крим, Туркестан і Далекий Схід). Через це ви здалеку вже бачите, які області містяться в пачці. Звідси тимчасово вилучено тільки Туркестан. Поділ цей переведено згідно з моїми пропозиціями поданими в науковій літературі.

Після всього вищезазначеного я хочу подати свої міркування про те, як випадає впорядити гербарій у нашому Саду.

а) Передусім повинен бути гербарій загальний, основний, що репрезентуватиме собою, так-би мовити, флору всенької земної кулі в засушеному вигляді. Обгортки (инакше кажучи, сорочки) на ньому білі, на них унизу наліплені мають бути маленькі ярлички (кольорові) з оддрукованими позначеннями — до якої частини світу належать рослини, що лежать усередині. Спорового (криптогамічного) гербарія не відокремлювати; кожен відділ розмістити за відомими монографіями. Загальний гербарій розташований має бути за новітньою системою Енґлера, додержуючись Dalla Torre et Harms, Genera siphonogamarum.

б) Далі йде гербарій української флори, себ-то збірка всіх тих рослин, котрі ростуть на території України і почасти сусідніх країн. Само собою розуміється, що як на південно-руській рівнині немає й не може бути особливих одмін поміж флорами най-

ближчих округ, то і флора України не являє собою жадних особливостів, а єсть продовження тієї рослинности, котра тягнеться од Волги до Дуная (в степовій половині) і почасти тієї лісової рослинности, котру бачимо в Західньому краї (в лісовій половині). Але через те, що політично Україна являє собою окрему область і українські ботаники спеціяльно її вивчатимуть, то виділити її, зрозуміла річ, необхідно. До неї в особливій обгортці приєднати треба рослини і з сусідніх країн: Галичини, Буковини та почасти Румунії. Вважаючи на те, що є і завсіди будуть такі ботаники, котрі цікавляться флорою кожної окремої округи або взагалі дрібнішої одиниці, слід одзначати в гербарії на окремих аркушах округи: Київщина, Поділля, Волинь, то-що і на одному аркуші прикріплювати рослини однієї тільки округи. Звичайно, для рослин дуже поширених (инакше сказавши, вульгарних) буде багато окремих аркушів. Щоб знайти все-таки, з яких округ походить котрийсь певний вид, треба на сорочці олівцем одзначати округи. Розташувати флору України можна поки-що за Шмальгавзеном (Флора средней и южной Россіи). Флору нижчих рослин (Спорових) треба вмістити тут-таки, відокремлювати її не випадає.

в) Дуже бажано було-б мати ще й третій гербарій — всесоюзної (російської) флори.

Опріч цих основних гербаріїв особливу вагу мають проєктовані гербарії — української флори і обмінний. Перший гербарій має бути виданий для того, щоб дати спромогу кожному, хто захоче поступінно познайомитися з окремими рослинами України, ретельно зібраними, точно й правдиво визначеними, згідно з прийнятою номенклатурою, і докладно описаними. Збирати цей гербарій запрошують аматорів із різних місць і взагалі всіх, хто цим цікавиться.

Обмінний гербарій, що складається почасти з місцевих рослин, а почасти з різноманітних инших, котрі, виявилося, зайві в відповідному гербарії, стає за обмінний фонд і його використовують для того, щоб збільшити свій гербарій. Як відомо, це найкращий для такої мети спосіб.

Я вважаю, що неодмінно повинен бути ще особливий гербарій суто місцевого значіння (для саду), — це гербарій тих рослин (культурних і диких), котрі ростуть у саду. Гербарій цей потрібен, коли можна так сказати, для його історії.

Гербарія використовують для праць флористичного та систематичного характеру. Вивчають тут переважно зовнішні форми рослин. Тим-то в гербарії повинно бути все потрібне для цього приладдя. Тут повинні бути різні лупи, пінцети, ножиці, голки, ланцети, препарувальні мікроскопи, бінокуляри, відповідний посуд, то-що, чашки, казаночки щоб кип'ятити (для розварювання), розуміється газові або електричні. Зрозуміла річ, повинні тут бути і мікроскопи аж до ультрамікроскопів включно, бо-ж окрім дослідів, скажемо так — про-

стіших (пилок, крохмаль, то-що) над вищими рослинами, тут працювати доводиться і над нижчими рослинами (мохами, водоростями, грибами, бактеріями), а для них потрібні найкращі мікроскопи. Тут-таки повинні бути різні апарати й прилади, що за їхньою допомогою збирають рослини підчас екскурсій, викопують коріння і т. д., різні копачки, долітця, гачки, а також приладдя, щоб сушити рослини (папір, сукно, ватяні матрасики, пісок, гніти, сітки, то-що), та й узагалі все потрібне для екскурсій. Треба впорядити особливий екскурсійний кабінет, де-б усе це переховувалося, де-б були різні зразки паперу й иншого приладдя, де-б весь час одбувалося сушіння.

Цілком зрозуміло, що на те, щоб сушити рослини, препарувати їх, наліплювати, то-що, повинен бути штат препараторів.

До речи, скількись слів про те, як треба збирати гербарій. Звичайно гадають, що це аж надто просто і не потрібує жадних поясніннів. Проте це далеко не так. Авже-ж, не важко назбирати якихось рослин і цілком пристойно їх засушити. Але-ж це буде ще не все, що випадало-б зробити. Вміючи, свідомо збирати рослини треба ось через що. Давніш уважали, що коли якийсь вид, прим. Clematis recta, широко в Европі розповсюднений, то скрізь, де він нам трапиться, ми знаходитимем однакові екземпляри. Инакше кажучи, екземпляри, зібрані у Франції, будуть точнісінько такі самі, як зібрані на Україні. У переважній більшості випадків це несправедливо. Мало не завсіди є одміни в екземплярах, зібраних у різних (а надто далеких одне од одного) місцях, особливо коли умови зростання неоднакові. Ці одміни часом бувають такі великі, що говорять навіть про „географічні види". Раз-у-раз трапляється, що певні види не підходять під опис відповідної флори, здебільшого в дрібницях, але дуже часто і в істотніших рисах. Це дивувало не тільки флористів-новаків, але й досвідченіших ботаників.

Я повинен сказати, що дарма що це питання дуже істотне, проте досі його обминали мовчки. Щоб з'ясувати в чому річ, дозволю собі навести такий приклад. Уявімо собі, що ми подорожуємо по такій країні, яку одвідуємо вперше, і зустрічаємо в ній тройко людей: одного карлика, другого кульгавого, третього сліпого. Чи-ж виходить із цього, що люди в цій країні всі — карлики, кульгаві та сліпі? А тимчасом такі висновки трапляються часто. Те самісіньке бачимо ми і в рослинному царстві. Бознаколи (иноді сто, а то й двісті років тому) складено описи рослин. Складали їх на підставі неповних або недобрих екземплярів, часом на підставі нужденних зразків, уламків, без коріння (або-ж коріння приписовувано, як трапляється по давніх книжках та гербаріях; часто в розмальованих вазонах, фантастичної форми), без жадних спостереженнів над життям рослин. Згодом отакий опис приписували, точніш кажучи — пристосовували до тих мільйонів екземплярів, котрі скрізь росли і за тих часів. Авже-ж, і тоді і тепер ці рослини росли в різній обстанові і були змінливі—залежно од різних

життьових умов. Описувано часто не типові, а деколи то й ненормальні зразки. Зрозуміло, що початковий опис був далеко не точний, а часто й неправдивий. Проте-ж їх повторюють, переписують. Ці описи инколи доводиться цілком змінювати. Пильніш оглядаючи перші описані екземпляри, можна побачити, що описано їх дуже неточно: нічого не сказано, прим., про волоски, що їх виразно видно крізь добру лупу, або-ж волоски ці бувають тільки в молодому віці, а згодом „стираються", колір рослини, надто пелюсток, у гербарії міняється і т. д. Давні ботаники, описуючи рослину, обмежувалися часом двома — трьома словами: foliis lanceolatis, floribus albis. Через те, повторюю, ці описи (неточні й неправдиві) доводиться переробляти наново. Описуючи тепер часто зазначають, яка рослина та її частини завбільшки: ніколи не можна забувати, що розміри ці взято всього тільки з 2—3 екземплярів, а тимчасом у природі цих екземплярів мільйони (див. далі на стор. 50—51). Окрім того, розміри змінюються що-року, залежно од того, як змінюються фізичні умови. Кожен знає, що сіно, хлібні рослини, то-що одного року бувають великі, а иншого зовсім маленькі. Те саме можна сказати і за дикі рослини, надто ті, котрі ростуть у степах. От через що так важно, як я казав був попереду, щоб у гербарії переховувалися колишні зразки; от через що треба берегти раз зібрані екземпляри (особливо ті, котрі опубліковано), — адже це єсть архів для справок. Помилка, що її зробив один, неточність, що її допустивсь другий, — усе це бачить третій і виправляє. Перші описані екземпляри звуться оригінальними, або автентичними.

Так само, як для того, щоб правильно описати народ або плім'я, треба приглянутися до як-найбільшої кількости його членів, так і для того, щоб правильно описати рослинний вид, треба взяти на увагу як-найбільшу кількість екземплярів. Мені не раз доводилося вже зазначати, що, коли маєш у руках 1—2 екземпляри, то виходить один опис (це стосується надто до нових видів), а коли маєш 50—60 екземплярів, то опис — инакший. Зібравши великий матеріял у Туркестані, я описав один дуже мінливий вид Astragalus mirabilis, а коли-б цей матеріял збирано протягом кількох років, то можна було-б описати 3 види (а то й більше) і ці три види наробили-б плутанини на піввіку. Дуже часто трапляється, що рослина під той час, як цвіте (надто коли цвітіння раннє), настільки одрізняється од иншої рослини (того самого виду), котра овочує, що здається, наче-б ці рослини належать до двох видів. Отож не раз бувало, що один подорожній привозив екземпляр у цвіту, а инший — з овочами, і обидва ці екземпляри потрапляли в опис як належні не до одного, а до двох видів (инколи навіть родів). А то трапляється ще так, що рослини описано на підставі сухих екземплярів, пилочні на їхніх пиляках поморщилися та зменшилися в кілька разів, а тому й опис цей цілком не підходить до живих рослин (напр., Asparagus, Gagea).

Далі, коли вид розповсюднено на широкому фронті, то він змінюється певною мірою по градусах довготи й широти. Це мало помітно на невеличких просторах, але чудово можна бачити на таких „розлогих" країнах, як Туркестан. На це подавав я чимало прикладів. Так, приміром, за блискучий приклад правити може така звичайна рослина, як Alyssum desertorum Stapf (A. minimum W. колись) та Allium caspium (MB.). Першу простежено в напрямку довготи (з заходу на схід), а другу — широти (півночи на південь).

Зазначу мимохідь, що взагалі дуже багато видів описано неправильно через те, що бракувало матеріялу. І коли-б цей опис почати тепер наново, не вважаючи на давні описи, то картина вийшла-б цілком инакша. Не було-б багатьох неправдивих висновків, що їх досі робили. І що дивно: сила-силенна дослідників і досі не звернула була уваги на джерело помилки, а маючи початкові описи за непохибну істину, далі описувала особливі форми та різностаті. У багатьох випадках утворивсь через це нерозвязний вузол. Такий авторитет старовини. Систематику можна порівняти з аркушем паперу (рід), що його запропоновано всякому порізати ножицями на певну кількість фігур (види): один викроює їх 10, инший — 20, ще инший — 30. Усі вкупі фігури становлять один аркуш (рід), але які-ж різні окремі види (фігури)! Так „помилялися" найвидатніші дослідники, серед них і Ч. Дарвін. Працюючи багато років над вусоногими раками і ввесь час перероблюючи їх систему, він сам мальовниче (із похвальною для натураліста щирістю), схопивши голову в руки, висловив свій одчай: що робити з систематикою цих рачків! Треба сказати, що більшість систематиків натрапляє на такі самі труднощі, але... на папері це все забувається. Тимчасом звичайному систематикові (флористові) багато чого здається дуже простим.

Усе це кажу я на те, щоб показати, що збирати гербарій треба не механічно (це стосується принаймні до ботаника), а свідомо й продумано: збираючи екземпляри рослин, треба взяти на увагу силу умов, треба вважати на всеньку їх життьову обстанову. Обмежуватися гілочкою або шматочком рослини не можна. Треба, коли це можна, збирати рослину так, як вона росте в природі (не кажу, звісно, про ті великі рослини, котрих цілком узяти несила), беручи й коріння, иноді торішні стебла, а деколи й ґрунт. Взагалі треба пам'ятати, що, погано збираючи, ми залишаємо після себе ненадійну історію. Всякі спостереження треба вносити в гербарій, одзначаючи їх на ярличках. Сами ярлички повинні бути точні, акуратні. По змозі слід дбати, щоб (надто, коли колекція велика) вони були друковані, щоб час, місце і колектор позначено було виразно, щоб не було такої плутанини, як давніш (коли вважали, що досить зазначки in Rossia vel in America). Часом змине піввіку й вік, аж поки з'ясується, що позначка in Rossia була помилкова (таких випадків сила).

Особа колектора має теж не аби-яку вагу. Одна й та сама рослина, але що зібрали її різні колектори, иноді має такі неоднакові

екземпляри, що їх можна зачисляти до різних видів. Я казав був про це в своїх працях уже нераз, проте, на жаль, і досі доводиться бачити, що дослідник, коли трапиться йому незвичайний екземпляр, силується знайти в ньому одміни й форми систематичного характеру, тимчасом як справа значно простіша — всенька сила тут у колекторі: деякі колектори мають особливу здатність знаходити самісінькі ненормальності, інші, навпаки, беруть середні екземпляри, ще інші вибирають великі екземпляри, а є й такі, котрі вибирають дрібні і т. д.

На підставі гербарія складають звичайно флору, тоб-то описують усі місцеві рослини, а самий гербарій переховують, як виправдальний — до певної міри — документ. Тале-ж тепер непростима була-б річ гадати, що описати й схарактеризувати рослини можна тільки на підставі гербарія. У рослині є дуже багато таких життьових особливостів, котрі в гербарії не зберегаються: адже гербарні екземпляри — все-таки тільки мумія. Навіть добре висушивши та спрепарувавши рослину, не можна передати характерну зелень листя, колір пелюсток, спосіб росту, загальний вигляд, то-що. Силу рослин не можна одрізнити на підставі гербарія і дуже добре можна одрізнити їх у природі. Велику вагу має тепер і екологія рослин, тоб-то властиві їй ґрунт та обстанова. Деякі рослин живуть тільки на піску, на солончаках, на крейді, инші живуть у лісі, ще инші в воді і т. д. У гербарії не можна спостерегати всього цього. Далі, деякі рослини живуть у певному товаристві; нарешті, багатьох характеризують особливий спосіб розмножуватися, коріння, корняки, клейстогамічні (нерозкривні) квітки, пахощі, смак, то-що. Цього гербарій теж не може дати (або не раз-у-раз може дати). Потрібні спостереження в природі над живими рослинами. Але в багатьох випадках треба пересадити рослини в сад і постійно їх спостерегати. Иноді спостереження показує, що в культурі ті рослини, котрі належали до одного виду, поводять себе цілком різно: і тому доводиться форми, раніш зараховані до одного виду, зачисляти до двох. Виходить, отже, що культуру нерідко можна використати для перевірки. Єсть, нарешті, так званий сезоновий диморфізм, коли рослини весняна й осіння (одного виду) настільки одрізняються одна од одної, що їх можна зачислити (і зачисляли) до різних видів.

Лишається зробити ще одне зауваження. Як і скрізь, є детальні, спеціялісти для певних родин, родів та груп. Вже так повелося — обмінюватися не тільки рослинами, а й думками між спеціялістами. Не можна доглянути за тим, чи раз-у-раз як слід визначено рослини в гербарії, в оранжеріях і на повітрі. Через це і повелося посилати ту чи иншу родину, той чи инший рід (а то й окремі рослини) відомим спеціялістам-монографам. Я особисто вважаю, що це річ дуже корисна. У деяких випадках я був-би запрохував того чи иншого

спеціяліста — приїхати, попрацювати в гербарії й переглянути певний матеріял. Один із найконсервативніших гербаріїв (у К'ю), що раніш довший час нікуди не випускав свої рослини, останніми часами став присилати їх до Ленінграду.

4) З гербарієм межує м у з е й. Власне кажучи, їх не можна відокремлювати один од одного. Музей властиво такий самий hortus siccus, як і гербарій, відокремлюють їх тільки для зручности; до музея здебільшого потрапляє те, що не може вміститися в гербарії. Такі, прим., величезні стовбури дерев, широченне листя; зазначу, напр., що лист пальми „таліпот" (Corypha umbraculifera), що я її привіз із Цейлона, завдовжки 5 сажнів, а платівка листа завширшки близько 3 сажнів, — так що один лист ледві вмістивсь на стіні музея; саме суцвіття цієї пальми заввишки буває 6 — 7 сажнів. Величезні шишки чатинних (иноді близько аршина), соковиті овочі тропічних рослин, що досягають часам неймовірних розмірів (напр., хлібне дерево (Artocarpus incisa) — все це не може вміститися в гербарії, місце йому тільки в музеї. Не все можна зберегати в сухому вигляді. Є ціла низка об'єктів, що їх переховують у спирті, формаліні, гліцерині, соляних розчинах та инших рідинах.

Але ботанічний музей має ще й инше призначення, а саме — це установа показова, демонстративна: в ньому зібрано все те, що людина здобуває з рослинного царства, отже-ж зразки всіх поживних надіб'їв (хліб, зерно, борошно, крупи, то-що); зразки всіх деревних порід, що з них людина робила й робить житло, посуд, різне начиння, інструменти, то-що; зразки волокнуватих (текстильних) рослин, що з них людина виробляла й виробляє собі одежу, тканини, мотуззя, то-що; зразки лікарських, корисних та отруйних рослин (і їх продукти).

Далі, в музеї має бути зібрано низку дуже цікавих зразків рослинного царства з різних инших поглядів. Мистецькі та художні вироби різних народів із рослинних продуктів, прим., виробництво панамських брилів, причому тут-таки і сама процедура виробництва, починаючи од листа Carludovica palmata і кінчаючи самим брилем. У саду К'ю, напр., є ціла шахва, призначена на плетені вироби із листя славнозвісної сейшельської пальми Lodoicea Sechellarum; сейшельські дами плетуть із її листя різноманітні елегантні речі: капелюшки, коробки, матки, стрічки, то-що. Там-таки в К'ю можна бачити виробництво дешевих дитячих цяцьок, коників, корівок, то-що з дерева. Я особисто знайшов на Цейлоні на одному базарі в Джафні дитячу іграшку — надзвичайно цікавих слонів, виплетених із пальмового листя (мабуть чи не Borassus flabelliformis); у Музеї в Ленінграді ця іграшка справляла велике враження.

Свого часу я висловив був думку, що такий музей повинен являти собою певною мірою історію людської культури, дати поняття про все те, що здобуває людина з рослинного царства.

Подам скількись прикладів. Які корисні рослини для людей,— це аж надто добре відомо. Казати про вагу фінікової або кокосової пальми немає потреби. Можна згадати хіба про австралійське чатинне Araucaria Bidwilli: цілі роди володіють одним деревом, а окремі родини тільки поодинокими гілляками. Не дивниця, що із-за шишок зчиняються часом війни. Про пальміру є переказ, що одна ця пальма (Borassus flabelliformis) дає людині 801 користь. Отже-ж користь од рослин узагалі надзвичайно велика (самими фініками годуються мільйони люду).

Бавовна має величезну вагу в житті людей; у різних місцях земної кулі є бавовняні плантації, заводи, що обробляють волокна, насіння, жмихи, то-що. Але особливе значіння має бавовна в Сполучених Штатах Півн. Америки, де є окремий бавовняний пас (cotton belt). І от у музеї Ньо-Йоркського Ботанічного Саду виставлено все, що дає людині бавовняник (Gossypium herbaceum), починаючи од самої рослини: коробочка, насіння з ватою, вата сировина й вата оброблена, насіння очищене, жмихи з насіння, що їми вгодовують худобу, бавовняна олія, то-що; тут-таки виставлено різні вироби з бавовни, починаючи од сили-силенної різних мітниць і кінчаючи тканинами. Таку саму більше-менше ролю починав відогравати бавовняник і в Туркестані і, коли-б не війна, мабуть, через короткий час ми спромоглися-б звільнитися од чужоземної бавовняної залежности.

У Ленінградському Ботанічному Саду є прекрасна колекція бурштинів (янтарів). Бурштин — це смола колишніх (копальних) чатинних. Застигши ця смола перетворилася в своєрідну гірську породу, прозору, гарну. Коли її одшліхтувати, то часто можна побачити одне дуже цікаве явище: а саме иноді вона має в собі в законсервованому вигляді різні палеонтологічні речі — комахи, квітки (найчастіш частини квіток), насіння, то-що. Все це збереглося в такому чудовому вигляді, що являє собою коштовний матеріял і для зоолога, і для ботаника, і для геолога, та й узагалі для кожного цікавого. Природа виготувала тут чудові препарати для вивчення, точнісінько так само, як робить їх ботаник або зоолог, заливаючи парафіною або канадським бальзамом. Дуже може бути, що, роблячи тонкі шліфи (техніку їх уже вироблено), ми спроможемося спостерегати не тільки мікроскопічні об'єкти давноминулих часів, ба навіть бактерії.

Для нас має це вагу через те, що коло Київа (особливо Межигір'я, Вишгородок) раз-у-раз знаходять бурштин; він має тут навіть певне значіння (вироби з бурштини — чотки, пацьорки, хрещики, то-що трапляються в продажу). Бурштин особливо поширений по надбалтицькому узбережжі, і тут у (Кенігсберзі) проф. Копвенц заснував єдиний у своєму роді музей бурштину. Я цілком певен, що подібний музей (а якщо не музей, то чудову колекцію) можна впорядити і в нас у Київі, бо тут поблизу знаходиться, так-би мовити, корінне родовище бурштину.

Навряд чи треба багато говорити про палеонтологічну колекцію. Надзвичайно важливо й цікаво знати, які рослини росли в нас у давноминулі часи, яку форму, який вигляд вони мали і чи багатьма особливостями одрізнялися од сьогочасних. Таких копальних зразків на Україні багато. Тут ботаніка тісно підходить до геології. З того, що ми знаємо, можна бачити, що в різні часи на місці Київщини росли всякові „екзотичні" рослини, геть аж до пальм. Я не від того, щоб у Музеї були штучні зразки копальних рослин (наскільки це можливо), щоб утворивсь, так-би мовити, музей тих рослин, котрих немає тепер на земній поверхні, — музей копальної флори (як от Музей копальної фавни у Німеччині та в Сполучених Штатах).

Далі, в музеї повинно бути багато фотографій, малюнків, планів, стереоскопів. Бажано було-б мати, напр., такі колекції малюнків або стереоскопічних крайовидів, що за допомогою їх можна було-б коли завгодно демонструвати і пустелю Сахару з її нужденною рослинністю, і славнозвісну російську Сахару (Закаспійську область) з її дивовижними рослинами, що ніде більше на земній кулі не трапляються, з її саксауловими лісами (Arthrophytum), аристидою (Aristida pungens та A. pennata), деревною солянкою (Salsola Richteriana), з півсотнею дивних джузгунів (Calligonum), піщаною акацією (Ammodendron), то-що; і сибірську тайгу, обрісникові „степи" (тундри), і чилійські міртові ліси, і могутню тропічну пущу „джонглю", і оригінальні червоні плато Мехіки, і пливуче листя славнозвісної Victoria regia (од Оріноко до Архентини) і т. д. Судячи з тих чудових знімків, що їх поробила для мене фірма відомого спеціяліста фотографувати на три кольори, Прокудіна-Горського (зфотографовано в оранжеріях Victoria regia, орхідеї, і т. и.), і що в стереоскопі справляли були таке враження, наче-б це жива пригода, — можна сподіватися, що незабаром ми спроможемося впорядити в музеї такий відділ, де-б у живих кольорах можна було спостерегати різні куточки рослинного царства, де-б можна було думкою подорожувати по різних флорах на земній поверхні. А якщо до цього додати ще кінематограф, то легко собі уявити, які близькі до реальности будуть ці подорожі.

Певна річ, місцевому краєві теж має бути приділене відповідне місце: різні крайовиди — степів, лісів, солончаків, річок, озір, гір, то-що з їх характерною рослинністю.

Завважу ще, що в Саду К'ю єсть ціла картинна галерея (галерея Норт), вона містить у собі багато сот картин, що зображають поодинокі рослини й окремі типи рослинности, зняті в різних місцях земної кулі. Все це — наслідок праці однієї тільки людини (пані Норт).

У музеї повинно бути зібрано з рослинного царства все те, чого не може дати гербарій, оранжерії, колекція живих рослин. У музеї переховується колекція овочів, сухих і в рідинах (карполо-

гічна колекція), насіння, коріння, деревних обрубків (дендрологічна колекція), одшліхтованих дощок, ліян, різних плетених виробів із рослин (маток, мотуззя, сіток, брилів, то-що). Хоч які прості та немудрі ці зразки, проте часом бувають вони дуже цікаві. Навряд, щоб хто мені повірив, коли я скажу, що дошки иноді роблять із... кактусів. Тимчасом на всесвітній виставці в Буенос-Айрес (1910), у Парагвайському павільйоні, я бачив такі дошки з кактуса. Ми так призвичаїлися до думки, що кактуси — це рослини соковиті, а не деревисті, що навряд чи й можливо уявити собі кактусові дошки. А тимчасом ці кактуси (в даному разі Opuntia) до певного віку не мають стовбура і складаються з самісінького тільки сочистого „листя"; проте згодом, коли вони стають старші, то (як я сам бачив був коло підгір'я Анд) усенька маса цих листуватих органів, справді, міститься на високому ще й грубенькому стовбурі в вигляді кулястого скупчення. Що правда, дошки ці якістю своєю не дуже добрі, проте це все-ж-таки дошки. До речи, одзначу ще одне цікаве явище, що можна спостерегати в тій-таки Архентині: це ціла низка деревних порід, що не тонуть у воді; отже-ж сплавляти ці дерева річкою Параною неможливо і їх доводиться з півночи волокти суходолом. В Европі є тільки дві такі породи.

Одзначу, між иншим, ще один об'єкт, дуже бажаний для музея. Це цілі рослини, висушені в піску. Таких цікавих об'єктів мені ніде не доводилося бачити, окрім Ленінградського музея, що дістав за них навіть премію. Робиться це так: живу рослину, допіру зрізану або викопану з корінням, ставлять у який-небудь ящик і поволі засипають сухим піском, — так-би мовити, ховають у ньому. Пісок, поволі насипаний, пригнічує своєю вагою, пресує і чудово висушує. Коли рослина простояла отак скількись днів (а иноді й дуже довго) і висохла, оддавши всеньку свою вологу піскові, її так само поволі звільняють (крізь дірочку в ящику) од піску: виходить чудова суха рослина, законсервована в тому самому вигляді й стані, в якому засипано її піском, — сливе як жива. Особливо ефектно виглядають засушені квітки та їхнє забарвлення. Такий спосіб дуже придатний на те, щоб засушувати невеличкі рослини, але так засушити можна і цілий букет. І що дивно — так позасушувано навіть величезні водяні рослини — Victoria regia — з оранжерій. Важко навіть дібрати инакший спосіб, щоб засушити такий величезний лист, завбільшки в круглий стіл і соковитіший та вогкіший за всі наші рослини.

Є, правда, деякі рослини, що їх не можна зберегти ані в живому стані, ані в сухому. Такі, напр., гриби. Вони складаються з ніжної тканини і не піддаються звичайному висушуванню. Отже-ж єдиний спосіб дати про їх уявління — це зробити з них моделі. Такі моделі тепер нерідко трапляються по музеях. Їх можна робити з пап'є-маше або з гіпсу та инших матеріялів. Так роблять не тільки гриби та инші ніжні рослини, а й цілу низку инших (прим., величезний пара-

зит, що складається з однієї квітки (Rafflesia Arnoldi). Всі ці моделі навіть назву дістали — Flora artefacta (штучна флора). І взагалі численні зразки рослинного царства, як музейні, так і гербарні (колекції деревини, насіння, корняків, моделі грибів, квіток, зародків, то-що), а так само фізіологічні та біологічні апарати — усе це можна покупити в спеціяльних установах за кордоном (прим., у Відні в Lehrmittel Anstalt) і т. д.

Щоб закінчити про музей, скажу, що тут переховуються часом і такі речі, котрі, здається, аж ніяк до ботаніки не стосуються. Так, прим., у ботанічному музеї в К'ю переховується те перо, що ним Бентам (працюючи спільно з Гукером) писав Genera plantarum, і т. д.

От усе, що можна коротенько сказати про музей. Гарний музей — це величезна установа, де (як у К'ю) можна ходити не днями, а тижнями і де можна багато дечого навчитися. Музейних речей аж надто багато, усіх їх не перелічити, а багатьох і не передбачити. Щоб збирати такі речі, потрібен, коли хочете, спеціяльний хист, як і на те, щоб упорядкувати музей.

Я згадав лиш про декотрі (навівши дуже небагато), проминаючи такі навіть цікаві зразки, як колекція коріння жень-шень (Aralia Ginseng), колекція таких ефектних рослин із Закаспійської області, як цілі екземпляри саксаула з овочами або Salsola Richteriana з овочами (ефектовна картина), Aristida (трава) з двохсажневими корінцями в покрівцях; як священний лотос, що на листі його (так вірують буддисти) з'явивсь Будда; як інші божественні рослини (напр., Pisonia), що зривати їх нікому не вільно; як славнозвісна мандрагора, що залишила стільки легенд у середні віки, і т. д. і т. д. А скільки таких легендарних рослин у нас у народі!

Додам іще: як народні повідання про драконів, гігантські змії та інші чудища, виявилося, не зовсім фантастичні (палеонтологія бо встановила, що колись існували великі копальні тварини), так само і повідання про чарівні рослини, може, виявляться (а почасти й виявилися) не зовсім фантастичними: згадаймо про радій та радіоактивні надіб'я.

Нагадаю, що й етнографи не вважають тепер казковий світ за світ чисто фантастичний, але за світ реальний, тільки-ж „отъ давности поросшій мхомъ". Шапка-невидимка, килим-самоліт, скатірка-самобранка — тепер уже речі не казкові.

Можна-б запитати: за якою системою випадає впорядкувати музей? Чи розташувати його так само, як і гербарій, тоб-то продукти рослин розміщувати за певною науковою системою і в тому самому порядкові родин та родів, чи-ж розікласти їх географічно (по країнах світу), або по продуктах одного типу (прим., укупі рослини лікарственні, текстильні й інші з усіх країн), або-ж, нарешті, згідно з якимись ідеями (релігія, мистецтво, медицина, то-що)? Відповісти на це питання поки-що важко, бо-ж вирішатися воно має протягом

багатьох іще років. Зазначу лиш, що в славнозвісному музеї К'ю музейні зразки розкладено за тією самою системою, як і гербарій (за Bentham et Hooker, Genera plantarum). Гадаю, що і в нас годилося-б розташувати музей саме за системою, а втім це не значить, що не повинно бути й часткових відділів.

Кажучи про музей, я не можу проминути мовчки музей Нью-Йоркського Ботанічного Саду. Що правда, цікавий він тут для нас з инакшого зовсім погляду. Музей цей, згідно з своїм завданням має бути найбільший у світі (так каже його статут). Тоді, коли я його бачив (1907), це був великий на три поверхи будинок, чудово впорядкований та розташований (тут-таки містився гербарій, книгозбірня, то-що). Збудовано його було в вигляді фігури |_____| (план музея наведено в моїй праці). Багатий та розкішний устрій, чудові залі та шахви, сила виставлених речей — переважало все те, що я досі був бачив. Та що-до змісту йому, власне кажучи, далеко було ще до музею в К'ю, де все просто. Але останніми роками, як я чув, з однієї лінії музей замкнувсь (через прибудову в квадрат), отже-ж збільшився у кілька разів. Мабуть і зміст його збільшився теж у кілька разів. Та тут для мене важливо не те, що він дуже збагатився і (можлива річ) буде найбагатішим музеєм у світі, а те, що його обачно будували так, щоб була спромога в разі потреби збільшити в багато разів. Що правда, в числі протекторів Нью-Йоркського ботанічного саду єсть такі особи, як Рокфеллери та Вандербільт...

Кажучи про гербарій та музей, не можна не згадати про те, що для схоронности обох, а надто гербарія неодмінно повинна бути спеціяльна окурювальна, або дезинфекційна камера. Найбільший ворог для сухих рослин — це так званий гербарний жучок (точніш його личинка) Amobium paniceum. Він, коли своєчасно не доглянути, робить страшенні спустошення, пожираючи не тільки рослини, але й проточуючи пачки наскрізь. Коли не доглянути, то замість рослин залишається самісіньке порохно. Особливо завзято вони працюють тоді, коли приміщення вогке. Отже-ж сухий будинок — це одна з найкращих (навіть неодмінних) умов для гербарія та музея. Щоб винищувати заразу та запобігаги їй, саме для цього і заводять окурювальні камери. У гербарії К'ю та в инших місцях рослини дезинфікують, кладучи їх у розчин сулеми. Але це занадто морочливо. А через те, що в К'ю рослини наліплені на папір назáвсіди, то можна собі уявити, яка важка ця операція і як змінюється рослина од купання. Тим-то в наших умовах перевагу дати треба окурювáльній камері. За один із найкращих засобів уважають тепер сірчаний вуглець (CS_2). Випари цієї рідини вбивають усіх комах (але не запобігають повторному зараженню). Ще кращий засіб, кажуть, фосген, як узагалі чудовий інсектисид. Через те, що

зараза є не тільки в самому гербарії, але її можна принести вкупі з новими колекціями (власними збірками, тими колекціями, що надходять звідусюди, в тому числі і з-за кордону, то-що), то треба покласти за правило нічого не вносити до гербарія (та музея), не продезинфікувавши попереду в окурювальній камері. Ці окурювання треба робити як-найчастіш і при всякій нагоді. Треба мати на увазі, що зараза може бути і в пачках не серед рослин, а просто в шахві або навіть поза шахвою (жучки за деяких років розмножуються особливо рясно і налітати на гербарій починають на початку весни). Само собою розуміється, що вивчити біологію цього жучка та инших шкідників було-б дуже корисно.

Розказувати докладно, як камеру збудовано, тут немає потреби. Але це має бути просторе приміщення, точніш окремий будиночок, спеціяльно встаткований, що може вмістити дуже багато пачок та речей. Обкурювати треба без перерв.

Усе це стосується не тільки до гербарія, але й до музея, де попсуватися можуть як-найрізноманітніші речі. Застосовувати треба не тільки сірчаний вуглець або фосген, але й різні инші засоби, вважаючи на обставини та на шкідників. Не треба забувати, що, поки гербарій невеличкий, питання цеє дрібне й маловажне. Але згодом, коли пачок назбирається тисячі, це вже питання дуже серйозне й важке. Одчинивши шахву, що її давно не оглядали, ви рискуєте знайти там самісіньке порохно. Є спеціяльні родини, що на їх особливо охоче нападає гербарний жучок (Compositae, Umbelliferae, Salicaceae, то-що).

---

5) Що Бібліотека повинна становити одну з найголовніших складових частин у Ботанічному Саду, про це не може бути й мови. Справедливіш було-б може поставити її попереду усіх установ. І коли я цього не зробив, то просто через те, що по суті жадна наукова установа без бібліотеки неможлива. Бібліотека спеціяльна дає уявління про те, що зроблено і що робиться в певній галузі знання. За допомогою її-ж-таки спеціялісти обмінюються думками, зносяться один з одним. Я-б сказав навіть, що ботанічна бібліотека— це, коли хочете, рослинне царство в утворах людського розуму.

Доводити, що наша бібліотека не може бути вузько-ботанічною, складатися з спеціяльних тільки книжок, здається, річ зайва. В ній повинна бути справочна література з близьких наук (зоологія, хімія, фізика), повинні бути різні словники чужомовних слів (сучасних і класичних мов), енциклопедичні словники, різні инші інформаційні видання, атласи (географічні, історичні, то-що), мапи (геологічні, лісові, ґрунтові, то-що). В ній повинні бути ті найдавніші автори, котрі писали про рослини (Арістотель, Теофраст, Пліній, Діоскорід і ин.). Я-б навіть сказав, що неодмінно повинен бути Овідій,— він бо певною мірою скомбінував усі перекази, всі міти про рослин; далі Вір-

гілій та ин. Не можна знов не мати такої книжки, як Scythica et Caucasica (акад. В. Латишова), де автор зібрав усі ті відомості, котрі є у всіх знаних грецьких та римських письменників, починаючи од найдавніших, — про південну Русь (Scythia, тоб-то саме про Україну) і Кавказ: отже-ж книжка однаково цікава і історикові, і ботаникові, і зоологові, і географові. Цікава вона ще й думкою своєю: авторів— давніх письменників (до їх належать як-найрізноманітніші особи, од римських імператорів, як Тіберій, до святих отців церкви, як Іван Золотоустий) подано не тільки в російському перекладі, а й у первописі, — отже-ж раз-у-раз єсть змога перевірити текст і по-своєму перекласти спеціяльні місця. Так само не можна не мати Плінія (Historia naturalis), що склав був цілий природознавчий compendium, в тому числі і для ботаніки. Правда, деколи про Плінія можна почути таку думку, що це, мовляв, компіляція та й годі. Авже-ж, компіляція, тільки-ж саме через це його праця і є така коштовна: адже Пліній докладно посписував усе з усіх приступних йому джерел (латинських та грецьких) і от сталося так, що мало не всі ці автори (а їх сотні) пропали для нас, а Пліній залишивсь. Можна пожалувати тільки, що він точніш не позазначував цитат.

А що-ж сказати про розшифровані тепер бібліотеки вавілонських та асирійських царів, про розшифровані єгипетські гієрогліфи? Про те, що є рисунки, на яких видно, як для Соломонового храму рубають ливанського кедра. Я хочу сказати, що бібліотека наша повинна бути настільки багата й різнобічна, щоб читач, зацікавившись, прим., тими рослинами, котрі згадано в біблії, міг зараз таки дістати потрібні йому відомості. Коли бібліотека встаткується цілком, то тоді в ній повинні бути навіть такі книжки, як різні (навіть дрібні) підручники ботаніки (не через те що вони потрібні, а через те, що вони повинні бути в бібліотеці для справки).

Було-б важко сказати, що треба набувати раніш, а що пізніш. Це з'ясується само собою. Найкраще було-б придбати одну-дві спеціяльні бібліотеки (їх можна буває дістати за кордоном), а вже до них підкуповувати в міру потреби різні инші книжки. Один із найпевніших способів набувати журнали та книжки — це пустити в обмін свої власні видання. Книжки повинні бути не тільки всіма европейськими мовами, але, коли це можна, і всіма тими, котрі трапляються в ботанічній літературі. У Японії, прим., утворилася чимала вже ботанічна література, є поважні часописи й книжки, що правда писані здебільшого по-англійськи.

Опріч книжок повинна мати бібліотека ще й як-найбільше різних журналів.

Але мати багато книжок та часописів — цього бібліотеці занадто ще мало. Щоб книгозбірнею зручно було користуватися, треба, щоб вона була добре впоряджена, легко приступна, мала всякові покажчики, каталоги, то-що. Треба, щоб книжки, якщо це можна, всі

були оправлені; треба, щоб деякі книжки, котрі найходовіші, були в подвійних-потрійних примірниках; треба, щоб для кожного питання був свій відділ, свій покажчик. Одне слово, треба, щоб книгозбірня, скільки сили та снаги стане, допомагала працювати. Для цього потрібен тямущий та енергійний бібліотекарський персонал, поповнюваний у міру того, як книгозбірня зростатиме.

Динамічна частина.

Розглянувши ці основні установи, що без них ботанічний сад не може існувати і що їх можна-б назвати установами характеру статичного, перейдімо тепер до инших установ, так-би мовити, динамічного характеру. Це, з одного боку, ті лабораторії, де дослідники вивчають спеціяльні, иноді, здавалось-би, аж надто дрібні питання, потрібні проте-ж як необхідна для широких висновків підвалина, а з другого боку — досліди над природою України з ботанічного погляду.

Ще недавнечко вважали, що ботаніка — тільки описова наука. Рослину спостерегали, описували, як певну непорушну річ, застиглу форму, а не як живий організм, що живучи цілком залежить од навкружних умов. Тепер погляди цілком змінилися. Не тільки фізіологія, а й морфологія та систематика вирішають чимало питаннів чисто експериментальними способами, за допомогою спроб, лабораторій, станцій, то-що.

Перш ніж казати про вагу різних лабораторій, одзначу, що розум природників працює тепер узагалі надзвичайно інтенсивно. Часом на те тільки, щоб вирішити дрібне якесь питання, витрачають колосальні кошти, будують величезні лабораторії, засновують великі дослідчі центри. Досить згадати, прим., що на те, щоб мати правдиву вагу й міру, засновано в Ленінграді величезну наукову установу — Головну Палату мір та ваги (заснував її Д. І. Менделеєв), з астрономічною обсерваторією, силою силенною вимірного приладдя, камерою, де добувають рідке повітря, то-що. Здавалось-би: ну навіщо це все? Та скоро підете ви до цієї Палати, то незабаром пересвідчитеся, що без астрономічної обсерваторії тут не перебутися, що точні виміри треба робити під водою, що з Палати доводиться посилати цілі експедиції і т. д. Так само на те тільки, щоб спостерегати землетруси, будують спеціяльні систематичні „підземні" обсерваторії. Ці обсерваторії надзвичайно точно визначають, де й коли стався землетрус, — чи це було в Австралії, чи в Японії, чи в Центральній Америці. А що сказати про Лікську обсерваторію (в Півн. Америці), що спеціяльно вивчає сонце? Такі спеціяльні над дрібними питаннями досліди дають часом дуже цінні наслідки. Так, добре познайомившись з ультрафіялковим промінням, дістали вчені могутній засіб легко вирішувати дуже важкі питання, що завдавали раніш багато мороки. Досить, прим., пустити це проміння на фальшиве й справжнє

дорогоцінне каміння-самоцвіти, щоб одразу-ж таки побачити межи ними одміну. Досить пустити це проміння на природні й штучні зуби, щоб побачити, що справжній зуб буде за малим не білий, а штучний — чорний...

І от, завдяки цілій низці таких обсерваторій та лабораторій, що докладно та всебічно вивчають окремі питання, — маємо ми останніми часами силу-силенну наукових узагальнень. Завдяки успіхам однієї науки, инша дістає могутні засоби. Завдяки успіхам фотографії, найтонші астрономічні спостереження робить тепер людина не оком (інструмент недосконалий та неточний), а за допомогою фотографічної пластинки. Тепер ми залюбки говоримо про хімічний склад будь-якої далекої од нас планети так, наче-б це був якийсь наметень. Пересвідчившись, що наші людські почуття занадто недостатні для того, щоб охопити багато таких явищ, котрі не піддаються жадному нашому органові почуттів, людина вдалася до инакшого способу досліджувати природу, основаного (можна сказати) на недовірі до власних почуттьових органів: опріч давно вже відомих телескопу, мікроскопу, спектроскопу, стали вживати різноманітне проміння. За допомогою фотографічної пластинки та математичного обчислення можна довідатися про хімічний склад газів, безпосередньо їх не аналізуючи (це спосіб тонший, аніж спектральна аналіза). Чи-ж давно довідалися про те, що світло тисне на поверхню твердих тіл? А тимчасом тепер вирішено вже инше іще тонше питання — про тиск світляного проміння на гази. Іще недавнечко дивно було чути такі слова, як рідке повітря, рідкий водень. А вже рідкий гелій (останній газ, що ніяк не щастило було його розрідити) здобуто, можна сказати, цими днями. Чи давно здавалося нам, що бачити молекули та атоми — це річ неможлива? А тепер підійшли до цього питання як-найтісніше. Тепер за атом надіб'я, атом електрики говорять, як за щось реальне, що можна вимірити, а не тільки уявити. Скажу більше. Тепер, коли техніка колосально розвинулася, повстають і такі питання, котрі раніш уважали були за фантазію, можливу хіба в оповіданнях Жюль-Верна — про міжпланетні стосунки. Починають говорити про те, що життя (отже-ж і організми, близькі до рослинних) може переноситися з однієї планети на иншу...

Річ зрозуміла, не самим теоретичним розумуванням можна посунути наперед та вирішити ці надзвичайно цікаві питання, а тільки спробами, дослідами, лабораторною працею, використовуючи всі новітні відкриття та вдосконалення і... не вважаючи свої зовнішні почуття за досконалі. Чи-ж давно гадали ми, що ботаніка то наука тільки описова? А тепер дуже багато питаннів у ботаніці вирішають тими самими способами, як і в фізиці, хімії, астрономії. І коли ці науки досвідним шляхом дійшли таких тонкощів, що вирішають питання про тиск світляного проміння на поверхню твердих тіл і гази,

коли вони обраховують скільки α-частинок викидає радій за одну секунду (34 тисячі мільйонів), ба навіть який завбільшки заряд кожної частинки, то, здається мені, і в царині ботаніки випадає робити як-найтонші та різноманітні спостереження над життям рослин і суто досвідним способом вирішати різні питання.

Дозволю собі подати лиш декілька прикладів з різних ділянок науки.

Одне з найцікавіших та найважливіших питаннів у ботанічній науці це есть питання: як формується те органічне надіб'я, що його споживають люди та тварини? А формується воно з тієї (як здається) мізерної кількости вуглекислоти (CO_2), що міститься в повітрі і що розклад її одбувається підо впливом почасти сонячної енергії, а почасти зеленого надіб'я (хлорофіла), такого характерного для рослин. Звідки-ж береться вуглекислота, невже в землі її так багато, що вона може годувати всі рослини? Що взагалі потрібно для рослини, які елементи? І от чисто лабораторним шляхом, шляхом водяних культур і т. и. учені довідалися, що рослини потрібний їм вуглець добувають із повітряної вуглекислоти (всього її 0,0004); звідси-ж-таки із повітря дістають вони й кисень; неорганічні солі, такі необхідні рослинам, походять із землі. Такими самими лабораторними спробами встановлено, що рослини, щоб годуватися, потрібують отаких тільки елементів (10): вуглеця, кисня, водня, азоту, сірки, фосфору, калія, кальція, магнія й заліза. Тут ботаніка тісно підходить до хімії. Треба докладно вивчити хімічний склад атмосфери, де трапляються і нові елементи — аргон, криптон, то-що. Пильно вивчаючи вуглекислоту, кінець-кінцем пощастило виявити, що її зовсім не так мало, як здається одразу: в атмосфері міститься її багато тисяч більйонів кілограмів; утворюється ця маса — завдяки диханню тварин, гниттю різних організмів, горінню дерева, вугілля, то-що; завдяки фабрикам, заводам, залізницям і т. д.; завдяки явищам вулканічного характеру, то-що. Самісінький тільки рід людський (рахуючи minimum $1^1/_2$ мільярда люду) що-дня видихує 1.300 мільйонів кілограмів вуглекислоти (більше-менше 75.000.000 пудів). А це-ж, можна сказати, мізерна кількість, коли порівняти її з иншими джерелами вуглекислоти. Адже-ж нещодавно Круппівські заводи що-року викидали були в атмосферу понад 50.000.000 пудів вуглекислоти.

Якже-ж тепер перетворюється ця вуглекислота в органічне надіб'я і що це воно за надіб'я? Чисто досвідним способом доведено, що перетворення це одбувається в зелених частинах рослини, переважно в листі. У кожному листку, точніш у кожнісінькій клітинці, де є хлорофіл, хлорофільні зернятка — це есть ті маленькі лабораторії, що в них вуглекислота надзвичайно швидко розпадається на свої складові частини; підо впливом сонячного проміння розпад оцей починається вже за скількись секунд по тому, як світло почало діяти на листок. Розкладається вуглекислота й вода, утворюється

перший продукт — крохмаль, причому виділяється кисень. Нерозчинний у воді крохмаль, утворившись у д е н ь, перетворюється в н о ч і на цукор; цукор у воді розпускається і вона виносить його геть. Утворюватися починає крохмаль за декілька хвилин після того, як сонячне проміння почало діяти.

Це так зване „с в і т л я н е г о д у в а н н я" — дарма що непомітне, проте грандіозне явище; воно звязує землю з сонцем і вочевидячки доводить, що не дурно люди віддавна обожували були сонце.

Про все це люди довідалися і перевірили спробами, лабораторним шляхом. В лабораторії-ж-таки показують тую просту й демонстративну спробу, коли рослина, зголоднівши й потрібуючи вуглекислоти, б'є на сполох, дзвонить у дзвоник, гукає, коли так можна висловитися, „пробі!".

Цією здатністю споживати вуглець, виділяючи кисень, зелені рослини одрізняються од усіх опрочих організмів — тварин та незелених рослин, — що не можуть самостійно виробляти органічні надіб'я, а мусять одбирати їх од зелених рослин (окрім деяких бактерій). Про дихання можна сказати те, що цей процес одбувається однаковісінько і в рослин і в тварин (виділяється вуглекислота). Що-ж до самого хлорофіла, то хоч яка величезна вже є про нього література, проте-ж природу його й досі не з'ясовано ще до краю. Тільки-ж, будь-що-будь, органічне життя на землі без хлорофіла неможливе.

Таким самим лабораторним способом підраховано, що копальні рослини перетворюються на торф тільки протягом скількох мільйонів років, і дані ці не одрізняються од даних геології.

Є надзвичайно цікаве питання про рослинне коріння і про те, як живе воно під землею. Допіру останніми часами вчені взялися ґрунтовно досліджувати це питання. Давно вже було відомо, що живе коріння й корняки трапляються в землі страшенно глибоко й живуть там багато років; часом може з їх вирости і понадземна стеблина. Що приневолює їх отак заглиблюватися й провадити своє попідземне життя? У Туркестані, де це питання особливо цікаве, велику в цій справі вагу мають терміти, що трапляються дуже глибоко, на скількись сажнів од поверхні; вони риють хідники, прокладаючи таким робом шляхи для рослин. Иноді таке самісіньке значіння мають дощовики (черви). Я вже був згадував про те, що в пустельних місцях усеньке життя рослинне ховається в землю і коріння пустельних рослин завбільшки часто буває колосальне. У Закаспійщині мізерна травичка Aristida pennata випускає жмутки мотузкуватого коріння, що завглибшки досягає 2 сажнів. У пустельних Ferula коріння частенько буває величезне. Іще цікавіше коріння в ферганського, що я дослідив, молочая (Euphorbia ferganensis). Коріння в його — неначе торбини, виповнені молочними отруйними соками, м'якушем, то-що. Коріння цее, лежавши в музеї вже

років із десять, і досі не втрачає своєї живучости і пускає соки (та паростки).

На жаль, це така безконечна тема, що спинятися на їй тут не можна. Зазначу тільки, що коли взяти звичайнісінький волоський горіх і полічити корені 1—2 його сіянців, то можна нарахувати 10—15.000 корінців.

Далі, чимало є таких рослин, що не бояться низької температури і не замерзають од морозу в 40—50°. Де причина цієї їх прикмети? І де границя температури? І за яких умов може бути анабіоз (віджившлення)? Так самісінько насіння, пролежавши скількись (а часом то й дуже багато) років, здатне буває проростати. Нема чого й казати, багато залежить од того, де насіння перебуває і за яких умов,—чи в природі (тоб-то в ґрунті), а чи десь у семінарії (насіннярні) на полиці. Та хоч фактів зібрано вже багато і точно доведено, що насіння знайдене вкупі з мумією не проростає (це вигадка, фокуси арабів), проте-ж чимало ще треба тут попрацювати, щоб установити цілком певну законність. Насіння одних рослин (за нормальних, звичайних умов) втрачає здатність сходити дуже швидко, не дочекавшись року, а инше зберегає цю свою прикмету протягом багатьох років, до того-ж optimum висхожости в нього припадає на 6—7 рік (як от в огірків). Можна різними способами підсилити висхожість насіння (прим., підморожуючи). Тільки-ж усі ці питання треба докладно дослідити, поробивши відповідні лабораторні спроби. І взагалі вчення про насіння, як воно живе, дихає, сходить, проростає, то-що—це тепер спеціяльна наука.

Відомо далі, що обрісники (Lichenes) являють собою дуже цікаве поєднання, симбіоз (спільне життя) організмів із двох різних рослинних клас—грибів і водоростів. Відомо теж, що в грибів немає того зеленого надіб'я, так званого хлорофіла, що за його допомогою рослини виробляють собі органічну поживу. Через це гриби це єсть паразити, що відбирають од инших потрібну їм органічну їжу (або-ж вони—сапрофіти: годуються різним гнильним надіб'ям). Виходить отже, що в обрісниках спільно живуть два організми, і один із них це єсть неначе паразит супроти другого. Коли-б ми захтіли довести, що це справді так,—що тут справді два різні організми,—то мусіли-б зробити велику роботу: штучним способом роз'єднати ці організми і так само скласти їх із двох. І от, коли дослідники цю роботу зробили, то виявилося, що тут, справді, спільно живуть два організми, але вони не тільки не визискують один одного, ба швидше перебувають у стані рухомої рівноваги. Само собою повстає питання: а чи не можемо й ми утворювати, складати штучні організми з кількох простіших?

Опріч паразитів грибного походження є паразити і поміж вищими (квітковими) рослинами, як от омела (Viscum), повитиця (Cuscuta), у тропічних краях славнозвісна Rafflesia, на Закаспійщині Cistanche

(заввишки по-над сажень), то-що. Спитаємо: як це могло статися, що одні рослини почали паразитувати на инших? На це можна тільки от що сказати. Останніми часами спитувалися пересадити одну рослину як паразита на иншу, спроби ці були дуже важкі (доводилося паростки з однієї рослини прищеплювати в підпрозябцеве коліно иншої) і поки що не дали вони будь-яких певних наслідків. Але сама спроба так поставити питання дуже цікава, бо подає надію на те, що згодом пощастить довідатися, як сталося цеє явище в природі.

Дак от усі такого роду роботи можна робити тільки в добре встаткованих лабораторіях, де є всі дані, все потрібне знаряддя, в даному разі — для біолога та фізіолога.

Візьмемо ще один приклад. Давно відомо, що рослини, як і тварини, мають поли. До всього поли в рослин трапляються найчастіш на одному й тому самому екземплярі і в одній і тій самій квітці. Тільки-ж чимало є й таких рослин, що поли в них містяться на опрічних екземплярах, як от у хмеля, кропиви, конопель, верби, то-що. А ми знаємо, що в тваринному світі поли одрізняються один од одного ще й хімізмом. Отже, повстає питання: чи немає такої самої одміни і в рослинному царстві? Щоб розвязати це питання, треба робити хімічні аналізи, потрібна, отже, і така хімічна лабораторія, де-б такі тонкі аналізи можна було робити. Отож не було-б чого дивуватися, коли-б у Ботанічному Саду з'явилися великі засіви таких рослин, як кропива або коноплі. Далі треба не забувати ще й за те, що дикорослі рослини часто (я-б сказав навіть зáвсіди) одрізняються од культурних (того самого виду), і дуже може бути, що хімічна аналіза згодом доведе, що сума умов дикого й культурного побуту полягає певною мірою і в хімізмі. Про те, що деякі рослини, так-би мовити, збирають у собі певні мінерали, сказано вже попереду (стор. 12). До сказаного тут можна ще додати, що питання цеє досліджено надто мало, але воно дуже цікаве, бо рослина збирає в собі часом такі рідкі елементи, котрі в природі трапляються дуже нечасто. Будь-що-будь, рослина допомогла мінералогам порозвязувати деякі поплутані питання. І навряд чи можна сумніватися, що ботано-хімія здобуде незабаром надзвичайно цінні наслідки.

Згадавши за хімізм, не можу мовчки проминути одне цікаве явище, що трапляється під тропиками. А саме, в багатьох рослинах знайшли там ціянистий водень (синій квас CNH). Передніше це явище спостерегали тільки в маніока (Manihot utilissima), в свіжовидушеному сокові з його коріння. Як відомо, свіже коріння з цієї рослини отруйне, а висохши воно перестає шкодити. Тепер виявилося, що ціяністий водень трапляється в тропічних рослинах часто. Так знаходять його в насінні Pangium edule (цю рослину споживають із їжею скрізь на Зондських островах). Це насіння, дуже ба-

гате на жири та білки, бувши сирим дуже отруйливе; коли-ж його прокип'ятити або й просто настояти на воді, втрачає цю свою прикмету. У дорідних насінинах синього квасу багато грамів. Отруйливого надіб'я (ціяністого водня) найбільше буває в листі. З отруйливих і сильно антисептичних прикмет цього дерева користуються тубільці на те, щоб зберегати рибу свіжою; для цього вони потрошать рибу і начиняють її остружками з овочу, і риба чудово зберегається. Тепер зрозуміло, чом подорожні про деякі з тропічних рослин кажуть, що досить не тільки поспати, ба попросту попосидіти під деревом, — щоб більше не підвестися.

Найбільший і найважливіший для життя на землі чинник — це сонце. Воно посилає на землю проміння, що приносить сюди тепло, світло, викликає різні хімічні та електричні явища. Спеціяльний відділ науки (фізика земної кулі) вивчає цю діяльність проміння, цю радіяцію (промінювання), а особливо теплове діяння. Авже-ж і инші світила та планети мають для нас певну вагу (так що колишнє вірування, наче-б планети й зірки якимось способом впливають на землю й людське життя — з теоретичного погляду має певну підставу), тільки-ж дія їхня занадто мізерна супроти сонячної. Чому дорівнює ефект од сонячної діяльности, можна побачити з такого порівняння, що його звичайно в таких випадках наводять: у рік земля здобуває од сонця стільки тепла, скільки вийшло-б, коли-б людина спалювала протягом 600.000 років усеньку тую кількість вугілля та дров, яку вона спалює тепер. А тимчасом оцеє тепло, перехоплене на земній кулі, являє собою допіро мільярдні частки всього того тепла, що випромінює його сонце і що розсіюється воно по світовій просторові. Єсть такі апарати (актинометри, себ-то промінньоміри), що за їх допомогою можна виміряти, скільки енергії од сонця дістає один сантиметр за одиницю часу. І скоро ми знаємо, яка завбільшки поверхня всенької рослини (стовбура, гілля, листя), то ми певною мірою можемо обчислити, як сонце діє на певні рослини.

Зелені рослини вбирають у себе сонячне проміння, клітини вглитають його та й переробляють на різного роду енергію, потрібну для фізіологічних процесів, зокрема на те, щоб розкладати вуглекислоту (фотосинтеза) й воду, а почасти й на те, щоб випарювати воду. Скільки-ж сонячної енергії йде на саму таки фотосинтезу? Передусім діє „світляне" проміння, а вже тоді енергія, що йде на фотосинтезу; вона (для різних рослин узагалі неоднакова) становить усього лиш декілька відсотків од тієї промінистої енергії, що вбирають її зелені частини рослин.

Як сонячне проміння діє на людський організм, у загальних рисах відомо. Єсть спеціяльний відділ терапії — геліотерапія (лікування сонцем); вона дає надзвичайно корисні наслідки. Червоне й інфрачервоне проміння (що визначається довгою хвилею, близько

0,76 мікрона, і меншою кількістю коливаннів у секунду) має калоричну (теплову) дію, а фіялкове та ультрафіялкове проміння (що визначається короткою хвилею в 0,4 мікрона і мало не вдвоє більшою кількістю коливаннів у секунду) має прикмети хімічні та винищує бактерії. Вважають, що червоне проміння викликає й електричну енергію.

Як сказано вже попереду (стор. 15), я вважаю, що актинометрична станція в ботанічному саду це така сама необхідна річ, як і метеорологічна. У Київі вже давно (буде тому років із 30) робили були точні актинометричні спостереження і здобули певні дані. Так, прим., близько 10 год. ранку сонячне проміння напружене максимально; влітку (червень — серпень) кількість калорій дорівнює більше-менше 26.000; за рік один квадратовий сантиметр дістає близько 61.000 грамокалорій, то-що. Отже-ж тепер провадити далі працю станції було-б не важко; до всього-ж і приладдя тепер досконаліше. Додам іще, що обчисляти треба не саме лиш тепло, а й хімічні, світляні та електричні явища. Це поєднання ботаніки з фізикою земної кулі обіцяє дати дуже цікаві наслідки.

Дивлячись у мікроскоп, ми розрізняємо різні подробиці часто через те забарвлення, що його мають різні частини препарату. Тільки-ж око наше (інструмент і так дуже недосконалий) не все бачить і не все розрізняє, а багато чого і зовсім незугарне помітити. Отож, щоб спостереження було точне, використовують тут фотографічний апарат, і фотографічна пластинка (як і в астрономії) стає тут у великій пригоді. Але які складні та досконалі повинні бути і самі спостереження, і інструменти, і зокрема фотографічна пластинка! Тепер існує не тільки мікрофотографія, що за її допомогою можна фотографувати мікроскопічні (прозорі) об'єкти, ба й мікрорадіографія, що дозволяє фотографувати непрозорі об'єкти, як от кістки, скойки, піщинки, то-що. Коли до цього додати, що останніми часами з'явилася ще особлива галузь фотографічної умілости — трикольорова фотографія, — що де-далі все вдосконалюється (а можуть-же бути й инші поліпшення), то, здається мені, особливо й доводити не треба, що в ботанічному саду повинен бути спеціяльний фотографічний кабінет, або-ж фотографічна лабораторія, пристосована для різноманітних вимог. Зазначу тільки таке цікаве явище, як здатність дерева робити відбитки на фотографічній пластинці. Цю прикмету мають звичайнісінькі наші чатинні дерева (сосна, ялина); наближаючи, напр., поперечний розріз стовбура до фотографічної пластинки, можна дістати одбиток річних кілець, то-що. Річ цілком зрозуміла, вивчити, як дерево впливає на фотографічну пластинку, дуже важно, тим більше, що дія ця не припиняється й тоді, коли дерево старе, ба навіть — гниє.

Я-б додав до цього, що не сама тільки фотографічна пластинка така чула до дерева, ба й узагалі папір чулий до рослини, що

до нього доторкається. Свого часу я склав був цілу колекцію одбиток на папері, що їх роблять трависті рослини, довго пролежавши в гербарії. Декотрі одбитки такі виразні, що з їх можна впізнати, яка рослина лежалā на папері. Що правда, декотрі з цих рослин лежали десятки років (півсотні й більше), але-ж були й такі, що робили одбитки більше-менше швидко. Тут, безперечно, має велику вагу папір, але багато залежить і од прикмет самої рослини. Деякі рослини (Boraginaceae, надто з Туркестану) залишають сліди на будь-якому папері, навіть на полотні, коли полежать на ньому якийсь час, особливо сильно діє коріння цих рослин, але — це вплив барвникового надіб'я.

Відомо, принаймні в загальних рисах, як рентгенівське проміння діє на людське й тваринне тіло. Часом діє воно, кажучи просто, цілюще, часом згубно, — розладжує тканини, пошкоджує їх, иноді наче опїкає. Що-ж до того, як діє різне *x*-проміння на рослинні організми та рослинні тканини, то це питання геть аж до останнього часу було, можна сказати, так що й не досліджене. Я-б навіть сказав, що воно й не могло ще бути досліджене. Бо де-ж у природі знайдемо ми лабораторію з таким промінням? Так здавалося досі [1]). Та от з'являється р а д і й, з'являються близькі до нього елементи. Питання цілком змінюється. Виявляється, що різного роду проміння, через те, що в ґрунті є радій та близькі до нього елементи, широко в природі розповсюднене; отож обчисляти його треба так само, як от кисень, азот, вуглекислоту, силу ваги, силу світла. Дія цього різноманітного проміння виявляється і в повітрі, і в ґрунті, очевидячки неоднаково. Навіть більше, не може бути ніякого сумніву в тому, що відкриті досі промені не вичерпують собою всіх, котрі є в природі. Отже знайдено буде ще й инше проміння, буде дано до рук ще й инакші дослідчі засоби. Потрібен, виходить, р е н т г е н о л о г і ч н и й к а б і н е т, або взагалі кабінет для дослідів над різного роду промінням.

---

[1]) По суті, що правда, такі лабораторії в природі є. Коли, прим., спостерегати росу, що вранці виблискує на траві тисячами діямантів, і придивитися, — яка сила різноманітного кольорового проміння тут діє, то буде ясно, що це свого роду лабораторія. На одному квадратовому аршині травистого покриву можна налічити од кількох сот більших крапельок до кількох тисяч, не рахуючи дуже дрібних, що їх теж тисячі на одній рослині (ба навіть на одному листку), отож на десятині таких рісочок буде десятки й сотні мільйонів. Хоч яка невеличка дія кожної отакої крапелини, що заломлює собою світло, але кількість цих крапелин така незмірно велика, що ефект такої батарейки (що-до теплової, світляної й електричної енергії) не підлягає жадному сумніву. Коли-ж узяти широколисті рослини, то в них на кожному листку таких крапельок тисячі (от як у звичайної конюшини). На листках, укритих волосками, ці крапельки утворюють цілу іризаційну сітку. Взагалі, як ті визерунки, що робить мороз на шибках, так і роса утворює свої визерунки, характерні для кожної рослини; все тут залежить од того, яку форму має листок, який він завбільшки, які прикмети має поверхня листкової плівки, змочується вона чи ні, то-що. Одзначу те, що відомо з повсякденного життя: п і с л я д о щ у л и с т я в и г л я д а є т а к н а ч е й о г о п о п е ч е н о.

Як відомо, дуже часто люди ділять рослини на цікаві й нецікаві, на нові й давні. Треба-б пам'ятати, що і найкраще вивчені вже рослини і найдавніші можуть бути, як виявиться згодом, не досить досліджені з инакшого погляду.

Бачучи, які різноманітні рослинні форми, ми можемо запитати: яким чином утворилися ці різні рослинні форми? Раз-у-раз ми спостерегаємо, як певні види змінюються залежно од усяких умов, то змінюються стебла, то листя, то квітки, то загальний вигляд, то-що.

Щоб мати більше-менше правдиве уявління про те, яким способом могли в природі поутворюватися ті чи инші форми, роблять відповідні спроби. Я не казатиму за культуру рослин, коли, щоб здобути які-небудь величезні голівки хризантем (що їх у природі не буває), використовують найдивовижніші угноєння, — з крови, з рогів (з рогових остружок), кісток, різних сумішів, то-що. Зате я здамся на звичайні, що трапляються в природі, явища. На вищих понад рівнем моря місцях тиск повітря инакший, атмосфера розріджена й чистіша, склад її инший, вона прозоріша, сонячне проміння діє по-инакшому. Само собою зрозуміло, що й рослини, вирісши в таких умовах, будуть инакші, аніж ті, котрі росли десь у долині, в болотяній містині, то-що.

Инакше кажучи, ми спробою перевіряємо, яким робом з'явилася на світ ціла низка рослинних форм (довідуємося про їх генезу); або-ж — досліджуємо г е н е т и к у. Коли-ж ми хочемо поліпшити породу або расу, взагалі поліпшити форму, то тоді мова в нас про е в г е н і к у.

З тих небагатьох слів, котрі я сказав про лабораторії, навіч можна побачити, яку вагу мають вони для ботаніки та для нашого Ботанічного Саду; адже він повинен бути не тільки пасивним, показовим, ба й дослідчим центром. Лабораторії ці вивчають усі явища в житті рослини експериментально, в щільному контакті з хімією, фізикою, загальною фізіологією, то-що. Проте, розуміється, сказано тут далеко не все: я не казав ані про станцію для випробування насіння, ані про акліматизацію та натуралізацію, ані про менделізм і так звані чисті культури, ані про сміттьові культури, що досліди над ними становлять собою цілий відділ у науці, ані про ферменти, ані про колоїди, ані про участь рослин у біосфері, то-що. Не казав тому, що про все це можна-б написати цілу книгу.

Не можу не сказати наприкінці кількох слів про ще одне завдання, що стоїть перед Ботанічним Садом — досліди над рослинністю України. Тут я часто муситиму покликуватися на сказане попереду.

З усього вищесказаного видно, що такій великій установі, як Ботанічний Сад, устаткований усім потрібним науковим приладдям, багато легше виконати цю дослідчу ролю, аніж приватним особам. У чому-ж повинно полягати цеє завдання?

Передусім співробітники Ботанічного Саду повинні описати всеньку рослинність, що росте на Україні, тоб-то і вищі (квіткові) і нижчі рослини. Що-до вищих рослин, то і література про них і спеціялісти є. А от що-до нижчих рослин, то і література про них невеличка і спеціялістів обмаль. Тепер такий кадр спеціялістів уже утворивсь. З зими 1918—1919 р. почали вони працювати над різними ділянками нижчих рослин, а з весни стали впоряджати екскурсії, збирати матеріял для всіх відділів (водорості, обрісники, гриби, мохи, папоротюваті). На екскурсії, мандрівки і взагалі на збирання різних матеріялів треба призначити спеціяльну суму..

Мушу сказати, що теперішній тип „флори", на мою думку, перестарів, не дуже зручний, занадто сухий. Опріч сухих описів треба містити і низку біологічних спостережень, екологічних (місце перебування) й різних инших даних, відомих із літератури.

Але самою тільки флорою обмежуватися не можна. Рослинність України треба вивчати з усяких поглядів і в різних напрямах. Передусім скласти треба ботанічну мапу, що з неї було-б видно, як рослинність розподіляється по поверхні країни. Мапи можуть бути і загального характеру (тоб-то для всієї рослинности вкупі), а так само і часткового: мапа лісів, мапа боліт з їхньою рослинністю, мапа степів, солончаків, луків, пісків, то-що. Можуть бути мапи і для окремих видів. Бажано мати не тільки мапи, але й різні виображення з рослинного царства: картини, малюнки, фотографії, звичайні та стереоскопічні, то-що, — як цілих груп, так і поодиноких рослин. Бажано, щоб різні частини рослинности — ліси, степи, болота, торфовища, солончаки, то-що — було не тільки поодзначувано на мапі, ба й докладно описано з усіма характерними їх особливостями, розподілом рослин, суспільними взаєминами, то-що. Для цього треба-б мати спеціяльні мапи невеличкі завбільшки, що на їх можна одзначати всі потрібні елементи.

У звязку з цим я поставив-би статистику та біологічні спостереження (взагалі біометрика) над життям рослин, числові виміри різних частин, то-що. Статистика до недавна не була в нас популярна. Проте вона настільки в ботаніці потрібна, що не вважати на неї не можна. Поясню це на прикладах. Бажано, приміром, знати, скільки різних трав росте на квадратовому сажні (або метрі) у степу, на луці, на піску, в лісі. Для цього вимірюють певну квадратову просторінь і перелічують усі на ній рослини. Або-ж хотять довідатися: скільки квіток дають рослини, скільки насіння? Скільки листя, яка поверхня всенького листя в цієї рослини? Все це має величезну вагу в рослинному житті, — як величина легень та шлунку в тварин. Як відноситься маса коріння до всенької рослини? Чи довго живе рослина, то-що? Деякі цифри бувають надзвичайно повчальні. Так, одного разу, підраховуючи кількість екземплярів степової осоки (Carex stenophylla) й тонконога (Poa bulbosa) на кордоні

Закаспійщини та Афганістану, я в одній долинці нарахував їх сотні мільйонів. А що ці види ростуть не в одній тільки цій долинці, ба поширені в усенькій Європі й масами трапляються в Туркестані (я особисто спостерегав їх од Каспійського моря геть аж до китайського кордону) і т. д., то загальна кількість екземплярів справді таки, виходить, неосяжна (мільйони мільйонів), не може бути обчислена і вже, будь-що-будь, переважає число зір на небі, vel pisces in oceano. Там-таки в Закаспійщині я знаходив цибулю (Allium giganteum), що в неї в одній голівці нарахував близько 3.000 квіток. На Цейлоні англійці підрахували всі кокосові пальми і знайшли, що кокосових горіхів дають вони близько мільярда на рік...

Я гадаю, що такі цифри дуже повчальні і що над ними варт попрацювати. Така статистика має часто і практичну вагу. Знаючи, прим., що дерево черешні або клена має на собі до 50.000 квіток, легко побачити, яка сила продукційности в саду, який взяток бджіл, що в'ються круг черешні, то-що. Ну, а статистика таких рослин, котрі збирають певні хімічні елементи, має особливу вагу (прим., Trapa natans — водяний горіх містить у собі до 24% заліза в попелі). Статистика таких рослин, як Elodea canadensis (вона містить багато кальція) важлива ще й через те, що рослина ця порівнюючи нещодавно (2—3 десятки років тому) сильно поширилася була на Україні і просто загатила Дніпрове пониззя, утворюючи де-не-де величезні скупчення.

Та-ж-таки статистика багато могла-б сказати про рідкі та ті, котрі зникають, рослини. Вона могла-б багато допомогти докладнішому вивченню флори. Тут до речи буде нагадати й повторити те, що я вже був казав попереду (стор. 29): кількість екземплярів, що ростуть у різних умовах (а через те і мінливих), иноді буває просто неосяжна; тим-то види описувано часто на підставі небагатьох випадкових екземплярів і цей опис (як точний та нехибний) прикладувано до всієї багатомільйонової маси екземплярів не тільки тих, котрі живуть тепер, а й тих, котрі можуть з'явитися згодом (через рік-два або й сто).

Годилося-б пам'ятати, що природа збудована і живе не за книжкою, що рослини в нашій країні і трохи не повинні бути збудовані за описами тієї чи иншої „флори". Я, мушу признатися, не раз бував внутрішньо шокіруваний, коли до мене вдавалися з запитанням (або в літературі траплялося непорозуміння): чому в такої-от рослини та й немає волосків, дарма, що згідно з такою-от флорою вони повинні бути? Адже природа творить свої види, одміни та форми зовсім не питаючись будь-якої флори. І це помилка флористів (а не природи), коли вони не потрапили знайти або не догляділи ті чи инші подробиці. Инакша річ тоді, коли рослина живе в культурі — так-би мовити в закритому пансіоні: тут людина штучно надає їй ті чи инші одміни, ті чи инші особливості. Не можу не додати, що в людей, навіть

освічених, і досі, як пережиток, збереглися антропоморфні погляди на природу: як у казках ми бачимо, що тварини та рослини розмовляють, міркують по-людськи, висловлюють людські бажання й змагання, так і тепер: не можемо од цього одзвичаїтися і накидаємо рослині людську логіку („рослина наслідує тварину", „рослини утворюють особливі оборонні засоби"),—що її, певна річ, рослини не мають. Звикши до метафор у щоденному житті („сонце сходить", „дощ іде"), ми переносимо їх і в наукове життя, що навряд чи допустиме для точного думання і перекручує наукову психологію.

Взагалі-ж описи наших рослин треба робити точно з місцевих рослин, а не „списувати" з инших флор (як це зроблено, наприклад, у Ледебура, Flora Rossica). Через це, між иншим, Ботанічний Сад має видавати гербарій української флори, куди входитимуть не тільки вищі (квіткові) рослини, а й нижчі. В одміну од дотеперішніх гербаріїв, при кожному виданому виді має бути точний і докладний опис (а не сама етикетка тільки) і різні відомості,—біологічного та инакшого характеру (як-найрізноманітнішого). До цієї роботи треба притягти не тільки членів Саду, а й різних сторонніх співробітників та любителів. Так, збираючи рослини, можна буде приглянутися і до соціяльних поміж рослинами стосунків (одзначити,—які громади і в яких умовах утворюють рослини), і до екологічних,—на яких ґрунтах і по яких місцях живуть рослини, то-що. Тут-таки випадає одзначити, як у народі звуть рослину, на віщо її вживають, то-що. Бажано описати найцікавіші місця на Україні.

От коротенький план того, як має бути організований Ботанічний Сад; нарис цього плану зробив я ще року 1919, саме коли Українська Академія Наук дістала була мандата на Голосіївський ліс. В укороченому вигляді план цей був поданий на Фізично-Математичний Відділ. Життя тоді, певна річ, було инакше, важче, невпокійне ще й голодне,—отже під такий скрутний час багато зробити, розуміється, не ставало змоги. У тексті написаної тоді праці переробляти не довелося так що й нічого, а тимчасом зайшли деякі зміни (з'явилася ще одна окрема установа—Музей та гербарій, розвинувсь Акліматизаційний Сад і т. ин.). Як і треба було сподіватися, після не що й довгого періоду спокою та пригніченості (так наче зимового сну) наука по різних своїх ділянках почала розцвітати буйним цвітом; скрізь вітають її як бажаного гостя. Є таке повір'я, наче-б людський організм поновлюється раз у 7 років. Сподіваймося-ж, що й ідея заснувати Ботанічний Сад Української Академії Наук (а разом із тим і науковий городок узагалі), після 7-річної перерви поновившись, нарешті таки справдиться.

1 березня 1927 р.

Акад. С. О. ЄФРЕМОВ,
Віце-Президент Академії Наук

БЕЗ ХЛІБА.

Проблема голоду в українському письменстві.

I.

З давнього давна Україна придбала була собі славу надзвичайно багатої, на природну силу потужної землі. І свої люди, і ще більш сусіди щедро розсипали їй хвалу й не жалували епітетів, щоб означити природні достатки та мало не райське проживання тут людей. „І не всує Поляки, — свідчить напр. Величко, — жаліючи утрати України оної тогобочної, раєм світа Польського в своїх універсалах єя наречаху і провозглашаху; понеже оная перед войною Хмельницького бисть аки вторая земля обітованная, медом і млеком кипящая". А недавній ще письменник та мало і не сучасник наш, сусіда з півночи, в захваті виписував:

Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу
И до земли висит их плод тяжелый,
И чист, и тих, и ясен свод небес...

Не мало потрачено взагалі фарб, щоб змалювати красу України, її багатство, землю розкішну та родючу, ясне сонце, небо погідне. І за цими привабливими на око, блискучими фарбами часто пропадало навіть живе життя і, надто здалеку, воно скидалося на якусь суцільну тобі ідилію або солоденьку пастораль, серед якої

Из цветов венок плетет Маруся,
О старине поет слепой Грицько...

І на тій землі розкішній живуть — не тужать люде та тішаться з райського свого проживання.

Та хто-б, згаданих теревенів слухаючи, подумав, що цей „рай світа", оця „красная і всякими благами изобиловавшая земля", „край, где все обильем дышет", оця невичерпана, здавалося-б, скарбниця усяких благ земних — періодично, з досить навіть невеличкими інтервалами, голодує, що голод дуже звичайним буває гостем на цих

ланах розкішних та нивах родючих?! А тимчасом справді так було, так і по сей день тягнеться: вже на наших очах, п'ять років тому, Україна видержала звичайний пароксизм голодної пропасниці.

> В мире есть царь: этот царь беспощаден,
> Голод — названье ему!

Цупко держить цей лютий цар людськість у своїх кощавих обіймах, то підганяючи її по шляху поступу, то штовханцями спихаючи на дно здичавіння, роз'єднання, розтічи, розбрату. Тим цупкіші обійми його, тим дужче вони долягають, що менш між людьми солідарности, що вищими їх тинами переділено та порізнено, що менше звязані вони між собою просторами свого перебування. Останні десятиліття західня напр. Европа вже майже не знала, що таке голод, як масове соціяльне лихо, тимчасом як схід, — не той навіть глибокий схід азіятський, а европейський схід, величезна просторінь колишньої тюрми народів — по-давньому періодично, через кожний, приблизно, десяток років терпить од неврожаю, гине од голоду, видає незчисленні жертви неситому цареві-голодові. Відомий бундючий вираз Ів. Аксакова, що „на святой Руси никто еще не умирал от голода", був тільки порожньою фразою, бо дійсність раз-у-раз супротилежні тому давала приклади.

Не новина для нас — голодувати, і скільки сягає колективна пам'ять нашого народу в глибінь віків — стрівається вона там рясно з цим ворогом людським, одбиває ці зустрічі в письменстві, починаючи з прадавніх, мало не доісторичних часів. Не раз наш літописець записує на пам'ять потомним поколінням, що „бысть гладъ по всей области Русьстѣй", або — „гладъ бысть велій". Маємо в старому нашому письменстві навіть белетристичні оповідання, що зародилися на голодному грунті, — так, напр., у Патерику Печерським надзвичайно з побутового боку цінне житіє Прохора-Чудотворця, „иже отъ зелія, глаголемаго лебеда, творяше хлѣбъ сладкій, отъ пепла же соль молитвою своєю". Житіє оповідає, що за князювання Святополка Ізяславовича в Київі багато чинилося кривди людям, а через те і половці київську землю плюндрували, та і в середині почалися заколот та чвари, „яко быти тогда гладу многажды и скудости веліей въ Россійской земли". І прийшов тоді до Київа у манастир Печерський св. Прохор, і зарікся, до чернечого стану вступаючи, щось инше їсти, опріч лободи, і прозвано його Лебедником. Святий робив собі влітку на цілий рік запас лободи і тільки в церкві брав трохи проскурки. „Видя же Богъ терпѣніе святаго въ толицѣмъ воздержаніи, претвори ему горесть оную хлѣба, творимаго изъ лебеды, въ сладость, и бысть ему вмѣсто печали радость". Та чудо на тому не стало. „Приспѣ,— оповідає житіє, — въ Россійской земли при всегдашнихъ бранехъ гладъ великъ, яко того ради смерть належаше людемъ". І зародив бог, щоб прославити свого чудотворця, лободи того року „паче

иныхъ лѣтъ", і зібрав святий Прохор лободу, молов її власними руками, пік з неї хліб та й роздавав людям „неимущимъ и изнемогающимъ отъ глада". Бачивши цеє, люде й собі почали були пекти з лободи хліб, та не могли його їсти „горести ради". Пішли до святого, і він усіх наділив свого печива хлібом — „и всѣмъ яденіе тоє сладко, аки бы съ медомъ смѣшано было, являшеся: яко не тако хотѣти имъ хлѣба изъ пшеницы сущаго, якоже сего отъ былія испеченнаго руками блаженнаго Прохора".

Та не завжди так ідилічно минав у нас голод, даючи тільки привід до божого чуда. Бувало звичайно гірше, а часто і дуже таки гірше. На одній старій книзі („Миръ человѣка съ Богомъ" Інокентія Гізеля") проти заборони їсти „человѣческое тѣло", якийсь пильний читач дописав: „Але в великий голод і людей люде їдять, як било під Кремянцем Берестецького літа (Anno 1651)". Жахом віє від цієї лаконічної нотатки... І вже сама її випадковість показує, до чого доходило у нас підчас голоду, а надто в такі роки, як отой 1651 — рік війни, погрому козаків під Берестечком та, видко, загальної руїни господарства на Україні.

Цих кількох ілюстрацій з старого нашого письменства буде досить, щоб уявити собі, що діялось у нас за голодних років у старовину. Століття по століттю минало, регулярно — з малими інтервалами — несучи з собою лютий голод, виснаження й хвороби та смерть на цю розкішну землю, в той „край, где все обильем дышет", якусь страхітну виставляючи антитезу між розкішшю природи та злиденним на лоні тієї природи життям людини. Чому так було — не моє діло тут про це говорити. Скажу тільки, що наше нове письменство, од найперших своїх заступників почавши, цю антитезу виставило на повен зріст і в не підмальованому, а таки в справжньому вигляді показало ту страшну правду, яку висловив був про Україну один з найкращих її працьовників оцими словами: „весело й хороше там на світі божому, та погано жити там людям" (Ів. Нечуй-Левицький). Воно-ж і підкреслило, що серед тієї „погани" надто велику силу посідає отой невблаганний цар, що на ім'я йому — Голод.

Жадного мабуть українського, з визначних, письменника немає, який не стявся-б у боротьбі з цим ворогом людським, свого слівця не докинув до старої й вічно нової тії „проблеми голоду". Коли читаєш українських письменників, то не „край, где все обильем дышет", стає тобі на очі, а швидше якась юдоль плачу, лиха, злиднів, нестатків і того спорадичного голодування, що втіленим немов контрастом стоїть до багатої природи, до родючої землі, до всіх розкошів краю. Ріжниця хіба в тому тільки, як підступає той або сей письменник до цієї всім однаково близької теми. Одні беруть голод, як з'явище індивідуальне: голодує л ю д и н а, — чимало сторінок знайдемо напр. у Грінченка, в Бордуляка, у Франка, в Коцюбинського, у Винниченка, які й Гамсунові не зопсували-б його „Голода", цього

найяскравішого в світовому письменстві образу голодної людини. Інші-ж не обмежуються індивідуальною психологією й беруть голод, як страшне лихо соціяльне — голодують м а с и, — як масову подію, як свого роду пошесть, яка відразу посідає великі простори й цілі юрми людей, що безпорадно борсаються в кощавій руці потужного ворога. Нас цікавить тепер саме оце друге освітлення проблеми і через те до цієї категорії письменників ми й обернемось.

II.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на инший світ...

Це був перший герой нового українського письменства. Але й він знав уже добре, що таке голод: не дурно-ж, вибираючись у дорогу до пекла, дістає він компетентну пораду од Сивили, „ясного Феба попаді“:

Візьми на плечі з хлібом клунок;
Нехай йому лихий прасунок,
Як голодом нам помирать.

І от по дорозі ще до пекла, перед порогом його, зустріли навантажені клунками мандрівці наші — Смерть із почтом, „який у її мосці єсть“:

Чума, війна, харциство, холод,
Короста, трясця, парші, г о л о д...

Голод замикає собою, немов фланговий у вишикованій добре лаві, першу низку соціяльних нещасть.

За цими-ж тут стояли в ряд —
Холєра, шолуді, бешиха
І всі м и р я н с ь к і, знаєш, л и х а,
Що нас без милости морять.
(„Енеїда“, пісня III).

Котляревський кидає саму тільки згадку про голод, але таку згадку, що ясно показує погляд письменника. Для його це — „мирянське лихо“. Вже у Котляревського воно виходить по-за межі індивідуального життя й займає переднє місце серед масових ворогів людськости, що обступили почесною вартою Смерть. У тій картині, що малює „її мость“ із потужною її челяддю, голод поставлено не ізольовано, не одинцем, а в ряду з иншими бичами людськости, як одне з кілець того жахливого ланцюга, що сповиває й звязує людину. Маємо тут не випадкову згадку про голод, а вже справжню „голодну проблему“.

Але вернемось на землю.

І тут, на землі, Котляревський теж не забув згадати про страшного бича людськости, — правда, в з'мякшеному світі спогадів, як про лихо вже минуле. Його обдерті й осмалені троянці на дозвіллі

проміж співів та розмов про Сагайдачного, про Січ, про всякі пригоди військового життя залюбки згадують і про те,

Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали
Колись, як був голодний год.
(Пісня III).

Видко, не дивина то була для них голодувати, і звичну цю традицію тільки легеньким натяком, як річ зовсім буденну, збув перший нової нашої літератури письменник. Далі пішли зате вже його наступники.

„Ніхто не забуде голодного году, що бог послав нам за гріхи наші, — так починає одну з своїх повістей Квітка. — І як забути біду таку, що й діди наші не терпіли, та не дай боже й унукам та й усьому роду і чути про таку лиху годину". Звичайно, Квітка, як і всюди в своїх творах, і тут шукає моральної науки, і тут повно у його властивого йому дидактизму та божкання. Але знаходимо поруч і реальну картину страшного, в своїх прóявах справді „мирянського лиха". Вже з весни — „зараннє стало сонечко припікати, неначе о правій середі, а ще тільки середохрестя. Яка була мерзла земля, зараз уся порозтавала, та усе-ж то — уранці туманцем, удень сонечком, увечері морозцем — повитягувало з неї усю сирість, усю влагу: от висохла зараз земля, що аж пил ійде". Зазирає вже у вічі людям посуха, передчуття лихої години реальним робиться фактом. Чим одвернути його? Нема иншого у хлібороба способу, як молебствування та охкання та плач. „Де були колодязі і на ставку — усюди воду посвятили", далі взялись і „лани окропляти". „Усі, усі пішли зó-хрести у поле. А в полі-ж що?.. Господи милостивий! Аж сумно... Ріллі, куди ни глянь, усюди чорніють. Озиме ув-осени через засуху не сходило, коли-ж яке й зійшло, так що на ниві можна перелічити, так і те покорявіло і під ногами хрустить. Видно, вже дуже видно було, що коли не помилує господь милосердний, то не буде з нього пуття. А яровини і не питай". Що далі час ішов, то гірше ставало, пішли суховії і все звялили й посушили. „Минулися і Троїцькі святки — не посила господь милосердний дощу, хоч і молиться народ. Прогнівали царя небесного! Ні на що вже надіятись! Попропадало все і на полі, і по вгородах. Біда людям, біда й скотині! Не буде овсі ні хліба, ні на зиму огородини, не буде і паші скотині!" А нарешті „прийшли і жнива. Не доведи, господи, до такої жатви до кінця віку усякого православного християнина, та й самих турків, хранцузів, німців і таки усякого чоловіка!.. То не жнива були, а горе і біда!.. Ніхто й не думав серпів лагодити. Вийдуть на нивку, мужик тою косою маха-маха, аж геть пройде... а жінка за ним геть-геть підбира, та на-силу той сніп звяже, та такий що й мала дитина додому донесе; ще-ж і перевесла з бур'яну. Так як викосють

нивку, пов'яжуть снопи, поскладають у копи... та й ниву поливають і копи змочують гіркими слізьми; бо було посіяно, приміром кажучи, шість мішечків, а к ли вимолотиться насіння, то й гаразд, бо снопи такі, що за вітром полетять, сама солома. Багато й такого було, що й косою не зачепиш: рвали люде, вибираючи по стеблині. Так тут вже жди добра!"

На тлі цього неврожаю та голоду переходить перед нами філантропічна діяльність Тихона Бруса, змальованого у Квітки з звичайним у цього письменника тенденційним моралізуванням. Але поруч Бруса знайдемо там і інші постаті, далеко вже реальніші й правдивіші. Це насамперед „хазяїни" — жмикрути, що надумали були на „мирянському лихові" поживитися, скупивши ввесь хліб і продаючи його з великою наддачею голодним. Ще краще показано ту метушню бюрократичну, що знялася була, коли дізналось начальство про голод по селах. Моралізатор віддав тут своє місце побутовому письменникові, що мимоволі з посміхом дивиться на те чиновницьке хазяйнування. „Господи милостивий, як то тут пішло! Зараз наїхав справник з панами і попереписували, скільки в кого у сем'ї душ, скільки є у кожного хазяїна хліба, і розщитали, на скільки його стане, та й дали на усяку сем'ю бумагу, щоб як у кого не стане свого хліба, так вольно йому брати з гамазеї по стільки й по стільки на місяць. У кого-ж не було вже нічого, тим приказано зараз давати. Настановили до гамазеїв началних, та усе з панів та письменних, щоб і щот знав, і товк дав" („Добре роби, добре й буде"). Дарма, — довелося-б хіба тими паперами живитись людям, коли-б не Брусова до мирянського лиха горливість та спочуття. І на людяній постаті Бруса й сам письменник ніби спочиває, і в читачів своїх хоче вповіти думку, що єсть таки люде, які не становлять свого щастя на нещасті ближнього.

Инакше дививсь Шевченко. Він село знав не з ґанків панського будинку, а своїми ногами переміряв мало не уздовж і впоперек Україну й бачив навсправжки, як живуть люде у тому пишному „раю". І у його не раз зірветься було прикре слово про ті ідилії, що творили нетямущі ідеалізатори або просто невидющі люде про народнє життя.

За що, не знаю, називають,
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що-б у тій хаті не жило?... („Як-би ви знали, паничі").

А тимчасом — мов на сміх ту хату раєм називають! Сам Шевченко не раз ясними фарбами живописав українське село, — „Село! і сердце одпочине", — але-ж бачив він і иншу сторону медалі й часто

ясний малюнок був йому потрібний тільки за-ради контрасту до понурої дійсности.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном заросли.
Село неначе погоріло... („І виріс я на чужині").

Це звичайна, буденна картина села. А що-ж робиться у йому, коли завітає ненажерний цар-голод? Гуляють багатирі, гуляє панство, справляючи свій бенькет підчас чуми —

Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...
І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара господева; тисячами гинуть
Голодній люде. А скирти гниють,
А пани й полову жидам продають
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав, —
Тоді-б і в Парижі, і в иншому краї
Наш брат хуторянин себе показав!..
. . . . . ,
Минають літа. Люде гинуть.
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
(„Княжна").

Те, що у Квітки ми бачили, як епізод, що розпустився й зник у Брусовій ідилії, те у Шевченка вже на перше виступає місце, і навіть діяльність княжни, що сизою голубкою „село облетіла" і привітала та нагодувала голодних — не осяйне тьмяну оту картину. Тут як-раз це́ епізод, що більш хіба вирізняє страшні образи голоду та використовування його серед членів паразитарної класи.

III.

За рік перед тим, як, конаючи на засланні, писав Шевченко жахливі картини голоду на Україні — далекий західній куток нашої землі та сусідня Мазурщина переживали справжні муки реального голоду. 1846-й рік для Галичини був страшним роком, а надто для західньої її, мазурської, половини. Народній бунт вихопився був кривавим вихрем з-під селянської стріхи й змів огневою мітлою враз панські оселі. Потóму прийшов голод. Тодішнє наше письменство не озвалося зовсім на це лихо, закатоване однаково і рукою Меттерніха в Австрії і Бенкендорфа в Росії, але маємо пізніші відгуки.

„По різанині 1846-го року, — пише Франко в оповіданні „Місія", — настав страшенний голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно далася в тямку Шимкові (герой оповідання, патер. *С. Є.*) та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики і стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття і сльози матери, ввижається понуре, чорне мов земля лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось синє. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хліба змішаного на половину з м'якиною, котрим усі ділилися мов манною; то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли, то на жорнах на двоє, на троє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурузи і припадково якось розсипав її по землі: і жінка й діти кинулись збирати з землі круглі, золотисті зернята, але притиснені голодом не могли дожидатись, поки ступа розтовче, а окріп розпарить їх, і збираючи зернята, поквапно, мов злодії, одно перед одним пхали їх у роти і хрупали, мов не знати який присмак, поки батько, побачивши це, з лютости не почастував їх ременем".

Та це був тільки початок голодної муки. Голод заспокоїти було нічим, навіть перегнилої квасолі чи картоплі не що-дня можна було вижебрати у таких само голодних жебраків навкруги. І сталась невимовно жахлива подія: батько зарізав старшенького хлопця, що саме на той час занедужав, і його тілом опровадила родина різдвяні свята... „Огидна страва відразу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матери. Діти пажерливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що може за кілька день і на них прийде черга. І справді черга прийшла, м'ясо минулося, і по довгій сперечці та плачах матери батько зарізав другого синка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний мов ніч, а мати поралась коло печи, варячи в горшку м'ясо і голосячи над ним, як над покійником".

Нема що до цього додавати... Скажу хіба, що ця сцена з „Місії" стягнула була свого часу на автора дуже гострі закиди та нарікання, так що Франко мусів був аж витяги з сучасних документів подавати на доказ, що XIX-го століття в самій середині Европи „поїдання людей, а надто дітей було тоді звичайною річчю" [1]). По страшних подіях 1921 р. нас цим не здивуєш... [2]). Та все-ж чимсь безмежно страхітним віє од цього спокійного оповідання про тогочасне канібальство в самому осередку людської цивілізації. Таку

[1]) Франко І в. — Письмо до редакції „Зоря", 1887 р., стор. 271.

[2]) „Все факты каннибальства, — писали дослідники слідом за подіями, — подтверждены актами врачей или лиц медицинского персонала и не подлежат никакому сомнению"... Далі спеціяльно одзначено „то спокойствие, с каким группы крестьян отвечают, что, если помощь не придет, они будут есть своих детей; также спокойно раз-

над людьми силу забирає той цар невблаганний, що на ім'я йому — Голод.

. До голодної проблеми Франко не раз ще обертався в своїх художніх творах. Так, побачимо у його справжніх печерних людей, яких знайдено одного морозного дня померлих цілою купою. „Що було причиною їх смерти? Голод? Холод? Чи може чад від спертого диму? — запитує автор і зараз докине таку рисочку, з якої й тут одразу знати руку неситого царя-голода. — Тіла їх були сині, скостенілі, зморожені. Але розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було невиправленої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тої шкіри найшлися... в руках дітей" („Цигане"). Зустрінемо у Франка й уривок з поеми, що так і зветься „Голод" — все на тему того-ж проклятої пам'яти 1846-го року.

Кровавий сорок шостий рік
Клонився к осени. Кінчились
Вівсяні жнива, наблизились
Дні віддиху. Де-де волік
Ще з поля копи до стодоли
Мужик сумний. Не ласкав був
Сей рік для нього: ще ніколи
Він не затямив і не чув
Про так страшний недорід. Жито
Хибло, пшениця заснітилась,
Картопля вперше зогнила.
Овес иржа присіла. Вбито
Народню радість!

„Придеться загибати!" „Вимруть села небавом з голоду!" — такі думки клопочуть голову і

Ні про що більш думок ні мови
По селах, лиш про те, чи дасть
Бог чудом деяким пропхати
Сю зиму. В душах сум і холод:
Упир мов загляда до хати
Важкая змора: голод! голод!...

І на цьому сумному тлі малює художник кілька майстерних образків страшного розпачу, що доводить людей до божевільних нападів горя. Та й по-за картинами кваліфікованого голоду скільки ще знайдемо у Франка образків хронічного голодування без офіціяльної марки голоду, образків повсякчасного недоїдання, вічного того здирства та експлуатації, що й до голоду доводять. Не дурно-ж народ персоніфікує поет в образі вічного наймита, що оре широкі лани родючі — не собі, і ллє свій піт кривавий для добра чужого („Наймит"). Не дурно-ж створив він цілу галерею хижаків, що на лихові народньому своє будують щастя, витворюючи навіть на цій родючій землі хронічний голод для тих працьовників, що потом своїм ту землю поливають. І не дурно-ж, нарешті, він захопився оригінальною боротьбою проти голоду, якої зразок дає нам перське

делывали они, как тушу животного, и готовили из одной части убитых детей холодец, из другой жареное мясо..., и ели без всяких сожалений, как первобытные дикари, опасаясь только наказания" (див. найжахливішу, яку тільки я знаю, книгу — „О голоде. Сборник статей под редакцией проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и проф. А. В. Палладина". Харків, 1922, стор. 62—63).

письменство, та переклав відомий „Указ проти голоду". Проблема голоду, його причин та боротьби з ними неодступно стояла перед визначним українським реалістом недавнього часу.

IV.

Так само стояла цяя проблема й перед иншими нашими письменниками. Візьмемо хоча-б Панаса Мирного. Власне матеріяльні нестатки, голод — були основою всіх творів, що зробили таким популярним на Україні ім'я цього письменника. Голод погнав на вічне мандрування Христю („Повія"), перевівши чесну хорошу дівчину на якесь осудовисько людське. Голод зробив з романтика правди Чіпки („Хіба ревуть воли, як ясла повні?") якогось очайдушного розбишаку й напасника, що забував про свої-ж власні шукання, купаючись у крові так само покривджених людей. „Хіба ревуть воли, як ясла повні?" — вже в одному цьому лиховісному заголовкові чується, як підступає автор до свого завдання — дати картину життя, яким стає воно перед творчим оком художника. Правда, в наведених прикладах була індивідуальна трактовка проблеми, але Мирний на тому не спинився. У його знайдемо й картини справжнього голоду, масової нестачі продуктів споживання, за якою йдуть виснаження та хороби, що цілими юрмами заганяють людей у тенета смерти.

„Ні зернини, ні соломини. Їсти нічого, топити нічим" — це прелюдія до тієї широкої картини, що змалював Мирний у повісті „Лихо давнє і сьогочасне". „Йшлося вже до Різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людях почала стихати, — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому сужено було вмерти — перемерли. Зостались тільки ті, до кого й смерть боялася приступити; зостались за-для того, щоб повідати нащадкам — чого то чоловік не переживе та не перенесе!.. Хліба, справжнього хліба, вже давно не стало. Той хліб, що їли люде, був випечений з усякої всячини: там була й полова з остюками, й земля з кукілем та горошком, і жолудів підкидали за-для смаку. Такий хліб тільки заможніші їли, а біднота й того не знала; надолужали картоплею, буряками, та й те вже було на сході, й те матері видавали видавцем дітям, наказуючи ‚не все зразу жерти'. То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забувати, про себе одного дбати... Одрадяне, як ті вовки, тинялися по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на смітнику який-небудь завалючий огризок; виходили за село в чужих однімати; вигонили голих і голодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили додому". Знайшлися, звісно, і „філантропи", що мов метелики на вогонь, завжди летять на всенароднє лихо. Панський двір поміг: „хто хоче хліба до нового урожаю позичити або

за одробіток узяти — йди до двору". Було там чимало горілого хліба, що лишився після пожежі в економії.

„Як та галіч, — оповідає Мирний, — налинули Одрадяне у двір, до комір, з мішками та лантухами... Вернулися додому з повними міщками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошно обдивлятись.

— Чого-ж це воно чорне? Пополам з землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи з горілим, бач-же й димом припахає... Спасибі й за це! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба наробили, спекли... То не хліб білий з борошна, то кізяк чорний з попелу та гари... А проте смакуючи їли та дякували".

А в дворі тимчасом, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою, раділи з комерційної цієї вигадки та потріпували мужика та кепкували з його, як з останнього дурня...

Оцей мотив розкошування одиниць на голодуванні мас теж не рідко трапляється в українському письменстві, як звичайний мотив людських стосунків. Український письменник XIX століття не дурно вкладає в уста діячеві XVIII-го знаменну фразу: „в розкошах (живе) один, а тисячі — без хліба" (Карпенко-Карий — „Сава Чалий"), і коли-б зібрати все, що на цей мотив подало українське письменство, то певне ні одного письменника з видатніших не довелося-б проминути. Але цей мотив ніби одходить формально від самої проблеми голоду, а вона-ж нас тут найбільш цікавить.

Ось іще одна картинка.

„Цей рік великий бог не хотів глянути на степ широкий своїм милостивим оком, — пише Дм. Маркович. — Прогнівили його милосердного, одвернув лице своє і в той мент мертвим вітром повіяло... Все, що з весни потяглося з землі багатої, все зразу стало умирать. Вітер з схід-сонця віяв, дув немилосердно, лютував як хотів, усяку билину, стеблину звялив, зсушив. Зелений хліб вийшов з землі травицею розкішною, неначе килимом укрив степ; повіяв сердитий вітер — і травиця звернулась у дудочку, зав'яла, головоньки схилила до долу, пожовкла — і вмерла на віки... Курай колючий та живучий, перекотиполе чудовне та летюче — від того вітру повмирали, і на Іллю святого степ почорнів, неначе ярина у-осени, сірою землею як попелом вкрився. А чоловік, хлібороб, сльозою гіркою вмився... Дрохви повтікали, стрепети знялися і не вертались, степ захолов, замер".

Завмерло і село, що стоїть серед того степу широкого та вільного.

„По селу розбрелась худоба: кістки та шкура одвисла на їй, коні зовсім запаршивіли. Нігде коло хат і на гарманах нічогісенько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... А по-за селом стоїть будка, соломою вкрита, і коло неї велика жердина, а на їй віхоть соломи та пучок різок. Вартові стоять і денно, і нощно, — то в селі чума, а віхоть та різки говорять: не їдь, чоловіче, бо битимуть".

„Голод у селі, — додає автор. — Страшне слово!.. Члени земські тричі приїздили, привозили гроші; приїхали аж три валки з хлібом, — але той хліб на новий посів, а їсти... їсти — бог дасть. І бог дав. Люде коней запрягали, сами посідали — потяглися в Херсонщину, де бог хліба дав; одні повіялись аж за Миколаїв, другі поїхали аж у Київщину... На селі тільки жінки з дітьми зосталися та слабі" („У наймах").

Але й жінок незабаром погнало з дому непереможне лихо, і Маркович оповідає, як одводила одна жінка дочку свою в найми й як тая замерзла під люту хуґу на степу.

Проте, коли одні люде тихо й пасивно дожидають кінця, ґинуть од голоду, то в инших зростає й дужчає протест, бажання за всяку ціну визволитися з кощавих обіймів голодного животіння. В оповіданні „Ціпов'яз" малює Коцюбинський дві жіночі постаті, що тільки безпорадно ридають з голоду, чужу пшеницю жнучи. І тут-же поруч уява героя того оповідання, а власне—самого автора „переносить його в пришлі часи, — в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: „Смерти нам, або поля!.. Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крови людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі і все, що на дорозі" („Ціпов'яз"). Це пересторога... Такою самою художньою пересторогою заможнім та їхнім урядам були знамениті нариси Коцюбинського „Fata morgana", де ті „пришлі часи" змальовано вже як дійсність. Ми знаємо, що письменник не перебільшив наслідків хронічного голодування, дав тільки натяк на реальну картину неминучих подій, що йдуть слідом за голодом, як масовим з'явищем.

Я вже згадував, як здебільшого використовують люде чуже нещастя, як на чужому лихові наживаються. Голод, егоїстичні інстинкти розвязуючи, руйнує солідарність, виховує розбрат, доводить до розтічи. Але наше письменство дає приклади й того, як голод самим видовиськом мук людських розтоплює серця, розбуркує свідомість та почуття й доводить до вчинків високої людяности. Петро в Грінченковому оповіданні „Без хліба" з голоду пішов красти, обікрав громадську гамазею — і позбувсь спокою, втратив віру до себе, вбив злагоду в своїй родині. Кінчилось тим, що нещасний чоловік привселюдно на громаді покаявся за свій учинок. „Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною — такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили". Старе подружжя Хома та Хима в оповіданні Коцюбинського „П'ятизлотник" почули якось казання в церкві про голодних. „О, про недорід читають!.. Де це? У нас?.. Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люде голодують... Господи! скрізь лихо товчеться, а там-таки справжнє лихоліття — голод! Добре, як хто має спроможність запомогти чим, а нам коли-б самим з голоду не загинути... Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, що про їх читано в церкві, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, — без крихти

хліба, як і їм може доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба". І проте кінчають старі тим, що останній свій скарб, який десятки років переховували од усіх спокус, срібного п'ятизлотника, ті ‚білі гроші', онуччин посаг — кидають у карнавку на голодних. „Цок!.. Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук „білих грошей" лунав у її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на великдень".

Ці приклади, як може спалахнути искра людяности під вражінням муки голодних, тільки підкреслюють дужче шкоду від офіціяльної філантропії та своєкорисливости, що прокидається підчас усякого громадського лиха. Як і Квітчин Тихон Брус — були то маленькі, прості люди; просто, по-людському, вони й дивляться на справу і через те й знаходять у своїх душах струни, що в один бренять тон із стражденними братами й так далеко стоять од своєкорисливих заходів офіціяльної філантропії.

V.

Класичною стороною голодування на Україні була Галичина. Там може рідше, ніж по инших місцях бував справжній голод, але голодування, недоїдання зробилося просто хронічним з'явищем, регулярно підкошуючи життя, нівечучи здоров'я цілих поколінь, бо вертається цеє лихо мало не кожного року. „Передновинок" або „переднівок" — час перед новим хлібом — страшні це дні в житті галицького мужика, і через те часто весна, весняні чари, краса відродженої природи своєрідні накликають думки у галицьких письменників.

Весно! ти всім шлеш обнови
Любії... ти й мужикові
З ласки своєї змінила зими мороз-холод...
На голод! —

так „оспівує" весну Василь Щурат („З весняних днів"). Другий мотив, що домінує різко у галицьких письменників — це переселення: люди мусять кидати батьківщину, бо вона родить не на їх, щоб шукати шматка зрошеного потом хліба десь далеко, по незнаних сторонах, на непривітній чужині за морем.

Гей Поділля, лани, плодотворні лани,
Джерело мого смутку і суму!
Йдуть за море по хліб ваші рідні сини,
Я-ж до вас мою скорбну шлю думу, —

обертається до рідних ланів той самий поет, даючи антитезу з „плодотворности" землі та тікання з примусу од неї хлібороба за шматком нужденного хліба.

Обидва ці мотиви знайдемо ще у Франка, що надто в циклі „До Бразилії" дав вимовний образ того лиха, яке жене наших людей

на еміграцію й там на чужині, непристосованих і безпорадних, кидає на поталу дурисвітству, експлуатації, хоробам та злидням.

Коли почуєш, як в тиші нічній,
Залізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить, мов рій,
Дитячий плач, жіночі скорбні стони,
Важке зітхання і гіркий прокляття,
Тужливий спів, дівочії дисканти —
То не питай: Сей поїзд — відки він?
Кого везе? Куди? Кому в здогін?
Се емігранти.

Додати ще треба — русини-емігранти, українці з Галичини, що одні тільки дивували й бентежили вмиту й причісану Европу своїм занадто розчухраним виглядом невмитого людського горя та злиднів.

Гей розіллялось ти руськеє горе,
Геть по Европі і геть по-за море,

коли голод погнав людей з рідного краю, щоб за морем „мрію ловити дитинну" („До Бразилії").

Ціла низка оповіданнів Т. Бордуляка живописує цю галицьку біду, хронічне голодування, тих „халупників" та „комірників", що живляться самим „голим борщем" та жебраним хлібом („Дід Макар"), гірко працюють, терплять то від посухи, то від великої води, що забирає й несе кудись у світ людську працю, тимчасом як хазяїн її безпорадно б'ється в лихвярських лапах та дивиться, як діти в'ються в клубок на холодній печі та скимлять з холоду й голоду („Для хорого Федя", „Бідний жидок Ратиця" та ин.). Біда тим гірша, що щоденна, повсякчасна. Пробують тікати від неї люди з надіями на щось краще за морем. От вертаються на весну бузьки й застають родинне обійстя пусткою і тільки згодом дізнаються про долю своїх господарів. „Не вмер ваш господарь, та не бачити вам його більше.. Гей, було йому, братчики рідненькі, тут дуже тяжко жити: хліба не було ні шматочка, а в коморі ні пучки муки, ні одної крупочки, ні одної пшонини, та й не було чим жити, не було йому чим діточок годувати, а ще до того не було в що одягнутися, нічим хати огріти. Бідував ваш господарь із своєю родиною, голодував, а вкінці побачив сердешний, що йому тісно в рідним краю, що йому прийдеться тут з голоду вмерти, та й покинув рідне гніздище, всього відрікся-відцурався" („Бузьки")... „Не плач, голубко! — потішає дружину другий герой Бордулякових оповіданнів. — Май надію на лучче, чекай, а невдовзі і в наше віконце засвітить сонечко. Послухай, що я тобі скажу. Уже нам дома просвітку либонь не видати, але є, кажуть, десь край Бразилія, за високими горами, за широкими морями, а до того краю, до тої Бразилії стягаються з усіх сторін бідні люде: бездомні нетяги, безземельні халупники, підупалі господарі — загалом усі, хто лиш чує в руках силу до роботи... А прийдеш туди, до

того краю, так зараз дадуть тобі землі доброї, врожайної, скільки сам захочеш... Бери, будуйся, господарюй на щастя, на здоровля, та ще й податку не возьмуть від тебе. Ось куди ми підемо, небого!.. Я вже давно ношуся з тою гадкою, вже віддавна ражуся з товаришами, та все ж жаль мені тої старенької хатини... Та що там жаль,— жаль не нагодує! От візьму продам ціле хазяйствечко, а як тріснуть льоди, тоді гайда в дорогу, в світ широкий за луччою долю, „за кращим щастям" („Ось куди ми підемо, небого!"). „Дитинні мрії"! Але Галичина й справді таки пережила була еміграційну гарячку в 90-х роках. З розпачу люди кидали все, що мали найдорожчого, та й ішли світ-за-очі, до невідомої, півмітичної Бразилії, як у нас на „Зелений Клин", на нове якесь щастя сподіваючись. Але як у відомій легенді, хатні злидні цупко держались їх, перебирались з ними й за море і там найперше зустрічали зневірених людей, посідали їх до краю й до останнього доводили загину. Голодну долю таких емігрантів на чужині малює і Франко („до Бразилії"), і Бордуляк („Іван Бразилієць"), а з українців долучаються до їх Карпенко-Карий („По-над Дніпром") та Гр. Григоренко („Пересельці") й дехто з инших письменників („На нові гнізда" В. Потапенка, то-що). Доля переселенців усюди однакова: поневіряння дорогою, тяжка робота, хороба, злидні, туга за рідним краєм, зубожіння, крах надій і часто поворот додому з торбами. „До того,— малює звичайну переселенців долю Гр. Григоренко,—ще під кінець і їсти нічого було; своє переїли, нового не було, гроші то сюди, то туди перевелися: на дорогу, на коней з возом, що киргизи йому нав'язали... Вже почали викопувати з землі тую картоплю, що на весні трохи посадили" („Пересельці"). Тікали люди од голоду, а голод за їми ще дошкульніший...

Та буває й ще гірше.

Сталася на селі новина: „Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася" — так оповідає своїм епічним тоном Василь Стефаник. Чому втопив, за віщо, на що? А бачите, сам Летючий, справивши своє вже діло, ось як про його признається: „Скажу панам, що не було ніякої ради; ані їсти шо, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голову змити, ані ніц!" Лишилося одно: поніс чоловік дитину до річки та й утопив, бо там їй „вже ліпше буде" („Новина"). Як може дійти людина до такої думки, розповідає про те другий герой Стефаникових страшних оповіданнів.

„Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна і двері, — гай!

Діти зсунулися на піч так, що їх не було вже видко.

— Ади, саранча, лиш хліба та й хліба та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?! Та тобі на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, тобі якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться! То тебе кожне стебельце у серце дюгне!

Се було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

А у вечір лиш ся укажеш до хати такий як віхоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос і жінка і діти: нема хліба! Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягнеш ціп та й молотиш на-потемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у сону, аж ті роса припаде. Та й лишень очі пролупиш, то зараз тебе тота роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промієш очі та й течешся на лан такий чорний, що сонце перед тобов меркне"

Розказавши всю темну майбутність своїх дітей,

„Іван дрожав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Аби-сьте не казали люде, що кранчу над головами своїх дітей, як ворон над стервом, — не кажіть, люде, не кажіть. Я не кранкаю, я правду говорю, мій жаль кракає, серце кранче!

Очі його запалилися і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував, гірше як темний ворог. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув з-перед очей сьогодня і завтра і рік і другий, і подивився на мої діти, що вони там діють. А що-м уздрів та й сказав-єм. Я пішов до них у гості та й кров моя застигла на їх господарстві" („Кленові листки)".

Не здивуєш і з Летючого, що з любови втопив свою дівчинку, коли заздалегідь захолола у його кров од того, що чекає дитину. На тім світі їй „вже ліпше буде" — чи-ж може бути страшніший за цей висновок із життя? А тільки вічно-голодне, злиденне без краю життя до такого висновку може допровадити.

VI.

Панство справляє пікнік на лоні природи. Жваві балачки, шелест листя, щебетання пташок, дзенькіт пляшок, виделок, ножів, тарілок. По всьому тілі розлита така хороша ніжна втома по третій чарці густого, міцного лікеру; у грудях дзвенить щось, якесь м'яке тепле, добре чуття; не хочеться ні рухатись, ні говорити, — хочеться тільки щасливо, радісно усміхатись. До уха доноситься порожнє філософування гулящих людей, вигравання словами, на тему про контрасти, — звичайний аксесуар Винниченкових творів. Аж тут доля послала справжній контраст до цих вигодованих та випещених людей, коли вони поверталися з веселої гулянки.

Звернувши на шлях, коні починають чогось косо дивитись у бік, до ліска. Гликерія поверта туди голову і бачить кроків на тридцять від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з голими спинами й, простягши руки над вогнем, щось роблять. Гликерія дивиться на ці голі, широкі, смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люде над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана і бачить, що й той, висунувшись з-за неї й прилющивши очі, теж дивиться і, видко, також не розуміє.

— Хто то? — питає він.
— Полтавці, заробітчане...
— А що то вони роблять біля вогню?
— Не знаю... Я сама дивлюсь...

. . . . . .

Гликерія зверта коней на борозну, що тягнеться по-над шляхом, обережно переїжджа її й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй вже виразно видко обличчя, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору, — нема ні білявих, ні чорнявих, усі сірі".

Виявилось, що це валка заробітчан стала на спочинок і люди „ходять коло себе трохи" або „чепуряться", як сором'язливо пробують вони спершу пояснити, а по-простому — прудять над вогнем нужу. Виявилось далі, що ці люди вже два тижні блукають од економії до економії, з одного місця на друге й ніде не можуть не то місця нагріти, а навіть на день-другий роботи собі знайти. „Літо, господь його святий зна, випало неврожайне. Хліба висохли, згоріли, скрізь вправляються своїми руками. Що було грошенят з дому — ззіли, а тепер хоч живим до бога лізь. Думалось, хоч погорюєм літо, та все-таки принесем додому якусь копійку, чи за землю заплатити, чи себе прохарчувати. А тепер от-таке. Хоч сядь та плач, хоч стоячи реви"... Виявилось нарешті, що люди ці по-простому голодні, люто, по-звірячому голодні, й перед очима елегантних паній та панів одбувається дика, страшна картина якогось „годування звірів".

Гликерія, глянувши до центру, бачить, як Дунька, бліда, з великими злякаными очима (і через це дуже гарна), хутко, кваплючись, ламає хліб, совае в купу рук, простягнутих до неї, і в купі зараз же підіймається крик і гам, як вона знов совае їм шматки ковбас, якийсь папір, і це знов счезає там, як у безодні. Ось з валки, міцно тримаючи щось біля грудей, випручалась якась дівчина і розгорнувши притулене, почина їсти з голосним цмаканням балик чи шинку, і очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балика в мент не стає й вона знову пірнає у валку. Її не пускають, але вона чепляється руками за боки задніх, розгорта їх і всовується в середину, не вважаючи на штовхани, якими наділяють її задні. Семен щось кричить, але чути тільки голос його, а слів не можна розібрати.

— Дядьку, мені!... Голубчики!... Ой рідні ж! хоч крихотку!... Куди?... Ой бога ради!... Не пускай!... Не давайте йому, він уже взяв!... Дядьку! А мені!.. Дівчино, мені ж, мені... Ой, пустіть!... Змилуйтесь...

Біля самої Гликерії, важко сопучи зупиняється... хлопець... і дрижачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки йому залиті кров'ю — видко, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров... Гликерії щось до болю, до муки душить серце; дихати важко од жалю, і хочеться скажено, голосно, ридати („Контрасти").

Це нова до „голодної проблеми" на Україні риска: тікають люди од голоду на херсонські й инші заробітки — і стрівають там ту-ж таки біду, тільки що на чужині, а через те ще більш неприготовані і безпорадні. Цю тему переважно експлоатує В. Винниченко і, можна сказати, її до дна вичерпано в його талановитих нарисах із життя заробітчан. Особливо любить він спинятись на картинах зну-

щання з голодних того розкішного, випещеного міщанства, що само ніколи мук голоду не знало й на голодних дивилося як на екстравагантну гостру забавку. Згадаймо Винниченкове оповідання „Голод", у якому офіцер п'яний розважається тим, що спійманих на крадіжці голодних силує бити одне одного, спокушаючи їх, що випустить ще й грошей дасть. І не знаєш, у кому глибше заграбано той, мовляв, „образ і подоба" людські — чи в тих нещасних, що б'ють один одного, чи в тих розкішних, що на це з захватом дивляться і цим тішаться...

І ще одну деталь підкреслює українське письменство в „голодній проблемі", — деталь, дуже помічну, щоб зрозуміти мало не хронічне голодування в краю, „где все обильем дышет". Знайдемо її у М. Чернявського, в нарисі, що й наводимо тут цілком.

„Чорний залізний велетень, з мутно-червоним черевом, злегка повертаючи видним над водою хрещатим гвинтом, мов риба хвостом, привалився до пристани. Розчинив свої чорні пельки-трюми й затих, зомлів, випускаючи ледве помітний димок з величезного закуреного димаря. Він чогось жде. Він жде собі поживи: золотого зерна з широких ланів України.

Він, отой велетень з просунутими в залізні ніздрі ланцюгами, з якимсь незрозумілим написом на чолі, зазнав бурхливих хвиль океану, переплив кілька морів, проліз у дніпрових гирлах і приплив сюди, до тихих плавнів, щоб набити своє зараз порожнє черево „русским" хлібом.

Він жде, гордий і самовпевнений: хліб буде, він зараз поллється в його. Повинен политись, бо він привіз з собою кілька пригоршень золота. За те золото він купить хліб.

І справді, вже пливуть до його важкі берлини й баржі, сунеться, немов стара, на половину розібрана дзвіниця, високий елеватор і люде забігали по помостах, як комашня, щоб догодити „чужоземцеві", наділити його своїм хлібом.

І хліб посипався у величезний залізний шлунок. Його сипле елеватор, його несуть у мішках, згинаючись під вагою й обливаючись з напруження потом, „носаки", і ціла юрба жінок і дівчат, мов на пожарі воду, жваво носять його відрами й кидають туди, в ті пельки-трюми.

І залізний велетень задоволено глитає зерно і поважно дише, видихаючи з себе пил. Той пил повиває і його самого, і всіх людей, що метушаться на йому. Сонце золотить той пил, а з гори дивиться на його тисячами скляних очей город. Він лежить на горі, мов величезна пірамида вибілених сонцем людських черепів, і мовчить.

А він міг би сказати багато!...

Тут широкими струмнями ллється в залізне черево „чужоземця" хліб, а там, далі від города й від річки, на необмежених просторах степів, мруть люде з голоду.

Там, у обдертих хатах, сидять убогі, виснажені працею люде й бліді, тонкошиї, мов неоперені пташенята, діти... сидять без хліба. Його немає, він не вродив. Його забрано за податки, за оренди, за право ходити по землі і вмірати на ній...

Його забрано. І ось він тепер ллється тут широкою рікою в черево тому велетню, в черева сотням таких велетнів.

Город знає це й мовчить, і байдуже дивиться на те, як „чужоземець" глитає золоте зерно і все глибше й глибше осідає в воду.

Ось він уже нажерся досить. Більше не можна, бо не пролізе в гирлах... І він закриває свої чорні пельки: буде з його, він поки що наївся.

Завтра він рушить додому, і люде чужого краю будуть їсти отой хліб, що так щедро наділено йому за кілька пригоршень золота, і будуть з того хліба ситі,

і будуть сміятися з тих дивовижних людей, що вміють на своїх убогих нивах і широких панських ланах викохувати хліб і не вміють його їсти" („Хліб наш насущний").

Та й таки правда, бо не вміють... Як писав колись один з російських поетів

Ні, мужик франзоль не любить:
Суперечучись з панами,
Любить все він годуватись
Житняками-глевтяками,
Та ще висівок і в тії
Любить на щось намішати, —
Через звичаї мужичі
Й смак мужичий мусів стати.
(Боровиковський — „Про пшеницю", пер. Б. Грінченка).

Через отой „смак мужичий" ще „любить" він збувати свою пшеницю своїм та чужим глитаям, а гроші повертати на виплату податків. Нічого не поробиш:

Оттакий той смак мужичий
І мужичий звичай, діти! —

навчає дітей чадолюбивий татко...

VII.

Я, звичайно, не вичерпав до дна всього того матеріялу про „голодну проблему", що його рясно подає наше письменство. Я позначив лиш тії витички, якими переходила колективна думка українського письменства, малюючи справжнє, без окрас, життя в багатому на природні дари краю, що чужинцям раєм здається, а у своїх викликає хіба тужливі згадки про

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні - невеселі,
А инших не знайдеш ти тут.
(Б. Грінченко).

Цій проблемі українське письменство присвячувало справді таки виключну увагу. Почавши від Котляревського, що одним штрихом, але виразно поставив проблему голоду, як „лихо мирянське", як соціяльного порядку з'явище — і до останнього часу наші письменники не переставали нагадувати про ненормальність, аномалію того ладу, за якого продуцент хліба насущного сам живе без хліба, свій піт і свою кріваницю віддаючи розкошникам світу сього. Перед нами пройшли причини та наслідки такої аномалії. Посуха чи повідь, мороз чи спека — ці стихійні лиха, що „бог посилає", дають сигнал до лиха иншого, якого вже й на бога скинути не можна. Виступають чисто соціяльні чинники, які й доводять до краю зло стихійне. А про-

дуцент, виробник, безпорадний проти стихій, маючи проти них єдину зброю в формі молебствування, ще більш безпорадний стоїть перед соціяльною стороною непереможного лиха. Безмежна експлуатація, — в формі чи то простого, грубого забирання наслідків праці, чи витонченої, але лицемірної філантропії — йде слідом за стихійними причинами. Малоземелля та культурна відсталість і ціла низка соціяльно-політичних обставин довершують справу. Еміграція на-віки, чи тимчасова, на Херсонські, мовляв, заробітки — це тільки інстинктивні корчі, елементарний протест живого організму, і вони не тільки не поправляють лихого стану, а ще навіть погіршують його. І як останній штрих — оте безоднє черево чужоземного капіталу, що на повній законній — бо-ж дало жменьку золота, яке потрапляє не до мужицької проте кешені — підставі ковтає „хліб наш насущний", одриваючи його від рота в голодного мужика, у його жінки, у його дітей. З цим штрихом проблема кінчить з своїми місцевими ознаками і вступає в фазу межинароднього значіння. Мужик наш голодує на родючих, проте вбогих нивах своїх, щоб світовий паразитизм розкошував по райських віллах та инших великопанських захистках, дзвонив золотом за столами в Монте-Карло, пишався вродою та вбраннями по всяких „водах" і курортах, усіх світових утіх та розкошів заживаючи.

Що-ж має наш мужик за це для себе?

Українське письменство надто на це звернуло свою увагу. Та й не могло не звернути. Як письменство до останніх часів сільське переважно, воно інтереси селянської людности поставило було своїм камінем наріжним, підвалиною свого існування. Це поезія хліборобської праці насамперед. Воно одну мало думу з хліборобом, а яка-ж дума у хлібороба, як не про землю-матір, не про надії та страхи хліборобської праці, як не про обставини хліборобського побуту? Нещастя хлібороба найбільш наших письменників обходило, а чи-ж може бути в хліборобському побуті більше нещастя за те, коли зрадить і одурить земля, коли вона затраченої навіть праці не верта́є? Разом з Манжурою, кожен з українських письменників міг-би проказати цілком, од слова до слова, ту його думу, в якій вилились надії й турботи селянина.

Коли над нивою моєю
Ударить грім та над землею
Стовпи наставить вихор пилу,
Та зрідка блискавка змарнілу
Осяє землею де-не-де
І дощ силенний упаде —
Радію я...
. . . . . .

Коли-ж вона, улита потом
Моїм трудовим та клопотом
Безсонним скохана, марніє,
А по-над нею тяжко ниє
Злиденна хмара зла мошки
Та скрізь гуляють ховрашки —
Турбуюсь я...

(„Дума").

Останнє несе за собою, на додачу до хронічного голодування, вже справжній голод, той голод, що доводить до здичавіння, до вчинків

розпачу або очайдушного отупіння, до безпросвітньої блуканини в невилазних нетрях суперечностей сучасного ладу. І все це на розгляд та освітлювання, як художній матеріял, брало наше письменство. Для його була це вже не проблема хліба насущного, або принаймні не самого хліба, а далеко ширша й глибша — проблема людського взагалі існування та нормального розвитку нашого народу на його землі, проблема його европеїзування з того принаймні боку, щоб хронічний голод перестав бути таким звичайним гостем на родючих ланах та нивах України. Українське письменство і цю проблему поставило на повен зріст і дало, скільки снаги та спромоги було, й її розвязання. Доводилося, певна річ, вирішати цю проблему в звязку і в залежності від загального становища народніх мас, політичного, соціяльного та економічного. Доводилося брати життя народу в його цілому, не ізолюючи, а навпаки навязуючи до купи те, що в житті міцно між собою переплутано і звязано органічно. І коли письменство має художнім способом одбивати в собі життя на всю його широчінь, то з цього боку письменство наше свою повинність совісно справляло. Боротьбу з тим темним та лихим царем, якому „голод—названье", воно провадило систематично й без упину, усіма сторонами висвітлюючи скорботну проблему голоду та наближаючи час, скажу так, рішучої революції проти чорного царя. І скільки голод не від самих стихійних причин залежить, скільки й людської сюди приточено сили, яка то сприяє, то заважає необмеженому царюванню цього одвічного ворога людини — то вага письменства в боротьбі з ним набирає величезного значіння. Скинути неситого царя з його престолу—найближче завдання, чергова справа людськости та майбутнього її письменства. А попередніх часів письменство тимчасом своє діло робило, останній бій підготовляючи, визначаючи й прочищаючи поле для боротьби та борців виховуючи.

Ми знаємо тепер, що в цій підготовчій праці чимала пайка зробленої вже роботи припадає й на наше письменство.

Акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ.

Неодмінний секретар Української Академії Наук,
голова Історично-Філологічного Відділу.

„ВОЛОСОВА БОРОДА".

З учено-кабінетної мітології XIX віку.

Як усім відомо, на Спаса (6 серпня ст. ст.) несуть наші люди до церкви святити яблука й иншу садовину. А що під той час люди вже й пообжиналися, то несе собі кожен до церкви святити й „Спасового снопа" або — частіш — „Спасового вінка", що з колосся сплетений. Та воно свято не тільки в церкві: обжинки святкуються в кожного хазяїна ще й на полі, скоро він обробиться (тоб-то ще й перед Спасом), — і отам на лану, на стерні, між иншим, одбувається в декотрих наших сторонах одна дуже цікава обрядова церемонія: женці заплітають „Спасову бороду". Робиться воно ось таким побутом. Як дожинають женці лан, то не вижинають його вкрай, а лишають жменю колосків на коріню. Те недожате колосся звязують у пучечок червоною ниткою (або й білою), або виплітають колосяну китицю, ніби бороду, пригинаючи колосинки волоттям до землі. Ото і єсть „Спасова борода"[1]); на Підляшші звуть її „перепілка"[2]), так само як на Поліссі „перепелиця"[3]), на Волиню — „коза"[4]), деинде — знов по инакшому. Подекуди (прим. на Підляшші та на Волиню) оповивають Спасову бороду стрічками та квітами.

---

[1]) Докладна бібліографія відповідних етнографічних записів подається нижче (Метлинський 1854, Чубинський 1872, Коперницький 1887 та Доманицький 1912 — це головна основа).

[2]) L. Gołębiowski: Gry i zabawy (Варш. 1831), ст. 266. З Ґолембйовського (не зазначаючи однак його йменя) подав оповідання про підляську „перепілку" K. W. Wójcicki: Zarysy domowe, т. III (Варш. 1842), ст. 342. Як з пісень видко, „takowa garstka żyta czy pszenicy, nie zżęta i zostawiona na polu", зветься „перепілкою" тому, що бідна перепелиця там матиме для себе остатнє пристановище; її й потішають у пісні: „Не вилітай, сива перепілко! Вже ми не підем в тоє пілько!" Додати можна дожинкову пісню галицьку (у Головацького III, 2, ст. 189), де перепелиця плаче, що не буде їй де сховатися: Перепілонька кувала: „Де ся будеш ховала!" Ми пшеницю дожали, В снопоньки пов'язали. І на ст. 191 варіянт: Перепілонько мала! Де будеш ся ховала? Ми пшениченьку вижали, Та й в снопи пов'язали.

[3]) Див. в додаткових увагах Срезневського і Метлинського в „Маякъ" 1843, XI, 55 до нижчезазначеної статті Сементовського.

[4]) В. Доманицький: Народн. календар у Ровен. повіті — „Матеріяли до укр. етнол.", т. XV (Львів 1912), ст. 75.

Потім обполюють траву навкруги Спасової бороди, чи там „перепелиці", чи „кози", виминають із волотття трохи зерна та й закопують зерно в землю навкруг Спасової бороди, або попросту сіють зерно поміж корінням отих недожатих колосяних стеблів. Подекуди (прим., у Чернігівщині) коло „бороди" кладуть окраєць хліба та дрібок соли. До того приказують: „Роди, Боже, на всякого долю, — і бідного, і багатого". Упоравши „бороду", женці співають всякі пісні: співають на славу своєму хазяїнові та хазяйці, що мають зараз женчиків погодувати-почастувати, та на глум чужим хазяям, які ще не пообжиналися. Співають [1]):

Ой чия ж то „борода",
Сріблом-злотом обвита?
Ой чуй, пані, чуй:
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй:
Вечерять готуй!
Нашої пані борода
Сріблом-злотом обвита.
Ой чуй, пані, чуй!
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй:
Вечерять готуй!
А чужої пані борода
Мочалкою [2]) обвита.
Ой чуй, пані, чуй:
Вечерять готуй!

Або ось друга співанка:

Ми - то женчики! ми-то
Пожали всеньке жито.
А другії — ліниві:
Стоїть жито на ниві!..

Вітають свого хазяїна (що зветься, скажемо, Якимом) та висмівають чужого хазяїна (нехай він буде Йван), звертаючися до свого хазяїна ось як:

Оце тобі — „борода" [3]),
Хліб-сіль і вода.
Ой чиї ж то женці
Да все шолудивці?
Іванові женці
Да все шолудивці:
Жита не пожали,
Серпи поламали.
Якимові женці —
Да все чорнобривці:
Жито пожали,
Серпів не ламали,
Таки свому пану
Слави доказали [4]).

Часом до такого співання додають напочатку ось яку приспівку: „Сидить ворон на копі, Дивується бороді: Ой чия ж то борода, Сріблом злотом обвита?" і т. д. [5]), — дивується ворон, бо він,

[1]) Беру запис Чубинського (III, 227) із Сосницького повіту на Чернігівщині.

[2]) У Метлинського в „Народныхъ южнорусскихъ пѣсняхъ" (К. 1854, ст. 327): „мачуламы". Варіянт: „коноплямы".

[3]) „Борода" тут nominativus, не vocativus (vocativus був-би „бородо"). Через те падає здогад проф. Сумцова, ніби в цій співанці „находится указаніе на жертвоприношеніе бородѣ." („Эти. Обозр." кн. III, 1889, ст. 127). Ні, той перший рядок значить: „Оце тобі, господарю-Якиме, сплетяна борода".

[4]) Запис із Новгородсіверщини (Чуб. III, 229-230).

[5]) Варіянт теж із Новгородсіверщини (Чуб. III, 227).

ворон, багато по світу літає, а такої чудернацької бороди ще не бачив. Замість ворона згадують иноді лісового гостя ведмідя[1]). Або знов замість ворона й ведмідя часто (мабуть найчастіш) згадують півня, бо одно, що голосистий півень повинен знати всяку новину, а друге — що цей добродій теж з бородою та ще й з не аби-якою: червоною: „Сидить півень на копі, Дивується бороді“ [2]). Або зачинають співати так: „Ходить Ілля по межі, Дивується бороді“ [3]), бо в північній Україні саме зажинають на Іллі (20 липня), а в Україні південній як-раз під Іллю вже одходять жнива [4]). Часом (от, на Вороніжчині), як починаються швидко жнива, то люди кажуть: „Бач як Ількові бороду розчісують — косять!“ і — додає записувач — „до Іллі так уже викосять жито, що й на бороду Іллі не оставлять; а хто — так сам оставля бороду в полі“ [5]).

Окрім заплітання бороди (а воно звісне не по всіх наших сторонах) одбуваються на обжинках ще йнакші обряди, і співається чимало всяких пісень. Основна й найбільш розповсюджена обжинкова церемонія — тая, що женці роблять великого вінка з колосся, уквітчують ним гарну дівчину, та й співаючи йдуть з нею до господарів тієї ниви, де для них наготовано частування й гостювання [6]).

Бібліографія наших обжинків величенька. Ми найпередше зазначимо скількись таких виданнів, де є згадка за недожату жменю колосків або й заплітання Спасової „бороди“ з колосяного волотття; звідти-ж ми вище й наводили тексти пісень про бороду:

а-б) L. Gołębiowski: Gry i zabawy różnych stanów w kraju całym, lub niektórych tylko prowincyach (Варш. 1831). На ст. 264-270: „Obżynki“, тісніш — обжинки на Підляшші. Згадано про звичай недожинати на полі kilkadziesiąt kłosów, związywać do kupy їхнє волотття і випалювати коло них землю, ażeby na rok przyszły bez śnieci i miotły zboże wzrastało; takowa garstka żyta, zostawiona w polu, nazywa się przepiórka (ст. 266; терміну „борода“ — нема). Найбільш оповідає Ґолембйовський не про „перепілку“, а про те, як заплітають обжинковий вінок-сніп і несуть до господаря обжатої ниви. — Безперечно не звідки як з Ґолембйовського (бо в тих самих висловах) скопіював відповідні уступи K. W. Wójcicki: Zarysy domowe, т. III (Варш. 1842), ст. 310-345, де він описує „znakomity w Rusi podlaskiéj obrzęd: Dożynki“.

в) Про обжинкову „перепелицю“ (=Спасову бороду) на Поліссі — див. „Маякъ“ 1843, т. IX, кн. 21, ст. 55 в додатках Срезневського та Метлинського (= ст. 45-57) до статті К. Сементовського: „Замѣчанія о праздникахъ у малороссіянъ“.

---

[1]) Приміром у Сосницькому повіті співають за ведмідя (Чуб. III, 229). Тільки-ж „въ отдаленныхъ отъ лѣса селеніяхъ вмѣсто ведмидь поютъ воронъ“, пояснює Метлинський у примітці („Народн. южнор. пѣсни“ 1854, ст. 327).

[2]) Це і в Метлинського і в Чубинського.

[3]) Вар. із Новгородсіверщини — у Чуб. III, 228.

[4]) А втім і на крайній півночі України співають, що „святий Ілля скирти складає“. Порівн. „Пѣсни Пинчуковъ“ М. Довнар-Запольського, К. 1895, ст. 43.

[5]) Митроф. Дикарев: Народній календар Валуйського повіту у Вороніжчині — в „Матеріялах до української етнології“, т. VI (Львів 1905), ст. 136.

[6]) Головні звістки про це — у Ґолембйовського (1831, ст. 266), Жеґоти Павлі, 1839, ст. 48), Чубинського (III, 1872, ст. 253), Кольберґа (I, 1882, ст. 206-207, з малюнками плетяних вінків) та Коперницького (1887, ст. 184). Инша бібліографія подається нижче.

г) А. Терещенко: Бытъ русскаго народа, Спб. 1848, часть V: „Обжинки“, ст. 103 - 143 (звістки російські і українські ідуть суміш). Та в части VI (Спб. 1848, розд. 1: „Обрядные праздники“) на ст. 39 коротко згадано, що коли збіжжя доспівало, то „женщины [въ Малороссіи] отправлялись съ пѣснями въ поле, и одна изъ нихъ, взявъ въ горсть колосья, завивала ихъ узломъ“. (Тільки-ж не сказано, щоб цей вузол звався „борода“, або „перепелиця“, або як).

д) А. Метлинський: Народныя южнорусскія пѣсни, Київ 1854, ст. 322 - 328: „Зажнивныя“. Особливо див. на ст. 325 - 328 тексти пісень із Борзенщини про „бороду“, з описом обряду заплітання.

е) П. Чубинський в „Трудахъ этн.-статист. экспедиціи въ зап.-р. край“ 1870-их рр. дещо передрукував із Метлинського, та є в нього й новий, свій матеріял. Див. т. III: „Народный дневникъ“ (Спб. 1872), ст. 225 - 253. У Чубинського пісні і обряди головним чином з Чернігівщини (звідти й пісні про „бороду“, ст. 226 - 230) та єсть і з усяких губерній і місцевостей України. На ст. 253 – про обжинковий вінець.

ж) Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj, Краків 1887, т. XI. I. Kopernicki – Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu, ст. 130 - 228; написана на підставі матеріялів, що призбирала С. Рокосовська на Звягольщині. На ст. 184-187 („Obżynki“) оповідається про „Спасову бороду“ (ст. 184 - 185), але побільше про той вінець із колосся (główny przedmiót obrzędowy), який приносять женці господарю, і подаються тексти 12 пісень.

з) Н. Сумцов: „Спасова борода“ (яку він „неоднократно“ сам бачив в Охтирському повіті на Харківщині) — „Этнографическое Обозрѣніе“ 1889, кн. III, ст. 127 - 128. Головним чином це не етнографічний опис, а фольклорно-демонологічна розвідка.

и) Вас. Доманицький: Народній календар у Ровенському повіті Волинської губерні — в XV томі „Матеріялів до української етнології“ (Львів 1912), ст. 62 - 89 [1]). Про „козу“, або „бороду“ (себ-то „кілька незжатих стеблин пашні, звязаних чим-небудь близько коло колоса“) див. ст. 75. На ст. 75 - 77 дано тексти вінкових пісень, де женці бажають щастя господареві.

Для звісток не про „бороду“, а попросту про обжинкові пісні (тексти) та про инші (вже без „бороди“) обжинкові обряди (прим., про сніп-вінок та про ходіння із снопом до господаря) назвемо із старшої бібліографії от що:

а) И. Кулжинскій: Малороссійская деревня. Москва, 1827, гл. II, „Обжинки“ (ст. 41 - 52). Сентиментальне поміщицьке оповідання про те, як женці, пообжинавшися, величають свого щедрого пана жнивними піснями (та про „бороду“, як сказано, згадки нема).

б - в) Wacław z Oleska: Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego, Львів, 1833. — Звідси передруковано (вже не польськими буквами) у Пл. Лукашевича 1836 [2]).

г) Żegota Pauli: Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, Львів 1839, т. I, ст. 48 - 59. На ст. 48 — про обряд підношення колосяного вінця господареві через найуродливішу дівчину (без порівняння з тим, що оповідав Голембйовський 1831 про Підляшшя); а все инше у Жеґоти Павлі — тексти пісень, де славлять або жартобливо гудять господаря.

д) Малорусскій литературный сборникъ, изд. Д. Мордовцевъ, Саратов 1859, ст. 253 (три пісні).

---

[1]) Прекрасну, щиро-народню мову небіжчика Доманицького переробили галицькі видавці на свій лад, покалічивши її на додаток ще й своїм антиукраїнським правописом.

[2]) Платон Лукашевич, не називаючи свого прізвища, анонімно, видав збірку: Малороссійскія и червонорусскія думы и пѣсни (Спб. 1836), де „червонорусскія пѣсни“ попросту передрукував із збірки Вацлава з Олеська. Див. ст. 148 - 149, „Зажнивныя пѣсни“, 5 №№ (привітання од женчиків господареві).

е) В збірці „Зоря Галицкая, яко альбумъ на 1860", Львів 1860, ст. 547 - 548 — дванацятеро обжинкових пісень з-над Серета.

Оце була найпомітніша література, аж доки з'явилися великі збірки пісень Головацького та вище вже згадуваного Чубинського. Перша з них —

ж) Я. Головацкій: Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. В част. III, отдѣл. 2 (Москва 1878) на ст. 188 - 208: „Обжинковыя или жатвенныя пѣсни, когда приносятъ хозяину вѣнокъ изъ колосьевъ" — 23 №№, де величають господаря, що женців частує, і нагадують про свою нелегеньку жнивову роботу. Менша, аналогічна низка обжинкових пісень — в част. II (М. 1878), на ст. 531 - 537 — 14 №№ пісень з вінком-снопом.

з) Про велику збірку Чубинського (1872) вже сказано вище (бо там є звістка про „Спасову бороду" і відповідні пісні). З іще пізніших згадаємо тільки дві:

и) O. Kolberg: Pokucie, obraz etnograficzny. В т. I (Краків 1882) на ст. 206 - 207: „Dożynki" — оповідається про піднесення дожинкового вінця з колосся господареві, подається два малюнки таких вінців і ноти до пісні. В т. II (Краків 1883) на ст. 241 - 246 тексти 13 пісень про жнивову роботу (одна з нотами).

і) Б. Грінченко: Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ губерніяхъ, т. III, Пѣсни (Чернігів 1899), ст. 133 - 140: „Жнывови писни" — близько 30 №№, почасти взагалі про важку жнивову працю, почасти — величання або прохання до хазяїна, якому несуть колосяний вінок. Окрім чернігівського матеріялу є з десяток пісень подільських та з півдесятка волинських.

Повнішої бібліографії не подаватиму, бо коли яка єсть іще, то читач легко її знайде погортавши книжку Б. Грінченка: „Литература украинскаго фольклора 1777 - 1900", Чернігів 1901.

Близько до вкраїнського церемоніялу справляються обжинки (або „дожинки") у білорусів і навіть у великорусів. У піснях трапляються при тім очевидячки й варіянти. В Білорусі, як видко хоч-би із збірки П. В. Шейна [1]), люди, заплітаючи на обжинках „бороду" з недожатого волоття, співають про те, що мовляв „сядзиць козёлъ на мяжѣ, дзивуицца бородзѣ: Чыя жъ гэта борода, уся мёдомъ улита" і т. ин. [2]); себ-то з пісні виходить, що навіть цап, бородатий спеціяліст, повинен на чудну волотяну бороду аж дивуватися. Або знов про білорусів Смоленщини оповідає Шейн [3]), що „поле жнеи не дожинаютъ до конца, а оставляютъ въ немъ недожатымъ небольшой клочекъ, называя его „бородой" того хозяина, у котораго работали. Всѣ жнеи садятся вокругъ „бороды", поставивъ передъ собою „бабу" (а „бабою" зветься останній дожатий сніп, удягнутий у сорочку і напнутий хусткою) и завтракаютъ. Затѣмъ всѣ съ пѣснями отправляются домой во дворъ хозяина поля; впе-

[1]) Див. П. В. Шейнъ: Бѣлорусскія народныя пѣсни (Спб. 1874), ст. 60 і ст. 208. Він-таки: Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края, томъ I, часть 1 (Спб. 1887), ст. 265 (серед великого розділу: „Дожинки или обжинки: обряды и пѣсни", що міститься на ст. 263-288).

[2]) Далі співається, що це борода — хазяїна поля, якого величають женці, а разом з тим висміюють хазяїна чужого поля, що в нього борода — „уся дзёгцимъ улита, бяросты[нько]й увита" і запрохують жінку-Авдотоньку (того чужого хазяїна): „Авдотанька, ня гуляй! бяростыньку оббирай! Авдотанька, ня ляжи! Бяростыньку оближи!".

[3]) П. Шейнъ: Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края, т. I, часть 1, Спб. 1887, ст. 268-269.

реди идетъ одна, избранная, съ „бабою“ въ рукахъ... По окончаніи ужина „бабу“ относятъ въ овинъ“. — Про такий почесний „имянинный снопъ“ у великорусів Смоленщини та ще й Тульщини спопуляризував звістки, літ на п'ядесять перед Шейном, туляк І. Сахаров у своїх, на жаль не раз-у-раз певних, „Сказаніяхъ русскаго народа“ (1-ше вид. вийшло 1836-1837 р.). У Сахарова є докладне оповідання про те, як великоруси Смоленщини та рідної йому Тульщини той „имянинный снопъ“ удягають (чи вдягали) в сарафан і кокошник і несуть (чи несли) з піснями на „господскій дворъ“ [1]). — „Старина, старина! какъ была ты мила нашимъ предкамъ и какъ мы, ихъ потомки, успѣли скоро промѣнять тебя на заморскія причуды!“ — не втерпів Сахаров, щоб при тім гірко не воздихнути (ст. 49). Він додав іще й инакшу звістку: „Въ Костромской губерніи при началѣ жнитвы оставляютъ на полянѣ клокъ несжатого хлѣба, что называется у них: *волотка на бородку. Волоткою* называютъ они верхъ снопа, а *колосъ* — волокномъ“ (ст. 44). І до цього, в дусі любої для Сахарова „старины, старины“, що за нею він так гіренько зідхав, додав він ще й инші звістки, цілком покладаючися на чужі здогади, яких перевірити не міг. На них ми далі спинимося.

II.

В кінці 1830-их та початку 1840-их рр. вищезгаданий хліборобський звичай — облишати трохи колосся на ниві та й закручувати з волоття „бороду“ — притяг до себе увагу ученого протоєрея Ів. Сабініна (при посольській церкві в Копенгаґені, в Данії). Він шукав аналогій між мітологією староруською та скандинавською, вірував, що скандинавський бог Одін та руський бог Волос це те саме, і був певен, що, коли люди залишають на полі „волотку на бородку“, то слово „волотку“ треба розуміти не як колосяну волоть, а як давальний відмінок од староруського божого йменя. Мовляв: „волотку“ = „Володку“ = „богу Волосу“; — тоб-то Спасова „борода“ є не що инше, як „Волосова борода“.

Попереду (коротко й побіжно) висловивсь о. Сабінін у своїй статті: „О происхожденіи наименованій: бояринъ и боляринъ“ в „Журн. Мин. Народн. Просвѣщ.“ 1837 (т. XVI, октябрь, ст. 42-85; про Волоса на ст. 80). А за шість літ він у тому самому журналі вмістив розвідку: „Волосъ, языческое божество славяно-руссовъ, сравненное съ Одиномъ скандинавовъ“ (Ж. М. Нар. Просв. 1843, т. XL, окт., ст. 17-52), і в ній, між иншим, розвив ту саму свою давнішу думку геть ширше й виразніше.

— „Остались несомнѣнные, очевидные слѣды существованія Одиновой религіи между Славяно-Русскимъ народомъ, неразлучнымъ [*А. Кр.*: неразлучные?] съ именемъ Волоса. Въ Костромской Губерніи, въ Нерехотскомъ Уѣздѣ, крестьяне, сжавъ рожь или яровой хлѣбъ,

[1]) Сахаровъ: Сказанія русскаго народа, вид. 3-тє, т. II (Спб. 1849), кн. 7, ст. 49 та 44.

оставляютъ клокъ несжатаго хлѣба, по ихъ словамъ, *Волотку* (правильнѣе, Володку) *на бородку*", — каже о. Ст. Сабінін на с. 47-48 і тут-таки додає примітку для тих, хто став-би сумніватися: „Волотка или волотъ не значитъ верхъ снопа или всякій колосъ, особенно взятый, какъ думаетъ Г. Снегиревъ (см. Русскіе простонарод. праздники и суевѣрные обряды. Выпускъ IV, стр. 81. примѣч. 13): но есть Волод*ъ*, уменьш. Волод*о*къ, или, что то же, Волот*ъ*, Волот*о*къ—грубѣйшее произношеніе Славяно-Русскаго божества: Волос*ъ*, уменьш. Волос*о*къ". Цілком переконавши не так читача, як себе самого, що вираз: „волотку на бородку" значить: „Волосу на бороду", протоєрей Сабінін далі вже зовсім сміливо і без застережень пише: „Въ Воронежской Губерніи, въ Нижнедѣвицкомъ Уѣздѣ, старушки, предъ жатвою, завиваютъ Волосу бороду, то есть, собравъ горсть колосьевъ и не вырывая ихъ изъ земли, перегибаютъ и завязываютъ узелъ, въ знакъ того, чтобъ рука жницы уже не касалась до нихъ[1]). Слѣдовательно у насъ еще теперь дѣлается въ честь Волоса то же, что дѣлалось у нашихъ родичей-Славянъ, жившихъ въ Мекленбургскихъ и Ольденбургскихъ владѣніяхъ, и Руссовъ, населявшихъ Скандинавію, въ честь Водена или Одина. И у насъ, по окончаніи жатвы, жнецы и жницы возвращаются съ поля домой съ торжествомъ и пѣснями, какъ у Германцевъ, и послѣ жатвы варятъ мѣстами пиво, имѣющее, по всей вѣроятности, то же значеніе, что Wodelbier (Воденово пиво) у Славянъ Мекленбургскихъ".

Найкращий тодішній російський історик М. Погодін поставився до цілої статті прот. Сабініна дуже негативно (1846)[2]). Що-ж до „Волосової бороди" з'осібна, то Погодін виписав із Сабініна оцей самий уступ, якого ми вище навели, та й, замість довго критикувати його, запитав з убійчою лаконічністю: „То ли Володокъ что волосокъ?" (ст. 310). З Погодіна не був філолог, та мабуть він попросту здоровим розумом відчував, що здрібнілая форма од „Волос" не була-б „Володок" або „Волоток". Та мабуть і саме вживання здрібнілої форми для бога викликало в Погодіні сумніви: коли нема здрібнілих форм „Перунок" (од „Перун"), „Хорсик" (од „Хорс"), то чому-ж треба було здрібняти ім'я „Волос"?

По инакшому поставився до Сабініна і рішуче спопуляризував „Волод*к*а" Ів. Сахаров, отой, що журився — бачили ми — чому забувають „милую нашимъ предкамъ старину, старину". Для Сахарова,

---

[1]) В попередній своїй статті („О происхожденіи слова боляринъ" Ж. М. Н. Пр. 1837, № 11) прот. Сабінін написав про це так: „Въ Южной Россіи случалось мнѣ видѣть собственными глазами, что благоговѣйныя старушки предъ жатвою завивали Волосу бороду, т. е. собравъ горсть колосьевъ и не вырывая ихъ изъ корня, перегибали ихъ и завязывали въ узелъ, въ знакъ того, чтобъ рука жницы уже не касалась до нихъ" (ст. 80).

[2]) Диви М. Погодинъ: „Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи" т. III, Норманнскій періодъ, М. 1846, ст. 306-310.

малокритичного збирача-дилетанта, обернути колосяну волотку в бога-Волоса була річ аж надто втішна, бо це справді була-б „старина-старина“. У II томі „Сказаній русскаго народа“ Ів. Сахарова (Спб. 1849, кн. 7, „Народный дневникъ“) ми читаємо на ст. 12-ій: „Въ Южной Россіи, по разсказамъ о. Сабинина, передъ жнитвою старухи *завивали бороду Волосу* (Журн. Мин. Народ. Просв. 1837, № 11). Собравъ горсть колосьевъ, не вырывая жито изъ корня, онѣ завивали ихъ между собою и завязывали въ узелъ. Борода Волосова жницами оставалась [*А. Кр.*: оставлялась?] неприкосновенною“. А на ст. 44: „Въ Мало-Руссіи старухи предъ жатвою *завиваютъ бороду Волосу*. До этой бороды во все жнитво не касается рука жницъ“. Як-же „Сказанія русскаго народа“ Сахарова були приступні для як-найширшого кола читачів, то десь-певне вони найбільше й допомогли тому, що Сабінінів здогад про заплітання бороди богу-Волосу, поданий у Сахарова уже в формі незаперечимої аксіоми, прищепився серед широкої публіки. Перевіряти його не було в нікого охоти.

Ще минуло трохи часу — і „Волосова борода“ почала фігурувати, як відомая аксіома, у людей солідніших, ніж Сахаров.

У Хв. Буслаєва, в статті „Русская поэзія XI и начала XII вѣка“, якою починалися славнозвісні Тихонравівські „Лѣтописи русской литературы“ (1859, кн. I), ми читаємо: „Волосъ по обрядамъ русскаго народа, доселѣ употребляющимся, чествуется какъ божество земледѣльческое, именно въ обрядѣ завиванья на нивѣ волосовой бороды“ (ст. 29). Бачимо, Буслаєв про заплітання „Волосової бороди“ говорить уже наче про загально-відомий факт.

Але хто остаточно посанкціонував „Волосову бороду“ в науці, так се великий тоді авторитет у справах старо-руської мітології А. Афанасьєв у I томі своєї праці: „Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу“ (М. 1865). На ст. 141-ій Афанасьєв коротко каже, не покликаючися на жадне джерело: „Доселѣ уцѣлѣлъ обычай связывать, во время жатвы, пукъ несрѣзанныхъ колосьевъ и оставлять его на нивѣ въ честь древняго бога плодородія; это называется: завивать Волосу бороду“. Ширше висловлюється Афанасьєв на ст. 697: „Когда созрѣетъ хлѣбъ, въ южной Россіи жницы отправляются въ поле съ пѣснями; одна изъ нихъ, захвативъ рукою пучокъ колосьевъ, завиваетъ (закручиваетъ) ихъ на корню и потомъ перегибаетъ или заламываетъ въ какую-нибудь сторону, чтобы всякой могъ видѣть и ни одинъ бы серпъ не коснулся сдѣланнаго „закрута“. Это называется: завивать Волосу бороду, или оставлять, дарить ему на кустъ золотистыхъ колосьевъ; въ честь этой „бороды“ поются обрядовыя пѣсни. Думаютъ, что послѣ такого обряда никакой лиходѣй и колдунъ уже не въ силахъ наслать на хлѣбъ порчу“. У нотатці Афанасьєв називає всі свої джерела: „Терещ., VI, 39; Сахаровъ, II, 12; Журн. Мин. Нар. Пр. 1843, т. XL, ст. Сабинина, 47-49; Мет-

линск., 325-7". З-поміж названих у Афанасьєва чотирьох джерел двоє (Метлинський та Терещенко) зовсім не кажуть, щоб обжинкова „борода" звалася „Волосовою" [1]). Залишаються, як джерела, Сабінін та Сахаров. А що Сахаров сам зачерпнув свою звістку про „Волосову бороду" не звідки, як із Сабініна, то виходить, що і в Афанасьєва одним-одцісіньким джерелом про „Волосову бороду" був той самий прот. Сабінін.

Та так воно й надалі залишилося, і люди могли далі згадувати за „Волосову бороду", покликаючися ніби на цілий гурток іменнів: на Сахарова, на Буслаєва, на Афанасьєва — а забували або вже й не підозрівали, що фактично вони тим самим покликаються тільки на Сабініна.

В 1878 р., у розгарі тієї пам'ятної спірки про „Слово о полку Ігоревім", яку викликав Всев. Міллер, з'явилося було наче ще одно свідчення про „Волосову бороду"; але те свідчення вийшло з дуже неспокусливого й непринадного джерела.

Всев. Міллер у своїй голосній розвідці: „Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ" (Москва 1877) підніс, як колись і Погодін, низку сумнівів проти мітології „Слова о полку Игоревѣ". І от, на оборону тієї мітології патріотично озброївся Єлпідіфор Барсов, — бо адже-ж — жахавсь він — „гипотеза Всев. Миллера затрагиваетъ и подрываетъ миѳологическую сторону Слова, самую существенную и дорогую для историка древне-русской литературы" [2]). Щоб оборонити оту свою дорогую мітологію, Єлп. Барсов наводив приклади, які він — мовляв — сам чував на селі в Череповецькім повіті Новгородської губерні. Декотрі з прикладів були попросту лиш свідоцтвом про нечувану Барсова наївність. Скаже хтось „дасть Богъ!" замість звичайного „Богъ дасть" — Єлп. Барсов дочуває тут поганського Дажь-бога. — „Полно тосковать! дасть Богъ все минетъ" — сказала йому одна баба в Череповецькім повіті [3]), — і Єлп. Барсов витолкував це читачам ось як: „Полно тосковать! Дажь-богъ все минетъ". Щоб ствердити не менше дорогого свого „Велеса", Барсов не обмежився на сабінінській „волотці на бородку". Ні! Він зважився подати

[1]) Ми вище (ст. 75) навели з Метлинського текст пісні — там співають попросту про хазяїнову „бороду", не про „Волосову". На ст. 77 зацитували ми й з Терещенкового „Быта русскаго народа" те саме місце (VI, 39), на яке покликається Афанасьєв, і вже бачили, що там у Терещенка не тільки про „Волосову бороду", ба й узагалі про ніяку „бороду" згадки нема. Наведім тут Терещенка в повній основі: „Въ Малороссіи совершалось слѣдующее языческое обыкновеніе. Когда созрѣвалъ хлѣбъ, тогда женщины отправлялись съ пѣснями въ поле, и одна изъ нихъ, взявъ въ горсть колосья, завивала ихъ узломъ. Прочія пѣли хороводную пѣснь на завитье вѣнковъ, а потомъ возвращались домой съ прежнимъ пѣніемъ. Это дѣлалось въ томъ предположеніи, чтобы рука лиходѣя и колдуна не могла испортить хлѣбъ". Це — все; про „бороду" ані слівця.

[2]) Е. Барсовъ: Критическія замѣтки объ историческомъ и художественномъ значеніи Слова о полку Игоревѣ — „Вѣстникъ Европы" 1878, октябрь, ст. 788.

[3]) Див. „Вѣстникъ Европы" 1878, окт., 810.

автентичні (тоб-то самоковані) звістки із свого Череповецького повіту Новгородської губерні, якими сподівався захистити проти скептиків не одну, а разом обидві форми божого ймення: і „Волос“, і „Велес“. — „Когда выжнутся, — пише він, — оставляютъ на полѣ небольшой кустикъ колосьевъ и говорятъ одной жнеѣ: „Ты верти бороду Волосу“, или „Велесу“ — другояко скажутъ. Та три раза ходитъ около куста и припѣваетъ: Благослови-ка меня Господи, Да бороду вертѣть: А пахарю-то сила, А сѣвцу-то коровай, А коню-то голова, А Микулѣ борода“ (ст. 803-804)[1]. Яку ціну можна скласти цій пікантній звістці Єлп. Барсова, що в ній він за одним махом подбав і про Волоса і про Велеса („*Волосу* или *Велесу* — другояко скажутъ“), про це дуже влучно обізвався Всев. Міллер. І в усному рефераті, і в своїм журналі „Критическое Обозрѣніе“ 1879[2]) Всев. Міллер з тонкою іронією заявив, що за-для блага науки треба негайно, та й то як-найнегайніш, вирядити й послати в Череповецький повіт Новгородської губ. вчену етнографічну експедицію, щоб вона швидше записала ту дорогоцінну мітологію, якої ніде по цілій Росії, Великій, Білій і Малій не можна почути, окрім як у Барсівському Череповецькому повіті: „Въ виду возможности сдѣлать важныя открытія въ Череповецкомъ уѣздѣ, гдѣ сохранился въ живыхъ устахъ народа и Велесъ, и Дажь-богъ, было бы крайне важно снарядить туда археологическую экспедицію съ цѣлью отысканія древне-русскихъ боговъ“ (ст. 30). Позначна річ: ніхто з пізніших учених не зважувався покликатися на оцеє Барсівське свідоцтво. Бо за Барсовим у Москві встановилася була непохитна слава людини, яка для націоналістично-сенсаційної мети не посоромиться піти на підроблення, фальшування. Коли він приміром публікував „Богатырское слово въ спискѣ нач. XVII вѣка“ (1881) за власним рукописом і нікому не хтів показувати свого рукопису, то москвичі заочно бували певні, що в рукописі написано мабуть „Богатырская слава во вѣки аминь“, а Барсов публікує: „Богатырское слово. Во вѣки аминь“ на користь своїм міркуванням про „Слово о полку Игоревѣ“. Виробилося навіть спеціяльне дієслово „съелпидифорить“, тоб-то збрехати архаїчною цитатою во славу „истинно-русской науки“, і це був для всіх зрозумілий жартовливий термін ще й на початку 1900 рр. От чому, коли хтось писав про „Волосову бороду“, то покликавсь на незаплямованого Афанасьєва, а не на Єлпідіфора.

О. Потебня в своїх „Объясненіях малорусскихъ и сродных народных пѣсень“ II (Варш. 1887)[3]), випадково торкнувшись (на

---

[1]) „А Микулѣ борода“ — це-ж господареві поля Микулѣ, не Велесу! Барсов навів пісню справжню, та не позводив кінці з кінцями: не помітив, що ця пісня як-раз і промовляє проти Волоса, якого він ніби при тім чув.

[2]) „Къ вопросу о Словѣ о Полку Игоревѣ“ — Критическое Обозрѣніе 1879, № 3, ст. 20-31.

[3]) Ці „Объясненія“ — відбитка з багатьох книжок „Русскаго Филологическаго Вѣстника“.

ст. 177-178) обжинкової „бороди", рахувався ніби з нестеменним, засвідченим фактом, що обжинкову „бороду" люди звуть „бородою для Волоса"; покликавсь він на Афанасьєва. Тільки-ж характеристично, що сам Потебня, знавець етнографії, витяг з обжинкових пісень зовсім инакші мітологічні висновки,—висновки, де як раз Волос і не мав фігурувати. Ми вже бачили, обжинкові пісні кажуть, що на оту розкішно заплетену „бороду" дивується і св. Ілля (бо на Іллі зажинають у північній Україні), дивується і ворон на копі (бо ворон бувалая птиця, а такої бороди ще не бачив), дивується й „козелъ на межѣ" (бо бородань-„козелъ" добре повинен розумітися на бородах, а отакої ще не бачив), дивується й півень, дивується й ведмідь. І от Потебня виставив здогад, що „бороду" заплетено „первоначально" не для кого, як за-для Козла. [*А. Кр.*: Чому-ж і не задля Ворона? і не для Півня? і не для Ведмідя? Вони в піснях так само дивуються на „бороду"!]. Бо тут Потебня пригадав авторитетну для тодішніх мітологів німецьку розвідку Мангардта про польових богів—і висловився, що „душа нивы (сѣножати и растенія вообще) есть козло- или козообразное существо (как и Фавн, Сильван), преслѣдуемое жнецами и скрывающееся в послѣдній несжатый пук колосьев или послѣдній сноп" (II, 178). Правду кажучи, отаким витолкуванням Потебня, по суті, касував згадку про великого поганського бога Волоса в обжинкових обрядах, бо навіть з Потебніного та Мангардтового витолкування виходило-б, що обжинкова „борода"—то борода дрібненького польового демона, з типу фавнів, не того превеликого поганського „скотьяго бога Волоса", якого ми знаємо з літопису. Але не це ми хочемо підкреслити, а лиш те, що й для Потебні після „Поэтическихъ воззрѣній" Афанасьєва (які він і зацитував) не було сумніва, ніби народ зве обжинкову бороду „Волосовою"-таки. Він не спорився проти такого—мовляв—„факта", але вияснення для „бороди" давав своє власне.

Ученик Потебні проф. М. Сумцов, подавши в „Этнографическомъ Обозрѣніи" 1889 (кн. III) демонологічну статтю „Спасова борода", зробив те саме (ст. 127-128) що й Потебня. Себ-то Сумцов зазначив, ніби „борода носитъ названіе бороды Волоса, бороды Ильи и проч.", але виясняв тую „бороду" так само, як Потебня, Мангардт, Бастіян і ин., себ-то, що в недожатому волоттю ховається польовий дух і що хлібороби хтять його не випустити, а затримати собі і на той рік, задля врожаю. Бог Волос не грає в теорії проф. Сумцова, як і у Потебні, нікоторої ролі.

Та не те ми бачимо у всіх иных ученых. Вони не стільки сподобали фавна-польовика, скільки величного бога Волоса. Кожен професор-історик руської літератури та народньої словесности вже сліпо брав той „факт", що народ знає „Волосову бороду", що він лишає колосся „Волосу на бороду" (це „волотку на бородку"!),—і таким чином „Волосова борода" увійшла в учено-мітo-

логічний символ віри. Одтоді та й до наших часів старі професори, з університетських катедр, навчають молодих юнаків-студентів вірувати в „Волосову бороду“.

От, візьмімо для наочного прикладу курс київського професора руської словесности П. В. Владимірова: „Введеніе въ исторію русской словесности“ (Київ, 1896)[1]. При нагоді зазначімо, що цеє Владимірова „Введеніе“ було аж до самої революції обов'язковим студентським і магістерським підручником не тільки в Київі, ба й по всіх инших університетах, не виключаючи московського. От що ми читаємо у проф. Владимірова (ст. 41): „Память о Волосѣ дожила до нашихъ дней, сохранившись въ выраженіяхъ и обрядахъ (оставить колосьевъ на бороду Волосу, завертѣть бороду Волосу“); (ст. 39): „.... популярнаго языческаго бога Волоса, дожившаго въ нѣкоторыхъ повѣрьяхъ и до нашихъ дней“; (ст. 81): „.... обжиночнымъ жатвеннымъ обрядомъ „завить бороду“ (изъ колосьевъ ржи, пшеницы) Волосу, Ильѣ или Козлу“[2]); (ст. 106): „.... Важный и древній обрядъ — „завиваніе бороды“ Волосу, Ильѣ или Козлу“.

Або берім вступний університетський курс репрезентанта катедри руської словесности в казанському університеті, відомого, поважного професора А. Архангельського: „Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Наканунѣ христіанства и письменности“ (Варшава, 1901)[3]). Виголошуючи перед студентами вступне слово до історії літератури, проф. Архангельський каже (ст. 38): „По сохранившимся до сихъ поръ обрядамъ, Волосъ — покровитель земледѣлія; при началѣ или окончаніи жатвы въ различныхъ мѣстахъ Россіи и теперь отправляются особые обряды, такъ называемые „волот-ки“ [*А. Кр.*: навіть!], — напр. „завиваютъ бороду Волосу“, при чемъ поются особыя обрядовыя пѣсни и т. п.“. Для проф. Архангельського не підлягає сумніву, що недожати „волотку на бородку“ це значить: „богові Волосові на бороду“.

В 1906 р. В. Келтуяла випустив „пособіе для самообразованія“ під заголовком: „Курсъ исторіи русской литературы“, ч. I, кн. I (СПБ. 1906). Там на ст. 114 подано „для самообразованія“ знов ту саму—мовляв—аксіому: „Къ этимъ (дожиночнымъ) обрядамъ присоединяется еще одинъ, состоящій въ „завиваніи бороды“ Волосу, Ильѣ (т. е. „снопу-дѣду“) или Козлу, который является олицетвореніемъ нивы“.

І у акад. Хв. Євг. Корша в його лінгвістично-мітологічній розвідці „Владиміровы боги“ 1908[4]) оте зав'язування бороди „богові Волосові“ наводиться без цитатних покликань на джерела, попросту

---

[1]) Почасти це передрук із „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1895. янв., апр., іюнь.

[2]) Чому ще й не „Воронові“ і не „Ведмідеві“? Вони в піснях теж дивуються на „бороду“

[3]) Відбитка з „Русскаго Филологическаго Вѣстника“.

[4]) Це відбитка з XVIII тома „Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, изданнаго въ честь проф. Н. Ф. Сумцова“, Харків, 1908.

як незаперечима, всім відома аксіома: „ .... [Это] можно заключить напр. изъ живучести (навіть!) такъ называемаго завязыванія бороды Волосу на жнитвѣ въ Южной Россіи“ (ст. 4). А звідти у Корша й загальний висновок—що „память о Волосѣ сохранилась въ крестьянскомъ быту чуть ли не до XX вѣка“ (ст. 7).

Таку саму безкритичну довірливість бачимо ми і в галицько-українській науці. В „Історії української літератури“ проф. (тепер акад.) Мих. Грушевського, т. I (Львів 1923), ми на ст. 193 читаємо: „З обжинкових церемоній найбільш інтересне дожинанне поля до останньої купини збіжа, яке завязуеть ся „на бороду“ Волосови або Ілі, або нарешті Спасови з ріжними обрядами. Парубкам напр. кажуть пролазити через сю бороду; посівають збіже між стеблом, промовляючи: „Роди, Боже, на всякого долю, на богатого і на бідного“; ворожать про будучий рік, кидаючи по за себе серпа і т. д. [1]). Сей звичай завязування недожатої купини збіжа стоїть в очевиднім звязку з широко розповсюдненими поза східньо-словянськими краями назвами останньої недожатої купини, або останнього снопа „цапом“ або „козою“: се доволі правдоподібно пояснюеть ся, як останній притулок польного духа, представлюваного в виді цапа (сатіра) [2]). Деякі паралєлі тому звісні і серед східнього Словянства; напр. „коза“ в Словнику Доля [3]) — недожата купина збіжа; у нас, на Волини, воно зветь ся „козою“ або „бородою“ [4]). Ся назва бороди здаеть ся найчастійша — борода Волосова [5]), „Илькова“, а нарешті Спасова — мабуть через закінченне обжинок і перенесенне посвячення обжинкових вінків на Спаса“. Далі в нотатці М. Грушевський називає свої джерела: „Чуб. III с. 227—8, записка з Сіверщини [6]); завязати Ілї бороду — в Слобідщині і Чернигівщині — Матер. VI с. 136, Сборн. харк. 17 с. 166. Аоанасьевъ I, 464 [7]); про Волосову бороду — Терещенко VI 39, Аоанасевъ I, 697“. — З двох останніх (на яких М. Грушевський покликаеться для Волосової бороди) Терещенко, як ми вже бачили з вищенаведеної в нас цитати (ст. 82), не каже, щоб заплетений на полі „узелъ“ звався Волосовою бородою або навіть будь-чиєю бородою; отже залишаеться у М. Грушевського єдине для „Волосової бороди“ джерело — Афанасьев. А вже ж Афанасьев, як ми теж бачили (ст. 81-82), зміг покликатися

[1]) Чубинський III с. 226 *[М. Г.]*.

[2]) Mannhardt, Wald und Feldkulte, вид. 1905 р. II, с. 155 дд.: Bockgestaltige Korn und Feldgeister in Nordeuropa. *[М. Г.]*.

[3]) [Чит. „Даля“. *А. Кр.*]. [4]) Матеріяли етн. XV с. 75 *[М. Г.]*.

[5]) [Розрядка моя. *А. Кр.*].

[6]) [*А. Кр.*: але там про Волосову бороду не говориться].

[7]) [*А. Кр.*: і тут теж про Волоса нема згадки. До того ж цифрове покликання на Афанасьева I, 464 у М. Грушевського не правдиве: на тій сторінці у Афанасьева нема ані слівця про жнива, там говориться про весільний обряд розбивання посуду, „чѣмъ символически выражается совершившійся актъ брачнаго союза“. Мабуть треба читати: I, 474 (там Афанасьев каже, що на Курщині та Вороніжчині, кінчаючи жнива, зав'язують жменю колосків вузликом, „что называется: завязать Ильѣ бороду“). — *А. Кр.*].

для „Волосової бороди“ лиш на прот. Сабініна та на Сахарова, що сам зачерпнув свою звістку не звідки як з того самого прот. Сабініна.

Бачимо, тепер і в російській науці і в українській уже забули, що вірування в „Волосову бороду“ прийшло через єдине джерело — прот. Сабініна, який „волотку на бородку“ обернув у „Володку“.

Думається, ми маємо непохитне право — після всього вищесказаного — назвати „Волосову бороду“ кабінетно-вченою мітологією XIX в.

III.

В тім кабінетно-мітологічнім процесі, що я його обмалював, чималу ролю одіграло хліборобське слово „волотка“. Ми бачили, що не всі вчено-кабінетні мітологи навіть розуміли це слово, — тому варто мабуть трохи спинитися на нім. Воно спільно-руське (бо є і в великорусів і в українців) і спільно слов'янське.

В „Толковомъ словарѣ живаго великорускаго языка“ В. І. Даля, т. I (М. 1863), на ст. 210 подано: „Волот[д]ка, волоть — нить, жилка, волокно растительное или животное. Послѣ трепки, остается чистая волоть, волотка, жилка льна. || Стебель, стебелекъ, былинка, соломинка; || прядка трепаной конопли, пеньки; || *(собир.)* рученька или горсть стебелей; || *(кур.)* верхняя часть, вершина снопа, колосовище; (нижній) комель, огузокъ, бритъ; также у вѣника: волотъ и комель. „Что волотка къ стогу“. „По капелькѣ море, по волоткѣ (былинкѣ) стогъ“. „Волотка (колосъ) на бородку“, говорятъ въ Костр. губ., покидая небольшой клокъ хлѣба на нивѣ, несжатымъ, что называютъ: „борода завить“.

І в нашій українській мові загально відомі слова: „волоть, волота, волотка, волот, волоття“. Так звуться ті — кажучи по-російському — „косички“ або „кисти“, або „метелка“, яка становить горішню (густу) частину колоса (особливо просяного) або яку ми бачимо на початках кукурузи; рясний, густий колос зветься „волотистий“, або „волотюватий“ (=російське косматый, кистистый). В весільних співах, як розплітають молодій косу, то рівняють її до просяної волотки. Приміром, у Метлинського в його „Народныхъ южнорусскихъ пѣсняхъ“ (К. 1854, ст. 206) ми знаходимо в пісні з Васильківщини (північної Київщини): „Ой просо, просо — волоття! Ой косо, косо — золоття!“. В південній Київщині (напр. у Звиногородці) це співають ось як: „Ой просо, просо — волота! Ой косо ж моя золота!“. У М. Номиса в його „Українських приказках, прислівъях и таке инше“ (СПБ. 1864, ст. 6,б, № 313) записано чернігівсько-полтавську приміту з Конотопа й Пирятина: „Як миша їсть волот, так буде хліб дорог“. Це слово внесено в усі українські словники, чи будуть вони з Великої України, чи з Галичини, чи з Буковини. В словарі з Великої України Б. Грінченка: „Словарь української мови“, т. I (К. 1907, ст. 252 а) читаємо: „Волот — колосъ; метелка проса или овса; *уменьш.* — волоток. Волота *(ж. р.)* = во-

лот. Волотистий — колосистый (о просѣ, овсѣ). Волоття (ср. р. собир.) — колосья проса или овса; у кукурузы — волосообразныя кисти сверху". В словарі галичанина Є. Желехівського: „Малоруско-нїмецкий словар" (т. I, Львів 1886, ст. 119б) читаємо: „Волоть, волота, волотка — Rispe (panicula). Волотє — Rispenbund, = волоть. Волотьоватий — rispenförmig. Волотюга — Speise aus Grünzeug". — В буковинському „Руско-нїмецкому словарі" Омел. Поповича (Чернівці 1904, ст. 43б): „Волота — Rispe".

Це спільноруське слово „волоть, волотка, волоття" і т. и. — відоме і по инших слов'янських мовах. По-сербськи: „влат, влатье" = колос, колосся (у хорватів „lat"), „влатати" = колоситися. По-словінськи: „vlat, lat = Aehre, Rispe". По-польськи: „prosiana wloć". По-чеськи: „lat', lata, latka (u ovsa). По-лужицьки: loś = Kolbe am Getreide. Додаймо до цього литовське „waltis" = Rispe, пруське wolti = Aehre. — Отже треба вважати, що це слово (у відповідній звуковій формі) існувало вже й у мові *пра*слов'янській.

В писаних старих церковно-слов'янських пам'ятках ми одначе, наскільки я міг сконстатувати, не знаходимо сподіваного* влать, *влачъка, *влачьѥ [1]). Але є там инше, таки близьке слово — із звуком *д*: в пізній церковно-слов'янській мові трапляється владь, так само, як у наших старо-руських пам'ятниках стрічається або „володь", або — на церковно-слов'янський лад — теж „владь". Та визначає воно там не „колос", а відповідає грецькому κόμη або πλόκαμος, латинському coma, crines, себ-то „волосся", „косми" (патли, коси). Німецькі слова Wald = „ліс" та walten = „мати силу" чи не дозволяють гадати, що найточнішеє розуміння слова „володь" є „густа поросль, сильна поросль"?

Ми понаводимо виписки із декількох старих пам'яток, писаних у нас на Русі, і наперед зазначимо, що в одній з них, а саме в літопису (його ми згадаємо аж на прикінці), слово „володь" наближається й до „просяного волоття".

а) В Єфремовій Кормчій книзі, XI-XII в., сказано про покутних клириків (= 22-е правило Трульського собору): „Аще ли сего не отъвьргуться, — яко же и простьци, владь да ростять" (καθάπερ καὶ οἱ λαικοὶ τὴν κόμην ἐπιτρεφέτωσαν) [2]). Те саме й по инших списках Кормчої книги.

б) В Хроніці Іоана Малали в спискові XVI в., в приповісті про Трою, є такі речення [3]): „Осмый [з тих, хто облягав Трою] — Нестеръ: великъ тѣломъ и очима и носомъ, изеркъ, длъголикъ, густою володію, густобрадъ" (ст. 181-182); 11 — Миріонисъ: низокъ, плечистъ, чистъ, добробрадъ, велеокъ, чрънама зѣницама, кудрявъ,

[1]) Здається, що й у сучасній болгарській мові (а вона нащадок церковно-слов'янської) теж нема цього слова.

[2]) Видання В. Н. Бенешевича: „Древне-славянская Кормчая", т. I, Спб. 1906, ст. 160.

[3]) Користуюся виданням К. Калайдовича в його праці: „Іоаннъ, экзархъ Болгарскій", Спб. 1824, додаток № X, ст. 178-188.

густою владью" (ст. 182; по грецьки οὐλόθριξ). Або далі про жіноцтво: „Втораа — Андромахи:... добра бровма нарусо, кудрява, длъгою владью" (ст. 183); „третіа — Касандра:... доброока, чрънама зѣницама, русою владью, кудрява" (ст. 183); „четвртаа — Полуксени:... чръновласа, кудрява, велію владью" (ст. 183).

в) В февральській Четьїй Мінеї XV в. б. московської Духовної Академії № 584 [1]), яку я вважаю за копію з первопису київського: „Зѣло възлюбихъ владь (πλοκάμων, crines) и тѣло єя" (162).

г) В можайських (смоленських) „Вопросахъ Сильвестра и Антонія" 1512 року [2]) волосся на бороді (по грецьки accus. τρίχα) перекладено „владь" (л. 149).

д) В „Пѣсни Пѣсней" XVI в. Синодальної Бібліотеки (№ 17 за описом Горського) сучасній вульгаті „власи твои (τρίχωμα) яко стада козицъ" відповідає рукописне „владь" (двічі, — IV, 1, і VI, 4) [3]).

е) В (білоруським?) „Житіїї Христа ради Андрея Бл[а]ж[е]наго" XVI віку б. московської Духовної Академії № 684: „Устретеся съ треми отроки во злотѣ влоди" (л. 24, capillis flavis insignes, ξανθοκόμοις) [4]).

ж) В апрільській Четьїй Мінеї XVI віку Синодальної Бібліотеки (№ 91=265) в Житії св. Акакія слово „владь" попросту визначає поросль (те, що по російськи „растительность"): „Ближняя земля пестрыми цвѣты украшаются и владь имуть зеленующая"(л. 262) [5]).

з) А коли ми поглянемо в старокиївський літопис, то там знайдемо натяк і на сучасну „просяну волоть". А саме: під 6693=1185 роком ми вичитуємо, що той дружинник, котрий приніс до київського вел. князя Святослава звістку про безталанний похід кн. Ігоря Сіверського на половців, прозивавсь Біловолод Просович: „Прибѣже Бѣловолодъ Просовичь и повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ". Див. в Іпатському списку л. 447 (=друков. ст. 435) [6]). Хіба ж оцеє гінцеве прізвище не надто нагадує нам за „просяну волоть"?

Старописне „володь" і сучасне „волоть" — чи воно одне й те саме? Семасіологічно слова дуже близькі між собою. Чи й фонетично вони споріднені?

---

[1]) Цю Мінею описано у Срезневського: „Свѣдѣнія и замѣтки", т. II (Спб. 1876), № 64, ст. 377-391; пор. ст. 384.

[2]) Синодальної Бібліотеки, за „Описаніемъ рукописей" Горскаго и Невоструева № 129 = отд. II, част. 2 (М. 1859), ст. 149.

[3]) Не „VI, 5", як помилкою зазначено в самого-таки Горського, отд. I, часть 1, (М. 1855), ст. 199.

[4]) Срезневський: „Свѣдѣнія и замѣтки", т. III (Спб. 1879, № 87, ст. 149-184, стаття: „Житіе Андрея Юродиваго" (а саме ст. 183); та ще див. виписку в його „Матеріялахъ для словаря древне-русскаго языка", т. I (Спб. 1893), стовп. 275, внизу.

[5]) Приклад цей є і в „Матеріялахъ для словаря" Срезневського т. I (1893) стовп. 269.

[6]) В тім списку, яким користувавсь Карамзін („Ист. госуд. росс.", т. III, Спб. 1818, примѣчанія, № 71, ст. 47) цей гонець пишеться: „Бѣловълодъ Просовичь".

Для обережности я б утримавсь од позитивної відповіди. Не дурно-ж і Міклошич у своїм Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (Відень 1886) розглядає „влад*ь*“ (= „волод*ь*“) під пнем veld (ст. 378), а „волот*ь*“ — під „volti“ (ст. 394). — В кожнім разі контамінація слів „волод*ь*“ і „волот*ь*“ могла одбуватися з дуже давніх часів.

IV.

Можуть спитати: „Добре! коли покинутая на стерні волоть, яку на обжинках заплітають в „бороду“, покидається не для бога-Волоса, то для кого-ж? Та й узагалі навіщо вона не дожинається?“

Мені здається, відповідь не важко дати і без мітологічних екскурсів. Женці сподіваються, що, коли вони невкрай вижнуть збіжжя, а трохи покинуть на розплід, то буде врожай і на той рік. І ця віра стосується не виключно до збіжжя на полі, а й до всякого плоду, що росте чи на полі, чи на городі, чи в саду, чи в винограднику. — „Та не всі-бо груші обтрусюй, покинь одну грушечку на розплід (або „на завод)!“ — кажуть наші українські селяни тому, хто хоче обтрусити грушеву деревину цілу [1]). Більше можна сказати: таку повірку я міг спостерегати, між иншим, серед сучасних православних арабів у Сирії та Палестині; вони, як оббирають виноградники, чи яблуньки, чи апельсинові дерева, чи инше щось таке, то покидають на дереві, от—на яблунці, одне яблучко, „tâ mâ йкун й и тім“ (=„щоб дерево не було сиротою“). Отже на дерево дивляться так, як на курку-квочку, як на кицьку з киценятами і т. и.: треба одну дитину покинути їй, матері. Заразом сподіваються, що неосиротілеє дерево, чи рослина, зародить і на той рік.

Можна знайти й инше пояснїння, яке, зрештою, не суперечить попередньому, а тільки його деталізує. Вас. Доманицький у своїм „Народнім календарі у Ровенському повіті“, спираючися живовидячки на слова самих селян, каже що „коза“ або „борода“, тобто кілька незжатих стеблин пашні, звязаних чим-небудь близько коло колоса— це „емблема плодороддя“ і, мабуть для ближчого фізіологічного пояснїння, додає: „у цей невижатий кущ кидає робітниця зерно розтертого колоса“ [2]). Може, в такому самому напрямі треба-б витолковувати ще й один обряд коло тієї „бороди“, а саме: як закрутять її та промовлять побажання, щоб і на той рік збіжжя добре зародило, то тоді молодь, хлопці й дівчата, починають валити одне одного на стерню, волочити за ноги, качатися по стерні. Таку звичку зазначають у західній Україні Ґолембйовський з Вуйціцьким, Коперніцький. В інакшому варіянті, відома вона й на великоруській пів-

[1]) Навіть гроші з калитки не слід, на думку українського селянина, витрачувати всі до останку: треба, щоб хоч одна копійка „на завод“ залишилася.

[2]) Вас. Доманицький: Народній календар у Ровенському повіті“ — в „Матеріялах до укр. етнології“, т. XV (Львів 1912), ст. 74.

ночі, де, закрутивши „бороду“ з волоття, „всѣ, сидѣвшіе кругомъ, припадаютъ къ землѣ спиной (тобто: перекидаються на спину) и, перекувыркнувшись черезъ голову, поднимаются на ноги“. Робиться це, безперечно, не „для полученія потраченной силы“ [1]), а мабуть швидше вже, як пережиток емблематичного полового акту. Принаймні, це збігалося-б з думками новіших етнологів: „Продукты, необходимые для питания, всякого рода злаки и плоды, по убеждению руководствующихся магическими приемами, увеличиваются в количестве при выполнении таких действий, которые способствуют размножению“ [2]).

Німецькі мітологи, а за ними О. Потебня і його вченик М. Сумцов, мають спеціально для ниви і для обряду з „бородою“ свою особливу мітологічну теорію, про яку ми побіжно й згадували. Можна тут ширше зацитувати їх, та й то самого-одного Сумцова, пізнішого-бо од Потебні:

„Въ основѣ повѣрій и обрядовъ съ „бородой“ лежитъ поклоненіе растительному или полевому духу, какъ покровителю жатвы и подателю плодородія. По нѣмецкимъ повѣрьямъ, кто скашиваетъ послѣдній колосъ, тотъ улавливаетъ демона. Въ Швабіи срѣзавшему послѣдній колосъ говорятъ: Du hast die Roggensau (или Roggenwolf — зооморфическое представленіе растительнаго духа), и затѣмъ связываютъ колосья въ видѣ свиньи и съ шумнымъ крикомъ приносятъ ихъ въ гумно, гдѣ оставляютъ до слѣдующаго года. Подобнаго рода воззрѣніе встрѣчается у дикихъ и варварскихъ народовъ. На островѣ Борнео приписываютъ рису духъ Samangatpadi и совершаютъ особые обряды, чтобы удержать этого духа у себя, чтобы жатва была хороша. Карены обращаются къ духу риса съ такими заклятіями: „О прійди, душа риса! Вернись на поле, прійди съ запада, прійди съ востока!“ и пр. Какъ при жатвѣ ржаного поля, говоритъ Бастіанъ, оставляютъ (въ Германіи) отдѣльный снопъ недожатымъ для того, чтобы дать убѣжище житной теткѣ, прогнанной изъ своей обширной территоріи, до тѣхъ поръ ею занимаемой, такъ точно при культивированіи лѣсныхъ пространствъ въ Остъ-Индіи обыкновенно оставляютъ пару пней для демоновъ, лишившихся доселѣшнихъ своихъ обиталищъ, сосредоточивая, такъ сказать, этимъ міръ духовъ на болѣе тѣсномъ пространствѣ“ [3]).

Безперечно, що й така теорія має дещо за собою. Тільки-ж дрібний дух-польовик не є „великий скотій бог Волос“ старокиївської (або й старіщої) епохи, і „Волосова борода“ зостається мітологією о. Сабініна та Спілки, а не старих слов'ян.

---

[1]) як хотів-би це витолкувати Барсов — „Вѣстн. Евр.“ 1878, окт., ст. 1804.

[2]) И. Г. Фрэзэр: Фригийский культ Аттиса и христианство. Перевод с английского проф. Г. С. Фельдштейна, М. 1924, ст. 13.

[3]) Сумцовъ: Этнограф. замѣтки — „Эти. Обозр.“, кн. III (М. 1889), ст. 127-128.

Акад. А. М. ЛОБОДА,
б. (до 1925 р.) Голова Управи
Української Академії Наук.

З ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ 20—30-Х РОКІВ XIX В.

Сучасний розвиток українства та народолюбства в нашому житті присвячує особливу увагу аналогічним явищам минулого, а за таких умов, може, матимуть значіння й деякі спогади з давнини на Харківщині. Подати їх дозволяю собі тим охітніше, що високоповажаний ювилят сам є нерозривно звязаний з Харковом.

Зазначаючи своє з чоловіком перебування в Харкові 1834—1835 років, Т. П. Пассек між иншим згадує: тоді „мы познакомились (т а м) съ двумя братьями Задорожными, чистѣйшими малороссами, съ оттѣнкомъ быта казацкаго. Они глубоко любили и понимали свой народъ и были связаны внутренно со всѣмъ прошедшимъ и настоящимъ бытомъ Украины. Старшій изъ братьевъ, Кириллъ Семеновичъ, служившій секретаремъ въ гражданской палатѣ, часто говорилъ намъ, что какъ только выйдетъ в отставку, поселится въ своей деревнѣ, отростить бороду, сядетъ на пасѣку стеречь пчелъ и рои огребать. Впослѣдствіи онъ почти такъ и сдѣлалъ: засѣлъ на деревенское хозяйство и слился всей жизнью съ роднымъ его душѣ народомъ. Другой Задорожный, Тихонъ Семеновичъ, скромный, сосредоточенный въ самомъ себѣ, художникъ-живописецъ, мечталъ объ Италіи. Оба брата были симпатичны Вадиму (себ-то чоловікові Т. П. Пассек); особенно близко онъ сошелся съ Кирилломъ Семеновичемъ. Въ оживленныхъ разговорахъ они проводили цѣлые вечера, засиживались порой до глубокой ночи, и такъ все время нашего житья въ Украинѣ. Кириллъ Семеновичъ былъ ума глубокаго, наблюдательнаго, сколько помнится, онъ кончилъ курсъ въ харьковскомъ университетѣ, любилъ исторію, особенно исторію своего народа, и не только сочувствовалъ народу, но и вполнѣ понималъ народъ и много помогалъ Вадиму въ его историческихъ и бытовыхъ изслѣдованіяхъ Малороссіи. Тихонъ Семеновичъ, большей частью молчаливый, уклонявшійся отъ общества, также сошелся по душѣ съ Вадимомъ и провелъ часть лѣта у насъ въ деревнѣ, гдѣ вмѣстѣ съ нимъ снималъ виды по Донцу и виды степей, народныя группы, жилища, одежу, хозяйственныя принад-

лежности, даже цвѣты и растенія, исключительно принадлежащіе природѣ Украины“ [1]).

Збереглися відомості і за родину Задорожніх. Батьки їхні, „исполняя законоположеніе 1714 года марта 23 дня пункта 5-го, коимъ повелѣно отцамъ и матерямъ духовніе завѣщанія писать заранѣе, по силѣ сего закона“ склали 1827 р. докладну духівницю або самий тільки проєкт її [2]). З неї видко, що тоді на чолі сім'ї стояв „малороссійской Полтавской губерніи Кременчугскаго повѣта помѣщикъ порутчикъ Семенъ Мойсеевъ сынъ, Задорожній“; дружиною його була „Прасковья, Григорьева дочь, Задорожна, урожденная Келебердяновыхъ“. Одружилися вони „1796 года октября 19 дня“ і під той час, коли писано духівницю, „въ живыхъ“ мали „дочерей три: Мотрона, Марія и Акилина; изъ нихъ первая Мотрона, вышла въ замужество за помѣщика Екатеринославской губерніи Бахмутскаго уѣзда капитана Ивана Кондратьева сына Манькова; вторая Марія, тоже въ замужствѣ за помѣщикомъ сего повѣта порутчикомъ Григоріемъ Дмитріевымъ сыномъ Соханскимъ; а третья Акилина находится въ дѣвицахъ. Сыновей тоже три: Кириллъ, Иванъ и Тихонъ“.

Старий Задорожній, Семенъ Мусійович, був із тих, хто, як казали, вміє набувати: йому, читаємо ми в духовній, „досталась малая часть (маєтку) по наслѣдству, полагая примѣрно не болѣе двѣстѣ десятинъ, прочее же имѣніе пріобрѣтено“ їм самим, „по выходѣ въ отставку“; 1827 р. цього маєтку було вже 1644 десятини з лишком [3]). Окрім того здобув чимало Семен Мусійович і через дружину свою. „Я, Параскева, имѣю деревню, называемую Келебердяновку, въ собственномъ своемъ владѣніи, которая по смерти родного отца моего капитана Григорія Васильева сына Келебердяна, съ коей одна половинная часть по раздѣлу досталась родной сестрѣ моей,.. а другая половина мнѣ,.. и въ той половинной части моей крестьянъ по послѣдней ревизіи, бывшей въ 1816 году, состоитъ числомъ мужескаго полу 52, а женскаго 51. Владѣя я оною деревнею,.. приобрѣла съ мужемъ моимъ помянутымъ Семеномъ Задорожнимъ къ ней пахатные и сѣнокосные земли“,— скільки саме, на жаль, наш документ не зазначає, як не зазначає й того, скільки спочатку було землі в Келебердянівці; він тільки розподіляє між дочками те, що було

[1]) Див. „Изъ дальнихъ лѣтъ. Воспоминанія Т. П. Пассекъ“, т. II, 1879 р. ст. 227—8. Авторка додає: „Осенью Тихонъ Семеновичъ уѣхалъ въ Римъ, тамъ устроилъ студію и съ жаромъ отдался живописи; но, къ сожалѣнію, не на долго: онъ заразился горячкой Понтійскихъ болотъ и умеръ на чужбинѣ, тамъ, куда много лѣтъ стремились все его желанія“ (там-таки, ст. 228).

[2]) У тексті нема підпису, не зазначено день, що ним датовано духівницю („1827 года маія „ “ дня“), є також поправки, додатки. Вступні слова взято з тої духівниці. Текстом духівниці як і „списком книгамъ“ далі я користувавсь за матеріялами Київського Центрального Історичного Архіву давніх актів.

[3]) Див. „земли относящіеся къ владѣнію деревни Миловидновки“, причому назву присілка тут і по инших місцях виправлено на „Миловидовки“.

тут 1827 року. І от бачимо, що Матроні призначено більш як 190 десятин, Марії та Килині — по 240 з лишком [1]), себ-то дочкам усього більш як 670 десятин, з деякими ще додатками, близько 60 десятин, опріч зазначених попереду 1644 дес.; останні з селянами, що їх у Миловидівці „по послѣдней ревизіи считается мужескаго полу 65 душъ, а женскаго 58", залишалися „въ нашемъ владѣніи; на случай же смерти насъ, Семена, то, по совершеннолѣтію нашихъ всѣхъ троихъ сыновей, тогда имѣютъ они оную деревню со всѣми принадлежащими къ ней землями и крестьянъ раздѣлить на ровные части и каждую часть принять по жребію".

Маєтки Задорожніх взагалі перебували, здається, в доброму стані: тут були землі для хліборобства, сіножаті, ліс, плавні, риболовлі й навіть рибні озера, острови, різні господарчі будівлі, садки, левади, живий та мертвий реманент. Належав нашим поміщикам також „жилой домъ съ дворищемъ, состоящей въ городѣ Кременчугѣ". — „Все выше помянутое имѣніе наше съ крестьянами стоитъ пятъдесятъ тысячь рублей", — так резюмує духівниця в статті одинацятій.

Разом із тим, доводиться визнати у Задорожніх і наявність безсумнівного, значного інтересу до освіти. Як свідчить та сама духівниця, з трьох синів старого Задорожнього „два первые (Кириллъ, Иванъ) окончили курсъ наукъ по юридическому отдѣленію въ Императорскомъ Харьковскомъ университетѣ, вышли оттуда полными студентами и опредѣлились въ гражданскую службу, а третій Тихонъ продолжаетъ еще ученіе въ Харьковской гимназіи".

Була в Задорожніх і невеличка збірка книжок, до якої вони ставилися не без уваги. В духівниці, правда, зовсім не згадується про неї, але трохи раніш, „1826 Г. Окт. 20 дня", був окремо складений та од Івана Задорожнього завірений „1826 Г. Ноября 2-го дня" каталог її.

Подаю його повністю:

[1]) Пор. „и какъ число десятинъ землѣ меншое количество назначено (для Матрони) противу ее сестеръ Маріи и Акилини, то сіе потому, что оная наша дочь Матрона получила противу своихъ сестеръ три тысячи пять сотъ рублей денегъ болѣе".

СПИСОКЪ

книгамъ, находящимся въ библіотекѣ Помѣщика Порутчика Семена Задорожного. 1826 Г. Окт. 20 дня.

Число книгъ.	Содержаніе оныхъ.	Сколько томовъ.
№	а) Книги Церковныя.	
1	Библія, содержащая въ себѣ Ветхій и Новый Завѣты	1
2	Псалтирь изслѣдовательная	1
3	Новый Завѣтъ съ толкованнымъ апокалипсисомъ І. Б.	1
4	Истинный Мессія	1
5	Бесѣды о покаяніи Іоанна Златоустаго	1
6	О истинномъ христіанствѣ Іоанна Арндта	4
7	_____ _____ _____	—
8	_____ _____ _____	—
9	_____ _____ _____	—
10	_____ _____ _____	—
11	Приточникъ Евангельскій въ двухъ частяхъ	1
12	Священная исторія Ветх. и Новаго Завѣтовъ	1
13	Ѳеофана Прокоповича Богословскія сочиненія — часть IV . .	1
14	Гипотипозисъ или изображеніе древности	1
15	Историческое изьясненіе на литургію	1
16	Потерянный рай Іоанна Мильтона	3
17	_____ _____ _____	—
18	_____ _____ _____	—
19	Поучительныя слова Филарета	1
20	Новой Завѣтъ съ рускимъ	1
21	Нетлѣнная пища	1
22	Канонъ молебный ко Пресвятой Богородицѣ	1
23	Священная Исторія для малолѣтныхъ дѣтей	1
24	Славянская Грамматыка	1
25	Краткая священная исторія	1
26	Бумажная кыпа съ остатками разныхъ священныхъ книгъ . .	1
27	Букварь славянскій	1
28	Славянскіе Грамматики 4	4
29	Толкованіе на святое Евангеліе	1
30	Псалтырь старой печати	1
31	Псалтырь новой печати	1

Число книгъ.	Содержаніе оныхъ.	Сколько томовъ.
№		
32	Окружное посланіе къ старообрядцамъ	1
33	Служебникъ	2
34	———	—
35	Славянскій букварь	1
38	Посланія Адріана и разсужденія	1
39	Житіе Ефрема сирина	1
40	Требникъ	1
41	Бесѣды Іоанна Златоустаго	1
42	Житіе святыхъ отецъ или четь-миней подъ симъ № Генварь	12
43	Февраль	—
44	Мартъ	—
45	Апрѣль	—
46	Май	—
47	Іюнь	—
48	Іюль	—
49	Августъ	—
50	Сентябрь	—
51	Октябрь	—
52	Ноябрь	—
53	Декабрь	—
54	Святѣй варварѣ Акафистъ	1
55	Малая Павечерня Іоанна Дамаскина	1
56	Канонъ къ причащенію	1
57	Послѣдованіе Церковнаго пѣнія	1
58	Патерикъ	1
59	Богословіе Платона	1
60	О церкви, о покаяніи	1
61	Алфавитъ духовный	2
62	———	—
63	розыскъ Дмитрія ростовскаго	1
	в) Историческіе, юридическіе, философическіе и проч.	
64	всеобщая исторія Шрекка	4
65	———	—
66	———	—

Число книгъ.	Содержаніе оныхъ.	Сколько томовъ.
№		
67	продолженіе россійская исторія	1
68	Исторія росс. Государ. Карамзина	9
61	———	—
70	———	—
71	———	—
72	———	—
73	———	—
74	———	—
75	———	—
76	———	—
77	Новое ядро росс. Исторіи Нехачинымъ	3
78	———	—
79	———	—
80	Исторія о философахъ Г. Бюри	2
81	———	—
82	выдимой свѣтъ	1
83	Пространнѣйшая Географія Меморскимъ	2
84	———	—
85	Экономическій магазинъ Часть 20	3
86	такого же сод. Часть 17-й	—
87	такого же сод. Часть 37-й	—
88	руской садовникъ	1
89	Златые остатки древности	1
90	Письмовникъ Кургановымъ	1
91	Астрономическій Телескопъ	1
92	винокуръ пивоваръ и пр.	1
93	Мѣсяцословъ на лѣто 1777	1
94	Мѣсяцословъ безъ начала	1
95	Календарь на лѣто 1811	1
96	Календарь на лѣто 1812	1
97	Нравоучительной разговоръ	1
98	Опытъ о рѣдкомъ посѣвѣ хлѣба	1
99	рукописной календарь	1
100	Календарь на лѣто 1819	1

Число книгъ.	Содержаніе оныхъ.	Сколько томовъ.
№		
101	Подарокъ городскимъ и сельск. экономамъ	1
102	Простонародный лѣчебникъ	1
103	Introductio ad Technicam Dor. Hertelei	1
104	Лечебникъ рукописной	2
105	——— ———	—
106	Уставъ воинскій Петра великаго	1
107	Инструкція коннаго полка полковнику	1
108	Межевая инструкція Екатерины	1
109	Уставъ о Банкротахъ	1
110	Панегирикъ Елисаветѣ Петровнѣ въ Кіевѣ	1
111	вексельное право дилтея	1
112	Уложеніе Царя Алексѣя Михайловича	1
113	Учрежденіе о Губерніяхъ Екатерины	1
114	Французской Лексиконъ Татищева	2
115	——— ———	—
116	Латинской Лексиконъ розанова	1
117	Толкованія на псалтырь	2
118	——— ——— ———	—
119	Литовскій Статутъ	2
120	——— ——— ———	—
121	ручной словарь Польскимъ и литовск. законамъ	1
122	риторика Ломоносова	1
123	Уставъ благочинія	1
124	Памятникъ изъ законовъ	4
125	——— ——— ———	—
126	——— ——— ———	—
127		
	Итого книгъ 127-мъ числомъ.	

Вѣрно: Иванъ Задорожній

1826 Г. Ноября 2-го дня.

Деревня Миловидновка.

„Число книгъ" зазначено в цьому спискові не без помилок або, в усякому разі, не без непорозумінь: після числа 35-го зразу йде число 38-ме, так що й загальна кількість №№ мусить бути на 2 одиниці менша (127—2 = 125); твір Арндта йде за №№ 6, 7, 8, 9, 10, тимчасом як томів його нараховано тільки 4; навпаки, „Всеобщую исторію Шрекка" рахують за №№ 64, 65, 66 і зазначають: 4 томи! Чотири „славянскіе грамматики" мають один № (28), дарма що зовсім недалеко два „служебныка" йдуть за двома-ж-таки №№ (33, 34). Заноситься до списку „бумажная кыпа съ остатками разныхъ священныхъ книгъ" (№ 26), а яка саме, велика чи мала та з книг якого саме змісту, — невідомо. Разом, „книгъ церковныхъ" нараховано 63 номери (через помилку вищезазначену—61), і таким чином на книжки „историческіе, юридическіе, философическіе и пр." припадає 127-2-61, себ-то 64 №№, причому і між книжками другого розділу є №№ 117, 118 — „Толкованія на псалтырь", і в першому розділі зазначено: два „буквари славянскіе" (№ 27 та № 35), двічі-ж — „славянскіе грамматики" (№ 24 та № 28), нарешті, три книжки твору „Потерянный рай Іоанна Мильтона" (№№ 16, 17, 18), чим ще збільшується наявність книг не-церковних (№№ 69 проти 56, не кажучи вже за те, що замість одного номеру більшости, а саме № 28, треба-б поставити чотири номери).

Як видко, розподіл книжок на релігійно-навчальні та світські не дуже був ясний для того чи тих, хто складав список і був посвідчив: „вірно"! Навіть більше, всі книжки першого розділу звуться в списку: „церковные", дарма що значну більшість їх, власне кажучи, в церкві не вживають: це книжки т. зв. релігійно-навчальні, а звуться вони „церковными" за давньою традицією, що її не спромоглися позбутися й нові представники родини Задорожніх. По-старому-ж-таки зберегається всяка книжка, хоч-би вона була „бумажная кыпа съ остатками разныхъ священныхъ книгъ" або „мѣсяцословъ безъ начала"! Релігія продовжувала грати ще чималу ролю в світогляді Задорожніх і вона-ж-таки позначала собою початкову науку молоди: є тут і спеціяльна „священная исторія для малолѣтнихъ дѣтей" (див. № 23), і два „букварі слов'янські" (див. №№ 27, 35), і п'ять „слов'янських граматик" (див. №№ 24 та 28), а слов'янська мова саме була релігійною мовою.

Згодом вимоги значно підвищуються і почасти рішуче міняються під впливом життя й харківського університету. Захоплюються цими вимогами і батько Задорожній, і всі його сини, що, звичайно, не без волі батьківської здобували середню й вищу освіту; Тихона зазначає духівниця, як учня харківської гімназії, і коли навіть він потім не вчився в університеті, все-ж-таки Т. П. Пассек пише про нього, як про досить освічену людину. Обидва старші сини були в університеті, скінчили його, а середня (гімназіяльна) та вища (університетська) освіта тоді ще не дуже-то приваблювала дворян-

ство [1]). „Кириллъ Семеновичъ", згадує та-ж Т. П. Пассек: „любилъ исторію". Може, це було наслідком того, що всіх тодішніх студентів у Харкові зобов'язували слухати не тільки їхні факультетські предмети, але й науки підготовчі, допомічні, між якими читано й „всеобщую исторію съ географіей" [2]); а може, й незалежно від університету, ще до нього, у Задорожніх був особливий інтерес до історії. В усякому разі в збірці світських книжок Семена Задорожнього на першому місці стоїть „всеобщая исторія Шрекка", в 4-х томах, з її „продолженіемъ: россійская исторія", в одному томі; після неї йде Історія Карамзина, 9 томів, та „Новое ядро русс. исторіи" Нехачина, на 3 томи; трохи далі знаходимо „Пространнѣйшую географію" Меморського. Шреккові підручники з кінця XVIII в. та особливо в першій чверті XIX в. в Росії були дуже поширені; за цей час (до 1826 р.) Смирдинська „Роспись" 1828-го року нараховувала 7 різних російських видань їх, що з них російським додатком та кількістю томів найбільш підходить до видання, що було у Задорожніх, видання в 5 томах 1818 та 1819—20 р. [3]). Карамзін почав видавати свою Історію з 1816 р.; „Новое ядро Россійской Исторіи" Нехачин випустив у 3 частинах 1809—10 рр. [4]). Між численними творами плодючого в Олександрівську добу Меморського найбільш підходить до того, що занотовано у Задорожніх, видання 1814 р.: „Новѣйшая и пространнѣйшая всеобщая Географія, или подробнѣйшее описаніе пяти частей свѣта, какъ-то: Европы, Азіи, Африки, Америки и Южной Индіи; съ яснымъ описаніемъ всѣхъ Имперій, Государствъ и другихъ владѣній, съ начала основанія оныхъ до нашихъ временъ, и проч." [5]), хоч цю книгу у Задорожніх зазначено в 2 томах, а наведене видання має 4 томи. Може, це — каталогізаторова помилка; може, 4 томи оправлено в дві книжки; може, у Задорожніх якось загинули дві книжки, або їх спочатку чомусь зовсім не купили.

Більше випадковости є в доборі правознавчих, взагалі юридичних книжок. Їх тут усього 11 назв; серед них, наприклад, натрапляємо на „Уложеніе царя Алексѣя Михайловича" (№ 112); у Сопікова зазначено 11 видань його [6]) по 1804 р. і, звичайно, для часів Олександрівського періоду воно мало вже хоч і велике, але тільки теоретичне, наукове значіння. Військовим інтересам Задорожнього-батька, „порутчика"

---

[1]) Див. П. Милюковъ Очерки по исторіи русск. культуры, ч. 2, изд. 2, 1899 р., ст. 321–2.

[2]) Див. „Юридическій Факультетъ Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ его существованія (1805—1905)". Подъ редакціей проф. М. М. Чубинскаго и проф. Д. И. Багалѣя. Харьковъ, ст. 12, 1908 р.

[3]) Див. „Роспись россійскимъ книгамъ для чтенія изъ библіотеки Александра Смирдина", часть 1, ст. 229–300.

[4]) Див. ibid. ст. 182. Це було вже 2-ге видання; перше вийшло ще 1795 р. в 2 частинах.

[5]) Див. „Роспись", ч. 1-у, ст. 268. Иншого або другого видання цієї книги не зазначено зовсім.

[6]) В. С. Сопиковъ, „Опытъ россійской библіографіи", ч. V, СПБ. 1906 р., ст. 44.

в відставці, живіше могли відповідати „Уставъ воинскій Петра великаго“ (№ 106) та „Инструкція коннаго полка полковнику“ (№ 107), але ще більше торкалися пізнішого старого Задорожнього-поміщика такі твори, як „Межевая инструкція Екатерины“ (№ 108), „Памятникъ изъ законовъ“ (№ 124)[1]), „Уставъ благочинія (или Полицейской)“ 1782 р. або друге видання — 1804 р.[2]), „Учрежденіе о Губерніяхъ Екатерины“ (№ 113), „Уставъ о Банкротахъ“ (№ 109), „состоящій“, подає Сопіков: „въ 2 частяхъ, первая для купцовъ и другого званія торговыхъ людей, имѣющихъ право сбязываться векселями, а вторая для дворянъ и чиновниковъ“, чотири видання з 1800 по 1816 рр.[3]); можливо проте, що останньою книжкою користувалися юристи-сини, коли вони вчилися в університеті, як їм-же-таки належала й дальша ще книга: „Вексельное право“, або „Вексельнаго права начальныя основанія, для употребленія въ Юридическомъ факультетѣ по удобнѣйшему способу разположенныя Ф. Г. Дильтеемъ; переведено съ Латинскаго подъ смотрѣніемъ Профессора Семена Десницкаго“, з 1768 по 1801 рр. шість видань[4]). Ще з більшим правом можна це-ж повторити з приводу „Литовскаго Статута“ (№ 119)[5]) та „Ручного словаря Польскимъ и Литовскимъ законамъ“ (№ 121)[6]).

Господарчий характер, помітний уже в юридичних книжках Задорожнього чи Задорожніх, ще виразніше позначається між останньою частиною їхньої книгозбірні. Тут знаходиться „Подарокъ городскимъ и сельскимъ экономамъ“ (№ 101), „Опытъ о рѣдкомъ посѣвѣ хлѣба“ (№ 98), „Винокуръ, пивоваръ и пр.“ (№ 92), „Руской садовникъ“ (№ 88), якась-то Introductio ad Technicam (№ 103), „лѣчебникъ“ друкований (№ 102) і якийсь „рукописной“ (№ 104). Видко, що господарчі справи взагалі цікавили Задорожніх, і тому не дивно, що не тільки батько Задорожній умів набувати, але й старший син його мріяв, як він „поселится въ своей деревнѣ, отроститъ бороду, сядетъ на пасѣку стеречь пчелъ и рои огребать. Впослѣдствіи онъ почти такъ и сдѣлалъ: засѣлъ на деревенское хозяйство“ (Т. Пассек)...

Залишається у Задорожніх ще низка „мѣсяцословів“, календарів, два „лексикони“ і тільки дві книжки, що більш-менш нагадують

---

[1]) Див. у Сопікова (ч. IV, ст. 79): „Памятникъ изъ законовъ, руководствующій къ познанію приказнаго обряда и должностей, возложенныхъ на присутственныя мѣста и на обрѣтающихся въ нихъ, и ихъ законовъ; собранное О. Правиковымъ“. 4 части, М. 1798—1802 р. [2]) Пор. Сопікова, ч. V, ст. 47. В списку Задорожніх це — № 123.

[3]) Див. ч. V, ст. 47.

[4]) Див. ч. II, ст. 43. В списку Задорожніх — № 111.

[5]) Сопіков зазначає (ч. IV, ст. 317): „Статутъ Великого Княжества Литовскаго, съ подведеніемъ въ надлежащихъ мѣстахъ ссылки на Конституціи, приличныя содержанію оного; переводъ съ Польскаго, 2 части; на Рускомъ и Полскомъ языкахъ“; СПБ. 1811 г.

[6]) У Сопікова (ч. IV, ст. 253): „Словарь (ручной), или краткое содержаніе Польскихъ и Литовскихъ законовъ, служащихъ руководствомъ въ судебныхъ тяжбахъ всякого рода, собранный для употребленія въ присутственныхъ мѣстахъ и для пользы частныхъ обывателей коронныхъ и Литовскихъ провинцій; переводъ съ Польского; СПБ. 1810“.

літературу чи торкаються її [1]): „Панегирикъ Елисаветѣ Петровнѣ въ Кіевѣ“ (№ 110) та „Риторика Ломоносова“ (№ 122). Друга — сама за себе говорить, а перша — це „Панигирикъ, сочиненный къ Высочайшему Ея Императорскаго Величества Елисаветъ Петровны Всероссійскія въ Кіевѣ пришествію; соч. Іеромонаха Михаила Козачинскаго, на Россійскомъ, Латинскомъ и Греческомъ языкахъ“. Кіевъ, 1744 [2]).

Напередодні мало не столітнього юбілею нової російської літератури, коли у росіян була вже ціла й довга низка видатних письменників, як-раз підчас блискучої Пушкінової діяльности — для Задорожніх, і старого, і молодих студентів, ніби-то зовсім не існує ця галузь! Не бачимо ми у них і жадного літературного часопису, хоч останніх вже було досить і в них як-раз починалася журнальна боротьба класиків та романтиків, себ-то розкривалась одна з найцікавіших сторінок російської журналістики [3]). Повстає й у Харкові кілька журналів, як „Харьковскія Извѣстія“ (з 1816 р.), „Украинскій Вѣстникъ“ (1816 — 1819), „Украинскій журналъ“ (1824 — 25). Всі вони, особливо другий, були органами місцевого життя й українським справам присвячують чимало уваги, друкуючи иноді дещо навіть і мовою українською“ [4]). „Енеїда“ Котляревського відома була вже в трьох виданнях (1798, 1808, 1809 рр.). З 1817 р. в Харкові жив Артемовський-Гулак, з 1820 р. викладав він у Харківському університеті історію та географію і 1823 р. став у ньому-ж професором російської історії [5]). З того-ж 1817 р. Артемовський почав друкувати свої вірші, між якими вже 1818 р. була відома його віршована „казка“: „Пан та собака“, — і жаднісінького відгуку на все це не маємо в книгозбірні Задорожніх, хоч, наприклад, Карамзін тут знайшовсь! А в своїх спогадах Пассек ще називає найстаршого й молодшого з братів Задорожніх „чистѣйшими малороссами, съ оттѣнкомъ быта казацкого; они глубоко любили и понимали свой народъ и были связаны внутренно со всѣмъ прошедшимъ и настоящимъ бытомъ Украины“. Чи зробилися вони такими вже згодом після 1826 р., чи батько їхній не додержувавсь українства і не терпів українських книжок у себе, чи маємо ми тут діло по-простому з якоюсь випадковістю, сказати поки-що не можна: це одна з загадок не життя, а тих джерел, що залишилися у нас з нашого минулого!

---

[1]) Я маю тут на увазі книжки тільки з другого розділу: „историческіе, юридическіе, философическіе и пр.“. [2]) Див. Сопикова, ч. IV ст. 81.

[3]) Див. И. Замотинъ, „Романтизмъ двадцатыхъ годовъ XIX ст. въ русской литературѣ“. I т., 1911 р.

[4]) С. Єфремов, „Історія українського письменства“, вид. друге, ст. 208.

[5]) „Своєї науки як фаховець він не студіював зовсім, але зате довго і красномовно міг вихваляти Карамзіна „Историю государства россійского“. Спогади слухачів одностайно малюють його, як блискучого промовця, великого майстра до фрази, що своїм потужним „ораторським“ голосом виповнював найбільші університетські авдиторії“ (Зеров, „Нове українське письменство“, Київ, 1924 р., ст. 70). Під впливом цього красномовця-професора мабуть і в Задорожніх опинилися Карамзін та инші історики.

Акад. М. Т. КАЩЕНКО,
перший голова Фізично-Математичного Відділу
Укр. Академії Наук.

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКИХ САДОВЛАСНИКІВ ЧЕРЕЗ ПЕРЕДЧАСНИЙ ЗБІР САДОВИНИ.

З Київського Акліматизаційного Саду [1]).

В цій короткій замітці ми хочемо зробити свої зауваження про час збору тої садовини, що на дереві не доспіває, а улежується вже в льоху. В Київському районі її знімають з дерев звичайно в середині вересня, за новим стилем, або найпізніш при кінці цього місяця. Не дуже важко помітити, що коли окремі плоди залишаються на дереві, то вони ростуть далі ще й після збору. А коли так, то з цього виходить, що пізню садовину збирають у нас передчасно, і власники садів од цього мають утрату. Коли-ж вони починають збирати вже в вересні, то виключно через крадіжки. Що більше садовина наближається до поспівання та що раніш починає поночіти, то важче зберегти садовину від злодіїв. Але ця трудність не має абсолютної ваги. За деяких умов можна було-б зберегти садовину аж до того часу, коли збирати її вже зовсім необхідно або через те, що вона вже припиняє свій зріст, або через погрозу морозів. Тому цікаво було-б з'ясувати, чи великої втрати зазнають садовласники від передчасного збору фрукти.

Ще в 1914 році ми поробили були деякі спроби над грушами „Маргарита Марилья" та „Лісова Красуня", щоб хоч приблизно виявити, скільки ваги прибуває у фруктів цих поріддів, коли вони залишаються на дереві до останнього можливого часу. Найкраще збереглися у нас записи про „Лісову Красуню", бо плоди другої вищеназваної породи при кінці вересня було покрадено. Дерево було карликове, заввишки воно при кінці літа було два метри. 17 вересня на ньому було 7 плодів, що з них 6 знято того-ж числа, а сьомий залишено на дереві. Плоди взагалі були великі і зняті важили від 300 до 400 грамів кожен. Ту грушу, що залишено на дереві, само собою, зважити було не можна, але будь-що-будь, вона не була найбільша від усіх. Приблизно вона могла важити 350 і будь-що-будь менше ніж 400 грамів.

17-го жовтня цю грушу було знято, причому виявилося, що вона важить 610 грамів. Таким чином, вона збільшилася на вазі при-

[1]) Писано вкупі з Д. Лук'яновим.

наймні в півтора рази, а мабуть що й більше, протягом одного місяця, причому погода ввесь час була холодненька: уночі бували приморозки, а вдень t° була біля + 5° — + 8° R.

Влітку року 1924, отже рівно через 10 років, ми повторили цю спробу над грушею „Франко-Русский Союз". Дерево було саме таке на зріст, як і перше. На ньому було 16 плодів, що з них 13 були зібрані 21 вересня, а 3 залишені на дереві. Оці три груші були перенумеровані і разом із тим із знятих було відібрано троє таких плодів, які своїм розміром, оскільки можливо, відповідали першим трьом, і вони були перенумеровані тими-ж числами, а після того зважені. При цьому виявилося, що № 1 важив 253 грами, № 2 — 257 грамів і № 3 — 187 грамів.

12-го жовтня №№ 1 та 3 почали жовкнути і тому їх знято. Перший заважив 366 грамів, а третій 241 грам. 1-го листопаду впав од вітру № 2, що заважив 462 грами. З цього видно, що № 1, протягом 21 дня, придбав 113 грамів (45%), № 3 за той-же час придбав 54 грами (29%), а № 2 протягом 40 днів придбав 205 грамів (80%). Пересічно — 51%. Погода взагалі була суха і доволі тепла (між + 5° та + 12° R.); легкі приморозки були тільки тричі. Тільки в другій половині жовтня почали перепадати легенькі дощики і температура трохи впала (від + 2° до + 8° R.).

В той-же час, але значно ширше, поставили ми відповідні спроби над яблунями. Для цього взято було три дерева різних порід: 1) Бобове, 2) Ренет Симиренка і 3) Пепін Англійський. Усі три дерева давно вже досягли повного зросту і в 1924 році дали рясний урожай. 24-го вересня, зібравши більшість плодів, ми на кожному дереві обрали по двацять пар яблук з таким розрахунком, щоб обидва яблука кожної пари були, оскільки можливо, однакові поміж собою, і обидва вони були зазначені одним і тим самим нумером, причому одно з них залишено на дереві, а друге знято і зважено.

Як уже зазначено, справжніх морозів довго не було, отже яблука могли-б і далі рости на дереві ще місяців зо два, але ми жадним побитом не були спроможні захистити їх од крадіжок. Протягом жовтня усі плоди з дерев Пепіна Англійського та з Бобового зникли. Тільки на Ренеті Симиренка вони мало не всі (окрім тільки трьох) збереглися, мабуть через їх непоказне офарбування. Боючись, щоб і решту плодів не покрали, ми 3 листопада плоди з Ренету Симиренка зняли й зважили. На стор. 105 подано порівняльну таблицю ваги яблук, знятих 24 вересня, та плодів парних, знятих 3-го листопада.

Отже пересічний прибуток ваги за 40 днів становить 45%.

Як бачимо, не менший (навіть трішки більший) прибуток ваги груші дають вже протягом одного місяця. З цього неначе виходить, ніби-то груші ростуть при кінці літа швидше, ніж яблука. Але для такого висновку у нас не досить матеріялу.

1924 рік.

№ 142 РЕНЕТ СИМИРЕНКА.

Числа чергові	Вага 24 вересня в грамах	Вага 3 листопада в грамах	Прибуток ваги в відсот.
1	61,77	Не збереглося	—
2	48,99	76,68	56,5
3	38,34	55,38	31
4	34,08	44,73	31
5	35,14	55,38	57,5
6	48,99	70,29	43,5
7	69,22	Не збереглося	—
8	36,21	63,25	47
9	35,14	44,73	30
10	38,34	55,38	44,5
11	70,29	87,33	24
12	63,90	95,85	50
13	58,57	Не збереглося	—
14	93,72	132,06	41
15	58,57	85,20	45
16	43,66	68,16	56
17	59,64	87,33	46
18	40,47	63,90	58
19	29,82	42,60	43
20	15,97	25,56	60

Аналогічні спроби проваджено ще й року 1925, але цим разом з грушами зовсім не пощастило, бо всі перенумеровані плоди взяті для досліду, були чисто-всі покрадені. З яблунями-ж, навпаки, вийшло краще, ніж попереднього року. Мало не на всіх п'ятьох деревах, взятих під спробунок, більшість плодів збереглася, хоч і не завсіди до того терміну, який був-би бажаний.

Метода спроб була та сама, що й року 1924. Було взято дорослі дерева ось яких порід: 1) № 142 — Ренета Симиренка, 2) № 166 — Снігового Кальвілю, 3) № 13 — Пепіна Англійського, 4) № 93 (ми його не визначили, але деякі помологи запевняють, що цей сорт є Російський Осінній Кальвіль), 5) № 152 — Червоного Штетинського.

Залишені, після звичайного збору, плоди цих дерев були зовсім здорові та непошкоджені, і з них на кожному дереві було обрано кілька пар яблук, оскільки можливо, однакових поміж собою. Таких

пар було обрано на Ренеті Симиренка 80, на Сніговому Кальвілю — 30, на Пепіні Англійському — 11, на № 93 — 25 пар, на Червоному Штетинському — 23 пари. Яблука кожної пари було зазначено одним і тим самим нумером, причому одно з них було знято й зважено, а друге залишено на дереві.

Залишені плоди знімали в різні терміни тому, що плоди різних сортів дозрівали не одночасово. Наприклад, плоди Пепіна Англійського могли додержатися тільки до 23-го жовтня, але далеко не всі: деякі почали обпадати вже з 5 жовтня, деякі почали псуватися з 15 жовтня.

Найкраще з усіх сортів додержалися плоди на Ренеті Симиренка. На цьому сорті пообпадало тільки 10 штук, решту було знято 2 листопада, та й то виключно побоюючися крадіжок.

Цікаво було з'ясувати, до якої пори плоди значно збільшуються й коли вони починають припинювати свій зріст. Для цього протягом усієї спроби ці плоди вимірювалися (їх поземий та вертикальний розмір), причому виявилося, що плоди деяких сортів (№№ 93, 13) значно збільшувалися до 10—15 жовтня; плоди Ренета Симиренка, Червоного Штетинського значно збільшувалися до 18—20 жовтня, а потім вони збільшувалися поволі.

Остаточний наслідок збільшення кожного плода показують ось які таблиці: Див. всі таблиці на сторінках 107, 108, 109, 110.

Всі ті яблука, що проти нумерів їх немає даних, покрадено підчас спроби [1]).

Таблиці показують, що плоди Ренета Симиренка, які висіли на дереві підчас спроби 37 днів (87,5% усієї кількости плодів), в середньому збільшились у вазі на 40% ті-ж плоди, що падали з дерева в різні терміни (12,5% всієї кількости плодів), збільшились пересічно на 33,9%.

Яблука на дереві Снігового Кальвіля було залишено 21/IX 30 штук, з них, на превеликий жаль, 16 шт. покрадено 15/X, 12 шт. пообпадало в різні терміни й останні 2 знято 31/X. Оці 14 шт. збільшились у вазі пересічно на 33%.

З 11 шт. яблук, що їх було залишено на Пепіні Англійському 22I/X, 3 шт. зникли. Останні 8 шт. сами пообпадали в різні терміни (5/X — 23/X). Вони збільшились у вазі пересічно на 39,4%.

Яблука на № 93 було залишено 22/IX 25 шт., але вони пообпадали, починаючи з 2/X до 26/X включно. Плодоніжки цього сорту дуже легко відставали від плодушок, а тому здається, що плоди цього сорту не слід залишати на довший час. Плоди протягом спроби збільшилися пересічно на 30,9%.

---

[1]) Може хто здивується, що у нас так багато крадуть. Але Акліматизаційний Сад працює за таких умов, що треба навпаки дивуватися, що у нас ще залишається дещо. Ми не маємо ані справжньої огорожі, ані садівничих, ані сторожів.

1925 рік.

№ 142. РЕНЕТ СИМИРЕНКА.

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 25/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 25,IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення
1	68	2/XI	97	42,6	31	60	2/XI	81	35,3
2	74	14/X	102	37,8	32	64	2/XI	86	37,5
3	53	2/X	72	35,8	33	57	2/XI	67	17,5
4	60	10/X	85	41,6	34	50	2/XI	63	26,0
5	70	2/XI	117	67,1	35	63	2/XI	89	41,2
6	64	2/XI	85	32,9	36	59	2/XI	82	39,0
7	54	3/X	70	29,5	37	74	2/XI	91	23,0
8	56	10/X	72	28,5	38	60	2/XI	84	40,0
9	50	2/XI	85	70,0	39	70	2/XI	93	32,8
10	68	2/XI	102	50,0	40	58	2/XI	82	42,8
11	62	20/X	89	43,5	41	74	2/XI	94	27,0
12	74	2/XI	89	22,7	42	63	2/XI	88	39,6
13	68	7/X	87	27,9	43	70	2/XI	98	40,0
14	58	2/XI	110	89,6	44	74	2/XI	94	27,0
15	60	2/XI	81	35,0	45	68	2/XI	87	28,0
16	67	2/XI	89	18,0	46	74	2/XI	105	41,9
17	70	2/XI	98	40,0	47	61	2/XI	86	40,9
18	79	2/XI	127	60,0	48	47	2/XI	81	68,7
19	50	2/XI	64	28,0	49	64	2/XI	87	35,8
20	54	2/XI	72	33,3	50	60	2/XI	89	48,3
21	75	2/XI	93	24,0	51	76	2/XI	103	35,5
22	56	2/XI	89	58,9	52	55	2/XI	81	47,1
23	74	2/XI	102	33,7	53	42	2/XI	59	44,7
24	47	2/XI	67	42,5	54	70	8/X	102	45,7
25	58	2/XI	89	53,4	55	60	2/XI	91	51,6
26	69	2/XI	85	23,2	56	78	2/XI	92	18,2
27	60	31/X	75	25,0	57	55	2/XI	86	56,3
28	69	2/XI	81	17,8	58	63	2/XI	102	61,9
29	63	2/XI	89	41,0	59	70	2/XI	98	40,0
30	61	2/XI	85	39,3	60	49	2/XI	64	30,6

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 25/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 25/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага в грамах	Відсоток збільшення
61	112	22/X	149	21,1	71	90	2/XI	102	13,3
62	108	2/XI	141	39,6	72	90	2/XI	97	7,7
63	98	2/XI	119	21,4	73	59	2/XI	89	60,0
64	86	2/XI	122	43,9	74	94	2/XI	106	16,2
65	118	2/XI	137	16,1	75	96	2/XI	132	37,5
66	60	2/XI	93	55,0	76	42	2/XI	72	71,3
67	60	2/XI	89	10,8	77	46	2/XI	59	28,2
68	85	2/XI	101	48,3	78	57	2/XI	81	42,1
69	92	2/XI	137	48,9	79	67	2/XI	102	52,2
70	57	—	—	—	80	64	2/XI	93	45,3

№ 166. СНІГОВИЙ КАЛЬВІЛЬ.

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 21/X, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 21/X, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення
1	52	6/X	71	36,5	16	38	—	—	—
2	54	9/X	73	35,1	17	32	—	—	—
3	33	3/X	41	24,2	18	35	—	—	—
4	38	5/X	49	29,2	19	52	9/X	69	32,6
5	34	7/X	46	35,2	20	31	—	—	—
6	59	—	—	—	21	36	—	—	—
7	60	10/X	87	45,0	22	41	—	—	—
8	47	13/X	65	38,2	23	51	—	—	—
9	48	6/X	61	27,0	24	53	—	—	—
10	30	—	—	—	25	70	31/X	95	35,7
11	36	—	—	—	26	62	—	—	—
12	47	5/X	59	25,5	27	42	—	—	—
13	79	2/X	85	7,6	28	51	31/X	60	32,1
14	72	—	—	—	29	44	—	—	—
15	40	—	—	—	30	49	19/X	77	57,0

№ 13. ПЕПІН АНГЛІЙСЬКИЙ.

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 22/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 22/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення
1	81	12/X	99	22,2	7	59	—	—	—
2	61	15/X	85	39,3	8	89	—	—	—
3	72	22/X	102	41,6	9	69	10/X	88	27,5
4	56	5/X	65	16,7	10	62	—	—	—
5	51	14/X	73	43,1	11	53	23/X	90	69,8
6	45	5/X	70	55,5					

№ 93.

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 22/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 22/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення
1	67	19/X	91	35,8	14	58	26/X	80	37,9
2	58	26/X	74	27,4	15	117	26/X	151	29,0
3	76	2/X	85	11,8	16	108	23/X	153	41,6
4	110	6/X	137	24,5	17	79	23/X	115	45,5
5	80	5/X	102	27,5	18	67	6/X	81	20,8
6	131	6/X	164	25,1	19	134	10/X	158	17,9
7	122	—	—	—	20	128	6/X	141	10,1
8	106	5/X	121	14,1	21	138	12/X	163	10,8
9	79	12/X	102	30,0	22	107	12/X	115	7,4
10	140	—	—	—	23	150	—	—	—
11	159	—	—	—	24	61	22/X	90	44,2
12	81	3/X	90	11,1	25	46	21/X	72	56,5
13	120	—	—	—					

№ 152. ЧЕРВОНЕ ШТЕТИНСЬКЕ.

№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 27/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення	№№ чергові	Вага яблук, що їх було знято 27/IX, в грамах	Час, коли були зняті чи пообпадали з дерева парні яблука	Їх вага у грамах	Відсоток збільшення
1	70	—	—	—	13	146	7/X	172	10,9
2	109	—	—	—	14	190	—	—	—
3	118	2/XI	136	15,2	15	108	5/X	133	23,1
4	82	1/X	90	9,8	16	125	—	—	—
5	34	2/XI	44	29,4	17	142	29/X	—	
6	60	2/XI	98	61,3	18	158	—	—	—
7	66	29/X	—	—	19	56	2/XI	81	42,7
8	84	—	—	—	20	105	29/X	—	—
9	21	29/X	33	37,3	21	119	2/XI	144	21,0
10	132	—	—	—	22	125	—	—	—
11	152	—	—	—	23	34	29/X	—	—
12	143	2/XI	204	42,6					

Яблуків Червоного Штетинського було залишено на дереві 27/IX 23 шт. З них 3 шт. пообпадали до 10/X, 7 шт. було знято 2/XI, 13 шт. було покрадено 28/X — 29/X. Перед крадіжкою було постережено, що яблука значно побільшились у своїому розмірі, а тому й відсоток збільшення ваги (29,5%) був-би вищий, коли-б вони не зникли.

Порівнюючи збільшення ваги яблук у різних сортів, ми бачимо ось що:

1925 рік.

№№ по черзі	НАЗВА СОРТУ	Maximum збільшення в %	Minimum збільшення в %	Пересічний відсоток
1	Ренет Симиренка	89,6	7,7	38
2	Сніговий Кальвіль	57,0	7,6	33
3	Пепін Англійський	69,8	16,7	39,4
4	№ 93	56,5	7,4	30,9
5	Червоне Штетинське	61,3	9,8	29,5

Отже ми спостерегаємо, що пересічний відсоток збільшення ваги яблук у 1925 році досягає у Ренета Симиренка тільки 38%,

коли-ж попереднього року пересічний відсоток збільшення ваги яблук цього-ж сорту досягав 45%.

Це цілком зрозуміло, бо осінь 1925 року була менш сонячна та менш тепла, і це негативно відбилося на збільшенні ваги яблук у 1925 році. Окрім того й яблука на дереві перебували не зовсім однаковий час.

Як-не-як, ясно, що через передчасний збір пізніх сортів садовини садовласники втрачають більш, як третину врожаю. А коли-б можна було-б додержати фрукти найпізніших сортів на дереві до морозів, і тоді порівняти їх з рано знятими, то певне, що ця втрата виявилася-б ще більша.

Проте, можна сказати, що така постанова спроб не зовсім певна, бо більшість плодів ми знімаємо перед початком спроби і через те примушуємо останню їх частину рости швидше, ніж вони росли-б тоді, коли-б усі плоди залишалися на дереві. Це правдиво. Для зовсім певної постанови спроби треба було-б мати два дерева однакового сорту, однакового зросту, однакового стану здоров'я з однаковою кількістю плодів, та ще щоб ті плоди були однакової ваги, або принаймні однакової величини. Тоді, коли-б з одного дерева всю садовину зібрати в звичайний час, а з другого оскільки змога пізніш, то можна було-б одержати порівняння певніше. Але для такої постанови спроб треба мати змогу зробити відбір серед багатьох дерев однакового сорту й віку. Таку постанову спроб дуже важко здійснити, а при тих умовах, серед яких ми тепер працюємо, навіть і зовсім неможливо.

Акад. Н. П. ВАСИЛЕНКО,
голова Соціяльно-Економічного Відділу
Укр. Академії Наук.

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ XVII ВІКУ.

(Розвідка з історії права).

Про територію України, в державному розумінні, можна говорити тільки починаючи з року 1654, себ-то відколи приєднано її до московської держави. Місцевості, на підставі умов польського уряду з козаками, призначувані перед тим для набору та перебування козацького війська, не були відокремлені од загальної території Речи Посполитої, підлягали, опріч козаків, відомству загально-державних органів і територіяльно не являли собою окремої державної одиниці. Як і инші частини Речи Посполитої, майбутня територія України була поділена на воєводства. Хоч вона мала деякі одміни в свойому устрою, все-ж не розуміли її як частину відокремлену, юридично самостійну.

Тільки після приєднання до Москви територія України, хоч і не зразу, була відокремлена як у міжнародньому розумінні, — бо-ж треба було вирішити, до кого вона належить, чи до Польщі, чи то до Москви, — так і в унутрішньому. Україна приєдналася до Москви, на певних умовах, юридично зберегла свої права та привилеї. Треба було вирішити і відзначити ту територію, де саме українське право мало силу. Все це вимагало відокремлення української території і точного визначення її кордонами.

Кордони ці намітилися і набули правного значіння не відразу. Східній кордон, що відокремлював Україну од Московської держави, був зазначений ще перед приєднанням України до Москви, на підставі трактатів деулинського та поляновського.

Деулинський трактат 25 грудня (ст. ст.) року 1618 був наслідок замирення поміж московською та польською державами на 14½ років, починаючи од 25 грудня року 1618 (3 січня року 1619) і кінчаючи 25 червня (3 липня) року 1632. Замирення це припинило на деякий час боротьбу між цими державами, яку вони вели підчас так званого „Лихоліття" („Смутнаго времени") в московській державі.

За 2-м пунктом деулинського трактату, Москва передала Польщі такі місця: Смоленськ, Білую, Дорогобуж, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невль, Себеж, Красное, волость Велижську, Стародуб,

Попову Гору, Почеп, Новгородок-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Манастирище[1]). Всі ці місця було передано Польщі з їх повітами („уѣздами“) та волостями і з землями, що належали до них здавна („изстари“). Ми підкреслили назви тих із них, що лежали на території пізнішої України. Землі їх охоплювали більше-менше всю Чернігівщину, од Стародуба з його волостями на північ; на південь до Манастирища, що землі його межували з пізнішою Полтавщиною, давнім володінням Польщі; од Дніпра на заході, а на сході до далеких новгород-сіверських та чернігівських волостей, що лежали суміжно з московськими землями, комарицькими та путивельськими.

На підставі 6-го пункта деулинського трактату, треба було встановити постійний кордон між землями польської та московської держави. Для цього кожна сторона призначала окремих „межових суддів“, що повинні були з'їхатися на державній межі і, на підставі свідоцтва старожилів та земельних і инших документів встановити кордон „по сущей справедливости“, не відхиляючися од старих меж, і вирішити всі справи, які-б могли повстати з приводу цього розмежування.

Це останнє викликало взагалі великі непорозуміння. Було багато скарг як із польської, так і з московської сторони[2]). Між иншим московські „межові судді“ скаржилися на польських своїх товаришів Балтазара Стравинського та секретаря його Войтеха Климбоцького, що встановлювали кордон між землями комарицької волости та Новгородка-Сіверського. Ці польські комісари намагалися приписати до Польщі всю велику комарицьку волость[3]). Через непорозуміння, кордон на сході Чернігівщини та Сіверщини не був остаточно встановлений аж до самої смоленської війни між Польщею та Московщиною, що сталася р. 1632 через те, що Москва порушила деулинське замирення та трактат.

Смоленська війна, як відомо, почалася щасливо для Москви, але закінчилася невдало. Москва мусіла була почати з Польщею мирові переговори, і 17 (27) травня року 1634 підписано мир, не тимчасовий, як у Деулині, а мир вічний. Через річку Поляновку, де проваджено переговори, мир цей зветься поляновський. Наслідком його був поляновський трактат між Польщею та Москвою. На підставі цього трактату, за Польщею довічно було закріплено

[1]) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ. 1862 г., кн. IV. Переписка между Россіею и Польшею въ государствованіе царя Михаила Федоровича, стор. 29. — Сказанія польскаго историка Кобѣржицкаго о походахъ польскаго короля Сигизмунда и королевича Владислава въ Россію. — Відбитка з „Сына Отечества“ року 1842, кн. 5, стор. 20. — Соловьевъ, Исторія Россіи, видання „Обществ. Пользы“, кн. II, стор. 1147.

[2]) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей. 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 37 і далі.

[3]) Чтенія 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 39.

всю ту територію, яку відступила їй Москва за деулинським трактатом, за вийнятком одного тільки міста Серпейська та його волости. З українських міст Москва відступила Польщі:

> городища Монастыревска и Моровска съ волостьми, города Чернигова съ волостьми, города Стародуба съ волостьми города Поповы Горы съ волостьми, города Новагородска-Сиверскаго съ волостьми, города Почепа съ волостьми [1]).

Поляновський трактат накреслив і правні способи для визначення кордонів. Для цього, згідно з трактатом, призначено п'ять комісій із рівного, з кожної сторони, числа межових суддів; вони мали зібратися на п'ятьох різних пунктах і встановити кордони. Два таких пункти припадали на майбутній український кордон, а саме: один — для розмежування земель Новгородка-Сіверського та Чернігова од земель трубчевських та путивельських; другий — для встановлення державної межі між землями Брянська, Рославля та Почепа.

Межові судді мали скласти присягу, що вони розмежовуватимуть землі „въ правду", „безо всякія хитрости", за давніми грамотами, „писцовыми книгами", а коли їх не буде, на підставі свідоцтва старожилів, що добре знають старі межі та володіння [2]).

Скінчивши розмежування, на підставі давніх грамот, „писцовыхъ" та инших книг, а також на підставі свідоцтва старожитців, межові судді повинні були покласти в натурі певні межові ознаки, записати їх у межові книги та грамоти і, таким чином, точно визначити постійний державний московсько-польський кордон і юридично закріпити його на папері. Після цього межові судді з обох сторін повинні були обмінятися межовими книгами та грамотами, щоб „то и впредь было крѣпко и ненарушимо безъ спору" [3]).

Так юридично, після досліду, встановлювалася державна польсько-московська межа. Межові грамоти та книги, що їми мали розмінятися межові судді з обох сторін, себ-то з польської та московської, і були тими офіційними документами, на підставі яких надалі повинні були вирішатися всі прикордонні суперечки, справи та непорозуміння.

Зразок таких межових книг ми бачимо в надрукованому в В. І. Холмогорова „Списк̀ъ съ подлинныхъ межевыхъ книгъ границъ города Путивля и городища Чернигова и Черкассъ" [4]). Оригінал цих межових книг був закінчений 23 червня (ст. ст.) року 7155 (1647). Межовими суддями на цей раз були: з московської сторони — столь-

---

[1]) Отечественныя Записки, издаваемыя Павломъ Свиньинымъ. Часть 41. СПБ 1836, стор. 70—71. Договорная окончательная грамота у рѣчки Поляновки.

[2]) Отеч. Зап. 1836 г., часть 41, стор. 210—212.

[3]) Отеч. Зап. 1836 г., Ч. 41, стор. 214—215.

[4]) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ. 1885 г., кн. II (апрѣль—іюнь), стор. 1 та сл. Акты, относящіеся къ Малороссіи.

ник і кашинський намісник города Сівська та комарицьких волостей драгунського строю воєвода Замятня Федорович Леонтьєв, дворянин Федір Михайлович М'якинин та дяк Григор П'ятово; а з польського — пан радний, великий посол і комісар корони польської Адам Свентольдович Кисель, Станислав Спенчинский, суддя земський чернігівський та Ян Пенчинський, підчаший Новгородка-Сіверського. Вони остаточно перевірили межування і затвердили його [1]).

Ознаки („грані" і „копци"), що мали відзначати державний кордон і що їх описано в межових книгах, були дуже примітивні та недовговікі, як то можна бачити з такого уривка межових книг:

> ...„А переѣхав рѣку Пселъ, мимо сѣчь Подолкову, надо Псломъ два копца, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ, на вязу, на лѣвой сторонѣ слово русское ц ы, а на правой сторонѣ, на волхъ королевского величества польское в ѣ д и; а отъ копцовъ и отъ вязу, и отъ волхѣ поѣхавъ черезъ рѣчку Бобрикъ Малой до сельца Бобрика, а городъ Бобрикъ на сторонѣ царского величества, вверхъ Псла рѣки во шти верстахъ, до дву копцовъ, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ прямо в дуброву съ полверсты два копца, а отъ тѣх копцовъ попоѣхавъ дубровою съ полверсты до дуба, а на немъ на лѣвой сторонѣ грань, а на правой сторонѣ польскіе в ѣ д и; а отъ того дуба попоѣхавъ на дорогу, которая лежитъ изъ Гадича въ Бобрикъ, межъ дубовъ два копца, а отъ тѣхъ копцовъ попоѣхавъ дубровою немного, на дубу двѣ грани, на лѣвой сторонѣ грань м ы с л е т е, а на правой сторонѣ польскіе в ѣ д и" і т. д. [2]).

Щоб докладно розмежувати та повизначувати кордони, треба було витратити багато часу та й викликало це чимало суперечок. Коли складали поляновську угоду, то сподівалися, що розмежування можна буде закінчити скоро, але воно затяглося надовго і продовжувалося до самого повстання Богдана Хмельницького. По декілька разів доводилося міняти межових суддів, що суперечки їхні тільки гальмували справу [3]).

Гарячі суперечки викликало і розмежування од Москви майбутньої української території: волостей новгород-сіверських од комарицької волости, волостей чернігівських і новгород-сіверських од путивельських та рильських і встановлення кордону між польськими володіннями на Полтавщині та майбутньою Слобідською Україною. На цьому останньому пункті московці відступали Польщі 19 міст, що були буцім-то збудовані на землях путивельських (Варву, Жуавку, Куренку, Многово, Чернухи, Сенчу, Снятин, Еропи, Хомутець, Лохвицю, Бодакву, Комищенку, Сорочинці, Лютенку, Глинськ, Артополот, Тесков, Ручинці з слободами, селами та присілками); собі-ж московці вимагали 7 міст, що їх теж, як вони були запевняли, збудовано на землях путивельських — Ромен, Жидке, Ведмеже, Липове, Красне, Гадяч та Сарське. Справу полагодили так, що поляки згодилися повернути Москві Трубчевськ з його волостями, а за це

---

[1]) Чтенія 1885 г., кн. II. Акты, относящіеся къ Малороссіи, стор. 1—2.

[2]) Чтенія 1885 г., кн. II. Акты, относящіеся къ Малороссіи, стор. 8—9.

[3]) Чтенія 1862 г., кн. IV. Переписка между Россіею и Польшею, стор. 88 і далі.

здобули всі сім міст, що за їх ішла суперечка. До московських путивельських земель одійшли також городища Недригайлівське, Городецьке, Кам'яне, Охтирське, Ольшанське та инші [1]). Кордон приблизно пройшов у такому напрямку: вгору по р. Сухому Ромну до Дехановського та Недригайлівського городищ; річкою Терном до р. Бобрика; перейшовши через Бобрик та Сулу до Городецького городища, що залишалося за Москвою, до р. Псла; р. Пслом униз до Кам'яного городища, що залишалося за поляками; перейшовши Пслом по допливу його Олешниці до р. Ворскли; р. Ворсклою до Скельського городища, яке одійшло до Москви; коло Більського городища через р. Ворсклу до р. Мерла; перейшовши р. Мерл до р. Коломака; перейшовши його до р. Орчика, вверх по Орчику до Муравського шляху [2]).

Путивельські землі взагалі не мали певних натуральних кордонів з володіннями чернігівськими та новгородсіверськими. Через те тут ішли довгі суперечки і довго встановлювано кордон. Головні суперечки були з приводу приклевенських земель та села Крупця з його волостю. Тільки в середині 1640-х років пощастило встановити кордон на цих місцях. Він починавсь з вершин клевенських угору річкою Сопичем по краю Догбенського болота, тоді річкою Клевенню, допливом Сейма, на всьому її протязі до того місця, де впадає вона до Сейму. Правий бік Клевени належав Польщі, лівий Москві. Село Крупець, що лежало ліворуч од Клевени, одійшло, отже, до Москви [3]).

При розмежуванні новгородсіверських земель з комарицькою волостю суперечки викликало село Олешковичі з великою його волостю. Москві пощастило одтягати це село до комарицької волости [4]).

Таким чином, після довгих переговорів і суперечок, напередодні повстання Богдана Хмельницького, встановлено певний кордон, на підставі межових книг, котрі поскладали межові судді. Цей кордон відокремлював і Україну від Москви, після того, як до неї Україна приєдналася. Це була східня межа, де ще діяло українське право. Вона правила в XVII в. за основу при вирішенні різних прикордонних справ між Москвою та Україною, напр. при видачі селян-утікачів, конокрадів та инших злочинців.

В нових статтях Юрія Хмельницького року 1659 читаємо:

„В прошлыхъ во 162 (1654), и во 163 (1655), и во 164 (1656) годѣхъ, и послѣтѣхъ годовъ, изо Брянскаго, изъ Карачевскаго, изъ Рыльскаго, изъ Путивльскаго уѣздовъ дворянъ и дѣтей боярскихъ люди и крестьяне многіе разбѣжались въ Черкаскіе городы, и въ Новгородок-Сѣверской, и въ Почеп,

[1]) Чтенія 1862 г., кн. IV. Переписка, стор. 131.

[2]) Д. И. Багалѣй. Очерки по исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства. М. 1887, стор. 155.

[3]) Чтенія 1862 г., кн. IV, стор. 106, 129—131.

[4]) Там-же, стор. 131.

и въ Стародубъ, и, изъ тѣхъ городовъ приходя къ помѣщикомъ своимъ и вотчинникомъ, всякія злости и разоренье нестерпимыя дѣлаютъ, и гетманъ бы и все войско запорожское тѣхъ воровъ бѣглецовъ велѣли, сыскавъ отдать помѣщикомъ ихъ и вотчинником, и впредь заказъ учинить крѣпкой: которые боярскіе люди и крестьяне учнутъ бѣгать въ Черкаскіе городы, и тѣхъ бы никто въ Черкаскихъ городѣхъ не принималъ, чтобъ въ томъ въ тѣхъ порубежныхъ городѣхъ ссоры, а служилымъ людямъ разоренья не было; а о которыхъ о бѣглыхъ о чыихъ людехъ или о крестьянехъ учнутъ изъ городовъ воеводы писать, и тѣхъ бы отдавать назадъ; а естьли будетъ кто принимать тѣхъ бѣглыхъ людей и крестьянъ, и тѣхъ карать смертью. Также будетъ кто и въ войску запорожском, учиня надъ кѣмъ смертное убивство, или въ людяхъ какую смуту, или иное какое зло, прибѣжитъ въ государевы украйные городы, а гетманъ и полковники учнутъ объ нихъ писать къ воеводамъ, и тѣхъ бѣглецовъ, по тому ж, сыскивая, отдавать въ войско запорожское“ [1]).

Такі самі постанови, що свідчать про дійсність державного кордону, встановленого між Москвою та Україною за поляновським миром і після приєднання України до Москви, ми знаходимо і в статтях гетьманів Бруховецького [2]), Многогрішного [3]) до Мазепи включно [4]).

Що-до західнього кордону України, то встановити його підчас приєднання України до Москви важко, бо він намічавсь не шляхом правного розмежування, як на сході, а фактичного визнання влади гетьмана Богдана Хмельницького і зверхности Московської держави. Через те про західній кордон України, зараз після року 1654, ми маємо тільки неясні та суперечливі відомості.

Року 1660 московська держава, підчас своєї боротьби з Польщею, запропонувала переговори про мир провадити в м. Борисові на литовській границі. Для участи в цих переговорах закликано і представників війська запорозького, що на їх призначено, з сторони війська, ніженського полковника Василя Золотаренка, товариша військового Федора Коробку та Констанція Матюту. Переговори не відбулися, бо польські комісари не приїхали. Але українські посли дістали відповідні інструкції що-до переговорів із приводу кордонів — „информацію о рубежахъ, здавна належачихъ малороссійскихъ, подольскихъ, волынскихъ и инныхъ и о всякихъ дѣлахъ добрыхъ“ [5]). Інструкції дав гетьман Юрій Хмельницький, і вони відбивали на собі те, як уявляли справу західнього кордону діячі війська запорозького. На жаль, інструкції не збереглися, але приблизний зміст їх ми можемо вивести з прохання, що з ним удавсь до московського царя року 1660 гетьман із приводу кордонів. Гетьман Юрій Хмельницький писав таке:

---

[1]) Источники Малороссійской исторіи, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменскимъ и изданные О. Бодянскимъ. Ч. I, стор. 112—113 § 16.

[2]) Там-же, стор. 132.

[3]) Там-же, стор. 223. [4]) Там-же, стор. 313.

[5]) Памятники, изданные Кіевскою Комиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томъ III. Изданіе 2-е, стор. 420 № CXXIV.

...„О граници украинной, поневажъ змѣнка была, теды и вашему царскому величеству слушне, ведлугъ Зборовскихъ статый учиненой, ознаймити умыслили, которую небожчикъ славной памяти панъ родичъ мой и все войско вашего царского величества запорожское, съ королемъ польскимъ и его сенаторами постановили. А починается тая Зборовская граница, окресленная отъ рѣки Горени и отъ мѣста Острога; теды Острог, Заславль, Гюща, — граничитъ отъ Волыня. Меджибожъ, Вѣнница, Баръ, Зѣнковъ граничитъ от Подоля; Студеница, Могилевъ, Ямполь, Рашковъ — граничитъ отъ Волоской земли. А седятъ менованные городы надъ Случью, Горенью рѣками и Бугомъ. Горень упадает въ Припяхъ, а Припяхъ впадаетъ у Днѣпръ, и не займаютъ Каменца Подольскаго, а нѣ Волыня, а нѣ Подоля“ [1]).

Обстоювати цей зборівський кордон мусіли в Борисові і московські посли Микита Іванович Одоєвський з товаришами:

...„А какъ у гетмана у Богдана ж Хмелнитцкого договоръ былъ съ польскимъ королемъ подъ Зборовымъ, и границу положили отъ Днѣпра, мимо Баръ, на Винницу, отъ Винницы, поверхъ Паволочи, отъ Паволочи къ Полосью, къ Словечню, отъ Словечни къ Днѣпру, отъ Днѣпра до городовъ царскаго величества на Черниговъ, на Нѣжинъ“ [2]).

Тут, у статтях, даних московським послам, зборівський кордон визначено не так докладно, як у проханні Юрія Хмельницького, але це не змінює справи. Ясно, що йому р. 1660 бажали надати правного значіння і закріпити шляхом міжнароднього договору між Польщею та Москвою вкупі з Україною. Реальних наслідків од цього, як нам відомо, не було, але відгук того, що Богдан Хмельницький ще установив кордон по Случ, ми зустрічаємо на початку XVIII віку, а саме в договорі гетьмана Пилипа Орлика з військом запорозьким р. 1710:

...„Малая Россія, отчизна наша, жебы въ своихъ границахъ, пактами отъ Речи Посполитой и отъ Государства Московскаго стверженныхъ, найбарзѣй въ тимъ, которые по рѣку Случъ, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкаго, отъ тоей Речи Посполитой Польской области гетманской и войску поступлены, вѣчне отданы и пактами обваровапы, не была згвалчена и нарушена“ [3]).

Можна запитати: чи мав таке значіння кордон за Зборівською угодою, яке йому надавали в 1660 році і пізніше?

Зборівський трактат каже:

Пункт 2: „Що-до числа війська, бажаючи вдоволити прошення своїх підданих і заохотити їх до служби собі і Речі Посполитій, позволяє король й. мил. мати війська запорозького сорок тисяч, а спорядження реєстру повіряє гетьманові війська свого запорозького, з тим, щоб до реєстру вписувано козаків, вважаючи на достойність, — хто був до того здатний, в маєтностях шляхетських, як і в маєтностях королівських, з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сеї сторони, в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Браславі, а з Браслава до Ямполя к Дністрові, і від Дністра до Дніпра. розуміється, мають прийматись до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра (Дніпра?) — в Острі, Чернігові, Ромні, Ніжені, аж до московської границі й Дніпра.

[1]) Банты ш-Каменскій, Источники малороссійской исторіи. Ч. I-я, стор. 124.
[2]) А. Ю. З. Р., том V, стор. 15, № 9.
[3]) Источники малорос. исторіи. Ч. II, стор. 245—246.

А що-до дальших міст й. кор. мил. і шляхетських, по-за означеним в сих пунктах виміром, то в них не мають бути козаки, одначе тому, хто схоче бути в козацтві і буде прийнятий до реєстру, вільно звідти вийти з усім майном на Україну без усякого панського гамования. А се впорядкування реєстру гетьманом війська запорозького має бути відправлено що-найдальше до нового року — свята руського, таким порядком: гетьман війська запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво, за підписом руки своєї й печаттю військовою, а то для того, щоб ті, що в козацтві, зіставалися при вільностях козацьких, а всі инші аби підлягали замкам його кор. милости, а в маєтностях шляхетських — панам своїм".

Пункт 6: „Коронне військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати" [1]).

Зборівську угоду затвердив сойм [2]). Польський сойм взагалі дуже обережно ставився до порушення державних кордонів у правному розумінні. Одне це мусить навести на думку, що зборівський трактат не міг відокремлювати од польської держави козацької території, в державному її розумінні, і не утворював окремої козацької держави. Він, у межах польської держави, призначав тільки обмежену, хоч і чималу територію, де можна було записувати козаків у реєстр і де вони могли проживати та володіти своїм майном. І, поза межами цієї території, не заборонялося записуватися в козацтво, але для цього треба було перейти для мешкання на одведену козакам територію. Проживаючи ввесь час на своїй території, козаки користувалися правом самоврядування й свого суду. Тут Зборівський трактат не встановлював нового принципу, бо призначувано спеціяльну територію для перебування козаків і раніш, і пізніш, напр., р. 1651 за Білоцерківським трактатом, складеним за умов, значно сприятливіших для Польщі, ніж трактат Зборівський.

„Дозволяємо і призначаємо, каже п. 1-й Білоцерківського трактату, скласти реєстрове військо в числі 20 т. Це військо гетьман і старшина повинні набрати та записати в реєстр, і воно повинно перебувати в одних тільки маєтках його кор. милости, що лежать у воєводстві київському, і трохи не торкаючись воєводств браславського та чернігівського..." [3]).

У Білоцерківському трактаті територія для запису в козацтво і для перебування козаків була значно зменшена, порівнюючи до Зборівської угоди, але постанови обох трактатів мають той самий характер. В них визначається територію не якоїсь окремої козацької держави, а в межах польської держави, відокремлюється для набору і місця перебування козаків, строго обмежену територію, ширшу за Зборівським трактатом, вужчу за Білоцерків-

---

[1]) Собр. Гос. Гр. и Договоровъ, т. III, стор. 450. А. Ю. З. Р., т. III, стор. 415 та т. X, стор. 455. Ми наводимо Зборівську угоду в перекладі акад. М. С. Грушевського. Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Історія України-Руси, том VIII, частина III. Видання друге, повторне, стор. 215.

[2]) Vol. leg. Том IV, стор. 130, § 13.

[3]) Памятники, изданные Кіевской Ком. для разбора древ. актовъ. Вид. 2-е, стор. 598—599. Собр. Гос. Гр. и Дог. т. III, стр. 462—464, № 143.

ським, що має ознаки адміністративного поділу, а не державного відокремлення. Поруч з козацьким самоврядуванням, ми маємо тут владу урядовців польської держави та панів [1]). Таким чином, приділена козакам територія, що-до адміністрації та суду, окрім козаків, підлягала загальним польським установам і загальному поділові на воєводства, як ми це бачимо з Білоцерківського трактату. Це підкреслювали в своїх донесіннях про Зборівську угоду в Москву і путивельські воєводи:

„А мѣщаном-де, государь, которые въ черкаскихъ городѣхъ, быть подъ королевскимъ повелѣньемъ, а надъ ними быть урядникомъ отъ короля" [2]).

Наведені постанови і їх розуміння приводять до висновку, що нема і не було ніяких правних підстав дивитися на кордон, встановлений для козаків за Зборівським трактатом, як на кордон державний. До того-ж він був і порушений пізнішим Білоцерківським трактатом, правда, незатвердженим у соймі і, через те, позбавленим правної сили, рівної Зборівському трактатові. Коли р. 1660 український та московський уряди мали на меті посилатися на зборівський кордон і обстоювати його, то, нам здається, це був дипломатичний хід для того, щоб добитися міжнароднього визнання зборівського кордону, як державного. Що московський уряд не зовсім вірив в успіх цього, видно з того, що українським та московським послам у Борисові дано з приводу кордонів ще усну інструкцію, змісту якої ми, на жаль, не знаємо, але, треба думати, вона містила в собі можливі поступки.

Коли зборівський кордон не мав державно-правного значіння, то в історії українського народу він відограв значну ролю. Він окреслив, з невеликими змінами [3]), ту територію, на якій складено р. 1649 козацький реєстр. Територія ця була поділена на полки. Полків було 16; із них 9 було на правому березі Дніпра, а саме: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, гуманський, брацлавський, калницький та київський. Всі ці полки, як видно з досліду М. О. Максимовича, існували і в р. 1654 і перейшли під владу московської держави [4]). Отже зборівський кордон фактично окреслив і ту територію, що піддалася Москві на правому березі Дніпра, можливо з деякими змінами, відповідно до реальних обставин [5]). Але юридичного значіння цей кордон не мав. Перш за

---

[1]) Нагадаємо кінець 2-го пункта Зборівського трактату: „а то для того, щоб ті, що в козацтві, зіставалися при вільностях козацьких, а в с і и н ш і, аби підлягали замкам його кор. мил., а в маєтностях шляхетських — панам своїм".

[2]) А. Ю. З. Р., т. III, стор. 342, 343, 346.

[3]) Овруцька сотня київського полку лежала за зборівським кордоном.

[4]) С о б р а н і е с о ч и н е н і й М. А. М а к с и м о в и ч а. Том I, стор. 669—707.

[5]) Території окремих полків, порівнюючи з дореволюційним поділом України на губерні та повіти, див. у п р о ф. Е. Е. З а м ы с л о в с ь к о г о: „Объясненіе къ учебному атласу по русской исторіи" СПБ. 1887, стор. 67—71.

все його не визнавала Польща, як узагалі вона до 1667 року не визнавала факту приєднання України до Москви. Зборівського кордону не визнавав і сам Богдан Хмельницький:

„Въ прошломъ во 164 (1656) году писалъ къ великому государю, къ его царскому величеству, гетманъ Богданъ Хмелницкой, чтобъ рубежъ княжества російскаго по Вислу рѣку былъ ажъ до Венгерской границы" [1]).

У 1656—1657 роках, не задовго перед смертю Богдана Хмельницького, повстало тому питання про встановлення кордону між Польщею та Україною. В літопису Граб'янки знаходимо оповідання про те, що Богдан Хмельницький, з огляду на намір воювати з Польщею шведів, прусаків та мадярів, визнав за потрібне точно визначити український кордон, за згодою Польщі та Москви. Пізніш, каже Граб'янка, польські комісари Мясковський та Кисіль і визначили цей кордон.

„А еже послѣди чрезъ Мясковского и Киселя, сенаторовъ польскихъ, сицевымъ чертежемъ есть означена: отъ устья Днѣстра до вершины Днѣстра, а отъ вершины Днѣстра до вершины Горини, отъ Горини до Припети и чрезъ Припетъ до Быхова, отъ Быхова чрезъ Днѣпръ по надъ рѣкою Сожемъ до уѣзду Смоленскаго подъ Рославль: тако ж отъ Чернаго моря, отъ устья Днѣстра на Очаковъ до Лиману, даби Днѣпромъ и Днѣстромъ свободній былъ путь купцамъ малороссійскимъ въ море" [2]).

Мабуть, із літопису Граб'янки відомості про встановлення кордону між Польщею та Україною в роках 1656—1657 перейшли і до инших джерел. Їх ми зустрічаємо в „Краткой лѣтописи Малыя Россіи" Василя Рубана [3]) і в „Краткомъ лѣтоизобразительномъ знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніи" [4]).

До відомостей цих ставився з довір'ям Бантиш-Каменський [5]). Припускає факт встановлення кордону і Костомаров. Він вказує тільки на неясність кордонної лінії, що її визначив Граб'янка [6]). Свою думку, що „границі між Польщею та Україною дійсно в той час були визначені", Костомаров обґрунтовує посилками на тогочасні акти. Одначе, всі ці акти торкаються не часів Богдана Хмельницького, але початку гетьманування Виговського, коли він зав'язав перші зносини з поляками і до нього для переговорів був посланий

---

[1]) А. Ю. З. Р. Том V, стор. 15, № 9 „Статьи, данныя въ Посольскомъ Приказѣ нѣжинскому полковнику Василію Золотаренку".

[2]) Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского съ поляки... трудомъ Григорія Грабянки собранная. Кіевъ, 1854, стор. 145.

[3]) Стор. 515—2. У Рубана помилка: замість „Горыни" надруковано „Орели".

[4]) Южнорусскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ. Томъ I. Кіевъ 1856. Стор. 69—70.

[5]) Д. Н. Бантышъ-Каменскій, Історія Малой Россіи. Видання Ф. А. Йогансона. Київ, стор. 214.

[6]) Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова. Видання „Литературнаго фонда" Кн. IV, стор. 631—632.

каштелян волинський Станислав-Казимір Біневський. Покійний історик помилився. Акти мають на меті не кордони, що були встановлені за Богдана Хмельницького, а замирення, що було встановлено тимчасово поміж Польщею та Україною на самому початкові гетьманування Виговського [1]). При цьому словесно була зазначена і демаркаційна лінія, за яку не могли переходити як українці, так і поляки. Такою лінією була річка Горинь. Лінія ця, одначе, не була випадкова: її намічено було ще за Зборівським трактатом, але через це вона не набувала собі характеру постійного юридичного кордону.

Отже, фактів, котрі підтверджували-б повідомлення Граб'янчиного літопису про те, наче-б проведено кордон за Богдана Хмельницького, бракує. Треба думати, що відомості про це помилкові. Тому цілком стає зрозумілим, чом польські історики про це нічого й не говорять [2]).

Та й узагалі важко припустити, щоб Богдан Хмельницький міг р. 1657 юридично встановити кордон з Польщею ще й тому, що як-раз тоді саме йшли переговори між Польщею та Москвою про визначення західнього кордону. Момент для Москви був сприятливий. За допомогою українського війська, Москва тоді мала великий успіх на Білорусі. Московські посли, князь Микита Іванович Одоєвський з товаришами, вимагали для московської держави мало не всю Білорусь, а також бажали на Україні значно поширити територію, порівнюючи з Зборівським трактатом; хотіли додати до неї Волинь та Поділля, так, щоб українська територія досягала річки Буга. Переговори ці не мали реальних наслідків. Вони, одначе, свідчать про те, що, за Богдана Хмельницького дійсно ставилося на порядок денний питання про означення кордону між Польщею та Україною-Москвою, але вирішено його не було.

„А какъ царского величества великіе и полномочные послы, бояринъ князь Никита Ивановичъ Одоевской съ товарыщи, съѣзжались съ польскими комисары въ прошлыхъ во 164 (1656 – 1657) и во 165 (1657 — 1658) годѣхъ, и о рубежахъ Малыя Россіи говорили: быти въ царскаго величества сторонѣ вѣчными времяны Бѣлые Россіи всѣмъ городомъ и уѣздомъ.... А что за великимъ государемъ Малая Русь, и Волынь, и Подоль, и польскому королю въ ту Малую Русь, и въ Волынь, и въ Подолье, гдѣ великаго государя войска Запорожского люди, въ городы и въ уѣзды не вступаться вѣчными времяны. А быти той Малой Росіи, и Волыни, и Подолю царского величества къ Московскому государству по рѣку Бугъ во вѣки. А къ корунѣ польской тѣхъ Малой Росіи,

[1]) Памятники, изданные Временной Комиссіей для разбора древнихъ актовъ. Томъ III, отд. 3-й, стор. 135, 161, 168, 171, 172, 173. (Перше видання).

[2]) Костомаров (Сочиненія кн. IV, стор. 631) дає инше пояснінння, що з їм не можна погодитися: „Польські історики не згадують про це, і цілком зрозуміло через що, деякі могли не знати про це, а Коховський, який один говорить про посольство за цих часів, не згадує про кордон, хоч-би й знав про нього, за звичаєм своїм зменшувати та ховати те, що безчестило його батьківщину, тим більш, що писав він уже після смерти Яна Казиміра: він тим-би зменшив право Польщі на ці землі, що пізніш зробилися її добром".

и Волыни, и Подолья городовъ и уѣздовъ жилыхъ и пустыхъ гдѣ бывали городы, за рѣкою Бугомъ не занимать и не засѣдать, и ратныхъ людей своего государства и наемныхъ въявь за рѣку Бугъ не посылать" [1]).

Ті-ж самі вимоги з приводу західнього кордону, що й р. 1657, московські посли намагалися поставити польському урядові, як максимальні, і на з'їзді в Борисові р. 1660. Український уряд, гетьман Юрій Хмельницький і старшина, були скромніші. Вони завдовольнялися тільки зборівським кордоном. До переговорів діло не дійшло, і західній кордон України залишивсь не визначений аж до 1667 р. до Андрусівського договору.

За цей час багато дечого змінилося в політичній ситуації як Москви взагалі, так і України зокрема. Успіхи московської держави в Білорусі та Литві змінилися на поразки; король Ян Казимір пішов походом року 1663 на лівобережну Україну, але похід цей закінчивсь для поляків невдало; гетьман Бруховецький став у тіснішій звязок з московською державою; гетьман Дорошенко передавсь на бік турків. Все це відбилося на стосунках Москви та Польщі і полегшило можливість почати між ними дипломатичні переговори про мир та встановлення певного кордону. Раніш спроби таких переговорів, як ми бачили, не мали жадних наслідків, поки обидві держави сподівалися на свої воєнні успіхи. Того й питання про встановлення кордону між ними затягалося. Для України політична ситуація другої половини 1660-х років була несприятлива, після того як Бруховецький побував у Москві і зробив там великі поступки на користь московській державі і на шкоду українському народові. Раніш, коли гадали почати 1660 року переговори про кордон у Борисові, то мали взяти участь у вирішенні справи про свою батьківщину й українські уповноважені. Тепер про це не було мови, і долю України вирішала сама Москва, без усякої участи представників од України, а на Україні довго і не знали умов андрусівського замирення [2]).

Андрусівський договір зветься так за назвою присілка Андрусова, над річкою Городнею, між Смоленським та Мстиславським повітами [3]). Він остаточно був складений 16 січня (ст. ст.) року 1667 після довгих переговорів і 31-го з'їзду послів московських та польських [4]). Це не був вічний мир, а тільки замирення на $13^1/_2$ літ, починаючи з 25 грудня (ст. ст.) року 1667 до 25 червня року 1680. Договір, отже, мав тимчасовий характер, але, як це нерідко бувало в історії, він надовго набув постійного значіння. Що-до західнього кордону України, то Андрусівський договір визначив його тільки

[1]) А. Ю. и З. Р. Том V, стор. 15 — 16 № 9.

[2]) А. Ю. и З. Р. Том IX, стор. 604, № 127.

[3]) Соловьевъ, Исторія Россіи, вид. „Обществ. Пользы", кн. III, стор. 173.

[4]) П. С. Зак. № 398 вступ. Про хід переговорів в Андрусові див. у Соловйова: „Исторія Россіи", кн. III, стор. 173—184. Також у В. С. Іконнікова: „Ближній боярин Аф. Лавр. Ордынъ-Нащокинъ" в „Рус. Стар." жовтень року 1883, стор. 42—50.

як кордон Лівобережної України, бо Правобережна Україна, яка теж приєдналася р. 1654 до Москви, була тепер одірвана надовго од Лівобережної і повернулася знову під владу Польщі.

Текст андрусівського замирення складається з 34 пунктів [1]). Із них п'ять безпосередньо стосуються до території і кордонів України, а саме пункти 3, 4, 5, 7 та 14.

До Москви переходив Смоленськ з низкою инших міст, а також „со всею Сѣверскою землею".

... „Гдѣ есть Сѣверскіе городы, около Чернигова, всѣ городы и земли, какими ни есть прозвищами и урочищами названные, оставатись имѣють всѣ на сторонѣ его царскаго величества. А въ сторонѣ его королевскаго величества отъ Днѣпра, что подъ Кіевомъ, и чрезъ весь тотъ край до Путивльскаго рубежа никакого города, и ни мѣста, и ни волости во владѣніи, въ нынѣшнія перемирныя лѣта, отъ нынѣшняго времени и дня, належати не будетъ, не переходя, однако-ж рубежей воеводствъ полотскаго, витебскаго и мстиславскаго, тако-жъ и повѣтовъ оршанскаго, мозырскаго, рѣчицкаго и браславскаго, тако-жъ лифляндскаго рубежа, такъ, какъ въ себѣ тѣ рубежи, и въ давномъ своемъ очертаніи до войни имѣли".

У наведеному уривку із третього пункта андрусівського договору мова мовиться тільки про сіверські та чернігівські міста та землі, себ-то про ту частину Лівобережної України, яка одійшла до Польщі за поляновським миром. На це досі якось не звертали уваги. Про південну частину території Лівобережної України, майбутню Полтавщину, в договорі не згадується. Але ця неясність та замовчання, можна думати, були не випадкові. Взагалі в Андрусівському договорі багато неясного, бо він містив у собі питання остаточно невирішені і відкладені до майбутніх переговорів про вічний мир. Можливо, що й питання про Полтавщину належало до таких. Але дійсність і хід подій після Андрусівського договору вирішили це питання так, що фактично вся Лівобережна Україна залишилася під Московською державою. Зате Правобережну Україну повернуто під владу Польщі, за вийнятком міста Київа, що залишавсь під московською державою до мирових переговорів, які мали початися через два роки, року 1669. Щоб завдоволити господарство київських манастирів та приватних осіб, до Київа прилучали землю в окрузі не більш од однієї милі. Встановити кордон коло Київа, а також на півночі Чернігівщини та Сіверщини, де він ішов не річками, а по сухопуттю, мусіли межові судді та комісари. З огляду на тимчасовий характер андрусівського замирення, і територія України, що була поділена між Польщею та Москвою, розумілася в тимчасовому володінні. Тому заборонялося там будувати нові міста, аж поки буде складено вічний мир. Заборонялося також кожній із держав переманювати козаків з територій, про які умовлялися.

[1]) П. С. Зак. № 398.

Таким чином, після Андрусівського договору і почасти на підставі його було встановлено, правда, поки-що тимчасово, територію Лівобережної України, а також і західній кордон поміж Польщею та Московською державою, залічуючи до неї й Лівобережну Україну. Польща вперше після року 1654 юридично визнала факт приєднання України до Москви, причому визнання це мало компромісовий характер. Про Полтавщину в Андрусівському договорі нічого не говорилося.

Москва дорого заплатила за це визнання. Вона поступилася Польщі Правобережною Україною, залишивши за собою тимчасово тільки Київ і його околицю. Після цього кордоном на заході поміж Польщею та Москвою стає Дніпро од порогів до нижньої течії річки Сожа, Дніпрового доплива. Тільки коло Києва кордон переходив на правий берег Дніпра, щоб примежувати до Лівобережжя київську околицю. На півночі України, почавши од нижньої течії річки Сожа, кордон, на підставі Андрусівського договору, визначавсь границями річицького повіту та почасти мстиславського воєводства Великого Князівства Литовського. Через те він переходив на схід за Сож і йшов дуже ламаною лінією до східнього кордону України, що його встановили межові судді та комісари за поляновським миром.

Андрусівський договір року 1667 намітив, з трьох сторін, окреслення української території. В натурі-ж визначити цей кордон мали на підставі 13 пункта договору прикордонні судді та комісари. Але справа ця затяглася і викликала непорозуміння. В році 1671 гетьман Дем'ян Многогрішний скаржився на те, що через річку Сож переходять з-за кордону люди і селяться на українських землях, і він не знає, що з ними робити. Гетьман прохав, щоб „великій государь пожаловалъ его, гетмана, велѣлъ учинить границу, по которое мѣсто ему Малою Россіею владѣть, потому что ему невѣдомо, какъ о томъ въ Андрусовскихъ договорѣхъ написано“ [1]). На це цар відповів грамотою, прислав гетьманові виписку з Андрусівського договору з визначенням границі і велів цим договором користуватися, коли траплятимуться пограничні непорозуміння [2]). Але це мало посунуло вперед справу. Коли підтверджували Андрусівський договір р. 1672, стаття 19, посилаючись на статтю 13 початкового договору, свідчила, що прикордонні судді ще й не думали починати своєї справи [3]). Не було закінчено розмежування ще й в 1686 році, як це видко з статті 16 трактату про вічний мир між Польщею та Москвою [4]). Можна думати, що така млявість у цьому ділі викликана була тим, що Андрусівський договір був тільки тимчасовий. Після 13½ років він міг бути змінений. Тому до нього і не ставилися з повним до-

[1]) А. Ю. и З. Р., том IX, стор. 604.
[2]) А. Ю. и З. Р., том IX, стор. 601 — 603.
[3]) П. С. Зак. № 513.
[4]) П. С. Зак. № 1186.

вір'ям. Його підтверджували декілька разів: 7 (17) березня р. 1670 [1]), березня 30 (квітня 9) року 1672 [2]) та серпня 3 (13) року 1678 [3]). В головних частинах його, що-до України, він залишався без змін. Київ з околицею весь час був у межах України і, разом з нею, належав до московської держави, хоч з початку його їй передавали тільки на два роки, бо сподівалися, що через два роки буде вічний мир. В початку 1680-х років київська околиця була вже обмежована. До неї входили Васильків, Трипілля, Стайки, але всі вони в той час були зруйновані [4]).

Південний кордон України не був зазначений в Андрусівському договорі, бо на півдні Україна не межувала з Польщею. В XVII в. тут взагалі ніколи не встановлювалося державного кордону, бо заліднені частини миргородського та полтавського полків непомітно переходили в дикий степ, де хазяйнували запорожці. Між володіннями запорожців та українців з полків не було постійного кордону, або він визначався тимчасово, на підставі фактичного володіння. Степ був широкий, вільний; землі було всім досить.

Андрусівський договір згадує про запорожців через те, що вони мусіли залишатися під владою обох держав, Польщі та Москви, і обороняти їх од нападу басурманів. Цією постановою договору Запорожжя правно відокремлювалося од Лівобережної України і утворювало з себе наче-б осібну державу, що ставилася під протекторат Польщі та Москви разом. Запорожці мусіли перебувати „въ послушаніи, подъ обороною и высокою рукою обоихъ государей“ [5]). Кордонів, одначе, андрусівський договір для Запорожжя не визначав, та це фактично й не можна було зробити, бо вони взагалі були неясні. Тому вони не визначені ані в 1672 році в бучацькому договорі, ані в 1699 році в карловицькому, коли встановлювалися між Польщею та Туреччиною умови володіння південною частиною Правобережжя та Поділля [6]). Не були визначені запорозькі кордони і в бахчесарайському договорі, складеному 1681 року між Кримом та Туреччиною го боку, Москвою з другого на 20 літ [7]).

Бахчесарайський договір 1681 року, ратифікований двічі, в 1682 р. в Адріянополі та в Костянтинополі, має на меті не південну границю Лівобережної України або Запорожжя, а західній їх кордон.

> ... „Между нами быти рубежомъ Днѣпру, а съ сей стороны Днѣпра земля останется подъ владѣтельствомъ нашего Самодержавія (себ-то турецького султана), кромѣ Кіева, и прежнихъ принадлежащихъ къ Кіеву, Василькова, Триполья, Стаекъ, городковъ, и иныхъ городковъ, какъ

[1]) П. С. Зак. № 465. [2]) П. С. Зак. № 513. [3]) П. С. Зак. № 730. [4]) П. С. Зак. № 854. [5]) П. С. Зак. № 398 п. 3.

[6]) Д. И. Эварницкій-Яворницкій, Вольности запорожскихъ козаковъ. Историко-географическій очеркъ. СПБ. 1890, стор. 7. А. А. Русовъ, Русскіе тракты въ концѣ XVII и началѣ XVIII вѣковъ. Кіевъ 1876, стор. 59 – 60.

[7]) П. С. Зак. №№ 854, 916 та 1098.

прежде къ Кіеву належали; быть Кіеву по прежнему рубежу. Подданнымъ Вашего (себ-то царя московського) владѣнія отъ Кіева даже до Запорожья, по обѣимъ сторонамъ рѣки Днѣпра, городовъ не строить; и съ той-же стороны Днѣпра промышленниковъ, для своей потребы, дровъ брать приходящихъ, послѣ постановленія мира, никому не имать; а на той сторонѣ Днѣпра подданные московскаго царя живущіе, на сю сторону, для промыслу, пасѣки чинить и для рыбныя ловли и для сѣннаго покосу и для взятія соли ходить имѣютъ, и по прежнему, платить имъ пошлину; и послѣ того мирнаго постановленія, тѣмъ промышленникамъ, пошлины заплатя, противъ мирнаго договору, никто-бы помѣшанія не чинилъ и не отказывалъ".

Бахчесарайський договір нічого нового не вносив у справу окреслення території України. Він тільки перший надавав кордонові, встановленому за Андрусівським договором, міжнароднього значіння, бо перший визнав його і скористувавсь із нього для дипломатичних досягнень. Бахчесарайський договір визнав за кордон України Дніпро і признав право Москви на володіння Київом та його округою з містами Васильковим, Трипіллям та Стайками. Таким чином, за Бахчесарайським договором, те, що мало тимчасовий характер, як от володіння Київом, визнавалося за довговічне, бо договір мав силу на 20 років. Договір вимагав залишити придніпрянську смугу од Київа до Запорожжя пустою. Він забороняв відновляти поселення, дозволяв, одначе, українським промисловцям їздити для промислів на правий берег, платячи за це відповідне мито [1]).

Останнім словом в окресленні західнього кордону України був трактат 26 квітня (6 травня) року 1686 про вічний мир, що його склали в Москві повноважні польські посли з російськими боярами [2]). Поляки цей трактат звуть иноді Гримультовським, за іменем сенатора Гримультовського, що стояв був на чолі польського посольства.

Трактат складається з 33 параграфів. Із них §§ 3, 4, 5, 7 і 17 стосуються до визначення території України.

В основі трактату року 1686 лежить Андрусівський договір. Його постанови зформульовано ґрунтовніше та докладніше.

Польща остаточно визнала приєднання Лівобережної України до Москви і зреклася прав на неї:

...„А его королевскому величеству отъ Днѣпра черезъ тотъ весь помянутой Малороссійской край никакого города, ни мѣста, ни волости, даже до Путивльскаго рубежа, во владѣніи и въ держаніи, отъ нынѣшняго времени и дня вѣчнаго миру, не имѣетъ належати вѣчно и имѣти не будетъ".

[1]) П. С. Зак. № 916 стор. 391—393. В. Антоновичъ. Послѣднія времена казачества на правой сторонѣ Днѣпра (Передмова до 2-го тому III части Архива Юго-Западной Россіи, выданнаго Кіевскою Комиссіею для разбора древнихъ актовъ), стор. 21.

[2]) П. С. Зак. № 1186. Села по р. Сожу, що раніш належали Речі Посполитій, а потім були прилучені до стародубського та чернігівського полків, були повернені Польщі ще до трактату 26 квітня року 1686, на підставі „Запису" того-ж-таки року 25 березня. П. С. Зак. № 1183.

„Малороссійской край“ визначавсь у трактаті не точною обмеженою територією, а тільки в загальних рисах, на підставі попереднього володіння Москви, значить, у границях поляновського та андрусівського договорів.

...„Гдѣ суть Сѣверскіе городы, Чернигову, Стародубу, Новугородку-Сѣверскому, Почепу и инымъ, также и всей Малой Россіи сея стороны Днѣпра, городом Нѣжину, Переяславлю, Батурину, Полтавѣ, Переволочнѣ и всѣмъ, того Малороссійского краю, городамъ, землямъ и мѣстамъ, какими ни есть прозвищи и урочищи названные, со всѣми своими уѣздами, селами и деревнями и въ нихъ живущими всяких чиновъ людьми и принадлежностями, какъ они по сему время по перемирному договору в сторонѣ ихъ царскаго величества обрѣтались, так и нынѣ оставаться имѣютъ на вѣчныя времена“.

Порівнюючи цю постанову трактата року 1686 з відповідними постановами андрусівського договору, бачимо, що в трактаті мова мовиться не тільки про Сіверські міста та Чернігів, як в андрусівському договорі, але й про Ніжень, Батурин, Переяслав, Полтаву, Переволочну, себ-то значить, дійсно, про всю Лівобережну Україну. Це ще докладніше можна бачити з царського указу 26 квітня року 1686, що після мирового договору, нагороджував різних московських служилих людей за участь у польській війні. Тут перелічено цілу низку міст, починаючи од північних Стародуба, Новгорода-Сіверського та Почепа і кінчаючи тими, що належали до південних полків — полтавського, миргородського та лубенського [1]). Перелік цей свідчить, що за трактатом 1686 року, справді, вся лівобережна Україна і юридично, і фактично, була приєднана, в міжнародньому розумінні, остаточно до Москви.

На підставі вищезгаданого переліку, можна не тільки уявити собі фактичну територію Лівобережної України після 1686 року, але й приблизно накреслити південну межу її. Це була річка Орель, доплив Дніпра, хоч р. 1686 вона ще не була залюднена. В указі 1686 року згадуються ще тільки міста по Ворсклі — Санжаров, Кобиляк, Білики, Соколка, Переволочна. Згадується також і Орель.

За трактатом року 1686, Київ на вічність приєднувався до московської держави і, як і раніш, увіходив у склад української території. В договорі року 1686 точно визначено й межі тієї території, що приєднувалася до Москви разом із Київом. Окремі комісари мали точно визначити її знаками та копцями:

...„Вверхъ Кіева берегъ Днѣпра, почавъ отъ устья рѣки Ирпени, которая въ Днѣпръ впадаетъ, внизъ Днѣпромъ, съ городками, съ Трипольемъ и Стайками, также Днѣпромъ внизъ миля, а оттуда от Днѣпра почавъ, прямымъ чрезъ поля путемъ, по пяти миль в ширину, а отъ того мѣста, также ведучи полемъ прямо до рѣки Стугны, имѣетъ въ сторонѣ во владѣніи и въ державѣ ихъ царскаго вел. оставатись. А около Кіева всѣ земли, которыя суть между рѣчками Ирпенемъ и Стугною, или Стульмою, даже по Васильковъ, и тому мѣстечку Василькову

[1]) П. С. Зак. № 1187. Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ. Томъ IV, стор. 505, № 174. Акты А. Э. Томъ IV, стор. 428—433 № 290.

и отъ него вверхъ, отъ берега рѣки Стугны въ поле, какъ Васильковъ стоитъ, на полмили выше, и оттуда полемъ прямо къ берегу Ирпени черта ведена быть имѣетъ. И что тою чертою въ ширину межъ Стугною и Ирпенемъ рѣками, то все имѣетъ въ сторону ихъ царскаго величества належать вѣчно".

Трактат року 1686 вносив значні зміни і в становище Запорожжя, порівнюючи з андрусівським договором. На підставі цього останнього, як ми знаємо, Запорожжя являло собою відокремлену політичну одиницю, що була під протекторатом двох держав, Москви та Польщі. Тепер, р. 1686 Польща одмовилася од своїх прав, і Запорожжя перейшло цілком під владу Москви „зо всіма при них будучими стародавніми вольностями та місцями, де запорожці здавна мали всяке задоволення як в лісах, так в звіриних та рибних ловах і соляних промислах". Було накреслено в трактаті року 1686 і північно-західній кордон запорозьких вольностей, що відокремлював їх од Польщі, а саме:

„Отъ Сѣчи вверхъ Днѣпра, по устью рѣки Тясмина, которая впадаетъ въ Днѣпръ... Отъ устья рѣки Тясмина рубежъ имѣетъ быть вверхъ въ полѣ прямою чертою веденъ, Чигирина не займуя, къ лѣсу, которой называется Черной"...

Вище од устя Тясьмина до Стайок західній кордон України йшов Дніпром, але смуга землі на правому березі його, з приводу володіння якою угоди між Польщею та Москвою не складено, мала тимчасово залишатися „пустою" на всьому протязі од Стайок до устя Тясьмина, як вона і лежала пустою за бахчесарайським договором року 1681 [1]).

Цікаво звернути увагу й на те, що трактат року 1686, передаючи остаточно Запорожжя Москві, окреслив тільки північно-західню межу його вільностей до річки Тясьмина та Чорного лісу. Указ 26 квітня року 1686 говорить і про південний кордон їх, який він доводить до Чорного моря. Фактичне-ж це не могло відповідати дійсності, бо на березі моря хазяйнували не тільки запорожці, але й татари-кримчаки. Між запорожцями та татарами тут фактично, а ще більше юридично, ніколи не існувало кордону [2]).

На підставі пункта 17 трактату року 1686, остаточно кордон між Польщею та Москвою-Україною, по сухопуттю, повинні були визначити певними знаками межові судді та комісари. Це треба було зробити в околиці Київа та в західньо-північній частині чернігівського та стародубського полків, де вони межували з землями Польщі та Великого Князівства Литовського. Після цього західній кордон України й державний кордон московської держави на заході для XVII віку можна вважати за визначений не тільки юридично, але й фактично.

---

[1]) В. Б. Антоновичъ, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. Стор. 21—22.

[2]) Д. И. Эварницкій-Яворницкій, Вольности запорожскихъ козаковъ. Стор. 7—8.

Так історично було встановлено територію України після року 1654. Але після 1686 року це була територія Лівобережної тільки України, бо Правобережну Україну, що також у році 1654 приєдналася до Москви, в році 1686 було повернуто до Польщі, і там вже вона зіллялася з загальною територією Речи Посполитої, не бувши юридично відокремлена од неї, як політичне ціле.

В андрусівському договорі ми не зустрічаємо ще офіційної назви для території Лівобережної України. В трактаті року 1686 ми її знаходимо. Там для неї вживається назва „Малороссійскій край", „Малая Россія":

> В пункті 3-м: „также и всей Малой Россіи и сея стороны городомъ... и всѣмъ того Малороссійскаго края городамъ и землямъ и мѣстамъ... оставаться въ сторонѣ ихъ царскаго величества на вѣчныя времена; а его королевскому величеству отъ Днѣпра черезъ тотъ весь помянутой Малороссійской край ни какого города... не имѣть належности".
>
> В пункті 4-м: „великій государь, его королевское величество, и Речь Посполитая Малороссійскаго краю... жителей... отъ подданства своего и отъ присяги освобождаютъ и отпущаютъ".
>
> В пункті 5-м: „А если... Малороссійскихъ городовъ (ихъ царскаго величества подданные)... учинятся своевольны и не послушны... королемъ польскимъ и великимъ княземъ литовскимъ и Речи Посполитыя тѣхъ своевольныхъ въ подданство свое и подъ оборону не принимать"...

З огляду на те, що, за трактатом року 1686, Правобережна Україна остаточно відокремилася од Лівобережної, можна вважати цю дату і цей трактат за початок офіційної назви „Малая Россія" для Лівобережної України. Через трактат року 1686 це вживання набуло значіння не тільки хатнього, московського, але й міжнароднього.

Що-до юридичного характеру території Лівобережної України, то вона не була тільки одною з одиниць адміністративного поділу московської держави, в інтересах управління, але мала риси державної території. Перш за все вона була визначена і окреслена шляхом міжнародніх трактатів, поляновського та трактату року 1686. Визнаючи підданство московським царям та їх зверхню владу, „народ малоросійський", перебуваючи на цій території, користувався окремими правами та привилеями, що він набув і що було визнано за ним на підставі угоди. Ці права та привилеї належали тільки тим, хто постійно перебував на території, виконував обов'язки на користь Лівобережної України або служив у війську запорозькому, себ-то серед того козацького війська, що набиралося на українській території. Лівобережна Україна мала свій уряд, причому гетьманові з старшиною належала адміністративно-законодавча влада на протязі всієї території, яку було поділено на десять полків. Народ, що жив на території Лівобережної України мав свій суд, свої закони (Литовський Статут та книги магдебурзького права), які набули сили тільки на його території. Закони московської держави в XVII віці не поширювалися на українську територію і сили на ній не

мали. Отже це була відокремлена, в державному розумінні, територія, що підлягала самостійній владі, над якою ще не було значної переваги влади центральної. В XVIII віці ми бачимо вже иншу картину.

Територія України, як її окреслили поляновський договір та трактат 1686 року, довго була без змін у своїх границях. Тільки в XVIII в., настали тимчасові зміни. Київ був вилучений з-під гетьманської влади. За гетьмана Розумовського року 1762 він, правда, був знову повернений, але на короткий час, до року 1764 [1]) і тільки 20 жовтня року 1775 Київ був знову приєднаний до Малоросії [2]). Ще більші зміни сталися на півдні української території. Як утворювано Новоросійську губерню за Катерини II, указом 22 березня року 1764, були одрізані од України і приєднані до нової губерні дві сотні миргородського полку та тринацять сотень полтавського полку. Року 1775 20 жовтня од України було ще одрізано і приєднано до Новоросійської губерні — дві сотні миргородського полку (Потоки та Омелник) та останні п'ять сотень полтавського полку. Таким чином, було одрізано частину миргородського полку та весь полтавський полк [3]).

Так було перед царюванням Павла I. 30 листопада року 1796 видано указа про відновлення в Малоросії попереднього правління та судочинства, згідно з її правами та звичаями [4]), було знищено намісництва, утворено одну губерню Чернігівську, до якої прилучено всю Полтавщину і ті сотні миргородського та полтавського полків, що колись одійшли до Новоросійської губерні. Київ з його околицею був відокремлений од території Лівобережної України і увійшов у склад окремої губерні київської, що на правому березі Дніпра складалася з 12 повітів [5]). Чернігівська губерня була названа Малоросійською. Це була величезна губерня, що містила в собі мало не всю територію Лівобережної України, без Київа і складалася з 20 повітів [6]). Це вже одно викликало потребу в її поділі. Указом 27 лютого року 1802 її, дійсно, було поділено на дві губерні Чернігівську та Полтавську [7]). В указі 27 квітня року 1803, між иншим, говорилося:

---

[1]) Афанасій Шафонскій, Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. Издалъ М. Судіенко. Кіевъ 1851, стор. 103 — 104. — В. С. Иконниковъ. Кіевъ въ 1654 — 1855. Историческій очеркъ (Відбиток з „Кіевской Старины") Кіевъ 1904, стор. 34 — 35.

[2]) П. С. Зак. 14. 381.

[3]) Шафонскій, Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, стор. 98 — 99, 104 §§ 39, 44. Ф. Д. Николайчикъ. Городъ Кременчукъ. Историческій очеркъ. СПБ. 1891, стор. 60 — 62. П. С. Зак. №№ 12, 236; 12, 339; 14, 380.

[4]) П. С. Зак. № 17, 597.

[5]) П. С. Зак. № 18, 117.

[6]) П. С. Зак. № 18, 117. Списки населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи. XXXIII. Полтавская губернія СПБ. 1862, стор. XVIII.

[7]) П. С. Зак. № 20, 162.

„границю полтавської губерні од Катеринославської положить по річці Орелі, приєднавши до першої всю площу, що лежить між річками Берестовою та Ореллю, щоб тим відновити давні кордони Малоросії, з'єднати і цю споконвіку належну до неї частину під єдине управління і права, якими инші обиватели її користуються, і, разом із тим, дати земській поліції більш зручности та об'єднаности в її діяннях" [1].

Отож, хоч територія Лівобережної України була поділена на дві окремі губерні, вона все-ж-таки не втрачала своєї єдности, бо мала своє право — магдебурзьке для міст, та Литовський Статут — для решти громадян. Це був той цемент, що звязував губерні в одну територію. Скасування року 1831 магдебурзького права [2], а 1842 року і Литовського Статута [3] не відбилося на цільності території Малоросії, як вона була окреслена на лівому березі Дніпра в XVII віці, бо деякі постанови Литовського Статута залишалися в X томі „Свода Законовъ" до самої революції року 1917. Тільки після того, як жовтнева революція скасувала всі давні закони, право, як цемент, що звязував в єдине ціле територію Лівобережної України, перестало існувати. Висунутий був для території України новий принцип національної більшости і давню історичну територію було порушено. Чотири північних повіти чернігівської губерні [4], де більшість людности не належала до української народности, було одірвано од старої історичної території Лівобережної України. Вона-ж знову з'єдналася з територією Правобережної України, і кордон об'єднаної території був проведений вже на зовсім нових підставах. Він не відповідав старим назвам. Для нової території потрібна була і нова назва. Силу і офіційне визнання набула назва України, як символ об'єднання території українського народу, в її державному розумінні.

Січень року 1927.

---

[1]) Ф. Д. Николайчикъ, Городъ Кременчукъ. Стор. 66, примітка.

[2]) Друге П. С. Зак. 4319.

[3]) Академик Н. П. Василенко Як скасовано Литовського Статута, в „Записках Соціяльно-Економічного Відділу Української Академії Наук". Томи II—III.

[4]) Новозибковський, Стародубський, Мглинський та Суразький.

Акад. Е. Ф. КАРСЬКИЙ,
дійсний член Академії Наук С. Р. С. Р.

ПАВЛО ВАСИЛЬОВИЧ ШЕЙН, ЯК БІЛОРУСЬКИЙ ЕТНОГРАФ.

(За особистими спогадами й листуванням).

У галузі збирання творів білоруської народньої словесности діяльність П. В. Шейна, безперечно, вища й різноманітніша, ніж у галузі великоруського фольклору. Треба тільки пригадати тії умови, за яких вона відбувалася, його фізичний і психічний стан, його вік, матеріяльне становище, як ставилися до його видань сучасні йому білоруські етнографи, — і зрозуміємо надзвичайну могутність його духа при недузі тіла, невтомну енергію, коли не було запомоги від місцевої інтелігенції, що ледві прокидалась після багатовікового сну, готовість віддавати останні трудові копійки, щоб оплачувати частину своїх сільських кореспондентів, ще бідніших, ніж їх міський столичний проводир. Багато можна-б сказати на цю тему загальних фраз, подібних до тих, які знаходимо у відзивах учених етнографів 1884 р. з приводу 25-ліття діяльности Шейна як збирача (стаття В. Ф. Міллера в 290 числі „Русскихъ Вѣдомостей"), з приводу виходу в світ окремих томів його пісень та „Матеріаловъ для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края" (рецензії О. Ф. Міллера в „Отчетѣ о 18-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова 1875 г.", мої в ЖМНП 1887 р. жовтень, 1890 р. листопад, 1894 р. квітень і далі в „Отчетѣ о присужденіи премій П. Н. Батюшкова) і 1900 р. в посмертних характеристиках особи шановного збирача (В. Ф. Міллера в 46 книзі „Этнографическаго Обозрѣнія" та моїй у „Русск. Филолог. Вѣстникѣ", XLIV). Кожен, хто цікавиться, може легко з цими оцінками познайомитися. Він побачить, напр., що всі писання Шейна з білоруського фольклору обіймають разом 8⁰ 3114 сторінок, в тому „Бѣлорусскія пѣсни" (з V-го тому Записокъ Р. Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи) 569 сторінок і чотири великі книги „Матеріаловъ для изученія быта и языка русскаго населенія С.-З. края", що видало Отдѣленіе р. яз. и слов. Академіи Наукъ, 2545 стор.; дослідник побачить, що видання Шейнові по заслузі нагороджено Академічними преміями Уварова й П. Н. Батюшкова; що з матеріялів, які він збирав, широко користувалися відомі російські й чужоземні вчені в своїх усебічних дослідах народньої творчости, користуються з них і досі ті, хто вивчає білоруську мову й народню поезію. Нарешті, виявиться, що праці Шейна, а надто

численні програми, які він випустив, покликали до діяльности збирачів народньої білоруської творчости й утворили видатних етнографів із білорусів, серед них Е. Р. Романова, Н. Я. Нікіфоровського й деяких инших. Але, можливо, зайва річ казати за все це за чверть віку по тому, як він помер, коли є ще стільки живих свідків його діяльности. Цінніші тепер ті спогади, що збереглися в осіб, котрі були в щільному звязку з діяльністю Шейна-збирача.

З П. В. Шейном мені довелося познайомитися на студентській лаві, поки що позаочно. Діялося це на початку 80-х років XIX в. коли в Білорусі вже відчувалося намагання відродити народність. Літератори й учені з росіян — захожих і народжених у краю зацікавилися етнографічним складом людности в „Західньому краю". З'явилися навіть невеличкі збірники народніх творів — П. Гільтебрандта, М. Дмітрієва, П. Безсонова, І. Носовича; згадаймо й старі збірки Чечота, Тишкевича, Мікуцького, Шпілевського, Кіркора. Професори намагалися зацікавити етнографією слухачів, надто тих, котрі стояли близько до народніх мас. До останнього роду осіб належав і нижче підписаний.

Студіюючи Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen Міклошича (2-ге вид.), де в українському відділі цей учений каже й за білоруську мову, я звернув увагу на вельми численні покликання на V-й том Записокъ Р. Г. О. у від. етнографії. Узявши до рук цього тома, я й зазнайомився з першим білоруським збірником Шейна. У ньому передо мною розкрились різнобічні багатства білоруського духа, що цілком захопили мене й остаточно накреслили дальшу мету моєї наукової діяльности. Із передмови до „Бѣлорусскихъ пѣсенъ" Шейна я довідавсь, що допіру з року 1865, ставши за вчителя німецької мови у Витебській гімназії, Шейн почав прислухатися до білоруської мови, якої доти він не знав, дарма що народився у Могилеві на Дніпрі; тепер він почав знайомитися з живою мовою і з давніми записами народньої мови. Наслідуючи їх, він почасти від своєї витебської прислуги, почасти за допомогою кількох доброхітних співробітників устиг зібрати до 1869 р. чимало білоруських пісень найбільше з Витебської губерні, доповнив їх кількома десятками записів із збірок першої половини XIX в., і так з'явилися його „Бѣлорусскія пѣсни" 1873 р.

Як на той час цей збірник своїм змістом перевищував усі, що повиходили були давніш, але що-до віддавання особливостей білоруської мови йому треба побажати багато кращого. Винуватити за ці неточності Шейна не можна було тому, що тоді не існувало теоретичних праць з білоруської діялектології, до того-ж мав він зразок в орфографії виданого від Рос. Академії Наук „Словаря бѣлорусскаго нарѣчія" І. Носовича. Бажаючи допомогти справі, я почав друкувати р. 1885 свою кандидатську працю „Обзоръ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи". На початку наступного року ця книжка вийшла

в світ і дісталася до Шейна. Одтоді між нами й повстала справжня знайомість, що з р. 1887 перейшла в особисту. Уперше я бачився з Шейном у Вильні, місці моєї початкової служби, куди кілька раз заїжджав він, відряджений від Академії Наук; потім одвідував я його в Петербурзі що-разу, як приїздив туди працювати в бібліотеках. Одтоді й почалося в нас листування, що й тривало аж доки Павло Васильович помер. Усі томи його „Матеріаловъ" відбивають сліди нашого листування, а останній III-й том вийшов між люди р. 1902 після його смерти почасти за моєю редакцією, з покажчиком, що склав я. Листів Шейнових було в мене дуже багато: я не нищив їх, бо вони мали цінність для характеристики їхнього автора та умов діяльности його як збирача. На жаль, чимало їх загинуло в Варшаві після евакуації звідти росіян р. 1915, але і в тій частині, котра збереглася (з 1888 р.), є цінний матеріял.

З листів Шейнових ми насамперед довідуємося, як він збирав етнографічний матеріял. Через свою надмірну інвалідність (скарлючені руки, зігнута шия, викручені ноги, так що пересуватися міг він тільки за допомогою двох милиць) Шейн сам особисто не спроможен був підійматися якихось етнографічних екскурсій на сторону; тяжко було йому й робити записи з голосу або хоч-би й під диктант. Тому він при всякій добрій нагоді шукав кореспондентів, що постачали-б йому готові записи. У себе в приміщенні він сортував їх і, коли для певного відділу збиралося досить, віддавав їх до академічної друкарні. Виявлялося після складання, що їх мало — він знову і знову прохає їх надсилати. А що прохання його звичайних кореспондентів стомлювали, він намагавсь придбати нових. Для цього він одвідує губерніяльні білоруські міста, починаючи з Вильни, де було управління шкільної округи й де зосереджувалися найголовніші шкільні заклади; їде до Гродна, Мінська, Могилева, Витебська; особисто звертається до куратора округи, прохаючи дати належну допомогу й передати йому етнографічні матеріяли, коли-б такі знайшлися в його канцелярії. Для цього він одвідує губернаторів, директорів народніх шкіл, директорів гімназій; закликає до себе до готелю вчителів середніх шкіл і прохає їх про те саме, потім пише до них численні листи-посланія, прохаючи привертати й учнів до збирання. Так повільно нагромаджувались ті численні записи, що ними виповнено чотири величезних його книги „Матеріаловъ". Не завдоволений з фольклорних записів, які йому постачали, він передруковує відповідні пісні з давніх видань, також з рідких губерніяльних відомостей, пам'яткових книжок й подібної провінціяльної літератури. Але й це його не завдовольняє: він просить і просить нових матеріялів... Але нехай краще каже за це сам П. В. Шейн. З листа 4 квітня 1888 року:

„...для печатаемой части у меня матеріала не хватаетъ. Не можете ли Вы посредствомъ писемъ вытребовать, вымолить отъ надежныхъ

людей на Вашей родинѣ нѣсколько описаній нужныхъ мнѣ обрядовъ по части погребенія и поминовеній усопшихъ, разумѣется, съ относящимися сюда причитаніями... Далѣе я бы Васъ попросилъ сдѣлать попытку добыть нотъ къ Вашимъ свадебнымъ пѣснямъ и нѣсколько рисунковъ коровая... Второй томъ моего печатного сборника займутъ сказки и т. д. Великое спасибо сказалъ бы я Вамъ, если бы нашли возможнымъ сообщить мнѣ нѣсколько данныхъ по этой части".

Лист 13 вересня 1888 року:

„...обращаю Ваше вниманіе еще на два источника, могущіе по-моему дать удовлетворительный матеріалъ для пополненія пробѣловъ въ печатаемой мною книгѣ... это, во-первыхъ, И. О. Карскій (онъ можетъ сообщить описаніе названныхъ обрядовъ какъ среди поселянъ той мѣстности, гдѣ онъ служитъ, какъ и тѣхъ, откуда онъ родомъ), а во-вторыхъ, родня Ваша и Вашей супруги... попробуйте кликнуть кличъ среди учениковъ старшихъ классовъ Вашей гимназіи и семинаріи о желанномъ содѣйствіи моему дѣлу... Да не отыщется ли что-нибудь подходящее къ моему труду въ бумагахъ покойнаго Марцинкевича? Однимъ словомъ: толците!"

Із листа 26 жовтня 1889 року:

„...Вы оказали бы мнѣ лично и наукѣ несомнѣнную услугу, если бы потщались добыть черезъ своихъ родственниковъ и знакомыхъ въ разныхъ мѣстахъ Сѣверозападнаго края хоть нѣсколько нумеровъ названныхъ памятниковъ (сказокъ, легендъ, преданій) народнаго творчества".

Із листа 15 листопада 1889 року:

„...Моя послѣдняя поѣздка въ Вашъ запáдный край, кромѣ кучи прелюбезныхъ обѣщаній и значительнаго ущерба моимъ тощимъ финансамъ, ничего не принесла, не обогатила моихъ матеріаловъ ни единымъ фактомъ этнографическимъ. Директоръ Дуровъ, напр., наобѣщавшій мнѣ письменно цѣлыя горы матеріаловъ черезъ посредство своихъ институтчиковъ, доставилъ мнѣ только одну довольно убогую тетрадь отъ Астаповича... Въ Гродно я получилъ пресладкія обѣщанія отъ начальника губерніи и отъ директора народныхъ училищъ, но до сихъ поръ исполненія не послѣдовало и, грѣшный человѣкъ, думаю, что едва ли и послѣдуетъ. Таковы же результаты моихъ экскурсій въ Витебскъ и Кіевъ... Я не могу оставить неиспытанными все доступныя мнѣ пути и средства для достиженія своей цѣли хотя и не совсѣмъ блистательнымъ образомъ. Вотъ почему я наяпливый нищій толкаюсь во всѣ двери замкнутыхъ сердецъ мѣстныхъ патріотовъ и радѣтелей просвѣщенія въ Бѣлоруссіи... Будь Вашъ попечитель (Н. А. Сергіевскій) хоть на полстолько расположенъ ко мнѣ, насколько онъ расположился къ... Романову, которому онъ по велице милости своей безъ малѣйшаго содроганія совѣсти передалъ въ собственность всѣ накопившіеся въ теченіе многихъ лѣтъ въ его канцеляріи этнографическіе матеріалы, собранные по моей

программѣ..., то безспорно моя задача давнымъ давно увѣнчалась бы желаннымъ успѣхомъ"...

Отакі прохання, поради й скарги є в кожнісінькому листі. Надто збільшилася його кривда, коли сучасні йому етнографи почали випускати свої праці про ті питання, котрі цікавили й його. Відчувається болюче роздратування, коли Шейн пише про свою важку діяльність (у листі від 15 листопада 1889 року):

„...Этой, если хотите, несчастной роковой для моей многострадальной, полной борьбы и лишеній жизни [цѣлью] я задался тогда, когда и предчувствія не имѣлъ о нарожденіи мѣстныхъ собирателей, вродѣ Романова, Радченко, Вашего двоюроднаго братца и др., которые, быть можетъ, и вызваны къ собирательской дѣятельности моими же программами".

Про те саме він каже і в инших листах, наприклад, 15/ш 1890 р.:

„...Новое поколѣніе собирателей счастливѣе меня: та же судьба, которая для меня оказалась злѣйшей мачехой, — для нихъ баловливая заботливѣйшая мать, облегчающая имъ работу на всякомъ шагу и помогающая имъ сдѣлать въ годъ то, для чего мнѣ потребовалось десятки лѣтъ".

Такі самі його скарги на Н. Я. Нікіфоровського (у листі 15 грудня 1895 року), що, протягом 10 років не діждавшись, щоб його матеріяли видрукував Шейн, сам почав використовувати їх у „Витебскихъ Губ. Вѣдомостяхъ". Усі ці мимовільні невдачі завдавали Шейнові жалю, і він мав на думці в передмові до одного з томів свого видання „повѣдать миру" про своє безталання. Лист 29/ш 1890 р.:

„... Теперь молю только Бога, чтобы онъ по великой милости своей сподобилъ меня дожить до возможности повѣдать въ откровенной исповѣди русскому ученому міру всѣ мытарства и невзгоды, которыя приходилось мнѣ переносить отъ преслѣдовавшаго меня рока на тернистомъ пути своей собирательской дѣятельности въ теченіе 30 лѣтъ... Уже съ тѣхъ поръ, какъ Вы меня знаете, вѣроятно успѣли замѣтить, что для достиженія своей цѣли я не щажу ни здоровья своего, ни скудныхъ своихъ средствъ, ни даже чуткихъ фибровъ свойственнаго всякому человѣку самолюбія: Вы два раза уже видѣли меня въ Вильнѣ, откуда, какъ Вы знаете, перетаскивалъ свое хилое тѣло въ Гродно, въ Кіевъ, въ Минскъ, съ тѣмъ только, чтобы клянчить у людей, близко стоящихъ къ народнымъ массамъ, подачки какихъ-либо пѣсенокъ, сказочекъ, повѣрьевъ и проч., т. е. дѣлать то, что никогда бы не дѣлалъ для личныхъ своихъ выгодъ".

Правильно оцінював Шейн і наслідки своєї діяльности збирача. Посилаючи другу частину І-го тому своїх „Матеріаловъ", у тому самому листі від 29 березня 1890 року він пише: „По части фонетики Вы (и другіе буквоѣды) не будете довольны моей книгой, но за этнографическій, бытовой матеріалъ — надѣюсь — скажете мнѣ спасибо"... Сподівання Павла Васильовича справдилися: у мойому „Очеркѣ

словесности бѣлорусскаго племени" (Бѣлорусы, III, 1, 1916 г.) всю обрядову частину написано здебільшого за Шейном.

Як ішло друкування зібраного матеріялу? Записи, що надходили до нього, Шейн сортував, упорядковуючи за змістом, і потім лагодив до друку за прийнятою системою. Гадаючи, що білоруське акання скрізь однакове, він у записах таки скрізь усуває його сліди; де-в-чому виправляє й вірш, як це можна бачити з передруків давніх польських видань. Коли в нього повставали сумніви що-до мови, він листовно вдавався по пояснінння до мене. Скоро виявлялося, що який-небудь відділ неповний, він, де тільки міг, розшукував потрібні матеріяли. Звичайно, що за таких умов працювати було важко і гетуючи до друку, і друкуючи (коректура). Погляньмо й тут, що свідчать листи.

Від 15 листопада 1889 року:

„Надѣюсь, что Вы не растолкуете въ дурную сторону замедленіе моего отклика на Ваше милое, доброе письмо. Вы поймете, что причиной тому было не что иное, какъ неисходныя, давящія меня бездушныя, почти механическія занятія по своему крохоборному труду, который поглощаетъ все мое время, всѣ мои способности и сбереженія и сверхъ всего лишаетъ меня возможности мыслить и наслаждаться произведеніями классическихъ писателей нашихъ,—такъ, напр., я до сихъ поръ не читалъ ни „Войны и мира", ни „Анны Карениной" Толстого... Я столько пишу писемъ, переписываю разные далеко не питательные для ума и сердца матеріалы, столько сижу безъ разгиба за письменнымъ столомъ, что удивляюсь самому себѣ, какъ я доселѣ совсѣмъ изъ ума не выжилъ и не потерялъ окончательно способности мыслить и говорить"...

Лист 3 березня 1898 року:

„...Эти занятія (по упорядоченію и корректурѣ двухъ сборниковъ) меня съ ранняго утра до глубокой ночи приковываютъ къ письменному столу и страшно ослабляютъ мои умственныя и физическія силы. В головѣ у меня страшная пустота; я, кажется, теряю въ конецъ способность мыслить... Вѣдь на святой Руси не найдется человѣка, который взялъ бы на себя каторжный трудъ, на который я себя обрекъ во имя науки? Кто же спасетъ для этой науки тѣ многоцѣнныя данныя, собиранію коихъ я посвятилъ столько лѣтъ жизни многострадальной?"

Із листа 7 жовтня 1899 року:

„...Едва ли когда-либо на Руси какой-нибудь редакторъ трудился самолично надъ передѣлкой статей своихъ сотрудниковъ, какъ Вашъ покорнѣйшій слуга. Зато сколько времени, т. е. сколько лѣтъ жизни сгубили у меня непроизводительно ни въ духовномъ, ни въ матеріальномъ отношеніи эти досадныя передѣлки!"

Иноді Шейн остаточно заплутувавсь у своїх матеріялах, тоді свої коректури він надсилав мені.

15 грудня 1895 р. він пише:

„...Очень Вамъ благодаренъ за скорое возвращеніе корректуры съ поправками. Жаль только, что Вы не говорите прямо: стоитъ ли, или не стоитъ печатать такую статью".

Із листа 28 березня 1896 року:

„Вмѣстѣ съ этимъ письмомъ отправляю къ Вамъ исправленную корректуру 9 листа въ твердой надеждѣ, что Вы не откажетесь какънибудь исправить, возстановить по возможности смыслъ въ тѣхъ строкахъ, при которыхъ у Васъ отмѣчено ‚спутано', ‚справиться съ рукописью', и немедленно отправить ко мнѣ обратно".

Із листа 9 квітня 1899 року:

„Весьма благодаренъ Вамъ за прокорректированный Вами листъ, который я получилъ въ свое время. Теперь вмѣстѣ съ этимъ письмомъ отправляю къ Вамъ слѣдующій полулистъ для исправленія"...

Хоч як невимовно важко було Шейнові збирати та друкувати білоруські матеріяли, проте-ж намислив був він поширити свою діяльність і на Полісся, ба навіть на Волинь. У листі 3/ш 1898 р. він пише:

„Кромѣ матеріаловъ бѣлорусскихъ, я не упускалъ изъ виду разыскивать и собирать этнографическія данныя изъ области Пинщизны и пограничнаго съ Бѣлоруссіей Полѣсья малорусскаго и Волынщины. Этого матеріала также хватитъ, пожалуй, тома на два".

Про це саме він сповіщає і в листі від 29 червня 1898 року. Тому й останню його працю названо „Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края".

Щоб не стомлювати читача своїми спогадами та цитатами з листів, скажу ще лиш кілька слів про святкування р. 1899-го сорокалітнього Шейнового юбілея. Небіжчик етнограф сподівавсь, що громадянство визнає його корисну діяльність. „Быть можетъ, тотъ или другой изъ патентованныхъ жрецовъ науки на Руси", пише він 7 жовтня 1899 р.: „и вспомнитъ добрымъ словомъ въ самый день оной сорочины (20 октября 1899 г.) о протекшей моей собирательской дѣятельности, которая въ нѣкоторой степени оказала ему кое-какія услуги". І тут бідному етнографові довелося зневіритися: „девять телеграммъ, въ томъ числѣ отъ II Отдѣленія Академіи Наукъ, отъ Общества любителей естествознанія, археологіи и этнографіи, отъ Общества любителей россійской словесности и три замѣтки въ газетахъ" (лист від 29 жовтня). І жадної матеріяльної вигоди, що на неї вповав бідний трудівник! Дальших листів Шейнових у мене не збереглося. Наступного року (1900-го) 14-го серпня він помер у ризькій міській лікарні. Його мрія випустити в світ автобіографічну статтю не здійснилася. Але збірники білоруських народніх творів, що лишилися після нього, свідчать, яким плодотворчим було, з якою користю для науки пролинуло його многострадне життя. Який навчальний приклад для нових, молодих етнографів, особливо для тих, що вийшли з народу й мають ґрунтовне підготування та добре здоров'я!

Акад. И. Ю. КРАЧКОВСКИЙ,

Секретарь Отделения исторических наук и филологии
Академии Наук СССР.

СУЛЕЙМАН АЛЬ-БУСТАНИ *).

(1856—1925).

I.

Первого июня 1925 года умер в Нью-Йорке Сулейман аль-Бустани. Имя это много говорит современным арабам. Член знаменитого рода, представители которого неразрывно связаны с арабским литературным возрождением в XIX веке, сотрудник первых арабских журналов в Сирии 70-х годов, редактор первого и единственного арабского энциклопедического словаря, публицист, наконец переводчик Илиады, — он почти полвека в разные периоды обращал на себя взоры всего арабского мира. С начала 900-х годов деятельность его вышла за пределы родного народа: он был депутатом в первом турецком парламенте после конституции 1908 года, потом сенатором и министром торговли и земледелия. Не удивительно, что его смерть всколыхнула не только родину аль-Бустани, но весь арабский мир; для новой Турции он стал уже чужим человеком.

Со сцены активной деятельности он сошел раньше, еще в 1914 году, вслед за вступлением Турции в мировую войну. С этого времени он был не у дел, жил в Швейцарии, Египте, Америке. Самый отход его очень знаменателен и едва-ли случаен. Конечно, болезнь на ряд лет приковала аль-Бустани к ложу, но едва-ли это было единственной причиной, заставившей эту кипучую, деятельную натуру остаться в стороне от исторического движения. С началом мировой войны и распадением Турции великий перелом обозначился в жизни и литературе арабов. Корни его были, конечно, в предшествующем периоде; их аль-Бустани видел, но дальнейшее развитие пошло не по тому пути, на котором он работал. Для него — сторонника федерации арабских стран с сохранением суверенитета Турции, принцип автономии и полной самостоятельности показался неожиданным и, может быть, даже не реальным. Как араб, он не мог ему не сочувствовать, но для нового периода нужны были, новые силы, а их у него уже не было. Он остался символом одного из течений предшествующей эпохи, ярким представителем поколения арабских восьмидесятников. Его своеобразная фигура говорит нам об инте-

*) На авторове прохання друкуємо його статтю в оригіналі, а не в перекладі. — *Ред.*

ресной странице арабской литературы и общественности и по праву должна занять свое место в истории арабского возрождения XIX — XX века [1]).

Перевод Илиады открывается портретом отца аль-Бустани, которому он посвятил этот труд. На изображении мы видим выразительное лицо ливанского горца, умное и гордое, с большими усами и бритым по обычаю христиан подбородком, в типичном ливанском костюме — распашной куртке поверх бархатной жилетки со сплошным рядом мелких пуговиц, доходящим до шеи, и в традиционной круглой ливанской шапочке, плотно облегающей голову. Если портрет отца сравнить с портретом сына, безразлично — в строгом сюртуке парламентского депутата или расшитом мундире турецкого министра, откуда на нас смотрит обрамленное небольшой бородкой лицо с близорукими, глядящими сквозь очки глазами, — лицо типа кабинетного деятеля, под которым можно подписать любую европейскую фамилию, — нам сразу станет ясной разница между двумя поколениями. Она так же велика, как между ливанской деревушкой, где родился аль-Бустани, и Нью-Йорком, где он умер, или между стихами классиков арабской древности, которые он заучивал в детстве, и Гомером, которого он переводил в зрелые годы.

Родился Сулейман аль-Бустани 22 мая 1856 года в маронитской семье, жившей в деревушке Бкештин ливанского округа Шуф, к югу от Бейрута. Своему отцу в трогательных словах он посвятил впоследствии перевод Илиады, но развитием в детские годы он обязан, повидимому, брату деда — митрополиту 'Абддаллаху аль-Бустани, жившему на покое в семье родственников. Престарелый митрополит обучил его грамоте — и арабской, и священной для маронитов сирийской; он внушил ему любовь к памятникам арабской литературы, конечно тем, которые были распространены в соответствующей среде того времени. Достаточно характерно для взглядов митрополита, что при этом не были оставлены в стороне ни популярный до наших дней поэт аль-Мутанабби, ни „1001 ночь". В 1863 году мальчик был отправлен в Бейрут в „Национальную Школу", осно-

---

[1]) Материалы для характеристики аль-Бустани приходится собирать по крохам, как и вообще для всей истории ново-арабской литературы. Много важных авто-биографических данных сообщено им в двух основных трудах — переводе Илиады и книге о Турции. Из биографий, написанных при жизни, заслуживает внимания составленная Ж. Н. Базом и помещенная в книге Ф. Таррази, История арабской журналистики (т. II, Бейрут 1913, стр. 159—168 с портретом). После его смерти появилось колоссальное количество некрологов и отдельных статей, которые остаются для меня недоступными; важнейшие из них приняты во внимание в биографии, составленной его родственником Фуадом аль-Бустани (бейрутский журнал аль-Машрик, т. XXIII, 1925, стр. 778—791, 824—843, 908—926 с портретом). Моя статья основана главным образом на материалах, собранных мной во время пребывания на арабском востоке в 1908—1910 годах, когда Сулейман аль-Бустани находился в зените своей славы.

ванную в том-же году его далеким родственником Бутрусом аль-Бустани, одним из столпов арабского возрождения в половине XIX века. Школа представляла интересную и едва-ли не первую на арабском востоке попытку отрешиться в преподавании от конфессиональных рамок и положить в основу приципы национальности. Школа сыграла большую роль в развитии арабского движения; Бутрусу аль-Бустани удалось привлечь к работе в ней разнообразные силы. Там действовал и другой патриарх литературнаго возрождения, поэт Насыф аль-Языджи, человек более консервативных убеждений, чем Б. аль-Бустани, но выдающийся знаток языка, первый из христиан признанный в арабском мире мастером слова. Мусульманское право и связанные с ним науки преподавал шейх Юсуф аль-Асир — одна из симпатичных фигур среди сирийских мусульман, уроженец Сайда (Сидона), учившийся в Каире у шейха Мухаммеда Тантави до его переселения в С. Петербург. Близкая связь Б. аль-Бустани с американцами позволила ему в преподавании математических и естественных наук ввести европейские методы и пользоваться европейскими преподавателями. Особенное внимание было обращено на иностранные языки и, быть может, влиянием школы объясняется то, что Сулейман аль-Бустани стал полиглоттом и любил иногда щеголять своим искусством. Из школы он вынес хорошее знание английского и французского языков, впоследствии свободно овладел персидским и турецким. Кроме родного, у него есть сочинения на всех перечисленных четырех. Сверх этих пяти, он свободно пользовался сирийским, греческим, латинским, итальянским и обладал достаточными познаниями в древне-еврейском, санскритском, немецком и русском. В школе-же обнаружился и другой его талант: выдающаяся память. Сулейману аль-Бустани ничего не стоило читать наизусть в подлиннике целые песни из поэм Мильтона или романов Вальтер Скотта. Живо у него проявляется интерес к театру, который около этого времени начинает получать права гражданства в арабском обществе. Он неоднократно принимает участие в любительских представлениях, и исполнял, между прочим, роль Ментора в „Телемаке".

На востоке развитие молодежи идет быстрее, чем у северных народов, и уже в 1871 году Сулейман аль-Бустани кончил курс школы. Ближайшие годы он проводит в том-же самом Бейруте, где несмотря на свою молодость оказывается втянутым в кипучую деятельность Бутруса аль-Бустани в роли его ближайшего сотрудника в разнообразных начинаниях. Как раз с начала 70-х годов особенно интенсивно идет развитие арабской периодической прессы: в 1870 году Бутрус аль-Бустани выпускает два издания (газета аль-Джанна, выходившая два раза в неделю, и двух-недельный журнал аль-Джинан), в следующем к ним присоединяется третье (газета аль-Джунейна, выходившая четыре раза в неделю). Все они редактируются не

столько самим Бутруссм аль-Бустани, сколько его старшим сыном Селимом, романистом и публицистом; помощником последнего и является Сулейман. Такое же деятельное участие принимает он в издании арабской Энциклопедии, которая к 1875 году насчитывает уже семь больших томов. В эту эпоху Бейрут становится окончательно центром культурного движения, руководящего всей Сирией и постепенно начинающего отражаться и в Египте. Впервые возникают в большом числе различные кружки и общества. „Сирийское научное общество", в котором Б. аль-Бустани произнес свою знаменитую речь об образовании женщин, явилось очагом не только общественной, но и политической мысли, по скольку проявление ее было возможно в Турции того времени[1]). На ряду с ним существовали и другие; в одном из таких кружков, преследующем литературно-ораторские цели, „Захрат аль-адаб" (Цветок литературы), он принимает близкое участие различными речами и докладами. Одновременно с ним действовал в этом обществе его ровесник, дамаскинец Адиб Исхак (1856 — 1885); их об'единяла любовь к театру, но литературные дороги потом разошлись. Исхак, обладавший темпераментом бойца и трибуна, переселился в Египет, откуда за свои революционные идеи должен был эмигрировать во Францию. Он принял участие в восстании Араби Паши, был первым секретарем египетского парламента, подвергся вторичной высылке из Египта и умер на Ливане совсем молодым человеком. Уже в эти годы своей бейрутской жизни Сулейман аль-Бустани стал близко к западному обществу и одно время исполнял должность драгомана в консульстве Сев. Американских Соединенных Штатов. С этих же лет он начал страдать болезнью глаз, которая сопровождала его до самой смерти.

Пять лет по окончании школы он провел в Бейруте, а с 1876 г. начались его скитания, которые с большими или меньшими перерывами продолжались всю жизнь. В этом году он получил из Басры предложение организовать одну школу. Начинание Бутруса-аль-Бустани с его „национальной школой" получило известность в мусульманском мире и Сулейман был указан как то лицо, которое может пересадить этот росток в Месопотамию. Школа действительно была организована и налажена, но только год во главе ее стоял аль-Бустани: другие, более широкие горизонты стали влечь его юношеский темперамент. Он занялся финансовыми операциями по торговле финиками, которая всегда играла важную роль в экспорте Месопотамии. Переехав в Багдад, он назначается членом торговой палаты, а затем получает должность директора пароходной компании и железопрокатного завода. Девять лет аль-Бустани проводит

[1]) Начало этого общества не ускользнуло от зоркого взгляда „соглядатая востока" Порфирия Успенского (Книга Бытия моего, т. II, 410—под 1848 годом и IV, 92-93—под 1851-м). Его ироническое отношение об'ясняется негодованием церковника против „вольнодумных" идей, проникающих на арабский восток.

в Месопотамии и они не проходят даром. Новая деятельность заставляет его часто предпринимать путешествия: он хорошо изучает Аравию, как южную (Йемен, Хадрамаут), так и центральную, (Неджд). Его интересуют все стороны жизни, он принимается за подсчет населения Аравии, каковое определяется им по приблизительным данным в 7 миллионов. Этнография влечет его к исследованию загадочного кочевого племени Слеб, поэтические склонности — к собиранию бедуинских песен.

В 1885 году он возвращается временно в Бейрут. Годом раньше умер его родственник Селим и Энциклопедия остается без руководителя. Сулейман энергично берется за дело и, во исполнение воли редактора, начинает подготовлять турецкий перевод издания. С этой целью он предпринимает путешествие в Константинополь, после больших хлопот добивается разрешения на турецкий перевод, но осуществить издание по цензурным условиям в Сирии все-же не удается. В 1887 году он переезжает в Египет и здесь развивает усиленную печатную деятельность. Им издается девятый том Энциклопедии, в котором, между прочим, помещается статья о выработанной им системе арабской стенографии; в дополненном виде работа выходит отдельной книгой. В связи с этим обнаруживаются и его технические дарования: он изобретает особую пишущую машину, приноровленную к этой системе стенографии. В журнале аль-Муктатаф им помещается статья о племени Слеб, основанная на материалах собранных во время путешествий по Месопотамии и Аравии [1]). Пребывание в Каире является важной датой еще в одном отношении: под влиянием случайного разговора у него возникает первая мысль о переводе Илиады на арабский язык.

Следующий—1888 год опять переносит его в связи с торговыми предприятиями на два года в Месопотамию. Частые переезды по делам позволяют ему близко познакомиться с Персией и Индией. Он усиленно изучает персидский язык и, в увлечении Илиадой, читает в подлиннике другую великую эпопею—Шахнаме. Литературная работа за весь этот период до начала XX века направлена преимущественно на Илиаду, однако не остаются забытыми и другие начинания. По прежнему он собирает материалы для истории арабских племен в Месопотамии и Сирии. Неудачная женитьба в Багдаде на месопотамской христианке не может привязать его к стране Тигра и Ефрата. В 1890 году он покидает ее, чтобы больше сюда не возвращаться.

Следующие семь лет проходят в Константинополе с большими перерывами, наполненными поездками в Сирию, Европу и Америку. В 1893 году турецкое правительство поручает аль-Бустани организацию и заведывание турецким отделом на всемирной выставке в Чикаго. Вкладывая не малую долю собственных средств, он ставит дело

---

[1]) Новейшей работой, посвященной этому же загадочному племени, является статья Werner Pieper, Der Pariastamm der Slêb (Le Monde Oriental t. XVII, 1923, стран. 1—75).

широко и эффектно, издает первую в Америке турецкую газету, но вследствие интриг турецкого посланника не находит должной поддержки у турецкого правительства. С этого времени у него завязывается связь с арабской колонией в Соединенных Штатах; как раз к началу 90-х годов эта колония образует серьезную культурную силу, оказывающую влияние на весь арабский мир. Около этого времени выходит здесь первая арабская газета и печатается первая арабская книга. Через два десятка лет тут создается уже самостоятельная литературная школа, которая налагает известный отпечаток на все литературное движение и в „старом" арабском мире.

По возвращении в Турцию, неутомимый аль-Бустани вносит проект об ирригации Месопотамии, который он имел возможность подвергнуть обсуждению техников-специалистов во время своего пребывания в Америке. Проект не получает осуществления, как и многие другие начинания в Турции эпохи Абдульхамидовского режима.

С 1898 года он ведет жизнь частью в Каире, частью на Ливане, деля время между литературной работой и коммерческими операциями. В 1898 году он издает десятый том Энциклопедии, в 1900 — к нему присоединяется 11-й и на этом издание обрывается. В 1904 г. им заканчивается семнадцатилетний труд—перевод Илиады с примечаниями и комментариями. Имя аль-Бустани поднимается в арабском мире на недосягаемую высоту среди прочих литературных деятелей, но известность на этот раз оказывается опасной: она вовлекает его в политическую работу и все остальные годы жизни у него посвящены почти исключительно политико-общественной деятельности.

Он давно состоял членом младотурецкой партии „Единение и прогресс". Когда, после турецкой конституции 1908 года, происходили выборы в турецкий парламент, партия выставила его кандидатуру от Бейрута, как того лица, которое может объединить голоса и христиан, и мусульман. Расчет оказался верным и кандидатура была встречена с большим энтузиазмом. В связи с предвыборным периодом аль-Бустани выпустил книгу „'Ыбрат ва зикра" (Наставление и напоминание) с очень ценной характеристикой состояния Турции до конституции и тех путей, по которым желательно направить ее развитие в дальнейшем. В парламенте аль-Бустани быстро выдвинулся деловой работой, был избран товарищем председателя, а в 1910 году получил назначение в сенат. На него часто возлагались различные чрезвычайные миссии в Европу как на съезды, так и с особыми политическими целями. За эти годы ему пришлось посетить Лондон, Рим, Брюссель, Париж, Берлин и С.-Петербург. Помимо представительства в Европе и поручений к европейским державам, ему часто приходилось выполнять сложные задания внутреннего порядка. В 1909 году ему было поручено разъяснить делегации индийских мусульман причины, потребовавшие низложения Абдульхамида; в 1913-м году он вел переговоры с пред-

ставителями арабского съезда в Париже по вопросам, касавшимся управления арабскими странами; наконец, в том-же году содействовал подписанию болгаро-турецкого соглашения. Деятельность его и в новой сфере сопровождалась успехом; в 1913-м году он получил назначение на пост министра торговли и земледелия. Как человек, близко знакомый с хозяйственной жизнью ряда турецких областей, он и здесь сумел-бы, вероятно, сказать свое слово, но срок его пребывания на этой должности оказался слишком кратким. Со вступлением Турции в войну в 1914 году он, будучи противником этого шага, должен был подать в отставку и отойти от всякой активной деятельности.

Тяжелая болезнь заставила его поселиться в одной из швейцарских санаторий. Ему была произведена мучительная операция с мало удовлетворительными результатами, которая на долгие месяцы лишила его возможности какой-бы то ни было работы. К этому времени относятся два его больших стихотворения „Ад-да ва-ш-шифа" (Болезнь и лечение),[1]) которые напомнили арабам про его существование. После заключения мира с Турцией, он переехал к своему брату-доктору в Египет, где у него повторилась болезнь глаз, потребовавшая другой операции. Все-ж и в этом периоде Турцией делались попытки привлечения его к политической деятельности, хотя и в неоффициальном звании. В 1917 году он вел секретные переговоры по поводу заключения мира с Турцией; во время версальского конгресса им была составлена записка о причинах, вовлекших Турцию в войну; даже из Египта он ездил раз в Малую Азию для свидания с Мустафой Кемалем. Невозможность серьезной работы влекла его деятельный ум снова к изобретениям, как в молодые годы: находясь в Египте, он работал над усовершенствованым прибором для переворачивания нот и особым приспособлением для подъема тяжестей.

В 1924 году летом арабская колония пригласила его приехать в Америку. Он с охотой на это согласился: с одной стороны ему хотелось сравнить жизнь его собратий на протяжении 30 лет, которые прошли со времени его первого пребывания там, а с другой, он мечтал показать свои изобретения Эдиссону. В Америке он прожил около года, работая над приведением в порядок большой работы по истории арабских племен и диктуя по английски свои воспоминания. Оправиться ему не пришлось: болезнь глаз все усиливалась и кончилась почти полной слепотой, общее состояние здоровья тоже не улучшалось и 1 июля 1925 года он умер. Тело его было набальзамировано, перевезено в Сирию и 7 августа похоронено в родном Бкештине, недалеко от той комнаты, где он написал большую часть своего комментария к Илиаде.

---

[1]) Второе издание в Каире в 1920 году.

II.

Смешанное и пестрое впечатление производит на первый взгляд фигура аль-Бустани при знакомстве с его биографией. Слишком разнообразны области, в которых он действовал: педагогика и торговля, публицистика и ирригация Месопотамии, арабская стенография и государственная деятельность, перевод Илиады и какие-то изобретения, которые он вез в Америку показывать Эдиссону. Многое в этом кажется диллетантизмом, но все поражает разносторонностью и все характерно для арабов второй половины XIX века. Это время можно считать уже вторым периодом в новой арабской литературе и жизни—периодом сильно отличающимся от первого, когда только закладывались основы возрождения.

На примере аль-Бустани видно, что его поколение могло проходить уже систематическую школу. Он не был самоучкой, как его учитель Насыф аль-Языджи, или питомцем оплота мусульманской традиции—Медресе аль-Азхар, как другой учитель Юсуф аль-Асир. Школа дала ему знания языков и приблизила его к европейским методам работы. Среда, в которой он находился в школе и первое время после нее, сразу втянула его в гущу интересов нарождавшегося арабского движения. Уже тогда в нем обнаружились те данные, которые выдвинули его через 30 лет на пост депутата. Эта среда была не похожа на ту, в которой провело всю жизнь предшествующее поколение: пример Адиба Исхака показывает, что она могла питать и революционные настроения.

Странствования, начатые аль-Бустани с 20-ти летнего возраста, тоже говорят о чем-то новом. Они обнаруживают ту подвижность, которая именно с конца 70-х годов вызвала поток эмиграции из Сирии. Сперва шедший мелкой, едва заметной струйкой преимущественно в Египет и отчасти в Европу, в 90-х годах, когда мост эмиграции перекинулся в Америку, он хлынул сюда по широкому руслу и через полтора десятка лет здесь создалась большая культурная сила, с которой на родине пришлось считаться и арабской литературе и арабской общественности. Показательно и тут, что в соприкосновение с этой вновь открытой арабской страной аль-Бустани вошел в то самое время, когда в Америке зарождалась арабская пресса, создавались первые типографии. Во всем он является верным и чутким отражением этого оживленного и важного в жизни арабов перехода.

Во многом, подобно другим представителям своего поколения, он был диллетантом; но не в пример многим, он всегда бережно относился к литературе и публицистике. Этим объясняется и то, что напечатал он за свою долгую жизнь сравнительно немного: две большие книги, ряд статей и стихотворений, три тома проредактированной им Энциклопедии. Приблизительно такое же коли-

чество осталось ненапечатанным: история арабских племен в 4-х томах, воспоминания, собрание бедуинских песен.

Непреходящее значение навсегда сохранится за двумя его книгами — и той, которая посвящена Илиаде [1]), и той, которая посвящена Турции. Переводу Илиады аль-Бустани отдал семнадцать лучших лет своей жизни; историю этого перевода мы знаем хорошо, так как о ней он подробно говорит в одной из глав своего обширного предисловия. Хотя внешний толчок к этой работе был дан случайным разговором с редактором каирского журнала аль-Муктатаф в 1887 году, но почва подготовлялась давно. Еще в школе аль-Бустани чувствовал особенную склонность к эпическим поэмам, в особенности тем, которые были связаны с древней мифологией. Уже в эти годы он пытался сочинять нечто подобное и со смехом вспоминал впоследствии эти опыты, где в свободных сочетаниях переплетались халдейские божества с греческими и римскими, наряду с египетскими появлялись наименования китайские и индийские. Только к концу школы он стал на правильный путь и обратился к оригиналам произведений, начав с „Потерянного рая" Мильтона. По мере ознакомления с другими поэмами, в нем все больше росло восхищение перед Илиадой, которая осталась навсегда его любимым произведением. Достаточно было небольшого толчка—и в конце 1887 года в Каире он переводит три отрывка из разных мест поэмы, при чем пользуется еще не столько оригиналом, сколько французским переводом, сличая его с английским и итальянским. Опыты встретили одобрение со стороны литераторов и поэтов; аль-Бустани решил приступить к систематическому переводу, уже начиная с первой песни, но натолкнулся на серьезное препятствие, открывшееся при ближайшем подходе к делу. Переводы, принятые в качестве руководства, часто сильно между собой разнились и необходимо было перейти к основательному изучению греческого языка. Учитель нашелся в лице одного из иезуитов, живших в Египте, но поработав с ним серьезно около года, аль-Бустани должен был переселиться в Месопотамию, где не прекращал самостоятельных занятий над Илиадой. С переездом в Константинополь в 1890 году, он имел возможность пользоваться указаниями ученых греков и с той поры уже не расставался с работой „ни на вершинах гор, ни на палубах пароходов, ни в вагонах железных дорог". В 1895 году перевод Илиады, „дитя четырех стран света" был закончен. Однако аль-Бустани на этом не остановился. Желая сделать свой перевод понятным для среднего арабского читателя, он задался целью его комментировать, но комментировать на основании арабской литературы и

[1]) С переводом Илиады связано имя С. Бустани и в тех немногих упоминаниях о нем, которые попадаются в работах европейских ученых. Главнейшая литература отмечена мной в статье „Арабский перевод Илиады" (Гермес, 1909 г. № 2, стр. 37—42); некоторые данные я беру в дальнейшем из этой статьи.

жизни—путем сравнения классической гомеровской древности с арабской до-исламской, частью после-исламской. Для всякого факта, для всякой мелочи из реалий, равно как для всякой отдельной мысли, он старается подыскать аналогию или разъяснение в арабской литературе. В результате комментарий в общей сложности потребовал больше времени, чем самый перевод, и был закончен в 1902 году в Каире, где работа начиналась. Летом 1903 года был составлен указатель и словарь; осенью того-же года написано предисловие. Работа была напечатана известным журналом аль-Хиляль в 1904 г. в виде большого тома в 1266 страниц с иллюстрациями.

Книга аль-Бустани распадается на три части: предисловие, перевод и комментарий. В предисловии дана характеристика Илиады и гомеровского вопроса, сообщены сведения о переводах Илиады на другие языки и история настоящей работы. Здесь-же аль-Бустани выясняет свою собственную систему перевода, разбирая принципы транскрипции собственных имен, выбора стихотворных размеров и т.д. Трудности перед переводчиком стояли громадные и едва ли их приходилось преодолевать переводчикам Илиады на европейские языки. Последний отдел предисловия „Илиада и арабская поэзия" представляет интерес не для одних арабистов. Не говоря о новизне вопроса, который никем из европейских ученых не затрагивался, эти страницы являются лучшим из всего, что написано современными арабскими учеными об арабской поэзии. Очерк его дает в сущности историю арабской поэзии, набросанную конечно в общих чертах, но дающую достаточно ясное представление о всех стадиях ее развития до начала XX века. Приходится пожалеть, что большая работа, которую аль-Бустани собирался посвятить этому предмету, не увидела свет и даже едва-ли была написана. Предисловие заканчивается небольшой главой об арабском языке и его будущности—вопрос, который стал особенно волновать арабское общество в начале века и до сих пор часто обсуждается. Перевод Илиады исполнен стихами, но не гексаметром, мало подходящим к условиям арабского стихосложения. Стихом аль-Бустани владел с такой же легкостью, как прозой; строгие арабские критики не могли предъявить к переводу сколько-нибудь серьезных упреков. На первых порах чуждыми и странными казались греческие имена в арабской оболочке; восприятие их совершенно не было подготовлено предшествующей литературной традицией, но благодаря аль-Бустани они постепенно вошли в сознание современного арабского общества. Комментарий, согласно принципам, положенным в основу его переводчиком, явился настоящей энциклопедией и по объему во много раз превзошел самый перевод: иногда один стих комментируется на нескольких страницах. Само издание, снабженное многочисленными указателями и снимками со старинных гравюр, статуй

и картин служит хорошим образчиком современного типографского искусства арабов на его высшей ступени.

Основное значение капитальной работы аль-Бустани однако не в том, что это первый перевод Илиады на арабский язык, не в том даже, что он хорош, а не плох, а в том окружении, которое дал ей аль-Бустани. Значение лежит в том, что он съумел показать, как эта мировая поэма может стать органической частью новой арабской культуры и литературы, которая стремится догнать европейскую. Только благодаря этому произведению современные арабы прошли через известную школу гуманизма. Того, что мы называем классическим образованием, у них никогда не было и особенно это сказывалось на литературе. Обращаясь к Европе и идя по ее следам в этой области, арабы не в силах были осознать истоки этой чуждой им культуры. Аль-Бустани впервые подвел их к этому роднику и результаты не замедлили сказаться. Если в 1908 году я мог указать только одну подражательную поэму, вызванную переводом Илиады [1]), то теперь мы стоим уже перед ясно выраженным течением. В египетском университете в Каире создана кафедра классической филологии; занимает ее египетский уроженец Таха Хусейн—едва-ли не первый араб классик. Он издал уже ряд переводов греческих трагедий Софокла и Еврипида; ему принадлежит книга „Кадат аль-фикр" (Вожди мысли), в которой даны биографии ряда мыслителей древнего мира. Для Европы такое издание не представило-бы ничего удивительного, но для арабского востока — и книга, и автор явление показательное. Этот пример с определенностью говорит, как одинское начинание аль-Бустани вызвало целое течение и полагает теперь начало школе, от которой многого может ожидать в будущем молодая арабская литература.

В сторону прошлого обращена вторая важная книга аль-Бустани напечатанная в 1908 году. Толчком к ней послужила предвыборная агитация, желание изложить перед избирателями не только свою программу, но наметить тот путь, по которому должна пойти Турция после переворота 1908 года, если хочет войти в семью культурных держав. План работы прост: подходя с разных точек зрения, аль-Бустани хочет показать, чем была Турция до конституции 1908 года и чем она может стать после нее. Изложение разбито на ряд мелких глав, самые заголовки которых дают ясное представление о содержании. Вслед за небольшим предисловием и кратким историческим очерком старой конституции 70-х годов идут главы: конституция и деспотизм, конституция и свобода, свобода личности, свобода печати, свобода обучения, свобода сочинительства и чтения, свобода корреспонденции, свобода собраний, свобода и представители власти, конституция и тайная полиция, конституция и фана-

[1]) Гермес 1909 г., № 2, стр. 42, прим. 2.

тизм, конституция и представители религии, конституция и эмиграция, конституция и чиновники, конституция и бюджет, конституция и источники дохода—земледелие, другие источники дохода—полезные ископаемые, ремесла, торговля, общественные работы и компании, путешественники и эмигранты. Заключение посвящено общему выводу и той роли, которую может сыграть парламент. В конце аль-Бустани дает небольшую утопию, пытаясь обрисовать, что будет представлять собой Турция через 25 лет.

В книге заключен очень богатый материал — биография уже красноречиво рассказала нам о непосредственном знакомстве аль-Бустани с большинством турецких областей. Много интересных и нигде раньше не опубликованых данных сообщено им о Месопотамии, об эмиграции, о всемирной выставке в Чикаго. В картине классической системы шпионажа и преследования младо-турков аль-Бустани имеет себе соперника в лице египетского писателя Вали аддина Йекуна (1873—1921). Но если последний преимущественно поэт и слог его насыщен нервностью и яркими образами, то аль-Бустани пишет всегда академично и деловито. В своей книге он не выдвигает на первый план политической задачи, говоря, что имеет в виду только культурные цели, однако его идеология нам ясна. Сторонник принципа — Турция для османцев, он на первый план ставит идею государственности, а не отдельной нации, хотя-бы и родной ему. Его идеал — федеративный строй, но с Турцией во главе. Отсюда вытекают и другие выводы, которые часто казались неприемлемыми его соплеменникам даже до мировой войны: обязательность турецкого языка в качестве государственного, необходимость военной службы для христиан и т. д.

Уже в 1914 году было видно, что исторический процесс идет не так, как представлял аль-Бустани. Теперь книга его принадлежит истории. Жизнь опередила ее и пошла не по тому руслу, как он предполагал в утопии. Туркам и арабам теперь едва-ли когда-нибудь сойтись: если это произойдет, то совершенно на иных основаниях чем было раньше.

Опередила его и литература. Поколения девяностых и девятисотых годов с их внутренним надломом, с их склонностью к небольшим формам и свободному стиху не напоминают уже в своих произведениях выдержанного академического стиля аль-Бустани. И властителями дум на арабском востоке являются теперь ар-Рейхани и Джебран — питомцы американской эмиграции, через запад вернувшиеся к принципу национальности, вожди третьего поколения новой литературы. Но аль-Бустани навсегда останется лучшим выразителем идей арабских восьмидесятников, а его Илиада навсегда сохранится как памятник арабской литературы. В этом труде его незабываемая заслуга перед родным народом и языком.

Акад. О. П. НОВИЦЬКИЙ,
голова Археологічного Комітету.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

Коли мова йде про українську дерев'яну архітектуру, особливо про старовинну, то звичайно йде вона, головним чином, про дерев'яні церкви та дзвіниці, і це цілком природньо, бо взагалі відомо, що головну увагу зáвсіди звертали на себе культові будівлі, і на них витрачалися всі сили, щоб зробити їх найкращими. Крім того й кожна вироблена форма тут більше зберегається, тому що звичайно культ не охоче відмовляється від того, що раз собі засвоїв. Тому-то й нам доводиться, головним чином, мати діло з церковним будівництвом.

Про це питання чимало писалося, чимало висловлено думок, і треба зазначити, що ці думки дуже різноманітні, а часом і протилежні. Одні бачуть тут Візантію, інші — далекий схід, ще інші, навпаки — захід; одні вважають, що наші дерев'яні церкви подібні до північних, інші, навпаки, визнають їх за зовсім відмінні.

Познайомимося в головних рисах із цими поглядами.

За візантійське походження наших дерев'яних церков висловлювавсь іще проф. Маріян Соколовський. На його думку, вони мають походження від кам'яних візантійських церков, і ця основа так і залишається без зміни, а всякі впливи відбивалися тільки на деталях.

Для др. В. Залозецького здається навіть, що без старої візантійської архітектури неможлива ціла дерев'яна архітектура [1]).

Ковальчук висловлюється [2]), наприклад, про тип церкви Юра в Дрогобичу, що він виробився на основі візантійського стилю.

За Є. Сіцінським [3]) наша дерев'яна архітектура, хоч і оригінальна, має в собі тип візантійський, тільки виражений не в камені, а в дереві. „Будь-що-будь, додає він нема тут нічого західнього, романського або ґотицького".

У проф. Г. Г. Павлуцького зустрічаємо різні думки: то визнає він візантійський вплив, то самостійність.

За східнє походження висловлюються Л. Даль, акад. Хв. К. Вовк, М. Шумицький. Л. Даль приходить до висновку [4]), що

---

[1]) „Стара Україна" 1925 р., ч. VII—X, стор. 167.

[2]) Zabytki sztuki w Polsce.

[3]) Исчезающій типъ деревянныхъ церквей. Каменецъ. 1904.

[4]) Трехглавыя церкви. „Зодчій". 1874.

форму наших трьохбаштових церков занесли хрестоносці з Сирії й перейшла вона до нас через південно-італійські будівлі.

Акад. Хв. К. Вовк [1]) спостеріг глибокі іранські впливи на нашу архітектуру, які відбиваються навіть у самій конструкції хат.

М. Шумицький [2]) уважає, що найдавніші з впливів сходу на наші дерев'яні церкви — це є впливи Індії та Китаю, а згодом починає помічатися вплив Сирії та Візантії.

Навпаки, дужий вплив заходу визнає В. В. Суслов [3]), остільки дужий, що коли-б і виробився раніше який инший тип, то він загинув-би під цим західнім впливом.

За спільність нашої дерев'яної архітектури з московською висловлюються В. В. Стасов, В. Нарбеков, А. М. Павлинов, акад. Хв. Ів. Шміт, М. Красовський.

Навпаки, визнають самобутність нашої дерев'яної архітектури гр. О. С. Уваров, В. М. Щербаківський та инші.

„У IX віці й навіть раніше, каже О. С. Уваров, Візантійська імперія мала власну цілком вироблену архітектуру для кам'яних або цегляних будівель, що-ж до дерев'яних церков, то Візантія зовсім їх не знала, і тому звідтіля не могла бути позичена архітектура наших дерев'яних церков. Так само не могла вона бути позичена й від скандинавів, бо в нас дерев'яні будівлі будувалися способом поземного кладіння деревин, а в Скандинавії деревини ставилися сторч". Далі він висловлює думку, що первовзір тої архітектури, яка згодом запанувала в Росії, треба шукати в Галичині, себ-то визнає, що українська архітектура є самобутня.

В. М. Щербаківський визнає [4]), що тип наших дерев'яних церков „остільки-ж самостійний, оригінальний і приладжений до артистичного смаку своєї людности, як готицький, візантійський або московський".

К. Мокловський висловлюється: „Дуже помилкова є думка, каже він [5]), наче-б у Галичині панує чисто візантійський тип церков", і теж уважає, що цей тип є самобутній.

Я навів тут лиш найяскравіші вислови авторів, — я й не збирався вичерпувати всі такі думки, це зовсім не входить у моє завдання, я хтів тільки показати, як мало ще досі оброблено питання про походження цих будівель, як різно уявляє його собі кожний дослідник. І тут нема нічого дивного, бо коли писали вищезгадані автори, то так мало ще було тоді зібрано матеріялу про це питання, що до-

[1]) Этнографическія особенности украинскаго народа. „Украинскій народъ", т. II, стор. 535—536.

[2]) Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. „Іллюстрована Україна", 1913 р., ч. 4.

[3]) Очерки по исторіи древне-русскаго зодчества. СПБ. 1889.

[4]) Деревляні церкви на Україні і їх типи. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка", т. LXXIV, або окрема відбитка. Львів 1906, стор. 16.

[5]) Sztuka ludowa w Polsce.

слідникові не було ще на чому базуватися: кожен із них користувався матеріялом випадковим і в усякому разі дуже непевним.

Як-раз за останній час справа з виданням такого матеріялу значно поліпшилася, скупчилося його значно більше, а особливо багато нового дало видання другого випуску „Українського Мистецтва". Перший випуск його видав ще 1913 р. Вадим Щербаківський, а тепер вийшов другий випуск, брата його Данила Щербаківського. Тут міститься 128 знімків, з котрих 35 присвячено дерев'яним церквам, але особливу вагу для нашого питання мають церкви „хатнього типу", що їм автор присвятив і декілька рядків тексту і що дають нам тепер можливість заснувати свої висновки ґрунтовніш.

Автор подав тут декілька зразків, як він каже, „буковинського типу" дерев'яних церков, який стоїть осторонь від відомих типів і відповідає так званим „клетским" церквам російської архітектури.

Це є тип дерев'яних церков, „невеличких, дуже примітивних, які дуже нагадують не тільки планом, але й перекроєм і своїм зовнішнім виглядом звичайну селянську хату". „Головні риси архітектури всіх цих церков, каже Д. М. Щербаківський, такі: 1) загальний силует церкви подібний до силуету селянської хати, 2) план церкви трьохкамерний, 3) зовнішнє перекриття загальне для всіх трьох зрубів, чотирьохкутне, високе, крите ґонтом, з широким піддашшям, 4) внутрішнє перекриття не відповідає зовнішньому: воно окреме для кожного зрубу, иноді банне, частіше пірамідальне, бабинець иноді має стелю, 5) вхід у церкву мало не завсіди з півдня в бабинці, 6) піддашшя спирається иноді на колонки простого хатнього типу без аркатури".

Дальший розвиток автор бачить у прибудуванні до входу з півдня притвору, як, наприклад, у церкві в Карапчеві, або до вівтаря, теж з півдня — паламарні, як у церкві в Строїнцях; ще дальший розвиток — коли прибудови робляться одночасово й до вівтаря й до бабинця, так що церква в плані має форму літери „П", як це ми бачимо, наприклад, у церкві в Хотині. „Більш розвинених церков цього типу, каже він, ми, здається, не маємо". Треба ще зазначити, що автор надає особливої ваги єдиному входу з південного боку, як це буває звичайно в хатах.

На першій сторінці своєї книжки він цілком справедливо каже: „Ці зразки дадуть деякий матеріял до рішення питання про походження архітектури дерев'яних церков і, хоч не рішать його, але, можливо, доведуть, що його треба рішати в иншій площині". Це є та сама думка, яку я допіру висловив, сказавши, що це видання дало багато нового про наше питання.

Дійсно, тепер, здається, цілком уже ясно, що найпримітивніша церква й була власне хатнього типу.

Такий знавець українського житла, як академик Хв. К. Вовк, так характеризує українську хату[1]): „Звичайний, так-би мовити, класичний тип її є трьохкамерний, який складається з сіней, з одного боку котрих знаходиться житло — власне хата, а з другого — комора". „Не вважаючи на місцеві варіянти будівельного матеріялу, на місцеві особливості архітектурних форм і на різницю в розпологу хати відносно инших будівель, етнографічний тип української хати відзначається надзвичайною суцільністю, залишається, власне, скрізь тим самим і, маючи в собі такі загальні риси, як от чотирьохсхильний дах, переважну трьохкамерність, скрізь той самий

Мал. 1. Церква с. Депултичі, Холмського пов.

план і цілком однаковий унутрішній розподіл і частини хати й збіжжя й, нарешті, обмазання глиною та побілення з середини та знадвору. Цими своїми типовими особливостями вкраїнська хата дуже наближається до житла південних та західніх слов'ян, помітно відрізняється від житла білорусів і поляків, а в дуже значній мірі від великоруських".

Коли тепер ми порівняємо „хатній" тип церков з самими хатами, то побачимо, що й для опасань прототип дає теж хата своїми ганками, котрі в західній частині України переходять уже в галерійки.

Таким чином, обмежити розвиток церков хатнього типу тільки двома прибудовками з південного боку ніяк не можна. Мало того, я сказав-би, що ці прибудовки, власне, не мають для нас і великої ваги, тому що типові наші церкви зовсім і не мають у плані цю форму літери „П".

[1]) Этнографическія особенности украинскаго народа. „Украинскій народъ", т. II, ст. 530.

Увесь розвиток хатнього типу церков ішов, на мою думку, приблизно так: збудувавши звичайну трьохкамерну хату, на кінцях коника поставили по хресту на кулях, як це ми бачимо, наприклад, у церкві с. Тирнівки [1]), в Румуні [2]; потім, крім згаданих двох хрестів, поставили ще третій хрест на середині коника й підвищили його на шийку з маковицею, — з'явилася така церква, як, наприклад, у с. Ширівцях Долішніх, на Буковині [2]), або в Задібрівці, там-же [3]), або в Трустинцях, у Басарабії [4]); потім середня голівка починає розвиватися де-далі, то більше, як у церкві с. Вілавче, на Буковині [5]), або в м. Хотині, в Басарабії [6]) у с. Депултичі, Холмського пов. (мал. 1).

З часом так само йдуть зміни і в плані, а саме: спочатку простокутник, як у звичайній хаті, далі в вівтарній частині зрізаються кути, з'являється гранчастий, або п'ятистінний вівтар, як, наприклад, у церкві в Чернівцях [7]) (мал. 2), або в Нових Мамаївцях, на Буковині [8]). Цей тип є дуже розповсюджений на Західній Україні, який перейшов навіть і на кам'яні будівлі. Потім кути починають зрізати і в західньої та в середньої частинах, спочатку по два у крайніх, а потім і по чотири у всіх трьох. Після того, цілком зрозуміло, кожна частина починає трактуватися як окрема і окремо розвиватися. Середня з них збільшується в усіх напрямках. Зробившися восьмикутними в плані вони поступово переробляються в башти, з'являється тип трьохбаштових церков (мал. 3), розвиток котрого зараз ми розглядати не будемо. Зазначу одне лиш до-речи, — що первовзір цих башт шукати в баштах оборонних, фортечних, як це дехто спитувався, ніяк не можна, бо в фортечних баштах верхня частина остільки ширша за нижню, що вона навіть звисає, а в баштах церковних навпаки — чим вищий поверх, тим вужча башта. Але, кажу, цей тип ми відкладемо до другої роботи.

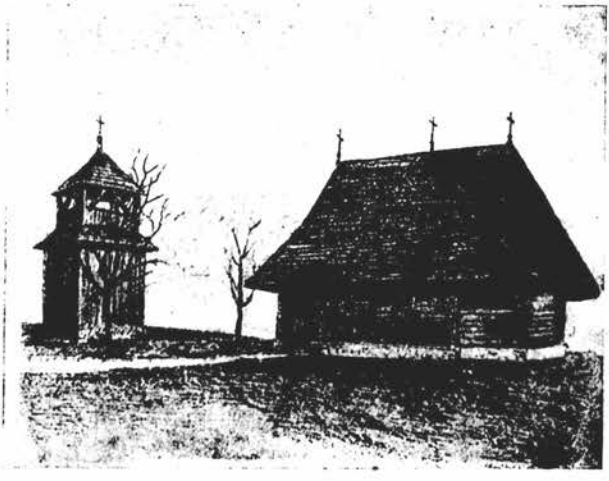

Мал. 2. Церква с. Клокучка. Чернівці (з „Allgemeine Bauzeitung". 1896, Bl. 34).

[1]) „Українське Мистецтво", II. Київ-Прага, мал. 2.
[2]) Ibidem, мал. 3. [3]) Ibidem, мал. 4. [4]) Ibidem, мал. 5. [5]) Ibidem, мал. 9.
[6]) Ibidem, мал. 13. [7]) Allgemeine Bauzeitung. 1896, Bl. 34.
[8]) „Українське Мистецтво", II, Київ-Прага, мал. 16.

Д. М. Щербаківський, як я вже зазначив, надає великої ваги тому саме, що в церквах хатнього типу вхід міститься у північній стіні. Я-б тому такої ваги не давав, бо цілком природньо, що, коли вхід перейшов із середини південного боку, як він був у хаті, на південний-же бік західньої частини, що допускає й Д. М. Щербаківський [1]), то перенести цей вхід з південного боку бабинця на західній його бік є тільки еволюція цього типу.

Що-ж до форми церковної бані, то я гадаю, що та форма, яку ми бачили у бойків, старіша. Така думка виникає з того, що по-перше, у бойків взагалі більше збереглося всякої старовини, а тому їх мотиви звичайно виявляються старішими за мотиви инших українців, а крім того така форма легша й з конструктивного боку.

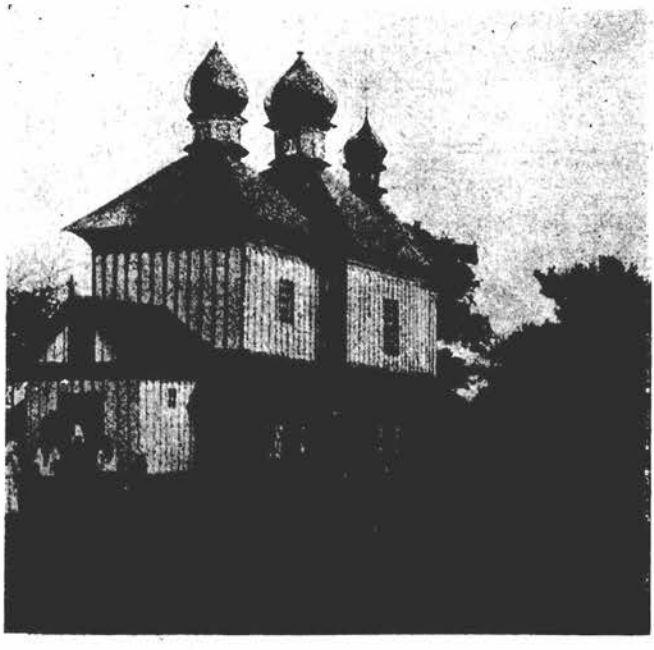

Мал. 3. Церква с. Сусла, Новоградволинського п. (з фот.).

Тепер перейдемо до порівняння наших дерев'яних церков з відповідними будівлями наших сусідів. Почнемо з Великоросії.

Хатньому типові наших церков там цілком відповідає „клетцкий" тип.

Саме те, що замість хати з чотирьохсхильним дахом, за первовзір для цих церков була „клеть", що має двохсхильний дах, надає їм зовсім иншого вигляду.

Дальша еволюція „клети" есть її двохповерховість: вона ставиться на „подклет", так і церкви теж ставляться на „подклет" і робляться двохповерховими. Наші й хати, й церкви звичайно бувають одноповерхові.

У великоруській господі велику ролю грали ганки („крыльца" з рундуками, що вели до сіней. Такі ганки стали вживатися і в двохповерхових церквах, а сіни перетворилися у так звані „нищевики"), які відповідають нашим опасанням, але через своє походження мають зовсім инший вигляд.

---

[1]) Див. там-же мал. 2, 5, 6, 8 і особливо 12 та 13, де для входу зроблено окрему прибудовку, котрі він уважає за церкви хатнього типу.

У той час, як у наших церквах найбільших розмірів добуває середня частина, там найвища частина є західня.

Що-до вівтарної частини, то вона й там робиться п'ятибічною, як і в нас, що там зветься „поставить по круглому". Ф. Ф. Горностаєв і І. Є. Грабар уважають таку форму запозиченою в кам'яних церквах, але цей спосіб є цілком властивий дерев'яній конструкції, де, як ми вже бачили, він утворився через зрізування кутів.

Коли ми зустрічаємо тут обшеловування, то це є явище виїмкове й до того ще пізнє.

З польським дерев'яним костьолом наші церкви мають спільним

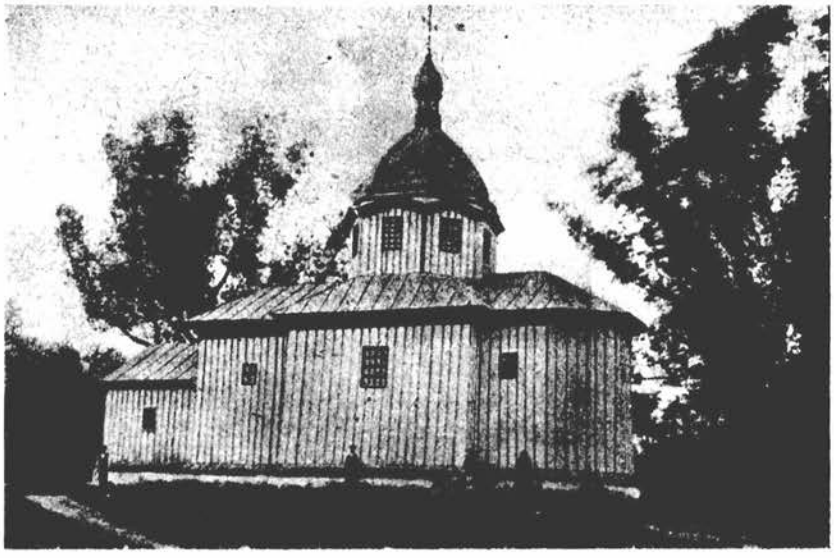

Мал. 4. Церква с. Юрковщина, Волинь (з фотогр.).

опасання (суботки, або замші [za mszą — за обедней]). Натомість цілий силует будівлі зовсім инший: там височиться над цілою будівлею західня башта, яка згодом перетворюється в дзвіницю; у нас-же найвища буває середня башта, а дзвіниця ставиться відокремлено. Взагалі дерев'яні костьоли Польщі ближчі до їх кам'яних костьолів, аніж до наших дерев'яних церков.

Тип чеських церков дуже наближається до церков польських. Крім того, коли ще на півдні Чехії церкви будувалися у зруб, то в північній її частині вони будувалися сторч, як у скандинавів.

У білорусів тип церков, відповідний нашому хатньому, був і звався він „на подобие анбара", „анбаром", або „в четыре угла" [1]), але звідсіля ніяких впливів на нашу архітектуру не могло бути: білоруси й самі виводять цей тип своїх церков з України [2]).

[1]) Ширяев С. Д. Деревянные церкви белорусской Смоленщины с базиликальным планом. „Труды Смоленских государственных музеев". Вып. I, Смоленск 1924, стор. 53.

[2]) Ibidem, стор. 87.

Що-до згаданого вище натяку на подібність бойківських церков на китайські пагоди, то треба зазначити, що тут справа не йде далі за сами лише силуети, які закінчують верхи будівель, але таких силуетів нема чого шукати далеко, коли вони потрібні для порівняння з цими церквами, — як я не раз уже зазначив, ми бачимо їх тут-же у силуетах смерек, які оточують бойківські церкви.

Таким чином, українські дерев'яні церкви, не тільки хатнього типу, але й трьохбаштові мають походження місцеве — від звичайних хат, ця еволюція йшла цілком нормальним шляхом. Безперечно, були тут різні впливи, але вони торкалися вже деталів і про них ми зараз говорити не будемо, а перейдемо до другого типу наших дерев'яних церков — до церков з хрещатим планом, що походження їхнє я вважаю иншим.

Мал. 5. Церква у Ново-Ропську (з фотогр. Ушакова).

Спочатку треба зазначити, що́ розуміти під хрещатим планом. У вищезгаданій статті „Деревянные церкви белорусской Смоленщины с базиликальным планом“ [1]). С. Д. Ширяєв поділяє хрещаті церкви на два типи: перший з них утворюється через перехрещування двох нефів, а церкви другого типу складаються з трьох зрубів, які розміщуються у напрямку із сходу на захід, але середній зруб є значно ширший за останні два й своїми виступами на південь і на північ і утворює рамена хреста (мал. 4).

Я цього другого типу не вважаю за хрещатий: це є трьохкамерна церква, про які була мова вище, а під хрещатим типом я розумію виключно церкви, що являють собою два перехрещені нефи.

Така хрещата форма плану з'являється на сході дуже рано. Проф. І. Стржиговський [2]) уважає прототипом таких церков уси-

[1]) Ibidem, стор. 57. [2]) Orient oder Rom, S. 12—Kleinasien, S. 135.

пальню в Пальмірі (у Сирії, між Дамаском та Ефратом). Вона, на його думку, була зразком для славетного храму Апостолів у Костянтинополі й для усипальні Галли Плацидії, у Равенні (420 р.). Копіями не збереженої до нашого часу церкви Апостолів, з'являються катедра Марка у Венеції (1067—1071) та Фронта у Периге (1120). Здибаємо ми такий план у багатьох пам'ятниках як західніх, так і східніх, з котрих найближчі до нас суть церква Іллі у Солуні (1012 р.), церква хрещата, розкопана в Херсонесі, та кавказькі церкви; усі ці місцевості легко могли передати нам цей тип. Ця хрещата форма чинить дуже добрий опір розпору бані; разом з тим вона дуже добре відповідає засобам, що їх уживає дерев'яна архітектура.

До нас дійшла кам'яна церква хрещатого плану у Сутковцях XV віку. Були такого типу церкви і в инших місцях. Вони певне дали ідею й дерев'яні церкви будувати з хрещатим планом, а це було дуже легко, — досить було прибудувати ще дві башти, з півдня та з півночи, і план з'явився хрещатим (мал. 5).

У цій статті я торкнувся лиш головних ознак, з котрих можна гадати про походження наших дерев'яних церков. Виявилося, що не тільки церкви, що так вже називаються „хатнього типу", але й головна краса нашого будівництва, трьохбаштові церкви, мають своє походження від звичайних трьохкамерних хат, а церкви хрещатого плану підлягають візантійському впливові. Дуже цікаво тепер продовжити наші досліди далі й виявити, під якими впливами виробилися ті чи инші деталі, коли саме панували ті чи инші впливи, і в яких місцевостях котрі з них мали більшу силу. З другого боку, цікаво теж подивитися, наскільки і в яких місцевостях панували впливи нашої архітектури, і які саме мотиви мали більші розповсюдження. Усе це сподіваюся розглянути в иншій моїй роботі.

Акад. В. М. ПЕРЕТЦ,
дійсний член Академій Наук Української та С.Р.С.Р.

ЩЕ ОДНА ВІРША ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ.

Колись у великій збірці Кіреєвського було надруковано цілу низку пісень та віршів про гетьмана Мазепу (вип. 8); пізніше торкалися цієї теми М. Драгоманів, Я. Новицький та ин. Розбираючи політичні пісні Рилєєва, торкнувся віршів та пісень про Мазепу В. Маслов (Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣева, Київ 1912, с. 247—306). Проф. С. Щеглова присвятила віршам про бідолашного гетьмана спеціяльну розвідку (Наук. збірн. 1926, XXI, с. 82—111), де вичерпала мало не ввесь матеріял із давніх рукописів та публікацій, залишивши на боці тільки пісні: „Ой ти гадаєш, Мазепо", Цертел., „Шведського року, нещасливого літа" Срезн., та „Ой трапилось проклятому Мазепі..." Срезн.

Недавно я набув український Хронограф з полов. XVII ст.; на перших аркушах його — написані вірші про Мазепу, ще не відомі для дослідників. Вони торкаються почасти тих самих подій, що й вірші инших авторів, обвинувачують Мазепу за його „ізміну", вихваляють царя Петра та О. Меншікова та навпаки — лають гетьмана, повторюючи мало не всі епітети, що їх подибуємо в присвяченій йому віршовій літературі: він — Лютер проклятий, Арій, йому автор обіцяє пекельну геєнну та ин. Цікаво придивитися до віршової будови цього твору, що відрізняється від сучасних йому віршів про гетьмана Мазепу. Нема сумніву, що ця вірша походить з тих самих кіл українського суспільства, з яких вийшли й усі инші віршовані памфлети на Мазепу. Письмо та папір свідчать про те, що цього вірша було складено ще за життя Мазепиного, приблизно в рр. 1709—1710.

Подаємо цю віршу, заховуючи ортографічні риси рукопису.

СЛОГІ НА ZМѢННІКА ВОРА ЇВАШКА МАЗЕПУ ПРОКЛѢТАГО.

К.02.

1 Слꙋхай що жи҃во Народе Славе҃нскиѧ
Побѣди҃ славноиѧ ма҃къ плѣненъ Ма҃ръсъ шве҃скіи.
в по҃лтавскі҃хъ поля҃хъ Короля҃ Карола҃
Zбита сваволя҃.

Полскꙋ, Шлїонскъ Литвꙋ, Торꙋнь, Ѳданскъ, Сасъ, Прꙋсси
Тиранъ той з кгрꙋнтꙋ на свои улꙋси
Знищилъ Кроль Шведскй, винꙋздана была
Шатанска сила.

Прегодй серцемъ и на украйнꙋ
При цр҃скихъ силахъ и в той на рꙋйнꙋ
Чигалъ ѡкрꙋтникъ и тꙋю ззобати
Лютер проклѧти.

Тотъ Мазепа ꙗкъ Змй в Рай здрадца
Крвѣ хр҃тїанской и хр҃тїанъ зѧдца
Былъ в Украйнꙋ ведѣ предводитель
и злꙋ стройтел.

Батꙋрин первй уголъ Украйни
Z людом армат ним устройлъ до змѣни.
Силна потꙋга в запорѣ там была
Цр҃ствꙋ грозила.

Свѣтлѣйшй в Кн҃ѕехъ, Кн҃ѕь Римского Пн҃ъства
Кн҃ѕь Александер Даниловичъ храбрства
Там чинъ показалъ, Полком водец мужнй
в бою потꙋжнй.

Жестоковйнихъ укротил сꙋровство
Мечем посѣче прехитрихъ воровство.
По дѣлом своймъ прїѧша достѡнꙋ
мздꙋ крове полнꙋ.

Непогамованъ тим шведъ в своем крокꙋ
Шꙋкает далѣй крвавого ѡброкꙋ
На Деснѣ штꙋрмом чинит перевози
з всѣми ѡбози. ||

арк. 62 зв. Там ихъ з упором была переправа
в ѡгнистихъ боѧхъ сама Десна крвава
Ꙗкъ фараѡна на днѣ йхъ витала
Кгды пожирала

Z Десни до Семйꙋ жжет йхъ люта жажда
Стꙋпают в полѧ, вождь им слѣпа вражда
В Роменъ и в Гадѧчъ в поліовіе гради
чинѧт ѡсади.

Та свою хи ро вйвѣраю з кгрѕнтѕ
Бй украйнѕ увѣклать до бѕнтѕ
Та й Мазепа Ахеро то трѕсн
на злое кѕсн.

Прелщаю градй за свои упоро
упевнаючй всѣкимъ договоро
Же шведъ з Лѣхамй кро всѣкой присадй
не хотѣ здрадй.

Козацкн свободъ ѿ Кролевъ наданйхъ
По скихъ дѣдйчнйхъ ѿ де жавцовъ давнйхъ
Тіе зтве жаю абй при тйхъ сталй
ймъ голдовалй.

Такѕю преле , такіе прохи ства
Подъ вйдо правдй удаю прони ства
Свой ѡблѕдй ѡпачне нйцѕю
Горѣ цѕкрѕю.

Сйъ погйбе нй в Россїи ѣвйсѣ,
Мазепа воръ врагъ Антйхристъ собн сѣ
Своѣ змѣнй ѡбліѣ (?) пророкй
крвавймй токй.

Za цр҃скѕю че за православїе
йскре нн дрѕго кѕпно безглавіе
Енохъ Іліа, в Россахъ то страдаша
крове и чаша

арк. 03.65 Аррнй Мазепа, два брата проклѣтй
Сей Цр҃ковъ ѡвъ кре де знѕша ро драти
Ко вѕ придѣша, тою погрѕзитй
Да потопйтй.

Мазепа тать врагъ, ѣкъ лйсъ ѣть Ге ма ство
Акй левъ жестокъ правйлъ ѣго Пїьство
Погйбе ѣкъ песъ в зе лѣ ѡтомана
у бѣсѕрмана.

Капе нау воръ во несйсѣ горѣ
Проклѣтъ падесѣ лютѣ в адско морѣ
Равна мзда в ѡвчой кожѣ по заслѕзѣ
Лѣдзкой котюзѣ.

Дрꙗгъ ѥго цеᵖберъ, с нимъ емꙗ лаѧти
деᵖзость неправдѝ в Адѣ ѿбрѣгатѝ
Песою челюстъ стꙗдъ ѥго покрїе
та с нимъ да выѥ.
Апостата Цр҃скъ zмѣнникъ Цр҃ска люда
Семꙗ велїаᵖсродникъ ѝ Іюда.
Za воровскіе емꙗ зде навѣти
в Адѣ совѣти
Адъ емꙗ ѿцъ, родъ всѣ Адска сыла
Себѣ навѣкѝ ѥго прѝсвоїла.
Тамо ѝ матѝ бꙗдетъ мꙗ ѿгнѥна
вѣчна Гее на
Сеѝ люцѝперꙗ ѝ Іюдѣ кꙗпно
в Таᵖтара безднѣ дрꙗгъ имъ неѿстꙗпно
Вознесшъ до Небесъ сломѝ свою выю
Адскомꙗ Zмыю.
ѯЕже расточѝ, то да собирае
Ѻгнь, жꙗпель, пекло неханѝ собѣ маѥ.
Тмꙗ кромѣшнюю, ѯЕзеро ѿгнѥно
Мѣсто то лѥно.
Угасла свѣща, та свѣтъ погꙗблѧѥ
Токмо ди зсмрадо теностъ умножаѥ
Погѝблѝ змѣнникъ нѣчимъ благимъ знаемъ,
но проклинаемъ. |
63 зв. Частѝ лѝсово сеѝ Лѝсъ соравнѝсѧ
Акѝ Лѝсъ зкожѝ зчести ѿбнажѝсѧ
Стеᵖвъ ѥго бѣсомъ акѝ псомъ ѝ враномъ
Давъ бѣсꙗрмано.
Памꙗть Праведнꙗ навѣкѝ преславна
Za вѣрностъ его Нр҃ꙗ зелѣꙗвна
Памꙗть Zмѣнникꙗ невѣрнꙗ Мазепѣ
в Адскомъ вертепѣ [1])
Цр҃ковнѝ камень Петръ Цр҃ Православнѝ
Цр҃кꙋ Хрстовѝ Храбонѝкъ возбранѝ.
врата Адова тѝе ѿнъ разꙗшѝ
Мечемъ сокрꙗшѝ.

[1]) На березі чорним атраментом: „в Адскомъ заклепѣ".

Сеи҆ Хр҃толюбецъ со^тре шатанїе
Шведа проклꙗта да в порꙋганїе
Жестокаго Лва и҆ всꙗ ѡрꙋже^{ст}ва
его воїнства.

Нови҆ Дави҆дъ Петръ шведа Голїада
Пораз҆и си^лна сме^ртоносна ꙗда.
Бл҃гочести҆ви҆ нечести҆ви҆хъ полковъ
в плѣнъ веде во^лковъ.

Ѿгони҆ своеи҆ Презѣлни҆ ревни҆тель
Z враговъ побѣди҆ Преславни҆ Рачи҆те^л
Ѡ се^мна вѣки҆ бꙋди҆ бг҃ꙋ слава,
Цр҃ю де^ржава

Невѣрни҆хъ Цр҃ства ѡ всеси^лно^м бзѣ҃
Емꙋ да падꙋтъ по^д цр҃скіе нозѣ
Ѻ҆нъ Побѣдите^л да жи҆ве^т, цр҃ствꙋетъ
И то^рже^{ст}вꙋетъ

Да бл҃гослови^т Гдь ѿ Сіѡна
Сыли҆ Цр҃скіе на лѣта премнога[1])
Побѣждать враговъ вѣрни^м[2]) по премногꙋ
в че^{ст}, в славꙋ бг҃ꙋ.

З дописок на берегах рукопису можна домислитися, що ми маємо автограф автора або копію, що він її перевірив та додав нові поправки.

Добре відомо, який неспокій та заколот викликала у свій час „измѣна“ Мазепина. Ліквідація цієї „измѣны“ дала можливість для багатьох прихильників московського уряду — виявити свої почуття. Належить згідно з попередніми авторами зазначити, що найпомітніше злоба проти Мазепи спостерегається серед найвищого духівництва та старшини, що сподівалися одержати від московського уряду „великия и богатыя милости“; проф. С. Щеглова цілком справедливо каже, що автори віршів належали до цієї класи урядовців світських та духовних (Наук. зб. XXI, ст. 111), бо „автори віршів в своїх обвинуваченнях цілком ідуть за царським урядом, обходять діяльність Мазепи з релігійного та державного погляду...

---

[1]) Цей рядок підкреслено і замість двох наступних рядків на березі написано поправніший варіянт:

„Да цр҃ъствꙋе^т на^ш Пе^тръ бл҃гослове^нни҆ | Цр҃ъ вои^нстве҆^нни҆“.

[2]) Слово закреслено чорним атраментом, замість його написано: „змѣнни^х“.

Навіть найпоширеніші по віршах лайливі епітети що-до Мазепи запозичено з офіційних матеріялів" (с. 111).

Без сумніву, Мазепа — свідомо чи не свідомо — виконував справу своєї класи; класа з протилежними інтересами тільки могла ставити йому опір, висловлювати йому догану, гудити його діяльність в памфлетах та лайливих віршах. Але цікаво те, що як вірші, так і народні пісні збігаються до одної точки в оцінці Мазепи та його „измѣны". Очевидячки, існують такі надкласові або позакласові елементи морали, що їх людина не може обминути. Не можна утотожнювати політику, її потреби та мораль. Моральне почуття людини не може погодитися з ламанням таких засад, що їх кожна класа повинна визнавати для себе обов'язковими. Тому крутійство, зрада — зáвсіди заслуговували на ганьбу у чесних представників усіх напрямів політичної думки. Не зважаючи на те, що з певного класового погляду „измѣна" Мазепи [подиктована була всім складом політичних обставин його часу, — народня пам'ять безпоглядно на ці останні заплямувала ім'я Мазепи, як зрадника. Така сумна доля чекає кожного політичного або суспільного діяча, що він забуває про таку неважливу дрібницю, як чесність.

Минуло аж два віки, але в народній пам'яті залишилася сумна постать діда, що напів стоячи у могилі — уганяє за марнотою сього світу та тішить себе шанолюбством.

1927. II/8.

Акад. В. П. БУЗЕСКУЛ,
дійсний член Академій Наук Української та С. Р. С. Р.

СТУДІЮВАННЯ СТАРОДАВНОСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО НАДБЕРЕЖЖЯ І ЇХНЯ ВАГА З ПОГЛЯДУ ГРЕЦЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ[1]).

В. В. Латишов (буде тому років сорок) у промові перед захистом своєї дисертації: „Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ гор. Ольвіи", вважав був іще за потрібне виправдуватися в тому, що вибрав таку тему. Тепер це навряд чи було-б потрібно. За останні кількадесять років минулого віку, не кажучи вже про початок нинішнього, багато чого одмінилося. Одмінивсь самий-таки напрямок в історичній науці, зокрема в дослідах над історією стародавньої Греччини. Спарта й Атени не застують уже собою ввесь инший грецький світ; історія Греччини вже не сходить на самісіньку лиш їхню історію. Історики зацікавилися другорядними грецькими громадами. Увагу їхню привертають на себе не тільки події, ба й побут, становище людности, соціяльний і економічний її стан. Зосереджується ця увага не так на „вчинках" великих людей, як на житті маси. Нещодавно для студій над цими сторонами грецької історії матеріял був злиденний; тепер написів, папірусів, одне слово речових пам'яток побільшало аж надто. Скоро ввесь оцей матеріял віднайдено, настала повна спромога вивчати грецький світ у всенькому його обсязі.

З-поміж грецьких пам'яток старовини на північному узбережжі Чорного моря найвизначніші особливо керченські (давніш пантікапейські), та й зацікавилися ними вже таки давненько, ще наприкінці XVIII й на початку XIX в.[2]). Наприкінці XVIII в. звертав був на них увагу академик Паллас, цей всеосяжний дослідник. Десь на початку XIX в. ця старовина зацікавила передусім чужоземців, французьких виходнів, що пооселювалися в тодішній Росії, а також і взагалі аматорів старовини, осіб різних професій; були вони, що правда, дилетанти, проте-ж наука завдячує їм дуже багато. Із чужо-

[1]) В основі цієї статті лежить доповідь, прочитана (російською мовою) на Археологічній конференції в Керчі 6-го вересня року 1926. Тут вона подається в українському перекладі. *Ред.*

[2]) Пор. моє „Введеніе въ исторію Греціи", П. 1915 і „Открытія XIX и нач. XX в. въ области исторіи древняго міра", П. 1924, ч. II, відповідні сторінки. Там-таки і бібліографія.

земців особливо випадає одзначити начальника над керченською митницею, француза Дюбрюкса, що з правдивим фанатизмом оддавався був розшукуванням давніх пам'яток. Це був, мовляв, С. Рейнак „творець Боспорської археології"; невидані матеріяли його не втратили своєї ваги ще й дотепер, дарма що зминуло вже сто років. Другий чужоземець-археолог — це Бларамберг, перший директор Керченського Музею. Серед осіб, що цікавилися старовиною, бачимо ми і керченського градоначальника, европейськи освічену людину, І. А. Стемпковського, що завдяки йому року 1826 засновано в Керчі Музей [1]); бачимо і правителя градоначальникової канцелярії, Д. В. Карейшу, що відкрив першу з керченських катакомб, так зв. „Склеп пігмеїв". Далі прийшла черга на спеціяльніші досліди. Тут я їх не перелічуватиму: про це мені вже доводилося писати в своєму „Введеніи въ исторію Греціи" і в 2-ій частині своєї книжки про відкриття в царині стародавньої історії, що їх пороблено в XIX й на початку XX в. (1924). Досить буде назвати такі ймення, як В. В. Латышов, Н. І. Веселовський, Е. Р. Штерн, Б. В. Фармаковський, М. І. Ростовцев, не кажучи вже за инших.

В. Г. Васільєвський писав [2]) колись із приводу Ф. К. Брунового „Черноморія": „Все, что осталось здѣсь отъ эллинскаго періода, дорого и свято для всего образованнаго міра... Было бы постыдно для русской науки и для русской образованности, если бы она осталась слѣпа къ тому, что находится передъ глазами, упустила бы возможность сдѣлать свой вкладъ въ общую сокровищницу, не сумѣла бы стать въ болѣе живыя и самостоятельныя отношенія къ изученію классическаго міра". Відтоді зминуло багато років; наші вчені чималою мірою виконали своє завдання. За вагу їхніх праць коло дослідів над пам'ятками північного чорноморського узбережжя промовисто свідчить теє враження, що його справило „російське засідання" на міжнародньому Археологічному Конгресі в Атенах 1905 р. Коли групі приїжджих із Росії вчених, — Е. Р. Штернові, С. А. Жебелеву, Б. В. Фармаковському, М. І. Ростовцеву, В. К. Мальбергові, Е. М. Придикові — „спало на думку", мовляла одна німецька газета, „щаслива ідея — у серії доповідів зілюструвати культуру північно-чорноморського узбережжя" за допомогою „багатющого і здебільша нещодавно відкритого матеріялу, то славнозвісний археолог Фуртвенґлер привітав їх із їхніми відкриттями ще й дякував їм за те, що познайомили з дуже цікавим доти невідомим матеріялом" [3]). На Міжнародньому Конгресі, істориків у Лондоні р. 1913 доповіді наших учених теж звернули

[1]) Ю. Ю. Марти, Сто лет Керченского Музея. Керчь 1926.

[2]) Журн. Мин. Нар. Просв. 1879, листопад, стор. 84.

[3]) С. А. Жебелевъ, Первый междунар. археол. конгр. въ Аѳинахъ (Журн. Мин. Нар. Пр., 1905, липень).

на себе увагу. Особливо випадає одзначити доповідь Б. В. Фармаковського: „Архаическій періодъ въ Россіи“ [1]). Присвячено її „архаїчній Ольбії“, „архаїчній Скитії“ й „архаїчному Кавказові“. Б. В. Фармаковський робить висновок, що своєрідний „звіринний стиль“ походить од давнього йонійського і хетського мистецтва, що справляло дужий вплив на йонійське.

Праця над вивченням стародавніх пам'яток нашого Півдня точилася собі далі, дарма що умови її були несприятливі. Загалом кажучи, за сто з чимось років зроблено чимало. Та, річ зрозуміла, всього завдання ще не вичерпано. Чого́ не зроблено, що́ треба доробити, одзначив М. І. Ростовцев у своїй праці: „Скиѳія и Боспоръ“. Чого найбільше досі бракувало, — це систематичности й плановости в роботі.

Які-ж наслідки цієї більш ніж вікової праці? Я не маю на думці підбивати тут загальний, усебічний підсумок. Я ставлю собі скромніше завдання: мені-б тільки хтілося на низці прикладів показати, що́ тут археологія дала історії? що ми, історики, завдячуємо археологам? до того-ж уважатиму я найбільше на Боспор, Херсонес і Ольбію.

Передусім, завдяки археології довідуємося ми за нові для нас факти про історію грецької колонізації на північному узбережжі Чорного моря. Так, прим., розкопи Е. Р. Штерна на невеличкому острівці Березані, саме при вході до Дніпрянсько-Бозького лиману (колись острів цей сполучавсь був із суходолом) виявили, що ще перед V в. існувала тут Мілетська колонія. А тимчасом із літературних наших джерел не знаємо ми про неї як єсть нічого. Через розкопи розгортаються перед нашими очима різні періоди в житті Ольбії. Судячи з археологічних знахідок, первісно Херсонес — це було йонійське оселище; виходні з дорійського міста, Гераклеї Понтійської, оселилися тут уже геть згодом, — на межі VI — V в. перед нашою ерою, вже як могутність Мілету була підупала. Пантікапей — так гадає М. І. Ростовцев — був за одну з столиць іще кімерійцям, за давній осередок торговлі й культури. Демостен (XX, § 33) свідчить, що Теодосію, принаймні, як емпорій, заснував боспорський цар Левкон (1-а половина IV в. перед Хр.), а, як кажуть схолії, названо місто так на честь царевої дружини. Тільки-ж археологічні дані показують, що місто це́ існувало ще перед Левконом, це було йонійське оселище; найдавніші за це свідки — то уламки аттичних ваз [2]). Виходить, отже, що дістають собі потвердження слова Анонімного „Періпла“ (§ 77) про Теодосію: αὕτη παλαιὰ ἦν Ἑλλὰς πόλις, Μιλησίων ἄποικος. На підставі археологічних даних міркуючи, можна здогадуватися, що міста на Тамані спершу не були мілетськими колоніями: сюди прямували карійці, житці Теосу, Мітілени, Клазомен,

[1]) У „Матеріалахъ по археологіи Россіи“, 1914, і окремо.

[2]) Stern, Hermes, L (1915), 163.

а вже тоді мілетяни [1]). Німфей, що недалечко Паптікапея, трапляється в списку тих міст, котрі платили атенцям форос, опріч того маємо ми ще список його громадян.

Розкопи з'ясували багато темних питаннів топографії. Так, прим., досліди Н. І. Печонкіна розвязали спірне питання, що за нього полемізували були свого часу А. А. Бертьє-Делагард і Е. Р. Штерн, а саме — де був давній страбонівський Херсонес. Розкопи Н. Ф. Романченка й Л. А. Мойсеєва в Евпаторії встановили місце Керкініта, або Керкінітиди, перед тим непевне. Де був Танаїс, аж поки почали свої розкопи А. А. Міллер та Н. І. Веселовський, докладно ніхто не знав. Розкопи показали, що Танаїс давніший, отой, що його зруйнував боспорський цар Полемон наприкінці I в. перед нашою ерою, був коло теперішньої ст. Лизаветівської, а новий або молодший, Танаїс — коло нинішньої Недвигівки. Після праць Б. В. Фармаковського ми живовидячки, так-би мовити, бачимо, яку територію обнімала Ольбія в певний момент свого існування, який був загальний вигляд і план цього міста, розміщеного, як Пріена, амфітеатром, доладньо розпланованого й упорядкованого, з нешироками, але добре вибрукуваними вулицями. До всього-ж, „развалины", як каже Б. В. Фармаковський, „свидѣтельствуютъ о нѣкогда бившей здѣсь ключемъ богатой культурной жизни".

З наших літературних джерел знаємо, що головний предмет вивозу з Припонтійських країн це був хліб. Аттика, потрібуючи привізного хліба, здобувала звідти, як каже Демостен (XX, § 31—32), половину всього того хліба, що довозила. Та Gernet, автор великої й докладної статті: „L'approvisionnement d'Athènes en blé au V et IV siècles", силувавсь довести, що Понт, надто в V в., не відравав великої ролі в торговлі атенців і в постачанні їм хліба. Можна-б було на цій думці і не спинятися, коли-б Gernet не працював під проводом такого вченого, як Поль Жірар, і коли-б стаття його не була надрукована в виданні Паризького Університета — в „Mélanges d'histoire ancienne" (1909). Gernet цілком довільно одкидає свідоцтва стародавніх авторів або-ж штучно, неправдиво їх витолковує. Тимчасом проти нього промовляють факти. Відомо, як атенці дбали за те, щоб убезпечити торговельні стосунки з Понтом і обладування тими протоками, котрі туди провадять. „Боротьбу за протоки" знала вже й старовина. Згадаймо про суперництво межи Атенами й Мітіленою за-ради Сигея в VI, коли ще не в VII в. перед Хр.; про Понтійську експедицію Перікла на чолі блискучої флоти; про останні роки Пелопоннеської війни, коли воєнні дії зосереджувалися біля проток, про Алкібіядові заходи й остаточну катастрофу в Геллеспонті, коло Егос-Потам. Як каже Демостен (XX, § 31 лд.),

[1]) Rostowzeff, Iranians and Greeks in South Russia, стор. 63 лд.

цар боспорський Левкон, одзволив був од мита тих купців, котрі вивозили хліб до Атен, і надав їм право навантажувати свої кораблі раніш од инших, а коли року 357 скрізь забракло хліба, то він надіслав його атенцям стільки, що ті цілком завдовольнили свою потребу, ще й лишків попродали на 15 талантів. Про такі щедробливі дари Левконові каже й Страбон. І з цим цілком погоджуються свідоцтва написів: до нас доховалася постанова атенців з р. 346 на честь Левконових синів — Спартока й Парісада, з покликуванням на дари їхніх попередників, Сатіра та Левкона, і постанова 286—5 р. на честь Спартока III (за иншим рахунком IV)[1]).

Археологічний матеріял, а надто написи — це найголовніше наше джерело для історії Ольбії, Херсонеса, Боспора. Без речових пам'яток ми не можемо і уявити собі їх історію. Згадаймо, скільки коштовних відомостів про Ольбію має в собі славнозвісний декрет на честь Протогена[2]), що стосується, як звичайно гадають, до III в. перед Хр.[3]), ця „перлина епіграфічних документів" північного узбережжя Чорного моря: у просторому написі докладно перелічено заслуги ольбійського громадянина Протогена й його щедроти й доброчинства, що він ізробив місту, ще й одзначено, за яких саме обставин їх пороблено. Декрет цей яскраво змальовує, по-перше, заможність, шляхетну щедробливість, любов до рідного міста одного з громадян, що так часто подавав був йому допомогу, коли загрожувала якась сколишня небезпека та під лиху годину, а по-друге — той сумний стан, що в ньому перебувала тоді Ольбія, її політичну несилу, її матеріяльний занепад. „Предъ вами живая цѣпь бѣдствій, одолѣвшихъ Ольвію": варвари, що її тіснили; „грозный царь Сайтафарнъ", імення добре відоме, завдяки отій фальшивій короні, що за ню свого часу стільки були писали; „недородъ, недостатокъ хлѣба, безденежье" (Ю. А. Кулаковський). Другий аналогічний декрет Ольбії, вже пізнішого часу (десь чи не І в. перед Хр.), на честь Нікерата[4]) теж змальовує скрутне становище Ольбії, звідусюди оточеної „ворогами"[5]). Він містить у собі деякі цікаві подробиці про тогочасні установи, релігію, звичаї. Обороняючи рідне місто, Нікерат загинув од руки ворогів, що зробили були на нього засідку. Рада та народ ухвалили вшанувати його особливим способом: „щоб тіло його принесено було до міста для належного поховання, щоб майстерні (або крамниці), котрі є в місті, були позачинювані, а громадяни повдяга-

[1]) Inscriptiones Graecae, II, № 109; Supplem., № 311.

[2]) Latyschev, Inscr. ant. orae Septentr., I², № 32.

[3]) Дехто відносить до II в., прим. Ф. Слюсаренко, Грецько-скитські взаємовідносини II сторіччя п. Х. (Наук. Ювіл. Збірник Укр. Університ. в Празі, присвячений Т. Г. Масарикові. Прага. І 1925. Див. критичну замітку С. С. Дложевського в „Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук", кн. VII—VIII (1926), стор. 576 дд.

[4]) Latyschev, I², № 34.

[5]) Напис не каже, хто були ці „вороги".

лись у жалобу і всі в порядку йшли в похоронному поході; щоб виносячи увінчали його од народнього імення золотим вінцем, а також щоб поставлено йому кінну статую в тому місці, де захтять родичі", з відповідним написом. А з напису на пошану одному корабельникові [1]) можна здогадатися, що Ольбія мала стосунки з Мітрідатом Понтійським і корилася йому: в ній була його залога [2]). Одзначімо ще напис, ізнайдений у Мілеті і оголошений р. 1914. З нього ми довідуємося за договір межи Мілетом та Ольбією [3]).

Про стосунки Херсонеса, про його зовнішню історію довідуємося ми переважно з написів. Так, із цього джерела ми дізнаємося, прим., за договір Херсонеса з Фарнаком I, царем Понтійським (190—169 перед Хр.) [4]). Присяга херсонесців у тексті напису не збереглася; Фарнак-же, дак той присягається, що буде їм вічний приятель, допомагатиме їм, коли нападуть сусідні варвари, не чинитиме нічого Херсонесові ворожого і сприятиме охороні його демократії. У договорі застережено, що обидві сторони повинні бути в приязні з римлянами. Після цього зрозуміло, чом до мирного договору, що завершив був війну поміж Фарнаком та його братом, Мітрідатом, з одного боку і Евменом Пергамським, Прусієм Віфінським та Аріяратом Каппадокійським із другого, і що за нього повідомляє Полібій (XXV, 2), — чом до цього договору включено не тільки метрополію Херсонеса, Гераклею [5]), що була в Малій Азії, але й Херсонес, — мабуть, як союзника Фарнакового. Та найважніше наше джерело для зовнішньої історії Херсонеса і взагалі Тавриди наприкінці II та на початку I в. перед Хр. — це відомий декрет херсонесців на честь Діофанта [6]) (воєвода Мітрідата Евпатора), що приходив був на допомогу Херсонесові: у написі цьому докладно описано війну Діофанта з скитами, його походи й перемоги. Епіграфічний матеріял виразно каже за те, що наш Південь визначну грав ролю в тодішніх подіях; цей Південь, зокрема Херсонес, утягнуто було в коло тогочасної політики Рима. Один із херсонеських написів (його нещодавно знайшов і дослідив М. І. Ростовцев) свідчить, що Цезар цікавився долею цієї грецької колонії, мав там своїх прихильників і провадив супроти нашого Півдня певну політику [7]).

Вже з літературних джерел було відомо за те, що римляни збройною рукою окупували Таврійський півострів. Написи II в. по

---

[1]) Latyschev, I², № 35.

[2]) М. И. Ростовцевъ, Митридатъ Понтійскій и Ольвія (Изд. Арх. Ком., в. 23, 1907).

[3]) Wiegand, Milet. 1914. Див. доповідь С. С. Дложевського (Вісти. Од. Ком. Краєзнавства, ч. I. (1924), стор. 13—14.

[4]) Latyschev, I², № 402.

[5]) В одному декреті на честь Гераклеї херсонесці висловлюються так: „наше прабатьківське велетень-місто", τὰν πρόγονον ἁμῶν μεγαλόπολιν. Latyschev I², № 362.

[6]) Latyschev, I², № 352.

[7]) Iranians and Greeks, стор. 151.

Хр. дали нам про це, здебільшого про Херсонес, нові відомості [1]). З латинського напису, що видав М. І. Ростовцев, бачимо, що за осередок окупації в II в. був Херсонес; там стояв римський загін; там проживав військовий трибун, що під командою його, опріч сухопутного війська, була ще й ескадра. Це стверджують доволі оригінальні документи [2]), що з'ясовують і побут, і звичаї тогочасні, — скарги херсонесців, листування з римською владою з приводу того, що вояки порушують установлені правила про стягання τέλος πορνικόν, податку з проституції [3]).

Здобутий на розкопах археологічний матеріял, напис на „вічний спомин царювання" імператора Зенона (кінець V в. по Хр.) — подяка за ті, що він збудував, укріплення в Херсонесі, рештки будов — хрестової церкви VI в. по Хр. з її мозаїчною підлогою, базиліки, хрещальні, візантійська кераміка, дрібні знахідки, усе це свідчить за розквіт Херсонеса в візантійську епоху, за те, що був він тоді одним із осередків візантійської культури [4]).

Дані нумізматики й епіграфіки з'ясовують певною мірою події в Боспорському царстві за Августових часів, коли Боспор ставав васалом Риму, — доволі темну добу цариці Дінамії, Полемона й Аспурга [5]). На підставі цього матеріялу М. І. Ростовцев уносить поправки й нові подробиці в звичайне уявління про те, як одбувалися тодішні події; напр., гадає, що Дінамія не померла перед другим одружінням свого чоловіка, Полемона, а не тільки пережила це одруження, ба й позбавила Полемона влади. Численні боспорські написи згадують за тих, що оселилися в Пантікапеї, громадян Аміса, Синопа й инших міст. Мітрідат привів колоністів із Понтійського царства до грецьких міст Тавриди, і перших жидів-колоністів у Пантікапеї оселив він-таки. На основі археологічного матеріялу можна взагалі встановити той факт, що межи Пантікапеєм і містами Понта та Віфінії за римської доби були жваві стосунки [6]).

Налічують три періоди, коли культура на північному узбережжі Чорного моря була в розцвіті: архаїчний — у Кубанських степах та в Ольбії, рання доба геллінізму (IV — III в. перед нашою ерою) і рання доба римської імперії (I — II по Хр.). Написи, монети, рештки будов, знахідки в могилах свідчать за розцвіт грецьких міст під римським володарюванням I — II в. по Хр. [7]). Рим беріг особливості

---

[1]) М. И. Ростовцевъ, Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1900, березень, стор. 144 дд.).

[2]) Latyschev, I², № 404.

[3]) Подробиці не цілком зрозумілі. Пояснює їх попереду наведена стаття М. І. Ростовцева, стор. 148.

[4]) Stern, Klio, 1909, стор. 151—2.

[5]) Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 152. [6]) Там-таки, стор. 150, 162.

[7]) Stern, Hermes, 1915, стор. 209. Надгробки Рескупоріда II та його дружини (початок III в. по Хр.) свідчать про його заможність, а написи кажуть за нього, як за могутнього володаря. Там-таки, стор. 222.

їхнього ладу, обороняв од околишніх ворогів. Валентініянів напис, що опублікував М. І. Ростовцев, виразно показує, як римська імперія силувалася була захистити Херсонес од готів, а так само і од нападу з боку Боспора[1]). Археологічний матеріял доводить, що готам не пощастило зруйнувати Боспорське царство до краю, що воно животіло геть аж до кінця V в.; міста Ольбія й Тіра існували й далі після того, як їх опанували готи[2]).

Тіра саме за римської доби висувається трохи наперед. Є напис з рескриптом імператорів Септімія Севера та Каракалли, що одзволював цеє місто од довізних і вивізних оплат[3]).

Археологічному матеріялові ми завдячуємо деякі цікаві подробиці і за політичний лад грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря. Я не спинятимуся на Ольбії, її бо державний лад нічого особливого, рівняючи до инших грецьких держав-міст, не являє. Але за Херсонес треба дещо сказати.

До найважливіших епіграфічних пам'яток на нашому півдні належить „присяга херсонесців“[4]), що стосується чи не до першої половини III в. перед Хр. і має велику вагу не тільки тим, що доповнює наші відомості про Херсонес, ба й тим, що знайомить із грецьким державним життям узагалі[5]). Присягаються „Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами й богинями, Олімпійськими героями, що володіють містом і укріпленнями херсонесців“. З цього напису ми бачимо, що в Херсонесі була демократія, яку громадяни обіцяють не порушувати[6]), була рада, колегія деміургів, народній суд, входити куди вільно було всім повноправним громадянам; на основі напису можна гадати, що володіння Херсонесу не обмежувалися самим містом та його найближчими околицями, ба поширювалися на всеньку країну, „рівнину“, тоб-то на чималеньку територію, коли взяти на увагу, що згадувана в присязі, як володіння Херсонесу, Кіркінітіда, була на місці теперішньої Евпаторії, судячи з недавніх розкопів Н. Ф. Романченка та Л. А. Мойсеєва. Присяга свідчить про особливу дбайливість у справі продажу й вивозу хліба, про бажання врегулювати хлібну торговлю: один із пунктів її вимагає од громадян „хліба вивожуваного з рівнини не продавати і не вивозити до иншого місця з рівнини, а тільки до Херсонесу“, чи на

[1]) Rostovzeff, Iranians and Greeks, стор. 217.

[2]) Там-таки, стор. 216—217; Stern, Klio, 1909, стор. 151.

[3]) Latyschev, I², № 4.

[4]) Latyschev, I², № 401. Спочатку в „Матеріалахъ по археологіи Россіи“ № 9, 1892 і в „Pontica“.

[5]) В. В. Латышевъ, Pontica, стор. 146.

[6]) У напису трапляється загадкове слово ΣΑΣΤΗΡΑ: καὶ τὸν ΣΑΣΤΗΡΑ τῷ δάμῳ διαφυλάξω. Було скількись спроб пояснити або замінити його; найновіші з них—Н. І. Новосадського (ΜΑΣΤΗΡΑ) в збірникові на честь С. А. Жебелева, і Zingerle (ΣΤΑΤΗΡΑ) в Klio, XXI, 1926.

те, щоб забезпечити постачання місту харчів, чи на те, щоб зосередити в його руках експорт хліба. Судячи з її змісту, присяга ця загально-громадянська. Порівнюючи її до атенської присяги, бачимо, що вона повинності громадянина перелічує повніш. На ній позначаються загальними рисами, коли не теоретичні, то практичні погляди на повинності громадянина супроти держави, як вони були виробилися в грецьких політіях, і в цьому В. В. Латишов убачає головну її вагу [1]).

Херсонес був демократичною республікою, але в цій республіці була цариця — „богиня Діва", божественна представниця найвищої влади, протекторка Херсонесу; вівтар її, як це ми знаємо з напису на честь Діофанта, стояв в акрополі поруч вівтаря обоженого Херсонеса. У постанові на честь амастрійця Фарнака [2]) сказано, прим.: „за царювання Діви", βασιλευούσας Παρθένου, — факт важливий і з погляду херсонеської нумізматики [3]). Те саме знаходимо в дуже цікавому декреті на честь одного гераклейського громадянина [4]). Наприкінці цієї постанови, що запропонували „проедри херсонесців", поіменовано тих осіб, котрі повинні були ствердити її печатками; найперше в переліку стоїть імення „богині цариці Діви" (θεᾶ βασιλίσσα Παρθένος), а далі йдуть імення першого архонта, 13 громадян, що їхні посади не одзначено, 4 архонтів, 3 сторожів законів, 1 продика й 1 секретаря ради. Серед імен бачимо 4 Флавіїв, що набули, либонь, права римського громадянства (декрет, очевидячки, стосується до доби Флавіїв). Серед надаваних цьому громадянинові привилеїв є право в'їздити й виїздити (ἔσπλουν τε καὶ ἔκπλουν) за мирних часів і за війни, без особливого договору, — право звичайне в отаких декретах.

Дуже позначна сама титулятура—на написах та монетах—Спартокідів, що володарювали на Боспорі: вони звуть себе архонтами супроти Боспора й Теодосії, себ-то супроти греків, царями супроти инших підвладних народів: ἄρχοντες Βοσπόρου καὶ Θεοδοσίης, βασιλεύοντες Σινδῶν, Μαιτῶν, то-що. Але „архонти" ці досмертні й спадкові. Ради при них немає; народні збори не існують або-ж вони безвладні: його функції належать „архонтам", лишаються лиш деякі форми, щоб приховати дійсність [5]). Із титулятури ясно, що Теодосія з її плодючою рівниною й чудовою гаванню, придатною, коли вірити Страбонові, для сотні кораблів, „і трохи не гірша", як казали моряки, „за Боспор" (Demosth., XX, 33), була на особливому місці [6]): в титулі стоїть вона нарівні з Боспором. За римської доби в титулі боспорського володаря стоїть „друг Кесаря", „друг римлян", φιλόκαισαρ,

[1]) Pontica, стор. 149. [2]) Latyschev, I², № 358.

[3]) В. В. Латышевъ, Pontica, стор. 322.

[4]) Latyschev, I², № 359; його-таки ст. в Журн. Мин. Нар. Просв., 1907, березень, Pontica, стор. 314 дд.

[5]) Stern, Hermes, 1915, стор. 180; Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 71 – 72.

[6]) Stern, Hermes, 1915, стор. 183.

φιλορώμαιος, знов-же зве він себе не „архонтом“ і „царем“, а просто царем, ба навіть, на подобу східніх володарів, „великим царем над царями“, μέγας βασιλεὺς βασιλέων [1]). Виявляється ідея про те, що владу дано од Бога, що влада „з божої ласки“, як з'ясував це М. І. Ростовцев [2]) є вираження інвеститури царя од бога або богині.

Завдяки археологічним пам'яткам, тут особливо виразно можна спостерегати еволюцію: йонійська держава-місто перетворюється в грецько-меотійську, з греками в привилейованому становищі, а далі поволі змінюється в геллініcтичну монархію, що в ній зливаються два елементи: тубільці, що починають геллінізуватися, і греки, що помалу-малу набирають тубільного вигляду, — дуалізм, позначений на чисто всіх сторонах тодішнього життя [3]).

На підставі речових пам'яток можна змалювати і господарський уклад, соціяльну будову грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря [4]).

В Ольбії, дарма що демократичній республіці, де-далі помічаємо аристократичну тенденцію: перед нас тут заможні люди, може володільці й представники експортових фірм. В їхніх руках здебільшого вищі посади; з написів видко, що такі посади не раз обіймає та сама особа; иноді вони переходять із покоління до покоління [5]): у вищих урядових колегіях трапляються періодично групи імен од діда і до внука. У почесних декретах серд похвал якомусь громадянинові підкреслюється його шляхетне походження, поводження, відповідне „гідності його роду“ [6]). Про заможність декотрих ольбійських громадян красномовно свідчить розкішний склеп Еврісібія й Арети (з римської доби), не кажучи вже за Протогенів декрет.

З-поміж херсонських написів до нас дійшли акти (кінця III й початку II в. перед Хр.) про продаж або здавання в оренду земельних ділянок, що належали, очевидячки, державі [7]). Дані археології свідчать за те, що в околицях Херсонеса панувала культура винограду. Це спостереження зробив іще француз-подорожній Дюбуа де Монпере в 40-х роках минулого віку, основуючись на рештках будівель, котрі були доховалися. Це ствердили й з'ясували розкопи (1910) Н. М. Печонкіна [8]), а нещодавно і Н. І. Бороздіна [9]).

[1]) Там-таки, стор. 220 — 2.

[2]) Представленіе о монархической власти въ Скиоіи и на Боспорѣ (Изв. Арх. Ком., в. 49, 1913).

[3]) Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 72.

[4]) Див. найголовніше М. И. Ростовцевъ, Боспорское царство и южно-русскіе курганы і Stern, Hermes, 1915.

[5]) В. В. Латышевъ, Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ гор. Ольвіи, стор. 163 – 4; Stern, Hermes, 1915, стор. 171—2.

[6]) В. В. Латышевъ, там-таки, стор. 115. [7]) Latyschev, I², № 403.

[8]) Археологическія развѣдки въ мѣстн. стараго Херсонеса (Изв. Арх. Ком., в, 42).

[9]) Археологическіе раскопки на Гераклейском полуострове („Новый Востокъ“, кн. 1 (7), 1925).

Вони виявили, що землю поділено було на невеличкі, оточені мурами ділянки, з господарчими дворами й забудуваннями; познаходили відповідний інвентар, кам'яні на вино давила, ручні млини, усяке залізне робоче начиння [1]). У декреті на честь такого собі Агасікла з-поміж инших його заслуг одзначено, що він „розмежував виноградники на рівнині" [2]).

За заможність і могутність боспорської аристократії говорять нам розкішні похорони, такі от, як та урочиста процесія виображена на розмалюванні склепа, що його відкрив Ашік р. 1841, з величнім катафалком, музиками, юрбою люду; могили з багатим інвентарем, що мають архаїчний тип і нагадують мікенські. Горішню верству людности в Боспорському царстві становили, очевидячки, великі землевласники, магнати, так-би мовити, феодали [3]). На виображеннях бойових сцен перед нами лицар, феодал, не так геллін, як напівварвар, і вбранням своїм і зброєю. До боспорської аристократії дістаються і скитські і сарматські елементи. На базі хліборобського поміщицького ладу розвинулися форми тієї монархії „з божої ласки", що за ню ми вже згадували. На чолі аристократії — „архонт" або „цар", що сам, може бути, брав участь в експорті хліба [4]). Місцева людність — кріпаки. Напис із Фанагорії доводить, що там були просторі земельні володіння, присвячені богам, і обробляли їх серви. З міською класою, ремісниками, то-що знайомлять написи в могилах, на стелах, списки корпорацій [5]).

Як показують написи, в боспорських містах були численні колегії „синоди" (σύνοδοι), „братства" (συναδελφίαι), „товариства", або зібрання (θίασοι), різні клуби: релігійні, аристократичні, військові, політичні, виховничі, похоронні. З нещодавно знайденого в Горгіппії (тепер Анапі) напису довідуємося, що там була релігійна корпорація корабельних власників, „навклерів", і за почесного голову її був сам цар [6]).

Наш археологічний матеріял показує, які культурні впливи мали силу в грецьких колоніях по північному узбережжі Чорного моря. В Ольбії, приміром, виявляється вплив спершу Йонії, Мілета, потім Атен, згодом Пергама й Олександрії.

Той-таки матеріял показує, що ці міста на далекій північній окраїні грецького світу не цуралися літературних і взагалі культурних інтересів. Що-до цього дуже характерний декрет херсонесців на честь їхнього історика Сіріска (другої половини III й не пізніш од II в. перед Хр.) [7]). У ньому сказано, що Сіріск „працьовито описав"

[1]) Stern, Hermes, 1915, стор. 175. [2]) Latyschev, I², № 418.

[3]) М. И. Ростовцевъ, Боспорское царство и южно-русскіе курганы.

[4]) Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 77.

[5]) Там-таки, стор. 161, 165. [6]) Там-таки, стор. 165–6, 162.

[7]) Latyschev, I², № 344. Уперше цього декрета видав Р. Х. Лепер в „Изв. Археол. Ком.", в. 45, 1912. Див. ст. М. І. Ростовцева, Сирискъ-историкъ Херсонеса Таврическаго (Журн. Мин. Нар. Просв., 1915, квітень).

„явища" або чуда богині Діви, свій твір прочитав привселюдно; окрім того, не проминув він стосунків межи Херсонесом і Боспорським царством та иншими містами. Отож ми довідуємося, що в Херсонесі був свій історик, що працю його шанували і що там був звичай, щоб автор привселюдно читав свої твори. Що-до характеру й змісту, то Сірісків твір можна порівнювати з відомою хронікою міста Лінда на острові Родосі (99 р. перед нашою ерою), що видав її Блінкенберг [1]). Із того-ж-таки Херсонеса є віршований гімн Гермесові, написаний на приносові одного гімназіярха, як подяка за даровану перемогу (на грищах) [2]). Із Німфея, близько Пантікапея, є віршований напис, знайдений у морі (видали його В. В. Шкорпіл і М. І. Ростовцев); тут описано заслуги Глікарії, дружини боспорського царя Асандра, Цезаревого й Августового сучасника. Инший напис, знайдений у межах Боспорського царства, вихваляє наукові й виховничі успіхи молодого боспорця [3]). Написи на численних надгробках то прозові, то віршовані, то коротенькі, прості, то ніжні й зворушливі [4]), то пишномовні й вигадливі [5]).

За високий рівень художнього ремества й мистецтва, за техніку надто в царині торевтики, свідчать вироби, що їх знаходять у могилах нашого півдня. За приклад можуть бути Куль-Обська й Чортомлицька ваза, гребінь із могили Солохи, то-що. Могили — склепи та кургани — і їхній інвентар це головне наше джерело для знайомства з матеріяльною культурою північного узбережжя на Чорному морі під той час, як існували були там грецькі колонії. Багато могил нагадують нам далеке минуле — могили Мікенської доби; взагалі помітна певна аналогія з тим періодом, з героїчним віком [6]). Поруч грецьких рис виявляються риси виразно не грецькі, — похорон із конем, людські пожертви. Добачають схожість із пам'ятками Малої Азії—Понта, Карії, Лікії [7]). Інвентар у гробницях Рескупоріда II та його дружин скидається на те, що́ знайдено в сарматських могилах на Кубані. Одне слово, перед нами змішана культура, що в ній двоє елементів — грецький та східній, і з II в. по Хр. східній елемент, дарма що греки міцно держалися свого, рідного, рішуче починає переважати [8]). Цей проце́с орієнталізації можна простежити по пам'ятках, що́ і зробив дуже уважно та докладно М. І. Ростовцев [9]). Цей процес

---

[1]) Докладніш про зміст цієї хроніки див. у моїй книжці: „Открытія XIX и нач. XX в. въ области исторіи древняго міра", II, 137.

[2]) Latyschev, I², № 436; його-таки, ст. в Журн. Мин. Нар. Просв. 1905, травень і в Pontica.

[3]) Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 167.

[4]) Приклад — Latyschev, I², № 516.

[5]) Там-таки, № 482 або прим. 519.

[6]) Stern, Hermes, 1915, стор. 196 дд.

[7]) Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 76. [8]) Там-таки, стор. 178.

[9]) В Iranians and Greeks М. І. Ростовцев каже за іранізацію: він уважає, як то вже було звичайно повелося, скитів і сарматів за іранців. Тепер думку про іранство скитів

позначивсь на різних сторонах тодішнього життя — і на політичному ладові, на царській владі, що перетворилася в абсолютну, „з божої ласки" — згадаймо за титул „великий цар над царями" — і на господарчому укладі, і на соціяльній структурі. Характерна та картина життя в степу влітку, що її бачимо в розмалюванні Анфестерієвого склепу (початок I в. по Хр.): на дереві висить сагайдак, коло шатра сидить жінка, діти, до них під'їздить верхівець, а далі — слуги верхи на конях, за ними теж біжать коні. Це землевласник, що виїхав із родиною та челяддю на літо в степ хліборобити й пасти коні. На цьому житті лежить печать Сходу. А то от змальовано (наприкінці I в. по Хр.), як пантікапейці б'ються з степовими народами, і піший загін магната на розмалюванні склепу, відкритого р. 1872. Вбрання, зброя тут уже не грецькі, а трохи відмінні скитські або сарматські. В Ольбії ввіходить в ужиток змагання в стрілянні з лука, очевидячки подібно до скитів [1]), не кажучи вже за инші риси, відомі нам із літературних джерел, от хоч-би з Діона Хрісостома. Серед власних іменнів у написах трапляються грецизовані варварські, то-що.

Процес орієнталізації позначається і на сфері релігії, культу. Шанування жіночого божества, східньої богині, „великої матери", Кібели, зробило свій вплив: в Ольбії поставлено божницю на честь Кібели. Східні риси могли позначитися і на культі богині Діви, протекторки, „цариці" Херсонесу. До грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря дістається й монотеїзм. З написів знаємо, що на Боспорі були товариства (θίασοι) „шанібників найвищого Бога", σεβόμενοι θεὸν ὕψιστον; ймення цього Бога точно не зазначувано. Одні (Schürer [2]), Е. Р. Штерн, раніш М. І. Ростовцев) добачають тут вплив юдейської пропаганди; инші звязують це з культом тракійського бога Сабазія (тепер М. І. Ростовцев). Н. І. Новосадський у своїй доповіді на Археологічній конференції в Керчі, припускаючи, що первісно під θεὸς ὕψιστος могли розуміти Зевса, висловив думку, здається, слушну, що згодом під цим іменням шановано християнського Бога і що членами таких θίασοι були християни.

Я не спинявсь на могилах Кубани та Наддніпрянщини, на пороблених там знахідках. Але не можна не одзначити думки М. І. Ростовцева. Ми, каже він, не маємо права припускати, що скитська держава Скілурових — скитський цар наприкінці II в. перед

захитано (надто після дослідів Н. Я. Марра над яфетидами). Б. В. Фармаковський, прим., з приводу книжки М. І. Ростовцева: „Эллинство и иранство на югѣ Россіи", каже (Русск. Истор. Журн., 1921, № 7, стор. 205—6), що не тільки дані мови, ба й усенька культура скитів свідчить за те, що вони були галузь плім'я алародійського або-ж яфетичного; те саме треба сказати і за сарматів, — вірування, зброя й одежа скитів та сарматів в основі не іранські. „Іранство" це в своїй основі алародійсько-хеттське.

[1]) Stern, Hermes, 1915, стор. 170.

[2]) Die Juden im bosporan. Reich und die Genossenschaften der σεβόμενοι θεὸν ὕψιστον (Sitz.-ber. d. Berl. Akad., 1897). Stern, Klio, 1909, стор. 150 — 1.

Хр. — наступників була царством номадів, варварським. І він одзначає, що в Скитії були сталі оселища та укріплення, а коло Симферополя — руїни міста. Судячи з грецьких написів, це був осередок скитського царства в І в. перед Хр., і він перебував у постійних торговельних стосунках з Ольбією. Руїни приневолюють гадати, що скитське царство тих часів не дуже одрізнялося од Боспорського. На кладовищі повнісінько грецького імпорту, що стосується, очевидячки, до І в. нашої ери, а це, на думку М. І. Ростовцева, свідчить за те, що людність у місті була погеллінізована і що торгувала вона з приморськими містами [1]). Що-до сарматів, то М. І. Ростовцев запитує: що́ знали ми про них раніш перед недавніми відкриттями в степах нашого півдня? Скількись рядків із римських авторів, рельєфи Траянової колони й Галерієвої арки в Салоніках, загалом кажучи, цього аж надто мало. Розкопи могили на Кубані, скарб із Новочеркаського, золоті пластинки з Сибіру, відкриття в уральських степах уперше показали, що сармати не були варварами. Вони принесли з собою високу культуру, засвоїли елементи грецької та грецько-скитської цивілізації, увійшли в тісні стосунки з осельниками Боспору і змішалися з ними, перетворивши Боспорське царство з політичного й релігійного погляду в напівіранську державу [2]). Як прийшли сармати на Кубань, вони зав'язали тут торговельні стосунки з сусідніми грецькими містами — Танаїсом, Фанагорією, Горгіппією. На багатьох написах читаємо ми ймення грецьких купців, що торгували по містах та селищах підвладної сарматам країни; декотрі з них там-таки й віку свого доживали [3]). Ґоти, на думку М. І. Ростовцева, теж не номади: це — торговельна й військова держава. Так дивиться на справу М. І. Ростовцев.

Тут мимоволі хочеться порівняти ці думки з поглядами Допша на давніх германців, на епоху переселення народів і раннє середньовіччя (цей дослідник чималою мірою спирається теж на археологічний матеріял), а також з новими гадками про монголів, з поглядом Фробеніуса на культуру африканських народів. Очевидячки, тут перед нами ціла течія, що силується поставити справу так, неначе-б ті народи, котрих ми звикли вважати за варварські або й примітивні, навспрàвжки — культурні, але при цьому вдається вона в иншу, протилежну крайність.

Як каже М. І. Ростовцев, сармати утворили осібну культуру і зокрема оригінальний стиль у мистецтві: наш південь — один із осередків, де рано розвинулася поліхромія й набрала форм „ґотського“ стилю [4]). Тільки-ж це не ґотський, а сарматський стиль, і сармати запровадили його в центральній та південній Європі.

---

[1]) Iranians and Greeks, стор. 163 — 4.

[2]) Там-таки, стор. 13 — 14. Нагадаймо, що М. І. Ростовцев уважає як скитів, так і сарматів за іранців.

[3]) Там-таки, стор. 163 — 4. [4]) Там-таки.

Матеріял для широких висновків М. І. Ростовцеву дала між иншим колекція стародавніх речей, що їх зібрав у Керчі д-р Терлецький, а доповнив тютюновий фабрикант Месаксуді, за допомогою од В. В. Шкорпіла. Року 1920 придбав її Лувр. Як каже М. І. Ростовцев, пантікапейська цивілізація II — III в. по Хр., так звана грецько-сарматська, це — цивілізація, що її сармати принесли з собою з азіятської батьківщини; греки її засвоїли й одмінили; ґоти застали її тоді саме, коли вона була в повному своєму розцвіті. Вона не спинилася на наших межах, а пройшла далеко на Захід. Нове мистецтво опанувало світ саме тоді, коли сталося завоювання підчас переселення народів. Через ґотів, сарматів та гунів стиль грецько-сарматський робиться стилем владущої класи, аристократії [1]).

І в німецькій літературі одбувається своєрідний переворот у поглядах на добу переселення народів. Це видко не тільки на прикладі Допша. Тут велику вагу має „ґотська гіпотеза", — наука про те, що велике царство ґотів на Боспорі за перших переселеннів народів подіяло в культурній сфері, як оздоровний „ein Ventil", а через це німецький світ забагатів на всякі блага й дістав різноманітні стимули. Згідно з цією гіпотезою в великих хвилях переселеннів культурний потік тече з південного сходу на північний захід, і ґотська течія, може, це лиш кільце одного великого ланцюга [2]).

Ольбія архаїчного періоду, каже Б. В. Фармаковський [3]), дуже впливала на розлогі простори Скитії, де „элементы культуры, сообщенные іонійцами изъ этой Милетской колоніи, жили много вѣковъ и создали, между прочимъ, основы того ‚звѣринаго' стиля, который имѣлъ громадное значеніе для сложенія нашего народнаго искусства. Первоосновы культуры и у насъ оказываются античныя, греческія". Грецькі міста на Чорноморщині звязували нитки з Північчю і з далеким Сходом. Добачають схожі риси між грецько-сарматським мистецтвом і китайським з доби, коли панувала династія Хан (II в. перед Хр. — III в. по Хр.). М. І. Ростовцев [4]) пояснює це спільним походженням — коріння, на його думку, треба шукати десь у Центральній Азії, — инші [5]) бачать тут вплив скито-сибірської культури на давній Китай.

Експедиція П. К. Козлова до Монголії (1924) встановила, що грецька культура дісталася до далекої Азії. Вивезені з могильників

[1]) Ст. М. І. Ростовцева в Monuments et Mémoires publ. par l'Acad. des Inscript. et Belles-Lettres, XXVI, 1923 (Fondation Eugène Piot).

[2]) Hans Neumann, Die neue Perspective (Deutsche Vierteljahrschr. für Literaturwiss. und Geistesgesch. 1925, H. 4), за Histor. Zeitschr., B. 133, 1926.

[3]) Див. особливо його „Архаич. періодъ въ Россіи".

[4]) L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Hans (із часопису Arethuse, 1924, fasc. 3, avr.).

[5]) Ст. Г. І. Воровки, у „Кратк. отчетах экспед. по исследов. Сев. Монголии в связи с Монголо-Тибетск. Экспед. П. К. Козлова Л. 1925 стор. 34—35.

коло гори Ноїн-Ула надзвичайно цікаві килими з виображеннями тварин доводять, що на території Монголії існувала культура скито-сибірського типу, з слідами грецького на неї впливу; не менше цікаві тканини, з виображеннями, напр., верхівнів, дуже схожих на скитів або сарматів, нагадують тканини грецькі, і єсть думка, що виробляли ці тканини в одній із грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря: тканини ці „представляют собой совершенно единственные в мире образцы греческого текстильного искусства". Що-ж до инших знайдених там-таки речей, то можна вважати, що їх почасти привезено, а почасти вони — продукт грецького впливу на місцеве виробництво.

Так „широко разливался" культурний потік „из окраины греческого мира по необъятным пространствам Востока [1]).

Отож бачимо, що пам'ятки північного узбережжя на Чорному морі з'ясовують велику ролю тамтешніх геллінських колоній з погляду не тільки грецької історії, ба й світової. І коли такі перспективи розгортаються перед поглядом історика, то за це повинні ми сказати спасибі археології, передусім — вивченню старовини на нашому Півдні.

---

[1]) Г. И. Боровка, там-таки, стор. 32.

Акад. Хв. Ів. МИЩЕНКО,
дійсний член Української Академії Наук.

Ἀθίγγανοι НЕ ЦИГАНИ.

Що візантійські Ἀθίγγανοι — це предки наших циган, така думка, починаючи з XVI століття, була розповсюднена, ба навіть панувала в науці [1]). Між иншим, на неї цілком пристав і російський учений, професор (спочатку Казанського, далі Новорбсійського, а потім Московського університету) О. С. Павлов. В одній із своїх розвідок, присвячених візантійсько-українським пам'яткам, він каже: „цыганки — эти всесвѣтныя ворожеи и знахарки, — уже давно были извѣстны византійцамъ подъ именемъ А т и н г а н о к ъ (Ἀθίγγανοι)", і далі він наводить кілька прикладів уживання слова Ἀθίγγανοι у візантійських письменників, починаючи VI ст. з Тимофія пресвітера й кінчаючи XIV ст. М. Властарем [2]).

Через свою справді високу наукову вартість, книга проф. О. Павлова значно розповсюднилася (вона виходила аж двома виданнями [3]), а тому спопуляризувавсь у відповідних колах і висловлений у цій розвідці погляд на Атинган, як на предків циган.

Зовсім на иншу позицію в цьому питанні стали історики-філологи. Найґрунтовніше проклав тут шлях відомий Фр. Міклошич. В органі філологічно-історичної класи Віденської Академії Наук він кілька років друкував величезну розвідку: „Про говірки й мандрування циган Европи", і в цю розвідку ще в 1877 році включив і окремий „додаток": „Звістки про Атинган" [4]). Основна думка його така: Атингани — це „секта, а не народність", проте назва „циган" вийшла

---

[1]) Див., напр., C. P e u c e r. Comment. de praecip. gener. divinationum. Vitebergae 1572, 160 і инш. — Між иншим, цієї думки додержувавсь і відомий літургіст Я к і в Г о а р († 1653 р.): він каже: „De Athinganis... Eorum reliquiae ac successores Italis T s u n g a r i, nobis (у французів) Boemi vel Aegyptii, quod ex Oriente profecti in illas partes, et inde versus nos penetrarint". — „Про Атинган... їх решткн й нащадки — у італійців цінгари, у нас богемці, або єгиптяни, що пішовши із Сходу, пробралися в ті сторони, а відтіля до нас". Див. примітки Як. Гоара на Chronograph. Theophanis. Migne, p. gr., t. CVIII (edit. 1863 року) col. 979—980.

[2]) А. П а в л о в ъ. Номоканонъ при Больш. Требн., 2 изд., Москва 1897 г., стр. 133—134. То правда, О. С. Павлов тут-же помічає (і хто зна, як це вже пасує до провідної думки!), що зазначені письменники „относили атинганъ къ числу христіанскихъ еретиковъ" (а не цыганъ?). Ibid.

[3]) Перше — 1872 р., друге, цілком перероблене, 1897 р.

[4]) Див. Denkschriften der Akad. d. Wissenschaften, Wien 1877, sechsundzwanzigster Bd. S. 55 ff.

з слова Атинганин: „ἀθίγγανος“, „ἀτσίγκανος“, „τσίγγανος“ „циган“ — ось основні етапи цієї філологічної еволюції [1]). З думкою Міклошича, хоча потроху й сперечаються, ба більше погоджуються [2]), включаючи її навіть в енциклопедії, де мову про Атинган звичайно ведуть в історії циган, і під словом „цигани“, а не—„Атингани“, себ-то саму думку про те, що Атингани н е були циганами звичайно висловлюють під терміном „циган“, а не „Атинганин“ [3]).

З приводу суто-лінгвістичної сторони справи, ми звернулися до відповідного фахівця, орієнталіста-філолога, й одержали від нього таку відповідь (наводимо витяги з неї): „про походження циган є стаття й Анастаса Кармеліта арабською мовою [4]) в бейрутському єзуїтському журналі „Аль-Машрик“ 1902 р. І з зібраних там даних не видко, щоб цигани з'явилися в халіфаті до IX ст. А вже-ж філологічне вивчення циганської мови схиляло дослідників до думки, що цигани повинні були вийти з Індії навіть не раніш од X ст., бо їхня мова носить на собі ознаки деяких індійських говірок віку X. Чи могли виходити часом цигани з Індії р а н і ш од IX—X ст.? Це річ сумнівна. Натяк на це ми маємо в поетичній „Шаг-Наме“ Фірдовсія X—XI ст. та в прозаїчному лаконічному компендії всесвітньої історії Хамзи Іспаганського X в. Там сказано, що циган викликав із Індії до Персії сасанідський шах Беграм V Гур (420—428)... Але-ж і Фірдовсій, і Хамза Іспаганський спираються на півлегендарну „Книгу володарів Іранських“, яку треба приймати з величезною критичністю. На східній о к р а ї н і халіфата ми бачимо циган („зотт“) і перед IX в., підчас перших мусулманських завоювань“ [5]).

Ми не маємо на увазі суто-лінгвістичної сторони справи,—хоча й здається нам, що τσίγκανος могло вийти й не тільки з ἀτσίγκανος, або ἀθίγγανος—; ми маємо на увазі, головним чином, суто історичний бік

[1]) Op. cit., стор. 59, 55.

[2]) А як не згадують про неї, то тільки тому, мабуть, що не натрапляють на неї. Взагалі, можна сказати, що розвідка Ф. Міклошича, як за ширмою, ховалася за величезним суто-філологічним одягом, і, мабуть, тому залишалася иноді невідомою історикам. Між иншим, будучи високо цінною (як і все, що виходило з-під пера цього виключно видатного вченого), розвідка ця не зазначає паризького й московського рукописів (опису тоді ще не було), а особливо—самого факту слов'янського перекладу, що їх пізніше зазначив, а почасти й видав проф. О. А. Дмітрієвський; як своєю чергою й проф. О. А. Д—ий, видаючи грецький оригінал слов'янського перекладу молитви про Атинган, не зазначає паралелі в виданнях Міклошича. А. Дмитріевскій. Богослуж. въ русск. церкви въ XVI в. Казань 1884 г. Приложеніе III, стор. 26—53; його-ж-таки, Опис лит. ркп., том II. Εὐχολόγια, Кіевъ, 1901, стор. 292, 293, 1027.

[3]) Див., напр. The Encyclopaedia Britanica. 11 Edit. Vol. XII, Cambridge 1910, s. v. Gipsies; в цій от статті показана й чималенька література про циган; (див. також бібліогр. A. Calocci, Gli Zinzari, Storia... Турин 1889 р.)—у відповідних історіях циган (Pott, Bataillare, Hopf, de Gouje й инш.) есть абзаци й про атинган. Російську літературу про циган показано в бібліогр. покажчику (див. опис кол. „Дашковскаго музея въ Москвѣ, вып. II“), а також в енциклопедіях.

[4]) Само собою зрозуміло — крім чималої европейської літератури.

[5]) Цю справку ми одержали від акад. А. Ю. Кримського, за що й висловлюємо йому як-найщирішу подяку.

справи; і отже гадаємо, що як наведені у Ф. Міклошича цитати, так і инші аргументи, прямо таки схиляють думку до того, що, мабуть, назва—„цигани“ пішла не від „Атинган“.

Розвідку свою почнемо мало не тим самим шляхом, яким ішов Ф. Міклошич, хоча приведе він нас до инших висновків: наведемо текст свідчень, що на них повинно спиратися усяке міркування. Причому, як ми маємо на увазі більш загально-історичну, а не сутофілологічну сторону справи, то ці витяги подамо в перекладі, зазначаючи лиш иноді, а не систематично, грецький оригінал.

Найдавнішим у низці таких свідчень з'являється свідоцтво Царгородського Софійського пресвітера Тимофія, що написав він десь у кінці VI, або на припочатку VII століття, у всякім разі раніше од 622 р. [1]). Із раніших єресеологів за Атинган іще не згадує ніхто. І як найстаріше, і по змісту своєму, свідчення Тимофія має особливу вагу, а тому наведемо його цілком, як у перекладі, так і по-грецькому.

Ἔστι δὲ καὶ ἄλλη αἵρεσις τῶν Μελχισεδεκιτῶν.

Μελχισεδεκίται εἰσὶν οἱ νῦν προσαγορευόμενοι Ἀθίγγανοι. οὗτοι τὸν Μελχισεδὲκ αὐχοῦσιν, ἐξ οὗ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν εἰλήφασιν. εἰσὶ δὲ περὶ τὴν Φρυγίαν. οὔτε δὲ ἑβραῖοι, οὔτε ἐθνικοί εἰσι. δοκοῦσι γὰρ τὸ μὲν σάββατον φυλάττειν, τὴν δὲ σάρκα μὴ περιτέμνεσθαι οὗτοι οὐδένα ἄνθρωπον ἅπτεσθαι αὐτῶν ἀνέχονται ἀλλὰ κἂν δῷ αὐτοῖς τις ἄρτον, ἢ ἕτερόν τι εἶδος, οὐκ ἀνέχονται ἀπὸ χειρῶν λαβεῖν, ἀλλὰ παρακαλοῦσι τοὺς ἐπιδιδόντας αὐτοῖς θεῖναι χαμαὶ τὰ εἴδη, καὶ οὕτως αὐτοὶ προσερχόμενοι αἴρουσιν αὐτά. ὁμοίως κἂν αὐτοὶ ἑτέροις μεταδιδῶσιν. τούτῳ οὖν τῷ τρόπῳ Ἀθιγγάνους αὐτοὺς καλοῦσιν, διὰ τὸ μὴ ἀνέχεσθαι αὐτοὺς προσφαύειν τινός. ὅθεν καὶ οὗτοι προσερχόμενοι τῇ ἁγίᾳ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ, χρείαν ἔχουσι τοῦ σωτηριώδους βαπτίσματος [2]).

А єсть і инша [2]) єресь Мельхіседекітів.

Мельхіседекіти це ті, що зараз звуться Атинганами. Вони почитають Мельхіседека, через що одержали й назву. А живуть вони на Фригійщині. Вони-ж не гебреї і не поганці. Суботи начебто додержуються, а плоти не обрізують. Вони не дозволяють ніякому чоловікові доторкнутися до них, ба, як хто дасть їм хліба або води, або другої якої речи, вони не дозволяють взяти з рук, а прохають тих, що подають їм, покласти речі на землю, і таким чином сами, наблизившись, беруть їх, так само, як сами передають иншим. Отож через таке поводження звуть їх Атинганами — через те, що вони не дозволяють, щоб хто доторкнувсь до них. Тому вони й, приходячи до святої церкви божої, мають потребу в спасеному хрещенні.

Тимофій Пресвітер—Περὶ τῶν προσερχομένων τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ—у Cotelerius, Ecclesiae graecae monumenta. Lutetiae Parisiorum 1686, T. III, 392.

[1]) У своєму огляді єресів він не згадує ще монофелітства, засудженого в 622 р., а про єресі ½ VI ст. уже говорить.

[2]) Раніш Тимофій оповідав про єресь Пелагія й Целестія.

[3]) Твір Тимофія Пресвітера Περὶ τῶν προσερχομένων τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ видано у Cotelerius, Ecclesiae graecae monumenta. Lutetiae Parisiorum 1686, див. t. III, p. 392.

Далі треба поставити три звістки з Хронографії Теофана, що він склав її 810-811 — 814-815 р.

Про імператора Никифора (802 — 811 р.) він каже, що той „був гарячим прихильником (φίλος διάπυρος)" „Маніхеїв, що тепер звуться Павликіянами, й Атинган, що в Фригії та Лікаонії, спочуваючи їхнім пророцтвам та чаруванням", і (далі скорочуємо), як патрицій Варданій повстав проти нього, він, покликавши Атинган, удавсь до їхніх чарувань: убив бика в ямі особливим способом, чаклував над одежею повстанця й переміг; щоб оддячити за це, він дав їм право безбоязно жити в його державі і т. д. [1]).

Ба в 812 році імператор Михайло I Рангаві й патріярх Никифор піддали багатьох із Атинган переслідуванню, декого вигнали, а декого й скарали на смерть, між иншим, і за те, що вони вчили, буцім-то особи священного сану не можуть брати участи в постановах про кару на смерть [2]). У справі виселення особливо допомагав їм стратиг Сходу Лев [3]).

Між иншим, у Теофана в одному місці [4]) вжито вислову: Ἀθιγγάνων εἰκονοκλαστῶν, через що виходило, начеб-то Атингани були іконоборцями. Проте de-Boor знайшов у рукописах підставу вставити тут протинку: вийшло — Ἀθιγγάνων, Εἰκονοκλαστῶν — „Атинган, Іконоборців" (перераховуються там і инші єретики); місце втратило інтерес: воно не дає нічого нового.

Цю цитату з Теофана трохи пізніше мало не дослівно повторено було в Chronographia tripertita [5]).

Ба особливим прихильником Атинган, через кілька років (царював 820 — 829 р.) з'явився Михайло II Недоріка. „Цього Михайла, — каже про нього, не надто прихильний до нього, візантійський хроніст, — принесло (ἤνεγκε) місто так зване, Аморій, у верхній Фригії, що в ньому з давнього часу жило багато юдеїв та атинган та инших нечестивих. І отож одна секта (αἵρεσις) у наслідок постійних зносин одних з одними й звичайного сполучення, набувши нового вигляду, вирощувала й чудні догмати; і сам він був учасником (μέτοχος) її, впадаючи до родинної побожности. Вона звільняла від божественного омовення (τοῦ θείου λουτροῦ = хрещення), й участи в спасених тайнах; усього-ж иншого додержувалася, визнаючи Мусіїв закон, опріч обрізання (πλὴν τῆς περιτομῆς). Мав-же Михайло у власному домі навчителя і начеб-то начальника (οἷον ἔξαρχον), тайноводствуємий ним, гебрея якогось, чи гебрействующого (ἑβραΐδα) [6]), що напучував його в справах

---

[1]) Theophanis. Chronogr., ed. de-Boor, vol. I, Lips. 1883, p. 488.

[2]) Ibid., стор. 494 — 495. [3]) Ibid., 497.

[4]) Editio Migne (також Бонське видання), t. CVIII, col. 996.

[5]) De-Boor, Op. cit., p. 333. — Як попереднього, так і цього факту Міклошич не занотовує.

[6]) Латинський перекладач (у Міня) думає, що це була скоріше femina якась, гебрейка. Ба контекст начеб-то більш пасує до чоловічого роду.

не тільки душевного життя, а й хатнього господарства. Від нього інспірований, нічого він не залишав спокійним, а був якимсь зібранням невір'я, перекручуючи (παραχαράξας) християнське, підроблюючи юдейське й зчиняючи перелюб з усім иншим. Коли-ж піднісся до царської влади, звеличився й прикрасив себе діядемою й пурпуром"..., то не став кращим: він понад усе ставив уміння: „провіщати, які з поросят, що тільки-що народилися, добре вгодовуватимуться... і які відрізнятимуться протилежними здатностями; уміти стояти поруч коней, що хвицають; влучно ухилитися як-найдальше від ослів, що брикаються. Він був великим цінувачем ослюків і міг розібрати, які з них підходять для вантаги, а які можуть добре нести верхівнів, і щоб не скинули, здурівши з переляку" і т. п. Так ось цьому Михайлові один Атинганин, відомий стратигові Сходу, колись провістив, що „сам цей Михайло і инший хтось скоро стануть славетними, і через невеликий час він сам зацарює"... і т. п. Михайло-ж, „склавши в душі своїй голос Атинганина, що говорив, начеб-то якесь боже пророцтво"... і т. д. Cedrenus. Bonnae 2, pag. 69. Theophanes. Bonnae 3, pag. 42. Порівн. ibid. p. 52.

Про цього-ж-таки Михайла Недоріку і приблизно в тому-ж самому дусі, а иноді й тими-ж словами згадують пізніше і Єфрем, у своїй віршованій хроніці (стих 2195, Migne, p. gr., t. CXLIII) і Генезій (Bonnae 31, 32).

У тому-ж-таки дев'ятому столітті патріярх царгородський Методій I (842—846 р.) складає цілу διάταξις з приводу того, „як треба приймати Атинган, що приходять до православної віри". Чин цей Міклошич видав за рукописом Ватиканської бібліотеки 1455 року, а проф. О. О. Дмітрієвський — за рукописом Московської Синод. бібліотеки XII ст.; крім того О. Дмітрієвський дав і слов'янський переклад його за списком 1282 р. з варіянтами з кількох рукописів тієї-ж бібліотеки [1]).

Крім того, ще Бандіні видав цю διάταξις за списком XI ст., а слідом за ним подав частину її ще й О. Павлов [2]). Не будемо ще збільшувати числа видань. Проте, як деякі відомості з цієї формули нам будуть потрібні для історичних висновків, то ми подамо тут деякі витяги з неї в перекладі на нашу мову, маючи головним чином на увазі текст, поданий у Міклошича.

„Належить, каже п-х Методій, щоб [3]) той, що приходить від Мельхіседекітів, або Теодотіян, або Атинган"... анатематствував „усяку єресь Мельхіседекітів або Теодотіян і Атинган і всіх єресіярхів, Федота, глаголю, чоботаря й учеників його, Аскліпіяда і Гермофіла, і Аполлоніда, і Федота Міняйла, що він найбільше був проводирем

[1]) Див. Miklosich, op. cit., S. 57 — 58 і О. Дмитріевскій, Богослуженіе въ русской церкви въ XVI в. Казань 1884 г., прилож. IV, стр. 46 — 53.

[2]) Номоканон при Б. Требн., 2 изд., стр. 133.

[3]) За Міклошичем — δεῖ νὰ, у О. Дмітрієвського — δεῖνα.

цієї єреси, проклинаю... учителів Атинган... проклинаю усіх..., що говорять, буцім-то Мельхіседек не був чоловіком, а силою Бога великого, що перебуває в неізречених місцях, і буцім-то він — Бог і отець Господа нашого Ісуса Христа, і через те називається (істотою) без батька, без матери, без роду. Проклинаю тих, що, як юдеї, додержуються суботи, а, як поганці плюють і на обрізання, і на хрещення. Проклинаю тих, що користуються пророцтвами й чаруваннями й отрутою... проклинаю тих, що прикликають демонів (δαιμόνια) якихсь, що перші з них звуться σορσὸ καὶ σεχὰν καὶ ἀρχαί, (і) через них начеб-то притягують місяць до себе й питають у нього, про що хочуть. Проклинаю тих, що прикладають до зір імення людей" (і астрологічно гадають). „Проклинаю тих, що під виглядом чистоти навчають ненавидіти людей і гордують усякою людиною, що не однієї з ними віри, і через те не дозволяють ні наближатися кому до неї, ні їй наближатися до кого, ні давати що-небудь, ні брати руками; якщо-ж випадково станеться щось таке, зараз удаються до очищеннів і омовеннів, начеб-то споганилися і стали нечистими. Проклинаю до цього ще й усякий инший звичай і забобони і всяке діяння Атинган, шо роблять вони явно або потайки. Отже все це я проклинаю", і т. д.

Від XI століття, в тій справі, що нас цікавить, ми маємо грузинську легенду; на підставі звісток від академика Броссе її подано в французькому перекладі у Міклошича [1]). „Коли побожний цар — Баграт IV — був у царському місті Костянтинополі, він довідавсь, — дивне й прямо таки неймовірне діло! — що там були певні нащадки самарянського плім'я, Симона мага, що їх звуть Атинганами" (Atsincans—на підставі перекладу встановити точно вислів уже не можна), „чарівники й шахраї славетні. Отже були там дикі звірі, що звичайно приходили, щоб їсти тварин, що були в царському паркові (в „філопаркові") для царського полювання. Великий цар Мономах, як йому розказали про це, звелів покликати Атинган, щоб своїм знанням магії вони знищили звірів, що їдять його дичину. Ці, виконуючи царський наказ, знищили багато диких звірів. Повідомлений про це, що ми розказали, цар Баграт, покликав Атинган і сказав: „яким засобом знищили ви цих звірів?" „Володаре, сказали вони, наша наука нас учить отруїти м'ясо й покласти його в місці, куди часто приходять звірі; залізши на дерева, ми їх приваблюємо, імітуючи крик звірів, вони збираються на наш голос, їдять м'ясо, і здихають одразу. Тільки звірі, що народилися в велику суботу, не слухають нас і, замість того, щоб їсти отруєне м'ясо, кажуть нам: „їжте його ви самі", і йдуть собі геть без усякої вади... — Далі розказується, як цар захотів, щоб Атингани продемонстрували свою науку перед його очима. Вони отруїли м'ясо, ба чернець Юрій, що був

[1]) Op. cit., S. 58.

тут присутнім, перехрестив його, і собака, що з'їв те м'ясо, не зазнав ніякої вáди; тоді Атингани прохали царя вислати ченця й звеліти привести другого собаку, і цей собака, з'ївши отруєного м'яса, зараз здох.

У XII столітті Вальсамон у своєму коментарі на 61 правило VI вс. собору каже: „а инші носять за пазухою гадюк, це так звані Атингани, які кажуть, що один народивсь у нещасливий день, а другий навпаки під щасливою зіркою, провіщають майбутнє щастя і нещастя, видумують ще й инше, про що не можна й писати". У поясненнях до VI, 66 Вальсамон зауважує: „черевовіщунами й чарівниками звуться всі надхнені од сатани і що пророкують про невідоме; як от критрії, Атингани, брехливі пророки, пустельники та инші" [1]).

Наведені витяги словами самих джерел і накреслюють перед нами в загальних рисах тип і історію атинганства. Проте, в зазначеному типові викликають непорозуміння, головним чином, три пункти: 1) про мельхіседекіянство Атинган, 2) про самарянство їх і 3) про звязок їх з циганами, і всі ці три пункти так переплутуються між собою, що, власне кажучи, утворюють один; на ньому ми й маємо на увазі спинитися далі.

Найстарішою з'являється думка про мельхіседекіянство Атинган. Привід для неї до певної міри дають сами-ж візантійські письменники, а пізніше схиляється до неї відомий Du-Cange [2]), — у наши дні Софокліс і инші. У своєму словникові Дю-Канж прямо каже: „Ἀθίγγανοι. Heretici qui et Melchisedeciani", себ-то, Атингани — єретики, вони-ж і Мелхіседекіяни", за Sophokles'ом Ἀθίγγανοι = Μελχισεδεκῖται [3]).

Проте, мельхіседекіянство Атинган — річ дуже непевна, і покладатися тут на тих візантійських письменників, що начеб-то визнають Атинган за мельхіседекітів, навряд чи можна. У джерелах ми тут маємо величезну плутанину, в цьому не може бути ніякого сумніву.

А саме, про мельхіседекіянство Атинган дають привід думати тільки Тимофій, царгородський пресвітер, та царгородський-же патріярх Методій. Инші всі, а зокрема навіть і ті, що розказують про василевсів — земляків і приятелів Атинган, навіть не згадують про мельхіседекіянство цих єретиків.

У одного-ж з тих, що згадують, справа, як то кажуть, видає себе з ушима. Патріярх Методій (842—846 р.) називає корифеїв і проводирів мельхіседекіянства, і це та-ж самісінька низка імен і прізвищ (Федот Міняйло, Асклептіодот, Гермофіл, Аполлоній), які свого часу зазначені були (у Евсевія і Теодорета), як єретики II століття й проводирі тодішнього мельхіседекіянства; те-ж саме — й навчання

[1]) У цих словах Вальсамона Міклошич убачає вже „начеб-то якусь неясність у розумінні сути справи". Op. cit. p. 59. Ба в чому тут ця „неясність", теж не дуже ясно.

[2]) Du-Cange. Glossarium... graecitalis. Vratislav. 1891, t. I sub v.

[3]) Sophocles. Greek lexicon. New-York. 1900; sub v.

їх [1]). Ясно, що патріярх пише на підставі старих відомостей (Евсевія, Теодорета), а не власних вражінь сучасного життя; він списує з книжок, а не розказує, як було за його часів.

Другий, хто згадує про Мельхіседекітів, це Тимофій теж костянтинопільський (софійський) пресвітер. Цікаво, що мову свою про мельхіседекітів він починає так: „мелхіседекіти це ті, що тепер—νῦν звуться Атинганами", значить, за його часів, себ-то в VI столітті, тих людей, що про них він веде мову, звали не мельхіседекітами, а Атинганами; значить, про атинганство цих людей він свідчить, як сучасник, про мельхіседекіянство-ж їх каже лиш, як про минуле; таким чином, думка про мельхіседекіянство Атинган є думкою царгородських соборян відносно якоїсь малоазійської секти. Причому один із них, характеризуючи мельхіседекіянство, не знаходить у сучасності будь-яких типових рис його, а повинен звертатися до старих часів. Отже, у Атинган VI—IX століття або трудно було знайти щось типове мельхіседекіянське, або таке було тільки зовсім тотожне з попередньою старовиною. Однак, останнє припустити досить трудно: уже Ориген (в III ст.) зазначав, що єретики цієї категорії за його часів вимирали, а в IV ст. Епіфаній Кіпрський уже не знав, чи вони існують [2]).

У всякім разі той факт, що патріярх царгородський не знаходить сучасних йому рис мельхіседекіянства у Атинган, більше схиляє до визнання помилковости вищезазначеної думки, ніж правдивости її: приводом могла бути просто навіяна з книжок теорія.

Якщо помиляються візантійські письменники, то, здається нам, на помилковий шлях наводить думку дослідника й Ф. Міклошич. А саме, заявивши (цілком правильно), що Атингани „не народ", а „секта", він далі (не зовсім уже послідовно) наводить цілу низку аргументів на користь тієї думки, що ἀθίγγανος це є переклад „арабського lamasâsiyya, слова, що ним араби означали самарян (себ-то—певну „народність"?). За одним місцем у Корані, каже він, Сура 20, 87—96, самарянин у пустелі вилив золоте теля, і був покараний од Мусія: його прогнано було від людського суспільства, і все життя своє він повинен був кричати: la masâsa, недоторканність! Nutt (A Sketch of Samaritan history, dogma, and literature. London. 1874 стор. 45) думає, що Мохаммед повинен дякувати за це оповідання якійсь жидівській легенді. Масудій і Біруній оповідають, що ще за їх часу, значить, у десятому й одинацятому столітті, самаряни вживали слів la masâsa (De Sacy, Chrestomathie arabe 1.304.343. Abulf. Ann. стор. 175" [3]). „Арабський географ Ідрісій XII століття (додамо до справок Міклошича ще примітку одного з дослідників

[1]) Euseb. Histor. eccl., l. V, c. 28.

[2]) Порівн. Ign. v. Döllinger. Geschichte der gnostisch-manichaischen Secten. München 1890 S. 31—32, і твір Епіфанія (перекл. 1864 р.), ч. II, стор. 426 і 435.

[3]) Miklosich, op. c., S. 59.

самарянства) каже, що на Червоному морі на острові жили Самаряни, виселенці з Єгипту, й вони, зустрінувшись з чужоземцем, перш за все кричали: „не торкайся до мене“ [1])! „На звязок Атинган з Самарянами, каже Міклошич, здається, вказує й той факт, що в вищезазначеній грузинській легенді Атинган названо „нащадками самарянської раси, Симона Мага“, який відограє певну ролю в історії Самарян (Nutt, стор. 55). Як оповідає св. Епіфаній, стосунки з чужовірцями Самаряни визнавали за забруднення. „Мають, каже Епіфаній, (самаряни) й инше дещо повне безглуздя, умиваючись сечею [2]), коли прийдуть з чужини, начеб-то заплямовані, прямо в одязі обмиваються водою, якщо доторкувалися до другого з чужих народів, отож вони визнавали за забруднення вхопитися за когось, або доторкнутися (θιγεῖν) до якої иншої людини з иншого сповідання (δόγματος)“. (Epiphanii opera, ed G. Dindorfius. Lipsiae 1859. I. Κατὰ αἱρέσεων. Стор. 308). Того-ж самого додержувалися і Доситеяни, „четверта єресь Самарян: (вони дбали) не доторкуватись (θιγγάνειν) до кого через те, що погана всяка людина (стор. 313)“ [3]).

Підібрані рукою видатного мистця науки, ці цитати з першого погляду роблять мало не переконливе враження, сливе схиляють думку до визнання того, що Атинганці були з Самарян. Проте, не дурно сам-же Міклошич у своєму викладі вживає виразів: „мабуть“, „здається“ („wahrscheinlich“, „scheint“); він сам (мабуть) вагається, роблячи свій висновок. І дійсно, здається, треба визнати, що як-раз от Самаряни й не могли бути Атинганцями. В цьому переконують, головним чином, двоє спостережень.

По-перше, в наведених вище візантійських свідоцтвах про Атинган аж тричі згадується, що вони додержуються Мусієвого закону, не вживаючи обрізання: так свідчать про них пресвітер Тимофій, Кедрин-Теофан і патріярх Методій [4]). Тимчасом про Самарян історія до цього часу не знає ще ні одного випадку, щоб вони не обрізувалися. Навпаки скрізь і зáвсіди Самаряни, звичайно, додержувалися обрізування, як найважливішого пункту в Мусієвому законодавстві [5]). Як-би визнати, що Атингани були Самарянами, то дове-

[1]) В. Рыбинскій. Самаряне. Кіевъ 1913, стор. 334 — 335.

[2]) Сеча (urina) взагалі відограва́ла певну ролю в деяких східніх релігіях; з цього приводу акад. Кримський дає переклад з Абуль-Алі Ма'аррійського X—XI в.:

„Я дивуюся на персів,
Що корова в них святиться:
Що вона їм пустить річку,—
А вони вмивають лиця!“

„В Зороастрійській релігії, коли святять воду, то впускають туди трошки коров'ячої урини“. Див. антологію „Пальмове гилля“, ч. II, К. 1923, ст. 128.

[3]) Miklosich. Ibid.

[4]) Див. наведені раніше виписки.

[5]) В. Рыбинскій. Самаряне. Кіевъ, 1913, — про прихильність до Мусієвого закону взагалі, див. стор. 362—364 і инш., про обрізання у них—стор. 436 і инш. Посилаємося на цю працю, яко спеціяльну дисертацію про Самарян.

лося-б припустити, що це була якась зовсім виключна, ні звідкіля більше невідома самарянська секта.

Ба такого припущення не можна робити ще ось з якої причини: візантійські письменники, що згадують про Атинган, добре знають і Самарян. От, наприклад, той-же Теофан, що він не раз каже про Атинган, як про єретиків, добре знає й Самарян, не раз згадує про них (стор. 39, 40, 178, 179, 230) [1]), зве їх αἵρεσις τῶν Ἰουδαίων (а не—χριστιανῶν) і, згадуючи, теж кілька разів (стор. 488, 495, 497), про Атинган, ні єдиного натяку не робить на їхнє самарянство, а навпаки веде мову про них скоріше, як про християнських єретиків, поруч з Маніхеями, Павлікіянами й т. и. Зокрема, він картинно оповідає про один інцидент, коли слова „Самаряни" було вжито в невластивому, навіть лайливому розумінні. А саме в 532 р. підчас відомого бунту „Ніка" в іпподромі до натовпу вийшов царський „мандатор" (оповісник) і гукнув на „прáсінів" (партію „зелених"): „цитьте, Юдеї, Маніхеї й Самаряни". Прáсіни обурилися: „Юдеями й Самарянами називаєш? Матір Божа з усіма!" [2]). Значить, термін Самаряни не тільки добре відомий був у Царгороді того часу, а иноді вживавсь там з лайливим відтінком [3]). Здається, й царгородські клирики, як от пресвітер Тимофій або патріярх Методій, описуючи неприємну для них єресь Атинган і вказуючи на звязок її з юдейством, як-раз мали нагоду й привід зазначити, що єресь утворилася підо впливом, або виникла з осередку Самарян. Однак вони цього не роблять, і можна думати — тому, що Самаряни тут не мали ніякого значіння.

Про Самарян уперше згадує грузинська легенда XI століття. Ба не кажучи вже про те, що це дальше й стороннє свідоцтво, із XI століття й із Грузії, саме оповідання стоїть тут у надто легендарній концепції: Атингани, каже легенда, „нащадки самарянського плім'я, Симона Мага": чарівники Атингани ставляться в звязок з Симоном Магом, а він був Самарянин. Образ Симона Мага вже з II століття став остільки легендарним типом, що така вихідна точка погляду позбавляє всю виведену з неї концепцію історичної ваги (не кажучи вже про інші легендарні елементи оповідання).

Отже, думаємо ми, не зовсім влучно робить і Міклошич, надаючи ваги цьому свідченню, як взагалі не надто велике значіння мають і інші, наведені в нього факти.

А саме, він пригадує з Корана (Сура 20, 87—96) оповідання про Самірія. Проте толковники Корана ще суперечилися тут, чи то Самірій — значить — Самарянин, чи це просто власне ім'я. З другого боку, в Сурі 20 оповідається про те, як Самірій за часів іще Мусія утворив у пустелі золоте теля (порівн. Исх., гл. XXIII). У дійсності-ж

[1]) Цитованого у нас видання de Boor'a.

[2]) Theophanes, Chronogr., ed. cit., p. 182.

[3]) Як і слово Ἰουδαῖος, що й раніш теж иноді вживалося, як лайливе.

самарянська нація виникла на багато століть пізніш од Мусія. Вести Самарян від Самірія — це був-би анахронізм, неприпустимий навіть для візантійської, біблійно начитаної, освіченості. Легенда про Атинганця Самірія не дає надійної вказівки на Самарян.

Невелике значіння має й той, зазначений у Міклошича факт, що Самаряни ще в XI ст. вживали арабського слова lâ masāsa, яке цілком відповідає грецькому ἀθίγγανος. Недоторканність до певної міри була розповсюдженим фактом на сході, а почасти докстилася і до наших днів. Основний елемент Мусієвого законодавства — це відокремлення народу божого від инших народів; талмуд не дозволяв своїм адептам уживати багато з того, що можна було ґоям; Мохаммед відділяв мусулманина від невірного; пригадаймо навіть тепер авторитетні для декого закони про „трафне“ і т. и.; правда, все це єсть певні модифікації, форми й види недоторканности, певний ґрунт для неї, а не той конкретний тип недоторканности, який ми бачимо в азійських сектантів. Ба все це тільки каже, що атинганство могло вирости на ґрунті кожнсї з цих релігій, а не з'ясовує, якої саме: це все єсть окремі факти, що вони могли бути, наприклад, і в гебрействі, а не вказівки на азійське сектантство. Такої вказівки Міклошич не наводить ні одніє ї.

Ближче до справи стоїть остання вказівка Міклошича, вказівка на слова Єпіфанія Кіпрського. Не дурно, як гвіздок, її припасено під кінець, щоб підбити, так мовити, усе раніш сказане, хоча хронологічно вона й з'являється найранішою. Вказівку цю ми навели в перекладі раніше (див. стор. 191). Тепер зазначимо тільки, що як-раз той-же самий Єпіфаній, і в тому-ж самому місці й про тих-же самарянських єретиків Доситеян прямо заявляє: „дотримуються вони обрізання, суботи і того, щоб ні до кого не доторкуватися, бо поганим визнається усяка людина“ [1]). Значить Атингани, що „плювали“ (διαπτύοντας) на обрізання, як висловився про них візантійський анатематизм, не могли бути Самарянами.

Таким чином, коли наведені у Міклошича аргументи на довід того, що Атингани були з Самарян, непереконливі, а такі незанстовані в нього факти, як обрізання й погляд візантійських письменників, повинні мати переконливе значіння, то треба визнати, що не можна Атинган уважати за Самарян.

Справу, здається, найкраще уявляти, ідучи слідом за тим візантійським письменником, котрий каже, що „в Фрігії, з давніх-давен оселилося багато нечестивих“, і в наслідок їх взаємовідносин виріс новий тип єреси [2]): Атингани, ми гадаємо, були синкретичним ком-

[1]) Ер. 13. Про Самарян-Доситеян див. у В. Рибинського, op. cit., стор. 469 і дд.

[2]) Див. раніш поцитов. місце з Кедріна й Теофана; подаємо тут його грецький текст: ἐν ᾗ (у Фрігії) Ἰουδαίων καὶ Ἀθιγγάνων καὶ ἑτέρων ἀσεβῶν πλῆθος ἔκπαλαι τῶν χρόνων ἐγκατοικίζεται. καί τις δὲ αἵρεσις ἐκ τῆς ἀλλήλων κοινωνίας καὶ διηνεκοῦς ὁμιλίας καινὸν ἔχουσα τόν τρόπον καὶ ἀλλόκοτα δόγματα ἐπιφύεται. G. Cedrenus, Bonnae 2, p. 69; пор. Theophanes, Bonnae 3, p. 42.

плексом різних „єресів", що з давнього часу оселилися у Фрігії. Причому в цьому комплексі головні елементи дали юдейство, християнство, парсизм, а, може й ще що инше. Про юдейство прямо кажуть вищенаведені джерела; про християнство свідчить те, що звичайно річ про Атинган звязується з спогадами про християнські секти, що з'ясовується відношення Атинган до хрещення і т. и.; про впливи парсизму можна думати на підставі того, що згадуються тут перські δαιμόνια — „сору", „сохан", астрологічні вірування [1]) та перський магізм.

Між иншим багато перських „Магів" жило в тій самій Малій Азії, навіть Фрігії, де були й Атингани. Іще в другому столітті нашої ери (або на припочатку III) відомий єретик Вардесан казав, що за його часу в М. Азії, і в Галатії багато жило Магусеїв, що вони виселилися з Персії [2]). А в четвертому столітті автор ніби-Климових Recognitiones заявляє, що з народу Персіян дехто пішли на переселення, їх звуть Магусеями, із них декотрі й до сього дня живуть у Мідії, инші в Партії, ба дехто і в Єгипті, а найбільше в Галатії й Фрігії [3]).

Від цих-от Атинган, на думку Міклошича й декого инших дослідників, назва пізніше й перейшла на циган. Не станемо спинятися на чисто лінгвістичних міркуваннях М-ча; припускаємо, що з Ἀθίγγανος могло вийти „циган": еволюція слів иноді буває така, що навіть не впізнаєш пізнішого деривата в первісній основі.

Ми маємо звернути тут увагу на другий бік справи: на значіння слова, реальний зміст його. Отже для того, щоб довести походження одного слова від другого, обов'язково треба з'ясувати не тільки (навіть не стільки) фонетичне споріднення їх, скільки й споріднення значінням. Міклошич, певна річ, визнає необхідність такої постанови питання. Як це могло вийти, каже він, „що ім'я секти, Атингани, було перенесено на народ циган?.. Про можливість такого перенесення імени можна зробити багато здогадів". Із цих багатьох він робить три, очевидячки, вважаючи їх за найнатуральніші, найважніші. А саме, по-перше, циган могли назвати Атинганами тому, що вони прийшли в візантійське царство з краю, де жили Атингани, із Фрігії й Лікаонії. Назвавши їх Атинганами „візантійці, каже Міклошич, зробили так само, як зробили французи, коли вони циган, що прийшли в Францію з Богемії, назвали Bohémiens" [4]).—З приводу цього першого (vor allem) здогаду, завважимо лиш те, що такої

[1]) Див. раніш зазначені анатематизми: прокляття віри в місяць, в зірки, та віри в звязок їх з долею людей.

[2]) ὅσοι τῆς Περσίδος ἐξεδημήσαν, οὗτοινες καλοῦνται Μαγουσαῖοι... Ἐξ ὧν εἰσὶ μέχρι νῦν πολλοὶ ἐν Μηδίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Γαλατίᾳ. Müller. Fragmenta histor. Graecorum, V, 2, S. 83, § 9.

[3]) Ibid., V, 2, S. 83 (IX, 20): ex ipsa Persarum gente aliquanti ad peregrina profecti sunt, qui Magusaei appellantur, ex quibus usque in hodiernum sunt alii in Media, alii in Parthia, sed et in Aegypto nonnulli, plures autem in Galatia et Phrygia.

[4]) Op. cit., p. 60.

країни (Атинганії, як от Богемія), не існувало: Атинган було вкраплено в инше населення Вірменщини (Фрігії й Лікаонії); з другого боку, й сам-же Міклошич доводить, що такого народу „Атинган" теж не було. Атингани — це була не народність, а секта. Отже, циган назвали, виходило-б, Атинганами по імені країни й народности, що їх насправжки і на світі не було. Сам Міклошич, видимо, визнає невартість цієї гадки: він робить здогади ще другий і третій.

„Візантійці, — каже він, висловлюючи другий здогад (eine andere Vermuthung), назвали циган Атинганами тому, що вони (цигани) на місці свого попереднього перебування, за звичаєм своїм, приєдналися до віри тієї країни" [1]). — З приводу цього треба завважити, що, по-перше, ми не маємо аніякісінького історичного свідоцтва про те, щоб цигани прийняли релігію Атинган; а по-друге, чому це вони вибрали-б саме Атинган, а не кого иншого? То правда, що цигани звичайно приймають релігію тієї країни, де перебувають; ба звичайно — релігію пануючу. А тут виходило-б, що вони прийняли релігію якоїсь невеличкої, та ще до певної міри самозамкнутої, з своєю недоторканністю навіть не підхожої для кочовиків і прохачів, секти. Гадаємо, й цей здогад не надто переконує. Третій здогад здається декому [2]) найсильнішим. А саме, Міклошич думає, що візантійці могли лайливо, з презирством (zum Schimpf) називати циган атинганцями [3]). — Однак, і з цього приводу виникають чималі сумніви. А саме, який-же це був Schimpf, коли навіть на візантійському престолі міг сидіти або сам Атинганин, або явний прихильник (φίλος) їх, Михайло Недоріка? Думається, що для вислову презирства візантійці знайшли-б якийсь більш підхожий вираз, ніж — „Атинганин"; у всякім разі для того, щоб ужити для образи саме цього терміну, треба було мати якийсь імпульс, привід, окрім почуття зневаги.

Отже всі наведені в Міклошича здогади про привід і причину перенесення на циган імени Атинган не дають почуття заспокійливого завдоволення. Видимо, вагається, непевно тут себе почуває й сам Міклошич; не завдовольняються його здогадами й инші дослідники. Де-Ґує думає, що слід додати тут іще й таку думку: на циган перенесено було ім'я Атинган тому, що вони (цигани) принесли з собою, з Індії назву, яка нагадувала слово „Атингани", а саме, назву „Сингарі", або „Чангар", або „Шангар". Однак, сам-же де-Ґує завважує, що ці всі слова не такі вже схожі на слово ἀθίγγανος, щоб могли стати за привід для вживання його [4]).

Само собою, здавалось-би, може напрохуватися ще таке припущення: Атингани з циганами мали спільне те, що ті й ті були ворожбитами, чарівниками. Проте ні Міклошич, ні инші дослідники

[1]) Ibid.
[2]) De Goeje. Mémoires d'histoire et de géographie orientales. № 3. Leyde, 1903. P. 76.
[3]) Op. cit., p. 60.
[4]) Op. cit., S. 76—77.

цього аргументу звичайно не наводять. Не тому, певна річ, що він не спадає їм на думку, а, мабуть, тому, що вони вважають його за явно недоцільний. Схід у той час було переповнено всякими ворожбитами й чарівниками, і чому це саме з Атинган було перенесено ім'я на новоприбулих із Індії чи Персії ворожбитів, а не з кого иншого? Чому, наприклад, не взяли для них назву від магів, що прибули з Персії, жили почасти і в тій самій Фрігії, де були й Атингани, а в чаруваннях остільки вславилися, що навіть сама ця професія стала зватися магією? Сказати, щоб Атингани були багато демократичніші ніж маги, і тому більш підходили до циган, навряд чи можна. Адже-ж і з Атинган був василевс, — хоч був він і не з надто великих панів, та проте й маги не були надто великими панами.

Отже ні в Міклошича, ні в науці взагалі, нам здається, не знайдено причини, чому це назву Ἀθίγγανοι було перенесено на циган; та, гадаємо ми, і не може бути знайдено. Не може бути тому, що змістом своїм, означенням слово ἀθίγγανος не підходить до національного типу, істотних рис циган [1]). Як це міг візантієць назвати „недоторканцем" того, хто скоріше радий приторкнутися до всього, що „плохо лежит"? прямо таки слова „недоторканець" і „циган" несполучні поняття (одне протилежить другому).

Візантієць повинен був відчувати несполучність цю ще яскравіше, ніж відчуваємо її ми: значіння слова виступало для грека яскравіш, ніж для нас. Пресвітер Тимофій, з'ясовуючи назву Ἀθίγγανος, каже, що вона походить від „προςψαύειν", себ-то, з'ясовує слово не через звуки (θιγγάνω), а через значіння (προςψαυω = доторкуюсь); ясно, що для нього реальний сенс слова, значіння його стояли ближче ніж звуки.

Отже візантієць не міг уживати слова Ἀθίγγανος там, де воно не підходило своїм значінням: візантієць не міг звати циган Атинганами. А коли цигани в Візантії не набули собі назвища Атингани, то, значить, не понесли вони його з собою й далі, і инші народи не мали приводу перетворювати його в „Цигани". Назва „Циган" є еволюцією від якогось иншого пня.

---

[1]) „Одна річ мені здається певною, каже де-Ґує, що цигани з самого початку, іще задовго перед тим, як вони прийшли в Персію, були тим самим, що вони єсть і зараз — музиками, волоцюгами" і т. ин. (op. cit., p. p. 15. 60).

Акад. О. О. МАЛИНОВСЬКИЙ,
дійсний член Української Академії Наук

КАРИ МАЙНОВІ ТА КАРИ ОСОБИСТІ.

(Нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та українського права).

Злочин і кара — такі самі давні, як людина й людське суспільство. Коли з'явилася на світі людина, себ-то коли людиноподібна тварина перетворилася в людину (було тому сотні мільйонів років), з'явилося і суспільство, бо людина самотою животіти не може: вона суспільна тварина. Всяке суспільство, зараховуючи сюди і найдавніше суспільство первісних дикунів, уживати мусить усіх заходів проти злочинів, себ-то проти тих учинків, котрі загрожують його існуванню та розвиткові і порушують його лад. З найдавніших часів злочинців карають. Кого саме і в якій саме формі?

За найперших часів первісної культури люди жили невеличкими родинними спілками (спочатку під головуванням матери, а згодом — батька). Кожна така спілка являла собою відокремлену одиницю, що всі члени її були тісно звязані один з одним: життя їхнє сходило на те, що всі сукупними силами шукали харчів, щоб удовольнити природнє почуття голоду, і всі сукупно споживали те, що знайшли. Всі члени родової спілки були свої, бо всі допомагали один одному, керуючись гаслом: усі за одного і один за всіх. Навпаки, членів иншої родової спілки вважали вони за чужинців і ворогів. Оці чужі вороги і вчиняли злочини; проти чужих злочинців і потрібні були заходи соціяльного захисту. Траплялися иноді злочини і з боку своїх (наприклад, стосунки з чужими, допомога чужим, коли хто виявляв чужим таємниці своєї спілки, порушував установлені правила про те, як треба шукати харчі, то-що). Але це були рідкі вийняткові явища. Здебільшого злочини вчиняли чужі. У боротьбі з злочинами чужинців уживали тих заходів, що їх підказувала природа.

Первісні дикуни на початку свого існування звичайно не доросли ще до того, щоб слухати голосу розуму; вони керувалися інстинктом, як і всяка жива істота. Скоряючись інстинктові, вони шукали харчів, щоб удовольнити почуття голоду, і це було найважливіше завдання в їхньому житті. Підо впливом інстинкту мстивости, прирожденного і тварині і людині, вони за злочин мстилися кожному чужинцеві, вважаючи його за природнього свого ворога, за злочинця: накидалися на його, здебільшого забивали, мордували, калічили, били, знущалися, проганяли геть, а до всього ще

й руйнували, палили або грабували майно чужої родової спілки, щоб віддячити за зло таким самим або ще й більшим злом. Насамперед, помста була фактом: покривджений від злочину відомщав злочинцеві так, як підказувало почуття мстивости. Повторювання окремих випадків помсти обернуло факт у право: виробилася така норма звичаєвого права, що дозволяла і вимагала, щоб покривджений найжорстокішим робом розправився із злочинцем, відомстив йому. Оповідання нашого початкового літопису про помсту деревлянам київської княгині Ольги свідчить про стародавні порядки, саме про те, що помста була правом і обов'язком і що покривджений виявляв різноманітну винахідливість, щоб помститися своєму ворогові. Тому київська княгиня Ольга була, з погляду сучасників, „мудріша од усіх людей", бо вона знала, як найкраще помститися за вбивство свого чоловіка; тому в літописних оповіданнях укривджений благає самого милосердного Бога допомогти йому виконати святий обов'язок помсти своєму ворогові; тому давні слов'яни придумали ім'я Мстислава, себ-то славнозвісного помстою. Українські казки теж свідчать про те, що помсту вважають люди за право і обов'язок укривдженого, і про різноманітне вигадливе катування, що його завдавав укривджений злочинцеві.

Помста, найдавніша форма кари за злочин, була необмеженим посяганням на особистість і на майно, насамперед на майно чужої родової спілки (бо злочинець із своїх не мав свого окремого майна). Це особиста кара на особистість усякого чужого, не вважаючи на те, чи він дійсно вчинив злочин, чи ні. Це особиста кара необмежена і незазначена: посягання взагалі на особистість, вона в окремих випадках могла здійснюватися як посягання на життя, здоров'я честь або волю злочинця. І кара майнова теж невизначена: це посягання взагалі на чуже майно, щоб його знищити, пограбувати.

Помста, необмежена і невизначена особиста і майнова кара, панувала за часи первісної культури. Давній період писаної історії вже є період панування визначених майнових кар. Ще збереглися переживання помсти, але кара є переважно посягання на майно. „Руська Правда" дозволяє в деяких випадках (вбивство, ушкодження на тілі, навіть злодійство) помщатися злочинцеві. Але звичайні кари: за вбивство „вира" князеві і „головничество" родичам забитого, за всі інші злочини „продажа" князеві і „урок" укривдженому. Майнові кари, як пануюча форма кари, залишилися на довгий час. Литовський Статут 1529 р., як і Руська Правда, здебільшого загрожує майновими карами; знає різні види та назви їх: „головщина, кгвалт, вина, навязка, зарука (або заклад), кривда, шкода (грабеж, наклад, лицо), отнятье именья"; знає і загальну назву для всіх майнових кар „вина пенежна".

Повстає питання: як з'ясувати те, що помста, яка існувала протягом багатьох мільйонів років, змінилася на майнові кари? Як вище

було зазначено, коли (рідко) злочинцем був свій, себ-то член своєї родової спілки, посягання на майно було неможливе, бо злочинець свого майна не мав. Але здебільшого злочинцем був чужий; тоді укривджений, коли мав змогу, нападав і на майно його родової спілки — нищив, псував або грабував. Далі, як утворилася приватна власність, можливість посягання на майно поширилася: укривджений звичайно нападав на особистість злочинця і на його майно: руйнував або палив його будинок, грабував те, що було в будинкові, грабував його рабів, його худобу. Наприклад, київська княгиня Ольга скількись разів мстилася деревлянам шляхом лютих посягань на їх особистість, а в останній раз, окрім того, спалила їх місто. Посягання на майно все-ж-таки ще було лиш додатком до посягання на особистість і вживано його в невизначеній формі. Нарешті, посягання на майно набували визначеної форми, поширювалися, витискали поступінно посягання на особистість і заступали їх місце.

Через що? з яких причин?

По-перше, боротьба за існування де-далі примушує первісного дикуна винаходити та вишукувати все нові й нові засоби вдовольняти свої природні потреби, а поруч із винайденням нових засобів і сами потреби побільшуються і теж вимагають завдоволення. Керуватися самим почуттям та коритися тільки інстинктові вже не можна, поступінно розвивається розум і поволі він заступає місце почуття й інстинкту. Необмежена та невизначена помста за злочин, що її вимагає інстинкт мстивости, вже не відповідає вимогам розуму.

По-друге, згодом невеличкі сусідні спілки родичів об'єднуються в більші союзи. Тоді членів початкових невеличких спілок, що з'єдналися з иншими, чужими, все-ж-таки вважають за своїх у стислому розумінні слова. Але-ж тепер і членів инших невеличких союзів, що всі об'єдналися, вже не можна вважати за чужих, за ворогів, ба за своїх у широкому розумінні слова. Чи припустима необмежена помста своїм? Отже з цього погляду і з погляду вимог розуму необмежену і невизначену помсту треба обмежити. З'являються різні обмежування помсти. З'являються звичаї, що визначають, хто саме і кому має право мститися, в якій формі, де, коли і т. д.

По-третє, рішуче значіння мало одно обмежування помсти, саме заміна її, насамперед лиш у деяких випадках, майновою карою, що звязано з економічним поглядом на злочин. Усякий злочин, хоч-би який був його зміст, попервах, за початкових часів первісної культури, вважали за образу, що її завдали злочинці родової спілки. Пережитки такого старовинного розуміння злочину збереглися в термінах пізніших правних пам'яток. Руська Правда називає злочин „обидою", Литовський Статут 1529 р. „кривдою". Але рівнобіжно з розвитком господарства не могло не впадати на очі те, що злочин спричиняє економічну втрату, збиток. У Литовських Статутах поруч із терміном „кривда" трапляється і термін „шкода". Економічний

погляд на злочини з'явивсь іще за первісного комунізму; і тоді мали економічне значіння не тільки злочини проти майна родової спілки, ба й злочини проти особистости окремих його членів, кожен-бо член, як робоча сила спілки, мав свою економічну вартість. Як повстала приватна власність, цей економічний погляд набув переважного значіння: з одного боку, для приватного власника дуже ясно було, що злочин чинить йому втрату, а з другого боку—майно мало велике значіння й вартість; побільшити, скористувавшись з чийогось злочину, своє власне майно (одібрати злочинцеве майно собі) це для власника була річ дуже принадна.

По-четверте, помста посяганням на особу злочинця була справа рисковита і небезпечна; відома річ, що злочинець своєю волею не дававсь у руки покривдженому, щоб той помстивсь: він тікав, ховавсь, боронивсь; а коли все-ж-таки робивсь жертвою помсти укривдженого, то теж або сам помщавсь, або його родичі, приятелі мстилися укривдженому. Так помста переходила з покоління до покоління і перешкоджала нормальному розвиткові громадянського життя й господарства.

Як-же помста була шкідливою справою і небезпечним риском і як злочин чинив економічні збитки, а майно мало велику вартість, то в людини, що слухає вже голосу розуму, а не віддається виключно інстинктові, сама собою з'явилася думка: чи не краще, щоб укривджений та злочинець погодилися один із одним на умовах заміни невизначеної та необмеженої помсти визначеною майновою карою? Злочинець замість того, щоб позбутися життя і всього майна, пропонував сам або через кого-небудь укривдженому, що дасть йому з доброї волі частину майна, щоб він не мстивсь; а укривджений, замість риску, згоджувавсь дістати частину злочинцевого майна і відмовитися од помсти. Насамперед такі добровільні згоди почали траплятися в окремих випадках, саме в випадках незначних злочинів, що не викликали пекучого почуття помсти; далі вони поширювалися і на инші злочини, уживано їх усе частіш і частіш; нарешті, утворилася норма звичаєвого права: злочинець за своє злочинство повинен дати укривдженому частину свого майна, а коли з'явилися гроші,—заплатити. Злочинець давав частину майна або платив гроші насамперед укривдженому; потім, коли громадська влада почала втручатися в справи про злочини, і злочини стали вважатися не тільки за кривду або шкоду укривдженому, ба й „взрушенням покою посполитого" (як каже Лит. Ст.), гроші плачено і укривдженому і представникові влади, причому вироблено було певну таксу, скільки саме платити за який злочин. Наприклад, згідно з Руською Правдою, вбивник за вбивство простої людини повинен заплатити князеві віру в розмірі 40 гривен, а за вбивство княжого мужа—80 гривен, окрім того—головничество родичам забитого в такому-ж розмірі [1]). Згідно з Литовським Статутом 1529 р., за вбивство

[1]) Акад. сп., ст. I, 18, 21; Кар. сп., ст. I, 3.

шляхтича злочинець платив головщину розміром у 100 коп грошей і вину господарську теж 100 коп грошей; за поранення шляхтича „мает платити тридцать коп грошей тот виноватий битому, а вина толкоже до скарбу господарского"; „за кгвалт суседский" „стороне ображоной дванадцать рублев грошей, а толкож вины господарю королю)[1]) і т. д.

З початку писаної історії панували майнові кари. Але їх панування не було віковічне. Поступінно заміняли їх особисті кари в формі посягань на окремі особисті блага, що належать людині: життя, недоторканність особи, честь, волю, право. І настав час, коли ці особисті кари замінили собою кари майнові і почалося їх панування. Руська Правда наказує платити виру і головщину, продажу і урок. Таке загальне правило. Але Руська Правда знає і виїнятки: знає поток і розграблення, знає кару на тілі, знає поневолення. Інші пам'ятки, сучасні Рус. Пр., свідчать про смертну кару, кари, що калічать, ув'язнення, вигнання; привилеї (загальний 1457 р. і місцеві — Волинській та Київській землям) свідчать про смертну кару і ув'язнення; Судебник 1468 р. про смертну кару і кари на тілі. У Литовському Статуті 1529 ще панує „пенежная вина", але вже відомі „вина кривавая", „везенье", „выволанье", „достоенств або врядов отнятье", кара на тілі, кари, що калічать, позбавлення чести, себ-то кари особисті. Литовські Статути 1566 і 1588 рр. побільшують особисті кари. В деяких випадках призначають особисту кару там, де Лит. Ст. 1529 р. призначає майнову кару. Наприклад: за вбивство в зваді статут 1529 р. призначає головщину і вину до скарбу господарського (VII, 29), а Статут 1566 р. — „головщину і везенье" на 1 р. 6 тижнів; за поранення Статут 1529 р. — „навязку" і „вину господарскую" (VII, 9), а Статут 1506 р., замість вини, — „везенье" (XI, 13); за образу на суді Статут 1529 р. призначає „вину господарскую" і „безчестье" (V, 21), а Статути 1566 и 1588 рр. — „за вину седети шесть недель" (IV, 39; IV, 62) і т. д. У Статуті 1588 р. вже панують особисті кари. Теж і в „Правахъ, по которымъ судится малороссійскій народъ". Майнові кари залишилися, але-ж вони призначаються або як додаткові до особистих, або як самостійні за незначні злочини.

Повстає питання: як з'ясувати те, що майнові кари замінено на особисті?

Коли з'явилася приватна власність і гроші як платіжні засоби, в суспільстві власників, де майно має певну грошову вартість, де власники купують майно за певну ціну, що відповідає його вартості, майнові кари були цілком прийнятні: за кожен злочин призначувано цілком певну плату відповідно до його ваги: за вбивство княжого мужа вира 80 гривен, за вбивство простої людини вира 40 гривен

[1]) XII, 29, 9, 20.

і така-ж головщина; за зарізання коня або иншої худобини, також за вбивство холопа — продажа князю 12 гривен і урок 1 гривна і т. д. Але-ж траплялися такі випадки, що не було спромоги здійснити майнову кару: злочинець — людина невиплатна, йому бракує майна, щоб заплатити за злочин. Що робити в такому разі? Не одзволити-ж невиплатного злочинця зовсім від кари? Доводилося супроти таких злочинців уживати особової кари, замість кари майнової. Руська Правда дозволяє зловмисного банкрута продати в рабство (Кар. сп., ст. 68, 69): коли не можеш заплатити з свого майна, плати своєю особою. У житті Григора чудотворця є оповідання про те, що прийшли до цього святого троє, та двоє сказали про третього: його присудили на смерть, дай нам грошей, щоб заплатити і таким чином звільнити його од страти [1]). Очевидячки, присудили до смерти через те, що невиплатний. Судебник 1468 р. (ст. 2) і привилей Київській землі передбачають випадки, коли невиплатному злодієві призначали смертну кару. У Литовських Статутах, 1566 і 1588 рр. в артикулах про невиплатних злодіїв постановлено, що такий „злодей яко за злодейство и за всі навезки маєть горлом приплатити" (1566, XIV, 2; 1588, XIV, 3). У Лит. Статутах 1529, 1566 і 1588 рр. в артикулі „о порубанье гаю" постановлено, що злочинець, якого зловили з лицем, „маеть окупати горло свое"; себ-то злочинець платить, а коли заплатити не може, його вішають (1529, IX, 18; 1566, X, 15; 1588, X, 15). Всі три Статути предбачають такі випадки: „коли бы хто о злодейство або о которое иное злочинство на каранье або на смерть вказан был, а в том караньи шию свою пенезми откупит... коли бы хто злодея явного от шибеницы своими пенезми откупил" (1529, VII, 30, XIII, 6, 25; 1566, XI, 33, XIV, 10; 1588, XI, 56, XIV, 13). Статути 1566 і 1588 рр. передбачають заміну невиплатному злочинцеві майнової кари („вины, навезки") ув'язненням, або карою каліцтвом (1566, XIV, 4; 1588, XII, 7, IV, 53, I, 10). Нарешті, всі три Статути передбачають випадки, коли невиплатні злочинці „головою" видаються укривдженому „нижли не у вечную неволю, але поколяся виробять", себ-то позбавляються волі, аж доки відроблять ті гроші, що їх завинили були, але не могли заплатити (1529, XIII, 27; 1566, XIV, 21, XI, 2; 1588, XIV, 23, 7).

У звязку з заміною невиплатним злочинцям кари майнової на кару особисту помічаємо те явище в історії карного права, що насамперед особисті кари призначаються для злочинців з нижчих пригноблених клас. З одного боку, вони-ж були здебільшого і невиплатні, бо не володіли ніяким майном, або володіли таким незначним, що про його не варт і згадувати. З другого боку, скоро повстала приватна власність, повстали і суспільні класи та й почали вони боротися одна з одною; пануючі класи, звичайно, обернули кари

[1]) Патерикъ Кіево-Печерскаго монастыря. Изд. Петерб. Археогр. Ком. СПБ., 11, стр. 97.

в знаряддя боротьби з своїми класовими ворогами і стали вживати супроти їх особистих кар, жорстоких та поневажливих, тимчасом як кари майнові, уживані і супроти пануючих заможних клас, м'які та легкі. Згідно з Руською Правдою, холопів „князь продажею не казнит", себ-то вони не підлягають майновим карам (Кар. сп., 43); а коли князював Ярослав, за образу „свободного мужа" од холопа його можна було навіть забити; Ярославові сини перестали карати холопів на смерть за цей злочин, але дозволили звязувати й тримати в замкненню або бити (Кар. 76). Згідно з Судебником 1468 р., холопа („паробка"), коли в його нема „бонди" (майна), щоб заплатити за перший крадіж, „сказнити и пробити" (19). А здебільшого, яка в його була „бонда"? Лит. Статут 1529 р. теж призначає кару на тілі („пугами бити") паробкові за крадіж речи вартістю менш од полтини (XIII, 1). Статут 1588 р. загрожує карою на тілі „хлопцу недорослому" з людей „простого стану" за крадіж (XIV, II); теж карою на тілі загрожує людям „простого стану" за неправдиве обвинувачення шляхтича в крадіжі і за образу шляхтича (XIV, 10, III, 22), волоцюгам, що після двох „напоминань" не покинули міста або містечка (XII, 24). Всі три Статути загрожують відотнути руку людині „простого стану" за поранення або вчинення побою шляхтичеві (1529, III, 14 і 1566, XI, 15; 1588, XI, 49, 39); Статут 1566 р. — одрізуванням язика людині „простого стану" за образу словом шляхтича (III, 18).

Взагалі Литовські Статути загрожують жорстокими особистими карами — смертною карою, карою каліцтвом та карою на тілі людям здебільшого „простого стану". Поперше, иноді законодавець отверто постановляє, що таку то жорстоку кару призначено людям „простого стану", а шляхтичам за такий самий злочин призначено иншу м'якшу кару. Наприклад, за крадіж „хлопцу недорослому" з людей „простого стану" — кара на тілі, а неповнолітньому шляхтичеві — грошовий штраф (1588, XIV, II); за образу шляхтича словом шляхтичеві штраф, а людині „простого стану" — кара на тілі (1588, III, 19, 22, XIV, 10) або кара каліцтвом (1566, III, 18); за поранення шляхтича підо впливом афекту шляхтичеві — відотнути руку, а людину „простого стану" — скарати на смерть (1588, XI, 16); за те, що слуга поранив пана, — смертна кара, за те, що забив пана — смертна кара четвертуванням; а за посягання панове на життя або здоров'я слуги? Лит. Статут мовчить, а акти свідчать, що пани вбивали, били й калічили своїх „подданных" трохи не безкарно і т. д. Крім того, обвинуватити людину „простого стану" це було легко і просто; навпаки, обвинуватити шляхтича — це була справа дуже важка і складна; тому, коли иноді законодавець загрожував такою самою особистою карою кожному злочинцеві, то людина „простого стану" вже ніяк не може уникнути цієї кари; навпаки, довести провину шляхтича і присудити його до кари, можна сказати, так що й неможливо.

Наприклад, за вбивство людини „простого стану" Статути 1566 і 1588 рр. загрожують смертною карою; але-ж шляхтича можна скарати на смерть із тією лиш умовою, що його схоплено „на гарячому вчинку" і що укривджена сторона заприсягне з 6 свідками, у тому числі з 2 шляхтичами; коли хоча однієї з цих умов нема, то карати шляхтича на смерть не можна; а щоб покарати людину „простого стану", доволі, щоб укривджена сторона заприсягла з 2 свідками (1588, XII, 1, 12, див. також XI, 31, 32). Нарешті, вчиняють злочини, — особливо проти майна,—такі, як розбій, або крадіж, що трапляються найчастіше, — здебільшого люди „простого стану"; їх звичайно найчастіше судять і присуджують до особистих кар не тому, що вони якісь „природні злочинці", а тому що несприятливі умови життя доводять саме їх до злочинів.

З ужиттям особистих кар супроти невиплатних злочинців і супроти злочинців із людей „простого стану" звязано призначення особистих кар за найтяжчі злочини. Тягар кари повинен відповідати тягарові злочину з погляду того суспільства, що має приватну власність, що звикло купувати-продавати. А коли людина вчинить дуже тяжкий злочин, то обмежитися майновою карою не можна, треба цю кару побільшити, тим більше, що тяжкі злочини, що загрожують суспільству власників, здебільшого вчиняють невиплатні і люди з нижчої класи. Руська Правда, що визнає майнову кару за переважну, виділяє три найтяжчі злочини, призначаючи за їх найтяжчу особисту кару: вбивство в розбої, конокрадство і підпал житла, що за їх призначено поток і розграблення. Ці злочини проти майна (і особистости) особливо небезпечні для власників, порушують їх пекучі інтереси, тому, згідно з Руською Правдою, князь, найбільший власник і представник влади, карає винних непевною, але найбільшою особистою карою — потоком, себ-то робить із ними, що хоче — вбиває, б'є, проганяє геть із суспільства, поневолює, і, крім того, розграбленням, себ-то одбирає все їхнє майно. Згідно з иншими пам'ятками (літописом, життями святих, оповіданнями арабських письменників, західньо-руськими привилеями та Судебником 1468 р.), за найтяжчі злочини — крадіж цінного майна, рецидив крадіжу, зраду, чужолозтво — призначається певна особиста кара — смертна кара. Смертну кару, иноді з відбиранням майна, звичайну або кваліфіковану, призначають за найтяжчі злочини і Литовські Статути.

Отже особисті кари насамперед призначаються, замість кар майнових, невиплатним злочинцям, злочинцям з нижчих клас і тяжким злочинцям. Далі, вони поширюються що-до осіб злочинців та видів злочину, і до їх присуджують за всі більш-менш значні злочини формально всіх злочинців; майнові кари залишаються, бо неможливо зовсім одмовитися від їх у суспільстві з приватною власністю, залишаються, як додаток до особистих кар, або як, з формального погляду, легкі кари за незначні злочини. Але по суті

майнові кари, призначені в певному розмірі, являють собою легкі кари для владущих заможних і тяжкі для нижчих клас — пригноблених незаможних; тому часто-густо через невиплатність заміняються вони на особисті саме для останніх; особисті кари, хоча за буквою закону иноді призначені для кожного злочинця, але звичайно цим карам здебільшого підпадають нижчі класи; а ці кари де-далі набувають усе жорстокішого характеру. За часів Лит. Статуту 1588 р. феодальний лад із його класовим поділом суспільства, що збудовано на ґрунті грубого гніту, визиску та брутального насильства з його невільництвом і кріпацтвом, значно розвинувсь. Через те особисті кари, як знаряддя боротьби владущих клас із нижчими, набули дуже жорстокого характеру; вживано їх часто-густо саме супроти злочинців із нижчої класи, що порушували злочинами інтереси пануючої класи; цим владущі класи хотіли помститися за злочин у минулому та настрашити инших, щоб не вчиняли злочинів у майбутньому. Доволі нагадати, що карання на тілі Лит. Статут 1529 р. знає тільки 1 випадок, Лит. Стат. 1566 — два, а Лит. Ст. 1588 р. — п'ять випадків; кар каліцтвом у Лит. Ст. 1529 — два, в Лит. Ст. 1566 р. — п'ять, а в Лит. Ст. 1588 р. — чотирнацять випадків; кара на смерть у Лит. Ст. 1529 р. трапляється щось із двацять, у Лит. Ст. 1566 р. — шісдесять, а в Лит. Ст. 1588 р. — 100 випадків, причому саме в Лит. Ст. 1588 р. кваліфікована смертна кара призначається в найжорстокіших формах — четвертування, спалювання, набивання на палю, ганебне втоплення, непевна „сувора“ смертна кара; крім того, иноді до смертної кари додається майнова кара, теж жорстока — конфіскація всього майна.

У половині XVII в. український народ, повставши на чолі з Богданом Хмельницьким, визволивсь із панської неволі і, здавалося, зруйнував панський лад. Але незабаром почав цей лад відроджуватися і вже в першій половині XVIII в. він знов цілком панував і його панування відбилося на карному праві. В „Правахъ, по которымъ судится Малороссійскій народъ“, що для їх за головне джерело був Лит. Ст. 1588 р., панують особисті кари, а майнових уживають, як додаткових, або самостійно за незначні злочини. Особисті мають дуже жорстокий і поневажливий характер: за карання на тілі згадано більш як 30 разів, за кару каліцтвом теж більш од 30 разів, за смертну кару близько 160 разів; кваліфікована смертна кара різноманітна — четвертування, колесування, спалювання, смертна кара з особливою незвичайною мукою, залиття горла розтопленим оловом, закопання живцем у землю, то-що; і теж до смертної кари иноді додається жорстока майнова кара — конфіскація майна. Правда, постанов „Прав“ про жорстокі кари у житті точно не додержувано; поруч із Лит. Статутом та Магдебурзьким правом, що являють собою джерело для „Прав“, суди користувалися і нормами українського звичаєвого права. Але-ж ці норми звичаєвого українського права XVII — XVIII вв.,

трохи м'якші, порівнюючи з постановами „Прав", усе-ж-таки мали жорстокий характер і теж загрожували передусім особі злочинця.

Згідно з артикулами „Прав", особисту кару передусім призначається людям з нижчої класи і до того-ж у найжорстокішій формі. Наприклад, за вбивство шляхтича — звичайно смертна кара (відсічення голови), а за поранення — ув'язнення і грошова кара; за те, що слуга забив свого пана — кваліфікована смертна кара (четвертування) і за поранення звичайна смертна кара; така-ж кара, коли хто „командира своего или какого нибудь чиновного человека, хотя ему и неподчиненный, но низшого звания сущий убил в смерть или ранил" (гл. XX, арт. 8, 46). В розділі V „о военной службе" є такий артикул: „ежели бы хто у кого в походе коня или иную скотину, також ружже или какую нибудь вещь своровал, — такового, если будет чиновний, чести лишить; а рядового на теле наказать" (арт. 20, п. 2); инший артикул загрожує карами тому, хто уникатиме військової служби, і наказує: „по войсковому обыкновению штрафовать: чиновних людей лишением чина, из знатнейших да нечиновных — определением в рядовые, рядовых же на теле наказывать, по разсмотрению; да и платных рядовых по тому же на теле наказывать и вычетом за год жалованья штрафовать" (арт. 11, п. 2). За кровозмішення в далеких колінах споріднення або в близьких через незнання караються: „смотря по персоне убогшие за первым изобличением на теле и за вторым на теле же удвое против первого, а за третим из города изгнанием и из числа честных и добрых людей виключением, а богатии за первым изобличением арестом наказаны и штрафованы быть имеют и денежным платежом... за другим изобличением удвое против того, а за третим из общества честных людей выключить" (гл. XXIII, арт. 7, п. 2). За блудодійство: „за первым разом розгами или плетями бить публично, или смотря по персоне, штрафовать" (гл. XXIII, арт., 2 п. 4). Позбавлення волі призначається злочинцеві „смотря по персоне": військовій людині — „арматное заключеніе", чи „сидение на пушки", уряднику — арешт у фортеці, або „где суд укажет", а посполитому і міщанинові — тюрма (гл. XX, арт. 12, п. 2; гл. XXI, арт. 4, п. 3). У розділі XXV мова йде про муки; в п. 5 арт. 6 читаємо: „от мучения или розиску из'яти суть и никогда к питке повержени не бывають персоны нижеследующие: шляхта, духовные персоны и чиновники, служители высоких чинов, знатные честные люди... кроме важности государевых дел и убійства" і т. д.

У „Правах" збереглися старовинні порядки, коли почато заміняти майнові кари на особисті кари.

Згідно з деякими артикулами, особисту кару призначається невиплатному злочинцеві. Наприклад, тюремні вартівники за втечу колодника з тюрми через їх недбалість та недогляд повинні заплатити і „нагрáдити" за втрати та шкоди позовника „а естлибы не

имели чим награждать, то надлежит их на теле наказать" (гл. VII, арт. 22, п. 4). За образу духовної особи, шляхтича або військової людини призначена особлива кара і плата безчестя, а коли-б винний був із убогих козаків, міщан або посполитих і заплатити безчестя не мав-би змоги, то „вместо того таковий скудний за свое преступление наказание и арест по состоянию дела понесет" (арт. 46, п. 9).

Нарешті, згідно з деякими артикулами невиплатний позбавляється волі, саме віддається в неволю до відробітку. Хто самовільно вдереться в судову контору і зчинить там галас, повинен заплатити 14 карбованців; а коли таке грубіянство вчинить невиплатний „служитель", або „другой кто безпоместный", то „такового, вместо платежа, наказать шестенедельним или большим арестом" (гл. VIII, арт. 22, пп. 3 й 5). У розділі XXVII „о служителях и о людех свободных и несвободных" в арт. 15 перелічено людей „невольных, серед их, которые в преступлении каком за починение кому убитки в роботу с суди отдани" (див. гл. XXIV, арт. 9, пп. 2, 10, арт. 16 і т. д.).

Звичаєве українське право другої половини XIX в. теж зберегло деякі пережитки старовини що-до кари майнової та кари особистої. Про це свідчать вироки волосних судів, що зібрала експедиція Географічного товариства з П. Чубинським на чолі. Волосні суди присуджали до кари на тілі, до грошової кари, до арешту, громадських робіт, церковної покути, робіт на користь укривдженого; найбільше до грошової кари та кари на тілі. До особистої кари на тілі присуджали за злочини, що вважали їх за тяжкі і що, значить, кара грошова за їх — недостатня. Наприклад, у справі селян Івана Ковалишина і Уляни Кукової обвинувачених у чужолозтві постановлено вирок: „хотя ныне телесное наказание отменено однако-ж для отвращения таких дурных и не приличных всему обществу поступков Ивана Ковалишина и Ульяны Куковой, телесное наказание следует возобновить и наказать их по 15 ударов розог" (№ 309). До кар на тілі волосний суд присуджував за блудодійство (№№ 306, 307, 312), за образу батька або матери (№№ 210, 211, 213—215, 217, 219, 220, 222—226, 228, 288), за паяцтво в звязку з бешкетуванням, бійкою, марнуванням господарства, то-що (№№ 125, 128, 129, 182, 190, 231, 239, 302, 305, 308...), систематичне вчинення побоїв жінці (№№ 231—236), тяжкі побої (№№ 135, 136, 146, 149, 151, 154, 165, 167, 270), образу сільської влади (№№ 252, 254, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 270) і т. д.

Особисту кару волосний суд призначав за злочини селян проти вищих клас. Наприклад, селян Федоса та Михайла Скороходів за крадіж пшениці з клуні білоцерківської адміністрації покарано на тілі — дати 20 ударів різками (№ 15). Селянина Мокія Щирука за намір обікрасти клуню поміщика-маршалка покарано на тілі — дати 20 ударів різками і, крім того, присуджено, щоб Щирук протягом 20 робочих днів працював на користь поміщикову (№ 119); за образу „барышни" — дочки панського управителя селяни Козачок та Вознюк

покарані на тілі — дати 10 ударів різками кожному (№ 160; дивись також №№ 37, 61, 67, 70, 72, 78, 83, 143, 163, 175, 181).

Невиплатних злочинців волосний суд присуджував до особистої кари, замість кари грошової. Наприклад, хлопець Ярмола Домоселець за крадіж був присуджений заплатити три карбованці, але через невиплатність штрафа замінено карою на тілі — 10 ударів різками (№ 1). Селян Казиміра Барабата, Максима Солоду та Микиту Зеленка за крадіж присуджено до кари на тілі, саме по 20 ударів кожному, а москаля Василя Франкевича, що непідсудний був волосному судові, до кари грошової, а саме заплатити укривдженому поміщикові втрату — 3 карб.; але москаль Франкевич через свою вбогість згодився, щоб його покарали на тілі, як і инших „товаришів селян"; суд постановив покарати їх на тілі (№ 23; див. ще № 72).

Радянське карне право корінним способом змінило систему кар. Залишилися і кари особисті і кари майнові; переважають кари особисті; але кари взагалі скеровано своїм вістрям проти нетрудящих; зокрема кари грошові мають на оці здебільшого нетрудящих заможних і призначаються в такому розмірі, що відповідає достаткам злочинця; заміну кар майнових на ув'язнення і, навпаки, ув'язнення на майнові кари заборонено [1]); кари особисті не мають жорстокого характеру, навпаки заборонено караючи мордувати в'язня або знущатися з його людської гідности [2]); смертна кара залишилася як тимчасовий та вийнятковий захід соціяльного захисту проти особливо соціяльно-небезпечних елементів [3]); як спадщина старого режиму, селяни та робітники здебільшого вчиняють злочини і підпадають карам; але, коли инші обставини рівні, радянське право вимагає, щоб суд суворіш ставився до нетрудящих-злочинців, бо нетрудящі — принципові вороги радянського ладу.

---

[1]) Кар. Код. УСРР., ст. 39.

[2]) Кар. Код. УСРР, ст. 26; Попр.-Труд. Код. УСРР, ст. 3.

[3]) Кар. Код. УСРР, ст 33.

[4]) Попр.-Труд. Код. УСРР, ст. 24, 26, п. 4 і 7, 42 і инш.

Акад. Л. М. ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ,
дійсний член Української Академії Наук.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ.

У сьогочасній фінансовій теорії ми знаходимо вказівки на цілу низку принципів податкової політики—і „етичних", і „народньо-господарських", і „фінансових" і „технічних". Аналізуючи глибше, можна показати, що, окрім „фінансового" принципу, всі вони випливають з єдиного загальнішого начала; ми позначаємо його як принцип „індивідуалістичний". „Фінансовий" принцип—оподаткування, що завдовольняє державні потреби — то одна з форм, якою виявляється ширший принцип, що його ми повинні визначати як „державний". Цей принцип є явище инакшої своєю суттю природи. Поруч цих принципів ми подибуємо ще т. зв. „класовий" принцип. Він не збігається з принципом державним, дарма що його можуть диктувати й міркування державні.

Індивідуалістичний принцип, що йому присвячено цю замітку, у його загальнішому формулуванню, вимагає, нехай-би оподаткування відповідало платіжоздатності оподатковуваної особи. Класовий принцип змінює цю формулу, підвищуючи оподаткування для осіб, котрі належать до певних соціяльних груп, у розмірах вищих од пересічного — геть аж до того, що воно переходить за межі їхньої індивідуальної платіжоздатности; тимчасом для членів инших соціяльних груп він знижує оподаткування до розмірів нижчих од пересічного рівня і нижчих од їхньої індивідуальної платіжоздатности.

„Державний" принцип в оподаткуванні можна в найзагальнішім формулуванню визначити як відповідність його до загальних інтересів державної політики, різних за різних історичних діб. Далі ми скажемо, в якому стосункові стоїть він до принципу „індивідуалістичного".

Що-ж до того, в якому стосункові стоїть „державний" принцип до „класового", то це можна з'ясувати тільки розглянувши принцип „класовий", а це не ввіходить у рамці цієї розвідки. Нарешті, у галузі загально-економічної політики, мислимо ще четвертий —„колективістичний" або соціялістичний принцип. Тільки-ж його аж ніяк не можна застосувати у царині податкової політики. Адже щоб його можна було здійснити, необхідно щоб зникло приватне господарювання, приватні прибутки, отже й податкова система, вона-бо ґрунтується на їх використовуванню.

Що визначає собою постулат: оподаткування відповідає платіжоздатності оподатковуваної особи. Чи-ж перебуває ця платіжоздатність у певному об'єктивно-визначуваному стосункові до її прибутків, чи тут можна говорити тільки про той його рівень, що його суб'єктивно відчувають різні платники як однаковий ступінь тягаря оподаткування. Теорія „граничної корисности" природньо розвязує питання в цьому останньому розумінню, логічно виводячи звідси постулат про прогресивне оподаткування. Та як психічні явища вимірювати не можна, то цей напрямок критичної думки у застосуванні до відповідного питання принаймні практично непридатний.

Теоретичне обґрунтування, аналіза або критика практичних податкових заходів з погляду того, чи відповідають вони платіжоздатності оподатковуваних осіб або груп платників, повинні, звичайно, вважати на їхні суб'єктивні сприймання, але лиш остільки, оскільки вони викликають або загострюють у тій чи иншій формі їхній опір проти уплати податків.

Але об'єктивні величини — ставки окремих податків і загальну сукупність усіх платіжів, що спадають на окремих платників, природньо, можна й треба вираховувати, зважаючи тільки на об'єктивні-таки дані про розміри їх прибутку. Об'єктивну платіжну с и л у треба протиставити суб'єктивній п л а т і ж о з д а т н о с т і.

Загальна величина оподаткування й ця об'єктивна платіжна сила повинні певною мірою відповідати один одному. Обставини приневолюють державу напружувати цю платіжну силу його громадян більшою чи меншою мірою, але об'єктивні межі для неї існують. За межу стає деградація господарства платникового, за перехідні ступені — забарний розвиток різного темпу, геть аж до того, що господарство далі вже цілком не відтворює.

Практичні труднощі складати ціну наслідкам тої чи иншої системи податкової політики полягають передусім у тому, щоб констатувати ці переходи од позитивного до негативного процесу — через нулеву крапку — і темп цього процесу для окремих господарств або принаймні їх груп. Ще більш труднощів коли спостерегати ці суто господарчі процеси завдає аналіза питання про те, якою мірою їх можна привинити саме податковій системі, як такій, а якою з них похідні, може цілком инших чинників, що на них податкова система не впливає [1]).

---

[1]) Між тим, що ми визначаємо термінами об'єктивна платіжна с и л а і суб'єктивна платіжна з д а т н і с т ь, теж, безперечно, може бути низка відповідностів і низка розходжень. Тільки-ж аналізувати ці, значно тонші й складніші питання ми зовсім не будемо. Необхідно також, щоб було ясніш, одначити й те, що скрізь ми маємо на думці, розглядаючи наше питання, тільки загальні розміри вимог, які ставить платникові всенька податкова система певної держави (включаючи й місцеві бюджети), а зовсім не ставки окремих податків. Загальна податкова система в системі товарового господарства діє в рамцях ширшої загально-економічної платіжної системи, що її утворює рівень товаро-

Та нехай-би які великі були ці практичні труднощі і нехай-би як важко було їх завбачати, все-ж кожна система практичної податкової політики приневолена на них уважати і, перемагаючи їх, шукати критеріїв, щоб оцінювати — позитивно або негативно витолковувати й виправдувати свої заходи.

Податкова система, що виходить з індивідуалістичного принципу, вважає тільки на індивідуальну платіжну силу окремих оподатковуваних осіб. Жадна групова приналежність цих осіб принципово не впливає на розміри оподаткування, і вони не одхиляються од загальних норм, вироблюваних, зважаючи на їхню індивідуальну платіжну силу. З погляду цього „принципу" не існує „податних" і „неподатних" станів, „трудових" та „нетрудових" елементів, соціяльно привилейованих або, навпаки, спеціяльно обтяжуваних. Ф. Лассаль у своїй славнозвісній „Arbeiter-Programm" подає анекдотично-яскравий історичний приклад на те, як зіткнулися принцип індивідуалістичний з класовим принципом оподаткування. „Коли року 1641, — каже він — Рішельє зажадав 6 міл. франків як надзвичайний податок од духівництва, нехай-би воно стало до підмоги державі що-до її потреб, духівництво вустами архієпископа санського (Erzbischof von Sens) дало характерну відповідь: „L'usage ancien de l'église pendant sa vigueur était que le peuple contribuait ses biens, la noblesse — son sang, le clergé ses prières aux nécessités de l'Etat" [1]).

Загальність оподаткування це природній наслідок принципу, що вимагає од кожного індивідуального громадянина взяти на себе податковий тягар у міру його платіжної сили. „Податкова справедливість" — випливає з того самого принципу. „Фінансовий" принцип — принцип достатности оподаткування, з погляду потреб держави може, звичайно, і не відповідати принципові платіжної здатности, але тільки у виключних випадках такої фінансової скрути, коли, щоб уратувати ціле, держава приневолена жертвувати окремими його елементами, виходячи за межі їхньої платіжної здатности. А втім, минаючи ці цілком виключні теоретично уявлювані межі, що до них сьогочасна держава звичайно доходить навіть у періоди найбільших воєн, „фінансовий" принцип будь-що-будь не суперечить принципові „платіжної сили" [2]), бо податкова система, котра не досить

вих цін та його кон'юнктурні зміни. Це посутньо впливає на податкову платіжну силу окремих господарств та їх груп. І надто стосується це до системи поширеного державного господарювання, де немає змоги покласти певну межу між податками та цінами на продукти, що їх регулює держава (сюди належать й акцизи і митні податки). Тільки-ж це загальніше питання, зважаючи на схематичність та спрощення аналізи нашого основного питання, ми також повинні проминути. Такі суміжні питання ми тільки одзначаємо мимохідь.

[1]) F. Lassalles's Reden und Schriften, hsg. v. Ed. Bernstein. B. II, Berlin, 1893.

[2]) „Класовий" принцип, природньо, може значно більше суперечити платіжній силі, і в позитивний, і в негативний бік.

на його вважає, не спроможна дати державі à la longe максимума засобів: на одному бігунові вона накопичуватиме безнадійні залеглості, на другому не добиратиме—з груп та осіб, що їхню платіжну силу не використано достатньою мірою.

Нарешті, доволі ясно й те, що принцип „платіжної сили" звязаний з „народньо-господарчими" принципами оподаткування, а вони вимагають, щоб податкова система не підривала й по змозі не гальмувала розвитку індивідуального господарства платникового. Ми схиляємось уважати, що „народньо-господарчі" принципи оподаткування не становлять чогось логічно одокремленого од принципу „платіжної сили". Коли поміж ними повстає суперечність, коли для якоїсь вищої мети податкову систему покликається на те, щоб затримувати розвиток, ба навіть руйнувати окремі господарства або їх групи, пояснінння цьому доводиться шукати не в царині народньо-господарчої політики, а в тому-ж-таки принципові „державному", що може, а часом повинен переважати всі инші: salus rei publicae — suprema lex.

Спинимося трохи докладніше на аналізі принципа відповідности оподаткування до платіжної сили податкового суб'єкта.

Що об'єктивно визначає розміри цієї платіжної сили?

Видима річ, їх не може визначати сирий прибуток платника або його господарства. Маючи певний сирий прибуток, господарство може бути дуже зисковне, незисковне або утратне. Сирий прибуток може бути у дуже різному співвідношенні з прибутком *чистим*.

Чи не є *чистий* прибуток платника за покажчика й мірило його об'єктивної платіжної сили? На це питання треба відповісти також негативно: як у сирому прибуткові не облічено видатки на провадження господарства, так у чистому прибуткові не облічено видатки на особисте споживання. І тільки повідраховувавши їх, одержуємо той фонд, що його можна назвати *вільним* прибутком, він — грубо кажучи — і являє собою найбільш адекватний вираз для об'єктивної платіжної сили суб'єкта оподаткування.

Коли-б за мірило такої платіжної сили був чистий прибуток, тоді, очевидячки, за нормальну систему оподаткування було-б оподаткування *пропорційне* цьому прибуткові. Загальне, що нині його вже ніхто не заперечує, визнання, що оподаткування повинно бути *прогресивне*, як система, що найбільше відповідає платіжній силі оподатковуваних осіб, править за достатній довід на те, що платіжна сила не пропорційна чистому прибуткові.

А втім можна вважати за загальновизнане й те, що немає жадних раціональних підстав, щоб установлювати ту чи иншу градацію прогресивних ставок загального прибуткового податку ставок, які мають досягти оподаткування найвідповіднішого до платіжної сили оподатковуваних осіб — будь-які коефіцієнти щоб встановлювати співвідношення відсотку оподаткування чистого

прибутку в окремих маєткових груп виявляються як на око відмінні, і ми ніколи не можемо сказати, чи пропорційні вони (чи, загальніш кажучи, відповідні) до об'єктивної платіжної сили цих окремих груп. Візьмемо приклад, що це пояснює, з галузи скал прогресії у загальному прибутковому податкові.

Схема прогресії загального прибуткового податку
(у %% до чистого прибутку)

Розмір річного прибутку (у тис. крб.)	Прибутковий податок СРСР за декретом 24/IX 1926 р.			Російський прибутковий податок за законом 12-го IV. 1916 р.	Французький прибутковий податок за законом 30/III 1924 р.[1]	
	Схема № 1	Схема № 2	Схема № 3		Розмір річного прибутку (у тис. фр.)	Схема податку
1	0,7%	2,5%	3,0 „	0,7%	7— 20	2%
2	1,1 „	4,0 „	5,0 „	1,0 „	20— 30	4 „
3	1,5 „	5,9 „	6,9 „	1,5 „	30— 40	6 „
4	1,9 „	7,6 „	8,9 „	1.7 „	40— 50	8 „
5	2,2 „	9,1 „	10,8 „	2,0 „	50— 60	10 „
6	2,8 „	10,4 „	12,5 „	2,2 „	60— 70	12 „
7	3,7 „	11,7 „	14,1 „	2,4 „	70— 80	14 „
8	4,7 „	12,8 „	15,7 „	2,6 „	80— 90	16 „
10	7,0 „	14,9 „	18,6 „	3,0 „	90 - 100	18 „
12	9,2 „	16,5 „	21,0 „	3,4 „	100—125	20 „
14	11,1 „	18,0 „	23,1 „	3,8 „	125 -150	22 „
16	13,0 „	19,5 „	25,1 „	4,2 „	150—175	24 „
20	16,0 „	22,0 „	28,5 „	5,0 „	200—225	28 „
24	18,2 „	24,8 „	31,8 „	5,2 „	250—275	32 „
50	24,3 „	30,1 „	38,1 „	6,5 „	300—325	36 „
80	26,4 „	32,0 „	40,8 „	7,4 „	400—450	44 „
100	27,6 „	32,6 „	41,7 „	8,0 „	500 - 550	48 „
Гранична %-ва ставка	30 „	35 „	45 „	12,5 „		50 „

[1]) Зіставляти окремі ступені французького податку з нашими немає змоги, бо франк хитається, але ми й не маємо на думці зіставляти окремі країни, а тільки окремі податкові групи в кожній країні.

Загальний прибутковий податок у кожній окремій країні не висловлює, звичайно, усієї суми оподаткування, що спадає на кожного певного платника. Поруч нього існує низка инших податків безпосередніх та посередніх, державних та місцевих. Але для нас має вагу тільки показати на прикладі поданих схем, що співвідношення ставок для окремих груп не можна мотивувати тим, що вони відповідають платіжній силі оподатковуваних осіб. Не можна, звичайно, довести (та й, коли установлювано ставки, ніхто, звичайно, і гадки такої не мав), що платіжна сила в сьогочасного француза кожного разу подвоюється у групах з чистим прибутком у 30—60,—150 і 500 тис. фр., а зважаючи на це подвоюється й відсоток оподаткування, рівний 6%—12%—24% і 48%. Не можна, звичайно, подати жадних доводів і на те, що платіжна сила кол. російського громадянина з прибутком у 2 тисячі передвоєнних карбованців р. 1916 була вдвоє менша, ніж у того, котрий мав прибуток у 10 тис. крб., і в 5 разів менша, ніж у того, котрий мав 20 тис. крб. прибутку (оподаткування 1%—3% і 5%), а що платіжна сила робітника або службовця СРСР (оподатковуваного за схемою № 1) при тих самих розмірах прибутку у червоних карбованцях зростає в прогресії 1,1 : 7,0 : 16,0 відповідно до прогресії оподаткування. Виробляючи схеми прогресії, ніхто, звичайно, і на думці не має у цифрах вираховувати додатковий тягар, яким спадають на платника всі инші податки, що існують у певній країні.

Коли за мірило платіжної сили може бути тільки вільний, а не чистий прибуток, очевидячки треба було-б і оподаткування вираховувати відповідно не до чистого, а до вільного прибутку.

Але таке завдання зовсім не під силу для сьогочасної податкової техніки. Навіть визначати чистий прибуток платників здебільшого страшенно важко, ба навіть неможливо. Обраховувати-ж його вільний прибуток це була-б річ іще складніша і практично живовидячки нездійсненна, не кажучи вже за те, що спрощене поняття „вільного прибутку", прийняте у нас вище, коли його заналізувати ближче, виявляється значно складніше. Для нашого абстрактного, суто теоретичного міркування можна поставити питання: чи не можна-б обґрунтувати „нормальний" коефіцієнт прогресії, виходячи з розмірів вільного прибутку. Сама собою напрошується ідея: чи-ж оподаткування, пропорційне вільному прибуткові, справді найбільше відповідає об'єктивній платіжній силі оподатковуваних осіб.

Можна легко показати, що оподаткування, пропорційне вільному прибуткові, що-до чистого прибутку тих самих осіб буде прогресивне. Може таку прогресію як-раз і випадає вважати за нормальну? Відсоткові ставки такої прогресії для всіх груп її в цілому можна, звичайно, збільшувати або зменшувати залежно од фінансових міркувань — од необхідности здобути більші чи менші суми для державного бюджету. Але коли таке загальне підвищення

або зниження буде однаково поширено на ставки для кожної окремої групи, то співвідношення між групами, живовидячки, не порушиться і — підвищена або знижена — загальна схема прогресії залишиться, як і давніш, пропорційна вільному прибуткові платників.

Щоб пояснити на конкретному прикладі, візьмемо бюджети трудових родин за обслідуванням німецького Statistisches Reichsamt р. 1907/8 [1]), а щоб визначити приблизні суми стягнених з них податків, скористуємося з даних иншого німецького досліду, котрий стосується до того-таки часу [2]).

Автор подає таку таблицю, що характеризує, як прогресує оподаткування окремих груп платників в усій тодішній німецькій податковій системі, взятій у цілому:

Групи платників	Чистий річний прибуток (у тис. марок)	% відношення до прибутків		
		Безпосередні податки	Посередні податки	Разом
	менш як 0,8	1,2%	4,4 6,5%	5,6—7,7%
II	0,8—1,2	1,8 „	4,4—6,3 „	6,2—8,1 „
III	1,2—2,0	3,8 „	3,6—5,1 „	7,4—8,9 „
IV	2—4	4,8 „	2,2—3,2 „	7,0—8,0 „
V	4—6	6,8 „	1,3—1,9 „	8.1—8,7 „
VI	10	8,5 „	1,0—1,5 „	9,5—10,0 „
VII	30	9 „	1,0—1,5 „	10,0—10,5 „
VIII	50	11 „	1,0—1,5 „	12,0—12,5 „
IX	100	11,5 „	1,0—1,5 „	12,5—13,0 „
X	200	12 „	1,0	13,0

Беручи ці норми оподаткування й поробивши необхідні вирахування для перших п'ятьох груп платників [3]), ми одержуємо такі співвідношення (до „вільного" прибутку ми зарахували заощадження та фонд, що з нього сплачують податки).

---

[1]) Беремо їх з книги Ф. Д. Маркузона: „Наемный труд на Западе в 1913—1925 гг. М. 1926, стор. 61.

[2]) W. Gerloff. Beiträge zur Reichsfinanzreform (Conrad's Jahrbücher, 1909, April, стор. 456). Автор бере на увагу в своїому розрахункові всі податки та оплати: безпосередні та посередні, імперські, окремих німецьких держав, місцеві та церковні. Для нашого розрахунку ми брали пересічну з поданих у таблиці меж оподаткування для окремих груп, зводячи перші 5 груп Gerloff'овних до чотирьох груп відповідно до групування Statistisches Reichsamt.

[3]) Групи з вищим розміром чистого прибутку Statistisches Reichsamt не обслідував.

Групи родин з річним прибутком	Кількість родин	Пересічний річний чистий прибуток (у марк.)	У т о м у				Як розподілено вільний приб.			
			Витрати на особисте споживання		Вільна остача прибутку		Податки безпосередні	Податки посередні	Разом податки	Заощадження
до 1200 мар.	13	1066,0	982,8	92,2%	83,2	7,8%	17,1	57,6	74,7	8,5
од 1200 до 2000	405	1395,1	1281.5	91,8 „	113,6	8,2 „	43,0	60,7	103,7	9,9
од 2 до 4 тис.	395	2640,7	2409,0	91,2 „	231,7	8,8 „	126,8	71,2	198,0	33,7
од 4 до 6 тис.	39	4489,4	4017,9	85,0 „	471,5	15,0 „	305,3	71,8	377,1	94,4

Коли ми визначимо за цими даними, який відсоток становить оподаткування що-до чистого та вільного прибутку, то одержимо:

Групи	Оподаткування у %	
	До чистого прибутку	До вільного прибутку
I	7,0	89,8
II	8,15	91,3
III	7,5	85,5
IV	8,4	79,9

Ми бачимо, що оподаткування, більше-менше пропорційне чистому прибуткові, яким воно виявляється у межах цих груп (7—8,4% чистого прибутку), що-до вільного прибутку показує деяку, доволі помітну дегресію (з 91,3 — 89,8% до 79,9% або, грубо кажучи й заокруглюючи цифри, з 90 до 85 і до 80%). Припустімо, що така сама дегресія оподаткування що-до вільного прибутку фактично йде й далі і довільно припустимо, що покажчики її для дальших п'ятьох груп платників дорівнюватимуть 75 — 70 — 65 — 60 і 50%. Рівночасно припустимо иншу систему — не дегресивну, а пропорційну вільному прибуткові, скажімо, таку, котра — знову-таки довільно бере 80% од нього. Тоді ми матимем таку таблицю:

Групи платників	Пересічний річний чистий прибуток (у марках)	Фактичне оподаткування в % до чистого прибутку (за Gerloff'ом)		Те саме в % до вільного прибутку (для груп VI—X умовно).	Як розподілено чистий прибуток		Умовне оподаткування в 80% до вільного прибутку (мар.)	Це саме оподаткування в % до чистого прибутку
		Мар.	%		Видатки на споживання (мар.)	Вільний прибуток (мар.)		
I, II	1066,0	74,7	7,0	89,8%	982,8	83,2	66,6	6,25%
III	1395,1	103,7	8,15	91,3 „	1281,5	113,6	90,9	6,52 „
IV	2640,7	198,0	7,5	85,5 „	2409,0	231,7	185,4	7,02 „
V	4489,4	377,1	8,4	79,9 „	4017,9	471,5	377,2	9,39 „
VI	10 тис.	975	9,75	(75) „	8,7 в тис.	1,3 мар.	1040	10,4 „
VII	30 „	3075	10,25	(70) „	25,6	4,4	3520	11,7 „
VIII	50 „	6125	12,25	(65) „	39,8	10,2	8160	16,3 „
IX	100 „	12750	12,75	(60) „	78,8	21,2	16960	17,0 „
X	200 „	26000	13,0	(50) „	148,0	52,0	41600	20,8 „

З цієї таблиці ми можемо поробити отакі посутні для нас висновки (звичайно, коли узяти за дані довільні відсоткові цифри, що стоять у дужках).

1. Прогресія оподаткування, розрахована за чистим прибутком, яка є характерна для розвитку передвоєнних систем, зростає слабко і являє собою, як можна гадати, дегресію що-до вільного прибутку.

Система пропорційна вільному прибуткові платників прогресивніша що-до їх чистого прибутку. Такий тип прогресивности загальної податкової системи [1]), можна гадати, є характерний для надто напружених систем післявоєнного часу, дарма що, оскільки ми знаємо, фактичних обслідувань цього складного питання в літературі немає. Можна також гадати, що система, скерована на придушення приватного нагромадження, яка існує в нас, коли-б її дослідити ближче, виявиться прогресивна не тільки що-до чистого, ба й що-до вільного прибутку платників.

2. Оподаткування що-до вільного прибутку певної особи або групи становить значно більший відсоток, ніж що-до їх чистого прибутку. Надто гостре таке розходження в нижчих, малозаможних групах платників завдяки тому, що їх вільний прибуток мізерний. У нашій таблиці ми не маємо прикладів дефіцитних господарств. Для них % оподаткування що-до вільного прибутку становитиме більш як 100%, бо вільний прибуток становить менше ніж сума податків, що вони їх сплачують. Що вища група що-до заможности, то більш згладжується зазначене розходження (коли оподаткування дегресивне що-до вільного й прогресивне що-до чистого прибутку). Пояснюється це тим, що вільний прибуток у міру того, як зростає маєткова заможність, підвищується в надто дужій прогресії і на найвищих її ступенях являє величини значно більші од тієї частини чистого прибутку, котра йде на особисте споживання.

3. Теоретично кажучи, можна визнати, що система, яка здійснює в чистому вигляді „індивідуалістичний" принцип оподаткування — відповідність його до платіжної сили оподатковуваних осіб, це система пропорційна вільному прибуткові. А втім, фактичні податкові системи за різних обставин (більшої чи меншої напружености або-ж у звязку з політикою, специфічно скерованою на розвиток або навпаки придушування приватного нагромаджування) ухиляються од цього принципу в той чи инший бік. А коли так, то доводиться визнати, що фактичні податкові системи являють собою рівночинну двох комбінованих принципів, визначених попереду як „індивідуалістичний" та „державний". Комбінації ці за різних обставин можуть бути різні. Тут усе визначає питання про нагромаджування вільного капіталу. Коли-б ми могли продовжити нашу таблицю вгору геть аж до при-

[1]) Маємо на оці усеньку сукупність податків та оплат, а не саму-но прогресію загального прибуткового податку.

бутків найбільших капіталістичних підприємців-організаторів та мільярдерів, то ми були-б побачили, як сказано попереду, що в загальній масі їхнього чистого прибутку пайка нагромаджування де-далі більше переважала-б пайку особистого споживання. Оподаткування дегресивне що-до вільного прибутку на те й уживається, щоб надати як-найширший простір нагромаджуванню вільного капіталу в умовах приватно-господарського ладу (навпаки в умовах „державного капіталізму").

Коли державний бюджет напружується (підчас воєн, відновлення господарства після воєн), міркування про нагромаджування капіталу поступаються перед державною необхідністю навіть у приватно-капіталістичних умовах і система оподаткування може тимчасово переходити в прогресивну, прогресивну навіть і що-до вільного прибутку.

Треба, проте, визнати, що наші схеми змальовують питання у надто грубому й спрощеному вигляді. Досліджувати питання про платіжну силу важко через те, що не легко встановити саме поняття „вільного прибутку". По-перше, поняття „видатків особистого (непродуктивного) споживання" нічим не обмежено і може переходити нормальні межі, доходячи до розкошів та марнотратства, а вони можуть зажерти не то всенький „вільний" прибуток, ба й іти далі, провадячи господарство до руїни. По-друге, „заощадження", що ми їх теоретично зарахували до вільного прибутку, можуть правити за резервові фонди „про чорний день", страхові фонди, то-що і, коли настануть відповідні умови, переходити до групи видатків на особисте споживання. По-третє, джерела як чистого, так і вільного прибутку можуть базуватися на особистій діяльності платниковій або на майні. Цїї двоє типів прибутків, як відомо, не однакові що-до своєї стійкости, і це треба брати на увагу, аналізуючи їх об'єктивну платіжну ціну.

Усе сказане примушує нас зробити висновок, що аналіза поняття об'єктивної платіжної сили податкового суб'єкта і будова податкової системи, що в цілому спадає на платника відповідно до цієї платіжної сили, неможливі, коли досліджувати самий-но чистий прибуток окремих платників та їх груп. Таке саме недосяжне й збудування таких схем прогресивного оподаткування (для всієї податкової системи в цілому), котрі перебували-б у пропорційному, або взагалі в певному свідомому, що його можна облічити, співвідношенні до платіжної сили оподатковуваних осіб. Розвязання завдачі можна шукати тільки в царині дослідів над стосунками „вільного" прибутку. Проте, царину цю дуже мало зачеплено і теоретично — у розумінні визначення й аналізи самого поняття „вільного" прибутку, і статистично — у розумінні розроблення бюджетів господарств не тільки нижчих що-до маєткової заможности груп, ба й вищих груп платників податків.

Завдання цієї замітки полягає не в тому, щоб розвязати, а тільки в тому, щоб піднести питання, котрі до цієї галузи теоретичного дослідження належать. На нашу думку, вивчання стосунків „вільного" прибутку це було-б одне з поважних завдань для науково-фінансової теорії в найближчому майбутньому. Тільки воно могло-б наблизити нас до з'ясування поняття „платіжної сили", до теоретично найбільш коректного обґрунтування прогресивного оподаткування, до встановлення схем податкової прогресії не на взятих на око, а на певних раціональних підставах і до погодження їх з тою чи иншою державною політикою, як що-до нагромаджування вільного капіталу, так і що-до розподілу податкового тягаря поміж різними групами людности. Сьогочасні чинні податкові системи розвязують усі ці питання грубо емпірично. Через те й теоретичне питання про основні принципи оподаткування, і практичне питання про співвідношення поміж оподаткуванням та платіжною силою оподатковуваних, инакше кажучи, питання про тягар оподаткування, вивчено далеко меншою мірою, ніж вони на те були-б заслуговували.

Акад. Д. О. ГРАВЕ,
дійсний член Української Академії Наук.

ТЕОРІЯ ВІДНОСНОСТИ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.

За тему для статті є одне з питань найжиттьовіших та повних глибокого інтересу—питання про Айнштайнову теорію відносности.

Тепер точиться гостра полеміка між прихильниками нової Айнштайнової механіки, так зв. релятивістами, та ворогами її, прихильниками старої Ньютонової механіки, антирелятивістами.

Себе я не приєдную ані до тієї, ані до тієї категорії.

Я гадаю, що кожен математик повинен ставити собі тільки одну мету: через механіку й математичну фізику допомагати натуралістам і техникам у боротьбі людини з природою, а тому треба брати все й звідусіль, що в пригоді може стати.

Робітник може не любити якийсь інструмент, але він мусить, коли не хоче користуватися ним, мати до свого розпорядження инший інструмент, що заступає перший.

Гострота полеміки спричинила те, що з обох боків допущено багато помилок та ексцесів. А надто багато прогріхів у популярній літературі.

Було-б цікаво, як-би хто взявсь підбити підсумки всім гріхам популярної літератури. Це було-б цікаво, навіть облишивши все инше, з погляду суто психологічного.

Чого вартий, наприклад, оцей тільки факт. Російською мовою видано брошуру під заголовком: „Айнштайн та всесвіт". Притому на обкладинці слово „Айнштайн" видрукувано великими літерами, а слово „всесвіт" дрібними.

Не мавши змоги через обсяг статті поставити завдання на всеньку допіру зазначену ширину його, я обмежуся тільки на чотирьох пунктах, що найбільш можуть призвести до неправильного розуміння справи.

Першим пунктом буде заява про те, що Айнштайнова теорія—це перша серйозна критика Ньютонової механіки. Популяризатори релятивісти йдуть навіть так далеко, що поділяють увесь час на два періоди: один до Айнштайна, другий по Айнштайні. Поміж антирелятивістів теж панує бажання, хоч що там захищати, принципи Ньютонової механіки.

За другий пункт я візьму поради професорів-релятивістів, щоб, викладаючи в середній школі, вчителі намагалися перевиховувати учнів у дусі релятивізму.

Третім пунктом буде фраза, взята з статті одного з популяризаторів релятивістів:

„Ця планета (Меркурій) рухається по еліпсі, що й собі повільно обертається в своїй площині; те відхилення на 43″ на 100 р., що його спостерегали астрономи, точно сходиться і з завбаченим із загальної теорії відносности".

Це 43″ не могли спостерегати астрономи, бо відхилення за 100 років, що його справді спостерегалося, було 574″.

І нарешті за четвертий пункт я візьму одне твердження відомого англійського астронома Еддінґтона, Айнштайнового прихильника, що він висловив його у недавно виданій книзі під заголовком „Теорія відносности в математичній обробці". 1925 (німецький переклад).

Тут Едінґтон каже (ст. 126):

„З приводу відхилень у русі вузлів Венери теорія відносности не дає ніякого поясніння".

Ця фраза надто категорична й не подає правильної думки.

Мені здається, що в усіх чотирьох зазначених пунктах можна дійти цілком ясного уявління, приступного не спеціялістам, коли поставитися до справи з погляду історичної перспективи.

Вдавшися до історії науки, побачимо, що задовго перед Айнштайном принципи Ньютонової науки, як то кажуть, тріщали по всіх швах.

Історично Ньютонову механіку було підготовлено в двох напрямках: з техніки (підойма, прості машини, то-що) та з астрономії (Кеплерові закони). В першім напрямі бачимо імення Архімеда, Галілея. Очевидячки, що за Архімедом стоїть єгипетська культура.

Основні принципи Ньютонової механіки відносилися найбільше до двох понять, що їх власне в природі немає: матеріяльної точки та абсолютно твердого тіла.

Ці фіктивні ідеальні поняття заведено виключно для ощадности думки, бо инакше через складність явища не можна було-б схопити суть його. Так ось, як-би ми взяли цю підойму, що існує в природі, гнучку через пружистість, то ми затемнили-б виявлення основного закону підойми, а саме рівности моментів сил, яких прикладено до плечей її.

Зрозуміла річ, що механіку, оперту на таких фіктивних поняттях, успішно застосовано в техніці, де особливої точности не треба, та в астрономії, де планети, коли вони обертаються навколо сонця по орбітах, цілком можна було мати за матеріяльні точки, поки не розглядалося їхнє обертання навколо їхніх осей.

Уже у XVIII віці двоє славнозвісних математиків Ойлер та Ляґранж перейшли до застосування основних принципів Ньютонової механіки до руху плинів. Плин довелося вважати за тіло, що скла-

дається з незчисленних матеріяльних точок, які мають властивість рухомости одні проти одних.

Застосовуючи до такої системи точок основні принципи Ньютонової механіки, а так само винайдену аналізу безконечно малих, Ойлер і Ляґранж мало не водночас склали так звані диференціяльні рівняння для руху плину. З розвязання цих рівнянь, їхнього так званого інтегрування, сподівалися дістати всі обставини руху плину. Виведення диференціяльних рівнянь гідродинаміки, що його зробили Ойлер та Ляґранж, і досі вважають за правильне.

Як-же здивувавсь Ойлер, помітивши, що з диференціяльних рівнянь, які він вивів, з невблаганною логікою виходить, що плин не повинен ставити опір тілу, що рухається в ньому.

Це твердження, що розбігається з постереженнями повсякденного досвіду, зветься Ойлеровим парадоксом. Французи звуть його д'Алямберовим парадоксом.

Про що-ж свідчить цей парадокс, як не про цілковитий крах основних принципів Ньютонової механіки, бо виявилося, що виведено диференціяльні рівняння правильно і ніяких инших рівнянь, не порушуючи принципів механіки й логіки, дістати не можна.

Тоді довелося схему плину, рух якого визначається рівняннями Ойлера та Ляґранжа, назвати ідеальним плином, далеким від тих, що в природі існують, сказати-б, грубих плинів.

Щоб якось вийти з утруднень, поєднаних з Ойлеровим парадоксом, завели нове поняття про в'язкість або внутрішнє тертя частинок плину одне об одне, а так само про тертя плину об тіла, провз які він проходить. Це було зроблено вже в XIX віці, але мало допомогло, бо англійський математик Стокс, правда для малих скоростей тіла, що рухається в плині, дістав закон опору плину пропорційний першій степені скорости, а для середніх величин скоростей руху опір плину навсправжки близький до пропорційности квадрату скорости.

Так само, утворена на початок XIX віку теорія пружности являла собою другу схему тіла, що складалося з безконечного числа матеріяльних точок. Але тепер точки не вільні в своїм русі. Вони можуть тільки трохи віддалятися одна від одної, причому, коли віддаляються дві точки одна від одної, з'являється сила, що зветься силою пружистости; вона намагається повернути точку, що віддалилася, у попереднє становище. Встановлюється поняття про безконечно малу, однорідну, пружисту деформацію тіла, причому всякій деформації повинен відповідати розподіл пружистих сил усередині тіла. Береться при цьому Гуків (англійський техник XVII-го віку) закон, де сказано, що пружиста сила пропорційна розтяганню.

Застосовуючи до наведеної схеми основні закони Ньютонової механіки, дістали диференціяльні рівняння теорії пружистости. Повстала теорія, що зазнала долі гідродинаміки через свою віддаленість від життя. Коли застосовувати до опору матеріялів деформа-

ціям теорію пружистости, яка вивчає однорідну безконечну малу деформацію, то вона не спроможна пояснити те, що відбувається в матеріялі підо впливом конечних деформацій. По-за межами теорії лишається досить різноманітне життя будівельних матеріялів, що нагадує життя живих істот, як-от: тренірування матеріялів, що підпадають повторним малим деформаціям, утома матеріялів за повторних більших деформацій, нарешті, загибель матеріялу від розриву.

Коли перейшли від механічних деформацій до атомової будови субстанцій, до термодинаміки й електродинаміки, тоді справа з застосуванням принципів Ньютонової механіки стала ще гіршою.

Повстала надія, чи не можна вважати етер за ідеальний плин та шукати в ньому вдаліших застосувань гідродинаміки. Таким способом В. Томсон (лорд Келвін) мав утворити теорію атомів, уважаючи їх за вихрі в плинному етері.

Але незабаром оптика виявила бажаність мати етер за пружисте тверде тіло.

Тимчасом, дарма що участь у зазначених механічних дослідженнях над етером брав такий видатний учений як Томсон, остаточний результат був негативний, і тут принципи Ньютонової механіки не були на вишині завдач що-до пояснінння природи.

О цій порі почав свої студії над електрикою Клерк Максвел. Хотівши надати славнозвісним Фарадеєвим відкриттям вигляду стрункої математичної теорії, Максвел обмірковував картини етеру, взяті як з гідродинаміки, так і з теорії пружистости. Він помітив, що треба рівнобіжно вивчати і електрику, і магнетизм, себ-то утворювати теорію електромагнетових явищ. Він прийшов до своїх диференціяльних рівнянь, відмовившися від принципів Ньютонової механіки. Максвелова схема виявила себе вдалою в тому розумінні, що з неї випливало, що світло повинно бути явищем електромагнетовим. Це згодом ствердилося на досвіді.

Ця нова теорія славнозвісного англійського математика й фізика не сподобалася Томсонові через те, що вона ігнорувала Ньютонову механіку. Німеччина та взагалі суходіл попервах теж холодно ставилися до Максвелових дослідів. Тут була дужа ще так звана математична школа в механіці.

Дальший наш виклад буде не зовсім зрозумілий, коли не сказати дві слові про цю школу, що її заснував Ляґранж.

Ляґранж у переднім слові до своєї славнозвісної „Аналітичної механіки" (1811) пише:

„У цій праці зовсім немає фігур. Методи, що їх тут я викладаю, не потрібують, ані побудувань, ані геометричних чи механічних міркувань, а самих-но алгебричних операцій, підпорядкованих правильному й однорідному ходові. Ті, хто любить аналізу [1]), побачать

[1]) Літерні обчислення.

з удоволенням, що механіка зробилася новою галуззю її, і дякуватимуть мені за поширення її царини".

Отже повстала, якщо можна так висловитися, „механіка без механіки".

Але Ляґранж був надто геніяльний, щоб бути педантом і рабом поставленої собі методи. Він усією своєю діяльністю довів, що вміє за допомогою свого таланту та ерудиції справлятися з найважчими завданнями прикладного знання, найбільше, астрономії та небесної механіки.

Власне те, що він пише, що в його книзі немає „механічних" міркувань, є ефектна гарна фраза та й годі. Якщо ми переглянемо зміст його механіки, то побачимо тут усі найважливіші прикладні питання: планетна завдача, маятник, гнучка нитка, рух твердого тіла й таке инше. Що-до змісту свого, Ляґранжева механіка є зразком для курсів теоретичної механіки до останнього часу.

Коли прирівняти Ляґранжа до автора безсмертної „Небесної механіки" Лапласа, то, хоч обидва вивчали одні й ті самі питання руху небесних тіл, але Лаплас, бувши прекрасним математиком, мав на оці, найбільше, застосування. Він робив нові математичні відкриття, щоб краще розвязувати завдачі з небесної механіки. А Ляґранж, навпаки, був математиком, застосуваннями він користувавсь як міркуваннями, що наводять на відкриття гарних математичних законів.

Ляґранжеві послідовники пішли далі од його в чисто математичному розумінні механіки.

У передмові до „Трактату натуральної філософії Томсона й Тета 1903" читаємо:

„Ніщо так не фатальне для поступу, як надто довірлива прихильність до математичних симболів; бо студент надто прихильний вибрати легшу путь і вважати за фізичну реальність ф о р м у л у, а не ф а к т".

Те, що Томсон говорить тут про студентів, цілком дається прикласти до представників математичного напряму в механіці. Цей напрям такий, що часто ми бачимо статті, що мають, наприклад, заголовок „Рух твердого тіла", в яких механічними бувають тільки два слова „твердого тіла"; а вся стаття являє собою чисто математичні міркування.

Якщо ми візьмемо, наприклад, курс гідродинаміки (1924) кембриджського професора Лямба, то побачимо, що з цілого тому на 680 сторінок великої вісімки тільки 116 сторінок присвячено в'язкому плинові. Решту обсягу посідають міркування про ідеальні плини, можливо, цікаві математичною стороною, але далекі від справжніх застосувань.

Щоб ще рельєфніше відтінити свою думку, я візьму один приклад з життя славнозвісного академика в Ленінграді Чебишова (помер р. 1896).

Чебишов, якось бувши в Парижі, вирішив прочитати публічну лекцію на тему про питання, яке він поставив й яке торкається покриття кривих поверхней нитковими тканинами. Він дав своїй лекції заголовок „Про викройки". В одному з дрібних журналів було вміщено дописа про цю лекцію.

Було сказано, що лекція славнозвісного академика зібрала велику авдиторію, причому були закройщики від Ворта та инших модних крамниць.

З самого початку лектор розчарував авдиторію тим, що почав писати формули з вищої математики. Інтерес авдиторії піднісся, коли Чебишов заявив, що він переходить зараз до практичних застосувань своїх формул. Але яке було розчарування присутніх кравців, коли лектор оповістив, що він людину вважатиме за кулясту. Поверхня кулі через свою простоту була дуже зручна, щоб ілюструвати формули, але, звісно, не давала втіхи бідолашним закройщикам.

Автори курсів механіки, які належать до математичної школи, мало цікавляться справжніми застосуваннями до життя. Так, от, у курсі механіки паризького академика Аппеля ми бачимо такі завдачі, як про мурашку, що лізе по соломинці, ніби автор не знаходить ніяких важливіших застосувань механіки.

Наведений приклад з життя Чебишова не повинен примушувати читача думати, ніби я хочу представити Чебишова педантом математики. Як геніяльний математик, Чебишов — гордість російської науки. Він завсіди говорив своїм учням, що треба працювати не над тим, що цікаво, а над тим, що важливо та потрібно. Його улюблене прислів'я було, що математика дістає свої завдачі з практики.

Всі дослідження Чебишова мають відбиток справжньої корисности. Так от, його способу наближеного обчислення квадратур широко вживалося в англійській флоті під назвою „російський спосіб".

Становище, коли Максвелові досліди натрапляли на нерозуміння та байдужість до них, тривало доти, доки року 1888 зроблено славнозвісні досвіди молодого геніяльного фізика Герца, які показали правильність Максвелової думки, що світло є явище електромагнетове. Герц показав, що можна посилати через простір електричні коливання, які ширяться із скорістю світла, причому мають усі властивості світляних коливаннів. Герцові досвіди були початком цілої низки блискучих відкриттів, що привели однією стороною до бездротового телеграфу та взагалі до радіотехніки, а другою стороною з'явилися Рентгенові досвіди з новим промінням, що носить його ім'я.

Герц помер 1-го січня року 1894. Того самого року Ф. Ленар випустив посмертну книгу Герца під заголовком „Принципи механіки, подані в новій послідовності". Передмову до цієї книги написав Гельмгольц, Герців учитель.

Хоч Герцові нападки на принципи Ньютонової механіки не були такі радикальні, як пізніші що-до часу Айнштайнові нападки, проте Герцова механіка зустріла в математичній школі різкі заперечення.

Ми наведемо статтю професора колишнього Київського Університету Суслова під заголовком „Герцова механіка", де автор критикує міркування славнозвісного німецького фізика.

Обсяг і мета нашої статті не дозволяють торкатися подробиць, і я обмежуся на тому, що наведу один уривок із статті Суслова:

„Дальші Герцові аргументи на захист логічної нестійности Ньютонової системи теж навряд чи переконують. Перший з них полягає в тому, що ніби ‚дуже важко викладати основи механіки розвиненим (тямучим) слухачам без певного ніяковіння, без почуття, що треба перепрошувати їх у тому чи тому місці, без бажання як-найскоріше перескочити через основи та перейти до прикладів, які сами за себе говорять'. Ми вважаємо, що причина такого явища полягає не в тому, що викладається, а в тих, що викладають: звісно, не можна, не ніяковівши, передавати своїм слухачам те, чого сам ясно й точно не засвоїв, а з основами механіки це буває скрізь і всюди".

Навряд чи можна погодитися з проф. Сусловим, що Герц не розумів основ механіки.

Зовсім иншу характеристику Герца дає славнозвісний берлінський фізик М. Планк у своїй промові 23 вер. р. 1910 на зборах німецьких природників та лікарів у Кенігсберзі:

„Герцова механіка є не тільки справжня фізика, — але вона є фізика майбутнього або, сказати-б, фізичний символ віри. Вона ставить програму піднесеної послідовности й гармонії, яка лишає далеко позад себе всі попередні спроби дійти такої самої мети".

Щоб схарактеризувати становище науки, яке утворилося після Герца, найліпше навести уривок з книги М. Планка „Вступ до теорії електрики й магнетизму", 1922:

„Супроти механічних явищ та рухів матеріяльних точок стоїть сукупність електричних та магнетових або, що одно й те саме, електродинамічних явищ, як щось ціле, самодовляще, але явно відмінне від перших. Ці дві царини вичерпують усю ниву фізики, бо всі инші частини її: акустика, оптика, тепло без останку сходять на механіку та електродинаміку. Остаточне та цілковите злиття двох допіру згаданих клас явищ, яке вивершило-б будинок теоретичної фізики, належить майбутньому".

Сучасна атомова теорія субстанції чим-раз більше набуває електричного характеру, бо атоми являють собою планетні системи в малих розмірах, де навколо центрального позитивного заряду обертаються, як планети, негативно заряджені електрони. Коли ми зважимо на це, то ми помітимо, що в картині, яку намалював Планк, предомінує електродинаміка, а механічна частина поступінно сходить на нуль.

Отже, до моменту, коли з'явилася теорія відносности, стара Ньютонова механіка пережила саму себе. Це я розумію як знаряддя для вивчення природи та дальшого поглиблення в таємниці її. Про ролю Ньютонової механіки в технічній механіці буде сказано далі.

На місце Ньютонової механіки стає Айнштайнова механіка, причому повстає тільки питання, чи можна її вважати за остаточне вивершення будинку теоретичної фізики.

А що таке являє собою антирелятивізм, що він намагається вратувати від руїнницької критики нової теорії?

Антирелятивізм може йти тільки з двох таборів: від педантів математичної школи та представників технічної механіки. Про технічну механіку говоритимемо далі з приводу другого пункту нашої програми.

З представниками математичної школи багато не побалакаєш. Вони так закохані в свою схоластичну математичну систему, вони щиро вважають, що всякий, хто насмілюється критикувати цю систему, не розуміє всіх приваб її. Їм зовсім байдуже до застосування їхньої схеми до вивчення природи.

Вони працюють над математичними завдачами, далекими від застосувань, гадаючи, що колись за тисячу чи мільйон років хтось зможе використати наслідки їхніх досліджень, які поки-що не мають собі застосувань.

Помилка цих людей у тому, що життя не може так довго чекати, що не такий далекий той час, коли вичерпаються запаси камінного вугілля. Доведеться шукати нових джерел енергії.

Талант і геній є те, що належить не окремій людині, а всій людськості; це є те, на що людськість дивиться з надією та упованням. Це зобов'язує всіх учених, що відчувають у собі сили на дослідження, не ховатися за математичні схеми, а просто йти до вивчення законів природи.

Я наведу анекдоту з часів Миколи І. Ця анекдота може й апокрифічна, проте-ж надзвичайно характерна.

Микола І цікавився гарматами; він доручив ленінградському математикові Остроградському піддати математичній аналізі літ гарматного набою в повітрі. Минув якийсь час. Цар наказав довідатися про стан справи. Йому доповіли: „академик Остроградський каже, що в нього рівняння не інтегрується". — „Звеліти, щоб інтегрувалося!" — була царева відповідь... Рівняння по цім наказі справді проінтегрувалося. Остроградський зробив якусь гіпотезу, що спростила питання.

І справді, звичайне лихо математичних дослідів над механікою — це є те, що трапляються диференціяльні рівняння, щоб розвязати які сил сучасної аналізи не досить: ці рівняння, як то кажуть, не інтегруються.

Віддавшись останнього мого періоду діяльности вивченню механіки, я не хотів лишатися математичним педантом, а бажав поєд-

нати теоретичну механіку з життям, думавши, що такий новий напрям буде простіший: коли рівняння не інтегруються, то можна шуканий результат дістати досвідним шляхом.

Прошу читача звернути увагу на те, що сталося на ділі.

Інтуїтивно я прийшов до переконання, що, коли обертати горизонтальний диск навколо вертикальної осі, що проходить через центр, і, якщо зробити горішню поверхню його рівною, а спідню шаршавою, то повинна повстати певна сила, яка намагатиметься підняти диск. Теоретична аеродинаміка не дає засобів розвязати це питання ані прикметно, ані розмірно, а розвязати його на досвіді могло-б мати вагу, як практичну, так і теоретичну.

Я вдався до професора техника з проханням перевести цей нескладний досвід. Професор, видимо, зацікавився моєю пропозицією... За якийсь час я спитався професора про стан справи. Він мені відповів, що обмірковує мірчу конструкцію досвіду...

Один із фізиків сказав, що в нього єсть електрична турбіна; він принесе її до мене, й ми весь досвід переведемо на моїй кватирі...

Згодом мене відвідав винахідник з приводу проєктованого заснування при Укр. Акад. Наук бюра для розгляду винаходів. Я поскаржився йому на те, що довгий час не можу здійснити простий досвід. Винахідник був обурений і пообіцяв здійснити моє бажання за два тижні... Ці тижні тяглися багато довше проти того часу, що належав їм з астрономічних міркувань...

Нарешті, мені увірвався терпець і я написав про своє бажання до Ґеттінґену професорові Прандтлеві, директорові відомого аеродинамічного інституту, з яким я вже перед тим листувався з иншого приводу.

Прандтль погодився зо мною, що справді повинен бути ефект, якого я сподівався (Hubeffect). Він писав: „ми ще не переводили такого досвіду... ми матимемо на увазі вашу думку (Anregung)"...

Другий мій намір експериментального дослідження стосувався до теорії пружистости. Я хтів розглянути таке питання: хай з кавчукового аркушу вирізається двома концентричними кругами круглі рамці. Вивернімо їх, себ-то зробімо їхній унутрішній край зовнішнім та навпаки. Затиснімо вивернену платівку між двома скляними платівками, які будемо натискати тільки так, щоб вивернена платівка не жолобилася, але щоб не заваджати їй підо впливом пружистих сил дістати новий стан рівноваги. Завдача полягає в тому, щоб описати новий стан рівноваги. Сьогочасній теорії пружистости не сила розвязати це питання аналізою.

Я говорив у цій справі з академиком Тимошенком. Від'їзд його з Києва примусив відкласти досвідні досліди ad calendas graecas.

Я зрозумів, що, щоб експериментально розвязувати всі питання, з якими я зустрічатимуся у вивченні механіки, більш поєднаному з життям, я конче повинен мати власну лабораторію.

На засіданні Другого Відділу Української Академії Наук з 13. V. 1921 (протокол 88, § 1166, 1246) на мою пропозицію було ухвалено як-найскорше влаштувати нову лабораторію для експериментальних дослідів з натуральної філософії. Я брав натуральну філософію в англійському розумінні, як механіку та теоретичну фізику. Мавши на увазі, що виписувати приладдя з-за кордону було важко та те, що на перші кроки діяльности моєї лабораторії, як показують два наведені приклади, не потрібувалося особливих пристроїв, я запропонував устаткувати академічну майстерню. Я мав на оці добрих майстрів з червоної флоти. Майстерні думалося зробити в обхідних підвалах будинку, в якому згодом було приміщено Всенародню Бібліотеку.

З усіх цих моїх припущень нічого не вийшло. Ані лабораторію, ані майстерні не було здійснено.

Я побачив, що інтегрувати диференціяльні рівняння простіш як зближати науку з життям.

* * *

Переходимо до другого пункту нашої програми, що стосується до поради провадити навчання в середній школі в дусі ідей релятивізму. Ми повинні цей пункт розбити по тих нових ідеях, що їх заводить Айнштайнова теорія.

Почнімо з неевклідової геометрії. Заступити в середній школі Евклідову геометрію геометрією Лобачевського власне не важко.

Геометрія Лобачевського аніяк не потрібує ламати звичайні геометричні уявління. За цією геометрією ми повинні в думці уявляти собі різні геометричні образи: просту, площину, коло, то-що зовсім так, як це звикли ми робити в Евклідовій геометрії.

Супроти геометрії Лобачевського можна тільки перечити з погляду доцільности й економії часу та думки. Геометрія Лобачевського, бувши рівноправна в усякому розумінні з Евклідовою геометрією, на багато складніша за неї. Звичайна річ, що з двох струментів, зовсім однакових що-до ефекту діяння їхнього, завсіди вживатиметься простішого.

Цього року минуло рівно 100 років з того часу, коли опубліковано було мемуар Лобачевського про неевклідову геометрію. За ці сто років геометрія Лобачевського дістала великі й прекрасні застосування, а надто в школі ґеттінґенського проф. Кляйна (помер р. 1923), і саме в його теорії автоморфних функцій.

Можна сміливо викладати геометрію за Евклідом. А як часом хто захоче застосувати геометрію Лобачевського, то швидко й легко обізнається з нею з великої сучасної літератури в цій царині.

Може релятивісти радять запровадити в середній школі многомірну геометрію з числом вимірів більшим за три.

Поняття про многомірну геометрію старе, як поняття про аналітичну геометрію.

Коли учень обізнається з аналітичною геометрією, то для нього перейти від простору трьох вимірів до простору чотирьох не важко.

За трьох вимірів маємо три координати (x, y, z), за чотирьох вимірів точку можна визначати сукупністю чотирьох чисел (x, y, z, u). Геометрія збудована таким способом на чотирьох координатах дасть змогу робити, звичайно тільки „на числах", найрізноманітніші побудування з цієї нової геометрії.

Звісно, від такої умілости володіти геометрією 4-х вимірів „на числах" четвертий вимір не зробиться приступніший нашому наочному уявлінню.

Коли радитимуть провадити навчання так, щоб перевиховувати людей, щоб зробити приступним їм згодом почуття четвертого виміру, то це рівноважно порадам привчити людей літати в повітрі без машин.

У-вісні учні часто легко й з приємністю літають у повітрі, а наяву і сам учитель не полетить. У людини немає відповідних органів на літання й, як казали мені біологи, людина ніколи не дістане таких органів, хоч-би протягом мільйону років навчали її в школі літати.

Так само в людини немає органів, щоб наочно уявляти четвертий вимір, і з цим треба примиритися.

Може бажано в середній школі навчати механіки за Айнштайновою схемою.

Треба мати на оці безсумнівну бажаність технічного ухилу в середнім навчанні.

А в технічній механіці скорости тіл малі проти скоростей світла. Через те, що різниця між механіками Айнштайновою та Ньютоновою залежить від величини $\beta = \frac{v^2}{c^2}$, де v — скорість тіла, що його вивчається, а c — скорість світла, то для технічної механіки величина β така мала, що різниця між обома механіками втрачається поміж похибок спостереження.

Наприклад, коли доводиться викладати закон підойми, то цей закон викладається в такім вигляді, як його розумів Архімед, не знаючи, що колись з'являться Ньютон та Айнштайн. Ба й більше, ту саму форму закону підойми безумовно знали єгиптяни, коли будували піраміди, а також за циклопічних мікенських збудувань.

Коли навчитель, викладаючи в середній школі основи технічної механіки, мусить відповідати на питання, за якою схемою він викладає, то він, бажавши зробити приємність тому, хто питає, може залежно від смаків останнього зазначити ту чи ту схему. В обох випадках він не брехатиме.

Славнозвісний французький математик Анрі Пуанкаре, передбачавши з'явлення нової механіки, радив не викладати її дітям, доки вони аж геть проймуться класичною механікою. Пуанкаре каже: „Їм доведеться жити за старою механікою. Їм доведеться застосовувати тільки її; хоч як-би було вдосконалено автомобілі, вони

ніколи не дійдуть тих скоростей, коли стара механіка зробиться неправильною. Нова механіка — розкоші, і про розкоші можна думати тільки тоді, коли вони не на шкоду конче потрібному".

Нарешті, останнє питання полягатиме в тому, що коли не можна Айнштайнову механіку викладати в середній школі на всеньку повноту її з необхідним математичним апаратом, то може було-б бажано давати деяке поняття про неї з популярної літератури. Притому можна подавати фантастичні висновки з Айнштайнової теорії: про конечність усесвіту, про зоряні фантоми, про відмолоджування за допомогою мандрівок й т. ин.

Це скидалося-б на викладання науки за допомогою романів Жюля Верна. Я не беруся міркувати, якою мірою таке навчання корисне, полишаючи педагогам розвязати це питання.

Переходимо, нарешті, до третього пункту, а саме до непорозуміння з рухом перигелію Меркурія. Паралельно з обміркуванням цього пункту відповімо і на четверте питання.

Для більшої ясности подамо історичний огляд обрахункових способів небесної механіки.

Безсмертною заслугою Ньютона в його книзі „Математичні принципи натуральної філософії 1684" було встановлення правил, за якими можна складати в різних механічних завдачах диференціяльні рівняння для руху тіл. Зокрема для сонячної системи виявило себе достатнім застосування закону всесвітнього тяжіння: два тіла в просторі притягаються одне до одного з силою просто пропорційною добуткові їхніх мас та зворотно пропорційною квадратові їхньої віддали.

Ньютон прийшов до закону зворотної пропорційности квадратам віддали, вивчаючи завдачу, знайти закон притягу, за якого планета могла-б описувати навколо сонця кеплерів еліпс.

Навпаки, припускаючи, що закон притягу відомий, можна скласти диференціяльні рівняння для руху планети навколо сонця.

Вийшло, що є змога скласти диференціяльні рівняння для руху відразу всіх планет, причому зважити не тільки на їхнє притягання сонцем, але й на всі притягання планет парами одна одну.

Маємо завдачу двох тіл, коли крім сонця вивчається ще одну тільки планету й далі не припускається в просторі ніяких инших тіл.

Завдачу трьох тіл дає випадок сонця й двох планет, або сонця, землі й місяця,

Очевидно, щоб остаточно обчислити рухи будь-якої планети, треба зважити на притяги всіх инших планет, і великих і малих, а так само всіх сопутників.

Рівняння завдачі двох тіл інтегруються до краю, що й зробив Ньютон. Вийшли точно перших два Кеплерові закони, а третій закон, виявилось, наближено правильний.

Це інтегрування тепер повинні вміти робити студенти, вивчаючи механіку.

На переході до завдачі трьох тіл стався корінний злам. Ця завдача переважила Ньютонові сили й відтоді геть аж до останнього часу вона не піддавалася зусиллям найкращих математиків.

Кажуть, що її розвязав останнього часу (1906) Зундман, астроном у Гельсінгфорсі.

Я особисто не можу вважати Зундманові досліди за справжнє розвязання завдачі трьох тіл, подібне до розвязання завдачі двох тіл. Для двох тіл маємо всі закони руху, от як теорему площ (другий Кеплерів закон), залежність між ексцентричною та середньою аномаліями (Кеплерове рівняння), то-що.

Нічого такого з Зундманових дослідів добути не можна. Зундман дає тільки змогу обчисляти для всякого часового моменту становище тіл у просторі за допомогою дуже складних, хоч і збіжних, рядів. Це власне не так саме розвязання завдачі, як довід, що воно можливе.

Коли так кепсько стоїть справа з розвязанням завдачі трьох тіл, то звісно для більшого числа тіл справа стоїть іще гірше.

Через те, що, як виявилось, не сила розвязати цілком завдачу багатьох тіл, то практична астрономія поставила вимогу наближено розвязувати її. Точність цього наближеного розвязання повинна бути така, щоб помилка його не виходила за границі помилок спостереження.

Сукупність способів наближено розвязувати завдачу багатьох тіл становить одну з найголовніших частин небесної механіки.

Можливість наближено розвязувати диференціяльні рівняння із завдачі багатьох тіл випливає із самої сути аналізи безконечно малих.

Чималу послугу небесній механіці зробили особливі властивості нашої сонячної системи: малість мас планет проти маси сонця та їхніх взаємних віддалів, малість ексцентриситетів орбіт, що робить ці орбіти дуже близькими до кругів і т. ин.

Як-би крім сонця та планети, що її вивчається, не було инших планет, то рух планети відбувався-б за еліпсом нерухомим у просторі. Инші планети відхиляють планету, що її вивчається, від еліпсу та надають їй так званих збурень або нерівностей.

Через велику віддаль планет, що збурюють, від планети, що збурює, величина збурень мала, так що Кеплер із спостережень вивів якраз еліпс, а малі збурення за тодішнього стану спостережень були непомітні для нього.

Уже Ньютон, не вважаючи на труднощі завдачі обчислювати збурення, зумів геніяльними що-до простоти чисто геометричними способами наближено обчислити всі найголовніші нерівності в русі місяця.

Протягом усього XVIII віку поступінно ліпшали способи обчислення збурень, причому ці способи систематично виклав Лаплас у своїй славнозвісній небесній механіці.

Можна коротко характеризувати способи небесної механіки так.

Всяка еліптична орбіта має п'ятеро так званих елементів, що визначають як вигляд її, так і становище в просторі.

Ці елементи такі: середня віддаль a планети від сонця, ексцентриситет e, нахильність i орбітової площини планети до площини земної орбіти, довгота вузла Ω, що дає напрям простої, по якій перетинаються площини планети й землі, довгота перигелію планети ω.

Збурений рух планети можна вважати за змінний еліпс, елементи якого не постійні, а змінюються з протягом часу. Отже, завдача сходить на так звану варіяцію елементів.

Збурення елементів поділяється на вікові та періодичні. Віковими звуться такі збурення елементу, що, накопичуючись з протягом часу, не дозволяють йому повернути до його початкового значіння. Періодичними звуться збурення, коли елемент коливається близько пересічного значіння його.

Лаплас та Пуасон довели, що в першім і другім наближенні пересічні віддалі a планет не мають вікових збурень, а звідси вони думали зробити висновок про тривкість сонячної системи.

Довгота перигелію планети Меркурій має вікове збурення й змінюється в бік руху самої планети на 574″ (секунд у дузі) на вік.

Як-же здивувавсь Левер'є, виявивши, що обчислення, які він перевів, дають для вікової нерівности руху перигелію величину меншу проти спостереженої на 38″.

Наприкінці XIX віку Ньюкомб із своїх удосконаленіших способів обчислення та нових спостережень дістав різницю (замість 38″) у розмірі 41″.

Звернімо тепер увагу на плутанину й розгардіяш що-до цього питання в популярній літературі й надто російській.

Число 41″ становить різницю між наслідком спостережень та наслідком обчислень, а тому це число не можуть дістати астрономи тільки із спостережень, як це запевняє автор цитати, що її наводили ми на початку статті. Так само це число не можна дістати тільки обчисленням, а тимчасом у брошурі Шарля Нормана, астронома паризької обсерваторії, під заголовком „Айнштайн та всесвіт" (1924, рос. пер. ст. 119) читаємо: „хоч-би яка мала була ця величина, її таки можна обчислити"...

Дивно, як у книзі Нормана, що з його професійний астроном, усі числа поплутано. Ми читаємо:

„В чому-ж полягала аномалія? А саме в ненормальному обертанні планетної орбіти, що з обчислень Левер'є дорівнювала 43″ за сто років. Точнісінько те саме число, що його без ніяких гіпотез дістав Айнштайн із свого закону тяжіння.

Правда, з недавніх Ґросманових обчислень та з останніх астрономічних спостережень, що їх об'єднав Ньюкомб, справжня величина вікового переміщення перигелію Меркурія дорівнює не 43″, як це показав Левер'є (?), а найбільше 38″. Не вважаючи на те, що Айн-

штайнове число не зовсім сходиться із щойно знайденою величиною, воно, проте, дивовижне що-до сходимости його із спостереженнями" (l. c., ст. 119).

А навсправжки не число Левер'є (38″), а Ньюкомбове (41″) ближче підходить до Айнштайнового числа (43″).

Наведений на початку статті уривок популяризатора релятивіста переконує читача в тому, що автор не розуміє того, про що він говорить. З слів цього автора зрозуміло, що він щиро переконаний, що перигелій Меркурія повертається на вік не на 574″, а на 43″, бо він инакше не сказав-би, що це можна ствердити спостереженнями.

Проте, я візьму автора уривка під свій захист. Перш за все можна бути релятивістом і не знати астрономії.

Коли Норман, фахівець з астрономії, писавши свою брошуру, не завдав собі клопоту довідатися, яке число зазначав Левер'є й яке Ньюкомб, то неспеціялістові з астрономії помилки простимі.

Я переглядав цілу низку російських і чужомовних популярних книг і не знайшов жадної, включаючи самого Айнштайна, де-б з перигелієм Меркурія все було гаразд.

Звичайно, читач може вважати неточності, що їх я зазначив, за дрібниці, а факт полягає в тому, що Айнштайн заповнив прогалину, що лишалася непояснена, почавши з Левер'є.

Я погоджуюся з цим поглядом і переходжу до розгляду питання по суті.

Якою методою Айнштайн та Шварцшільд (астроном) дістали їхнє розвязання завдачі про рух Меркурія?

Річ у тім, що рівняння Айнштайнової теорії набагато важчі за Ньютонові рівняння, а тому за Айнштайном уже завдача двох тіл переважає сили аналізи. Коли одне з двох тіл закріпити, то виходить завдача про рух одного тіла навколо нерухомого центру. Це єсть, оскільки мені відомо, єдина завдача, що до певної міри піддається обчисленням за Айнштайновою методою.

Зазначені автори обчислили за своєю методою із завдачі притягу самого тільки Меркурія до нерухомого сонця величину 43″. А всі збурення від инших небесних тіл, що утворюють сонячну систему, вони взяли без ніякої зміни із старої небесної механіки. Отже, з усього переміщення 574″=533″+41″ величину 41″ обчислено за Айнштайновою теорією, а 533″ за Ньютоном.

Розуміючи, що такий спосіб обчислення, сказати-б, компавнд-обчислення, відразу за двома методами, що одна одну виключають, міг здаватись підозрілим, багато авторів релятивістів наводять міркування, що обчислення частини 533″ за Ньютоном мало відрізнятиметься від обчислення того самого за Айнштайном.

Будь-що-будь, питання можна буде вважати за цілком з'ясоване, коли можна буде зробити всі обчислення за самою тільки Айнштайновою методою.

Отже, коли з мого погляду захоплення релятивістів з приводу руху Меркурія передчасне, то так само передчасні й песимістичні фрази релятивістів подібні до тієї фрази славнозвісного англійського астронома, що її наведено на початку статті.

Макс Борн у своїй книзі „Теория относительности Эйнштейна. Перевод под редакцией Курявцева. 1922" пише:

„Але світовий закон не терпить ніяких вийнятків. Проте, як ми вже були згадали, є один випадок, де Ньютонова теорія не виправдалась. Нехай-би яка мала була похибка, а проте вона таки есть. Мова мовиться про планету Меркурій, найближчу до сонця з усіх мандрівних зір".

Славнозвісному вченому, як не спеціялістові з астрономії, простимо не знати, що нерівність у русі Меркурія не єдиний приклад, коли планета не кориться обчисленням небесної механіки.

Друга нерівність, уже давно помічена, стосується до зміни довготи висхідного вузла Венери. За Ньюкомбом спостережена зміна довготи вузла буде 1780″.6, а обчислена 1790″.7 (Пізніші дані дають 1784″.7 для спостереженої величини).

Ці зміни йдуть у противний бік руху планети по довготі. Отже, за Ньюкомбом лишається непояснена зміна вузла Венери + 10″.1.

Крім цих нерівностей, багато менші несходимості помічається в елементах Землі та Марсу.

Єсть ще малі періодичні розходження (Ньюкомб 1909) у місяця. Період їхній дорівнює 40 р. (Бравн).

Дальші від сонця планети не виявляють розходжень теорії із спостереженнями. Вийняток становить 5-й Юпітерів сопутник, найближчий до цієї планети.

Едінгтон у своїй уже цитованій книзі подає таблицю нерівностей в елементах чотирьох найближчих до сонця планет з поправками за Айнштайновою методою. З його викладу не зовсім зрозуміло, чи внесено поправки крім перигеліїв також і до инших елементів.

Його фразу про те, що Айнштайнова теорія не пояснює нерівність вузла Венери, я вважаю за надто категоричну, бо, оскільки відомо мені, рух Венери зо всіма його збуреннями не проведено цілком за Айнштайновою теорією.

Способи обчислення старої небесної механіки потрібували двісті років (від Ньютона до Ньюкомба) на те, щоб дійти досконалости необхідної, щоб вивчати ці тонкі питання. Коли зважити на це, то доведеться мабуть ще довго чекати, поки буде вдосконалено способи обчислення важчої Айнштайнової теорії. Не вважаючи на те, що темп наукового життя тепер іде швидше, мені здається, що повинен зминути ще певний час, перш ніж остаточно з'ясується питання про стосунок Айнштайнової теорії до вузлів Венери.

Тепер я переходжу до моєї спроби пояснити всі зазначені непоєднаності між теорією та спостереженнями, не виходячи

з Ньютонової механіки, за допомогою електромагнетової діяльности сонця.

На моє запрошення мій вельми шановний учень Юр. Дм. Соколов узяв додатково до притягу всіх планет одне до одного за Ньютоновим законом ще діяння магнетового поля сонця на електрично заряджену планету.

Припускаючи, що сонце є елементарний магнет, вісь якого розміщено по осі обертання сонця, Соколов обчислив, застосовуючи правила класичної небесної механіки, всі вікові збурення чотирьох планет найближчих до сонця.

Вийшла картина прикметами своїми надзвичайно втішна. Найбільші коефіцієнти вікових збурень виявилось при перигелії Меркурія та саме при вузлах Венери.

Отже, електрична гіпотеза захоплює також і вузли Венери, притому в бажанім напрямі, що не спроможна зробити жадна з гіпотез раніше пропонованих. Коли повірити Едінґтонові, то й Айнштайновій теорії не сила це зробити.

Не вважаючи на наслідки сприятливі прикметами своїми, таки доводиться відмовитися від гіпотези магнетової індукції сонця на планети, бо ця гіпотеза приводить до таких великих зарядів планет, які зовсім неймовірні.

Обчислення Соколова, зроблені дуже вміло, сами в собі заслуговували уваги, а тому їх опубліковано в моїй спільній з ним статті під заголовком: „Про рух перигелію Меркурія" (французькою мовою) в Мемуарах Української Академії Наук.

Я сподіваюся позбавитися труднощів поєднаних з величезними зарядами планет, не відкидаючи самої електричної гіпотези.

Програму моїх дальших досліджень у цім напрямі я подав німецькою мовою в статті під заголовком: „Про електромагнетові явища в сонячній системі", яку призначено для Записок Української Академії Наук.

Перш за все я повинен згадати про В. Томсона, що не йняв віри причиновій залежності між діяльністю сонячних плям та такими явищами як магнетові збурення, північні сяйва, ріст дерев, то-що.

Томсон міркував так: коли припустити діяння через індукцію сонячного магнетового поля на явища земного магнетизму, то за величезних віддалів сонця від землі доведеться для магнетового моменту сонця визнати таку величезну величину, яка зовсім неймовірна.

Тепер зазначена залежність між електромагнетовою діяльністю сонця та земними явищами становить фізичний факт.

Томсонова помилка полягає в тому, що на ділі є не явище індукції, а явище конвекції. Сонце посилає в простір як чисті електрони, так і частинки йонізованого надіб'я. Ця електрична субстанція, пролітаючи повз планету, спричинює вже на близькій віддалі всі електромагнетові явища, які помічається на ній.

Назвімо ту частину електромагнетового поля, що оточує планету, яка справляє помітний вплив на рух планети та на електромагнетові явища на ній, електричною гіператмосферою планети.

Сподіваюся, що правильний підрахунок магнетового поля гіператмосфери уможливить так збільшити магнетовий момент сонця, щоб дістати для електричних зарядів планет можливі величини.

Засновуючи згадану вгорі мою лабораторію, я сподівався повести спостереження над електричною гіператмосферою землі, застосовуючи радіотехнічних метод, але цим мріям моїм не судилося здійснитись.

Лишається сказати ще про можливе майбутнє теорії відносности.

Власне, як пророкувати майбутнє, так і ворожити на кавовій гущі не належить до моєї спеціяльности, але популярна література змушує думати про це майбутнє.

Ш. Норман закінчує свою книгу словами:

„Айнштайн розкрив нам нові відтулини в глибинах невідомого. Він є й буде однією з верховин людської думки".

Побоююся, чи не варто останній фразі надати того самого характеру, що й фразі: „его же царствию не будет конца".

Перш за все я вважаю за неймовірне, щоб теорія відносности лишилася на вікі вічні, бо це перечить усьому нам відомому ходові розвитку наукової думки. Знов-же я не йму віри тому, ніби може здійснитися мрія антирелятивістів, що теорію відносности буде повалено, і наука поверне до колишньої механіки.

М. Планк у наведеному уривку з його промови каже, що синтеза механіки та електродинаміки, яка вивершить науку, є справа майбутнього. Через те, що промову виголошено року 1922, то, очевидно, Планк не вважає теорію відносности за сподівану остаточну синтезу.

Крім того треба мати на оці ще перше попередження Айнштайновій теорії з боку Міллерових досвідів. На жаль до мене дійшли такі неповні відомості про ці досліди, що я цієї хвилини не склав собі ніякого погляду з даного приводу.

28/XII — 1926.
Київ.

Акад. Г. В. ПФЕЙФЕР,
дійсний член Української Академії Наук.

ПРО ПОВНІ ІНТЕГРАЛИ ЛІНІЙНИХ РІВНЯНЬ З ЧАСТКОВИМИ ПОХІДНИМИ ПЕРШОГО ПОРЯДКУ.

Що-до повних інтегралів лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку, то за них можна подати такі історичні відомості.

Lagrange [1]) говорить про повний інтеграл:

$$z = a + b(x + my)$$

лінійного рівняння з частковими похідними першого порядку:

$$m\frac{\partial z}{\partial x} - \frac{\partial z}{\partial y} = 0$$

при двох незалежних змінних.

Boole [2]) про повні інтеграли лінійних рівнянь не згадує.

Natani [3]) вважає, що лінійні рівняння повних інтегралів не мають, на що вказують рядки [4]): so muss man sagen: „dass die linearen Differential-gleichungen k e i n vollständiges, wohl aber ein allgemeines Integral haben".

Про повні інтеграли лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку промовчують: Imschenetsky [5]), Graindorge [6]), Forsyth-Maser [7]).

Graindorge прохопився на характерній фразі [8]):

„Lagrange a nommé intégrale complète d'une équation primordinale non linéaire à n variables indépendantes, une équation entre les variables

[1]) L a g r a n g e. „Sur les intégrales particulières des équations différentielles". Nouv. Mém. de l'Acad. royale des Sciences et Belles-Lettres de Berlin, 1774. Oeuvres, Paris, 1869, T. IV, p. 63.

[2]) B o o l e. „Treatise on difterential equations". Cambridge and London, 1865.

[3]) N a t a n i. „Die höhere Analysis". Berlin, 1866, pp. 330—341.

[4]) Ibid., p. 338.

[5]) I m s c h e n e t s k y. „Sur l'intégration des équations aux dérivées partielles du premier ordre". Arch. der Math. und Physik, fünfzigster Theil, 1869, pp. 278—474.

[6]) G r a i n d o r g e. „Mémoire sur l'intégration des équations aux dérivées partielles des deux premiers ordres". Mém. de la Soc. roy. des Sciences de Liège, 1873, S. 2, B. V.

[7]) F o r s y t h-M a s e r. „Lehrbuch der Differential-Gleichungen", Braunschweig, 1889.

[8]) Ibid., § 6, p. 3.

indépendantes, la fonction z de ces variables, qui satisfait à l'équation proposée et renferme n constantes distincts"..., що її суть така, ніби теорію інтегралів лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку повинно вилучити із загальної теорії.

У Goursat [1]) та Forsyth'a [2]) про повні інтеграли згадується тільки в прикладах.

Щоб скласти собі наочне уявління про різні вигляди повних інтегралів лінійних рівнянь, проінтегруймо кількома способами простий приклад.

Приклад:

$$(x-1)p-(2x+y+1)q=-(x+y), \tag{1}$$

що те саме:

$$(p-2q+1)x-(q-1)y=p+q. \tag{2}$$

В просторі:

$$(\Xi)_1 \quad p,\ q \tag{3}$$

рівняння 1) лінійне; його Lagrange'ів інтеграл:

$$\frac{dx}{x-1}=\frac{dy}{-(2x+y+1)}=\frac{dz}{-(x+y)},$$

$$(x-1)(x+y+2)=k=\text{const.},\quad z=\frac{k}{x-1}+2\log(x-1)+\text{const.},$$

$$=(x+y+2)+2\log(x-1)+\text{const.},$$

$$z=2\log(x-1)+(x+y+2)\{C_1(x-1)+1\}+C; \tag{4}$$

інтегральні мнообразності:

$$\begin{aligned} &z=2\log(x-1)+(x+y+2)+\text{const.},\\ &(x-1)(x+y+2)=\text{const.},\\ &(x-1)p-(2x+y+1)q=-(x+y) \end{aligned} \tag{5}$$

та

$$\begin{aligned} &z=2\log(x-1)+(x+y+2)\{C_1(x-1)+1\}+C,\\ &p=\frac{2}{x-1}+C_1(2x+y+1)+1,\\ &q=C_1(x-1)+1. \end{aligned} \tag{6}$$

В просторі:

$$(\Xi)_2 \quad x,\ y \tag{7}$$

змінні x, y звязані лінійно.

Робимо перетвір:

$$\begin{aligned} &w=z-xp-yq,\\ &dw=-x\,\partial p-y\,\partial q,\\ &\xi=-p,\ \eta=-q, \end{aligned} \tag{8}$$

---

[1]) Goursat. „Leçons sur l'intégration des équations aux dérivées partielles du premier ordre". Paris, 1891, p. 229.

[2]) Forsyth. Theory of differential equations". Vol. V, Cambridge, 1906, pp. 174—175

$$P=\frac{\partial w}{\partial \xi}=x,\quad Q=\frac{\partial w}{\partial \eta}=y: \tag{8}$$

$$(\xi-2\eta-1)P-(\eta+1)Q=\xi+\eta. \tag{9}$$

Lagrange'ів інтеграл рівняння 9):

$$\frac{d\xi}{\xi-2\eta-1}=\frac{d\eta}{-(\eta+1)}=\frac{dw}{\xi+\eta},$$

$$(\xi-\eta)(\eta+1)=k=\text{const.},\quad w=\frac{k}{\eta+1}-2\eta+2\log(\eta+1)+\text{const.}$$

$$=\xi-3\eta+2\log(\eta+1)+\text{const.}$$

$$w=\xi-3\eta+2\log(\eta+1)+C_1(\xi-\eta)(\eta+1)+C; \tag{10}$$

інтегральні многообразності:

$$\begin{aligned} &w=\xi-3\eta+2\log(\eta+1)+\text{const.},\\ &(\xi-\eta)(\eta+1)=\text{const.},\\ &(\xi-2\eta-1)P-(\eta+1)Q=\xi+\eta \end{aligned} \tag{11}$$

та

$$\begin{aligned} &w=\xi-3\eta+2\log(\eta+1)-B(\xi-\eta)(\eta+1)+C,\\ &P=1-B(\eta+1),\\ &Q=\frac{2}{\eta+1}-3-B(\xi-2\eta-1). \end{aligned} \tag{12}$$

Інтегральні многообразності рівняння 1):

$$\begin{aligned} &z=xp+yq-p+3q+2\log(1-q)+a,\\ &(q-p)(1-q)=b,\\ &(x-1)p-(2x+y+1)q=-(x+y) \end{aligned} \tag{13}$$

та

$$\begin{aligned} &z=xp+yq-p+3q+2\log(1-q)-B(q-p)(1-q)+C,\\ &x=1-B(1-q),\\ &y=\frac{2}{1-q}-3+B(p-2q+1) \end{aligned} \tag{14}$$

дають Lagrange'ів інтеграл:

$$z=2\log(x-1)+(x+y+2)\{C_1(x-1)+1\}+C. \quad [1]) \tag{4}$$

[1]) З рівнянь 13) треба виключити p, q. Завівши означення:

$$q-p=u,\quad 1-q=v,$$

з останніх рівностей 13):

$$\begin{aligned} &uv=b,\\ &(x+y+2)v-(x-1)u=2 \end{aligned}$$

визначаємо u, v.

Через те, що:

$$(x+y+2)v-(x-1)u=2\sqrt{1+b(x-1)(x+y+2)}=2R,$$

В просторі

$$(\Xi)_3 \quad p,\ y \tag{15}$$

кількості p, y лінійно залежні:

$$(x-1)\,p-(q-1)\,y=(2q-1)\,x+q. \tag{16}$$

Робимо перетвір:

$$\left.\begin{aligned} w&=z-yq,\\ dw&=p\,dx-q\,dy,\\ \xi&=x,\ \eta=-q,\\ P&=p,\ Q=y: \end{aligned}\right\} \tag{17}$$

$$(\xi-1)\,P+(\eta+1)\,Q=-(2\,\xi\eta+\xi+\eta). \tag{18}$$

Lagrange'ів інтеграл рівняння 18):

$$\frac{d\xi}{\xi-1}=\frac{d\eta}{\eta+1}=\frac{-dw}{2\xi\eta+\xi+\eta},$$

$$\frac{\xi-1}{\eta+1}=k=\text{const.},\quad w=2\log(\eta+1)-k\eta^2-(k+3)\,\eta+C$$

$$=2\log(\eta+1)-(\xi+2)\,\eta+C,$$

$$w=2\log(\eta+1)-(\xi+2)\,\eta+C_1\frac{\xi-1}{\eta+1}+C; \tag{19}$$

інтегральні многообразності:

$$\left.\begin{aligned} w&=2\log(\eta+1)-(\xi+2)\,\eta+\text{const.},\\ \frac{\xi-1}{\eta+1}&=\text{const.},\\ (\xi-1)\,P+(\eta+1)\,Q&=-(2\,\xi\eta+\xi+\eta) \end{aligned}\right\} \tag{20}$$

та

$$w=2\log(\eta+1)-(\xi+2)\,\eta+C_1\frac{\xi-1}{\eta+1}+C, \tag{21}$$

то:

$$p=1-\frac{R+1}{x+y+2}-\frac{R-1}{x-1},\quad q=1-\frac{R+1}{x+y+2},$$

$$z=2\log(x-1)+(x+y+2)+2\log\frac{R+1}{b(x-1)(x+y+2)}-2R+C$$

$$=2\log(x-1)+(x+y+2)+\Phi\left\{b(x-1)(x+y+2)\right\}+C$$

$$=2\log(x-1)+(x+y+2)\left\{C_1(x-1)+1\right\}+C.$$

Виключення p, q із співвідношень 14) рівноважне з виключенням q із залежностей $z=2\log(1-q)+\left\{y+3-B(1-q)\right\}q+C$, $\frac{x-1}{B}=q-1$:

$$z=2\log(x-1)+(x+y+2)\left\{\frac{x-1}{B}+1\right\}+C$$

$$=2\log(x-1)+(x+y+2)\left\{C_1(x-1)+1\right\}+C.$$

$$P = -\eta + \frac{C_1}{\eta + 1}, \qquad 21)$$

$$Q = \frac{2}{\eta + 1} - (\xi + 2) - \frac{C_1(\xi - 1)}{(\eta + 1)^2}.$$

Інтегральні многообразності рівняння 16):

$$z = 2\log(1-q) + (x + y + 2)q + C,$$

$$\frac{x-1}{1-q} = b, \qquad 22)$$

$$(x-1)p - (q-1)y = (2q-1)x + q$$

та

$$z = 2\log(1-q) + (x+y+2)q + D\,\frac{x-1}{1-q} + C,$$

$$p = q + \frac{D}{1-q}, \qquad 23)$$

$$y = \frac{2}{1-q} - (x+2) - \frac{D(x-1)}{(1-q)^2}$$

приводять до Lagrange'евих інтегралів:

$$z = 2\log(x-1) + (x+y+2)\left\{1 - \frac{x-1}{b}\right\} + C$$

$$= 2\log(x-1) + (x+y+2)\{C_1(x-1) + 1\} + C, \qquad 4)$$

$$z = 2\log(x-1) + (x+y+2) + \Phi\{D(x-1)(x+y+2)\} + C$$

$$= 2\log(x-1) + (x+y+2)\{C_1(x-1) + 1\} + C\ ^1). \qquad 4)$$

Додатковий приклад:

$$p = Ay + Bz + f(x, q), \qquad 24)$$

що те саме:

$$p = (A + Bq)y + B(z - yq) + f(x, q). \qquad 25)$$

В просторі: $p,\ y,$ 26)

при $x, q,\ z - yq$ постійних, співвідношення 25) лінійне, тому робимо перетвір:

$$w = z - yq,$$

$$dw = pdx - ydq,$$

$$\xi = x, \eta = -q \qquad 27)$$

$$P = p, Q = y:$$

---

[1]) Завівши означення: $U = \frac{1}{1-q}$,

з останньої рівности 23) знайдемо:

$$U = \frac{1}{1-q} = \frac{1 + \sqrt{1 - D(x-1)(x+y+2)}}{D(x-1)} = \frac{R+1}{D(x-1)},$$

$$1 - q = \frac{D(x-1)}{R+1} = -\frac{R-1}{x+y+2}, \quad q = 1 + \frac{R-1}{x+y+2},$$

$$z = 2\log(x-1) - 2\log(R+1) + (x+y+2) + 2R + C.$$

$$= 2\log(x-1) + (x+y+2) + 2\{R - \log(R+1)\} + C.$$

$$P+(B\eta-A)\,Q=Bw+f(\xi,-\eta). \tag{28}$$

Lagrange'ів інтеграл рівняння 28):

$$\frac{d\xi}{1}=\frac{d\eta}{B\eta-A}=\frac{dw}{Bw+f(\xi,-\eta)},$$

$$B\xi=\log\left(\eta-\frac{A}{B}\right)-\log a,\ \eta=\frac{A}{B}+ae^{B\xi},\ \left(\eta-\frac{A}{B}\right)e^{-B\xi}=a,$$

$$\frac{dw}{d\xi}-Bw=f\left[\xi,-\left(\frac{A}{B}+ae^{B\xi}\right)\right],$$

$$w=e^{B\xi}\left\{\int e^{-B\xi}f\left[\xi,-\left(\frac{A}{B}+ae^{B\xi}\right)\right]d\xi+b\right\},$$

$$we^{-B\xi}-\int_{\xi_0}^{\xi}e^{-Bt}f\left\{t,-\left[\frac{A}{B}+\left(\eta-\frac{A}{B}\right)e^{B(t-\xi)}\right]\right\}dt=b,$$

$$w=e^{B\xi}\int_{\xi_0}^{\xi}e^{-Bt}f\left\{t,-\left[\frac{A}{B}+\left(\eta-\frac{A}{B}\right)e^{B(t-\xi)}\right]\right\}dt+C_1\left(\eta-\frac{A}{B}\right)+Ce^{B\xi}; \tag{29}$$

інтегральні многообразності:

$$w=e^{B\xi}\int_{\xi_0}^{\xi}e^{-Bt}f\left\{t,-\left[\frac{A}{B}+ae^{Bt}\right]\right\}dt+be^{B\xi},$$

$$\eta-\frac{A}{B}=ae^{B\xi}, \tag{30}$$

$$P+(B\eta-A)\,Q=Bw+f(\xi,-\eta)$$

та

$$w=e^{B\xi}\int_{\xi_0}^{\xi}e^{-Bt}f\left\{t,-\left[\frac{A}{B}+\left(\eta-\frac{A}{B}\right)e^{B(t-\xi)}\right]\right\}dt+C_1\left(\eta-\frac{A}{B}\right)+Ce^{B\xi},$$

$$P=Be^{B\xi}\int_{\xi_0}^{\xi}e^{-Bt}f\left\{t,-\left[\frac{A}{B}+\left(\eta-\frac{A}{B}\right)e^{B(t-\xi)}\right]\right\}dt+f(\xi,-\eta)+$$

$$+B\left(\eta-\frac{A}{B}\right)\int_{\xi_0}^{\xi}\frac{\partial f}{\partial v}dt+BCe^{B\xi}, \tag{31}$$

$$Q=-\int_{\xi_0}^{\xi}\frac{\partial f}{\partial v}dt+C_1{}^{1}).$$

---

1) $\frac{\partial f}{\partial v}$ — похідна від $f(u, v)$ за другим аргументом.

Інтегральні многообразності рівняння 24):

$$z = yq + e^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{Bx} f\left\{x, -\left(\frac{A}{B} + ae^{Bx}\right)\right\} dx + be^{Bx},$$

$$-q = \frac{A}{B} + ae^{Bx}, \qquad 32)$$

$$p = Ay + Bz + f(x, q)$$

та

$$z = yq + e^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{-Bt} f\left\{t, -\left[\frac{A}{B} - \left(q + \frac{A}{B}\right)e^{B(t-x)}\right]\right\} dt - C_1\left(q + \frac{A}{B}\right) + Ce^{Bx},$$

$$p = Be^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{-Bt} f\left\{t, -\left[\frac{A}{B} - \left(q + \frac{A}{B}\right)e^{B(t-x)}\right]\right\} dt + \qquad 33)$$

$$+ f(x, q) - B\left(q + \frac{A}{B}\right)\int_{x_0}^{x} \frac{\partial f}{\partial v}\, dt + BCe^{Bx},$$

$$y = -\int_{x_0}^{x} \frac{\partial f}{\partial v}\, dt + C_1$$

дають Lagrange'еві інтеграли:

$$z = -\left(\frac{A}{B} + ae^{Bx}\right)y + e^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{-Bx} f\left\{x, -\left(\frac{A}{B} + ae^{Bx}\right)\right\} dx + be^{Bx} \qquad 34)$$

та той, який дістанемо, виключивши q з рівностей: першої й третьої 33).

Не важко бачити, що наслідок виключення параметру ω з рівностей:

$$z = y\omega + e^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{-Bt}\, \Phi\left\{t, -\left[\frac{A}{B} - \left(\omega + \frac{A}{B}\right)e^{B(t-x)}\right]\right\} dt -$$

$$- C_1\left(\omega + \frac{A}{B}\right) + Ce^{Bx}, \qquad 35)$$

$$y = -\int_{x_0}^{x} \frac{\partial \Phi}{\partial v}\, dt + C_1, \qquad 36)$$

де:

$$\Phi = f\left\{t, -\left[\frac{A}{B} - \left(\omega + \frac{A}{B}\right)e^{B(t-x)}\right]\right\},$$

справді являє собою інтеграл рівняння 24).

Отже-бо: по співвідношенню 36):

$$\frac{\partial z}{\partial \omega} = 0,$$

тоб-го:

$$p = Be^{Bx}\int_{x_0}^{x} e^{-Bt}\Phi\left\{t, -\left[\frac{A}{B} - \left(\omega + \frac{A}{B}\right)e^{B(t-x)}\right]\right\}dt +$$

$$+ \Phi(x, \omega) - B\left(\omega + \frac{A}{B}\right)\int_{x_0}^{x} \frac{\partial \Phi}{\partial v}dt + BCe^{Bx},$$

$$q = \omega,$$

$$p \equiv Ay + Bz + f(x, q).$$

Von Prof. N. LEBEDEW,
Professor an dem Berginstitute
in Dnipropetrowsk.

Über die Tektonik des südwestlichen Teiles des Donetzbeckens.

Der südwestliche Teil des Donetzbeckens, in den Grenzen des Beckens des Kalmiusflusses, stellt eine zusammengesetzte volle Serie der Sedimente dar, die überhaupt dem Donetzbecken eigentümlich sind in den Grenzen von den vorkambrischen Bildungen an bis fast zu den permischen Ablagerungen. Auf dieser ganzen Fläche, vom Devon an bis zum Obercarbon, hat die oben angewiesene Schichtenfolge ein Fallen nach NNW, N, NNO (mit wenigen Ausnahmen, die später besprochen werden) unter einem kleinen Winkel (durchschnittlich $16^0 — 20^0$). Die Regelmässigkeit solcher allgemeinen Schichtenlagerungen für den gegebenen Rayon wird in den meisten Fällen durch Versetzungsspalten gestört, in einigen Fällen aber durch die Faltung, die einem unbedeutenden Teile der Fläche angepasst ist. Die Allgemeinheit der Dislocationserscheinungen, die dem angegebenen Rayon eigentümlich sind und die, wie gesagt, in Gestalt eines einförmigen Fallens und einer Fallneigung der Schichten ausgedrückt sind, lässt voraussetzen, dass eine solche der ganzen Fläche eigentümliche Tektonik aus derselben Ursache hervorgeht, die sie erzeugt hat. Daraus geht hervor, dass der betrachtete Teil des Donetzbeckens in einer seiner Hauptphasen der Gebirgsbildung, welche das Donetzgebirge erzeugten, dem Drucke unterlegen war, welcher ihm die fast für die ganze Fläche angegebene gleiche Neigung gegeben hat. Indem man hier die Frage über die Entstehung dieser Erscheinungen in der Geschichte des Beckens nicht näher erörtert, kann man fürs erste nur feststellen, dass die Bewegung der Erdkruste mit den genannten Resultaten in jedem Falle nicht früher war, als die Ablagerung derjenigen Sedimente vorhanden war, welche, indem sie die jüngsten, folglich also auch die obersten nach der Stratigraphie waren, gleich den übrigen unterliegenden Sedimenten dem Drucke unterlagen, der in der Erdkruste vorging. Für den angegebenen Rayon stimmt also die untere Grenze der Zeit mit dem Ende des Obercarbons überein [1]). Ausser der angegebenen Neigung, welche für die ganze Schichtenfolge des Rayons gleich ist, kann man, im allgemeinen, als vorherrschende Richtung

[1]) Wenn wir die Beobachtungen der anderen Rayone des Donetzbeckens in Betracht ziehen, so muss die Grenze, wahrscheinlich, höher gestellt, und wegen der Wichtigkeit dieser Frage ihr ein besonderer Artikel gewidmet werden.

der Versetzungsspalten nach NNO — SSW zählen. In dieser Beziehung giebt es auch Ausnahmen, wenn die Spaltenrichtung sich der Breiterichtung (WNW — OSO) nähert, worüber später die Rede sein wird. Ich halte es für möglich, dass die Allgemeinheit der Erscheinungen des Disjunctionsdislocations für die betreffende Fläche ebenso als Angabe seiner gleichzeitigen Entstehung auf derselben Fläche dient, die derselben Phase der Gebirgsbildung angepasst ist. Zuletzt, die Faltung, die fast nur in dem südlichen Teile des Rayons vorhanden ist, lässt voraussetzen, wie später ausgesagt wird, dass sie sich in direkter Verbindung mit den obengenannten Dislocationserscheinungen befindet, wie in Beziehung des Charakters, so auch in der Entstehungszeit. Zum südlichen Teile des Rayons sich wendend, finden wir (siehe Karte), dass in den Grenzen des Untercarbons in der Richtung, die sich der Breiterichtung (NNW — SSO) und der Richtung des Streichens im betreffenden Rayon nähert, die Versetzungsspalte AB hindurchgeht. An ihrem Westende begegnet diese Spalte hier einer anderen (CD), die eine meridionale Richtung hat; am Ostende begegnet die Spalte AB ebenso der Spalte EF mit der Richtung NNW. Östlich von dieser letzteren Spalte tritt auf der beigelegten Karte (auf 10 Werst) ein bedeutender Vorsprung der Gesteine der südlichen kristallinischen Zone (Granit und Gneis) zum Norden hervor, wodurch an betreffender Stelle die Richtung der Grenze (aus der Breite-in die Meridionalrichtung) der kristallinichen Gesteine, zu beiden Seiten des genannten Vorsprungs, gestört wird. Eine solche Lage der alten kristallinischen Gesteine zeugt davon, dass ein Teil von ihnen hier längs den Spalten emporgerichtet ist, von denen die eine deutlich als die Berührung der kristallinischen Gesteine mit den Sedimenten des Carbons ausgedrückt ist, und die anderen — von der Nord- und Ostseite des Vorsprungs — sich als Verschmälerung der obenliegenden Sedimente auf der Fläche, die infolge starker Erosion und des Druckes im Süden von dem Vorsprung bei seiner Bildung und im Wechsel des Fallens der Sedimente, die sich mit dem Vorsprung im Osten berühren, aüssern. In betreffendem Punkte nehmen die Schichten (D_3, C_1^1a, C_1^1b) das Fallen nach O (bei an betreffendem Orte nach NNO normalem Fallen) offenbar unter dem Einflusse des Druckes, welcher von Westen, oder genauer von WSW, durch die Masse der kristallinischen Schichten, die sich dann erhob, auf sie ausgedrückt ist. Auf solche Weise stellt dieser Vorsprung einen normalen Horst, den „Stylahorst", dar, der durch die Erosion bis zur Höhe seiner benachbarten sedimentaren Gesteine geebnet ist. Unter dem Einflusse des Druckes von Westen entstanden in der Nähe des östlichen Randes des „Stylahorstes" mitten unter den naheliegenden Sedimenten Synklinal- und Antiklinalfalten (Zeichnung 1), welche die Sedimente D_3, C_1^1a und C_1^1b zusammenstellen, wodurch in diesem Rayon nach der Zerstörung dieser Falten eine Entblössung des Devons D_3 mitten unter den Carbonablagerungen entstand, als eine Insel, die dem Sattelkopfe der antiklinalen Falte entspricht, welche offenbar bei der Bildung des Horstes von WSW auf die Sedimente parallel hervorgebrachten Druck

gerichtet war. Diese Faltung geht auch in derselben Richtung weiter bis nach Osten zum Flusse Kalmius, wo sie in Gestalt einer für den betreffenden Ort unnormalen Fallrichtung der Schichten (auf O, SO, NW u. a. bei gewöhnlichem Fallen auf NO) ausgedrückt ist, welche hier auf solche Weise eine bogenförmige Biegung in Form einer Halbkuppel erzeugen. Im Baue dieser Halbkuppel nehmen, zu beiden Seiten des Flusses Kalmius, die Sedimente der Horizonte $C_1^1b - C_1^2c$ teil. Durch die angezeigte Richtung des Schichtenfallens wird der Umstand erklärt, dass sich an dem betreffenden Orte im Kalmiustale auf eine bedeutende Strecke die Sedimente der Zone C_1^1b entblössen und die auf ihrer langen Strecke nach dem Streichen vom Flusse durchkreuzt werden [1]).

Wenn wir uns wieder zur Spalte AB wenden, so finden wir, dass längs dieser Spalte eine Senkung des ganzen Stückes der Erdkruste entstanden ist, welche sich von hier nach Süden von der Spalte befindet und zwischen den Spalten CD und EF eingeschlossen ist. Als Resultat dieser Senkung finden wir nach Süden von der Spalte AB eine Wiederholung der Sedimente, welche zu den Zonen C_1^1b, C_1^2a, C_1^2b, C_1^2c gehören. Die Beobachtung dieser Schichtenfolge im östlichen Teile des Rayons (bei der Spalte CD) zeigt, dass sich dieser Teil der Erdkruste, nach der Veränderung des Schichtenfallens aus NO in ONO zu urteilen, ungleichmässig längs der Spalte in eine grössere Tiefe nach seiner Südseite sank. Derselbe Teil der Erdkruste senkte sich im Westen längs der Spalte EF, weswegen in diesem Teile des Rayons Wiederholungen der Sedimente beobachtet werden, welche der Zone CD und C_1^1b angehören. Darnach zu urteilen, dass die Senkung nur einen Teil der Schichtenfolge CD u C_1^1b berührt hat, ist anzunehmen, dass das westliche Ende des gesunkenen Teiles in eine kleinere Tiefe, als im östlichen Teile, herabsank. Überhaupt stellt der betrachtete Teil der Erdkruste, welcher eine complicirte Bewegung mit der grösseren Senkung im südöstlichen Teile erlitten, eine Varietät des Grabens in complicirter Form dar. Längs der Westseite der Spalte EF wird noch die Spalte GH beobachtet, welche fast die Richtung nach den Streichen hat. Das von der Spalte nach Süden gelegene Stück der Erdkruste senkte sich längs der Spalte hinab, wahrscheinlich, in geringere Tiefe, wovon die Wiederholung der Sedimente herrührte, die den Zonen C_1^1b und C_1^2a gehören. Weil nun die Sedimente dieses westlichen Teiles auf der ganzen Richtung der meridionalen Spalte in Bezug des Entsprechens der untereinander längs der Spalte berührten Sedimente nicht übereinstimmt, so ist es notwendig die Hinabsenkung dieses ganzen Stückes, das nach Westen

[1]) Auf der „geologischen Karte des Donetzbeckens", 1920, im Maasstabe 10 Werst. in Zoll, die vom Geologischen Comité aufgelagt ist, ist die Fortsetzung der Spalte, die bei meinen Untersuchungen d. J. 1892 gezeigt war, bis zum Flusse Kalmius angegeben. Diese Angabe ist aber unrichtig, weil die hier beobachtete gestörte Schichtenlagerung lavt meinen obengenannten Aussagungen anders erklärt wird. Überhaupt ist der geologische Bau dieses Rayons auf der angewiesenen Karte nicht richtig abgebildet. (Vergleiche die zu dieser Notitz beigelegte Karte mit der des Geologischen Comité).

von der Spalte gelegen ist, in Bezug des östlichen von ihm gelegenen Rayons, zuzulassen. In Verbingung mit den angewiesenen Umsetzungen, die in der Erdkruste des angegebenen Teiles des Rayons entstanden, ist noch im Vergleich mit der für diese Örtlichkeit gewöhnlichen Lagerung der Sedimente eine gestörte Schichtenfolge in der Nähe der Mündung des Balkens Dolyn-Tarama in den Fluss Ssuch. Wolnowacha vorhanden. Die hiesige Faltung mit der Richtung des Berges Dolgaja übereinstimmend wird in Gestalt der Synklinal-und Antiklinalfalten der Sedimente ausgedrückt, welche sich zur Zone C_1^1b, C_1^2a, C_1^2b, C_1^2c beziehen (Zeichnung 2). Diese Falten in der Richtung NW endigen als eine flache Synklinalfalte, deren Flügel untereinander ein wenig von der Axe der Falte auseinandergehn, welche die Richtung nach NW hat.

Wenn wir uns zu den Entblössungen der eruptiven Gesteine des betreffenden Rayons wenden, so sehen wir, dass ihre Anzahl sich gewöhnlich in der Nähe bei der Begegnung der beiden Spalten AB und CD, in den Grenzen des „Stylahorstes", befinden. Es ist klar, dass diese Entblössungen der eruptiven Gesteine durch die angewiesenen und die anderen Spalten, die bei der Entstehung des Horstes sowohl in seinen eigenen Grenzen, als auch in seiner Nähe, mitten unter normalen Sedimenten erscheinen, bedingt sind. So kann man den reichlichen Erguss des Magma an diesem Orte, ebenso im nördlichen Teile des Horstes, welches sich hier, wahrscheinlich, durch die Spalte ergossen hat, erklären. An dem nordwestlichen Ende der Spalte AB fallen die Entblössungen der eruptiven Gesteine mit dieser Spalte zusammen und sind durch sie offenbar bedingt. Endlich ist auf der südöstlichen Fortsetzung der Axe der Antiktinalfalte, die mit dem Berge Dolgaja zusammenfällt, eine Entblössung des eruptiven Gesteines vorhanden, die durch die Spalte auf dem Sattelkopf der Antiklinalfalte bedingt ist. Ich glaube, dass alle angegebenen Dislocationserscheinungen in engér Verbindung mit einander vorhanden sind, und dass sie alle zusammen als Resultat ein und derselben, für den ganzen angewiesenen Rayon, Hauptbewegung der Erdkruste erschienen, welche die Neigung der Schichten nach N — NO, und weiter nach Norden nach S — SW bildeten, auch auf solche Weise die synklinale Lagerung der Schichten in Gestalt einer breiten Synklinalfalte bedingte, deren Flügel sich im Norden auf die Hauptantiklinale des Donetzgebirges und im Süden auf die südliche kristallinische Zone stützen.

Auf solche Weise stellt sich der Gang der Erscheinungen, der den beobachteten Bau des betreffenden Rayons des Donetzbeckens bedingt, in ihrer Aufeinanderfolge in folgender Gestalt. Nach der Ablagerung der Sedimente dicht bis zum Obercarbon (kann sein, bis zu der späteren Zeit) waren sie aus ihrer horizontalen Lage ausgebracht, indem sie eine sehr breite Synklinale bildeten, deren südlicher Flügel als Erlernungsgegenstand dieser Notitz dient. Diese Bewegung der Erdkruste ist durch den starken Druck entstanden, der sich im Laufe der Hauptphase der Entstehung des Donetzgebirges entwikelt hat. In Verbindung damit ist anzunehmen, dass

die Brücke mit der Bildung der Spalten, längs denen die Versetzungen der Sedimente sich bildeten, gleichzeitig oder kurz nach der Bewegung entstanden waren [1]).

Auf der Grenze zwischen den normalen Sedimenten und der südlichen kristallinischen Zone rückte der „Stylahorst" durch die früher entstandenen Spalten nach oben hervor. In Verbindung mit seiner Bildung entstand eine Faltung rein localen Charakters.

Gleichzeitig trat das Magma durch die Spalten hervor, welches sich in grösster Menge in den Grenzen des Horstes und in dessen Nähe ergoss. Wie schon früher ausgesagt ist, muss man als untere Grenze der Zeit aller dieser Erscheinungen das Ende der obercarbonischen Epoche annehmen; aber die obere Grenze der Zeit kann man nicht nur aus den Beobachtungen des betreffenden Rayons feststellen.

---

[1]) Die Richtung der Spalten ist von mir chematisch auf der Karte angegeben, die in dem Artikel „Materialien zur Geologie des Donetzbeckens", Nachrichten des Berginstituts zu Ekaterinoslaw, 1912, Lieferung II, gedruckt ist.

ZUM ARTIKEL VON PROF. N. I. LEBEDEW.

GEOLOGISCHE KARTE

DES SÜDWESTLICHEN TEILES DES DONETZSTEINKOHLENBECKENS.

MASSTAB: 1: 126000.

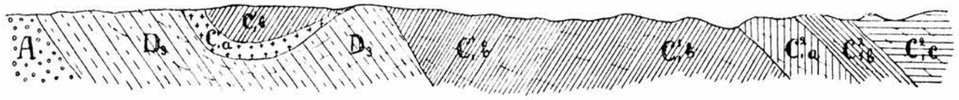

FIG. 1. PROFIL NACH LINIE MN.

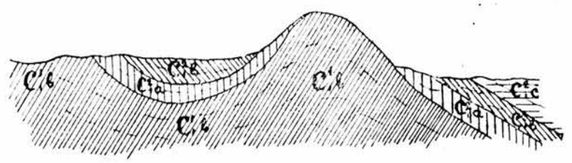

FIG. 2. PROFIL NACH LINIE KL.

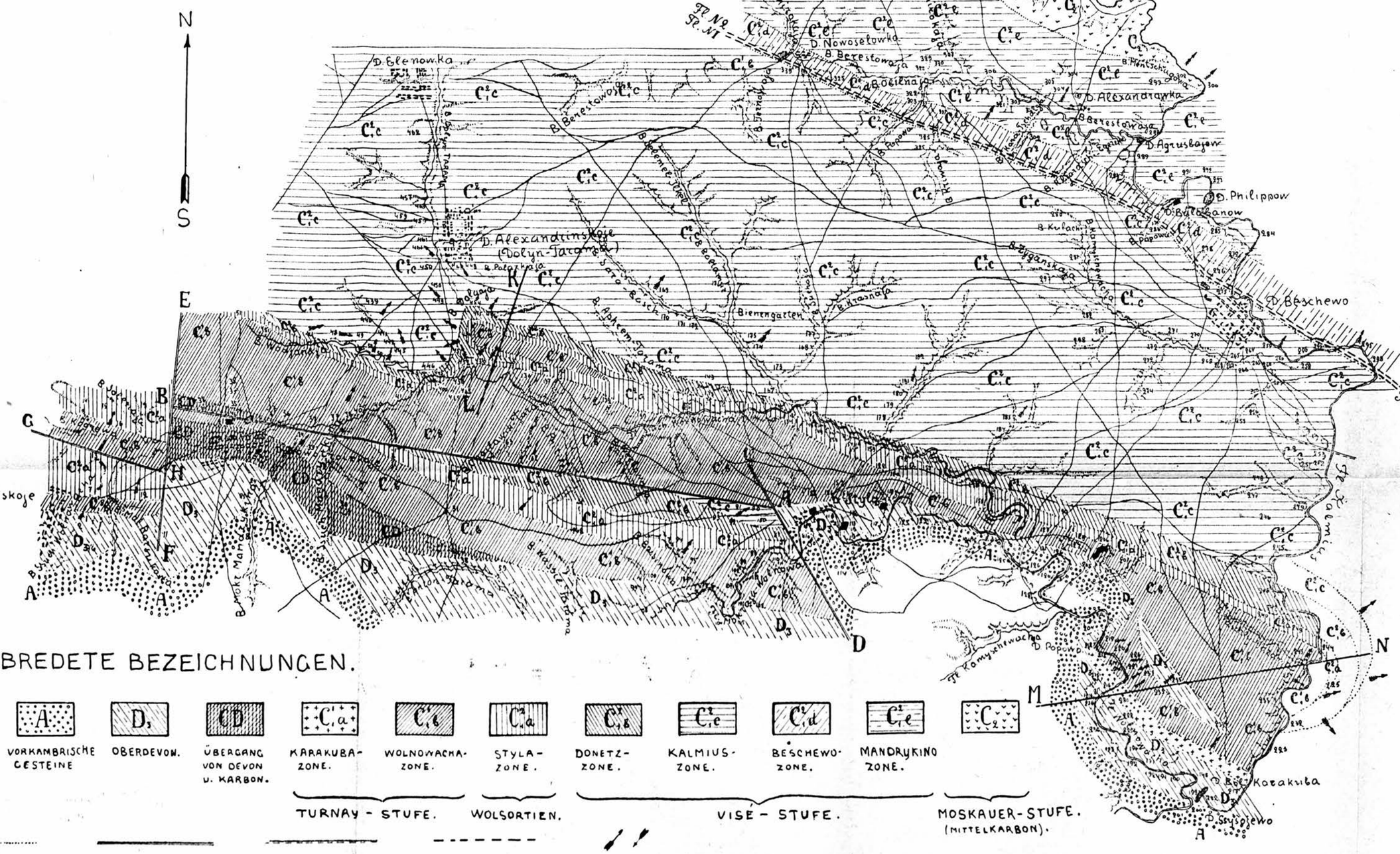

VERABREDETE BEZEICHNUNGEN.

ERUPTIVE GESTEINE.	A VORKAMBRISCHE GESTEINE	D_3 OBERDEVON.	CD ÜBERGANG VON DEVON U. KARBON.	C^1_1a KARAKUBA-ZONE.	C^1_1b WOLNOWACHA-ZONE.	C^1_2a STYLA-ZONE.	C^1_2b DONETZ-ZONE.	C^1_2e KALMIUS-ZONE.	C^1_2d BESCHEWO-ZONE.	C^1_2e MANDRYKINO ZONE.	C_2
				TURNAY - STUFE.		WOLSORTIEN.	VISÉ - STUFE.				MOSKAUER-STUFE. (MITTELKARBON).

GRENZE ZWISCHEN DEN ABTEILUNGEN. — BEOBACHTETE VERSETZUNGEN. — VORAUSGESETZTE VERSETZUNGEN. — STEINKOHLEN-FLÖZE. — FALLEN DER SCHICTEN.

AB, CD EF, GH — VERSETZUNGSSPALTEN.
KL, MN — PROFILLINIEN

Проф. А. А. СПІЦИН,
Російської Академії історії матеріяльної культури.

ПІВДЕННО-РУСЬКИЙ НЕОЛІТ.

Матеріялу, що вже єсть, звичайно зовсім не досить, щоб ясно уявляти собі південно-руський неоліт, а проте важить він чимало й будь-що-будь, а його треба опрацювати. Цього вимагають і практичні міркування: кожному, хто, вивчаючи старовинності, починає практичні роботи, багато важить бути обізнаним, де й що з його тем зібрано досі. Починаючи першу спробу в загальних рисах оглянути цей матеріял, поки-що не беруся виконати тут таке завдання цілком і заводжу до нього тільки основний матеріял, що про нього я дізнавсь, — це тільки нарис.

Найбільше утруднення у вивченні південно-руського неоліту, що його, здавалося мені, мало не зовсім не можна було усунути та що надзвичайно заваджало дальшим дослідам, — це питання про відносну хронологію мікроліту та макроліту. Його, здається, можна розвязати таким простим міркуванням. Кам'яного віку людина мусіла водночас користуватися на різніпотреби кремінними виробами завбільшки неодмінно різними: мікролітами, щоб полювати невеличких звірят та птахів, а може й рибу, макроліт на грубу роботу — щоб поділяти на частини тулуб тварини, пиляти дерево, довбати човен. Рівночасно повинен був бути й третій тип виробів — мезоліти, на шкребаки, ножі, великі стріли та списки.

Це, на наш погляд, аксіома, що її й доводити не треба. Для життя зовсім не досить самого великого чи самого дрібного знаряддя. Тільки бідні стації кам'яного віку дають знаряддя формою одне й те саме; на всіх більш-менш значних усі три типи виробів трапляються вкупі. Зроблені під Костромою спеціяльні спостереження показали, що макроліти трапляються на стаціях геть на всіх горизонтах. Дуже важко буде з'ясувати, чому на тій чи тій стації переважають вироби завбільшки однакові, але кінець-кінцем це з'ясується. В однім разі це свідчитиме про майстерню, звязану з місцевою породою кременя, в другім це буде певна особливість місцевого промислу, в третім — звичка та традиція. Всі технічні засоби неоліту йдуть з палеоліту й не вриваються, відміняючись у комбінаціях залежно від місцевих умов: особливостей природи, матеріялів та соціяльних потреб людини. З нових технічних засобів неоліт засвоїв на самім початку вміння робити тонкі кремінні платівки,

а наприкінці почав макроліти шліхтувати. Із старих засобів збереглися сколювання платівок, стесування (оббивання) та відтискання (коротка й довга ретуш). Списки, стріли, шкребаки, ножі, пилки, накрутки, різаки йдуть з палеоліту.

Почнімо з загальної характеристики всіх трьох видів кремінних виробів.

Платівчасті мікроліти (точніше *мікронеоліти*). Добравши способу сколювати тонкі кремінні платівки, людина здобула чудовий матеріял на масову й швидку заготівлю наконечників до стріл малого розміру, а так само й на инші невеликі вироби. Все оброблення обмежувалось на ретуші країв платівки, щоб надати їй потрібної форми.

1) *Наконечники до стріл.* Подовжені: а) загострено ретушшю тільки горішній кінець, з лицевого або зворотного боку (частіш з зворотного?), спідній кінець простий, а зрідка ріжкуватий; рідкі вироби, невеликою мірою знайдені на Донці та в Самарі, може не стрілки, а накрутки; b) подовжені з черешком; вістря мало не на всеньку довжину; ретуш, залежно від потреби, або по всім краї (рідко), або по однім боці та по черешку, або по горішній частині та черешку, або по самім тільки черешку; лежачок найчастіше один, посередині; черешки: широкі, вузькі, у вигляді гострого шипа. Сюди належать і стрілки листуватої форми, з заокругленим насадом. Здається, це західній тип, що трапляється найбільше в Польщі та Литві; листкуваті знайдено так само й у Могилівській та Чернігівській губ. Всі ці наконечники взагалі гарної форми; а надто добрі зразки без ретуши по краях та з тонким черешком у вигляді шипа; плечики найчастіше прості, але єсть і скошені. Всі ці стрілки справляють враження порівнюючи пізніх. Як раритети, в Литві знайдено наконечники з простими краями, загостреним вершком та з шипом-черешком; лицевий бік їхній оброблено на кілька фасеток. У Ковні та Чернігові знайдено наконечники з високими плечиками, мало не ромбічної форми. Сюди-ж причислимо наконечники до стріл з високими плечиками неохайної роботи, що їх у невеликій кількості знайдено в Могилівській та Чернігівській губ. Нарешті, до даного розряду належать порівнюючи широкі наконечники з фігурними та широкими черешками, ретушовані найчастіше по всім краї; черешок заокруглений, ромбічний, простий, иноді своєрідний у вигляді місяця. Справляють враження пізніших; єсть у Польщі, а в нас знайдено на Чернігівщині та в Курському; с) наконечники ромбічної форми, з лежачком навскоси. Ромбічні стрілки правильної форми, з ретушованим краєм ідуть од Тарденуазу, нерідкі в Польщі, а в нас у Полтаві та на Харківщині. Иноді спідню частину ромбу оброблено на широкий черешок (Польща) або-ж зрізано (Литва). Єсть ромби витягнені вгору (Польща, Могилів), витягнені в горішній частині набік, так що спід стає черешком (Польща та Литва, рідко). У Польщі знайдено ромбічні стрілки на подовженому черешку. Таку стрілку, дуже неохай-

ної роботи знайдено в Могилеві; d) невеличкі скосі стрілки з простим або скосим лежачком та з черенком, невеличкі, у вигляді прапорця, старовинної форми. Рідкі, знайдено тільки в Маглемозі та Польщі й почасти в Могилівській губ., із зрізаною основою так само в Литві, з угнутою основою так само в Галичині та на Херсонщині. Ці стрілки потім утворюють опуклі боки (Польща та Чернігів) і поступінно перетворюються на серцюваті (тільки Польща) або дістають зрізану основу (там само); f) Наконечники до стріл з горизонтальним лезом, трьох типів: 1) у вигляді вузької трапеції, що йдуть з Маглемозу й відомі скрізь; лезо може бути злегка заокруглене; у Литві знайдено такі наконечники з простими кутами й такі самі скосі; 2) такі самі у формі трикутника, рідші (Польща та Литва); 3) у формі півкола або сегменту (молодичка), знайдені в Польщі, в Rössen, а так само в СРСР — у Могилівській та Херсонській губ. У нас, либонь, це вже мідяний вік. Найстаровинніші форми відомі в Маглемозі та Тарданузі.

2) *Шкребаки.* a) Платівчасті круглясті різних форм: у формі язичка, напівкруглі, круглі, овальні, у вигляді витягненого язичка з угнутими боками, b) такі самі з ріжками на спинці (Крим); рідкі форми: широкий з двоспадним лезом (Донець), платівка з напівкруглим бічним лезом (Донець); до цієї самої групи причислимо вузькі шкребаки у вигляді язичка, що їх знайдено в невеликій кількості на Донці, в Херсоні та Литві. Рідкі шкребаки у вигляді язичка з бічним лезом (Могилів). Так само рідкі, а проте частіше трапляються вузькі шкребачки з довгим держалном (Донець, Полтава). c) Платівчасті трапеціюваті, дуже поширені, ідуть од Тарданузу. Частіше короткі, рідше подовжені; бічні вирізи звичайно угнуті, зáвсіди невеликою мірою, рідше прості або ті й ті вкупі. Дуже рідкі боки на два спади (тільки Донець). Рівнобіжні боки сливе ніколи не ретушовано; знайдено зразки ретушовані з трьох боків (Донець), дуже рідкі зразки з ретушованими рівнобіжними боками (Польща). Основне призначення, можливо, — оброблення списків, стріл, але могли бути й за наконечники до стріл.

3) *Різаки.* a) Звичайно виглядають наче вузькі подовжені платівки, нерідко із зрізами на обох кінцях, частіше бічні, набагато рідше серединні (Крим). Ідуть од Маглемозу й поширені скрізь. Иноді боки не правильні або викривлені, иноді єсть вирізки (Крим); трапляються різаки вкорочені; єсть різаки з угнутим зрізом (Харків), що нагадують собою шкребаки. Дуже рідко трапляються різаки з правильним клинкуватим лезом (Полтава). b) Різаки у формі дзюба, звичайно масивні, великі й малі, зáвсіди з заокругленою спинкою. Ідуть од Тарданузу й поширені в Польщі та Литві.

4) *Відтискачі.* Так звемо платівки з тупим вістрям. Це знаряддя трохи більше на розміри, зáвсіди поширене, щоб затискати пальцями; бічні крайки частіше зрізано крутою ретушшю, основа проста або

заокруглена, вістря частіше серединне, але буває й бічне (щоб робити з правої руки ліворуч і зрідка навпаки). Цікаво, що цей струмент властивий найбільше Донцеві. У невеликій кількості виявлено його на Полтавщині, в Могилеві, Херсоні та, здається, в Rössen. Остання вказівка провадить нас до мідяного віку й підносить питання, чи не є це, порівнюючи, пізніші речі?

5) *Накрутки* та *проколки*. Перші з тупим, другі з тонким вістрям. Накрутки мають завсіди серединне вістря й широку платівку, щоб затискати. Проколки завсіди вузькі й довгі, вістря бічне, щоб робити в лівий бік; ретуши сливе ніколи не буває. Зрідка трапляється бічний зріз і так само дуже рідко буває вістря серединне, що повстало од удалого відколу. Зрідка проколки скидаються на ножика (Чернігів). Гарні проколки із серединним вістрям та заокругленою основою, на форму полум'їсті (Литва, Чернігів). Трапляються проколки порівнюючи великі та широкі (Херсон). Часом проколки аж надто довгі. Накрутки знайдено в Криму, Полтаві, Чернігові та, здається, Польщі, а проколки в Криму, на Донці, в Чернігові, Херсоні. Вони дуже ніжні та крихкі. Цікава накрутка з затиском у вигляді молодичка, її знайдено тільки в Rössen.

До числа проколок, що-до зовнішнього вигляду, доводиться зараховувати невеличкі загострення Тардануазького типу, у формі гострих зубів. Це скосі, прості та фігурні невеличкі платівки із скосою та простою основою, оброблені ретушшю з одного або двох боків. Трапляються в культурі Азіль, Польщі, Литві, на Донці, в Могилеві, Орлі, Криму, здається, що більше на схід, то рідше.

6) *Молодички*. Щось середнє поміж проколками, шкребаками та наконечниками до стріл, навіщо призначувано неясно, чому й доводиться вилучити ці вироби в особливу групу. Взагалі ці невеличкі речі вужчі за стрілки, із спинкою найчастіше круглою, але иноді ріжкуватою, єсть вироби з асиметричною спинкою. Лезо або просте або заокруглене. Ці речі, більше-менше рідко трапляючися, ідуть од Маглемозу через усенький неоліт і закінчуються в мідянім віці (Rössen, кургани із скривленими кістяками). Звичайно знаходяться у Польщі та Литві.

7) *Ножики*. Так гіпотетично звемо подовжені платівки з горішнім краєм зрізаним навскоси або просто; спинка затуплена або гостра. Робоча частина — або все лезо, або частина його, напр., щоб здіймати шкуру. Знайдено тільки на Донці.

8) *Пилочки*, невеличкі, знайдено в Криму, на Херсонщині та Донці.

9) *Одщепки*. Вдалі скалки, що їх уживається як проколок, шкребаків, ножів.

10) *Непевні вироби*. До них належать, напр., грубенькі вузькі платівки із зрізаними крайками (Донець, Полтава), маленькі шкребачки або стрілки у формі неправильних трикутників (Чернігів). Иноді їх оброблено відтисканням, вони являють собою невеличкі

тонкі платівки правильної форми, типу lames, платівки з однією або двома виїмками, типу внутрішніх шкребаків, накрутки або стрілки у вигляді трикутників з широкою основою.

11) *Вироби з довгою ретушшю.* Цієї техніки застосовується виключно до грубих платівок. Сюди належать: більшість шкребаків різноманітної форми (круглі, овальні, у вигляді молодичка, язичка, подовжені, прості та криві, з держалном), наконечники до стріл (з черешком, рідкі), відтискачі, стрілки або шкребаки трикутної форми. Найдавніші вироби належать Maglemose. Ці вироби трапляються повсюди: Польща, Литва, Полтава, Донець, Волинь, Херсон, Крим. А надто поширені вони в Криму, де трапляються дуже масивні шкребаки цього типу, що нагадують Оріньяк, але невеличкі завбільшки.

Відтискові мікроліти. Чудова відтискова техніка відома вже з Салютре. Вона трималася не тільки протягом усього неоліту, але мала собі блискуче застосування й у мідянім віці та, мабуть, і в брондзовім. Техніки цієї помітно застосовувано скрізь і в південно-руськім неоліті, одночасно з платівчастими виробами. Широкі вироби з суцільним відтиском належать уже до числа новітніх і взагалі на неолітичних стаціях трапляються рідко. У золищах мідяного віку вони вже дуже звичайні й зовсім заступають собою вироби з платівок.

Всі вироби з відтисковою технікою, що їх знайдено на неолітичних стаціях Криму, Донця, Катеринослава та Воронежа, належать виключно до розряду наконечників до стріл. Їхні типи: трикутні з простою основою або з вирізом, подовжені з черешком, подовжені з боковим зрізом, серцюваті та трапеціюваті або квадратові з простим лезом. Усе це неолітичні вироби з ледві помітним новаторством. Усі вони, окрім трапеції, підуть і в мідяний вік, де взагалі набудуть ширших форм. У мідянім віці відтискової техніки застосовується так само мало не виключно до наконечників до стріл, але тут з'являються й нові типи виробів — великі й широкі списи та довгі платівки-вкладки. У мідянім віці взагалі імітується в кремені вироби з міди, і нехай там що, ті й ті тісно звязані одне з одним.

Можна припускати, що південноруські кремінні вироби із суцільною відтисковою технікою взагалі належать до мідяного віку. Але разом із тим є великий район, що в його неоліті мало не зовсім не застосовується платівчаної техніки, і речі зроблено тільки відтисканням, а саме — Херсонщина, Поділля, Волинь та Галичина.

Мезоліти (точніше мезонеоліти) робили з платівок середньої грубини та ширини. Це найбільше шкребаки різних форм, а так само ножі, наконечники до стріл та списків, накрутки, різаки, то-що. Що-до розмірів, до мезолітів можуть наближатися усі форми мікролітів. Особливо великого розвитку на півдні доходять мезоліти за мідяного віку, а в північнім неоліті вони раз-у-раз переважають.

Макроліти — великі вироби неолітичної доби, потрібні на грубі технічні роботи, як-от рубання дерев, видовбування човнів, рубання м'яса, копання твердої землі, а так само — як бойові сокири. Таке знаряддя лишалося потрібною мірою протягом усього неоліту, перейшло в мідяний вік, може бути заміняло його инше знаряддя тільки за брондзового віку. Зовсім воно зникло, певне, допіру коли з'явилося залізо. Основних макролітичних знаряддів двоє—пилки та рубила; поширені були так само шкребаки, менш користувалися ножами, свердлами та різаками. Стріли та списи цієї техніки зовсім невідомі. Матеріял грубий, техніка — оббивна, тим грубша, що грубший матеріял. Окрім кременю, пізнішого часу вживають і кварциту.

Пилка — знаряддя завбільшки чимале, пристосоване на те, щоб захоплювати всіма пальцями та натискати долонею. Лезо зáвсіди неправильно розведене, як зубці сьогочасної пилки, щоки шорсткі, щоб тривко захопити. Обух частіше широкий, в один зріз, щоб натискати, і такий самий зріз иноді робиться додатково під простим кутом, щоб захопити одним пальцем збоку; в останнім разі обуха може й не бути. Форми: кругла або кругляста (із зрізом або без нього), напівкругла, овальна; струмент грубий і тонкий. Єсть складні форми: пилки-рубила та пилки-шкребаки. Завгрубшки вона взагалі чимала, а проте менш ніж рубило; тонкі пилки — пізніша рідкість.

Рубила (сокири-клинки) мають форму частіше витягнену, овальну, рідше бувають трикутні; впізнається їх з правильного простого леза на кінці. Захоплюється їх рукою збоку й дуже рідко згори, як пилку; в останнім разі вони широкі й короткі, з упором. Обробка—та сама груба оббивка, але взагалі рівніша, а лезо иноді буває трохи шліхтоване. Ефектні нечисленні рубила зроблені з нуклевсів. Єсть складне знаряддя: рубила-шкребаки та рубила-пилки.

Узагалі шкребаки такі самі грубі, але зáвсіди мають більш-менш правильну ретуш по лезі. Форми: широкі (круглі, овальні та прості), вузькі з держалном (иноді з упором), вузькі бічні (на бічне діяння), вигнуті, серпуваті та фігурні (з бічними виїмками).

Ножі — нечисленні, дуже доцільні вироби з кривим лезом, на бічне діяння, неодмінно ретуш або відтискання по лезі. Чи не йде ця форма від мідяних виробів?

Свердла або відтискачі — вістря частіше тупі з держалном зручним, щоб захоплювати пальцями. Вістря серединне або бічне. Вживається обколювання, відколювання (фасетками-гранями) та відтискання.

Різаки — цікаві й характерні вироби, що їх виготовлюється виключно з платівок з фасетками; лезо вузьке, просте, серединне або бічне. Архаїчний струмент, що має призначення не зовсім ясне, трапляється рідко. Коли єсть різаки, то це підносить вік стації, хоч і не можна вважати за встановлене, що вони належать тільки найдавнішому неолітові.

Приступаємо до огляду пам'яток неолітичної культури порайонно, почавши із сходу.

Астраханська губ. Три стації близько Самари: Чернечий хутір, Постніков яр та Барбашин яр. На першій зібрано чимало макролітичних шкребаків, пилку, шкребаки середньої й навіть малої величини. Другу низку грубих виробів (шкребаки різних форм, пилка, рубила двох форм) знайдено в глибокім шарі, але такі самі вироби зібрано і в горішнім горизонті, вкупі з платівчастими мікролітами. Третя стація дала нечисленні шкребаки та рубила, але дуже цікаві особливо грубою роботою. Мікролітів досить знайдено по р. Самарці до Бузулука та в околишнім районі (ст. Маричевка, с. Мочинське, Лещевка, Німчанівка, Білозерські дюни, Чорноріччя). Платівчаста техніка: платівки з загостреним кінцем, трапеції; відтискова: широкі стрілки з черешками, із зрізаним спіднім краєм та з бічною виїмкою. Багато шкребаків, найтонших платівок, різаки, то-що. Кераміка мідяного віку. П. Д. Рав р. 1925 по середній течії Торгука зібрав: характерні платівчасті мікроліти (платівки із скосим зрізом, напівкруглі стрілки, вузький шкребак), мезоліти-шкребаки, гарні кварцитові стрілки, кераміку мідяного віку. Отже ясно, що всеньке степове Заволжя посідала була культура платівчастого мікроліту, що безпосередньо за ним ішов мідяний вік. У сусіднім Тургайськім степу відомі 3 неолітичні стації. На найзначнішій з них бл. оз. Кайронкуля (С. І. Руденко, 1924) зібрано дуже різні речі: платівчасті вироби, не виключаючи й трапецій, відтискові мікроліти, шкребаки мезолітичних розмірів, вироби грубої техніки. Мікроліти найбільше не кремінні, а з Уральської яшми. Такого роду стація відома з пос. Уткуля на р. Босоні та ще одна, що її відкрив Воронець. З газетних звісток дві стації з мікролітичними виробами відкрито р. 1925 в пісках Кара-куму.

Саратівська губ. Тут знаємо вже чимало давніх стацій, але вони ще дуже мало відомі і здебільшого належать, мабуть, до мідяного віку. Напевне мікроліти знайдено поки-що проти Саратова на Покровських дюнах та бл. с. Бахметева на р. Медведиці (1923, П. С. Риков). Макроліти зібрано поки-що на Мамаєвих горбах під Царицином, разом із кремінними виробами инших, мало певних типів.

Донеччина. Знахідки поки-що нужденні. Невідомі ані платівчасті мікроліти, ані макроліти. Знаємо тільки невеличку Педашенкову збірку р. 1884 із ст. Усть-Медведицької. В цій збірці — відтискові стрілки; одну стрілку зроблено з платівки, з черешком, але важко причислити її до мікролітів.

Катеринославщина. Макроліти відомі поки-що з Кичкасу, с. Кам'янки, с. Ігрень на Дніпрі та з Бантишевого маєтку: шкребаки, пилки, рубила (Катеринославський музей). Всі вироби грубі й цілком характерні. Мікролітів поки-що не знаємо. В районі Кривого-Рогу відомі вироби з платівок, але все мезоліти.

Таврія. Яйла — одне з класичних місць що-до мікролітів. А. С. Мойсєєв відкрив тут р. 1926 40 стацій. Краєзнавча екскурсія Ленінградського Фототехнікуму — 50. Дуже відомі давні розкопи Мережковського бл. Кізил-Коби. У сортименті знахідок спостерігається мало не цілковиту схожість з харківським мікролітом, але макролітів тут немає або обмаль, через скотарський побут людности. Єсть речі відтискової техніки, частіше шкребаки типу мезолітів; стріл порівнюючи мало. Херсонські Кучугури — другий, що-до багатства на знахідки, район мікролітів (Херсонський музей). Тут трапляються найбільше мікроліти та інші вироби відтискової техніки. Чудова різноманітна збірка кремінних серпуватих шкребаків, звичайні широкі наконечники до списків або ножі, макролітів зовсім немає. Взагалі це район особливого південно-західнього неоліту, а найголовніше — мідяного віку. Помітно домішані вироби з тонких платівок та мезоліти. Звідси могли потрапляти відтискові речі й на Яйлу.

Харківщина. Багатющий харківський мікроліт став відомий допіру відтоді, коли відбувсь місцевий Археологічний з'їзд; для того з'їзду відразу поробили чималі збірки студенти Єфименко та Рудинський, свящ. Спєсівцев та В. А. Городцов. А втім, ці колекції не було досліджено та видано і вони й досі лежать по схованках. І далі після з'їзду збирав тільки А. С. Федоровський. Останніми роками тут енергійно працює М. Я. Рудинський (околиці Полтави та Десна), а особливо блискучі збірки зробив тут Н. В. Сібільов. Збирані речі вже опрацьовують науково. Чільне місце доводиться віддати Ізюмським збіркам. Тут Сібільов до р. 1925 відкрив 211 стацій і оглянув 54 з тих, що їх виявили інші. Найкращі стації: с. Петровське, Ізюм, Студенок, Зливка. Як зауважив П. П. Єфименко, мікроліти розміщуються тут поверх дюн, а макроліти нижче, навіть на луках. Як помітив Н. В. Сібільєв, макроліти лежать то вище, то нижче од мікролітів, і взагалі він не може помітити певного порядку в розміщенні знахідок; як спостеріг він, горішній горизонт має в собі всі три типи знаряддя — мікроліт обох видів та макроліт. У Донецькім мікроліті особливо багато трапецій, і поміж них є примірники з додатковою відтисковою технікою; багато стрижнюватих вістрів. Стрілки та інші вироби відтискової техніки взагалі рідкі; коли вони належать уже до мідяного віку, то характерною особливістю Донецького мікроліту будуть платівчасті типи речей. У Кочетках (Зміївський пов., Єфименко) переважає знаряддя з середніх, ба навіть грубих платівок (шкребаки, різаки); виробів з тонких платівок порівнюючи не гурт, і деякі з них мають особливі форми (напр., бік скошений під тупим кутом). Кераміка — мідяного віку, що невідомо до чого належить, бо виробів з відтисковою технікою немає; питання це варт пильно обміркувати. Стація біля с. Вел. Данилівки дала поки-що мало речей. Рудинський у верхів'ях Ворскла спостерегав низку стацій на віддалі 150 в. Хухря дала мало не виключно відтискові

речі мідяного віку та черепки з того самого часу. Багата стація бл. с. Буймирова дала вироби обох типів мікроліту та мезоліти; макролітів не знайдено. На стації с. Кривеньки до мікролітів домішаний грубий великий струмент; єсть черепки мідяного віку. Стація с. Янківки (В. Е. Данилевич та К. М. Мельник), коли збереглася, обіцяє бути дуже цікава. Багаті збірки Спєсівцева та Городцова із стацій бл. с. Райгородка та Зливок (Хайлівщина) мають чималу вагу. Тут складено чудову колекцію з макролітів та зібрано чимало виробів мезолітових типів, надто шкребаків, а так само ножів, різаків, довгих вістрів. У невеликій кількості траплялися відтискові стрілки різних форм і до них черепки мідяного віку, єсть широкі вироби відтискової техніки. Зовсім несподівано спостерегається мало не цілковитий брак виробів з тонких платівок; те, що є, має непевні форми. Формально маємо той зрозумілий висновок, що макроліти з'являються тут раніш як мікроліти, але треба утриматися од такого висновку, бо стації ще не ясні й збірки з них могли бути неповні. Знахідки Федоровського в околицях м. Зміїва та на гирлі р. Бабки дали мікроліти обох типів; цікаві шкребаки типу мезолітів; найцікавіший виріб — ніж відтискової техніки завдовжки до чверти. Воронець подав до Московського Археологічного Товариства кілька картонів з кремінними стрілками з Куп'янського пов., але ця збірка мені поки-що невідома. Акад. Д. І. Багалій на своїй мапі відзначає в губерні тільки 22 місця, де знайдено камінне знаряддя, але поміж них йому вже відомі такі, як Кочеток, Ізюм, Зливка, Стратилатівка, Райгород.

Полтавщина. Збирав тут найбільше М. М. Рудинський. Стація близько Полтави на Білій горі, яку видав він, дала звичайні знахідки тонкоплатівчастої техніки, переважно трапеції. Решті виробів мезолітового типу (шкребаки, то-що) відповідає кераміка мідяного віку. В тім самім районі Коломакового гирла на дюнах зібрано перісту колекцію різноманітних виробів Донецьких типів. У м. Баранівці на Ворсклі зібрано невеличку, але цільну колекцію з речей тонко-платівчастої техніки, а в иншім місці на Ворсклі — відтискові мікроліти. Цікава велика стація близько Брусії Полтавського пов., на Петренковому хуторі. На цій майстерні є сила скалок, але трапляється чимало й виробів, а надто з платівок середніх та чималих завгрубшки (шкребаки, ножі, вістря); дуже невеликою мірою мікроліти відтискової техніки. Як багато матеріялу на цій стації, це видно з того, що Петренко, щоб зробити черінь у печі, приніс звідси 2 відра кременів. Дуже цікава стація, ще мало використана. Речі такої самісінької культури знайдено в насипу кургану № 4 на Лисій горі бл. Лубень. Акад. М. Т. Біляшівський зібрав між Прохоровим та Келебердою (Львівський музей) речі Дніпровських типів: мікроліти та широкий ніж відтискової техніки. Мікроліти знайдено на дюнах бл. с. Шишáки на Пслі, бл. с. Юрки Кобеляцького та с. Стовпяги Переяславського пов. Найкращі відомості про Полтавські стації

камінного та мідяного віку подає В. Г. Ляскоронський. Де на Полтавщині проходить межа між Донецьким та Дніпровським неолітом, сказати ще не можна.

Чернігівщина. Чудові знахідки на двох великих стаціях бл. с. Смячки вище од Трубчевського, що їх відкрив Рудинський, виявили яскраву картину типового макроліту. До нього домішані мезоліти, трохи мікролітів тієї й тієї техніки та черепків мідяного віку. Привертає увагу добре число різаків. На оз. Званому зібрано відтискові стріли ромбічної форми та подовжені стрілки з шипами по боках; у невеликій кількості черепки мідяного віку. Уроч. Кудлаївки там-таки дало добре число дрібних стрілок: у формі вузьких трапецій, у формі гранчастих невеличких загострень з черепками, а так само відтискової техніки. Оригінальні маленькі вироби у вигляді ножиків з тупою спинкою. Є кілька великих виробів, але не можна зважитись назвати їх макролітами. Поміж них цікавий єдиний виріб — клин Тверського типу із зрізом та звуженим кінцем, може бути з верхів'їв Волги. Трубчевський музей зібрав речі так само відмінні від Дніпровських та Донецьких типів, вони наближаються більш до Смоленських або Волзьких. Те саме можна сказати про старі збірки Д. Я. Самоквасова, що стали відомі тільки недавно, із статті П. П. Єфименка. Відома непогана збірка неолітичних речей із стації бл. с. Мізина (Л. Є. Чикаленка). Непоганий збір на гирлі Десни, на дюнах с. Вишеньок, дав виключно речі Дніпровської відтискової техніки, найбільше стрілочки, а так само великі серпуваті шкребаки.

Київщина. Тут поки-що багато не зібрано. Найкращі розвідки зробив акад. М. Т. Біляшівський на Дніпрі поблизу Києва. Відома невеличка збірка мікролітів з с. Бужина Чигиринського пов. Дуже добра невеличка колекція, що її склав М. К. Якимович на гирлі Прип'яти, в пісках. У ній єсть чудові маленькі стрілки відтискової техніки та трохи платівчастих мікролітів (Ермітаж). Речі, що їх зібрав бл. с. Бужина Чигиринського пов. Дроздов, близькі до перелічених; поміж них серпуватий шкребак та, здається, макроліти. З Київщини відомо багато шліхтованих кремінних клинів.

Поділля. Про кам'яний вік судимо тільки на підставі збірки Пуласького (Варшавський музей, дві вітрини речей). У ній є обидва типи мікролітів, серпи, багато гладких клинів. У Вінницькому музеї є дуже добрі вироби з кременя, відтискової техніки.

Херсонщина. Немає ніяких хоч трохи серйозних знахідок. Кам'яний вік характеризують поки-що тільки знахідки в Кучугурах.

Волинь. Тут відоме величезне число стацій. Проте вони лишаються не вивчені. Із зібраних у губерні матеріялів відомо, що найхарактерніші волинські вироби — це широкі кремінні відтискової техніки (наконечники до списів, ножі, серпуваті шкребаки) та рівні клини. Дуже цікаві поки-що єдині широкі ножі з виїмками в спідній

частині, щоб прикріпляти до держална, знайдені ніби-то на дюнах бл. м. Житомира. На дюнах бл. с. Сапанова, Кременецького пов. знайдено оригінальні фігурні шкребачки, серпи та, здається, рубила (Я. В. Яроцький). Бл. с. Жолобків в тому-таки пов. знайдено полірованні клини, великий ніж, ножуваті скалки. Акад. Біляшівський на Волині зібрав мікроліти обох типів (Львівський музей). У Краківськім музеї єсть такі самі вироби з Коптівського лісу Овруцького повіту. Поміж відтискових мікролітів, що їх зібрав Б. К. Рерих під Овручем, є оригінальний дуже широкий та короткий. У збірці В. В. Хвойки були відтискові мікроліти з того самого повіту. В збірках музеїв Київського, Полтавського та Волинського є з Волини тільки поодинокі платівчасті знахідки, у вигляді стріл з черешками та трапецій.

У галицьких музеях (знаємо Львівський) зібрано чимало серпів, великих широких ножів, клинів, багато відтискових мікролітів і немає платівчастих. Є стрілки фігурні, є шкребаки мезолітового типу. Взагалі в усенькому Прикарпатті до Дніпра відчувається ссобливий неоліт, що має в основі відтискову техніку й широкі вироби; платівчасті мікроліти єсть, але їх не гурт. Здебільша вироби повинні належати вже до мідяного віку, але иншої техніки не видно і для неоліту.

Польща відома широко та пишно розвиненими виробами платівчастої техніки. Є серпуваті шкребаки та гладкі клини, але широких великих виробів, здається, немає. У Литві, очевидячки, однаково розвинені мікроліти платівчасті та відтискові. У деяких місцевостях особливо розвинені відтискові, аж до екзотичних форм (як-от у Галичині). Широких відтискових виробів, здається, немає. Звичайненькі тут шкребаки-мезоліти та зрідка трапляються макроліти. У Ліфляндії мікролітів не знайдено.

Лісовий район та лісостеп. Мінська губ. повторює кам'яний вік Литви, а надто шліхтованими молотками; єсть широкі ножі, відтискові стрілки. У Могилівській губ. на численних стаціях на пониззі р. Сожу (К. М. Полікарпович) зібрано мало не виключно платівчасті мікроліти; дуже мало стріл ромбічної форми, єсть мезоліти, немає макролітів. Впадає в око особливість могилівських виробів — неохайна робота. Стація бл. Н. Бихова (Шутов) має в собі, навпаки, самі відтискові мікроліти; єсть стрілки з платівок на величину трохи більших ніж звичайні, подовжені, з черешками. У Смоленській губ. розкопи Н. І. Савіна на стаціях під Дорогобужем виявили речі виключно північних типів, а цікаві знахідки по р. В'язьмі дали дуже путящу колекцію мікролітів, відому П. П. Єфименкові. Там-таки знайдено й речі тверських типів, не виключаючи й макролітів. Трохи платівчастих мікролітів, що їх зібрано на озерах, знаємо з Тверської губ. (трапеції, відтискачі). У Тульській губ. мікролітів не знайдено. У цікавих збірках А. М. Романова по р. Навлі в Орлов-

ській губ., що в них знаходяться найбільше вироби мезолітичних типів, є відтискові й навіть платівчасті мікроліти, здається, не усталених форм. Трапецій немає, є чимало черепків мідяного віку. Взагалі це культура сусідньої Смячки, але пізнішої доби. Нарешті, з Рязанської губ. маємо трохи платівчастих стрілок з оз. Святого Єгоріївського пов. (Б. А. Куфтін). Речі ці свідчать про знайомство з тонко-платівчастою технікою, але її тут зовсім занехаяно.

Тонко-платівчаста техніка добре відома в Західній Европі. Мікронеоліти йдуть тут у близьких формах від Тарденуазу, Азіля та Маглемозе до мідяного (Rössen) і навіть брондзового віку. Скрізь рівнобіжно йдуть мезонеоліти й макронеоліти, не однаково розвинені по різних місцях. Дослідники відводять Тарденуазові ввесь передній захід, Маглемозе — Данії з Норвегією, Азілеві — горішній Рен та південну Францію. Східній Европі з Польщею засвоюють Тарденуаз. Звичайно, угрупування західнього мікроліту на три даних типи не тривке, так само як і поширення їхнє. А втім ясно, що Західня Европа розвивала платівчасту техніку віддавна, і дуже природньо припустити, що до нас ця техніка перейшла саме звідти. Але платівчастий мікроліт відомий і на Сході: його знайдено і в Месопотамії, і в Індії. Що правда, в Сибіру речей цієї техніки поки-що не знайдено, але в Середній Азії вони єсть, отже де саме в Старому Світі почалася ця техніка й звідки перейшла до нас, це ще не можна вважати за з'ясоване. Доводиться пильно зважати на зазначений угорі бар'єр для платівчастих мікролітів у широкім Прикарпатті.

Зовсім не заводимо до свого огляду шліхтованого знаряддя, що поміж ним чільне місце посідають молотки. Вважаємо за імовірніше, що це вже мідяний вік.

Отже, як виявилося, не можна подати більш-менш точний облік виробів та з'ясувати техніку південно-руського неоліту. Однією стороною форми його переплутуються з палеолітичними, а другою — рубляться в мідянім, ба навіть брондзовім віці. Визначати межі для поширення неоліту утрудняє, крім того, рівнобіжне існування всіх форм, а так само й способів обробляти матеріял; до того в цім неоліті немає кераміки, і на сході і на заході. Набагато простіша справа з нашим мідяним віком, що з'являється до нас уже в готовім та своєріднім вигляді.

Ясно, як дослідження повинно піти далі. Який-небудь спеціяліст повинен вивчити геть-увесь матеріял стацій із камінними виробами та скласти загальну схему його, позначивши окремі розбори та відміни речей особливими літерами та цифрами. З такою схемою в руках різні дослідники почнуть вивчати кожну окрему стацію в її повнім складі, а потім зроблять загальне порівняльне дослідження; воно й визначить, які форми та яка техніка увійдуть в окремі групи. Відносний час цих груп визначиться як у середині самого виучуваного матеріялу так і порівнянням матеріялу всієї Евразії

або краще, Афр-Евразії. Щоб полегшити таке загальне зведення, аж надто необхідно, щоб, скінчивши розкопи кожної стації, матеріял її негайно сортували, а тимчасом у дійсності це робиться дуже рідко. Найпростішим завданням буде розмежувати неоліт та мідяний вік, хоча й тут цю роботу неминуче утруднятимуть форми спільні для тієї й тієї культури.

Подаємо найважливішу літературу.

Бѣляшевскій Н., Дюнныя стоянки на берегахъ р. Зап. Буга, Тр. Кіев. Ар. С., I, 673—713 (рис.)

Його-таки, О стоянкахъ въ районѣ Кіева на Днѣпрѣ. Кіевск. Стар. 1890, IV, 1—21; 1891, III, 433—444.

Gloger Z., Dolinami rzek. 1903.

Ефименко П. Мелкія кремневыя орудія. Русск. Антроп. Жур. XIII, в. 3.

Його-таки стаття про тверські макроліти, ib. 1916 № 1.

Kozłowski Z., Epoka kamienia. Warsz. 1923.

Majewski I., Камінний вік у Стопницькім пов. Келецької губ. Swiatowit, t. IV, V, VII.

Мережковскій, Каменный вѣкъ въ Крыму. Изв. Геогр. Общ. т. XVI, 106—146; XVII.

Рудинський М., Матеріяли. Стація в ур. Біла гора під Полтавою. У Київі 1926,

Його-таки стаття про стацію бл. с. Смячки, коротке звідомлення за археологічні досліди 1925. Київ 1926.

Sarauw G. Стаття про Maglemose в Präh. Zeit. III, 52—104 и VI, I.

Сібільов М., Старовинності Ізюмщини. Вип. 1 и 2. Ізюм 1926.

Спицын А., Литовские древности. Ere lituana, t. III, 112—171.

Szukiewicz W., Poszukiwanie archeolog. Swiatowit t. III, 1—29, V, 9—16, 49—58.

Його-таки Ślady epoki kamiennej w gub. Wileńskiej. Kwartaln. Litewski, t. I, 48—52.

М. Я. РУДИНСЬКИЙ,
Вчений секретар Всеукраїнського Археологічного Комітету.

КВАРЦИТОВІ ВИРОБИ В ІНВЕНТАРІ ПІЗНЬОНЕОЛІТИЧНИХ СТАЦІЙ УКРАЇНИ.

Не зважаючи на цілком вийняткові досягнення, що їх дійшла сьогочасна передісторія як у розумінні класифікації знахідок, так і в морфології знаряддів, з'ясуванні їх призначення та способів їх виробу, опертих на блискучих експериментах, у цілому, в ній лишається ще кілька прикрих лакун, кілька сливе нестудійованих питань.

До таких питань — хоч і як це дивно — належить і питання про техніку обробки кам'яних порід, уживаних за кам'яної доби.

До останнього часу всеньку увагу дослідників було звернуто на вивчення кремінної індустрії кам'яної доби. Що правда, протягом кам'яного періоду кремінь був і лишився тим найголовнішим матеріялом у виробництві кам'яного знаряддя первісної людини в Европі, що з ним не могла конкурувати жадна з близьких до нього якістю порід. У передісторичних студіях кремінь був і є одна з баз для визначення певної культури та з'ясування її рівня.

Вживання инших кристалічних порід у виробництві кам'яного знаряддя пояснюється, здебільша, тим, що по певних країнах кременя не було або-ж їх мешканці були ізольовані од районів з розвиненою кремінною продукцією (1).

Ці міркування базовані на яскравих фактах. Скрізь, із розвитком зносин поміж окремими громадами первісних насельників, кремінь швидко забирає належне йому місце і витісняє місцевий матеріял (2).

Зрештою, прогрес виробництва з каменю, принаймні за палеолітичної доби, йде лінією вдосконалення кремінної індустрії.

Тим-то в описові знаряддя кам'яної доби, зробленого не з кременю, а з якоїсь иншої породи, дослідники обмежуються, здебільша, тим, що зазначають породу й тільки побіжно — та й те не завсіди — кажуть за техніку її обробки, прирівнюючи її до техніки кремінної.

Тимчасом питання про породи, вживані за кам'яної доби, незвичайно цікаве. В ньому є кілька проблем, що потрібують глибшої уваги й, можливо, не будуть розвязані так просто.

Цікаво, що в інвентарі ранньопалеолітичних стацій Европи, насамперед, стацій т. зв. культури coup de poing, зосібна, ашелеен-

ської її фази, поряд з виробами кремінними, відзначено й велике число знахідок coups de poing, пороблених з кварцитових порід, причому знаряддя вироблювано як з риняку, так і верствової породи (3).

Ще цікавіше, що кварцитові вироби ашелеенського типу відзначено в багатьох пунктах Африки, а надто північної. Отже, вони властиві всьому еврафриканському району найяскравішого виявлення культури. Кварцитові вироби ашелеенського типу поширено в Азії, зокрема в Індії (4).

У кількох пунктах виявлення передмустерієнського горизонту т. зв. klingenkultur Середньої Европи знов-таки відзначено знахідки виробів з кварциту та инших кристалічних порід (5). Тимчасом, ті самі пункти в горішніх покладах культурної верстви дають кремінні вироби сталих форм (6).

У горішньому палеоліті кварцитові вироби відзначаються зрідка (7). Кварцитові вироби трапляються і в тарденуазієнських стаціях мезолітичної доби (8). Кампінієнська фаза подає кварцитові вироби з Франції, Еспанії, Африки, найбільше, з країн, де було відзначено кварцитові coups de poing ашелеенські (9).

За неоліту картина певною мірою змінюється. В обіхідок неолітиків у виробництві шліхтованого знаряддя увіходять найрізноманітніші породи каменю. Для виробу більших приладів кремінь уже не найкращий, добірніший матеріял. Дальша стадія — свердленого знаряддя—і зовсім одмовляється від нього, як матеріялу для їх виробу.

Та це не зменшує ролю кременю в житті неолітика. Як і давніше він є обов'язковий матеріял для виробу дрібного знаряддя (10) і як такий переживає кам'яний період у вийнятково досконалих виробах доби металю (11).

За неолітичної доби на Україні кварцитові й зливні породи було вживано на виробництво більших приладь, найголовніше, на одбивачі, „зернотерки" та шліхтоване знаряддя. Дрібні вироби з цих порід згадуються дуже зрідка, причому, з огляду на властивості порід, відзначається, що деякі вироби не мають повторної оббивки (12).

На нашу думку, мале число цікавих для нас знахідок пояснюється, насамперед, тим, що недостатньо Україну в передісторичному відношенні досліджено.

Підсумовуючи наші теперішні відомості за українські неолітичні культури, ми знаємо, які величезні простори півдня та південного сходу України в тих дослідах не охоплені. Тимчасом, коли й можна сподіватися численніших знахідок неолітичних виробів з так званих зливних порід, то, звичайно, найбільше їх може трапитися саме на цій території, бідній на кремінь. Їх треба шукати й по инших районах, де кременю обмаль. Кварцитові вироби повинні трапитися в більшій кількості на Поліссі, а зокрема на Овруччині, цій справжній країні кварцитів.

Слід зазначити, що кварцитові вироби трапляються иноді й по місцевостях, близьких до багатих родовищ кременю. Чи не найцікавіші знахідки в цьому відношенні будуть знахідки з північ-сходу Чернігівщини, одзначені давніше в палеолітичному Мізині та в авторових екскурсіях р. 1925 до кол. Н. Сіверського та Кролевецького повітів.

Вийнятково багаті родовища кременю в околицях с. Рогівки й запаси його по крейдяних покладах в околицях Новгородка, здавалося-б, могли були завдовольнити всі потреби хоч якої густої людности передісторичних наддесненців. Отже, навсправжки було инакше. Використовуючи кремінь, колишні житці так званих Мізинських островів та лівого берега Десни в околицях с. Лушників ужигали на свої вироби кварцити та кременицю — породи місцеві у найстислішому розумінні слова. По Мізинських островах, а надто на острові Павловичевому, було піднято чималу кількість уламків та кілька знарядь з місцевої сірої кременици, що її брали з третинних покладів правого берега Десни (13).

Не менш цікаво, що знахідки виробів з кременици відзначено і в иншому районі розвинутого виробництва з кременю — в центральній Харківщині (14).

Дуже нечисленні знахідки дрібного знаряддя, виробленого з кременици та кварцитів, спонукають автора опублікувати цікаву збірку кременицевих виробів, зібраних рр. 1908—9 по неолітичних стаціях над Ворсклом у межах кол. Охтирського повіту на Харківщині і досі не виданих окремо. Вони являють собою єдиний поки-що комплекс знахідок, у якому більш-менш повно показано і готові знаряддя і решткн їх виробництва *).

Вживання кременици, як місцевого матеріялу для виробу дрібного знаряддя, відзначено тільки в кількох пунктах обслідуваного узбережжя: на стації поблизу м. Охтирки, під х. Буймерівкою і особливо виразно на стації біля сл. Хухри, себ-то по Ворскловому надбережжі протягом 20—25 кілометрів (15).

Знахідки стосуються до різного часу й різних категорій. Охтирська стація, що її треба застосувати до мезолітичної доби (16), подала самі відщепки з кременици, на Буймерівській стації піднято кілька добре вироблених знаряддів неолітичної доби й, нарешті, на Хухрянській стації було виявлено справжню майстерню кременицевих виробів з силою решток виробництва та досить різноманітним асортиментом знаряддя.

Зібраний на Хухрянській стації кам'яний матеріял, у супроводі типових для неоліту керамічних уламків, виразно, на нашу думку,

---

*) Перше подання про охтирські вироби з кременици автор зробив у Харк. Істор.-Філол. Т-ві на-весні р. 1910. Воно увійшло, як окремий розділ, до його кандидатської роботи про дюнні стації неолітичної доби в Дніпровому басейні, поданої проф. Д. Багалієві.

промовляє за те, що кременицю почали були обробляти на Хухрянській стації після того, як кремінні запаси було вичерпано до краю.

На Хухрянській стації, що достачила чималу збірку добрих виробів з кременю, не піднято й одного справжнього нуклевса. Кожен з тих кількох малесеньких кавалочків кременю, що їх можна визнати за рештки використаних нуклеїв, має сліди дальшої обробки, дальшого використання, переробки в якесь приладдя.

Увесь кремінний утиляж виразно поділяється на кілька груп, що відзначають окремі моменти в обробці кременю на стації.

Поряд з знаряддям досконалого виробу з доброго кременю, переважно ясних порід, які, здається, треба застосувати до ранішої фази культури, значне число знахідок становлять вироби з гіршого матеріялу — темного (сіро-чорного з яснішими плямками) кременю, що на їх трапляються більші чи менші вростки кремінястої структури білого кольору, ба навіть украплини крейдяної маси. Де-далі ці вростки більшають, суто-кремінні (чорні) частини меншають, аж поки ця біла вросткова порода заступає кремінь цілком. У колекції з Хухрянської стації є повний асортимент знаряддя з цієї вросткової породи (відщепки, скребачки, вістря й кільканацять вістрів на стріли).

Отже на тому використання кременю не спинилося. Найцікавішу серію виробів, піднятих на Хухрянській стації, становлять знаряддя, пороблені вже не з цієї гіршої породи, а з білої напівкрейдяної й малосилікованої кори, що оточує кремінні конкреції. Ці пародії на справжні знаряддя справляють незвичайне враження і не можуть не викликати співчуття до бідолашного хухрянського неолітика, що опинивсь був у справжній скруті. На деяких з тих знаряддів лишилися самі-но натяки на кремінь у вигляді малесенької кремінної цяточки, окремої кремінної крапки. Від атмосферичних впливів ці знаряддя повивітрювалися, пообтиралися, втратили виразність ретуши; иноді таке знаряддя чи, краще сказати, його призначення лишається невизначене.

Очевидячки, у тій скруті хухрянський неолітик й обернувся до місцевої кам'яної породи-кременицї, що виступала в третинних покладах на другому боці ріки, біля с. Журавне.

Сліди обробки нового матеріялу виявлено цілком виразно. Сила більших і менших уламків та відлупків породи, що були скупчені на невеликій просторони в одному пункті Хухрянської стації, й, порівнюючи, мала кількість піднятих знарядь, цілих і побитих, свідчать за труднощі, яких зазнав майстер, поки він ознайомивсь з новим матеріялом та дійшов уміння обробити його відповідним способом.

Порода, що на неї надибав хухрянський неолітик, належить до категорії верствових кремінястих пісківців, поширених у третинних покладах. На Охтирщині її звуть кременицею. Її якість неоднакова, як неоднакова й консистенція окремих кавалків, а надто їхній колір, що варіюється від густо-сірого, аж фіялкуватого, до ясно-сірого

із зеленкуватим відтінком та жовтяво-білого. Иноді цю різницю барви знати й на невеликому кавалкові. Загальне враження таке, що инше забарвлення, головним чином, належить зовнішнім краям верстви; в глибині, у товщі колір породи однаково рівний. Смуги иншого тону в цій рівно-забарвленій товщі породи трапляються, здається, зрідка. Властивості цієї породи, що-до розколювання й обробки в дрібніші речі, певною мірою, зясовуємо оглядаючи досягнення житців Хухрянської стації.

Нуклеї. Відщепки. Одбивачі.

Хухрянську індустрію з кременицї характеризує те, що вона не має типових нуклеїв. У наших спостереженнях по неолітичних стаціях середньої Надворсклянщини (17) і взагалі лівих Дніпрових допливів у межах лісо-степової сторони, нуклеї — явище рідке. Це пояснює відсутність кременю в цім районі, а в наслідок того те, що кремінні запаси використовувано до решти. Блискучий довід на те ми щойно сконстатували.

Отже в розпорядженні хухрянського неолітика були величезні запаси нового матеріялу, що грубою верствою лежав на тім боці ріки. Відсутність нуклеїв з кременицї треба пояснити инакше.

Нуклевс, як такий, є продукт обробки кулястої, круглястої циліндричної, а чи близької до них форми кавалку породи способом одколювання й відщеплювання скалок.

Хухрянський неолітик мав справу не з риняком, а з верствовою породою, до того-ж дуже міцною й примхливою, що розколювалася на кавалки найрізноманітніших контурів, часом цілком несподівані й непридатні до дальшої обробки. Щоб тільки здобути й виготувати б. м. зручний до обробки, відповідний кавалок каменя, майстрові доводилося, очевидячки, витратити чимало часу і прикласти не абиякої вмілости. Ще більших перешкод мусів зазнати він од неслухняности породи в процесі відлупування дрібних скалок од приготованого кавалку. Це виразно знати на єдиному хухрянському нуклевсі (Табл. I, I-а, I-в) б. м. субконічної форми (18). Здається, що він правив і за відбивача, як про те свідчить його гострий кінець, побитий у роботі.

Решта піднятих і оглянутих кавалків різних форм і різних завбільшки справляє враження покиди, грузу, звичайного в розробках кварцитових чи пісківцевих порід. Розпізнати серед їх нуклеї чи бодай нуклеюваті кавалки тим важче, що на їх не завсіди знати негативи т. зв. горбовинок одбивання відлупаних скалок, бо й саму горбовинку відбивання знати, здебільша, тільки на тонких відщепках та скалках; на грубших її спостерегаємо дуже рідко.

За тих умов, відщепки з кременицї треба визнати за справжні досягнення хухрянських майстрів. Відщепити від тої непокірливої породи тонкий відщепок, що иноді аж ніяк не відрізняється від кремінного, міг тільки добрий майстер, що гаразд вивчив властивості

нового матеріялу і цілком його освоїв. Мені здається, що зразки відщепків, наведені на табл. I, це чи не найцікавіша серія речей з Хухрянської стації. Паралелей до них, принаймні в українських знахідках, поки-що немає.

В інвентарі стації є кілька ґатунків відщепків: *A*. Широкі й грубенькі відщепки-скалки з нерівними краями (Табл. I, рис. 3—4). *B*. Відщепки з рівними краями, грубші, трикутні в перекрої (Табл. I, рис. 5, 7, 10). *C*. Невеликі тоненькі відщепки, трикутні в перекрої, мабуть ті скалки, що їх було відлупано від нуклевса в процесі підготовки поверхні й контурів для справжніх відщепків. Навряд чи вони правили за знаряддя (Табл. I, рис. 8—9, 12—14). *D*. Зручно відколоті відщепки з рівними краями й двома нервюрами на спинці, тонкі, трапецові в перекрої (Табл. I, рис. 15—19, 21—22).

Розглядаючи їх у цілому, ми можемо констатувати б. м. правильні контури відщепків тільки в ґатунку другому — грубших, трикутних у перекрої. Відщепки типу *A* та *D* виразно, на нашу думку, виявляють одну характеристичну властивість породи, а саме властивість одколюватися скалками поширеними вниз (пор. відщепки 15 та 16). Відщепки з рівнобіжними краями треба вважати за вийняткова щасливі результати обробки кременицї. Між иншим, иноді, рівний край відщепку цього ґатунку був диктувавсь тим, що він належав рівній поверхні кавалка, від якого його було відщеплено (Табл. I. рис. 19). На жаль, на стації не трапилося й одного цілого відщепку типа *D*.

Характеристична ознака відщепків з кременицї є виразність т. зв. плана удару. Відщепків з мінімальним планом удару, що його не завсіди буває помітно на відщепках високої кремінної техніки, на Хухрянській стації не трапляється. Менший план ми знаходимо тільки в грубших відщепках типу *A* та в тоненьких скалочках-відщепках *C*.

В більшості відщепків площинка відбивання широка, дуже часто така сама завгрубшки, як і посередині відщепку, і часто-густо долішній кінець його (кінець плана удару) обрисовує не вигнута лінія, а рівна (Табл. I, рис. 5—7, 12—14), ба навіть угнута (Табл. I, рис. 15—16, 18).

Розміри відщепків різні. В тім можна говорити про те, що взагалі вони були невеликі. Літичний матеріял Хухрянської стації в цілому складається з невеликого завбільшки знаряддя. Отже в розмірах кременицевих відщепків, окрім загального характеру індустрії відіграв ролю й инший чинник: порода. Кремениця — через згадані вище властивості — раз-у-раз перешкоджала розрахованому ударові а чи тискові компресера. Од неї не можна було відколоти довгих і, пропорційно до довжини, вузьких відщепків. Це пояснює й другу, варту уваги, рису відщепків з кременицї, — їхній профіль. Кремениця дуже рідко відлупується кавалками чи скалками вигнутого по

спинці профілю. Серед відщепків з кременицi сливе не трапилося зразків цього типу, такого характеристичного для кремінного виробництва. За малим вийнятком, відлупані скалки й відщепки мають цілком рівний профіль, иноді (надто відщепки типу *D*) навіть ніби трохи угнутий з боку спинки.

Серед відщепків з кременицi та їх уламків піднято тільки один зразок відщепку з ретушованим краєм.

Звичайна річ, що й одбивачі було зроблено з тої-ж-таки кременицi.

У нашій колекції є два приладдя цього типу, добре пристосовані для роботи. Перше з грубого (на 0,028) плисковатого кавалку б. м. п'ятикутної форми (Табл. I, рис. 3) незвичайно добре впадає в руку. Вказівний палець правої руки, охоплюючи горішній край приладдя й використовуючи угнутість, міцно притискає його трохи нижче гостренького виступу лівого краю, середній знаходить собі зручне місце в рівній площинці горішнього боку, великий палець стискає приладдя зісподу. Робочий гострий край (спідній) побився у процесі роботи. Приладдя разраховано на дужий удар.

Другий одбивач — менший (Табл. I, рис. 6) — з трьома гранями (дві на горішній фасі, третя зісподу) дуже добре стискають три пальці. Приладдя розраховане на короткі й не дуже сильні удари та ретуш.

Скребачки.

Кременицa, як і кожна кристалічна порода, має властивість мушлюватого чи скойкуватого розлому. Зразків мушлюватих відлупків, круглястого чи кругло-трикутного контуру, на Хухрянській стації піднято чимало, хоча треба зазначити, що, здебільша, вже в формі вироблених, а чи незакінчених знарядь.

З одного боку, це свідчить про те, що й ця властивість породи, така, здавалося-б, звичайна, очевидно, на зàвсіди давала бажані відлупки, придатні до дальшої обробки. З другого боку, це говорить за те, що ці відлупки була чи не єдина форма кавалків з кременицi, подібних до звичних кремінних, найзручніших до обробки в скребачки.

Всі ці відлупки, а насамперед тонші, мають б. м. виразну горбовинку відбивання (Табл. I, рис. 24, 26). Цікаво, що иноді спинка цих відлупків не випнута, а навпаки угнута. На таких зразках відлупків горбовинку відбивання знати ще виразніше (Табл. I, рис. 26).

Як це зазначалося вище, в описові скалок та відщепків, зразки відлупків вигнутого по спинці профілю трапляються, як рідкий вийняток (Табл. I, рис. 25).

Мало не всі відлупки цього гатунку вжито для виробу скребачок, що становлять чи не найвиразніший матеріял що-до характеристики хухрянського виробництва з кременицi. У цілому, вони належать до одного типу т. зв. Scheibenchaber — скребачок, пороблених з круглястих скалок.

Хоча, починаючи вже з епіпалеолітичних культур, кругляста форма скребачки стає де-далі то звичайніша, неолітичні стації по-

дають незчисленні варіянти скребаків круглих, округлих, овалевих, витягнуто-округлих форм. Взагалі за несліту скребачка є той відрід кам'яної продукції, що аж ніяк не вкладається в певну усталену форму чи навіть кілька форм. В індустрії хухрянській ми постерегаємо инше явище. З трьох з чимось десятків кременицевих скребачок, піднятих на Хухрянській та Буймерівській стаціях, можна назвати тільки один примірник подовгуватої скребачки, зробленої з досить грубого (0,009) відлупка випадкової форми, без площинки відбивання, підретушованої по робочому кінці (Табл. II, рис. 1) та двох скребачок з б. м. подовгуватих скалок з ретушшю верхнього кінця (Табл. II, рис. 2, 3). Скребачки, зробленої з цілого а чи поламаного відщепка, не трапилося жадної.

Більшість скребачок виразно, на нашу думку, промовляють про спосіб їх виробу. Розглядаючи їх, ми бачимо, що на деяких з них зберегається горішній шар породи, здебільша, ясніший за колір основної її маси, щось подібне чи відповідне до т. зв. кори кремінних конкрецій. Це свідчить за те, що скребачки вироблювано, мабуть, з перших, крайніх відлупків, одбитих від краю обраних для сробки кавалків.

Всі вони мають широкий план відбивання. Немає й одного прикладу, коли-б план удару був сливе непомітний, як це раз-у-раз спостерегається на скребачках з кременю, надто на скребачках, пороблених з широких відщепкоподібних скалок. Навпаки, він частогусто грубший за перекрій скребачки посередині. Ця властивість відлупків подиктувала й ретуш країв. Кременицеві скребачки оброблено по самій дузі того *D*-подібного кавалку - відлупку, що з нього скребачки робилися. Широка й довга площинка відбивання утворювала з хордового боку скребачки грубий рівний край (поміж иншим дуже зручний для роботи в руці), який не варт було обробляти (Табл. II, рис. 7—8), а надто, коли ця площинка відбивання була вже дуже широка, і приладдя набувало форми високої скребачки (Табл. II, рис. 9).

Оскільки ця форма відлупку кременици була зручна для виробу скребачок і як до неї призвичаївсь був хухрянський майстер, знати на двох скребачках, зроблених з відлупків инакшого походження: з пласким спіднім боком, без ніяких слідів горбовинки відбивання й плану удара (Табл. II, рис. 4 та 15). Коли першу з їх треба визнати за результат найдоцільнішого використання кам'яного відлупку, друга свідчить за те, що наведена вище найпридатніша для виробу скребачок форма відлупків обернула майстра до виготування скребаків на один штиб. В инших умовах, що-до матеріялу для виробу знарядь, майстер міг-би був піти й иншим шляхом: обробки горішнього кінця цього грубого відлупку. Тут він пішов лінією, як кажуть, найменшого опору — оббив тонший край одколу, отже обробив його на звичайний зразок.

Иноді лінія дуги відлупаного кавалка переривалася, не була виразно вигнута. Тоді півциркульна по контурах скребачка діставала невелику угнутість робочого краю, ставала скребачкою угнутою.

Типових угнутих скребачок в колекції кременицевих виробів немає. В ній єсть один примірник добре ретушованої скребачки трикутної форми типу вишкрябувачів, з двома робочими кінцями по кутках (Табл. II, рис. 13). Подібну до неї скребачку зроблено з тоненької скалочки вигнутого по спинці профілю (Табл. II, рис. 14).

Що-до ретуши скребачок, то вона не однакова, чи, краще мовити, її не однаково добре знати. Иноді її можна розпізнати тільки пильніш розглянувши знаряддя, иноді в ній можна прочитати всі притискання ретушера. Загалом її треба вважати за високу. В тому, що її не завсіди знати виразно, — майстер не винен. Йому не можна закинути недбалости в обробці матеріялу чи неохайности роботи. Матеріял не досить читко передає окремі відколупини його ретушера, зливаючи їх негативи.

Як-не-як, після розгляду скребачок, що вийшли з його рук, годі думати про те, що за скребачки на Хухрянській стації могли були служити необроблені чи аби-як пооббивані відлупки кременици.

Инше знаряддя.

З-поміж иншого знаряддя Хухрянської стації з кременици, окрім: 1) двох б. м. грубих скалочок трикутної форми, ретушованих з одного чи двох країв (Табл. II, рис. 22 та 25), 2) вістря, зробленого з типової для породи трикутної скалки, дуже добре ретушованої по двох сторонах (Табл. I, рис. 20), 3) надбитого знаряддя, зробленого з грубого відщепка з трьома гранями по спинці (Табл. II, рис. 23), з виразною ретушшю лівого краю й підправкою спіднього кінця, та 4) знаряддя (вістря чи проколки з краю), добре заретушованого й обробленого по всій поверхні з обох боків (Табл. II, рис. 31), — особливу увагу спиняють два типи знарядь, репрезентовані в збірці кількома примірниками кожен.

По-перше, серія приладдів прямокутних, трапецових чи трикутних контурів, покарбованих по одному з країв (Табл. II, рис. 19, 20, 21, 23, 24, 26). Їх пороблено з кременицевих кавалочків випадкового походження, отже вибраних з певним розрахунком. Їхня форма: рівний робочий край і вигнуто-трикутний чи оточений простими лініями край горішній — має, здається, паралелю в пізньонеолітичних пилках. Отже серед їх тільки два приладдя придатні до роботи зверху вниз (чи упоперек об'єкту обробки), це приладдя наведені на табл. II з №№ 19 та 26. Їх можна добре взяти в руку, поклавши вказівного пальця на широченьку площинку одного з країв (на рисунку — горішнього). До речи, обидва зазначені знаряддя зроблено з пласких не грубих (0,005) кавалочків. Инші, зроблені з грубших кавалків, як №№ 20—21, 24, або-ж приладдя з скалки сегментової форми, можна тільки стиснути пучкою, і тому працювати ними зручніше

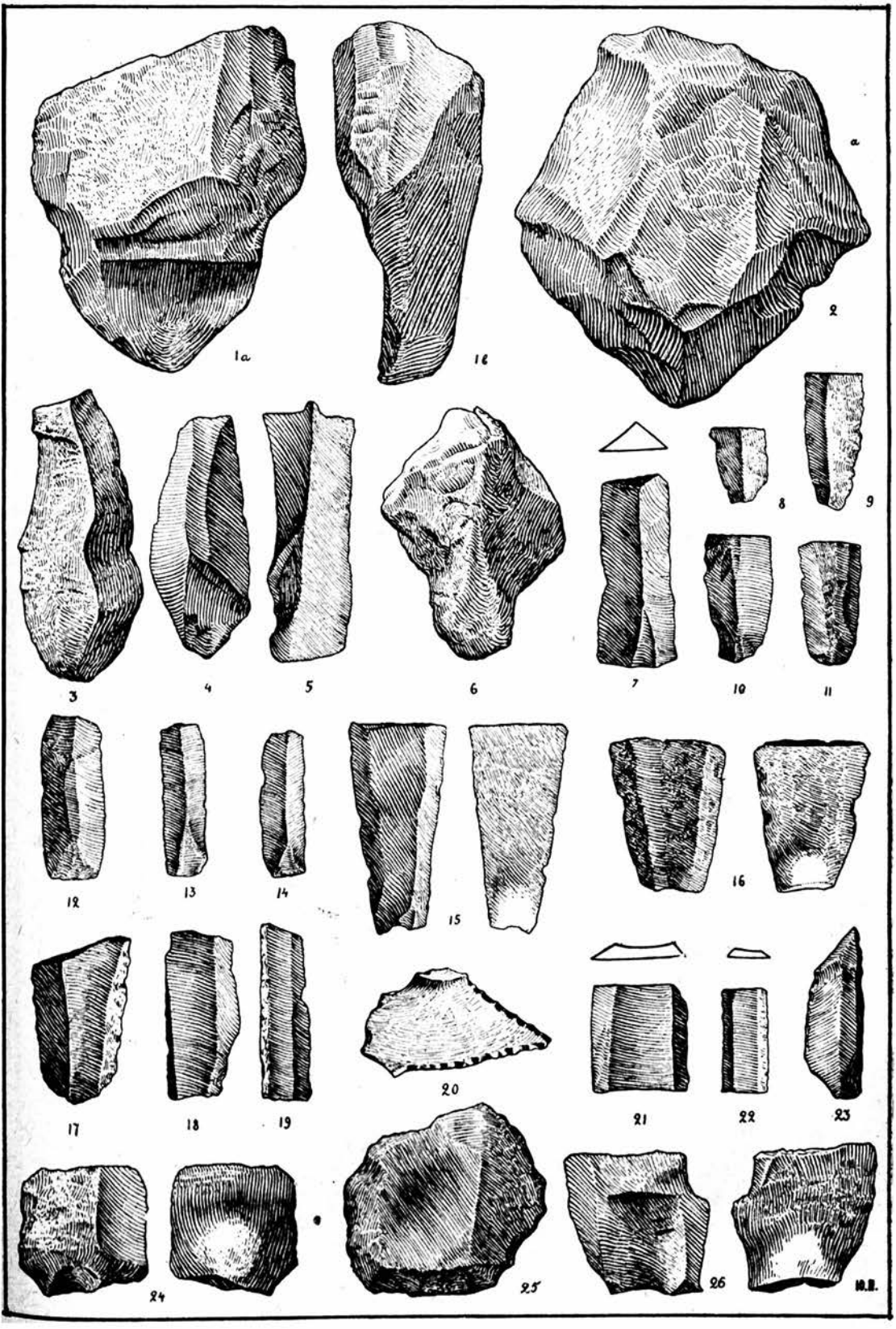
1a
1b
2
a
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
M.B.

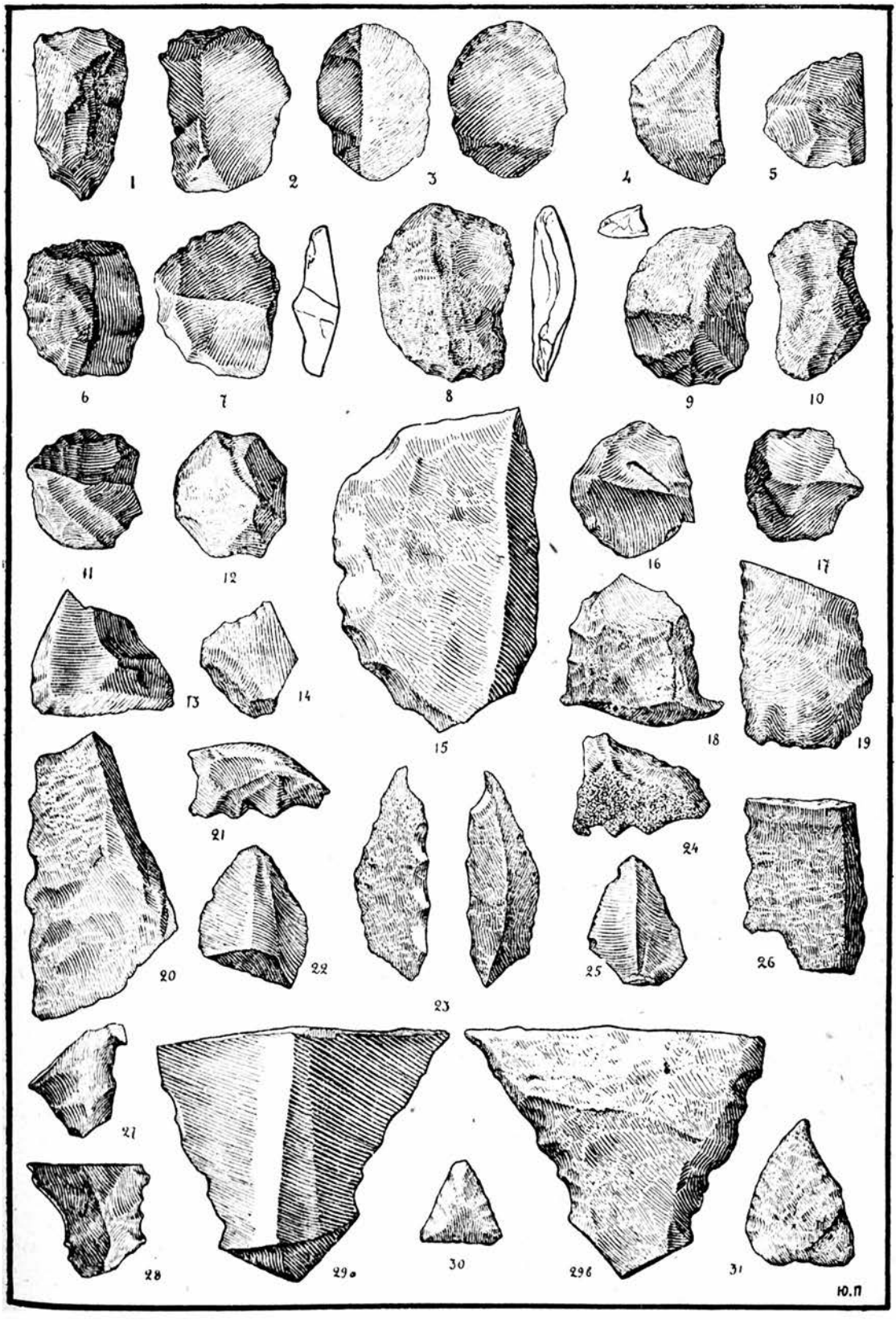
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29а
30
29б
31
Ю.П

справа наліво чи навпаки (вповздовж об'єкту обробки). Мабуть їх уживано було, щоб обточувати дерев'яні чи кістяні вироби. На це, здається, вказує й кінчик приладдя № 23, що правив, певне, як проколка. Такі гострі кінчики-проколки дуже часто трапляються в знаряддях для обробки кістки.

Другу серію приладь, репрезентовану, на жаль, тільки трьома уламками, не дається визначити (Табл. II, рис. 27—29). Їх пороблено з типових для породи широких та грубих скалок, сильно поширених до середини (пор. відщепки типу *А* на табл. I, рис. 3—4), заретушованих з обох країв і звужених оббивкою, ба навіть карбованих унизу.

Їхні розміри неоднакові. Якщо менші з них мають певну паралелю у неолітичних ретушованих з карбованою базою відщепках кремінних, для великого приладдя (№ 29) такої паралелі, здається, немає.

У цілому списана тільки-що група кременицевих виробів мало що додає до попередніх спостережень, що-до їхніх форм і техніки обробки.

Може варт зазначити, що в зібраному матеріялі мало вістрів (pointes), як мало так само й проколок. Що-до техніки наведених виробів з кременици, зосібна їх ретуши, то, цілком відповідаючи вимогам загальної обробки знаряддя (ретуш країв приладдів № 22 та № 25, знаряддя № 31, обробка знаряддів №№ 27—29), вона не може дорівняти до високої техніки ретуши в детайлях. Дрібно заретушований карб у кремінному виробі й карбування кременици рівняти не можна. Крім одної карбовини в приладді № 20 й ретельної ретуши пилочки (?) з № 26, карбовини инших знарядь залишено без повторної ретуши. Та вимагати її від хухрянського майстра було-б, мабуть, несправедливо. І без того його досягнення — великі.

А втім, щоб цілком оцінювати їх, треба оглянути ті вироби, що потрібують найбільшої вмілости, тонкі вироби з обробкою всієї поверхні приладдя. Хухрянська стація дає цілу збірку добре вироблених вістрів на стріли.

Всі вістря на стріли з кременици належать формою до трикутних вістрів з виїмкою в базі. Тільки одне вістря, що правда невикінчене (його оброблено тільки з горішнього боку), ніби говорить за те, що майстер мав на думці зробити вістря листкової форми (№ 15). Втім, кремінні вістря на стріли з Хухрянської та инших сусідніх стацій доводять, що ця форма, як і форма трикутного вістря з ніжкою, трапляється дуже зрідка і взагалі даній культурі не властива.

Той факт, що в вістрях з кременици ми маємо, зрештою, одним-одну форму — трикутну з виїмкою в базі, пояснюється, передусім, тим, що ця форма була найпоширеніша, якщо не єдина, в даному районі за пізньонеолітичних часів. Серед зібраних відлупків кременици й побитого приладдя немає жадної вказівки на те, щоб майстер був-би мусувавсь над виробом вістря з ніжкою (19).

Знайомлячися з технікою обробки кременици, треба визнати, що зробити вістря витягнутої форми (листкове) було-б легше, аніж трикутне з виїмкою в базі.

Що-до цього кременицеві вістря на стріли, взагалі, дуже цікава група знаряддя.

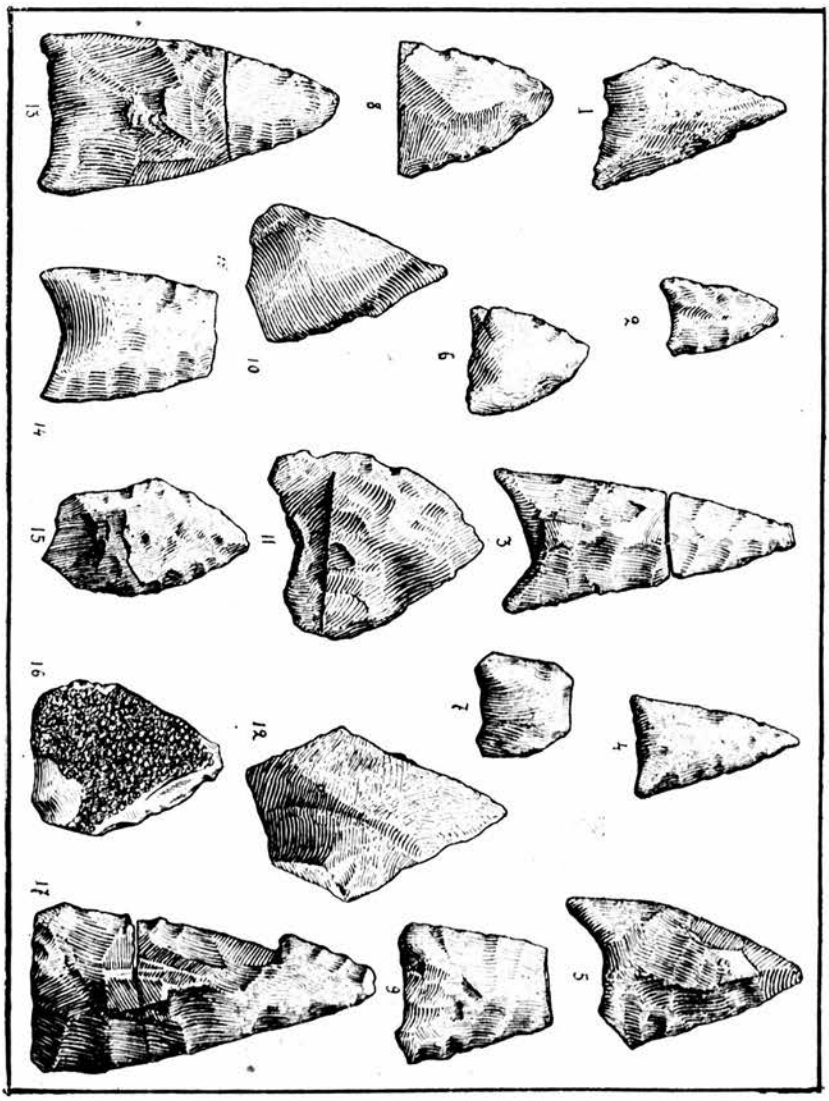

Якість матеріялу й потреба виробити невелику, не важку річ незвичайно ускладняли справу їх фабрикації. У виробництві з кременю майстер міг обробити на вістря й найтоншу скалку, бо матеріял слухняно відповідав на кожне притискання ретушера в бажаному напрямі. У виробництві з кременици справа стояла инакше. Хоч і добре зважений, притиск ретушера міг викликати зовсім несподіваний наслідок і враз попсувати розпочату обробку (пор. вістря

з № 17). Тимчасом вимога до обробки вістря була незвичайно сувора: треба було не тільки заретушувати краї знаряддя, а й вирівняти його поверхню з обох боків. Надзвичайно цікаво, що в збірці немає й одного зразку вістря з кременици, яке було-б оброблене тільки по краях чи нехай з одного боку. Те, що було обов'язковим в обробці знаряддя за мезолітичної доби чи за часів раннього неоліту, не було в ужитку неолітичної доби, а надто її пізньої доби.

Майстер був примушений повторювати на невдячному матеріялі всі ті вимоги до речи, що їх було засвоєно підчас обробки кременю. Він не схотів, краще сказати не міг психологічно, відступитися й від одної з тих вимог — у даному разі найтяжчої — покинути обробляти поверхню знаряддя й обмежитися самою ретушшю країв трикутної скалки, такої близької формою до вістря.

А тимчасом порода наштовхувала його на це. Згадана вище властивість кременици відколюватися поширеними до низу відщепками-скалками, а надто відлупками трикутної форми, достачала чималу кількість кавалків придатних до виробу вістрів. Надзвичайно яскравий приклад того, як порівнюючи легко було обернути такий відлупок на вістря — маємо в приладді № 20 табл. I. Що правда, широка площинка відбивання, яку довелося-б відбити в обробці вістря на стрілу, ставала на перешкоді. Можна напевне сказати, що, відбиваючи її, майстер побив-би той підхожий для „вістря в руці" відлупок. Отже подібні відлупки трикутних контурів иноді відколювалися щасливіш (пор. наведені на таблиці відлупки з №№ 10 та 12). Можна гадати, що їх і використовували для вістрів на стріли. Серед їх піднято кілька примірників з розпочатою ретушшю країв. Наведений на таблиці зразок з № 16, при спрощеному пояснінні грубости виробів з кварцитів чи пісковиків, можна було-б трактувати, як викінчену річ.

Матеріял спричинивсь до того, що маленькі вістря непропорційно грубі, коли брати грубінь відносно довжини вістря. Грубінь деяких вістрів середньої великости иноді більша за грубінь великих.

Вийняткові досконалістю техніки обробки великі вістря з кременици побиті (№№ 3, 13). Визбируючи рештки виробництва на Хухрянській стації, авторові пощастило підняти окремі частини трьох більших вістрів, і це говорить, ніби, за те, що вони поламалися в процесі обробки.

Звичайно, їх не можна розглядати, як довід на те, що майстер не переборов матеріялу і не дійшов поставленої мети. Навпаки, ці побиті речі лишилися на Хухрянській стації, як блискучий довід на те, що в обробці незвичного й неслухняного матеріялу, який так уперто не хотів коритися його руці, він досягнув найвищого технічного рівня.

Підсумовуючи спостереження над кременицевими виробами з Хухрянської стації, треба сказати, що вони дають право на деякі твердження.

Новий матеріял попав до рук неолітичних житців стації, що вміли обробляти кремінь як-найкраще. В обробці кремениці вони вжили технічних способів обробляти кремінь і дорівнялися в кременицевих виробах усіх типів знаряддів кремінних, од найпростіших (скребаків та приладь з частковою обробкою країв, як ретушований відщепок, проколка, вістря), до найважчих у розумінні виробу, як приладдя з обробкою всієї поверхні приладдя й зручно відколотий відщепок трапецового перекрою. Вони відмовлялися від певних вимог, що-до виробу знарядь, тільки тоді, коли ці вимоги були нездійсненні на кремениці (ретуш карбовин пилкоподібних приладь).

Їх попередні навики і впертість спричинилися до того, що в асортименті кременицевих знаряддів хухрянського виробництва немає речей нетипових. Навпаки, кременицеві вироби з вийнятковою виразністю говорять за ту фазу неолітичної культури, в якій перебували хухрянські неолітики, і становлять на прочуд яскравий комплекс уживаних за тої доби типів знарядь.

Отже, не зважаючи на всю виразність картини, що подають нам кременицеві вироби з Хухрянської стації, дані висновки не можна поширити на всі вироби з кремениці та кварцитових пород узагалі.

Хоча вони й переконують у тому, що технічні досягнення передісторичних майстрів переборювали зрештою ті труднощі, що становила перед ними гірша від кременю порода, це могло бути не скрізь і не зáвсіди.

Треба віддати справі вивчення техніки обробки кам'яних пород, уживаних за кам'яної доби більшу увагу, а насамперед поширити й поглибити збирання потрібного матеріялу.

В кожному разі, думку про те, що, з огляду на властивості кварцитів та зливних пород, за приладдя могли правити сливе необроблені кавалки й відлупки цих пород, треба поставити під великий знак запитання.

ПРИМІТКИ.

[1]) G. et A. Mortillet. Le Préhistorique. P. 1900, pp. 138 — 139. „Lorsque les diverses variétés de silex faisaient défaut, comme en Bretagne et dans la région Sous-Pyrénéenne, les hommes du commençement du quaternaire l'ont remplacé par un grès fort compact... désigné sous le nom de quartzite".

E. Cartailhac. La France préhistorique. P. 1903, p. 49. J. Déchelette. Manuel d'Archéologie préhistorique. I. P. 1908, p. 85. Cazenave „Ebauches et instruments en quartzite provenant du Bois du Rocher, Saint-Hélen. Bulletin de la Société préhistorique française 1919, p. 133.

[2]) З-поміж пород, уживаних у виробництві кам'яного знаряддя самий обсидіян, як місцева порода, що має сливе всі прикмети кременю (пор. J. de Morgan. L'Humanité préhistorique. P. 1924, p. 150), заступав був кремінь, що правда вже за часів неоліту (Dechelette, Manuel I, p. 628).

[3]) Знахідки ранньо-палеолітичних виробів з кварциту та кременицї (grès) в Европі перелічені в Mortillet (Le Préhistorique, pp. 561 — 590). Пор. Mortillet. Musée préhistorique

Pl. V, 30; Pl. VIII, 53, 55 — 57. E. Cartailhac. Quartzites du type S. Acheul dans la grotte de l'Herm. Anthropologie. 1894, p. 3. A. Mortillet. L'industrie humaine pendant les temps quaternaires en Italie (Імола). Revue de l'Ecole d'Anthrop. de Paris 1891, p. 329. sq. Г. Обермаеръ. Доисторическій Человѣкъ. Стор. 185 (Капрі). H. Breuil et H. Obermaier. Les premiers travaux de l'Institut de paléontologie humaine. Extrait d'Anthropologie 1912. pp. 13 — 14 (кварцитові вироби з печери Castillo в Santander). Marquis de Ceralbo, Torralba, la plus ancienne station humaine de l'Europe? Congrès Intern. d'anthrop. et d'archéologie préhist. C. r. de la XIV session. Genéve. Tome I, p. 277 sq. fig. 6 та 7 (вироби з кварциту). Ioaquim Fontès. Trois coups de poing acheuléens du Portugal Bull. S. P. F. 1912, p. 523. British Museum. A Guide to the Antiquities of the stone Age. 2 ed. 1921, p. 69 sq. fig. 78 (Знаряддя з Дербішейру). На всяку увагу заслуговує знахідка кварцитового coup de poing з Montigny-Sablon біля Метцу, який R. R. Schmidt уважав за „das älteste bisher in Deutschland bekannte Dokument altsteinzeitlicher Kultur". Втім, Schmidt заперечує проти застосування його до шельської доби й відносить його до Alt-Acheuléen (Die diluviale Vorzeit Deutschlands 1912, s. 65, Taf. XXVII, fig. 1 — 3).

Пор. також E. Patte. Coup de poing en quartzite des environs de Monastir (Serbie). Bull. S. P. F. 1918, pp. 233 — 34 та репродукцію з кварцитового с. d. p. з Барма-Гранде в Burchell „A Fresh Discovery at Barma Grande" Man, 1926, p. 66.

[4]) Для позаєвропейських країн, а насамперед старого світу, крім Mortillet (Préhistorique, pp. 590 — 597), численні вказівки на вживання кварциту за палеолітичної доби подає M. Boule в „Les hommes fossiles" (2-e éd. P. 1923, pp. 354 — 447), а надто що-до знахідок у південній Азії, зосібна в Індії (p. 361 sq.). Чудові репродукції з північноафриканських знахідок додано до статті його „Station paléolithique du lac Karâr (Algérie). Anthropologie 1900, p. 1 — 21, pl. I et II. Там-таки (p. 609) вміщено й подання E. C. з приводу замітки E. Hamy „Note sur une hache en quartzite du type S. Acheul trouvé dans l'État libre d'Orange. Пор. також провідник Британського Музею p. 113, pl. 9 (знахідки з Мадрасу).

[5]) O. Menghin. Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens. 1926. SS. 13 – 14, abb. 1. M. Hoernes. Der diluviale Mensch in Europa. Br. 1903, ss. 23, 99 — 100, 102 — 103 (Тавбах, моравська печера Шипка) Г. Обермаєр. Назв. пр. Стор. 182 — 3 (печера Вільдкірхлі). Пор. S. Reinach. La station de Taubach près de Weimar. Anthropologie 1897, p. 57. Déchelette. Manuel I, pp. 76 — 77. R. Verneau. L'homme de la Barma Grande. 1908, p. 106.

[6]) Цікаво, що за мустерієнських часів картина різко змінюється. Кремінні вироби незвичайно поширені, між иншим, і по країнах, де кременю в натурі немає. Див. Mortillet, Préhistorique p. 606 (Нормандія), p. 614 (Monberon в басейні Гаронни), p. 615 (сточище Рони „Les silex taillés abondent au milieu d'une région qui en est privée á l'état naturel"). Пор. також стор. 624 (Індія).

Иноді кварцитові вироби трапляються в горішніх верствах, тимчасом як спідні дають вироби з кременю. C. Rademacher. Der Kartstein bei Eiserfey in der Eifel. Prähist. Zeitschr. 1911, s. 210 і таблиці.

[7]) A. Günther. Zur Entstehungs- und Besiedelungsgeschichte des Neuwieder Beckens. Mannus 1910, s. 48. J. de Baye et Th. Volkov. Le gisement paléolithique d'Aphontova Gora près de Krasnoïarsk (Russie d'Asie) L' Anthropologie 1889, p. 172 sq. fig. 1 – 3.

Проф. Б. Петри. Сибирский палеолит. Окр. відб. з Трудов Гос. Ирк. Унив. Вып. V, 1923. Стор. 15 (Афонтова Гора), стор. 37 (Верхоленская стоянка). В українському палеоліті кварцитові вироби відзначено в Мізині (Колекції Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка УАН) і в інвентарі Кирилівської стації (Колекції Всеукр. Істор. Музею в Київі). Пор. А. И. Кельсіевъ. Палеолитическіе кухонные остатки въ с. Костенкахъ, Воронежскаго уѣзда. Древности. Труды Моск. Археол. Общ., т. IX, вып. II и III. Стор. 154. Табл. B, фиг. 34, 36 (кварцитові „ножи").

[8]) Octobon. La question tardenoisienne. Bull. S. P. F. 1922, p. 231.

[9]) E. Collin, Reynier et Fouju. La station de La Vignette. Bull. de la Société d'Anthrop. de Paris 1897, pp. 421 — 428 (вироби з grès). Hugo Obermaier. Paleolithikum und Steinzeitliche Felskunst in Spanien. Prähist. Zeitschr. 1921/22, s. 181 (астурієнські ви-

роби з кварциту). M. Boule. Les hommes fossiles (pp. 390 — 91) і J. Bayer. Das vermeintliche Solutréen in Scandinavien. Mannus 1921, s. 5 (кварцитові вироби з Сомалійської землі). A. Toramelli. Quelques stations de l'âge de la pierre découvertes par l'ingénieur G. Gariazzo dans l'État indépendant du Congo. Congrès intern. d'anthrop. et d'archéologie préhist. C. r. de la XII session. P. 1902, p. 248 sq. Pl. III.

Karl Schirwitz. Funde aus dem nordöstlicher Harzvorlande. Mannus 1923. Ss. 30—37.

Пор. думку C. Rademacher'a про поворот до форми coup de poing за кампініенійської доби в його „Frühneolitikum und Belgisches Chelléen" Prähist. Zeitschrift 1912. Ss. 251—2.

[10]) Вказівок на виробництво дрібного неолітичного знаряддя з кварцитових порід у нас мало. Здебільша, згадується про знахідки окремих речей, загалом нечисленні.

Наводячи чималу кількість великих виробів з кварциту, інвентар Уварова (Каменный период, II) подає всього кільканацять дрібних речей, пороблених з кварцу та кварцитових порід; між иншим, тільки одне вістря з grès lustré, знайдене в Ковенській губ.— № 1165, стор. 61 — де, як і в Остзейському краї, кварцитові породи були використовували у виробництві шліхтованого знаряддя (Уваров, Каменный период II, стор. 39 — 49. Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga, 1896, s. 8 fg.).

Здається, їх уживано на певні категорії дрібного знаряддя. Навіть по країнах, де кварц та кварцитові породи вживано широко, як у Фінляндії, Карелії та Олонецькій губерні, з них виробляли переважно скребаки. (S. Pälsi. Riukjarven ja Piiskunsalmen kivikantiset asuipaikat Kaukolassa. Finska Fornmin. Tidskrift XXVIII, стор. 184. Б. Земляков. О следах каменного века на побережьи Невской губы. Окр. відб. Стор. 14 — 15, рис. 4). Так зв. арктична культура (пор. O. Montelius. Kulturgeschichte Schwedens. 1906, s. 63) вживала у виробництві вістрів на стріли шифери.

В інвентарі стацій з кварцитовими виробами дрібне кварцитове знаряддя складає десяті відсотку. На стації біля Балахни зібрано кілька скребачок і тільки один уламок вістря. (А. Спицын — В. Каменский. Стоянка каменного века близ Балахны. Зап. Русск. Археол. Общ. Т. VII, вып. 1. Стор. 64, № 26. Таб. XX). Пор. Catalogue de l'Exposition de la Société d'Anthropologie de Paris. Bull. et. Mét. S. A. P. 1900 p. 257 sq. (окрім виробів з La Vignette, всього кілька шліхтованих знарядців з grès). O. Frödin, Ein Schwedischer Pfahlbau aus der Steinzeit. Mannus, 1910. S. 137, fig. 56 та 57 (кварцитові ретушери). A. Mortillet. Musée préhistorique Pl. XLI, 410; Pl. XLVI 469—470. (Скребачки з Гренландії та кварцитові вістря з Північної Америки).

[11]) J. de Morgan. L'Humanité préhistorique P. 1924, p. 97. Fig. 32 й 33. S. Reinach. Le préhistorique en Egypte d'après de récentes publications. Anthropologie 1897 pp. 333—34, fig. 4 - 5.

[12]) Каталогъ выставки XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ. К. 1899. Окрім шліхтованого приладдя з кварцитових порід, одбивачі з кварциту та кремінястого пісковика з Волини, — №№ 897, 901—935, 1490—1492, 1995—1996, 2313 (стор. 20—32). Значну частину приладдів, описаних як одбивачі, треба, здається, застосувати до так зв. „зернотерок" (broyers, concasseurs), цих характеристичних знарядців пізньонеолітичної доби та енеоліту, що поширені в знахідках трипільської культури (пор. №№ 118, 120—121, 132, 281, 386—392 та инші з Київщини), а надто, як вони мають притерті площинки.

Що-до дрібного знаряддя з кварцитових порід, у цьому вийнятковому своїм значінням інвентарі ми знаходимо тільки три вказівки:

№№ 1331 — 1340. Десять толстыхъ продолговатыхъ скребковъ изъ кремнистаго песчаника, неподправленныхъ. С. Збранки на Овруччині. №№ 1410—1412. Три небольшія треугольныя пилки (кривые ножики) изъ кремнистаго песчаника, отдѣланныя какъ бы вчернѣ довольно крупными отбоинами; всѣ съ признаками употребленія на поверхности. Так само. Стор. 21. №№ 2171—2178. Восемь толстыхъ остроконечныхъ осколковъ или отбивныхъ неподправленныхъ сверлъ изъ кремнистаго песчаника, самой грубой отбивки. С. Чабани на Овруччині. Стор. 30. Загальну характеристику кварцитових виробів див. на стор. 23—24.

Каталогъ выставки XII археологическаго съѣзда въ Харьковѣ 1902. Опис речей знайдених біля сл. Хухри, Охтирського повіту на Харківщині стор. 192—3, № 320 („Фраг-

мент̀ъ отбивной кварцитовой пилки съ искусно сдѣланными мелкими зубчиками, рѣдко встрѣчающимися въ пилкахъ изъ подобнаго матеріала, такъ какъ послѣдній трудно поддается мелкой отбивкѣ"). №№ 321 — 346. („Отбивные кварцитовые и песчаниковые осколки, служившіе, вѣроятно, въ качествѣ скребковъ"). Пор. В. Данилевичъ. Стоянка и мастерская около сл. Хухры, Ахтырскаго уѣзда, Харьковской губ. X. 1905. З дрібних неолітичних виробів у великій колекції Херсонського Історично-Археологічного Музею є тільки два знаряддя, що їх зроблено не з кременю: вістря на стрілу з ніжкою (впод. 0.050, білий кварц) та відщепок з халцедону. За ласкавим повідомленням А. В. Добровольського.

[13]) На стації біля с. Лушників піднято три знаряддя: скребачку витягнуто-округлої форми, ретушовану на робочому кінці, з кварциту брунатно-червонавої барви (М. Рудинський. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. Коротке звідомлення ВУАК за р. 1925. Стор. 31, таб. VI, рис. 3), добре заретушовану скалку з жовтавої кварцитової породи та відщепок-скалку з кременицї. На Острові Павловичевому, крім одбивача та невикінчених виробів з кременицї, побите знаряддя типу вістря, добре ретушоване по краях. Здається, обидві згадані знахідки — Лушниківську й Павловичівську — треба застосувати до доби міди.

[14]) За ласкавою інформацією проф. О. Федоровського. Пор. також Каталогъ выставки XIV археологическаго съѣзда въ Черниговѣ. Ч. 1908. Древности, добытыя изъ раскопокъ и случайныхъ находокъ. Дополненіе 1 (окрема пагінація), стор. 3. Собраніе А. С. Федоровскаго. А. Дюнныя стоянки по р. Донцу (лѣвый берегъ) близъ с. Кочетокъ, Зміевскаго уѣзда Харьк. губ. Кварцитові вироби відзначено в знахідках по р. Осколі на Куп'янщині. В. М. Нестерівський підняв біля ст. Куп'янське-Сортувальня великий кременицевий скребак ранньонеолітичного типу.

[15]) М. Рудинський. Дюнні стації неолітичної доби з лівобережжя Ворскла. Записки Укр. Наук. Тов. дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вип. I. Полтава 1919. Стор. 86, 88, 91. Пор. стор. 87 (план стації під сл. Хухрою).

[16]) Огляд кременицевих виробів Охтирської стації в завдання цієї роботи не входить. Автор має присвятити їй окреме подання в одній з ближчих публікацій Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка УАН.

[17]) М. Рудинський. Матеріяли до вивчення неолітичної доби сточища Ворскла. Стація в ур. Біла Гора. К. 1926. Стор. 5. Пор. його-ж „Археологічні збірки Полтавського музею" в юбілейному збірникові П. М. Полтава 1927. Таб. II, 26 (кремінний нуклевс з стації біля с. Брусії, єдиної поки-що з стацій над Ворсклом, що подає типові нуклеї ранньонеолітичного фацієсу).

[18]) Пор. Mortillet. Musée préhistorique Pl. XXXVII, fig. 359 — нуклевс з grès lustré, наведений як зразок того, що матеріял одколюється погано.

[19]) Пор. Mortillet. Musée préhistorique. Pl. XLVI, fig. 470. „Pointe de javelot en quartzite, á pédoncule taillé carré et à barbelures équarries, forme bien speciale à l'Amérique".

EXPLICATION DES PLANCHES.

Pl. I. Les instruments en grès. Gr. nat.
1-a. Nucléus. 1-b — le même, vu de côté.
2, 6. Percuteurs.
3-4. Lames de contours irréguliers.
5, 7, 9-10. Lames triangulaires à bords droits.
8, 11, 12-14. Lamelles minces, éclatées pour préparer les contours et le dos de lames suivantes.
15-19, 21-22. Belles lames cassées. №№ 15 et 16 montrent leurs concoïdes de percution. Quelques unes des lames montrent une des propriétés de la roche qui s'éclate en lames plus larges vers le bout de nucléus.
20. Pointe, faite d'un éclat triangulaire bien typique pour l'éclatement de la roche.

23. Pointe, faite d'une lame à section de trapèze.
24. Specimen d'un éclat typique, vu de deux côtés.
25. Specimen d'éclats très rares à profil convexe (pour la face dorsale)
26. Specimen d'un éclat à profil concave (pour la face dorsale).

Pl. II. Les instruments en grès. Gr. nat.
1-2. Gratoirs allongés bien rares.
3. Grattoir fait d'un éclat, retouché de face inférieure (exemplaire unique).
4 - 12, 15 - 17. Grattoirs typiques demi-circulaires, retouchés par le cercle; le bord opposé en corde reste sans retouche. Plan de frappe est bien large, ce que montrent les fig. 7 et 8.
17 - 14. Grattoirs faits d'éclats triangulaires.
18. Grattoir (?) d'un morceau de grès épais.
19 - 21, 23 - 24, 26. Instruments retouchés ou dentés; une sorte de scies ou les objets pour travailler l'os.
22 - 25. Eclats retouchés.
27 - 29. Instruments cassés, retouchés sur les bords et à coches près de la base. Destination indéterminée.
30. Pointe de flèche en grès de Khoukhra, recueillie sur la station „Bila Hora" aux environs de Poltava – la dernière de trouvailles de l'industrie Khoukhrienne, faites le long du riv. Vorsklo au sud de Khoukhra (env. 120 kilomètres).
32. Pointe-perçoir.

Fig. I. Pointes de flèches en grès, ébauches de pointes (11, 15 et 16) et éclats de grès, destinés probablement à leur fabrication (10 et 12). Gr. nat.

RESUMÉ.

La question de taille des roches employées pendant l'âge de la pierre et des quartzites en particulier, est traitée insuffisamment. Cependant cette question est bien intéressante et, traitée plus profondement, elle peut nous mener aux conséquences nouvelles.

Travaillés dans toute l'Asie méridionale, les quartzites taillés sont très fréquents au paléolithique inférieur dans la région eurafricaine (l'Afrique du Nord, Espagne et Portugal, France Sous-Pyrénéenne, Italie). On trouve aussi les coups de poing acheuléens en quartzite en Engleterre, à Brabant et dans les autres pays. Les quartzites taillés ont eté trouvés dans les couches prémoustériennes de quelques stations de l'Europe centrale. Les quartzites taillés sont mentionnés encore dans le Campignien de l'Afrique, d'Espagne, d'Italie et de France.

Selon l'auteur on ne peut expliquer ce fait intéressant seulement par le manque de silex. Probablement les objets en quartzite (ou pour mieux dire en roches diverses) caractérisent les industries lithiques régionales ou peut-être même les phases du progrès industriel préhistorique.

En Ukraine dans les couches paléolithiques les instruments en quartzite ont été trouvés à Kyiv et à Mizyne. Au néolithique ukrainien le quartzite a été taillé pour les instruments plus volumineux, tels que: percuteurs, broyers, haches-marteaux, etc. Les petits instruments en quartzite ou en grès sont extrêmement rares.

Parmi les stations néolithiques ukrainiennes se distinguent quelques stations de la rive gauche de Worsklo en gouv. de Kharkiv, découvertes par l'auteur en 1908—09, celles d'Okhtyrka, de Bouimérivka et de Khoukhra, qui se caractérisent par la présence des petits instruments néolithiques, taillés parfaitement en grès local. A Khoukhra a été découvert un atelier de taille de grès.

A Khoukhra, ou le silex était une matière importée, on a commencé à tailler le grès (roche locale) seulement aprés avoir épuisé le silex.

Les procédés de taille de grès présentent les mêmes traits que ceux de taille de silex.

Les ouvriers khoukhriens ont fabriqué leurs instruments en grès suivant tous les procédés de la taille de silex caractéristiques pour le néolithique récent.

Les résultats de leur travail ont été éclatants.

L'outillage lithique des stations sur la surface appartient souvent aux quelques phases industrielles, ce qui a lieu à Khoukhra.

L'examen d'instruments en grès de Khoukhra démontre que parfois ils peuvent nous aider à distinguer ces phases.

L'ensemble des objets en grès indique la phase de la civilisation des derniers habitants néolithiques de Khoukhra avec une force d'expression plus nette, que leurs instruments en silex.

Проф. П. П. ЄФИМЕНКО.
(Ленінград).

ПАМ'ЯТКИ МУСТЬЄРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СХОДІ ЕВРОПИ.

Кремінне знаряддя, що належить до найдавнішої доби існування людини й відоме під назвою ручного рубила (переклад французького терміну coup de poing), відкрито давно в багатьох місцях Західньої Европи та на південних і східніх узбережжях Середземного моря. Можна вважати, що їх характер, доба й умови залягання тепер добре вивчено й точно встановлено. Людина здебільшого залишила їх по берегах водоймищ та в місцях, де були її тимчасові або постійніші оселі. По цих місцях їхнього залягання їх супроводить типова для раннього плейстоцена тепла фавна з гіпопотамом, давнім слоном, носорожцем Мерка й махайродом на чолі.

Є вказівки, що ручні рубила вперше з'являються за тієї найдавнішої доби плейстоцена, коли в Европі ще не перевівся остаточно давній світ тварин, що стояв на границі третичної доби, як південний мамут (Elephas meridionalis), етруський носорожець, кінь Стенана та інші види тварин, характерні для кінця пліоцена. Одна з найцікавіших знахідок цього роду є порівнюючи недавно відкрите місце в Торальбо, в Еспанії, де високо на схилі хребта Сієрра-Міністра, над гірським озером знайдено ціле кладовище слонів, носорожців, оленів, биків і поруч з їх останками грубе знаряддя з кварциту та суцільного вапняку. Ця славнозвісна знахідка, як і більш чи менш одночасні з нею останки гайдельберзької та пільтдавнської людини, свідчать про те, що вже на світанку плейстоцена групи людиноподібних істот блукали по континенту Европи, успішно провадячи боротьбу за існування з грізними тваринами тієї епохи.

Грубість і примітивність знаряддя шельської доби свідчать, що найдавніша людина, що тільки-но відділилася від свойого предка, антропоїда, переходила тоді найпочатковіші ступені, набуваючи культурного досвіду. Це була істота подібна до мавпи, вкрита, напевно, густим шерстяним покривом, що захищав її від холоду, хоч можна гадати, що температура в ту епоху і не падала дуже низько. Володіла вона, напевно, тільки зачатковою мовою. Мова мусіла вироблятися помалу через необхідність погоджувати вчинки невеликих людських груп: од цієї погоджености залежала й сама можливість жити поміж ворогами, що серед них людина саме тоді була за малим не беззахисна. Г. де Мортільє гадає, що найбільше часу вона проводила

на деревах, бо там мала найпевніший захисток. Вживати вогонь за тієї епохи, напевно, ще не знали, бо й слідів огню, в вигляді огнищ або обпалених кісток, не трапляється по стаціях шельської епохи. Напевно, вона ще не була й справжнім мисливцем, а збирала собі плоди, коріння, а також кузок і слимаків і ловила дрібних тварин. Із усіх місцевин ранньо-плейстоценової доби на самій тільки стації Торальбо знайдено чимале скупчення тваринних останків; а в усіх инших ці кістки, порозсіювані в товщі намулів, трапляються тільки більш-менш випадково.

Ручне рубило, знаряддя з найдавнішого ступеня культурного людського життя, тримається в палеолітичних місцевостях Західньої Европи надзвичайно довго. Тільки дуже помалу, в наслідок досвіду багатьох поколінь, поволі поліпшується техніка обробки, удосконалюється й ускладнюється форма. До часів північного льодовика в його максимальній стадії поширення, коли попередні умови теплого, підзворотникового клімату, що панували в ранню пору крижаної епохи, змінилися на суворі умови середньо-крижаної пори, ручне рубило вже значно змінюється. Ручне рубило в знахідках з останками мамута й сибірського носорожця вже мало скидається на грубе знаряддя з шельських стацій, що належать до епохи бегемота й давнього слона. Зберегаючи той самий основний тип мигдалини й обтісування з обох боків, вона зменшується в розмірах і починає дуже варіювати в обрисах. І не через випадкові причини, як у давніші часи, коли несталість форми знаряддя залежала від природньої форми взятого кругляка кременю, що його ледві оброблювали кількома грубими відколами. Тонкість обробки дрібним стісуванням надає пізнішим рубилам правильність і красу, що їх бракувало шельському знаряддю. Вони стають то овальними, то продовгастими з витягнутим, ніби гинджалуватим вістрям, то трикутними або подібними до диску й т. ин., але, як і раніше, ручне рубило є поки-що єдине знаряддя цілком певної й сталої форми, що його виготувала людина. Цю фазу в історії кремінної індустрії европейського палеоліту виділяють за йменням відомої місцевости в Північній Франції назвою сент-ашельської або просто ашельської епохи.

Наприкінці ашельської епохи ручні рубила де-далі помітно меншають і виявляють деякі ознаки виродження. До цього спричинився новий спосіб, що стали вживати для їх виготовлення. Нерідко їх починають виготовляти з масивного кремінного відламку або з відколотого шматка кременя, а не з кругляка, як давніш. Знаряддя пізнього Ашеля тільки умовно можна називати ручними рубилами, тільки тому, що розвинулися в прямій лінії від первісного ручного рубила. Цілком ясно, що здебільшого використовували їх уже не для простого вдару. Це вже було знаряддя для різноманітного вжитку, того чи иншого залежно від форми, що йому надано. Навіщо призначувано різні види пізніх ашельських рубил, значною

мірою заховано від нас. Але сама різноманітність їх форми, то з лезом, що ріже або струже, то з вістрям, витягнутим, як клинець і т. ин., свідчить, що ускладнився побут людський, що повстали нові потреби й нові бажання.

Вплив льодовика не міг одбутися непомітно для людського буття. Як став холоднішати клімат і зменшилися поживні ресурси, як плоди, їстівне коріння й т. ин., що їх без великої витрати праці здобувала людина в теплу, ранньо-льодовикову епоху, то людина, природня річ, починає більше потрібувати й м'яса тваринного і їхніх шкур, щоб захищатися від холоду.

Коли настали нові умови середньо-льодовикової доби, то це відбивається й на характері залягання культурних останків в ашельську епоху. Залягають вони вже не тільки в давніх річкових намулах, а й у ґрунті льосових товщ (давнього льосу), що, очевидячки, вперше починають утворюватися за другої половини ашельської епохи. Ашельське знаряддя, як і раніш, більше чи менше порозсіювано в товщі породи, великих скупчень слідів огнищ немає. Але наприкінці ашельської епохи, напевно, в звязку з суворістю клімату, що все збільшувалася, людина вперше заселяє печери та пристановища в скелях. Тут, у долішніх горизонтах їх покладів, ми вже бачимо справжні мисливські становиська, місця, що були за довгочасну оселю для людини, де вона залишила силу своїх виробів із кременю й безліч потрощених та попалених тваринних кісток, що були її здобиччю.

Епоху ашельську, разом з шельською епохою, себ-то всю ту добу, коли в користуванні передісторичної европейської людности затримувалося первісне знаряддя, ручне рубило, виготовлене за допомогою особливої техніки, обостороннім обтісуванням, — можна розглядати, як першу, найдавнішу стадію палеоліту. Отже, найдавніший палеоліт збігається часом із ранньо-льодовиковою епохою й почасти заходить у середньо-льодовикові часи.

Чи була людина ашельської епохи прямим нащадком шельський людиноподібних істот, таких, як Пільтдавнська чи Гайдельберзька людина, тепер вирішити важко, бо тимчасом ми не знайшли ані однієї її кістки. Можливо, що це й справді було так. Принаймні, неперервність еволюції ручного рубила, його повільне вдосконалення та ускладнення від раннього Шеля до кінця ашельської епохи ніби свідчить про те, що людність Европи значно не мінялася й тут, на місці, пристосовуючись до нових умов, виробляла основи нового побуту. А чи була людність Европи з самісінького початку цілком одноцільна. Є деякі факти, що приневолюють сумніватися. Уже коли рівняти відомі останки Гайдельберзької та Пільтдавнської людини, то виявляються в них риси безперечної одміни. І в людській техніці на цих найдавніших ступенях культурного розвитку ми бачимо ніби два різних напрямки її еволюції.

Один, головний, напрямок, що його носієм була більшість первісної европейської людности, йшов шляхом удосконалення ручного рубила; більшість відомих нам знахідок раннього палеоліту в Зах. Европі належить саме до цього типу.

Але є факти, які свідчать, що наприкінці шельської доби або на початку Ашеля, коли ще в середній Европі затримувалася тепла фавна ранньої льодовикової пори, деякі людські групи зовсім не знали ручного рубила й потроху вдосконалювали техніку відколотих пластин.

Таке місце в долині р. Соми, біля Монтьєр, описує Комон, де поміж горизонтами, що зберегають характерні рубила шельської (долішній горизонт) та ранньої ашельської (горішній горизонт) культури, залягає своєрідна індустрія, що складається виключно з кремінних пластин, то широких і більше чи менше трикутних, то продовгастих і дуже правильних, які, звичайно, трапляються в далеко пізніші часи. Цю індустрію супроводять останки гіпопотама, давнього слона й носорожця Мерка. Подібне ми бачимо в Тавбасі, поблизу Ваймара, де разом із фавною мішаного типу, що в ній ще стійко тримається давній слін, у дуже ранніх покладах р. Ільма, траплялися огнища, що їх залишала давня палеолітична людина, з потрощеними й попаленими кістками тварин і з безліччю знаряддя — невеличких тонко відколотих кремінних скіпок. Ще дивовижніші знахідки в печерах Ментони (печери Грімальді), де в долішніх горизонтах, поруч із фавною шельської епохи, серед безлічи бегемотових кісток, залягають дуже невеличкі кремінні пластинки й навіть невеличкі закінчені знаряддячка, що їх виготовлено з пластинок із тонким підправленням по краю, с. т. за допомогою тієї техніки, яка за звичайних умов властива тільки епосі мустьєрській, що йде за ашельською, та пізнішим епохам палеоліту.

Ці, перелічені, й інші подібні знахідки роблять дуже правдоподібним те, що й на сході Европи, за межами Франції, де ручних рубил шельського віку досі зовсім не знаходили, — ранню стадію культури палеоліту могла також представляти переважно примітивна індустрія дуже грубих відколотих кремінних пластин і відламків. Такі відламки, порозкидувані в давніх намулах, легко могли вислизнути з-під уваги дослідників, як вислизали до недавнього часу так звані „супровідні" знаряддя шельських місцевостей, — ті примітивні, більш-менш випадкові своїми формами відламки, хоч і чималенькі, які, як тепер установлено, скрізь трапляються в покладах, що містять у собі ручні рубила. У деяких місцевостях вони відомі ще з тієї епохи, коли шельські ручні рубила ще не з'явилися, а потім у більшій чи меншій кількості трапляються на стаціях шельської й ашельської пори. Цікаво, що вони відомі й по-за Европою в стаціях того самого ранньо-палеолітичного часу.

Цей, другий, шлях в еволюції кремінної індустрії, техніка розколювання кременя й використування відламків, а не обтісування

кремінного кругляка, цей шлях, таким чином, позначається вже на найраніших ступенях у розвиткові палеолітичної культури, вдосконалюється протягом усього раннього палеолітичного часу, хоч і дуже помалу й не знаючи знаряддя певних, закінчених форм; нарешті, він у наступній історії палеолітичної техніки набуває особливого й виключного значіння.

На зміну ашельської культури в покладах Західньої Европи з'являється нова культура, що зветься мустьєрська від імени відомої тогочасної печерної стації (Мустьє) в Дордоні у Франції. У печерних стаціях Дордони, дуже багатих на пам'ятки палеолітичної культури, можна ясно простежити поклади горизонтів мустьєрського часу над ранішими огнищами, що містили в собі пізньо-ашельську кремінну індустрію. Мустьєрські шари дають нам індустрію особливого вигляду: вона позначає собою нове, значне досягнення в техніці обробки кременю.

В основі мустьєрських способів обробляти кремінь лежить нуклевс (ядрище), с. т. шматок кременю попереду обтесаний і підготовлений для дальшої роботи, звичайно, дискуватий або плисковатий. Од нього, дужим ударом, одколювано більш чи менш велику, широку, часто трикутну пластину, з усіма характерними ознаками навмисного відколу: рівною спідньою, відбивною поверхнею, спинкою з слідами на ній попередніх обтісувань, ударною площинкою, відбивним горбочком і т. д. Таку пластину обробляли далі, тонко підправляючи дрібним сколюванням тільки по краю пластинки й зáвсіди тільки в напрямку горішньої сторони або спинки. Такий спосіб виробляти знаряддя повторним підправлянням (ретушуванням) зовсім одрізняє техніку Мустьє від раніших способів „обтісувати" кремінь. Дрібне ретушування (підправляння) робили в епоху Мустьє способом контрудару: пластину краєм клали на ковадло з каменя або кістки й різким ударом по спинці пластинки відділяли від краю її тонку скалку. Контр-ударне ретушування, особливість мустьєрської техніки, не важко відрізнити від двох инших способів ретушувати — ударного й одтиснутого, воно має між ними ніби посереднє місце. Уламки кісток або суглобу, наприклад, кінської бабки, що були за ковадло, коли виробляли мустьєрське знаряддя, мають особливі зазначки в вигляді площинки або навіть плисковатої ямки, утворені через безліч повторних зарубок. На такі види знаряддя мустьєрська індустрія ще дуже не багата: убозтво й одноманітність струментів надає їй іще дуже примітивного характеру.

Мустьєрська індустрія знає, власне, тільки двоє знаряддів закінченої форми, — так званий мустьєрський гостряк і скребло. Мустьєрський гостряк — це більше чи менше трикутна пластина з вужчою основою, що відповідає точці відколу й тому масивнішою; один, а то й обидва краї її підправлено на трохи вигнуте лезо, що ріже, а кінець загостреній. Мустьєрське скребло в типовій своїй формі це широка скалка з робочим лезом з одного краю, рідко з обох бо-

ків, відретушованим більше чи менше круглясто. Ці обидва типи струменту відповідають, власне, двом головним видам пластинок, що їх здобували, обробляючи плисковатий, більше чи менше дискуватий нуклевс мустьєрської індустрії. І гостряк, і скребло, напевно, й були спочатку ті прості кремінні скалки, що згодом набули собі — станівкішої й складнішої форми через ретушування.

У деяких стаціях, належних до ранньої пори мустьєрської епохи, кремінна індустрія зберегає деякі риси, що перейшли в спадщину від давніших часів. У них ще трапляється ручне рубило з його характерним обопільним обтісуванням, але розміри його де-далі вже зменшуються і воно помітно вироджується, втрачаючи й правильність обрису й тонкість обробки. Незабаром воно зовсім заникає в мустьєрських знахідках. Але вплив його по деяких стаціях мустьєрських часів помітно в тому, що гостряка мустьєрського типу виготовленого з кремінної пластинки, буває частково підправлено також з рівного, відбивного, боку.

До мустьєрської епохи надлучні річкові тераси утворилися ще не до краю, і мустьєрські стації трапляються инколи, як і місця давнього палеоліту, в давніх річкових намулах, у горішніх горизонтах цих намулів. Багато частіше мустьєрське знаряддя трапляється в покладах давнього льосу, що вкриває ці тераси, де поблизу річки людина становилася на своїх становиськах. Та найцікавіші й найрясніші знахідки — це є ті культурні поклади, так звані огнища (foyers) печерних стацій, що в них мустьєрська людина жила дуже довго. Вони зберегли багато знаряддя й иншого кремінного матеріялу в усіх стадіях обробки. Сила тваринних кісток на цих стаціях порозколюваних, щоб добути мозок, а часто й пообпалюваних свідчить за те, що людина мустьєрської епохи був справжній мисливець, що жив з полювання на цих тварин, мамутів, носорожців, диких коней, оленів, биків, то-що. Якою зброєю, за допомогою яких хитромудрих підхідок міг він перемагати таких дужих тварин, залишається для нас до деякої міри загадкою, бо те знаряддя, що він виробив з кременю, було, без сумніву, мало придатне для мисливства. Воно й не було зброєю: це були простісінькі струменти, що скребли й різали так, як, наприклад, кам'яні ножі ескімосів, здатні на те тільки, щоб ними обробляти дерево, розрізувати м'ясо й вичиняти шкури.

Коли від раннього льодовикового часу, епохи шельської до нас дійшли дуже вбогі останки самої людини (Пільтдавн і Гайдельберг), мустьєрські часи дають цілу низку таких знахідок, що особливо збагатилися за недавні роки. Першу, цілком певну, знахідку копальної людини мустьєрської епохи зроблено в печері, що лежить у долині Неандерталь, біля Дюсельдорфу, в Ренській Прусії. Вона стосується ще до року 1856, коли наука про передісторичне минуле людства робила тільки свої перші кроки. Останки людини, що їх знайдено в Неандерталі, — черепна коробка та декілька довгих кісток кінце-

вин — були дуже цікаві: цей череп мав характерне, мало не плоске склепіння, низький похилий лоб, величезні надбрівні дуги, що утворюють ніби козир над орбітами очей. Відомий німецький учений Р. Вірхов намагавсь пояснити ці незвичайні риси будови черепа в Неандертальської людини, як хворобливе патологічне з'явище, ознаку ідіотизму й виродження. Але дальші численні знахідки в Бельгії (Спі та Нолет), на Піренейському півострові (Гібралтар), у Хорватії (Крапіна), а надто ціла низка славнозвісних відкрить у Франції, починаючи з р. 1908 й до найостанніших часів уключно (Мустьє, Шапель-о-Сен, Феррасі, Кіна й инш.) довели цілком наочно, що ці риси будови — то є постійні ознаки людини з середньо-льодовикової доби. Вік цих знахідок установлено здебільшого цілком точно; вони трапляються завсіди в давніх горизонтах печер і поруч із ними типова мустьєрська індустрія й останки тварин із цієї епохи.

Авторитетні дослідники не раз уже докладно вивчали й описували останки Неандертальської, як її називають за першою знахідкою, або первісної людини (Homo primigenius). Тим-то можна змалювати досить повну картину фізичних особливостів тогочасної людини. Це була істота на зріст нижча, ніж звичайно, з порівнюючи великою головою, поставленою трохи сутуло та схиленою донизу, з низьким плисковатим черепом і масивним, сильно випнутим обличчям, що його звіроподібність підкреслювано надочними виступами, з дуже широким носом у западині, з дуже масивними спідніми щелепами без підборіддя й з зубами, поставленими криво вперед. Будова хребта й нижніх кінцевин Неандертальської людини приневолює гадати, що постава її тіла була ще не цілком вертикальна, а ходила вона трохи зігнувшись, на підігнутих, широко розставлених ногах. Це, безперечно, була вже справжня людина, але людина такої примітивної, звіроподібної будови, що такої ми не знаємо в найнижчих сучасних людських расах.

М. Буль, що в низці праць прекрасно описав анатомічні риси Неандертальської людини, справедливо зазначає, що фізичні особливості цієї примітивної істоти цілком відповідають її дуже низькому культурному рівневі, простоті її кремінної індустрії та скрайній нескладності її побутового вжитку. Але, все-таки, в примітивній свідомості неандертальця, видно, вже зароджується ідея піклування про мерця. Дуже часто умови, в яких знайдено його кістяки, ніби свідчать за те, що заховано навмисне трупа в глибині його скельної оселі, під його огнищами, в навмисне викопаній або пристосованій для цього ямі. Такий навмисний похорон під культурним огнищем спостерегли і в нас у недавніх розкопах Г. А. Бонч-Осмоловського, в печерній стації мустьєрського віку в Криму.

Слідів од людських осель з епохи ашельської, а потім мустьєрської відкрито багато, найбільше в приатлантичному краю Західньої Европи, на південь од границь максимального зльодовіння, а потім

по узбережжю Середземного моря, с. т. там, де ми знаємо оселі й ранішої, шельської епохи. Але в Європі вони поширені багато більше, ніж культура Шеля. Якщо шельські ручні рубила зовсім невідомі на схід од меж Франції, по цей бік Рену, то окремі, правда дуже нечисленні, знахідки ашельських рубил можна простежити в Німеччині (Ерінгсдорф, Гундісбург, Лінденталь), в Австрії (Ґуденус), Угорщині (Мішкольц), нарешті, в Польщі. Ніде тут нема таких багатих місцевин ашельської культури, щоб їх можна було прирівняти до стацій у Франції або південній Англії. У цих знахідках поодинокі ручні рубила пізніх типів зáвсіди трапляються разом із грубою індустрією мустьєрського характеру; отже ці знахідки належать швидше до переходового часу від Ашеля до Мустьє. Такі самі нечисленні й убогі, на схід за межами Франції, стації такого-ж роду, але без ручних рубил, як печерні стації Вільдкірхлі (Швайцарія), Крапіна Хорватія, або Шипка (Моравія), що їх скрізь супроводить характерна середньо-льодовикова фавна.

З усіх цих знахідок найбагатші й для нас найважливіші дві польські печерні стації, що їх недавно докладно описав Л. Козловський у своїй монографії, присвяченій палеолітичним місцям Польщі. Одну з цих стацій саме перед війною виявив В. Кузняр у печері Окенник, біля Скаржиці, в вершинах р. Варти. Друга, що її давно вже розкопав Осовський, у печері біля с. Пекарі на Вислі, тільки останніми часами здобула належну оцінку в працях польських учених. У культурному шарі цих печер, поруч з кістками мамута й инших тварин, почасти печерних хижаків (печерний ведмідь, печерна гієна), почасти представників типової лісової фавни (лось канадський і благородний олень, лисиця й инш.), знайдено кремінну індустрію, мало не однакову в обох печерах.

Ця індустрія має явно переходовий характер од стадії давнього до середнього палеоліту. Чимало в ній затримується ще невеличких рубил з обопільним обтісуванням, грубо зроблених; вони репрезентують підупалу, що вимирає, форму давнього рубила. Цікаво, що, виготовляючи їх, уживали мустьєрської техніки, себ-то виробляли їх із пластини, а не з кремінного круглячка і не тільки обтесані, ба ще ретушовані по краю. Инше знаряддя з цих печерних стацій — це досить типові невеликі мустьєрські гострячки та скребла з широких, часто трикутних пластин.

Вперше одзначили знахідку знаряддя ашельсько-мустьєрського типу на Україні ще давніш Мережковський і де-Бай. Мережковський підчас своїх палеоетнологічних екскурсій по Кримові (1879—1880 рр.), в одній з печер, що він дослідив, біля с. Мазанки в околицях Сімферополя на березі річки Бештирецької, натрапив на давню фавну, що складалася з мамута, дикого коня, якогось вида бика, благородного оленя, сайги й инших тварин, але він їх, на жаль, докладніше не описав. Разом з кістками тварин у покладах печери він знайшов декілька

кременів і між ними невеликого кремінного г о с т р я ч к а прекрасного мустьєрського типу. Цього гострячка видав потім Мортільє, і він фігурує в західньо-европейській археологічній літературі, як перша знахідка культури Мустьє в межах Европейської Росії. Печера, звідки він походить, як каже, мабуть, Мережковський, що возив свої матеріяли до Парижу, в західній літературі зветься Вовчою печерою. За тими самими відомостями, в печері разом із гостряком знайдено ще й инше знаряддя — невеличке, тонко оброблене р у ч н е р у б и л о. Але, що точних відомостей про умови знахідки і фавни, і кременів у Бештирецькій печері не було, то річ цілком природня, що кримський Мустьє, так убого репрезентований, завсіди викликав у російських дослідників певний сумнів.

Другу вказівку ми завдячуємо де-Баєві, відомому французькому археологові й подорожньому, що багато працював над руською передісторією. Він знайшов (р. 1898) біля станиці Ільської на Кубані через викид із свердловини кісток мамута й инших тварин, що залягали таки глибоченько й почасти були зумисне порозколювані. Вкупі з ними трапилося трохи і пластин і грубооббитого знаряддя з кременя та кварциту; двоє з них, за описом, нагадують мустьєрські скребла. На жаль, і цю знахідку не освітлено докладніше та ще й можна було побоюватися, що вона загине для науки, бо як-раз там, де її знайдено, було пороблено свердловини, щоб добувати нафту.

Обидві ці вказівки, Мережковського й де-Баєя, не перевірені й погано освітлені, не можна було вважати за достатні для того, щоб визнати, що культура середньо-льодовикової епохи існувала була на території кол. Европейської Росії.

Зовсім недавно, в середині липня р. 1924-го авторові цієї статті, екскурсуючи на пониззю Півн. Дінця, пощастило знайти безперечний довід на те, що в нас, на далекому сході Европи, існувала була культура мустьєрського часу. Знахідку зроблено в Донщині, на річці Деркулі, там, де вона вливається до Дінця. Невелика річка Деркул, один з його лівих допливів, перед тим, як увійти в широку оболонь Дінця, тече добре виробленою долиною, що перетинає високе межиріччя.

Сучасне живе річище Деркула тримається ближче до правої сторони його долини й насупроти хутора Колесникова обгинає піскувате поле з горбами дюн, що являє собою останок давньої надлучної тераси. Трошки нижче за водою річка знову підходить до підніжжя високого межиріччя, що похило знижується до річки, й на її коліні енергійно підмиває цей схил, як-раз там, де він переходить у піскову надлучну терасу Дінця. У ґрунті природнього розрізу на береговій кручі метрів з десять заввишки, що його робить весняна вода, безперестанку підмиваючи берег, — є вихід доброї, чистої крейди. Цей вихід крейди єдиний на десять верстов навкруги, а тому до нього здалеку наїжджають селяни й козаки і добувають тут з берегової

кручі крейду для своїх господарських потреб, копаючи ями. На крейді залягає пісковий намул, і в ньому знайдено знаряддя, що їх залишила палеолітична людина. Самий розріз з геологічного погляду аж надто цікавий й дає спромогу звязати культурні останки з певною стадією в розвиткові долини Деркула.

У береговому розрізі видно, що безпосередньо за крейдою, вище за неї, залягає дуже нерівномірний шар темного мергеля, що містить у собі багато обтертої крейдяної жорстви й шматків кременястої крейди, вимитих із спідніх крейдяних покладів, що замість них і утворивсь, очевидячки, як продукт руйнації, — отой шар мергеля. Поверхня мергеля надзвичайно нерівна, місцями він сливе розмитий і в береговій кручі утворює високі шпилі поміж глибоких западин.

Пісковий намул, що вкриває мергель, виразно розпадається на два горизонти. Спідня його товща, що відклалася безпосередньо на поверхні мергеля, являє собою ясножовті, кварцеві піски, що лежать дуже нерівними шарами, як нерівна й сама поверхня мергеля. Вони заповнюють видолинкуваті западини в мергелі, причому спад шарів досягає тут місцями 45°. В напрямку шарів у піски вкраплено дрібний обтертий кремінний ріняк. Не важко бачити, що тут, на височині, більше-менше 6 метрів над сучасним рівнем річки ми маємо дно давнього річкового потоку, що глибоко виорав своє річище в мергелі й відклав пісковий намул, свідчучи цим за той час, коли Деркул був бурхливим повноводим потоком.

Товщу пісків стрімко наверстованих на височині мало не 9 метрів над рівнем річки зрізує горизонтальний шар дрібних кремінних дуже обтертих круглячків, що вийшли, напевно, з нижчого розмитого намулу. Місцями рінь залягає дуже густо, хоч і в один шар, і її кількість говорить про те, яку велику товщу давнього намулу треба було розмити, щоб її одсіяти. Цей шар ріни залягає в основі горішнього горизонту пісків.

В обрізі берега горішній горизонт пісків зберігсь мало і завгрубшки він пересічно не більший од одного метру. Його поверхня сильно зруйнована, позбавлена ґрунтового шару й являє собою видолинки поміж сипучими дюноподібними пісками. У горішній частині він червонуватий, сильно зцементований окисами заліза.

Культурні останки ми виявили в шарі ріняка, що ділить обидва горизонти пісків: нижче за водою рінь залягає густо, суцільним шаром, а вище її стає менше, вона трапляється й тут, як невеликі гнізда, по одному й по декілька; в тому-ж шарові починають траплятися великі розколоті шматки кварциту, кварцитові пластини й окремі знаряддя з кварциту та кременя. Багато шматків кварциту, вимитих повіддю й дощами, валяється попід береговою кручею. На жаль, цю стацію, видно, мало не до краю зруйновано переміщенням річки, але індустрія її, що ми зібрали р. 1924—1925, хоч і мало було знайденого знаряддя, — таки й дуже цікава.

Головний матеріял, що з нього користувалася людина, роблячи своє знаряддя, був кварцит, звичайна на лівобережній Україні, ясна, сірувата, дрібнозерняста, щільна порода, що нею й пізнішої пори кам'яного віку користувалася людина разом із кременем. Оброблений кремінь у цій стації трапляється не так часто, мабуть через те, що навкруги немає виходів доброго кременю, а кремінна рінь, що її багато трапляється в давніх річкових намулах, надто дрібна й непридатна, щоб робити з неї велике знаряддя. Кварцит, у вигляді великих плит, очевидно, десь є поблизу стації. Принаймні, на місці стації він трапляється великими шматками, часто розколотими, але ніколи не обтертими, тимчасом як кремінна рінь завсіди вигладжена й виглянцювана силою води; очевидячки, його принесла сюди людина, як сировий матеріял індустрії.

Серед усякого роду відламків і скалок кварциту нам трапилося скількись характерних широких, масивних пластин. Але особливо цікава була знахідка чудового дискуватого нуклевса типово мустьєрської форми. Він являє собою сильно плисковатий конічний нуклевс діяметром 16,5 см., близько 5 см. заввишки, з гладенькою спідньою поверхнею, із стесаною широким обтісуванням горішньою поверхнею, трикутної форми, що звужується догори. Підчас розвідок р. 1925-го ми знайшли ще типове скребло (racloir), порівнюючи невеличке (50 мм. завдовжки та 45 мм. завширшки в основі пластини) з такого самого сірого кварциту та відламок широкої пластини з ретушшю по краю. Не менш цікаве й єдине знаряддя з темного кременю, прекрасний гостряк мустьєрського типу, на жаль з обламаним кінцем. Може, ширші, систематичніші розкопи виявлять нерушені частини стації й дадуть багатший матеріял, що на підставі його можна буде гадати про культуру й індустрію стації. Зокрема, може, знайдено буде останки тварин, що нам сливе не траплялися, опріч розколотої дудчастої кістки великої тварини, виходячи з її розмірів, мабуть, од якогось товстошкурого. Будь-що-будь, і того, що ми зібрали підчас короткої розвідки р. 1924 та невеликих розкопів року 1925, досить, щоб визначити добу стації, що належить до стадії типового, розвиненого Мустьє, і, таким чином, може бути одзначено, як перше на нашій території.

Загальну геологічну картину цієї знахідки уявляємо ми так. У спідніх покладах річки, що залягають на поверхні мергеля, вона сама порила, натурально, багаті останки тієї найдавнішої тераси, що її можна назвати горішньою або другою надлучною терасою Деркула. Поверхня цієї тераси, могутність її покладів, перше повинна була бути далеко вища за теперішній її рівень (9 метр.) над течією Деркула. Дуже правдоподібно, що поклади цієї тераси, а потім її наступний розмив, тісно звязані з тим, як наступав і танув льодовик в епоху його найбільшого розвитку. Тим більше, що границя максимального зльодовіння проходить тут дуже недалеко на північ, Дон-

ським межиріччям, біля вершин Деркула. Піски в горішній частині розрізу являють собою безперечні останки долішньої або першої надлучної тераси, що перекриває тут горішню, а сама утворилася в пізню льодовикову пору. Мустьєрська людина залишила свої знаряддя на розмитій і відслоненій давній терасі, поблизу води, в ту епоху, коли максимальне зльодовіння повинно було відходити на північ.

Новий і дуже цікавий матеріял дали розвідки останніх років у Криму. Побережжя й передгір'я південного Криму з його чудовими долинами, безліччю печер і силою кременя, природня річ, повинні були приваблювати палеолітичну людину, і тут скоріше, ніж у якій иншій місцевості, можна було гадати знайти культурні останки найдавніших епох. Правда, в німецьку літературу в звязку з подорожжю Р. Р. Шмідта р. 1913 до Криму, коли він провадив розкопи в печерах південного Криму, ввійшла думка, ніби Таврійський півострів протягом давнього четвертичного часу було відрізано від суходолу й тому його не заселяли ні тварини, ні люди. Але таке уявління обгрунтовано не добре. Ще Мережковський, окрім Бештирецької печери, де він знайшов кремінні знаряддя ранніх типів разом з останками мамута, — зазначає ще й инші випадки, коли в Криму знаходжувано мамутячі кістки.

Новий і переважний з цього погляду матеріял дають розкопи Г. А. Бонч-Осмоловського та Ф. А. Фіельструпа р. 1923-го в печері Кош-Коба за 25 в. на схід од Симферополя, в долині р. Зуї. У покладах цієї печери на глибині 50 — 150 с.с. під шаром з культурними останками пізнього часу, знайдено було пласт жовтого, льссуватого суглинку, що в ньому містилося безліч, здебільшого розколотих, тваринних кісток, за попереднім визначенням А. А. Бялиницького-Бірулі, мамута, носорожця, печерної гієни, благородного оленя (дуже великого), бізона, сайги, коня, дикого осла, степової лисиці-корсака, звичайної лисиці, зайця, сурка, а також, здається, печерного ведмедя. Ця багата фавна малює, отже, змішане царство тварин льодовикової пори, де є типові представники і лісу і степу, а це більше-менше відповідає теперішнім природнім умовам місцевости, де лежить печера Кош-Коба. Глибоке межигір'я стрімкими вапняковими схилами, що в ньому протікає р. Зуя, і тепер заросло дрібним лісом, а сама височінь являє досить похиле плато, вкрите травистою рослинністю, що помалу на півночі переходить у степ.

Окрім розколотих кісток, про те, що перебувала людина в печері Кош-Коба, свідчать ще й останки двох огнищ із шаром попелу та з обпаленою круг них землею. Але дивна річ, як і в Бештирецькій печері з такою самою льодовиковою фавною, взагалі цілком мустьєрського характеру, і тут знайдено дуже небагато кременів. Їх, безперечно, обробила рука людини, і являють вони собою невеликі пластини та скибки кременю, иноді вдруге підправлені знаряддячка,

але й вони взагалі мало типові й мають пізній характер — це вістря для проколу, пластинка з обтесаним краєм, пластинка з зубцями, відламок скребочка й инш. Така індустрія нерідко трапляється в печерах Криму й належить швидше до самого кінця льодовикової епохи. Важко пояснити, чом давню фавну змішано з культурними останками пізнішого, видно, походження. Але швидше до раннього часу, до епохи мамута, носорожця й печерних хижаків належать деякі кісткові вироби дуже примітивного характеру, що трапилися разом з тваринними кістками. Принаймні вироби такого самого характеру знайдено і в иншій печері, що її відкрив Бонч-Осмоловський, де він знайшов безперечну індустрію своєрідного кримського середнього палеоліту.

Цю другу знахідку зробив р. 1924-го Бонч-Осмоловський у печері Кіїк-Коба, в тій самій долині лежить й Кош-Коба за яких-небудь 200 сажнів од неї. Кіїк-Коба — це широко відкритий і неглибокий намет у вапняковій кручі долини з невеликою перед ним площиною. Нижче від печери круті схили долини, що їх утворили провалля, вкрито кущами й дрібним лісом. Завглибшки намул, що вкриває дно печери, й терасоподібної площинки перед нею, дуже невеликий і не перевищує одного метра. Зверху, сантим. на 30 іде чорний з попелом пухкий шар, що звичайно трапляється в таких печерах і наметах Криму і він утворивсь через те, що тут ночували пастухи й подорожні і розкладали багаття, стояли вівці, то-що. Глибше, ще сантиметрів на 15, іде бурий глинястий шар, що також не має знахідок. А нижче залягає жовта глина, що, видно, є продукт розкладу вапняка і виповнює дно печери більш чи менш рівним шаром. У цій глині можна помітити два темних прошарки, горішній і долішній; долішній іде по самому дну печери, а між ними шар без знахідок. Ці шари то є останки огнищ палеолітичної людини, в них багато дрібної, покришеної й обпаленої кістки. У горішньому культурному горизонті траплялося багато чималеньких кісток тварин, що належать, за попереднім визначенням, носорожцеві, мамутові, коневі, первісному бикові, благородному оленеві й инш., с. т. фавна дуже близька до фавни сусідньої Кош-Коби. У долішньому горизонті великі кістки не трапляються, і поміж дрібно потрощених уламків трапилося дуже небагато кісток, що їх можна визначити. Як горішнє, так і долішнє огнища дали дуже багато кременя.

У горішньому шарі й кремень був трохи инший, як у долішньому. Тут він сірий, досить ясний з рудуватим відтінком і тільки дуже рідко він буває темнуватий. З цього кременя робили знаряддячка зáвсіди невеличкі, але чудово виявлених дуже станівких і певних форм. За найхарактернішу форму цієї цікавої індустрії можна вважати знаряддячко завбільшки всього від 3 — $3^1/_2$ до 6 сантиметрів, більш-менш трикутної форми, вузьке й загострене на кінці, що його однаково можна вважати і за своєрідну пізнішу форму ашельського

ручного рубила і за давній тип мустьєрського гострячка. Їх робили з шматка кременя або кремінної скалки й хоч вони дуже невеликі, проте бувають досить масивні, причому спинка знаряддя завсіди висока, на два схили, для чого його енергійно підтісували, а потім підправляли з одного, а частіше з обох країв, а спідня поверхня плисковата, більш-менш стесана пласкими скалками, але без ретуши по краю. Одні з цих знаряддячок вузькі й довгі, инші ширші, але більш-менш стійко затримують трикутну форму, в основі масивніші й мають, звичайно, притупленість, як п'яточку, що нагадує п'ятку давніх ашельських рубил.

Часто також трапляються зовсім такі самі своїм загальним виглядом струменти, але в них черевце вже зовсім гладеньке, не обтесане.

Як особливий тип, визначаються знаряддячка всього від 2-х з чимсь до 6 сантиметрів, що являють такі самі трикутні відламки кременю, але пласкі, тонкі, хоч і досить широкі з дрібною ретушшю по краю, вони вже дуже близькі до справжніх мустьєрських гострячків, але дуже простих.

Окрім описаних видів знарядь трапляються так само нерідко пластинки з ретушшю по краю, що нагадують скребла, хоч і мінятюрних розмірів. Решта знарядь — то або варіянти описаних форм, або трапляються поодинці і, видима річ, випадкові. Для загальної картини індустрії не пошкодить одзначити, що пластинки і покидьки, і ті, з яких виготовляли знаряддя, не мають певних і правильних форм і цілком ясно, що їх, хоч тут і не знайдено нуклевсів, відколювали од неправильних і невиготовлених наперед плиток кременю. Можна думати, що тільки невеликі завбільшки зростки природнього кременю, що трапляються в околицях печери, спричинилися до таких аж надто малих розмірів знарядь.

Загальний вигляд індустрії горішнього горизонта печери Кіїк-Коба дуже нагадує ту кремінну індустрію, що її виявлено в вищезгадуваних польських печерних стаціях — Окенник і Пекарі. Основна риса цієї індустрії — це її переходовий характер: у ній стійко сполучаються, з одного боку, пізніші рубила, що прийняли особливості мустьєрського гостряка (форму й ретуш), з другого, вже більш-менш типові мустьєрські знаряддя — гостряки й скребла. Разом із польським ученим Л. Козловським, що застосовує стації Окенник і Пекарі до кінця ашельського часу, ми схиляємось односити горішній горизонт Кіїк-Коба до епохи, що, вважаючи на типологію форм знаряддя, є посередня поміж Ашелем і Мустьє, і за це досить виразно свідчить усенька картина індустрії. Але було-б передчасно й недоцільно давати для кримської знахідки, як і для польських, точну синхронізацію з тією чи иншою західньо-европейською, краще специфічно-французькою групою знахідок пізнього ашельського часу, як тип Ла-Мікок, або Комб-Капель, як того хоче Л. Козловський. Тим більше, що ці

стації, Кіїк-Коба, Окенник і Пекарі, як і нещодавно відкрита стація в Ільській, належать, без сумніву, до особливої палеолітичної культури Східньої Европи, що її прямих аналогій на Заході ми не маємо. Присутність тут ручного рубила ні трохи не говорить проти того, що ця культура що-до свого часу належатиме вже до середнього палеоліту в його ранішій фазі. Пізнішу фазу тієї самої мустьєрської культури ми маємо в стації на Деркулі. Не слід забувати, що далі на Схід у Сибіру ті самі форми, і ручне рубило, і мустьєрські гостряки, і скребло, доживають, як свідчать стації Красноярського й Мінусинського районів, до дуже пізньої пори палеоліту. Заслуговує, щоб його зазначити, і той цікавий факт, що ці стації помітно відрізняються з-поміж инших відомих нам місцевостей у Середній і Східній Европі тієї самої пори палеоліту стійкістю й певністю форм знарядь і порівнюючи багатством знахідок.

Ні за мустьєрської, ні тим більше за ашельської культури в Західній Европі ще зовсім не оброблювано кістку. Тим більш цікаво, що серед розколотих кісток горішнього горизонту Г. А. Бонч-Осмоловський знайшов один невеликий загострений уламок з маленькою круглою дірочкою, що її, без сумніву, навмисне в ньому провірчено. Це примушує нас пригадати, що й у сусідній печері Кош-Коба знайдено за рік перед тим два таких самих уламки чи пластинки з дудчастої кістки з правильними невеликими дірочками. Сам Г. А. Бонч-Осмоловський ладен їх уважати за примітивну кісткову індустрію й сюди відносить і низку невеликих пласних уламків дудчастої кістки з слідами, що їх краї неначе зумисне розгладжувано й обточувано.

Зовсім инший, на диво примітивний характер має індустрія долішнього культурного горизонту в печері Кіїк-Коба. Вона вже й виглядом кременя значно відрізняється від горішніх огнищ. Матеріял тут був темніший, сірувато-чорний, а кремінь ясних одтінків траплявсь дуже рідко. Кремінну індустрію цього горизонту представлено в знахідках Бонч-Осмоловського силою дрібних кремінних уламків надзвичайно випадкових і неправильних форм. Поміж ними, власне, можна виділити тільки один, досить виразний, хоч і дуже примітивно зроблений, струмент — це грубе ручне рубильце зовсім міньятюрне на розмір. Знайдено його декілька десятків примірників. Рубильце не більше, як 4, $4^1/_2$ сантиметри завдовжки, має звичайні овальні обриси й обтесано різкими грубими сколами і з черевця і з спинки. До того-ж краї його в профіль неправильні й хвилясті, як у ручних рубил за ранньої пори їх існування.

Окрім маси розколотого, „аморфного“ кременю, разом із міньятюрним мигдалюватим струментом, трапляються невеликі, зовсім неправильні відламки кременя, то масивні, то пласкі, взагалі цілком випадкові і на вигляд; але вони бувають загострені на кінці, з вістрям вигнутим, напевно, щоб воно різало, або що комбінується

з виїмкою по краю пластини. Значіння й призначення цих знаряддячок залишається неясним, тим більш, що й ретуш, що через неї їм надано певної форми,— надзвичайно примітивна, вона ніби обломлює край пластини.

Наших відомостей не досить, щоб визначити, якого віку індустрія з долішнього горизонту печери. Найправдивіше буде сказати, що вона належить до якоїсь стадії ашельської епохи й стосується до відсталої народности в Східній Европі. У цьому досить є правди, тим більше, що й ціла низка знахідок у долішніх горизонтах печер по сусідніх країнах Европи дає таку саму примітивну, без сталих форм знаряддя, культуру (Крапіна в Хорватії, долішній горизонт печери Ґуденус в Австрії й инш.).

Не менше варта на увагу є знахідка в цій печері людських кісток. На жаль, вони збереглися тільки частково. На самому дні печери, поміж покладами культурної верстви, знайдено кістяка однолітньої дитини, але без черепа. Цікавіша друга знахідка. Приблизно по середині печери, на дні її помічено западину, розміром близько 170 на 50 сантиметрів і 30—40 сантиметрів завглибшки. У східньому кінці ця западина була порожня, бо сюди заходив шар огнища, що, видко, зруйнував могилу, але в західньому кінці збереглися кістки гомілки й ступні дорослої людини. Хоч кісток збереглося небагато, але їх вивчення дозволяє запевняти, що вони багато відрізняються своїми анатомічними особливостями від відповідних кінцевинних кісток сучасної людини. Коротка й широка ступня, масивність кісток, пропорції остраґала й п'яткової кістки й инші характерні риси палеолітичної людини Кіїк-Коби, як ґадає Г. А. Бонч-Осмоловський, найбільше нагадує останки людини Шапель-о-Сен, Ла-Кіна й инших представників первісної Неандертальської раси.

Студії над пам'ятками середньої палеолітичної пори в Східній Европі ще допіру починаються. Що можуть дати систематичні розвідки, про це свідчить відкриття за небагато років мустьєрського місця на Деркулі й печерної стації Кіїк-Коби: до них торік улітку приєднано нову найцікавішу знахідку в станиці Ільській, де С. Замятніну пощастило виявити багату місцевість середньо-палеолітичного часу з кремінною індустрією, близькою до горішнього горизонта Кіїк-Коба, що її супроводить копальна фавна.

Проф. С. П. ШЕСТАКОВ,
Казанського університету.

КІММЕРІЙЦІ В АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ.

Археологічні студії, проваджені останніми десятиріччями на ґрунті Росії, одкривають картину широкої культурної обміни поміж Північчю та Півднем, Сходом та Заходом. Трипільська культура піднесла нові проблеми культурних стосунків поміж країнами на північ од Балкан до Середземного моря [1]). Кубанські царські похорони, що до них останніми часами прилучається, як споріднений культурою, Астрабадський скарб, то, виявляється, передатковий етап еламських та вавилонських досягнень у реместві та мистецтві [2]) далеко на північ, де Фатьянівська (Сеймська та Галицька) культура являє вогнище, що має чималу сферу поширення [3]). Знов-же ця культура, надто що-до кераміки, тісно звязана з західньо-европейською (Schurkeramik [4])).

А коли культурні течії так змінюють і перехрещують одна одну, то археологи, природня річ, здогадуються, що вплив одбувавсь не тільки шляхом обміни, ба й через іміграцію, вдирання, звоювання давніх осельників краю од нових етнічних елементів. Отака гіпотеза Коссіни про разуразні вдирання до степових просторів України індогерманців, де кожнісінька стадія характеризується пев-

---

[1]) Д. И. Багалѣй, Русская исторія, т. I. В. П. Бузескул, Открытия XIX и начала XX в. в области исторіи древнего мира, II Греч. мир. 1924, стор. 151. Огляд культури на всенькому просторі її поширення, од Дніпра до Буковини, Галичини та Угорщини на захід. Childe, Schipenitz a neolithic station w. painted pottery in Bukowina, Journal of the Pr. Anthropolog. Inst. London, vol. LIII 1923, з мапою.

[2]) М. І. Ростовцев, L'âge du cuivre dans le Caucase septentrional, Revue archéol. XII, 1920. La stèle d'Antes, Revue d'Assiorologie XVIII, 1920. Iranians a. Greeks in south. Russia. Oxford. 1922, p. 22 ff.

The Sumerian treasure of Astrabad (Journ. of Egypt Arch. 1920 part I, January. — Childe, The dawn of European Civilization. London. 1925, за цит. у Tallgren'a, La Pontide préscythique (Eurasia septentrionalis antiqua, II). Helsinki. 1926.

[3]) Tallgren, Finskt Museum, XXXI, 1924: Fatjanovokulturen i Centralryssland, s. 1 - 30, з таблицею місць та речей знахідок та мапою. — Про Галич так само у Reallexicon d. Vorgeschichte, s. v.

Як багато важать знахідки у Сеймі, Тальгрен зрозумів одразу-ж-таки: Ett viktigt fornfynd från mellerste Ryssland, Finskt Museum. 1925, p. 73 — 86.

[4]) Carl-Schuchhardt, Alteuropa in seiner Kultur- u. Stilentwickelung. 1919. Hörnes, Urgeschichte d. bild. Kunst, 3 Ausg.

ними типами матеріяльної культури [1]). Так само, у російській археологічній літературі В. А. Городцов гадає, що способи похорону (могила-яма, могила-катакомба, могила в зрубі, то-що) змінювалися через те, що змінювалися народи [2]).

Для тих діб, що для них у нас немає ще писаних пам'яток, природньо, відкривається просторе поле для гіпотез. Але там, де ми маємо нехай і не рясні свідоцтва, необхідно погодити дані обох порядків, літературного й археологічного, взявши на увагу всі ті міркування про характер культурних стосунків, що їх підказує матеріял археологічний.

Наша літературна традиція вважає, що скитам в українських степах передували кіммерійці (Κιμμέριοι). Цілком певні сліди од їхнього панування тут зберегалися, ще за часів Геродотових, у двох місцях на скитській території, на заході й на сході. Це похорон кіммерійських царів (καί σφεων ἔτι δῆλός ἐστι ὁ τάφος Herod. (IV, 11) на Дністрі та їхня фортеця на Таврійському півострові. Знов-же й географічна номенклатура (Боспор кіммерійський) незаперечно промовляє за минуле. Для пізнішої історії кіммерійців, VIII — VII вв., певні дані зберегли нам східні джерела.

Отже, за нашою літературною традицією, кіммерійці виступають на Україні як домінантний етнічний елемент, будь-що-будь, кількома віками передше, ніж вони посунули за Кавказ і взяли участь у боротьбі Ванського царства [3]) (гіміррі—спільники Руси II) проти Асирії. Коли так, то що-до археологічного матеріялу, природня річ, шукати звязаних із ними слідів у тих культурних шарах на ґрунті України, котрі передують скитським пам'яткам, що найраніші з них походять, як відомо, з VII віку.

Нашу увагу спиняють тут, передовсім, вохряні похорони з скривленим кістяком. У західній частині степової території шар цієї культури лягає на культуру „точків" [4]). На Кубані вохряні похорони сти-

[1]) Kossinna, Die Indogermanen. 1921 (Mannus Bibliothek, 26). Der Ursprung d. Urfinnen u. Urindogermanen u. ihre Ausbreitung nach Osten. Mannus T. II. 1909. 1910. Його теорію (для України) приймає Ebert, Südrussland im Alterthum. 49 ff. Критикує її Маєвський, у часопису Światowit, VI m. — Пор. ще Aarne Europäus, у Finskt-Museum XXXI, наприкінці його статті.

Що-до фінських стародавностей див. цікавий нарис данського вченого Nordmann'a, Some Baltic problems, у Journ. of the R. Anthrop. Inst., vol. LII. 1922, де він полемізує з Коссіною.

[2]) З ним погоджується Ebert, Südrussland im Alterthum, 46, критикує Tallgren, La Pontide préscythique, p. 38.

[3]) Про нього взагалі В. П. Бузескул, Открытия XIX-го и XX в. в области истории древнего мира. I. Восток, 212 дд. Про події з історії гіміррів, аж доки їх виперли з Малої Азії скити (їхній останній притулок Каппадокія). Ростовцев, Iranians a. Greeks in south Russia, в III розд. Ebert, Südrussland im Alterthum, s. 76.

[4]) Трипільська культура належить, мабуть, ще до III тисячоліття перед Хр. Що саме кіммерійці (= пеласги у Соб.) її репрезентували, це доводить акад. А. І. Соболевський, Русско-скиф. этюды, ИОРЯСАН, т. XXVII, 1922, але він лишається самітній.

каються з високорозвиненою металевою культурою алародійського походження [1]). Що кіммерійці-гіміррі справді звязані з цим світом, за це свідчить їхня пізніша історія, не аби-які культурні досягнення, надто в царині металургії, природня умова для панування над великою територією.

Далі ми покажемо, як стоїть питання про кіммерійців на Україні за археологічними даними в новітній науковій літературі.

Кажучи про теорію, що ототожнює кіммерійців з кімврами [2]),— вона походить ще од Посідонія,—Мінз [3]) зауважує що-до археологічного покажчика:

„Брондзова цивілізація кубанського некрополю, звичайно, подає такі аналогії до цивілізації Гальштата, що важко повірити, начеб-то вони аж ніяк не звязані. Коли-б тільки були будь-які знахідки типів Гальштату поміж Угорщиною та Кавказом, котрі-б доводили, що народ, якому належали кубанські брондзи, мав осілість у степах. А тимчасом народ, що досить довго був осілий, щоб залишити земляні спорудження, за які мовляв Геродот (IV, 12), повинен був-би залишити по собі зброю, що з неї можна було-б простежити його путь".

А втім, навіть Мінз схиляється застосовувати іранський елемент у конгломераті скитської держави на Україні до місцевої людности, кіммерійців, що звоювали їх кочовики—урало-алтайці, царські скити. Виразно виявляється це (не вважаючи на застереження в инших місцях) в тому місці, де він згадує про іранський характер кіммерійських власних іменнів, як от ім'я сина Дугдамисового (Strab. I, 3, 21), Сондакшатра (p. 42): „Чи не визначає це, пише Мінз, що кіммерійці споріднені були з іранцями? Очевидячки, царські скити, нехай-би хто вони були, прийшли з далекого північного сходу. Зайди оці знайшли у степах людність іранського плім'я. Вони назвали її ‚людьми темряви' або західниками. Людність ота почасти була кочова, почасти осіла. Частину її вони прогнали й запанували над иншими".

Проте, оскільки лінгвістично встановлено, що скити—іранці [4]), остільки обмаль у нас даних твердити те саме про кіммерійців.

Навпаки, грецьке оповідання висуває звязок кіммерійців з тракійцями. У Страбона кіммерійцям підчас їхніх наскоків у Малій Азії

Про культурне нашарування, одзначуване в тексті, див. Ebert, s. 38, для Галичини та Буковини Childe.

[1]) Ростовцевъ, Эллинство и иранство на югѣ Россіи. Петроградъ 1918, стор. 19.

[2]) Ріджвей, Early age of Greece. I. 390. Bury, у ж. Beiträge z. alten Geschichte VI, 1906.

[3]) Minns, Scythians a. Greeks, a survey of ancient history a. archaeology on the north coast of the Euxine. 1913, p. 40.

[4]) Акад. А. І. Соболевський доповнює це, в останніх своїх русько-скитських етюдах великим матеріялом з російської географічної номенклатури. Vasmer, Untersuchungen üb. d. Urheimat d. Slaven. Th. I. Die Iranier in Südrussland 1923.

раз-у-раз товаришують трери, за Страбоном плім'я тракійське. Навіть більше, у двох місцях своєї Географії, l. I, p. 61 і l. XIV p. 647, він попросту ототожнює кіммерійців з трерами (Κιμμέριοι, οὓς καὶ Τρῆρας ὀνομάζουσιν, Τρηροὶ Κιμμερικὸν ἔθνος. І тоді як инакше розуміти наскоки їхні на Малу Азію, як не через Геллеспонт?). М. І. Ростовцев порівнює з цим те, що власні ймення багатьох танаїтів (на написах) страшенно скидаються на тракійські і в історії Боспорського царства тракійський елемент одграє не аби-яку ролю [1]). Природньо застосувати це, каже Ростовцев, до родичів тракійців, що оселилися раніш од скитів на Приозівщині, до кіммерійців?

„Наряду съ этой связью киммерійцевъ и ѳракійцевъ, пише проф. Ростовцев, мы не можемъ не отмѣтить и тѣсной связи населенія Тамани и Пріазовья, гдѣ, несомнѣнно находился центръ киммерійской причерноморской державы, съ великимъ алародійскимъ культурнымъ миромъ. Связь эта констатируется въ техникѣ, въ звѣриномъ стилѣ произведеній изъ бронзы, въ культѣ великаго женскаго божества, съ коимъ въ связи стоитъ роль въ легендѣ амазонокъ, вооруженныхъ служительницъ верховнаго женскаго божества". Збереглася присвята на Тамані цьому великому алародійському божеству, Астарі, та його чоловічому сопутникові Сапергові [2]).

Згадуючи у III-ому розділі своєї нової книги, Iranians and Greeks South Russia, про те, що кіммерійці допомагали ванському цареві Русі II у його боротьбі супроти Асирії, Ростовцев, з цим поширенням кіммерійців на південь звязує те послаблення їхньої держави в українських степах, що завдяки йому скитам пощастило спочатку розколоти їхнє царство на дві половині, а далі виперти їх з степу. Отже, всупереч Геродотові, кіммерійці спочатку посунули за Кавказ, дарма що на них тиснули скити. У Малій Азії кіммерійці з'являються бл. 2-ої половини VIII в., скити фігурують в асирійських пам'ятках не передніш од часів Есаргаддонових (VII в.).

„Чи були кіммерійці, ставить собі і в цій книзі завдання проф. Ростовцев, нащадки автохтонних осельників степу, що лишили по собі могили з скривленими кістяками, чи завойовники з півночи, заходу, сходу? Деякі вказівки примушують нас здогадуватися, що кіммерійці

---

[1]) Эллинство и иранство на югѣ Россіи, стор. 30.

[2]) Цей напис тракійської цариці Каносарії, дочки Горгіппової, дружини Парісада I, Латышевъ, JosPE 346. Лаппо-Данилевський (Скиѳ. древн. 521 дд.) убачав тут стосунок до скитської богині Артінакси. Імення Сапергове Мінз (pg. 617) уважає за сполучення двох іменнів вавилонського божества: Сап і Нергал.

Подамо тут, неначе-б проміжну поміж Мінзом та Ростовцевим (й Ебертом, див. далі) думку про кіммерійців Lehmann-Haupt'a Griech. Gesch., у серії. Einl. in d. Altwiss. Norden'a і Gercke, III Bd. (1912), 15: „Через Кавказ, наприкінці VIII в. з півночи Чорного моря, з Криму та його околиць, кіммерійці, коли не щирісінькі тракійці, то, мабуть, сполучне кільце між тракійцями та іранцями, вдерлися до передньої Азії, завдали страшенних вдарів царству Урарту й посунулися далі на захід. Близько р. 680 ми бачимо їх спільниками Руси II-го".

то один або кілька народів індоевропейського, мабуть тракійського походження".

Тут автор подає ті самісінькі міркування що-до цього здогаду, що у книзі „Эллинство и иранство на югѣ Россіи". Але в новій книзі важливі вказівки на деякі похорони в межах України, що їх проф. Ростовцев уважає за можливе застосувати до похоронів (VII в.) спеціяльно кіммерійських (отже рештків кіммерійців): один на Тамані, другий на горбі Темір-гора поблизу Керчи (див. і таблицю V). Типові речі тут (щоб протиставити скитським найближчим що-до часу) — брондзова бойова сокира, застіжка до паса з двома левами у геральдичній позі. Каппадокія, як згадано, то був останній притулок для кіммерійців, що їх тиснули скити, у Малій Азії. Отож проф. Ростовцев і гадає, що кіммерійські похорони мають дещо спільне з каппадокійськими пам'ятками (брондзова фігурка верхівня з сагайдаком, що їде чим дуж). Цікава Штернова знахідка у Басарабії пізнього брондзового віку з сокирами з нефрита та діорита, з речами з срібла з накладним золотом, з брондзи (Бородінський скарб, Мат. по арх. Р. вып. 34), скарб у Михалкові, за Гадачком, кіммерійського походження. Звіринний стиль Михалкового скарбу дуже різниться од скитського звіринного стилю. Лук та стріли, спис та бойова сокира—характерна массагетська зброя. Массагети-ж це знову, як і кіммерійці, тракійське плім'я. Кіммерійці — тракійське плім'я, що в наслідок великого індоевропейського руху з'явилося на береги Чорного моря та до дунайського краю [1]).

Відомо, що Нібур, а за ним англійський коментатор Геродота Роліисон, ґрунтуючися на Геродотовому свідченні, про те, що кіммерійці, перед тим як скити вдерлися на Дністро, скликали нараду, гадали, ніби кіммерійці тікали од своїх ворогів не через Кавказ („грузинським шляхом", Ebert, 75 pg.), а через тракійський Боспор. Сліди подібного-ж уявління знаходить Еберт у Страбона, коли він каже про наскоки на Малу Азію кіммерійців з трерами, або кіммерійців-трерів (так розуміємо ми його покликування на Страбона. Цитоване в нього місце з XIII-ої кн. не підходить). Отак частину кіммерійців було виперто на захід. Долю другої, котра пішла за Кавказ, звязано з історією халдського або ванського царства. Вона не залежала, як бачимо, од скитського наступу.

---

[1]) Додамо сюди, що, як пояснює проф. Ростовцев, у Геродота на чолі скитських божеств опинилося жіноче божество Ταβιτί (Ἱστίη) через те, що його перенесено до сонму скитських божеств з культу передскитської тубільної людности (кіммерійців?). Це – „Велика богиня".

Навпаки Schröder, Arische Religion. 1923, II Bd., 515, вбачає в цьому Геродотовому (IV, 59) свідченні цінну вказівку на те, що і в азійських арійців було жіноче божество хатнього вогнища, як у греків, італійців та литвинів.

Nagy (Scythak) порівнював з Ταβιτί (вогульське taût, toat) „вогонь". Оцей угорський вчений гадає, що скити то уралоалтайці.

„Кіммерійці, каже Ebert [1]), залюднюють на початку І-го тисячоліття площини поміж Доном та Карпатами. На Дністрі їхні царі радяться підчас війни з скитами. Рештки їх (тавра, див. і стор. 86 Ebert'ової книги) ратуються на Кримському півострові, захищеному вузеньким Перекопським пересмиком, ім'я їхнє звязане з Боспором Кіммерійським.

Отже, брондзова культура, що панувала на Україні бл. 1000 р. перед Христом, то культура кіммерійська. Припонтійські степи, оскільки це можна судити з убогого археологічного матеріялу, українського середнього й найпізнішого брондзового часу, більшу частину 2-го тисячоріччя були, треба гадати, у кіммерійських-таки руках. Адже жадної перерви в розвитку, що примушувала-б здогадуватися про мандрівку народів, спостерегти не можна. Окремі знахідки та склади, що ми їх знаємо, скрізь подають одноманітну картину культури, обмеженої що-до запасу типів, з східньою печаттю, але під дужим впливом імпульсів з заходу. Допіру коли звертаємось до початку брондзової доби, у похоронах перед нас явище инакшого розбору.

Похорони цієї культури належать уже передкіммерійській людности, що для неї ми не маємо жадного історичного ім'я.

Од Дункера починаючи, кіммерійців частенько розглядувано як частину великої тракійської сім'ї народів, що північно-східні її племена на долішньому Дунаї та Семигороді сусідували на заході з кіммерійцями. Коли взяти на увагу, що угорська брондзова культура мала не аби-який вплив на Україні, то ця теза будь-що-будь промовляє за себе більше, аніж теорії, котрі вважали кіммерійців за фінів, туранців або іранців".

Такого самого погляду, як його попередники, додержується в питанні про кіммерійців, як носіїв певної культури на Україні, і новітній дослідник українських стародавностей передскитської доби, відомий знавець у царині східньо-европейської археології проф. Тальгрен, у своїй книзі La Pontide préscythique (Eurasia septentrionalis antiqua, II. Helsingfors. 1926), причому найбільш впливав на нього тут проф. Ростовцев.

Тут хтілося-б сказати скількись слів про вагу нової праці фінського вченого.

Уперше тут, на підставі праць инших археологів, зібрано цілком матеріял що-до студій над раннім мідяно-брондзовим віком у межах України і методологічно його опрацьовано. Автор встановлює характер похоронів, типологію їх інвентаря, подає вичерпливе зведення скарбів та ливарних робітень. Хронологію для окремих періодів установлено у синхронізмі з прийнятими в науці міноськими, троянськими, північно- та центрально-европейськими періодами (таблиця pg. 142). При цьому визначено й тісно звязані з розквітом

[1]) Südrussland im Alterthum, 76 — 77.

ранньої металевої доби на Україні центрально-руські стародавності Галича й Сейми, цю важливу пізнішу стадію в розвиткові фатьянівської культури. Тут автор підбиває підсумки й поповнює наслідки своїх давніх праць про брондзовий вік у центральній Росії. Оцінено й звязано з загальним розвитком металевої культури на Україні культури долішньої Волги (Хвалинська).

Чудові фотографії діячів нашої археологічної науки, з коротенькими біографічними відомостями про них на початку книги, характеризують симпатії авторові, як узагалі його цікавлять досягнення нашої науки (див. повідомлення за літературу про самітній похорон на півночі Европи, до фатьянівської культури, до відому нашим археологам, як каже Т. р. 89, його побажання саратівським археологам, р. 124 note).

Дужий західній культурний вплив на Україні мідяно-брондзового віку, каже проф. Тальгрен наприкінці своєї книги, примушує здогадуватися, що до степу переселилися народи з заходу. Це живовидячки бачимо з того, що речі, за які мова мовиться, поширюються в степу в нових формах, що перша еволюція їх одбулася в дунайських країнах. За цю мандрівку й за цю перемогу свідчить так само чималий матеріяльний добробут наддунайських країн; доводять це рясні скарби й склади з цього періоду в Трансильванії, Галичині, Румунії й Болгарії. Форми речей, знайдених у складах та ливарнях Понтиди, мають західню орнаментацію. Отож, здається, річ можлива, що і самий металь походить здебільшого саме з тієї околиці і що скарби та склади довожувано сюди з Трансильванії.

Що дунайська територія має тут перевагу супроти української, доводить іще й багатство її на золото. Трансильванія була країна багата і на золото (агафороси Геродота, IV, 104), а не на саму лиш мідь. А в Понтиді, тимчасом, коли не рахувати Бородіна, дорогоцінних металів ніхто не знаходив.

З-поміж инших важливих золотих знахідок у дунайських країнах є чудовий скарб у Михалкові в Галичині близько українських кордонів (десь коло 800 р. перед Хр.?). Східні елементи в цьому скарбі аж рясніють. Инша знахідка (подібна, за 35 в. на захід од Кам'янця-Подільського, в Галичині близько Дністра) містила в собі 2 золоті вінці та різні дрібніші речі.

Цей скарб, як я вже був зазначав, теж органічно звязаний з иншими дунайськими скарбами, тоб-то з гальштатськими культурами на Дунаї й півн. Балкані.

У скарбі Михалкова знаходимо ще доводи на безпосередній звязок із Кавказом, Кобалом[1]): собаки його зроблені так неначе

[1]) Стародавність Кобала, за Tallgren'ом, „найпростіш датовані" (ст. 140), 1200—1100 рр. вступають у нову фазу вивчення в звязку з новітніми знахідками (Лукінова колекція) в Абхазії, див. В. И. Стражев, Бронзовая культура в Абхазии. Изв. Абхаз. Научн. Общества, вып. IV, 1926.

гавкають, — це попередники виробів із Михалкова в формі дуже стилізованих тварин, дарма що навіть техніка їх різна й віком вони молодші.

Не можна, каже Тальгрен далі, не поставити ці з'явища в звязок із відомостями за кіммерійців. З Геродотових повідомлень, асирійських джерел і Біблії бачимо, що вони появлялися в степах допіру лиш близько 600 р. В Европі частина їх, може бути, обратувалася в Криму, що згодом дістав був назву Херсонеса Кіммерійського. Втеча їх перед скитами й дати цієї події цілком історичні й певні.

Традиція нічого не каже за те, звідки взялася влада кіммерійців. Отож нічого неможливого в тому, що ця влада держалася була на Україні, відтоді як занепала Трипільська культура, немає. Я в цьому, що правда, сумніваюся, надто-бо печать східніх кочовиків виразна в степових могилах протягом II тисячоліття, і надто-бо значна одміна згодом, за брондзового віку з кінця II тисячоліття. Отож, кіммерійська держава заснувалася була, може, в степах, починаючи з заходу, як наслідок завоювання й переселення, тільки близько 1200 р. перед Хр. Тальгрен зазначає ще культурні стосунки Понтиди з Вірменщиною і ставить їх теж у звязок із кіммерійською експанзією та з її відношеннями до багатої на металі країни (р. 222), і коли він каже про „мадярсько-тракійський" вплив (р. 217), то має на оці „тракійську й кіммерійську" гегемонію (р. 223), що підтримувала була на належній височині брондзову культуру на Україні бл. 1200 р., тимчасом як вік брондзи, такий на брондзу бідний, у долішній Волзі (Хвалинська культура) — скитський вік.

„Коли скіфізм бл. 700 р. перед Хр. одтіснив ‚схід' геть аж до кордонів Карпат і Тракії, чи залишилися на Україні сліди ‚кіммерійського' брондзового віку? По-за Україною, на околицях Ками-Волги, куди не дійшло скитське переселення, залишилася виразна ‚кіммерійська' печать на речах брондзового віку з Ананьїна (600—200 р. перед Хр.), що вони в багатьох випадках походять од предметів з українського брондзового віку" (р. 224).

Отож з іменням кіммерійців археологія звязує тепер ті високі досягнення в царині металургії, що, з одного боку, сполучені з культурним світом на захід од України, а з другого — тісно поєднані з найдавнішими осередками східньої цивілізації.

Проф. С. С. ДЛОЖЕВСЬКИЙ,
Директор Історично-Археологічного
Музею в Одесі.

НОВИЙ ОЛЬБІЙСЬКИЙ ДЕКРЕТ НА ЧЕСТЬ АГАТОКЛА-ЕВОКАТА.

У вересні р. 1924 при самісінькому кінці розкопової кампанії того року в північній частині римської цитаделі, там саме, де археологічна експедиція з Б. В. Фармаковським на чолі виявила була порозкидувані останки, мабуть, од храму Аполлона Простата, знайдено поміж иншим камінням понівечену згори та з двох боків плиту сірястого з жовтастою осугою мармуру з рештками 18-ти рядків напису

грецькими літерами. Плита ця заввишки — 32 см., максимальна шир. — 31,5 см., мінімальна — 28,5; завгрубшки вона — 10,5 см., з долу має карниза заввишки й завширшки — 4 см.

Середня височінь літер — більше-менше 1,4 см.

Плиту цю, очевидячки, було використано, як будівельний матеріял, чим і пояснюється, що вона понівечена з трьох боків.

Текст цього напису відновлюю[1]) по змозі в такому вигляді[2]).

επι αρχοντων των περι τον δεινα μηνος
του δεινα εκκλησιας γενομενης πανδημου
1. εισηγησαμενου του δεινα οι αρχοντε ς ειπαν επει δεη nomen gentile
2. αγ αθοκλης ηρυοκατος α υγουστου [3])
3. απ ο των ηγουμενων προς την π ολιν
4. π ερι πραγματων αναγκαιων κο ινωνων
5. ε υσχημονα την επιδημιαν επ οιησατο
6. ζ ηλωτης γενομενος της εκ τενους(?)α
7. ρ ετης λεγων τε και συμβουλ ευων τα
8. αριστα τω δημω διετελ εσεν δι ο δημ
9. δη μος βουλομενος ευχαριστ ως διακει
10. σ θαι και τειμων τους αγαθου ς ανδρας
11. τ αις πρεπουσαις τειμαις ε δωκεν
12. α υτω τε και εγγονοις προξ ενιας πο
13. λ ειτηαν εισπλου(ν) και εκπλου(ν) πολ
14. ε μου και ειρηνης ασυλει και α σπονδει
15. τ οδε ψηφισμα τοδε αναγρα ψαι εις τε
16. λ αμωνα λευκου λιθου κ αι στησαι
17. ε ις το ιερον του διος και το γενομενον
18. ε ις αυτο αναλωμα εξοδιασαι τ ον.....

Наведений напис, як бачимо з змісту, — це копія, де-не-де спрощена, з постанови ольбійської екклесії на пошану такого собі Агатокла, впливового в римської влади грека, певне, римського громадянина. Будь-що-будь, дарма що текст цієї нової пам'ятки досить шаблоновий для такого роду декретів, вона вигідно відрізняється від довгої низки відомих нам таких декретів тим, що з неї ми вперше довідуємося про новий з римської історії факт — можливість для людини, принаймні, грецького походження, бути військовим спеціяльного, в дану добу цісарського, призову, тоб-то бути „evocatus Augusti".

Цей значний й досі невідомий нам із римської історії факт, якщо спиратися на ортографічні і графічні моменти нашого напису, дозволяє застосувати це нове історичне джерело до часів не раніш

---

[1]) За ласкавим дозволом од Директора Миколаївського Археологічного Музею Ф. Т. Камінського.

[2]) Діякритичні знаки вжито за вказівками O. Stählin'a „Editionstechnik". Lpz., 1914; щоб спростити техніку друкування, слова пишуться без наголосів, а здогадні обкреслюються пунктиром.

[3]) Чи не „αυρηλιος"?

од Септімія Севера (terminus postquem p. 196 по Хр.), коли кардинально реформуються преторіянці, та провінції на Сході, в тому й Ольбія [1]), як про це свідчить кількість епіграфічних записів з цієї саме доби, відживають. Напис, певне, належить до часів близьких до доби Септімія Севера.

Перше завдання, що повстає перед дослідником, коли береться він відновляти текст, це виявити, скільки літер загинуло між збереженим кінцем кожного попереднього рядка і збереженим початком дальшого рядка.

Найкращу підвалину для розвязання цього першого питання подають рядки 14 і 15, де текст, що загинув між кінцем рядка 14 і початком рядка 15, відновлюється, так-би мовити, автоматично („σπονδει τ"), тоб-то бракує вісьмох літер. Беручи на увагу, що текст написано не στοιχηδον, можна припустити для окремих рядків збільшення або зменшення на 2—3 літери. Так само для рядків 3, 4, 5 — найширшого на мармуровій плитці місця, це число вісім знов-таки можна зменшити на 2—3 літери.

В першому рядкові досить ясно, на мою думку, читаються закінчення літер „ς ειπαν" і трохи далі „ει". Коли так, то початок напису легко відновлюється на зразок напису Iospe [2] I № 40, так само близького до часів Септімія Севера, як і наш, а саме: [επι αρχοντων των περι δ. etc. μηνος etc. εκκλησιας etc. οἱ αρχοντε] ς ειπαν.

Виходячи з tenor'у нашого напису, можна припустити, що в цьому прескрипті дещо поскорочувано, напр. εκκλησιας etc., то-що.

У цьому-ж-таки першому рядкові після відновлення слова „(επ)ει(δη)" безперечно залишається порожнє місце з 6—7 літер.

Увесь переглянутий тут у звязку з цим епіграфічний матеріял, не дозволяє мені як залишити його порожнім, так і вмістити тут щось инше, ніж нам невідоме ім'я і при тому в даній ситуації тільки римське ім'я — nomen gentile.

Безперечно зовсім инша проблема, чи був об'єкт нашого напису Агатокл справді римський громадянин, чи йдучи за модою, проти якої невдало свого [2]) часу виступав навіть Клавдій, він, як і инші провінціяли, присвоїв собі високе римське імення, ще й до того, як можливий евокат Септімія Севера, сáме його родове ім'я.

Імення особи, що її шанує напис, відновити легко — (αγ) αθοκλης. В Iospe [2] I є під № 96 написів тієї-ж-таки Септімієвої епохи, де згадується „στρατηγος Αγαθοκλης Στρατωνος", ще й до того звязаний із храмом Аполлона Простата, що серед уламків його знайдено і нашого написа. Проте-ж зміст напису не дає жадної підстави наблизити нашого Агатокла до Агатокла напису № 96.

---

[1]) Див. Fluss в Pauly-Wissowa R. E. „Sept. Severus", col. 1991—2 і Ростовцевъ „Изв. им. арх. ком." вип. 58, стор. 6 і далі.

[2]) Пор. Cagnat [4] „Cours d'epigraphie latine", Paris, 1914, стор. 79—80, ще до того Латышевъ „О... госуд. устр... Ольвіи", стор. 162.

Дальші слова цього рядка читаються ηυοκατος α[υγουστου] [1]), як прочитали це місце з повідомлення Б. В. Фармаковського, С. А. Жебелев і О. О. Крюгер.

За перше слово 3-го рядка можна вважати (απ)ο, розуміючи „των ηγουμενων", як „римський уряд, римські урядовці" [2]), а слово „απο" в розумінні „з", що виявляється з прикладів, поданих для прийменника „απο" під № 5 Preisigke [3]). Відсутність при „απο των ηγουμενων" родовика „ο" дозволяє розуміти цей вираз, так-би мовити, „aposoenum", с.-то і до Агатокла і до дальшого в нашому тексті діеприкметника — „κοινωνῶν".

Кінець 3-го рядка певне π(ολιν), тоб-то Ольбія; початок 4-го — (π)ερι. Не так легко відновити кінець 4-го рядка. Тут повинна була стояти діеприкметникова форма, що безпосередньо керує словами „προς την πολιν" і „περι πραγματων", і до того починатися на „κο".

Беручи на увагу й зміст контексту, з трьох, на мою думку, можливих кандидатів для заповнення даної лакуни „κομιζεσθαι, κοινουν й κοινωνειν" я зупинився-б на діеприкметникові κο(ινωνων). Це дієслово в значінні „ein Geschäft gemeinsam betreiben"—„радитися з кимось про щось" звичайно має конструкцію „τινι περιτινος" [4]) і „περι πραγματων" є в нашому написі, отже-ж замість „τῃ πολει" читаємо „προς την πολιν". Прийменник „προς" уживається при речівникові „κοινωνια" [5]). Отже-ж відновлений у нас текст προς την πολιν περι πραγματων αναγκαιων κοινωνων можна вважати за контамінацію двох зворотів „κοινωνειν τῃ πολει περι πραγματων" і „κοινωνια προς την πολιν", що її допустивсь недбайливий автор тексту нашого напису [6]).

П'ятий рядок починається словами (ε)υσχημονα, коли-ж спиратися на паралелю, прим., з Iospe² I № 351 — „παρεπιδαμιαν ευσχημονα... πεποιηται", то можна зробити висновок, що закінчується він безумовно через „επ(οιησατο)", що належить до цієї формули.

Шостого рядка основні точки — ζηλωτης της... (αρ)ετης, тут бракує слова, яке підсилювало-б значіння „αρετης", наприклад, „εκτενους" [7]).

Слова συμβουλ(ευων τα) [8]) закінчують 7-й рядок, а всю першу половину періоду завершує також terminus technicus таких декретів — „διετελ(εσεν)". На підставі того, як розвиваються думки цього напису,

[1]) Інші епіграфічні випадки, де цей латинський термін не перекладається (ανακλητοι), а пишеться грецькими літерами IG XIV 997, CIL III 6547 — 7299.

[2]) Пор. Fränkel „Inschriften v. Pergamon" № 536₇.

[3]) Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, 1924, col. 166, Lief. 1.

[4]) Порівн., наприклад, Thesaurus l. graec. t. IV, col. 1724 та інші лексикони.

[5]) Порівн. Thes. ling. graecae l.l., Dittenberger-Hiller v. Gärtringen „Sylloge³" № 646₅₀.

[6]) З дієсловом „κομιζεσθαι" справа далеко гірша, — єдина, на мою думку, можливість була-б це „κομισθεις" з аналогіями — „επιστολης κομισθεισης" з Berl. Papyri 248, 40 (I) і своєрідного місця з Thuc. 3, 65 εις την πολιν... κομισαντες...

[7]) Пор. Rev. Arch. t. XXIV; 1926 p. 187 з посилкою на IG II², 955₉ „εκτενη και φιλοτιμον"...

[8]) Пор., наприклад, Larfeld „Handbuch d. griech. Epigraphik". Bd. I, 498: Amorgos (Michel) № 380 (3 в. по Хр.) „λεγων και συμβουλευων τα βελτιστα"... і Rev. Arch. t. XXIV, p. 186.

ми повинні були-б чекати далі традиційного „οπως αν ο δημος", отже-ж для такої формули не знайти місця на цій плиті, ще більше, — слово „βουλομενος" заперечує наявність вищезгаданої формули в даному написі, — воно її собою заміняє в спрощеному вигляді.

На підставі, наприклад, напису з Iospe² I № 39 29, що хронологічно стоїть досить близько до нашого, кінець 8-го і початок 9-го рядка читаємо так: διετελ(εσεν δὶο δη ο δη)μος.

Реконструюючи рядки 7 — 8 так, ми мусимо не шукати в нашому написі і так званої „формули переходу" — „δεδοχθαι etc.", що повинна була-б бути десь між 11-м та 12-м рядками, коли-б переписувач нашого напису не мав тенденції, як це ми яскраво бачимо, скорочувати трафаретні частини тексту декрета, залишаючи здебільшого лиш конкретний зміст, цікавий для героя цього почесного документу.

Слово „ευχαριστ(ειν)" [1]) було-б влучним відновленням у рядку 9, але на перешкоді стоїть „θαι", яким починається рядок 10-й.

Поміж „βουλομενος" і „τειμων", сполучення яких через „και" підкреслює їх абсолютний паралелізм, можуть стояти тільки якісь додатки до βουλομενος. Нарешті таким додатком можуть бути „ευχαρισ(τως διακεισ)θαι" [2]).

Рядок 10-й закінчується словами αγαθου(ς ανδρας) [3]).

Наприкінці 11-го рядка мусить бути предикат [4]) до слова „δημος".

Щоб відновити це слово, маємо певний вибір, але дальші слова „αυτω", „εγγονοις" подають найближчі вказівки на слово „ε(δωκεν)", що вживається не тільки в написах короткого стилю давніших часів, ба й робиться технічним терміном у текстах декретів скороченого типу взагалі.

Слово προξ(ενιαν) рядка 12-го, може, можна за вказівками Латишова [5]) читати προξ(ενιας), а слово (πολ)ειτηαν, здається, написано через „η", що функціонує тут, як — „ι", можливо-ж, що це написано в'яззю „ει".

Підо впливом дальших родових відмінків переписувач помилився і написав „εισπλου και εκπλου" без „ν".

Рядки 15 — 16 розпочинають анаколут, правда, легкий та звичайний, викликаний опущенням традиційної формули переходу.

В рядку 15-му [6]) на перший погляд є більш бажане αναγρ(φηναι); з огляду на розмір лакуни і на підставі напису з Iospe² I № 34 26—31,

---

[1]) Пор. Iospe² I № 382 ο δαμος ευχαριστων ετιμασε ταις καθηκουσαις τιμαις.

[2]) Порівн. Michel „Recueil... № 357 (2-е стор. по Хр., Мітилена) ευχάριστως; Diod. Sic. 1, 90 ευχαριστως διακεισθαι, цит. із Pape „Handwörterbuch d. griech. Sprache; Iospe² I № 78 ευχαριστος.

[3]) Приклади в Larfeld'a „Handbuch" I, стор. 506.

[4]) Порівн., наприклад, Iospe² I № 39 3 — η πατρις... εψηφισατο..., „Sylloge³" № 103 (Ілійон коло 350 по Хр.) εδοσαν... αυτφ... προξενιαν..., також до певної міри Iospe² I № 20 „εδωκαν... προξενιαν" та инш.

[5]) Порівн. Iospe² I уваги до № 357.

[6]) το δε ψηφισμα τοδε порівн. CIA II' 54 24 і далі.

де є таке саме збочення конструкції: ανασταθηναι... αναγραψαι, відновляємо — αναγρα΄ψαι εις τελ); прийменник рядка 17-го показує перед иншими можливостями на формулу „στησαι“ [1]). Наприкінці напису, що 18-м рядком [2]) уже й завершується, стоїть незрозуміла низка літер εξοδιασαπο. Родовий відмінок εξοδιας і слово „εξοδια“ в даному контексті не при місці. Це сполучення літер, може просто помилково написане, на підставі двох дорійських написів [3]) виправляється на εξοδιασαι το(ν...). Нарешті після το(ν...) повинна йти вказівка на урядовця, що має видати кошти, назвати його для Ольбії ми поки-що не вміємо [4]).

Що-до зовнішніх своєрідних рис у графіці нашого напису, то окрім занотованих у попередньому, випадає одзначити: архаїзуюче **A**, **Δ**, потім **H**, **E**, **Λ**, **M**, **Σ**, правопис ει = ι, [η = ι (?)], νκ, γγ = κγ, опущення йоти, все це не заперечує віднести документ до поч. III в. після Хр.

Відновлений тут декрет закликає істориків римської держави розглянути глибше той факт, що людина — грек походженням могла бути і евокатом.

Не беручися зараз до цього сам, подаю тільки спробу з'ясувати, про що оповідає нам новознайдений документ.

Якийсь грек Агатокл, можливо, з Тракії або Низової Мезії — головного адміністраційного центру для тогочасної Ольбії, ставши римським громадянином, перший поки-що на нашій пам'яті, відстажувавши у реформованих од Септімія Севера преторіянцях [5]), зробився нарешті evocatus Augusti [6]), певне, Септімія-ж-таки Севера. Як евокат, дістав адміністративне доручення [7]) з центру в справі, важливій для ольбійців, і, переводячи її від римської влади вкупі з місцевою, дочекався не так фактично корисних, як для дрібного офіцерського чина почесних, привилеїв од ольбійської громади.

---

[1]) Порівн. напр., Orient. Graeci Inscript. Selectae № 765 47.

[2]) Про храм Зевса див. Латышевъ „О... гос. устр. Ольвіи“, стор. 168, 228, 292.

[3]) Michel l. l. № 552 (Sela), № 553 (Akragas) εξοδιαξαι; про εξοδιαζω див. ще Preisigke l.l. й „Sylloge“ [2], + IV$_2$. Цікаво, що кілька місць нашого напису корегуються паралелями, як-раз з херсонських документів, може це одна з ознак культурного впливу Херсонесу на Ольбію в цю добу.

[4]) Порівн. Латышевъ l. l. стор. 255 про γραμματευς της πολεως у Тирі.

[5]) Про збіг до Pia Vindex як-раз із східніх провінцій підчас Септ. Севера свідчать таблиці Cagnat (Daremberg – Saglio „Dictionnaire... v. IV, Col. 633, 635, з яких видно, що певного часу з Мезії попали в преторіянці 13 осіб, тоді саме, коли, наприклад, з Єгипту тільки 1. Про походження евокатів переважно з преторіянців, див. Schmidt „Evocati“ Hermes 14, 1879, стор. 335.

[6]) Про функції евокатів, див. Fiebiger в Pauly-Wissowa RE., Bd. VI, col. 1150.

[7]) Про походження більшости відомих нам досі евокатів, див. Mommsen XXXVI, Evocati Augusti в „Ephem. Epigraph“. Bd. V, стор. 149 й инші, тут-же про службовий ранг евоката.

Проф. Б. В. ВАРНЕКЕ.
(Одеса).

ДО ІСТОРІЇ ЗНАЙОМСТВА РИМЛЯН З ПІВНІЧНИМ УЗБЕРЕЖЖЯМ ЧОРНОГО МОРЯ.

Поступінне ознайомлення римлян з північним узбережжям Чорного моря відбивалося спочатку в їхній літературі тільки як цілком випадкові та розрізнені згадки; найчастіш трапляються голі йменя, що за них не можна навіть поручитися, що вони потрапили до латинського тексту тільки тому, що його автор знайшов їх уже в своєму грецькому зразкові [1]).

Змінився трохи характер цих відомостей тільки в половині I віку перед нашою ерою підо впливом воєн Сулли та Помпея з Мітрідатом, як це видко з багатьох вказівок Ціцерона (De lege agr. II, 19, 51; Pro Murena XV; De imp. Gn. Pompei III, 8, IV, 9. IX, 22 та passim).

До цих-же часів належить різностороння вчена діяльність М. Теренція Варрона, що його безкрая допитливість поширювалася й на складання географічних праць [2]).

Якщо за Гієронімом (in Gen. X, 4) можна думати, що сюди входили дані й що-до північного узбережжя Чорного моря, то цілком безгрунтовною гіпотезою новітнього вченого [3]) є твердження, ніби-то ввесь цей твір було складено, як підручник для моряків: щоб розвязати це питання так чи инакше, наші відомості за нього занадто мізерні та невиразні. Також не можна твердити, що безпосереднє знайомство з цією, за-для вченої сумлінности Варронової будь-що-будь корисною, працею трималося довго й зробило вплив на пізніших римських письменників, як, напр., на Руфа Феста Авієна, що жив наприкінці IV в. нашої ери і склав ora maritima [4]). Принаймні він із латинських

---

[1]) Ці уривки зібрано у виданні акад. В. В. Латишова: Scythica et Caucasica, т. II. Хоч яке корисне це надзвичайно зручне видання, тільки-ж од уваги і його складача, дарма що був він дуже ретельний, дещо вислизнуло. Так, на стор. 392 дано з Сатурналій Макробія тільки невеличкий уривок із 11-го розд. I-ої книги, тимчасом як він у VII книзі розд. XII має в §§ 31—37 великий уривок що-до Понту, до складу якого входить (§ 34) дуже важлива цитата з Саллюстія, що зовсім не увійшла до складу збірника В. В. Латишова. Такі-ж пропуски єсть і в першому томі цього видання, де зібрано грецьких письменників. Там немає, напр., Diodor. II, 43. 3 з дуже цікавим викладом скитського переказу про дівчину (див. Herod. IV, 8—10).

[2]) R. Reitzenstein, Hermes, XX, 1885, 514—551. [3]) Ibid. 530.

[4]) Fr. Marx. Rh. Mus., 1895, 321—347.

авторів висовує Саллюстія [1]), маючи на оці його situs Pontu [2]), бо війни з тим самим Мітрідатом примусили його мимохіть звернути увагу на Понт і говорити про звичаї його житців (див. § 76: Scythae nomades tenent, quibus plaustra sedes sunt).

Тільки від часів Імперії дійшли до нас докладніші праці римських письменників у цій галузі, що свідчать про поглиблене знайомство з цим краєм. Серед них визначаються своїм значінням та ступенем зацілілости Naturalis historia Плінія старшого [3]).

Дуже докладно порівнявши географічні дані Плінія й Помпонія Мели, мусів E. Schweder зробити висновок [4]), що вони, хоч почасти бувають незгідні один із одним, проте в величезній більшості випадків користуються з того самого джерела, і це була саме славетна праця Аґріппи [5]).

Таціт називає Аґріппу bonum militia et victoriae socium Августа (A., I, 3). І справді, воєнні подвиги, особливо перемога над кантабрами (Horat. ep. I, 12, 26: Cantaber Agrippae... virtute cecidit) становлять головний зміст його багатого на державні справи життя. Через це і для нього, як раніш для Цезаря, географічні праці були тільки одним із боків теоретичного обґрунтування його державної діяльности. Пліній рішуче каже (П. h. III, 17), що портик, що почала будувати після смерти Аґріппи його сестра і що містив у собі цю мапу, ex destinatione et commentariis M. Agrippae, закінчив сам Август, причому, очевидячки, спершу треба було закінчити саму будівлю, а вже потім, на її мурах під готовою покрівлею можна було виконати саму мапу. Цілком зрозуміло, чому саме мапу обрав Аґріппа за оздобу цього названого його ім'ям портика: її призначення те саме, що й Monumentum Ancyranum самого Августа: правити за вселюдного покажчика світового розмаху римської політики, що складалася їхніми руками: те, що словами давав текст Monumentum Ancyranum, ще яскравіше показувала своїми обрисами мапа. Звідси її розміри за вирахуванням новітніх учених являли собою поверхню на 80 футів завдовжки та 40 футів завширшки [6]). При такому маштабі на мапі не тільки можна було вмістити багато деталів, але легко було з височини розглядати й її обриси й усе те, що на ній було намальовано.

Однак, уже в першому віці зроблено зменшене її видання, щоб зручніше користуватися з багатого її змісту [7]). Який багатий був зміст мапи, видко хоч-би з того, що вона мала за новітнім підрахун-

---

[1]) Scyt. et Cauc., II, 361.
[2]) Вид. B. Maurenbrecher. 1891 pp., 134—142, ч.ч. 61—80.
[3]) Scyt. et Cauc. II, 167—200.
[4]) Philol., 1897, 143.
[5]) Philol., 1895, 344, 1907, 559.
[6]) E. Schweder, Philologus, 1895, 321.
[7]) A. Klotz, Berl. phil. Wochensch. 1908, ч. 34, 1051.

ком, близько 15.000 географічних імен [1]). Слушно гадають [2]), що праця Агріппи мала суто-схематичний характер, маючи в собі переважно обміри й протяги. Маючи державний, офіційний характер, цей твір Агріппи формою своєю більше за все підходив до грецьких периплів [3]).

Таку форму ще й тепер мають деякі географічні твори подібного-ж призначення та походження, як це вдало довів I. Partsch, здавшись на англійську працю Thomas H. Heldich. India. London, 1904. Зате зовсім не можна порівнювати його з Ератостеном чи Птолемеєм [4]). Грецьку науку, однак, Агріппа знав й замінив умоглядові оповідання своїх попередників точними обмірами. Цифри були за основу для його праці. Залежить це, звичайно, не так від властивостів особистих нахилів Агріппи в галузі науки, що діячів її він відвідував, за переказами (Suet. Aug., 94), напр., в Аполлонії він був укупі з Августом у домі математика Теогена: для державних цілей, які для нього були найважливіші за все, тільки такі дані й були потрібні й цінні.

Виникає питання, чи можна було, однак, завдовольнитися самою тільки мапою, навіть так докладно розробленою, якщо до неї не було додано супровідного тексту в формі книги? Очевидячки, можна вважати це питання за остаточно розвязане таким способом, що без такої книги не могли-б перебуватися всі ті дальші автори, про яких доведено, що вони користувалися з мапи [5]).

Отже, коли Пліній каже (III, 17), що тяжко припустити, щоб Агріппа, бувши аж надто сумлінним, помилився in hos opere, то новітні вчені гадають [6]), що hoc opus визначає не тільки мапу, але й супровідну розвідку. Можна пристати на думку Шведера [7]), що цю книгу Агріппи написано латинською мовою: якщо реєстри імен становили її головний зміст, то транскрипція їх із грецької на латинську, обов'язкова для мапи, являла-б чималі труднощі й викликала-б подвійну працю.

З Плінія 36, 121 Шведер робить висновок, що Пліній знав безпосередньо commentarii Агріппи [8]), але не можна нічим довести його думки, що ці commentarii він склав далеко раніш перед працями над мапою [9]). Від цих commentarii Е. Шведер рішуче відрізняє те спільне джерело Плінія й Мели, яке належало тому-ж Агріппі й ніби-то відповідає анонімній праці χωρογράφος, на яку шість разів посилається Страбон [10]). Однак, тотожність цього Страбонового джерела із спільним джерелом Плінія й Мели викликає дуже великі сумніви. Нав-

[1]) E. Schweder, Philologus, 1897, 153.
[2]) I. Partsch, Wochenschrift f. kl. Philol., 1907, ч. 39, 1055.
[3]) E. Schweder, Philologus, 1897, 161.
[4]) I. Partsch. l. l. 1060.
[5]) A. Klotz. Berl. phil. Wochensch., 1908, ч. 34, 1051.
[6]) E Schweder. Philologus, 1895, 320; I. Partsch. Wochensch. f. kl. Philologie, 1907, ч. 39, 1055.
[7]) Philol., 1897, 160. [8]) Ibid., 1895, 528. [9]) Ibid., 1895, 529. [10]) Ibid., 1895, 531

паки, ввесь характер їхнього викладу дуже далекий від Страбонівського. Також викликає сумніви, щоб Пліній для своєї II-ої книги використав саме вступ до цієї chorographia [1]). Цікаві спостереження Шведера над характером географічних книг Плінія. Його спеціяльна підготова була така мала, що він навіть не зрозумів системи ступеневого рахування [2]). Із Страбона він не користувавсь і взагалі до греків удавався тільки за посередництвом своїх римських попередників [3]). Це, однак, зовсім не зменшує цінности окремих спостережень Плінія. Так Ю. А. Кулаковський довів [4]) обґрунтованість його зауваження (II, § 211) про цілющі прикмети ґрунту міста Parisinum у Криму, що являє собою переробку імени міста Παρόστα коло Евпаторії, околиці якої й тепер славнозвісні через Сакські грязі.

На Агріппу Пліній покликується III, 8, 16, 37, 86, 96, 150; IV, 45, 60, 77, 78, 81, 83, 91, 98, 99, 102, 105, 118; V, 9, 40, 65, 102; VI, 3, 37, 39, 136, 140, 164, 207, 209.

Усе це скрізь обміри й вказівки на цифри далечини поміж двома місцевостями. Цитати з IV книги від § 45 до 91 стосуються до північного узбережжя Чорного моря. Особливо характерне те, що Пліній пише у § 3 шостої книги. Наводячи за Ератостеном протяги від Боспора до Меотицького озера і за Агріппою від Халкедона спершу до Фазіса, а потім до Боспора Кіммерійського, він продовжує: nos intervalla generatim ponemus conperta in aevo nostro, quando etiam in ipse ore Cimmerio pugnatum est. Ergo a faucibus Bospori est amnis Rhebas, quem aliqui Rhesum dixerunt. Отож, цю подробицю він додатково до допіру названих праць Ератостена та Агріппи вніс на підставі тих праць римського штабу, які, очевидячки, в цих краях продовжувалися й за його часів і давали нові дані, приступні Плінієві. У § 184 тої-ж 6 книги він наводить протяги за доповідями exploratores Neronis.

З приводу форми затоки коло Меотицького озера, по сторонах якої живуть скити, він покликується на М. Варрона (VI, 38). Ще на нього покликування що-до цих місцевостів є у III, 8, 45, 95, 109, 143 та VI, 51, 62, 66, 77, 78, 115, 116 й це стало за причину того, що саме Варронова праця вважалася за основне джерело цієї частини географічних книг Плінія [5]). Будь-що-будь, цілком заперечувати вплив Варрона на географічні відділи Плінія, як це робить хоч-би A. Klotz [6]), не доводиться. Дістаємо враження, що до географічних книг Плінія не можна застосовувати теорії походження всього їхнього матеріялу з одного джерела.

З Варрона Пліній часто також бере самі цифри обмірів, але в III, 8, VI, 38 та 66 він бере з нього відомості ширшого змісту, яких, напр., з Агріппи не наводить. Це може бути за довід того, що виклад

[1]) Ibid., 1895, 528. [2]) Ibid., 534. [3]) Ibid., 535.
[4]) Арх. Изв. и Зам., 1896, № 1.
[5]) R. Reitzenstein, стор. 531.
[6]) Berl. phil. Woch., 1908, ч. 34, 1059.

Варрона, як літератора, мав менш сухий, цифровий характер, що, навпаки, цілком відповідало завданням Агріппової праці.

Рішуче заперечує Е. Шведер Плінієві слова у III, 1, що nemînem unum sequor, а збирається в кожному окремому випадку триматися quemque verissimum [1]). A. Klotz довів [2]), що, наприклад, для 5-ої книги Пліній багато узяв з Непота і дійсно на нього покликується Пліній хоч-би у VI, 77.

Другий письменник, що ніби-то виходив із спільного з Плінієм джерела, а саме Помпоній Мела не має в частині що-до припонтійських місцевостів ані жадної такої цифри, які так полюбляв Пліній: він зовсім не цікавився обмірами. Географічна частина його викладу має що-найзагальніший характер, не заходячи по-за такі подробиці, як взаємовідносини назв, як напр. Пропонтида, Понт Евксінський, Боспор Кіммерійський, Меотида (I, 7). Звертає він увагу також на історію відкрить, напр. (III, 44) оповідає, що колись було невідомо все, що лежить по-за Каспійським морем. Але всі ці відомості посідають мізерне місце в його викладі проти того, що тепер ми віднесли-б до відділу етнографії: житці країн, їхні звичаї, житла, одяг, їжа, як вони ставилися до заходнів (I, 106)—його найбільше цікавлять. Через це він, як і Геродот, дає місце переказам, звязаним з минулим окремих народів (I, 108; II, 3, 5, 11; III, 37).

Шведер зауважує [3]) неретельність Мели, коли він переробляє свої джерела. Відрізняється від Плінія він і своїм планом: Мела описує Середземне море, переходячи від сходу до заходу, а Пліній тримається протилежного порядку. Зовсім у різному порядкові описують вони й острови [4]).

М. І. Ростовцев, студіюючи Страбона, особливої ваги надає тому, що він так мало звертав уваги на Ольбію [5]). І Мела обмежився самою голою згадкою про неї в одному місці (II, 6), не виділяючи нічим її значіння. Також цілком мимохідь оповідає він і за Пантікапею (II, 3). Звідси акад. Ростовцев робить висновки що-до стану, в якому перебувала тоді Ольбія, й як ішла тоді морська торговля. Обережемося іти за ним у цьому що-до Мели й обмежимося питанням, чи не залежить таке відношення до цих міст не від їхньої долі, а від плану та характеру викладу й Страбона й Мели?

З історичних діячів Мела згадує тільки Кіра та Камбіза (III, 41). Якщо правильно гадає М. І. Ростовцев, що Страбон користувавсь із тих грецьких письменників, що писали за Мітрідата [6]), то, навпаки, можна прийняти, що Мела не знав цього відділу підручників.

---

[1]) Philol., 1895, 558.

[2]) Berl. phil. Woch., 1908, ч. 34, 1055.

[3]) Philologus, 1897, 132.

[4]) Philol., 1897, 139.

[5]) Сборникъ въ честь В. П. Бузескула. Харків, 1914, 369, 376.

[6]) Ibid., 376 - 380.

Тільки ніби-то за зовнішню рамку для цього етнографічного матеріялу, що безумовно переважає в викладі Мели, правлять у нього суто-географічні вказівки.

Увесь нестаток унутрішнього змісту заміток цих римських письменників про Чорноморщину, особливо впадає в очі, як порівняти їх з тим, що далеко раніше вже встигли сказати за ці країни та їхніх мешканців великі грецькі письменники. Геродот у своїому яскравому художніми подробицями та цікавістю викладі, а особливо псевдо-Гіпократ у своїому трактаті περὶ ἀέρων, ὑδάτων τόπων виявляють не тільки прекрасне знайомство з Понтом, але глибочінь постановки питання: визнавши Озівське море за межу поміж Азією та Европою, він, ретельно студіюючи звичаї мешканців тої й другої, пробує встановити причину їхньої різниці. Він бачить її у впливі не тільки підсоння та ґрунту, але й політичного укладу (12, 15). Як справжній син вільної Геллади він перевагу европейців проти азійців у військовій справі бачить у тому, що азійці живуть під гнітом царської влади (16, 23). Цим він з'ясовує, чому навіть греки, що живуть в Азії, багато войовничіші проти азійців.

Така широка постановка питання зближує його трактат з творами французьких філософів XVIII в.

Найбільше завдяки своїй цілості та чималим розмірам твору визначається серед греків, що писали за Чорноморщину, Страбон. Установлено, що сам він їздив і спостерегав мало, беручи все в готовому вигляді з книг [1]). Дуже вдатно назвав ці праці Момзен Studierlampenbücher.

Основний матеріял Страбона це поети, що цитатами з них він запорожнює свій текст, спиняючися на кожній дрібниці. Через це й починає він свою книгу з Гомера, кладучи його в основу цілої своєї праці (I, 1, 2—10).

Але навіть з Страбоном не можна рівняти географічних книг Плінія. Характером до нього найближчі так звані „періпли". Періпли Скілакса, Скімна й т. и. являють собою, головно, реєстри назв міст, рік та народів [2]). Иноді до них додано взяті з поетичних, переважно, переказів подробиці, частенько, казкового характеру. Цінні відомості трапляються серед них рідко коли, як от, напр., зауваження Скімна що-до звичаю массінійців жити в дерев'яних високих будівлях.

Правильно з'ясовує Ростовцев зміст і склад псевдо-Скілаксівського періплу тим, що всі його інтереси обмежувалися тим, що треба було знати атенському купцеві за його часів [3]).

Характер викладу Плінія мало чим одрізняється від більшости цих періплів, але зате цінність його даних незрівняно вища від

---

[1]) М. Ростовцевъ. Сборникъ въ честь В. Л. Бузескула, 366.

[2]) Ю. Кулаковскій. Карта Евр. Сарматіи по Птолемею, Київ, 1899, стор. 21.

[3]) Скиоія и Босфоръ, 25.

них саме тому, що він, як показано вище, окрім літературних підручників використав ще й офіційні праці топографів римського штабу, залежність від яких Мели почувається далеко менш. Але якщо й визнати, що й Пліній й Помпоній Мела користувалися з тих самих джерел, то характер їхнього користування був зовсім різний. Ті статистично-топографічні дані, що ними Пліній заповнює скрізь значну частину своєї праці, у Мели мали тільки допомічне значіння. Через це й з'явилися твори зовсім різні: Пліній підходить у чисто-діловиту категорію періплів. Читати його книгу в цій частині не можна: вона придатна тільки на довідки. Навпаки, Мела дає матеріял для питання [1]) й усім своїм загальним характером наближується до Страбона чи навіть до Геродота, якщо, звичайно, забути за художнє майстерство викладу останнього.

Зроблені вище спостереження над фрагментами окремих римських письменників дозволяють твердити, що як за республіки їхні звістки за Пропонтиду здобули точність та визначність тільки через війни з Мітрідатом, так і в письменників першого віку імперії ці якості з'являються найголовніше тоді, коли в основу свойого викладу вони кладуть праці римських військових топографів, хоч-би через це й страждала як цікавість матеріялу, так і філософська глибочінь освітлення предмету.

---

[1]) Подбельського 19, пом. 27.

Проф. О. І. ПОКРОВСЬКИЙ.
(Ніжень).

ГЕРОДОТ ТА АРІСТЕЙ.

„Такъ какъ главнымъ письменнымъ источникомъ о скиѳахъ является — каже Д. І. Багалій [1])—безсмертный трудъ отца исторіи Геродота, то главною задачею изслѣдователей" Скитії „явилась провѣрка сообщаемыхъ имъ свѣдѣній, то или иное ихъ освѣщеніе". Перевірка ця торкнулася звичайно й тих звісток, що їх подає батько історії (IV 13—16) про Арімаспову поему Арістея [2]). Внаслідок її у науці доволі міцно пустила коріння думка [3]), що вже Арістей, у VII чи VI в. добре знав і Скитію, ба навіть великий торговельний шлях, який провадив од скитського берега Чорного моря, через Дон та Волгу, до центральної Азії і далі на схід. У цій-о замітці автор має на думці показати, що необхідно наново перевірити ці Геродотові повідомлення. Можлива річ, їх було-б освітлено по-инакшому.

I.

„Скитське оповідання" своє Геродот починає з того, що зазначає, що́ спричинилося до Дарієвого походу проти скитів. Цар бажав покарати скитів за те, що вони, переслідуючи кіммерійців, вдерлися до Мідії та й 28 років панували в Азії [4]). Про цей скитський на́їзд на Мідію повідало й одне з трьох поширених оповідань про те, звідки з'явилися скити в Скитії. Спочатку Геродот наводить оповідання про те, що з скитів автохтони у тій країні,—оповідання, поширені як серед самих скитів, так і серед геллінів, котрі жили по-над Понтом [5]). Далі він переказує оповідання, поширене і серед геллінів,

---

[1]) Русская Исторія I 82.

[2]) Арістеєву поему спеціяльно досліджували тільки двоє учених: Tournier, de Aristea Proconnesio et Arimaspeo poëmate, 1863, і W. Tomaschek, Ueber das Arimaspische Gedicht des Aristeas, Sitzungsb. d. ph.-hist. Cl. d. Wiener Akademie d. W., CXVI (1888) 715 ff.

[3]) Вистарчить одзначити, що на цю думку (Томашкову) пристають Ed. Meyer у своїй Geschichte des Altertums, II 748. III. 106 ff., і E. H. Minns у своїй капітальній праці Scythians and Greeks (1913) 106 ff. 441.

[4]) Геродот кн. IV, розд. 1—4.

[5]) Розд. 5—10. — До оповідання скитів про їхнє походження Геродот прилучає й оповідання їхнє про те, що країна, яка лежить над ними до північного вітру, непрохідна й захована од очей, бо всенька земля вкрита, й усе повітря насичено тут перами (розд. 7). — Про мітичні й казкові елементи цих оповідань — В. Клингеръ, Сказочные мотивы въ исторіи Геродота, 92 дд.

і серед варварів—до нього прилучається й сам історик — про те, як скити прийшли до Скитії, перейшовши Аракс, з Азії, звідки їх виперли массагети. Вони прийшли до країни, що передше належала була кіммерійцям. Дарма що кіммерійці й не наважилися дати їм одсіч та й утекли од них до Азії, усе-ж скити погнали за ними і вдерлися до Мідійської землі [1]). До цих оповідань, точніш — до останнього з них прилучає Геродот і—„так само не згідне з скитським оповіданням"—оповідання, що його переказує епічний поет Арістей, син Каїстробія, проконесця: Арістей оповідав, що дістався він, охоплений божественною Фебовою силою, до ісседонів; що над ісседонами живуть арімаспи, одноокі люди, над ними грифи, що стережуть золото, а над ним геть аж до моря гіперборей, і всі вони, окрім гіперборейв, починаючи з арімаспів, увесь час тиснуть на сусід: арімаспи випирають ісседонів з їхньої країни, ісседони — скитів, кіммерійці-ж, що живуть біля південного моря, кидають свою землю, бо їх тиснуть скити [2]). Далі Геродот подає й оповідання про самого поета, що він чув його на Проконесі та в Кізіку. Оповідали таке. Арістей належав мабуть чи не до найповажнішого з проконеських родів. Якось зайшов він у Проконесі до шаповальні і там помер. Шаповал замкнув робітню та й подався швидше до його родичів, сповістити їх, що Арістей помер. Поговір про це пішов по цілому місті. Тале-ж кізікієць, що приїхав з Артаки, оповідав, начеб-то він бачив там Арістея, ба навіть розмовляв з ним. Він, ніби-то, простує до Кізіка. Родичі небіжчикові поприходили до шаповальні, щоб забрати його тіло, але коли одімкнули двері, і вони увійшли до хати, Арістея там уже не було ні живого ні мертвого. Після сімох років він знову з'явився у Проконесі й написав поему, відому тепер як Арімаспова, а коли написав, зник знову. Так оповідали по тих містах. А ось що, як довідався Геродот, сталося у метапонтців—як вирахував він, після 240 років, одколи вдруге зник Арістей. Метапонтці оповідають, що Арістей з'явився в їхній країні і звелів їм збудувати жертовника Аполлонові, а біля нього поставити статую, що мала-б назву Арістея Проконеського. Він сказав, що колись до їхньої країни прийшов Аполлон і товаришував йому він, Арістей, що був тоді круком. Сказавши він це, зник. Метапонтці послали до дельфійського оракула спитатися, що їм робити, і піфія звеліла їм послухатися, бо це буде їм на добре. Вони так і зробили—і досі стоїть на агорі статуя, що має ім'я Арістея, біля самісінької Аполлонової статуї, оточена лавровими деревами" [3]). „Ніхто не знає точно — читаємо далі в Геро-

[1]) Розд. 11—12. [2]) Розд. 13.

[3]) Розд. 14—15. Геродот тут живовидячки помиляється: статую, „що зветься Арістеєвою", метапонтці спорудили не на честь проконеського поета Ἀριστέας, а на честь бога Ἀρισταῖος, сина Аполлона та Кірени. Пор. Kirchhoff, Γενεθλιακον, 1 ff. Malten, Kyrene, 77 ff.

дота [1]), — що є вище од країни, за котру я почав оповідати, — мені принаймні не довелося зустріти нікого, хто-б запевнював, наче він бував там; адже навіть згаданий Арістей,—навіть він у поемі своїй не каже, що бував далі од ісседонів, а про те, що є далі, оповідає тільки те, що переказували йому ісседони".

От що і от у якому звязку повідомляє Геродот про Арістея та його поему. До того, за що довідуємося ми з Геродота, нічого посутнього не додають інші, котрі до нас подоходили, звістки в античному письменстві. У Цеци правда наведено кілька Арістеєвих віршів про ісседонів та їхніх однооких північних сусід. Тале-ж важко визначити, якою мірою автентичні ці вірші [2]). Не можна ручитися й за те, що вірші про мореплавців, наведені з Арімаспій у творі περὶ ὕψους, так само автентичні [3]). Те, що оповідав Максим тирський про те, щó споглядала на землі покинувши тіло й летівши над землею, неначе-б то до гіперборeїв, Арістеєва душа [4]), міг оповідати швидше той, хто не читав, ніж той, хто читав Арімаспову поему. Не треба було знати її й на те, щоб переказувати її зміст так, як переказував його Пліній або Павсаній [5]).

Значно більше, мабуть, ніж Арімасповою поемою, цікавилися згодом долею її автора, тим, як дивно він зникав і знову з'являвсь,

---

[1]) Розд. 16. Тут Геродот повертається до того, що було накреслено в розд. 7. Див. розд. 31.

[2]) Tzetz. Chil. VII 686 sqq. Один вірш каже про ісседонів, що пишалися довгим волоссям, а п'ятеро віршів – про сусід з півночи, войовничих, багатих на коней, овець, биків, з одним оком на лобі та рясним волоссям. Томашек (l. c. 758) доводить, що вірші ці автентичні. Тільки-ж те, на що він покликується (надто слово καθύπερθεν), що-найкраще так само промовляє за, як і проти цієї думки.

[3]) π. ὕφ. 10, 4, де ці вірші цитується як зразок віршів, що не справляють того враження, на яке їх розраховано. Всупереч Томашкові (l. c. 734) вірші ці швидше могли-б висловлювати собою здивування скитських варварів, що вперше бачуть, як до їхнього берега підпливає корабель (див. приповідки скита Анахарсіса, Зап. Іст.-Ф. Відд. Укр. Ак. Н., кн. X, 175), ніж враження поета, що спостерегає, як рухається цей самий корабель, з височини свого пташиного лету.—Цитати, подані в трактаті про величне, не дуже то точні—Christs G. d. gr. Litt. II[5] 364.

[4]) Max. Tyr. diss. 16, 2. 38, 3.

[5]) Пліній, n. h. VII 10, покликуючися на багатьох, що писали про те, надто на відомих Геродота та Арістея, оповідає, що одноокі арімаспи живуть поблизу Аквілонової печери—місце це зветься Gesclithron (себ-то γῆς κλεῖθρον); вони раз-у-раз воюються там, де копальні, з грифами, криластими звіринами, що викопують у підземних ходах золото; золото оте звірини охороняють так само жадібно, як його крадуть арімаспи. За Павсанієм I 24, 6 Арістей оповідав, що грифи воюються за-ради золота з арімаспами, щó живуть вище за ісседонів; золоте це продукує земля. Арімаспи всі одноокі зроду, а грифи це звірини, що скидаються на левів, тільки з крилами та орлячим дзьобом. Риси, пододавані в цих оповіданнях до Геродотового викладу, навряд щоб безпосередньо взято з Арімаспової поеми (Пор. Wernicke, De Paus. stud. Herod., 82). — Діонісій Галікарнаський (de Thuc. 23), кажучи про — прозаїчні — літературні писання, що або не збереглися, або їх не визнають за автентичні, як приклад подавав писання Кадма Мілетського та Арістея проконеського. Чи не можна гадати, що тут Арістея сплутано з Біоном проконеським (пор. Diog. L. IV. 58. Clem. strom. VI 26)?

перемагаючи час та простір; та й тут тільки розроблювали на всі лади Геродотове оповідання [1]).

Геродот не визначав року, що до нього він нарахував 240 років одколи вдруге зник Арістей; за його розрахунком виходило, будь-що-будь, що Арімаспову поему написано не пізніш як у першій чверті VII-го віку [2]). Інші гадали згодом, що „розквіт" Арістеїв припадає на добу Креза й Кіра, себ-то на половину VI віку [3]). Немає підстав, щоб віддавати перевагу тій чи иншій з цих хронологій [4]).

II.

Арістей оповідав — читаємо в Геродота, — що він прибув до ісседонів ставши φοιβόλαμπτος. Що саме віддавав Геродот цим словом, яке не могло належати Арістеєві? [5]) Навряд чи те, що Аполлон зажадав од поета священної жертви; правдивіш здається, здогадуватися, що Арістей говорив не про екстазу або надхнення,

---

[1]) Що Піндар, а на нього поруч Геродота покликувавсь Оріген, навряд чи говорив про Арістея, слушно гадає Schroeder, Pind. carm., frg. 271. — Pas. — Оповідали, начеб-то Арістеєва душа покидала його тіло (вилетіла з уст його у вигляді крука) і знову до нього поверталася (Max. T. 16,2. 38,3. Plin. n. h. VII 171. Suid. v. Ἀριστέας), про те, що він з'явився до Метапонта од гіперборейв, і що там на його честь поставили мідяне лаврове дерево (Феопомп у Athen. 605 c), або що в той момент, як він зник у Проконесі, він ішов до Кротону (Plut. Rom. 28) або з'явився у Сицилії, де його шанували потім як героя (Apoll. mirab. 2; про культ бога Ἀριστᾶος в Сицилії див. Ciaceri, Culti e miti d. ant. Sicilia, 289 sgg.). Мабуть що не без допомоги од Геродота, с.-то його оповідання про Скитію (розд. 36), Арістей став згодом за найближчого сусіду гіперборееві Абарісові, що обходив землю з своєю стрілою, а разом з ним — і Пітагорові ([Dio Chrys.] Corinth. 46. Iambl. v. Pyth. 28. Clem. strom. I 21 Tat. or. ad Gr. 41). Те саме, що про Арістея, оповідали про Гермотіма Клазоменського й Епіменіда, як одзначав Прокл ad Pl. Remp. 63 Sch. У Страбона Арістей зветься ἀνὴρ γόης εἴ τις ἄλλος (XIII 589), себ-то мабуть не дурисвітом (Tomaschek l. c. 779), а чарівником, так само Гомеровим навчителем (XIV 639, пор. I. 21). Свіда, звучи Арістеєвого батька Демохарідом, приписував йому й (або: й йому) „Теогонію в прозі εἰς ἔπη ά" (sic). Цю „мітотворчість" стародавніх продовжують і новітні учені, коли так перебільшено підкреслюють Арістеєві стосунки до Аполлона й „релігійний", або „містичний" характер його поезії (пор. Bergk Gr. Literaturg. II, 99, A. Croiset, Hist. de la litt. gr. II 455. Christ-Schmid G. d. gr. Litt. I⁵ 126. Bethe. Pauly-Wissowa R.-E. II 878 ff. E. Schwartz, Fünf Vorträge üb. d. gr. Roman, 26 ff. Dieterich, Nekyia, 130 f. Geffcken, N. Jahrb. f. d. kl. Alt. XXIX, 549 ff.).

[2]) Мабуть метапонтську статую споруджено було незадовго перед тим, як Геродот міг одвідати Метапонт з Турії (с.-то в 30 роках V в.). На чому саме будував свій розрахунок Геродот — даремно силувалися відгадати Tomaschek, l. c. 731 f., і Rohde, Psyche II² 93. Kl. Schr. I, 136.

[3]) Себ-то на час, коли здобуто Сарди, що точніш визначається в одному р-су Свіди 8-ою, у других 50-ою — с.-то 58-ою олімпіядою.

[4]) До VII віку застосовують Арістея Tournier l. c. 4. Gutschmid у Niese, D. homer. Schiffskatalog, 49. Berger, Gesch. d. wiss. Erdkunde d. Gr. I 22. Myth. Kosmographie d. Gr., 21 f. Tomaschek l. c. 731 f., до VI віку — Bethe l. c. 876 f. Schwartz l. l. 27.

[5]) Воно не придавалося в гекзаметрі.

а про „захоплення" поета, про перенесіння його [1]) до иншого місця, мабуть просто до ісседонів [2]). Ісседони оповідали йому про арімаспів, грифів та гіперборейв, що жили за ними. Мабуть, оце їхнє оповідання й становило головний зміст поеми, через те вона й зветься τὰ Ἀριμάσπεια (ἔπη) [3]). Може гіперборейв протиставлено тут усім иншим народам, як таких, котрі не знають війни [4]), і може тільки в такому звязку говорилося в поемі про те, що тимчасом як гіперборей живуть лагідно, радісно, арімаспи тиснуть ісседонів, ісседони скитів, скити кіммерійців. Тут неначеб-то малювалася або назначалася картина свого роду великого переселення народів [5]). Про цей рух народів поема говорила очевидячки як за процес, що оце одбувається, а не як за такий, що вже одбувсь [6]).

Саме ця, швидше мабуть випадкова, ніж істотна, частина в поемі, може навіть тільки назначена, себ-то не розроблена в ній, спонукала Геродота притягти й її до оповідання про те, як з'явилися скити у Скитії. У поемі тій, складеній десь коло того часу, як одбувалися ці події, Геродот знаходив таке, що стверджувало оповідання гелінів та варварів про те, що скити виперли кіммерійців з північних берегів південного, себ-то Чорного моря. Але чи справді-ж в Арімасповій поемі було оповідання про те, що скити виперли кіммерійців, згідне з тим, що „переказували гелліни та варвари"? Заперечувати це не випадає, та сумніватися у цьому можна.

Що кіммерійці та скити вдерлися в Передню Азію десь коло того часу, коли, як гадав Геродот, з'явилася Арімаспова поема, це ми знаємо не тільки з уривкових звісток у Геродота [7]) та инших ще

---

[1]) Себ-то його душі й тіла — отже він „зник з очей людських". Отак і νυμφόληπτος спочатку могло визначати „викрадання од німфи". Пор. Rohde, Psyche II² 68. 92 ff. 374.— Про те, що в Геродотовому оповіданні поплутано мотиви „аполлонівської екстази" та „захоплення" (тіла й душі)—Rohde ib. 92 f. Corssen, Rhein. Mus. LXVII 47.

[2]) Отож нога поетова могла й не ставати на землю скитську, дарма що звичайно уявляють, ніби-то Арістей одвідав скитські береги або скитські степи (напр. Christs G. d. gr. Litt. I⁵ 126. f. Schwartz, Vorträge üb. d. gr. R., 27 ff.).

[3]) Поема могла й не бути велика (не більша, напр., од Батрахомахії), коли, звичайно, можна не няти віри Свіді, що свідчить, що вона складалася з трьох книг.

[4]) ἀπείρητοι πολέμοιο звалися гіперборей в Ферениковій поемі (schol. Pind. ol. III 28); пор. Plin. n. h. IV 89.

[5]) Тут назначалася така сама картина, яка—підо впливом може Геродотового переказу Арістея — назначалася згодом у Прісчиному оповіданні (fr. 30): сарагури, уроги та оногури покинули свою землю через те, що проти них пішли воюватися сабіри, а їх зігнали авари, аварів-же зрушили з місця племена, що жили на океанському узбережжі; сарагури, шукаючи землі, підійшли до уннів акатірів.

[6]) Инакше Tomaschek, l. c. 775 ff.— Так само не ясно, чи говорила поема про цей рух народів як про процес протяжний чи як про короткочасний, чи протяжний для одних народів, короткочасний для инших,— такий, що одбувсь для одних, одбувавсь для инших.

[7]) Герод. I 15 sq. 73. 103 sqq. IV 1 sqq.— Геродот живовидячки не мав тут хоч трохи повних та точних відомостів. Характерне оповідання про „ілу скитів-номадів" на Кіяксаровій службі. Воно звичайно більше в'яжеться з оповіданням про кінець скитського панування в Азії, ніж з повіданням про саме їх панування.

пізніших грецьких письменників [1]), ба й з сучасних свідчень [2]). Асирійські написи тогочасні чималу увагу приділяли „лихим племенам", або ватагам ґіміррі (ґіммірай), що поприходили здалека і то загрожували напасти або нападали на асирійські землі [3]), то прилучалися до спілки инших таких самих племін, організовуваної проти Асирії [4]), то плюндрували країну царя Лідії [5]). Частенько говорили ті написи й про плім'я Ішкуза або Ашґуза, що їх так само доводилося боятися, — цар асирійський мусів підтримувати з ними дружні стосунки [6]); вони заснували були, найбільше на території Азербейджана, свою державу [7]). У наших клинописних джерелах ці ґіміррі та ішкуза виступають поруч мадаї, манна, сапарда та инших племін; усі ції племена, то об'єднуючися, то роз'єднуючися, то приятелюючи, то воюючися поміж собою, посунули були під той час на Передню Азію з сходу: це був очевидячки рух арійських кочових племін, що за колиску їм була іранська плоскорівня; рух цей відновивсь після семивікової перерви і спричинивсь кінець-кінцем до того, що утворилася перська всесвітня держава [8]). Можливо, що окремі племена

---

[1]) Тексти зазначено у Ukert, Geogr. d. Gr. u. R. III, 2, 367 ff. Busolt, Gr. G. II² 461 ff. Про дуплікацію (коли не триплікацію) нападу на Азію скитів та кіммерійців у пізнішій традиції — Зап. Іст.-Філ. В. Укр. Ак. Н., кн. X, стор. 166 дд.

[2]) Так ефеський поет Каллін говорив тоді про те, що наближується військо жахливих кіммерійців, наступаючи на есіонеїв, підходячи до Сард (Strab. XIV 648. XIII 627).

[3]) Вавил. Хрон. п. 2-м р. Асаргаддона (KB II 283); Assarh. Cyl. II 6 sqq. (про Асаргаддонову перемогу над Теушпа ґіміррай умман-Манда); Knudtzon, Assyr. Gebete an d. Sonnengott, I, omen 48 (про наскок ґіміррі на Шупрію). Пор. Delitzch, Abh. d. sächs. Ges. d. W. XXV 14 ff.

[4]) Про те, як загрожували Асирії потуги ґіміррі, мадаї, манаї та ин., об'єднавшися під проводом Каштаріта — om. 1 sqq. Knudtzon. Пор. Streck, Ztschr. f. Assyriol. XV 319 f.

[5]) Ассурбаніпалові Аннали оповідають про те, що лихі ґіміррі сплюндрували землі Ґуґу, царя лідійського. Пор. Radet, La Lydie au temps des Mermnades, 177 ff. — Звичайно ототожнюють Тукдаммі, царя умман-манда, „коло горішнього моря", що його потрощив Ассурбаніпал (Messerschmidt, Mitt. d. Vorderas. Ges. I 63 ff. Belck, Beitr. z. alt. Geogr. u. Gesch., 93 ff.) з відомим у грецькій традиції (Callim. h. 3, 251 sqq. Strab. I 61. Plut. Mar. 11) кіммерійським ватажком Лігдамисом; тільки-ж Ed. Meyer, Ztschr. f. vergl. Sprachf., XLII, 11, і Prášek, Gesch. d. Meder u. Perser I 132 ff. мають це за сумнівне. — Археологічні сліди од нападу кіммерійців (або трерів) у Мисії вважає за можливе зазначати Schmidt, Dörpfelds Troja u. Ilion, 549 ff.

[6]) Om. 29 sqq. Knudtzon. Assarh. pr. A 2, 27. B. 3, 16 sqq.

[7]) Om. 29. 35 Knudtzon (Winckler, Altorient. Forsch. I 486 f.). — Про скитську проблему в книзі Єремії (51, 27) пор. Wilcke, Alttest. Studien Kittel dargebr., 254 ff.

[8]) Новітні учені — не тільки Fréret або Lenormant, ба й H. Winckler, Altorient. Forsch., 2, I 484 ff., і Prášek, Gesch. d. Meder. u. Perser I 112 ff. — не досить критично порівнюючи й більше-менше довільно поповнюючи уривкові звістки в традиції, занадто вже виразно змальовують, як кіммерійці та скити вдерлися до передньої Азії. Правдивіш уявляє це Майєр. Він каже, що „питання про те, як повстала мідійська держава й в якому відношенні вона була до кіммерійців та скитів, ще й досі оповите темрявою". Він зазначає, що тут виступили „як-найрізноманітніші арійські та не-арійські племена Мідії (у географічному розумінні) та кіммерійці, що сиділи на півночі". „Скити (Iśkuzai, або Aśgazai) на його думку не прийшли ані з Чорного моря, ані з Туркестана, а попросту—

прийшли сюди манівцем — кавказькими переходами; можливо навіть, що отак-о прийшли сюди й ґіміррі, ба навіть ішкуза; та це ще не визначало-б, що вони прийшли сюди з північного узбережжя Чорного моря.

Адже навіть оповідання у Геродота показує скитів, які потрапили до Мідійської землі, більшою мірою як тих, що їх витіснили за Аракс сусіди-массагети, ніж як осельників краю на північному понтському узбережжі, котрі виперли були кіммерійців [1]). Геродот знав великий та дужий народ массагетів, що жив на сході за річкою Араксом, а за нею, по сей бік, лежала Кірова держава [2]). Яким чином скити, ратуючися од цих массагетів, опинилися на північному березі Понта? Чи вони пішли вздовж південного та західнього берега Каспійського моря, себ-то тим шляхом, яким вони зараз-таки пішли назад, переслідуючи кіммерійців? Чи річка Аракс, що за ню тікали скити од массагетів, не була річкою, що „як і Гінд, випливала з землі матієнів", а тільки річкою, що „закінчувалася сорокма гирлами, і гирла ті чисто всі губилися в болотах, окрім одного, що вливалося до Каспійського моря", себ-то була Волгою,—отже коли скити переходили Аракс, вони переходили Волгу [3]).

Дуже мало переконує й переказане в Геродота оповідання про те, як саме кіммерійці виперли скитів [4]). Коли скити, переможені через массагетів, пішли воюватися проти кіммерійців, щоб опанувати їх землю, одна половина кіммерійців — ті, котрі не бажали наражатися на небезпеку битися з дужим ворогом — поперебивала другу їх половину — тих, котрі не захотіли віддати ворогові землю без бою [5]); поховавши забитих, кіммерійці пішли вздовж берега Понта до Азії, а скитів, що саме насували, вони на щастя не зустріли. Та хоч вони і спорожнили країну свою перед скитами, все-ж скити чомусь надумалися переслідувати їх. Тільки-ж помилково вони пішли не тією дорогою й опинилися в мідійській землі. Перемігши мідійців,

---

мідійське плім'я" (Ztschr. f. vergl. Sprachf. XLII 11 f.). Можливо, що рух арійців з сходу ускладнивсь у Малій Азії тим, що з заходу сунули тракійці. Цим можна було-б пояснити те, що кіммерійців наближувано до трерів, — за них так само згадував Каллін (Strab. I 61, XIV 647), знов-же й до енетів (ib. XII 543).

[1]) Перше ніж заходитися переслідувати кіммерійців, скити встигли заволодіти їхньою землею, оселивши там своїх жінок та рабів (пор. Геродот. IV 1. 3).

[2]) Герод. I 201 sq. У цьому оповіданні під Араксом розуміли не Аракс вірменський, а мабуть і Яксарт, і Окс; Геродот не уявляв виразно, що було на схід од Каспійського моря (пор. Prášek, Klio IV 206 f.), йому, напр., і на думку не спадало, що існує Аральське озеро.

[3]) Пор. Westberg, Klio IV 188 f. Вестберг зазначає, що назва Аракс для Волги збереглася в назві ароксоланів у Йордана, 74 sq.

[4]) Герод. IV 11 sq. Пор. I 103 sq. IV 1.

[5]) „Демос" повбивав „басілеїв", що воліли краще полягти мертвими у своїй землі, аніж тікати вкупі з „демосом", бо уявляли собі, якими благами користувалися вони в своїй землі, і які нещастя чекали-б на них, коли-б вони тікали з батьківщини.

вони здобули владу над Азією й винагородили себе за поразку од массагетів. Отже вони й забулися переслідувати кіммерійців.

Геродот уважав за потрібне понаводити доводи на те, що кіммерійці сиділи передше там, де жили згодом скити: „і досі ще є в Скитії кіммерійські мури, кіммерійські переправи, земля, що зветься Кіммерія, й Боспор так званий Кіммерійський“ [1]). І згодом пояснювали такі назви тим, що „кіммерійці були колись дужі на Боспорі“ [2]). Тільки-ж такі назви навряд чи могли повигадувати сами кіммерійці, коли вони там жили, і через те вони не могли мати того значіння, яке мають географічні назви, що збереглися в країні од колишніх її осельників. До того-ж геть-усі ції назви зводяться до однієї — до назви Боспора, названого кіммерійським мабуть щоб одрізняти його од тракійського. Отак назвати Боспор могли „мілетські купці“ [3]) і не через те, що тут жили кіммерійці, а може на честь кіммерійців Одисеї: „мілетські купці“, як і деякі новітні вчені [4]) могли бачити, що гомерівський опис міста кіммерійців як-найкраще підходить до цієї місцевости [5]). Отже, тільки випадковістю доводилося-б, таким чином, пояснювати подібність іменнів Гомерових кіммерійців [6]) і гіміррі, згадки про напад яких на Передню Азію підтримувалися були деякий час, достатній, щоб вони перейшли й до йонійської логографії, не тільки в переказі, ба й у клинописних написах [7]).

Отже, наведене в Геродота оповідання геллінів та варварів, що вважало кіммерійців за колишніх осельників Скитії, навряд чи заслуговує довіри [8]). Але, звичайно, воно було-б багато певніше, коли-б Арістей

---

[1]) Герод. IV 12. Геродот каже (11) і за могилу позабиваних „басілеїв“ кіммерійських коло р. Тіраса.

[2]) Страбон VII 309. XI 494. Страбон згадує за гору Кіммерій у країні таврів і колишнє місто Кіммерік, або Кіммерій, що за нього знають і Мела I 19 і Пліній IV 87. Пліній каже, що давніш воно звалося Chimerion. Його зазначено мабуть (KIM) і в 1G I 37 fr. 25. Anon. peripl. p. Eux. 49 гадає, що його заснували (отже й назвали) тирани боспорські.

[3]) Так — Rohde, Kl. Schr. I 93. Роде гадає, що мілетські купці назвали протоку кіммерійським Боспором через те, що знайшли тут народ, якого ім'я скидалося на ім'я Гомерових кіммерійців.

[4]) K. E. v. Baer, Die homer. Lokalitäten in d. Odysse, 8 ff. Bonnel, Beitr. z. Alterthumsk. Russland. 6 ff. Berger, Myth. Cosmographie d. Gr., 26.

[5]) До того вони зовсім не повинні були гадати неодмінно, що Одисея (XI 12 sqq.) описувала саме цю місцевість.— І стародавні локалізації кіммерійців Одисеї так само вважали на природні умови місцевостів. Страбон V 244. Гераклід Понтійський в Etyl. M. 513, 43. Пор. Rohde, Kl. Schr. I 91. ff. Henning, Odyssee, 312 ff. Bérard, Les Phéniciens et l'Odyssée II 311 ss.

[6]) А втім може бути, що кіммерійці звалися в Одисеї не так, а κεμμέριοι або κερβέριοι або χειμέριοι. Пор. Schol. ad. Od. 11, 14. Herodian. II, 534,6. Hesych. Κερβέριοι Et. M. 513. Phot. 156 P.

[7]) Дарія напис (NR 25 sq.) віддає перську назву скитів Сака (суз. Шакка) через вавилонське гім-мір-рі. Br. Mus. The sculptures and inscriptions of Darius, 161.

[8]) Недовіру до цього Геродотового оповідання (инакше, ніж у нас, її аргументуючи) висловлював Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde, III, 1G ff.; пор. так само Tomaschek l. c. 777 f. (пор. його-таки Die alten Thraker I 54 ff.). Кіммерійців звичайно уважали за тракійців або іранців; та тепер ладні гадати, що з них урало-алтайці (Schra-

(він ближчий був до подій, що одбувалися в VII в. у Малій і взагалі в Передній Азії) так само виводив ґіммірі й ішкуза, як їх звали клинописні джерела, з північного узбережжя Чорного моря,— себ-то коли Геродот переказував це Арістеєве свідчення, коли море, що коло нього жили кіммерійці, називав південним не Геродот, а Арістей.

Називати Чорне море південним мало-б рацію тільки тоді, коли-б йому відповідало-б „инше море“ [1])— північне, що коло нього жили ґіпербореї, отже коли-б замкнений од цих морів ланцюг народів, що або їх випирали, або вони випирали, тягсь з півдня на північ. Та тоді-б і скити напирали на кіммерійців з півночи, знов-же з півночи напирали-б на скитів ісседони.

Хто були ці Арістеєві ісседони, що їх у Геродотовому оповіданні геллінів та варварів заступали массагети? Перш ніж одповідати на це питання, повернімося до оповідання ісседонів про арімаспів, грифів та ґіперборейців, що жили за ними.

III.

„Арістей каже — читаємо у Геродота — що над ісседонами живуть арімаспи, одноокі люди, над ними — грифи, що стережуть золото, а над тими — ґіперборей аж до берега моря“. Мабуть не за Арістеєм, а за Геродотом оповідав і Дамаст [2]): „Вище од скитів живуть ісседони, вище од їх арімаспи, над ними — ріпейські гори, що з них дме борей і ніколи не сходить сніг, а за цими горами живуть до другого моря ґіперборей“. Тут місце грифів заступили ріпейські гори, що в давнішому письменстві мало не раз-у-раз товаришують ґіперборейам, коли тії пересовуються по земній поверхні [3]). Гадають, що Дамаст тут точніш переказував Арістея, ніж Геродот, бо думають, що як ріпейські гори не можна уявити без ґіперборейців, так і ґіперборейців — без цих гір, вони бо їх заховують [4]). Але й Арістей, і Геродот могли й не додержуватися такої думки [5]), а Дамаст саме через те, що він її додержувавсь, міг уставити до Геродотового переказу ці ріпейські гори, замінивши ними грифів, адже він швидше міг вірити, що існують ґіперборей, ніж няти віру в грифів. Боротьба

---

der, Sprachvergleichung u. Urg. II³ 529) або фінни (Ed. Meyer, Gesch. d. Alt. I² 2, 725) або кімври-кельти (Bury, Klio VI 85 ff. Cornelius, Rhein. Mus. LXXIV 344 ff. Petermanns Mitteil. 1926, 164 ff.). За хетитське має ім'я кіммерійців Grimme, Glotta XIV 13 (Kimirra—назва міста в Bit-Hamban на схід од Тігра, Streck, Ztschr. f. Assyr. XV 322).

[1]) Про це „инше море“ говорила цитата з Дамаста, див. далі розд. III.

[2]) У Стефана Віз., п. сл. Ὑπερβόρεοι.

[3]) Пор. Völker, Myth. Geographie d. Gr. u. R., I 163 ff. Ukert, Geog. d. Gr. u. Röm., III 2, 98 ff. За горою (в океані) уявляли земний рай і давні західньо- та східньоевропейські повідання.

[4]) Tomaschek l. c. 767. Westberg, Klio, IV, 191.

[5]) Або Арістей міг додержуватися, а Геродот — ні.

арімаспів з грифами повинна була мабуть посідати порівнюючи показне місце в поемі, що дістала назву поеми про арімаспів.

Гіперборейв змальовував звичайно Арістей як народ, що справді існує, але як народ, що його обрав бог Аполлон, і через те він живе щасливо та лагідно. Поблизу них одбувалася боротьба за золото поміж грифами, що його охороняли, та арімаспами, що крали те золото у них або „з-під них". „На півночі Европи, як відомо, є особливо багато золота; як його видобувають, напевне не відомо: оповідають, начеб-то одноокі люди арімаспи крадуть його з-під грифів; та я не йму віри тому, що існують люди, котрі мають одне око, а решгою аж ніяк не одрізняються од усіх инших людей" [1]). Отак каже Геродот, маючи звичайно на думці Арістеєве оповідання, в тому місці своєї історії, де він дуже докладно конкретизує ту думку, що найкращі, найрідші земні добра знаходяться на краях світу [2]). Отож, найбільш східній з усіх відомих народів — інди —багатий на золото, і найбільшу пайку його здобувають найбільш північні та найвойовничіші з індів: там коло них є піщана пустеля, де мурашки завбільшки менші од собаки, більші од лисиці, будуючи мурашника, викидають на поверхню пісок, що містить у собі золото; і по нього вранці, у найбільшу спеку, коли мурашки ховаються од спеки в землі, вирушають на верблюдах інди, вживаючи всеньких заходів, щоб мурашки не встигли їх наздогнати. Мають свої багатства і найбільш південні землі в Азії і в Лівії — Арабія [3]) та Етіопія; на західніх околицях Европи є сила бурштину й цини; на півночі-ж надто багато є золота.

Отже Геродот не вірив, щоб існували арімаспи, бо не вірив, щоб природа могла виробляти й одноких людей. Та він казав згодом, що оповідання про них переказують ідучи за ісседонами й скити: „і ми знаємо його од скитів, ба й звемо ми їх по-скитському: аріма по-скитському один, а спу—око" [4]). Виходило-б, отже, що й Арістей знав — чи од ісседонів, чи од скитів? — цю скитську назву. Ледві чи можна пояснювати так ім'я арімаспів [5]); та будь-що-будь, ми легесенько впізнаємо в арімаспах відомих нам з Одисеї кіклопів, їх угадав у них і Страбон, здогадуючися навіть, що одноких кіклопів своїх Гомер запозичив з „скитської історії", що це були власне арімаспи,

---

[1]) Геродот, III, 116. [2]) Геродот, III, 98 sqq.

[3]) Тут дерева, що дають ливан, охороняють криласті змії (III, 107; пор. 110 sqq.).

[4]) Герод. IV 27. Пор. IV 32: „Про гіперборейв не кажуть нічого ні скити, ні инші, котрі тут пробувають, окрім хіба ісседонів; а втім, здається, і тії не кажуть нічого, бо тоді говорили-б і скити, як говорять вони про одноких".

[5]) Tomaschek l. c. 761. Та й Томашек навряд чи вдало пояснює цю назву: володар диких (степових) коней (од airima, пустеля, і çpô, кінь), як і Müllenhoff, D. Altert. III, 106. Völker, Myth. Geogr., 193, і Westberg, Klio, IV, 190, виводять це ім'я з Ari та Maspioi (назва перського плім'я, Герод. I 125). Laufer, T'oung-Pao, IX, 452, навіщось виводить те ім'я з монг. äräm-däk.

за яких оповідав і Арістей [1]). І як у Гомера феаки жили колись у Гіперії поблизу кіклопів [2]), так і гіперборей жили поблизу арімаспів. Одне слово, це був казковий народ, як гіперборей, кіклопи, феаки.

Мабуть і з Арістеєвої поеми знав і Есхіл про „гостродзьобих німих Зевесових псів грифів і про одноокe військо арімаспів, що жили коло золотодайного потоку Плутонового"; тільки-ж він приміщував їх десь поблизу „землі коло джерел сонця, де біжить річка Етіопс" [3]), себ-то не на півночі, як у Геродота, а на сході, — у тих краях, де й грифи могли себе почувати ближче до батьківщини, далі од чужини, якою була для них північ [4]), але заразом і в тих краях, де мурашки викопували золотодайний пісок, що на нього полювало найзавзятіше плім'я індів [5]). Певна річ, оті грифи й мурашки це були плоди в один бік скерованої уяви, були різні версії одного казкового мотиву [6]). Звичайно, коли мова була про золото, що на нього багата була північ Европи, то розуміли золото, знаходжене або видобуване на Уралі, а коли говорили про золото,

---

[1]) Страбон I 21. — Ennius sat. inc. VIII Vahlen (coclites montibus Ripaeis fodere). Gell. N. Att. IX 4, 6.— Пор. Mayer, Giganten u. Titanen, 115.—Одноокі (μονόμματοι) — і в Есхіловому Одзволеному Прометеї, fr. 194. І Мегастен знав людей одноких, з собачою мордою та одним оком посеред лоба (fr. 30 M.).

[2]) Odyss. VI 4 sqq. Згодом феаки жили в країні, що її ховала од людських очей гора (Od. VIII, 569, cf. XIII, 159 sqq.).

[3]) Prom. 803 sqq. Вібій Секвестр писав про річку Арімасп, звідки скити збирають золото (Geogr. Lat. ed. Riese, p. 145).

[4]) Грифи у геллінів — східнього — і так мовити археологічного походження (саме слово γρύψ наближують — пор. Hesych. s. v. — до kerub, kerubim), Grimme уважає його за хетитське, Glotta XIV 13). Чи прикрашували Скилів будинок в Ольбії сфінкси та грифи (Герод. IV, 79),—але грифи частенько трапляються на знайдених на Україні (як і в Сибіру) пам'ятках мистецтва, місцевої роботи та довізних—проте тільки з кінця V в. Furtwängler, Roschers Myth. Lex. I, 1742 ff. Ziegler, Pauly-Kroll, R.-E. VII, 1902 ff. Furtwängler, Goldfund v. Vettersfelde 28 f. Minns, Scythians and Greeks, Index v. Griffins.

[5]) Ктесій (Ind. 12. Aelian. n. a. 4, 27) переносить Геродотових грифів до Індії, надаючи їм ролю й Геродотових мурашок, так само й Неарх у Страбона XV 705 і Філострат v. Apoll. 3, 48. Держаться Геродота-Арістея Павсаній, 1. 24, 6 (але не 8, 2, 7), Пліній 7, 10. 10, 136. 33, 66 (про золото, що його викопують у Скитії грифи), римські поети (grypes yperbores); Солін 15, 22 приміщує боротьбу арімаспів з скитами з-за золото та дорогоцінне каміння до Азіятської Скитії. Іерокл оповідав про гіперборейське плім'я Таркінеїв, що в них грифи стерегли золото (Steph. B. Ταρκυνία). У Еліяна n. an. 3, 4 індійським мурашкам сусідують ісседони.

[6]) В основі лежав мотив викрадення (через кобольдів, то-що) золота або скарбу, що його охороняють чудища.—Згодом переводжено часом і розподіл праці поміж мурашками та грифами: перші видобували, другі охороняли золото—Mela 3, 7. Clem. paed. 2, 120 Arrian. an. 5, 4, 3. Heliod. aeth. 10, 26.—Про поширені в середній Азії саги про мурашкове золото—Laufer, T'oung-Pao IX 429 sq. (Laufer одзначає ім'я монгольського плім'я на південь од Алтая Shiraighol, що визначає жовта річка, і монгольську назву для мурашок shirgholji). І на Гіметті з'явилися якось войовничі мурашки, що охороняли золотий пісок. Hatpocr. Suid. s. χρυσοχοεῖν. Eubul. Glauc. fr. 20 K.— Про античні казки за грифів та їхні сліди у новітніх народів (Vogel Greif, gref, гриб-птиц)— Клингеръ, Сказочные

що на нього багата була північна Індія, то розуміли золото видобуване в Тибеті або на Алтаї [1]). Геродот гадав, очевидячки, що Арістей говорив про уральське золото. Та хіба не міг Арістей відтворювати й оповідання, що склалися на ґрунті невиразних, темних [2]) чуток про те, що золото видобувають і в Тибеті або на Алтаї [3])?

На межі між скитами та кіммерійцями з одного боку і аримаспами та гіпербореями з другого, між народами, що їх можна було й бачити, і народами, що за них можна було тільки чути, стоять у Арістея ісседони. Отож до цих ісседонів і було „захоплено" поета. Вони сусідували тим скитам, що з ними за Арістеєвих часів зналися йоняни — і через те, що скити (с.-то ішкуза) опинилися недалечко од них, і через те, що вони самі почали селитися серед скитів (с.-то на північному березі Понта).

Дивна була доля в цього народу. Якимось привидом, привидом, що блукає і Европою і Азією, змальовує його античне письменство.

За його знали, мабуть, Алкман і Гекатей мілетський [4]). Описуючи місце перебування та звичаї народів, котрі жили за скитами, оскільки сягали призбирані в нього відомості [5]), Геродот доходить до народу аргімпеїв (?) або Лисаків, що жив очевидячки коло підгір'я південного Уралу. Він малює цей народ дуже виразними рисами [6]), як і всі ті народи, що жили ближче од цих Лисаків. Далі він каже так: „Про країну до цих Лисаків і про народи, що живуть по сей бік їх, є дуже певні відомості [7])... Отже, країна до цих Лиса-

---

мотивы въ исторіи Геродота, 161 дд.—Про „річки в далеких краях залюдненої землі, що несуть золотий порох" — Посідоній в Athen. 233 d (пор. О. А. Добиаш-Рождественская, Яфетич. Сборник 1925, 130 дд.) — Про можливі реальні підстави для казок про мурашок, що видобувають золото і т. п. — Tomaschek, l. c. 763 f. Blümner, Technologie d. Gr. u. R. IV 11 f.

[1]) Пор. W. v. Humboldt, Central-Asien I, 248 ff. Neumann, Hellenen im Scythenlande, 130. Tomaschek l. c. 752 ff. 761 ff. Макарій, Зап. Р. Арх. Общ. VIII 227 дд. Эйхвальдъ, ibid. IX. 275 дд.

[2]) Можлива річ і навмисне затемнюваних чуток.

[3]) Адже Пропонтиду та Йонію віддавна сполучували торговельні шляхи з Сходом. Пор. Hogarth, Ionia and the East, 27 ff. Lenschau, Klio XIII 175 ff.

[4]) Обох їх цитує Стефан Віз. п. сл. Ἰσσηδόνες. Алкман подавав трохи инакшу форму цієї назви — яку саме, за це ми не довідуємось, бо тут рукописного переказа попсовано.

[5]) І писані, і усні, часом суперечливі та неногоджені. Пор. Windberg, De Herodoti Scythiae et Libyae descriptione, 23 sqq.

[6]) Герод. IV 23. Це був живовидячки — судячи і з його зовнішнього вигляду, і з назви його питва-їжі (асхі) — тюркський народ; як власне його звали, ми не знаємо, бо ім'я його по-різному переказувано і в Геродотових рукописах, і в инших письменників (оргімпеї, арімфеї, то-що). Як воно й личить „крайньому" народові, Лисаків уважали за „священних", вони мали репутацію „праведних".

[7]) „До них ходять — каже Геродот далі (24) — деякі скити, що од них не важко здобути відомості, як і од геллінів з Борістенського та инших понтійських торжищ; цим скитам доводиться провадити справи за допомогою сімох перекладачів сімома мовами"

ків відома; тільки-ж ніхто не може сказати нічого певного про те, що є на північ од Лисаків, бо тут здіймаються височенні гори, і через них ніхто не може перейти. Лисаки оповідають — я маю це за неймовірне — що на горах цих живуть люди з цап'ячими ногами, а ще далі інші люди, котрі сплять протягом шістьох місяців,— я цьому не йму віри. Земля на схід од Лисаків відома — там живуть ісседони; а про землю на північ од Лисаків та од ісседонів нічого не відомо окрім того, що оповідають за ню ісседони" [1]). Далі Геродот переказує, що оповідають про звичаї ісседонів [2]), ще й одзначає, що „і їх мають за праведних" і що жінки у них рівнодужі (або рівноправні) чоловікам [3]). Живовидячки, цього описа ісседонів тільки притулено, і притулено дуже невміло, с.-то зовсім не припасовано до опису инших, котрі жили за скитами, народів; од нього він надто помітно одрізняється, на шкоду для себе, і своїм змістом, і далеко не виконує всієї тієї програми, що нею звичайно керувавсь Геродот, як етнограф [4]).

Після Геродота губляться мало не всі сліди ісседонів геть аж до I в. нашої ери, коли за них заговорило особливо римське письменство [5]): мабуть їх воскресив до нового життя Агріппін orbis pictus. Спочатку гадали були, що вони живуть десь поблизу Меотиди [6]); та Птолемей приміщує цей „великий народ" [7]) з двома однойменними містами — Ісседоном скитським та Ісседоном серським уже в Скитію по той бік Імая (Паміра?) і в Серіці. Птолемей і тут надзвичайно докладно перераховує, ба навіть розподілює за градусною сіткою й дрібні народи та селища [8]); тільки-ж поруч цілком певних, заснованих на ітінераріях і подібних джерелах географічних даних Пто-

---

(пор. у китайському оповіданні бл. р. 100 перед Хр.: „валки приходили з дуже далеких країв... вони користувалися багатьма перекладачами, одним за одним" Chavannes, T'oung-Pao 'VII 59).

[1]) Отже, оповідання Лисаків не погоджено тут з оповіданням ісседонів.

[2]) Власне тільки про звичай влаштовувати, коли помре хтось, бенькет, на якому частували стравою з частин померлого, змішаних з частинами м'яса худоби, що її приганяли родичі. Знов-же він каже й про позолочувані черепи, що ними користувалися як священими посудинами підчас щорічних поминок, таких самих, як у геллінів (26).

[3]) Геродот каже ще (I, 201), що „навпроти ісседонів" живуть массагети.

[4]) Про цю програму — M y r e s, Die Anthropologie und die Klassiker, 162 ff.

[5]) Lucan. Phars. 3,280 sqq.: ісседонські племена та арімаспи од Меотиди...

[6]) Мела II 1 описує Европу з півночи на південь: Ріфейські гори, непрохідна снігова країна, країна грифів, перші з людей — скити, а з скитів — арімаспи,—далі есседони геть аж до Меотиди. Пліній п. h. VI 20 повідомляє, що дехто каже, наче між племенами, котрі живуть од Меотійського озера до Караунських гір, є есседони, сусіди колхам. — Еліян п. ап. 3, 4 переказував чиєсь оповідання, в якому ісседони очевидячки сусідували з індійськими мурашками, що охороняли золото.

[7]) „Великий народ" у Птолемея — і Періербіди (в аз. Сарматії), що за них, здається, більш нічого невідомо.

[8]) Ptolem. VI, 15 sq. Птолемей міг використати тут, за допомогою Марина, записи сирійського купця Мая Тіція на, що подорожував до Сери.

лемей уміщував на свою мапу [1]) й дані зовсім неперевірені, взяті по-за часом, коли й не по-за простором, з різних літературних пам'яток, у тому й з Геродота. Чи не належали й ісседони до цієї категорії Птолемеєвих свідчень [2])?

Геродот міг говорити про ісседонів тому, що за них говорили і Арістей, і Гекатей, і він говорив за них не з таким пересвідченням, не так твердо й певно, як за інші народи, от хоч-би за Лисаків або за массагетів. Може й Гекатей говорив за них тільки тому, що говорив за них Арістей [3])?

Можливо звичайно, що Арістей приміщував ісседонів на північ од скитів, як скитів на північ од кіммерійців, с.-то що справді ланцюг народів, котрих випирали й котрі сами випирали, у нього тягсь з півдня на північ, і на початку й наприкінці його мали бути південне й північне моря. Та можливо й те, що Арістей уявляв собі й отакий, що тягсь уже не з півдня на північ, а з заходу на схід, ланцюг народів: кіммерійці (гіміррі) — скити (ішкуза) — ісседони-массагети — арімаспи - інди — гіперборей [4]). Отож можливо і море, що його Геродот узивав південним, він не узивав, ба міг-би назвати західнім,— однаково, чи було то море Чорне чи Каспійське. Адже тут узагалі можна вважати й на такі можливості, котрі межують з неможливістю, бо безмежна була за Арістеєвих часів (коли навіть це був і не VII, а VI вік) можливість географічних непорозумінь та помилок [5]).

---

[1]) Як було і на мапах Агріппи та Марина.

[2]) Як, напр., його галактофаги, скити абії та гіппофаги, оттокори, або гіперборей, фтірофаги.

[3]) Арістей казав про ісседонів, як про народ, що тіснив скитів; та це не могло перебивати Гекатеєві вважати їх за скитський народ Азії, так само як за скитів уважав він і массагетів,—проти цього повставав Геродот (I, 201. 216). Гекатей називав в Європі і скитські племена Ἴσηπος та Ἴδοί (Пліній n. h. VI 50 казав про Edones, що жили за річкою Яксартом, — Олександер гадав був, що це Танаїд).

[4]) Про те, що спочатку, можлива річ, переважно локалізували гіперборей, грифів, арімаспів не на півночі (або ПС., далі ПЗ.), а на південному сході — Crusius, Roschers Myth. Lex. I, 2816 ff. 2825 f. Адже й саму назву гіперборей допіру згодом (як у Геродота IV 36) поставлено в звязок з Бореєм, а спочатку звязано було з βόρα = гора (пор. Schroeder, Archiv f. Religionsw. VIII 81 f. Körte ib. X, 152 f. Maass, Oesterr. Jahresh. XIII 121, Daebritz, Pauly-Kroll IX 259 f.). І βορέης могло визначати спочатку не північний, а гірний вітер (пор. італ. tramontana, алб. malije).

[5]) Геродот знав уже за багатьох народів, що сусідували скитам, і в тому за два народи, котрі їх тиснули: то були массагети (вони виперли колись скитів за Аракс, „навпроти" їх приміщує він ісседонів — I, 201, IV, 11), і савроматів (за його часів вони посунулися поміж скитів та массагетів аж до Танаїса — IV, 110 sqq.), — за них Геродот не одмовивсь-би звичайно (пор. IV 116) ще раз сказати те, що він сказав за ісседонів — що „жінки мають у них таку саму силу, як і чоловіки". Сіммій родоський (у Tzetz. Chil. VII 693) писав, що він прибув „до землі багатих гіперборей; там живуть массагети"...

VI.

Арістеєвого ланцюга народів — не за Арістеєм звичайно, а за Геродотом — відтворює Павсаній у свойому Опису Аттіки: „у Прасіях — читаємо тут — є храм Аполлона; сюди, кажуть, ідуть початки (ἀπαρχαί) гіперборейв: гіперборей передають їх арімаспам, арімаспи — ісседонам; од них скити приставляють їх до Сінопи, звідки вони переходять геллінськими землями до Прасій, і вже атеняни переносять їх на Делос. Початки ці заховано в пшеничній соломі, і ніхто не знає їх“ [1]).

Про ці „початки“, що переходили через різні племена од гіперборейв на Делос, дійшли до нас і инші оповідання; оповідання ті з Арістеєвої серії народів знають тільки скитів. Усі вони зводяться до делоської легенди, що її записав Геродот: „Делосці оповідали, що ці священні дари, позвязувані у пшеничній соломі, несли з країни гіперборейв. Спочатку їх приставляли до скитів, од скитів-же народи передавали їх один одному в західньому напрямку до Адріятицької затоки, звідки вони переходили до геллінів, спочатку до додонців, далі до Мелійської затоки, звідтіля на Евбею, з міста до міста до Каріста, звідки, минаючи Андрос, через Тенос потрапляли вони на Делос“ [2]). Отже, в делоській легенді немає посередництва поміж гіперборейями й скитами, та немає й посередництва атенян або прасійців. Павсаній живовидячки знає аттичну версію легенди [3]). З нею звязана була й инша аттична ле-

---

[1]) Paus. 1, 31, 2. Тут Сінопа—на півострові, де за Геродотом IV 12 заснувалися кіммерійці — мабуть замінює собою кіммерійців; а втім пор. напис IosPE I² 35 (про те, що хліб переводять з Ольбії через Сінопу).

[2]) Herod. IV 33 sq. Маршрут на Адрій (на його березі р. 325/4 устатковано було атеньску корабельну стацію Адрію, мабуть щоб забезпечити довіз хліба, Dittenb. Syll.³ 153. Gernet, Mél. d'hist. anc. XXV 363 s.) відповідав зворотному шляху Аргонавтів (у пізній, принаймні, традиції); Андрос проминали мабуть щоб покарати його за незалежну поведінку (підчас Перських війн, то-що). — „Колись, оповідає Геродот, прислали гіперборей ці дари з двома дівами, що їм товаришувало п'ятеро юнаків; та посланці не повернулися додому; дівчат поховано було на острові, і делоська молодь присвячувала їм своє волосся (що це воно були за дівчата — добре пояснює Nilsson, Griech. Feste, 207 ff.; не пошкодило-б, знов-же, притягти й надсиланих до локрів двох дів локрської Mädcheninschrift, Jahresh. d. Oest. Inst. XIV 163 ff.). Поетично оздобив Геродотове оповідання Каллімах у делоському гімні, 275 sqq. (а втім, він каже про дари арімаспів). Пліній n. h. IV 91 через те певнісінький, що гіперборей існують, що така сила письменників переказує про їхній звичай надсилати початки плодів на о. Делос — себ-то про звичай складати ці „святощі“ на межі сусід, а тії й собі переносили їх до своїх сусід і т. д.; згодом і це припинилося. Пор. Solin. 16,6. — Це була щось ніби пошта (за неї знає й Геродот VIII 98), що її Есхіл (Pers. 299) порівнював з лампадефорією. — Ці початки ввесь час несли дуже врочисто, з співами та музикою, як уявляли собі Каллімах (l. c. 279) і Плутарх (de mus. 14).— Отак-о передавали „святощі“ з одного селища до другого в 1921/22 р. на Україні.

[3]) Себ-то власне прасійську версію аттичної версії легенди. Поруч неї існувала й атенська версія (пор. Teopffer, Beitr. z. gr. Altertumsw., 123 ff. Lolling, Athen. Mitt. IV 357 ff. Pfuhl, De Ath. pompis sacris, 104 sqq.). У виробленні цієї версії легенди відіграв ролю

генда — про те, що гіперборeєць Абаріс брав участь коли встановлювали атенські аграрні обряди — жертовний обряд, т. зв. проеросію й обряд носіння й приношення ейресіони [1]).

Безперечно, ці легенди висловлювали або відбивали те значіння, що його мали скити для геллінського і особливо атенського довозу, передусім звичайно довозу хліба. Усупереч Арістеєвій поемі вони давали скитам — що охоплювали собою звичайно казкових гіпербореїв — місце серед тих народів, що вже не нападали один на одного, а підтримували один з одним лагідні, отже й торговельні стосунки.

Саме про ці торговельні стосунки геллінів з скитами, а через скитське посередництво з иншими народами у VII-му ще віці свідчив Арістей — як гадає дослідник його поеми Томашек. Той рух народів, „од центральної Азії до Тракії", що за нього говорила поема, закінчивсь — гадає Томашек — уже наприкінці VIII віку. Грек міг тепер „прилучитися до скитської валки і через скитських перекладачів здобути відомості про далекі країни, ба навіть сам дістатися до серця внутрішньої Азії". „За допомогою того додатку до Арістеєвих звісток, що подає його земляк Геродот, можна, гадає Томашек, точно встановити, в якому напрямку йшов той караванний шлях, що ним повинен був іти і Арістей, коли він справді доходив аж до ісседонів" [2]).

Цей караванний шлях, звичайно й на думці ще не маючи, щоб їм міг користуватися вже й Арістей, визначали давніш коментатори Геродота [3]); та всі вони, як каже Томашек, помилялися в тому, що

й делосько-атенський союз; не аби-яку вагу мало й те, що атеняни цікавилися понтійським хлібом (інтерес той одбивсь і в понтійській експедиції, що її вирядив був свого часу Перікл).

[1]) Традиція, що виходила найбільше з делоських промов Ликурга та Гіперіда, згодом помітно силувалася була по змозі скоротити й збезбарвити ролю Абаріса. Вона переказувала таке. В усьому світі був голод (і джума). Гіперборeєць Абаріс прийшов до Геллади та й став за учня до Аполлона; навчившися в нього пророкувати й одержавши од нього стрілу, як симбол Аполлона, він обходив світ і віщував геллінам та варварам, що лихо змине, коли атеняни за всіх одправлять жертву προηρόσιον. Одтоді атеняни щороку правлять цю жертву, і всі приставляють до атенян початки геть-усіх плодів, й атеняни виставляють пообвішувану всіма плодами ейресіону. Harpocr. Phot. Ber. Ἄβαρις. Suid. Et. M. προηρόσια. Schol. Arist. Equ. 729. Plut. 1054. Schol. Greg. bibl. Bodl. p. 51. Eudoc. Viol. 19. Аграрне значіння цих атенських обрядів, як і священних дарів гіперборейських докладно пояснює Mannhardt, Antike Wald- und Feldkulte, 212 ff. (пор. і укр. зажинки, дожинки, то-що). Гадали, що Абаріс прийшов до Геллади хто в поч. VII в., а хто в VI в. (пор. Rohde, Psyche II 91 f.). Про нього згадував Платон (Charm. 158 B), потім (може підо впливом Антістена, Ioël, Sokrates II 216 ff.) славу утворив йому особливо Гераклід понтійський (Corssen, Rhein. Mus. LXVII 20 ff. Rehm ib. 417 ff.).

[2]) Tomaschek l. c. 775 ff.

[3]) Томашек (Sitzb. d. Wien. Ak. CXVII 1 f.) згадує за Bayer'a, Heeren, K. E. v. Baer (Kl. Schr. III 62 ff.), Bonnel'я (Beitr. z. Altertumsk. Russlands, 119 ff.); пор. ще Mannert, Geogr. d. Gr. u. R. IV 142 (де доводилося, що скити могли торгувати не то з Індією, ба й з Китаєм). Ritter, Erdkunde II (1818) 617. W. v. Humboldt, Central-Asien I 248 f. Völker, Myth. Geogr. d. Gr. u. R. I (1832) 187 ff.

не дбали цілком виразно й точно визначити, де саме пробували ісседони. Томашек „цілком певний того“ приміщує ісседонів, звичайно виходячи з Птолемея, у водозборі Тарима та Булунгіра й уважає їх за північну гілку тибетського народу. Відповідно до цього, він, не вважаючи на доволі виразні Геродотові свідчення, переселює Лисаків од Урала до Алтая й залюднює західній Сибір племенами, що за ними Геродот виразно визнав місце по сей бік Уралу [1]). Знов-же він гадає, що арімаспи це гунни, а гіперборей — китайці! Отже, вже Арістеєві був відомий великий торговельний шлях од Чорного моря до Тихого океана.

Що Геродот описував караванний шлях до південного підніжжя Уральських гір, де пробував тоді тюркський народ Лисаків, це, здається, не повинно підлягати сумніву. Тільки-ж ні звідки не видко, що цим шляхом ішов, або що за цей шлях говорив і Арістей; і цілком уже неймовірно, що він міг провадити цей шлях і далі, геть аж до самого Китаю: хоч трохи регулярні торговельні зносини од Чорного моря до Тихого океана були тоді фізично неможливі [2]). Знов-таки, ледві чи можна виправдувати теоретично спроби локалізувати напевне казкові народи, дарма що поет і ставив на одну лінію з ними й народи історичні [3]). Будь-що-будь, усе, що дійшло до нас од Арістеєвої поеми, не дає нам ані найменшого права вважати її автора за „географа“ [4]) або порівнювати його з Пітеєм массаліотом [5]).

Щоб довести свої твердження, Томашек понаводив силу-силенну як-найрізноманітніших доводів — і географічних, і етнографічних, і надто лінгвістичних, узятих геть з усіх мов, які тільки можна було притягти до цієї справи. Отож, хоч і підбирав він їх або застосовував так що й без жадної системи [6]) — усе-ж сама їх кількість мимоволі схиляла на користь тверджень, що їх вони аргументували. Хоч трохи серйозних заперечень або спростовань Томашкова теорія, здається, не зустріла [7]), дак зате її засвоєно і в таких працях, як Історія старовини Ед. Мейєра або „Скити та Греки“ Міннса [8]), і мабуть її взагалі мають за „останнє слово науки“.

---

[1]) Будіни, тіссагети, юрки, скити (котрі одокремилися од царських скитів).

[2]) „Шовкові шляхи“ відкрито, як ми знаємо з китайських джерел, допіру наприкінці II віку перед нашою ерою. Пор. Herrmann, Die alten Seidenstrassen I 1 ff.

[3]) Адже і в Одисеї, в опису Одисеєвих мандрівок, поруч лотофагів, кіклопів, лестрігонів, згадано за кіконів.

[4]) Tournier.

[5]) Tomaschek l. c. 779. Найпростіш звичайно вважати Арістеєву поему за твір тієї „етнографічної поезії“, що характеристику її подає Rohde, Gr. Roman², 183 ff.

[6]) Головна методична хиба в Томашковій розвідці це її аніcторизм, надто недостатня увага до історичної перспективи (а через те, напр., рішуча перевага, що її віддано категорії простору перед категорією часу, от як, напр., у питанні про ісседонів).

[7]) Частково заперечує, напр., Westberg, Klio IV 186 (а втім і Minns, Scythians and Greeks, 110 f.).

[8]) Од чар дивовижної, справді, учености Томашка (геніяльної, як зве її Kiessling у Pauly-Kroll, VIII 2595) не пішли й, напр., проф. Ф. Г. Мищенко (Журн. Мин. Нар.

А втім, Camille Jullian инакше як Томашек дивиться на справу. Він не аргументує свою думку, а тільки подає її в формі запитання: чи висловив уже хтось думку, що шлях Арістеїв ішов од Чорного моря вздовж північного підніжжя Карпат до Балтицького моря, до країни бурштину, що ним володіли гіпербореї? [1]) Отаку думку висловлено було не раз — навіть у таких працях як Крістова Історія грецького письменства або Бергерова Історія наукового землезнавства греків [2]); та це не перебиває і їй бути цілком нестійною, бо її ще більш, ніж думку Томашкову, позбавлено будь-якої підпори в тому, що дійшло до нас од Арімаспової поеми [3]).

Просв. CCCVIII, кл. ф., 103 дд.) або Schurtz (Helmolts Weltgeschichte II 143) або Kiessling у чудових статтях з стародавньої географії та етнографії в Енциклопедії Pauly-Kroll (статті Issedones мені, на жаль, не пощастило бачити).

[1]) Revue des études anciennes XV (1913) 28.

[2]) Christ-Schmid, Gesch. d. gr. Litt. I[6] 127: „Арістей описував землю та людей од Чорного моря до Балтицького". Berger, Gesch. d. wiss. Erdkunde d. Gr. I 30. — Висловлювали свого часу здогад, що й приношувані од гіпербореїв на Делос жмути соломи ховали в собі самляндський бурштин (Welcker, Gr. Götterlehre II 353). — Зазначали й те, що auri sacra fames притягувала понтійських скитів як на ПС., так і на ПЗ., до Карпат, до землі агатірсів (пор. Völker, Myth. Geogr., 188), що в Енеїді IV 146 навіть являють собою, очевидячки, гіпербореїв (пор. Wilamowitz, Hermes XXXVIII 578).

[3]) Дуже своєрідну думку висловлює ще Krauth, N. Jahrb. f. kl. Phil. CXLI 14 ff.: гіперборей — попередники теперішніх грузин та мінґрельців, а Арістеєве (себ-то Дамастове) „инше море" — це-ж південна частина Каспійського моря; ісседи або есседони передали своє ім'я осетинам. Менш недоладньою, ніж як могло-б здаватися, робить цю думку її мотивування: описуючи „торговельний шлях", Геродот напрямок його з З. на С. і далі з Пвн. на Пвд. уважав за напрямок з Пвд. на Пвн. і з З. на С., бо вважав течію долішнього Дону з С. на З. за течію з Пвн. на Пвд.; оцю його помилку підтримували Арістеєві гіперборей, що були за здогадом коло північного океану. Підпору для своєї думки знаходить Krauth і в тому, що Скілак та ин. приміщують поблизу колхів гелонів (і — додамо — будінів, вошоїдів, меланхленів, або есседонів — Пліній VI 20).

Проф. Е. А. ЧЕРНОУСОВ
(Ростов н/Д.)

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ХРОНІКИ ТЕОФАНА СПОВІДНИКА З ДОБИ АНАСТАСА ДИКОРА.

Аналізуючи склад і оцінюючи свідчення такої пам'ятки, як „Χρονογραφία" Теофана Сповідника [1]), необхідно вважати на обставини особистого життя авторового. Віддалений порівнюючи великим протягом часу від доби Анастаса I, він, разом із тим, був не тільки сучасник, ба й активний діяч тої палкої боротьби, що її провадила православна церква проти реформаторської й реформаційної діяльности імператорів-іконоборців. Навіть більше. За одного з них, Лева V Вірменина (813—820), він за свої переконання був покараний ув'язненням і засланням, у якому й скінчив своє життя [2]). Боротьба за церкву, за її інтереси й її правду, як останню розумів Теофан, становила зміст його життьової діяльности. Справжній їх ворог чи навіть хто таким здавався не можуть надіятися на його милосердя або на об'єктивне з його боку ставлення. Змагаючися з тими, кого він уважав за єретиків у теперішньому, він не може спокійно ставитися до них і в минулому. Це значною мірою пояснює як вибір джерел у Теофана, так і його до них ставлення, а разом з тим і до особи та діяльности Анастаса I-го.

Праця Теофанова в тій частині, котра стосується до доби Анастаса I, це звичайнісінька компіляція. Цією стороною він нічим од своїх співбратів, візантійських хроністів не одрізняється. Як ставивсь він до свого матеріялу, що черпав з низки праць своїх попередників, не називаючи останніх на ймення, про це скажемо далі. Тепер ми спинимося трохи на питанні, з яких джерел узяв Теофан свої відомості [3]).

---

[1]) Theophanis Chronographia rec. de Boor, т. I. Липськ, 1883.

[2]) Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur², стор. 342. Мюнхен, 1897.

[3]) Крім де-Боора, що сумлінно відзначає на сторінках свого видання хронографії Теофана, звідки той узяв той чи инший уступ, маємо ще спеціяльну, присвячену цьому питанню, розвідку В. Зарраціна (Sarrazin) „De Theodoro Lectore Theophanis fonte praecipuo" (Commetationes Philologae Ienenses, т. I. Липськ, 1881). Наші висновки — наслідок перевірки й порівняння висновків цих німецьких учених. Узагалі ми аж ніяк не можемо пристати на думку Зарраціна, що ту дещицю, яку Теофан зачерпнув не з церковної історії Федора Читця, він узяв із Евстафія Епіфанійського (стор. 222). За джерело для Теофана, як це наочно довів де-Боор, тут є не допіру згаданий письменник, а Малала, що його використав.

Головне джерело Теофанове — то церковна історія Федора Читця [1]). Це відбивається не тільки на доборі фактів. У них більшеменше той самий план викладу фактів, і тільки вийнятково Теофан одхиляється од порядку, що його позначив первовзір [2]). Але це запозичення плану, цілком ясне й виразне, не промовляє ще за те, що Теофан користувавсь з свого джерела прямо й безпосередньо. Низка спостережень дозволяє нам сказати, що Теофан користувавсь з якоїсь переробки церковної історії Читця, що автор її, зберігши план первотвору, очевидячки, доповнював його з инших джерел [3]). За це промовляють такі факти. Насамперед, виклад у Федора Читця взагалі далеко коротший, ніж виклад Теофанів. Потім, здебільшого оповідання Теофанове тільки близьке до викладу Федорового, тільки подібне до нього. Первотвір він переказує звичайно иншими словами, иншими реченнями. Це переказ, то ближчий, то дальший, і тільки в декількох випадках ми можемо казати за дослівне (така, напр. характеристика патріярха Македонія [4]), або за мало не дослівне запозичення, як от опис того, як той-таки патріярх Македоній в-останнє побачивсь із своїм попередником Євфімієм [5]). Далі — оповідання Теофанове не за́всіди й не у всьому збігається з тим, що знаходимо у Федора Читця. Досить спинитися на кількох прикладах. Так, поводження єрусалимського патріярха Іллі не зовсім однаково виставлено у Федора Читця й Теофана [6]). Зовсім не однаковий у наших авторів початок оповідання про розбрат між імператором Анастасом та патріярхом Євфімієм, а далі вже у Теофана йде переказ того, що знаходимо й у Федора [7]). Неоднаково мотивовано народні заколоти у Царгороді, що з огляду на них імператор став з'являтися публічно в супроводі міського епарха [8]). Федір зазначає тільки факт замаху на життя патріярха Македонія, у Теофана по́казано звязок між цим фактом і небажанням патріярховим зав'язати зносини з одним з привідців сирійського монофіситизму Філоксеном або Ксенайєю, що його імператор запросив до столиці [9]). Не пого-

---

[1]) Теофан один раз згадує за своє джерело — I т., стор. 162. $_{24-25}$.

[2]) Отож у Федора (Migne, Patrologia Graeca, т. 86, ч. I. Париж, 1865) спершу розказано епізод про сенатора Феста (II. 16—17, стор. 189, 192), а вже потім про Теодоріха й диякона (II, 18, стор. 193). У Теофана порядок викладу відворотний: т. I, стор. 142. $_{6-9}$ і стор. 143. $_{4-16}$).

[3]) Заррацін гадає, що Теофан користувавсь з Федора Читця в скороченні епітоматора (стор. 186).

[4]) Ф. Читець II, 14, стор. 189. Теофан, переписуючи дослівно текст Федорів, викидає тільки „ὡς λόγος“ (т. I, стор. 140. $_{26-27}$).

[5]) Ф. Читець II. 15, стор. 189; Теофан, т. I, стор. 140. $_{19-25}$. Теофан тут додає ще: „ὡς παρὰ πολλῶν ἐπαινεθῆναι κατὰ τοὺς δύο τρόπους“.

[6]) Ф. Читець II. 23, стор. 195; Теофан, т. I, стор. 151. $_{27-31}$.

[7]) Ф. Читець II. 12, стор. 189; Теофан, т. I, стор. 140. $_{7-15}$.

[8]) Ф. Читець II. 21, стор. 193—195 (відданість людности халкедонському соборові); Теофан, т. I, стор. 149. $_{28}$ — 150. $_{4}$ (єретичне розписування церков з наказу імператора).

[9]) Ф. Читець II. 22, стор. 195; Теофан, т. I, 150. $_{4-11}$.

джуються, нарешті, наші автори і в цілій низці таких, напр., подробиць. У Федора Читця папа Симмах — кандидат більшости; Теофан каже, що за нього були „οἱ δὲ ὀρθοδοξότεροι“ [1]). Життя патріярхові Євфімієві, за Федором Читцем, уратував „ἐκκλησιαστικός τις ἀνήρ“; Теофан вже цього невідомого зве на ймення (Павло), виразно зазначаючи при цьому й його стосунок до церкви (ὁ ἔκδικος τῆς ἐκκλησίας [2]). У Федора Читця на життя патріярха Македонія замах чинить Евхолій, у Теофана — Ахолій [3]).

Так само значно перероблено й те, що, на думку де-Боора, Теофан запозичив у Прокопія [4]). Запозичення з Малали переказано в цілому досить близько до первотвору [5]).

Крім сказаного вище, ми повинні одзначити ще одну особливість у викладі Теофановому. А втім, ми вагалися-б поставити її цілком на його карб, а не на карб того джерела, що його він використав. Маємо на увазі неоднакове ставлення до низки осіб і до їх учинків, отже й різницю в оцінці їх, що є в тексті хроніки Теофана, супроти таких її джерел, як історичні праці Малали й Федора Читця. Коли навіть припустити, що Теофан у даному разі тільки користувавсь з чужого, не вставляючи й не додаючи нічого від себе, то для його настрою характерне вже й те, під чим він підписувавсь.

Малала ставиться до Анастаса цілком прихильно. Антіохійський літописець знаходить у нього одну лиш негативну рису, що її не вважає за потрібне замовчати. Це — „ἡ ἀπληστία“ імператора [6]), що так багато зробив, щоб поповнити державну скарбницю. У Теофановій хроніці „ἡ ἀπληστία“ тенденційно обертається в „ἡ κακοπιστία“ [7]), переносячися таким чином в иншу площину. Навпаки, Віталіян, що рух його так дорого коштував країні й до якого, оскільки він свій виступ прикривав інтересами православія, Малала мав нахил ставитися скептично [8]), тішиться виразно виявленим спочуттям Теофановим [9]).

Федір Читець — письменник суто православний. Певна річ, неможлива річ, щоб він називав Анастаса „θειότατος“, як це завсіди робив Малала, але він уміє бути по-своєму об'єктивним, завдовольняючись тим, що переказує факти, котрі характеризують неправославний

---

[1]) Ὑπὸ μὲν τῶν πλειόνων — Ф. Читець II. 17, стор. 193; Теофан, т. I, ст. 143, 9.

[2]) Ф. Читець II. 11, стор. 189; Теофан, т. I, стор. 139. 15.

[3]) Ф. Читець II. 22, стор. 195; Теофан, т. I, стор. 150. 8. Аналогічні факти подає і Зарращін на стор. 224—227 своєї розвідки.

[4]) Теофан, т. I, стор. 144. 24. — 147. 16; Прокопій, т. I, стор. 36. 15 — 45. 23. (Вид. Haury. Липськ, 1905).

[5]) Малала, стор. 400. 22 — 401. 8; Теофан, т. I, стор. 149. 10—14; Малала, стор. 395. 6—19; Теофан, т. I, стор. 150. 12—22; Мал., стор. 402. 3 — 403. 5; Теоф., т. I, стор. 160. 13—18; Мал., стор. 408. 12 — 409. 10; Теоф., т. I, стор. 163. 21—164. 8.

[6]) Малала, стор. 408. 16.

[7]) Теофан, т. I, стор. 163. 4.

[8]) Малала, стор. 402 3—5.

[9]) Теофан, т. I, стор. 157, 11—19; 161 14—17.

спосіб думання й поступування як самого Анастаса, так і деяких його сучасників, утримуючись звичайно від оцінки цих фактів у будь-якій формі. У хроніці Теофановій ми знаходимо щось инше. Її авторові мало тільки переказати згадані факти. Йому треба ще „присмачити“ їх, так чи инакше заплямивши неприйнятних для його фанатично-православного настрою осіб, в наслідок чого всенький його виклад набуває офарблення підкресленої ворожости й якоїсь пристрасної тенденційности. Зрозуміло само собою, що найбільше таких неприхильних епітетів припадає на пайку Анастаса. Теофан не жалує цієї людини, що, ще не мавши престолу, була церковним баламутом (ὀχλοποιοῦντα) [1]), а ставши на царство, зробилася „лихим“ правителем [2]). Цього лукавого [3]) й невдячного [4]) правителя, що підступ запровадив у систему [5]), він зве й єретиком [6]), і ворогом істини [7]), і безбожним δυσσεβής [8]), ἀσεβής [9]), і беззаконним (παράνομος [10]) і навіть παρανομώτατος [11]). Не менш щедро наділяє Теофан різними одіозними епітетами й таких осіб, як мати імператорова (κακόφρων) [12]), „безбожний“ [13]) єпіскоп Філоксен (ὁ δοῦλος τοῦ Σατανᾶ) [14]), цей раб перського походження, що незрозумілим способом примудрився стати за члена клиру перше, ніж його введено у хрест [15]); або патріярхи, антіохійський Севір δυσσεβής [16]), ἱερόσυλος [17]) і царгородський Тимофій (ὁ ἀνίερος ἐπίσκοπος) [18]). Споборник православія, видимо, втрачає почуття міри, коли йому доводиться виступати на оборону свойого „credo“ проти єретиків. Адже міг він договоритися до повідомлення, що православні з неволі (ἐξ ἀνάγκης) мусіли вибити й вигнати з столичних церков юрби простолюду, що виспівували там „трисвяте“ з додатком „ὁ σταυ-

---

[1]) Теофан, т. I, стор. 134. 21.

[2]) ibid., стор. 134. 20; 135. 24—25.

[3]) У Федора Читця сказано (II. 13, стор. 189), що патріярх Македоній підписав енотікон „πεισθεὶς τῷ βασιλεῖ“. У Теофана (т. I, стор. 140. 15) читаємо: „κακῶς πεισθείς“.

[4]) Теофан, т. I, стор. 137. 8—29.

[5]) ὁ δὲ παράνομος ἀναιδῶς ἔλεγεν νόμον εἶναι κελεύοντα βασιλέα κατ' ἀνάγκην ἐπιορκεῖν καὶ ψεύδεσθαι — ibid., стор. 161. 9—12.

[6]) ibid., стор. 134. 20. (αἱρετικὸν καὶ δύμόφρονα Εὐτυχοῦς); стор. 161. 12 (μανιχαιόφρων); стор. 150. 4—5. Виходить якесь надзвичайне, складне єретицтво!

[7]) ibid., стор. 152. 8—10 [8]) ibid., стор. 157. 13; 164. 15. [9]) ibid., стор. 161. 5.

[10]) ibid., стор. 157. 26; 161. 10. [11]) ibid., стор. 161. 12.

[12]) ibid., стор. 136. 16. Федір Читець тільки одзначає факт, що мати імператорова єретичка (II 6, стор. 185).

[13]) Теофан т. I, стор. 151. 20—21.

[14]) ibid., стор. 134. 11. Федір Читець, що в нього Теофан узяв звістку про іконоборство Філоксенове (Cramer, Anecdota Graeca, т. II, стор. 109. Оксфорд 1839), утримується від будь-якої його кваліфікації.

[15]) Теофан, т. I, стор. 134. 13—19.

[16]) ibid., стор. 152. 7. [17]) ibid., стор. 157. 34.

[18]) ibid., стор. 157. 20 Инші прізвиська, що ними, ідучи за Федором Читцем (II 28, стор. 199), Теофан (ibid., стор. 155. 25) наділяє Тимофія, вже цілком непристойні (τὸν ἐπίκλην Λιτροβούλην καὶ κήλωνα) Див. про них у Зарраціна, стор. 226.

ροθεὶς δὶ ἡμᾶς", найняті для цього од відступників од істинної віри (οἱ ἀποσχισταί)[1]). Отже взагалі до хроніки Теофана, як до історичного джерела, треба ставитися дуже обережно.

Віддаючи головну увагу питанням, що звязані з релігійним та церковним життям доби, Теофан дуже любить оповісти читачеві своєї хроніки про всякі чудеса[2]), переказати побожну легенду[3]) й порівнюючи мало цікавиться фактами з світської історії. Навіть за таку визначної ваги подію, як війна Анастасова з персами, він каже надто стисло й сумарно[4]). У звязку з оповіданням про цю війну Теофан у трохи своєрідній формі виявляє своє патріотичне почуття. На його думку, з усіх воєн, що до того часу точилися, ця війна найбільше спустошила Персію[5]). Оскільки за цю війну знаємо з инших джерел, ніяк не можемо пристати на таку її оцінку. Данина патріотизмові є, очевидячки, і та блискуча характеристика, що її Теофан дає героєві перської війни Келерові[6]), дарма що він був близький до імператора й брав активну участь у розправі з патріярхом Македонієм[7]).

Виклад подій у хроніці, взагалі послідовний, трохи порушується наприкінці доби Анастаса. Тут натрапляємо на низку сторінок, де повно досить химерної мішанини різноманітних фактів[8]), завдяки чому, напр. небожеві імператоровому Іпатієві пощастило дістатися до Єрусалиму[9]), перше ніж його викуплено з неволі у Віталіяна[10]). В дійсності було як-раз навпаки.

---

[1]) Теофан, т. I стор. 154. 4—7.

[2]) Теофан, т. I, стор. 142. 1—4; 142. 12—14; 142. 14—17; 161. 1—2; 162. 2—3; 162. 9—12; 163. 16—28. Автора при цьому ані трохи не турбує те, як мало реагують на ці чудеса чужовірці, що для їхнього напоумлення ці чудеса й творяться.

[3]) ibid., стор. 144. 6—10; 152. 16—21; 163. 21—164. 8. Трапляються у Теофана й просто анекдоти, напр., стор. 142. 6—9; 150. 12—22; 159. 19 — 160. 1.

[4]) ibid., стор. 144. 21 — 149. 7.

[5]) ibid., стор. 149. 5—6.

[6]) ibid., стор. 148. 8—11.

[7]) ibid., стор. 154. 25 — 156. 9.

[8]) ibid., стор. 157. 11 — 160. 2.

[9]) ibid., стор. 159. 1—5.

[10]) ibid., т. I, стор. 160. 28—31.

Проф. П. О. ПОТАПОВ
(Одеса).

З МАТЕРІЯЛІВ ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Зографська переробка хроніки Зонари.

Р. 1922 вийшла між люди праця проф. Мілоша Вейнгарта під назвою „Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské. Являючи собою вельми цінний вклад у науку, ця праця не позбавлена, проте, й надто поважних хиб, що вони залежали найбільше від того, що автор „працює мало не виключно на підставі виданого матеріялу, мало вдаючись до самостійного вивчення рукописів“ [1]). Особливо почувається ця хиба в розділах V та VI, що їх присвячено долі Зонариної хроніки в слов'яно-руській літературі. Річ у тім, що видання слов'янського перекладу цієї хроніки поки-що немає; ще й надто, навіть частина списків його відома вченому світові тільки з самих позверхових указівок [2]). Правда, проф. Вейнгарт вивчив один список — Віденський, — але для нього залишилися зовсім невідомі Хіландарський, Карловецький, Грачаницький, а з сп. Ундольського та Білградським він знайомий тільки з виданих з них уривків. За таких умов важко було сказати щось певне про самий перклад Зонари, про взаємне відношення його списків, а ще важче встановити, як стосуються до нього троє відомих досі переробок цього перекладу й як стосуються вони одна до одної, хоч-би з огляду на те, що одна з них — Зографська — була відома йому всього тільки з 2—3 уривків, що їх р. 1897 видав Лавров [3]).

У своїй праці „Доля хроніки Зонари в слов'яно-руській літературі“ [4]), що вона залишилася чомусь невідомою як проф. Вейнгартові, так і його рецензентові, я ще р. 1918 дав низку нових даних про три, що я вивчив, списки повного перекладу (Ундольськ., Хіланд. й Віден.), виявив їх відносини одно до одного й до сп. Білградського, розглянув відношення до тексту повного перекладу однієї з його переробок — так званого Параліпомена, — обіцяючи згодом подати точніші відомості про другу переробку — Зографську. Користаюсь з цієї нагоди зробити це.

---

[1]) Рецензія проф. Розова. Slavia, 1924. Ročnik III, sešit. I, 146.
[2]) Ibid., 149.
[3]) Визант. Врем. 1897, №№ 3—4.
[4]) Изв. отд. р. яз. и слов. Рос. Ак. Наук 1918, т. XXII, кн. II, 140—186.

Текст нашої хроніки є в збірникові II № 4, що належить Зографському манастиреві на Атоні. Збірник складається з 293 арк. in quarto великого формату, писано його одним письмом — півуставом, що переходить у скоропис і, як каже проф. Ільїнський, що складав каталога манастирської бібліотеки, належить до XVII в. На останньому аркуші збірника знизу стоїть 7128, але, що визначає це число, невідомо.

Хроніка обіймає арк. 1 — 156-а; на инших містяться такі статті: 1) Заповіт Костянтина В. (156 — 161-а); 2) незакінчене слово ченця Олександра про відкриття хреста Господнього; 3) теж незакінчене життя деспота Степана (175-а — 182-b); 4) низка астрономічних статтів без початку й без кінця (183-а — 186-b та 5) окремі церковні служби (187 — 293-b).

Змістом своїм наша хроніка розпадається на 2 нерівні частині: перша (1 — 133-а) обіймає жидівську історію від початку світа до наступників Олександра В.; друга, дуже коротенька (133-b—156-а), присвячена історії Риму й Візантії.

Обмежений розміром статті, я не можу дати докладне уявління про нашу хроніку в повному її обсязі, а тому дозволю собі розглянути тільки першу частину, використавши для цього початок, середину й кінець її.

Перші 12 аркушів хроніки трактують про сотворення світу й про життя перших людей до смерти Авраама включно. В основі тексту лежить не Зонара, а текст Біблії; для своєї роботи автор узяв такі місця з книги Буття: розд. 1—IV, розд. V (без §§ 26 — 31), розд. VI—VIII; розд. IX (без § 14); § 1 та § 32 розд. X; §§ 1—9 розд. XI; §§ 1—7 розд. XII; §§ 12—18 розд. XIII; §§ 14—19 і першу полов. § 20 розд. XIV; §§ 1—15 розд. XV; §§ 1—9 розд. XVI; §§ 20—33 розд. XVIII та §§ 1—18 розд. XXII.

Відношення тексту хроніки до біблійного тексту виясняється з порівняння хоч-би таких уривків:

Зограф. хр. арк. 2-b	Буття, роз. I §§ 21—23.
И сътвори б҃х киты великые и всакоу дш҃ꙋ животнꙋ прѣсмыкающꙋюсе, их же изведоше вѡди по рѡдꙋ и҃. и всакꙋ п'тицꙋ пер'натꙋ. и видѣ б҃х, ꙗко добро, и бл҃в и б҃х си҃. гл҃ѥ. раститесе и мнѡжитесе и исплъните вѡды въ мѡри и птице да мнѡжѥтесе (sic!) на земли.	И сотвори б҃гъ киты великіѧ и всѧкꙋ дꙋшꙋ животныхъ гадѡвъ, ꙗже изведоша воды по родѡмъ ихъ, и всѧкꙋ птицу пернатꙋ по родꙋ. и видѣ б҃гъ, ꙗко добра. И благослови ѧ б҃гъ, глаголѧ: раститесѧ и множитесѧ и наполните воды, ꙗже въ морѧхъ, и птицы да оумножатсѧ на земли.

Коли взяти на увагу, що дрібні стилістичні відзнаки в наведених уривках легко можна віднести на рахунок історії біблійного

тексту (я під руками мав цей текст у виданні 1894 р.), то стане ясно, що автор користувався слов'янським перекладом Біблії, і що його хроніка не переклад з грецької мови, а оригінальна праця слов'янського книжника.

Зазначений вище біблійний текст на протязі перших 12 аркушів 14 разів переривається вставками, що йдуть у такому порядкові:

I	на	арк.	3-a	після	§	3	роз.	II	Буття	VIII	на	арк.	8-a	після	I полов.	§ 21	розд. VIII
II	„	„	3-b	„	§	19	„	II	„	IX	„	„	8-b	„	„	§ 6	„ IX
III	„	„	4-b	„	§	20	„	III	„	X	„	„	9-a	„	„	§ 1	„ X
IV	„	„	5-a	„	§	7	„	IV	„	XI	„	„	10-b	„	„	§ 18	„ XIII
V	„	„	5-b	„	§	8	„	IV	„	XII	„	„	11-a	„	„	§ 20	„ XIV
VI	„	„	7-a	„	§	5	„	VII	„	XIII	„	„	11-b	„	„	§ 9	„ XVI
VII	„	„	7-b	„	§	3	„	VIII	„	XIV	„	„	12-b	„	„	§ 18	„ XXII

Своїми розмірами всі ці вставки дуже коротенькі: від 2 до 5 — 6 рядків, окрім вставки № 11 (про Немврода й про нащадків Ноя), що поширюється мало не на аркуш; більш або менш великі й вставки: № 1 (мало не $^1/_2$ сторінки) про шість днів творіння, та № 5 (мало не $^3/_4$ сторінки) — про нащадків Адамових.

Що-до джерела цих вставок, то воно ясне: це знов-таки слов'янський переклад хроніки Зонари; в цьому легко переконатися, рівняючи хоч-би оці уривки:

Зогр. хр., арк. 10-b.

Сімъ оубо роди е҃ сн҃ѡвъ, и въселишє на въсточнѣи странѣ, ꙗже начинаетсе ѿ Индїє и състоит до ѡкеана. и начинаеть ѿ Ефрата. гл҃емый оубо Ела остави елімее начел'никы да начел'ствꙋю пер'сѣно. Ассоурже вьселисе въ град Нін'. и въселшеисе тоу и под роукою его сꙋщїи нарицахꙋсе ассꙋрїи. Арамже и послѣди нарє҃нные сꙋры именова арамее.

Унд. сп., арк. 7-a—7-b.

Сїм же роди, сн҃ь Ноевь, е҃ сн҃овь, и въселишє на въсточнѣи странѣ, ꙗже нарицаесе (Віденськ.-начинаетсе) ѿ Ид҃їе и състоисе до ѡкеана и начинаеть ѿ Ефрад. гл҃ємыи оубо Сѣла (Віденськ.-Еламь) остави елїмѣе начелникы да начє҃ствꙋю пръсѣнѡм. гл҃ємыи же Ассꙋрь въселисе въ градь нарицаемый Нинь. и елици въселишесе тꙋ и бѣхꙋ под рꙋкꙋ его, нарицаахꙋсе асꙋрїи. Арам же иже послѣды нарє҃нные асꙋрїи (Віденськ.—сꙋры) имѣнова сын҃ (Віденськ.—om.) арамѣе.

Але треба мати на увазі, що суцільне переймання тексту з хроніки Зонари спостерегається рідко; найчастіше автор нашої хроніки витягає з Зонари (мало не зáвсіди дослівно) окремі речення або рядки, мало думаючи про ув'язку їх як поміж собою, так і з попе-

реднім і дальшим. Про характер цих витягів можна гадати хоч-би на підставі порівняння таких уривків:

Зогр. хр. арк. 4.

И нарє҃ Ада҃ име женѣ своеи жизнь, ꙗко сїа м҃ти всѣ҃ живꙋщи҃[1]). Сїа оубо нарє҃на бы҃ Ева. еврее глю҃т женꙋ евеа, и ѡна именована бы҃ Ева. и да бꙋде҃т рє҃ тѣлу и мек'ко. и ег҃а стꙋпае҃т на трънїе да скръби҃т. и одѣа и҃х въ ѡдѣанїа кона҃ж, сирѣ҃ пль҃т н҃шꙋ, юже мы носи҃м.

Унд. арк. 4-a—4-b.

И постави имѣ еи жена. еврее же гл҃ю҃т женꙋ еввеа и ѡна именованна бы҃ Евва[2])....
и въ потѣ да снѣсть хлѣбы и да бꙋде҃т тѣло его мекко. и егда стꙋпае҃т на трънїе да скръбь҃т. ѿтоли изведе сїи҃ ѿ раа в ино мѣсто и одѣа сїи҃х въ одѣанїа кожнаа сирѣ҃ч плъ҃т сїю, юже и мы носи҃м.

Що-до змісту цих вставок і відношення їх до біблійного тексту, то здебільшого вони є доповнення до нього: так II вставка дає додаткові відомості про райські ріки й тлумачення їхніх назов; III та IV толкують імення Єви, Каїна та Авеля; V перелічує предків Ноя та їх винаходи; VII дає додаткові відомості про розмір потопу; VIII — про останки Ноєвого ковчегу в Вірменії й т. и.; але трапляються й такі випадки, що вставка з Зонари в иншому тільки вигляді повторює те, що взято з Біблії; напр., узявши історію створення світу з Буття, автор ще раз викладає (правда, скорочено) те саме словами Зонари (вставка № 1).

Чи немає часом у цій частині хроніки яких-небудь слідів инших джерел? Є. У XIV вставці, з приводу відносин Сарри до Ізмаїла, наша хроніка заявляє, що Сарра зненавиділа Ізмаїла, „виде^{в} (его) биюща Ісаака"; такого мотивування нема ні в Біблії, ні в Зонари. Але ще цікавіше таке: арк. 12-в нашої хроніки закінчується оповіданням про те, як одруживсь Ісаак; це оповідання різко відрізняється від біблійного: по-перше, воно далеко коротше й дослівно не збігається з ним; по-друге, воно ведеться не від 1 особи, а в стилі хроніки. Тому що у Зонари відповідного оповідання нема, то найправдивішим буде припустити, що його взято з иншого джерела. Текст цього оповідання див. у „Додатках" під № 1.

Середину I частини хроніки обіймає історія царювання Соломона (арк. 50^{b}—67^{a}): складено її знов-же за слов'янськими перекладами Біблії й хроніки Зонари. Текст Зонари, що його покладено в основу, береться, звичайно, дослівно, але з пропуском місцями то окремих слів і виразів, то цілих уривків; инколи допускається й переказ. Як зразок, наведу хоч один оцей приклад.

---

[1]) Все до цього місця взято з Буття.

[2]) Далі йде мало не протягом цілої сторінки оповідання, як спокушав диявол Єву, про гріх, про те, як прокляв Бог змія, Адама й Єву; останнє закінчується тими словами, що є далі в тексті.

У нашій хроніці на арк. 65ᵇ читаємо: Цр҃ца егу҃тска и єѳї҃ѡскаа оувѣвши сїе и желающи [1]) слишати прѣмудро Соломѡнову [2]) вьставши ѿ землѥ свое прїиде къ Соломѡнꙋ вь Іерлмь и приѥ сію [3]) сь всакы любочьстїе и о елицѣ прѣмꙋдры словесе въпроси его, сказа [4]) оудобь. подиви се цр҃ца полатам и расточенню е имѣше на обѣ Соломѡ, чюжаше се и ꙋстроенїю цр҃тва его и жр҃тва еже въ цр҃квы и бл҃гочинїю сщ҃ен'ничьскомꙋ [5]).

Одміни від сп. Унд. 57ᵇ (порів. Хіланд. 48ᵃ) такі: 1) люблѧше, 2) omis., 3) Соломонь, 4) ad.: еи сїи, 5) евреискомꙋ (ѥреискомꙋ?).

Що-до важливіших відступів від хроніки Зонари, з одного боку, а з другого, впливу Біблії, то картина така:

1) від суду Соломонового над двома матерями збереглася тільки така фраза: прїидоше двѣ женѣ е ѡ ѡтрочетю сꙋдъ;

2) оповідання про твори Соломонові, що його взято з Зонари, розірвала по середині фрази величезна вставка, що становить повний текст слов'янського перекладу Притчів Соломона, а починається так: сьтвори же приче вь словесе свои и написа и г҃, и пѣсни пѣнїа є҃, и оубо пѣсни пѣнїа вь коць книзѣ сь протлькованїемь писахомь. Притче Соломѡнови"; що-до „Пѣсни пѣнїа", то в рукописові нема ані тексту, ані тлумачень; може, автор опісля відмовився від свойого наміру, а може, його праця дійшла до нас неповною;

3) в оповідання про перенесення ковчегу вставлено оповідання про це з Біблії; воно зліплене з таких шматочків: початок і кінець § 1, початок § 4, початок § 5, §§ 6, 7 та 9 з VII розділу III книги Царств (арк. 64ᵇ);

4) після офірування Соломонового є вставка з Біблії про молитву його; її також складено з шматочків (§ 22, початок § 23, кінець § 27 й §§ 28—30 розділу VIII тієї самої книги Царств (арк. 64ᵇ);

5) до характеристики Соломона внесено такі уривки з Біблії: §§ 4—11 розд. II, §§ 9—10 розд. IV Екклезіясту та §§ 1—6 розд. VII Премудрости Соломона.

Отже, якщо виключити текст „Притчів", то відношення автора до своїх джерел у цій частині хроніки буде инше, ніж на початку її: там в основу покладено текст Біблії, а уривки з Зонари тільки доповнювали його; тут — навпаки.

Треба ще зауважити, що вплив якогось ще иншого, крім Біблії й Зонари, джерела почувається й тут; так, до оповідання про збудування палат Соломонових (65ᵇ) внесено таку замітку, що

їй нема рівнобіжної ні в Зонари, ні в Біблії: „сьза же и стѣны Іерлмѕ и вьзвыси, елико застѕпати стѣна гѡры ѿ слнчнаго осїанїа заура и кь вечерѕ".

Звернімося тепер до кінця історії жидівського народу, починаючи з привидів пророка Данила.

У цій статті автор користується виключно з тексту Зонари, тільки дуже сильно скорочує його, особливо в частині, де тлумачиться про 70 седмин: у нашій хроніці ця стаття обіймає всього лиш 2 аркуші, а в сп. Унд. мало не 10 (85^b—94^a). Але не можна думати, що наша хроніка являє собою, як думав Лавров, переклад якоїсь скороченої редакції Зонари. Звязок Зографської хроніки з слов'янським перекладом Зонари по-за всяким сумнівом. Так, на арк. 107^b читаємо: видѣ ако поставише прѣстѡли, и вехыи дньми сѣде, и книгы разгнѕше, одѣанїе е бѣло, ѩко снѣгь, и власи главы его, ѩко роуно бѣло [1]), что, и прѣстоль е, ѩко огнь, и [2]) имѣше кѡлеса огньна. (прѣ ниже съхожаааше рѣка огньна) [3]), раби его бѣхѕ тысѕще тысѕщь. и тмы ть прѣстояще. сѕже сьтвори и ѿврьзоше книгы ѡны.

У повному перекладі знаходимо тільки таку різницю (сп. Унд. 88^a): 1) ad.: бѣ (в Хіланд. 81 = Зогр.); 2) ad.: прѣстоль оубо ѡнь имѣаше; 3) om., але Хіланд = Зогр.

Статтю про Юдиту (109) складено знов-же за Зонарою, виводячи його текст иноді дослівно (лиш з пропуском уривків), а частіше в формі переказу. Це, може, залежало від того, що автор разом користувався і біблією; звідси взято, напр., такі деталі, що вони невідомі в Зонари: 1) історію Юдити віднесено до 12 року правління Навуходоносора (Юдита, I, § 1); 2) Олоферна вбито ввечері (ibid., XIV, § 1); 3) голову його виставлено на стіні, і вояки, побачивши її, розбіглися (ibid., XIV, § 11; XV, § 2); 4) перед відходом до табору Олоферна Юдита причепурилася (ibid., X, § 1).

Але в цій статті є сліди впливу ще якогось джерела: так, про чоловіка Юдитиного сказано: глю, ѩко моужь ек на стражи вь срѣтени съ стражею Олоферневою бивсе паде (за Зонарою про чоловіка Юдитиного нічого невідомо; зазначено лиш, що вона вдова; за Біблією, чоловік її помер від сонячного вдару — порівн. Юдита, VII, § 2); або, перед відходом до табору Олоферна Юдита бере з собою „потрѣбнаа е поклонити Олоферніѕ сьнѣднаа", а ще „ѩже имати вь пищѕ себѣ" (таких відомостів нема ні в Біблії, ні в Зонари).

Стаття про Товіта (109^b—110^a), за вийнятком першого рядка, що його мало не дослівно взято з Зонари, та ще 2—3 фраз у середині, що їх узято теж звідти, — сливе нічого спільного з його хронікою не має: послідовність в оповіданні инша, є різниця й у змісті.

Але, оскільки Зонара в цій статті тримався тексту біблії, Зогр. хроніка не має прямого звязку також з біблією, хоч сліди її впливу є; так, звідси (Товіт, XIV, § 4) взято згадку про якесь пророкування Йони, як і повідомлення, що Синахериба вбили сини (ibid., розд. I, § 21).

Стаття про Кіра (110—112) дуже коротка, як рівняти до хроніки Зонари (в сп. Унд. вона обіймає 14 арк.), але складено її за нею: окремі фрази подано дослівно, особливо в більш-менш докладному оповіданні про війну Кіра з Крезом, про загибель Аврадата й про смерть Кіра; в останній частині залишено навіть посилання Зонари на Ксенофонта й Геродота (сп. Унд. 112ᵇ).

Статтю „Повелѣнїе Ку́рово“ про відбудування Єрусалимського храму (112ᵃ) складено так: початок мало не дослівно взято з I книги Ездри (розд. I, §§ 1—3), а решта з Зонари, ще й мало не дослівно, але з звичайними скороченнями й пропусками.

Так само складено статтю про магів (112ᵇ—113ᵇ) та статтю про царя Дарія (113ᵇ—114ᵇ); але в останній є сліди впливу якогось иншого джерела; в промові царського сердюка, як її рівняти з Зонарою, є такий лишок: „и вь едино^{м} оуглѣ домѡ^{х} цр͡скы^{х} сѣде сло^{в}, ѿ сего вьзьмше и вьнѣ бывше сь вещши͡^{м} страхо^{м} восприѥмлю^{т} се. еще^{ж} вьнѣшнꙗе двора цр͡ска, вь вратѣ^{х} страшнꙗише, а иде^{ж} вь кою странꙋ далню или гра^{д} приспѣе^{т}, мнѡжаишїи͡^{м} страхо^{м} въсприѥмлетсе“.

Статтю „цр͡ство ѯерѯово“ (114—116ᵇ) складено знов-таки за Зонарою з дотримуванням дослівно окремих фраз, але з чималою разом з тим переробкою.

Стаття про Неемію дає виразну вказівку, що в автора було якесь невідоме джерело; починається вона так (116ᵇ): „прїидоше нѣцїи стран'ни іер͡лмлꙗне. и нѣгде на стьгни гра^{д} оумилше с͡ѣ^{д}ху и сьг̈лахꙋ о стр͡те^{х} свои^{х}, еже ѿ езыкь тамошни^{х} и бѣ Емїа іоудеанинь, ц̈ревь чрьпчїа, и мимоиды видѣ^{в} си^{х}, вьпроси о іер͡лмꙋ, и вьзвѣстише емꙋ о всѣ^{х}, г̈лще — гѡре Іер͡лмꙋ, ѡ г̈и; оувѣ^{д}вже сь ѡзлобелнїа іер͡лмска и опечалисе. ц̈рь оубо вь то врѣме съвел͡ꙗше сь палакїею своею сирѣ^{ч} по-са^{д}ницею Мек'кою. и призва Емїю и слꙋжаше ц̈рꙋ, и бѣ лице его испольнь печали“. Імени царевої коханки нема ні в Біблії, ні в Зонари; ім'я Неемії в формі Емія теж незрозуміле, тим більше, що далі, де оповідання йде за Зонарою, иноді точнісінько за його словами, це ім'я передається правильно.

Дуже цікава стаття про Естер (116-b—119-a). Початок її складено за Біблією. Далі йде оповідання про Уасту, що його взято з невідомого мені джерела. Воно таке. Щоб довести правдивість

своїх слів про красу жінки, цар наказує покликати її на гулянку. Тричі Уаста відмовляється, заявляючи: „еда блоудница есмь до посрѣ пиющи прїиду, никако не прїиду (такого мотивування відмови немає ні в Біблії, ні в Зонари). Тоді цар наказує прогнати жінку: заклет'бо се, аще не прїиде, к томѕ не видѣтї ю (нема ні там, ні тут і цього деталя).

І оповідання про саму Естер не сходиться з Зонарою, як формою викладу, так і змістом; так, за Зонарою (а також і за Біблією) Аман просить у царя дозволу скарати Мардохея тільки вранці, а в нашій хроніці він мав цей дозвіл ще раніше; далі, за Зографською хронікою, Мардохей тричі посилає раба, вмовляючи її вдатися з проханням до царя, причому за другим разом він наказує рабові сказати Естері: „вьспомѣни хранѕ и вьспитѣниѥ мое и братїю свою, сны їилевы", а за третім: „нѣ ли ти лѕчше ѕмрѣти кѕпно сь сны їилевы, не жити кромѣ си. нь ты бы жена црѕ кзычникѕ и прѣььзне се и їѿресе сны їилвы, братїе и сестрь свои. ктомѕ нѣси дьщи Авраама, їѿца твоего, нь Амана и побны емѕ"; далі йде дуже довга молитва Естери. Відзначу ще деякі деталі, що їх немає в Біблії і в Зонари. Аман удається до царя з такими словами: мнѿгы блгыи прик їѿ гна мое вь животе мое, нь ктомѕ прочее вь мир'скыи жити не могѕ, слободѕ (sic!) дажь ми, влко, е вь просты и пѕстыни жити", а наприкінці додає: „или живо мои вьзми їѿ землѥ или даждь ми повѣсити Мардохея срѣ двѿра мое"; далі, писар, що читав цареві книгу, „сбрѣте мѣсто, иде бѣ писано. вь лѣто етокое (sic!) сьвѣщаше два евнѕха"...; нарешті, пропонуючи цареві найкраще вшанувати чолвіка, що зробив йому послуги, Аман говорить: „побаеть таковомѕ оседлати сь етокои седло ко имере"...

Кінець статті викладено за Зонарою, иноді словами перекладу (але з звичайними пропусками), а иноді в формі переказу.

Статтю про Олександра В., що вона обіймає в повному перекладі більше, ніж 20 сторінок (сп. Унд., 122—132[a]), вміщено в нашій хроніці всього лиш на 5 (119[a]—122[b]); але рівняючи з ним, Зогр. хр. не проминає сливе ні одного більш або менш значного епізоду. Авторові пощастило це зробити тільки тому, що, маючи перед очима текст повного перекладу, він з приводу кожного епізоду брав з нього 1—2 фрази й механічно переносив їх у свою працю иноді без ніяких змін (порівн., напр.: „и обѣща емоу и мѣсто ефрат'ск дати, аще поиме единоу їѿ дьщерїи его вь женоу себѣ" з кін-

цем арк. 125^{b} сп. Унд.), а частіше скорочуючи й перефразовуючи. І в цій статті ми зустрічаємося з впливом якогось иншого джерела: з нього взято велике оповідання про Діогена й про зустріч із ним Олександра (див. додаток № II).

Історію жидівського народу за наступників Олександрових збудовано за відомим уже нам шаблоном: узявши в основу текст Зонариного перекладу, автор вибирає з нього окремі уривки й фрази (часто в переказі) й механічно зліплює їх між собою. Зрідка вдається він і до Біблії. Знайти вплив яких-небудь инших джерел у цій частині хроніки мені не довелося.

На підставі всього вищесказаного ми можемо зробити такі висновки:

1. Перша частина Зогр. хроніки являє собою оригінальну працю невідомого нам слов'янського книжника.

2. За основні джерела для його праці були слов'янські переклади Зонари й Біблії; в першій частині переважне значіння мала Біблія, в середині й у кінці — Зонара.

3. Як використовує автор свої джерела, можна схарактеризувати так: на початку праці він заносить уривки й фрази, що приймає, мало не дослівно, під кінець роботи переважає переказ, хоч і тут помічається загальне намагання зберегати окремі фрази в дослівному й точному вигляді.

4. У багатьох місцях хроніки виразно виступає вплив якогось иншого джерела (чи джерел), але, будь-що-будь, це був не Амартол: ніякого звязку з Амартолом ми не бачимо протягом усієї хроніки, включаючи сюди й II частину.

5. Автор — людина малокнижна й невміла: вибираючи з своїх джерел окремі уривки й фрази, він зовсім не дбає за те, щоб вони звязані були як одне з одним, так і з попереднім та дальшим.

Де було складено нашу хроніку, невідомо, але безперечно, що автор її був серб: особливості сербської ортографії виступають так виразно й послідовно, що ніяких сумнівів у цьому питанні бути не може. Але крізь сербську ортографію виглядають особливості ортографії болгарської. Так, поруч ѣ скрізь уживається ъ (випадків, коли вживається ъ, так багато, що наводити окремі приклади — зайва річ); є, хоч і небагато, випадків поплутання ѫ з ѧ (самих цих літер в рукописові немає); напр.: люблю (113^{a}), плачещѕсе (154^{a}) й инш.; є, в більшій уже кількості, випадки поплутання ъ і ы, що споконвіку як відомо, чуже сербській мові; напр.: повелѣ (3^{b}), люблѣше ѣсмаилѣ (11^{b}); имающе 149^{b}), близь Андрїанополѣ (152^{b}), млѣко (106^{b}) й инш.; далі, раз-у-раз уживається в певних випадках літера ѕ; напр.: сѣло, кнеѕи, свѣзды (див. арк. 107—108); не без інтересу з цієї точки погляду й такі написання, як: обрѣтающомѕ (5^{a}), гредѕщому (11^{b}) й инш.

Ці спостереження над ортографією Зогр. хроніки дають мені право ще раз підкреслити той висновок, що його я зробив ще року 1918 в своїй статті, що її вище названо, а саме: переклад хроніки Зонари зроблено не в Сербії, а в Болгарії[1]). Завважу мимохідь, що такий самий висновок незалежно від мене зробив і проф. Вейнгарт[2]).

Невідомо також, коли складено нашу хроніку. Одно лиш, здається мені, можна твердити категорично: Зограф. хроніка це не копія з праці того ченця Григорія, що поправляв і переписував хроніку Зонари в Хіландарському манастирі на Атоні, що його передмова до його праці збереглася в Параліпомені, що видав Бодянський. Навіть більше, всупереч доводам проф. Вейнгарта[3]) та його рецензента проф. Розова[4]), я гадаю, що взагалі ніякого звязку поміж Зогр. хронікою й працею Григорія нема. Річ у тому, що, як каже сам Григорій, він опинивсь у скрутному стані, як дістав через свойого настоятеля завдання переписати хроніку Зонари: текст був у дуже незавдоволящому стані, а книг, потрібних для його виправлення, під руками не було. Після довгих шукань він вирішив для своєї праці скористуватися Біблією; отож він і виправив усю історію жидів „до последнѧаго пленения сн҃ѡ в їил҃евь Навꙋхоносорѡ м“. Далі працювати, здавалося, не можна було. Але Григорієві пощастило знайти Амартола. Помітивши, що його хроніка близька до Зонари, він, виправляючи Зонару, почав користуватися Амартолом, „недостатьчнаѧ напольнѧе, излишнее же и поселеньское въ бл҃горазумнье прѣлагае“. Про які-небудь инші джерела для роботи Григорій не згадує. Якщо це так, то вплив Амартолів чи так, чи инакше мусів відбитися на його праці, а, виходить, у тій, чи иншій мірі повинен-би виявитися й на нашій хроніці. Якже-ж ми цього впливу не бачимо, то ясно, що на Зогр. хрон. не можна дивитися, як на копію з Григорієвої праці. Але підемо далі. Припустімо, що наша хроніка являє собою скорочену переробку саме цієї праці. Якщо-ж так, то сліди Амартолового впливу повинні були-б зберегтися, бо не можна думати, що автор Зогр. хроніки поклав собі завдання не тільки переробити працю Григорія, але й вичистити її від усякого Амартолового впливу; та навряд чи він, людина незугарна, і виконав-би був таке завдання. Звідси ясно, що немає ніяких підстав звязувати будь-що-будь Зогр. хроніку з працею Григорія; я підкреслюю „будь-що-будь“ через те, що ніяких натяків на яке-небудь відношення її до Григорія ніде, як і в самому рукописові, нема. Я зовсім не можу зрозуміти, чому Зогр. хроніка не могла повстати з якого-небудь взагалі списку повного перекладу Зонари, і чому існування її треба ставити в звязок з працею Григорія.

Правда, якщо рівняти до перекладу хроніки Зонари, то Зогр. переробка має одну дуже важливу одміну: царювання Лева V, що

[1]) Op. cit., 182—183. [2]) Op. cit., 127—123. [3]) Op. cit., 149. [4]) Op. cit, 160.

його помилково вміщають у списках перекладу наприкінці, тут стоїть на належному місці [1]).

Але мені здається, Амартол тут зовсім не при чім. З самих „де що є“ як у списках повного перекладу, так і в Зогр. переробці, всі, що мали діло з хроніксю Зонари, знали, що стаття про Лева V стоїть не на місці; та у оглаві сп. Унд. читаємо: сего ж Льва Арменїа цр҃ство прѣжде Ѳеоѳїлова цр҃ства есть, нъ на коньць книгы написасе“. На підставі такої замітки в „де що є“ всякий переписувач, ну а автор переробки то й поготів міг без ніяких справок з Амартолом перенести цю статтю на належне місце.

Що поміж нашою хронікою й працею Григорія безпосередньо генетичного звязку немає, можна-б довести, порівнюючи тексти першої з текстом Параліпомена, що він, хоч може й випадково, а все-таки звязаний з іменням Григорія. З такого порівняння ми переконалися-б, що Зогр. хр. й Параліпомен нічим між собою не звязані: автори їх працювали незалежно один від одного, керуючися власними інтересами, смаками й розумінням діла. На жаль, межі статті не дають мені спромоги докладно розглянути це питання, і доведеться одікласти його до иншого разу.

ДОДАТКИ.

I.

(А. 12^{b}). Посла раба своего и приходещоу вь мѣсто при источницѣ, ста съматрае дв҃це чрьплющи х водꙋ и ре ч, каꙗ хоще т ми дати водꙋ пити. Ревека ѿвѣща вьскорѣ. азь, г҃и. и пивши м ре ч. приведи и скѡты да пию т. и почрьпши напои. ре ч си рабь Аураамо в, ѥ с ли стаꙗ ꙋ ѡц҃а твое г. ѡна ж ѥ с, г҃и, и крьма скотѡ м. и привь д си х вь дѡ м и прѣпоставлꙗющи м сьнѣсти не хотѣ, нь прѣже д ре ч. аще дасте ми дв҃цꙋ за г҃на моего, и сьлошемь ж и даше дьщеръ свою Ревекоу сь иманїе м. и приведена бы с, и ꙗко ꙋзрѣ Ісаака стрѣтающа, ре ч сьсадити ѿ веб л ꙋда и пришьдши поклонисе емоу и ѥ м ю за рꙋкоу приве д кь аураамꙋ.

II.

(А. 119^{b}). Прїиде ж вь Кѡрїнѳъ и слиша о Дїѡгенѣ філософи. посла кь нѥмꙋ ж е прїити. ѡнже ѿвѣща: аще Алеѯанрь д има т что потрѣбꙋ,

---

[1]) Проф. Вейнгарт (op. cit. 152), а за ним і проф. Розов (op. cit. 160), що робили декотрі свої висновки на підставі самісіньких лиш „де що є“, як бачимо, помиляються, коли кажуть, що єдиним списком, що має зазначену особливість що-до Лева V, є список крушедольський.

да прїиде; азже ѿ сего ничто же трѣбѹю. прїиде Алеѯанрь и бѣ сь вь делвѣ. и обращахѹ ю приятелѥ егови кь слнцу да грѣетсе и ста прѣ дел'вою и гла сь ни. и ꙗко видѣ его вь словѣ, гла емѹ. прїиди и ходи сь нами и ꙗже хощеши, дамти ѡнже ре, аще даси ми е прошѹ, прїидѹ. ѡнже ре. и что е, е азь тебѣ не взьмогѹ дати. ре же Д'ѡгень. дажь ми не ѹмрѣти николи. и ре Алеѯанрь. бь еди може сѥ дати. и ре Дїѡгень. иди оубо вьскорѣ ѿ ме и е бо има, слнчное осїанїе, вьзеть ѥ, застѹпивь. и что даси ми. порѹгаше се нѣцїи ѿ велмѹ. Алеѯанрь же ре. что творите. аще не би быль Алеѯанрь, хотѣ би быти Д'ѡгень. О семь Дїѡгенѣ мнѡга сѹ. ре же нѣкога кь нємѹ члкь. оумрѣти хсщоу, аще не сътворѹ тебѣ злаа. ѡнже ре. азже не оумрѹ, аще не сътворѹ те дрѹга себѣ и донде сътворѹ те себѣ дрѹга. и вь тѷ ча члкь ѡ дрѹ емѹ бы.

Проф. І. І. ОГІЄНКО
(Варшава).

„РУСЬКІ" ПЕРЕКЛАДИ В ХЕРСОНЕСІ В 860 РОЦІ.

Життя Костянтина [1]) розповідає, що підчас т. зв. хазарської місії 860—861 р. [2]) св. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, „роусьскыми письмены" написані. Виходить, що в Херсонесі, де раз-у-раз було чимало слов'ян, Костянтин знайшов уже готові переклади на „руську" мову, або може йому їх навмисне сюди принесено й показано, як знавцеві слов'янської мови та християнському місіонерові. Подаю це надзвичайної ціни місце цілим з ЖК[8] в редакції, яку я усталив з 16 списків: „Обрѣтъ же тоу Євангеліє и Псалтырь, роусьскыми письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая различьная письмена, гласьная и съгласьная, и къ Богу молитву творя, въскорѣ начатъ чести и съказати. И мънози ся єму дивляху, Бога хваляще".

Цікаве це місце завдало науці нашій надзвичайно багато клопоту. Величезна культурна вартість цього свідчення ясна відразу. Але як направду зрозуміти цю звістку про існування „руських" перекладів ще до перекладів Костянтинових? І вчені писали про це надзвичайно багато, кожен виставляв свої власні думки та гіпотези, проте до остаточного висновку не прийшли ще й тепер. Але треба підкреслити, що про цю таку важливу звістку ще не маємо, на жаль, якоїсь окремої доброї розвідки, хоч вона того цілком заслуговує. Оповідання про руські Євангелію та Псалтир дуже темне й викликає цілу низку важливих та ще не розвязаних питань: що це за „руська" мова? Що це за „руські" письмена? Коли справді такий „руський" переклад був, як він міг ніби навіки затратитися? Як розуміти окремі вирази цього загадкового оповідання? Для кого було зроблено цей такий давній переклад? Усі ці питання надзвичайно цікаві, і всі вони чекають ще остаточної відповіди. Але серед низки таких питань

---

[1]) Життя Костянтинове далі зазначаю скорочено ЖК; цифра вгорі визначає розділ. Стаття ця — це окремий розділ з нової праці автора: „Костянтин і Методій, їх життя та діяльність".

[2]) Рік 861 подає нам „Слово на перенесеніе мощем преславнаго Климента", як рік, коли знайдено мощі Климента. Руські переклади знайдені перед тим, а то десь у 860 році.

ось ці два вирізнюються осібно, як найголовніші: що то була за „руська" мова і що то були за „руські" письмена?

Властиво, цілу справу можна-б вирішити остаточно, коли-б можна було знати точно, як розуміти слово „руський" у половині IX-го віку. У нас здавна панує в науці т. зв. норманська теорія походження Руси; основоположником її був ще сам автор Київського Початкового Літопису, що авторитетно заявив: „от варягъ бо прозвашася Русью, а первѣе бѣша словѣне... Сице бо звахуться ти варяги Русь". В науці панує думка, що Русь заснували варяги (нормани), що Русь—це нормани, що руський—це норманський. Високі авторитети наукові, що боронили цю норманську теорію (Баєр, Міллер, Шлецер, М. Погодін, Є. Куник і ин.), на довгий час убили вільну иншу думку.

Оце панування в науці т. зв. норманської теорії, звичайно, відбилося негативно й на вирішенні нашого питання. Одним з перших, хто писав про руські переклади, що їх у Херсонесі знайшов Костянтин, був славний чеський учений П. Шафарик; у своїм творі: Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů 1853 р. він писав про ці переклади: „До обнов та вставок в ‚ЖК', на мою думку, не належить звістка з 8-го розділу про руську мову та письмо, бо тут слово ‚руський', вжито ще в тім значінні, в котрім було воно близько 857 року, і стосується воно не до Слов'яно-Русів, але до Варяго-Русів у Таврії, спадкоємців ґотського богослуження. Тут руські письмена — то ґотські письмена (передмова до ‚ЖК' ст. IV)... Вважаю за правдоподібну звістку про оселення й хрещення Варяго-Русів у Таврії до 860 року, але охітніше стосую слово ‚руський' до ґотів" (загальна передмова, ст. VI). Таким чином П. Шафарик перший висловив думку, що в нашій звістці „руська" мова — то мова варязька, норманська, а письмо було ґотське. Великий авторитет П. Шафарика зробив те, що слідом за ним пішли й инші вчені як наші, так і західні, — Невоструєв, Рачки, Міклошич і ин. Цей останній у сво й спільній з Дюмлером праці підкреслював, що „руссами" в IX в. звалися лиш германські варяги, в жаднім разі не слов'яни [1]).

Новіші вчені пішли тією саме дорогою, і звичайно боронили норманську або ґотську теорію в справі руських перекладів, що знайшов їх Костянтин. Це особливо обстоював славний історик церкви Є. Голубинський, у 1-й половині I тому своєї монументальної праці: „Исторія Русской Церкви", 1880 р. він писав: „Если мы примемъ, что Варяго-Руссы поселились въ Таврид‍ѣ съ Готами и слились съ ними въ одинъ народъ, так что русское называли Готскимъ и наоборотъ, то для насъ загадка разгадается: Константинъ встр‍ѣтилъ въ Херсон‍ѣ Варяго-Русса съ Готскимъ Евангеліемъ и апостоломъ" (sic, треба—Псалтирью, ст. 30). Те саме повторив Голубинський

[1]) Die Legende vom hl. Cyrillus, 1870 р., ст. 47.

і в половині 2-й І тому, 1881 р. на ст. 291—292: „Константинъ во время своего пребыванія въ Корсуни, по его Паннонскому житію, ‚обрѣтъ же ту Евангеліе и Псалтырь, русскыми письмены писано, и человѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою‘... Подъ русскими письменами, какъ мы увѣрены (если не ошибаемся, вмѣстѣ съ Шафарикомъ), должно разумѣть готскія письмена, которыя могли быть названы русскими по единоязычнымъ съ Готами и поселившимся съ ними въ Тавридѣ Варягамъ—Руссамъ или Норманнамъ передъ 839 г.“

Значно ширше висловив цю саму думку й Ів. Малишевський у своїй звісній праці про Кирила й Методія; подам звідси більший уривок [1]): „Еще съ III в. христіанской эры появляются у Чернаго моря пришельцы скандинавскаго сѣвера—Готы, пріобрѣтаютъ громкую извѣстность своими нападеніями на имперію, въ IV в. при Германрихѣ основываютъ обширное государство, въ составѣ населеній котораго усматриваютъ также славянъ и финновъ“. Пізніше розпалася готська держава, але невеличкі їхні володіння лишалися й надалі на берегах Чорного моря, напр. у Тавриді (Даура або Дора) недалеко від Херсону, коло Озівського Боспору і ин. місцях (ст. 156). „Существованіе этихъ готскихъ владѣній въ теченіе ряда вѣковъ есть фактъ историческій, достаточно выясненный и неоспоримый. Въ IX в. Готы Доринскіе, сосѣдніе съ Херсонскою областію, находились въ полузависимыхъ отношеніяхъ къ имперіи и въ ближайшихъ отношеніяхъ къ Херсону, къ его правительственной власти. Босфорскіе Готы подпали зависимости отъ утвердившихся у Босфора хазаръ. Но съ этого вѣка, если не ранѣе, уже началось новое движеніе скандинавскихъ дружинниковъ или варяго-руссовъ въ предѣлы нынѣшней Россіи, и одно изъ такихъ движеній направлялось старымъ, памятнымъ по преданію, восточнымъ путемъ, достигло азовско-черноморскаго прибрежья, основало свое владѣніе на полуостровѣ Тамани у древней Фанагоріи, по близости отъ своихъ земляковъ и единоплеменниковъ босфорскихъ Готовъ. Первое опредѣленное и общеизвѣстное свидѣтельство объ этихъ Руссахъ, подчиненныхъ кагану, относится къ 839 г.“,—в цім році дружинники з русів були в Царгороді (ст. 157). Пізніше цих русів на озівсько-чорноморських побережжях, на Волзі та на берегах Каспійського моря стає дуже багато. „Руссы азовско-черноморскіе, проникая въ Тавриду къ такимъ же, какъ и босфорскіе, своимъ землякамъ и единоплеменникамъ Готамъ Доринскимъ, здѣсь и осѣдались. По единству языка и племени, названіе готское и русское отождествлялись, также какъ названіе варяговъ“ (ст. 158). Руси були язичники, а ґоти вже давно стали християнами і ще з кінця 4-го віку мали богослуження, богослужбові книжки та Біблію своєю живою мовою, в перекладі свого

[1]) „Труды Кіевской Духовной Академіи“ (зазначаю їх „ТрКДАк“) 1885 р., т. II.

єпіскопа Ульфіли. „Естественно, что и нѣкоторые изъ Руссовъ принимали христіанство подъ вліяніемъ единоплеменныхъ Готовъ. Для такихъ Руссовъ готское Богослуженіе, готское Евангеліе было какъ свое, русское. Готъ или Руссъ христіанинъ принесъ Константину Евангеліе, это безразлично,— по тождеству названій: готское и русское" (ст. 159). Зустріч Костянтина з русином не була випадковою: з творів І. Золотоустого він знав про готські переклади, і тому сам пошукав їх у Херсонесі (ст. 160).

Відомий учений Васильєвський виставив цю гіпотезу ще до Голубинського та Малишевського; те, що подає нам Малишевський, це властиво, переказ думок Васильєвського, почасти Голубинського; різниця тільки та, що для Голубинського руси — це нормани, а для Васильєвського — готи. Пізніше Васильєвський так писав про нашу „руську" Євангелію: „Подъ русскими письменами, найденными въ Корсунѣ св. Кирилломъ, слѣдуетъ разумѣть готскія письмена, Евангеліе и Псалтирь въ переводѣ Ульфилы. Если справедливо, что паннонскія Житія были первоначально написаны на греческомъ языкѣ, какъ доказываетъ Вороновъ, то можно предполагать, что въ подлинникѣ вмѣсто ‚русскій' стояло собственно выраженіе ‚тавроскиескій', означавшее, какъ видно изъ вышеприведеннаго, или безразлично готовъ, смѣшавшихся съ древнимъ населеніемъ, и русскихъ, либо сначала готовъ, а съ IX вѣка русскихъ... Довольно вѣроятно, что Константинъ еще на пути въ Херсонъ слыхалъ и о руссахъ, ибо, по выраженію автора житія Георгія амастридскаго, уже ‚всѣ знали тогда' объ этомъ народѣ. Новостію для Константина могло быть развѣ то, что обрѣтенный имъ русскій человѣкъ (если онъ былъ не готъ, а руссъ) — соплеменникъ готовъ, извѣстныхъ издавна, что русское и готское становились синонимами" [1]). Нові дослідники нашого питання часто так само пристають до цієї закоренілої теорії Васильєвського та Голубинського. Фр. Пастрнек пише про „руську" мову херсонського русина, „То була найскоріше мова тих войовничих германських росів чи варингів (по-руському варягів), основників руської держави, що в тих часах, під проводом Аскольда та Дира, чинили наїзди аж до Царгороду" [2]). Вчені A. Brückner та Marquart так само вважають ці Євангелію та Псалтир за готські. Те саме твердить і акад. Ф. Фортунатов: „Руська Євангелія, що її знайшов у Херсоні Костянтин, була ‚конечно, Евангеліе готское, м. б. въ спискѣ скандинавскомъ" [3]).

Ось така ця нормано-готська теорія про значіння слова „руський" тих перекладів, які знайшов Костянтин у Херсоні. Звичайно, не всі вчені могли погодитися з цією теорією, і тому мало не одно-

[1]) Русско-византійскія изслѣдованія вип. 2, ст. CCCI, Спб. 1903 р.

[2]) Dejiny slovanských apoštolů, 1902 р., ст. 52.

[3]) Извѣстія отдѣл. русск. языка", 1913 р., кн. IV, ст. 254.

часно з нею з'являється й слов'янська теорія, яка бачить у „руській" мові цих перекладів мову слов'янську. Вже А. Горський 1843 р. вважав „руську бесіду" в цій звістці ЖК[3], здається, за слов'янську; І. Срезневський теж вбачав тут слов'янське наріччя [1]; так само за слов'янську вважали цю „руську бесіду" згодом Небосклонов, Успенський, Будилович і ин. Д. Іловайський вперто обстоював за слов'янське значіння виразу „руський"; він широко доводив, що по берегах Чорного моря та на Кримському півострові жило велике слов'янське плім'я — болгари; у так званих чорних болгар християнство поширилося було ще з VI — VII в.; ці болгари мали богослуження своєю рідною мовою, а разом з тим — і переклади богослужбових книжок на свою мову, а то значить, що й абетка слов'янська була вже тут ще задовго до Костянтина [2]). На жаль тільки, прихильники слов'янської теорії дали мало переконливих доводів для своїх припущень.

Ще А. Горський у своїй праці 1843 р. назвав звістку ЖК[3] про знайдення в Херсонесі руських перекладів пізнішою вставкою [3]). За ним і О. Бодянський також уважає, що це місце вставка: „Я все таки рѣшаюсь считать то извѣстіе скорѣе позднѣйшей вставкой въ ЖК съ цѣлью объяснить, откуда въ Константинѣ знаніе языка, Славянскаго, который здѣсь разумѣется подъ именемъ Русскаго, Подобныхъ вставокъ, дышащихъ ревностью не по разуму къ своему довольно встрѣчается въ письменности каждаго народа" [4]). За пізнішу вставку вважали це місце також мітр. Макарій, Куник, Ватенбах і ин. Але в теперішній час вже рідко хто може поважно говорити про це місце як про вставку: нам відомо 19 списків ЖК — і всі вони мають оповідання про те, що в Херсонесі Костянтин знайшов Євангелію та Псалтир, писані руською мовою, — а це вже само остаточно відкидає думку, ніби оповідання це — інтерполяція (вставка).

Голосний учений слов'янознавець Г. Ягіч свою думку про нашу справу подав в „Archiv für slav. Phil." I. 143—144, IV. 314, але невиразно. В „Вопросѣ о Кириллѣ" 1885 р. ст. 51 він писав: „Если бы это извѣстіе легенды (про знайдення руських перекладів) можно было принять за историческій фактъ, то во всякомъ случаѣ было бы разумнѣе предположить, что Константинъ видѣлъ въ Херсонѣ — кириллицу; но я прошу не забывать, что легенда не говоритъ только о письмѣ, а также о языкѣ ‚русскомъ', о Евангеліи и Псалтыри на этомъ языкѣ. Кто же повѣритъ, что въ IX вѣкѣ у ‚русскихъ' славянъ былъ уже свой ‚русскій' переводъ Евангелія, различный отъ позднѣйшаго, церковнаго, словѣнскаго? Если бъ онъ былъ, неужели

---

[1]) Труды I археолог. съѣзда, т. I, ст. CXV.

[2]) Разысканія о началѣ Руси, 1876 р.; по 2 вид. М. 1882 р., ст. 305 – 306.

[3]) Житія св. Кирилла и Меѳодія.

[4]) „О времени происхожденія славянскихъ письменъ", М. 1855 р., ст. 101.

онъ могъ въ теченіе одного столѣтія пропасть безслѣдно?" Вже пізніше, в своїй праці 1911 р. „Глаголическое письмо" [1]), виступаючи проти думки Григоровича, що ці „руські" переклади були писані глаголицею, Ягіч твердить: „Если понимать все такъ, какъ разсказывается въ легендѣ, т. е. подразумѣвать русскими — славянъ, тогда слѣдовало бы допустить, что Константинъ нашелъ въ Херсонѣ не только глаголическое письмо, но также готовый славянскій переводъ Евангелія и Псалтыри, стало быть все существенное было сдѣлано кѣмъ-то помимо него и раньше его. Такому мнѣнію противорѣчитъ весь ходъ и всѣ историческія свидѣтельства того многознаменательнаго культурнаго подвига, который прочно связанъ съ именемъ Константина-Кирилла". Так акад. Г. Ягіч розбиває слов'янську теорію.

ЖК[8] говорить не тільки про руську мову, але й про руські письмена; тут читаємо, що Костянтин у Херсоні знайшов Євангелію та Псалтир, „роусьскыми п и с м е н ы писано". Отже треба ще вирішити питання, що це були за письмена. Для прихильників нормано-ґотської теорії тут усе зовсім ясне—азбука була ґотська; значно гірше стоїть справа у слов'янистів, бо їм доводиться пояснять також, що-ж то за „руські письмена" могли бути в половині IX в. І тут, звичайно, одної сталої думки не маємо. Один з перших учених, що писав про цю справу, В. Григорович, вже в 1848 р. писав, що руське письмо тут—це глаголиця [2]). А в своїх „Статтях" 1852 р. Григорович писав уже більше: „Принимая въ соображеніе то, что Кириллъ самъ не умѣлъ читать этого перевода, что было бы возможно ему сдѣлать при греческой транскрипціи, можно предполагать, что этотъ переводъ былъ писанъ глаголическими письменами". М. Погодін приєднавсь до цієї думки Григоровича [3]).

Були й інші припущення; напр. Вс. Міллер [4]) твердить, що це були грецькі письмена, „до нѣкоторой степени прототипъ будущей кириллицы"; проти такої думки ще в 1855 р. виступав Григорович: „Если бы этотъ переводъ былъ писанъ греческими буквами, въ такомъ случаѣ Константинъ не сталъ бы учиться чтенію его, хоть бы, можетъ быть, и не совсѣмъ понималъ читаемое" [5]). Відомий учений Гедеонов у 1876 р. кинув нову думку на питання, що то були за письмена в перекладах, які знайшов Костянтин у Херсоні: „Кириллъ нашелъ въ Херсонѣ переводъ Евангелія и Псалтыри, писанный славянскими рунами" [6]). До цієї думки пристав і Архангельський: „Кто знаетъ, можетъ быть какой-нибудь русинъ, жившій въ Корсуни, исповѣдывавшій христіанство и знавшій греческій языкъ, сдѣлалъ попытку,

[1]) Энциклопедія Славянской Филологіи, вип. 3, ст. 64 — 65.
[2]) „Казанскія Губернскія Вѣдомости".
[3]) Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р. стор. 122—128.
[4]) Ж. М. Н. Пр. 1884 р., кн. 3, ст. 26 — 28.
[5]) Див. О. Бодянського: О времени происхожденія... ст. 100.
[6]) „Варяги и Русь", II, прим. 282.

лично для себя, перевести съ греческаго нѣсколько отрывковъ Евангелія и Псалтыри (переводъ отрывковъ легко могъ быть принять авторомъ ‚Житія' за полный переводъ книгъ), — переложилъ ихъ на свою родную русскую (славяно-болгарскую) рѣчь и написалъ переводъ извѣстными ему и употребляющимися тогда у славянъ руническими ‚чертами и рѣзами'; при встрѣчѣ съ ученымъ миссіонеромъ, можетъ быть уже извѣстнымъ своею проповѣдью среди македонскихъ славянъ, русинъ могъ показать ему свой опытъ" [1]).

Дуже багато місця присвятив акад. В. Ламанський виясненню темного оповідання про руські переклади, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі [2]); його думки цінні й дуже цікаві, про них я буду ще говорити пізніше. Тут тільки зазначу, що Ламанський вважає все це оповідання з ЖК[8] ніби за пізнішу переробку десь половини X віку. „Для писавшаго о русскихъ письменахъ Евангелія, якобы найденнаго Константиномъ Философомъ въ Крыму — слово русскій очевидно означало еще чужого, непонятнаго для славянина или для знающаго хорошо по славянски, грека. Съ нач. XI в. Русью уже стали называться и извѣстныя славянскія земли и славянское ихъ населеніе. Но въ 60-хъ г.г. IX в. русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій тою же (знач. русскою) бесѣдою, слѣдовательно норманскою рѣчью, должны были быть совершенно чужими и непонятными какъ славянину, такъ и греку, хорошо понимавшему по славянски. Это русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій по русски, якобы найденные (обрѣтенные) или случайно встрѣченные въ Крыму Константиномъ Философомъ, представляютъ чистую безсмыслицу. Русское письмо и русская бесѣда (рѣчь, языкъ) въ годъ хазарской миссіи Константина Философа не имѣли того значенія, каксе они начинали имѣть въ концѣ X и въ началѣ XI в. Все это мѣсто можетъ быть объяснено только позднѣйшею передѣлкою. Въ первоначальномъ текстѣ было, надо думать, упомянуто объ одномъ изъ посланцевъ, съ коими ѣхали наши славянскіе просвѣтители, что онъ хорошо зналъ по славянски, быть можетъ былъ славянинъ изъ днѣпровскихъ славянъ. Взявши съ собою нѣсколько экземпляровъ своихъ переводовъ священныхъ книгъ, такъ какъ зналъ, куда ѣдетъ, Константинъ Философъ сталъ этому русскому посланцу прочитывать нѣкоторыя мѣста своихъ переводовъ, дабы лучше узнать, какъ произносятъ и насколько славяне русскіе могутъ понимать славянскій языкъ македонскихъ славянъ". Цю переробку зробив навмисне певне якийсь мораванин десь у половині X віку, зробив на те, щоб затерти сліди про східніх слов'ян; мораванин той самий, що до ЖК вставив думку, ніби Костянтин абетку склав і переклад зробив тільки для мораван [3]).

[1]) Ученыя Записки Казанскаго Университета, 1885 р., стор. 9.
[2]) В „ЖМНПр" за 1903 — 1904 рр.
[3]) „ЖМНПр" 1904 р. кн. IV, стор. 235 — 236.

Оповідання про руські переклади, які знайшов Костянтин у Херсоні, дуже привабливе для українського вченого,— бо-ж тут „руське" — то без сумніву тільки київське, теперішньою термінологією — українське. Акад. М. Грушевський скептично подивився на цю звістку. „Не виключеною вповні з науковго обороту—каже він,—але в високій мірі непевною зістається згадка про Русь в Херсонесі в Паннонській легенді про св. Кирила... Сама звістка легенди дуже непевна і може бути значно пізнішою... Ніяк не можна її трактувати, як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в." [1]) Але тепер Грушевський уже не висловлюється так категорично скептично; тепер він пише вже инше: „Саме представлення стрічи Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі було б передчасним ставити хрест над цим оповіданєм, як науково не вжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видусити для ілюстрації старих грекo-слов'янських стичностей на Чорноморю, донесених хочби в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які звязали се з місією Константина до хозарів й на Русь" [2]).

Отак цяя справа стоїть тепер у нашій науці. Помалу вона знову виринає на науковий овид, і правду каже акад. Грушевський, що все це питання „таки лишає дещо до думання". Попильную тут хоч у коротких словах подати й свою думку про це надзвичайно цінне оповідання.

. Цілком усталеного тексту оповідання про руські переклади, котрі Костянтин знайшов у Херсоні, ми ще не маємо,—звичайно вчені, цитуючи це місце, подають його з різними варіянтами, себ-то беруть його з найрізніших джерел. Щоб показати, що справді вчені цитують не однаковий текст, наводжу тут це оповідання за досить критичним текстом Пастрнка [3]), а в примітках до нього подаю варіянти, як саме цитують це місце різні вчені; варіянти, звичайно, не всі, а лиш ті, котрі маю в себе під рукою. Правописних відступлень не подаю зовсім.

„Обрѣтъ [1] же тоу Євангелье и Псалтырь, роськы [2] писмены пьсано, и чловѣка [3] обрѣтъ, глаголюшта тою бесѣдою, и бесѣдовавъ [4] съ нимь, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая [5], разлучи писмена [6], гласьная и съгласьная, и къ [7] Богоу молитву дрьжя [8], въскорѣ начятъ чисти и сказати [9], и мънози [10] ся ему дивляаху, Бога хваляште". Знаки розділові мої.

Варіянти: 1. Горський, Будилович: обрѣте; 2. Горський, Бодянський: русскими; Шафарик: рушькыми, Грушевський: руськи; 3. Горський, Гільфердинг: человѣка; 4. Горський, Бодянський, Архангель-

[1]) Історія України - Руси, т. I. вид. 3, стор. 565, 1913 р.
[2]) Історія української літератури, т. II стор. 12, 1923 р.
[3]) Dějiny, стор. 174, 1902 р.

ський, Будилович: бесѣдова; 5. Шафарик, Грушевський: прикладає; 6. Шафарик, Ламанський: различіи писменъ; Гильфердинг: различіе писменъ; Горський, Бодянський, Будилович: различнаа писмена; Архангельський: различныя письмена; 7. Грушевський: вь; 8. Шафарик, Грушевський: дрьже; Горський, Бодянський, Будилович: творя; 9. Шафарик, Гільфердинг: сказовати; 10. У Ламанського нема цього слова [1]).

Отже, як бачимо, цитація в учених творах зовсім неоднакова, а часом і дуже розбіжна. А те, що не маємо якогось усталеного критичного тексту бодай самого цього місця, веде до того, що маємо й різний переклад його, часто дуже не однаковий. Через це подаю тут свій текст, складений на основі 16 списків, що їх видрукував проф. О. Бодянський [2]); звичайно, правописних варіянтів не подаю, а скорочення розкриваю. „Обрѣт [1] же [2] тоу [3] Евангеліе и Псалтырь, рускими [4] письмены писано [5], и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и [6] бесѣдовавъ [7] съ нимъ, и силу рѣчи приимъ [8], своєй бесѣдѣ прикладая различьная [9] письмена [10] гласьная и съгласьная [11], и, къ [12] Богоу молитвоу творя [13], въскорѣ [14] нача [15] чести [16] и съказати [17]. И [18] мънози [19] ся ємоу дивляхоу [20], Бога хваляще“ [21]. Знаки розділові, звичайно, тут мої.

Варіянти: 1. Так у списках III — VI, VIII — XIV, а в I, II, VII, XV і XVI обрѣте. 2. В X нема „же“. 3. В XII і XVI нема „тоу“. 4. Слово це в списках має найрізнішу форму, а саме: рꙑскыми I і II, рꙑским' III, роускыми IV, IX і XIV, роускими V, XI і XII, рꙑскыими VI, рꙑскими VII і X, рускими VIII, роуш'кими XIII, роускыми XV і росакы XVI. 5. Так по всіх списках. 6. Нема „и“ в IV — VI, IX — XII і XIV. 7. Так в II, V — IX, XIII, XV — XVI, а в I, III — IV, X — XII і XIV бесѣдова. 8. В XIII пріємь, в XVI приємъ. 9. В I, IV, XI различнаа; в III, X, XII различная; в II, VII, XV различна; в XVI различныи, в XIII различіи (различніи?); а в V — VI, VIII — IX і XIV разлучи. 10. В IX писмена на, в XIII письмень. 11. В VII нема цього слова. 12. В IV, X — XII нема „къ“, а в XVI ко. 13. Так у II — IV, VII, X — XII і XV, а в V — VI, VIII — IX, XIII — XIV і XVI в різних формах „держа“. 14. В XIII і XVI и въскорѣ. 15. В I, II, XIII і XVI „начатъ“ в різних формах. 16. В XIII чисти. 17. В III — IV, X — XIII сказовати, а в XVI глаголати. 18. В V, VI, VIII, IX і XIV нема „и“. 19. В VII „мнози же“, а в XIII нема „мнози“. 20. В VII дивляхуся. 21. В VII славяще, а в XVI глаголюще слава Богу. Вік зазначених тут списків: XIII — 1479 р.; I і II — XV в.; VIII — 1541 р.; XI — коло 1553 р.; III і XV — XVI в.; XII — 1600 р.; IX і XVI — XVII в.; X — коло 1630 р.; VII — XVIII в.; IV — VI і XIV — вік не зазначено.

Як розуміти тут слово „р у с ь к и й“, це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської

[1]) Твори зазначених учених див. у Літературі в кінці цієї статті.

[2]) „Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ“ 1863 р. кн. II, 7 списків; 1864 р. кн. II, 5 списків і 1873 р. кн. I, 4 списки.

теорії, і тому під словом „р у с ь к и й" розумію східньо-слов'янський, а властиво — полянський, київський, чи теперішньою термінологією — український; що тут під словом „руський" можна розуміти „слов'янський", підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису, де читаємо: „А словѣньскъ языкъ и рускый одинъ".

Назва „Русь" — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово „русин"); тут-же на Київщині тече й річка Рось, напевне одного кореня з словом „Русь"; не дурно-ж ще автор Густинського Літопису, розказуючи, „чесо ради нашъ народъ Русью наречеся", подає й те, що цю назву дехто виводить „от рѣки, глаголемыя Рось". Стара традиційна Русь — це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київської держави так, що її власне 862-го року заснував Рюрик, цілком не науково — державне життя повставало тут поволі і то задовго до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва поширилася й на них. Були-ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте, та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії [1]).

Крім цього не можу тут під словом „руський" розуміти ґотський хоча-б через те, що автор ЖК знав ґотів і зве їх властивим їм іменням; так, у розд. 16 ЖК перераховано ті народи, що вже правлять службу Божу народньою мовою і між ними названо: „Сугди (сурожане), г о т ѳ и" та ин. Отже, в давнину вже відрізнювано „руських" од ґотів.

Християнство дуже рано розпочалося серед слов'янських народів і з часом ширилося все більше та більше. Безумовно, було чимало християн і в Київі вже в першій половині IX-го віку. Через Київ ішов важливий торговельний шлях, сам Київ провадив жваві зносини з Царгородом та з грецькими колоніями по Чорному морю, а все це вело до християнізації полян. Буйний розцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене і до нього перед 150 більше-менше роками. Розцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що розпочалася вона ще з IX-го віку. А коли з'явилося більше християн, неодмінно мусів повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно християни в Київі мали свої богослуження — бодай у приватних домах, — з дуже давнього часу, але вже певне в першій половині IX-го віку. Думаю, що ці бого-

[1]) Доводи проти норманської теорії див. у акад. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. I, вид. 3, 1913.

служення правилися грецькою мовою, і їх зовсім не розуміли київські християни. Ті священики, що жили в Києві, мали за обов'язок не тільки правити богослуження, але й навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою. Отож, на мою думку, в Києві християни мали не тільки грецьке богослуження, але й живу проповідь місцевою полянською мовою. Проповідувати Євангелію не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це у всіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову. Ось тому я вважаю за цілком можливе, що в Києві, для потреб християнської громади, якийсь священик слов'янин, — або грек, що добре вмів по-слов'янському, — переклав потрібні йому для проповіди уривки з Євангелії та Псалтиря на місцеву київську мову. Вірні, що цікавилися новою вірою, могли мати собі відписи з такого перекладу.

Усе сказане дає мені підставу повірити оповіданню ЖК[8], що Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, писані руською мовою. При тодішніх зносинах Києва з Херсоном це могло так легко статися. Прочувши, що до Херсонесу прибув грецький учитель, який добре знає й по-слов'янськи, кияни дали Костянтинові свої переклади. Костянтин, пробуваючи в Херсонесі довший час, міг легко й сам довідатися про такі переклади від слов'ян, що їх у торговому Херсонесі завсіди було чимало. Не забудьмо до того, що т. зв. хазарська місія була на ділі місією чи не слов'янською, бо-ж не жиди чи мусулмани запрошували Костянтина на боротьбу з юдаїзмом та мусулманством, а певне таки неохрещені слов'яни. От тому цілком можливо припускати, що і в самім „хазарськім" посольстві брали участь і кияни.

А чому такий переклад не дійшов до нашого часу? запитають на таке моє припущення (колись питав Ягіч). На це легко відповісти: не дійшов з тієї саме причини, чому не дійшли до нас і всі переклади Костянтина та Методія; взагалі перекладів з IX-го віку ніяких не дійшло, а може правильніше — ще не розшукано.

Тая людина, що говорила руською бесідою (мовою), і що з нею стрівсь у Херсонесі Костянтин, говорила мовою, яку наш місіонер розумів; про це виразно говорить ЖК: „и бесѣдоваѣъ съ нимъ"; бесідував — розмовляв, розуміючи, що той говорить. Отже, з цього виходить, що Костянтин „руську" мову, себ-то мову слов'янську київську розумів; і не могло бути инакше, бо-ж він до того добре знав слов'янську болгарську мову. Будь ця „руська" мова ґотська тоді навряд чи побесідував-би Костянтин з таким русином. Це важливе положення в нашім досліді, — з виразу „бесѣдовавъ съ нимъ" ще до того часу, як навчився „руської" мови, ясним стає, що тут „руська" мова була така, яку Костянтин розумів, — вона, виходить, була близькою до його мови слов'янської — македонської.

Про Євангелію та Псалтиря, котрі знайшов у Херсонесі Костянтин, ЖК[8] не каже, що вони були мовою „руською", але свідчить,

що це було „роусьскыми писмены писано". Що тут під „писмены" треба розуміти й мову, про це виразно каже дальше речення: „и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою". Отже, Євангелія і Псалтир були писані не тільки „роусьскы писмены", але й „русьскою бесѣдою".

Як я вже сказав, багато вчених перекладали це оповідання про руські переклади, що їх знайшов у Херсонесі Костянтин. Але всі ці переклади різні, не однакові, а то все тому, що й до сьогодні ми не знаємо, що власне значить тут один вираз: „и силу рѣчи приимъ". Це речення перекладали як-найрізніше, наприклад: Міклошич: Vim sermonis accepit; Архангельський: силу рѣчи принять; Успенський: усвоилъ себѣ рѣчь его; Малишевський: воспринялъ отъ него силу русской рѣчи; Г. Барац („ТрКДАк." 1891 р., II, 313, 316): воспринялъ силу русской рѣчи; Ламанський: принялъ силу рѣчи; Франко [1]): похопивши значіннє слів. На мою думку, ані один з цих вчених не переклав як треба цього важливого речення, а воно — ключ до цілого нашого оповідання.

На мою думку, вираз „сила рѣчи" — це технічний граматичний термін і визначає наголос, accentus (удареніе), в дальшім значінні — вимова, через що це речення я перекладаю: „навчився наголосу" або: „навчився вимови". Термін „сила" (τόνος) у значінні акцента вживається по різних слов'янських граматичних творах з найдавнішого часу. Граматичний термін „сила" знаходимо вже в статті „Про вісім частин мови", котру часто приписують Івану Дамаскинові; І. Срезневський за перекладача цієї статті вважає Іоана екзарха болгарського (Ягіч не вірить цьому і твердить, що стаття повстала на початку XIV в.); в статті цій читаємо не ясне: „Супружества же рѣчи окончеваємыми словесы съ силами являема суть" [2]), тут „сила" — наголос (чого не зрозумів Ягіч на ст. 360—361).

Наприкінці XIV ст. в Сербії відомий вчений Костянтин Граматик або Філософ написав „Книгу о письменехъ", і ось у цім творі в розділі 15 маємо окрему статтю: „О силахъ гласу" — тут розповідається про наголоси: оксія, варія, периспомени та ин. (ст. 426—428). Особливо цікавий, але заплутаний, як і цілий твір, — розділ 31 (ст. 461—462) „О силахъ гласу", себ-то про акцент та вимову; Костянтин розповідає, що вивчитися „сили" (наголосу) можна тільки з голосу, а з письма і за 100 років того не навчишся; тому в Персії, коли вчать дітей співати, то перше вчать переймати голос грому, птиць, труби, течії води, „тутна" землі і т. п.; „тако и о силах єст по гласу исправленіе или похуленіе; но се мало єст навыкнути по гласу, раздѣлив глагол, о писменех же мног труд єсть (пор. в нашім уривкові з ЖК: „развлучи писмена гласная

[1]) Св. Климент у Корсуні, ст. 220, 1906 р.

[2]) Ягичъ, Разсужденія старины, 1895 р., ст. 340; звідси беру й усі инші виписки.

и съгласная"); се же разумну сказав, самое єстество въсприем, до обѣдна врѣмене въсе навыкнет гласом раздѣлити глагол, и тогда увѣст правописати". Звичайно думають, що коли слова однакові по письменах, то вони одні, але це помилка: „Писмены єдино, но сила раздѣли", напр. очисти та очисти: наголос „над чи сповѣстно, над сти молително или повелително". А далі Костянтин навчає: „идеже зриши силу, ту опри глагол гласом, ино же все равно, но не весь глагол, но над єдино писме, идеже сила єст"; акцент може стояти ніби й на приголосній, напр. єсмь, снъ. У силах часто роблять помилки, наприклад пишуть: „Хс раждается славите", а треба „славите, повелително бо єст". Костянтин навчає, що „тако и въ въсѣх силах не токмо развращеніа, но и хулы полно єст, аще не на мѣстѣ своємъ глаголется или пишеть" (ст. 462)[1]).

В граматичних статтях дальшого часу, XV—XVI віків, повно згадок про „силу", себ-то про наголос, але всі ці згадки традиційні, що йдуть певне ще з X—XI віку, коли повстав термін „сила" на означення акценту. В граматичних творах Максима Грека так само знаходимо цей термін, напр.: „силы убо сут тріе: / \ ~" (себ-то варія, оксія та перисπомени, ст. 603) і розповідається, де яка сила ставиться. В одній статті (ст. 700) читаємо про сили: „Єлины 10 силъ полагаютъ верху складовъ писменых; сіе умышленіе греческихъ мудрецовъ тѣсноты ради языка ихъ, дабы всякъ умѣлъ чести писаніе гладко и прямо и различковалъ бы раздѣленіе толкъ писанныхъ". В статті архімандрита Анфіма читаємо, що „вся верхняя сила книжная раздѣляется на десять лицъ, знаменующи или протяженіе, или удареніе рѣчи" (ст. 785, себ-то вимову або наголос).

Не буду більше давати прикладів,—їх з давніх граматичних творів можна вибрати скільки завгодно (див. їх напр. у Ягічевих „Разсужденіяхъ старины" на ст. 340, 360, 361, 420, 426—427, 433, 436, 461, 462, 478, 502, 510—511, 603, 638, 642, 690, 692, 700, 701, 724, 726, 785, 789, 925, 928); думаю, що й з поданих прикладів можна вже переконатися, що слово „сила"—то давній граматичний термін і визначає наголос-акцент. Слово „сила" в значінні акценту перейшло потім до старих граматик церковно-слов'янських та азбук і держалося аж до XIX-го віку; знаходимо слово „сила" ще навіть у відомім наказі мітрополіта київського Самуїла Мислáвського 1784 р. про заведення російської вимови в Духовну Академію,—мітрополіт наказував, щоб студенти „упражнялись въ чтеніи съ наблюденіемъ ударенія и (ли?) силы, въ книгахъ, напечатанныхъ, то есть оксіи"[2]). Старі священики ще й тепер добре розуміють вираз „сила"

[1]) В старих українських друках та в живій західньо-українській мові ще й досі приказовий спосіб наголошується так само: очисти; Христос раждается—славите.

[2]) І. Огієнко: Українська культура, Київ 1918 р., ст. 174—176.

як наголос: Читай по силах кажуть тому, хто робить помилки в наголосі.

Звичайно вживалося виразу „сила", часто — „сила гласу", „верхняя сила", „книжная сила", часом: „верхняя сила книжная", „сила существу книжнаго писанія"; буває „сила" букви, писмене слова та ин. В нашім уривкові з ЖК маємо „сила рѣчи", причому тут „рѣчь" — це слово, в ширшім значінні — мова; „сила" — це акцент, а в ширшім значінні — вимова.

Усе сказане дає мені підставу речення з ЖК: „силу рѣчи приимъ" перекласти: „навчившися акценту", або: „навчившися вимови". Стрівшися з русином, Костянтин відразу переконався, що той ті самі в напису слова вимовляє відмінно від нього. Акцентовані пам'ятки XIV — XV віків виразно показують, що в той час наголос східньо-слов'янський та південно-слов'янський були відмінні; думаю, що ця відміна була вже й за часів Костянтина, і вона відразу кинулася в вічі йому в розмові з русином-киянином, і він змушений був трохи навчатися цього незвиклого йому наголосу, „своей бесѣдѣ прикладая", себ-то стосуючи його й до своєї, південно-слов'янської мови.

Але не тільки відмінний наголос (акцент) кинувся в очі Костянтинові, — він відразу відчув досить значну різницю і в вимові голосних та приголосних звуків: русин-киянин, читаючи, вимовляв, скажемо букви Ъ, И, ѧ, ѧ, Е, Г, і ин. не так, як вимовляв їх Костянтин; приміром, русин казав „віра", а це для Костянтина було незвиклим, бо він вимовляв „вяра". Бажаючи говорити такою мовою, щоб його добре розуміли, — а це-ж перше завдання кожного місіонера, — Костянтин змушений був навчитися не тільки київського акценту, але й київської вимови голосних та приголосних звуків, а для того рівняв до своєї вимови „различьная писмена гласьная съгласьная".

Речення з ЖК: „своей бесѣдѣ прикладая различьная писмена гласьная и съгласьная" до певної міри не зле вже перекладали: Архангельський: „Сблизилъ ее съ болѣе извѣстнымъ ему нарѣчіемъ македонскихъ славянъ"; Малишевський: „Примѣняя къ своей, т. е. греческой или славянской (ибо зналъ обѣ) рѣчи писмена русской гласныя и согласныя; Успенський: „Провѣрялъ въ бесѣдѣ съ нимъ различныя буквы, гласныя и согласныя"; Франко: „Прикладаючи до своєї мови, розріжнив букви голосні й співзвуки"; Возняк: „Зайнявся граматичним дослідом руської мови, порівнюючи її букви, самозвуки та співзвуки з своєю мовою".

Треба ще спинитися на реченні: „Въскорѣ начатъ чести и съказати", що я перекладаю: „скоро почав читати й говорити". Це речення треба розуміти в звязку з попереднім, — скоро почав читати й говорити з вимовою та наголосом київським; тут не говориться, що до того Костянтин знайдених перекладів не міг прочитати, ні, — він міг їх читати відразу, але читав з своєю південно-болгарською

вимовою, так що русин мало розумів його, чому Костянтин і взявсь вивчати київську вимову; а це далося йому не тяжко, бо навчився цього „въскорѣ". (Слово „съказати" перекладають: Малишевський: объяснять, Гільфердинг: читать и говорить, Ламанський в „Ж. М. Н. Пр." т. 346, ст. 375: громко произносить, Франко: толкувати, Міклошич: loqui).

Зроблю підсумок того, що я досі сказав. Слово „руський" розумію як полянський, київський, — доводів на це в І томі Історії України-Руси акад. Грушевського досить.

Коли-ж Костянтин учився наголосу та вимови, то це вже само говорить, що „руська" мова — це була мова слов'янська, в жаднім разі не готська чи норманська, бо в противнім разі говорилося-б не про навчання наголосу, а про навчання мови; крім цього, як ми бачили, в ЖК[16] згадується готів під їх власним іменням. Про це саме говорить і контекст оповідання: Костянтин розмовляє з русином відразу, ще до того, як вивчився руської мови, а цього в жадному разі не сталося-б, коли-б ця „руська" мова не була слов'янською. Костянтин, прибувши до Херсонесу й маючи на увазі, що йому доведеться проповідувати серед східніх слов'ян, почав шукати їх, і легко знайшов не тільки потрібних слов'ян, але знайшов у них навіть і переклади на руську мову з Євангелії та Псалтиря. Вибравши собі грамотного русина (киянина), Костянтин почав читати з ним ці руські переклади і навчатися того, що тоді різнило мову південно-слов'янську від східньо-слов'янської, себ-то наголосу та вимови, чого скоро й навчився так, що зміг добре читати й говорити по-київському. На здібності Костянтина то була праця не така вже тяжка, тому кінцеве речення: „И мънози ся єму дивляху, Бога хваляще" вважаю за риторичну прикрасу автора.

На основі всього сказаного подаю такий свій переклад цілого оповідання про руські переклади з ЖК[16]: „Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившися від нього наголосу (київського чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившися Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога".

Так я розумію це оповідання „ЖК", на що підставу дає мені, крім иншого, також і граматичний термін „с и л а рѣчи" (акцент чи вимова). Близько до такого зрозуміння підходив уже А. Гільфердинг, що про це писав: „По моему мнѣнію, преданіе это (про руські переклади) есть не болѣе, какъ перешедшее въ область легенды воспоминаніе о томъ, что Кириллъ, встрѣтившись, по прибытіи изъ Константинополя въ Крымъ, съ Русскимъ Славяниномъ (или вѣрнѣе съ Русскими Славянами), и, готовясь въ Херсонѣ къ поѣздкѣ

въ Козарскія владѣнія, старался въ это время примѣнить свое нарѣчіе и свой переводъ священныхъ книгъ къ языку подвластныхъ Козарамъ Славянъ, а это, разумѣется, въ ту епоху было еще весьма и легко; Херсонъ же, какъ важнѣйшій городъ Черноморской страны, какъ значительный торговый центръ не могъ не представить случая къ такому приготовленію" [1]).

Близько до цього (хоч і по свойому) зрозумів наше оповідання також і акад. В. Ламанський, що писав: „Это искаженное мѣсто славянскаго житія означаетъ лишь, что Константинъ Философъ ѣхалъ въ позднѣйшую Русь или въ тогдашнюю еще Хазарію или вѣрнѣе Gaudhariki съ русскими посланцами (какъ о томъ и говоритъ Гаудерикъ). Узнавъ, что одинъ изъ нихъ хорошо знаетъ по-славянски, Константинъ Философъ, взявшій съ собою свои славянскіе переводы (уже приготовленные съ 855 г.), сталъ прочитывать съ этимъ варягомъ или славяниномъ нѣкоторыя мѣста своего перевода Евангелія и Псалтыри. Константину Философу, конечно, желательно было узнать, насколько македонско-славянское нарѣчіе близко къ русско-славянскому и чѣмъ они оба между собою разнятся (какая разница въ гласныхъ и согласныхъ славяно-русскаго нарѣчія съ славяно-македонскимъ, ст. 218—219). Съ однимъ русиномъ, хорошо знавшимъ по-славянски, Константинъ Философъ прочитывалъ дорогою свое славянское Евангеліе, дабы узнать, насколько его переводъ на македонско-славянскомъ нарѣчіи можетъ быть понятенъ славянину днѣпровскому" [2]).

Якому саме слов'янському плім'ю могли-б належати ці перші наші переклади з грецького, Євангелія та Псалтир, вирішити це остаточно не маємо змоги. Могло-б це бути одне з племін, що віддавна мешкали недалеко від Криму; але простіше й скоріше-б було вважати, що ці переклади виготовлено в Київі, як головному культурному осередкові східнього слов'янства на той час. У Київі рано, а може й найраніше, з'явилося християнство, а тому найлегше припускати, що власне тут і повстали перші переклади. Не забудьмо, що в той час, у половині IX-го віку вже помічався на цілім півдні, а разом з тим і в причорноморській смузі, великий культурний і політичний вплив київського князівства [3]).

Зовсім осібне питання, якою а б е т к о ю написані були ці руські переклади. Київ мав тоді жваві зносини з Візантією, тому цілком можливо припускати, що в Київі вживали тоді для своїх потреб грецького письма, але вживали його непослідовно; так, власне, читаємо про це у ченця Хороброго: „Кръстившежеся (словѣне), римсками и гръчьскыми писмены нуждаахуся (писати словенску) рѣчь без устроєніа". Християнство йшло до Київа з Греччини,

[1]) Кирилло-Меѳодіевскій сборникъ, 1865 р., ст. 162—163.

[2]) „Журналъ М. Н. Пр." 1904 р., ч. 352, ст. 235.

[3]) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. III, вид. 3, 1913 р., ст. 418.

переклади робилися з книг грецьких, тому природньо було вжити й абетки грецької для тих перших руських перекладів, які знайшов у Херсоні Костянтин.

Правда, тут лишається відкритим для спеціяльного вирішення дуже важливе питання: яким саме грецьким письмом пробували писати й писали кияни, — чи буденним скорописним чи т. зв. уставним. Річ у тому, що в VIII — IX в. в Греччині в загальнім ужиткові було письмо скорописне чи мінускульне (з нього повстала пізніше т. зв. глаголиця), але книжки церковні звичайно писалися літургічним уставним чи унціяльним писъмом (з нього повстала т. зв. кирилиця). Якого-ж письма вживали в нас? На початку вживали для загальних потреб безумовно грецького скоропису, як письма грецьких урядових канцелярій, з якими мали зносини київські купці (пор. договори з греками); це не було-б письмо глаголицьке, — бо-ж глаголиця повстала в результаті спеціяльної стилізації грецького курсиву, — це був-би звичайний грецький скоропис. Думаю, що крім цього, коли до Київа занесено християнство, тоді книги церковного змісту стали писати грецьким літургічним письмом, чи т. зв. уставом. Звичайно, в тім і другім початковім слов'янськім (грецькім) письмі не було єдности в зазначеннях чисто слов'янських звуків. Отож, на мою думку, Євангелія й Псалтир, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі, були писані грецьким письмом, скоріше уставним, і з нього виробивсь згодом наш кирилівський устав.

Зазначаю, що з оповідання ЖК[5] я не бачу, щоб Костянтин не міг відразу прочитати цих перекладів, — він учивсь од русина не читати, а тільки правильно вимовляти читане; він-же одразу почав говорити з чоловіком руської мови. Вислів: „въскорѣ начатъ чести и съказати", як я вже зазначив, треба розуміти, що Костянтин по науці почав скоро добре читати й говорити по-київському.

Що-ж зробив Костянтин з тими перекладами, які він знайшов у Херсонесі? Думаю, що він їх безумовно використав для своїх перекладів. Правда, були це певне лиш невеликі уривки з Євангелії та Псалтиря, але все-таки вони знадобилися Костянтинові в його дальшій праці. Що Костянтин мав на увазі й київську мову в своїх дальших перекладах, про це найвиразніше свідчать нам найстарші слов'янські переклади, особливо глаголицькі: в них багато знайдемо таких слів та форм, котрі ще й сьогодні знаходяться в живій українській мові; на жаль, не маємо ще окремої докладної розвідки про те, що саме в живій українській мові спільне з мовою давньослов'янською, — праця така дала-б ясну відповідь, оскільки Костянтин користав для своїх перекладів з мови київської [1]). Ось, скажемо,

[1]) Проф. Д. Іловайський („Разысканія о началѣ Руси", Москва 1876 р., 2-е вид. М. 1882 р., ст. 307 — 320) твердить навіть ніби руська азбука та руські переклади, які

приклад з трохи пізнішої пам'ятки — з Остромирової Євангелії 1056 р., написаної в Київі (кирило-методіївська традиція в ній-же лишалася): „Отче нашь, иже єси... да будеть воля твоя, яка на нбси... и не въведи насъ въ напасть, но избави ны отъ неприязни", і т. д., арк. 123 б.

Але цікаво тут зазначити, що вже в давнину дано на все це досить виразну відповідь. В кінці XIV віку при дворі сербського деспота Степана Лазаревича жив відомий учений свого часу — Костянтин Граматик чи Філософ, родом болгарин. Він довго подорожував по сході, і, вернувшися в Сербію, написав тут свою славну працю: „Книга о писменехъ". Безумовно, Костянтин Граматик добре знав слов'янський світ, знав слов'янські мови; напевне добре знав він мову українську, з якою він познайомився десь на Атоні та в Єрусалимі від тих київськихченців, яких там зáвсіди було досить. Пригадаймо собі, що вже в XIV в. на Атоні був осібний український манастир Русикон.

І ось у цім своїм голоснім творі в розділі 4-м Костянтин Граматик і виставив теорію про руське (українське) походження церковно-слов'янської мови. Він розповідає, що Кирил Філософ не сам тільки робив свої переклади,— він вибрав, „от въсѣх сих племен мужей, вѣдящих греческая писмена и словенскые языки", а сам був їх начальником. В основу мови перекладів Кирилових не могла лягти ані „дебела" (груба) мова болгарська, ані „висока" сербська; „проразсудивше, добріи они и дивніи мужіе, и избравше тънчайшій и краснѣйшій рушкый язык (себ-то мову українську), к нему же помощь въдастся болгарскый, и срьбскый, и босньскый, и словѣнскый, и чешкаго чест, и хръватскый язык". І Костянтин подає декілька прикладів цієї руської (української) мови, напр. „пастырiє" (цей акцент і тепер живий на Україні), лаєть: не лай на мя хоспо-

знайшов Костянтин у Херсонесі, лягли в основу дальшої праці Костянтинової. „Снаряжаясь в Моравію—каже Іловайський,—братья, какъ повѣствуетъ ихъ Житіе, приготовляютъ прежде всего Евангеліе и Псалтырь, какъ книги наиболѣе необходимыя для Богослуженія. Конечно, это были тѣ самыя книги, которыя они нашли в Корсуни и, по всей вѣроятности, взяли съ собою или списали... И не было нужды изобрѣтать славянское письмо и переводить Евангеліе, такъ какъ братья то и другое уже нашли въ Корсуни", ст. 308. „Итакъ, мы полагаемъ, что Солунскіе братья дѣйствительно нашли въ Корсуни восточно-славянскую азбуку и начатки собственно болгарскихъ переводовъ. Они благоразумно и искусно воспользовались этою письменностью для своей миссіи къ славянамъ моравскимъ. Мы собственно отрицаемъ изобрѣтеніе ими письменъ; но затѣмъ остаются за ними огромныя заслуги по устроенію и распространенію этой письменности", ст. 314—315. „Наука доселѣ слишкомъ мало обращала вниманія на извѣстіе Константинова Житія о славянскихъ письменахъ, найденныхъ въ Корсуни. Очень вѣроятно, что это восточно-славянское письмо заключало въ себѣ ту азбуку, которая впослѣдствіи была названа кириллицей; она вмѣстѣ съ начатками переводовъ, была принесена Кирилломъ и Меѳодіемъ въ Моравію, трудами ихъ учениковъ и преемниковъ утверждена въ Болгаріи, откуда вытѣснила западно-славянское письмо или глаголицу, существовавшую у Дунайскихъ Славянъ", ст. 319—320.

дине (пор. укр. лаяти, гніватися; в слові „хосподине“ через *х* зазначено укр. вимову букви *г*) сорочка (загально-укр. слово; ныня руси кошулю сорочку глаголють), глумляхся (укр. глум, глумитися), брашно — мука (укр. борошно),— усі ці приклади подає Костянтин з св. Письма. „И что єсть — кінчає Граматик—въса по ряду сказовати? но съвъкупив реку: вьса божественаа писаніа рушкыим языком (себ-то українським) суть, развѣ (крім) помощи от иныих нѣгде и нѣгде, въса рушкыим языком укращаются“. Книжна церковно-слов'янська мова взяла потроху від усіх слов'янських мов, „яже рушкыим не въмѣстишеся“.

Ось така ця давня теорія про українське (руське) походження церковно-слов'янської мови, теорія, що її склав ще в XIV віці Костянтин Граматик. Можливо, що в теорії цій Граматик дещо й наплутав та перебільшив, але одне безперечне — був якийсь давній переказ, котрий виразно говорив, що в утворенні першої літературної слов'янської мови брали участь і кияни. Таким чином оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набирає великої культурної сили, бо воно подає нам найцінніші вказівки про початки київської культури.

Що в нас од найдавнішого часу був старий переказ про те, що ми таки мали свою абетку й переклади з дуже давнього часу, і що й кияни брали участь у перекладах Костянтинових, про це свідчить нам також ще одна давня стаття: „О преставленіи св. Кирилла, учителя словенскому языку“. Стаття ця відома нам з рукопису XV-го віку, але складено її певно давніше; повстала стаття безумовно на основі переказу ЖК про знайдення руських перекладів у Херсонесі. Зміст статті дуже цікавий; подаю з неї лиш те, що стосується нашого оповідання про руські переклади: „Грамота руская никимже явлена, но токмо самимъ Богомъ... Грамота руская явилася, Богомъ дана, в Корсунѣ градѣ русину, от него же научися Константинъ философъ, и оттуду сложивъ и написавъ книги рускимъ языкомъ... Той же мужъ русинъ, живяше благовѣрно, постомъ и добродѣтелію въ чистѣ вѣрѣ, єдинъ уєдинився, и той єдинъ от рускаго языка явися прежде христіянъ, и невѣдомъ никимже, откуду єсть. Той же бысть в царство Михайла царя и матере Ирины благочестивыя“. Далі розповідається між иншим, що Костянтин був на Моравах і тут для мораван „книги написавъ рускимъ языкомъ“; пізніше князь Володимир охрестився в Корсуні, „идѣже книги обрѣтошася рускимъ языкомъ писаны“. Можливо, що це й суб'єктивний твір якогось давнього українського патріота, може й мало історичний, але твір цей добре відбиває нам давність переказу, що в Херсонесі таки справді Костянтин знайшов руські переклади Євангелії та Псалтиря.

Підіб'ю тепер підсумки до всієї моєї праці.

1. В році 860—861-м Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, написані „руською“ мовою.

2. Це були переклади з грецької мови на східньо-слов'янську, точніше — на мову київську потрібних для богослуження уривків з Євангелії та Псалтиря.

3. Вислів „сила“ в ЖК[8] — це технічний граматичний термін, що визначає наголос, accentus, τόνος, та вимову.

4. Вислів в ЖК[8]: „силу рѣчи приимъ“ треба розуміти: навчившися (київської) вимови.

5. Костянтин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови.

З цих висновків випливають дальші:

6. У половині IX-го віку східньо-слов'янська мова (київська) була відмінна від Костянтинової мови, себ-то від мови полудневоболгарської чи солунської.

7. У половині IX-го віку богослужбові тексти вимовлялися в Київі згідно з живою мовою.

8. У половині IX-го віку східні слов'яни (кияни) мали вже свою абетку як початок кирилиці.

9. У східніх слов'ян, у киян були переклади Євангелії та Псалтиря ще до Костянтинових.

10. Перекладаючи богослужбові книжки та св. Письмо, Костянтин скористався і знайденими в Херсонесі перекладами і взагалі брав на увагу в своїй праці і мову київську.

Ось джерела й література, використані для цієї праці.

Джерела. Життя Костянтина, розділ 8. Сказаніе про русина, що склав руську грамоту, видрукував Г. В. Ягіч у „Разсужденія старины“ 1895 р. стор. 303—310; 4-й розділ „Книги о письменехъ“ тут-таки, ст. 396—398; у перекладі див. це саме у П. Сырку: Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго, „Записки истор.-филолог. факультета Спб. университета“, 1899 р. т. 25, стор. 562—564.

Література: А. В. Горскій: Житія св. Кирилла и Меѳодія 1843 р.; передруковано в „Кирилло-Меѳод. сборникѣ“ 1865 р. стор. 9—10. — В. Григоровичъ: Статьи, касающіяся древне-славянскаго языка, Казань 1852 р. стор. 69. — О. Бодянскій: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. стор. 99—104. — Путешествіе св. Константина Философа въ Хозарію. Прибавленіе къ „Херсон. Епарх. Вѣдом.“ 1861 р. 11. № 3 стор. 189—202; додаток: мнѣніе 22 ученыхъ о русскихъ письменахъ, найденныхъ св. Костантиномъ, стор. 261—271. — М. П. Погодинъ: Рѣчь, в „Кирилло-Меѳод. Сборникѣ“ 1865 р. стор. 121—128. — А. Ѳ. Гильфердингъ: О Кириллѣ и Меѳодіѣ, ib. ст. 162—164. — К. И. Невоструевъ: Записка о переводѣ Евангелія, ib. стор. 224. — А. Небосклоновъ: Начало борьбы, 1874 р. стор. 66—68, 71. — Miklosich, Die Legende vom hl. Cyrillus, Відень, 1870 р. стор. 47. — Гедеоновъ: Варяги и Русь, II, Спб. 1876 р. прим. 282. — Д. Иловайскій: Разысканія о началѣ Руси, М. 1876 р.; вид. 2-е. М. 1882 р. стор. 296—320. — Д. Иловайскій: Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гуннскому. М. 1886 р. стор. 104—112. — Е. Голубинскій: Св. Константинъ и Меѳодій, див. „Прибавленія къ твореніямъ св. Отцевъ“ 1885 р. 36, стор. 174 і 217. — Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви,

І половина І тому, М. 1880 р. стор. 30, друга половина стор. 291—292.— Вс. Миллеръ в „ЖМНПр“ 1884 р. кн. 3, стор. 26—28. — А. С. Архангельскій в „Уч. Запискахъ Казан. Унив.“ 1885 р. стор. 8—9, 138 — 140. — А. С. Будиловичъ, Нѣсколько мыслей, 1885 р. стор. 27 — 29. — А. Соболевскій: Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, „Унив. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 стор. 300—301,— „руський“—це ніби скандинавський.— Ив. Иг. Малышевскій в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II, стор. 155—161, 394—395, 399—400, 403.—Ѳ. И. Успенскій: На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителей, „Извѣстія Слав. Благотв. Общ.“ 1885 р. стор. 235 — 237. — И. В. Ягичъ, Вопросъ о Кир. и Мео. 1885 р. ст. 51, прим. 71. — Васильевскій, Русско-византійскія изслѣдованія вып. II, Спб. 1893 р. стор. CCXCVII — CCCI. И. Яцковскій: Хазарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, „Вѣра и Разумъ“ 1893 р. т. I ч. II стор. 60—64. — Fr. Pastrnek, Dějiny, 1902 р. стор. 52 — 53.— В. Ламанскій, Славянское житіе св. Кирилла, в „ЖМНПр“ 1903—1904 р., глави—IV—XIII, XXVI і XXVIII. — A. Brückner в „Przegląd Polski“ 1903 р. т. 149 стор. 442. — J. Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Studien z. Gesch. d. 9 u. 10 Jh. Ляйпц.) 1903 р. стор. 389 і далі. — С. П. Шестаковъ: Очерки по исторіи Херсонеса въ VI — X вв. по Р. Хр. див. „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вип. III, М. 1908. ст. 52—54. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, „Энциклопедія Славянской Филологіи“, вип. 3 стор. 64—65, Спб. 1911 р.— М. Грушевський: Історія України-Руси, т. I, вид. 3-тє, Київ, 1913 р. стор. 565.— Ф. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, „Извѣстія“ 1913 р. кн. IV стор. 254.— М. Возняк: Історія української літератури, Львів, 1920 р., т. I стор. 42—43.— М. Грушевський: Історія української літератури, т. II стор. 11—13.— Короткий перегляд норманської теорії див. у Грушевського в Історії України-Руси т. I вид. 3 стор. 602—624, а також 190—193, 379—389: Гр. обстоює думку про споконвічність на Київщині назви Русь.—Про наголос див. І. Огієнко: Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок, „Записки Наукового Товариства“, Львів, 1925 р. т. 136—137 стор. 197—224.— І. Огієнко: Український наголос на початку XVII-го віку, Львів, 1926, з „Записок чину св. Василія Великого“.— Ів. Огієнко: Початки християнства серед українського народу, з „Духовної Бесіди“ за 1925 р., Варшава.— Ів. Огієнко: Українська вимова богослужбових текстів в XVII віці, Варшава 1926 р., відбитка з „Ἐλπίς“ кн. I.

В. О. ПАРХОМЕНКО,
проф. Дніпропетрівського Інституту Вищої Освіти.

КНЯЗЬ ЧОРНИЙ.

(До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення).

Давніше уявління про Русь у X віці, як велику русько-київську державу, що об'єднувала всі східньо-слов'янські племена, поволі — хоч і з великими труднощами — все більш та більш відходить в область історичних легенд [1]), що утворила їх історіографія XVIII віку, і все ясніш потроху вимальовуються обриси справжньої Руси того часу, яка не прожила ще доби племінних князівств. Замість гаданої єдиної князівської влади, що начеб-то диктувала свою волю з Київа ледві чи не по всьому великому простору Східньої Европи, ми поступінно починаємо бачити в дійсності і на підставі даних літопису в цей час низку князів, що борються тут один з одним, і паралельно середньо-дніпровським — київським Ігореві, Ользі та Святославу, зустрічаємо Олега, що, очевидячки, не в Київі княжив [2]), — супротивників Ігоря — Аскольда та Дира, Свенельда та Мала деревлянських, Рогволода Полоцького, Синеуса білозерського та инш. Це, звичайно, не всі східньо-слов'янські князі доби близько X віку, що не належали до київської Ігоревої династії; крім них було ще багато инш., бо, як справедливо свідчить літопис-таки, свої племінні князі були не тільки в полян, деревлян та полочан або придвинських кривичів, як це видко з названих вище князів, але-ж і у дреговичів, і у новгородських слов'ян та у инших племін, — причому південні та північні князі довгий час були зовсім роз'єднані. Імена цих князів і самий факт повсюдного існування подібних племінних князів у східніх слов'ян у кінці IX—початку X вв. та й пізніше, навіть у кінці X та в XI в. вияснюється тільки потроху не без труднощів та зусиллів. У звязок з такого роду засвідченим у літописі фактом існування племінних князів X віку можна тепер ставити потроху і відповідні легендарні перекази та свідчення археологічні, обережно вводячи їх у науковий історичний оборот. З'єднання обох цих даних—леген-

[1]) На превеликий жаль, подібні погляди трапляються і в нових деяких виданнях (прим. у М. Яворського „Нарис історії України", ч. I, Харків, 1923, стор. 72—73, 80, 87, 88 та инш.).

[2]) Про це докладніше у нашій книзі „У истоков русской государственности", Ленінград, 1924.

дарних та археологічних — дає підставу вказати, в додаток до вище одзначених, ще одного племінного князя X віку, а саме чернігівсько-сіверянського. Чернігівці добре ще пам'ятали до недавнього часу переказ про засновника свого міста — князя Чорного, від якого залишивсь величезний, що пережив низку віків, курган — так звана „Чорна могила", а розкопи цього курґана, що провадив їх у 1872—73 рр. покійний проф. Д. Я. Самоквасов, дали можливість датувати добу похорону X віком [1]). Коли так датувати добу князя Чорного, одержує своє, до деякої міри певне, літописно-історичне пристосування й давній чернігівський переказ, що каже про боротьбу названого сіверянського князя Чорного біля Чернігова з князем деревлянським [2]). Річ у тому, що вже О. Шахматов звернув увагу, на підставі аналізи літописного тексту, на можливість давнього поселення деревлян не тільки на правому, але й на лівому березі Дніпра [3]); у звязку з цим ми в друку висловлювали думку про більше історичне значіння — глухо, але цілком певно — відзначеної в літопису боротьби деревлян з полянами та про можливість її пристосування, головним чином, до X віку взагалі і перш за все до доби Ігоря та Ольги [4]). Розглядаючи боротьбу Ігоря та Ольги з деревлянами, що стала за предмет легенд та переказів, одзначуваних у літописі, як один із етапів тривалої племінної боротьби на Дніпрі або точніше, колонізаційного наступу південно-східніх племін східнього слов'янства, — тих, що, за літописом, платили данину хазарам і входили взагалі в орбіту хазарського державно-культурно-економічного впливу, — як етап наступу цих племін на захід—на Подніпров'я та поступової колонізації од них його,—ми не можемо байдуже поставитися і до цього чернігівського переказу. Можливості такої зміни племін на сіверянській території не суперечать і археологічні дані, оскільки напр. Самоквасов розрізняє та протиставить раніші Седневські стародавності порівнюючи з стародавностями Чернігівськими, а після нього археологи [5]) на сіверянській території помітили наявність похорону, який можна приписати двом різним, хоч і слов'янським племенам. У такому разі князя Чорного, як і Ігоря та Ольгу, очевидячки можна вважати за героїв цієї доби, коли одбувалася племінна зміна і південно-східні племена колонізували Подесення, бо сіверяни це члени тієї-ж племінної хазарсько-слов'янської групи, що й поляни, які як-раз у X віці стояли перед загальним зав-

---

[1]) „Могилы русской земли", Москва 1908 р. стор. 200, — „Сѣверянская земля и сѣверяне по городищамъ и могиламъ", Москва 1908, стор. 37.

[2]) Див. у С. Котлярова в „Черниг. Губ. Вѣдом." 1851 р. част. неофіц., № 26, ст. 238 (ст. „Городъ Черниговъ") про народні перекази й ступінь їх вірогідности, порів. у П. В. Голубовського „Печенѣги, торки и половцы", Київ 1884 р. ст. 238 та инш.

[3]) Див. „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка" Птб., 1916 р., ст. 100.

[4]) Див. в „Изв. Отдѣл. Русск. Языка и Словесности Рос. Академіи Наук", 1917 р., т. II,—1920 р. т. XXV, і особливо в книзі „У истоков русской государственности", Ленінград, 1924 рік.

[5]) В. Щербаківський, М. Макаренко.

данням — витіснити деревлян з Лівобережжя Дніпрянського. Археологічні дані (надто наявність візантійської монети кінця 940-х—950-х рр. Костянтина Багрянородного та Романа, його співправителя—в могилі Чорній) і аналогія фактів чернігівського переказу про Чорного з даними літописними про боротьбу Ігоря та Ольги з Аскольдом та Малом дають можливість віднести добу Чорного до часів Ігоря та Ольги, себ-то до половини X віку [1]). До такого хронологічного припущення маємо ще низку даних: по-перше, величезний поганський курган повинен був бути збудований над князем Чорним трохи раніше перед запровадженням у Чернігові християнства, на яке єсть вказівки тут у самому кінці X віку або може в початку XI віку — взагалі в добу Володимира Святого; до того-ж Чорну могилу ще раз за цей час устигли використати для верхнього похорону, теж поганського, очевидячки, доби кінця X в. [2]). Потім переказ говорить про смерть князя Чорного в боротьбі з хазарами [3]), що може вказувати найшвидше на добу перед зруйнуванням могутности Хазарії од Святослава, себ-то до літописного 965 р. Нарешті, якщо ігнорувати трактат 907 р. [4]), Ігорів трактат з греками 945 р. відзначає перший історичне в цей час існування м. Чернігова і при тому його союзні в даний момент з Київом та Переяславом стосунки. З цього можна зробити такий висновок: князь Чорний заснував своє сіверянське місто Чернігів (можливо й на місці иншого, давнішого [5]), поселення) перед 945 роком, і княжив тут, воюючи з деревлянами на заході та хазарами на південному сході в спілці з київсько-переяславськими [6]) полянами в 940—950 рр. [7]), і був, отже, сучасником і природнім союзником Ігоря та Ольги. Очевидячки, одночасно з полянами сіверяни в цей час на стало оселялися в Подніпров'ї, і добу князя Чорного ми маємо право вважати за добу початкової колонізації од сіверян Чернігівщини.

Отож, можна, по-перше, певно датувати Чорну могилу (кінець 50-х—початок 60-х рр. X віку) і, по-друге, з'ясувати її історичне значіння на підставі звязку похованого в ній князя з моментом,

---

[1]) Цікаво, що монета в Чорній могилі датується як-раз добою співправителя Костянтина Багрянородного Романа, себ-то кінцем 40-х та 50-х рр. X віку.

[2]) „Могилы русской земли", стор. 197—200.

[3]) Див. у вищезгаданій ст. С. Котлярова в „Черниг. Губ. Вѣдом.", 1851 г., № 27, стр. 245.

[4]) Трактат 907 р., де теж згадується Чернігів, викликає низку сумнівів у вчених, а Шахматов просто каже, що він неавтентичний, штучно скомбінований з боку зводчика, див. його ст. в „Записк. Неофилол. общ.", 1914 р., вип. 8.

[5]) Порів.: у Самоквасова згадується вказівка на старіше од Чернігова поселення Седнева, й на инший, може бути досіверянський, характер тутешнього похорону, — „Сѣверянская земля и сѣверяне", М. 1908 р., стор. 37 та дд., „Могилы русской земли", М. 1908, стор. 201—205.

[6]) Переяслав ми вважаємо за місце оборони Київського князя на Лівобережжі при рухові та оселенні на правому березі Дніпра.

[7]) Чому, як говорилось, відповідають монетні знахідки в Чорній могилі.

коли в Чернігівському Подесенні сіверянська колонізація, початковий момент якої можна припустити в X віці — коло 930-х—940-х рр. зміцнилася. Племінні князі чернігово-сіверянські з династії Чорного, очевидячки, пережили добу Володимира Святого, — бо ми не бачимо в літопису вказівки на те, щоб Володимир посадив свого сина в Чернігові, — аж до 1023 р., прихода Мстислава із Тмуторокани. Цікаво відзначити нову спробу німецького вченого К. Фріцлера — ім'я Чернігова і звязані з ним — а, звичайно, і ім'я князя Чорного — асоціювати з арабськими вказівками на плім'я Каркайян, якому Фріцлер приписує тюркське походження, виводячи його з Кавказу і ставлячи в звязок з каракалпаками [1]). Це, звичайно, тільки одна з робочих гіпотез на шляху до з'ясування дійсних звязків сіверян з південним сходом, що без сумніву були у їх — згідно з вказівками літопису та археологічними.

---

[1]) Див. його „Das russische Reich — eine Gründung der Franken", Марбург, 1923 р.

ТОВФІК КЕЗМА,
заст. голови Асоціяції Сходознавства в Київі.

ОПОВІДАННЯ АРАБСЬКОГО ІСТОРИКА АБУ-ШОДЖІ РУДРАВЕРСЬКОГО XI В.

про те, як охрестилася Русь.

Дві слові од редактора.

I.

Патріярх арабської історіографії Т а́ б а р і й (пом. 923) довів своє велетенське літописання лиш до 913 р. Літопис дальших подій, до 980 р., під заголовком „Що діялося з народами" (Таджа̂риб аль-омам) скомпонував везір султанської бовейгідської династії в Багдаді ибн-Мискавейг (пом. 1030); а до ибн-Мискавейга—„Зейль" (=„Продовження") дав везір багдадського ха̣ліфа Моктадія (1075-1094) А б у - Ш о д ж а̂' Р у д р а̂ в е р с ь к и й. Праця того Абу-Шоджі вважалася була до недавніх часів за загублену, але 1921 р., в Оксфорді, вона несподівано вийшла печатно поміж люди, як додаток до Амедрозового видання „Таджа̂риб-аль-омам" ибн-Мискавейга [1]). Становить воно собою III т. згаданого видання (а саме ст. 1-332) і містить оповідання про події років 370-389 гиджри, тоб-то 980-999 рр. християнської ери.

Головні наші джерела про життя Абу-Шоджі Рудраверського — це всесвітній історик-месопотамець ибн-аль-Асір (1160-1232) [2]) та його ученик, автор біографічного словника, „арабський Плутарх" ибн-Халликян (1211-1282) [3]). З них видко, що Абу-Шоджа̂' Мохаммед ибн-аль Хосейн Са̂гиреддін Рудра̂верський (як часом, то з епітетом: ибн-аль-Гамада̂ній) народ. 1045 р. в Рудравері — селі, недалекому од Гамадана, а 1083 р. він уже везірував у багдадського халіфа Моктадія, який зрештою не мав справжньої світської влади, бо над Багдадом панував тоді сельджуцький султан Меликшах із своїм великим везіром Низамельмольком. І от, 1091 р., коли в вуличній сварці

---

[1]) яке носить вигадливий заголовок: The eclipse of the 'Abbasid caliphate (Оксф. 1920-1921).

[2]) Про „везіра Абу-Шоджу" див. у ибн-аль-Асіра під р. 389 = 999 (про кінець тексту „Зейль"), під р. 484 = 1091 (дуже характеристичне оповідання про звільнення Абу-Шоджі з везірської посади), під р. 488 = 1095 (смерть його в Медіні).

[3]) У ибн-Халликяна — спеціяльна стаття „Абу-Шоджа̂' Рудраверський", єгип. вид. 1310 = 1893, т. II, ст. 69-70; англ. перекл. Slane, т. III (1868), ст. 288-290.

побив правовірного мусулманина жид ибн-Симха, протеже султана Меликшаха та везіра Низамельмолька, за мусулманином обстав ревний до віри Абу-Шоджâ', намовив халіфа видати едикт проти чужовірців, — і кінець кінцем халіф був приневоленнй, на догоду розгніваній сельджуцькій владі, звільнити Абу-Шоджу з везірування. Побожний везір, що постраждав за свою релігійну відданість, переїхав до святого міста Медіни і там помер 1095 р. Оце головні дані про нашого автора.

Додати до цього варто хіба (щоб застерегти проти дуже можливого непорозуміння), що був в XI-XII в. ще й инший продовжник попереднього арабського літописання, трохи молодший арабський історик, теж гамаданець („аль-Гамадâній", чи „ибн-аль-Гамадâній"), і теж на йменння Мохаммед (тільки ибн-'Абдальмалик, а не ибн-аль-Хосейн). Той [ибн]-алъ-Гамадâній дописав Табарієву літописну всезбірку, довівши огляд подій наче-б то й до 1118 року [1]), а швидше мабуть, що до ранішої дати. Принаймні з тих звісток, які ми маємо про „Такмилет тâрîх ат-Табарî"=„Доповнення до Табарієвої історії" Мохаммеда ибн-'Абдальмалика аль-Гамадâнія серед арабських рукописів паризької Національної Бібліотеки [2]), показується, що „Доповнення до Табарієвої історії" зроблено лиш до 487 = 1094 р. Відомий всесвітній історик ибн-аль-Асір (1160-1232) титулує цю [ибн]-аль-Гамадâнієву працю попросту як „Таріх" (= „Історія") [3]). Ибн-аль-Асірів ученик ибн-Халликян (1211-1282), що користувавсь нею в своїм біографічнім словнику частенько, зве її або таксамо „Тâрîх" Мохаммеда ибн-'Абдальмалика аль-Гамадâнія [4]), або „Продовження" (= „Мозе́ййаль", чи „Зейль") ибн-аль-Гамадâнія [5]), або називає цю книгу повним її титулом: „Пізніші звістки" (= „Аль-ма'âриф аль-мотааххира") Мохаммеда ибн-'Абдальмалика аль-Гамадâнія [6]). Цитує ибн-Халликян ще й инше писання цього автора: „Додаток до Табаqât (= „Життєписних розрядів") Абу-Исхâка Шіразького" [7]), та й мабуть чи не тую самую працю має він на увазі, коли покликається на „слова Мохаммеда ибн-Абдальмалика

[1]) до 1118 (= 512 р.) — коли це про нього, а не про иншого ибн-аль-Гамадâнія свідчить, приміром, біографічний словник ибн-аль-Кифтия (пом. 1248): „Тâрîх аль-хокамâ" вид. Ю. Ліпперт (Липськ 1903), див. ст. 111.

[2]) Каталог Слена (№ 1469).

[3]) Прим., так зве її ибн-аль-Асір (єгип. вид. 1290 = 1873 р.) т. X, ст. 247 під роком 521 = 1127 де згадує про смерть цього автора („çâqиб-ат-Тâрîх"). Під роком 471 = 1078 (т. X, ст. 41) покликається ибн-аль Асір попросту на „ибн-аль-Гамадâнія", без назви його писання.

[4]) Див. біографічний словник ибн-Халликяна, єгип. вид. 1310 = 1893 р., т. II, ст. 68 = Slane: Biographical Dictionary, т. III (1868), ст. 284; єгип. вид., т. II, 70 = Slane III, 290.

[5]) Ибн-Халликян єгип. II, 69 („ðакара-hу ибн-аль-hамадâніййи фі „з-Зейль") = Slane III, 289 („Muzaiel, appendix"), у статті про Абу-Шоджу Рудраверського.

[6]) Титул „Аль-ма'âриф аль-мотааххира" — у ибн-Халликяна, єгип. I, 98 = Slane I, 280; єгип. II, 117 = Slane III, 422.

[7]) єгип. вид. т. I, ст. 277 = Slane II, 90. Тут ибн-Халликян титулує автора трохи величніш: „Абу-'Абдаллâх Мохаммед ибн-'Абдальмалик аль-Гамадâній".

аль-Гамадâнія в його книзі, яку він назвав„ 'Онwân ас-сійар" [1]). Помер цей [ибн]-аль-Гамаданій року 507 = 1127 [2]). Дехто з арабів здавна плутає обох гамаданців: Абу-Шоджу Мохаммеда ибн-аль-Хосейна Рудраверського — з Мохаммедом ибн-Абдальмаликом аль-Гамаданієм, зливаючи їх в одну особу. Вже й автор словника мудреців ибн-аль-Кифтий (пом. 1248) висловлюється якось хитко й непевно [3]), а цілком нехитко вчинив такую плутанину „Фахрій" 1302 р. [4]). Ідучи за помилкою саме „Фахрієвою", допустивсь тієї самої плутанини навіть такий авторитет европейської арабістики-історіографії, як Ф. Вюстенфельд у відомій своїй праці: „Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke" (Ґеттінґен 1882, № 227, ст. 77). Дивуватися, що вчений довірливо поклався на „Фахрія", нема чого (будь-що-будь, „Фахрій" де-инде дає звістки зовсім солідні і перевірені). Коли щось дивно, то лиш те, що ота плутана помилка могла трапитися саме-іменно у Вюстенфельда; дивно, яким чином такий історіограф, як Вюстенфельд, у рубриці про Абу-Шоджу Рудраверського не використав (ба, навіть серед джерел своїх тут не згадав) біографічного словника ибн-Халликяна, хоч не хто-ж, як сам-таки Вюстенфельд, уперше видав того ибн-Халликянового біографічного словника в світ [5]).

Будь-як-будь, згадати про це ідентифікування двох різних арабських авторів нам — очевидячки — тут треба було.

Чи повний дійшов до нас „Зейль" Абу-Шоджі?

Ибн-аль-Асір (пом. 1232), дійшовши у своїй історичній всезбірці до р. 389 = 999, зазначає: „Тут кінець того, що міститься в Додатку („Зейль") везіра Абу-Шоджі" [додатку—до історії ибн-Мискавейга] [6]). В Амедрозовому виданні ми бачимо, що опублікований текст історичного оповідання справді кінчається подіями 999 р. Інакше сказати: в друкованому виданні ми працю Абу-Шоджі Рудраверського маємо перед собою цілу, а не дефектну, і можем судити про ню точно.

Барон В. Розен у своїй дисертації: „Императоръ Василій Болгаробойца, извлеченіе изъ лѣтописи Яхъи Антіохійского" (Спб. 1883, додаток до 44 тома „Записокъ Имп. Академіи Наукъ"), порівнюючи оповідання Яхʼї Антіохійського XI в. про Русь [7]) з тим оповіданням,

---

[1]) єгип. вид. I, 140-141 = Slane I, 405, в статті про Наспреддовлю Хамданіда. „'Онwân ас-сійар" можна приблизно перекласти: „Життєписні заголовки".

[2]) Див. у ибн-аль-Асіра, єгип. вид. 1290 = 1873, т. X, ст. 247, під р. 521 = 1127: „Цього року помер Мохаммед ибн-Абдальмалик ибн-Ибрагім ибн-Ахмад Абуль-Хасан ибн-Абіль-фадл аль-Гамадâній аль-Фарадий, автор Історії (çâẓиб ат-Târîх)".

[3]) Порівн. ст. 111 в Ліппертовому виданні „Târîх аль-хокамâ" (Липськ 1903).

[4]) Див. Альвардтове видання „Elfachri" (Ґота 1860) ст. 346; франц. перекл. E. Amar в XVI т. „Archives Marocaines" (Пар. 1910), ст. 515.

[5]) Стаття про Абу-Шоджу Рудраверського міститься в Вюстенфельдовому виданні ибн-Халликяна під № 712. Англійський переклад Слена (про Рудраверія див. т. III, ст. 288-290) вийшов у світ 1868 р. і безперечно був добре відомий Вюстенфельдові.

[6]) Ибн-аль-Асір, єгип. вид. т. IX, ст. 57.

[7]) До літопису Яхʼї ми ще звернемося нижче (ст. 387).

яке ми знаходимо у ибн-аль-Асіра XIII в. [1]), сконстатував, що у ибн-аль-Асіра є такі подробиці, яких нема у Ях'ї Антіохійського і які ибн-аль-Асір — живовидячки — повинен був зачерпнути з инакшого джерела, не з Ях'ї. Тепер, коли ми порівняєм ибн-аль-Асіра XIII в. із знайденим і опублікованим Абу-Шоджею Рудраверським XI в., то побачимо поміж ними обома чималу схожість у викладі подій, з тією — звичайно — одміною, що пізніший ибн-аль-Асір — коротший, а раніший Абу-Шоджâ' — довший. І повстає питанння: чи не з Абу-Шоджі Рудраверського зачерпнув ибн-аль-Асір свої відомості?

Що ибн-аль-Асір узагалі користувавсь Абу-Шоджею, це ми вже бачили, хоч-би з вищенаведеної цитати під роком 389=999. Та й деінде ибн-аль-Асір покликається на нашого автора. Але разом з тим ми можемо встановити як факт, що поміж ибн-аль-Асіровими джерелами був ще й Гиляль ас-Сáбій XI в. (пом. 1056). Адже дещо з Гилялевої історичної праці (роки 999-1002) заціліло до наших днів [2]), і коли ми зацілілії Гилялеві фрагменти порівняємо з оповіданням ибн-аль-Асіра за ті самі роки, то порівняння покаже нам навіч, що ибн-аль-Асір користувавсь Гилялем таки дуже добре. А коли з другого боку порівняємо рік 999 у Гиляля та у Абу-Шоджі, то так само побачимо, що Абу-Шоджâ' попросту вкорочував Гиляля. Отже можна вважати, що й для нижче у нас поданого оповідання про візантійські усобиці й про хрещення Руси джерелом був і для Абу-Шоджі XI в. і для ибн-аль-Асіра XIII в. не хто як Гиляль XI в. Тую працю Гиляля ас-Сабія дуже шанували учені люди халіфату. От, наприклад, що каже автор „Історії мудреців" = „Тâріх аль-хокамâ" ибн-аль Кифтий (пом. 1248): „Коли ти хочеш читати добру, послідовну історію, то найперше маєш Тáбарія, а далі йде праця Тâбита ибн-Синâна (ас-Сабія), що починається за скількись літ перед тим часом, до якого довів історію Тáбарій, і доходить до 363=974 року; того року Тâбит помер. Далі йде писання Гиляля ас-Сабія, Табитового небожа: Гиляль продовжує книгу свого дядька Тâбита і доводить літопис до 447(=1055) року. Ніхто споміж Гилялевих сучасників не вміє так добре судити про події і вглядатися в таємниці династій, як він: бо він того навчивсь од свого діда, що секретарював у державній канцелярії і знав усі події; та й сам він, Гиляль ас-Сабій, був секретарем у канцелярії і, знаючи всі звістки, які туди надходили, вносив їх до своєї літописної збірки" [3]).

---

[1]) Відповідний уступ з ибн-аль-Асіра переклав бар. Розен на ст. 200-202. Арабський текст — єгип. вид. т. IX, ст. 16, під 375 = 985 р.

[2]) H. Amedroz: а) Three years of Buwaihid rule in Baghdad (A. H. 389-393), fragments of the history of Hilal as-Sabi — „Journal of the R. Asiat. Soc." 1901; — б) в окремому виданні, Лейден 1904; в) те саме в III т. Амедрозового видання ибн-Мискавейга (Оксфорд 1921), ст. 333-460.

[3]) Ибн-аль-Кифтий: „Тâріх аль-хокамâ", вид. Ю. Ліпперт (Липськ 1903), ст. 110. Цюю цитату я вже був наводив у своїй „Історії Персії" I (К. 1923), ст. 120, в розділі „Про джерела для історії бовейгідів".

Оповідання Абу-Шоджі Рудраверського XI в. про візантійські усобиці та охрещення русів, як відомо, не є єдина арабська звістка XI в. про ці події: оповідає про них і Ях'я Антіохійський. Коли ми порівняємо обох авторів XI в., то побачимо, що у Ях'ї є чимало таких подробиць, яких нема у Абу-Шоджі Рудраверського, але з другого боку є у Абу-Шоджі такі подробиці (і то — істотні), яких нема у Ях'ї і які Абу-Шоджâ повинен був списати живовидячки не у Ях'ї [1]). І от виникає ще й таке питання: а чи не могли обидва вони черпати із спільного джерела, тоб-то імовірно з Гиляля Сабія, вкорочуючи Гиляля кожен по своєму, один — більше, другий — менше, один — беручи одні подробиці, другий — беручи інші подробиці? — З чисто хронологічного погляду, ставити таке питання можна лиш тоді, коли ми точно знатимем час написання (= дописання) Історії Ях'ї Антіохійського в її остаточній редакції. Бо хоч найстарша редакція Ях'їної Історії — як про це каже сам Ях'я в передмові [2]) — готова була вже й перед 1014 роком, тільки ж і пізніш Ях'я її переробляв та й доповнював; — коли ж він дописав до краю? Бар. В. Розен зазначав був свого часу (1883), що є в Ях'ї оповідання про 1031-1033 р. [3]) і що безперечно оповідання торкалося й дальших подій. „Въ видѣ гипотезы", — зробив висновок бар. Розен, — „я позволю себѣ высказать, что Исторія Яхъи заканчивалась 458 (1066) годомъ... Конецъ его исторіи совпадаетъ съ концомъ его жизни, послѣдовавшимъ по всей вѣроятности въ 458 (1066) году" (ст. 054, 056-057). Коли так, то хронологічно цілком припустима річ, що і Ях'я Антіохійський (пом. бл. 1066) і наш автор Абу-Шоджâ' Рудраверський (пом. 1095) могли обидва, хоч не по однаковому і з неоднаковими тенденціями, користуватися працею Гиляля ас-Сабія, який помер 1056 (раніш од Ях'ї); що правда, Гиляль остаточно довів свого літописа аж до 1055 р., та частками запевне публікував свою працю ще й значно раніш, і знати її міг ширший світ іще й перед тим. Додати до цього можна ще ось яке міркування. Ях'я Антіохійський (з професії лікар) приятелював з відомим лікарем ибн-Ботлâном [4]), а той — знов — щиро приятелював з Гилялем [5]). Чи знав і Ях'я особисто Гиляля, це нам

[1]) Один з таких випадків підкреслено нижче, в нотатці до перекладу, ст. 392.

[2]) Розен: Императоръ Василій Болгаробойца, Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антіохійскаго, Спб. 1883, ст. 029; I. Kratchkovsky et A. Vasiliev: Histoire de Yahya-ibn-Sa'îd d'Antioche (вип. 1, в XVIII томі Patrologia Orientalis, Пар. 1924), ст. 708.

[3]) Назв. дисертація (1883), ст. 018, ст. 053.

[4]) 1063 р. вони зустрічалися в Антіохії, — і ибн-Ботлâн, в написаному тоді трактаті, прихильно зве Ях'ю „шановним старцем, світочем сучасної науки, видатною людиною віри та доблести, автором високоцінних писаннів". Див. у бар. Розена: „Императоръ Василій Болгаробойца" ст. 052, — на підставі біографічного словника лікарів ибн-Абі Осайбії (пом. 1270; повна цитата у бар. Розена на ст. 035).

[5]) Див. біографічний словник лікарів-мудреців: „Târîx аль-хокамâ" ибн-аль-Кифтия (пом. 1248), вид. Ю. Ліпперт (Лпц. 1903), 294 внизу, в довгому розділі про ибн-Ботлана. Ибн-аль-Кифтий наводить листування ибн-Ботлана з Гилялем (ибн-Ботлâн ділиться з Гилялем своїми враженнями з подорожи).

не відомо, але знати Гилялеві писання, або й листуватися з Гилялем, була для Ях'і, одного з тієї трійці, аж надто легка річ [1]). Зрештою, це все лиш здогади, на які нам дасть точнішу відповідь хіба повне видання широкої редакції літопису Ях'ї Антіохійського [2]).

А. Кр.

II.

Од перекладача.

Я подаю переклад з Абу-Шоджі Рудрâверського мовою не українською, а російською. Це для того, щоб читачі не-орієнталісти легше могли робити порівняння з текстом російського перекладу Ях'ї Антіохійського (бар. Розена). Завважу, що для мене (хоч і природнього араба) декотрі місця арабського оригіналу XI в. не були прозоро-ясні, — і я, щоб їх зрозуміти точніш, удавався за порадою до акад. Аг. Кримського. Та ще певні виправки в мій переклад повносив акад. Аг. Кримський вже як читав коректурні відбитки. За вділену допомогу складаю йому подяку.

Т. Кезма.

[ст. 12]. [Год 370 = 980]. В этом году было получено письмо от Аби-Алия Хасана ибн-Алия Тамимийца о задержании Варды-византийца [Склероса].

Об'яснение причины этого.

Когда скончался византийский царь Роман, случилось, что Никифор-доместик, человек политики и настойчивости, сделал было набег на некоторые страны ислама и, многих там поранивши и убивши, возвратился. О смерти Романа узнал Никифор тогда, когда приблизился к Константинополю. Тогда собрались у него предводители войска и сказали ему: „Царь ушел [на тот свет] и оставил после себя двух сыновей, у которых нет никакого богатства, к тому-же они оба малолетни. Заместить их в управлении государством никому не подобает кроме тебя. В этом мы видим [ст. 13] соблюдение интересов государства и его обитателей". Никифор отказался. Тогда они снова повторили сказанное, пока он наконец согласился. Согласившись, он вошел к двум царевичам и об'явил себя их слугою, покровителем и заместителем. Затем он надел корону, женился на их матери.

Впоследствии он порвал свои узы любви с нею, и она осталась одинокой.

---

[1]) Звичайно, що Гиляль не міг бути єдиним джерелом для Ях'ї, бо той живовидячки користувавсь і авторами візантійськими. Про це див. розділ: „Къ вопросу объ источникахъ Яхъи" в дисертації барона Розена, ст. 081-091.

[2]) „Annales Yahia Ibn Saïd Antiochiensis" (Бейрут-Париж 1909), що видав єзуїт о. Л. Шейхо — то коротка редакція. Тепер у XVIII томі паризької „Patrologia orientalis" акад. І. Крачковський та А. Васильїв друкують з французьким перекладом широку редакцію: „Histoire de Yahya-ibn-Sa'îd d'Antioche", але досі вийшов тільки 1-й випуск (Пар. 1924, ст. 701-833), до подій 970 р.

Рассказ в том, что придумала эта женщина, пока ей наконец, вследствие нерешительности Никифора, удалось убить его.

Написала она к сыну Цимисхия и возбудила в нем желание убить Никифора, и стать правителем на его место. Установилось между ними согласие, и Цимисхиевич, с десятью солдатами из приближенных к нему, тайно прибыл во дворец, в котором она жила с Никифором. Она его туда ввела ночью. Никифор обыкновенно просиживал большую часть ночи за рассматриванием дел и чтением докладов [1]). При дверях его обиталища, в котором он имел свою постель, ночевало двое евнухов. Когда Цимисхиевич оказался внутри дворца, тогда он со своими людьми набросились на это место, убили обоих евнухов, проникли к Никифору и умертвили его. Поднялся шум и крик, и все случившееся обнаружилось.

Цимисхиевич завладел положением и захватил Льва брата Никифора и Вард[иса-Фоку] сына Льва [2]). Льва он ослепил, а Вард[иса-Фоку] связал и отправил в одну приморскую крепость. После этого он отправился в Сирию и там натворил не мало дел и дошел до Триполя. Жители ему не захотели повиноваться, и [Цимисхиевич] осадил их [3]).

У матери обоих царевичей был брат-евнух, в руках которого находилось везирство со времени императора Романа. Брата этого звали Бракимос (= Паракимоменос) [4]). Говорят, что он всыпал яду не то в питье, не то в пищу Цимисхиевича. Почувствовавши яд в своем теле, Цимисхиевич повернул обратно в Константинополь, но по дороге умер. После этого всем положением завладел Паракимоменос.

[В это время] одним из видных военачальников был Варда [Склерос], сын Мюнира [5]). Жил он в одной [стр. 14] из провинций. Он воз'имел сильное желание завладеть положением вещей, а для этого собрал обильные силы и попросил войска у пограничных мусульман. Вступил [Склерос] в переписку с Абу-Таглибом Хамданидом, заключил с ним дружбу и породнился. Царевичи высылали против него одно войско вслед за другим, но он их разбивал и побеждая направился на Константинополь. Тут он внезапно нажал на своих царевичей и поставил их в безвыходное положение. Тогда они отпустили на волю Вардиса [Фоку] сына Льва, привлекли его на свою сторону, заключили с ним клятвенный союз и выслали его со мно-

---

[1]) Так я перекладаю слово „сійар", яке, зрештою, може значити й „історія". *Т. К.*

[2]) В оригіналі тут попросту йменя „Вард". Та я його скрізь перекладатиму далі, як „Вардіса-Фоку" (так він зветься де-инде), щоб одрізняти його од того Варди-Склероса, за якого буде ширша мова нижче. *Т. К.*

[3]) Диви про це — історію ибн-аль-Каланисія ст. 12 - 14. Увага видавця.

[4]) Василь, брат бабуні царевичів. Увага видавця.

[5]) „Мюнір" це мабуть титул (= „свѣтлѣйшій"?). В дужках я додаю тут (і далі додаватиму) ім'я „Склерос", щоб одрізняти цього Варду-Склероса од Варди-Фоки. — *Т. К.*

жеством войск на встречу Варде [Склеросу]. Произошли между ними многочисленные битвы, во время которых они явственным образом уничтожали друг друга. Наконец они вступили в единоборство друг с другом и бились до тех пор, пока шлемы не упали с их голов. После того Варда [Склерос] был обращен в бегство. Он вступил в страну мусульман и подошел под Меяфарикин, на расстояние какой-нибудь мили (фарсаха) от него (а в это время там находился камергер Абу-Алий Хасан, сын Алия Тамимский). И написал он [Склерос] к [бовейхидскому султану] Адодеддовле и послал к нему своего брата, которого тот очень хорошо принял, дал ему собственноручное письменное заверение в безопасности и отослал его назад с сердечным обещанием помочь ему и выручить его.

За ним [посланцем от Склероса] прибыл посланец от царя Византии[1]), стараясь склонить благожелательство Адедоддовли на свою сторону. [Адод] решительно предпочел душею стать на сторону византийского царя, а не Варды [Склероса], и у него составился замысл, как бы схватить [Склероса]. О том, как бы его запоймать и заполучить, он написал к Абу-Алию Тамимийцу. После обмена посольствами между ними о свидании, Абу-Алий вышел к нему [Склеросу], схватил его вместе с его сыном, братом и некоторыми из его друзей и отправил их всех сначала в Меяфарикин, а затем препроводил в Град мира (Багдад).

Правильное мнение-совет, который возымели и высказали Варде [Склеросу] сотоварищи его, но он пренебрег им и поступил по своему.

Главные из сотоварищей Варды [Склероса] собрались было у него, пока его еще не схватили, и сказали ему: „Мы не усматриваем, чтобы наше предприятие было поддержано со стороны Адодеддовли помощью и подкреплением. Ведь между ним и обоими византийскими царями идут о нас переговоры. Мы не застрахованы от того, что они соблазнят [Адода] завладеть нами. Поэтому, лучше нам отбросить самообольщение, расстаться с здешними местами и возвратиться в византийскую землю — с миром, [стр. 15] если он нам удастся, или с войною, в которую мы вложим все свои старания. Одно из двух: или мы победим, или отойдем с полным почетом". На это [Склерос] сказал: „Это не совет. Про Адодеддовлю мы кроме хорошего ничего не можем думать. Нельзя же так: сначала обратиться к нему, а затем бросить его, не узнавши сперва, что он замышляет". — Когда [Склерос] таким образом стал прекословить им, то многие из них оставили его и разлучились с ним.

Пробыл в узах Варда [Склерос] и его брат и сын до тех пор, пока не освободил их Самсамеддовля при конце своей жизни, как об этом будет рассказано в дальнейшем, если Богу будет угодно.

---

[1]) тобто од одного з царевичів. — *Т. К.*

[Ст. 111]. [Року 375=985]. В этом году благодаря заступничеству Зияра ибн-Шеһрагуя был освобожден византиец Варда [Склерос] и все пленные, которые были вместе с ним.

Об'яснение того положения, в котором находился Варда [Склерос], и того, как совершилось его освобождение и возвращение в византийскую страну.

Раньше было упомянуто о том, что его схватили в дни [бовейхидского султана] Адоддеддовли. Он оставался в плену до этого времени [в Багдаде]. И вот Зияр начал ходатайствовать об его освобождении и побеседовал с [султаном] Самсамеддовлею, советуя привлечь его [Склероса] на их сторону. Поставлены были [Склеросу] те условия, которые он должен был выполнить, и обещаны были обязательства [султана] по отношению к нему. Исполнение как обязательств, так и условий, было обеспечено взаимными уверениями. Условия, поставленные ему [Склеросу] были следующие: Чтобы он признал благодеяние, оказанное ему со стороны [султана] Самсамеддовли; чтобы он был в войне с теми, кто будет воевать против [султана], и был бы в мире с теми, кто будет жить [с султаном] в мире, неодноверцами-ли, одноверцами ли; чтобы он освободил всех мусульман, которые томятся в плену и мучатся в неволе, и помог бы им возвратиться на родину с обеспечением целости их самих, жен, имущества и детей; чтобы он не снаряжал никакого войска на границы и не потворствовал бы изменнически кому-либо из своих сделать это; чтобы он сдал семь византийских крепостей со всеми их уездами (pâcâtiq) и угодьями, в заселенном и благоустроенном виде; чтобы он в продолжении всей жизни выполнял предъявленные ему условия. Обязательства же, обещанные ему [Склеросу], были следующие: освободить его и охранять от вражьих рук, пока он не выйдет в полном довольстве из пределов государства [стр. 112] Самсама вместе со всеми приближенными, которые его окружают. По отношению же к крепостям, которые [Склерос] передаст, обещалось ему поступить по общепринятому обычаю, а именно: охранить их жителей, признать за ними их владения и их права, и предоставить им совершение сделок и прочих взаимоотношений согласно их обычаям и установлениям. От [Склеросова] брата Константина и сына-Романа были взяты такие же заверения в верности, как и от него. Обо всем этом были написаны грамоты и свитки, на подписание которых было испрошено разрешение халифа ат-Тâи-лилляһи. Халиф такое разрешение дал и приказал точно соблюдать основы и положения договора. Когда все было точно установлено, [Склероса] освободили и принесли ему денег и одежду. И воссел Самсамеддовля в ожидании встречи с ним [Склеросом].

Изложение церемониала сидения Самсамеддовли в присутствии Варды [Склероса].

Вот что говорит автор этой истории [ṣâẓиб ат-târîх)[1]), лично бывший с Самсамеддовлею, когда тот сел, чтобы Варда [Склерос] застал его, увидел бы его, послужил бы ему[2]) и поблагодарил бы его. [Автор] говорит [следующее]:

Время было зимнее. Весь дворец (дâр) и его помещения были полны великолепного убранства. Златотканные парчевые занавеси висели на дверях. Конюшие в прекрасных костюмах и верхних разноцветных туниках стояли рядами у его [султанского] трона, а трон был воздвигнут в золотом приделе двора, двери которого выходили в сад и в часть двора (ṣaẓн). За ними [конюшими] стояли дейлемцы[3]), в таком же порядке и в таких же костюмах — и так вплоть до р. Тигра. Варда [Склерос] с братом своим и сыном своим прибыли на челне, который был послан за ними. Между выстроившимися рядами они прошли до Самсамеддовли. Перед ним стояли жаровни, в которых горели куски алоевого дерева (‘уд).

Когда Варда [Склерос] приблизился к нему, то принаклонил свою голову и поцеловал у него руку. Для Варды [Склероса] были приготовлены седалище и подушка, на которых он и сел. [Султан] Самсамеддовля расспросил у него про его обстоятельства[4]). Тот выказал султану свои благопожелания и поблагодарил его на греческом языке[5]), а переводчик переводил и его речь, и ту, которая была обращена к нему [от султана]. [Склерос] сказал приблизительно следующее: „О, царь! Ты облагодетельствовал меня тем, чего я не заслуживаю, но свое доброе дело ты сделал тому, кто его по достоинству оценивает. Прошу Бога помочь мне повиноваться тебе и выполнить то, чему меня обязывает твое отношение ко мне“. После этого он встал. [ст. 113] Камергеры и придворные прошли перед ним, как это они сделали, когда он входил. На челне он возвратился в свое жилище.

Повествование о том, что произошло с Вардой [Склеросом] после его от'езда из Багдада.

Когда [Склерос] от'ехал по направлению к своей стране, он привлек на свою сторону многих кочевников, соблазняя их всякими дарами. И продолжал он свой путь, пока не достиг до Малатии, где правителем от обоих византийских царей был Колейб. Считался он

---

[1]) Подробиць, які далі оповідаються, нема у Яхʼї Антіохійського,—і тому ясно, що згаданий „автор цієї історії“, з якого черпає Абу-Шоджа, є в кожному разі не Яхʼя. *Т. К.*

[2]) себ-то „назвав-би себе покірним його слугою“. *Т. К.*

[3]) тоб-то земляки бовейгідського султана. *Т. К.*

[4]) простіш: осведомился, как он поживает. *Т. К.*

[5]) Надруковано: „би р-руçиййе“, але читати треба безперечно: „би р-румиййе“. *Т. К.*

за одного из друзей Варды [Склероса], как это видно из вышеупоминавшегося донесения, которое написал ибн-Шаһрам [1]). Колейб с верностью подчинился [Склеросу] и сдал ему все, что у него было запасено. [стр. 114] Этим он уладил расстроенные [Склеросовы] дела и укрепил его приверженцев. После этого [Склерос] продолжал свой путь против Вардиса [Фоки] сына Льва, угрожая ему войной. Произошел между ними обмен посольствами, закончившийся мирным соглашением, по которому Константинополь и все, что к нему примыкает, должно было принадлежать Вардису [Фоке] сыну Льва, а все, что по ту сторону моря, должно было принадлежать Варде [Склеросу]. Скрепивши свое соглашение клятвами, они условились встретиться. Оба [Склерос и Фока] вышли на встречу друг другу и сошлись в намеченном для свидания месте. Вардис [Фока] сын Льва использовал этот удобный момент и схватил [Склероса].

Рассказ о том, как Вардис [Фока] сын Льва, изменнически поступивши с Вардою [Склеросом] и, схвативши его затем переменил свое отношение к нему на лучшее и освободил его.

[Вот так] Варда [Склерос] доверился было тем обещаниям и клятвам, которые надавал ему Вардис [Фока], а Вардис [Фока] счел это за удобный случай, посланный ему судьбою, изменнически поступил с Вардою [Склеросом] и схватил его. Он послал [Склероса] в одну из многих крепостей; но, когда поразмыслил над тем, что̀ сделал, то увидел он, что вступил на отвратительный путь, который заклеймит его как изменника и покроет память о нем стыдом и позором. Далее увидел он, что совершил такой поступок, который способен всякого отвратить от дружбы и союза с ним, всякого заставит подальше держаться от него. Поэтому, Вардис [Фока] спохватился и поспешил освободить [Склероса], извинился перед ним и возобновил с ним дружеское согласие. После этого они оба возвратились к той приязни и согласию, которые были между ними ранее, и устранили всякие поводы к разладу и раздорам.

Наш автор.

Вардис [Фока], расставшись [со Склеросом], расположился [стр. 116] вблизи Константинополя, об'являя войну Василию и Константину, византийским царям. Общее настроение было за него; войска и население присоединились к нему. И остались оба царя

Ях'я Антіохійський, переклад бар. Розена, ст. 23.

И взбунтовался открыто Варда Фока и провозгласилъ себя царемъ въ середу, день праздника Креста, 14 Айлуля (Сентября) 1298 (987), т. е. 17 Джумады I 377 и овладѣлъ страною грековъ до Дорилеи и до берега моря, и дошли

[1]) Про це була згадка у Абу-Шоджі на ст. 29.—*Т. К.*

Абу-Шоджа' Рудраверський.

с малым количеством людей внутри города и его неприступных твердынь.

Посредством какого приема возвратили оба византийские императора спокойствие своему пошатнувшемуся положению.

Когда их положение пошелебалось, они вступили в сношения с царем русов и попрсили у него помощи. На это он предложил им выдать за него замуж их сестру. Они оба на это согласились. Но женщина воспротивилась отдать себя тому, кто разнствует с нею в вере. Начались об этом переговоры, которые закончились вступлением царя русов в христианство. Тогда брак был заключен, и женщина была подарена ему [царю русов]. Он послал им обоим на помощь великое число своей дружины (aç-çâби-hи) [1]), причем все были большой силы и отваги. Когда помощь прибыла в Константинополь, они переправились через море [пролив] на кораблях для встречи с Вардисом [Фокою]. Тот, глядя на них, не придал им значения и подшучивал над ними: как это они так самообольщены в своем предприятии! Едва они высадились на берег и оказались на одной земле с врагом, как разгорелся между ними бой [2]), и победителями вышли русы. Они убили Вардиса [Фоку], и войска его рассеялись.

Яхʼя Антіохійський.

войска его до Хрисополя. И стало опаснымъ дѣло его, и былъ имъ озабоченъ царь Василій по причинѣ силы его войскъ и побѣды его надъ нимъ. И истощились его богатства, и побудила его нужда послать къ царю русовъ, — а они его враги, чтобы просить ихъ помочь ему въ настоящемъ его положеніи. И согласился онъ на это.' И заключили они между собою договоръ о свойствѣ, и женился царь русовъ на сестрѣ царя Василія, послѣ того какъ онъ поставилъ ему условіе, чтобы онъ крестился и весь народъ его страны, а они народъ великій. И не причисляли себя русы тогда ни къ какому закону и не признавали никакой вѣры. И послалъ къ нему царь Василій впослѣдствіи митрополитовъ и епископовъ, и они окрестили царя и всѣхъ, кого обнимали его земли, и отправилъ къ нему сестру свою, и она построила многія церкви въ странѣ русовъ. И когда было рѣшено между ними дѣло о бракѣ, прибыли войска русовъ также и соединились съ войсками грековъ, которыя были у царя Василія, и отправились всѣ вмѣстѣ на борьбу съ Вардою Фокою моремъ и сушей въ Хрисополь. И побѣдили они Фоку и завладѣлъ царь Василій приморскою областью и захватилъ всѣ суда, которыя были въ рукахъ Фоки.

Дела же обоих царей сразу направились к укреплению и успокоению, и стала сильна их власть, которая успела была пошатнуться и ослабеть.

---

[1]) Дослівно: товаришів своїх. *Т. К.* [2]) Дослівно: війна (ẓарб). *Т. К.*

И вступили они в сношения с Вардою [Склеросом], склоняя его на свою сторону, и утвердили его в его наместничестве.

Так он безмятежно прожил долгое время, потом умер, говорят, отравленный.

Василий же преуспевал в царствовании и обнаруживал хорошее понимание политики, светлый ум, решительность, силу и твердость, так что мог выдержать войну с болгарами в течении тридцати пяти лет. Война между ними не прекратилась до тех пор, пока он не победил их и завладел их землями. Оттуда он множество людей изгнал, а на место их поселил греков.

Всюду был распространен слух о его справедливости и любви к мусульманам и долго — думаю — держался и в их землях и в его [собственном] царстве, потому что их [мусульманских] земель он не трогал, а с теми из мусульман, которые оказывались в его владениях, он очень хорошо обходился. [1]).

---

[1]) Більше у Абу-Шоджі Рудраверського нема про русів нічого.

М. З. ЛЕВЧЕНКО,
Науковий співробітник Української Академії Наук.

БОГАТИР ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ В СТАРІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КАЗЦІ.

Про Іллю Муромця і инших київських богатирів багато співають північно-великоруські „сказителі" в своїх „старинках" (або, як з письменська говориться: в „билинах"),—і разом з тим нема тепер таких пісень ані на Київщині, ані в инших місцях України. Тому дехто з великоруських билинних дослідників ладен був гадати, що взагалі богатирська традиція—цілком великоруська і звязується з Київом та Україною хіба географічними йменнями.

Але проти такої думки рішуче промовляють, між иншим, літературні свідчення XVI віку. Історично-легендарна стаття „О начальстве рускыа земля" (=„Про початок Руси") в білоруському Рум'янцівському збірнику № 358 поч. XVI в. повідає, що „у князя Володимера было храбрыхъ богатыровъ много"[1]). Польський історико-географ Стан. Сарніцький у своїй „Poloniae descriptio" (Варш., 1585) у статті про Київ („Kiovia") згадує про чудесні оповідання, що їх оповідають русини за своїх героїв, „яких вони звуть богатирями, тоб-то півбогами"[2]). Польський поет Рей, що народився на Червоній Русі, прирівнює кн. Костянтина Острозького „onym bohatyrem, o których bajano" (а саме в своїм „Źwierzyńcu", пис. 1562 р.) і знає навіть київського богатиря-джигуна та дон-жуана Чурила Пленковича; у своїй збірці „Źwierciadlo" (1567), Рей свою віршовану епіграму на шляхту-Чурилів починає так: „Czurylo jakiś gamrat był sławny w Kijowie"[3]). А про „Ілію Муравленина та Соловія Будимировича" пише

[1]) А. Соболевський: Къ исторіи русскихъ былинъ—„Журн. Мин. Народн. Просвѣщ." 1889, іюль, ст. 17.

[2]) „Quod olim Romani de septemtrionalibus et Indianis monstris et miraculis sparserunt, hoc Russi de prodigiis et heroibus suis, quos Bohatiros, id est, semideos vocant, aliis persuadere conantur". Див. „Descriptio veteris et novae Poloniae" (Варш., 1595), арк. D, л. 1 обор. На цей уступ книжки Ст. Сарніцького давно вже звернуто дослідничу увагу. В російському перекладі (без латинського тексту) повна цитата—в „Сборникѣ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева" (К., 1874), відд. II, ст. 14. Між иншими—і у А. Кримського в „Исторіи Турціи", т. II (М., 1910), ст. 26, та в „Історії Туреччини", т. I (К., 1924), ст. 170.

[3]) Тих указівок на богатирство, які можна знайти в Реєвих писаннях, довго були не використовували дослідники руських билин, аж доки про ті вказівки принагідно не згадав Олекс. Брюкнер у своїй чималій розвідці: „Mikołaj Rej, studjum krytyczne" (Краків 1905, ст. 21—25). Негайно з Брюкнера зробив цитату Ів. Франко в своїй рецензії на нього („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові" 1905, т. 67, № 6, ст. 13). За ними защи-

1574 року Філон Кміта в своєму листі до литовського підканцлера Остафія Воловича. Кміта був родом подолянин, але переважно стояв на сторожі північного литово-руського кордону, наче епічні богатирі на своїх заставах богатирських. Тому, коли політичні події польсько-литовської держави 1574 року загрожували йому неласкою і прикростями, він зловіщо написав до Воловича: „prijdet czas, koli budiet nadobie Ilii Murawlenina i Sołowia Budimirowicza. Prijdet czas, koli budiet służeb naszych potreba“ [1]).

Разом з тим знайшли низку свідчень XVI й XVII вв. про Іллю Муромця у звязку з його велетенським тілом, що переховувалося в одній з київських церков. Імперський (австрійський) посол Еріх Лясота 1594 року, як їздив до козаків умовлятися про спільну дію проти турків, побував у київській св. Софії і бачив у каплиці (Capellen) уже знищену гробницю Іллі Morowlin-a, „богатиря (Bogater), за якого чимало байок оповідають“ [2]). Наш земляк, київо-печерський чернець Панас Кальнофойський, що писав на сорок років пізніш од Лясоти, зазначує в своїй „Тератургимі“ (К. 1638), що прочани, як приходять до Київо-Печерської Лаври, зараз починають настирливо допитуватися про святого Іллю,—кажуть, що він має бути велетенського зросту, і звуть його чомусь Чоботько (то вже чом не Бріярей!) та намагаються побачити, який він завдовшки [3]).

Знайдено було і в українському фольклорі, коли не співані билини, то принаймні прозаїчні перекази про Іллю Муромця. Куліш у „Записках о Южной Руси“ (т. II, К. 1859, ст. 48-57) видав запис Жемчужникова 1850-х рр. про сліпого царевича (тоб-то Іллю Муромця) та Соловія Розбійника. Запис цей, що правда, бліденький, і здебільша те саме доводиться сказати про декільки инших, трохи пізніших, другої половини XIX в. [4]); часом вони переходять в побожну легенду

тував Рея А. Кримський у своїй „Історіи Турціи“, т. II (Москва, 1910, ст. 26), а пізніш в „Історії Туреччини“ (т. I, Київ, 1924, ст. 170).

[1]) Лист Ф. Кміти в повній основі надруковано в „Źrzódłach do dziejów polskich“, що видавали М. Маліновський та А. Пшездзецький, т. II (Вільно 1844), ст. 287-292; та на жаль видавець замість наших літер попідставляв латинські, і тому доводиться цитувати Кмітин лист у чужому вбранні. Кмітину звістку про Іллю Муромця використав акад. Веселовський у своїй розвідці: „Южно-русскія былины“ II: „Илья Муромецъ и Соловей Будимировичъ въ письмѣ XVI в.“—(в XXII-му томі „Сборника отдѣленія русскаго языка и словесности Ак. Н.“, 1881; № 2, ст. 64).

[2]) Лясотин щоденник видано в Галле: Tagbuch des Erich Lassota von Steblau (Галле, 1866). Котрі уривки торкаються Лясотиного перебування в Київі, перекладено по російськи у виданні „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“ (К., 1874, відд. II, ст. 15-22). Про Іллю Morowlin-a див. ст. 17.

[3]) Τερατουργημα, lubo cuda, które były... w świętocudotwornym monastyru Pieczarskim—przez o. Athanasiusza Kalnofoyskiego. Z drukarni Kijowo-Pieczarkiéy, 1638, ст. 70. Цей уступ не ввійшов до „Сборника матеріаловъ для историч. топогр. Кіева“, 1874.

[4]) Див. бібліографічну замітку В. Каллаша: Къ малорусскимъ легендамъ объ Ильѣ Муромцѣ, в „Этнографическомъ Обозрѣніи“, кн. III (М., 1889), ст. 205. Серед матеріялу, що позазначав В. Каллаш, цікавіший од инших — тісно звязаний з топографією київського Полісся запис Руліковського в виданні Краківської Академії Наук: Zbiór wiadomości

про розбійника-кровозмішника. Є записи й із XX віку [1]). Серед усього того українського фольклорного матеріялу найхарактерніша і найбагатша на подробиці — тая правобережна казка про Іллю Мурина, що зміст її чи фабулу переказано лиш по-російськи у професора московського університету (потім російського академика) Всеволода Міллера в „Матеріалахъ для исторіи былинныхъ сюжетовъ", а саме в розділі IV: „Илья Муромецъ и Еруслань Лазаревичъ" (= в XII-й книжці „Этнографическаго Обозрѣнія", М. 1892, ст. 122-125). Уваги вона варта іще й через те, що належить не до новітніх записів, зроблених уже після того, як усі землі російської держави сполучала між собою залізнична мережа, а друкарні порозповсюджували не один і не два друкованих тексти великоруських билин. Звістки про цю казку Вс. Міллер подав отак: „Записана еще въ 1860-ыхъ годахъ гдѣ-то въ Волынской губерніи, но еще не издана. Полный текстъ сказки, по словамъ В. В. Каллаша, давшаго мнѣ возможность воспользоваться ея содержаніемъ, будетъ напечатанъ въ Кіевской Старинѣ" (ст. 122).

Коли ми переглянемо рочники „Кіевской Старины", то побачимо, що В. Каллаш не додержав своєї обіцянки: так і не надрукував тієї, аж надто важливої, казки про Іллю Мурина. Тяжко довідатися тепер, куди й текст той подівсь, який у нього був, бо Каллаш уже помер (на-припочатку Жовтневої революції) [2]). Тільки ж мені здається, що оригінал згаданої казки знаходиться. не де, як в Українській Академії Наук, а саме в архіві акад. А. Е. Кримського. Той цінний архів складається з трьох відділів: а) матеріяли, що збирав ціле своє життя А. Е. Кримський (і орієнтальні, і українські); б) архів покійного Миколи Білозерського, що передала А. Е. Кримському Білозерського вдова [3]); в) матеріяли, що дісталися А. Е. Кримському 1896 р.

---

do antropologii krajowéj, т. III (1879), відд. етногр. ст. 67-69; у Руліковського Ілля, впоївшись од сидячки, убиває „гайдамаку Соловія", що перебував у пущі коло теперішнього села Соловіївки (Радомиського повіту), а Соловієва жінка та діти жили в с. Грузці (повіту Київськгоо, коло Бишева); „skazkę tę opowiadał włościanin ze wsi Sołowijówki dziedzicowi téjże p. Erazmowi Michałowskiemu" (ст. 69; на жаль, Міхаловський записував не українською мовою, а по-польськи).—Реєстр, поданий у В. Каллаша, можна доповнити катеринославськими записами, що один з них—у Д. І. Яворницького: „Илья Муромецъ въ пересказѣ малороссійскаго слѣпца" (Кіевское Слово 1889, № 659, або „Елисаветград. Вѣстникъ" 1889, № 92). Дуже непевний запис П. Мартиновича в „Кіевской Старинѣ" 1904, липень-серпень, ст. 40-45 (од лірника Пашківського) друковано вже в XX віці.

[1]) Сюди відносимо й зазначений у попередній нотатці текст П. Мартиновича, що опубліковано в „Кіевской Старинѣ", 1904, июль-авг., ст. 40-45. Тільки-ж він вартости не має, бо такі подробиці, як „князь Владымарь", „Смородына-річка", „по всимъ Билимъ царствіи", „зелене вино" і ин., виразно показують, що перед нами переповідання з новішого великоруського оригіналу, а не стародавній український переказ.

[2]) Мені, на мої листовні запити, написано з Москви, що помер В. В. Каллаш мабуть чи не в січні 1918 р., застудившися на черговій нічній варті коло того будинку на М. Нікітській вулиці, де він жив.

[3]) Значну частину вже здано до Етнографічної Комісії Академії Наук, а частина — ще не розібрана до пуття.

од його вчителя П. Г. Житецького. Серед останніх були і власноручно писані папери самого П. Г. Житецького [1]), але побільше — то рештки з архіву „Юго-Западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества“ поч. 1870-их р.р. Поміж ними — велика стара збірка волосного писаря Димінського, де міститься багато подільських казок, легенд, вигадок, fabliaux і т. ин. Записував Димінський найбільше мабуть в 1860-х рр., хоч покійний П. Г. Житецький, передаючи цю збірку А. Е. Кримському, казав: „Здається, почав він записувати ще в кінці 1850-их р.р.“ [2]). На запитання А. Кримського: „Де-ж писарював той Димінський?“ небіжчик П. Г. Житецький одказав: „Не пам'ятаю: чи на Ямпільщині, чи в Ушицькому повіті, чи де?“ Спостережливий лінгвіст-діялектолог О. Б. Курилова, з'аналізувавши мову записів Димінського, рішуче одкинула думку про Ямпільщину. Швидче вже, каже вона, можна-б було говорити про повіт Ушицький (очевидячки, про північну частину); тільки ж усі діялектичні дані в своїй сукупності найбільше вказують на Проскурівщину. До цього ж висновку веде й географічна номенклатура казок та вигадок. — І от, казка про Іллю Мурина міститься в Димінського збірці на л.л. 331-335 (in folio великого бухгальтерського формату, писаних з обох боків, тоб-то на десятьох сторінках). Із скрипту одразу видко, що цю казку хтось уже копіював, бо нечиткі слова (а Димінський, дарма що писар, мав руку дуже нерозбірну) той „хтось“ пообкреслював чорнилом навкруг; живовидячки, зробив це переписувач, не вчитавши Димінського одразу. Покійний В. В. Каллаш (так само як і А. Е. Кримський) учивсь у Колегії Павла Галагана, був учеником П. Г. Житецького і підтримував із своїм учителем зносини й опісля, вже й до Москви переїхавши. Можна гадати, що в один із своїх приїздів до Київа (чи не в-осени 1891 р.?) В. Каллаш похвалився П. Г. Житецькому своїми тодішніми студіями над Іллею Муромцем — і П. Г. Житецький дозволив йому списати текст української казки про Іллю Мурина із збірки Димінського. Як же з Каллаша не був лінгвіст, а тільки історик письменства, то він легко міг подільську мову Димінського (та ще проскурівську, на межі з Волинем) взяти за волинську.

Чи правдивий мій здогад, чи ні, я однаково вважаю за доцільне опублікувати Димінського запис. Писав Димінський ярижкою (з *ы*, з *и* зам. *і*, з *ъ* на кінці слів, з *ѣ* = *є*, з *іо* зам. *йо*), але ми переводимо його транскрипцію на наш звичайний правопис, не змінюючи одначе ніяких діялектичних особливостей його говірки. Та ще додано у нас і знаки розділові, яких у Димінського було не гурт.

---

[1]) Цілу скриню словникових карток з виписками П. Г. Житецького із стародавніх українських пам'яток передав акад. А. Е. Кримський до академічної Комісії Історичного Словника української мови.

[2]) На кінець і навіть іще на середину 1850-их років дає вказівку запис Димінського: „Що говорят у Петербурзі про війну“,– це-ж про Севастопільську війну 1854-1855 р.

Ось текст казки:

Був чоловік і ни мав дітий, но їдного сина, і той син ни ходив на своїх ногах через 45 літ. Али старі їдного часу пішли в поли, а до него приходит Господь і Святий Петро і Павло. Господь каже:— „Встань, Іллія Мурин, і дай нам чого ся напити с комори!“ — „Коли я не можу встати! Мині вже 45 літ, та я не хожу на своїх ногах“. Господь дає єму паличку і каже: „На! на тії палитці важся, то встаниш“. Він взяв, на тій палитці став, приніс з комори шанок напитку. Господь каже: „Ану-но, Ілія Мурин! сам той напій випий!“. А він, як потягнув — і всьой за раз випив. Господь каже: „Ходи тепер зо мною надвір“. Вийшли надвір, дивлятся: така скала, що трудно оком зглянути. А Господь каже: „А-ну, попробуйся с том скалом!“ Він як взяв за тую скалу, три рази перекинув! Господь повідає: „Що ти тепер, Ілія Мурин, думаєш?“ — „От тоє думаю, що якби мині ту був слуп желізний, то би-м 3 рази світ обернув“. Господь каже: „А ну, ще піди, приниси нам того напою с комори!“ Він пішов і знов приніс єден шанок. Господь каже: „А ну, ще другий випий!“. Він як випив той всьой, Господь повідає: „Ходи, знов ся попробуєш с тою скалою!“. Він як вхопив другий раз, то іно два рази перекинув, а третого не годин, бо му Господь сили виймив.— „Ну, ти тепер, Ілія Мурин, будеш богатир над всіма богатирами“.

І взяв Господь і пішов від него. А він посидів в хаті трохи і думає собі: „Понесу я свому татови трохи трунку“. І взяв тую барилку, що в ній може з 40 відерок, під паху — і нисе. А стара дивится: „А диви-но-ся: наш син нисе нам трунку напитися!“. А старий повідає: „То ни може бути, щоби кривий ніс!“. Али дивится: правда! Приходит до них і каже: „Що ви? полуднаєти?“ — „Таже полуднаєм“.—„Вже-сьти богато накорчували?“.—„Нє, небогато“,—„Нати, напийтися трунку, а я вам трохи викорчую“. Як взяв корчувати, то за раз дуба вирви! [1]). І як взяв корчувати, то за годину, заким батько пополуднав, то зробив з на-п'ять день вораня. А батько каже: „Буди з мени!“.— „Ну як буди, то буди! Ходіт до дому“.

Приходят до дому,— він каже: „Ідіт-но, тату, до пана і купіт мині доброго коня!“. Пішов батько до пана, купив такого коня, щоб ся на нім муха рошшіхнула. Він положив на него руку, а той кінь впав доземлі. Він каже: „То не здась. Заведіт назад єго“. Взяв-пішов він сам до другого стада, али іде стадник, повідає: „Ходи скоро, Ілія Мурин, я вже тобі 2 роки коня пликаю“.— „Де ж він?“.— „А онди, паситься“. Таке лоша нездали, іно плюнь та покинь.—„А ну-но, єго злапай!“. Він злапав. Ілія Мурин сів на него,— він стоїт. І заплатив єму: „Спасибіг тобі, жи-сь мині випликав без два роки коня“. Приводит додому. Батько каже: „Нащо ти таке лоша купив?“.— „Нє! то лутший, як тамтой був!“. Він як єго зачав водити, того коня, то ще ся більший зробив кінь, як тамтой.— „Ідіт-но мині,

[1]) — вирве (час майбутній).

тату, до коваля, щоб мині зробили меч і копію". Єму коваль зробив, али ніхто ни може єго піднести, бо дуже тяжко. Він заплатив тому ковальови, а сам взяв тоє копіє і меч і пішов. Копійо важило 50 пудів, а меч 40. Приходит додому, постилив на того коня мішок; али ще ни має ані шапки богатирской, ані сідла.

Али сідає на коня і їди без шапки; взяв своє меч і копію і їди. Приїзжає в ліс,— іде чоловік напротив него: „Ей, Ілія Мурин! там єсть богатий[1]), називаєся Соловей. Він свистом народ побиває; він як свисне, то дуби з коріньом вириває. Ни їдь, бо тебе вб'є ще!"— „А! він мене не заб'є!—поїду". Під'їздит під палац, а той богатир-Соловей сидит в третім пьонтру. Як свисни раз, аж дуби вириваются з зимлі. А той таки й їди! Али як свиснув знов,—а під ним ся кінь спіткнув. Він до коня, повідає: „Ну, вражий сину, не спотикайся!" Соловей дивится, що він такий іде,—і впав з третого пьондру! Як впав, али не вбився, тілько тікає. Той, як здогонив Соловея, як вдарив в пличі копійом,— а він впав. А той взяв, прив'язав єго до коня і прийздит до него, і давай розбивати двері. Приходит до тих двирий, а їх 12, і всі — чавунові. Він 11 розбив, а вона взяла поставила спринжину в дванадцятих двирох, щоб єго забити і коня. Кінь, іно став на тую спринжину,— а єму хтіла впасти на голову, а він відірвав і кинув. Приходит до покою. Стара сидит, а єї дві дочки на третім пьондру. І просятся, щоби він їх ни бив, то „котру хочиш, то піде за тебе". Він каже: „Я поїду в світ, і як не найду кращої, то тебе-котру возьму".

І взяв і поїхав з тим Соловейом, що коло коня прив'язав. Приїзжає в город і заїзжає до виликого купця[2]). Купець злякався: він ся сподівав з другої дороги богатиря, що має єго побіжати, а туй той приїхав! Він ся єго питає: „Як ти пириїхав, коли ту Соловей люди голосом побиває?".— А він каже: „От він є коло коня!". І купець просит єго до хати. Він каже, що „нима такої хати, щоби підо мною витримала!".—„Ни! єсть!". Приходит,— а там підлога жилізна. Він стани,—під ногами ломит; сяди—крісла ся ломлят; лях на лушко—і лушко ся поломало під ним. Він (бере) погостився там — і виїзжає.

Їди дорогою, дивится: їди другий богатир. А він того кинув по дорозі. І каже їден до другого: „Роз'їзжайся!" І з'їжаются до купи, і вдарилися копією єден другого, — ані жадин не вилитит із сідла! І другий раз вдарилися, ані жадин ни вилитів. Вдарилися третий раз,— і той, що їхав, вилитів с коня. Мурин єго зверху приступнув, а той ся в него просит: „Даруй житьом! Будеш рідним братом!". Він єму подарував. І сідают на коні і їдут. Надибают на дорозі трумно. І каже: „Ану я, Ілія Мурин, ляжу в него!". Лях він в тоє трумно. Мурин стукнув копією тридцать разів в трумно,— 30 обручів наскочило. І взяв єго коня і зброю, а єго покинув.

[1]) Треба читати: „богатир".

[2]) Як бачимо, замість „великого князя" Володимира тут „великий купець".

В'їзжає Мурин в долину, дивится: незміренного трупу лижит побитого, і нима нікого коло него. Він периїхав через тую долину. Дивится: стоїт в другі долині палатка, і там стоїт кінь богатирскій. Він приїхав до тої палатки. Дивится: він спит. Взяв, коло неї поставив свої коні і дав їм ярої пшиниці, а тамтого відігнав. Входит під палатку і хочи єго бити, а подумав собі: „Що-б я був за богатир, щоб я сомлячо бив!". Взяв постилив собі і лягає коло него. Іно тільо лях, али як засне, то 12 суток спит. Іно-тільо зачав дрімати, а той стає.— „Е!" каже: „мого коня відігнав, а свого поставив! Я тобі тепер смерть зроблю!". Али подумав собі: „Що-б я за богатир був, щоб я сомлячого бив? Ней-но він ся виспит". Той встає і каже: „....." [1]). Стают обедва і сідают на коні і б'ются,— али оба собі рімні. І другий раз нічого ни зробили єден другому. На третий раз, як вдарит Мурин в голову мичом,— на двоє (злитів) розітьтяв. Взяв єго коня, бере і їде.

Прийзжає в долину,—дивится: спит панна. Бере і жартує з нею. Пожартував з нею і каже! Чи є де сильніший від мени, а ладніщий від теби?!". Вона каже: „Ни могу сказати, чи єст сильніщий від тебе. А від мени ладніщая є".—„Де?"—„В тії і в тії зимлі, но-що коло неї стоїт на часах". Він приїздит там, а той богатир спит. Він махнув мичом, стяв голову, а толуб стоїт. Він поставив коні—і до тої панни. Єст дванайціть жиліжних двирий. Він розбив, прийшов до тої панни і жартує з нею. Вона каже: „Як ти мині того змию заб'єш, що 30 голов має, заб'єш, то піду за тебе".—„Дай же мині десіт бочок смоли, і придіва 30 кіп ручайок!". Вона єму дала. І він ся смолою обвинув,— [в] придіво і смолу,— пішов забрав коні. Їде до неї і каже: „Як буде мене побіжати змий,—ни дайте мени (sic)". І їди до неї. Дивится: вилитів змий. Як злапає єго — і дусити! а він мичом відрубав єму 20 голов. А 10 осталося, і сам впав на землю, а змий на него. Мурин як крикнув на коні: „Ни дайти мини!". Коні як вдарат копитами, іно змий голови повивалював. І кричит: „Даруй мині житьом! Дам тобі дорогозлоцянного каміня". І каже: „Смотри! як ти мине здуриш, то я тобі дам!" Він взяв єго на себе і пішов з ним в воду; припав на дно, він взяв той камінь і виніс єго наверх.—„Ну, тепер я тебе пускаю с 10 головами, і не будеш ти в мени, а я в тебе!" Приїздит до дому — і бере женится с тою панною.

І зробив с того каміня сигнат собі і жінці, а ще ся лишило кавалок. Він ще зробив для хлопця єдин,— а сам взяв і виїхав з дому. І заїхав в другу землю, і заїхав під богатирскій двір, і там 12 двирей. Він взяв, тії двері порозбивав, і приходит до покою. А там 12 богатирів—і 11 ніц єму ни кажут. От єден єму каже: „А ти шо за йден?" Він, як єго злапав за вус — і тріпнув ним до землі, аж вус вирвав. Приходит до третого покою: ще ладніша панна стоїт за склом,— ще ладніща, як тамта. Він сбив скло і дібрався до тої панни, і за жінку забув: жиє з нею.

[1]) Двох слів не можна розібрати, бо чорнило розпливлося й розмазалося.

Єго жінка мала хлопця, а він не знає. Той хлопець рости по мінутах, ні по годинах; і тому хлопциви 2 роки,—то ще крепший, як єго батько. Каже: „Мамо! може, ще де є по мому дідун[ь]ові меч?" Вона каже: „є!". Він як взяв тую копію і меч і витягнув з землі і каже: „А в нас нимає сідла?"—„Нє, нима!" Али він сів на коня, що ще зістався по єго дідови, і їди. А мама плачи і каже: „Де ж ти їдиш?".—„Їду за татом!". І поїхав. Під'їхав під той самий город, де єго батько; а коні як заржали, аж мури потріскали. Мурин виходит: „Чого ви?"—„Ой, їди на нас неприятиль!". Він сів на коні і їди. Дивится: їди так, як копиця сіна. І каже єден на другого: „Биймося!". Б'ются. І Мурин як витяв в груди — і зміг сина своєго. Притиснув єго копією,— та й дивится: є дорогоценний сеґнат на пальце. Каже: „Як твій ся батько називаєся?"—„Мурин".—„Ну, то ти мій син!".

І їдут до м[ам]и, і жиют вже.

І єму приснило, що єго бабі і дідови, а татовому батькови і мамі, повибирав богатир вочи і в тюрму всадив. І сіли на коні і їдут в той край. Прийздят там, али виїздит напротив него богатир. А син каже: „Тату! я поїду сам до него". І як ся роз'їхав, як вдарив єго,— і той старий богатир вилитів с коня. І той єго забив. І приїхали до тої тюрми і питаєся: „Хто вам, тату, вочи повибирав?" Той розска-[за]в і каже: „Як би ти мині так зробив, щоби я бачив! [а[то я ни знаю, чи ти мій син!" І батько каже: „В тії і в тії землі єсть богатий [1]), і має під собою 12 богатирів. Як [2]) бись єго дістав і помастив очи, то би я обачив". Він бере—їде. Дивится: лижит богатир, єму голова відбета, і лижит на дорозі. А голова каже: „Ни їдь до него, бо ще і тебе вб'є!" Той каже: „Піду!". А вона каже: „Витягни ж с-під мої голови меч! То я ни знаю, чи ти сильний, чи нє: всіх витягало дванайціть, та ни витягнули". Той взяв і їдною рукою витягнув.—„Ну, добрий ти хлопець!", так голова каже: „Береш—і їдь до него. І дивися: їх буди 12. То єден,— той, що сидит,— скаже; „чого ти приїхав, Мурин? чи ся воювати, чи ся мирити?" то ти скажиш: „Нє! миритися". І будеш з ним стояти, то вдариш єго моїм мичом, то єго розітнеш. Іно-тілько не бий [3]) єго мичом другий раз, бо він вожіє, бо то ни справидлий богатер, али він с чортом воює". І той приїхав до него. Дивится: стоїт їх одинайціть, а він сидит і питаєся єго: „Чого ти приїхав, Мурин? чи ся бити, чи ся мирити?". Той каже, що миритися. Іно-тілько зрімнявся з ним, як вдарит єго тим мичом, аж на двоє розітьтяв. А тії єго слуги кричат: „Бий же ще раз! поправ! бо то шельма, недобрий!". А вони так хтіли, щоби ще раз вдарив,— то він вожіє. Али він ни такий був: ни поправляв другий, тілько витяв з него серце і поїхав. Їди. Нагадав собі, що то лижит на другі дорозі забитий богатир. І він приїхав до него, взяв зложив голову до толуба і помастив тим серцем. І він вожев (sic) і подзінькував єму за тоє, що єго від смерти відкупив. І приїхав до

[1]) богатир. [2]) В оригіналі: „Ябъ".) В рукопису: „не бывъ".

тої тюрми, помастив батькови і мамови вочі. Тай зараз зобачили і подзінькували такжи свому синови за тоє, що побачив від него і визволив єго с тюрми. Тай тогди взяв той Мурин свого батька і маму до себи, і вже жили.

Правда, що він тепер такий великий богатир, що навіть і в світі такого нима. І як він потім всім справляв баль, то я був, їв-пив, по бороді тикло, а в горлі сухо було. І як вийшли на іграцію, що так стріляли кулями-порохом, а потім гнойом, али я — знаєти — напився та й вліз в гній. Али як не стало їм гною, то вони мною як встрілили, то я аж ту залетів і вото вам тамтую прахтику справидливу збрихав.

Друга половина цієї казки про Іллю Мурина збігається, як бачимо, з епізодами славетньої казки про Єруслана Лазаревича. Відома вона в старих списках, що найменше, з XVII в. [1]), тільки ж безперечно знала Русь казку тую про „Уруслана Залазаревича“ ще й перед XVII в. Позичено її не від кого, як од тюрків, бо на це вказують дуже потюркізовані форми власних іменнів, як от„ Уруслан“ замість перського „Рустам“ і т. ин. А тюрки цю казку, як відомо, позичили з іранського епосу. Іранський епос найбільше вславився в літературній обробці „Шаг-наме“ великого Фирдовсія [2]), але розповсюджувавсь він серед народів іранської культури й усним шляхом.

Примітка про мову казки. О. Б. Курилова, характеризуючи говірку записів Димінського як проскурівську, разом з тим зазначає, що у Чубинського (т. I, вип. 2, ст. I) згадано про етнографічну Димінського діяльність і в повіті Ушицькім.

Двічі в казці читаємо „богатий“ замість „богатир“. Чи це помилка письма, чи таки й треба читати „богатий“, тільки з наголосом на кінці?

---

[1]) За рукописом XVII в. видав казку про Єруслана Лазаревича Костомаров: „Памятники старинной русской литературы“ т. II (СПБ 1860) ст. 325—339. Кращий варіянт В. М. Ундольського: „Сказка объ Урусланѣ Залазаревичѣ“, за рукописом XVIII в.—опублікував М. С. Тихонравов у своїх славнозвісних „Лѣтописяхъ русской литературы“, М. 1859, т. II, кн. 4, відд. II ст. 101—128.—Пізніш, уже 1894 р., М. Тихонравов у спілці з Вс. Міллером видали в Москві збірку: „Русскія былины старой и новой записи“, де подається в п'ятьох старовинних текстах історія про Іллю Муровця.

[2]) Порівняння казки про Єруслана Лазаревича з епічними іранськими повістями про Ростема (Рустама), улюбленого героя в „Шаг-намѐ“, див. у Стасова: „Собраніе сочиненій“ т. III, СПБ 1894, ст. 948 і д. (вперше надруковано в „Вѣстникѣ Европы“ за 1868 р.).

Проф. С. В. ЮШКОВ.
(Ленінград).

УСТАВ КН. ВСЕВОЛОДА.

(До зовнішньої історії пам'ятки).

§ 1. Устав Всеволода досі спеціяльно не досліджувано, якщо не брати на увагу надто невдалої спроби якогось Бараца [1]). Йому віддавали дуже мало уваги як у підручній літературі, так і в загальних оглядах; звичайно в них подається лиш загальну оцінку пам'ятки з погляду її автентичности та в коротких словах переказується основний зміст її.

А питання про її джерела, крім найзагальніших вказівок на її звязок з Уставом Володимира, так само питання про час її повстання дослідники зовсім не торкаються.

Зайва річ ці короткі й уривчасті міркування наводити, досить лиш зазначити, що в нашій історичній літературі ніби-то встановлено два погляди на цю пам'ятку. Одні (напр. проф., Суворов) [2]) називають Устав Всеволода з початку до кінця грубим фальшуванням, инші (наприклад, м. Макарій) [3]), визнаючи пам'ятку за більш-менш зфальшовану, припускають можливість, що в її складі є й деякий автентичний матеріял. Відповісти на це питання, поставлене в літературі, та зробити спробу хоч у найзагальнішій формі розвязати й инші питання, що торкаються зовнішньої історії пам'ятки, таке завдання цієї замітки.

---

[1]) Барацъ Г. М., Критико-сравнительный разборъ Устава в. кн. Всеволода о церковныхъ судахъ (по поводу ссылки на него проекта гражданскаго уложенія въ оправданіе предлагаемаго уравненія наслѣдственныхъ правъ женщинъ и мужчинъ), Вѣстникъ Права, 1905 г. № 9, стор. 165–211, № 10, стор. 127—163. Барац намагається встановити щільний звязок між постановами Уст. Всеволода та жидівським правом. Щоб хоч трохи цей звязок обґрунтувати, автор подає цілком неприйнятний коментар до слів і речень Устава і не вагається навіть текст пам'ятки до непізнання переробляти на тій підставі, що він підлягав дальшим змінам. Зайва річ піддавати цю працю докладнішій критиці та заводити її до наукового обігу.

[2]) Суворовъ Н. С., Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права, Ярославль, 1888 г., стор. 215—216: „Уставъ есть не что иное какъ безграмотная передѣлка или переписка Устава Владимира на имя Всеволода".

[3]) Макарій, Исторія русской церкви, т. 2-й, изд. 2-ое, С. П. Б., стор. 280: „Излишнимъ считаемъ замѣчать, что эта грамота Всеволода дошла до насъ не въ первоначальномъ своемъ видѣ".

Устав Всеволода дійшов до нас у далеко меншому числі списків, ніж Устави Володимира та Ярослава. Його не заводили, як основну статтю, до складу Кормчої і, значить, не брали звідти до юридичних і канонічних збірників [1]), як от Устави Володимира й Ярослава, Руська Правда та інші так звані руські статті.

В літературі не підраховували всіх, що дійшли до нас, списків цієї пам'ятки, але як там не єсть загальне число їхнє ледві чи перевищує 8—10 [2]).

Порівнюючи текст виданих списків Уст. Всеволода, з'ясовуємо, що відміни цих списків між собою незначні й не такі вже, щоб дати підставу до розподілу їх на декілька різних редакцій. Можна лиш припустити, що існує дві відміни або два ізводи, які один від одного відрізняються тим, що в списках одного з них (наприклад, у тому, що видав Правосл. Собес., 1861, ч. III, стор. 212—229), 1) подано звістку про те, що князь Володимир узяв „перваго митрополита Михаила отъ земля Транизоньскыя къ Бѣлой Руси", 2) зазначено, звідки взято постанову про спадкоємство дітей од третього й четвертого шлюбу („а се правило Собора Никейскаго") й 3) наведено постанову про спадкове право дочок: „А се отъ того же правила: иже есть останутся сынове или дщери у коегождо человѣки: братіи со сестрами равная часть отъ всего имѣнія; иже ли сестра дѣвою блудъ сътворить, а истыи свѣдители обличають, таковая да не възметь у братіи отъ имѣнія отечьскаго части; или братия, имѣнія ради, лжу составять на сестру, а будеть познано дѣло ихъ лжа; таковый по закону каменіемъ да побіенъ будеть".

Крім цих головних одмін треба зазначити ще цілу низку дрібних, наприклад, у списку Прав. Собес. Є низка додатків до тексту більшости списків: „Сказаніе отъ греческаго номоканона", „посему смотрѣнію", „благовѣрныхъ", „еже есть ихъ обдержитъ немощь", „предъ собою и управихъ заповѣдми по преданію святыхъ отецъ", „яже

---

[1]) Устав кн. Всеволода дійшов до нас у складі „Сборника 106 главъ". Див. нашу статтю: „К истории древне-русских юридических сборников", Саратов, 1919 г.

[2]) Ми знаємо списки Устава в таких збірниках:

1) Каз. Дух. Акад. ч. 412. (Сол. ч. 858) 1493 р., вид. Прав. Собес. 1861 ч. III, стор. 212—221.

2) П. Б. Погод. ч. 1572, XVI в.

3) У збірнику, що являє собою додаток до Новгород. І Літопису за списком Археогр. Комісії ч. 240, пол. XV в., вид. Новгородський Літопис за Синод. Харат. списком С.П.Б. 1888 р.

4) У збірнику, що являє собою додаток до літопису Авраамки за списком 1495 р. Вид. П.С.Р.Л., т. XVI.

5) Моск. Гл. Арх Мин. Ин. Д., ч. 145.

6) У збірнику м. Макарія („Сборникъ моей библіотеки") ч. 71.

7) У збірнику Толст. II. ч. 279.

8) Список, надрукований в „Повѣсти о началѣ и основаніи Печерскаго (Псковскаго) монастыря". М. 1807.

Краще видання Уст. Всеволода — В. Н. Бенешевича, „Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права", П., 1915.

есть", „по указу" та ціла низка різночитань з иншими списками: напр., Василій зам. Игошь або Гавріилъ; Матере зам. бабы; ивыя зам. и тыя; даныи судъ зам. даны суть; святых зам. святитель; изъщивати зам. извѣшивати; и сего зам. и себѣ; святыми зам. сътыми; рѣчено зам. рѣчь то; можете зам. поможеть; 18 зам. 10 (сочкими); вѣдихъ зам. видѣхъ.

В літературі звичайно не зазначається, який ізвод до первісного тексту найближчий. Тільки видавець Устава в Прав. Собес. називає свій список найдавнішим [1]). Але, ближче порівнявши, важко з цією думкою погодитися.

Основний його довід полягає в тому, що цей список знаходиться в найдавнішому рукопису — Сол. ч. 858, який належить до 1493 р.

Але до нас дійшли списки, що містяться в давніших рукописах, наприклад, у Новгородському 1-му літопису (Археогр. Ком. ч. 240), та належать до першої половини XV віку, в яких немає додатків, що становлять одмінну особливість списку, виданого в Прав. Собес. [2]).

Крім того, всі ці додатки мають характер пізніших дописок та дальших схолій до первісного тексту й належать до числа видимих нісенітниць. Досить характерна з цього погляду, наприклад, вказівка на те, що Володимир прийняв першого мітрополіта Михайла до Білої Руси, або вказівка на правила Нікейського Собору, як на джерело постанов про спадкоємство дітей од третього й четвертого шлюбу, так само і дочок, а тимчасом у правилах Нікейського собору жадних постанов про спадкоємство взагалі немає.

Та й дрібніші різночитання, що їх ми навели вгорі, знову-таки мають характер одхилень од первісного тексту, наприклад, Всеволода названо Василієм, а не Гавриїлом, княгиню Ольгу названо матір'ю кн. Володимира, зазначено 18 соцьких замість 10, то-що.

Усе це примушує нас визнати, що список Прав. Собес. є список пізніший, такий, що як-найдалі відходить од первотвору. А через те, що инші списки, оскільки нам відомо, його різночитань не відтворюють, його начеб-то треба визнати за список-унікум.

§ 2. Як було вже зазначено, в літературі нема оборонців автентичности Уст. Всеволода. Навіть мітр. Макарій, який заходивсь був обороняти автентичність инших князівських Уставів — Володимирового й Ярославового, мусів сказати, що „ця грамота дійшла до нас не в первісному вигляді, а з деякими змінами й навіть недоречностями в подробицях".

І справді, не може бути жадних сумнівів у тому, що ми маємо справу не з автентичною грамотою, яку колись написав князь Всеволод, а з пізнішою компіляцією, складеною з різноманітних джерел. Навіть ніби зайва річ наводити на довід ті численні дипломатичні й текстуальні недоречності, що впадають в око, коли найпобіжніше оглядати текст.

[1]) Див. стор. 208.

[2]) Див. Новгородскія лѣтописи по Синодальн. Харитейному списку, СПБ, 1888, стор. 463.

Поміж джерелами Устава Всеволода насамперед треба зазначити Устав кн. Володимира, звідки взято більшу й основну частину тексту Устава Всеволодового та його дипломатичний формуляр. Порівнюючи ближче текст обох пам'яток, зовсім не важко з'ясувати, до якої редакції належить Устав Володимира, що його використав упорядчик.

За таку редакцію могла бути тільки так звана обширна редакція (за м. Макарієм) або гр. В. (за Бенешевичем) [1]), бо тільки ця редакція має число та склад статтів, що в цілому відповідають, коли з тексту вилучити пізніші та від упорядчика внесені додатки, числу та складові статтів Устава Всеволода.

Припущення можливости того, що текст розгляданої пам'ятки взято з Устава Володимира так званої короткої редакції (за Макарієм) або з грр. А й Б (за Бенешевичем), відпадає через те, що ця редакція не має в собі цілої низки закляттів, які єсть в Уставі Всеволода (напр., А тыи суды вси церкви даны суть... и горе себѣ наслѣдуютъ и вѣчная мука ждетъ ихъ; А кто преобидить суды церковныя... по первыхъ царей и князей уряженію; А кто иметь преступати сіе правило... да будуть прокляти въ сій вѣкъ и будущій седмію соборы святыхъ отецъ вселенскихъ), так само статті про мірила, не кажучи вже за те, що обсяг статтів, які мають у собі перелік церковних людей та церковних судів, у ній далеко вужчий, ніж в Уставі Всеволода.

Так звану середню редакцію (за м. Макарієм) або гр. Ж. (за Бенешевичем) теж не можна вважати за джерело Устава Всеволода тому, що в ній немає передмови із вказівкою на прийняття охрещення від патріярха Фотія та на прийняття першого мітрополіта і так само двох останніх закінчень. Ще меншою мірою можна посилатися, як на можливі джерела, на инші редакції Устава кн. Володимира, як, напр., на редакцію Степенної книги й на так звану найширшу (за м. Макарієм), гр. М. (за Бенешевичем), бо повстання цих редакцій треба віднести до часу пізнішого, ніж сам Устав Всеволода [2]).

Отже з усіх редакцій Устава Володимира, які до нас дійшли, тільки одна, обширна, найбільше відповідає числу й складу статтів Устава Всеволода.

Але що ці дві пам'ятки цілком між собою не сходяться (напр., в Уставі Всеволода стаття про мірила має більший обсяг, бракує закляття після статті, що містить перелік церковних судів: „А кто пообидити суд церковный... неизмолимъ судъ обрѣсти"), то таки можливе питання, чи не притягнено при складанні Устава Всеволода якої особливої редакції Устава Володимира, що до нас не дійшла.

Важко, звичайно, дати на це питання цілком певну відповідь,

---

[1]) Уставъ св. вел. князя Владиміра о церковныхъ судахъ и о десятинахъ, П., 1915.

[2]) Голубінський так звану обширнішу редакцію засвоює м. Йоасафові, що вмер р. 1551. Якщо з його доводами й не погодитися, то повстання цієї редакції таки треба віднести до першої половини XVI віку. Див. С. В. Юшков, Исследования по истории русского права, в. I, 1926, стор. 73.

проте є ніби незрівняно більше даних для відповіди негативної. Річ у тому, що, коли вилучимо схолії, дописки та всякі інші додатки з тексту, взятого з Устава Володимира, матимемо текст дуже близький до тексту обширної редакції (гр. В. Бенешевича). Стаття про мірила, що чимало з цією статтею Устава Володимира не сходиться, показується при ближчій аналізі переробкою впорядчика Уст. Всеволода й її не можна засвоїти Уставові Володимира якої-небудь редакції. Далі, те, що немає закляття: „А кто пообидитъ"... після статті про церковні суди, так само не дає підстав до припущення, що ми маємо справу з особливою редакцією. Це закляття в тексті Устава Всеволода є, тільки подається його в трохи переробленому вигляді не після статті „про церковні суди", як в Уставі Володимира, а після статті „про церковних людей".

В крайньому разі, коли навіть і визнати, що матеріял, узятий з Устава Володимира, відрізняється від звичайного тексту обширної редакції цієї пам'ятки, то й тоді ця одміна не така, щоб можна було говорити за якусь особливу редакцію Устава; можна говорити тільки за один якийсь ізвод або вид обширної редакції, що до нас не дійшов.

Отже, є ніби досить підстав твердити, що текст Устава Всеволода, взятий з Устава Володимира, складом та числом статтів відповідає обширній редакції цієї пам'ятки (гр. Бенешевича).

Але тут може повстати питання, що, може бути, не Устав Володимира правив за джерело до Уст. Всеволода, а навпаки: Устав Всеволода справив вплив на Устав Володимира та дав матеріял до тої його редакції, яка дістала назву „обширної"—гр. В. Бенешевича.

Таке припущення цілком можливе, бо встановлено, що старо-руські князівські Устави один на одного впливали взагалі, у безпосередньому сусідстві в юридичних та канонічних збірниках перебуваючи.

Але це припущення відпадає найбільше тому, що в Уставі Всеволода проти Устава Володимира ми маємо цілу низку таких різночитань, що їх можна з'ясувати лиш як відхилення від тексту останнього. Наприклад, в останньому реченні статті, що перелічує церковні суди: „скотъ или псы или поткы или ино что неподобно церкви подѣютъ", пропущено слова з Устава Володимира: „введеть кто въ церковь", без яких ця частина статті чимало втрачає рацію. Далі, в статті, яка встановляє підсудність церковних людей церковному судові: „Или митрополитъ, или епископъ тъи вѣдаетъ межу или судъ, или обиду, или кому прикажуть или котораго задница" є вставка: „или кому прикажутъ", що клином вганяється в текст і граматично не погоджується; тимчасом цих слів у жадному із списків Устава Володимира нема.

Так само слова: „котораго задница" є нещаслива переробка слів „или котора или задница" з Устава Володимира.

Крім того, в самому тексті Устава Всеволода є місця, що їх треба визнати за запозичені з Устава Володимира. Напр., там згадується за охрещення Володимира, за прийняття від патріярха Фотія першого

мітрополіта Михайла й т. ин. Таке постійне й уперте згадування за кн. Володимира в Уставі Всеволода буде зовсім незрозуміле, якщо ми не матимемо на увазі, що впорядчик Устава Всеволода тримав перед своїми очима текст Устава Володимира.

Щоб установити докладніше, яку частину тексту Уст. Всеволода взято з Устава Володимира, порівняймо ці пам'ятки.

УСТАВЪ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА О ЦЕРКОВНЫХЪ СУДѢХЪ, И О ЛЮДѢХЪ, И О МѢРИЛАХЪ ТОРГОВЫХЪ.

(За списком Археогр. Ком. ч. 240).

Се азъ князь великый Всеволодъ, нареченный въ святѣмь крещении Игошь, правнукъ Игоревъ и блаженныя прабабы Олги, нареченныя въ святѣмь крещеніи Елена, и матере Володимеровы, нареченнаго въ святѣмь крещении Василие, и ты ѣгда приялѣ святое крещение отъ греческыихъ царей и отъ Фотия патриарха Цареградскааго, взяшя перваго митрополита Михаила Киеву, иже крести всю Русьскую землю. Потомъ же, лѣтомъ многымъ минувшемъ, моляся спасу и пречистѣй его матери святѣй богородици приснодѣвѣй Марии, устроишя церковь святую Богородицу Десятинную, и дашя ей десятину въ всей Русской землѣ, и съ всихъ княжений въ съборную церковь святыя Богородица, иже въ Киевѣ, и святѣй Софии Киевской, и святѣй Софии Новгородской, и митрополитомъ Киевъскыимъ, и архиепископомъ Новгородскыимъ, отъ всякого княжя суда десятую вѣкшу, а исъ торгу десятую недѣлю, а изъ домовъ на всяУСТАВЪ СВЯТАГО КНЯЗЯ ВЛАДИМІРА, КРЕСТИВШАГО РУССКУЮ ЗЕМЛЮ, О ЦЕРКОВНЫХЪ СУДѢХЪ И О ДЕСЯТИНАХЪ.

(Гр. В. вид б. Бенешевича).

Въ имя отця и сына и святаго духа. Се азъ, князь Володимеръ, нареченныи въ святѣмъ крещеніи Василіи, сынъ Святославль, вънукъ Игоревъ и блаженыя княгыни Олги, пріалъ есмь святое крещеніе отъ гречьскаго царя и отъ Фотіа, патріарха Царегородскааго, и пріахъ отъ него пръвого митрополита Леонта Киеву, иже крести всю Рускую землю святымъ крещеніемъ. По томъ же лѣтомъ многымъ минувшимъ, създахъ церковь Святыа Богородица Десятинную и дахъ еи десятину изъ въсего своего княженіа, такожде и по въсеи земли Русскои изъ княженіа въ съборную церковь отъ всего княжа суда десятую вѣкшу, исъ торгу десятую недѣлю, а изъ домовъ на въсяко лѣто отъ въсякого стада и отъ въсякого жита чюдному Спасу и чуднои Богородицѣ.

кое лѣто и отъ всякого стада и отъ всякого жита десятое, святому Спасу и пречистѣй его Матере и премудрости Божии святѣй Софии.

А се изъобрѣтохомъ въ греческомъ номоканонѣ, что сихъ судовъ и тяжь не судити князю, ни его дѣтемъ, ни его намѣстникомъ, ни его боляромъ, ни его тиуномъ, ни десятника не дръжати; и съзвалъ есмь 10 сочкихъ и старосту Болеслава, и биріця Мирошку, и старосту Иваньскаго Васяту, и погадалъ есмь съ владыкою и съ своею княгынею, и съ своими боляры, и с десятию сочьскими и съ старостами: далъ есмь судъ и мѣрила, иже на торгу, святѣй Богородици въ Киевѣ и митрополиту, а въ Новѣгородѣ святѣй Софии и епископу и старостѣ Иваньскому и всему Новугороду мѣрила торговаа, скалвы вощаныи, пудъ медовый, и гривенку рублевую, и локоть Еваньскый, и свой оброкъ: кубець черницамъ, а попу Иваньскому Рускаа пись съ Борисоглѣбьскымъ наполъ, а сторожю Иваньскому Руской порочици пятно да десять конюховъ соли. А не въступатися въ тыи оброки моимъ дѣтемъ, ни моимъ намѣстникомъ, ни моимъ боляромъ на домъ святии Софии и святаго Ивана; а домъ святѣй Софии владыкамъ строити с сочьскыми, а старостамъ и торговьцамъ докладываа владыкы или кто будеть нашего рода князей Новагорода строить домъ святаго Ивана. А се приказываю своимъ намѣст-

По томъ, развръгше греческыи номоканонъ, обрѣтохомъ въ немь, оже не подобаеть сихъ судовъ и тяжь князю судити, ни бояром его, ни тивуномъ. И азъ, съгадавъ съ своими дѣтьми и со всѣми князи и съ своими бояры, далъ есмь тѣ суды церквамъ Божіимъ митрополиту и всѣм епископомъ по Русской земли.

А по семъ не надобе въступатися ни дѣтемъ моимъ, ни внучатомъ, ни въсему роду моему до вѣка ни въ люди церковныя, ни въ всѣ суды ихъ: то въсе далъ есмь церкви Божіи по всѣмъ городомъ, и по погостомъ, и по свободамъ, где ни суть христіане; и своимъ тивуномъ приказываю судовъ церковныхъ не судити и нашихъ судовъ безъ судіи владычня не судити десятинъ дѣля.

никомъ и тиуномъ суда церковнаго не обидѣти, ні судити безъ владычня намѣстніка. А се дахъ въ олтарь святѣй Софии и причту церковьному вседеньникъ сѣнаникъ вѣцьнѣ; что суды церковныя, то святѣй Софии. А кто нашего роду пограбить или отъиметь, того повелѣхомъ владыцѣ съборомъ въ синаницѣ проклинати.

А се суды церковныя: роспускы, смилное, заставание, умычка, пошибалное, промежи мужемъ и женою, о жівотѣ, и о бездѣтномъ животѣ, въ племени или въ сватовьствѣ поимутся, потворы, чяродѣяние, влъхвования, вѣдьство, зелейничьство, зубоѣжа, урѣкания три: бляднею, зелии, еретичьство; отца или матерь биеть сынъ или дщи, или сноха свекровь, братия или дѣти тяжются о задницѣ, церковнаа татба, мертвеци съвлачають, крестъ посѣкуть или на стѣнахъ рѣжють, или два мужа имутся бити и единого жена иметь за лонодругаго раздавить, или кого застануть съ (че)твероногою, или кто молится подъ овиномъ или въ рощении или у воды, или дѣвка дѣтя повержеть, скотъ или псы или поткы или ино что неподо́бно церкви подѣютъ.

А тыи суды вси церкви даны суть епископу; а князю и боляромъ и судиямъ въ тыя суды не въступа-

А церковніи судове: роспусты; съмилное; застатіе; пошибаніе; умычки; промежду мужемь и женою о животѣ ихъ; въ племени или въ сватотвѣ поимутся; вѣдьство; потвори; чяродѣаніе; вълхвованіе; зелеиничьство; урѣканіа три: бляднею и зеліи и еретичьством; зубоѣжа; или сынъ отца біеть или матерь дъчи біеть, или сноха свекровь; или дѣти тяжутся о задницу; церковная татба; мрътвеци сволочять; крестъ посѣкуть или на стѣнахъ трѣскы емлють изъ креста; скотъ или псы или поткы безъ великы нужда въведеть въ церковь или что неподобно церкви съдѣеть; или два друга иметася бити, единого жена другаго иметь за лоно и роздавить; или кого застануть съ четвероножиною; или кто подъ овиномъ молится, или въ ржи, или подъ рощеніемъ, или у воды; или дѣвка дитя повержеть.

Тѣ всѣ суды церквамъ даны суть; князю и бояромъ и судиамъ въ ты суды не лзѣ въступатися. То въсе далъ есмь по прьвыхъ ца-

тися. А то далъ есмь по прьвыхъ царевъ уряженію и по вселеньскыихъ святыхъ 7 съборовъ великихъ святитель. А посемъ не въступатися дѣтемъ моимъ, ни внучатамъ моимъ, ни всему роду моему до вѣка въ люди церковныи, ни въ вси суды ихъ; аже кто прѣобидить нашъ уставъ, таковымъ непрощеномъ быти отъ закона Божіа, и горе себѣ наслѣдуютъ, и мука вѣчнаа ждеть ихъ.

А о всѣхъ, что преди писано, дръжахъ за своими боляры, аже они обидять гостей, а гдѣ живуть, тымъ наровять, а княжю душю топять. И азъ въсмотрѣхъ въ Фотѣя патриарха Цареградскааго грамоты, что принеслъна Русь князь великый Владимеръ, нареченный въ святѣмъ крещении Василие, сынъ Святославль, а внукъ Игоревъ и преблаженныя княгыни прабабы Олги, аже сторевъ уряженію и по въселеньскихъ святыхъ отець седмии съборъ въселеньскихъ великыхъ святитель.

Аще кто преобидить сіи уставъ, таковымъ непрощеномъ быти отъ закона Божіа, горѣ себѣ наслѣдують.

А своимъ тиуномъ приказываю суддовъ церковныхъ не обидити и изъ судовъ изъ городскыхъ давати девять частіи князю, а десятая часть святѣи церкви.

А кто пообидить судъ церковныхъ, платити ему собою, а предъ Богомъ тому-же отвѣгъ въздати на страшнѣмъ судѣ прѣдъ тъмами ангелъ, идѣже когождо дѣла открыются явѣ благаа или злаа, идеже не поможеть никтоже никомуже, но тъкмо правда и добрыя дѣтели тѣмъ избавитися отъ вторыа смерти, рекше вѣчныя мукы и кръщеніа неспасенааго, геньскагоогня, съдръжаще истину въ неправдѣ. С тѣхъ Господь глаголеть: огнь ихъ не угаснеть и чрьвь ихъ не умрѣть. Сътворшимъ же благаа жизнь вѣчнаа и радость неизреченнаа, а сотворшимъ злаа, рекше неправо судившемъ на семъ свѣтѣ и лукавно, неизмолимъ судъ обрѣсти.

• Се же искони поручено Богомъ святителемъ и пископіамъ ихъ городскыѣ и торговыѣ въсякаа мѣрила, спуды, извѣсы, ставила: отъ Бога како искони уставлено епископу блюсти бесъ пакости, ни умалити ни увеличити, за все то въздати ему слово во день суда великааго, якоже и о душахъ человѣчьскахъ.

ить въ грамотѣ: торговыя вся вѣсы, мѣрила и скалвы вощаныя, и пудъ медовый, и гривенка рублеваа и всякая извѣсть, иже на торгу промежи людьми, отъ Бога тако исконѣ уставлено есть, епископу блюсти безъ пакости, ни умаливати, ни умноживати, а на всякый годъ извѣщивати; а скривится, а кому приказано, а того казнити близко смерти а животъ его натрое: треть живота святѣй Софии, а другаа треть святому Ивану, а третьая треть сочьскымъ и Новугороду; а епископу, не управивъ того, за все то дати ему слово въ день великааго суда; а печяловатися ему о томъ управлении, якоже и о душахъ человѣчьскыихъ; аще же управить епископъ сия управления нашя, блаженъ будеть и небесному царствию наследникъ будеть; а не урядить, а мы то съ своей души сводимъ.

А се церковныи люди: игуменъ, игуменіа, попъ, дияконъ и дѣти ихъ, а кто въ крилосѣ, попадия, чернецъ, черница, проскурница, паломникъ, свѣщегасъ, стороникъ, слѣпецъ, хромець, вдовица, пущеникъ, задушьный человѣкъ, изгои трои; поповъ сынъ грамоты не умѣеть, холопъ изъ холопьства выкупится; купѣць одолжаеть; а се четвертое изгойство и себе приложимъ: аще князь осиротѣетъ; монастыреве, болници, гостинницы, странноприимъници, то люди церковныи богадѣлныи; или ми-

А се церковніи люди: игуменъ, попъ, діаконъ, и дѣти ихъ, и попадіа, и кто въ клиросѣ, чернець. черница, проскурница, паломникъ, лѣчець вдовица, задушь, ный человѣкъ, стороникъ, слѣпець, хромець, монастыреве, больницы, гостинници, страннопріимници.

То люди церковніи, богадѣлніи, епископъ вѣдаетъ между ими судъ, или обида, или котораа вражда, или задница. А будетъ иному человѣку съ ними рѣчь, то обчии судъ, а пересудъ наполы.

трополитъ, или епископъ, тыи вѣдаютъ между ими судъ или обиду, или кому прикажють, или которого задниця; или будеть иному человѣку съ тыми людми рѣчь, ино обчий судъ. Своимъ тиуномъ приказываю суда церковнааго не обидѣти, а съ суду давати 9 чястей князю, а десятую святѣй Софии за княжю душю. А кто приобидить суды церковныи, платити ему собою, а прѣдъ Богомъ томуже отвѣщяти на страшнемъ судѣ предъ тмами ангелъ, идѣже когождо дѣла не съкрыются, благаа же и злаа, идѣже не поможеть никтоже никомуже, но токмо правда избавить отъ вторыя смерти и отъ вѣчныя мукы и отъ огня негасимааго.

Якоже есмы управилѣ по святых отець правиломъ и по первых царей и князей уряжению, а кто иметь преступати сия правила, или дѣти мои, или внучята, или правнучята, или въ коемъ городѣ намѣстникъ, или тиунъ, или судіа, или кто, а пообидить суды церковныи, да будутъ проклятиевъ сий вѣкъ и въ будущий седмию съборы святыхъ отець вселеньскыихъ.

А та вся дѣла приказахъ святѣй Софии и всему Новугороду моимъ мужамъ и 10-ти сочьскыимъ: вы блюдите, а не възблюдете, и вы сами за то отвѣтъ дади-

Аще кто преступить сіа правила, якоже есмы управили по святыхъ отець правиломъ и пръвыхъ царь управленію, кто иметь преступати правила сіа или дѣти мои князи или правнуци или въ которомъ градѣ намѣстникъ или судіа или тивун, а имуть обидѣти суды церковныя или отнимати, да будуть прокляти въ сии вѣкь и въ будущии отъ седми съборъ святыхъ отець въселенскыхъ.

Устав, бывшіи прежде насъ въ Руси отъ прадѣдъ и отъ дѣдъ наших, имати епископамъ десятину отъ даніи, и отъ виръ, и отъ продажъ, и отъ лова княжа, что въходить въ дворъ княжь отъ всего·

те въ день страшнаго суда пред лицемъ Царя славы. Аминь.

А се изъискахъ: у третией женѣ и у четвертой дѣтемъ прелюбодѣйная чясть въ животѣ. Аще будеть полнъ животомъ, ино дасть дѣтемъ третией женѣ и четвертой по уроку, занеже тѣ и отъ закона отлученѣ; а человѣку ся получяеть по грѣхомъ, занеже прелюбодѣйнии, а не благословении Богомъ. И азъ самъ видѣхь тяжю межю первою женою и дѣтей съ третьею женою и съ дѣтми, и съ четвертою женою и съ дѣтми, изъ велика живота дати урочнаа чясть по оскуду, а изъ мала живота како робичичю часть; конь да доспѣхъ и покрутъ, по расмотрению живота. А тое все приказахъ епископу управливати, а смотря въ маноканонъ, а мы съ своей души сводимъ.

§ 3. З порівняння текстів обох пам'яток виявляється, що Устав Всеволода в чималій мірі й частині повторює Устав Володимира. Так ось, трохи не цілком запозичено заголовок, передмову, статтю про десятини, статтю про церковні суди вкупі з закляттям, статтю про церковних людей, статтю, яка встановлює підсудність церковних людей з другим закляттям.

Коли вилучити матеріял, запозичений з Устава Володимира, лишиться незначний текст. Взагалі можна встановити три уривки, три фрагменти, на яких вплив Уст. Володимира позначивсь меншою мірою та які мають у собі більш-менш оригінальний матеріял.

Перший фрагмент починається словами: „И съзвалъ есмь десять сочкихъ, старосту Болеслава" й кінчається: „Того повелѣхомъ владыцѣ съборамъ въ синаницѣ проклинати". Другий фрагмент іде слідом за статтею, яка перелічує церковні суди, починається словами: „А у всѣхъ, что преди писано дръжахъ за своими боляры" й кінчається: „А не урядити, а мы то съ своей души сводимъ". Третій фрагмент починається: „А та вся дѣла приказахъ" та йде далі до кінця Устава.

Перейдімо тепер до аналізи першого фрагменту. — Порівнюючи його текст із текстом, запозиченим з Устава Володимира, насамперед виявляємо між ними відміну в мові та в стилі. Наприклад, замість довгих періодів Устава Володимира читаємо короткі, уривчасті речення. Далі, зміст цього фрагменту суперечить усьому иншому змі-

стові Уст. Всеволода. Наприклад, на початку фрагменту суд віддається св. Софії, єпископові й старості Іванському та всьому Новгородові, а наприкінці його суд віддається самій тільки св. Софії („что суды церковныя, то святѣй Софии"); а за статтею про церковні суди, згідно з Уставом Володимира, суди дано єпископові („А тыи суды вси церкви даны суть"). Таку саму розбіжність виявляємо і в постановах про мірила: за фрагментом мірила, як і суд, віддається св. Софії, єпископові й старості Іванському, за статтею про мірила мірила відає сам єпископ.

Далі, основна частина Уст. Всеволода має в собі найбільше загально-церковні постанови, а тут говориться за установи й за надання Новгородській церкві.

Повстає питання, звідки впорядчик міг цей матеріял запозичити: чи взято його з якої автентичної грамоти, чи він являє собою зфальшовану вставку самого впорядчика, що приписав Всеволодові низку таких надань і постанов, які йому не належали?

Розвязати це питання цілком певно—надто тяжка справа. Є ніби дані прийняти друге припущення й визнати цей фрагмент за вставку впорядчика, 1) бо зміст постанов цього фрагменту, як було зазначено, перечить иншим постановам Устава Всеволода, 2) бо на обсяг свій розглядуваний фрагмент такий невеличкий, що цілком можна визнати його за схолію до постанов Уст. Володимира, які єсть у ньому.

Але, коли ближче розглядати ці доводи, вони вже не переконують. Суперечності постанов, що знаходяться в цьому фрагменті, проти постанов усієї иншої частини Уст. Всеволода можна з'ясувати не невмілим та невдалим фальшуванням упорядчика, а навпаки, тим, що впорядчик користувавсь з якогось автентичного матеріялу й, переробляючи його, не здолав упоратися з своїм завданням погодити постанови, які не зовсім сходяться між собою. Як-би ми справді мали справу з фальсифікацією й визнали, що впорядчик мав намір цю фальсифікацію видати за справжню постанову кн. Всеволода, то, певна річ, ми мали-б право сподіватися від упорядчика пильнішої обробки й погодження з усіма иншими частинами Устава Всеволода.

Що-до другого доводу, то він не переконує, бо, хоч який незначний на обсяг цей фрагмент, у всякому разі він має в собі матеріялу цілком досить, щоб визначити зміст автентичної грамоти, тим паче, що инші автентичні кн. Всеволода грамоти, що дійшли до нас, як-раз відмітні своєю стислістю [1]).

А що-до припущення, що основний зміст фрагменту взято з автентичної грамоти Всеволода, то його зміцнює ціла низка певніших доводів.

1) Насамперед проти инших частин Устава Всеволода цей фрагмент яскраво відмітний своєю безпосередністю, життєвістю й нена-

[1]) Див., напр., грамоти того самого князя Юріевому манастиреві; одна з них має в собі вісім рядків, а друга чотирнацять (Бенешевичъ В. Н., Сборникъ памятниковъ по исторіи церковнаго права, П. 1915, ст. 98).

думаністю. Отож, на початку його конкретно зазначено, що на нараді з приводу наступних надань з боку кн. Всеволода Новгородським церквам були особи з числа Новгородської адміністрації, як, наприклад, староста Болеслав, бирич Мирошка, староста Іванський Васята.

2) По-друге, не було яких-небудь справді поважних стимулів до фальсифікації й тому, що ці надання в цілому були надто незначні й спеціяльні або-ж частково встановлені, наприклад, для церкви св. Івана иншою грамотою кн. Всеволода (так званим „Рукописанієм").

3) Нарешті, коли ми текст розглядуваного фрагменту очистимо від усіх його частин, що їх запозичено з Устава Володимира або що відбили на собі вплив його, то ми не зможемо в його змісті спостерегти яких-небудь недоречностей або внутрішніх суперечностей. Наприклад, жадних сумнівів не може викликати можливість надання Новгородським церквам спеціяльних данин („скал вощаных", „пуда медоваго", „гривенки рублевой" й т. и.) або надання церковного суду церкві св. Софії, тоб-то Новгородської архієпіскопської катедри.

Отже, після цілої низки міркувань є ніби дані вважати, що основна частина розглядуваного фрагменту є не фальсифікована вставка впорядчика Устава Всеволода, а уривок з якоїсь автентичної грамоти, що чергує з текстом Устава Володимира й чималою мірою стоїть під його впливом.

Переходимо тепер до розгляду другого фрагменту, що чимало не сходиться з Уставом Володимира.

В цілому цей фрагмент відповідає статті цього Устава про мірила, але має в собі низку додатків, причому всі ці додатки, з видимими слідами досить невправної редакторської роботи, мають багатенько недоладностей, що впадають в око, і тому їх треба визнати за схолії впорядчика Устава. Будь-що будь, не може бути й мови про запозичення їх з тої автентичної грамоти, яка лежить в основі першого що-йно розгляненого фрагменту, або з якої иншої [1]).

Зокрема, наприклад, вступне речення: „А о всѣхъ, что преди писано дръжавъ за своимы боляры, аже они обидятъ гостей, а гдѣ живутъ тымъ норовятъ, а княжю душу топятъ" зовсім не погоджено ані з попереднім (про церковні суди), ані з наступним (про мірила) змістом.

Далі звертає на себе увагу згадка за осібну грамоту про мірила,

[1]) Деякі сумніви є лиш що-до одного уступу: „А скривится, а кому приказано, а того казнить близко смерти, а животъ его на трое: треть живота святѣй Софии, а другая треть святому Ивану, а третья треть сочкымъ и Новгороду". Цього уступу в Уставі Володимира нема, і на ньому позначилися сліди Новгородської практики. Проте визнати, що цей уривок узято з автентичної грамоти, дуже важко: 1) Коли-б цей уривок справді було взято з автентичної грамоти, то незрозуміло, чому його власне не наведено в першому фрагменті, який має в собі основну частину постанов Всеволода про надання права доглядати за мірилами. 2) Ця фраза є санкція на порушників; якщо визнати, що її запозичено з автентичної грамоти, то це вже буде друга санкція. Але дві санкції в такій невеликій на обсяг грамоті — це перечить правилам староруської дипломатики. Навіть грамота такого поважного обсягу, як так зване „Рукописаніе кн. Всеволода", має одну санкцію.

яку, із слів Устава, переніс на Русь кн. Володимир. Тимчасом у дальшому викладі наївно наведено статтю про мірила, що чималою мірою повторює статтю Устава Володимира про мірила та що її злегка перероблено на підставі тих постанов, про які говориться в першому фрагменті (тут удруге згадано про надання вагового: скалъ вощаныхъ, пуда медоваго, то-що).

Нарешті, кінцева частина цього уривку має в собі санкцію на порушників, що складається з низки риторичних фраз, які зовсім не відповідають вимозі дипломатичного формуляру.

Тепер звернімось до останнього фрагменту Устава Всеволода. Якщо перший і другий фрагмент мають той чи той звязок з Уставом Володимира, то останній, що в ньому знаходиться кінцева санкція на порушників і стаття про спадкоємство дітей од третього та четвертого шлюбів, слідів якогось впливу цієї пам'ятки не має. Проте й ці статті ледві-чи входили в склад тої автентичної грамоти Уст. Всеволода, яка лежить в його основі; їх найскорше треба визнати за схолії й додатки, що належали впорядчикові або, може бути, навіть і одному з переписувачів Устава.

Перша стаття, що являє собою санкцію на порушників, є п'ята ліком санкція Устава Всеволода, що взагалі явно порушує правила старо-руської дипломатики (зокрема дипломатики найдавнішого періоду). Остання припускає одну і тільки у виключних випадках дві санкції, тим паче, що ця п'ята санкція йде безпосередньо по четвертій, запозиченій з Устава Володимира.

Отже, цю статтю найскорше дописав упорядчик і вона не входила до складу автентичної грамоти.

Що-до другої статті, то вважаємо, що вона не входила не тільки до складу автентичної грамоти, але, може бути, й до первісного складу Устава Всеволода:

1) Її долучено до останньої частини Устава Всеволода, тоб-то до що-йно згаданої п'ятої санкції, що кінчається словом „амінь".

2) Не вважаючи на те, що вона закінчує Устав, усупереч вимогам дипломатики, стаття не має санкції; останню фразу: „а мы съ своей души сводимъ", певна річ, визнати за санкцію не можна.

3) Статтю цю переказано не як постанову кн. Всеволода (у деяких списках, як ми зазначили, її приписано Нікейському соборові), а як повідомлення за знайдене (в якомусь юридичному збірнику?) щасливе розвязання питання про спадкоємство дітей од третього та четвертого шлюбів, бо на початку її сказано: „А се изъискахъ".

4) Стаття має в собі незвичну для законодавства специфічну сентенцію: „а человѣку ся получаетъ по грѣхамъ, занеже прелюбодѣйнии, а не благословени Богомъ".

5) Нарешті, змістом своїм стаття розбігається із старо-руськими процесуальними нормами. А саме, згідно з безпосереднім розумом статті справи про спадкоємство доручається єпископові („А тое все приказахъ

епископу управливати, а смотря на номоканонъ"), тимчасом за Руською правдою справи про спадкоємство належать до княжої юрисдикції.

Усе це спонукує нас зробити той висновок, що ця стаття є не що як пізніша дописка до Устава Всеволода від упорядчика або переписувача.

Отже, аналіза тих фрагментів Устава Всеволода, які мають у собі оригінальний матеріял, не запозичений з Устава Володимира, переконує нас, що впорядчик цього Устава, крім Устава Володимира, користувавсь з якоїсь автентичної грамоти, що належала кн. Всеволодові. Повстає питання, що являє собою ця автентична грамота? І тут насамперед спадає на думку: чи не використав упорядчик другу грамоту кн. Всеволода („Рукописаніе кн. Всеволода"), що мала в собі надання церкві різдва Івана Предтечі на Петрятиному дворищі?

Але, ближче порівнявши тексти, з'ясовуємо, що в „Рукописанії" нема постанов, за які говориться в Уставі, наприклад, постанов про надання скалв вощаных, пуда медоваго, гривенок рублевых, локтя Иванскаго й т. и. Далі, в „Рукописанії" згадується про надання мало не самій тільки церкві св. Івана (лиш св. Спасові дається половину пуда вощанаго), а в Уставі говориться про надання иншим церквам: св. Софії, Бориса й Гліба.

Нарешті, грамота князя Всеволода має ніби установчий характер, у ній адміністративну організацію церкви св. Івана тільки позначалося (наприклад, установлення старостату), а в Уставі цю тільки проєктовану організацію вже здійснено; там мова йде про старосту Іванського Васяту, як про певну урядову особу.

Отже матеріял, що був у руках упорядчика Устава Всеволода, запозичено не з так званого „Рукописанія" і, значить, мова може бути за иншу грамоту кн. Всеволода, котра до нас не дійшла.

Спробуймо-ж установити бодай в найзагальніших рисах склад, якщо не самої грамоти, то хоч-би того матеріялу, що з неї було взято до Устава Всеволода.

Як видно з порівняння першого фрагменту з Уставом Володимира, вплив цієї пам'ятки чималою мірою позначивсь і на цьому фрагменті.

Упорядчик не тільки деякі уривки переробляв, але й цілі статті запроваджував до тексту. Так, наприклад, слова: „и погадалъ есмь со владыкой и своею княгинею и съ своими боляры и десятью сочкими и со старостами далъ есмь суда и мерила" вставлено у фрагмент підо впливом відповідного уступу з Устава Володимира: „И азъ съгадавъ со своею княгинею съ Анною и съ своими дѣтьми и съ всѣми князи и съ своими боляры, далъ есмь ты суды".

Заборона втручатися в церковні оброки: „А не вступатися въ тыи оброкы моимъ дѣтямъ ни моимъ намѣстникомъ, ни моимъ боярамъ на домъ св. Софии и св. Ивана", так само й инша заборона намісникам і тивунам: „А се приказываю своимъ намѣстникамъ и тиунамъ суда церковнаго не обидѣти, ни судити безъ владычня намѣстника" є трохи та не точне відтворення відповідних статтів Устава

Володимира: „А по семъ не надобѣ въступатися ни дѣтемъ моимъ, ни внучатомъ, ни всему роду моему... И своимъ тиуномъ приказываю церковнаго суда не обидѣти, не судити безъ владычня намѣстника".

Беручи на увагу всі оці запозичення з Устава Володимира, але не вдаючись до пильнішої юридичної й філологічної аналізи, ми приходимо до висновку, що з автентичної грамоти князя Всеволода взято такий матеріял.

Се Язъ князь Всеволод... съзвал есми десять сочкихъ и старосту Болеслава и бириця Мирошку и старосту Иваньского Васяту и погадалъ есми съ владыкою... и сочкими и съ старостами далъ есми старостѣ Иваньскому и всему Новгороду... скалвы вощаные, пудъ медовый и гривенку рублевую, и локоть Иваньскый и свой оброк: кубець черницамъ, а попу Иваньскому Русская пись съ Борисоглѣбскимъ наполъ, а сторожю Иваньскому Русской порочици пятно да десять конюховъ соли... А домъ святѣи Софии владыкамъ строити съ сочкими, а старостамъ и торговьцамъ докладывая владыкы или кто будеть нашего рода князей Новагорода строить домъ святаго Ивана... А се дахъ въ олтарь святѣй Софии и причту церковному вседенникъ синодикъ вѣцьнѣ... Что суды церковные, то святѣй Софии. А кто нашего роду пограбить или отъиметь, того повелѣхъ владыцѣ съборомъ въ синодицѣ проклинати...

Цей матеріял, запозичений, на нашу думку, з автентичної грамоти кн. Всеволода, можна визначити, як сказано, тільки з більшим або меншим наближенням до дійсности. Цілком можливо, що автентична грамота була більша на обсяг та складніша на зміст, і що частину її, можливо, більшу впорядчик випустив і замінив відповідними статтями з Устава Володимира.

Підбиваючи підсумки дослідові над питанням про джерела Устава Всеволода, ми можемо з'ясувати й основні питання про його походження.

Можна, здається, вважати за досить певно встановлене, що кн. Всеволод, видавши грамоту церкві різдва св. Івана, де визначено цілу низку надань на користь цієї церкви та засновано низку парафіяльних і економічних організацій при ній, пізніше видав иншу грамоту, що мала в собі надання не тільки церкві св. Івана, але й иншим Новгородським церквам, зокрема св. Софії та Бориса й Гліба.

Поклавши в основу цю грамоту й Устав Володимира обширної редакції, невідомий упорядчик досить невміло звів ці дві пам'ятки до-купи, скільки можна переробляючи матеріял, иноді від себе додаючи низку схолій та прикрашаючи текст риторичними фразами. Очевидячки, один з переписувачів Устава Всеволода наважився зробити дописку про спадкоємство дітей від третього та четвертого шлюбу. Инший-же переписувач надумався додати до цієї дописки ще й другу — про спадкоємство дочок.

§ 4. Час походження.

Питання про те, до якого часу належить розглянена пам'ятка, треба

розбити на два самостійних питання: питання про час походження автентичної грамоти кн. Всеволода, що увійшла, на нашу гадку, в склад Устава Всеволода, й питання про те, коли повстав сам Устав.

Що-до питання про час походження першої грамоти, то його визначається тим, що грамота могла бути видана лиш після 1130 року, тоб-то коли закінчено було будувати церкву св. Івана [1]).

Але в літературі є погляд, що церкву св. Івана не вперше збудував кн. Всеволод. А саме, проф. Владимирський-Буданов у згадці в „Рукописанії кн. Всеволода" „прежнихъ дверей св. великаго Ивана" бачить довід на те, що церква св. Івана була раніш за будівлі кн. Всеволода [2]). Це ніби дає змогу віднести дату грамоти до ранішого часу, тоб-то до перших років князівства Всеволодового.

Але погодитися з тією думкою дуже важко.

1) Існування „прежнихъ" дверей ще не доводить, що існував самий храм.

Цілком можливо під дверима Великого Івана розуміти не двері храму, а двері церковної огорожі, яку підчас будування, що тривало кілька років, могли поставити тимчасово.

2) В літопису, що надзвичайно уважно стежить за будуванням церков і навіть за їхнім ремонтом, зовсім нема згадки за первісне будування церкви Івана до 1127 року.

3) Літопис у найвичерпніших висловах каже саме за нову будівлю, а не за перебудову храму на місці старого.

„Заложи церковь камяну св. Іоанна Всеволодъ Новѣгородѣ, на Петрятиномъ дворѣ, въ имя сына своего" [3]).

4) Згідно з літописом, саму будівлю було виконано в ім'я сина кн. Всеволода Івана (що вмер 27 квітня р. 1127).

Усі ці дані, на нашу думку, не дають можливости погодитися з гадкою проф. Владимирського-Буданова про те, що церква св. Івана існувала до кн. Всеволода й, значить, походження грамоти віднести на термін раніший, ніж 1130-й рік, коли церкву св. Івана було закінчено.

Але ми вже почасти висловили міркування, ґрунтуючися на яких обстоюємо пріоритет так званого „Рукописанія" перед розгляненою грамотою. Власне ми зазначали, що „Рукописаніе" кн. Всеволода має ніби установчий характер; згідно з цією грамотою, адміністративну організацію церкви св. Івана лиш позначено (напр., установлення старост). А в Уставі Всеволода, чи правдивіше в тій грамоті, яку, складаючи його, було використано, цю проєктовану організацію було вже здійснено. Там уже мова йде за старосту Іванського Васяту, як за певну урядову особу, згадується за лікоть Іванський, як за певне мито, що його стягають в Іванській торговельній асоціяції.

[1]) П. С. Р. Л., т. III, стор. 6. „Въ лѣто 6638.. Въ то же лѣто коньцяша церковь св. Іоанна".

[2]) Христоматія, т. I, стор. 215, прим. 18: „А буевище Петрянно дворищее отъ прежнихъ дверей святого великого Ивана до погреба до Концаньского мосту".

[3]) П. С. Р. Л, т. III, стор. 5.

Якщо ці міркування про пріоритет „Рукописанія“ можна визнати за слушні, то час походження грамоти можна відсунути на пізніший термін і докладніше зазначити рік видання її, тоб-то датування „Рукописанія“ не викликає ніяких непорозумінь.

У „Рукописанії“ є вказівка, що його написано за посадника Мирослава („А Мирославу посаднику въ то не вступатися“). Мирослав був за посадника двічі: уперше р. 1126-го до літа р. 1128-го [1]), удруге від кінця лютого р. 1135-го до його смерти, тоб-то до 28-го січня 1136 р. [2]).

Повстає питання, чи за першого посадництва Мирославового було написано грамоту, чи за другого. І тут ми ніби маємо низку поважних даних, щоб установити, що „Рукописаніе“ було написано за другого посадництва, бо церкву св. Івана закінчено аж р. 1130-го.

Певна річ, не можна припустити, що грамоту дано закладеній (з р. 1127), та не закінченій ще церкві, бо в самому „Рукописанії“ сказано, що церкву вже упоряджено („устроивъ есмь иконами многоцѣнными и евангелии многоцѣнными и всѣми книгами исполонь и устроилъ есми попы и дьяконы и дьяки въ соборной великой церкви“). Далі підлягає сумніву взагалі, чи давали грамоти церквам тільки закладеним. Нарешті, в грамоті наведено низку постанов (напр., установлення Іванівського купецтва), що можливо лиш при церкві вже закінченій.

Отже, на підставі цих даних треба визнати, що „Рукописаніе“ могло бути написане за другого посадництва Мирославового, тоб-то в межичасся від березня р. 1134-го до 28 січня р. 1135-го.

А друга грамота кн. Всеволода, що її взято до Устава Всеволода, могла бути написана від 21-го січня до 28-го травня р. 1137-го [3]), коли Всеволода було позбавлено князівства в Новгороді.

Якщо визнати міркування про пріоритет „Рукописанія“ перед грамотою за недовідні, то можливий протяг часу, коли грамота могла бути написана, значно більший: з р. 1130-го до 28 травня р. 1137-го.

Що-до питання про час походження Устава Всеволода, то його як-найширше визначається тим, що в основі його лежить так звана обширна (група В Бенешевича) редакція Устава Володимира, яку, на нашу думку, можна датувати серединою XIII віку [4]).

[1]) „Въ лѣто 6634... Въ тоже лѣто вѣдаша посадницьство Мирославу Гюрятиницю. Въ лѣто 6636... Въ тоже лѣто вѣдоша посадницьство Новѣгородѣ, завиду Дмитровицю“. П.С.Р.Л., т. III, стор. 5.

[2]) „Въ лѣто 6642 и пустиша митрополита мѣсяця феураря въ 10 даша посадництво Мирославу Гюрятиницю; Въ лѣто 6643... Въ тоже лето, на зиму иде въ Русь архепископъ Нифонтъ, съ лучьшими мужи и заста кыяны съ Черниговци стояще противу собе и множество вои и божьею волею съмиришася, а Мирославъ преставися до владыкы, генуаря в 28“. П.С.Р.Л., т. III, стор. 6—7.

[3]) „Въ лѣто 6644 Новгородьци призваша Пльсковичѣ и Ладожаны и слумаша яко изгонити князя своего Всеволода и всадиша въ епископль дворъ, съ женою и съ дѣтьми и съ тьщею, мѣсяца Маія въ 28“. П.С.Р.Л., т. II, стор. 7.

[4]) Докладні міркування про час походження цієї редакції з критичним нарисом поглядів, що їх у цьому питанні висловлено, див. у моїх „Изслѣдованіяхъ по исторіи русскаго права“, в. I, стор. 93—94.

Але, якщо Устав обширної редакції (Гр. В. Бенешевича), на нашу думку, повстав у середині XIII віку, то походження Устава Всеволода в тому його вигляді, в якому він дійшов до нас, цілком можливе наприкінці XIII-го віку.

Уважати його за пам'ятку пізнішу наче немає ніяких поважних підстав.

Навпаки, схолії впорядчика, наприклад, славнозвісний уривок, що визначає суть ізгойства, свідчать, що походження його давніше, ніж XIV або XV віки, коли ізгойство ніби почало припиняти своє існування за нових умов державного та громадського ладу.

ПРОФ. В. М. ЗУММЕР.

ВРУБЕЛЬ У КИРИЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ [1])

I.

Збудована під Київом на Дорогожичах родова усипальниця чернігівських Ольговичів, соборна церква Кирилового манастиря, зверху до низу була розмальована при кінці XII в. фресками. В поясі празників, як звичайно, було представлене і Благовіщення, у відокремленій композиції, на задніх підбанних стовпах. Невідомий нам майстер, накресливши попереду вістрям по сирім штукові контур, змалював на лівім стовпі благовісника-архангола.

М. А. Врубель. Архангол-благовісник.

Минали роки, фреска вигорала, линяла під сонцем. В половині XVII віку її заставлено високим барковим іконостасом. В 1786 р. з указу Катерини манастир було скасовано і церква відійшла до „Приказа общественнаго призрѣнія“, що розмістив у манастирських будівлях благодійні установи та божевільню; „нові хазяї, збентежені плямистим виглядом фресків, вирішили зовсім їх замазати“. І коли через сто літ збили нарешті штук, — од образа

благовісника-архангола зосталося тільки старе накреслення, поглиблений контур.

Новий мальовник вписав у цей нарис свого янгола-благовісника. Мальовникові цьому, з талантом своєрідним і незвичайним, як сонячне світло при частинному затемненні, як рідкі зрощення кристалів,—не було проте тісно в межах контуру старого майстра. В забутій мові форм старого мистецтва він потрапив угадати дійсно велику мальовничу традицію, в поставлених йому рамцях побачити необхідний „одвід неналежного градусу енергії", що має зосереджувати на стилістичній суті мальовництва. І його благовісник так само з льоту не встиг спустити замахнутого лівого крила, як це було в попереднього (накреслення можна розібрати, коли на стовп світить сонце з західніх вікон); і складне перебивання згорток одежі у нього — як у старого кирилівського „янгола що звиває небо" поруч у притворі. Проте, не копію, не підробку під стародавнє дав новий художник: перед нас глибоко сучасне переживання старої формальної мови, і з продовгастих очиць його янгола виглядає осміх складної сучасної душі.

Коли Ярослав „заложи городъ великій, у него же града суть Златыя Врата", він „церковь на великыихъ вратѣхъ създа въ имя перваго Господскааго праздника святааго Благовѣщеніа",—„да еже цѣлованіе архангелъ дастъ Дѣвицы, будетъ и граду сему. Къ оной бо: радуйся, обрадованная, Господь съ тобою! Къ граду-же: радуйся, благовѣрный граде, Господь съ тобою!" І Врубелів архангол Кирилівської церкви, вписаний в обрис майстра XII віку, благовістить „благовѣрному граду" про життєвість і художню цінність київської мальовничої традиції [2]).

2.

„В 1883 р. мене було запрошено до комісії для реставрації фресок Кирилівського собору і я за умовою з нею взяв на себе обов'язок із своїми майстрами під керівництвом проф. Прахова одмивати на стінах фрески, реставрувати їх, а порожні місця заповнити новим малюванням, додержуючи смаку і стилю старих образів", — згадує завідатель школи малярства в Київі М. І. Мурашко [3]). Артіль фактичних виконавців реставрації склалася з художників М. К. Пимоненка, Х. П. Платонова, І. Т. Селезньова, що саме тоді скінчив академію, „майстрика з півночи" — маляра образів М. С. Климанова, та з учнів школи—юнаків, а то й зовсім дітей, як підручних. За старшого майстра, художнього керівника артіли, замість М. В. Глоби, що покинув справу, проф. А. В. Прахов в травні 1884 р. запросив у Петербурзі Врубеля.

Врубель тоді, звичайно, не був „видатною в художнім світі особою", „славнозвісним художником", „славнозвісним декоратором і знавцем візантійського стилю", — а був 28-літній юнак, учень академії, автор

десятка „фортуніевських“ акварелей. І те, що його технічний ентузіязм вилився у „київський період“ у творах такої глибини, спокою і цільности, які через „вплив московських бульварів“ та „шанолюбство новини“ були для нього недосяжні потім, — можна пояснити лиш найтіснішим сполученням з епічним ладом старого мистецтва.

До певної міри це було наперед визначено й умовлено. Необхідність входити в працю помічників, прорисовуючи для них до півтораста постатів; умова „в новім малюванні держатися смаку і стилю старих образів“; „реагування Прахівської ерудиції“ — величезна колекція фарбованих і однокольорових репродукцій, яку художники одержали від ученого керівника реставрації, — це вже припускає близькість такого „фізичного“ сполучення. Як спробу для Прахова, Врубель творить своє Благовіщення, варіянт мозаїчного Благовіщення в Київській Софії [4]), і кирилівські праці не раз документально свідчать про ту пильність, з якою Врубель придивлявсь до старого мистецтва. Але-ж з тими самими завданнями, в тім самім оточенні малювань великокнязівського Києва, з тим самим допомоговим матеріялом працювали й інші учасники кирилівських реставрацій. І не тільки в мірі талановитости, але і в особливостях підхідки лежить причина того, що тільки Врубелеві праці виказуються на своїм місці в старій церкві. В чому інші учасники розписування, з височини своєї, часто недовгої й немудрої малярської науки, бачили художню безграмотність, помилку, яку треба було виправити „згідно з рівнем розвитку сучасного мистецтва“, — в тому Врубель оцінив необхідні умови монументального мальовництва.

М. І. Мурашко оповідає про працю в Кирилівській церкві М. К. Пимоненка, що поновляв, здається, Різдво Христове на південній стіні: „Як він не силкувавсь, а в нього все був нахил до XVI віку італійського мистецтва, і ніяк він позбутися цього не міг. Майстер Пимоненкової вдачі не від того, щоб подивитися згортки в натурі чи кинути їх хоч на манекені, глянути, як це кладеться, як освітлюється... Тут визволяв нас розумник Врубель...“ [3]) Чому так? Бо Врубель знав, що „головна хиба сучасного художника, що відроджує візантійський стиль, це те, що згортки одежі, в яких візантійці виявляють стільки дотепу, він замінює простирадлом. Візантійському мальовництву чуже розуміння рельєфу. Вся суть у тому, щоб при допомозі орнаментального розпологу форм зміцнити площину стіни“. Так говорив Врубель С. П. Яремичеві [5]).

Врубелеві янголи, що праворуч і ліворуч по-над абсидою хрещальні на хорах підіймають лабари — прапори з написом „Святъ, святъ, святъ“, — янголи, навіяні грізними янголами мозаїчного страшного суду в Торчелло (кінець XI в.) [6]), що скидають у пекло грішників, — виявляючи „надзвичайну гнучкість, дотеп і жвавість уяви в розміщенні згорток“ [5]), з виключною впевненістю розвязують проблему — зміцнити площину стіни за допомогою орнаментального розпологу форм.

3.

Що-до одної з кирилівських праць Врубеля є характерна помилка: вхід в Єрусалим А. П. Іванів уважає за „фреску, що її поновив Врубель", а тимчасом його написав Врубель зовсім заново [7]). На що-ж було сучасному мальовникові заводити в свою вільну композицію ці небувалі гірки, віялуваті дерева? Як він міг припустити такі грубі помилки в перспективі, що люди в нього ростуть у мірі віддалення від переднього плану і в натовпі задні шереги висуваються головами по-над тими, що стоять спереду?

„Снилися мені або церкви золоті або сади якісь незвичайні, і гори, і дерева, наче не такі як звичайно, а як на образах малюють" — каже в „Грозі" Катерина. Те, що „на образах малюють", і не повинно бути особливо схоже на те, що бузає. Хіба там наша дійсність, дрібна, розірвана, часом безглузда, часом жорстока? Там упорядкований, довершений світ, світ софії — премудрости Божої. І, стверджуючи ціле в дрібному, ці абстрактні форми, традиційні мальовничі ідеї складаються „на образах" в міцний стилістичний організм, де нічого не можна ні вийняти, ні перемінити, не порушуючи ціле. Небувалий пейзаж бере участь у композиції: гірка у Врубеля відзначає і зливає в одне групу апостолів — як на фресках у притворі Кирилівської церкви, де „ликами" (дезіндивідуалізація юрби) йдуть до Христа-судді праведники; далі риса гірки, понижаючися, веде глядача слідом за ходою осляти до воріт Єрусалимських. Плескуватій композиції, що зливається із стіною, служить і розхідна, обернена перспектива,—ніяк не більш умовна, ніж наша геометрійна або, напр., японська, що уявляє глядача посеред намальованих речей, і т. д.,— перспектива, що дає змогу розмістити багато постатів на вузькій смузі одного плану.

4.

Щоб нове малювання на порожніх місцях вірніше відповідало „смаку і стилю старих образів", ухвалено було, як загальний спосіб, поповнювати відсутні частини стародавнього малювання копіями стінописів, сучасних Кирилівському, — і в теперішньому своєму вигляді Кирилівська церква — ніби ілюстрований повторний курс з візантійського XII віку. Так, на хорах, де знайдено було тільки „мізерні останки фресок", визнали за доречне повторити образи пророків з Спас-Нередицької бані. В копіях — досить невдалих — нередицьких Мусія та Соломона Врубель написав обличчя.

Мусій в Нередицях — не сивий законодавець із скрижалями відкриття і сяйвом промінів від обличчя, — а юнак-чабан, з яким, коли він пас овець у Йотора, тестя свого, говорив з неопалимої купини Бог. С. П. Яремич зближує цього молодого Мусія що-до типу з майбутнім Демоном Врубеля, — і справді, особливо велика подібність з Демоном кінцівки до поеми Лермонтова: „и проклялъ Демонъ

побѣжденный мечты безумныя свои". Повний фас, довгаста закругліcть, „безбороде обличчя, облямоване пишною масою волосся" [5]), прямий ніс, трохи спущені кутки рота, визначене бликом підборіддя, — однаково відзначають ці три голови: Нередицького та Кирилівського Мусіїв і Демона. „Врубелів Демон — владний, вічно бурхливий, тривожний пророчий дух, — і яке знаменне його появлення в самім початку свого випливу в вигляді пророка", — завважує С. П. Яремич [5]). Слід-би сказати навпаки: свого Демона вперше побачив Врубель у надхненнім пророчім обличчі юнака Мусія Нередицької фрески.

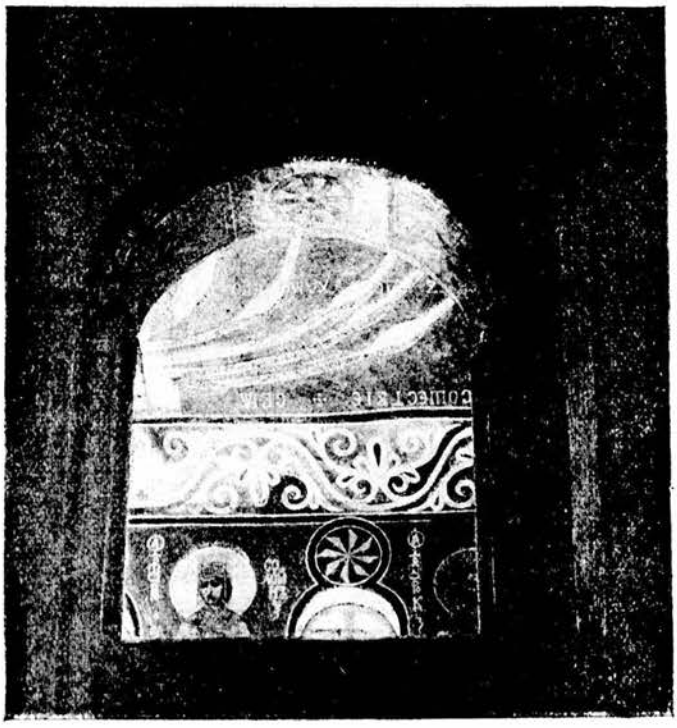

М. А. Врубель. Голова пророка Соломона (вигляд знизу, крізь арку на хорах).

В такому самому безбородому Нередицькому царі Соломоні, в стемі з перловими привісками, відзначено у Врубеля риси втомленої східньої млости: ледві схилена голова, ніжні миґдалюваті очі говорять про мудрого юнака, що не відмовляв серцю своєму ніяких веселощів і в великій мудрості знайшов великий смуток.

5.

Цю сюїту пророків з огненними словами пророцтва на розгорнутих сувертках, довершує як в апотеозі Схід Св. Духа на коробовім склепінні хорів: „Излію отъ Духа моего на всяку плоть и прорекутъ сынове ваши".

Склепіння це — нове, перекладене, замість заваленого великокнязівського, коли лагодили церкву в XVII в. (до того-ж багато нижче від старого і обернене в напрямі з заходу на схід); звичайно, слідів старого малювання на ньому не зосталося. Укрити це склепіння малюванням і було головне самостійне завдання старшого майстра реставрації — Врубеля. Це складне завдання, — постаті більші від людського зросту, потреба вважати на криву поверхню склепіння, — він

виконав з трохи та не надлюдською легкістю й вільністю за якісь три місяці, до того ще раз-у-раз кидаючи свою працю, щоб „як головний диригент розписування, тому щось завважити, а иншому й власноручно поправити". „Картина якось цільною склалася в нього в голові" [3]) і „писав він без попереднього ескізу, тільки для деталів користуючися нарисами голів, рук, ніг та частин драпірування" [5]). І, як каже про Схід Св. Духа Георгій Чулков, „думаю, в нашому мистецтві нема твору рівного цій геніяльній фресці що-до сили малюнку та широти мальовничого заміру" [11]).

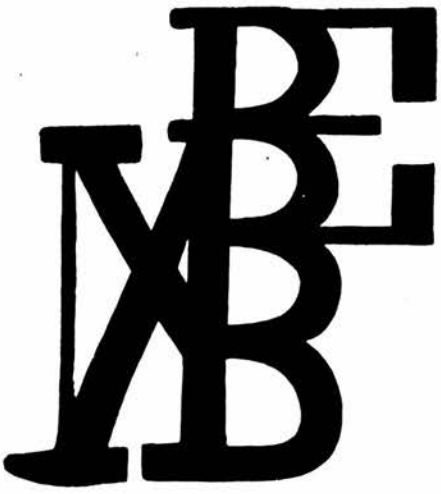

М. А. Врубель. Підпис-монограма під Сходом Св. Духа.

Для загальної схеми, замість картону, Врубель користався знімком з миньятюри євангелії Гелатського манастиря [5]) (XII віку, як і Кирилівська церква). Звідси взято композиційну тему півкруглого ослону, вівтарного „сопрестолія", що звязує групу апостолів, — тему, яку звичайно засвоюється іконографії всяких зборів: учителів навкруги Ісуса-хлоп'яти, вселенського собору і т. п. Розподіляють композицію мармурові квадрати підлоги, — як у Кирилівській євхаристії навпроти. Веселкова сфера — „слава Господня" — завершує композицію, так само як праворуч та ліворуч од сходу — в Різдві Христовім і Успінні Богородиці на північній і південній стінах. Від цієї сфери, з умовно написаним на ній голубом — Св. Духом, розходяться веселкові смуги з уширенням посередині, і кожна з них знаходить апостольський німб: ці, що опочили на апостолах „раздѣляющіеся языки какъ бы огненные" — як на миньятюрі Григора Богослова паризької національної бібліотеки. В своїм малюванні сучасний художник стає не на погляді обходу чудесного чи вибачення чуда в очах скептичного глядача, алегоричного або натуралістичного тлумачення чуда, — а на єдино можливій в храмі точці — с п о г л я д а н н я чуда.

Апостоли у Врубеля всі в білому, як на фресці сходу в Київській Софії. І в Кирилівській церкві, в південнім вівтарі, єсть сцена, де „стый Кюрилъ проповѣдаѥть правую вѣроу": на синім тлі, святці в білих хрещатих одежинах сидять округ св. Кирила на півкруглім ослоні. Фреска пожовкла від часу. Чи не в ній угадав Врубель свою перломутову гаму, свій колористичний ефект: білі одежини на синьому тлі, що переливаються світлом, немов білі хмари в синьому небі, пронизані сонцем?

Те нове, своє слово, що говорить тут Врубель формами старої

художньої мови, може бути визначене, як властивий композиції підвищений психізм. Перед нас не просто урочисті збори, але той поважний, турботний момент духового перелому, який з простих галілейських рибалок зробив провісників нової віри. З церемоніяльної нерухомости й широко відвертих очей візантійських постатів здобуває Врубель психологічний ефект апостолів, що застигли в самопоглибленім роздумі, прислухаючися до внутрішніх духовних рухів. І як мало серед них покірно віддається Божому надхненню (Божа Мати, Петро, Іоан): з якою тривогою, збентеженням, навіть зневір'ям до себе стежить більшість за цими новими, невідомими, таємними голосами, що здіймаються з дна душі (особливо виразний ап. Павло) [9].

Схід Св. Духа Врубель підписав, у північному нижньому куті, складною монограмою.

6.

Композиційна тема півкруглого ослону полишала під ногами сидячих вільний урізок круга. В образах соборів туди вписується постать поваленого єретика з розірваним завертком, а в Сходах Св. Духа (і в Гелатським між иншим) там звичайно показані „народи і племена", що товпляться коло дверей сіонської світлиці: це представники „отъ всего языка иже подъ небесемъ", що зібралися на свято, — ті, до кого буде звернено перше казання надхнених духом апостолів, — ті, що приєднавшися згуртують першу християнську громаду. Це багатолике малювання, що часто деталізується особливостями одежі та етнографічного типу заходнів, — скоро заступається одноликим втіленням царя всесвіту — Космоса, що нудиться, дожидаючися апостольського благовістя: „всесвіт малюється як старезний муж". Смутний титан, Врубелів Космос, цікавий, крім того, ще одною подробицею.

Зрікшися, через дорожнечу, мозаїки, фрескове малювання Кирилівської церкви поспіль проте пориває ться виявити мозаїчний ефект. Мозаїка, що „виникла з ідеї дорогоцінного каміння", не так змальовує, як витворює ювелірні оздоби, шиті камінцями одежини та голівне вбрання, складаючи їх з блискучих золотих, срібних, кольорових смальт, подібних до коштовних речей. Так само, інкрустуючи фарби на площині, передає їх „мозаїзуюча" техніка фрески. В такій техніці Врубель трактував опліччя, лор, корону з привісками Космосу — як у Костянтина та Олени, янголів аркосоліїв, св. Христини старого Кирилівського малювання. І в Сході Св. Духа — німби апостолів, тахлі підлоги — складені з дрібних „мозаїзуючих" мазків. До цієї маніри пласкої розбивки форми Врубель не раз вертається пізніше, — звідси його пізніша маніра поділяти композицію на кристали.

7.

В одній з чотирьох погребних закапелків притвору, де колись стояли мармурові домовини сім'ї Всеволода II і де й досі ставлять до по-

хоронної відправи небіжчиків, Врубель змалював „найулюбленішу самому художникові річ цієї доби“ [6]), і може найбільш визначну з Кирилівських праць що-до простоти, лаконізму й епічної стриманости,— „Оплакування Христа“. С. П. Яремич бачив у нім вплив „Здіймання з хреста“ в Спасі-Мирожському [5]). Але, як згадати, що на Мирожській фресці змальовано Божу Мати, Іоана, Никодима, Йосипа,

М. А. Врубель. Оплакування Христа.

групу мироносиць, ширяючих янголів, хрест, сонце, місяць, вхід гробу, а у Врубеля тільки трьох зажурених над померлим Христом янголів, то не можна не визнати, що „спрощення“ композиції у Врубеля занадто велике. Тіло Христове із схиленими до нього янголами — звичайна тема для плащаниць.

У Врубелевім „Оплакуванні“ насамперед звертає увагу архітектонічність композиції, що своїми рисами повторює форми аркосолія. Схилені обличчя, німби, крила янголів відповідають півкругові арки простягнуте Христове тіло — горизонталі нижнього зрізу. Рухи схилених з правого й лівого боку янголів супроводиться спадаючими ри-

сами гірок по-за ними. Стримані, оксамитні, притлумлені фарби відповідають тій обережності, з якою, при драматизмі теми, виключено все, що могло-б порушити цільність образу, зосередження молитви, святість церкви. Не динаміка, але статика туги, яку виявлено тут у Врубеля, проте не тільки не понижує експресії, але робить її ще глибшою.

Всі ці свої „візантійські" праці Врубель творить протягом одного літа, — з травня по жовтень 1884. Листопад 1884 застає його вже в Італії за писанням „венецьких" образів для іконостасу тої-таки Кирилівської церкви.

8.

Величезний п'ятиповерховий бароковий іконостас, яким було заставлено всю середню вівтарну арку Кирилівської церкви, закривав знайдені фрески, через що й ухвалили замінити його низькою, одноповерховою вівтарною перегородкою того типу, який, треба гадати, мала великокнязівська церква. Новий Кирилівський іконостас спроєктував проф. А. В. Прахов, виконала фірма Тузіні [10]), — як пізніше іконостаси Володимирського собору: зокрема, іконостаси обох приділів на хорах цілком повторюють Кирилівський. Деталь — подвійну колонку, звязану посередині вузлом, навіть, здається, навіяно кирилівською фрескою, де на такій колонці змальовано св. стовпника. Чотири намісні образи на важких олів'яних дошках написав Врубель, на бажання А. В. Прахова, у Венеції.

Венецію, італійську еманацію візантійського духу, обрано було очевидячки на те, щоб, полишаючи художника в колі тих самих традицій, наблизити його твір до звиклого, з італійського мистецтва здобутого, критерію. До мальовничих засобів візантійського мистецтва це додавало рельєф.

У Врубелі „поруч з мальовником щільно містивсь різбар" [3]): на власне його признання, жадоба охопити форму як-найповніше часто заваджала в нього малюванню, і він починав ліпити, щоб дати їй вихід [6]). М. І. Мурашко, єдина людина, що бачила Врубеля у Венеції, подає цікаву подробицю: своїх зовсім закінчених Христа та Божу Мати Врубель довго полишав без зіниць, з очима як у мармурової статуї. „Та це-ж пусте, зіницю навести — дурниця. Це розкіш. Але я не займаю її через те, що вона мені заважає точніше скруглити, схарактеризувати форму ока. Я й не помічаю, що зіниці не зроблено" [3]). Досить глянути, як „виліплено" взуття Божої Матери та троянду біля ніг її, щоб зрозуміти, якого художнього самообмеження коштував Врубелеві його плескуватий „візантійський" стиль.

9.

„Я йшов дивитися на ці первісні Врубелеві праці без особливої надії. Я думав, що буду дивитися на них „історично", „біографічно", але, коли мої очі зустрілися з очима Врубелевої Божої Матери, я вже не міг думати про малювання, про мистецтво, про майстерство. Я був

учасник певної події. Я знав, що життя моє змінилося, що я инакше дивитимуся на світ після того, як художник дозволив і мені побачити ввижання, що його одвідало", — оповідає Георгій Чулков [8]). Дещо від „видѣнья, непостижнаго уму" єсть у кожнім визначнім художнім творі; аналіза, не розкриваючи його до краю, до певної міри таки вводить в це несказане.

Образ Врубелевої „смуглявої мадонни" склали такі елементи: 1) обличчя київської знайомої художника; 2) обличчя мадонни Джамбелліно; 3) напружений психізм самого Врубеля [11]).

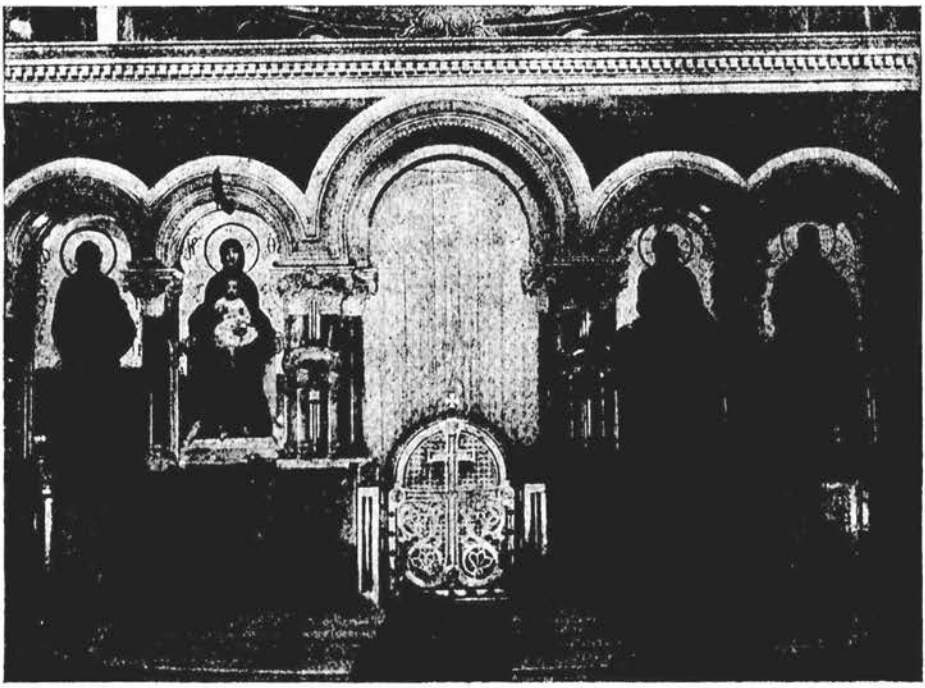

Іконостас Кирилівської церкви.

М. І. Мурашко, побачивши у венецькій майстерні Врубеля закінчену Божу Мати, одразу „пізнав" її: „тип Божої Матери він узяв із спільної нам знайомої пані в Росії. Це було яскраво виявлено, і я не міг цього не помітити" [3]). Перші малюнки Божої Матери „портретного" характеру зроблено було ще в Київі, — вже зформоване привіз Врубель до Венеції це дороге для нього обличчя. У Е. Л. Прахової єсть ціла низка нарисів цієї голови, з яких можна простежити, як помалу обличчя жінки стає обличчям Божої Матери. Останні портретні риси — уширені ясні очі, своєрідна форма носа, опуклі губи — пом'якшуються підо впливом мадонни Белліні.

Візантійська Божа Мати на стіні вівтарної абсиди нерозривно звязана зо стіною, і сама „нерушима стіна", — в італійськім мистецтві, визволяючися в трьохмірність, одходить од стіни, а незабаром, в звязку з загальною лаїзацією культури, — і від церкви. Белліні вер-

тає цьому образові його церковність: у своїх запрестольних картинах він пише вівтарну абсіду і в ній мадонну — самітну, зосереджену, серйозно роздумливу. Про захоплення Врубеля від Белліні і про акварельні з нього копії оповідає М. І. Мурашко [3]). Це в його мадонн вдалася „київська" Божа Мати смуглявою, чорноокою, задумливою.

Але роздумливість мадонни Белліні межує з байдужістю. Богородиця Врубеля — цариця небесна і Мати Божа що-до теми, з благословляючим немовлятком, — „страстна" що-до експресії: таке глибоке, таке напружене життя дивиться з її задумливих очей. Сам Врубель визнавав за собою „хист натиску (Aufschwung'у) і захоплення": все дрібне і випадкове перегорало в полум'ї його творчости і, стверджуючи божественне в жіночому, його Божа Мати „чи не найзапашніший і найзворушливіший малюнок обличчя приснодіви серед мільйонів уявлінь цього сюжету".

10.

„Що найбільше хоче бачити публіка, яку я люблю? — Христа. Я повинен його їй дати в міру своєї сили і з усеї сили. Звідси спокій, необхідний для скерування всіх сил на те, щоб зробити ілюзію Христа найможливо прекрасно, себ-то на техніку" [5]). Ця фраза Врубелева, що визначає природню релігію художника, як технічний ентузіязм його мистецтва, поясняє, як він сам невіра міг одночасно бути палким релігійним мальовником.

Таких спроб „зробити яко-мога прекрасно ілюзію Христа" було у Врубеля кілька, — дві з них в Кирилівській церкві. Це — „візантійський" поплічний Христос на хорах у півкрузі над входом у хрещальню, — чудний, але привабливий і ніби гіпнотизуючий образ з широко розставленими, вузько і косо прорізаними очима, випнутими вилицями, вузьким ротом. Це — „венецький" Христос іконостасу, „натушований, виліплений силою різноманітних і тонких півтонів" [3]), з „м'яким і глибоким, але неприступним типом" [5]). Сюди треба приєднати пізніших — самотнього Христа — „насамоті з собою" — з задуманої Врубелем серії — в пустелі, в Гефсиманії, воскреслого—і, нарешті, ще гостріше обличчя ескізів для Володимирського собору, з рисами англійки-гарцівниці „Сафо".

11.

Св. Кирило й Атанасій — обидва александрійські архієпископи, богослови, борці за встановлення правдивої науки про Божу Мати, і пам'ять їх в один день — 18 січня; в житті вони не зустрічалися: між діяльністю старшого — Атанасія і молодшого, Кирила, перерва в 39 років. На ім'я св. Кирила, за чернечим іменням першого великого князя з нащадків Святослава чернігівського, — Всеволода-Георгія II Ольговича, що посхимився перед смертю, присвячено Кирилівську церкву. Кругла стіна південної абсиди, дияконика церкви, що

її розділено на п'ять поверхів горизонтальними рисами, має в собі складне житійне малювання, трактоване сумарно, де в сцени життя св. Кирила заведено також образ св. Атанасія. В нижній сцені, де „Сѵ̈а Богородица благословляеть Кюрила и Аѳанасія", і на яку можна дивитися, як на пролог (чи епілог?) на небі, — і далі — де Кирило „оучить царя", „учить на соборѣ", „проповѣдаеть правую вѣроу", поруч з Кирилом змальовано й Атанасія: Кирило з високим лисим лобом, в сітчастій перловій скуфії, з довгою і вузькою чорною бородою, Атанасій сивий, з бородою круглою і короткою.

Такими змалював їх і Врубель на стулках іконостасу, що правлять за бічні двері у вівтар,—з тою лиш різницею, що перевів їх образи з плескуватої лінійної мови форм візантійського мистецтва на пластичну італійську. Особливість у манірі виконання тут та, що художник „не замальовував цілих площин, але все прикладав штрихами, роблючи це тонкими пензлями. Як у гарній гравюрі, штрихи йдуть по всіх зворотах згорток" [3]). І тут Врубель працював „без моделі, — ні манекена, ні натурника", — і тільки на хвилину попрохав М. І. Мурашка потримати руку для котрогось святого [3]). І тут за працю взявсь він лиш тоді, як внутрішній образ остаточно достиг і вияснився у нім самому настільки, що на дошку він наніс його вже твердо і впевнено, alla prima, без переробок і поправок, ледві вкриваючи фарбами поверхню. І так, не силкуючися, граючися, намічено квітки нечуй-вітра по зеленому лузі, де святі стоять...

12.

— „Ось до чого, власне, я повинен-би повернути".

Так сказав Врубель по-весні 1901 р., проїжджаючи через Київ, С. П. Яремичеві, стоячи з ним разом перед аркосолієм Кирилівської церкви, де він 17 років тому змалював „оплакування Христа" [5]). Трагізм цих слів був у тому, що ні „до цього", ні взагалі до мистецтва Врубелеві вже не судилося вернутися,—його дожидали божевілля, сліпота, смерть [12]). І проте, здається, слова ці не даремні були. Коли не судилося вернутися „до цього" Врубелеві, то повертається „до цього" все наше мистецтво. Не можна передбачати підсумки процесу, що одбувається на наших очах, але можливо, що він укладає собою нову схему розвитку мистецтва, в якій культурна традиція академії та фотографічна реалістів будуть тільки випадковими епізодами, тимчасовими відхиленнями з шляху мальовничих традицій, здавна прийнятих нашою культурою, — традицій, яким ми завдячуємо може найкращі наші художні досягнення. І тоді, може бути, не здаватиметься випадковістю, що стародавнє мальовниче майстерство, засвоєне первісно в Київі, стає фактом сучасности знов-таки в Київі, в Кирилівських працях Врубеля, який спадково поєднав Київську старовину з шуканнями наших днів [13]).

Примітки:

[1]) 14 (І) IV 1925 минуло п'ятнацять років з дня смерти Врубеля.

Цей нарис набуває, таким чином, характеру поминок. Його фрагментарність, на жаль неминуча, умовлена окрім стислости ще й тим, що, звязуючи Кирилівські праці Врубеля з Кирилівським-же малюванням XII віку, я примушений посилатися на матеріял невідомий і науково неопублікований. Монографія про Кирилівську церкву, що її виготовив я до друку і що її в-осени 1918 р. була оголосила видавнича секція Товариства досліду мистецтва до виходу, як перший випуск серії „Мистецтво і стародавности Київа", так само й виконані для книжки до 100 знімків церкви Н. П. Негеля, нариси орнаменту Ю. Ю. Павловича й інші матеріяли — й досі зостаються невидані.

Статтю про Врубелевські роботи в Кирилівській церкві, що в початковім вигляді призначалося її для збірника на користь голодним, переклав на вкраїнську мову небіжчик П. Я. Стебницький; уже через це не хотілось-би робити великі зміни в ній.

[2]) Як Врубелева праця, архангол-благовісник поіменований вперше в моїй статті „О Кирилловской церкви" („Наши дни" 1918, № 16). За його приналежність Врубелеві кажуть: 1) близькість до архангола спробного „благовіщення" для А. В. Прахова; 2) високе майстерство, нікому окрім Врубеля недосяжне; 3) прямі вказівки учасників реставрації Так само висловивсь на мій запит С. П. Яремич.

[3]) „Кіевская рисовальная школа. 1875—1901. Воспоминанія Стараго Учителя", Київ 1907. Випуск 2-й, стор. 114 — 118, 124—128 (Кирилівська церква). Вип. 3-й, стор. 148 — 151 (Венеція).

[4]) Нині в збірці В. С. Кульженка. Своєрідність техніки (постаті олією, тло акварельне) пояснюється як спроба способу, прийнятого для всіх нових композицій Кирилівської церкви. Ось через що фресками в точнім розумінні (малювання водяними фарбами по сировім штуку) назвати їх не можна.

[5]) С. П. Яремичъ, „М. А. Врубель, жизнь и творчество", — „Русскіе художники", вип. 1, Москва 1911. Розділи IV (Кирилівська церква) і V. (Венеція) і pass.

[6]) Архангелів з боків сходу в пекло з Торчелло скопійовано в Кирилівській церкві на східній стіні притвору.

[7]) А. П. Ивановъ, „М. А. Врубель", опытъ біографіи. Изд. журн. „Искусство", Кіевъ 1912, стор. 29. Вже після виходу своєї книги С. П. Яремич одержав репліку В. Д. Замирайла про належність Врубелеві в с і є ї композиції „входу в Єрусалим" (а не тільки групи апостолів).

[8]) „Новый Журналъ для всѣхъ" 1910, № 18, стор. 103 — 108.

[9]) Ап. Павло, що історично в день п'ятидесятниці не був присутній, змальований на мініатюрі Гелатської євангелії в осередку групи поруч з ап. Петром. Ці двоє найвищі апостоли стоять праворуч і ліворуч од Христа в стародавній християнській композиції Traditio legis, як представники церкви з юдеїв і церкви з поганів. І в старій Кирилівській церкві ці двоє корифеїв верховодять двома півхорами апостолів у „євхаристії" та успінні Божої Матери. Так і у Врубеля — праворуч од Божої Матери Павло, ліворуч — Петро.

[10]) В родині А. В. Прахова я бачив рисунок Кирилівського іконостасу з написом рукою А. В.: „для Тузини".

[11]) Про тілисту італійку — натурницю з низьким лобом, зовсім закритим волоссям, яка, з виразу самого Врубеля в листі до Прахових, „вибачте на цім слові, позувала на божу мати", серйозно говорити не доводиться.

[12]) Спроба використати на працю ясні перемежки недуги як-раз і являють собою поворіт до Візантії, мозаїк, релігійних сюжетів: Іван Хреститель Криластий, група композицій на тему Пушкінового „Пророка" (Херувим з кадилом і гинджалом, т. зв. „ввижання Єзекиїля", голова пророка), портрет д-ра Усальцева на тлі образу і т. и.

[13]) Кирилівська церква тепер чим-раз частіше стає місцем естетичних прощ (можна лиш пожалкувати, що, споглядаючи Врубеля, не звертають уваги на старе малювання й архітектурні форми церкви); через те може не пошкодить подати деякі відомості з топографії Врубелевих праць (цифри в дужках показують розділи цієї статті):

Від входу ліворуч, в ниші південної стіни притвору—1. Оплакування Христа (7, 12). В середній частині церкви образи в іконостасі, зліва направо: 2. Св. Атанасій (11), 3. Божа Мати (9), 4. Христос (10), 5. Св. Кирило (11). Хід на хори сходами через дверці в північній стіні притвору. На хорах: на склепінні 6. Схід св. духа (5), під ним 7. Космос (6), під Космосом 8. Мусій (4), на протилежній західній стіні поміж вікон 9. Соломон (4). Хрещальня в південнім куті хорів: на східній стіні над абсидою 10. Янголи з лабарами (2), в півкрузі над входом у хрещальню 11. Христос поплічний (10). Дивитися з хорів: з арки під сходом—на північно-східнім підбаннім стовпі 12. Архангол-благовісник (1); з арки проти дверей з східців—на південній стіні під хорами 13. Вхід у Єрусалим (3).

Проф. М. К. ГРУНСЬКИЙ.

ПИТАННЯ ПРО АВТОРА „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ".

I.

Тепер ще не можна відповісти на питання — хто був автор Слова. Тому всі міркування про те, чи був він учасником Ігоревого походу, чи ні,—всі відповіді на подібні питання ледві-чи можуть кого завдовольнити. Подавано й подається такі, напр., відповіді, що автор був представником дружинної доби, що він був Ігоревим сповойовником, через це то він і вихвалив цього князя в своїй поемі. Хоча, здається, значіння може мати відповідь лиш негативна, а саме — можна цілком сумніватися, щоб автор був справді сповойовником Ігоря, бо для такої відповіди немає ніяких підстав, крім „ідеалізації", до якої, проте, не всі однаково ставляться; а той факт, що ніде не показано, щоб автор був близький до описуваних подій, — перш за все промовляє проти такого висновку. Барсов навіть назвав свою працю „Слово о п. Иг., какъ художественный памятникъ Кіевской дружинной Руси". Намагаючися довести, що співець Слова—дружинник, Барсов особливо старався розбити доводи Вс. Міллера про цілковито книжний характер Слова. З погляду методологічного дуже цікаво відзначити ось що: Вс. Міллер, доводячи, що Слово виникло підо впливом південнослов'янських переробок візантійських повістей, наводить за-для порівняння одну таку повість — про Дігеніса, вбачаючи в цій повісті схожість із Словом. Але Барсов спростовує можливість запозичення з цієї повісти, вказуючи на те, що переклад її сягає не раніше 13 віку. І в той самий час, щоб довести свою думку, Барсов користується з перекладу повісти Флавія, вважаючи за можливе на підставі дуже незначних фактів, що переклад цієї повісти був на Русі в 11 — 12 вв.

Факти, що на них вчені ґрунтували свої погляди про час походження рукопису Слова, дуже часто були непевні. Ось, напр., Калайдович гадав, що згорілий рукопис Слова був 16 в., спираючися на вказівки друкарщика Селівановського. Смірнов гадав, що рукопис був 15 в., спираючися на слова М.-Пушкіна про виразне письмо, вважаючи, що така прикмета письма властива тільки уставові або напівуставові, а не скоропису. Навпаки Тіхонравов, що застосовував рукопис до часів пізніших, ґрунтувавсь на гаданій невиразності

письма цього рукопису, цією невиразністю він з'ясовував те, що, переписуючи, недокладно передавали деякі літери або плутали їх.

Гадку Тіхонравова намагавсь підсилити різними міркуваннями Барсов, а потім Козловський (у невеликім палеографічнім досліді).

Взагалі, треба сказати, що в питанні про вік згорілого рукопису ми маємо багато неповного, поглядів, що ґрунтуються на часткових випадкових даних, до того-ж різно оцінюваних.

Коли часто з великими труднощами означують час того або того рукопису, що його ми маємо перед очима, то що-ж можна сказати про цей стан, коли рукопису вже немає і його особливості треба відтворювати здогадами? І часом дають йому такі особливості, яких насправді й не було.

II.

Центральна постать Слова, герой цього поетичного оповідання— Ігор Святославович, князь Новгород-Сіверський. Його похід на половців змушує автора Слова пригадати про всі ті чвари, що раніше, а почасти й тоді панували на руській землі. Цим ніби краще малюється тло, що на нім якось яскравіше вирізняється князь Ігор, ідучи походом на ворогів руської землі — половців. Його поразка — поразка всієї Руси, його поворот з полону — радість усієї Руси. Згрупуймо-ж усі дані літописів, і ми побачимо, що Ігор така сама особа як і багато сучасних йому тодішніх руських князів. Року 1185 він іде походом на половців, але трохи раніше він мав з половцями дружні стосунки і разом із ними воював із своїми-ж братами — князями руськими, разом з половцями він грабував і палив руські міста. П'ять років до походу 1185 року разом з великим князем Святославом та половецьким ханом Кончаком Ігор ішов на Рюрика Святославовича і разом з Кончаком тікав переможений. Ігор та Всеволод, що брали участь у поході 1185 р., ходили на Ростислава й виступали, як насильники, виконуючи волю Андрія Боголюбського. На Ігоревому сумлінню було певно чимало руської крови, коли він кається в злу годину. Після нещасливого бою він говорить таку промову: „Помянухъ азъ грѣхы своя предъ господемъ богомъ моимь, яко много убійство, кровополитье створихъ въ земли крестьянстѣй, яко же бо азъ не пощадѣхъ крестьянъ, но взя на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля; тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрестьани, отлучаеми отець отъ роженихъ своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своего, и жены отъ подружій своихъ, и дщери отъ матерей своихъ, и подруга отъ подругы своея, и все смятено плѣномъ и скорбью тогда бывшюю, жывии мертыимъ завидятъ, а мертвии радуховахуся, яко мученици святѣи огнемь отъ жизни сея искушение приемша, старци порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужу же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають, жены же оскверняеми"...

Автор Слова, захоплений ідеєю про конечну потребу об'єднати землю руськую, невдало спинивсь, як на героєві своєї повісти, на Ігореві через те, що цей князь не тільки не був прихильник цієї ідеї, а навпаки, був типовий представник принципів супротивних — він належав до Святославовичів, що на перший план висували інтереси свого краю на шкоду інтересам землі руської (пор. дослідження Д. І. Багалія, Голубовського, Ляскоронського про сіверську землю). Той самий похід його 1185 р. потай од великого князя, як також і те, що раніше він не взяв участи в попереднім поході руських князів на половців — певний на це довід. Що правда, автор Слова цього не заховує, — він говорить про похід року 1184, що підняв великий князь Святослав, і що в ньому ні Ігор, ні Всеволод не взяли участи, але згадку цю наведено тільки для того, щоб одзначити величну постать Святославову, що його загалом автор так характеризує, як важко було-б сподіватися від сучасника, що знав добре умови та події свого часу. Підчас походу року 1185 політичне значіння Київа було вже не те, що раніше. Тепер це не був уже центр, що коло нього об'єднувалися руські землі. Могутність Київського князя була сливе ніщо. Коли за Київський престіл і точаться сварки, то це більше якось з традиції, справжньої-ж сили набувають инші міста: на півдні Галич, на півночі Володимир (пор. М. Грушевський — Исторія Кіевской земли).

Того часу великим князем київським був Святослав, що здобув київський престіл за допомогою хитрощів та зради, брав жваву участь у чварах, користувавсь допомогою тих самих половців проти свого-ж брата. Яким-би чином сучасник міг вкласти в уста такого князя „золотое слово со слезами смѣшенное“, як він міг уявити цього князя перуном для кочовиків, і що міг значити заклик до инших князів в устах князя, що не гербував найгидшими засобами, щоб досягати своєї мети та подушити своїх суперників? Щоб вийшла з уст автора така характеристика Святослава, яку ми бачимо в цій пам'ятці, треба, щоб пробіг час і час немалий. Тоді ми зрозуміємо ідеалізацію цього князя, як можемо тим самим таки часом з'ясувати й ту характеристику, що дав автор Слова, наприклад, Олегові Святославовичеві, назвавши його Гориславичем. Оцінка літописних даних що-до Олега Святославовича не дає згоджуватися з тим темним тлом, що ним оточує його діяльність автор Слова. Олег справді наводив половців на землю руську, та це робили й инші руські князі; в Олега до того-ж, порівнюючи з цими иншими князями, було навіть певне виправдання — він діяв проти свого напасника, що одняв у нього княжий престіл — проти Всеволода Ярославовича. Чим-же з'ясувати суворо негативне відношення автора Слова супроти Олега Святославовича? Негативне відношення проти цього князя і в літопису. Наближення даних поглядів автора Слова й літописця, здається, може кинути проміння й на особу автора Слова. Літописець-киянин

ставивсь негативно до діяльности й особи Олега через те, що цей князь був ворог Володимирові Мономахові. Бувши великим князем київським, Мономах ворогував супроти Олега, що добув Чернігівське князівство. Літописець не доцінював, що робив для чернігівського князівства Олег, що багато піклувавсь про добробут і цим ніби вже відкупляв ті нещастя, що заподіяв їх, бувши спільником половців. Коли й автор Слова став виключно на ворожий бік що-до Олега, то це могло статися через те, що він не знав цілої Олегової діяльности, що також і він сам був киянин і жив у той час, коли слава Володимира Мономаха стояла дуже високо (а вона відбилася ще негативніше на характеристиці Олега).

Взагалі не можна сказати, щоб історичні відомості автора були виразні. Взяти хоча-б те, що мовиться про Всеслава Полоцького. Очевидно, перші дві фрази про те, як Всеслав кидав жереб про дівчину собі любу і потім скочив до града Київа, вказують на той факт, що Всеслав здобув київський престіл. Це, звичайно, так і було. Тільки порядок викладу історичних фактів не такий, як уявляє автор Слова в звязку з дальшими фактами з життя Всеславового. Те саме можна сказати й що-до непрозорої фрази про захоплення Новгорода. Справу-ж малюється ось як. Року 1067 Всеслав Полоцький захопив Новгород—„разшибе славу Ярославу". В цей час Ізяслав, Святослав та Всеволод вдираються в його державу. Всеслав кидає Новгород, поспішає до полоцького князівства. Біля Німиги відбувсь бій. Всеслав був розбитий і втік... Потім Ізяслав, Святослав та Всеволод запрошують його на нараду, обіцяючи цілковиту безпечність. Всеслав повірив, прибув на поклик, його схопили й посадовили в порубу в Київі. Року 1068, коли половці напали на київську державу, кияни повстали на Ізяслава, вирубали з поруба Всеслава, і він став київським князем. Сім місяців князював Всеслав. Коли-б навіть „на седьмом вѣцѣ Трояни" прирівнювати до цих сьоми місяців, то все-таки послідовність буде не та, що в літопису. Коли цей вираз однести до попередньої фрази (до „насильства"), то важко говорити про насильство від половців. На сьомому році (мабуть — місяці) князювання Всеславового в Київі з'являється Ізяслав з Болеславом Польським. Всеслав зустрічає їхнє військо біля „Бѣлограда", але звідси потай тікає, покинувши своїх киян.

Звичайно, Слово не літопис, а поетичне оповідання, від нього не можна вимагати тієї докладности, що її ми маємо право вимагати від історичної оповіди. Але цим уже руйнується той погляд, що говорить про будь-яку історичну вартість Слова.

III.

Автор Слова не виконав свого завдання—керуватися тільки билицями свого часу, не ходити у слід Боянові. Про це перш за все свідчить мітологічний матеріял, внесений до Слова. Цим матерія-

лом автор Слова ніби грається. І справді, як людина, серйозно перейнята християнським світоглядом, могла користуватися з цього матеріялу? Тільки одне може це з'ясувати, це — книжність та штучність, що за утворюваними гарними образами змушувала забувати про життьове значіння цих образів. Бо-ж яскрава думка, що пронизує Слово—боротьба з „поганими“-половцями. Як-же міг користуватися автор Слова з того, що лишилося в спадщину від тих самих „поганих“ часів? Літописці також говорять про поганських богів руських слов'ян, але варт порівняти й тут з Словом, щоб переконатися, оскільки велика різниця відношення. Ця гра поганськими образами, як книжними зворотами, позначилася й на епітеті Бояна-Велесового внука. Цей „Велесів унук“ каже таку приказку: „ни хытру, ни горазду суда божія не минути“.

Протиставлячи літопис із Словом у відношенні до поганства в зазначенім розумінні, я ніяк не можу погодитися з поглядом Анічкова (Язычество и древняя Русь, 333 та далі), що автор Слова й складачі літопису стояли в цім випадку на однім рівні і що навіть літопис розкриває нам новий погляд на поганство, що дозволив, щоб так просто, навіть інтимно, „любовно“ поводивсь книжник-християнин з іменнями поганських богів. Вони — наші предки, з нечестя їх колись обожнювали; але, коли охрестилися люди — вони перестали помилятися й зараз, ніяк не здригаючися від імення якого-небудь поганського бога, добре розуміють, що йменння це належало такій самій людині видатній, що її слід добром пом'янути. По-за літописом схожий погляд у вставці до „Хожденія по мукамъ“. Тут змальовано як тих, що повірили та обожнили „юже бъ тварь бог на работу створил“, так і тих, „хто богы назваша“ ще й „человчьска имена — Трояна, Хърса, Велеса, Перуна“... Ні тут, ні в літопису не видно „любовного“ відношення книжника-християнина.

Мітологія Слова, без сумніву, книжкового походження й залежить од якихось творів слов'янського півдня або навіть заходу. Книжність, нежиттьовість уживаних назвиськ так і відчувається у всій композиції Слова, особливо також в уособленнях Обиди, Карни, Жлі. Діва Обида, богиня смерти Карна, її вісниця Желя—це образи безперечно утворені шляхом книжної творчости. Відгомони попередньої віри були тільки за матеріял для утворення епітетів — дажьбожій, стрибожій, велесов. І тільки Хърсъ уцілів, та й той у вигляді якогось невиразного уявління, або скоріше — тільки як сама назва. Реальніша постать є див, що виступає в ролі злого духа, але й тут, очевидно, запозичена книжкова назва була наповнена змістом життьовим—уявлінням про злого духа.

Цікаво відзначити, що в Слові не згадується за Перуна, що посідав головне місце в нашому поганському Пантеоні, як про те говорить літопис. Там ми маємо ось що. Олег присягається „по руському закону“ зброєю своєю, Перуном богом своїм, Волосом, „скотьим“ богом.

Посли Ігореві, заприсягнувши додержувати складеної умови, кажуть, що коли присягу не буде додержано — „да будутъ клятъ отъ Бога и Перуна“ (Бог для християн, Перун для поган). Ігор з послами йде до того бугра, де стояв Перун. Святослав із своїми боярами та „всею Русью“ присягається Богом, Перуном, Волосом. Князь Володимир ставить подоби богів на бугрі по-за теремним княжим двором — Перуна (древляна а главу его сребрену и усъ златъ), Хорса, Дажьбога, Симаргла й Мокошя (тут уже не згадується про Волоса).

Поставленик Володимирів у Новгороді Добриня перш за все ставить Перунову подобу.

Всі ці дані ніби висувають на перший план Перуна. Той факт, що Олег присягається тільки Перуном, а Святослав із своїми боярами та всією Руссю Перуном та Волосом, скотячим богом, надає перекональної сили гадці Анічкова, що „Волос — бог ширшої частини людности“. І коли гадка того самого дослідника про те, що „Перунів культ — дружинно-княжий культ, культ київських Ігоревичів“ не має собі певних доводів, то здається, що з більшою ймовірністю можна гадати, що Перун найголовніше наче бог вояків, а Волос — бог усієї иншої людности, торговлі.

IV.

Раніше я вже покликавсь на давню фундаментальну роботу про Слово — Барсова. Тепер не можу під кінець своєї невеличкої праці не сказати декілька слів про новішу працю, теж особливо цінну різним матеріялом, — ак. В. Перетца „Слово о полку Ігоревім — пам'ятка феодальної Украïни-Руси XII віку“. У вступі до тексту та коментарів ми знаходимо такі, між иншим, параграфи: § 7. Коли написано „Слово“, § 8. Автор „Слова“, § 11. Поганські боги в „Слові“. Ось висновок авторів: „Слово“ написано ще як Ігор жив. За це свідчить те, що про нього згадано, як про „нынѣшняго“.... Отже, воно, мабуть, написано р. 1187... Справді, ко́ло інтересів, що їх торкається Слово, могло цікавити найбільше князів та їхню дружину; їх оспівував, до них удававсь автор... Цей факт подостатком характеризує автора Слова, що в ньому декотрі вчені бачили князівського дружинника“. Потім ще короткий висновок, або краще замітка: „Звичайно, він ганьбить князів за міжусобиці — „взагалі“, але вихваляє Святослава, певне, свого сюзерена, вихваляє й Ігоря, що його жалує, й Володимира Глібовича та инш.“ (стор. 50, 55, 56). § 11, який присвячено „поганським богам“, стоїть якось окремо що-до питань про автора та про час написання Слова.

Звичайно, ці висновки нічого нового не дають. Але це й зовсім неважливо — може, кінець-кінцем, після довгого ще обслідування Слова ми дійдемо до висновків, які шляхом інтуїції було зроблено далеко раніше. Дуже важливий для нас самий шлях дослідження Слова, а цей шлях в ак. Перетца старий, хоч сам дослідник і каже про те,

що він „розвязує по-новому“. Справді, Слово вимагає від нас „розвязування по-новому“, але щоб це розвязування виходило тільки з праці над відомим нам текстом перш за все, з точного вивчення цього тексту, а не з будування реконструкцій, яких зовсім не було, та не з роботи виключно над великою літературою Слова. Автор, напр., пише: „про мову списка „Слова“ подостатком писали вже А. Смірнов та Н. Карінський“ (VI — од автора). А проте треба починати обслідування Слова з мови, тому що дослідження Смірнова тепер уже втратило свою ціну, а невелика стаття Карінського підійшла однобічно до мови Слова. І в инших відношеннях нічого, напр., не дає нам що-до основних питань про Слово, коли ми намалюємо стан феодалізму України-Руси XI — XIII віку, користуючися для цього переважно з підходів старих та новіших істориків. Ці картини самі собою дуже цікаві, особливо коли-б їх давалося не в мозаїчному вигляді, але з Словом їх механічно звязується, й тому цим ми не доведемо походження нашої пам'ятки з феодальних часів. Все це я кажу для того, щоб указати на потребу зовсім инакше підійти до обслідування Слова, ніж це робилося досі. Пам'ятка ця вимагає від нас перш за все детальнішого обслідування кожного свого слова, кожної форми. Треба статистично вивести різні форми, і вже на основі новіших наукових даних вирішити питання про мову. Треба подібну працю перевести в звязку з тими палеографічними особливостями, які ми можемо уявляти, порівнюючи тексти М.-П. та К. Треба також детально вивчити зміст та композицію Слова. Отже, я проводжу думку про потребу інтенсивно вивчити текст без спроб інтуїтивного розвязання питань. Треба буде дати й детальніші порівняння Слова з різними історичними пам'ятками—особливо тут будуть мати значіння деталі — і тоді ми не будемо вагатися, яка пам'ятка мала вплив. Всі ці питання мусять стояти в нерозривному звязку одне з одним, а не окремо.

Не тільки ті дані, які я накреслив, аналізуючи зміст тексту, переконують мене в тому, що автор Слова не міг бути Ігоревим сучасником. Ці дані в тому самому напрямку можуть бути збільшені — дуже непевні відомості що-до тієї доби має автор Слова, його твір ні в якому разі не міг бути за якесь джерело для літопису (сучасна філологічна критика не дозволить нам на основі деяких незначних по суті даних говорити про якусь залежність у даному разі літопису). Поки-що в уривчастому вигляді дав я деякі відомості що-до мітології Слова. Ця мітологічна система в звязку з мовою Слова може приведе знов до нових висновків... Такий шлях, здається мені, тепер потрібний, і тоді нам не треба буде утворювати того, чого не було, або припускати, напр., що „зотлілий аркуш рукопису випав і перевернувсь, а переписувач на теє не зважив і зробив копію не до ладу“ (стор. 33).

V.

На одному з прилюдних засідань історичного товариства Нестора Літописця я читав свою доповідь „До історії дослідів слова о п. Іг." і в доповіді проводив я ті головні думки, що проводжу тепер тут; дискусія не виявила протилежних думок, а складалася тільки з різних питань, доповнень та пояснінь.

Якось окремо стоїть в історії нашої літератури „Слово". Ця пам'ятка перш за все дивує артистичністю мови. Деякі порівняння й описи намальовано з таким виразом відтінків, що мимоволі дивуєшся, як можна було дійти до цього за часів, коли мова не була ще вироблена. Краса окремих малюнків заступає невиробленість загальної композиції, деякі пропуски, непослідовність і навіть попсовані місця. Уся поема наскрізь перейнята глибоким чуттям. Велика журба автора Слова. Він дуже любить свою батьківщину і від щирого серця сумує, вважаючи, що його батьківщина завдяки нерозуму своїх синів робиться жертвою чужинців. В цім разі автор Слова чує те саме, що чули наші літописці, описуючи лихоліття руської землі. Слідом за ними він міг повторити: „О синове русьтіи, потщитися сохранити свое отечество руськую землю", або: „Братие, пожалътеся о руской землѣ и о своей отчинѣ и единѣ".

Багато вже авторів працювало над Словом. Наукові діячі дбали про те, щоб науково дослідити пам'ятку і зрозуміти неясні місця Слова, яких там чимало. І багато вже є домислів про ці неясні місця. Але з часом утворювавсь у нас цілком помилковий погляд на Слово, — часто вироблювалося якесь зачарування всією пам'яткою, не вважаючи на те, що багато часток її темні, незрозумілі. Ми звикли більше відчувати, ніж розуміти красу артистичної сторони пам'ятки. Коли-ж ми починаємо науково досліджувати пам'ятку, перш за все артистична сторона її багато втрачає принади. Обік з цією руйнуючою працею помалу утворюємо собі й цілком новий погляд на способи артистичної творчости автора Слова і часто дивуємося на якусь тонкість його надхнення та образовість мови. Автор Слова — майстер дрібниць, і ці дрібниці чудові самі собою. Сама-ж будова пам'ятки не може справити суцільного артистичного враження: нема суцільности в творчості, як нема суцільности в загальному світогляді автора. Нема артистичної суцільности, як нема разом з тим й історичної правди.

М. Д. ПРИСЬОЛКОВ.

ПІВДЕННО-РУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ СУЗДАЛЬСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XII—XIII ВВ.

I.

Вивчити історію південно-руського літописання, себ-то уявити собі ввесь обсяг тих його слідів, що дійшли до нас, визначити в них хронологічні межі послідовних етапів літописної роботи, і, нарешті, зазначити ті літературні центри, що посували цю роботу, — можна тільки дослідивши північно-руські літописні збірники. Вони зберегли не мало вказівок на те, що їхні складачі притягали в різні моменти довголітньої роботи Півночи південно-руські літописні збірники, які почасти до нас не дійшли (як два Переяслава Південного збірники 1175 і 1210 р.р. і київський збірник 1228 р. — в складі стародавніх суздальських збірників; як київський збірник 1204 р., що передав нам у складі новгородських збірників текст початкового збірника 1095 р.); почасти збереглися в дефектному тексті (порів. текст Іпатського списку з текстом того „київського" джерела, що ним користувавсь редактор Софійського I та редактори дальших московських збірників кінця XV — першої половини XVI вв.).

Так досліджував усі літописні збірники (використавши всі відомі списки) О. О. Шахматов, і, здавалося-б, прийшов час розробляти окремі питання руського літописання, до яких треба віднести історію південно-руських збірників. Однак, вивчення Симеонівського літопису (XVIII т. П. С. Р. Л.) в звязку з аналізою складу приміток М. М. Карамзіна в „И. Г. Р." одкрило можливість відновити в основних рисах т. зв. Троїцький літопис 1409 р., що згорів підчас московської пожежі 1812 р. Відновлення цього літопису приводить нас не тільки до змін думок О. О. Шахматова про історію московського великокнязівського літописання XIV — XV вв. [1]) і спільно-руського мітрополичого літописання XV в., але також до поповнення дефектів Лаврентівського у викладі подій 1263 — 83 р.р. і 1288 — 1294 р.р., що відповідають викладом відновленому Троїцькому, тотожньому Лаврентівському на цілому його протязі. Це примушує

[1]) Порів. мою статтю „Летописание XIV в." в „Сборнике в честь С. Ф. Платонова". Петерб., 1922 г.

инакше уявляти собі як історію великокнязівського літописання володимирського другої половини XIII в. - поч. XIV в., так і стародавніх суздальських збірників XII — XIII в.в., що не раз притягали до свого складу південно-руські збірники XII — XIII в.в. Як відомо, О. О. Шахматов бачив три джерела, що утворили нам текст Лаврентівського літопису: 1) Ростовський літопис другої половини XIII в., що мав у собі на початку володимирський збірник 1185 р.; 2) дефективний Радзивилівський літопис, що дав нам Радзивилівський список і список Москов. Академічний; за ним колись було проредаговано текст Ростовського літопису; і 3) нарешті, Поліхрон поч. XIV в., себ-то перший спільно-руський мітрополичий збірник мітр. Петра; його використав складач Лаврентівського збірника як частково до 50-х років XIII, так і цілком з 50-х років XIII в. до кінця[1]). Поповнюючи текст Лаврентівського за 1263 — 1283 р.р. і 1288 — 1294 р.р., виявили, що не можна бачити в Лаврентівському з 50-х років XIII в. спільно-руський мітрополичий збірник, і це викликає тепер потребу переглянути й аналізу текста Лаврентівського, що пропонував О. О. Шахматов, щоб відновити стародавні суздальські списки XII — XIII в.в. і, в звязку з цим, питання про притягнення південно-руських збірників XII — XIII в.в.[2]).

Дальший виклад, обмежений місцем, по суті конспективний, не протиставлятиметься висновкам О. О. Шахматова, і відноситиме цю роботу, мимоволі, на долю читача.

II. Володимирські збірники 1177 і 1185 рр.

Порівняння Радзивилівського списку (кінця XV в.) із списком Моск. Академічним (XV в.) на цілому хронологічному протязі Радзивилівського списку (далі в М. Ак. списку йде текст Софійського I, а з 1237 р. — Ростовський владичний літопис), привело О. О. Шахматова до висновку про існування спільного їхнього протографу; він назвав його Радзивилівським літописом. Літопис цей був дефективний, як і наші списки: він припинявсь на подіях 1206 р. і, через плутанину в аркушах, події 1205 — 1206 р.р. опинилися раніш, ніж події 1203 — 1205 р.р. Порівнюючи текст Радзивилівського літ. з текстом „Лѣтописца Переяславля Суздальскаго", що видав К. Оболенський 1851 р., починаючи з 1138 р. (до цього року текст „Лѣтописца" нас тепер цікавити не може), і беручи на увагу їхню близькість, справний текст в „Лѣтописцѣ" й очевидний переяславський характер обох текстів, виразніший в „Лѣтописцѣ", О. О. Шахматов зазначив,

[1]) Порів. О. О. Шахматов, „Радзивиловская или Кенигсбергская лѣтопись". СПБ. 1902. Пізніше О. О. Шахматов зріксь думки, що Моск. Академ. список походить од Радзивилівського, й обидва виводить од загального протографу, що його умовно названо Радзивилівським літописом.

[2]) Неможливість бачити в Лаврент. літ. з 50-х років XIII в. текст Поліхрона я розібрав у статті „Лѣтописецъ 1305 г." в збірнику „Века" (1924 р.).

що обидва тексти ведуть нас до переяславського збірника, що доводив свій виклад, як у „Лѣтописцѣ", аж до 1214 р. і в Радзивилівському, очевидно, втратив виклад 1206—1214 рр.

Найпозверховніше знайомство з цим переяславським збірником 12—14 р. дозволяє стверджувати, що в основі своїй він є володимирський збірник Всеволодів, а переяславських рис надав йому (з 1177 р.) Всеволодів син Ярослав. Легко помітити, що поміж джерел цього володимирського збірника був південно-руський збірник, що останню його подію читаємо під 1210 р. Виходить, що цього збірника було складено після 1210 р. і, мабуть, закінчувавсь він описом Всеволодової смерти. Очевидно, надумавши по смерти батька почати своє окреме літописання, Ярослав, надавши переяславського характеру батьківському збірникові 1212 р., зумів продовжити його лиш до 1214 р.

О. О. Шахматов цілком довів, що поміж джерел тексту Лаврентівського літ. був той самий дефективний Радзивилівський літ., що за нього згадано було раніше. Колись текст Лаврентівського, дуже близький до Радзивилівського, було проредаговано за цим останнім, але при цьому, на щастя, текст Лаврентівського все-таки зберіг нам низку відмін і навіть зайві відомості. На підставі цих зацілілих даних Шахматов довів, що Лаврентівський зберегає в своєму складі давніший володимирський Всеволодів збірник, що, мабуть, закінчивсь описом пожежі у Володимирі 1185 р.

Отже, перед Всеволодовим збірником 1212 р. був Всеволодів таки 1185 р. Звернімося до вивчення цього останнього. Перш за все помічаємо, що автор пропустив опис насильства володимирців над полоненими Ростиславичами. Виходить, що він мав у себе писаний виклад цієї події. Тоді звертаємо увагу на характер статтів 1175, 1176 і 1177 р.р.: вони дуже обширні й виклад мають дуже докладний, коли порівняти їх з дальшими статтями 1178 й дальших р.р. Якщо до цього ми додамо, що запозичення з південно-російського літописного збірника йдуть лиш до 1175 р., то чи не дістаємо ми право гадати, що перед володимирським збірником 1185 р. був володимирський таки збірник 1177 р.?

Коли витягти із складуц ього збірника 1177 р. всі південно-руські відомості, що їхнє джерело — якийсь південно-руський збірник, залишиться той літописний суздальський матеріял, що з нього збудовано цей збірник. Починаючися звісткою 1120 р. (кращий її запис читаємо в Іпатському сп.), суздальське літописання виступає перед нами у вигляді дуже коротких і уривчастих записів про князя Юрія Довгорукого та про військові події Ростовської землі. Характер записів гостро змінюється в тих місцях, де згадано ім'я князя Андрія (1149, 50, 51, 54, 55) і в описах його подвигів за батькового життя: ми бачимо форму чималою мірою літературну й загальну доладність, помічаємо руку одного письменника. Далі статті коротшають і в них ясно видно офіційну протокольність (з 1157 до 1175 рр.).

Проте нещасливу Андрієву загибель та боротьбу міст, що виникла пізніше, знов описано з не аби-яким хистом і в широкій та вільній манірі. До цього треба додати, що оповідання про Андрієві подвиги (1149–1155 рр.), такі близькі характером викладу до статтів 1175–1177 рр., записано, безперечно, як спогади й являють вони собою вставні епізоди до викладу подій, взятих з південно-руського збірника 1175 р.

Отже, ще за князя Юрія в Ростові почали записувати про ті чи инші події з місцевого життя; за Андрія, з 1157 р., записи стали провадити у Володимирі й тут вони набувають систематичного характеру, як ознака нагромадження матеріялу для задуманого літописця. Очевидно, Андрієва смерть і боротьба міст 1175—1177 рр., що скінчилася перемогою Всеволода й тріюмфом для Андрієвої справи, стала за привід до складання першого Володимирського збірника 1177 р. З цією метою було взято південно-руський збірник 1175 р. і переказано з дуже великим скороченням до 1157 р.; до цієї частини було внесено короткі ростовські записи з часів Юрія та епізоди Андрієвих подвигів на київському півдні, що їх написав автор збірника, як власні спогади. З 1157 р. він зосередив цілу свою увагу на володимирському літописному матеріялі за Андрієвих часів, лиш частково вставляючи ті чи инші витяги з південно-руського збірника, а з 1175 р. й до кінця 1177 р. він закінчив свою роботу жвавими що-до викладу й значними що-до форми оповіданнями про вбивство Андрія та про боротьбу Ростиславичів з Юр'ївичами, яка закінчилася Всеволодовою перемогою.

Автор збірника був безперечно перейнятий прагненнями князя Андрія, що бажав з Володимира правити Київом і тримати в руках долю як півночи, так і півдня. Цей загально-руський розмах політичних Андрієвих планів не могли забути ані його наступники, ані свідки й очевидці цих домагань. В цьому розумінні володимирський збірник 1177 р. дав руську історію в цілком оригінальній конструкції. Починаючи її „Повѣстью временныхъ лѣтъ", авторъ систематично потім укорочував відомості південно-руської історії свого південно-руського збірника й відповідно до цього виростав час князя Андрія, що перед ним однаковою мірою зливалися й короткі записи часів Юрія і короткі витяги з південно-руського збірника, щоб читачеві зробилося ясно, що й Ростовський край і Київський південь однаково залежали в своїй долі од „руки благочестивой царской правдивого и благовѣрного князя Андрея".

Конструкції цього першого володимирського збірника дуже пощастило. Дальші володимирські збірники її повторювали, поповнювали, але не перекручували, і через московське літописання вона дійшла до вчених збудувань російської історії другої половини XIX в.

Мабуть у 1118 р. збірник 1177 р. було поповнено записами 1178—1185 рр. і за єдиний слід руки літописця 1186 р. можна визнати пропуск кінця опису 1177 р. про те, як володимирці осліпили полонених Ростиславичів.

III. Володимирський збірник 1212 р.

Отже, літописання в Суздальському краї можна починати із збірника 1177 р. Збірник цей складено з коротких ростовських записів часів Юрія й систематично ведених з 1157 р. записів князя Андрія з притягненням південно-руського збірника 1175 р. Немає сумніву, що після цього збірника літописну роботу у Володимирі провадили далі. Це ясно із збірника 1185 р., що поповнив збірник 1177 р. викладом подій 1177—1185 р., очевидно, своєчасно записаних. Наприкінці Всеволодового життя, як ми знаємо, було складено після 1210 р. третій збірник, що ми його умовно назвали збірником 1212 р. Чи провадили літописну роботу у Володимирі між 1185 і 1212 р.р. й чи не було між збірниками 1185 і 1212 р. проміжних етапів літописної роботи? На це питання допоможе нам відповісти аналіза Лаврентівського літопису після 1206 р.

Коли читати рік по року Лаврентівський літ., починаючи з цього 1206 року, легко відразу помітити, що літописець явно небезсторонній до князя Костянтина Всеволодовича. Справді, незначну в цілому подію 1206 р. — виїзд Всеволодова сина Костянтина на князівство до Новгороду — він розповів урочистими фразами, пересипавши їх текстами із св. письма. В дальших роках, де згадується Костянтинове ім'я, до нього додано епітети: „благочестивый", „благовѣрный", „христолюбивый" і навіть (по смерті Костянтина) „блаженный". Під 1218 р. читаємо велику й схвильовану похвалу. Нарешті, у відомостях, що переходять за 1218 р., літописець користується з кожної нагоди, щоб з побожністю й подякою згадати про покійного князя (порів. 1221, 24 і 27 рр.). Отже, перед нами, починаючи з 1206 р., очевидно, лежить якийсь — звичайно, ускладнений побічними відомостями — ростовський збірник князя Костянтина та його дітей. Залишаючи тимчасом без розгляду цей ростовський князівський літописець, що-до його етапів та хронології, ставимо питання, який початок до 1206 р. міг мати цей літописець? Ми вже знаємо, що третій син Всеволодів Ярослав, задумавши завести своє переяславське літописання, поклав у його основу і в початок батьківський збірник 1212 р. Ярослав склав свого літописця, як довів ще Оболенський, в 1215—1219 р. Старший брат його, Костянтин, як уже ми знаємо, почав своє літописання раніше: подію 1206 р., що цілком очевидно, записано було сучасно. Чи не можна з аналогії зробити висновок, що Костянтин поклав у початок свого літописця передніший батьківський збірник, складений до 1206 р.? Лаврентівський ніби - то стверджує цей здогад, даючи нам володимирський збірник 1185 р. Справді, від „Повѣсти вр. лѣтъ" і до 1185 р. в Лаврентівському ми не знаходимо, крім збірника 1185 р., і слідів зближення цього збірника з дефективним Радзивилівським літ., ніяких инших джерел, чи їхніх решток. Звідціль доводиться зробити висновок, що Костянтинів збірник, являючи собою одиноке з'явище нашого літописання,

не мав зовсім ніякого початку, що мало ймовірно само по собі, або чомусь свій початок утратив, або що в початку його лежав саме збірник 1185 р. Перше з двох останніх положень ми відкидаємо головне тому, що ростовське літописання не раз притягали пізніше в історії тексту Лаврентівського, не діставши в жаднім випадку залагодження цього підозреного дефекту, як немає його слідів і в пізніших ростовських збірниках XV в., що притягали звичайно стародавні суздальські збірники XII—XIII в.в. Навпаки, остання гадка знаходить собі категоричне ствердження в одній рисі, яку завів автор ростовського збірника в його текст 1185 р. та яку зазначив О. О. Шахматов. Під 1096 р. в опису бою при Калакші ми читаємо в Лаврент. літ., що князь Мстислав вирушив проти Олега з новгородцями й ростовцями. Радзивилівський у цьому випадку знає самих новгородців. Оскільки Лаврентівський текст до 1185 р. являє собою лиш текст збірника 1185 р., наближений до дефектного Радзивилівського, здається неминучим, що додаткову назву ростовців треба вивести не із збірника 1185 р., що передав-би її Радзивилівському через збірник 1212 р., а з ростовського оброблення володимирського збірника 1185 р.

Отже, маємо певність, що ростовський Костянтинів літописець, що починається самостійними записами з 1206 р., мав у своєму початку володимирський Всеволодів збірник 1185 р. Виникає питання, як-же з'єднувалися ці дві частини, себ-то, як були заповнені в ростовському літописцеві 1185—1206 рр.?

Уже з того, що для поповнення цього ростовського літописця було притягнено дефективний Радзивилівський літ., з'ясовується, що взагалі цей літописець од свого початку й до 1206 р. був бідніший на зміст ніж Радзивилівський літ.; це природньо виходило з того, що володимирський збірник 1212 р., який лежить в основі Радзивилівського, було в свій час поповнено південноруським збірником 1210 р. Справді, натрапивши в Радзивилівському на вже відому нам помилкову перестановку 1203—5 і 1205—6 р.р., складач Лаврентівського тексту просто пропустив ці відомості, не вмівши розплутати їхню помилковість, але при цьому одну подію 1205 р. (смерть Олени) він списав, як подію 1203 р., чим і дав нам знати, що в його руках був саме дефектний Радзивилівський, бо тоді тільки й могла статися ця помилка. Це значить, звичайно, що в збірнику, який він поповнював, жадних такого роду відомостей, що могли-б бути провідними в цій плутанині років, не було. Порівнюючи Лаврентівський на протязі 1185—1206 рр. з Радзивилівським, ми знаходимо в першім низку відомостей, що їх не читаємо в другому (за найзначнішу одміну тут треба вважати дві звістки 1194 р. про оновлення церков у Володимирі та Суздалі й звістку 1195 р. про будову Городця на Вострі). Їх нам треба віднести до ростовського Костянтинового збірника і вбачати в них той звязок, що з'єднував

володимирський збірник 1185 р. (в ростовському обробленні) з ростовським літописцем, що почав свій виклад з 1206 р. Вдивляючися в зміст усіх одмін Лаврентівського від Радзивилівського в межах 1185—1206 р., ми переконуємося, що перед нами не що як продовження того самого володимирського літописання, яке бачимо в збірнику 1185 р. Чи не значить це, що Костянтин поклав в основу й початок свого літописця не збірник 1185 р., а пізніший, теж володимирський-таки збірник? О. О. Шахматов указав на велику різницю в титулуванні Всеволода в збірнику 1185 р. та 1212 р. Міркуючи за Лаврентівським, збірник 1185 р. зве Всеволода просто князем, а після 1185 р. (себ-то в запозиченнях з Радзивилівського, себ-то збірника 1212 р.) — вже великим князем. Проте, в усіх одмінах Лаврентівського й Радзивилівського, себ-то там, де в Лаврентівському немає впливу збірника 1212 р., Всеволода й після 1185 р. названо просто князем, хоч уже з шанобливими епітетами „благовѣрный" або „христолюбивый".

Але чи можна говорити, що між 1185 і 1212 рр. у Володимирі було складено до 1206 р. ще одного збірника? Чи не вірніше визначити той володимирський матеріял, що ним скористувавсь Костянтин для свого літописця, як збірник 1185 р. з приписками до нього до 1206 року? Справді, ніяких нових джерел, крім збірника 1185 р. й приписок до нього, ми не бачимо, і в тексті збірника 1185 р. немає підстав спостерегати руку пізнішого володимирського редактора. Що приписки до збірника 1185 р. у Володимирі набиралися систематично, це видно з складу збірника 1212 р., що поклав їх в основу своєї частини від 1185—1212 рр. Отже, Костянтин взяв за основу й початок свого літописця збірник 1185 р. з приписками до нього, що доходили до 1206 р. Звичайно, приписки ці в роботі авторові збірника треба було обробити й мабуть цим, наприклад, треба пояснити собі ту обставину, що довге повчання, вміщене під 1093 р. з приводу пожежі в Лаврентівському, як безпосередній запис події (як видно, промова), в збірнику 1212 р. (себ-то в Радзивилівському) при обробці його було відкинено.

Уже після того, як виділивсь цей ростовський паросток, Володимирське літописання пережило, в найостанніші роки Всеволодового життя, чимале пожвавлення; виявилося-ж воно в тому, що з'явивсь новий літописний збірник.

Збірник цей, по-перше, притяг до свого складу південно-руський збірник, що доходив до 1210 р., і поповнив володимирські записи за часів Всеволода цілою низкою відомостей про події на півдні. По-друге, цей збірник одрізнявсь од усіх попередніх тою важливою новиною, що текст його на цілому протязі було багато ілюстровано. Збірник 1212 р., як відомо, дійшов до нас лиш у переяславському обробленні (Радзив. і Моск. Акад. списки й літописець Переяславля Суздальського), але застосовувати ілюстрації до цього переяславського оброблення, звичайно, не можна. Досить пригадати, що Ярослав, задумавши

завести своє переяславське літописання, зміг довести його лиш до 1214 р. Нарешті, за третю характерну ознаку збірника 1212 р., що, мабуть, пояснює й саме з'явлення збірника і його розкішний зовнішній вигляд та неодмінне притягнення південно-руського збірника 1210 р., — треба вважати нове титулування Всеволода великим князем.

Гадати, що Всеволод сам міг присвоїти собі самовільно новий титул за часів грецької геґемонії над Руською землею, беручи на увагу відому чулість імператорської влади до різного роду двірських розрядів та титулів, — звичайно, не можна. Але тоді треба пригадати, що раніше, ніж Всеволод, титул великого князя засвоїв київський князь Рюрик, і 1200 р. в Києві, як ми знаємо з Іпатського списку, було складено князівський збірник, що його й треба вважати за наш перший великокнязівський збірник. Отже, Всеволодові тільки пізніше ніж Київу, після 1210 р., але ще до смерти, пощастило дістати титул великого князя й для володимирського столу. Що давав новий титул? З практики пізнішого часу (XIV в.) можна помітити основну різницю цього титулу від простого князівського: її зводиться до права великого князя безпосередньо зноситися з Імперією. До заведення в руському політичному житті великокнязівського титулу право зносин з Імперією, по суті за цілу Руську землю, мав політичний володар того міста, де жив і „руський мітрополіт", себ-то Київа. Андрієва спроба володіти Київом з Володимира не дала йому права зносин, і у власній мітрополії йому було відмовлено. Андрієві мрії, звичайно, залишилися жити у Володимирі й за Всеволода. Це ми знаємо з будови збірника 1177 р. Найдужчий князь з Рюрикового роду, він, звичайно, і далі клопотавсь перед Імперією, в наслідок чого Імперія, що звичайно грала на внутрішніх незгодах, дала великокнязівський титул нікчемному Рюрикові, стверджуючи так безсумнівність представництва за цілу Руську землю, як єдину мітрополію, політичного властителя того міста, де з заснування свого перебуває мітрополія. Тільки за 10 років Всеволодові пощастило дійти й собі такого-таки титулу в ближче нам, на жаль, невідомій політичній кон'юнктурі внутрішніх руських та зовнішніх руcько-візантійських відносин. З одного боку, в дальшому ми не бачимо змін в справі заміщення мітрополичої катедри, і володимирське літописання зазначає ці зміни, як справу київську (наприклад, звістка 1224 р. в Лавр. літ., взята з південно-руського джерела); з другого боку, на півдні, як це видно з Іпатського списку, за властителями Володимира не заперечують титулу великого князя, всупереч Лаврентівському текстові, що уперто зве великим князем лиш своїх володимирських князів. Можливо, що всю неясність взаємин між носіями двох нових великокнязівських титулів між собою й перед Імперією треба віднести до навмисної політики останньої, яка завсіди віддавала перевагу, як і пізніше в XIV—XV вв., складній грі на внутрішніх непорозуміннях політичного розкладу Руської землі, бо

це допомагало Імперії навіть у добу страшних політичних криз, як утворення саме тоді Латинської імперії, утримувати під своєю владою дужчий за себе народ.

Будь-що-будь, Всеволод, як видно, дуже дорожив своїм новим титулом і поспішав відзначити свою радість, утворюючи гідну його нового становища історичну пам'ятку.

IV. Збірники Переяслава південного 1175 і 1210 рр.

Як уже не раз зазначалося вгорі, володимирський збірник 1177 р. притяг до свого викладу якийсь південно-руський збірник, що кінчавсь на 1175 р. Коли матеріял збірника 1177 р. в складі збірника 1185 р. й з приписками до останнього до 1211 р. почали знову обробляти для великокнязівського Всеволодового збірника, було притягнено знову якийсь південно-руський збірник, що закінчував свій виклад на 1210 р. Отже, в збірнику 1212 р. (в Радзивилівському і в літописці Переяслава Суздальського) матеріял південно-руських відомостей було складено з двох південно-руських збірників — 1175 і 1210 рр. Цим слід пояснити, що в складі збірника 1212 р. (див. Радзивилівський) ми часто зустрічаємо повторення тих самих південних відомостей, що могло статися або через неувагу редактора, або через важкість одрізнити, бо на характер викладу ці два південні збірники були, як видно, різні. Так, під 1115 і 1116 рр. читаємо ту саму звістку про Олегову смерть; під 1138 р. Ярополк двічі мириться із Всеволодом; під 1152 р. Володимирко двічі тікає від угрів до Перемишля; під 1169 і 1168 рр. та сама звістка, як Мстислав посадив у Київі дядька Гліба; нарешті, під 1169 і 1171 рр. князь Михайло двічі розбиває половців.

Коли ростовський літописець, що спирався на володимирський збірник 1185 р., було зближено з дефектним Радзивилівським, то при цьому зазначене повторення відомостей потрапило й до Лаврентівського, але тоді виникала й деяка своєрідність: так, через недогляд автора ростовського збірника сталося ще одне повторення тої самої звістки (похід на половців 1110 і 1111 рр.), а по-друге, в оповіданні 1171 р. про похід Михалка на половців автор збірника зберіг виклад свого літописця (себ-то збірника 1177 р.), вирівняний уже в збірнику 1212 р. А втім, на повторенні цього Михалчиного походу в наших збірниках треба спинитися докладніш.

Як уже було згадано, про нього сказано двічі: під 1169 і 1171 рр. Але-ж це не повторення того самого оповідання й не переробка одного з одного, а в суті будови, як і в багатьох подробицях, різні версії, різні записи без сумніву тої самої події. В опису 1169 р. (і в Радзивилівському і в Лаврентівському) сказано, що Михалко мав у поході крім берендіїв ще й переяславців (з південного Переяслава). Постійний вираз що-до Михалчиного війська „наші" в цьому оповіданні дає право думати, що оповідання взято із збірника південного Пере-

яслава. В опису-ж походу 1171 р. вислів „наші" зустрічаємо лиш у Лаврентівському, а в Радзивилівському його вже вирівняно. Звідтіль ми маємо право зробити висновок, що обидва оповідання взято із збірників південного Переяслава, і що оповідання 1171 р., вирівняне в своїй переяславській своєрідності в збірнику 1212 р., але яке зберегло її в збірнику 1177 р., треба віднести до переяславського збірника 1175. Отже, оповідання про похід 1171 р. було взято із збірника південного Переяслава 1175 р., а оповідання про той самий похід 1169 р. із збірника того самого Переяслава 1210 р. О. О. Шахматов зазначив, що можна точніше схарактеризувати ці два збірники з викладу цього походу. Справді, в збірнику 1175 р. (себ-то оповіданні під 1171 р.) перемогу приписано божій допомозі Михалці та дідній і отній молитві, а в збірнику 1210 р. (себ-то в оповіданні під 1169 р.) читаємо: „и бысть помощь хреста честнаго и святое матери божьей Десятиньное богородици, ея же бяхуть волости заяли. Да аще богъ не дасть въ обиду человѣка проста, еда начнуть его обидѣти, аже своее Матере дому"? Чи не ясно, що в одному випадку — в збірнику 1175 р. — перед нами князівський літописний збірник, а в другому — в збірнику 1210 р. — єпіскопський.

Отже, приходимо до можливости думати, що літературне життя в Переяславі південному наприкінці XII і на початку XIII в. було не аби-яке: крім князівського літописання тут були ще й літописання при єпіскопській катедрі. Обидва ці літописання не були вузько-провінціяльні: виклад їхній виходив далеко за межі переяславських подій, спираючися, як видно, на київському літописанні цього часу.

Обидва південно-переяславські збірники починали свій виклад з „Повѣсти вр. лѣтъ", але притягали її в різних редакціях. Немає сумніву, що збірник 1210 р. передав володимирському збірникові 1212 р. т. зв. третю редакцію Повісти; нею автор збірника заміняв мало не цілком виклад Повісти, що був у збірнику 1177 р. Коли Лаврентівський текст наближавсь до дефектного Радзивилівського, то автор ростовського збірника не всім поступивсь Радзивилівському текстові, зберігши багато в чому на протязі „Повѣсти вр. лѣтъ" виклад, запозичений в збірник 1177 р. з південно-переяславського збірника 1175 р. Ця обставина й зберегла нам, лиш з деякими поповненнями з третьої редакції, другу редакцію Повісти, що нею починавсь південно-переяславський збірник 1175 р. Очевидно, до цієї другої редакції треба відносити й „Поучение Мономаха", що його зберіг автор ростовського збірника проти Радзивилівського, як своєрідний виклад збірника 1177 р. [1]).

V. Ростовський літописець XIII в. і володимирський збірник 1229 р.

Ростовське літописання, починаючися в Лаврентівському з 1206 р., іде без перерви, як тепер ми можемо гадати, відновивши дефекти Лаврентівського у викладі другої половини XIII в., до 1281 р., де

[1]) Инакше О. О. Шахматов в „Повѣсти вр. лѣтъ", т. I (1916), ст. XLV і далі.

несподівано припиняється. На цілому протязі це ростовське літописання дано нам тут не в чистому вигляді, а постійно включаючи різного роду літописні матеріяли. Якщо вибрати з 1206 р. до 1281 р. всі ростовські звістки, ми без сумніву матимемо ростовський літописець у чистому й повному вигляді. Цей літописець вузько-провінціяльний, князівський, позбавлений на цілому своєму протязі моментів обробки в самому збірнику, але літописець безпереривний. За час до 1239 р. цей ростовський літописець, як виявляється, з'єднаний, починаючи з 1212 р., з Юрковим володимирським великокнязівським збірником. Цей подвійний характер викладу 1212—1239 рр. особливо яскраво виявляється у викладі страшної події 1237 р. Послідовність викладу раз-у-раз уривається й очевидно тому, що автор збірника від одного викладу переходив до иншого. Так, розповівши про те, як татари вдерлися в Нове місто, а оборонці Володимира на чолі з Юрковими синами вбігають в Печернє місто, автор переходить до опису загибели єпіскопа й жіночої половини князівської родини, забуваючи вже потім повернутися й скінчити описувати, як загинув Володимир. До того-ж, незавдоволений з опису загибели єпіскопа й княгинь в одному із своїх джерел, він одразу-ж переписує опис цієї загибели з иншого джерела, примушуючи як єпіскопа, так і княгинь, померти двічі всього лиш на шости рядках теперішнього друкованого тексту (ст. 440, вид. 3, СПБ., 1897). Такий самий перебій джерел бачимо й в опису Юркової смерти на Сіті, де всеньку свою увагу автор зосередив на ростовській версії про смерть князя Василька Ростовського, а вел. князя Юрка при цьому вбито двічі всього лиш на 4 рядках друкованого тексту (ib., ст. 442). Забувши подати нам опис, як татари брали Печернє місто, автор залишив нам таки слід того, що такий опис в одному з його джерел був: перед боєм на Сіті Юрко одержує звістку про загибель Володимира в таких висловах: „Владимир взят, а церковь соборная, епископ, княгиня с детьми, снохами и внучатами прикончаны огнемъ, а старшие сыновья, Всеволодъ с братом, убиты вне города".

В опису 1237 р. автор наводить некрологічну замітку про Василька Ростовського, що його закатували татари. Ми сподіваємося знайти у володимирському літописці, якого використав автор нашого збірника, таку саму некрологічну замітку про великого князя Юрка. Наші сподіванки справджуються, але тільки під 1239 р., де, розповівши як Юркове тіло перевезли з Ростова до Володимира вже за князя Ярослава, складач подає некролог князя. Що цей некролог з володимирського літописця, можна довести останніми словами некролога: „и посѣдѣ въ Володимерѣ на отни столѣ лѣтъ 20 и 4, а на пятое убьен бысть отъ безбожныхъ и поганыхъ татаръ". Так порахувати князівство Юркове (1212 + 25 = 1237) міг лиш володимирець, навмисне пропускаючи перебування в 1217—18 р.р. на володимирському столі старшого брата Юркова – Костянтина, бо це порушувало батьків заповіт.

Отже, володимирський Юрків літописець закінчується описом 1237 р. і некрологічною статтею про Юрка, як ростовське літописання закінчувало опис цього самого року некрологом про Василька. Не важко бачити, що обидва ці літописці об'єдналися саме в 1239 р. за володимирського князя Ярослава: його осадженню у Володимирі присвячено виклад 1238 р., а в 1239 р., після опису перевезення тіла Юркового до Володимира й некролога йому, читаємо молитовну подяку літописця за вратування від загибели кількох князів; перелік їх почато з імени „благочестиваго и благовѣрнаго великого князя Ярослава". Цим, як видно, закінчується збірник 1239 р.

Як-же цей збірник було складено? В основу його, як ми бачимо, покладено було літописця ростовських князів, уже наближеного до дефектного Радзивилівського літопису. До цього літописного збірника в межах з 1212 до 1239 рр. було додано у виборках великокнязівський Юрків збірник, закінчений після його смерти описом його загибели й некрологом йому. Вже з цього складу збірника 1239 р. можна догадуватися, що його зроблено в Ростові. Цей здогад категорично стверджує нам сам автор під 1227 р., в звістці про призначення володимирського єпископа, взятій з володимирського збірника, приписавши: „приключися и мнѣ грѣшному ту быти и видѣти дивна и преславна". Це виявляє руку не-володимирця. На запитання, чому цей збірник 1239 р., як виявилося, складено в Ростові чи ростовцем, хоч збірник явно бажає бути збірником великокнязівським, себ-то володимирським, легко можна відповісти, нагадавши, що з 1237 р. колишню єпископську катедру у Володимирі приєднали до ростовської, і ростовський єпископ, перебуваючи в Ростові, керував тепер цілим Ростово-Володимирським краєм. Коли ми згадаємо довгу боротьбу Ростова з Володимиром з середини XII в. й новий вибух цієї боротьби по смерти Всеволода, ми зрозуміємо, чому автор ростовського збірника вирішив покласти в основу збірника 1239 р., хоч і великокнязівського володимирського, не збірник Юрків, що, звичайно, провадив надалі літописання у Володимирі й після збірника 1212 р., а свій ростовський збірник, обмежившися на виборках з Юркового збірника 1237 р., та й то в межах 1212—1237 рр., явно пропускаючи виклад цього збірника у випадках сутичок Юрка з Костянтином.

Не вважаючи на це, ми таки маємо можливість уявити собі збірник Юрків повніше, це нам дає його ростовський складач 1239 р., якщо ми звернемося до инших наших літописних збірників.

В цікавій і дуже цінній статті „Князь и город в Ростово-Суздальской земле (в XII и первой пол. XIII в.в.)" в збірнику „Века" (1924 р.) А. Н. Насонов уже проаналізував низку збірників, що зберегли нам рештки великокнязівського володимирського Юрієвого збірника, і встановив існування, починаючи ще з XIII в., особливого володимирсько-ростовського збірника, що, всупереч ростово-володимирському збірнику 1239 р. (себ-то Лаврентівському літ.), Юрків збір-

ник, як видно, клав в основу, доповнюючи його виборками з ростовського літописця. А. Н. Насонов перший правильно зазначив, що саме цей останній збірник лежить в Іпатському літопису, як джерело його північно-східніх відомостей.

Справді, північно-руський збірник, використаний в Іпатському збірнику, перш за все був збірник володимирських і ростовських відомостей. Виходячи здебільша з володимирського джерела й лиш почасти даючи знати своє ростовське походження (порів. опис вбивства Андрія, засудження його за вигнання єпископа й братів і докір за бажання самому володіти цілою суздальською землею під 1162 р.), відомості Іпатського, на жаль, не торкаються подій 1212—18 рр., часів боротьби Юрка з Костянтином. Володимирські відомості цього збірника характеризують нам своє володимирське джерело, як повніше ніж збірник 1212 р. і з ознакою перероблення відомостей цього збірника 1212 р., взятого тут в основу. Так, наприклад, указівку на одну баню в церкві, що збудував Андрій (порів. Лавр. під 1185 р.), наш збірник уперто перероблює на п'ять бань (порів. 1175 і 1161 р.р.); так само п'ять звісток 1194 р. Лаврентівського, що з них дві пропустив збірник 1212 (Радзивилівський), знову цілком знаходимо в нашому збірнику й навіть одну з подробицями, яких немає ані в збірнику 1177 р. (Лавр.), ані в збірнику 1212 р. (Радзивил.). Зазначено ім'я князівське сина Всеволодового Дмитра — Володимир, з поясненням, що його дали йому на спомин про діда. Іпатський, переказуючи своє північне джерело дуже скорочено, відніс чомусь ці відомості до 1192 р.

Звичайно, перед науковим дослідженням ще стоїть дуже нелегке завдання відновити хід та історію ростовського владичного літописання XIV—XV в.в. Воно, на жаль, дуже чуло відбивало на собі історію загально-руського мітрополичого літописання XV в., однак, переробляючи ці збірники відповідно до своїх стародавніх джерел XIII в. Вивчати ростовське літописання XIV—XV в.в. важко через те, що воно дійшло до нас здебільша не цілком і лиш у відбитках на матеріялах спільно-руських мітрополичих, а потім великокнязівських збірників, куди його притягали, як джерело.

Однак, ми спостерегаємо вже в Фотієвому Поліхроні першої чверти XV в. і потім у спільно-руському збірнику 1448 р. (Основа Новгородського 4 і Софійського 1) і в московських збірниках 1472 і 1479 р.р. постійний вплив на московську версію про події 1212—1218 р.р., що лежала в основі великокнязівського літописання XIII і XIV в.в. (в Лаврент. і Троїцькому 1409 р.) і що її передано через мітрополичий збірник 1409 р. (Троїцький) Фотієвому Поліхронові, версії володимирської, Юрієвої, що цілковито й виразно перемогла, нарешті, над ростовською Костянтиновою версією (порів. Воскресенський літ.). На підставі цього спостереження маємо можливість пояснити собі цю обставину тим, що ростовське владичне літопи-

сання цього часу (редакція єп. Григорія, як джерело Фотієвого Поліхрона і ред. єп. Єфрема, як джерело збірника 1448 р.) уперто зберегало в своєму початку чи Юріїв збірник, чи комбінацію переваги Юріївого збірника над ростовським збірником, аналогічну, а можливо й тотожню із збірником, що його використував Іпатський збірник.

Так можна уявити собі цілий обсяг тих решток Юріївого збірника, що дійшли до нас; їх досить, однак, щоб стверджувати, що після того, як Всеволод помер і як з'явився у Володимирі збірник 1212 р., літописання великокнязівське провадили й за Юрка, протягом цілого його життя; але дійшло воно до нас, правда, лиш в окремих уривках.

Коли розглянути рештки Юріївого збірника, що закінчивсь, як ми знаємо, некрологічною йому статтею, то одне спостереження спинить нашу увагу. Збірник цей притягав до свого складу південний збірник, правда, в дуже коротких виборках. Відомості цього збірника йдуть до 1228 р. Вони уриваються на цьому році не випадково. Під 1230 р. читаємо звістку володимирську про землетрус з указівкою на те саме для Києва й південного Переяслава, причому літописець не забув зазначити усного характеру цих відомостей з півдня, як і звістки про грізне затьмарення в Києві в цьому самому році. Отже виходить, що для 1230 р. писаного джерела південних відомостей володимирське літописання не мало. Що відомості до 1228 р. взято з писаного джерела, очевидно навіть при коротких записах, із звістки 1220 р.

На запитання, чому в Юріївому літописанні південне джерело було взято до 1230 р., найімовірнішу відповідь може дати звістка 1229 р. Оповівши про розрив з Юрком брата Ярослава, що пішов на ростовських Костянтиновичів, і про щасливе розвязання конфлікту на снемі в Суздалі, літописець так закінчує оповідання: „и поклонишася Юрью вси, имуще его отцемъ собѣ и господиномъ"... Це нове ствердження що-до старшування Володимира над усіма містами Суздальського краю й загальне замирення князів під рукою їхнього нового батька й володаря — і треба вважати за момент складання нового володимирського збірника 1229 р. Як видно, з 1229 р. до цього збірника, за заведеним звичаєм, у Володимирі систематично робили приписки, що закінчувалися описом нещасливого 1238 р. та некрологом кн. Юркові.

Визначити точніше південно-руський збірник 1228 р., що його використав володимирський збірник 1229 р., на жаль ми не маємо змоги, але обсягом своїм цей збірник натякає на Київську основу, можливо, ускладнену записами якогось провінціяльного південного літописання.

VI. „Володимирські" збірники 1263, 1283 і 1305 рр.

Збірник 1239 р. було 1263 р. поповнено ростовськими записами за цей час та притягнено короткі й далеко не систематичні записи володимирські. Цей новий збірник склала знову в Ростові людина дуже близька до ростовського єп. Кирила, що мав на увазі дати із

своїх матеріялів великокнязівський збірник-пам'ятку діяльности Олександра Невського. Про це подбала ростовська катедра тому, що вона за ввесь час Олександрової діяльности залишалася єдиною катедрою Ростово-Володимирською, як і за часів Ярослава. Рука автора цього збірника торкнулася матеріялів збірника 1239 р., продовження якого є збірник 1263 р. (пор. 1231 і 1237 р.р., де згадано єп. Кирила).

Збірник 1263 р. з ростовськими записами до 1281 р. було в 1282—83 р.р. оброблено в Переяславі на новий збірник, притягши до 1263—83 р.р. новгородське літописання. Нарешті, в 1305 р. збірник 1283 р. знову було оброблено; ця обробка на тверській літописній основі дала для 1283—1305 р.р. низку відомостей з новгородського, ярославського й рязанського краєвого літописання.

За ввесь зазначений час з 1228 р. ми не зустрічаємо жадних указівок на притягнення якогось південно-руського джерела, хоч інтерес до Київа й боротьба за мітрополію й одбилися в низці цих збірників XIII в., що намагалися бути великокнязівськими.

І. С. АБРАМОВ

ЛІТОПИСНИЙ ВОРОНІЖ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

За одно з найдавніших селищ на Україні можна, без сумніву, вважати сучасне містечко Вороніж Глухівської округи на кол. Чернігівщини. Про давність цього містечка промовляють могили, розкидані в околицях Воронежа, а в центрі містечка велике городище, обнесене кільцевим валом до 1½ верстов у колі. Вал зберігсь до нашого часу, і його можна простежити на цілому його протязі. Раніше навкруги цього валу була вода, одведена з р. Осоти. Сліди рову також збереглися в деяких місцях до нашого часу.

Дехто гадає, що Воронізьке центральне городище виникло в першій половині XVII в. Так, напр., думає Ол. Лазаревський [1]) на підставі даних генерального слідства: „оный городъ сначала еще за владѣнія польскаго осаживался; за гетмана Богдана Хмельницкаго первымъ сотникомъ былъ Супрунъ и малый городокъ построилъ, и называли оный замкомъ“...

Природні умови даної місцевости дуже сприяли утворенню такого „замку“. І, без сумніву, вибрав це місце, високе й добре захищене, не сотник Супрун; він лиш зміцнив стародавнє городище, що існувало раніше. Про давність селища говорять досить численні місцеві могили. Їх досліджував автор цих рядків за дорученням од „Предварительнаго Комитета по устройству Черниговскаго Археологическаго Съѣзда въ 1914 г.“ і раніш за дорученням од Арх. Комісій.

Могили, мало не всі зорані, розміщені групами в околицях м. Воронежа: 1) біля Гукова хутора, на віддаленні 5 верстов од Воронежа, раніш можна було нарахувати до 25-ти могил; 2) за переїздом МКВ залізниці в урочищі „Береги“ (біля 5-ти могил); 3) по дорозі до Глухова в колишнім володінні Миклашевського „Гутка“ (біля 18 могил); 4) в Павленковому хуторі (п'ять могил); 5) в полі на ниві Ветчінової, біля Павленкова хутора (дві могили); 6) в урочищі „Чорні Лози“ в різних місцях на полях розкидано п'ять-шість могил. Були могили, без жадного сумніву, і в межах самого селища; про це свідчать деякі знахідки, напр., копаючи льохи, знаходили поховання з конем (в Герасименковій садибі на Шостенському шляху, а також біля кузні).

Здебільша Воронізькі могили мають у собі рештки трупоспалення й тільки в одному місці, верстов за п'ять од містечка, в Гуковому

[1]) „Описаніе Старой Малороссіи“, т. II. Полкъ Нѣжинскій. Кіевъ, 1893 г., стор. 345.

хуторі, знайдено чималу групу могил (до 25-ти), де були рештки трупопокладення. Могили з трупоспаленням не мали рештків вогнища; вугілля й попіл під могильним насипом, разом з дрібними перепаленими кістками, принесено було, як видно, з иншого місця. В одному випадку (на хуторі Гутці) зустріли групу могил, розміщених правильним півколом. В могилах знаходили глиняні горщики, на дні в деяких з них були тавра. Могили з кістяками були невеликі завбільшки,— заввишки 2-2½ арш., діяметром арш. біля 20-ти. Могила накривала собою кістяк, що лежав головою на захід. В головах кістяка зрідка зустрічали черепки, рештки залізного обруча, великі цвяшки, персні, сердолікове й скляне намисто. Доба 11—12 в.

Частину черепків, що я зібрав з різних місць на полі й передав до „Музея Русского Археологического Общества" в 1907 р., консерватор музею О. О. Спіцин наближає до роменських (що-до вигляду й відзнак) і містить до рубрики „аланскія вещи" [1]).

Мідяні височні кільця з могил біля м. Воронежа О. О. Спіцин визнав за радимичські [2]). Але більшість могил належить сіверянам.

Один з могильних черепів я викопав біля м. Воронежа в 1907 р. і передав до Кабінету Географії та Антропології С.-Петербурзького університету; там його пильно виміряв Ф. К. Вовк. Ось наслідки його вимірів: „Черепъ пожилого мужчины. Швы, за исключеніемъ височныхъ и отчасти затылочныхъ, совершенно срослись и почти не различаются. Надбровныя дуги сильно развиты. Затылокъ очень выпуклый и рѣзко выдается назадъ. Долихоцефалъ". Подробиць вимірів ми не знаходимо. Отже, матеріяльні пам'ятки, що дійшли до нас, свідчать про стародавність даного селища.

Про те саме говорять і писані джерела, якщо визнати, що згадані в літописах Воронож, Воронаж і Вороняж можна пристосувати до сьогочасного м. Воронежа.

Але в цьому випадку ми зустрічаємося з питанням, що його не раз ставили в нашій історичній науці й досі ще не розвязали,— про котрий Вороніж говорить літописець: чи про річку Вороніж, чи про край, чи про губерніяльне місто Вороніж, що стоїть на річці Воронежі? Перший історик губерніяльного м. Воронежа Е. Болховітінов пише:

„Въ концѣ XII столѣтія упоминается уже существующимъ городъ Воронежъ, и именно по случаю тому, что бѣжалъ въ него отъ брата своего Всеволода Владимирскаго, въ 1177 г., князь Ярополкъ Владимирскій же; и когда Всеволодъ требовалъ у Рязанцевъ, чтобы они выдали ему ушедшаго къ нимъ Ярополка, то, говоритъ продолжатель Несторовой лѣтописи, Рязанцы же, ѣхавшіе въ Воронежъ, сами приведоша его во Вла-

[1]) Див. „Краткій Каталогъ Музея Рус. Арх. О-ва." СПБ., 1908, стор. 13—14.

[2]) „Краткій Каталогъ Музея Арх. О-ва", стор. 29-30: „Курганы радимичей характеризуются семилопастными височными кольцами, а также нѣкоторыми особыми типами подвѣсокъ къ ожерелью. Время—XI-XII в.".

Ці могили я розкопав у 1907 році.

димеръ (Нестерова лѣтопись, стр. 262). Изъ сего видно, что Воронежъ (розуміючи теперешній губерніяльний, *І. А.*) тогда уже существовалъ и состоялъ подъ владѣніемъ Россійскихъ Рязанскихъ князей, какими бы жителями, впрочемъ, онъ ни былъ сперва населенъ [1])".

В стародавності Воронежа губерніяльного висловлювали сумніви авторитети в галузі історичної географії—вчені Надєждін і Неволін.

В своїй класичній праці „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ" С. М. Соловйов, говорячи, що з рязанських міст на Донській системі до половини XIII в. згадано лиш Вороніж під 1177 р., ставить питання: чи згадано тут місто? „Въ Лаврентьевскомъ спискѣ стоит: „ѣхавше (рязанцы) в Вороножь", но въ древнѣйшемъ Ипатьевскомъ: „ѣхавше Вороножь"; нѣизвѣстно, слѣдовательно, какой предлогъ былъ въ подлинникѣ—*в* или *на*, причемъ послѣдній означалъ бы только рѣку Воронежъ, на которой князь Ярополкъ могъ стоять съ рязанскимъ отрядомъ для наблюденія за половцами, тѣмъ болѣе, что для означенія движенія къ городу употребительнѣе былъ дательный падежъ безъ предлога: „ехавше Вороножю" [2]).

Ясна річ, що й після пояснінь Соловйова думка про те, що в цьому місці літопис говорить про річку Вороніж, залишилася недоведеною.

Далі літописну згадку про Вороніж ми знаходимо під 1237 р. Рязанські князі, підчас Батиєвої навали, пішли назустріч ворогам-татарам і, „не пустячи к городом, ехаша против им в Вороняжь" [3]).

Під 1284 роком у руських літописах ми знаходимо згадку про Воронізькі ліси, де ховавсь Липецький князь Святослав, уратовуючися від татарського баскака Ахмата. Нагадаємо читачеві цей епізод, що його переказують літописи.

Курський баскак Ахмат, син Темірів, узяв в орді на відкуп всякі данини й став немилосердно кривдити людність; стогнали від його здирств та утисків бояри, князі й чорні люди. Міцно осів Ахмат у Рильському та Липецькому князівстві й навіть набув собі два маєтки, що незабаром зробилися повні татар та, висловлюючись по-сучасному, всяких бандитів, які дуже непокоїли людність. В Рильську тоді князював Олег, що мав також і Воргольський уділ, а в Липецьку — Святослав. Вони були родичами й умовилися почати боротьбу. Олег Рильський і Воргольський поїхав в орду до хана Телебуги скаржитися на Ахмата. Хан вступивсь за князів і за їхніх підданців і наказав зруйнувати Ахматові маєтки, як розбійничі гнізда. І маєтки було зруйновано. Тоді Ахмат і собі приїхав в орду, але тільки не до Телебуги, а до його супротивника Ногая скаржитися на князів.—Князь Олег і родич його князь Святослав з імени лиш князі, а справді —

---

[1]) „Описаніе Воронежской губ.". Воронежъ, 1800 г., стор. 8-9, 35. Цитуємо за статтею С. Н. Введенського „Вопросъ о существованіи города Воронежа въ XII вѣкѣ", вміщ. в II кн. „Трудовъ Воронежской Ученой Архивной Комиссіи". Воронежъ, 1904 г.

[2]) Шпальта 28, примітка 1.

[3]) Лаврентьевская лѣтопись. Изд. 3, Археографической Комиссіи, 1897 г., стор. 487.

розбійники й тобі вороги; коли не віриш, то спробуй. Єсть в Олеговій волості багато ловищ лебединих. Ти пошли своїх сокольників — хай наловлять тобі лебедів, і князь Олег нехай з ними не ловить, а потім хай вони покличуть його до тебе; якщо Олег послухає, прийде до тебе, то я збрехав, а Олегова правда. Ногай зробив так, як порадив Ахмат, і покликав до себе Олега, але той не пішов, не бажаючи накликати на себе гніву Ногаєвого супротивника — Телебуги. Тоді Ногай дав Ахматові загін, і той заходивсь немилосердно руйнувати Олегові та Святославові волості. Була зима й люті морози, коли прийшло Ахматове військо. Князям довелося поспішати, щоб урятуватися: Олег з жінкою й дітьми втік в орду до свого покровителя хана Телебуги, а Святослав сховавсь у л і с и В о р о н і з ь к і. Очевидно, воронізькі ліси були недалеко від Ахматових маєтків, бо князь Святослав Липецький, весною, через рік, зробив засідку, підстеріг, коли Ахматові брати йшли з одного маєтку до другого, а з ними 35 чоловіка челяди-руських, оточив їх і вбив 25 чоловіка руських і двох татар. Однак братам Ахматовим пощастило втікти в один з їхніх маєтків. Святослав напав на маєток, почавсь завзятий бій, де загинуло немало людей з того й того боку. Маєтки було зруйновано, а брати Ахматові втікли до Курського. Повернувши від хана Телебуги, Олег Рильський залишивсь незавдоволений із Святославових вчинків.

— „Що ти, брате, зробив! Правду нашу занапастив, заплямував себе й мене ім'ям розбійника. Знаєш звичай татарський, та й у нас, на Русі, розбійників не люблять, іди в Орду — відповідай".

На ці слова Святослав дав йому таку відповідь:

„Чого ти клопочешся? Що тобі до мене за діло? Я сам знаю про себе. Що хочу, те й роблю; а що баскакові маєтки грабував, то я мав рацію,— не людину я кривдив, а звіря; над ворогами своїми помстивсь; не відповідатиму ані перед богом, ані перед людьми в тому, що поганих глитаїв побив".

Олегові посланці принесли Святославові таку відповідь.

„Ми цілували з тобою хреста, що бути нам з тобою завсіди одної думки; коли військо було, так ти зо мною до царя не тікав, залишивсь у Русі, сховавсь у В о р о н і з ь к и х л і с а х, щоб потім зробитися розбійником, а тепер занапастив і мою і свою правду, не йдеш ані до свого царя, ані до Ногая на ізправу, так хай тебе зо мною Бог розсудить".

Після цього Олег знову пішов в Орду, взяв там татарський загін і, повернувшися до своєї волости, вбив Святослава. Волость убитого перейшла до його брата Олександра, що зумів в орді здобути ханську ласку й одержати від хана татарське військо. За допомогою татар він напав на Олега, вбив його й двох його синів.

Ми цілком певні в тому, що слова літопису, де згадано Воронеж, ні в якім разі не можна віднести до губерніяльного міста Вороніжа. Про заснування його збереглися цілком певні відомості: в 1586 році „по приговору бояръ Ф. Ш. Мстиславского съ товарищи, на Дону, на

Воронеже, не доѣзжая до Богатого Затона два днища, велено поставити городъ Воронежъ". Спираючися на грамоти Воронізького Акатова манастиря, деякі дослідники запевняють, не маючи на те досить підстав, що м. Вороніж заснували хозари, які ще в XI в. збудували городище. В Географічному словнику Щекатова [1]) єсть відомості, що „по старымъ Акатова монастыря грамотамъ значится, что игуменъ бывш. Успенскаго Воронежскаго монастыря Ѳеодосій просилъ въ 7124 (1616) г. Михаила Ѳедоровича о переводѣ онаго Успенскаго монастыря по причинѣ обвѣтшанія отъ затопляющей его ежегодно полой воды р. Воронежа съ сего мѣста на старое Козарское городище. Есть отъ Воронежа верстахъ въ 5-ти, вверхъ по рѣкѣ на нагорной сторонѣ въ Троицкомъ лѣсу великая поляна, издревле по писцовымъ книгамъ, выписямъ и планамъ даже до нынѣ именуемая Козарскимъ полемъ, и далѣе отъ сей поляны вверхъ, верстахъ въ четырехъ, надъ самою р. Воронежемъ на утесистой горѣ городище, называемое также Козарскимъ, окопанное двойнымъ и почти непроходимымъ валомъ, заросшимъ нынѣ уже лѣсомъ".

Тай годі!

Автор географ. словника Аф. Щекатов, звичайно, має рацію, роблячи исновок, що на цьому місці жили колись хозари, але з грамоти Акатова манастиря зовсім не ясно, що хозари заснували тут селище, і що воно звалося Воронежем...

П. П. Семенов, складач „Географически-Статистическаго Словаря Россійской Имперіи", справедливо зауважує, що подорожні XIV, XV і XVI вв. — Смоленський диякон Ігнатій в 1389 р., Контаріні й Марко Руфо в 1476 р. і дворянин Алексєєв в 1514 р. — нічого не говорять про міста в цьому краї й відзначають його безлюдний характер.

Абсолютно неймовірно, щоб Липецький князь Святослав, що жив обік свого родича Олега Воргольського й Рильського, тікав од татар за тридев'ять земель і, можливо, на зустріч татарам у Наддінські степи, на береги р. Воронежа!..

Ні, він тікав у сусідні ліси, що оточують і тепер містечко Вороніж на Чернігівщині й зливаються з славетними Брянськими лісами. Звичайно, ці ліси в старовину були незрівняно більші й густіші й давали цілковиту можливість ховатися від ворогів. Уже розчищені й зорані урочища й досі мають назви, які свідчать, що тут були ліси: „осиковий гай" (по дорозі до Шостки), „березовий гай", „чорні лози", „щигальниця", „липина" і т. д.

В м. Воронежі є ще старожитці, які пам'ятають, як у Воронізьких лісах водилися ведмеді. В старих записах одної з Воронізьких церков я зустрів звістку про смерть одного молодого селянина, який „будучи лишеннымъ ума, бродилъ по лѣсам въ окрестностяхъ Воронежа и былъ растерзанъ звѣремъ".

[1]) „Географическій Словарь Россійского Государства, сочиненный въ настоящем онаго видѣ", ч. I. Москва, 1801 р., колонка 1038.

Деякі лісові урочища, оточені болотами, були зовсім непрохідні, і місцевим мешканцям, що знали потайні стежки, можна було ховатися цілком безпечно. Під Воронежем є урочище „Мости", що дістало собі назву від довгої гати, за допомогою якої тільки й можна було пройти через лісову й болотяну трясовину. Нарешті в невеличкому Воронізькому музеї місцевого краю зберегається кістки деяких великих лісових тварин, знайдені на околишніх полях, тварин, що таких уже немає тут.

Треба зауважити, що ще єпіскоп чернігівський Філарет дав указівку, що Воргольська волость князя Олега повинна була бути в колишньому Глухівському повіті на Чернігівщині на межі Путивльського повіту, в тих місцях, де й досі існує селище Воргол [1]). Тут до цього часу збереглося цікаве Воргольське городище. Воргол був удільним містом у Сіверському князівстві. Р. В. Зотов у своєму відомому досліді „О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику и о черниговскомъ княжествѣ въ татарское время" погоджується з Філаретовою думкою. Він говорить, що Воргол стоїть лиш за 65 верстов на захід од Рильська, т. що князь Рильський міг володіти й суміжним Воргольським уділом. Що-ж до Липецька чи Липовечська, то за нього не можна вважати, на думку того-таки Зотова, ані Липецька Тамбовського, ані Лівен Орловських, бо ці міста стоять далеко від Рильська й від Воргола. Не можна містити Липецьк між Рильськом і Ворголом, бо володіння обох князів не могли бути посмужні. Згаданий дослідник шукає його на північ од Воргола, „гдѣ-нибудь между Глуховымъ и Кролевцемъ", і тоді Воронізькі ліси були-б природнім захистком Липецькому князеві Святославові, „такъ какъ, додає дослідувач, въ Глуховскомъ уѣздѣ, въ 36 верстахъ отъ Глухова и въ 30-ти верстахъ отъ Кролевца, есть и въ настоящее время мѣстечко Воронежъ, на ровной площади, окруженной лѣсами, которое Филаретъ относитъ къ поселеніямъ до-татарскимъ. Если бы Липецкъ находился на линіи между Глуховымъ и Кролевцемъ, тогда отъ него до Воронежа было-бы менѣе 30 в., а до лѣсовъ на р. Воронежѣ даже отъ Курска очень и очень далеко" [2]).

Тепер біля містечка Воронежа (верстов за 5) в бік до Глухова єсть хутори „Липина"; як кажуть старожитці, тут з давніх давен усю місцевість було вкрито густим липовим лісом; рештки його збереглися й до цього часу. Цю глуху місцевість не досить ще досліджено.

Для місцевого краєзнавчого гуртка повстає цікаве завдання: чи не збереглося в цих стародавніх липових лісах решток літописного Липецька, звідкіля в небезпеку тікав князь Святослав ховатися у Воронізьких лісах?

---

[1]) Филаретъ, кн. 7, 323.

[2]) „Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи", 1882-1884 г., выпускъ девятый, СПБ, 1893 г., стор. 200—201.

О. І. Бунін у доповіді своїй на XI-му Археологічному з'їзді в Київі в 1899 р. приходить до цілком певного висновку, що згадані в літописах Воронізькі ліси, де ховавсь Липецький князь Святослав од татарського карного загону, „простирались, какъ и нынѣ, къ сѣверо-западу отъ Липецка [1]), за р. Сеймомъ и называются такъ по мѣстечку Воронежу, которое находится къ сѣверо-западу отъ Глухова, близъ границы съ Кролевецкимъ уѣздомъ“ [2]). З'їзд визнав, що доводи О. І. Буніна досить влучні. Якщо вважати, що питання про географічне становище Воронізьких лісів розвязане, то слід також визнати, що згадані в літо писах Воронізькі ліси дістали свою назву від селища Вороніж, що є одне з найдавніших на території України, і що стару суперечку про місце літописного Воронежа, яка, як ми бачили, має чималу літературу, треба, очевидно, розвязати на користь містечка Воронежа Глухівської округи на Чернігівщині.

---

[1]) При цьому О. І. Бунін визнає за рештки Липецька Липецьке городище на південь од Сум, за 20 верстов, і за 4 верстви від Сумської Ворожби.

[2]) „Труды XI-го Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ въ 1899 году“, т. II, стор. 66 і далі: „Гдѣ находились города Липецкъ и Ворголъ, а также и другія мѣста, упоминаемыя въ лѣтописяхъ подъ 1283—1284 гг.“.

І. М. БОРОЗДІН.
Проф. Московськ. Ун-ту.

ДО ВИВЧЕННЯ СТАРО-КРИМСЬКИХ НАДГРОБКІВ.

Золотоординська культура під світлом новіших археологічних одкрить притягає нині широку наукову увагу. Убозтво й свідому тенденційність писаних джерел поповнює й корегує тепер матеріяльна документація. Розкопи в Надволжі (на місці Старого й Нового Сараю) та в Криму (в Ескі-Юрті й Старому Криму), що їх переведено в по-жовтневий період, дали чимало свіжого й цінного матеріялу. Якщо надзвичайно цікаве є питання про Золотоординську культуру в її цілому, то не менше цікаві її локальні вияви.

У завдання експедицій р. 1925 та 1926, що їх організував уряд Кримреспубліки разом з Науковою Асоціяцією Сходознавства при ЦВК СРСР і що вони працювали під моїм загальним керівництвом у Солхаті (в Старому Криму), було поставлено обслідувати й вивчати пам'ятки Золотоординського періоду на кримському ґрунті. Перша столиця кримських татар Солхат, що економічно й культурно процвітав XIII та XIV віку, зберегає в своїх надрах матеріяльні пам'ятки колишнього величчя, і їх тепер уперто видобуває археологічна лопата. Про наслідки обох експедиційних кампаній я говорив в опублікованих попередніх звідомленнях і в ин. статтях [1]). У цій статті я хотів спинитися тільки на одного роду пам'ятках, які заслуговують на пильну увагу. Я кажу про надгробки, що їх споруджувано над тілом померлих. Ритуал старовинного татарського похорону нам добре відомий, і ми знаємо, яку ролю відогравали там такі могильні пам'ятники. Вони дійшли до нас од найрізніших епох, починаючи від середніх віків і кінчаючи новими часами. Написи й орнаменти, що прикрашають ці монументи, мають велику вагу, бо вони часто являють собою першорядні історичні та історично-художні джерела.

Натурально, що учасники експедиційних праць не могли не звернути сугубої уваги на ці пам'ятники, що їх багато знайдено на території Старого Криму. Якщо за кампанії р. 1925 знайдено 70 надгробків, то підчас експедиції минулого року це число подвоїлося. Можна тільки дивуватися, що ці надземні пам'ятники, які впадають в око

[1]) И. Бороздин, Солхат. Изд. Науч. Ассоц. Востоковедения. М. р. 1926 (раніше в журн. „Новый Восток" № 13—14); Новейшие открытия в области изучения татарской культуры (Первый Всесоюз. Тюрколог. С'езд в Баку, стеногр. отчет, Баку, 1926 г.). Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму, „Новый Восток" № 16—17.

й яких напевно було за попередніх років ще більше, так мало притягали увагу вчених і мандрівників, що відвідували Старий Крим. Такий видатний спеціяліст історії кримського ханства, як професор В. Д. Смірнов, що описові старо-кримської давнини віддав більшу частину в своїй прекрасній статті „Археологическая экскурсія въ Крымъ лѣтомъ 1886 г." [1]), побіжно згадує двічі про надгробки з написами, що він бачив, але не подає ані хоч-би найзагальнішого опису, ані читання написів. Що правда, проф. О. І. Маркевич, що відбув з доручення Таврійської Вченої Архівної Комісії дві подорожі, щоб оглянути старо-кримські пам'ятники, говорить трохи більш про надгробки, бо в першій своїй статті [2]) відзначає мармурову могильну плиту з датою р. 742 гиджри та в другому своїому звідомленні [3]) видає вперше мармурову плиту з арабським і караїмським написами. Ця плита, мавши на собі караїмський напис з датою р. 1417, має ще й арабський напис з датою р. 709 гиджри (р. 1309). Очевидячки, цю плиту в різні часи використовувано. Що-до арабського тексту про якесь відбудування мечету, то він неясний. Акад. І. Ю. Крачковський, що недавно взявсь до спеціяльного досліджування цього напису, прийшов до такого висновку: „Сама форма напису дозволяє гадати, що він або є просто вправа недосвідченого майстра, або що його забракував замовник, і він ніколи не був будівельним. Досить прирівняти його до напису на мечеті Узбека в Старому Криму, що походить приблизно з тих самих часів (р. 1314), щоб переконатися, яка сумнівна є поява такого художньо-невдалого напису в мечеті того самого часу" [4]).

Крім того, ця плита, що була, як сказано вгорі, караїмським надгробком, ніколи не була надгробком татарським. Проф. Ю. А. Кулаковський, що відвідав р. 1897-го Старий Крим, так говорить про ці пам'ятки: „В приватному володінні в різних осіб я бачив декілька арабських і жидівських (напевно, караїмських) написів і одну плиту з арабським написом — в садку церковної садиби — та чимало татарських надгробків. Про всі ці пам'ятки я сповістив Комісію, щоб вона дала дальші розпорядження" [5]). Але Археологічна Комісія, що до неї звернувсь автор цитованих рядків, ніяк не реагувала; татарською давниною в Петербурзі не цікавилися.

Експедиція для вивчення татарської культури в Криму, що розпочала роботу р. 1925-го, насамперед взялася до обслідування й обліку

[1]) В. Смирновъ, Археологическая экскурсія въ Крымъ лѣтомъ 1886 г. (Зап. Вост. отд. Рус. Арх. Об-ва, т. I, вып. IV, стор. 284 та 285).

[2]) А. Маркевичъ, Поѣздка въ Старый Крымъ (Изв. Тавр. Учен. Арх. Ком. № 6, 1886, окремий відбиток, стор. 2).

[3]) А. Маркевичъ, Старо-Крымскія древности (Изв. Тавр. Уч. Арх. Ком. 17, 1892, окрем. відбиток, стор. 5—6).

[4]) И. Крачковский, Отчет о командировке в Крым летом 1924 г. (Изв. Рос. Акад. Наук. 1924 г. №№ 12—18, стор. 667).

[5]) Ю. Кулаковскій, Новыя данныя для исторіи Стараго Крыма. (Зап. Рус. Арх. о-ва, т. X, 1898; окрем. відбиток, стор. 6).

всіх, які ще збереглися, пам'яток старовини розкиданих по території Старого Криму. Натурально звертали увагу на всі надгробки, які доводилося знаходити, і скупчені в одному місці (біля мечету Узбека, на старому кладовищі й т. ин.), і розкидані нарізно, нерідко напівзруйновані. І над цими пам'ятками владно пройшла руїнницька рука старо-кримських житців. На щастя, ще не все загинуло, деякі пам'ятки (иноді дуже важливі) було здобуто цілими, деякі, як фрагменти. Траплялося знаходити дуже відмітні надгробки в тротуарних плитах, в ґанках, у кімнатах, у хлівах (один старо-кримський громадянин довго не хотів оддавати надгробку XIV в., бо використовував його, щоб прив'язувати не то корів, не то свиней). Розвідки на кладовищі й розкопи на території медресе біля мечету Узбека дали багато першорядних надгробних пам'ятників [1]). В експедиційну кампанію року 1926-го цю роботу продовжено, і тепер ми маємо чималу колекцію надмогильних пам'ятників, зібраних у місцевому сховищу [2]), що його засновано минулого року. В процесі експедиційної роботи ці пам'ятники описано, змальовано, частину зфотографовано. З написів та орнаментів знято естампажі. Член експедиції татарський учений-епіграфіст Осман Акчокракли взявсь докладно вивчати написи, їхню транскрипцію й переклад. До друку підготовляється науковий опис наслідків експедицій 1925—1926 рр. „Древности Солхата", і він складає для цього опису „Corpus" старо-кримських епіграфічних документів.

З тих, що їх знайдено, 145-ти надгробків, 95 мають написи; на 45-ти з них є дати. Написи пороблено переважно арабською мовою, але зрідка трапляються написані й мовою старо-татарською (джагатайською говіркою). Що-до зовнішньої форми напису, то звичайно практикується сулюс. У своїому звідомленні О. Акчокракли каже : „Здебільша письмо пам'яток є зразок с у л ю с а раннього середовіччя й характером своїм наближається до сельджуцького письма, що само є запозичене з єгипетського та андалузького (Альгамбра)".

Ці епіграфічні документи є цінні джерела для історії Старого Криму в епоху середовіччя. Своїми хронологічними даними пам'ятники належать до XII—XV вв., переважна більшість пам'ятників належить до XIV в. (75%). Тринацятий вік (його матеріяльні документи особливо цікаві) репрезентовано двома пам'ятниками з досить виразними датами 672 р. гиджри (1273) та 687 р. гиджри (1288); що-до третього пам'ятника, то розібрано написане 6, а решта кепсько збереглася. А надто цінні пам'ятники XIII в., що їх знайшла експедиція р. 1925-го, бо до цієї пори найдавніші пам'ятники належали до початку XIV в. Що-до XV в., епохи занепаду Солхата, то її репрезентовано тільки 7 пам'ятниками. Цікаво відзначити, що хронологія надгробків збігається з хро-

[1]) Бороздин, Солхат, стор. 16—17 та 29.

[2]) Частину надгробків, що їх знайшла експедиція 1925 р., вислано до Бахчисарайського музею.

нологією татарських манет останніх десятиріччів XIII в. і численних для XIV в.

Але надгробні пам'ятники не тільки цікаві своїми хронологічними датами, вони висвітлюють склад людности, соціяльні відносини, побутовий уклад золотоординської столиці в Криму. З написів ми довідуємося, що до Солхату наїжджали з Персії (Лури), Сирії (Алепо), Месопотамії (Ербелі-Арбели), М. Азії (Ель-Кастамуні), Вірменії, здається, Півн. Африки (Магреб) і т. ин. Імення тих, що поховано, зде-

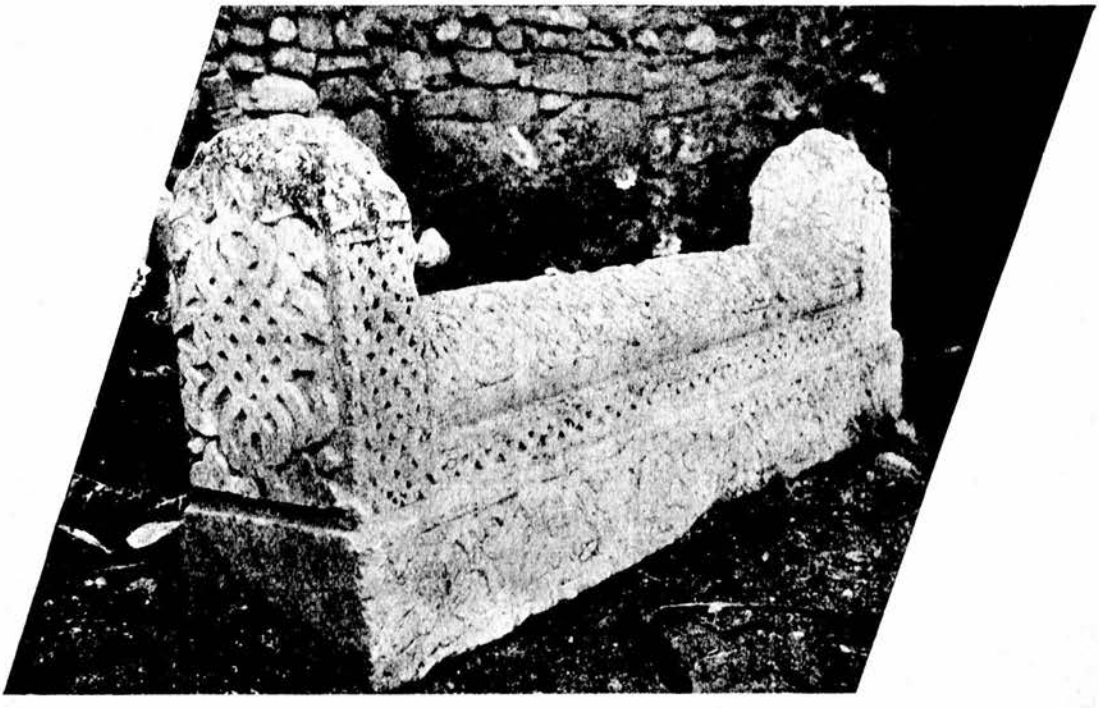

більша, арабські, але часто трапляються також і тюркські [1]), напр., Кутлуг, Урус, Бейрам, Буджук. Відбивсь у написах так само й рід праці тих, що знайшли вічне упокоїння під могильним каменем. Звичайно, більшість надгробків (особливо прикрашених орнаментами та упоряджених мережаними написами) вибудовувалося над представниками заможних клас. Написи говорять про похованих воїнів, двірських, шейхів і т. ин. Так, напр., одзначимо надгробок з сірого мармуру з таким квітчастим написом: „Помер благословений, найвизначніший з намісників емір Омер Алепський — нехай буде земля йому запашна. Ребі-ель-Еввель. 756 гиджри (1355 р.)" [2]). Мудрований і дуже важкий для читання напис (джагатайською говіркою), врізаний у не менш мудрований і надзвичайно ефектний орнамент,

[1]) Таке саме буває й на надгробних пам'ятниках Ескі Юрта. (А. С. Башкиров та У. Боданинский, „Памятники Крымско-Татарской старины" в журн. „Нов. Восток" № 8—9).

[2]) Цитую з перекладу Акчокракли. Малюнок надгробку див. у ст. Бороздіна „Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму".

прикрашає визначний своїми розмірами (0,37 м. × 2,07 м.) надгробок, що його вибудувано над тілом хорунжого з датою 776 Хіджри (мал. 1).

Осторонь стоїть цікавий надгробок місцевого вченого, астронома Урус-Хаджа, сина Хасанового [1]); на верхній частині пам'ятника на

гладенькій півкулі є ряд дрібних дірочок, що напевно мали означати зорі. Дуже позначний надгробок над тілом Махмуда-Ехі, сина Мустафа-Ехі. Як відомо, ехі (брати) — це була секта з комуністичним відтінком, що поширювалася в М. Азії. Цим ніби ще раз підкреслюється звязок поміж Солхатом і сельджуцькою М. Азією.

[1]) Бороздін—Цит. стаття.

Два цікавих надгробки знайдено при розкопах на території медресе біля мечету Узбека, де за кампанії р. 1925-го виявили дюрбе (тюрбе) в північно-західній частині комплексу. Перший з цих надгробків пишний мармуровий блок, орнаментований золотом, що чудово зберігсь. Блок цей лежав на окремій підставі, що складалася з дерев'яного ящика з вправленими в нього розмальованими полив'яними плитками. Розкопи дали тільки фрагменти цього мудрованого надгробного спорудження (дерев'яні частини стали потерухою), залишилися тільки плитки, цвяхи та залізні набійні закріпи [1]).

Надгробок зберіг ясну дату 776 гиджри (1371 р.). Ім'я покійника не розібрано, але через те, що в тексті (остаточно не встановленому) є слово „всепрощена", то висловлюється здогаду, що пам'ятника споруджено над жіночим похороном. Біля першого мармурового блоку стояв і другий надгробок з білого мармуру, такий самий на вигляд як блок. Напис прочитав, транскрибував та переклав М. Хайредінов. У його читанні він такий: „Це домовина всепрощеної покійниці (ім'я не повне) Біки-Ібн-султане. Місяць Ребі-ель-Еввель 833 гиджри (1428 р.)".

Ми не перелічуватимемо тут усіх надгробків, згадаємо тільки, що поруч з вищими персонами фігурує й бакалійник. Нерідко трапляються дитячі надгробки.

Не можу проминути також надзвичайно цікавих надмогильних пам'ятників, що їх знайшла наша експедиція (за 15 верстов од Старого Криму) в Отузах. Отузи з давніх давен були тісно звязані з Солхатом, бо це була ніби його дачна місцевість, літня резиденція [2]). Те, що на верхньому старо-татарському кладовищі знайдено три надгробки XIV в., наочно свідчить про давнє історичне існування цього села. Один з них вибудувано над місцевим обивателем Ідрісом — сином Хаджі Ях'я Отузького з датою 763 гиджри. Двоє инших надгробків свідчать, що в Отузах перебували чужоземні приходні. Один надгробок вкриває прах шейха Хаджі Ях'я бен Мохаммеда з Ірака 782 (?) гиджри (мал. 2), другий — надмогильний камінь шейха Якуба

[1]) Бороздин. Солхат, стор. 29.

[2]) Недурно в місцевих переказах згадують про „палац" і „ханські садки".

з Конії 722 гиджри [1]). Навряд-чи треба говорити, яку вагу мають ці пам'ятники, що вони є така зразкова документація на тему про культурні звязки золотоординського Криму з країнами близького Сходу. Але особливо підкреслюємо цей безпосередній звязок з таким центром сельджукізму, як Конія, та з Іраком.

Важливі історичні джерела, надгробки багато дають і з боку історично-художнього. Сама зовнішня форма цих монументів, їхні типи й стилі, їхні різноманітні орнаменти й прикраси — все це примушує серйозно вважати на них, як на незамінні дані для давньо-татарського мистецтва. Історію цього мистецтва, можна сказати, тільки тепер утворюється, зараз ще стадія збирання й нагромадження матеріялу; деякі висновки й твердження можливі тільки частково. І поруч з ново-відкритими пам'ятками архітектури та кераміки надгробки дають можливість ставити на реальний ґрунт саму проблему золотоординського мистецтва.

Класифікації та художньо-археологічній аналізі старо-татарських надгробків (за даними Ескі-Юрта) присвячено статтю А. Башкирова та У. Боданинського „Памятники крымско-татарской старины". Солхатські надгробки багато поповнюють і поширюють наслідки розвідок на території Ескі-Юрта. Тепер члени нашої експедиції працюють над історично-археологічним і художньо-стилістичним дослідженням усіх знайдених старо-кримських надгробків. А поки-що скажемо, що орнаменти, здебільша лілеюваті (в різних комбінаціях), свідчать, як про місцеву творчість, так і про перетворення впливів, що йшли зокола. На перший план слід ставити могутню струю сельджукізму, що відбився на всіх видах образотворчого мистецтва золотоординського Солхату [2]). Та це й недивно. Скільки ми вже підкреслювали наявність економічної й культурної ув'язки Солхату з сельджуцькою М. Азією. Надзвичайно характерні надгробки з малюнком лямпади (мал. 3) знаходять собі аналогії в середньовічному мусулманському Єгипті. Тут знову на зустріч ідуть історичні свідчення (арабські письменники) про інтенсивні зносини Солхату з єгипетськими мамлюками [3]). Нарешті, деякі орнаменти (хоч-би на надгробку хорунжого, що за нього згадувано вгорі) ведуть нас на Далекий Схід, у Китай. Ми знаємо, що з Азією, а через неї й з Далеким Сходом, були торговельні й усякі инші зносини в епоху розквіту золотоординського періоду.

У цій короткій статті ми менш за все претендували хоч як там вичерпати тему. Наше завдання було лиш поставити її на порядок денний.

---

[1]) Про надгробок шейха з Конії я розповідаю докладніше в ст. „Из Отузской старины" (друк. в „Изв. Тавр. Общ. Ист., Арх. Этногр.", I).

[2]) А. Башкиров, Сельджукизм в древне-татарском искусстве (Жур. „Крым", № 2, 1926 р.).

[3]) В. Тизенгаузенъ, Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи Золотой Орды, т. I, 1884 р. стор. 63, 280—281, 363, 435 та ин.

В. І. ПІЧЕТА.
Ректор Білоруського Ун-ту.

ДО ІСТОРІЇ ОПІКУНСЬКОГО ПРАВА В ЛИТОВСЬКОМУ СТАТУТІ 1529 р.

Інститут опіки—походження дуже давнього. За доби складання повної редакції „Руської Правди" інститут опіки уже здобув досить виразного оформлення, цілком зрозумілого за тих економічних умов, які в „Руській Правді" відбилися та які справили свій вплив на розвиток тих або инших юридичних інститутів і на правне оформлення останніх.

Інститут опіки не міг зародитися в добу примітивних економічних стосунків. Його походження та розвиток є й продукт і показник складнішої господарської організації. Зародження й розвиток інституту опіки треба поставити в звязок із закріпленням прав власности на рухомі й нерухомі речі, з розвитком сільського господарства й приватного землеволодіння, з потребою оберегати майно, коли припиняється природня батьківська влада, коли лишаються малолітні члени сім'ї, коли треба охороняти й виховувати малолітків аж до їхнього повноліття [1]).

Смерть батькова, формально, не вносить жадних змін у життьовий побут сім'ї. Батькове місце заступає мати, що за нею визнається, як справедливо зауважує В. І. Сергеєвич, така сама влада, яка належала батькові [2]). Мати господарює, порядкує в домі, доглядає свої діти. Поки вона лишається вдовою, вона не має жадних инших інтересів, крім своєї сім'ї. Цілком зрозуміло, чому мати, яка заступає місце батька в сім'ї, порядкує в господарстві, як їй подобається, й нікому не дає жадного звіту про свої вчинки й розпорядження. Матері повинні бути близькі інтереси її дітей. Мати-вдова, крім інтересів сімейного характеру, не може мати на думці жадних инших цілей, не може прагнути ні до чого иншого, як тільки до того, щоб дбати про своїх дітей та підтримувати хатнє господарство.

Зовсім инакше складаються обставини, коли мати-вдова удруге виходить заміж („пойдеть замуж"). Така вдова, що зважилася порвати з старою сім'єю й утворити нову, не заслуговує на довіру.

[1]) Сергеєвич В. І. у своїх „Лекціяхъ и Изслѣдованіяхъ по древней исторіи русскаго права", изд. 3-е, СПБ., 1903, ст. 502-503 зазначає вплив римсько-візантійського права на статті Руської Правди, що торкаються опіки.

[2]) Сергѣевичъ, В. И., „Лекціи и Изслѣдованія", ст. 504.

ій не можна довірити ані майно, ані малолітніх дітей. Такого погляду тримається Руська Правда, і по суті цей погляд Руської Правди цілком справедливий [1]).

Удова, що одружилася вдруге, може занедбати інтереси своєї першої сім'ї та використати її матеріяльні достатки для своєї нової сім'ї. Така вдова робить шкоду господарському становищу членів першої сім'ї. Цілком зрозуміло, що Руська Правда, пильнуючи інтересів окремої сім'ї, як самостійного господарського організму, не може лишити на чолі дому, господарства матір-удову, яка пішла заміж удруге. Тоді виникає потреба передати иншій особі порядкування господарством і виховання дітей. Цією иншою особою повинна бути така людина, яка була-б зацікавлена в тому, щоб підтримати господарство залишених малолітків. Таких осіб зветься опікунами, і на них переходять ті права порядкувати майном і використовувати його, а також дбати про дітей, що лежали на обов'язку батька або матери-вдови, яка зберегала своє вдовування за-для інтересів сім'ї.

Руська Правда, діймаючи віри матері-вдові, як представниці сімейно-господарського цілого, не вимагає від неї матеріяльної звідомности, коли діти дійдуть повних літ. В тім випадку, коли вдова вийде заміж і при цьому розтратить майно своїх дітей, вона повинна, повертаючи дітям майно, відшкодувати зроблені сім'ї матеріяльні збитки [2]).

Коли вдова вийде заміж, Руська Правда вимагає передати опіку ближньому — родичам. При цьому вона визначає владу опікуна, ставить їй як з боку прав, так і обов'язків її певні умови [3]). Опікунова влада триває до повноліття: „донележе возмогуть". Опікун обіймає посідання заопікованим майном при свідках. Саме майно (товар), що йому передається при свідках, опікун повинен, коли опіка скінчиться, повернути дітям. Сам опікун може користуватися лиш з прибутків, які він дістав од експлоатації майна. Це є ніби винагорода опікунові за догляд за господарством та піклування про дітей. Опікун, що повинен повернути дітям їхнє майно, відповідає за збитки, які заподіяв заопікованим. В такому разі за все, що він розтратить, опікун повинен заплатити дітям [4]).

Руська Правда припускає можливість того, щоб за опікуна малолітніх дітей міг стати вітчим, причому на опікуна-вітчима поширюються всі ті права й обов'язки, також і відповідальність за майно, які Руська Правда поширила на опікунів-родичів. Часом-би вмер вітчим, який порядкував майном малолітніх заопікованих, коли виявиться розтрата

[1]) „Русская Правда", Карамзинскій списокъ, стаття 111 (Христоматія по исторіи русскаго права, составилъ М. Владимірскій-Будановъ, вып. I, Кіевъ, 1885).

[2]) „Русская Правда", стаття 113.

[3]) Владимірскій-Будановъ, М. Ф. „Обзоръ исторіи русскаго права". изд. 5-е, Кіевъ, 1907, ст. 479.

[4]) „Русская Правда", стаття 111: „а што срезит товаром тем или пригостить, то то ему собе, а истый товар воротити им, а прикупи ему собе, зане он прекормил и печаловался ими"... „что ли будет растерял, то все ему платити детем".

майна, діти вітчимові повинні матеріяльно завдовольнити своїх зведених братів. Розміри збитків, які зробив вітчим, визначається посвідченням сторонніх людей. Свідчення останніх мають обов'язкову силу. Діти вітчимові повинні відшкодувати всі ті збитки, що їх визначать сторонні люди — „иже людие вылезуть“ [1]).

Питання про те, хто встановляв опіку, через те, що немає в Руській Правді відповідних статтів, розвязати не можна. Безумовно, встановлення опіки належало голові родини, який міг призначити опікуна по своїй уподобі за силою духовної (ряда). Крім того, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, опіку встановляє громадська влада, й у першу лінію влада громади. М. Ф. Владимирський-Буданов, беручи під увагу утворення суспільних клас, висловлює здогад, що „в класах суспільства, які близько стоять до князя, можна розуміти і владу княжу, як установительку опіки“ [2]).

Коли білорусько-українські землі увійшли в склад Великого Князівства Литовського, інститут опіки, що розвинувсь уже за часів Руської Правди, набув дальшого розвитку й оформлення. Безумовно, опікунське право Руської Правди справило певний вплив на розвиток і формулування опікунського права за доби утворення литовсько-білорусько-української держави. В міру, як розвивалося приватне землеволодіння й виявлялася класова структура суспільства, інститут опіки стає надбанням лиш тих суспільних клас, які володіли рухомим і нерухомим майном.

До оголошення першого шляхетського привилею 20 лютого 1387 р. право власности на всеньку землю Великого Князівства Литовського належало великому князеві. Землевласники були лиш державцями земель, порядкувати якими могли тільки за згодою великого князя.

Шляхетський привилей 1387 року й наступні по ньому привилеї, аж до Виленського привилею 2 травня 1447 року, закріпили за державцями земель право володіти й порядкувати землями з тим, щоб вони додержували чинного тоді права, тоб-то всякі земельні умови укладали при заступниках великокнязівської адміністрації, за якими лишалося право такі розпорядження землевласників контролювати [3]). Цілком зрозуміло, що до оголошення першого шляхетського приви-

[1]) „Русская Правда“, стаття 115. Сергеєвич В. І. всупереч Владимирському-Буданову гадає, що вітчим не може бути за опікуна. На думку В. І. Сергеєвича, в „Русской Правдѣ“ передбачається той випадок, коли мати виходить заміж удруге, не поклопотавшися перед владою про опікуна. В такому разі, Руська Правда відповідальність за всі втрати, яких можуть зазнати пасинки, підчас другого шлюбу їхньої матери, покладає на вітчимове майно (Лекц. и изслѣд., ст. 504).

[2]) Владимірскій-Будановъ, Обзоръ, стр. 175. Сергеєвич думає, що можна лиш здогадуватися про те, які органи відали опікою Сергеєвич висловлює здогад, що духівництво відало опіку, ст. 505.

[3]) Sic tamen, quod ea commutando, vendendo, alienando, vel domando, coram nobis aut nostris officialibus iuxta consuetudinem regni Poloniae resignabunt (Любавскій, М. К., Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской Уніи включительно. изд. 2-е, Москва, 1915. ст. 326, § 6).

лею, оскільки земельні володіння вважалося за власність великого князя, останньому належало й право встановляти опіку над малолітньою сім'єю та над майном померлого землевласника.

Великий князь повинен був пильнувати, щоб після смерти державця землі інтереси його, як найвищого земельного власника, не було ушкоджено. З цього права випливало не тільки велико-князівське право порядкувати земельними маєтками, але й право влаштовувати долю дочок та вдів землевласницьких, видаючи останніх заміж на великокнязівську уподобу. З оголошенням шляхетських привилеїв, усі ці права великого князя зазнали певних обмежень. Державці землі здобули право порядкувати своїм земельним володінням лиш додержуючи зазначених у привилеї умов. Дочки та вдови визволилися від опіки великого князя й могли влаштовувати свою долю по власній уподобі [1]).

Городельський привилей 2 жовтня 1413 року встановляв непорушність сімейного володіння. Дітей після смерти їхніх батьків не можна було позбавити їхніх родових маєтків. Ця стаття цілком увійшла й у привилей 2 травня 1447 року та стала за одну з основних статтів, які характеризують білорусько-українське сімейно-земельне право [2]). Раз дітей не можна було видалити з їхніх родових маєтків, то, природня річ, повставала потреба охороняти родове майно на випадок мальства дітей. Згідно з привилеєм 2 травня 1447 року після смерти чоловіка загальне завідування сімейним майном переходить до вдови, поки вона сидить „на вдовьем стольце". Якщо-ж удова вийде заміж удруге, то тим самим припиняється й її право завідувати й порядкувати сімейним майном. Це право переходить до родичів-ближніх, як це встановлено було ще за часів Руської Правди. Перші шляхетські привилеї 2 лютого 1387 року й 2 жовтня 1413 року про це мовчать, і тільки в Виленському привилеї 2 травня 1447 р. встановлена звичайна життьова практика здобула юридичного оформлення [3]).

В перед-статутову добу право опіки повільно вироблялося шляхом вироків, які суд видавав у тій чи иншій справі, або судом провінціяльної адміністрації, або судом великого князя чи панів-ради. Нагромаджений матеріял судових вироків став за основу, коли розроблялося відповідні статті Статуту першої редакції, в якій інститут опіки уперше дістав цілком виразну систематизацію.

---

[1]) Daniłowicz, Zbiór praw litewskich, Poznań, 1841, стор. 1 (Любавскій Очеркъ, ст. 320, § 6, ст. 326, § 9).

[2]) Item post mortem patrum liberi non debent bonis haereditariis privari, sed ea cum suis successoribus possidere. Item post mortem... liberi masculi et femellae... privari non debunt, sed... pleno jure possidebunt (Любавскій, Очеркъ, ст. 320, § 5; 327, § 7).

[3]) Item quando aliquem principum, baronum, nobilium et civium praedictorum ab hac luce decedere contigerit, ex tunc viduam in bonis seu possessionibus mariti sui volumus permanere, quam diu in sede permanserit viduali. Quae si ad secundas nuptias convolare voluerit, ipsa marito, quem ducendum elegerit, tradatur; pueris tamen in bonis et possessionibus paternis, sufuerint; sin autem, proximioribus eiusdem mariti prioris derelictis, prout et ceterae viduae regni Poloniae maritantur (Любавскій, Очеркъ, ст. 213—327, § 8).

Згідно з привилеєм 2 травня 1447 року, після смерти голови сім'ї-батька, загальне завідування сімейно-родовим майном переходило до вдови, поки вона зберегала своє вдовування. Такий порядок цілком відповідав традиціям Руської Правди, яка у матері-вдові бачила природнього заступника покійного чоловіка. Судова практика трохи збочила од відповідної статті привилею 2 травня 1447 року. Вдова, певна річ, могла, як і раніш, бути за розпорядницю сімейно-родового маєтку. Але цей момент наставав лиш у тому випадку, коли голова сім'ї вмирав без духовної [1]). А втім і за часів Руської Правди цю традицію, можливо, порушувано, і воля заповідача ставала на першому плані.

Раз сімейно-родове майно передається в спадщину дітям власника, то цілком зрозуміло, що на батькові, як на голові сім'ї й розпорядникові сімейно-родового майна, лежить як турбота зберегти непорушним родове майно, так і піклування про малолітніх дітей. Через це за батьком установилося право призначати опікуна по власній уподобі. Кожен державець якого-небудь майна з права повної власности міг призначити над своєю сім'єю та над своїм майном опікуна, передаючи йому не тільки функції завідування, експлоатації й охорони майна заопікованих, але також і покладаючи на нього повинності супроти великого князя, які кожен землевласник повинен був відбувати.

В перед-статутові часи опіку можна було встановити з моменту смерти голови сім'ї. Вдова не була вже природньою представницею всього сімейно-господарського цілого й заступницею інтересів полишених малолітніх. Але вдова могла стати за опікуна своїх дітей по силі зробленого розпорядження чоловіка, що виливалося в духовній, яку він укладав. В такому разі вдова лишалася за опікунку своїх дітей до їхнього повноліття, причому зміни в її особистій долі, як от поновне віддання, не мали жадного значіння. Про це свідчить судовий вирок з 19 січня 1506 року в справі пані Зофії Богданової Рачевичевої з намісником Марковським, Мордасом Мишковичем [2]). Вищеназвану вдову по силі духовної її чоловіка було залишено „во всех его имениях с сыном своим". Удові доручено було „над то всими именьи опекатися, поколе тот сынок наш подростеть". Намісник Марковський хотів вигнати вдову з полишених їй маєтків з приводу фальшивости тестаменту, що ніби його написала вдова без відому чоловіка. Крім того, після смерти чоловіка вона вийшла заміж удруге й, бувши за другим чоловіком, пустошила маєтки, які на думку намісника до часу синового повноліття (поколе детя подростеть) зовсім запустіють. Удові, поставленій перед великокнязівським судом, довелося зізнаннями свідків доводити дійсність духовної, як виявлення волі її покійного чоловіка. Господарський вирок, визнавши тестамент за „правый - нефальшивый", лишив удову за опікунку, незалежно від того, що вона вийшла заміж удруге.

[1]) Русская Историческая Библіотека, т. XX, СПБ. 1903, ст. 213—214.

[2]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 605—607.

По силі батьківської духовної, за опікунів малолітніх дітей могли стати зовсім сторонні люди, навіть не родичі. Так, Гліб Суринович передав опіку над своєю дочкою Федькою панові Кміту Стретовичу, як це видно із скарги, яку заопікувана занесла на опікуна, коли дійшла повних літ [1]). Пан Олександер Солтанович перебував у опіці в пана Литобора Хребтовича, чоловіка зовсім йому чужого [2]). У ролі опікунів виступають і близькі родичі. Так, пан Микола Миколайович Кгезкгайлович перебував у опіці свого дядька пана Троцького, старости Жомоїтського, пана Станіслава Яновича [3]). З заповітного розпорядження Новгородського міщанина Івашка Никитича опіку над майном та його малолітніми дітьми було передано його братові Макарові [4]). Коли неподільним майном спільно володіють брати, з яких один повнолітній, опіка знаходиться в руках повнолітнього брата [5]). Брати, що дійшли повних літ, коли в них єсть малолітні сестри, бувають природніми опікунами своїх сестер доти, поки останні не повиходять заміж. З добровільної згоди братів, опіку над кількома сестрами може бути поділено між братами. Кожен з братів бере на себе обов'язок опікати одну з сестер і „поживения давати“ до одружіння лиш тій сестрі, яка стала під його опіку по силі згоди, що відбулася між братами [6]). З судової справи братів Яна й Павла Нарушевичів, які спочатку мали спільну опіку над своїми сестрами Зофією й Ядвигою, видно, що по силі згоди, яка сталася між ними, опіку було поділено, причому маєток, що був у спільному володінні, теж було поділено. Один з братів підчас спільної опіки не виконав свого обов'язку супроти своєї сестри й свої вчинки виправдував на суді тим, що брати поділили опіку над своїми сестрами. Оскільки на обов'язку відповідача Павла Нарушевича лежала опіка над сестрою Ядвигою, остільки він не вважав для себе за потрібне, обов'язкове допомагати своїому братові, що під його опікою перебувала друга сестра. Опіка братів над сестрами припинялася з моменту, коли останніх віддавали заміж (поки их замуж выдадим).

За згодою великого князя, за певних обставин, опіка могла перейти до инших рук ще за життя опікунового. Так бувало звичайно в тих випадках, коли неповнолітніх дівчат оповіщали нареченими, яких женихи клопоталися перед великим князем передати їм опіку над своїми нареченими з обов'язком одбувати повинності, що лежали на землі [7]). Так, дворяни Ян Котович і Миколай Завишич „змовили за себе дочки пана Яна Митковича Яновича“, які тоді були ще неповнолітні. За опікуна був їхній дядько Станко Юрієвич. Названі

[1]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354.
[2]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 868—871.
[3]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033—1034.
[4]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1470.
[5]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 341.
[6]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 465.
[7]) Леонтовичъ, Ф. Акты Литовской Метрики, т. I., Варшава, 1896, № 199.

дворяни прохали великого князя „абыхмо тые имения, отчину тых девок полецили ув опеку им, до тых мест, поки ся они с тыми девками поймут, а они мают нам с тых имений службу заступати по 8 коней". Великий князь Олександер вироком з 14 липня 1495 року дав на це свою згоду з умовою, що, коли вони фактично одружаться, родовий маєток поділять між собою.

Судова практика показує, що в деяких випадках, певне тоді, коли не було духовної голови сім'ї, опікунів призначав великий князь, незалежно від того, чи була вдова жива чи ні [1]). Так, великий князь Олександер призначив намісника Марковського пана Мордаса Мишковича за опікуна над дочкою Венцеслава Яцковича „сестрични жоны его". Разом з тим до його завідування передано було й її маєток „на імя Вольму" „до тых часов поки она лет своих доростет". Иноді опіку над маєтком відокремлювали від обов'язку годувати й виховувати заопікуваних [2]). Так, Жолудський намісник пан Мартин Хребтович по силі великокнязівського розпорядження став за опікуна над маєтками пана Семена Олизаровича. Опікун повинен був маєток „от кривд боронити и службу земскую заступавати". На цій підставі пан Мартин, заручивши за свого сина дочку Семенову, забрав її у матери разом з усім маєтком. Зрозуміло, що вдова з таких вчинків була незавдоволена й занесла великому князеві скаргу. Великокняжий вирок з 23 липня 1507 року розвязав цю справу так: заручену дочку було повернено назад до матери, в хаті якої вона повинна була пробувати доти, доки „лет своих доростет", а завідування всіма маєтками й їх оборону од „всяких кривд", з обов'язком одбувати військову службу, полишено було за паном Мартином.

Укладачі статуту 1529 року нічого нового проти чинної судової практики не внесли. Настанова опікуна — це право чоловіка-батька, що може через духовну призначити першу ліпшу особу на опікуна, хоч-би опіка „на кого слушным правом прироженным не прислушала". Лиш у тім випадку, коли „отец отмер детей своих не полецавши никому, тогды жона дети мает ховати и на всем именьи седети, на вдовем столцы до лет детиных" [2]). У випадку віддання вдови опіка, згідно з Статутом 1529 року, негайно припиняється. В такому разі „стрыеве, або ближние мают опекатися детми и именем, бо уже коли жена замуж пойдет не мает иными опекатися" [3]).

Статут першої редакції, як і Руська Правда, не можуть лишити опіку над малолітніми в руках тої вдови, що зважилася порвати звязок з першою сім'єю та заснувати другу. Цілком натурально, що в такому разі виступають родичі, які повинні стати за природніх опікунів над неповнолітніми дітьми. Певна річ, останнє правило не по-

[1]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 762—764.

[2]) Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7. (Временникъ Имп. Общества Ист. и Древ. Россійскихъ, кн. 18, Москва, 1854).

[3]) Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7.

ширюється на вдову, яка, дарма що вийшла заміж удруге, проте стала за опікуншу по силі духовної покійного чоловіка. Вдова, як загальне правило, лишається за опікуншу доти, доки вона сидить „на вдовем стольце". Але, якщо в цей час її вчинки, як опікунші, є господарче шкідливі для малолітніх, що їх вона опікає, якщо вдова „скарби втратила, люди розогнала, серебщизны и вины на себе брала, а тые бы именя пустошила", в такому разі за заступників інтересів заопікуваних виступають „стрыеве", а коли останніх немає, родичі-близькі, що дістають право поставити її перед суд господарів. Коли поставлене їй обвинувачення доведено, опіку вдові за кару „для ее выступу" одбирають і передають „стрыем, або близким" [1]).

Статутове право передбачає можливість, що родичів не буде. В такому разі за оборонця малолітніх виступає господар або пани, які повинні „кого обчого доброго чоловека к тым именьям у вопеку уставити, который бы ее и вси именя и дети в опеце мел и не допускал имений и скарбу тратити, поки дети ее лета свои будут мети".

Статут також передбачає випадок, що в судовій практиці трапляється, коли один з заопікуваних братів доходить повних літ [2]). В такому разі він стає за опікуна над тими, що полишилися „недорослыми" братами. Нарешті, Статут передбачає можливість, що опікун дочасно помре. Тоді треба призначити нового опікуна. Право настановити опікуна переходить на вряд, який повинен діяти згідно з полишеною духовною [3]).

Коли опікун посідав майно, віддане йому в опіку, як загальне правило, робили реєстр-опис усього майна. Цей реєстр скарбів і майна мав величезне практичне значіння, бо, як кінчалася опіка, опікуни повинні були подати своїм заопікуваним звідомлення про свої вчинки та передати їм майно, відповідно до складеного реєстру. На підставі цих реєстрів, особи, які дійшли повних літ, вважали за своє право закладати позов проти опікунів, коли виявлялося, що маєток, який вони одержали, не відповідав тим реєстрам, що їх було складено підчас уводу опікуна в опіку [4]). Що-до цього, опікунське право передстатутової доби поділяє погляд Руської Правди. І Статут першої редакції поділяє той самий погляд, з тою лиш одміною, що в Статуті докладніше зазначено порядок уводу в володіння опікуна й складання самих реєстрів. Згідно з Статутом, особа, що по силі духовної стала-б за опікуна над яким-небудь майном і над неповнолітніми дітьми, повинна, починаючи виконувати свої обов'язки, запросити представника влади—повітового вижа та ще трьох осіб, які належать до шляхетського стану й „годни веры", тоб-то користуються безумовним довір'ям. При зазначених особах робиться облік

[1]) Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7.
[2]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 4.
[3]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 10.
[4]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 869-870.

усього рухомого й нерухомого майна, що належить опікуваним як то: маєтку, землі, грошей, челяди невільної, різних дорогоцінностей та инших речей рухомих (иные речи рухомые).

Опис-реєстр складається в двох примірниках. Цей опис стверджується печатками всіх осіб, що були при тому. Один примірник цього опису передається представникові влади. Другий лишається особі, що приймає на себе опікунські обов'язки [1]).

Опікун користається з широких прав. Опікун порядкує всіма маєтками своїх заопікуваних до їхнього повноліття, „до лет детиных" [2]), стягає всі, що надходять, прибутки, як от: „дани грошовые и медовые и пенязи капщизные и серебщизны и иные платы и пожитки со всих имений" [3]). Опікун виховує й годує своїх заопікуваних [4]). Опікун повинен подати звідомлення про свої вчинки, причому це поширюється й на матір-опікуншу, що прийняла на себе опікунські обов'язки по силі розпорядження чоловіка, згідно з духовною [5]).

Руська Правда визнавала опікунів одповідальними за цілість і непорушність того майна, що було в їхньому завідуванні. На ці норми Руської Правди вважали, розвязуючи позовні справи заопікуваних до опікунів у перед-статутову пору. Коли на опікуні лежить відповідальність за його вчинки перед заопікуваними, то тим самим йому надавалося права вживати всіх заходів, щоб відшкодувати ті кривди-втрати, яких його заопікувані могли зазнати з тих або инших причин. Скрізь і всюди приватні особи чинили наїзди на маєтки. Ці наїзди в XV-му та на початку XVI-го віку були явищем дуже поширеним. Особи, що потерпіли від таких наїздів, закладали перед відповідною владою позов про відшкодування. Коли „шкоду" зроблено було заопікуваному маєткові, в такому разі опікун мав право закласти позов проти сторони, що вчинила надсильство, про відшкодування втрат, які вона про цьому заподіяла [6]). Так, пані Якубова Довойновича Болотниська, що була за опікуншу свого внука після смерти свого сина Станислава Довойновича, заклала позов проти пана Яна Стецьковича, господарського маршалка, обвинувачуючи останнього в тому, що він, приїхавши „в тые имения пана Станислава... моцно кгвалтом, врядников моих с тых именей выбгал и сам ся моцно увязал, и многии шкоды починил". Опікунша заклала позов про втрати, визначивши певну суму. Господарський вирок з 21 червня 1522 р. визнав, що позов закладено правильно. Загальну-ж суму втрат повинні були визначити посвідчення намісників і тивунів пані Якубової „двух имений Тялеков и Липое", скріплені їхньою прися-

[1]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 8.
[2]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 606.
[3]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033.
[4]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 869.
[5]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 606.
[6]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1119.

гою. І вирок Яна Миколайовича Радивиловича [1]), маршалка земського, з 15 квітня 1519 р. з приводу скарги Федора Михайловича Святоші на королівського дворянина Яна Стецьковича та на боярина Петрика Геложиса й на його сина Шимка, що напали на опікунські маєтки, які боярин Святоша мав „у опеце и в пенезях боярина господарского Лаврина Матевича". Наскочивши на маєтки, „моцно, кгвалтом в ыменье ся увязали, и грабежи поделали, жита и иншие многии речи побравши, замки поотбивавши, а весь ми дом спустошили и выграбили, и ничого в дому не оставивши, все на конец пусто вчинили, и наместника збивши, прочь поехали". Розглянуто справу й виявлено неправдивість обвинувачення проти Яна Стецьковича та правдивість його проти Петра Геложиса та його сина. Судовий вирок дорогицького старости зобов'язував останніх виплатити 12 карбованців грошей кгвалту і втрат, згідно з слушними доводами Ф. Святоші й присягою його врядника. Якщо-ж згодом виявиться, що Ян Стецькович і його слуги теж брали участь у наїзді на маєток, та що „хто кольвек с того имения Святоши брал будет", то за позивачем лишається право додаткового позву. Так робили опікуни в усіх тих випадках, коли у вчинках тих або инших осіб бачили „шкоду" для заопікуваного маєтку.

Статут першої редакції ствердив законом обов'язок опікунів закладати позви про втрати [2]). Згідно з Статутом, „коли-бы хто сиротам, або детем лет не маючим, кривда о штоколвек стало, тогды опекун именем моцен есть в праве того ся доисковати, але не моцон ничего детиного тратити". В противнім разі за дітьми, коли вони дійдуть повних літ, лишається право „о всякие кривды, которые бы опекун в праве ничого не вчинил, перед врадом своим доходити, только бы, доросши лет, давности земское не омешкали".

Опіка кінчалася з настанням повноліття, „лет дорослых". В такому разі опікун повинен був передати своїм заопікуваним усеньке майно, що було в його опіці. Певна річ, не один раз траплялися випадки, коли опікун переводив частину майна заопікуваних, коли він не міг здати сповна, згідно з реєстрами, майна, яке було в його розпорядженні. Скривджені повнолітні заопікувані, звичайно, не могли з цим миритися. Дійшовши повних літ, вони здобували право закладати позов проти своїх опікунів [3]). Вони мали право вимагати, щоб їм повернено було майно, яке незаконно загарбав опікун. Так, земянин дорогицький Андрій Косовський заклав позов проти свого брата Якуба Косовського, обвинувачуючи його, що він привластив сто грошів, які йому тестаментом записала його мати та які були в розпорядженні Якуба Косовського, коли позивач „лет был своих не дорос, а он то имение у своей опеце мял". Другий випадок [4]): дочка

[1]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1330—1332.
[2]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 2.
[3]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 341, 354.
[4]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354.

Гліба Суриновича, Федька, скаржилася на свого опікуна пана Кміту Стретовича, що, згідно з заповітною волею батька її, повинен був, після повноліття, повернути їй 16 кіп грошей. Тимчасом Кміта Стретович віддав тільки „пол осьмы коп грошей“ і лишився ще винен „пол девять коп грошей“, яких він оддати не хоче. Ще один приклад [1]): пан Микола Миколайович Кгейзкгайлович скаржився на свого дядька пана Троцького, старосту Жмудського, пана Станіслава Яновича, обвинувачуючи його в тому, що він „не хочеть ему делу ровного дати в имениях отчизных и в спадках“. Крім того, опікун користувався з усіх прибутків, що давав маєток. Опікун брав „дани грошовыи и медовыи и пенязи капщизные и серебщизны и иные платы и пожитки со всих именей“ і, проте, не вважав за потрібне дати йому звідомлення (личбы не хотел вчинити).

Наведені вгорі судові акти наочно свідчать про встановлену судову практику, що ті, хто доходив повних літ, вимагали від опікунів повернути сповна все майно, яке було в їхній опіці та яке вони повинні були передати своїм заопікуваним, коли ті дійдуть повних літ. Можна гадати, що такі випадки, коли опікуни порушували права своїх заопікуваних і чинили їм матеріяльну шкоду, траплялися дуже часто.

Складачі Статуту 1529 року вважали на судову практику й визнали за потрібне ствердити законом право заопікуваних, коли вони дійдуть повних літ, вимагати від опікунів, щоб вони відшкодували всі ті втрати, які вони заподіяли заопікуваним своїми вчинками. Статут першої редакції поділяє той погляд [2]), що коли-б опікун так „прирожонный, яко и уставленный омешканем своим за непослушенства што упустил детем в молодых летех, тогды дети, доросши супольных лет, могут ся своего правом доискивати на том, хто бы то имене держал“, з одною лиш умовою, щоб вони, „дошедши лет супольных давности земское не омешкали“. Позивач, що закладає позов проти своїх опікунів, повинен був ґрунтувати його на змісті того реєстру, якого, звичайно, складали, коли опікуна вводили у володіння заопікуваним майном. Як-же ті, хто дійшов повних літ, переводячи облік майна, виявлять, що „серебщизны и вины опекательники и иные пожитки або скарбы потратили, або люди разогнали“, і судом ці вчинки незаконного характеру буде доведено, тоді опікуни повинні, згідно з реєстром, відшкодувати своїм заопікуваним із своїх маєтків.

В судовій практиці тогочасній траплялися такі випадки, коли майно заопікуваних, в наслідок смерти опікуна, переходило у володіння членів його сім'ї, які не хтіли чужого майна повернути кому належить. І в цьому разі доводилося скривдженим вдаватися до суду, щоб установити своє порушене право [3]). Так, пан Олександер Солтанович заклав позов проти пані Ядвиги Литаворової, що вона при-

[1]) Рус Ист. Биб., XX, ст. 1033.
[2]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 2.
[3]) Рус. Истор Биб., XX, стор. 869—871.

властила те майно — скарби й маєток, — що були в опіці її чоловіка Литавора. Те й те пані Литаворова прибрала до своїх рук після того, як самого пана Литавора захопили в полон до Москви. А втім пані Литаворовій уже раніш довелося повернути позовникові частину його майна. А друга частина скарбу по-давньому лишалася в її посіданні. Позовник Олександер Солтанович на виправдання свого позву подав „реестры тых скарбов отца своего". Відповідачка визнавала, що те майно, яке було в її руках, вона позовникові вже повернула при „некоторых панах". Що-ж до скарбів, записаних до реєстрів, то пані Литаворова зреклася за них відповідати, з тих міркуваннів, що вона „от тых скарбов, о которых же пан Александр реестр вказуєть, не есть сведома". Крім того, як гадала відповідачка, вона не повинна, після смерти її чоловіка, здавати позовникові рахунок з скарбів, бо „он был у вопеце пана моего". До того-ж, саме закладання позву неправильне. Як казала відповідачка, „она не есть именням мужа моего отчичка". Після чоловіка лишилися діти, проти них і треба закладати позов. Позовник пан Олександер з такими міркуваннями відповідачки не погодивсь. Виправдуючи свій позов, він посилавсь на справу, що він раніш порушив проти свого опікуна, який перед господарським урядом мусів визнати, що, коли він перебував у полоні, в руках ворога господарського Московського, „после меня весь тот скарб в пане моей остался и она ми поведила, иже тыи вси скарбы отца твоего тобе отдала". Покликана до суду пані Литаворова — в призначений термін не з'явилася, а сам пан Литавор незабаром помер. Господарський вирок, кінець-кінцем, визнав за паном Олександром Солтановичем право заложити позов проти пані Литаворової. Він мотивував це тим, що пан Литавор, перебуваючи в Москві, „тые скарбы отца его пани своей оставил, а пани его в небытности пана своего тые его скарбы ему давала", що визнала й сама відповідачка. З другого боку, і сам пан Литавор, повернувши з Московського полону, визнавав „иже тые вси скарбы пана Солтанова в нее заставил и для тых причин мел пан Литавор паню свою перед нами поставить" в призначений термін, в який, проте, вона на суд не з'явилася. Тому господарський вирок визнав за паном Олександром право на завдоволення його позву та зобов'язав пані Литаворову „пану Александру в праве отповедати на тот рок, на который пан Александр ее перед нас зазоветь нашим листом". Отже, господарський суд визнав відповідальність удови опікуна, що повинна одповідати на позов колишніх заопікуваних тоді, коли буде доведено, що жінка опікунова користувалася з майна заопікуваних, порядкуючи ним.

Статут першої редакції поділяє той самий погляд [1]): удови, після смерти чоловіків, повинні одповідати перед судом. Закон робив тільки одну поступку: він дозволяв удові не давати одповіди перед судом

[1]) Статут 1529 р. Розд. IV, артикул 17.

ні в яких справах „по смерти мужней“ протягом одного року. З цієї статті Статуту випливало право заопікуваного, за відповідних умов, закладати позов проти вдів опікунів, які відповідають за те майно, що перебувало в їхньому спільному володінні та що його треба було повернути кому належить.

Опікуни відповідають перед заопікуваними за свої розпорядження що-до майна останніх. Суд може визнати опікуна за винного в його вчинках і присудити, щоб він відшкодував усі тії втрати, які він своїм заопікуваним заподіяв, коли незаконне розпорядження майном, що було в опіці, буде доведено й коли нема наявних тих обставин, які-б заслуговували на увагу та які могли-б до певної міри виправдати незаконні вчинки опікуна. Господарські вироки, з приводу справ, які порушували заопікувані особи, встановили відповідальність опікунів за їхні розпорядження що-до майна, яке було в їхній опіці. Так, Ян Миколайович [1]), маршалок земський, державця Слонимський, розглядав позов дочки Гліба Суриновича проти її опікуна. Судовий вирок маршалків був не на користь опікунові. Маршалок визнав закладання позву за правильне й сповна завдовольнив претенсії позовниці, дарма що пан Кміта, визнаючи, що батько позовниці дав йому „заховати 16 коп грошей“, пояснював недодачу частини грошей тим, що він, згідно з указівками позовниці, був змушений віддати частину грошей її братові Васькові. Те, що опікун визнав факт одержання на сховок грошей, стало проте за підставу до вироку на користь позовника. Кміт Стретович повинен був протягом 4-х тижнів повернути гроші, що він затримав. А втім маршалок надав Кмітові Стретовичу право позвати до суду Васька Глібовича Суриновича, щоб той віддані йому гроші повернув. Ось другий випадок [2]): позов пана Миколи Кгегзгайловича, поданий на його опікуна „дядьку его пана Троцкого, старосту Жомоитского, пана Станислава Яновича“ „о неданье ему делу ровного в ыменьях отчизных и спадковых“, не вважаючи на те, що він „вси именья и его у своей опеце мел, и брал дани грошовыи, медовыи, и пенязы капщизныи и серебщызны, и иные платы и пожитки со всих именей, в том ему личбы вчинить не хочеть“, теж було завдоволено. Не було жадних обставин, що могли-б незаконність його вчинків виправдати. Цілком зрозуміло чому маршалків вирок був на користь позовника. Опікун повинен був йому „втом справедливость вчинити“. Судова практика визнавала відповідальність дітей за борги батьків, але разом з тим боргів батьківських не можна було покривати самовільним загарбанням частини майна заопікуваних без відповідного судового вироку, як це видно з такої судової справи [3]): Мітрополичий дяк Макар заніс старості Дорогицькому й Слонимському Янові Миколайовичу скаргу на

[1]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354 — 355.
[2]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033.
[3]) Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1470.

вчинки Новгородського війта Богдана Озорича, що з майна Новгородського міщанина Івашки Никитича, який передав йому дім свій і „вси статки с детям (?) своим малым в опеку своему брату", незаконно затримав 10 кіп грошей тоді саме, коли „по смерти его уполторе годе, жона его, невестка моя, на господарский лист пенязи и статки его на попис мне покладала". При цьому, як свідки, були війт і міщани, згідно з господарським листом. Війт визнав поставлене йому обвинувачення за правильне, але виправдував його тим, що Новгородські міщани, дістаючи Магдебурзьке право, змушені були зробити позичку в міщанина Гурина Петровича в розмірі 100 кіп грошей. Відповідальною за виплату позичених грошей особою був і покійний Івашко. На цій підставі війт Новгородський уважав, що має право так чинити. На суді з'ясувалося, що з моменту позичання й до смерти міщанина Івашки Никитича зминуло 5 років і проте за ввесь цей час питання про виплату грошей не порушувано і, бувши при його смерті, не примусили покійного написати про це в своїй духовній. У війта не було „листа его особного вызнанного", згідно з яким покійний міщанин визнавав-би за свій обов'язок виплатити „за своее парсуны в тую заплату 10 коп грошей". Вважаючи, крім цього, на те, що після смерти того дяка мітрополичого „с попису тую 10 коп взял неслушным обычаем", а тимчасом вони повинні були, навіть при наявності „слушных доводов от тую 10 коп грошей правом искати, а не так самовольно брати", — війт повинен повернути 10 кіп грошей і таку саму суму, „в виже навязки".

Другу справу аналогічного характеру визнано за спірну й не було розвязано [1]). Андрій Косовський заклав позов проти свого брата Якуба, що був його опікуном, про повернення невиплачених йому 100 кіп грошей, які записала йому його мати „на тестаменте". Відповідач показав, що 100 кіп грошей він витратив на посаг їхніх сестер, коли видавав їх заміж „водлуг права нашего". Суддя вирішив відкласти цю справу й запропонував обом сторонам, як „дорогицким земянам до права их дорогицкого писанного пойти", „што между ними право их найдет, то они мают терпети".

Статут 1529 року стоїть на ґрунті відповідальности опікунів за свої вчинки що-до майна, яке було в їхній опіці [2]). Статут своїм формулуванням визнав, що опікун „не моцон ничего детиного тратити". В противному разі, коли-б що було „страчено", діти, дійшовши повних літ, можуть судом вимагати відшкодування заподіяних їм матеріяльних втрат, з додержанням загального правила про земську давність.

Судова практика визнавала, що діти відповідають за борги їхніх батьків. Статутові першої редакції довелося звернути увагу на ті випадки, коли неповнолітні діти в особі своїх опікунів повинні були

[1]) Рус. Ист. Библ., XX, ст. 341—342.
[2]) Статут 1529 р. Розд. V, арт. 25.

відповідати перед судом [1]). Згідно з Статутом 1529 року, діти можуть одповідати лиш у чотирьох випадках. Насамперед, коли покійний батько мав у посіданні заставний маєток, який „ближние“ хотіли викупити й з цією метою неповнолітніх дітей запізвали до суду, щоб вони за заставний маєток взяли гроші, то опікун повинен був ці гроші взяти, а самий заставний маєток повернути кому належить. По-друге, коли батько за свого життя за кого-небудь поручився і ще до смерти був покликаний до суду; в такому разі, після батькової смерти діти відповідають за батькову поруку, не чекаючи на повноліття. По-третє, коли батько ще за життя почав справу „о некоторое дедитство“ і вмер, не довівши її до краю, тоді діти повинні відповідати через свого опікуна, і, нарешті, діти повинні виплачувати борги свого батька, „молодостью лет своих не вымовляючися“.

Судова практика встановила, що опікуни, коли скінчиться їхня опіка, в наслідок повноліття їхніх заопікуваних, повинні були повернути майно, яке було в їхньому завідуванні, а також здати рахунки — „личбу“ в тих прибутках, що вступали до казни заопікуваних од експлоатації маєтку та всіх його прибуткових статтів.

Статут першої редакції вимагає також [2]), щоб опікуни, згідно з реєстрами, повернули своїм заопікуваним в цілості майно і всі ті податки й плати, які йшли з маєтку, як дані медові, грошові та инші, та які стягав опікун за час свого опікунства. За Статутом, як і за Руською Правдою, опікун за свою працю дістає винагороду. Статут настановляє, що все, що припадає „з пашен, з млынов и с присудов“, усе це опікуни мають право „на свои пожитки оборочати“. На ці кошти вони повинні, з одного боку „службу земскую заступати“, а з другого боку виховувати та годувати дітей (дети живити и одевати). Якщо опікун цю постанову Статуту порушить і братиме на себе „серебщины и вины и иные пожитки, растратит скарбы и разгонит людей“ і якщо ці вчинки буде доведено на суді, — „тогды все подле реестру з своих имений мают детям наполнити“.

Опікун тимчасово порядкує й завідує сімейно-родовим маєтком. Тому, оскільки таке завідування маєтком на правах опікуна не є володіння майном на правах повної власности, то опікун не має права покривати з прибутків заопікуваного маєтку хоч-би які свої „кривди суседские, або долги, також и вины господарские“ і взагалі всі ті штрафи, які останній повинен буде виплатити, згідно з судовим вироком. Коли опікун порушує права заопікуваних, то він, незалежно від своєї стати, повинен відшкодувати втрати з свого рухомого й нерухомого майна. І лиш тоді, коли такого нема, він несе персональну кару [3]).

---

[1]) Статут 1529 р., Розд. V, арт. 6.
[2]) Статут 1529 р., Розд. V, арт. 8.
[3]) Статут 1529 р., Розд. V, арт. 9.

ПРОФ. А. Е. КРИСТЕР.

ДУХІВНИЦІ XVI—XVII ВІКУ.

В актах духівниць XVI та XVII вв. перед нас розгортається широченна картина тогочасного життя. У них ми знаходимо часто найдокладніші відомості, що дають нам змогу судити про весь життьовий лад того періоду нашої історії. Указуючи призначення майна, що його залишав заповідач, він не тільки перераховував окремі його частини й тим самим уможливив нам з'ясувати склад його, що, звичайно, має вагу вже само собою. Часто той самий заповідач давав розпорядження про ті чи ті свої права й обов'язки що-до инших осіб, виклавши мимохідь зміст своїх стосунків і згадавши і про свої сперечання, і про свої судові й позасудові сутички, і про всі справи, що завдали йому клопоту.

Однак ми не маємо змоги тут відновляти всю картину минулого у всіх пишних фарбах його, яким воно стає перед нас з багатих на зміст актів духівниць XVI віку, що ми маємо їх у нашому розпорядженні [1]). З усього цього цінного матеріялу ми беремо лиш ті його частини, що притягають увагу історика права.

А втім ми повинні ще більш обмежити наш розгляд духівниць XVI віку — цього періоду в нашій історії, що його мало не зовсім ще не освітлено в науці. З усіх досить численних питань заповітного права маємо зосередити нашу увагу на таких трьох посутніх моментах.

Насамперед ми спробуємо з'ясувати основний характер, що-до змісту духівниць згаданого часу і відповісти на питання, як надавав майно заповідач тим особам, яким він полишав своє спадкове майно? Чи треба було для цього призначити кого-небудь за спадкоємця, чи можна було перебутися й без такого призначення? Відомо, що в деяких правних системах призначення спадкоємця становило посутню основну рису, бо без призначення спадкоємця не могло бути й духівниці. Поруч цього були й єсть такі правні системи, які призначення спадкоємця не ставлять за обов'язкову умову для духівниці [2]).

[1]) Актовий матеріял, що його ми використовуємо, зібрав член Комісії для виучування звичаєвого права при Українській Академії Наук О. М. Чечот з актових книг Київського Центрального Архіву стародавніх актів. Використані акти в друку з'являються здебільша вперше.

[2]) Пор. R. Sohm, Institutionen des Römischen Rechts. 13 Aufl. Leipzig 1908. S. 684. Windscheid, Lehrbuch des Pandektenrechts. III. S. 415. R. Hübner, Grundzüge des Deutschen Privatrechts. Leipzig 1922. S. 729.

Після цього ми хтіли-б визначити, в які юридичні форми виливалося надавання спадкового майна в наших духівницях.

Духівниці, як відомо, можуть бути на зміст найрізноманітніші. Вони можуть мати в собі призначення спадкоємців і субституцій, позбавлення спадщини осіб, до яких по закону повинно було перейти спадкове майно, надавання так званих відписів або легатів, призначення й розпорядження що-до надавання деяких речей або виплати певних грошей із спадкового майна окремим особам або установам. Окрім того, духівниці можуть мати в собі визначення порядку, як розподілити спадщину між спадкоємцями, призначення деяких осіб за опікунів або душоприказників, розпорядження що-до виплати боргів і справляння на вимоги, що належать спадкодавцеві, указівки на потребу взяти під увагу, або, навпаки, не брати під увагу окремих надавань, що їх зроблено за життя спадкодавцевого на користь спадкоємців або инших осіб. На останку, в духівниці можуть зустрінутися розпорядження сім'йово-правного характеру, розпорядження про похорон, про скасування попередніх духівниць заповідача.

Які на зміст духівниці періоду, що цікавить нас, і якого юридичного обличчя набувають заповітні розпорядження? Зокрема, яке співвідношення можна встановити між призначенням спадкоємця до цілої спадщини або тільки до якої-небудь частини її та надаванням якого-небудь майнового добра, що призначається як відпис, надаванням окремої речи, що входить до складу спадщини, надаванням дожиттьового володіння, накладанням обов'язку переводити видачу з вартости спадщини або звільняти від боргів? Чи виключають ці форми розпоряджень одна одну, чи можуть бути одна поруч одної? Чи можна покласти обов'язки що-до виконання легатів лиш на заповітних спадкоємців, чи легати зберегають свою силу й коли нема заповітного спадкоємця, обтяжуючи в таких випадках спадкоємця по закону? І нарешті, чи можлива конкуренція спадкоємців по духівниці та спадкоємців по закону, чи можна надавати певну частину спадщини спадкоємцям заповітним так, щоб у спадкоємстві решти частин взяли участь спадкоємці по закону, — оце дальші питання, які ми хотіли-б розвязати.

Нарешті, третє й останнє питання, що його ми хотіли-б торкнутися, полягає в тому, які були межі заповітної волі за період, що цікавить нас. З'ясувати цей момент дуже цікаво, бо він може допомогти нам розвязати деякі суперечки в принципових вихідних пунктах в історії нашого спадкового права. Чи обмежує заповідача у виборі осіб коло його родичів - спадкоємців по закону? Чи може він призначити за спадкоємця сторонню особу принаймні тоді, коли він не має таких спадкоємців по закону? Чи бере участь у спадкоємстві держава та якою саме мірою? [1]).

[1]) Пор. про ці питання для часів Руської Правди — М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Обзоръ исторіи Русского права. 1909 г., стор. 475 і далі. В. Сергѣевичъ, Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи Русскаго права. СПБ. 1903, стор. 537 і далі.

У звязку з цим може бути освітлене питання про те, чи було спадкоємство за заповітом головною основою спадкоємства, і в наслідок цього спадкоємство по закону мало значіння лиш у тих випадках, коли спадкодавець умирав без духівниці, чи спадкоємство по закону становило загальне правило, а духівниця була вийнятком? Чи боронилося інтереси законних спадкоємців якою-небудь обов'язковою частиною, якої не міг одібрати без особливих підстав спадкодавець, чи наше право, виходячи з принципово иншого погляду, давало заповідачеві обмежену сферу для виявлення заповітної волі, указуючи, по-за межами дозволеної для вільного розпорядження частини, законний порядок спадкоємства?

От такі-то ті сторони історії нашого спадкового права, що їх спробуємо відзначити в дальших рядках. Однак, перш ніж братися безпосередньо до духівниць, нам доведеться потрібною нам мірою зупинитися на законодавчому матеріялі та встановити деякі риси спадкового права в Литовському Статуті. Ці дані ми використаємо далі.

I.

Литовсько-Руське право є ніби проміжний і звязуючий пункт між давнім руським правом, що його представляє переважно Руська Правда [1]), та пізнішим правом XVIII і XIX вв. Це — дальший ступінь у розвитку нашого права, що подекуди розсуває рамці спадкового права.

Статут 1529 року подає такі постанови що-до осіб та предмету заповітних розпоряджень.

Розд. V, арт. 17. Хто мает моц и нема о речах своих рухомих тестаменту чинити.

Теж уставуем, иж кождая парсона волна и моцна будеть о речах своих тестамент чинити, окром тих парсон нижей написаных, которые парсоны, про то, иж подле права не мают ничого своего волного тестаментом никому отдати. На первей дети лет своих суполных немаючи; законники будучи в законе привилиеваном принявши подтвердившися в законе; сынове з отцем неделным, окром речи набытья своего власного або выслуги в чужую моц заставлены, то ест тот, кого бы кому выдано з его статки: шалени кацеры неволники; розуме отходячьи, а ведже тые коли к собе приидут моцны тестаменты свои чинити.

Арт. 18. О тестаментах на рухомые речи, как мают чынены быти.

А коли бы хто на речы свои рухомые або на именье на куплю

[1]) Н. О. Максимейко, Русская Правда и литовское право. Сборникъ статей, посвященныхъ М. Ф. Владимірскому-Буданову. Київъ 1904, стор. 384 і далі. М. П. Василенко, Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права. В. І. 1925, стор. V. О. С. Добров, Право необхідного спадкування за Литовським статутом. Там-таки, стор. 82 і далі. Пор. ще Н. О. Максимейко, Праці для виучування історії Західньо-Руського та Українського права. В. II. 1926, стор. 66 і далі.

хотел тестамент чинити, тогды таковый хотя бы теж немоцон будет речы свои имене купленое таковое отказывати, куды хочет, как духовным парсонам, яко и светским, призвавши к тому каплана або иные светки або люди веры годные або теж явного писара присяжного, а коли сам потом умреть, а про волю свою остаточную смертью подтвердить, а хотя бы и печати не приложил, таковый тестамент ма при моцы зоставити. А пакии бы хто по вчиненю тестаменту и жив остал, волно будет кожному кождый тестамент, колко крот хочет толко крот отменити, а остаточным с тых всих тестаментов смертью потвержоный врад невчиненый каждым врадом, мает при моцы зостати, а имене ему куплю тестаментом, яко и рухомую реч может кождый отдалити и продати, кому хочет. Так нижли хто бы хотел куплю на церковь записати, мает записати тым обычаем, который колве духовны тое имене будет держати, толко мает с того именя службу земскую конно а збройно служити водле устави и уфалы земское, юж от того часу уставуем. Иж хто бы записал имене на костел, тогды с того именя также мает служба быти яко и первей была. А естли бы что перед врадом, або перед светками веры годными описал третюю часть записом именя, або куплю або которую рухомую речь, а хотя был жив; тогды в жо таковы запис мает вечне держати, а оны вжо други раз отозвати, ани кому иншому оное речы записывати по вторы раз не может.

Арт. 19. О светкох, которые мают быти при справении тестаментов.

Теж уставуем при тестаментех мают быти светки веры годные а неподозреные; про то тые светки ниже написаные светки быти не могут, на первей тые которые тестаментов своих чинити не могут, теж невесты и экзекуторове або опекунове того ж тестаменту, так теж тые, которым в тестаменте што описано.

Наведені артикули Статуту Литовського показують, що права складати духівниці надавано вільним людям, що могли розпорядитися на випадок смерти, вільно вибираючи осіб, щоб наділити їх, а заповідач міг „отказывати, куды хочет, как духовным парсонам, яко и светским". Таке тестаментарне розпорядження, згідно з нашим текстом, може мати за свого об'єкта речі рухомі і маєтки куплені. Арт. 16 указує, що „имене ему куплю тестаментом, яко и рухомую реч может кождый отдалити и продати, кому хочет". Статут дозволяє записувати куплені маєтки й на церкву, з умовою, щоб удержано було ту службу, що її слід виконувати з того маєтку.

Статут не говорить про спадкоємців у вузькому технічному розумінні цього слова, завдовольняючися загальними вказівками на осіб, що їх наділюють у духівниці, „тые, которым в тестаменте што описано". Як побачимо з дальшого, і в инших місцях, де законодавець мав нагоду згадати про спадкоємство, він висловлюється так само загально, і це дозволяє припустити, що закон не обстоює необхідности призначати спадкоємця.

Коли ми поставимо собі питання, яка доля иншого майна спадкодавця, що його не згадано і не передбачено в цитованих артикулах Статуту, то нам доведеться вдатися до инших положень закону.

Розд. I. Арт. 17. Уставляем теж и допущаем с порадою рад наших, иж коли бы хто в добром здоровью своем перед маестатом нашим або перед некоторым врадником оного повета, под которым седит, очивисто ся поставивши и отписал кому другому тестаментом або записал третюю часть именя своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листы наши або врадника нашего поветового дозволене, тогды таковый тестамент або листы мают моцно держаны быти. А естли бы хто отписал без дозволеня нашего або врадника нашего поветового третюю часть именя своего, будучи в хоробе своей, а светки бы на то были годные, таковый лист мает держан быти; а однакож по смерти того мает для ближних тот лист в нас Господаря або в панов рад подтвердити.

В нашому артикулі 17 (Розд. I) мова йде про инше, порівнюючи з тими видами майна, що ми раніш одзначили, — про „отчизну". Цьому майнові в розмірі однієї третини заповідач може дати призначення. В цій частині заповідач може таке майно відписати „кому другому тестаментом". Але щоб таке заповітне розпорядження мало силу, потрібна перевірка й дозвіл. В цьому виявляється повинносний характер землеволодіння, загальний і однаковий для різних клас людности. Майнові й особисті права як бояр, так і селян були приблизно однакові: ті й ті користалися правами спадкового володіння землею та особистими правами порядкувати нею [1]).

Вся земля становить вічне й нащадне володіння [2]). Однак людність земель перебуває в службових, залежних відносинах до великого князя (або панів).

Всі володільці: тяглі, слуги, бояри володіють землею як своєю, на правах умовної власности, себ-то з умовою повинностів та платіжів. І цілком правильно помічено [3]), що ця ідея умовної й обмеженої власности, що не властива пізнішому розумінню власности як права принципово повного, є явище спільне всім европейським народам у так звані середні віки. І на Русі розповсюджені були такого роду уявління. Коли на півночі говорили, що „то — земля Божья да государева", то й на півдні (в Черкасах) проголошували: „своего ничего не маемъ, одно Божье да государево".

Починаючи з половини XVI віку становище змінюється: на користь бояр і до обмеження селян. І Литовський Статут цілком недвозначно висловлюється в напрямку визнання виключних прав на землю за князем та паном [1]). Однак ми не будемо далі стежити за

[1]) М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Очерки изъ исторіи Литовско-Русскаго права. III. Кіевъ 1893, ст. 1 і далі.

[2]) М. Ф. Владимірскій-Будановъ, цит. праця, стор. 26.

[3]) М. Ф. Владимірскій-Будановъ, цит. пр., ст. 5, 27.

еволюцією цих змін. Для нас вагу має одзначити тут, що держава на той час, що його ми вивчаємо, прагне того, щоб узяти під свій догляд і поставити в залежність од свого ствердження перехід маєтків як по силі актів на випадок смерти, так і в справах за живота [2]). Спадкоємство є основний і, що правда, найважливіший титул переходу прав на землю. Велика юридична вага цієї основи, цієї спадковости маєтків, виявляється, зосібна, в тому, що такі маєтки набували назви „отчизных". От цієї „отчизны" по смерти батьків сини та дочки „отдалены быти не мают".

Литовський Статут 1529 р. Розд. 3. Арт. 9. Теж по смерти отцов дети сынове и девки добра отчизного и дедизного не мають быти отдалены, але тые добра их щастки волностьми и суполным правом посядут, яко княжата и панове хоругвные шляхта и мещане великого князства Литовского посядают и на пожитки свои оборочают [3]).

Отже, Литовський Статут проводить різницю між деякими видами майна з погляду його значіння й меж заповітної волі. Закон визначає долю „отчизни", родового майна, залишаючи одну третину для заповітного розпорядження. Інші види майна, мабуть не мали такого інтересу, як „отчизна". Це надто можна сказати про рухоме майно, що відогравало в нашому праві того часу приблизно таку саму ролю, як і в середньовічному европейському праві взагалі [4]).

Закликаючи до спадкоємства законних спадкоємців, Литовський Статут призначає їм рівні частини [5]). І тоді має силу правило, відповідно до якого дочки при синах не дістають спадку. Лит. Стат. Розд. IV. Арт. 13. Теж уставуем, иж коли бы было неколко братью и сестр рожоных делных або неделных, а в том бы который брат умер; тогды его делница именя отчизного только на братью приходить. А естли бы имене пришло которым колвек спадком материстое; тогды сестра промежи брати равную делницу того именя маеть мети, а з отчизного выправа [6]).

Законних спадкоємців можна усунути від спадщини, якщо вони своєю поведінкою дають підставу на це. Лит. Стат. 1529 р. Розд. IV. Арт. 14 встановлює таке правило: „Теж уставуем, естли бы сын отца вдарил або зсоромотил, або которые втиски и прекагабанья ему учинил; тогды отец может от таковых сынов всю его отчизну отдалити. А естли бы отец сына от отчизны отдалил, а иншых сынов у себе

[1]) Пор. Литовський Статут 1529 р. Розд. VIII. Арт. 21.

[2]) Пор. Литовський Статут 1529 р. Розд. I. Арт. 15, 16. О. С. Добров, цит. праця (окремий відбиток), стор. 2 і далі.

[3]) Пор. ще Литовський Статут 1529 р. Розд. IV. Арт. 13.

[4]) Пор. E. Huber, Geschichte der Schweizerischen Privatrechts. Basel, 1893, S. 681 ff. O. Gierke, Deutsches Privatrecht. Leipzig 1905. S. 5 ff. R. Hübner, Grundzüge des Deutschen Privatrechts. Leipzig u. Erlangen 1922. S. 163 ff. Ю. С. Гамбаровъ, Курсъ гражданскаго права. СПБ 1911. т. I, ст. 598 і далі. Н. Л. Дювернуа, Чтенія по гражданскому праву, т. I. СПБ. 1892, ст. 633. [5]) Литов. Стат. 1529. Розд. IV. Арт. 15.

[6]) Пор. Владимірскій-Будановъ, „Очерки", стор. 34—39.

не мел; тогды именья две части мают прийти на ближнихъ, а третюю часть может где хотя там обернути. А и матки под тым же обычаемъ; естли бы сынъ або девка матку зсоромотили, тогды также матка можетъ отдалити от своее части материстого. А вшакже тестаментомъ не мает отец ани матка сына дочки от отчизны отдалити, лечъ, пришодшы перед Господарем або перед урадником, поведити и дати на него слушные причины, тож маетъ за его выступ злый записом от именя отдалити".

Як видно з зацитованого тексту, „слушные причины" давали підставу позбавити дітей законного спадкоємства. А втім це зовсім не зміняло загального правила про межі заповітних розпоряджень. Коли-б навіть дітей було усунено від спадкоємства, то це зовсім не давало спадкодавцеві права відписувати всеньку спадщину кому він схоче. Місце усунених дітей повинні дістати за законом (і звичаєм) „ближние", себ-то родичі [1]). І тільки третина є тая частина, що нею заповідач може розпорядитися і „может где хотя там обернути" [2]).

У Статуті р. 1566 ми знаходимо досить багато змін: на деяких з них ми спинимося, щоб відтінити найістотніші для нас моменти [3]).

Розділ восьмий Статуту 1566 присвячений тестаментам. Арт. 2-й надає право „речи рухомые" та „именья набытые отказовати" всім „кому хочет (заповідач) так духовным парсунам, яко свецким". Тут-таки повторюється ту саму загальну форму надавання спадкового майна з уживанням висловів „записати", „описати", „отказовати" [4]).

Припускається призначати в духівниці опікунів та екзекуторів духівниці [5]). Дозволяється заповітні розпорядження на користь невольників, що їм дається волю через ті самі духівниці. „Уставуемъ, ижъ кождый якого кольвекъ стану невольнику своему, не вчинившы его на передъ вольнымъ, ничого тестаментомъ записати не можетъ, аби его первей вольнымъ учинилъ. А ведь же тестаментомъ, ижъ каждымъ листомъ явнымъ можеть невольника своего вольнымъ учынити, а учынивши, тымъ же тестаментомъ можеть ему што рухомого водлѣ воли своее записати" [6]).

Окрему норму установлює Лит. Статут 1566 р. в арт. 5. Розд. VIII для заповітних розпоряджень „слуг путных, мещан мест неупривильеваных" і людей „простых". Перша категорія осіб службових була зобов'язана „путью", служила за посланців, гінців, розвозила листи; друга являла собою людність таких міських селищ, яким не надано було особливих цивільних прав. Що-до людей простих, то це

---

[1]) Пор. Владимірскій-Будановъ, цитов. праця, стор. 40, визначає „близкость", як право родового спадкоємства.

[2]) Инакше О. С. Добров. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. 1925, стор. 3. [3]) Пор. О. С. Добров, стор. 3 і далі.

[4]) Пор. Литов. Стат. 1566 р. Розд. VIII. Арт. 2, 3, 4, 5.

[5]) Пор. Литов. Стат. 1566 р. Розд. VIII. Арт. 3.

[6]) Литовський Статут 1566 р. Розд. VIII. Арт. 4.

була вільна людність земель, що їх надано було з обов'язком вносити „данину“ й таке ин.[1]). „Кождый съ таковыхъ людей воленъ тестаментъ чинити о речы свое рухомые и описати третюю часть маетности своее-всее, кому хочеть, а две части тыхъ же рухомыхъ речей маеть заставити дитяти въ дому своемъ, для отслугованя съ тое земли свое, на которой седить; а не будеть ли мети детей ино предсе тые две части маетности его маеть зостати въ дому его ку службе оного пана, на чыей земли седить. А естли бы дети будучи вольные, а хотѣли прочъ пойти, тогды кую две части маетности вземшы мають пойти прочъ, только землю мають пану своему подати и съ жытомъ, засеянымъ, и съ хоромами съ тымъ всимъ, съ чымъ будеть тую землю пана своего на службу взялъ“.

Закон дозволяє цим особам третю частину одписати кому заповідач хоче. Але решта повинна піти законним спадкоємцям, а якщо немає дітей, то панові. Отож, і тут вихідна точка — надавання заповітній волі певної частини на розпорядження.

Підстави для позбавлення спадщини в другому Статуті Розд. III Арт. 7 набули дальшого розвитку й деталізації[2]). А як загальне правило, Статут 1566 р.[3]) установлює: „ижъ по смерти отцовъ и матокъ ихъ дети сынове и дочки отчизны а материзны не мають быти отдалены, але они сами и щадки на властные кровные и близкие правомъ прирожонымъ и слушне набытымъ звычаемъ стародавнымъ и тежъ статутомъ першимъ и теперишнимъ мають посягнути и одержати, и тые добра на пожыток свой оборочати вечными часы“. Це саме правило поширює свій вплив і на вислужений і на набутий маєток. Дістають спадок брати, невідділені сестри одержують „выправу“ з четвертої частини всякого майна. В „материзне“ брати й сестри ділять спадщину нарівно. Стан змінюється, якщо не залишилося ані братів (синів), ані їхніх нащадків. Тоді „вся отчызна и всякимъ обычаемъ набытые именья засе на сестры и на ихъ потомство спадываетъ“.

Якщо немає дітей, синів та дочок і їхніх нащадків, то це тягне за собою перехід усього спадкового майна до дальших спадкоємців за законом — до родичів, причому „отчызна вся такожъ всякимъ обычаемъ слушное набытье именья и маетности на близкихъ спадывати маеть, который есть найблизший до отчызны по мечу“. Так само „материзна“ спадає найближчим родичам по матері.

Передбачивши ці випадки, артикул Литовського Статуту, що його ми розглядаємо, в кінці дає ще такі важливі вказівки: „А где потомства близкихъ и щадковъ изъ слядковъ (спадкоємців) и надальшого вже бы въ поколенью кровныхъ близкихъ не достало, и никому отъ нихъ записано и заведено не было; тогды по тыхъ и по таковыхъ обы-

[1]) Пор. Владимірскій-Буда новъ. Очерки по исторіи Литовско-Русскаго права. В. I, стор. 10 і далі. В. III, стор. 7 і далі, 20 і далі. Добров, стор. 7.

[2]) Пор. Добров, стор. 4 і далі. [3]) Розд. III. Арт. 14.

чаемъ именья спадковъ на насъ Господаря Великого Княза Литовского, и потомковъ Великого Князства Литовского приходити будетъ".

Якщо немає дітей і їхніх нащадків, кревних родичів взагалі, що їм можна було-б одписати спадкове майно, то спадкове майно спадає на великого князя.

Ось що, на нашу думку, означає наведений текст артикула 14.

Розглянувши постанови Литовського Статуту 1529 та 1566 рр.[1]), мусимо зробити висновок, що тогочасне законодавство не вимагало призначати в духівниці спадкоємця; духівниця могла мати в собі досить різноманітні розпорядження майнової й немайнової природи, припускалося надавати всю спадщину, її частину або відписувати окремі види майна чи речей. Нарешті, що-до майна, яке можна було назвати родовим з погляду його походження й дальшої долі, то литовське законодавство виявляє цілком певний погляд, указуючи призначення для цього майна. Инакше сказати, закон приділяє на заповітні розпорядження певну частину, а що-до всієї иншої спадщини, то він закликає до спадкоємства спадкоємців по закону.

Перейдімо до вивчення актів духівниць і спробуймо витягти з них дані, що можуть висвітлити ті сторони заповітного права, що їх ми зазначили.

II.

У способах надавання майна в разі смерти наші духівниці виявляють велику різноманітність; проте форми вислову ті самі спільні, що їх нам доводилося зустрічати в законодавчих джерелах, повторюються і в наших актах. Переважна форма висловів — це „записую, даю, дарую и отписую". Так у духівниці дружини Кременецького старости кн. Ганни Деспотівни Збаразької 1575 р., за якою вона свої численні маєтки, що дістала од першого чоловіка кн. Федора Сангушка, відписує унукам своїм од померлого сина кн. Романа, а литовські маєтки — иншим своїм унукам (по дочці)[2]), сказано: „што ся дотыче именъ моихъ, которые я по небожчику славное памяти малжонку моему князю Федору Сангушку от синов моих в одделе мела и держала, то есть замокъ Локачи, место Локачи и з волостью к нему прислухаючими село Кручихи (далі перераховується низка сіл і дворів) даю дарую и отписую по животе моемъ детемъ сына моего князя Романа, внуком моимъ милымъ, князю Федору, княжне Марине, княжне Александре и княжне Федоре Сангушковичомъ. Мають они тые... деръжати, вживати яко власную отчизну свою. Такъ теж... (маєтки?) мои власною набытья куплю мою, то есть двор и место Берестечко, село старое Бересткое, двор

[1]) Ми не розглядаємо Литовського Статуту 1588 р. Для питання, яке вивчаємо, він не має ваги. Пор М. П. Василенко, Записки Соціяльно-Економічного Відділу. Том II — III. 1926, стор. 235 і далі.

[2]) Книга 1575 р. № 2049, акт № 21, стор. 158 і далі.

и село Зубилно, двор и село Половиця Шельвова... Тые именья вышей помененые яко властную куплю мою з стадом конским, всимъ, што есть в Берестку и з овцами и зо всимъ навсе остатнею волею моею симъ тестаментомъ моимъ приворочамъ даю, дарую и отписую по животе моем дочце сына моего князя Романа, а внучце моей милой меншой княжне Федоре Сангушковне. Маеть она держати, вживати яко властность свою, што течѣ именья властного набытья купля моя в Литве, в повете Новгородскомъ лежачие, то есть двор и место Ягира село Ремшковичи, село Черневичи и Кобыльчики, село Задыбка (далі йде перерахування)... тые именья вышей помененые яко властную куплю мою остатнею волею моею симъ тестаментомъ по животе моемъ приворочемъ даю, дарую и отписую внукамъ моимъ Федору, пану Михайлу, пану Андрею, пану Александру Петровичом Загорским. Маютъ они тые именья вси держати, вживати яко властность свою".

У наведеній духівниці призначаються спадкоємці. Про це ясно свідчить увесь контекст з докладним указанням на всю широкість уповноважень спадкоємців. І в багатьох инших духівницях ми зустрічаємо таке саме призначення спадкоємців до всього спадкового майна або до певної його частини. Наводимо ще скількись зразків із численних духівниць XVI і XVII віків, де можна спостерегати такі призначення спадкоємців. У духівниці земянина Яцька Русина 1563[1]), що в ній заповідач записує на третині маєтку Берестечка сто кіп грошей литовської монети, читаємо: „теж што ся дотычет маетности мои речей рухомых, грошей готовых[2]), коней ездных, быдла рогатого, свиней, гусей, тую всю маетность мою што колвек в долгу моем мам от мала и до велика з ласки и милости моей малжонское даю, дарую и сим листом моим записую малжонце, моей паней Мари. Мает малжонка моя тую всю маетность мою, речи рухомые и вси статки домовые к рукам своим держати, того вживати яко властности своей до живота своего, а браття кровные и дети мои вовсе то есми чинася (?) вступовати и от того ее отдаляти и ничого, а дому мети и мовити не мают, и волна будет малжонка моя тыи вси речи на сем листе моем помененые, к рукам своим побравши сама вживати до живота своего, а по животе ее и то все што достане, то все мает сыну моему прийти яко властность его".

У нашій духівниці ми маємо крім призначення першого спадкоємця ще й призначення додаткового, дальшого спадкоємця, що до нього повинно перейти все спадкове майно по смерті першого спадкоємця.

У духівниці Дмитра Рогозенського 1572 р., заповідач, залишивши дружині в довічне володіння села Рогізне, Вороничі Вовковиї й Казиновиї, про рухоме своє майно каже так: „особливе дарую и за-

[1]) Книга 1563 р. № 2037, акт № 21.

[2]) і далі читаємо: „золота, серебра, перел, шат, цѣнж, всего статку домового".

писую ей жоне моей милой паней Орине Болбасовне на вечность всю маетность свою рухомую, золото, серебро, пинези готовые, цын, медь, шаты, кони ездные, быдло рогатое и нерогатое, гумна, пашню всякую якъ в гумняхъ такъ и на полях засеяную и иные всякие речи рухомые от мала до велика, домовство мое и спрят всякий што колвекъ речами рухомими может названо и в обецъ меновано быти ничого с тых всих речей маетности мое рухаючее на братю и по братаничи такъ повинные и кровные свои не зоставуючи, и волна она будет, жона моя, пани Орина, тымъ всемъ яко правдивую властностью своею подлуг дарованя моего, а воли и подобання своего шафовати и на лепший пожиток свой яко сама налепей розумеючи оборочати вечными и непорушными часи, а брат и братаничи и никоторым кровным близким и повиноватымъ моимъ не надобися в то ничим вступоваты".

В духівниці Андрія Русина Берестецького, 1572 р., знаходимо призначення молодшої дочки заповідача Насті. Заповідач користається з такої самої формули призначення. „То все што бы ся одно в дому моем зостало и по животе моемъ показа(лось), то все ей, дочце моей милой Настаси, даю, дарю и симъ тестаментомъ моим на вечность отписую, которые вси речи от мала и до велика маетность их милость панове опекунове на реестръ списати и то обернувши ку пожитку помененое дочки моее Настаси, кгда лет доростет и замуж пойдет, в целе ей отдати".

Наведімо ще духівницю І. Невмирицького. Заповідач призначає спадкоємцями дружину й дітей своїх. Після звичайних розпоряджень про порядок похорону заповідач пише: „а што се дотычет дом мой у селе Невмиричо зо всим будованьем... в собе мает... и брати моее рожоное Тишка, Марка, Яцка разделу ровного зостало, до того маетность моя рухомая, быдло великое и малое, што колвекъ ест грунты мои, то ест нивы сеножати, лесы, боры, дубровы, дерево бортное зо пчолами и без пчол, також гумно и збоже вшелякое, которое я маю, да мои теж листы на долги. А без листу што колвек долгов меновите на прод брат мой Марк винен мне за коня полторы копы грошей, брат мой Яцко винен мене за рушницу копу грошей, Иван Дмитрович винен мне грошей (іде за тим дальше перерахування) все яко сам уживал вшеляких пожитков малых и великих помяненых и непомяненых и што бы колвек моим се называти мело, не зоставуючи ни на кого ничого при зуполному розуми моем остаточною волею моею сим тестаментом моим то все отписую по животе моем жоне моей милой Евде Сахновне Невмирицкой и детем моим сынем и дочкам, которым з нею сплодил и вона помененая жона моя детми моими у том дому моем по животе моем будучи и живучи вшелякою маетностью што се звыш поменено держат и вживат и в шафунку моем, так яко я сам уживал. Если бы жона моя замуж пойти хотела, тогды волно ест

ей пойти, а пошедше замуж предсе при детех моих и всее маетности моее, яко се поменено, до лет детей моих уживат мают, а где дети мои лет до возрасту, тогды при отчизне и при дворе моем зостати мает, а маетность рухомую, што колвек будет, жона моя у той час по половины поделити мают з детми моими, а где бы з воли Божое детей моих з уяких мер не стало, тогды вся маетность рухомая от мала и до велика и дом мой зовсим будуванем и с пляцем жоне моей отписую и при ней вечными часы достати мает".

В духівниці дворянки Палагеї Невмирицької 1647 р. [1]) заповідачка залишає свою спадкову долю в маєтках з усіма приналежностями й пожитками зятеві своєму Іллі Левковському: „д а р у ю и з а п и с у ю часть мою властную, дедичную, которая на мене приналежжала от сестры моей рожоной... а повинные мои близкии кревныи жодного импедименту зятеви моему и потомкомъ его чинити не мают".

В тестаменті земянки Марії Рудецької [2]) заповідачка розказує історію того, як вона діставала майно від покійного чоловіка та як установлено було „вѣно" в третині маєтку чоловіка (дві частині „правом прирожоным" спадають на дочку), і собі теж розпоряджається записаним на неї „вѣном" і всім своїм иншим майном, призначаючи за свою загальну спадкоємицю дочку Вівдю. І тут повторюється вже відома нам формула: „вѣном тым же, которое мам от мужа моего на третьей части оправъ и на то по животе моем д а ю и д а р у ю и о т п и с у ю тым тестаментом моим дочку мою милую панну Овдотю"... Проте тут-же йде за цим і призначення підспадкоємців на той випадок, коли помре дочка: „ а чего Боже уховай на дочку мою часу смерти, то тое вено мое, яко выше описано триста коп грошей, так и все рухомые речи никому иншому прийти не мають, итак з близких кревних моих, яко объчих... лечь сестре моей паней Настаси Тихновой Хомековой и ее милости потомству, и волность даю с милости тым шафовати".

Отакі деякі зразки духівниць. Їх можна-б іще на багато збільшити. Проте й поданих зразків досить для того, щоб уявити собі загальний характер заповітних призначень. В досить одноманітних висловах у багатьох духівницях повторюється однаковий і по суті зміст розпоряджень. Слідом за смутливим визнанням того, що людське існування тлінне, а смерть неминуча, заповідачі наказують, де й яким порядком треба їх поховати, а так само роблять розпорядження про помин душі, а потім указують, кому повинна дістатися спадщина в цілому або в частинах, віддаляючи од наданого призначеним спадкоємцям майна всіх инших кревних і близьких. Це віддалення кревних і близьких, слід одзначити, не проминено ні в одній з тих духівниць,

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Часть IV, т. 1. Кіевъ 1867, стор. 93 і далі. (Книга Овруцкая 1678 — 1680 рр. № 3209, 230).

[2]) Опись и книга 1554 р. 2038, акт № 2.

що їх довелося нам прочитати. Переважний об'єкт заповітних розпоряджень—все рухоме майно, що звичайно перераховується в загальних рисах, золото, срібло, мідь, худоба, хатній скарб, з додатком: усе від малого й до великого і все, що можна вважати за рухоме майно. Нам здається очевидним, що в нашому праві XVI й XVII в. окремі майнові комплекси, майно рухоме, лежаче, отчизне й материзне, куплене—мали своє особливе призначення [1]).

А втім, перейдімо до з'ясування инших розпоряджень, що трапляються в наших духівницях.

III.

Поруч прямих указівок спадкоємців на всю спадщину або на яку-небудь частину її трапляються нерідко духівниці, де містяться розпорядження тільки про які-небудь певні речі, маєтки або майно і в той самий час про инше майно не згадується. В деяких духівницях знаходимо вказівки, що до одписаного майна ніхто, окрім заповітного спадкоємця, не повинен мати, згідно з заповідачевою волею, ніякого відношення. Це дає підставу зробити той висновок, що в иншому майні, що його не зачіпає духівниця, матиме чинність спадкоємство спадкоємців по закону. В деяких духівницях заповідач дає розпорядження душоприказникам виплатити борги, видати відписані різним особам речі, зовсім не турбуючись про все инше спадкове майно.

В духівниці земянки Ганни Добринської [2]) надаються в доживотне володіння її чоловікові Андрієві маєтки отчизні з дворами, людьми, пожитками. По смерті чоловіка майно повинні дістати в спадщину діти в рівних частинах. А дочці Ганні заповідачка залишає окремий маєток. В духівниці земянина Яна Гурка Омелянського [3]) міститься розпорядження про все рухоме майно (в половинній частці дружині, в половинній—дітям). А крім того згадується про двір і маєток: „все (речі рухомі та инш.) отписую жоне моей Настасьи половицу, а деткам моим другая половица. И мает жона моя и з детками моими во дворе и в имено моем в Омеленой мешкати аж до живота своего. А в то ся вступовати не мает а ни брат мой, пан Федор Гурко Омеланский, а ни дети его, а ни сестра моя, а ни близкий кревный мой в то ся вступовати не мают. Одно во всем ся жона моя мает справовати под ведомостю опекунов моих". Спадкоємиця в половині рухомого майна набуває права жити у дворі і в родовому маєткові спадкодавця, а дальшу долю цього родового майна духівниця не зазначає. Воно перейде в порядкові спадкоємства по закону.

[1]) Що-до німецького й англійського права пор. R. Hübner. Grundzüge des deutschen Privatsrechts. 1922. S. 676 ff.

[2]) Опис і книга 1574 р., № 2048, акт № 448.

[3]) Опис і книга 1576 р., № 2050, акт № 186.

Про окремі об'єкти каже в духівниці Семен Левковський [1]): kociol, który kupilem za swoie pieniądze wlasne także i krowe i pszczole dwoie w ulach leguię i odkazuię bratannie moiey Domnie Stefanowej Niewmiryckiej także z ruchomych rzeczy które pozostali w domu mojem własnym dziedzicznym na siedlisku Hezowie, które wszystkie gospodarskie rzeczy zabrawszy bezprawnie ten że pan Piotr i pan Roman Michałowiczowie Lewkowskie bracie rodzeni, które rzeczy wszystkie moje wlasnie leguię i odkazuię tejże bratannie moiey Domnie Stefanownie Niewmieryzkiej, aby przy niej zostawały, także summy pieniężne, które zabrali wysz pomieniony pan Piotr i pan Roman, braci rodzeni, szacuię na złotych dwiesci". Тій самій Домні Невмирицькій залишається ще низка особливо позначених речей.

В духівниці Іллі Кобилінського 1682 р. [2]) заповідач, поробивши вказівки що-до похорону і поминання душі надає в доживотне володіння своїй дружині маєтки родові й куплені („leguię i zapisuię)" [3]) і вживаючи тих самих висловів, записує низку рухомих речей: „a ruchome rzeczy tojest bydło i konie i zboże zasiane tak młocone jako i nie młocone które jest u pana Wasila Kubilińskiego tak jare jako i ozime i długi moje na które i zapisy mam tejże miłej małżonce mojej z a p i s u j ę i te zapisy wszystkie tak zeznane jako i ręczne na też małżonkę moją wlewam i tym testamentem moim iej zapisuię i wołów pare która jest u pana Wasila Kubilińskiego, która małżonka moja ma odszukać a odszukawszy którego kolwiek z tych wołów swieszczenikowi cerkwie Meleniewskiej oddać ma". Наш заповідач точно описує обсяг прав, що з. них повинна користатися дружина, „aby po smierci mojej rostirków jakich nie było między miłą małżonką moją a bracią moją stryjeczny i innemi pokrewnemi memi". Дружина повинна стати за спадкоємицю рухомого майна і дістати в доживотне володіння нерухомости спадкодавця, проте остаточно ці останні мусять спасти спадкоємцеві по закону.

В деяких духівницях ми спостерегаємо розподіл грошових сум між низкою осіб з указівкою джерела діставання. В инших духівницях знаходимо розподіл окремих предметів, що входять до складу майна спадкодавця або підтвердження низки розпоряджень, що їх зробив заповідач. В духівниці Барбари Зборазької 1562 р. [4]) маємо поруч запису всього рухомого майна дочці заповідачки кн. Барбарі Олександрівні другий запис „на суму пинезей пять сотъ копъ грошей вена", а так само остаточне визначення частки набутого сумісно

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. IV, т. I, стор. 135 (книга гродская, овруцкая, 1681—1682, № 3210, л. 62).

[2]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. IV, т. I, стор. 148 і далі (книга гродская, овруцкая, № 3210, л. 365).

[3]) Що-до терміну „отписывать" пор. М. Ф. Владимірскій-Будановъ: Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Западной Россіи XVI вѣка. Стор. 9.

[4]) Книга 1562 р. № 2038, акт № 56.

з чоловіком спадкодавиці маєтку та деяких рухомих речей. І ця духівниця далеко не охоплює всієї спадщини. Є вказівки тільки про окремі частини чи предмети. Наша духівниця неначе припускає, що може існувати певний порядок спадкового переходу майна, до якого в додаток дає свої розпорядження заповідач [1]). В деяких духівницях можна зустрінути призначення легатів,—виконання їх покладається на одного з спадкоємців. Так, Іван Білостоцький у своїй духівниці [2]) надає в доживотне володіння дружині своїй родовий маєток Білий Сток, робить на її користь запис на третину своїх маєтків, їй саме залишає все рухоме майно, що по смерті дружини повинно спасти дітям заповідача. Далі заповідач призначає „мененованъное имене мое Белый стокъ по животе ее, матъки своей, маетъ сынъ же мой Иванъ зо всимъ къ рукамъ и в моц свою взяти, а што ся дотычетъ дочокъ моихъ Марухъны и Ганъ-ны, тымъ отписую вена готовыхъ грошей по сту копъ грошей личъ-бы литовьское, якожъ старшой Марухъне сто копъ грошей есть готовыхъ въ захованью въ жоны моее и выправа вся водле потребы готова, а меншой Ганънухне сынъ мой сто копъ и выправу такую-жъ маеть дати яко и старшой от мене есть зготовано. К тому имъ же, дочкамъ моимъ, по два возники и по коню ездъному стада моего сынъ мой Иванъ дати маеть и жоне моей два возники гнедых и коня ездного одного бахмата чалог дал...“ Подібну низку легатів містить і духівниця підстаростого Вінницького Андрія Єльця (1567 р.) [3]). Заповідач, призначивши опікунів і давши їм указівки, записує „вѣна“ дружини всією сумою триста кіп грошей на всіх маєтках отчизних, що дружина може держати їх і користатися до того часу, поки спадкоємець по закону — „меющее еще родится дитя завещателя“, а коли цієї дитини не буде,—брати, сестри й близькі встановлену суму грошей віддадуть і сповна заплатять. Дружині заповідач залишає і всі речі рухомі „от мала и до велика“, віддаляючи всіх близьких своїх од цього майна, проте та саме спадкоємиця по духівниці повинна використати розпорядження заповідача. „Одно ж мает жона моя Маря за провод тела моего грешного дати священником на собор Овруцъкий коня моего серого, прозвищом Кочуба, а зятю моему милому пану Богуфану Павши мает дати и коня находника моего мышастого, а саблю турецкую без сребра, а игумену Пречистскому Заручайскому мает дати кожух мой чабанский“.

В духівниці земянина Павла Черневського 1569 р. [4]) заповідач встановлює доживотне володіння дружині своїй Катерині на маєток

[1]) Пор. що-до німецького права O. Gierke. Grundzüge des deutschen Privatsrechts. Holtsendort-Kohler's Encyklopädie der Rechtswissenschaft. Bd. I, 7. Aufl. 1915, S. 289.

[2]) Книга 1575 р. № 2049, акт № 6.

[3]) Книга земская луцкая 1565—1569 рр. № 2093, арк. 293. Надруковано в „Архивъ Ю. З. Россіи“. Ч. VIII, т. III, стор. 141 і далі.

[4]) Книга Владимирская 1569 р. № 954, арк. 41. Надруковано в „Архивъ Ю. З. Россіи“. Ч. VIII, т. III, стор. 191 і далі.

Мерковичі, на тому самому маєткові записує й дарує дружині триста кіп грошей („волна она будет тую триста коп грошей, на том именю Мерковичах от мене ей записаную, так приживоте, як и по животе своем отдати, даровати, кому хотечи записати и ку своему лепшому а пожиточному обернути"), дарує й записує всі рухомі речі свої й гроші „готовые и на долзех". В маєтку Войниному, що його спадкодавець дістав „за верные послуги" і що король підтвердив і „уприлевати рачил" [1]), дружина спадкодавцева Катерина має проживати до повноліття дітей, „а коли дети лет доростут, на тот час им она будет повинна тое имене непенно поступити". А якщо-б дружина померла до того, як дійдуть діти повних літ, то на такий випадок заповідач призначає на опікуна й виконавця заповіту зятя Война Леневського. Цей останній повинен повіддавати дочок заміж. В иншому має бути спадкоємство по закону, що сполучається з усіма згаданими заповітними розпорядженнями. Инакше сказати, немає непримиренности між одночасовою чинністю двох порядків — заповітного й законного. Щоб розпорядження заповідачеві були дійсні, не треба обов'язково й неодмінно призначати спадкоємця, що йому-б тільки й можна було доручити переведення в життя заповітних розпоряджень. Можна призначити для виконання розпоряджень душоприказника, можна приписати здійснення розпоряджень опікунам, як часто висловлюються наші духовні, об'єднуючи в одній особі і опікуна над малолітками і виконавця заповіту. І такі розпорядження зберегають свою силу й відносно спадкоємців по закону.

Подамо ще декілька фактів, хай вони пояснять цікаві для нас питання.

Земянка Марина Чаплич [2]) „отказывает" своєму пасинкові Федорові Кад'яновичу Чапличу „на погреб тела и памяти души моее сто коп грошей литовское личбы, которую суму пенезей (мает) на именях закупных на Новгородъичах и Болошковъчах". „За тою сумою мает тело (спадкодавиці) до Киева манастиря Пречистое Богу матере отпровадити, а такъ водле звыклости закону нашого христианского поховати и в суботник звечистый вписати на сорокоуст и на вси потреби погребу належачие дать и такъ же двѣ святости моих сребромъ отправленые и образ Пречистое, а образ святого Николы у церкви поставити и тыи кони мои, на которых тело мое маеть отвезено быти, тем же на манастырь мает дать, а з особна других пинезей, который при мне есть для памяти души моей на манастырь Пречистое Богородицы Слуцку пять копъ грошей, на церковь Шпановскую копу грошей" (по тому йде низка таких самих відписів).

Євфімія Ляховицька в своїй (потім скасованій) духівниці залишає запис віна свого в третій частині маєтків покійного свого чоло-

[1]) Пор. М. Ф. Владимірскій-Будановъ. Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Западной Россіи XVI вѣка. Стор. 3 і далі. Очерки изъ исторіи Литовско-Русскаго права. Кіевъ 1892. Стор. 18 і далі. [2]) Книга 1564 р. № 2088, акт № 29 с. 203.

віка і третю частину стада синові Федорові, рухоме майно з загальним переліком його — молодшим дочкам, віддаляючи від цього останнього майна як сина, так однаково і старшу дочку, що вже дістали виділ од батька й матери. На сина заповідачка покладає обов'язок „виправити" заміж незаміжніх дочок. „Сын мой Федор подавати сот коп грошей литовское личбы дать имъ посагу выпъравуючи з именя повинен будет дать, нижли што ся дотычет инших речей шат, перел, платья, цыну, меди и иншое выправы, кроме коней, того Федор неповинен будет давать тымъ обеемъ дочкамъ моимъ, бомъ я для того имъ речи свои рухомые отдала вси". В духівниці Якова Войни Немировича [1]) заповідач записує по душі своїй церкві с. Земенське, село Марків став, матері своїй низку сіл, дружині своїй оддає в доживотне володіння низку сіл, записує зятеві й сестрі декілька маєтків, дає розпорядження заплатити борги й виправити на вимоги, манастиреві Печерському відписує: „панцырь и кожух куний", залишає дружині половину стада, а другу половину доручає дружині продати і вторговану суму грошей оддати по душі, нарешті встановлює ще низку легатів.

Магдалена Чарторийська (1571), заповідаючи все своє рухоме майно синові Михайлові і віддаляючи від нього инших спадкоємців— синів, дочок та всіх инших нащадків, призначає низку видач по душі, що повинен виконати син Михайло [2]).

Князь Михайло Чарторийський, син оце зараз згаданої Магдалени Чарторийської, в своїй духівниці (1582 р.) записує дружині своїй половину всього рухомого майна і право користування на маєтки волинські і ті, що лежали в великому князівстві Литовському, „до лет детей, або поки (дружина княгиня Софья) замужъ не пойдетъ". Про инші частини свого майна заповідач не говорить. Вони перейдуть до спадкоємців по закону. Заповідач тільки призначає опікунів і душоприказників, даючи їм інструкції, як має бути виконана його воля, виплачено борги, видано легати, обдаровано служників.

Ми могли-б навести ще багато подібних актів, які свідчать про те, що заповітне спадкоємство йшло поруч спадкоємства по закону, надавання легатів йшло вкупі з прямим призначенням спадкоємців, або обтяжувало спадкоємців по закону, а иноді виконання легатів, видач по душі припадало на самих легатарів, що трапляються в духівницях без призначення спадкоємця. Таким чином, різноманітні види заповітних розпоряджень і спадкоємство по закону не суперечать рішуче і не виключають одно одного, а можливі й припустимі одно після одного. Наостанку, в певних категоріях (рухоме майно) і частинах спадкового майна дозволялося цілком вільне заповітне розпорядження, що регулярно йшло в супроводі віддалення нових спад-

[1]) Пор. Архивъ Ю. З. Россіи. Ч. VII, т. 1. Кіевъ 1886, стор. 11 і далі.
[2]) Пор. Архивъ Ю. З. Россіи. Ч. VII, т. 1, стор. 29 і далі.

коємців по закону, причому більшість духівниць нічим не мотивують такого віддалення.

IV.

Уже з наведених раніше актів духівниць почасти видно межі заповітної волі і видно обриси частки, що нею можна орудувати. В усіх духівницях, що становили предмет нашого вивчення, містяться розпорядження рухомим майном у всьому його обсязі (здебільшого на користь будь-якого подружжя, що пережило), або в окремих його частинах. У багатьох є розпорядження відносно відбирання платежів і сплати боргів, виділи по душі й призначення на користь церкви. Дістають спадок у цьому майні і одержують відпис як близькі до спадкодавця, так і сторонні, служники, особи, що стали у помочі або послузі спадкодавцеві.

Так само, як і рухоме майно, і куплені маєтки згадуються окремо від маєтків родових, отчизних і материзних.

В духівниці 1561 р. [1]) заповідачка Марія Приведівська, залишаючи чоловікові свою рухомість, покладає на нього обов'язок зробити декілька видач із цієї рухомости по душі.

Таке саме розпорядження на користь дружини робить, виряджаючись на війну, князь Андрій Масальський [2]). „Все што колвек названо и поменено речею рухомою быти может, то всее от мала и до велика даю, дарую и сим листом моим на вечность записую по животе своем жоне моей милой княгине Ганне Богдановне Путатича". Ніхто з братів, близьких і кревних заповідача не повинен втручатися й доходити цього майна.

Багато історичних фактів дає духівниця князя Олександра Чарторийського [3]). Заповідач залишає до користування своїй дружині декілька маєтків. „Двор мой на име Селце, с фольварком з Бубновомъ, з селом з житаньми и приселком Навротинским, монастырь Чесного Хреста и в Литве дворъ мой Стволовичи, и тому имене мое Горки на реци Припяти, данники и половицу манастыра отъчизны моее земенского с фолварки и селы манастырскими; маетъ жона моя Магдалена Деспотовна тыи вси именя вышейменованые держати и их уживати зо всима платы, доходы и с пожитъками, з службами, зо вшелякими повиностями якимъ колвекъ именемъ названы або поменены быти могутъ". Зовсім инакше висловлюється заповідач про гроші, що він записує їх своїй дружині. „Которую суму пенезей десять тысячей золотых полских волна будет жона моя княгиня Магдалена Деспотовна при животе и по животе своем, кому хотячи, отдати, даровати и на тых же именях записовати и тыми водлуг бачення своего шафовати, яко сама найлепший

[1]) Книга № 1535, акт № 1.

[2]) Книга 1561 р. № 2036, акт № 4 с. 110.

[3]) 1569 р. Пор. Архивъ Ю. З. Россіи Ч. VIII, т. IV. Кіевъ 1907. Стор. 34 і далі.

розумети будет". Однак опріч згаданих маєтків заповідач залишає по собі ще маєтки Литовські. „Одвишокъ и двора Олдова с фолварки и селы, к ним прислужаючими, которые небожчикъ князь Иван Вишневецкий даровал и записал жоне своей, которая, по животе его, за мною будучи, мне тые имення даровала и записала и перед урядомъ, то есть, перед его милостью паном воеводою виленскимъ небожчикомъ, сознала,— на тых именя жона моя до живота своего мешъкати маетъ: а по животе ее тые именя никому иншому, толко сынови моему милому князю Михаилу быти мають вечными часы". Рухомість спадкодавець заповідає дружині. Окремо згадує спадкодавець про маєтки отчизні й куплені. „Штося дотычет сына моего князя Михайла, тому именя отчизные купленные, и за якимъ колвекъ правом я держалъ, все быти мают". Цей самий спадкоємець повинен сплатити борги спадкодавцеві. Однак, у спадкодавця була ще дочка Марина. Чи мала вона право дістати спадок? Ця дочка, коли виходила заміж, одержала „виправу", „посаг", що їй і належало одержати. Через це вона й чоловік її офіційно визнали, що „ижъ ся имъ во всемъ досыть стало и вже некоторых речий и жадного права так зомною, як з жоною, з сыномъ нашимъ, вести ни маютъ, а ни томъ мовити могуть". Отож, дружина — спадкоємиця в рухомому майні, вона й доживотниця, син—спадкоємець у всьому майні, опріч рухомого. Дочка при сині — не спадкоємиця. Вона одержала „виправу", коли йшла заміж.

Особливий стан родового майна, отчизного й материзного, виявляється з дуже багатьох духівниць. Одна третина — це звичайна заповідна частка в цій категорії заповідних маєтків.

Олена Курозвонська у своїй духівниці [1]) пояснює, що її чоловік багато поклав праці над упорядкуванням її маєтків „так отчизних, яко по дядку нашом пану Семену Цате правомъ прирожонымъ пришлых на нас спалыхъ с сестрами моими рожоными и зъ зятми моими". Крім того, він „двое вено дядиной и сестре (заповідачки) своими властными грошмы платил". Тому заповідачка дає таке розпорядження: „с тых причин даю, дарую и записую его милости пану малжонку моему милому за тот наклад его две части тых имений моих отчизных в Борщовице, в Лаврове и в Мытыщах в певной суме пенезей, то есть в тысячи копах грошей, монеты и личбы Литовское личачи в грошъ по десят пенезей белыхъ, а третью часть тых же именей моихъ вышъше меноваными записала есми ему малжонъку своему милому на вечность". Од цієї частини всі інші спадкоємці, діти, сестри, близькі віддаляються.

В духівниці земянина Гаврила Гулевича Воютинського [2]), призначаючи на спадкоємицю рухомости дружину свою Марію, заповідач записує двісті трицять кіп грошей на третю частину всього (родового) маєтку Воютина. Син спадкодавця дістав свою частину отчизни

[1]) Книга 1562 р. № 2038, акт № 39 с. 274.
[2]) Книга 1565 р. № 2039, акт № 41. с. 403.

й дідизни за життя спадкодавця свого. На третині своїх маєтків, що залишилася вільна, заповідач записує „посаг и выправу“ дочці Раїні.

Земянин Василь Приверединський [1]) залишає спадкоємицею свого рухомого майна і однієї третини своїх родових маєтків дружину Марію кн. Яновицьку. Їй доручає спадкодавець попіклуватися за душу його і поробити видачі церкві. „Отписую третюю часть ей малжонце моей милой пани Мари княжне Яновицкой вечне и ничим непорушно даю, дарую и самъ тестаментомъ а остаточно волею своею записую дворъ зо всею селидбою сполми дворнею ми зъ сеножатми, зъ гаемъ, з боромъ и деревомъ борчтнымъ, зъ ставы, зъ ставищами, з млиномъ и зъ его вымелъки, з людьми тяглыми подворишними, з бояры, з огородниками и с подсуседки зъ их полми и сеножатми, тая часть именъя моего Привередова самя в собе в пожитках в границах, в межах и в обиходах своих мает ничого на сына своего Яска, на брата рожоного, сестру и всех близких, кровных и повиноватых своих не оставуючи а две части того же именья моего отчизного Привередова ей малжонце жъ моей милой Мари Еловицкой тымъ моимъ тестаментомъ в двох сотъ копах грошей Литовских записую, а што ся дотычет сына моего, дитяти малого Яска, которого есми з нею малжонкою своею спълодилъ, того Яска малжонка моя милая зо всим держати и вживати до лет того сына моего Яска маетъ и волъна будет, а коли тот сынъ мой своих зуполних дорасте, на тот час она малжонка моя милая толко тую третюю часть, которую ей записал на вечность, держати и кому хотячи отдати, даровати, продати, заменити, записати на вечность волъна будет, але тые две части тому сыну моему подати мает“.

Вдова старости Кременецького Софія Семашкова одписує [2]) третю частину „именя Добрятинского, людей тяглых и бояр, ставов, млинов и всякихъ пожитковъ, доходов и повинностей тых людей“ дочці своїй Олександрі. Сини, спадкоємці по закону, повинні за наказом заповідачки „выправить“ сестру заміж і дати їй „посаг“.

Той самий порядок надавання однієї третини зустрічаємо в духівниці Аграфени Козинської [3]). „А што ся ткнет тых именей моихъ м а т е р и с т ы х, которые я теперешнего часу в себе держу, то есть именее Моквинъ, Пишицы, Терешов, тых моих именей никому не даю, оных злецывам только две части двом деткам нашим Ивану и Федоре, а т р е т ю ю ч а с т ь тых именей моих записую и дарую на вечные часы мужу моему Дмитру Козинскому, якож муж мой за тым обдарованемъ в сей моей духовницы волен тую третюю часть оных именей моих отдати, продати и к своему ужиточному оборочати, водлуг воли своей шафовати и для того дарую и записую через сюю мою духовницу тыя трех именей своих тую третюю часть мужу своему“.

[1]) Книга 1568 р. № 2042, акт № 252. с. 195.
[2]) Книга 1576 р. № 2050, акт № 7, л. д. 3.
[3]) Книга 1561 р. № 2035, акт № 9 с. 124.

Петро Мильський призначає в своїй духівниці [1]) третю частину маєтків отчизних Вербаїва, Лагманова, Гати і з рухомістю дочці Марії. Вона й її нащадки мають держати, користатися й залишити за собою на вічність цю частину. В иншому дістають спадок сини спадкодавця.

В широкій духівниці князя Якова Васильовича Крокотки-Єловицького [2]) докладно описує заповідач склад своїх маєтків отчизних. „Еловичи з бояры путными, з людьми тяглыми; з дворищы [3]) пустовскими, с полми и з сеножатми" з усім рухомим майном і третю частину всіх маєтків своїх залишає дружині. „То все даю, дарую и на вечность тым тестаментом моимъ описую, отделяючи то ото всих детей, дочок и зятей моих и ихъ потомковъ, малжонце моей княгине Овдотьи Олеховне на вечность". Инші маєтки спадкодавця, „Ворсин, Чекня с их ставами, полями, гаями и сеножатями" — то вони повинні спасти дочкам заповідача.

Семен Оранський [4]) у своїй духівниці підтверджує запис на третій частині маєтків своїх отчизних — Орина, Лазкова й Линовки на користь невістки своєї Марії Семенівни Ласкович-Черницької. В инших частинах повинні дістати спадок спадкоємці по закону, внуки спадкодавця Михайло й Павло, а як-би довелося унукам цим померти безпотомно, тоді унучки спадкодавця „Марья и Хведора правомъ прирожонымъ дедичити маютъ в тыхъ именяхъ".

В переважній більшості духівниць, що ми маємо їх у своєму розпорядженню, дуже регулярно трапляється це заповітне надавання третьої частини маєтків на користь призначеного спадкоємця, за якого звичайно буває подружжя заповідачеве. Ми не можемо не навести ще однієї духівниці, в якій, щоб одрізнити її від раніше зацитованих у нас актів духівниць, міститься розпорядження всіма маєтками. Заповідач призначає свою дружину спадкоємицею до всього спадкового майна, евентуально — вона повинна завдовольнятися ролею доживотної володілиці, — так у тім разі, коли в майбутньому з'являться у спадкодавця прямі спадкоємці, діти; проте, як щоб такі діти навіть з'явилися й померли, тоді становище залишається таким, як і було первісно: спадкоємицею на цей раз остаточно повинна стати дружина спадкодавцева.

Спадкодавець земянин Микола Боговитин-Шумбарський [5]) починає мотивуванням змісту своєї духівниці, а потім переходить до

[1]) Книга 1561 р. № 2036, акт № 5 с. 179.

[2]) Книга 1564 р. № 2038, арх. 255. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. III. Кіевъ 1909, стор. 63 і далі.

[3]) Пор. Владимірскій-Будановъ. Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ государствѣ XVI в. (Кіевскій Сборникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая. Кіевъ 1892), стор. 358 і далі.

[4]) 1581 р. Архивъ Ю.-З. Россіи. Ч. VIII, т. III, стор. 324 і далі.

[5]) Книга гродская Луцкая 1585 р. № 2068, с. 194. (Архивъ Ю. З. Россіи. Ч. VIII, т. III, стор. 425 і далі.

викладу своїх розпоряджень. „И жъ дознавши я великого нехути, немилосъти и незычливости отъ повинъных и кровъных моих противно себе, а помнячи на часъ смертельный, ижъ жадного чловека, хто се едно на светъ рожден, за презренем Божим, минути не може, постерагаючи, абы маетъность моя никому ку зъгоръшенью не стала, не была, с тых теди всех слушъних причинъ вышей помененых, а к тому особливе — дознавши я ку собе уприймую а щирую милость, зычъливость а повинность, услукгованье малъжонъки моее милое паней Евъвы Павъловичовъны и маючи вольность водле статуту права посполитого и уфали сойму Берестейского иминьями маетъностью своею, водле воли и уподобанья своею, вживаючи вольносъти шляхетское, шафовати... ку ведомости зоставую: в помаетъность лежачую и рухомую, то-есть именья мои отчизных и як колвекъ теперъ и нахотомъ набытые все, з кгрунъты вшилякими земъленымі, з дворы, фолварки, пашънями (і иншими складовими частинами маєтків), такъ-же все речи рухомые (з загальним переліком) малъжонцы моей милой паней Евъве Павловичовъне поживоте альбо отъеханю моем зъ якои причины с панъства тутешнего даю, дарую и на вечность отписую а сестру мою рожоную панюю Баръ-тотовую Лащовую, панюю Ганъну Михайловну Боговитянъку, потомъство ей и братью мою стрыечъную и их потомство, сестры, кровъные, близкие и повинъные мои, яко отъ всехъ именей, маетъносъти лежачие, такъ-ж и речей рухомых вечъными часы отъдаляю и от нихъ отписую". „Леч если бы мы Панъ Богъ з ласки милосеръдья своею святою рачил дати и презреет з нею, малъжонкою моею милою, мати потомъство, такъ сыны и дочки, теды малъжонка моя милая, маючи их в опеци, владзы и в хованью своемъ, то и маетъносъти от мене ей записаной лежачой, тратити, никому отдавати, даровати а ни записовати не маетъ и мочи не будетъ". Коли діти дійдуть повних літ — дружина повинна віддати їм нерухомості, а речі рухомі залишити собі. Однак, коли-б „так потомство з волею Божою з сего света зошло, теды она преде малъжонка моя милая при всей маетности моей лежачой, рухомой, вечъными часы зосътати, оную держати, вживати, владънути и по воли своей, яко ся вышей поменило, шафовати маеть вольна будет".

В нашій духівниці заповідач, покликуючися на статут права посполитого й ухвали сойму Берестейського, віддаляє всіх своїх спадкоємців по закону і одписує всю спадщину дружині. В инших духівницях дуже послідовно проводиться принцип розпорядження однією третиною родових маєтків і порушення такого звичайного порядку не помічається [1]).

[1]) Пор. про права на різні види нерухомого майна дослід М. Ясинського, Уставныя Земскія грамоты Литовско-Русскаго Государства. Київъ 1889, стор. 163, 167 і дал. Указанням на це джерело ми завдячуємо академикові М. П. Василенкові.

Було висловлено (високо авторитетну) думку, що в тих випадках, коли заповітне розпорядження стикається з звичайним порядком спадкоємства, майно віддається на волю заповідача [1]). Проте тут-же додано, що „Заповітні розпорядження завсіди робляться на користь законних спадкоємців і лиш установлюється розподіл між ними. Принаймні ми не зустріли ні одного акту духівниці на користь сторонніх“ [2]). Наші досліджування заповітних актів підтверджують мало не цілком ті положення, що спадкоємцями по духовній є (мало не завсіди) спадкоємці по закону. Проте ми гадаємо, що з цього факту доведеться зробити той висновок, що законний (чи звичайний) порядок спадкоємства мав дуже міцний ґрунт під собою. Перед твердістю й непорушністю цього порядку воля заповідача мусіла відступити на друге місце [3]).

V.

Студії над нашими духівницями XVI й XVII вв. можуть дати дуже багато фактів, надзвичайно істотних для вияснення як загального характеру спадкоємства в ту епоху історії нашого права, так і важливих з погляду історично-юридичних подробиць. За допомогою наших джерел можна вияснити склад спадкової маси, значіння зобов'язань у цій масі, актива, пасива, порядок і межі відповідальности за борги, функцію опікунів і душоприказників, становище спадкоємців різних категорій, забезпечення дружини, різницю між записом певної суми на третій частині та призначення у певній частині спадкового майна і т. д. Все це ще теми майбутніх дослідів. Ми тут обмежили спробу свого вивчення наших заповітних актів раніш згаданими питаннями.

Ми прийшли до висновку, що наші духівниці не знають як неодмінної умови призначення спадкоємців, що спадкоємство по закону вільно сполучається з спадкоємством по заповіту, що заповітні розпорядження покладаються на тих і тих спадкоємців, або виконавців заповітів і, наостанку, що заповітне спадкоємство збудовано на тому, що береться до уваги законний (звичаєвий) порядок спадкоємства. Ми далекі від тієї думки, щоб вважати наші висновки за остаточні. Для цього ще потрібна докладніша аналіза зачеплених фактів, так само й притягнення додаткових матеріялів наших джерел. Ми будемо цілком завдоволені, коли наші твердження правитимуть за вихідну точку для дальших дослідів над історією нашого цивільного права.

---

[1]) Пор. М. Ф. Владимірскій-Будановъ. Очерки изъ исторіи Литовско-Русскаго права. III. Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до половины XVI в. 1893, стор. 33.

[2]) М. Ф. Владимірскій-Будановъ, цит. тв., стор. 33.

[3]) Пор. замітки про силу споконвічних юридичних звичаїв у Південно-Західній Руси Ів. Біляєва, О наслѣдствѣ безъ завѣщанія. Москва 1858, стор. 117 і далі, стор. 140.

Проф. Г. ІЛЬЇНСЬКИЙ
(Саратів).

ЩО ТАКЕ ОВСЄ́НЬ.

В одній з грамот царя Олексія Михайловича (р. 1649) повідомляється, що „во 157 г. дек. въ 19 день вѣдомо намъ учинилося, что на Москвѣ напередъ сего въ Кремлѣ, и въ Китаѣ, и въ Бѣломъ, и въ Земляномъ городѣхъ, и за городомъ, и по переулкамъ, и въ черныхъ и ямскихъ слободахъ по улицамъ и по переулкамъ въ навечери(и) Рождества Христова кликали многие люди коледу и *усень*, а въ навечери Богоявленія Господня кликали плугу... Да на Рождество Христово и до Богоявленьева дни собираются на игрища (и) сборища бѣсовскія... И мы указали о томъ учинить заказъ крѣпкой, чтобъ нынѣ и впредь... въ навечери Р. Хр. и Богоявленія коледъ, и плугъ, и *усеней* не кликали и пѣсней бѣсовскихъ не пѣли... Чтобъ... въ навечери Р. Хр. коледы и *усени*, и въ навечери Бог. Госп. плуги не кликали... А которые люди... учнутъ (кликать) коледу и плуги и *усени* и пѣть скверныя пѣсни, или кто учнетъ кого бранити матерны... и тѣмъ... за такія супротивныя христіанскому закону за неистовства быти отъ насъ въ великой опалѣ и въ жестокомъ наказаньѣ“. Те самісіньке мало не тими самими словами повторюється і в звертанні до Шуйського воєводи: „а которые люди... учнутъ кликать коледы и плуги и *усени*“ (Пор. Сахаровъ, СРН, VII, 99; Потебня, Объясненія 36).

Немає жадного сумніву, що згаданий в цій грамоті аж п'ятеро разів *усень* — то є той самий персонаж (коли тільки тут узагалі можна говорити про персонажі), що й *таусе́нь*. За *таусе́нь* збереглася отака цікава звістка в „пам'яті“ верхотурського воєводи Всеволожського до сибірських міст од 13 грудня р. 1649 (7158): „Въ Сибири... умножилось... глумленіе и скоморошество со всякими бѣсовскими играми... и медвѣди водятъ и съ собачками пляшутъ... о Рождествѣ Хр. и до Богоявленьева дни сходятся мужского и женского полу многіе люди въ бѣсовское сонмище... играютъ во всякіе бѣсовскіе игры; а въ навечеріе Р. Х., и Васильева дни, и Богоявленія Госп., клички бѣсовскіе кличутъ, коледу, и *таусень* и плуту... вѣруютъ въ сонъ, и въ встрѣчю и въ полазъ, и въ птичій грай“ (А. И. IV, 124—125).

Од таусе́ня, своєю чергою, не можна відокремлювати *овсень*, що вперше, оскільки мені відомо, згадується в історичних актах

під р. 7136 (1628): „Декабря въ 24 день... Филаретъ Никитичь, патріархъ московскій и всеа Русіи указалъ: кликать бирючю... чтобъ съ кабылками не ходили и на игрища бъ мірскіе люди не сходилися... и коледы бъ, и *овсеня*, и плуги не кликали“ під загрозою заборони та духовної кари (А. И. III, 96).

Тільки-ж усі ції загрози та заборони були даремнісінькі: р. 1928 сповниться триста років, одколи за *овсень* уперше згадано в офіційному документі як за нечисту силу, але великоруські селяни й досі його „кличуть“ у приспівах до багатьох т. зв. „величальных“ пісень, до того не тільки на Різдво (як це, мабуть, було в XVII в.), ба й на Новий рік.

Повстає питання, як-же звязати усі три назви з лінгвістичного погляду? Чи походять вони з однієї назви а чи ні? Коли походять, то яке було первісне розуміння слова? І в чому полягає розум приспіву в загальній системі народніх великоруських різдвяних та новорічних обрядів?

Учені старої школи певнісінькі були, що в назві *овсéнь* криється назва якогось слов'янського божества. Тільки-ж усі їхні спроби точніш визначити його справжнє значіння ґрунтувалися на випадковому співзвуччі декількох силоміць, „за чуба“ притягнених слів і на довільному тлумачінню їх основного розуміння. Я-б тільки подурному марнував час, коли-б узявсь наводити тут такі „дикі етимології“... Тож тільки на зразок я нагадаю, що, прим., Шеппінґ ще р. 1849 (у книзі „Миѳы славянскаго язычества“, стор. 88) вбачав у назвах *Овсéнь* і *Авсéнь* слід назви бога або богині осени, що спочатку начеб-то звучало як *Асвена*, ба навіть *Авесна*!!

Та ще задовго перед Шеппінґом зроблено в науковій літературі спробу поставити питання про те, звідки узявсь *овсéнь*, на реальніший ґрунт. Я маю на думці Снєгірьова. Він у своїх „Русскихъ простонародныхъ праздникахъ“ (II, 103) запевнював, що „влр. *Авсень* или *Овсень*... есть... прообразовательный обрядъ *обсѣванія*, отчасти сходный съ древнимъ обрядомъ осыпанія при бракосочетаніи молодыхъ... и при вѣнчаніи на царство русскихъ государей въ предвѣщаніе изобилія благъ земныхъ“; що „*Таусень* или *Овсень*, подобно Колядѣ, долженъ быть не божествомъ, но мѣстнымъ праздникомъ народнымъ, въ коемъ главное дѣйствіе есть *обсыпаніе* или *обсѣваніе*“ (ib. 108). Та й саме свято „обсѣванія“ і його назву *овсéнь*, як гадає Снєгірьов, не можна визнати за суто-слов'янське, — воно запозичене в німців, що в них слов'яни навчилися обробляти лани. Німецьке дієслово *aussäen* і лежить в основі *овсéня*. „По особенной наклонности славянъ русскихъ перелицовывать иностранныя слова на свой ладъ“, *овсень* набув розуміння обсівання вівсом. „Но какъ сѣяніе дѣлается на *авось*, то и предшествовали ему гаданія и умилостивительныя жертвы, къ коимъ, вѣроятно, отчасти принадлежитъ и обрядъ *Авсéня*“ (ib. 109—110).

Найцінніше в гіпотезі Снєгірьова — це її підхідка, спроба пояснити *овсéнь* з звязаних із ним народніх обрядів. На жаль, з спробою

цією цілком не́ пощастило. Ще Потебня (Объясненія II 38 дд.) однзначив, що ані тоді, коли кличуть *овсень*, ані тоді, коли кличуть *таусень*, обряду обсипання або обсівання взагалі не виконують. Щось подібне можна одзначити тільки на Білорусі та Україні, але-ж там саме імення *Овсе́неве* невідоме. А коли так, то не можна наближувати його ані до вівса, що ним ніби-то обсипають і дають його величальникам, ані до сівби. Що-ж до етимології ім'я *овсе́нь* з нім. *aussäen*, ніби-то наближеного народньо-етимологічним шляхом до *авось*, то вона, минаючи инші труднощі, не вважає на форму *усе́нь*. Тимчасом ця остання форма, як побачимо далі, має всі права на те, щоб її визнати за найдавнішу.

Це ім'я *усе́нь*, на жаль, не взяв на увагу Даль, пояснюючи в своїому Словникові (I^3 9) *овсе́нь* (звідки в говірках, котрі акають, *авсе́нь*) з **о́-весень*. На його думку, так звався спочатку перший день весни 1 березня, що ним колись починавсь рік; згодом цю назву перенесено на Новий рік та на Василів вечір, напередодні Нового року. Але не кажучи вже про те, що ім'я **о́весень* поки-що не знайдено в жадній з слов'янських мов, Далева етимологія не показує, чом *е* в слові **о́-весень* випало, не пояснює й того, чом наголоса перенесено з першого складу слова на кінцевий.

Виразно помилкова Далева гіпотеза, звичайно, не могла похитнути кредиту ідеї про звязок *овсе́ня* з обсіванням вівсом. Ось чому ми не повинні дивуватися, що вона знайшла для себе прихильників навіть у добу, коли студії над фольклором було поставлено на міцніший ґрунт. Не тільки малокритичні Терещенко (Бытъ русс. нар. VII, 110) та Калінський (Церковно-Народ. мѣсяц. З. Р. Г. О. по отд. этн. VII, 349) категорично запевнюють, начеб-то *овсень* та ин. „означаютъ овесъ" і „происходятъ отъ слова, овесъ'", ба навіть проникливий Веселовський і трохи не вагається, що в основі ім'я *усень* (чит. *у-сѣ-нь*), отже, і *овсе́нь* лежить корінь *sē* — „сіяти" (Разыск. въ обл. дух. стих. VI — X, 107). Але щоб підтвердити свою гіпотезу, він міг зазначити тільки один паралельний мотив в обихідці римських сатурналій: подібно до того, як Сатурна, що ім'я його, як відомо, так само утворено од кореня **sā̆* — „сіяти", уважали за бога плодючости і, зокрема, захисника свиней,—так і ті, хто одбуває святковий похід *авсе́ня*, кажуть під вікнами: „свинку да боровка выдай для Васильева вечерка". „Это даетъ право славильщикамъ представить себѣ Авсеня (олицетвореніе Новаго Года, какъ и св. Василія) пріѣзжающимъ на сивенькой свинкѣ".

А втім, свиня як емблема плодючости це звичайний сопутник різдвяного та новорічного свят трохи чи не в усенькій Европі взагалі. Через те звязувати Сатурна з великоруським овсенем можна тільки занадто захоплюючися, може й дотепною, але, як-не-як, напередузятою ідеєю. Тим більш дивно, що під гіпотезою Веселовського під-

писалися такі методично вишколені славісти, як Máchal (Nákres, 190)[1]) і Niederle (Život, II, 1², 248).

Таким чином, гіпотеза Веселовського, нічого по суті, не з'ясувала, ба швидше тільки заплутала питання. Цього вже не можна сказати про тую розвідку, що її присвятив загадковому іменню Потебня. Спочатку в своїому трактаті „О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“ (М. 1865, 21—22), а далі докладніш — в „Объясненіяхъ малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ“ (В. 1887, II, 41) Потебня силувавсь довести, що *у-сень*, утворенням своїм, аналогічне *греб-ень, сьрш-ень* і т. п. Коли це так, то *-ень* у цьому слові треба визнати за суфікс, а *ус-* — за корінь. Останній, на його думку, не можна відокремлювати од індг. кореня **aus-* „світити, сяяти“—од того самого, що від нього походять лт. *ausra* „ранішня зоря“, сабін. назва сонячного божества *Ausel*, лат. *aurora*, гр. ἠώς, двн.-інд. *uṣ* — „ранішня зоря“. Коли це так, то *усень* спочатку міг бути найшвидше якимось весняним святом. Певною мірою такий здогад пояснює, як гадає Потебня, і те, що наш *усень* навдивовижу скидається на лтс. *ušiņš*. Цього бджолиного бога „свидѣтельства 1606 г. и 1613 г. называютъ богомъ-покровителемъ коней; онъ сближается со св. Георгіемъ, но также и со св. Мартиномъ 15 нояб., что относитъ насъ къ періоду Врумалій и къ древнему обычаю зап. церкви начинать рождественскій постъ съ Мартинова дня“ (Веселовскій, ор. с. 110). Та з цих чужомовних паралелей Потебня не завдовольняється. Щоб довести свою теорію, він одзначає, що декотрі колядки (і таких чимало) починаються з того, що змальовують схід сонця, а інші, ще численніші, супроводить приспів „Ой рано!“, „Ой рано, рано“, „Ой рано, раненько“ і т. п. Їх начеб-то і можна визнати певною мірою за синоніми *овсéнь*.

Нехай Потебнівській гіпотезі і не можна одмовити ані суто-наукової методичности, ані дотепности, все-ж, по суті, і її доведеться визнати за помилкову. І це ось через що.

Коли Потебня писав був обидва ці трактати (с.-то в 1865 та 1887 р.), ще не було докладно досліджено історію звука *s* у слов'янських мовах; у тогочасній науковій літературі панувала думка, що це *s* зберегається без зміни. Через те Потебня й міг bona fide наближувати корінь ім'я *усéнь* до індг. **aus-*. Проте, досліди голандського славіста Uhlenbeck'a і данського Pedersen'a, що вийшли між люди на початку 90-х рр. минулого віку, до краю встановили факт, що іде. *s* між голосними, зокрема, після голосного *и* обертається в слов'янських мовах в *х*. Через те, коли-б справді наш *усень* був споріднений, напр., з лат. *aurora*, то він повинен був-би звучати як **ушень* (з давнішого **ухень*). Відповідно до цього і *овсень* повинен був-би звучати як **овшень, таусень* — як *таушень* та ин.

---

[1]) Цей учений, проте, комбінує гіпотезу Веселовського з поданою попереду гіпотезою Снєгірьова, але викладає її не зовсім точно.

Але коли, таким чином, основну тезу Потебні одкинуто, то цього не можна сказати про його пояснiння фонетичного взаємного стосунку між іменем *у-сéнь* та його головними варіянтами *таусéнь, овсéнь, авсéнь* та *говсéнь*. Він убачає в них (ор. с., стор. 38) зрощення *усень* з різними частинками. Саме *таусéнь* являє собою, на його думку, зрощення *усень* із злучником *та* (пор. про нього нашу П. Г. § 275, зокрема, укр. *та* рано, *та* ранесенько); *овсéнь* — таке саме зрощення *усень* з покликом ó! ой!; *авсѐнь* (оскільки воно не відбиває „акання“)—сполучення із злучником *а*; нарешті, *говсѐнь* — злиття з *гой*. Справді, що-найпричепливіша критика нічого не може закинути проти цих фонетичних комбінацій. Адже можливість переходу ненаголошеного *у* в нескладове *у* і далі в *в* у середині слова досить гарантує дієпр. *завтра* (з *заутра*), а що *і* поміж голосними може зникнути, це доводять *барин* (з *боярин*)[1]), діял. форми орудн. відм. *женов, водов*, то-що.

Але коли ці окремі варіянти й можна більше-менше завдовсляще пояснити, то *усень*, що лежить в їх основі; і після Потебні з лінгвістичного погляду залишалося таке саме загадкове, як і давніш. А втім, помітити це могли тільки фахівці-мовознавці, та й то допіру після 90-х рр. XIX в. Инші-ж учені здебільшого не зуміли критично поставитися до основної тези Потебні й пристали на неї то без жадних застережень, то з невеличкими модифікаціями. Отак зробили, напр., Афанасьєв (Поэтич. воззр. III, 748), Фамінцин (Божества, 252), Гальковський (Борьба, 42) та ин. Трохи далі пішов Сумцов: і він (Р. Ф. В. XXV, 11) пристає на пояснiння Потебні, але рівночасно,—і треба повинитися досить довільно,— ототожнює з малоазійською *саєю*, с.-то з божичем-сонцем, що спогад за нього начеб-то зберігсь у гулянці малоазійських греків та турків *саї* (!!). А Владіміров (Введеніе, 78) спробував навіть погодити дві головні думки про значіння та походження *усеня* і *овсеня*. „Въ виду сербскихъ *овес, овсеница, овсик, овсень*, — русск. *овсéнь*, дѣйствительно, стоитъ въ связи съ обрядомъ „сѣять“ хлѣбныя зерна при пѣніи овсеневыхъ пѣсенъ на Васильевъ вечеръ, а *усень*, — со свѣтовымъ значеніемъ утраченнаго названія языческаго божества, отъ котораго остался такой же эпитетъ *усень*, какъ *ярило, кострома, кострубонька* и пр.“.

* * *

Отже, жадне з поданих пояснiнь *овсеня* не витримує критики. Як і давніш, з його тяжкий спух для дослідників слов'яно-руського фольклора.

Тимчасом загадка з'ясується легко, коли звернути увагу на таке.

---

[1]) Загадковіші варіянти: *тусéнь, туасéнь, титусéнь* і *баусень*. Перший ми-б поясняли стягненням дієпр. *ту* „тут“ і *усéнь*; аналогічно, *туасень* повстало через зрощення цього самого дієприслівника з *осéнь* (за нього пор. далі); *титусень* це наслідок дальшого складення *тусень* з злучником *ти* (про нього пор. П. Г. § 275); що це можливо, на це

І зацитовані на початку цієї статті грамоти XVII в. і описи сьогочасних народніх звичаїв одностайно свідчать про те, що великоруські селяни і в старовину і тепер кличуть *овсéня* або на передодні Різдва (частіш) або на передодні Нового року (рідше). Це визначає, що „кликанье“ *овсéня* це звичай або цілком грудневий або грудневосічневий, оскільки святкування *овсéня* переходить за північ 31 грудня. Будь-що-будь, ми не можемо відзначити жадної пісні з приспівом *овсéнь*, *авсéнь* або *таусéнь*, що їх співали-б иншої пори року. А коли так, то мимоволі спадає на думку здогад, чи не перебуває давнє ім'я *у-сéнь* у звязку з загальнослов'янською назвою зимнього сонцеобігу *pro-sin-ьсь*. Що саме так звали цей час давні слов'яни, це видко он з чого.

У сьогочасних слов'янських мовах ім'я *pro-sin-ьсь* визначає то грудень (б. *просинець*, сх. *prosinac*, ч. *prosinec*), то січень (х. *prosinac*, с. *prosinəc*), то, як у яких говірках, обидва місяці (дцс. просиньць, р. *просинец*) [1]). Таке вагання що-до позначення двох суміжних місяців пояснюється тим, що спочатку (саме в добу своєї племінної односте) слов'яни ім'ям *prosinьсь* звали не місяць в астрономічному розумінні цього слова, а взагалі той момент зими, коли починає більшати день і вкорочується ніч, с.-то коли взагалі збільшується світло. Зрозуміло, що за праслов'янської доби цей момент визначувано далеко не математично точно. Тимчасом як в одних місцях слов'янської землі зимній поворіт сонця застосовували до середини грудня, в инших— до його кінця, а в третіх навіть до початку січня. Ця умовність і спричинилася до того, що не тільки в давньослов'янському письменстві [2]), ба й у сьогочасних слов'янських мовах на назву *prosinьсь* з однаковісіньким правом можуть претендувати і грудень і січень.

Нашу гадку, що *pro-sin-ьсь* спочатку визначало час зимнього сонячного повороту цілком стверджує й етимологія ім'я. Як уже давно одзначив Miklosich (Die slav. Monatsnamen), в основі його лежить відомий іде. корінь **k'ei-* і **k̂ī* „сіяти“; на слов'янському ґрунті його поширено детермінативом (або суфіксом) — *n* (тим самим, що́ й у *sin̂ь*) і здрібн. суфіксом *-ьць*; отже, разом з префіксом *pro* ціле слово визначало час „самаго слабаго увеличенія свѣта“.

Зрозуміло, що те саме поняття визначало наше слово й тоді, коли його основа утворювалася од кореня **k̂ei-* на найвищому сту-

натякнув і сам Потебня; нарешті *баусень*, що його він так і не пояснив, очевидячки, повстало з сполучення *бай усень*. Шейн (Великорусс. I, 309) свідчить, що по деяких селах приспівують „дай, бай (овсень)“.

[1]) Пор. надзвичайно повчальну таблицю слов'янських назов місяців у найновішій праці Niederle Život, III, 2, 748—749.

[2]) Цікаво одзначити, що тимчасом, як сьогочасні болгари ім'ям *просинец* звуть грудень, у найдавніших цксл. пам'ятках під цим ім'ям звичайно фігурує *січень* (Miklosich, ZP² 704, Срезневскій, Мат. II. 1567). Чи не пояснюється це тим, що церковнослов'янського місяцеслова складено ще за мораво-паннонської доби? Адже навряд чи випадково в мові сьогоч. словенців ім'ям *prosinəc* зветься також січень.

пені, с.-то од *k̂oc-* [1]). Слід такого утворення заховавсь у цсл. назві грудня про-сѣнъць, що її одзначив Miklosich (Z. P. I. c.) в одному Громникові XVII в. сербської редакції. Це слово, звичайно, є не що инше, як diminutivum од *pro-sinъ*.

А коли так, то немає підстав відокремлювати од нього і д.-рос. *у-сень*. Воно одрізняється од **pro-sěnь* лиш иншим префіксом, саме *и-* (тим самим, що, напр., у слові *и-bytъkъ*). По суті-ж, з його як-найточніший синонім, як і слов. *prosěnьcь* і *prosinьcь*.

Отже, *и-sěnь* у мові поганських слов'ян визначав собою час зимнього повороту сонця або-ж свято, цій події присвячене. Коли, по тому, як слов'яни охрестилися, це свято перенесено на Різдво, то за його давню назву *у-сѣнь* почали потроху забуватися, а його місце де-далі міцніше почала посідати грецько-римська назва цього самого свята *коляда* (з Calendae). Тепер це ім'я вживається мало не монопольно не тільки в різдвяних піснях південних та західніх слов'ян, ба й у таких самих піснях українських та білоруських. Тільки на території стародавніх в'ятичів, що, як відомо, охрестилися пізніш од инших слов'ян, с.-то, найбільше, в рязанськ. та тульськ. г., давнє ім'я *усень*, нехай і в перетвореній формі, живе й досі, але швидше тільки як культурний пережиток, що за основне значіння його народ уже давно забувсь.

І подібно до того, як *коляда* у багатьох слов'янських народніх піснях та обрядах обернулася в живе втілення свята Різдва Христового, і овсень фігурує в багатьох піснях як персоніфікація того-таки свята. Пор., напр.,

Ой Овсень! Ой Овсень!
Кому-ж, кому ѣхать
Ѣхать тому Овсеню,
Да Новому Году...
Ой Овсень! Ой Овсень!
Походи погуляй
По святымъ вечерамъ,
По веселымъ теремамъ.
Ой Овсень . . . .
. . . . ты взойди
Къ Филимону на дворъ
(Снѣгиревъ Русск. Прост. пр. II, 10).

Овсень, Овсень
Ходи по всѣмъ,
По заулочкамъ,
По проулочкамъ
Кишку, ножку
Сунь кочережкой
Въ верхнее окошко.
(Ряз. г. Шейнъ, Великор. I. 308).

Таусень, баусень
Въ печкѣ сидятъ,
На насъ глядятъ,
Пить, ѣсть хотятъ:
Мы ихъ напоимъ
Мы ихъ накормимъ
Спать положимъ,
Ватолой покроемъ
(Шейнъ ib. 109),

[1]) Отже, од того самого, що од нього походить сх. *sjenica*, назва птаха *синиці*.

В иншій пісні, записаній на Тульщині, ми маємо справу в *овсені* з звичайним звертанням до свята, без ніякої його персоніфікації:

Овсень, овсень,
Боу́ овсень! [1])
Мы ходили, мы гуляли
По святымъ вечерамъ;
Мы искали, мы искали
Алексѣевъ домъ;
Мы нашли его дворъ
Середи Москвы:
Ворота́ красны́
Ужъ дай тебѣ Богъ,
Зароди тебѣ Господь,
Чтобы рожь родилась
На гумно свалила́сь.
(Шейнъ, ib. 308).

Або:

Таусень, баусень!
Кишки перепрѣли, —
Все на печкѣ сидѣли,
Все на насъ глядѣли,
Кто не дастъ пирога, —
Мы того за рога!
(Шейнъ, ib. 309).

Нарешті, у цілій низці народніх пісень *овсень* або його заступники правлять за звичайний рефрен:

Василію ѣздить Таусинь!
На чемъ ему ѣздить? Таусинь!
На сивинькой свинкѣ. Таусинь!
Чѣмъ ее погонять-то. Таусинь!
Цуцкимъ поросенкомъ! Таусинь!
А чѣмъ ему взнуздать-то. Таусинь!
Жирною кишкою. Таусинь!
(Шейнъ. Русс. нар. пѣсни, I, 369).

Легко помітити, що *таусинь* у цій пісні одграє таку саму ролю, яку рефрен *коледа!* в т. зв. великоруських „колядках“ і приспів *щедрий вечір!* в укр. „щедрівках“. І подібно до того, як було-б безглуздо в цих словах убачати одгомони мітологічних вірувань, зокрема, сліди якихось забутих особових божеств, так само довільно було-б убачати те саме в приспіві *таусинь* або *овсень*: як *коляда* є вдавання до свята Різдва, а *щедрий вечір* — до свята Водохрещів, так *овсень* або точніш його прототип *усень* це вдавання до свята повороту сонця, що вже зіллялося в одне неподільне ціле з різдвяним святом. Отже, не може бути й мови за *Овсень*, як за мітологічний персонаж, і входити на слов'янський Олімп йому треба заборонити назáвсіди!

Сказане про походження рос. *усеня* певною мірою стосується й до історії його лтс. брата *ûsiņš̌*. Звичайно, це слово не запозичене з великоруських колядок, як здогадувавсь Brückner (Litwa 132), і не утворене од кореня **aus̆* — „палити“, як задовго перед ним гадав був Потебня (Объясненія, II, 45), але віддавна споріднене з *усенем*. Вже те, що спочатку *ûsiņš̌* звязувано з Мартиновим днем, с.-то з початком Різдвяного посту в католицькій церкві (див. попереду), показує на те, що й у латишів він оддавна був святом зимнього повороту сонця. І тільки згодом його перенесено на день св. Юрія (23 квітня), як на початок сільсько-господарського року. Звичайно, і в латишів *ûsiņš̌* спочатку був звичайним вособленням свята, але

[1]) *Боу о́всень* я читаю як *Богу овсень*, с.-то „свято богові“, „боже свято“.

як охрестилися вони значно пізніш од руських слов'ян, то де-не-де персоніфіковане свято могло справді набути значіння місцевого божества. І справді, ще в XVII в. єзуїти звали *усиня* „equorum deus" і говорили про бенькети на честь його: „deo equorum quem vocant Dewing, Usching, offerunt singuli duos Solidos et duos panes et frustrum pinguedinis, quod in ignem conjiciunt". За бога сонця, захисника хліборобства та скотарства, звичайно вважають усиня і новітні учені: Auning (Wast ist Uhssing? Magaz. der litt. Gesch. zu Mitau XVI, 5), Фамінцин (Божества, 248 дд.), Вольтер (Мат. по этн. лтш. плем. 7 дд., 19 дд.,) та ин.

А втім, уже Анічков (Весенняя обрядовая пѣсня, I, 313) зазначив, що „достаточно внимательно прочесть пѣсни объ усинѣ, чтобы разъ навсегда оставить подобныя воззрѣнія. Мнѣ хотѣлось бы подчеркнуть его чисто обрядовое значеніе. Смыслъ усиня всего лучше выяснится именно по аналогіи съ... южнославян. жертвоприношеніемъ или пиршествомъ въ честь св. Георгія. Особенно если поставить пѣсни о немъ въ параллель съ замѣчаніями волочобныхъ пѣсенъ о св. Георгіи и Николаѣ, нельзя не прійти къ заключенію, что *усинь* есть чисто обрядовая фигура и, какъ большинство изъ нихъ, не что иное, какъ олицетвореніе праздника: дѣйствительно, *усинь* въ пѣсняхъ дѣлаетъ то же самое, что каждый ‚праздничекъ': онъ либо приноситъ съ собою извѣстное благо и доставляетъ хозяину ту идеальную выгоду, которую онъ ждетъ себѣ съ наступленіемъ даннаго праздника, либо самъ совершаетъ обрядовое дѣйствіе, назначенное на этотъ день. Чисто календарное значеніе имѣютъ, напр., такія пѣсенки, какъ слѣд.:

Усинь идетъ, Усинь идетъ
Мартинъ идетъ, еще лучшій:
Усинь приноситъ лугъ, полный травы,
Мартинъ — закромъ, полный ржи".
(Вальтеръ, о. с., 22).

Ми цілком прилучаємося до цих міркувань Анічкова, але не можемо тільки пристати на його дальший здогад, що *ûsiňš* — це латиська назва Юрія і визначала спочатку „ясний"[1]) і що „русс. *усень* также обозначалъ весенній праздникъ, но въ незапамятной древности былъ перенесенъ съ весны на зиму" (ор. с., 316). Як ми були бачили попереду, навсправжки було саме навпаки.

---

[1]) Щоб довести цю етимологію, Анічков, ідучи за Фамінциним (стор. 252), покликується на вислів у Свят. Ізб. р. 1073 **ахатис акы ѭсинь єсть**, де **ѭсинь** Срезневський переклав в Мат. III, 1629 як „синюватий". Коли великий юс тут графічно замінює ю, то це ім'я справді підтверджувало-б вищезгадану етимологію *у-сѣнь* як „времени, когда слабо увеличивается свѣтъ". А втім, як до кожного ἅπαξ λεγόμενον, до ім'я **ѭсинь** треба підходити обережно.

А. КОВАЛІВСЬКИЙ
(Харків)

ЧАЙКИ Й „ЧАЙКІСТИ“ НА СЕРЕДНЬОМУ ДУНАЇ.

Од XV-го геть аж у самий XIX вік широка смуга земель од Адріятицького моря через Угорщину, Україну до Киргизьких степів була за терен боротьби культур південно-східньої, „арабської“, з одного боку, — західньо- та східньо-европейської з другого. Окремі землі цієї смуги під цей час багато в чому одна на одну скидалися: вільні спустошені простори, дикі поля, пушта (pusta), скотарська й ловецька войовнича „покозачена“ людність, що горнулася чи до того чи до другого берега й нападала на протилежний бік. Надто, при всіх різницях обставин та відмінах, цікаво буває сконстатувати подібність та взаємні впливи і в деталях різних кінців цієї смуги.

Кажучи далі про один епізод у цих взаєминах, а саме про чайки на середньому Дунаї, в Австрії та Угорщині, я користуватимусь фактичним матеріялом з статті Ернста Невекловського „Tscheiken und Nassarn“, надрукованої у „Wiener Zeitschrift für Volkskunde“ 1926 ч. I — II, де є чималий науковий апарат, для нас сливе не приступний [1]). Ernst Neweklowsky з міста Лінца у Горішній Австрії, здається, німець,— принаймні ніяких слов'янських, а тим більш українських, порівнянь та паралелей він не подає. Тим цікавіший фактичний матеріял, що він подає.

---

[1]) Ось головні праці, що в його згадані:

Anger. „Geschichte der K. K. Armee“. Wien 1886 (т. I, стор. 480).

Mitterwieser. „Frühere Schiffahrt“ (журн. Braunauer Heimatkunde“, 18 Heft. 1923. Braunau ч. I, стор. 28).

Brinner. „Geschichte des k. k. Pionier-Regiments“. Wien 1878 (стор. 10).

Ebner. „Flösserei und Schiffahrt auf Binnengewässern“. Hölder, Wien und Leipzig 1912 (стор. 93).

Angeli. „Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen“. Wien 1876 Verl. des k. k. Generalstabes. (T. II, стор. 85).

Reformierte Ordnung des Salzwesens zu Gmunden und Hallstatt“. Стародрук: Wien 1563 (Fin.-Arch. (стор. 101 і дальші).

Müller. „Die militärischen Wassertransporte in Kurbayern“ в творі „Darstellüngen aus der bayrischen Kriegs- und Heeresgeschichte“, зошит 4.

Mollinary. „46 Jahre im öst.-ung. Heere“. Zürich 1905 (стор. 3) й инші.

У XVI в. Угорщина стає за терен для завзятої боротьби між Туреччиною з одного боку та Священною Римогерманською Імперією, чи вужче Австрійським ерцгерцогством, — з другого. Р. 1521 султан Сулейман Законодавець захопив Білгород, 1526 здобув Будапешт, а в жовтні р. 1529 обложив Відень. Підчас цієї облоги сухопутне військо султанове підтримувала річана флотилія, що піднялася вгору Дунаєм й напала на придунайську частину міста, надто на т. зв. Соляну башту (Salzturm). Отже, для австрійського війська виявилася так само нагальна потреба створити на турецький зразок таку саму флотилію з річаних човнів, що їх почали звати чайками, в німецькій транскрипції: Tscheiken, Tschuken, Tscheiggen, Schaiken, Czaiken. З цих назов Невекловський раз-у-раз вживає Tscheiken. У великому Майєрівському словникові (шосте видання р. 1909. Т. XIX, стор. 763) я знайшов написання: Tschaken (csaïken). Для 1593 року засвідчено й форму „Schaykas“ (мн.). Це останнє написання показує, що наголос припадав на *a*. Навпаки, розділове tréma могло повстати хіба підо впливом поширеної тут пізнішими часами французької мови де за часів Євгена Савойського писали „les schaiques“ і тоді, щоб не вимовляти хибно „*e*“, почали писати „*ï*“. Будь-що-будь, безперечно, що назва ця тотожня з ім'ям запорозької чайки. Е. Невекловський, нічого не знаючи про наші чайки, не вагаючися виводить цю назву од турецького слова qajyq, що визначає човен. При цьому на жадне джерело він не покликується. Цікаво, що й акад. Д. Яворницький у своїй „Исторіи запорожскихъ козаковъ“ т. I стор. 454 так само зазначає, що „запорожцы отправлялись въ путь... въ большихъ лодкахъ, называвшихся у нихъ чайками (отъ татарскаго слова „каик“ = „чаик“, т. е. круглая лодка) или дубами“. Звідки таке тлумачення, так само не вказано. Коли форма „чаик“ (властиво „чайы́к“) і існувала в татарській мові, то вона могла повстати й обратним шляхом, як запозичення з української мови (може не без своєї етимологізації од „чай“ — річка)[1]). Знов-же чимало важить і те, що в українській мові є запозичення в мало що незміненій формі тур. слова „кайик“ — каюк, і слово це поширене в Криму й на Кубані. У словникові Б. Грінченка sub voce сказано: Каю́к, — ка́, м. Родъ лодки; въ различныхъ мѣстахъ различной величины и устройства: на Днѣстрѣ и Днѣстровскомъ лиманѣ до трехъ саженъ длины, сдѣланная изъ досокъ, рыболовная лодка (А. Браунеръ. „Замѣтки о рыболовствѣ на р. Днѣстрѣ etc.“); въ Полт. г. — килевая лодка изъ цѣльной колоды, поднимающая груза до 30 пуд. (В. Василенко. „Этнограф. мат. собр. въ Полтавск. губ.“); въ Харьк. у. — небольшая рыболовная лодка для одного человѣка. Въ думѣ „Про Кішку Самійла „каюки́ имѣются у Запорожцевъ: когда Самійло Кішка подъѣхалъ къ о. Тендеру на турецкой галерѣ,— „тоді козаки у каюки ска-

[1]) Тур. дієслівний пень „чай“ визначає: коливатися, хибатися, полоскатися. — *Ред.*

кали, тую галеру за мальовані облавки брали та на пристань стягали“. (Ант. Драг. „Ист. пѣсни мал. нар.“ I 218). „В останньому разі каюкам надається однакова роля з чайками (напад на галеру). Як-не-як, за наших часів од Дністра до Кавказу каюк це невеличкий, порівнюючи, човник переважно для однієї людини [1]). Слово чайка для човна досі не збереглося. Його турецьке походження на Україні для мене поки-що сумнівне.

Що-до австрійських чайок, то, гадаю, що не ми запозичили це слово з Австрії, а навпаки. Що-правда, здається, в нас немає свідчень про чайки на Україні за таких ранніх часів, як перша половина XVI в. Що з України слово це дісталося через Польщу, на це показує м. и. і написання czaiken (csaïken — угорське написання). Та й запозичення, якщо таке було, могло відбутися тільки в слов'янських землях підо впливом етимології назви птаха чайки.

Але ми маємо й більші доводи. Е. Невекловський свідчить, що ці самі чайки звалися ще Nassadistenschiffe і, здається, у зміненій вже формі Nassauerschiffe й Nassarn. Ця назва приводить нас, здається, знову на Україну і саме у ще давніші часи. Запорізькі чайки свого часу відновлювали були собою тії „ладьи“, що їх Олег ставив на колеса перед Царгородом. Отже й давня назва „насади“ певно зберегалася на Україні аж до XVI в., а звідси поширилася на захід. Отож, літописи раз-у-раз кажуть про рух Дніпром на насадах. Але слово це поширене було й значно далі й засвідчене досить пізно. Так Довмонт Псковський р. 1265 їде „в п'яти насадах“ (1-й Псковський літ.). У 4-му Новг. літ. р. 1215 сказано: „спрятавшеся в ладьи в насадъ владыка и княгині... поѣдоша внизъ“. У звязку з тим-же псковським Довмонтом в „Сказ. о Довм. Псковск.“ (Н. Серебрянскій, „Древнерусскія княжескія житія. М. 1915) сказано й про німців, що вони „накладше трупія мертвых своих многи насады и побѣгоша в землю свою“. Врешті, й за „Сл. о полку Ігоревім“ насади вживали саме для воєнного походу. Ярославна в своїму плачі каже до Дніпра: „ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насади (виправили дослідники з „носади“) до плъку Кобякова“. Як гадає Барсов, у своїх коментарях до „Сл. о полку Ігор.“ (т. I, 290) насади являють собою судна з плескатим дном, човни, що в основі їх корчі, пообшивані тесом. Тоді вони й конструкцією наближаються до чайок [2]). Про однаковість конструкції передтатарських лад'їв та чайок каже й акад. Хв. Вовк („Укр. нар. въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, стор. 32). Отже, коли австрійці підчас важкої боротьби з турками на Дунаї позичали бойові човни в народу, що був досвідченіший у цій боротьбі на річках, вони переймали й назви, що

[1]) В Царгороді кайыками звуться навіть величенні барки, щоб перевозити коней, ослів, цілі юрби базарного люду („базар кайыγы“, „долмуш кайыγы“). — *Ред.*

[2]) Ці дані про насади наведено за акад. Вол. Перетцом „Слово о полку Ігоревім“. Збірник Істор.-Філ. Відділу Укр. Акад. Н., № 33. У Київі 1926, стор. 309.

їх, тоді, очевидячки було двоє: давніша „насади“ й новіша „чайки“. Можливо, що чайка був тільки образовий, фігуральний вислів порівняння з птахом чайкою. Згодом цей епітет витиснув давню назву. Сталося це і в Австрії, де за цими човнами таки залишилася назва Tscheike.

Що-до розмірів та конструкції австрійських чайок, то, як каже Е. Невекловський, про давніші часи даних за це немає. В пізніші часи „ціла“ чайка мала 28 гребок і 2 корабельні гаки. „Половинна“ чайка мала всього цього половинну кількість. Були на них і гармати. Отож, р. 1742 згадуються на баварських чайках по 4 та 7 гармат. Р. 1788, вже на південно-угорському військовім кордоні флотилія чайок мала такий склад: 1 „подвійна“ чайка мала 8 гармат, 8 „цілих“ чайок по 6 гармат кожна, 11 „півчайок“ з 4-ма гарм., і, нарешті, 12 патрульних чайок без гармат. У 30-х роках XIX в. чайкістський батальйон складався з 30 галероподібних, невкритих чардаком кораблів, що поділялися на „цілі“, „половинні“, „чверть-чайки“ й „патрульні човни“. На чайках першого роду була 18-ти хунтова гармата спереду, 10-ти хунтова гавбиця ззаду й по три однохунтових з обох облавків [1]). Посувалися вони гребками, у виключних випадках вітрилом. На „цілій“ чайці було 40 гребок по два громадільники на кожну гребку.

Маневри флотилії в цей час відбувалися так, що чайки спершу наближувалися з віддалення в простій чи подвійній колоні, далі ставали лавою або кутом і так посувалися взад і вперед. Коли це треба розуміти так, що вони посувалися назад не повертаючися, с.-то мали і спереду, як і ззаду, кермо, тоді вони й цим були подібні до наших чайок. Провадилися так само пробні напади на ворожі кораблі, або на якесь місце на березі, причому частина екіпажу виходила на берег. „Комендант“ керував флотилією з маленького рухливого човна. Щоб передавати слова команди, користувалися рупором.

Будували ці чайки в лісовій базі тодішнього Австрійського Ерцгерцогства, в Зальцбурзі, в лісах Зальцкамергуту, й спускали річкою Травн на Дунай. Коли-ж р. 1532 завід. над Арсеналами Єронімо де Зара заявив, що на те, щоб зробити туркам хоч який-небудь опір, необхідно що-найменше сто насадів, р. 1535 з імператорського [2]) наказу соляне управління в Ґмундені (на Травнському озері) збудувало 28 таких човнів. Їх поставлено на воду нижче Ламбаха на р. Травн. У цих місцевостях корабельне будівництво було розвинене вже здавна. Надто будували тут човни для транспорту соли, то-що. Потреба в лісі на транспортові човни та чайки в той час так зросла, що від р. 1563 на цю справу було відведено на зáвсіди цілу низку лісів побіля Шарнштайна на р. Альмі (правий доплив Травни). Після збудування, чайки, як і човни для приставки соли, військові транспортові човни та човни для наведення мостів, спускали вниз Ду-

[1]) Тут хунти визначають, мабуть, вагу гарматних куль.

[2]) Видно самого Карла V, не Фердинанда австрійського.

наєм. У віденському арсеналі чайки остаточно устатковували та узброювали для походу.

Сфера їхньої бойової діяльности спершу не йшла далеко, бо самий турецький кордон, чи правдивіш фронт, лежав тут-таки недалечко Відня. Будапешт тоді ще звався „підпорою ісляму“. Всі чайки становили особливий чайкістський батальйон, що посувався разом з загальним пересуванням наперед військової лінії. Спершу він розташовувався в Грані, Коморні та Раабі, — це вже між Пресбургом (Пожонь) та Будапештом. Тут, біля фронту, чайки були під спеціяльною військовою командою, тимчасом, як чайками, котрі стояли в арсеналах Відня та Пресбургу, завідувало почасти Найвище Корабельне Управління (у Відні), почасти Майстер Корабельних Мостів (у Пресбурзі).

Одколи Ян Собєський з своїм польсько-українським військом року 1683 (12 вересня) відбив турків од Відня, австрійське військо швидко почало посуватися наперед. Р. 1686 взято Офен (Будапешт). Бій під Могачем р. 1687 остаточно закріпив за Австрією Угорщину. Чайки, звичайно, брали участь і в великому поході Євгена принца Савойського проти турків. Отож, у „Journal de la marche en Bosnie“ (1697) зазначено: „L'infanterie a passé la Save dans les schaiques et schanacles“. І справді, р. 1763 чайкісти переселяються вже на південно-угорський кордон. Так остаточно визволено від турків цю країну, і в роках 1750 — 53 тут, в Токайщині, в Будапешті, вже блукав, шукаючи науки, Г. Сковорода.

Але цікаво, що ще перед тим чайки брали участь у війні, вже не проти турків, а на горішньому Дунаї, у так званій війні за австрійську спадщину (1741 — 44). Отож, р. 1741 Дунай біля Відня було перегороджено 23-ма чайками проти французів та баварців, що сунули вздовж річки згори. Згадується також, що р. 1742 у вересні в цій війні брали участь три австрійські чайці, котрі мали по 3 гармати. Цікаво, що баварці й собі вжили того-ж заходу, бо й про них відомо, що в травні того-таки р. 1742 вони мали дві чайці по 4 та 7 штук гармат на кожній.

Нарешті, як сказано, в наслідок переходу Угорщини до Австрії, р. 1763 чайкістів розташовано далеко на півдні, в південно-західньому куті комітету Бач (Bács), куті між Дунаєм та Дравою. Це була особлива „покозачена“ місцевість, — „австро-угорський військовий кордон, ота своєрідно організована салдатська країна, що в окремих частинах проіснувала протягом трьох з половиною віків і в часи свого найбільшого поширення охоплювала південний край держави від Далмації до Буковини“ (Е. Невекловський). Чайкістський батальйон за тих часів складавсь з трьох полків. Кожен „звичайний чоловік“ („Gemeine Mann“), ми були-б сказали рядовий козак, одержував плец та матеріял для збудування собі хати, до того 12 „ярем“ (Joch) пахоти й 4 „ярма“ луків. Цим господарством він та його ро-

дина повинні були себе утримувати. Ця заселена округа чайкістів займала землі навкруги свого центрального міста Тітель (на Дунаї, трохи вище гирла Драви) й поділялася організаційно й територіяльно на три полки. У полку був свій полковник (Hauptmann), що з нього був військовий командир „міліції“ і заразом керівник управління громади. Над трьома полками стояв майор, що так само, окрім військового командування „бригадою“, керував і всенькою чайкістською округою. Він підлягав найвищому командуванню в Петервардайні. Р. 1788 за бригадира чайкістів був генерал фон-Магдебург. Про склад в цьому році чайкістської флотилії та її озброєння сказано вище.

Нагадаймо, що близько того часу, а саме року 1785, добралися до цих місць і недобитки запорожців, що розмістилися на другому від чайкістів боці Дунаю, в Банаті, кутку між Дунаєм та Тисою. Не довго вони тут пробули. За якихось 10 років знову кудись помандрували.

Що-ж до чайкістського батальйону, то він існував до середини XIX віку, коли його було розпущено, ще перед тим, як скасовано самий „військовий кордон“.

Ще й досі, каже Невекловський, на долішньому (?) Дунаї дерев'яні гребкові човни звуться „Tscheiken“, а на долішній Драві ще в XX в. були судна, що так само звалися Tscheiken або й Scheiken. Розмір їхній був 13,5 метрів завдовжки, 6,5 м. завширшки й 1 м. заввишки. Ними возили вовняний крам, дерево на паливо, дахові ґонти, а так само садовину. У Марбурзі можна було їх бачити дуже багато.

Проф. СТЕП. ТОМАШІВСЬКИЙ
(Львів).

ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕЛОМУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.

Мавши колись нагоду, як член Австрійського Історичного Інституту в Римі, попрацювати в Ватиканському Архіві, я зібрав був дуже багато нових матеріялів до української історії в XVII в., головно про роки 1648—1660. Перед війною міг я тільки мало використати їх у розвідках та нарисах; найважливішу частину їх було призначено до нової серії „Жерел до історії України", що їх видавала Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, під окремим заголовком: „Ватиканських матеріялів до історії України" (Monumenta Vaticana res gestas Ukrainae illustrantia). Поки, проте, можна було приступити до їх видання, настала війна з усіма її наслідками: коли Львів захопило московське військо, в мене було забрано й вивезено, а може і понищено, багато книжок та мало не всі рукописи й архівні матеріяли (побіч моїх власних і деякі, котрі належали Науковому Товариству Шевченка). Тільки одна доволі поважна частина ватиканських архіваліїв якимсь чудом заховалася, і вибір із них видало Н. Т. Ш. р. 1918 як перший випуск I тому згаданої вгорі нової серії [1]). Увійшли туди, то цілі то в виїмках, реляції обох папських нунціїв, що були в Польщі за Богдана Хмельницького: архієпископа адріянопільського Джованні де Торрес (1648—1652) і єпископа лодійського П'єтро Відоні (1652—1657). Через технічні умови (книжку друковано в Відні) цей перший випуск охопив самі тільки тексти реляцій; пояснінння, приписки, та — це особливо важить — рясні додатки в актах і листах, що їх додавали нунції до реляцій, призначалися до другого випуску того-ж тому, що мав незабаром вийти. Та знов не судилося. Польсько-українська війна в Галичині вигнала мене з Львова і довго погонила по еміграції, і коли по 7 роках повернув я до старого гнізда, застав Наукове

[1]) Ватиканські матеріяли до історії України. Зібрав і видав С. Томашівський. Том I. Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657. Випуск 1. Тексти. (Жерела до історії України. Том XVI, 1. Львів 1919). Видаючи цю збірку, не знав я нічого про київське видання однієї частини тих самих документів із паперів по В. Б. Антоновичу у „Сборнику статей и матеріаловъ по исторіи Ю.-З. Россіи".

Товариство Шевченка в таких матеріяльних і моральних обставинах, що про дальше видавання „Ватиканських матеріялів" ще довго годі буде думати. До того й я сам, знеохочений особистими і громадянськими переживаннями, переніс свої активніші наукові інтереси від Козаччини на інші доби української історії, то й недобитки моєї ватиканської збірки лежали забуті. Звісно, так бути не повинно, навіть тоді, коли мені самому важко взятися до їхнього використання. То-ж почувши, що в Київі відновилися студії над Хмельниччиною, вирішив я не консервувати далі того, що зосталося ще, а по змозі ділитися ним з зацікавленими українськими дослідниками. І я дуже радий тому, що юбілей високозаслуженого історика українського Сходу дає мені добру нагоду зробити починок у цьому напрямку.

* * *

Вибираю цим разом 37 листів, що їх писав секретар короля Яна Казиміра, Паоло Доні, до римського нунція у Варшаві П'єтро Відоні влітку і в-осени р. 1653. Списано їх не з оригіналів, а з копій, що їх нунцій додавав до своїх тижневих звідомлень, заадресованих кардиналові-секретареві Памфілі. Оригіналів треба-б шукати не в Ватиканському Архіві, а в котрійсь із приватних італійських збірок, куди могли потрапити папери по згаданому нунцієві. З копій нунціятури тільки перша — листу з 23-го червня 1653 — заховала повну початкову форму, з інвокацією на чолі та з датою, компліментом і підписом унизу; всі інші копії зроблено на зразок другого листу, з 30-го червня, де дату переказано вільно в написі і де проминено вступні й кінцеві чемності та підпис. Зміст і цих листів переданий у копіях повно, тільки з двох — під 24-им липня і 29-им жовтня (№№ VIII і XXVII) — нунцій узяв лиш невеличкі виписки. Окрім цього копії трьох листів, із 17-го, 22-го і 28-го липня (№№ VI, VII, IX) місцями стали нечиткі, що й зазначуємо. Очевидячки, не можемо сказати, щоб нунцій одержав од секретаря за цей час тільки цих 37 листів. Як із №№ XXXII і XXXIII виходить, напевно був ще один лист, із 2-го чи 3-го листопада, тільки замість до рук нунція у Варшаві потрапив у руки татарам. Шкода: десь певне в ньому були якісь важливі звістки, бо-ж Доні пожалкував, що їх у тому листі посписував. Окрім цього можна здогадуватися, що були ще інші листи Доні до Відоні під цей час, прим. з першої половини серпня. Звісно, повинні були бути й листи нунція до королівського секретаря, як це виходить із деяких відповідей цього останнього (пор. №№ XXV, XXV „, XXVIII, XXXIII, XXXIV), проте, годі сподіватися, щоб їх будь-коли було знайдено. А втім, їхній зміст не міг-би мати особливої цінности.

Хто це був автор наших листів? Як з імени його й мови листів виходить, був це італієць на службі у польського короля; тепер можна-б сказати — приватний секретар цього останнього. У виданих досі джерелах подибуємо його на тому самому становищі вже р. 1648,

ще коли Ян Казимір був тільки кандидатом до польської корони[1]); значить, початок їхніх взаємин міг бути ще раніший. З одного листа Яна Казиміра до папи довідуємося, що Доні був родом з Перуджії та належав до духовного стану[2]). Клерикальний характер його пробивається також із самих листів. Як королівський секретар, належав Доні до поважних осіб на дворі, був у постійних взаєминах із канцлерами й їхніми урядами, і тим самим добре поінформованою людиною. Що був освічений, інтелігентний і добрий стиліст, ба навіть не без письменських здібностей — це показують оці його листи, особливо додані до них реляції. Що окрім цього не був без політичної практики, видко з того, що він діставав самостійні дипломатичні місії, як прим. до німецького цісаря влітку 1652 р.[3]). Відповідна до цього значіння була й його плата: 3000 флоринів[4]).

У таких обставинах зрозуміло, що папська нунціятура в Варшаві старалася бути в зносинах із цим земляком. І коли Доні влітку 1653 р. мусів іти з королем у похід на Україну, нунцій прохав його писати йому про все важливіше, і це бажання поновляв опісля у листах до секретаря. Як бачимо, секретар писав нунцієві часто й чимало, а той передавав ці відомості до Риму[5]). По-за тим, він був у зносинах з венецькою амбасадою при цісарському дворі у Відні, зокрема з послами Сагредо й Джустініяні, і також з цісарськими дипломатами, як прим. Лізоля[6]), й иншими чужоземними репрезентантами.

* * *

Як уже було зазначено, листів Доні до нунція, з другої половини 1653 р., переховалося в актах нунціятури, цілих або уривками, 37. Перший писаний 23. VI, останній 15. XII. 1653. Подаю тут усі під №№ I—XXXVII. Один з них (№ XI) друкований уже раз у цілості[7]), а другий (№ V) у малому уривку[8]); проте, я не бачив причини, щоб їх виключати з цієї збірки. Згадати треба ще й те, що відомості охоплені в листах Доні з'являлися згодом часто в дослівних уривках, проте завсіди безіменно, в т. зв. „Avvisi di Varsavia", що їх додавали раз-у-раз венецькі посли у Відні до своїх депеш.

---

[1]) Пор. Матеріяли до історії української Козаччини. Т. V. Акти до Хмельниччини (1648–1657), зібрав і видав М. Кордуба (Жерела до історії України-Руси, т. XII, Львів, 1911). №№ 35, 49.

[2]) „Postquam a pluribus annis fidam in obsequiis meis expertus essem operam ven. Pauli Doni Perusini, secretarii mei"... (Theiner: Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, № 477).

[3]) Кордуба, Матеріяли, 198, 201, 204, 205.

[4]) Theiner, як вище. Король прохає у папи дозволу загіпотекувати цю пенсію на прибутках краківської церкви св. Михайла.

[5]) Пор. мої „Ватиканські матеріяли" №№ 298—306.

[6]) Кордуба, Матеріяли, №№ 35, 87, 204 й ин.

[7]) Theiner: Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélovitch... Romae, 1853, p. 4. [8]) Там-же, ст. 2: про московських послів.

Це видко з виданих венецьких матеріялів [1]). Ці пізні перекази й виривки, повні помилок, не заступають, очевидно, автентичних листів королівського секретаря, що з їх нунціятура не робила секрету відносно венеціянців [2]). Тому-то зайва річ покликуватися тут на ті second hand звістки.

Виконуючи бажання нунція — подавати йому відомості з походу польської армії проти Хмельницького — Доні посилав не самі тільки листи, у звичайному розумінню цього слова. Тодішнім звичаєм, до листів т. м. особистого характеру додавав він окремі реляції з ширшими й докладнішими звістками, аніж це було можна в листах. Скільки таких додатків було написаних і висланих до Варшави, годі знати напевно; нунцій переслав до Риму 15, з них 14 датовані 21. VII—15. XII. 1653, один без дати, не раніш од 15. XII. 1653. Оці реляції не мають підпису, одначе про 11 з них, писаних італійською мовою (писав їх, очевидно, чужинець), не можемо сумніватися, що автор їх був Доні, тільки дві, написані по-латинськи (одна з 15. XII, друга без дати — обидві під Жванцем), можуть викликати сумніви що-до їх автора. Через це саме й залишаю на боці ці останні реляції, дарма що одна з них, п. з. „Res gestae in provincia Valachiae anno Domini 1653", — цікавий історично-політичний трактат про молдавський переворот 1653 р. І ще дві инші реляції проминено тут: одну з Львова 4. VIII. 1653, про пересправи з московськими послами у Львові, вже раніше друкована [3]); другу з-під Галича 11. IX. 1653, проминаємо тому, що всі посутні звістки її подано краще й докладніше в листах і реляції з 18. IX (№ XXII_a). Отже лишилося 11 додатків, з часу між 21. VII і 5. XI. 1653; подаємо їх у хронологічному порядку, звязуючи їх нумерами з одночасними, а коли таких немає, з найближчими попередніми особистими листами (№№ VI_a, X_a, XIII_a, XIV_a, XX_a, XXII_a, XXIV_a, XXV_a, XXV_b, XXVII_a, XXVIII_a).

* * *

Листи секретаря Доні обіймають момент, який назвав я вгорі переломом Хмельниччини, і таким він дійсно є. Саме тоді виявилися дві правди, що до того часу не могли знайти собі місця у свідомості обох суперницьких боків ні в поляків, ні в українців. Тоді-ж показалося, що Польщі вже не сила вдержати всіх українських

---

[1]) Найбільш у великому та дуже некритично й неуважно виданому збірнику Hurmuzaki: Documente privitóre la istoria Românilor. T. IX, 1. Bucuresci 1895. Дещо також у згаданій вище збірці Кордуби.

[2]) З листів Доні, раніших або пізніших од того часу, знаємо зміст тільки двох (19. III. 1650 до польського заступника у Відні Віконті, і 17. I. 1651 до венецького посла там-же Сагредо), і то не в оригіналі, а в регесті. (Кордуба, №№ 106, 158).

[3]) Theiner, як вище, № II, п. з. „Communications faites à Mgr. Vidoni sur les affaires de Moscovie et l'entretien des ambassadeurs moscovites avec plusieurs sénateurs polonais à Léopol".

земель під своєю владою, хоч політична ситуація її, рівняючи до становища Хмельницького, була без порівняння краща ніж у 1648, 1649, ба навіть 1651 році. Довго підготовлюваний і з великою напругою ведений похід самого короля проти Хмельницького, за посередньою допомогою князів семигородського, молдавського і валаського,— похід од Львова до Жванця — скінчивсь ганебним для Польщі диктатом татарського хана. Одначе й друга сторона — українська — мусіла тепер зрозуміти, що за дотогочасною програмою, дотогочасними методами і силами політичної мети Хмельницького — вибороти й удержати автономію України у державно-правнім звязку з Польщею — досягти не можна. Українське становище рік-у-рік ставало тяжче, а вся волоська авантура гетьманича, що за неї батько тільки почасти був відповідальний, показалася в дальшому висліді фатальною помилкою, піднявши проти України т. м. природніх її союзників. Кампанія 1653 року, оскільки вів її сам гетьман, ані трохи не приспорила слави його дипломатичному і військовому хистові. Схиливши голову, так само як і король, під диктат хана, Хмельницький побачив перед собою тільки один шлях, правда, підготовлюваний уже довший час, одначе тільки як резерва, як евентуальний ратунок в останній скруті, — підданство московському цареві. Таким способом, із виснаження обох ворожих партій і з невміння чи неможливости знайти раціональну розвязку польсько-українського конфлікту повстав Переяславський трактат і основна переміна політичної системи у східній Европі.

На цьому підкладі, події другої половини 1653 року стають дуже важливі. На порозі до них стоїть: по одному боці союз Польщі й Семигороду, принципово вирішений в останніх днях місяця травня у Варшаві і, слідом за цим, виїзд короля до Львова, що біля нього, під Глинянами, збиралася польська армія; по другому боці — мало не одночасна рішаюча невдача Тимоша Хмельницького і його тестя Василя Лупула у Волощині (битва над Яловицею 27. V. 1653). Завершує-ж увесь цей момент дивацький, неписаний трактат під Жванцем, що тільки кримському ханові давав честь і... пожиток. Розвиток тих подій, як його було видно з польського, і т. м. західньоевропейського боку, бачимо в листах і реляціях королівського секретаря.

* * *

Не станемо тут аналізувати цих листів і звідомлень; вони говорять самі за себе. Порівняння їх із иншими виданими джерелами теж не завдає труднощів, бо матеріялів до 1653 в досьогочасних виданнях загалом небагато: з українських сюди належить згадувана вже багата, хоч не дуже систематична збірка Кордуби; з польських — давня книга Михаловського[1]); з угорського — акти

[1]) Jakuba Michałowskiego... Księga pamiętnicza. W Krakowie 1864.

й документи, що видав Сіладі [1]); з румунського — дуже нерівної вартости видання Гурмузакі. Всі ті збірки не пояснюють іще багато боків згаданого історичного моменту, і польські архіви криють, певно, ще чимало цікавого матеріялу. Ще гірше з літературою предмету. „Останнє слово історичної науки“ обмежується все ще давнім нарисом Кубалі про жванецьку кампанію [2]) і не менше давньою монографією Костомарова про Б. Хмельницького. Відношення між звістками названих тут збірок і авторів та змістом листів Доні легко пізнає кожен дослідник і дійде до погляду, що цим листам належить перше місце в низці виданого досі матеріялу. Тут підкреслю тільки, окрім хронологічної вартости листів Доні, прецікаві подробиці про обох Хмельницьких, батька і сина (№№ XX_a, XXI, XXII, XXII_a, XXV_a, XXVII_a і т. д.) та особливо про облогу Сучави; незвичайна теж характеристика землі, що через неї переходила польська армія (XX_a), та критичні уваги автора про польську політику і тактику. Обговорювання цінностей видаваного отут матеріялу завело-б далеко, тому-то кінчу бажанням, щоб той перелім Хмельниччини скоро знайшов нового поважного дослідника.

Що-до технічного боку видання зазначаю: правопис збережено за тогочасною копією з маленькими тільки вийнятками, як у моїх „Ватиканських матеріялах“ (u = v, наголос як тепер, редукція великих букв); неоригінальні написи в листах (після № III) проминено, а та частина їх, де зазначено день і місце писання, взято в дужки [ ]; подибувані тут і там на бічних полях приписки-глосси подано внизу під текстом, вони походять мабуть не від автора, а від Відоні; пояснїння до текстів обмежено до того, щоб полегшити молодим дослідникам користування; для тих-же, що на італійській мові не цілком добре знаються, на чолі кожного документу подано коротенький зміст.

У Львові 28-го лютого 1927.

I

У Львові, 23. VI. 1653. — Принесено саме королеві нові звістки з обозу під Глинянами: ворог вже тільки, кажуть, 14 миль від обозу; 60 тисяч козаків і 20 тисяч татар. Король їде туди післязавтрього; сподівається скорої битви. Послано людей на розвіди.

Illustrissimo e reverendissimo signore e padrone mio colendissimo

Per non haver qui novità considerabile da portare alla notitia di vostra signoria illustrissima in occasione di un corriere che hora si spedisce a Varsavia, havevo risoluto tralasciare per hora di scriverle; ma essendo prima di serrar le lettere, giunto dal campo [1]) il nipote [2]) del generale [3]), non voglio lasciare di participare a vostra signoria illustrissima

---

[1]) Szilády S.: Erdély és északkeleti háború. I kötet Budapest 1890.

[2]) L. Kubala: Wyprawa Żwaniecka (Szkice historyczne. Serja druga).

quello che egli porta a sua maestà. Riferisce che l'inimico si avanzi et forse già 14 leghe vicino al nostro campo; che consista in 60 mila Cosacchi e 20 mila Tartari. Sua maestà partirà doppo domane, et mi ha detto che facilmente al suo arrivo si potrebbe havere l'inimico a fronte e venirsi a battaglia. Speriamo che il Signore sia per concederci una compita vittoria, benchè il nostro esercito non sia ancora riempito. Si è mandato qualche gente per riconoscere l'andamento de' ribelli, la quale riporterà certezza di esso, o li medesimi porteranno l'avviso da se stessi. Vostra signoria illustrissima non dubito che sia per assisterci con l'efficacia delle sue divote preghiere, et mentre le auguro ogni felicità, le fo humilmente riverenza.

Di vostra signoria illustrissima e reverendissima humilissimo e divotissimo servitore Paolo Doni.

Leopoli, 23 giugno 1653.

II

В обозі під Глинянами, 30. VI. 1653. — Звістки про ворога непевні. Бранці оповідають, що він узяв Городок, 25 миль ізвідси. Частина намагалася захопити Гусятин, одначе без успіху. Козацьких полків тільки 10, а найбільші з них мають тільки 3 тис. людей, а то й менше. Татар не більше як 20 тис. і то нікчемні. Ні ці ні ті не мають харчів. — Польська армія має 35—40 тис. добірних вояків. Ворог надумавсь одступати, та йти за ним не можна, бо військові ще не заплачено.

[Coppia di lettera del signor Paolo Doni, segretario di sua maestà, data sotto li 30 giugno 1653, nel campo sotto Gligliani [4])].

O quanto incerte sono le relationi che habbiamo del nemico, di cui per esame di diversi prigioni, come si scrive, et per quello di due Tartari mandati qui hieri da Camenez, intendiamo che habbia più per tradimento che per forza occupato Grodech [5]) 25 leghe di qua, dove è un castello di muro; intorno al qual luogo hoggi si trattiene con tutto il grosso.

Una grossa partita di 10 mila ha tentato occupare anche Usciatin [6]) 14 leghe da noi, ma ne è stata valorosamente ributtata. Non ha il nemico più di 10 pulchi, o diciamo reggimenti cosacchi, ne' quali non può numerare più di 35 in 40 mila soldati, benchè l'esame di un figlio di un principale cosacco, della quale si scrive da Cameniez, asserisca non ascendere il più numeroso pulcho a maggior numero di 3 mila, et esserne molti di assai inferiore. Si sa che Tartari non passano 20 mila et si crede non haver riferito giusto questi due che hanno detto non esser più di 10 mila, poichè da medesimi s'intende che sia con essi un fratello secondogenito del kam [7]), che ne habbia seco due altri di 14 anni incirca. Aggiungono questi che hanno fatto instanza al Kimniski [8]) di sovvenimento per vivere, patendosi fra loro e fra Cosacchi gran fame, et che, non essendo sovvenuti, pensano tornare alle case loro.

Qui per gratia del Signore habbiamo una bellissima armata di 35 in 40 mila di soldati assai animati al combattere. Giachè pare che il nemico,

conoscendo la sua debolezza, pensi piutosto a ritirarsi che incontrarci, si discorre qui di seguitarlo; al che fare manca solo il denaro, che si haverà nella commissione già principiata in Leopoli. Io spero ogni buona fortuna. La maestà del re, per le fatighe di rivedere l'esercito in giorno assai caldo o per altra cagione, ha patito due giorni dolori di testa, che gli toglieva il dormire. Hieri si fece aprir la vena et hieri a sera stava et hora continua con ottima salute.

Io a vostra signoria illustrissima etc.

P. S. Da persona, che a parlato con li due prigioni tartari, mi vien detto havere inteso da essi non essere assolutamente qua alcun fratello del kam, et esser quasi tutti Tartari Precopensi di poco valore, che vengono solamente per rubbare.

III

З обозу під Глинянами, 3. VII. 1653. — Принесено з Збаража звістку, що прибуває сюди до короля новий козацький посол, що Хмельницький відступає і просить миру.

[... dal campo à Gligliani, sotto li 3 luglio 1653].

Habbiamo qui di nuovo la missione di un ambasciatore cosacco [9]) inviato a sua maestà, il qual si aspetta qui hoggi. L'avviso lo ha portato uno de' Tartari, che per comandamento erano usciti a pigliar lingua; et lo hanno trovato in Sbaras et mandato avanti questo per portarne la nuova a sua maestà. Aggiunge che il Kimniski si ritiri e che sia più di 40 leghe di qua et supplichi per la pace. Piaccia a Dio che non trovi alcuno che v'inclini, come spero, per essere a nostro costo assai note le di lui perfidie.

IV

Під Глинянами, 7. VII 1653. — У згоді з довіреними полковниками Хмельницький хоче, кажуть, піддатися Туреччині, одначе не може, раніше звичаєм, сам виконати цього, тільки скликав загальну раду. Зустрівши тут опозицію, мусів послати до короля і прохати милости. Вчора був посол у коронного гетьмана і подав листа Хмельницького. Бажає привернення зборівської умови з реєстром евентуально меншим. Якщо король піде на козаків, вони відступатимуть. Саме йде нарада, чи посла допустити до короля.

[... sotto li 7 detto].

Si racconta che il Kimniski d'accordo con alcuni più accreditati suoi colonnelli proponesse le conditioni di ponersi sotto l'obedienza del Turco in piena ragunanza, poichè in queste era compreso anche il giuramento da prestarsi da tutti a quel tiranno et il tributo da pagarsi al medesimo. Non haveva il Kimniski per tutto il tempo della sua ribellione tenuto altre volte consiglio generale [10]), ma governatosi di sua testa o col parere di poco haveva rappresentate le cose alla comunanza cosacca nella maniera giudicata da lui più espediente per confirmarli nella intrapresa ribellione. In questa occorrenza necessitato di comunicare al publico della natione il trattato alla Porta Ottomanna, ha incontrato tali difficoltà per l'esecuti-

one, che egli con gl'altri partiali è stato necessitato di unirsi con la maggior parte ed inviare ambasciatore a sua maestà per dimandare perdono piutosto che ponersi all' obbedienza e discretione del Turco.

Hieri hebbe questi audienza dal signor generale, e mostrato un memoriale sottoscritto dal Kimniski et altri, nel quale si dimanda perdono, ma con termini assai sostenuti. Si fa instanza della pace con le conditioni di Sborow [11]), et si dice fra gl'altri punti che, non approvandosi il numero di 40 mila Cosacchi sotto l'insegna, conceduto in quel tempo, che sarebbe in libertà di sua maestà di diminuirlo. Pregano di spedita risolutione et mostrano di volerla aspettare a Bialczerch [12]). Infine si protestano che, quando sua maestà sia risoluta di tirare avanti con la sua armata, essi senza fare alcuna difesa si ritireranno dove potranno, e supplicano la maestà sua di perdonarli, se nella supplica fosse cosa che a sua maestà non piacesse [13]).

Si vede che trattano astutissimamente e forse con risolutione fra loro concertata d'ingannarci. Si crede che il Cosacco haverà hoggi l'udienza doppo pranzo, se nel conseglio, che hora si tiene, non si risolve altrimenti.

V

З обозу під Глинянами, 14. VII: 1653. — Король не прийме козацького посла. Коронний гетьман дістав наказа відповісти Хмельницькому, що його слова не заслуговують довіри, та не відбирати йому надії. В дійсності відповідь вийшла занадто горда й гостра. Повезе її козак з послового товариства; самого посла задержується тут. — Таємний кореспондент пише королеві, що з 60 тис. козаків тільки 20 тис. має зброю і коні; татари переважно від'їхали; Хмельницький загрожує ханові згодою з королем. — З инших джерел відомо, що козаки, почувши, що король прийшов до армії, збентежені почали тікати й покинули 60 гармат, а татари взяли великий полон. — Морштин пише, що виїздить од Раковці з успіхом. Був там і посол Хмельницького з виправданням за сина і листом до княгині-матери. — Московських послів прийматимуть коло Львова, куди король завтра їде. — Приїхав із Кам'янця Кондрацький, вірний Польщі козак, і оповідає, що подільські селяни беруться до зброї проти козаків. — Звістка, що москалі вже під Берестям.

[...dal campo, sotto li 14 luglio 1653]

Sdegnò la maestà del re mio signore di ammettere alla sua real presenza l'ambasciatore cosacco, come inviato da ribelli ostinati nella perfidia, che finhora ci hanno combattuto più con la sceleratezza delle fraudi e de' spergiuri che con l'ingiustitia delle loro armi.

Suppongo haver significato a vostra signoria illustrissima con lettera de' 7 il contenuto della supplica del Kimniski e suoi Cosacchi al signor generale [8]) per sua maestà, che ritrovatala con instanza di perdono e di pace, ma con pretensioni molto sfacciate e ripiene de' soliti ingannevoli artificii, ordinò a sua eccelenza [8]) che, rispondendo alla lettera del Kimniski, gli facesse conoscere che la maestà sua non prestava più fede a chi tante volte l' haveva malitiosamente rotta, e per non meterlo in disperatione della sua regia clemenza gl'insinuasse i modi con i quali havrebbe egli potuto assicurare sua maestà dalla tante volte sperimentata sua perfidia, et ottenere perdono delle passate colpe. Il che fu dal generale esseguito

con termini molto alti et a mio credere sprezzanti e troppo aspri, benchè mi si dice che nell' idioma polacco rieschino più miti, havendoli io intesi in latino [14]). Fu inviata la risposta per dui Cosacchi [15]) della comitiva dell'ambasciatore che fra tanto vien qui ritenuto con buona custodia, ma ben nudrito et assicurato della vita, ogni volta che non si scopri fraudolento; e si sta curiosamente attendendo quello che i ribelli saranno per replicare.

Ricevè poi sua maestà lettera di un segreto corrispondente [16]) che assicurava non arrivare il numero de' Cosacchi a 60 mila, de' quali soli 20 mila essere ben armati e montati, e gl'altri di veruna o poca considerazione; 8 mila [18]) Tartari haver abbandonato il campo cosacco et essere incaminati verso il loro paese; restati solo appresso il Kimniski altri 2 mila. Avvisava che esso Kimniski, nell' istesso tempo nel quale spedì a questa volta il suo ambasciatore, ne havesse incaminato un altro verso il Krim, minacciando quel principe che, se lo havesse abbandonato in questo bisogno, sarebbe egli ricorso per lo perdono alla clemenza del re et unitamente con sua maestà voltatosi contro di lui.

Di quelli che uscirono fuori in diverse partite per osservare il nemico, ritornati qui alcuni riferiscono haver saputo che, nel sentire l'arrivo della maestà sua, si ponesse in grandissima confusione, e non solamente si ritirasse ma poi precipitasse in una disordinatissima fuga, lasciando il bagaglio con 60 pezzi di cannone; ma che poi vi ritornasse per salvare l'una e l'altra, come fece. Aggiungono che i Tartari nel ritorno habbiano fatto grandissimi danni nel paese cosacco, conducendo gran quantità di schiavi di ogni età, tanto femine quanto huomini, e che il Kimniski, mandato a trattare con essi, ne ricomprasse qualche parte.

La relatione pare a me che in alcune cose con sia essente dall' inveresimile, et perciò sospendo fino a nuova confermatione l'intiera mia credenza.

È gran cosa che non si possa haver certezza del figlio del Kimniski [19]) in tanto tempo, non costando qui se sia vivo o morto. Sono giunte lettere del signor Murstin [20]) spedito da sua maestà al Ragozzi nel partire da Varsavia: avvisa la sua partenza da quel principe a questa volta, facendo anche sperare qualche buon effetto del suo negotiato. È stato colà uno mandato dal Kimniski, che si scusa comechè il figlio habbia aiutato il socero contro la sua volontà, et prega di voler continuar seco la solita buona corrispondenza, per la quale continuatione ha scritto molto efficacemente alla madre [21]) di esso Ragozzi che è veramente donna di gran machine.

Gli ambasciatori di Moscovia [22]) saranno ora trattenuti per ordine di sua maestà cinque leghe da Leopoli, per dove sua maestà s'incaminerà domani a sera, per esservi dopodomani al pranzo. Vi si tratterà quanto meno sarà possibile per la speditione degl' ambasciatori e della commissione. Intanto lascia qui anche i servitori più necessarii, non conducendo nepure un medico. Io ho havuto l'ordine di seguire.

Hieri la mattina giunse qui il Conroski[23]), quel Cosacco che fu dichiarato due anni sono in dieta nobile polacco et che si trattiene sempre con un reggimento di cavallaria intorno a Camenez, portandosi sempre con valore e prudenza. Assicura che tutti i contadini nel contorno di Camenez piglieranno l'armi contro i Cosacchi, come per lo passato le hanno prese a favore de' medesimi.

Un' offitiale di guerra, venuto da Leopoli, capitato hor' hora al mio padiglione per invitarmi a pranzo, mi dice che al signor Sapieha[24]) che è colà, sia venuto un Cosacco con avviso che li Moscoviti fossero vicino a Brescia[25]); dal che egli argomenta che per otto giorni a pena giungeranno. Dio voglia che non sia vero, perchè lo stato delle cose non vuole lunghezza.

VI

У Львові, 17. VII. 1653. — Король виїхав передучора з обозу сюди. Надійшли звістки про погром господаря Василя і його зятя Тимоша. Хмельницький у Білій Церкві. Москалі не будуть тут раніш од 8 днів; король тимчасом має покінчити військову комісію.

[... in Leopoli sotti li 17 luglio 1653].

Partì sua maestà del campo[1]) avantihieri doppo le otto hore della sera et giunge qua avanti le tre della mattina per fuggire gli eccessivi caldi che per molti giorni in campo non si potevano soffrire. Io doppo due hore seguiì sua maestà e giunsi qui prima del levare del sole. Ho veduto[26]) ... referiscono ... huomini, ne fosse restato gravamente battuto e sforzato di ritirarsi[27]) col genero Timoteo all' esercito cosacco che in numero di 10 in 15 m. si trovava... Kimniski da Bialecsk...[12]) hebbe... si aggiunge... Moldavi[28]).

Il fatto si scrive per sicuro, ma io sospendo il crederlo fino a nuovo avviso.

I Moscoviti non saranno qui prima di otto giorni, et fra tanto sua maestà supplicato da tutti questi signori premerà di terminare con la sua autorità la commissione.

VIa

Реляція з Львова, 21. VII. 1653. — Хмельницький послав в підмогу синові полковника Носача з 5 тис. козаків і 2 тис. татар; виголосив війну проти Семигороду й Волощини та покликав чернь. Кондрацький одержав од короля наказа іти з своїми людьми до Молдавії. Пропозиції кн. Раковці.

Relatione data in Leopoli, li 21 luglio 1653.

Il Kimniski che non intermette alcuna occasione di usare della sua astutia, siasi in danno o in favere dei suoi, purchè a lui paia così convenire a suoi particolari interessi, mostrò che l'amore paterno più che il desiderio di usar dell' armi l'inducesse di spedire in Valacchia un capo, detto il Nosacz, con 5 mila Cosacchi e li soliti 2 mila stipendiati Tartari.

Immediatemente nondimeno, finto l'arrivo di un messo, che per parte di sua maestà assicurasse la consecutione della pace e del perdono, publicò per congiunto un' ordine di marciare contro il Transilvano e Moldavo [28]). Così ha egli aggregato a non disprezzabil numero di buoni soldati una quantità di gente inerme, venendo seguitato sino dai fanciulli con li bastoni. Qui dicono che in quel paese, essendo necessario di aprire e chiuder passi, cavar fosse et alzar difese, non habbia perciò il Kimniski ricusato tanta canaglia, la quale, occupata in quei lavori, farà che il soldato non divertendosi e non affaticandosi che nel combattere, si rendi più forte. Forsi tanto gli ha insegnato altre volte l'esperienza, ma non si sa che profitto ne sia per riportare in Valacchia.

Non potendosi intanto deliberare la mossa di tutto l'esercito regio, ha sua maestà comandato la marciata verso li confini di Valacchia al Konrawcki [23]), soldato di molta stima, con 5 mila cavalli, la maggior parte dei quali si trovano già in quelle vicinanze.

Il Transilvano si offerisce con reiterate lettere al re contro qual si voglia...

VII

У Львові, 22. VII. 1653. — Листи з Кам'янця потверджують невдачу і вигнання молдавського господаря. Хмельницький послав туди 10 — 15 тисяч козаків ще поки довідався про ці події. Король доводить комісію до кінця.

[Di Leopoli, sotto li 22 detto].

Si conferma con lettere giunte hieri a sua maestà da Camieniez intorno all' espulsione e rotta del principe [29]) di Valachia [28]), e che si trovasse i tali strette [26])... ch'egli non habbia dove voltarsi... non potendo... trova... Si dice... si sia dichiarato... logofelt [29]). Quando il Kimniski inviò li 10 in 15 m. Cosacchi in Valachia, non sapeva cosa alcuna della rotta data al parente. Si sta aspettando con curiosità d' intender quello sia per risolvere il Kimniski. Si affatica sua maestà per tirar a fine con sodisfation di tutti la commissione; e per verità, senza l'autorità non si concluderebbe mai.

VIII

У Львові, 24. VII. 1653. — Як-би не король, був-би тут військовий бунт, та вчора ввечері заспокоєно вояків; по селах ще далі точаться непорядки.

[Capitolo di lettera delli 24 luglio, scritta di Leopoli].

Se non era l'autorità di sua maestà, sarebbe qui succeduto un grand' ammunitamento fra soldati che hiersera si mostrarono placati, e questa mattina s'è comminciato venir a conti. Il disordine, di cui ancora non siamo sicuri, procedeva dalle paghe.

IX

У Львові, 28. VII. 1653. — Дня 24 ц. м. прийшли листи від Раковці. Бажає союзу з Польщею і жаліє, що тут довго проволікають. Москалі будуть тут у середу.

[...in detta città, sotto li 28 detto].

Giunsero lettere del Ragozzi li 24 del mese, quando io scrivi l'ultima a vostra signoria illustrissima. Vorrebbe egli fare unione con questa corona, ma si duole un poco delle nostre solite et quasi irremediabili lentezze[30]). Si è tenuto...[26]) et penso che la prudenza di sua maestà si sarà... publiche nelle buone congiunture che Dio offerisce. Piaccia all' infallibile providenza del medesimo indrizzare le cose a fini maggiori doppo la debellatione de' ribelli, come pare che si vadino disponendo.

I Moscoviti trattengono, e si crede, saranno qui mercordì[31]).

X

У Львові, 31. VII. 1653. — Вчора увечері з'явилися москалі; почали з варварських дурниць й одержали належну відповідь. Звістка, що Хмельницький дістав нову татарську підмогу. Тут провадяться переговори з Раковці про Туреччину.

[...di Leopoli l'ultimo di luglio].

Finalmente hiersera comparvero i Moscoviti, che nel complimentare diedero ne' più barbari spropositi del monde; ma per risposta furono bene corrisposti da' nostri[32]).

Mi è stato detto esservi qualche avviso che al Kimniski sia di nuovo giunto qualche rinforzo di Tartari, ma io non ne sento rincontro.

Raccomandi al Signore Iddio i trattati che si maneggiano col Ragozzi, da' quali si potrebbero cavare grandi conseguenze contro il Turco, se si battessero bene questi Cosacchi. Ciò voglio haverlo detto per segno di somma confidenza, perchè, sebene qui non vi è cosa segreta, tuttavia non voglio mancare dal canto mio al segreto.

Xa

Реляція з Львова, 16. VIII. 1653. — Дебати на королівській раді над становищем до Туреччини і справою евентуального посольства до неї. Вирішено вислати це останнє.

Nel conseglio regio in Leopoli, li 16 agosto 1653, d'ordine si sua maestà il gran cancelliere del regno[33]) propose:

Accertarsi per lettere di Constantinopoli e dalla viva voce di persone di là venute, che ultimamente si fusse risoluto di proteggere il Kmielnischi, e non pure di permettere, ma di dichiarare al cham che si sarebbe gradita l'assistenza a Cosacchi delli di lui armi; di vantaggio, che risolvevano di accettare l'esibitione dei medesimi, consistente nel soggettarsi affatto all' imperio ottomano e d'includere nel giuramento l'obligatione di non depor l'armi (purchè venghino assistiti di propria soldatesca turca e di denaro) sinchè non ceda almeno tutta la Russia agl' arbitrii di quel prin-

cipe; pretendersi dal Turco che più siano le cause comprobanti per giusta questa risolutione, ma precisamente per non potersi interpreare che effetto di notorio disprezzo della sua amicitia il non essersi, conforme il solito, mandato da principio a dar parte dell' elettione e coronatione di sua maestà, e che il non haver nemeno dapoi in cinque anni spedito alcuno, nè per questo complimento nè per altro negotio, a quel principe, era certo segno che qui si haveva fine di rivoltare per ultimo rimedio tutta questa potenza, unita con intelligenza e forze di qualche mal vicino, contro il medesimo Ottomano; esser però loro consiglio il prevenire e di non ricusare quelle forze che stimano quasi bastanti per guerreggiar contro la Polonia e che ritornare all' obbedienza del re lo renderiano anche più ardito a grand impresa contro quell' imperio.

Dovendosi perciò provedere con ottimo consiglio al caso, era parso bene a sua maestà di farlo partecipare a suoi presenti senatori.

Disse il primo: che da lui non si erano mai intieramente penetrate le ragioni che potevano haver consigliato il re ad intermettere l'uso di complire con quel principe; esserli ben noto che non senza efficacissime ragioni havevano gl' ordini del regno senatorio et equestre ricusato di acconsentire a magnanimi pensieri del re Vladislao, e che, se in tempo che la Republica von haveva patito la scorsa di tante calamità e che il re faceva gran fondamento sopra quelle forze, le quali hora sono ribelle al proprio principe, era ad ogni modo parso buon consiglio il non impegnarsi al rischio di perdere le provincie dei cattolici, per la speranza di liberar paese dal Turco, dove non habitano che scismatici, nostri nemici, tanto più doversi al presente studiare la maniera di sfuggire al cimento dell' armi con così gran potenza; esser perciò di parere che si dovesse venire alla risolutione di spedire un ambasciatore con quelle instruttioni che più espedienti, utili e di decoro di sua maestà e della Republica fussero per parere.

Pur troppo (discorre il secondo) si era esperimentato per dannosissima la ricusa di acconsentire a gran pensieri del re Vladislao, il quale, sicome non si movea che con ottima congiuntura, con accertata intelligenza di qualche potente vicino, con l'aiuto pecuniario dei Veneti e d'altri principi, con l'invito di molti sudditi di quell' imperio e con forze in somma degne in quantità e qualità di grand' impresa, così era da credere che intanto il piissimo re trovasse difficultà nell' essecuzione, in quanto la divina giustitia si era già preparato il flagello che dapoi si è provato; esser vero che più non si era in quello stato di forze, ma se non si dovea tentar la guerra contro il Turco, non doversi nemeno dare alcun ombra di timore; non si era continuato l'uso di mandare a complire, perchè il Turco non havea osservato il patto di non permettere al Tartaro le scorrerie, e che la di lui perfida intentione si era abastanza conosciuta dálle lettere trovate nel bagaglio del Kmielnischi preso sotto Bereteschi. E disse che piutosto si sarebbe indotto a dar consiglio di accettare i mezzi di perdonare al Kmielnischi e Cosacchi, per valersene in una guerra

esterna, che già mai spedire ambasciatore al Turco, col quale, se non si potea essere aperto innimico, non si dovea nemeno professare aperta amicitia.

Dal terzo si approvò in parte il voto del secondo, ma quanto al Kmielnischi, disse che il perdono si chiedea con superba conditione, ne conoscer modo di assicurarsi del Kmielnischi che con la forza; quanto al Turco, fu di parere che, s'era vera la risolutione di proteggere e ricevere in suddito il Cosacco, indarno parerli la missione d'un ambasciatore per rimoverli dal proposito; doversi però a sua parere lasciar tal consiglio et aspettare che da Dio se ne somministrasse col tempo un più accertato.

Altri disse che, per render vana la risolutione del Turco, era vero mezzo il perdonare al Kmielnischi, ma la difficultà di questo ridursi non più alla durezza delle conditione che al trovar maniera di accertarsi della di lui fede, materia che l'esperienza faceva conoscere piena di mille dubietà; esser di parere che si destinasse l'ambasciatore al Turco, ma non si lasciasse uscire dai confini per insino che li trattati, particolarmente col Transilvano, non si riducessero a maggior chiarezza; e perchè qui fu detto che il Transilvano haveva per buon consiglio il mandare un ambasciatore, se non per altro almeno per mettersi in chiarezza dell' intentione di quel principe.

Continuorono altri in questo consiglio, si perchè non si ha certo lume di poter ridurre il Cosacco ad un' inviolabile obedienza, come per la ragione che, se il Turco legitima la risolutione contro i Polacchi, per supponere disprezzata la sua amicitia, viene finalmente tolta la causa con l'ambasciata.

Diversissimo fu il parer d'altri: che quando il Turco si tenga già per offeso, non parere che dopo il silentio di cinque anni egli sia per contentarsi, e se ha pensiero d'effetuar la risolutione, correr rischio di patire il simile fortunio del bailo veneto; doversi il re valere delle vicine rivolutioni che impegnano il Kmielnischi in due parti, e mettere ogni studio nell' aprirsi con l'armi il modo di negotiare con più chiarezza et ardire, o la pace o la guerra.

Un signore lithuano disse: che a così grand' impresa non si moveva il re Vladislao senza prudentissimo consiglio e potentissime forze, et esser certo che gl' ordini del regno senatorio et equestre hebbero anch' assi fine di cooperare al benefitio comune; che il re a così gran risolutione non poco motivo haveva preso dall' instanze dei Veneti, e che, se l'ambasciatore di questi havesse havuto le facoltà che si desideravano da molti, si sariano tolte molte di quelle difficultà che fecero ricusare di acconsentire alla guerra; ma come si fusse, essersi esperimentato che il re, prevedendo già il malinterno della Republica, volea liberar questa opportunamente con un esterna guerra; che se hoggi questo non fusse sufficiente rimedio al male, sarebbe almeno rimedio per sentir meno male; opporsi in contravia la fede del Kmielnischi, che l'esperienza non può già mai lasciar creder certa, et il vedere che i potentati vicini dissimulano l'evidenti ingiurie del Turco per sfuggire la rottura con esso, ancorchè li sud-

diti danneggiati siano animosissimi all' armi; conoscer ch' è sospetta ogni amicitia dei vicini, eccettuatane quella dell' imperio romano; non parerli in tutto consiglio il disprezzare l'amicitia del Turco; dall' altra parte non vedere alcuna sicura maniera di accertarsi di questa, o che il consiglio di spedire un ambasciatore era un gran rischio accompagnato da non sufficiente speranza di buon esito, e che parebbe stravagante alle christianità, in caso di sinistro incontro all' ambasciatore, che la Polonia non havesse imparato dall' asempio dei Veneti, li quali, con tutto il vantaggio di essere stati invitati a tal risolutione, sono ad ogni modo stati defraudati; esser di parere che, quando si dovesse spedire un ambasciatore, si dovesse aspettare qualche esito delle cose di Valacchia, e che i trattati col Transilvano si annodassero con patti e sicurezze vicendevoli; terminò che, se l'esercito fusse stato pagato e si fusse avanzato in tempo opportuno, hoggi si saprebbe prender consiglio più chiaro, essendo certo che alla Porta dicono e disdicono, secondo i successi di buona o di cattiva fortuna.

Altri in altro sentimento e con opinione che, se alcuni del Divano dissentivano da questa guerra, dicendo che i Polacchi pativano per haver impedito a Cosacchi le depredatione nel mar Negro, esser da spedir l'ambasciatore con speranza di buon esito.

Li motivi della conclusione sono forsi segreti; basta che l'ambasciatore fu destinato.

XI

У Львові, 18. VIII. 1653. — Тут догадуються, що москалі готовлять якусь несподіванку. Кондрацький з 4 тис. уже злучився з новим господарем молдавським. Цей останній пише, що старий господар мав нову невдачу, що він сам їде в Яси по турецьку інвеституру на князівство, та що татари чекають наслідків боротьби за Молдавію.

[...di Leopoli in data dei 18 agosto].

Si continua qui a credere ch' i Moscoviti sian per far novità, ma io spero che, concedendoci Dio vittoria de ribelli, essi si contentaranno di continuar la buona amicitia.

Il Konraski, che partì dal campo con 4 mila cavalli per congiungersi con le genti del nuovo signore di Valacchia, già si truova con quelle.

Hieri giunsero lettere del medesimo principe, che il vecchio palatino[27]) havesse inviato colà 800 Tartari e 1000 Cosacchi, i quali, passato il fiume, havessero uccisi circa dieci persone e rubbati da trenta cavalli, che poi, sopragiunti dalle genti valacche, fossero costretti a fuggire e ripassare il fiume. Ch' il vecchio principe s' incamminasse personalmente per entrar' in quella provincia, ma che si sperasse ributtarlo, quando anche andasse con 30 mila combattenti. Ch' esso nuovo dominante fosse andato alla residenza di Iassi per ricever ivi un mandato Turco con l'investitura di quel principato. Ch' i Tartari usciti dal Krim si trattenessero per vedere come fossero per passar le cose di Valacchia.

Io son in punto di partir per il campo.

XII

В обозі під Глинянами, 21. VIII. 1653. — Москалі впевняють, що цар хоче жити в мирі з Польщею. Посол до Порти Бєгановський має виїхати до 4 тижнів Звістка, що стара господарева молдавська одержала підмогу. Татари на Україні, одначе, не сполучилися з Хмельницьким. — Прийшов сюди православний священик од Хмельницького прохати мира по зборівським умовам. В листі до коронного гетьмана пише Хмельницький, що не зрозумів відповіди і тому просить відіслати назад посла Антона для усного звідомлення. — Завтра напевно армія рушить вперед, щоб коли треба буде йти або в Молдавію, або на Білу Церкву.

[...dal campo, in data di' 21 agosto 1653].

I Moscoviti giurano di non haver il loro signore alcuna intentione di romper la pace, benchè da nostri non si presti intiera fede a questi giuramenti.

Il signor Biganoski[34]), che per conseglio del Ragozzi viene destinato ambasciatore alla Porta Ottomana, si viene provedendo delle cose per partire fra quattro settimane.

Le cose qui di Valachia si dicono diversamente: publicano alcuni che la moglie del vecchio palatino[35]) si stata soccorsa e disciolto l'assedio, il che sarebbe cattiva cosa per noi, rispetto al tesoro col quale ci farebbe guerra il Kmielnischi, valendosene per pagare i Tartari; altri dicono non esser vero, e che i Cosachi piutosto siano stati battuti.

I Tartari sono passati in Ukraina, ma non congiunti col Kmielnischi, aspettando forsi di vedere l'esito delle cose di Valachia; si revoca in dubio se vi sia il kam.

È venuto un sacerdote scismatico, o altri che sia, inviato dal Kmielnischi, il quale persiste in dimandar la pace di Sborou, altrimente protesta di non ragionar più di pace. Scrive questo ribelle al generale in risposta delle lettere di cui informai vostra signoria in tempo che venne l'ambasciatore cosacco[36]). Parmi ch' elli ci burli dicendo (s'io son ben informato) ch'egli non ha ben intesi i sensi della lettera, e lo prega di rimandare il suo Antonio, che è questo ambasciatore, dal quale sentirà quello che sua maestà pretende.

Domani infallibilmente partirà l'armata per avanzarsi verso 'l nemico, e facilmente piglierà un posto assai forte e commodo per andar verso Vallachia e verso Bialecesco[12]), secondo che richiederanno li andamenti del nemico.

XIII

З обозу недалеко Глинян, — 24. VIII. 1653. — Син Хмельницького прибув з підмогою обложеній у Сучаві тещі й увійшов у фортецю. Тутешні панове сперечаються про те, куди має йти армія; король хоче йти на Галич двома шляхами.

[...delli 24 detto, data dal campo tre leghe e mezza da Glignani].

Di Vallachia habbiamo l'ingresso in essa del figlio Chmilnischi, che hoggi si trova in quella fortezza[37]), nella quale si trovava assediata la

socera [85]), havendo il nuovo prencipe disciolto l'assedio senza combattere. Egli però non teme della potenza de' Cosacchi, giudicando d'haver forze bastanti per resistergli. Noi hoggi non ci siamo mossi di lucgo, essendosi qui tenuti diversi consigli intorno al camino che si deve tenere, essendo questi signori di contrari pareri. Pare che sua maestà voglia andare verso [H]alicia per due strade, essendo già parte dell' armata incaminata hieri per un altra. Preghiamo Dio che inspiri le migliori rissolutioni.

XIIIa

Реляція з обозу за Глинянами, 24. VIII. 1653. — Дебати в королівській раді над вістями від молдавського господаря Стефана і капітана Кондрацького і над питанням про дальший напрям походу. Вирішено йти на Галич.

Nel coseglio regio sotto li padiglioni di sua maestà li 24 agosto 1653, nel campo 4 leghe oltre Glignano, d' ordine di Sua Maestà il vice-cancelliere di Lithuania [88]) propose:

Tenersi lettere del nuovo palatino di Valachia (che si relessero) del quasi preciso tenore: Si rendono gratie a sua maestà delle missione del Konraski, e questo viene lodato come sogetto per fama noto di molto valore et in esperienza già provato di prudente consiglio; si dà qualche doglianza e si approva quella del medesimo Konraski, il qual scrive al re che molti offitiali erano rimasti per la strada sotto diversi pretesti, e che apena havea condotto al designato luogo poco più di mille cavalli; si colpava particolarmente il colonnello Lezinski Polacco, il quale haveva voluta divertire a casa sua, poco distante da Glignano, et haveva lasciato il suo primo capitano, persona nova al mestiero dell' armi e non ad altro applicato che all' oppressione del povero paesano; si teneva avviso che il Kmielnischi-figlio iusse già di marciata con essercito numeroso di 20 mila Cosacchi scelti soldati, et haveva fatto alto in certo luogo poco distante, aspettando il vicino rinforzo di 10 mila Tartari; non parerli buon consiglio d' aspettare l'inimico per due ragioni: prima, o perche l'inimico tentarà di liberare la suocera dall' assedio et assaltarà o assediarà gl' assedianti, e nell' uno e nell' altro modo che restasse vincitore non solo poter il Cosaccho entrare in Socchiava, ma pure immediatamente impossessarsi di tutto lo stato; seconda, o perchè il Kmielnischi stesso con celerità si portarà a principali luoghi, e questi occupati (se tanto potrà sostenere la suocera l'assedio) poca speranza poter poi restare all' assediante di entrare in Socchiava, e dato caso che si entrasse, non vedersi la misura del profitto nella presa di Socchiava, mentre tutto il rimamente fusse perduto, e si dovesse temere di vedersi immediatamente assediato; soggiungeva che per simili ragioni non s' induceva a dividere le forze, perchè, sebene non molta quantità si richiedeva per assediare, non però bastare per cimentarsi con l'inimico, al quale più facilmente sarebbe anche riuscito di vincere un essercito diviso in due

partite e deboli l'una e l'altra rispetto al suo unito e consistente di 30 mila tra Cosacchi e Tartari; supplicarsi però sua maestà di provedere che gli offitiali mandati siano obedienti al suo comandante Konraski e che il medesimo essercito regio si faccia marciare a confini, potendo la sola fama non che il commodo di soccorrere più da vicino essere di notabilissimo vantaggio.

Appresso il v.-cancelliero communicò il consiglio (del Konraski: che si doveva e con prestezza e con ogni forza tentare di superare il Kmielnischi figlio e d' impossessare affato il logofed [29]), perchè dopoi, e col medesimo logofed e col Transilvano, si sarebbe facilmente fugato e vinto il vecchio Kmielnischi, il quale, per mandare il giovine con gran forza, era rimasto con poca mano e assai debole.

Dovendosi perciò provedere all' indirizzo delle marciate con ottimo consiglio, haveva voluto sua maestà sentire il parere dei presenti senatori e degli offitiali di guerra.

Tra senatori e tra gl'offitiali fu gran diversità di pareri. Alcuni dissero che si doveva continuare la principiata marciata verso.. ... per esser quasi un sito in mezzo a tutte quelle che volesse fare il vecchio Kmielnischi, e commodo per tagliargli la strada in tutti i luoghi, e che, quando non si havesse a temere del Cosaccho, doversi temere della celerità del Tartaro, il quale, sentendo trovarsi l'essercito regio a confini di Valacchia, sarebbe scorso non solo nelle campagne di Leopoli, ma diviso (quando fusse stato numerosissimo, come la fama diceva) in più partite haverebbe d'improviso potuto scorrere le campagne di Cracovia, non che quelle di Lublino e le vicine di Varsavia; nè in tal caso vedersi come l'essercito regio, gravato della lentezza che causano l'infiniti carri, potesse impedire a Tartari quel ritorno ch'essi per molte strade si sapriano aprire; doversi però attendere al primo intento, ch' era di vincere il Cosacco e non d' impossessare il logofed, gl'interessi del quale intanto dovevano premere al re et alla Republica, in quanto dai medesimi si necessitava il Kmielnischi a divertir le forze; che il logofed, impossessato nello stato, haverebbe atteso a conservarselo, essendo altro il servire per conseguir il premio, et il servire per gratitudine del premio ricevuto, perchè la premura si rafredava con la mancanza dell' urgente bisogno; che parimente, non havendo il Transilvano altro fine al presente che di vedere affatti escluso il vecchio palatino [27]), ciò conseguito, poco o nulla da lui potersi sperare, massime perchè, havendo il Turco mandato nuova investitura al logofed, non più restava al Transilvano alcun timore che la Porta fusse per dolersi che con la di lui assistenza fussero seguite le presenti innovationi in Valacchia; bastare al logofed che il re in tempo di tanto bisogno della Republica si fosse privato di 6 mila huomini per obligarselo buon confinante, ma non parer ben pensato che si facesse fondamento sopra l'obbligationi del medesimo per la conservatione e difesa di questo regno, giachè gl'arbitrii del nuovo palatino si sariano più o meno allentati, secondo havessero permesso li Turchi protettori dei Cosacchi, et in conseguenza nostri nemici; che quanto

al vecchio Kmielnischi non era da credere ch' egli, sapendo le risolutioni della dieta, la stanza di sua maestà in Leopoli et effettivamente trovarsi l' essercito regio a Glignano, si fusse snervato d' altre forze che delle soverchie, sapendo egli molto bene che queste speditioni non si facevano per impossessare il logofed, ma per castigo di lui medesimo e dei suoi capi complici nella ribellione.

Altri furono di parere diversissimo e dissero che il non voler intendere che le rivolutioni di Valacchia fussero il più notabile vantaggio, che dagl' accidenti delle cose del mondo potesse in queste calamità ricevere il regno di Polonia, era un ricusare di riconoscer i favori del cielo; che la Valacchia necessitava il Kmielnischi ad applicare più alla causa propria del figlio che alla commune della militia Zaporowiana, e che però, o per l'avidità del tesoro chiuso in Socchiava, o per affettuoso desiderio di liberar la palatina e rimettere il palatino in possesso, o per interesse di stabilire lo stato suo e del figlio col possesso di quel dominio, erano in somma l'uno e l' altro impegnati inestricabilmente in quelle rivolutioni; non haver dunque del credibile che il figlio si facesse e si mandasse, in caso di tanta importanza, commandante di gente soverchia, ma esser molto più verisimile che il Kmielnischi, sapendo le tardanze e le cause delle tardanze dell' essercito regio, si fusse indutto a concedere le sue più valide forze al figlio, non più per il fine di rimettere il suocero in possesso che per rendere con nuovi fortunati successi più tremendo il suo nome alla soldatesca di Polonia; quanto a Tartari, non constare l'arrivo del cham o del figlio di esso con potente essercito per lettere di soggetto a cui si dovesse prestar indubitabil fede, ma esser voce di voce capitata finalmente sula penna di chi l'ha scritta; che il discostare l'essercito regio sino ad Halicia non era lontananza che rendesse impossibile al re di trasferirsi subito contro li Tartari, perchè non era nuovo esempio in Polonia il lasciare indifeso o in aperto luogo il bagaglio, per più celermente portarsi contro l'inimico; che in Halicia si sariano alzato le trinciere, si sarebbe con l'abbondanza del paese e per gl' huomini e per li cavalli tenuto in fedeltà il soldato, et altre simili ragioni concernenti l' assicurarsi dello stipendiato, il quale, non ricevendo denaro, ad altra voce si doleva d'esser a direttura condotto contro l'inimico; quanto al logofed, esser da credere ch' egli all'hora si terrà sicuro nel palatinato di Valacchia, quando il Kmielnischi, a cui più d'ogni altro anzi a cui solo preme di rimettere il vecchio palatino in stato, sia in tutto ruinato e ridotto ad una forzosa obedienza; per questa ragione esser non solo buon consiglio di assistere al logofed, ma pure di studiare ogni maniera di vincere i Cosacchi in Valacchia, per confirmare il già concetto timore, in quelli che sono rimasti in patria; che se il Turco haveva concesso il stendardo di Valacchia al logofed e si dichiarava di proteggere il Cosacco, et intanto questo e quello favorito dalla Porta combattevano insieme, senza alcun rispetto del protettore, non esser che opportuno l'obligarsi uno di loro, o se il Kmielnischi era incapace di questo merito, esserne almen capace per ragione politica il logofed; quanto

al Transilvano, potersi dubitare, ma non esser verisimile ch' egli mancasse di fede, dopo segnati quei trattati che di momento con lui si aspettano terminati; dunque doversi marciare verso Halicia per trovarsi in un sito vicino ad unirsi col Transilvano, commodo a succorrere il logofed, e non cosí lontano dal camino del' intermessa marciata, che in poche hore senza bagaglio non possa la cavallaria nostra rimettersi nella medesima et opporsi alle scorrerie tartare.

Si fece aggiungere per parte di sua maestà che si facesse riflessione alla qualità presente del soldato et alle sodisfattioni che potevano animarlo al cimento delle armi.

Fu anche chi replicò che tra i monti, marciandosi verso Halicia, si prestava maggior adito ai soldati di fuggire, e quanto a questo esser miglior consiglio di marciare verso..., essendo tutta la campagna aperta, eccetto il poco tratto di bosco verso Zborow.

Infine si concluse di marciare ad Halicia, e se ne diede avviso al maresciale di campagna Potocki [3]), il quale trovandosi avanzato di due leghe con la soldatesca polacca, subito si trasferì da sua maestà et in presenza di molti disse, ch' egli protestava avanti Dio et al re di non esser mai concorso a tal consiglio, giachè questo era dannosissimo alla Polonia e di poco decoro all' armi di suà maestà, mentre si sfuggiva l'incontro del nemico et inutile si rendeva tanta spesa della Republica in questa campagna. Sua maestà non si rimosse dal proposito di marciare verso Halicia, come fondato col consiglio dei più prudenti.

XIV

З обозу, 28. VIII. 1653. — Новий господар прислав листи до короля і коронного гетьмана: Хмельниченко привів 12 тис. козаків і трохи татар та користуючися перервою в облозі увійшов з частиною війська у Сучаву. При одному випаді з фортеці мав великі втрати й облогу відновлено. Кондрацький побив другу частину козаків. Фальшива звістка про смерть старого господаря. Туреччина визнала нового господаря і заборонила татарам устрявати в молдавські справи. — Король хоче перепинити підмогу од старого Хмельницького синові.

[...dal campo, in data deli 28 agosto 1653].

Questa sera è capitato un gentilhuomo del nuovo principe di Vallachia inviato con lettere a sua maestà, portando anco lettere per il generale. Avvisa che il giovine Kmielnischi, entrato con dodici mila Cosacchi in Vallachia e con pochi Tartari, havesse diviso l'essercito, mandandone la metà ad impadronirsi d'un ricco convento, e con l'altra andando egli a Sociava per liberarvi la suocera dell' assedio, ma ritrovatolo disciolto, vi entrò dentro con i suoi Cosacchi, che sortendone poi per qualche impresa, i Vallacchi, facendo mostra di ritirarsi per timore, si rivoltassero con molto ardire e lo sforzassero di ritirarsi nuovamente in quella fortezza con perdita di molti de suoi Cosacchi e con morte o fuga di tutti i Tartari, quali vuolero piutosto morire in campagna che serrarsi in città, dove hoggi da nuovo assedio vi resta dentro incappato anche il figlio del Kmielnischi.

Si dà tutta la lode di questo successo al signor Konraski, quello ch' andò già con 4 mila cavalli per ritrovare gl'altri Cosacchi, che, occupato il convento, divisi in diverse partite attendevano a saccheggiare, e furono messi in fuga e malamente battuti; se la relatione è vera, come si crede.

Si era hieri parlato della morte del vecchio principe di quel dominio, accorato dal non havergli permesso il Kmielnischi d'andar personalmente in Vallachia; ma ciò non si verifica.

Il medesimo gentilhuomo rifferische che sia stato presente a tutto il Turco, che portò l' insegna e l'investitura al nuovo principe, et aggiunge esser stato prohibito a Tartari dalla Porta che non si mescolino in questa guerra.

[P. S.]. Si sente per altra parte che sua maestà fusse per far alto in luogo opportuno per combattere il Kmielnischi vecchio, o almeno impedirgli di passare al soccorso del figlio, in caso che lo volesse tentare.

XIVa

Реляція з обозу недалеко Галича, при кінці серпня 1653. — Нарада королівська над справою підмоги при облозі Сучави. Вирішено дати 500 драгонів і поки-що здержати виїзд посла до Порти.

Nel consiglio regio sotto i padiglioni di sua maestà, li 13 (?) agosto vicino Halicia.

Il gran cancelliere del regno [33]) propose: Si participarono le nuove lettere del logofed e del Konraski con avviso di quanto era successo sotto Socchiava e dell' assedio messo a quella fortezza, dove chiuso si trovava Timoteo Kmielnischi con 6 mila Cosacchi e circa 300 Tartari; che si faceva instanza di artiglieria, granate e di maggior numero di soldatesca; quanto alla marciata, si replicava il medesimo proposto sotto li 24 agosto.

Dovendosi perciò provedere, si voleva da sua maestà sentire il parere dei senatori.

Alcuni erano di parere che s' entrasse con tutto l'essercito in Valacchia e si tentasse immediatemente di occupare Socchiava, e per havere Timoteo e per snervare di quelle chiuse genti il Kmielnischi, e perchè si prendeva un tesoro che, dovendosi o non dovendosi restituire, intanto haverebbe servito di mezzo opportuno per contentare parte della soldatesca, giachè il termine di sei settimane, dentro il quale il tesoriero volea haver a tutti sodisfatto, spirava senza speranza che ciò potesse restar effettuato.

Altri dissero che il re nè l'essercito poteva entrare in Valacchia senza aperta rottura dei patti col Turco; doversi mandare qualche valida mano di soldatesca, perchè favorendo la Porta il palatino nuovo, era verisimile che si dissimulasse o si gradisse l'aiutarlo in questa forma, ma che del certo non si sarebbe ben inteso l'entrata del re e dell' essercito in quel dominio, soggetto all' imperio ottomano. Altri, che l'impegnarsi in Vala-

chia, quando fusse riuscito senza il disegnato fine, sarebbe stato in mettere a gran rischio la riputatione dell' armi regie.

Fu risoluto di spedire 500 dragoni.

Quanto alla marciata, fu risoluto di fermarsi qui per alcuni giorni, giachè il Bonolli, ingegniere militare, havendo visitato il sito dei campi d'Halicia, in distanza di qui d'una lega, haveva riportato non esser molto a proposito per fortificarsi.

Usciti di consiglio gl'offitiali di guerra, si discorse dell' ambasciata al Turco nei medesimi sentimenti dell' altro consiglio sotto li 16 in Leopoli. Fu risoluto che l'ambasciata si allestisse, ma non portisse sino a nuovo ordine.

XV

З обозу під Галичем, 1 . IX . 1653. — За листами Кондрацького молдавські справи йдуть гарно: молдавани, волохи, угри, поляки і татари з'єдналися проти козаків. На бажання нового господаря завтра вранці вийде полковник Денгоф з гарматою під Сучаву, а за ним підкоморій Обухович. Хмельницький, кажуть, у Чигирині.

[...del primo 7-bre, dal campo mezza lega da Halice].

Le cose di Valachia caminano bene per il nuovo principe, che ha in suo aiuto anche da 1500 Tartari; onde, come scrive il Konraski, cagiona maraviglia il vedere un essercito formato di Valacchi, Moldavi, Ungari, Polacchi e Tartari, uniti contro Cosacchi i quali sperarono havere tutte quelle nationi contro Polonia.

Perchè quel principe faceva instanza che si mandasse un soccorso di 600 dragoni con cannoni e bombardieri per poter meglio assicurarsi dell' essediato Timoteo, domattina di buon hora partirà a quella volta il signor colonello Denoff [39]) col suo reggimento, che condurrà seco alcuni offitiali; e vi anderà il subcamerario Obocovic [40]), huomo vecchio d'esperimentato valore e prudenza, fratello del nuovo palatino di Vitebsko. Si dà ordine per alcuni pezzi di cannone, che il Valacco doverà mandar a pigliare da una fortezza vicina a Kamneko [41]).

Noi fra tanto stiamo qui attendendo nuova di quello che colà sarà succeduto e degli andamenti del Kmielniski, che si dice essere al suo starostato [42]). Io per me vorrei che caminassimo senza fermarci prima d'incontrare il nemico, ma giuste ragioni possono persuadere sua maestà e questi signori a dimorare qui per molti giorni.

XVI

З обозу під Галичем, 5.IX.1653.—Тиміш Хмельницький і його теща не мають надії на підмогу і мусять упасти в руки ворога. Кондрацький перейняв листи старого господаря до Тимоша, де сказано, що нема надії на підмогу ні від турків ні від батька. Сучаві відтята вода і козаки копають криниці. Хан прислав новому господареві 1000 татар. Козаки не хтять слухати Хмельницького. Завтра армія має рушити на Кам'янець.

[...in data deli 5 detto, dal campo vicino Halicia].

Le cose di Valachia continuano a caminar bene, poichè il Timoteo, che con la suocera et con 5 in 6 mila Cosacchi si trova assediato, non

havendo speranza di buoni soccorsi, dovrà cadere in mano del nemico; in conformità di che sono state intercette dal Konraski le lettere che il vecchio principe gli scriveva, avvertendolo per suo avviso esser affatto disperato ogni aiuto dal Turco e quasi dal padre medesimo, come quello che ha sempre biasimato quest' impegno del figlio. Parte de Cosacchi si sono trinchierati fuori della città, e perchè gli e stata levata l'acqua, si vedono faticare in cavar pozzi, e sebene nostri dicono che non siano per trovarla a sufficienza, tuttavia è da temersi il contrario, et io credo che questo assedio non sarà terminato senza la forza. Pare verificato che il kam habbia mandato in aiuto del nuovo principe 1000 e più Tartari, et che questo concepisca certa speranza d'aggiustar quel barbaro con sua maesta; ma io non so se sarebbe di decoro e di utile, quando Dio concedesse alla maestà sua di castigare i ribelli.

Si sa che il Kmielnischi ha seco pochi Cosacchi, poichè questi, piutosto che ubbidire ai di lui ordini, si ridducono nelle montagne e nelle selve. Si dice anche non haver egli seco alcuna partita benchè minima di Tartari; sichè si vede che quest' huomo, mastro d' artificii, ha fortuna di far creder quello che sa inventare per suo vantaggio; onde si tiene per sua manifattura la voce sparsa qui con tanti riscontri della venuta del kam con tutta la sua potenza.

Hieri, nel punto che giunsero le lettere, partì di qui per essere a pranso in Halicia, e dimani si muoverà forsi l'armata per diverse strade verso Cameneco.

XVII

В обозі біля Галича, 7. IX. 1653. — Післанець кн. Раковці прибув з листом до кор. гетьмана і звісткою, що силістрійський баша хоче йти визволяти Сучаву. Прохання, щоб король заспокоїв імператора що-до турків. — Армія далі йде на Кам'янець.

[...deli 7 7-bre 1653, nel campo vicino Halicia].

Avantihieri giunse un messo di Ragozzi con lettere al generale, nelle quali ringratia sua maestà de soccorsi dati al nuovo palatino di Valacchia, consiglia di haversi l' occhio agli andamenti del bassà di Silistria [43]), comechè possa muoversi al soccorso di Sociava e de Cosacchi, benchè non si senta, come egli scrive, che habbia gente in pronto. Desidera che sua maestà come da se passi offitii con l'imperatore, acciò gli levi ogn' ombra da quella banda, et che rinforzi i presidii alle piazze d' Ungheria per tenere in sospetto il Turco in caso che volesse risolvere di aiutare i Cosacchi; et essendo egli sicuro da quelle parti, offerisce le sue forze in unione di queste di sua maestà. Si è risposto a tutto che non si mancherà di seguire i suoi consigli e le sue instanze [45]). Intanto non si ha altro aviso di Valacchia, et l'armata regia continua il suo viaggio verso Kameneco.

XVIII

З обозу, 12. IX. 1653. — Особа з далекої України принесла звістку, що багато татар перейшло Дніпро. Частина татар сплюндрувала Волинь. Хмельницький має бути 18 — 20 миль звідси. Принесено сюди переловлений його лист до сина, де пише, що перед вирішенням справи з поляками не може допомогти йому.

[...deli 12, data dal campo].

La variatione ostinatissima degli avvisi, che giungono del nemico, obliga le penne a variare anche li ragguagli. Persona venuta dall' ultima parte di Ukraina afferma haver veduto gran quantità di Tartari passare il Boristene, et in alcuni beni del signor gran maresciallo [46]) in Volinia, dove è Sokal e Luceoria, una partita di Tartari, come sua eccelenza mi ha detto, ha fatti grandissimi danni.

Il Kmielniski si riferisce sia in un luogo 18 o 20 leghe di qua, e si crede che voglia coglierci all' improviso in strada, prima che giungiamo a Kameneco; il che Dio non voglia, perchè potrebbe cagionarci grandissimi danni.

Si disse hieri che giunsero lettere del Kmielnischi scritte al figlio et intercette da nostri, nelle quali gli faccia disperare ogni aiuto prima di tentare la fortuna con i Polacchi, et l' avisa che spera haver seco presto i Tartari. Non resterà per questo sua maestà di proseguire il viaggio, e domane si dice che faremo 4 leghe.

XIX

З обозу, 16. IX. 1653. — Досі не підтвердилися звістки про Хмельницького і татар, думають, що він далеко. Сьогодні прийшов лист од Раковці, що боїться інтервенції силістрійського баші. З-під Сучави пише Обухович, що вирішено вже загальний наступ, що козаки виганяють голодних коней, що хліба мають тільки на 3 — 4 дні. Посольство від Хмельницького до Порти не мало успіху. За 4 — 5 днів король буде в Кам'янці.

[...dal campo, in data 16 7-bre 1653].

Mi ha comandato sua maestà improvisamente scrivere in suo nome una lettera alla serenissi ma regina, et di spedire subito il corriere, ancorchè non siano giunte le lettere di Varsavia, et così non mi concede di scrivere longamente a vostra signoria illustrissima.

Si trovano vane le voci sparse qui intorno alla vicinanza del Kmielnischi et venuta de Tartari in suo aiuto, poichè fin hora non se n' ha alcuno rincontro. Furono spedite diverse partite per più strade per haverne lingua, ma ancora non comparisce alcuno; e si tiene qui che il Kmielnischi sia assai lontano.

Sono giunte hoggi lettere del Ragozzi, che teme che il bassà di Silistria, ingelosito dell' unione di questi tre principi con questa corona, non sia per voltarsi contra il Moldavo; nel qual caso scrive egli che si moverà personalmente in aiuto di esso [49]).

Dal campo sotto Sociava con lettere delli 10 scrive a sua maestà il signor Obokoviz restare già stabilito di dare il seguente giorno XI l'assalto generale a quella città. Ad altri aggiunge che i Cosacchi havevano mandati fuori della città alcuni milliara di cavalli estenuatissimi dalla fame, e quali, governati da nostri, morivano; che si credeva non haversi

dentro pane più che per tre a quattro giorni; onde pare che il cimento dell' assalto, quale non può essere senza gran mortalità, non sia lodato fra questi signori; ma si sente che il nuovo principe venga a questa risolutione per non potere sostenere così grand essercito nel suo paese, ascendendo a 30 mila huomini, et per temere il soccorso del bassà di Silistria o del medesimo Kmielnischi.

S'intende che questo habbia mandati ambasciatori alla Porta, e siano stati poco ben trattati, non ottenuta altra risposta, se nonchè colà si havevano altri pensieri che de fatti loro. Fra quattro giorni a cinque sua maestà spera essere a Kamenco.

XX

З обозу під Кам'янцем, 17. IX. 1653. — Наступ на Сучаву не вдався з вини молдаван і угрів. Поголоска про смерть Тимоша знаходить віру; різні версії цієї звістки. Хмельницький обвинувачував хана перед Портою; новий господар перехопив листи і послав ханові.

[...in data de 17, dal campo due leghe da Kameneco].

Vennero i nostri all' assalto di Sociava, ma abbandonati da Valacchi et Ongari, furono costretti di ritirarsi con qualche perdita, et particolarmente di offitiali, de quali ne mancano molti. Si suppone vantaggioso al danno [50]) la creduta morte del giovine Kmielnischi, colpito da una palla di moschetto, ma uscita da un pezzo d'artiglieria, mentr' egli era nel suo padiglione. Il colpo e stato nella coscia dritta. Le relationi sono diverse, poichè alcune asseriscono il troncamento della coscia o gamba, altri che sia solamente ferito a morte, et alcuni lo danno per morto tre hore dopo esser stato colpito. Il signor vice-cancelliere Sapiea questa mattina mi ha detto essere morto infallibilmente. Le relationi vengono da Armeni che l'hanno veduto.

Si scrive che il Kmielnischi habbia voluto rendere cattivi offitii contro il kam alla Porta, comechè ne suoi maggiori bisogni non si mova per aiutarlo, supplicando a rimoverlo da quel dominio, et che le lettere siano state intercette dal nuovo palatino di Valacchia e mandate al kam. Se ciò sia vero, se ne potranno ritrarre buone conseguenze per noi.

XXa

Реляція з обозу під Кам'янцем, 18. IX. 1653. — Невиразна ситуація, бо бракує певних звісток про ворога. Польська нездарність у воєнній розвідці. Один татарин-християнин оповідає про хана та його наміри. Відповідь ханова на лист кн. Раковці. Відомості молдавського господаря про татар. Він перехопив листа Хмельницького до сина; зміст цього листу. Хмельницький намагається допомогти синові, але йому не щастить, і він повертається. Дика поведінка Тимошева в Сучаві. Конфлікт його з тещею і змагання пробитися з фортеці. Невдатний наступ союзників. Рана і смерть Тимошева. Поворот Обуховича і його оповідання про нового господаря і про татарську політику. План нового наступу на Сучаву. Недуга в. кор. канцлера. Багатства й руїна Галицької Руси. Обіцянки нового господаря.

Relatione di varie comergenze de correnti affari, data dal campo mezza lega distante da Kameneco, alli 18 7-bre 1653.

Il mancare accertato avviso delle risolutioni e mosse del kam e de suoi Tartari ha per molto tempo reso dubio ogni consiglio, che per

l'indrizzo delle marciate veniva da questi principali senatori et offitiali, dato alla maestà del re. Certo è che nella partenza di Leopoli si pensava di effettuare il disegno, già di alcune settimane al concorde parer di tutti fatto, cioè di entrare nell' Ukraina sinchè il ribelle si trovava senza la forza tartara; ma come non più l'ambasciata moscovitica che le perniciose proroghe della commissione e gl' odiosi ritardi delle sospirate paghe impedirono tanto la risolutione, quanto apunto bastava per discapitare l'opportunità del tempo; così il rumore sparso 4 leghe dopo Glignano, che si trovasse già il Tartaro in poca distanza del Kmielnischi, e la mostra dell' essercito regio, che scoperse la diminutione seguita per le fughe e la debolezza di molti reggimenti causata dall' infirmità, rivocò in dubio ogni consiglio e se ne sentirono quelle diversità di pareri che con altri fogli si sono avvisate.

Par strano a forastieri che, se non l'uso dell' altre armate in ogni parte del mondo e la politica di tutti i principi habbia potuto insegnare a questa natione l'importanza di comprare col denaro la notitia delle risolutioni, marciate, consigli e fini dell' inimico, che almeno il danno, patito tante volte in questi ultimi cinqu' anni di rivolutioni, non habbia havuto forza d'insinuarle per necessarissima la missione o la corrispondenza di persone che avvisino, se non altro il luogo dove si trova il Kmielnischi et il kam! Possono ben rispondere li signori polacchi che al Pot[o]schi [3]) si sono sborsati in Leopoli 40 mila fiorini per tale effetto, ma per hora non possono già mostrare l'utile di questa apesa.

Comparve a giorni passati un Tartaro fatto christiano, che riferì haver veduto passare il Boristhene da circa 4 mila o 5 mila Tartari comandati dal sultan Muliak, fratello del kam, e che s'erano fermati nei camp di Oczakowa. Altri aggiunsero poi che costui havesse deposto ch' erano 10 mila Tartari, et haveva ordine Muliak di far alto in quel luogo e di apparecchiare molti traietti, acciò in arrivando il kam potesse con tutto l'essercito di 20 mila cavalli passare il fiume dentro lo spazio d'una sola giornata. Depose che tra le diverse voci, che tra loro correvano, si discorresse ancora che si aspettava il kam, ma non si affermava che ciò fusse per seguire. La relatione vale per confirmare che l'astuto Kmielnischi, per alimentare i suoi Cosacchi di speranze, havesse tra essi fatto correr voce che già il kam si trovasse in poca distanza, e passata poi alla notitia dei nostri, che scorrevano in quelle vicine parti, l'havessero scritta per infallibile a molti di questi offitiali.

Il Transilvano scrive che ultimamente haveva ricevuto risposta ad una lettera scritta al kam, e conteneva che, per non turbare li disegni di prencipe suo amico, restarebbe di montare a cavallo li 29 agosto, come prima haveva disegnato; che non li mancava desiderio di mostrare il suo afetto al re di Polonia et a suoi popoli, quando le di lui armi non fussero state disprezzate. Aggiunge il medesimo Transilvano di haver poi ricevuto certo avviso che il kam non si era mosso et haveva ordinato a quei offitiali, che già erano marciati, di far alto in qualche luogo sino a nuovo avviso.

Quest' ultima particolarità rende verisimile che, havendo sultan Muliak ricevuto l'ordine di non proseguire la marciata, havesse ad ogni modo tra suoi publicato che ciò si faceva per aspettare il medesimo kam.

Al logofed non pare, per quanto anch' egli nell' ultime scrive, di haver a temere del kam, il quale a lui medesimo scrive, che nè egli nè i suoi havriano tentato cos' alcuna in pregiuditio delle di lui imprese. Sono in data di settembre le lettere del kam, e però dovendo quella gente sostentare e le vite proprie e di tanti cavalli con quello che somministra la campagna, è credibile che se havessero pensiero di congiungersi al Kmielnischi, non aspettassero che la stagione si avanzasse oltre la metà di settembre. Ha il logofed 200 Tartari al suo servitio, e sono come per comitiva di un loro principale offitiale. Se ne vale in ogni più pericoloso azardo, e si portano con valore e fedeltà.

Sabbato passato [17]) si hebbe avviso che dalle genti di logofed fusse stato preso un Cosacco con una lettera del vecchio Kmielnischi al figlio, assai breve. Il contenuto: Che la risolutione di passar in Valacchia col miglior della sua gente era apunto riuscita con quella prosperità ch'egli haveva pronosticato; non dover aspettare aiuto dal padre, a consigli e comandi del quale non haveva voluto quietarsi, e che, per salvare l'altrui, il proprio si trovava in pericolo di perdersi insieme con la vita e riputatione; e però pensasse a casi suoi e si raccomandasse a Dio.

Infatti il medesimo Kmielnischi disegnava di passare con celerità in aiuto del figlio, e di già si trovava a limiti di Valacchia. Il logofed spedì per riconoscere la qualità, quantità e marciata de gl'inimici da circa 500 cavalli, li quali al tramontar del sole trovorno da circa 200 Cosacchi, che, messi in mezzo, dopo contrasto, furono necessitati di rendersi, e disarmati furono legati agli arbori e lasciati in custodia di 100 Valacchi. Proseguirono avanti gli altri e, sapendo il nome che doveva per segno darsi quella notte, giunsero sino all' ultime sentinelle, le quali furono ammazzate, et in somma poca gente suscitò gran confusione tra Cosacchi, che subito batterono all'armi. Li Valacchi col beneficio della notte se ne ritornorono al luogo, dove havevano lasciato li prigioni per condurli, come fecero, al logofed.

La mattina, saputosi dal Kmielnischi il caso dei suoi, e che col logofed s'erano congiunti alcuni reggimenti di cavalleria polacca, pensò di ritirarsi, come fece, massime perchè vedendosi scoperto e sapendo che l'essercito regio marciava a questa parte (cosa lontana dalla di lui imaginatione) prevedeva che il disegno non poteva riuscire con quella facilità e celerità che s'era prima persuaso *).

Sin dalle prime novità di Valacchia s'erano dalle ville ritirate in città **) molte dame vedove, maritate e vergini, ma nell' ultimo rumore per più sicurezza s'erano ricovrate in castello. Hanno le misere trovato in questo

*) Al Kmielnischi fù veramente rifferito che 20 m. cavalli haveva condotto il Kornawschi polacco.

**) Sociava.

suo falso refugio più insidie et insolenze da un solo Timotheo Kmielnischi, di quello havesser potuto già mai patire in campagna aperta da licentiosi soldati.

Martedi, 9 del corrente, si dispose di passare la giornata senz' alcuna malenconia e convitare le dame: mangiò e bevè senza misura, e dapoi ordinò un ballo che veniva accompagnato da mille ingiurie contro l'honestà delle medesime, le quali ricorsero a piedi della palatina, acciò non permettesse che in casa sua e sugl' occhi suoi ricevessero una tanta offesa. Ella, volendo ammonire il villano, ne riportò barbari strapazzi: „Vecchia meretrice, gli disse, per tua causa son chiuso in questo luogo, esposto ad evidente pericolo di perdere la vita e la riputatione; e però fa che immediatamente mi siano consignati li denari, ori, argenti e gioie che qui dentro hai, acciò ch'io possa almeno contentare li miei compagni". Ricusò la palatina e disse che poca somma per adesso haverebbe bastato, massime perchè in quel chiuso luogo non v'era modo di spendere il denaro. L'ubriaco infuriòssi e replicò che, se ben presto non veniva contentuto di quanto haveva chiesto, haverebbe decolato il figlio in sua presenza. La spaventata palatina si lasciò cadere a piedi del tiranno, ma non punto impietositosi ordinò che se gli conducesse l'innocente fanciullo. Corse la madre alla camera, dove si trovava il figlio, lo prese nelle braccia risolutissima di uccidersi, prima che di vedere un tal spetaçolo, e racommandandosi ad alcuni tedeschi, che di presente non sono impiegati alle mura, ma assistono di continua guardia alla persona della medesima palatina, fece esibire 100 m. ungari d'oro a Timotheo in prezzo della propria vita e del figlio. E così terminò la lagrimosa danza di quel giorno, e la sera fuggirono di quel luogo due damigelle, che raccontorno questo successo al logofed, il quale con ogni humanità le mandò a lasse.

Arricchito di così considerabile somma di contanti Timotheo, si sentì indebolire ogn' altro stimolo che quello di uscire di quel luogo e di portar seco l'oro estorto dalla palatina. Fatta perciò una scelta dei più forti, volse arditamente tentare l'impresa, ma non apena si vidde all' aperta, che tropo conobbe l'impossibilità di difendere se medesimo et il bagaglio. Ordinò che questo si ritirasse entro le mura, et a disperata mano si portò contro li Ungari *). E benchè da principio i colpi fossero cangiati con ugual danno, ad ogni modo già si vedevano prevalere i Cosacchi, quando v' accorse il Konrawschi che, di fianco assalendo l'inimico, fece che il pericolo insegnasse la ritirata, e questa effetticamente seguiva, ma non senza danno dei nostri, perchè il Cosacco non voltava la faccia e non intermetteva lo sparo degl'archibuggi. Tanto nondimeno potè il Konrawschi che indusse i suoi a smontare et a perseguitare l'inimico sin sule mura. Qui trovorono li nostri ostacoli di Cosacchi non stanchi; onde alla salita successe la mortal caduta, e mentre da altre parti si tentava l'assalto, se qualch' uno giunse alla cima del muro, subito battuto alle gambe delle falci, morte precipitò a basso.

*) Transilvani, ma da Polacchi detti ordinariamente Ungari.

Il reggimento di 500 dragoni comandati dal Denhoff [3]) ha patito il maggiore dei danni e precisamente ha perduto molti offiziali, e tra forestieri e tra Polacchi, si dice che siano morti da circa 800. Di Transilvani, Moldavi e Valacchi — da circa 1500. S' è detto che l'inimico habbia perduto un egual numero, ma non se n'ha certa relatione. È ben di consideratione l'avviso che il medesimo Timotheo restasse ferito d'artiglieria, come scrive il Denhoff, in una coscia. Si sono vedute lettere con avviso che restasse ferito in una gamba, e che dopo tre hore, essendole stata tagliata, si trovasse a termine disperato; et alcuni Armeni, venuti dal campo valacco, affermano che Timotheo sia morto.

Hiersera ritornò il signore Theodoro Obukowicz, sottocamerario mozirense, che alli giorni passati fu da sua maestà spedito in Valacchia in qualità di regio commissario della cavalleria polacca. Racconta che il logofed lo facesse incontrare da 15 compagnie di cavalleria e si scusò che la necessità di non abbandonare e minuire di guardie i posti impediva ch' egli di persona non l'incontrava e non lo feceva incontrare da maggior quantità di soldatesca. Si dichiarò infinitamente obligato al re et alla Republica, protestandosi che il pensare non che il commettere cosa alcuna di non intiera sodisfattione del re e della Republica sarebbe stata macchia d' ignominiosa ingratitudine. Trattò poi il medesimo ministro regio con ogni imaginabil maniera di rispetto e cortesia. Discorse il logofed a lungo le cause che legitimavano questa sua risolutione et oltre quelle che spettano alla sua persona propria, così per mancanza di promesse come per insidie tese alla di lui vita dal vecchio palatino, le dogllianze dei sudditi, l'odio a principi vicini e qualche strapazzo dei ministri della Porta; dichiarò quanto falsamente si mostrasse ben affetto agl'interessi della Polonia, ancorchè lealmente non amasse il Kmielnischi, al figlio del quale havendo, come per animarlo, promessa da scherzo la figlia in moglie, finalmente era stato necessitato di consegnarla, vinto dalla forza. Quanto alle speranze e timori del nuovo palatino, pare veramente che quelle siano fondate sopra la costante protettione di sua maestà et abassamento dell' insolenza cosacca, e queste provenghino dal dubitare che con la mutatione de ministri alla Porta possa egli cadere, quando il nuovo possesso non sia munito di contanti per sodisfare all' avaritia di coloro che tentaranno di privarlo sotto molti pretesti. Si mostra dunque capace di lasciarsi voltare a tutti partiti, giachè egli stima di non poter accertare il dominio con più vigoroso privileggio dell' arme alla mano.

Ha pur trattato col comandante dei Transilvani che si trovano a quell' assedio, ma sin adesso non discorrendo alcuna particolarità, mostra che tutte siano degne d' esser celate.

S' è veduto con il murza *) dei Tartari, il quale asseriva che pe ancora il bando di marciare all' ordinanze militari non s'era mandato,

*) Murza è nome significante certa loro più insigne nobilità. Furono già a 300 famiglie, ma hoggi sono ridotte a meno di 200. E perché il loro governo è miiltare, li capi di queste famiglie per ius antico sono sempre comandanti d' ordinanze e perciò ordinariamente murza s'intende officiale di guerra.

e che essend' uso che ciò prededa di molte giornate, avanti che il kam monti a cavallo, non parere a lui verisimile che per questa campagna fusse più per risolvere alcuna marciata. Motivò poi che a Tartari non pareva che, trovendosi il re in campagna, a loro potesse restar apertura per inoltrarsi alle prede et a prede sufficienti per contentare tant' ordinanze; che il kam non era molto contento dei tratti del Kmielnischi, e massime perchè, havendo egli ricusato di aprile passato di uscire per quest' anno in campagna, sì per non infettare li suoi soldati del contagio che all' hora in Ukraina faceva gran strage dei Cosacchi, come per altri rispetti, il Kmielnischi ardì di replicare che non l'abbandonasse, perchè, s'egli havesse accettato il perdono dal re, sarebbe stato con patto di passare in Tartaria. E però questo murza diceva al medesimo. Obukowicz che il kam, quando fusse uscito in campagna, l'haverebbe fatto più per difesa di se stesso che per beneficio del Cosacco *), e che si il re volesse concedere in preda a Tartari qualche parte dell' Ukraina **), che in un momento si rivolterebbe contro li Cosacchi.

Il medesimo Obukowicz stima che per assedio si possà conseguire Sociava, perchè, sebene hanno chiuso con loro li Cosacchi una quantità di vacche e pecore, ad ogni modo questi animali non hanno pascolo, ne altro alimento. Per assalto non stima facile l'impresa, massime mancando cola soldatesca d'esperienza in simile fattione. Oltre quelli che sono in fortezza, un altro numero di circa 4 mila Cosacchi si sono fortificati con trinciere altissime tra la medesima fortezza e città, e questi sono in bisogno più degl' altri di viveri. Perche non dimeno il lungo assedio può qui retardare qualche gran risolutione, s'inclina a far tentare l'impresa per nuovo e più forte e più ordinato assalto.

Doveva esser hoggi consiglio, ma perchè assai tardi potrà terminare la marciata per causa di duoi stretti passi, forsi si differirà a dimani. Alcuni dicono che si pensi di lasciare il bagaglio con la fantaria, e che la cavalleria debba marciare verso l'Ukraina, sinchè il Kmielnischi si trova senza l'assistenza del Tartaro.

Il gran cancelliero del regno è infermo di febre terzana doppia, e dubitano li medici e che si converti in continua, perchè, essendo assai colerico, gli può nuocere non poco l'apprensione, che pare ritenghi tuttavia per certe risposte riportate da un nobile a cui haveva egli parlato assai altamente in presenza del re.

Il paese da Leopoli sin qui è sempre cresciuto di bellezza e di bontà quanto alla qualità e sito della terra. Si lascia di descrivere la quantità dei frutti, perchè o non è possibile di esprimere abastanza, o non è possibile dar fede ad altre relationi che a quelle degl' occhi propri. E chi vorra credere che sempre a destra et a sinistra siano le selve non d'altri arbori che o di nociuole, o di pomi, o di pera, o di brugne? E chi in alcune siano misto et occupino una e due leghe di circuito? Cerase

*) Forsi parlava per piacere à chi l'ascoltava.

**) S'è qui discorso se il re potesse concedere a Tartari preda di christiani di patto.

e visciole senza numero. Tutte le città, tutte le ville, e quasi ogni habitatione è distrutta o senza habitanti; e l'ogetto miserabile di questa guerra non megli altrove che qui si può scorgere. E ben si può credere che non siano favolose le ricchezze che si dice possedere già immense li signori di Russia.

Il logofed esibisce al kam il denaro che si troverà in Sociava, e però maggiormente spera che il Tartaro non sia per congiungersi al Kmielnischi, ne per passar solo in Valacchia *). Promette a Polacchi tutti li Cosacchi et altri sudditi che si prenderanno fuori e dentro la fortezza, niuno eccettuato. Non meno ad instanza del Transilvano che di propria inclinatione, promette di lasciar libera la palatina, figlio, servi e serve senza alcuna offesa e di assignarli certo luogo con annua entrata sufficiente per mantenersi in grado pari alle più nobili e commode dame del paese.

XXI

З обозу біля Кам'янця, 21. IX. 1653. — Тиміш помер; на його місце вибраний полковник Федоренко Носачик. Хмельницький у Чигирині збирає військо. Прислав сюди полоненого шляхтича з новими пропозиціями миру. Сьогодні приїшов посол од Раковці.

[...dal campo a Kameneco, li 21 7-bre 1653].

Morì Timoteo, et i suoi Cosacchi elessero loro comandante in luogo di lui il colonnello Fiederenko Nosaceck [52]), huomo di primaria stima nella natione. Si sta attendendo quello sarà per operare questo accidente appresso il Kmielnischi, che si tiene per certo trovarsi in Cehrim, sua solita residenza, et che faccia ivi ogni sforza per ragunar gente. S'intende che habbia inviato a questa volta un nobile polacco, ch'era prigione, per fare fraudolentemente nuove propositioni di pace [53]).

Hoggi è giunto in città un ambasciatore (se però viene con questo titolo) del Ragozzi, nè io ho penetrato quello ch' egli porti. Domani credo verra in campo all' udienza di sua maestà.

XXII

Під Кам'янцем, 25. IX. 1653. — Раковці пише, що не може послати більше війська під Сучаву, бо мусить допомагати волоському господареві проти силістрійського баші; прохає короля приспішити здобути Сучаву, а за те угорський відділ із-під Сучави піде з ним на Україну. — Кондрацький упевняє, що найближчими днями козаки або піддадуться, або будуть пробиватися; прохає сенатора для евентуальних трактатів. — Хмельницький пише через шляхтича королеві, що досі слухав лихих порад і дурив себе фальшивими надіями; прохає не продовжувати походу, тільки вислати комісарів для угоди по бажаннях короля; в противному разі козаки покинуть Україну. — Два полонені козаки оповідають, що Хмельницький скликав загальну раду і поставив питання, кому піддаватися: туркам, Москві, чи Польщі; всі пропозиції відкинула рада і порішила битися до краю або вийти з країни. Хмельницький докладає усенькіх зусиллів, щоб зібрати військо, одначе селяни не хтять приставати до нього. — Зараз має бути нарада що-до дальшого походу; мабуть вирішать іти на Браславль та ще післати людей у Молдавію.

[...nel stesso luogo, sotto li 25 7-bre 1653].

Mi comanda sua maestà di spedire il corriere, ancorchè non siano giunte le lettere di costì.

*) Potrebbe haver anco diverso effeto.

Il Ragozzi scrive che, sapendo egli sicuramente che il bassa di Silistria si move contro il Moldavo [54]), si trova obligato di assistere all' amico, ancorchè sia per incorrere nell' indignatione della Porta; onde non può voltare l' essercito che ha seco all' assedio di Sociava, come farebbe con speranza certa di buon esito, se quest' altra urgenza non l'obligasse altrove. Supplica però sua maestà di fare sforzo acciò quella fortezza venga espugnata concedendo in tal caso alla maestà sua, le genti che egli ha in Valacchia per voltarle in Ukraina o dove sua maestà giudicherà più espediente [55]).

Il Conrawchi [23]) assicura che fra pochi giorni gli assediati Cosacchi sia[no] per applicarsi ad uno di due partiti, cioè: o rendersi a nostri conditionatamente, o tentare forzatamente il salvarsi per mezzo agl' assedianti con la fuga. Desidera perciò che sia colà un senatore di credito per potere capitolare in caso di rendimento.

Il nobile Polacco, inviato dal Kmielnischi, ha portato lettere [56]) per sua maestà medesima, con le quali supplica per lo perdono, premendo di far conoscere che sinceramente lo domanda. Testifica essere stato fin hora stimolato da pessimi consigli d'altri et vanamente nodrito di false speranze; supplica di non continuare con le armi più oltre, ma di contentarsi mandare commissarii con facoltà di accordare tutto quello che a sua maestà è per piacere; aggiungendo che quando sua maestà persista di volere usare più oltre la forza et portarsi con le armi in Ukraina, egli con i Cosacchi si poneranno in fuga, abbandonando il paese et cercando ricovero dove la sorte li concederà.

Due Cosacchi, inviati qua prigioni tre giorni sono, riferiscono esser stato tenuto appresso il Kmielnischi un generale consiglio, nel quale sia stato proposto il ponersi sotto l' obedienza del Turco; et perchè non si volle acconsentire, si venne alla seconda propositione di rendersi sudditi del Moscovita, che pure non fu accettata. Venendosi alla terza, di ritornare alla obedienza di sua maestà, anche questa incontrò la stessa negativa, non potendosi persuadere le coscienze macchiate di tante scelleragini che sia per esser sicuro il perdono; onde volere piutosto continuare fino all' ultimo spirito la guerra o salvarsi come potessero con la fuga in altre parti. Aggiunge che perciò il Kmielnischi facesse ogni possibile sforzo per congregar gente, ma che i villani non volevano unirsi seco.

Hor hora si terrà consiglio fra questi signori avanti sua maestà, nel quale si crede sia per risolversi conforme i sensi della maestà sua, che sono di continuare il camino a Braslavia. Penso che si risolverà anche d' inviar nova gente e persone d'auttorità in Valacchia, dependendo dall' esito di quell' assedio la somma delle cose nostre.

XXIIa.

Реляція з обозу біля Кам'янця, 25.IX. 1653.— Кондрацький передбачає, що сучавські козаки здадуться на почесних умовах, і прохає прислати когось знатного для переговорів. Поголоски про намір силістрійського баші вдарити на Волощину і плани кн. Раковці. Хмельницький знов прохає ласки і миру у короля. Порішено йти 29.IX на Бар. Бояться, що заповіджений московський гонець принесе сумну новину. Януш Радзивил пише, що не може йти на Україну з огляду на небезпеку від Москви. Між козацькими полоненими є тут лікар Хмельницького; він оповідає про рішення загальної козацької ради на запит Гетьмана, кому мають піддатися.

Dal campo regio presso Kameneco, 25 7-bre 1653.

Non si sa che si sia tentato muovo assalto a Sociava, ma si continua l'assedio con speranza che la penuria dei viveri habbia finalmente da far cadere li Cosacchi e la fortezza in mano del nuovo palatino e dei nostri. Avvisa intanto il Konrawcki che in termine di pochi giorni poteva succedere che li Cosacchi chiedessero di esser ammessi a qualche trattamento di rendersi honorevolmente e che da uno di loro fatto prigione s'era inteso che la differenza tra di essi cosisteva della diversità dei pareri; perche li più si volevano rendere piutosto al logofed, alcuni agl' Ungheri et altri pochi a Polacchi. Pare perciò al Konrawchi che sarebbe stato bene di spedire qualche primario signore, acciò con obbligarsi all' osservatione di quanto sarebbe promesso si facilitasse la resa dei Cosacchi in mano dei nostri.

È corsa voce in diverse parti che il bassà di Silistria sia stato comandato di entrare nella Moldavia e cacciare quel palatino. Scrive perciò il Transilvano, che se il bassà effettivamente corrà esequire l'ordine, egli, dopo gl' impieghi de suoi offitii alla Porta et appresso il medesimo bassa, dovrà di persona e con tutte le sue genti divertire per impegno di parola e per interesse di stato ad assistere al medesimo Moldavo, quand'anche dovesse poi ricevere dei travagli dal Turco.

Ha il Kmielnischi scritto alcune lettere al re et a senatori, che sono state portate da un nobile polacco liberato a questo effetto. Pare che in qualche parte egli confessi che nel chiedere altre volte la pace e perdono non havesse con tutto ciò l'animo applicato alla quiete et al godere degl' effetti della regia clemenza. Di presente protesta di supplicare con veracissima sommissione la maestà del re il perdono e la sicurezza di quiete.

Dopo l' arrivo in questi campi di Kamenec, ogni giorno è stato consiglio avanti sua maestà, quando con li soli senatori e quando ancora con li officiali di guerra, ma per ancora non si penetra che la marciata verso Bar intimata per lunedi prossimo [51]).

Non è ancora comparso il mandato che si diceva del gran duca di Moscovia, e si dubita ch' egli porti qualche torbida novità.

Replica duca palatino di Vilna [11]) con lettere dei 17 del corrente che non si consigliava di avanzare l' essercito Lithuano, perchè sempre più veniva confirmato che li Moscoviti pensassero di passare con l'armi

i limiti, subito che trà loro arrivassero gl'ambasciatori, spediti di ritorno senza alcuna conclusione dei negotiati, come si avvisó.

È stato qua condotto tra gl'altri prigioni, fatti nella scritta marciata che il Kmielnischi faceva verso la Valacchia, un chirurgo in habito assai vile, benchè dica che servisse al medesimo Kmielnischi. Ha deposto che, havendo ultimamente chiamato li principali offitiali e capi delle ville e città, havesse da loro chiesto, se al Turco o al Moscovita si volevano dare in sudditi, o se volevano ritornar all' obedienza regia, proponendo le difficultà che in tutt' i partiti si potevano incontrare; e rispondessero che nè al Turco, per non render tributo con la persona dei proprii figli, nè al Moscovita, per non esser disarmati, e nè pure volevano ritornare in servitù della nobiltà, e che, se non v'era modo di consiguire il regio perdono, li restava ardire di terminare e gli travagli e la vita con l'armi.

XXIII.

З обозу 2. X. 1653. — За відомостями молдавського господаря, хан з цілою ордою мав вирушити в похід 28.IX. Сучава відбивається ще й багато козаків утікає з неї.

[...dal campo, sotto li 2 ottobre 1653].

Le lettere del Valacco giunte qui hieri hanno confuso affatto l' ordine delle passate rissolutioni. Scrive egli che i suoi ambasciatori inviati a Costantinopoli, passando per lo paese tartaro, hanno veduto appuntare quelle orde per venire in queste parti; et che questi assicurano che il kam stesso con tutto lo sforzo della sua potenza doveva montare a cavallo per li 28 settembre. Questo aviso fa cambiar disegno; e piaccia a Dio che sia in meglio.

Sociava si difende, et io dalle relationi che sento vi fo poco fondamento. Certo è che molti Cosacchi fuggono et che hanno libertà d'introdurre nel campo loro legne; onde io formo da ciò poche buone conseguenze.

XXIV.

З обозу під Жванцем, 8. X. 1653. — Сьогодні покладено тут обоз, щоб не допустити до підмоги Сучаві. Іти під Бар не можна, бо дороги геть порозмокали. Сьогодні новий наступ на Сучаву за допомогою 12 тис. угрів.

[...dal campo mezza lega da Zuaniez, alli 8 ottobre 1653].

Hoggi si mette il campo a Zuaniez per aspettarvi il nemico o per trovarlo in Valacchia, quando egli si volga al soccorso di Sociava, come si crede. Si vedono continuati segni della divina providenza e della particolare assistenza di Dio alla maestà del re nostro signore, poichè, se si fosse inoltrato verso Bar, come pretendeva, si sarebbe esposto ad evidentissimi pericoli per la qualità cattiva di quelle strade, dove i Tartari con la loro velocità più haverebbono potuto che noi, ingombrati da

un infinito numero di carri, et non si sarebbe potuto assedianti di Sociava, mentre troppo ci dilongavamo dal camino. Hoggi si doveva tentare un altra volta l'assatto, giachè era giunti 12 mila Ungari.

XXIVa.

Реляція з обозу під Жванцем, 8. X. 1653. — Посольство до Порти ще й досі не готове За відомостями Богуслава Радзивила татари мають іти просто під Сучаву, здобувати господареві скарби. Чотири довірені особи вийшли в Україну довідатися за настрій людности. Убальд відходить під Сучаву, де готують останній наступ. Господарева бажає піддатися, тільки козаки надіються ще на Хмельницького. Коли татари пішли-б справді туди, польська їзда мусіла-б також це зробити, дарма що це довело-б до війни з турками.

Relatione dal campo regio vicino Zuaniez, li 8 ottobre 1653.

Ancorchè dal principe di Transilvania si sia avvisato il primo visir che dal re di Polonia si era destinato un ambasciatore grande alla Porta, e di qui si sia nuovamente scritto al medesimo ambasciatore che s' incamini quanto prima per quella volta, ad ogni modo, perchè qualch' uno vuol haver penetrato che ancora non siano scritte l'instruttioni e le lettere, si sospende la credenza che veramente habbia a seguir tal ambasciata. Si fanno diversi discorsi sopra di questo particolare et il parere dei più è che, quando non altra ragione dovesse consigliare di non venire a questa risolutione, un solo caso occorso a Veneti potesse bastare. Non si vede che quei signori, che della corte regia inclinavano a questo viaggio, facciano alcun preparamento, e sebene il governatore di Mulsacz (?) Sapieha partì già due settimane sono dal campo sotto questo pretesto, si sa nondimeno che egli si trova ne' suoi beni vicino Brescz. L'interprete, ch' è stipendito da sua maestà et in simile occasione suol ricevere un donativo di 3 mila fiorine dal publico tesoro, si lascia intendere di voler piutosto rinuntiare a quest' utile, che partire per Costantinopoli, perchè professando di haver non mediocre pratica di quel governo, dice che non può sperare buon esito a quest' ambasciata.

È ritornato il signor duca Boguslao Radzivil da Bar, suo starostato, e pare che si sia dalle sue genti penetrato non aspettarsi dai Cosacchi li Tartari, ma che era voce che questi sariano marciati a drittura verso la Valacchia con pensiero di far piutosto la guerra al tesoro chiuso in Sociava che d' assistere a Cosacchi.

Sono state accettate l'esibitioni di quatro persone di qualche buone qualità e di molta pratica nell' Ukraina, e con promesse di non ordinario premio si sono spediti in Ukraina, sì per intendere accertatamente le forze e disegni dell' inimico come scoprire l'inclinationi di quei popoli verso li Cosacchi. Qualch' uno afferma che quest' anno nell' Ukraina non si trovi quantità dei medesimi Cosacchi, ma siano la maggior parte nella sua propria provincia.

Si dice che hoggi, giunto che sarà l' essercito a Zuaniez, si spedirà l'Ubold[61]) in Valacchia con buon nervo di soldatesca, perchè, sebene la palatina non si mostra lontana dal rendersi a sua maestà, ad ogni modo,

vedendosi che li Cosacchi ciò impediscono per la speranza che il Kmielnischi voglia e possa darli soccorso, si sono qui risoluti di far ultimo sforzo in quell' impresa, la quale, e per l' impegno della cavalleria polacca e per il ritardo che causa dell' unione di 8 mila Ungari promessi dal Transilvano e par altri rispetti, impedisce qui molte risolutioni. E perchè s' è detto che sotto li 4 ottobre dovevano li Tartari passare il fiume Tira per portarsi verso Sociava, se ciò si verificarà esser poi seguito, si sta qui in deliberatione di lasciare sotto Zuaniez il bagaglio con la fanteria e di spingere tutta la cavalleria a quella volta. Pare alla maggior parte di questi signori che non si possa evitare la guerra col Turco; ma perchè altre volte si sono trovati in una quasi simile dispositione, e con tutto ciò non è seguito quello che con tanto fondamento pareva si dubitasse, non si sa nemen' al presente prestar fede a quest' apparenze.

XXV.

З обозу під Жванцем, 15. X. 1653. — Автор передав королеві нунціевого листа в справі архієпископства Львівського. Прохає вибачити за неточність у писанні, та цьому винні часті переміни у звістках і рішеннях. Бажає собі, щоб хан і Хмельницький швидше з'явилися і визволили його з невигідної ситуації.

...dal campo[61]) li 15 ottobre 1653.

Ho presentata a sua maestà la lettera di vostra signoria illustrissima per l'arcivescovato vacante di Leopoli, il cui zelo ha molto lodato la maestà sua et mi ha comandato ringratiarnela, come fo in suo regio nome, pregandola, se la maestà sua non risponde, di darne la colpa alla mia pigritia grandemente accresciuta dal freddo hora insoffribile ne padiglioni.

Non isdegni vostra signoria illustrissima ch'io m'essenti alcuna volta dallo scrivere le occorrenze della guerra, obligandomi spesso la variatione degli avisi che ad ogn' hora succede, et le risolutioni che ben spesso si prendono contro gli ordini regii, dove sua maestà non è presente, et contro la buona fama della maestà sua et della natione, a passarle in solentio. Prego Dio che il kam, di cui ostinatamente nulla credo, venga con tutte le orde, et il Kmielnischi con tutta la sua canaglia, per havere pronta occasione di uscire da questi incommodi vivo o morto, non pensando sua maestà di ritornare alla solita residenza di Varsavia prima che entri il nuovo anno; onde la sola consideratione de che entri il nuovo anno; onde la sola consideratione de grandissimi patimenti che ne prevedo mi afflige.

XXVa.

Реляція з обозу біля Жванця, 16. X. 1653. — Листи й накази для посла в Туреччину готові. У листі в. кн. московського доглянено помилку в королівському титулі. Вісті про московську небезпеку тенденційні. Сучавські козаки у відході. Відомості про те, що козацьких послів у Царгороді заарештовано; їхнє звільнення.

Relazione data dal campo presso Zuaniez, alli 16 8-bre 1653.

Per il destinato ambasciatore alla Porta sono scritte le lettere et instruttioni, ma tuttavia si ritardano in cancellaria; e sebene generalmente

si creda ch' egli debba partire ad ogni modo appresso di qualch' uno, la risolutione è ancora in dubio, e non senza fondamento.

Mentre si spediva il messo moscovita, non so come monsignor Susza, vescovo di Chelma rutheno avvertisse che nel soprascritto della lettera del gran duca non si leggeva conforme il solito e li patti „Nostro fratello". Si ordinó dunque al signor Młocki che, come da se et in apparente qualità di segretario di camera, mostrasse l'errore al medesimo messo e li dicesse che, se l'omissione di tale amica espressione era seguita con studio, di conseguenza doversi credere che dal gran duca si pensi di allontanarsi dalla buona vicinanza; e se per mera trascuragine del cancelliero, doversi anco avverare ch' essi ancora sono sottoposti a quegl' errori stessi, nei quali pretendono che, trattandosi con loro, altri siano infallibili. Non è solito di trattare con questi messi alcun negotio in voce, e non è parte loro che di presentare la lettera nelle regie mani e di ricevere dalle medesime la risposta: e però il Młocki non era comandato di mostrar l' errore di ordine regio, ma come per particolare confidenza, essendo egli stato quello che a nome del re l' ha trattato in quartiero essegnatoli in Zuaniez. Si pensa di spedire di qui un messo con lettera al gran duca, che gli rappresenti quasi il medesimo sognificato in privato dal Młocki e non solo non faccia instanza di castigo, ma pur si lasci intendere di desiderare che si perdoni a quei ministri. Si avverte che si trovano pur simili errori in altre lettere. Non sarà facile che quell' ultimo ministro di cancellaria, o pure l'istesso cancelliero, si esima da qualche gran castigo, se l'errore di quest' ultima lettera non sia stato volontario. Nei discorsi poi col medesimo Moscovita, che più volte ha tenuto oltre il bisogno con l'aiuto della gran cortesia dei nostri, non pare che apparisca che in quelle parti si habbia pensiero di novità, ma che piutosto non sariano lontani dall' unirsi contro li Tartari.

Si è sempre dubitato che quell' offitiale*) nell' essercito lithuanico habbia con studio tenuto la Russia con studiate voci, sparse qua e là, della mossa dell' armi moscovitiche, acciò sotto giusto pretesto si essimesse il medesimo essercito di marciare in Ukraina, e particolamente mentre la palatina di Valachia si trovava nell' angustie.

Quanto a Sociava già li Cosacchi sono marciati verso casa, et il rumore sparso in questo campo hieri ha proceduto che, havendo li medesimi Cosacchi comprato per inavertenza notabile degli offitiali polacchi da 500 cavalli dai nostri, et essendo il giorno, mentre mangiavano e bevevano indifferentemente con tutti, seguita più d'una privata zuffa con morte di molti, la notte si erano ritirati in certo luogo, e, come è loro uso, si eran li cinti con li carri, li nostri pensarono che si volessero difendere e fermare in quel luogo, massime che s' era sparsa voce della vicinanza del Tartaro in loro aiuto. La mattina, se pure è vero l'ultimo aviso, marciorono col loro nuovo comandante Fiederovicz, nobile polacco, substituito in luogo di Timotheo.

*) Si crede s'intenda del palatino di Vilna.

Si è detto che un sacerdote greco-scismatico habbia scritto ad un altro rutheno della medesima religione che, essendo prima giunto un messo del vecchio Kmielnischi alla Porta, l'havessero carcerato, non intendendo in buon senso che li Cosacchi fussero passati in Valacchia; e che ciò inteso, il medesimo Kmielnischi n' havesse spedito un altro che rappresentasse alla Porta le ragioni per le quali pensa di havere in ciò servito al gran signore. Non so se quest' aviso habbia fondamento, ma so bene che non è adesso che li Cosacchi entrano a danni della Valacchia.

Si sono vedute altre lettere di Costantinopoli che dicono che ottennesse il Kmielnischi la scarcerazione del messo mandato, con esserle stato imposto che a marzo prossimo mandi 50 mila Cosacchi con le sue barche nel mar Negro per farli passare contro i signori Venetiani.

XXVb.

Реляція з обозу біля Жванця, 19 і 20.X. 1653. — Автор пише тільки те, що писати можливо. Незавдоволення з умов капітуляції Сучави і підозріння що-до Маховського. Саніга зустрічається з відділом Федоровича і господаревою. Її трагедія. Перехоплено листи од господаря Василя до оборонців Сучави; польські наради з цього приводу. Коли прийдуть угри, має бути похід на Україну. Силістрійський баша не хоче війни з поляками. Кращі вісті про ворога. Попис війська. Семигородський посол. Заходи господаревої добути протекцію короля; становище нового господаря; убрання господаревої. Оправдання Януша Радзивила. Стосунки між молдавським і семигородським князями покращали. Смерть Кондрацького.

Relatione data dal campo presso Zuaniez, il 19 ottobre 1653.

Perchè le lettere di un ordinario si sono smarrite, e non mi assicuro che non possa seguire il medesimo altre volte, perciò la supplico compatirmi, se non le faccio la relatione promessa delle cose di Valacchia, tanto più che per miglior chiarezza si richiederiano le particolarità d'alcuni consegli, presi da questa parte, che non potrei stendere, se non con pericolo di qualche incontro, se si smarissero le lettere; onde mi conterrò su quello che posso credere che non sia per chiamarsene alcuno offeso.

Per la concorrenza di molti offitiali, che instavano d'esser mandati a Sociava, nell' arrivo, che si fece in questo luogo, sua maestà si astenne di mandare l' istesso Ubald, sebene era già quasi col piede staffa; ma essendo già stato spedito il colonnello Makovski, che si credeva industrioso e prattico nelle cose militari, e concluse quei patti punto pregiuditiali nella resa della piazza, e che ciò seguisse senza consenso del Konrawski, il quale se ne dolse estremamente. L'opinione universale è che il Makowski [48]) habbia voluto godere del dennaro abondantissimo de Cosacchi, e che però sia stato più mite di quello che conveniva con rebelli già ridotti all' estremo de viveri; e se ne conferma il concetto con havergli permesso di poter comprar cavalli dai nostri sin al numero di 500, per condurre un pesantissimo bagaglio di scrigni e casse, dicendosi che, se il generale de' Transilvani e il Konrawski non si fussero

opposti, che n' haveriano comprati anco maggior numero, pagandoli molto più di quel che valevano, et i nostri per l' avidità del denaro non si curavano di restar a piedi.

Il signor Giovanni Sapieha [48a]), che appunto per sua sodisfattione si portava a Sociava, si trovò per strada, quando fu sciolto l' assedio, et incontrò la marciata de soldati cosacchi, anzi invitato, perchè non era in luogo di ricusare la cortesia, osservò la gravità con la quale si trattava il loro nuovo comandante Fiedorowicz, marciando con particolar assistenza e guardia, anzi precedevano da sei cavalli in qualità di rispetto, ma in fatti non eran tali. Sopra d' un carro veniva strascinato il corpo di Timoteo, coperto d'una longa e larga tela di bambace bianca e segnata d' alcune croci negre e rosse.

Il medesimo signor Giovanni Sapieha, apena giunto a Sociava con l'alfiere del regno [48b]), si dispose al ritorno, ma non essendo tanto incognito che ciò non si penetrasse dalla palatina, che sotto d' un padiglione si trovava custodita dalle guardie del logofed, tenne però ogni industria di vedere il medesimo signor Sapieha. Racconta però questo che sia dama assai bella, di buon discorso e di genialissimi termini, e che mostrava di tolerare generosamente i colpi della sua infelice fortuna, nè pareva d' altro dolersi che di presentire il barbaro pensiere, seben politico, del logofed, che era di tagliare il naso al figlio e l'orecchie alla figlia, perchè questa non si possi maritare a persona potente, e quello con la deformità si renda incapace di principato. Trattò questi signori con gran humanità nè sino all' ultimo diede altri segni che di gran generosità d'animo. In fine, al partire che fecero, si buttò a piedi loro con le lagrime, dicendo: „So le vostre nobilissime qualità, so c' havete un re clementissimo; intercedetemi tanta gratia da sua maestà che non sia permesso al logofed di deformare li miei figli innocenti; e non dubiti egli ch' essendo nati d' una madre tanto sfortunata, non siano per essere per se stessi pur troppo infelici!" La medesima palatina non sa che si risolvere: vorrebbe partire per la patria, ma teme l' ira de parenti, che sin da principio la consigliavano a non ritirarsi; andarebbe in Constantinopoli, ma non s' assicura che il marito sia per rimettersi, perchè, sebene ha gran protettori, sa ad ogni modo quanto poco si possa applicare al rimettere un palatino contro la voluntà de confinanti. Sua maestà con destrezza, senza pregiuditio della sua dignità, gli ha fatto offerire la stanza nei suoi beni.

Fu intercetta una o più lettere di Basilio, vecchio palatino, dirette alla moglie et al comandante cosacco, con animarli al tenersi forti, perchè alli 13 del corrente, secondo il nostro calendario, il kam con il Kmielnischi numerosissimo sarebbe passato il Tira e li haverebbe liberati dall' assedio. Fu mandata qua la lettera, e subito il logofed e generale de Transilvani scrissero a sua maestà, supplicandolo che volesse passare in Valacchia per validar le forze contro li nemici. Venerdì [57]) si tenne conseglio, e dopo gran diversità di pareri fu concluso di non passar l'aqua, si perchè, se veramente fussero in quel giorno passati i Tartari, si correva

pericolo d' esser colti in una marciata, il che è altretanto da quelli studiato quanto da nostri sfuggito, per lo svantaggio del ba[ga]glio e per la celerità incredibile del Tartaro all' aperta. Si ponderò ancora che, non essendovi col Transilvano quei stabilimenti che si ricercano, non era il dovere che la persona del re per ancora passasse in dominio soggetto al Turco; e finalmente non si sa che mai i Tartari siano stati col Kmielnischi nè si è havuto altro avviso di tal passaggio; e però si crede, o che Basilio voleva animare di vane speranze i suoi, o esponendo con arte la lettera al pericolo d'esser intercetta, disanimare i nostri dall' impresa. E veramente, se ciò succedeva prima della resa, haverebbe caggionato gran confusione e disordine.

Si aspettano qua alcuni reggimenti d'Ungari, et hieri si publicò con la tromba l'ordine rigoroso di procedere nel commercio con termini di cortesia e dovuti con soldati forestieri e buoni amici. Per dove sia per marciarsi, non lo penetro, ma si crede verso d'Ukraina.

Il bassà di Silistria non si è mai mosso, e si dice c'habbia scritto a Costantinopoli che non è tempo d'innovar cos' alcuna, stando l'armata del re et il medesimo re in tanta vicinanza con l' armi in mano per offender e diffendersi da ciascuno.

Dopo d'haver scritto sin qui, migliorano le nuove:

Arriva al campo un sergente maggiore, che è stato in traccia de nemici, et essendo passato in distanza di più di 30 leghe, accompagnato da 200 cavalli, rifferisce non esservi alcun aviso de Tartari, e non ardire il Kmielnicki, per impotenza, di fermarsi in Ukraina; e che i villani, particolarmente del palatinato di Braslavia, si mostrano obbedienti e desiderano la quiete; e che in quelle parti corresse voce che, dopo la resa di Sociava, dovesse sua maestà marciare a quella volta, unito con gl' esserciti transilvani e valacchi, e però si stasse in gran timore. Et havendo il detto sergente maggiore condotto seco un Cosacco della città di Jampol, questo riferiva esser già passato per quella città persona spedita dal bassà di Silistria al kam con ordini espressi della Porta, che in niun modo invadesse questo regno, ne dasse alcuna sorta d' aggiuti al Kmielnischi.

A di 20 detto, per non esser ancora partito il corriere, aggiungo:

Hoggi sarà la mostra della soldatesca a piedi et a cavallo forastiera, e dimani della polacca. Il giorno seguente si farà la generale di tutto l' essercito e si darà principo alla marciata verso Breslavia.

Si dice che già di la dall' acqua si trovi un gentilhuomo transilvano che viene a sua maestà, mandato da quel prencipe. Dicono, habbia alloggiato questa notte in Chozin, che non è lontano dal campo, un tiro d' artigliaria. E questo sarà il primo che veramente sia venuto in qualità d' ambasciatore, e se gli farà l'incontro con alcune insegne di cavalleria [67]).

Mi vien detto che la palatina già di Valacchia supplica di venir a piedi di sua maestà e di restare in Polonia sotto la regia protettione; ma il logofed, nuovo principe, si mostra più renitente, di quello si sarian tutti persuaso, massime per le sue proprie dichiarationi. Hora dice che

non ha mai specificato come sia per trattare i figli, et ultimamente ha replicato esser costume loro d'assicurarsi nel dominio, o col toglier la vita a figli dell' antecessore o col deformarli in modo che non possino aspirar a prencipato. Per altro poi vien trattata assai honorevolmente, e del proprio marito parla sempre con termini ingiuriosi, dicendo che Dio lo punisce per la malignità, con la quale odiava indifferentemente ogni vicino, e si credeva che l'altrui precipitio potesse essere a lui di maggior fortuna per il molto denaro che si trovava e che dissegnava impiegare a qualche opportuna occasione. Quanto alla somma del dennaro, che s' avvisò dato al già Timoteo, essa conferma il caso scritto, e che tra oro et argento ricevesse più di 100 mila ungari. Questi signori, che l'hanno veduta, dicono che sia vestita quasi alla turchesca, con veste di velluto, longa sin a terra, con maniche aperte, e quelle della camiscia longhissime che involtate al braccio si chiudono con un bottone ornato di pretiosissimi diamanti. Porta in testa una beretta rotonda di bellissimi zibellini, e dal colaro si lascia cadere una quantità di grosse perle, legate in modo di catena. Questi non sono racconti da mischiare in altre materie, ma tuttavia sodisfano la curiosità.

Si sono ricevute lettere del signor duce Radzivil, luogotemente generale di Lituania [11]), che scrive che, sebene il suo essercito era debilitato a segno che non potesse far fondamento che di 7 mila combattenti, ch' ad ogni modo si saria quanto prima incaminato.

Qui del certo si dissegna di passar avanti e, se è vero quello che hier sera riferì l'offitiale tornato d'Ukraina, si può sperare di terminare la guerra con i Cosacchi.

Il logofed et il Transilvano, vedendo la necessità per loro interesse d' assicurarsi del Kmielnischi, si tornano a riscaldare, che per altro si erano assai raffreddati, et il logofed non si stima sicuro e già prova l'odio de sudditi che lo tassano per huomo totalmente inetto all' armi e di poco spirito. E le relationi che qua giungono sono informi.

Il signor Konrawski, bravo soldato, sta, per quanto riferiscono i medici, moribondo.

XXVI.

З обозу під Жванцем. 23.X. 1653. — Хан і Хмельницький з усіма силами і господарем Василем уже в сусідстві; приходить до частих сутичок; через 2—3 дні може бути баталія; вночі видко великі огні.

[... dal campo a Zuaniez, sotto li 23 ottobre 1653].

Qui si dice che il kam sia qua vicino con tutte le forze in compagnia dell Kmielnischi e del palatino vecchio, et il medessimo scrive anche il nuovo principe e se n' hanno molti rincontri, poichè due leghe di qua da più bande sono stati veduti Tartari ch' hanno uccisi alcuni de nostri ch' erano fuori per pigliar lingua. Io, ancorchè qui si habbia per infallibile questa vicinanza del nemico, tuttavia non do intiera fede agli avvisi che da diversi se n'hanno. Questo è certo che si aspetta qui

ad ogn' hora di veder comparire l'armata nemica, e si crede che fra due o tre giorni si possa venire a battaglia. Voglia il signore che ne segua l'effetto, poichè non per altro sua maestà è uscita in campagna, e spero nella divina providenza e nel valore di sua maestà che otterremo vittoria.

Hor che siamo alla mezza notte, si vedono grandissimi splendori di fuoco lontano circa dieci leghe: il che si confronta con gl' avvisi ch' hanno portato quelli ch' ha mandato il generale [3]), cioè che il kam sia dieci leghe di qua in Valacchia et il Kmielnischi con Basilio in un altro luogo da questa parte. Vostra signoria illustrissima aspetti aviso della nostra vittoria con le prime lettere.

XXVII.

Під Жванцем, 29.X. 1653. — Це певне, що Хмельницький з ханом надходять од Бару і вчора були 7 миль звідси. Тут нема однодушности.

[Capitolo d'altra lettera de li 29 detto, data dal detto luogo].

Pare che sia certo che il Kmielnischi con il kam sia di qua da Bar et che marcia a questa volta, riferendosi che hieri non fosse più di sette leghe di qua. Io non voglio credere prima di vedere, et piaccia a Dio che sia domani per finir un giorno questa campagna e chiarirci del vero. Si dicono cose variabili senza sostenere mai un proposito.

XXVIIa.

Реляція з обозу під Жванцем, 3.XI. 1653. — Оповідання татарського шляхтича про хана й Хмельницького; турецька заборона воювати з Польщею. Спільники готові на всі випадки. Сучавські козаки не з'єдналися з Хмельницьким. Польська армія дужа.

Relatione dal campo a Zuaniez, sotto li 3 novembre 1653.

Tra gl'altri prigioni hieri fu mandato un cortigiano Tartaro di han. Riferisce che il kam non era molto sodisfatto dell' armata cosacca, assai debole e poco animata, o per timore o per la diversità dei pareri direttamente contro il capo Kmielnischi; li Tartari non sono provisti di vesti per l' inverno; e non poca difficoltà il trovere viveri e pascoli per il soldato e cavallo. Dice che colà si trova un chiaus appresso il kam con ordine preciso dalla Porta di non mischiarsi contro li Polacchi con li Cosacchi; che l' intentione del kam era di restituire Basilio in dominio, quando non havesse ricevuto ordine in contrario o non havesse sodisfatto a certe promesse di logofed. Pensa che il kam non sia per ritornare senza vedersi per riputatione con questo essercito, massime sapendo che ci si trovi il re. Il Kmielnischi asserisce che non sapeva del re; quando pensi di mettersi in marciata, era in dubbio, ma si pensava che circa il fine di 8-bre, e sarian giunti qua circa li 6 di novembre; ogni giorno si fa consulta tra il kam e Kmielnischi; questo s' aiuta col pregare e promettere vittorie, prigioni e prede; et quello dubita e sta perplesso, perchè non vede più di 12 mila Cosacchi; egli non si trova più di 50 mila

Tartari, et il chiaus publicamente protesta che scomette la propria testa[e] che, s' egli combatterà col Polacco, al ritorno troverà un altro kam in Tartaria.

Tutto questo si sa e dal confessato dal medesimo Tartaro e da quello che dice in voce. Quand' egli dice che sono 50 mila Tartari, questi nostri pratici dicono che non saranno 40 mila. Il logofed ha negato di esservare la promessa al kam. E questo haveva già mandato Basilio con 12 mila Tartari, ma egli, conoscendo la sua impotenza, se n'è ritornato. In Valacchia li Moldavi e Transilvani stanno con l'occhio aperto. Il generale dei Transilvani[68]) et il camerata ambasciatore sono ambi cattolici; il che si deve notare. E di nuovo il suo principe in tutta diligenze, sapendo esser venuto il kam, mette insieme 30 mila cavalli per spingerli a questi confini, quando bisognasse, ma intanto terrà le sue forze in sito da valersene a più parti. Et alla tavola publicamente questi suoi capi dicono a nostri che sanno di certo che la Porta non intende bene questa unione, ma che sono pronti di rispondere nella forma, che saranno chiamati o per le buone o per le cattive.

Li Cosacchi tornati di Sociava non si sono voluti unire col Kmielnischi, o per riverenza del giuramento o per esser contenti della divisione delle gran somme di denaro sborsato dalla palatina, la quale non si è poi trovato con così grosso tesoro, come il logofed supponeva perchè effettivamente il già Timoteo l'haveva estenuata d'oro, e li Cosacchi finirono d'assassinarla.

Il nostro essercito è validissimo, e siamo da 40 mila cavalli e più, e con tanto coraggio che non si può abastanza esprimere. Sono molte partite dei nostri fuori e si fanno valere.

XXVIII.

З обозу біля Жванця, 5.XI. 1653. — Бажані подробиці про упадок Сучави вже надійшли. Не знати тільки напевно, що сталося з козаками. Тут ситуація без зміни, можливо, що кінnота піде на татар.

[... dal campo di Zuaniez li 5 novembre 1653].

Intorno a particolari della resa di Sociava et della congiuntione delle armi, i queli vostra signoria illustrissima mi comanda portare alla sua notitia, è soverchio che io scriva; poichè a quest' hora li haverà pienamente intesi. Vorrei poterle aggiungere qualche cosa di certo del camino che hanno preso i Cosacchi che in quell' assedio si ritrovarono, ma l'opinione, che qui per conietture ne corre, è diversa, credendoli alcuni che siano tornati alle case loro, altri che siano congiunti col Kmielnischi, il che mi pare più probabile.

Non habbiamo cosa considerabile dopo l'ultime lettere da me scritte a vostra signoria illustrissima. L'inimico si tiene nel suo posto e noi nel nostro, et hoggi si terrà consiglio sopra quello si dovra fare, e potrebbe essere che si pigliasse risolutione di lasciare qui i carri con sufficiente

guardia della fanteria tutta et con la cavalleria portarsi improvisamente sopra i Tartari; ma potrebbe anco succedere ch' essi ci prevenissero. Certo è che bisogna moversi di qua.

XXVIIIa.

Реляція з обозу біля Жванця, 5. XI. 1653.—Прийшов до короля старшина Хмельницького, шляхтич-баніт, що обвинуваченій у замислах проти Гетьмана, утік і прохає милости у короля.

Relatione data dal campo a Zuaniez, alli 5 novembre 1653.

Dubitò l'anno passato il Kmielnischi, ch' un nobile Polacco bandito, comandante del suo essercito, non volesse amazzarlo, che perciò lo fece arestare, ma giustificatosi fu liberato; hor novamente è stato imputato del medesimo, e fa dato ordine per catturarlo, ma essendo necessario di spedir quantità di gente per haverlo, fu prevenuto con l'aviso d'alcuni suoi officiali, con i quali se n'è fuggito et è giunto a piedi di sua maestà con speranza di conseguir per se e per i suoi il perdono. Questo caso renderà forsi sospetto ogn' altro bandito Polacco, e così 'l medesimo Fedorowicz che comandava a Cosacchi in Sociava.

XXIX.

З обозу під Жванцем, 12. XI. 1653. — Хан не підходить ближче. Він змінив тільки становище у віддалі 12 миль. Полонені татари говорять, що хан не хоче битви, що по нараді з Хмельницьким хоче миритися. Польський кур'єр потрапив у полон. Поголоска про татарську змову на життя Хмельницького.

[...dal campo di Zuaniez, 12 novembre 1653].

Il kam non s' avvicina, come si supponeva, e voglio Dio che alcuna volta non si portino a bello studio falsi avisi. Io so che il giorno avanti quello, nel quale fu portata inaspettatamente la nuova dell' avvicinamento del kam e Kmielnischi, restava stabilita una certa impresa quanto ardita altrettanto pericolosa, et chi sa che qualcheduno per esimersi dal pericolo non l'inventasse a capriccio. Hoggi si rifferiva a sua maestà che il kam havesse mutato posto, ma poco scostatosi dal primo nella medesima distanza di qua, dodici leghe in circa, ma più vicino al fiume, et che si fusse messo entro un villagio, restando l' essercito accampato di fuori. Si aggiungeva che cinque leghe di qua si trovasse dentro d' un altro villagio una partita di circa mille Tartari, onde sua maestà ha dato sopra questa relatione qualche buon ordine e ne dovremo sentir presto alcun effetto.

Li ultimi prigioni Tartari giunti qua sabbato o domenica [57a]) dicono ch' il kam non haveva animo di cimentarsi in battaglia con sua maestà, benchè molti mursa e capi principali si sforzassero di persuaderlo in contrario. Che doveva havere alli 10 un conseglio col Kmielnischi et che essi credevano che fusse per risolvere di mandar a trattar la pace. Uno di loro asserisce esser stato presente quando il secretario del Kmielnischi,

che si trovava appresso il kam, gl' interpretava le lettere intercette con la prigionia del nostro corriere com' hera inteso.

V'è chi riferisce che alcuni mursa habbino congiurato d' ammazzare il Kmielnischi in vendetta di un mursa ucciso dal figlio di lui a Sociava, onde questi non ardiva andare al kam, il quale affatticava per placare i suoi.

XXX.

З обозу під Жванцем, 16. XI. 1653. — Про семигородське посольство не може писати, боячися, щоб лист не попав знов у руки ворога. Польське посольство у Царгород не виїде перед кінцем цієї кампанії. Пійманий татарин оповідає, що хан переконаний, неначе-б король припинив кампанію і повернув до Варшави.

[...dal campo sudetto, alli 16 detto].

Haverà inteso quanto hanno portato gl' ambasciatori del Transilvano[67]), et io non lo replico per il pericolo che si corre che le lettere non capitino di nuovo in mano del nemico; il che m'obliga tacere tutto quello che potrebbe reccar pregiuditio, se il caso occorresse.

L' ambasciatore per Constantinopoli non partirà così presto, poichè penso si vorrà prima vedere il fine di questa campagna, che potrà andare in lungo, benchè sia l'inverno. Del ritorno di sua maestà non parlo, perchè dipende dagl' accidenti. Mi basti dire ch' io spero di riverir presto costì vostra signoria illustrissima.

Hoggi è venuto un Tartaro fatto prigione vicino ad Osciatino, dove in campagnia di 300 insidiava forse per haver il corriere con le lettere. Riferisce che al kam era stato supposto che sua maestà fusse già partita per Varsavia e l' essercito per i quartieri d' inverno, ond' egli havesse havuto intentione di avanzarsi. Voglia Dio che venga quanto primo, come qui si desidera.

XXXI.

З обозу, 19. XI. 1653. — Комісар Шемберг перейняв, кажуть, ханського посла до Раковці і приведе завтра до обозу.

[...dal campo, a 19 novembre 1653].

Di questi nostri affari come è simplicità credere più cosa alcuna, benché vera, così è pazzia lo scriverla. Alcuni signori, che uscirono per haver lingua con 24 bandiere, cagionarono un all' armi con avisi che non hebbero fondamento. Mi vien detto hora che al signor comissario Scionberg[58]) sia suceduto felicemente asseguire il disegno che haveva di far prigione un ambasciatore che il kam inviava al Ragozzi, et che l'habbia già nelle mani con altri cinque Tartari, quali sia per condurre qua dimattina. Se ciò sia vero, si potranno penetrare i più chiusi pensieri del nemico. Voglia Dio che questo ambasciatore non portasse anco qualche lettera intercettata a noi, quando fu fatto prigione un nostro corriere[59]).

XXXII.

З обозу, 24. XI. 1653. — Поспішний кур'єр відходить до Львова; здається, ворог наближається.

[...dal campo li 24 novembre 1653].

Il questo punto sua maestà mi fa comandare di spedire subito il corriere che sarà uno straordinario, quale anderà con due cavalli con ordine di essere dimani per la notte a Leopoli; di dove con pari diligenza continueranno il corso gli altri, che sono da quella parte verso costì. Io non so ancora d'onde proceda questa fretta, ma se a sorte il nemico si avvicina, come hieri a sera si disse, spero che vostra signoria illustrissima ma haverà presto accasione di rendere gratie al Signore per una segnalata vittoria.

XXXIII.

З обозу, 26. XI. 1653. — Жаль, що лист з 2. XI не дійшов до Варшави, тільки потрапив до ханових рук у Гусятині. Хмельницький має іти за ним з Бару.

[...in data de 26 novembre 1653].

Mi dispiace grandemente il sentire dalla benignissima di vostra signoria illustrissima che non le sia capitata la mia delli 2 del mese et che il piego regio non sia comparso, poichè vengo in chiaro che perciò sia capitato in mano del kam, il quale hora si trova in Osciatino, et il Kmielnischi doveva seguirlo da Bar. Penso che da questa parte si verrà a qualche buona risolutione, dalla quale potrà dipendere la somma delle cose di Polonia. Spero nel Signore che saremo vittoriosi.

XXXIV.

З обозу 1. XII. 1653. — Вже ясно, що королівський пакет з 3. XI потрапив татарам у руки. Автор тоді писав дещо таке, чого не написав-би, як-би знав був цю пригоду. Ханський везір прислав з-під Гусятина смішний чванькуватий лист з мировими пропозиціями. Копія посилається королеві. Козацькі втікачі оповідають, що хан слабий, а ще більше Хмельницький: він не може удержати під стягами людей, що бажають спокою. Поляки багато дужчі.

[...dal campo, il primo X-bre 1653].

Dal sentire che costì non sia capitato il piego regio delli 3 novembre veniamo già in chiaro che capitasse nelle mani de Tartari [60]). Io scrìveva a vostra signoria illustrissima in quella settimana qualche cosa che non so se sia bene o male che dagli nemici si sappia; certo è che non l'haverci scritta, se havessi preveduto il caso.

Una ridicola e bravatovria lettera di sotto Osciatino ha scritta et inviata per un contadino al signor gran cancelliere il visir del kam [62]) con apertura di pace, della quale credo essere quel principe molto desideroso. Vostra signoria illustrissima potrà haverne la copia con la risposta dalla corte della serenissima regina, cui è stata mandata l'una et l'altra [63]).

Hieri a sera capitarono due Cosacchi de nostri fuggiti dalle mani del nemico, quali riferiscono che il kam sia debole, ma più assai il Kmielnischi, quale non può ritenere sotto le bandiere i suoi che vorrebbono vedere il fine di questa guerra e godere la pace.

Io continuo nella speranza di una segnalata vittoria quale piacia a Dio di concederci per esaltatione della sua santa fede. Certo è che siamo molto superiori di forze e di ardire.

XXXV.

З обозу, 4.XII. 1653. — Наближається поворіт до Варшави: з перемогою або з миром. Хоч перша бажаніша і можлива; пересправи почалися. Передучора прийшла відповідь од ханського везіря на лист вел. канцлера і від хана на лист до вел. маршалка, а вчора відписано їм. Здається, канцлер має зустрітися з везірем.

[... dal stesso campo, delli 4 detto].

Siamo a termini di ritornar presto a Varsavia con la vittoria o con la pace. Quella è più desiderabile, perchè questa per via de trattati riesce meno sicura che per via delle armi. S'incamina la negotiatione, e non si trasmettono de dispositioni per la battaglia. Se la perfidia de ribelli non facesse ragionevolmente temere della lor fede, per certo che non si doverebbe trascurare il trattato, il quale si conchiude senza sangue, amcorchè le vantaggiose forze di sua maestà et la particolare assistenza di Dio alla maestà sua ci promettino una glorosa vittoria; et i Tartari et i Cosacchi sono assai deboli; onde pare esser opportuno il combatterli. Inspiri Dio quelle risolutioni che saranno più proportionate per la sua maggior gloria.

Si hebbero le risposte alla lettera del signor gran cancelliere dal visir et a quella di puro complimento del signor gran maresciallo [60]) dal kam, dalle quali si fa apertura ad una vantaggiosa pace [61]). Furono portate avanti hieri per la notte da un Tartaro di stima, che hieri a sera partì di ritorno con le repliche. Si crede che verrà deputato un luogo per l'aboccamento del signor gran cancelliere e del visir; intanto è da stare cauto qui nel campo per non dar luogo al nemico di valersi dall' oportunità de trattati per nuocerci.

XXXVI.

З обозу, 8.XII. 1653. — Ворог мало схильний до примирення, тому тут знов думають про битву і вірять у перемогу.

[... delli 8 detto].

Il nemico, forse accresciuto di gente, si dichiara poco o niente inclinato alla pace; onde qui altro non si pensa più che al combattere, et così speriamo ottenere presto quella vittoria che pare Dio ci prometta di gente così perfida. Voglia il Signore che con le prime lettere vostra signoria illustrissima ne senta l' aviso.

XXXVII

З обозу 15.XII. 1653. — Останні листи з Варшави, що сюди дійшли, походять з 20.XI. Пересправи провадять; везір і комісари татарські зразу ставили такі домагання, на які можна відповісти тільки шаблею; опісля пішли на такі уступки, що цієї ночи прийде мабуть до згоди.

[... dal campo, li 15 X-bre 1653].

Continuamo a restare senza lettere di Varsavia, non havendo ricevute altre dopo quelli 20. Siamo alli trattati di pace, al principio de quali il visir e commissarii tartari [65]), bravando in credenza, fecero propositioni così impertinenti, che non richiedevano altra risposta che di sciabla *).

All' aviso che qui se n'hebbe, stava ogn'uno et particolarmente sua maestà più animato al dar bataglia che a proseguire discorsi di pace; ma finalmente sono cotanto riceduti i Tartari dalle loro primiere domande, che si spera la conclusione della pace, et potrebbe essere che questa notte ne giunga qui l'aviso, benchè non se ne può effermare cosa di certo [66]). Certo è solamente che siamo a termini di pace o di battaglia, et io prego Dio di concederci quella che sarà di sua maggior gloria.

P. S. Що тільки після написання й набрання цих причинків з'явився у Львові (з ласки У. А. Н.) IV том третьої частини „Архива Юго-Западной Россіи" (Київ 1914), в якому серед матеріялів до історії Хмельниччини (зібрав І. Каманін), під № CCLXXVII, подані, в тогочасних московських перекладах, 12 листів писаних у польськім обозі під Жванцем, в місяцях жовтні — грудні 1653 р., та в дорозі перехоплених татарами чи козаками. Між ними бачимо два листи з датою 2 листопада: один (6), початково писаний по італійськи, від вел. канцлера коронного Стефана Корицинського (перекладач і видавець називають його помилково Кинивинським, дворянином) до польської королеви, другий (11), початково писаний по латині, від єзуїта Мартина Десамета(?)мастрі(?) до якогось духовного в Варшаві; при них як додаток (12) визнання трьох полонених татар про козацько-татарську армію. Як знаємо з листів Доні (26. XI і 1. XII), королівський кур'єр, висланий з обозу 3 листопада, не дійшов до Варшави, попавши в руки татарам разом з листом Доні (2. XI) до папського нунція. Очевидно, буде це той самий гінець, що віз і згадані вище листи. Зміст їх подібний один одному; головно обертається біля тих звісток, які здобуто від пійманих татар (м. ин., що татари злучилися з українським Гетьманом під Шаргородом). З цього можемо здогадуватися, що про те саме писалось було і в загубленому листі Доні. Як-би не згадка перекладача, що оригінал канцлерового листа був італійський, а єзуїтового — латинський, то можливо було-б у перекрученому йменні „Десамет" добачати нашого Доні; а так — годі. Тут-же зазначити треба, що одночасно був перехоплений і лист канцлера з дати 31 жовтня до невідомої особи в Варшаві (1), з дописком зробленою очевидячки 2. XI. В кінці, два инші перехоплені листи, польського канцлера до кримського везіра з 30. XI (9) і маршалка Любомирського до кримського канцлера з 4. XII (8), служать також до пояснінння змісту листів Доні з 1 та 4 грудня.

C. T.

---

*) È l'arma che portano i Polacchi in cambio di spada quasi simile ad una scimitarra.

ПОКАЖЧИК.

Стор.
I. У Львові, 23 червня 1653. 534
II. В обозі під Глинянами, 30 червня 1653. 535
III. З обозу під Глинянами, 3 липня 1653. 536
IV. Під Глинянами, 7 липня 1653. . . . . —
V. З обозу під Глинянами, 14 липня 1653. 537
VI. У Львові, 17 липня 1653. 539
VI-a. У Львові, 21 липня 1653 (реляція). . . . . —
VII. З Львова, 22 липня 1653. 540
VIII. З Львова, 24 липня 1653 (уривок). . . . . —
IX. У Львові, 28 липня 1653. 541
X. З Львова, 31 липня 1653. . . . . —
X-a. З Львова, 16 серпня 1653 (реляція). . . . . —
XI. З Львова, 18 серпня 1653. 544
XII. З обозу під Глинянами, 21 серпня 1653. 545
XIII. З обозу недалеко Глинян, 24 серпня 1653. . . . . —
XIII-a. З обозу за Глинянами, 24 серпня 1653 (реляція). 546
XIV. З обозу, 28 серпня 1653. 549
XIV-a. З обозу недалеко Галича, при кінці серпня 1653 (реляція). 550
XV. З обозу під Галичем, 1 вересня 1653. 551
XVI. З обозу під Галичем, 5 вересня 1653. . . . . —
XVII. В обозі біля Галича, 7 вересня 1653. 552
XVIII. З обозу, 12 вересня 1653. 553
XIX. З обозу, 16 вересня 1653. . . . . —
XX. З обозу під Кам'янцем, 17 вересня 1653. 554
XX-a. З обозу під Кам'янцем, 18 вересня 1653 (реляція). . . . . —
XXI. З обозу біля Кам'янця, 21 вересня 1653. 560
XXII. Під Кам'янцем, 25 вересня 1653. . . . . —
XXII-a. З обозу біля Кам'янця, 25 вересня 1653 (реляція) 562
XXIII. З обозу, 2 жовтня 1653. 563
XXIV. З обозу під Жванцем, 8 жовтня 1653. . . . . —
XXIV-a. З обозу під Жванцем, 8 жовтня 1653 (реляція). 564
XXV. З обозу під Жванцем, 15 жовтня 1653. 565
XXV-a. З обозу біля Жванця, 16 жовтня 1653 (реляція). . . . . —
XXV-b. З обозу біля Жванця, 19 і 20 жовтня 1653 (реляція). 567
XXVI. З обозу під Жванцем, 23 жовтня 1653. 570
XXVII. Під Жванцем, 29 жовтня 1653. 571
XXVIIa. З обозу під Жванцем, 3 листопада 1653 (реляція). . . . . —
XXVIII. З обозу біля Жванця, 5 листопада 1653. 572
XXVIIIa З обозу під Жванцем, 5 листопада 1653 (реляція). 573
XXIX. З обозу під Жванцем, 12 листопада 1653. . . . . —
XXX. З обозу під Жванцем, 16 листопада 1653. 574
XXXI. З обозу, 19 листопада 1653. . . . . —
XXXII. З обозу, 24 листопада 1653. 575
XXXIII. З обозу, 26 листопада 1653. . . . . —
XXXIV. З обозу, 1 грудня 1653. . . . . —
XXXV. З обозу, 4 грудня 1653. 576
XXXVI. З обозу, 8 грудня 1653. . . . . —
XXXVII. З обозу, 15 грудня 1653. 577

ПОЯСНІННЯ.

1 Обоз коронного війська під Глинянами, 2 Nipote означає як братанича або сестринича так і внука, тому важко означити відносну особу. 3 Станіслав Потоцький, київський воєвода, коронний гетьман польний. 4 Глиняни, містечко на схід од Львова. 5 Городок, м. на Поділлі. 6 Гусятин, м. над Збручем. 7 kam = хан кримський Іслям Гірей. 8 Хмельницький. 9 Антін Жданович, київський полковник. 10 Чорна рада. 11 Умови, уложені під Зборовом 19 серпня р. 1649. 12 Біла Церква. 13 Повний текст гетьманського прохання див. Michałowski: Księga pamiętnicza, № 253; Памятники изд. Кіевскою Комиссіею, III, № 13. 14 Зміст цієї відповіди у безіменнім листі у Михаловського, № 255. 15 За Рудавським (Historja Polska, I, 231) через козака Микиту чи Микулу. 16 Очевидячки з України, з-поміж козаків. 17 Пор. пізніші звістки під № XVI і XXVIIa. 18 Написано так, що можна читати й 18; це останнє число погоджувалося-б краще з звістками під № II. 19 Тиміш Хмельницький. 20 Андрій Морштин, сандомирський стольник, посланий до кн. Юрія II Раковці 25. VI. Інструкція для нього у Кордуби № 254 і Сіладі I, 272. 21 Зузана Лорантфі, вдова по кн. Юрію I Раковці. 22 Московське посольство під проводом кн. Репніна-Оболенського. 23 Іван Кондрацький, кам'янецький капітан. 24 Іван Сапега, коронний писар польний. 26 Виточковані місця годі відчитати. 27 Мова про молдавського господаря Василя Лупула. 28 Автор листа присвоїв собі тогочасні польські терміни Волощина і Молдавія (Мультани) зам. вірних Молдавія і Волощина (Валахія) і постійно їх так уживає. 29 Стефан Гергіце, раніше міністр (Логофет) Василя Лупула, тепер його суперник і наслідник на господарстві молдавськім. 30 Зміст листу у Кордуби, № 274. 31 30. VII. 1653. 32 Див. Theiner: Monuments historiques, № II. 33 Стефан Корицинський, кор. канцлер. 34 Микола Беґановський, львівський хоружий. 35 Катерина, дружина Василя Лупула. 36 Див № V. 37 Сучава на Буковині. 38 Лев Сапега, литовський підканцлер. 39 Комендант німецьких відділів. 40 Теодор Михайло Обухович, мозирський підкоморій. 41 Кам'янець-Подільський. 42 Чигирин. 43 Шіявш паша. 44 Януш Радзивил, виленський воєвода, литовський Гетьман польний. 45 Пор. у Кордуби, №№ 301 і 302. 46 Юрій Любомирський, вел. маршалок коронний. 47 13. IX. 1653. 47a Севастіян Маховський, полковник польського війська. 48 Яков Михаловський, надв. хоружий, збирач історичних матеріялів. 49 Текст у Кордуби, № 300. 50 al danno в цьому звязку незрозуміле. 51 29. IX. 1653. 52 Микола Федорович (Хведорович, Федоренко), кальницький полковник. 53 Див. нижче, № XXII. За Костомаровим, III, 89, цей шляхтич називався Полицький. 54 Матій Бассараба, волоський (валаський) воєвода. 55 Текст у Кордуби, № 306. 56 Дата Чигирин 4. IX. 1654 (Михаловський, № 260). 56a 17. X. 1653. 57 8—9. XI. 1653. 58 Валеріян Шемберг (пор. Михаловський, №№ 285, 286). 59 Див. №№ XXXII і XXXIII. 60 Див. №№ XXX і XXXII. 61 Убальд = Кристоф Гувальд. 62 Сефир Казі Ага, кримський везір. 63 Зміст у Михаловського № 288. 64 Тексти там-же, №№ 290, 291. 65 Імення їхні там-же, № 303. 66 Пор. там-же, № 302. 67 Бетлен Янош з Мікешом Мігалем. 68 Кемен Янош.

А. ЯКОВЛІВ.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З МОСКВОЮ РОКУ 1654.

Договір Богдана Хмельницького з московським царем, так званий „Переяславський договір" учені студіювали частіше, ніж инші подібні акти. А втім, ще й нині не можна сказати, щоб всі проблеми, звязані з цим договором, остаточно з'ясовано, що всі питання, котрі повстають при оцінці цього акту, завдоволяще розвязано. Навпаки, усе досі написане про договір р. 1654, здебільшого містить остільки різні погляди та оцінку, що замість завдовольнити викликає нові питання, нові суперечки. Найбільш до цього спричинилися брак історичних джерел та однобічність, тенденційність і сумнівна певність тих джерел, якими дослідники можуть розпоряджати. Дивно, що такий важливий історичний акт, як договір р. 1654, що вагу його сучасники добре розуміли, який постійно цитувався у найважливіших випадках, не зберігся до наших часів в оригіналі; численні його списки, котрі до нас подоходили, справедливо викликають підозріння що-до їх автентичности, написані не мовою оригіналу, вони дають привід до суперечок в тлумаченні їх тексту.

Тому перше завдання авторове є встановити, по змозі, точний текст договору р. 1654, оскільки це дозволяють опубліковані досі історичні документи. За друге завдання автор ставить заналізувати умови договору та оцінити їх правне значіння.

І. Історичні документи, що торкаються договору 1654 р., здебільшого опубліковано в X та XI томах „Актовъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи", в „Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи", т. I, в „Источникахъ Малой Россіи" Бантиш-Каменського. У переважній більшості складаються вони з актів, що виходять від однієї сторони в договорі — Москви та являють собою або так звані „Статейные списки", себ-то донесіння од московських послів та инших агентів московської влади, або протоколи пересправ з послами Богдана Хмельницького московських бояр, або чорнові проєкти різних актів, адресованих од Москви Б. Хмельницькому та військові Запорозькому, або-ж, нарешті, так звані „Списки съ белорускаго письма", себ-то вільні переклади, правдивіш перекази змісту різних актів українською тогочасною мовою писаних, пересланих од Б. Хмельницького та инших урядових осіб війська Запорозького до Москви.

Що-до статейних списків, то правдивість та об'єктивність їх давно вже запідозрені. Ще відомий Котошихін, піддячий Посольського приказу московського, висловився про ці документи та про їх авторів так: „Пишутъ они (агенти московського уряду) въ статейныхъ спискахъ не противъ того, какъ говорено, (а) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на обманство, черезъ чтобъ достать у царя себѣ честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ кто на нихъ можетъ о такомъ дѣлѣ объявить. Для чего такъ творятъ? Для того: россійскаго государства люди природою своею спѣсивы, и необычные ко всякому дѣлу, понеже въ государствѣ своемъ наученія никакого добраго не имѣютъ и не приемлютъ, кромѣ спесивства, и безстыдства, и ненависти, и неправды“ [1])... Після такої влучної характеристики авторів статейних списків та їхніх донесінь цілком оправдана буде надзвичайна обережність, з якою випадає використовувати ці джерела.

Цю-ж характеристику треба перенести й на інші документи: протоколи пересправ та на „списки съ белорускаго письма“. Надзвичайно обережно використовувати ці документи треба ще й через те, що українські записи перебігу переговорів, як і оригінали, з яких зроблено „списки съ белорускаго письма“ до нас не дійшли, а тому й не можна порівняти оригінали з московськими переказами, щоб встановити точний текст.

Нарешті, що-до актів, котрі містять у собі умови договору р. 1654, то оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Маємо тільки чорнові проєкти цих актів з численними виправками, викресленнями, дописками (надто проєкти жалуваних грамот), отже встановити точний текст цих документів дуже важко, иноді зовсім неможливо.

Акти, що містять у собі договір р. 1654, складено не зразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками обох сторін, і не в Переяславі. Пертрактації допіру почалися в Переяславі, але закінчено договір та вироблено остаточну його форму в Москві. Тому коли вже необхідно назвати договір 1654 р. по місту, в якому його складали, то його треба назвати не „Переяславським договором“, під якою назвою його звичайно звуть в історії, а „Московським“. Зовнішня історія договору 1654 р. така. Стосунки Б. Хмельницького з Москвою почалися вже давно. Як доводить акад. М. Грушевський (Історія України-Руси. Т. VIII, част. III. Хмельнищина в розцвіті, ст. 123—139), коли Б. Хмельницький перебував у Київі, року 1648, після великої перемоги над поляками, обговорювано різні плани, різні політичні комбінації на майбутнє. Підо впливом київських кіл духівництва та інтелігенції було між

[1]) Ів. Джиджора, Матеріяли до історії Гетьманщини. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908 р., т. 86, ст. 64.

иншим вироблено в головних рисах план, на випадок дальшої боротьби з Польщею стати в тісніші стосунки з Москвою та шукати в неї мілітарної і дипломатичної допомоги. Патріярх Паїсій, що перебував на той час у Київі та мав виїхати до Москви, взяв доручення через патріярха московського та найвище духівництво вплинути на царя, нехай-би він в інтересах православної віри не в'язався своїм „вічним миром" з Польщею, а, прийнявши Україну під свою протекцію, оборонив її од Польщі. А полковникові Мужиловському, що мав їхати разом з Паїсієм, наказувалося, коли-б цар погодився обороняти Україну, прохати, нехай-би він вирядив проти Польщі московське військо на випадок нової війни. Коли-б цар не пристав на отверте зламання „мирного договору", тоді Мужиловський мав запропонувати цареві зробити диверсію на сіверські землі, які фактично вже вийшли з польського володіння, бо „живуть в тих городах собою свобідно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська й не литовська". Коли-б московське військо окупувало ці міста, це забезпечило-б козацький фронт з тилу і дало-б змогу розгорнути всі сили проти Польщі (ст. 136—137). Другий спосіб допомогти козакам, не розриваючи договору з Польщею, як гадали козацькі політики, це була-б висилка донських козаків на Україну, причому перед поляками можна було-б оправдатися, звернувши все на „самоволю" козаків, що не послухалися царського указу (ст. 137. „Україна", місячн. 1914 р. кн. II, ст. 39).

Нарешті, коли-б Москва на таку допомогу не згодилася, тоді Мужиловському доручалося запропонувати цареві зробити дипломатичну інтервенцію, а саме вислати до польського уряду декларацію, щоб „вони (Пани-Рада) на військо Запорозьке не наступали і в православній вірі їм насилування не чинили, бо як вони й далі будуть чинити їм утиски у вірі, як перед тим, то ц. величеству за православних своїх одновірців не вступитися і не постояти ніяк не можна" (Україна", ст. 43). Цей план — шукати допомоги у Москви — це не був єдиний тільки план боротьби з Польщею: поруч нього було накреслено ще й інші, як, наприклад, спілку з Кримським ханом, а через нього з Туреччиною, спілку з васалами Султана — Волощиною, Семигородом, Мунтянами (Грушевський, ст. 132).

Посередництво патріярха Паїсія не мало успіху: московський цар не зважився розірвати договір із Польщею і не дав ані військової, ані дипломатичної допомоги військові Запорозькому. Але такий неуспіх не перервав пертрактацій Хмельницького з Москвою, вони точилися і після Зборівського договору, причому Хмельницький намагався проханнями й погрозами втягти Москву у війну з Польщею, обіцяючи не тільки сам з військом Запорозьким прийняти царську протекцію, ба й підбити до цього Кримського хана, або-ж загрожуючи війною Москві у спілці з татарами (там-таки, ст. 242—243). Недовго тривав мир між козаками та Польщею після Зборівського

договору: вже протягом року 1650 повстали дуже напружені відносини, що й призвели до нової війни 1651 р. Цим разом уже й Москва звернула більшу увагу на цю війну, бо в цей час між Москвою та Польщею стосунки так само почали псуватися. У Москві навіть відбувся 19 лютого року 1651 собор, де було поставлено питання: „коли король та річ посполита польська не покарає винних у навмисних помилках в царському титулі, то що треба робити?" На це патріярх з духівництвом одповіли, що коли король не завдоволить вимог що-до покарання винних, то свята церква може дозволити цареві прийняти запорозького Гетьмана під свою протекцію (Б.-Каменський, ст. 163). Війна року 1651 не була успішна для України. Білоцерківським договором були значною мірою обмежені права, здобуті за Зборівським договором, і Україна знов була поставлена в становище, що було до року 1648. Отже треба було провадити війну далі, без жадної допомоги зовні, власними силами, а тимчасом людність постійною війною була страшенно виснажена, міста зруйновані. Такі тяжкі обставини приневолили Хмельницького знову удатися по допомогу до Москви. 22 квітня, року 1653 до Москви прибули посли козацькі: Кіндрат Бирляй та Мужиловський з такою пропозицією: козаки не хтять миритися з поляками, прохають царя прийняти Гетьмана з військом Запорозьким під цареву високу руку та допомогти військом. В наслідок цього посольства почалися дипломатичні пересправи Москви з Польщею, причому цар узяв на себе ролю посередника, запропонувавши королеві помиритися з військом Запорозьким, повернути козакам всі права за Зборівським договором, скасувати унію, то-що. Тільки-ж з пересправ тих нічого не вийшло. Тоді московський цар грамотою від 22 — IV року 1653 повідомив Б. Хмельницького: „Мы изволили Васъ принять подъ нашу Ц. В. высокую руку" [1]). 1-го жовтня Московський земський собор рішення царя затвердив [2]), після чого Б. Хмельницького було повідомлено, що цар вишле на Україну своїх повноважних послів. Відповідаючи на це, Б. Хмельницький писав до царя 28 — XII року 1653: „обрадовалися вельми і раді твоєму пресвітлому ц. в-ву вірно в усьому служити і хрест цілувати" [3]), а в листі до московських послів від 8 — XI року 1653 Хмельницький теж підтвердив згоду „піддатися" під „крѣпкую руку царя" [4]). Перша зустріч Гетьманова з московськими послами відбулася 7-го січня року 1654 у Переяславі. Підчас зустрічи Гетьман Хмельницький довідавсь, що посли привезли царську грамоту; було умовлено, що 8-го січня ранком Гетьман одбуде з козацькою старшиною таємну нараду, потім посли оголосять царську грамоту, далі Гетьман знову радитиметься з старшиною і, нарешті, у соборній церкві Переяславській Гетьман складе присягу. Порядок цей потім було трохи змінено, а саме: 8 січня Хмельницький

[1]) Акты, относящ. къ Южной и Западной Россіи. Т X, ч. 1.
[2]) Там-же, докум. 2. [3]) Там-же, докум. 3. [4]) Там-же, докум. 4, ст. 167.

справді одбув таємну нараду, про що повідомив московських послів писар Виговський. Але очевидячки на таємній раді було вирішено скликати загальну військову раду, бо, як оповідає статейний список: „и по тайной радѣ, которую гетманъ имѣлъ съ полковники своими съ утра, во второй часъ дня бито въ барабанъ... на собраніе всего народа слышать совѣтъ о дѣлѣ хотящемъ совершитися“ [1]). Перебіг ради в Переяславі, 8 січня року 1654, подано як в статейному спискові московського посла Бутурліна, так і в українських літописах, причому літопис Величків стверджує, що по тому, як народ висловив згоду „піддатися“ Москві, було зачитано умови, на яких Україна мала піддатися під високу руку московського царя. З приводу цього В. М'якотін цілком слушно зауважив, що жадних умов договору з Москвою не могло бути зачитано на Переяславській раді, бо вони були вироблені остаточно в Москві тільки в другій половині березня, року 1654 [2]). Коли загальна рада закінчилася, Б. Хмельницький одвідав московських послів на „съѣзжемъ дворѣ“; тут посол Бутурлін подав йому царську грамоту, що її тут-таки зачитав писар Виговський. Текст грамоти до нас не дійшов [3]), але можна гадати, що зміст її був більше-менше той самий, що й промови, яку виголосив перед Гетьманом боярин Бутурлін [4]). Згідно з виробленим церемоніялом, далі повинна була відбутися присяга в церкві, але в церкві Гетьман звернувсь до московських послів з вимогою, щоб їм: „боярину Василію Васильевичу съ товарищи учинить вѣру за государя, царя и великаго князя Алексѣя Михайловича..., что ему, государю, ихъ, гетмана Б. Хмельницкаго и все войско Запорожское польскому королю не выдавать и за нихъ стоять, и вольностей не нарушать, и кто былъ шляхтичъ, или козакъ, или мѣщанинъ, и кто въ какомъ чину напередъ сего и какіе маетности у себя имѣлъ, и тому бъ всему быть по прежнему и пожаловалъ бы великій государь велѣлъ дать имъ на ихъ маетности свои государевы грамоты“ [5]). У таких висловах занотовує статейний список перші вимоги Б. Хмельницького суто договірного характеру. Але московські посли, як свідчить статейний список, категорично відмовилися заприсягтися „за царя“, покликуючися на те, що в московськім царстві піддані „чинятъ вѣру царямъ, а того, чтобъ за великаго государя вѣру учинити, николи не бывало и впредь не будетъ“. Бояри радили Гетьманові заприсягтися „безъ всякаго сумленія, а великій государь учнетъ ихъ держать въ своемъ государскомъ милостивомъ жалованьи и въ призрѣніи, и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и въ захищеніи, и вольностей у нихъ не отымаетъ, и маетностями ихъ, чѣмъ кто владѣетъ, пожалуетъ, велитъ имъ владѣть по прежнему“. При

[1]) Акты, относящ. къ Южной и Западной Россіи, Т. X, ч. 1, докум. 4.
[2]) В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины въ 17—18 стол., ст. 21.
[3]) Б.-Каменскій, Исторія Малой Россіи. Стор. 203, прим. 316.
[4]) Акты, т. X, док. ч. 4. [5]) Там-же.

дальших змаганнях в справі присяги посли заявили, що вони ще на „съѣзжемъ дворѣ объявили царское милостивое слово“ Гетьманові, що Гетьман та старшина повинні покладатися на царське слово, бо „государево слово премѣнно не бываетъ“. Після таких впевнень од послів, Гетьман, полковники та писар Виговський сказали бояринові Бутурлінові: „что они во всемъ покладываютца на государеву милость, и вѣру по евангельской заповѣди великому государю вседушно учинить готовы..., а о своихъ дѣлѣхъ учнутъ они, гетманъ и все войско Запорожское, бить челомъ великому государю“ [1]). Б. Хмельницький та старшина заприсягнули цареві, але запевнення московських послів, що „государево слово премѣнно не бываетъ“, не завдовольнило Гетьмана, бо вже 12 січня до Бутурліна з'явилися писар Виговський, військовий суддя Богданович, полковники Тетеря, Сахнович та інші старшини і сказали: „не изволили де вы присягать за великаго государя и вы дайте намъ письмо за своею рукою, чтобъ вольностямъ и правамъ и маетностямъ быть по прежнему для того, чтобъ всякому полковнику было что показать, пріѣхавъ въ свой полкъ. А прежде сего какъ у нихъ бывали договоры съ королемъ и съ паны радами и имъ де даванъ договоръ за сенаторскими руками, а вы де присланы съ полной мочью и о томъ всю мочь имѣете. А будетъ они такого письма не дадутъ, и стольникамъ и дворянамъ ѣхать не для чего, для того, что всѣмъ людемъ въ городѣхъ будетъ въ сумлѣнье“ [2]). Як бачимо з наведеної заяви, Гетьман та старшина тільки тепер уперше просто поставили питання про складення договору з Москвою. Боярин Бутурлін одмовився дати письмо за своєю рукою та заявив, що вже ствердив ім'ям царя їхні вільності і що вони можуть вислати до царя своїх послів „бити чолом“ про свої вільності [3]).

Дальші акти свідчать, що справа з підтвердженням прав та вільностей царським словом відбулася навсправжки не зовсім так, як подано у статейному спискові. Щоб завдовольнити вперті вимоги Гетьмана та старшини про присягу за царя, московські посли примушені були дати якісь категоричніші запевнення та обіцянки, ніж просте твердження про незмінність царського слова. Можливо, що вони дали таки присягу, чи, принаймні, урочисту обіцянку, про яку згадується в Величковому літопису [4]). Між иншим, у статті 1-й поданого від послів Ю. Хмельницького кн. Трубецькому проєкта договору, 4—X 1659 року сказано: „Яко за славное памяти небощика Гетмана Б. Хмельницкаго... постановленне въ Переяславѣ и выконання прысяги изъ обоихъ сторонъ было“ [5]). Виряджаючи послів до Москви, Б. Хмельницький писав до царя у листі від 17—II

[1]) Акты, т. X. Статейный списокъ Бутурлина, стор. 225 — 227.
[2]) Акты Ю. З. Р., т. X, стор. 247. [3]) Там-же, стор. 248.
[4]) Н. Костомаровъ, Б. Хмельницкій, стор. 554.
[5]) Акты, Ю. З. Р., т. IV, стор. 255.

1654 р.: „словеси бо царскому вѣровахомъ, какъ насъ то жъ ближній бояринъ съ товарищи увѣщалъ и увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ. И большая сихъ дѣлъ, рече, одержите отъ великого государя его царскаго величества, егда вопросите; большими васъ, рече, свободами, державами и добрами пожалуетъ... паче королей польскихъ, княжатъ древнихъ россійскихъ, точію челомъ бійте“ [1]). У наказі своїм послам, Богдановичеві та Тетері, Б. Хмельницький знов нагадує, що Бутурлін „словом его царскаго величества утверждалъ, что е. ц. в-во не только намъ права и привилеи отъ вѣка данные подтвердити и при вольностяхъ нашихъ стародавнихъ сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людемъ показывати имѣетъ“ [2]). Писар Виговський і собі нагадує послам про обіцянки московських послів, що цар „дасть свыше прошенія нашего“ [3]). Отже посилку московських бояр на царське слово було підсилено, як видно з наведених документів, ще й різними обіцянками від царевого ім'я — ствердити всі права і вільності та дати більше, ніж одержали вони будь-коли од польських королів.

Та не вважаючи на ці обіцянки, те, що московські посли одмовилися скласти в Переяславі договір на певних умовах, дуже занепокоїло Гетьмана та старшину. Вони й далі пертрактують в Переяславі з московськими послами, ставлять свої умови, що занотовуються в статейному спискові, а московські посли і далі запевнюють, ніби цар на все погодиться, все затвердить. Отож, 18 січня Гетьман з старшиною підносять перед боярами питання про данину, яку збиратиме на себе цар, про стани людности, що існують на Україні, „щоб шляхтич був шляхтичем, міщанин—міщанином, козак—козаком“, про реєстр запорозького війська 60.000, про затвердження Чигиринського староства за гетьманським рангом, про утримання армати, про мораторій для заставних маєтків, про те, щоб доходи в містах збирали місцеві люди, про стосунки з Польщею, Кримом, Туреччиною [4]). Але ці пертрактації не мали тих наслідків, яких бажав Гетьман: московські посли обмежувалися обіцянками на словах, радили висилати посольство до царя, а самі поспішалися до Москви. Виходило так, що Гетьман з старшиною поспішилися заприсягнути цареві, а від царя натомість нічого не дістали, окрім обіцянок од його послів, ствердженых, правда, царським словом. Отже треба було справу ратувати, треба було вжити таких заходів, які дозволяли обставини моменту, себ-то виряджати посольство до Москви та подавати цареві „челобитную“ про права та вільності війська Запорозького. 17 лютого р. 1654 Б. Хмельницький вирядив до Москви посольство. На чолі того посольства стали генеральний суддя Самійло Богданович та переяславський полковник Павло

[1]) Акты, т. X, ст. 434. [2]) Там-же, ст. 553. [3]) Там-же.
[4]) Там-же, стор. 236, 238–239, 242–243, 246.

Тетеря. Вони везли з собою грамоту Б. Хмельницького до царя та проєкт договору, в якому були накреслені головні умови майбутнього договору („множайшая не суть писано,—сказано в грамоті Хмельницького,—посланники наши вся изрекутъ"). Посольство прибуло до Москви 12 березня року 1654. Другого дня 13-го березня цар прийняв послів і того-таки дня, з наказу царя, посли були у бояр князя Трубецького, боярина Бутурліна, думного дяка Алмаза Іванова, що їх уповноважив цар провадити перєсправи з посольством Гетьмана. Посли на словах заявили боярам умови Б. Хмельницького, що й були занотовані в протоколі пересправ московською мовою, причому протокол зазначає таких умов 20. Бояри розпитували послів про стосунки України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою, про кількість Запорозького війська та про инше. Нарешті, бояри запропонували послам подати „статті на письмі" [1]). 14 березня посли подали боярам ці статті, числомъ 23. Г. Карпов, редактор X тому Актів Ю. и З. Р. стверджує, що подані статті були за підписом Б. Хмельницького і з військовою печаткою [2]); справді, як видно з статейного списку пересправ полковника Тетері в Москві 1657 р., бояри сказали йому: „какъ были у царя въ прошлом 162 году гетмана Б. Хмельницкаго послы: С. Богдановичъ и П. Тетеря и каковы статьи въ то время царскаго величества боярамъ и думнымъ людемъ подали за гетманскою рукою и за печаткою" [3]). Цей факт свідчить, що проєкт договору з 23 статтями був виготуваний ще на Україні, і посли привезли його до Москви. Цей-же проєкт посли переказали на словах боярам 13 березня, але дяки, записуючи його, поділили не на 23 статті, а на 20. Оригінал цього проєкту до нас не дійшов: в архіві Посольського приказу залишивсь тільки переказ його на московську мову з власноручними підписами дяка Алмаза Іванова під статтями-резолюціями царя та бояр [4]). До проєкту були додані такі документи у випсках з київських гродських книг: 1) привилей кор. Казиміра війську Запорозькому в Зборові, 2) Зборівський договір, 3) королівськ. привилей на Терехтемирів, 4) підтвердження Зборівського привилею, привилей на Чигиринське староство, 5) жалувана грамота короля Б. Хмельницькому на Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю та Суботів, на пустош за Чигирином та привилей на Суботів 1649 р. [5]).

19 березня 1654 р. посли були „на отпуску" у царя, потім знов мали пертрактації з боярами, що оголосили їм царські укази-резолюції на подані статті та поставили деякі додаткові запитання [6]).

---

[1]) Акты, т. X, ст. 437—446.

[2]) Г. Карповъ, Переговоры Малороссіи съ Москвою 1654 г. Журн. МНП. 1871, кн. XI, ст. 28.

[3]) Акты, т. XI, додаток ч. 2, ст. 743. [4]) Акты, т. X, ст. 446—470. [5]) Там-же.

[6]) Акты, том X, ст. 475.

В наслідок пересправ 19 березня, найбільше в наслідок неприйняття статтів про платню війську козацькому, посли 21 березня подали вдруге статті в иншій редакції, числом 11. Оригінал цих статтів до нас теж не дійшов, є тільки „списокъ съ белорускаго письма“ московською мовою з резолюціями, що їх написав дяк Алмаз Іванов. Після 11-ої статті є приписка дяка Алмаза Іванова про платню війську Запорозькому. Далі рукою того-ж дяка зроблено дописку: „таково письмо дано посланникомъ“. Иншою знов рукою зроблено помітку: „писано на столбцахъ, белорускимъ письмомъ, безъ дьячей приписи. Писалъ Степанъ да Тимофей да Михайла“ [1]). Московський переклад цих статтів вміщено не перед копіями жалуваних грамот од царя, виданих 27 березня, а після них, поруч опису цих грамот, причому рукою дяка Алмаза Іванова написано наказ піддячим: „тутъ статьи вклеить, что даны посланникомъ“ [2]). З цього виходить, що оригінал статтів у редакції 21 березня українською мовою („белорускимъ письмомъ“) був пересланий Б. Хмельницькому через його послів разом із жалуваними грамотами. Про ці-ж 11 статтів згадується і в жалуваній грамоті 27 — III 1654 р. війську Запорозькому: „А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ... тѣ посланники Самойло и Павелъ именемъ Б. Хмельницкаго гетмана войска Запорожскаго били челомъ... и подали нашимъ... ближнимъ боярамъ... кн. Трубецкому, боярину Бутурлину, окольничему Головнину и думному дьяку Алмазу Иванову, статьи, и мы, великій государь, тѣхъ статей выслушали милостиво и что на которую статью наше царскаго величества изволеніе и то велѣли подписать подъ тѣми же статьями да тѣ статьи съ нашим царскаго величества указомъ велѣли дать тѣмъ же посланникомъ Самойлу и Павлу“ [3])...

26 березня цар видав указа про відпуск послів, а 27 березня 1654 р. послам були доручені грамоти і статті і вони того-ж дня виїхали на Україну. Вони везли з собою: статті, числом 11 в редакції 21 березня з указами, підписаними під статтями; жалувані царські грамоти Б. Хмельницькому і війську Запорозькому, Б. Хмельницькому на Чигиринське староство, шляхті — загального характеру, та грамоти окремим особам на різні маєтності. Жадних инших документів, що торкалися умов договору України з Москвою, посли не мали.

При таких обставинах було складено договора р. 1654. Дальша історія привезених на Україну документів була така: Б. Хмельницький не оголосив умов договору і за його життя ці умови були відомі тільки близькому оточенню Гетьмана. Як видно з статейного списка московського посла Кікіна, що прибув на Україну, вже коли Б. Хмельницький помер, „начальные люди и все войско, выслу-

[1]) Акты, т. X, ст. 484. [2]) Там-же, ст. 511.

[3]) Акты, т. X, стор. 512 та дд. Див. також Акты ЮЗР., т. XV, докум. 7, таємний наказ кн. Трубецькому — 1659 р., стор. 323.

шавъ царскую грамоту, говорили про межъ себя на радѣ сыну, Юрію Хмельницкому и писарю Ивану Выговскому, чтобы они показали всему войску тѣ статьи всѣ, о чемъ царскому величеству били челомъ гетманъ. Б. Хмельницкій и все войско Запорожское и присылали къ царскому Величеству, къ Москвѣ, посланцовъ своихъ — судью войскового Самойла Богдановича да переяславского полковника Павла Тетерю; а мы де всѣмъ войскомъ того, чѣмъ насъ противъ нашего войскового челобитья великій государь нашъ, е. ц. в-во пожаловалъ, и до сего часу не вѣдаемъ" [1]). Статті було зачитано на раді перед обранням Виговського на Гетьмана [2]), але потім знов були сховані і остаточно були втрачені з переходом Виговського на бік Польщі [3]).

II. Перейдемо до встановлення тексту договору 1654 року. Умови цього договору містяться в отаких актах: а) у Статтях Б. Хмельницького числом 23, що їх подали на письмі посли Богданович та Тетеря в Москві 14 березня 1654 р. Оригінальний текст цих статтів українською мовою ніде досі не був опублікований. В справах Московського Посольського приказу його немає і можливо, що він випадково, чи може й навмисне, знищений. Року 1709 цар Петро I наказував розшукати в архіві оригінал статтів Б. Хмельницького, але цареві донесли, що цього акту в архіві немає [4]). Дійшов до нас тільки „списокъ съ белорускаго письма", тоб-то переказ з української мови оригіналу на мову московську [5]). б) В статтях, числом 11, поданих через послів в Москві 21 березня 1654 р. Оригінал було написано українською мовою; з нього в Москві зробили „списокъ съ белорускаго письма", що залишивсь в архіві Посольського приказу [6]); крім того, було виготовлено другий оригінал „белорускимъ письмомъ на столбцахъ", який передано послам Богдановичу та Тетері 27 березня 1654 р. Як перший, так і другий оригінали до нас не дійшли: що сталося з першим — невідомо, а другий втратився десь у Виговського. в) В жалуваних грамотах царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р.: 1) Б. Хмельницькому та війську Запорозькому загального характеру, 2) Б. Хмельницькому на Чигиринське староство та 3) українській шляхті. Оригінали цих грамот також до нас не дійшли, в архіві Посольського приказу залишилися чорнові проєкти грамот з різними редакціями окремих пунктів, закресленнями, дописками-додатками. На підставі цих проєктів грамоти були потім надруковані в „Собраніи государственныхъ грамотъ и договоровъ", т. I, в „Актахъ, относящихся къ Южной и Западной Россіи", т. X та в инших виданнях.

---

[1]) Акты, том XI. Додаток, ч. 3, ст. 799.

[2]) П. А. Шафрановъ, О статьяхъ Б. Хмельницкаго. „Кіевск. Старина" 1889, кн. X, ст. 390. [3]) Акты, т. XI, ст. 802. [4]) Акты, т. X, стор. 415.

[5]) Надруковано в Актахъ ЮЗР, т. X, стор. 446 — 450.

[6]) Надруковано там-же, стор. 477 — 478.

Порівнюючи ці документи що-до їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького, подані через послів в Москві 14 березня 1654 р. в кількості 23-х статтів, цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 21 березня та жалуваними царськими грамотами. 23 статті в редакції 14 березня та 11 статтів у редакції 21 березня це проєкт договору, що його запропонував московському цареві Б. Хмельницький. Під статтями в обох редакціях бояри вмістили текст указів царя та бояр, якими статті або стверджуються без жадних змін, або де-в-чому змінюються, або-ж нарешті доповнюються умовами, що поставили цар та бояри. Ці укази та ще царські жалувані грамоти формально й по суті являються ратифікаційними актами, що виходили від московського царя у відповідь на пропозицію Б. Хмельницького та війська Запорозького. Взяті заразом, вкупі, статті в редакціях 14 та 21 березня, укази царя та жалувані грамоти становлять повний текст договору р. 1654. Стаття 1-ша в редакції 14 березня — про підтвердження прав і вільностей війська Запорозького в добрах, станах і в судах, була ратифікована жалуваною грамотою царя Б. Хмельницькому і війську Запорозькому з дня 27 — III 1654 р. Стаття 2-а про те, щоб військо Запорозьке було числом 60.000, була ратифікована тією-ж жалуваною грамотою. Стаття 3-я про підтвердження прав та вільностей української шляхти в добрах, судах та в місцевій адміністрації була підтверджена окремою жалуваною грамотою з дня 27 — III 1654 р. Стаття 4-а про те, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, була ратифікована з деякими змінами указом царя, підписаним під статтею та під ст. 1 в редакції 21 березня. Стаття 5-а про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву була ратифікована окремою жалуваною царською грамотою з дня 27 — III р. 1654. Стаття 6-а про право війська Запорозького обирати Гетьмана ратифікована жалуваною грамотою 27 — III 1654 р. Стаття 7-ма про те, щоб козацьких маєтків ніхто не відбирав та щоб права козаків переходили до їхніх вдов та дітей, ратифікована тією-ж жалуваною грамотою. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні війську Запорозькому ратифіковані з певними поправками царськими указами, даними на статті 2, 3 та 4 в редакції 21 березня. Стаття 13-та про непорушність прав, наданих од князів та королів духовним та миряням ратифікована жалуваною грамотою з дня 27 — III р. 1654. Стаття 14-та про право чужоземних зносин Гетьмана і війська Запорозького з иншими державами ратифікована з деякими змінами царським указом на статтю 5-ту в редакції 21 березня. Стаття 15-та про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а замінена ст. 1-ою в редакції 21 березня. Стаття 16-та становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була ратифікована таким-же способом, як і ця стаття. Стаття 17-та про те, щоб цар видав київському мітрополітові на його маєтки жалувану грамоту, до-

повнена в редакції 21 березня, була ратифікована царським указом на ст. 6 в цій останній редакції. Стаття 19-та про висилку царського війська проти поляків під Смоленськ ратифікована царським указом на ст. 7 в редакції 21 березня. Стаття 20-та про утримання військової залоги на кордонах України ратифікована царським указом на ст. 8 в редакції 21 березня. Статтю 21-шу про встановлення платні війську Запорозькому, надто всім козакам по 30 злотих, ратифікував царський указ під ст. 9 в редакції 21 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладено до вияснення доходів, які надходитимуть до царського скарбу; одночасно обіцяно вислати платню на військо з коштів царя. Статтю 22-гу про способи обороняти Україну від татар ратифікував царський указ на статтю 10 в редакції 21 березня. Нарешті, статтю 23-тю про утримання фортеці Кодака і залоги в ній указом царя відкладено та ратифікацію її поставлено в залежність від встановлення кількости припасів та доходів.

Отже всі запропоновані од Б. Хмельницького та його послів умови договору цар та бояри розглянули і прийняли в цілому чи з пёвними змінами. Тому-ж, що инших, окрім зазначених вище умов чи постанов підчас пересправ у Москві не було прийнято, то треба вважати, що повний і остаточний текст договору р. 1654 встановлюють вищезазначені документи з тим, може, застереженням, що автентичність цих документів, за браком оригіналів, не можна остаточно ствердити.

Питання про остаточну редакцію договору року 1654 у літературі довший час було спірне, завдяки тому, що в жовтні року 1659, коли обирали Юрка Хмельницького на Гетьмана, московський посол кн. Трубецький подав для ствердження присягою так звані „Переяславські статті Б. Хмельницького" в иншій редакції, числом 14. Одтоді офіційно тільки цю редакцію вважали за договір Б. Хмельницького і на ній присягали дальші Гетьмани, починаючи з Ю. Хмельницького. Г. Карпов (Переговоры Малороссіи съ Москвой 1654 г. Журн. МНП. 1871 г., кн. XI — XII) та Буцинський (О Богданѣ Хмельницкомъ) гадали, що ця редакція з 14-ти статтів була остаточна редакція договору р. 1654. П. А. Шафранов (О статьяхъ Б. Хмельницкаго. Кіевск. Старина, 1889, кн. XII), навпаки, покликуючися на історичні джерела, довів, що редакція ця з'явилася допіру року 1659 і не являє собою дійсного договору р. 1654. До цієї думки приєднується і бар. Нольде (Очерки русскаго публичнаго права. СПБ. 1911). А втім, він помилково вважає цю редакцію за один з проектів договору. Цьому спірному питанню ми присвячуємо окрему розвідку; тут-же тільки зазначимо, що, на нашу думку, „Переяславські статті", запропоновані Юркові Хмельницькому, це фальсифікат, навмисна підробка справжнього договору 1654 р. Між иншим, в офіційний збірник: „Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи", т. I внесено договір 1654 р. в редакціях 14 та 21 березня, а не в сумнівній редакції 1659 р.

III. З погляду форми договір 1654 р. не являє собою єдиного акту за підписами сторін, що пертрактують: Гетьмана та війська Запорозького — з одного боку, і московського царя — з другого боку. Умови договору, як було вже зазначено, містяться в кількох актах різних формою, а саме: Гетьман Б. Хмельницький та військо Запорозьке заявили цареві свої умови у формі прохання, „чолобитної" в редакції 14 та 21 березня; акти-ж, що вийшли від царя, мали форму і редакцію „жалування", „милости". Отже, акти, якими обмінялися сторони, бувши своєю суттю договором, себ-то згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму „прохання" та „милости", „пожалованія" (octroi). Така, що принижує одну з сторін, які пертрактують, форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Карпов [1]), П. Куліш) [2]), має не аби-яку юридичну вагу: вона ніби-то свідчить, що жадного „договору" в точному розумінні цього слова між Україною та Москвою не було і не могло бути, що Україна віддалася цілковито на „ласку" царя, що цар, як абсолютний монарх, тільки „пожаловал" В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх „прав та привилеїв" козацьких. Цього погляду не поділяє бар. Нольде [3]), визнаючи подвійний характер акту р. 1654, з одного боку — виявлення волі царя у формі „пожалованія", яке могло бути потім змінено чи скасовано єдине указом царя, без згоди другої сторони — війська Запорозького, а з другого боку — безперечно договірний характер акту. Думка бар. Нольде, з формального боку, цілком відповідає документам; справді, з погляду форми, що її надали актові р. 1654 обидві сторони, акт цей являє „прохання, челобитье" од війська Запорозького і „пожалованіе", „указы" од московського царя. Але бар. Нольде робить з цього хибний висновок, ніби акт р. 1654 виявив своєю формою та змістом „дві ідеї", які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну — це ідею „милости суверена" та ідею „договору" — умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору р. 1654 аж ніяк не звязана з його змістом: що-до змісту з акта 1654 р. дійсний договір між військом Запорозьким та Москвою, і так його завсіди трактують у дальших офіційних актах обох сторін. Напр., у резолюціях царя на статті Юрка Хмельницького, вислані в грудні 1659 р. до Москви, акт 1654 р. зветься Переяславським договором („царское величество указалъ впредь о' крымскомъ ханѣ быть по переяславскому договору", ст. 7 та в инш. місцях). В указі Петра I од 29 квітня 1722 р. акт р. 1654 зветься договором, що його Москва склала з Б. Хмельницьким [4]). В указі Петра II про вибори Гетьмана так само сказано: наказуємо, нехай-би у Малоросії був

[1]) Г. Карповъ, Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малоросс. относ. Москва 1870, ст. 68—72.

[2]) П. Кулишъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши. М., стор. 404.

[3]) Бар. Нольде, L'Ukraine sous protectorat russe. Перекл. з російськ., стор. 11—14.

[4]) Б.-Каменскій, Источники..., т. II, ст. 317.

Гетьман та генеральна рада і нехай-би їх трактовано, згідно з договором Б. Хмельницького [1]). Що-ж до питання, чом актові р. 1654 надано невідповідної до його змісту форми „челобитья", „милости царської", то це питання розвязується так. Як видно з опублікованих недавно документів, що торкаються Зборівського договору р. 1649, Б. Хмельницький, подаючи на затвердження короля свої „пункти", приневолений був обставинами, найбільше під пресією кримського хана, що зрадив Хмельницького в найважчий для короля момент під Зборовим, додати під пунктами слова: „про це все посли наші, упавши до ніг його королівської милости, пана нашого милостивого, як-найнижче і найпокірніше прохати мають" [2]). Коли після довгих пересправ та торгу було встановлено текст договору, що на його сторони пристали, то для поваги й авторитету короля, текста договору було уложено в формі одностороннього королівського маніфесту — акту королівської ласки, мовляв, дарованої підданим його на прохання та пропозицію кримського хана [3]). Акт цей починається словами: „декларація ласки короля його милости, дана на пункти прохання війська Запорозького". Разом з затвердженням запропонованих пунктів король видав війську Запорозькому окремого привилея, в якому було затверджено деякі пункти, що не увійшли в попередній акт, а після цього Б. Хмельницький зложив перед королем присягу [4]). Про ці два акти — маніфест і привилей, як і про повний перебіг переговорів своєчасно повідомили Москву її агенти в Польщі, а крім того посли Б. Хмельницького подали цареві, разом з пунктами 14 березня р. 1654, витяг з Київських гродських книг тексту Зборівського договору та привилею королівського, виданого 18 серпня 1649 р. в Зборові. У царському указі під пунктом 9-м редакції 21 березня так само зроблено посилку на Зборівський договір. Отже в Москві гаразд знали і самий текст Зборівського договору і королівського привилею, і форму, для цих актів ужиту. При тих поглядах на форму та букву, які існували в Москві, цілком природньо було, що московські дяки та бояри не зважилися запропонувати цареві иншої форми, ніж та, якої вжив польський король що-до війська Запорозького [5]). Вжити договірної форми там, де польський король ужив форму „пожалування", „ласки", за тодішніми московськими звичаями, вважалося-б за приниження царського „маєстату". Тому Москва, складаючи договір із військом Запорозьким ужила тієї форми, яку було вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож як і під Зборовим, було видано Укази, що затверджували пункти, а крім того жалувану

[1]) Полное Собраніе Законовъ Рос. Имперіи, 5127.

[2]) М. Грушевський, Хмельнищина в розцвіті. Відень, 1922, ст. 213, прим.

[3]) Там-же, ст. 214—215. [4]) Там-же, ст. 215.

[5]) Див. у Карпова, Переговоры Малороссіи съ Москвой 1654 г. Журн. МНП. 1871, кн. XII.

грамоту, подібну формою до Зборівського привилею. Тому немає підстави, щоб надавати важливого юридичного значіння цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт 1654 р. — це був не договір двох рівноправних сторін, а тільки „пожалованіе", „ласка" царева. З історії Гетьманщини відомо, що в договорах, які складала Москва з дальшими Гетьманами, форма „пожалованія" часто мішалася з чисто договірною формою, отже одні статті подавали Гетьмани на затвердження царя, а інші знов подавав цар, а стверджували Гетьмани, старшина і козацтво. Напр., під ст. 1 договору Юрка Хмельницького р. 1659, запропонованою од царя, читаємо: „и гетманъ, и полковники, и вся старшина и чернь на радѣ, выслушавъ сей статьѣ приговорили, быть такъ, какъ та статья написана". Глухівські статті, що їх 6/III 1669 р. прийняв Гетьман Многогрішний, редаговані так: 18 статтів у формі прохання Гетьмана і „пожалованія" царя, а 9 статтів — у формі пропозиції царя і ратифікації Гетьмана та В. Запорозького: „и гетман, и вся старшина и козаки приговорили сей статьѣ быть такъ". З погляду Москви було вигідно надавати значіння формі договору, бо „пожалованіе" царя, як акт односторонній, можна було легко скасувати чи взяти назад одностороннім-же актом царя. Тимчасом, з документів ми бачимо, що не тільки Москва вважала акт р. 1654 за договір, ба й те, що цар вимагав, щоб усі дальші Гетьмани підтверджували присягою цей акт, а відступлення від договору вважав за „зламання" договору, „зраду". Коли-б акт р. 1654 це було-б тільки виявлення „ласки" московського царя, тоді не було-б місця для „зламання" договору, ані для зради, тільки для „невдячности".

IV. Встановивши дійсний текст договору р. 1654, спробуймо заналізувати умови договору з погляду їх змісту та правного значіння. Треба сказати, що юридична аналіза договору 1654 р. страшенно важка і то не тільки тому, що текст договору міститься в різних як формою, так і змістом документах, ба й тому, що договора складали в XVII в., коли політичні ідеї та концепції були зовсім инші, ніж тепер, коли політичні діячі мислили иншими ніж ми категоріями. З цього погляду необхідно передусім зазначити, що політичні ідеї тієї доби не були ще такі розвинуті, щоб уживати таких, наприклад, абстракцій, як „держава" сама по собі, незалежно від її монарха чи людности. В політичних актах XVII в. юридичні стосунки між державами уявляли, як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами. З погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що повстали в наслідок цього договору, звязують не Україну та Москву, як окремі держави, а Гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну, і царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу [1]). У договорі згадано за всі

[1]) Bar. B. Nolde, L'Ukraine sous protectorat russe..., стор. 34—35.

верстви людности тодішньої України: козацтво, шляхту, духівництво, міщан, селян або просто „підданих", але всі вони разом становлять військо Запорозьке, що на чолі його стоїть Гетьман. Персоніфікація, як спосіб уявляти абстрактні ідеї про права держави в тій чи иншій сфері державного управління, вживається всюди в договорі р. 1654. Коли, наприклад, говориться про права козаків чи шляхти самих себе судити, або про права „врядників" міст: бурмистрів, війтів, то-що збирати податки, то це, очевидячки, тільки персоніфікація, і її не можна тлумачити по букві договору. За це не треба забуватися аналізуючи договір. Тимчасом деякі автори (от як М'якотін, бар. Нольде), аналізуючи умови договору р. 1654, виходять часом тільки з буквального його змісту та надають деяким статтям не те значіння, яке вони в дійсності мають.

Коли складалося договір р. 1654, Україна була і юридично, і фактично цілком незалежна держава; юридично — бо юридичні стосунки між Україною та Польщею, формуловані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були в наслідок війни зірвані, Україна не визнавала за собою жадної иншої влади окрім влади свого Гетьмана, і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і московський цар; фактично Україна стала вільна ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва. Які це були умови і які юридичні стосунки вони встановлювали між обома державами?

У жалуваній царській грамоті Б. Хмельницькому 27/III 1654 р. Гетьман і військо Запорозьке іменуються „підданими" московського царя. Це „підданство" означено в таких висловах: „быть подъ нашею, царскаго величества, высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны выше сего и намъ, великому государю и сыну нашему государю цесаревичу князю Алексѣю Алексѣевичу и наслѣдникамъ нашимъ служити и прямити и всякаго добра хотѣти, и на нашихъ государскихъ непріятелей, гдѣ наше государское повеленье будетъ, ходить и съ ними битися, и во всемъ быти въ нашей государской волѣ и послушаньи на вѣки". Нехай яке категоричне таке означення „підданства", його не можна тлумачити так, що, мовляв, Україна з'єдналася з Москвою „на віки" та втратила своє самостійне державне існування, увійщовши до Московської держави. В тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя „по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѣмъ статьямъ, которые писаны" в договорі. А ці права, привилеї та статті, як побачимо далі, зводять „підданство" тільки до певного контролю, до номінальної протекції царя над Україною. „Документи, зазначає бар. Нольде, не надають особливого значіння цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначують права, які за договором, належать цареві

відносно України“ [1]). За проєктом договору, що його подали 14 березня посли Б. Хмельницького, ці права складаються тільки з права одержувати від України грошову данину у формі трибуту.

Одколи Україна визволилася з-під польської влади, всі податки, що їх людність повинна була давати до королівського скарбу, були привернуті до скарбу війська Запорозького. Окрім того, як свідчать документи, Б. Хмельницький встановив мито з чужоземного краму. Податки з меду, пива, горілки та мито, як свідчить Павло Алеппський, давали що-року до скарбу — 100.000 динарів, тоб-то в тогочасній польській валюті не менш, як 800 тисяч польських злотих [2]). При пересправах з боярином Бутурліним, у січні 1654 р., Б. Хмельницький запропонував, щоб „з городів та міст, які побори наперед були збирані на короля, римські кляштори та на панів, цар зволив збирати на себе“ [3]). Таку пропозицію Гетьман зробив підо впливом обставин, не зважившн, очевидно, величезного значіння її для України, яка залишилася-б цілком без державних прибутків. Але Гетьман швидко зорієнтувавсь і своїм послам дав зовсім инакші інструкції. При пересправах з боярами в Москві, 13 березня посли—Богданович та Тетеря — так формулували умову про виплату данини цареві: „А буде государь изволитъ, и гетманъ де и войско Запорожское учнутъ государю давать доходъ съ войска Запорожскаго противъ того же, какъ сбираетъ турскій султанъ съ Венгерской, и съ Мутьянской, и съ Волошской земли, смѣтя мѣстнымъ дѣломъ“ [4]). Що таке формулування умови про данину належало самому Хмельницькому, це видно з цього вислову в листі до послів від 21/III 1654 р.: „При семъ и то не мѣшаетъ припомнить, съ какою пріязнію пословъ своихъ цесарь турецкій до Браславля, хоть бусурманинъ, до насъ присылалъ и при милости своей не только наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлѣти обѣщался, и на всѣ статьи наши и права и вѣры и вольности изволилъ, и никакой дани отъ насъ не требовалъ...“ [5]). Відповідно до цього, у поданих од послів 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину: „Статя 15. Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдаетца, волили бъ есмы, чтобъ цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ“ [6]). Отже ми бачимо, що, подаючи цю статтю на затвердження Москві, Б. Хмельницький висловив бажання, щоб майбутні стосунки між Україною та Москвою були такого самого-ж порядку, як стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною — з одного боку, та турецьким султаном — з другого боку, себ-то, в наслідок договору р. 1654 між Україною та Москвою мали

---

[1]) Бар. Нольде, ст. 39.

[2]) Ів. Крипякевич, Український державний скарб. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. CXXX. 1920, ст. 98.

[3]) Акты..., т. X, ст. 236. [4]) Акты..., ст. 441.

[5]) Акты... т. X. ст. 555. [6]) Акты... ст. 446.

встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини — у формі трибуту. Той факт, що московські бояри не прийняли цієї умови в запропонованій редакції та вибрали иншу, не змінює сути справи, бо в прийнятій редакції одноразову грошову данину було тільки замінено збиранням місцевими органами українськими доходів та передачею їх до царського скарбу через виряджених од царя людей [1]). Зміна способу виплачувати данину нічого не змінила з погляду фіскальних прав України, бо фінансова адміністрація залишилася в руках українських, роля-ж московських агентів обмежувалася тільки прийняттям зібраної данини.

Але для державного скарбу українського виплата данини в розмірі більшої частини безпосередніх податків була тяжкою втратою, бо позбавляла державу фінансових засобів. Тому гетьманські посли намагалися вратувати справу державного скарбу тим, що поставили вимогу виплачувати певну квоту війську Запорозькому за службу цареві. Завдоволення цих вимог являло в дійсності ось що: як вираховує Ів. Крип'якевич, державні прибутки України в той час можна було рахувати максимально в сумі 600.000 польських злотих, тимчасом як платня війську Запорозькому, за згаданими у договорі штатами, дорівнювала 1.860 тисячам польських злотих, при контингенті війська в 60.000 чоловіка [2]). Вимога встановити платню військові мала ще й инші мотиви. У листі, поданому цареві між 21 та 27 березня 1654 р., посли прохали, щоб цар неодмінно дав платню військові, бо „какъ стольники твоего ц. в-ва къ вѣрѣ приводили, сказывали, что войску Запорожскому деньги будутъ и нынѣ во всѣхъ городахъ такова слава пошла. А есть ли бы имѣли возвратитися, не умоливши у царскаго величества, не вѣдаемъ, какъ имѣемъ мы, посланники, очи войску показати... не такъ идетъ войску запорожскому о деньгахъ, но о славѣ" [3]). Отже з питанням про встановлення платні військові Запорозькому було ще звязане питання про виконання даних од Москви обіцянок людності України.

Умови договору р. 1654, що торкалися виплати данини цареві та царського жалування війську Запорозькому, не були здійснені. Москва була поспішилася вже в травні 1654 р. вислати царських дворян для опису та відібрання доходів та, на прохання од Б. Хмельницького, справа ця була відкладена на далі [4]). Коли р. 1657 царський посол Ф. Бутурлін закидав Б. Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України, то Гетьман, який за ці роки пережив величезну еволюцію та почував себе в цей момент справжнім головою незалежної держави, відповів Бутурлінові так: „А судьѣ де Самойлу и полковнику Тетерѣ онъ, гетманъ, не приказывалъ и въ мысли у него не было чтобъ царское величество въ большихъ го-

[1]) Ст. 4 в редакції 14 березня та ст. 1 в ред. 21 березня.
[2]) Ів. Крипякевич, ст. 98 — 100.
[3]) Акты... ст. 485. [4]) Акты, т. XI. Дод. 3.

родахъ... велѣлъ быти воеводамъ, а доходы бы сбирая отдавати царского величества воеводамъ. Доходы въ Малой Россіи небольшіе, а которые къ нему съ которыхъ городовъ и пришлютъ, и то все расходится на кормы посламъ и посланникамъ разныхъ государствъ и на всякіе войсковые потребы“ [1]). Як доводить В. М'якотін, статті про данину та про платню військові залишилися невиконані аж до XVIII в.: усі доходи збиралися до українського державного скарбу, і московська влада не могла, хоч и пробувала, накласти на них руку [2]). Одержання грошової данини за проєктом договору, становило всі права московського царя що-до України. Але в Москві розуміли добре, що право на данину, згідно з тодішнім міжнароднім звичаєм, то проста „фікція“, а тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати державне життя України.

Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі при ратифікації умови про з а к о р д о н н і зносини. Підчас пересправ Б. Хмельницького з московськими послами у Переяславі обмірковувалися різні військово-дипломатичні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму, то-що. Гетьман висловивсь так: „а будетъ де вел. г-рю учинится вѣдомо, что польскіе люди учнутъ собиратися на государевы украйны, гдѣ они живутъ, чтобъ велѣлъ ему о томъ вѣдомо учинить. А что де у него гетмана про поляковъ и отъ крымскаго хана какихъ вѣстей будетъ, и онъ гетманъ протого государю извѣстно учинитъ тотчасъ“ [3]). Як бачимо, мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи до оборони, себ-то про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою взаємно-оборончий союз. Цю ідею мало не дослівно зформулували гетьманські посли у Москві: підчас перших пересправ Богдановича та Тетері 13 березня бояри розпитувалися в послів про зносини України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня посли подали на письмі проєкта договору, де статтю 14-а було формуловано так: „Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску Запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняти, чтобъ то его ц. в-ву въ кручину не было, а чтобъ имѣло противъ его ц. в-ва быти, должны мы его ц. в-у извѣщати“. На цю статтю бояри об'явили послам 19 березня такий указ: „чтобъ гетману съ польскимъ королемъ и турецкимъ султаномъ не ссылаться“. Указ посли зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України та Москви, себ-то, що не слід мати зносини з цими двома ворогами-сусідами, бо й собі зауважили боярам: „о томъ де царскому величеству и гетманъ писалъ, чтобъ польскимъ и литовскимъ лестнымъ ссылкамъ не вѣрить“ [4]). Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький року 1657, коли,

---

[1]) Акты, т. III, ст. 567—569. [2]) В. М я к о т и н ъ, ст. 49.
[3]) Акты, т. X, стор. 238. [4]) Там-же, стор. 475.

вже тяжко хорий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір з Ракочі та допомагав шведам проти Москви, відповів: „ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ вчинив було надо мною та над військом запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу отчизну“ [1]). Наведені факти показують, що з боку України питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин з ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне волі та дійсному намірові Б. Хмельницького. Тимчасом, як видно з тексту указу царя, даного на статтю 14-ту в редакції 14 березня та ст. 5 редакції 21 березня, цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів („пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ принимать и отпускать, а о какихъ дѣлѣхъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорѣ; а которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писать о нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указа царскаго величества назадъ ихъ не отпускать“), а також обмежив і активне право що-до Туреччини та Польщі („а съ турецкимъ султаномъ и съ королемъ польскимъ безъ указа царскаго величества не ссылаться“). Але й цей обмежуючий указ царський все-таки визнавав у принципі право України, як окремої держави, на чужоземні зносини, та право Гетьмана, як голови держави, на здійснення зносин з чужими державами, хоч і під певним контролем од Москви. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною та Москвою набули характерних ознак стосунків васальної чи протегованої держави до її протектора.

Те, що цар змінив запропоновану од Б. Хмельницького умову про чужоземні зносини, призвело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій од Б. Хмельницького. Гетьман до самісінької своєї смерти здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як голова незалежної держави, цілком ігноруючи договір 1654 р. З дипломатичних документів, що їх Виговський передав бояринові Бутурлінові перед смертю Гетьмана та висланих з Тетерею до Москви в липні 1657 р., довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах з Фрідріхом Вільгельмом, курфюрстом Бранденбурзьким, з Швецією, Угорщиною, Молдавією, Валахією, Кримом, Польщею, Туреччиною, причому зносини провадив цілком самостійно, складав договори, не повідомляючи Москву [2]).

[1]) Б.-Каменскій, Исторія Малой Россіи, стор. 217.

[2]) Акты, т. XI. Додаток ч. 2, ст. 745—746.

Окрім контролю над міжнароднім життям України, Москва бажала забезпечити собі також і військовий контроль над унутрішнім життям України, застерегаючи право тримати своїх воєвод з військовими загонами в найголовніших містах України. З історії Гетьманщини відомо, яку велику ролю у стосунках України з Москвою відгравали царські воєводи з військовими загонами, вирядженi до різних великих міст: воєводи з загонами московського війська то були справжні окупаційні військові залоги. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп людности, де-далі зміцнюючи московський вплив на Україні. Право своє мати воєвод московський уряд виводив або з договору р. 1654, або-ж з усних пересправ, що відбулися поміж Б. Хмельницьким у Переяславі та його послами у Москві. Отож, наприклад, вирядженому року 1657 до Гетьмана окольничому Бутурлінові наказано було запитати, чом на Україні єсть воєвода тільки у Київі, тимчасом як посли Гетьманові у Москві року 1654 склали договір, щоб воєводи були в Київі, в Чернігові, Переяславі та в Ніжені? На це Б. Хмельницький одказав, що він послам своїм не наказував погоджуватися, щоб воєводи були в цих містах; навпаки, підчас пересправ у Переяславі було умовлено, що воєвода буде тільки у Київі [1]). В дійсності було так: ще року 1653 Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай-би цар вирядив до Київа свого воєводу з 3000 війська. Підчас пересправ у січні р. 1654 Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воєводі на приїзд до Київа. Хмельницький згодився, але завважив, що коли поляки до весни не наступатимуть, то 3000 війська вистачить; коли-ж почнуть наступати, тоді необхідно послати більше [2]). Цар призначив воєводою в Київ князя Куракіна, в наказі йому від 30/I 1654 р., між иншим, було зазначено: „по челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... послалъ ихъ бояръ и воеводу въ Кіевъ и съ ними велѣлъ государь быть въ Кіевѣ ратнымъ людямъ для береженья отъ приходу поляковъ и всякихъ воинскихъ людей“ [3]). Отже присутність воєводи в Київі виправдувалася зовсім иншими мотивами, ніж ті, що навів року 1657 посол Бутурлін. Підчас пересправ у Москві посли Б. Хмельницького запропонували сами, щоб царські воєводи були в Київі та в Чернігові [4]); бояри згодилися, але умову цю не було внесено ані до договору ані до проєкта договору в редакціях 14 та 21 березня.

Отже, всі „права“, що за договором р. 1654 належали московському цареві відносно України, обмежуються тільки фіктивним правом одержувати грошову данину та контролем над зносинами України з чужоземними державами. В цьому та ще, може, в самій назві „піддані“ і полягав усенький зміст терміну „підданство“, висловленому

[1]) Акты..., т. III, стор. 567 — 569. [2]) Акты..., т. X, стор. 237.
[3]) Там-же, стор. 355. [4]) Там-же, стор. 437 — 438; 476.

так категорично у жалуваній царській грамоті. Все, що було по-за межами цього „підданства", складало сферу „прав та привилеїв" війська Запорозького [1]). Сфера ця була така широка, що охоплювала всі функції державної влади України. Голова держави української та її верховної влади — це Гетьман. У договорі р. 1654 влади його зовсім не обмежено; Гетьман одержує свою владу за вибором війська Запорозького і має її доживотньо. Ст. 6 в редакції 14 березня зазначає: „сохрани Боже смерти на пана гетмана... чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его ц. В-ву не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой". При ратифікації цієї статті у жалуваній грамоті було сказано: „А буде судомъ Божіимъ смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволили войску Запорожскому обирати гетмана по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя, а кого гетмана оберутъ и о томъ писать къ намъ, великому г-рю да томужъ новообраному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ, великому г-рю, учинити, при комъ, мы, великій г-рь, укажемъ". Як бачимо, жадного обмеження права вибирати Гетьмана не було зроблено; повідомлення про особу обраного Гетьмана, як і складання присяги Гетьманом — це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р. З буквального тексту договору виходить, що повідомляти царя треба було тільки п і с л я о б р а н н я Гетьмана, а не п е р е д о б р а н н я м, бо повідомляти треба про особу новообраного Гетьмана, а не про смерть попереднього Гетьмана („гетмана избирати и е. в. ц. извѣщати"; „а кого гетмана оберутъ и о томъ писати"). Тимчасом вже після смерти Б. Хмельницького Москва витлумачила цю умову так, що військо Запорозьке повинно повідомляти царя п е р е д тим, як обрати Гетьмана. Тому, коли Виговський повідомив царя про своє обрання, то цар довший час цього обрання не визнавав, аж поки одбулося нове обрання в Переяславі в присутності царського посла. При дальших Гетьманах Москва змінила статтю 6 договору 1654 р. не тільки в тому розумінні, що вибори повинні були відбуватися за дозволом царя і в присутності його представника, але й новообраний Гетьман повинен був їхати „къ Москвѣ, видѣти царскіе пресвѣтлые очи". У договорі зовсім не згадується про позбавлення Гетьмана влади: такі випадки в договорі не передбачено. Потім Москва доповнила договір 1654 р. і в цій точці та постановила, що військо Запорозьке має право позбавити Гетьмана влади за „измѣну" (договір Юрка Хмельницького ст. 7, договір Самойловича, ст. 6 та договір Апостола).

Як „верхній владця і господар отчизни нашої", „зверхнійший властитель", „рейментар" (титули, надавані Гетьманові в офіційних документах), Гетьман мав повну владу що-до внутрішніх справ Україн-

[1]) Бар. Нольде..., стор. 44.

ської держави. Договір р. 1654 не тільки не обмежує владу Гетьманову, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII в. ще не було потреби розподіляти функції державної влади на законодавчу, адміністративну, судову; органи державної влади, од голови держави починаючи, виконували свої функції нероздільно. Суд за цієї доби вважали за одну з найважливіших функцій влади [1]). Тому в договорі р. 1654 ми читаємо у першій-таки статті такі вимоги Гетьмана та війська Запорозького: „Въ началѣ изволь твое царское в-во подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ, чтобы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ, въ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товариства сужены были: гдѣ трое человѣка козаковъ, тогда два третьего должны судить". Цю останню формулу волі та автономії суду взято мало не дослівно з проєкту умов, що їх подав Б. Хмельницький польському королеві року 1649, складаючи Зборівський договір. У статті 1-й проєкту було сказано: „з боку прав і вольностей наших давніх від бувших... королів польських нам наданих, яко перед тим бувало, аби де тільки козацтво наше знаходиться, щоб при трьох козаках два одного судити повинні" [2]). Факт повторення на першому місці вимог що-до незалежности суду свідчить про те, яку велику вагу військо Запорозьке надавало цій функції влади. Зрозуміло, що цю формулу не можна вважати за означення форми суду, що існував під той час на Україні; ця формула тільки символічно означала, що військо Запорозьке цілком не залежало від Москви у сфері суду. Запроєктовану од Гетьмана умову цар ратифікував без жадних змін: „Пожаловали, сказано в грамоті 27/III 1654 р., велѣли имъ быть подъ нашего ц. В-ва высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ничѣмъ не велѣли, и судитися имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ". Інші, крім суду, права державної влади в царині внутрішнього управління так само одзначено в „статтях" договору р. 1654 і то в подібному-ж символічному формулуванню. Загальну вимогу що-до внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17 так: „Прилежно просити послы наши имѣютъ, чтобы привилья е. ц. в-во намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьми вислыми, единъ на вольности козацкія, а другіе на шляхецкіе, далъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣть будемъ; кто козакъ, тотъ будетъ вольность козацкую имѣть, а кто пашенный крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую е. ц. В-ву отдавать". Цю статтю так само не можна розу-

[1]) Бар. Нольде, ст. 52.

[2]) М. Грушевський, Хмельнищина в розцвіті, ст. 210.

міти в буквальному її розумінні, як це роблять декотрі дослідники (напр. В. М'якотін... ст. 29, 31). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людности, Гетьман зовсім не обставав за незмінне захования цих станів і на далі, як він не обставав і за тим, щоб збережено було ту примітивну форму суду, коли двоє козаків судять третього. Вимога ця, звернена до царя, мала лиш такою символічною формулою зазначити повну внутрішню автономію України і невтручання Москви у внутрішні справи держави („мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ"). Статтю 17 договору ратифікував царів указ і таким чином унутрішню автономію України забезпечено договором. Крім вимоги непорушности автономії і в зазначеній вище загальній формі, в договорі є ще статті, що зокрема забезпечували непорушність прав та привилеїв козацтва, шляхти, міської людности (статті 2, 3, 4, 7). Всі ці вимоги цар прийняв і ствердив указами або жалуваними грамотами.

V. Проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияснивши окремі точки його на підставі відповідних документів, ми встановили отже формальний зміст цілого договору. Але щоб юридично оцінувати договір державно-політичного характеру — а договір 1654 р. саме такий і є — необхідно вияснити ще, оскільки формальний зміст договору виявивсь на зовні, чи дав він ті наслідки що їх сторони бажали досягти, одне слово, чи було здійснено, договір фактично і якою мірою.

Вступаючи в договірні стосунки з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку — добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва. Умови військового характеру, загалом, були здійснені: розпочата війна з Польщею, після того як складено договір, провадилася спільними силами України та Москви. Але, всупереч намірові сторін виявленому в договорі 1654 р., війну закінчено Виленським мировим договором 1656 р. не тільки проти бажання України, але й без участи її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. [1]). Посланий року 1657 до Москви полковник Тетеря заявив там од імени Б. Хмельницького: „онъ, гетманъ, Виленской комиссіи не принялъ и былъ о томъ сумнителенъ, не для того, чтобъ покою не хотѣть, а вести войну... а для того, что поляки на съѣздѣ хотѣли дѣлать оманою, а та де комиссія была несправедлива и многіе слышали отъ ляховъ смутные рѣчи, будто царское величество изволилъ ихъ уступить по прежнему корунѣ польской" [2]). Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що Виленський договір порушував договір 1654 р.; тому він після цього вважав, що договір не існує,

[1]) В. Липинський, стор. 41—42. [2]) Акты... Т. XI, додаток 1, стор. 721—722.

і залишаючись номінально в договірних стосунках з Москвою, в дійсності поводивсь цілком незалежно від Москви. Инші умови договору, надто ті, що так або инакше обмежували державну самостійність України, з самого моменту, коли був складений договір, не були здійснені та залишилися мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в житті насправді не обмежено. Що-до цього Б. Хмельницький поводивсь, як верховний господар незалежної держави і не тільки здійснював активне та пасивне право зносин з чужими державами, ба й складав договори міжнароднього характеру та приймав зобов'язання, навіть не повідомляючи про це царя. В. Липинський, на підставі донесіння од посла австрійського цісаря, стверджує, що на початку 1657 р. в Чигрині одночасово перебували акредитовані при Гетьмані та спеціяльно вислані до нього посли: окрім графа Парчевича, посла австрійського, два посли шведських, два — князя Ракочі, посол турецький, татарський, три посли з Молдави, три з Волощини, посол польського короля, посол польської королеви, представник Литви та ще прибули московські посли [1]). Щоб розвідати, які зносини та з ким провадить Гетьман, Москві довелося вдатися до шпіонажу та підкупу. Прибувши до Чигрина, московські посли закликали до себе генерального писаря Виговського та намовили його віддати дипломатичні документи гетьманської канцелярії: „припомни къ себѣ милость и жалованье вел. г-ря, казали посли, для подлинные вѣдомости (дай) листы, о чемъ пишутъ къ гетману цесарь римскій, и король свейской, и Ракуца венгерскій, и ханъ крымскій, и волоской, и Мультьянской владѣтели, и иные всякіе вѣсти про польскаго короля и про корунное и литовское войско и про приходъ Силистрійскаго паши, чтобъ твоею прямою службою великому г-рю нашему о всемъ было извѣстно. И писарь говорилъ: хотя будетъ отъ гетмана въ чемъ и пострадать, однако готовъ великому г-рю служити. И того же дня принесъ къ окольничему и къ дьяку писарь И. Выговскій 9 листы подлинны да списокъ“ [2]).

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію війська Запорозького також не були виконані, про що вже була мова раніше. У звязку з цим не були здійснені умови про виплату війську Запорозькому „платні“ за службу: не тільки та платня, що за указом царевим мала бути виплачена за рахунок зібраних „доходів“, але й ті 42.000 золотих, які вислав цар з власного скарбу, не були військові виплачені. Нарешті, не залишилися без зміни і ті умови договору, що торкалися „прав та вольностей“ різних груп української людности: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці групи одержали підтвердження їх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав од царя грамоти на різні маєтки, але вну-

[1]) В. Липинський, ст. 54—55. [2]) Акты, т. XI, додаток № 1, ст. 685.

трішня еволюція держави та зміцнення гетьманської влади привели до того, що всі групи людности мусіли були поступитися своїми правами та привилеями на користь держави, що на чолі її стояв Гетьман. Для ілюстрації поданого досить пригадати такі документально стверджені факти, як, наприклад, факт, що близькі до Гетьмана старшини (полк. Тетеря) ховали одержані царські грамоти, в землю закопували, щоб не довідавсь Гетьман та військо Запорозьке, та випрохували собі маєтки по-за межами України, „опасаясь отъ войска Запорожскаго“ [1]).

Так справа з договором була за життя Б. Хмельницького. Як він помер, договора оголошено, а коли Виговського обрано на Гетьмана, то він зобов'язавсь перед Москвою договір виконувати. В дійсності Виговський не тільки договору не виконав, а навпаки зірвав і той чисто номінальний звязок, який ще підтримував Б. Хмельницький, та 6 вересня 1658 р. склав з Польщею договір у Гадячі. Дальші за Виговським Гетьмани, починаючи від Юрка Хмельницького, присягали виконувати не договір 1654 р., а фальсифікат цього договору, так звані 14 статтів Б. Хмельницького та нові договірні статті, причому Москва, як справедливо зазначає М'якотін, не зупинялася перед отвертою зміною відповідних статтів договору Б. Хмельницького, перед внесенням поправок та додатків, як вибирано нових Гетьманів“ [2]).

VI. Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького вступити в переговори з Москвою, коли складено договір, змінилися, а з другого боку умови договору, встановлені од сторін під безпосереднім впливом цих політичних обставин, вже не відповідали дійсності та не могли регулювати реальних відносин між Україною та Москвою, що склалися потім, підо впливом нових фактів та обставин. Тому, щоб вияснити дійсну юридичну природу договору р. 1654 та реальні взаємовідносини, що утворилися в наслідок договору, необхідно взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, ба й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значіння має також і та оцінка договору, що давали йому сторони — Україна та Москва — та їхні сусіди.

Складаючи договір з Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звертали особливої уваги на формування договірних умов; вони клали всеньку вагу на реальні відносини, які можуть утворитися в наслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формою та ясні змістом умови. А крім того Б. Хмельницький підчас довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами; досвід боротьби давав повну підставу гадати, що і в цьому випадкові буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себ-то, що на підставі договору Україна одер-

[1]) В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Малороссіи. Прага 1924, стор. 37—38.

[2]) Там-же, стор. 49.

жить військову допомогу од Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Хмельницький надавав особливого значіння, а за це все московський цар діставатиме певну грошову данину в формі трибуту. Певний вплив на зміст та на форму договору 1654 р. мав Зборівський договір з тією, хіба, одміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано, відповідно до зміни сторони в договорі (замість короля — московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї Зборівського договору про козацьку удільну державу, Хмельницький ставив ширші вимоги що-до самостійности цієї держави та сподівавсь дістати від царя більші права і привилеї. Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримавсь він і тоді, як складав договір: він допустив московського воєводу з залогою до Київа, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе і військо Запорозьке „вірними слугами" та „підданими" царя, виводячи, очевидно, цей термін з вислову „піддаємося під високу царську руку". Для Хмельницького договір 1654 р. був звичайним оборонним договором, складеним на те, щоб знайти допомогу од Москви проти Польщі, договором, у якому „турецького султана заступає цар". Як характер тієї доби історичної, так і всі фактичні та політичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, яку Б. Хмельницький, як і всі монархи та володарі вживали в таких випадках, форму „протекції", як тоді висловлювалися, дужчого сусіди проти свого ворога.

Що-до погляду Москви на договір 1654 р., то він був різний. Документи свідчать нам, що й Москва деколи погоджувалася з переважним за тієї доби поглядом на подібні „протекційні" договори. Яскравий довід на це можна бачити в церемоніялі посвячення Б. Хмельницького на Гетьмана. Всенький церемоніял було зарані виготувано в Москві, отже без жадного впливу Хмельницького чи старшини, тимчасом він нагадує традиційний церемоніял, якого виконували, коли турецький султан передавав кафтан своїм васалам. І в московському церемоніялі фігурувала передача прапора, булави, „ферезя"-кафтана, шапки. Передаючи ці речі Хмельницькому, посол Бутурлін виголосив різні промови; між иншим, передаючи булаву, він сказав: „то есть державы царскія знаменіе... тебя жалуя, тебѣ посылаетъ да тою благополучно благочестивому воинству и всѣмъ людемъ начальствуеши" [1]. Такий погляд Москви був цілком природній: не так давно московські великі князі сами були васалами та під „протекцією" кримських ханів. Ще р. 1545 „Великої орди великий цар Саґанк-Гирей" так висловивсь про Москву в листі до польського короля Сигізмунда-

[1]) Б. Каменскій, Исторія Малой Россіи. Прим. 318.

Августа: „Слыхали есмо передъ тымъ, же на Москвѣ посломъ трудность бываетъ, якожъ прырожоная его речъ хлопская“ [1]). Тому і в даному випадкові — договорі з Хмельницьким — московський цар з не аби-якою утіхою узяв на себе ролю „протектора“, а царські бояри виконали відомий з практики московсько-татарських відносин церемоніял. Москва, далі, вважала Україну за окрему від Москви державу: зносини з Україною і перед тим, як складено договора, і по тому проваджено через спеціяльних послів, і відав їх тойтаки посольський приказ — московське міністерство закордонних справ, що взагалі завідував дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював од Москви державний кордон та митні установи. Ще року 1666 московський столь-ник Кирило Хлопов у своїх „памятях“ писав: „а въ малоросійскомъ государствѣ, городѣ Стародубѣ“ [2]). Коли Москва мала Хмельницького за „підданого“ царя, то в її очах це підданство було особливе й неповне. Адже тільки за Бруховецького, коли він „ударив чолом цареві всіма малоросійськими городами“ і сказав, що керувати підданими личить не гетьманам, а монархам, було зазначено, що „Малая Россія переходитъ въ совершенное подданство его царскаго величества“.

В инших знов випадках Москва, як свідчать документи, инакше дивилася на договір р. 1654. Вже в статійному спискові боярина Бутурліна є вказівки на те, що в цей момент у представників Москви почала утворюватися ідея „возсоединенія Руси“. Надається особливої ваги титулам: Московський цар починає йменувати себе „Великія и Малыя Россіи самодержцемъ“ та наказує виготувати нову державну печатку, вставивши „новоприбылые титлы“ [3]). Великої ваги надають не тільки тому, що Гетьман присягнув цареві, але й окремим словам тої присяги. Згодом багато разів покликуються на договір 1654 р., ніби-то він доводить підданство та злуку України з Москвою. Всякі акти чи хоч-би вимоги Гетьманів, скеровані проти такої формальної оцінки договору р. 1654, Москва завсіди трактувала, як „зраду“, порушення присяги. Виговському, наприклад, було зауважено, що він, підписавшись „вільним підданим“, порушив usus, встановлений за Б. Хмельницького, що завсіди писавсь просто „його ц. в-ва підданим“ [4]). Загально зформулував цей погляд Петро I з властивою йому категоричністю: „Какъ всѣмъ извѣстно, что со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками“ [5]). На договорі 1654 р. Москва ґрунтувалася й тоді, коли змінювала умови його, обмежувала права

[1]) А. Яковлів, З історії регістрації укр. козаків, ст. 13.

[2]) Записки Іст.-філол. Відділу Укр. Академії Наук. 1923, кн. II—III, стор. 53—54. В. Модзалевський, Підскарбій Р. Ракушка.

[3]) Акты Ю. З. Р., т. X, ст. 487.

[4]) Б. Каменскій, Исторія.., ст. 222, прим. 10, ст. 537. [5]) Там-же, стор. 430.

України, аж поки перевела повну інкорпорацію, а на довід своїх прав на Україну вже російський уряд включив цей договір в „Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи". Так, потроху, протягом довгого часу витворивсь погляд на договір р. 1654, як на акт злуки України з Москвою династичного характеру, на акт обрання московського царя на царя „Малыя Россіи" на віки.

Певне значіння для оцінки договору 1654 р. мають погляди сусідніх держав на цей договір та на міжнароднє становище України. Польща, провадячи дипломатичні пересправи з чужими державами, трактувала Україну, як самостійну державу, і могутністю її лякала сусід. Року 1656 посол польського короля в Криму дістав інструкцію переконати хана, що „осібна держава", яку собі робить з України Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму [1]), а Семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими країнами, стане монархом, що матиме стотисячну армію [2]); в інструкції послові Беневському було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що „той його спосіб переходу від одної до другої протекції не забезпечить йому незалежности" [3]). Тогочасний французький часопис „Gazette de France" 21/III 1654 р. занотував: „щоб знайти Польщі ще одного ворога, Б. Хмельницький піддавсь під протекцію московського великого князя та присягнув йому в імени козаків". Як дивилися на договір инші сусідні держави: Швеція, Прусія, Австрія, Угорщина, Молдавія та инш., видно з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Хмельницьким, та з листів, договорів, посольств, якими вони з Хмельницьким обмінювалися. У листах Б. Хмельницький іменувавсь приятелем, другом, часом братом, і трактували його, як голову незалежної держави. В таких-же висловах одповідав і сам Хмельницький. Шведському королю він писав 18/I 1657 р.: „Serenissime Sueciae Rex, Domine et amice nobis observandissime"; підписавсь Хмельницький так: „Serenissime Majestatis Vestrae Regiae amicus intimus obsequiisque paratus Bohdan Chmelnicki, Dux Cohortis Zaporosiensis" [4]). У знайденому недавно листі до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма від 21/VI 1657 р. Хмельницький пише в подібних-же висловах (що очевидячки були традиційною формулою в гетьманській канцелярії): „Serenissime Sacri imperii Romani Elector, Domine et amice Nobis observ-me. Б. Хмельницький, пишучи про себе, вживає слова „ми"), а підписується: Majestatis Vestrae lectoralis Amicus optatissimus obsequiisque promptus Bohdan Chmelnicki, Dux Cohortis Zapor." [5]). У цьому останньому листі є вислови, що мають певне значіння і для характеристики стосунків Хмельницького до Москви: „не вимушені

[1]) В. Липинський... стор. 51. [2]) Там-же, стор. 51.
[3]) Б.-Каменскій... стор. 536.
[4]) Ibidem.
[5]) „Хліборобська Україна", книга V, 1924—25, стор. 377—379.

слова, пише Хмельницький, дають певність, що ми їх додержимо і що таким чином Нація наша звикне здобувати приязнь, скоро пізнає, що у другої сторони не зустрічає за це невдячности" [1]). Отже чужоземні монархи та держави, не вважаючи на договір 1654 р., трактували Україну, як окрему від Москви державу, а Гетьмана — як самостійного господаря держави, називали його „другом приятелем", а договір 1654 р. уважали тільки за договір „протекції" в тодішньому розумінні, протекції часто номінальної, що не перешкоджала їм мати з Україною дипломатичні зносини.

VII. Офіційна московсько-російська оцінка договору 1654 р., як „акту злуки України під „берлом Московського царя", потім розвинули та обґрунтували в своїх працях московські вчені, історики і юристи. Загіпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма що довший час проти Москви боролася, не спроможна була від неї одбитися, російські вчені виходять з цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по різному його тлумачать. Отож, Розенфельд (Присоединеніе Малороссіи къ Россіи 1654—1793) в договорі 1654 р. вбачає акт неповної інкорпорації України Москвою; бар. Нольде висловився за приєднання України до Москви на основі „автономії"; академ. Н. Дьяконов, а за ним акад. Попов гадають, що Україна з'єдналася з Москвою на основі „реальної унії"; проф. Сергєєвич має це з'єднання за „персональну унію"; проф. Коркунов, Слабченко, М'якотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки „васальну залежність" України від Москви. З українських учених ідею васальної залежности підтримує академик М. Грушевський; проф. Лащенко висловився за те, що відносини між Україною та Москвою за договором 1654 р. дуже близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але Гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав „моральний авторитет" московського царя, як свого „політичного і військового союзника" [2]). Нарешті, В'яч. Липинський в своїй праці „Україна на переломі" висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Липинський порівнює цей договір з аналогічними договорами, що їх складав Хмельницький з Туреччиною та Кримом підчас боротьби з Польщею; на його думку договір 1654 р. утворив тільки „мілітарний союз між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви" [3]).

---

[1]) „Хліборобська Україна" Книга V, 1924—25, стор. 378.

[2]) Проф. Лащенко Р., Переяславський договор 1654 р. „Юбілейний Збірник", в честь проф. Дністрянського. 1923. Прага, стор. 18 — 19.

[3]) В. Липинський. Україна на переломі, стор. 28 — 35.

На жаль, В. Липинський останніми часами змінив свій погляд на договір 1654 р. Залишивши терен чистої науки та ставши ідеологом утвореної ним політичної концепції „класократичної трудової монархії" на чолі з „дідичним гетьманом" — Павлом Скоропадським та його родом, Липинський відчув потребу історично аргументувати свою

Кожен із вищенаведених авторів так чи инакше, коротко чи повно аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною та Москвою, що в наслідок договору утворилися. Найобґрунтованіші, на наш погляд, т р и думки: перша— що на підставі договору 1654 р. Україна сполучилася з Москвою у формі „персональної унії", друга—протилежна,—що такої злуки династичного характеру не було, а Україна за договором 1654 р. стала у васальну залежність од Москви, нарешті, третя—що Україна склала лиш військовий оборончий союз із Москвою проти Польщі та прийняла протекцію московського царя. Решта поглядів на договір 1654 р. остільки не відповідає історичним фактам, що ці погляди треба визнати за недоведені. Так, напр., погляд Розенфельда (неповна інкорпорація) суперечить доведеним фактам, що Україну, по-перше, не була Москва звоювала, по-друге, Україна і після договору 1654 р. була юридично і фактично окрема від Москви держава з усіма атрибутами такої держави та визнавала її до того за окрему державу і Москва, чого не може бути при інкорпорації. Думка бар. Нольде, наче приєдналася Україна до Москви на умовах автономії неправдива вже тому, що як-би широко була накреслена автономія, вона ніколи не може перейти певних меж залежности автономного краю від центрального уряду; тимчасом досить перерахувати державні права автономної України, як-от права верховного управління в законодавстві, адміністрації, суді, права фіскальні, закордонних зносин, право мати своє військо, монету, цілком відокремлену державну територію,—щоб зробити висновок, що „автономію" України, коли вже триматися цього терміну, треба розуміти не як „місцеву автономію краєву", а як автономію окремої держави, себ-то, під „автономією" треба розуміти внутрішню суверенність, незалежність цієї держави. Не можна переконливо обґрунтувати і думку акад. Дьяконова та Попова, наче-б Україна приєдналася на основі „реальної унії". „З тексту жалуваної грамоти, пише акад. Дьяконов, виходить, що злука України з Москвою була „на віки", що військо Запорозьке „учинилося подъ нашею царскою

ідею. Тому він тепер рішуче схиляється до визнання „персональної унії", злуки суто династичного характеру за договором 1654 р. Коли раніше Липинський висловлювавсь за те, що по договору 1654 р. „царь заступав місце султана, й тільки", що „абсолютна й легальна емансіпація від Польщі творила всю ідеологічну правнодержавну суть Переяславської умови" (Україна на переломі, стор. 31, 33), то тепер він пише: „політична суть цих двох актів (Переяславської умови та Тарговіцької Конфедерації) з погляду взаємовідношення українського консерватизму і поступу... лежала в скріпленні місцевих слабих консервативних українських елементів союзом з найсильнішою точкою опори сусіднього консерватизму — дінастією Романових", а далі: „одречення од престола імператора Миколи II і його наслідника перекреслювало всю політичну і правно-державну суть Переяславської умови. Після упадку цієї точки опори та звільнення од присяги, складеної царю Олексію Михайловичу і його наслідникам, українські консерватисти повинні були зараз-же возстановити стан перед Переяславської умови". В. Липинський, „Покликання ‚варягів' чи організація хліборобів"? „Хліборобська Україна". Книга V. 1924 — 25. Стор. 313 — 14.

рукою и вѣру намъ, великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили". З цього Дьяконов виводить, що злука була вічна, підданство „вічне", себ-то не тільки династії Романових, ба й усім російським монархам, хоч-би хто-б вони були [1]).

Вся теорія про реальну унію, як бачимо, базується на окремих висловах жалуваної грамоти. Як було вже вище зазначено, жалувана грамота 27/III 1654 р. — то складова частина договору 1654 р., а коли складали цього договора, вислови: „вічний мир", „вічний союз", „вічний договір" ніколи не визначали договорів в і ч н и х у буквальному розумінні цього слова, тільки договори б е з с т р о ч н і, в протилежність строчним, у яких зазначався точний строк їх чинної сили. Дотримувано „вічних" договорів зáвсіди тільки до того часу, поки вони були корисні та бажані для держав-контрагентів, хоч-би в договорах і було зазначено expressis verbis, що їх складають „на віки" (приклад „вічного мирового договору" Москви з Польщею, який Москва зламала 1653 р. [2]). На підставі цього зазначені вислови в жалуваній грамоті жадним способом не можна розуміти буквально, а тому на цих висловах, і лиш на них одних, не можна базувати думку про реальну, тоб-то „вічну" унію України з Москвою. Окрім того, особливості злуки на реальній унії, з погляду міжнароднього права, єсть те, що держави, з'єднані на основах реальної унії, являються двома державами лиш у своїх внутрішніх відносинах, назовні-ж у міжнародньому житті — це буде єдина держава, єдиний суб'єкт міжнароднього права. Отож, виходить, коли-б Україна та Москва були з'єднані на основах реальної унії, то для всіх чужих держав вони-б являли собою єдину державу і московський цар, як спільний монарх, виконував-би міжнародні фунції від свого ім'я за Москву і за Україну. В дійсності було як-раз навпаки, міжнародні зносини провадили окремо — цар за Москву, Гетьман — за Україну; навіть більше, Україна та Москва і між собою зносилися, як окремі суб'єкти міжнароднього права, через послів, а не через спільні органи (напр., спільне міністерство закордонних справ), які через необхідність зáвсіди існують за реальної унії.

Отже залишаються три обґрунтованіші теорії: персональної унії, васалітету, протекторату.

Теорія персональної унії базується на факті „вибору" царя та на факті присяги московському цареві з його нащадками. „Україна, пише проф. Сергєєвич, не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм царем царя, що царював на Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський цар з його родом,

[1]) Н. Дьяконовъ, Очерки общественнаго и государств. строя древней Руси. СПБ. 1912. Стор. 240.

[2]) И. Лаппо, Западная Россія и ея соединеніе съ Польшей. 1924. Стор. 141 — 142.

то унія повинна продовжуватися до того часу, доки продовжуватися буде рід царя Олексія Михайловича [1]). З погляду міжнароднього права під „персональною унією“ розуміється таке об'єднання двох цілком самостійних, незалежних одна від одної держав, при якому ці держави об'єднуються в особі одного спільного для обох держав монарха. Крім особи монарха, ніщо не звязує ці держави, і як на міжнародньому терені, так і у відносинах між собою об'єднані держави являються самостійними суб'єктами права, а до того ще піддані однієї держави не вважаються за підданих другої держави, хоч і мають спільного монарха. На підставі цього проф. Коркунов робить таке заперечення проф. Сергєєвичу: „унія передбачає передусім і безумовно єдність особи монарха. Особливістю-ж України було те, що вона мала свого окремого правителя в особі Гетьмана, який користувавсь, навіть, правом вести міжнародні зносини“ [2]). Проф. Р. Лащенко, поділяючи, почасти погляд проф. Сергєєвича, відкидає заперечення проф. Коркунова прикладом унії Литви та Польщі за Кревським договором 1401 р. „На підставі цього договору, пише проф. Лащенко, Витовт до своєї смерти залишивсь самостійним та самовласним господарем Литовсько-руським, уживаючи титула ‚великий‘ князь“, але разом з тим за Ягайлом, королем польським залишилася ‚моральна зверхність‘ над Литвою; тому король іменувався ‚supremus dux‘, а Витовт лиш ‚magnus dux‘ “ [3]). „Чому-б Хмельницький не міг de jure залишитися на Україні повновласним її правителем, визнаючи офіційно ‚моральний авторитет‘ царя Московського“ [4]). Нам здається, що приклад Витовта нічого не пояснює, бо-ж спірна основна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено з'єднання на основі персональної унії, чи навпаки, тут була васальна залежність. Акад. М. Грушевський, наприклад, гадає, що в цьому випадкові, як і по акту Городельської унії 1413 р. Литва була у васальній залежності від польського короля [5]).

Заразом проф. Лащенко особливо підкреслює те, що Гетьман був повновладним і незалежним головою держави, виконував міжнародні функції, і т. п. Цим самим проф. Лащенко дає аргументи проти свого твердження, цим самим він доводить, що між Москвою та Україною не було персональної унії, бо Москва і Україна мали своїх персонально різних голів держави: царя—Москва, Гетьмана—Україна. Що-до „моральної зверхности морального авторитету“, про які говорить проф. Лащенко, то навряд чи правильно буде вживати ці терміни для вияснення відносин двох держав. Та й буквальний зміст цих термінів скоріше говорить за повну незалежність та відокрем-

[1]) Проф. Сергѣевичъ, Лекціи и изслѣдованія. Стор. 115 — 116.
[2]) Проф. Лащенко. Переяславський договор 1654 р., стор. 17.
[3]) Там-же. [4]) Там-же, ст. 19.
[5]) Проф. Грушевський М. Історія України-Руси, IV, стор. 147 — 152.

леність однієї держави від другої, бо при будь-якому сполученні держав „моральний авторитет" одного монарха над другим тільки тоді має свій резон, коли юридично обидві держави являються рівними: при залежності однієї держави від другої „морального авторитету" не може бути, лиш юридична зверхність одного монарха над другим.

З'єднані персональною унією держави на міжнародньому терені виступають цілком самостійно, але, маючи одного спільного монарха. Ці держави провадять міжнародні зносини ім'ям свого спільного монарха, хоч і через окремі органи управління. Цього ми не бачимо в міжнародніх зносинах України та Москви; навпаки, в договорі 1654 р. підкреслено, що на Україні приймає та висилає послів Гетьман ім'ям своїм та війська Запорозького, а не ім'ям московського царя. З погляду персональної унії обмеження права чужоземних зносин, як це встановлено договором 1654 р., являється нелогічним і неможливим, бо виходило-б, що спільний монарх сам себе обмежував-би в своїх верховних функціях. Нарешті, Україна за договором 1654 р. мала платити московському цареві данину щорічну у формі трибуту. Тимчасом з погляду персональної унії постанову про виплату данини лиш однією державою спільному монархові жадним способом не можна пояснити та обґрунтувати, бо вона суперечить основній ідеї персональної унії — рівноправності сполучених держав. Отже на підставі всіх наведених тут аргументів не можна визнати за правдиву оцінку договору 1654 р., як акту, що встановив персональну унію між Україною та Москвою. Ідея злуки династичного характеру — це ідея московська, що виникла вже після того як складено договора 1654 р.: на цій ідеї були основані домагання Москви при дальших Гетьманах; без цієї ідеї не було-б того, ніби - то органічного, а в дійсності штучного звязку, який Москва старалася встановити при переміні особи Гетьмана між попередньою та дальшою умовою з Україною.

Лишилося ще розглянути дві останні думки що-до юридичної природи договору 1654 р.: це васальна залежність та протекторат. З погляду міжнароднього права ці дві формі залежности однієї держави від другої не мають великої різниці: як васальна залежність, так і протекторат історично виявлялися в найрізноманітніших формах, од повної зовнішньої і внутрішньої незалежности до повної зовнішньої і часткової внутрішньої залежности протегованої чи васальної держави од її протектора, сюзерена. Щоб уникнути обвинувачення в анахронізмі, вважаємо за необхідне тут зазначити, що, порівнюючи відносини між Україною та Москвою з інститутами модерного міжнароднього права, ми робимо це з певним застереженням, а саме, що модерне міжнародне право витворило інститути васалітету та протекторату як-раз на підставі давніх історичних прикладів, давньої міжнародньої практики, а тому цілком допустимо, з деякими поправ-

ками, переносити витворені таким способом норми на явища, що були кілька століть раніше. У середні віки і пізніше васальна залежність та протекторат дуже часто практикувалися в міжнародньому житті, надто форма чисто номінальної залежности, при якій залежність васальної держави обмежувалася лиш певними титулами та виплатою або й простою обіцянкою виплати грошової данини — трибуту. Така данина з погляду тогочасних міжнародніх звичаїв зовсім не обмежувала суверенности держави, яка ту данину платила [1]). Відомо, наприклад, що ціла низка держав платила данину турецькому султанові, в тому й Польща; царі, королі, князі приймали васальні турецькі кафтани, але це зовсім не впливало негативно на їх суверенність. Це й була та протекція, що дуже розповсюджена була в добу договору 1654 р., та що її, як казали поляки, Б. Хмельницький так часто міняв. Прикладаючи ці поясніння до договору 1654 р., можемо сконстатувати, що відносини між Україною та Москвою, буквальним змістом договору, дуже близько підходять до ідеї такої номінальної васальної залежности. „Переяславська умова, пише В. Липинський, була військовим союзом України з Москвою, направленим проти Польщі і забезпеченим протекторатом московського царя. Цей союз був таким-же союзом проти Польщі, як і попередні союзи Б. Хмельницького з татарами, турками та инш. В боротьбі з Польщею цар заступає місце султана, та й тільки. Ставши протектором України, він мав дістати від України певну грошову данину та мав дати їй мілітарну поміч проти Польщі“ [2]). Справді всі історичні дані, що-до намірів Б. Хмельницького, цілком ясно свідчать, що Хмельницький дивився на договір з царем московським, як на звичайний, добре знайомий йому, договір „протекції“, які він раніше не раз вже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, з котрих Україна, слабша й загрожена в своєму існуванні, згодилася „піддатися під протекцію“ московського царя, під царську „високу руку“, платити цареві данину та одержати допомогу військом супроти Польщі. Через те, що фактично Україна, коли складала договора, була далеко слабша сторона, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету — протекції. Хоч і формально, але текст деяких статтів договору, навіть в інтерпретації Хмельницького та його послів, має ознаки залежности України від Москви, як, наприклад, обмеження права зноситися з чужоземцями, виплата данини, яка являється характерною ознакою васальних відносин. Але фактично така залежність, як було вже сказано, виявлялася дуже мало і дуже рідко (напр., у формі недопущення з боку Москви послів України до переговорів з поляками, спільно з Москвою, у Вильні) і то скорше у вимо-

[1]) H. Bonfils. Droit international public, стор. 110 — 112; 128 — 129.
[2]) В. Липинський..., стор. 23 — 34.

гах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші по складенні договору роки, надто в останній рік життя Хмельницького, ця залежність стала чисто номінальною; цар московський іменувавсь царем „малыя Россіи", як і султан турецький іменувавсь сувереном багатьох держав-васалів, але це була лиш буква без реального змісту, бо в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава. Той моральний авторитет, чи „моральна зверхність царя", що, як гадає проф. Лащенко, визнавав Хмельницький, являла собою не що инше, як номінальну васальну залежність од Москви, залежність, яку de jure встановив договір 1654 р., але de facto вона зовсім не існувала: фактично Б. Хмельницький не визнавав навіть цієї „моральної", правдивіше — номінальної зверхности, бо не виконував як-раз тих умов договору, які цю зверхність встановили.

У цій суперечності між буквою договору та дійсними фактичними відносинами, що існували між Україною та Москвою за Б. Хмельницького, і криється, на нашу думку, одна з головних причин тих суперечок у літературі що-до юридичної кваліфікації договору 1654 року.

М. П. ОЛЕКСІЙВ.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ, ЯК ЇХ ЗМАЛЬОВУЄ ФРАНЦУЗЬКИЙ ПОЕТ XVII В.

„Украинѣ въ изображеніяхъ французовъ" свого часу спеціяльного етюда присвятив В. П. Горленко [1]). Тут названо: Боплана, Вольтера, Гюго („Maserpa"), Меріме („Les cosaques d'autrefois), Деруледа, Вогюе й кілька инших, менше помітних і ближчих до нас іменнів. Горленко гадає, що література про Україну у Франції невелика і, за малими вийнятками, „представляетъ по большей части собраніе курьезовъ". Це необережний висновок, надто що-до XVII—XVIII вв.; новітні досліди І. Борщака [2]) довели, як багато цікавого залишається ще відкрити в історії україно-французьких відносин і в цю, і в пізнішу добу. Російські і українські історики досі проминали, оскільки ми знаємо, цікаві свідчення про козаків у французького поета Сент-Амана (Marc-Antoine Gérard de Saint-Amant, 1594 — 1660), що жив у Польщі в розпал війни Хмельницького з Яном-Казиміром і присвятив козакам та татарам кілька мальовничих і дуже своєрідних для свойого часу віршів [3]). Звернути на них увагу дослідників ось мета цієї статті. Правда, в цих віршах нема ні історичних даних, ні важливих хронологічних чи яких инших вказівок, що з них міг-би скористуватися історик; дак зате з них цікавий документ, що характеризує, як ставивсь до Україно-польської війни сучасний їй блискучий представник европейської цивілізації. Особливо-ж вони цікаві через те, що Сент-Аман бачив козаків з ворожого табору, бувши при дворі Яна-Казиміра, і хоч його становище примушувало його бути полонофілом, прославив ворогів за їх войовничий дух і мальовничий вигляд. Артист переміг у ньому політика й двірського поета. Ще М. Костомарів, в одній з своїх статтів, перелічуючи італійські

[1]) „Русскій Архивъ" 1893 II, стор. 247—256; увійшло до його книги: „Южно-русскіе очерки и портреты". У Київі, 1898, стор. 131—154.

[2]) Див. Ілько Борщак, Вольтер і Україна — „Україна" 1926, кн. I, стор. 34—42; його-ж: „Гетьман Пилип Орлик і Франція" в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 134, стор. 79—131. Цей дослідник задумав велику роботу: „Европа і Україна" й уже наготував чималенький етюд про відносини поміж Францією та Україною. Етюда того ще не видрукувано (див. рецензію про ці праці акад. М. П. Василенка — „Україна" 1926, кн. I, стор. 149—153).

[3]) Про них коротенько згадує тільки A. Mansuy у своїй цікавій статті: „La Russie et la litterature française du XVII s.", що ввійшла в його книгу: „La monde slave et la litterature française de XVI—XVII", Paris, 1912.

й німецькі джерела про козаків, зауважив, що „свидѣтельствомъ важнаго значенія козацкихъ и морскихъ походовъ для своего времени могутъ служить отдѣльныя сочиненія, издававшіеся спеціально о козацкихъ подвигахъ на языкахъ странъ, по географическому положенію очень далекихъ отъ театра описываемыхъ событій“ [1]). Війна козаччини з Польщею так само не зминула непомітно в европейській пресі й безперечно сприяла тому, що прокинувсь інтерес до тієї маловідомої країни, що лежала поміж Дніпром і татарськими володіннями. У другій половині XVII в. з'явилося чимало творів, присвячених їй, переважно французьких. Добросовісний Бопланів „Опис України“ (1651), що спочатку його видано в дуже обмеженій кількості примірників, „виключно щоб роздавати приятелям“, знову видано року 1660 та 1661, „бо, як сповіщав видавець книги, багато осіб, що бачили її, вважали її не тільки не поганою, а навпаки, дуже її підхвалювали“ [2]). За тих самих років про козаків можна було прочитати цікаві звістки в книзі подорожів Пьєтро делля-Валле (1582—1652), що її перекладено французькою мовою (1661); делля-Валле зустрівсь в Персії року 1620 з якимось „козаком Степаном“ і, описуючи свої мандрування по сходу, заразом розповів багато цікавого про „i cosacchi di Polonia“, їхній побут, військовий устрій, напади, про україно-турецькі стосунки, то-що [3]). До цього-ж часу належить і відома книга Pierre Chevalier „Histoire de la guerre des cosaques avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion et un autre des Tartars préocopites“ (Paris, 1663; передруковано в „Bibliotheque russe et polonaise“, 1861) [4]), а так само праця Linage de Vanciennes

---

[1]) „Русская Мысль“, 1880, № 1, стор. 2.

[2]) В. Г. Лясковронскій. Гильомъ Левассеръ де Бопланъ. У Київі, 1901, стор. 2.

[3]) Я користувавсь Болонським виданням р. 1677. (Див. Parte prima, pg. 256 — 268; parte seconda, pg. 66—69; 146—147). З французького вид. р. 1662 („Les fameux voyages de Pièrro de la Valle, Gentilhome Romain, surnomé l'Illustre Voyageur... Paris MDCLXII), великі витяги в російському перекладі навів В. І. Ламанський („О славянахъ въ Малой Азіи, въ Африкѣ и Испаніи“. Спб. 1854, стор. 93—101), але його вказівка, що перше італійське видання цієї книги з'явилося року 1661 — неправдиве; воно з'явилося р. 1650: Viaggi di Pietro de la Valle il Pellegrino, Roma, 1650. (Це вид., а також і вид. року 1677 є в одеській Держав. Публічній Бібліотеці); дарма що це видання й вважають за краще, аніж усі дальші (див. Brunet, Manuel du Libraire, Paris, 1864, t. V, 2, p. 1059), все-ж тих пунктів про козаків тут нема.

[4]) Chevalier пише в передмові до своєї книги, що рукопис спостережень, що він зробив підчас своїх мандрівок по Польщі, випрохав у нього один цікавий і незабаром надрукував його в збірникові (dans un recueil), але через те, що видання це повне було помилок, то він передрукував його ще раз. Здається, це є „Rélations de divers voyages“ відомого французького географа Thévenot, що їх перший том (Paris, 1663) починається з статті: „Rélations des Cosaques avec la vie de Kmielniski, tirée d'un manuscrit“ і це не що инше, як перше видання частини рукопису Шевальє; у тій-таки книзі надруковано „Rélations des Tartares Préocopites et Nogaies“ etc. Джіованні да-Лукка та уривки з Боплана, що його помилково названо тут Beauplet (Порів. Michaud, Biographie Universelle, t. 41. p. 324, Note). Про цей передрук Боплана не згадує й В. Кордт. Чужоземні подорожні по східній Европі до 1700 р. Вид. У.А.Н. У Київі, 1926, 97—101.

„L'origine véritable du soulevement des cosaques" (Paris, 1647). Досить зазначити звістки про козаків у англійського посла в Царгороді Th. Roe за р.р. 1620—1626, що передав у своїх листах до Англії відомості про устрій козацької громади, її звичаї та способи воювати [1]), італійців Д'Асколі [2]) та да-Лукка [3]), записки венеційця Альберто-Віміни, що він р. 1650 щасливо добрався до Чигрина й дістав авдієнцію у Хмельницького [4]), реляції Йог. Майєра шведській королеві Христині, що проїжджав Україною по дорозі до Криму р. 1651 [5]), нарешті еспанську книгу р. 1691 про перемогу козаків над турками й татарами на Чорному морі [6]), — щоб бачити, який великий інтерес до України був в усій Європі протягом XVII віку.

Це був інтерес політиків, дипломатів, воєначальників — переважно. Боплан, військовий інженір на польській службі, став етнографом і вченим дослідником через збіг обставин, як і домініканський чернець д'Асколі й дипломатичний кур'єр Йог. Майєр. Зрозуміти лад життя на Запоріжжі намагалися, головне, через те, що мали на увазі використати козацтво за-для своїх політичних намірів. Про це промовисто свідчать замисли венецької республіки втягти в план загальної війни проти Туреччини християнські держави Європи, наслідком чого були донесіння А. Віміни. У середині XVII в. Франція брала близьку участь у польських справах — звідси докладні описи польської України. Серед усіх цих звісток, доповідів, записок та щоденників, вірші Сент-Амана особливо визначаються через те, що він перший зробив козаків предметом поетичних образів, набутком художньої літератури і далеко випередив і поеми Гюго й Деруледові драми...

Цікаво, що про українських козаків французьке суспільство XVII в. могло знати не тільки з книг; козаками користувалися тоді, як найманою військовою силою; через свого посла у Варшаві, графа де-Брежі, Франція наймала козаків на службу. Відомо, що р. 1646-го 2400 козаків билися в Фландрії, коли здобуто Дюнкірхен у еспанців; цей факт відомий вже з згаданої у нас книги Шевальє [7]). А. В. Половцов,

---

[1]) Див. у Немцевіча, Zbiór pamiętnikow historycznych o dawney Polszce, t. V, str. 397 sq.; Hammer, Hist. de l'Empire Ottoman, IX, p. 64; В. Ламанський, op. cit., 90 — 93. Невиразні звістки кажуть нам про зносини Кромвеля з Хмельницьким (див. „Хмельницкій въ представленіи Кромвеля" — „Кіевск. Стар." 1882 № 1, стор. 212. Порів. Ibid. 1889, № 11, стор. 444—447).

[2]) Н. П. Дашкевичъ, Описаніе Черноморья, составленное Эмідіемъ д'Асколи — „Чт. въ Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца" 1891, кн. 5, стор. 172—182 (італійський текст, у вступній статті великі вказівки на італійс. джерела про козацтво); „Зап. Имп. Одесск. Общ. Ист. и Др." т. XXIV, відд. II, стор. 89—180.

[3]) „Зап. Имп. Одесск. Общ. Ист. и Др.", т. XI.

[4]) В. Кордт, op. cit., стор. 115—117.

[5]) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. VI, Київ. 1908.

[6]) Отчетъ Имп. Публичн. Библіотеки за 1855 г., стор. 39.

[7]) Див. посвяту її гр. де-Брежі стор. 1—4; Н. И. Павлищевъ, Польская анархія. Твори, т. I, Спб. 1878, стор. 153; Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, вид. 4-те, т. I, стор. 210—211.

поміж паперами маршала Конде, що провадив облогу в Шантільї, знайшов про це велике листування Мазаріні з Конде [1]). Факт цей цікавий сам по собі, слід одзначити, між иншим і тому, що за його безперечно знав і Сент-Аман, що був у курсі військових справ своєї доби, як учасник багатьох походів та боїв. Ми не маємо на думці подати життєписа Сент Амана й робити оцінку його поетичної діяльности; пошлемося на монографії P. Schönerr'a [2]) та P. Durand-Lapie [3]). Для дальшого нам треба спинитися тільки на найважливішому.

У плеяді французьких поетів XVII в. Сент-Аман має своє особливе місце. Він був вихований у походах, подорожах та мандрівках і вмів брати від життя все, як ніхто. Батько його, як він сам оповідає в передмові до одного з своїх творів (вони взагалі є єдине певне джерело для його біографії), протягом двацятьох двох років командував ескадрою королеви Лизавети Англійської та три роки перебув у турецькому полоні; два його брати й собі брали участь у численних війнах доби Рішельє й загинули в боях; один з них командував у Кандії пішим полком на венецькому утриманні. Сам Сент-Аман ще юнаком бувши потрапив до Парижу, став відомим при дворі Людовика XIII, був близький до кардинала De-Retz'a й частенько жив у нього в його розкішному маєткові. Тут і почалась його поетична діяльність; перший томик його віршів вийшов між люди року 1629. Сент-Аман багато мандрував по Европі й Сходу. Він побував в Англії й Італії, куди їздив на галерах маршала де-Крекі (1633), року 1637-го провожав гр. д'Аркура з флотою, виряженою проти Еспанії, потім був з ним у Пьємонті, Римі й Лондоні. За його славу, як поета, промовляє те, що коли засновано Академію, він був один з тих, що дістали академічне крісло. Все-ж у Сент-Амана була сила літературних ворогів; він висміював Буало й поетів його школи: цей казав, що він псує свої твори, бо змішує „низьке" („les basses circonstances") з „серйозним". А прихильників собі він знайшов в особах Перро й Демаре. Сент-Аман писав різні твори, але спеціяльністю його були пієси, що він їх звав „Капризами" („Caprices"): пісні, застільні й сатиричні, епіграми й тріолети, сонети й маленькі поеми, що він накреслював на товариських бенькетах, гулянках під-час бакхічних оргій. З його був п'яниця й гурман, — „un ivrogne de science et de passion... un ivrogne et un gourmet d'une façon toute gauloise et toute rabelaisienne", як атестує його Теофіль Ґотьє в своїй чудовій характеристиці поета [4]). Своєрідний і барвистий, часом не-

---

[1]) Про матеріял цей зробив доповідь А. В. Половцов у засіданні Товариства прихильників давньої письменности 26 березня р. 1899 (див. реферат у „Спб. Вѣдомостяхъ" 1899 № 84 та „Кіевск. Стар." 1899, № 5, стор. 74 — 75), згодом на одинацятому Археологічному З'їзді в Київі (див. Труды XI Арх. Съѣзда, т. II, М. 1902, протокол, стор. 123.

[2]) Saint-Amant, sein Leben und Werke. Oppeln, 1888 (Zeitschrift f. Franz. Spr. u. Lit. t. X).

[3]) Saint-Amant, la vie, ses poésies. Paris, 1912.

[4]) Théophile Gautier, Les Grotesques. Paris, 1882, p. 155.

ладний і нерівний, з своїм нахилом до гротеску й фантастики, він, напевно, здавався дуже оригінальним за тієї доби, коли в французькій літературі панував строгий смак Буало й непогрішна досконалість форми й стилю. Його екзотичні крайовиди („Le passage de Gibraltar"), сцени нічного Парижу та п'яних привидів у шинках на міських околицях, а поруч із цим палка туга за осілим і тверезим життям і покаянні моління за грішну душу поетову, — усе це, напевно, вражало перших читачів його „La Seine Extravagante" (1650) та передсмертного надхнення. Його вірші, що він писав їх підчас своїх подорожів, походів та бенькетів, нагадують „капризи" (заслуговує на увагу цей збіг термінів) його сучасника-маляра Жака Калло. Не дурно Сент-Аман „відкрив" романтизм: він був рідний цій поетичній школі, — як завважив був ще V. Fournel, — тим, що надмірно кохався в антитезах, полюбляв соковиті фарби й виразність, систематично змішував ліризм з тривіяльністю. Теофіль Ґотьє прирівнює картини його „Уратованого Мусія" до епізодів з „Contes d'Espagne et d'Italie" А. де-Мюссе, його фантасмагорії — до „Smarra" Ш. Нодьє і завважує при цьому, що у Сент-Амана є багато такого, що нагадує нам англійські й німецькі твори романтичного жанру [1]).

Один з найближчих Сент-Аманових приятелів, абат Маролль (de Marolles), подав закінчені частини його „героїчної ідилії", „Уратований Мусій", новій польській королеві Марії Гонзага, принцесі Мантуанській, що допіру одружилася з Володиславом IV. Королева прихильно прийняла присвяту, щедро винагородила поета грошовим подарунком і зробила його своїм „gentilhomme de la cour". Від'їжджаючи до Польщі року 1645, куди вона брала з собою блискучий французький почет, королева запросила з собою й Сент-Амана. Та він ще кілька років залишавсь у Франції й жив то в Парижі, то в Руані, складаючи сатиричні пісні посеред розваг і бенькетів. Одна з цих пісень, скерована проти принца Конде, завдала йому не аби-якої неприємности: його набили наймані люди принца. Побоюючися ще гірших наслідків, Сент-Аман похапцем виїхав до Варшави (1650). У Польщі сталися за цей час чималі зміни. Після Володислава IV, що помер р. 1648, польський престіл посів Ян Казимір, другий син Сигізмунда III. Він, за дозволом од папи, одружився з молодою вдовою свого брата. Двірське життя заклекотіло, як і раніш. Біля Марії Гонзага був цілий штат парижанок [2]). У Варшаві було багато французів, і вони зáвсіди були тут бажаними гістьми.

Тимчасом політичне становище Польщі було дуже хистке. Війна з Хмельницьким набувала небезпечних розмірів. У країні панував неспокій. Сент-Аман мусів це відразу відчути. Але він хтів бути

[1]) Théophile Gautier, op. cit., pp. 179—180.
[2]) Tallemant des Réaux, Historiettes, t. IV, pp. 184—185.

приємним і відповідаючи на гостинність запевняв королеву, що він радий і зовсім залишитися в Польщі,

De me vestir en noble et fier Sarmate,
D'un beau velours dont la couleur éclate,
Qui, grave et doux sur un poil précieux,
Rende mon port superbe et gracieux;
D'armer mon flanc d'un riche et courbe sabre;
De m'agrandir sur un turc qui se câbre [1]),

згоджується навіть, щоб його одтоді називали „le gros Saint-Amansky". Правда, йому, власне, нічого було нарікати: приїхавши до Варшави, він зажив тут дуже непогано, смакуючи життя, як міг. Коли козаки, після короткого замирення, розпочали знов воєнні дії, то він зустрів це голосними прокльонами й з повинности двірського поета пророкував їм невдачу:

Les hordes nombreuses qui roulent
Avec leurs foyers et leurs toits,
Trembleront à ma forte voix
Jusqu'où, du long Volga les derniers flots s'écoulent [2]).

Слова ці досить невиразні; згадка про Волгу — випадкова географічна подробиця, нічим не мотивована; видно він змішує тут козаків з ордами степових кочовиків, що тоді разом з ними насували на Польщу. Але цікаво, що пророкування Сент-Аманові деякою мірою справдилися: незабаром по тому польське військо розбило козаків під Берестечком.

Сент-Аман недовго пробув у Варшаві. Марія Гонзага вирядила його до Стокгольму для представництва підчас коронування шведської королеви Христини, і звідти він повернувсь до Франції. Тут він закінчив і випустив у світ свойого „Уратованого Мусія" (1653). Цей його твір, що він його так довго писав, зустріли дуже холодно. Tallemant des Réaux, що взагалі не дуже прихильний був до поета, писав з цього приводу в своїх мемуарах: „за молодечих років він писав багато краще, але в нього ніколи не було й краплі розуму, і він зáвсіди кидав усе недороблениим. Він вічно працює для польської королеви, і вона дбає за нього" [3]). Року 1658 Сент-Аман

---

[1]) Одягнутись благородним і гордим сарматом в чудове блискуче оксамитове вбрання, поважне й м'яке, підбите дорогим хутром, що надає моїй постаті гарний, зручний вигляд, привісити до боку дорогу криву шаблю, прийняти величню постать, сівши на баского турецького коня.

[2]) На жаль, я не міг користуватися найкращим виданням Сент-Амана, що його редагував Ch. Livet. Oeuvres complètes de Saint-Amant (Bibliotheque Elzevirienne, Paris, 1855, 2 томи). Порів. також вибраний томик його віршів, що видав R. de Gourmont (Paris 1907). Окремі цитати див. у книзі Abel Mansuy, Le Monde Slave et les classiques français aux XVI—XVII siècles, Paris, 1912, p. 441—445.

Тії численні орди, що насуваються на нас із своїми огнищами й своїми обозами, затремтять од мойого голосного поклику й розбіжаться до останнього вповз Волгу.

[3]) Les Historiettes de Tallemant des Réaux, IV, p. 189. Див. тут-таки зауваження мемуариста про справжні, на його думку, причини козацьких воєн.

узявсь до другої своєї „героїчної ідилії“, присвятивши й її Марії Гонзага. Тут польську королеву, на смак XVII віку, подано в образі „Німфи Висли“ (Nymphe Vistule), що вона „під своїми вербами“ („à l'ombre de ses saules“...) оплакує ті втрати, що їй завдали козаки й татарські наскоки. Вона боїться й тих, і тих:

Dès qu'elle voit que le Boristhène,
Que le farouche Thanais
Marche vers ce païs,
Elle en tient la perte certaine.
Elle semble leur dire, encore que sans voix
Que ses campagnes ni ses bois
Ne peuvent souffrir le Tartare [1])...

Під „Бористеном“ тут, звичайно, треба розуміти запорозьких козаків, а під „диким Танаїсом“ — донських. Але Сент-Аман не боїться диких орд:

Ny tartare ny cosaque
Ne me ferait pas trembler...

Козаки й татари тут мало не синоніми; для нього ті, й ті, насамперед, варвари; але далі він каже про „horribles cosaques“ і „суворих житців Перекопу“ без ніякого роздратування й навіть з певним захватом. Мансюї правду каже, що „епітет варвара, що його він кинув без церемонії, не перешкоджає Сент-Аманові, закоханому в мальовничість і вихованому в суворій військовій школі часів Рішельє, захоплюватися козаками, як енергійними й прекрасними салдатами, що їх загони більше-менше численні він мабуть бачив у Польщі“ [2]):

Quelquefois dans ses vastes plaines
Ce rude habitant de Précop,
Hume après quelque long galop
Le sang qu'il tire de leurs veines.
Pour leur chair, il la cuit d'une exquise façon,
Il la tranche et met sur l'arçon
Sous soy l'estreint, galoppe encore,
Puis toute dégouttante, en hâte il la dévore
Et bave comme un limaçon [3])...

Житець Перекопу — татарин, але не самих татар має на увазі Сент-Аман, коли малює цю надто мальовничу картину; не забудьмо, що, описуючи похід на Польщу козацьких повстанських полків, він

[1]) „Скоро вона бачить, що Бористен, або дикий Танаїс простують до її країни, вона певнісінька, що їй загрожує спустошення. І, здається, ніби вона тихенько говорить, що ні села її, ні ліси не в силі витримати татарського нападу“...

[2]) A. Mansuy, op. cit., p. 444.

[3]) „Иноді, після довгих перегонів по своїх широких степах, цей суворий житець Перекопу глитає кров, що її здобуває з кінських жил. Їхнє м'ясо він готує чудово. Він розтинає його на шматки й кладе під сідло, стискує його під собою, знову скаче, потім пожирає його, все кривавe, на швидку, а слина тече в нього, як у слимака“...

мав деяку підставу для такого ототожнювання: військо Хмельницького наступало спільно з загонами кримського хана. В дальшій строфі він уже каже тільки про татар, що прибули на допомогу козакам у критичний момент, перед боєм:

Là, les Tartares en grand nombre
Enfin venus après cent maux
Font voltiger des animaux
Qui s'eflarouchent de leur ombre.
Ces animaux legers au regard véhement,
Enharnachez bisarrement
A tout coup maîtrisent leur maistre
Qui de leur propre chair joyeux de se repaistre,
S'abreuve de lait de jument [1])...

Він, нарешті, описує їх військові забавки й мистецьку верхову їзду:

Tantost pour montrer sa justesse
A toute bride il lance un dard,
Et se mesure aves tant d'art
Qu'il le ratrappe de vitesse.
Tantôt, ses compagnons, au plaisir attachez,
Par jeu, s'estant escarmouchez,
Font cent passages, vont et viennent
Et jettent un bonnet; en l'air il les soutiennent
A force de traits décochez [2]).

Варто порівняти ці вірші з описами татар у Боплана, щоб бачити, який близький Сент-Аман до правди хоч-би в реалістичному переказі татарських гулянок. „Коли виявиться, що один з коней не може далі йти, оповідає Боплан, вони вбивають його, а коли трапиться борошно, то розмішують його з кров'ю руками, як свинячу кров для ковбас, потім варять у горщику й їдять, як великі ласощі"; а що-до м'яса, то вони вирізують з найм'ясистішої частини конячої туші довгі пруги, „завгрубшки не більш як один — два цалі", кладуть їх „на спину коняці, сідлають її, підтягають попругу як-найміцніше, потім сідають на неї й їдуть дві або три години, бо всенька армія йде однаковою ходою; потім вони злазять з коня, розсідлують його, перевертають пруг м'яса, змочують його конячою піною, збираючи її пальцем, щоб м'ясо не дуже зсохло. Після цього вони знову сідлають коня, притягають попругу так само туго, як і раніше,

[1]) „Тут татари, що прибули, нарешті, в великій кількості після сотні пригод, примушують скакати своїх коней, а вони тіни своєї лякаються. Ці легкі тварини з гарячими очима, в своїй мальовничій збруї, вгамовують за кожним ударом своїх їздців, а вони радісно живляться їхнім м'ясом і п'ють молоко їхніх кобил"...

[2]) „То, щоб показати свою спритність, він (татарин) на всьому скаку кидає свойого списа й так зручно виміряє до нього свої сили, що наздоганяє його в швидкому бігу. То товариші його, що беруть участь у забавці, випереджуючи один одного, роблять сто проїздів вперед і назад і підкидають свою шапку: вони тримають її в повітрі хмарою стріл, що в ню випускають"...

і знов їдуть дві або три години, і тоді вже м'ясо вважають за готове на їхній смак, с.-то ніби тушеним“ [1])... Етнографічний факт стає в Сент-Амана поетичною подробицею, деталем мальовничої характеристики. Цікаво підкреслити, що й цей і инші збіги в описах мандрівника та поета навряд чи випадкові. Сент-Аман родом з Руана, де Боплан оселивсь р. 1651-го, повернувшися з Польщі [2]). „Опис України“ в другому виданні (1660) вийшов у Руані того самого року, коли там, здається, жив і Сент-Аман. Важко припустити, що вони не були знайомі, або не знали один одного, проживаючи в маленькому місті й мало не одночасно побувавши на Україні. Так само важко припустити, що Сент-Аман не мав під руками одного з видань Бопланової праці й не зацікавився автором, скоро-но вона вийшла в світ. Поетичні вільності, що їх допустивсь Сент-Аман, описуючи козаків у другій своїй „героїчній ідилії“, це ні трохи не заперечують; ми вже були бачили, що це було в нього за засіб— збільшити мальовничість і колорит намальованої картини.

Не можна не визнати, що й опис козацького війська й татарських орд звучить дуже своєрідно в устах французького поета XVII в. Буало й Расін були дуже далекі від того, щоб виспівувати їздців варварських орд. Тому Сент-Аманові вірші виграють у своїй оригінальності.

---

[1]) В. Г. Лясковронскій. Гильомъ Левассеръ де-Бопланъ. У Київі 1901, стор. 21. Пор. те, що каже Боплан про спритність татар у верховій їзді (ibid., стор. 20—21) з описом джигітовки у Сент-Амана.

[2]) В. Кордт. Чужоземні подорожні, стор. 98—99.

Ф. ПЕТРУНЬ.

МОСКОВСЬКІ ПЕРЕРОБКИ ЗАХІДНЬО-ЕВРОПЕЙСЬКИХ МАП.

(Правобережжя в Московській мапографії).

Процес засвоєння Москвою досягнень західньо-европейської географічної науки освітлено в студіях П. Пекарського [1]), А. Попова [2]), М. Чарікова [3]), І. О. Шляпкіна [4]), О. І. Соболевського [5]). Публікувати літературні пам'ятки почато ще з 30-тих років минулого віку [6]). Багатий матеріял наведено у А. Попова [7]). З пізніших згадаємо за видання Космографії 1670 р. [8]). Численні вказівки на перекладні географічні твори (найбільше XVII в.) містять описи рукописних збірок, що авторам їх ми завдячуємо запровадження в науковий вжиток даних про ці літературні пам'ятки [9]).

Але хоч матеріялів і багато, все-ж питання про географічні знання московитів не стало за об'єкт окремих монографічних студій. Ми не маємо продовження давньої праці І. Біляєва — „О геогра-

---

[1]) „Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ", т. I, СПБ., 1862, ст. 333—340.

[2]) „Обзоръ хронографовъ русской редакціи", М., 1866 р., в. 1-й.

[3]) Передмова до видання „Космографіи 1670 г."—див. Памятники Общества Любителей Древней Письменности, XXI—LVII—LXVIII, СПБ, 1878—1881 рр., стор. 1—92.

[4]) „Св. Димитрій Ростовскій и его время (1651—1709)", СПБ, 1891 р., стор. 72—75, 76—95.

[5]) „Западное вліяніе на литературу Московской Руси XV—XVIII вѣковъ", СПБ, 1899 р. (також у збірці 1902 р.)—див. стор. 21—41.

[6]) Московскій Телеграфъ, ч. 42, М., 1831 р., стор. 456—485, порівн. Д. А. Ровинскій, „Русскія народныя картинки", СПБ, 1882 р., т. IV, стор. 465, а також: Н. Спасскій, „Одна изъ русскихъ космографій", Варш., 1896 р.

Сынъ Отечества, 1851 р., III відділ: Русская исторія, стор. 1—44.

Временникъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, кн. XVI, М., 1853 р., III смѣсь, стор. 1—44.

Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній относящихся до Россіи, СПБ, 1859, т. III, відділ II—витяг „изъ книги космографіи".

[7]) Op. cit., вип. 1, 1866 р., вип. 2, 1869 р., а також його-ж „Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи", М., 1869 р.

[8]) Див. примітку 3-ю. Дод. ще „Описаніе Москвы и Московскаго Государства по неизданному списку космографіи конца XVII в.", М. 1911—вступна замітка Ю. В. Арсеньєва.

[9]) Надзвичайно цінний „Списокъ переводовъ и передѣлокъ съ бѣлорусскаго, польскаго и западно-европейскихъ языковъ, сдѣланныхъ въ Московской Руси XV—XVII вв." О. І. Соболевського (див. прим. 5) бажано поповнити даними новіших видань описів рукописних збірок.

фическихъ свѣдѣніяхъ въ Древней Россіи", що охоплювала період по XV в.[1]). При тому розшукання у сфері перекладної географічної літератури звичайно лишилися мало приступні для представників географічного фаху[2]). Треба додати, що й московський мапографічний матеріял теж не притягав тієї уваги, на яку він заслуговував: в оглядах мапографії Росії немає хоч більше-менше повного обліку мапографічної спадщини Московщини, що переховується по архівах та книгосховищах Союзу або згадується в численних археографічних публікаціях[3]). Стаття О. М. Ловягіна — „Старинныя русскія географическія карты", цілком правдива що-до своїх тез, не багата на бібліографічні вказівки[4]).

Малорозроблена лишається й тема про те, як впливала західньоєвропейська мапографія на московську. Я зібрав дані, що свідчать про те, що ще за Годунова користувалися з атласу Ортемія для т.-зв. „Большого Чертежа"[5]). Нині ми робимо спробу запорожнити тую прогалину, що є поміж московською мапографічною творчістю та „грыдорованными" на европейський зразок мапами початку XVIII в. Ми знов зупинимося на фактах, котрі доводять, що засвоєно західній мапографічний матеріял було ще за передпетрівської доби—при тому територіяльно цей матеріял пристосований до Українського Правобережжя — об'єкт для дослідження той самий, що і в згаданій моїй публікації.

Свідоцтва про користування західньо-европейськими географічними працями заховалися ще від доби Івана IV[6]). Мою думку про те, що „Большой Чертежъ" запозичив дані з атласу Ортемія за Годунова, стверджує і той факт, що Ортемій в перекладах відомий в низці списків XVII в.[7]). У Посольському приказі пізніш переховувавсь примірник Ортеміївського атласу[8]). Московські делегати за часів Бориса підчас пересправ з данськими також мали при собі

[1]) Записки Русскаго Географическаго Общества, кн. VI, 1852 р., стор. 1—264.

[2]) Див., напр., історичні огляди монографій—П. Воляровича в виданні: Г. Зондерванъ, „Географическая карта" СПБ., 1903 р.; Н. М. Быковский, „Картография", М.-П. 1923; Богрова та инш.

[3]) Див. прим. 2.

[4]) Його-ж, „Историческіе и библіологическіе очерки", вип. 1, 1917 р., стор. 83–92.

[5]) „К вопросу об источниках „Большого Чертежа" — Журнал Научно-Исследовательских Кафедр в Одессе", т. I, № 7, 1924 р.

[6]) В 1561 р. при переговорах з данськими послами московський уряд посилавсь на „Козмографію" — Русская Историческая Библіотека, т. XVI, 1897 р., стор. 56; пор. також стор. 126—звістка 1576 р.

В царському архіві був „переводъ съ космографіи" — Акты, собранныя въ библіотекахъ и архивахъ Россійской Имперіи археографической экспедиціей"... СПБ., 1836 р., том I, стор. 353.

[7]) Ленін. бібл. (к. Рум'янц. Музеум) № 456, 2446; фонд Ундольського — № 705, фонд кол. Чудовського ман № 317, Моск. Тов. Іст. та Старов. № 207; пор. ще слав. рукопис Мюнхенської бібліотеки. О. І. Соболевський зазначає, що між оригіналом та московською версією була польська посередня редакція — op. cit, стор. 26.

[8]) С. Бѣлокуровъ, „О библіотекѣ московскихъ государей въ XVI столѣтіи". М. 1898, стор. 38 — опис 1673 р., видання 1609 р.

„чертежи" — вони були приступні супротивній стороні, себ-то базувалися на мапах західньо-европейської мапографічної манєри [1]).

Взагалі, можна простежити кілька стадій у засвоєнні західньо-европейських досягнень мапографії та иншого графічного матеріялу. Ми маємо, напр., список (кол. Синодальної Бібліотеки № 113 XVII в.) хроніки та космографії М. Більського з гравюрами польського видання, що їх перенесено до московської копії. Це первісна стадія. В иншому спискові того-ж твору для малюнків залишено вільне місце (Публічна бібліотека, F. IV. 162, 1670 р.). Рукопис перекладу Більського у фонді б. Сійського манастиря (а також в кол. Архангельській семінарії) містить вже і малюнки пером [2]). Переклади Ортемія, що за їх вже згадано, зберегають покликання на „чертежи", дарма що в списках, відомих О. І. Соболевському, їх і немає [3]). Списки-ж атласу Blaeu, а саме Публ. бібл. Q. XVII. 31 та Q. XVII. 6 (кінця XVII ст.), а також кол. Петербурзької Духовної Академії = Софійський фонд № 1510 мають малюнки та „чертежи" [4]).

XVII вік дає досить велику кількість свідоцтв про те, що у московського уряду та його діячів були західньо-европейські космографії, атласи та окремі географічні мапи. Поруч Ортемія та Меркатора, що належали до старшої генерації [5]), у Москві був відомий і монументальний атлас Blaeu — його примірники були і в Посольському приказі [6]), були вони серед майна А. С. Матвіїва; навіть у „домовій казні" патріярха Нікона знайшлося „семь книгъ въ бѣлыхъ кожахъ, болшіе печатные на латинскомъ языку, и въ томъ числѣ по скаскѣ старца Арсенія Грека, книга описаніе всеа земли, книга описаніе жъ всѣхъ частей поморскіе земли, двѣ книги козмографіи третье части, одна съ прибавкою, книга вторая часть земли козмографіе жъ, двѣ книги четвертой части той же козмографіи" [7]). Цей Ніконовський примірник був за оригінал до перекладу — переклади ці переховуються в кол. Синодальному фонді [8]). У того-ж Нікона між 270 фрязькими „листами"

---

[1]) Русская Историческая Библіотека, т. XVI, стор. 382.

[2]) А. Викторовъ, „Описи рукописныхъ собраній въ книгохранилищахъ сѣверной Россіи", СПБ., 1890, стор. 85 та 32.

[3]) Op. cit., стор. 25.

[4]) Op. cit., стор. 28.

[5]) У Посольському приказі було видання його 1616 р.—Бѣлокуровъ, стор. 38; він-же уперше наводив документально звістку про участь Богдана Ликова в перекладі „Книги латинской полной космографіи", себ-то Меркаторового твору—ibidem, стор. 31.

[6]) Бѣлокуровъ—опис 1673 р., стор. 38; пор. також опис 1784 р.—2 прим. В 1677 р. до Посольського Приказу було передано з Стрілецького Приказу книги Матвіїва, Чарікова, 78, порівн. Соболевський, 22. В 1683 р. до Посольського Приказу було передано з Майстерської Палати 15 книг друкованих латинських „глаголемыя атласъ или описаніе всего свѣта", себ-то комплект багатотомового атласу Blaeu — див. И. Ф. Токмаковъ: „Обозрѣніе Библіотеки Моск. Глав. Архива Мин. Ин. Дѣлъ", М. 1879, № 4.

[7]) Временникъ Общества Ист. и Древн. Рос., XV, 1852 р., стор. 107.

[8]) Звідний опис О. І. Соболевського все-ж-таки необхідно порівнювати з даними описів цього фонду, як, напр., „Указателя для обозрѣнія Московской Патріаршей нынѣ

були: „на большомъ листу часть Космографіи и еще на большомъ же листу Космографія“ [1]). У бібліотеці мітр. Павла Сарського знайшовся „чертежъ на полотнѣ Московского государства“, друкований [2]). У царських книгозбірнях европейські мапи (це треба підкреслити) — необхідна приналежність. Згадуються відповідні видання і в хоромах царевича Олексія Михайловича [3]); царем вже О. М. мав: „карты, въ которыхъ описаны всѣ части свѣта“ та „чертежи Галанской землѣ“ [4]). Між иншим добром сина його, Олексія, описано і таке: „Книга Козмографія латынская печать“ та „14 листовъ описаніе разныхъ земель“ [5]). У царя Федора були „двѣ книги латинскіе чертежныя латинския, чертежи разныхъ государствъ“ [6]). Додамо, що Посольський приказ по опису 1673 р. мав і Novus Atlas“ і „Theatrum orbis terrarum“ Ортемія і Меркаторовський „Atlas sive Cosmographicae meditationes“ [7]).

В Розряді знаходивсь „Чертежъ печатный нѣмецкій въ свитку, а на немъ описанье Московскаго и Свѣйскаго государства землямъ,“ так само як і „чертежникъ невеликъ, печатной, наклеенъ на полотнѣ, Литовскимъ городомъ отъ Витепска, по обѣ стороны Двины рѣки, и до Вилны“ [8]).

Але особливу нашу увагу звертає те, що у царських послів до Кримського хана в 1680 році був „печатный чертежъ, нѣмецкаго тисненія, всего Московскаго государства и всея Малороссійскія страны обоихъ сторонъ Днѣпра, дажъ до Крыму и до самого Понтинского моря, вся грады и мѣста и рѣчки и урочища и степи и лѣса изящно изображены, которыя подписаны по латинѣ и по польски“ [9]).

Пам'ятка, що цитату з неї ми навели, подає цінні подробиці щодо використання у вжитку московського уряду західньо-европейських мап. Вони були корисні і підчас зносин з кримськими володарями.

Ми знаємо, якої ваги надавав московський уряд південному степовому фронтові. Головною складовою частиною „Книги Боль-

---

Синодальной ризницы и бібліотеки“ арх. Сави, див. вид. 3-е, М., 1858 р. Тільки вступна частина відома в 3 списках (ми за їх вже згадували) по-за кол. Синодальною бібліотекою; списки кол. Синодальної бібліотеки: a) 19, 642, b) 19, 779, c) 781, 112, d) 780, 204, e) 41. Факт перекладу був досить відомий — один з перекладчиків, Епифаній Славинецький, зазначив ще в „Оглавленіи книгъ кто ихъ сложилъ“ — Чтенія Общ. Ист. и Древн. Рос., 1846, № 3, стор. 21; пор. також Ч. О. И. и Д. Р. № 4, стор. 70 — „Каталогъ на словеса сочиненныя Епифаніемъ“.

[1]) Ч. О. И. и Д. Р. XV, 114.

[2]) Врем. Общ. Ист. и Древн. Рос., кн. V.

[3]) Забѣлинъ, „Дом. бытъ русскихъ царей въ XVI и XVII ст.“, ч. II, М. 1915, стор. 592.

[4]) Бѣлокуровъ, стор. 311.

[5]) Забѣлинъ, стор. 597—опис 1655 р.

[6]) Бѣлокуровъ, 314; Забѣлинъ, 601: „на александринской бумагѣ въ переплетѣ, по обрѣзу золотомъ“.

[7]) Бѣлокуровъ, 38, пор. 65—66, CCCXLVIII.

[8]) Описаніе Документовъ и бумагъ Моск. Арх. Мин. Юст., т. VI, відділ 2, стор. 15.

[9]) Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, т. II, Од., 1850. „Списокъ съ статейнаго списка... стольника и полковника и намѣстника Переяславского Василія Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова“, стор. 594.

шого Чертежа" був опис Перекопського шляху. Ще за Івана IV у царському архіві існували „чертежи и списки украинскихъ городовъ" (скринька 144) [1]). В опису справам Таємного приказу, що його надрукував В. Ламанський, зустрічаємо поруч инших „чертежъ Азову и Черкасскимъ городамъ" [2]). Чертежам Розряду присвячено окрему розвідку Гвоздаво-Ґоломбієвського. Він зазначає, що в 1668 р. було двоє мапографічних змальовань південного фронту, а саме згадуються: „Чертежъ болшой наклеенъ на полотнѣ, прибитъ къ скалу, а на немъ подпись: чертежъ полскимъ городомъ и полю, а другая подпись въ немъ: здѣланъ въ Розрядѣ во 135 году. Чертежъ Московского государства городовъ и степи до Азовскаго моря, наклеенъ на полотнѣ ветохъ" [3]). Немає сумніву, що це були оригінали „Большого Чертежа" — текст до нього, відомий в багатьох списках, поруч різних „чертежей" належав до книгозбірні царя Федора [4]). В збірці Посольського приказу згадуються „2 чертежа сакмамъ и городкамъ по степи до моря, и которого году и кто прислалъ, того на нихъ не написано, ветхи" [5]). Характерний є факт, що в Розряді були „чертежи" виключно Лівобережжя (при тому узграниччя) [6]). Правобережжя в Розрядних „чертежахъ" не фігурує. Гвоздаво-Ґоломбієвський та Оглоблін запевнюють нас, що „чертежей" не заховалося [7]), але той-таки Архів Міністерства Юстиції, де працювали ці дослідники, пізніш експонував зразки московської мапографії на виставках Археологічних з'їздів [8]); були тут і „чертежи" Московського Головного Архіву Міністерства Закордонних Справ [9]).

---

[1]) Акты... Археографической Комиссіи, т. I.

[2]) Вѣстникъ Русскаго Географическаго Общества, ч. 27 (1859 р.), кн. 9—12, відділ: Корреспонденція и смѣсь, стор. 14 та 15.

[3]) Описаніе док. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст., т. VI, відділ 2-ий, стор. 12—13.

[4]) Бѣлокуровъ, 606: „Описаніе градовъ Московскаго государства, поль и рѣкъ и всякихъ урочищъ въ красной кожѣ". Зазначаємо, що „Книга съ чертежу всего Московскаго государства и всѣхъ окрестныхъ государствъ 135 года" згадується в опису справ вратованих з Розряду підчас пожежі 3/V 1626 р. — див. Н. Лихачевъ, „Библіотека и архивъ Московскихъ государей въ XVI столѣтіи", СПБ. 1894.

[5]) Описаніе, кн. VI, стор. 20.

[6]) Напр., „Чертежъ на столпцахъ, которые городы отъ Обояни по рѣкѣ по Пслу до Днѣпра, а которого году того на немъ не подписано" або „Чертежникъ на столпцахъ, которые Украинные и Черкасскіе городы отъ Карпова по рѣку по Ворсклу до Днѣпра, а которого года и хто прислалъ, того на немъ не подписано"—Описаніе, VI, 19, 21.

[7]) Idem, VI, 4; IV, 202.

[8]) Каталогъ Выставки XII Арх. съѣзда въ г. Харьковѣ, X. 1902. [Відділ] VIII. Картографія №№ 1, 39, 40, 75.

Каталогъ Выставки XIV Арх. съѣзда въ г. Черниговѣ, Ч. 1908 [Відділ] VIII. Картографическій отдѣлъ. В Чертежи Моск. Архива Мин. Юстиціи №№ 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99 (але між останніми були і „чертежи" сибірські, що взагалі далеко краще були відомі). До № 92 треба навести паралелю в чертежі № 193 на виставці XI-го археологічного з'їзду в Київі—від Географічного Музею Московського Університету.

[9]) Каталог XI-го з'їзду—№ 743, 742 — але не південного району; пор. ще чертеж XXXV у виданні: „Сборникъ чертежей Москвы, ея окрестностей и города Пскова, XVII ст."

Брак московського походження мапографічних матеріялів щодо Правобережжя, що спостерегався навіть після воєнних подій 50—70 років на правому березі Дніпра, після переведення описів міст у цьому районі [1]) (а це звичайно у московській практиці було звязано з „чертежнымъ дѣломъ“) [2]), примушував звернутися до тої самої методи, яку я намітив для доби складання „Большого Чертежа“, себ-то до підхідки запозичення даних з західньо-европейських зразків. Що „чертеж“ був необхідний підчас зносин з кримським урядом, переконує у тому, передусім, надзвичайно докладне визначення межі на Правобережжі з боку московських делегатів у „Статейному Списку“ посольства 1680 р. „Взявшися отъ мѣстечка Василькова, издавна до Кіева належащаго до дороги Хвастовской, полемъ. А на томъ полѣ до дороги Хвастовской покопать копцы, а дорогою Хвастовскою мимо мѣстечки Ракитною и Ольшанку къ мѣстечку Синицѣ, до рѣки Роси, тутъ же блиско имѣетъ вестися до рѣки Ирденя, а по берегу Ирденя до рѣки Тясмины, а по берегу Тясмины приведчи ниже Чигирина в милѣ, гдѣ рѣчка Чюта впадаетъ, взявшися изъ подъ лѣса Чюта названого, въ Тясмину, опять имѣетъ быти отъ Тясмина проважена поперегъ, по-надъ рѣчкою Чютою и по подъ лѣсомъ Чютою, съ того боку отъ Чигирина до верху рѣчки малого-Ингульца, а по-надъ Ингульцомъ симъ боком отъ Днѣпра имѣетца провадити мимо Сѣчи, противъ рѣчки Носаковки въ Днѣпръ впадающей, а противъ Носаковки пришедчи опять отъ Ингульца — малого до верха Носаковки подѣлать полемъ копцы, а Носаковкою придти до самого Днѣпра“ [3]). Московський уряд мріяв утворити обширі форпости на Правобережжі та забезпечити переправи на Дніпрі. Татари мали всі підстави відповісти московським послам, що „они... по словесному.. пространному объявленію, межи о разграниченіи межъ государствъ выразумѣть не могутъ и урочищъ таковыхъ не знаютъ, и чтобъ имъ тѣмъ урочищамъ дали писмо, также чертежъ учинили и подписали татарским писмомъ“ [4]).

Московські посли бачили, що „хотя о томъ чертежа изъ Польскаго Приказу недано толко без такого плана и чертежа обойтитца... невозможно“. Тяпкін та Зоров у свойому Статейному Списку розповідають, як вони „о чертежѣ призвали къ себѣ въ совѣтъ посланного отъ Гетмана Ивана Самойловича, Прилуцкого полку писаря Семена Раковича и казаковъ съ нимъ будучихъ, Тимофея Федорова

СПБ. 1861 р. — Записки отдѣленія русской и славянской археологіи Русскаго Археологическаго Общества, т. II.

[1]) Див. напр., Акты Южной и Западной Россіи, т. X.

[2]) Для характеристики московської практики — історично-географічний вступ до праці С. Ф. Платонова — „Очерки по исторіи смуты въ Московскомъ государствѣ“, 1901 р.; пор. також розвідку М. М. Оглобліна (численні вказівки).

[3]) Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. II, стор. 592.

[4]) Там-же, 594.

съ товарищи, которые въ Запорожьѣ по Днѣпру живали и тѣ степные рѣчки и урочища и города и мѣстечки... знаютъ, и говорили имъ: могутъ ли они тѣ урочища, памятью своею, на чертежъ написать подлинно". При тому посли показали вищезгаданий „печатной чертежъ, нѣмецкаго тисненія". „И писарь Семенъ Раковичь съ казаками своими сказали, продовжує Список, что мочно, примѣняючись къ тому печатному чертежу тѣ урочища, объявленныя межи, имъ памятью и знаемостью своею написать, понежъ тотъ печатный чертежъ съ ихъ знаемостью и съ памятью о тѣхъ урочищахъ зѣло сходенъ. И за тѣмъ нашимъ общимъ совѣтомъ, писарь Семенъ Раковичь чертежъ учинилъ и написалъ ево своею рукою, слово въ слово, какъ тѣ грады и лѣса въ своихъ положеніяхъ обрѣтаются, такъ онъ надъ ними и подписалъ. А надъ тѣми его подписками велѣли ми подписать татарскимъ переводчикомъ" [1]). Цікаво, що татари були завдоволені цією мапою остільки складного походження та казали, що „тотъ чертежъ написанъ разумно, правдою" та що „тотъ чертежъ учиненъ самымъ дѣльнымъ расположеніемъ тѣхъ урочищъ и рѣкъ и рѣчекъ и земель" [2]).

Що до цієї мапографічної праці притягнено Семена Раковича з товаришами, це факт цілком нормальний в московській практиці — в „Книгѣ Большого Чертежа", напр., дніпрянські пороги описано на підставі „сказки запорожскихъ черкасъ". На Правобережжі у другій половині XVII в. московський уряд мав справжню розвідку [3]). Але все-ж, навіть при досвіді Раковича, для утворення чертежу необхідно було користуватися, як зразком, мапою, що охоплювала обширий район од Василькова до Носаківки. Наше завдання — намітити можливе джерело цієї московсько-української мапографічної праці.

Передусім, західньо-европейський оригінал був досить докладний в змальованні Правобережжя — на ньому „слово въ слово" повинні були знайтися усі зазначені в Списку пункти та урочиська, або принаймні більшість з них. Маючи на увазі, що Список згадує „печатный чертежъ... всего Московскаго государства", зупинімося перше на сучасних мапах Московії. Вказівка на „нѣмецкое тисненіе" чертежу не полегшує справи — термін „німецький" був надто широкого значіння. Що були підписи „по латинѣ и по польски", це потрібує пояснінь у дальшому.

Матеріяли для мапографії Московії, як окремої політичної одиниці, підібрано в збірці В. О. Кордта, але непродукційно було-б його розглядати відокремлено від мапографічних творів, що їх присвячено Польщі, Литві та так зв. Малій Татарії. Річ у тому, що всі вони для району Правобережжя (Наддніпрянського) мають спільне джерело

---

[1]) Там-же, 594—595. [2]) Там-же, 595, 600.

[3]) Акты Южной и Западной Россіи, різні томи.

і всі вони тримаються однієї традиції. Kanyof та Cerkaszy фігурують ще на мапі М. Кузана [1]), що в назві своїй зазначала і Russiam, але, як гадають, Б. Вановський вплинув на усеньку мапографічну творчість XVI в. — встановлюється більше-менше одностайний тип змалювання цікавого для нас району. Поминаючи Дененкінсона, що був ще відомий у XVII в. [2]) (він не дав для Правобережжя жадних подробиць) або Гербершгайновські мапи, популяризовані у Мюнстера [3]) у Меркатора бачимо в мапі Московії — Ross flu, Canioua (на Рсі!), та Czercasi, Інгул(?) без напису [4]). Район більш західній ми обслідували в раніш згаданій нашій публікації. Локалізація Канева на Рсі є надзвичайно характерна ознака, що її ми спостерегаємо протягом XVI в. в усіх головних мапах того району. Caniow на Рсі поруч з Czerkasi та Tasmena flu зазначено вже на Мюнстеровій мапі Польщі, найближчій хронологічно до творів Вановського [5]). У мапі „Lithuania" Меркатора той-же хорографічний матеріял, що у згаданому вище його творі [6]) фігурує вже Biala Cerkev; у подвоєній Синюсі треба бачити натяк на Інгул. Його „Taurica Chersonesus" нових подробиць не подає [7]). Взагалі Меркатор працював протягом досить довгого часу (з 1545 р.) — його традиція панувала і в першій половині XVII в.

Відома мапа Польщі Гродецького, що на ній ми докладно зупинилися у розвідці, присвяченій „Большому Чертежу", для Наддніпрянського Правобережжя виявляє тут традицію Вановського — Kanyow на Рсі; з инших пунктів — тільки Cÿrkasij. Biala Cerkow фігурує тільки на мапі первісній, 1559 р. [8]).

Отже, і Мюнстер, і Меркатор, і Ортемій (Пограбій!) поширювали цей досить бідний що-до змальовання Правобережжя тип Вановського. Инші мапи, другорядні, менш приступні та популярні, ми проминаємо [9]).

Значне збільшення даних для Правобережжя дає тільки мапа Литви, що звязується з ім'ям М. Радзивила та відома в науковому вжитку з 1613 р. Тут вже фігурують поруч Bialla cierkiew та Wasilkow,— Olsanka, Bohusław, Korsun oppidum a Rege Stephano exstructum Anno 1581 [10]) — це все на Ros fl. Kaniow локалізовано вже на Дніпрі. Нижче від Роси зазначено окрім Czÿrkassÿ також і Mossnÿ [11]). Ці пункти лежать у нижньої межі (мапи) і тому ця відома мапа не відповідає досить чітко зазначеним межам чертежу „Списка" — „даже до Крыму и до самого Понтинского моря". А вона була у складі

---

[1]) Кордт, I сер., I вип., 2; I с., II, 19.

[2]) Idem, I с., I, 17—20. [3]) Idem, I с., I, 11—16. [4]) Idem, I с., I, 24.

[5]) Idem, I с., II, 20. [6]) Idem, I с., II, 10. [7]) Idem, I с., II, 11.

[8]) Idem, I с., II, 23, 24, 21. [9]) Як, напр., мапи Мазіна та инш.

[10]) Напис цей повторюється на аркуші III-му „Delineatio Specialis" Боплана і тим самим доводить, що Боплан використав своїх попередників у мапографічній праці — див. Кордт, I с., II, 3.

[11]) Кордт, I с., II, 13—16.

атласу Blaeu, і через те досить приступна московитам. Ми згадали Радзивилівський твір, маючи на увазі його вплив на мапи Московії Маси та Герітса [1]), що панують у мапографії Східньої Европи протягом XVII в. Але для Правобережжя ці твори не дають сливе нічого: гідрографічна сітка, у якій знаходимо і Рось і Тясмин і обидва Інгульці, можливо ще один малий доплив Дніпра вище за Інгулець, не має написів (!); з міст зазначено тільки Biallacerkiew та Czyrkaszy. Запозичення з „Литви" Радзивила, перш за все,— у наявності на Дніпрі пункту Monaster, що фігурує на додатковій мапі течії Дніпра при згаданій мапі „Литви". Нагадаємо, що останню штихував той-таки Герітс. Вповні ідентичний список пунктів в цих мапах на Лівобережжі (Russinow, Praisslau, Lubne, Nalubou та инш.). До цієї-ж мапи в зображенні Наддніпрянщини доходить і „Taurica Chersonesus" в атласі Blaeu.

Висновок наш, що жадна з відомих та популярних у XVII ст. мап Московії не може бути оригіналом, що за його згадують Тяпкін та Зоров. „Примѣняючись къ... печатному чертежу", утворити докладну мапу Правобережжя з визначенням усіх пограничних урочиськ на підставі мап Маси та Герітса не можна було. Брак написів позбавляв можливости орієнтуватися в графічних визначеннях — обширий район Правобережжя вміщений часто в декількох квадратових сантиметрах. Ми примушені визнати, що в найбільш поширених та популярних типах мап Московії оригіналу для цього „чертежу" ми не відшукаємо.

Але чертеж „Списку" охоплював окрім Московської держави ще й „всея Малороссійскія страны обоихъ сторонъ Днѣпра, даже до Крыму и до самого Понтинского моря вся грады и мѣста и рѣчки и урочищи и степи и лѣса". Як робітничу, висовуємо думку, що перевага була тут за „Малороссійской страной", а також що Московська держава згадується тут, передусім з своєрідного етикету відносно царського уряду; при тому вона справді фігурувала на мапах сусідніх країн (і на мапах України) в більшій чи меншій частині своєї території. А втім, ми вже з'ясували, що й мапи Польщі та Литви, так само як і Малої Татарії (Tauryca Chersonesus) першої половини XVII в., як і попередні, також не давали матеріялу для утворення докладного „чертежу" Правобережжя.

Оригінал для останнього треба шукати, на нашу думку, в мапах Бопланових.

Мапи Бопланові, що з них головна цінність 2-го випуску „Матеріаловъ" В. О. Кордта, дали, порівнюючи з попередніми, виключне багатство даних і панували в безлічі переробок та модифікацій мало не століття. Основною в низці його творів та вигідною для переробок була „Delinéatio Specialis Ucrainae" [2]). Для району, що є за об'єкт

[1]) Idem, I c., I, 29, 31; II в., 44, 45; II c., I в., 15.

[2]) Idem, I c., II, 1—8, зокрема аркуш 4 та 3.

нашого дослідження, мапа ця подає силу подробиць — усі визначення „Списку“ цілком можливо локалізувати та пристосувати до цієї мапи. Але ми повинні зупинитися на тій з мап Бопланових, котра подає нам загальний огляд України аж до „Понтинского моря“. В цьому відношенні відповідає нашим рамцям „Delineatio generalis Ucrainae“ [1]). Ця мапа в переробках мала назву: „Typus generalis Ucrainae“. Ми знаємо її аркуші, що вийшли „ex officina Janssonio-Waesbergiana et Mosis Pitt“ 1680 р. [2]), а також „ex officina Abrahami Wolfgang“ — G. Valk та P. Schenk [3]). Здається, у творах Бопланових є підстави бачити джерело або паралелю до „картъ южныхъ областей Россіи, составленныхъ во время присоединенія Малороссіи къ Россіи при царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ“, що їх (3 один.) експонувало кол. Головне Інженірне Управління на Московській Географічній Виставці 1892 р. [4]) та на Виставці XI-го Археологічного З'їзду в Київі [5]). Е. Шмурло доводить, що в польських написах цих мап треба шукати їх походження. Нагадаємо, що чертеж Тяпкіна мав написи „по латинѣ и по польски“. Транскрипція назов у Боплана справді могла справити відповідне враження.

Що-до пунктів та урочиськ згаданих у Списку, то вони усі локалізуються на цій мапі, починаючи від Василькова та Фастівської дороги вдовж містечок Olszanka та Rakitna до Senecza на Ros R, від останньої до Ірдинського болота, яке так влучно передано на мапі Боплана (але без напису); в районі Taszmin R на мапі бракує річки Чюти, але розташування лісів на південь від Czehryn передано досить докладно — ліс Чюта або Чута належав до лісового комплексу, відомого з давен під назвою: Nigra silva; Чорний ліс (Czarny Las Боплана) репрезентує скілька лісових масивів, у тому і Чутянський. У степовій смузі Ingulet Mały R та Nosokowka R на Бопланівій мапі дають цілковиту можливість намітити і реальну в умовах тодішнього життя межу і далі до Дніпра. Семен Ракович з козаками своїми мали підстави посвідчити, що „тотъ печатный чертежъ съ ихъ знаемостью и съ памятью о тѣхъ урочищахъ зѣло сходенъ“. Герітсова або Масовська мапи такого враження зробити не могли.

Ми при всьому тому не настоюємо, що саме „Typus generalis“ був у руках московських дипломатів. Не меншу за нього мала вагу Бопланова мапа Польщі, дуже проста по своєму малюнку

---

[1]) Idem, l c., II, 9.

[2]) Репродуковано у виданні В. Ляскоронського: „Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв.. относящіеся къ Южной Россіи“, К. 1898. J. Janssonius дав цей „Typus“ ще в виданні „Atlas contractus“ 1666 р. В. Ляскоронський, заплутавшися в численних репродукціях Бопланових оригіналів вважав його навіть за прототип Бопланової мапи, op. cit., 10—11.

[3]) Див. E. Rastawiecki. Mappografia Dawnej Polski, W. 1846, стор. 109, № 29.

[4]) Див. Историческое Обозрѣніе, т. V, 1892 р. 136 (стаття Е. Шмурло).

[5]) Каталог, відділ картографічний, № 718.

у первісній своїй редакції [1]), але потім ускладнена за рахунок його мап України — багато зробив, щоб поширити цю мапу Сансон [2]). Безумовно, „Polonia" Бопланова захоплює більші простори Московщини, ніж генеральна мапа України, але вона при тому порівнюючи схематична і завдає деяких труднощів для орієнтування. Коли московські агенти ще мали підстави зараховувати „Малороссійскую страну" до московської держави, то з мапою Польщі такі трансформації були-б навіть в очах московських урядовців рисковиті.

Публікація Боплановых мап відбилася і на мапографії Московщини. У мапі „La Russie Blanche ou Moscovie" в виданні P. Schenk'a (2-ої пол. XVII в.) вже фігурує ціла низка міст та містечок, що уперше стали відомі в мапографії у творах Боплана. Знов-таки ця мапа для Правобережжя має значіння схематичного огляду.

Будь-що-будь, нехай-би в якій редакції був приступний для московських діячів Боплан, матеріял, що він його зібрав, увійшов у вжиток московського урядового апарату та компенсував брак відомостів про Правобережжя — що давався у знаки і на початку XVII в. і наприкінці його. Яка була велика потреба в цьому матеріялі, видко з того, що Петро I доручив перекласти Алярдовську мапу Польщі тієї-ж Бопланівської версії [3]). Коли Менгден та Брюс складали мапу південної частини Московського царства, Правобережжя трактовано знов-таки за якимось Боплановим оригіналом [4]).

Наша замітка звязує ці досягнення Петрівської доби з загальним процесом розвитку московської мапографії. З другого боку, вона поповнює наше уявління про вплив та поширення Бопланівської версії та, нарешті, накреслює головні лінії в історії мапографії Правобережжя.

---

[1]) Кордт, I с., II, 25—26.

[2]) Idem, I с., II, 42; текст — стор. 26.

[3]) Idem, I с., II, 37; текст — стор. 24.

[4]) Idem, I с., II, 41; текст — стор. 26.

ПРОФ. О. І. БІЛЕЦЬКИЙ
(Харків)

СИМЕОН ПОЛОЦЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО XVII-ГО ВІКУ.

„Він був родом білорус і належить до білоруської й московської літератури, але й історик української літератури мусить згадати про нього, як про представника київської освіти на Московщині". Так мотивує заведення Симеона Полоцького до загального курсу історії українського письменства один з сьогочасних його істориків [1]). Теза ніби безсуперечна. Потверджують її, по-перше, дані з життєпису Симеона Полоцького, що вчився у Київській колегії (в 40-х — 50-х роках XVII віку), приятелював з багатьма діячами українського письменства й церковного життя XVII в.: відомі й не раз охарактеризовані його стосунки до Лазаря Барановича, з яким він довший час жваво листувався з Москви (його листування поки-що опубліковано тільки в уривках), його звязки з Іоанікієм Голятовським, з Інокентієм Гізелем та иншими представниками київської учености. До них ми можемо долучити й невеличкий гурток вихованців київської колегії в Полоцькому Богоявленському манастирі — 1656 - 1662 року — відомого Гната Ієвлевича, менш відомого Філотея Утчицького (написав низку віршів, що їх раніш приписували Симеонові) та инш. Як письменник, Симеон користується літературними формами, що їх плекала київська схоластика: він пише вірші, складає на схоластичний зразок казання, догматичні й полемічні трактати та драматичні за типом київських шкільних дій писання. Усе це так — проте літературне обличчя Симеона Полоцького, як придивитися до нього пильніш, досить помітно відрізняється од звичайного типу носіїв „київської освіти" — не з тих тільки, хто залишавсь у межах України, ба й з тих, хто приходив після нього на Московщину — от як Дмитро Ростовський (Тупталенко), Стефан Яворський та инші. Один з піонерів київської схоластичної літератури в Москві, Симеон перебуваючи в ній з 1663 до 1680-го року, то в скромних ролях „царского толмача", що навчав невеличкий гурток „подьячихъ" латинської мови, то навчителя царських дітей, двірського піїти й найближчої до царя людини — мусів велико над собою попрацювати й багатьма своїми, з України винесеними, звичками поступитися — почасти через надмірну, може, обережність, почасти в наслідок особливостей того

[1]) Возняк М., Іст. укр. літератури, т. II, ч. І. Львів 1921, 337.

літературно-культурного оточення, в якому він опинивсь переїхавши до Москви.

Історики російської літератури й культури XVII-го в. чимало свого часу витратили були патосу, щоб довести, яка інертна відсталість та неуцтво панували в Москві за першої половини XVII в. Картини, що вони змалювали, безперечно сторонничі й однобокі. Москва за тої доби не являла собою ані „дикого стана", ані культурної пустелі, своя культура в неї була — але виходень з українських культурних кіл, а таким був Симеон Полоцький, повинен був цю культуру мати за цілком чужу й незрозумілу. Не вважаючи на всі свої таланти, не вважаючи на певні симпатії в деяких впливових у Москві осіб до киян і київської вчености, Симеон спершу почував себе у Москві наче в темному густому лісі. Його листи до українських друзів, що їх в уривках опублікували І. Татарський, С. Голубєв, К. В. Харлампович [1]), не раз, часом навіть в отвертій формі, висловлюють ті почуття самоти й відлюдности, яких зазнав він у Москві. Він радніший був-би повернутися назад, до Полоцька, дарма що це місто й являє собою попелище, але для нього шлях туди — це дорога ad patrios lares, де лежати на соломі було-б приємніш, ніж в иншому місці на лебедячому пуху. Матеріяльні розрахунки, що вабили його до Москви — і користолюбні й ті, що включали в собі надію бути корисним для друзів, на початку не справджувалися: „може бути, якийсь служник запевнюватиме, що тут з рога Амальтеї біжить небесна амброзія, та нам так само легко користуватися нею, як собакам Єгипту водою з Ніла або щільниковим медом, що його оточують бджоли. Матка й тут без жала, але юрба не жалує тих, хто мислить инакше". „Тут клопотатися — це промовляти до глухих" й т. п. Не відразу здійснилась і мрія стати ближче до джерела розкошів — ad arborem Porphyrianam, до царя. Але головне було не в цьому навіть, а в загальній атмосфері підзорливої неприхильности, що відчував навколо себе молодий чернець-літерат. Перегортаючи його рукописи, ніде ми не знайдемо, що він гудив московські порядки: тільки-ж часом випадково кинута на берегах сторінки з иншим текстом замітка, написана латинкою не тільки за шкільною звичкою й модою, але з обережности — дозволяє здогадуватися, що московські звичаї та думки були йому гидкі [2]). У листах він щиріший: р. 1669, з приводу свого

[1]) И. Татарскій. Симеонъ Полоцкій. М. 1886; С. Голубевъ. Разборъ изслѣдованія В. Эйнгорна „Сношенія малор. духовенства съ моск. правительствомъ", 1894; К. Харламповичъ. Малор. вліяніе на великорусскую церковную жизнь.—Казань 1914. За головне джерело тут править рукопис Пуб. Б—ки. Разнояз. F. XVII. 161 та рукописи кол. б—ки Моск. Синод. Типографіи (№ 390, то-що).

[2]) Див., напр., Типогр. № 1800, арк. 142: виписку з слова Івана Дамаскина про чесні ікони („аще кто отъ языкъ приде, кто глагола тебѣ: покажи ми вѣру свою, яко да вѣрую и азъ, то введши его въ церковь, покажи ему красоту, ею же одѣяна есть" і т. п.), що закінчується питанням: „а чему Москва не впуща и еретика?"

„Жезла Правленія", він, наприклад, повідомляє Варлаама Ясинського: „визнаю не все (в „Жезлі") за своє, надто що-до сентенцій, бо залізо має свої нерівності, що їх не можна згладити, тому що цього не хочуть уперті". Через те й він заховав, що не так писав, як хтілось і було на думці [1]). Під цей час (р. 1669-го) становище Симеонове остільки вже зміцнилося, що „уперті" й нетерпимі" були для нього не страшні; поруч багатьох друзів та прихильників, яких він придбав у Москві, правда, було й чимало „зоїлів", число їх збільшувалося разом з тим, як він здіймавсь на гору, по східцях пошани; але їхні „свитки укоризнъ" складалися поки-що потай і шкодити Симеонові не могли. Але, щоб набути право ставитися до них байдужно, сам він мусів багато де-в-чому поступитися, і тії поступки були не життьового тільки, ба й літературного характеру. Не заглиблюючися тепер у деталі питання, наведімо кілька прикладів що-до літературних компромісів Симеонових і погляньмо, якого відтінку надавали вони його письменницькій діяльності.

Як відомо, на Москві Симеон Полоцький був за ініціятора й старанного постачальника панегіричної поезії. Поезія ця то був улюблений жанр для українських схоластичних піїтів, за це промовляє безліч текстів і рукописних, і друкованих. Од „Просфонеми", що її р. 1591 подарувало мітрополітові Михайлові Рогозі львівське братство, і „Вѣзерунка цнотъ превелебного въ Бозѣ е. м. Елисея Плетенецкого", видрукуваного р. 1618 у Київі [2]) — до „Столпа Цнотъ знаменитыхъ в Богу зешлого ясне превелебного е. м. Сильвестра Коссова", що з'явивсь у розкішному виданні р. 1658, у Симеона Полоцького було досить зразків і попередників. „Орелъ Россійскій" [3]), що його він сам підніс р. 1668 цареві Олексію в день, коли царевича Олексія Олексієвича було виголошено наслідником, це звичайно, не перша Симеонова спроба панегірічного віршування, але перша найпомітніша та найяскравіша поміж усіма його попередніми виступами. Насичений мітологією, повний спроб „курйозного" віршування (акростихи, анаграми, леонінські вірші, „эхо", вірші, розміщені на сторінці фігурою, що утворює рисунок серця, то-що) — „Орелъ" у Москві то було з'явище надзвичайне, що ним не були в Київі „Евхаристеріонъ" 1632 року або „Евфониа" 1633. Певна річ, твердження найновішого видавця „Орла" про „неслыханность" у Москві „историко-литературнаго матеріала классическаго міра" [4]), надто перебільшено: з „Александріи", хронографів, літописів, з „Історії"

[1]) Цит. за Харламповичем „Малор. вліяніе", 385.

[2]) Див. перевидання „Просфонемы" С. Голубєва (1874) й „Вѣзерунка" В. М. Перетца (1909).

[3]) „Орла" видав Н. А. Смірнов (О.Л. Др. П., 1915, вип. 133).

[4]) Назване видання, стор. XIV: далі список „Словъ классическаго міра" в „Орлѣ". Три чверті цих слів уживали московські книжники й до Симеона.

кн. Андрія Курбського (не кажучи вже за инші джерела), московський книжник не раз чував імення Аполлона, Ареса, Арістотеля, Віргілія, Демостена, Енея, Оміра, Янія, сатирів, то-що — але їх сполучення й пристосування в даному випадку було рішучою новиною [1]). „Орелъ Россійскій", справді, наперед пізнішу оду в класичному стилі, й од нього можна було-б виводити початок „ложнаго классицизма" в Росії, коли-б у дальших своїх виступах Симеон не зріксь сам продовжувати традицію, що її розпочав у Москві. Але коли ми порівняємо „Орла" не тільки з „Тренами або плачами над смертю цариці Марії Іллінічни" (1669 року) чи з „Гуслью доброгласною, восклицающей желанія всѣхъ сановъ и чиновъ россійскихъ... великому государю царю и великому князю Ѳеодору Алексіевичу" (1676 р.), але й з иншими „привѣтствами" й „метрами краесогласными", що їх р. 1678-го зібрано в „Риѳмологіонъ" — то побачимо, що од класичної плівки у віршах Полоцького не зосталося сливе й сліду, та що, рівнобіжно з цим, усе рідше вдається він до спроб „занимательнаго стихосложенія". Вони-бо, очевидячки, не зустріли в Москві тої зацікавленості й спочуття, що на них він сподівавсь, свого „Орла" готуючи.

Те саме довелося-б сказати, стежучи за еволюцією инших видів його поезії. І тут на початку своєї діяльности він намагається прищепити на московському грунті зразки, додержані в стилі київської шкільної поезії й погоджені з вимогами шкільної пійтики: еволюція полягає у тому, що він відступає од зразків і нехтує правилами. „Вертоградъ многоцвѣтный" повстав з низки коротких віршів, що були епіграмами в шкільному цього терміну розумінні [2]): у рукописах Симеонових порозкидувано польські й слов'янські вірші саме такого типу [3]); частину з них згодом, у виправленому вигляді або й без змін, заведено до „Вертограду", але більшість віршів з „Вертограду" далеко вже відступає од епіграматичної форми й, по суті, ні до якого визначеного і в схоластичній пійтиці взаконеного роду не належить. Даремно було-б взагалі порівнювати і панегіричні, і з'ясувальні вірші Симеонові з авторитетними для українських схоластичних поетів польсько-латинськими зразками — як от Мурет, Бідер-

[1]) А. И. Соболевскій. „Когда начался у насъ ложноклассицизмъ?" Библіографъ, 1890, № 1.

[2]) Див., напр., визначення епіграми в рукописних поетиках Пуб. Бібліотеки: Q. XIV. 229. Poetica practica 1648, арк. 3 звор. — арк. 23 (epigramma est poema breve vel cum simplici cujuspiam rei, personae, facti etc. indicatione vel ex propositis aliquid deducens — визначення взяте з Понтана, або в рукоп. Типогр. № 1791 (710), арк. 13 (Commendatio brevis Poeticae, 1646) та инші.

[3]) Їх знаходимо, наприклад, в рукопису Типогр. 1800 (4308), що містить у собі низку ранніх творів Симеонових (в тому акатисти Богородиці 1648), од арк. 112 звор. і далі. Див., напр., „4 świata Wieku" (арк. 119 звор.) або „8 dziwów swiata" (арк. 120 звор.) та инші. Деякі повторено в Син. 731; инші в переробці є у „Вертограді".

ман, Барлей, Кохановський та инші. Він одступив од них геть далі, ніж од них одступали кияни, і з далеко більшою підставою, ніж його навчитель Лазар Баранович міг до своїх віршів прикласти вірші з передмови останнього до його „Żywotów Świętych (1670):

Nie Kochanowski lub tę Rythmy nosze
Byście się przecie w nich kochali prosze...
Nie poetyckim Pegazem biegano,
Kochanowskiego w tym nie dołączano...

Так спрощувалася не сама мова в творах Симеона Полоцького, але й усенький стиль його творчости. Це спрощення не треба, проте, розуміти так, що Симеон наближавсь до Московської літератури та її письменницьких манір: з московською літературою хоч трохи ґрунтовно він так і не обізнавсь, лишаючись з тою начитаністю, що її обсяг визначився ще за часів його науки та пробування на Україні і в Білорущині, тільки затемнюючи та криючи джерела своєї вчености. Так само не можна розуміти його і так, ніби Симеон наблизивсь до характерних властивостей московського побутового життя. Наприклад, спроби, що їх не одного разу переведено, видобути з казаннів Симеонових матеріяли до характеристики „народнього“ побуту Московської Руси XVII в. (див. про них у Майкова, Попова та инших) ні до чого не довели, та й заздалегідь їх засуджено було на невдачу.

Ні, це спрощення провадило в инший бік — до шаблонування, до схематизування тих форм і зразків, яких Симеон уживав. В цьому виготовлюванні зразків, шаблонів він, так здається, убачив суть своєї літературно-культурної місії на Москві: про це збезличення своїх творів він старанно дбав. Дати форму, що могла-б, увійшовши до вжитку, стати корисна для різних цілей, застосована до різних запитів оновлюваного культурного життя — ось у чому він бачив своє завдання. Можна було-б послатися на редакторську працю, що він проробив, друкуючи свої казання; на збірки його власних листів, начисто переписаних та очищених від усякої тимчасової й особистої плівки; нарешті, на передмови до його віршованих збірників — до „Риѳмологіона“, „Вертограда“, до „Псалтыри риѳмотворной“.

„Вертоградъ“, окрім моралізаторських завдань, складено на те, „да риѳмотворное писаніе распространяется въ нашемъ славенстемъ книжномъ языцѣ“ (тоб-то в московській літературі); автор його, „сподобивыйся странныхъ ідіоматъ пребогатоцветныя вертограды видѣти, посетити, и тѣхъ пресладостными и душеполѣзными цвѣты оуслажденія душеживительного вкусити; тщаніе положихъ многое и трудъ немалый, да и въ домашній ми языкъ словенскій, яко во оплотъ или огражденіе церкве Россійскія, оттуду пресажденіе корней и пренесеніе сѣменъ богодухновенноцвѣтородных содѣю, не скудость оубо исполняя, но богатому богатство прилагая, занеже

имущему дается“ [1]). Зрозуміло, слова „богатому богатство прилагая“ з боку Симеона — акт дипломатичної чемности, бо багатством цим він мало цікавивсь. Те саме і в передмові до „Псалтыри Рифмотворной“: такі псалтирі є иншими мовами, випадає мати їх і нашою: „извѣствую, яко не подражахъ преводника полскаго во украшеніи піитическомъ, ни в толкованіи, еже противу еврейскаго; но держахся словесъ псалтирныхъ всячески и разума толкованія приличнаго. Сеже не яко то неподобающее есть, но снисходя обычаю рода и страны: да не рекутъ противно быти правдѣ“. І далі— довід пожиточности „краесогласия“: „ибо услаждает риѳм слух и сердце, чести понуждает“ [2]). За те, що вірші корисні й необхідні, промовляє й „Желаніе Творца“ в „Риѳмологіоні“: „мало словенских стих доселѣ бяше, поне да явитъ тыя время ваше в вашу же славу“ [3]) і т. д. Усенький Риѳмологіонъ“, окрім уміщених у ньому „книжицъ поздравительныхъ и утѣшительныхъ“ на події в царській родині — складається з „привѣтствъ“ на Різдво, Великдень, іменини, тощо, „привѣтствъ“-шаблонів, що їх міг виголосити хто завгодно й де завгодно. Нарешті, занотуємо піклування Симеонове — виготувати зразки світського красномовства: ці зразки розкидано по його зошитах-чернетках [4]) і в майбутньому вони мали скласти ще один додатковий грубенький том до широкого „руководства по технике устной и письменной рѣчи“ Симеона.

Казання, світські промови, вірші, листовня (письмовник) виправлені та надруковані, певна річ, одрізнялися-б од аналогічних плодів київської вчености. Мало хто з київських учених доходив до таких меж схематизму й знеособлення, до яких простував Симеон. „Ключъ разумѣнія“ Голятовського, поставлений поруч з „Обѣдомъ“ і „Вечерею“ Симеоновими може це ствердити: тільки-ж і „Ключъ“ так само збірка шаблонів. Що правда, на щастя, не скрізь щастило Симеонові знеособити себе; знов-же репутація його у „зоїлів“ мало на тому виграла, а вплив його на пізнішу московську літературу власне од цього дуже зменшивсь. Можливо, що в міру того як з'ясовуватимуться та вивчатимуться фонди рукописної старовини XVII — XVIII в. вузьке коло читачів та учеників Симеонових пощастить значно поширити: поки-що воно невелике, і з його віршованої поезії тільки „Псалтырь риѳмотворная“ (за драматичні твори не кажемо) значно поширилася та посіла певне місце на чолі подібних фактів пізнішої літератури. „Привѣтства“ з „Риѳмологіона“ придалися, як зразок, Сильвестрові Медведеву, Каріонові Істоміну, Гавриїлові Домецькому: але самий вік схоластичних „привѣтствъ“ на Москві

[1]) Передмова до „Вертограду“ (рук. Р.А.Н. 31.7.3, арк. 2—4 зв.; Син. 288, арк. 2—4 зв.).

[2]) Псалтырь Риѳмотворная, друк. видання 1680 р., арк. 5 звор., арк. 7 звор.

[3]) Риѳмологіонъ, Син. 287, арк. 591.

[4]) Див., наприкл., велику кількість їх у рукоп. Публ. Бібл. разнояз. F. XVII. 161, арк. 125 і далі, 225 звор. та багато инших.

видався надто короткий. Окремі вірші з „Вертограду“ трапляються в рукописних збірках XVII-го в.: але не багато раз дослідник на них натрапляє [1]), і величезна книга „подобій, образовъ присловій, толкованій, эпитафій, надписей, стихотворныхъ повѣстей, молитвъ, увѣщаній и обличеній“ зберегає історично-літературний інтерес, як підсумок певного минулого, а не як момент у поступінному русі літературному.

Отже доводиться визнати, що звичайне твердження, ніби Симеон „переніс на московський ґрунт київську шкільну поезію з її характером, джерелами й основними мотивами“ (слова цитованого вище М. Возняка), треба певною мірою обмежити. Не переніс, а пристосував: і пристосовуючи, далеко відступив саме від характеру київської поезії, тоб-то од її стилю, виробивши свій, ще абстрактніший, ще схематичніший, компромісовий стиль.

І, не вважаючи на це, студіювати літературну діяльність Симеона Полоцького історикові українського письменства XVII-го в. необхідно. Студії ці можуть дати йому дуже цінні відомості. Джерела у Симеона й у київських схоластичних літератів були спільні. Вивчаючи перші, ми пізнаємо й другі. А треба визнати, що не вважаючи на велику й поважну працю, що її в цьому напрямкові вже проробило чимало і заслужених, і молодих учених, не вважаючи на те, що в загальних курсах українського письменства XVII-го в. є встановлені загальні формули для характеристики цих джерел, ми поки-що сливе не знаємо їх, або знаємо дуже мало.

Це твердження може видатися за перебільшене. У кожному життєпису українського діяча XVII-го в. віддається певну увагу питанню про те, оскільки цього діяча читали. Перелічують, наприклад, імення письменників, що на них даний автор покликується [2]). Часом порівнюють тексти. Проте, перелік цитованих імен сам по собі нічого ще не означає. Покликування на берегах можуть свідчити про обізнання з даним твором, а можуть і не свідчити: цитату беруть з других, третіх, невідь з яких ліком рук — хіба цього не знають і наші часи? Инша річ, порівняння текстів: і в цьому напрямкові, напр., щоб визначити джерела Антонія Радивиловського або з'ясувати запозичення Голятовського з „Великого Зерцала“ та инш. — справді дещо зроблено.

Але дослідники мають ширше завдання. Потрібні не реєстри іменнів, часто самому дослідникові чужих, навіть не порівняння уступів, що здалися цікавими тому, що зводяться до популярного джерела, як от „Римскіе Дѣянія“ й „Великое Зерцало“. Треба визначити можливий читальницький запас у цілому. Слова „польсько-латинський вплив“ сами собою нічогісінько не кажуть. Який добір з обсягу польської літератури було зроблено, яка власне латинська

---

[1]) Одзначу, напр., витяги з „Вертограду“, без покликування на автора, у рукоп. Публ. Б-ки (збірка Ф. А. Толстого), О. XIV, № 1 (на 98 арк.). Пор. також Синод. № 291 та ин.

[2]) Так, напр., робить М. Ф. Сумцов для І. Голятовського (Къ исторіи ю.-р. литературы XVII столѣтія, вып. II. І. Голятовскій. К. 1885, 8—14 стор. і далі).

література могла справляти дійсний вплив? За цими питаннями повстають ще інші, важливіші й складніші, але до них ми вдамося далі.

Тут можливі два шляхи. Один — вивчати читальницькі інтереси письменників даної доби за їхніми бібліотеками, коли вони збереглися, инакше за описами цих бібліотек. Другий — пильно студіювати покликання на джерела та сами джерела—не на те тільки, щоб установити факт запозичення, ба й на те, щоб з'ясувати, якою мірою з а с в о є н о чужого автора або чужу літературу, якою мірою вони формально-ідейно діяли та впливали. Шляхи, як бачимо, перехрещуються.

Бібліотек видатних діячів київської освіти, в індивідуальному їх складі, ми не знаємо. В трохи кращому стані справа з бібліотеками киян, що переходили до Москви й перебували там аж до смерти. Отак, ми маємо видрукуваний опис книг Дмитра Ростовського, що по його смерті зосталися[1]); дуже старанно зібрав усі, що збереглися, відомості про славнозвісну колись бібліотеку Стефана Яворського — С. І. Маслов[2]); є відомості й про інші. Опису бібліотеки Симеона Полоцького нам не залишено — але є, й його видрукувано, опис бібліотеки Сильвестра Медведева, що дістав у спадок більшу частину книжок, належних його вчителеві — і ось цей опис, зроблений недбало, рукою малописьменного переписувача, тим дорогоцінніше джерело для студій над читальницькими інтересами XVII в., що більшість книг, у ньому названих, можна оглянути за автентичними зацілілими примірниками з записами колишніх власників[3]).

Ця бібліотека чимала: в опису зазначено 539 №№ тоб-то трохи менше ніж в описах бібліотеки Степана Яворського (609 №№). Книги дісталися до бібліотеки Московської Синодальної Друкарні— і частину їх (що правда, дуже невелику) описано в реєстрі руко-

[1]) О. І. Шляпкін передрукував у книзі „Димитрій Ростовскій и его время". СПБ, 1891, додаток, стор. 54—58 (з „Москвитянина" 1855 р.).

[2]) С. И. Масловъ. Библіотека Стефана Яворскаго, К. 1914 (із „Чтеній въ Истор. Обществѣ Нестора Лѣтописца", кн. XXIV, вып. 2).

[3]) И. Е. Забѣлинъ у „Временникѣ Моск. О-ва исторіи и древностей россійскихъ 1853, ч. XVI, стор. 53—67. Пор. А. А. Прозоровскій, Сильвестръ Медвѣдевъ, М. 1896, 76—79. До речи, Прозоровський, у протилежність до С. І. Маслова, не робить жадної спроби розшифрувати малописьменні позначення стародавнього переписувача, так і передруковуючи: „вертоград разглаголаний и иноглаголаний", „книга символов иронических", то-що. Це позбавляє мало не всякої ваги слова, що він передпосилає: „на основаніи описи... съ извѣстной степенью опредѣленности можно судить, откуда и по какимъ именно наукамъ С. Медвѣдевъ черпалъ свои познанія". Бо домислитися, що, наприкл., „Книга Великое Зерцало человеческого житія" (в опису ч.ч. 12-й 14) — є не що инше, як „Magnum theatrum vitae humanae... auctore Laurentio Beyerlinck" (Coloniae Agr. 1631; див. Типогр. ч. 3248, 1—2), звичайно, ще тяжче, ніж у запису „Библеи Отеки Мунди 2 книги" вгадати „Speculum historiale" Вікентія з Бове (Bibliotheca Mundi, seu speculi majoris Vincentii Burgundi tomus IV et I, Duaci, 1624). Так „одгадувати" можна тільки з книгами в руках.

писів та книг цієї бібліотеки, що його припинено друком 1912 р. [1]). До Типографської бібліотеки дісталася, проте, далеко не вся бібліотека; частина її розійшлася по инших місцях, і окремі книги з записами, що свідчать про належність їх Симеонові Полоцькому, опинилися, наприклад, очевидячки, в складі книжкової спадщини Стефана Яворського — в бібліотеці Харківського Колегіуму й до жовтневої революції зберегалися в бібліотеці Харківської Духовної Семінарії [2]).

Щоб вивчати бібліотеку Симеонову [3]), ми не маємо під руками матеріялів, таких, які ото видав у своїй цінній праці С. І. Маслов. Із записів на книгах видко, що вперше власник зареєстрував її р. 1670 (26-го серпня): рік може означати, проте, й час, коли книга дісталася Симеонові (так, частенько трапляється нотатка: transit in bibliothecam meam 1670, 26 aug.); безперечно, частину книг дістав він од свого приятеля й протектора Гната Іевлевича, відомого полоцького ігумена, згодом архімандрита, що разом із ним Симеон 1660 р. вперше завітав до Москви. Частину инших книг Симеон, мабуть, привіз із собою, вибираючись до Москви; ще деякі були подарунки, иноді од київських друзів та знайомих [4]).

Серед чужомовних книг Типографської бібліотеки я нарахував трохи більше од сотні книг з власноручним записом Симеоновим; але може бути, що йому належали й инші книги, які утворили потім так звану „бібліотеку Сильвестра Медвѣдева"; кількість томів її, яку подає вищеназваний опис, я вже зазначив. Вивчаючи бібліотеку Симеонову, корисно мати на оці й ці останні книги, оскільки дати

---

[1]) Библіотека М. Синодальной Типографіи, ч. 2. — Печатныя книги. Вып. I. Иностранныя книги XV и XVI вв. (1485 — 1538), описалъ В. Погорѣловъ, М. 1903 та вып. 2: Иностранныя книги XVI в. (1539 — 1570), описалъ А. А. Покровскій. М. 1912. Дуже шкода, що ця славнозвісна, міжнародньої ваги, праця припинилася на другому випуску.

[2]) У колишній бібліотеці Харк. Дух. Семінарії я знайшов 6 книг із записами Симеона Полоцького. Тепер відділ стародруків цієї бібліотеки (в значній частині зацілілий) перебуває почасти в Харківській Центр. Науково-навчальній Бібліотеці, почасти в Укр. Центрархіві. Усі книги Стефана Яворського, що належали Харківській Дух. Семінарії, описав, як я гадаю, р. 1916—1917 зоставлений при Харківському Університеті Остроумов, але той опис і досі лишається в рукопису.

[3]) У цій статті обмежуюся поданими далі короткими відомостями про бібліотеку Симеона Полоцького, що її вистудіював я разом із книгами Сильвестра Медведева рр. 1913—1916. Повідомлення про наслідки цих студій у цілому відкладаю до иншого часу.

[4]) Ось зразки записів: на примірнику „Speculum historiale" Вікентія з Бове (Типогр. 3267): Ex libris Sylwestri Sitnianowicz prohinc concionatoris Polocensis ad aedes Epiphaniorum. Transit in bibliothecam Ignatii Iewlewicz archimandritae Polocensis, a. 1614. Transit in bibliothecam Simeonic Piotrowski Sitnianowicz indigni hieromonachi polocensis ord. S. Bas. Magn. Moschowie, An. Dom. 1670. Або на ч. 4085 (Kazania na niedziele y swięta doroczne Birkowskiego, 1628): te kazania nabylem ja Symeon Sitnianowicz od Pana Zelowskiego a. 1670 iunii 16). Або на ч. 3428 (Tribunal S. S. Patrum orientalium et occidentalium —. Nicolai Cichonli S. I): Hic liber est mihi dono... a reverendo in Christo patre Rectore Collegii Kiowensis Barlaamo Iasinski, Anno 1666 Aug. 27. Simeon Piotrowski Sitnianowicz indiguus hieromonachus monasterii Polocensis. Moscowie.

їнього видання не переходять за 1680-й рік (рік смерти Симеонової); але в даній статті ми обмежимося лиш тими, що їх належність Симеонові не потрібує здогадів.

Поміж ними ми зазначимо, по-перше, славнозвісну й не досить ще в історії нашого письменства оцінену що-до її впливу на наших письменників XVII в. енциклопедію Вікентія з Бове „Speculum majus"— найголовніше, одну її частину „Speculum historiale" (Типогр. Б-ка 3267). З примірника Симеонового видко, що книжку читано уважно; досліди над джерелами „Вертограда Многоцвѣтного", які поробили І. М. Тарабрин[1]) та автор оцих рядків[2]), довели, що поміж ними, надто для віршів розповідного, легендарного та історичного змісту, чи не перше місце належить Вікентієві; до „Зерцала" Вікентія вдавався Симеон і після того, як склав „Вертоградъ", а саме 1679 р., переклавши звідти „Иное сказание о Махомете и его беззаконном законе" (рукопис кол. Син. бібл. ч. 660).

Енциклопедія Вікентія з Бове була добре відома і київським письменникам. Із низки можливих потверджень цього здамся хоч-би на Іоанікія Голятовського, що не раз позичав із „Зерцала Исторического" приклади „Ключа разумѣнія" й легенди „Неба Нового". А втім, вага Вікентія як для нашого письменства, так і для Симеона Полоцького, полягає не тільки в факті цих випадкових запозичень.

Досить тільки перегорнути Speculum historiale, щоб оцінити й широчінь задуму, і багатство матеріялу, й одність композиції, що її досяг автор, суворо додержуючись провідної ідеї. Книга ділиться на 32 частини: од вступу автор переходить до просторої географії (кн. 2), потім до старозаповітної історії (кн. 3), до історії грецької й римської (кн. 4), до історії Олександра Македонського та його наступників (кн. 5—6), до історії римської в звязку з історією новозавітною (кн. 7—8) викладаючи поруч апокрифи й легенди про Богородицю (кн. 8), історію апостолів і перших часів християнської церкви й т. и. Книга починається ab initio mundi й закінчується розділом—epilogus brevis de fine mundi. Своїм задумом це щось ніби „Великіе Четьи Минеи" мітрополіта Макарія: книга, в якій зібрано все, що ab initio usque ad finem facta vel dicta sunt: але упорядчик не обмежився самим механічним сполученням матеріялу: матеріял цей він уклав у міцні рамці сталого світогляду, од початку до кінця перейнятого єдиною ідеологією[3]). Е. Бутарік, який р. 1863 присвятив Вікентієві з Бове спеціяльну розвідку[4]), порівнюючи енциклопедію XIII в. з Великою

---

[1]) И. М. Тарабринъ, див. Древности, Труды славянск. коммиссіи М. Арх. О-ва, т. III, М. 1902, стр. 23–24. [2]) Сборн. Харьк. Ист.-фил. О-ва, т. XXI.

[3]) Про цю ідеологію див. I. Bourgeat, Etudes sur Vincent de Beauvais, Paris, 1856 з католицького й панегіричного погляду.

[4]) Працю E. Boutaric, очевидячки, цілком видрукувано не було, всупереч вказівці Potthast'a Bibl. medii aevi, 2 Aufl., II (див. Vincentius). Уривок з неї надруковано в Revue des questions historiques, t. XVII, 1875.

Енциклопедією XVIII, справедливо завважає, що Вікентієві пощастило здійснити ту одність, якої не осягла велетенська спроба французьких просвітників. „Чого не міг виконати XVIII вік, до того — п'ятьма віками раніш, за два віки перед тим, як винайдено друкарство, коли літературні взаємини були обмежені, коли книжки були рідкі, їх нелегко було діставати, коли освіта була привилеєм небагатьох, коли автора в його широкому задумі не підживляла надія мати численних читачів,— до того взялася одна людина, якийсь чернець, і з честю це виконала".

Поруч з книгою Вікентія — другорядну вагу мають такі книги історичного змісту в бібліотеці Симеоновій, як „Magnum theatrum vitae humanae" L. Beyerlinck'a 1631 р. (Тип. 3248) чи навіть історія Баронія, такого популярного серед українських письменників, як згодом серед московських старовірів і розколснавчителів (Типогр. 4079), або хроніка Мартина Кромера (Типогр. 4210), чи Стрийковського (Типогр. 4121), або випадкові й, видимо, мало читані книги, от як „Historia christiana Laurentii de la Barre" (3243), „Iustini de Trogo Pompejo historia fidelissima 1593" (3655), „Antiquitatum Romanorum corpus I. Rosini-Dempsteri 1620" (3444) та інші.

Із відділу богословських книг ми повинні поставити на перше місце, певна річ, твори Томи Аквінського — цього досить ще не сціненого що-до його впливу, як учителя українських письменників XVII в. в царині метафізики, гносеології, богословія, психології та етики. З книг цього видатного середньовічного мислителя і Симеон Полоцький формував свій світогляд, починаючи з шкільної лави: в одному з зацілілих шкільних його записів (1653 р.) ми знаходимо конспекти, які свідчать про це [1]); те саме стверджують примірники Томи Аквінського, що є в його бібліотеці (Тип. 3338 і 4050). Дивна річ, жадному з істориків нашої схоластичної літератури XVII в. не спадало на думку навіть порушити питання про вплив Томи Аквінського на цю літературу: чи тому, що тема здавалася надто вузько-богословською й для історика літератури нецікавою — чи тому, що саме явище, назване Томою Аквінським, видавалося не дуже значним і змістовним. На перший пункт можна-б зауважити, що не мало праць саме про цю схоластичну літературу українську XVII в. писали особи з богословською освітою: порушити й розвязати це питання—не вимагало-б од них великої праці. Що-до другого пункту, то його пояснити випадає слабістю загальної освіти, що дозволила не доглянути навіть відродження „томізму" в XIX в. на Заході та полеміку, що розпалилася в філософських колах навкруги нього [2]).

---

[1]) Типогр. ч. 1791 (Commendatio brevis Poeticae, Rhetorica practica etc.: „composita per me Samuele Piotrowski Sitnianowicz aud. philosophiae anno D-ni 1653); див. тут богословські конспекти на арк. 208—284 та особл. арк. 321—420).

[2]) Про це відродження див. хоч-би у F. Picavet „Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies medićvales, Paris 1907, ch. IX; також у Sertillangse, S. Thomas d'Aquin, 2 vols, Paris 1912.

Увагу наших істориків письменства XVII в., природня річ, притягали до себе інші, близькі до звичайних літературних жанрів галузі: їх цікавили джерела схоластичної української казани та розповідних „прикладів“ у ній. І тут бібліотека Симеона Полоцького може подати цікавий матеріял тими, що в ній є, риторичними підручниками Матвія Дрессера „Rhetorica inventionis et dispositionis 1573“ (Типогр. 3495), Soarez'a (3862), збірками казань латинських та польських казнодіїв (з польських зазначимо, наприклад, Birkowskiego, ч. 4085, Starowolskiego, 4093, Olczewskiego, 4172). Сюди треба також зачислити й ті „середньовічні підсобники для казнодіїв“, що про них є й у нас деяка література [1]), якими, за рецептом Іоанікія Голятовського, схоластична казань живилася аж до кінця свого існування.

Усім своїм духом схоластична освіта тяжіла до енциклопедичности, до універсальности знання, з якого можна було-б вільно й майстерно користуватися на всяку вимогу часу. Зрозуміло, що в бібліотеках схоластичних письменників чи не перше місце повинні були посідати ці „locorum communium scriptores“. Од середніх віків до XVII включно вони склали на Заході величезний, до цього часу ще не зовсім розглянутий та не досить вивчений розділ ново-латинської літератури, що має велику вагу й для фольклористів, і для істориків стародавньої літератури, і для спеціялістів поетики, що цікавляться питаннями, як повстають, розвиваються й мандрують сюжети [2]).

У підручниках з теорії поезії XVII — XVIII віку ми також не раз знайдемо настійні рекомендації поетам читати отих письменників-полігісторів. „Lege optimos quosque scriptores“, каже, наприклад, один з таких підручників — зазначаючи в першому ряді тих — qui omnem eruditionis suae ad paratum unico vel pluribus voluminibus effuderunt... Excerpe quae aliquando ex usu tuo fore putes“ [3]). Відомі аналогічні поради І. Голятовського. Із книг, що були під руками схоластичного письменника, саме ці енциклопедичні збірки могли найлегше живити ерудицію, завдовольняти ту потребу в читанні, од якої, напр., Симеон Полоцький сподівається великих наслідків:

Не сила капли камень пробивает,
но яко часто на того падает.
Тако читаяй часто научится,
аще и не остр умом си родится [4]).

---

[1]) Наприклад, у статтях В. Ф. Певніцького в Трудахъ Кіевск. Дух. Акад. 1894, № 9 і 10 та 1895, № 1 (за підсобника авторові правила, між иншими, книга Cruel'я з історії середньовічної німецької казани).

[2]) Вагу цих збірок зазначив, між иншим, академик Аг. Кримський у приміткахъ до перекладу Кловстона „Народні казки та вигадки“. Львів, 1896.

[3]) Р. Пуб. Бібл. Q. XIV 203, Via ad Parnassum, арк. 19 звор., 22 звор. —23, 28 звор. (названо й імення scriptorum miscellaneorum).

[4]) Син. 659, арк. 181.

Серед книг Типогр. Бібліотеки, надписаних ім'ям Симеона, ми маємо, певна річ, тільки небагато зразків цієї літератури, що їх свого часу простудіював автор „Вертограда Многоцвѣтного", — що являє спробу книги саме такого роду. Сюди належать, напр. „Loci communes sive Florilegium" I. Gruseri 1624 (3710), знамениті „Dies caniculares" Симона Майола, добре відомого й у Київі (у С. Полоцького вид. 1607 року; Типогр. ч. 3488), такі книги, як „Gemmarum et lapidum historia Anselmi de Boot et Adriani Toll 1636" (3650) та інші. З рукописів Симеона можна встановити, що він читав і багатьох инших: він використав різні „Polyanthea" (як „Nova Polyanthea, opus suavissimum sententiarum floribus exornatum 1600" — Типогр. 3241), „Adagia" (типогр. 3302) та інші збірки, що заступили собою давні „Пчелы"; знав він, певне, і письменника, що тішився великою славою на Заході, Алессандро Алессандрі (Alexander ab Alexandro, 1461 — 1523), автора шістьох книг „Genialium dierum" (видання 1522, 1586, 1594, 1582, 1673 рр.), можливо й Камерарія (Ioachimus Camerarius, 1534 — 1624) та инших подібних авторів, з числа тих, що їх назвав працьовитий Моргоф в своїому „Полігісторі" [1] — чи не єдиному досі нашому провідникові в нетрях цієї багатої й занедбаної тепер літератури.

Познайомившись з нею, також з усією сукупністю бібліотек, подібних до бібліотек Симеона Полоцького, Сильвестра Медведева, Стефана Яворського, Дмитра Ростовського та инших, історикові українського письменства XVII віку доведеться, мабуть, зректися цілої низки апріорно зроблених узагальнень, осудливого характеру зауважень та трохи скороспілих, що обіймають цілі літературні періоди, висновків. Те саме доведеться зробити й історикові московської літератури XVII в. Саме питання про „польсько-латинський" вплив, певне, треба буде переглянути, перенісши наголос з першої половини цього складно-зложеного епітету на другу. Що-ж до цієї другої, то настав час, не завдовольняючись самими бібліографічними списками авторів, яких цитують наші письменники, і навіть порівняннями окремих уступів, ближче вивчити і форму, і зміст, і ідеологію цих авторів. Треба переглянути встановлену історично-літературну традицію про „київську схоластичну літературу" [2]. Після такого перегляду й історія окремих літературних жанрів і характеристики окремих письменників, може бути, виграють у своїй змістовності й перестануть викликати в оглядачах ті почуття національної й естетичної пригніченості, які часто викликають вони до цього часу.

---

[1]) D. G. Morhofi, Polyhistor in tres tomos literarium divisus. Lubeck, 1708; caput XXI; De locorum communium scriptoribus, p.p. 256—281.

[2]) Цей перегляд у наші дні розпочав, напр., акад. В. М. Перетц у першій частині нової праці, що недавно вийшла: „Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, Лгр. 1926 (Сб. Отд. Р. яз. и Слов. Академии Наук, т. 101).

Проф. В. І. РЄЗАНОВ
(Ніжень).

„ВѢНЕЦЪ ДИМИТРІЮ".

Ростовська драма 1704 р.

(До історії українських впливів на Московщину).

Присвячується академикові
Дмитрові Івановичу Багалієві.

Димитрїа почтимъ, премудраго во
ученїихъ...
(Служ. Мінея, Кіевъ,
1891, 26 жовтня, арк. 217).

Працюючи над перевіркою текстів старовинних українських драм для академічного видання „Драма Українська" (Збірник Історично-Філолог. Відділу Української Академії Наук, № 7), вивчаючи для цього, між иншим, рукописи Державного Історичного Музею в Москві, в серпні 1926 року, — в рукопису № 1199 (инше визначення: 37936, 1900 года), що на його з иншого приводу звернув мою увагу завруконвідділом акад. М. Н. Сперанський (щира йому подяка!), — мені пощастило знайти повний текст шкільної драми про св. Дмитра [1]), — досі вона була відома тільки з програми та в уривках, що надрукували А. О. Тітов (Новыя данныя о Димитріѣ Ростовскомъ, М. 1881, стор. 14 і далі) та І. О. Шляпкін (Св. Димитрій Ростовскій и его время, Спб. 1891, приложенія, стор. 59 і далі).

Аналізу цієї пієси отут я й подаю. Повний текст її друкується в вип. VIII вищезазначеного видання „Драма Українська".

Рукопис Москов. Держ. Історичного Музею № 1199, 4°, на 93 аркушах, писаний в Великоросії письмом середини XVIII віку [2]), складається з: 1) Драма про св. Дмитра (арк. 1—31), 2) „Комедія на Успенїе Богородицы" — пієса, що її за рукописом Типографської Бібліотеки (у Москві) надрукував акад. М. Н. Сперанський (Успенская драма Димитрія Ростовскаго, М. 1907), і 3) „Комедія на Рождество Христово", що її теж приписують, як авторові, Дмитру Тупта-

---

[1]) Заголовок драми: „Вѣнецъ славнопобѣдоносный доброподвижнику храбренику Христову св. великомученику Димитрію", то-що.

[2]) Має запис на 1 арк.: „Изъ книгъ Степ... (обірвано) Протоіереем Іоаномъ куплена 1787-го года ноября 11, цѣна 45 ко. Мнѣ досталась в... день марта 1813 года".

ленкові, згодом мітрополітові Ростовському, — текст її, раніш надрукований в акад. М. С. Тіхонравова за рукописом Рос. Публіч. Бібліотеки Q. XIV. 28. (Русс. драм. произвед. 1672 — 1725 гг. Спб. 1874, т. I, стор. 339 і далі), видано за чотирма тепер відомими рукописами в IV вип. „Драми Української“ (у Київі, 1927). Як бачимо, цей рукопис Істор. Музею № 1199 являє собою цікаву збірку пієс, що з них дві належать самому Дмитрові Тупталенкові, а третя про св. Дмитра — учням його ростовської школи, що написали драму, вславляючи янгола-патрона, а разом і самого мітрополіта Дмитра, як то бачимо з епілогу пієси „Вѣнецъ славнопобѣдоносный“:

Вѣнецъ, его же прежде сплетать навыкохом [1]),
Святому Димитрїю по силѣ сплетохомъ,
Аще от скудна ума і не цвѣтословенъ,
Святому і слышащимъ да будетъ любовенъ.
Вѣм, яко лучши въ небѣ аггели сплетаютъ,
Егда всѣ едногласно того величаютъ;
Мы же, елико мощно, егда соплетахомъ,
Вмѣсто шипковъ всѣ сердца наша прилагахом.
Тѣми ж сердцы желаем, в чом гдѣ погрѣшили,
Дабы насъ сердца ваша в сем дѣиствѣ простили.
Наипаче, о владыко, от твоеи святыни
Молим, да простиши насъ своеи благостыни:
Вѣм бо, яко лучши венцы соплетаешъ,—
Житїя святых пишущъ, всѣхъ святых вѣнчаешъ.
Зато вѣнецъ дадеся ти, златокованны
Архїереискіи, їмже еси увѣнчанны.
Будешъ потомъ увѣнчанъ вѣнцемъ вѣчно властным,
Якоже і твои аггелъ, дванатцаточастным.
Трость пишуща — то копье, а пот стоит кровє,
Яже от пресвященна чела ти їсплове.
Часть дванадесятую вѣнца ты сплетаешъ,
Егда дванадесятыи мѣсяцъ совершаешъ.
Будеши вѣнцем неба за то увѣнчанныи,—
Святых возвеличивыи будешъ величанныи;
Его же ти по долгои здѣ жизни желаемъ,
Смирно твои питомцы главы преклоняемъ,

(арк. 30 звор. — 31).

Епілог, як бачимо, вдається найбільше до мітрополіта Дмитра Ростовського, і просто свідчить про те, що драму склали й виставили „питомцы“ його тоді, як він сам складав останню частину своїх Миней-Четьих, тоб-то серпень місяць. Скінчив свою велику працю мітрополіт Дмитро 9 лютого 1705 року, а 26 жовтня 1704 р. було виставлено драму „Вѣнецъ славнопобѣдоносный“ Св. Димитрію, патронові мітр. Дмитра [2]).

[1]) Очевидячки, натяк на попередні драматичні вправи в школі.

[2]) Порівн. Шляпкинъ, Дим. Рост., стор. 373, 374.

Повний заголовок пієси такий: „Вѣнецъ славнопобѣдоносный доброподвижнику храбреннику Христову святому великомученику Димитрію, в день преславнаго праздника его торжественный от смиренныхъ того їменоносца преосвященнаго Димитрія митрополита ростовскаго і ярославскаго питомцовъ грамматики учащихся младенцевъ стихословнѣ от дванадесятоцвѣтовъ сплѣтенныи в богоспасаемомъ градѣ Ростовѣ, лѣто от Рождества Христова 1704“.

Як відомо [1]), ростовська школа мітр. Дмитра існувала дуже недовго (1702 — 1705); але-ж вона мала певний вплив. Шкільні вправи учнів „показываютъ въ учителяхъ учениковъ Галятовскаго и вѣрныхъ послѣдователей ‚Ключа разумѣнія‘, коего не чуждъ былъ и самъ св. Димитрій“, — каже Шляпкін [2]); звертаючи окрему увагу на вплив літературний, ми повинні констатувати, що такий вплив школа мітр. Дмитра справді мала — зокрема в галузі театру, драми: ростовська школа то був один з етапів поширення на північ-схід літературних творів українського стилю, зокрема — української драми. Яскраво за це промовляє між иншим самий цей збірник Історичного Музею № 1199, що зберіг тексти аж трьох пієс, звязаних з іменням фундатора ростовської школи.

„Вѣнецъ славнопобѣдоносный Димитрію“ — шкільна драма цілком українського стилю, що його занесли до Ростова Дмитро Тупталенко та його співробітники по школі. „Конечно, тутъ работали преподаватели, а не ученики, учившіеся всего два года“, — завважує І. О. Шляпкін [3]), здається, слушно [4]).

Заголовок пієси того-ж-таки українського стилю, що й заголовок різдвяної драми Дмитра Тупталенка „Премѣна непостояннаго мира сего, гордости сѣтми в маловременнои жизни человѣковъ уловляющая“, то-що, та багатьох инших українських драм (див. „Драма Українська“, вип. IV, стор. 39 — 40), — заголовок довгий, вигадливий, що освітлює, як дивиться автор на ідею та зміст пієси. А матеріял для заголовку, а саме метафору „Вѣнецъ славнопобѣдоносный“, очевидячки, запозичено з церковної служби св. Дмитрові Солунському, де зустрічаємо ось які вислови: „На лесть побѣду возставивъ побѣдительный вѣнецъ правды пріялъ еси, Димитріе“ (служ. Минея, октябрь, арк. 210 звор.); „Побѣдившаго лжу нечестїя, славою вѣнчатя, Димитріе“ (ibid.); „От ангелъ хвалами вѣнчается“ (ibid., арк. 204 звор.); „Добропобѣдному приглаголю Димитрію“ (арк. 208 звор.); „Божественнымъ мученїя вѣнцемъ увязенъ, при

---

[1]) Шляпкинъ. Св. Димитрій Рост. Розділ VIII: Ростовская школа св. Димитрія (стор. 327—353); Д. Совицкій. Русскій гомилетъ начала XVIII в. Іоакимъ Богомолевскій, Кіевъ, 1902, стор. 90—93.

[2]) Св. Димитрій Рост., стор. 336.

[3]) Op. cit. 343.

[4]) Як відомо, і в Київі писати драми для шкільного театру повинні були професори риторики або поетики.

Бозѣ ликуеши“ (ibid.); „Вѣнценосче мучениче Димитрїе“ (арк. 215 звор.); „Димитрїа почтимъ, премудраго во ученїихъ и вѣнечника въ мученицѣхъ“ (арк. 217).

Природньо було запозичити стилістичний матеріял з церковних пісень, тропарів, ірмосів, то-що, бо оточення, що в ньому повстала пієса, було цілком пройнято інтересами церковної служби.

Темою та цілевим уставленням нашої драми було — вшанувати мітрополіта Дмитра в день його іменин (26 жовтня), уславляючи його патрона, св. Дмитра Солунського, шляхом відповідної театральної вистави, як то було звичайно на Київщині, на Вкраїні, в шкільному оточенні. Ростовські автори-навчителі зважилися виставити перед мітрополітом та гостями на шкільній сцені, силами учнів, як акторів, подвиг славетного св. Дмитра Солунського та його мученицьку смерть.

Цей сюжет — подвиг св. Дмитра та його смерть — і розгорнено в пієсі.

Щоб обізнатися з подіями, наші імпровізовані драматурги взяли найближче джерело, що було просто та зáвсіди перед їх очима — життєпис св. Дмитра Солунського, якого складав сам Дмитро мітр. Ростовський та надрукував в жовтневій книзі Міней-Четьїх, під 26 жовтня. Цей твір „Страданїе святаго славнаго великомученика Димитрїя“, оброблений за С. Метафрастом та Ч.-Мінеєю Макарія мітр. Московського, переказує такі події:

1. Народження св. Дмитра від побожних батьків: „Отецъ его бѣ воевода Солуня града, втайнѣ вѣруяй въ Господа нашего Іисуса Христа, не смѣяше же явѣ пресвятаго его исповѣдати имене, яко великое на христїаны бысть тогда от нечестивыхъ царей и мучителей гоненїе... Храняше же внутрь палатъ своихъ въ тайнѣй молитвенницѣ двѣ святыя иконы, пред ними же всегда съ единовѣрною супругою своею моляшеся истинному Богу“; довший час не було в них дитини, і аж „по мнозѣмъ времени“ народивсь у них син Дмитро.

2. Молодечі роки Дмитрові, його розум та побожність: „Родители введоша его въ молитвенный свой храмъ и показавше святыя иконы научиша его святѣй вѣрѣ, сказующе ему вся, яже приводятъ къ познанїю Господа нашего Іисуса Христа, и вся, яже показуютъ суету скверныхъ боговъ языческихъ и бездушныхъ идоловъ ихъ. Димитрїй же от словесъ родителей своихъ, а наипаче от благодати Божїя позна истину и вседушно вѣрова Богу, и поклонився св. иконамъ, цѣлова ихъ усердно... Отрокъ же прїемъ св. крещенїе, учашеся закону Божїю, и растяше лѣты же разумомъ, добродѣтельми от силы в силу грядущи, и благодать Божїя бѣ въ немъ, просвѣщающая и вразумляющая младенца“.

3. Смерть батьків Дмитрових; він стає Солунським воєводою: „Слышавъ же Максимїанъ царь о преставленїи воеводы солунскаго, призва къ себѣ сына его Димитрїа святаго, и видѣвъ разумъ его и храбрость къ бранемъ, аноупатомъ его постави и Солунь ему

вручи, глаголя: Соблюди отечество твое и очисти е от нечестивыхъ христїанъ“...

4. Дмитро християнізує солунян: „Димитрій же святый, прїемъ от царя санъ, прїиде въ Солунь и прїятъ бысть от гражданъ честно; и абїе нача ясно пред всѣми исповѣдати и прославляти имя Христа, и всѣхъ вѣрѣ святѣй учити; и бысть солуняномъ другій Павелъ апостолъ“...

5. Максиміян дізнається про це і, повертаючися з війни проти сарматів, заїздить до Солуня. Дмитро вже був готовий на мучеництво: він доручив усеньке своє багатство вірному служникові своєму Луппу, щоб він роздав усе убогим, а сам, шукаючи багатства небесного, молився Богу та постував.

6. Цар кличе до себе Дмитра, допитується, чи справді він так робить, як про нього кажуть: „Димитрій же ставъ пред царемъ, дерзновенно себе исповѣда христїанина быти и укори языческое многобожїе. Царь же повелѣ его всадити въ темницу“.

7. Дмитро у в'язниці... „И сѣдяше св. Димитрїй въ темницѣ, яко въ чертозѣ свѣтлѣ, поя и славя Бога (‚Боже, въ помощь мою вонми! Господи, помощи ми потщися“, то-що); дїаволъ же, хотя его устрашити, преобразися въ скорпїю и хотяше святаго за ногу угрызнути. Онъ же крестнымъ знаменїемъ ограждся, безбоязненно попра скорпїю ту ногами“. У в'язниці Дмитра відвідав янгол, „съ прекраснымъ вѣнцемъ райскимъ, въ свѣтлости велицѣй“, і сказав йому: „Миръ тебѣ, страдальче Христовъ, мужайся и крѣпися“... „И распаляшеся святый сердцемъ въ любовь Божїю, желающи усердно за Него излїяти кровь свою“.

8. Виступає борець Лій: „Въ то время упражняшеся царь въ играхъ и позорищахъ; имѣяше бо нѣкоего борца славна именемъ Лva, от вандалскаго языка родомъ суща, емуже сотворивъ позорищное мѣсто высоко, утѣшашеся смотря како той Лvй борется съ храбрыми человѣки и убиваетъ ихъ метая съ высоты на копїя“.

9. Нестір зважується виступити проти Лія; Дмитро його підбадьорює та благословляє: „Бѣ же тамо нѣкій юноша именемъ Несторъ, христїанинъ вѣрою, знаемый св. Димитрїю; сей видя Лvя убивающа многихъ, а наипаче христїанъ погубляюща нещадно, распалися ревностїю и восхотѣвъ съ нимъ братися, тече къ св. Димитрїю въ темницѣ сѣдящему и возвѣсти ему вся яже о Лvи борцѣ, яко множество уби христїанъ, и просяше у него благословенїя и молитвы, да возможетъ того немилостиваго человѣкоубійцу побѣдити. Святый же Димитрїй, знаменавъ его крестнымъ знаменїемъ, рече: Лvя побѣдиши, и за Христа мученъ будеши“.

10. Подвиг Несторів, Лієва смерть, царів гнів, Несторова смерть, засудження Дмитра до страти на горло: „Тече же Несторъ на позорище и велегласно возопивъ: Боже Димитрїевъ, помози ми, — сплетеся съ супостатомъ крѣпко, и горькой предаде его смерти, низри-

нувъ его долу на острая копїя. Царь же опечалися зѣло о погубленїи Лвевомъ, и абїе повелѣ Нестора мечемъ посѣщи; обаче не утѣшися от печали, но весь день той и всю нощь о Лви скорбяше. Увѣдавъ же яко Димитрїй виновенъ бысть смерти Лвевой, повелѣ и его убити копїями, яко же бо Лвй на копїи отъ святаго Нестора свержен умре, тако и Димитрїю мучитель суди копїями прободену быти: да равною, рече, умретъ смертїю той, иже таковую смерть исходатаи любимому нашему Лвю".

11. Мученицька смерть Дмитрова: „Наченшу же свѣтати 26 дню Октоврїа, внидоша воини въ темницу, и обрѣтше св. Димитрїа стояща на молитвѣ, избодоша его копїями... Тѣло же его на земли поверженное и безчестно лежащее, нѣцыи от вѣрныхъ нощїю пришедше тайно взяша и погребоша".

Отака традиційна старовинна легенда про св. Дмитра, що дійсно був за проконсула в Ахайї та постраждав за віру року 306, а згодом став об'єктом культу, як високошанований святий патрон Тесалоник (Солуня)[1]); до життєпису було додано довгу низку „чудес" святого. Цю легенду в обробці Дмитра Тупталенка й використали автори драми „Вѣнецъ славнопобѣдоносный св. Димитрїю", взявши такі моменти: в I дії —

а) Максиміян настановляє Дмитра на Солунського воєводу;

б) Дмитро християнізує солунян:

в) Лупп, за дорученням од Дмитра, годує убогих.

У II дії —

а) Максиміян приїздить до Солуня;

б) Дмитро сповідає себе щирим християнином, його беруть до в'язниці;

в) Виступи борця Лія;

г) Дмитро підбадьорює та благословляє Нестора на боротьбу з Лієм;

ґ) Несторів подвиг, смерть Лієва; Несторові та Дмитрові призначено кару на горло;

д) Скарання Нестора й Дмитра.

Ці мотиви доповнено та розвинуто, оздоблено та прикрашено при обробці способами, звичайними в тогочасних українських драмах; передусім помічається вплив різдвяної драми самого Дмитра Тупталенка, як зараз побачимо.

Структура та композиція драми „Вѣнецъ Димитрїю" та самісінька, що ми спостерегаємо в цій різдвяній драмі й у багатьох инших старовинних українських пієсах: антипролог, пролог, епілог, дію поділено на яви. Характер цих компонентів так само звичайний, традиційний.

[1]) Див. O. Tafrali, Thessalonique au XIV siècle, Paris 1913, стор. 132 і далі. Порів. Еп. Филаретъ, Св. великомученикъ Димитрій Солунскій и Солунскіе славяне (Чт. въ Общ. ист. и древн. при Моск. унив., 1848, № 6); Арх. Димитрій (Самбикинъ) Сказаніе о св. Димитріи, 1894.

Алегоричний антипролог змальовує боротьбу поганства, політеїзму (Многобожїя) з вірою в єдиного Бога (Православїе), так само, як антипролог різдвяної драми Дм. Тупталенка — боротьбу Смерти та Життя (Жизни):

Многобожїе.

Во всеи подсолнечнои азъ есмь прославленно,
Зане боги многими сталось умноженно...

Православїе.

Во имя Отца, Сына і Духа пресвята
Будеши тѣхъ силою чрезъ мене попрата — то-що.

Кінцева сцена драми „Вѣнецъ Димитрїю“ так само алегоричного змісту: Гонор Максиміянів (Тщеславїе) вихваляє міць цареву, проти нього виступає Слава Димитріева, янголи, і далі — апотеоза. Отже алегоричні сцени становлять своєрідне обрамлення пієси, — як то ми бачимо і в різдв. драмі Дм. Тупталенка [1]). Треба тільки додати, що „Вѣнецъ Димитрїю“ розвинув свій антипролог значно скромніш, — авторові, очевидячки, бракувало фантазії поширити межі алегоричної християнської мітології.

Невеличкий пролог „Вѣнца“ — цілком того самого характеру, що й пролог різдвяної драми: переказується зміст пієси, запрошується глядачів до уваги, проситься благословення од владики Дмитра:

Наипаче того, отколь їмя знаемъ,
Благословящихъ рукъ его желаемъ.

Пієсу поділено на дві дії (дѣйства), — теж на дві дії (дѣйства) поділяється й друга драма Дмитра Тупталенка, а саме — „Комедїя на успеніе Богородицы“ [2]).

І дія „Вѣнца“ починається сценою царя Максиміяна та його „велмож“; спочатку це зовсім така сама сцена, як ява 6 різдвяної драми Дмитра Тупт. („Иродъ с велможи“). „Вѣсте, яко скипетръ сеи вручиша мнѣ бози“, — каже Максиміян „велможам“, починаючи сцену; „Четверовластный скипетръ подъ солнцемъ сияет“, — каже Ірод теж на початку сцени; тільки коли Дмитро Тупт. починає монолог Ірода високомовним покликанням:

Непреодоленныи мужіе и мудри,
Державы моеи столпы непоколебимы,—

автор „Вѣнца Дим.“ перебувається без цього красномовства. Вельможі-порадники вихваляють Максиміяна (вельможі Іродові — так само), але коли цар запитує про своє майбутнє, вони не можуть одповісти, і радять покликати жерця, щоб дізнатися про волю богів (порівн.

[1]) Див. В. Рєзанов. Драма Українська, вип. IV, стор. 54—57.
[2]) Див М. Н. Сперанскій. Успенская драма; „Драма Українська“, вип. V.

у різдв. драмі: вельможі радять Іродові, в яві 8, покликати рабинів). Жерця кличе „отрок“ (= парень в різдв. драмі). Жрець сповіщає, що боги

Свою нам нерадость купно возвѣщаютъ —
Рекоша: нѣкто їнный богъ у насъ явится...
Тому Богу молятся многи христїаны...

Доповідь Жерця гнівить Максиміяна (як згнівили Ірода доповіді рабинів); він під гарячу руч наказує знищити цих богів та „изваят ины“, але-ж за порадою вельмож гнів його окошується на християнах (як Ірод за порадою теж вельмож наказав винищити вифліємських немовлят).

Автор „Вѣнца Димитрїю“ додає тут власне од нього вигаданий мотив: окрім вельмож, винищити християн Максиміянові радить ще й якийсь посланець од самого пекла в жіночій постаті, Мелея:

До нашего любимца, тя, Максимїана,
От твоихъ боговъ съ ада тебѣ есмь посланна,
Да на христїанъ сердце твое запалится,
Да нї единъ живъ будетъ, зѣло да ярится.

Максиміян остаточно вирішує винищити християн, і посилає „вождя“ з вояками (порівн. — Ірод посилає „вождей“ з вояками винищити немовлят).

Українські драми, слідом за польськими та латинськими езуїтськими, зáвсіди оздоблювано та прикрашувано алегоричними постатями, що брали участь у діях [1]). Так само і „Вѣнецъ Дим.“: в 2 яві виступає Щирість Християнська (Усердїе) з сумним голосінням за побитими християнами:

Кто ми дастъ слезы, кто ми дастъ потоки,
Точащїися с сердечнои опоки!...
Їз рая четыре текущїя рѣки,
Їсточите слезъ потоки велики,
Слезное море!
Да азъ утону во слезахъ навѣки,
Зане їзбиты святыи человѣки,—
Горе мнѣ, горе!

Ці вірші, між иншим, свідчать про те, що авторові їх була відома київська драма „Царство Натури Людской“ 1698 року [2]), де знаходяться отакі вірші, що їх переробкою, очевидячки, були наведені слова голосіння Щирости Христ.:

З рая четире текущия рѣки
Источѣте ми воды слез велики;
Слезное море!
Нехай утону во слезахъ во вѣки,
Нехай не жию между человѣки...
Обтечите мя, слезния потоки,
Точащиися з сердечной опоки... [3])

[1]) Пор. „Драма Українська“, вип. IV, стор. 49—50.
[2]) Див. „Драма Українська“, III, 111 і далі. [3]) Там-таки, стор. 127.

Щирості Хр. відповідає коротким віршем у риму Голос Неба, — тут ми маємо відомий спосіб „луни“ (Эхо), що його уживали і Дмитро Тупталенко, — напр. у 15 яві різдвяної драми, — і багато инших українських старовинних драматургів та віршописців, а в поетиках дано й теорію цього способу [1]): —

Усердіе Христїанства.

Ты, Небо, сїе зрящи, о сем мнѣ возвѣщаи:
Рцы, от кого убиты погана?

Голос Неба (*лунає*)

От Максимїана!..

Усердїе.

На коемъ мѣстѣ? Зрѣти ихъ желаю!

Голос Неба *(лунає)*.

Приоткриваю.

При цьому, очевидно, перед глядачами відчиняли якусь заслону й показували картину — купи трупів побитих. Щирість знову починала голосити, а потім ставала на молитву перед іконами. Останній мотив — з легенди про Дмитра (див. вище, п. 2 легенди), що шанував ікони ще замолоду.

У 3 яві Максиміян, завдоволений з того, що вигублено християн, настановляє Дмитра на солунського воєводу, хоч він і одмовлявсь, — тут оброблено, розвинено та драматизовано мотива з легенди, оповідання повернуто на діялог.

Таким самим чином у 4-й яві досить-таки примітивно драматизовано оповідання легенди про апостольський подвиг Дмитра в Солуні: війт та бурмистр. вітають нового воєводу, Дмитро починає розмову про віру, захоплює слухачів своєю проповіддю, роздає їм хрести, славить Бога сам і солунян навчає християнського богохваління, виголошуючи тут-таки на сцені молитви „Отче нашъ“, „Богородице Дѣво радуйся“ та символа віри.

Щоб схарактеризувати настрій та поведінку Дмитрову після цього, драматург знову впроваджує на сцену алегоричні постаті (ява 5): Віра православна кличе до себе Надію й Любов, вони втрьох ідуть до Дмитра та навчають його (ява 6):

Вѣра.

Вѣруи крѣпко всѣм сердцем во истиннаго Бога...

Надежда.

Врагов не устрашаися, їмѣи мя, Надежду...

Любовь.

Аз любовь утверждаю, — держи ю у тебе,
І возлюби їзкрення, якоже сам себе.

[1]) Там-таки, III, стор. 10.

Додержуючись указівок Любови, Дмитро кличе свого служника Луппа, дає йому до рук ключі од своєї скарбниці і наказує годувати вбогих.

Далі дія переноситься на міську вулицю, чи майдан, — і перед нами побутова сцена. Виставляючи її, автор „Вѣнца Димитрїю" керувавсь такими зразками, як насамперед сцена пастухів у різдвяній драмі, або „играние свадбы" в пієсі про „Алексѣя Божія человѣка" [1]).

Троє вбогих — сліпий, глухий та хлопчик — сидять на вулиці, розмовляють про свої справи, даремно чекають милостині від прохожалих. До них зближається Лупп і закликає їх до будинку Дмитра на частування; глухий ніяк не зрозуміє, в чому річ (комічний діялог); потім вони йдуть, сідають там, де їм показує Лупп, їдять, п'ють, розмовляють поміж себе.

Цією сценою закінчується I дія пієси.

Дію II автор розвинув значно напруженіш. Отут найбільш статика дійових осіб перейшла в динаміку, і пієсу закінчує трагічна розвязка.

Ява перша малює жорстокий конфлікт між Дмитром та царем Максиміяном з приводу віри: на початку Дмитра повідомляють про те, що наближається Максиміян, який прийшов до Солуня; Дмитро зустрічає царя, вітає його та його почет, приймає в своїй хаті, — таким цілком реальним шляхом розгортує сюжет наш драматург, виходячи з короткого оповідання легенди (див. вище, п. п. 5 та 6); на запитання цареве про справи, Дмитро відповідає:

Слава Богу моему, все мирно, все благо...

Це слово „моему" викликало всю біду. Максиміян, що виряджаючи Дмитра на воєводство, дав був йому наказа:

Дабы люде знали,
Шествуй с ними ко богом; дабы почитали,
Приноси купно с ними кровоточныя жертвы:
Всѣ бо боги мои суть...,—

Максиміян раптом чує, що Дмитро славить якогось свого Бога! Цар хоче дізнатися:

Кто есть богъ твои? коего бога поминаешъ?

„Димитрій-же дерзновенно себе исповѣда христїанина быти и укори языческое многобожїе" — каже, як ми бачили, легенда. Драматург розвинув це коротеньке оповідання в цілу дискусію. Готовий на мучеництво за віру, Дмитро в драмі безбоязно відповідає цареві:

Тотъ есть, котораго ти не зналъ і не знаешъ:
Богъ-Отецъ, Сынъ, Духъ святыи, едины в троицы,—
Тѣхъ быть едино знаю под троими лицы.

[1]) Див. „Драма українська", вип. IV та V.

Максиміян спочатку хоче напоумити Дмитра:

Что ты безумствуеши? Едино быти трое?
Не могутъ трое быти въ единомъ, ниже двое! —

а потім велить покликати жерця й наказує йому переконати Дмитра. Але Дмитро заперечує жерцеві з такою силою непохитного християнського переконання, що примушує свого антагоніста визнати своє безсилля; жрець каже:

Заградилъ есть ми уста своими словами, —
Отпустите мя, а он да глаголетъ с вами [1]).

Малюючи в особі свого героя такого непереможного оборонця православности, наш драматург мав перед очима живий такий образ — мітрополіта Дмитра Ростовського, борця проти розколу, майбутнього автора „Розыска о брынской вѣрѣ“; щоб його вшанувати, як ми вже казали, і було написано пієсу.

Роздратований Максиміян узиває жерця дурнем, проганяє його геть, і провадить далі дискусію вже сам; умовляють Дмитра ско-

---

[1]) Оцей мотив про дискусію християнина з представниками иншої віри, поганства, в присутності гнобителя християнства, зустрічаємо так само в київській шкільній драмі $170^{3}/_{4}$ року „Declamatio de sanctae Catharinae genio“, що її склали студенти Київської Духовної Академії польською мовою, — див. Inductio 3: дискусія Катерини з поганськими „філософами“. Текст цієї пієси, ще не надрукований, зберігсь у рукописах Москов. Синод. Бібліотеки № 1016 та Київо-Соф. соб. № 479; друкується в V вип. „Драми української“ (Збірн. Іст.-Філ. Відд. Української Академії Наук № 7). Пор. Вол. Розовъ, Южно-русская школьная драма о св. Екатеринѣ („Изборникъ Кіевскій“, 1904, стор. 208 і далі). Той-таки мотив про дискусію християнина з поганським жерцем маємо і в відомій трагедо-комедії Т. Прокоповича „Владимиръ“ (ява 3, дія III: дискусія грецького філософа з жерцем Жериволом). Взагалі-ж мотив дискусії про віру був досить популярний: відомий Інокентій Гизель улітку 1646 року мав публічний диспут з єзуїтом Миколою Циховським, що згодом видав це Colloquium Kiioviense (див. Tribunal. s. Patrum de processione Spiritus sancti a Patre et Filio. Krakow, 1659); у рукопису другої половини XVII в. збереглося „Прѣніе“ литовського протопопа Лаврентія Зизанія з ігуменом Іллею та „справщикомъ“ Григором у Москві в 1627 р., з приводу катехізиса Лаврентія (див. Тихонравовъ, Лѣтоп. русс. литер. и древн., т. II, відд. II, стор. 80 і далі); відомий Арсеній Суханов мав „Прѣнія съ греками о вѣрѣ“ р. 1650 (див. С. Бѣлокуровъ, Матеріалы для исторіи русс. церкви — Труды Кіев. Дух. Акад. 1883, дек., стор. 670 і далі). У письменстві цей мотив дискусії про віру мав чимало обробок, починаючи з відомого апокрифа „Прѣніе І. Христа съ діаволомъ“ (Тихонр., Пам. отреч. литер. II, 282): пригадаймо, напр., Ганса Розенблюта „Ein disputaz eins Freiheits mit eim Juden“ (Fastnachtspiele aus dem XV Jahrhundert, Stuttgardt, 1853, III, 1115), „Слово о преніи христіанъ со жиды и о вѣрѣ стязанія“ (Тихонравовъ, Лѣтоп. русс. лит. и древн. т. III, відд. 2, стор. 73), книжку К. Скупинського „Rusin albo Rellatia rozmowy dwoch Rusinow, shizmatyka z unitem, o rozmnożeniu wiary Katolickiey“... Warsz., 1634. (Архивъ Юго-Западной Россіи, т. VII, ч. I, Кіевъ 1887, стор. 650...), та инш., кінчаючи інтермедією українця з жидом, на тему, котрà віра краща, середини або другої половини XVII в. (див. М. Возняк, Початки української комедії, Львів 1920, стор. 35, 192).

Отака розповсюдненість цього мотиву викликала появу його і в нашій драмі „Вѣнецъ Димитрїю“.

ритися волі царевій також і вельможі, але Дмитро непохитний. Тоді цар загрожує:

Димитрїе, краине вѣщаю ти слово:
Вскорѣ мученїе будетъ ти готово!

Але Дмитро вже давно готовий до цього; він з охотою скидає з себе свій сан воєводи. Максиміян розлютований; він волає:

Раба сего противна скоро похитѣте,
В твердѣишїя заклепы крѣпко затворѣте,
Не дадите ясти, пити, там да изчезаетъ,
Їже Максимїана держави не знаетъ!..
Возметъ его за шею, ведет немедленно!

Сторожа брутально забирає Дмитра до в'язниці. Дмитро-ж поводиться по-геройському поважно, — він каже цареві:

За хлѣб, за соль і за честь главу ти склоняю,
А за Бога моего готовъ умираю.

Фанатична непохитність Дмитра збуджує в Максиміяні, після вибуху лютости, сум.

Горе моему царству, горе скиптру сему,
Что не повинуются премнози ему!
Дїмитрїи, другъ мои бывыи, тот противно ходит,
І мнѣ печаль і себѣ сердечну наводитъ,—

каже він (ява 2). Але бачучи, що нічого не вдіє, вдається він до поточних справ: треба обрати нового воєводу солунського. Вельможі рають обрати Януса:

Янусъ разсуденъ і честенъ,
Сеи граду воевода пребудетъ нелестенъ,
Тои наших боговъ с нами купно почитаетъ,
І твое властелинство зѣло величаетъ.

Цар погоджується і призначає Януса на воєводу, хоча він спочатку й відмовляється, — а потім, щоб остаточно заспокоїти себе та розважитися, кличе свого улюбленого борця Лія, наказує привести християн і влаштувати боротьбу. І тут-же, на кону, Лій на герці забиває одного за одним двох християн. Максиміян завдоволений, виряджає Лія, „на ино мѣсто христїанъ ловити", а сам іде спочинути. Лій тріюмфує:

Нынѣ время і сила подадеся Лїю,—
Не едина съ христїанъ обращи убію.

Так розгорнув наш драматург коротеньку фразу легенди: „(царь) утѣшашеся смотря, како той Лій борется с храбрыми человѣки" (див. вище. п. 8), тільки в пієсі християн тут змальовано зовсім не як хоробрих, — з них один каже:

Азъ не смею, не могу, — прости мя, молю тя;
Вѣмъ, яко мя убїешъ, аз не поборю тя.

А другий:

Видя смерть христїанску от твоеа силы,
Сам трепещу, от смерти і тя есть несмѣлы.

Цю відміну в характеристиці дійових осіб, очевидячки, спричинили художні мотиви: підкреслюючи боязкість попередніх борців проти Лія, драматург мав на меті утворити тло, що на ньому особливо яскраво змалюються постаті инших борців протилежного характеру — відважних Дмитра та Нестора, які слідом і з'являються на сцену.

Ява 3: „Димитрїи в заклепахъ веселится о Господѣ, стоя на главѣ скорпїя мужественно“,— каже програма цієї яви,— сцена цілком відповідна до легенди (див. вище, п. 7: „дїаволъ преобразися в скорпїю и хотяше святаго за ногу угрызнути; онъ же безбоязненно попра скорпїю ту ногами“). Пієса вкладає в уста Дмитрові в в'язниці такий монолог, пройнятий мотивами та висловами з псальм:

Зряще мя во узах суща заключенна,
Не разумѣи мя быти сердцем болѣзненна...
Не плачю, вѣм бо прелесть суетнаго мира:
Кто тому ввѣряется, злая того вѣра.
Такою Максимїанъ вѣрою вловленныи,
Он в себѣ ї бѣсъ в нем, здѣ под ногами явленныи,—
Прежде человѣчески хотя мя прелстити,
Нынѣ во образѣ змїа хощет мя вкусити.
Се, враже, на главу ти смѣло наступаю...
На тя, Господи Боже, всегда уповаю [1]),
Да яко гора Сїонъ не подвигнусь [2]) желаю.
Не надѣяхся всегда на князи ї люди [3]),
Всегда глаголах: Богъ намъ прибѣжище буди [4])...
Прилпи, языкъ мои, в вѣки гортани моему [5]),
Аще славы не воздам Богови своему!..
Не отлучихся от тебе, ты еси со мною,
Съ небесе принимающъ, ї азъ есмь съ Тобою.
Їду умом в небо, ї ты еси тамо,
Аще во адъ — Ты еси сѣмо ї овамо [6])...
Даи в терпѣнїи помощъ, да не болѣзненно
Сердце мое пребудетъ ї не боязненно...

Цей монолог частково повторює Дмитрові слова, що він промовляє у життєпису:

Въ тебѣ утвердихся от утробы, от чрева матере моея Ты еси мой покровитель (Псал. 70).	От чрева ми матере к тебѣ приверженныи...
Боже, въ помощь мою вонми, Господи, помощи ми потщися (Пс. 69)	Даи в терпѣнїи помощъ...

Але в життєпису (Ч.-Мінея Дмитра Ростовського, вереснева чверть, арк. 99 звор.) слова Дмитра у в'язниці займають тільки

---

[1]) Порівн. На тя, Господи, уповахъ... — Псал. 30.
[2]) Пор. Яко гора Сіонъ не подвижится... Псал. 124.
[3]) Пор. Не надѣйтеся на князи, на сыны человѣческія... Псал. 145.
[4]) Пор. Богъ намъ прибѣжище и сила... Псал. 45.
[5]) Пор. Языкъ мой прильпе гортани моему... Псал. 21; Прильпни языкъ мой гортани моему, аще не помяну тебе... Пс. 136.
[6]) Пор. Аще взыду на небо, ты тамо еси; аще сниду во адъ, тамо еси... Псал. 138.

5 рядків, у монолозі-ж — 52 вірші: драматург самотужки використував значно більш инших псальм, розроблюючи цей монолог.

До Дмитра приходить Нестір, знайомий йому юнак, — і сцена розгортується цілком за легендою (див. вище, п. 9): Нестір оповідає, як „Лїи Максимїановъ многихъ убиваетъ, гдѣ христїанъ устрѣтит", і прохає порадити його — що зробити, „да побѣдится Лїи насъ многих побѣдивыи"; Дмитро благословляє Нестора іконами — хай він виступить проти Лія, і пророкує:

Нечестива сокрушишъ, аще кротокъ без мѣры;
Огради себе крестомъ, лобызаи иконы, —
Будетъ тобою попранъ славны борецъ оныи.

Але драматург проминув другу частину Дмитрового пророкування Несторові: „за Христа мученъ будеши".

Яву 4 драматург, додержуючись узагалі легенди, оброблює теж самотужки, доповнюючи своїми деталями:

Максиміян кличе до себе Лія, щоб дізнатися, чи багато той винищив християн, „ї сам не получилъ ли от кого что злого"; Лій похваляється своїми „безчисленными" убивствами; Максиміян:

Люблю тебе за сїе; буди впредь таковыи.

Лій завсіди готовий до боротьби. В цю хвилину вісник сповіщає про Нестора:

невеликъ собою,
Братися не боится с великим тобою.

Лій самовпевнено похваляється:

Надѣюся, что его една рука вдушитъ...
Что ми руки скверними? убью единым перстом...

На ці хвастощі Нестір одповідає:

Не хвалися, но боися; не шатайся всуе;
Сила твоя воскорѣ поперется буе.

Як відомо, церква православна визнала Нестора теж за святого. У грецькій редакції легенди про св. Дмитра невідомого автора, що її надрукував Мінь у Patrologiae cursus completus... series graeca, том CXVI, стор. 1179 — 1184, і в слов'янському перекладі цієї легенди, що входить у склад Великої Мінеї мітр. Макара Московського за жовтень місяць [1]), про боротьбу Нестора з Лієм оповідається так:

„Отшедъ убо на тризнище и на степеня въскочивъ, повергъ же одежду, ста передъ Максиміяномъ, якоже удивитися царю, и призвати к себѣ иже на се въскочившаго и совѣтовати ему и глаголати: юноше! вѣмъ, яко имѣній скудость на селико взятися мечтаніе устрои тя, яко да побѣдивъ богатьство стяжеши, или погрѣшивъ убо-

[1]) Див. Вел. Минеи Четіи, собр. митр. Макаріемъ, Октябрь, дни 19 — 31, изд. Археограф. Комиссіи, Спб. 1880, стор. 1887.

жества молвы со еже жити преминишися. Азъ же твою милую возрастъ и юность, юже принеслъ еси; даю и о единомъ дерзнутіи достойная и довлѣющая дарованія... Лию же не соплетайся, елма тебе силнѣйшихъ многыхъ живота лишилъ есть. Сія слышавъ Несторъ не восхытися царевымъ любочестиемъ, ниже устрашися похвалами Лиевыми; цареви, же отвѣща: не имѣніа желая, ни же ради сего въ подвигъ внидохъ, но да лучша себе отъ Лия поставлю: ни же бо хощете жити или богатѣти пришедшаго отринувшаго Лиеву первую славу (грецькою мовою: μηδὲ γὰρ βούλεσθαι ζῆν ἢ πλουτεῖν εἴξαντα καὶ ἐκχορήσαντα τῇ προλαβούσῃ τοῦ Λυαιοῦ δόξῃ — себ-то: бо я не хочу жити чи багатіти, коли мені доведеться ухилитися від бійки та відмовитися від слави, що наперед захопив Лій). Напрасно же царь и иже о немъ ярости симъ реченнымъ наполньшемся презорьство Несторово укориша, и царь убо повелѣвая взываше и укрѣпляше Лия“.

У Ч.-Мінеї Дмитра Ростовського „Страданїе св. мученика Нестора“ (27 жовтня) про це саме оповідає так:

„Несторъ святый потече скоро на позорище и свергши ризы своя пред всѣми велегласно возопи: азъ хощу съ Лvемъ братися. Царь же видѣвъ таково дерзновенїе юноши, удивися и сожалѣвъ о красотѣ и юности его, глагола къ нему: не видѣлъ ли еси, колико Лvй лучших тебе и сильнѣйшихъ побѣди, ты же малъ возрастомъ и младъ лѣты, дерзаеши пойти противу таковаго, ему же равна не покажетъ подсолнечная. Несторъ же рече: аще и малъ есмь азъ и немощенъ, обаче велика есть и непобѣдима сила Христа моего, на него же надѣюся, и во имя его хощу соплеститися съ тѣмъ исполиномъ. Царь же слышавъ имя Христово и познав, яко Несторъ христіанинъ есть, разгнѣвася, и повелѣ абїе ити ему на помостъ, мня, яко тожде будетъ Нестору от Лvа, еже бысть и прочымъ“.

Ці деталі легенди проминуто в життепису Дмитра Солунського, що складав Дмитро мітр. Ростовський; проминає ці деталі і наш автор „Вѣнца Димитрїю“: У пієсі Нестір каже Лієві:

Господь крѣпость людемъ си, благословя мирно,
Дастъ, а тѣло на копїях будет ти несмирно.
Лїи.
Что тако мя ругаешъ? Молю, повели ми!—

вдається Лій до царя. Максиміян каже: Велю, і боротьба повинна була розпочатися.

Нестір, готовий зчепитися з супротивником, викликує: „О Боже Димитрїевъ, молю, помози ми!“ Так само Нестір викликував і в легенді.

Далі в пієсі стоїть коротка ремарка: Борба, і зараз-же Нестір викликує:

Слава тебѣ, Господи, слава тебѣ буди!
В немощи моеи силу да знаютъ Ти люди!

Боротьба скінчилася перемогою Нестора; велетень Лій загинув.

Щоб уявити собі, яким чином усе це повинно було виконатися перед глядачами на сцені в Ростові 26 жовтня 1704 р., ми маємо занадто мало вказівок у самій драмі „Вѣнецъ Димитрїю“; треба вдатися до инших джерел, щоб довідатися, як уявляли собі справу автори пієси та керівники спектаклю, що повинні були певним чином обставити та встаткувати сцену й улаштувати театральну дію. Вказівки можна здобути від самого Дмитра Ростовського, що в зазначеному вище „Страданіи мученика Нестора“ оповідає, як він уявляв собі деталі події.

Про борця Лія Дмитро Ростовський каже:

„Бяше же той Лвй, яко другій Голїаѳъ, великъ тѣломъ паче всѣхъ людей, страшенъ взоромъ, звѣрообразенъ и звѣронравенъ, гласъ же его аки гласъ льва рыкающа, яко от самаго его взора и гласа трепетати на него зрящымъ; крѣпость-же его бѣ несказанна и неопреодолѣнна сила, ибо дуси нечистїи въ немъ живяху, и никто же противу ему стати можаше“.

Було досить нелегке завдання керівникові спектаклю утворити таку фігуру з актора-учня, щоб вона не справила комічного враження.

Про місце кривавих подвигів Лія Дмитро Ростовський каже:

„Сему скверному Лвю созда царь средѣ града помостъ на столпѣхъ, высокъ и пространенъ, на немъ же бы ему борьбы творити въ позоръ всѣмъ[1]); под помостомъ же множество копій и иныхъ острыхъ оружїй и желѣзъ потче горѣ остротою, да его же Лвй поборетъ, абїе низвержетъ на тыя острыя оружїя, на ня же падшїй прободется и умретъ. И тако Лвй боряся съ человѣки, меташе ихъ под помостъ на копїя и смерти предаваше. Царь же со всѣмъ множествомъ воевъ своихъ на то съ радостїю смотряше, и гордяшеся о борцѣ своемъ. Глядяше же на той позоръ и Солунскїй народ, в нем же бѣ множество вѣрныхъ, иже видяще проливаемую кровь человѣческую от безчеловѣчнаго того звѣря, тяжко воздыхаху: многихъ бо от христїанъ уби, ихъ же нуждею нечестивїи на помостъ влечаху и понуждаху, да борются съ Лвемъ“.

Такий „поміст“-естраду — театр на театрі — було влаштовано й на сцені в Ростові для драми „Вѣнецъ Димитрїю“, як це видко з слів Нестора до Лія:

А тѣло на копїях будет ти несмирно.

На цьому помості в 2-й яві II дії „Вѣнца Дим.“ Лій боровся з двома християнами, приведеними за наказом Максиміяновим: „Даите христіанъ, даите сѣмо Лія“; тут-таки повинен був виступити проти Лія й Нестір.

Нестора Дмитро Ростовський змальовує так:

„Тѣломъ храбръ, лицемъ красенъ, мало брадныя власы испущая“.

[1]) На полях зазначено: „ѳеатръ“.

Боротьбу Нестора з Лієм Дмитро Ростовський описує так:

„И взыде св. Несторъ со тщанїемъ на борительное мѣсто; Лvй же играя и скача найде на святаго. Онъ же яко видѣ приближающася Лvя, огради себе крестнымъ знаменїемъ и великимъ гласомъ возгласи, глаголя: Боже Димитрїевъ, помози ми; и тако сплется съ супостатомъ, нача братися. Богъ же укрѣпивый иногда Давида на Голїаѳа, укрѣпи и раба своего Нестора на сквернаго Лvа, на посрамленїе нечестивому царю, вѣрнымъ же своїмъ на веселїе: ибо малий Несторъ большїй показася своею храбростїю паче великаго Лvя, его же яко птицу похитивши, сверже съ высокаго того помосту на острая копїя, на няже Лvй падши аки дубъ велїй, злѣ изверже окаянную свою душу, и погибе память его съ шумомъ, упразднися же гордая его сила и суетное Максиміаново о борцѣ своемъ величанїе“.

Про те, що було далі, Дмитро Ростовський оповідає так: „Царь же воставъ [1]) со студомъ, пойде въ палаты своя, скорбя и тужа вельми о любимомъ своемъ Лvи“.

Драматург, звичайно, не міг допустити, щоб дійова особа в такий момент мовчки виходила зо сцени, і в нашій пієсі Максиміян зараз-же кличе до себе переможця, щоб довідатися, які сили йому допомогли:

Прїиди сѣмо, Несторе! Кто всему тя наставилъ?

І він обвинувачує і Нестора і Дмитра в чаклуванні:

Ложъ есть во васъ! есте чародѣи!..

У цьому пункті (коли тільки схожість не випадкова) автор пієси, здається, використав, як джерело, тую редакцію легенди про Дмитра Солунського, що ввійшла у склад жовтневої Мінеї Макара московського, бо тут читаємо:

„Максиміанъ же напрасно от престола своего въскочи и дряхлъ въ царская отхожаше дворы, глаголя: тако ми боговъ (грецькою мовою: μὰ τοὺς θεοὺς — клянуся богами) чародѣяніе нѣкое сътвори, понеже не бы убитъ отъ юноши сего, иже толика и таковая показавъ мужества. Призвавъ убо къ себѣ Нестора, рече къ нему: Рци ми, юноше, которое чародѣяніе приемъ или которыхъ имѣлъ еси помощникъ, яко Лия убилъ еси?“ [2]).

Але-ж повторюю, схожість тут мабуть випадкова, бо не можна довести, що ця редакція легенди про Дмитра була знайома нашому драматургові, а з другого знов-же боку — мотив про чаклування досить поширено, а тому він міг повстати в драматурга самостійно, без ніяких літературних впливів.

Драма наближається до розвязки. Не виходячи зо сцени, цар Максиміян зараз-таки утворює нараду з вельможами та суд над ча-

[1]) Очевидячки, з фотелі, крісла, що на ньому сидів.

[2]) Там-таки, стор. 1888.

рівниками. Це — самостійне доповнення драматургове. Суд короткий, і кару на горло всі ухвалюють одностайно. Воєвода солунський пропонує:

Сеи (Нестір) достоин есть под мечь, Димитрїя слушавъ,
Димитрїем на копьяхъ Лїи смерти прислушавъ,—
Буди Несторъ от меча скоро посѣченныи
Димитрїи копіями буди заколенныи.

Цар приймає й стверджує цю пропозицію, і наказує виконати. Це — згідно з легендою.

Проте-ж зовсім не згідно ні з легендою, ані з твердістю духа, допіру виявленою, те, що драматург приневолює Нестора казати Максиміянові після присуду: це вже не слова героїзму самозречення, а слова легкодухости, нікчемного протесту проти вироку:

Несторъ.
Что ти азъ, Максимїане, сотворих бѣдныи,
Яко мене приводишъ в часъ жизни послѣдныи?
По повелѣнїю ти прїидох здѣ призванныи,
А чрезъ силу Божію сеи врагъ есть попранныи.

Не відповідаючи Несторові на цю його мізерну промову, Максиміян квапить скарання, — він каже сторожі:

Что стоите, о глупцы? скоряе ведете!
Да тот не празднословитъ, главу отсѣцѣте!..

Він іде, прощаючися з новим воєводою Солунським:

Мы же со радостїю въ свояси їдѣмо,
На смерть безчестну окомъ не глядѣмо.
Тебѣ, Янусе, Солунь вручаю; будь вѣренъ,
Да не найдетъ і на тя таки ж гнѣвъ безмѣренъ.

Воєвода Янус з пошаною виряджає тирана:

Вѣрныи рабъ твои, от тебе милости желаю!
Шествуи благополученъ, азъ тя провождаю.

Далі — німа сцена цілком за легендою: „явленїе 5 не разглаголствующее, но точїю зримое, в нем же святыи Несторъ, побѣдивыи Лїа, в главу мечемъ убивается; по нем же св. Димитрїи копїемъ прободенъ душу свою Богови, в Него же вѣрова, вручаетъ“, — як каже програма пієси.

Остання сцена алегоричного змісту: Гонор Максиміянів (Тщеславіе) вихваляє міць цареву, проти нього виступає Слава Димитрієва, янголи, і далі — апотеоза [1]). Про значіння цієї алегоричної

[1]) Програма каже: „Тщеславіе Максимїаново хвалится, аки бы Максимїана вся подсолнечная трепещетъ о мучительствѣ его, наипаче же о убїеніи христїанъ, в них же поминаетъ св. великомученика Димитрїа, его же Слава обезчещает Тщеславіе, и копїемъ, имъ же святыи прободенъ, убиваетъ, а доброподвижника Христова с небесными і земными Богомъ їзбранными величаетъ“.

сцени в звязку з початковою теж алегоричною сценою ми вже казали.

Про епілог ми теж вже говорили.

Отака ця пієса.

Поробімо підсумки:

Драма „Вѣнецъ Димитрїю“ виникла в оточенні Дмитра мітрополіта Ростовського, серед умов, у яких працювала Ростовська школа, що він її утворив.

За тих часів по таких школах панували впливи шкіл українських, з Київською Духовною Академією на чолі: навіть Московську Дух. Академію було реформовано на зразок Київської; в побут шкіл проходили звичаї українські, напр. звичай улаштовувати театральні вистави.

У Ростовській школі було виконано Різдвяну драму Дмитра Тупталенка, тоді мітрополіта Ростовського та Ярославського, а також, здається, його-ж „Успенську драму“, так само як і Різдвяну драму, що увійшли до складу трьох пієс рукописного збірника Державного Московського Історичного Музею № 1199, очевидячки, ростовського походження.

Автором, чи авторами драми „Вѣнецъ Димитрїю“, треба гадати, були тогочасні навчителі школи, особи літературно освічені, мабуть, учні Київської Дух. Академії.

Завдання цієї драми було — вшанувати мітрополіта Дмитра з приводу його іменин (26 жовтня), уславляючи його патрона, св. Дмитра Солунського.

За джерело для змісту драми була легенда про св. Дмитра Солунського та св. Нестора в обробці Дмитра Тупталенка мітр. Ростовського (в його Ч.-Мінеях).

Мотиви легенди в драмі доповнено та розвинуто, оздоблено та прикрашено способами, звичайними в тогочасних українських драмах; найбільше помітний вплив пієс самого Дмитра Тупталенка.

Структурою, композицією драма—цілком українського шкільного стилю, дарма що писано її слов'яно-російською літературною мовою.

П. М. ПОПОВ.
Наук. співробітник Укр. Акад. Наук.

ПАНЕГІРИК КРЩОНОВИЧА ЛАЗАРЮ БАРАНОВИЧУ — НЕВІДОМЕ ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИДАННЯ 80-х РОКІВ XVII В.

У другій половині XVII віку та в початку XVIII-го в Чернігові утворивсь помітний і цікавий культурний осередок. За час, коли Чернігівську єпіскопську катедру посідав відомий письменник, політичний діяч і меценат Лазар Баранович (в 1657—1693 рр.), цей осередок досить піднісся, так що навіть із Києвом мірявсь своєю адміністративною й церковною автономією, своєю „лаврою"—Троїцько-Іллінським манастирем, своєю друкарнею, своєю (пізніше) папірнею та колегією на зразок Київської. З цього осередку вийшли або в ньому перебували такі видатні письменники й діячі старого часу, як Йоаникій Галятовський або Дмитро Туптало (Ростовський), такі майстри артистично-оздобленої книги і европейсько-вдосконаленої гравюри (на міді), як І. Щирський, Л. Тарасевич, І. Стрельбицький, М. Карновський і Н. Зубрицький. З Києва, Львова, Вильни, з західніх земель [1]) стягав тоді до себе Чернігів видатні культурні сили і лишками їх иноді поділявся з Москвою. На жаль, цей своєрідний осередок, такий важливий для вивчення старої української культури в її місцевих відтінках, немаловажний і для вивчення джерел та шляхів українського впливу на Росію в т. зв. „Допетрівський" і почасти „Петрівський" період — досі сливе ще не досліджено.

Нам пощастило знайти один із знаків, що свідчить за минуле культурне піднесення Чернігова — панегірик латино-польською мовою, видрукуваний у Чернігові як-раз за тодішнього культурного його розквіту. Кількома сторонами цей панегірик може спинити на собі нашу увагу. Писав його Лаврентій Крщонович, маловідомий ще в нас письменник Чернігівського гуртка, оздоблював його один із найкращих українських граверів Інокентій Щирський, нарешті, вихваляє цей панегірик як-раз найцентральнішу постать тодішнього Чернігівського освіченого гуртка — Лазаря Барановича.

---

[1]) Цікаво, що Чернігів приваблював тоді до себе, між иншим, і таких людей інтернаціонального типу, як вчений Адам Зернікав, що до того часу працював у бібліотеках Оксфорда, Кембриджа, Парижа й Рима. (Филаретъ. Обзоръ русской духовной литературы. Изд. 3, СПБ., 1884 р., стор. 209).

Вважаючи на те, що досі цей пам'ятник, скільки нам відомо, ще не описано, ба навіть і не зазначено в спеціяльній бібліографії [1]), — ми подамо про нього деякі відомості передусім що-до зовнішніх його особливостей. Через брак у тому примірникові, з якого ми користалися, заголовного аркуша й безпосередніх указівок на автора, місце й час видання ми спробуємо все це з'ясувати на підставі вказівок побічних. Схарактеризуємо потім загальний зміст панегірика, його історично-літературну вартість, нарешті, ті біографічні відомості, котрі цей твір подає про Лазаря Барановича.

I.

Зовнішні особливості панегірика. Питання про місце й час його видання.

Переглядаючи в бібліотеці кол. Київської Духовної Академії примірник Żywotów świętych славнозвісного польського проповідника й полеміста Петра Скарги, ми звернули увагу на брошуру в тих самих палітурках оправлену вкінці, того-ж-таки формату in folio, на 27 зацілілих аркушах [2]), латинською й польською мовами, з багатьма гравюрами в тексті.

Заголовного аркуша, як сказано, при самій брошурі немає. Але, невідомо чому, не на своєму звичайному місці, а в початку книги Скарги, підклеєно зацілілу ліву половину заголовного аркуша до панегірика. Підклейку зроблено пізнішим синявим папером з водяним знаком „1808“ року, мабуть, тоді вже, коли геть згодом оправлювано цілу книгу. Оправа — картон у папері; спинка та наріжники жовтої шкури. Обріз зафарбовано червоним. На передніх порожніх аркушах є записи колишнього власника книги священика села Вишніх Верещак Чигиринського повіту Івана Жаловського [3]),

---

[1]) Вказівок на це видання ми не знайшли ні у K. Estreicher'a, в його Bibliografii polskiej, ні в списку латино-польських творів українських панегіристів у М. Максимовича (Собр. соч. М. А. Максимовича, т. III, Кіевъ, 1880 р. стор. 706—716), ні в списку Чернігівських видань у Філарета (Историко-статист. описаніе Черниг. епархіи, кн. 2, Черниговъ, 1873 р., стор. 12—16) і у акад. М. Сумцова (Къ исторіи южнорусской литературы семнадцатаго столѣтія. Вып. I. Лазарь Барановичъ. Харьковъ, 1885 р., стор. 30—36). Панегірик на честь Лазаря Барановича, що його зазначає за Максимовичем акад. Сумцов на стор. 33, це зовсім инший твір, виданий певне теж у Чернігові „отъ товарищества куншту типографскаго“.

[2]) У брошурі повинно-б бути більше аркушів, бо бракує, мабуть, одного чи двох у початку і одного (передостаннього) — в тексті.

[3]) О. Жаловський лишив на книзі кілька своїх записів переважно з року 1859. При одній з них є й біографічні відомості: „1835 род., 1859 рукоп. во Священника“. На одному з передніх порожніх аркушів тією-ж-таки рукою Жаловського вписано характерний семінарський вірш, мабуть, за епохи польського повстання 60-х років XIX ст.:

Nobiles poloni	Отвѣтъ Семинариста Под.
Equites boni	Ты поляку
Gens bellicosa,	Цілуй в с...

який і передав цю книгу в 1893 році до Церковно-Археологічного Музея при Київській Духовній Академії. Переховується вона тепер у бібліотеці кол. Київської Духовної Академії під знаком: „Муз. В. 441". До „Систематическаго Каталога книгъ библіотеки Кіевской Духовной Академіи" А. С. Криловського зазначена брошура не потрапила, а тому, мабуть, і лишалася так довго по-за увагою дослідників.

Саму брошуру друковано на жовтавому папері з водяними знаками: фігляр з 7 бубонцями і дві людські постаті, чоловіча й жіноча, з написом: „Al mode papier", — обидва характерні для другої половини XVII в. [1]).

Нумерації по аркушах або сторінках брошура не має. Є тільки сигнатура зшитків унизу, що провадиться різними літерами й знаками, а саме, на аркушах з попередніми статтями:][(арк. 1), [r] (арк. 2), без сигнатури (арк. 3), ?? (арк. 4). Основний текст панегірика має таку сигнатуру: A (арк. 5), AII (арк. 6), B (арк. 7). BII. (арк. 8) і т. д., але з літери G трохи змінюється спосіб зазначення: G, Gg, H, Hh і т. д. [2]). У кожному зшиткові по 2 аркуші. Всього, як сказано, в брошурі наявних 27 аркушів in folio, а мало-б бути з відсутніми — 29 або 30.

В сторінках з нормальним (суцільним) набором — по 36 рядків. Набір кожної сторінки має розмір: 15 × 26 сант., рахуючи з рамкою, що складається з тонкої лінійки, а з зовнішнього боку — з двох лінійок, серед яких уставляються цитати. Є переноси. Колон-титулів немає. Всю брошуру друковано чорною фарбою, без цинобри.

Основний шрифт у друкові курсивний, буйний (3-міліметровий), той самий, що його можна бачити в заголовних сторінках або еліграфах на виданих у Новгороді-Сіверському книгах самого

Sed otiosa.
Jak świat światem
Nie będzie rusin polakowi bratem.
Ty, polaku,
Stój w szyszaku
Z orężem do boju!
Ty rusine,
Sk... synie
Z widłami — do gnoju.

Русина и грека!
Гляди жъ себе!
Буде з тебе!
Стій, свине, зъ далека!
Була, була Польща, та стала Вкраина,
Не одбуде сынъ за батька, а батько за сына!
Сова сову плодитъ,
Мечта мечту родитъ.

Цікаво, що вираз, який, мабуть, передає старе прислів'я:

Nie będzie, iako swiat swiatem,
Rusin polakowi bratem—

есть у Лазаря Барановича в його Lutni Apollinowej, КП. Лавра, 1671 р., арк. 427.

[1]) І. Каманін і О. Вітвіцька. „Водяні знаки на папері укр. документів XVI і XVII вв. Київ, 1923, стор. 129—130, №№ 1212 і 1214.

[2]) За браком друкованої нумерації, будемо зазначати, покликуючись на ті або інші місця в панегірику, — своєю нумерацією зацілілих аркушів звичайними т. зв. арабськими цифрами.

Барановича, напр., у його Nowa Miara starey wiary [1]), або Йоаникія Галятовського: Skarb pochwały 1676 р. [2]), Stary Kosciol Zachodni 1678 р. [3]) і в инших латино-польських виданнях. Ґотичного друку не вжито зовсім.

Літерні начерки точно збігаються в зазначених виданнях — і в нашому. Збігаються також і оздоби, як складені з т. зв. „друкарських елементів" (див. арк.: 1, 3, 6 зв., 12 зв., 22 зв., 27 зв.), так і різані на дереві. З останніх маємо на увазі дві кінцівки, одну з образом Нерукотворного Спаса (розмір: шир. 5,5 с., вис. 4,5 с.) і другу простішу, з самого орнаменту (4,2 × 3). Обидві кінцівки по кілька разів повторено в панегірику на арк.: 2 зв., 8 зв., 10 зв., 18 зв. і 24 зв. Ці-ж самі кінцівки можна бачити в вищезазначених та в инших Новгород-Сіверських виданнях (з слов'янських — напр., у книжці: Чуда пресв. и преблагосл. Дѣвы Маріи. Новг.-Сів., 1677 р., арк.: ост. ненум. зв. і 4), а також у раніших Чернігівських друках, напр., у Тріоді Цвітній, виданій у Чернігові 1685 року, арк. ост. ненум., 18 зв. і 434 зв.

Повний збіг літерних начерків, оздоб друкарських та дрібних оздоб гравюрних — сам уже без ніякого сумніву вказує на Новгород-Сіверський або Чернігів, як на місце, де видано цей панегірик. Але-ж до такого висновку приводить нас і ввесь дальший огляд зовнішніх і внутрішніх особливостей цього видання.

Найвидатніша прикмета в зовнішньому вигляді видання, що його розглядаємо, це—майстерні гравюри на міді вдосконаленою поглибленою технікою: тоді на Україні це була рідка новина, що вперше починала тільки входити до книжного вжитку, спочатку переважно по виданнях парадних, підносних, на зразок, напр., нашого.

Ми вже мали нагоду зазначити, що від заголовка до цього панегірика лишивсь тільки фрагмент — ліва його половина. Оскільки можна гадати на підставі зацілілої частини, вся заголовна сторінка скрізь була гравірована на міді. Щасливо зацілів і підпис майстра: „Ioanes Szczyr(scki)". Це — Іван, у чернецтві Інокентій Щирський, видатний український гравер, що один із перших на Україні почав працювати новою манерою і що потім різав гравюри на міді і для Москви. В той час як-раз він перебував у Чернігові [4]).

На зацілілій частині заголовного аркуша видно: херувима вгорі, що несе в повітрі, мабуть, якийсь напис (який саме—невидно), нижче— три алегоричні жіночі постаті на повен зріст, з написами над кожною: Pietas, Religio, Virtus. Під ними внизу архірейська мітра з патерицею

[1]) В заголовку Nowey Miary див. рядки 4—5 і 7—9 згори; на звороті заголовка— рядок 1-й і т. д.

[2]) В заголовку Skarbu pochwały див. рядки 3, 5 — 7: на стор. 6 — рядки 2 — 3, 6; на стор. 7 — рядки 8 — 9, 11 — 13 і т. д.

[3]) В заголовку Starego Kosciola див. рядки 8—10, 12—15; на зв. загол. арк. весь епіграф: Wszelki grzech... і т. далі.

[4]) Біографічний екскурс про І. Щирського з списком невідомих досі його творів подали ми в нашій праці: „Матеріяли до словника укр. граверів". Київ, 1926 р., стор. 128 — 138.

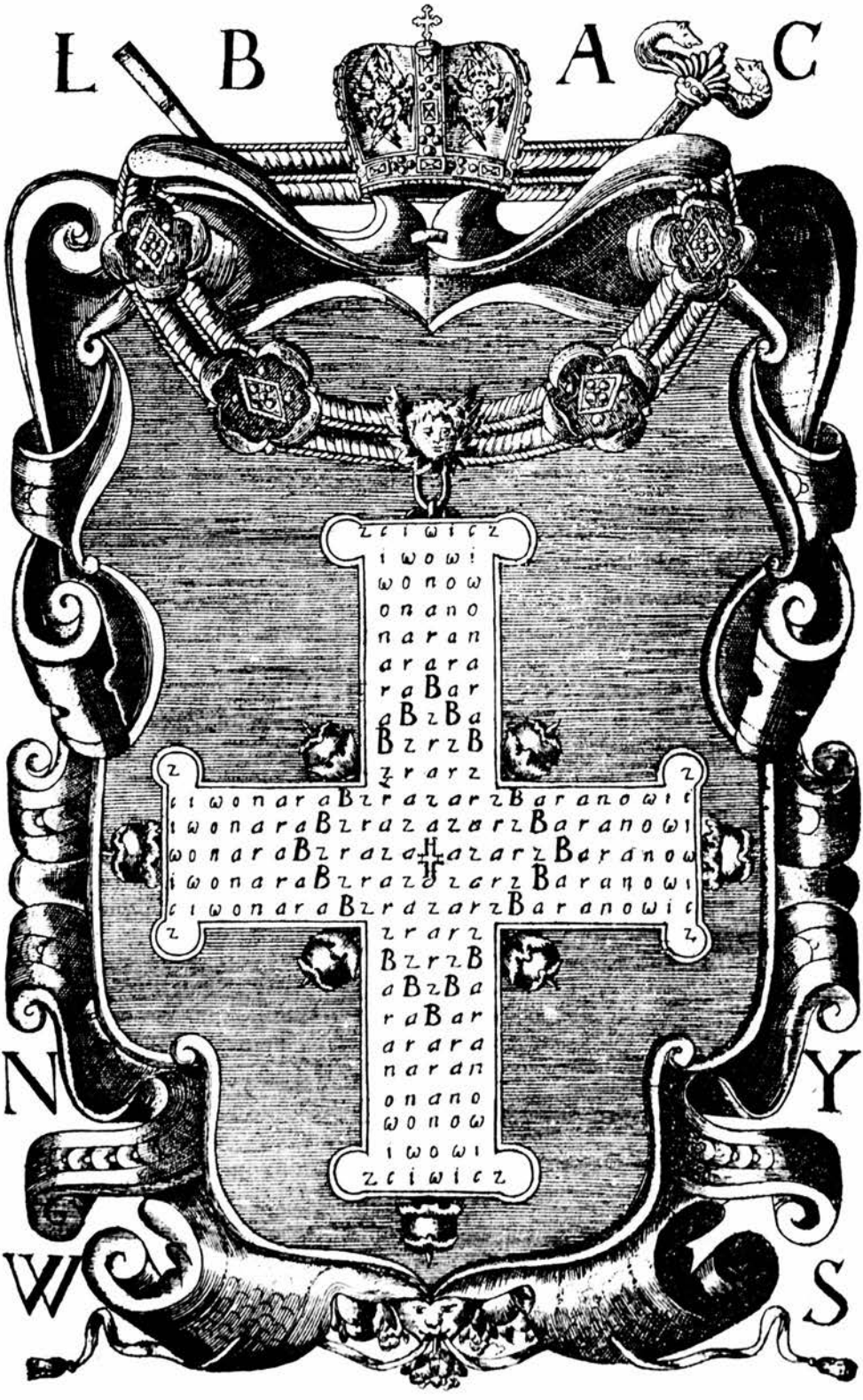

Мал. 1. Герб Барановичів (робота І. Щирського) в початку панегірика.

і капелюх на зразок кардинальського. Тут-таки й ліва зацілила частина самого заголовка (теж гравірованого):

Rediui...
Illustrissimus
LAZARUS
Archiepiscopus
à Senatu Su...
eiusdem Sanctissimis
obsequentiss...

Порівнявши цей фрагмент з частковим заголовком одного з розділів панегірика на арк. 7, ми початок загального заголовку до всього панегірика можемо реконструювати приблизно так:

Redivivus Phoenix, Illustrissimus ac Reverendissimus Lazarus Baranowicz, Archiepiscopus Czernihoviensis, Nowogrodensis... etc [1]).

У самому тексті є ще 7 гравюр на міді (арк. 1 зв., 5, 9, 13, 17, 21 і 25), що дуже прикрашують це видання. Майстер їх не підписав, але, як ми вже виявили в наших „Матеріялах до словника українських граверів" на підставі порівняльної аналізи, усі вони належать тому-ж-таки майстрові — І. Щирському. Хоча в допіро згаданій нашій праці ми подали й опис цих самих гравюр, але, оскільки це потрібно, згадаємо й тут за них коротенько.

Перша з цих гравюр — найбільша. Вона забирає цілу сторінку (15 шир. × 24 вис.) і являє собою герб Лазаря Барановича — „наперсний" хрест на ланцюгу, де вміщено т. зв. „лабіринт" із літер, підібраних так, що з центру можна на всі боки читати: „Lazarz Baranowicz". Кругом герба літери: L. B. A. C. N. Y W. S, себ-то: „Lazarz Baranowicz, Archiepiscop Czernihowski, Nowogrodka-Siewierskiego y Wszystkiego Siewierza" (див. на мал. 1, в зменшеному розмірі).

Решта гравюр являє собою алегоричні малюнки на честь Лазаря Барановича з виображенням птиці-фенікса в різних положеннях і станах відповідно до змісту різних розділів панегірика, що їх вони ілюструють. Вони скористовані як заставки. В оригіналі вони містяться на арк. 5, 9, 13, 17, 21 і 25. Завбільшки вони прибл. по 15 сант. шир. × 12 вис. Четверо з цих гравюр-заставок, що містяться в оригіналі на арк. 5, 13, 21 і 25, подаємо на малюнках 2 — 5 в зменшеному розмірі.

Як показують давні й нові досліди над стародруками [2]), один із найкоротших і найпевніших способів виявити, де й коли видано друки непідписані, фальшиво підписані або дефектні, це є аналіза гравюр, що без них не перебувалася, як відомо, сливе жадна давня українська друкована книга. Історія книги та історія гравюри тут

[1]) Не плутати з иншим подібним заголовком твору Якова Суші, Холмського уніятського єпископа: Phoenix tertiato redivivus, s. imago longe vetustissima Virginis Matris Chelmensis. Zamoscii, 1684, in 4° (див. в б-ці кол. Київ. Університету).

[2]) Маємо на увазі переважно праці С. Голубева і С. Маслова.

ebm apervaro Sepulchra Veſtra & eduxero Vos de tumulis veſtris popule meus, & dedero Spiritum meum in vobis & Vixeritis, & quieſcere vos faciam ſuper humum veſtram. Ezech: 37. 12.

QVI CREDIT IN ME ETIAMSI MORTVVS FVERIT, VIVET.

Ioan: 11. ℣ 20.

Vieżáwſze Smutna Atropos kupreſſy
Szczepi: ſkad ſłyſzeć lamentálne Leſſy
Nie.záwſze buyne drzewa y źielone
Z Korzenia w popioł rzucá obalone.
Byw. że moca zgruntu wychyliwſzy,
Y gwałtem ſercá troche nadráźiwſzy,
Łáwry źielone ſławy wieczney ſzczepi,
Y nieſmiertelnym wigorem krzepi:
Ze gdy oſtátni ſpadnie kwiát żywotá,
A w nim kwitnełá niezwiędniałá cnotá,

Мал. 2. Ціла сторінка з панегірика з гравюрою І. Щирського і частиною тексту.

найтісніше між собою звязані. Вже сами дрібні гравюри на дереві (кінцівки), вжиті в цікавому нам панегірикові, доводять, що видано його в одній з двох друкарень Чернігівщини. Отже вищезгадані гравюри на міді І. Щирського допомагають нам іще точніше встановити час і місце цього видання.

Щирський, що різав ці гравюри, як пощастило нам установити [1]), в 1682 році працював ще в Вильні. Над цим виданням у Чернігові він міг працювати тільки після 1682 року, але не пізніше від 1685 року, бо в цьому панегірику присвятну передмову Лазареві Барановичеві підписав Лаврентій Крщонович, ще як архідиякон Чернігівської катедри (див. далі). Трохи пізніше, в 1685 році, передмову до Тріоди Цвітної Чернігівського друку той самий Крщонович підписав вже як „Игуменъ Монастыра Свято-Троецъского Илинского" (арк. 5 нен.). Як каже дослідник історії Чернігівських манастирів архієп. Філарет, Лаврентій Крщонович став ігуменом Троїцько-Іллінського манастиря в році 1684-му [2]).

Коли час видання панегірика отже фіксується поміж роками 1682 і 1684, то це допомагає нам точніше вказати й на місце цього видання, а саме, тільки на Чернігів і ніяк не на Новгород-Сіверський. Відомо, що в році 1679-му Лазар Баранович остаточно переніс свою друкарню з Новгорода-Сіверського до Чернігова [3]). Отож виходить, що наш панегірик це один із перших друків власне Чернігівських [4]).

Щоб закінчити мову про зовнішні особливості цього цікавого видання, нам лишається тільки зазначити, що з власне друкарського технічного боку воно не позбавлено хиб: друк нерідко брудний, нерівний, чимало друкарських помилок, на помилково видрукуваних місцях иноді поналіплювано клаптики паперу з виправками і т. под. Все це — ще один зайвий довід на те, що тут маємо справу таки з друком Чернігівським. Тоді технічна частина цієї друкарні не тільки не досягала високого рівня, що на ньому стояла тодішня друкарня Київо-Печерська, ба як-раз була підупала через невдалого свого керівника Семена Ялинського. Десь коло року 1684 або 1685 [5]) Лазар Баранович, нарешті, звільнив цього несправного друкаря і закликав на його місце з Вильни якогось „ремесника Лукаша", який і почав підносити Чернігівську друкарню. Щоб дати хоча приблизне уявління про це видання з боку власне друкарського, на одному з знімків (2-му) подаємо цілу (5) сторінку з частиною друкованого тексту.

---

[1]) Матеріяли до словника укр. граверів, стор. 132.

[2]) Филаретъ. Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи, книга 2, Черниговъ, 1873 р., стор. 108, прим. 5.

[3]) Проф. І. І. Огієнко. Історія укр. друкарства, т. І, Львів, 1925, стор. 324 і 328.

[4]) Ib. стор. 329: „Першими друками, що вийшли в Чернигові, були, здається, Буквар та Псавтир 1680 р." [5]) Ib., стор. 329—330.

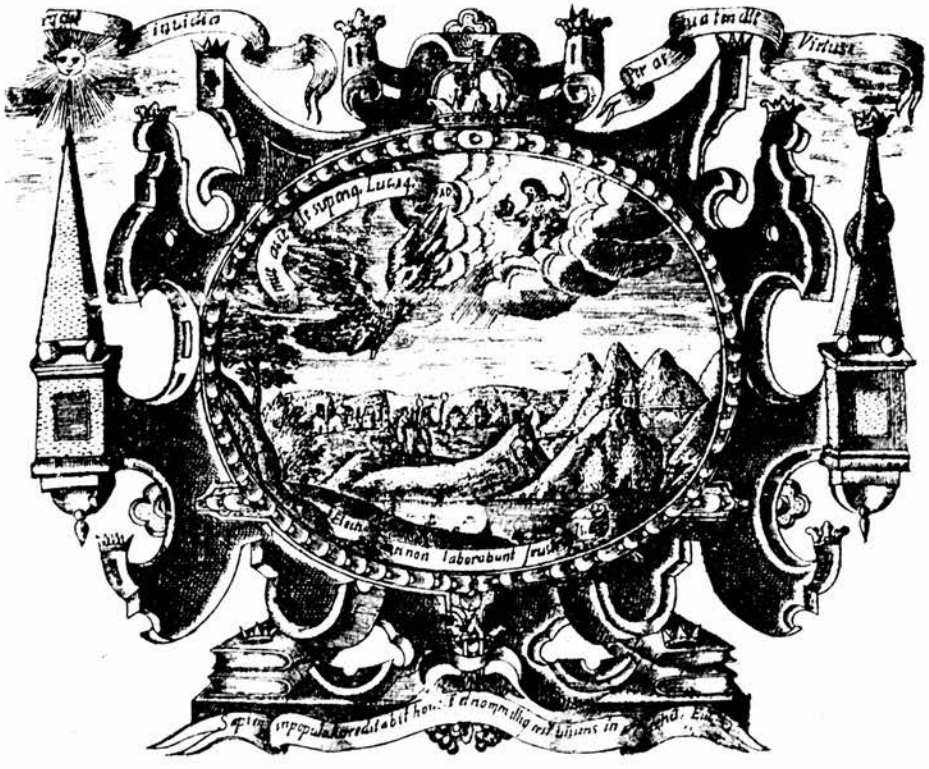

Мал. 3. Заставка на стор. 13 панегірика.

II.

Зміст панегірика. Питання про його автора.

Розгляньмо з м і с т панегірика [1]).

Склад його попередніх частин, що вміщені перед основним текстом, такий:

— Аркуш 1. Посередині сторінки, між двома бордюрами з так званих „друкарських елементів", стоїть невеликий е п і г р а ф латинською мовою з покликуванням: „Eccli: 15, v. 5" (в книзі Екклезіяст відповідного місця за цією цитатою ми не знайшли).

— арк. 1 зв. Гравюра: г е р б Л. Барановича, що про нього вже попереду згадано і що його подаємо на малюнку 1.

— арк. 2—2 зв. Вірші на цей герб Л. Барановича (хрест з ланцюгом) польською мовою. Головна тема цих віршів — похвала хрестові й Лазареві, що його носить, узявши його за емблему свого життя й діяльности.

— арк. 3. A d l e c t o r e m — передмова до читача латинською мовою. В ній автор, удаючись до читача від своєї особи, рекомендує йому свій твір не як великий словами, не як відзначений мітологічною вченістю або пікантними дотепами, а як найпростіше, не підфарбо-

[1]) Переказ змісту тут, як і по инших місцях, вільний і скорочений.

ване фальшивими парадоксами слово вдячности від клієнта до свого доброчинця й мецената. З автора, як він признається, — не оратор, і тому йому лишається єдине — свої почуття висловити перед цілим світом вдячною рукою хоча й німим пером. Передмова ця показує, що свій твір автор призначав для читання не одному тільки патронові, а й широкому колу читачів.

— арк. 3 зв. — 4 зв. Далі безпосередньо йде друга передмова, адресована вже до самого Лазаря Барановича, де автор виявляє намір прославити все зібрання доброчинств патронових („tuarum virtutum senatus amplissimus"...), персоніфікованих у вигляді шістьох жіночих образів — алегорій, а саме: Virtus, Sapientia, Religio, Pietas, Vigilantia і Benevolentia. Цей намір авторів влучно виявляє нам, що́ за жіночі фігури виобразив Щирський на заголовному аркуші, що́ за „сенат" згадано там у фрагменті заголовка, нарешті, чому саме шість розділів має весь цей панегірик.

У присвятній передмові Лазареві Барановичеві, автор, що й тут також називає себе вдячним „клієнтом" Барановича, відкриває й своє ім'я, підписавшись повністю вкінці:... humillimum Illustrissimae ac Reuerendissimae Paternitatis vestrae mecaenatis mei colendissimi clientem Laurentium Krzczonowicz Archidiaconum (арк. 4 зв.).

Після двох передмов автор починає основну частину панегірика, що має шість розділів, відповідно до шістьох доброчинств — алегорій Барановича. Ці розділи більш-менш послідовно відповідають різним фазам життя Барановичевого від його молодих років і до повного розквіту його діяльности й слави.

Розділи один від одного одмежовуються, як сказано, гравюрами Щирського, точно відповідними до їх змісту, а в своїх межах складаються кожен із двох великих віршів характеру окремих панегіричних од. Перша з цих од обов'язково польською мовою, друга — латинською. Таким чином основна частина панегірика має шість розділів і дванацять окремих віршів-од, причому з останніх: шість — польською мовою і шість — латинською. Кожен перший (польський) вірш починається звичайно текстом, переважно з того місця євангелії від Івана, де оповідається про Лазареве воскресіння, а кожен другий (латинський) вірш має також окремий заголовок.

Розділ I. — Арк. 5—6 зв. На чолі замість заголовка текст: Qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet. Ioan. 11, v. 20 (помилкою замість 25).

Початок віршу: Wieziwsze Smutna Atropos kupressy
Szczepi: skąd słyszeć lamentalne Lessy,...

Арк. 7—8 зв. Заголовок латинського віршу: Redivivus Phoenix Illustrissimus ac Reverendissimus Pater Lazarus Baranowicz, Archiepiscopus Czernihoviensis, Novogrodensis etc. verus Nomine et Omine Lazarus.

Початок: Absterge Cimerios antiquior Massilia pulveres,
Et tuum redivivum Phoenicem...

Перший розділ, що відповідає алегорії під назвою Virtus, автор присвятив мові про походження Л. Барановича. Він починає з того, що висловлює загально-філософську ідею про тісні взаємини між життям і смертю. Ідею цю він ілюструє кількома прикладами: гілочки, що її смерть (Smutna Atropos) прищеплює до старого дерева і що згодом дає ще кращий плід (арк. 5), курки (kokosza), що гріє яйця (арк. 5 зв.) [1]), фенікса, що старіючи спалює себе на огні і таким чином оновлюється (арк. 6), нарешті, зерна, що, згнивши в землі, встає з пожитком (арк. 6). Усі згадані в тексті символи відбилися й на гравюрі Щирського до цього розділу (див. мал. 2).

Цю загальну ідею автор прикладає і до Лазаря Барановича, що, як фенікс, повстав ніби з особи євангельського мерця Лазаря, потім єпископа в Масилії (Massilia). Фенікс-Лазар одновився з пожитком, бо з єпископа Лазаря, друга Христова, повстав архієпископ Лазар Баранович. Заспокоївши себе на такій дивовижній генеалогії свого героя, панегірист переходить до дальшого викладу.

Розділ II. — Арк. 9—10 зв. Lazarus amicus noster dormit. Ioan 11, v. 11.

Початок: Komuż tak dáno być szczęśliwym w swiećie?
Żeby z siwego, co raz był záś dziecię...

Арк. 11—12 зв. Sol exoriens Illustrissimuus... Lazarus Baranowicz Archiepiscopus... Suum Natalem Progenerat diem.

Поч. Quamdiu in utero,
Tamdiu nascituri,...

Цей розділ з тих шістьох алегорій, що відзначені в початку, відповідає по черзі й змістові другій — Sapientia [2]). Справді, головний зміст цього розділу — молоді навчальні роки Барановича, коли він працював над засвоєнням шкільної мудрости.

Цінні, хоча й нужденні біографічні відомості, що в звязку з цим тут подаються (як і инші, що їх у цьому панегірику помітимо) обговоримо далі, на своєму місці.

Розділ III. — Арк. 13—14 зв.: Quaecunque poposceris adeo, dabit tibi Deus.

Поч. Toć to iest nauka prawa,
Wiedźieć iako kwitnie slawa,...

Арк. 15—16 зв. In meridie archiepiscopatus Czernihovi: Novogrodecensis, Totiusque Seueriae Exoritur gloriosissime.

---

[1]) „Коко ш" (kokosz) — між иншим, один із найулюбленіших образів-алегорій самого Барановича в його власних творах. Пор. ак. В. М. Перетц. Księga Smierci архіеп. Лазаря Барановича.—„Кіевская Старина", 1898 р., т. 62, стор. 229.

[2]) Цьому змістові цілком відповідає й гравюра, на якій виображено хлопця, що тримає в руці фенікса. В рамці: сова, як символ мудрости, світильник, книжки, то-що.

Початок: Non ne infantes nascimur?
Ad superiorem grandaevitatis momento
Crescimus aetatem.

Третій розділ присвячено, так-би мовити, „півдню“ („in meridie“) життя Барановичевого, який автор ставить під знаком: „Religio“ (пор. передмову).

Як фенікс, що летить угору, а Христос вінчає його мітрою (див: на гравюрі Щирського, знімок у початку цього розділу), так і Баранович досягає в житті все вищих і вищих ступенів: ректорства в Київській Академії і нарешті єпіскопства, коли його увінчано мітрою. Далі, мабуть, у звязку з натяком на колишнє перебування Барановича в уніятстві (див. нижче), цей розділ містить у собі невеликий, але різкенький полемічний екскурс проти католиків і уніятів, що вчать про першенство римського папи, як намісника Христового на землі (арк. 14—14 зв.). З инших цікавих місць у цьому розділі зазначимо, між иншим, що автор прізвище свого патрона „Баранович“ намагається виводити від Baranka Bożego — Христа. Мову про це, а одночасно і весь розділ цей автор кінчає таким рішучим висловом:

Baranowicz się mianuiesz,
Po Báránku następuiesz,
Niech kto do Rzymu umyká,
A my ćie za namiestniká
Po Báránku slusznie mamy,
Za Pasterza swego znamy (арк. 14 зв.).

Розділ IV.—Арк. 17—18 зв. Surge et tritura filia Sion etc.

Поч. Na coś Bellono pałasz przypasała?
Na coś się zbroią stalistą odziała?

Арк. 19—20 зв. Pietate pacem adfert de coelis.

Поч. Si armis solummodo bellatur?
Rabidi impetus,
Non trophea geruntur.

Цей розділ присвячено четвертому з доброчинств Барановича, яке автор називає в передмові pietas. Розділ починається з опису того „кривавого потопу“, який затопляє людство підчас численних воєн та заколотів. Вдаючись до Бельони, автор докірливо промовляє їй:

Iak wiele Krolestw, iak prowincyi wiele,
Iuż zdáwna grzebiesz w nieznaczym popiele.
Przećie pokoia ieszcześ nie wygrała,
Lúboś krew ludzką rzekami iuż lála.
Gdyby te miasta z wiekow spustoszone,
Na pokoy bez krwie były zamienione,
Pewnie by wieki iuż złocone były,
Złote by dzewa owocy rodziły (арк. 17—17 зв.).

Але ось з'явивсь Баранович і без крови здобув спокій. Подібно до голуба, що оливною галузкою провістив кінець водного потопу,

Мал. 4. Заставка на стор. 21 панегірика.

і фенікс-Баранович, що зійшов з неба, провістив кінець „кривавого потопу" та початок спокійної бадьорої праці (пор. ідилію спокійної і веселої праці на полі, яку виобразив І. Щирський на гравюрі до цього розділу)[1]).

Розділ V. — Арк. 21—22 зв. Clamavit: Lazare, veni foras, et statim prodiit. Ioan: 11, v. 43.

Початок: Czułość a pracá te są w iedney sforze,
Záprzągszy cnotę iádą w swym humorze.

Арк. 23—24 зв. Vigilat Zelantissime pro tutanda orthodoxa ecclesia.

Поч. Dicite virtutes
Opusne oculus oculo?

Vigilantia, пильність, невсипучість, невідступна праця Барановичева коло церкви й своєї пастви — загальна тема цього розділу. Подібно до казкового журавля, що тримає в нозі камінь для захисту,

[1]) Далеко не всі панегірики того часу відносяться так негативно до меча, „кривавого потопу" й войовитої Бельони. Автор панегірика 1695 р. (здається, теж Чернігівського) на пошану Б. П. Шеремети: Sława heroicznych dzieł — Петро Терлецький зовсім иншої про це думки: „хай хто хоче вихваляє золотий вік Сатурна, я-ж, каже він, значно вище ціню вік залізний, кований з твердої криці... Вихваляй, коли хочеш, спокій, я-ж, коли

так само і фенікс-Лазар зáвсіди тримає в себе хреста, щоб захищати ним своє стадо (пор. гравюру на мал. 4). Далі оповідається, як Баранович захищає свою паству від єретиків „мечем“ і „трубами“ (натяк на його літературні твори), як він будує храми або відбудовує ті, що їх ще Батий був колись поруйнував, і т. под.

Розділ VI. — Арк. 25—26 зв. Quia hic homo multa signa facit. Ioan. 11, v. 47.

Початок: Niech komu plużą látá Saturnowe,
Nam złotem płyną Baranowiczowe.

Цей вірш у примірникові б-ки Київ. Дух. Ак. має тільки першу частину.

Арк. 27 (відсутній)—28. Латинський вірш, що від нього в примірнику Київ. Дух. Академії зáховався тільки кінець.

Benevolentia — ще одно шосте й останнє доброчинство Лазаря Барановича, що його автор вихваляє в своєму панегірику. Цей останній свій розділ він починає з того, що „золотий вік“ Барановичів ставить вище за золотий вік Сатурна. Первісний комунізм перших часів авторові аж ніяк не подобається. Від ласк багатих патронів і земних меценатів (maecenaty ziemscy) він чекає більше користи, ніж від „rowney iedności“ і „rowney własności“. Автор не може собі уявити, щоб не було ніякого панства й гонору, розподілу людей на гідних і негідних, вищих і нижчих, на тих, хто панує й дарує, і тих, хто приймає й шанує.

Через те, що ця своєрідна теорія й критика ідей первісного комунізму в устах Чернігівського панегириста к. XVII в. дуже цікава, ми наводимо це місце повніше:

Niech wyrzekaią po swey szczęśliwości,
Że wszyscy chcieli żyć w rowney iedności.
Lutnio tym czasem, przed Lazarza thronem,
Spieway swym tonem.
Niech im daktyle, y żołądź cierpliwy,
W pokarmie chlebem, w napoiu zdroy żywy;
Skąd sobie złoty wiek być rozumieli;
Lub nic nie mieli.
Na pospolitych folwarkach mieszkali,
Ni swego dobra, ni cudzego znali,
Żadney nie było w nich dobroczynności
W rowney własności.

положу на вагу криваві бурі войовитої Бельони, бачу значно більшу ціну бою, ніж спокою:

Chwal kto chcesz pokoy; ia zaś krwawe fale
Bitney Bellony gdy kładnę na szále;
Daleko większy widzę walor boju,
Niżli pokoju etc.

(А. М. Селищевъ. „Слава Б. П. Шереметѣ“. Рус. Библіофилъ, 1915, V, стор. 94).

Żadnego Państwa, ni żadney usługi,
Ani honoru, nie chodz'ily pługi;
Wszyscy mieszkali nie iako Panowie,
Lecz Satyrowie.
Niemasz mnieyszego, nie masz y godnego,
Przeto y cnoty niemasz v żadnego.
Nie masz ni nad kim iak zażyć litości,
Z świętey miłości.
Skały pokoiem, y gęstwa z'ielona;
Niech im te szczęście, niech im szczęści Bona,
Nam nieba insze dały szczęsliwości
Z swey życzliwości.
Obfite łaski z nieba nam spływaią,
Lecz Maecenaty żiemscy ie rozdaią
Godnemu wyżey każą postępować,
Innym szanować (арк. 25—25 зв.).

Хто-ж був автор цілого цього твору?

Присвятну передмову, як ми попереду зазначили, підписав архідиякон Чернігівської катедри Лаврентій Крщонович. Отже ми вважаємо, що Крщонович — автор не тільки присвяти, але й цілого панегірика. Для цього твердження ми маємо такі підстави:

1) підписана передмова, як присвятна, це є, так-би мовити, адреса для цілого панегірика. З ним вона безпосередньо звязана й змістом, будучи для нього певною мірою за план або за загальний покажчик. Таким чином, кому належить ця відповідальна передмова, тому й цілий твір; 2) сам панегірик виявляє в його авторові особу персонально близьку до Барановича, самовидця його життя й праці (арк. 22 зв.), а таким справді й був архідиякон, згодом ігумен і архімандрит Чернігівський Лаврентій Крщонович, виконавець найулюбленіших намірів Барановичевих: книжного видавництва та збудування на новому місці Троїцького манастиря; нарешті 3) автор, підписавшись у передмові „клієнтом" Барановича, прикладає до себе це саме назвище і по инших кількох місцях панегірика.

Перед тим Крщонович вже щось близько десятьох років працював був біля Лазаря Барановича. Це видно з признання, яке він зробив у листі до гетьмана Мазепи в 1696 р. з приводу своєї кандидатури на пост архієпископа Чернігівського: „служилемъ вѣрне болшъ уже двадцати лѣтъ архіереемъ тутейшимъ, и о ласку ихъ старалемся и постригшися в той же архіепископской катедрѣ, прислугуючися и Ихъ Царскому Пресвѣтлому Величеству, почавши отъ вѣчно достойной памяти Царя Алексѣя Михайловича"[1]). Отож Крщонович почав свою кар'єру біля Барановича ще перед 1676 роком (роком смерти царя Олексія Мих.). В тому-ж листі до Мазепи, взагалі, цінному для біографії Крщоновича, він далі го-

---

[1]) Лѣтопись событій въ югозападной Россіи в XVII вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, Томъ III. Кіевъ, 1855, стор. 418.

ворить про себе так: „а любо въ школахъ не училемъ, моглемъ бы учити, и хотѣлемъ, кгди би мене архіерей Чернѣговскій силою не примусилъ зъ послушанія до своего дѣла, що такъ разумѣю стоитъ за школьное ученіе“ [1]). Крщонович, віком, очевидно, значно молодший за Барановича, всього десятьма роками пережив його. Він помер у сані архімандрита Чернігівського Троїцько-Іллінського манастиря в 1704 р. [2]).

Авторство Крщоновича для цілого цього панегірика тим правдоподібніше, що сам він у тому-таки листі своєму до гетьмана Мазепи ставить собі в особливу заслугу свою діяльність панегіричного типу. „Не воспоминаю я тут, пише Крщонович Мазепі, конклюзій и афикцій, тутъ предъ тимъ въ Малой Россіи нѣгди небывалихъ, а теперь многимъ особамъ, почавши отъ самаго монархи, такъ зъ Коллегіума Кіевского, яко изъ Чернѣгова зъ завистію Римляновъ дедикованныхъ; що все пошло за власнимъ моимъ тщаніемъ и початкомъ“ [3]). Отож у нашому панегірикові ми вбачаємо один з згодом утрачених прóявів панегіричної праці Крщоновичевої.

Крщонович безперечно сильно перебільшив ініціятивне значіння своєї подібної діяльности [4]), але що йому справді не бракувало літературного хисту в панегіричному жанрі та й узагалі, — про це ми можемо довідатися з деяких вже безумовно належних йому творів, як, наприклад, барвиста, подекуди навіть не без худож-

---

[1]) Там-таки, стор. 418. Пор. Филаретъ, Историко-статист. описаніе Черниг. епархіи кн. 2, Черниговъ, 1873 р., стор. 97.

[2]) Филаретъ, op. cit., 97. Біографію Лаврентія Крщоновича ще не з'ясовано. Ті поодинокі сторінки або, точніше рядки, що їх присвячено в літературі Крщоновичу, дають підставу вважати його за письменника маловідомого. Філарет в „Обзоръ русской дух. литературы“ (вид. 3. Спб., 1884 р.) зовсім не дав йому місця, а в „Историко-статист. описаніи Черниг. епархіи“ (кн. 2, стор. 108 — 109, прим. 5) вважає його тільки за „мѣстнаго дѣятеля“, та й то з таким обмеженням: „значеніе этого игумена въ дѣлѣ просвѣщенія мѣстнаго края при Лазарѣ Барановичѣ было, дѣйствительно, издательское, а не сочинительское“ (109). Такий висновок міг з'явитися, безумовно, в результаті того тільки, що літературну спадщину цього письменника не було з'ясовано. За останнє промовляють нововиявлені тепер друковані твори Крщоновича, а саме, крім цього панегірика, ще підручник реторики Ilias oratoria, виданий у Чернігові 1698 р., що про нього публікує в цьому-ж-таки збірникові С. І. Маслов. Про Л. Крщоновича дуже незначні й здебільшого неправдиві відомості подають: м. Евгеній („Словарь истор. о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина, т. II, 1827 р., стор. 5) і П. М. Строевъ (Библіологическій словарь и черновые къ нему матеріалы. Спб. 1882 р., 184 — 185).

[3]) Лѣтопись Величка, т. III, стор. 418.

[4]) Взагалі на Україні панегіричні праці писано ще з кінця XVI в. В Київській колегії латино-польські панегірики відомі ще з часів Петра Могили (з 30-х років XVII ст.). Див. про це далі. Що-ж до Чернігова, то Крщонович мав-би був рацію хвалитися тут своєю ініціятивою, як-би не мав ділити її з своїм патроном Барановичем.

нього почуття писана його панегірична передмова, заадресована тому-таки Лазареві Барановичеві в Тріоді Цвітній Чернігівського друку 1685 року [1]).

III.

Панегірик Крщоновича, як пам'ятник літературний.

Наш пам'ятник взагалі не позбавлений літературної вартости. В викладі трапляються місця жваві й óбразні. Чимало, правда, єсть і шаблонових або силуваних місць, які нашому сучасному літературному почуттю зрозуміти важко. Вражінню від панегірика, взагалі, сприяє те, що автор, хоча й далеко не байдужий до кар'єри й вигід (як це видно з вищезгаданого листа його до Мазепи), — все-ж ніби-то щиро захоплений був близькою до нього особою Барановича і вдячний був йому за його щедроти.

З формального погляду, як твір літературний, наш панегірик відбив на собі особливості цілого жанру, тепер такого далекого нам, але свого часу типового й живучого в соціяльних умовах тодішньої шляхетської Польщі і в звязаних з нею відповідних колах України.

Панегіризм, що був поширений в XVII і першій половині XVIII в. по всій Европі, надто помітно розвинувсь тоді в Польщі. Цьому багато сприяли єзуїти, що пильно культивували його в своїй дипломатичній і шкільній практиці [2]). На Україні панегірична література, як відомо, помічається вже з кінця XVI в. [3]). Коли в другій чверті XVII в.

---

[1]) Цікаву передмову цю видав А. Страдомський в Журн. Мин. Нар. Просв. 1852 р., за серпень, стор. 75—77 в статті „Лазарь Барановичь", але, на жаль, він допустивсь багатьох неточностей у передачі мови й правопису оригінала, до того-ж попроминав він саме найцікавіші місця, прим., похвалу книгам і порівняння їх з квітками „...кни́ги бо а҆ цвѣ́ты, не мало́е ѿ ѡ҆бо́ю и҆мꙋ́т подо́бїе. Подо б ны сꙋ́т кни́ги цвѣто́м, ꙗ҆́кѡже бо цвѣ́ты прино́сѧтъ пло́дъ, та́кѡ кни́ги чтꙋ́щимъ и҆́хъ приносѧтъ по́лзꙋ,... и҆ ꙗ҆́кѡ ѿ цвѣ́товъ соплѣта́етсѧ вѣнецъ, та́кѡ ѿ чте́нїѧ кни́жнаго съставлѧ́етсѧ прем҃рость... etc. (арк. 3 нен.). Або порівняння з тими-таки квітками пісень Тріоди Цвітної: Тако́выѧ цвѣ́ты кри́ны и҆ ро́жи, сі́ѧ Цвѣ́тнаѧ Тріѡ́дь и҆ма́т в себѣ̀ и҆зѡби́лно. Єгда́ бо Ла́зарево ѿ гро́ба Вос҃крсе́нїе пѣснослóвитъ, нѣ́сть ли се цвѣ́тъ? цвѣ́т воистиннꙋ по четвероднѣ́вном тлѣ́нїи, нетлѣ́нно и҆ всекра́снѡ на веснꙋ́ воста́ющъ, и Воскр҃нїем цвѣтꙋщъ,... Єгда́ Кни́га сі́ѧ стра́сти Хр҃то́ви воспѣва́етъ, нѣ́сть ли се ро́жа? Рожа воистиннꙋ, въ те́рнїи не то́чїю вѣнца́ терно́вагѡ, но и҆ прочїихъ безчисле́нныхъ мꙋкъ процвѣ́тшаѧ, и҆ свое́ю Кро́вїю ѡ҆червле́ннаѧ. Єгда́ Тріѡ́дь сі́ѧ Хр҃то́во ѿ Гро́ба Въск҃рнїе торжестве́нными сла́витъ пѣсн҆ми, нѣ́сть ли се кринъ? кри́нъ воистиннꙋ, и҆́бо возвѣща́етъ оу҆бѣле́нїе свѣ́тлости вѣчныѧ. (арк. 2 зв. нен.).

[2]) Пор. А. Н. Пыпинъ и В. Д. Спасовичъ. Исторія славянскихъ литературъ. Изд. 2, перераб. и доп., т. II, Спб., 1881, стор. 515—549: „Періодъ іезуитскій макароническій (1606—1764)" польської літератури.

[3]) Першим відомим окремо виданим панегіриком на Україні вважають „Просфоніму" на честь мітр. Михайла Рогози, що піднесли йому учні Львівської братської школи й надрукувала Львівська братська друкарня 1591 року. Писано цей панегірик почасти церк.-слов'янською, почасти грецькою мовою.

Петро Могила перетворив Київську колегію на латино-польський зразок, з'являються на Україні панегірики, що їх пишуть автори-українці мовою латино-польською [1]).

Панегіричне письменство на Україні, його генезу й еволюцію, досі ще сливе не досліджено [2]). Це яскраве і для свого часу типове літературне явище досі оцінювано більше з боку моралістичного, ніж власне історичного і історично-літературного. Проте, загальний зразок (шаблон), що за ним писано було модні панегірики на Україні XVII в., більше-менше вже з'ясовано [3]).

За основну і вихідну точку панегірика звичайно було тлумачення г е р б а (клейноду) тієї людини, що на її честь панегірик писано. Вважалося за обов'язкове, щоб автор з одного боку утворив паралелі між емблемами герба і як-мога найвіддаленішими історичними й иншими подіями та речами з метою довести „старожитність клейноду", а з другого боку — щоб він звязав гербові емблеми з похвалою цій самій особі [4]). Отже, похвала шляхетській родовитості представників вищої класи (здебільша людей військових і духовних) є, так-би мовити, основний мотив і raison d'être цього літе-

---

[1]) Першим окремим панегіриком латино-польською мовою у Київській колегії вважають „Mnemosyne slawy, prac i trudow... Piotra Mohiły"...,—панегірик, піднесений Петру Могилі від студентів Київо-братської колегії і надрукований у Київо-печерській друкарні 1633 року.

[2]) Пор. ак. В. П е р е т ц. Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкого року 1618" Київ, 1909, стор. 15 (відбитка з Записок Укр. Наук. Тов. в Київі", кн. VI, 1909 р.).

[3]) Див., напр., С. Г о л у б е в ъ. Описаніе и истолкованіе дворянскихъ гербовъ южнорусскихъ фамилій въ произведеніяхъ духовныхъ писателей XVII в. = Труды Кіевской Дух. Академіи 1872 р., окт., стор. 295—382; В. М. О т р о к о в с к і й. Тарасій Земка, южнорусскій литер. дѣятель XVII в. Пгр. 1921. (= Сборникъ отд. рус. яз. и слов. Рос. Ак. Н., т. XCVI, № 2). Треба проте застерегти, що загальний тип панегіричної літератури на Україні все-ж з'ясовано ще неповно, бо в працях: Голубева, Пекарського, Студинського, Отроковського й инших бралося на увагу або н а й с т а р і ш і панегіричні окремі видання, або принагідні панегіричні вірші на герби при и н ш и х, здебільшого церковних виданнях. Повної вичерпливої систематики й типології в с і є ї української панегіричної літератури вже тому не могло бути зроблено раніш, що пам'ятки цієї літератури, особливо за доби пізнішої (кінця XVII—XVIII вв.) і особливо мовою латино-польською,—повністю ще досі не виявлено. Ще далеко не до краю з'ясовано затрачені часто унікальні панегіричні видання. З новіших публікацій про них згадаємо, напр., працю Б. Б а р в і н с ь к о г о („Слідами гетьмана Мазепи". — Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. CXXIX 1920 р., стор. 114—118), що торкається маловідомого досі Чернігівського панегірика з самого кінця XVII в. на пошану Мазепи від Чернігівського колегіума. Ще один панегірик описав А. М. С е л і щ е в в його праці: „Слава Б. П. Шереметъ (польскій панегирикъ XVII в.)". Рус. Библіофилъ, 1915, V, стор. 83—103, — виданий 1695 р., „въ юго-западной Руси". Оскільки останнє правдиво і оскільки ми непевно гадати можемо з репродукції заголовка, — мабуть теж чи не в Чернігові він друкований. Над маловідомими ще в нас панегіриками Стефана Яворського і панегіриками на честь Мазепи працює С. І. Маслов.

[4]) С. Г о л у б е в ъ, op. cit., стор. 304—5; 338 і далі; В. М. О т р о к о в с к і й, op. cit., стор. 82 і далі.

ратурного жанру в XVII в. [1]). Досягали це засобами, що мали в собі виразну познаку схоластичної літератури з її нахилом до символів, алегорій, метафор, рисковитих та несподіваних порівнянь, численних варіяцій одного й того-ж самого мотиву, вчених мітологічних та инших екскурсів, то-що.

Порівнюючи до цього звичайного зразка наш панегірик, бачимо, що він, застерегаючи всі зовнішні прикмети й складові частини цього роду літературних творів, себ-то, маючи в початку самий герб, потім епіграми на герб, присвяту й, нарешті, основну частину панегірика, — в цій останній не може назватися зовсім типовим. Річ у тому, що Баранович справжнього й старожитного „клейноду" не мав, як людина, очевидно, походження невисокого. „Наперсний" хрест, що його він обрав собі за клейнод (мабуть, коли це стало за тодішньою модою необхідним з одержанням вищого духовного сану) [2]), справжнім традиційним клейнодом власне не був [3]). От чому наш панегірист з одного боку не мав спромоги скористатися з звичайних літературно-панегіричних трафаретів (польські й українські шляхетські клейноди в різних фаміліях часто повторювалися) [4]), а з другого боку — не міг і, взагалі, покласти слабенького, не традиційного Барановичевого „клейноду" в основу цілого панегірика. За таку основу йому лишалося взяти на герб, а ім'я патронове. Це хоча теж траплялося в панегіричній практиці XVII в., але рідко [5]). За асоціяцією імени Барановича й Лазаря євангельського, однойменника Лазаря Барановича, Крщонович, як ми бачили, спиняється

---

[1]) Пор. С. Голубев, op. cit., стор. 307—308; 382.

[2]) В 1676 р. в своїй книзі Księga Smierci, арк. 4, Л. Баранович писав:

Lat temu dziewiętnaście iák krzyż noszę złoty
Pásterski, a Pásterskiey nie wypełniám cnoty.

Таким чином одержання хреста як-раз припадає на 1657 рік, коли Л. Баранович зробився єпіскопом. Пор. ак. В. Перетц. Księga Smierci архієп. Лазаря Барановича. — Кіев. Старина, 1898 р., т. 62, стор. 229.

[3]) Що й на погляд самих панегіристів „клейнод" Барановичів не був клейнодом у власному розумінні цього слова, видко хоча-б з віршів, гадаємо, того-ж-самого Крщоновича під дереворитом з образом Барановичевого „герба"-хреста в Тріоді Цвітній Чернігівського друку 1685 року (де Крщонович вмістив і вищеподану передмову Л. Барановичу), на звороті загол. аркуша:

Обыкóша издáвна Люде именити,
Различныѧ печáти в' рóдѣхъ своихъ мѣти.
Кто звѣ́ромъ, ктò птéнцемъ Дом' свóй печатлѣ́етъ,
Кто мечéмъ, кто стрѣлóю, кто солнцем свѣтлѣетъ.
А Лазаръ Барановичъ сѝмъ славитсѧ слóвомъ:
Не хвалю́сѧ, тóчію о Крестѣ Христовомъ.

[4]) С. Голубев (op. cit., стор. 295—7) вважає це одною з особливостей „клейнодів" у польських (і українських) фаміліях.

[5]) В. М. Отроковскій, op. cit., 48.

на мотиві фенікса, що в смерті відроджується для нового життя, і на тлі цього основного мотиву й розробляє панегіричні варіяції на похвалу Барановичеві.

Не можна вважати за типову також і порівнюючи (з більшістю инших тогочасних панегіриків) простоту викладу Крщоновичевого панегірика. Це як-раз і розумів, мабуть, наш автор, коли тоном вибачення й застереження зазначав у своїй передмові до читача (арк. 3), що його твір не відзначається ні вченістю, ні особливими прикрасами, а є попросту подячне слово до свого патрона (пор. попереду).

У панегіриках автори їх намагаються звичайно виявити вченість, начитаність. Вона буває двох родів: або з біблійного джерела, або з класичної грецько-римської мітології [1]). Наш автор не обминув цієї вимоги панегіричного шаблону. З двох зазначених елементів він оддає перевагу елементові класичному. Автор виявив цим, що з нього був учень Київо-Могилянської Колегії, як це справді й було, наскільки про те довідуємося з самого панегірика [2]).

У різних місцях панегірика стрінемо трохи чи не весь грецько-римський „Олімп". Тут і Юпітер (арк. 9 зв., 15 зв.), і Палада (арк. 10, 21 зв.), і Марс (арк. 17 зв., 20 і инш.), і Сатурн (17 зв.), і Геркулес (арк. 18), і Мінерва (22 зв.), і инші боги. Згадується про гігантів (19), гідр, хімер, Морфея (21 зв.), сирен і сатирів (25), Кастора й Полукса (7), Аргоса (17 зв.), Андромеду, Персея й Прометея (18), про Кастальські музи й Парнаські гори (10) і т. под.

З класичних письменників Крщонович деяких згадує в тексті, грецьких і римських: Плутарха (арк. 7 зв.), Аристофана й Демостена (22 зв.), Аристотеля й Цицерона (16), а деяких (тільки латинських) і цитує: оди Горація („lib: 3. od: 2") на арк. 4; Енеїду Віргілія („Virg: Aen: 2") на арк. 1,5 зв. і трагедії Сенеки („Senec: Trag: 1") на арк. 19.

Мусимо все-ж зазначити, що класичного елементу Крщонович запроваджує в свій твір не занадто вже багато, чим почасти й виправдує свою власну .про свій твір рекомендацію в передмові до читача.

З инших літературних джерел ми помітили згадку про те, як Олександер Македонський замкнув народи в скелях (арк. 22). Це автор міг запозичити хоча-б з епізоду есхатологічних оповідань про нечисті народи Гога й Магога.

---

[1]) Біблійний елемент переважає найбільше в панегіриках найстарішої доби (див. Отроковскій, op. cit., 49), але почасти й у пізніших, напр., в панегірику Я. Галяховського 1728 р. (Ак. А. И. Соболевскій. Панегирикъ 1728 года.—Чтенія в Ист. Общ. Нестора-лѣт. кн. XI, 1896 р., відділ III, стор. 44).

[2]) Після того, як Крщонович розповів у панегірику про Київську Академію з приводу того добра, яке колись зробив для неї Лазар Баранович, він, кінчаючи цю мову, прохоплюється висловом, що й видає його, як колишнього учня Київської Академії:

Żałosne látá! Ktore wspominámy,
Gdy takich czasow tamteraz nie mamy (арк. 10 зв.), пор. далі.

Мова нашого панегірика, як показано вище, латинська й польська. Латинська мова Крщоновича не відзначається плавкістю й правильністю з погляду латини класичної, і взагалі далеко поступається перед латинською-ж мовою иншого відомого панегириста кінця XVII і поч. XVIII в. Стефана Яворського. Польська мова Крщоновича теж важненька й нерівна. Але-ж, треба сказати, що в ній мало модних тоді латинських макаронізмів. У цілому панегірику ми нарахували всього щось із десять таких висловів, як напр. (у мові про фенікса):

A tam zmłodniawszy i n f a n t e m wylata,
Nic mu smiertelność, nic nie rádzą f a t a (арк. 9 зв.) і т. под. [1])

Що-до самого того факту, що український письменник Крщонович пише на честь українського-таки діяча й письменника Барановича мовою л а т и н с ь к о ю й п о л ь с ь к о ю, то це не має дивувати з огляду хоча-б на вищезазначений польсько-латинський напрямок освіти в тодішній Україні, в Київській Академії зокрема. В Академії науку писати панегіричні вірші — піїтику викладали мовою виключно латинською, а приклади до неї писали по-латинському й по-польському і тільки з к. XVII ст. і то зрідка по-слов'янському. Той окремий розділ у Київських підручниках поезії, де поруч польського вже вчать і про т. зв. „слов'янський" вірш (versus sclavonicus), з'являється вже геть згодом, у перших десятиліттях XVIII в. [2]).

Читачів для такого роду латино-польських творів, як наш панегірик, було чимало, і не тільки на Україні, ба навіть у Москві, що підлягала менш польським впливам. Сам Лазар Баранович зазначав, що в Москві „чтутъ книги и исторіи ляцкія в сладость" [3]). Переходячи на Москву підчас міцного українського впливу в другій половині XVII-го віку і в перші десятиліття — XVII-го, подібна література з своїми класичними ремінісценціями і т. п., з'являлася там попередницею т. зв. псевдокласицизму, взагалі, псевдокласичної оди зокрема і підготовляла ґрунт для пізніших німецьких і франц. літерат. впливів.

Коли в половині XVIII в. замість панегириків давнього зразка і на Україні з'явилася навіяна з Росії псевдокласична ода Ломоносівського типу російською мовою, то вона знайшла собі тут, у тій-же навіть Київській Академії, цілком підготований ґрунт. Загальний тон, фразеологія, мітологічний вчений апарат, денаціоналізований зміст, денаціоналізована мова, побутовий і соціяльний підклад цього

[1]) Про макаронізми в творах укр. письменників і діячів XVII — XVIII вв. див. між иншим, у наших „Замітках до історії укр. письменства XVII — XVIII ст.". Записки Істор.-філол. Відділу Укр. Ак. Н. кн. IV (1923), стор. 218—219. Окремо: Київ, 1923 р., стор. 8—9.

[2]) Ак. М. П е т р о в, О словесныхъ наукахъ и литер. занятіяхъ въ Кіевской Академіи. Труды Кіев. Дух. Академіи, 1866, іюль, стор. 323 — 7; П. П о п о в. Замітки до історії укр. письменства XVII — XVIII вв. — Записки Іст.-філ. Відділу УАН, кн. IV, стор. 227; окремої відбитки стор. 17.

[3]) В. Е й н г о р н. Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третюю четверть XVII вѣка. — „Книговѣдѣніе" за 1894 р., № 9 -10, стор. 8.

жанру — все це в новомодних псевдокласичних одах у загальних рисах лишалося те-ж саме, що й у давніх панегіриках. Тільки з кінцем XVIII і з початком XIX в., коли українське письменство міцніше звязалося з народнім ґрунтом і з народньою мовою, потроху відходить у забуття панегірична течія, що більше як два століття в ньому панувала.

IV

Панегірик Крщоновича, як джерело для біографії Лазаря Барановича.

У розглянутому творі, що за головну мету свою має похвалити патрона й віддячити йому, елемент літературний, природньо, переважає історичний, елемент панегіричний панує над біографічним. Але й це джерело при певній обережності може дати кілька відомостей для характеристики тієї доби, взагалі, і для біографії Барановича зокрема.

Використати цей панегірик для біографії Лазаря Барановича — справа потрібна, особливо для першого періоду життя й діяльности Барановича від його народження і до одержання в 1657 р. єпископської катедри. Акад. М. Сумцов у своїй монографії про Барановича з жалем одзначає, що тимчасом як для пізнішого періоду (з 1657 р.) є багато різноманітних джерел, період перший — „время темное, крайне скудное документальными памятниками и извѣстіями о Барановичѣ“ [1]). „Перша половина його життя оповита заслоною“ повторює новіший дослідник історії українського письменства М. Возняк [2]). Таким чином для першого періоду життя Барановичевого кожна риса, кожна дрібниця, хоча-б і не зовсім певна, може стати в пригоді за мало не повним браком инших відомостей.

Ще й раніше біографи Барановича догадувалися, що Баранович походження був простого. Страдомського наводив на це (хоча й нерішуче) нетрадиційний характер герба Барановичевого [3]). Ак. Сумцов висловив припущення, що як-би Баранович був родом не з міщанської, селянської або дрібної панської родини, що як-би він міг зазначити в своїй фамілії хоча-б одну вельможну особу, панегіристи запобігливо підхопили-б це й провістили-б про такий факт у віршах і прозі „на всю православную Россію“ [4]).

[1]) Н. О. Сумцовъ. Къ исторіи южнорусской литературы семнадцатаго столѣтія. Выпускъ I. Лазарь Барановичъ. Харьковъ, 1885, стор. 6.

[2]) Михайло Возняк. Історія укр. літератури, т. II. Віки XVI — XVIII. У Львові, 1921 р., стор. 312.

[3]) А. Страдомскій. Лазарь Барановичь. Журн. Мин. Нар. Просв., 1852, іюль, отд. V, стор. 8.

[4]) Н. Ѳ. Сумцовъ, op. cit., стор. 5. Цікаво, що на тій-же підставі повного замовчування про Барановичеве походження в панегіриках проф. І. О. Шляпкін уважав за можливе зробити навіть той висновок, що Барановичъ „былъ рожденъ внѣ брака“ (літогр. курс: „Исторія литературы юго-западной Руси XVI — XVII вв. Лекціи, читанныя въ 1908—1909 гг. стор. 356).

Мал. 5. Заставка на стор. 25 панегірика.

Що-до нашого панегіриста, то він справді не тільки не висовує наперед Барановичевої вельможности й родовитости (що йому-б випадало за його завданням), а навпаки натякає, хоча й не прямо, хоча й у делікатних і фігуральних висловах, на неблискучу обставину, що в ній народився Баранович.

Початок життя Лазаревого автор прирівнює до перебування зерна в землі і Лазаря євангельського в гробі:

Teraz, gdy ludźie na wiosnie w robocie,
Taż smierć ku owey wziawszy się ochocie,
Szczepę Lazárza w ziemie przyszczypiła:
Lecz trudno wyschłey, czym by go wilżyła (арк. 5 зв.).
. . . . . .
. . . . . .
Tak to pokora záwszegdy spzawuie,
Że zdoły ná Thron świe (..) promowuie[1]),
I żiarnko, ile w żiemie się nachyli,
Z pożytkiem wstáie, nigdy nie omyli.

W tákiey się trzymał Lazarz pokorności,
Że áż związano, toż wźięto w godności,
Krył się od swiata aż y w sámym grobie,
Lecz (..) miłość Boska znaszla sobie.
. . . . . .

[1]) У дужках тут і далі зазначаємо місця попсовані в оригіналі.

. . . . . .

Żkąd wypłynęło ná twe martwe ciało,
Żywota żrzodło, a wnet że powstało,
Szczęśćie takowe rzádkiemu nadasię,
Żeby z Lazárzem z grobu wstawał zásię (арк. 6).

Все це читаємо в розділі першому, присвяченому початкові Лазаревого життя. Але до подібних натяків автор повертається також і в третьому розділі, присвяченому першим крокам Лазаревої кар'єри:

Toć to iest náuka prawa,
Wiedźieć iáko kwitnie sława,
Iák ludźie smierći nie znáią,
Y po śmierći wiecznie trwaią,
Nie przez bogate kleynoty,
Ani pozwierzchowne cnoty,
Nie to złoto, co się swieci,
Co go zwierzchu splendor nieći,..,
. . . . . .
Mądrość nad gwiazdy panuie,
Wszystek świat iey weneruie,
Wszystek świat iey iest rodzina,
Szczęśliwa każda godzina (арк. 13—13 зв.).

Перше світське ім'я Лазаря, що їм він звавсь перед тим, як піти в ченці, досі не було відоме. З панегірика дізнаємося (як це видко з нижченаведеної цитати), що Лазаря спочатку звали Лукою:

In. Dei corde nisus est suum inscribi nomen,...
. . . . . .
Lucam inscripsit;
Nec haud nomine triumphat,
Lazarus amicus Dei exultauit.
Ipsissimus Phoenix de saeculi cineribus euolauit Lazarus
Sub angelico vexillo triumphos erigit,
Et orthodoxam ecclesiam spei iam flore decerpto
fructu alit.
O expectatam illam lucem!
Quae te Lucam luci exhibuit.
O expectatissimam!
Quae te Lazarum renatum Phoenicem religioni praestitit.. (арк. 16).

Розглянутий панегірик доповнює наші відомості і про шкільні роки Барановичеві [1]).

Досі з передмови Галятовського до його твору: Stary Kościoł Zachodni (Новгород-Сіверський, 1678 р., арк. 2 зв. нен.) відомо було,

[1]) Питання про те, де здобув свою освіту Баранович, дуже важливе, бо-ж він і собі був шкільний наставник і потім впливовий керівник, „меценат" цілого покоління видатних культурних українських сил. З цього боку освітлити інтелектуальну, так-би мовити, генеалогію Барановича це значило-б пролити деяке світло на генезу й шляхи тих впливів, що через учнів і молодших співробітників Барановича: І. Галятовського, А. Радивиловського, С. Полоцького, Дмитра Ростовського й багатьох инших розлилися по широких верствах і землях, і не тільки українських: російських і почасти півд.-слов'янських.

що Баранович учивсь „po różnych Akademiach y Collegiach, to w Wilniu, to w Kijowie, to w Kaliszu". Цю важливу, хоча в працях про Барановича ще не використану належним чином звістку наш пам'ятник стверджує. З панегірика довідуємося, що Баранович здобув освіту в Вильні, в цих, на вираз авторів, „Атенах славних Княжества Литовського", в тамошній (єзуїтській) Академії [1]) та в Калішу.

З огляду на вартість цього місця подаємо його повніше:

Byś lata młode prowadził w stałości,
Gorliweś one poświęcił mądrości;
Gdzie tak sprawuiesz Pallady posługi,
Że zayzrzeć musiał iey Atleta drugi.
Atheny sławne Xięstwa Litewskiego
Napatrzały się dowcipu twoiego,
Y Kalisz twoiey dziwił się mądrości,
Kiedyś przenikał skryte głębokości.
Tam ci y Pallas (w) wspaniałey Koronie,
Niezwiędłym wieńcem przyodziała skronie,
Ieszczeć nie termin takiey szlachetności,
Postąpisz daley, w cnoty stateczności.
Kto odpoczynek sobie smakuie
Z pracą y cnota rada vstępuie.
Więc że cie cnota sobie poswięciła,
Ieszczeć w tych pracach niezgrzybiała siła.
Młokoskie lata więcey oneruiesz,
W zakonne czyny chętnie podpisuiesz
A cóż? czy siebie odważyłeś?
Gdy takie dzieło swięte uczyniłeś.
Dobrym takiego zową nie do rzeczy,
Kto tylko swoje dobro ma napieczy,
Ale wiedziałeś że praca a cnota,
Do wieczney sławy chodzą w iedne wrota:
Nic sobie tylko dobrym być życzyłeś,
Iak wiele ludzi! mądrych uczyniłeś.
Powiedźcież same muzy tu Kasztalskie,
Iak zakwitnęły wnet gory Parnaskie,
Gdy Baranowicz, Apollo wspaniały,
Szedł w Mohileânski Parnas pełen chwały,
Kędy chwalebnie moderuiąc Lutnię,
Na oratorskie Lycaeum szedł chutnie.
A tak w nim urząd Minerwy sprawuie,
Że stąd y dzisia wieczną chwałę czuie.

[1]) Цікаво, що й згодом, протягом трохи чи не всенького свого життя Л. Баранович підтримував культурний звязок з Вильною. Відтіля він перетягає до себе відомого вже нам гравера І. Щирського. З Вильни-ж, з гуртка уніятського мітрополіта Кипріяна Жоховського, теж „мецената", культурну ролю якого належить іще висвітлити, переходить до Чернігова і потім до Москви другий прекрасний гравер Л. Тарасевич. До Вильни з Новгорода-Сіверського іде вчитися друкарства і, мабуть, ритовництва Семен Ялинський. З Вильни-ж запрохує Баранович замість невдалого Ялинського иншого друкаря й гісара Лукаша. Через посередництво Вильни Баранович перейняв до Чернігова вищезгаданого західнього вченого богослова й одночасно інженіра Адама Зернікава. На цей факт культурного звязку з Вильною Чернігова й зокрема Л. Барановича належить ще звернути увагу дослідникам.

Gdźie y chorągiew zgromadzoney młodźi,
Pod Regimentem swym chwalebnie wodźi.
I całość oney w swych rękach piastuie,
Na ich powszechne dobro pilnie czuie (арк. 10 — 10 зв.).

Галятовський поміж Вильною й Калішем уставляє ще Київ, але ми в панегірику не помітили вказівки, щоб Баранович у ч и в с ь, а не тільки вчив у Київській Колегії. До Київського академічного „Парнасу", каже панегірик, Баранович вступив вже як „Apollo wspaniały", який, настроюючи свою хвалебну лютню, охоче йшов на „ораторський ліцеум". Тут, очевидно, натяк на те, що Баранович викладав у Київській Колегії „nauki wyzwolone" і брав участь в ораторіях, як про це свідчить і Галятовський (там-таки, арк. 2 зв.).

Панегірик звертає увагу на участь Барановича в керуванні шкільними організаціями в Київській Колегії, мабуть, школярськими братствами (sodalitates) на зразок тих, що були в колегіях єзуїтських.

Подамо аналогічне місце і в латинській версії, щоб дати спромогу біографам Барановича повністю і в ширшому контексті його скористати і певніше його тлумачити:

Serenâsti, Illustrissime ac Reverendissime L a z a r e,
Natalem tuum,
Et Universo laetabundum exhibuisti:
Dedisti lucem diei, spectatissime terrarum Phaebus,
Accendisti tuo felici ortu Polos,
Et gloriosissimo vitae cursu
Ipsissimum,
Vectus Divini amoris alis,
Gloriae attigisti meridiem.
Gradus tibi primus, Academiae Vilnensis
Alma Universitas,
Ubi
Ita tenerum fixisti pedem;
Ut
Nec tantillum extra tramitem exerrares;
Libentissimus Palladis ergastulus,
Rutilantissima suae aetatis aurora,
Gloriosissimum solem temet ipsum praesagiens
Illuxisti.
Laboris exercitationi,
praeceptorum moderationi,
Iuventutis modestiae
Viridem procul labe aetatem
Strictissime addixisti;
Cum impotenti caeterorum aemulatione
humaniores emensus
Literas,
Pro suprema laurea candidatam mentem erexisti:
Ortus tandem pro celsiori Minervae passu
Maturioris sol serenitatis
In Academia Calissensi,
Et Nobili radians Genio et ingenio,
Spectandum te exhibuisti universis;

Tenuisti non semel, per Lycaei Pulpita,
Velut triumphantibus locutus rostris,
Attonitum sapientiae senatum.
Tantus Minervae orator!
Certissima Tullii de cunctorum mentibus infixisti
Dogmata.
At ubi imbutae stagyritaea seueritate Palladis
Supremum conscendisti Promontorium,
Iustissimum Catholicae fidei lumen,
Immobile santcae Ecclesiae columen,
Audivisti gloriose,
Sagacissimo mentis acumine,
Suavissimo facundiae flumine,
Plus quam Gordios replicâsti nodos.
Habet itaquae; quod invideat nobis Lithuania,
Habet, cur decus suum in Rossiam
Te transgressum doleat;
Et nisi te haberemus,
Nos inuideremus, etc. (арк. 11 — 12).

Цікаву вказівку подає нам далі панегірик про те, що Баранович, певне, в інтересах науки деякий час перебував в уніятстві, в уніятському базиліянському ордені. Досі це не було відомо, якщо, розуміється, не рахувати, що M. Wiszniewski в своїй Historyi literatury polskiej“ [1]) без підстав зазначав, що Лазар Баранович ніби походив від батьків-уніятів. Ак. М. Сумцов схилявсь вбачати тут навіть „сплетню“ [2]).

Панегірик Крщоновича висловлюється про уніятство Барановича так:

Nec id nobis cauillationis audiemus,
Ut te, serenissimum solem sub Angelicas Basilianae
Religionis umbras occidere gaudeamus.
Sol occidit, ut oriatur,
Neque nubibus opacatur,
Sed sereniores gratioresue
Post, fundit radios:
Nequit enim innata celari virtus,
Quamuis per ardua tendit,
Occupat tamen quidquid intendit,
Nec etiam sol in meridie oritur
Sed in matutino,
Non prius lucet,
Sed prius sudore roris spargitur (арк. 12—12 зв.).

Отже автор, не заперечуючи цю чутку, виправдує цей компромітаційний в очах православних сучасників крок Барановича аналогією останнього з сонцем: сонце заходить, щоб знову зійти, закривається хмарами, але на те тільки, щоб потім ще яскравіше з-за них

---

[1]) M. Wisznewski. Historya literatury polskiej, t. VIII. W Krakowie, 1851, стор. 384.

[2]) Сумцов. Op. cit., 4.

заблищати. З Барановича було тоді, каже панегірист, не полудневе сонце, а вранішнє, що перед тим, як зійде в повному своєму блиску, мусить попередитися „потом роси“ (sudore roris) — натяк, мабуть, на те, що перебував Баранович в уніятстві, бажаючи доступитися до науки по католицьких академіях.

Кажучи за вчительство Барановичеве в Київській Колегії (після мови про уніятство, про прийняття чернецтва та зміну ймення), латинська версія в низці епітетів (Novus Apollo etc.), хоче, мабуть, зазначити ті стадії, які пройшов чернець Баранович у Колегії, як учитель піїтики, реторики, філософії й нарешті ректор:

Nouus Apollo,
Nouus Cicero,
Nouus Aristoteles,
Sapientum Octauus,
In Collegio Mohileano prius illuxisti,
Et ita illuxisti,
Ut etiam nunc per uniuersum desideratissimos Tui Geni
Funderes radios.
Dignus Cedro,
Dignus Obelisco,
Dignus Archiuo clypeo;
Aeternum tibi Palladiae iuuentutis ac senatus corona
Vigilantissimis tui Rectorâtus mu(...)a curis
Adoream dicat et dicabit... etc. (арк. 16).

Коли далі мова заходить про „південь“ (meridies) життя й діяльности Барановича, Крщонович виказує розуміння ролі його, як посередника кривавих сутичок між протилежними інтересами з одного боку російськими й українськими, а з другого боку демократичними й шляхетськими. Для автора Баранович це—другий Ной, що захищає від „кривавого потопу“, „Religiosissimus Heros“ (арк. 19 зв.), що перед ним утихомирюється і Mars Roxolanus (арк. 20) і „chorągwie buntowne“ Бельони, (арк. 17 зв.):

Kto we krwie pokoy Oyczyznie daruie,
Pewnie Oyczyzna ze łzami przyimuie.
Ty y Oyczyznie y Cerkwie strapioney,
Bez krwie przynosisz pokoy ulubioney і т. д.
(арк. 22).

Крщонович звернув увагу також і на літературну діяльність Барановича. Тепло описує він, як самовидець („ia przy cułości Pasterzá tu stołę“ арк. 22 зв.), цілонічну кабінетну працю Барановича:

Nocne kśiężyce gdy niebo toczyły,
A zorze ránne słońce podnośiły,
Swięte twe żądze tu Bogiem się kármią,
Tu mądrą pracą sen vpárty lámią.

Komu w honorze cnotá pokoy nieśie,
Twa nie folguie tobie w każdym czesie (арк. 18)[1].

Автор згадує й про літературні твори Барановича. Збірник віршів Барановича: Lutnia Apollinowa (Київ, 1671 р.) це — зразок, що за ним він хоче йти. Не Музу прохає він подати йому тон і такт, а Барановичевого Аполлона:

Lecz twoy Apollo niech mi tákt podaie (арк. 6 зв.).

Про збірники промов Барановича „Мечъ духовный" (Київ, 1666 р.), „Трубы" (Київ, 1674 р.) та полемічний трактат його проти католиків і уніятів: Nowa miara starey wiary (Новг.-Сівер., 167...) Крщонович висловлюється так:

Miecz własną ręką święty wyostrzyłeś,
Do boku Cerkwie wiecznie przyłożyłeś
I nad Satyry, ktorych powiadáią,
Że aż y dotąd smiaości nie maią,
Tych Alexander zápędziwszy w skały,
Trąby przyprawił, aby wiecznie brzmiały.
Ták ty od Cerkwie sekty zápędziłeś,
I przy niey trąby wálne wystáwiłeś,
A miarą one odmierzyłeś taką:
Że kiedy zábrzmią iuż nie ládaiáko,
Adwersárz smieie: pewniego ogłuszą
I marmurowe argumenta skruszą (арк. 22)[2].

У кількох місцях автор вказує ще й на ту заслугу Барановича, що він збудував наново або реставрував кілька церков і манастирів у Чернігівському краю:

I na Ołtarze pilnym okiem czuiesz,
Iedne buduiesz, drugie poprawuiesz.
W Rossiy cerkwi w popiol obalone,
Przez kilka set lat Batiem zburzone (арк. 22 зв.; пор. арк. 20 зв.).

Згадаємо, що про це раніш говорив і инший Чернігівський свідок будівничої діяльности Барановича І. Галятовський у передмові до свого твору „Stary Kosciol Zachodni" (Новг.-Сівер., 1678 р., арк. 3 нен.). Галятовський зазначив, що саме будував і реставрував Баранович: збудував церкву Спаса в Новгороді-Сіверському, підняв з руїн церкву Бориса й Гліба в Чернігові і в 1678 році почав будувати Троїцький манастир на горах Болдинських.

У панегірику є низка цікавих подробиць, що могли-б оживити у нашому уявлінні постать Барановича, напр., про те, що він бадьоро

---

[1]) Пор. подібне инше місце на арк. 22 зв. В 1684 р., між иншим, сам Лазар Баранович писав до Варлаама Ясинського: „съ удовольствіемъ готовъ поручить тебѣ выработанныя по ночамъ произведенія мои". Письма преосв. Лазаря Барановича. Изд. 2. Черниговъ, 1865 р., стор. 225.

[2]) Пор. і латинську версію цього місця на арк. 24 з приміткою на березі, що мова тут про те, що Баранович „Trąby, Miecz duchowny i innich wiele ksiąg napisał".

ще був тоді виглядав (арк. 9 зв. bis), про легку доступність для всіх його „порогу“ (арк. 26 зв.) і т. под.

Кілька й инших цікавих місць може дати цей Чернігівський пам'ятник. Але в наше завдання входить не так вичерпати повно все те, що може дати він різним спеціялістам з різних поглядів, як зробити його загальну характеристику, звернувши на нього увагу дослідників: бібліографів, бібліологів, істориків мистецтва й літератури, а також істориків української культури, зокрема на Україні Лівобережній.

Проф. С. І. МАСЛОВ,
зав. Відділом стародруків у Всенар. Бібліотеці при У.А.Н.

ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ СТАРОДРУКІВ.

IX—X [1]).

У січні 1926 р. Б. І. Зданевич звернув нашу увагу на збірник брошур старого друку, що зберегається у „Відділі стародруків" Всенародньої Бібліотеки України; в ньому знайшлося двоє видань латинською мовою, що вийшли з українських друкарень, одно — „Ilias oratoria" Лаврентія Крщоновича — короткий підручник з риторики, надрукований, безперечно, в друкарні Чернігівського Іллінського манастиря щось близько коло 1698 р., друге — „Primitiae philosophicae, hoc est Conclusiones ex prolegomenis in universam philosophiam et prooemialibus logicae", що їх склав студент Київської Академії Василь Лащевський, — видано їх у друкарні Київської Печерської Лаври 1732 року. І тієї і тієї брошури, оскільки нам відомо, до цього часу не відзначено в бібліографічній літературі. Опис їх і становитиме предмет двох етюдів, що їх подаємо нижче [2]).

IX. „ILIAS ORATORIA" ЛАВРЕНТІЯ КРЩОНОВИЧА.
Чернігів 1698.

Брошуру „Ilias oratoria" надруковано на 23 ненумер. аркушах (= 46 стор.) в 4-у частку арк.; вона складається з 1 + 5 зшитків по 4 аркуші в кожному (тільки в 4-му зшитку 3 арк.). Сигнатури, що починаються лиш з другого зшитку (стор. 9), зазначаються за допо-

[1]) Див. „Етюди з історії стародруків". I—VIII. К. 1925. Відбиток з „Трудів Українського Наукового Інституту Книгознавства", т. І. К. 1926.

[2]) Окрім „Ilias oratoria" і „Conclusiones" В. Лащевського до складу названого збірника Всенародньої Бібліотеки входить 9 брошур в 4-у частку арк. латинською, польською і німецькою мовами, що їх надруковано в різних західньо-европейських друкарнях протягом 1669—1770 рр. Як видно з записів, окремі брошури, що складають збірник, належали у XVIII в. різним особам — київському митрополітові Гаврилові Кременецькому († 1783 р.), казанському митрополітові Веніямінові Пуцекові-Григоровичеві († 1785 р.), викладачеві Київської Академії Іванові Самойловичеві († 1782 р.), якомусь Олексійові Меркулієву; в 1782—1783 рр. вони надійшли до бібліотеки Київської Академії і тут, очевидно, їх об'єднано в наш збірник. Далі збірник перейшов до бібліотеки Київської Духовної Семінарії, а звідти до „Відділу стародруків" ВБУ. На корінці його оправи, на передньому форзаці й на титульному аркуші „Ilias oratoria" збереглися попередні шифри, що, здається, належали Семінарській бібліотеці: *C . 966 . 6 — 105. —IV . 5 . 225/5 . — V . a . 118.*

могою п'ятьох перших літер латинської абетки A, B, C, D, E; до них для зазначення другого аркушу додається цифра 2: B_2, C_2, D_2, $[E]_2$. Всю брошуру надруковано круглим латинським шрифтом (antiqua), прямим і курсивним; заввишки літери основного шрифту — 2 млм.; епіграфи на стор. 2, 3 і 6, заголовки й окремі слова тексту, що їх підкреслюється у викладі, набрано більшими, 3-міліметровими шрифтами; в присвяті на стор. 5 і в титульних рядках на стор. 9 вживаються шрифти в 5 млм. Кількість рядків на сторінці при повному наборі (див. стор. 12, 13, 18, 32, 44) хитається від 30 до 32. Площа набору також не однакова: 10,5—11 × 14—15 снт. Набір протягом усього видання розміщено в одну колонку, опріч стор. 43—45, набраних у три колонки. Колон-титула над сторінками немає; внизу сторінок — переноси.

Що-до художнього оздоблення, то насамперед одзначимо три гравюри, друковані з мідяних дощок; вони прикрашують перші сторінки видання. 1) Титульний аркуш брошури подає своєрідну композицію: у верхній її частині вміщено російського державного орла, увінчаного трьома коронами; в правій од глядача лапі орла — пальмова гілка, в лівій — меч; на грудях — розкрита книга з початковими словами заголовку: *ILIAS ORATORIA*. Під гербом рамка з акантового листа з головою гротескового стилю вгорі; в картушах вирізане продовження заголовку книжки: *Sive brevissima summa Rhetoricae... Anno Xristi 1698*. По боках рамки на тлі пілястр, що їх на половину прикрито підібраними бганками завіси, — постаті двох молодиків у тогочасних російських убраннях, з книгами в руках; один молодик, праворуч — старший, другий, ліворуч — молодший; здається, ці постаті — то мають бути кн. Василь та Сергій Ґоліцини, що їм присвячено „Ilias". На самому низу гравюри ледві помітний підпис гравера *I. S.*, що вказує чи то на Івана Стрельбицького, чи то на Інокентія Щирського [1]). Завбільшки гравюра — 11 × 13,6 снт. (Див. знімок № 1). 2) На 4-ій стор. витиснуто рамку з визерунків, листя, стьожок й гротескових обличчів; у картуші її — лицар у шоломі й панцері; він скаче з правого боку ліворуч, з мечем в одній руці та щитом у другій — так звана „литовская погоня", герб кн. Ґоліциних, що виводили свій рід од Гедиміна. По боках рамки — ініціяли Василя й Сергія Ґоліциних — B. G. i S. G. [2]). Всю композицію обведено простими лініями; під ними той самий підпис гравера *I. S.* Завбільшки 11 × 13,6 снт. (Див. знімок № 2). 3) На останку, на стор. 8 вміщено алегоричний малюнок, що подає звичайну в підручникові ідею пильности й працьовитости. Більшу частину малюнку заповнює рамка,

[1]) Пор. Д. А. Ровинскій. Подробный словарь русскихъ граверовъ XVI—XIX вв., т. II. Спб. 1895, стовп. 972—975. — П. Попов. Матеріяли до словника українських граверів. К. 1926, стор. 104, 105, 134 і 138.

[2]) Історію герба Ґоліциних див. у праці кн. Н. Н. Голицына: „Родъ князей Голицыныхъ", т. I. Спб. 1892, стор. 472—487.

що її скомбіновано з визерунків, стьожок, квітів, листя й соковитих гірлянд; у картуші рамки — мольберт, коло нього — рука з тростиною; на мольберті — девіз: *Nulla dies sine linea;* на горішніх бічних виступах рамки — двоє вуликів з бджолами, що летять до них; між

№ 1. „Ilias oratoria". Czernihow 1698. 4°. Загол. арк.
(Оригінал 11 × 13,6 снт.).

бджолами напис: *Parum sed cum labore.* Під рамкою крайовид: далеко на горбах видно місто, обгороджене муром з баштами; на першому плані з країв двоє дерев, а під ними мурашник і мурашки — символ терпіння й невтомної праці, що його стародавні педагоги полюбляли так само, як і бджіл; попід крайовидом — стьожка з девізом: ***Labore et studio.*** Завбільшки 10,5 × 13,5 снт. (Див. знімок № 3).

В инших частинах брошуру орнаментовано дуже скромно. На початку твору, на стор. 9, вміщено гравіровану заставку (10,6×2,1 снт.) з рослинним орнаментом і медальйоном, де змальовано Божу Матір із схрещеними на грудях руками; коло образа напис М҃Р Θ҃У. На тій самій 9-й стор. є ініціял І, завбільшки невеличкий, у квадратовій рамці

№ 2. „Ilias oratoria". Czernihow 1698. 4°. Стор. 4. Герб кн. Ґоліцинних. (Оригінал 11 × 13,6 снт.).

(9 × 9 млм.). На стор. 42 вміщено скомпоновану хрест-нахрест гравіровану кінцівку (3,8×3 снт.). По різних місцях видання трапляються ще прикраси з друкарського орнаменту: вгорі стор. 43 — щось подібне до заставки; на стор. 7, 45 і між окремими параграфами риторики — смужки, покомбіновані з невеличких зірок.

З инших зовнішніх особливостей видання одзначимо подовжні лінії, що поділяють частини параграфів, та лінійні рамки навколо тексту на стор. 43—45.

Всю брошуру надруковано чорною фарбою; рядків, друкованих циноброю, немає.

№ 3. „Ilias oratoria". Czernihow 1698. 4°. Стор. 8.
(Оригінал 10,5 × 13,5 снт.).

Папір у примірнику „Ilias", що належить ВБУ, вироблено недобре, на колір він сіряво-жовтий; водяний знак, мало ясний, тільки на стор. 5—6 [1]).

[1]) Внизу по аркушах примірника ВБУ запис: „Ex bibliotheca Akademiae Kioviensis. Anno Domini 1782".

Текст брошури має такі особливості:
Заголовок:

ILIAS ORATORIA
Siue breuissi-
ma summa Rhetori-
cae, in gratiam Tyronum Elo-
quentiae collecta. Atque Illu-
strissimo Domino D: Basilio
Galicin, et Illustrissimo D: Domino
Sergio Galicin,
Germanis Fratribus Be-
nefactoribus suis
clementissimis,
in pignus gratitudinis dedicata.
Anno Xristi 1698.

На звороті титульного аркушу (стор. 2), як епіграф, уривок з казань Івана Золотоустого та блаж. Августина:

Charitas uelut frugi quaedam apicula bona omnia undique collecta in amantis animam comportat. S. Chrysostomus Homil: 33. Episto: I. ad Corin:

Ego Vires paruas habeo sed uerbum Dei magnas Vires habet: ualeat in cordibus Vestris. Augustinus lib: 50. Homil: 29.

На стор. 3 вірш у 2 рядки:

Impiger ut Sonipes ad quaeuis munera belli,
Indolis excelsae talis et ardor erit.
Carducius, in Emblematibus,

який, очевидно, стосується до змальованого на звороті герба Ґоліциних.

На стор. 5 міститься присвята кн. Василеві та Сергієві Ґоліцинним:

AD
ILLVSTRISSIMOS DOMINOS
BASILIVM GALICYN
et
SERGIVM GALICYN
Germanos sibi Fratres

Iliadem Rhetoricae munificentissimis manibus Vestris Praesento, illustrissimi Domini. Atque utinam ea sic Illustrissimae Dominationi Vestrae, ut quondam Homerica Alexandro Placeat. Et uero confido sub molli et tenera iuuenum diligentia felici quiete recondendam, quibus subleuadis spontaneâ breuitate quaestionum Rhetoricarum succurrere studui, ut compendiosâ hácce delineatione ipsi intelligant, quid demum restat agendum bono et perfecto Oratori, si qui interdum ab aliquo eruditorum ad augmentum intellectûs sui subitaneâ quaestione uexentur: habeant suos cum Iliade Pugiones, quibus se inopinatis probationibus propugnent. Fateor autem,

meam hic nonnisi collectionem esse, sed apibus similem quae mel hinc inde e pratis collectum sui aluearis, ordinatis in cellulis suum fecerunt. Non igitur despicietis praesentis exilitatem muneris ab exili seruo Vestro quibus pro nuper susceptis beneficiis multum debet infirmitas mea. In hac proinde Iliade, gratitudinem, quantam potui colligere legetis beneuolentissimi quos DEVS Opt. Max: Benefactores. quám diutissime seruet incolumes.

Illustrissimae Dominationis Vestrae
seruus humillimus.
Laurentius Krzczonowicz A: T: Cz:

(себ-то Archimandrita Triadis Czernihoviensis).

Ця трохи претенсійна, як на теперішній погляд, присвята, з тенденцією прирівняти свою „Ilias oratoria" до Гомерової Іліяди, цікава тим, що виявляє нам автора книжки в особі архімандр. Чернігівського Троїцького Іллінського манастиря Лаврентія Крщоновича й кидає певне світло на ті обставини, що викликали появу видання.

На стор. 6 міститься передмова до новака в риториці. Вона радить новакові вивчити напам'ять цього короткого підручника і переховувати його не під подушкою, ба в лоні пам'яти, щоб спромогтися таким чином подане в ньому розжевріле вугілля роздмухувати в полум'я красномовства. Ось ця передмова:

AD
CANDIDVM ELOQVENTIAE
TYRONEM.

Disce memoriter hanc Iliadem, Candide Eloquentiae Tyro. Hic habes breuiter collectum, quod protensiùs alibi diuque inuestigares, hic praesidia tibi praesto sunt ad euitandam confusionem in casibus subitaneis, quibus te aliquis doctorum impetere potest; ubi te nollem confusum stare. Haec ergo habe tanquam tua: non uero mea: quia professoris mei sub cuius disciplina ad huc in Poesi hanc Iliadem ex memoria ego quoque recitabam; si tamen non intelliges aliqua; consule ex iis, qui talia tractant. Ego enim hic magis memoriae seruio, quám intellectioni. Carbonem Iliacum cum scintilla porrigo: tu, uel alius tibi sufflet, habebis lumen. Obseruationem Ciceronianae Eloquentiae infra positam commendo, ut practices. Hac enim uia in amplissimum eloquentiae stylum eluctaberis, Quodsi te acuto charactere scribendi studium impellit? Lege, et practica § 12. huius Iliadis: quam cum Alexandro optarem, non tam sub ceruicali tuo, quam intra sinum memoriae tuae foueas. Vale, saepius te excitans illo stimulo Sapientis.

Stude Sapientiae fili mi et laetifica cor meum, ut possis exprobranti respondere Sermonem. Prou: 27.

Стор. 7 містить у собі трое уривків про бджіл, мурашку й працю, що доповнюють навчальний зміст алегоричного малюнку, надрукованого на звороті:

De apibus.

Instar apis debes varijs excerpere libris,
Mellifluo ut manet dulcis ab ore liquor.
Ioannes Audenus.

De formicis.

Parvula (nam exemplo est:) magni formica laboris]
Ore trahit quodcunque potest, atque addit aceruo.
Horatius Sat: c: 1.

De labore.

Considera, et postea rem aggredere. Inspicere debemus primum nos met ipsos, deinde quae aggredimur negotia. Ante omnia necesse est se ipsum aestimare: quia fere plus nobis videmur posse quam possumus. Aestimanda sunt deinde ipsa, quae aggredimur, et vires nostrae cum rebus, quas tentaturi sumus, comparandae: debet enim semper plus virium esse in latore quam in onere. *Bias: Seneca de tranquillitate c: 4.*

Стор. 9—42 зайнято текстом риторики, викладеним у формі запитань і відповідей (interrogatur, respondetur). Риторику розподілено на 15 параграфів з такими заголовками:

§ I. Quaestiones generales, стор. 9—11.

§ II. Qvaestiones particulares de inventione, стор. 11—14.

На запитання: „Quot sunt loci Extrinseci"? (щоб довести ту чи ту думку) подається відповідь: 1. Eruditio. 2. Historia. 3. Apologi et Parabolae. 4. Adagium s. paraemia. 5. Symbola, Aenigmata, Hieroglyphica. 6. Emblemata. 7. Testimonia veterum. 8. Sententiae et argute dicta. 9. Leges. 10. Sacrae Literae. 11. Ritus antiquorum. 12. Vis ingenij naturalis і потім рекомендується lectio multorum librorum, до яких належать: Polyanthea, Theatrum vitae humanae, Natalis Comes, Pierius, Adagia Спарij etc. „Praeterea, сказано далі, Aurifodinam P. Drexelij tibi plurimum commendo legendam, et ut facias, quae ille docet".

§ III. Quaestiones de dispositione in communi, стор. 14—16.

§ IV. Quaestiones de dispositione in particvlari, стор. 16—20.

§ V. Quaestiones de dispositione orationvm magnarvm, ст. 20—21.

§ VI. De partibvs orationis magnae, стор. 21—25.

§ VII. Quaestiones de iunctvra orationis, стор. 25—26.

Міркуючи про sententia aperta та sententia occulta, автор, як приклад першої, наводить фразу: „*Amanti nihil est difficile*", а як приклад другої: — „*Amanti Patriam Chmelnicio nihil erat difficile*".

§ VIII. Qvaestiones de materia orationis, стор. 26.

§ IX. Quaestiones de elocvtione, стор. 27—28.

Вартість „вислову" має бути в тому, „ut Orator dicat latinè, Planè, Ornatè et aptè", причому в запитанні „In quo consistit Elocutio?" низка посилок на „Praxis Rhetorica" єзуїта Sigism. Lauxmin'a, Suarius'a, „Tyrocinium Eloquentiae" Caroli Pajot і „Oratoria Praxis" Casim. Koialowicz'a.

§ X. Quaestiones de memoria, стор. 28—29.

§ XI. Qvaestiones de pronvnciatione, стор. 30—31.

Цей параграф закінчує теоретичну частину підручника; в параграфах XII—XV подано приклади, як практично застосовувати риторичні правила; у звязку з цим на кінці § XI вміщено таку примітку: Haec est ILIAS seu Brevissima summa Rhetoricae, quae quia merè speculatiua est et in cortice: ne sit omnino sine praxi et suo nucleo, geminum tibi nucleum porrigo.

Далі йде § XII. Nucleus Iliadis I-mus. Modvs metaphorice scribendi, стор. 31—34. Щоб підшукувати речівники, прикметники і дієслова, коли доводиться вибирати метафори, рекомендується книгу р. Bucelini. Як приклад, подано propositio de Equite Rossiaco in sinu Aquilae Potentissimi Moschouiae Imperatoris expresso — *Bellicosissimus Eques semper in uictoria properat, et properabit;* це речення розроблює потім автор у conceptus metaphoricus, вислявляючи російські перемоги, здобуття отоманського міста Озова й бажання звоювати Царгород: „Ouat triumphatque Rossiacus Eques tot debellatis Othomanicis Urbibus, et ternis laureatus coronis, quarto adhuc Caesareo, Nouae Romae Constantinopoleos adornari cupit Diademate" і нижче: „Occupasti Bellicosissime Eques portam Othomanicam ad Thanaim et Boristhenem; sed non hic tibi Terminus Herculeus *non plus ultra*: Manet te triumphus in centro Graeciae in ipsa Constantinopoli".

§ XIII. Nuclevs Iliadis 2-dus. Modvs... phrasis constrvendae, стор. 34—37.

§ XIV. Nuclevs Iliadis III. Modvs amplificandi ex Rhetorica *R. P. Michaelis Radaw Soc. Iesv* excerptus, стор. 37—40.

І в цьому параграфі розроблено тему про здобуття Озова 18 липня 1696 року. Вибравши як „пропозицію" речення з грамоти Петра Першого до патріярха: *Dextera Domini fecit virtutem,* і змінивши його так: *DEVS perMonarcham Christianum Turcam uicit,* Крщонович подає далі різні способи його ампліфікації, згадавши між иншим про страждання бранців у турецькій неволі: „Gemebat continuo Christianitas, ad ostia Tanais et Borysthenis, lachrymabantur captiui in vrbe Asow, proscindebantur ijdem maerore in Arce Casikiermen, dolebant amara cordis acerbitate abducti in captiuitatem Heroes, miseram deplorantes vitam in castellis, in Aslam, Mustrit, Muberek, Lutik, et Kalanczi. Verûm solita sua pietate exurrexit tutela nostra DEVS et belluam Machometicam ad nemora sua, imò ad Tartarum ablegauit".

§ XV. Nucleus Iliadis, 4-tus. Observatio singvlaris Ciceronianae facvndiae, стор. 40—42.

Розроблюючи як зразок „пропозицію", що безпосередньо стосується до Василя Ґоліцина: *Excelentissime Rhetoricae Arti stude nobilissime Iuuenis BASILI BORISOWICZ GALICIN.* Крщонович будує довгий період, що його „протазис" з'ясовує вагу риторики, а „аподозис" переконує князя, щоб заходивсь вивчати важку, а заразом і приємну науку красномовства.

На стор. 43—45, як додаток до § XV-го,—„Brevis supellex particvlarvm", що з'єднують окремі члени періоду.

Стор. 46 — чиста.

Написав „Ilias oratoria", як ми бачили, Лаврентій Крщонович. Особу цього цікавого працівника на полі української культури останньої чверти XVII й початку XVIII в. і досі освітлено в науковій літературі не досить [1]).

За ранні роки його життя ми нічого не знаємо. Вперше ми зустрічаємо ім'я Крщоновича, як архідиякона Чернігівської катедри, в підпису під присвятою до латино-польського панегірика на пошану Лазаря Барановича [2]). У виданні „Триодион си естъ Трипѣснецъ Св. Великой Пятдесятницы", що вийшло з друкарні Чернігівського Троїцького Іллінського манастиря 1 березня 1685 року, Крщонович згадується вже як ігумен цього манастиря. З титулом ігумена ім'я його трапляється ще в виданнях Троїцької друкарні 1690-х років, напр., у „Треакаѳистномъ Молитвословѣ" 1691 р. і в „Рунѣ Орошенномъ" 1696 року [3]). Однак наприкінці 1680-х років в ігуменстві Крщоновича в Троїцькому манастирі була, здається, якась перерва, бо „Руно Орошенное", що вийшло з Троїцької друкарні 1 серпня 1689 року видано „тщаніемъ" Троїцького ігумена Каліста Меновського [4]). Коли, по смерті Чернігівського архієпископа Теодосія Углицького († 5 лютого 1696 р.) духівництво чернігівське, „заходилося о елекціи на избраніе себѣ новаго пастира", Крщонович, „значній и ученій персона въ духовенствѣ чернѣговскомъ", поставив і свою кандидатуру і, „желаючи себѣ того достоинства архіерейскаго", 16 листопада 1696 р. удавсь до гетьмана Мазепи, прохаючи, щоб той його підтримав. „Листъ" Крщоновича до Мазепи, що зберігсь у Величковому Літопису, містить у собі низку цікавих автобіографічних подробиць. Згадавши про свою працю для Чернігівської єпархії, Крщонович одзначає, що служив „болшъ уже двадцати лѣтъ архіереемъ тутейшимъ", що тут-таки, при Чернігівській катедрі, прийняв постриг, що пильно працював над друкуванням книг, „чого по-

---

[1]) Див. про нього: [Митр. Евгеній]. Словарь историческій о писателяхъ духовнаго чина, т. II. Спб. 1827, стор. 5. — П. М. Строевъ. Библіологическій словарь. Спб. 1882, стор. 184—185. — Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи. Кн. I. Ч. 1873, стор. 64—65; кн. II. Ч. 1873, стор. 96—97, 108—110. — П. Строевъ. Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія церкви. Спб. 1877, стовп. 517.—А. Н. Лаврентій Крщоновичъ. „Русскій Біографическій Словарь, изд. Имп. Русскимъ Историческимъ Обществомъ". Лабзина-Лященко. Спб. 1914, стор. 20.

[2]) Дефектний примірник цього панегірика переховується в бібліотеці Київської Духовної Академії під шифром Муз. В. 441. Див. про нього у П. Попова: „Матеріяли до словника українських граверів". К. 1926, стор. 128, 132—134.

[3]) П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. II. Спб. 1862, стор. 70.

[4]) А. Родосскій. Описаніе старопечатныхъ и церковно-славянскихъ книгъ, хранящихся въ Библіотекѣ Спб Духовной Академіи. Вып. 1. Спб. 1891 (1884), № 369.

свѣдчаютъ многіе зъ друкарни, не толко нашой, але и зъ Великороссійской, яко-то Евангелія найболшіи, блаженной памяти Царя Ѳеодора Алексѣевича виходячія свидѣтелства, не воспоминаю я тутъ конклюзій и афикцій, тутъ предъ тимъ въ Малой Россіи нѣгди небывалихъ, а теперь многимъ особамъ, почавши отъ самаго монархи, такъ зъ Коллегіума Кіевского, яко изъ Чернѣгова зъ завистію Римляновъ дедикованнихъ; що все пошло за власнимъ моимъ тщаніемъ и початкомъ". „А любо въ школахъ,— продовжує Крщонович,— не училемъ, моглемъ бы учити, и хотѣлемъ, кгди-бы мене архіерей Чернѣговскій силою не примусилъ зъ послушанія до своего дѣла, що такъ разумѣю стоить за школное ученіе".

Проте, заходи, що їх уживав Крщонович, щоб забезпечити собі „достоинства архіерейскаго", не довели до бажаних наслідків. На виборах, що відбулися в Чернігові 24 листопада, архієпіскопську катедру дано було Іоану Максимовичеві. „А же на той елекціи,— помічає Величко, — помененного отца Крщоновича желаніе презрѣнно, того ради въ монастиру Свято-Троецкомъ Иллѣнскомъ Чернѣговскомъ, для уконтентованя его устроенна архимандрія, и онъ Крщоновичъ первій тоя обители бысть архимандритъ". У цьому „уконтентовани" покривдженого, здається, ігумена, в клопотанню по „устроенію" архімандритства, жваву участь брав, як видно з присвяти до „Полуустава" Ч. 1703, гетьман Мазепа [1]).

Щоб дістати сан архімандрита, Крщонович мусів з'явитися до Москви, куди він прибув 4 січня 1697 року. До Москви він привіз із собою 5 примірників „Руна Орошеннаго" і троє друкованих аркушів (на об'ярі та олександрійському папері) з приводу Озівської перемоги [2]). Здається, тоді саме він підніс цареві велику ікону Троїцької Іллінської Божої Матери з крайовидом Озова та планом Озівської фортеці, з двома написаними на іконі привітальними промовами Петрові, що їх підписали „игуменъ Лаврентій Крщоновичъ с братіею Троицкаго монастыря" [3]). На архімандрита поставлено його 22 березня 1697 р. [4]). Повернувшися до Чернігова, Крщонович далі провадить видавничу діяльність і випускає „Руно Орошенное" 1697 р. [5]), „Служебникъ" 1697 р. [6]), „Треаканистный Молитвословъ" 1697 р. [7]),

[1]) Самоилъ Величко. Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Т. III. К. 1855, стор. 417—419, 422. – П. Пекарскій. Op. cit. т. II, стор. 84.

[2]) Харламповичъ К. В. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Т. I. Казань 1914, стор. 237 и 453.

[3]) Монастырскій. Свѣдѣнія объ иконѣ Черниговской-Ильинской Божіей Матери, поднесенной по взятіи Азова, въ 1696 году, Петру Великому. „Христіанское Чтеніе" 1880 г., № 1—2, стор. 195—201. Цю ікону спочатку поставлено було в Московському Успенському соборі, а звідси в першій половині XVIII в. її передано було до церкви св. Петра мітрополіта в с. Ульянівці на Петергофському шляху.

[4]) Ист.- стат. описаніе Черниговской епархіи. Кн. II. Ч. 1873, стор. 97. — П. Строевъ. Списки іерарховъ и настоятелей. Спб. 1877, стовп. 517.

[5]) А. Родосскій. Op. cit. Вып. I. № 403. [6]) Ib. № 402. [7]) П. Строевъ. Обстоятельное описаніе старопечатныхъ книгъ гр. О. А. Толстова. М. 1829, стр. 376, № 189.

„Апологію" 1700 р. [1]), „Руно Орошенное" 1702 р. [2]) та „Полуставъ" 1703 р. [3]). Кохаючись у книжній справі, він між иншим випрохав у Мазепи універсала (од 9 серпня 1702 р.), що підтверджував права манастиря держати друкарню [4]). На посаді архімандрита Троїцького манастиря Крщонович залишавсь до смерти, що сталася в половині 1704 р. На наступника йому було обрано Варлаама Васильєвича [5]).

При нестатку даних до біографії Крщоновича, ми так само мало знаємо й про його літературну діяльність. Якщо не рахувати листа до Мазепи від 16 листопада 1696 р. та двох вищезазначених промов Петрові І, вся його літературна спадщина обмежується здебільшого присвятами й передмовами до сучасних йому видань Троїцької друкарні. Вище ми одзначили Крщоновичів підпис під присвятою до латино-польського панегірика на пошану Лазаря Барановича (до 1685 р.); може бути, що він брав ту чи ту участь і в складанні тексту самого панегірика. Крщонович склав також: присвяту Барановичеві в „Тріоди Цвѣтной" 1685 р., присвяту Мазепі та „Предмову къ читателю" в „Треакаѳистномъ Молитвословѣ" 1691 р., присвяту Іванові Обідовському та „Предмову" в „Треакаѳистномъ Молитвословѣ" 1697 р. [6]), присвяту Мазепі в „Полуставѣ" 1703 р. [7]). Отож, „Ilias oratoria" посутньо доповнює наші уявління про письменницькі досягнення Крщоновича, і тепер ми не можемо погодитися з гадкою, що її висловлено тому пів-століття, ніби-то значіння Крщоновичеве для освіти в місцевому краю було лиш „издательское, а не сочинительское" [8]).

Заголовок „Ilias oratoria", одзначаючи, що книгу присвячено Василеві та Сергієві Ґоліциним, закінчується не досить ясною датою: „Anno Xristi 1698" і зовсім не містить у собі вказівок на друкарню, що з неї вийшло видання. Дата титульного аркуша, з одного боку, ніби-то звязана з попереднім словом: „dedicata", з другого боку, ніби-то стосується до часу видання книжки. Будь-що-будь, різниця між тим і тим терміном навряд чи могла-б бути значна, і ми, мабуть, не помилимося, коли визначимо, що „Ilias" вийшла в світ 1698 р. Що-до друкарні, де надруковано цього підручника, то на під-

---

[1]) П. Пекарскій. Op. cit. Т. II. № 30. [2]) Ib. № 59.—С. Маслов. Етюди з історії стародруків. I—VIII. К. 1925, стор. 33—42. [3]) П. Пекарскій. Op. cit. Т. II, № 68.

[4]) Цей універсал, що його зазначено в опису 1763 р., до 1870-х р.р. зник з манастирського архіву. „Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи". Кн. II. Ч. 1873, стор. 97. [5]) Ib. стор. 97. [6]) П. Строевъ. Op. cit., стор. 377, № 189.

[7]) П. Пекарскій. Op. cit., т. II, № 68.

[8]) Ист.-стат. описаніе Черниговской епархіи. Кн. II, Ч. 1873, стор. 109. Історики поч. XIX в.—мітр. Євгеній у „Словарѣ Историческомъ", т. II, Спб. 1827, стор. 5, та П. М. Строевъ у „Библіологическомъ Словарѣ" Спб. 1882, стор. 185, вважали, наче-б Крщонович таки склав іще й „Руно Орошенное". Відгомін цієї думки трапляється і згодом, напр., у замітці про Крщоновича, що її вміщено в „Энциклопедическомъ Словарѣ" Брокгауза и Ефрона, пт., 33, Спб., 1896, стор. 212. Навряд чи треба пояснювати тепер, що „Руно Орошенное" належить Димитрію Ростовському.

ставі попереднього нарису Крщоновичевої діяльности природньо було-б припустити, що видання вийшло з друкарні Троїцького монастиря. Цей теоретичний здогад цілком певно можна ствердити, порівнявши шрифт і орнамент „Ilias“ із шрифтом та орнаментом инших видань, що виходили з Троїцької друкарні наприкінці XVII й на початку XVIII в. Так шрифти „Ilias“— великі й дрібні, прямі й курсивні,— ті самі, що ними 1699 р. надруковано було „typis Czernihoviensibus S.S. Triadis“ панегірика Петра Армашенка „Theatrum perennis gloriae“. Далі, друкарський орнамент, що його вжито як прикрасу на стор. 43 „Ilias“, той самий, з якого скомбіновано рамку навколо окремих сторінок „Theatrum“. Заставка з образом Божої Матери, що її вміщено на стор. 9 „Ilias“, зустрічається також у „Зерцалѣ от писанія Божественнаго“ Ч. 1705. F°, арк. 27, і в „Зерцалѣ от писанія Божественнаго“ Ч. 1705, 4°, арк. 1, 14 звор. і 39. Кінцівку в вигляді орнаментованого хреста на стор. 42 знаходимо ще в „Зерцалѣ“ F°, арк. 79 і в праці Іоана Максимовича „Царскій путь креста Господня“. Ч. 1709, арк. 52 і т. д.

Одзначимо також, що чернігівське видання „Ilias oratoria“ цікаве ще й тим, що воно являє собою першу на Україні і єдину для XVII в. спробу видати друкованого підручника риторики. Хоч риториці присвячували увагу вже братські школи [1]), хоч ця наука стояла на чільному місці в програмі Київського Могилянського колегіума, — всі відомі нам підручники риторики XVII та початку XVIII в., починаючи від „Orator Mohileanus“ 1635—1636 р., розповсюджувано тільки в рукописних списках [2]). Що правда, трактат Іоаникія Галятовського „Наука альбо способъ зложеня казаня“ тричі надруковано при „Ключѣ Разумѣнія“ (К. 1659, Львів 1663 та 1665), проте-ж присвячений самій лиш церковній проповіді, він — підручник не так риторики, як гомілетики [3]).

Що-до князів Василя та Сергія Ґоліциних, що їм Крщонович присвятив свою книжку, — це були сини відомого московського достойника, виховника Петра I — Бориса Олексійовича Ґоліцина, що був брат у перших сподвижникові царівни Софії — Василеві Васильовичу Ґолі-

[1]) К. Харлампович ъ. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань 1898, стор. 430.

[2]) Список їх див. у додатку до праці М. І. Петрова „Кіевская Академія во второй половинѣ XVII вѣка“. К. 1895, стор. 136 – 146.

[3]) Опріч видання 1693 р., „Ilias oratoria“ відома нам ще в рукописній копії, датованій 12 травня 1744 р. Ця копія, на 24 аркушах in 4°, збереглася в рукопису Київської Духовної Семінарії (тепер у бібліотеці Київського ІНО) під шифром VIII. 1. 94. Вона досить точно відтворює друковане видання, проминаючи тільки його гравюри, епіграфи на стор. 2 та 3 і підпис Крщоновича під присвятою кн. Ґоліциним на стор. 5. Перші відомості про копію 1744 р. подав М. І. Петров в „Описаніи рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“. Вып. I. М. 1891 (1892), № 238. Він саме згадує про неї і в праці „Кіевская Академія во второй половинѣ XVII вѣка“. К. 1895, стор. 144. Див. ще відзив І. І. Малишевського про цю роботу: „Извлеченіе изъ протоколовъ Совѣта Кіевской Дух. Академіи за 189⁵/₆ учебный годъ“ К. 1896, стор. 168 — 171, у додатках до „Трудовъ Кіевской Духовной Академіи“, 1896 р., № 12.

цину. Видатний прихильник Наришкінської партії, Борис Ґоліцин був душею перевороту 1689-го року, одним із головних ініціяторів проголошення царем Петра. У звязку з цим за часів Петра він дуже впливав на всі внутрішні справи держави і підчас першої подорожи Петрової за кордон, у 1697—1698 р.р., керував Росією разом з Л. К. Наришкіним та кн. П. І. Прозоровським. Між иншим, він брав участь в Озівських походах, де був командував низовою кіннотою. Проживши своє життя досить бурхливо, в гульні й пияцтві, він на схилку віку постригсь у ченці Флорищевої пустини з іменням Боголіпа і помер тут у жовтні 1714 р. [1]).

Людина, як каже Б. І. Куракін, „ума великаго", Борис Ґоліцин належав до тих представників московського вельможного панства, що прихильно ставилися до західньої культури, знали латинську мову і в тій чи тій формі користалися з послуг польських і українських виходнів. 1671 року якийсь Федір Тишкевич складає для нього, на підставі польських хронік, генеалогічний трактат під заголовком: „Ѣздецъ, въ крѣпости своей враги своя побѣждающій на коню скоро", що зберігсь у рукопису Погодіна № 1753. Генр. Вил. Лудольф удається до нього з латинською передмовою до „Grammatica Russica", виданої в Оксфорді 1696 року. Деякі подробиці хатніх звичаїв Бориса Ґоліцина теж характеризують його, як прихильника західніх і польсько-українських впливів. Так, проф. І. О. Шляпкін повідомляє про сучасний його портрет у пишному польському вбранню і з козацькою зачіскою; далі відомо, що він держав у себе польську музику й домашніх учителів для своїх дітей [2]). Цю прихильність впливового боярина до всього західнього і взяв під увагу Лаврентій Крщонович, коли присвячував латинську риторику його синам.

Василь і Сергій були молодшими синами Бориса Олексійовича. Василь народивсь 1681 р., Сергій—25 вересня 1687 р. [3]). Отож, того року, коли Крщонович присвячував їм „Ilias", Василеві було близько 17, а Сергієві близько 11 років.

Проф. І. І. Малишевський у статті про рукописний список „Ilias" висловлює здогад, що автор цього трактату був домашнім учителем у Бориса Ґоліцина [4]). Можна, звісно, припускати, що на кінець 1680-х років, коли, як сказано попереду, сталася перерва

---

[1]) Кн. Н. Н. Голицынъ. Родъ князей Голицыныхъ, т. І. Спб. 1892, стор. 123 та 514.— Е. Шмурло. Б. А. Голицынъ. „Энциклопедическій Словарь" Ф. Брокгауза и И. Ефрона, т. IX. Спб. 1893, стор. 48.

[2]) Е. Шмурло. Op. cit. — И. А. Шляпкинъ. Св. Димитрій Ростовскій и его время. Спб. 1891, стор. 65, 66 та 71. — А. Брикнеръ. Матеріалы для источниковѣдѣнія исторіи Петра Великаго. „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія" 1879 г., № 8, від. II, стор. 284—286.

[3]) Кн. Н. Н. Голицынъ. Op. cit., стор. 131 та 132.

[4]) Извлеченіе изъ протоколовъ Совѣта Кіевской Дух. Академіи за 1895—6 учебный годъ. К. 1896, стор. 170. Через те, що підпис Крщоновича в копії 1744 р. було випущено, ім'я автора „Ilias" залишилося невідомим Малишевському.

в управлінні Троїцьким манастирем, Крщонович проживав був у Москві, як учитель і виховник молодих Ґоліцинних. А втім, правдоподібніша буде гадка, що присвята „Ilias" кн. Василеві та Сергієві — це просто акт вдячности за якісь добродійства, що їх вчинили авторові молоді князі або, певніш, їхній батько під той час, коли Крщонович приїздив до Москви на початку 1697 р. За таке пояснінння промовляє, здається, і одне з приконечних реченнів у присвяті на стор. 5 „Ilias" — „quibus pro nuper susceptis beneficiis multum debet infirmitas mea".

Розвиваючи в прикладній частині свого підручника тему про недавні новини політичного дня, розроблюючи metaphorice та per modum amplificandi сюжет про Озівські походи, що в них Борис Ґоліцин брав близьку участь, удаючись, наостанку, в кінцевому параграфі просто до Василя Борисовича, Крщонович, здається, писав „Ilias" або за безпосереднім замовленням од Бориса Ґоліцина, або, будь-що-будь, маючи на увазі не так загальні потреби української або московської школи, як інтереси своїх високих протекторів.

Наприкінці, ще трохи про князів Василя та Сергія. Вони не відогравали в державному житті Росії тієї ролі, що належала їхнім батькові, дядькові Василеві Васильовичу або иншому дядькові — київському губернаторові початку XVIII в. — Дмитрові Михайловичу Ґоліцину. Старший з них, Василь, рано помер у чині стольника: в серпні 1710 року його вбито, коли підчас обіду в кн. Я. І. Кольцова-Масальського завалилася стеля. Доля молодшого, Сергія, була щасливіша: пройшовши звання й чини покойового стольника, камер-юнкера в штаті в. кн. Наталії Олексіївни і потім „статскаго совѣтника", він дожив до 72 років і помер у грудні 1758 р. [1]).

X. „PRIMITIAE PHILOSOPHICAE, HOC EST CONCLUSIONES EX PROLEGOMENIS IN UNIVERSAM PHILOSOPHIAM ET PROOEMIALIBUS LOGICAE" ВАСИЛЯ ЛАЩЕВСЬКОГО. К. 1732.

„Conclusiones" Василя Лащевського — це невеличка брошура, надрукована на 8 ненум. аркуш. (16 стор.) в 4-у д. арк. У брошурі — два зшитки без сигнатур. Все видання набрано круглим латинським шрифтом, прямим і курсивним. Заввишки літери в прямому шрифті — 2 млм., в курсивному 1,5 млм. У наборі титульного аркуша і в заголовках окремих частин ужито шрифтів на розміри більших — 3, 3,5 і 8 млм. Рядок CONCLUSIONES, що тричі повторюється у виданні (титульн. арк., стор. 7 й 11), надруковано особливим кліше (9,9 × 1,2 снт.). Кількість рядків на стор. 4 — 5, що їх набрано курсивом, по 29. Площа набору на окремих сторінках не однакова — завширшки 9,7 і 9,8, а заввишки від 13,5 до 14 сант., на титульному аркуші — 9,9 × 14,5 снт. Колонтитула над сторінками немає; внизу сторінок — переноси, що їх набрано скрізь (крім стор. 10) курсивом.

[1]) Кн. Н. Н. Голицынъ. Op. cit., стор. 131 та 132.

Художнє оздоблення обмежується переважно рамкою з друкарського орнаменту, що оточує текст титульного аркуша і окремих сторінок (див. знімок № 4). На стор. 10 та 16 — різьбярські кінцівки. Видання надруковано однією чорною фарбою без цинобрових рядків.

Папір у примірнику „Conclusiones", що належить ВБУ, — з філіграною „Al mode papier" [1]).

Склад видання такий:

Титульний арк. (стор. 1):

PRIMITIAE PHILOSOPHICAE
Hoc est
CONCLUSIONES
EX
Prolegomenis in Universam Philosophiam
et Prooemialibus Logicae.
ILLUSTRISSIMO ac REVERENDISSIMO DOMINO
D. RAPHAELI
ZABOROWSKI
Dei Gratiâ
ARCHIEPISCOPO KIOVIENSI HALICENSI
et PARVAE RUSSIAE
MAGNO PHILOSOPHO, id est *SAPIENTIAE AMATORI*,
In alma ac Orthodoxa Kiouomohylaeana Academia,
Die solenni Baptismatis IESU CHRISTI
OBLATAE
et
PROPUGNATAE
Ab infimo suo servo Basilio łaszczewski AA: LL:
et Philosophiae Auditore. Praeside R: P: Stephano
Kalinowski in eadem Academia Ordinario Philosophiae
Professore Scholarumque Praefecto.
Typis Sanctae et Thaumaturgae Laurae Peczariensis.
Anno Domini 1732.

Стор. 2 — чиста.

На стор. 3—6 вміщено присвяту конклюзії Рафаїлові Заборовському; її написано, згідно з традиціями епохи, в піднесеному панегіричному стилі. „Perexiguum, fateor, est, quod offero: sed tamen, ut offeram, facit incredibilis Tua in Literas propensio", звертається Лащевський до архієпископа. „Fuêre tempora,—пише він далі,—quum maiora quamvis et meliora dicanda occurrerent, musae tamen sic abiectae iacebant, ut, qui esset philomusus, non facilè reperirent. Sed venit post multas una serena dies".

[1]) По аркушах примірника ВБУ такий запис, напів зрізаний підчас оправляння: „Ex bibliotheca illustrissimi Gabrielis, metropolitae Kiioviensis. Anno 1783 nouembris 15 die", — він указує на те, що брошура належала митрополитові Гавриїлу Кременецькому. Крім описаного, ВБУ належать ще 2 примірники „Conclusiones" — в збірниках, що надійшли з бібліотеки Київської Дух. Семінарії (старі шифри: I. а. 282 та I. а. 296).

PRIMITIÆ PHILOSOPHICÆ

Hoc eſt

CONCLUSIONES

EX

Prolegomenis in Univerſam Philoſophiam
& Proœmialibus Logicæ.

ILLUSTRISSIMO ac REVERENDISSIMO DOMINO

D. RAPHAELI ZABOROWSKI

Dei Gratiâ

ARCHIEPISCOPO KIOVIENSI HALICENSI
& PARVÆ RUSSIÆ

MAGNO PHILOSOPHO, id eſt *SAPIENTIAE AMATORI*,
In alma ac Orthodoxa Kiouomohylæana Academia,
Die ſolenni Baptiſmatis IESU CHRISTI

OBLATÆ

&

PROPUGNATÆ

Ab infimo ſuo ſervo Baſilio łaſzczewſki A A: L L:
& Philoſophiæ Auditore. Præſide R: P: Stephano
Kalinowſki in eadem Academia Ordinario Philoſophiæ
Profeſſore Scholarumque Præfecto.

Typis Sanctæ et Thaumaturgæ Lauræ Peczarienſis.

Anno Domini 1732.

№ 4. „Conclusiones" Вас. Лащевського. К. 1732. 4°. Загол. арк.
(Оригінал 11,5 × 17 сит.).

Далі автор вихваляє особисті прикмети Заборовського, одзначаючи, що вступ його на київську катедру [1]) зустрінуто було з уселюдною радістю. Заборовський — vir desideriorum, de quo neminem, nisi peramanter et honorificè locutum audire licuit; він — пастир, antiquis illis Christi Ecclesiae Rectoribus non absimilis. В урочистий день, коли мав був Заборовський вступити на призначену йому з неба діоцезію, він сповнив душі всіх mirifica quadam voluptate. „Quis enim,— питає Лащевський, — aliter de Te aut sentiat, aut loquatur, quàm sicut oportet de Virorum optimo, Monachorum religiosissimo, Pontificum doctissimo?“ Він притягає до себе серця „occultâ quâdam, sed plusquàm magneticâ vi“; він — найкращий зразок для наслідування, humanitatis spectaculum, prudentiae specimen, modestiae exemplar, benignitatis speculum.

Властива Заборовському любов до науки, його турботи про те, щоб Київську Академію впорядковано було як слід, так само відбилися в панегірику Лащевського: „Peculiaris ac propriae nostri in Te propensissimi affectûs ratio est, divinus ille Tuus literarum amor. Intelligis profectò, quantùm in doctrina et eruditione situm sit momenti, ad res, sive sacras, sive profanas, commodè gerendas, ad publica priuataque negotia cum laude administranda. Intelligis, quantum illis desit, qui hoc tam excellenti naturae humanae bono destituantur. Quare, qui gregi Tibi commisso, salubre pabulum quaeris, ut debes, vix aut ne vix quidem, huic muneri Tuo, respondere Te posse, perspectum habes, nisi sapientiae studia, quemadmodùm ille Romanus Mecaenas, aut quemadmodùm ille Moldavus, vel potiùs Ruthenus Mohyła, foveas. Hinc pius ille Tuus ardor, ut priusquàm Cathedram satis lustraveris, Academiam videre festinares. Hinc sancta illa sollicitudo Tua, de restauratione scholarum, ut non solùm totum Te ipsum impendas, verùm etiam alios, cùm verbo, tum exemplo Tuo, vel invitos excites ad perficiendum, quod suo tempore propter tumultus perfici non potuit. Hinc praeclarum illud iudicium, ut potiores Minervae, quàm caeteris Deabus, tribuas partes. Cum itaque ipsa tam benè cesserint principia, non possumus non ominari, futurum aliquando, ut musae nostrae animos tantisper resumant“. Наприкінці присвяти підпис: „Illvstrissimo nomini Tvo devotus cultor et infimus Servus Idem qui suprá“.

На стор. 7 — 10 вміщено „Conclusiones ex prolegomenis in universam philosophiam“, поділені на X параграфів.

На стор. 11 — 16 — „Conclusiones ex prooemialibus logicae“, що складаються з XXI параграфів.

Автор „Conclusiones“ Василь (у чернецтві Варлаам) Лащевський належить до відомих учених XVIII в. Ректор Київської Академії Сильвестр Ляскоронський р. 1746 називає його „sacrarum, hebraicae nempe et graecae linguarum professor eruditissimus“ [2]). Новіков в „Опытѣ исто-

[1]) Призначено Рафаїла Заборовського на київську архієпископію 13 квітня 1731 р.

[2]) Н. Петровъ. Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіевской Духовной Академіи. Вып. I. К. 1875, стор. 38.

рическаго словаря о россійскихъ писателяхъ". Спб. 1772 говорить про нього, як про „мужа преученаго и преискуснаго въ латинскомъ, греческомъ, еврейскомъ и славенскомъ языкахъ, также и въ краснорѣчіи".

У нашій історичній літературі Лащевському присвячено низку більш-менш докладних заміток [1]), проте й досі ми не маємо повного критичного досліду про його життя та літературну діяльність. На підставі дотеперішніх статтів, доповнюючи їх новими даними, що їх опублікував М. І. Петров у II розділі „Актовъ и документовъ, относящихся къ исторіи Кіевской Академіи" (т.т. 1—V. К. 1904—1908), і тими небагатьма додатками, що знаходимо у вищеописаних „Conclusiones", можна накреслити таку схему біографії Лащевського.

Василь Лащевський народився близько 1704 р., був „родомъ съ польской націи" і вчився „отъ самихъ рудиментовъ" у Київській Академії [2]). 1726—27 навчального року він слухав риторику й грецьку мову у проф. Стефана Калиновського [3]); в 1731—32 та 1732—33 рр. був студентом філософії [4]); в половині 1737 р. скінчив курс богословії [5]). Близько 1738 р. прийняв постриг у ченці з іменням Варлаама, здається, в Лубенському Мгарському манастирі [6]). Закінчивши 1737 р. ординарні класи Академії, Лащевський, правдоподібно, вступив по-

---

[1]) Н. Новиковъ. Опытъ историческаго словаря о россійскихъ писателяхъ. Спб. 1772; в передруку П. А. Ефремова: „Матеріалы для исторіи русской литературы", Спб. 1867 див. стор. 59—60. — [Митроп. Евгеній]. Словарь историческій о писателяхъ духовнаго чина. Т. I. Спб. 1827, стор. 63—65. — С. Смирновъ. Исторія Московской Славяно-Греко-Латинской Академіи. М. 1855, стор. 200—201. — В. Аскоченскій. Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіею. Ч. II. К. 1856, стор. 127. — Филаретъ (Гумилевскій). Обзоръ русской духовной литературы. Кн. II. Изданіе третье. Спб. 1884, стор. 350. — Н. Щеголевъ. Примѣчаніе въ „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи" 1866 г. № 8, стор. 380—383. — Г. Геннади. Справочный словарь о русскихъ писателяхъ и ученыхъ. Т. I. Берлинъ, 1876, стор. 131—132. — А. Экземплярскій. Варлаамъ Лящевскій „Энциклопедическій словарь" Ф. Брокгауза и И. Ефрона, пт. 10. Спб. 1892, стор. 530—531. — С. А. Венгеровъ. Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. IV. Спб. 1895, отд. II, стор. 94—95. — Д. Вишневскій. Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія. К. 1903, стор. 40—41, 100, 130, 140, 163, 260—261, 270—275 и 329. — Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи. Отдѣленіе II. Со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. Т. I, ч. 1, К. 1904, стор. 233 и 370; т. I, ч. 2. К. 1904, стор. 300—301; т. II. К. 1905 (1906), стор. 419; т. IV. К. 1907, стор. XVIII, XXV, 39—40.

[2]) Акты и документы, II, т. II, стор. 443.

[3]) Ib., т. II, стор. 448; пор. т. I, ч. 2, стор. 10.

[4]) „Conclusiones" К. 1732, титульн. арк.; Акты и документы II, т. I, стор. 219.

[5]) Богословію в Академії викладали протягом 4-х років. Д. Вишневскій. Op. cit., стор. 93. Опріч того, 12 січня 1738 р. Рафаїл Заборовський подавав до відома Св. Синода про Лащевського, як про такого, що скінчив теологію. „Акты и документы", II, т. II, стор. 443.

[6]) Акты и документы. Ibidem. Д. Вишневскій, op. cit., стор. 100, помилково відносить постриг Лящевського на 1740 р. У вересні 1740 р. його було висвячено вже на єромонаха.

тім до клас грецької та жидівської мови, що їх завів був до академічного курсу Симон Тодорський 1738 р. [1]) Року 1739—1740 ми бачимо його вже як викладача в класі „аналогіи“ [2]). У Аскоченського знаходимо звістку, ніби-то Рафаїл Заборовський послав Лащевського, „какъ одного изъ отличнѣйшихъ воспитанниковъ“, закінчувати освіту за кордон [3]). А втім наведені оце етапи в студентському життю Лащевського ніби-то не залишають часу для закордонної подорожи; навряд чи його могли послати за кордон у період 1727—1731 рр., між класами риторики й філософії [4]). Дальша діяльність Лащевського в Академії накреслюється в такому вигляді. В 1740—41 р. він викладає піітику; в 1741—42 р.— риторику; протягом п'ятьох років, од 1742—43 до 1746—47, жидівську й одночасово, від 1742—43 до 1745—46 рр., грецьку мову; 30 червня 1746 р. він має адміністративну посаду префекта Академії і 1746—47 р. крім жидівської мови викладає ще курс богословії [5]). За синодськими наказами 1747 р. Лащевського разом з професором філософії Гедеоном Сломінським викликано було до С.-Петербургу для участи в роботах в справі перегляду й виправлення слов'янського тексту Біблії; назавсіди попрощавшися з Академією, він виїхав з Київа 3 травня 1747 року [6]). Заходившися над Біблією, Лащевський, як каже митрополіт Євгеній, „при болѣзни своего товарища почти одинъ свелъ весь Ветхій Завѣтъ вновь съ подлинникомъ греческимъ и выправилъ такъ, какъ изданъ оный первымъ исправленнымъ тисненіемъ 1751 г. въ С.-Петербургѣ“ [7]). Коли Лащевський закінчив цю філологічну роботу, його в травні 1753 р. призначено на архімандрита Донського манастиря в Москві, а 23 липня того самого року, як „искуснаго и извѣстнаго человѣка“, настановлено на ректора Московської Академії; року 1754 його обрано на члена Св. Синода і звільнено з посади ректора; за члена Синода він був до 1758 р. Помер 28 липня 1774 р. в сані архімандрита Донського манастиря [8]). Одірваний силою обставин од Київської

---

[1]) Д. Вишневскій. Op. cit., стор. 268—269. [2]) Ib., стор. 100.

[3]) В. Аскоченскій. Op. cit. т. II. К. 1856, стор. 127.

[4]) За М. І. Петровим закордонна подорож Лащевського припадає на 1734—1739 р. „Акты и документы“, II, т. I, стор. 233. Однак на ці роки припадає перебування його в класах богословії і, мабуть, у класах Симона Тодорського.

[5]) Д. Вишневскій. Op. cit., стор. 40—41, 140, 163, 260—261, 270—275.—Акты и документы. II, т. I. ч. 1, стор. 203, 311—313; т. I, ч. 2, стор. 435.

[6]) Акты и документы. II, т. I, ч. 1, стор. 366—370.

[7]) Словарь историческій. Т. I, стор. 64—65. Пор. И. Чистовичъ. Исправленіе текста славянской Библіи передъ изданіемъ 1751 г. „Православное Обозрѣніе“ 1860 г. № 4, стор. 508—510.—М. Сменцовскій. Братья Лихуды. Спб. 1899, стор. 434—435. — О. Е[леонскій]. Къ 150-тилѣтію славянской Библіи. „Церковный Вѣстникъ“ 1901 г. № 51 — 52, стовп. 1628 — 1629.

[8]) Акты и документы II, т. II, стор. 419. Як пише Н. Щеголев. у бібліотеці Київської Духовної Академії зберігся портрет Варлаама Лащевського з віршами в 10 стихів, що їх датовано 19 травня 1778 р. „Труды Кіевской Духовной Академіи“ 1866 р., № 8, стор. 381—382.

Академії, Лащевський однак не остаточно втратив звязок із своєю alma mater. За останніх років життя він у різні часи передав до Академії 7000 карбованців на утримання з відсотків учителів грецької та жидівської мови і на придбання підручників із цих предметів [1]). Академії саме він одписав і свою бібліотеку, що становила 872 тт. книг, переважно латинською мовою [2]).

Літературну спадщину Лащевського тепер можна подати в такому спискові:

1) Primitiae philosophicae, hoc est Conclusiones ex prolegomenis in universam philosophiam et prooemialibus logicae. К. 1732. Ця праця, може, перша літературна спроба Лащевського, являє собою тези, що він виготував їх першого року перебування в філософській класі до урочистого диспута 6-го січня 1732 року, в день храмового свята Братського манастиря, при якому існувала Академія. Диспут відбувався, здається, в присутності Рафаїла Заборовського під головуванням префекта Академії і професора філософії Стефана Калиновського [3]).

2) „Трагедокомедія о награжденніи въ семъ свѣтѣ пріисканнихъ дѣлъ мзды въ будущей жизни вѣчной“ („Трагедокомедія о тщетѣ міра сего“). Складено й „репрезентовано“ в Академії, здається, в 1740—41 р., коли Лащевський викладав курс піітики [4]).

3) „Зерцало должности государской“ — переклад, що його піднесено було в рукопису в. кн. Петру Федоровичу в Київі 1743 р. [5]).

4) Institvtionvm lingvae graecae liber... exhibitus in Academia Kijowomohylozaborowsciana. Nvnc primvm typis evvlgatvs. Wratislaviae apvd Johannem Jacobvm Korn. MDCCXLVI. 8°. 20 ненум. + 462 + 54 ненумер. стор. [6]).

---

[1]) Акты и документы II, т. IV, стор. 44—45, 45—52.

[2]) Каталог їх надруковано в названому томі „Актовъ и документовъ“ на стор. 206—233; див. ще стор. 49—51.

[3]) „Conclusiones“ К. 1732, титульн. арк. Стефан Калиновський обіймав посаду префекта від кінця 1731 р. до грудня 1733 р; курс філософії викладав од 1729—30 до 1732—33 рр. Д. Вишневський. Op. cit., стор. 37 і 197—198. Як поставлено було викладання філософії в Академії, див. у Вишневського на стор. 175—185; про академічні диспути — ibid. стор. 265—268.

[4]) Вид. в статті Н. Тихонравова: „Трагедокомедія Варлаама Лащевскаго о мздѣ въ будущей жизни“. „Лѣтописи русской литературы и древности“. Т. I. М. 1859, від. 3, стор. 5—16 (за рукописом гр. Толстого VI, № 4, тепер Рос. Публ. Бібл. XIV.0.2). Див. про неї Н. Петровъ. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. К. 1880, стор. 93—98. — П. Житецкій. Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. К. 1900, стор. 16, 22—24. — В. И. Рѣзановъ. Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ. М. 1910, стор. 284—286. — Н. И. Петровъ. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ. К. 1911, стор. 358—363. Петров і Житецький датують піесу близько 1742 р. Крім списку Рос. Публ. Бібл. зазначимо ще список пол. XVIII ст. в збірнику Церк.-Арх. Музею при Київськ. Дух. Академії № 58, 4°, арк. 2—10 зв. Пор. Н. Петровъ. Опис. рукоп. Церк.-Арх. Музея, вып. II. К. 1877, № 477).

[5]) Митроп. Евгеній. Словарь историческій, т. I, стор. 65.

[6]) На стор. 3—15 ненум. — „Praefatio ivventvti φιλελλην:“ з датою: „Dabam Kijoviae in Academia Mohylozaborowsciana Pridie Nonarum Augusti MDCCXLV“ та підписом:

Підручник для вивчення грецької мови, що його складено за лекціями Симона Тодорського [1]).

5) „Prolegomena theologica. Pars I. De natura theologiae“ і „Verae uniusque christianae... ecclesiae argumentatrix theologia sancta pro varietate materiarum varios in tractatus divisa“ — богословський курс, що його читано в Академії в 1746—47 р. „Argum. th. s“ розподіляється на два трактати: 1) „Tr. th. de Deo uno in essentia, trino in personis“, 2) „De creatione et providentia“ [2]).

6) Н. Новіков в „Опытѣ ист. словаря“ 1772 р. подає звістку, що Лащевський „сочинилъ много поучительныхъ весьма хорошихъ словъ“. З них нам відомі дві промови 1746 р.: 1) „Слово въ день Преображенія Господня“, що його виголошено було в Межигірському манастирі, 2) „Слово въ день св. вмч. Варвары“, виголошене в Михайлівському манастирі [3]).

7) „Предисловіе на нынѣшнее с. Библіи изданіе“ в так званій Лизаветинській Біблії Спб., 1751, арк. 8—27 звор., з короткою історією перегляду біблійного тексту та з докладним описом поправок, що їх занесено до видання 1751 р. [4]).

„Hieromonachus Barlaam“; на стор. 16 — 20 ненум. — оглав: „Series contentorvm in hoc libro“. Стор. 1—462 зайнято текстом граматики, що складається з таких частин: 1) Pars I. De elementis lingvae graecae (стор. 1—12), 2) Pars II. De partibus orationis (стор. 13—261), 3) Pars III. De syntaxi (стор. 261—388), 4) Pars IV. De dialectis graecae lingvae (ст. 389—423), 5) Pars V. De syllabarvm dimensione, seu prosodia (стор. 424—456), 6) Appendix de nvmeris sev notis arithmeticis (стор. 457—459), 7) De calendario (стор. 459—462). На кінці видання, на стор. 1—12 ненум.: „Index I-vs praecipvarvm rervm“; на стор. 12—53: „Index II-vs vocvm graecarvm cvm significatione latina“; на стор. 54 — „Corrigenda“. — Користуємося примірником, що належить „Відділові стародруків“ ВБУ; крім того відзначимо, що шість примірників цієї граматики зберегаються в бібліотеці Київської Духовної Академії під шифром В. XXXIV. $^{9}/_{466}$. А. С. Крыловскій. Систематич. каталогъ книгъ Бібліотеки Кіевск. Дух. Академіи, т. II, вып. 6. К. 1903, № 13.489. Про дальші видання її і переклад російською мовою (Спб. 1788, перекл. Петрова), див. митр. Евгеній, op. cit., стор. 63—64; А. С. Крыловскій, №№ 13.490—13.492.

[1]) Д. Вишневскій. Op. cit., стор. 271.

[2]) Рукописи Київськ. Духовної Семінарії **VIII.1.13**, f°, арк. 3—41, 44—259 і **VIII.1.14**, f°. Н. И. Петровъ. Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ. Вып. I. М. 1891 (1892), №№ 205 и 206; ркп. Церк.-Арх. Музею **О. л. 5**, f°. Н. Петровъ. Описаніе рукописей Церк.-Арх. Музея. Вып. I К. 1875. № 87. Порів. Д. Вишневскій. Op. cit., стор 261.

[3]) Вид. Н. Щеголев: „Труды Кіевской Духовной Академіи“ 1866 г., № 8, стор. 369—380; № 12, стор. 453—465.

[4]) Митр. Евгеній. Op. cit., стор. 65 та інші автори, див. вище. — За преосв. Філаретом, більшість розвідок Лащевського що-до слов'янського, грецького й латинського тексту Біблії залишається невиданою. „Обзоръ русск. духовной литературы“. Спб. 1884, стор. 350.

Проф. ОЛ. П. ОГЛОБЛИН
(Київ).

ДОГОВІР ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА) З КРИМОМ 1692 РОКУ.

I.

„Того-жъ року на самомъ початку оного еще непріятель душевній, рода православного христіянского Козакоруского всегда ненавидящій, не уконтентовавшися погубленіемъ и запустѣніемъ цѣлой тогобочной Малороссійской Украини, подлугъ своего злаго, 1676 року бывшаго совѣта, винайшолъ новіе козни на разореніе и погубленіе и сегобочной Малоросійской Украини чрезъ канцеляристу Петрика, которій... уйшолъ зъ Сѣчи до Криму и... возбудилъ хана и все панство Кримское войною на Малую Росію, намѣреваючи будто зъ помощію Кримскою щось полезное сотворити, и отъ владѣнія Московского отдалити“ — десь близько 1720 року згадував за далекі вже часи 1692 року — Величко [1]). Петро Іванович Іваненко, колись старший канцеляриста Генеральної Військової Канцелярії, а з 1691 року починаючи — писар Війська Запорозького низового [2]), на кінці квітня р. 1692 несподівано, „тайнымъ обычаемъ“ [3]) вирушив з Січи й подався до турецької фортеці Газі-Кермана, а згодом і до Криму [4]). Там проваджено було пересправи, що завершилися трактатом згоди між Україною і Кримом, підписаним 26 травня року 1692 [5]). Дещо пізніше, влітку того-ж-таки року до цієї угоди

---

[1]) Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), ст. 102—103. Розбивка скрізь наша.

[2]) Величко III, 95, 103; Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и мазепинцы (Спб., 1905), ст. 431—432; Д. И. Эварницкій, Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. III (Спб., 1897), ст. 112, 114. Р. 1691 „о всеедной“ Петрик був посланий від гетьмана до полтавського полковника Жученка, а пізніше, „вже въ постъ великій“, з Нового Санджарова, де він одвідав був своїх „кревних“, таємно подався до Січи (Величко, III, 94—95). В Самовидця (Лѣтопись — Київ, 1878, — ст. 182) й Граб'янки (Дѣйствія презѣльной брани — Київ, 1854, — ст. 237) неправдиво поданий 1692 рік. Тієї-ж помилки допустивсь був і Костомаров (op. cit., 431). Питання остаточно розвязав був Д. І. Яворницький (Історія, III, 111, пр. 1).

[3]) Д. И. Эварницкій, Источники для исторіи Запорожскихъ козаковъ, т. I (Владиміръ, 1903), ст. 439.

[4]) Костомаровъ, 433; Яворницький, Історія, III, 128—130.

[5]) С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III (вид III— „Общественная Польза“), ст. 1114—1116; Костомаровъ, 434; Яворницький, Історія, III, 129—132. Про дату договору — див. нижче.

приєднується й Запоріжжя [1]), а разом із тим (здається 18. VII) Петро Іваненко був обраний на Гетьмана й визнаний від ханства Кримського [2]). Цим розпочато було довгу боротьбу, що тривала близько 4 років, загострила політичні й суспільні відносини на Гетьманщині, далася в знаки південним полкам і не аби-який вплив мала на справи „хрестового походу", який тоді зняла антитурецька ліга в Європі [3]).

Петро Іваненко виступає, як репрезентант і оборонець української політичної думки, спадкоємець давньої політичної традиції. „Не для своей отчизны и славы, Бог видит, но для цѣлости и обороны Малоросійского нашего краю и для помноженія и охраненія волностей войсковыхъ Войска Запорожского городового и низового и для волной войсковой в Днѣпрѣ добычи се дѣло я зачалъ есмь" [4]) — так визначав основні завдання своєї акції „діаволскій сосудъ" [5]) „проклятий Петрик". На жаль, історична наука ще й досі не спромоглася вивчити цей надзвичайної ваги епізод з української історії XVII в. Урядова традиція, українська й московська, що вбачала в Петрикові лиш „шалбера", „щенюка пекельного", а справу його вважала за зраду й „на шкоду людскую збудившуюся прояву", — відразу виступ Петрика засудила [6]). Що правда, історична наука уникла цих дражливих оцінок, що їх керуючі кола на Гетьманщині за Мазепи при-

[1]) Костомаров, 436—437, 445, 449; Яворницький, Історія, III, 151—153, 167—168. Див. його-ж-таки, Источники, I, 407, 409, 412 413, 415 — 416, 441 — 442. „Тѣ статьи, которыя Петро писарь за васъ войско запорожское и за всю Украйну чинилъ, приняли вы и присягою на ротѣ намъ отъ васъ данной подвердили вы" (з листа Нурадин - султана до кошового. — Яворницький, Источники, I, 478).

[2]) Величко, III. 103—104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 139, 140, прим. 1; його-ж-таки, Источники, I, 367.

[3]) Величко, III. 94—95, 102—125, 134—135, 139-141, 157—158, 164, 179—187, 239—243, 254—255, 265 -292, 368—369; Самовидець, 182 -187; Граб'янка, 237, 244; Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси (Київ, 1888), ст. 37—38; Исторія Русовъ (Москва, 1846), ст. 190—192; Костомаров, 431—457; Яворницький, Історія, III, 111—229; О. М. Уманецъ, Гетманъ Мазепа (Спб., 1897). ст. 109—118; Соловйов, III, 1113—1119, 1123, 1132-1135. Див. Н. Устряловъ. Исторія царствованія Петра Великаго, т. II (Спб. 1858), ст. 190—218, 221, 247—248; С. Жигаревъ, Русская политика въ Восточномъ вопросѣ, т. I. (Москва, 1896), ст. 94—109); H. Uebersberger, Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Erster Band (Stuttgart, 1913), S. 38—74; В. Д. Смирновъ, Крымское Ханство подъ верховенствомъ Отоманской Порты до начала XVIII вѣка (Спб., 1887), ст. 611—666; Hammer, Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft (Wien. 1856), S. 167—173; Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, t. XII (Paris,, 1838), passim; J. W. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Fünfter Theil (Gotha, 1857), S. 63—236.

[4]) Яворницький, Источники, I, 422—423. „Сяя война на Москаля всчалася не для чого иншого, але для вашихъ волностей и общого всенародного посполитого добра" (Величко, III, 112).

[5]) Соловйов, Ш, 1134.

[6]) Яворницький, Источники, I, 459; Величко, III, 109—110. Характерно, що відзиви Величка, що, певне, особисто знав Петрика, дуже стримані. „Канцелярист воръ и измѣнникъ Петрушка" (царська грамота. — Яворницький, Источники, I, 458—459).

діляли й справі Петриковій і самому її промотору [1]). „Это не былъ какой-нибудь проходимецъ — пише Д. І. Яворницький, — искавшій приключеній среди Запорожскаго войска. Это была горячая голова, ясно сознававшая недуги своего отечества, твердо рѣшившаяся взять на себя роль спасителя Украйны и заодно съ ней Запорожья и съ этой цѣлью удалившаяся въ Сичь" [2]). Ще яскравіша думка Костомарова. „Петрикъ, очевидно, разыгрывалъ изъ себя Богдана Хмельницкаго; но времена, когда Богданъ Хмельницкій могъ совершать свои великія дѣла, прошли невозвратно... Петрикъ въ малороссійской исторіи явился такимъ типомъ, какимъ былъ Донъ-Кихотъ въ исторіи человѣческаго поэтическаго творчества" [3]). Порівнюючи відзиви з XVII і XIX століттів, хоч як вони різняться між собою, бачимо, що вони дуже споріднені. Бо і в Величка, власне в універсалах Мазепи того часу, і в істориків XIX століття постать Петрикова з'являється в легендарних тонах, обмальована словами гострими і фарбами блідими, то крізь невблагану ворожість класової й політичної боротьби тогочасної, то крізь ліберально-демократичні окуляри далеких нащадків. Петрика занадто одірвано від реального життя, від того ґрунту, що його та діяльність його створив і ними керував. Загострюючи увагу на не досить виразнім соціяльнім характері справи Петрикової, дослідники наче-б-то випустили з ока яскравіші політичні моменти. Тому відповідні малюнки вийшли нереальними, одноманітними, скорше негативами. Отож історії цього повстання не маємо й досі. Що правда, сама особа Петрика дуже цікава. Він не був очевидно тільки знаряддям певних груп, або витвором певних обставин. Його особиста вдача надзвичайно яскраво на всій акції позначилася. З його численних універсалів, листів, розмов, то-що, видко не аби-яку людину, енергійну й завзяту, сміливу й заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, добра обізнаність і орієнтування в міжнародніх відносинах того часу, певна освіченість і життьовий

---

[1]) Величко, III, 105, 108 — 110, 114 — 118, 120. Яворницький, Источники, I, passim.

[2]) Яворницький, Історія, III, 111.

[3]) Костомаров, 439. Пор. Соловйов, Ш, 1133. Цілком слушно зауважив був акад. Д. І. Багалій у своїй статті про Петрика (Русскій Біографическій Словарь, томъ Павелъ-Петръ – Спб., 1902, — ст. 638—640), що плани Петрикові більш скидаються на плани Дорошенка (ibid., 639—640). „Писарь мечтающій о булавѣ, изворотливый какъ Выговскій и отчаянный запорожецъ составляетъ одно изъ характерныхъ явленій тогдашняго общества" — пише Уманець з приводу повстання Петрика (Уманець, 109). „Вообще, человѣкъ не безъ талантовъ, искренно увлекавшійся и готовый отдать голову за отчизну, Петрикъ, ‚очертя голову', можетъ броситься въ бездну, но также необдуманно можетъ бросить въ нее другихъ" (ibid., 115). Акад. М. С. Грушевський („Історія украинскаго народа" в збірнику „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. I — Спб., 1916) вважає Петрика за „послѣдняго демагога... съ помощью Запорожья и Крыма пытавшагося поднять возстаніе среди украинскаго населенія противъ гетмана и московскаго господства" (ibid., ст. 269).

досвід, нарешті відданість громадським справам і вогневий патріотизм,—все це надавало акції певної моральної сили й національної свідомости. Звичайно, ті-ж джерела характеризують і темні риси вдачі Петрикової. Та не вони зруйнували його справу, так само, як і позитивні його властивості не могли-б її вратувати. Справа Петрикова то-ж не була його особиста справа й не на його лиш відповідальності вона полягала. Петрик був звязаний з певною суспільною верствою й політичними колами, що керували його акцією [1]). А втім це чи не найменш висвітлені питання з історії Петрикового повстання.

Дослідники віддавна звернули на це увагу. Звичайно, шукали пружин акції глибше. Хоч сам Петрик, правда, в певних умовинах, казав, що „нихто его на то дѣло какъ изъ старшихъ, такъ и ихъ меншихъ не наговаривалъ, а учинилъ онъ за все войско запорожское з государствомъ крымскимъ договоры мирные своимъ разумомъ“ [2]), — а проте віри цьому не дуже йняли навіть сучасники. Отож і в історичній літературі маємо кілька відмінних думок про це. Автор „Исторіи Русовъ“ уважав справу Петрика за к р и м с ь к у інтригу. „Ханъ крымскій Исламъ Гирей, вѣдая о недовольствѣ многихъ малороссійскихъ чиновниковъ и самыхъ войскъ на своего Гетмана за излишнія его строгости и великія сдирства и, знавъ еще о таковыхъ неудовольствіяхъ великороссійскихъ бояръ на своего государя, вводившаго въ правленіе свое и войско многія новости, предпріялъ было завесть въ Малороссіи возмущеніе, конечно по планамъ правительства Турецкаго. И для того вызвалъ къ себѣ секретно въ Крымъ канцеляриста войсковаго, любимца Мазепина, близкаго сродника знатному чиновнику заднѣпрскому Искрѣ“ [3]). Останніми часами М. І. Яворський висунув був думку про те, що повстання Петрикове вибухло „завдяки м о с к о в с ь к и м і н т р и г а м“ [4]). Проте цю думку не доведено й мабуть її й не можна довести. Повстання Петрикове остільки яскраво виявило а н т и - м о с к о в с ь к і змагання українського суспільства, що вбачати тут московську інтригу було-б дуже необережно [5]). Найближче підійшла до цього питання О. Я. Єфименкова, що вважала Петрика за керманича „кримської партії“; проте вона очевидно уявляла тую партію вужче (в межах Запорожжя) й, на жаль, цьому питанню не приділила належної уваги [6]).

---

[1]) Петрик „отражаетъ въ себѣ тогдашнюю войсковую канцелярію и ту среду, въ которой вращались полковники и знатные товарищи, Мазепы и Кочубеи, высшее духовенство и финансовые тузы того времени“ (У м а н е ц ь, 117).

[2]) Я в о р н и ц ь к и й, Источники, I, 413.

[3]) Исторія Русовъ, 190. Див. Н. М а р к е в и ч ъ, Исторія Малороссіи, т. II (Москва, 1842), ст. 336.

[4]) М. Я в о р с ь к и й, Нарис історії України, ч. II — Катеринослав, 1925, — ст. 155. На жаль, автор не подає тут своїх джерел.

[5]) Инша річ, що московський уряд міг скористати з цього повстання — і мабуть таки справді скористався.

[6]) О. Я. Є ф и м е н к о, Історія українського народу, в. II (Харків, 1922) ст. 61.

Зате сучасники ліпше розуміли характер і значіння акції Петрикової. Було цілком очевидно, що Петрик спирається на якісь ширші кола політичні, навіть більш — є доручена особа якихось політичних угрупувань [1]). Хтось „себе... дружество возгради съ ненависными враги, бисурмани, дабы, по своему злохитрому помышленію, когда, видя время угодное, отразити возможетъ отъ высокодержавныя... Царскаго Величества десницы Малою Россію и воздвигнетъ брань со онымъ христоненавистнымъ воинствомъ на Православіе“ [2]). Треба було тільки виявити, хто-ж то був. Сучасники, що їхні думки й підозріння рясно збереглися по різних документах тогочасних, мабуть знали за це більше. Не дурно-ж Величко категорично стверджує, що Петрик „подлугъ коварной отъ Мазепи, себѣ данной (о которой многіе непщевали) информаціи, возбудилъ хана и все панство Кримское войною на Малую Росію“ [3]). Величко власне повторював тут слова свого колишнього патрона й протектора — В. Кочубея, що р. 1708 в доносі на Мазепу Петрові I закидав Гетьманові інспірування цієї справи. „Ему же (= Мазепі)... исполнившимъ мзды десницу Петрика, и злаго совѣту своего тайну ему откры, научи же его, како бѣгство сотворити, вручи ему... царскаго величества довольное жалованье“ [4]). Сам Петрик иноді підтримував таку гадку [5]). Проте його викази в численних розмовах і на письмі мабуть свідомо заплутували тую справу. То він доводить, що тільки недоброзичливе ставлення (власне зміна на це) до нього з боку Гетьмана спонукало його виемігрувати; він каже, що Мазепа — перший ворог України, Москві продався, ба й на Польщу орієнтується [6]); то він знов-же-таки підкреслює, що має певні доручення від Гетьмана, що він начеб-то нешлюбний син Мазепин [7]), то-що. Та всенька поведінка Мазепи підчас боротьби з Петриком доводить,

---

[1]) „Многіе — писав переволоченський дозорця Рутковський полковникові й стольникові Малєєву 17. VII 1692 — такъ з войска запорожского, яко изъ нашихъ уважныхъ особъ и мудрыхъ людей удивляются, отколь бы тое в нихъ проклятихъ сыновъ мѣло, такъ Богу всемогущему и пресвятой Дѣвы Богородицы и посполитому народу противное и непотребное дѣло зачинати, на що и присягу его (= Петрика)... посилаю... з которой виразумѣешь... на що ся тотъ проклятый сынъ (= Петрик) важитъ и чи его того-ловы сенсъ и умислъ“ (Яворницький, Источники, I, 435 — 436). Рутковський мабуть добре знав за „інформаторів“ Петрикових (ibid., 315). Не дурно-ж Рутковський прохав Гетьмана, щоб той „од своихъ близкихъ нѣкоторихъ мѣлъ осторогу“ (Яворницький, Источники, I, 324). Див. ibid., 364—365, 366.

[2]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124 – 125.

[3]) Величко, III, 103. Див. ibid., 95, 121.

[4]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125.

[5]) Яворницький, Источники, I, 424; Исторія Русовъ, 191.

[6]) Яворницький, Исторія, III, 113, 122, 123 — 124, 125 — 126, 128, 134, 135; Костомаров, 431 — 432, 435, 449; Соловйов, III, 1113, 1116; Яворницький, Источники, I, 314 – 315, 324, 364, 366.

[7]) Яворницький, Исторія, III, 138, 139, 148—149; його-ж-таки, Источники, I, 424; Костомаров, 436, 457 Соловйов, III, 1117; Уманець, 113—114; Ист. Русовъ, 191.

що звязки між ними були неможливі [1]). Зрештою були інші комбінації, супроти яких це припущення є неймовірне. Кочубей не дарма виступав у ролі винувача. Адже-ж сучасники певні були, що то він саме інспірував Петрика. У листі до Варлама Ясинського (червень 1692 року), шукаючи собі захисту від „губителнихъ на себе ьиналѣзковъ", Кочубей писав, що „утѣчку Петрика канцеляристи... яко зъ початку Его Милость (=Гетьман) почалъ суспѣковати за моею быти вѣдомостю и виправою, такъ и теперь того еще змислу своего не випущаетъ" [2]). Справді, Мазепа був очевидно певний участи Кочубеєвої в цій справі й не раз висловлював це прилюдно, навіть у вічі Кочубеєві (інцидент у Глухові) [3]). Про участь Кочубеєву в справі Петрика переказували широко й на Запорожжі (і в Криму) [4]) й на Гетьманщині [5]). Инколи це стверджував сам Петрик [6]).

Були певні об'єктивні підстави для таких поголосок. Петрик бо був за старшого канцеляристу Генеральної Військової Канцелярії, отож близький був до генерального писаря Кочубея; до того ще він був чи не родич Кочубеєві, власне — його дружині [7]). Це безперечно втягувало Петрика в складні родинні й політичні відносини

Влітку 1692 року на Запорожжі були чутки про якісь листи Мазепи до Петрика (Яворницький, Источники, I, 390, 394, 399, 402, 411—412). Такі-ж чутки були й пізніше (Соловйов, III, 1134).

[1]) Це добре розумів і Величко. Він визнає, що „Мазепа любо и виправилъ его Петрика въ тую дорогу, однакъ потимъ зтямившися и розсмотрѣвшися, же его замисли не могутъ чрезъ Петрика помислне совершитися, запобѣглъ писмами своими запорожцов, аби ни въ чомъ Петриковой намови не слухали и къ нему не приставали" (Величко, III, 105). Уманець (op. cit., 117—118) зовсім одкидає обвинувачення супроти Мазепи.

[2]) Величко, III, 122. Р. 1708 Кочубей писав, що Мазепа переслідує його, починаючи „отъ лѣта 1691" (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 124). „Махіевель и хитрій лисъ (=Мазепа), себе отъ того подзору очищаючи и правимъ творячися, вливалъ тую всю бѣду своимъ коварствомъ на невинную душу помененого Кочубея" (Величко, III, 121).

[3]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125; Соловйов, III, 1134; Яворницький, Історія, III, 133—134. „Чрезъ лѣтъ шестьнадцать — писав Мазепа Кочубеєві р. 1707 (?)— прощалося и пробачалося великимъ и многимъ вашимъ (= Кочубея та його дружини) смерти годнимъ проступкамъ" (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 131). „Петрикъ, племянникъ Кочубеевъ, — писав Гетьман до Москви — по такому жъ воровскому вымыслу отпущенъ, какъ и Соломошка до короля" (Устрялов, II, 370).

[4]) Про це казали: Шабан, писар Газі-Керманський, кошовий отаман Гусак, слуги Петрикові, запорозькі козаки та инші. Відомості про це збирав був Рутковський (Величко, III, 123; Соловйов, III, 1113, 1115; Яворницький, Історія, III, 128, 144).

[5]) „И въ той того Петрика утѣчцѣ — писав Кочубей Ясинському — различніе причини клеветники лжею своею на мене наносятъ" (Величко, Ш, 123). Серед тих „клеветників" Кочубей називає кол. генерального писаря З. Шийкевича, полтавського полковника І. Герцика та инших (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 132, 148—149; Величко, III, 123).

[6]) Див. Соловйов, III, 1113; Костомаров, 432—433; Уманець, 114.

[7]) Питання про фамільні стосунки Петрика і взагалі його походження — дуже складне. Є відомості про те, що він був небіж Кочубеїв („Петрикъ, племянникъ Кочубеевъ" — писав Мазепа р. 1692, — Устрялов, op. cit., II, 370). Проте є дані,

Кочубеєвих родичів—відомих полтавських фамілій Жученків та Іскор [1]). З другого боку, це звязувало Петрика з певними колами полтавської старшини. Адже-ж і акція Петрикова розпочалася після того, як він одвідав був Полтаву й мабуть порозумівся з тамтешніми опозиціонерами. Не дурно-ж Ф. Жученка скоро після втікачки Петрикової було з уряду скинуто й на полковника наставлено запеклого ворога Жученка й І. Іскри — Павла Герцика [2]). Отож припускаємо, що міг інспірувати Петрика Кочубей, власне тая впливова група опозиційної старшини, що тоді зайняла вороже становище супроти Мазепи й московської орієнтації. Тут об'єдналися родичі

що тут була инша спорідненість. Петрик був одружений з небогою В. Л. Кочубея — Ганною (Костомаров, 432; Яворницький, Історія, Ш, 112; Соловйов, Ш, 1113; Уманець, 110). З другого боку, Петрик згадував (здається, влітку) р. 1691, що його діда скинуто з полковництва (з контексту видко, що тут могло бути тільки полтавське полковництво.— Яворницький, Источники, 324; Костомаров, 431, пр. 5 на ст. 432; Яворницький, Історія, Ш, 125). Саме 1691 року (між травнем і серпнем.—Див. Яворницький, Источники, I, 306, 323—324) був усунутий полковник полтавський Федір Іванович Жученко, тесть Кочубея та І. І. Іскри (див. Модзалевський, Родословникъ, II—Київ, 1910,—ст. 63; Уманець, 110). „Історія Русовъ" каже, що з Петрика був „близкій сродникъ знатному чиновнику Заднѣпрскому Искрѣ" (Історія Русовъ, 190), отож мабуть Іванові Івановичеві Іскрі, теж зятеві Жученка. Поєднати всі ці відомості можна лиш тоді, коли визнати Петрика за сина четвертої доньки Ф. Жученка, сестри Л. Кочубеєвої та Єскриної (Модзалевський—ор. cit., II, 63—64,—згадує лиш за трьох—Кочубеєву, Іскрину та Заліську). Чи не родич Петрикові був Іван Іваненко, значний товариш військовий, унук полтавського полковника (Костомаров, 403, пр.). Але це почасти суперечить тому, що Петрик був одружений з небогою Кочубея (певне, його дружини). Коли останнє буде стверджено цілком (на жаль, ні Костомаров, ні Соловйов, ні Яворницький не зазначають відповідного джерела), тоді лишається єдине припущення, а саме, що дружина Петрикова була внукою Ф. Жученка, отже небогою Кочубеєвої та Іскриної. Хто був батько Петрика — не знаємо. Урядова версія закидала Петрикові худородне походження (Величко, Ш, 114; Яворницький, Источники, I, 491 — 492). Прийняти це цілком — тяжко. Що батько Петрика був не визначного роду — то правдоподібне. За його мало знали, й Петрик міг пізніше видавати себе за нешлюбного сина Мазепи. Та й полтавська старшина не могла-б так очевидно брехати. Проте сам Петрик підкреслює, що він „отца своего, жену, дѣти и родственныхъ своихъ с маетностію немалою оставил" (Яворницький, Источники, I, 422). Є натяки на те, що то було його майно, а не жінчине (Костомаров, 432). Батько його був чи не з Нового Санжарова (див. Величко, Ш, 95; Яворницький, Ист, Ш, 112). Звістка про те, що Петрик — небіж Мазепи (див. Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 125), оперта на дуже сумнівнім тлумаченні одного документа, мабуть не правдива (див. Уманець, 118).

[1]) Про полтавських родичів В. Кочубея — див. Модзалевський, ор. cit., II, 63—64, 251. Можливо, що почасти цим родинним стосункам завдячив був свою службову кар'єру Петрик. Р. 1687 у списках (що правда, мабуть неповних) Генеральної Військової Канцелярії його не було (див. Маркевич, Історія Малороссіи, Ш, 319—323). Проте р. 1689 канцеляриста Петро Іваненко є в списках осіб, що їздили з Гетьманом до Москви, і займає він у списку канцеляристів друге місце, після В. Чуйкевича (Костомаров, 403, пр. 4). Р. 1691 Петрик був уже за старшого канцеляристу. До речи, р. 1690 в Генеральній Військовій Канцелярії був ще один родич Кочубеїв (одружений також з його небогою)—канцеляриста Павло Дублянський (Модзалевський, Родословникъ, I—Київ, 1908,—ст. 472—473).

[2]) Див. Модзалевський, I, 271; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 146—150. Петрик сподівався допомоги з боку Жученка (Яворницький, Источники, I, 324).

колишнього Гетьмана Самойловича, й серед них небіж Гетьмана Михайло Самойлович, колишній полковник Гадяцький, і зять Гетьмана стольник кн. Юрій Святополк-Четвертинський з дядьком своїм мітрополітом Київським Гедеоном; родичі й друзі М. Самойловича— Полуботки, батько Леонтій Артемович, полковник Переяславський, і син Павло Леонтьєвич; колишні дорошенківці — генеральний писар Кочубей (та його полтавська парентела — Жученки та Іскри й головний серед них полтавський полковник Жученко) й можливо генеральний суддя Вуяхевич; кол. полковник переяславський Дмитрашко-Райча, приятель М. Самойловича. Серед невдоволених з Мазепи були ще генеральний обозний Борковський, кол. київський полковник Солонина, миргородський полковник Д. Апостол і можливо стародубівський полковник Миклашевський [1]). Нарешті за ними були їхні численні родичі, отож мало не вся аристократія старої Гетьманщини.

Політична програма старшинської опозиції безперечно продовжувала колишні традиції української політики. Вічний мир з Польщею 6/V (26/IV) 1686 р. [2]) і утворення антитурецької ліги зустріли були в українських політичних колах надзвичайно вороже [3]). Трактат 1686 року назáвсіди стверджував той поділ України, що його визначила Андрусівська угода; отож цілком нищилося всі плани української політики що-до об'єднання українських земель, реставрації держави Б. Хмельницького. Не кажучи вже про Західню Україну, територія старої козаччини — правобережні наддніпрянські староства відтепер втрачені були для Гетьманщини й засуджені були на вічну пустелю. Старі шляхи південної торговлі України (на Молдавію) було перетято. Ще гостріше поставилися на Гетьманщині до антитурецької ліги [4]). Це переносило театр військових дій на українські землі, збільшувало тут військову й політичну перевагу Московщини, наражало Україну на неминучу руйнацію, висувало в авангарді сили Української держави. Окрім того війна з Туреччиною, а передовсім із Кримом розривала економічні стосунки України з Кримом і чорноморськими ринками. Найгостріше це відчувалося на Запорожжі [5]). Політику Самойловича було скеровано на те, щоб повернути Правобережну Гетьманщину й запобігти війні з Туреччиною й Кримом, принаймні забезпечити нейтралітет України [6]). Після коломацького перевороту,

---

[1]) Про цю опозицію старшинську — див. Костомаров, 395—397, 413—423; Кіевская Старина, 1898, IV, 145, пр. 1, 151; Устрялов, II, 200—201, 204, 370; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 109.

[2]) ПСЗ, т. II, № 1186. Див. Костомаров, Руина (Ист. моногр. и изслѣд., кн. VI), ст. 341—343.

[3]) Костомаров, 343—345; Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 289—296, 298.

[4]) Костомаров, Руина, 352—353.

[5]) Див. Яворницький, Источники, I, 313, 327, 363, 472, 479, 481—483. Отож Січ і намагається дійти згоди з Кримом (див. ibid., 314, 327, 380, 471).

[6]) Костомаров, 341—345. Див. Яворницький, Источники, I, 15—30; Чтенія Моск. Общ. Ист и Др., 1858, I, 301.

політика нового українського уряду зрікається на деякий час оцих позицій [1]): адже-ж і коломацькі пакти цілком виразно застерегли, що Україна мусить визнати трактат 1686 року, і „что по тѣмъ же договорамъ уступлено въ сторону королевскаго величества польскаго, и въ тѣ мѣста не вступатца и къ нарушенію договоровъ никакіе причины не давать", а також брати активну участь у війні з Кримом і Туреччиною [2]). Що правда, згодом і Мазепа досить недовірливо ставиться до антитурецької коаліції [3]), проте Україна й надалі бере в ній участь. Цілком зрозуміло, що опозиційні групи тут мусіли відродити основні змагання переднішого уряду. Вони намагаються припинити війну й вилучити Україну з коаліції. Щоб це здійснити, треба було зорганізувати збройну силу на Гетьманщині або на Запорожжі й знайти допомогу в инших держав. Орієнтація на Москву взагалі не була популярна. Відтоді, коли Москва почала активно підтримувати Мазепу, це було неможливо. Сподіватися якоїсь допомоги з боку Польщі очевидно не випадало. Польща з 1686 року мала вічний мир з Московщиною, а до того ще надзвичайно заінтересована була, щоб Москва не виходила з антитурецької ліги. Нарешті будь-які автономістичні прагнення української старшини були не до вподоби Польщі, бо природньо знімали дражливе питання про Правобічну Україну. Як це було після Андрусівської угоди 1667 року, так і після трактату 1686 року лишався один шлях, добре відомий колишнім дорошенківцям,— шлях на південь, насамперед до Криму [4]).

Початок 90-х років був не дуже сприятливий для старшинської опозиції. Р. 1690 помер був митрополіт Гедеон [5]); разом із тим одходить від активної політичної діяльности генеральний суддя Вуяхевич [6]). Всенькі виступи проти гетьмана не знайшли підтримки в московських урядових колах [7]). Створилася реальна загроза М. Самойловичеві й Полуботкам [8]). Участь України в антитурецькій лізі чим раз більш ускладнювала московсько-українські відносини. Спроби московського й польського урядів дійти згоди з Кримом [9]) могли загрожувати Україні, позбавляючи її самостійної участи в мирних пертрак-

---

[1]) Костомаров, 399–402.

[2]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Др. 1858, I, 312–313.

[3]) Костомаров, 399.

[4]) Див. Русск. Біогр. Словарь, томъ Павелъ-Петръ, ст. 639—640. Дуже характерна помилка Бантиш-Каменського, що в першому виданні своєї „Історіи Малой Россіи" помилково вважав Петрика за Петра Дорошенка (Д. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи, ч. III — Москва, 1822, — ст. 21–22). В дальших виданнях помилку було виправлено (див. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи — Київ, 1903, — ст. 346–348, 565, пр. 37).

[5]) Самовидець, 178; Величко, III, 86.

[6]) Ibid., 91—94; Костомаров, 426.

[7]) Костомаров, 397, 400, 405—409, 413–426.

[8]) Ibid., 415. [9]) Див. Устрялов, II, 213—218.

таціях. Перед опозицією повстало питання — прискорити акцію. Час для виступу обрано було досить слушний. Саме на початку 1691 року Михайло Самойлович був відпущений додому, а Кочубеєві доручено було слідкувати за Гетьманом [1]). Тоді мабуть ухвалено було звернутися до Криму по допомогу проти Москви й Гетьмана. Чутки про наміри Кочубеєві здобути собі гетьманську булаву очевидно мали певний ґрунт [2]). Кримські інтереси тут цілком збіглися з домаганнями старшинської опозиції. Становище Туреччини та її васалів у боротьбі з коаліцією було вельми скрутне. Традиційна кримська політика на півночі побудована була на суперечках і боротьбі між Московщиною і Польщею, або на спілці з Україною супроти якоїсь з оцих держав (або заприсяжених обох). Отож трактат 1686 року створив для Криму й, звісно, турецьких інтересів на півночі Чорного моря дуже небезпечний стан. На початку 90-х років ця загроза ще побільшала. Безперечно як економічні, так і політичні інтереси Криму й Туреччини вимагали як-найшвидшого відступу України від антитурецької ліги [3]). Зрозуміло, що пропозиції старшини, що мабуть і раніш мала зносини з Кримом [4]), були дуже до часу і в Криму їх радо зустріли. За таких обставин і було складено угоду 1692 року.

Звичайно, наведених даних ще не досить, щоб розвязати питання про звязки Петрика з керуючими колами старшинськими на Гетьманщині. Але-ж точних доводів тут, у цій конспіративній і небезпечній справі й не може бути. Ні те, що Петрик иноді заперечував свої стосунки з Кочубеєм та иншими, ні те, що старшина виявляє вороже ставлення до справи, — ще не досить. Иноді треба було плутати [5]). Надзвичайно характерна тут позиція самого Петрика. „Петрикъ несомнѣнно выдумывалъ — каже Уманець, — но во вкусѣ тогдашняго общества. Онъ лгалъ (у Криму — *О. О.*) правдоподобно и, можетъ быть, отчасти и самъ вѣрилъ тому, что говорилъ. Есть-ли тѣнь правды во всемъ, что онъ выдумывалъ, — теперь трудно разо-

[1]) Костомаров, 420; Соловйов, III, 1122; Устрялов, II, 200—201, 370.

[2]) Соловйов, III, 1113. Здається, була ще й кандидатура старого Полуботка (Соловйов, III, 1124). Про звязок Петрика з старшинською опозицією застерегав Мазепу кошовий Гусак улітку 1692 року (див. Яворницький, Источники, I, 394; Соловйов, III, 1115). Ще раніш про це повідомляли з кримських джерел (Соловйов, III, 1113). Про обрання нового Гетьмана говорили ще на весні (травень) 1691 р. (Яворницький, Источники, I, 315. Див. ibid., 366).

[3]) Про нахил кримського уряду й людности до миру — див. Яворницький, Источники, I, 316—317; Устрялов, II, 193—194.

[4]) Соловйов, III, 1113. Цікаві звістки про те, що Петрик „съ собою принесъ многія письма и отдалъ кошевому Ивану Гусаку“ (Яворницький, Источники, I, 364; але див. ibid., 439). Мазепа, вимагаючи в Січі видачі Петрика, покликувався на те, що той покрав був з Генеральної Військової Канцелярії якісь важливі папери (Костомаров, 432; Яворницький, Исторія, III, 114; його-ж-таки, Источники, I, 459, 490, 492; Соловйов, III, 1113—1114; Уманець, 114).

[5]) Ті листи Петрика до дружини й Кочубея (наведені в Костомарова, 432) з Січи, що пояснюють причини втікачки родинними незгодами, мабуть написано ad hoc.

брать. Во всякомъ случаѣ, онъ что-то видѣлъ и слышалъ, на что-то надѣялся, въ чемъ-то твердо убѣжденъ[1])". За переговорів із кримським урядом Петрик иноді виступає, як писар Війська Запорозького низового, від імени Січи[2]). Але договір 1692 року яскраво відокремлює поняття Запорожжя від Гетьманщини[3]). І не з колишнім канцеляристою провадив переговори кримський уряд. Петрик навіть не згаданий у тексті договору. І Петрик удає з себе репрезентанта всієї України[4]), принаймні тих груп, що з ними Крим зáвсіди мав постійні стосунки, звик уважати їх за керуючі українські кола. Мабуть воно й справді було так. Проте дальші шляхи Петрика й старшини розійшлися.

Ситуацію з'ясовано було цілком улітку 1692 року. Надії на Запорожжя й Крим не справдилися. Січ одмовилася взяти участь у поході проти сил московських і урядових українських[5]). Допомога січової голоти[6]) не заступала організованої помочи з боку всього Війська. Кримське панство, до справ турецьких утягнуте, не могло багато допомогти Петрикові. Можливість якоїсь активнішої підтримки з боку старшини було виключено. Головне, уся опозиція в руках Гетьмана й московського уряду опинилася. Репресії що-до Самойловича, Полуботків[7]), можливо Жученка[8]) перестерегали инших проводирів. Гетьман пильно слідкує за поведінкою опозиції й сповіщає про це московський уряд[9]). Кочубей у червні р. 1692 вдається до мітрополіта Варлама Ясинського. „Теперъ вѣдомо мнѣ стало — писав стурбований Кочубей, — же тотъ... Петрикъ, узявши предъ себе послѣднее безуміе и діяволскій образъ на пагубу души своеи, удался съ Запорожа до бесурманъ, и тамъ нѣкоторіи псому лицу

[1]) Уманець, 114.

[2]) Яворницький, Источники, I, 366. „Войско низовое запорожское своимъ и городового войска именемъ у господарства крымского мира ищетъ" (ibid., 387).

[3]) Договір 1692 року був складений між Князівством Малоросійським та Військом Запорозьким (городовим, хоча це не зовсім ясно) — і Кримом. Лиш пізніше до нього приєднується Січ. Не зовсім точно каже акад. Д. І. Багалій про те, що Петрик „заключилъ отъ имени Запорожцевъ договоръ съ татарами" (Русск. Біогр. Словарь, томъ Павелъ-Петръ, ст. 638).

[4]) Див. текст присяги Петрикової 11/IV 1692 (Яворницький, Источники, I 436—437) та його листи і універсали (напр., лист до Січи від 22/VI 1692).

[5]) Костомаров, 437; Яворницький, Історія, III, 148—154; його-ж-таки, Источники, I, 367.

[6]) Костомаров, 437—438, Яворницький, Історія, III, 151—155; Соловйов, III, 1114, 1118, 1133, 1135; Яворницький, Источники, I, 367, 389, 404.

[7]) Костомаров, 421 — 422; Соловйов, III, 1122 — 1123, 1124.

[8]) Лазаревський (Полтавщина въ XVII вѣкѣ) пояснює відставку Жученка через його старість (Кіевская Старина, 1891, IX, 373). Не заперечуючи цього, однак не можна визнати це за достатнє: адже-ж Ф. Жученко живий був ще до 1709 року (Модзалевський, II, 63). Не випадково мабуть полковництво дісталося запеклому ворогові Жученка—Герцикові, який до того ще теж був тоді не молодий (див. Модзалевський, I, 271).

[9]) Соловйов, III, 1113.

своему неподобніи затѣваетъ дѣла; зъ якого его сатанинского погибелного поступку оніи лжесвидѣтели и клеветники... зхочутъ теперь оное своей лжи допинати, яко жъ уже тое и зачинаютъ, аби чимъ скорѣй мене не тилко отъ чести войсковой испровергти, але и зъ свѣта изгладити могли“ [1]). Петрик чудово розумів складний стан опозиції. Не дурно-ж у червні р. 1692 він казав, що більший жаль має на Кочубея, аніж на Гетьмана [2]). Тоді повстало питання про політичну організацію повстання. До середини 1692 року Петрик мабуть не думає за булаву [3]). Проте дальший хід подій примусив його подбати про обрання нового Гетьмана. За допомогою кримців обраний був Петрик [4]), і це мабуть остаточно розвязало питання про позицію старшини. Відтоді будь-яку підтримку з цього боку було унеможливлено. На-весні р. 1693 московський уряд казав про „составныя и лживыя писма и рѣчи“ Петрикові, що їх „и в помышленіи у подданныхъ нашихъ войска запорожского старшины и у полковниковъ и у посполства не бывало“ [5]).

У таких умовах неминуче повставала соціяльна проблема. Вага запорозької голоти та надія на повстання поспільства на Гетьманщині зростають. Спочатку Петрик дивився на це лиш з погляду політичних інтересів повстання [6]). Але згодом викристалізовується думка про організацію упосліджених шарів суспільства [7]). Особисто Петрика це не лякало. Та для „пославших его“ це було-б рубати тую гілляку, на якій вони сиділи. Українська старшина на кінці XVII ст. не могла співчувати соціяльному радикалізмові. Отож загострена на той час класова боротьба на Гетьманщині зовсім виразно, надто-ж після заворушень 1687 року, застерегала опозиції невчасність будь-яких групових порахунків. Навіть у деяких політичних питаннях позиція старшини була дуже складна. Ідея, що дуже захоплювала Петрика, це стара політична ідея українська — об'єднання Лівобічної

---

[1]) Величко, III, 123.

[2]) „Отъ гетмана Мазепи кривди ему не было, тилко була отъ Кочубея писара енералного, якую хвалился ему одомстити“ (Величко, III, 105). Усі обставини цієї розмови (та й те, що її занотовано в Величка) свідчать про намагання Кочубеєві (а може й Петрика) цим себе реабілітувати. Але не виключено можливість певної зміни у взаєминах Петрика й Кочубея, після подій, що сталися на-весні й улітку 1692 року.

[3]) Див. Яворницький, Источники, I, 406.

[4]) Величко, III, 104; Костомаров, 437—438; Яворницький, Історія, III, 139—140. Дату обрання встановити тяжко. Величко (III, 103—104) датує його червнем. Проте документальні дані вказують на липень (приблизно 18 липня). Див. Яворницький, Источники, I, 367.

[5]) Ibid., 490 (інструкція 8/V 1693 московському дипломатичному агентові Айтемирову, що його послали були тоді до Криму).

[6]) Яворницький, Источники, I, 324. Див. Р. Б. С., т. Павелъ-Петръ, ст. 638; Костомаров, 431, (пр. на ст. 432).

[7]) Проте помилкова думка М. І. Яворського про „повстання козацької голоти під проводом Петрика, що до 1696 р. буровив на Подніпров'ї“ (Нарис історії України, II, 155).

й Правобічної України. Великого значіння надає він тому, що за угодою 1692 року „Чигиринская сторона Днѣпра" мала увійти до складу Української держави. На його думку, „вибившіеся... зъ теперешного подданства, куды хто захочетъ, на свою отчизну пойдетъ, где предъ тимъ мешкалъ, а тривоги и небезпеченства не мѣтимете тамъ нѣколи" [1]). Це вже було занадто. Неминучість соціяльного зрушення неминуче перекидала опозиційну старшину на бік уряду. З свого боку, урядові кола теж прагнули згоди [2]). Логіка речей де-далі одривала Петрика від українського ґрунту, ізолювала його від „кревних" — „дуків". Та половинчатість, запізненість соціяльної програми Петрикової відхиляла від нього нижчі верстви. Довго ще борсалася в цих противенствах невгомонна вдача „ханського" [3]) гетьмана.

II

Договорові 1692 року не дуже пощастило ні в історії, ніже в історіографії. Сучасників повідомлено про зміст угоди, й враження, що вона справила, було досить сильне. Звичайно, яскравіше це висловили були вороги. Переволоченський агент Мазепи Рутковський сповіщав 17.VII року 1692 Малєєва про „писма" Петрикові „о постановенымъ присяжнымъ, яко маютъ войну зачати з великимъ государствомъ московскимъ и якъ тую войну скончивши, жити удѣлнымъ панствомъ малоросійскимъ, а братерствомъ з татарами, о чемъ страшно и помыслити, не толко писати, чого ся тотъ плутъ Петрикъ з своими совѣтниками важитъ" [4]). Петрик

---

[1]) Величко, III, 113. Див. Яворницький, Источники, I, 363. На думку акад. Д. І. Багалія (Р. Б. С., томъ Павелъ-Петръ, 639—640), це й було „главнымъ пунктомъ" договору.

[2]) Кочубей зберегає уряд генерального писаря, а р. 1696 на полтавського полковника замість П. Герцика був призначений шваґер Кочубеєві зять Ф. Жученка — І. Іскра. Цікаво, що родичі Петрикові мабуть не зазнали особливих утисків.

[3]) Величко, III, 104. Дата і обставини смерти Петрика досить непевні. Старі літописці (Самовидець, Величко, Граб'янка) за неї не згадують, хоча розповідають про татарський похід 1696 року (Самовидець мав про це певні відомості, бо участь у поході проти татар брав син Романа Ракушки — Іван Романовський, — див. Літопис Самовидця, 187. Пор. Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII, — Київ, 1926, — ст. 195). Вперше докладніше розповідає про смерть Петрикову „Исторія Русовъ" (ст. 192), припускаючи („видно"), що його забив був Яким Вечорка, полковий осаул гадяцький (Исторія Русовъ, ст. 192; див. Модзалевський, Родословникъ, I, 190). Усі дослідники (Маркевич, Соловйов, Костомаров, Д. І. Яворницький, Уманець, акад. М. С. Грушевський, акад. Д. І. Багалій) приймають цю версію. Проте Величко (III, 368), нічого не згадуючи за Петрика, каже, що „Вечорченка... поймано и для ворожбитства своего поганского зъ живого сердце виняти и на огонь кладено". Костомаров і Яворницький не зазначають тут точніше своїх джерел. Безперечно великий вплив на історіографію тут мала відома пісня про Петричевського і Вечорку, що могла бути за джерело для „Історіи Русовъ" (Див. Р. Б. С., томъ Павелъ-Петръ, ст. 640). Не заперечуючи того, що 1696 рік міг бути справді останнім у житті Петрика, констатуємо, що Петрик якось непомітно зникає з історичного кону, і в кожнім разі ця подія, навіть за піснею, мабуть не звязана з забивством Вечорка.

[4]) Яворницький, Источники, I, 435.

не раз у своїх листах і універсалах наводив основні пакти угоди [1]). „Коли теперъ дастъ намъ Господь Богъ Всемогущій вибитись зъ подъ ярма Московского — писав Петрик в універсалі 29. VII року 1692, — то якъ сами схочете такій между собою порядокъ учините, же бысте такіе заживали волности, якіе уживали продкови ваши за Хмельницкого [2])... На такихъ пунктахъ вѣчній зъ панствомъ Кримскимъ войско Запорожское утвердило миръ, же Чигиринская сторона Днѣпра, поколя Хмелницкій зъ Ордами завоевалъ отъ Ляховъ, намъ отдана зъ приналежитостями, и сегобочная сторона зо всѣми полками и городами при насъ захована [3]); а добыватися на рибѣ, на солѣ, на звѣрю, въ рѣцѣ Днѣпрѣ, въ Богу и во всѣхъ рѣкахъ и рѣчкахъ безъ жадного датку волно...[4]) Панство Кримское присягу свою на томъ виконало, ижъ маютъ насъ отъ Москвы и отъ Ляховъ и отъ всякихъ непріятелей боронити завше“ [5]). Цілком зрозуміло, що московський уряд насамперед звернув увагу на інші пакти [6]). „Между... статьями (=„подлинныя измѣнника Петрушки статьи“) написано, чтобъ высвободясь изъ-подъ ига московского, ахтырскому и сумскому полкамъ со всѣми городами и приналежностями быти подъ властію войска запорожского, а харковской и рыбенской полки перевести на чигиринскую сторону [7]), и чигиринская сторона со всѣми городами имѣетъ быти подъ властію войска запорожского потамѣстъ, покамѣстъ Хмелницкой с ордою завоевалъ отъ поляковъ [8]), а за вспоможеніе ордамъ противъ московского государства вмѣсто воздаянія имѣютъ быти отворены Муровскіе шляхи“ [9]).

Вперше в науковій літературі докладніші відомості про договір 1692 року подав був Соловйов. Основні пакти угоди, особливо конституційні (арт. I, II; III — не зовсім точно, IV, V, VII, XI, XIII) було наведено в „Исторіи. Россіи“. Проте Соловйов не аналізує окремі пакти, не подає оцінки цілої угоди [10]). Костомаров, згадуючи за договір дуже коротко, подає зміст лиш арт. VI (право рибальства, ловецтва й соляної добичи) [11]). Проф. Д. І. Яворницький теж коротко переказує зміст арт. IV, V, VII [12]). Акад. Д. І. Багалій згадує лиш про арт. V [13]). Акад. М. С. Грушевський теж звертає увагу на полі-

---

[1]) Див. Величко, III, 112—113. Тут поданий мало не дослівно текст деяких пактів договору.

[2]) Величко, III, 112. Пор. з арт. XI трактату 1692 року.

[3]) Арт. V, IV (почасти) трактату. Подано не зовсім точно (нічого не згадано за обмеження території Слобожанщини).

[4]) Арт. VI трактату.

[5]) Арт. II трактату. Подано не повно (не зазначено обопільности зобов'язань).

[6]) Див. Яворницький, Источники, I, 397.

[7]) Арт. IV трактату. [8]) Арт. V трактату. [9]) Арт. VII трактату.

[10]) Соловйов, III, 1115—1116.

[11]) Костомаров, 434.

[12]) Яворницький, Исторія, III, 132.

[13]) Р. Б. С., т. „Павелъ — Петръ“, ст. 639—640.

тичні моменти в трактаті й наводить короткий зміст арт. I, II, III, IV (не зовсім точно), V, VII [1]). Отож відомості Соловйова й до цього часу свою вагу зберегали. Звичайно, це позбавляло історичну науку змоги належно висвітлити історію повстання. Але ж договір 1692 р. цілком заслуговує на увагу з боку історичної науки. Він бо не лиш подає першорядної ваги матеріял для історії повстання Петрика. Ще важливіше його місце в історії української політичної думки тогочасної, точніше—в історії українськсї державної ідеї. Тому мусимо бодай коротко зупинитися на основних пактах договору.

Договір 1692 р.—є трактат вічної згоди між двома державами: Україною й Кримом. Він складається з короткого вступу й 16 пактів. Ціла низка пактів присвячена політичним взаєминам обох держав. Тут відрізняємо дві групі пактів: загальні зобов'язання постійної обопільної допомоги й зобов'язання спеціяльні, тимчасові. Складено було угоду сборончого союзу. Кримська держава зобов'язується Україну „от поляковъ и отъ Москвы и от всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда". З свого боку, „княжество Малоросійское" усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Ця допомога подається без нагороди, за вийнятком, коли треба було-б іти „в дальные мѣста а зимняго времяни". Тоді „тѣмъ войскамъ и лошедямъ повиненъ быть харчь и опочивъ пристойной і налѣжащей" (арт. II, X). Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагоджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне полагоджування й відшкодування претенсій підданців обох держав (арт. VIII). Визнано було обопільне й рівне право мати резидентів (арт. XIII). Встановлений був порядок зносин дипломатичних (через послів, гінців), для чого було зорганізовано пошту в Переволочні й у Газі-Кермані (арт. XIV, XV). Безпосереднє значіння належало зобов'язанням спеціяльним. Основний пакт—це обов'язок Кримської держави допомогти Україні „для отобранія от московской власти Малоросиской Украины" (арт. III). З свого боку, Україна мусіла „оттворить муравскіе шляхи" татарам (арт. VII). Звичайно, договір одкидав можливість сепаратної угоди. Це мусіло бути „вопче... по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ". Проте цей пакт мав і ширше значіння на майбутнє (приміром, на випадок війни з Польщею,—арт. XVI).

Певну увагу присвячено було економічним взаєминам обох держав. Застережено було право української людности організовано, „за ведомом Войска Запорожскаго и Государъства Крымскаго і за листами", „волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли"—на Дніпрі й на всіх допливах Дніпрових по обох боках, без будь-якої оплати (арт. VI). Далі проголошено було обопільне право вільного торгу—на загальних підставах—купців українських в Криму,

[1]) М. Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1918), ст. 370—371.

Білогородщині й в инших землях Кримської держави; кримських купців — на Україні. Купців-чужоземців зрівняно було в митних правах з купцями місцевими. Торговельний шлях ішов купцям українським через Переволочну на Газі-Керман; купцям кримським — на Переволочну (арт. IX).

Найбільшої ваги для історії української політичної думки безперечно мають пакти конституційного характеру. Основні ідеї політичні в діяльності Петриковій — визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави — яскраво виявилися в трактаті 1692 року. „Княжество (выдѣлное) Киевское і Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ“ [1]), або коротше „Княжество (Государство) Малоросійское“ [2]) — ось формула української державної ідеї, виявлена в діяльності Петриковій і в трактаті 1692 року зафіксована та міжнародньоправним способом визнана. Перший артикул трактату визнав цю державну організацію: „Княжство Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣетъ быть выдѣлное при всяких своихъ волностяхъ“. Кримське ханство не мало права втручатися у внутрішні справи України. „Княжству Малороссійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдь Бгъ волное гдрство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно“ (арт. XI) [3]).

Ця складна й незграбна формула, до того ще з неусталеним титулом [4]), являє великий інтерес в історії української державної ідеї. Бо тут знову маємо спробу погодити дві форми державної організації України, що їх висунула на порядок денний української по-

[1]) Варіянти: „Княжество Малороссійское Киевское і Черниговское і все Войско Запорожское“, „Княжество Малороссійское і все Войско Запорожское“. Див. ще „Княжству Выдѣлному Киевъскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малороссійскому“.

[2]) Варіянт: „Войско Запорожское Городовое и Малоросійское княжество“.

[3]) Московський уряд закидав Петрикові, що він хоче „народъ христіанскій отдать в порабощеніе поганцомъ бусурманомъ“ (Яворницький, Источники, I, 432). Акад. Д. І. Багалій (Р. Б. С., томъ Павелъ — Петръ, ст. 639—640) припускав тут протекторат Криму. Проте текст трактату не дозволяє це визнати. Пізніше, р. 1711 Орлик писав Скоропадському, що в Туреччині, Швеції й Криму „jedna jest mens y postanowienie, żeby Ukraina skolligowana unione armorum et animorum z Panstwem Krymskim żadney vasallitii nie miała na sobie noty, ale wolna Rzeczą Pospolitą wiecznie zostawała“ (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., годъ III, № 1 — Москва, 1847, — ст. 56).

[4]) Маємо текст трактату в перекладі. Отож не можна цілком розвязати питання про точність титулу. Назва „малороссійскій“ може є тогочасний московський переклад. Таких випадків у московській практиці було чимало. Напр., у грамоті Карла XII — П. Орликові, Гетьманові, від 10/V 1710 р.: „народъ Малороссійскій“ перекладу = „gens Rossiaca (Rossica)“ оригіналу (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 255, 256). В листуванні Петрика зустрічаємо також і назви „Русь“, „Украина“ (див. Яворницький, Источники, I. 479—480).

літики Хмельниччина [1]). Історія державної думки за доби другої української держави зформулувала дві основні ідеї державного будівництва України: ідею князівства Руського, що протягла традицію давньої руської держави, — й нову порівнюючи ідею Війська Запорозького (як державної організації України), що її утворила була революційна доба, хоч коріння її сягають глибше. За часів Хмельниччини маємо змагання цих двох ідей, власне тих двох суспільних верстов, що були творцями й репрезентантами тих ідей. Шляхетська ідея Руського князівства й козацька (й дрібношляхетська) ідея Війська Запорозького безсумнівно були суперечливі. В процесі боротьби відповідних соціяльних груп за часів Хмельниччини спроби погодження двох ідей, спроби компромісу були неможливі. Проте реальна сила й влада на Україні козаччині належала. Панування козацької старшини надає безперечної переваги ідеї Війська Запорозького, що й стає за урядову формулу української державности. Проте маєткова шляхта українська ще зберегає свою соціяльно-економічну базу й політичні впливи. Процес економічного зближення заможної шляхти й козацької старшини, завершений у реституції шляхетського землеволодіння і в участі найвидатніших представників шляхти української в чигиринським уряді, спричинився до перших спроб практичного погодження двох основних ідей. Елементи компромісу позначилися вже в першій формулі державної ідеї Війська Запорозького, що її наведено в донесінні московського дипломатичного агента Кунакова в березні р. 1649 [2]). Ще виразніше намітили компромісну формулу т. зв. „шведські проєкти" 1655—1656 рр. У тих проєктах найбільш важить формула князівства Запорозького. Гетьман мав здобути титул князя Київського та Чернігівського й Гетьмана Війська Запорозького, на правах курфірста Бранденбурзького й герцога Курляндського. Україна мала бути „волнымъ и удѣлнымъ статомъ, подъ обороною и голдемъ королей и государствъ свѣйскихъ и полскихъ". Але вже те, що поруч цього маємо інші проєкти, свідчить про боротьбу кількох поглядів, що відбивала глибші змагання соціяльні [3]). Ці проєкти не могли завдовольнити керуючі кола українські. Нова спроба, де яскраво відбилася перемога ідеї шляхетської (нехай модифікованої), була втілена в Гадяцькім трактаті 1658 року, що утворював на українських землях Велике Князівство

[1]) Цим питанням р. 1922 автор присвятив спеціяльну розвідку; але, на жаль, через видавничі умови того часу, не пощастило її тоді опублікувати. Автор сподівається видати її незабаром.

[2]) Акты Южной и Западной Россіи, III, 288—289.

[3]) Їх опублікував був І. М. Каманін у „Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи", вип. I (Київ, 1911), ст. 107—116. Коротко й не цілком точно зміст їхній подано у Соловйова (Исторія Россіи, кн. II, ст. 1713—1715). В. Липинський (Україна на переломі, 270—272) датує їх приблизно серединою 1656 року. Проте мабуть вони трохи старші: кінець 1655 р. — початок 1656 р.

Руське, як федеративну частину Речи Посполитої. Керуюча верства — козацька старшина, — за несприятливих міжнародніх умов і загостреної громадянської війни на Україні, не спромоглася тую ідею здійснити. Натомість знову запанувала ідея Війська Запорозького, форма, що здобула підтримку й з боку Московщини і з боку Польщі. Це яскраво виявилося в Юрія Хмельницького. За часів Руїни ідея князівства Руського завмирає. Тая суспільна верства (шляхта), що її була утворила, була мало не цілком знищена в революційній боротьбі. Перевага ідеї козацької яскраво виявилася в діяльності Дорошенка. Нова орієнтація української політики — на Крим і Туреччину — пізніше звязана була з відновленням колишньої шляхетської ідеї — князівства Руського. Її вбачаємо в організації князівства Малої Росії й України [1]) за Ю. Хмельницького. Але лишилася сама форма: зміст ідеї був вже цілком відмінний. Ідея відірвалася була від свого соціяльного ґрунту, перетворилася на ідею мандрівну, на знаряддя турецько-татарської політики на Україні. У трактаті 1692 року маємо мало не останню спробу погодити ці дві основні ідеї. Жива й міцна ідея Війська Запорозького тут механічно сполучена з ідеєю шляхетською князівства Руського в її турецько-татарській формі. А втім сам Петрик має титул Гетьмана. На початку XVIII в., за часів Мазепи й українсько-шведського союзу, ще побачимо останні відгуки цієї ідеї, власне комбінацію двох ідей [2]). Проте, катастрофа 1709 року зруйнувала ідею Руського князівства. І конституція 1710 року і договір з Кримом того-ж-таки року остаточно перемогу ідеї Війська Запорозького ствердили.

Ідея державної території України позначилася в договорі р. 1692 дуже яскраво. Князівство Малоросійське очевидно складалося з земель колишніх воєводств Київського та Чернігівського, отже охоплювало Лівобережжя й чималу частину Наддніпрянського Правобережжя. На сході до цієї держави прилучено було частину Слобожанщини, а саме полки „Ахтырской и Сумской со всѣми принадлѣжностьми своими". Полки Харківський і Рибінський (Острогозький) мали бути переведені на Правобережжя („на Чигиринъскую Днѣпра сторону"), а їхні землі мали спорожніти (арт. IV). Це відповідало традиційній кримській політиці, що воліла утворити степовий бар'єр поміж Кримом і Московщиною (та Україною). На півдні кордони українські сягали лиш до р. Самари, але на Самарі не можна було „городовъ никакихъ и деревнь, ни строенія никакова" ставити (опріч манастиря Самарського. — Арт. XII). Складніше питання що-до правобережних земель Української держави. Відповідний пакт зредагований досить невиразно. Правобережжя („Чигиринская сторона со всѣми городами") мало увійти до складу Князівства Малоросійського в межах

[1]) Див. Hammer, XII, 487.

[2]) Костомаров, 593, 606—607; див. Наше Минуле, 1918, I, 67—68.

„пока Хмелницкой завоевалъ с ордами от поляковъ" (арт. V). Насамперед неясно, чи це була вся територія, завойована за Хмельницького (очевидно Богдана), чи тільки територія, що її визначено було в трактатах Зборівським або Білоцерківським. Так чи инакше, коли ще згадати за назву „народъ малороссійскій" у титулі держави, — ясно буде, що права Української держави на всі правобережні землі (окрім, звичайно, Поділля) було принципово застережено. Проте конкретно трактат р. 1692 цікавиться лиш наддніпрянською частиною Правобережжя, давньою територією козаччини. Неясність ця мабуть зрозуміла. Цьому спричинився складний міжнародньоправний стан Правобережної України того часу. Бучацька угода Польщі й Туреччини р. 1672, що визнала Поділля Туреччині, ствердила відмовлення Речи Посполитої від її прав на решту земель Правобережжя, в межах воєводства Брацлавського і південно-західньої частини воєводства Київського, яких віддано було Дорошенкові. Журавницька угода р. 1676 ствердила права Отоманської Імперії (і України) мало не на всю тую територію [1]). Далі, трактат Бахчисарайський, р. 1681, між Кримом та Туреччиною і Московщиною визнав Правобережну Наддніпрянщину (окрім Києва з околицею) за володіння Туреччини [2]). Вічний мир, р. 1686, між Московщиною й Польщею остаточно одлучив цю територію од Гетьманщини й призначив її до незалюднення. Отож, певне тому ці турецькі володіння й не було точно визначено в трактаті р. 1692, застерегаючи проте права України. Без згоди Туреччини цього не могло статися. Мрія про Правобережжя, власне про соборну Україну, жила ввесь час серед українського суспільства за часів Гетьманщини. Діяльність Дорошенка, Самойловича, Мазепи, Палія, Петрика, Орлика утворила міцну традицію соборної України. Відгуки тієї традиції маємо ще за другої чверти XVIII в. як на Гетьманщині, так і за кордоном [3]).

Проти страшної загрози народнього повстання були безпорадні й старшинська опозиція й її колишній вірник. Життя обминуло угоду р. 1692, і вона лишилася, як цікава пам'ятка української політичної думки XVII віку, кільце того ідеологічного ланцюгу, що пов'язав добу мазепинського ренесансу з далекими вже, але славними часами старого Хмельницького й Дорошенка [4]). Але вона помстилася. Вороги Кочубеєві й старшинської опозиції 90-х років XVII в. р. 1710 повторили тую спробу. „Поневажъ намъ всегда пріязнь су-

[1]) Костомаровъ, Руина, 225—227; Соловйовъ, III, 844—847.

[2]) І П.С.З., т. II, №№ 854 (3/I 1681), 916 (IV. 1682).

[3]) Див. нашу замітку про „Справу Дараганенка 1728—29 р." в X книзі Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н, 1927 (ст. 299—303) й розвідку І. Борщака „Гетьман Пилип Орлик і Франція" (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXXXIV—CXXXV. Львів, 1924).

[4]) Це добре розуміли й Петрик і його вороги (див. Яворницький, Источники, I, 387, 478—479; Величко, III, 103—104, 107—108, 113; Исторія Русовъ, 191; Соловйовъ, III, 1115, 1117).

сѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати", — „теды... мѣетъ ясневельможный гетманъ (= Орлик)... старатися о обновленье давнего зъ Панствомъ Крымскимъ братерства, коллегаціи военной и потверженье вѣчной пріязни" й побратимства [1]).

Дата завершення трактату неясна, так само, як і обставини тих пересправ. Розпочалися вони були мабуть ще в лютому р. 1692. „О учиненью з Панствомъ Крымскимъ вѣчного покою — згадував пізніше Петрик — писалемъ в Кримъ до Шабана, писара казыкарменского" [2]). Ще перед 22 лютого Шабан розповів про плани Петрика й старшинської опозиції (Кочубея) та їхні зносини з Кримом — двом полтавцям, що й повідомили про це Рутковського [3]). „Рота присяги Петра Ивановича, писаря Войска Запорожского, на покой вѣчной отъ Войска Запорожского Панству Крымскому", подана (в копії) додатком до листа Рутковського від 17.VII, має дату 11 квітня р. 1692 [4]). Проте відомо, що Петрик вирушив до Криму „послѣ Егорьева дни" [5]). Припустити, що це було після зимового Юра [6]), — не можна, бо Петрик був на писарстві запорозькім мало не рік („заледво на писарствѣ сѣчовомъ рокъ преживши") [7]), а вирушив він до Січи „въ постъ великій" р. 1691 [8]). До того ще перший лист Петрика до Січи, написаний через тиждень після приїзду до Газі-Кермана, має дату з кінця квітня або з початку травня р. 1692 [9]). Отож дата присяги (11.IV 1692), подана в Рутковського, або неточна, або-ж присягу було складено ще перед завершенням трактату (хоч у тексті її згадується про „сей вѣчный покой") [10]). Як відомо, переговори було закінчено в Газі-Кермані, безпосередньо між Петриком і беєм Газі-Керманським Кеманом-мурзою, а в тексті присяги Петрик каже: „теперь пишу до его милости пана бея казикарменского" [11]). В кожнім разі очевидно ще перед приїздом Петрика до Газі-Кермана основні питання було розвязано. Соловйов датує переговори в Газі-Кермані травнем 1692 року й каже, що 6.V Петрик повідомляв Січ про за-

[1]) Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 246—247 (арт. III конституції 5/IV 1710 р.).

[2]) Яворницький, Источники, I, 436.

[3]) Соловйов, III, 1113.

[4]) Яворницький, Источники, I, 436—437.

[5]) Ibid., 364.

[6]) Яворницький (Історія, III, 128—131) мабуть цього Юрія має на оці (хоча це в нього неясно, — див. ст. 129; пр. 1 на ст. 129). Це ніби-то стверджує й Величко (Літопис, III, 102), який каже, що Петрик вийшов до Криму „на самомъ початку" 1692 р.

[7]) Величко, III, 103. В Костомарова (ст. 431—433) неточно, через помилкову дату від'їзду Петрикового на Січ.

[8]) Величко, III, 95.

[9]) Яворницький, Історія, III, 129; Костомаров, 433.

[10]) Яворницький, Источники, I, 437.

[11]) Ibid., 436.

вершення трактату [1]). Д. І. Яворницький цей лист датує 18 травня. Але, на його думку, договір був складений ще перед 11 квітня [2]). Остання думка безперечно хибна. Копія договору, що є в колекції Судієнка, має дату 26 травня [3]). Д. І. Яворницький каже, що Петрик подав був пакти угоди в листі до Січи від 18.V [4]). Проте самий текст трактату Петрик надіслав до Січи аж 22.VI. Тут-же Петрик розповідає коротку історію переговорів. „Пріѣхавъ в Казыкермень, договаривался я о учиненіи мира з беемъ его милостію Кеенанъ мурзою; а потомъ, пріѣхавъ в Перекопь, тѣ статьи и присягу, которыя в Казыкерменѣ чинилъ я, с наяснѣйшимъ ханомъ его милостію и со всѣмъ государствомъ крымскимъ на вѣчныя времена подтвердилъ есмь". „Колкократно я уже писалъ к вашей милости (=запорозцям)... объявляя... на какихъ дѣлехъ... договариватись з государствомъ крымскимъ зачалъ есмь. О томъ скончивъ все дѣло, обѣщалъ есмь объявляти вашимъ милостямъ... в тѣхъ тогда листахъ моихъ о прибытіи в крымскую сторону и о зачатіи мирного дѣла вкратцѣ объявлялъ есмь вашей милости, а нынѣ скончивъ... все дѣло доброе, о всемъ явственнѣе объявляю". Далі Петрик продовжує: „посылаю я пункты и присягу свою до вашей милости, которые именемъ всее Украйны нашей малороссійской всего войска Запорожского учинивъ, далъ есмь государству Крымскому, а его милость Кеенанъ мурза бей свои статьи и присягу, которые отъ всего Крыму мнѣ далъ, тутъ же посылаю [5]). Очевидно, дата 26 травня є ймовірніша. До речи, Кеман-мурза з'явився в Газі-Кермані десь на початку квітня (перед 17.IV), допіро перед тим, як приїхав туди Петрик [6]).

На початку липня (4.VII) р. 1692 кошовий отаман Гусак передав Мазепі „вора и плута оного Петрика прелестныя статьями составленныя писма и ево глупца нечестивую нечестивымъ обѣщанную присягу, какія онъ по наущенію діаволскому и по совѣту непріятелей бусурманъ своею проклятою рукою дерзостно написавъ, прислалъ до Сѣчи Запорожской" [7]). 9.VII Гетьман надіслав до Москви отії „подлинныя измѣнника Петрушки статьи, рукою его Петрушковою писанныя, на которыхъ онъ измѣнникъ чинилъ присягу хану крымскому". 20.VII ці папери було одержано в Москві [8]). Згадка пізнішого документу про те, що „прислалъ таковыи статьи (=Петрикові) і списокъ (=„с прелѣстного ево Петрушкина листа") в прошломъ 200-м году, в августѣ гетманъ Іванъ Степановичь" [9]) — мабуть не-

[1]) Соловйов, III, 1113—1114.
[2]) Яворницький, Історія, III, 131—132.
[3]) Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, арк. 924.
[4]) Яворницький, Історія, III, 132.
[5]) Його-ж-таки Источники, I, 419, 422—423.
[6]) Ibid., 363.
[7]) Ibid., 389; див. ibid., 399, 400, 401, 435.
[8]) Ibid., 383, 397.
[9]) Відд. рукоп. бібл. Київськ. Університету, № 97, ч. V, арк. 941.

точна що-до статтів („прелѣстный листъ“ справді міг бути приставлений наприкінці липня або у серпні) [1]). Отож мабуть текст татарських (Кемана-мурзи) статтів не був тоді надісланий до Москви (а може Гусак не передав його Мазепі) [2]). Його здобули там пізніше.

Український примірник оригіналу трактату 26.V 1692 року („подлинныи татарскіе статьи“) дістався до рук полтавського полковника Павла Герцика, що надіслав його 2.VIII 1693 року до Москви, в Посольський Приказ („къ думному дьяку къ Емельяну Игнатевичу Украинцову“), разом з иншими документами („статѣй ево Петрушкиныхъ списокъ, каковъ онъ далъ противъ сихъ статѣй бѣю Казыкерменскому, да списокъ с прелѣстного ево Петрушкина листа“) [3]). Оригінал був писаний мовою польською („полского писма“) [4]) й мав печатку бея Газі-Керманського Кемана-мурзи („внизу печать татарская и в той печати написано имя ево Кеманово“) [5]). З тих статтів на Москві був зроблений переклад. Трактат 26.V р. 1692 подаємо тут з копії (не дуже справної), що колись належала Г. А. Полетиці й тепер переховується в збірці М. О. Судієнка (відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, арк. 924 — 942).

ДОДАТОК.

Статьи вечнаго миру съ яснѣ велможнымъ Его Милостію и со всѣмъ Гдⷭ̑ствомъ Крымскимъ Княжества Выдѣлнаго Киевскаго, Черниговскаго и всѣго Войска Запорожскаго Городового і Народа Малороссіскаго, лѣта 1692 маия 26 день.

Понеже по воли і милости Гⷭ̑а Бг̑а всѣмущаго, в Троицѣ Сⷦ̑той хвалимаго, съ яснѣ велможнымъ ханомъ его милостію і со всѣмъ Государствомъ Крымскимъ Выдѣланное (sic!) Княжство (sic!) Кіевское и Черъниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и вѣчного братства, котораго от давныхъ лѣтъ жители малоросійскіе желали, того ради тотъ вѣчной сⷦ̑той покой на таких утвержденныхъ есть статьяхъ, которые ниже ізображены суть.

I

Княжство Киевское и Черниговское со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малоросійскимъ имѣетъ быть выдѣлное при всяких своихъ волностяхъ.

II

Ясне велможный ханъ его мⷳ̑ть і всѣ Гⷭ̑рство Крымское со всѣми ордами Крымскими и Бѣлогороцъкими и со всѣмъ Великимъ

---

[1]) Див. Яворницький, Источники, I, 410—411.

[2]) Див. Ibid., 390.

[3]) Відд. рукоп. бібл. Київськ. Ун., № 97, ч. V, арк 941—942.

[4]) Ibid., арк. 924. [5]) Ibid., арк. 940.

і Малым Нагаемъ имѣетъ Кїжство Киевское и Черниговское і всѣ Войско Запорожское Городовое и весь Малоросійски народъ от поляковъ и отъ Москвы и от всѣхъ непріятелѣй оборонять всѣгда; такжъ Войско Запорожское Городовое и всѣго Малоросійскаго Княжества силами Государство Крымское, Бѣлъгородъ со въсѣми принадлѣжностьми от поляковъ и от Москвы и от всѣх непріятелѣй всѣгда імѣетъ и повинны будутъ оборонять одни другихъ имянно орды с Войскомъ Запорожскимъ ото всѣх непріятѣлѣй боронитися и вопчѣ стоять вечными времяны повинны будутъ; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить нѣ имѣютъ, но естли в далные мѣста, а зимняго времяни прилучитца войскамъ крымскимъ итить на оборону от какова непріятеля Княжству Малоросійскому или малоросійское войско поидутъ на оборону Гдрства Крымскаго, и тѣмъ войскамъ и лошедямъ повиненъ быть харчь и опочивъ пристойной і налѣжащей.

III

Нынѣ на первой часъ для отобранія от московской власти Малоросиской Украины яснѣ велможный ханъ его милость и всѣ Гдрство Крымское имѣетъ дать Запорожскому Войску снадобье Орды.

IV

Когда дастъ Гдъ Бг̃ъ всѣмогущи Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда імѣютъ быти два полка Ахтырской и Сумской со всѣми принадлѣжносьтьми своими под владеніемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской (sic!) и Рыбинской два полка со всѣми принадлѣжностьми переведены на Чигиринъскую Днепра сторону, а мѣста оныя і сѣла імѣютъ быть пусты; такъ же в слободахъ и на иных мѣстехъ не имѣютъ татары брать в неволю малороссійской породы, а естьли взято, то чтоб возвратить.

V

Чигиринская сторона со всѣми городами имѣетъ быть под въладѣниемъ Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожскаго, пока Хмелницкой завоевалъ с ордами от поляковъ.

VI

Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малоросискому Княжства Выдѣлнаго Кіевъскаго и Черниговскаго чтобъ было волно добыватца на рыбной і на звериной ловлѣ и на соли бѣзо всякой дачи в Днѣпре реке вверху и внизу и во всѣх рѣкахъ і речкахъ по обоимъ сторонамъ Днепра лѣжащимъ, а на тѣхъ дабычахъ за ведомом Войска Запорожскаго и Государъства Крымскаго і за листами обрѣтатися будутъ люди на какихъ ні есть мѣстехъ.

VII

А чтобъ ордамъ за то, что Войску Запорожскому йнѣ помогут іспод московской власти выбитца, вмѣсто нагороды была дабычь, Войско Запорожское пріежъжіей помощи радѣть повинны оттворить муравскіе шляхи, потому что, какъ выше доложилось, перевесть імѣютъ людѣй полку Харьковского і Рыбинскаго на Чигиринскую Днепра сторону.

VIII

Княжству Выдѣлному Киевъскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и всѣму народу Малороссійскому, по обоимъ сторонамъ Днепра живущимъ і жить імѣющимъ, чтобъ орды Крымскіе и Бѣлогороцкіе и вся мусулманская вѣра, конная і пешая, ни воинскимъ, ни татаръскимъ образомъ, ни злымъ замысломъ, ни на полѣ, ни на водѣ, ни в людѣхъ, ни в скотахъ никакой ни чинили обиды, ни убытка, также і от Княжства Малороссійскаго и ото всѣго Войска Запорожскаго и Городового Государству Крымскому, Бѣлу городу, Ачакову и Казы Керменскимъ городкамъ і всей вѣрѣ мусулманской, со всеми приналѣжностьми, также на полѣ и на водѣ, пѣша и конна воискимъ образомъ и никакимъ злымъ умысломъ никакова нималова убытку не будѣт, а естьли бы с(?) стороны Княжства Малоросійскаго Государству Крымскому і всѣй вѣре мусулманской, или от Государства Крымскаго сторонѣ Малоросійской імѣло быть, хотя на полѣ, хотя на водѣ, хотя тайно, хотя явнымъ образомъ какая препона і обида, и ізобижинымъ людѣмъ за свидѣтелством пристоинымъ, по свтому праву імѣетъ быть с обоихъ сторонъ с нагородою убытковъ чинена сѣтая управа.

IX

Купцомъ Княжества Малороссійскаго, которые похотятъ за торговыми промыслы ходить в Крымъ или в Бѣлогородчину, и в которые ни есть государства Крымского городы, чтобъ не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцовъ бѣретца в той земли, то имѣетъ братца і от малоросійскихъ купцов; также естьли и Крымскаго Государства торговые люди придутъ в Малороссійское Княжство в торговыхъ промыслѣхъ своихъ, то по праву і уставу что імѣетъ братца от своихъ купцовъ, то возметца и от чужеземскихъ; а шлях с обоихъ сторонъ купцомъ рускимъ имѣетъ быть в Переволочнѣ на Казыкермень, а крымскимъ на Переволочню, а индѣ гдѣ.

X

В какихъ ни есть надобьяхъ прошенія Войска Запорожскаго къ яснѣ велможному хану его милости і всѣму Государству Крымскому будѣтъ донесѣно, чтобъ было принято і удоволствовано.

XI

Княжству Малороссійскому і всѣму Войску Запорожскому какъ дастъ Гдь Бгъ велное гдрство, чтобъ права сѣбе природное и порядокъ, которой полюбитца, учинить волно.

XII

На Самарѣ рѣке городовъ никакихъ и деревнь, ни строенія никакова, кромѣ манасътыря самого законниковъ рускихъ, которые и прежъ сего в томъ лесу жили, оставатца имѣетъ в цѣлости, а окромѣ того монастыря, никакова города и строенія не будетъ.

XIII

На воли Княжства Малоросійскаго Киевскаго і Черниговскаго і всѣго Войска Запорожскаго, естьли яснѣ велможный ханъ его милость и все Государство Крымское похочетъ имѣти своего резыдента, а Княжства Малороссійскаго будетъ резыдентъ в Крыму, и темъ резыдентомъ равна будетъ честь, нашемъ в Крыму, а Крымскому на Русіи.

XIV

Естли яснѣ велможный ханъ Его Милость и всѣ Государство Крымское похочетъ в какихъ надобьяхъ посылать своего знатнаго чвка в княжство жъ Малороссійское, іли Малоросійское Княжство в какихъ надобьяхъ своего посла в Крымъ, то на подводах ли ездить будѣт іли нѣтъ, на воли обоихъ сторон, а честь тѣмъ посламъ чинится імѣетъ равна.

XV

В малыхъ надобьяхъ листы переношены будутъ чрезъ гонца или чрезъ почтаря, которые повинны быть с (?) стороны государства Крымскаго в Казыкермене, а с (?) стороны Гдрства Малороссійскаго в Переволочне.

XVI

Естли дастъ Гдь Бгъ после войны с Москвою или с Польшею чинить покой, и то чтобъ дѣлалося вопче Государства Крымъского і Малороссійскаго Княжсътва по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ Государства Крымскаго и Гдрства Малороссійскаго народа.

І на техъ статьяхъ, которые выше должны, я Кеменъ мурза, ей (sic!) Казыкерменской на ротѣ, от меня данной, і на свтомъ евангеліи чиню мою Гду Бгу Единому и всѣм сктымъ присягу, что ни одна статья ни в малой вѣщи вечными времяны не имѣетъ быти нарушена, ей ей такъ мнѣ Гди Бже помози, а естли бытѣхъ статей не держали и в алѣшей (sic!) вещи нарушили, то Гдь Бгъ надшед и на тѣлѣ і на замыслѣх нашихъ да накажетъ.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.

В. В. ІВАНОВ
(Харків)

ПРАПОРИ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ.

Виходні з України або черкаських „Малороссійскихъ" полків, переселившися на дикий степ за Білогородською межею Московського царства у другій половині XVII в., приневолені були на новій батьківщині організувати однорідні черкаські Слобідські полки. Тут виявилися ті самісінькі обставини, що покликали до життя „полки" в метрополії. Повстали Острогозький, Сумський та Харківський полки. З Сумського незабаром виділивсь Охтирський полк, а з Харківського — Ізюмський. Кожен з п'ятьох полків, одбуваючи військову службу, мав свої прапори: полкові та сотенні.

Сумський полк мав одинацять прапорів: 1) прапор полковий, на якому було намальовано на лицевому боці Богородицю, що стоїть на місяці з берлом у правій руці й немовлям на лівиці, а на другому боці Миколу чудотворця з мечем у правиці і з церквою у лівиці. 2) Полковий прапор, на якому так само намальовано Богородицю, що стоїть на місяці з берлом у правій руці й „превѣчнымъ младенцемъ Господу благословляющу" на лівиці, з написом: „миръ вамъ, миръ Мой даю вамъ", а на другому боці архангола Михайла з мечем у правій руці і з щитом у лівиці. 3) Суджанської сотні — на лицевому боці образ Богородиці, що стоїть на хмарі з берлом у правій руці й немовлям на лівиці, там-таки хрест на хмарі з оточенням і над ним сонце та місяць, а на другому боці зображено пророка Іоана Головосіку у сяйві, за ним хрест на хмарах і над хрестом сонце та місяць. 4) Другої суджанської сотні — обабіч прапору хрест з місяцем по один бік та зіркою по другий. 5) Краснопільської сотні — зображено благовістя Богородиці в сяйві з написом угорі: „яко громъ, враги устрашающая" і внизу: „за радость дѣво благовѣстія ти Гавріилова да исчезнутъ враги и вся сила Исмаилова" і праворуч — зірка, а ліворуч хрест з написом у сяйві: „вѣрнымъ хранитель, врагамъ губитель", поміж слів цього напису чотири зірки і під сяйвом напис: „четыре звѣзды четвероконечному кресту служатъ, зряще сіе знаменіе, враги горько да тужатъ", на лівому боці зображено місяць. 6) Приписаної до Краснопілля сироватської сотні — обабіч прапору хрест і над ним місяць та дві зірки. 7) Миропільської першої сотні — на лицевому боці образ Богородиці, що стоїть на місяці з немовлям

на лівій руці, на зворотному боці Микола чудотворець, що стоїть на землі. 8) Миропільської другої сотні — архангол Михайло, що стоїть на хмарах з мечем, а на другому боці прапору — Георгій, що стоїть на землі й пробиває списом змія. 9) Межиріцької сотні — архангол Михайло стоїть на хмарах з мечем у правиці і з державою в лівиці, на другому боці російський герб — двоголовий орел під коронами. 10) Ворожби Білопільської сотні — образ Богородиці, що стоїть на місяці в сяйві, а за сяйвом дві зірки по боках і з написом: „все упованіе мое къ Тебѣ возлагаю, Мати Божія, сохрани насъ въ своемъ кровѣ", на другому боці прапору — Микола чудотворець з мечем у правиці і з євангелією в лівій руці в сяйві, а за сяйвом дві зірки по боках і напис: „избавившему три воеводы отъ убіенія неправедного вопіемъ ти — радуйся Николае". 11) Недригайлівської сотні — по обох боках прапору, лицевому та зворотному, хрест, двоє місяців, а біля них 10 зірок.

Охтирський полк мав шість прапорів: 1) старший прапор, що на ньому зображено апостола Андрія Первозванного на хресті розіп'ятого в сяйві. 2) Прапор бригадира Осипова — герб з літерами, а по середині серце, пробите трьома стрілами. 3) Полковий прапор — російський герб під коронами. 4) Прапор великий — російський герб під коронами і на грудях в орла зображено Спаса, на другому боці такий самий герб і на грудях розіп'яття Господнє, а біля хреста Божа Мати та Іоан Богослов, а по кутах зображено святих. 5) Прапор першої сотні — на ньому позначено ім'я цариці Ганни Іванівни з короною над ним. 6) Прапор другої сотні — образ мученика Евмфа з хрестом у правиці, на другому боці прапору напис у сяйві: „его царского пресвѣтлого величества короны полку Ахтырского".

Харківський полк мав шість прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено російський герб під коронами з круговим написом: „знамя великого государя, царя и великого князя Петра Алексѣевича всея великія и малыя и бѣлыя Россіи самодержца". 2) Другий полковий прапор — хрест у сяйві і над ним двоє янголів з сурмами, що тримають вінець. 3) Першої сотні — на лицевому боці зображено Миколу чудотворця, на зворотному — Григора неокесарійського. 4) Мерефянської сотні — на лицевому боці зображено апостола Петра, а на другому — герб російський під коронами. 5) Липецької сотні — зображено Георгія, що стоїть на землі з хрестом у правій руці і списом у лівиці, на зворотному боці — великомученика Дмитра з хрестом у лівій руці і з списом, що перемагає змія, у правиці. 6) Деркачівської сотні — на лицевому боці зображено архангола з мечем, що перемагає диявола, вище хреста в сяйві і під ним квіти, а навпроти архангола зірки, на зворотному боці — ангол-охоронець з людиною у правій руці.

Ізюмський полк мав десять прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено на одному боці покрова Богородиці, на другому — архістратига Михайла, що перемагає диявола. 2 Полковий

Ізюмської сотні — чотирикутний жовтий хрест. 3) Балаклійської сотні — на жовтій землі червоний хрест і над ним корона й блакитні лаври, на зворотному боці — червоний хрест на білій землі. 4) Зміївської сотні — зображено Миколу чудотворця, на зворотному боці — архангола Михайла, що перемагає диявола. 5) Куп'янської сотні — Микола чудотворець, що молиться, на другому боці — Олексій мітрополіт Київський, так само молиться. 6) Сеньківської сотні — на лицевому боці зображено архангола з гіллям у правій руці, а в лівиці „держащъ имя Іисосово"; на зворотному — янгол „имущъ правую руку изображеніе креста, в лѣвой держащъ крестъ". 7) Печенізької сотні — зображено Георгія, що перемагає змія, верхи на коні. 8) Лиманської сотні — зображено Богородицю, по боках під покровом її святі, на зворотному боці — архангол Михайло перемагає диявола. 9) Прапор, на якому зображено Спаса й герба з написом, на зворотному боці — російський герб під коронами. 10) Прапор, де зображено архангола Михайла, що вогненним мечем перемагає диявола, на зворотному боці — російський герб.

Острогозький полк мав полковий прапор, що на ньому зображено Господа Саваота, прапора першої сотні — на ньому змальовано Ісуса Христа, що благословляє в сяйві, і по боках чотири зірки, прапора другої сотні — образ Благовістя в сяйві.

Усього в п'ятьох Слобідських полках було 36 прапорів.

Зважаючи на проєкт фельдмаршала Бутурліна перетворити Слобідські полки в регулярний корпус, з наказу од Ганни Йванівни 31 липня р. 1734, було вигадано „по правиламъ герольдіи" нові герби для п'ятьох гусарських полків відповідно до назов головних міст. Однаково для всіх полків у горішній частині кола малося на думці намалювати блакитне тло з вензлем Ганни Йванівни під короною і з пальмовим та лавровим гіллям по боках на ознаку моци та влади, миру та війни, а в долішніх частинах кола особливі зображення для кожного полку. Для Сумського — на червоному тлі патронна „сума" по м. Сумах, а на ній лебідь за головним містечком Лебединим. Для Охтирського полку — на зеленому тлі фортеця по головному містечку Городні. Для Харківського на червоному тлі звір „харь" по назві м. Харкова. Для Ізюмського — на білому тлі виноградне ґроно по м. Ізюму. Для Острогозького полку — на жовтому тлі — риба кит з острогою над головою за назвою м. Острогозька, він-таки Рибний. „Вышеписаннымъ гербамъ быть по полкамъ на ладункахъ патронныхъ и гусарскихъ ташкахъ, т. е. на сумкахъ, а на знаменахъ оные имѣть на синей матеріи съ тою отмѣною, что полковой гербъ держать имѣетъ Марсъ" [1]).

---

[1]) Московскій архивъ б. военнаго штаба, по 25 описи, кн. 341, арк. 16 і 272.

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО
(Одеса).

ЕСКІЗИ З ІСТОРІЇ „ПРАВЪ, ПО КОТОРЫМЪ СУДИТСЯ МАЛОРОССІЙСКІЙ НАРОДЪ".

I. Яким статутом користувалися в Гетьманщині XVII в.

Одне з найвидатніших явищ української правної думки в XVIII в. були „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ".

Потребу в такому, як „Права", збірникові законів відчуто в Гетьманщині досить пізно, тільки в 20 роках XVIII в. Викликало її те, що роздача привилеїв на користь окремим особам закінчилася власне перед цими роками. За Хмельниччини й зараз після неї привилей на землю й на мужицьку роботу давано як виняток із загального правила, що не мирилося з експлоатацією громадських низів. Революційне правовідчування підчас Пушкарівщини, Дейнеківщини та Бруховеччини з гнівом відкидало замахи на волю селянства й на бажання владущих вершків захоплювати землі в загальному порядку. Але скоро прийшов на Лівобережжя Дорошенко і Україну поділено, в Гетьманщині, служебна й неслужебна старшина, котра володіла привилеями, чим далі, тим усе більш замикається, усвідомлює, що вона класа особлива, куди припускаються тільки особи, „пожалованныя честью дворянскою" й в тій „чести пребывающія" (Экстрактъ изъ указовъ и учрежденій, 217, 260). Це вони володіли маєтностями й людьми, користувалися з їхньої праці й т. д. (Ibid., 279). Привилей, т. ч., на початку XVIII в. ставав власністю не окремих осіб, а цілої класи. Тепер старшина шукала охорони своїх прав „малороссійскихъ вотчинниковъ", як говориться в пунктах Д. Апостола, допоминалася, щоб її об'єктивно було визнано. Це логічно завершувало довгенький процес, що оформлюється десь у 20 роках XVIII в. Отоді саме й повстає потреба юридичною банею закінчити економічну будівлю. Сама старшинська класа підносить справу про виявлення „малороссійского права". Вперше заходжується коло такої справи Гетьм. Скоропадський (Кіевская Старина, 1887, IV, 788—789). Після перших невдач справу не кидають і р. 1727 починаються нові клопоти. (Латкін відносив заходи що-до кодифікації укр. права до 22 серпня 1728 р. Див. Законодательныя комиссіи въ Россіи, т. I, 173). Десь 15-го травня 1727 р. Генеральна Канцелярія та Малоросійська

Колегія вже листуються одна з одною в справі „объявленія написанныхъ правъ — малороссійскихъ“ (Порівн. Діаріушъ Ген. Войск. К-ріи, 45, так само 82, 83). Знов-же й російський уряд, маючи на увазі власні інтереси, що підчас шведчини опинилися в дуже небезпечному через ту-ж саму старшину стані, пішов назустріч бажанням панства Гетьманщини, ба навіть перехопив йому ініціятиву. У т. зв. „рішительних пунктах“ 1728 р. царський уряд рішуче зажадав кодифікації укр. права (П. С. З., VIII № 5324). За одне з джерел останнього і був Литовський Статут, відомий в українських — давніших та польських — пізніших виданнях. Статут визнавано за „національне“ право Гетьманщини і широко вживано в судовій практиці. Тому на нього кодифікатори мусіли звернути особливу увагу, мали передовсім використати власне цей кодекс.

Питання про те, яке видання Литовського Статуту вживано в укр. судах — Мамоничівське чи польські, поставив був на розвязання проф. О. Ф. Кістяківський. У своїому славнозвісному „Изслѣдованіи“ про „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ“, проф. Кістяківський схилявсь до думки, що Мамоничівське видання в Гетьманщині було мало поширене, бо-ж, мовляв, польський уряд ще геть перед Хмельниччиною подбав витиснути українське видання польськими. Отже, на думку О. Ф. Кістяківського, „весьма вѣроятно, что Малороссія перешла подъ власть Россіи уже съ весьма распространеннымъ Литовскимъ Статутомъ польской редакціи“ (Кистяковскій, Изслѣдованіе, 52). Свою думку славетний дослідник підпирав такими міркуваннями: „если бы въ Малороссіи былъ въ общемъ употребленіи Литовскій Статутъ первоначальной юго-западной русской редакціи, а не Литовскій Статутъ на польскомъ языкѣ, какъ могла Комиссія [для кодифікації укр. права] придти къ мысли о необходимости перевода Лит. Статута польской редакціи?“ (Ibid. 53). Але заразом проф. О. Ф. Кістяківський у примітці на стор. 55 своєї роботи вважав за потрібне подати гадку свого сучасника-правника М. Барщевського, який настоював, що „въ каждомъ изъ малороссійскихъ судовъ былъ экземпляръ писаннаго Статута 1588 г.“. Щоб довести справедливість свого твердження, М. Барщевський наводив одну виписку з справи стародубівського полку, де дослівно цитувалося Мамоничівське видання Статута. Крайня числова обмеженість доводів Барщевського не могла порушити думки проф. Кістяківського, і остання дотепер лишилася в повній силі.

Коли вийшли межи люди надзвичайно цінні актові книги Гетьманщини, що наука історії укр. права завдячує В. Модзалевському, настала спромога перевірити одзначену проф. О. Ф. Кістяківського думку.

В опублікованих актових книгах Гетьманщини знаходимо три роди доводів що-до Мамоничівського видання: а) передача змісту того чи иншого артикулу з покликуванням на Литовський Статут, б) заголовки артикулів і в) дослівно наведені артикули. З-поміж

цих трьох розборів доводів перший, ясна річ, має найменше ваги, і його по-простому можна відкинути. Що-до заголовків, то вони, розуміється, мають більше значіння, дарма що й не вирішають справу в цілому. Заголовки дослівно списано з Мамоничівського видання 1588 р. в справах ч. ч. 62, 73, 114, 118, 120, 134, 141, 142, 150, 155, 182, 184, 193, 211, 212, 216 вип. I, ч.ч. 104 й 117 вип. II й ч.ч. 78 та 143 вип. III-го „Актових книг Полтавского городового уряду". Та що заголовки запозичено, це не може остаточно переконати, що Мамоничівське видання було вживано, тим-то маємо ми звернутися до дослівних цитат, порівнюючи їх з відповідними місцями названого Статуту. Цитат з Статуту Мамоничівського видання чимало, проте-ж обмежимося кількома.

У справі ч. 146 „Акт книг Полт. гор. уряду" в. I в відділі „декрет" читаємо:

...„За присягою поводовой стороны самотрет сторона обвиненая горло тратит, а головщина з маетности его рухомое ведле стану его заплачона быти мает тому, кому ведле права належати будет".

У Статуті видання 1588 р. теж знаходимо таке:

...„За присягою стороны поводовое самотретего сторона обвиненая горлом карана, а головщизна з маетности его рухомое водле стану его заплачона быти мает тому, кому водле права належати будет".

Покликування козацького декрету на розділ XII артикул 2 цілком правильне й цитація дослівна.

Візьмімо инше джерело — „Очерки народной жизни въ Малороссіи" О. Левицького і порівняймо з Статутом.

В „Очерку" 46 надруковано:

...„кождый злодій, з лицем приведеный и правом переконаный при лыци его, которое бы стояло вышей 4 коп грошій, мает быти горлом каран".

А в розділі XIV арт. 7 стоїть:

...„кождый злодей, з лицом приведеный, правом переконаный при лыци его, которое бы стояло вышей 4 коп грошей, мает горлом каран быти".

І в даному разі бачимо дослівно наведений текст із Статуту Мамоничівського видання. Инші запозичення з Мамоничівського видання, досить численні, наведено буде далі й тому обмежимося в даному місці тільки показаними.

Отже, що в Гетьманщині XVII в. вживано мамоничівський статут — це, всупереч думці К-го, річ безперечна. Инша річ, як використовувано Статут. Не вдаючись в апріорні міркування, звернімося до самих справ, до живого матеріялу.

У справі ч. 82 вип. I „Акт. кн. Полтавского городового уряду" від 12 серпня 1666 р. говориться про право спадкоємців судом вимагати од опікуна, щоб він відшкодував ті, котрі сам поробив, збитки. Цитату бере городовий суд правильно. Але в ній маємо надзвичайно характерний пропуск слів: „на том [опікунові], хто бы тое именье або люди и кгрунты их держал". У справі ч. 123 того-ж випуску від 18 грудня 1667 р. — мова про крадіжку з комор у с. Тахтаулівці. Городовий суд правильно покликується на розд. XIV арт. 14

Мамоничівського видання Статуту, але знов робить характерний пропуск слів „клети панское и шляхетское“. У справі ч. 138 від 14 липня 1668 р., де цитується текст розділу XIV арт. 23 про те, що злодієва родина повинна відшкодувати збитки, котрі сталися од того, що використовувано покрадені речі, зустрічаємо так само пропуск: „а в недостатку заплаты и сами [родичі] головами выдаваны быти (мають), нижли не в вечную неволю, одно покуль ся выробыть яко тым, которые закуплены были“. Нарешті, в І-му „Очерку“ О. Левицького в цитаті з розділу XI арт. 3 про злочин у священних місцях слово „костьол“ замінено словом „церква“.

Всі ці відступи від тексту закона не випадкові, а пояснити їх можна вимогами часу, що поставила Гетьманщина, повна зненависти до всього, де тільки була ознака панства. Там, де не було нічого специфічного, текст по суті не міняється. Трапляються вкорочення, технічні переставлення або переказ. У даному разі можна покликатися, напр., на справи І-го випуску полтавського городового уряду на стор. 119, 129, 139, 146, 174, 184, 186, 188, 212. Поступками часу дається пояснити той факт, що списки Литовського Статуту, як прекрасно показав проф. О. Ф. Кістяківський, збереглися в кількох редакціях і писаному вигляді (Изслѣдованіе, стор. 35 — 49). Відступи від тексту Лит. Статуту завважив свого часу О. Левицький, але поясняв він їх туманно — „вліяніемъ внутреннихъ понятій о справедливости“ (Очерки нар. жизни, 6).

Та доводячи, що списки Лит. Статуту в Мамоничівському виданні вживано в Гетьманщині XVII в., не можемо заразом відкинути і того, що городові та центральні укр. уряди знали були і польські редакції. У живій практиці таки були видання й польські... У справі ч. 45 актової книги стародубівського уряду за 1693 р. в судовому декреті знаходимо, напр., указівку на розд. XIV арт. 20 § 2. Як відомо, поділу на „параграфи“ Мамоничівське видання не знало й це була одмітна прикмета польських видань Статуту. Ще приклад. 20 травня 1685 р. з Гетьманського наказу розглядувано справу пана Голуба, що йому продав свій лісок Степаненко, перед тим продавши той-таки лісок І. Огієнкові. Генеральний Суд, ознайомившись з подробицями справи, відмовив Голубові у його претенсіях і свій вирок ухвалив на підставі розд. VII арт. 5 *п. 2* Статуту, тоб-то Статуту в польському виданні (Тека документів В. Модзалевського ч. I № 19). Таке явище можна пояснити тим, що старшинська класа, переживши епоху революцій, мусіла була, бажаючи краще охоронити свої інтереси, використовувати досконаліші супроти Мамоничівських польські видання. Кодифікаторам укр. права в XVIII в. і з суто технічного боку було зручніш користуватися власне польськими виданнями: їх і діставали легко і текст був однаковий, друкований та вивірений. А найголовніш, новий, польський текст відповідав тому відношенню сил, що утворилося в Гетьманщині на початку XVIII в.

II. Чи використовувано Гетьманське законодавство в „Правахъ"?

Досліджуючи „Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ", проф. О. Ф. Кістяківський пильно опрацював двоє джерел „Правъ" — Литовський Статут та німецьке право. Інші джерела він не розглядав ближче, хоч усе-ж-таки звернув увагу на звичаєве українське право, „давнія въ Малой Россіи порядки и обыкновенія" (Изслѣдованіе, 107). На поданих джерелах, що правда, обмежитися не можна. Їх було багато більше і непоказані джерела по суті мали вагу не меншу, як Литовський Статут чи — там — кодекси німецького права. Воно й зрозуміло. Гетьманщина першої чверти XVIII в. потрапляла в сферу нових економічно-правних стосунків, з одного боку, і все більше потопала в спеціяльно виробленому для неї, скажу так, краєвому праві, що його накидували з Петербургу. Не вважати на таке краєве законодавство Гетьманщина не могла. Не могла не тому, що неспроможна була поставити йому опір, ба тому, що спеціяльно виготуване для неї право оберегало інтереси шляхетства Гетьманщини краще, ніж те могли-б зробити „давнія въ Малой Россіи порядки и обыкновенія". Останні, навпаки, вже з а в а д ж а л и новим соціяльним стосункам, здавалися архаїчними для нових поміщиків. Панство Гетьманщини, отже, мало рацію використати власне краєво-російське законодавство, а не „давнія обыкновенія". А що краєве законодавство, зроблене для Гетьманщини в Петербурзі, сильно розвинулося в XVIII в., то через те годі шукати суто українських норм XVII в. в „Правахъ, по которымъ судится Малороссійскій народъ". Вироблювано спеціяльне „малоросійське" право на п р о х а н н я од української старшини, в наслідок просительних та рішительних пунктів і ізустних бесід, що їх провадили Гетьмани в російській столиці. Звідси виходить, що і внутрішня діяльність українських Гетьманів ішла тим самим шляхом, що його показувало краєве законодавство made in Russia. А вже-ж внутрішнє законодавство Гетьманщини було геть не від широкої рецепції права російського, що поміщицьку верству забезпечувало дуже добре. Тому кодифікатори „Правъ" і роблять запозичення з Петрівського законодавства (Регламентъ Воинскій, Регламентъ Духовный, то-що), Уложенія 1649 р., законів цар. Ганни Іванівни й т. п. (Про позичення рос. права див. мою статтю в Zeitschrift für Östereur. Geschichte, B. IV H. 3. 1914, Ss. 375—380). З таких самих причин кодифікатори не могли не використати і законодавства Гетьманів.

У проєкті комісії „Правъ" знаходимо виразне признання, що норми що-до маєтностів „сочинены по высокомонаршимъ жалованнымъ грамотамъ или по у н и в е р с а л а м ъ токмо г е т м а н с к и м ъ" (Права, стор. 830), а пункти, присвячені шляхті, засновано на договірних статтях Богдана Хмельницького (Ib., 834).

Така заява не голослівна. У розділі IV арт. 3 п. 2 читаємо: „кто имѣя на какіе имѣнія г е т м а н с к і е у н и в е р с а л ы и по тѣмъ уни-

версаламъ... пріобрѣтеніе имѣнія... безспорно владѣетъ, тотъ и наслѣдникъ его таковими имѣніями вѣчно и свободно владѣть имѣютъ“. У тому самому розділі арт. 13 п. 2: „когда би кто по даннимъ... универсаламъ мостовъ, плотинъ починеннихъ не имѣлъ... и на тѣхъ мѣстахъ кому убитокъ приключился бъ, тогда... обиженому... владѣлецъ... шкоди и убитки наградить долженъ“. Не вмістити таких важливих пунктів, що, за браком царських жалуваних грамот, єдині обороняли панські землеволодіння в Гетьманщині, очевидно, було-б необачно.

Отож „проєкт“ каже тут правду.

Правду казав він і про особисті права шляхетства. Наскільки було використано тут договір 1654 р., сказати дуже важко. Кодифікатори виходили з того параграфу переяславської угоди, що говорив про зберегання прав шляхетства в недоторканому вигляді, як за польського панування. Думку про упривилейоване становище шляхетства справді витримано в „Правахъ“ до кінця, але прямої цитації договору 1654 р. в них не видко. Зате від инших договірних пактів не тільки зберігсь дух, але иноді маємо дослівні виписки з них. Справді. В розділі IV арт. I п. 2 проставлено: „иноземцевъ... и иннихъ никакихъ вѣръ кромѣ православнихъ такожъ и новокрещеннихъ... въ чини не вибирать“. Цей пункт мало не дослівно повторює п. 8 договору Юрка Хмельницького, де було ухвалено: „всякимъ начальнымъ людямъ кромѣ православнымъ христіанамъ, иныхъ никоторыхъ вѣръ... да и новокрещеннимъ въ начальныхъ людяхъ не быть“ (Экстрактъ изъ указовъ и учрежденій, 16, 259). Дарма що речення тут мало не тотожні, правильніш, проте, буде припустити, що зазначений пункт потрапив до „Правъ“ з інструкції даній Ізмайлову, коли командировано його на Гетьманщину (Пор. Бантышъ-Каменскій, Ист. Мал. Россіи, 415). І в даному разі кодифікатори не могли відмовитися від такого важливого для них привилею. А от коли сепаратний указ 1715 р. (інструкція Скоропадському) обмежував право виборів так, що на старшинські посади вибирано тільки по 2—3 кандидати, що одного з них центральний уряд призначав, то ні в розділі IV арт. I п. I, ні в розділі VII арт. 2 п. 1 та арт. 6 п. 1 „Правъ“ покликуваннів на отакий спосіб виборів не знайдемо.

Певною мірою, до особистих прав шляхетства можна зачислити ще розділу III арт. 5 п. 5 про те, щоб не взивати українців „бунтовщиками или измѣнниками“. Таке побажання в названому місці „Правъ“ стосується „подчиненнихъ или служителей либо подданнихъ“, але джерело норми добре відоме—його подибуємо ще в договорі Самойловича, а повторений він у § 10 „просительныхъ статей“ Скоропадського.

З ім'ям Скоропадського звязано ще скількись норм у „Правахъ“, хоч на них кодифікатори не покликувалися. Сюди стосується, прим., розд. XX арт. 35 п. 6, де заборонено кулачні бої й вечорниці. Дже-

рело названої норми — універсал Скоропадського 1719 р., що надав силу закона наказові „консисторіума митрополитанского“ про боротьбу з різними пережитками на Україні (Кіев. Старина, т. 45, 542—543; Филаретъ, Оп. Черн. Еп., V, 204—205).

Про універсали другого Гетьмана, дуже нелюбого Москві,— П. Полуботка, кодифікаторам незручно було говорити. Вони таки скористалися з його універсалів, але покликалися завідомо неправдиво на Литовський Статут. Зроблено це в розділі VII арт. I п. 3 „Правъ“, де перераховано українські суди й виведено порядок апеляцій, як те бачимо в 1 кн. Чернігівського Губерського Статистичного Комітету й 1 кн. Русскаго Архива за 1880 рік. Творці „Правъ“ зовсім серйозно цитували Статут й Порядок, де н і б и вміщено норми про суди: Гетьманський, Генеральної Канцелярії, Військовий Генеральний, третейський, полковий, полкової канцелярій, сотенний й „невозмутимо“ перераховували підлеглих тим судам суб'єктів. До Полуботка, здається, слід віднести і вимогу „Правъ“ у справі провадження військових реєстрів як пойменно, так і що-до озброєння та особистої, без заміни одного козака на иншого, служби в війську й ин. правила військового ладу, про що трактує розділ V в арт. 7—11. Над такими справами працював р. 1722—1723 саме П. Полуботок.

Проте, цю сторону життя Гетьманщини не можна відірвати і від діяльности Апостола (Пор. Андріевскій, Истор. матер. IX, 181), що йому особливо пощастило у кодифікаторів „Правъ“. Пояснити це можна тим, що Апостол був плодючий законодавець, багато зробив він і для самої комісії „Правъ“, що з нею підтримував досить тісний контакт, використовував одні й ті самі, як і „правна комісія“, джерела, то-що.

Тут обмежимося на кількох лиш прикладах. Так, § 8 „рішительних пунктів“, де за вдовою-козачкою та її дітьми забезпечувано права на землю покійного чоловіка-козака, повторено в розд. V арт. I п. 1.

Заборона в розділі VII арт. 1 п. 5 удаватися з скаргами до вищої судової інстанції, обминаючи нижчу; правило артикулу 7 п. 1 про оплату праці судовому писареві; вимога розділу VIII арт. 37 п. 3 що-до „напрасного“ обвинувачення суддів у неправому суді й т. п. засновуються на Апостоловій інструкції судам (Див. Кіев. Стар. 1887 1, 139, т. 40, 62).

Артикул 4 розділу VII, що каже, що в духівництво не можуть іти представники козацтва — „воинского званія“, не діставши відповідного дозволу од полкових канцелярій, має в основі універсал Апостола, підпертий інструкцією кн. Шаховському (Див. Слабченко—Малорусскій полкъ, 246).

Розділу XXX арт. 2 п. 1, що забороняв жидам перебувати на Гетьманщині, провадити довший час промисли, мати слуг, хоч-би й за платню, теж вийшов з універсалів Д. Апостола й „рішительних пунктів“ (Слабченко, Орган. хоз. III, 175—176).

Вийшов з універсалів Д. Апостола і розд. VII арт. 1 п. 1, де знаходимо вимогу, щоб духівництво не встрявало до військових судів „въ дѣлахъ мирскихъ, а особливо въ криминальныхъ“. (Пор. указ 1734 р., що так само забороняв попівству втручатися до нецерковних справ — Экстрактъ, 250).

Але й після Апостола законодавча діяльність у Гетьманщині не позбавлена була практичного інтересу для кодифікаторів, що теж брали її на увагу. Напр. вимога Військової Генеральної Канцелярії 1736 р., щоб шляхтичів не заарештовувано без певного обвинувачення, знайшла собі місце в артикулі 2 розд. IV „Правъ“: „никакого шляхтича и воинского званія человѣка, въ судъ надлежащій не призванаго и правними доводами не обвиненного, никакій урядъ арестовать (кромѣ государственныхъ важныхъ и криминальныхъ дѣлъ) не можетъ“. Кількість статтів „Правъ“, що на їх одбилося гетьманське законодавство, безперечно більша. У додаток до сказаного можна, напр., співставити арт. 15 розд. IV й П. С. З. IX № 6614 у справі мостових привилеїв старшини, то-що. Але й з поданого, здається, видко, що кодифікатори не забули за гетьманське законодавство, що допомогло їм прислужитись „благородному шляхетству“.

III. Яка була перша редакція „Правъ“?

„Всезбірка з трьох малоросійських прав“, що опублікував її проф. О. Ф. Кістяківський, не відразу набрала того вигляду, в якому її маємо. Опублікований текст — це тільки остаточна редакція опрацювання різних текстів.

Відомо, що складено „Права“ так: „вначалѣ изъ Статута выписуемое право вездѣ (було) предложено“, а до нього додавано відповідні пункти з инших законів. „Какое право къ одной матеріи надлежит (тѣ) присовокупл(яли); что въ другихъ книгахъ съ тоею матеріею согласно быть явилось, того, не выписуя, толко на краяхъ листовъ пока(зували)“.

Кожне з джерел використовувано самостійно і на його й покликувалися кодифікатори. Але приглядаючись до показаних під артикулами та пунктами джерел, бачимо, що правило, що оголосили кодифікатори, не дотримувано. Напр. Порядок, Енхірідіон, Магдебурзьке, Хелмське право розглядено то окремо кожне само по собі (Права, розд. X арт. 25 п. 1, розд. XI арт. 4 п. 1), то сукупно як одне джерело (ibid., розд. XV, арт. 7, п. 1; розд. XXVII, арт. 8, п. 1. Пор. розд. XX, арт. 59 п. 2, арт. 18 п. 2 й 3; розд. XXI арт. 4 п. 2).

Нестійність у використанні джерел показує, що „Права“ не могли в такому вигляді вийти з однієї редакції, а перейшли кілька їх.

За це саме промовляють і редакційні ремарки, що на підставі їх установлювано джерело того чи иншого параграфу чи артикулу. Річ у тім, що серед нотаток частенько трапляється загальна вказівка: „тамъ же“. Розуміється, якщо давніш показано тільки одне джерело,

то жадних труднацій в установленні джерела не може бути. Труднощі виникають тоді, коли в попередньому параграфі чи артикулі показано скількись джерел. Відповідно до того, що говорили самі кодифікатори, за джерело треба вважати те, яке в попередньому параграфі показано першим. Навсправжки-ж таке покликування можна відносити й до другого по черзі джерела попереднього артикулу чи параграфа (Напр. Права, розд. XXX арт. 2 п. 2). Трапляється, проте, й так, що перше покликування має на увазі перше джерело попереднього параграфа, друга зноска — друге й т. д. (Ib., розд. XXVII арт. 14 п. 3—4). Але побіч із сказаним у небагатьох, що правда, випадках надибуємо на характерну річ, коли новий артикул несподівано супроводить покликування: „тамъ же“ без огляду на зовсім новий зміст порівнюючи з попереднім текстом (Ib., розд. XXI арт. 3 п. 1). Очевидячки, такий відрив повстав не відразу, а згодом, коли новий текст розсунув рамці давнішого. Перед нас, отже, повстає питання принаймні про дві редакції тексту „Правъ“. Значить, кодифікатори раз-у-раз по-инакшому підходили до джерел, по-инакшому розцінювали їх самостійність. Неможлива річ з погляду витриманости плану, щоб одні й ті самі люди по-инакшому дивилися на джерела своєї праці. Упорядчики „Правъ“, безперечно, використали одне джерело і (заперечувати це нема підстав) на инші джерела тільки покликувалися. Але от що незрозуміло: яким чином на одні й ті самі джерела роблено вказівки так, неначе-б це було перше покликування на джерело? Так, показавши на Саксонське Зерцало чи Порядок, кодифікатори в одній й тій самій примітці знову називають їх ніби цитують їх уперше. (Ib., розд. III арт. 1 п. 2; арт. 5 п. 4; розд. IV арт. 8 п. 3). Таке могло трапитися лиш через д о д а т к о в у, н о в у роботу складачів. Через те, що „Права“ оброблювано не раз, покликування (зноски) подекуди переплутано, перше покликування, напр., поставлено після другого й т. п. Довід знаходимо в розділі VII арт. 22 п. 6: „въ согласіе права въ Порядкѣ“, нижче-ж приписано: „Права Гражданского арт. 17 п. 2“. Останнє безперечно давнішого походження, бо, як і в артикулі 23 п. 2 того-ж розділу, „прибавленіе въ согласіе права Порядка“ говорить тільки про погодження з Порядком, а дальша зноска на Статут та Саксонське Зерцало відноситься безпосередньо до тексту.

На поступінне нашарування тексту „Правъ“ показують й численні таки (щось із 150) додатки — „прибавленія“. В одних випадках „прибавленія“ суто номінальні (Права, розд. I арт. 1 п. 2; розд. II арт. 4 п. 1), в инших мають коректорське значіння (Ib., розд. II, арт. 2 п. 2), ще в инших вжиті для логічного звязку (Ib., розд. VI арт. 3 п. 1, 3; розд. VII арт. 4 п. 1) чи — і це найголовніше — доводять у давнішій редакції відсутність параграфів, котрі трапляються в редакції пізнішій (Пор. розд. V арт. 1 п. 4). Наявність кількох редакцій кидається в вічі, коли після багатого на зміст терміну „прибавленіе“

в одному параграфі при другому знаходимо не менш багатозначну вказівку: „тамъ же“ (Ib., розд. X арт. 19 п. 1). Пізніша редакція иноді видає себе з головою. Напр., розділу XXIII артикул 10-ий про зводництво підписано: „прибавленіе въ согласіе вышеписанныхъ правъ“, тимчасом як безпосередньо „выше“ мова про... кровомісництво.

Показані додатки, ремарки та зноски дозволяють спробувати реставрувати першу, що не дійшла, редакцію „Правъ“. Відомо, що розподіл на 30 розділів був ухвалений відразу. Отже тут змін могло не бути. Деякі розділи напр. I та II по суті й не могли їх припускати. Отже, відміни помічаємо не в усіх розділах.

Перші особливості починаються з розділу III. Замість опублікованого: „буде би кто въ выше упомянутихъ важностяхъ“ п. 4 артикулу 5-го читався: „кто на кого что доноситъ, а не докажетъ“, то-що. Про це довідуємося з тексту арт. 7 п. 7 того-ж розділу на стор. 31, де знаходимо: „буди же би кто... побѣгу измѣнническаго не доказалъ, таковій самъ имѣетъ каранъ бить такъ, какъ... вище сего въ арт. 5 въ пунктѣ 4 написано, а именно въ томъ: „кто на кого что доноситъ, а не докажетъ“. Коли-б навіть обмежитися тільки заголовком, все одно — і він читався инакше: „о неправихъ доносителяхъ важностей“. Артикул 12 п. 3-ій замість опублікованого напису „о казни кто посланого государевого убьетъ“, як видко з розділу VII арт. 9 пункту 5, мав напис: „о всякихъ съ указами посланцяхъ“. Артикул 4 в опублікованому у проф. Кістяківського тексті присвячується „объявляющимъ и утаевающимъ измѣну или шпіона непріятелского“. Тимчасом на стор. 828 „Правъ“ читаємо, що шпіонажу й розправі з шпигунами присвячувався 3-ій артикул.

Розділу VII артикул 18 нині трактує про відстрочку для судових розправ. У розділі-ж XVII арт. 16 п. 2 говориться, що в артикулі 18-му була мова „о отдачѣ писемъ упоминателнихъ“. До сказаного слід додати, що в тому-ж розділі VII арт. 7 п. 2 згадується про артикул, що не дійшов, „о непослушнихъ суду“.

В VIII-му розділі артикул 33, присвячений викупу „заарестованого имѣнія“, як видно з артикула 22 п. 4 цього-ж розділу, спочатку говорив „о исполненіи приговоренихъ дѣлъ“; артикул 36 в первісному вигляді трактував про апеляцію колодників, а не про „неправилніе апеляціи“; артикул 9 п. 2 — про причини неявки до суду, а не про „штрафъ повѣреному за неумишленое, но отъ небреженія въ дѣлѣ своея сторони упущеніе“, як маємо в тексті проф. Кістяківського.

Розділ IX у давнішій редакції так само мав особливості, що одрізняють його від опублікованого тексту. В артикулі 3 п. 1 перераховувано вчинки, про які відомий нам текст „Правъ“ мовчить, а власне про напад на манастирі й фальшування листів. З артикулу 4 п. 1 розділу VIII довідуємося, що від явки до суду звільнювано тільки по „правильнимъ препятствіямъ... какъ о томъ... сея

главы въ артикулѣ 9 п. 2 предписано"—в тексті-ж проф. О. Ф. Кістяківського арт. 9 говорив про кару на несумлінного повірника. Тепер в артикулі 18 говориться „о промолчаной давности за чіе преступленіе, криминала касающееся", а з розділу VI арт. 2 п. 2 видко, що 18-й артикул IX-го розділу трактував „о происходящихъ кому обидахъ отъ чіихъ мирскихъ управителей, прикащиковъ, слугъ и подданихъ... кромѣ криминалнихъ... дѣлъ".

X-ий розділ дійшов у кількості 37 артикулів. А в п. 2 арт. 1 розд. VI читаємо, що давніш існували ще артикули 38 і 39.

Що-до XI-го розділу, то на стор. 303 „Правъ" знаходимо: „опекуни съ сиротами... во всемъ поступа (ти повинні) такъ, какъ ниже в артикулѣ сея главы осмомъ о должности опекуновъ показано". Звернувшись до 8-го артикула, бачимо, що там розбирається питання „для которихъ причинъ опекунъ можетъ быть... перемѣненъ". „Должности ж опекуновъ в принятіи и содержаніи опеки" відведено в опублікованому тексті арт. 7.

Для давнішої редакції розділу XIV знаходимо дані в розділі X арт. 30 п. 3, що свідчить, що про те, як має відписувати жінка свої добра, говорилося „въ главѣ 14 артикулѣ 1 въ пунктѣ 2 и 3". Тепер в артикулі 1-му пункт 3-ій говориться про наслідування дітей, а про відписування є відомость лиш у п. 2.

Розділу XVI артикул 5 має нині в собі положення „о играхъ въ карти, такожъ о залогахъ за денги", тимчасом, як з п. 2 арт. 17 розділу XIV видко, що давніш там були норми про те, як і коли мала повертати віно жінка. В артикулі 9 тепер мова „о долгахъ двоимъ или нѣсколкимъ персонамъ, на одномъ имѣніи записаннихъ", у давнішій-же редакції цей артикул присвячувано вислузі за загублену річ, що тепер уміщено в арт. 13. У тексті проф. О. Ф. Кістяківського в арт. 17-му завіряються правила „о гостинномъ или скоромъ судѣ за долги пріѣзжихъ либо отъѣжаючихъ людей", давніш-же туди додавалося ще два параграфи — про викуп невільних слуг, вказівку на що маємо на стор. 791 „Правъ" (Пор. і стор. 717).

Ще опукліш обмальовується давніша редакція розділу XX „Правъ". Тут містилися статті про суд головного командувача. „Всякое криминальное дѣло, въ походѣ случающоесь,... сложено бить имѣетъ на судъ главного командира и... поступать по артикуламъ XX глави", читаємо на стор. 70 „Правъ". На сторінці 71-й проставлено: „кто же бы кого в походѣ на поединокъ визивалъ, о томъ поступать какъ гл. XX в артикулѣ 35 показано". Нарешті, арт. 9-ий у 1-ій редакції присвячувався крадіжці, за опублікованим-же у О. Ф. Кістяківського текстом маємо норми про „убійство или рани, необичнимъ орудіемъ здѣланіе".

I розділ XXIII у першій редакції був инший. З тексту на ст. 549 „Правъ" дізнаємось, що в артикулі 1-му цього розділу давніш розглядались шкоди, заподіяні підчас полювання. В остаточній редакції названий артикул говорить про „прелюбодѣяніе и прелюбодѣевъ".

За друкованим виданням в артикулі 5 містяться положення про примусовий шлюб, а з стор. 247 видко, що в І-ій редакції арт. 5 була мова про перелюб.

Розділ XXIV у первісній редакції звязувався з розшуком та муками, як процесуальними доводами, за текстом-же проф. Кістяківського в названому розділі говориться про кару злодіїв (Див. стор. 185 „Правъ“).

У розділі XXV тепер знаходимо норми що-до ушкодження суглобів виданого на муки в арт. 5, а в першій редакції мова про це була в арт. 4.

У розділі XXVI було 8 артикулів, замість тих 6, що їх маємо в опублікованому в проф. О. Ф. Кістяківського тексті.

У розділі XXVII арт. 10-ий трактує „о слугахъ свободныхъ, которіи за порукою принятія, здѣлавъ убитки уйдутъ“— давніш-же говорилося про те, як має поміщик відбирати захоплених у нього селян.

Нарешті в розділі XXIX в списку проф. О. Ф. Кістяківського немає артикулів про дороги та польові стежки. О „дорогахъ же и стежкахъ сельскихъ написано в главѣ двадцать девятой“— свідчить розд. XVIII арт. 20 § 1.

Отже, текст давнішої редакції розходиться з опублікованим.

Дещо в 1-ій редакції було задумано ширше порівнюючи з остаточно виробленим. Напр. арт. 13 розд. IV крім мостового та погребельного зборів мав в собі параграфи про будування мостів та гатів. Як видко з п. І артикулу 12 розд. XIX перед ним говорилося, щоб „логвиска не подорувать а ни подкошивать“— нині це опущено.

З другого боку спостерегаємо й протилежні явища, коли новий текст ставав ширшим порівнюючи з давнішим. Так, розділу XX арт. 31 в 1-ій редакції видимо не ділився на параграфи, бо на стор. 684 „Правъ“ знаходимо покликування просто на неподільний артикул.

Коли-ж могла зайти ця давніша, що не дійшла до нас, редакція? У перший — глухівський період, тоб-то до 1734 р., як доводив Теличенко, кодифікатори сиділи тільки над перекладом різних законів (Кіев. Ст. 1888, IX, 419). За другого — московського періоду 1734 — 1736 р. (про це П.С.З., IX, № 6611, 6614) „комисіанти“ закінчили переклади й приступили до зводу їх (К. Ст. 1896, VII, 117— 11), причім на кожного з членів кодифікаційної комісії випало перевести зводку по певній матерії (К. Ст. 1888, X, 31 — 32). Другий глухівський період — роки 1737 й 1738 завдяки війні пройшли мало не без роботи, як 1739 та 1740 р., коли в Росії відбувся переворот. Після того, як все заспокоїлось, кодифікатори в-останнє з'їхалися до Глухова р. 1741 й заходилися шліфувати наготовані тексти, що й дало в наслідку „Права“.

Отже час 1-ої редакції припадає на кінець московського й другий глухівський періоди кодифікаційної роботи.

Ір. Ю. ЧЕРКАСЬКИЙ.
Наук. співробітник Української Акад. Наук.

СУДОВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ГР. К. Г. РОЗУМОВСЬКОГО.

У грамоті на гетьманський уряд гр. К. Г. Розумовському було написано: „військові й громадянські всякі в Україні (Малоросії) справи порядкувати за правами військовими, за давніми звичаями й за встановленими пунктами, що на них вступив під державу... Гетьман Богдан Хмельницький з усім військом Запорозьким і народом українським (малоросійським), а також за... указами, що вже визначені й на майбутнє визначатимуться й до нього (Гетьмана) надсилатимуться, без порушення прав і вольностей стародавніх народу українського (Малоросійського)“ [1]). Тому Гетьман поставив собі за мету „всі... уряди на Україні, що з часу небіжчика Скоропадського в немалу зміну прийшли... привести в такий саме вигляд, як за... Скоропадського було“ [2]). Не взяв собі Розумовський за взірець установи за Гет. Апостола, очевидно, тому, що за цього Гетьмана деякі установи, як от Генеральний суд, були з домішкою (наполовину) російських членів і тому не мали суто-українського характеру.

Подивімося, як-же Гетьман Розумовський очищав національні судові установи від впливу чужоземного й чи заспокоївсь він на цьому.

I.

Нічого гіршого не можна собі уявити, як заведення до вжитку по українських судах, що до того часу мали усне, словне судочинство, канцелярщини, писаного судочинства на підставі указу Петра I з дня 5 листопада 1723 р. про „форму о суді“ [3]). Одіозною була не стільки сама „форма“, а та канцелярська тяганина, що межувала з знущанням над тими, хто судився. Для характеристики можна навести приклад, у що повернувся на практиці припис 8 п. зазначеного указу про те, щоб позовник, скінчивши свої відповіді на запитання, аж поки буде вирішено справу, з суда не сходив. Року 1735 липня 9 дня в генеральному суді в приватній справі значкового тов. полку Стародубівського Івана Мовчана з удовою бунчукового товариша

---

[1]) А. А. Васильчиковъ, „Семейство Разумовскихъ“ т. I, додаток, ст. XI. Цитати тут і далі з тієї доби, коли гетьманував Розумовський, подаємо в перекладі на українську мову.

[2]) Український Археографічний збірник т. I, „Збірка матеріялів“ акад. Василенка, № 51.

[3]) Пол. Собр. Зак. Рос. Импер. № 4344.

Андрія Гудовича Мартою повірений її Сила Самоцвіт дав таку підписку, що він, „до вирішення того діла з Глухова нікуди без відома Генерального суду не з'їдеть і єжеденно в Канцелярію Генерального суда без всяких посилок являтись будеть і до виходу з засідання Єнерального суда судейського, а без засідання до виходу канцеляристів з канцелярії не отлучно в канцелярії будеть; а єжели би з'їхав куда без відома з Глухова іли в Єнеральнім суді не явився в який день і, явившися, отлучався, а за оним би посилано, то штрафу подлежатиметь і істцю іск должен оплатить будеть, как укази... і права повелівають“ [1]). Це безглузде сидіння по канцеляріях, чекаючи коло моря погоди, було особливо тяжке. І от коли новий Гетьман розіслав по судах універсали про те, що „суд і росправа відбуватимуться ‚по українських (малоросійських) правах‘, Генеральний суд удавсь до Генеральної Канцелярії, а Канцелярія і собі звернулася 29 березня 1751 року до Гетьмана з запитанням чи по українських правах, чи по формі суда надалі судити [2]). При цьому генеральна канцелярія дала справку, що жадних указів про те, щоб на Україні переводити судові справи по формі суда, в Генеральній К-рії нема; суд-же Генеральний подав справку, що 22 травня 1733 року сам Генеральний суд, коли ще в ньому засідали російські члени, вимагав од Міністерського Правління прислати копію форми „о судах“, а для чого це було зроблено, невідомо [3]). Маючи такі справки, Гетьманові нічого иншого не залишалося вчинити, як 15 квітня 1751 р. наказати „по всіх в.. Генеральному й в инших судових місцях позовних... й инших справах поступувати й суд чинити по правах українських... без усякої одміни“ [1]).

Виходить, ніби указ про форму суда, оскільки він порушував права й вольності стародавні народу українського, не міг бути вживаний по судах на Гетьманщині, бо він порушував „права“. Чи щиро Генеральна Канцелярія й Генеральний суд дали вищенаведені справки, чи замовчували справжній стан речей, сказати важко. Може бути ще, що архівна справа по зазначених установах невисоко тоді стояла, а тому й докладної справки дати не можна було. Проте я маю спромогу навести документальні дані за те, що ще р. 1724, за Малоросійської Колегії, зроблено було розпорядження про те, щоб суд чинити по „формі“.

У реєстрі указів з Колегії Малоросійської, що його складено було в наслідок призначеної від тієї Колегії ревізії справ Генеральної Канцелярії за правителів її, читаємо за 1724 рік під 2 січня: „Получена промеморія з приложеною копією указу о судах по ново-

[1]) Чернігівськ. Історичний архів; фонд кол. Окружного суду. В'язка № 3, справа № 27 арк. 11.

[2]) Укр. Арх. збірник, „Збірка матер.“ акад. Василенка, № 55.

[3]) Ibidem [4]) Ibidem.

учиненій формі"; а в графі про виконання читаємо: „По тій промеморії укази во всі полки із указу о судах по новоучиненій формі копії послані" [1]). Що це була не звичайна розсилка царських указів для публікації, видно з того, як це відбилося на провінції. У „книзі записній указам... з Колегії Малой Росії", що її завела Чернігівська полкова канцелярія, з цього приводу читаємо: „Указ Е. І. В. із Глухова із військовой Генеральной Канцелярії і при онім указі копія, в котрій изображено о суді по новоучиненій формі і о тім велено Чернігівському полку по всіх сотнях тот Е. І. В. указ об'явить і публіковать, чтоб всяк відав, какою формою писать челобитнії і каким образом по оній формі судитиметься". Указ цей з дня 16 січня 1724 р. одержано в Чернігові січня 22 того-ж року. Указ Генеральної К-рії підписали Степан Вельяминов, Петр Кошельов, Яков Ушаков, Петро Краковський, Василь Жураківський, есаул генеральний, Яків Лизогуб, генеральний бунчучний [2]).

„Форма" ця очевидно порушувала давній звичай, за яким суд чинився усно, на словах. Невідомо, чи з власної ініціятиви, чи з ініціятиви з місць, але Генеральна Канцелярія написала була до Колегії промеморію з цього приводу; що саме там писано було, докладно невідомо; але що Генеральна Канцелярія мабуть писала, що указ про форму суду порушує український звичай і права, видно з такого запису вищезазначеного „Реєстру" указам з Колегії під 14 лютого р. 1724: „на посланую з військовой Єнеральної Канцелярії промеморію отвітная з Малоросійськой Колегії получена промеморія об отправленії судів по Малоросійським правам" [3]).

Здавалося-б, що після цього не могло бути й мови за те, щоб по судах на Гетьманській Україні суд можна було чинити по „формі", але, невідомо через що, „форма" ця прищепилася до українських судів і, як ми бачили, проіснувала до 1751 року, до вищенаведеного ордеру „про заборону, як зформулував акад. Василенко, вживати на лівобережній Україні суд по формі" [4]). Треба гадати, що „заборона" ця не перемогла канцелярських сутяжних звичок, які, крім „форми о суді", базувалися ще й на „інструкції о судах" Гетьмана Данила Апостола з дня 13 липня 1730 року [5]), яка, в значній мірі наслідуючи, очевидно, „указ о формі суду", спричинилася до того, що по українських судах на Лівобережжі заведено було канцелярщину. Принаймні Гетьм. Розумовському довелося справді заборонити вживати по сотенних судах судного процесу на письмі. Про це згадку ми зна-

---

[1]) Черніг. Істор. архів; фонд кол. Окружного суду, В'язка 1, справа № 5, арк. 19.

[2]) Там-же, фонд Мазепинського будинку, В'язка 3, спр. № 2, арк. 81; анал. ibid. В'язка 2, справа № 15, арк. 96.

[3]) Ibid. фонд Черніг. Окружного суда. В'язка 1, справа № 15, арк. 19.

[4]) Укр. Археогр. збірн., стор. 129.

[5]) Надрук. в Київск. Стар. за 1887 р. в січневій книжці.

ходимо ще у Д. П. Міллера в його монографії „Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи“ [1]), але, як він каже, йому не пощастило розшукати самих ордерів. Ми теж не знайшли автентичних ордерів, але ми маємо спромогу навести тут офіційну справку чи „канцелярську цедулу“ з Генеральної Військової Канцелярії до Генерального Суду про це саме. Там ми читаємо: „минулого (1)752 р. квітня 1 дня (велено): по всіх... полках публікувати, щоб... на сотенних урядах, на випадок яких-небудь дріб'язкових скарг про сварки, бійки, побої, грабіжі й подібних тому, межи рядовими козаками, посполитими людьми судного процесу на письмі провадженo не було-б, але розправляно було-б на урядах сотенних старшинами сотенними по давніх звичаях словесно... (1)760 року квітня 18 дня: на підтвердження того Єго Ясневельможности високого ордера, щоб козаків рядових иноді через позви від урядовців не призвести до неспроможности службу відбувати... стяганням з них по правах нав'язок, також посполитих і иншого простого народу не нищити, то по позвах урядовців і володільців на козаків й инших простого стану людей в дріб'язкових позвах на письмі не провадити, а чинити так, як і давнім Єго Ясневельможности ордером велено“ [2]).

З наведених ордерів ми бачимо, що суд по формі своєю тяганиною призводив до знищення й матеріяльного зубожіння всіх, що мали справу в судах, і от Гетьман, щоб оборонити простих козаків і мужиків од канцелярської тяганини, заборонив у їх справах уживати судного процесу на письмі, залишивши це для верств заможніших.

Судова практика тлумачила цей ордер широко, бо навіть полкові суди додержувалися цього ордеру в справах з простими козаками, як це можна бачити з вироку Чернігівського полкового суду з дня 6 липня 1752 р. в справі бунчукового тов. Григорія Фридрикевича з отаманом Опанасом Клименком і козаками Петром Грабовцем, Федором Гахом, Дмитром Дорошенком і Степаниденком за гвалтовне найстя на шинковий Фридрикевичів дім і взяття тамошнього шинкаря за варту [3]).

II.

Перейдімо тепер до Генерального суду, якому Гетьман Розумовський приділяв багато уваги.

На думку Гетьмана, Генеральний суд, як головний, „за всіма підлеглими йому по українських полках нижчими судами повинен

---

[1]) т. I, стор. 11.

[2]) Черніг. Істор. архів, фонд Черніг. Окр. Суду. В'язка 4, справа № 106, арк. 8.

[3]) Ibid., фонд Мазепинського будинку. В'язка 22, справа № 231, арк. 9—10.

рело названої норми — універсал Скоропадського 1719 р., що надав силу закона наказові „консисторіума митрополитанского“ про боротьбу з різними пережитками на Україні (Кіев. Старина, т. 45, 542—543; Филаретъ, Оп. Черн. Еп., V, 204—205).

Про універсали другого Гетьмана, дуже нелюбого Москві,— П. Полуботка, кодифікаторам незручно було говорити. Вони таки скористалися з його універсалів, але покликалися завідомо неправдиво на Литовський Статут. Зроблено це в розділі VII арт. I п. 3 „Правъ“, де перераховано українські суди й виведено порядок апеляцій, як те бачимо в 1 кн. Чернігівського Губерського Статистичного Комітету й 1 кн. Русскаго Архива за 1880 рік. Творці „Правъ“ зовсім серйозно цитували Статут й Порядок, де н і б и вміщено норми про суди: Гетьманський, Генеральної Канцелярії, Військовий Генеральний, третейський, полковий, полкової канцелярій, сотенний й „невозмутимо“ перераховували підлеглих тим судам суб'єктів. До Полуботка, здається, слід віднести і вимогу „Правъ“ у справі провадження військових реєстрів як пойменно, так і що-до озброєння та особистої, без заміни одного козака на иншого, служби в війську й ин. правила військового ладу, про що трактує розділ V в арт. 7—11. Над такими справами працював р. 1722—1723 саме П. Полуботок.

Проте, цю сторону життя Гетьманщини не можна відірвати і від діяльности Апостола (Пор. Андріевскій, Истор. матер. IX, 181), що йому особливо пощастило у кодифікаторів „Правъ“. Пояснити це можна тим, що Апостол був плодючий законодавець, багато зробив він і для самої комісії „Правъ“, що з нею підтримував досить тісний контакт, використовував одні й ті самі, як і „правна комісія“, джерела, то-що.

Тут обмежимося на кількох лиш прикладах. Так, § 8 „рішительних пунктів“, де за вдовою-козачкою та її дітьми забезпечувано права на землю покійного чоловіка-козака, повторено в розд. V арт. I п. 1.

Заборона в розділі VII арт. 1 п. 5 удаватися з скаргами до вищої судової інстанції, обминаючи нижчу; правило артикулу 7 п. 1 про оплату праці судовому писареві; вимога розділу VIII арт. 37 п. 3 що-до „напрасного“ обвинувачення суддів у неправому суді й т. п. засновуються на Апостоловій інструкції судам (Див. Кіев. Стар. 1887 1, 139, т. 40, 62).

Артикул 4 розділу VII, що каже, що в духівництво не можуть іти представники козацтва — „воинского званія“, не діставши відповідного дозволу од полкових канцелярій, має в основі універсал Апостола, підпертий інструкцією кн. Шаховському (Див. Слабченко—Малорусскій полкъ, 246).

Розділу XXX арт. 2 п. 1, що забороняв жидам перебувати на Гетьманщині, провадити довший час промисли, мати слуг, хоч-би й за платню, теж вийшов з універсалів Д. Апостола й „рішительних пунктів“ (Слабченко, Орган. хоз. III, 175—176).

Вийшов з універсалів Д. Апостола і розд. VII арт. 1 п. 1, де знаходимо вимогу, щоб духівництво не встрявало до військових судів „въ дѣлахъ мирскихъ, а особливо въ криминальнихъ“. (Пор. указ 1734 р., що так само забороняв попівству втручатися до нецерковних справ — Экстрактъ, 250).

Але й після Апостола законодавча діяльність у Гетьманщині не позбавлена була практичного інтересу для кодифікаторів, що теж брали її на увагу. Напр. вимога Військової Генеральної Канцелярії 1736 р., щоб шляхтичів не заарештовувано без певного обвинувачення, знайшла собі місце в артикулі 2 розд. IV „Правъ“: „никакого шляхтича и воинского званія человѣка, въ судъ надлежащій не призванаго и правними доводами не обвиненного, никакій урядъ арестовать (кромѣ государственнихъ важнихъ и криминальнихъ дѣлъ) не можетъ“. Кількість статтів „Правъ“, що на їх одбилося гетьманське законодавство, безперечно більша. У додаток до сказаного можна, напр., співставити арт. 15 розд. IV й П. С. З. IX № 6614 у справі мостових привилеїв старшини, то-що. Але й з поданого, здається, видко, що кодифікатори не забули за гетьманське законодавство, що допомогло їм прислужитись „благородному шляхетству“.

III. Яка була перша редакція „Правъ“?

„Всезбірка з трьох малоросійських прав“, що опублікував її проф. О. Ф. Кістяківський, не відразу набрала того вигляду, в якому її маємо. Опублікований текст — це тільки остаточна редакція опрацювання різних текстів.

Відомо, що складено „Права“ так: „вначалѣ изъ Статута выписуемое право вездѣ (було) предложено“, а до нього додавано відповідні пункти з инших законів. „Какое право къ одной матеріи надлежит (тѣ) присовокупл(яли); что въ другихъ книгахъ съ тоею матеріею согласно быть явилось, того, не выписуя, толко на краяхъ листовъ пока(зували)“.

Кожне з джерел використовувано самостійно і на його й покликувалися кодифікатори. Але приглядаючись до показаних під артикулами та пунктами джерел, бачимо, що правило, що оголосили кодифікатори, не дотримувано. Напр. Порядок, Енхірідіон, Магдебурзьке, Хелмське право розглядено то окремо кожне само по собі (Права, розд. X арт. 25 п. 1, розд. XI арт. 4 п. 1), то сукупно як одне джерело (ibid., розд. XV, арт. 7, п. 1; розд. XXVII, арт. 8, п. 1. Пор. розд. XX, арт. 59 п. 2, арт. 18 п. 2 й 3; розд. XXI арт. 4 п. 2).

Нестійність у використанні джерел показує, що „Права“ не могли в такому вигляді вийти з однієї редакції, а перейшли кілька їх.

За це саме промовляють і редакційні ремарки, що на підставі їх установлювано джерело того чи иншого параграфу чи артикулу. Річ у тім, що серед нотаток частенько трапляється загальна вказівка: „тамъ же“. Розуміється, якщо давніш показано тільки одне джерело,

то жадних труднащій в установленні джерела не може бути. Труднощі виникають тоді, коли в попередньому параграфі чи артикулі показано скількись джерел. Відповідно до того, що говорили самі кодифікатори, за джерело треба вважати те, яке в попередньому параграфі показано першим. Навсправжки-ж таке покликування можна відносити й до другого по черзі джерела попереднього артикулу чи параграфа (Напр. Права, розд. XXX арт. 2 п. 2). Трапляється, проте, й так, що перше покликування має на увазі перше джерело попереднього параграфа, друга зноска — друге й т. д. (Ib., розд. XXVII арт. 14 п. 3—4). Але побіч із сказаним у небагатьох, що правда, випадках надибуємо на характерну річ, коли новий артикул несподівано супроводить покликування: „тамъ же“ без огляду на зовсім новий зміст порівнюючи з попереднім текстом (Ib., розд. XXI арт. 3 п. 1). Очевидячки, такий відрив повстав не відразу, а згодом, коли новий текст розсунув рамці давнішого. Перед нас, отже, повстає питання принаймні про дві редакції тексту „Правъ“. Значить, кодифікатори раз-у-раз по-инакшому підходили до джерел, по-инакшому розцінювали їх самостійність. Неможлива річ з погляду витриманости плану, щоб одні й ті самі люди по-инакшому дивилися на джерела своєї праці. Упорядчики „Правъ“, безперечно, використали одне джерело і (заперечувати це нема підстав) на инші джерела тільки покликувалися. Але от що незрозуміло: яким чином на одні й ті самі джерела роблено вказівки так, неначе-б це було перше покликування на джерело? Так, показавши на Саксонське Зерцало чи Порядок, кодифікатори в одній й тій самій примітці знову називають їх ніби цитують їх уперше. (Ib., розд. III арт. 1 п. 2; арт. 5 п. 4; розд. IV арт. 8 п. 3). Таке могло трапитися лиш через д о д а т к о в у, н о в у роботу складачів. Через те, що „Права“ оброблювано не раз, покликування (зноски) подекуди переплутано, перше покликування, напр., поставлено після другого й т. п. Довід знаходимо в розділі VII арт. 22 п. 6: „въ согласіе права въ Порядкѣ“, нижче-ж приписано: „Права Гражданского арт. 17 п. 2“. Останнє безперечно давнішого походження, бо, як і в артикулі 23 п. 2 того-ж розділу, „прибавленіе въ согласіе права Порядка“ говорить тільки про погодження з Порядком, а дальша зноска на Статут та Саксонське Зерцало відноситься безпосередньо до тексту.

На поступінне нашарування тексту „Правъ“ показують й численні таки (щось із 150) додатки — „прибавленія“. В одних випадках „прибавленія“ суто номінальні (Права, розд. I арт. 1 п. 2; розд. II арт. 4 п. 1), в инших мають коректорське значіння (Ib., розд. II, арт. 2 п. 2), ще в инших вжиті для логічного звязку (Ib., розд. VI арт. 3 п. 1, 3; розд. VII арт. 4 п. 1) чи — і це найголовніше — доводять у давнішій редакції відсутність параграфів, котрі трапляються в редакції пізнішій (Пор. розд. V арт. 1 п. 4). Наявність кількох редакцій кидається в вічі, коли після багатого на зміст терміну „прибавленіе“

в одному параграфі при другому знаходимо не менш багатозначну вказівку: „тамъ же“ (Ib., розд. X арт. 19 п. 1). Пізніша редакція иноді видає себе з головою. Напр., розділу XXIII артикул 10-ий про зводництво підписано: „прибавленіе въ согласіе вышеписанныхъ правъ“, тимчасом як безпосередньо „выше“ мова про... кровоміство.

Показані додатки, ремарки та зноски дозволяють спробувати реставрувати першу, що не дійшла, редакцію „Правъ“. Відомо, що розподіл на 30 розділів був ухвалений відразу. Отже тут змін могло не бути. Деякі розділи напр. I та II по суті й не могли їх припускати. Отже, відміни помічаємо не в усіх розділах.

Перші особливості починаються з розділу III. Замість опублікованого: „буде би кто въ выше упомянутихъ важностяхъ“ п. 4 артикулу 5-го читався: „кто на кого что доноситъ, а не докажетъ“, то-що. Про це довідуємося з тексту арт. 7 п. 7 того-ж розділу на стор. 31, де знаходимо: „буди же би кто... побѣгу измѣннического не доказалъ, таковій самъ имѣетъ каранъ бить такъ, какъ... више сего въ арт. 5 въ пунктѣ 4 написано, а именно въ томъ: „кто на кого что доноситъ, а не докажетъ“. Коли-б навіть обмежитися тільки заголовком, все одно — і він читався инакше: „о неправихъ доносителяхъ важностей“. Артикул 12 п. 3-ій замість опублікованого напису „о казни кто посланого государевого убьетъ“, як видко з розділу VII арт. 9 пункту 5, мав напис: „о всякихъ съ указами посланцяхъ“. Артикул 4 в опублікованому у проф. Кістяківського тексті присвячується „объявляющимъ и утаевающимъ измѣну или шпіона непріятелского“. Тимчасом на стор. 828 „Правъ“ читаємо, що шпіонажу й розправі з шпигунами присвячувався 3-ій артикул.

Розділу VII артикул 18 нині трактує про відстрочку для судових розправ. У розділі-ж XVII арт. 16 п. 2 говориться, що в артикулі 18-му була мова „о отдачѣ писемъ упоминателнихъ“. До сказаного слід додати, що в тому-ж розділі VII арт. 7 п. 2 згадується про артикул, що не дійшов, „о непослушнихъ суду“.

В VIII-му розділі артикул 33, присвячений викупу „заарестованого имѣнія“, як видно з артикула 22 п. 4 цього-ж розділу, спочатку говорив „о исполненіи приговоренихъ дѣлъ“; артикул 36 в первісному вигляді трактував про апеляцію колодників, а не про „неправилніе апеляціи“; артикул 9 п. 2 — про причини неявки до суду, а не про „штрафъ повѣреному за неумишленое, но отъ небреженія въ дѣлѣ своея сторони упущеніе“, як маємо в тексті проф. Кістяківського.

Розділ IX у давнішій редакції так само мав особливості, що одрізняють його від опублікованого тексту. В артикулі 3 п. 1 перераховувано вчинки, про які відомий нам текст „Правъ“ мовчить, а власне про напад на манастирі й фальшування листів. З артикулу 4 п. 1 розділу VIII довідуємося, що від явки до суду звільнювано тільки по „правильнимъ препятствіямъ... какъ о томъ... сея

главы въ артикулѣ 9 п. 2 предписано"—в тексті-ж проф. О. Ф. Кістяківського арт. 9 говорив про кару на несумлінного повірника. Тепер в артикулі 18 говориться „о промолчаной давности за чіе преступленіе, криминала касающоеся", а з розділу VI арт. 2 п. 2 видко, що 18-й артикул IX-го розділу трактував „о происходящихъ кому обидахъ отъ чіихъ мирскихъ управителей, прикащиковъ, слугъ и подданихъ... кромѣ криминалнихъ... дѣлъ".

X-ий розділ дійшов у кількості 37 артикулів. А в п. 2 арт. I розд. VI читаємо, що давніш існували ще артикули 38 і 39.

Що-до XI-го розділу, то на стор. 303 „Правъ" знаходимо: „опекуни съ сиротами... во всемъ поступа (ти повинні) такъ, какъ ниже в артикулѣ сея главы осмомъ о должности опекуновъ показано". Звернувшись до 8-го артикула, бачимо, що там розбирається питання „для которихъ причинъ опекунъ можетъ быть... перемѣненъ". „Должности ж опекуновъ в принятіи и содержаніи опеки" відведено в опублікованому тексті арт. 7.

Для давнішої редакції розділу XIV знаходимо дані в розділі X арт. 30 п. 3, що свідчить, що про те, як має відписувати жінка свої добра, говорилося „въ главѣ 14 артикулѣ I въ пунктѣ 2 и 3". Тепер в артикулі 1-му пункт 3-ій говориться про наслідування дітей, а про відписування є відомость лиш у п. 2.

Розділу XVI артикул 5 має нині в собі положення „о играхъ въ карти, такожъ о залогахъ за денги", тимчасом, як з п. 2 арт. 17 розділу XIV видко, що давніш там були норми про те, як і коли мала повертати віно жінка. В артикулі 9 тепер мова „о долгахъ двоимъ или нѣсколкимъ персонамъ, на одномъ имѣніи записаннихъ", у давнішій-же редакції цей артикул присвячувано вислузі за загублену річ, що тепер уміщено в арт. 13. У тексті проф. О. Ф. Кістяківського в арт. 17-му завіряються правила „о гостинномъ или скоромъ судѣ за долги пріѣзжихъ либо отъѣжаючихъ людей", давніш-же туди додавалося ще два параграфи — про викуп невільних слуг, вказівку на що маємо на стор. 791 „Правъ" (Пор. і стор. 717).

Ще опукліш обмальовується давніша редакція розділу XX „Правъ". Тут містилися статті про суд головного командувача. „Всякое криминальное дѣло, въ походѣ случающоесь,... сложено бить имѣетъ на судъ главного командира и... поступать по артикуламъ XX глави", читаємо на стор. 70 „Правъ". На сторінці 71-ій проставлено: „кто же би кого в походѣ на поединокъ визивалъ, о томъ поступать какъ гл. XX в артикулѣ 35 показано". Нарешті, арт. 9-ий у 1-ій редакції присвячувався крадіжці, за опублікованим-же у О. Ф. Кістяківського текстом маємо норми про „убійство или рани, необичнимъ орудіемъ здѣланіе".

I розділ XXIII у першій редакції був инший. З тексту на ст. 549 „Правъ" дізнаємось, що в артикулі 1-му цього розділу давніш розглядались шкоди, заподіяні підчас полювання. В остаточній редакції названий артикул говорить про „прелюбодѣяніе и прелюбодѣевъ".

За друкованим виданням в артикулі 5 містяться положення про примусовий шлюб, а з стор. 247 видко, що в І-ій редакції арт. 5 була мова про перелюб.

Розділ XXIV у первісній редакції звязувався з розшуком та муками, як процесуальними доводами, за текстом-же проф. Кістяківського в названому розділі говориться про кару злодіїв (Див. стор. 185 „Правъ“).

У розділі XXV тепер знаходимо норми що-до ушкодження суглобів виданого на муки в арт. 5, а в першій редакції мова про це була в арт. 4.

У розділі XXVI було 8 артикулів, замість тих 6, що їх маємо в опублікованому в проф. О. Ф. Кістяківського тексті.

У розділі XXVII арт. 10-ий трактує „о слугахъ свободныхъ, которіи за порукою принятія, здѣлавъ убитки уйдутъ“— давніш-же говорилося про те, як має поміщик відбирати захоплених у нього селян.

Нарешті в розділі XXIX в списку проф. О. Ф. Кістяківського немає артикулів про дороги та польові стежки. О „дорогахъ же и стежкахъ сельскихъ написано в главѣ двадцать девятой“— свідчить розд. XVIII арт. 20 § 1.

Отже, текст давнішої редакції розходиться з опублікованим.

Дещо в 1-ій редакції було задумано ширше порівнюючи з остаточно виробленим. Напр. арт. 13 розд. IV крім мостового та погребельного зборів мав в собі параграфи про будування мостів та гатів. Як видко з п. І артикулу 12 розд. XIX перед ним говорилося, щоб „логвиска не подорувать а ни подкошивать“— нині це опущено.

З другого боку спостерегаємо й протилежні явища, коли новий текст ставав ширшим порівнюючи з давнішим. Так, розділу XX арт. 31 в 1-ій редакції видимо не ділився на параграфи, бо на стор. 684 „Правъ“ знаходимо покликування просто на неподільний артикул.

Коли-ж могла зайти ця давніша, що не дійшла до нас, редакція? У перший — глухівський період, тоб-то до 1734 р., як доводив Теличенко, кодифікатори сиділи тільки над перекладом різних законів (Кіев. Ст. 1888, IX, 419). За другого — московського періоду 1734 — 1736 р. (про це П.С.З., IX, № 6611, 6614) „комісіанти“ закінчили переклади й приступили до зводу їх (К. Ст. 1896, VII, 117— 11), причім на кожного з членів кодифікаційної комісії випало перевести зводку по певній матерії (К. Ст. 1888, X, 31 — 32). Другий глухівський період — роки 1737 й 1738 завдяки війні пройшли мало не без роботи, як 1739 та 1740 р., коли в Росії відбувся переворот. Після того, як все заспокоїлось, кодифікатори в-останнє з'їхалися до Глухова р. 1741 й заходилися шліфувати наготовані тексти, що й дало в наслідку „Права“.

Отже час 1-ої редакції припадає на кінець московського й другий глухівський періоди кодифікаційної роботи.

Ір. Ю. ЧЕРКАСЬКИЙ.
Наук. співробітник Української Акад. Наук.

СУДОВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ГР. К. Г. РОЗУМОВСЬКОГО.

У грамоті на гетьманський уряд гр. К. Г. Розумовському було написано: „військові й громадянські всякі в Україні (Малоросії) справи порядкувати за правами військовими, за давніми звичаями й за встановленими пунктами, що на них вступив під державу... Гетьман Богдан Хмельницький з усім військом Запорозьким і народом українським (малоросійським), а також за... указами, що вже визначені й на майбутнє визначатимуться й до нього (Гетьмана) надсилатимуться, без порушення прав і вольностей стародавніх народу українського (Малоросійського)“ [1]). Тому Гетьман поставив собі за мету „всі... уряди на Україні, що з часу небіжчика Скоропадського в немалу зміну прийшли... привести в такий саме вигляд, як за... Скоропадського було“ [2]). Не взяв собі Розумовський за взірець установи за Гет. Апостола, очевидно, тому, що за цього Гетьмана деякі установи, як от Генеральний суд, були з домішкою (наполовину) російських членів і тому не мали суто-українського характеру.

Подивімося, як-же Гетьман Розумовський очищав національні судові установи від впливу чужоземного й чи заспокоївсь він на цьому.

I.

Нічого гіршого не можна собі уявити, як заведення до вжитку по українських судах, що до того часу мали усне, словне судочинство, канцелярщини, писаного судочинства на підставі указу Петра I з дня 5 листопада 1723 р. про „форму о суді“ [3]). Одіозною була не стільки сама „форма“, а та канцелярська тяганина, що межувала з знущанням над тими, хто судився. Для характеристики можна навести приклад, у що повернувся на практиці припис 8 п. зазначеного указу про те, щоб позовник, скінчивши свої відповіді на запитання, аж поки буде вирішено справу, з суда не сходив. Року 1735 липня 9 дня в генеральному суді в приватній справі значкового тов. полку Стародубівського Івана Мовчана з удовою бунчукового товариша

---

[1]) А. А. Васильчиковъ, „Семейство Разумовскихъ“ т. I, додаток, ст. XI. Цитати тут і далі з тієї доби, коли гетьманував Розумовський, подаємо в перекладі на українську мову.

[2]) Український Археографічний збірник т. I, „Збірка матеріялів“ акад. Василенка, № 51.

[3]) Пол. Собр. Зак. Рос. Импер. № 4344.

Андрія Гудовича Мартою повірений її Сила Самоцвіт дав таку підписку, що він, „до вирішення того діла з Глухова нікуди без відома Генерального суду не з'їдеть і єжеденно в Канцелярію Генерального суда без всяких посилок являтись будеть і до выходу з засідання Єнерального суда судейського, а без засідання до выходу канцеляристів з канцелярії не отлучно в канцелярії будеть; а єжели би з'їхав куда без відома з Глухова іли в Єнеральнім суді не явився в який день і, явившися, отлучався, а за оним би посилано, то штрафу подлежатиметь і істцю іск должен оплатить будеть, как укази... і права повелівають“ [1]). Це безглузде сидіння по канцеляріях, чекаючи коло моря погоди, було особливо тяжке. І от коли новий Гетьман розіслав по судах універсали про те, що „суд і росправа відбуватимуться ‚по українських (малоросійських) правах‘, Генеральний суд удавсь до Генеральної Канцелярії, а Канцелярія і собі звернулася 29 березня 1751 року до Гетьмана з запитанням чи по українських правах, чи по формі суда надалі судити [2]). При цьому генеральна канцелярія дала справку, що жадних указів про те, щоб на Україні переводити судові справи по формі суда, в Генеральній К-рії нема; суд-же Генеральний подав справку, що 22 травня 1733 року сам Генеральний суд, коли ще в ньому засідали російські члени, вимагав од Міністерського Правління прислати копію форми „о судах“, а для чого це було зроблено, невідомо [3]). Маючи такі справки, Гетьманові нічого иншого не залишалося вчинити, як 15 квітня 1751 р. наказати „по всіх в.. Генеральному й в инших судових місцях позовних... й инших справах поступувати й суд чинити по правах українських... без усякої одміни“ [4]).

Виходить, ніби указ про форму суда, оскільки він порушував права й вольності стародавні народу українського, не міг бути вживаний по судах на Гетьманщині, бо він порушував „права“. Чи щиро Генеральна Канцелярія й Генеральний суд дали вищенаведені справки, чи замовчували справжній стан речей, сказати важко. Може бути ще, що архівна справа по зазначених установах невисоко тоді стояла, а тому й докладної справки дати не можна було. Проте я маю спромогу навести документальні дані за те, що ще р. 1724, за Малоросійської Колегії, зроблено було розпорядження про те, щоб суд чинити по „формі“.

У реєстрі указів з Колегії Малоросійської, що його складено було в наслідок призначеної від тієї Колегії ревізії справ Генеральної Канцелярії за правителів її, читаємо за 1724 рік під 2 січня: „Получена промеморія з приложеною копією указу о судах по ново-

[1]) Чернігівськ. Історичний архів; фонд кол. Окружного суду. В'язка № 3, справа № 27 арк. 11.

[2]) Укр. Арх. збірник, „Збірка матер.“ акад. Василенка, № 55.

[3]) Ibidem [4]) Ibidem.

учиненій формі"; а в графі про виконання читаємо: „По тій промеморії укази во всі полки із указу о судах по новоучиненій формі копії послані" [1]). Що це була не звичайна розсилка царських указів для публікації, видно з того, як це відбилося на провінції. У „книзі записній указам... з Колегії Малой Росії", що її завела Чернігівська полкова канцелярія, з цього приводу читаємо: „Указ Е. І. В. із Глухова із військовой Генеральной Канцелярії і при онім указі копія, в котрій изображено о суді по новоучиненій формі і о тім велено Чернігівському полку по всіх сотнях тот Е. І. В. указ об'явить і публіковать, чтоб всяк відав, какою формою писать челобитніі і каким образом по оній формі судитиметься". Указ цей з дня 16 січня 1724 р. одержано в Чернігові січня 22 того-ж року. Указ Генеральної К-рії підписали Степан Вельяминов, Петр Кошельов, Яков Ушаков, Петро Краковський, Василь Жураківський, есаул генеральний, Яків Лизогуб, генеральний бунчучний [2]).

„Форма" ця очевидно порушувала давній звичай, за яким суд чинився усно, на словах. Невідомо, чи з власної ініціятиви, чи з ініціятиви з місць, але Генеральна Канцелярія написала була до Колегії промеморію з цього приводу; що саме там писано було, докладно невідомо; але що Генеральна Канцелярія мабуть писала, що указ про форму суду порушує український звичай і права, видно з такого запису вищезазначеного „Реєстру" указам з Колегії під 14 лютого р. 1724: „на посланую з військовой Єнеральної Канцелярії промеморію отвітная з Малоросійської Колегії получена промеморія об отправленіі судів по Малоросійським правам" [3]).

Здавалося-б, що після цього не могло бути й мови за те, щоб по судах на Гетьманській Україні суд можна було чинити по „формі", але, невідомо через що, „форма" ця прищепилася до українських судів і, як ми бачили, проіснувала до 1751 року, до вищенаведеного ордеру „про заборону, як зформулував акад. Василенко, вживати на лівобережній Україні суд по формі" [4]). Треба гадати, що „заборона" ця не перемогла канцелярських сутяжних звичок, які, крім „форми о суді", базувалися ще й на „інструкції о судах" Гетьмана Данила Апостола з дня 13 липня 1730 року [5]), яка, в значній мірі наслідуючи, очевидно, „указ о формі суду", спричинилася до того, що по українських судах на Лівобережжі заведено було канцелярщину. Принаймні Гетьм. Розумовському довелося справді заборонити вживати по сотенних судах судного процесу на письмі. Про це згадку ми зна-

---

[1]) Черніг. Істор. архів; фонд кол. Окружного суду, В'язка 1, справа № 5, арк. 19.

[2]) Там-же, фонд Мазепинського будинку, В'язка 3, спр. № 2, арк. 81; анал. ibid. В'язка 2, справа № 15, арк. 96.

[3]) Ibid. фонд Черніг. Окружного суда. В'язка 1, справа № 15, арк. 19.

[4]) Укр. Археогр. збірн., стор. 129.

[5]) Надрук. в Кіевск. Стар. за 1887 р. в січневій книжці.

ходимо ще у Д. П. Міллера в його монографії „Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи“ [1]), але, як він каже, йому не пощастило розшукати самих ордерів. Ми теж не знайшли автентичних ордерів, але ми маємо спромогу навести тут офіційну справку чи „канцелярську цедулу“ з Генеральної Військової Канцелярії до Генерального Суду про це саме. Там ми читаємо: „минулого (1)752 р. квітня 1 дня (велено): по всіх... полках публікувати, щоб... на сотенних урядах, на випадок яких-небудь дріб'язкових скарг про сварки, бійки, побої, грабіжі й подібних тому, межи рядовими козаками, посполитими людьми судного процесу на письмі проваджено не було-б, але розправляно було-б на урядах сотенних старшинами сотенними по давніх звичаях словесно... (1)760 року квітня 18 дня: на підтвердження того Єго Ясневельможности високого ордера, щоб козаків рядових иноді через позви від урядовців не призвести до неспроможности службу відбувати... стяганням з них по правах нав'язок, також посполитих і иншого простого народу не нищити, то по позвах урядовців і володільців на козаків й инших простого стану людей в дріб'язкових позвах на письмі не провадити, а чинити так, як і давнім Єго Ясневельможности ордером велено“ [2]).

З наведених ордерів ми бачимо, що суд по формі своєю тяганиною призводив до знищення й матеріяльного зубожіння всіх, що мали справу в судах, і от Гетьман, щоб оборонити простих козаків і мужиків од канцелярської тяганини, заборонив у їх справах уживати судного процесу на письмі, залишивши це для верств заможніших.

Судова практика тлумачила цей ордер широко, бо навіть полкові суди додержувалися цього ордеру в справах з простими козаками, як це можна бачити з вироку Чернігівського полкового суду з дня 6 липня 1752 р. в справі бунчукового тов. Григорія Фридрикевича з отаманом Опанасом Клименком і козаками Петром Грабовцем, Федором Гахом, Дмитром Дорошенком і Степаниденком за гвалтовне найстя на шинковий Фридрикевичів дім і взяття тамошнього шинкаря за варту [3]).

II.

Перейдімо тепер до Генерального суду, якому Гетьман Розумовський приділяв багато уваги.

На думку Гетьмана, Генеральний суд, як головний, „за всіма підлеглими йому по українських полках нижчими судами повинен

---

[1]) т. I, стор. 11.

[2]) Черніг. Істор. архів, фонд Черніг. Окр. Суду. В'язка 4, справа № 106, арк. 8.

[3]) Ibid., фонд Мазепинського будинку. В'язка 22, справа № 231, арк. 9—10.

наглядати, щоб по них найпорядніше відправувалися справи в силі українських прав, без найменшої позовникам укривдженим тяганини; тим паче в справах, власне до нього належних, головна його в тому полягає повинність“ [1]). Відповідно до цього, Гетьман піклувався зáвсіди, щоб особовий склад Генерального суду був достатній кількістю й якістю. В першому-ж свому ордері, що нам досі ще невідомий, він доручив Генеральний суд, як оповідає про це в своїх записках Марковић, генеральному судді Горленкові, Ханенкові (генер. хорунжий) та бунчучному генеральному Оболонському [2]), але ці відомості Марковича суперечать ордерові з дня 18 серпня 1751 року, де, покликаючися на той свій з Петербургу ордер, Гетьман прямо говорить, що „в суді генеральному, по своїому уряду, один лиш суддя генеральний д. Горленко є присутній, але й він через старечий вік часто хоріє, тому бути з ним, добр. Горленком, по попередньому від нас ордеру з Петербургу, до майбутнього розгляду, в суді генеральному за члена-ж бунчучному генеральному д. Оболонському“ [3]). Через короткий час того-ж-таки року (число й місяць невідомі), турбуючися тим, що в генеральному суді набралося багато невиріше-них справ, а наявний склад з двох осіб старезного Горленка та Оболонського, був недостатній, Гетьман призначає на другого генерального суддю генерального підскарбія Скоропадського, а присутніми бути в тому суді наказує бунчуковим товаришам Максимові Турковському, Яковові Тарновському та Іванові Борозні [4]). Таким чином генеральний суд складався з шістьох осіб: двох генеральних суддів і чотирьох „присидячих“ їм осіб (асесорів). Присидячі особи могли щорічно мінятися; їх призначав сам Гетьман, коли генеральних суддів обирано. Можливо, що ця невідповідність обраних генеральних суддів і призначених од гетьманської влади „присидячих“ тим суддям і призвела до думки, щоб і присидячих членів Генерального суду обирати. Велика-ж кількість справ могла призвести до думки ще збільшити склад членів Генерального суду. І ми бачимо, що ордером з 17 листопада 1760 р. наказано „бути присутніми в суді військовому генеральному дванацятьом персонам... двом суддям генеральним, а з ними десятьом персонам, яких десять обирати щорічно по полках... з кожного полку по одній персоні“ [5]).

Обирати на цих членів треба було людей совісних і права „уміетних“ з бунчукових товаришів, що мали осілість у полку, полкових старшин і сотників на полкових зібраннях, що повинні були щорічно збиратися не пізніш од 10 серпня з таким розрахунком, щоб обрані мали змогу засідати в суді з 1 вересня. Виборче

---

[1]) Україн. Археогр. Збірн. „Збірка матеріялів“ акад. Василенка № 54.

[2]) „Дневныя Записки“, Москва, 1859 р. ч. II, стор. 285.

[3]) Укр. Арх. Збірн. „Збірка“ акад. Василенка, № 52; пор. № 54.

[4]) Ibid. № 54.

[5]) Чтенія в ист. общ. Нестора Лѣтоп. кн. V, відділ III, стор. 122.

зібрання складалося з місцевої полкової й сотенної старшини, значкових товаришів, а також із бунчукових і військових товаришів, що мали осілість у полку. Обраний не міг зрікатися [1]).

Як видно з ордеру з дня 10 січня 1761 року, всі полки обрали по одній персоні, які й повинні були присягнути за особливою формою, ухваленою від Гетьмана [2]).

Крім персонального складу Генерального суду, ордер 17 листопада 1760 року торкнувся й инших питань, звязаних з самою технікою вирішування справ у Генеральному суді. По-перше, не повинні були брати участи в вирішуванні справи ті члени, що брали участь у цій справі, коли її розглядувано було в суді нижчому (п. 5), а також у власних своїх справах, якщо вони доходили до Генерального суду (п. 4) [3]). Вóти (голоси) члени повинні були подавати од меншого до старшого, причому член, що не згоджувався з більшістю, міг подавати на письмі свою окрему думку. Справи суд мав розглядати по черзі, чия раніш вступала, для чого складався реєстр справам. Вирішувати справу суд повинен був на підставі матеріялу, поданого на суді, а не „з домислу свого" (себ-то на підставі відомостей, зібраних по-за судом) і керуватися указами й правами (п. 7) [4]).

Що-до обов'язків писаря суду генерального, то на нього ще ордером з дня 7 лютого р. 1755 накладено було обов'язок, докладаючи справу Генеральному судові, подавати „приличні" укази й права́, як „по указах і правах учинить треба"; як-же-ж у чому, всупереч указам і правам, які писар подаватиме, суд Генеральний вчинить, то „в такому випадкові йому (писареві) своє подання записати до протоколу, або докладати про те" самому гетьманові, або головному урядові, що призначить Гетьман на час своєї відсутности [5]).

Таким чином писареві суду Генерального наче надавалося право контролю чи прокурорського догляду над вироками суду Генерального з боку їх відповідности „правам".

Звертаючися до оцінки викладеної реформи Генерального суду, треба сказати, що думку про неприсутність у складі суду того члена, що брав участь у вирішенні цієї справи на суді нижчому, або члена, що має особистий інтерес у справі, яка має розглядатися в Генеральному суді, запозичено з організації суду Трибунального в Литовсько-Польській державі [6]), як і думку про обрання членів Генерального суду по полках, з тою хіба різницею, що там кожне значне воєводство обирало не по одному депутату, а по кілька (по два й по

---

[1]) Ibidem, стор. 123.

[2]) Укр. Археограф. Збірн. „Збірка" акад. Василенка, №№ 58, 59.

[3]) Чтенія в общ. Нестора, кн. V, відділ III, стор. 124—5.

[4]) Ibidem, стор. 125.

[5]) Черн. Істор. Архів, Фонд Мазепинського буд. В'язка 26, кн. № 269 ордерів Гетьмана за 1755 р., арк. 241.

[6]) Див. Конституцію сойму Варшавського р. 1578, арт. 2.

три)[1]). Думки-ж про порядок вотування від молодшого до старшого, про можливість залишатися при окремій думці, про загальну кількість обраних членів, а також про неможливість обраному зрікатися обрання, треба вважати за оригінальні. Особливо заслуговує на увагу право догляду зверхньої влади через писаря суду Генерального за законністю вироків. Можна було-б заперечувати проти складу виборчого зібрання, що обирало членів Генерального суду: ми бачимо там місцеву козацьку старшину (полкову й сотенну) та бунчукових і військових товаришів, що мають осілість на терені полку, і не бачимо там рядового, простого козацтва. Але коли взяти на увагу, що в обранні самої полкової й сотенної старшини рядове козацтво брало безпосередню участь, то можна сказати, що в обранні членів Генерального суду рядове козацтво брало участь через сотенну й полкову старшину, обрану від них-же, хоч і не з спеціяльним завданням обирати саме членів Генерального суду. Вибори тут, таким чином, кількаступеневі. Не брало жадної участи (посередньо й безпосередньо) лиш поспільство — мужики, піддані панські, мало не виключно старшинські. Але це можна пояснити, висловлюючися сучасним терміном, диктатурою козацтва, бо й суди тоді звалися козацькими чи військовими, як і Генеральний суд мав титул „військового".

Заслуговує на увагу також думка поставити Генеральний суд у ролі доглядача за законністю підлеглих йому нижчих судів. Це давало право Генеральному судові керувати судовою справою на Гетьманщині взагалі, розсилаючи по полкових судах різного роду обіжники, що мали загальне значіння й торкалися справ як судів нижчих, так і самого Генерального суду. Як на приклад, можна вказати на обіжник, надісланий Чернігівській полковій канцелярії, а через ню й судові полковому, про розпублікування, „щоб чоломбитчики по їх справах являлися в суді Генеральнім для вписання до реєстру справ у певні терміни, себ-то: 1) вересня 2 дня, 2) січня 10 дня, та 3) з Празника Воскресенія Христова зараз; що засідання в суді Генеральному триватиме з вересня 10 аж до 1 липня, та щоб не присилали підчас канікулярних днів жадних репортів і справ до суду Генерального, а присилали-б по вийстю канікул" [2]) і т. и. [3]).

III.

Поруч з реорганізацією Генерального суду що-до складу його й порядку переведення справ у ньому, думка реформатора працювала ще й у напрямку зменшення кількости справ, що вступають до

---

[1]) Ibidem.

[2]) Черніг. Істор. Архів, фонд Мазепинського буд., В'язка 33 кн. № 308 „журнал вхідних з Генеральной Канцелярії та Генерального суда ордерів й указів по Чернігівській полковій канцелярії за 1761 р.", арк. 9 зв.

[3]) Ibidem. В'язка 31, кн. № 294, арк. 4 зв.; 7 зв., 9 зв.

Генерального суду. Як відомо, Генеральний суд був не тільки за апеляційну інстанцію для справ, вирішених по нижчих судах (полковому, магістратському), а й за суд першого ступеня для справ цивільних і кримінальних генеральної старшини, полковників, бунчукових і військових товаришів, військових канцеляристів та осіб, узятих під гетьманську протекцію. Ці особи, бувши здебільшого людьми заможними, вели багато справ цивільних, засипаючи ними Генеральний суд. От Гетьман задумав розвантажити Генеральний суд, як першу інстанцію, од земельних справ зазначених вище привилейованих осіб. Ми не знаємо ордера гетьманського в цій справі, але вказівки на те, що такий ордер існував, ми зустрічаємо в справах. Можливо, що розвантажити Генеральний суд од земельних справ Гетьман задумав зараз-же, як приїхав на Україну. Принаймні в ухвалі Генерального суду з дня 12 червня 1752 року в справі магістрату Чернігівського з полковником чернігівським Божичем за те, що він збудував шинковий дім на магістратській землі й забудував головну, пробиту через стару фортецю, вулицю високою тертичною будівлею (справа вступила до Генерального суду при гетьманському ордері з 24 лютого 1752 р.), між иншим, читаємо таку фразу: „(1)751 року грудня 12 дня в суд військовий Генеральний Єго ясневельможности... ордером повелено: по позвах на полковників в земських справах, якщо землі лежатимуть у їх полках, судитися (полковникам) у суді військовім генеральнім“ [1]). Виходить, що справи полковників за землю, якщо вони лежатимуть не в їх полках, розбиратимуться вже не в Генеральному, а в якомусь иншому суді. В якому-ж?

На це дасть нам відповідь инша справа. У резолюції Генерального суду з дня 17 червня 1754 року в справі сотника Сосницького Івана Лисянського з протопопом чернігівським Максимовичем за ґрунта ми читаємо, що треба вдатися до Генеральної Канцелярії з пропозицією призначити кого-небудь з бунчукових товаришів у Чернігівський полковий суд, бо позовник сотник Лисянський заявив, що з полковою старшиною він у сварці, або перенести справу до иншого полкового суду, „щоб не виступати з... його ясневельможности наказу, щоб усім чинам у земельних справах судитися перше в полкових канцеляріях“ [2]).

Значить, безперечно існував ордер гетьманський (дата невідома) про те, щоб усяка старшина, раз справа йде про землю, судилася перше в суді нижчому, а не в Генеральному. Цим наказом розвантажувався Генеральний суд, як суд першого ступеня, від безлічи цивільних справ.

---

[1]) Ibid., фонд кол. Окруж. суду, В'язка 3 — справи цивільні, справа № 51, арк. 32.
[2]) Ibid., справа № 55, арк. 20; анал. ibid. справа № 64, арк. 1.

Розвантажити Генеральний суд можна було й з иншого боку. Ми знаємо, що Генеральний суд був за апеляційну інстанцію для справ, розглядуваних у нижчих судах — полкових і магістратських; як свідчить ордер Гетьмана Розумовського з дня 17 листопада 1760 р., в Генеральний суд „по апеляціях од нижчих судів у величезній кількості справи збираються“ [1]). Тому, щоб зменшити кількість справ у Генеральному суді, треба було піти по стежці впорядкування самої апеляційної справи взагалі. Ще з самого початку своєї діяльности на Україні Гетьман Розумовський звернув увагу на те, що „апелюючі взносять свої прохання як на полкові, так і на Генеральний суд не для чого иншого, як тільки для одного того, щоб противним своїм сторонам тяганину, збитки й нищення причинити і тих судів вироки, за апеляцією, без виконання залишити, а собі тимчасом з одсуджених у них маєтків неправні користі мати“ [2]). Все це, на думку Гетьмана Розумовського, випливало з того, „що за неправу їх апеляцію вони без належного штрафу залишалися“ [3]). Тому Гетьман Розумовський свою увагу скерував на те, щоб установити певний штраф не за саму-но неправу апеляцію, а й за неправий вирок, бо, розуміється, несправедливий вирок примушував незавдоволену сторону заносити апеляцію. Скориставшися тим, що в Статуті встановлено було відповідну кару як для неправих суддів, так і для неправих апелянтів на вироки судів земських і гродських, а також, за правом трибунальським, для суддів трибуналу та апелянтів на вироки того суду, Гетьман Розумовський в ордері своїому з дня 19 грудня 1751 р. писав: „ухвалюємо віднині всіх апелюючих і судячих неправо штрафовати неопустно: хто апелюватиме на полкові й магістратові суди до суду генерального, або хто в тих полкових і магістратових судах судитиме неправо... платіжем 12 крб.; а хто зважиться взносити неправі апеляції на Генеральний суд... платіжем-же 100 кіп правних, себ-то 120 крб., і крім того неправо апелюючих на Генеральний суд, з уваги нашої, зважаючи на важливість справи, сидінням під арештом; відповідно до цього і суддів у Генеральному суді за неправі їхні вироки тим самим платіжем показаного числа правних кіп без штрафу не залишати“ [4]). Тут-же Гетьман наказав Генеральному судові стягати штрафи як з апелянтів, так і з суддів полкових і магістратових судів, а Генеральній Канцелярії — з апелянтів і суддів Генеральн. суду, і штрафи ті відсилати до військового скарбу — в канцелярію зборів, а для обліку штрафних грошей і для відомости, з кого й коли стягнуто який штраф, завести відповідні за печатками тих установ, що штрафи стягатимуть, книги [5]).

Що цей засіб зменшити кількість апеляційних справ через штрафи справді вживався й набув собі широкої практики, можна

[1]) Чтенія в ист. общ. Нестора, кн. V, відділ III, стор. 122.
[2]) Укр. Археогр. Зб., „Збірка“ акад. Василенка, № 56.
[3]) Ibidem. [4]) Ibidem. [5]) Ibidem.

бачити з ордеру Гетьманського з дня 18 січня 1752 року в справі козака сотні Лохвицької Леонтія Ковбаси із значковим полку Лубенського товаришем Яковом Литвишком за ґрунта; там ми читаємо: „Ковбасу замість штрафу правного 100 кіп грошей, щоб, за дачею такого штрафу, не міг прийти в неспроможність (одбувати) козачу службу, в перший раз за апеляцію на неправий ніби-то вирок суду генерального бити нещадно киями й посадити до в'язниці на 6 тижнів, а по скінченні того терміну вдруге за неправу його-ж апеляцію на Генеральну Військову Канцелярію бити киями нещадно й посадити до в'язниці на другі шість тижнів, щоб й инші, те бачучи, апелювати в неправості не важилися“ [1]).

З наведеного ми, між иншим, бачимо, що Гетьман визнав за можливе замінити для козака штраф у 100 кіп грошей на биття киями з тих міркувань, що, стягнувши подвійний штраф по 100 кіп, можна було знищити економічну підвалину господарства козацького й тим позбавити його можливости відбувати козачу службу.

Йдучи слідом за наведеним ордером, Чернігівський полковий суд, на розгляд якого було передано справу Андрія Богдановича з бунчуковим товаришем Василем Полуботком за пограбування речей його, зважаючи на те, що позовник Богданович до Колегії чужоземних справ у скарзі написав, що він Генеральній Військовій Канцелярії боявся скаржитися на Полуботка, щоб там його не було вкинуто до в'язниці, як і инших чоломбитчиків у своїх кривдах він (Полуботок) до кілька сот чоловіка позакидав до в'язниці й поморив там безвинне, а того всього нічим не довів, року 1754 ухвалив: Богдановича, щоб наперед неправдивих пороків на свою головну команду писати не важився, бити в торговий день прилюдне киями й обов'язати підпискою, що більше брехливих доносів змишляти не буде [2]).

IV.

Але боротися з тяганиною судовою можна було не тільки карами за неправу апеляцію й неправе вирішення справи в суді. Гетьман Розумовський добре розумів, як це видко з цитованого вище ордеру від 17 листопада 1760 р., що тяганина йде від того, що багато було судових інстанцій для апеляції: „од сотенного суду до полкового, а від полкового до генерального, а від генерального до Військової Генеральної Канцелярії“ і до самого Гетьмана, а „в кожному зазначеному місці потрібен час на розгляд кожного, що входить по апеляції, діла, через що обидві, що судяться, стороні яких зазнають труднощів і загаянніе, про те всякому досить відомо“ [3]). Природньо було замислитися над тим, щоб зменшити кількість апеляційних інстанцій.

---

[1]) Черніг. Істор. Архів, фонд Мазепинського буд., В'язка № 22 кн. № 231, арк. 127.

[2]) Ibidem.

[3]) Чтенія в ист. общ. Нестора, кн. V, відділ III, стор. 121.

І ми бачимо, як з початку свого гетьманування Розумовський іде наче напомацки, шукаючи ту інстанцію, що її можна було-б, не порушуючи традицій, знищити. За таку установу була Генеральна Канцелярія з її судовою функцією.

Ще 17 серпня 1751 року старшинська рада, у відповідь на запитання гетьманське, які були за Скоропадського уряди й в чому полягали їх обов'язки, між иншим, відповідала, що рада генеральних старшин, „коли подавано було апеляції на генеральний суд за неправі в справах вироки, за наказом гетьманським, такі справи розглядала й підписувала свою думку, а Гетьман конфірмував по своїй бачності“ [1]). З цієї відповіди ми бачимо, що між Генеральним судом і Гетьманом, як вищою інстанцією над ним, не було жадної установи, бо рада генеральної старшини справи не вирішувала, а лиш свою думку подавала Гетьманові, якого та думка не звязувала, бо він міг вирішити справу, як сам уважав за краще. Цю думку Гетьман Розумовський прийняв до відому і в своїому ордері з дня 24 серпня 1751 року про знищення колегійности Генеральної Канцелярії, він, між иншим, писав, щоб ніхто, мимо належного суду, як у земських справах, так і в инших кривдах своїх, йому, Гетьманові, скарг не подавав, але кожен у своїх кривдах попереду шукав справедливости в тому суді, до якого він був належний — в сотеннім, полковім і генеральнім суді; „а як уже в генеральному суді справедливого вирішення (своєї справи) одержати-б не міг, то такі скарги подавати в Генеральній Військовій Канцелярії... генеральному писареві, а він повинен буде докладати нам (Гетьманові)“ [2]). Ми бачимо, що Генеральна Канцелярія, чи, точніш, генеральний писар був тільки за передавальну інстанцію і що апеляція на вироки генерального суду мала йти до самого Гетьмана. І Гетьман Розумовський на практиці цього додержувався. Напр., козаки полку Ніженського с. Припутень Василь Шовкун, Степан, Микола, Іван і Тарас Шусти з иншими подали Гетьманові скаргу, що сотник Кирило Кулаківський, скупивши в попереднього державці Андрія Борсука двори козачі в с. Припутнях, почав притягати їх у своє підданство, однімати ґрунта їх, бити і т. п., про що, писали вони, в Генеральному суді й справу вирішено на кривду їм; бувши незавдоволені тим вироком, прохали вони гетьманського розгляду. Гетьман року 1760 вересня 27 дня наказав Генеральному судові, якщо справді в суді Генеральному є таке діло й вирок сторонам об'явлено, а на той вирок яка сторона заявила апеляцію, то щоб усю ту справу „по описі прислати до нашого розгляду“ [3]).

Отож ми бачимо, що Генеральної Канцелярії, як апеляційної інстанції, наче нема, що Гетьман її наче ігнорує. А проте, як ми вище

[1]) Укр. Археогр. збірн., „Збірка“ акад. Василенка, № 51. [2]) Ibidem, № 53.

[3]) Черніг. Істор. арх., фонд кол. Окруж. суду, в'язка № 3 справ цивільних, справа № 91, арк. 1 зв.

бачили, про ню, як апеляційну інстанцію, Гетьман згадує в ордері з дня 17 листопада 1760 року, а в ордері з дня 18 січня 1752 року він наказав замість штрафу за неправу апеляцію на вирок Генеральної Канцелярії, куди справа перейшла по апеляції з Генерального суду, Леонтія Ковбасу по-друге вибити киями й посадити на 6 тижнів до в'язниці. Та й сама Генеральна Канцелярія, себ-то „присутня з веління Ясневельможного... генеральна старшина" не раз вимагала від Генерального суду прислати справу їй, як апеляційній інстанції, як це ми, напр., бачимо з ухвали Генеральної Канцелярії з дня 29 березня 1751 року в справі Семена Злотникова, войтича Стародубівського, з значковим тов. Василем Хоминським за хутір; одержавши з суду генерального справку, що справу ту суд Генеральний вирішив 28 березня й що Злотників заявив апеляцію, Генеральна Канцелярія ухвалила: „в суд генеральний послать указ і веліть означене діло... прислать в Генеральну Військову Канцелярію, як до верхньої апеляції, для розгляду й вирішення" [1]).

Десь близько цієї дати, але ще до свого приїзду на Україну, Гетьман видав наказ Генеральній Канцелярії, щоб вона всі свої судові справи залишила до власного його розгляду. Ордер цей в оригіналі ще невідомий, але про існування його ми довідуємося з прохання вище зазначеного Хоминського в тій-же справі, де він пише до Генеральної Канцелярії: „для того що його ясневельможність всі справи по апеляції, як в „ордерах його-ж ясневельможности (значиться), до власного свого розгляду звелів залишити, (прошу) ту мою справу в Військовій Генеральній Канцелярії не розглядати й не вирішувати, але залишити..." [2]).

Ордер цей не зовсім ясний. Його можна тлумачити так, що апеляційні справи Генеральна Канцелярія може приймати й розглядати, але останнє слово належить Гетьманові.

У такому непевному стані Військова Генеральна Канцелярія перебувала до 1763 року, коли ордером з дня 17 лютого [3]) з Москви Гетьман зважився скасувати судові функції Генеральної Канцелярії. У тому ордері Гетьман удає, що тільки тепер він помітив оту ненормальність.

„Із многих генеральної військової канцелярії та суду генерального поданнів, а особливо по справах, од суду генерального нам подаваних, читаємо там, досить угледіли ми, що від полкових й од инших усіх канцелярій по судових справах подання та від чоломбитчиків прохання й апеляції заходять до генеральної військової канцелярії й там приймаються неналежне, чим причиняється тим самим чоломбитчикам у справах їх тяганина,

[1]) Ibidem, справа № 33, арк. 6. [2]) Ibidem, арк. 14.

[3]) Дата 6 березня 1763 р., показана в „Збірці" акад. Василенка під № 60, означає день, коли Генеральний суд фактично одержав той ордер. Нашу дату ми взяли з автентичного ордеру Генеральній Військовій Канцелярії.

та й нам буває через те немалая докука, а судові генеральному замішанина. Суд-же військовий генеральний, як здавна, за признанням нашим, і від нас особливо до сього вже установлений є для єдиного того генерального суду всіх і всяких, що відбуваються на Україні (Малій Росії), судових справ розгляду, для наглядання й усування зайвої тяганини та збитків чоломбитчеських; такими-ж судовими справами Генеральній Канцелярії інтересуватися не доводиться й пристойности нема. Тому Генеральній військовій Канцелярії наказуємо: од цього часу в жадних судових справах од полкових і від инших канцелярій поданнів, а від чоломбитчиків жадних проханнів зовсім не приймати, як до одного генерального суду належних. А суд військовий генеральний, те приймаючи, повинен належний розгляд чинити в силі указів і прав, і так по справах чоломбитчеських вироки, за апеляціями їх, як і в справах колодничих думки свої подавати власне на нашу апробацію" [1]).

Ми бачимо, що судовим функціям Генеральної Канцелярії цей ордер поклав край. Але Генеральна Канцелярія з часів, коли вона являла собою правління гетьманського уряду (1734 р.), вважала себе за установу вищу над Генеральним судом і зносилася з ним, як з установою собі підлеглою, посилаючи йому „указы". Отже той самий ордер мимохідь і це скасував, зрівнявши Генеральну Канцелярію з Генеральним судом, як державні установи рівного ступеня. „Та й на випадок будь у чому потреби генеральної військової канцелярії й суду військового генерального, читаємо далі в тому-ж-таки ордері, зноситися їм у листуваннях повідомленнями, як місцям, до одної нашої гетьманської влади підлеглим" [2]). А щоб практично показати рівність Генеральної Канцелярії з Генеральним судом, Гетьман посилає про це Генеральному судові окремий ордер, наказуючи йому повідомити про цю реформу по всіх полках [3]).

Виконуючи цей ордер, Генеральний суд і розіслав по всіх полкових канцеляріях відповідні укази, один із яких до Чернігівської Канцелярії й надрукував у своїй збірці акад. Василенко [4]). Цікаво, що тодішні установи найбільше вразило не позбавлення Генеральної Канцелярії судових функцій, а власне зрівняння Генеральної Канцелярії, як установи, з Генеральним судом. Принаймні справу про виконання зазначеного ордеру Канцелярія Генерального суду назвала так: „Експедиція по ордеру гетманскому о уравненіи суда генерального з генеральною канцелярією и об отсіченіи происходимой до того на рішенія суда генерального апеляціи" [5]).

---

[1]) Черніг. істор. арх., фонд Мазепин. будинку, В'язка, № 35, кн. № 325 ордерів Гетьмана за 1763 р., арк. 162.

[2]) Ibidem. [3]) Ibidem. [4]) Укр. Арх збірн.; № 61.

[5]) Черніг. істор. арх. фонд Окружн. суду, В'язка 4, справа № 98, арк. 1.

V.

Скасуванням судових функцій Генеральної Канцелярії досягнуто було небагато: кількість апеляційних інстанцій зменшено було лиш на одну; залишалося ще три: полковий суд для вироків суду сотенного, генеральний — для вироків суду полкового й магістратового, та гетьманський для вироків суду генерального. Думка про це працювала ще з року 1760, коли реформовано було генеральний суд: в ордері про це прямо було зазначено, що генеральний суд реформується „поки о инших українських (малоросійських) судах роспорядок, в силі прав, учинен будеть“ [1]). Замість того, щоб обмежити кількість апеляцій (лиш одною, й тоді справа, що її вирішено по суті, напр., на сотенному суді, дальше полкового суду не пішла-б), думка працювала в иншому напрямкові — повернутися до судів, які показано було в „правах“ — тоб-то в Литовському Статуті. Що в цьому саме напрямкові гадалося перевести реформу, видно з того-ж-таки ордеру про реформу генерального суду, про який щойно згадувалося. Там ми читаємо: „угледівши, що на Україні (Малій Росії) всі для процесних справ суди не в такому перебувають розпорядкові, як у правах узаконено... по правах-же книги Статута встановлено — бути для справ земських судові земському, для розбору-ж о всяких злочинствах і криміналу підлеглих справ — гродському, та на випадок потреби розібратися в межах суміжних ґрунтів — підкоморському й од кожного апеляцію дозволено просто до трибунального суду; нині-ж на Україні (Малій Росії) і несходственно з правами... введено апеляції... од сотенного суду до полкового, а від полкового до генерального, а від генерального суду до генеральної військової канцелярії і до нас (Гетьмана)“ [2]). І от зминуло від цього часу мало не три роки, поки Гетьман зважився перевести загальну судову реформу в цьому саме напрямкові — повернутися до статутових судів. Привід до того дала справа Переяславського Михайлівського манастиря, що вступила на розгляд Сенату. Очевидно, на запитання Сенату Гетьман, що перебував тоді в Москві, написав листа, в якому зазначав, що як раніш, так і зараз на Україні, замість установлених у правах підкоморих, себ-то межувальників, для розгляду на місці справ про межі навмисне зсилаються старшини, які повинні у всьому поводитися так, як уряд підкоморого, згідно з розділом IX Литовського Статуту, велить. Свій лист Гетьман закінчив думкою, що треба було-б завести справжніх підкоморих [3]). Сенат зробив доповідь цариці, прописавши й листа гетьманського. Наслідком була резолю-

[1]) Чтенія в ист. общ. Нестора, кн. V, відділ III, стор. 121.

[2]) Ibidem.

[3]) Лист цей досі ще невідомий; про ролю в цій справі гет. Розумовського див. в проханні малоросійського шляхетства, старшини й Гетьмана на ім'я Катерини II, р. 1764— Кіев. Стар. за 1883 р. кн. VI, стор. 326–327.

ція з дня 8-го травня 1763 р. — „призначити справжніх підкоморих і чинити по силі прав". Грамотою з Сенату на ім'я Гетьмана Розумовського з дня 19-го травня 1763 року наказано було виконати указ про призначення справжніх підкоморих [1]). Тому Гетьман ордером з дня 2-го червня 1763 р. наказав Генеральній Канцелярії розіслати по всіх полках ордери й звеліти, щоб кожна полкова канцелярія призначила термін зібратися в полковій канцелярії всім, що мешкають у полку, володільцям, бунчуковим і військовим товаришам та иншій старшині й „обрати, як навчають права книги Статут розділу IX артикулу 1, до призначення на полкові того полку підкоморі кандидатів з бунчукових товаришів або з перших полкових старшин, і ті вибори, закріпивши всім чинам, хто буде на тому зібранні, подати мені (Гетьманові)" [2]).

Але відроджений, таким чином, підкоморський суд не міг не потягнути за собою й відродження суду Земського, від якого суд підкоморський, за Статутом, одержував свої справи. І ми бачимо, що на цей шлях, не питаючися згоди імперської влади, став Гетьман Розумовський. Користаючися з того, що з 10-го вересня 1763 року відбувалася в Глухові старшинська рада в справі остаточного зредагування „Зводу з трьох правних книг Статута" [3]), Гетьман звернувся з ордером своїм до цієї старшинської ради, пропонуючи їй подати йому свою думку в справі відродження судів земських і гродських. У своїому універсалі з дня 19-го листопада 1763 року про відновлення земських і гродських судів Гетьман після короткого історичного вступу, між иншим, з цього приводу писав: „У правах-же книги Статута для різних справ і розподіл судів поставлено... в кожному повіті судам земському, гродському і підкоморському й які котрому справи відправляти, в тій книзі Статуті на різних місцях узаконено. І хоча такі суди з часу прийняття України (Малої Росії) під всеросійську державу чи заведено було, не маючи справних архівів і за давністю часу, дошукатися важко, та як-би тоді й упущено... то коли тепер усім відомо, що те упущення не тільки суперечить... правам, але й всьому суспільству є шкідливе через те, що полкові канцелярії нинішні, бувши обтяжені всіма в кожному полку справами, які, за правами, розділені межи трьома урядами, а надто ті полкові канцелярії... й усі справи військові одправляють і через таку силу справ не можуть мати стільки часу, щоб оті справи, що торкаються до земського суду, могли з успіхом переводити й скінчити, а через те позовникам немале продовження чиниться, а до нас мало не щоденно від різних прохачів збільшуються скарги, а з деяких місць і прохання нам

[1]) Черніг. Іст. Архів, фонд Мазепинськ. буд., в'язка 35, книга орд. № 325, арк. 422.
[2]) Ibidem, арк. 420—421.
[3]) Д. П. Миллеръ, „Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи", I, стор. 40.

подано, щоб, за силою прав, розподілення судів установлено було.—Того ради, беручи ми на увагу такі обставини, уважаємо за свій обов'язок... упорядковувати українські судові місця відповідно з затвердженим для неї (України) правом, щоб кожному скривдженому подати правосуддя, а до того-ж, зважаючи на встановлення окремих, згідно з правами українськими, підкоморих, потрібно, щоб були особливі суди земські, від яких належні до підкоморського розбору справи до них, підкоморих, повинні відсилатися,—звеліли ми ордером нашим зібраним нині в Глухові д.д. генеральним старшинам, полковникам, бунчуковим товаришам і иншим урядовцям подати нам думку, по скільки для незабарливого завдоволення чоломбитчиків в котрому полку треба завести підкоморих і судів земських і про инші до того належні розпорядження" [1]).

Старшинська рада визнала, що в кожному полку має бути по 2 підкоморських і по 2 земських суди, причому одному судові земському засідати в полковому місті, а місце для другого земського суду визначить полкове зібрання, коли обиратиме суддів; лиш для полку Ніженського старшинська рада наперед визначила місце для другого земського суду — Глухів (п. 1)[2]); окремих гродських судів не треба заводити, а обов'язки гродського суду має виконувати полковий суд у складі полковника й полкового судді, додавши їм ще одну чи дві особі з полкової старшини; ролю гродського писаря виконуватиме нинішній полковий судовий писар (п. 5)[3]); при судах підкоморському, земському й гродському мають бути возні; кількість їх повинна відповідати кількості сотень у полку і крім того по одному возному на кожний суд (п. 4)[4]); нові уряди в старшинській єрархії мають займати місця: підкоморий перед бунчуковими товаришами, підсудок земський нарівні з полковими обозними, писар земський нарівні з осавулом полковим (п. 3), возний має йти зараз за сотником (п. 4)[5]).

Гетьман, приєднуючися до думки старшинської ради, а особливо „в сходства прав" наказав: „однині бути на Україні (Малій Росії) в кожному полку по два підкоморих і по два земських суди, а в Ніженському полку, через його обшир і величінь, трьом судам земським, розділивши його на три повіти: Ніженський, Батуринський та Глухівський" [6]).

Для переведення цієї реформи в життя Гетьман наказав: 1) полковникам із старшиною призначити день на зібрання володільців (духовних і світських) і всякого роду старшини, про що кожному послати писану оповістку; зібрання має розподілити терен полку на дві частині, з котрих одна належатиме до земського суду, що за-

[1]) Черніг. Істор. Арх. фонд Мазеп. буд., В'язка 35, кн. № 325, арк. 527.
[2]) Ibidem, арк. 528. [3]) Ibidem. [4]) Ibidem. [5]) Ibidem. [6]) Ibid. арк. 529.

сідатиме в полковому місті, а для другої частини таке місце має визначити полкове зібрання; частини ці зватимуться повітами; потім обрати на земських суддю, підсудка й писаря положену кількість кандидатів, означивши, кого з кандидатів на який повіт обрано (п. 1) [1]. 2) До збудування для судів земських особливих приміщеннів, одвести під них тимчасово пристойні будинки; визначити, яку суму грошей потрібно на збудування для судів спеціяльних приміщень і звідкіля їх узяти. Кожний суд [земський і гродський (полковий)] має глядіти тільки собі належних справ і в чужі справи не вступатися; полкові й сотенні канцелярії невирішені справи, що належать до земського суду, повинні зараз-же відіслати по належності при реєстрі, з описом кожної справи; зноситися полковому, земського й підкоморному судам з собою промеморіями (відношеннями), а сотенні канцелярії їм пишуть репортами; Генеральний суд невирішені в жадному нижчому суді справи повинен розіслати по належності в суди гродські й земські (п. 2) [2]. У всіх суперечках за землю й всякі нерухомі дóбра та в инших, належних до суду земського справах усі духовного й світського стану володільці, козацтво й всякого роду старшина від вищого й до нижчого повинні розправлятися й судитися в тому земському суді, до відому якого ті спірні дóбра належать; в инших-же випадках і претенсіях, до розправи гродського суду належних, також усі володільці, козацтво й инша старшина без виїнятку повинні судитися в полкових канцеляріях, які вважатимуться віднині за гродські суди. Про це повинно бути оповіщено по всіх полках, щоб кожний відав, до розправи якого судового місця його справа належить, а инших урядових місць не турбував, бо таких справ ніде, крім того самого суду, до розгляду й вирішення котрого та справа вступити повинна, не повинно приймати й жадного ходу їм давати, і лиш скаржучому несвідомому на всякому уряді, де-б він із скаргою своєю з'явився, давати науку, якому судові він має подати свою заяву; суди-ж земські й гродські повинні намагатися, щоб у них усе точно відбувалося по силі „прав" і щоб справи більше положеного для того часу ніде не лежали, бо розподіл судів по правах, для того єдино встановлюється, щоб скривджені жадного загаяння в одержанні справедливости в їх позвах не зазнавали (п. 4) [3]. Усі до гродського суду належні справи, що в полках траплятимуться, залишаються віднині в полкових канцеляріях, бо встановляти окремі гродські суди ще нема потреби; у гродських справ присутніми мають бути полковники й судді полкові й ще одна чи дві особі з старшин полкових, з вибору полковника (п. 5) [4]. Возних обрати по одному на кожну сотню і, крім того, по одному-ж возному обрати для судів підкоморського й земського, по кількості їх; інструкцію для возних має скласти Генеральний суд і подати Геть-

[1]) Ibidem. [2]) Ibid. арк. 530. [3]) Ibid., арк. 531. [4]) Ibidem.

манові на затвердження (п. 6) [1]. Сотенні правління, за встановленням земських і гродських судів, не мають у жадні земські, гродські й підкоморські справи втручатися; одначе не касується й те, що, за силою ордерів 1752 й 1760 рр., судові Генеральному даних, сотенні правління межи рядовими козаками в маловажних скаргах і суперечках словесні розправи чинити мають, як і тепер чинять, не втручаючися в инші межи рядовими козаками справи, що вимагають земських чи гродських розправ, де й рядові козаки повинні судитися в справах важніших (п. 7) [2]. Підкоморих уважати за перших після полковників, суддів земських — після підкоморих, підсудків уважати за рівних з бунчуковими товаришами, за старшинством, писарів земських — за рівних з осавулами полковими, а возних — за перших по сотниках, перед значковими товаришами й иншими сотенними старшинами (п. 8) [3]. Для відому й виконання, до кого що стосується, розіслати з полкових канцелярій по всіх сотнях і магістратах точні копії з цього універсалу; а „щоб судові генеральному, як головному над тими всіми судами, про це відомо було, про те також наш універсал дано з пропозицією, щоб якщо той суд, на додаток цього закладу, що корисне, в згоді з правами, придумає подав-би нам про те на розгляд“ (п. 9) [4].

Цією реформою осягнуто було: 1) зрівняння що-до судової підлеглости всіх осіб і станів од старшого до найменшого, а разом з цим і скасування упривилейованого суду, яким був Генеральний суд, як перша інстанція, для вищої старшини; 2) розмежування справ цивільних, карних і межових — себ-то спеціялізація суду а, значить, і вдосконалення його; 3) стрункість і спрощеність судової будови: один суд першого ступеня (земський, підкоморський, гродський, як до якої справи) — і один суд другого ступеня, апеляційного — Генеральний. Стрункість цю порушував лиш суд сотенний для справ дріб'язкових, але вважаючи на те, що по иншых судах панувала канцелярщина, залишення цього суду для простого козацтва було в інтересах бідноти. До хиб і найважливіших треба віднести: а) замовчання судової підлеглости мужицької класи: чи її залишено було на поталу судові панському, як це встановляв Статут, чи вона нарівні з иншими класами, мала судитися в реформованих судах, залишилося неясним; б) залишення по-за реформованим судом міщанства, що до того судилося по ратушних та магістратських судах; в) недоговореність: судова влада Гетьмана, як вищої апеляційної інстанції над Генеральним судом, залишалася в силі, чи, подібно до трибуналу, вироки Генерального суду треба було вважати за остаточні, що, як і ухвали сойму, не підлягали владі зверхній.

Таким чином, Гетьман Розумовський завдання своє відновити установи, як вони були за Гетьмана Скоропадського, не тільки виконав, але

[1]) Ibid., арк. 532. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem. [4]) Ibid., арк. 533.

пішов навіть далі: залишивши формально суди сотенні й полкові, він значно звузив їхню компетенцію, особливо суду полкового, який до того часу судив справи не тільки карні, а й цивільні з межовими. Правда, на сучасний погляд, зайвим було відроджувати суди земські й підкоморські, коли можна було справи цивільні й межові залишити в віданні полкового чи сотенного суду, виділивши для них спеціяльні колегії в складі того-ж полкового чи сотенного суду; важніше було відокремити суд узагалі від адміністрації й не змішувати судових функцій з адміністраційними. Але не треба забувати, що за тих часів ця думка ще не встигла викристалізуватися, виявившися лиш у заведенні суду земського й підкоморського, як установ окремих од суду гродського, де головував повітовий староста чи воєвода — персони адміністраційно-військові. Гетьман Розумовський був людиною свого часу й піднятися по-над тим часом, очевидно, не зміг.

В. О. РОМАНОВСЬКИЙ,
Зав. Київ. Центр. Архівом
Давніх Актів

ДО ІСТОРІЇ БЮДЖЕТОВОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО.

В історії Гетьманщини часи Розумовського мають особливе значіння, як період невдалої спроби поновити давню автономію, давні права українського народу. Особливо сприятливе ставлення до України цариці Лизавети, її прихильність до свого улюбленця Олексія Розумовського здавалися всім на Україні найзручнішим моментом, щоб поновити те, що силою історичних обставин занепадало, нищилося, руйнувалося як впливами чужоземними, так і внутрішнім неладом. Спроби такого поновлення давніх порядків не могли бути тривкі, хоч як може того хотіли дійові особи тодішньої Гетьманщини. Гетьман Розумовський за ввесь час свого гетьманування намагався правити Україною яко-мога вільніше, чим більш незалежно від московського уряду. Для цього за зразок йому поставлено було обсяг прав Гетьмана Ів. Скоропадського, а не Данила Апостола, якого владу вже надто було обмежено. Пізніше Кирило Розумовський у своїх листах до центрального уряду не один раз покликується саме на цей зразок для своєї влади. Подібно за зразком часів Скоропадського, Україну було передано з відання Сенату до компетенції Колегії чужоземних справ. Але основою автономії Гетьманщини, більшої її незалежности були, звичайно, справи фінансові — можливість збирати та витрачати кошти, незалежно від дозволу чи заборони на це центрального уряду. В рішенню цього питання полягає вузол розуміння дій усього цього періоду української історії. Тому нам цікаво побачити, як-же до цих кардинальних прав українських ставився останній Гетьман та чого хотів російський уряд. Року 1754 7 вересня до Гетьмана було надіслано царського указа, де вимагалося від нього дати відомості „о збираемыхъ в малой россіи доходахъ в томъ числѣ и об индуктѣ, сколько ихъ с іюня 1750 г. по нынѣ было по годамъ в приходѣ и куда имянно в росходѣ“ [1]), а надалі присилати щомісячні репорти про прибутки й витрати. За мотив такого контролю було вказано, що „напередъ сего до учрежденія Васъ гетманомъ, іздавна по самое то время какъ Вы въ нынѣшнее Ваше достоинство отъ нас конфирмо-

[1]) Справа № 3504 Харківськ. Центр. Історичн. Архіву. Черніг. відділ. Далі буду цитувати лиш № 3504, не посилаючись на місце його перехования.

ваны, т. е. по іюнь месяц 1750 года о приходѣ и розходѣ збираемых в Малой Россіи доходов месячніе репорты всегда присылаемы были сюда".

Одержавши такого наказа, Гетьман Розумовський побачив у ньому порушення своїх прав і звернувся до цариці Лизавети через Колегію Чужоземних справ з запереченнями, причому особливо підкреслював, що за часів Скоропадського таких репортів не посилалося до Колегії і „малоросійскіе збори, за прежних Гетмановъ, употреблялись на разніе малоросійскіе войсковіе и національніе росходы из ихъ Гетманского разсмотренія". По-за тим, писав Розумовський, що я конфірмований на основі прав Скоропадського, ще й „в Вашего Импер. величества имянному при учрежденіи мене гетманомъ іюня 5 дня 1750 году состоявшемуся указу повелено между іншмъ в Малой Россіи доходы собирать и употреблять по прежнему обыкновенію", а тому, далі каже Гетьман, тих репортів про збори посилати до Колегії „над прежнее обыкновеніе причины нѣтъ и должности моей я не почитаю". Що-ж до того, що до збрання Розумовського посилалися до Петербургу щомісячні репорти, то, це „чинилося токмо от бывшихъ в Малой Россіи учрежденныхъ правленій", у згоді з тодішніми інструкціями, які зараз „по учрежденіи мене гетманом... за силу Высочайшого Ваш. Импер. величества повеленія отставлены". Отже-ж Гетьман прохає: „надъ прежнее обыкновеніе таковыхъ о малоросійских доходах і розходахъ ведомостей не требовать и в томъ мене противъ прежнихъ гетмановъ без обиды оставить".

Як бачимо, Гетьман намагається оборонити свою незалежність та безконтрольність. Але на тому не спинилися суперечки про фінансові права Гетьмана. На чолі Колегії „Иностранныхъ дѣлъ" стояв тоді Бестужев. Цей магнат був у дуже добрих стосунках з старшим братом Гетьмановим, фаворитом Олексієм Розумовським. Не зважаючи на це, Гетьман, ставився до Бестужева далеко не прихильно. А що до самого канцлера, то можна вважати, що з Гетьманом Кирилом вони ворогували хоч і не відкрито, бо досвідчений царедворець не бажав утворювати без потреби зайвих ворогів, яких у нього і без цього, за його-ж власним виразом, було „стільки, як волосся на голові". Проте з найбільш впливовою людиною у Гетьмана, з відомим Григорієм Тепловим—канцлер отверто ворогував [1]).

Отже Бестужев не мав особливих причин персонально потурати Розумовському в його автономістичних тенденціях. Тим менше було мотивів у цього дипломата поступатися великодержавними правами Росії. І дійсно ми бачимо, що заходами канцлера Бестужева, що стояв тоді на чолі політики і був начальником Колегії „Иностранныхъ дѣлъ", одмовила цариця на прохання Гетьмана привернути Київ під регімент Гетьманський. Так само відмовлено Розумовському і в проханні на передачу Мініхові сіл, що належали колись віце-канцлерові

[1]) Див. про це Соловйов. „Ист. Рос."; Васильчиковъ, „Семейство Разумовскихъ", I.

Ґоловкіну. Пізніше заборонено було Гетьманові призначати за власним розпорядженням полковників, заборонено було вести кореспонденцію з сусідніми державами, призначено було „для лучшаго усмотрѣнія и пресѣченія производящихся в Малой Россіи непорядков быть при гетманѣ по прежнему обыкновенію министру изъ генералитета“ [1]). Були й інші обмеження Гетьманської влади, але особливого значіння набуло скасування індукти та евекти, себ-то торговельного мита, яке збиралося до Гетьманського скарбу. Наказом 15 липня року 1754 „для уравненія свободностію равно подданного же Ея Имп. Вел. народа“, індукта касувалася — а Гетьманський скарб губив від того близько 50.000 карб. що-року.

Розумовський спробував був поставити справу принципово: складено було меморандума, де доводилося, що з давніх часів, ще за Богдана Хмельницького, Бруховецького, Дорошенка та Скоропадського індукта ішла не до казни царської, а до Гетьманського скарбу. Наприкінці цього додано, що Гетьманові невідомі ті причини, за якими його позбавлено, „к крайнему своему недостатку въ содержаніи“ цього індуктового прибутку. Коли-ж, додає Розумовський, „показаніе сіе [2]) сумнительно, невѣроятно или недовольно ясно покажется, то словесное объясненіе, уповаю, неоспоримо быть может, котораго за пространствомъ изобразить здесь невозможно; ибо много препятствуетъ точному разумѣнію и нарѣчіе Малороссійское, которое в правахъ, въ статьяхъ и универсалахъ гетманскихъ всегда въ иномъ разумѣ написано, нежели какъ в россійскомъ діалектѣ то розумѣть должно было“ [3]). Одночасно Розумовський звернувся листовно до канцлера Бестужева і просив його, щоб він „яко первенствующая в Государственной Коллегіи иностранныхъ дѣлъ персона“ допоміг йому зберегти те, що „Ея импер. велич. Гетману всемилостивѣйше и малороссійскому народу акордовать уже соизволили“. Тим паче, як каже Розумовський, що „оный доход — по силе высочайше конфирмованыхъ правъ и обыкновеній Малороссійскихъ по нынѣ въ домъ на мой собственный прожитокъ приходилъ“, а зараз коли індукту скасовано, „никакого за то эквиваленту не пожаловано“ [4]).

„Первенствующая персона“ — Бестужев добре розумів принциповий бік справи, і не квапився докладати цього меморандума цариці, аж поки сам не вивчив справи, „съ крайнимъ прилежаніемъ и осторожностію“, не розглянувши докладно „всѣхъ предъявленныхъ обстоятельствъ и резоновъ, какіе гетманъ на свое право и пользу имѣетъ“. Вивчивши справу, Бестужев побачив, що скасування індукти сталося

[1]) Архивъ князя Воронцова, VII, 344 — 345, 353.

[2]) себ-то що раніше за Скоропадського й инших індукта йшла до Гетьманського скарбу.

[3]) Васильчиковъ, „Семейство Разумовскихъ“, I. стор. 189.

[4]) Ibidem, стор. 188.

без відому Колегії „Иностранныхъ дѣлъ", до відання якої належала Гетьманщина, і навіть Бестужеву ця справа не була відома, як сенаторові, а вирішено цю справу в Сенаті в присутності цариці [1]). Чи так це було, як писав про це Бестужев чи ні — сказати тепер важко, але він уважав, що змінити царську волю зараз вже не можна; не годилося касувати нового досягнення в царині контролю над Україною, і досвідчений дипломат перевів принципову справу в рамці чисто персональних відносин Кирила Розумовського: „ибо видится для гетмана всеравно индуктою ли или другимъ каким образомъ получить отъ ея (императ. велич.) щедроты"... „и казнѣ великого ущерба не будет, когда-бъ изъ тѣхъ пошлинъ, столько ему возвращалось, сколько онъ донынѣ индуктою, а именно по 50.000 рублевъ, къ лучшей своей экономіи получалъ" [2]). Отже бачимо, що перемога на принциповому ґрунті залишилася за Бестужевим. Недурно С. М. Соловйов з свого державного погляду підкреслив усю вагу цієї справи— і указ про індукту Соловйов уважає за „сильнѣйшее противоядіе возстановленія гетманства въ Малороссіи" [3]), а пригадуючи, що указа цього видано було року 1754, Соловйов каже, що так було „достойно, хотя и безсознательно" одсвятковано столітнього юбілея прилучення України до Московської держави [4]).

Так розвивався хід подій перед указом про контроль над українськими фінансами року 1754 вересня 7-го. Отже не дивно, що заперечення, які подав цариці Розумовський після наказу, що вимагав од нього відомостей для контролю, не справили враження на Колегію справ Чужоземних. Тепер вже Бестужев не міг покликуватися на те, що Колегія не знала про запровадження обмежень Гетьманської влади, не міг стати осторонь від невдоволення і це не тільки тому, що указа від імени цариці був підписав Бестужев, а й тому, що в даному разі „Коллегія Иностранныхъ дѣлъ" вела перед у запровадженню контроля над фінансами Гетьманщини.

У відповідь на прохання Розумовського „не чинить ему обиды противъ прежнихъ гетмановъ", цариця 4 січня 1755 року надіслала через Колегію нового указа, де говорилося, що Колегія точно довідалася про фінансові права України, і тоді виявилося, що Розумовський має підлягати тим нормам, як Скоропадський, а ще раніше Богдан Хмельницький. А в пунктах Хмельницького сказано, що збори на Україні повинні йти до царської казни. Особливо-ж підкреслювалося, що Скоропадському року 1709 цар Петро в жалуваній грамоті писав: „понеже потребно вскорѣ опредѣленіе учинить приходамъ, какъ на заплату Компанѣйскимъ полкамъ так і на иніе розходы

[1]) Соловьевъ, Ист. Россіи, т. 23, стор. 787 (вид. Общест. Польза); теж Васильчиковъ, op. cit., стор. 189.

[2]) Васильчиковъ, op. cit., 190.

[3]) Соловьевъ, Ист. Рос. т. 24, стор. 787. [4]) Ibid.

и потребы войсковіе нужніе, того ради потребно, даби гетманъ прислал къ его цар. вел. немедленое извѣстіе, какіе при прежнихъ гетманахъ такожъ и при послѣднемъ бывшемъ гетманѣ измѣнникѣ Мазепѣ были положены на народъ малороссійскій налоги и подати ис чего какія в войсковой скарб и на прочіе иждивенія приходили со всѣхъ полковъ доходы и потому можетъ его цар. вел. лехко о всемъ для порядку опредѣленіе учинить, дабы то ко всѣхъ удовольствованію и безъ народнаго отягощенія было". Через те, додає указ, що хоч і справді від попередніх Гетьманів та й від Скоропадського не було відомостів, проте все це чинилося „въ противность ихъ должности и указовъ". Пославшись на всі ці, наведені вгорі аргументи, новий наказ „вторично повелеваетъ" — надсилати що-місяця відомості про всі прибутки та видатки скарбу українського [1]).

Як побачимо, і ця друга царська грамота не залишилася без заперечень з боку Гетьмана Розумовського. Проте він, не чекаючи наслідків своїх зауважень, все-ж мусів зробити розпорядження до Генеральної Військової Канцелярії про складання й надсилку до „Колегіи Иностранныхъ дѣлъ" щомісячних відомостів про прибутки та видатки скарбу. Зокрема від Гетьмана вимагалися відомості про збирання індукти, через те генеральний писар Андрій Безбородко повідомив Г. М. Теплова, що Генер. Військова Канцелярія відомостів про індукту не має, а такі відомості пізніше може подати „Экономическая его ясновельможности Канцелярія" [2]). Поки складалися потрібні відомості, Гетьман 20 січня року 1755 надіслав цариці нові зауваження проти вимог Колегії справ чужоземних. Цього разу ці зауваження було обґрунтовано історичними покликуваннями, які доводили Гетьманське право безконтрольного розпорядження фінансами України. Аргументацію Розумовський наводить таку: по-перше він каже, що хоч і справді за пунктами Б. Хмельницького всякі податки належать до царської казни, але тоді мова була не за ті збори, „которые нынѣ в скарб Малороссійскій собираются", бо ці збори за Богдана не збиралися, „но оніе собирать определено з'общого малороссійскихъ чиновъ согласія на содержаніе Компанейскихъ полковъ и на протчіе расходы войсковіе при Гетманѣ Скоропадскомъ сверхъ бывшихъ за гетмана Б. Хмельницкого доходовъ денежныхъ и хлѣбныхъ отъ мѣщанъ и поселянъ посполитыхъ и отъ мельницъ ихъ собиранныхъ". Далі уряд Розумовського наводить цілу коротку історію фінансового устрою за минулі часи. Документ цей такий цікавий, що я спробую навести його мало не цілком, виключаючи хіба другорядні, або загальновідомі факти.

Так Розумовський оповідає, що з тих податків, що мала платити Україна за пунктами того-ж Богдана Хмельницького, „положено давать жалованіе малороссійскимъ старшинамъ, на прошеніе

[1]) Справа № 3405. [2]) ib., арк. 17.

же о произвожденіи жалованья и реєстровымъ козакамъ хотя написано тогда, что сколько в Малой Россіи доходовъ про то ещо не вѣдомо, и посилаются де дворяне описать доходи и какъ тѣ дворяне всякія доходы опишутъ и смѣтятъ в то время и на войско запорожское по расмотрѣнію указ будетъ". За пунктами Юрія Хмельницького постановлено платити й реєстровим козакам по 30 золотих польських на душу. Це-ж ствердженo і в статтях инших Гетьманів. І ось каже записка „какъ на жалованье малороссійскимъ старшинамъ и козакамъ, такъ и на разніе малороссійскіе войсковіе и національные необходимые потребности всегда довольному числу денежной суммы быть надлежало, а на тѣ расходы собираемые в Малой Россіи зборовъ не токмо довольнымъ числомъ не находилось, но и недостаточно было, то и всѣ оные в Малой Россіи в скарб войсковій собираные зборы, в казну подлежащими показанные, оставлены в вѣдомствѣ и диспозиціи гетманской. И потому какъ за всѣхъ прежде бывшихъ гетмановъ, так особливо и при гетманѣ Скоропадскомъ, на которого основаніи по высочайшой В. имп. вел. милости и я гетманомъ учрежденъ, на разные малороссійскіе войсковые національные росходы употреблялись по ихъ гетманскому разсмотрѣнію, а о приходѣ и расходѣ ихъ в Государственную Иностранныхъ дѣлъ коллегію даже по смерть гетмана Скоропадского мѣсячныхъ вѣдомостей не требовало и отъ нихъ гетмановъ не посылано. И такъ какъ всѣ тѣ прежде бывшіе гетманы в томъ числѣ и Скоропадскій в дачѣ о приходѣ и расходѣ об оныхъ зборах репортовъ указами обязаны не были, такъ слѣдовательно и мнѣ будучому по высочайшой Ваш. вел. милости на основаніи гетм. Скоропадского и что по выс. В. им. имяному при учрежденіи мене гетманомъ іюня 5 1750 года состоявшемуся указу повелено между инымъ в Мал. Россіи доходи собирать и употреблять по прежнему обыкновенію, требуемые нынѣ о доходахъ малороссійскихъ и о расходах ихъ вѣдомостей мѣсячныхъ посылать в государственную Іностранныхъ дѣлъ Коллегію надъ прежнее обыкновеніе должности не вижу; что же в вышеупомянутомъ указѣ блаженной и вѣчн. славы дост. нам. госуд. Имп. Петра вел., Вашего им. вел. вседражайшего родителя данномъ гетману Скоропадскому в 1709 г. между инымъ повелено прислать извѣстіе о налогахъ и податяхъ на малороссійскій народъ при прежнихъ гетманахъ положенныхъ и с чего какіе в войсковый скарб и на прочіе иждивенія приходили со всѣхъ полковъ доходы, то онымъ указомъ такова извѣстія требовано на тогдашнее токмо время (какъ из оной же Ваш. вел. грамоты явствуетъ), для увидѣнія, какіе на малороссійскій народ налоги или подати положены и какіе в войсковий скарб и на прочіе иждивенія доходы приходили, по чему-б легчае его имп. вел-ву о тѣхъ зборах опредѣленіе учинить; а чтоб о приходѣ и расходѣ показаныхъ дѣлъ зборовъ всегдашніе мѣсячныя репорты в Госуд. Иностранныхъ Коллегію подавать, то того как онымъ

указомъ, так и после того никакими никогда по смерть гетмана Скоропадскаго не требовано ихъ и никуда не посылано. Что-ж по смерти гетм. Скоропадского посыланы были, то сіе чинилося токмо отъ бывшихъ в Малой Россіи правленій, учрежденыхъ по силѣ особливыхъ тѣмъ правлениямъ данныхъ указов и инструкцій которые по учрежденіи мене гетманомъ за силу высоч. в. им. вел. повелѣнія отставлены" [1]). Далі Розумовський повторює всі згадки про необмеженість антецесорів своїх у фінансових справах і додає, що „токмо отъ мене единого коллегія Иностраныхъ дѣлъ требуетъ таковыхъ мѣсячных репортов, явно наводя на меня недовѣренность въ отмѣность какъ прежнихъ малороссійскихъ обыкновеніевъ, такъ и высоч. ваш. имп. вел. грамоты". Переказуючи далі зміст цієї грамоти, де між иншим говориться і про обов'язок Гетьмана правити Україною „по прежнимъ правамъ и обыкновеніямъ", „безъ нарушенія правъ и вольностей стародавнихъ народа малороссійского", Гетьман каже, що останній наказ цариці порушує цю давню практику, і з того додає Гетьман—„мнѣ слѣдуетъ немалая обыда". Надсилаючи цю записку, гетьманський уряд додав і відомість про те, що саме збирає скарб, за якими статтями і на віщо це все витрачається.

Так стояла справа принципова, про незалежність українських фінансів. Як її було вирішено на цей раз,—у мене немає точних відомостів, але відомо, що „Государственная Коллегія Иностранныхъ дѣлъ" не могла відступити від своєї попередньої позиції і Гетьман мусів шукати иншого поратунку. Цей вихід і був знайдений у тому, що Кирило Розумовський, вже сам просив царицю про передачу Гетьманщини з відання Колегії Чужоземних Справ до відання Сенату, і така передача сталася року 1756 і була добровільною здачею принципових автономістичних позицій.

---

[1]) Справа № 3504, арк. 19 – 20.

Проф. В. І. ВЄРЄТЄННІКОВ
(Харків).

З ІСТОРІЇ ПЕРШИХ РОКІВ КАТЕРИНИНСЬКОЇ ГЕН.-ПРОКУРАТУРИ.

В одній з наших статтів, присвячених історії генерал-прокуратури в Росії XVIII віку [1]), нам довелося сконстатувати, що після вступу на престіл і в перші роки царювання Катерини II ніяких нових основних поглядів на інститут генерал-прокуратури у цієї цариці не було; ніякого иншого, незалежного від заведеного попередньою практикою погляду на ролю й значіння генерал-прокурорської власти,— принаймні, в ті перші роки,— Катерина не мала. Однак, з другого боку, безперечно, що певне розуміння ролі генерал-прокурора що-до найвищої влади у імператриці встановилося відразу. Це розуміння ні в якім разі не було чимсь новим, незалежним од попередньої історії генерал-прокурорського інституту, проте його було формуловано цілком точно й логічно розвинуто до кінця,— в цьому була безсумнівна новизна. Катерина генерал-прокуророві як виразне завдання ставила обов'язок наглядати за тим, щоб зáвсіди й скрізь точно й невхильно виконувано її політичну програму в управлінні країною; як казала цариця, генерал-прокурор насамперед повинен був стояти на сторожі її „политическаго интереса". Тому цілком природньо, що цариця на цій посаді могла мати тільки таку особу, що вона-б їй не тільки цілком вірила в ділових питаннях, ба й вірила-б у її безумовну відданість її „политическому интересу". І з цього боку, як це видно з того самого нашого етюду, Катерина, видимо, більше вірила своєму генерал-прокуророві, ніж Сенатові; а така „довѣренность" мимоволі призводила до того, що генерал-прокурор утягавсь у чисто урядову, „министерскую" ролю по-за Сенатом і без нього, себ-то тим самим генерал-прокурорська служба набувала дальшого відтінку міністерського характеру, та відтінок цей, без сумніву, виразно був і виразно розвивавсь також у попередній час існування генерал-прокуратури.

Отож, коли, річ безперечна, що в Катерини, принаймні за перших років її царювання, не було жадного плану переформування генерал-прокуратури, як інституту, то з другого боку, в той самий час внесено було дещо нового до сути цього інституту. А втім, слід пам'ятати, що це нове — не щось абсолютно нове, а тільки

[1]) „Къ исторіи Екатерининской генералъ-прокуратуры" X. 1914 („Записки Имп. Харьк. Университета" за 1913 р.).

виразне виявлення й підсилення моменту, що вже був у попередньому розвиткові генерал-прокурорської влади. „Министерская" влада вже давно що далі, то більше входила до генерал-прокурорської компетенції; Сенат та його генерал-прокурор відокремилися один од одного (це підкреслила сама Катерина), задовго перед 1762 роком, і уявління про генерал-прокурора як пильного доглядача „политическаго интереса" монарха, в історії генерал-прокурорського інституту проглядало від часів цариці Ганни [1]).

Розгляд діяльности кн. Вяземського за перших років його генерал-прокурорства дасть змогу краще освітлити вищезазначені твердження.

Основний архівний фонд „генералъ-прокурорскія дѣла" за 1764 — 1768 рр., в якому без сумніву досить повно й добре зберігся діловодний фонд у генерал-прокурорській частині, дає цілком певний і достатній матеріял для того, щоб судити про діяльність кн. Вяземського, як генерал-прокурора, за перших років царювання Катерини II. Цей фонд переховується тепер у Московському Древлехранилищі в сенатських книгах, і на данних, що їх почерпнуто з його вивчення, ми будуватимемо наш дальший виклад.

I.

У генерал-прокурорській діяльності кн. Вяземського, в перші роки її, звертає на себе увагу насамперед те, що вона виразно й точно, свідомо продовжує основні лінії генерал-прокурорської діяльности Лизаветинської епохи. Що визначало собою в оту епоху, в основному її змістові, всю найголовнішу ролю генерал-прокурора, те вже є в тих самісіньких формах і на початку Катерининого царювання.

Як це робили за часів Лизавети прокурори провінційних і центральних установ, так і тепер удавалися вони до генерал-прокурора з „доношеніями" про всякі непорядки, що вони помітили їх в установах, до яких їх було приставлено; як було те за Лизаветиних часів, генерал-прокурор із своїми „предложеніями" подавав такі прокурорські рапорти Сенатові для вирішення на підставі їх, а сам дуже часто залишавсь, як безсторонній доповідач Сенатові. Року 1766 прокурор Вотчинної Колегії доносить генерал-прокуророві, що секретар колегії не послухавсь його наказу в одній службовій справі і подав до нього одного папера без свого підпису і „неисправнаго"; прокурор прохає кн. Вяземського „въ таковой обидѣ отъ секретаря" його „защитить". Генерал-прокурор усе це, без ніякої навіть своєї думки, докладає на зібрання Сенату, що ухвалив доручити Вотчинній Колегії все це „разслѣдовать" й донести в Сенат [2]). А „1768 года іюля 16 дня записано въ сенатскомъ протоколѣ: Пр. Сенату гене-

[1]) Див. мої „Очерки исторіи генералъ-прокуратуры въ Россіи до Екатерининскаго времени". Харків, 1915.

[2]) Сен. кн. 6444, а. 894 — 895.

ралъ-прокуроръ и кав. кн. А. А. Вяземскій предложилъ полученный имъ Соляной Главной Конторы отъ прокурора Сысоева репортъ... по дѣлу о потоплой съ казенной солью баркѣ", й на цьому свою участь у цій справі генерал-прокурор закінчив, залишившися знову лиш безстороннім доповідачем [1]).

Одержавши низку „доношеній" від прокурора Арзамаської провінції про всякі непорядки у провадженні справ у воєводській канцелярії генерал-прокурор усі ці „доношенія" „1767 года сентября 4 и октября 29 числа въ собраніи Пр. Сената... предложилъ къ надлежащему разсмотрѣнію и опредѣленію"—та й годі. Иноді такі „репорты" скількох прокурорів про всякі урядові непорядки кн. Вяземський просто гуртом, по декілька штук відразу, безстрасно в оригіналах вносить на вирішення Сенату; так, „1767 года сентября 11 дня Пр. Сенату Ген.-Прокуроръ и кав... предложилъ присланные къ нему отъ прокуроровъ (перелічено, од яких саме) два репорта... три доношенія". Тверської провінції прокурор р. 1768 доносив генерал-прокуророві про те, ніби „государственная коллегія экономіи" своїми вимогами спричиняється до того, що колодники довший час сидять цілком даремно; кн. Вяземський знов-таки „Пр. Сенату" „предложилъ", видимо, цілком пасивно, цей „присланный къ нему репортъ". І часто кн. Вяземський уживав у таких випадках давньої, Лизаветинської формули, закінчуючи свої „предложенія" словами: „и какъ оные (себ-то прокурорські донесіння, що він докладав їх Сенатові) слѣдуютъ до разсмотрѣнія Пр. Сената, то къ надлежащему опредѣленію при семъ и предлагаю"; або: „чего ради оба оные репорта къ надлежащему разсмотрѣнію при семъ Пр. Сенату предлагаю" [2]).

Очевидячки, що така формула нічим не відрізняється від формул в аналогічних випадках Лизаветинського генерал-прокурора, який такі самі безстрасні, уникливі „предложенія" свої Сенатові за прокурорськими донесіннями закінчує так: „того ради Пр. Сенату черезъ сіе предлагается, дабы соизволено было, оное доношеніе разсмотря, по немъ надлежащее рѣшеніе учинить", або: „оные доношенія Пр. Сенату для надлежащаго разсмотрѣнія и по указамъ Е. И. В. рѣшенія оригинально при семъ прилагаются" [3]). Ясно, що і тут і там ніякого моменту „инстигованія" не було. І таке явище—явище звичайне в практиці кн. Вяземського за перших років його генерал-прокурорства.

Так само, як і за давніх Лизаветинських часів, у всіх оцих „доношеніяхъ" прокурори пишуть про найрізноманітніші речі. Один пише, в якому „непорядкѣ" він знайшов губерську канцелярію; другий доносить про свій протест на беззаконний учинок канцелярії; третій каже, що справи залежуються й затягаються в канцелярії,

[1]) Сен. кн. 6451, а. 277 і дд.

[2]) Сен. кн. 6447, а. 374 і дд.; кн. 6451, а. 92 і дд. іb. 137 і дд.; кн. 6440, а. 1029 і дд.

[3]) Мої „Оч. ист. ген.-прок. въ Россіи", стор. 253.

не зважаючи на його „предложенія“ їй з цього приводу; четвертий каже, що помітив непорядки у грошовій звідомності установи; п'ятий доносить просто про зловживання канцелярії, а один прохав захистити його від „обидъ со стороны коллежскаго секретаря“ [1]).

Коли таку Лизаветинську практику генерал-прокурорського нагляду через агентів за діяльністю державних установ чималою мірою у всій її цілості дістав у спадок і продовжив Катеринінський генерал-прокурор, то так само у великій мірі відносини генерал-прокурора до Сената, його нагляд за тим, чи правильно діє ця найвища урядова установа, і далі має давніший Лизаветинський характер.

На найвизначнішому місці в наглядницькій ролі кн. Вяземського що-до Сенату стоїть його „протестаціонная“ діяльність. Цілком відповідно до генерал-прокурорської „должности“ й точно згідно з практикою, що встановилася тут за Лизаветинських іще часів, діє Катеринінський генерал-прокурор у перші роки своєї служби на цьому посту. Року 1764 до Сенату з Вотчинної Колегії надійшла спірна справа про позов ун.-шталмайстра Милославського проти кн. М. Шаховської; в Сенаті під той час, як її обмірковували, голоси поділилися: двоє сенаторів (гр. Бутурлін і Суворов) виступили з окремою думкою, не прилучившися до думки більшости. У таких випадках Лизаветинський генерал-прокурор уважав за свою повинність удатися до Сенату з „предложеніемъ“ прилучитися до однієї думки (звичайно — до думки більшости), а потім, коли такому його „предложенію“ не щастило, звичайно подавав „всеподданѣйшій протестъ“, де викладав усі думки і сам завсіди піддержував думки більшости. Цілком ідентично в зазначеному випадкові зробив і кн. Вяземський. Він також подав Сенатові „предложеніе“ з приводу того, що голоси поділилися, де, прилучаючися до думку більшости й старанно її аргументуючи, умовляв незгідних прилучитися до цього вирішення. І коли уперті сенатори не погодилися на це, кн. Вяземський, цілком подібно до своїх Лизаветинських попередників, удавсь з протестом-доповіддю в цій справі до цариці. Всю цю доповідь збудовано так самісінько, як будував такі доповіді кн. Трубецький за Лизавети. Наприкінці доповіди, коротко розказавши, в чім суть змагання, кн. Вяземський пише: „я, по должности моей разсматривая оное дѣло, нахожу первыхъ господъ четырехъ сенаторовъ мнѣніе согласное съ законами, и потому послѣднимъ двоимъ письменно предлагалъ, дабы и они на то согласились; но какъ, однако же, оба они остались при прежнемъ своемъ мнѣніи, то я, остановя сіе дѣло, къ Высочайшему Вашего Императорскаго Величества разсмотрѣнію подношу изъ того дѣла экстрактъ, ихъ господъ сенаторовъ оригинальныя мнѣнія и мое на то предложеніе и всеподданѣйше прося на все оное В. И. В. высоч. указа“ [2]). Є тільки одна безсумнівна відміна у кн. Вяземського

[1]) Сен. кн. 6441 (а. 512), 6442 (а. 354 і дд.), 6444 (аа. 495—497 і а. 503—513).
[2]) Сен. кн. 6440, а. 503—504.

в способі діяння: Лизаветинські прокурори, — і кн. Трубецькой зосібна, — ні себе, ні цариці не утрудняли ні просторими й докладними описами справи, ні особливо докладною аргументацією своєї думки й думки більшости, ніколи в такій аргументації не вдавалися до будь-якого юридичного апарату. У кн. Трубецького та його наступників усе це робилося легше й простіше, ніж то робив кн. Вяземський. Цей генерал-прокурор не тільки значно пильніш і ґрунтовніш викладав саму справу, а при тому й свою думку намагавсь найобережніше й найстаранніше аргументувати юридично, покликуваннями на закони та їх відповідним толкуванням. Коли 1765 року, як обмірковувано в Сенаті позов Демідова проти Осокіних у заводсько-рудокопних справах, 9 сенаторів стали на бік одного вирішення, а троє — на бік иншого, то кн. Вяземський негайно зробив Сенатові дуже докладне „предложеніе", приєднуючися до думки більшости й намагаючися довести її правильність; це своє „предложеніе" він закінчував так: „такимъ образомъ на послѣдокъ имѣю должность Пр. Сенату предложить, чтобы въ разсужденіи оныхъ обстоятельствъ благоволили, приступя вновь къ разсмотрѣнію представленныхъ отъ меня резоновъ, согласиться всѣ съ опредѣленіемъ Пр. Сената, учиненномъ во II департаментѣ, а потомъ — и въ общемъ собраніи, отъ многихъ персонъ утвержденномъ; инако же я повиненъ по своей должности, все то дѣло остановя, и съ голосами при своемъ доношеніи поднести къ выс. Е. И. В. разсмотрѣнію" [1]). Умовляння кн. Вяземського тут не допомогло, і йому знову довелося вдатися до протесту. Все це незмінно йшло тим річищем, що його було встановлено ще за Лизавети. Таких „протестовъ" кн. Вяземського і „предложеній" його, і „всеподданнѣйшихъ" доповідів трапляється чимало в генерал-прокурорських справах за перших років Катеринінського часу. Цілком ясно, що Лизаветинська традиція тут жила далі в повній мірі [2]).

Коли величезна більшість сенаторських незгод і через це — генерал-прокурорських протестів припадає на справи позовні, цивільносудові, то иноді ті самі незгоди бували і в инших справах, також викликаючи протести кн. Вяземського. Коли в серпні 1766 року Сенат розглядав „дѣло о службѣ и поведеніи" якогось „асессора Шапкина" і подано було в цій справі дві думки двох груп сенаторів, то кн. Вяземський теж виступив з „предложеніемъ" і „протестомъ" [3]). Коли того-ж року декілька сенаторів не схотіли, покликуючися на указ про потребу призначень у порядкові старшинства, затверджувати на посади протоколістів сенатської канцелярії двох кандидатів, що їх

---

[1]) Сен. кн. 6442, а. 383 зв. та инш.

[2]) Див., напр., сенат. кн. 6442 (а. 387 і дд., а. 424 і дд.), 6444 (а. 373 і дд.), 6446 (а. 748 і дд.), 6450 (а. 920, 926 та инш.) і т. д.

[3]) Сен. кн. 6444, а. 493 і дд.

запропонував кн. Вяземський, то кн. Вяземський подав цариці з цього приводу „всеподданѣйшій докладъ", де, нагадуючи, що за „должностью" 1722 р. „дирекцію" над сенатською канцелярією доручено генерал-прокуророві і, виклавши незгідну з його „предложеніемъ" думку меншости сенаторів, прохав „высочайшаго указа не только на сіе одно дѣло, но и впредь, какимъ образомъ въ таковыхъ случаяхъ поступать: по способности ли каждаго, или по старшинству канцелярскихъ въ Сенатѣ служителей къ помѣщенію на порожнія мѣста представлять, высочайше повелѣть соизволите [1]). Як бачимо, тут кн. Вяземський живовидячки ображений за втручання в його, безперечні за „должностью", прерогативи і скаржиться цариці; а втім такий спосіб скаржитися (коли голсси сенаторів п о д і л и л и с я) — цілком у дусі й манірі Лизаветинського генерал-прокурора.

Не відступив од того самого способу кн. Вяземський тоді, коли 1767 року поділилися голоси сенаторів у справі про віддачу винниць Глібова горілчаним іркутським відкупникам (про що ті були прохали). Ген.-прокурор вносить „предложеніе" зібрати ще низку, на його думку, потрібних додаткових довідок і допіру тоді вже знов переглянути справу. Однак, у дальшому розвитку цієї самої справи почувається вже инша нотка, владніша та рішучіша, ніж та, що могла звучати у Лизаветинського генерал-прокурора. Коли Сенат відкинув вищезазначену пропозицію кн. Вяземського в цій справі, то генерал-прокурор уже просто подає доповідь до цариці, пропонуючи вже своє вирішення цієї справи і обстоюючи дальше його „изслѣдованіе". Цю доповідь Катерина конфірмувала. Отже тут кн. Вяземський живовидячки пішов проти Сенату (а не його м е н ш о с т и) і здобув повну підтримку од цариці [2]). Це сталося року 1767. Навряд щоб на такий учинок зважився-б Лизаветинський генерал-прокурор.

Яка Лизаветинська практика вносити „протеста" і відповідну доповідь цариці, коли сенатори не погоджувалися одні з одними була поширена й звичайна за перших часів Катерининського царювання, видно з того, що на початок 1766 року Катерина, почуваючи себе так обтяженою розглядань ням справ з такими генерал-прокурорськими протестами, що написала до кн. Вяземського такого листа: „Кн. Александръ Алексѣевичъ, взнесенныя черезъ Васъ ко мнѣ апелляціонныя дѣла по причинѣ разности голосовъ господъ присутствующихъ въ Сенатѣ, такой величины, что нынѣ ни время, ни возможности не имѣю оныя прочесть, ибо я и безъ того обременена весьма важнѣйшими и тягчайшими сихъ партикулярныхъ дѣлъ, въ коихъ я, конечно, ни труда, ни здоровья не жалѣю; но какъ и когда челобитчики отъ медленія претерпѣть могутъ, то объявите господамъ присутствующимъ въ Сенатѣ, чтобъ изволили взять трудъ

[1]) Сен. кн. 6445, а. 95—96.
[2]) Кн. 6446, а. 714 і дд.

на себя мнѣ въ облегченіе согласиться между собою окончать сіи дѣла по законамъ и по справедливости. А если зачѣмъ по законамъ окончать нельзя, то бы краткимъ докладомъ требовали отъ меня изъясненія или положенія на казусы" [1]).

За давньою, ще перед Лизаветинською традицією і Катеринінський генерал-прокурор і далі особливо вважав на фінансові справи. Тут насамперед він стежить, щоб не сталося де будь-яких утрат для скарбу. Кн. Вяземський раз-у-раз збирав довідки через краєвих прокурорів про рід та кількість недоплаток. Це було, безперечно, продовження давньої генерал-прокурорської практики. Її можна спостерегати за ввесь перший час його генерал-прокурорства, як звичайне явище [2]). І для кн. Вяземського відомості, що їх отак надсилали, не були тільки за звичну форму зносин, що не мали ніяких практичних наслідків. Навпаки, генерал-прокурор уважно стежив за цією справою і вживав відповідних заходів, щоб захистити інтереси державного скарбу. Коли в квітні 1764 року архангелогородський прокурор надіслав довге „доношеніе къ генералъ-прокурорскимъ дѣламъ" про різні недоплатки і додає низку докладних відомостей про їх, то генерал-прокурор, видимо, зацікавившися виявленою картиною, вимагав од прокурора скласти загальну відомість, показавши в ній, „сколько какой доимки на комъ состоитъ и кѣмъ оная запущена", і надіслати таку відомість, „безъ укосненія" [3]). Коли 1765 року перегляд таких прокурорських рапортів приневолює кн. Вяземського зробити висновок, що „сборы по большей части остаются безъ взысканія, и многіе есть такіе, кои же по времени или за милостивыми указами, или за другими разными обстоятельствами къ взысканію не слѣдуютъ, однако жъ между прочимъ въ доимкѣ числятся", то генерал-прокурор робить Сенатові окреме „предложеніе" про потребу наказати Камерколегії, щоб розібралася в „таковыхъ доимочныхъ сборахъ", і про них „сдѣлать ей единственное положеніе и снабдить всѣ мѣста своими наставленіями" [4]). Року 1767 Вяземський знову робить Сенатові „предложеніе", де пише: „изъ учиненной по четыремъ бывшимъ въ Санктъ-Петербургѣ Сената департаментамъ о всѣхъ состоящихъ на партикулярныхъ должникахъ казенныхъ долгахъ вѣдомости нашелъ я, что многое число денегъ не только на сроки въ казну не вступило, но и за сроками отъ присутственныхъ мѣстъ съ тѣхъ должниковъ черезъ немалое время до нынѣ не взыскано, черезъ что казна несетъ немалый убытокъ"... „чего ради не соизволитъ ли Пр. Сенатъ во всѣ тѣ присутственныя мѣста... подтвердить, чтобы каждое изъ нихъ по своему вѣдомству просрочившіеся долги взыскивали по силѣ указовъ неослабно"; далі кн. Вяземський докладно розвиває, що для цього повинні робити урядові місця [5]). Увесь той,

---

[1]) Сен. кн. 6450, а. 930. [2]) Сен. кн. 6441 (напр. а. 538). [3]) Сен. кн. 6440, а. 557 — 559. [4]) Сен. кн. 6442, а. 593 і дд. [5]) Сен. кн. 6449, а. 451.

уся маніра викладу цього „предложенія" живо нагадують подібні генерал-прокурорські „предложенія" навіть не Лизаветинського, а ще давнішого, Ганнинського часу, часу обер-прокурорства Онисима Маслова.

І не тільки питаннями про недоплатки цікавивсь генерал-прокурор. 1764 року кн. Вяземський розсилає низці центральних установ запитання: „потребно имѣть вѣрное извѣстіе, сколько мая по 1 число сего года положенныхъ на жалованье статскимъ чинамъ доходовъ и какихъ именно въ сборѣ будетъ. И для того предварительно... предлагаю, дабы къ сему числу таковая вѣдомость къ генералъ-прокурорскимъ дѣламъ прислана была" [1]). Року 1766 кн. Вяземський пише до прокурора Ревізіон-Колегії про нагромадження там „нерѣшенныхъ счетовъ", а тому пропонує йому „приложить стараніе", „почасту напоминать" Колегії „о скорѣйшемъ ихъ разсмотрѣніи" [2]).

Вся увага, що її так виявляв кн. Вяземський до фінансових справ і найголовніше, до справ „доимочныхъ", є продовження давньої, навіть ще передлизаветинської традиції, в напрямкові діяльности генерал-прокуратури.

У давніх теж, лизаветинських, формах Вяземський і далі стежив через прокурорів за краєвим і центральним управлінням. Заносять приватні люди до генерал-прокурора скарги на загайні вчинки установ, на непорядки в них, і кн. Вяземський точно за давнім Лизаветинським зразком пише відповідні накази до прокурорів про „инстигованіе". „Секретарша" Нардинська писала до генерал-прокурора довгу скаргу на Алаторську провінційну канцелярію, що затягала її позовну справу, і кн. Вяземський дає Алаторському прокуророві з цього приводу „ордеръ": подати йому „репорта" про стан цієї справи, „а между тѣмъ приложить стараніе сіе дѣло привести немедленно къ окончанію". І прокурор точнісінько виконує цей наказ. Удова Черевіна скаржилася на Судний Приказ, на його непорядки з приводу однієї позовної її справи; кн. Вяземський вимагає від прокурора Приказу, щоб пояснив цю справу, і прокурор відповідав довгим „докладним" „репортомъ", детально описуючи хід справи. Добачивши з цього „репорта", що Судний Приказ не загадує як треба Парфеньєвській воєводській канцелярії, щоб якнайшвидше виконала поголовний трус у даній справі, генерал-прокурор „рекомендуетъ" прокуророві Приказу „инстиговать", щоб з цією канцелярією вчинено було „на основаніи указовъ въ случаѣ такой медленности". Прокурор на це відповідає, що тепер справу з розшуком пощастило фактично посунути [3]). Таких справ у діловодстві кн. Вяземського трапляється чимало [4]). І всі ці справи переводяться

[1]) Сен. кн. 6440, а. 980 — 1006. [2]) Сен. кн. 6444, а. 316 і дд.
[3]) Сен. кн. 6447, а. 88 і дд., а. 171 і дд. [4]) Сен. кн. 6446, а. 859, 879 та инш.

за Катерини так само, як їх переводили і за Лизавети; тільки, що правда, кн. Вяземський точніший і напосідливіший у своїх вимогах, і через це мабуть, його втручання у таких випадках були дійсніші, ніж то бувало за часів недбалого та ледачого кн. Трубецького.

„Понуждалъ" установи кн. Вяземський через прокурорів і в тих випадках, коли вони не надсилали до Сената відомостей або яких инших звісток, що він їх вимагав [1]). Звертав кн. Вяземський особливу увагу прокурорів на деякі справи і стежив, як вони йдуть, за прокурорськими донесіннями. Піклувавсь кн. Вяземський про „недержаніе" колодників у в'язницях. Р. 1767 Вяземський писав до Орловського прокурора: „изъ посланнаго отъ сего числа Пр. Сената указу вы усмотрите, какимъ образомъ препоручено Кромской кол. ас. Познякова вотчины крестьянъ привести въ послушаніе нарочною командою", і цю неслухняність „изслѣдовать", чому „рекомендую Вамъ,— писав Вяземський до прокурора,— по своей должности стараться, дабы все исполненіе по оному указу учинено было въ самой законной справедливости и какъ наискорѣе; а что происходить будетъ, меня репортовать". І прокурор у відповідь на це посилає цілу низку докладних рапортів про хід справи [2]). Коли прокурор Володимирської провінції повідомив кн. Вяземського, що в провінційній канцелярії тримають „напрасно" і „долговременно" декількох колодників, бо московська губерська канцелярія не має за них ніяких наказів, хоч усі терміни для цього вже минули, то генерал-прокурор посилає в цій справі запитання до прокурора Московської губерської канцелярії з вимогою „приложить стараніе", „дабы оныя дѣла какъ наискорѣе окончены были". Характерно далі в цій справі, що коли московський прокурор відповідав про вироки канцелярії, що сталися вже у всіх цих справах, крім однієї, де не можна було добитися потрібного наказу від Юстиц-Колегії, то Вяземський зараз-же посилає відповідне запитання до прокурора Юстиц-колегії з вимогою „приложить стараніе, дабы какъ наискорѣе оное дѣло окончено было". І це не залишилося в царині тільки листування: прокурор Юстиц-колегії негайно відповідає, що „о томъ коллегіи отъ меня предложено и дѣйствительнаго исполненія взыскивается неослабно" [3]).

Не важко бачити, що вся описана практика генерал-прокуратури досить точно продовжує практику Лизаветинського часу; тільки, знову, не можна не помітити, що кн. Вяземський виявляв більш енергії й напосідливости, ніж його попередники.

Порівнюючи значно рідше, однак у перші роки свого генерал-прокурорства кн. Вяземський таки вдавався і до такого любого для Лизаветинської прокуратури „понужденія" „отъ экзекуторскихъ дѣлъ" точнісінько в тих самих випадках і в тих самих, Лизаветинських, фор-

[1]) Сен. кн. 6446, а. 933 і дд. [2]) Сен. кн. 6447, а. 140 і дд.
[3]) Сен. кн. 6451, а. 85 і дд.

мах. Року 1764 Ревізіон-контора надіслала „къ генералъ-прокурорскимъ дѣламъ“ „репортъ на контору конфискаціи“, де повідомляла, що контора не надсилає „извѣстія“ „о свидѣтельствѣ“ конфіскованих речей, а також не посилає деяких инших відомостей, не зважаючи на кількаразові вимоги, і далі просто покликується на указ 1738 року 31 грудня про „понужденіе“ через екзекутора „отъ генералъ-прокурорскихъ дѣлъ“. Кн. Вяземський негайно пише відповідного наказа до сенатського екзекутора, покликуючись на той самий указ: „и такъ вслѣдствіе сего указу имѣете Вы контору конфискацій въ скорѣйшей отсылкѣ помянутаго требуемаго отъ нее въ ревизіонъ-контору извѣстія неослабно понуждать и по исполненіи меня репортовать“. Контора конфіскації швидко відповідає підо впливом екзекуторських нагадувань [1]). Уже 1768 року кн. Вяземський дає таке „предложеніе Пр. Сената г. экзекутору Нарышкину“: „Въ Юстицъ-конторѣ производится дѣло отставного артил. шт.-юнкера Великопольскаго съ... Карауловымъ и кап. Шаблыкинымъ о чинимыхъ Великопольскимъ разныхъ ругательствахъ и побояхъ, почему и рекомендую Вамъ о скорѣйшемъ сего дѣла окончаніи Юстицъ-контору понуждать, и что происходить будетъ, каждую недѣлю меня письменно репортовать“. У відповідь на такий наказ екзекутор повідомляє, що „оная Юстицъ-контора неоднократно понуждаема была“. Другим репортом екзекутор повідомляв, що він знову нагадував конторі, яка відповідала, що вже в справі „выписка сочинена и набѣло переписана“. Наостанку, у третьому рапорті Наришкін знову доносить, що „Юстицъ-контора понуждаема была“, „на что отвѣтствовала“, що „рѣшительное опредѣленіе“ в цій справі вже підписане, „и оное дѣло по Юстицъ-конторѣ тѣмъ окончаніе свое получило“ [2]). Вищенаведена картина „понужденій“ точно відтворює практику Лизаветинської генерал-прокуратури. Згідно з тією самою практикою ці „понужденія“ вживав кн. Вяземський до загальніших цілей урегулювання діяльности установ і в трохи инакшій, проте-ж усе-таки давній Лизаветинській формі. Року 1766 кн. Вяземський наказує сенатському екзекуторові, нехай обійде урядові установи Петербургу й довідається, чи своєчасно урядовці з'являються на працю. Виконавши цього наказа, екзекутор доніс генерал-прокуророві, наче-б скрізь він знайшов, що всі вчасно з'являються на службу, окрім Головної Провіянтської Канцелярії, „присутствующіе члены“ якої часто-густо не з'являються, не подаючи пояснінь про причини своєї відсутности; одного разу не з'явився вчасно й прокурор Контори. Вяземський не гаючись повідомив цього прокурора, що він „весьма недоволенъ“ з такої його поведінки і наперед „рекомендуетъ“ „поступать въ своей должности прилежнѣе“, а про небутність инших членів Контори генерал-прокурор „предложилъ“ Сенатові, який з цього приводу видав накази всім установам, „дабы впредь таковыхъ неправильныхъ

[1]) Сен. кн. 6440, а. 602 — 607 [2]) Сен. кн. 6450, а. 1199 — 1203.

репортовъ (о присутствованіяхъ) подавано не было“ [1]). За рік до цього кн. Вяземський пише до об.-прокурорів Московських департаментів Сената, що „по надежнымъ слухамъ“ „во всѣхъ присутственныхъ мѣстахъ теченіе дѣлъ происходитъ весьма медленно“, до чого за причину вважається „сколько нерадѣніе присутствующихъ и канцелярскихъ служителей, такъ и весьма рѣдкій и поздній пріѣздъ оныхъ въ присутствіе“; а тому генерал-прокурор пропонує об.-прокурорам „для того почасту посылать экзекуторовъ или по меньшей мѣрѣ надежныхъ офицеровъ въ тѣ мѣста осматривать, въ указанное ли время члены и прочіе служители къ своей должности приходятъ, наказывая тѣмъ посланнымъ, чтобы они сами то свидѣтельство дѣлали, не препоручая оное никому другому“ [2]).

Як за часів Лизавети, так і тепер генерал-прокурор мав під своїм завідуванням господарчу частину по Сенату [3]) та установи, що перебували при Сенаті. Цими останніми кн. Вяземський керував „министерски“, по-за Сенатом. Року 1764 генерал-прокурор подав доповідь цариці безпосередньо про потребу дати платню одному коректорові Сенатської друкарні і взагалі розробити штати для всіх службовців цієї установи. На цій доповіді Катерина написала: „быть по сему“, і Сенатові другого дня залишилося тільки своїм „опредѣленіемъ“ прийняти цього наказа до виконання і про „сочиненіе“ штатів друкарні „для надлежащаго о томъ исполненія сообщить къ генералъ-прокурорскимъ дѣламъ съ сего опредѣленія копію“. Так самісінько робить кн. Вяземський, коли треба було збільшити платню сенатському архітектові Вісту; справу вирішує цариця, конфірмуючи доповідь про це кн. Вяземського [4]). Сенатська рота, друкарня, архів, геодезисти, господарча частина по Сенату, — все це підпорядковано було генерал-прокуророві попереднім Лизаветинським способом, на давніших підставах: тут кн. Вяземський, як свого часу і кн. Трубецький, чинив зовсім по міністерському. Так само на давніх підставах керував і далі Катерининський генерал-прокурор і сенатською канцелярією, як було і за Лизавети [5]). Так само, як і попереду, практика генерал-прокурора що-до призначення урядовців сенатської канцелярії була двоїста; частіше він робить це шляхом відповідних „предложеній“ Сенатові, почасти-ж іде обминаючи Сенат, подаючи „всеподданнѣйшіе доклады“ [6]). Все це — знову давній Лизаветинський спосіб.

Отож, загальний характер діяльности кн. Вяземського за перших років царювання Катерини II продовжував навички, підхідки і всі способи діяльности генерал-прокуратури за попереднього Лизаветинського періоду. Ніякої новизни по суті відзначити тут не доводиться. Так само, як і за давніх часів, генерал-прокурор докладав

[1]) Сен. кн. 6444, а. 228 і дд. [2]) Сен. кн. 6442, а. 414 і дд.
[3]) Сен. кн. 6441 та 6440. [4]) Сен. кн. 6440 (а. 470 — 472) і 6443 (а. 597 і дд.).
[5]) Сен. кн. 6441... [6]) Сен. кн. 6443 (а. 185 і дд., а. 119, I, 22, 300 та инш.).

Сенатові прокурорські „доношенія“ в безстрасному тоні; як і раніше, з своїми протестами та „предложеніями“ генерал-прокурор виступав у Сенаті лиш у тих випадках, коли голоси сенаторів ділилися, підтримуючи та прилучаючися до думки більшости; також справи фінансового характеру притягали його особливу увагу; так само, як і передніш, генерал-прокурор „понуждалъ“ державні установи у тих випадках, коли затягували вони справи або тримали „колодниковъ“ у тюрмі, скоро цього не вимагала справа, причому дізнавався про такі непорядки або з донесінь прокурорів, або з скарг приватних осіб; так само, як і попереду, „понуждалъ“ генерал-прокурор центральні установи „отъ экзекуторскихъ дѣлъ“ згідно з указом 1738 року; так само, як і попереду, управління господарчою частиною Сенату й установами при ньому було в руках того-ж самого генерал-прокурора.

Якщо загальний характер у діяльності Катеринінського прокурора, в порівнянні з Лизаветинським, і залишався незмінний, то все-ж у тоні цієї діяльности є без сумніву деякі одміни; по-перше, як ми вже бачили, усі „протесты“ та „предложенія“ кн. Вяземського будувалися значно серйозніше, повніше, точніше, ніж то було за часів Лизавети; Катеринінський генерал-прокурор намагався насамперед обставити свій „протестъ“, чи своє „предложеніе“ достатніми юридичними доводами та законними аргументами, при тому намагався міркувати строгіше й логічніше, ніж то робили його попередники. По-друге, безсумнівне збільшення енергії та напосідливости у всіх розпорядженнях кн. Вяземського; тон, що ним кн. Вяземський видавав свої розпорядження і доходив, на випадок потреби, бажаних результатів, був у нього значно владніше визначений, ніж у його Лизаветинських попередників. Наостанку, правда, тільки один раз, однак промайнув момент у діяльності Катеринінського прокурора, який навряд чи міг статися в практиці Лизаветинського генерал-прокурора: кн. Вяземський у своєму „протесті“ з приводу різноголосности серед сенаторів приєднується до меншости і підтримує і перед царицею думку саме цієї меншости. І за такою новиною стоїть ще декілька нових відтінків у діяльності генерал-прокурора Катерини II, що не міняють, як побачимо, вище окресленого загального характеру його діяльности, однак дають право на деякі цікаві висновки.

Уже за часів Лизавети генерал-прокурор не один раз виконував особливі доручення цариці; уже тоді виразно така без сумніву „министерская“ функція увійшла у сферу компетенції генерал-прокурора. І в перші-ж роки прокурорства кн. Вяземського ця функція виявляється досить сильно і владно. Якщо вона була виявлена сильніше за часів Ганни, ніж за часів Лизавети, то знову вона різко визначається за кн. Вяземського з перших-же кроків його в ролі генерал-прокурора.

Насамперед кн. Вяземський передавав з доручення Катерини її накази Сенатові. 1764 року Вяземський робить Сенатові таке „предложеніе": „Пр. Сената Московскимъ департаментамъ предложеніе, Е.И.В. высочайше указать соизволила назначеннаго въ Орелъ въ комиссію о купцахъ Мануфактуръ-коллегіи совѣтника Пушкина для донесенныхъ отъ президента той коллегіи г. Волкова обстоятельствъ не посылать, а отправить на мѣсто его туда изъ находящихся не у дѣлъ, кого московскіе Пр. Сената департаменты заблагоразсудятъ". Сенатові залишалося схилитися перед таким царициним наказом, висловленим у генерал-прокурорському „предложеніи" [1]). 1766 року Козьмін надіслав до Вяземського листа, в якому писав: „Ея Импер. Велич. указать соизволила приложенное прошеніе... отослать къ Вашему Сіятельству съ тѣмъ, чтобы изволили предложить Пр. Сенату, не изволитъ ли онъ войти въ разсужденіе о Лифляндскомъ и Эстляндскомъ шляхетствѣ, чтобы и они могли равно россійскому дворянству пользоваться учрежденнымъ для дворянства банкомъ и о томъ Ея И. В. поднесть докладъ". Вяземський призбиравши всі потрібні відомості, подає до Сенату відповідне „предложеніе" [2]). 1764 року Вяземський робить Сенатові таке „предложеніе": „по высочайшему Е.И.В. указу производится во ономъ (п'ятому) департаментѣ дѣло о сдѣланіи рѣку Котросль отъ г. Ярославля до Ростова судоходною. И сколько извѣстно по вѣдѣнію Московскихъ департаментовъ" за цим видано було з цього приводу указ Сената, тільки невідомі реальні наслідки цього указа; „чего ради" — пише далі кн. Вяземський, — Ея И.В. всемилостивѣйше указать мнѣ соизволила потребовать наискорѣйшаго и подлиннаго увѣдомленія отъ Московскаго пятаго департамента, какое по тому указу дѣйствительное исполненіе учинено, и ежели рѣка Котросль и сдѣлана судоходною. И о семъ къ надлежащему исполненію черезъ сіе предлагаю" [3]).

1766 року кн. Вяземський дістає від цариці доручення зібрати відомості про кількість хлібних запасів, що їх надсилають до Петербургу, „и для того указать соизволила мнѣ о томъ черезъ надежнаго человѣка освѣдомиться", пише генерал-прокурор з цього приводу до одного з таких „надежныхъ людей", що за основний їх контингент він уважав прокурорів понадрічних губерень і міст, що них він і вдавсь по потрібні відомості [4]).

Отже Катерина доручала особисто кн. Вяземському, своєму генерал-прокуророві, справи, що більше мали характер „министерскаго" типу, ніж одержування довідок і передавання її указів. Того-ж самого 1766 року Козьмін, за царициним наказом, пересилає до кн. Вяземського чоломбитне прохання од якогось попівського сина Дмитрієва про те, що його батько збожеволівши взяв гроші з цер-

[1]) Сен. кн. 6441, а. 502 і дд. [2]) Сен. кн. 6444, а. 919.
[3]) Сен. кн. 6440, а. 1117 і дд. [4]) Сен. кн. 6444, а. 817 і дд.

ковної карнавки і кинув їх у себе по-за огорожею садиби, а його судили за це, як провинного. Катерина доручила генерал-прокуророві розслідувати цю справу. Кн. Вяземський починає з цього приводу стосунки з Карачарівською воєводською канцелярією, з канцелярією Св. Синоду від себе особисто і подає цариці доповідь, стверджуючи факт божевілля. Катерина резолюцією на цій доповіді скасовує засуд і здає божевільного просто на поруки синові. Тут кн. Вяземський чинив чисто по-міністерському по-за Сенатом і без нього[1]). 1764 року горілчаний фабрикант Герцен подав до цариці чоломбитне прохання, де говорить про „несправедливое его отрѣшеніе отъ водочнаго фабрикантства и проситъ“ „въ отпускѣ не имъ самимъ къ г. Архангельску водокъ произвесть надлежащее по законамъ слѣдствіе“. На цьому Катерина поклала таку резолюцію: „отослать къ кн. Вяземскому для разобранія сихъ сумнительствъ“. Одержавши таке послання, кн. Вяземський пише Камор-конторі особисто від себе „предложеніе“ — дати йому потрібні відомості в даній справі; потім він пише до Катерини докладну доповідь у цій справі, подаючи в ній „мое слабѣйшее мнѣніе“, як він висловлюється. У цій доповіді кн. Вяземський докладно розглядає, чи правильні та законні були вчинки причетних до переведення цієї справи установ; і, річ безперечна, він тут виконує царицине доручення по-за Сенатом і без нього[2]). У травні 1766 року Вяземський надсилає до Головної Провіянтської Канцелярії „предложеніе“, де пише: „Ея Имп. Велич. увѣдомясь, что Главн. Пров. Канцелярія имѣетъ надобность въ провіантѣ въ Ригѣ, даннымъ отъ себя Лифляндскому генералъ-губернатору Броуну указомъ повелѣть соизволила отдать въ вѣдомство ее 9.000 четвертей ржи, напротиву же того провіантской канцеляріи повелѣваетъ оную рожь употребить на продовольствіе стоящихъ въ Ригѣ полковъ“. Провіянтській Канцелярії залишалося тільки виконати це „предложеніе“. В цій справі дуже характерне те, що коли Головна Провіянтська Канцелярія, виконуючи „предложеніе“, натрапила на деякі незрозумілі питання, і, щоб порозв'язувати їх, удалася була до Сенату, то цей, заслухавши відповідний рапорт од Канцелярії, „приказали: оный рапортъ принять въ извѣстіе и какъ о томъ высочайшемъ повелѣніи въ провіантскую канцелярію предложено было отъ правящаго генералъ-прокурорскую должность ген.-квартирмейстера и кавалера кн. А. А. Вяземскаго, то, что въ той канцеляріи учинено, сообщить къ генералъ-прокурорскимъ дѣламъ“. Так виразно й ясно Сенат сам не схотів провадити дану справу, визнавши, що ця справа перебуває в особливій компетенції, в особистому „министерскомъ“ завідуванні кн. Вяземського[3]).

Уже за Лизаветиних часів було знати, як генерал-прокурорська влада часом набирала, — і принципово м о г л а набирати, — значіння

[1]) Сен. кн. 6446, а. 907 і дд. [2]) Сен. кн. 6441, а. 96 — 138.
[3]) Сен. кн. 6444, а. 860 і дд.

прямого начальства, значіння по суті „министерскаго“ для багатьох провінційних і центральних тогочасних установ. За перших років Катеринінської генерал-прокуратури це явище й далі залишається мало не в давніх своїх формах, виявляючись проте-ж безперечно інтенсивніш.

Насамперед кн. Вяземський став за „министра“ для провінційних і центральних установ Росії, через те, що мав право наглядати, чи закономірна діяльність державного механізму. Року 1767 генерал-прокурор одержав приватну скаргу на те, що Московський Магістрат незаконно затримав одну особу в московській розшукній експедиції. Безпосереднім од себе „предложеніемъ“ він вимагає від Магістрата відомостей про колодників, що їх Магістрат надіслав до розшукної експедиції, і через що саме їх затримано. Магістрат не гаючись надсилає великого „репорта“ на генерал-прокуророве ймення, де як-найшанобливіш докладно відповідає на те, що запитував кн. Вяземський. Та генерал-прокурор тільки на цьому не обмежується: він сам особисто їде до розшукної експедиції і повідомляє Сенат в окремому своєму „предложеніи“ про те, що там спостеріг; „прошедшаго 19 числа сего мѣсяца, — пише кн. Вяземський, — ѣздилъ я нарочно въ розыскную экспедицію для осмотра канцеляріи и колодниковъ и нашелъ слѣдующіе непорядки и неисправности“; а таких виявилося дуже багато, починаючи від того, що будівлі експедиції були цілком непридатні, ба навіть загрожували зруйнуванням; в одному випадкові генерал-прокурор навіть особисто наказав заразтаки усунути помічений „непорядокъ“: „продажа хлѣба и харчевыхъ припасовъ (колодникам), — писав кн. Вяземський, — отдана въ содержаніе одному и отъ того произошло, что за двѣ копѣйки вмѣсто положеннаго вѣсу въ $3^1/_2$ хлѣбы продаются только въ два фунта, почему отъ меня въ то же время приказано было карáульному тому офицеру допустить всякихъ хлѣбниковъ и харчевниковъ, и оное, какъ онъ мнѣ репортовалъ, уже исполнено“. Закінчує своє „предложеніе“ кн. Вяземський такими словами: „чего ради всѣ оные неисправности и непорядки тѣмъ сіе прав. сенату представить честь имѣю для принятія надлежащихъ ко отвращенію того мѣръ“ [1]). Звичайно, тут, власне, генерал-прокурор виконав властивий йому по „должности“ контрольний обов'язок, передавши всеньку справу на вирішення Сенатові; але-ж, по-перше, характерні ті стосунки підлеглости, що визирають із попередніх і безпосередніх зносин генерал-прокурорових з Магістратом, а, по-друге, треба одзначити з того-ж самого погляду те, що, усуваючи один з „непорядковъ“, кн. Вяземський не завагався видати безпосереднього наказа, тоб-то вчинити акт чисто „министерскій“; до всього-ж річ очевидна, що і він, і сама установа, і Сенат уважали такий учинок кн. Вяземського за цілком правомірний і нормальний.

---

[1]) Сен. кн. 6447, а. 423 і дд.

Ізюмський провінційний прокурор скаржиться в „репортѣ“ до кн. Вяземського, що Ізюмський воєвода не хоче оголошувати в присутності провінційної канцелярії „ордеры“, надсилані від губернатора (Щербініна). Генерал-прокурор не подає тут відповідного „предложенія“ до Сенату, що повинен був-би цю справу розглянути й вирішити, так чи инакше усуваючи такий „непорядокъ“, — тоб-то не ступив на той шлях, що його на даний випадок зазначала „должность“ 1722 року. Проте кн. Вяземський робить инакше: він од с е б е безпосередньо пише листа до губернатора Щербініна, пропонуючи, щоб той „пристойно“ розпорядився з цього приводу, „а меня увѣдомить, что учинено будетъ“, додає кн. Вяземський. Щербінін дуже швидко відповідає на це окремим листом на генерал-прокуророве ймення. Починає він так: „М. Г. кн. Александръ Алексѣевичъ, вашего сіятельства два повелѣнія я сего мѣсяца 24 числа имѣлъ честь получить“. Виходить, отже, що губернатор уважав одзначене звертання до нього, генерал-прокурора, за „повелѣніе“; відповідно до цього Щербінін, виконуючи пропозиції кн. Вяземського, розіслав воєводам відповідного „ордера“, де зазначав, якого канцелярського порядку повинні вони додержувати, коли здобуватимуть його „ордера“. Тон Щербінінового листа виразно свідчить про те, що це підлеглий сповіщає своє безпосереднє начальство за те, що дані йому од начальства доручення він повиконував [1]). Отож генерал-прокурор і тут чинив знов-таки „по министерски“. 1767 року Воронізький прокурор кн. Вяземський доніс таки генерал-прокуророві про деякі непорядки в справах губерської канцелярії. І тут знову генерал-прокурор учинив те, чого жадним способом робити не випадало ні за „должностью“, ні за прокурорським звичаєм; він зробив крок чисто „министерскаго“ характеру; він написав до Воронізького губернатора листа такого змісту: „Государь мой, Алексѣй Михайловичъ, Воронежской губ. прокуроръ кн. Вяземскій присланнымъ ко мнѣ репортомъ представляетъ: 1-е, положенныхъ съ колодниковъ приводныхъ денегъ въ Воронежскую губ. канцелярію почти не сбирается; 2-е, въ отшествіи Вашего Превосходительства губернаторскіе товарищи не только безъ его апробаціи, но и по инымъ опредѣленіямъ еще и до подписанія своего исполненіе чинили, почему и прошу В. П. потрудиться, освѣдомясь съ нимъ, прокуроромъ, тѣ дѣла, о которыхъ онъ ко мнѣ представлялъ, разсмотрѣть; и если подлинно какіе непорядки были, то оные по своему благоразсмотрѣнію исправить, меня же о резолюціи своей увѣдомить. Въ прочемъ пребываю съ истиннымъ почтеніемъ всегда В-му Пр-ву, государю моему покорнѣйшій слуга кн. Вяземскій“ [2]). Тут, ясна річ, генерал-прокурор безпосередньо виявляє пряму адміністративну „министерскую“ владу.

---

[1]) Сен. кн. 6451, а. 128 і дд. [2]) Сен. кн. 6451, а. 110.

Робилася генерал-прокурорська влада „министерской“ владою і за безпосереднім про те царициним наказом. 1764 року генерал-прокурор одержує папера такого змісту: „Е. И. В-ству извѣстно учинилось, что сего августа на 6-е число разбойники напали на посланнаго къ ген. Шпрингеру вахмистра и отбили у него нужнѣйшія бумаги“, запідозрено в цьому двох селян, „чего ради Е. И. В. высочайше мнѣ указать соизволила Вамъ, милостивому государю, донести, чтобы приложить крайнее стараніе оныхъ разбойниковъ сыскать, а, соискавъ, за такой ихъ дерзкій поступокъ... учинить имъ жесточайшее и примѣрное наказаніе“. Салтиков з Москви пересилає безпосередньо до кн. Вяземського матеріяли слідства в цій справі, коментує їх і ввесь час удається до генерал-прокурора, як до „министра“, сповіщаючи його про те, як посувається справа [1]).

Сенат, характерна річ, і сам уважав, що можна давати своєму генерал-прокуророві чисто „министерскія“ доручення. Так, 1767 р. каб.-секр. Козьмін написав листа до кн. Вяземського, де з приводу сенатської доповіди цариці писав: „о командированіи изъ инженернаго корпуса для отмежеванія дачъ, заведенныхъ вновь въ Астраханской губ. снестись съ генералъ-фельдцехмейстеромъ, чего ради и сенатскій о томъ докладъ прилагаю при семъ“. Кн. Вяземський повідомляє Сенат про такий наказ, і Сенат ухвалює постанову: „сношеніе по сему съ генералъ-фельдцехмейстеромъ представить на попеченіе правящаго ген.-прокурорскую должность г. ген.-квартирмейстера кн. А. А. Вяземскаго, можно ли изъ инженернаго корпуса способныхъ людей къ сему дѣлу употребить и до коликаго числа“. Кн. Вяземський, виконуючи це доручення, листується з гр. Орловим; цей рішуче відмовляє дати для задуманого відмежування військових інженірів, покликуючись на те, що вони переобтяжені роботою. Коли ген.-прокурор сповістив Сенат про ці наслідки своїх пересправ з Орловим, то той „опредѣлилъ чрезъ... кн. Вяземскаго доложить вновь словесно Ея Имп. В-ству, не соизволено ли будетъ“ відрядити для межування тих офіцерів, котрі до того „способны“, із армійських полків [2]).

Коли такі явища траплялися й давніше за той час, поки розвивалася ген.-прокурорська влада, коли по суті тут теж немає нічого принципово нового, то все-ж зроблено новий практичний крок, що далі зміцнював міністерське начало в самій суті ген.-прокурорської влади.

Безперечно, що за кн. Вяземського ген.-прокурор почав значно уважніш ставитися до того, щоб Сенат провадив справи формально правильно. Тут, по-перше, генерал-прокурор особисто втручається в сенатські постанови, коли формально вони показуються йому як неправильні. Так, у листопаді 1767 р. кн. Вяземський робить

---

[1]) Сен. кн. 6141, а. 157 — 160. [2]) Сен. кн. 6146, а. 816 і дд.

з приводу одного сенатського присуду „предложеніе", „что хотя по оному сенатскому приговору опредѣлено учинить нѣкоторое снисхожденіе противъ предписанія законовъ, единственно сообразуясь съ высоко монаршимъ Е.И.В. ко всѣмъ своимъ вѣрноподданнымъ милосердіемъ, однако же, какъ въ такихъ случаяхъ оказаніе милости предоставлено единственно Е.И.В. высочайшей особѣ, то въ разсужденіе сего, не благоволено ли будетъ предварительно Е.И.В. хотя черезъ него донести словесно". Сенат на це „приказали", щоб було згідно з його (себ-то ген.-прокурора) пропозицією [1]). У травні 1764 року кн. Вяземський, переглядаючи протоколи московських департаментів Сенату, помітив в одній справі, що її „слушано" в серпні 1761 року, а „на приговорѣ напротиво того отмѣчено, якобы оный подписаніемъ кончился въ нынѣшнемъ году"; генерал-прокурор не гаючись надіслав з цього приводу запита до обер-прокурора, вимагаючи пояснити цю справу [2]).

По-друге, кн. Вяземський, видимо, раз-у-раз стежив здебільшого через обер-прокурорів за тим, щоб сенатський механізм функціонував як слід; по змозі він намагавсь усувати хиби в цьому функціснуванні, звичайно попрохавши в належних випадках окремих „высочайшихъ повелѣній". 1764 року обер-прокурор сповістив Вяземського з Москви, що один сенатор занедужав, а другий від'їхав за службовим дорученням; отож у „присутствіи" департаменту залишивсь тільки один сенатор, а тому розгляд усіх справ припинено. І обер-прокурор прохає додати до цього 6-го департаменту одного з сенаторів із 5-го Департаменту, де „присутствующихъ" п'ятеро. Вяземський робить про це „всеподданѣйшій докладъ", подаючи обер-прокуророву думку й од себе ще кажучи, що „согласуясь съ его мнѣніемъ", він прохає „на то высочайшаго Е.И.В. повелѣнія". Цариця пристала на пропозицію ген.-прокурора і своєю резолюцією перемістила одного сенатора з п'ятого департаменту до шостого [3]). 1764 року обер-прокурор II-го департаменту Всеволожський доносить ген.-прокуророві, що хоч і наказано всі справи, нерозглянені до краю через розподіл Сената на департаменти, тепер розподілити для вирішення по відповідних департаментах, проте-ж у другому департаменті сенатори не хтять вирішувати таких справ, котрі вже було почало розглядати спільне зібрання і з приводу котрих тоді висловлювано різні думки та голоси присутніх поділилися; другий департамент уважав, що в указі мова не про такі справи, і слід було-б передавати їх знову до спільного зібрання. Ген.-прокурор подає з цього приводу „всеподданнѣйшій докладъ", де висловлює свою цілком певну думку: „въ сходственность того донесеннаго Вашему И. В-ству указу надлежитъ и таковыя, хотя начатыя подпиской опредѣленія, а иные, — и съ поданными голосами, яко еще нерѣшенныя,

[1]) Сен. кн. 6449, а. 639 і дд. [2]) Сен. кн. 6440. [3]) Сен. кн. 6440 (а. 1180 і дд).

рѣшить въ департаментѣ снову". Цю думку ген.-прокурора цариця конфірмувала [1]). Доводилося кн. Вяземському втручатися і в такі сенатські непорядки. Той самий обер-прокурор Всеволожський доносив ген.-прокуророві 1765 року, що через різні причини (иншу невідкладну працю, занедужання, спорідненість з процесовими) з усього складу присутніх у другому департаменті для заслухання однієї великої позовної справи залишається тільки один сенатор, який до того-ж через це теж ухиляється від слухання. Доповідаючи про такий стан справи, обер-прокурор запитує кн. Вяземського: „кому еще изъ г.г. сенаторовъ при слушаніи того дѣла присутствовать опредѣлено будетъ". Генерал-прокурор складає про це „всеподданнѣйшій докладъ", прохаючи од цариці вказівок. Окремим указом, що його оголосив кн. Вяземський, Катерина призначила для слухання цієї справи ще трьох сенаторів з трьох инших департаментів [2]). А 1764 року обер-прокурор Каминін доносить із Москви, що гр. Воронцов не хоче сидіти в „присутствіи" нижче за т. с. Соймонова, як то належить за присланим до Москви розписом сенаторів по департаментах; гр. Воронцов мотивував своє небажання тим, що він відповідно до чину має першенство перед Соймоновим, а тому й не їздить на сенатські засідання. Кн. Вяземський доповідає про цей інцидент цариці, і та вказує „сидѣніе имѣть по старшинству чиновъ, а не по присланному расписанію" [3]).

Отож, підсумовуючи все вищезазначене, насамперед доводиться констатувати, що в перші роки своєї діяльности на ролі ген.-прокурора кн. Вяземський і далі підтримував досить точно всі традиції, ввесь дух, всі заходи Лизаветинської ген-прокуратури; не знати тут жадних одмін; новий ген.-прокурор пішов виразно давнім шляхом. І все те, що на цьому давньому шляху було вже ясно помітно, всі ті нові наростання, вся та вже визначена поступінно еволюція в розвиткові ген.-прокурорської влади, що без сумніву вже була в передкатерининській генерал-прокуратурі, все це сприйнято, все це пішло знову так само в перші роки Катерининського царювання, як то було й раніше. Однак таке поступання по старому наміченому шляху, поступання виразно швидким темпом підготувало й зробило неминучою в найближчий за цим час появу такої новизни, яка вже в короткий термін привела до ясної і конкретної зміни всього характеру ген.-прокуратури, як державного інституту, в її основі.

Еволюція передкатерининської генерал-прокуратури вже намітила внутрішнє роздвоєння сути цього інституту, яке що далі зміцнювалося. З одного боку, ген-прокуратура й далі залишалася установою вищого урядового контролю, наглядання за правильністю та законністю діяння російського державного механізму в цілому його

[1]) Сен. кн. 6440 (а. 1444 — 1445). [2]) Сен. кн. 6442 (а. 350 і дд.).
[3]) Сен. кн. 6440 (а. 191 і дд.).

обсягу, причому Сенат ставав за ту найвищу державну установу, де ген.-прокурор повинен був знаходити одбування своєї контрольної діяльности, а сама царська влада ставала прямим і конечним місцем, перед яким і через яке ген.-прокурорська влада переводила в життя свій контроль; так само у своїй суті будувався ген.-прокурорський інститут за Петрівською „Должностью", 1722 року. З другого боку, від того-ж самого Петрівського часу, зміцнюючися в загальному підсумку, поширюючись і виявляючись що далі то сильніше, виростала в суті ген.-прокурорської влади, влада „министерская", в старому французькому розумінні цього терміну; ген.-прокурор поступінно що далі то більш робився владою виконавчою із влади тільки контрольної, і тут був неминучий конфлікт із Сенатом, як головним органом влади виконавчої,— точніше — адміністративної, в російському державному механізмові XVIII віку. Конфлікт цей ніколи не виявлявсь у яскравих зовнішніх формах; історія цього конфлікту дуже своєрідна: вона завсіди йшла тихо й приховано, однак ген.-прокурор що де далі то більше робився „министром", живовидячки перемагав у цьому конфлікті. Коли-ж Катерина виразно й яскраво виявила свій настрій що-до Сенату, що без сумніву наважувався на політичну владу в державі, коли вона-ж остільки-ж виразно сперлася на ген.-прокурора у своїй монархічній (а значить, насамперед, політичній) владі, в її захисті та охороні від геть-усяких замахів, то цим без сумніву був наперед вирішений остаточно й безповоротно кінець конфлікту між Сенатом і ген.-прокурором; сказати инакше, цим власне знищувався самий конфлікт: Сенат зводився на ролю часткової, хоч і важливої установи в російському державному тогочасному механізмові, а ген.-прокурор піднісся в своєму значінні, перетворившись уже остаточно в першого з „міністрів" Росії XVIII віку. Тут процес лиш закінчивсь, пройшов свою останню, найпомітнішу стадію, дійшов до свого кінця, однак не тут, за Катерининого царювання, він зародивсь, не тут він уже цілком зформувавсь в основних своїх рисах, не тут намітивсь і весь хід його; все це виникло значно раніш. І в перші роки Катерининський ген.-прокурор ішов тільки далі тією самісінькою стежкою, що її для нього підготувала була ціла попередня історія інституту ген.-прокуратури в Росії.

Проф. Є. О. ЗАГОРОВСЬКИЙ
(Одеса).

ЗАПОРОЗЬКО-РОСІЙСЬКА МИТНА ПОЛІТИКА ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧИ.

Одколи Військо Запорозьке повернулося до складу Російської Імперії у 1734 р., воно було поставлено в питаннях митної політики в однакові з Гетьманською Україною умови. В Найвищій Грамоті з 16 вересня 1742 р., що нею давався дозвіл на пільговий в'їзд запорозців на Гетьманщину без оплати „мостового" та „погребельного", зазначено, що за товари їхні слід брати мито на загальних правах [1]). Отже Запорожжю, як і Гетьманщині, належало виплачувати внутрішні мита — індукту та евекту, себ-то довозове та вивозове [2]). Здається, що ці українські мита не були занадто обтяжливі для Війська, бо скарг з цього приводу ми не зустрічаємо. Але в 1754 році, коли скасовано було внутрішнє мито на Гетьманщині, на кордонах її закладено митниці, в тому в Переволочні, Кременчуці та Бахмуті, де з товарів, що їх довозили та вивозили запорозці, в тому числі і з харчів, почали стягати мито за підвищеним тарифом.

Запорозькі уряди не могли спокійно поставитися до факту, що загрожував Запорожжю не тільки втратами в торговлі, але й дорожнечею хліба, довожуваного до Запорожжя з Гетьманщини. В звязку з цим, 21 січня 1755 р. кошовий, за згодою старшини, прохав Київську Губерніяльну Канцелярію дозволити виїхати до Петербургу депутації від Війська клопотатися про скасування цього нового мита. Як видно, російська адміністрація у Київі також визнала надмірну обтяжливість цього мита, особливо на речі найпершої потреби, бо внаслідок реляції Київської Губерніяльної Канцелярії російський Сенат уже 26 березня 1755 р. (ще до приїзду запорозької депутації) видав указа („до будущаго о томъ опредѣленія", як писалося в указі) про пропускання без мита через митниці як імпорта до Січи — „хлѣба и другихъ харчевыхъ и питейныхъ припасовъ... для собственнаго запорожцамъ употребленія", так само й експорта з Січи до Росії — „собственнаго ихъ, запорожцевъ, промыслу всякой рыбы и мягкой рухляди". Але при цьому Сенат вимагав, щоб січові уряди зазначили

[1]) Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, изд. 3-ье (1885 г.), т. II, стор. 123.

[2]) Див. Найвищу Грамоту з 29 листопада 1755 р., надруковану у Д. И. Эварницкаго, Сборникъ матеріаловъ по исторіи Запорожскихъ козаковъ, Спб. (1886), стор. 125—126.

наперед суми товарів, що належать до довозу й вивозу, „наблюдая Е. И. В. высокій интересъ и не требуя излишняго", а також щоб з боку цих урядів було встановлено суворий догляд за крамарями, „дабы подъ именемъ того войска казаковъ посторонніе безъ пошлинъ... пользоваться случаю не имѣли" [1]).

Отже цей указ Сенату ніби-то скасовував мито для Запорожжя, але це касування стосувалося, як видно з указу, тільки певної кількости товарів, а при тому деякі категорії їх, як сіль та взагалі товари не „власного промислу" запорозців, тоб-то всі продукти закордонної торговлі Війська, підлягали й надалі оплаті митом. Але безмитна торговля запорозців, що вводилася указом 28 березня 1755 року в обмежених розмірах, постійно підпадала під замахи з боку прикордонних російських митниць у Кременчуці, Переволочні й Бахмуті, до яких додались у 1755 році ще митниці у Царичанці, Ізюмі й Луганській станиці [2]). Змагання митниць оподатковувати пільгові запорозькі товари ми бачимо й далі, навіть після видання Найвищої Грамоти з 10 червня 1756 р., що стверджувала пільги 1755 року [3]). Це змагання особливо зміцніло, одколи р. 1758 всі прикордонні митниці віддано на відкуп купцеві Шемякіну з товариством. Відкуп цей тривав аж до 1762 року і викликав багато непорозумінь з иншими російськими урядами. Його скасувала Катерина II [4]). Правда, указ 15 травня 1758 року [5]), що встановлював цей відкуп, виразно говорив, що митні пільги, дані до цього часу Запорожжю, мають додержувати й нові митні уряди, але це не перешкодило „новонасланнымъ правителямъ" у митницях розпочати збирати мито з усіх запорозьких товарів, не вважаючи на те, що запорозці скаржилися у Київ [6]). Нарешті, Військо з своїми скаргами вдалося безпосередньо до цариці Лизавети, вирядивши депутацію. В 1760 році було видано указа 25-го січня, що не тільки стверджував митні пільги, давніш дані, але взагалі визначав остаточно митний стан Запорожжя. За цим указом [7]) пропускались на Січ з Росії без ніякого мита геть-усякі товари, причому запорозькі уряди зобов'язувано не припускати вивозу цих товарів до Криму, Туреччини та инших „чужоземних країн"; що-до довозу товарів із Січи до Росії указ стверджував право за-

---

[1]) А. А. Андріевскій, Матеріалы для исторіи Запорожья. Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, т. XIV (1885), 592 — 594.

[2]) Див. указ Сенату з 25 липня 1755 р. у „Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи" (далі — П.С.З.), під № 10437. Скарги запорозців на митниці — Андріевскій, Матеріалы, стор. 596 — 598.

[3]) Эварницкій, Сборникъ, стор. 137 — 138; П. С. З. 10562.

[4]) Див. Фирсовъ, Правительство и общество въ ихъ отношеніяхъ къ внѣшней торговлѣ Россіи въ царствованіе Екатерины II (Казань 1903), стор. 175 — 176.

[5]) П. С. З. 10837.

[6]) Андріевскій, Матеріалы, стор. 598 — 599.

[7]) Андріевскій, Матеріалы, стор. 257 — 259; Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ, стор. 162 — 165.

порозців на безмитний довіз усіх речей „собственнаго ихъ продукта и промыслу". Ці пільги мали виключно характер ласки імператриці що-до потреб запорозців; навпаки, коли запорозці вивозили товари з Росії, щоб продавати їх за кордон, або довозили закордонні товари до Росії, вони, за указом, повинні були платити мито на підставі загального російського тарифу (1757 року). Бажаючи охоронити інтереси відкупників, отже й скарбу, указ не визначав, як це було р. 1755, певної норми товарів, що належать до довозу й вивозу, а обмежився тим, що вимагав од січових урядів доглядати за особами крамарів. Цей контроль мав на меті перешкодити чужоземцям користуватися з пільг, даних запорозцям, а так само щоб самі запорозці не зловживали ними, провадячи закордонний торг.

Встановлений указом 25 січня 1760 року порядок залишався що-до Січи сливе незмінний аж до її кінця; як ми бачимо, він давав Війську „порто-франко" в торговлі на його власній території, надаючи йому одночасно значні пільги при митних зносинах з рештою Російської Імперії. Але цей, здавалося-б, вигідний для Війська порядок викликав з його боку скарги. Скарги ці почасти пояснюються тим, що запорозька адміністрація намагалася здобути ще вигідніші умови, от як цілковите скасування мита з їхніх товарів. Почасти-ж вони пояснюються тим, що чинність указу 1760 року російський уряд поширив ще на одну частину кордону Запорожжя, а саме на кордон Війська з Новою Сербією — цією російською колонією, утвореною у 1751 році. Частина північного кордону Запорожжя, що тяглася правобережною Наддніпрянщиною, була з половини XVIII віку перенесена з берегів Тясьмина та Синюхи геть далеко на південь, у степи, що віддавна ввіходили до „Вольностей Війська Запорозького". Кордон було перенесено, як відомо, в наслідок того, що послідовно засновано „малороссійское заднѣпрское поселеніе", Нову Сербію і, нарешті, Слобідський козацький полк. Але ввесь час як існували ці селища, їх кордон до Запорожжя не був закритий аж до 1762 року російською митною лінією [1]). Таке становище було дуже сприятливе для Запорожжя в звязку з його доволі жвавими торговельними зносинами з Польщею і почасти з Новою Сербією [2]). Але таке становище не могло здаватися за нормальне для російського уряду, як таке, що заподіяло втрату „высокому Е. И. В. интересу". В наслідок, в 1762 році кордон Нової Сербії з Запорожжям включено в митну смугу і на ній засновано дві митниці: у фортеці св. Лизавети та в Орлику.

Отже, російська фіскальна політика видимо змагалась обмежувати, яко мога, економічну самостійність Запорожжя. Окрім наведеного вище факту заснування митниць цеє змагання виразно виявляється

[1]) Див. нашу працю: Славянская колонизація Новороссіи въ XVIII вѣкѣ. Сербскія военныя поселенія (Кіевъ 1913), стор. 43.

[2]) Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. I, стор. 230 — 239.

в проєктах, що не раз з'являлися, про заснування митниць усередині Запорожжя. Закордонну торговлю Запорожжя, надто з Туреччиною, оцінювали російські „прибыльщики" вище од її справжньої вартости. Вони силувалися пристосувати її „къ высокому Е. И. В. интересу". Ще р. 1755 знавець Запорожжя, перекладач російської Колегії Закордонних Справ, Хв. Семенов подав до Київського генерал-губернатора „проектъ о пристаніи морскихъ судовъ при Никитинской Заставѣ" [1]), в якому, зазначаючи переваги Микитина, як пристани для турецьких суден порівнюючи з Новою Січчю, він вказував на майбутнє збільшення кількости суден, які приходитимуть, коли перенести пристань в Микитин. Наприкінці Семенов додавав, що в звязку з зростанням Микитина „можно будетъ таможню учредить, отчего въ казну Е. И. В. немалая прибыль интересу будетъ". Але проєкт цей не мав ніяких реальних наслідків, можливо тому, що проти нього енергійно протестував кошовий отаман в своїому листі до Київського генерал-губернатора. У тому листі кошовий зазначив надмірну шкоду од проєкта Семенова для Війська. Проте, питання, що його підніс Семенов, не заглухло, і в 1761 році Сенат слухав реляцію обер-прокурора графа Чернишова, що, зазначаючи закордонну морську торговлю Січи, звертав увагу Сенату на безмитну транзитну торговлю, що її провадила Польща з Туреччиною через запорозьку територію. З огляду на таке „невигідне для російської комерції явище", Чернишов пропонував Сенатові послати на Січ „способнаго человѣка для коммерческихъ примѣчаній" і зокрема для розгляду питання про заснування „настоящаго порта". Сенат пристав на пропозицію Чернишова. На Січ вирядженo члена „Комиссіи о коммерціи", надвірного радцю Лодиґіна. Лодиґін, побувавши в Запорожжі, подав у 1762 році до Сенату проєкта про заснування морської пристани у Микитині. Тільки-ж видно, що проєкт цей, що його Сенат передав до Колегії Закордонних Справ, не мав співчуття, надто бо невеликі шанси були на зростання морської торговлі на Січі, в звязку з турецьким панування̀м на долішньому Дніпрі [2]).

Але, якщо заміри заснувати митниці всередині Запорожжя й не здійснено, то митну політику Росії на кордонах Запорожжя проваджено енергійно що-до підлягання інтересів Запорожжя інтересам Росії взагалі. Так, у 1762 році, указом 16 жовтня, з огляду на шкоду для гуральництва на Гетьманщині, заборонено довозити до Запорожжя горілку з Польщі [3]).

Нарешті, як засновано у 1764 році Новоросійську губернію, з запорозців почали стягати в ній мито на худобу й рибу, що вони їх продавали. Це порушувало відомий нам указ 1760 року

---

[1]) Андріевскій, Матеріалы, стор. 626 — 627.

[2]) Див. видання „Сенатскій Архивъ", т. XII, стор. 30 — 31, 135 — 137.

[3]) П. С. З. № 11686.

і викликало великі скарги запорозців в їхньому наказі депутатам, що вони вибрали до Катеринінської Комісії 1767 року [1]). Але, як видно, скарги ці успіху не мали, а наступна російсько-турецька війна 1768 — 1774 років та загострення межових суперечок з Новосербськими поселенцями відтіснили у бік ці економічні питання Запорожжя, що стояло вже напередодні свого трагічного кінця.

---

[1]) Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. III, приложеніе, стор. 320 — 322. Див. також Флоровскій, Депутаты Войска Запорожскаго въ законодательной комиссіи 1767 г. (Одесса 1912), стор. 33 — 34, 35 — 36.

Н. Д. ВАСИЛЕНКОВА-ПОЛОНСЬКА,
наукова співробітниця Української Академії Наук.

ІСТОРИКИ ЗАПОРОЖЖЯ XVIII В.

Ми маємо небагато джерел для історії останньої Запорозької Січи, Січи XVIII в. За найважливіші з них звичайно вважають „Исторію о казакахъ запорожскихъ" кн. С. І. Мишецького, та „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи" А. І. Ріґельмана. Обоє автори були сами в Січі, мали спромогу бачити на власні очі її побут, чути від самих учасників про різні події XVIII в., взагалі вони були самовидці того запорозького ладу, що його знищено 1775 р. Близько до цих праць ставлять історичні досліди рос. історіографа Г. Ф. Міллера, що хоч і не був у Січі, але зібрав у своїх портфелях чимало — здебільша й досі не надрукованих — документів про її історію.

Всі ці джерела дослідники вважають за незалежні, хоч О. М. Бодянський висловив деякі думки з приводу ідентичности авторів „Лѣтописнаго повѣствованія" та „Исторіи о казакахъ запорожскихъ" — тоді ще не було відомо, хто був цей автор, і О. М. Бодянський, друкуючи в „Чтеніяхъ въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ" анонімну „Исторію о казакахъ запорожскихъ", у передмові до неї висловив гадку, що або автор її — А. І. Ріґельман, або — „Ригельманъ обирало достоянія другихъ, компиляторъ" [1]). Згодом, друкуючи „Лѣтописное повѣствованіе" Ріґельмана, О. М. Бодянський дізнавсь, що автор „Исторіи о казакахъ" — кн. С. І. Мишецький (про це написав у примітці сам А. І. Ріґельман) [2]). Але видавати „Повѣствованіе" Ріґельманове доводилося в таких умовах, що О. М. Бодянський не міг настоювати на своїй характеристиці Ріґельмана: він не автор, ergo — він „обирало". Відтоді зминуло аж 80 років, здогад О. М. Бодянського цілком призабули, і всі дослідники Запорожжя

---

[1]) У передмові О. М. Бодянський писав так: „хотя сочинитель (Ригельманъ) въ Предувѣдомленіи къ Лѣтописному повѣствованію и говоритъ о многихъ источникахъ... однако объ... Исторіи вовсе не упоминаетъ. А такъ распоряжаться чужимъ трудомъ,... то есть почти цѣликомъ помѣстить его въ свое сочиненіе... можетъ только виновникъ, полный хозяинъ его, или же какой-нибудь обирало"... Исторія о казакахъ запорожскихъ. Предисловіе. Чтенія въ Импер. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Моск. Универс. 1847 г. № 6, ст. III—IV (відд. „Смѣсь").

[2]) А. И. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ч. III, кн. V, стор. 138.

та Степової України — кінчаючи автором останньої статті про історію Запорожжя, автором цієї замітки — вважали твори цих авторів за самостійні, незалежні один від одного джерела, і бачили в їх ідентичності яскравий довід на те, що вони відповідали дійсності [1]).

Але справді було не так, і мій невеличкий нарис має виявити обопільний стосунок цих джерел.

З середини XVIII в. з'являється ціла низка праць, присвячених історії Запорожжя; перша з них була „Исторія о казакахъ запорожскихъ" кн. С. І. Мишецького [2]). Автора її відряджено р. 1736 на Січ „для построенія тогда до оной крѣпостного укрѣпленія", і пробув він там до 1740 р. Наслідком його спостережень і була „Исторія о казакахъ" [3]), яку він написав „отъ инженерной команды", себ-то, здається, за дорученням од начальства. Цей твір зберігсь у п'ятьох списках: троє списків збереглося в портфелях Г. Ф. Міллерових, четвертий — у збірці І. П. Сахарова та п'ятий — у кн. М. С. Воронцова. Всі вони мають невеличкі відміни в тексті; окрім того, примірник І. П. Сахарова має „заключеніе" — до читача [4]); деякі інші мають примітку, що цю роботу виконано „отъ инженерной команды"; це дало право редакторам останнього видання — членам одеського „Общества Исторіи и Древностей" гадати, що Мишецький відповів на запитання од уряду [5]). Всі списки — анонімні, і ім'я авторове стало відоме через примітку Ріґельмана [6]). „Історію" Мишецького видано двічі: вперше, 1847 р., її видав О. М. Бодянський, у „Чтеніяхъ" [7]), використавши списки Міллерові та Сахарова; вдруге — список кн. Воронцова видало одеське „Общество Исторіи и Древностей", з примітками його членів: Н. Н. Мурзакевича, С. В. Сафонова та Н. П. Вертильяка [8]).

Історія поділяється на 17 розділів. Зміст її такий: I розділ — початок запорозького війська (стор. 1 — 8) [9]); II розділ — перелік січей (ст. 9 — 10); III розділ — засоби війни з турками (ст. 11 — 15); IV розділ — про те, відкіля козаки приходять у Січ (ст. 16 — 18);

---

[1]) Див. між иншим Д. Дорошенко, Огляд української історіографії. Прага 1923 стор. 62 — 63.

[2]) Кн. С. І. Мишецький народився р. 1716, Г. А. Власьев подав про його тільки одну звістку: р. 1758 він був секунд-майор Смоленського гарніз. полку. Г. А. Власьевъ, Потомство Рюрика. Матеріалы для составленія родословника, т. I, в. II. Князья Черниговскіе. Спб. 1906, стор. 222.

[3]) Повна назва така: „Исторія о казакахъ запорожскихъ, какъ оные издревле зачалися, и откуда свое происхожденіе имѣютъ, и въ какомъ состояніи нынѣ находятца".

[4]) Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. при Моск. Унив., 1847, № 6, стор. 36.

[5]) „Исторія о казакахъ...", Одеса 1852, стор. III.

[6]) Лѣтописное повѣствованіе, т. III, кн. V, стор. 138.

[7]) Чтенія, 1847, № 6, стор. 1 — 42 (та III — VIII); смѣсь.

[8]) Одеса 1852, стор. 1 — 78, та I — V передмова. Додаток — Описаніе Запорожской Сѣчи. Сочин. Василія Чернявскаго, 1766 г. ст. 79 — 92.

[9]) Треба попередити, що протягом усієї статті ми покликуємося на пагінацію „Исторіи о казакахъ" тільки одеського видання.

V розділ — історія перебування запорозців під татарською владою (ст. 19 — 27); VI розділ — про те, як вони повернулися до Росії, і про їх звичаї (стор. 27 — 32); VII розділ — про старшину (стор. 33 — 36); VIII розділ — про ради, їх значіння та характер (ст. 36 — 43); IX розділ — про курінних отаманів (ст. 43 — 44); X розділ — про духівництво (ст. 44 — 46); XI розділ — про канцелярію (ст. 46 — 47); XII розділ — про майстерових людей (ст. 47 — 48); XIII розділ — про побут та прибутки старшини (ст. 48 — 51); XIV розділ — про прибутки курінних отаманів (ст. 51); XV розділ — про побут, вольності, багатство козаків (ст. 52 – 56); XVI розділ — про суд (ст. 56 — 59); XVII розд. — описання Дніпра, його допливів, річок і т. д. (ст. 59 — 78).

Вже з самого переліку розділів можна бачити, що книжка ця має велику вагу для дослідів над історією Запорожжя. Звичайно це значіння ще збільшується, коли візьмемо на увагу, що книжку цю написано в середині XVIII в., коли не було жадних дослідів присвячених Запорожжю, і що автор її сам, на власні очі, бачив те, про що він писав. І справді — цінність розділів книжки не однакова: ті частини, що Мишецький писав з чужих слів (розд. I, V, VI), мають меншу вагу, ніж ті, які він писав, як спостережник подій.

Найцікавіші ті розділи, де автор описує побут запорозців, політичний устрій, ради, обрання старшини, суд, вольності, промисловість, і т. д. Цей відділ не втратив і досі свого наукового значіння. Цікаво виявити, як ставився автор до того, що він бачив на Запорожжі: він уявляв собі, що запорозці „якобы Мальтійскіе кавалеры своимъ житьемъ и чистотою“, і не дозволяють жінкам показуватися в Січі. Людність на Запорожжі зростала тільки через те, що сюди імігрували сусіди: козаки привозили дітей з України, Польщі, приймали дезертирів, то-що. Мишецький малює докладно звичаї запорозькі: ради, що відбувалися 1 січня, розподіл риболовель, вибори старшини. Тут виявилося, що він негативно ставився до „грубаго простонародія“, що брало участь в обраннях: після того, як поділять риболовлі „всі старі, добрі козаки розійдуться і залишиться тільки сама дурна голота“; коли вони вирішать змінити старшину, знов таки „найгрубіші п'яниці“ йдуть до обраного отамана, щоб повідомити про обрання та запросити на раду. Всі зміни старшини, на думку Мишецького, провадять самі „п'яниці“ [1]). Це ставлення до запорозької ради, як зібрання п'яниць, бурхливої голоти, дуже цікаве: воно характерне для всієї російської історичної літератури про Січ.

Цінні розділи про прибутки старшини: тут виявляються промисловість запорозців, їх торговля; ще цікавіший розділ, що трактує про вольності: автор яскраво малює дві групі запорозців: справжніх козаків, що живуть по куренях, у Січі, та козаків господарів, що

[1]) Исторія о казакахъ запорожскихъ. Одесса 1852, стор. 36 – 43.

мають свої господарства або на форштаті, або по зимóвниках; вони розводять худобу, коней, бджіл, ловлять рибу [1]). В иншому місці він одзначив, що старі заможні козаки почасту ходили на Україну, одружувалися і залишалися там [2]). Досить несподівано Мишецький повідомляє, що взагалі запорозці „роботъ повелѣваемыхъ не имѣють, но всегда въ гуляньи и... неспокойномъ пьянствѣ, жизнь свою провождаютъ“ [3]). Треба гадати, що це говориться про козаків, які жили в самій Січі.

Мишецький подав характерну рису, що малює взаємовідносини між січовими козаками та тими, котрі жили по зимóвниках і котрих січовики вважали за своїх підданців. Ненависть цих останніх була така велика, що вони, коли Січ перебувала в Олешках, і коли козаки пішли з ханом на черкасів, прийшли до Олешок і розруйнували січу, пограбували худобу, а людей порізали: це була помста підданців, що за неї згодом віддячилися і козаки [4]).

Цікавий розділ присвячено судові: він говорить про найважчі провини з погляду запорозців: забойство, крадіжка, содомський гріх, що карали їх смертю [5]).

Мишецький приділив багато місця в своїй праці перебуванню запорозців за кордóном, під владою татар, та тому, як вони повернулися до Росії, як уважаючи на їх прохання, цариця Ганна дозволила їм повернутися до Росії „и приняла ихъ въ число своихъ рабовъ“. Він докладно описує всі події, звязані з переходом у російське підданство, приїзд офіцера російського, а потім турецького посла, який пропонував їм залишитися в підданстві турецькому, описує присягу російській цариці і оголошення всій людності, що їх прийнято „в число вірних рабів“ [6]). Як бачимо, — нема ані слова про будь-які умови або обіцянки од російського уряду, що про їх свідчать грамоти імп. Ганни [7]).

Ми зупинилися докладно на змісті оповідання Мишецького тому, що воно цікаве, як перший опис запорозького побуту, і тому, що, як побачимо, воно мало величезний вплив на російську історіографію, дарма що і не було надруковане, протягом більш як 100 років.

Року 1760, в часописі „Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія“ було надруковано чималу статтю російського історіографа німця родом, відомого Г. Ф. Міллера, під назвою „Извѣстія о казакахъ запорожскихъ“ [8]). Автор її зазначив у примітці, що в основу свого оповідання поклав він звістки, одержані від росій-

---

[1]) Исторія о казакахъ запорожскихъ, Одесса, 1852, стор. 17 — 53.
[2]) Те-ж, стор. 18. [3]) Те-ж, стор. 55. [4]) Те-ж, стор. 23.
[5]) Те-ж, стор. 56 — 58. [6]) Те-ж, стор. 27 — 32.
[7]) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. II, изд. III, стор. 44 — 45, 57.
[8]) „Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія“, 1760 р., травень, стор. 387 — 444.

ського офіцера, що деякий час перебував між запорозьких козаків. Ці відомості Міллер одержав од свого приятеля, і приєднав до них ті відомості, що мав у себе. Як бачимо, Міллер не назвав Мишецького і натяк на якогось офіцера, що перебував у Січі, досить темний. Звязку між цими двома оповіданнями досі в історичній літературі ніхто ще не зазначав. Тільки О. М. Лазаревський року 1858, в „Указателѣ источниковъ“ під вказівкою на цю працю Міллера поставив у дужках прізвище Мишецького та знак запитання [1]). Мабуть він не був певний, щоб висловитися ясніше. Будь-що-будь, знак запитання О. М. Лазаревського не звернув на себе достатньої уваги з боку дослідників.

Працю Міллерову не поділено на розділи і не має вона ладу „Исторіи“ Мишецького. Вона починається переліком порогів та Січів; останнє взято в Мишецького з деякими додатками (Мишецький, стор. 9—10, Міллер, стор. 390—392); потім іде в Міллера переказ Мишецького — з деякими дрібними відмінами — про зраду Мазепи, про участь запорозців у цій справі (Мишецький, ст. 18—26, Міллер, ст. 393—402). Міллер тут мало не слово в слово повторює байку Мишецького про те, що Орлик був мусулманин. Так само переказує Міллер оповідання Мишецького про помсту Самарських козаків:

Мишецький.

...какъ запорожскіе козаки подъ командою султана, ходили въ Черкесы... Запорожскіе казаки ж, которые живутъ при р. Самарѣ, собравшись во многой силѣ, и пошли военной рукой на Запорожскую Сѣчь, въ урочище Олешки, и оную всю разбили и разграбили, и людей множество перерубили и вѣшали, и потомъ оную всю выжгли; и за то они то чинили, что запорожцы подданными у себя имѣли и многія имъ насильства и обиды чинили (сторінка 28).

Міллер.

Знатное число запорожскихъ казаковъ поселилось при устьѣ Самары... Всѣ сіи почитались отъ тѣхъ, кои жили въ Сѣчи, за подданныхъ. Претерпѣвая сверхъ того отъ нихъ великія обиды, помышляли о способѣ отмщенію и сыскали къ тому удобный случай, когда лучшіе запорожцы находились съ Ханомъ въ Черкасскомъ походѣ... пришли въ Алешки, гдѣ толикую оказали суровость, что безчеловѣчнѣе поступать не могъ бы непріятель... людей въ ярости отчасти порубили, а отчасти повѣсили, Сѣчь разграбили и выжгли (39).

Тут ясно, що Міллер тільки згустив фарби Мишецького.

Далі — оповідання про те, як козаки пограбували поляків:

Мишецький.

...Ханъ крымскій онымъ запорожцамъ запрещалъ и великія деньги съ нихъ за оныя обиды доправлялъ, и онымъ обидимымъ полякамъ отдавалъ; въ одну пору, чрезъ прошенія польскихъ жителей Ханъ крымскій съ оныхъ козаковъ изыскалъ 24.000 р. денегъ и обидимымъ полякамъ отдалъ (24).

Міллер.

Ханъ приказывалъ обыкновенно по принесеннымъ отъ поляковъ жалобамъ грабежь или возвратить, или заплатить деньгами. И сіе однажды простиралося до 24.000 р., которые казаки должны были заплатить за одинъ токмо набѣгъ обиженнымъ полякамъ (399).

[1]) А. М. Лазаревскій, Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края. Вып. I. Спб. 1858, стор. 4, № 6.

Так само переказано оповідання про те, як запорозці знайшли гармати в Дніпрі (Мишецький, ст. 26, Міллер, ст. 400). Характер переказу має оповідання про те, як козаки повернулися до Росії і як з них зробилися „вірні раби", про участь, яку вони брали в війні з Туреччиною (Миш., ст. 27, Міллер, ст. 403).

Мишецький.

...какъ оный офицеръ (що його послала імп. Ганна) къ нимъ пріѣхалъ, то отдалась ему честь такимъ образомъ: что вышелъ кошевой со всею старшиною и казаками въ нѣсколько тысячахъ человѣкъ ему на встрѣтеніе, и стали отъ самой Сѣчи на обѣ стороны по дорогѣ версты на двѣ, гдѣ надлежитъ оному офицеру сквозь ихъ ѣхать... они его съ великимъ учтивствомъ и поздравленіями приняли и отдали ему честь пушечною и ружейною стрѣльбою (стор. 28).

Міллер.

Кошевой со старшинами и нѣсколько тысячъ простыхъ казаковъ вышли ему на встрѣчу и стали отъ Сѣчи по обѣимъ сторонамъ дороги верстъ на двѣ рядомъ, такъ, что офицеръ промежъ ихъ ѣхалъ. Они поздравляли его пушечною пальбой. Вездѣ раздавался голосъ литавровъ и трубъ, барабановъ и флейтъ, а наипаче всенародного восклицанія, которымъ больше, нежели всѣмъ прочимъ общая радость изъявляется (стор. 404).

Цей зразок показує, яким чином використовував Міллер звістки Мишецького: по суті там нема нічого нового, але „настрій" підвищений, бо як бачимо, ці „восклицанія", що найбільше відбивають радість народню — додав разом з флейтами, сам Міллер, од свого щирого серця.

Ми не даватимем далі таких докладних прикладів — нам здається, що їх наведено досить.

Потім іде в Міллера перелік куренів, він його цілком узяв у Мишецького (Миш. ст. 34 — 35, Міллер ст. 411 — 413); так само оповідання про курінних отаманів, їх обрання, инших начальників курінних (Миш., ст. 43 — 44, Міллер, ст. 412 — 415); тут є деякі додатки. Що-ж до розділу про „рядових" козаків, то цю частину списано в Мишецького (Миш. ст. 16 — 18, Міллер ст. 415); так само і оповідання про духівництво на Січі (Миш. ст. 44 — 46, Міллер ст. 417 — 419); про ремісників (Миш. ст. 47, Міллер ст. 419 — 420), хоч у Міллера це дано трошки докладніше.

Найважливіша частина оповідання — ради і обрання старшини — являє собою у Міллера шкільний переказ відповідного місця Мишецького (Миш. ст. 36 — 43, Міллер ст. 420 — 428). В частині, присвяченій судові, Міллер зробив невеличкі додатки: так він порівнює право запорозьке з „малоросійським", але взагалі наслідує Мишецькому. У відділі про кари він цілком списав у Мишецького (Миш., ст. 56—59, Міллер, ст. 429 — 432).

Тепер можна підбити деякі підсумки: порівнюючи два оповідання про запорозьких козаків — Мишецького та Міллера, бачимо, що останній не тільки використав першого, як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятої в автора систематичности. Але в „Исторіи" Мишецького

залишилося невикористано чимало сторінок, увесь перший розділ про походження козаків, що звичайно, не завдовольнило історика, третій — про війни з турками, та ввесь розділ останній — географічний опис території, річок і т. д., та деякі окремі дрібниці.

З другого боку цікаво, що вніс Міллер нового? Дуже мало. Треба пам'ятати, що протягом всієї книжки зустрічаємо невеличкі додатки: наприклад — перелік порогів (387 — 389), про те, як ставилися Петро I та Катерина I до запорозців і гадка, що пізніш і справді можна було ставитися до них не так суворо, бо навряд-чи залишивсь хто з тих, що брали участь у Мазепиній зраді (410); Міллер надає значіння участі Гетьмана Апостола в тому, що запорозцям дозволено повернутися (402); він описує пересправи з Польщею докладніше, ніж Мишецький (402); Міллер висловив гадку, що запорозці не вдоволені з сучасного миру і навпаки, бажають знов взяти участь у війні (410); потім іде невеликий опис того, як зовні виглядала Січ (411); Міллер додає до списку куренів поясніння про походження самої назви — від „диму" (412). До розділу про те, що до Січи не допускають жінок, Міллер додає, що коли одного разу комендант Січи привіз свою жінку, то вона мусіла була „терпѣть отъ казаковъ досадительныя рѣчи" (416); в розділі про духівництво Міллер додав коротеньке поясніння, як боролися козаки з унією та католицтвом (417).

За найважливіший ми вважаємо додаток до розділу про побут козаків: Міллер пише, що можна порівняти курені з окремими кантонами, з яких складається республіка. Вони сваряться, але, коли починається війна, всі сварки вщухають. В них панує право дужчого, і тільки воно й може держати їх просте та грубе товариство (432).

Цікавий додаток про торговлю: „нынѣ, — пише Міллер — устремились они больше въ торги, а наипаче получаемою изъ Крыма солью и рыбою". Далі він пише, що поляки обвинувачують запорозців, ніби вони всі гайдамаки; але це без підстави; коли деякі окремі козаки починають грабувати, їх ловлять, вішають, і те, що вони пограбували, повертається власникам (439 — 440).

Ще цікавий додаток: як відомо, Мишецький писав свою історію тоді, коли ще не було Нової Сербії. Міллер писав свої „Извѣстія" 1760 р., і він визнав за потрібне пояснити, що запорозці перед оселенням сербів „распространялись" до впливу Синюхи в Бог; всю цю землю, аж до містечка Торговиці, захопили серби, але „запорожци мало оную употребляли. Сіе было бы не простительно, ежели бы столь изрядная земля долее стояла ненаселенною" — таким чином він цілком виправдує земельну політику вищої влади. Далі він перелічує сербські осади. Описавши характер торговлі запорозців (вони завсіди купують та продають все, коли п'яні), Міллер висловлює таке міркування: хоч запорозці і вважаються за належних владі Гетьмана,

справді „за дальнимъ разстояніемъ и для необузданного житія сего народа, невозможно ихъ содержать въ совершенномъ послушаніи“ (442 — 444).

Такий зміст „Извѣстій“ Міллера. З того, що ми дали, видно, що автор не мав иншого джерела, ніж „Исторія“ Мишецького; можливо, що хтось розповідав Міллерові про вигляд Січи, про неприємності, що зазнала комендантова жінка, то-що. Джерел незалежних, вартих уваги, у його не було. До того, що написав Мишецький — він додав тільки вчені міркування історика.

Тут повстає ще одне питання: чому Міллер не назвав Мишецького? Чому він тільки натякнув на якогось офіцера в своїй примітці? Можливо, що він не знав прізвища автора „Исторіи“, про його вперше довідалися з Рігельманової примітки. Але все-ж-таки Міллер міг, не називаючи автора, пояснити, що він видає чужий твір [1]), а не заспокоювати, що він користувавсь між иншим і цим джерелом.

Про те, яку вагу надавали сучасники „Извѣстіямъ“ Міллеровим, свідчить такий приклад: 1788 року, Л. Максимович видав у Москві „Словарь Географическій Россійскаго Государства“; друге видання вийшло 1804 року [2]). Тут Запорожжю присвячено велику статтю [3]). Коли ми її порівняємо з Міллеровою статтею, то побачимо, що з початку до 576 стор. — це передрук Міллерової статті. В ній є тільки нѣвеличкі відміни: додано про вбрання запорозців та їхню вдачу (стор. 564), та є ще цікава відміна, що ми її наведемо текстуально:

Міллер.	Словар Географическій.
До поселенія сербовъ при рѣкахъ Ингулѣ и Ингульцѣ, которое учинилося въ 1755 году, распространялися они обыкновенно до впаденія въ Бугъ рѣки Синюхи, яко до своей старой границы (112).	...До поселенія сербовъ при рѣкахъ Ингулѣ и Ингульцѣ, которое учинилося въ 1755 году, распространялись было они дерзостнымъ образомъ до впадающей въ Бугъ рѣки Синюхи, яко бы до своей старой границы (567).

Ясно, навіщо додано скількись слів у Словнику. Після того замість опису Нової Сербії вміщено докладний опис рибного промислу запорозців (567 — 571). Кінець статті додано механічно — тут надруковано маніфест 1775 року про зруйнування Січи.

Пізніш, року 1822, Д. Н. Бантиш-Каменський мало не ввесь відділ, присвячений Запорожжю списав з Міллера [4]); цікаво те, що

[1]) Треба пам'ятати, що в портфелях Міллерових переховувалися 2 списки „Исторіи о казакахъ запорожскихъ“ Мишецького, і покликуватися, отже, на те, що „сіе отъ нѣкоторого пріятеля мнѣ сообщено было“ — Міллер не мав підстав; краще було-б, коли-б він надрукував твір Мишецького з своїми додатками, або примітками.

[2]) Перше видання мало назву: „Новый и полный Географическій Словарь Россійск. Государства. 1783—1789“. Друге видання: „Словарь Географическій Россійскаго Государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ... Москва... собранный А. Щ.[екатовымъ]. Москва 1804“.

[3]) Там-же, т. II, вид. II, стор. 535 — 579.

[4]) Д. Бантышъ-Каменскій, Исторія Украины. Останнє київське видання Ф. А. Іогансона, стор. 214 — 218.

він, маючи під руками „Исторію“ Мишецького, не помітив обопільного стосунку між цими оповіданнями [1]).

Поруч із „Исторіей“ Мишецького звичайно вважають за незалежне від нього першоджерело запорозької історії „Лѣтописное повѣствованіе“ А. І. Ріґельмана [2]). Автор її, інженір, значну частину свого життя провів взагалі на Україні, і зокрема серед запорозців (1740—42), де брав участь у розмежуванні земель з Туреччиною; потім (1770—71) він будує фортецю Петровську на Дніпрянській лінії. Одруживщися з донькою Лизогуба, він, після служби, оселився на Чернігівщині, в маєтку Андріївці [3]). Таким чином автор „Повѣствованія“ не був зовсім чужий Україні і здавалося-б, міг внести чимало нового матеріялу в своє оповідання.

Взагалі „Повѣствованіе“ Ріґельмана звернуло на себе пильну увагу з боку дослідників, а акад. В. С. Іконніков ставив його на межі літописного оповідання та критичної історії [4]).

Ріґельман у передмові перелічує джерела, якими він користувався: літописи (Граб'янки, Самовидця) [5]); почасту посилається в самому тексті на польських хронографів Кромера та ин. [6]), на Соліньяка [7]), Вольтера [8]), В. Н. Татіщева [9]), Єміна [10]), Шевальєра [11]) та „иныхъ историковъ“ [12]); він зазначає і кн. Мишецького, в примітці до розділу про перебування запорозців під татарською владою, і каже щиро, що цей розділ він списав у Мишецького [13]). На жаль, він не зазначив того-ж про инші частини своєї праці, які історики досі вважали за самостійний твір, за незалежні враження людини, що на власні очі бачила те, про що писала або прийняла з безпосереднього первісного джерела. Як ми вже казали—примітку О. М. Бодянського—його дилему про відносини між Ріґельманом та автором „Исторіи о казакахъ“—всі забули, не настоював на ній і сам Бодянський.

Навсправжки „Повѣствованіе“ Ріґельмана, в частині присвяченій Запорожжю не можна вважати за першоджерело: він списав у Мишецького все, що малює побут Запорожжя, його політичний устрій, соціяльний лад. Цей плагіят починається з перших сторінок „Повѣствованія“, а саме:

[1]) Теж Примѣчанія ко второй части Исторіи Малой Россіи, стор. 540, № 29.

[2]) „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще... собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ-маіора и кавалера Александра Ригельмана. 1785—1786 г. Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс., при Моск. Универс., за 1847 г. книги—5—9; всего 668 + XIV стр., част. I—IV.

[3]) О. Бодянскій, Историческое свѣдѣніе объ А. И. Ригельманѣ. Чтенія въ Общ. Ист. и Древн., за 1848 г., кн., стор. II—IV.

[4]) В. С. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. II, стор. 1953.

[5]) Там-же, стор. 1953.

[6]) А. И. Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств. I, стор. 9.

[7]) Те-ж, ч. I, стор. 9. [8]) Те-ж, ч. III, стор. 99—101.

[9]) Те-ж, ч. I, стор. 8—10. [10]) Те-ж, ч. I, стор. 9.

[11]) Те-ж, ч. I, стор. 49—100. [12]) Те-ж, ч. I, стор. 2, 49 та 117.

[13]) Те-ж, ч. III, стор. 138.

Мишецький.

Зачатіе ихъ войска и собранію учинилося въ 948 г., нижеописаннымъ случаемъ. Вышелъ изъ Польши одинъ человѣкъ, именемъ Семенъ, на устье Буга, на лиманъ, для битья дикихъ козъ... и какъ проведали тамошнее довольствіе ближніе его сосѣди, то предались къ нему человѣкъ болѣе ста, ...а оного Семена стали у себя имѣть атаманомъ... и прозвали ихъ Козарами (1 — 2).

Рігельман.

Запорожцы... собственно о себе объявили, якобы войско ихъ начало свое возъимѣло отъ 918 г., черезъ вышеднаго тогда изъ Польши, нѣкоего человѣка, именемъ Семена, роду Козарскаго, который якобы для рыбного промыслу и ловли звѣриной на устье Богъ-рѣки въ ее лиманѣ мѣсто избралъ, и куда по извѣщенію его... присовокупились къ нему земляки его и составили сперва черезъ то шайку человѣкъ изо 100 или болѣе (ч. I, стор. 2).

Як бачимо, ввесь зміст Рігельман списав у Мишецького, але дещо змінив у ньому: вперше він видає цю байку за народнє оповідання; вдруге він запевняє, що цей Семен з Польщі був „роду козарського", — Мишецький, навпаки, намагавсь з'ясувати назву „козари" — від „кози" [1]).

Далі Рігельман бере у того-ж-таки Мишецького перелік Січей, попередивши, що він його узяв „від инших историків" (ст. 2); потім він оповідає про козарів, перших князів і т. д. З 47 стор. він знов повертається до Запорожжя і оповідає про боротьбу запорозців з турками.

Мишецький.

Черезъ Днѣпръ бывали цѣпи желѣзные перетянуты... Запорожцы вырубятъ дерево толстое со всемъ прутьемъ, и везутъ передъ собою, и какъ будутъ пріѣзжать къ тѣмъ городкамъ, то въѣдутъ въ р. Космаху ночью... и пустятъ дерево къ тѣмъ цѣпямъ, какъ то дерево въ цѣпи ударитъ, и цѣпи забренчатъ, то изъ пушекъ пойдетъ пальба, и какъ изъ пушекъ выпалятъ, которыя на цѣпи наведены, то оныя вдругъ и пройдутъ мимо тѣхъ городковъ, а турки, хотя по проѣзжающимъ изъ ружей палили, однакъ ихъ не могли удерживать. А въ иныя времена такъ бывало, что казаки сквозь пройдутъ, а турки о томъ и знать не будутъ (13).

Рігельман.

...чрезъ рѣки перетянутъ желѣзныя цѣпи... Срубали толстыя деревья, подводя рѣкою ихъ ближе къ заставамъ и пускали со всѣми сучьями по водѣ въ темныя ночи... деревья жъ наплывали на те перетянутыя цѣпи и тѣмъ ударешемъ по ночному времени тревожили турокъ, кои думали завѣрно, что казаки въ лодкахъ къ нимъ приплывали, стрѣляли по онымъ ворогамъ изъ пушекъ и ружьевъ, и тѣмъ чаяли удержать нашественниковъ. Точію казаки сколь скоро пальба окончилась, въ то время тутъ проѣзжали... Иногда же казаки тайно проѣзжали, что турки о нихъ и свѣдать не только видѣть не могли (ч. I, стор. 47 — 48).

Так само іде і далі: стор. 14 Мишецького цілком переписана в Рігельмана на стор. 48.

Далі — цікаво, як змінює Рігельман текст Мишецького:

[1]) Цікаве те, що Рігельман узяв редакцію списків Сахаровського та Воронцовського, бо в списках Міллерових замість „изъ Польши" читаємо: „изъ Россіи". „Исторія о козакахъ запорожскихъ", Чтенія Общ. Ист. и Древн., 1847 г., смѣсь кн. 6, Смѣсь, стор. 3. Там-же „Разнорѣчія", стор. 37, № 7.

Мишецький.

Оный Орликъ принялъ махметскій законъ и женился на турчанкѣ, отъ которого (?) уже и дѣтей много имѣетъ (20).

Рігельман.

...дабы не отданъ былъ по усильному отъ Россіи требованію, принялъ наконецъ законъ Магометанскій, и для лучшего туркамъ увѣренія женился на турчанкѣ. Тогда запорожцы, яко бусурманина, хетмана имѣть его у себя не захотѣли"... (ч. III, стор. 97).

Далі — розділ „о бытности отъ времени измѣны запорожцевъ въ Крымскомъ владѣніи", має примітку Ріґельмана, що він списав це оповідання у Мишецького (част. III, стор. 138, розділ XXXI).

Головне значіння для історії Запорожжя має, звичайно, розділ XXXVII, VI книги, IV частини оповідання Ріґельмана, під назвою „Описаніе о бывшихъ запорожскихъ казакахъ, жительствѣ, поведеніи и обычаяхъ ихъ".

Тут, після невеличкої передмови (стор. 67 — 71), починається отверте, виразне списування з Мишецького. Маніра списування Ріґельмана різко відрізняється від Міллерової. Міллер міняє порядок статтів, треба в його „Извѣстіяхъ" вишукувати де він списав у Мишецького те, або инше місце. Ріґельман бере все, ряд-у-ряд, сторінку за сторінкою, тільки додаючи якісь дрібниці.

Мишецький.

...старые и добрые козаки имѣютъ довольное богатство въ платьѣ и въ деньгахъ, а пожелаютъ ѣхать въ Малороссію или въ Польшу для торговъ, или другихъ какихъ нуждъ, оные берутъ себѣ пашпорты отъ Кошевого, за ихъ войсковою печатью, и изъ оныхъ много случается, что взявъ изъ Сѣчи свое богатство и женятся въ Малороссіи или въ Польшѣ и тамъ остаются (18).

Рігельман.

...нѣкоторые нажившись въ Сѣчи, со всѣмъ своимъ имѣніемъ подъ видомъ торговъ или и иныхъ какихъ нуждъ взявъ пашпорты отъ кошевого за печатью войсковою, отъѣзжали въ Польшу или Малороссію и тамъ безвозвратно жить оставались и оженивались (ч. IV, стор. 73).

Мишецький.

...Кошевой съ палицею, въ которой Кошевого вся честь состоитъ, а судья съ войсковою печатью, писарь съ чернильницей, асаулъ съ маленькою палочкою придутъ, которымъ тогда отдается честь политавреннымъ боемъ, которые пришедъ станутъ посреди народа безъ шапокъ, и поклонятся на всѣ четыре стороны потомъ скажетъ Кошевой: всему войску: что нынѣ, молодцы, у насъ новый годъ, надлежитъ намъ, по древнему нашему обыкновенію, раздѣлъ въ войскѣ рѣкамъ и урочищамъ учинить (37).

Рігельман.

...кошевой съ палицею, или съ насѣкою, въ которой вся честь Кошевого состояла, а судья съ войсковою печатью, писарь съ каламеремъ, то есть съ чернильницей, асаулъ съ маленькою палочкою, къ тому жъ мѣсту придутъ, гдѣ отдавалась имъ честь литавреннымъ боемъ. Они же ставъ посреди круга того или народа, близъ знамя и литавръ, снявъ шапки, кланялись козакамъ, на всѣ то есть на четыре стороны. Потомъ скажетъ кошевой ко всему тутъ собранію, гдѣ и атаманы куренные бывали, сими рѣчами: „Паны молодцы и товарищество. У насъ нынѣче Новый Годъ; треба намъ по древнему нашему звичаю роздѣлъ въ войскѣ рѣкамъ и урочищамъ учинить", (ч. IV, стор. 74).

Мишецький.

...пойдутъ человѣкъ десять да и болѣе самыхъ грубыхъ пьяницъ въ тотъ курень, гдѣ онъ живетъ и будутъ просить ево, дабы онъ принялъ на себя такую честь. Ежели онъ добровольно не пойдетъ, то его по два человѣка ведутъ подъ руки, а двое или трое съ зади пехаютъ, и въ шею толкаютъ, и ругательно бранятъ: иди, скурвый сынъ, намъ бо тебя треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (38—39).

А кто изъ ихъ войска козаки... вино ...будетъ продавать, то принужденъ дать кошевому ведро, а по ихъ званію кварту, судьѣ другую, писарю третью, асаулу четвертую, довбышу и пушкарю пятую, на церковный обиходъ шестую, атаманамъ куреннымъ всемъ седьмую, а оное у нихъ берется все изъ десяти куфъ, и прозывается оное поставное вино (49).

Рігельманъ.

...самые пьяные и сумазбродные человѣкъ съ десять или болѣе, и пришедъ къ тому въ курень, просили, чтобы онъ принялъ тотъ чинъ и званіе на себя, въ которое его выбираютъ, если же онъ не желаетъ и добровольно на сборное мѣсто не пойдетъ, то взявъ по два человѣка, его за руки, а прочіе сзади в спину и въ шею толкавши, изъ куреня его выталкиваютъ и съ тою процессіею чрезъ всю площадь до сборища ихъ доваживали, ругая и говоря ему въ слѣдъ: иди, скурвый сынъ, намъ тебе треба, ты нашъ батько, будь намъ паномъ (ч. IV, стор. 75).

...а когда оное скупятъ козаки, и пожелаютъ въ Сѣчи продавать, тогда принуждены были съ каждыхъ десяти куфъ вина дать Кошевому ведро, судьѣ другое, писарю третье, есаулу четвертое, довбышу и пушкарю пятое, на церковный доходъ шестое, а на атамановъ куренныхъ седьмое, что указывалось у нихъ сборъ, вино поставное (ч. IV, стор. 79).

Мені здається, що наведених прикладів цілком досить, щоб з'ясувати взаємовідносини між Рігельманом та Мишецьким; немає сумніву в тому, що він не тільки використав Мишецького, а навіть цілком списав у нього більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорожжю [1]). Але він не все списав у Мишецького: всього він присвятив Запорожжю в I частині: стор. 2—3, 7—8, 17—18, 47—48 (взагалі 6 стор.); част. III, стор. 78, 96, 97, 138—143 (9 ст.); част. IV, стор. 29—35, 67—84 (25 стор.), а взагалі — 40 стор. З них 6 списав Рігельман отверто, та не визначаючи джерела в I частині 2—3, 47—48; в частині III 97; в частині IV — 72—84, себ-то тільки 22 стор. Рігельман не списав у Мишецького. З цієї кількости 4 сторінки взяв Маніфест 1775 р. про зруйнування Січи, і залишилося 18 стор., які ми можемо поки-що вважати за власний твір Рігельмана. Побачимо зміст цих частин оповідання. Сторінки 7—8 I частини — присвячені „началу бытія при порогахъ"; 17—18 — побут козаків, їжа, одяг, зброя. Стор. 78, част. III — перше зруйнування Січи; 96— про перебування запорозців під татарською владою (цікаве те, що трішки далі Рігельман повторює про перебування козаків під татарами — в розділі, що він списав у Мишецького — стор. 138—143). У частині IV, стор. 29—35, названі „Описанія о всѣхъ продерзостяхъ сѣчевскихъ казаковъ" — мають за джерело почасти офіційні відомості про „запорозьку небезпеку", почасти — той самий Маніфест,

[1]) Треба застерегти: ми не рахуємо сторінок, присвячених загальній історії України, переважно воєнній, де брали участь запорозці.

що його надрукував Ріґельман. Сторінки 67 — 72 присвячені побутові запорозців. Ми не шукатимемо джерел для цих частин Ріґельманового оповідання, ми поставили собі завдання з'ясувати звязок між Ріґельманом та Мишецьким. Але все-ж-таки тут можна додати, що Ріґельман міжи ншим, використав і Міллерові „Извѣстія". Наприклад: сторінки Ріґельмана 67—69 списані з Міллерових (411—413).

Міллер.	Ріґельман.
Каждый курень имѣетъ своего атамана или предводителя, который называется куреннымъ атаманомъ, и всѣ купно состоятъ въ вѣдомствѣ Кошевого атамана, который имѣетъ названіе отъ татарского слова Кошъ, а по російски станъ... (413).	Каждый курень имѣлъ своего старшину, который назывался куреннымъ атаманомъ, а всѣ купно состояли подъ правленіемъ Кошевого Атамана, какъ выше сказано, кой получилъ себе названіе по мѣсту отъ татарского слова Кош, а по нашему станъ... (ч. IV, 69).

Далі — про військовий побут, про межі, про те, як запорозці „имя свое оскаредили" супроти Росії, про ради, про напади на торговельні валки, про те, що вони „зрадили" Росію — та резюме: „всякой благоразумный человѣкъ разсудить можетъ, что сборище оное достойно было давно какъ домашнее государству зло искоренено быть". Вся ця частина тенденційного характеру, зібрана з різних місць — почасти з маніфесту 1775, почасти — з Міллера, то-що. Цікаве те, що й тут деякі пункти — напр. про ради, про старшину, і т. инш. повторюються нижче, там, де Ріґельман цілком списав у Мишецького. Ці приклади малюють методу Ріґельмана: він механічно зшивав окремі матеріяли, якими користувавсь.

Тепер можна відповісти на запитання: чи мають самостійне значіння ті місця „Повѣствованія", які Ріґельман не списав у Мишецького? Нам здається, що відповідь може бути тільки негативна: за дуже невеликими вийнятками, дрібницями Ріґельман не додав нічого цінного до оповідання Мишецького, і те, що додав — взяв таки знов почасти, у Міллера. Таким чином працю Ріґельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорожжя — він не вніс нічого з того, що міг-би йому дати власний досвід, власні спостереження над побутом, звичаями, правами запорозьких козаків.

Отже на підставі порівняння цих джерел запорозької історії XVIII в. можна зробити такі підсумки. Замість трьох джерел ми маємо по суті тільки одне: це „Исторія о казакахъ запорожскихъ" кн. С. І. Мишецького. Він фактично був на Січі, спостерегав події в ній, її побут, і свої власні спостереження він записав, додавши до них „мудрування" псевдо-історика. Його оповідання, що збереглося до наших часів у п'ятьох списках, було досить популярне, хоч і не було надруковане; не дарма-ж він написав до нього „заключеніе", звертаючися „до читача" [1]).

[1]) Нашу гадку про чималу популярність „Історіи" Мишецького підтримують такі приклади: Д. М. Бантиш-Каменський мав примірник „Історіи", який йому подарував

Дальша історія оповідання Мишецького була така: три списки її переховувалися в портфелях Міллера, і він видав „Исторію“ Мишецького під „назвою „Извѣстія“, з невеликими змінами, року 1760. Таким чином з'явилася друга редакція „Исторіи о казакахъ“.

Генерал-інженір А. І. Ріґельман, людина освічена, збирав матеріяли до історії України — і натрапив, звичайно, і на „Исторію“ Мишецького, і на „Извѣстія“ Міллера. Можливо — що кн. Мишецького він знав персонально. Але чому він зазначив в одному місці, що тут він „списав“ у Мишецького — та не зазначив цього про инші місця — не відомо. І ось — в „Повѣствованіи“ Ріґельмана ми маємо третю редакцію „Исторіи“ Мишецького, сполучену почасти з другою редакцією тієї самої історії, з „Извѣстіями“ Міллеровими.

А врешті треба визнати—що тут ми маємо тільки одне першоджерело — це „Исторія о казакахъ запорожскихъ“ невідомого, маленького офіцера-інженіра, кн. С. І. Мишецького, без спостережень якого ні Міллер, ані Ріґельман не знали-б нічого про побут Запорожжя XVIII в.

Сосницький підкоморій М. Ф. Ставицький (Исторія Украйны. Останнє київське видання Йогансона, стор. IV); І. Н. Болтін теж мав список „Исторіи“; він сам пише так: „есть у меня письменная тетрадка о началѣ Запорожскихъ Козаковъ“, і далі подає докладну цитату про походження козаків від козарів, яку цілком узято з „Исторіи“ Мищецького (див.: Примѣчанія на исторію древнія и нынѣшнія Россіи Г. Леклерка, сочиненныя ген.-м. Иваномъ Болтинымъ, т. І, М. 1788, стор. 363 – 64, та „Исторія о козакахъ“... Одесса, 1852, стор. 1 — 3. Таким чином — нам відомо існування 7 примірників „Исторіи о казакахъ запорожскихъ“. А скільки їх загинуло без сліду?

К. Є. АНТИПОВИЧ
(Київ).

КИЇВСЬКА МІСЬКА ПЕЧАТКА.

Цей нарис має на меті з'ясувати одне цікаве явище з української сфрагістики — типи та еволюцію Київської міської печатки, ба навіть ширше — історію Київської міської печатки. Треба відзначити, що питання про Київську міську печатку має як загальне сфрагістичне значіння, так і спеціяльне. Річ у тім, що українська сфрагістика, одна з важливих допомічних історичних наук, зовсім не розроблена. Проте дослідження печаток дає відповідь на цілу низку питань як з обсягу матеріяльної культури, так особливо з обсягу політичної історії, історії права, то-що. А. Большаков каже: „Печати могут быть не только памятниками дипломатическими (скрепа документа), но и историческими, так как в их изображениях, форме, величине и т. д. мы можем иногда подметить некоторые политические тенденции, общественные веяния и взгляды и пр.“ [1]). Київська міська печатка й цікава тим, що вона яскраво відбила ті політичні зміни, які відбулися на Україні, зокрема в Київі, за XVI — XVIII вв. Питання про Київську міську печатку має також і спеціяльне значіння тому, що Київ перебував в особливих умовах, а саме мало не 400 років користувавсь магдебурзьким правом. До того-ж він займав граничне становище поміж Росією і Польщею. Не треба забувати й того, що з Київа за доби XVI — XVIII вв. був як культурний, так і політичний осередок України. В. І. Щербина у своїй праці „Нариси з історії Київа, відколи приєднано його до Московської Держави“ каже: „Київ, як осередок національного, політичного та релігійного життя України, мав велику вагу за Хмельниччини. Богдан Хмельницький і Польський уряд добре розуміли, що панування над Київом — це головна умова панування над Україною... Події 1654 року змінили становище міста. Його обсаджено московським військом з боярами на чолі. Проте доля Київа ще довго не була з'ясована. На його зазіхали три держави — Польща, Москва та навіть Туреччина. На підставі Андрусівського замирення р. 1667 Київ мав залишитися під владою Москви тільки два роки. Тільки після вічно-мирного трактату 1686 року Київ з невеликою територією між р.р. Стугною та Ірпенем був остаточно відступлений Москві, за що Москва повинна

[1]) А. М. Большаков, Вспомогательные исторические дисциплины (Ленинград, 1924), стор. 130.

була сплатити значний, як на ті часи, викуп 146.000 крб. Таким чином, тільки після трицятирічної (1654 — 1686) боротьби перейшов він під владу Москви. Від Гетьманщини він був відділений Дніпром, а всеньке Правобережжя зосталося під владою Польщі. Тому Київ набув якесь виключне становище, став ніби-то ‚вільним містом', як деякі міста у Німеччині (Ганзейські)" [1]).

Що-до стану української сфрагістики, то треба сказати, що сьогодні ми маємо лиш дуже обмежену кількість навіть несистематизованих матеріялів. Досить повну бібліографію що-до української сфрагістики за XVII — XVIII ст. подає М. Слабченко [2]). Першу працю, яка містить матеріяли що-до української сфрагістики, видав був у Чернігові в 1858 році Г. Милорадович під назвою „Матеріалы для исторіи Южной Руси". Є деякі матеріяли до української сфрагістики (за XVII — XVIII ст.) в працях Филарета [3]), Лазаревського [4]), А. Стороженка [5]), К. Болсуновського [6]), Кітіцина [7]), Сотниченка [8]), Барсукова [9]), в „Трудахъ Черниговскаго Предварительнаго Комитета" [10]), І. Крипякевича [11]) та ин., надто-ж у відомій праці Лукомського та Модзалевського „Малороссійскій Гербовникъ" [12]). Треба відзначити, що це все роботи, які подають матеріяли про печатки державні, полкові, церковні та особливо приватні. З'ясування міських печаток, їх категорій, типів та еволюції ми там не зустрічаємо. Подаються тільки поодинокі знімки міських печаток. Спеціяльно що-до Київської міської печатки, то нам відома лиш одна розвідка, що її подав був Д. М. Щербаківський [13]). Треба зазначити, що ця розвідка далеко неповна та має деякі фактичні помилки.

---

[1]) Нові студії з історії Києва В. І. Щербини (Київ, вид. У.А.Н., 1926), ст. 1—2. Матеріяли про особливе становище м. Києва подано ще в другій роботі В. І. Щербини „Боротьба Києва за автономію" („Київ та його околиця в історії і пам'ятках" — Київ, 1926, стор. 167—216).

[2]) М. Слабченко, Матеріалы по малорусской сфрагистикѣ (Одеса, s. a.), ст. 3.

[3]) Филаретъ, Описаніе Черниговской Епархіи, т. VI.

[4]) Кіевская Старина, 1899, кн. VI, ст. 132.

[5]) А. Стороженко, Кіевъ 300 лѣтъ назадъ (Кіев. Стар., 1894, III, стор. 413).

[6]) К. Болсуновскій, Сфрагистическіе и геральдическіе памятники Юго-Западнаго края, (Київ, 1899).

[7]) Китицынъ, Печати трехъ укр. козачьихъ полковъ въ XVIII в. (Труды Полтав. Ученой Архивной Комиссіи, вип. II, — 1906 р.).

[8]) Кіев. Стар., 1906, III, ст. 54—55.

[9]) А. Барсуковъ, Правительственныя печати въ Малороссіи отъ временъ Стефана Баторія до Екатерины II (Кіев. Старина, 1887, кн. IX, ст. 90—92).

[10]) Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда.

[11]) І. Крипякевич, З козацької сфрагістики (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, том CXXIII—CXXIV).

[12]) В. К. Лукомскій и В. Л. Модзалевскій, Малороссійскій Гербовникъ (СПБ, 1914).

[13]) Д. Щербаківський, Реліквії старого Київського самоврядування (Київ та його околиця, ст. 258—260).

Ми поставили собі за завдання встановити типи Київської міської печатки, вивчити еволюцію її за XVI — XVIII вв. та з'ясувати, як саме політичні зміни позначилися на типах Київської міської печатки. В нашому розпорядженні було 40 документів з міською печаткою [1]).

Насамперед мусимо з'ясувати питання загального характеру. Треба зупинитися на таких основних і дуже важливих питаннях: коли-ж взагалі могла з'явитися міська печатка в Києві; коли вона зникла, а також з'ясувати, чи була в Києві велика й мала

---

[1]) Ці документи нам пощастило використати частково в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, а більші з збірки рукописів проф. О. П. Оглобліна, за що складаємо проф. О. П. Оглобліну сердечну подяку. Список їх такий: в актовій книзі Центрального Архіву Давніх Актів № 3509 ми знайшли документи з печатками за такі роки:

1638 — 25 листопада.	Лист магістрату Київського	арк. 34
1639 — 30 березня.	Випис з книг міських	арк. 39
1639	т е ж	арк. 53
1655 — 20 листопада	т е ж	арк. 59 зв. Печатка не збереглася (розмір очевидно 1664 р.)
1664 — 8 березня	т е ж	арк 46 зв.
1668 — 20 жовтня	т е ж	арк. 16
1668 — 24 лютого	т е ж	арк. 40 зв.
1668 — 29 січня	Лист магістрату	арк. 42 зв.
1669 — 27 березня	Випис з книг міських	арк. 18
1672 — 22 липня	т е ж	арк. 70 (пропущено пагінацію).
1672 — 27 серпня	т е ж	арк. 63 зв.
1674 — 4 серпня	Лист магістрату	арк. 45. Печатка знищена (розмір очевидно 1671 р.).
1675 — 3 січня	Випис з книг міських	арк. 67
1686 — 29 листопада	т е ж	арк. 72 (помилково: треба 73).
1686 — 4 жовтня	т е ж	арк. 73 (помилково: треба 74).
1694 — 17 жовтня	т е ж	арк. 21 зв.

З окремих документів Центрального Архіву Давніх Актів:

№ 78 від 1773 р. 30 липня. Випис з книг міських.
№ 83 від 1718 р. 4 липня т е ж
№ 73 від 1700 р. Лист міщан царю Петру I.

З документів кол. Київської Археографічної Комісії, що тепер переховуються в Центральному Архіві Давніх Актів: документ од 1500 р. (№ 16).

Із збірки проф. О. П. Оглобліна такі документи: виписи з книг міських од:

1609 — 27 березня	1636 — 23 січня
1615 — 26 червня	1638 — 22 вересня
1615 — 5 серпня	1639 — „
1620 — 2 грудня	1646 — 6 серпня
1621 — 1 вересня	1646 — „
1621 — 16 березня	1656 — 4 квітня
1624 — 28 лютого	1663 — 23 червня
1624 — 31 липня	1694 — 27 листопада
1630 — 14 березня	1718 — 15 листопада
	1719 — 20 квітня

З збірки рукописів Лазаревського (Бібліотека Київського ІНО), № 4, „Акты Ломиковскихъ"; арк. 53—55, документ од 14 лютого 1698 р.

печатки, що ми маємо в практиці західньо-европейських міст (Польща, Німеччина, то-що). Питання про час, коли з'явилася в Київі міська печатка, в історії не з'ясовано, мабуть за браком джерел. Проф. Владимірський-Буданов каже, що „нѣмецкое муниципальное право въ Литовско-Русскомъ Государствѣ начало распространяться съ XV вѣка и окончательно утвердилось въ XVI вѣкѣ“ [1]). Магдебурзьке право було надано м. Київу ще в першій половині XV ст. В. Б. Антонович у своїй роботі „Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1569)“ каже, що „еще великій князь Витовтъ обезпечилъ ея (київської міської громади) права особою грамотою, которая къ несчастью, не дошла до насъ и вѣроятно погибла во время разоренія кіевскаго замка Менгли-Гиреемъ въ 1482 г., двѣнадцать лѣтъ спустя послѣ этого разоренія, ее (грамоту) возобновилъ великій князь Александръ Казимировичъ, а въ 1499 г. онъ пожаловалъ городу Кіеву новую грамоту, обезпечивающую самоуправленіе жителей по магдебургскому праву, которымъ разрѣшалось имъ пользоваться въ полномъ его объемѣ, безъ всякихъ исключеній, наравнѣ съ жителями стольнаго города Вильна. Въ силу этой грамоты, кіевскіе мѣщане становились независимыми и неподсудными мѣстному воеводѣ“ [2]). В. І. Щербина в своїй роботі „Боротьба Київа за автономію“ каже, що в „найстаріймому документі на магдебурзьке право, який ми маємо, а саме в ‚уставній грамоті литовського великого князя Олександра‘ від 1494 року є таке місце: пожаловали мы мѣщанъ Кіевскихъ по давному, какъ было при Витовтѣ, бо мы никому новинъ не велим уводити, а старины рухати‘. А тому, що Витовт умер в 1430 році, то заведення магдебурзького права в Київі можна віднести на початок XV ст.“ [3]). Магдебурзьке право, як певний інститут, звязаний з різними привилеями, вимагало в практичній роботі існування печатки за-для потвердження різних документів, продажу, випису з книг міських, що ми маємо від пізніших часів XVI—XVII вв. Тим більше ця думка може підтвердитися, коли візьмемо до уваги, що практика підписування документів набула загального вжитку допіру з XVI в., а до того часу за основну ознаку законности документу була печатка [4]). Знов-таки Лаппо-Данілевський каже, що починаючи ще з XIII в. німецька практика визнавала право доводити законність документу тим, що до нього прикладено було печатку. Така практика, як він каже, була

---

[1]) Владимірскій-Будановъ, Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ.—Журн. Мин. Нар. Пр. 1868, вересень, стор. 741, примітка 1.

[2]) В. Б. Антоновичъ, Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи, т. I (Київ, 1885), ст. 253.

[3]) Київ та його околиця, ст. 169—170.

[4]) Лаппо-Данилевскій, Печати послѣднихъ галичско-владимірскихъ князей и ихъ совѣтниковъ „Болеславъ—Юрій II, князь всей Малой Руси“. (Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, СПБ, 1907 — ст. 216).

і в Польщі [1]). У праці Dr. Franciszka Piekosińskiego „Pieczęcie polskie wieków średnich“ ми маємо цілу низку міських печаток до 30, і це доводить нам, що польська практика, починаючи з XIII в., широко вживала вже міську печатку [2]). Акад. М. С. Грушевський в „Ілюстрованій історії України“ подає нам тип печатки м. Володимира від 1324 року [3]). Отже коли припустити, що міська печатка в Київі звязана з наданням магдебурзького права, то можемо вважати, що вже в XV ст. печатка в Київі була. Коли вона й не з'явилася разом з запровадженням магдебурзького права, то в 1471 році, коли Київщина перетворюється на воєводство [4]), печатка безумовно повинна була з'явитися, бо мусіло увійти в життя певне розгалуження прав та обов'язків між міською громадою та воєводою.

Нам не пощастило з'ясувати, чи мав Київ одночасово дві печатки, як це було в практиці німецькій та почасти польській [5]). Гадаємо все-ж, що Київська міська громада мала і велику і малу печатку. Правда, робимо це твердження з великим застереженням, бо маємо тільки один документ з такою печаткою, що, на нашу думку, дає право це припустити. В збірці рукописів проф. О. П. Оглобліна є один документ од 1630 року, що має печатку, яку можна було-б визнати за велику міську печатку [6]). Починається цей документ незвичайно. „На вряде Его Корол. Мти меском в ратушу Киевском“. Складено цього документа „під час ваканцый кгродов Киевского и Овруцкого и завартя книг“. Документ стосується земельних справ київських манастирів, себ-то документ виданий і н с т и т у ц і ї. Р. 1630 був у Київі вийнятковий, а саме не було воєводи; як зазначено в документі, „поневаж юрыздика кгроду киевского вакуе и книги заварты, также и кгродъ Овруцкий за зейстьем з того свѣта его мл. пана старосты вакуе“, то міський уряд виконував функції, що воєводі належали. В самому кінці документу зазначається, що все свідчиться „под печатью мескою радецкою Киевскою“.

Оскільки маємо лиш один відтиск такої печатки, не можна робити певні висновки; проте факт вийнятковости цієї печатки ми мусимо підкреслити і до цього додати ще кілька міркувань. З попереднього матеріялу ми знаємо, що магдебурзьке право, забезпечуючи містам

---

[1]) Ibid.

[2]) Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego, t. III. (Kraków, 1899), cz. I, str. 155; cz. II, str. 161—285.

[3]) М. Грушевський, Ілюстрована історія України (Київ, 1918), ст. 126.

[4]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV (Київ-Львів, 1907), ст. 267; И. М. Каманинъ, Новыя данныя для исторіи Кіевскаго городского самоуправленія въ XVII вѣкѣ („Сборникъ статей по исторіи права, посвящен. М. Ф. Владимірскому-Буданову его учениками и почитателями“ — К. 1904, — ст. 178).

[5]) Gloger, Encyklopedya staropolska ilustrowana, t. IV (Warszawa, 1902), str. 126; Лаппо-Данілевський, op. cit., ст. 216; Piekosiński (op. cit., cz. II, str. 202, 205, 224) подає 2 види печаток (większa, mniejsza) з XIV ст.

[6]) Див. таблицю I, знімок 3.

цілу низку привилеїв, давало також чи правдивіше впроваджувало в практику цілу низку звичаїв, традицій, атрибутів, різних зовнішніх ознак, то-що. Київ що-до магдебурзького права було прирівнено до Вильна, а це значить, що магдебурзьким правом Київська громада користувалася без обмежень в повному обсягу його. Отже оскільки всі атрибути Магдебургії у Київа були, а практика німецьких та польських міст, які користувалися Магдебургією, доводить нам, що там були велика й мала печатка, то можна припускати це в Київі. Адже-ж Київ уже в XVI віці мав досить щільні торговельні стосунки з Заходом і не міг не знати про міську урядничу практику инших міст. Але ми знаємо, що Київ, маючи магдебурзьке право, не мав все-жтаки таких широких повноважень та самостійности, як це було на Заході. Влада князів, воєвод пізніше, а також постійна небезпека від татар,—все це зменшувало розмах міської політики. Ми знаємо, що велику печатку вживали взагалі в надзвичайних випадках, а в щоденній роботі мала чинність зáвсіди мала печатка. І от оскільки в Київі зáвсіди був воєвода, представник влади, то всі справи розвязував та вирішував він. Але практика київська безумовно мала моменти, коли воєводи в Київі не було (чи виїзд, чи то заміна, чи смерть), і на той час магістрат у Київі був за єдиного репрезентанта коронної влади. Тоді він, вирішуючи якісь надзвичайні справи, ставив на цих документах велику міську печатку. Такий випадок ми маємо в 1630 році. Далі бачимо в 50-х роках за часів Хмельницького, коли було в Київі знищено воєводське управління, той самий тип печатки 1630 року. Козацьку адміністрацію в Київі не було усталено, права московського воєводи було обмежено, отож входить до щоденного вжитку колишня велика міська печатка.

Нам залишається ще з'ясувати питання про те, коли зникла Київська міська печатка. Ми гадаємо, що після 1782 року, в звязку з поширенням на Київ „Городового Положенія", старий тип Київської міської печатки (з самострілом) зник: адже-ж в 1782 році 4 червня був затверджений герб міста Київа, а саме: „Архангелъ Михаилъ въ серебряной одеждѣ въ голубомъ полѣ" [1]). Що правда, від 1784 року зустрічаємо згадку Новгородцева про те, що „города жъ Подола, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе Лука съ тетивою, и называется Куша" [2]). Проте знаємо, що відомості Новгородцева, подані в 1784 році, зібрано було раніше, а саме в 70-х рр., коли ще цей герб м. Київа був [3]). Д. М. Щербаківський припускає, що „магістратська печатка з виображенням самострілу перестала вживатись, здається, ще до смерти Єкатерини

[1]) Первое Полное Собраніе Законовъ, т. XXI, № 15422; видрукувано цей герб в „Книгѣ чертежей и рисунковъ. Рисунки гербамъ городовъ" (СПБ, 1843), арк. 29.

[2]) Новгородцевъ, Географическое описаніе города Кіева (Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей — Київ, 1874, — стор. 126).

[3]) Ibid., 155, пр. 1.

другої, принаймні за де-якими відомостями її вже не вживали в 1795 році"[1]).

Після всіх цих вступних уваг маємо розглянути основні типи Київської міської печатки та з'ясувати їх еволюцію. На підставі дослідження печаток можна встановити чотири основних типи Київської міської печатки:

Перший тип зустрічаємо вперше на документі близько 1500 р., а в-останнє на документі 1624 року. За нашими матеріялами, можна припустити два варіянти цього типу: печатка 1500 року, як перший варіянт, а печатка 1609 — 1624 року, як другий варіянт. Треба відзначити, що печатка 1500 року збереглася дуже зле; зокрема зовсім не можна прочитати напису. Отож не можемо сказати тут за неї нічого певного.

Другий тип маємо на документі 1630 року. Далі, він зникає, і бачимо його знову в другій половині 50-х та в 60-х рр. XVII ст.

Третій тип печатки маємо на документах другої половини 30-х та в 40-х рр. XVII ст.

Четвертий тип печатки маємо на документах од 70-х рр. XVII ст. і далі зустрічаємо його аж до 1770-х рр. Цей четвертий тип має два варіянти. Перший варіянт 70 — 90 рр. XVII ст.; бачимо його ще в 1700 році. Другий варіянт маємо на документах од 1702 і так до 1773 року[2]).

I. Перший тип Київської міської печатки ми маємо на документі од (приблизно) 1500 р. Це „Запись о продажѣ киевскимъ мѣщаниномъ Максимомъ Гаркавымъ своего мѣста подъ торговую лавку въ г. Кіевѣ Иринѣ Андреевой"[3]). Для більшої певности Гаркавий прохав війта поставити „печать мѣстицкую", що й було зроблено. Ця печатка завбільшки 3,2 см. Напису розібрати зовсім не можна, хоч окремі літери скидаються на латинські. Середина (щит і герб) дуже нагадує печатку, що була в першій чверті XVII в. На цій підставі прилучаємо її до першого типу, але припускаємо, що це міг бути також певний варіянт цього типу. За першої полсвини XVII в. ми маємо цілу низку документів з печаткою другого варіянту першого типу[4]). Це все виписи „с книг меских права майдеборского ратуша Киевскаго". Печатка досить добре збереглася й являє рівне коло, в середині якого на щиті французького геральдичного типу лук з двома стрілами, по краю такий напис:

---

[1]) Київ та його околиця, 260.

[2]) За основу класифікації печаток за типами ми взяли відміни міського герба — лука, пізніше самостріла. За основу розбивки типів за варіянтами ми взяли зміни щита на печатці (див. таблиці).

[3]) Див. примітку на стор. 827. Цей документ подав був Каманін в „Палеографическомъ Изборникѣ" (Матеріалы по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв., вип. I— Київ, 1899, документ № 2). Див. таблицю I, знімок 1.

[4]) Див. примітку на стор. 827.

SIG CAPI CIVITA TERRAE KIOVIE[1])

розмір її 2,2 см.

Цей перший тип печатки дуже цікавий своїм зображенням на щиті[2]). Це звичайно лук з двома стрілами[3]) — герб міста Київа, що дотримався мало не до кінця XVIII в.[4]).

II. Другий тип печатки маємо на документі 1630 року. Як ми вже зазначили, цей тип цілком відмінний і ми підносимо думку про те, що це була велика печатка Київського Магістрату. Збереглася печатка непогано. Завбільшки вона 4,2 см. Являє вона коло, в середині якого щит французького геральдичного типу; на ньому самостріл повернутий догори, з боку рука (?). Навкруги щита орнаментика. Зроблено все дуже художньо. По краях кола такий напис: *AUTHENTICUM STEMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R. M. KIIOVIENSIS*[5]).

III. Третій тип печатки ми маємо на документах другої половини 30-х та в 40-х рр. XVII в. Завбільшки ця печатка 3,2 см. Збереглася вона добре. Являє коло, в середині якого щит німецького типу; самостріл направлено вліво. Напись такий:

SGIL. OFFIC. П. COSS. CIVIT. S.R.M. KIOVIEN.[6]).

---

[1]) За ласкавою допомогою проф. Л. М. Беркута ми прочитали текст цієї печатки та инших, що мають бути подані далі, за що ми висловлюємо подяку проф. Беркутові.

Читаємо цей напис так: Sigillum capitalis civitatis terrae Kioviensis. Знімок зроблено з документу від 1609 року (Див. таблицю I, знімок 2).

[2]) Д. Щербаківський в своїй статті (ст. 258) каже „що найстарша (розбивка наша *К. А.*) печатка належить першій половині XVII в. Її маємо на документах 1638-1639 р.". Нам пощастило знайти печатку 1500 року, себ-то на півтора століття раніше, а потім цілу низку документів від 1609 по 1624 рр.

[3]) Дуже цікаву думку подав був анонімний автор, що видав книжку: „Znaki pieczętne ruskie. Noty heraldyczne" (Paryż, 1862). Книжку видано було з метою політичною: довести, що шляхта на Україні це є польська з давніх давен, а не полонізована українська. В додатку до цієї книжки є таблиця (ч. 5), яка подає 16 типів еволюції хреста на підставці через лук до самострілу.

[4]) Д. Щербаківський каже, що в Київі існувало і вживалося мало не рівнобіжно два типи гербів Київа: 1) лук з двома стрілами або самостріл, чи, як кияни з польського називали, „куша" і 2) архангол Михайло. Котрий герб був найстарший, ми не знаємо. В кінці XVI в. київським гербом був лук з двома стрілами. Про це згадує в 1595 році Київський католицький біскуп Йосип Верещинський (Щербаківський, 231; див. А. Стороженко, Іосифъ Верещинскій, бискупъ Кіевскій, ст. 55). За нашими даними, починаючи з 1500 р. (а певне й раніше) і так до кінця XVIII в. залишається цей герб — самостріл. Що-до архангола Михайла, то, як каже Д. Щербаківський, він був гербом Київа вже в литовсько-польську добу (Щербаківський, 231). Отже з цього видко, що питання про Київський герб надзвичайно складне і потрібує спеціяльної розвідки, а тому ми опускаємо це до иншого разу.

[5]) Див. примітку на ст. 827 й таблицю I, знімок 3; r. m. = regiae majestatis. Знімок зроблено з документу від 1630 року. За цей тип печатки зовсім не згадує Д. Щербаківський; очевидячки він за його не знав.

[6]) Див. таблицю I, знімок 4, та примітку на стор. 827. Читаємо цей напис так: Sigillum officiale patrum consulum civitatis sacrae regiae majestatis Kioviensis. Знімок – з до-

З'явлення цього типу нам здається можна пояснити зростанням польських впливів (деякі персональні зміни, напр., зміна війта, то-що). І це не дивно [1]).

Відомо, що наприкінці 20-х та в першій половині 30-х рр. збільшилися польські впливи в Київі, можливо за допомогою групи міщанства польської орієнтації. Саме на 20-ті рр. припадає боротьба двох груп міщанства в Київі, — боротьба Балик, що представляли рядове київське міщанство, з Ходиками. Ходики, як каже В. Б. Антонович, це був „кружокъ городской аристократіи, состоящій изъ людей пришлыхъ, не связанныхъ ни происхожденіемъ, ни солидарностью убѣжденій съ массою жителей, и готовыхъ служить всякому направленію изъ за удовлетворенія личнаго корыстолюбія и честолюбія" [1]). Ходиків підтримував Київський воєвода Станіслав Жолкевський. Вони хтіли примусити міщан відновити замок за їхні кошти, а також передати церкви уніятам. Боротьба точилася ввесь час, але з 1621 р. затвердився на посаді війта Федір Ходика і війтував аж до 1625 р., коли його було втоплено [2]). Після трагічної смерти Федора Ходики залишилося три сини, Йосип, Іван та Андрій. Як каже Антонович, „свѣдѣнія о нихъ въ архивахъ историческихъ весьма скудны и разрознены, но, хотя до нѣкоторой степени, даютъ характеристику ихъ дѣятельности: всѣ три брата продолжаютъ играть въ городѣ видную роль и слѣдуютъ направленію отца; они постоянно находятся въ рядахъ той, слабой числомъ, но сильной поддержкою польскаго правительства городской аристократической партіи, которая стремилась къ проведенію антинаціональныхъ цѣлей среди Кіевскаго городского населенія. Всѣ дошедшіе до насъ акты, составленные Ходыками, даже въ официальныхъ сношеніяхъ ихъ съ магистратомъ, написаны по польски, а не по русски, всѣ подписи ихъ въ качествѣ райцевъ и свидѣтелей также на польскомъ языкѣ. Въ 1631 году всѣ три брата занимали должности райцевъ въ магистратѣ. Въ 1637 году Іосифъ Ходыка занималъ уже должность Кіевскаго войта, а братъ его Андрей — должность райцы" (в 1644 році — війт) [3]).

Цей тип печатки, на нашу думку, існував до кінця польської адміністрації в Київі або-ж до Переяславської угоди 1654 року, відколи маємо вже новий варіянт печатки, але другого типу (який вперше бачимо в 1630 році).

кумента р. 1638. Д. Щербаківський (стор. 258) пише, що „напис зберігся недобре, а тому його можна прочитати лише приблизно". Але ми розглянули уважно увесь напис і він виглядає так, як його подає і Д. Щербаківський. Більш там нічого немає. Д. Щербаківський літеру π на печатці вважає за п, що неправильно, на печатці виразне $\pi\pi$. coss. — старовинна середньовічна транскрипція — ясно доводить певний вплив, який міг з'явитися через Польщу з Західньої Европи.

[1]) Антоновичъ, Кіевскіе войты Ходыки (Монографіи по исторіи Зап. и Юго-Запад. Россіи, т. I), стор. 214.

[2]) Ibid., стор. 218; Нові студії з історії Київа, ст. 118.

[3]) Антоновичъ, op. cit., стор. 218—219.

Печатка збереглася добре. Завбільшки вона 3,7 см. Середина являє щит французького геральдичного типу; на ньому самостріл, що повернено догори; з боку рука (?) Напис такий:

ПЕЧАТЬ ЦАРЬСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЕ РОСІИ ГРАДА КИЕВА[1])

З боків менше орнаменту і взагалі вся печатка зроблена грубо та нехудожньо. Цю печатку, на нашу думку, було зроблено після 1654 р. У цій печатці дуже відчувається вплив московський: слова „града", „царьского величества", то-що. У звязку з цим повторенням другого типу Київської міської печатки, що ми його оце розглянули, виникає дуже важливе питання. Чому цей тип печатки, що був у 1630 році і начеб-то зникає в 30-х та 40-х рр., — з'являється знову з половини 50-х рр. XVII в. і тримається далі мало не до кінця XVIII в. Що цей тип з'являється в 50 х рр. XVII в., це можна пояснити ось чим. Київська печатка (звичайна), якої уживалося перед Хмельниччиною, далі, коли магістрат набирає державного значіння, не могла обслуговувати міста і мусіла цілком природньо, як певна емблема, звязана з польським пануванням, зникнути. З другого боку спілка України з Московщиною також поставила справу про утворення нової печатки, де були-б позначені вже певні емблеми нового ладу. Отже, мабуть, повстало питання про утворення нової печатки, що більш відповідала-б новому станові міського самоуправління. Шукаючи зразків для неї, важливо було зберегти основну частину печатки (це міський герб самостріл). Цілком природньо, що одкинувши останній тип, взяли тип великої печатки (себ-то 1630 року). Замість латинського напису поставлено було російський, а середина була взята мало не цілком. Цей тип печатки бачимо на документах 50-х та 60-х рр. і в-останнє на документі від 1669 року.

IV. На документах 1672 — 1700 рр. ми зустрічаємо четвертий тип печатки.

Ця печатка збереглася дуже добре, завбільшки вона 4,4 см. В середині щит французького геральдичного типу, на ньому самостріл (по польському куша)[2]) повернений догори; орнаментика хороша та художня. Напис такий:

ПЕЧАТ МЕСКАѦ МАІСТРАТУ ЕГО Ц. В. КІЕВСКОГО АХОА[3])

Цю печатку, як видно з напису, зроблено в 1671 році. З'явлення цього типу в 1671 році, на нашу думку, можна пояснити тим, що

[1]) Див. примітку на стор. 827 та таблицю II, знімок 1. Д. Щербаківський (ст. 258) помилився у напису: так у слові царьского є *ь*, якого у Д. Щербаківського немає; слово Малое Д. Щербаківський подає у формі Малы*ѧ*; далі в слові Росіи одно *с*, а Д. Щербаківський подає два: замість Киева, Д. Щербаківський читає Кіева. Знімок зроблено з документу 1663 року.

[2]) Gloger, Encyklopedya staropolska, IV, 126.

[3]) Див. примітку на ст. 827 й таблицю II, знімок 2. Цей тип наведено в „Ілюстров. Істор. Укр." М. Грушевського, в „Палеогр. Ізборн." Каманіна та в розвідці Д. Щербаківського, але стилізовано. У нас цю печатку знято з документу 1674 року.

Андрусівська угода 1667 року залишала Київ в непевному стані два роки. З 1669 року почала з'ясовуватися доля Київа. Але-ж лиш угода 1686 року остаточно розвязала це питання. Тому в 1671 році з'являється нова печатка з характерним зазначенням року, чого раніше на попередніх печатках не було [1]).

На документах 1718 та 1719 рр. є инший, другий варіянт четвертого типу міської печатки. Ця печатка збереглася добре. Завбільшки вона 5 см. Щит вже не французького типу, а польського. Герб такий самий. Напис такий:

ЕГО Ц.П.В. ПЕЧАТЬ МѢСКАЯ МАІСТРАТУ КІЕВСКОГО АѰВ [2])

Останні літери напису печатки вказують, що її зроблено в 1702 році.

Далі після 1719 року у нас не було матеріялів, які-б дали можливість з'ясувати дальшу еволюцію Київської міської печатки. Отже мусимо тільки припустити, що після 1721 року, себ-то після того, як Петро I прийняв імператорський титул, мусіла змінитися назва на міській печатці. І справді на документі, що ми його знайшли від 1773 року, маємо такий самий тип печатки, тільки змінено назву. В середині щит польського типу; на ньому самостріл, чи куша. Завбільшки 5 см. Напис такий:

ЕѦ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАИСТРАТѲ КІЕВСКОГО ПЕЧАТЬ 1762 ІЮН 28 [3]).

Це останній відбиток, що нам пощастило здобути.

---

[1]) У книзі „Снимки древнихъ русскихъ печатей" (вид. „Комиссіи Госуд. Грамотъ и Договоровъ"), вип. I (Москва, 1880), подано печатку Київського Магістрату (№ 69). Цю печатку взято з документу, що переховувався в Московському Головному Архіві Мін. Зак. Справ поміж „малороссійскими актами". Документ цей від 18 січня 1698 року. Це посвідка Київського Ратушу „подьячему малороссійскихъ приказа Ивану Петровичу о томъ, что въ городѣ Кіевѣ нѣтъ тартичныхъ мастеровъ и не найдено буйволовыхъ, ни воловьихъ роговъ, которыхъ для царского флота ему поручено купить въ малороссійскихъ городахъ". Зовнішній вигляд її мало не такий самий як і 1671 року, тільки зроблена вона краще з художнього боку. Печатку дуже стилізовано—особливо що до руки (?). Напис такий:

печат меска маістратѲ его ц. в. кіевскіѦ ѡтчін.

Ця печатка справді викликає великий сумнів, як слушно зазначає це Д. Щербаківський. Закінчення „ѡтчін" не зустрічаємо ні раніше, ні пізніше. Адже-ж в 1700 році знову маємо старий тип печатки — 1671 року. А головне те, що від 1698 року маємо документи з печаткою типу 1671 року (див. документ від 14 лютого 1698 року в збірці рукописів Лазаревського, № 4, „Акты Ломиковскихъ", арк. 53—55).

[2]) Див. примітку на стор. 827 й таблицю II, знімок 3. Знімок зроблено з документу від 1719 року.

[3]) Див. примітку на стор. 827 й таблицю II, знімок 4. Знімок зроблено з документу від 1773 року.

1

Близько 1500 року.

2

1609—1624 рр.

3

1630 р.

4

1636—1646 рр.

1

1656—1669 pp.

2

1671—1700 pp.

3

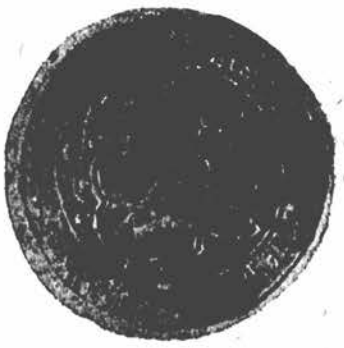

1702—1719 pp.

4

1762—1773 pp.

А. ЄРШОВ
(Ніжень).

СТОРІНКА З УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА.

(До питання про літописні джерела праці О. Рігельмана „Лѣтописное Повѣствованіе о Малой Россіи“ etc.).

Закінчуючи свого „Нариса української історіографії“ випуск другий, високоповажний юбілянт академик Дм. Ів. Багалій висловив свої думки про необхідність розробляти українську історіографію (джерелознавство й історіографію у вузькому розумінні цього слова), а так само своє співчуття думці про колективну над цим працю [1]). Жвавіші за останній час студії над українським літописанням (нагадаю хоча-б розвідки про літопис Самовидця Оглобліна, Петровського і Романовського, студії Клепатського над літописом Величка, розвідки Горбаня і т. д.) наочно показують, що українська історична думка все більше і більше звертається до вивчення літописних джерел для історії України, досі наче забутого. І факт цей, безумовно, не можна пояснити випадковістю; він свідчить за те, що в своїому розвитку українська історична наука дійшла до того момента, коли її черговим завданням стає критичний перегляд джерел, вивчення їх складу, взаємовідносин, то-що.

З свого боку подаю із студій над пізнішими українськими літописами кілька рядків про одне з джерел найбільшої з літописних компіляцій — „Лѣтописнаго Повѣствованія“ О. Рігельмана, сподіваючись, що при нагоді вони здадуться за матеріял для дальших і ширших студій над зазначеним твором.

Питання про джерела „Лѣтописнаго Повѣствованія“ досі спеціяльно ніхто не порушував, торкалися його лиш між иншим, і тепер у відповідь на нього сказано чи не більше од того, що сказав свого часу сам Рігельман про джерела своєї праці у „предъувѣдомленіи къ читателю“ (встановлено лиш які саме літописи він називав двома історіями малоросійськими [2]). „Имѣющіяся въ Малой Россіи Истории

---

[1]) Op. cit., стор. 108.

[2]) Максимовичъ, Собр. сочин., т. I, с. 219; Левицький — Лѣтопись Самовидца, вид. 1878 року, передмова, с. 4; Самчевський — Лѣтопись Грабянки, передмова, сс. XXI—XXII; акад. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, сс. 1568, 1580, 1618, прим. 3, 1953, прим. 1; акад. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, вид. 2, с. 206; Дорошенко, Огляд україн. історіографії, с. 62.

Малороссійскія двѣ, писанныя двумя неизвѣстными писательми, каже Ріґельман,... возжелалось изслѣдовать о справедливости чрезъ вѣрнѣйшихъ историковъ и тѣмъ дополнить недостающее. По которымъ оказалось точно такъ, какъ мною въ сію Повѣсть введено, какъ-то: изъ книгъ о древнихъ Россійскихъ народахъ, изъ Чети Минеи, изъ Синопсиса, изъ Польскихъ и Россійскихъ лѣтописей, изъ Азовской и изъ Ядра Россійской и Польской Исторіевъ, изъ древнихъ Россійскихъ Дворцовыхъ записокъ и прочихъ повѣствователей" [1]).

Довелося встановити, що за один з таких творів „прочихъ повѣствователей" була для Ріґельмана досить широко в нього використана „Краткая Лѣтопись Малыя Россіи", що її видав був В. Рубан [2]). Переводячи дальші студії над питанням про літописні джерела Ріґельманової праці, я натрапив ще на одне літописне оповідання, також другої половини XVIII в., з якого автор „Лѣтописнаго Повѣствованія" запозичив переклад оповідання Шевальє про „першу" та „другу" війну козаків з поляками („Лѣтоп. Пов.", ч. I, сс. 50—100) та користав з нього, описуючи обрання на Гетьмана Кирила Розумовського, а потім приїзд його на Україну (цит. праця, ч. IV, сс. 6—17). За це джерело було для Ріґельмана „Краткое Описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ, собранное изъ разныхъ исторій иностранныхъ, нѣмецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русскихъ чрезъ бунчуковаго товарища Петра Симоновскаго, 1765 года" [3]).

Що Ріґельман не перекладав сам наведеного в нього оповідання з праці Шевальє [4]), а користав з перекладу Симоновського, можна переконатися на підставі таких фактів: 1) переклад, що наводить Ріґельман, мало не дослівно близький до перекладу Симоновського, 2) у Ріґельмана зустрічаємо ту-ж помилкову дату видання книжки Шевальє — 1653 р. („Лѣт. Пов-ніе", ч. I, с. 50), яку подає і Симоновський („Крат. Опис.", с. 20), а тимчасом, як ми знаємо, вона вийшла р. 1663 [5]). Що переклад Ріґельмана — це просто повторення перекладу Симоновського, тільки трохи де-не-де змінений у першого, можна побачити, послідовно порівнявши відповідні місця обох літо-

---

[1]) Лѣтоп. Повѣствованіе, передмова автора до читальника, Чтен. Моск. 1846, № 5.

[2]) Докладно про залежність праці Ріґельмана від Рубанівського видання див. в моїй статті „Лѣтописное Повѣствованіе" О. Ріґельмана і „Кратк. Лѣтопись Малой Россіи", Записки Ніжен. І. Н. О., кн. 7.

[3]) Видав О. Бодянський в Чтен. Москов. за р. 1847, № 2.

[4]) Pierre Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, payes, moers, gouvernement et religion. Paris, 1663. Титул і рік видання цієї книжки наводжу за Дорошенком (Огляд укр. істор., с. 32, прим.) і акад. М. Грушевським (Іст. Укр.-Руси т. VIII, ч. II, вид. 2 с. 203), бо не мав, на жаль, спромоги користатися нею безпосередньо.

[5]) Див. попередню примітку.

писів. Як на цілком переконливий довід того, що Ріґельман не дає власного перекладу з праці Шевальє, а бере переклад Симоновського, вкажу на те, що у Ріґельмана в перекладі з Шевальє зустрічаємо вставки, які зробив був, як власні примітки до Шевальє, Симоновський. Нпр., у перекладі Симоновського єсть такі місця, які не можна вважати за що инше, як власні вставки перекладача — те, що на мій погляд, належить Симоновському, як автору, підкреслюю: „Онъ (Богд. Хмельницький — *А. Є.*) былъ природный Шляхтичь, сынъ подстароста Польскаго (сіе по Россійскимъ Исторіямъ разумѣть должно о отцѣ его Хмельницкаго, кой чаятельно былъ сынъ подстароста Польскаго и былъ дѣйствительно сотникомъ Чигиринскимъ; а чтобъ Богданъ Хмельницкій былъ тогда сотникомъ, того по Исторіямъ Русскимъ нигдѣ не значится, кромѣ что онъ былъ въ депутатахъ и коммисаромъ отъ Малороссійскаго войска)“ або: „за споръ, которой послѣдовалъ о границахъ земли, или, по другимъ Исторіямъ за Суботовъ, собственную Хмельницкаго землю, съ Чаплинскимъ“ (обидва витяги з стор. 21), або: „одна булка (підчас Збаразької облоги — *А. Є.*) продавалась за десять помпораковъ (на Россійскую монету въ то время десять копѣекъ, а нынѣ двѣнадцать съ половиною копѣекъ), а бочка пива пятьдесять золотыхъ, кои съ двадцать полтораковъ стоятъ, (то есть, десять рублей, а по нынѣшнемъ вычисленію двѣнадцать рублей и пятьдесятъ копѣекъ)“—стор. 29 і т. д. Всі ці вставки Симоновського бачимо і в перекладі з Шевальє у Ріґельмана: він тільки наводить їх під текстом наче власні примітки [1]).

Ріґельман, закінчивши витяг з перекладу Шевальє і одзначивши це: „до сихъ временъ писалъ Французской писатель, Шеваліеръ“ (цит. праця, стор. 100) [2]), переписав мало не дослівно ще кільканацять рядків з праці Симоновського. Наведу їх, як ще один довід на те, що користав автор „Лѣтоп. Пов-нія“ з Симоновського:

---

[1]) Див. „Лѣтописное Повѣствованіе“, ч. I, примітки на стор. 50 — 51, на стор. 59 примітку на стор. 91.

Треба, проте, зазначити, що тимчасом, як Симоновський каже, що він подає власний переклад з Шевальє (стор. 20), Ріґельман нічого не каже про належність цього перекладу йому самому (див ч. I, стор. 50).

[2]) Цікаво, на підставі чого саме Ріґельман вирішив, що тут кінчається оповідання Шевальє. У відповідному місці „Кратк. Описанія“ зовсім не видко межі між перекладом з Шевальє і власним оповіданням Симоновського. Знов доводиться висловити жаль, що не було спромоги працюючи мати книжки Шевальє. Проте, треба сказати, що в даному разі не важно, чи справді закінчивсь тут витяг Симоновського з Шевальє, чи він продовжується й далі. Що Ріґельман користувавсь саме з Симоновського, а не з Шевальє, доводиться тим, що він, зазначивши про кінець перекладу з Шевальє, далі виписує з Симоновського.

„Кратк. Опис". Симоновського.

По заключеніи сего трактата Козаки стали на опредѣленныхъ своихъ квартирахъ, а Польскія войска разведены были по всей почти Малой Россіи по обѣимъ сторонамъ Днѣпра, гдѣ несносныя обывателямъ причиняли обиды такъ въ податяхъ, какъ и въ побояхъ, чрезъ что не малое отъ людей на Хмельницкаго было роптаніе, яко онъ Полякамъ опять отдалъ Украину, что хотя Хмельницкому весьма чувствительно было, однакъ принужденъ былъ съ терпѣливостію ожидать времени, пока зимнее время пройдетъ, и Козаки и Татаре, за коими онъ тайнымъ образомъ посылалъ, соберутся вмѣсто" (стор. 65).

„Лѣтоп. Повѣств." Рігельмана.

„По заключеніи сего трактата, Козаки расположились на опредѣленныхъ имъ квартирахъ, а Польскія войска разведены были по всей почти Малой Россіи, по обоимъ сторонамъ Днѣпра, гдѣ, находясь постоями, приключали несносныя обывателямъ обиды, какъ въ податяхъ отъ пановъ Польскихъ, такъ и грабительствами и боями, чрезъ что на Хмельницкаго отъ народа Малороссійскаго великое было роптаніе за отдачу Полякамъ Украйны; что, хотя Хмельницкому и весьма чувствительно было, однакъ онъ принужденъ былъ съ терпѣливостію то сносить и ожидать, покамѣсть зимнее время пройдетъ" (ч. I, стор. 100).

Що Рігельман користав з літописа Симоновського крім наведеного випадку, можна помітити лиш починаючи від оповідання про церемонію обрання на Гетьмана Кирила Розумовського („Лѣт. Повѣств.", розд. XXXIV, ч. IV, с. 6). Пояснюється це, можливо, тим, що тільки події рр. 1750—51 викладено у Симоновського значно ширше, ніж по инших літописах (скажемо, нпр., у літопису Рубана (див. сс. 210—212), з якого можна було користати, описуючи події середини XVIII в. [1]). Події попередніх років викладено у Рігельмана не схоже з оповіданням Симоновського (пор., нпр., виклад турецької війни рр. 1735—39 у першого—„Лѣтоп. Пов.", ч. IV, сс. 1—3, і другого „Кратк. Опис"., сс. 145—147). Але порівнюючи ці літописи, не можна позбутися враження, що Симоновський вплинув взагалі на Рігельманів виклад. Навіть коли Рігельман оповідає, скажемо, за Граб'янкою, почувається певна залежність його викладу, стиля чи що, від Симоновського. Досить переглянути хоч-би оповідання обох літописів про обрання на Гетьмани Юрася, відмовлення його та обрання Виговського („Лѣт. Пов", ч. I, сс. 217—219, „Кратк.

[1]) Між иншим, у першій редакції праці Рігельмана, що про неї згадує О. Бодянський (у передмові до „Лѣтоп. Повѣств.", с. III) і що й тепер переховується в бібліотеці „Московскаго Общества Исторіи и Древностей" (за каталогом П. Строєва „Библіотека Имп. Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ", М., 1845, с. 30 — під № 79) про обрання Розумовського оповідано дуже коротко. „А отъ онаго 746-го году, читаємо на звор. а. 159 цього рукопису, на соизволеніе Ея Императорскаго Величества Государыни Елизаветъ Петровны всемъ войскомъ изобранъ и удостоенъ въ хетманы генералъ фелтмаршалъ графъ Кирила Григорьевичъ Разумовской и на оное достоинство Ея Величества грамотою подтвержденъ былъ, которой и состоялъ въ томъ званіи до 1764-го году" і т. д. Як бачимо, автор „Лѣтоп. Повѣствованія" не тільки дуже стисло оповідає про обрання Розумовського, але навіть переносить помилково ці події на чотири роки раніше, ніж воно було в дійсності (1750 р.). Очевидячки, працюючи над першою редакцією своєї праці, Рігельман ще не користав із Симоновського, оповідання якого потім притяг у другій, поширеній редакції „Лѣтоп. Повѣствованія".

Опис., 82 — 83) або зміст Гадяцьких пактів (Ріг., ч, II, с. 7, Симон., сс. 83 — 84) або про повторне обрання Хмельниченка, невдоволення Виговським, убивство Немирича та инш. (Ріг., ч. II, сс. 23 — 24, Симон., с. 85) або про Самуся Палія (Ріґельм., ч. III, с. 13 — 14, Симон., сс. 117 — 118, Граб'янка, с. 239 і далі), щоб переконатися в правдивості цього твердження.

Залежність Ріґельмана від Симоновського в описі обрання нового Гетьмана помітна з самого початку. От як починається оповідання про це у того й другого:

„Кратк. Опис." Симоновського.

„1750 года помянутые депутаты (Ханенко та Гудович — *А. Є.*) прибыли въ Глуховъ, Генваря 3-го числа, а въ слѣдъ за ними, Генваря 16, и Генералъ Маіоръ Графъ Иванъ Симоновичь Гендриковъ прибыть изволилъ. По прибытіи котораго тотчасъ какъ духовнымъ, такъ и мірскимъ, дано знать, чтобъ, для избранія Гетьмана, на 15 число Февраля, собрались въ Глуховъ...

За собраніемъ которыхъ Февраля 22 (в тексті, безумовно, друкар. помилка: 12 — *А. Є.*[2]) началась элекція особливымъ противъ прежнихъ порядковъ происхожденіемъ... А какимъ образомъ оная элекція происходила, изъ нижеслѣдующаго видѣть можно" (стор. 149 — 150).

„Лѣтоп. Повѣств". Ріґельмана.

„По прибытіи изъ Москвы, 1750 году, Февраля 3 дня (помилково: треба „генваря" — *А. Є.*[1]), депутатовъ въ Глуховъ, въ слѣдъ за ними того жъ мѣсяца 16 числа, пріѣхалъ его сіятельство, графъ Гендриковъ, почему тотчасъ воспослѣдовало повелѣніе о прибытіи и собраніи въ Глуховъ Преосвященнымъ Архіереемъ съ духовенствомъ, всѣмъ Малороссійскимъ полкамъ, генеральнымъ старшинамъ, полковникамъ съ ихъ подчиненными, всему шляхетству, и съѣздъ всѣхъ тѣхъ нижеслѣдующимъ порядкомъ происходилъ" (част. IV, стор. 6).

Далі в обох літописах описано церемоніяльний обряд обрання нового Гетьмана, потім розказано про делегацію до нового Гетьмана,

---

[1]) Що повернулися Ханенко й Гудович і приїхав Гендриков не в лютому, а в січні, зазначає Я. Маркович (Дневныя Записки, 1859, ч. II, с. 278), а також „Журналъ о происхожденіи в приездъ в Малую Россію обрѣтаючихся при Височайшемъ Ея Императорскаго Величества Дворѣ, отправленныхъ, въ 1745 году, отъ всей Малороссійской Націи для прошенія о бытіи в Малой Россіи, по прежнему, Гетману и о протчихъ Малороссійскихъ нуждахъ, Господъ Депутатъ, и о протчемъ слѣдующемъ дѣйствіи" (Основа 1862, лютий, сс. 41 — 53). „Журналъ" цей, здається, має офіційне походження (за такий, ніби-то, вважала „Журналъ" і редакція „Основи", уміщуючи його під титулом „Историческіе и юридическіе акты"). Текстуальна близькість між „Журналомъ" і оповіданням Симоновського дає підставу припускати, що Симоновський, можливо, користав з „Журнала". На дату приїзду Гендрикова до Глухова, як „Журналъ" (стор. 44), так і Маркович (Днев. Записки, 1859, ч. II, с. 279) дають не 16, а 15 січня. В даному разі свідченням таких джерел, як офіційний „Журналъ" і щоденник самовидця, до того-ж ще з офіційних кіл і учасника подій, можна цілком довіряти і 15 січня треба прийняти за певну дату приїзду Гендрикова до Глухова. Васильчиков також каже, що депутати повернулися до Глухова на початку січня (А. Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, с. 117), а Гендриков прибув туди 15 січня (цит. праця, с. 118).

[2]) В цьому місці Симоновський говорить, здається, саме про „елекцію" 22 лютого, а не про попередню нараду старшини і шляхетства на кватирі Гендрикова за його-ж пропозицією, що на ній власне і був „обраний" на Гетьмана Розумовський і що відбулася 18 лютого — див. „Журналъ о происхожденіи в приездъ" etc., Основа, 1862, лютий, с. 48; Марковичъ, цит. праця, с. 280; Васильчиковъ, цит. праця, с. 120.

подано текст цариціної грамоти на гетьманську резиденцію Батурин від 31.VII.1750, тоді описано урочистий в'їзд обраного Гетьмана у Глухів 30.VI.1751 („Кратк. Описаніе" Симоновського, сс. 150—159, „Лѣтоп. Пов-ніе" Ріґельмана, ч. IV, сс. 6—17). Все це схоже не тільки загальним змістом, але і в подробицях, схоже навіть і дослівно. Різниця між викладом Ріґельмана і Симоновського полягає лиш у тому, що Ріґельман подекуди скорочує оповідання останнього. Так, нпр., Симоновський одзначає, хто командував кожним полком підчас церемонії, наводить чисто всі чини графа Гендрикова, то-що, Ріґельман-же все це промина.

Щоб показати, які близькі між собою тексти обох літописів, наведу ще один — два уривки з них.

1. Початок урочистого походу для обрання Гетьмана.

Літоп. Симоновського.

„За ними (компанійцями — *Л. Є.*), въ богатой каретѣ цугомъ, ѣхали Иностранной Коллегіи Секретарь, Стефанъ Писаревъ, держа въ рукахъ, на большомъ вызолоченномъ блюдѣ, Ея Императорскаго Величества Высочайшую Грамоту, которой Грамотѣ отъ всѣхъ полковъ отдавана честь наклоненными знаменами, ружьемъ, играньемъ музыки и боемъ на литаврахъ; вкругъ той кареты, по обѣимъ сторонамъ, шли, съ ружьемъ, гарнизонные гренадеры, двѣнадцать человѣкъ. За тою каретою несены Гетьманскіе клейноты" (сторінка 151).

Літоп. Ріґельмана.

„Потомъ ѣхалъ Колегіи Иностранныхъ дѣлъ секретарь, Стефанъ Писаревъ, въ богатой каретѣ цугомъ, держа въ рукахъ на большомъ серебряномъ вызолоченномъ блюдѣ, высочайшую Ея Императорскаго Величества грамоту, которой отъ всѣхъ полковъ отдавали честь ружьемъ, съ играніемъ музыки и съ барабаннымъ и литаврическимъ боемъ, съ наклоненіемъ знаменъ, а по сторонамъ той кареты шли съ ружьями 12 гранодеръ, за каретою жъ несены были Хетманскіе клейноты" (ч. IV, стор. 7).

2. Закінчення зустрічи Кирила Розумовського.

Літоп. Симоновського.

„По прочтеніи сей Грамоты благодарственное отправилось молебствіе, съ пушечною и изъ мѣлкаго ружья отъ всѣхъ полковъ пальбою.

По окончаніи сего опять вышеписаннымъ образомъ проважена Грамота и клейноты ко двору Его Ясневельможности, у котораго тогда жъ и публичный для всѣхъ знатныхъ господъ былъ столъ" (стор. 159).

Літоп. Ріґельмана.

„По прочтеніи сей Грамоты благодарственное отправилось молебствіе, съ пушечною съ города и ружейною ото всѣхъ полковъ пальбою.

По окончаніи жъ всего того, отъ церкви, прежнимъ церемоніальнымъ порядкомъ, какъ Высочайшая грамота, такъ и Хетманскіе войсковые клейноты, всѣ отвезены въ домъ его ясновельможности Хетмана, и были всѣ знатнѣйшіе господа у него великолѣпнымъ обѣденнымъ столомъ угощаемы" (ч. IV, стор. 17).

Як видко з наведених уривків, Ріґельман мало не дослівно переказує оповідання Симоновського. Те-ж треба сказати і про даль-

ший текст розглядуваних літописів. В одному разі Ріґельман, виписуючи цілком літерально з оповідання Симоновського промову Гендрикова перед обранням Гетьмана, навіть бере запозичене в лапки (роблячи, правда, з oratione recta orationem obliquam та змінюючи „Малороссіи" на „Малой Россіи" і „и присланъ" на „присланъ"— пор. „Краткое Описаніе", с. 155, „Лѣтоп. Пов-ніе", ч. IV, с. 8).

Ґрунтуючись на помітній схожості між оповіданням Ріґельмана і „Журналомъ о происхожденіи в приездъ... Депутатъ и о протчемъ слѣдующемъ дѣйствіи", про який ми згадували раніш (вони подібні один на одного, на мій погляд, через те, що Ріґельман користувавсь з Симоновського) можна висунути думку, що Ріґельман користав саме не з літопису Симоновського, а безпосередньо із „Журнала". Але такі міркування не дозволяють, на мій погляд, погодитися з наведеним запереченням:

1. Згаданий „Журналъ" описує лиш ті події, котрі звязано з приїздом депутатів та Гендрикова до Глухова і обранням Гетьмана, с.-то „Журналъ" описує події до 22 лютого 1750 р. включно, а дальших подій — делегації від старшини до Петербурга, приїзда у Глухів К. Розумовського — він вже не торкається, тимчасом як оповідання Ріґельмана і Симоновського схожі одне на одного однаково і в другій частині (опис подій від 22. II. 750. 31. VII. 751) і в першій (опис подій до 22. II. 750).

2. В деяких дрібницях оповідання Симоновського розходиться з даними „Журналу". Так, за „Журналомъ" Гендриков приїхав до Глухова 15 січня (Основа, 1862, лютий, с. 44), за Симоновським — 16-го (коли, звичайно, немає тут друкарської помилки, op. cit., с. 150); „Журналъ" не каже, що підчас церемонії 22 лютого для полків Київського та Полтавського не стало місця біля „театру" (спеціяльно збудованого павільйону) і їх було поставлено на брукованій вулиці (стор. 49), Симоновський-же це зазначає (стор. 151); „Журналъ" каже, що царицину грамоту везли „на сребряномъ блюдѣ и на красной бархатной подушке" (стор. 50), Симоновський-же пише, що її везли „на большомъ вызолоченномъ блюдѣ" (стор. 151); „Журналъ" наводить прізвища тих бунчукових товаришів, які йшли біля прапору з російським гербом,— Гр. Лизогуб та Павло Ломиковський — (стор. 50), у Симоновського їх прізвищ не згадано (стор. 151); далі,— „Журналъ" каже, що за гетьманською булавою з иншими йшов генер. осавул Валкевич (стор. 50), Симоновський про Валкевича зовсім не згадує (стор. 152); за „Журналомъ" гетьманський бунчук несли Ілля Лизогуб та Петро Іскрицький (стор. 50), за Симоновським — І. Лизогуб та Петро Чарнолуцький (стор. 152); у „Журналі" не зазначено прізвищ писаря Генер. Суду Пиковця і бунчук. товаришів Журавки та Журмана, що асистували за гетьм. печаткою (стор. 50), Симоновський-же наводить ці прізвища (стор. 152); нарешті, за Журналомъ" військовий прапор ніс Павло Маркович (стор. 50), за Симо-

новським — Павло Мокрієвич (стор. 152)[1]. У всіх зазначених деталях оповідання Ріґельмана про церемонію 22 лютого цілком відповідає „Кратк. Описанію“ Симоновського (пор. Ріґельман, ч. IV, сс. 6—8, Симоновський, сс. 151—152).

Отже, ці два факти — схожість текстів Симоновського і Ріґельмана в описі подій, що про них нічого немає у „Журналі“, і явна залежність Ріґельмана від Симоновського в описі і тих подій, що їх описано в „Журналі“,— як-найкраще доводять, що Ріґельман, описуючи в „Лѣтоп. Повѣствованіи“, як обрано Кир. Розумовського на Гетьмана і потім приїзд його на Україну, користав не з якого иншого джерела, а саме з „Краткаго Описанія о козацкомъ малороссійскомъ народѣ“ etc. Петра Симоновського.

Напослідок роблю висновки:

1) Ріґельман не користав безпосередньо з книжки Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne;

2) переклад оповідання Шевальє про козацькі війни рр. 1648—51 Ріґельман узяв з „Кратк. Описанія“ Симоновського; з нього-ж він користував і тоді, як описував події рр. 1750—51.

---

[1]) Васильчиков у своїй праці „Семейство Разумовскихъ“, знаючи про „Журналъ“ і користаючи з нього (див. op. cit., т. I, с. 119, прим. 1) оповідає про церемонію 22 лютого, хоч як це дивно, за Ріґельманом (idem, сс. 121—122) і повторює, отже, відомості Симоновського, що вони, на мою думку, скорше можуть бути помилкові, ніж дані офіційного „Журнала“, яким і треба дати перевагу на цей раз.

О. Д. ТАТАРИНОВА-БАГАЛІЇВНА
(Харків).

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА УКРАЇНІ.

І. Рух побозьких козаків 1817 р.

Цей етюд має на меті освітлити один невеликий, але цікавий момент з історії військових поселень на Україні, а саме: рух побозьких козаків 1817 року, коли їх обертали у військових поселян.

Треба сказати, що в нашій історичній літературі ще й досі не досить вивчено систему державної військової організації, відому під назвою „військових поселень".

Правда, в великому юбілейному виданні „Столѣтіе военнаго министерства" їй присвячено два нариси: у першому з них подано загальний історичний огляд організації та розвитку військових поселень у Росії, у другому — розглянено військові поселення з погляду специфічно-військового, тоб-то з погляду системи комплектування війська [1]). Звичайно, по старих працях Шільдера, Богдановича, полковника Петрова та инш. ми маємо низку окремих даних, матеріялів та уваг у цьому питанні; маємо ми й солідну статтю А. С. Ликошіна в енциклопедичному словнику Брокгавса, статтю С. Н. Валка загального характеру у словнику бр. Гранат, також у цілій низці історичних журналів надруковано чимало різних спогадів та уваг, що освітлюють різні конкретні моменти з життя військових поселень [2]).

Але всього цього цілком не досить, і ось чому: військові поселення це не тільки особлива система комплектування війська, не тільки своєрідний державно-правний інститут, держава в державі, ба й складна соціяльно-економічна установа нашого минулого: згадаймо, що вони існували на території колишньої Російської імперії близько 50 років (1810 — 1857 р.), що на їхню організацію та під-

[1]) Див. „Столѣтіе военнаго министерства", т. VII, ст. 497—601 та т. IV, ст. 93—119.

[2]) Див. літературу про військові поселення, що її подав А. С. Ликошін у своїй статті „Поселенія военныя" в 48 півтомі енциклопедичного словника Брокгавса; не можна не відзначити незгаданий у нього „Сборникъ истор. матеріаловъ, извлеченныхъ изъ архива с. е. и. в. канц." вип. V під редакцією Н. Дубровіна, П. 1892; з новіших статтів див. „Материалы по исторіи бунтов в военных поселеніях при Александре I"—Г. А. Верещагіна в журн. „Дела и Дни" 1922 р., ч. 3, ст. 148—166, де надруковано кілька нових документів. Див. також загальний невеликий нарис М. Є. Слабченка в його „Матеріялах до економічно-соціяльної історії України XIX ст.", т. I, 1925 р., ст. 82—92.

тримку витрачено силу праці та капіталу, що ця система була корисна для поміщиків-кріпосників. Історикові державного та народнього господарства України й Росії військові поселення цікаві саме з погляду їхніх соціяльно-економічних передумов.

Селянсько-козацька маса, що їй довелося стати невільними колоністами-піонерами цих військово-хліборобських селищ, чинила, проте, значний опір урядові Олександра I-го підчас початкової організації цієї нової опори самодержавства — історикові громадсько-революційних рухів XIX віку і що до цього вивчення історії військових поселень дає багато цілком нових матеріялів та фактів.

В історії України закладання військових поселень це був одночасно й етап в ліквідації її козацького устрою та остаточне покріпачення селянства. Побозькі козаки, колишнє чугуївське військо, мали переходити на становище регулярного війська, втративши суму особливостів свого соціяльно-економічного буття. Найвільніша юридично та найдужча економічно група селян, що утворилася з ліквідованого козацтва, так звані „казенні військові обиватели" теж опинилися під казармовим пресом Аракчеєва, втративши свою економічну та особову незалежність.

Не тільки архівний, ба й друкований матеріял до історії військових поселень сливе не використали дослідники. А матеріялу цього є багато; досить сказати, що до нас дійшло (крім указів Повної Всезбірки Законів) кілька сот (біля 400) різних положень, правил, проєктів, положень про закладання військових поселень, ціла низка різних статистичних описів, кошторисів, планів, атласів, топографічних мап військових поселень, а також чимало наказів центрального та місцевого походження [1]). Все це може становити солідний матеріял для статистично-топографічних нарисів, для складання зовнішньої історії військових поселень.

Окрім того, є ціла низка вступних та вихідних паперів — різних рапортів та донесінь, різних записок, листів та доповідів; ціла низка окремих справ військово-судового характеру з різними додатками до них [2]) — всі ці документи дають матеріял для ґрунтовних нарисів про внутрішнє життя військових поселень. Тільки за перші 20 років існування військових поселень (з 1810—1831 р.) є щось близько 3.000 справ.

Окрім цього головного архівного фонду колишн. департаменту військових поселень, що переховується тепер у Москві, ціла низка матеріялів українського походження переховується по харківських, одеських та київських архівах. Немає жадного сумніву, що ці документи вірогідні, бо походженням своїм вони суто-офіційні: перед нас, безсумнівно, справжнє діловодство військових поселень. Однак,

[1]) Див. інвентарний каталог Лефортівського архіву в Москві.

[2]) Див. „Архивный реестръ дѣламъ Главнаго штаба е. и. в. по военнымъ поселеніямъ". Так само там.

через те, що ця державна установа існувала довго, структура її була складна, а, головне, тому, що цю тему, можна сказати, так що й зовсім не розроблено в історичній літературі, історик ще не має змоги подати цілком загальну картину та аналізу того, як виникали та розвивалися військові поселення; доводиться будувати роботу окремими етюдами, розробляючи окремі групи документів, об'єднані загальним змістом, територією, або хронологічними моментами. Саме таким способом і розроблює автор цієї статті історію військових поселень на Україні [1]).

Ця стаття має на меті дати сторінку з історичного життя військових поселень на Україні в першій чверті XIX віку, змалювати на підставі нових матеріялів перші гострі моменти переходу побозького козацтва на становище військового кавалерійського поселення [2]).

Спершу, однак, я повинна сказати скількись слів про те, що являло собою побозьке козацтво в 1817 році.

I. Побозькі козаки перед 1817 р.

Побозькі козаки з'явилися вперше в Новоросії ще за турецької війни 1768—1774 року, під командою польського емігранта Петра Скаржинського. Цей загін з молдаван, болгар, волохів, польської шляхти, втікачів-козаків та инших безпритульних людей, що його турки вирядили проти Росії, познайомившись із запорозькими загонами, перейшов „под царскую руку", до Рум'янцева-Задунайського, та й служив, аж доки закінчилася війна в російській армії. Як закінчилися війна, їм подаровано землі на їхній вибір на правому боці Бога, причому зобов'язано служити козаками за зразком слобідських полків. Згідно з „височайшим" маніфестом, їх на 30 років звільнено від усяких инших державних повинностів та податків. Тут вони й оселилися з своїми родинами. Одночасно на річці Синюсі болгари, що теж вийшли з Туреччини, заснували окреме поселення—колонію Ольшанку. Однак, як переказують усні легенди, багато з цих колоністів—болгар, доведені до одчаю життям серед дикого степу, де й людей рідко

[1]) Я вже здала до друку ще в березні 1925 року два нариси з історії слобідсько-українського військового поселення; крім цього нарису, готується до друку ще кілька.

[2]) Історію побозького козацтва я викладаю, спираючись переважно на дві статті „Кіевской Старины": А. Скальковського – „Еще о бугскихъ казакахъ", 1882 р. грудень, ст. 598 – 602 та „Бугское казачество и военныя поселенія" (лѣтописные наброски о. Владиміра Лобачевскаго)", 1887 р., грудень, ст. 591 — 626.

Документи, на підставі яких я змальовую рух побозьких козаків, то є 26 та 27 чисел вступних паперів за 1817 рік у справах головного штабу для військових поселенців (Лефортівський архів): крім рапортів та листів гр. Вітта Аракчеєву, в ньому є доповідна записка його імператорові від 9-го травня 1817 року, протокол засідання комітету того-ж дня, копії довіреностів та прохання побозьких козаків од 22-го серпня 1817 року, рапорт Кочубея, надісланого розслідувати цю скаргу, велика записка з військово-судової справи (97 чол.), думка гр. Вітта та Аракчеєва в цій справі та низка инших паперів меншої ваги.

видко, виемігрували назад до Туреччини; російський уряд ловив утікачів та віддавав їх у салдати.

У 1783 році ці поселенці стерегли кордон проти турків і вже тоді мали назву побозькі козаки. 1788 року з них було зформовано півторатисячний козацький полк, що ввесь час брав участь у військових діях проти турків, зазнав підчас війни великих втрат та виявив велику відвагу коли штурмували Очаків та Ізмаїл.

Побозькі козаки, дарма що мусіли стерегти кордони на басарабській границі, розвинули, однак, чудове сільське господарство; воно й приваблювало до їхніх станиць різні бродячі елементи з західнього краю та тодішньої України. За часів Катерини II-ї полк мав одержати прикордонні землі на Дністрі та бути залишений на завсіди на службі, однак, імператор Павло скасував утворену перед тим Вознесенську губернію, скасував і полк, а козаків записав у казенні селяни. Офіцери, одержавши земельні наділи, почали всіма способами заселяти свої землі, покріпачувати селян. Однак, на початку XIX в. стався знову поворот до козацького устрою в звязку з зовнішньою політикою Олександра I-го. Російському урядові потрібні стали козаки, як військова сила — оце й спричинилося до тимчасової реставрації українського козацтва. 1801 року побозькі козаки вдалися до царя через своїх вірників з проханням відновити їхні права козачі. Новоросійський губернатор Миклашевський мав оглянути на місці всі селища козацькі та впевнитися „подлинно ли всѣ желаютъ возстановленія въ первобытное состояніе“ [1]). Обслідувавши Миклашевський цілком виразно висловивсь за те, щоб побозьке козацтво відновити і то з таких міркувань державного характеру: він уважає, що побозькі козаки своєю вірною службою здобули право на своє звання, що вони одвикли від „крестьянскаго состоянія“ і „противъ воли ихъ были въ оное причислены“. Відновлення їх у козаки буде корисне не тільки для них, ба й для держави: якщо вони вартуватимуть на кордоні, то держава не муситиме багато витрачатися на прикордонне військо: „Стража сія будетъ самая надежная, ибо, защищая границы, защищать будутъ они свои жилища“, цілком розумно зауважує губернатор. Крім того, вони будуть корисні й для земської поліції, бо завсіди зможуть, коли це буде треба, подавати їй потрібну допомогу: губернатор очевидячки добре знав, яка то складна річ керувати новим Новоросійським краєм, з його надзвичайно різноманітним національним складом: „По новости его, по обширности степей, по разнообразію народа его обитающаго, нерѣдко встрѣчается земской полиціи надобность въ подкрѣпленіи военномъ; для сего иногда цѣлые донскіе полки внутри его содержались на счетъ казны“, пише він. „Устроеніемъ жребія

[1]) Думаю, що уряд і перед обслідуванням Миклашевського бачив, що побозькі козаки бажають лишатися козаками; обслідування, можна гадати, мало на меті виявити їхній господарчий стан, а так само й їхні настрої.

сихъ казаковъ подается примѣръ воздаянія заслугамъ и тѣмъ самымъ привлекается болѣе еще ихъ соотчичей въ предѣлы Россіи", висловлює губернатор міркування державного порядку, звязане з колонізаційною політикою Росії. Далі губернатор одзначає, що хоч казна і втрачає прибутку близько 1.500 карб., але ця втрата „въ сравненіи съ выгодами отъ того ожидаемыми, не можетъ быть уважительна", надто як узяти на увагу, що козаки, як їм обіцяно, мають право на 30 років пільг. Отже, державна користь вимагає відновити побозьке козацтво — такий є висновок губернаторів, так і ухвалив уряд Олександра І-го. У другій частині своєї доповіди губернатор подає і конкретну схему його відновлення: він пропонує з побозьких козаків та 600 болгар утворити під командою військового отамана три полки по 500 чол. в кожному.

Один з полків має стояти по черзі на кордоні на варті. Що-до встановлення рангів, платні, провіянту та фуражу, то їх слід давати так, як чорноморському та донському козачому військові. Що-до цивільного устрою, то козаками мали відати губернаторські установи та військова канцелярія. Щоб привабити нових поселенців — чужинців, козакам дано право „пріумножать сословіе ихъ людьми изъ заграницы, имъ единоплеменными, какъ-то: молдаванами, волохами, болгарами и прочими". А втім, заборонено приймати „природныхъ поселянъ въ казаки, равно и поселять крестьянъ на ихъ землю". Військо користується з спільної військової землі, але з правом набувати „стороннія земли" на загальних підставах. Крім того, в звязку з нерівномірністю земель, козакам дано цілковиту волю переселятися з одних сіл до инших. Так само скасовано недоплатки за останні роки (15.191 карб. 12 к.) та рекрутські гроші.

Цей проєкт Миклашевського затверджено 28 квітня 1803 року, після того, як розглянув його військовий міністр. Військо розподілено на три полки та багато станиць, організовано військову канцелярію, встановлено певні повинності та служби,— отже, відновлено давніший побут побозького війська. На військового отамана призначено генерал-майора донського війська Івана Краснова, що командував до 1807 року. Військові даровано 15 прапорів.

У складі війська було в Лизаветському повіті 12 станиць, 3361 чоловіків, 840 дворів, 43.945 десятин придатної землі; в Ольвіопільському повіті — 6 станиць, 1592 душі, 308 дворів, 62.700 десятин землі; в Херсонському повіті — 8 станиць, 1430 душ, 359 дворів, 63.097 десятин придатної землі. Всього — 28 станиць, 6.383 душі, 1597 дворів, 169.742 десятини придатної землі, тоб-то близько 30 десятин на кожну чол. душу, що було тоді за звичайну норму по козачих військах. Згодом до нього приєднано кілька українських родин та польських шляхтичів. У 1808 році побозькі козаки брали участь у турецькій кампанії, в 1812 — 1814 році їм довелося брати діяльну участь у війні з французами та побувати навіть у Парижі.

На жаль, друковані матеріяли і статті про побозьке військо висвітлюють саму тільки зовнішню історію його, сливе нічого не згадуючи про його внутрішню структуру та побут. Усе-таки, користуючись з побіжних, розкиданих по різних місцях указівок, а так само з аналогії з иншими козацькими тогочасними військами (я маю на увазі донське та чорноморське військо), я поспитаюся змалювати його побут. Так, цілком ясно, що побозьке козацтво мало значно менші права самоврядування (не згадуючи вже про законодавство), як порівняти його з Запорозькою Січчю. Ми знаємо, що воно залежало од губерської влади (зокрема від херсонського генерал-губернатора Ланжерона), воно не мало повного „військового уряду", не було посади судді та писаря, але був свій отаман з значковим, військова канцелярія з урядовим прокурором та секретарем. Так званого „окружного правленія" з його посадами теж не було, військо поділялося на полки, але існували елементи сільського громадського станичного самоврядування: в станиці був станичний отаман, станиця мала свою окрему печатку. Отже, адміністративно-судові функції влади розподілено в війську між урядовцями та своєю виборною владою.

Військо було колективним юридичним власником своєї землі та всяких ужитків. Воно користувалося з права вільної, внутрішньої торговлі, вільного продажу горілки. Всі козаки могли заводити на військовій землі та вжитках двори, хутори, садки, млини, виноградники та риболовлі. Як відомо, ґрунт Херсонщини дуже сприятливий для розвитку не тільки хліборобства й скотарства, але й сільсько-господарської промисловости: ґрунт тут дуже родливий, переважає чорноземля. Степи Херсонщини багаті і на флору, і на фавну. По побозьких станицях найбільше розвинулося, очевидячки, хліборобство, скотарство та рибальство. Молдавани розводили овець та коней, у болгар поширене було городництво, а так само садівництво й винобробство, в українців — хліборобство з його плугом, волом та возом. Певна річ, що в побозькому війську широко розвинене було хутірське степове господарство з його значним розвитком скотарства (м'ясо, вовна). Побозькі козаки брали певне чималу участь у великих хлібних торговельних операціях Одеси, Таганрога, Херсона та Миколаїва. В 1812 році добробут війська трохи підупав через те, що воно своїм коштом організувало козачу дружину. За спокійних часів тільки один козачий полк у 500 чол. стояв на кордоні, решта козаків, не кажучи вже за козачок, могли вільно господарювати.

У 1817 році бюджет війська складався з 8.000 карб. горілчаного відкупу та 3.000 карб. від инших промислових закладів. Ці гроші йшли на військову канцелярію, військовий штаб, поліцію та тюрму, школу, сиріт, недужих та пенсіонерів.

Отже ми бачимо, що в процесі свого п'ядесятьрічного існування (1769 — 1817 рік) побозьке військо стало певною господарчою одиницею з певними формами побуту.

II. Рух побозьких козаків р. 1817.

У 1817 році сталася велика зміна в житті цієї невеликої військово-господарської організації: козаки мали стати військовими поселянами. Відомо, що в останні десять років, коли царював Олександер І-ий, організовано військові поселення, і вони саме були тоді в розцвіті: в 1816 році закладено поселення в Новгородській губерні, в 1817 р. організовано два великих поселення кінноти на Україні: в Зміївському та Всвчанському повіті на Слобідській Україні (Слобідсько-українське поселення) та побозьке поселення в 3-х повітах Херсонської губерні. У 1825 році на всій території Росії оселено 12 гренадерських полків та дві арт. бригади в Новгородській губерні, 6 піших полків у Могилівській губерні та 16 кінних полків на Україні.

На Україні за провідників цієї системи та одночасно за ліквідаторів особливостів попереднього устрою зробилися дві особи: бойовий генерал Г. І. Лісаневич та гр. І. О. Вітт. Григор Іванович Лісаневич був землевласник у Херсонщині, що там і почав свою військову кар'єру. У 1817 році він був начальником 3-ої уланської дивізії, що стояла тоді на Слобідській Україні. Йому доручено було організувати слобідсько-українське військове поселення. В особі Лісаневича Аракчеєв мав певного, слухняного генерала, що проте підчас заколотів 1817—1819 р., коли почалися вони в його поселеннях, виявив себе, як нерозпорядлива та не досить рішуча людина. Гр. Іван Осипович Вітт — це постать значніша. Напівполяк, напівгрек, він був за таємного агента в Наполеона. В 1812 році він перейшов на службу до російського уряду та почав виконувати різні таємні державні доручення. В 1817 році він дуже вдало, за дорученням од уряду, розформував 15 козацьких „малоросійських" полків, мобілізованих на війну з Наполеоном. Йому, як талановитому ліквідаторові, і доручили перетворити побозьке військове поселення. Одночасно йому доручено і таємний догляд над Київом та Одесою і кількома губернями України. Обох їх, і Вітта, і Лісаневича, на початку 1817 року викликав Аракчеєв до Петербургу, де вони одержали відповідні інструкції та знайомилися з планом поселення військ. Протягом березня та квітня 1817 року сталися такі події: побозьке військо з відання херсонського військового губернатора перейшло під безпосередню команду гр. Вітта — начальника української уланської дивізії. Вся команда прикордонної варти та козаки, що перебували в різних відрядженнях, були повернені до своїх домівок. Одну бригаду Української дивізії розташовано по станицях побозького війська та деяких сусідніх казенних селах. Військовий міністр дістав наказа видати на вимогу гр. Вітта скарбової деревні для будівель. У своєму рапорті від 8-го квітня 1817 року, Вітт повідомляє, що команда повернулася, що почато будування, що козаки перейшли під його начальство — все було немов цілком гаразд. Однак, у мене під

руками є один документ, який свідчить цілком певне, що гр. Віттові не подобалося його нове призначення та роля, не подобався й ввесь план поселення військ. Приглянувшись до побозького козацтва, до природи та людности в цій частині Херсонщини, він зрозумів, що на нього покладено дуже важке завдання, зрозумів ще й те, що козаки боротимуться за свій побут. Приїхавши вдруге до Петербургу, в травні 1817 року, він висловлюється проти системи військових поселень узагалі. 9-го травня 1817 року він подає на ім'я імператорове доповідну записку з таким написом Аракчеєва: „Замѣчанія гр. Витта на поселеніе кавалерійскихъ полковъ, поданныя имъ 9-го мая 1817 года". У цій записці, серед усіх отих офіційних фраз, де висловлюються вірнопідданчі почуття, чується голос здорового розуму, доброго фінансиста та господарника. „Говорятъ, что я сказалъ о планѣ поселенія войскъ что онъ не годится... таковая дерзость никогда въ мысль мнѣ не приходила"... виправдується граф. „Планъ сей долженъ принести государству чрезвычайныя выгоды..." я же подавалъ свое мнѣніе о перемѣнахъ, которыя мнѣ казались нужными"... Далі в сімох параграфах граф докладно обґрунтовує, в чому саме конкретно полягають „неудобства" цього плану. В першому параграфі граф звертає увагу уряду на різноманітність національного складу побозького війська, що до складу його ввійшло багато чужинців-колоністів [1]). Граф не сподівався, що цілком без опору пощастить з'єднати силою чужинців-колоністів з українцями: „Одна часть бугскаго населенія, расположенная по Бугу, составлена изъ молдаванъ и болгаръ, народовъ по обычаямъ весьма несвойственнымъ быть съ прочими совокупленными; самоѣдность ихъ такова, что почти никогда два брата вмѣстѣ не уживаются. То и великое затрудненіе находилъ я смѣшать ихъ съ украинцами", присилувати їх не тільки мати спільне господарство, ба навіть жити в одній хаті.

Другий пункт уваг Віттових не меншої ваги: у ньому він зазначає, що багато заможних господарів, через те, що зрівнено буде землі (згідно з планом поселення), зазнають великого занепаду, бо в степовій скотарській смузі від кількости землі залежить і багатство людей [2]).

Окрім того, він боїться, що зрівняння спричиниться до того, що деякі осадчі не матимуть жадної змоги обробляти землю. У повний плуг треба чотири пари волів, казна не зможе дати їх незаможним (пара волів коштує 250 карб.); тимчасом система обробки землі в побозькому військові „по мѣрѣ ихъ состоянія" забезпечувала обробку землі цілком, вказує граф. У третьому пункті Вітт каже,

[1]) Див. книгу акад. Д. І. Багалія „Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку". Харків, 1920 р.

[2]) Мова йде, очевидячки, про хутори по степах, що ними володіла не тільки козацька старшина та абшитовані, але й козаки-рядовики.

що на Україні сіють дуже мало вівса. Тут він дорогий, отже державі дуже дорого коштуватиме прогодувати 3-х коней кожного господаря (дві строєвих та одна заводська) [1]). У четвертому пункті Вітт вказує на те, що перехід мешканців-власників на становище робітників (тут мова йде про так званих „резервових“) дуже тяжко відіб'ється на їхньому матеріяльному стані: вони разом з своїми родинами, так само, як салдати постояльці з родинами, переходять на утримання так званих „хозяевъ“, отже, вони, закінчивши службу, не матимуть змоги доживати свої дні спокійно в своїй родині та в своєму господарстві, як про це говориться в плані. „Солдатъ, нынѣ служащій, не столько еще почувствуетъ, ибо не бывъ никогда свободнымъ, ко всему пріученъ, но коренные хозяева не такъ легко оное смогутъ перенести, будучи каждый изъ нихъ занятъ службою и земледѣльческою работою“.

У п'ятому пункті Вітт вказує, що важко з'єднати чотири родини в одному будинкові, згідно з положенням. Будинки осадчих, через те, що не вистачає в цій місцевості лісу, є в „бѣднѣйшемъ положеніи“, зроблено їх з глини та з соломи, викопано в землі, доведеться зробити силу нових будівель. Далі Вітт висловлює цілковиту певність у тому, що багато осадчих намагатимуться пошитися в інваліди, щоб ухилитися, разом з своїм майном, від запису в військове поселення, як „хозяевъ“. Скептично ставиться він і до системи призначення за „дурное поведеніе“ господарів у дійові частини, як до способу кари, кажучи, що більшість з них усе одно не може вже служити на фронті.

У шостому пункті Вітт вказує на те, що державі дорого коштуватиме прогодувати протягом перших років родини резервових та дійових частин, а також виплачувати платню, видавати одяг та амуніцію. Тут-же він указує, що організація військових поселень по „бѣдныхъ мѣстахъ, гдѣ скудно земли“, обійшлась-би державі дешевше, бо там орють однією тільки конякою, там більше лісового матеріялу і т. д. Кінець цієї доповіди Вітта, однак, оптимістичніший: він висловлює цілковиту певність у тому, що поселені полки що-до ладу та дисципліни будуть кращі за всі інші, що салдати, „будучи всѣ на глазахъ, могутъ доведены быть до надлежащаго совершенства“. Ось такий, як коротко переказати, зміст записки гр. Вітта. Цілком ясно з тексту, що він зрозумів, як дорого коштуватимуть урядові військові поселення, показав невдалі місця цього плану, зважив і на те, як зустріне цю реформу козацтво. Наслідком цієї записки було засідання особливого комітету (з Аракчеєва, Лісаневича, ген.-майора Бухмаєра, гр. Вітта та генерала Олександрова), де ці уваги Вітта і були заслухані. Протокол цього засідання датовано

[1]) Відомо, що худоба в степовій смузі мало не цілком годується на паші, взимку її заганяють в очерети.

тим-же 9-м травня 1817 року. Він дуже короткий: комітет вирішив план військового поселення кінноти не змінять зовсім, зважаючи на те, що ніякі попередні правила не можуть запобігти труднощам, коли їх (ці правила) здійснюватимуть по різних місцях, отже не треба робити змін у загальному плані. Що-до поселення побозького війська, комітет виробив окремо таку компромісову постан ву: він дозволяє залишити заможним мешканцям їхню землю, але на тій умові, щоб вони з своєї землі виконували стільки повинностів, скільки в них буде ділянок землі по нормі. Якщо вони захочуть продати частину своєї худоби, то полкове управління повинно покупити її в них для бідніших. Опріч того, полкове управління може дати їм їхні землі по-над норму за чиншові гроші. Воєнних поселян-господарів має бути певна норма, а якщо буде по-над норму, то повідомити про це начальника військових поселень. Отже, тільки одне міркування Віттове з усіх отих 7-ох узяв на увагу комітет. Пороблено деякі поступки заможним колам побозького козацтва — здебільшого майбутнім дворянам. Боротьба між Аракчеєвим та Віттом закінчилася поразкою останнього [1]). Йому довелося організовувати поселення на Бозі. Повернувшися до побозького війська, він повинен був почати оселювати два полки на землях побозького війська, приєднавши до округи поселення і низку казенних сіл. Вся ця округа з її землями мала бути розподілена на 4 частини (4 полки) з рівною кількістю землі та людности. Козаки, казенні селяни та салдати до 45 років включно, мали бути розподілені на три групи: господарів („хозяевъ"), їхніх помічників та постояльників. Родина господаря та його помічника повинна була прогодувати двох постояльників — салдат з їхніми родинами. Всі вони повинні були жити в одному приміщенні, робити на одній приділеній їм земельній ділянці, мати спільну худобу та сільсько-господарське знаряддя. Всі вони повинні були стати одночасно хліборобами та салдатами, одержавши від уряду зброю, коней, хліборобське знаряддя та насіння на засів. Всю землю побозького війська має бути розпланованно, всю людність переписано, розподілено по станицях та участках, дітей взято для навчання, сторонні елементи, як купецтво та абшитовані, має бути виселено з поселення.

Військова канцелярія та инші козацькі посади касовано. Керування всім військово-господарчим життям мало перейти в руки військових начальників та полкових комітетів. Усі роботи, звязані з організацією військового поселення — будівлі, шляхи, то-що, мали виконувати військові поселяни. Зрозуміла річ, що все це не могло відбуватися цілком безболізно: в травневих та червневих Віттових

[1]) Цікава увага генерала Маєвського, теж співробітника Аракчеєва, наче-б Аракчеєв дуже не полюбляв гр. Вітта, як свого особистого суперника, але мусів був цінувати його, як особу твердої вдачі, що вміє приспилувати масу слухатися (див. „Мой вѣкъ или исторія генерала Маевскаго" в томі 8, за 1873 рік „Русской Старины", ст. 428).

до Аракчеєва рапортах є такі запитання гр. Вітта, що свідчать про труднощі, які повставали перед ним: як йому бути з станицею Миколаївкою, що залюднюють її самі лиш молдавани та чорногорці — вони не хтять ані входити до складу військового поселення, ані переселятися в інші місця; що йому робити з абшитованим офіцерством та козацтвом, яке має свої хутори, виноградники та садки, що йому робити з купецтвом та міщанством, яке не бажає залишити поселення. Далі Віттові довелося мати справу з болгарами Тираспільського повіту, з чорногорцями станиці Троїцької, з поселеннями сербів, то-що. Сумніви, що висловив він у записці, знаходять собі реальний вияв у дійсності: гр. Віттові нікуди розташувати салдатську масу двох полків. Він береться з надзвичайною енергією за будування, силу козаків, саме під гарячий час сільсько-господарських робіт, надсилає він ламати каміння, возити його, то-що. Нові офіцери, кол. хорунжі, сотники та салдати теж цілком не завдовольняють Вітта, як начальника над військом. Він скаржиться на брак дисципліни, на те, що між ними багато неписьменних, що „обхожденіе" між ними та салдатами „самое простое" — справа яскраво видко з усього не налагоджується, атмосфера напружується. У рапорті від 3-го липня бренять уже трохи тривожні ноти, коли згадується про настрій побозького козацтва [1]).

22-го липня Вітт пише рапорта та листа до Аракчеєва, з яких ми довідуємося, що „неполная охота" перетворилася в „дерзкое безразсудство" і „самовольство", як висловлюється гр. Вітт. На початку гр. Вітт згадує свої різні послуги російському урядові, говорить про те, як він протягом 3-х останніх місяців розформував 15 „малоросійських" козачих полків: „Таковую же дѣятельность и всѣ мѣры здраваго разсудка употребилъ и при новомъ образованіи бугскихъ казаковъ, но все то самовольствомъ сего народа и дерзостью не достигаетъ желаемаго успѣха, чѣмъ вынужденъ я былъ взять строжайшія мѣры: послѣ сдѣланнаго возмущенія противъ атамана, двинулся я съ однимъ батальономъ 4-го морского полка изъ Николаева по станицамъ, гдѣ отыскивалъ зачинщиковъ и приводилъ прочихъ въ страхъ и повиновеніе..." Ця карна експедиція Віттова справила свій вплив у так званій побозькій частині поселення [2]). Однак, у Михайлівському (Красносельської частини) козаки цілою громадою не схотіли вислухати „высочайшихъ" наказів про перетворення вій-

[1]) „Казенные поселяне не жалуются на обращеніе воинскихъ чиновъ. Относительно же коренныхъ бугскихъ казаковъ не могу увѣрить ваше сіятельство, чтобы они были съ полною охотою служить уланами; ибо досели существовавшая у нихъ вольность и ослабленіе субординаціи при теперешнемъ новомъ устройствѣ (какового примѣру видятъ они изъ квартирующихъ тутъ украинскихъ полковъ) содѣлываютъ ихъ отъ всего чуждыми... Всякая регулярность имъ кажется данью и безъ возстановленія надлежащей субординаціи истребиться не можетъ".

[2]) „Таковыя мѣры... сдѣлали большое на нихъ вліяніе, поелику наведенный страхъ заставилъ повиноваться..."

ська. „У меня подъ карауломъ изъ главнѣйшихъ бунтовщиковъ отставной капитанъ Барвинскій и до 60 челов. низшихъ чиновъ“ — закінчує своє повідомлення граф. Рапорт Віттів од того-ж дня багато довший та докладніший як лист, у ньому є низка цікавих подробиць. Виявляється, що при „первомъ объявленіи высочайшей воли весьма приняли оное съ холодностью, и не скрыли, что болѣе желаютъ остаться по прежнему казаками... Начались секретно совѣты къ изысканію средствъ, добиваться таковой перемѣны...“ Далі Вітт одзначає велику ролю капітана Барвінського, що „обнадеживалъ ихъ какой-то бумагой...“ Чутка, що можна добитися того, щоб не заводили поселень, охопила всі станиці та призвела до „сопротивленія“ владі. Арешт привідців не викликав бажаних наслідків: до отамана Кантакузина прийшло 18 чол. з станиці заарештованих, вимагаючи визволити їх. У відповідь на їхню вимогу їх покарано та надіслано до їхніх домівок. Жителі всіх станиць почали не слухатися, почали категорично відмовлятися виконувати накази та приписи свого начальства. Даремне Вітт з Кантакузиним і сам особисто, і різними особливими наказами силувалися вмовити мешканців виконувати їхні нові зобов'язання.

Вони нагадували їм про присягу, зазначаючи, „сколь есть опасно противиться монаршей волѣ“... Хоч як і собі вмовляли козаків також і офіцери та духівництво, жадних наслідків од цих намовлянь не було. Всі одноголосно зазначали, що „перемѣнить прежняго своего положенія не хотятъ“...

14 — 16 липня сталися такі події в Вознесенському: 14-го липня отаман Кантакузин зустрів біля Вознесенського щось із 80 козаків. Він почав з ними розмову і вони вдали, що слухатимуться його пояснінь та наказів. Однак, 16 липня, близько 500 козаків викликали його до військового урядового місця та почали вимагати, нехай звільнить їхніх товаришів. Козаки заявляли, що вони не хтять бути уланами. У відповідь на зачитані їм накази знявся галас, почали лунати різні вигуки та лайки. Тоді отаман наказав заарештувати найзухвалішого. „Не займати“, закричало все зібрання, заявляючи, що вони вмруть, але не дадуть, щоб того заарештували. Тоді отаман, за допомогою вартової команди, що була тут, та офіцерів, почав гнати „скопище“ з двору. Переправа через річку була козакам відрізана, вони тоді просто почали стрибати в річку, щоб переплисти на другий берег. Під цей час один з них потонув. Підчас сутички Кантакузин дістав два удари в голову. Отакі події сталися 16 липня, як їх змальовують представники влади — Кантакузин та Вітт [1]). Далі

[1]) Підчас цих подій графа Вітта не було, він був оглядав станиці. Що-ж до Кантакузина, його особи та як він ставився до організації військового поселення, документи не подають значних даних. Богданович у 5-му томі своєї „Исторіи царствованія императора Александра I-го“ II. 1871 р. пише, що й Кантакузин даремне силувавсь був

Вітт дає точне звідомлення про свої методи втихомирювання: він починає вимагати собі звідусіль полки — полк з Херсону, прохає полк у генерала Сакена — головного командувача першої армії, а також у головного командувача другої армії.

Командування першої та другої армій, розташованих на Україні, запитавши Петербург, дістало наказа „отрядить въ распоряженіе гр. Витта столько полковъ, сколько имъ по мѣстному усмотрѣнію потребовано будетъ... исполнить всѣ его приказанія впредь до повелѣнія и даже дѣйствовать силою оружія ежели въ томъ нужда будетъ“... Отже, на „мѣсто приключеній“ надіслано два полки по 2.915 багнетів у кожному. Якщо зважимо сили двох полків, що були під руками гр. Вітта, перед надісланням цієї нової допомоги, то побачимо, що Вітт мав чимало збройної сили — мав 10—12 тисяч багнетів. Гр. Вітт не дурно сподівавсь, що ці полки „навѣютъ имъ страхъ“ і покажуть, що „сопротивленіе ихъ будетъ безполезно. Справді, до „кровопролитія“ не дійшло — графові Віттові пощастило погасити пожежу повстання.

Однак, ці серйозні заходи не всилували козаків цілком скоритися та покаятися, на що сподівалася влада. Зовнішній спокій підтримують тільки багнети і гр. Вітт боїться відпускати полк, щоб не було нових „возмущеній“. Гр. Вітт не знає, що йому далі робити, але він тієї гадки, що без суворої кари винних не можна відновити ладу, та прохає гінцем надіслати йому дальші приписи.

В одному місці рапорту гр. Вітт подає цікаву історичну довідку про те, що в 1803 році, як генерала Краснова було призначено на отамана, побозькі козаки теж виявили „ослушаніе“.

Гр. Віттові пощастило припинити на якийсь час пожежу повстання по побозьких станицях великими військовими силами. Козаки опинилися немов під домовим арештом, бо-ж у хаті кожного з них розташовано було близько десятка салдат. „Станицы казачьи бугской части усмирены и приведены до надлежащего повиновенія“, перепис закінчується по станицях, однак, гр. Вітт з обережности, залишає по них один піший полк. Цей рапорт, де подано такі заспокійливі відомості, датовано 10 серпня, тоб-то тільки через 25 день після сутички в Вознесенському.

Однак, у другій частині побозького поселення, в Красносельській частині, було значно гірше: Віттові довелося вдруге викликати туди полк. Він оголошує станицю Михайлівську під арештом, заборонивши станичникам виїздити з неї будь-куди в инше місце [1]).

у Петербурзі не погоджуватися на реорганізацію побозького війська, вважаючи, що ця реорганізація погіршить його становище. Богдановіч розповідає про цей факт на підставі слів самого Кантакузина.

[1]) „Для усмиренія поставили въ Михайловскую станицу цѣлый полкъ пѣхоты и досталось на всякій домъ по 15 солдатъ“ — пише в своїх замітках „Бугскіе козаки и украинскіе уланы“ А. С. Пищчевич. Див. „Кіевская Старина“, 1883 р. № 2, ст. 391.

Коротенька, побіжно сказана фраза, „тоже пресѣчемъ и вывозъ имущества“ вказує нам цілком виразно на такі, очевидячки, масового характеру факти. Кінець-кінцем, справа дійшла і до шпіцрутенів: у відповідь на наказ вивести винних для кари, юрба кинулася відбивати їх, вихоплювати в салдат рушниці. За допомогою 3-х батальйонів юрбу було втихомирено і 3-х чол. прогнано через батальйон шпіцрутенами. Решту — під вартою виряджено до села Федвар. Довідавшися про це, станичники инших станиць вирішили силою визволити заарештованих, та цього їм зробити не пощастило, бо два заздалегідь підготовані ескадрони „при сильномъ сопротивленіи скопища“ розігнали їх. Далі начальству довелося взятися за ліквідацію „ослушности“ заарештованих: ще 4-х покарано шпіцрутенами, і тільки після цього решта почала прохати помилувати їх. Тоді з них узято нову присягу, та й відпущено тоді додому. Отже, рух, як узяти зовнішній бік його, було припинено, але козаки не заспокоїлися. У серпні вони роблять спробу легального характеру, а саме: надсилають на ім'я князя Лопухіна [1]) до Петербургу прохання-скаргу від імени всіх станиць побозького війська. В кінці липня та початку серпня по станицях відбулися зібрання: на цих зібраннях ухвалено постанови в листовній формі, що їх козаки називали „довѣренностями“. До нас дійшли копії цих довіреностів. „Не желаемъ уланами, а желаемъ старую нашу службу“ — така головна думка всіх цих довіреностів. Побоювання втратити козацький стан було, очевидячки, таке велике, що в одній з таких довіреностів висловлюється згода, щоб переселили в инші місця, аби тільки залишили козаками. У проханні од усіх станиць теж цілком виразно говориться про небажання поробитися уланами, але це затушковується такою фразою: „Съ покорностью просили мы Кантакузина объявить намъ о таковой перемѣнѣ формально присланное отъ высшего начальства повелѣніе противо коего ослушными быть не можемъ“ — це повідомлення суперечить донесінням гр. Вітта про тії численні спроби переконати козаків покірливо прийняти зміну, що її ухвалив вищий уряд. Мова прохання проста та яскрава: „Самъ онъ, Кантакузинъ, съ обнаженною саблею гонялся по степи за устрашенными и бѣгущими въ отчаяніи людьми“, пишуть козаки. Далі подається жива картина, як їм тяжко довелося відбувати арешт — вказується на те, що хліб їхній по полях гине, що їх жде неминучий голод, що з ними поводяться гірше, ніж з злочинцями, що салдати ганьблять їхніх жінок та дочок, надмірно переобтяжують їх своїм постоєм, що їм доводиться завдовольняти надмірні вимоги на харчі, на підводи, що їм доводиться возити каміння для будівель для якогось міста й т. д. Козаки прохають: 1) залишити їх по-давньому козаками, 2) визво-

[1]) Князь Петро Васильович Лопухін — перший міністр юстиції, голова державної ради та комітету міністрів того часу.

лити їх од теперішнього „разоренія и бѣдствія", од постоя, 3) зробити слідство про події, що сталися, та стягти з Кантакузина громадські гроші, котрі витратив він на себе. Скаргу цю підписав писар Васильїв. Скарга ця викликала деякі наслідки. Надісланий з Петербургу для розслідування її, кн. Кочубей ніяк не міг відшукати цього писаря. Зібрати потрібні відомості йому пощастило, тільки прибравши „чужое названіе", як він пише. Виявилося, що скаргу з прохання 4-х козаків од імени всіх товаришів, написав та підписав не писар Васильїв, а колезький секретар Черьомухін. „Самъ онъ, какъ человѣкъ посторонній не ручается за содержаніе просьбъ", а писав її за обіцяні гроші. Допитані козаки відзначили Кочубеєві, що вони знають деякі факти сваволі салдатської та думають, що Кантакузин марно витратив рекрутські та подушні гроші, котрі подарував їм уряд у 1803 році [1]).

Коли Кочубей об'їздив станиці, він виявив, що сварки та сутички між господарями та їхніми постояльниками то явище звичайне, що скаржаться на занепад господарства, на арешти товаришів і т. д. В наслідок розслідування, Кочубей подає загальний висновок, що головна причина незавдоволення то є „непреодолимое желаніе ихъ остаться на прежнемъ положеніи", що скаргу на військо перебільшено, що скаргу треба вважати „какъ бы за частную". Вона безпідставна і написана тільки на підставі заяв 4-х козаків. Гр. Вітт у своїому рапорті теж писав, що Черьомухін „увеличилъ претензію отъ себя", що ці скарги є тільки причіпка, щоб їх залишили в козацькому званні. З наказу гр. Вітта адмірал міста Миколаїва взяв Черьомухіна під варту. Для суду над иншими заарештованими козаками (97 чол). та абшитованим капітаном Барвінським, призначено в м. Вознесенському особливу комісію військового суду. Записка з цієї військово-судової справи, що дійшла до нас, подає цілу низку побутових подробиць подій, вказує на кількох дійових осіб цієї боротьби. Козак Вознесенської станиці Панас Бабиченко був у гостях у свого знайомого, абшитованого капітана Барвінського, біля Новопетрівської станиці, на початку 1817 року. Підчас випивки Барвінський сказав, що в нього є папір, згідно з яким усі старі козаки мають право одержати по 100 карб. Витягши цілу в'язку паперів із скрині, він поклав їх на стіл. Бабиченко, побачивши серед них один друкований, узяв його та й сховав. У станиці він з 4-ма козаками, через те, що вони не могли прочитати цей папір сами, пішли з ним у канцелярію до писаря. Але писар їх дуже розчарував, прочитавши їм положення про побозьке військо, добре всім відоме. Бабиченко, однак, продаючи свій крам на базарі в станиці Вознесенській, почав розказувати, що в Барвінського є два важливі документи: один про

---

[1]) Рекрутські та подушні гроші справді зняв з козаків уряд у 1803 році. Козаки, очевидячки, наївно думали, що Кантакузин одержав їх готівкою.

борг старим козакам по 100 карб., другий — про те, що побозьке військо не може бути перетворене в улани, але, що Барвінський прохає за цього документа 2000 карб. Чутка про це швидко облетіла всю станицю і громада цієї станиці дала козакові Гетьманенкові доручення взяти в Барвінського папери та з'явитися з ними до військового отамана. Він пішов до Барвінського, по дорозі на його заклик до нього почали приєднуватися депутати з инших станиць. Кінець-кінцем, 2-го липня до Новопетрівської станиці прибуло 14 депутатів. Вони відшукали Барвінського, що був саме в цей час п'яний, і звичайна річ, ніякого паперу від нього одержати не могли. Другого дня він дав зібранню папір, що його прилюдно зачитав „содержатель питейнаго дома" жид Лейбе. Але цей папір був усього тільки друковане положення про побозьке військо, „нимало не удовлетворяющее ихъ желаніе". Барвінський заявив зібранню, що ніякого иншого документу в нього нема. Козаки тоді роз'їхалися, ухваливши до 15 липня надіслати своїх депутатів до Кантакузина. На слідстві та суді Барвінський запевняв, що він витягав папери з скрині на те тільки, щоб показати Бабиченкові давні ротні списки, де записаний був і батько Бабиченків, що Бабиченко взяв у нього таємно положення про побозьке військо і, тільки на другий день, він, Барвінський, одібрав його в нього назад. За місяць, як ото до нього прийшли депутати, він справді нагадав про те, що громада винна йому 2.500 карб. за його прохання ще за часів генерала Краснова, але що 2000 карб. за папір він не прохав. Три депутати зазначали, що Барвінський грошей за папір не прохав; їх звели навіч з Бабиченком, що це стверджував. Останній признався тоді, що це вигадав „самъ отъ себя", так само признався він, що від Барвінського він не чув і про папір про борг давнім козакам, а вигадав це сам. Депутати, крім того, з'ясували, що по станицях не вірили, наче-б імператор хоче перетворити військо — через це вони й зібралися йти до Кантакузина. Вони підкреслювали свою солідарність у постановах, заявляючи, що всі вони однаково винні.

З цієї справи ми довідуємося, що між 1 — 6 серпня козаки 7-ох станиць одібрали в своїх отаманів печатки, „дабы безъ ихъ согласія не приложили къ такимъ бумагамъ, которыя изъявлятъ будуть ихъ желаніе преобразоваться въ уланы" — один з отаманів утік разом з печаткою. Довідуємося ще й про те, що козаки в Вознесенському намагалися були відбити свої прапори. Крім депутатів та инших заарештованих, з справи видко, що допитувано цілі станиці, які заявили, що „они вообще не желали имѣть преобразованія", але не чинили опору імператоровій волі. З формулярного списку видко, що Барвінському було 58 років, походив він з польського шляхетства, на службі був з 1769 до 1790 року, брав участь у багатьох боях, має кілька атестатів, був під судом за прохання в справі про претенсії на генерала Краснова.

Суд присудив 64-х підсудних до кари на смерть: Барвінського— за його документ, инших з цього числа — за затаювання станичної печатки, за депутатство, за галас, за неслухняність, за небажання виконувати накази й т. д. Решту суд ухвалив звільнити без кари, зарахувавши їм, як кару, їхній арешт з липня. Гр. Вітт дуже пом'якшив цей присуд: він запропонував Барвінського, позбавивши його рангів та дворянської гідности, вигнати з побозьких станиць; Бабиченка та Гетьманенка — заслати до Сибіру на поселення, решту-ж звільнити, взявши на увагу те, що вони довго були заарештовані та що їх обдурили Гетьманенко та Бабиченко. Аракчеєв трохи збільшив кару: він запропонував справу Барвінського відокремити, склавши для розгляду її окрему комісію; Бабиченка та Гетьманенка він запропонував віддати на службу рядовиками до Сибірського окремого корпусу без права на відставку та відпустку, крім того, він визнає за потрібне надати гр. Віттові право, коли стануться якісь заколоти, відсилати винних рядовими до Сибірського корпусу. Оцю думку-присуд гр. Аракчеєва ствердив імператор 31 грудня 1817 року.

Перед нас пройшли тривожні липневі та серпневі дні 1817 р. по станицях побозького війська: ми бачили цілу низку пасивних та активних фактів опору владі. Таємні зібрання, вивіз майна, побиття свого отамана. Ось така-о була форма протесту побозьких козаків проти скасування свого козацького устрою. „Не желаемъ уланами, а желаемъ старую нашу службу" — ось гасло цього руху. Ми бачили, що козаки дуже обстоювали всі аксесуари свого козацького устрою. Вони мали намір відбити полкові прапори, вони відбирають станичні печатки своїх отаманів, прибувши до Вознесенського, вони вимагають, щоб отаман Кантакузин прийшов до військової канцелярії й т. д.

Звичайно, в ці перші організаційні моменти, коли закладалося військове Херсонське поселення, козаки встигли відчути тільки найменшу частку з того, що їм довелося пережити далі, коли вони фактично стали військовими поселянами. Примусові будівельні роботи, розташування полків по їхніх домівках, нове чуже начальство, побоювання за свій добробут та побут — ось безпосередні причини цього руху. Отже, рух побозьких козаків 1817 року втихомирено, але козаки не заспокоїлися, і наступного 1818 року він спалахнув з новою силою. Про це, однак, мені доведеться говорити вже в иншому місці.

В. М. БАЗИЛЕВИЧ
(Київ).

ДЕКАБРИСТ ЮШНЕВСЬКИЙ ТА ГНІДИЧ.

Олекса Петрович Юшневський, генерал-інтендант 2-ої армії, один з директорів „Южнаго Общества", друг і порадник Пестелів, був видатним серед декабристів.

Це визнав і Найвищий Карний Суд, зарахувавши Юшневського, разом з князем С. Трубецьким, братами Борисовими й иншими активними учасниками „14 декабря", до 1-го розряду. Присуд до кари на смерть через відсічення голови згодом замінено йому на каторжні роботи.

А через це, здавалося-б, що на Юшневському давно повинні були-б спинити свою увагу дослідники, що присвятили багато робіт окремим декабристам, часто мало помітним і мало звязаним з таємними товариствами.

Але, окрім доповіди проф. Київського Університету П. В. Голубовського, зачитаної р. 1904-го в „Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца", та статті А. Г. в „Русскомъ Біографическомъ Словарѣ", — про Юшневського немає жадної спеціяльної роботи [1]).

Це, а знов-же й знайомство з деякими невиданими матеріялами з архіву декабриста, спонукала автора цієї статті взятися за Юшневського й зібрати до одного цілого розкидані про нього дані.

Підчас роботи над темою з'ясувалося, що про час перебування Юшневського в засланні збереглося досить матеріялів. З них, насамперед, листи декабриста й його жінки, як видані, так і невидані, а так само багато згадок про нього в спогадах декабристів і инших осіб, що зустрічалися з ним у Сибіру.

Далеко слабше освітлено важливіший і цікавіший для дослідника руху період діяльности Юшневського перед повстанням. Про

---

[1]) Скорочений зміст доповіди П. В. Голубовського надруковано в „Чтеніяхъ въ Истор. О-вѣ Нестора-Лѣтописца", т. XVIII, вип. II, відд. I, К. 1905 р., стор. 64—65 і повторно мало не без змін, як передмова до виданих за його-таки редагуванням „Писемъ декабриста А. П. Юшневскаго и его жены М. К. изъ Сибири", К. 1908 (Одбитка з „Чтеній въ О-вѣ Нестора-Лѣтописца", т.т. XVIII — XXI).

А. Г. „Юшневскій Алексѣй Петровичъ" — „Русскій Біографическій Словарь. Томъ Щаповъ-Юшневскій". Спб. 1912 р. Біографічні дані див. ще в виданні „Декабристы. 86 портретовъ", М. 1906, стор. 272—274 та в „Алфавите декабристов под ред. Б. Л. Модзалевского и А. А. Сиверса" („Восстание декабристов", т. VIII) Лгр. 1925 року, стор. 214, 429—430.

нього, головне, дають відомості хоч і однобічні, матеріяли Слідчої Комісії [1]), а так само уривкові дані з архіву Юшневського [2]).

Ця стаття то є один з фрагментів праці про Юшневського. Стосується вона періоду до 1825 року й трактує про стосунки декабриста до поета Гнідича.

Уперше познайомивсь Юшневський з Гнідичем, ще за Павла I, коли обидва вони вчилися на Московському університеті. Знайомство це незабаром перейшло в гарячу приязнь.

М. І. Гнідич (народ. р. 1784), син дрібного полтавського поміщика, вступив туди в березні року 1800 (перед тим він навчавсь у семінарії й у Харківському колегіумі [3]). Мало не його одноліток О. П. Юшневський (народ. р. 1786), син митного інспектора на Поділлі, вступив до університету з Благородного пансіону при ньому [4]).

Про перебування Юшнєвського й Гнідича в університеті збереглося мало відомостів.

Із спогадів Гнідичевих товаришів знаємо, що його любили за добру вдачу й за гаряче захоплення поезією. Відомо й те, що Гнідич старанно працював над науками, багато й вдумливо читав, віддавався

---

[1]) „Донесеніе Слѣдственной Комиссіи" та інші офіційні матеріяли, що їх зібрав, напр., В. Богучарський-Базилевський у його книзі „Государственныя преступленія въ Россіи въ XIX в.", т. I, Спб, 1906 г.; „Восстание декабристов", вид. Рос. Центрархиву, т. IV („Дело П. И. Пестеля"); невидане „Дѣло" Юшневскаго й деякі інші.

[2]) Значну частину листів Юшневського з Сибіру видав, як казано вище, П. В. Голубовський. Окрім того, деякі матеріяли з тієї-ж збірки використав я в таких статтях: „Из архива декабриста Юшневского" в збірникові „Бунт декабристов", Лгр. 1926; „Письма декабриста П. В. Аврамова из Сибири (Из архива Юшневских)" в зб. „Декабристы на каторге и в ссылке", М., 1925; „Декабристы Крюковы, Вольф, Фаленберг и Борисовы в 1845 году." — „Былое", 1925, № 5 (33). Див. ще „Декабристи на Київщині", К. 1926. с. 17, 48—49 і статтю про декабристів після амнестії в зб. „Рух декабристів", Харків, 1926.

[3]) Можливо, що Гнідич деякий час учивсь у Благородному пансіоні Московського університету, як гадає, наприклад, його біограф П. Тіханов („Сборникъ Отд. Рус. яз. и словесн. И. Академіи Наукъ", т. 33, Спб., 1884, с. 6). Але інші дослідники, наприклад, І. Н. Розанов („Русская лирика". М. 1914 р., стор. 330, примітка), вважають це за безпідставне.

[4]) Згадкою про перебування Юшневського в пансіоні є його свідоцтво про отримання срібної медалі, що збереглося серед паперів декабриста:

„Императорскій Московскій Университетъ, отдавая должную справедливость похвальному поведенію обучающагося въ Гимназіи онаго своекоштнаго пансіонера Алексѣя Юшневскаго, наградилъ его въ публичномъ своемъ собраніи Іюня 30 дня 1800 года серебряною медалью. Въ засвидѣтельствованіе чего и данъ ему сей листъ за подписаніемъ Директора Университета и съ приложеніемъ Университетской печати".

М. П. Иванъ Тургеневъ.

Оригінал на папері завбільшки $20^1/_2 \times 26$ см. Те, що відзначено розбивкою, вписано в друкований бланк. Директор Університету Іван Петрович Тургенєв — масон, член-фундатор „Дружескаго Ученаго Общества", друг М. І. Новікова, був повернутий за Павла I з заслання й призначений на директора університету. Сини І. П. — А. та М. Тургенєви виховувалися в пансіоні. Микола Тургенєв був учасник таємних товариств.

літературним зайняттям. А втім, це не перешкодило йому, закінчуючи курс, мріяти про перехід на військову службу, що, на його думку, „превосходитъ всѣ прочія". Та батько не дозволив Гнідичеві залишити університет, і він скорився.

Про Юшневського відомо ще менше. Більше здогадуємося з натяків, аніж знаємо точно, що й він щиро віддавався роботі в університеті й багато читав з різних наук. Уже в той час складалася любов Юшневського до наукової книги, що вона так зміцнилася в роки заслання, коли він писав: „для меня... жить значитъ читать — лишь бы только не произведенія фантазіи, а что-нибудь дѣльное" [1]).

Окрім професорських лекцій та читання книжок, на обох приятелів добре впливала компанія товаришів, серед яких чимало було людей, що опісля становили почесну славу на ниві науки й літератури.

Закінчивши Московського університета [2]), приятелі переїхали до Петербургу й тут стали на службу: Гнідич спочатку за писаря, а потім, з р. 1805, „младшимъ помощникомъ столоначальника въ Департаментъ Народнаго Просвѣщенія", Юшневський — за перекладача в „Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ", готуючися до служби в дипломатичному відомстві.

Переїзд на нове місце, в чужу для них північну столицю, звичайно, сприяв зміцненню приязни університетських товаришів. Почуття самотности в незнайомому місті притягувало їх один до одного, інтерес до літератури й театру, спогади про недавні студентські роки, нарешті, спільність їх поглядів розвивали й зміцнювали їхні приятельські відносини.

Які були під той час суспільні погляди Юшневського, не важко догадатися: то були „вольнолюбивыя мечты", що завели його через кілька років до „Союзу Благоденствія", потім до „Южнаго Общества" — і, нарешті, на сибірську каторгу.

Про настрої Гнідичеві довідуємося з його творів того періоду. „Священный долгъ намъ есть для блага всѣхъ трудиться", писав р. 1804 Гнідич і в низці віршів розвивав думки про те, що треба допомагати тим, кого зневажено й покривджено, то-що.

Недурно за цей час Гнідич близький був до „Вольнаго Общества любителей словесности, наукъ и художествъ" — гуртка столичної ліберальної молоди, що мав на меті збуджувати „ревность ко благу отечества, къ благу всѣхъ людей" [3]).

Записна книжка Гнідичева зберегла чимало його думок. У ній він є прихильник поступінного розвитку суспільного життя, що вірить у силу розуму, який заправляє ходом історії. Але та сама

---

[1]) „Письма Юшневскаго"... с. 141.

[2]) Юшневський курса в університеті не закінчив. „Алфавит декабристов", с. 429. Гнідич „30-го декабря 1802 года по прошенію уволенъ съ аттестатомъ". П. Тиханов, ibid., стор. 79.

[3]) И. Н. Розанов, „Русская лирика", с. 123, 332.

книжка дає підстави бачити в Гнідичеві пасивну людину, що тільки мріє про волю, але не має нахилу до активних учинків, щоб здобути її. Він розумів, наприклад, що иноді „государства доводятся до такого положенія, что въ нихъ мыслящему человѣку ничего не можно сказать безъ того, чтобы не показаться осуждающимъ и власти, которыя это дѣлаютъ, и народъ, который это переноситъ". „Въ такія времена безнадежныя должно молчать", додавав він [1]).

У своїй громадянській пасивності Гнідич був протилежністю Юшневському, що не тільки не мирився з дійсністю навколо себе, а намагався змінити її через державний переворот.

Підчас свойого перебування в Петербурзі Юшневський і Гнідич потрапили в коло спостережень С. П. Жиґарьова, відомого мемуариста, вихованця, як і вони, Московського університету. Через цей щасливий збіг обставин ми маємо кілька дрібних, але характерних про них відомостів.

Перший запис Жиґарьова про Гнідича та Юшневського стосується лютого р. 1806. Тут Жиґарьов згадує за намір Гнідича написати драму на 15 дій і про те, що „когда пріятели его, въ особенности смѣтливый Алексѣй Юшневскій, стали издѣваться надъ его намѣреніемъ, онъ доказывалъ, что большія піесы, въ которыхъ сюжетъ раздѣляется на нѣсколько сутокъ, совсѣмъ не диковинка" [2]).

Ширший другий запис, що стосується 19 лютого р. 1807, де Жиґарьов наводить свою розмову з Юшневським про Гнідича.— Даємо з нього уривок.

„Приходилъ сослуживецъ мой Алексѣй Юшневскій, бывшій нашъ студентъ, пріятель Гнѣдича, малый умный и чудакъ преестественный. Онъ засталъ меня за письменною конторкою съ перомъ въ рукѣ. ‚Что дѣлаешь?' — ‚Пишу'. — ‚Сочиняешь?' — ‚Описываю'. — ‚Какого чорта ты описываешь?' — ‚Не чорта, а свой день'. — ‚Славное занятіе! И не скучно?' — ‚Привыкъ'. — ‚Правда, ко всему привыкнуть можно'... — ‚Кромѣ голода'... — ‚И жажды', подхватилъ онъ: ‚Прикажи-ка подать чаю' — ‚Прикажи самъ' ".

„Юшневскій велѣлъ принести самоваръ и чайный приборъ, поставилъ столикъ и, накрывъ его салфеткой, расположился пить чай, en amateur. ‚Вы всѣ профаны', сказалъ онъ, ‚пьете чай кой-какъ; надобно пить его со вкусомъ, какъ пьютъ московскія купчихи'. — ‚Кушай во здравіе; у меня чай московскій; его станетъ на годъ на всю артель сослуживцевъ'. — ‚Знаю; Хмѣльницкій [3]) не нахвалится твоимъ чаемъ; оттого-то, признаться, я и зашелъ къ тебѣ'. —‚Спа-

[1]) „Записная книжка" Гнідича. „Сборникъ Отд. Рус. яз. и слов." т. 33, с. 75. Див. також И. Н. Ждановъ, „Сочиненія", т. II, Спб. 1907, с. 34—35.

[2]) „Записки Степана Петровича Жигарева. Изданіе Русскаго Архива". М. 1890, с. 158—159.

[3]) Хмельницький, Н. І. (1789 — 1845), письменник, автор багатьох водевілів; згодом смоленський і архангельський губернатор.

сибо за откровенность'.—,Впрочемъ это шутка, а зашелъ я къ тебѣ вотъ зачѣмъ: не хочешь ли познакомиться съ Гнѣдичемъ?'—,Какъ не хотѣть!'—,Такъ отправимся къ нему завтра'.—,Нѣтъ, не могу'.—,Почему же?'—,Надобно подождать пока поумнѣю: все это время я очень глупъ'.—,Такъ намъ долго прійдется ждать'.—,Богъ не безъ милости! Я былъ свидѣтелемъ и не такихъ чудесъ'.—,Какихъ же?'—,Я видѣлъ слабоумнаго Грамматина на степени перваго ученика въ пансіонѣ, и умнаго золотомедальнаго ученика Граве на публичномъ Нѣмецкомъ театрѣ, въ роли странствующаго башмачника'.—,Что жь это доказываетъ?'—,Это доказываетъ, что первые бываютъ послѣдними и послѣдніе первыми'.—,Теперь подлинно я вижу, что мы долго не пойдемъ къ Гнѣдичу'" і т. д.

Запис Жиґарьова цікавий тим, що малює майбутнього декабриста в обстанові дружньої, невимушеної розмови і що в ній не раз згадувано за Гнідича. Інтерес запису збільшується через примітку, що зробив Жиґарьов другого дня, 20 лютого: „Я показывалъ Юшневскому вчерашній дневникъ мой. Онъ удивился, прочиталъ его, и не утерпѣлъ, чтобы не подписать подъ нимъ: съ подлиннымъ вѣрно, примолвивъ: „долго не идти намъ къ Гнѣдичу" [1]).

Отже, у цьому випадкові, є дуже рідкий, мало не єдиний у мемуарній літературі запис розмови, що її текст перевірили потім обидва розмовники.

Дальші записи не дають нічого по суті для нашої теми. Вони описують знайомство Жиґарьова з перекладачем „Іліяди", враження, як читає Гнідич свій переклад („Гнѣдичъ читаетъ хорошо и внятно, только чуть ли не слишкомъ театрально и громогласно...") і свої дальші з ним зустрічі. У цих записах для нас цікаво, що, оповідаючи про Гнідича, Жиґарьов згадує про Юшневського, то як про об'єкт для бесіди, то як про сопутника Гнідичевого, що охоче брав участь у розмовах на літературні теми.

Після цих епізодів 1806—1807 рр., що їх зберіг Жиґарьов, у наших відомостях про взаємовідносини між Юшневським та Гнідичем настає п'ятнацятьрічна перерва.

За цей час обставини перекидали Юшневського в різні місцевості держави, він мав успіх на службі й, змінивши дипломатичну службу на інтендантську, був генерал-інтендантом 2-ої армії, що її штаб стояв у Тульчині на Поділлі.

Гнідич, як і раніш, сливе не виїжджаючи жив у Петербурзі, на службі з р. 1811 в Імп. Публічній бібліотеці, працюючи над перекладом „Іліяди" і стежив за літературним і театральним життям столиці.

Але ось два пожовклих аркушики з підписом: „N. Гнѣдичъ" і датами „1822" та „1823", що збереглися серед паперів Юшневського, свідчать про те, що дружба університетських приятелів продовжувалася, підтримана листуванням, хоч і не частим.

[1]) „Записки С. П. Жигарева", с. 312—314.

Листування, після деякої перерви, як видко з Гнідичевого листа, відновив Юшневський, що разом з листом надіслав своїому другові в подарунок тютюну.

Гнідич не забарився одгукнутися на послання Юшневського цим листом, що наводиться цілком [1]).

С. П. бургъ. Дек. 14. 1822.

Любезнѣйшій Другъ Алексѣй Петровичь!

Безъ увѣреній можешь ты повѣрить, что дружескій отзывъ твой былъ для меня, какъ первый отзывъ весны, какъ голосъ родного на чужинѣ, однимъ словомъ, какъ письмо согрѣтое душою, для души замерзающей въ климатѣ медвѣжьемъ, въ землѣ клюквы и брусники. Оно однакожъ доставлено мнѣ кѣмъ-то и отъ кого-то. Слѣдовательно, кромѣ свидѣтельства, что ты здравствуешь, помнишь меня и любишь, ничего болѣе про тебя не знаю почтенной другъ мой. Добрѣйшаго полковника Авраамова [2]) духомъ не слышу. Рѣшаюсь однако, полный желаніемъ писать къ тебѣ, пустить письмо на волю Божію, прося ее доставить его въ Тульчинъ, отколѣ ты пишешь. — Мое житье по старому: одиноко и смирно и еще болѣе уединенно, какъ бывало прежде. „Бываетъ грустно мнѣ но скучно не бываетъ". Я ни несчастливъ, ни счастливъ. Не несчастливъ потому, что имѣю средства, или лучше сказать силу души, обойтись безъ людей, найти наслажденіе для сердца у себя дома и сохранить, сколько можно, свободу, первый источникъ счастія земного. Несчастливъ потому, что одинъ; а одинъ потому, что для существъ, можетъ быть и не отрекшихся бы подать мнѣ руку на жизнь и смерть — лежитъ передо мною страшная бездна — бѣдность! Музы, однакожъ, ты знаешь, ее не боятся: стихами Омера я ихъ заманиваю || (а. 1 об.) въ уголъ мой и прошу отъ нихъ стиховъ же Омера. Даютъ ли онѣ ихъ мнѣ, или нѣтъ — это дѣло иньшее; но я уже при концѣ моря; и, если не вынесу на берегъ ничего пріятнаго для другихъ, то покрайней мѣрѣ буду почитать лучшимъ въ жизни моей время, въ которое плавалъ я по этому Океану ума и жизни творческой. —

Все, что слыхивалъ про тебя, любезной другъ, есть темная молва, устное преданіе! Знаю только, что ты счастливъ, какъ стоишь быть. Довольно и этого для знанія, но мало для дружбы. Мѣшокъ такой же какъ табаку, и вѣстей о тебѣ былъ бы для меня не лишній. Побалуй дружбу. За табакъ много благодаренъ; жаль, что везенный осенью, доставленъ онъ мнѣ совершенно затхлымъ. Впрочемъ онъ не крѣпокъ, какъ дюбекъ

[1]) Листи Гнідичеві писано на папері великого поштового формату ($20 \times 25^1/_2$ см.) без водяних знаків. Подаємо таким самим правописом і з тими самими розділовими знаками.

[2]) Аврамов П. В. (1791 — 1836), член „Союза Благоденствія" та „Южнаго Общества", полковник, командир Казанського пішого полку, близький приятель Юшневського.

или кюбекъ, мною предпочтительно изъ турецкихъ табаковъ любимый: онъ цвѣтомъ теменъ какъ кнастеръ и чрезвычайно благовоненъ. Если дюбекъ попадается въ сторонѣ вашей и за половину буду благодаренъ какъ за мѣшокъ. Прежде однако попотчивай меня вѣстями о себѣ и адресомъ своимъ. Въ ожиданіи, обнимаю тебя и съ неизмѣнными чувствами уваженія и дружбы остаюсь всею душою преданный тебѣ

N. Гнѣдичъ.

Звичайно, Юшневський поспішивсь відповісти на листа давнього друга величеньким посланням. Воно, як і попередній лист декабриста, нам, на жаль, невідоме [1]). Але про розміри його й про дружній характер послання Юшневського ми довідуємося з перших рядків одповісного листа Гнідичевого.

С. П. Бургъ. Сен. 17. 1823.

Какою прелестною кипою грянулъ ты въ меня, почтеннѣйшій другъ Алексѣй Петровичь! и какимъ подарилъ письмомъ, полнымъ довѣренности и изліянія сердечнаго. Не въ рѣшето льетъ воду человѣкъ, мнѣ изъ дѣтства любезный; многія строки письма твоего легли мнѣ на сердце; мнѣ пріятно было найти въ немъ туже свѣтлость ума, чувствительность и благородство души, однимъ словомъ, качества, которые надъ толпою возвышали тебя въ дѣтствѣ и заставили меня любить тебя. Эти качества и открыли тебѣ путь, скользкій для грѣшной черни, но не темный для чести. Впрочемъ ни ты ни я не знакомы съ дружбой заключаемой словами и питающейся розами: прежде чѣмъ другъ съ другомъ изъяснились мы, уже были дружны, разумѣли и уважали другъ друга. Такихъ связей безкорыстныхъ время не охлаждаетъ; одинъ разъ навсегда я далъ тебѣ руку и — аминь!

Злополучіе училище людей. Не изъ Университета почтенной другъ мой, вынесъ ты опыты жизни, наука важнѣйшая; не въ Университетѣ научился ты благороднымъ образомъ служить обществу, познаніе труднѣйшее! Ты питомецъ несчастья, и выдержалъ экзамены судьбы, въ которыхъ одно христіанское терпѣніе укрѣпляло тебя. — Она однакожъ кажется къ тебѣ улыбнулась и доставила способъ или путь на которомъ можно и служить и не выслуживаться, изъ чести, а не изъ почестей. Неужли отецъ ‖ (а. 1 об.) остается немилосердѣе судьбы? И Ахиллесъ сжалился надъ сѣдинами Пріама. Твои жъ трогательнѣе: они преждевременны. Въ этомъ однакожъ и я не уступлю тебѣ: ни одного волоса юношескаго цвѣта; а что еще чувствительнѣе — совершенная потеря охоты къ столицѣ: шумъ

[1]) Невідомі й інші листи Юшневського до Гнідича. Серед поетових паперів, що вони зберегаються в Пушкінському Домі Всесоюзної Академії Наук, згідно з ласкавим повідомленням Б. Л. Модзалевського, їх немає. Справа про інше їх місцеперебування, напр., у Держ. Публічній Бібліотеці, залишається поки-що нез'ясована.

каретъ, шліѳпотня Парнасская, ненависти и спліотни, авторы, актеры и актрисы, смущащіе миръ моей келіи — все это мнѣ наконецъ такъ надоѣло — что хоть пѣшкомъ за заставу! Когда мы причалимъ, когда скажемъ: здѣсь пристань, здѣсь друзья? Когда положимъ посохи свои, хотя на развалинахъ надеждъ юношескихъ, но подъ кровомъ боговъ домашнихъ? Неужели и это умѣренное желаніе покажется затѣйливо судьбѣ нашей? А я принялъ бы за величайшій знакъ ея благоволенія, еслибъ для отдыха отъ бурь жизни, она свела меня съ тобою.

Ожидая обѣщанія твоего писать черезъ почту; а между тѣмъ обнимаю тебя и съ душевною преданностію и неизмѣнною дружбою остаюсь

tuus ex anima

N. Гнѣдичъ.

‖ (а. 2) Письмо отправляется в первыхъ числах октября: ибо увы! почта въ Тульчинъ ходитъ только 1 и 15 чиселъ каждаго мѣсяца.

Такі оці два, досі невидані, листи поета до приятеля-декабриста. У їх змісті і стилі почувається поруч з впливом літературних напрямів епохи — особисті настрої перекладача „Іліяди", що він цілком поринув у своєрідне життя мітичних образів, але високо цінив приятелювання. Недурно ще р. 1810 Гнідич писав:

„Священною дружбой я все замѣняю;
„Она мнѣ опора подъ игомъ годовъ"... [1])

Не менше цікаві ці листи, а надто другий, і для характеристики Юшневського. Натяки й деталі, що містяться в них, вносять низку цікавих додатків до тієї характеристики Юшневського, що в нашім уявлінні складається на підставі инших джерел. — Ці риси цінні особливо тим, що малюють Юшневського в його молоді роки, мало освітлені в инших матеріялах.

Дальших слідів листування, скільки нам відомо, не збереглося. Та воно скоро мусіло припинитися і без волі обох приятелів: у грудні р. 1825 Юшневського заарештовано в Тульчині, а 7 січня р. 1826 засаджено до Петропавлівської фортеці. Потім почалося слідство, суд і потягнулися для Юшневського роки каторги й заслання в Сибіру, де він закінчив свої дні року 1844.

Гнідич, як і раніш, залишавсь у Петербурзі, да й помер р. 1833.

Цим поки-що й вичерпуються дані, що ми їх зібрали, про взаємовідносини поета та декабриста.

---

[1]) „Дружба" (1810 р.). „Сочиненія Н. И. Гнѣдича. Изданіе А. Смирдина" Спб. 1854, стор. 112.

Ю. Г. ОКСМАН
(Ленінград).

СЕКРЕТНЕ СЛІДСТВО ПРО „ИСПОВѢДЬ НАЛИВАЙКО“ К. Ф. РИЛЄЄВА РОКУ 1825.

„Непостижимо, какимъ образомъ въ то самое время, какъ строжайшая цензура внимательно привязывалась къ словамъ ничего не значащимъ, какъ-то: ангельская красота, рокъ и пр., пропускались статьи подобныя „Волынскому“, „Исповѣди Наливайко“, „Братьямъ разбойникамъ“ и пр.“ [1]) — писав р. 1826 11-го січня з Петропавлівської фортеці декабрист барон В. І. Штейнгель цареві Миколі.

Сумнів В. І. Штейнгеля в тій частині, що стосується „Исповѣди Наливайко“, поділяли не тільки мало не всі його сучасники, а й далекі нащадки. І справді, той революційний ефект, що його своєю появою в „Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ“ [2]) здобули й протягом мало не сторіччя зберегали на російському й українському ґрунті легальні строфи Рилєєвських віршів, залишав далеко за собою досягнення всієї спеціяльної агітаційної літератури „декабрьской“ доби.

„Примите нашу общую благодарность: вы много сдѣлали, очень много, — писав до К. Ф. Рилєєва в вересні 1825 р. український сепаратист Н. А. Маркевич [3]) — вы возвышаете цѣлый народъ, — горе тому, кто идетъ на усмиреніе цѣлыхъ странъ, кто покушается покрыть презрѣніемъ цѣлые народы, и они ему платятъ презрѣніемъ. Но слава тому, кто прославляетъ величіе души человѣческой и кому народы цѣлые должны воздавать благодарность. Исповѣдь Наливайки врѣзана въ сердцахъ нашихъ“. А мало не через дев'яносто років після цього Маркевичевого відзиву одна з засновниць Російської Соціял-Демократичної Робітничої Партії, В. І. Засуліч зворушливо згадувала, як ще в дитинстві „откуда-то попалась“ їй „Исповедь Наливайко“ Рилєєва й назавсіди стала „одной из главных ее святынь“ [4]).

---

[1]) „Общественныя движенія въ Россіи въ перв. полов. XIX в.“, т. I, СПБ, 1905, стор. 488.

[2]) „Полярная Звѣзда“. Карманная книжка на 1825 г. для любительницъ и любителей русской словесности, изданная А. Бестужевымъ и К. Рилѣевымъ. С. Петербургъ. Печатано въ Воен. Тип. Главнаго Штаба Его Императорскаго Велич. — 12°, VI + 376 стр. (Цензурний дозвіл книги: 20 марта 1825 г. Александръ Бируковъ). На стор. 370—372, надруковано „Исповѣдь Наливайко“.

[3]) „Русская Старина“, 1888, кн. XII, стор. 599. [4]) „Былое“, 1919, № 14, стр. 94.

Ці дуже характерні особливості того, як приймали „Исповѣдь Наливайко" представники покоління радикальної інтелігенції, один од одного поділені чималим часом, нема потреби додатково документувати аналогічними даними величезної літератури цього предмету [1]). Прокламаційна сила Рилеєвських строф не могла, звичайно, дуже довго бути таємницею й для вищих органів влади. Як свідчить секретне листування, що ми знайшли [2]), вже через два тижні після подій 14 грудня, в самий разгар праці Комітету для слідчих розвідок про зловмисні спілки, цар Микола виявив особливий інтерес до „Исповѣди Наливайко" й до обставин, що звязані з випуском у світ цього твору [3]).

Року 1825 дня 29 грудня міністр народньої освіти адмірал А. С. Шішков, що під той час мав найвищий догляд над друком, звернувся до цензора С. Петербурзького цензурного Комітету „статскаго совѣтника" А. С. Бірукова з таким секретним листом: „По высочайшей Государя Императора волѣ предлагаю вамъ, милостивый государь мой, представить мнѣ въ непродолжительномъ времени объясненіе: какими причинами руководствовались вы въ пропускѣ къ печатанію въ Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ статьи Рылѣева подъ заглавіемъ Исповѣдь Наливайки, въ которой усматриваются неумѣстныя выраженія о преступленіяхъ и свободѣ, и какимъ образомъ вы упустили изъ виду существующія на сей конецъ цензурныя постановленія [4]).

---

[1]) Великий матеріял про „Исповѣдь Наливайко" зареєстровано в монографії В. І. Маслова „Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣева". Київ 1912 (Порів. його-ж-таки „Дополненія и поправки" до цієї праці в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ", 1916 року, № 2, стор. 1 — 56). На жаль, шановний дослідник залишив по-за сферою свойого вивчення найцікавіший матеріял про інтерпретацію Рилеєва в нелегальній літературі 50 — 900-х років, а так само дані історично-революційних журналів, щоденників і архівів.

[2]) Архів Міністерства Народньої Освіти. Секретна справа канцелярії міністра „О истребованіи отъ статскаго совѣтника Бирукова объясненія, по какимъ причинамъ пропустилъ онъ въ Полярной Звѣздѣ на 1825 годъ стихотвореніе Рылѣева подъ заглавіемъ Исповѣдь Наливайки". Почато 29 грудня. Закінчено 30 грудня 1825 р. на 3-х арк. Шифр: № 130.281.

[3]) Надзвичайно цікаво, що ще д. 11-го квітня р. 1825 міністр народньої освіти адмірал А. С. Шішков, згідно з бажанням А. А. Бестужева та К. Ф. Рилеєва „всеподданѣйше поднести изданную ими книжку, подъ названіемъ ‚Полярная Звѣзда' — надіслав примірники її царицям Марії Федорівні і Лизаветі Олексіївні, а також і великим княгиням Олександрі Федорівні, Олені Павлівні й Марії Павлівні. Р. 1825 дня 13-го квітня Марія Федорівна доручила „объявить г.г. издателямъ по сему случаю высочайшее ея величества благоволеніе", а Лизавета Олексіївна 16-го квітня „соизволила пожаловать г.г. издателямъ, — первому брилліантовый перстень, а второму золотую табакерку". Про це майбутніх декабристів повідомив Шішков 16 й 18 квітня р. 1825 (Справа Архіву Міністерства Народньої Освіти № 127.154 „О поднесеніи государынямъ императрицамъ и великимъ княгинямъ изданной штабсъ-капитаномъ Бестужевымъ и подпоручикомъ Рылѣевымъ книжки ‚Полярная Звѣзда' ". Поч. 11-го, закінч. 18 квітня р. 1825, арк. 1—6, 7, 8, 9, 10, 11.

[4]) Архів Міністерства Народньої Освіти, справа № 130, 281, арк. 1.

Поясняльну записку А. С. Бірукова подано другого-ж дня. Вона містила в собі такий матеріял [1]):

Секретно.

Милостивый Государь!

По высочайшей Государя Императора волѣ, ваше высокопревосходительство предписаніемъ отъ 29-го сего Декабря изволите требовать отъ меня объясненіе: какими причинами руководствовался я въ пропускѣ къ напечатанію въ „Полярной Звѣздѣ“ на 1825 годъ статьи Рылѣева, подъ заглавіемъ: Исповѣдь Наливайки, въ которой усматриваются неумѣстныя выраженія о преступленіяхъ и свободѣ, и какимъ образомъ я упустилъ изъ виду существующія на сей конецъ цензурныя постановленія?

Во исполненіе сего предписанія честь имѣю донести слѣдующее:

Означенная статья пропущена мною къ напечатанію въ помянутой книгѣ въ концѣ 1824 года.

Я не предполагалъ въ то время ни въ сочинителѣ ея, ни въ ней самой никакихъ чувствованій буйной свободы безначалія.

Сочинителя зналъ я только по имени и тогдашнему званію его, по коимъ не могъ я сдѣлать объ немъ предосудительнаго заключенія.

Сочиненіе въ самомъ началѣ имѣетъ слѣдующее вступленіе:

„Буйство и утѣсненія поляковъ въ Украинѣ переполнили мѣру терпѣнія Козацкого. Мститель ихъ Наливайко, убивъ Чигиринскаго старосту, рѣшается освободить отечество отъ ляховъ, поправшихъ святость договоровъ презрѣніемъ къ правамъ козаковъ и чистоту вѣры мучительскимъ введеніемъ уніи. Передъ исполненіемъ сего важнаго предпріятія, онъ какъ благоговѣйный сынъ церкви очищаетъ душу постомъ и отдаетъ исповѣдь Печерскому схимнику“.

Изъ сего вступленія видно, что сочиненіе сіе есть историко-романтическое. Оно относится къ бурнымъ временамъ Польши, когда ляхи нападали на союзниковъ своихъ весьма часто противъ воли и пользы самой короны.

При чтеніи сочиненія сего я не приводилъ себѣ на мысль никакихъ случайныхъ отношеній онаго, ибо оно имѣетъ опредѣленную точку зрѣнія, въ которой читатель поставленъ какъ напечатаннымъ предъ нимъ вступленіемъ, такъ и происшествіемъ и обстоятельствами описываемаго лица.

---

[1]) Та сама справа, арк. 2—3.

Наливайко не представляется въ ономъ возмутителемъ народа противъ законной власти, но защитникомъ ея правъ и общаго блага, попираемаго чужестранною державою.

Правда, иныя чувствованія описываемаго въ немъ героя слишкомъ преувеличены, гиперболическія; но сіе обыкновенно бываетъ во всѣхъ историко-романтическихъ поэмахъ.

Онъ изображается въ немъ готовымъ пролить кровь враговъ Украины и свою, готовымъ, есть-ли бы то можно было, принять на душу свою преступленія всѣхъ извѣстныхъ ему грѣшниковъ, только бы возвратить поруганное вѣроисповѣданіе и свободу родной землѣ; но сіи выраженія не показались мнѣ несовмѣстными съ его положеніемъ.

Онъ видитъ ниспроверженіе вѣры и правъ прежнихъ, подобно какъ во времена Мамаевскаго порабощенія Россіи, и въ преизбыткѣ пламенной любви къ своей родинѣ, кипитъ ревностію сразиться съ опустошителями Украины и отвергается, подобно ревнителю Іудейскаго народа Моисею, самого спасенія души своей.

Есть-ли же нынѣ въ вышепомянутой статьѣ Рылѣева и обнаруживаются, подъ восклицаніями пламенѣющей ревности къ освобожденію отечественной страны отъ чуждаго ига, дикіе вопли буйной свободы безначалія, то оные были не только для меня, но и для всей публики непостижимы: ибо экземпляры означенной книги въ самое короткое время раскуплены; между тѣмъ какъ до нынѣшняго бѣдственнаго случая не слышно было никакихъ замѣчаній на оную.

Притомъ, къ щастію, самый законъ не требовалъ и не требуетъ отъ меня никакихъ догадокъ при разсматриваніи мною сочиненій, а напротивъ предписываетъ не доискиваться въ оныхъ сверхъ прямого смысла и значенія, какихъ бы то ни было другихъ смысловъ, и даже сомнительныя мѣста истолковывать выгоднѣйшимъ для сочинителя образомъ.

Иныхъ же цензурныхъ постановленій, кои бы существовали на сей конецъ и кои упустилъ изъ виду, я не знаю.

Что касается вообще до исправленія мною возложеннаго на меня не по прошенію, но по волѣ начальства многотруднаго и опаснаго цензорскаго званія, съ посильною ревностію моею, то я питаю себя лестною надеждою, что предъявленныя мною какъ вашему высокопревосходительству, такъ и предшественнику вашему князю Александру Николаевичу Голицыну многія сомнительнаго содержанія піесы достаточно сіе показываютъ, и что вы, Милостивый Государь купно съ Его Сіятельствомъ конечно не изволите усомниться засвидѣтельствовать о томъ предъ всеавгустѣйшимъ Монархомъ нашимъ, коего воля во всякомъ случаѣ, по несомнительному убѣжденію

вѣрованія моего, будетъ для меня и моего семейства волею всевышняго.

Съ глубочайшимъ высокопочитаніемъ и сердечною преданностію честь имѣю быть

вашего высокопревосходительства Милостиваго Государя
всепокорнѣйшій слуга *Александръ Бируковъ.*

Санктпетербургъ
30 декабря 1825 г.

А. С. Бірукова, одного з найнемилосердніших гнобителів літератури Аракчеївської доби [1]), адресата двох відомих Пушкінових „посланій до цензора“; героя багатьох епіграм і творця найсвоєріднішого цензурного фольклору, ні в якій мірі, звичайно, не можна було запідозріти в співчутті громадянській патетиці „Полярной Звѣзды“. Спеціяльно пристосована, щоб приспати увагу органів дозору, Рилєєвська примітка про „буйство и утѣсненія поляковъ въ Украинѣ“ та характеристика там-же Наливайка, як „благоговѣйнаго сына церкви, очистившаго душу постомъ и отдающаго исповѣдь Печерскому схимнику“,—зробили на простосердого обскуранта, яким був А. С. Бірукoв за словами всіх, що його знали, — як-раз той вплив, що на нього сподівалася редакція альманаху.

Формальні дані пояснінння, що його подав цензор, а також пскликування його на попередню загальновідому „ревность“ його до виконання „многотруднаго и опаснаго цензорскаго званія“, — звільнили А. С. Бірукова від відповідальности за дозвіл „Исповѣди Наливайко“ й примусили припинити „дѣло“. Але, як свідчить багато документів III-го Відділу, що ми переглянули, — Міністерства Народньої Освіти й Головного Управління Цензури, — однією з найбільших підстав для заборони в Росії аж до р. 1872 видання творів К. Ф. Рилєєва були як-раз ті речі поета-декабриста, що в них добачала влада „слишкомъ восторженныя воспоминанія о минувшемъ Малороссіи“ і „агитацію къ сепаратизму“, себ-то „Войнаровскій“ і „Исповѣдь Наливайко“.

---

[1]) Збірку даних про цензурну діяльність А. С. Бірукова й основні матеріяли для характеристики його подав Б. Л. Модзалевський у примітках до видання „Дневника Пушкина“. ГИЗ, М.-Л. 1923 р., стор. 247—248.

В. В. МІЯКОВСЬКИЙ,
Зав. Київським Окружним Архівом.

ЕПІЗОД 1827 РОКУ В МАЄТКУ ПОДЖІО.

Велика економічна криза, якою позначилася перша чверть XIX в., захопила всі ділянки тодішнього життя. Розворушуючи політичну думку, вона примушувала шукати виходу з дуже складних обставин, в яких опинилася країна в добу затяжного переходу від натурального господарства до господарства з певними ознаками капіталістичної системи. В політичну змову пішли представники середньої верстви суспільства, виходні з низини зубожілої дворянської класи, що вже позначена була печаткою розкладу. Чіпляючися за всякі засоби, щоб піддержати свій добробут, поміщик шукав і знаходив для себе вихід. Щоб удержатися на поверхні, він мусів сам ставати в рівень з віком, сам капіталізувати своє господарство, заводячи промисловість, додаючи найманої праці до кріпацьких рук, перетворюючися поволі з магната і феодала в купця й підприємця. Менш міцним господарствам, а таких була більшість, лишалася ще простіша система — інтенсифікувати саму працю. Не маючи змоги додати найманої робочої сили поміщик, що лишавсь ще на ґрунті патурального господарювання, мусів витиснути з своїх селян той приробок, який иншому господареві давали нові методи.

Тому на початку XIX віку так поширюється цей визиск, експлоатація селян од поміщика. Збільшення робочих днів, навіть за рахунок неділі і святкових днів, суворий примус і кари на тілі мали, хоч не надовго, збільшити економічний ефект в господарстві.

Заходи поміщиків що-до збільшення робочих днів своїх підданців знайшли відгук навіть в законодавстві, що почало нормувати експлоатаційні заходи панів.

Од того часу, до якого стосується й наш епізод в с. Янівці Чигиринського повіту, маємо указ Сенату, що його заведено до Всезбірки Законів, під датою 28 лютого 1826 року.

За привід для видання указу було те, що деякі поміщики на Поділлі забороняли виборним з своїх селян виконувати обов'язки церковних старост. Поміщики виходили з міркувань суто економічних, не допускаючи скорочення робочих днів. Церковна влада, що на її скарги видано було указа, і собі виходила з міркувань економічних, бо поміщицькі заборони руйнували добробут церковний,

але уряд мав на увазі й політичний момент — оборона православної церкви і усунення приводів хвилювання в селянстві.

Експлоатація селянства в кріпацьких умовах призводила до повної руїни селянського господарства, а це далі викликало загальне зубожіння країни, і всі класи, економічно звязані з селянством, відчували на собі його зубожіння. До того-ж економічний занепад селянства примушував кріпаків добре прислухатися до всіх чуток про волю, що саме після декабристського руху почали ширитися по Україні та инших частинах тодішньої Російської імперії.

Те, що селяни почали иноді одмовлятися виконувати накази поміщика, це була зрозуміла реакція на експлоатацію. Але здержуючи експлоатацію уряд не міг допустити і „свавільства". І ось другий указ, що його видано в формі „височайшого" маніфеста 12-го травня того-ж 1826 року, називав чутки про волю „ложными" і „злонамѣренными". Селянам наказано було точно виконувати повинності свої „законами предписанныя и безпрекословно повиноваться установленнымъ надъ ними властямъ" [1]).

Цю політику російського уряду в селянській справі використовував стан, що його інтереси оборонялися в першому указі — духівництво, і в нашому епізоді в маєтку Поджіо священик одграє провідну ролю [2]).

Священик села Янівки Болсуновський на початку грудня 1827 р. подав заяву до Чигиринського духовного правління про те, що „тамошняя помѣщица маіорша Поджіо, хотя церковнаго старосты къ оной неспособнаго въ свою работу и не употребляетъ, но крестьянъ своихъ въ воскресные и празничные дни въ таковую употребляетъ, черезъ что какъ свѣчная, такъ и кошельковая сумма уменшается". Ці кілька слів з доносу священика Болсуновського цілком викривають внутрішні стосунки клас на ґрунті економічної кризи. Власниця маєтку, частини села Янівки [3]), мати двох декабристів, Магдалена Осиповна Поджіо, лишилася удовою з 1812 року; чоловік її, Віктор Якович Поджіо, чужинець на Україні — заможний виходень з Пьємонту, через якісь пригоди мусів покинути свою батьківщину й оселитися одним з перших в новому місті — Одесі, де він збудував кам'яний будинок трохи чи не єдиний на всеньке тодішнє місто, завів хорошу обстанову — дзеркала, золочені меблі, з шовковою

[1]) П. С. З. Собр. второе, т. I, ст. 455.

[2]) Справа Київ. Центр. Істор. Архіву. Фонд Київського Військового Губернатора. Поліційна частина 1827 року № 378. — „По рапорту Чигиринскаго земскаго исправника съ поводу доноса священника села Яновки Болсуновскаго о угнѣтеніи крестьянъ помѣщицею Поджіо и произнесеніи не приличныхъ выраженій на счетъ якобы Государя Императора. Заведено 18 дек. 1827. Кончено 26 февр. 1828 на 24 л. л.". В справі, на жаль, немає ні самого доносу, ні заяв М. Поджіо, ні рапорту маршалка.

[3]) Маєток в Янівці перейшов до Віктора Поджіо безпосередньо від Загурського, а раніше належав кн. Яблоновському. При розподілі маєтку між онуками Поджіо в ньому було біля 1500 десятин землі. Див. Л. Похилевичъ, Сказанія... К. 1864.

оббивкою [1]). Окрім того, він придбав і маєток у с. Янівці на Київщині. Синам він дає гарне виховання, старшого посилає до Петербургу, а молодший навчається в Одеському інституті. Обидва потім ідуть військовою стежкою за батьком, який ще підчас турецької війни своєю охотою вступив до війська, а потім зарахований був і на дійсну службу секунд-майором. Після його смерти Магдалена Поджіо сама лишається на господарстві в с. Янівці. Невміння стати в рівень з новими економічними умовами очевидно примушує її шукати виходу в інтенсифікації праці. Донос Болсуновського видимо мав якусь підставу, хоч експлоатація Магдалени Поджіо мабуть, не переходила межі класової етики тодішнього панства. Болсуновський закидає Поджіо не нелюдяність, а економічний визиск, збільшення панщанних днів за рахунок неділі й свят. Священика непокоїть зменшення його прибутків, через те, що селяни, примушені працювати на панів, забувають про церкву. І щоб надати більшої ваги своїй скарзі, Болсуновський вплітає сюди політичний мотив: коли він почав „ее уговаривать, что воскресные и праздничные дни должно почитать и праздновать, то она въ отвѣтъ ему сказала: а Николай паничиковъ моихъ не пожаловалъ, я не велю и праздновать".

„Паничики", що їх не „пожалував" Микола I, були декабристи Олександер і Йосип Вікторовичі Поджіо. Ще не зминуло двох років, одколи заарештовано братів (Олександра заарештовано в самій Янівці 7—8 січня 1826 р.), і необережний вислів матери міг спричинитися до дуже неприємних наслідків, особливо після тієї тривоги й метушні, яку влада зчинила, ліквідуючи декабризм на Україні.

Чигиринський земський справник підхопив обидва мотиви: „Симъ донесеніемъ, — писав він київському військовому губернаторові, — кромѣ прописаннаго произнесенія имени Николая, которое по смыслу и обстоятельствамъ, что сыны оной Поджіо сосланы въ числѣ злоумышленниковъ, должно полагать относится до особы Его Императорскаго Величества, наводится злоупотребленіе власти помѣщичей противъ крестьянъ употребленіемъ ихъ въ работы въ воскресные и праздничные дни, на что въ протчемъ жалобъ отъ крестьянъ не имѣется, и что по силѣ высочайше изданныхъ 6-го Сентября 1826 года правилъ, относится къ первоначальному удостовѣренію въ справедливости и прикращенію того маршалу дворянства".

Військовий губернатор Желтухін 18-го грудня запитав у Губерського Правління, що́ зроблено в цій справі. Вбачаючи в словах Магдалени Поджіо образу цареві, він разом з тим наказав, щоб у подібних випадках усі земські справники, коли-б почули про чиїсь слова або вчинки, що мали-б змістом образу цареві, зараз-же подавали-б рапортами докладний опис випадку. Виявилося, що Губерське Правління і собі доручило з'ясувати справедливість доносу — мар-

[1]) Записки А. В. Поджіо. Гол. Мин. 1913, кн. 1, стор. 137.

шалкові чигиринського дворянства Трипільському, земському справникові Наумову та депутатові од духовної влади. Коли-б обвинувачення ствердилися, наказано було передати Магдалену Поджіо до права. Попереднє слідство в цій справі перевів чигиринський маршалок наприкінці грудня року 1827. За його рапортом генерал-губернаторові донос священика не ствердивсь і з цього приводу маршалок дворянства навіть прочитав Болсуновському нотацію, мовляв „неприлично духовнымъ особамъ входить съ доносами".

Комісія, яку вирядило Губерське Правління, з депутатом од духовної влади протоєреєм Нестеровським, приступила до слідства на початку січня 1828 р. Але священик Болсуновський одмовивсь подати доводи на правдивість свого доносу, пояснюючи, що „какъ Духовный Депутатъ произносилъ на него во время проѣзда на слѣдствіе разные ругательные слова, то онъ, Болсуновскій, имѣя на него зазрѣніе, не можетъ согласится, чтобы онъ былъ Депутатомъ при семъ слѣдствіи и пока не будетъ назначенъ къ сему слѣдствію другой Депутатъ онъ не рѣшается приступить ни къ какому отвѣту".

Комісія, допитавши поміщицю Поджіо і не здобувши пояснінь од священика, припинила слідство і повідомила про це генерал-губернатора. Тимчасом Магдалена Поджіо з свого боку, а Болсуновський з свого вживали заходів у цій справі. Наприкінці грудня Поджіо подала скаргу на вчинки священика, а ще через місяць прохала зовсім забрати його з села Янівки. Болсуновський, одмовившися одповідати на слідстві, подав прохання, щоб до складу слідчої комісії було командировано „воинскаго чиновника, дабы не могло по сему дѣлу возникнуть поползновенія къ закрытію истины". Священик додавав до цього, що повітовий маршалок Трипільський та земський справник Наумов приятелюють з поміщицею.

Скарга Болсуновського вплинула, і генерал-губернатор звелів 14 січня замінити Наумова на благонадійного черкаського справника А. Лепарського, брата відомого тюремщика декабристів у Сибіру С. Лепарського. До духовної влади теж було написано про заміну протоєрея Нестеровського на иншого депутата. Окрім того, до складу комісії заведено було майора київського внутрішнього гарнізонного батальйону Михайлова.

Змінивши таким способом склад слідчої комісії, 20 січня генерал-губернатор про епізод у селі Янівці та свої заходи для переведення слідства подав рапорта цареві та міністрові внутрішніх справ С. Ланському. Те, що на місці ретельному генерал-губернаторові здавалося небезпечним, у Петербурзі оцінено було по суті, і за розпорядженням Миколи I „во всемилостивѣйшемъ снисхожденіи къ положенію и полу Г-жи Поджіо" справу було припинено і Магдалену Поджіо залишено „въ покоѣ". 24 лютого постановою Губерського Правління слідство було припинено формально.

Б. Л. МОДЗАЛЕВСЬКИЙ,
член-кореспондент Академії Наук СРСР.

З ЛИСТУВАННЯ ДЕКАБРИСТІВ.

(Листи І. І. Пущіна до Ф. Ф. Матюшкіна).

Публікуючи в збірникові „Декабристы", що його видала Академія Наук СРСР, листи Івана Івановича Пущіна до найближчого його приятеля й товариша на засланні — Євгена Петровича Оболенського, ми були відзначили їх велику історичну, біографічну й літературну вагу. І справді, визначаючися літературністю й особливою красою свойого стилю, ці листи зберегли для нас чимало цінних відомостів про сім'ю декабристів — надто в пору, коли частина їх вийшла на поселення після каторги в Чіті й Петрівському заводі, — коли вони, звикнувши за 12 — 13 років жити під замком, враз опинилися „на волі" в стані піддоглядних засланих поселенців і мусіли звикати до нового ладу побуту. Цей побут декабристів-поселенців прекрасно обрисовується в докладних і змістовних листах Пущіна до Оболенського.

У цьому повідомленні ми маємо познайомити читачів з новою групою листів Пущіна, а саме листів його до Ліцейського його товариша, відомого адмірала Федора Федоровича Матюшкіна (пом. р. 1872) [1]); про цього останнього до нас дійшло багато дуже прихильних думок од його шкільних товаришів, приятелів та сучасників, — починаючи з Пушкіна, що він ще року 1825 з свойого заслання, у відомій пієсі „19 октября" удававсь до Матюшкіна з ніжним дружнім привітом:

Сидишь ли ты в кругу своих друзей,
Чужих небес любовник беспокойный?
Иль снова ты проходишь тропик знойный
И вечный лед полунощных морей?
Счастливый путь!... С Лицейского порога
Ты на корабль перешагнул шутя,
И с той поры в морях твоя дорога,
О, волн и бурь любимое дитя!

Найближчий і любий Ліцейський товариш І. І. Пущіна, людина незвичайно скромна, високо освічена й з чудовим, добрим серцем, Федір Федорович Матюшкін безпосередньо не був листувавсь із

[1]) Оригінали листів переховуються в Пушкінському Домі Академії Наук СРСР.

Пущіним (та й узагалі він, здається, не був щедрий на листи) і тільки на початку року 1851 звернувся до далекого друга своїх молодих років з першим листом. Пущін не зараз, — а мало не через рік одгукнувсь на цей „листокъ“ Матюшкіна, оповів йому коротенько про події свойого життя з року 1827, коли його вислано до Сибіру з Шлісельбурзької неволі; оповідання Пущіна, що він, на жаль, не залишив спогадів про особисте своє життя [1]), дуже цінне через деякі подробиці, що їх він дав свойому товаришеві в легкій, мало не жартівливій формі (лист № 1).

З історичного погляду, Пущінові листи до Матюшкіна важливі спогадами про Ліцей і взагалі про Ліцейську старовину, а так само про товаришів з Ліцею, згадками про Пушкіна та ще, між иншим, зазначенням, що у Пущіна був од його брата Миколи Йвановича автограф відомого посланія Пушкіна до Пущіна: „Мой первый другъ, мой другъ безцѣнный“, — автограф, що його тепер загублено [2]).

Цікава ще Пущінова звістка про зовнішні розміри літературної спадщини другого декабриста-ліцеїста Кюхельбекера (див. листа до Матюшкіна № 1): тепер ясно, що з цього величезного й, без сумніву, цікавого для істориків літератури спадка до нас дійшла, на жаль, лиш дуже невелика частина. Одзначмо ще Пущінові думки про Невельського, про Муравйова-Амурського, його міркування про політичні питання, його слов'янофільство та загальний його ідеалізм (листи № 4 і 5), — нарешті, відзначімо невідомі дані про позашлюбних дітей Пущіна — Ганнусю й Івана, а так само захоплений його погляд на „Рыбаковъ“ Григоровича, що в них він відчув новий літературний напрям і радісно прийняв його. Взагалі, в листах Пущіна до Матюшкіна, що він відограв показну ролю в справі одруження Пущіна року 1857 з удовою М. А. Фонвізіна, — слід убачати цінний історичний і історично-літературний матеріял [3]).

Листи до Ф. Ф. Матюшкіна.

1.

25-го Генваря 852. [Ялуторовскъ].

Давно я прочелъ твой Листокъ, добрый другъ Матюшкинъ, давно поблагодарилъ тебя за него, но еще неоткликнулся тебѣ — тебѣ впрочемъ давно сказали добрыя мои сестры, что я въ Мартѣ мѣсяцѣ порадованъ былъ твоимъ письменнымъ воспоминаніемъ. Съ тѣхъ поръ

[1]) Відомі тільки славнозвісні його спогади про Пушкіна.

[2]) Чи нема його, часом, в архіві Пущіна, що нині належить Є. Є. Якушкінові в Москві?

[3]) На жаль, не всі Пущінові листи до Матюшкіна дійшли до нас: отож, напр., 1-го серпня року 1855, прохаючи брата подякувати Матюшкінові за фотографічний портрет його, Пущін писав: „Я до нього скоро писатиму“ (С. Я. Штрайх, И. И. Пущин, М. 1925, стор. 233; лист цей невідомий; про другого листа він згадує 30-го вересня року 1855 (там-же стор. 235).

много времени прошло, но мы такими сроками отсчитываемъ время, что эта отсрочка не по чемъ, особенно когда независимо отъ годовъ вѣрна Лицейская дружба. Съ этой увѣренностію можно иногда и молча понимать другъ друга. — Между тѣмъ позволь тебѣ замѣтить, хотя и немного поздно, что въ твоемъ письмѣ проглядываетъ что-то похожее на хандру: а я воображаю тебя тѣмъ же веселымъ Федернелке [1]), какимъ оставилъ тебя въ Москвѣ,— помнишь, какъ тогда Кюхельбекеръ Вильгельмъ танцовалъ мазурку и какъ мы любовались его восторженными движеніями. Вотъ куда меня бросило воспоминаніе [2]). Вѣришь-ли, что бывало въ Алексѣевскомъ равелинѣ, не смотря на допросы, очныя ставки и всѣ прибаутки несовсѣмъ забавнаго положенія, я до того забывался, что, ходя діагонально по своему пятому Номеру [3]), несознательно подходилъ къ двери и хотѣлъ итти за мыслію, которая забывала о замкѣ и стражѣ. Странно тебѣ покажется, что потомъ въ Шлюссельбургѣ (самой ужасной тюрьмѣ) я имѣлъ счастливѣйшія минуты. Какъ это дѣлается, не знаю. Знаю только, что эта сила и поддерживала меня, и теперь поддерживаетъ. Часто говорю себѣ: „чѣмъ хуже — тѣмъ лучше". Не всѣми эта философія признается удобною, но видно она мнѣ посылается свыше. Хвала Богу!

Если это начало такъ было мнѣ облегчено, если два года одиночнаго заключенія [4]) такъ благоразумно были мною приняты, то ты можешь себѣ представить какъ я былъ счастливъ, когда въ одно прекрасное утро [5]), въ Шлюссельбургѣ, раньше обыкновеннаго приносятъ мнѣ умывальникъ и вслѣдъ за тѣмъ чемоданъ. Вывели на Гаубтвахту, гдѣ я увидѣлъ двухъ товарищей. Мы до того обрадовались другъ другу, что когда надѣвали намъ цѣпи, мнѣ казалось, что это самый удобный нарядъ, хоть онѣ были 10 ф. вѣсу и длиною только въ полъ-аршина. Трудно было попасть въ телѣгу, которая ожидала на берегу Невы. Помчались по замерзлой осенней дорогѣ — тряско, но пріятно было дышать свѣжимъ воздухомъ и двигаться, послѣ долгой тюрьмы. Гдѣ же тебѣ разсказать всѣ мелочи путешествія? Это было бы похоже на разсказъ Шехеразады [6]). При-

---

[1]) Так звав Матюшкіна директор Ліцею Енгельгардт та товариші одного з ним випуску.

[2]) Це могло бути весною року 1824, коли Матюшкін був у Москві, повернувшись з Північної експедиції, та зустрів тут Кюхельбекера, Пущіна, Б. Данзаса та инших ліцейських товаришів (Н. Гастфрейндъ, Товарищи Пушкина, т. II, 1912, ст. 45, 51 та т. III, ст. 44 — 45). [3]) Себ-то по каземату № 5.

[4]) У Шлісельбурзькій фортеці Пущін знаходився з 29 червня р. 1826, а доти був, з 17 грудня р. 1825, у Петропавлівській фортеці в Петербурзі.

[5]) Це було 12 жовтня р. 1827.

[6]) Цікавий лист Пущіна у вигляді журналу, якого писав він у дорозі з 17 по 31 жовтня р. 1827, списуючи путь свою, надруковано в книзі С. Я. Штрайха: И. И. Пущин, М. 1925, ст. 144 — 153.— Він жваво змальовує симпатичну постать Пущіна та душевний стан його за того важливого в житті його моменту.

мчались мы трое въ Тобольскъ съ фельдъегеремъ [1]) — именно примчались, я неразъ говорилъ ему, что ѣхавши въ каторжную работу, кажется незачѣмъ такъ торопиться, но онъ по своимъ расчетамъ билъ ямщиковъ и доказывалъ свое усердіе къ службѣ. — Изъ Тобольска [2]) потише поѣхали до Читы [3]). Тамъ нашли всѣхъ въ сборѣ. Погостили въ Четѣ до Августа 830 года. Въ Августѣ отправились двумя колоннами, братской степью, гдѣ выставились намъ юрты, въ Петровской Заводъ [4]). Въ Петровскомъ Заводѣ уже обзавели насъ каждаго своей комнатой и потому мы тамъ подольше зажились — наша послѣдняя категорія въ 839 году оставила это спокойное помѣщеніе, гдѣ для развлеченія мы мололи муку. Потомъ я перебрался въ Туринскъ, тамъ четыре года свободной Сибирской жизни съ правомъ никуда не выѣзжать. Изъ Туринска я переѣхалъ съ Оболенскимъ сюда и здѣсь вотъ уже скоро 10-ть лѣтъ продолжается моя резиденція. — Пора бы за долговременное терпѣніе дать право Гражданства въ Сибири, но видно еще непришелъ назначенный срокъ. Между тѣмъ уже слишкомъ половины нашихъ нѣтъ на этомъ свѣтѣ. Очень не многіе въ Россіи — наша категорія еще нетронута. Кто больше поживетъ, тотъ можетъ быть еще обниметъ родныхъ и друзей зауральскихъ. Это одно мое желаніе, но я это съ покорностію предаю на Волю Божію. Судьба меня баловала и балуетъ. Родные, которыхъ ты теперь за меня оберегаешь, въ продолженіе $^1/_4$ вѣка заставляютъ меня забывать, что я не съ ними: постоянныя попеченія. Я иногда просто таю въ признательномъ чувствѣ. Вы, добрые люди, тоже въ немъ незабыты — Борисъ [5]) уже неразъ слышалъ, сколько я ему благодаренъ. Здѣсь кажется любятъ меня больше, нежели я ихъ люблю. Незабудь, что мы тринадцать лѣтъ были на кораблѣ [6]), гдѣ отъ столкновенія и у васъ бываютъ нелады. Слѣдовательно и немудрено, что иногда были между нами недоразумѣнія, особенно въ началѣ, при бездѣйствіи, съ полной силой. Благодаря Бога я вышелъ не разочарованный изъ этаго испытанія. Незнаю поймешь-ли ты меня настоящимъ образомъ. Пишу что на умъ взбредетъ. И гдѣ написать все что хотѣлось бы сказать, если бы пришлось быть вмѣстѣ. До сихъ поръ одного брата Николая видѣлъ [7]) — эта минута оживила на многіе годы. Свиданіе было совершенно неожиданное — и этой минутѣ скоро десять лѣтъ.

---

[1]) Відомим через свою жорстокість фельд'єгерем Желдобіним; див. там-же, ст. 314-5-6.

[2]) Де Пущін та двоє подорожніх товаришів його — А. В. Поджіо та П. А. Муханов були в середині листопада р. 1828 (див. збірку Пушкінського Дому. „Декабристы" М. 1925, ст. 123 — 124).

[3]) Див. там-таки, ст. 128 — 148, щоденник переходу з Чіти декабриста Штейнгеля.

[4]) В Чіту Пущін прибув 5 січня р. 1828, там-таки, ст. 317, прим. 27.

[5]) Б. К. Данзас, до родини якого особливо близький був Матюшкін.

[6]) С.-то в казематах Чіти та Петрівського Заводу (1827 — 1839).

[7]) Року 1842, див. угорі; лист його до Ф. О. Завалішіної, р. 1843, див. у Сборникѣ Стар. бумагъ П. И. Щукина, т. X, ст. 289 — 290 (помилково віднесено до І. І. Пущіна).

Къ тебѣ я года два тому назадъ посылалъ вашего Охотскаго моряка Поплонскаго [1] — незнаю неиспугалъ ли онъ тѣсего Контръ-Адмиральства [2]).

Ты напрасно говоришь, что я 25 лѣтъ ничего объ тебѣ неслыхалъ. Нашъ Директоръ [3]) писалъ мнѣ о всѣхъ Лицейскихъ. Онъ постоянно говорилъ, что особеннаго происходило въ нашемъ первомъ выпускѣ — объ иныхъ я и въ газетахъ читалъ. Незнаю лучше ли тебѣ въ Балтійскомъ морѣ, но очень радъ, что ты съ моими. Вообще неочень хорошо понимаю, что у васъ тамъ дѣлается, и это естественно. Въ Россіи меньше всего знаютъ, что въ ней происходитъ. До сихъ поръ еще неубѣждаются, что гласность есть ручательство для общества, въ какомъ бы составѣ оно ни было. — Кстати надобно сказать тебѣ, что надняхъ я объ тебѣ говорилъ съ Шамардинымъ, который съ тобой былъ у Малиновскаго въ Каменкѣ; онъ теперь служитъ въ Омскѣ и былъ въ Ялуторовскѣ по дѣламъ службы. Отъ него я почерпаю свѣденія о флотѣ, хотя этотъ источникъ несовсѣмъ удовлетворителенъ. Онъ человѣкъ честный, но довольно пустой [4]). — Любимый мой морякъ Невельской [5]), который теперь на устьѣ Амура. Онъ всякой разъ бываетъ у меня, когда ѣдетъ въ Россію.

Какой же итогъ всего этого болтанія? Я думаю одно, что я очень радъ перебросить тебѣ словечко,— а твое дѣло отыскивать меня въ этой галиматьѣ. Я совершенно тотъ же безтолковый, неисправимый человѣкъ, съ тою только разницею, что на плечахъ десятка два слишкомъ лѣтъ больше. Можетъ быть у нашихъ увидишь отъѣзжающихъ, которые везутъ мою рукопись [6]), ты можешь ихъ допросить — обо мнѣ, а ужъ я кажется довольно тебѣ о себѣ же наговорилъ. — Обними всѣхъ нашихъ Сенаторовъ и другихъ чиновъ людей [7]). Сожителя твоего, какъ теперь вижу — мнѣ Annette писала, что ты живешь съ Яковлевымъ [8]). Когда будетъ возможность (а возможность эта бываетъ), скажи мнѣ о всѣхъ нашихъ нѣсколько словъ.

---

[1]) Василь Костянтинович Поплонський, офіцер з. р. 1837, служив у Балтицькій флоті, а з р. 1844 — в Охотському, де в чині лейтенанта був за старшого члена Ради Охотської Приморської Управи, а р. 1847 робив опис та промір в Охотському морі, командуючи бригом „Охотск." Р. 1850, в чині капітана 2 рангу, його переведено до Балтицької флоти; в січні р. 1864 йому дано контр-адміральського чина та звільнено од служби.

[2]) Ф. Ф. Матюшкін був контр-адміралом з 6 грудня р. 1849.

[3]) Е. А. Енгельгардт.

[4]) Микола Якович Шамардін, урядовець для особливих доручень у справах Міністерства Державних Маєтностів при Раді Головної Управи Західнього Сибіру, в Омському.

[5]) Відомий адмірал Генадій Іванович Невельской (народ. 1814 † 1876), один з головних діячів у приєднанні Амуру до Росії, сподвижник Муравйова-Амурського.

[6]) Про який Пущінів рукопис говориться тут, невідомо; його славнозвісні записки про Пушкіна надруковано було в серпні р. 1858.

[7]) С.-то ліцейських однокурсників, з яких багато хто зробив блискучу урядовчу кар'єру.

[8]) Михайло Лук'янович Яковлев, ліцейський товариш Пущіна.

Еще прошу тебя отыскать въ Ларинской Гимназіи сына нашего Вильгельма-покойника [1]). Спроси тамъ Мишу Васильева (онъ подъ этимъ пседонимомъ, послѣ смерти отца, отданъ сестрѣ его Устиньѣ Карловнѣ Глинкѣ). Мальчикъ съ дарованіями, только здѣсь былъ большой шалунъ — теперь, говорятъ, исправился. — Скажи ему, что я тебя просилъ на него взглянуть. — Бѣдной Вильгельмъ написалъ цѣлой ящикъ стиховъ, который я отправилъ въ Екатеринбургъ къ его сестрѣ. Онъ говорилъ всегда своей женѣ, что въ этомъ ящикѣ 50 т. рублей, но кажется этотъ обѣтъ не сбывается. Мнѣ кажется одно наказаніе ожидало его на томъ свѣтѣ — освобожденіе отъ Демона Метроманіи и убѣжденіе въ ничтожности его произведеній. Другихъ грѣховъ за этимъ страннымъ существомъ не было. — Безъ конца бы могъ тебѣ расказывать милльонъ Сибирскихъ анекдотовъ объ немъ, но это слишкомъ далеко бы повело. — И то пора честь знать. На первой разъ дать тебѣ отдохнуть отъ этой нити моего лабиринта безвыходнаго. Миѳологія тутъ непомогаетъ. —

Какъ бы тебѣ опять отправиться описывать какой нибудь другой мысъ Матюшкинъ — тогда бы и меня нашелъ — иначе врядъ-ли намъ встрѣтиться [2]). — Со мной здѣсь одинъ твой знакомецъ Муравьевъ-Апостолъ [3]), братъ Сергѣя — нашего мученика [4]); онъ тебя видѣлъ у Корниловича [5]), когда ты возвратился изъ полярныхъ странъ — шлетъ тебѣ поклонъ — а я въ Энгельгардтовой книгѣ имѣю твое описаніе ярмарки въ Островнѣ [6]). —

---

[1]) У В. К. Кюхельбекера були діти: Михайло (нар. 29. VII. 1840, † 22. XII. 1879), Іван (нар. 1841, † в дитинстві) та Юстина (згодом замужем за Косовим). На „всеподданнѣйшую" доповідь графа А. Ф. Орлова (8. IV. 1847) Юстині Карловні Глінці дозволено було взяти до себе на виховання малолітків Михайла та Юстину (див. у С. Я. Штрайха, И. И. Пущин, М. 1925, ст. 211), які лишилися по смерті брата її, з тим, щоб їх іменувалося не батьковим прізвищем, а Васил'євими. Під цим прізвищем Михайла віддано було р. 1850 до Ларинської гімназії, а коли він скінчив її р. 1855, його зачислено до петербузького університету на юридичний факультет. Але курсу він не скінчив і р. 1863 був прапорщиком царськосельського стрілецького батальйону. Маніфестом 26. VIII 1856 дітям В. К. Кюхельбекера даровано права дворянства та повернено батькове прізвище.

[2]) З 23 лютого р. 1820 по 1 травня р. 1824 Матюшкін був у так званій Північній Експедиції барона Ф. П. Врангеля, що описувала береги Крижаного моря від гирла р. Індигирки до острова Колючіна. Один з мисів, що їх описав Матюшкін, названо „Мисом Матюшкіна".

[3]) Матвій Іванович Муравйов-Апостол, декабрист, р. 1823 подавсь на демісію підполковником з Полтавського пішого полку.

[4]) С.-то повішеного 13 липня р. 1826 Сергія Івановича Муравйова-Апостола.

[5]) У відомого декабриста-історика Олександра Йосиповича Корниловича, колишнього офіцера квартирмайстерської частини та генерального штабу (1824).

[6]) В книзі Е. А. Енгельгардта „Russische Miszellen zur genaueren Kenntniss Russlands und seiner Bevolner" (4 томи, 1828, 1830, 1832). В цій збірці надруковано цікаві листи Матюшкіна з Врангелевої експедиції. В першому з листів (т. I) описується побут чукчів та своєрідний чукотський ярмарок в Острівному. В другому листі (т. II) є дуже цікаві й на ті часи зовсім нові дані про шаманів (див. Д. Ф. Кобеко, Имп. Царскосельскій Лицей. Наставники и питомцы, СПБ. 1911, ст. 211 — 212).

Крѣпко тебя обнимаю. Ты еще и о другихъ моихъ листкахъ будешь слышать — вездѣ одинъ и тотъ же вздоръ. По этому ты меня узнаешь — больше мнѣ ничего не нужно.

Вѣрный твой *И. П.*

Скажи Борису [1]), что съ этой почтой порадовала меня жена Николая [2]) доброю вѣстію о выздоровленіи Катерины Павловны [3]). Обними его крѣпко и Константина [4]); что онъ подѣлываетъ? Пожалуйста будьте всѣ здоровы, добрый другъ. Мнѣ былъ тяжелъ 40-й годъ — я тогда не нашутку страдалъ — почти съума сходилъ — отъ сильнаго біенія сердца. Думали даже, что Аневризмъ, но съ помощію Божіею Дьяковъ лекарь помогъ въ Тобольскѣ. Я выдержалъ такое леченіе, что не всякой и повѣритъ. Избавляю тебя отъ этихъ подробностей. Теперь и помину нѣтъ объ этой болѣзни. Нога только не въ нормальномъ положеніи — на службу негожусь. Но выходитъ что-то мнѣ пряжка за 25-ти лѣтнюю Сибирскую жизнь. Видно еще не всѣ справки наведены. (продолженіе впредь).

2.

9-е Сентября 852. [Ялуторовскъ].

Какъ нибудь да ты уже знаешь, Любезный другъ Матюшкинъ, что у меня на стѣнѣ твой портретъ и въ портфелѣ Теребеневской Лицейской Jeannot [5]). Съ Іюля мѣсяца зрительная твоя трубка помогаетъ мнѣ тебя отыскивать, навожу ее на вашъ Департаментъ — и вижу Вицедиректора въ полной дѣятельности [6]). Помогай тебѣ Богъ въ этомъ новомъ дѣлѣ — а отъ меня прими, добрый другъ, сердечное спасибо за твое дружеское воспоминаніе. Разумѣется я бы тебя неузналъ, но узнаю твое прежнее сердце. Непомню даже какимъ образомъ мой портретъ къ тебѣ попалъ. Знаю, что такой же есть у Егора Антоновича — а твой явился какъ во снѣ — наши старики меня въ немъ неузнаютъ — а я въ этомъ дѣлѣ самъ не судья. Скажи оста-

---

[1]) Б. К. Данзасові.

[2]) С.-то брата М. І. Пущіна – Марія Миколаївна, уроджена Завалішіна.

[3]) Дружина Б. К. Данзаса, уроджена Розенгейм.

[4]) К. К. Данзаса, Пущінового товариша з Ліцею, секунданта на дуелі Пушкіна.

[5]) Де тепер цей портрет І. І. Пущіна, невідомо. В Пушкінському Домі переховується тепер портрети декількох ліцеїстів, що належали раніше Т. Б. Сємєчкіній, уродж. Данзас, а до неї перейшли чи не од Ф. Ф. Матюшкіна, що вмер бездітний та заповів своє майно дітям Б. К. Данзаса (отак і архів Матюшкіна од Т. Б. Сємєчкіної перейшов у Пушкінський Дім). Із слів Пущіна судивши, можна здогадуватися, що й решту портретів ліцеїстів, усім відому з репродукцій, як і портрет самого Пущіна, зробив відомий художник - портретист Михайло Іванович Теребєнєв, автор численних акварельних та инших портретів (див. Каталогъ исторической выставки портретовъ, СПБ, 1905).

[6]) З 29 квітня р. 1852 Матюшкін був за віце-директора Інспекторського Департаменту Морського Міністерства та члена Комітету для складання нового Морського Статуту.

вить-ли мнѣ этаго лицеиста у себя или вернуть тебѣ?— Ты мнѣ неговоришь, но вѣрно получилъ мое письмо Февральское. Отправлено было въ ящикѣ къ Catherine [1]). Новаго мнѣ тебѣ нечего сообщить — увѣрять въ дружбѣ не нужно. Ты долженъ быть убѣжденъ, что я, не смотря на всѣ треволненія моего несовсѣмъ обыкновеннаго существованія, съ помощію Божіею, сохранился въ чувствахъ и привязанностяхъ. — Обними всѣхъ нашихъ ветерановъ стараго Лицея. — Константину Данзасу долженъ былъ дать вѣсточку обо мнѣ нѣкто Кроль, молодой человѣкъ очень милый, ему знакомый, который недавно здѣсь проѣзжалъ изъ Иркутска. Бориса [2]) разцалуй за меня и когда нибудь, въ свободную минуту отъ дѣлъ казенныхъ, порадуй меня словечкомъ. Случаи писать бываютъ. Теперь хочу тебя попросить объ одномъ дѣлѣ. Ты поступи со мной откровенно. Если можно сдѣлай, а нето откажи прямо. Я не хочу объ этомъ теперь писать къ своимъ потому что порученіе мое можетъ ихъ затруднить, а хлопотать они станутъ.

Моя Аннушка [3]) большіе дѣлаетъ успѣхи на фортепіано — теперь учится, ходитъ къ учителю, своего фортепіано нѣтъ. Хочется мнѣ ей подарить хорошій инструментъ, а денегъ Михайло обѣщалъ въ будущемъ году прибавить. Слѣдовательно, если ты можешь купить фортепіано и послать съ зимними обозами въ Тюмень къ Зырянову, для доставленія оттуда Николаю Яковлевичу Балакшину [4]), то мнѣ сдѣлаешь великое одолженіе. Я думаю все это обойдется неболѣе 300 цѣлковыхъ. Фортепіано надобно выбрать, какъ слѣдуетъ велѣть уложить и пр. и пр. Къ Ирбитской ярмаркѣ въ такомъ случаѣ я могу его получить. — Не взыщи, что я съ тобой говорю безъ оглядки. Прошу только объ одномъ: если нельзя, то сдѣлай какъ будто я и неговорилъ тебѣ о теперешнемъ моемъ желаніи. Чтобъ моя просьба ни на волосъ тебя не затрудняла. При всемъ моемъ желаніи добыть фортепіано, можно и повременить. Я пишу, какъ будто го-

---

[1]) С.-то до сестри Пущіна — Е. І. Набокової.

[2]) Б. К. Данзаса.

[3]) Позашлюбна дочка Пущіна од одної Туринської жительки — Ганна — народилася в Туринському чи Ялуторовському 8 вересня р. 1842, була хрещеница Оболенського, виховувалася з р. 1855 у начальниці інституту Марії Олександрівни Дорохової в Нижнім-Новгороді (див. Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. Я. Я. Айзенштока, 1925; С. Я. Штрайх, И. И. Пущин, М. 1925, ст. 233, 236, 237, 238, 239 та ин.; згодом вийшла заміж (23 жовтня р. 1860 в Нижнім-Новгороді) за Анатоля Олександровича Полібіна й померла на початку р. 1863.

[4]) Пущін дуже цінив у Ялуторовському цього Балакшіна, місцевого купця. Ось що він писав за нього Е. А. Енгельгардтові 26 лютого р. 1845: „Очень человек добрый и смышленный; приятно с ним потолковать и приятно видеть готовность его на всякую услугу; в полном смысле верный союзник, исполняет наши поручения, выписывает нам книги, журналы, которые иначе должны бы были с громким нашим прилагательным (с.-то державних злочинців. *Б. М.*) отправляться в Тобольск прежде нежели к нам доходить. Все это он делает с каким-то радушием и приязнью" (С. Я. Штрайх, И. И. Пущин, М. 1925, ст. 195).

верю съ тобой. Нужна большая довѣренность, чтобъ заочно такъ говорить. Въ будущемъ году этотъ долгъ уплотится. — Вотъ вся исторія.

Незнаю какъ тебѣ высказать всю мою признательность за твою дружбу къ моимъ сестрамъ. Я бы желалъ, чтобъ ты, какъ Борисъ [1]), поселился въ нашемъ домѣ. Впрочемъ вѣроятно у тебя казенная теперь квартира. Я спокойнѣе здѣсь, когда знаю, что они окружены Лицейскими стараго чекана. Обними нашего Директора почтеннаго. Скоро буду къ нему писать. Теперь неудастся [2]). Фонвизины у меня — заранѣе не поболталъ на бумагѣ, а при нихъ болтовня и хлопоты хозяина, радующагося добрымъ гостямъ. Объ нихъ поговорю съ Николаемъ [3]). Тебя крѣпко обниму, Добрый мой Матюшкинъ. Милльонъ лѣтъ мы невидались. Врядъ-ли и увидимся. Будемъ хоть изрѣдка пересылаться вѣсточкой. Отрадно обмануть разстояніе — отрадно быть близко и въ далекѣ. — Часто гляжу на твой портретъ — тутъ мысли перебѣгаютъ всѣ десятки лѣтъ нашей разлуки. Annette мнѣ недавно писала, какъ ты съ ней ходилъ по царскому саду — читая мнѣ казалось, что ты ей разсказывалъ вчерашнія событія, а это разсказы Лицейской нашей жизни, которая довольно давно уже прошла. Надняхъ у меня былъ Оболенской, онъ сынъ того, что былъ въ Лицеѣ инспекторомъ. Вышелъ въ 841-мъ году. Служитъ при Гасфортѣ, пріѣзжалъ въ Ялуторовскъ по какому-то порученію и услышавъ мою фамилью, зашелъ навѣстить меня [4]). Съ нимъ я потолковалъ о старинѣ. Онъ нашелъ что я еще мало старъ; забросалъ я его вопросами мѣстными, напомнилъ ему, что онъ жилъ съ отцомъ во флигелѣ въ сосѣдствѣ съ Ротастомъ [5]). Тогда этотъ Оболенской несознательно бѣгалъ — ему теперь только 32 года. — Только странный какой-то человѣкъ, должно быть въ родѣ своего отца. — Привѣтствуетъ тебя Матвѣй Муравьевъ, онъ помнитъ твои разсказы по возвращеніи изъ Сибирской экспедиціи. — Одинъ онъ только тебя знаетъ изъ здѣшнихъ моихъ товарищей Ялуторовскихъ [6]). Прощай. Онъ же таковой же — помнишь отмѣтки Мейера? [7]).

---

[1]) Б. К. Данзас; він жив у домі, що належав батькові І. І. Пущіна — сенаторові І. П. Пущінові.

[2]) Е. А. Енгельгардта. Листи до нього Пущіна з р. 1852 невідомі.

[3]) Лист до М. І. Пущіна з 27 вересня р. 1852 — в книзі С. Я. Штрайха, М. 1925, ст. 221 — 224.

[4]) Син інспектора ліцею Андрія Пилиповича Оболенського — Віктор Андрієвич Оболенський, ліцеїст XI курсу (вип. р. 1841); помер на посаді урядовця для особливих доручень при генерал-губернаторі Західнього Сибіру генералі Густаві Христофоровичеві Гасфорті.

[5]) Ротаст був за ліцейського економа за часів Пущіна та Матюшкіна.

[6]) Див. угорі, ст. 888.

[7]) Один з ліцейських гувернерів, що з нього часто кепкували ліцеїсти.

3.

24 Февраля 853. [Ялуторовскъ].

Ты по неволѣ, Любезный другъ Матюшкинъ, долженъ слушать мои разсказы о вашихъ фортепіано.

Съ удовольствіемъ сердечнымъ описываю тебѣ 18-ое февраля въ домѣ Бронникова [1]).—Ты помнишь, что 4-го инструментъ былъ привезенъ — объ этомъ писалъ тебѣ союзникъ Балакшинъ [2]). Слѣдовательно ты знаешь, что 18-го минулъ срокъ карантинныхъ мѣръ по инструкціи Яковлева [3]).

Въ 12-ть часовъ, когда Аннушка возвратилась изъ училища, приглашенъ былъ Берхъ. Я взялъ ключъ и отворилъ замокъ. Подняли крышку и всѣ ахнули отъ восхищенія при видѣ работы отчетливой и новой для насъ — Сибиряковъ, — работы Г-на Зике. Тронула Аннушка первая клавиши, и представь себѣ, что всѣ звуки вѣрны (только двѣ струны Берхъ немного подстроилъ). Пошли аккорды — я сѣлъ, задумался въ самыхъ отрадныхъ думахъ. Всѣ вы явились около меня, всѣхъ васъ я цаловалъ, обнималъ. Безъ сомнѣнія вы должны были и тамъ ощутить эту торжественную минуту, глубоко чувствуемую безъ оханій и аханій! Аннушка пошла собирать всѣхъ— явились Муравьевы [4]). Тотъ же восторгъ и рѣчи о васъ!

Сѣли обѣдать — а вечеромъ къ чаю собралась вся Ялуторовская артель съ семьей Балакшина. Устроился музыкальный вечеръ. Молодежь даже повертѣлась подъ звуки отличнаго, громкаго и чрезвычайно наряднаго простотой своей фортепіано.—

Вотъ какъ вы меня балуете, добрые мои друзья! За что всё это дѣлается? Вы вѣрно лучше меня это знаете, потому что такъ дѣлаете.

Я сѣлъ сегодня за твой Листокъ, въ ожиданіи Николая Николаевича Муравьева [5]) — его ждутъ сегодня или завтра.— Опять повторяю тебѣ мое желаніе, чтобъ ты съ нимъ познакомился. Онъ безъ сомнѣнія самъ сдѣлаетъ первый шагъ, но я бы хотѣлъ, чтобъ ваша встрѣча не кончилась однимъ размѣномъ китайскихъ визитовъ. Ты съ удовольствіемъ сблизишься съ этимъ живымъ существомъ.

Ваше фортепіано первое въ нашемъ городкѣ — это немного еще значитъ, хотя впрочемъ здѣсь до него было уже пять инструментовъ— не во всякомъ уѣздномъ городѣ, особенно Сибирскомъ, встрѣчается

---

[1]) В домі Бронікова в Ялуторовському Пущін прожив з грудня р. 1843 до осени р. 1856, коли після амнестії виїхав до Росії.

[2]) Див. угорі, стор. 890.

[3]) Михайла Лук'яновича, що брав участь у висиланні фортепьяна; з нього був добрий музика (і композитор) і, очевидячки, він давав указівки, як поводитися із струментом після дороги, щоб він не зіпсувався.

[4]) С.-то М. І. Муравйов-Апостол з дружиною та вихованкою.

[5]) Згодом графа Амурського.

такое богатство музыкальное. Г-ну Зике, о которомъ я до сего и понятія не имѣлъ, слѣдовало бы объявить въ газетахъ признательность за его произведеніе художественное, но я не печатаюсь и газетъ у насъ не издаютъ. Слѣдовательно, надобно ограничиться тѣмъ, чтобъ ты за меня сходилъ къ нему вмѣстѣ съ Яковлевымъ и сказалъ ему, что инструментъ превосходный, дошелъ до меня въ совершенной исправности и всѣхъ восхищаетъ. Ничего нѣтъ мудренаго, что къ нему будутъ отсюда заказы. —

Однимъ словомъ ура Лицею стараго чекана! Это былъ вечеромъ тостъ при громкомъ тушѣ. Вся древность наша искренно раздѣлила со мной благодарное чувство мое — оно сливалось необыкновенно пріятно со звуками вашего фортепіано. Осушили бокалы за васъ, добрые друзья, и за нашего стараго Директора [1]). Желали вамъ всего отраднаго — эти желанія были такъ задушевны, что они должны непремѣнно совершиться.

Теперь Аннушка уроки беретъ дома — и Субботы мои оживились для молодежи, которая съ нами. —

Портретъ твой надъ фортепіано.

Не знаю, сказалъ-ли я все, что хотѣлось бы сказать, но кажется довольно уже заставлять тебя разбирать мою всегда спѣшную рукопись и увѣрять въ томъ, что ты и всѣ вы знаете. На этотъ разъ, я какъ то измѣнилъ своему обычаю: меньше словъ! — Они недостаточны для полныхъ чувствъ между тѣми которые хорошо другъ друга понимаютъ и умѣютъ обмануть слишкомъ четвертьвѣковую разлуку. — Вотъ истинная поэзія жизни! —

Обнимаю тебя, добрый другъ, а ты обними за меня всѣхъ нашихъ ветерановъ. Надѣюсь, что когда нибудь мнѣ откликнешься. — Вѣсточка отъ васъ — истинная для меня отрада. Возьмите когда нибудь листокъ и каждый скажите мнѣ на немъ словечко. Такимъ образомъ я какъ будто всѣхъ васъ увижу.

Когда будешь ко мнѣ писать, перебери весь нашъ выпускъ по алфавитному списку. Я о нѣкоторыхъ ничего не знаю.

Гдѣ Брогліо [1]), гдѣ Тырковъ? [2])
Помогли Тыркову чорты:
Онъ вездѣ нуль и четвертый!

Мнѣ бы хотѣлось имѣть въ рѣзкихъ чертахъ полныя свѣдѣнія о всѣхъ. Многихъ уже недосчитываемся.

Пушкина послѣднее воспоминаніе ко мнѣ 13-го Декабря 826 года: „Мой первый другъ и пр.“ я получилъ отъ брата Михайлы въ 843-мъ году

---

[1]) Е. А. Енгельгардта.

[2]) Граф Сільверій Францевич Брогліо, товариш Пущіна та Матюшкіна, одного з ними випуску з Ліцею. З розвідок Н. А. Гастфрейнда, він вмер у Греччині між роками 1822 та 1825 (Товарищи Пушкина, т. III, СПБ, 1913, ст. 389 і далі).

[3]) Другий товариш — Олександер Дмитрович Тирков; він вмер 7-го листопада року 1843 (див. там-таки, ст. 377—386); вірші про нього — з лицейської „Національної пісні“.

собственной руки Пушкина. Эта ветхая рукопись хранится у меня какъ святыня. Покойница А. Г. Муравьева привезла мнѣ въ томъ же году списокъ съ этихъ стиховъ, но мнѣ хотѣлось имѣть подлинникъ и очень радъ, что отыскалъ его —[1]).

Когда нибудь надобно тебѣ прислать посланіе къ намъ всѣмъ:

Во глубинѣ Сибирскихъ рудъ
Храните гордое терпѣнье и пр.

На это посланіе есть отвѣтъ Одоевскаго нашего, который тоже давно не существуетъ — умеръ на Кавказѣ[2]). Можетъ быть все это тебѣ извѣстно[3]).

Обними крѣпко Бориса, пожми руку Катеринѣ Павловнѣ[4]).

Прощай покамѣстъ, надобно еще нѣсколько Листковъ исписать.

Директору посылается цѣлая тетрадь, лишь бы имѣлъ терпѣніе читать[5]).

Матвѣй Муравьевъ именно видался съ тобой у Корнилова въ домѣ армянской церкви. Опять проситъ пожать тебѣ руку и благодаритъ, что ты его не забылъ[6]).

Вѣрный твой *Jeannot.*

4.

2-го Іюля 1853 г. [Ялуторовскъ].

Любезный другъ Матюшкинъ, ты уже долженъ знать изъ письма моего къ Николаю[7]) отъ 12-го Іюня, что съ признательностію сердечною прочтенъ твой Листокъ отъ 8-го Мая. Посылка получена въ совершенной исправности. Старый Лицей надъ фортепіанами красуется, а твой портретъ съ Энгельгардтомъ и Вольховскимъ на другой стѣнкѣ, близь письменнаго моего стола. Ноты твои Аннушка скоро

---

[1]) Історію цього вірша Пушкіна див. у творах Пушкіна за ред. С. А. Венгерова, т. IV, ст. XX — XXI. Де знаходиться справжній автограф Пушкіна, що належав Пущіну, тепер невідомо; певне десь у родині В. Є. Якушкіна, якій належить увесь архів І. І. Пущіна (див. С. Я. Штрайх, И. И. Пущин, М. 1925, ст. 334).

[2]) Див. там-таки.

[3]) У своїх відомих Записках про Пушкіна, Пущін наприкінці пише. „Въ своеобразной нашей тюрьмѣ я слѣдилъ съ любовью за постепеннымъ литературнымъ развитіемъ Пушкина; мы наслаждались всѣми его произведеніями, являвшимися въ свѣтъ, получая почти всѣ повременные журналы. Въ письмахъ родныхъ и Энгельгардта, умѣвшаго найти меня и за Байкаломъ, я неразъ имѣлъ о немъ нѣкоторыя свѣдѣнія. Бывшій нашъ Директоръ прислалъ мнѣ его стихи „19-го октября 1827 года“:

„Богъ помощь вамъ, друзья мои“ и т. д“.

Докладно Пущін згадує й за те враження, що справила на нього та його товаришів в ув'язненні звістка про смерть Пушкіна.

[4]) Б. К. та Є. П. Данзаси.

[5]) Лист цей не відомий. [6]) Див. вище, стор. 891.

[7]) Цей лист до М. І. Пущіна не відомий.

будетъ разыгрывать, а тетрадка изъ Лицейскаго архива переписана [1]). Подлинникъ нашей древности возвращаю. Отъ души тебѣ спасибо за все, добрый другъ! Обними всѣхъ нашихъ, караулющихъ Петербургъ [2]), какъ я тебя обнимаю — милльонъ разъ. Желаю тебѣ всего хорошаго и отраднаго! Странно, что нашъ Сибирской Н. Н.[3]) тебя не видалъ. Онъ самъ мнѣ сказалъ, что непремѣнно будетъ у Вице-Директора. При этомъ случаѣ я пустилъ такую дробь, что онъ еще больше пожелалъ съ тобой познакомиться. Видно путевыя впечатлѣнія не всегда доживаютъ до пріѣзда въ Столицу — или онъ намѣренъ прежде выкупаться за границей, а потомъ уже показать себя тебѣ. — Въ этомъ человѣкѣ много хорошаго, но есть и свои слабости: одна изъ нихъ, по моему, какая-то безотчетная довѣренность къ Мандарину. Ты вѣрно угадаешь, кого я такъ назвалъ, когда онъ еще былъ не женатъ. Я никакъ недумалъ, чтобъ этотъ гусь вступилъ въ нашу семью Сибирскую. — Я въ бытность мою въ 849 году въ Иркутскѣ говорилъ Нелинькиной маминькѣ все, что могъ, но видно проповѣдывалъ пустынѣ. Теперь остается только желать, чтобъ не сбылось для этой бѣдной, милой женщины все, что я предсказывалъ отъ этого союза, хотя уже и теперь ея существованіе не совсѣмъ отрадно [4]).

Вѣроятно неудивило тебя письмо Балакшина отъ 26 Іюня. Ты все это передалъ Николаю, который привыкъ къ проявленіямъ Маремьяны-Старицы. — Записку о Тизенгаузенѣ [5]) можешь бросить, недѣлая никакихъ справокъ. Это тогдашніе бредни нашего doyen d'âge, отъ которыхъ я не могъ отдѣлаться. Сынъ его сказалъ мнѣ теперь, что означенный Тизенгаузенъ давно имѣетъ другое мѣсто. Это дѣло можно почислить рѣшеннымъ. Незнаю, такъ ли будетъ съ Манифестомъ о вступленіи нашихъ войскъ въ Молдавію и Валахію. Вчера прочелъ его въ газетахъ — и ровно тутъ ничего не понимаю [6]). — Громкое посольство Меньшикова кончилось шуткой,

---

[1]) Т. зв. „Матюшкинская тетрадь" ліцейських віршів; нині в Пушкінському Домі; за неї див. у книзі К. Я. Грота: „Пушкинскій Лицей", СПБ, 1911, ст. 145 — 154.

[2]) З приводу війни, що її сподівалися тоді та що скоро по тому й почалася (Східня війна 1853 — 1856).

[3]) Н. Н. Муравйов-Амурський.

[4]) Тут говориться про урядовця при Н. Н. Муравйові-Амурському, Дмитра Васильовича Молчанова (вмер року 1857), правознавця випуску року 1842, що одружився 15 вересня року 1850 з дочкою декабриста С. Г. та М. Н. Волконських — Оленою Сергіївною (див. вище). Шлюб їхній потьмарено було перше судовим процесом Молчанова, а потім божевіллям його. Див. „Архивъ Раевскихъ", за ред. Б. Л. Модзалевського, т. IV, СПБ, 1912 та т. V, Пгр., 1915, pass.

[5]) Один з найстарших (doyen d'âge) декабристів, що допіру дістав дозвіл повернути з Сибіру до родини на батьківщину в Нарву, де в нього були два сини й дочка, що народилися до вироку.

[6]) 14 червня було дано Маніфеста про те, що російське військо зайняло Дунайські князівства, 21 червня авангард російського війська перейшов Прут біля Леово; але воєнні дії проти турків почалися пізніше — 11 жовтня баталією при Ісакчі.

которую ты вѣрно слышалъ: она и до меня дошла. Я посмѣялся, но смѣха съ дѣломъ ненадобно смѣшивать въ иныхъ случаяхъ. — Тебѣ вѣрно теперь больше хлопотъ. Иностранные флоты что-то копошатся близь Дарданелъ. — Объясни мнѣ все это. Кажется ненужно бы драться. Если хотятъ раздѣлить Турцію, то это можно дипломатически сдѣлать безъ всякой церемоніи; если же въ самомъ дѣлѣ хлопоты о ключикѣ, то не стоитъ такъ далеко изъ Православія заходить и брать на плечи Европейскую войну. Вы у источника живете, а мы здѣсь бродимъ въ совершенной темнотѣ. — Знаемъ только, что вся Европа въ натянутомъ положеніи, которое должно чѣмъ-нибудь разразиться. Рано или поздо должны столкнуться два начала. — Я все надѣюсь, что не съ гнилого Запада явится заря, а съ Востока, т. е. отъ соединенія славянскихъ племенъ. Это будетъ прочнѣе всѣхъ вспышекъ и потомъ реакцій, отдаляющихъ жестоко самое дѣло. — У меня это idée fixe — и я все подвожу къ этому подготовленію: много тутъ основныхъ началъ, несознательно ведущихъ къ желаемымъ измѣненіямъ, безъ которыхъ нѣтъ блага подъ Луной. Вотъ куда меня забросила мечта, будто бы я съ тобой говорю — ты можетъ быть примешь меня за сумасшедшего. Пусть такъ: только это состояніе отрадное — вѣра въ человѣчество, стремящееся, не смотря на всѣ закоулки, къ чему-нибудь высокому, хорошему, благому. Безъ этой вѣры тёмно жить.

Перейдемъ къ старому Лицею. Нельзя-ли тебѣ у Есакова вдовы [1]) отыскать Лицейскаго моего Трубадура [2]). Я ему отдалъ, при разставаніи, книженку, исписанную тогда моей рукой. Тамъ должны быть нѣкоторыя мелочи, можетъ быть несохранившіеся въ другихъ рукописяхъ. Присланная тобою тетрадка меня навела на эту мысль. — Я читалъ недавно Гаевскаго статью о Дельвигѣ [3]) — и тутъ много теплаго воспоминанія нашей старины. Ты можетъ быть неимѣешь времени читать русскіе журналы, большею частію пустые — но Современникъ иногда пробѣгай. Этотъ Гаевской долженъ быть изъ нашихъ потомковъ [4]). — Тоже рылся въ нашихъ архивахъ. — Спасибо ему! Прочти Григоровича Рыбаки [5]). Новая

---

[1]) Вдова Семена Семеновича Єсакова, що застрелився р. 1831, ліцейського товариша Пущіна та Матюшкіна, Марія Іванівна, народж. Герман (народ. 1800, вм. 1868 р.); про неї та чоловіка її див. мою замітку в зб. „Пушкинъ и его современники", вип. II, ст. 27 — 31; „Вѣстн. Всем. Ист.", 1899.

[2]) Про збірку „Духъ лицейскихъ трубадуровъ" див. в „Сочиненіяхъ Пушкина", вид. Рос. Академії Наук, т. I, вид. 2, прим., ст. 10 — 11 та в К. Я. Грота „Пушкинскій Лицей", СПБ, 1911, стор. 140, прим. Рукопис тепер у Пушкінському Домі — із спадщини Т. Б. Семєчкіної, с.-то Ф. Ф. Матюшкіна; писано його рукою не Пущіна; наприкінці одну пісню записав власноручно Пушкін („Гауеншильдъ и Энгельгардтъ...").

[3]) В „Современникѣ", 1853, № 2 і далі.

[4]) Віктор Павлович Гаєвський (вмер р. 1888) справді скінчив курс у Ліцеї р. 1845, в XIV курсі.

[5]) Повість Дмитра Васильовича Григоровича в „Современникѣ", 1853, № 3, 5, 6 та 9.

школа русскаго быта. Очень удачно! — Не рѣдко морозъ по кожѣ, какъ при хорошей музыкѣ.

Спасибо тебѣ, что иногда забѣгаешь къ моимъ добрымъ сестрамъ въ Царскомъ селѣ. Мнѣ недавно писала Annette, что ты былъ у нихъ, порадовалъ своимъ появленіемъ. Модестъ[1]) ихъ сосѣдъ — можетъ быть съ нимъ сблизятся семейнымъ образомъ. Catherine[2]) моя большая нелюдимка — и потеря добраго мужа еще болѣе ее отуманила. Ты вѣрно вблизи это видишь лучше, нежели я отсюда. Хочу только, чтобъ ты зналъ, что всѣ онѣ добры и черезъ чуръ добры ко мнѣ далекому. Во всякомъ случаѣ имъ отрада видѣть тебя — въ этомъ ты не долженъ сомнѣваться; но я также увѣренъ, что тебѣ нельзя располагать всегда своимъ временемъ — оно принадлежитъ службѣ и занятіямъ сложнымъ. —

Вѣроятно тебя видѣлъ Иванъ Федоровичъ Иваницкій, медикъ, путешествовавшій на судахъ Американской Компаніи. Онъ тебя знаетъ и обѣщалъ мнѣ, при недавнемъ свиданіи здѣсь, передать тебѣ мой привѣтъ. Всѣми способами стараюсь тебя отыскивать, только извини, что самъ не являюсь. Нѣтъ прогоновъ. Подождемъ желѣзную дорогу. Когда она дойдетъ <до> Ялуторовска, то вѣроятно я по ней поѣду. Аннушка[3]) тебя цалуетъ. — Незнаю, успѣю-ли съ этимъ случаемъ написать и Егору Антоновичу[4]) и благодарить его за infolio, адресованное Его Благородію Ив. Ив. Пущину. Онъ непризнаетъ приговора Верховнаго Уголовнаго Суда[5]). — На всякой случай обними Директора и директоршу, пока я самъ ему не откликнусь. У насъ депеши не дипломатическія — можно иногда и помедлить. Жаръ тропической. Я съ нимъ плохо лажу; отъ того можетъ быть и неуспѣю исписать столько Листковъ сколько хотѣлось бы. —

Вѣрный твой *И. П.*

Многое мнѣ напомнила допотопная тетрадка. Какъ живо я перенесся въ былое — какъ будто и непрошло столькихъ лѣтъ. — Проси Бориса, чтобъ онъ нехворалъ. А что подѣлываетъ Константинъ[6]). Не тотъ, который управляетъ Министерствомъ вашимъ[7]), а который съ гордымъ пламенемъ во взорѣ. — Читая твою тетрадь, я впередъ говорилъ на память во многихъ мѣстахъ. Живъ чурилка! — За все благодареніе Богу!

---

[1]) Барон (потім граф) Модест Андрієвич Корф (народ. 1800, пом. 1876 р.), ліцейський товариш Пущіна та Матюшкіна, р. 1853 — член Державної Ради та Директор Публічної Бібліотеки.

[2]) К. І. Набокова; чоловік її генерал-ад'ютант Іван Олександрович Набоков помер 21 квітня р. 1852.

[3]) Дочка Пущіна. [4]) Енгельгардтові.

[5]) За вироком суду Пущіна було позбавлено дворянства, а тому він і не мав права на титул „благородія".

[6]) Борис та Костянтин — брати Данзаси.

[7]) Себ-то великий князь Костянтин Миколаєвич, генерал-адмірал.

P. S. Слишкомъ годъ випысываю отъ Annette Памятную Книжку Лицея 1852—1853; вѣрно тамъ есть выходки на мой и Вильгельма счетъ и она церемонится прислать. Пожалуйста, если она не рѣшается прислать ее, пришли ты на имя Балакшина. Мнѣ непремѣнно хочется имѣть этотъ документъ [1]).

5.

26 марта 854. [Ялуторовскъ]

Ты имѣешь право думать, любезный другъ Матюшкинъ, что я командированъ куда нибудь по восточному вопросу, откуда нѣтъ возможности подать голоса. 20 сентября Таскинъ [2]) привезъ мнѣ добрые твои Листки отъ 1 и 26 Августа и я до сихъ поръ неоткликнулся тебѣ, между [тѣмъ] какъ очень часто въ продолженіе этихъ мѣсяцовъ мысленно былъ съ тобой и съ добрыми нашими друзьями. Какъ это дѣлается, право незнаю. Нельзя сказать, чтобъ я былъ лѣнивъ, нельзя сказать, чтоб я былъ обремененъ дѣлами, а результатъ обличаетъ и въ томъ и другомъ. — Прости меня — это время какъ то было мнѣ неловко — тыв прочемъ слышалъ обо мнѣ — я постоянно отправляю домой очередныя казенныя письма, которыя доказываютъ, что живъ Чурилка. Надняхъ былъ у меня морякъ Караловъ [3]) съ твоимъ листкомъ отъ 5 Марта. Читалъ его съ признательностію, мнѣ стало такъ совѣстно, что я очень бранилъ себя и пишу тебѣ мою повинную съ сыномъ нашего Якушкина, который былъ здѣсь ревизоромъ въ Тобольской губерніи по межевой части.— Онъ надѣется тебя лично увидѣть и дать изустную вѣсть обо мнѣ [4]).

---

[1]) Справді, в „Памятной Книжкѣ" Ліцею на 1852 – 1853, що її видано року 1852, в списку вихованців I курсу випуску р. 1817 імення Пущіна та Кюхельбекера зовсім проминено (як проминено в таких самих списках, доданих до книги „Актъ Импер. Александровскаго Лицея 12 іюня 1850 г.") і всіх вихованців у цім курсі зазначено 27 замість 29 (навіть у статистичних таблицях!); не вміщено їх і в „Памятной Книжкѣ" р. 1855 — 1856, – і лиш у кн. на р. 1856 — 1857, виданій по амнестії декабристів, вони з'являються на своїх місцях у цім списку.

[2]) Певне управитель сибірських солярень (1856) підполковник Микола Миколайович Таскін.

[3]) Василь Кіндратович Коралов, лейтенант Балтицької флоти; 10 лютого р. 1854 йому дано рангу капітан-лейтенанта та переведено до Сибірського екіпажу, в Петропавлівське („Общій Морской Списокъ", ч. X, ст. 391 — 392).

[4]) Листа писано в самий день від'їзду з Ялуторовського, з другим сином декабриста І. Д. Якушкіна від шлюбу його з Настею Василівною Шереметевою (пом. 1846) — Євгеном Івановичем (народ. 20 січня 1826 р., пом. 27 квітня 1905 р.), тоді інженір-підполк., що служив за молодшого ревізора при своєму дядьку (по матері), управителі Межового корпусу міністрі державних маєтностів М. Н. Муравйові (потім „Виленському"). Він укупі з старшим братом В'ячеславом Івановичем (нар. 1824 р., пом. 1861 р.), що служив за урядовця для особливих доручень при генерал-губернаторі Східнього Сибіру М. Н. Муравйові („Амурському") в Іркутському, приїздив до Ялуторовського, провідати батька. „Евгенія Ивановича проводили 26 марта", писав І. І. Пущін до п.-о. С. Ф. Знаменського: „Это расставание было тяжело Ивану Дмитриевичу. Слава богу, что остается при нем

До него долженъ быть у тебя Фрейгангъ, бывшій моимъ гостемъ по возвращеніи изъ Камчатки [1]). Онъ же встрѣтился дорогой съ Арбузовымъ [2]) и передалъ посланный тобою привѣтъ. Арбузова провезли мимо Ялуторовска. — До того въ февралѣ я видѣлся съ Н. Н. Муравьевымъ [3]) и онъ обнялъ меня за тебя. Спасибо тебѣ! Отъ нынѣ впредь не будетъ такихъ промежутковъ въ нашихъ сношеніяхъ. Буду къ тебѣ писать просто съ почтой, хотя это и запрещено мнѣ незнаю почему. —

Все, что ты мнѣ говорилъ въ Августѣ и теперь говоришь объ современномъ дѣлѣ, совершенно справедливо. Незнаю только, что выйдетъ изъ всего хаоса, гдѣ перепуталось все. Вѣроятно никто изъ самыхъ закоренѣлыхъ дипломатовъ не объяснитъ заданной обстоятельствами задачи. — Ясно только, что Россія упала и подверглась такому контролю, котораго прежде не смѣли выказывать. — Повторяю съ тобой, что она выйдетъ изъ этаго затруднительнаго положенія, но только усилій большихъ будетъ стоить. Къ тому же мнѣ кажется, что тутъ явяться многіе вопросы неожиданные. Возстаніе славянскихъ племенъ новое событіе — оно врядъ-ли входило въ расчеты Запада. Можно думать, что этотъ потокъ и далѣе распространится. Однимъ словомъ поживемъ, такъ многое увидимъ.

Морякамъ нашимъ трудно теперь. Синопское дѣло чуть-ли не послѣднее было столкновеніе. Нахимовъ [4]), безъ сомнѣнія, славно дѣйствовалъ, но калибръ былъ на его сторонѣ: ему нетрудно было громить фрегаты, да еще Турецкіе. Несожалѣешь-ли ты теперь, что внѣ знатнаго поля?

Что будетъ дѣлать Непиръ [5]) въ Балтикѣ?

Некончится-ли все это демонстраціей? Нигдѣ непредвижу возможной встрѣчи. Нельзя-же думать, чтобъ повторилась исторія Копенгагена. —

Однако довольно заряжать тебя этими старыми толками. Отъ тебя можно услышать что-нибудь новое, а мнѣ трудно отсюда политиковать. Въ увѣренности только, что ты снисходительно будешь все это разбирать, я болтаю. Еще если бъ мы могли говорить, а заставлять читать мой вздоръ — просто грѣхъ! —

другой сын. Оба очень хорошие ребята" (С. Я. Штрайх, И. И. Пущин, М. 1925, ст. 225). Є. І. Якушкін потім зажив собі слави своїми працями про звичаєве право; йоготаки допитливості та настирливості ми зобов'язані тим, що Пущін написав, у вигляді листа до Є. І. Якушкіна, свої славнозвісні „Записки о Пущинѣ" (серпень р. 1858).

[1]) Карло Васильович Фрейганг, з лютого р. 1850 був за помічника військового губернатора Камчатського краю, за командира 46 флотського екіпажу та за капітана над портом у Петропавлівському, звідки його переведено, 9 грудня р. 1853, до Балтицької флоти; р. 1864 подавсь у відставку в ранзі контр-адмірала.

[2]) Наступник К. В. Фрейганга на Камчатці (16 грудня 1853 — 27 червня 1855 рр.), капітан 1-ої ранги Олександер Павлович Арбузов, згодом контр-адмірал (при відставці, 4 листопада р. 1863); помер 14 січня р. 1874.

[3]) Амурським, див. вище, ст. 898. [4]) Відомий рос. адмірал. [5]) Англійський адмірал.

На нашемъ здѣшнемъ горизонтѣ тоже отражается Европейской кризисъ. Привозныя вещи вздорожали. Простолюдины безпрестанно спрашиваютъ о томъ, что дѣлается за нѣсколько тысячъ верстъ. Почтовые дни для насъ великое дѣло. Разумѣется Англіи и Франціи достается отъ насъ большое чиханіе. Теперь и Австрія могла бы быть на сценѣ разговора, но она слишкомъ низка чтобъ объ ней говорить. — Она напоминаетъ мнѣ нашего Австрійца Гауеншильда [1]). Просто желудокъ не варитъ. Такъ и хочется Лакрицу сплюснуть за щекой.

Доболтался до того, что надобно тебя обнять и просить расцаловать всѣхъ нашихъ стариковъ. Я мысленно съ вами, добрые друзья, когда вы вмѣстѣ, зная, что и вы меня вспоминаете нерѣдко.

Про прозу жизни нечего сказать особеннаго. Все идетъ заведеннымъ порядкомъ. Иногда побаливаетъ спина, но я дѣлаю, какъ будто этаго не замѣчаю.

Аннушка [2]) благодаритъ тебя за слово къ ней. Она ростетъ — и понемногу развивается.

Прощай, добрый другъ! Собирается наша артель — отъ меня поѣдетъ Евгеній Якушкинъ. Будемъ въ послѣдній разъ съ нимъ вечеровать.

Отъ чего думаешь, что видъ Лицея навелъ на меня грусть. Напротивъ съ отраднымъ чувствомъ гляжу на него. Видно когда писалъ тебѣ, высказалось что-нибудь нетакъ. Отъѣздъ нашего doyen d'âge [3]) не могъ насъ слишкомъ взволновать: онъ больше или меньше вездѣ какъ чужой. И въ Нарвѣ какъ то плохо идетъ. Я это предвидѣлъ — и сынъ его Михайло [4]) мнѣ неразъ это писалъ. Vale et mihi fave. —

И. Пущинъ.

---

[1]) Інспектор Ліцею за часів Пущіна та Матюшкіна, професор німецької мови, з походження австрієць, викликаний з Відня. Як каже М. А. Корф, його ненавиділи в ліцеї; в одній з „національныхъ пѣсенъ", що її скомпонували були спільними силами ліцеїсти (серед них і Матюшкін) про нього говорено:

Въ лицейской залѣ тишина —
Диковинка межъ нами,—
Друзья, къ намъ лѣзетъ сатана
Съ лакрицей за зубами.
Друзья, сберемтеся гурьбой —
Дружнѣе въ руки палку,
Лакрицу сплюснемъ за щекой,
Дадимъ австрійцу свалку, і т. д.

Гауеншільд мав звичку завсіди жувати лакрицю (К. Я. Гротъ, „Пушкинскій Лицей", ст. 217 — 218).

[2]) Дочка Пущіна.

[3]) Декабриста В. К. Тізенгавзена; див. вище.

[4]) Михайло Васильович Тізенгавзен (нар. 1823) р. 1851 служив у Поштовім Департаменті, а р. 1856 був за урядовця для особливих доручень при головному начальникові над департаментом Ф. І. Прянішнікові; помер божевільний 9 лютого р. 1869.

Л. П. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ).

DECEMBRIANA.

(До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм).

Україна, зокрема Київ та Харків, по змозі і, як побачимо з цього стислого огляду, цілком вдало одгукнулася на юбілей століття, що зминуло од повстання декабристів, мало не виключну звернувши увагу на відповідні явища й події, що відбувалися тільки на українській території.

Почин у цьому напрямку [1]) зробив у Київі В. М. Базилевич, що встиг цілком своєчасно (ще р. 1925) випустити в світ невеличку книжку під назвою „Декабристи на Київщині" (ДВУ. К. 1926). Це — найперша, до речи, праця, українською мовою писана, про декабристський рух у межах України, до того на нашій Київщині. Живо й цікаво виконана, вона по заслузі викликала, між иншими, три докладних і, взагалі, прихильних оцінки в спеціяльних історичних журналах (одна з них належить авторові цих рядків).

У Київі-ж-таки мало не своєчасно вийшов між люди збірник російською мовою „Из эпохи борьбы с царизмом" (1926, № 5), що головну частину в ньому присвячено „Столетию восстания декабристов". Тут тому самому В. М. Базилевичеві, що дав 3 нариси (а) „Восстание Черниговского полка", б) „Восстание декабристов и Киев" та в) „Декабристы в Сибири"), безперечно належить перша роля, і література бібліографії питання це зазначила. Тимчасом инші 4 автори — О. М. Ладиженський, з Ростова на Дону („Декабристы, мировоззрение, организация и выступление"), прилучанин В. І. Маслов („Поэт-декабрист К. Ф. Рылеев"), автор цього огляду („Главные участники восстания Черниговского полка") і саратовець, відомий декабристознавець та історик, С. М. Чернов („Поиски сношений декабристов с Западом"), кожен подав одну лиш статтю. Згідно з одним друкованим зауваженням, цей збірник, що його добре зредагував Л. Л. Берман, трактуванням даного питання перевищив инші подібні провінціяльні науково-популярні видання, а тому преса поставилася до нього прихильно.

Видрукувані тут свої нариси В. М. Базилевич зібрав в окрему невеличку книжечку російською мовою („Декабристы. Очерки.

[1]) Коли не рахувати нарису Ю. Г. Оксмана „Константиновская легенда в Херсонщине" в одеському збірнику, ще року 1921-го, „Посев".

I — III." К. 1926). Книжечка ця являє собою поширення, поновлення, почасти й одміну того, що він подав був передніш українською мовою. Ці нариси перебувають у певному стосункові до серії инших етюдів з доби декабризму того самого автора, видрукуваних, окрім Київа, у виданнях харківських, московських, ленінградських, ба навіть сибірських (в Іркутському).

Київський історичний журнал „Україна" (1925, № 6), перший з українських наукових видань, присвятив столітній річниці декабристського повстання окрему книжку, де в найголовнішій її частині — правда, трохи запізнившись виходом (допіру в березні р. 1926) — з'явилися статті не самих киян, ба й українських істориків з Одеси, навіть Ленінграду. Тут видрукувано різноманітного змісту нариси як самого редактора, акад. М. С. Грушевського („1825 — 1925"), так і низки його співробітників: Ів. Ф. Рибакова („1825 рік на Україні"), О. Ю. Гермайзе („Рух декабристів на Україні"), Т. М. Слабченка („До історії „Малороссійскаго Общества"), О. С. Попова („В гнізді декабристів" — з ілюстраціями). Завідувач Київським Центральним Історичним Архівом імени В. Б. Антоновича, В. В. Міяковський подав тут три нариси, де використовує відповідний, дуже цікавий архівний матеріял (1) „Віктор Фурньє та родина Раєвських", 2) „Відгуки в Харкові та Київі на смерть Рилеєва" та 3) „Список осіб, причетних до справ про таємні товариства"), а автор цього огляду — 2 замітки (1) „Нове про декабристів на Україні" й 2) „Дещо з відгуків подій 1825 — 26 р. в українській пісенній творчості"), також і 4 рецензії (1) „Алфавит декабристов, изд. Центрархива, 1925", 2) „М. В. Нечкина и Е. В. Сказин. Семинарий по декабризму. 1925", 3) „Вл. Селиванов. Декабристы 1825 — 1925 г.", 4) „Базилевич. Декабристи на Київщині. 1926 р."). Зазначена, тоб-то присвячена декабристському юбілеєві, частина київського журналу, окрім звичайних, газетних інформацій, викликала в одному випадкові й трохи суб'єктивну оцінку, місцями зарозумілу до безапеляційности, почасти навіть до грубости — з мотивів pro domo sua (згад. рецензію в тому самому числі „України") одного з ленінградських архівістів.

У Київі-ж, нарешті, вийшов дуже поважний збірник „Декабристи на Україні", що його зміст визначає самий його титул. Це — збірка праць Комісії при Українській Академії Наук для вивчення громадських течій на Україні. Тут, опріч окремого покажчика іменнів, уміщено 24 статті й замітки спеціяльного змісту, що їх подали 10 киян і харків'ян. Видання починає вступна стаття одного з редакторів акад. С. О. Єфремова („Від легенди до історичної правди. Місцеве підґрунтя в декабристському рухові") і продовжують його нарис В. О. Романовського („Причина невдачі в 1825 році"), також — 2 етюди О. Д. Багаліївни („Салдатські маси в декабристському рухові. 1) Агітація серед салдатів 1825 р." та 2) „З салдатських настроїв р. 1825").

Безперечно, центральне місце в збірнику посідають перекладені з польської мови на українську мемуари Йосипа Руліковського [1]), що їх попереджає відповідний біографічний нарис автора цього огляду („Йосип Руліковський (1780—1860). Польський мемуарист революційних подій 1825—26 р. на Київщині") та що до них подано пояснялні примітки й ілюстрації, а останні викликали й відповідну замітку В. М. Базилевича.

Тому самому В. М. Базилевичеві, авторові низки літературно-наукових міньятюр взагалі архівного характеру, тут належить ще один чималий розміром, складений на підставі київського архівного матеріялу, нарис („Збитки від повстання 1825—26 рр.") та 4 замітки — теж на половину на підставі архівних документів (1) „З листування вищої військової влади 1825—26 рр.", 2) „Салдати про повстання Чернігівського полку", 3) „Вірші Рилєєва в альбомі 1830 рр." і 4) „Ювилей декабристів у Київі").

О. Д. Багаліївна, крім цих етюдів, дала в збірнику 3 инші замітки на підставі матеріялів, що їх розшукала в столичних архівах (1) „Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку", 2) Новий документ до біографії Тизенгавзена" й 3) „Конфірмація в справі рядових 8-ї артилерійської бригади").

Ще 3 инші замітки на підставі московського архівного матеріялу дала В. О. Ганцова-Берникова (1) „Лист до полк. Дубельта та його дружини від сестер її Перської та Рогозинської", 2) „Извет Унішевського" й 3) „Стан Пензенського пішого полку після повстання").

Другому редакторові цього збірника й секретареві Комісії, В. В. Міяковському належить ще 3 нових етюди, як звичайно, складені серйозно й цікаво на підставі документів вдало розшуканих в архіві, що перебуває під його орудою (1) „Один з доносителів на Пестеля, Ш. Козлинський", 2) „Декабрист Берстель" та 3) „Революційні відозви про декабристів").

По одній статті дали, нарешті, й кожен з инших учасників збірника: автор цих рядків („Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку"), П. П. Филипович („Рилєєв і Дєржавін"), В. О. Барвінський („До біографії поручника І. І. Сухинова") й О. І. Назарець („До біографії бр. Борисових").

Між уміщеними в збірнику статтями та замітками відчувається наступний звязок та симетрійність. Безперечна навіть у його упорядкуванні певна гармонійність, хоч де-не-де й спостерегається — правда, зовні мало помітні — дрібні коструватості редакційно-коректурного характеру.

На підставі відомостей, що їх вже маємо (окрім Київа, напр., з Харкова, Одеси, Ніженя, Ростова на Дону, Москви, Ленінграду,

[1]) Фактично, в останній редакції переклад зробив В. В. Міяковський (за його ініціятивою), за участю Л. П. Добровольського, що склав і примітки.

Казани й инш.), можна думати, що мемуари Руліковського справили досить сильне враження, так само, як думки, напр., С. О. Єфремова або В. О. Романовського — хоч з ними, видимо, дехто й не погоджується — безперечно притягли до себе увагу читачів.

До констатованих, напослідок, київських літературних відгуків на юбілейні спогади [1]) декабризму (звичайно, крім своєчасних повідомлень у місцевих часописах), треба зарахувати 2 нариси невтомного й діяльного київського архівознавця В. В. Міяковського („Революційний катехізис 1825 р." та „Декабристські пам'ятки по київських архівах"), видрукувані у київських часописах загально-літературного змісту: „Життя й Революція" (1925 р., № XII) та „Глобус" (1925, № 23–4), а також і, нарешті, — „Задачи местных архивов к юбилею декабристов" В. М. Базилевича („Червоний Архівіст". К. 1925, № 1), не кажучи про книжку, що вийшла окремим досить елегантним виданням, „Шевченко і декабристи" П. П. Филиповича (ДВУ. К. 1926), автора замітки „До річниці виступу декабристів" („Ж. й Р." 1925, № XII).

Нарешті, в Науковому Збірникові, що його оце видає Українська Академія Наук на честь акад. Д. Ів. Багалія, теж друкується низка нарисів та заміток декабристознавчого змісту.

Науково-літературному партнерові Київа, Харкову [2]) належить також дуже поважне місце в справі вшанування на Україні спогадів декабризму, причому в кожному з зазначених услід за цим випадків видатну, керівничу ролю відограє визначний сучасний український історик акад. Д. І. Багалій.

Академикові Д. І. Багалієві найсамперед належить стисле, але з широкою поставою питання, перше у нас, на Україні, з даної галузи узагальнення під назвою „Декабристи на Україні", що він його виголосив на зібранні наукових робітників у харківському Будинку Вченого в день столітнього юбілею збройного повстання Чернігівського полку (10 січня 1926 р.). Уміщена спочатку в харківському журналі „Червоний Шлях" (1926, № 1), ця дуже цікава праця вийшла в світ і окремим виданням.

З ініціятиви-ж акад. Д. І. Багалія, Харків одгукнувсь на юбілейні революційні події 2 поважними науковими виданнями, до яких, окрім харків'ян, закликано було історичні сили з инших міст України, у тому й з Київа та Одеси.

Перше з них це — „Повстання декабристів на Україні" за редакцією Д. І. Багалія, збірник (ч. 4) харківської науково-дослідчої катедри Історії української культури, що перебуває під керівництвом цього вченого. Тут, окрім уміщеної зараз-таки за передмовою од редактора праці (в центрі книги) автора цієї замітки („Повстання Черні-

[1]) Подробиці див. у згаданій вже замітці В. М. Базилевича „Ювилей декабристів у Київі" („Декабристи на Україні", стор. 199 – 200).

[2]) У Харкові найраніш був надрукований ще нарис „Декабристи — нарожденці Полтавщини" Зубковського („Червоний Шлях", 1925, № 11—12).

гівського полку") [1]), знаходиться дві поважні й цікаві праці: 1) відомого українського історика-марксиста, проф. М. І. Яворського („Основи декабризма на Україні") та 2) дочки акад. Д. І. Багалія — О. Д. Багаліївни („Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом в Могильові"), що, в наслідок спеціяльних студій, опрацювала в величенькій науковій статті дуже цінний архівний матеріял. Цей харківський збірник фахівці зустріли в пресі дуже прихильно.

Не менше поважне з наукового погляду, а що-до обсягу й значніше, є юбілейне видання харківського Укрцентрархіву, що побачило світ під заголовком „Рух декабристів на Україні" та виявляє ніби змагання навіть до ширших, ніж попередній збірник, завдань. Книга, що її фактично зредагував акад. Д. І. Багалій, складається з двох мало не самостійних частин, з окремою для кожної з них пагінацією.

У першій половині збірника вміщено 11 статтів 7-мох авторів. По 3 статті дали як сам редактор (1) „Вступні пояснення до матеріялів", 2) „Уваги до генези декабриського руху на Україні" та 3) „З історії декабриського руху на Слобідській Україні"), так і А. А. Рябінін-Скляревський (1) „На спогад Чернігівського полку", 2) „Вірш декабриста Н. С. Бобрищева-Пушкіна" й 3) „Таємні товариства на півдні в епоху декабристів". Участь инших співробітників виявилася в тому, що проф. О. Покровський („До слідства над декабристами"), В. М. Базилевич („Декабристи на Київщині після амністії"), А. Козаченко („Два листи Волконських до матери") і, нарешті, О. Д. Багаліївна-Татаринова („Лист О. Перовського до Миколи І-го") кожен подали по одному нарисові.

Друга, трохи менша обсягом проти першої, половина збірника Укрцентрархіву вся подає дуже цінний матеріял (з відповідними з нього висновками) за повстання Чернігівського полку, що його знайшов у Київському Центральному Історичному Архіві імени Антоновича В. В. Міяковський, що з великим замилуванням взагалі поставивсь до своєї справи.

Основну частину цієї половини („Повстання декабристів на Україні") даного видання, що йде услід за невеличким вступом і спеціяльною, дуже змістовною передмовою („Повстання Чернігівського полку. Огляд друкованих джерел і значіння відкритих матеріялів. Рух декабристів у сучасному йому оточенні"), яку склав, як звичайно, цікаво В. В. Міяковський, заповнено відповідними, спеціяльними документами („Дѣло о возмущеніи Черниговскаго пѣхотнаго полка", стор. 24 — 178). Їх зредагували 3 особи (В. В. Міяковський — головний редактор і його співробітники в даному разі: В. М. Базилевич та автор цього бібліографічного огляду), що додали до них

[1]) До речи, мапу (на стор. 166) і портрет (на стор. 69) Бестужева-Рюміна (в дійсності, Бестужева-моряка) додано до тексту без авторової участи.

(попід рядками й позаду тексту) і відповідні примітки, а наприкінці й покажчик іменнів та географічних назов.

Безперечно, це серйозне видання — дуже цінне, але воно не знайшло ще своєї друкованої оцінки, — певне, через те, що порівнюючи пізно вийшло між люди. А втім гадаємо, що виконання його (окрім, звичайно, двох останніх статтів акад. Д. І. Багалія та ще декого з співробітників першої половини збірника Укрцентрархіву), може дати матеріял для зауважень у пресі з боку спеціяльної критики, хоч їх заздалегідь почасти й усувають відповідні вказівки самого головного редактора всього збірника [1]).

Наприкінці коротенької довідки про українські літературні відгуки на юбілейні спогади декабризму треба згадати й за цілу низку поки-що ненадрукованих лекцій та доповідів на дану тему, також про своєчасне реагування київських, харківських та инших газет, які крім публікації відповідних відомостей, книжкових новин, то-що, містили також бібліографічні з того або иншого приводу замітки, при цьому висловлюючи часом різні побажання й т. и.

Північ, тоб-то РСФРР, повно й мало не всебічно відгукуючись у загальній та спеціяльній, імпозантній своєю визначною численністю літературі питання [2]), не проминула, певна річ, нагоди реагувати на події, що відбувалися перед стома роками і на Україні.

Правда, не все, що позначалося там у той час, коли писано (на початку березня р. 1927) цю замітку, з'явилося ще друком (напр., праці М. В. Нечкиної, Ю. Г. Оксмана та ин.). Дещо, на жаль, і зовсім, мабуть, не побачить світу (як, напр., праця П. Є. Щеголева та ин.). Але багато з того, що побачило вже світ, має для нас визначний інтерес, особливо те, що безпосередньо стосується південного декабризму.

Цікавий, напр., опублікований за редакцією Б. Л. Модзалевського та Ю. Г. Оксмана збірник „Декабристы" (М., 1925), що його автор цих рядків своєчасно вже розглянув у спеціяльній замітці. Варто тільки згадати про два в ньому розділи („Восстание и его ликвидация" та „Отзвуки декабристских событий 1825 г. в Новорос-

[1]) У Харкові, нарешті, на тему про декабристів крім хрестоматії В. А. Алгасова (російською мовою), з'явилися також і дві статті педагогічного змісту: „Декабристи в школі" О. Парадиського („Шлях Освіти", 1925, № XI) та „Декабристы и просвещение" Пакуля („Ш. О.", 1925, № XII).

[2]) 650 №№ було ще на 1 вересня минулого 1926 року, як підрахувала М. В. Нечкина в її статті „Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе (1825—1925)" у журналі „Историк-Марксист" (1926, № 2). М. М. Ченцов („Юбилейная литература о декабристах". М. 1927. Окрема відбитка з видання „Коммунистической Академии") мав, з свого боку, спроможність у своїому покажчику (і все-ж-таки неповному: згад., напр., відсутність нарисів „Восстание Черниговского полка в показаниях современников" Б. Є. Сироєчковського („Красный Архив", 1926, № XIII), „Новое о прошлом в русской зарубежной печати" Б. Ніколаєвського („Каторга и Ссылка", 1926, № 7—8 і т. ин.) підрахувати разом з українською літературою, вже 769 №№, окрім численних додатків.

сии") з низкою нарисів як Ю. Г. Оксмана в кожному з них [1]), так і Б. Л. Модзалевського (напр., „Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина. 1827").

Сьогочасні авторитети в галузі питання, М. В. Нечкина („Восстание Черниговского полка, со схематической картой движения" [2]), Б. Є. Сироєчковський („Восстание Черниговского полка в показаниях современников" [3]) і Ю. Г. Оксман („Восстание Черниговского полка"), також дали свого часу спеціяльні статті в журналах „Каторга и Ссылка" (1925, № VIII), „Красный Архив" (1925, № XIII) та „Огонек" (1926, № 2) [4]).

„Каторга и Ссылка" тричі, крім того, відгукувалася на столітній юбілей декабристського повстання, випустивши, по-перше, окремий збірник „Декабристы на каторге и ссылке" (М. 1925), а потім і „Тайные Общества в России в начале XIX столетия" (М. 1926), не кажучи вже про № VI (27) самого журналу (замітки: 1) „3 письма декабриста Петра Борисова" М. В. Нечкиної та 2) „К вопросу о нижних чинах-декабристах").

У першій з цих книг зустрічаємо, між иншим, статтю киянки В. О. Ганцової-Берникової („Из жизни декабристов на каторге и ссылке в 1827 году") та замітку В. М. Базилевича („Письма декабриста П. В. Абрамова из Сибири"), а також статтю М. Муравйова („Декабрист Артамон Захарович Муравьев") і замітку М. Бризгалової („Встреча с декабристами", напр., М. Муравйовим-Апостолом), а в другій — инший ще нарис тої самої В. О. Ганцової-Берникової („Крестьянские волнения 1826 г. по материалам военно-исторической секции в Центрархиве").

В. О. Ганцовій-Берниковій належить іще й чималенька завбільшки праця, написана виключно на підставі архівного матеріялу

---

[1]) „Восстание Черниговского полка (Новые материалы)", „Поимка поручика И. И. Сухинова (по неизданным материалам)", „Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка", „Мытарства декабриста Ринкевича", „Последняя попытка облегчения участи А. А. Бестужева".

[2]) Окрім згаданих в „Огляді" нарисів, М. В. Нечкина — автор низки рецензій декабристознавчого змісту.

[3]) Б. Є. Сироєчковський — автор також 2-х заміток архівного змісту: а) „Записка А. К. Бошняка", („Красный Архив", 1925, № 2) і б) „Письмо Горбачевского к Е. П. Оболенской о реформе 19 февраля 1861 года" („Каторга и Ссылка", 1925, № 1).

[4]) Статтю Ю. Г. Оксмана ілюстровано знімком з картини художника Френцена. Загально-приступним характером московського журналу пояснюється, певне, популярний виклад авторів і, на жаль, сила недокладностей.

Ю. Г. Оксман написав ще (окрім наведених тут і далі праць, а також декількох рецензій) низку дрібних, газетних (архівного змісту) заміток: а) „Новые материалы о восстании декабристов", за редакцією В. О. Волосевича та Ю. Г. Оксмана („Красная Газета", 1924, № 288), b) „Декабристы-солдаты" („Красная Газета", 1925 р. від 9 грудня), c) „Из писем и записок В. Ф. Раевского" („Красный Архив", 1925, т. VI), в) примітки до „Послания Г. С. Батенькову" В. Ф. Раевского („Атеней", III. 1926), то-що.

(„Отголоски декабрьского восстания 1825 г."). Надруковано її так само у „Красном Архиве" (1926, №№ III (16) і V (18) [1]).

Ленінградський архівіст і декабристознавець Ю. Г. Оксман, що незабаром випускає (у VI томі видання Центрархіву „Восстание декабристов") основний архівний матеріял про повстання Чернігівського полку, опублікував, попереду, крім зазначеного (в ленінградській „Новой Вечерней Газете" 1926 р. за 13 січня) цікавого документа „Из вновь найденных документов о восстании Черниговского полка. Донесение г.-м. Тихановского имп. Николаю I", потім — замітку (в ленінградській теж „Вечерней Красной Газете" 1926 р.) про салдатську „справу" в Білій Церкві й, нарешті, за співробітництвом М. Ф. Лаврова та Б. Л. Модзалевського, він зложив хрестоматію під назвою „Декабристы. Отрывки из источников" (видання Центрархіву р. 1926); для нас тут найцікавіші відділи четвертий, сьомий, почасти восьмий.

Юбілейне число журналу „Былое" (1925, № 5), окрім инших заміток (напр., „Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г." В. М. Базилевича, або-ж бібліографічний покажчик С. О. Переселенкова „Дневники и мемуары декабристов"), вмістило дуже цікаву для нас працю І. М. Троцького („Ликвидация Тульчинской Управы Южного Общества"), тимчасом як спеціяльний збірник („Бунт декабристов". Л. 1926) того самого-ж видавництва „Былое" дав серед инших як статтю О. В. Шебалова („Арест Пестеля"), так і ще одну замітку В. М. Базилевича з галузи, що притягає тепер його особливу увагу („Из архива декабриста Юшневского" [2]).

Згаданий уже „Красный Архів" надрукував у себе, з одного боку, нарис (одночасно з уже згаданою статтею Б. Є. Сироєчковського) М. В. Нечкиної (1925, № VI: „Заговор в Зерентуйском руднике"), а потім велику статтю С. М. Чернова, теж виключно на підставі архівного матеріялу (1926, № II/XV: „Имущественное положение декабристов").

У молодому ще журналі „Историк-Марксист" з'явилася публікація, з одного боку, М. К. Піксанова („Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова", 1926, № 1), а також три, дуже цікаві [3]) статті М. В. Нечкиної („Общество Соединенных Славян. Предшественники

---

[1]) В. О. Ганцова-Бернікова, нарешті, — й автор статті „Декабристы и сельское хозяйство в Сибири. К столетней годовщине декабрьского восстания" („Землеустроитель") 1925, № XII).

[2]) В. М. Базилевичеві, нарешті, належить і нарис „Областное деление Сибири в проектах декабристов" в іркутському збірнику „Сибирь и декабристы" (1925) за редакцією М. К. Азадовського, М. Є. Золотарьова та Б. Г. Кубалова.

[3]) Хоч трошки суб'єктивні, навіть імпульсивні (згад. певну „пасію" шан. автора до Сухинова).

революционеров - разночинцев среди декабристов" (1926, № I), „Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе" (1926, № II) та „Украинская юбилейная литература о декабристах (1927, кн. I).

У місячниках „Печать и Революция" (1926, № VIII) і „Красная Новь" (1926, № III) вміщено було статті І. Звавич („Восстание 14-го декабря и английское общественное мнение") та киянина М. С. Балабанова („Народные массы в движении декабристов"), з низкою цікавих уступів у кожній [1]).

В ілюстрованому журналі „Красная Нива" (1927, № VI) подано, далі, замітку С. Я. Гессена („Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола"), дуже цікаву для характеристики цього видатного декабриста.

У місячниках, нарешті, „Печать и Революция" (1926, № VIII) та „Каторга и Ссылка" (1926, № 7—8) з'явилися цікавого змісту (хоч, як і завсіди у першого автора, трошки суб'єктивні) нариси М. В. Нечкиної („Портреты предков. Юбилей декабристов за рубежом") та Бор. Ніколаєвського („Новое о прошлом в русской зарубежной печати").

З 3-х випусків збірника Рос. Академії Наук, що видані під титулом „Памяти декабристов" (Л. 1926), у першому з них вміщено статтю Б. М. Енгельгарта („Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущовым"), у другому — статтю С. А. Єреміна з вартим нашої уваги „Объяснением" кап. Несмеянова до історії повстання Чернигівського пішого полку, також і замітку Н. Г. Богданової („Письмо М. П. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву"), і, нарешті, в третьому — нарис Б. Л. Модзалевського („Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева").

У збірнику статті (раніш — у газетах та журналах) під назвою „Декабристы" (Л. 1927), що лиш недавнечко побачив світ, визначнішого, з сучасних російських, історика-марксиста М. М. Покровського особливу нашу увагу повинен притягти нарис „Два вооруженных восстания".

Далі, чималу для нас вагу мають VIII та V томи монументального видання „Восстание декабристов" Центрархіву. У першому з них, що його свого часу вже зазначив і автор цієї замітки, репродуковано, окрім дуже корисних „передмови" та „додатків" Б. Л. Модзалевського й О. О. Сіверса, відомий „Алфавит декабристов", а в другому надруковано (разом з нарисом „Следственные дела членов общества Соединенных Славян" М. П. Чулкова) слідчі справи членів „Общества Соединенных Славян"), на жаль, між иншим, без Солов-

[1]) У першій з цих статтів є, напр., повідомлення англійського посла в Петербурзі, що ніби-то за гасло для повстання С. Муравйова - Апостола була „Sclavonian Republik", або-ж у другій — деякі узагальнення з приводу подій на Україні.

йова й Сухинова, яких не судили в Петербурзі [1]), що притягають тепер до себе особливу увагу.

Не випадає спинятися на книжкових виданнях того типу, як от: 1) „Библиографические материалы для словаря декабристов" С. В. Вознесенського (Л. 1926. Пор. аналогічні довідники Вол. Селіванова або М. В. Нечкиної та Є. В. Сказіна, що їх вже свого часу розглянув автор цього огляду), так само дуже корисний і совісно виконаний бібліографічний покажчик „Юбилейная литература о декабристах 1924—1926 гг." М. М. Ченцова за редакцією проф. М. К. Піксанова („Вестник Коммунистической Академии", 1926, №№ 16, 18, та за 1927 р. № 19), 2) „Восстание декабристов", вид. Центрархіву, т. I (з передмовою М. М. Покровського і додатком „Следственные дела декабристов" О. О. Покровського. Між иншим, у ньому — справа кн. С. П. Трубецького), 3) „Декабристы перед судом истории" С. Я. Гессена або-ж 4) „Мятежники 1825 года" Г. І. Чулкова (з характеристикою, між иншим, С. Муравйова-Апостола), бо тут для нашої мети вони мають поки-що епізодичний, випадковий інтерес.

Не можна проте-ж не визнати, наприкінці, за цікаві репродукції новими виданнями як збірок епізодів (з відомим, у тому, „Катехизисом Сергея Муравьева-Апостола") одного з колишніх визначніших декабристознавців, П. Є. Щеголева (у його збірникові „Декабристы" (М.-Л. 1925), так і відповідної мемуарної літератури, наприклад, „Воспоминаний и писем" декабриста М. Муравйова-Апостола, що видало їх ще петроградське (1922 р.) „Былое", за ред. С. Я. Штрайха (свого часу й на них була також рецензія автора огляду), або-ж доповнених і виправлених (за редакцією Б. Є. Сироєчковського) „Записок и писем" Горбачевського (М. 1926) [2]), що їхні імення виразно сами за себе промовляють.

Знаючи найвизначніші зовні вияви української юбілейної літератури в посильній її систематизації, ми можемо мати певне уявління про міста на Україні, де переведено сучасні декабристознавчі праці та де їх надруковано, про їхню кількість та їхніх авторів, про способи друку (тоб-то окремими книгами або-ж у періодичних виданнях і спеціяльних збірниках), про характерні для теперішнього декабристознавства риси, про наукові його змагання й досягнення, нарешті — про відміну його од праць з даного питання і од літератури усієї взагалі попередньої доби, зокрема — од студій, що з'явилися останніми часами в Р.С.Ф.Р.Р.

Юбілейна декабристознавча література з'явилася на Україні мало не виключно у двох найбільших її культурних осередках, тоб-то в Київі й Харкові. При цьому знайшла вона для себе притулок більше-

---

[1]) Посильну в даному випадкові компенсацію дає зазначена вже праця О. Д. Татаринової-Багаліївни „Учасники повстання Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові" („Повстання декабристів на Україні").

[2]) Доладню бібліографічну замітку дала М. В. Нечкина („Каторга и Ссылка". 1926, № 4).

менше в десятку (7 київських та 3 — 4 харківських) друкованих видань періодичного, переважно, характеру й лиш почасти вийшла окремими книжками наукового й популярно-наукового характеру. Репрезентують її більше-менше сім десятків різного обсягу праць, мовами українською (здебільша) й російською, що їх виконали понад 20 осіб (у переважній більшості — українці, мешканці 4 міст на Україні та 3-х за її межами), які писали мало не виключно про декабризм і декабристів тільки на українській території.

Найбільшу в даному питанні вкладку вніс Київ (з його дев'ятьма авторами 45 праць, що становить близько $\frac{3}{4}$ усієї їх кількости, далі — Харків та Одеса, а з инших міст виступило по одному представнику, і кожен з них подав лиш одну працю. При цьому четверо киян (В. М. Базилевич з 15 працями, В. В. Міяковський з 12, автор цього огляду також з 12, В. О. Ганцова-Берникова з 3-ма) і двоє харківців (О. Д. Татаринова-Багаліївна з 7 працями, Д. І. Багалій з 4-ма) немов спеціялізувалися тепер на даному питанні, тимчасом як усі інші автори підходили до нього поки-що тільки ad hoc, тоб-то більш або менш випадково [1]).

Що-до змісту, декабристознавчу літературу репрезентують з одного боку першоджерела нашого формального знання, тоб-то архівні та інші документальні матеріяли, а з другого—відповідні нові, оброблені систематично й літературно праці суто-історичного змісту.

Розділ літератури джерелознавства, своєю чергою, складається або з опублікованих, з належними поясненнями й по змозі повно, нових документів, або з праць спеціяльного архівознавчого характеру.

Треба визнати, що поміж публікаціями першої категорії в цікавій для нас галузі найвидатніше поки-що є „Дѣло о возмущеніи нѣкоторыхъ ротъ квартирующаго въ г. Васильковѣ Черниговскаго пѣхотнаго полка, подъ предводительствомъ онаго полка подполковника Муравьева-Апостола". „Дѣло" це переховувалося в колишній канцелярії київського цивільного губернатора і допіру тепер поба-

[1]) Цікаві при цьому, науково корисні й в очах навіть спеціяльної, вибагливої, що поривається за останніми, модними течіями, критики, мало не бездоганні праці О. Д. Багаліївни-Татаринової (яка сумлінно й уміло трактує ту чи иншу вподобану тему), В. В. Міяковського (що виступає, ніби систематично, але завсіди вдало добираючи свіжого матеріялу), В. М. Базилевича (з його надзвичайно легким стилістично, ясним викладом і з різноманітними своїм змістом, дрібними поки-що, та все-ж такими, що стоять напередодні дозрілої вже праці монографічного характеру, етюдами), нарешті, В. О. Ганцової-Берникової (що зуміла як слід використати здобутки попередніх своїх архівних праць). Проте виступи в друку автора цього огляду, окрім оцінок більше або менше до них прихильних, зустріли вже двічі й закиди, часом занадто гострі. Заслужено високий авторитет академиків Д. І. Багалія, С. О. Єфремова і, почасти, М. С. Грушевського не усунув, нарешті, вибриків з мало не категоричним запереченням нової загальної концепції південного, ніби українізованого в них цілком декабризму, що її названі вчені та їхні наукові співучасники (Йос. Юр. Гермайзе, М. І. Яворський та інші) виставили й підтримують.

чило світ в одному з згаданих вже харківських видань. Слідом за ним іде серія окремих (кожен раз у супроводі відповідних передмовкоментарів, то-що) документів походження офіційного (в 1½ десятках випадків)[1]) або-ж приватного[2]).

Самий-но перелік назов оцих документів (по змозі в хронологічному порядкові виразнісінько промовляє сам за себе, викликаючи неначе заздрість до цього, свого роду embarras de richesse декабристознавців навіть Р.С.Ф.Р.Р. (М. В. Нечкина).

Нарешті, до категорії мало не документованих джерел наших відомостей треба по заслузі зарахувати визначні мемуари Руліковського (про повстання Чернігівського полку), що їх тепер наново репродуковано друком, через те що попереду вони були сливе цілком невідомі навіть для спеціялістів питання.

Значіння відкритих у Київі, Одесі та Харкові й опублікованих тепер історичних джерел з'ясовують акад. Д. І. Багалій (у „Вступних поясненнях до матеріялів"), В. В. Міяковський (у статті „Огляд друкованих джерел і значіння відкритих матеріялів"), так само нариси його „(Декабристські пам'ятки по київських архівах") і В. М. Базилевича („Задачи местных архивов к юбилею декабристов") або-ж О. О. Покровського („вступний нарис" до його статті „До слідства над декабристами"), так само, нарешті, передмови В. В. Стратена й † Є. П. Трифільєва („До матеріялів про декабристів"), того-ж самого акад. Д. І. Багалія (а) „З історії декабриського руху на Слобідській Україні" й б) у його-ж редакційному вступі до „Повстання декабристів на Україні") та Т. М. Слабченка („До історії „Малороссійскаго Общества"). До них, звичайно, треба прилучити й усі подібні-ж дрібніші поясніння до зазначеної вже літератури офіційних і приватних паперів.

Надруковані на Україні власне літературно-історичні праці з питання, що нас тепер цікавить, от як різні етюди, замітки й т. ин.,

---

[1]) „З історії декабриського руху на Слобідській Україні" (відпов. уступи) акад. Багалія, „До слідства над декабристами" проф. О. Покровського, „З листування вищої військової влади 1825 — 26 рр.", Базилевича, „Лист Сухинова до Миколи І", у замітці Барвінського („До біографії поручника І. І. Сухинова"), „Лист О. Перовського до Миколи І" Багаліївни-Татаринової, „Новий документ до біографії Тизенгавзена" тої самої О. Багаліївни, „Салдати про повстання Чернігівського полку" й, Базилевича, „Допити унтерофіцерів Чернігівського полку" теж О. Багаліївни, „Інструкція" та „Маршрут" у статті Добровольського („Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку"), „Стан Пензенського пішого полку після повстання" Ганцової-Берникової, „Конфірмація в справі рядових 8-ої артилерійської бригади" О. Багаліївни, „Список осіб, причетних до справи про таємні товариства" Міяковського, „Извет Унишевського" Ганцової-Берникової, „До біографії бр. Борисових" Назарця, „До матеріялів про декабристів" у статті Стратена й Є. І. Трифільєва. Певна річ, тут нема потреби зазначати ще й численні витяги з архівних матеріялів у спеціяльних статтях В. В. Міяковського, О. Д. Багаліївни-Татаринової, В. М Базилевича та инших.

[2]) „Листи до полк. Л. В. Дубельта та його дружини від сестер її Перської та Розозинської" у замітці Ганцової-Берникової, а також „Два листи Волконських до матери" в замітці Козаченка.

залежно од їхнього змісту й характеру, можна розподілити на кілька груп.

По-перше, маємо тут посильне підсумування усієї передюбілейної літератури в одній з галузів питання, от як „Систематичний огляд літератури до справи про повстання Чернігівського полку", що його склав автор цих рядків, систематизоване (але, звичайно, через технічні знов-же умови — без претенсій на всебічну повність) його-ж зведення в низці етюдів під спільною назвою „Повстання Чернігівського полку" та „Учасники подій" [1]), нарешті, і поданий бібліографічний огляд.

Потім, до узагальнень науково-популярного характеру належать нариси, що походять почасти з архівного матеріялу, як В. М. Базилевича („Восстание Черниговского полка", „Восстание декабристов и Киев" і всі відповідні розділи в його-ж „Декабристах на Україні"), та В. В. Міяковського (а) „Повстання декабристів" у „Пролетарській Правді" 1925 р. від 25 грудня і б) „Повстання декабристів" у „Глобусі" р. 1925, № 23 — 24), й П. П. Филиповича („До річниці виступу декабристів").

Слідом за систематизацією фактичного матеріялу, можна в літературі, що її оглядаємо, констатувати й низку праць з відповідними поглибленнями питання на теми науково-публіцистичного, історично-філософського, то-що змісту, опертих на попередній літературі, і, почасти, на новому, архівному матеріялі.

Тут маємо, напр., „1825—1925" акад. М. С. Грушевського, „Основи декабризму на Україні" проф. М. І. Яворського, „Уваги до генези декабриського руху на Україні" акад. Д. І. Багалія і більшість розділів у його-ж „Декабристах на Україні", „Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові)" акад. С. О. Єфремова, „Рух декабристів і українство" проф. О. Ю. Гермайзе, „1825-ий рік на Україні" І. Ф. Рибакова, „Рух декабристів у сучасному йому оточенні" В. В. Міяковського, „Таємні товариства на півдні в епоху декабристів" А. А. Рябініна-Скляревського й, нарешті, „З історії декабриського руху на Слобідській Україні" того самого акад. Д. І. Багалія.

Належного вже тепер обізнання, у відповіднім зведенні, з найважливішою подією в житті південного декабризму, тоб-то з повстанням Чернігівського полку, так само й з обставинами перед вибухом, окрім мемуарів Руліковського, досягла й відповідна спеціяльна література, що дозволяє тепер створити певне поняття про минуле повсталого полку („Чернігівський полк перед повстанням" автора цього огляду; „На спогад Чернігівського полку" А. А. Рябі-

[1]) З відповідними, дуже значними редакційними купюрами, витяги з останнього нарису вміщено в збірникові „Из эпохи борьбы с царизмом" під назвою „Главные участники восстания Черниговского полка".

ніна-Скляревського й відповідні уступи в „Агітації серед салдатів 1825 р." О. Д. Багаліївни), про самий бунт (у нарисах як автора цього огляду — під спільною назвою „Повстання Чернігівського полку"), так і акад. Д. І. Багалія („Повстання Чернігівського полку"), В. М. Базилевича, В. В. Міяковського) — в зазначених уже їхніх працях, так само у статті останнього „Революційний катехізис 1825 р.") і, нарешті, — про його приборкання („Доля покараних" автора огляду), відповідні нариси акад. Д. І. Багалія, В. М. Базилевича, В. О. Романовського („Причини невдачі в 1825 р.") та, нарешті, О. Д. Багаліївни („З салдатських настроїв р. 1826").

Далі, відомості про те, як розв'язано тогочасні ускладнення, до того мало не зáвсіди виключно на підставі наново здобутих архівних матеріялів, подають статті автора огляду (1) „Ліквідація повстання", 2) „Доля покараних" і 3) „Виправа на Кавказ салдатів Чернігівського полку"), акад. Д. І. Багалія („Слідство, суд, кара над декабристами України"), В. М. Базилевича (відповідні уступи в нарисах його: 1) „Салдати про повстання Чернігівського полку", особливо-ж — 2) „Збитки від повстання 1825 — 1826 рр."), О. Д. Татаринової-Багаліївни (1) „Учасники Чернігівського полку перед військовим судом у Могильові", 2) „Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку", 3) „Агітація серед салдатів 1825 р.", 4) „Конфірмація в справі рядових 8-ої артилерійської бригади" й 5) „З салдатських настроїв р. 1826") та В. О. Ганцової-Берникової („Стан Пензенського пішого полку після повстання").

Дуже цікавий часами і також наново документований матеріял до характеристики спільників тогочасних подій і взагалі сучасників подано у відповідних уступах заміток і статтів В. О. Барвінського („До біографії поручника І. І. Сухинова"), О. Д. Багаліївни-Татаринової („Новий документ до біографії Тизенгавзена"), О. І. Назарця („До біографії бр. Борисових"), В. В. Міяковського (1) „Декабрист Берстель", 2) „Віктор Фурньє та родина Раєвських" і 3) „Один з доносителів на Пестеля, купець Ш. Козлинський") і, нарешті, автора цього огляду („Йосип Руліковський. Польський мемуарист революційних подій 1825 — 1826 рр. на Київщині", також — два згадані його нариси, українською й російською мовами, про учасників повстання).

Відгуки революційних подій, побут, почасти й настрій сучасників дуже характерно змальовують відповідні частини мемуарів Руліковського, також — замітки й повідомлення (теж виключно архівного походження) О. Д. Багаліївни-Татаринової („Лист О. Перовського до Миколи І од 1-го січня 1826 р."), В. В. Міяковського (1) „Відгуки в Харкові та Київі на смерть Рилєєва", 2) „Список осіб, причетних до справ про таємні товариства"), проф. О. Покровського („До слідства над декабристами"), В. О. Ганцової-Берникової (1) „Извет" Унишевського" й 2) „Лист до полк. Л. В. Дубельта та

його дружини від сестер її Перської та Рогозинської"), В. М. Базилевича (1) „З листування вищої київської влади 1825—1826 рр." й 2) „Вірші Рилєєва в альбомі 1830 року"), А. Козаченка („Два листи Волконських до матери"), А. А. Рябініна-Скляревського („Вірш декабриста Н. С. Бобрищева-Пушкіна"), П. П. Филиповича („Шевченко та декабристи"), Ю. Г. Оксмана („Константиновская легенда в Херсонщине"), й, нарешті, автора цих рядків („Де-що з відгуків подій 1825—1826 рр. в українській пісенній творчості") та акад. Д. І. Багалія („Оцінка декабристів в історії і в поезії).

Локалізований по можливості в краєзнавчому напрямкові епілог подій висвітлюють нариси автора огляду („Доля покараних"), акад. Д. І. Багалія („Українські декабристи в Сибіру"), В. М. Базилевича (1) „Декабристи на Київщині після амністії" та 2) „Ювілей декабристів у Київі"), В. В. Міяковського („Революційні відозви про декабристів") і О. С. Попова („В гнізді декабристів" [1]).

Прикінцеве реагування преси на широко й повно переведені юбілейні спогади за декабризм на Україні, крім зазначеної, спеціяльної літератури, можна констатувати й на відповідних бібліографічних оцінках (або й навіть простих інформаціях) як газетних (напр., у харківських „Вістях" і „Комуністі" або київських „Пролетарській Правді" та „Киевском Пролетарии"), так і журнальних (напр., у кн. 3 за 1924 рік та кн. 6 за 1925 р. „України", у № XII „Життя й Революція" за 1925 та 1926 рр.). Оцінка української юбілейної декабристознавчої літератури в журналах РСФРР (напр., у №№ 3, 5 та 6 „Каторги и Ссылки" за 1926 р., або у № 3 „Историка-Марксиста" за 1927 р.), незалежно від питомої ваги їх окремих частин, цікаві не тільки інформаційною або критичною стороною, але й як посильні (не завсіди, правда, можливі до здійснення змагання в даній царині.

— Юбілейну декабристознавчу (наукового, певна річ, переважно характеру, та що стосується тільки до подій на Україні) літературу РСФРР, яка числом небагато лиш поступається перед українською, репрезентувало, своєю чергою, щось із 6 десятків праць (тоб-то $^1/_{12}$ — $^1/_{15}$ усієї її наявности) 30, пересічно, авторів, що друкувалися в $2^1/_2$ десятках різного типу видань, у Москві (переважно), Ленінграді та навіть у Сибіру [2]), тоб-то вона не така конденсована, компактна проти української, а виступи її, на додаток, фактично ніби епізодичні й, у цілому, якось не досить помітні.

---

[1]) Відповідні ілюстрації додано до цієї замітки, так само й до нарисів В. М. Базилевича, який, до речи, написав і спеціяльну замітку „До малюнків" на аналогічну тему. У В. М. Базилевича й у А. А. Рябініна-Скляревського, окрім того, подано й картографічні ілюстрації до місцевости подій.

[2]) Четверо авторів (М. С. Балабанов, В. М. Базилевич, В. О. Ганцова-Бернікова та С. А. Семенов, як не додавати до них ще й Ю. Г. Оксмана, кол. одесити) — мешканці теперішньої У.С.Р.Р., що почасти писали, правда, на теми про події й по-за межами України.

Найбільше число праць подали тут М. В. Нечкина (7 статтів) та Ю. Г. Оксман (6—7 нарисів), що немов-би спеціялізувалися тепер на південному декабризмі [1]), потім — В. М. Базилевич, В. О. Ганцова-Берникова (обоє кияни), Б. Л. Модзалевський, Б. Є. Сироєчковський, М. М. Покровський, М. К. Піксанов, почасти й інші сучасні декабристознавці, от як С. Я. Гессен, О. О. Сіверс, І. М. Троцький, М. М. Ченцов, С. М. Чернов, Г. І. та М. П. Чулкови, С. Я. Штрайх, П. Є. Щеголев, тимчасом як інші дослідники (щось з півтора десятка) виступали в даному напрямку більше чи менше випадково, тоб-то тільки на додаток до основних своїх літературно-наукових праць.

Документація на півночі Союзу визначилася появою низки дуже поважних, неможливих раніш архівних видань (що виходять до того в світ систематично, за певним планом), також — публікацією дрібнішого порівнюючи розміру матеріялів архівного походження.

До першої категорії тут належить низка випусків капітального (8-томового) видання московського Центрархіву „Восстание декабристов" (за загальною редакцією М. М. Покровського), цього corpus'у свойого роду. Тут ми маємо в IV томі, напр., слідчі справи Пестеля й С. Муравйова-Апостола, що до друку їх виготував Б. Є. Сироєчковський, у V томі — також слідчі справи членів Товариства З'єднаних Слов'ян, що до друку виготував М. П. Чулков, у VIII томі — „Алфавит декабристов" за редакцією Б. Л. Модзалевського й О. О. Сіверса, а в відповідній частині тому I-го, що його зредагував О. О. Покровський, — поміж иншим, і слідчу справу кн. Трубецького [2]).

До низки видань меншого, проти попередніх, розміру треба також залічити й виданий за редакцією Б. Л. Модзалевського й Ю. Г. Оксмана збірник „Декабристы", де документи подано в декількох нарисах як першого з цих редакторів (1) „Восстание Черниговского полка" — з 2 серіями паперів, 2) „Поимка поручика И. И. Сухинова", 3) „Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка", 4) „Мытарства декабриста Ринкевича" та 5) „Последняя попытка облегчения участи А. А. Бестужева"), так і другого („Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина. 1827").

Далі, мало не систематизований добір нових відповідних документів подано в збірнику уривків з джерел (також під титулом „Декабристы"), що його уложив Ю. Г. Оксман з участю М. Ф. Лаврова й Б. Л. Модзалевського, в його розділах четвертому („Революционная работа в районе первой и второй армии 1821—1825 гг."), сьомому („Агитация и пропаганда Южного Общества в войсках

[1]) Оцінку діяльности обох дослідників автор даного огляду сподівається подати в дальших своїх нарисах.

[2]) На жаль, у цих виданнях не додержано автентичної ортографії документів, що відрізняє їх од публікацій українських.

3 корпуса и восстание Черниговского полка") та, почасти, в восьмому („Военно-судные комиссии в провинции").

Відповідний архівний матеріял подали, нарешті, той самий Ю. Г. Оксман (у замітках: 1) „Из вновь найденных документов. Донесение ген.-м. Тихановского 1-го имп. Николаю I о восстании Черниговского полка", 2) „Декабристы-солдаты" — витяги з вироку в справі 136 нижніх чинів, найактивніших співучасників С. Муравйова-Апостола — в „Красной Газете" від 9 грудня 1925 року, 3) „Из писем и записок В. Ф. Раевского", 4) „Послание Г. С. Батенькову 1825" того самого Раєвського, почасти також у його-ж 5) рецензії (згад. лист Арнольді) на книжку В. М. Базилевича) і автори низки відповідних статтів і заміток: М. В. Нечкина („Три письма декабриста Петра Борисова"), М. К. Піксанов („Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова"), С. Я. Гессен („Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола"), Б. М. Енгельгардт („Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущовым"), Н. Г. Богданова („Письма М. Н. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву"), Б. Л. Модзалевський („Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева"), С. Є. Єремін („Объяснение" кап. Несмєянова), В. М. Базилевич (1) „Письма декабриста П. В. Аврамова из Сибири", 2) „Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г.", 3) „Из архива декабриста Юшневского"), В. О. Ганцова-Берникова (1) „Отголоски декабрьского восстания 1825 г.", 2) Крестьянские волнения 1826 г. По материалам военно-исторической секции в Центрархиве" й 3) „Декабристы на каторге и ссылке в 1827 г." — у відповідних витягах з двох останніх статтів) та, нарешті, С. А. Семенов („К вопросу о нижних чинах — декабристах: „Отношение... о розыске 11 нижних чинов Черниговского пехотного полка").

До перводжерел у галузі декабристознавства є, звичайно, підстави зарахувати також і два збірники мемуарно-епістолярного змісту: а) „Декабрист М. И. Муравьев-Апостол" (за ред. С. Я. Штрайха) і б) „Записки и письма И. И. Горбачевского" (за ред. Б. Є. Сироєчковського); останнього видрукувано вдруге.

Освітлення нових архівних публікацій подали М. М. Покровський (у передмовах до І-го й IV-го т. т. „Восстания декабристов"), а також редакційні статті Б. Є. Сироєчковського (1) „Дело П. И. Пестеля", 2) „Дело С. И. Муравьева-Апостола", 3) „Водяные знаки та 4) „Приемы публикации"), М. П. Чулкова („Следственные дела членов Общества Соединенных Славян"), Б. Л. Модзалевського й О. О. Сіверса (1) „Предисловие" до VIII тому „Восстания декабристов" та тих самих авторів — 2) „Приложения" (додатки) до „Алфавита декабристов"), О. О. Покровського („Следственные дела декабристов"), нарешті, — редакційні вступи й відповідні коментарі всіх инших зазначених уже праць джерелознавчого змісту.

Систематизацію літератури питання перевели спеціяльні покажчики В. Селіванова („Декабристы 1825—1925"), С. О. Переселенкова („Дневники и мемуары декабристов"), С. О. Вознесенського („Библиографические материалы для словаря декабристов"), особливо-ж М. М. Ченцова („Юбилейная литература о декабристах 1924—1926", що її зредагував М. К. Піксанов), почасти М. В. Нечкиної та Є. В. Сказіна (у відповідних вказівках їхнього „Семинария по декабризму" за ред. В. І. Невського), також, звичайно, спеціяльні нариси тієї самої М. В. Нечкиної (у трьох систематичних її оглядах: 1) „Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе", 2) „Украинская юбилейная литература о декабристах" та 3) „Портреты предков. Юбилей декабристов за рубежом") і Б. Ніколаєвського („Новое о прошлом в русской зарубежной печати") та нарешті, автора цього огляду.

Посильне підсумування й відповідні узагальнення зробили (окрім, звичайно, відповідних частин перевиданих знову мемуарів Горбачевського) М. В. Нечкина (в своїх працях: 1) „Общество Соединенных Славян. Предшественники революционеров-разночинцев среди декабристов" і 2) „Восстание Черниговского полка" з доданою до нього „Схематической картой движения восставшего Черниговского полка"), Б. С. Сироєчковський (а) у передмові до „Записок и писем И. И. Горбачевского", що він редагував, та у 2) вдало конструйованому його-ж „Восстании Черниговского полка в показаниях участников"), Ю. Г. Оксман („Восстание Черниговского полка" в „Огоньке"), почасти також М. М. Покровський, автор нової загальної концепції декабризму („Два вооруженные восстания" та інші етюди в його збірнику), М. В. Нечкина та Е. В. Сказін (у темах „Семинария по декабризму", що вони зформулували), П. Є. Щеголев (у перевиданій збірці його етюдів), так і мабуть що редактори хрестоматій С. Я. Штрайх („Декабристы. К столетию заговора"), М. М. Клевенський („Декабристы. Хрестоматия") та інші, не кажучи вже, певна річ, за Ю. Г. Оксмана.

Сучасні події на Україні, в їх найхарактерніших епізодах (окрім, звичайно, самого повстання Чернігівського полку), списано в статтях О. В. Шебалова („Арест Пестеля"), І. М. Троцького („Ликвидация Тульчинской Управы Южного Общества"), Ю. Г. Оксмана („Поимка поручика И. И. Сухинова" та інші) й, почасти, П. Є. Щеголева (у „Катехизисе Сергея Муравьева-Апостола", що він знову передрукував).

По змозі повно узагальнений або-ж частковий матеріял до біографій та характеристик співучасників і сучасників подій подано в статтях і замітках довгої низки авторів, от як С. М. Чернов („Имущественное положение декабристов"), Ф. І. Покровський „Расходы государственного казначейства на „декабристов"), Ю. Г. Оксман (1) „Из писем и записок В. Ф. Раевского", 2) „Поимка пору-

чика И. И. Сухинова", 3) „Письмо В. И. Сухачева к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка", 4) „Мытарства декабриста Ринкевича" та 5) „Последняя попытка ‚облегчения участи' А. А. Бестужева"), М. К. Піксанов („Из архива декабриста Вас. Мих. Давыдова"), В. Є. Сироєчковський (1) „И. И. Горбачевский и его Записки" у поновному виданні 1925 р., 2) „Записки А. К. Бошняка" й 3) „Письмо декабриста И. И. Горбачевского к Н. П. Оболенской" про реформу 19 лютого 1861 р.), С. Я. Гессен („Из прошлого. Неопубликованные письма Сергея Муравьева-Апостола"), Б. М. Енгельгардт („Письма С. И. и М. И. Муравьевых-Апостолов к А. Д. и А. И. Хрущовым"), Г. І. Чулков (1) „П. И. Пестель" та 2) „С. И. Муравьев-Апостол"), Н. Г. Богданова („Письмо М. П. Бестужева-Рюмина к А. И. Чернышеву"), Б. Л. Модзалевський 1) „Страница из жизни декабриста М. П. Бестужева" та 2) „Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина 1827"— між иншим, за Соловйова, Сухинова, Мозалевського, Горбачевського та М. Муравйова-Апостола), М. Бризгалова („Встреча с декабристами. Матвей Иванович Муравьев-Апостол"), М. Муравйов („Декабрист Артамон Захарович Муравьев"), В. М. Базилевич (1) „Декабристы Крюковы, Вольф, Фалленберг и Борисовы в 1845 г.", 2) „Письма декабриста П. В. Абрамова из Сибири" та 3) „Из архива декабриста Юшневского"), Я. Д. Баум („Бердичевский еврей Давыдко Лошак и полковник Пестель"), нарешті, П. Є. Щеголев (знову передруковані два етюди про Миколу І, два — про В. Ф. Раєвського та один — про С. Муравйова-Апостола).

За наслідки подій та їх епілог сказано в працях Б. Л. Модзалевського („Декабристы на пути в Сибирь. Донесения сенатора князя Б. А. Куракина. 1827"), В. О. Ганцової-Берникової („Из жизни декабристов на каторге и в ссылке в 1827"), М. В. Нечкиної („Заговор в Зерентуйском руднике"), М. К. Азадовського („Загадочный документ"), Ф. І. Покровського („Расходы государственного казначейства на „декабристов"), С. М. Чернова („Имущественное положение декабристов" та, певна річ, у зазначеному вже листуванні декабристів, засланих до Сибіру.

Про відгуки подій, безпосередньо після них і пізнішої доби, знаходимо в працях Ю. Г. Оксмана (1) „Отзвуки декабрьских событий 1825 г. в Новороссии" — в чотирьох зазначених вже його нарисах і, певно, 2) вже згадана давнішня, що надрукована була ще в Одесі його-ж „Константиновская легенда в Херсонщине"), В. О. Ганцової-Берникової („Крестьянские волнения 1826 г."), І. Звавич („Восстание 14 декабря и английское общественное мнение"), М. С. Балабанова („Народные массы и движение декабристов"), С. Я. Гессена („Декабристы перед судом истории"), також М. В. Нечкиної та Є. В. Сказіна (у відповідних вказівках їхнього „Семинария по декабризму"),

не кажучи вже за відповідну літературу зазначених архівних видань і спеціяльних праць.

Літературу окремих, більше або менше випадкових рецензій або спеціяльних бібліографічних оглядів і зведень, яка теж має всі права на посильну до себе увагу, подано, нарешті, в досить численних тепер періодичних виданнях РСФРР, як загально-літературного, так і суто-історичного змісту. У низці випадків вона буває дуже цікава, з одного боку, підсумуванням вражінь часто досить компетентних осіб од реальних уже досягнень у даній галузі науки, а з другого — висловленими побажаннями, сподіваннями в майбутньому, формулуванням і навіть загостренням того чи иншого питання, тоб-то відповідними науковими прямуваннями [1]).

— Приконечне, що випливає з огляду літератури, питання (поданого по змозі стисло й з інформаційними переважно завданнями), узагальнення мало не конспективного характеру дозволяє, гадаємо, передусім констатувати зовнішній, наочний вияв дуже великого зацікавлення наших сучасників історичними подіями, згадуваними 1925 — 26 року, і — як натуральний наслідок цього — надзвичайне багатство для науки що-до різноманітности, систематичности й повноти, що ніби перевищує досягнення навіть цілого попереднього століття. При цьому не тільки в РСФРР, з його величезними архівними скарбами й численними науковими силами, але й, особливо, в УСРР, доводиться підкреслити визначну часом енергію, мало не замилування в трактуванні декабристознавчих питань. Цінні ще неможливі раніш розмах завдань, широта й поглибленість теперішніх наукових праць у цікавій для нас галузі [2]).

Разом з тим цілком до речи висловити тут і відповідні побажання, наприклад, щоб енергійніш. ніж раніш, використовувано, для студій над виявами декабризму на Україні, спеціяльні цінності архівів РСФРР та УСРР, де, між иншим, Волинь і Поділля [3]) поки-що

---

[1]) Поява цих заміток на сторінках видань не завсіди академічного, наукового характеру відбивається, що правда, на їхніх специфічних часом рисах, як от не тільки випадковість або-ж суб'єктивність висновків, ба й нетолерантність, зарозумілість і вульгарна навіть розв'язність (жвавість) у висловах. Напр., один рецензент досить темпераментний, замість натурально сподіваного від нього аргументування, завдовольняється лиш лаконічним образовим, мальовничим епітетом „труха" (мотлох), кажучи про працю заслуженого столичного діяча історичної науки, другий, трохи, що правда, жантильніший, не вагається висновки взятого до рецензії дослідника атестувати як „необоснованные", „внутренне-пустые" й „чрезвычайно поверхностные" (М. В. Нечкина), третій немов-би навіть хизується перлинами словесної гречности, як от „наивность", „совершенная беспомощность и явно недостаточная осведомленность", „ущербность (чи у б л ю д н і с т ь?) публікації" (Ю. Г. Оксман), то-що.

[2]) Згадаймо дослідчі проблеми, як, напр., висвітлення коріння руху, його генези, територіяльности, пересування центру уваги з півночи на південь і т. п.

[3]) Від них, від нерозшуканих ще фондів з колишніх тутешніх губернаторських канцелярій, цілком натурально сподіватись знахідок, які своєю цінністю, може бути, не поступляться перед тим, що сконстатовано вже в Київі, Одесі та Харкові.

для науки нічого не дали. Маючи нові відповідні здобутки, поряд з питаннями, які вже почато розробляти як слід (наприклад, про тогочасні громадські настрої на Україні, про Товариство З'єднаних Слов'ян, про повстання Чернігівського полку, про відгуки тогочасних подій у громадянстві та, зокрема, в народніх масах), можна-б усунути, потім, і лакуни, що заваджають відтворити по змозі бажану картину становища Вкраїни сторіччя тому. Тоді було-б вивчено як слід також, напр., діяльність, аж до самої ліквідації, місцевих революційних (Васильківської, Тульчинської та Кам'янецької) „управ" і всього Південного Товариства в його цілому, не кажучи вже за низку инших подібних тем і за способи їх бажаного трактування в нас, на Вкраїні, хоч-би в мірилі досягнень сучасної спеціяльної літератури РСФРР в даному випадку.

Певна річ, передчасно поки-що сподіватися на планомірні (за прикладом хоч-би видань московського Центрархіву) і монографічні досліди, — поки-що таких тепер нема [1]). Але разом з тим є підстави, щоб зацікавлені особи висловили більш побажання й що-до зовнішньої техніки при обробці низки праць, як і що-до способів розробки тез у тій або иншій темі [2]): адже, навіть за сучасних нам умов наукової праці, не треба забувати як за колишні досягнення в цьому напрямку, неперевищеного й донині Семевського, так і за високо цікаві часом вправи, напр., культурно-історичного змісту наших сучасників Шпенглера з його таким відомим „Untergang des Abendlandes" або-ж Трельча, автора етюдів з так званого історизму [3]).

Згадати треба, нарешті, почасти й за витончені, мало не рафіновані праці на подібні-ж теми (теж історично-філософічного змісту) навіть закордонних наших представників так зв. сучасного феодального соціялізму, як от Л. Карсавін, М. Бердяєв, С. Франк та ин. [4]).

---

[1]) Ми маємо тепер мало не самі лиш ескізи або-ж етюди, тоб-то тільки немов-би більше чи менше випадкові праці.

[2]) Маємо на увазі, наприклад, ескізність та публіцистичний характер статтів-заміток навіть М. М. Покровського й инших авторів нарисів узагальненого змісту.

[3]) Пор. статтю Hintze „Troeltsch und die Problem des Historismus" у „Historische Zeitschrift". Band 138, Heft 2. 1927.

[4]) Згад. статтю І. Луппола „Новое средневековье" в № XII журналу „Под знаменем марксизма" за 1926 р.

А. ВВЕДЕНСЬКИЙ
(Ленінград).

З МИНУЛОГО РОСІЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТИКИ.

За університетським статутом 1804 р. на факультетах „нравственныхъ и политическихъ наукъ", що згодом почали зватися правничими, серед сімох катедр, на яких містилася всенька наука правознавства, була „каѳедра дипломатики и политической экономіи".

У Харківському університеті за навчальним декана Швейкарта планом, що мав силу до 1828 р., дипломатику читано для студентів третього курсу по одній годині на тиждень. З поясняльних до цього плану приміток видно, що за „дипломатику" вважали тоді „юриспруденцію внѣшнюю", теперішньою термінологією кажучи, — міжнародне право в своєрідному зрозумінні: це була не так теорія міжнароднього права, як застосована, практична її частина; полягала вона в тому, що студентів зазнайомлювано як з історичним нарисом міжнародніх стосунків, так і з практичними вказівками на звичайно прийнятий спосіб провадити дипломатичні зносини[1]). Так само за „юриспруденцію внѣшнюю" вважало дипломатику і Міністерство Народньої Освіти. Це видно з „начертанія", даного тим студентам Спб. Педагогічного Інституту, котрих року 1808 виряджено „въ чужіе края" готуватися до професорської діяльности[2]). І перші троє

---

[1]) Міжнародне право як наукова дисципліна в першій чверті XIX в. допіру ще тільки складалося і наукове підготування російських — та й західньо-европейських — дипломатів сходило на те, що вони студіювали різні підсобники з різко практичним ухилом, прим. барона Мартенса „Course célèbre du droit de gens (Leipz. 1827) та його-ж-таки „Guide diplomatique" (Leipz. 1832). Ці підсобники утворилися на давній літературній традиції XVIII в. Практичні потреби російських дипломатів за часів Катерини спричинилися до того, що один такий загальнопоширений підсобник-підручник з'явився і в російському перекладі, а саме р. 1775 перекладено й надруковано „Наставленія политическія" бар. Білфелда, ч. I і II (М. 1775).

[2]) Публ. библ. „Начертаніе" (описано в Библіот. обозр., т. II, стор. 243), арк. 8, 10 - 11, 16 зв. — 20. До Ґеттінґена й Гайдельберга студіювати „дипломатику" послано тоді Куніцина, відомого згодом автора „Естественнаго права".

Цікаво одзначити програму праць дану „для студента Дипломатики". Відряджений повинен був за 2 роки вистудіювати а) „Главныя науки": 1) „политическую исторію трехъ послѣднихъ вѣковъ", 2) „курсъ дипломатическій", 3) „народное положительное право", засвоїти 4) „познаніе узаконеній и настоящаго состоянія Главныхъ Державъ: народонаселенія, арміи, фабрики, торговый балансъ" — і проте все це, як каже „начертаніе" — „не есть еще важнѣйшая часть сей науки. Знаніе узаконеній, законовъ политическихъ, гражданскихъ, военныхъ и коммерческихъ, также знаніе, какъ составлять законы, свойствы

професорів на катедрі „политической экономіи и дипломатики“ в Харківському університеті: І. М. Ланґ, Б. О. Рейт та Л. К. Якоб, освітою своєю перший — математик, другий — історик і третій — видатний колись економіст і ректор Гальського університету, читали дипломатику, як науку про міжнародне право; більше уваги, що правда, присвячували вони політичній економії, на шкоду дипломатиці, а часом то й зовсім цієї останньої не читаючи. І четвертий професор К. П. Паулович, обійнявши цю катедру з 1824 року, почав читати дипломатику за Мартенсом, видатним під той час правником, професором Ґеттінґенського університету, що зажив собі світової слави своїми дослідами над позитивним міжнародним правом [1]). Та незабаром Паулович змінив зміст свого курсу і замість міжнародного права почав читати науку „о истинныхъ и ложныхъ дипломахъ“, тоб-то одну з допомічних історичних дисциплін. Одповісти на запитання, через що так змінилися погляди проф. Пауловича на науку дипломатики — важко: бракує даних. Може бути, що, читаючи курс міжнародного права, лекторові довелося замислитися над самими дипломатичними документами; це й приневолило його вдатися до праць над актологією, а на підставі цих праць склав він особливого курса, що хоч з міжнародним правом безпосередньо і не звязаний, проте-ж може бути до нього за певний вступ. Менш можливе инакше припущення: Пауловича омилила двоєзначність терміну дипломатика, що визначав і науку про міжнародне право, і акто-

---

народа, также собиранія податей и проч. означаютъ истиннаго знатока правъ народныхъ“, 5) „начальныя основанія политики, если есть таковыя“. Опріче всього цього „студентъ для Дипломатики“ повинен повиучувати і b) „вспомогательныя науки: 1) „всѣ тѣ, кои нужны и полезны для студента политической экономіи“, 2) „Военную исторію трехъ послѣднихъ вѣковъ, исторію коммерціи“, 3) „Нѣкоторыя познанія военнаго искусства или военныхъ дѣйствій“. По двохрічній праці в Ґеттінґені й Гайдельберзі „студентъ для Дипломатики“ повинен по півроку прожити у Франції та Англії, де в першій „можно слышать нѣчто о законоположеніи и политикѣ“, де „есть люди, новыя постановленія и множество другихъ вещей достойныхъ примѣчанія“, а в другій країні студент „увидитъ чудеса человѣческаго искусства, самое цвѣтущее землепашество, фабрики, верфи и проч., также смѣшанное правленіе, парламенты, суды и мѣста, учрежденные для приведенія въ лучшее состояніе хлѣбопашества“.

[1]) Проф. Мартенса знала і певна частина освіченого російського громадянства, його ймення иноді трапляється в часописах першої половини XIX в. Так, прим., у Вѣстникѣ Европы (1803, ч. XI, №№ 23 й 24, стор. 176), що редагував його М. Карамзін, з'явилася стаття невідомого автора „О Геттингенскомъ Университетѣ“, де між иншими є такі відомості: „Надворный совѣтникъ г. Мартенсъ очень извѣстенъ по многимъ хорошимъ своимъ сочиненіямъ и потому, что былъ посылаемъ на Регенсбургскій Конгрессъ. Онъ не имѣетъ нужды въ особенной похвалѣ для тѣхъ, которые пріѣзжаютъ въ Геттингенъ учиться дипломатикѣ. Дипломатическій курсъ его содержитъ: 1) Исторію мирныхъ договоровъ, 2) Право народное, 3) Отношеніе государствъ, 4) Право морское, 5) Два практическихъ курса Дипломатики. Онъ читаетъ иногда на нѣмецкомъ, иногда на французскомъ языкѣ“. Проф. Мартенс, бувши вченим, заразом був і вдатний дипломат, що успішно виконував дуже делікатні доручення союзників у справах „Священного союза“; опріче того секретарював він на Віденському конгресі.

логію — під той час суто формальну науку про правдиві й фальшиві документи. Цю двосторонність змісту терміна міг Паулович зрозуміти як різні прикмети однієї науки. Та хоч як пояснятимемо собі зміну лекторових поглядів на його курс, слід одзначити, що зміст професорських курсів з предметів, запроваджених через статут 1804 р., був несталий взагалі в першій чверті XIX в. Наприклад, з журналу факультетських засідань можна бачити, що факультет досить серйозно обмірковував питання про курс „политической исторіи", що його мав був читати один професор; факультет визнав, наче-б курс цей то не курс загальної історії, як гадав професор, ба під „политической исторіей" треба розуміти щось инше. А втім, факультет самотужки не захтів або не спромігсь установити справжній зміст обговорюваного курсу та й вирішив передати цю справу на розгляд ради. Що постановила рада, ми не знаємо. Отож Паулович, почавши читати дипломатику за підручниками правника Мартенса, незабаром узявсь читати инакшу дипломатику, склавши її на підставі книжок історика Ґаттерера, як побачимо далі.

Костянтин Павлович Сегедварі, що, приїхавши до Росії, змінив своє прізвище на Паулович, народився р. 1782, був серб, закінчив Пештський університет (аж чотири факультети: філософський, фізично-математичний, історичний і правничий) і року 1805 здобув ступінь „доктора вільних мистецтв та філософії". Року 1806 ректор Харківського університету, Пауловичів земляк, викликав його до Харкова. Того самого року вирядженo його од університету в допіру зорганізовану Новочеркаську військову гімназію на посаду вчителя „естественной исторіи" [1]). З р. 1811 почав викладати як ад'юнкт у Харківському

[1]) Св. І. Артинскій, Оч. исторіи Новочеркасской войсковой гимназіи, стор. 44 (Новочерк. 1907). Ректор Стойкович викликав Пауловича у Росію з Угорщини не так як ученого, як через инакші трохи міркування. Стойкович, блискучий промовець, що талановито читав курс фізики, був не „столько самостоятельный ученый, сколько искусный компиляторъ (проф. Роммель, Пять лѣтъ изъ исторіи Харьковскаго Университета, стор. 69—70, Харків 1868; вперше Роммелеві спомини надрукував Бюлау в Geheime Geschichten u. rätsellafte Menschen, Leipz. 1854, а звідти переклав їх проф. Н. І. Максімов та й надрукував у „Южномъ Сборникѣ" в Одесі р. 1859). „Но скромныя занятія ученаго", каже Роммель, „не были его призваніемъ и настоящая арена открылась для него съ выборомъ въ ректоры; въ теченіе трехъ лѣтъ онъ вполнѣ развернулъ необыкновенную, можно сказать, политическую свою дѣятельность... Разсказывали, что пользуясь своими сношеніями съ оставленными отечествомъ (sic!) и связями съ Георг. Чернымъ, онъ устроилъ сильное переселеніе изъ Австріи въ Россію" (ib., loci cit.). Діяльність Стойковичева була не так політична, як комерційна: він провадив велику контрабандну торговлю на Україні, а для цього й потрібне було йому повсякчасне „переселення" з Австрії до Росії й назад. „Переселяв" він переважно своїх земляків сербів, роблячи з них агентів свого комерційного заповзяття. Паулович теж мався бути таким агентом, проте не виявив до цього ані трохи хисту, ба охітніший був більше до наукової праці; їй і присвятив він усеньке своє життя. Стойковичеві-ж дак тому недовго щастило в його комерційній діяльності. Незабаром виявилися його „торговыя спекуляціи, подрывавшія казну и состоявшія въ безпошлинномъ ввозѣ иностранныхъ товаровъ, особенно венгерскаго вина"; ректорство Стойковичеве закінчилося скандальним судовим процесом, а сам він завершив

університеті римське право. Згодом видав він курс цього права — досить елементарну компіляцію з Бахового підручника, доповнену виписками з Гейнекція та Вальдена. Далі, був Паулович за ад'юнкта при проф. Успенському і читав російське карне право, догму та історію римського права, енциклопедію та методологію права „древнѣйшихъ и новѣйшихъ народовъ", „россійское право", політичну економію і, нарешті, дипломатику. Останні два предмети почав читати з 1817 р., відколи призначено його на екстраординарного професора міжнароднього права. При цій катедрі він залишавсь геть аж до 1834 р., коли подавсь був на відставку. Свої курси читав Паулович мовою латинською і, дуже погано, російською. Літературний доробок Пауловичів, дарма що невеличкий, дак зате-ж темами своїми досить різноманітний. Так, р. 1811 написав він підручника „Краткая технологія" „въ пользу гимназическаго юношества". Підручник цей, як виявилося, такий був поганий, що вчений рецензент його, академик Озерецковський уважав, „что авторъ едва ли имѣетъ основательныя познанія въ технологіи", і що „если Университетъ не совершенно удостовѣренъ въ познаніи его по части технологіи, то подвергнуть его строго испытанію изъ сей науки". Тож міністр народньої освіти, надсилаючи цей відзив академика, прохав університет, щоб сповістив його про „послѣдствія" отакого повідомлення [1]). Опріч того, надрукував Паулович свої лекції з історії й догми римського права, лекції та актову промову присвячені дипломатиці (Харк. 1829 та 1832) і, нарешті, опис подорожи по Европі „Нѣчто о Лондонѣ" в двох томах. Це — десь — чи й не все, що він був надрукував. Як бачимо з наведених літературних його праць, а надто з різноманітних, що він читав, курсів про різні наукові дисципліни, вважав був себе Паулович за людину освічену всіма сторонами. Та й справді, він уважав себе „свѣдущимъ по всѣмъ юридическимъ наукамъ" — тому часто читав курси багатьох вакантних катедр, а в першій половині 1830 р., коли професори „иѳико-политическаго" факультету були відсутні, — один Паулович репрезентував собою цілий факультет, читаючи трохи чи не всі, що вимагав статут, курси.

свою кар'єру службою „по тайной полиціи" в Петербурзі. Див. спомини Розальон-Сомальського в Харк. Губ. Вѣд. 1869, №№ 43, 44; Сухомлиновъ, Матер. и пр. Ж. М. Н. Пр., ч. CXXVII, отд. II, сс. 71—72, 93—95, 100—101; К. К. Фойгтъ, Ист.-стат. зап. объ Имп. Харьк. У-тѣ, Харк. 1859 р.; Рославскій-Петровскій, Кратк. ист.-стат. обозр. Харьк. У-та, Харьк. Губ. Вѣд. 1850, № 41; його-ж-таки, Объ ученой дѣят. Харьк. У-та въ перв. десят. Ж. М. Н. Пр. 1855, № 7; його-ж-таки, Университ. вопросъ, окр. одбитка, ст. 3 дд. Про Паулович а див. ще: Сенатскій архивъ формуляр. спис. № 92, ч. 2, арк. 48—52; Рус. Архивъ 1886, кн. 10, ст. Рещетова, сс. 221—225; Біограф. словарь; Д. Д. Языковъ, Обз. жизни и трудовъ пок. нус. пис., СПБ. 1899; Харьк. Губ. Вѣд. 1850, ст. 11, Б., № 70.

[1]) Оп. архива Минист. Народнаго Просвѣщенія, т, II, за редагуванням Переселенкова й Ніколаєва, стор. 167—168 (Птб. 1921).

Цікаво одзначити тую енергію й настирливість Пауловича, що він виявляв, бажаючи виказати енциклопедичність своїх знаннів. Так, приміром, коли катедра цивільного й карного права, як помер проф. Успенський, завакувала, проф. Паулович, дарма що міністр запропонував свого кандидата, проф. Васільєва, удавсь до факультету з проханням, щоб він доручив читати курс вакантної катедри не кому иншому, як тільки йому, Пауловичеві. І факультет уволив його волю. Так само, коли звільнилася катедра „правъ древнѣйшихъ и новѣйшихъ народовъ", після того як уряд усунув професорів Шада та Швейкарта з Харківського університету, „и когда деканъ Рейтъ и ординарный профессоръ Лангъ изъявили желаніе раздѣлить между собою чтеніе по этой каѳедрѣ, пока не будетъ назначенъ новый преподаватель, Паулович сдѣлалъ тотчасъ заявленіе, что онъ желаетъ одинъ преподавать оба отдѣла этой каѳедры, довольствуясь получаемымъ имъ жалованьемъ по должности адъюнкта" [1]).

Паулович щасливо робив собі кар'єру: не маючи великих наукових знаннів, він, проте, своїм „благочестіемъ и благонамѣреннымъ образомъ мыслей" потрапив запобігти ласки в начальства. Воно, начальство отеє, раз-у-раз його підтримувало, висувало й винагороджувало, вважаючи, що це людина, як казав був попечитель Філатьєв (уславлений, до речи сказавши, своїм неуцтвом), „чистѣйшей нравственности, съ большими познаніями, нимало не увлекаемый ни духомъ времени, ни новизнами, твердой и основательной учености", ще й повсякчас має „уваженіе къ властямъ и начальству".

Доживав свого віку Паулович харківським обивателем-поміщиком, одружившися з дідичкою Боярською, з роду Карповою.

У споминах студентів, котрі студіювали дипломатику та політичну економію у Пауловича, Пауловичеву постать змальовано виразно-рельєфно — це „маленькій аккуратненькій человѣкъ, флегматичный, но щоголь и любитель комфорта"; він раз-у-раз читав свої лекції з „тощей тетрадки" і ці „лекціи профессора не прибавляли ничего другого, какъ только повтореніе текста записокъ, а если иногда онъ вдавался въ разъясненіе какого-либо параграфа, то еще болѣе затемнялъ смыслъ его нескладными и неясными оборотами своей полурусской, полусербской рѣчи". Вирок студентів, колишніх слухачів над наукою свого вчителя досить суворий: „тощая тетрадка политической экономіи давала слушателямъ не бо́льшее понятіе о наукѣ, какъ издаваемыя въ настоящее время брошюры для народнаго чтенія, напр. о томъ, ‚какъ жить, чтобъ добро наживать' и т. п. Это была какая-то иронія надъ Университетскимъ образованіемъ, чуждая всѣмъ современнымъ требованіямъ науки и вызывавшая только

[1]) Л. Н. Загурскій, Юридическій факультетъ Харьковскаго Университета за перв. 100 л. его существованія, за редагуванням М. П. Чубинського й Д. І. Багалія, стор. 14—15 (Харків 1908).

полнѣйшую апатію студентовъ. Въ такомъ же родѣ преподавалъ Пауловичъ и дипломатію".

Інші відзиви такі самі: „Пауловичъ... и нѣкоторые другіе — все это не стоило и мѣднаго гроша! И время, употребленное на выслушиваніе глупостей, ими разсказываемыхъ, гораздо лучше было отдать чтенію книгъ".

Ці відзиви, може, занадто вже суворі і К. П. Паулович не заслуговує такого різкого осуду: що це так, можна пересвідчитися, пильніше розглянувши зміст і джерела тих західньо-европейських праць, загальній дипломатиці присвячених, що з них цей професор черпав відомості для свого курсу дипломатики. Та взагалі кажучи, зрозуміло, чом молодь так неприхильно поставилася до свого професора: адже вона не сподівалася, що їй замість міжнароднього права доведеться слухати допомічну історичну науку — про правдиві та фальшиві дипломи, тим більше, що, здається, дипломатики цієї аж до 30-х років у жадному російському університеті не читано. У казанському університеті, де на катедрі „дипломатики и политической экономіи" від 1813 р., до 1834 послідовно читали П. А. Цеплін, В. Я. Булигін, М. А. Пальмін і Я. М. Кораблінов, професори свої курси дипломатики розуміли як курси міжнароднього права. Може бути, що декотрі професори иноді давали короткий вступ до курсу про дипломи взагалі — корисний для того, щоб придбати відомості про писані документи, що мають величезну вагу в міжнародніх стосунках, де певні навички в розпізнаванні правдивих та фальшивих дипломів, істоти формально-зовнішньої їх природи були-б не пошкодили [1]). Навіть для Дорпатського університету, де наукові сили були кращі, де Е. Вінкельман та А. Гаспарі, напр., читали курси допомічних історичних наук — геральдики, історичної географії, то-що, навіть тут про спеціяльний курс дипломатики відомостей немає.

Тепер нам, у найзагальнішому, ясно, що допомічна історична наука — дипломатика з'явилася в університетських викладах харківського „юико-политическаго" факультета випадково. Ясна і постать професора, що той курс читав. Отож розгляньмо тепер самий зміст цього курсу й оцінімо його.

Професор К. П. Паулович надрукував дві свої праці, присвячені дипломатиці: 1) „Конспектъ или краткое обозрѣніе дипломатики вообще, составленный при Харьковскомъ Университетѣ профессором Константиномъ Пауловичемъ. 1829 года (Харьковъ. Университетская типографія 1829 г.) і 2) De origine artis diplomaticae et de parte ejus graphica (Харк. 1831). Друга праця — це актова промова, що її по-латинськи виголосив Паулович року 1831.

---

[1]) Д. И. Нагуевскій, „Къ біографіи проф. Каз. У-та Цеплина", Каз. 1897; Буличъ, „Изъ первыхъ лѣтъ Каз. У-та" Н. П. Загоскинъ, Исторія Каз. У-та, том III, стор. 496; його-ж-таки, Дѣятели Казанскаго Университета, стор. 41, 106, 113 і ин. (Каз. 1900).

Ніхто цих його праць не продовжував, ніхто їх не наслідував вони проминули в історії науки без жадного по собі сліду і були так швидко та основно призабуті, що навіть у спеціяльній, небагатій, що правда, російській дипломатичній літературі не трапляється ані покликувань, ані вказівок на ці роботи. А що не зробили вони жадного впливу на р звиток дипломатичної науки в Росії, то, може, і не варт за їх і говорити в історії цієї науки. Та, будь-що-будь, праці ці, хоч і літературно-ізольоване явище, проте-ж заразом і один із фактів російської культури. А тому, на нашу думку, треба їх усе-таки не тільки одзначити, ба й вивчити та зрозуміти. Не дивниця, що Пауловичеві праці стоять у літературі питання самітно й осторонь: згадаймо, що російську дипломатику розробляли не теоретично по університетах, а суто практично поодинокі особи, приміром, Євг. Болховітінов, Ил. Васільєв, Соларьов, і по-за університетом гурток молодих учених об'єднаних коло видавання державних грамот і договорів.

Раціоналістичний світогляд, що панував був у науці в XVIII в., приневолив істориків у центрі своїх дослідницьких інтересів поставити студії над державою та її історією. Тим-то історики-дипломатисти вивчали тільки публічно-правні документи „дипломи", „булли", „грамоти", не спиняючи своєї уваги на джерелах літературно-оповідних та приватно-правних.

Катерина II перша збудила в Росії цікавість до дипломатики. Вона хтіла скласти й видати дипломатичну збірку трактатів та конвенцій межи Росією й різними иншими державами на зразок відомої праці I. Dumont[1]). Складати таку збірку документів доручено Г. Міллерові. Він з властивими йому в науковій роботі сумлінністю та пильністю взявсь вибирати архівний матеріял в архіві міністерства закордонних справ. Незабаром спало йому на думку, що необхідно різні російські документи оцінити з дипломатичного боку. Працюючи над дипломатикою, Г. Міллер написав розвідку: „О русскихъ древнихъ грамотахъ, ихъ письмѣ, бумагѣ, печатяхъ и пр.". Цю працю надруковано не було[2]). Г. Міллер зумів

[1]) I. Dumont, Corps universel diplomatique. Amsterdam 1726—1731, in f°, 8 vol.; Supplement, 1739, 5 vol. in f°.

[2]) Про це див. ст. С. Соловйова про Г. Міллера в „Современникѣ" за 1854 р. т. 47, стор. 147. Инша Міллерова праця, дипломатиці присвячена, це окремий нарис у відділі „О дипломахъ" у книжці „Извѣстія о дворянахъ Россійскихъ, ихъ древнемъ происхожденіи, ихъ древнихъ чинахъ и какія ихъ были должности при государяхъ царяхъ и Вел. кн., о выборѣ доказательствъ на дворянство, о родословной книгѣ, о владѣніи деревень, о службѣ предковъ и собственной и о дипломахъ", СПБ. 1790, перекладено з німецької. Цю книжку написано за дорученням од Катерини II. Складаючи свою грамоту про дворянство, царица побачила, що їй потрібні відомості про російських дворян. Зокрема прохала вона Г. Міллера одповісти на таких троє запитаннів: 1) які є взаконення на дворянство, 2) які бували недворянські служби і які тепер є та 3) вибрати доводи на дворянство. Міллер одповів цариці зазначеною своєю книжкою. До речи,

своє зацікавлення дипломатикою передати й гурткові своїх архівних учнів — Бантиш-Каменському, що саме йому довелося почасти виконати царицине доручення в справі видання корпусу російських документів для дипломатичної історії, Стриттерові й Соколовському. Надто-ж плодотворчою праця над дипломатикою зробилася тоді, коли широко розгорнулися роботи Рум'янцівської „Комиссіи по печатанію государственныхъ грамотъ и договоровъ" у перші десять років XIX в. Роботи комісії притягли багато молоди. Що правда, багато було серед неї і кар'єристів, що архівну роботу вважали за перший етап до дипломатичної кар'єри, де поєднувалися вкупі „и почетъ и быстрое повышеніе по службѣ и удовольствіе съ большимъ содержаніемъ отъ казны пріятно проводить время за границей". Та заразом ці роботи приваблювали багатьох „архивныхъ юношей", приміром А. І. Кошелева, бр. Кіреєвських, Шевирьова, Мельгунова, бр. Веневентінових, П. М. Строєва, К. Ф. Калайдовича й ин. Ця молодь, готуючись до архівної праці, цікавилася питаннями формальної дипломатики. А. І. Кошелев, прим., вивчає твір Schoel'я „Histoire des traités de France jusqu'a nos jours[4] саме тому, що тут „въ предисловіи изложены очень хорошо правила, какъ именно дѣлать выписки изъ дипломатическихъ матеріаловъ и по какимъ признакамъ должно вѣрить или не вѣрить реляціямъ резидентовъ". Вимогливий керівничий над роботами комісії А. Ф. Малиновський радить різні роботи з дипломатики, перш ніж почати працю по архівах, і тільки після цих попередніх студій дає кожному молодому дослідникові тему для роботи, звичайно — вибирати актовий матеріял, а згодом — написати розвідку на тему „рік стосунків Росії з будь-якою чужою державою". Ці поважні архівні праці виробили чудових практиків-дипломатистів, обізнаних, до того, і з чужомовною теоретичною літературою, присвяченою дипломатиці. Згодом такі от, як П. М. Строєв та К. Ф. Калайдович, колишні учасники цього товариства молодих архівістів, потрапили самим ділом довести, що вони не дурно працювали були над дипломатикою. Але ця практична школа дипломатики в комісії для друкування державних грамот і договорів, що вчилися в ній молоді архівісти, занадто далека була, що правда, од наукових осередків — тодішніх університетів; отже і науки тієї, з катедр „дипломатики и политической экономіи" виголошуваної, практики-дипломатисти ще не чули [1]). Цей звязок межи теорією дипломатики, розроблюваною в університеті, і практикою щоденної праці по архівах

саме як Міллер був призбирував та опрацьовував відомості для третього царицинога запитання, спало йому на думку написати розвідку „О дипломахъ и дипломатикѣ, ихъ изъясняющей". Отже, перші наукові дипломатичні праці вийшли з тогочасних практичних потреб, були до їх пристосовані, і не мали жаднісінького суто-теоретичного завдання. Тим-то, може, й не поклали вони початку дипломатиці, як науці, що має, до певної міри, самостійну вагу.

[1]) Вигель, Воспоминанія, I, 172—173; „Дневникъ чиновника" в „Отечественныхъ Запискахъ, 1855, ст. 388; Колюпановъ, Біографія А. И. Кошелева, т. I, кн. 2, ст. 56—67 (М. 1889). Переписка Н. П. Румянцева в Чт. М. О. И. и Др. Р., 1882, кн. I, ст. 4, 223.

позначиться в Росії вже геть згодом. Після Пауловичевого почину допіру в 30-х роках у Московському університеті дипломатику був культивував лектор Гастев. Але й його спроба теж залишилася самітна і жадного впливу на розвиток науки не зробила. Багатолітню свою працю залишив Гастев у рукопису, і студії над дипломатикою в університетах припинилися знову, аж поки Калачов заснував С.-Петербурзький Археологічний Інститут. В університеті-ж відродилася дипломатика в новій своїй поставі, не стільки як формальна наука за правдиві й фальшиві дипломи, скільки як особливий відділ джерелознавства, останніми вже часами в викладах академика А. С. Лаппо-Данилевського. Дипломатику, як осібну наукову дисципліну розроблювано в другій половині XIX в. й до жовтневої революції по археологічних інститутах у Москві, Петербурзі й Казані. Під цей час, до речи, з загальної дипломатики вже вилучилася російська дипломатика. У звязку з потребами й вимогами архівної справи, що де-далі все розвивається, цікавість до дипломатики тепер багато зросла. Це дозволяє сподіватися, що в майбутньому дипломатику краще розроблятимуть теоретично та й застосовуватимуть на практиці.

Після робіт Г. Міллера й учених архівістів, що вийшли з його школи, але трохи раніш перед тим, як вийшов у світ друкований курс дипломатики харківського професора Пауловича, з'являються друком праці про дипломатику в „Вѣстникѣ Европы".

У цьому часописі р. 1818 надруковано цілком оригінальний дослід мітрополіта Євг. Болховітінова про грамоту вел. кн. Мстислава. Автор, добре обізнаний з основними західньо-европейськими працями з дипломатики Мабільйона й Ґаттерера, цілком науково з дипломатичного боку витолковує досліджуваний документ. Він докладно вивчає питання про те, коли грамоту написано, дає „изъясненіе" декотрим незрозумілим словам її тексту, вивчає папір, чорнило, письмо й „образецъ буквъ и правописанія" та „признаки удостовѣренія даятеля грамоты" [1]). Слідом за працею мітроп. Євг. Болховітінова р. 1819 в тому-ж-таки часописі надруковано статтю Соларьова „Описаніе разнаго рода Россійскихъ грамотъ". Тут за дипломатичною характеристикою „печатей", „пошлинъ", „образа письма", „титула" російських грамот іде перша що-до часу класифікація російського актового матеріялу і сумарний опис погуртованих по групах російських актів. Усі акти Соларьов поділяє на державні („договоры, жалованія, уставы, законы"), обрядові („употреблявшіеся въ судопроизводствѣ и въ другихъ случаяхъ") і на мішані („дававшіеся по разнымъ случаямъ") [2]).

[1]) Евгеній Болховитиновъ, Примѣчанія на грамоту Вел. Кн. Мстислава й т. ин. „Вѣстникъ Европы", 1818, № 13, липень, стор. 201—255. Вигравірувану копію з грамоти надруковано в № 20, жовтень, стор. 320.

[2]) Соларевъ, Описаніе разнаго рода Рос. грамотъ, „Вѣстникъ Европы", 1819, № 415.

Отже Паулович небагато мав попередників у Росії що-до праці над дипломатикою. Тільки-ж він і їх не знав, принаймні на його „Конспекті" знайомство з журнальними статтями про дипломатику нічим не позначилося.

Погляньмо тепер на зміст Пауловичевої праці, що зветься „Конспектъ или краткое обозрѣніе дипломатики вообще". Передусім випадає одзначити, що в конспекті цьому добре витримано послідовно переведений план. Це, безперечно, влегшувало студентам — коли книжка була їм за обов'язковий підручник — засвоювати й завчати курс.

Ввесь зміст конспекту розпадається на 51 параграф і, крім того, не рахуючи вступу (§§ 1—7), ділиться на три „отдѣленія". Ось вони, ці відділи в книзі: I „Графика или наука показывающая какъ письмо буквъ и словъ разнымъ временамъ свойственное, такъ и орудія при семъ употребляемыя" (§§ 8—23), II „Семіотика, излагающая и разсматривающая торжественные знаки при Дипломахъ употребляемые" (§§ 24—25) і III „Формулярія, изъясняющая торжественныя формулы Дипломовъ, ихъ содержаніе, составленіе и расположеніе бывшія въ разные время въ употребленіи" (§§ 36—47). У решті параграфів (§§ 48—51) вміщено „Дипломатическую хронологію". Особливого закінчення або окремої частини-резюме в книжці немає.

Кожен із 51 параграфу являє собою конспективний виклад граматичного цілого. Наприкінці кожного параграфу вміщено низку вказівок на літературу предмета, що про нього була мова. Ці вказівки документують або обґрунтовують виклад.

У вступі (що складається з сімох параграфів) дано визначення дипломатиці (ars Diplomatica) „въ тѣсномъ смыслѣ", як науки „излагающей правила, по коимъ можно читать, понимать Дипломы и различать истинные отъ ложныхъ". Далі визначено, що таке диплом: це „суть писанныя формулы правъ и обязанностей, а также и произшествій, торжественными словами выраженныя и утвержденныя извѣстными знаками закономъ или обычаемъ введенными". Заразом автор з'ясовує, що „подъ именемъ Дипломовъ въ обширномъ смыслѣ часто разумѣютъ патенты, предписанія, грамоты, листы, завѣщанія, документы, привилегіи и пр.". Далі розказано про те, як уживали дипломів за стародавніх часів. На Пауловичеву думку, „изъ древнихъ актовъ на Египетскомъ папирѣ, или на кожѣ писанныхъ, до нашего времени не дошелъ ни одинъ древнѣе пятаго вѣка по Р. Х." (§ 3). Ще далі одзначено, де переховуються дипломи, їхні звичайні й незвичайні розміри. Закінчено вступ історіографічним нарисом дипломатики. Складається цей нарис, що правда, з коротенької тільки згадки про „дипломатическую войну" бенедиктинців з єзуїтами, що поклала початок дипломатиці, як науці.

Докладніш опрацьовано в курсі кожну з дальших частин-розділів, що трактують за „графику", „семіотику" й „формулярію".

Так у „графикѣ“, що становить „отдѣленіе первое“ конспекту і складається з 16 параграфів, розказано про літери, мову дипломів, про різні додатки (adjectiones), вкорочення (detractiones) і зміни (commutationes), що вживали їх, пишучи літери. А втім, докладно розглянено тільки вкорочення (sigla seu siglae, в дальшому своєму викладі, що правда, Паулович воліє замість російського слова „сокращеніе“ вживати латинське sigla, транскрибуючи його по-російськи „сигла“). Сигли розглянено чисельні (siglae numeralis), „употребляемыя въ Дипломахъ для означенія времени“, і сигли, що являють собою „сокращенія цѣлыхъ словъ“ — Notae Tironis seu Tironicae; сконстатовано „направленіе словъ при писаніи употребляемое“ трьох родів: scriptura horizontalis, perpendicularis et orbicularis. Далі дано огляд розділових знаків (interpunctiones), окрім того описано і „нѣкоторые другіе знаки, служащіе для раздѣленія“ — це сигнатурки (signaturae), кустодії (custodes), риски (signum verbi divisi) „знаки вносительные“ (citationes signi) і „знаки вызывательные“ (provocationes notae).

Наприкінці відділу графіки вміщено дослід над питанням, „какая изъ трехъ царствъ природы была первоначально матерія, на которой писали“. В загальному питання це розвязує Паулович так: „сего съ достовѣрностью опредѣлить не возможно“. Проте одзначає він матеріял: „изъ царства прозябаемаго“ — листя, кора, єгипетський „папиръ“ і папір, а з „царства животнаго“ — тонка шкура (membrana). Тут автор поважно як учений-ерудит повідомляє про те, що „кромѣ кожи у древнихъ для письма употреблялись внутренности слона (omenta), кишки драконовы, рыбы и даже человѣческая кожа. Кедринъ и Зонарій, первый XI, а другой XII вѣка, писатели Греческіе, повѣствуютъ, что въ 477 году по Р. Х., во время случившагося пожара въ Константинополѣ, дворецъ и библіотека учинились добычей пламени, изъ коихъ въ послѣдней находились 120.000 книгъ, между которыми была драконова кишка (сложенная) длиною во 120 футовъ, на которой написаны были золотыми буквами превосходныя творенія Гомера — поэмы Иліада и Одиссея“. Навівши отаке повідомлення, Паулович вагається, чи визнавати його за правду, і не може розвязати свого сумніву. І він закінчує своє повідомлення так: „повѣствованіе, хотя можетъ быть и вымышленное, впрочемъ близко къ истинѣ подходящее“ (§ 21). Відділ графіки закінчено оглядом „вещества, которымъ нѣкогда писали“, і описом „орудій для изображенія буквъ употребляемыхъ“ (§§ 22—23).

Відділ другий присвячено „семіотикѣ или наукѣ о знакахъ“. Тут докладно розглянено способи вкорочувати слова й речення: хризми, хрести, монограми й печатки. У звязку з печатками за одним заходом дано поняття і про сфрагістику „или науку о печатяхъ, составляющую часть семіотики, разсуждающей вообще о знакахъ“ (§ 27). Далі йдуть відомості про матеріял печаток, їх форми й „фигуры“, про написи на них, про шнурки й спосіб накладати та при-

кріпляти печатки на дипломах. Закінчує семіотику параграф, що трактує про „Дипломатическую символику" — так автор зве ті знаки на актах, що символізували були собою суть оборудки: на документах малювали обрядові або символічні речі, як от, каже Паулович, на середньовічних дипломах ми бачимо „стебли, перчатки, волосы изъ брады, кольца и пр." (§ 35).

У відділі третьому й останньому в книжці міститься „Формулярія или Дипломатическая Риторика, которая есть наука разсматривающая и изъясняющая содержаніе Дипломовъ среднихъ вѣковъ, торжественныя ихъ формулы, расположеніе и составъ оныхъ" (§ 36). Паулович цю частину дипломатики вважає за найважливішу: „по сей части Дипломатики, которая въ разсужденіи пользы своей превосходитъ весьма много прочія, можно точнымъ образомъ согласить всѣ почти противурѣчія и сомнѣнія касательно дипломовъ и истинные изъ нихъ отличить отъ ложныхъ" (ib. loci cit.). Формулярія, на авторову думку, має великі можливості й широкі рамці для своїх дослідів: „въ семъ отдѣленіи Дипломатики изслѣдываются и познаются нравы и постановленія народовъ, изыскиваются начало и происхожденіе фамилій, наконецъ изслѣдываются, разсматриваются и въ точности между собою сравниваются отношенія временъ и происшествій (§ 36).

Отже Паулович уважає дипломатику за допомічну історичну науку, що практично обслуговує історію, даючи їй точно перевірені факти з генеалогії, хронології, то-що, а часом то й сами історичні факти. З того, як Паулович формулував найістотнішу частину дипломатики, знати, що він зовсім забувсь за потреби й вимоги міжнародного права — „дипломатіи", що за статутом повинен був читати з катедри. Так зформулована дипломатика це вже і не вступ до курсу про право народів, а цілком незалежна од нього, самостійна наука.

Із цих зформулюваннів можна ще побачити, що „дипломатическая риторика" на другий план одсовує формально-логічну операцію — поділ акту на його складові частини. Коли-ж вона, врядигоди, з цього і користується, то тільки як з допомічного засобу, инакші цілі й завдання з'ясовуючи, а саме на те тільки, щоб досягти деяких позитивних завдань, котрі виростають із самостійної науки — дипломатики.

У „формулярії" подано відомості про мову дипломів (латинську, грецьку й національні мови з XII в.); далі, досліджено склад елементів усяких дипломів. У складі всіх дипломів, на авторову думку, треба розрізняти „обыкновенно три части": 1) „прологъ" або „приступъ", 2) „текстъ" або „содержаніе" і, нарешті, 3) „эпилогъ" або „заключеніе". Звичайні формули „приступа": прикликування Бога, імення й титул, формула з Божої ласки, „проименованіе" царів, цар назáвсіди, то-що. Формули тексту мають у собі: 1) первопочаткову

тему або формулу і 2) другоступеневу формулу: величности й ин. нагадування про себе державців. Формули епілогу складаються з грошової пені, дипломатичного закляття, формули „монограмматической“ або сфрагістичної, царського напису і, нарешті, з „свидѣтельства въ Дипломахъ“, — так автор зве посвідкову частину акта: зроблено й дано (actum et datum), року, індикта або року царювання (§ 38). У дальших параграфах автор ці „обыкновенныя три части“ дипломів ілюструє конкретними прикладами і закінчує свою книжку „дипломатической хронологіей“, вилучаючи для особливого розгляду скількись формул із „эпилога“ диплому. Окремого закінчення або частини-резюме для всього в конспекті сказаного автор у своїй книзі не дає. Отож, коротенько переглянувши курс загальної дипломатики, Паулович раптом уриває свій виклад, нічим його не заокругливши.

Такий зміст Пауловичевого „конспекта дипломатики вообще“. Цікаво розглянути ті джерела, що лягли в основу цієї книжки, щоб з'ясувати її вартість. Самостійної цінности ця книжка не являє. В цьому легко пересвідчитися, перевіривши авторові покликування, зроблені наприкінці кожного параграфа. Близько половини всіх покликуваннів припадає на Ґаттерера [1]). Од Ґаттерера Паулович запозичує і свій гармонійний план і послідовність викладу, ідучи за Ґаттерером навіть у дрібницях: розподіляє матеріял на параграфи, пише дипломатичні терміни з великої літери (Дипломъ, Дипломатика, Нотаріи, Сигла, то-що). У Ґаттерера бере він і самий розподіл усього змісту дипломатики на графіку, семіотику й формулярію [2]).

---

[1]) На книжки I. Gatterer'a: Abriss der Diplomatik (Ґётт. 1798), Elementa art. diplom. (Gottingae 1765) і Practische Diplomatik (Gett. 1799). Ґаттерер у другій половині XVIII в. це був відомий історик, професор Ґёттінгенського університету. Відомий Ґаттерер був, по-перше, тим, що значно вдосконалив історичну методу, комбінуючи хронологічний і синхроністичний спосіб викладання, а, по-друге, тим, що написав багато поважних і широко відомих та розповсюднених підручників для допомічних історичних наук: хронології (Abriss der Chronologie, Gott. 1777), генеалогії (Abriss der Genealogie, Gott. 1788), геральдики (Practische Heraldik, Нюренб. 1791, перекладеної на російську під заголовком „Начертаніе гербовѣдѣнія (СПБ. 1810) і історичної географії (Abriss der Geographie, Cott. 1788). Свої підручники дипломатики написав він на підставі відомостів узятих із перших рук — із перводжерел, самостійно опрацьованих. Ґаттерер мав величезну ерудицію й щасливий хист просто та ясно в виразній системі викладати свої різноманітні відомості. Свого часу його підручники, надто дипломатики, генеалогії й геральдики, скількись разів перевидані, широко були розповсюднені і наприкінці XVIII в., справді, являли собою останнє та авторитетне слово науки. Про Ґаттерера див Wesendonck, Die Begründung d. neuere deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer (Leipz. 1876).

[2]) I. Gatterer, Elementa artis diplomaticae universal. див. § 27: „artis diplomaticae tres scientiae principales, graphica, semiotica et ars formularia“. В Elementa немає докладно опрацьованої третьої частини „theoreticam Diplomaticam“ — формулярії, а тому Паулович цю частину запозичує з іншої книжки Gatterer'a, Abriss der Diplomatik і робить звідти свої вибірки, див. S. 360.

Паулович навіть основні терміни дипломатики визначує так, як Ґаттерер, перекладаючи з його книжок більше чи менше близько до латинського або німецького тексту. Такі, приміром, дефініції дипломатики, диплому, сигли, то-що. Матеріял усередині відділів розміщено теж за Ґаттерером. Так, напр., Ґаттерер під Special Formelkunde розрізняє Anfangsformeln, Textformeln і Schlussformeln, а Паулович відповідно перекладає: „приступъ", „текстъ или содержаніе" і „эпилогъ" [1]). Для термінів graphic (Schriftkunde), semiotic (Zeichenkunde) і formularia (Formelkunde) Паулович не спромігсь підшукати підхожих російських термінів, отож залишив їх не перекладаючи, а просто завів до свого викладу. Порівнюючи до Ґаттерерових підручників Паулович багато повкорочував, ба навіть повикидав цілі відділи, добре розроблені в Ґаттерера, приміром відділи про хронологію, граматологію, поділ Тіронових знаків, методи як розуміти й пояснятн ці знаки, глоттологію (дипломатична актова мова), ставрологію (staurologia — наука про хрестоподібні знаки на дипломах), симболіку в актах, то-що.

Взявши од Ґаттерера систему й план викладу, засвоївши основні його погляди та визначення, Паулович силується, проте, як може по-своєму доповнити запозичене. Ці доповнення — то вже творча Пауловичева компіляція. Як-найкраще знаючи тодішній „общеизвѣстный языкъ ученыхъ" — латину, Паулович врядигоди бере инакші, ніж у Ґаттерера, ілюстрації для своїх твердженнів, з Мабільйона та Дюканжа, але знаходить ці потрібні йому ілюстрації за допомогою покликуваннів не кого иншого, як того-ж-таки Ґаттерера. Паулович користується навіть і з російської актової збірки державних актів та договорів, ніде, що правда, на них не покликуючись і їх не зазначаючи, тимчасом як запозичення з чужомовної літератури він скрізь ретельно нотує. Російських книжок не цитує Паулович ані разу. Що й казати, російська література багато Пауловичеві дати і не могла, праці Лаптьова, Соларьова, мітр. Євг. Болховітінова особливої допомоги університетському викладачеві подати не могли. Та будь-що-будь, скількись прикладів з російської історії Паулович міг був узяти тільки з російської літератури та з російських актових збірок. Такі, напр., „вымыслы" про генеалогію, наведені в грамоті Вас. Шуйського 1606 р. 19 травня, — це безперечно взято з другого, що вже тоді вийшов, тому „Собр. Госуд. грам. и догов." (№ 141, ст. 299); такі, прим., покликування на договірні грамоти Новгорода з великими князями Тверськими — про ці грамоти було надруковано в „Вѣстникѣ Европы" (в 1812 й 1813 рр.) дві дипломатичні розвідки — Калайдовича й мітр. Євг. Болховітінова. За ці досліди Паулович, очевидячки, знав, вже хоча-б через те, що, бувши в Успенського за ад'юнкта, читав російське давнє право і по-

[1]) Abriss der Diplom. SS. 346, 358, 360.

винен був, отже, знайомитися з біжучою журнальною літературою. Про руські літописи й російські „судебные листы“ Паулович мїг запозичити відомості або з книжок Карамзіна, або з підручника Успенського [1]), що за ним, як відомо, він читав свій курс „россійскаго древняго права“. Деякий запас відомостів у царині російської історії міг Паулович зачерпнути з „Сѣвернаго Архива“, що „для любезныхъ своихъ читателей“ уміщав і документи, і різні роботи присвячені рідній старовині. До Харківського університету журнал „Сѣверный Архивъ“ надсилали і, до того-ж, Паулович був у якихось стосунках з редактором „Архива“ Ф. В. Булгариним, що йому він, скоро вийшов у світ „Конспектъ по дипломатикѣ вообще“ р. 1829, поспішивсь „принести“ цю книжку „въ знакъ отличнаго уваженія и памяти“ [2]). Цілком непомітно, щоб Паулович був користувавсь тим чималим-таки актовим матеріялом, що міститься в „Древней россійской библіотекѣ“ (1772—1775) та в „Історіи россійской іерархіи“ (1807—1815), що написав її Амвросій Орнатський.

Загалом кажучи, Паулович використав був російський актовий матеріял аж надто мало. Сталося це, найправдоподібніше чи не через те, що він за цей матеріял і не знав, ба може й свідомо не хтів був з нього покористуватися, присвятивши всеньку свою роботу самісінькій лиш загальній дипломатиці, а вона-ж збудована переважно на середньовічному західньо-европейському літературно-актовому матеріялі.

Що-до німецьких авторів, то Паулович залюбки черпає матеріял для своїх творів іще з книжок Шенеманових (Cod. für die practische Diplomatik) і Швартнерових (Introductio in artem diplomaticam, principue hungaricum, було двоє виданнів: одне вийшло в світ в 1790 р., а друге в 1802). Швартнер професорував на катедрі дипломатики в Пештському університеті і, можлива річ, що Паулович свого часу був у нього вчивсь.

Отже, Паулович, складаючи свою компіляцію „Конспектъ дипломатики вообще“, користувавсь тогочасною новітньою літературою, і для тих часів його праця з загальної дипломатики була єдина в російському письменстві. Головна хиба цього твору полягала в тому, що це був тільки конспект і що він сухо в побіжному перелікові переказував багато різноманітних, але не досить певних відомостів та без жадної критики звідусюди призбираних фактів. Цей брак критики в Пауловичевому викладі часто примушує автора казати кумедні речі, що не одну, мабуть, посмішку викликали в його слухачів (пригадаймо хоч-би отую славнозвісну драконову

[1]) Г. Успенскій, Оп. повѣствованія о древностяхъ русскихъ, Харків 1811—1812 років, два томи і друге видання 1818 р., два томи. За вид. 1818 р. див. т. II, відд. II, сс. 441—450, 451—515.

[2]) Цей примірник Пауловичевого „Конспекта по дипломатикѣ вообще“ переховується тепер у Російській Публічній бібліотеці.

кишку). Знов-же, не опрацювавши самостійно актового матеріялу, не зміг Паулович збудувати хоч трохи самостійної теорії дипломатики і це примусило його прийняти теорію дипломатики в зрозумінні Ґаттереровому. Тут добре одне те, що Паулович без ніяких застережень приєднавсь до Ґаттерера, а не спробував запозичити ще щонебудь із Швартнера, де дипломатичний матеріял погуртовано трохи инакше, — це добре тим, що праця Пауловичева являє собою не що инше, як російський переклад-редакцію Ґаттерерових творів. Отже, з усього сказаного ми бачимо, що не випадало-б російським дипломатистам забувати за Пауловичів твір, адже-ж він — це їхній далекий первопрідень-попередник.

Проф. В. П. РИБИНСЬКИЙ
(наук. співробітник У.А.Н.).

З ІСТОРІЇ ҐЕТТА В КИЇВІ.

Історія київського ґетта являє сторінку, цікаву як для історії власне жидів, так і для історії старого Києва [1]). Ідея ґетта в Київі повстала в надрах місцевих канцелярій, місцева влада довго захищала її перед міністерством, що цій ідеї не спочувало, й, нарешті, в дні славнозвісного Бібікова вона перетворилася в форму закона дня 18 листопада 1843 р. про встановлення в Київі двох заїздів для жидів. Утворення ґетта в Київі було, звичайно, тільки окремий момент у загальній політиці миколаївського режиму в жидівській справі; але момент цей може особливо яскраво характеризувати цю політику.

Року 1827 2 грудня видано „высочайшаго" наказа, що зовсім забороняв жидам постійно перебувати в Київі [2]). Спочатку, як відомо, через клопотання здійснювати цього наказа відкладали, і тільки р. 1835 д. 11 січня затверджено положення Комітету Міністрів, що наказувало після 1 липня того року вжити рішучих заходів до „выводу" тих жидів, котрі залишилися-б у місті [3]). Але тогочасні жиди-капіталісти відогравали вже таку значну ролю в економічному житті Київа й були такі потрібні люди (адже саме тоді разпочалося в Київі великі будівлі), що здійснити цілком зазначеного наказа було не можна, і уряд мусів сам піти на по́ступки. Р. 1835 8 грудня видано „высочайшаго" наказа, що дозволяв жидам брати участь у торгах у Київському Кріпосному Комітеті на постачання різних речей, отже дозволяв і жити жидам у Київі. Кріпосний Комітет широко скористувавсь з послуг жидівських капіталістів, і через те, не вважаючи на „высочайшаго" наказа про „вивід" жидів вони могли

---

[1]) Цю статтю написано на підставі документів Архіву Київського Генерал-Губернатора. Головний матеріял, що стосується до історії жидівських заїздів у Київі, міститься в справі р. 1851 № 1158 (поліційної частини), а так само в справі Київського Губерського Правління № 49983(736). З літератури справи можна зазначити тільки короткі й неточні уваги в статті Ю. Г. „Кіевъ" Еврейская Энцикл. т. IX, 521—522) та скількись документів, що видав з невеликою приміткою І. В. Галант („Еврейск. Стар." 1913, квітень-червень, стор. 264 й дд).

[2]) Леванда, Полный хрон. сборникъ законовъ касающ. евреевъ, 1874, № 165.

[3]) Леванда, № 207, 231, 271. Архивъ Кіевск. Генер.-Губ. р. 1836 (поліц. частина), й далі, № 212, ч. I.

залишитися в Київі. Окрім того, загальним положенням про жидів з дня 13 квітня р. 1835 разом з забороною постійно перебувати в Київі дозволено їм тимчасово перебувати — „для принятія наслѣдства, для отысканія правъ собственности, для торговыхъ дѣлъ, также по мастерству и ремеслам“ [1]).

Але київська влада, — відбиваючи в цій справі погляд київських християнських капіталістичних кіл, — більше спочувала наказові, що не допускав жидів у Київ (1835 р. 11 січня). Тому вона вживала всіх заходів, щоб перешкодити жидам оселитися в Київі. Вже в червні р. 1836 Губерське Правління заходилося перевіряти право на прожиття жидів і наказало поліцмайстрові „доставить вѣдомость всѣмъ проживающимъ въ Кіевѣ евреямъ, съ указаніемъ, по какому паспорту каждый изъ нихъ проживаетъ и по какому дѣлу прибылъ“. Разом з тим поліцмайстрові особливо одзначувано, що для тимчасового перебування в Київі жидам не досить плакатних пашпортів або посвідчень міських і земських поліцій, ба потрібні особливі дозволи начальників губерень [2]). Поліцмайстер і собі звертав увагу на те, що в Київі багато жидів: 1) багато з них живуть з посвідками Кріпосного Комітету й до нього не з'являються; 2) жиди-візники, що над'їжджають до Київа в великій кількості, завсіди прохають у нього дозволу залишитися в Київі на кілька день; 3) багато жидів, проживаючи на байдаках і сплавах, просто приходять до міста з записками офіцерів водного управління; 4) в найближчих до Київа містечках і селах живе дуже багато жидів і вони що-дня бувають у місті. Поліцмайстер прохав указівок, як йому треба поводитися що-до жидів, зважаючи на закон, що забороняє жидам перебувати в Київі. Губерське Правління підтвердило поліцмайстрові стежити за тим, щоб жадним способом не мали в Київі постійного перебування ті жиди, котрі крамарюють, кравцюють і т. ин.

Незабаром (26 вересня р. 1836) генерал-губернатор наказав із 42 прикажчиків і повірених підрядчиків залишити тільки по 2 на кожного з 17 підрядчиків, а решту негайно вислати з Київа. При цьому генерал-губернатор підтверджував і попередній наказ про суворий догляд за недопущенням жидів у Київ [3]). Але поліція скаржилася на те, що ці накази важко виконувати, між иншим, через те, що жиди, приїжджаючи до міста, стають у домах, їм відомих, та й ховаються там від поліції [4]). Все це примусило київського генерал-губернатора Перевєрзєва 8 жовтня року 1836 скласти особливі правила для догляду над жидами. Ці правила забороняли жидам приїжджати в Київ польовими дорогами й вимагали, щоб вони в'їжджали в місто через рогатку, а якщо порушать ці правила, то загрожувано їм висланням під вартою. Для догляду на рогатках за

[1]) Справа № 212, арк. 1—2.
[2]) Справа № 212, арк. 1—2.
[3]) Там-же, арк. 7 і д.
[4]) Арк. 12.

тими жидами, що приїжджають і від'їжджають, проєктовано встановити посаду поліційних доглядачів із унтер-офіцерів з платнею від 120 до 250 карб. з тим, щоб для Васильківської, Житомирської та Йорданської рогаток доглядачів призначувано за вибором старшого поліцмайстра, а на Дніпрянській ці обов'язки виконував доглядач мосту. Щоб зосередити догляд за жидами в певних місцях, губернатор проєктував завести в Київі особливі заїзди під назвою „еврейскихъ подворьевъ". Малося на думці заснувати 5 заїздів — чотири в Печерській частині та 1 в Подільській, а підчас контрактів ще один додатковий у Подільській частині. Кожне подвір'я треба було здавати з торгів в оренду на термін од одного до трьох років, причім орендувати їх могли тільки християни. Від квартирування в заїздах звільнювано підрядників Кріпосного Будівельного Комітету й инших осіб, — через важливі причини та за дозволом од військового губернатора. Жиди, що прибували хоч на дуже короткий час, мусіли мали дозвіл од губернатора в формі друкованого білета: всякий, хто не мав білета, підлягав негайному висланню. Киянам під загрозою штрафу забороняли давати пристановище жидам. Так само проєктували заборонити жидам постійно чи тимчасово проживати на землях, належних Київу, і в тих селах, що були від Київа ближче, як на 10 верстов. За проєктом треба було складати списки всіх жидів, що над'їжджали до Київа, і що-тижня подавати його губернаторові [1]).

Генерал-губ. Гур'єв дня 17 жовтня р. 1836 подав міністрові внутрішніх справ на затвердження проєкта про уряджения жидівських заїздів [2]). Але міністр на цей раз не ухвалив проєкта, бо „по многочисленности пріѣзжающихъ въ Кіевъ евреевъ и соединяющейся въ немъ промышленности, предполагаемыя для наблюденія за евреями мѣры, какъ для губернскаго начальства обременительны, такъ и для самихъ евреевъ стѣснительны". „Учрежденіе въ Кіевѣ особыхъ еврейскихъ подворьевъ", писав міністр, „едва ли принесетъ желаемыя выгоды, ибо в. с. и сами изволите согласиться, что неудобно было бы заставить всѣхъ вообще пріѣзжающихъ въ Кіевъ евреевъ жить въ сихъ подворьяхъ; при томъ, отдача сихъ послѣднихъ въ откупъ съ торговъ возвысивъ цѣну за право содержанія, долженствовала бы упадать на плату за наемъ въ сихъ подворьяхъ квартиръ и стѣснить тѣмъ нуждающихся въ нихъ евреевъ". Міністр взагалі не вважав за потрібне заводити які-небудь нові правила про догляд за жидами й гадав, що досить тільки „подтвердить объ этомъ полиціи", а також і домовласникам, щоб вони не давали пристановища жидам [3]).

Але київський генерал-губ. уважав за потрібне захищати перед міністром свойого проєкта, зазначаючи, що він не тільки забезпечує виконання закону про жидів, а й оберегає самих жидів од усяких невигод. Зокрема, генерал-губ. особливо енергійно обстою-

[1]) Арк. 14. [2]) Арк. 14. [3]) Арк. 30.

вав ідею особливих жидівських заїздів. „Учрежденіе пяти особыхъ еврейскихъ подворьевъ", писав він 27 квітня 1837 р., „не только не сопряжено ни съ какимъ для евреевъ принужденіемъ, но напротивъ, такъ сообразно будетъ съ собственнымъ ихъ желаніемъ, изъявленнымъ въ поданныхъ мнѣ просьбахъ, и во многихъ отношеніяхъ для нихъ полезно, ибо кромѣ того, что таковое учрежденіе согласно съ духомъ ихъ религіи и образомъ жизни, соединяющихъ ихъ по мѣрѣ возможности въ одинъ пунктъ, оно принесетъ и ту еще важную выгоду, что всякій пріѣзжающій еврей не будетъ заботиться и терять времени на пріисканіе квартиры въ городѣ... но прямо находить можетъ для себя пристанище въ одномъ изъ своихъ подворьевъ, имѣя тамъ же и все удобство къ жизни по существованію въ подворьяхъ еврейской кухни".

Генерал-губ. далі підкреслював потребу заборонити жидам жити в смузі на 10 верстов од Київа, бо це дає їм „всѣ возможности проникать въ городъ почти ежедневно, нанося тамъ, хоть въ меньшей степени, вредъ, для отвращенія коего воспрещено имъ здѣсь постоянное пребываніе".

Що-до урядження посади доглядачів на рогатках генерал-губ. звертав увагу на те, що взагалі „въ виду большого стеченія народа" в Київі потрібне „особое наблюденіе въ политическомъ отношеніи". Наприкінці генерал-губ. ще раз рекомендував свої правила, зазначаючи, що вони оберегатимуть законні права жидів і „послужатъ, вѣроятно, евреямъ и чиновникамъ полицейскимъ къ отвращенію отъ всякаго поползновенія к злоупотребленіямъ, и тѣмъ самымъ они послужить должны не къ стѣсненіямъ, но къ свободному пребыванію въ Кіевѣ евреевъ, облегчая и надзоръ гражданскому начальству" [1]).

Відповідь на це повторне клопотання київської влади про урядження окремих заїздів для жидів одержав уже наступник графа Гур'єва Бібіков (дня 18 січня 1838 р.). Міністр, відповідаючи взагалі не досить виразно, як і раніше, явно не спочував ідеї про окремі жидівські заїзди й гадав, що для жидів достатні загальні заходи поліційного догляду „на точномъ основаніи предписанныхъ въ законѣ правилъ" і що ці заходи цілком залежать од „непосредственнаго усмотрѣнія ближайшаго начальства" [2]).

Тимчасом, київська влада, як сама вона визнавала, звичайними заходами догляду не могла здійснити закон про жидів, — звичайно тому, що закон ішов проти життя. „За всѣмъ стараніемъ, писав 2 грудня р. 1838 старший полицмайстер, объ искорененіи проживательства въ Кіевѣ евреевъ, не имѣющихъ на то законнаго права, я не могу достигнуть желаемаго успѣха, ибо Комитетъ о построеніи зданія университета выдаетъ многимъ на пребываніе здѣсь свидѣтельства... При чемъ долгомъ считаю доложить В. В-ству, что

[1]) а. 36. [2]) а. 49.

въ Печерской части г. Кіева до такой степени размножилось число проживающихъ евреевъ, какъ жительствуютъ здѣсь цѣлыми семействами, что почти равняется числу обывателей христіанъ“ [1]).

Тому, напевно, знову випливла ідея заїзду для жидів, що її двічі заперечувало міністерство, і почалися клопотання за її здійснення. Авторитетному Бібікову пощастило, нарешті, переконати міністерство в доцільності цієї ідеї, і дня 23 листопада р. 1843 затверджено положення Комітету Міністрів про дозвіл для жидів приїжджати до Київа. Це положення „для сосредоточенія полицейскаго надзора за пріѣзжающими въ Кіевъ евреями“ уряджувало два заїзди для жидів: один у Печерській частині та один у Подільській [2]). Дня 1-го серпня р. 1844 це положення змінено так, що „согласно предложенію мѣстнаго начальства“ наказано було завести заїзд для жидів замість Печерської частини в Либедській частині міста [3]).

Положення р. 1843-го встановлювало й взагалі правила для приїзду жидів до Київа. Дозволялося приїжджати жидам до Київа: а) щоб, коли їх найняли християни, привозити харчі; б) щоб возити пасажирів; в) для закупівлі різних матеріялів; г) для приставки виробів свойого майстерства й отримання за них грошей. Термін перебування жидів у Київі обмежено одним днем і за дозволом од губернатора можна було протягти до трьох днів. В'їжджаючи до міста, жид мав був біля рогатки здобути білета на одну добу од доглядача над рогаткою. Коли виявляли в місті жида без білета або з простроченим білетом, то їх карано громадськими роботами в одному з повітових міст на Київщині — першого разу на тиждень, другого разу — два тижні; хто попався третій раз, підпадав під дію 31-ої та 278-ої ст. статута про пашпорти та втікачів. „Положення“ запроваджувало стягання штрафів за переховування безбілетних або з простроченими білетами та за незаявку поліції про тих, що приїжджають і виїжджають; штраф запроваджено й для тих домовласників. „которые будутъ принимать къ себѣ въ домы для квартированія болѣе или менѣе продолжительно пріѣзжающихъ въ городъ евреевъ“. Крім того, Положення наказувало губернаторові мати найсуворіший догляд за вчинками доглядачів на рогатках, щоб запобігти всяким несправедливим утискам і здирствам, коли видають жидам білети, або щоб дозвіл їм короткочасного приїзду до Київа не обертався на „продолжительное тамъ сихъ людей праздношатаніе“.

Положення доповнено інструкцією, що видав Бібіков місцевій владі, і кондиціями, що їх складено для орендарів заїздів.

Інструкція для доглядачів на рогатках містила в собі такі шість пунктів: 1) „При въѣздѣ въ городъ смотритель долженъ требовать отъ каждаго пріѣзжающаго еврея законный письменный видъ, записать оный въ книгу подъ № 1, выданную Губ. Правленіемъ, и съ воз-

[1]) а. 61. [2]) Леванда, Полный хронол. сборникъ законовъ и положеній, касающихся евреевъ, 1874, № 481. [3]) Леванда, № 498.

вращеніемъ онаго предъявителю, выдать ему суточный билетъ по установленной формѣ съ отмѣткой о томъ по той же книгѣ. Прим. „Пріѣхавшимъ отъ полуночи до полудня на билетѣ писать, что они пріѣхали утромъ, пріѣхавшимъ послѣ полудня до полуночи писать, что они пріѣхали вечеромъ. 2) При выдачѣ билета смотритель внушаетъ получившему оный еврею, дабы въ тотъ же день явился онъ съ симъ билетомъ въ полицію и, если имѣетъ надобность въ городѣ болѣе сутокъ, то испросилъ бы отсрочку на пребываніе въ немъ не далѣе, впрочемъ, 3-х сутокъ, отъ начальника губерніи, а тѣ евреи, которые ѣдутъ на продолжительное время, на основаніи 286 ст. 14 т. Св. Зак. испрашивали бы для себя особый билетъ отъ полиціи установленнымъ порядкомъ. 3) Если кто изъ пріѣзжающихъ не представитъ законнаго письменнаго вида, такового въ городъ не пускать. 4) При выдачѣ евреямъ суточныхъ билетовъ не дѣлать имъ никакихъ стѣсненій подъ строгою за неисполненіе сего отвѣтственностью и, притомъ, обращаться съ ними прилично; билеты выдавать по порядку прибытія каждаго къ заставѣ, начиная съ пріѣзда прибывшихъ, безъ малѣйшаго задержанія, и наблюдать, чтобы билеты сіи выходили одинъ за другимъ по порядку слѣдующихъ и означенныхъ на немъ номеровъ. 5) При выѣздѣ изъ города каждаго еврея смотритель обязанъ требовать отъ него суточный билетъ, который ему данъ при въѣздѣ въ городъ, или тотъ билетъ, по которому евреи жили въ Кіевѣ продолжительное время, затѣмъ записать по кн. № 2 время ихъ выѣзда и отмѣтивъ о томъ на самыхъ билетахъ, передавать оные ежедневно въ полицію. 6) Тѣхъ евреевъ, у которыхъ при выѣздѣ окажутся просроченные билеты, не выпуская изъ города, отсылать въ полицію, ведя имъ особый списокъ“ [1]). Разом з інструкцією про в'їзд жидів до Київа виготовлено умови відкупу заїздів, утримання їх і такси за приміщення й продукти.

З тих справ, що ми розглянули, видко, що на перше шестиріччя жидівські заїзди було здано на утримання київському купцеві Калганову за 1300 карб. на рік. Потім Калганов відступив право відкупу купцеві Сєдову та міщ. Мартинюкові, з них перший відступив свої права купцеві Бернерові.

Як зминули перші шість років київського ґетта, ми не можемо сказати, бо документів з цього періоду у нас не було під руками. З пізніших документів видно, що одкупниця Григор'єва, що взяла в одкуп заїзди р. 1851-го, коли виправдувалась за порушення контракту, то, звичайно, показувала на те, що її попередники, Бернер і Мартинюк, мали з жидів великі прибутки, що вони зáвсіди порушували правила про перебування жидів і навіть розбестили їх, і що тільки вона, Григор'єва, прийнявши до завідування заїзди, відхилила

[1]) Справа Архіва Ген.-Губ. Поліц., р. 1851, № 1158, ч. I, арк. 186—187.

всі полегкості на користь жидам, що їх допускали попередні господарі, звичайно, не без відому поліції [1]).

Коли закінчивсь строк контракту, складеного з Бернером і Мартинюком, торги на відкуп заїздів на нове шостиріччя з 1 квітня р. 1851 залишилися за київським міщанином Ботвиновським, що він запропонував 3010 карб. Але вже після торгів запропонували за відкуп більшу суму: купець Сніжко — 3500 карб., Бардас — 3700 карб. і жінка урядовця Григор'єва — 4000 карб. Потім усіх цих осіб було викликано для змагання, і найбільшу суму 4080 карб. запропонувала Григор'єва, за нею й залишився відкуп. Відкуп затвердив за Григор'євою міністр унутрішніх справ, а потім Прав. Сенат, а 12 травня р. 1851-го складено з Григор'євою контракта [2]).

За тим контрактом одкупниця зобов'язувалася влаштувати в своїх чи найнятих будинках „удобное помѣщеніе какъ для людей, такъ и для экипажей и лошадей, и притомъ имѣть въ сихъ дворахъ на оба одного рѣзника, по одному повару и по двѣ прислуги изъ женатыхъ евреевъ, перемѣна каковыхъ лицъ не иначе допускается, какъ съ вѣдома и разрѣшенія главнаго мѣстнаго начальства". На відкупницю покладено було обов'язок тримати для харчування жидів харчі й для коней фураж. Заведено таксу на страви й приміщення [3]). Контракт обов'язував Григор'єву мати повітку, намети та стайні. Потім установлялося, що 1) Григор'єва ні в якім разі не має права приймати до себе кого-небудь з християн, а тільки самих жидів; 2) що, як тільки приїде на заїзд який-небудь жид, вона має взяти від нього тимчасовий білет, що його видав доглядач рогатки, потім сповістити поліцію про приїзд жида, не держати його, коли вже закінчиться строк білетові, й заявляти поліції про від'їзд жидів. За порушення цього останнього правила встановлювалося штраф, і тільки, коли не виплачувалася в строк відкупна сума, що її треба було вносити третинами, то контракт установляв усувати надалі від утримання заїздів [4]).

Не важко було наперед передбачити, скільки вскладнень і клопоту виникне на ґрунті цього контракту. В Київі протягом року за офіційними даними того часу бувало 25—30 т. жидів; зокрема, спеціяльно на контрактовий ярмарок над'їжджало 2—3 т. жидів. Отже, вся оця маса мусіла якось уміститися в двох, порівнюючи невеликих, заїздах. Окрім того, приїзд і перебування в Київі було обставлено такими невигодами, що заведені для цього правила ніяк не можна було виконувати, й вони були тільки джерелом наживи для доглядачів рогаток, для поліції й для одкупника, а разом з тим — джерелом

---

[1]) Справа № 1158, ч. I, арк. 128. [2]) I, 40—41.

[3]) Такса така: 20 коп. за страви 1-го сорту, 15 — другого та 10 — третього. За приміщення встановлено плату: 75 коп. узимку та 50 коп. літом. За окрему кімнату 30 к. узимку та 25 коп. улітку. За приміщення в кімнаті для двох 15 і 10 коп. У кімнаті для фурманів плату визначено по 5 коп. за добу взимку й по 3 коп. влітку.

[4]) Справа № 1158, ч. 2, арк. 307—310.

безконечних конфліктів. На нещастя для київської влади в особі Григор'євої вона придбала контрагентку, що зовсім не церемонилася що-до своїх обов'язків, надзвичайно в'юнку й уперту, коли треба обстоювати свої інтереси. Окрім того, тому що контракта на одкуп затвердив сенат, що тільки він і міг його знищити, то Григор'єва відразу зрозуміла, що місцева влада, власне, нічого з нею не може зробити, і з вимогами її так що й не рахувалася. Отже, протягом шістьох років своєї оренди Григор'єва, можна сказати, не давала спокою ні київському начальству, ні жидам, що над'їжджали до Київа. Начальство просто було завалено скаргами на Григор'єву, доповідними записками самої Григор'євої, протоколами поліції й инших урядовців. Київськими заїздами й жінкою урядовця Григор'єва мало не зáвсіди був заклопотаний і київський ген.-губ., і міністр унутрішніх справ, ба навіть сенат. Урешті, в архіві утворилася величезна справа Григор'євої на тисячу аркушів, та ще до неї ввійшло далеко не все, що написано з приводу заїздів.

Прийнявши до свойого володіння відкуп, Григор'єва влаштувала ґетто в двох своїх власних будинках. Один з них був у Либедському участкові, на розі Володимирської й Кузнечної [1]) вул., а другий десь на Подолі поблизу Контрактового дому. Цей останній орендував раніше у Григор'євої для цього самого купець Бернер, і тому саме Григор'єва зацікавилася відкупом жидівських заїздів, бачучи користь од цього. 1-го травня р. 1851-го, як закінчився строк контрактові Бернера, в подільському будинкові змінився тільки господар, а життя одбувалося, як і раніше. А з либедським ґеттом вийшло инакше. Скоро-но закінчився строк контрактові, Бернер запропонував усім жидам, що в нього квартирували, негайно виїхати. Новий заїзд Григор'євої не був ще готовий для життя, і жиди, що виїхали з двору Бернера, мусіли оташуватися з кіньми й бричками на лузі. Але поліція не допустила цього й примусила жидів „вступить", як писав потім пристав, у будинок Григор'євої й вони, звичайно, мусіли це виконати. Цей будинок зовсім був непридатний до життя. Він, насамперед, стояв у дуже незручному місці, його оточували піски, ями та видолинки й низько було так, що, коли траплявсь навіть малий дощ, то вода бігла просто в кухню. Становище двору було таке, що, як скаржилися жиди, „ночью, проходя по дощечкамъ, можно упасть въ яму и подвергнуться увѣчью". У самому будинкові не було ще навіть дверей, а біля будинку не було ні комор, ні наметів, ні вбиралень. Тому, напевно, через вимагання жидів одкупниця мусіла перевести своїх пожильців у сусідній будинок Пакентреєрової. Але між сусідками незабаром виникла сварка через те, що Григор'єва відмовилася платити Пакентреєровій за оренду будинку. Тоді Григор'єва

[1]) Иноді місце будинку в документах зазначається на розі Володимирської та Жандармської вул., на Паньківщині.

почала вимагати, щоб жиди перейшли в її недобудований ще будинок, а Пакентреєрова жидів не пускала, спираючись на могутню підтримку либедського пристава Пясецького. Пакентреєрова стала навіть просто „закликать“ жидів до себе й так успішно агітувала поміж ними проти Григор'євої, що, коли раз прийшла Григор'єва й почала вимагати, щоб жиди перейшли до неї, то вони вийшли всі юрбою й закричали в один голос: „мы не хотимъ тебя знать, намъ приставъ Пясецкій позволилъ здѣсь квартировать“. Пристав Пясецький не тільки не підтримував законних прав Григор'євої, а навіть „приходилъ въ ея домъ и угрожалъ ея служителямъ высѣчь ихъ розгами и посадить въ острогъ за то, что они препятствуютъ евреямъ жить въ домѣ Пакентрейеръ“. Григор'єва при цьому заявляла, що власне пристав Пясецький стягав і плату з жидів, що квартирували в будинкові Пакентреєрової. Правда, сам Пясецький заперечував таке обвинувачення й рішуче заявляв, що „онъ далекъ отъ подобныхъ продѣлокъ такъ низкихъ и такъ странныхъ“. Пристав навіть догадувався, що за привід до такого обвинувачення могло бути те, що „онъ приглашалъ евреевъ на добровольныя пожертвованія въ пользу узниковъ, заключенныхъ въ тюремномъ замкѣ“ [1]). Але все-таки Бібіков цьому поясненню не повірив, і пристава Пясецького, що він і раніше був на „замѣчаніи“, усунено з посади.

Так було в либедському ґетті. Що-до подільського заїзду для жидів, то звідси теж подано на Григор'єву низку скарг. Нарешті, вже 22 липня р. 1851, себ-то за два з чимось місяці після початку відкупу, було призначено ревізію жидівських заїздів, що її доручено урядовцеві для особливих доручень Афанасьєву. Афанасьєв виявив низку зловживань з боку відкупниці й адміністрації. Виявилося, що в подільському заїзді проживають двоє безбілетних жидів, і вони, виправдуючись, через що в них нема білетів, могли сказати тільки, що не встигли взяти білети „по случаю дождя“. Ревізор довів, що не виконується догляд, що за-для нього уряджено заїзди, бо Григор'єва не заявляє білетів тих жидів, котрі приїжджають до міста. Сами білети були незаконні, бо були рукописні, без нумерів і без підпису поліцмайстра. Більшість таких білетів видали доглядач Куренівської рогатки Крижановський і Дніпрянської — Ледовський, причім виявилося, що в Ледовського намагалися взяти білети й ті жиди, котрі в'їжджали до міста через Глубочицю й Пріорку. Разом з тим сами жиди скаржилися, що Григор'єва бере з них надмірні ціни й дуже їх гнобить [2]).

Діставши такі відомості, Бібіков спробував енергійними розпорядженнями відразу припинити лихо: доглядачів Куренівської та Дніпрянської рогаток, а також пристава Пясецького усунуто з посад; над ними й над Григор'євою призначено формальне слідство.

---

[1]) Справа № 1158, ч. I, 130. [2]) Справа № 1158, I, 10 — 11.

Але за головних винуватців визнали все-таки жидів. „Все это доказываетъ",— писав з приводу ревізії Бібіков —„со стороны евреевъ явное и безнаказанное нарушеніе законовъ, изданныхъ для огражденія городскихъ жителей отъ вреднаго ихъ вліянія". Тому Бібіков пропонував губернаторові подати „какія-либо документальныя правила относительно пріѣзда евреевъ въ Кіевъ, установленія за ними надзора и содержанія постоялыхъ дворовъ" [1]).

Проте, з заходів Бібікова на цей раз нічого не вийшло: формальне слідство, тогочасним звичаєм, затяглося на декілька років; ніяких нових правил не заведено та й взагалі Григор'єва залишилася цілковитою господинею ґетта до кінця свого відкупу.

Здобувши відкуп, Григор'єва намагалася видушити з нього все, що було можна. Насамперед, вона не рахувалася з жадним контрактом, з жадною таксою і, як завсіди скаржилися на неї, брала „непомѣрныя" ціни і за продукти, і за приміщення. Стягаючи з жидів гроші, вона була сувора: коли їй не хотіли платити суму, що вона її вимагала незаконно, вона просто замикала ворота й не випускала з двору. Щоб збільшити свій прибуток, Григор'єва просто „набивала биткомъ", як кажуть тодішні документи, і кімнати, і передпокої, і сіни. Поліцмайстер, що оглядав подільський заїзд у січні р. 1852, писав: „въ Подольскомъ дворѣ квартировало 381 человѣкъ и болѣе сего помѣстить было невозможно, ибо всѣ комнаты, прохожія и сѣни были набиты биткомъ, и многіе изъ евреевъ спали на полу, на столахъ и подъ столами, отчего, равно отъ сырости комнаты и нечистоты въ ней, воздухъ былъ можно сказать, даже заразительный" [2]). Спеціяльна комісія, що приблизно в той самий час одвідала подільський заїзд, занотувала таке: „въ комнатѣ № 1 кроватей 3, евреевъ 4; въ комнатѣ № 2 кроватей 12, и кромѣ того на полу имѣли ночлегъ 10 человѣкъ; въ комнатѣ № 7 кроватей 10, да на полу ночевало до 20 евреевъ; въ комнатѣ № 9 кроватей 9 и на полу ночевало 14 человѣкъ; въ прихожей комнатѣ безъ номера кроватей 4 и кромѣ того на полу ночевало 6" [3]) і т. ин.

Утримання подільського заїзду за ввесь час господарювання Григор'євої було гидке. Двір було завалено так, що після дощу з нього не можна було „ни выйти, ни выѣхать". В кімнатах не тільки не було хоч скільки-небудь путніх меблів, а часто навіть і шибок, і взагалі стояв бруд. Безконечні ревізії „внушали" Григор'євій, щоб вона впорядкувала свій будинок, призначали їй для цього строки, брали від неї підписки, загрожували їй, але все було марно. Ось, напр., акт про стан ґетта, що склав поліцмайстер Плеханов і урядовець для особливих доручень Ловде р. 1856, себ-то після п'ятирічних начальницьких „внушеній" Григор'євій: „1856 г. іюля 26 дня, вслѣдствіе жалобъ евреевъ, пріѣзжающихъ въ Кіевъ, по распо-

[1]) I, арк. 17. [2]) Ч. I, арк. 67. [3]) Там-же.

ряженію высшаго начальства, дѣлали мы внезапный осмотръ еврейскаго постоялаго двора, содержимаго чиновницей Григорьевой, и нашли, что всѣ вообще комнаты, занимаемыя евреями какъ номерныя, такъ и другія, въ высшей степени неопрятны: на полахъ грязь, мокрота, соръ, стоятъ помойныя лохани съ нечистотой, отчего воздухъ постоянно бываетъ вредный и несносно тяжелый; въ кроватяхъ и около оныхъ, на стѣнахъ и дверяхъ множество клоповъ, а на потолкахъ и по угламъ виситъ паутина съ большими пауками; во всякой комнатѣ въ рамахъ стекла побиты по нѣсколько шибокъ; подъ кроватями и въ каждомъ углу набросаны кости, редька и огуречная шелуха, что слѣдовало бы выносить изъ комнатъ, а прислуга замѣтаетъ въ означенныя мѣста, каковая нечистота происходитъ отъ небрежности содержательницы постоялыхъ дворовъ Григорьевой, какъ ясно можно усмотрѣть изъ ея отвѣтовъ, кои она давала на наши замѣчанія въ присутствіи всѣхъ и прислуги, долженствующей смотрѣть за чистотою; напр., когда замѣтили ей, что паутина и пауки, то она отвѣтила: ‚это такъ и должно быть, и что евреи не люди, а свиньи‘, а когда замѣтили вообще о нечистотѣ и клопахъ, то она отвѣчала: ‚ну такъ чтожъ, и во дворцѣ это можетъ быть‘. Вообще весь ея разговоръ и отвѣты были грубы и дерзки. Подъ конецъ, когда нѣкоторые евреи начали отзываться о нестерпимой духотѣ, то Григорьева тутъ же при насъ начала ихъ ругать, кромѣ неприличныхъ словъ, ‚низкими злодѣями‘ и ‚мошенниками‘, повторяя это неоднократно. О нечистотѣ на дворѣ и кучахъ сору, гніющаго, она сказала, что дворъ ея чище всѣхъ дворовъ въ Кіевѣ и что у ней все прекрасно. Кухня состоитъ въ грязномъ и отвратительномъ видѣ, посуды луженой вовсе не имѣется, а пища приготовляется въ нечистотахъ, закопченныхъ глиняныхъ горшкахъ“ [1]). Таку картину являло подільське ґетто.

Проте, хоч як тісно й неможливо було в приміщеннях її будинків, а Григор'єва пильно стежила за тим, щоб усі жиди, котрі над'їжджали до Київа, спинялися в неї й не жили в приватних приміщеннях. Трьом купцям жидам: Айзенбергові, Котелянському й Райхові, що мали великі скарбові підряди в Київі, Бібіков дозволив жити в приватних хатах, і цей відступ від букви закону не давав спокою Григор'євій: вона раз-у-раз нагадувала ген.-губернаторові про порушення її відкупних прав. Щоб оберегти свої інтереси та щоб виявити жидів у приватних приміщеннях, Григор'єва иноді сама робила „облавы“. Так, одного разу квартальний Ясинський „передъ самымъ шабашемъ“ увечері через щось розігнав усіх жидів з заїзду [2]). Жиди поховалися по сусідніх хуторах, на плотах, що стояли біля берега та в хатах жидівок-салдаток. Григор'єва того-ж-таки вечора пішла з трусом, і в однієї салдатки застала 14 чоловіка жи-

[1]) Ч. II, арк. 47. [2]) Ч. I, арк. 16.

дів. Але раніше, ніж вона встигла привести квартального, жиди порозбігалися. У серпні р. 1856, в будинкові Григор'євої на Подолі сталася пожежа, і будинок було попсовано так, що жити в ньому стало неможливо зовсім. Пожежа на деякий час визволила жидів із ґетта, і вони почали спинятися в приватних приміщеннях. Але Григор'єва зараз-же звернулася до ген.-губернатора й почала скаржитися, що „евреи проживаютъ помимо постоялыхъ дворовъ, что разрѣшеніе имъ самовольно даютъ полицейскіе чиновники", і прохала ген.-губернатора послати з нею урядовця, і вона покаже всі будинки, де живуть жиди [1]).

Григор'єва настійно домагалася, щоб київська влада примусила жити в ґетті тих жидів, що, сплавляючи плоти та барки по Дніпру, тимчасово спинялися біля Київа. Ген.-губернатор одмовив Григор'євій. Тоді вона сама дійшла способу добувати прибутки з плотів і байдаків. Коли який-небудь жид під той час, як стояв пліт біля Київа, заходив у заїзд по довідку чи покупку, то Григор'єва вимагала з нього плати. Прикажчик Йосель Добрушин одмовився був заплатити цей податок, що завела Григор'єва. Тоді вона відібрала в нього пашпорта, і Добрушин мусів кілька днів потратити, поки виручив його, а баржа весь час простояла без пуття біля міста, бо не могла відплисти без прикажчика [2]).

Щоб збільшити прибуток з жидів, Григор'єва намагалася також захопити в свої руки всі жидівські кухні. Контракт покладав на неї обов'язок держати кухню для жидів, що спинялися в заїздах. Григор'єва зáвсіди намагалася перетворити цей обов'язок у право харчувати всіх жидів, що з'являлися в місті, і пильно стежила за тим, щоб по-за її кухнями жиди ніде не брали обідів. На цьому ґрунті виникали курйози. Так, Григор'єва иноді вдиралася в приватні будинки, де жили жиди купці й забирала страви, що наготовила їх прислуга [3]). 20 січня р. 1854, асесор Іванов, що його призначено було для догляду за жидівськими заїздами, сповіщав ген.-губернатора, що „при посѣщеніи имъ 20 числа Подольской части, онъ увидѣлъ въ присутствіи оной нѣсколько тарелокъ и блюдъ, отобранныхъ Григорьевой отъ несшихъ оные по улицамъ евреевъ, потому, будто, что таковые были приготовлены не на содержимыхъ ею дворахъ и не тѣми евреями, коимъ она дала отъ себя на это дозволеніе за уплату ей акциза" [4]). Раз-у-раз, коли підчас контрактового ярмарку київська влада давала иншим особам дозвіл на утримання жидівських їдалень, Григор'єва зчиняла галас, що порушено її права, що їй нема захисту від начальства, що вона терпить збитки, бо вже заготовила худобу [5]) й т. ин.

Гонитва за прибутками дала навіть р. 1852-го Григор'євій привід стати на захист жидів: вона звернулася до генерал-губ. з скар-

[1]) Ч. II, 82. [2]) II, 78. [3]) I, 531. [4]) I, 528. [5]) I, 275.

гою на те, що жидам заборонено вільний в'їзд до Київа. Бібіков, як звичайно, дав рух цій скарзі, і губернатор мусів дати поясніння. Губернатор сказав, що скарга безпідставна й пояснив її тим, що Григор'єва, „побуждаясь личнымъ интересомъ, явно домагается предоставленія евреямъ свободнаго и безусловнаго въѣзда въ Кіевъ и пребыванія въ ономъ для увеличенія изъ постоялыхъ домовъ дохода“ [1]). Цими заходами Григор'єва, звичайно, збільшувала свій прибуток. Але її мрією в цій справі було обернути свій одкуп заїздів просто на акциз з жидів. Декілька разів вона вдавалася до київської влади з проханням дозволити їй стягати з жидів якусь там суму й дати їм жити, де вони хотять. Р. 1852-го вона прохала Бібікова дозволити їй стягати з тих жидів, що спиняються в приватних квартирах, „хоть половину положенной по таксѣ за номера на постояломъ дворѣ платы“. Потім вона прохала дозволу стягувати підчас контрактів з купців 1-ої гільдії 10 коп. за добу, а з міщан 5 коп., і Губерське Правління погодилося було на це, та Бібіков цієї постанови його не затвердив [2]). Р. 1857-го Григор'єва вже прохала дозволу стягати з купців по 1 карб., з міщан по 50 коп. і давати їм змогу жити, де хтять. „И всѣ евреи“, додавала Григор'єва, „будутъ оставаться довольными и не будетъ никакого затрудненія начальству. — Во время ярмарки каждый еврей согласенъ дать такую малость, чтобы ему квартировать, гдѣ угодно. Много есть евреевъ, которые живутъ при помѣщикахъ, но таковые ни за что не пожелаютъ жить на постоялыхъ дворахъ“ [3]). Самій Григор'євій так і не пощастило обернути відкуп заїздів на стягування акцизу з жидів. Але цікаво, що з її ідеї скористувався генерал-губ. Васільчіков і спробував здобути дозвіл на стягування акцизу з жидів на користь міста. 12 березня р. 1857-го Васільчіков звернувся до міністра внутр. справ з проханням про це. Генерал-губ. звертав увагу на те, що в Київі перебуває декілька багатих жидів-підрядників, що з своїми конторами, прикажчиками та капіталами не можуть міститися в заїздах. Далі Васільчіков зазначав, що до Київа над'їжджають „весьма часто больные зажиточные евреи для пользованія какъ здѣшними искусственными минеральными водами, такъ и совѣтами профессоровъ медицинскаго факультета“, і що „этихъ евреевъ по состоянію ихъ здоровья тоже трудно было бы заставить жить на постоялыхъ дворахъ, гдѣ они при большомъ стеченіи народа не могли бы имѣть необходимыхъ для нихъ удобствъ и спокойствія“. „Такъ какъ всѣ сіи евреи не участвуютъ въ доставленіи доходовъ городу, а между тѣмъ они зажиточнѣе другихъ, и по всей справедливости городъ не долженъ лишаться дохода и отъ нихъ“. Васільчіков пропонував, далі, оподаткувати цих жидів по 20 коп. з душі на добу, по 15 коп. на добу

[1]) Арх. Київськ. ген.-губ. 1852. Пол. ч. № 820, арк. 5.
[2]) I, 103 — 108. [3]) II, 137.

стягувати з їх прикажчиків, а з прислуги по 10 коп. [1]). Яка була відповідь міністра на це прохання київського генерал-губернатора, нам невідомо.

„Жидівська справа" в Київі загострювалася, а зловживання господарів ґетта збільшувалися, звичайно, в період контрактового ярмарку. На контракти до Київа з'їжджалося 2—3 тисячі жидів. Ґетто, що ледві вміщало 300 чоловіка, звичайно, не могло вмістити цих 2—3 тисячі. Отже, київська влада мусіла була з ними морочити собі голову: з одного боку, жиди були дуже бажаними відвідувачами контрактів, бо вони значною мірою утворювали торговий оборот ярмарку. Але з другого боку, ці бажані відвідувачі, за законом 1843 р., мали бути під суворим доглядом і зосереджуватися в одному місці. Як засіб перемогти ці труднощі, виникли „додаткові жидівські заїзди", що їх влаштовували — очевидячки, обходячи закон,— на час контрактів. До р. 1851-го право заводити додаткові заїзди надавали відкупникові постійних заїздів без доплати додаткової суми. Але як почався відкуп Григор'євої, київська влада збагнула, що додаткові заїзди можуть дати й додатковий прибуток. За оренду їх призначено було суму спочатку 100 карб., а потім 300 карб. Коли Григор'євій запропонували внести цю суму, вона запротестувала. Покликуючись на те, що в контракті на відкуп жадної додаткової плати за додаткові заїзди нема, Григор'єва запитувала губернатора: „какое правительство имѣетъ право заставлять ее другой разъ платить за одно и то же?" [2]). Але „правительство" додержувалося свойого погляду і звичайно перед кожними контрактами в листопаді або в грудні оголошувало торги на оренду додаткових заїздів, запрохуючи на торги й Григор'єву. Григор'єва згодом стала уступливіша й погоджувалася платити по 350 карб. за оренду додаткових заїздів. Але декілька разів додаткові заїзди потрапляли до инших рук: двічі їх орендувала Ніжинцева (1853 та 1854), один раз Лейман і Кучеревський (1857) і один раз впорядковувала додаткові заїзди господарським способом сама міська Дума (р. 1856). Звичайно, на контракти заготовлювали для жидів скількись будинків у Подільському та Плоському участках. Натурально, що з поширенням ґетта ускладнявся й догляд за ним, що його вимагав закон. І от, для догляду мобілізували поліцію, формували ревізійні комісії й призначали якого-небудь урядовця та й доручали йому спеціяльний догляд за жидівськими заїздами, зобов'язуючи про все сповіщати генерал-губернатора. Ці заходи мотивували бажанням, щоб „евреи во время контрактовъ въ помѣщеніи на квартирахъ не могли встрѣчать препятствій ни со стороны Григорьевой, ни со стороны полиціи и вообще ограждены были по этому предмету отъ всякихъ злоупотребленій" [3]). Але, звичайно, мети цієї не доходили: орендарі додат-

[1]) II, 266 — 267. [2]) I, 275. [3]) I, 488.

кових заїздів зовсім не цікавилися вищими міркуваннями начальства, а хотіли тільки витягти з підприємства як-найбільше прибутку. Найщиріші й найпрямолінійніші що-до цього були Лейман і Кучеревський, що взяли оренду додаткових заїздів на контракти 1857 р. Влаштувавши тільки один невеличкий заїзд, вони просто в самому приміщенні міської Думи „въ нижнемъ этажѣ предъ присутственной камерой Депутатскаго собранія", урядили контору й збирали в ній з жидів, що над'їжджали до Київа, акциз по 50 коп. з купців і по 30 коп. з міщан, і тоді дозволяли їм жити, де вони хотіли, накладаючи на білети печатку з літерами П. Л. та Г. К. За діловода в них був студент Ніколаєв, а декілька факторів ходили по вулицях і надсилали жидів до будинку Думи, щоб платили акциз. Лейман і Кучеревський, окрім того, завели продаж кошерного м'яса й влаштували в 20 домах кухні для жидів, стягнувши, звичайно, плату з кухарів і куховарок. Дальший розслід виявив, що урядовець Кагарлицький, що його призначила Дума для охорони приїжджих жидів од утисків, „вовсе не занимался такимъ наблюденіемъ — и какъ можно замѣтить, даже лично способствовалъ откупщикамъ въ взысканіи платы съ евреевъ" [1]). Коли р. 1856-го Дума взяла додаткові заїзди до свойого завідування й доручила справу торговому депутатові Полякову, то знов-же-таки на першому плані були прибутки, а не вищі міркування начальства. Притому, прибутки ці пішли не Думі, а депутатові Полякову. Принаймні, за офіційним документом, у Думи „не осталось убѣжденія, что болѣе представленной депутатомъ Поляковымъ суммы (485 р. 50 коп.) къ нему, Полякову, изъ сего источника не поступило" [2]). Полякову видано було зшиток, і в нього господарі мали записувати гроші, що належали до прибутку міста, але коли закінчилися контракти, то виявилося, що Поляков записував гроші своєю рукою і, як переконана була Дума, записував не все.

Конкуренція орендарів додаткових заїздів, загрожуючи прибуткам Григор'євої, звичайно, підносила її експлоататорську енергію, і вона виявлялася підчас контрактів на всю широчінь. Григор'єва починала тоді протестувати проти порушення її прав, апелювала до закону, виказувала конкурентів, загрожувала, що їй нічим буде платити відкупну суму. Але разом з тим вона старалася видушити з ґетта як-найбільше. Саме підчас контрактів вона „биткомъ набивала" жидами свій дім. Через те, що в додаткових заїздах можна було спинитися тільки тоді, коли в Григор'євої не було місця, то вона брала гроші за посвідку, що в її будинкові й справді немає місця. Асесор Іванов, що підчас контрактів р. 1855 доглядав за заїздом Григор'євої, сповіщає, що він мусів поставити біля заїзду вартового „для предупрежденія вновь пріѣзжающихъ въ Кіевъ евреевъ и прямо

[1]) Ч. II, 192 — 194.
[2]) Ч. I, 595 — 596.

направляющихся къ постоялому двору о невъѣздѣ въ оный, когда таковой уже наполненъ евреями, безъ чего она при посредствѣ своихъ служителей непремѣнно взыщетъ акцизъ“ [1]). Иншим разом, Григор'єва просто брала плату за дозвіл жити в приватнім приміщенні [2]). Иноді вона відсилала приїжджих жидів до свойого либедського заїзду. Але через те, що цей заїзд був незручний тим, що був далеко од місця контрактів, і жиди не хотіли туди їхати, то Григор'єва знову брала з них плату [3]). Взагалі, видобувала прибутки Григор'єва надзвичайно спритно. Асесор Іванов, здається, дуже старався примусити Григор'єву виконувати контракт. „Но“, писав він в одному з своїх рапортів генерал-губернаторові, „при всемъ стараніи преградить Григорьевой стѣсненіе евреевъ излишними поборами, она все находила возможность успѣвать въ этомъ, какъ потому, что каждый почти еврей считаетъ уже отъ вкорененія этого безпорядка обязанностью своею исполнять ея требованія, другихъ же она заставляетъ къ тому служителями ея“ [4]). Як Григор'євій допомагали „служителя“, з цього повідомлення не видко. Але що Григор'єва иноді вживала й фізичної сили, щоб збільшити свої прибутки, то про це просто говорять документи: р. 1856-го подружжя Григор'євих мало того, що вилаяли якогось купця Сербина, що квартирував у ґетті, „постыдными словами —„мошенникъ“, „банкротъ“, „воръ“, та ще й набили його й хотіли звязати [5]).

Ці „безпорядки и злоупотребленія“, що до них приводи давав сам закон 1843 р. про приїзд жидів до Київа, звертали на себе увагу київського начальства. Генерал-губернатор Бібіков, що взагалі зáвсіди цікавивсь жидівською справою [6]), а так само і наступник його кн. Васільчіков, уживали всяких заходів до того, щоб завести в жидівських заїздах порядок і присилувати відкупницю виконувати контракт. Вони часто призначали ревізії, командирували особливих урядовців спеціяльно для догляду за жидівськими заїздами, віддавали Григор'єву під суд за зловживання, скількись разів робили Губерському Правлінню пропозиції усунути Григор'єву од оренди, писали про це міністрові,— але з цього всього нічого не вийшло. Суд проволікав справу кілька років, дарма що генерал-губернатор раз-у-раз надсилав нагадування, і, кінець-кінцем присудив Григор'єву до невеликого штрафу; Губерське Правління даремно ухвалювало кілька разів постанови про зламання контракту, і ці постанови лежали в сенаті, міністр теж не давав допомоги, і тільки р. 1855-го дав генерал-губернаторові вказівку, рівну догані за те, що він дозволив оддати додаткові заїзди на контракти під завідування такої неблагонадійної особи, як Григор'єва. Р. 1856-го генерал-губернатор, скориставшись „неприличными и дерзкими“ відповідями Григор'євої одному з ре-

[1]) I, 525. [2]) I, 180. [3]) I, 182. [4]) I, 591. [5]) I, 591.
[6]) Але він зовсім не був прихильний до жидів.

візорів, посадив її під арешт при поліції на дві добі. Але Григор'єва наробила такого галасу, написала таку слізну скаргу до сенату на те, наче-б її люто катовано, що київська влада, очевидячки, й сама рада не була, що почала цю справу. Будь-що-будь, у справах про зловживання на жидівських заїздах збереглася чернетка відповідів на здогадний запит од вищої влади про арешт Григор'євої... Так Григор'єва, аж поки закінчивсь строк її контрактові, і була розпоряджалася ґеттом. Постанова сенату про зламання з нею контракту прийшла тільки в листопаді р. 1857-го, коли строк контрактові давно закінчивсь. Через те сенат припинив справу про контракт, а разом з тим ставив київському начальству на увагу те, що воно неправильно передало до суду справу про безладдя в заїздах, тимчасом як треба було розвязати її в адміністративному порядкові [1]).

4 лютого р. 1857-го на торгах на нове триріччя заїзди для жидів здано в одкуп купцеві Міхайлову за 5500 карб. річно. Але за відомостями, що зібрав генер.-губ., виявилося, що Міхайлова не можна вважати за благонадійного ні з фінансового, ні з морального боку, і тому торг не було затверджено. Тоді за претендента на відкуп київського ґетта став житомирський 3-ої гільдії купець Григорій Леопсон. Удаючи з себе людину, що „имѣетъ близкія сношенія съ евреями высшаго круга, Леопсонъ предлагалъ устроить постоялые дворы" як-найкраще, щоб жиди мали тут пристойні догоди й не мали приводу турбувати начальство своїми скаргами на невигоди. Леопсон при цьому підніс суму відкупу до 5600 карб., і відкуп на нове триріччя залишився за ним [2]).

Отже, ґетто з 1 травня р. 1857 перейшло до нового господаря. Але ідея окремих заїздів для жидів, що завдала стільки клопоту київській владі до цього часу, так здискредитувала себе в очах начальства, що воно, здається, й само роздумувало про скасування ґетта. Мабуть, саме тому в контракт з Леопсоном, за пропозицією Васільчікова, внесено було пункта, шо передбачав закриття заїздів і позбавляв при цьому орендаря права позиватися за втрати. Справу про додаткові заїзди на час контрактів розвязано тепер було так, що зобов'язано одкупника влаштовувати їх. Нарешті, київське начальство, що йому надокучила тяганина з Григор'євою, на цей раз бажало гарантувати себе від усяких несподіванок самим контрактом і тому вставило пункта, що, коли орендар порушуватиме правила, Губерське Правління може усунути його „безъ всякаго судебнаго разбирательства" [3]).

---

[1]) II, 312. Київська влада, зазнавши невдачі на справі з заїздами, гадала зловити Григор'єву на иншому. Виявилося, що Григор'єва за служників держала селян-кріпаків і склала на них контракт з Стокаленковою, опікункою малих дітей, — власників селян. Ч. II, 248 — 250.

[2]) Ч. II, 256 — 263.

[3]) Справа Київськ. Губ. Правл. № 49983(736), арк. 215—222.

З документів не видко, куди саме перемістилося ґетто за Леопсона. Але ясно видко, що з зміною одкупника порядки ґетта й способи експлоатації не змінилися. Як і Григор'єва, Леопсон за тіснотою в будинкові розмістив жидів „и въ комнатѣ, и на дворѣ", а крім того стягував з них акциз за дозвіл жити в приватних приміщеннях [1]). Він так само став вимагати пені на свою користь з тих небагатьох жидів, котрі жили в приватних будинках. Словом, повторювалася історія з Григор'євою. Але це тяглося не довго. Саме життя скасувало ґетто. Для всіх було ясно, що трицятьтисячну масу жидів, що приїжджають до Київа, не можна зачинити в двох будинках і звязати тими правилами про в'їзд, що їх видано за Бібікова. Київська влада потроху ставала байдужа до ідеї ґетта й уже р. 1857-го скасувала рогатки й прописку в них жидівських білетів. Р. 1859-го київські заїзди закрито зовсім [2]). А р. 1882-го затверджено думку Державної Ради, що нею значно поширено було право на перебування жидів у Київі й тим самим скасовано жидівські заїзди [3]). Але остаточно київське ґетто не зникло: замість двох заїздів жидівську людність зосереджено в певних районах міста.

---

[1]) Справа Арх. Київ. Генер.-губ. 1851 р. № 1158, ч. II, 292, 296.

І. В. ГАЛАНТ,
Керівничий над працями Жидівської
Іст.-Археогр. Комісії У.А.Н.

КИЇВСЬКІ ПРОЄКТИ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ ЖИДІВ 1841 Р.

(З документів Архіву київського генерал-губернатора) [1]).

Наприкінці 30-х і на початку 40-х років минулого віку російський уряд дуже зацікавивсь справою про впорядкування жидів на землі. Справа ця, що вона цікавила російський уряд з самого початку XIX в., кінець-кінцем, розвязалася в петербурзьких канцеляріях. Але матеріялу для вирішення, звичайно, вимагали від начальників тих губерень, де переважно жили жиди. Здається, в тодішньому Петербурзі за особливо цінні матеріяли з цього боку вважалися київські, і за особливо авторитетний визнавали погляд тодішнього київського генерал-губернатора Бібікова. Року 1839 сам цар Микола I, коли йому подали на затвердження положення про жидів, що його виготовив тоді Комітет Міністрів, поклав на ньому резолюцію: „сообщить ген.-губ. Бибикову съ тѣмъ, чтобы сообщилъ свое мнѣніе".

Бібіков не гаючись, подав свої міркування, що торкалися всіх сторін життя жидівського народу. Року 1840 травня 17-го міністр унутр. справ повідомив київського ген.-губ., що його „предположенія были разсмотрѣны въ Комитетѣ Министровъ и по положенію Комитета, удостоенному Высочайшаго утвержденія, предоставлено Министрамъ Финансовъ, Государственныхъ Имуществъ, Народнаго Просвѣщенія и Внутреннихъ Дѣлъ по тѣмъ изъ предположеній, которыя представляютъ полезные виды, собрать необходимыя дополнительныя свѣдѣнія и буде на ближайшемъ собраніи въ сихъ министерствахъ означенныхъ свѣдѣній подтвердится первоначальное о предположеніяхъ тѣхъ заключеніе, то дать онымъ дальнѣйшій ходъ установленнымъ порядкомъ". Отже, як видко, міркування Бібікова

[1]) Справа про землевпорядкування жидів, що тепер так глибоко цікавить і радянську владу й суспільність, має чималу літературу, що вона, головне, висвітлює історичний бік справи. Порівн. Никитинъ, Евреи земледѣльцы. СПБ. 1887, стор. 692; Еврейская Энциклопедія, т. VII, ст. 751; тут-же й бібліографія. Але в цій літературі сливе зовсім не використано матеріялів колишнього київського генерал-губернатора. А матеріяли ці чималі й характерні для історії справи про землевпорядкування. Ця стаття, що її виготовлено на підставі документів Архіву київського генерал-губернатора стосується того моменту, коли в Київі особливо жваво обмірковували цю справу. Поданий матеріял добуто з справи р. 1841 № 923 (поліційної частини).

малося на увазі покласти в основу нового, що допіру складали, положення про жидів.

У січні року 1841, щоб виробити це положення, засновано особливий комітет, що називавсь „Комитетомъ для опредѣленія мѣръ коренного преобразованія евреевъ". У склад комітету ввійшли призначені раніш міністри й кожен з них повинен був підготувати з свойого відомства матеріял „для коренного преобразованія евреевъ". Над питанням землевпорядкування жидів працював тодішній міністр державного майна гр. Кісєльов.

Року 1841 27 лютого Кісєльов надіслав до Бібікова „Программу главныхъ основаній проекта объ устройствѣ евреевъ въ земледѣльческомъ состояніи" і прохав київського ген.-губ. подати свої міркування до пунктів програми. При цьому найбільше цікавила Кісєльова справа про умови поселення жидів на землях поміщицьких і про сами способи переселяти жидів на землі [1]). За заведеним порядком, ген.-губ. удався й собі до підвладних йому губернаторів з пропозицією подати йому свої міркування. Незабаром до Бібікова надійшли ці міркування, причім найретельніш поставився до справи київський цивільний губернатор Фундуклій. Треба зауважити при цьому, що й Фундуклій, і інші губернатори, і сам Бібіков у своїх проєктах землевпорядкування жидів не стільки керувалися міркуванням про користь для жидів, скільки клопоталися оберегти від них иншу людність.

Фундуклій взагалі визнавав, що „надежнѣйшимъ средствомъ для предупрежденія со стороны евреевъ вредныхъ поступковъ и для благоустройства ихъ самихъ есть поселеніе ихъ отдѣльными селеніями съ обращеніемъ въ земледѣльческое состояніе". Але перша його турбота в цьому було поклопотатися про способи догляду, і з установлення цих способів він починає свій проєкт. Жидівські поселення, на його думку, треба підпорядкувати Палаті Державного Майна. „Но какъ по новому поселенію такого народа, большею частью донынѣ не имѣвшаго постояннаго пребыванія, неблагонадежнаго къ точному исполненію всѣхъ правилъ, какія для нихъ предписаны, и неопытнаго въ дѣлѣ сельскаго хозяйства они потребуютъ ближайшаго ежечаснаго бдительнаго надзора, вѣдомство же Окружного Правленія Госуд. Имуществъ распространено въ пяти и болѣе уѣздахъ на весьма значительномъ разстояніи, то посему при поселеніи евреевъ на земляхъ казенныхъ или владѣльческихъ, въ каждомъ уѣздѣ до 1000 душъ, нужно, чтобы опредѣленнымъ особымъ чиновникамъ назначаемъ былъ надзоръ за поселенцами евреями не болѣе какъ въ двухъ сосѣдственныхъ уѣздахъ" [2]). Урядовцям треба дати описи всіх тих, що виявили бажання переселитися, і вони, керуючися спеціяльною інструкцією, наглядатимуть за переселенням.

---

[1]) Архів київського ген.-губ., спр. № 923 (поліц. част. 184). [2]) Арк. 281.

„Програма“ міністерства припускала управління новими жидівськими поселеннями організувати на зразок селищ державних селян, призначивши для селища меншого, як 100 душ, сільських старшин, по одному на селище, а для більших жидівських поселень — „сільські розправи“. Фундуклій висловлює побоювання, що „сільська розправа“ поширить свої права і тому підкреслює потребу точно роз'яснити ці права, а головне — звернути на розправу увагу урядовця, що наглядає за переселенням. Адміністрацію-ж малих селищ Фундуклій рекомендує збільшити, додавши до старшини міністерського проєкту ще особливого постійного старосту чи доглядача, що завідував-би сільським запасним магазином. Переходячи до питання про землі, що їх можна віддати жидам, Фундуклій за необхідну умову одводу землі вважає, щоб жидівські поселення були від християнських містечок, сіл і слобід не ближче, принаймні, як за п'ять верстов. Оселяючи на землях поміщицьких, контракти, на думку Фундуклія, треба складати не менше як на 12 літ. При цьому треба, щоб окрім землі для поселення жидам приділяли землю й для хліборобства й жиди сами зобов'язувалися-б орати землю й збирати хліб з поля. Фундуклій гадає не перешкоджати жидам для того, щоб навчитися потрібних у хліборобстві робіт, за перші три роки поселення наймати робітників із селян.

Саму справу переселення жидів на землю Фундуклій не мав, здається, за дуже складну й призначав для остаточного здійснення її п'ятирічний термін від дня, коли буде оголошено положення. Щоб заохотити жидів швидше переселятися, він рекомендував установити, щоб ті, що переселяться за перших три роки зазначеного п'ятирічного строку, користувалися-б цілком тими пільгами, що їх проєктував уряд, а ті, що переселяться в дальші два роки, — тільки на половину.

Переселяти жидів у далекі місця треба партіями. Великі партії по 100 — 200 чоловіка, що виряджаються до далеких губерень, пересилаються під доглядом урядовців, що супроводять партію на протязі однієї губерні, а потім передають другому; малі партії підлягають обраним старостам.

Далі, в проєкті порушується економічний бік переселення. Автор уважає „неудобнымъ и весьма затруднительнымъ“ для уряду давати пересельцям-жидам допомогу натурою, себ-то будуванням хат, волами або кіньми, а пропонує видавати їм просто гроші, по 26 крб. на кожну родину, рахуючи в цій сумі 7 карб. на будування хати (з скарбового лісу), 10 карб. на купівлю пари волів, 1 карб. 50 коп. на хліборобське приладдя й 4 карб. на хліб для харчування підчас жнив. Окрім цих грошей, на час самого переселення проєкт припускає видавати жидам харчові гроші по 2 коп. на душу в день, а „подъ свозъ больныхъ и малолѣтнихъ дѣтей нарядить для каждыхъ пяти семействъ одну обывательскую подводу по трактамъ ихъ слѣдо-

ванія, на томъ основаніи, какъ наряжаются для слѣдующихъ при этапныхъ командахъ не въ родѣ арестантовъ".

Цю допомогу в 26 карб. проєкт призначає тільки для тих жидів, що оселяться на скарбових землях, а для тих, що оселяться на землях поміщицьких, ця сума зменшується до 15 карб. Це зменшення проєкт мотивує певністю, що поміщики, „имѣя въ виду отъ поселенія евреевъ на будущее время большія выгоды для себя, съ готовностью будутъ предоставлять имъ земли, строить дома, снабжать сѣменами и даже давать пособія на путевыя издержки".

Велику увагу автор проєкту віддає заходам заохотити жидів до хліборобства. Визнаючи за доцільні ті пільги, що в міністерстві гадали дати жидам-хліборобам, Фундуклій рекомендує ще заохочувати їх, видаючи хвальні листи, медалі, жупани й грошові нагороди. Окрім того, він визнає за корисне тим жидам, котрі зберуть запас хліба четвертів з 300, надати право переважно перед иншими на постачання хліба скарбовим магазинам без застави, дозволити жидам-хліборобам зайняття „оброчними статями" й ремеством, а також звільнити від рекрутської повинности на 50 років ті селища, де буде не менше як 100 душ. Але обстоюючи ці пільги, Фундуклій уважає за потрібне заборонити жидам-хліборобам „промышленность скотомъ всякого рода", как „вредную и вообще могущую отвлекать ихъ отъ занятій земледѣліемъ".

Повстало питання про перебування в жидівських поселеннях жидів цехових. Бажаючи прикріпити жидів до землі, уряд не схилявсь до того, щоб допускати в жидівські поселення ремісників, бо через їх професію їх не можна буде прикріпити до одного тільки селища. Але з другого боку, повстало побоювання, що заборона ремісникам проживати в проєктованих селищах, утворить такі невигоди, що вони затримають жидів од переходу на землю. Фундуклій, розвязуючи цю дилему, йде середнім шляхом. Він уважає за потрібне дозволити жидам-ремісникам жити в нових поселеннях і там ремісникувати. Але права їх він намагається сильно обмежити: ремісники, за його проєктом, можуть розвозити свої вироби по ярмарках лиш у 20-верстовій смузі від їх поселення, і при цьому можуть провадити своє майстерство тільки в себе вдома, а не можуть працювати „въ постороннихъ мѣстахъ въ домахъ помѣщиковъ и прочаго сословія жителей". Очевидячки, автор проєкту почував, що він утворить надто тяжкі умови для хліборобів і що через ці умови осадчі можуть почати втікати з колоній. Щоб запобігти цьому, Фундуклій намагається утруднити вихід із хліборобського стану, хоча урядовий проєкт і дозволяв вільний вихід через 20 років. Фундуклій проєктує тим жидам, котрі вийшли з хліборобського стану заборонити проживати в містечках і селах, а так само брати в оренду корчми, шинки і ставати на службу до одкупників винного одкупу. „Сверхъ того",

пише він, „обратившіеся въ городское состояніе послѣ или прежде 20-лѣтняго срока обязаны возвратить выданное имъ при поступленіи въ земледѣльцы денежное пособіе и внести за льготное время всѣ подати съ узаконенной денежной пеней за каждый годъ и отправить рекрутскую повинность въ той мѣрѣ, въ какой подлежали бы они по прежнему состоянію. Если бы изъ стоящихъ въ семействѣ, бывшіе до поступленія въ земледѣльцы по лѣтамъ годными въ рекруты, въ теченіе времени состоянія на льготѣ дошли до такихъ лѣтъ, въ какихъ пріемъ въ рекруты евреевъ не дозволенъ, то принимать въ таковые и до 35 лѣтъ; но ежели бы на случай достигли и выше сего возраста и затѣмъ въ семействѣ не будетъ уже годнаго въ рекруты, — въ такомъ случаѣ, имѣющіе состояніе должны вмѣсто личнаго рекрута внести установленную за каждаго сумму, несостоятельныхъ же къ уплатѣ отдавать въ арестантскіе роты".

Такий був Фундукліїв проєкт землевпорядкування жидів. Тодішній подільський губернатор, покликуючись на те, що він управляє губернею недавно й з справою не досить ознайомлений, подав на всі питання, що цікавили уряд, тільки загальні висновки. Р. 1841 дня 20 березня він подав записку в справі про землевпорядкування жидів. Губернатор узагалі скептично поставився до урядових проєктів про жидів. „Обращеніе евреевъ въ земледѣльческое состояніе", писав він, „составляетъ предметъ попеченій Правительства съ 1804 г. Для этого разрѣшены евреямъ многія льготы. Но сорокалѣтній опытъ доказалъ, что всѣ предположенія, всѣ усилія по этому предмету напрасны. И неудивительно: образъ жизни, обычаи, тѣсно сопряженные съ заблужденіями религіи, наслѣдственный навыкъ заниматься болѣе или менѣе незаконными промыслами, ставятъ почти необходимую преграду къ заставленію евреевъ перейти въ классъ людей, который долженъ по необходимости посвящать себя труду физическому, часто неблагодарному, болѣе, чѣмъ занятіямъ, для коихъ достаточенъ смѣтливый, хитрый умъ. Имѣвъ честь получить предписаніе В. В-ства отъ 8 марта за № 1246, я нахожу причины быть вполнѣ убѣждену, что предположенія, изъясненныя въ запискѣ г. Министра Госуд. Имущ. объ устройствѣ евреевъ въ земледѣльческомъ состояніи, едва ли увѣнчаются успѣхомъ. Желательно, чтобы по крайней мѣрѣ десятая часть евреевъ перешла въ сіе состояніе и на дѣлѣ соотвѣтствовала оному, но сомнительно, чтобы это сбылось. Въ особенности нельзя съ увѣренностью ожидать учрежденія земледѣльческихъ обществъ въ Подольской губ., гдѣ съ одной стороны, близость границы, съ другой малоземельность — не указываютъ удобствъ къ поселенію евреевъ-земледѣльцевъ". Губернатор взагалі гадає, що „если нѣтъ надежды достигнуть цѣли образованія изъ евреевъ земледѣльцевъ, то нѣтъ надобности въ работахъ къ достиженію этой цѣли"... Але на той випадок, якщо все-таки „быть

можетъ найдутся между евреями охотники по истинѣ поступить въ земледѣльцы", подільський губ. подає скількись зауважень з приводу міністерського проєкту. Губернатор при цьому має на увазі, власне, пристосування міністерського проєкту про землевпорядкування жидів до Подільської губерні. Печать скептицизму лежить на всіх зауваженнях губернатора. Пільги, що їх мав дати жидам уряд, уважає він за зайві, через те що „продолжительная снисходительность для евреевъ безполезна", і тому він пропонує зменшити строк пільг з 10 до 5 років. Дозволити жидам-хліборобам промисли, на чому настоював Фундуклій, подільський губернатор уважає за річ небезпечну і тому пропонує „не дозволять евреямъ въ теченіе опредѣленнаго времени заниматься не только содержаніемъ оброчныхъ статей, перевозовъ и почтовыхъ станцій, но и ремеслами на земляхъ своего поселенія". Він уважає за можливе дозволити жидам „заниматься только самою необходимою въ хозяйственномъ быту промышленностью". Видачу дорожньої допомоги на переселення подільський губернатор допускає тільки для вбогих, визначаючи суму його — 5 карб. на душу „въ виду того, что по его предложенію, переселеніе не будетъ далѣе Бессарабской и Херсонской губ.".

Записка про жидівське землевпорядкування, що її подав дня 21 березня р. 1841-го волинський губернатор Лашкарьов[1]), власне подібна до записки подільського губернатора. Лашкарьов, очевидячки, теж скептично поставивсь до міністерського проєкту землевпорядкування й тому обмежившись короткими зауваженнями. Він, передусім, дбав за те, щоб яко-мога оберегти від жидівських поселень свою губерню. Тому він пише: „по ст. 11[2]) о земляхъ для поселенія евреевъ нахожу, что ежели западныя губерніи непремѣнно должны имѣть эти колоніи, то желательно было бы, по крайней мѣрѣ, чтобы (евреи) были поселены или въ тѣхъ самыхъ губерніяхъ, въ которыхъ теперь жительствуютъ, или въ другихъ степныхъ губерніяхъ, но отнюдь не переселялись бы изъ одной западной губерніи въ другую, дабы ни одна изъ нихъ не могла быть слишкомъ обременена этимъ поселеніемъ". Живовидячки не спочуваючи міністерським планам, Лашкарьов ніби навмисне пропонує такі заходи, що могли тільки загальмувати здійснення цих планів. Так, він уважає за бажане заборонити жидівським капіталістам купувати землю для своїх одновірців,— ніби-то для того, — „дабы не отдать цѣлаго общества во власть одного богатаго, но неблагонадежнаго лица". Про видачу допомоги, що без неї переселення не можна було здійснити, Лашкарьов гадає, що її треба обмежити „строжайшею только необходимостью", а тим жидам, що оселяться на поміщицьких землях, взагалі не вважає за потрібне видавати будь-якої допомоги. Лашкарьов не спочуває намірам уряду дозволити жидам-хліборобам у перші три роки наймати

[1]) Арк. 213*—214. [2]) Міністерського проєкту.

для роботи та для інструктування в хліборобстві християн, називаючи це „весьма щекотливымъ". А з приводу пільги в рекрутській повинності, що на спокусливий характер цієї пільги так надіявсь Фундуклій, Лашкарьов висловлює погляд, що вона неодмінно мусить бути особиста, а не родинна, — „иначе старики будутъ поселены, а молодежь станетъ по прежнему шататься".

Такі були губернаторські проєкти землевпорядкування жидів.

Здобувши ці проєкти, Бібіков доручив розглянути їх Іванові Наумовичеві Подолинському, що його він уважав за найкращого в Київі фахівця в жидівській справі. У секретному особистому листі до Подолинського Бібіков писав: „Зная вполнѣ опытность Вашу и близкое знакомство съ здѣшнимъ краемъ, по долговременному служенію и особымъ занятіямъ дѣлами о евреяхъ въ комитетѣ объ учрежденіи духовныхъ правленій, я полагаю, что никому изъ служащихъ здѣсь не извѣстны евреи, какъ Вамъ, и никто лучше и удовлетворительнѣе не можетъ сообразить всѣ мѣры, кои нынѣ вновь предполагаются, съ сдѣланными уже представленіями" [1]). Подолинському запропоновано було зредагувати відповіді на всі питання, що їх зробило міністерство.

До дня 25 квітня р. 1841-го Подолинський, очевидячки, виконав, дане йому доручення, і Бібіков подав до міністерства Державного Майна свою думку в справі про землевпорядкування [2]) в формі „отношенія" [3]).

„Отношеніе" Бібікова дуже докладно й ретельно розглядає кожен пункт міністерського проєкту. Великою мірою в „отношеніи" використано той матеріял, що його подав Фундуклій. Але деякі пункти справи висвітлює Бібіков инакше, а деякі висунув він уперше.

Бібіков, звичайно, „спочуває" міністерському проєктові притягти жидів до хліборобства. Але заразом він дуже хоче, щоб у тому краю, де він управляє, було як-можна менше жидівських колоній... „Въ число мѣстъ, предназначенныхъ для поселенія евреевъ", пише він [3]), „включены также губерніи Кіевская, Волынская и Подольская. Соглашая сіе назначеніе съ мѣстными обстоятельствами, не усматривая ни пользы ни возможности допустить въ сихъ губерніяхъ къ поселенію евреевъ, ибо по многочисленности населенія во всѣхъ трехъ губерніяхъ не только не имѣется излишнихъ для земледѣлія казенныхъ и частныхъ земель, но во многихъ мѣстахъ ощущается уже въ томъ недостатокъ. Слѣдов., при поселеніи евреевъ необходимо произойдетъ съ одной стороны стѣсненіе въ нужныхъ собственно для крестьянъ земляхъ, а съ другой то неудобство, что прійдется поселить евреевъ или въ самихъ селеніяхъ между крестьянами, или хотя особнякомъ, но въ близкомъ разстояніи

[1]) Арк. 231. [2]) Арк. 345 — 358.
[3]) Арк. 347 зв.

отъ христіанскихъ селеній. Такое сближеніе евреевъ съ крестьянами всегда клониться будетъ къ неотвратимому вреду для послѣднихъ, а тѣмъ болѣе чувствительна и нестерпима будетъ невзгода для имѣній сосѣдственныхъ помѣщиковъ".

Не погоджуючись на міністерський проєкт оселити жидів у його губерніях, Бібіков показує на Басарабію й Новоросію й намагається яко-мога переконливіш довести, що ці місцевості вигідні для жидівських хліборобських колоній. „Казалось бы", пише він, „всего лучше и полезнѣе было бы обратить евреевъ для поселенія преимущественно въ сосѣдній Новороссійскій край и въ Бессарабію, гдѣ представляются къ тому весьма большія удобства по излишеству казенныхъ и частныхъ земель. Тамошніе помѣщики, по большей части, обладая чрезвычайно обширными землями и при малочисленности собственныхъ крестьянъ не имѣя возможности ихъ обрабатывать, прибѣгаютъ даже къ средствамъ непозволительнымъ, завлекая туда для работъ изъ сосѣднихъ губерній крестьянъ, которые, оставляя постоянную свою осѣдлость, разстраиваютъ свое состояніе и дѣлаются безполезными бродягами, а настоящіе владѣльцы или общества, къ коимъ они принадлежатъ, отбывая за нихъ повинности и платя подати, терпятъ ненаградимые убытки, и, что возможнѣе всего, встрѣчаютъ величайшія затрудненія при рекрутскихъ наборахъ, потому что молодые способные люди, удаляясь изъ мѣстъ своихъ, находятъ тамъ свободное пристанище и укрывательство, несмотря на всѣ запрещенія правительства. Слѣдов., поселеніе въ Новороссійскомъ краѣ евреевъ не только не встрѣтитъ никакихъ мѣстныхъ неудобствъ: напротивъ того, пополнивъ ощутительный недостатокъ народонаселенія, принесетъ ощутительную пользу какъ для помѣщиковъ, такъ и для самихъ евреевъ". Сказавши, що поселення жидів у Басарабії й Новоросії буде корисне для поміщиків, Бібіков пригадує, що багато поміщиків не хтять мати на своїх землях жидівських поселень. Передбачаючи, що такі поміщики знайдуться й в Новоросії та що вони шкодитимуть його планові, Бібіков поспішає запобігти цьому. Він пише: „но дабы болѣе расположить помѣщиковъ воспользоваться выгодами поселенія на своихъ земляхъ евреевъ, необходимо усилить строгія мѣры къ совершенному искорененію въ тамошнемъ краѣ пріема и передержательства бѣглыхъ" [1]).

Ці думки про небажаність жидівських поселень у тодішньому південно-західньому краю — головні в записці Бібікова. Але, як сказано вище, й з усіх инших боків справу київський генерал-губернатор розглянув уважніш і основніш, ніж підвладні йому губернатори. Економічний бік справи він обмірковує з погляду свойого проєкту про поселення жидів у Новоросії та Басарабії. Беручи на увагу брак лісу в цих місцевостях і труднощі першого влаштування, Бібі-

[1]) Арк. 349.

ков гадає, що найбільші турботи про це все має взяти на себе уряд. Заготівлю лісових матеріялів, будування хатів, купівлю худоби, хліборобського знаряддя й заготівлю насіння, на його думку, треба покласти на урядових службовців і здійснити за допомогою од уряду, але з участю довірених од жидівських громад. Загальну суму витрат на переселення Бібіков підвищує до 300 карб. на асигнації для тих, котрі оселяться на скарбових землях, і до 150 карб. для тих, котрі оселяться на землях поміщицьких. Про поселення на землях поміщицьких Бібіков каже окремо, намагаючись тут запобігти зловживанням і жидів, і поміщиків. Оселяти жидів на поміщицьких землях треба на підставі умов, що їх наперед затвердить влада. Головне, про що турбується тут Бібіков, це те, щоб жиди оселилися лиш для хліборобства, а не для оренди або якої-небудь инакшої мети, як, напр., заснування гуралень. І тому він настоює, щоб жиди, котрі оселяться на поміщицьких землях, не мали права працювати над гуральництвом та щоб „сверхъ земли для построенія домовъ и хозяйственныхъ заведеній отводимы были земли для хлѣбопашества въ достаточномъ количествѣ съ точнымъ при томъ обязательствомъ, чтобы сами евреи воздѣлывали свои земли“ [1]).

Що-до влаштування майбутніх жидівських хліборобських поселень, то тут проєкт київського генерал-губернатора, як і взагалі всі київські проєкти, намагається насамперед забезпечити догляд за новими хліборобами. У поселеннях мають бути, звичайно, старшини з жидів, але, гадає Бібіков, „особымъ чиновникамъ, опредѣленнымъ для надзора за поселенцами, должно вмѣнить въ обязанность наблюдать, чтобы сельскіе старшины изъ евреевъ — не присвоили себѣ суда и расправы въ дѣлахъ важнѣйшихъ“. Старшини можуть посвідчити потребу тимчасової відлучки для поселенця, але „старшинамъ изъ евреевъ опасно было бы ввѣрить, по крайней мѣрѣ, на первый разъ право снабженія поселянъ на отлучки письменными видами“, а тому „выдачу поручить особому чиновнику, для надзора за поселенцами опредѣленному“. Взагалі, на думку Бібікова, „правительство, жертвуя значительными суммами для переселенія и водворенія евреевъ земледѣльцевъ, предоставляя имъ чрезвычайныя льготы, — однимъ словомъ, обезпечивая для евреевъ по всѣмъ вѣроятіямъ успѣхъ и благосостояніе въ новомъ ихъ состояніи,—должно необходимо оградить себя отъ всякихъ злоупотребленій и подлоговъ, которые сдѣлали бы сіи мѣры безполезными“ [2]). Все, що каже Бібіков у своїй записці про пільги для поселенців, про їх ремество, а так само про вихід із хліборобських поселень, — усе це й має виключну мету — запобігти зловживанням. Взагалі Бібіков повторює з невеликими змінами думки Фундуклія.

---

[1]) Арк. 356.

[2]) Арк. 356 зв.

Такі були проєкти землевпорядкування жидів, що їх складено р. 1841 в Київі. — Р. 1844-го дня 26 грудня „высочайше“ затверджено загальне „Положеніе о евреяхъ-земледѣльцахъ“ [1]). Порівнявши це положення з київськими проєктами, побачимо, що, всупереч першим намірам, у Петербурзі взагалі мало покористувалися з київських матеріялів. А головне, в петербурзькому „Положенні“ сливе зовсім не відбився той дух крайньої підозрілости до жидів, що ним просякнуто київські проєкти.

Раніше ми були сказали, що ген.-губернатор Бібіков дуже прихильно поставивсь до плану притягти жидів до хліборобської праці, але висловлювався негативно про те, щоб оселяти жидів у межах його генерал-губернаторства. Але, як видко з иншої архівної справи [2]), жидівські хліборобські поселення почали виникати, правда в невеличких розмірах, ще тоді, як Бібіков був за генерал-губернатора в цьому краю. Чи Бібіков одмовивсь од свойого попереднього погляду на колонізацію жидів на території доручених йому губерень, чи ця зміна сталася під тиском вищих урядових кіл,— з справи не видко. Ми гадаємо, проте, що останній здогад правдивіший. Річ у тому, що наприкінці 40-х і з початку 50-х років справа про впорядкування жидів на землі стала в урядових колах актуальна. Уряд, „въ цѣляхъ исправленія“ жидів та щоб повернути їх на „полезныхъ гражданъ“, надавав величезного значіння переходові жидів у хліборобський стан. Це видно з „высочайшаго“ наказу, що тоді розіслав міністр державного майна начальникам губерень, щоб притягали до організації жидівських хліборобських колоній „значительнѣйшихъ капиталистовъ изъ евреевъ“, бо „по дѣламъ Министерства Госуд. имуществъ видно, что еврейскія поселенія, устроенныя ихъ единовѣрцами на свой счетъ..., отличаются болѣе другихъ благоустройствомъ по той причинѣ, что успѣхъ ихъ поселеній связанъ съ личными интересами самихъ учредителей“. А „личные интересы“ полягали в тому, що фундатори хліборобських колоній „смотря по числу душъ или семействъ, ими поселенныхъ“ здобували звання особистого чи потомного почесного громадянства [3]).

Цей „высочайшій“ наказ мав магічну дію на начальників губерень, і вони один за одним поспішили сповіщати жидівських капіталістів про монаршу ласку, що їх жде. Жидівські капіталісти спокусилися на обіцяну нагороду й ревно взялися засновувати жидівські хліборобські колонії. Так, між иншим, повстала поблизу Київа в Васильківському повіті Веприцька жидівська зразкова колонія. Це було року 1852-го, а рік раніше, року 1851-го, виникла Котлубицька жидівська колонія, і в ній оселилося близько 40 жидівських родин.

---

[1]) Порів. Левандa, Полный хронол. сборникъ законовъ и положеній касающихся евреевъ. 1871, стор. 594—603.

[2]) Архів Київ., Под. та Вол. Ген.-губ., спр. Ч. 97, р. 1852, поліц. частина.

[3]) Архів Київ.., Ген.-губерн., поліц. ч. спр. 965 за р. 1852.

Обидві ці колонії впорядковано значною мірою за допомогою од жидівських капіталістів, але вони керувалися не бажанням забезпечити своїм убогим одновірцям чесне трудове існування, а самісінькими лиш корисливими намірами, надіями дістати звання почесного громадянства. Характерне що-до цього поводження одеського купця А. М. Бродського, що висловив бажання пожертвувати на впорядкування Веприцької колонії 10.000 крб., але з тією умовою, що ті 1.925 крб., що вніс на цю саму справу банкір Гальперін, буде цьому жертводавцеві повернуто, бо Бродський, як він сам каже, хотів заснувати цю колонію сам один. Але коли вже розпочато було роботу впорядкування колонії, а сподівану нагороду,—звання пот. поч. громадянина помилково призначено було не йому, а людині одного з ним прізвища, то Бродський одмовився дати ті гроші, котрі він обіцяв, аж поки дадуть йому це звання. І це поруч з попередньою заявою Бродського, що він робить свою пожертву, маючи на увазі тільки добро своїх убогих одновірців, що він їх хоче бачити за плугом і ралом.

Чи могла бути успішна колонізація жидів, що її розраховано виключно на щедрість жидівських капіталістів? Звичайно, ні. І треба сказати цілком отверто: за одну з причин, що провалили землевпорядкування жидів за самодержавства, були хибні розрахунки уряду, що хтів повернути жидів у хлібороби за допомогою од жидівських багатіїв. А що жидівська колонізація за царського режиму зазнала повної поразки, видко з того, що за 100 з чимсь років колонізаторської діяльности пощастило оселити на землі всього тільки 149.000 душ, та й то не самих хліборобів, а й тих, що працюють на городах, тютюнників, то-що, тимчасом коли за два тільки останніх роки переведено на землю в Радянському Союзі близько 60.000 жидів.

Проф. П. КЛЕПАЦЬКИЙ
(Полтава).

ГОСПОДАРСТВО ДИКАНСЬКОГО МАЄТКУ КОЧУБЕЇВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX В.

Серед скарбів величезної наукової ваги, що переховуються в Полтавськім Краєвім Архіві, є один, що його досі ніхто не студіював, а саме: Диканський Архів Кочубеїв. Новіша частина його за останні 80—85 років, що переховувалася по економіях, загинула разом з ними; але документи давніших часів, од Самойловичевого гетьманування геть аж до 40-х років XIX в., збереглися (за незначним вийнятком). Переважно це матеріял, що характеризує першу чверть (зокрема — перші 12 років) XIX в., матеріял надзвичайно цінний, бо в урядових установах такого не може бути, а приватні архіви мало не всі понищено в період громадянської війни; та й сам собою він має величезну вартість. Тільки користуватися цим матеріялом не так-то й легко, бо хоч і є добрий картковий опис, зложений ще за власника Диканського маєтку, так самі документи розташовано й перенумеровано не за ним, а цілком свавільно, отож, напр., звідомлення якогось управителя — в одній шухляді, а додатки до нього за 3—5 шухляд уперед чи назад [1]). Маючи на думці в найближчому часі написати докторську дисертацію, ближче зазнайомившись з матеріялами Диканського архіву, автор вирішив використати для цього саме їх, а через те ще з вересня минулого року узявсь систематично розробляти згаданий архів. Инакше кажучи, автор просто, по черзі, за готовою нумерацією, перечитував кожен документ, виписуючи потрібні йому дані до свого зшитка. Отож досі перечитано й використано десятеро шухляд або 1.900 документів, що становить третину всього Диканського (наявного) архіву або дві третині матеріялу, що його можна притягти до даної теми. Можливо, що по-за використаними матеріялами в решті архіву знайдуться й ще яскраві чи характерні для даної доби документи, але автор гадає, що ті документи ледві чи відкриють щось принципово нове супроти того, що вже відомо йому з дослідженої частини архіву. Будь-що-будь, ті новини будуть занотовані в його докторській ди-

[1]) Як пояснює Істор. Архів, цю нумерацію переведено 1919/20 рр. в порядку охорони, коли ще оригінального опису не було знайдено, а сами документи були в безладді.

сертації; тепер-же автор подає до уваги українському громадянству тільки те, що можна було зачерпнути з десятьох шухляд, котрі він уже переглянув.

Маєток, що за його тут мова, розташований був навколо славнозвісної Диканьки, з дачею (Загрядівською) на Херсонщині (по р. Інгульцю). Різними часами й різними способами придбаний у першій полов. XIX в. він уже складався з сіл: Диканьки, Балясного, Чутівки, Іскрівки, Кочубеївки та їхніх хуторів-виселків (Купріянівка, Свинківка й инш., а на Херсонщині — Загрядівка й Ганнівка). Скільки десятин було в Диканському маєткові, за те ми не маємо точних відомостей: будь-що-будь, навколо Диканьки було не менше, ніж чотири тисячі десятин, а в Загрядівській дачі — по-над 16 тис. дес. [1]). Людність-же його року 1801 становила 9.075 душ обох полів, а на 1812 р. її було вже 11.103 душі [2]). Отже це була магнатська латифундія, що розподілялася на скількись економій (Чутівська, Іскрівська, Кочубеївська, — Диканська, Баляснівська й Загрядівська), з головним управлінням у Диканці; але від р. 1832 Чутівка з Іскрівкою та Кочубеївкою децентралізувалися (Чутівське Вотчинне Управління), так що остаточно вони об'єднувалися вже особою самого власника, що звичайно перебував у Петербурзі. На головноуправителів призначали або з чужинців (англійця Месона, німців Клодта й Клеберга), або з місцевих поміщиків (Сахновського, Котовича), добре ознайомлених з сільсько-господарчою справою. Управителі теж часом бували з чужинців (з Прибалтики) — Кріднер, Шренк. А для ближчого догляду за ними запрошувано або губернаторів (Баратова, Комстадіуса), або когось з поважних поміщиків (С. М. Кочубея, В. Скаржинського, Джуньківського). Хазяїн платив їм протекцією що-до державних поставок, чинів та орденів, розплачуючись, отже, за приватні послуги державними засобами (як і в инших випадках) [3]).

Господарство в Диканському маєтку складалося: 1) з експлоатації землі та різних промислових закладів, звязаних з цим, як-от: 2) гуральництво, 3) скотарство, 4) вівчарство, 5) птахівництво, 6) салітрарництво, 7) ткацтво й 8) бджільництво. Додаткові прибутки давали кріпаки під назвами: шлюбних куниць, оброчних, чинщових, поочкових, косовичних і т. инш. Розгляньмо все це по порядку і як найстисліше, бувши обмежені вузькими рамцями статті. По докладніші відомості відсилаємо читача до нашої майбутньої докторської дисертації.

1. Передовсім — про хліборобство.

За якою системою плодозміни проваджено хліборобство першими десятиріччями XIX в., ми не маємо відомостей: мабуть, що за трипіллям, по старовині. Але вже в двацятих роках, здається, управитель Котович запровадив плодозміну на 10 і 20 піль, з засівом

[1]) Чч. 214, 171. [2]) Чч. 987, 143, 148.
[3]) Чч. 215, 216, 463, 706, 709, 898, 907, 920, 988, 1016, 1653.

льону, гречки, коренеплодів та бобів. Оскільки це поліпшило врожайність диканських ґрунтів, судити важко, бо ця новина не пережила й 20 років, як новий головноуправитель (Касперович) її скасував, отже рішучого ефекту не дочекалися. Новий управитель, починаючи (як зáвсіди це водиться) з критики свого попередника, проти багатопілля виставив такі аргументи: 1) що без угноєння й відпочинку чи з відпочинком на 8-й рік ніяка плодозміна не дасть доброго врожаю; 2) що на відпочинок земля пускається під сінокіс або після льону, коли вона непридатна до сінокосу, або після гречки, картоплі, бобів, коли вона проростає бур'яном, отже з неї ані зерна, ані хліба; 3) що для заведення багатопілля довелося зайняти частину виснажених селянських ґрунтів та затверділого пустаря, а його важко було підняти плугом, чóму й сподіватися в тих місцях на врожай не можна; нарешті, 4) що довгий строк плодозміни перешкоджає своєчасно вжити заходів, якими можна було-б запобігти шкодам від невдалих спроб. Од себе Касперович рекомендував замість багатопілля — трипілля, з засівом після ячменю й вівса клеверу, люцерни та инших трав та угноєнням [1]). Мабуть, що Л. В. Кочубей дав на волю новому управителеві робити, що хоче, аби-б тільки не було збитків: од кінця 30-х років ми вже маємо звістку від того-ж-таки Л. В. Кочубея, що „въ Полтавской губерніи уже давно сѣютъ искусственные луга“ [2]).

Землю орали восьмиволовими плугами. У 20-х роках їх замінено на чотириволові, але (як доповідає управитель) ці плуги „оказались нѣсколько неудобными, потому что весьма немногіе изъ крестьянъ выучатъ порядочно орать съ ними и что, когда поломаются, то почти нѣтъ возможности, по сложности ихъ, починять ихъ здѣсь“. У Чутівці таких плугів було 14, а в 1827 р. тільки одного з них можна було пустити в діло; у Диканці-ж їх закинули зовсім. Щоб обминути ці труднощі, управитель Клеберг виписав з маєтку кн. Репніна (Андріївки) два плуги невідомої для нас системи, тільки простішої конструкції, теж, мабуть, на 4 воли й на зразок їх зробив певну кількість для Чутівської економії. З його слів, такі плуги не тільки вживали по Репнінових економіях, а й „крестьяне весьма стараются имѣть ихъ и большая часть уже снабдилась и работаетъ оными“ [3]). Після оранки поле боронували; як те, так і друге робили панським реманентом [4]). — Про обробіток селянських ґрунтів, окрім вищенаведеного свідчення, можна хіба додати, що граф В. П. Кочубей намагався навчити їх орати арокінною „сохою“, як обробляли свої ґрунти селяни в його великоруських маєтках: такі „сохи“ він роздавав безземельним селянам, осаджуючи їх на панській землі [5]).

---

[1]) Ч. 171. [2]) Ч. 412. [3]) Ч. 212.
[4]) Чч. 1809, 171. [5]) Ч. 1702.

Сіяли пашню, мабуть, звичайним способом — руками. Тільки р. 1827 виникла думка завести сіялку на зразок уживаної в Яготинському маєткові Репніних [1]), але що з того вийшло — не знаємо.

Сіяли, як водиться, озимину й ярину, в складі таких культур: жито — озиме й ярове, пшениця — озима, ярова, арнаутка й червона, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, конопля й потрошку льону, маку та ганушу. Про структуру засіву в Диканському маєткові (з Загрядівською дачею) дасть уявління оця таблиця:

Назва хлібів	Засіяно: 1801 [2]) Чт.	Чк.	1804 [3]) Чт.	Чк.	1807 [4]) Чт.	Чк.	1812 [5]) Чт.	Чк.	Разом Чт.	Чк.	Усього даної культури Чт.	Чк.
Жита: Озимого	819	7	656	3²/₄	752	4	1159	1	2868	3²/₄	3985	5²/₄
Жита: Ярового			2	4	99	7	195	—	297	3		
Пшениці: Озимої			95	—	57	4	107	—	259	1		
Пшениці: Ярової	198	2	157	1¹/₄	124	2	150	—	431	3¹/₄	1394	4¹/₄
Пшениці: Арнаутки			105	1	170	1	201	—	179	5		
Пшениці: Червоної			2	6	5	—	18	—	25	6		
Ячменю	203	5³/₄	232	1	250	6	344	7	—	—	1031	6
Вівса	331	—	277	5	254	5	353	2⁶/₄	—	—	1219	4⁶/₄
Гречки	229	1	135	6³/₄	140	6¹/₄	134	1	—	—	639	6⁷/₄
Проса	34	7⁶/₄	36	5¹/₄	33	5¹/₄	61	²/₄	—	—	166	2⁵/₄
Гороху	Мабуть, не сіяно		7	7²/₄	9	1	13	2¹/₄	—	—	30	2⁶/₄
Конопель			38	7⁵/₄	59	5¹/₄	39	4 /₄	—	—	132	1⁶/₄
Льону			1	2⁷/₄	7	2⁵/₄	3	6¹/₄	—	—	15	4
Маку			—	⁵/₄/₂	—	⁶/₄/₂	—	³/₄	—	—	1	⁵/₄/₄
Ганушу			—	4	—	4	—	2	—	—	1	2
									Разом.		8624	1⁵/₄/₄

З поданої таблиці видко, що головне місце в структурі засіву належало житові (46,2%), зокрема озимому, причому з роками засів жита збільшувавсь у більшій пропорції, ніж засів инших хлібних культур. На другому місці була пшениця (16,1%), зокрема арнаутка, на третьому — овес (14,1%), на четвертому — ячмінь (11,9%), на п'ятому — гречка (7,4%), на шостому — просо (1,9%), на сьомому — коноплі (1,5%), далі — горох (0,3%) і льон (0,17%), маку й ганушу сіяли зовсім мало. Як буде видко далі, така структура засіву по-

[1]) Ч. 227. [2]) Ч. 1819 (тут бракує відомостей про Загрядівську дачу).
[3]) Ч. 1651. [4]) Ч. 250. [5]) Ч 1031.

яснюється тим, що жито вживали на гуральництво, а вівсом і ячменем харчували худобу.

Для характеристики врожайности та вмолотности різних хлібних культур прислужиться оця таблиця:

Назва хлібів	1801 р.				1812 р.				Врожайність самого	Умолотність з копи в пуд.
	Засіяно		Зжато кіп	Після проби сподівано зерна	Засіяно		Зжато кіп.	Після проби сподівано зерна		
	чт.	чк.		чт.	чт.	чк.		чт.		
Жита	1819	7	9676½	3748	1299	4	21121,2	8026,7	3,7	2,9
Пшениці	198	2	3059	661,6	395	—	5567,5	1197,3	3,1	1,7
Ячменю	203	5⅝	2512½	813,8	266	1	5937,9	1207,4	4,3	2,5
Вівса	334	—	2192	1127,2	233	2	2210,4	849,7	3,4	3,5
Проса	34	7⅝	1900½	548,9	49	1⅝	2143,5	339,1	11.2	1,8
Гречки	229	1	2815	681,2	126	5	2502,5	379,6	2,9	1,5
Разом . .	2819	7⅛	22155½	75807	2369	5⅝	38483	12059,8	4,7	2,3

Вищенаведену таблицю в обох своїх частинах (1801 р. й 1812 р). ми викомбінували на підставі оригінальних документів [1]). Перша частина її цілком реальна, бо в оригіналі подається, скільки якого хліба (в копах і четвертях) дісталося панові і скільки (в копах) — женцям; бракує тільки переводу кіп, що заробили їх женці, на четверті, але це не важко зробити, знаючи умолотність панських кіп. А втім, для другої частини цієї таблиці оригінал подає тільки пайку (в копах = четвертях) самого пана; щоб вирахувати-ж усенький урожай, довелося взяти пропорції зажону з попередньої таблиці, тимчасом як навсправжки вони могли бути трохи инші. Окрім того, 1801 рік був не зовсім урожайний („урожай хлѣба и сѣна худой“ [2]), але це компенсується тим, що 1812 р. був урожай добрий („хлѣбу и сѣну довольно хорошій урожай“ [3]). Звичайно, автор міг-би замінити подані таблиці на инші, може й доцільніші, але їх довелося-б препарувати з багатьох шматків, різними аргументами умотивовуючи свої статистичні операції, на що вузькі рамці цієї статті не дозволяють. Подана таблиця з можливих найпростіша своєю конструкцією і, як орієнтаційна, в загальних рисах відповідає дійсності; по деталі-ж відсилаємо читача до нашої майбутньої дисертації.

Про що-ж промовляє та таблиця? А промовляє вона за те, що врожайність у Диканському маєтку була невелика, а вмолотність копи — і ще менша. Це пояснюється, з одного боку, браком угноєння полів (ми ніде не знайшли вказівок, що воно практикувалося, тимчасом як — навпаки — є натяки, що його не було [4])), а по-друге, малою

[1]) Чч. 1849 і 1031. [2]) Ч. 1855. [3]) Ч. 946. [4]) Ч. 171.

продуктивністю кріпацької праці: „лайдаки й п'яниці!" — чуємо ми не від одного економа [1]).

Що-до збору врожаю, то звичайно його жали, иноді (здебільшого ярину) косили [2]). Од старовини тут повелося, що женці одержували з панського засіву „скопщину" [3]); хоч господарний управитель англієць Месон і вважав це за шкідливе як для інтересів пана, так і самих кріпаків, проте цього звичаю викорінити не міг. Та й як його було викорінити, коли в деяких економіях Диканського маєтку (напр., Чутівській), при малій кількості робочих рук (1.217 чоловіка), так багато засівалося панського поля (1.745½ дес.), що для збору врожаю доводилося відбирати ввесь час у кріпаків, так що вони не мали змоги поратися біля свого власного, що призвело їх до зубожения [4]). Тому економії доводилося бодай деяку частину врожаю й після 1812 року віддавати селянам за сніп (звичайно 3, 4 або 5), щоб вони мали собі хоч будь-який засіб до існування. Зрештою, оранку довелося таки зменшити [5]). У Диканці-ж, навпаки, через велику кількість людности й невідповідну їй – землі важко було використати її для господарських робіт, а тому частину селян з Диканьки довелося виселити на хуторі та в Херсонський маєток — Загрядівку.

У Диканськім маєтку взагалі при розподілі праці (у першу чергу — що-до збору врожаю), крім випадків на зразок зазначеного (у Чутівці), досить твердо додержувано закону Павла I про триденну панщину. Тому підданська людність ділилася на дві статті, з яких одна працювала на панському полі, а друга — на власному, чергуючись що три дні. Але від 1820-х рр. в інтересах підвищення продуктивности праці почали були запроваджувати розпорядок, запозичений з саратівської вотчини Кочубеїв — організація праці десятками, який однак у Диканському маєтку не прищепився: гору взяла система акорду („уроки"), що справді дала й більшу продуктивність праці, й піднесення матеріяльного добробуту людности [6]).

За нормальний наділ на душу вважали 8 дес., по 2 в кожнім з трьох полів та 2 дес. лугу [7]). Але були (особливо в Диканці) й безземельні, які, замість поля, наділялися якимось иншими прибутковими статтями [8]). Про вдів і сиріт дбала економія [9]), иноді коштом церковних сум [10]). Селянську землю вважали за їх власну, як і забудування на ній, так що коли селян переводили до иншого маєтку, їм сплачували вартість і землі, і будівель, що на ній позалишалися [11]).

Урожай звозили з панських ланів селянським ременто м і складали по економіях у скирди. Перемолотити їх від року до року сливе ніколи не щастило (надто в Чутівській економії): хліб у скирдах

[1]) Чч. 76, 1861, 117. [2]) Чч. 211, 76. [3]) Ч. 1865. [4]) Чч. 209, 214.
[5]) Чч. 210 і 211, 1808. [6]) Чч. 209, 214, 1700, 226. [7]) Чч. 209 і 1702.
[8]) Ч. 1702. [9]) Чч. 266 і 1812. [10]) Ч. 1651. [11]) Чч. 1667 і 1827.

застоювався по кілька років, прів і псувала його мишва [1]). Оця таблиця, скомбінована на підставі перелічних відомостей, дасть спромогу уявити скільки було таких залежнів:

Роки	Жита	Пшениці	Ячменю	Вівса	Проса	Гречки
	кіп	кіп	кіп	кіп	кіп	кіп
1801 [2])	1631½	898	210	14½	773½	150
1803 [3])	4966	4832	1316	1026½	1564	1349½
1805 [4])	4619	7331	679	1374	1639	1449
1806 [5])	2033½	6702	676	346	499	1508½
1807 [6])	470	5774	133	638	897	1067

Великі залежні старого хліба в скирдах висували потребу винайти якісь інші способи до обмолоту збіжжя, крім практикованих від старовини (ціпами). Тому вже року 1804 проваджено переговори з калузьким поміщиком Полторацьким про надіслання до Диканьки молотарки [7]), але чи прибула вона сюди, а коли прибула, то яка була з неї користь, у документах, що ми переглянули, бракує відомостей. Знову тільки 1824 року ми зустрічаємося — і то лиш з проєктом — виписати з Москви молотарку [8]), але чи було її виписано, знов-же-таки не знаємо. Будь-що-будь, р. 1827 чутівський управитель Клеберг знову доводить, що молотарка страшенно потрібна [9]). Отож В. П. Кочубей і виряджає його по неї до київського (в Таганчі) поміщика Понятовського, що вславивсь зразковою постановою в його маєтку сільського господарства [10]). Документи залишають нас на тому, що управитель чекає відповіди від Понятовського, але чи дійшло й цим разом до здобуття самої машини, не знати. Коли й дійшло, то справу з молотаркою треба уявляти собі так, як це було з чотириволовими плугами: кріпаки їх скоро поламали, а лагодити було нікому, отже доводилося чекати на вільну працю — для кріпацьких розпорядків такий струмент був непридатний.

Віяли здебільшого по клунях лопатами. Але через те, що для цього треба було кожного разу чекати вітру та й сама робота провадилася кволо, то довелося пошукати машини. 1827 року в Диканці таку віяльну машину зроблено, але на досвіді виявилося, що вона не тільки не може вивіяти хліба з полови, ба навіть уже раз перевіяний хліб очищує кепсько і в малій кількості. Чутівський управитель з цього приводу радив В. П. Кочубеєві вдатися до московського винахідника Махова, що його віялку було апробувало

[1]) Ч. 214. [2]) Ч. 1849. [3]) Ч. 1855. [4]) Ч. 284. [5]) Ч. 490.
[6]) Ч. 247. [7]) Ч. 229. [8]) Ч. 137. [9]) Ч. 209. [10]) Ч. 217.

„Вольное Экономическое Общество“ [1]). Подібну машину зробив був у Яготині кн. Репнін для свого маєтку, пообіцявши Кочубеєві надіслати її модель [2]), але з'ясувалося, що вона добра тільки для перечистки раз уже провіяного зерна (особливо для засіву), проте не вичищує зерна з полови; до того-ж робили її великоруські майстри, а українські ще не вміли [3]). Все-ж така віялка біля 1827 р. була зроблена в Диканці, але через цю хибу не була визнана за придатну, тому і в цій справі довелося звернутися по пораду до таганцького маєтку Понятовського [4]).

Куди-ж поділися одержані від хліборобства продукти? — Частину їх споживав у самій економії всякого роду служилий люд, частина йшла на годівлю птиці й худоби, частина перероблялася для промислових цілей, а решта (пшениця-арнаутка, крупа) вивозилася на продаж. Вивозилася вона здебільшого до чорноморських портів, що їх значіння від початку XIX в. цінилося достатньою мірою [5]). Отож, р. 1805 було послано до Херсону „изрядную“ кількість круп, а до Криму близько 600 чтв. пшениці [6]); р. 1824 вивожено пшеницю до Карасубазару, де й продано — арнаутку по 18 карб., а озиму — по 17 карб. четверть на срібло [7]). А втім, через збільшення хліборобства в Европі, масовий вивіз збіжжя з Єгипту (й Америки?), непорозуміння з Туреччиною й особливо через грецьку війну від 1820 р. збут збіжжя за кордон сильно був перешкоджений [8]), так що вже р. 1824 кримський комісіонер Кочубея, купець Степан Амбар-Оглу повідомляв, що „за кордон вимог немає“ [9]). Лишалися таким чином тільки свої, внутрішні ринки: збіжжя продавалося або на місці, скупщикам [10]), або одвозилося в Москву чи куди инде [11]). Поширення чорноморської флоти дало можливість деяку частину сільсько-господарчих продуктів, як житнє борошно, крупа, горох — постачати на завдоволення її потреб. Довідавшись про це завчасно, В. П. Кочубей попереджує свого управителя в Диканці, щоб він не прогавив нагоди й заранє наготував у можливо більшій кількості те, що визнано буде за потрібне збути (особливо крупу) [12]).

Збіжжя перемелювано на економічних млинах, що з них двоє були на Ворсклі [13]) та ще якийсь особливий „машиновий“ млин у Диканці [14]). Опріч того, по селах були ще й панські вітряки [15]), але про кількість їх, як і млинів, ми не маємо відомостей.

Про питому вагу хліборобства в прибутковому бюджеті Диканського маєтку дасть уявління оця таблиця:

[1]) Ч. 1700. [2]) Ч. 1809.
[3]) Ч. 1809. [4]) Чч. 1700, 217.
[5]) Чч. 1816, 1817. [6]) Чч. 227, 279.
[7]) Чч. 65, 98. [8]) Чч. 799, 1710.
[9]) Ч. 65. [10]) Ч. 97. [11]) Ч. 489.
[12]) Ч. 1846. [13]) Ч. 171. [14]) Ч. 987.
[15]) Чч. 212, 434, 1843, 1847.

Роки	Загальна сума прибутку		Прибуток з хліборобства		у % %
	карб.	коп.	карб.	коп.	
1803 [1])	36.604	89 3/4	2.435	21	6,6
1804 [2])	55.936	10	3.695	14 1/2	6,6
1805 [3])	67.322	18 1/4	8.020	10 1/2	11,9
1806 [4])	84.002	38 1/4	12.629	13 3/4	15
1807 [5])	126.099	81 3/4	11.162	04	8,7
1812 [6])	203.311	24 3/4	14.210	56 1/2	6,9

Отже, хліборобство в Диканському маєтку не посідає й 10% загальної його прибутковости. В дійсності чисто хліборобські прибутки ще менші, ніж показано, бо до поданих цифр ми долучили й прибутки від городництва, щоб не говорити окремо в стислій статті про цю невеличку галузь сільського господарства.

Щоб покінчити з прибутками від землі, треба ще сказати декілька слів про степове господарство. Справа в тім, що маєток мав більше землі, ніж міг її зорати чи випасти своєю худобою; тому чимала частина земельної площі лежала облогами, як степ. Степ цей наймався що-року під випас; за прогін через греблі й користування водопоєм з сторонніх теж збиралися деякі суми; разом з тим за врожайних літ продавалася й частина скошеного сіна. Вираховувати точно, яке місце займало це степове господарство в загальнім бюджеті — шкода праці, але абсолютні числа можна подати до уваги читачів. Ось вони:

Роки	Прибуток з степу		Роки	Прибуток з степу	
	карб.	коп.		карб.	коп.
1803	2.132	03	1806	1528	50
1804	24	—	1807	2528	20
1805	3.760	90	1812 [7])	738	95

Достаток сіна, поки ще маєток не мав стільки худоби, щоб його спожити, а покупців не було, викликав до життя одно підприємство, що існувало протягом бодай перших 12 років XIX в.: це — поштова станція [8]). Диканська економія, за врядування Месона, підрядилася утримувати Полтавську Поштову Станцію (біля 50 коней), за що одержувала гроші і з державної скарбниці, і з пасажирів (прогонні), а опріч того жваво торгував горілкою шинок,

[1]) Ч. 1855. [2]) Ч. 1868. [3]) Ч. 284.
[4]) Ч. 490. [5]) Ч. 247. [6]) Ч. 987.
[7]) Цитати див. у попередньому прикладі. [8]) Ч. 495.

відкритий при цій станції. Звичайно, що великих абсолютних цифр прибутковість цього підприємства не дає, але чистий прибуток з нього був чималий, як кожному видко з цієї таблиці:

Роки	Одержано		Витрачено		Роки	Одержано		Витрачено	
	карб.	коп.	карб.	коп.		карб.	коп.	карб.	коп.
1803	2.483	95	1.568	90	1806	3.180	68	Бракує відомостей	
1804	3.313	13½	1.564	66	1807	2.832	80½	1.028	23
1805	3.367	31	1.698	36½	1812 [1])	772	37	465	—

Чи існувало це підприємство й після 1812 року, немає відомостей.

2. Гуральництво. Хліборобство було корисне для маєтку не стільки само по собі, скільки як джерело продуктів, уживаних з промисловими цілями. На першому місці тут треба поставити гуральництво. „Въ здѣшнемъ краи (писав миргородський дворянин Іван Черниш ще 1796 року) сей винный промыселъ есть самый первѣйшій и важнѣйшій не только для экономическаго переворота помѣщиковъ, но и вообще для всѣхъ хлѣбопашцовъ нужнѣйшій, поелику помѣщики иніе съ собственнаго хлѣба, а другіе немалую часть и покупая у земледѣльцовъ, винокуреніе производятъ; а потому какъ первіе всѣ, такъ и послѣдніе въ одномъ семъ оборотѣ хлѣба покупного продажею имѣють обополніе выгоди, помѣщики зъ сего промысла снабдѣваясь самы и семейство свое, воспитывая при томъ и дѣтей къ службѣ, въ продолженіи оной вспомогая имъ и самы въ службѣ пребывающіе получаютъ съ того нужное снабдѣніе и домоводства своего препитаніе, земледѣлци, продавая хлѣбъ, авантажними цѣнами поощряются къ земледѣлію, снабдѣвая семейство свое нужными потребностями, и уплачиваютъ указныя подати и другія общія надобности исправляютъ... Словомъ, для помѣщиковъ есть единственно главнѣйшая въ доходѣ хозяйственная выгода въ денежномъ переворотѣ: хлѣбопашество, винокуреніе и продажа вина выкуриваемаго, который переворотъ доставляетъ помѣщикамъ на необходиміе нужды денежный доходъ, а хлѣбопашцамъ продажею хлѣба и выручкою денегъ за труды также приноситъ выгодную пользу“ [2]).

У давній Гетьманщині кожному вільно було курити горілки, скільки мога; за Катерини II заведено в цій справі деякі обмеження, проти котрих власне й змагалося новоспечене українське дворянство в особі Черниша, але за рескриптом Катерини від 30/V 1796 року ті обмеження, на доповідь Зубова, було залишено в силі. Полягали-ж ці обмеження в тому, що на українських поміщиків які курили й продавали в межах своїх маєтків горілку, покладався невеличкий повідерний податок, а коли вони вивозили горілку за

[1]) Цитати ті самі, що й до попередньої таблиці. [2]) Ч. 15.

межі маєтку, то повинні були платити відкупникам по 1 карб. 20 к. за кожне вивезене відро [1]). Проте, здаючи горілку самим відкупникам, вони уникали цих оплат, так що зазначене обмеження не дуже пошкодило поміщицькому гуральництву.

У Диканці винокурня існувала здавна (згадується вже в духівниці полтавського полковника В. В. Кочубея від 1743 р. [2]), тільки 1801 року її перебудовано [3]), в Іскрівці, Кочубеївці, Баляснім і Чутовій заведено їх, здається, вже на початку XIX в. [4]), причому продукція горілки збільшувалася приблизно в таких розмірах: до 1812 р. всі гуральні давали від 10 до 30 тисяч відер [5]), від 1812 року — від 15 до 45 тис. відер [6]), а в 1826 році проєктувалося вже викурювати до 70 тис. відер [7]). Гуральні згодом усе поліпшувалися, перебудовуючись „въ самомъ лучшемъ и новѣйшаго изобрѣтенія видѣ“ або „на самыхъ новыхъ началахъ“ [8]), устатковуючись особливими „заторными“ й „водоемными“ машинами [9]) та гідрометрами [10]). Винокурів віддавали в науку до найуславленіших підприємств цього роду (напр. Лукіна в Калузькій губ.) чи виписували їх відтіль [11]). У переробку пускали і власне жито, і куповане, коли власного не вистачало чи нікому було його молотити. Оскільки переробка збіжжя, навіть купованого, була вигідніша від продажу самої сировини, можна переконатися ось з таких прикладів.

Року 1813 в одній з українських економій В. П. Кочубея (на Чернігівщині) було викурено за місяць з 992 пуд. борошна 583 відра пінної горілки; курилося з купованого хліба, пересічно по 1 карб. за пуд, що становить видаток 992 карб. Дров на одну варстать, тоб-то на 32 пуди добового затору виходило по $1^1/_2$ саж.; вартість дров з приставленням на гуральню — 30 коп. хура, що їх на сажень іде від 11 до 12. Отже за місяць витрачено дров близько 45 саж. на суму до 160 карб. Робітників на гуральні було 8 чоловіка, з платнею по 25 коп. на добу, отже на місяць коло 60 карб. Винокурений майстер здобував 30 коп. на добу, а на місяць — 9 карб., та йому-ж з робітниками порційно видано біля 3 відер горілки—на 7 карб. 50 к., а з харчами всього на місяць щось із 19 карб. 50 коп. На доливку при перевозіннях треба покласти близько 15 відер, що по собівартості в 2 карб. 37 коп., становитиме 35 карб. 50 коп. Різний ремонт кубів, то-що — 25 карб. на місяць. Бочок на місяць потрібно 19 по 5 карб. бочка, що становить близько 90 карб. видатку (це однак тільки на перше обзаведення, бо при огульному продажу бочки поверталися чи замінювалися). Отже при зазначених (максимальних) видатках 583 відрі горілки коштували собі 1.382 карб. чи відро 2 карб. 37 коп. [12]). Горілка-ж того року продавалася огулом по 3 карб.,

[1]) Ч. 24. [2]) Ч. 1357. [3]) Ч. 1850.
[4]) Чч. 229, 495, 1662, 1675, 1700, 1850. [5]) Чч. 495, 777, 1605, 1715, 1843.
[6]) Чч. 949, 1027. [7]) Ч. 480. [8]) Ч. 1037, 1015. [9]) Ч. 1700, 1809.
[10]) Ч. 1806. [11]) Чч. 229, 1037, 1856, 1868. [12]) Ч. 864.

а в панських шинках — по 4 карб. за відро [1]). У першому випадку чистого заробітку на відрі 63 коп., в другому — 1 карб. 63 коп. (з деяким видатком на утримання шинку).

Вищенаведеного обрахунка склав С. М. Кочубей з певною тенденцією — довести, що маєток малоприбутковий і мусить бути проданий; отже тут узяті максимальні витрати: це треба мати на увазі при наших дальших розрахунках. А через те, що він відноситься власне не до Диканьки, навіть не до Полтавщини, то попробуємо застосувати наведені розрахунки до тутешніх умов на иншому прикладі. Ось, напр., „Выписка, сколько назначается въ нынѣшнюю осень и зимнее время (1812 р.) выкурить по экономіямъ Диканской и Чутовской вина съ означеніемъ хлѣба экономическаго и покупного“ [2]):

В заводах:	Кількість робітників	Треба викурити горілки відер	На цю кількість треба хліба	
			Економічного пуд.	Купленого пуд.
В Диканськім на добу 120 п. (затору)	51	10.000	9.600	8.160
В Баляснівськім на добу 45 пуд. .	16	3.000	4.300	1.500
В Чутівськім на добу 100 пуд. . . .	44	7.840	13.200	3.040
В Іскрівськім на добу 140 пуд. . . .	50	6.074	7.448	5.152
В Кочубеївськім на добу 40 пуд. . .	36	1.646	3.312	252
Разом . .	197	28.560	37.860	18.344

Як видко з поданої виписки, на 1812 р. намічалося в Диканському маєтку викурити всього 28.560 відер горілки з 56.204 пуд. зерна (отже, відро горілки з 1,9 пуд. зерна). Пуд жита 1812 року коштував 87,5 коп. [3]), тому весь видаток на зерно (хоч добра половина його була своя, тоб-то меншої собівартости) становитиме 49.178 карб. 50 коп. Сажень дров тут коштував від 4 до 5 карб. — беремо пересічну цифру 4 карб. 50 коп. [4]). Узявши пропорцію по возу дров на кожне відро чи сажень — на 12 відер [5]), будемо мати потребу на 28.560 відер горілки в 2.380 саж. дров, що коштуватиме 10.710 карб. (У дійсності значно менше, бо не скрізь палили купованими дровами). На заробітну платню робітникам і майстрам за вищенаведеним розрахунком (по 25 і 30 коп.), було витрачено 6.317 карб. 11 коп., на харчі 65 карб., на випивку 152 карб. 12 коп., на доливку 1.704 карб. 96 коп., на ремонт кубів 125 карб., на амортизацію бочок 50 карб., а разом усіх видатків 68.302 карб. 78 коп., тоб-то собівартість (максимальна) відра горілки 2 карб. 39 коп. Продажна-ж ціна горілки 1812 року була: в панських шинках 4 карб. (її тут продавалося по-над 6.500 в.), а в вільному продажу — 30 карб. 30 коп. [6]). Отже чистий заробіток з гуралень усього Диканського маєтку (крім

[1]) Ч. 992. [2]) Ч. 1031. [3]) Ч. 1031. [4]) Ч. 987. [5]) Ч. 933. [6]) Ч. 992.

Загрядівської дачі) 1812 року становив 26.539 карб. 2 коп., а в дійсності значно більше, бо гуральні працювали в половину на економічнім збіжжі, що його собівартість значно нижча за куповане, й опалювалися здебільшого теж або власною соломою та бур'яном, або почасти — власними дровами [1]), та й робітники могли бути не поденні, а постійні чи строкові (отже, дешевші); отже чистий заробіток на гуральництві круглою цифрою можна покладати на 30 т. карб.

Знаючи, скільки заробляли на 1 відрі (ціна горілки хиталася залежно від урожаю збіжжя, зиск-же лишався більш-менш той самий), читач може собі приблизно уявити прибуток поміщика з гуральництва, коли відомо, напр., що р. 1803 було продано горілки 15 т. відер [2]), 1806 — по-над 20 т. відер [3]), 1807 — біля 30 т. відер [4]), з вересня 1811 р. по травень 1812 р. — 42.550 відер [5]), на 1813 р. проєктувалося викурити по-над 55 т. відер [6]), а в 1826 р. — по-над 60 т. відер [7]). Не дурно диканський управитель Месон від 1803 року писав В. П. Кочубеєві: „Тепер є про запас чимало жита, що з нього гадаю викурити 2 т. відер горілки на рік для розпродажу в Загрядівці й на сторону... ціною кожне відро по 2 карб. 50 коп., що становитиме суму 5 т. карб. Хліб-же, що його буде зужито для викурення цієї горілки, за розрахунком 500 четвертей, кожна четверть по 2 карб. 50 коп., коштуватиме всього 750 карб. Отже, з хліба, зробивши господарський оборот, можна мати „знатный" прибуток [8]).

Треба зазначити, що прибутковість гуральництва виявлялася не тільки в зиску з горілки, а і в зручнім використанні узбічних продуктів, як-от барда. Отож, напр., того-ж 1812 року на барді випасалося — в Чутівці панських 70 бугаїв, 129 свиней та пригнаних з Кочубеївки 175 свиней; в Іскрівці — 37 волів, 80 свиней та за наймі барди проєктувалося виручити 300 карб. [9]). В 1811/12 р. за утримання на барді через зиму селянської худоби виручено 1870 карб. 32 коп. [10]). У прибуткових відомостях за инші роки також фігурують більші чи менші суми по цій статті. Це теж чогось варте! Ця таблиця покаже вагу гуральництва в економіці Диканського маєтку:

Роки	Продано горілки, пива, солоду й одержано за барду		% у загальній прибутковості маєтку	Роки	Продано горілки, пива, солоду й одержано за барду		% у загальній прибутковості маєтку
	Карб.	Коп.			Карб.	Коп.	
1803	15.861	18¾	43,3	1806	54.471	85¾	64,8
1804	25.776	81½	44,1	1807	96.527	92¾	76,5
1805	42.213	92½	62,7	1812 [11])	144.081	93½	65,4

[1]) Чч. 987, 1702, 1865, 1866, 1868. [2]) Ч. 1833. [3]) Ч. 495.
[4]) Ч. 1715. [5]) Ч. 1027. [6]) Ч. 992. [7]) Ч. 480. [8]) Ч. 1843.
[9]) Ч. 987. [10]) Ч. 1027. [11]) Цитати були зазначені передніше.

Отже, більша половина прибутків від маєтку припадає на гуральництво: на ньому, можна сказати, тримавсь маєток, переводячи значну частину свого збіжжя (иноді й пшениці [1])) на цю промислову галузь.

3. Скотарство. Скотарство на Україні, як і гуральництво, — старовинний промисел, і в Диканськім маєтку ми маємо про нього звістки від самих його початків. Отож, за зізнанням В. Л. Кочубея „лошадей у него тамъ съ 300, а быковъ и овецъ довольное число“ [2]). Справді, для скотарства по Ворсклі, Голтві, Коломаку та Орелі в межах Диканського маєтку, було багацько простору та до цього слід ще долучити Загрядівську дачу на Херсонщині, що звідомністю тяжіла до того-ж-таки маєтку. Теплими місяцями худоба випасалася на степах, а в зимові місяці годувалася почасти сіном, почасти бардою, мабуть, також зерном і, нарешті, січкою [3]) Щоб читач наочно міг уявити собі склад, розміри й поступінний розвиток диканського скотарства (поки-що без вівчарства), подаємо оцю таблицю з даними за перші 12 літ XIX століття:

Роки	Коней		Рогатої худоби													Свиней		
			Англійськ. заводу					Молдав. заводу				Прост. заводу						
	Роз'їзних	Заводських (дорослих і лошат)	Волів робочих	Бугаїв	Корів	Биків і телиць	Телят	Бугаїв	Корів	биків і телиць	Телят	Бугаїв	Корів	Биків і телиць	Телят	Сажових	Надвірних	Поросят
1801 (без Загр. [4])	19	114	97	4	30	2	5	2	8	7	—	8	86	105	91	6	137	132
1807 (теж) [5]) . .	52	110	132	11	60	75	45	—	26	11	—	2	88	76	7	9	354	248
У Загрядівці [6]) . .	—	84	18	2	10	9	—	—	—	—	—	1	7	11	—	—	52	66
1812 (без Загр.) [7])	19	—	247	12	73	89	66	—	—	—	—	—	89	22	71	1	188	275
У Загрядівці [8]) . .	10	222	46	24	85	135	57	—	53	25	35	—	17	15	5	—	47	67

З наведеної таблиці видко, що конярство в Диканськім маєтку не відогравало хоч трохи визначної ролі. В инших документах ми не маємо навіть жадної згадки, щоб для поліпшення кінського заводу виписувано породистихъ жеребців або маток, і коли економії потрібні були або роз'їзні, або робочі коні, то вона сама мусіла скрізь розпитувати, де-б їх здобути [9]). Що-до свинарства, то воно відограє трохи більшу ролю й виявляє тенденцію зростати, але зростають здебільша не сажові свині, а надвірні, що, звичайно, не про-

[1]) Ч. 987. [2]) Ч. 1218.

[3]) Спочатку солома сіклася, мабуть, домашніми способами, а від 20-х років ми вже маємо вказівки про вживання для цієї мети закордонного знаряддя. Так, р. 1824 виписано з Англії дві січкарні (ч. 152), р. 1826 було вже замовлено січкарні в Одесі й Парижі, щоб порівняти їх з англійськими й зробити за ліпшим зразком у Диканці потрібну кількість цього корисного при масовому скотарстві знаряддя (ч. 97). [4]) Ч. 1849.

[5]) Ч. 247. [6]) Там-же. [7]) Ч. 987. [8]) Там-же. [9]) Чч. 97, 941, 948, 1865, 1866.

мовляє за промислове значіння й цієї статті в скотарстві. Лишається, отже, тільки рогата худоба, що їй, видко надавали чималого значіння й звертали на це не аби-яку увагу.

Щоб поліпшити рогату худобу, до маєтку виписувано племінних бугаїв — між иншим і з Англії; так, року 1805 відтіль одержано „буропѣгаго быка [1]), р. 1824 їх виписано вже двох [2]). Це мало збільшити прибутковість скотарства, а для її підсилення заведено ще близько 1805 року молочну ферму. На завідувача цим підприємством покликано ліфляндця; його дружина мала виробляти масло й сири, а до неї приставлено дві моторні молодиці за-для науки в цій справі [3]). Про розміри виробництва цієї сиряної фабрики можна судити хоча-б з того, що від 21. III по 1. IX 1812 р. вироблено на ній сиру різних ґатунків (пармазанського, швайцарського, англійського й голандського) 309 пуд. і 6 хунтів [4]), але з цієї кількости 30 пуд. і 1 х. довелося відрахувати на сторону власникам 50 корів (бо економія замість умовленого числа їх — 150 — мала своїх усього 100), а половину з решти, мабуть, завідувачеві фабрикою, так що в економію фактично надійшло тільки 71 п. 5 х. [5]). За дешевини молочних продуктів це не могло дати хоч трохи значного прибутку; так, за 1811 рік уторговано всього (?) за сир 1.130 карб., а за першу полов. 1812 року — 2.023 карб. і 61½ коп. [6]). Фактично прибуток був іще менший, бо, напр., з 2.588 карб. 92 коп., уторгованих 1812 року за продаж у Петербурзі 106 пуд. 34 х. сиру, доводилося вираховувати на різні матеріяли, хурщикам, за приміщення, то-що 1.123 карб. 64 коп., так що залишилося з уторгованого всього 1.465 карб. 28 коп. [7]) — це за півріччну продукцію з сотні корів! Тому дивує нас донесіння од головного управителя Сосновського в грудні 1812 року, наче-б „съ сырной фабрики доходъ превосходитъ капитальную сумму“ [8]). Не міг він перевищувати капітальної суми хоча-б уже тому, що того-ж 1812 року на купівлю самих корів у Диканці (26) та Чутовій (88) витрачено 3.155 карб. та з'їли вони сіна за зимові місяці близько 9 т. пуд. і за літо карбованців на 300, а ще службі, то-що! Того-ж-таки 1812 року довелося й зачинити сиряну фабрику, а допіру покуплених корів знову розпродати через те, що це підприємство не давало прибутку [9]).

Проте в 20-х роках сиряна фабрика знову відновлюється: виписують курляндця на завідувача [10]). А втім і на цей раз підприємство не було рентабельне. Причини цього з'ясовує чутівський управитель Клеберг у листі до В. П. Кочубея 1827 року [11]); вони такі: 1) низькі ціни на масло й сир (звичайно пуд масла продавали від 8 до 9 карб., а пуд простого сиру від 60 до 80 коп.); 2) недбалість українських

---

[1]) Ч. 489. [2]) Ч. 137. [3]) Ч. 277. [4]) Ч. 1031.
[5]) Там-же. [6]) Ч. 1027. [7]) Ч. 1031. [8]) Ч. 1027.
[9]) Ч. 987. [10]) Ч. 137. [11]) Ч. 1809.

селян і незнання їхнє, як треба поводитися з худобою; 3) щотижнева зміна (чергування) доїльниць, що їх частенько заступали навіть чоловіки, 4) марнування сіна. Щоб полагодити справу, управитель обіцяв доглядати за тим, щоб сіно витрачали ощадно, виписав з економії Репніних чужоземця на фармера, радив тримати племінних корів і завів постійних доїльниць на утриманні [1]), але й згодом фарма зробилася, мабуть, прибуткова, що стоїть у звязку з загальним станом скотарства на Україні за тих часів.

Через брак широкого експорту за кордон і малу місткість внутрішніх ринків скотарство в першій полов. XIX в. переживало на Україні кризу: на чому діди наживалися, на тому тепер їх унуки програвали. Року 1827 чутівський управитель Клеберг подав своєму хазяїнові цілу низку відомостей про стан скотарства (рогатого) в дорученій йому економії протягом останніх трьох літ; з них кожен може переконатися, що ця галузь господарства тепер більше шкодила, ніж давала користи [2]). Подаємо ці відомості тільки підсумками:

На 1 травня 1827 р. в Чутівській економії було в наявності: 7 бугаїв по 100 карб., 105 корів по 40 карб., 25 биків по 35 карб., 82 телиці по 30 карб., 74 телят по 10 карб. і 223 робочі воли по 36 карб. 77 коп., а разом на суму 17.174 карб. 71 коп. Утримання цього стада коштувало:

	Карб.	Коп.
Годівля взимку — 174 скирди сіна по 90 карб. за скирду.	15.666	—
Годівля влітку — на 500 шт. по 3 карб. на рік	1.500	—
Ліки та инші дрібні видатки	300	—
Втрата від помору	3.631	23
Утримання службового персоналу — 1 личмана, 7 скотарів і 1 рички, за положенням	1.426	41¼
Разом за три роки видатків . .	22.517	64¼
Прибуток від продажу волів, корів, шкур, м'яса, масла й сиру	6.555	93¾
Отже втрат за 3 роки	15.961	70½

З наведеної таблиці видко, що за три роки (від травня 1824 р. по травень 1827 р.) увесь прибуток од рогатої худоби становив 6.555 карб. 93¾ коп., а видаток (з шкодою від мору) — 22.517 карб. 64¼ коп., отже втрат на всьому підприємстві — 15.961 карб. 70½ коп. Що правда, в цей рахунок не заведено нічого за працю робочих волів, але нічого не покладено так само й на відсоток з капіталу, ні за будівлі для худоби, а ціна сіна покладена така, за яку його можна продати, проте не така, яку-б можна було здобути, повер-

[1]) Ч. 1808. [2]) Ч. 212.

нувши його на прибутковіше вівчарство. Висновок: „здѣшнее скотоводство не только не даетъ доходу, но даже требуетъ ежегодно большіе расходы“ [1]). Навіть у тому разі, коли-б, продавши простих корів, лишити тільки англійських з відповідною кількістю бугаїв, управитель не сподівався поправити справи, бо „прокормленіе телятъ, покудова они могутъ поступать или въ коровы для приплоду, или въ рабочіе волы, здѣсь стоитъ гораздо дороже, чѣмъ покупать таковые выросленными“ [2]). Де-ж вихід з цього становища? На нього вказує той самий управитель: знищити або бодай зменшити до крайности скотарство й збільшити вівчарство, що до нього ми оце й переходимо.

4. Вівчарство. Хоча вже за В. Л. Кочубея в Диканці було овець „довольное число“ [3]), проте початки справжнього, племінного вівчарства в Диканському маєтку належать уже початкові XIX в. (1802 р.), коли за цю справу взявсь головний управитель Месон, добре знайомий з нею ще з своєї батьківщини. Знайшовши, вступаючи до врядування Диканським маєтком, дуже небагато худоби англійської й молдаванської (та й та була дуже перемішана), а приплоду від неї — так що й ніякого, як і взагалі господарського догляду; одне слово, заставши в Диканській економії, як він сам каже, мало не зруйноване скотарство, він почав полагоджувати цю справу: спочатку розподілив рогату худобу й овець по породах, кожну окремо; потім білі вівці відіслав у Чутівку, сподіваючись, через сусідство з Карлівкою, позичити звідти кращої породи цього гатунку; простої породи овець, окрім молодняка, відіслав у Загрядівку, англійських-же і молдаванських залишив при Диканській економії, відокремивши кожну породу [4]). Після цього вже почалися заходи коло збільшення вівчарства й поліпшення його племінного складу, причому степова Загрядівка спочатку вважалася за найвідповідніший терен для поширення вівчарства. Але через віддаленість Загрядівської дачі від головної економії повстала згодом думка, чи не можна пристосувати до вівчарства диканських просторів. Щоб з'ясувати цю справу, до Диканьки запрохано славнозвісного тоді таврійського вівчарозавідчика Рув'є: на-весні 1805 року по дорозі з Петербургу до Криму Рув'є завітав до Диканьки, оглянув її вгіддя і вирішив, що вони цілком придатні для племінного вівчарства. Тут-же йому заплачено від Месона завдаток 400 крб. за 8 виписаних через Рув'є з Еспанії для майбутнього заводу баранів [5]). Того-ж-таки року складено план вівчарного в Диканці заводу, який відтоді й почав реалізуватися [6]), поширюючись поволі й на інші села Диканської економії: Балясне, Чутівку, Іскрівку, то-що. Овець виписувано иноді за дорогу ціну (напр., 140 карб. за барана) [7]), з різних місць з-за кордону:

[1]) Ч. 1700. [2]) Там-таки. [3]) Ч. 1218. [4]) Ч. 1861. [5]) Чч. 279, 284.
[6]) Чч. 228, 276. [7]) Ч. 228.

найбільше з Молдавії та Валахії, рідше з Саксонії, Еспанії та Відня [1]); звичайно вони йшли на Дубосари, а звідти скарбовими чи найманими пастухами допроваджувано їх до Загрядівки, основного розподільчого пункту Диканського маєтку [2]). У постачанні овець Диканському маєткові брали участь такі особи, як молдавський та валаський господарі [3]) й дюк Рішельє [4]); за менш визначних приставників їх були Стурдза, бар. Міллер, Рув'є й Пікте [5]), що мали свої зразкові вівчарні на Басарабщині, Таврії й під Одесом. Спочатку вівці були різних пород: англійські, еспанські, молдаванські, цигейські, прості — білі й чорні, але р. 1827 вирішено, за прикладом Карлівської економії, звести їх на найвигіднішу — еспанську (бодай у Чутівській економії); для цього баранів молдаванської породи повихолощувано, а овець молдаванських злучено з еспанськими баранами [6]).

Вівці, як і инша худоба, не раз страждали від різних хороб, як джума (у Загрядівці иноді й від холоду) [7]), віспа лец. 1827 року, напр., по всіх диканських заводах загинуло від віспи 650 овець, і управитель ще радів, що збиток не перевищував 5% їх кількости [8]). Для лікування овець спочатку запрошувано казенних лікарів [9]), але від 1827 року заведено власну скотолікарню в Чутівці, біля Лаврових Могил, призначивши до неї спеціяльного ветеринара на постійнім утриманні [10]). За наглядачів до вівчарень теж доводилося наймати сторонніх людей (молдавани, німці), бо свої негодні були за ними ходити [11]).

Щоб дати уявління про розмір і склад вівчарства в Диканськім маєтку (з Загрядівкою) та його поступінний розвиток, наводимо таблицю (комбіновану) з різних часів у межах першої чверти XIX в. (за перелічними відомостями).

Роки	Еспанських		Цигейських		Шльонських		Молдаванських		Волоських		Простого заводу			
											Білих		Чорних	
	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець
1801 (без Загряд.) [12])	—	—	—	—	9	53	21	288	—	—	(вся кої 61	781	мас —	ти). —
1804 [13])	13	29	—	—	28	92	38	411	142	409	48	199	154	979
1807 [14])	311	136	401	1045	—	60	26	592	83	158	3	51	312	891
1812 [15])	1456	1787	807	1373	—	—	—	—	—	—	499	1479	6	132

З наведеної таблиці видко, що протягом 12 літ диканське (з Загрядівкою) вівчарство помітно зростало, але не в усіх галузях: най-

[1]) Чч. 228, 229, 230, 133. [2]) Чч. 230, 285. [3]) Чч. 229, 232, 272, 273, 496.
[4]) Чч. 275, 282. [5]) Чч. 228, 279, 275, 282, 284, 987. [6]) Ч. 1847. [7]) Ч. 971.
[8]) Ч. 1809. [9]) Чч. 223, 1809. [10]) Чч. 1808, 1813. [11]) Чч. 229, 230, 1702, 1809.
[12]) Ч. 1849. [13]) Ч. 1651. [14]) Ч. 247. [15]) Ч. 987.

більше зростала еспанська порода, потім цигейська, нарешті, проста (білі); шльонська-ж, молдаванська та волоська й зовсім вивелися. На жаль, дальшої еволюції вівчарень Диканського маєтку ми не можемо дослідити в тім-же напрямі, але в частині, що стосується Чутівської економії, на підставі відомого нам матеріялу можна зробити ще порівняння що-до кількости. Тут матимемо такі дані: по Чутівській економії 1812 р. рахувалося овець 2.138, баранів 1.323, а 1827 р. овець 5.767, баранів 366 [1]), що дає за 15 літ збільшення на 67,4 відсотки, причому 1827 р. не зараховані, здається, ягнятка й молоді барани (бо в документі мова про злучку), так що правдиво буде збільшення вважати відсотків на 75.

Чи використовувано молочні продукти овечого господарства, ми не знайшли вказівок: навряд чи використовувано. Овець тримали тільки за-ради вовни, знімаючи її з них по-весні. Для цього вживали ножиць, пильно вибираючи їх з найкращих зразків. Напр., 1826 року виписано для Диканьки англійські ножиці й порівнювано їх з французькими, щоб виявити, котрі кращі [2]). Знявши з овець вовну, її сортували й перемивали. Останнє робили вже не в економії, а на Кременчуцькій фабриці, платячи по 5 карб. від пуда промитого матеріялу [3]). Валяли вовну для хатніх потреб на економічних млинах (для цього приймали й селянську вовну [4])).

Вовну звичайно збували на внутрішніх ринках — у Петербурзі, Москві, Кременчуці, Катеринославі, Одесі [5]). Тільки через замішання військового часу в роках 1812/13 унутрішній ринок не міг поглинути здобутої вовни, і В. П. Кочубей вирішив надіслати транспорт її до Англії, наказавши її посортувати, запакувати в мішки й саньми довезти до Петербургу. „Положивъ на мѣрѣ здѣлать сей опытъ — писав граф — я увѣренъ по крайней мѣрѣ въ томъ, что естли ничего не выиграю, то конечно, не потеряю въ сравненіи тѣхъ цѣнъ, кои нынѣ за шерсть предлагаютъ въ Москвѣ или у насъ на мѣстѣ“ [6]). Чи виграв, чи програв граф від цієї спроби й чи її справді реалізовано, ми не знаємо.

Скільки здобували в маєтку вовни й скільки вторговували з її продажу, читач може побачити з оцієї таблиці, що стосується 1812 року:

З економій	Вовни: Еспанської		Вовни: Цигейської		Вовни: Простої		На суму		Примітка
	Пуд.	Хунт.	Пуд.	Хунт.	Пуд.	Хунт.	Карб.	Коп.	
Диканської . . .	28	27	10	—	—	—	2020	50	Пуд еспанської вовни коштував 60 крб., цигейської — 30, а простої — 6 [7])
Баляснівської . . .	65	23	6	19	—	—	4128	75	
Чутівської . . .	138	10	91	19	—	—	11039	25	
Загрядівської . . .	34	30	53	36½	89	5	4237	12½	
Разом . .	267	10	161	34/½	89	5	21425	62½	

[1]) Чч. 987, 212, [2]) Ч. 97. [3]) Чч. 97, 1816. [4]) Чч. 1855, 248, 987.
[5]) Чч. 944, 946, 1031. [6]) Ч. 1023. [7]) Чч. 946, 1031.

Взявши на увагу, що весь прибуток за 1812 рік дорівнював 203.311 карб. 86¾ коп. [1]), матимемо, що вовна в ньому становила 10,5%. Це — 1812 року, а 1803 р. прибуток від вівчарства (взагалі, не самої лиш вовни) становив 2,8% прибуткового бюджету [2]), 1804 р. — 1,6% [3]), 1805 — 1,3% [4]), 1806 р. — 9,1% [5]), 1807 р. — 2,9% [6]).

5. Птахівництво. При кожній економії були свої пташарні — з кур, гусей, качок, гиндиків та лебедів. Про розміри всього диканського птахівництва дасть уявління оця таблиця:

Роки	Гиндиків	Гусей	Качок	Курей	Лебедів
1801 [7])	163	269	185	596	5
1803 [8])	90	143	40	202	4
1804 [9])	123	266	78	204	4
1807 [10])	62	191	45	157	8
1812 [11])	90	143	40	202	4

З поданої таблиці видко, що птахівництво в Диканськім маєтку не було розвинене. Справді, воно завдовольняло тільки потреби економії, а невеличка решта продуктів, що лишалася після цього, по реалізації на ринку, давала такий мізерний прибуток, що його не варто було записувати в відомості окремою статтею: звичайно його записували разом з иншими статтями (коні, рогата худоба, свині) [12]). Тільки в одному випадку ми знайшли окремий запис прибутку за продану дворову птицю — 1 карб. 50 коп. [13]).

6. Ткацтво. З конопель, висіюваних на економічних ланах у невеликій кількості, прядиво віддавали кріпачкам, щоб протягом зими вони виготовили з нього відповідну кількість полотна. Згодом, щоб у більшій мірі використати жіночу працю, прядива (або ниток) ще докупали [14]). Року 1826 вже трапляється звістка про полотняну фабрику, де виробляли „льняной и плосконной холстъ, равно льняные и плосконные салфетки и ручники“, причому, після перших спроб, „теперь уже зачали прясть на самопрялкахъ довольно тонко“ [15]). Вироблене полотно, завдоволивши економічні потреби, продавали иноді на чималі суми, напр., 1803 року — на 988 карб. 67 коп. [16]), 1804 р. — на 1498 карб. 10¼ коп. [17]), 1805 р. — на 643 карб. 29 коп. [18]), 1806 р. — 1556 карб. 61¾ коп. [19]), 1807 р. — 920 карб. 11½ коп. [20]),

[1]) Ч. 987. [2]) Ч. 1855. [3]) Ч. 1868. [4]) Ч. 284. [5]) Ч. 490.
[6]) Ч. 247. [7]) Ч. 1819. [8]) Ч. 1855. [9]) Ч. 1651. [10]) Ч. 247.
[11]) Ч. 987. [12]) Чч. 247, 490, 1868. [13]) Ч. 1675.
[14]) Ч. 1039, 1702, 1863. [15]) Ч. 485. [16]) Ч. 1855. [17]) Ч. 1868.
[18]) Ч. 284. [19]) Ч. 490. [20]) Ч. 247.

1812 р. — 1976 карб. 63¾ коп. [1]), що в цілому прибутковому бюджеті становить: 2,7%, 2,6%, 0,9%, 1,8%, 0,7% і 0,9%.

7. Бджільництво. Ще з часів В. Л. Кочубея в Ровнях на Коломаку була пасіка, де якийсь час переховувалися дві сестрі — Кочубеїха та Іскриха, втікши з батуринського ув'язнення [2]). На початку XIX в. ми зустрічаємо вже пасіки в кожному селі (окрім Загрядівки), котре тяжило до Диканського маєтку. Про розміри цього диканського бджільництва та його повільний розвиток дасть уявління оця таблиця, що зробили її ми на підставі перелічних відомостей:

Роки	Пнів	Роки	Пнів
1801 [3])	1268	1806 [6])	1781
1803 [4])	1498	1807 [7])	1730
1804 [5])	1298	1812 [8])	1541

Продукти економічного бджільництва в вигляді меду сирця, воску, вощини й воскобоїни займають у прибутковому бюджеті Диканського маєтку не останнє місце. Так, 1803 р. за них одержано 1631 карб. 59¾ коп. (4,4% прибутків) [9]), 1804 р. — 1079 карб. 53 коп. (1,9%) [10]), 1805 р. — 1444 карб. 74½ коп. (2,1%) [11]), 1806 р. — 12.538 карб. 16¾ коп. (14,9%) [12]), 1807 р. — 1604 карб. 13½ коп. (1,2%) [13]), нарешті, 1812 р. — 970 карб. 32 коп. (0,4%) [14]).

8. Салітрарництво в Диканському маєтку почалося ще з часів В. Л. Кочубея, який у передсмертнім заповіті згадує, що „у него же, Кочубея, въ Диканцѣ осталось 25 куфъ или болѣй селитры“ [15]) (чи не з того майдана на Орелі, що з нього Мазепа дозволив Іскрі 1706 р. виробляти салітри на 4 казани?) [16]). Проте в ці часи, що про них тут мова, на салітрарництво не звертали особливої уваги, і воно не займало хоч трохи певного становища в системі диканського господарства. Власне про салітрарництво ми маємо відомості з одного лиш 1812 р., коли висока (через війну) ціна на салітру спокушала багатьох українських поміщиків узятися до цього виробництва. Виявляється, що тоді в Диканці був салітрарня на 1 чи 2 казани [17]) та на 1813 рік проєктувалося збудувати ще 1 завод у Іскрівці („селитроваренный заводъ въ Искровкѣ приготовляется, но открытіе онаго будетъ по испытаніи земли: ежели окажется неудобною, то дѣйствовать не можетъ“ [18]). Того-ж 1812 р. за продану в Шостянський пороховий завод з Диканьки салітру (ціною пуд по 20 карб.)

[1]) Ч. 987. [2]) Ч. 1219. [3]) Ч. 1849. [4]) Ч. 1855. [5]) Ч. 1651.
[6]) Ч. 245. [7]) Ч. 250. [8]) Ч. 987. [9]) Ч. 1855. [10]) Ч. 1868.
[11]) Ч. 284. [12]) Ч. 490. [13]) Ч. 247. [14]) Ч. 987. [15]) Ч. 1218.
[16]) Чч. 424, 1524. [17]) Чч. 946, 948. [18]) Ч. 987.

здобуто 6.600 карб. [1]). Більше про цю галузь виробництва ми не маємо жадних відомостей: мабуть, що, як війна закінчилася, салітрарництво припинилося зовсім. Головною перешкодою до цього був брак дров [2]).

Почасти з тієї-ж причини не пішло й виробництво поташу, хоча тут була ще й друга, а саме брак збуту. На початку 20-х років при Чутівській економії був поташний завод, але виробленого на ньому поташу (в кількості 900 пуд.) нікуди було збути й самий завод довелося закрити вже 1822 р. [3]).

9. Щоб картина була повна, нам лишається ще побіжно згадати про ті прибутки, що випливали з прав поміщика на територію й людність його маєтку. Це — оброчні, чиншові, куничні, поочкові (бджільничні), косовичні (від косарів у відході), різні штрафи, то-що. Всі ці прибутки збирали тільки грішми: про натуралії в наших документах немає жадного натяку. Про кількість цих зборів і місце їх у загальнім прибутковім бюджеті Диканського маєтку дасть уявління ця таблиця:

Роки	Карб.	Коп.	% бюджету	Роки	Карб.	Коп.	% бюджету
1803	3797	60	10,3	1806	530	50	0,6
1804	4239	90	7,4	1807	3690	41	2,9
1805	4099	80½	6	1812	2128	37	1 [4])

Оглянувши різні галузі господарства в Диканському маєтку, ми бачимо, що складається воно з трьох власне частин: 1) земельного господарства, 2) промислових закладів, з ним звязаних, і 3) поплатів кріпацької людности. З'єднавши пункт 1-й з 3-м в одну категорію земельно-домініяльних прибутків і протиставивши їм прибутки з промислових підприємств, ми можемо далі запитатися: а яка-ж сторона переважала в цьому господарстві — чи промислова, чи земельно-домініяльна? Щоб вирішити це питання, ще раз заналізуймо прибутковий бюджет. Ця операція дасть нам отаку таблицю:

Роки / Прибутку	Загальна сума		У тім промислового			У тім земельно-домініяльного		
	Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	У %	Карб.	Коп.	У %
1803	36.604	89¾	28.191	28¼	77,1	8.413	58	22,9
1804	55.936	10	33.868	57	60,5	22.067	53	39,5
1805	67.322	18¼	51.261	47½	76,1	16.060	70¼	23,9
1806	84.002	38¼	76.815	19¾	91,4	7.187	18¾	8,6
1807	126.099	81¾	108.714	92¾	86,2	17.384	69	13,8
1812	203.311	86¾	184.695	56¼	90,8	18.616	30¾	9,2
Разом . .	573.277	24¾	483.547	01½	84,3	89.729	99¼	15,7

[1]) Ч. 987. [2]) Ч. 946. [3]) Ч. 1700.
[4]) Цитати див. у попередніх прикладах.

З поданої таблиці видно, що промисловий прибуток до земельно-домініяльного стосувавсь, як 84,3 до 15,7, тоб-то велике поміщицьке господарство (оскільки можна вважати Диканський маєток за типовий) на Україні (бодай Лівобічній) уже перед війною 1812 р. було більш промислове, ніж аграрно-патріярхальне. Коли до цього додати ще, що від самого початку XIX віку воно виявляло змагання і в аграрній, і в промисловій частині до машинізації, то цей висновок ще більш викристалізується. А звідси вже дуже близько до декабризму та инших проявів громадського руху й суспільної думки на Україні за першої половини XIX віку.

В. В. ДУБРОВСЬКИЙ
(Харків).

ЗНАДОБИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБОПІЛЬНИХ СТОСУНКІВ МЕЖИ ПОМІЩИКАМИ Й КРІПАКАМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX В.

Класова боротьба між поміщиками й селянами за кріпацтва в першій половині XIX в. одбувалася в нерівних умовах: з одного боку стояв упривилейований володілець селянських душ, — що його благословляв увесь священний авторитет імперських законів і, ще важливіш, захищала адміністративно-поліційна сила державної влади, що мав особисті звязки з урядовцями, ще й більше-менше великий капітал, що був до того-ж член класово-станової дворянської організації, — з другого боку — непомітна істота з складу найнижчої експлоатованої класи, що походженням своїм за законом призначена на всеньке життя для праці, для безкрайої покори своїому панові й усякому, хто стоїть вище за неї, що не має досить стабільного й забезпеченого юридично власного господарства, що не має легальної спромоги будь-як об'єднатися з собі рівними, що її ведуть на налигачі славословці феодально-поміщицької держави — попи, для якої представник міста це мало не виключно базарний баришник, що грабує його в порядку вільної згоди. Через це селяни не могли організованою масою боротися з поміщиками. А втім класова ненависть таки виявлялася в формі особистої помсти, самосудів, ексцесів, то-що. Станова дворянська оцінка підвалин таких явищ, що залишилася в офіційному й приватному тогочасному листуванні, а потім непомітно закралася й у літературу, пояснювала їх звичайно „жорстокостями" окремих представників з свого кола. Виходило, що лад неначе гарний, от тільки окремі володільці часом поводяться не так, як то лицює шляхетним людям. Такої самої думки додержувавсь і уряд Миколи I, що протягом усенького свого царювання керувавсь відомими маніфестом 12.V і рескриптами 19.V й 6.IX 1826 року і чверть віку люто боровсь з виявами селянського невдоволення й з небажаними та нераціональними перебільшеннями поміщиків своєї влади. Ті нижченаведені вибрані з нечисленного матеріялу про соціяльні взаємини скількись прикладів, до краю ще недосліджених матеріялів, котрі переховуються серед архівних фондів першої половини XIX в., виявляють, що класові противенства між поміщиками й кріпаками загострювалися, звичайно, зовсім не через

якусь там природню „жорстокість“ перших, а через те, що намагалися вони все дужче й дужче визискувати селянську працю, збільшуючи панщину, забираючи селянську оранку, навіть просто захоплюючи селянський заробіток, а чи майно, то-що. А що метода силування була не економічна, а безпосередня (бо-ж поміщик мав над селянами поліційну владу), то той дідич, котрий заходжувавсь збільшувати свої прибутки, тим самим мусів був жорстоко ставитися до своїх селян.

Маєток В. Я. Фененка — сс. Кашку, Стару і Морозівку Кролевецького повіту губернатор в 1852 р. схарактеризував так: „всего по ревизіи 125 душъ мужескаго пола, большею частію имѣютъ состояніе безбѣдное, есть изъ нихъ даже достаточные люди по хлѣбопашеству, скотоводству и мастерству; не имѣющіе же изъ нихъ пахотной земли, зарабатываютъ хлѣбъ у помѣщика своего съ 5-й копы, а жительствующіе въ господскомъ дворѣ, коихъ число значительное, пользуются продовольствіемъ и всѣмъ содержаніемъ отъ владѣльца. Вообще за всѣхъ крестьянъ, какъ достаточныхъ по состоянію своему, такъ и недостаточныхъ платитъ казенныя подати и другія повинности бездоимочно самъ владѣлецъ Фененко изъ собственныхъ доходовъ; всѣ работы господскія производятся крестьянами на продовольствіи помѣщика и хотя не уравнительно ни во времени ни въ числѣ ихъ, но безъ обремененія и разоренія ихъ состоянія и крестьяне помѣщика Фененка на обременительность работъ вовсе почти не жалуются“. Фененко навіть поводився з своїми селянами добре („за панебрата“), — тому вони „не считали его своимъ владѣльцемъ и господиномъ, а называли его просто своимъ хозяиномъ“. За якийсь час Фененко порядкувати в маєтку доручив своїому синові Платонові. Той одразу „по молодости и неопытности своей, дѣйствуя самопроизвольно и съ нѣкоторою строгостью къ крестьянамъ (какъ сами крестьяне объявляютъ), далъ имъ почувствовать большую разницу между собою и своимъ отцомъ“, — найбільше в експлоатації їхньої праці: в розподілі між ними робіт і в каранні за „неточное“ виконання. Селяни, здивовані такою небажаною новиною, почали хвилюватися. Платон Фененко почав уживати заходів для „исправленія и должнаго повиновенія“ їх: посилав для екзекуцій до земської поліції, оддав декого в військо, а одного завдав навіть в арештантські роти. Селяни почали подавати скарги, називаючи „требованія барщины отягощеніемъ съ умысломъ разорить ихъ семейства“. Видко було, що таке „преобразованіе безъ всякой благоразумной постепенности“ призведе до тяжких наслідків. У квітні 1852 р. Платон Фененко так сильно побив свого селянина Івана Галея, що той „скоропостижно“ помер („весьма обыкновенный несчастный случай скоропостижной смерти“, як писав Фененко-батько). На тілі Галея справді знайшли „боевыя знаки“, а повітовий маршалок П. І. Забіла довідавсь „изъ подъ руки“, що

Платон Феценко „наказываетъ строго за всякія самоволія крестьянъ... часто наноситъ имъ побои, какъ объясняютъ, безчеловѣчно, чѣмъ попало за маловажные проступки". Але, що ця жорстокість „ничѣмъ положительно въ отношеніи прочихъ крестьянъ не доказывается, исключая собственныхъ показаній нѣкоторыхъ крестьянъ", то Платона Феценка виправдали, і він мусів був сдбути тільки церковну покуту [1]).

Абшитований штабс-капітан Н. Тарасов, володіючи з жінкою в Глухівському повіті 34 душами, щоб як-найбільше мати з їх користи, запровадив отакий порядок: більша частина селян „жительствуя при господскомъ дворѣ, довольствуются на каждаго дворовaго человѣка мужеска и женска пола по 1/2 пуда въ мѣсяцъ муки и другіе жизненные припасы и свойственное имъ по временамъ года одѣяніе". На думку повітового маршалка, таку організацію селянської праці викликали переважно етичні почуття його: „...этые люди, какъ замѣченные въ лѣности и нерадѣніи къ ихъ хозяйственнымъ крестьянскимъ обязанностямъ, обращены въ дворовые, дабы при исполненіи ими господскихъ работъ имѣть помѣщику ближайшій и надъ дурною ихъ нравственностью надзоръ"... Невдячні за таку про них дбайливість, селяни на початку січня 1843 р. збунтувалися. Федір Горовий „до такой степени развратился", що підчас молочі побив поміщицького прикажчика. Коли-ж його заарештували, то всі селяни пішли слідом, кажучи: „Ми його не видамо, — куди його, туди й нас!" Їх усіх посадовили у „смирительный домъ". Самому Горовому, мабуть, кара була більша, бо повітовий маршалок надзвичайно погано схарактеризував його: „пьянчуга, буянъ" і т. п. Що-ж до поміщиків, то маршалок захищає їх: „...обращеніе гг. Тарасовыхъ съ ихъ крестьянами производится неотяготительное, — но изъ всѣхъ крестьянъ въ особенности дворовые люди по ихъ буйственному характеру нисколько не оправдываютъ усерднаго объ нихъ попеченія сихъ помѣщиковъ" [2]).

Абшитований юнкер В. Ф. Савицький володів у 1840—1847 рр. селами Зліївим і Кротином Городнянського повіту (87 душ чолов. полу). До цього маєток постраждав від опікунів: на ньому були борги, він був у заставі. Савицький почав підвищувати прибутковість свого господарства: року 1847 він мав з нього вже мало не 1000 карб. сріблом чистого прибутку щорічно. Савицький характеризував своє господарство за той час так: „...дворовыхъ по ревизіи нѣтъ, а находятся въ дворѣ моемъ тѣ изъ крестьянъ, кого назначу самъ изъ нихъ, а то всѣ крестьяне находятся на хлѣбопашествѣ; имѣніе мое на планъ не взято, а примѣрно считаю пахотной до 600 десятинъ, сѣнокосной до 300 и лѣсной до 50 десятинъ, съ нихъ

[1]) Черніг. Краєв. Істор. Архів. Архфонд Черніг. губ. маршалка Кат. № 566; ш. 2, п. 9. Детальніше про це — ibid. у справі Кат. № 773; ш. 2; п. 13.

[2]) Ibid. Кат. № 509; ш. 2; п. 9.

для крестьянъ опредѣлено земли пахотной до 300, а сѣнокосной до 70 десятинъ. Въ имѣніи моемъ крестьянскихъ дворовъ 22, изъ нихъ не имѣютъ у себя рабочаго скота 12, а имѣютъ достаточно такового, три двора [Савицький пояснював це пошестю 1845 р.]. Въ запасномъ магазинѣ имѣнія моего находится хлѣба полное по числу душъ количество, а на господскомъ гумнѣ есть нынѣ въ снопахъ 380 копъ, овса 160, гречи 100, ячменю 60 копъ, гороху 300 копенъ, чечевицы до 80 копенъ и сѣна 200 возовъ, рабочаго скота господскаго 11 штукъ воловъ, а лошадей 6, коровъ 8, свиней 8 штукъ... Во всякое время работы между крестьянами распредѣляю я такъ, какъ законъ дозволяетъ, есть въ числѣ крестьянъ и такія семейства, которыя платятъ казенныя подати, но и то не въ полномъ количествѣ, а кто именно и по сколько производитъ платежа, припомнить не могу, ибо объ этомъ особаго счету я не веду; платежъ же податей за крестьянъ я побуждаюсь разными моими по хозяйству обстоятельствами и тѣмъ, чтобы сію важную государственную повинность отбыть въ свое время исправно; крестьяне мои имѣя собственную заплату при томъ же нанимаются и на вольныя работы по водяной коммуникаціи получаютъ и обильный способъ питать себя, а иные болѣе семейные и возможность платить подати; кромѣ же податей и господскихъ работъ въ законномъ размѣрѣ, другими налогами не облагаются и работами не обременяются, впрочемъ бываютъ случаи, что нерѣдко раздаю хлѣбъ господскій безвозвратно для поддержанія крестьянъ, помогаю имъ обрабатывать ихъ поля собственнымъ моимъ хлѣбомъ...“

Проте селяни двічі — у 1844 і 1845 р. — юрбою приходили до станового пристава Теремця і скаржилися йому, що „...Савицкій обременяетъ крестьянъ всегдашними своими работами, не давая льготы ни одного дня, нанимая судопромышленникамъ всѣхъ начальниковъ семействъ до глубокой осени со дня вскрытія р. Днѣпра и остающееся семейство безъ работника къ пропитанію не имѣющее никакихъ средствъ, изнуряется голодомъ, а возвратясь и селянинъ въ такое время, что вездѣ окончены полевыя работы будучи обремененъ и господскою работою, не имѣетъ силъ пропитать семейство и себя; кромѣ же сего, отправивши людей, какъ выше сказано, забираетъ для себя собственно весь крестьянскій скотъ безъ возврата и, такъ обезоруживши и лишивши всѣхъ средствъ крестьянина, требуетъ при томъ непомѣрной работы, и въ случаѣ малѣйшаго сопротивленія наказываетъ ихъ самопроизвольно сверхъ мѣры, предоставленной владѣльцамъ“. Ці кари — „взысканія“, за багатьма свідченнями, Савицький виконував здебільшого „собственноручно и безотлагательно“, що доброзичливі сусіди-дворяни пояснювали „вспыльчивостью“ його вдачі. Треба зазначити, що Савицький оддавав своїх селян у найми до свого тестя К. Н. Бойка, любецького лісопромисловця, а перед тим, „вольноотпущеннаго“, а це не помалу,

мабуть, улегшувало перекладати селянські заробітки з тестевої кешені до зятевої. У таких вчинках не вбачали тоді нічого надзвичайного, — тому селянські скарги не мали иншого наслідку, як те, що повітовий маршалок Ів. Борозна вдавсь до Савицького з секретним „увѣщаніемъ". Тільки через несподіваний карний процес потрапив Савицький під опіку. 22 серпня 1847 р. Савицький пішов до стайні подивитися на коні. Не пробув він там і 15 хвилин, як тещу його перелякав „вискъ", що почувсь звідтіля. Після цього з стайні вибіг конюх Мартюх і кинувсь у криницю, живовидячки, наміряючись утопитися. Савицький-же насилу прийшов додому за допомогою тещі й куховарки, бо був неначе-б поранений обухом у праве вухо, плече й коліно. Повітовий лікар, що подав йому негайну допомогу п'явками й проносним, малює надзвичайно важкий стан поміщика: „по важности своей означенные побои безъ медицинскаго пособія могли быть смертельны"... Але за якийсь час Савицький уже гуляв по кімнаті, а через тиждень поїхав у сусідні села. Мати Мартюхова витягла сина з криниці, він переховувавсь днів зо два, а тоді його впіймали. Савицький, довідавшися, хто визволив Мартюха від смерти, вчинив його матері „довольно чувствительные побои собственноручно по головѣ и спинѣ руками, говоря: для чего вытащила сына, пусть бы лучше онъ утонулъ и легче было бъ ему отвѣчать!..." Таку несподівану турботу поміщикову про Мартюха пояснювати випадає тим, що Савицький злякавсь тих прикростів, котрі могли повстати для нього, коли-б селяни почали свідчити підчас судового допиту. Проте Чернігівська палата карного суду обмежилася тільки тим, що наклала на Мартюха церковну покуту за спробу вкоротити собі віку, залишивши його й Савицького під підозрінням, як „неизобличенныхъ" [1]).

Наприкінці 1843 р. двацять п'ять селян з маєтку поміщика Є. Крушковського с. Пашківки Ніженського повіту прийшли юрбою до повітового земського суду та й поскаржилися на свого пана, що обтяжував їх роботами й надмірно карав. Суд, збентежений такою „безпорядочной явкой", намагавсь одіслати їх додому під вартою інвалідної команди, бо своєю охотою розійтися по домівках селяни одмовилися, бажаючи краще розійтися „куда бы то ни попало"... До всього-ж селяни скаржилися, що „...владѣлецъ ихъ не даетъ имъ времени для собственныхъ работъ, употребляя ихъ на свои господскія работы безъ всякаго порядку, чрезъ что они доходятъ къ крайне бѣдному положенію, а въ минувшее лѣто сего года заставилъ всѣхъ своихъ крестьянъ, сколько есть рабочихъ, жать свой господскій хлѣбъ, обѣщая дать за то зажонъ, но не далъ никому изъ нихъ кромѣ гречи, а сказалъ, что обратитъ хлѣбъ на слѣдующую за нихъ въ запасный магазинъ засыпъ". Дослідивши цю справу, повітовий марша-

[1]) Ibid. Кат. № 544; ш. 2; п. 9.

лок упевнивсь, що „жалоба происходила единственно отъ безпорядка въ распоряженіи или, правильнѣе сказать, отъ безотчетности въ работахъ и отсутствія всякаго за неисполненіе взысканія". Маршалок присилував селян, щоб попрохали в поміщика „милостиваго прощенія", і, зробившися, отже, за посередника між ними „въ отчетности работъ", зажив од селян „полную довѣренность къ [його] распоряженіямъ...", а од поміщика дістав обіцянку, що той працюватиме надъ „устройствомъ", мовляв, свого маєтку. Отак непорозуміння на ґрунті хижацької експлоатації припинено на самісінькому початку [1]).

Р. 1851 чернігівський повітовий маршалок сповіщав, що „по секретному развѣдыванію" впевнивсь він, наче-б поміщик В. Терейковський „выходитъ изъ предѣловъ власти предоставленной владѣльцамъ". Його кріпачка-селянка В. Гречкина скаржилася, що вона, „будучи стѣсняема непомѣрными работами и боемъ, ушла отъ владѣльцевъ, затѣмъ В. Терейковскій отыскавши билъ ее, обстригъ голову и предполагалъ отрѣзать ухо, но она отпросилась съ плачемъ, за симъ связалъ назадъ руки и ноги и повѣсилъ на кручку въ избѣ, отколь снята, какъ ей разсказали, тогда, когда она посинѣла; на другой же день Терейковскій развязавши ее готовился сѣчь розгами, но она во избѣжаніе муки, выбѣжавши съ избы, бросилась въ колодезь съ намѣреніемъ утонуть, но сбѣжавшимися людьми была вытянута" [2]).

Р. 1852 селяни М. В. Шрамченка низкою скарг на нього вплинули на генерал-губернатора й домоглися судового слідства. Шрамченко просто грабував майно своїх селян, тероризуючи їх жорстоким поводженням. Слідчі встановили, що „крестьяне Шрамченко, бывшіе при покойномъ отцѣ нынѣшняго владѣльца весьма хорошими хозяевами и въ лучшемъ состояніи, нынѣ совершенно разорены имъ и при всей ихъ кротости и смиреніи терпятъ невыносимыя притѣсненія, разоренія и жестокіе побои отъ владѣльца ихъ, находящагося постоянно въ пьяномъ состояніи". А. Бензик скарживсь, що Шрамченко силоміць переселив його з Березанки в Смолянку, пограбувавши при цьому: „при переселеніи имѣлъ онъ три вола, три коровы, одну свинью и 19 копъ ржи, что все помѣщикомъ отъ него отобрано и продано безъ вознагражденія". Коли-ж знедолений Бензик почав допоминатися волі, покликуючися на своє козацьке походження, то Шрамченко його побив. Є. Бойко, людина лагідна й сумирна, скаржиться, що коли Шрамченко одібрав од нього вола, корову й двох коней, то він не має чого иншого робити, як віддати з половини сусіднім козакам свої 30 дес. землі, котрі припали йому ще від прадідів-козаків. Коли поміщик оддав його сестру в найми, Бойко почав його благати, щоб не робив цього „для лучшаго содержанія хозяйства", — Шрамченко-ж у відповідь на це „прежде

[1]) Ibid. Кат. № 526; ш. 2; п. 9. [2]) Ibid. Кат. № 562; ш. 2; п. 9.

билъ его по лицу, потомъ велѣлъ сѣчь его жестоко... отъ сего наказанія проболѣлъ онъ болѣе мѣсяца; когда же началъ просить удовлетворенія за отобранный у него скотъ, то помѣщикъ билъ его сперва руками по щекамъ, а потомъ велѣлъ связать ему назадъ руки и посадивши съ собою на повозку привезъ во дворъ и тамъ надѣлъ на ноги желѣзныя путы, наказывалъ плетью... послѣ чего ходилъ онъ на господскую работу скованнымъ въ продолженіе двухъ недѣль постоянно...“ Бойко пригадує ще випадок, коли Шрамченко, підчас його відсутности, забрав з хати скриню його мачухи з білизною й иншими речами. Коли-ж вона почала переказувати про цей пана вчинок иншим, то Шрамченко бив її різками, аж поки вона знепритомніла, та й забороняв надалі казати про це. М. Козел скаржився, що Шрамченко бив його за те, що той не став на роботу. М. Вензик оповідає, що, коли він ходив до Чернігова скаржитися на Шрамченкові насильства над селянками, то цей поміщик, упіймавши його, „заковалъ въ желѣзныя пута вмѣстѣ съ крестьяниномъ А. Овсѣенкомъ, послѣ отданнымъ въ солдаты, наказывалъ его въ двѣ плети... потомъ держалъ его въ путахъ два мѣсяца“. Дворовий кат І. Дуклівий додає, що, караючи Вензика різками, він їх „избивъ пуковъ десять“. У Г. Вензикової Шрамченко забрав худобу й усеньке її майно; їй обстриг голову, а трьох дітей її оддав у найми, забираючи потім їхні заробітки собі. П'ятнацятеро сусідніхк озаків присягаючись засвідчили, що всі ці селяни, котрі постраждали, „поведенія весьма хорошаго и во время владѣнія ими отцемъ его Шрамченко были въ хорошемъ состояніи, когда же поступили во владѣніе нынѣшняго помѣщика, то онъ отбирая у нихъ скотъ и имущество и переводя безъ всякой надобности, обращается съ ними жестоко, а также, раздробляя семейства, отдаетъ въ наймы и забираетъ плату за нихъ себѣ, чѣмъ совершенно разорилъ ихъ, самъ же находится большею частію въ нетрезвомъ состояніи“... Коли Шрамченко почув, що приїхала слідча комісія, то зник невідомо куди, а з 13 сусідів-поміщиків, котрих комісія закликала, як свідків, „большая часть не явилась, изговариваясь болѣзнію и отсутствіемъ“. Проте, не вважаючи на різні юридичні причіпки, що їх робив Шрамченко, слідство ствердило хижацьке його хазяйнування ще й надзвичайну розпусту. В епічно-спокійних тонах У. Козлова оповідає, що „отъ помѣщика Шрамченка никакихъ утѣсненій она не имѣла, кромѣ находитъ себя обиженною тѣмъ, что три года тому назадъ помѣщикъ, пріѣхавши ночью въ ея хату, взялъ противу желанія 15-тилѣтнюю дочь ея въ домъ свой, лишилъ ее дѣвства и послѣ того до года она родила сына. М. Вензик свідчив, що Шрамченко зґвалтував його жінку, коли не було його в хаті, а трохи раніш і його 15-літню сестру „изнасиловалъ, за что она жаловалась всѣмъ находившимся во дворѣ и показывала окровавленную рубашку, а потомъ, чтобы отклонить подозрѣніе, допрашивалъ ее, съ кѣмъ она имѣла связь и велѣлъ ее

бить плетью...“ Були й інші аналогічні вчинки його. Маєток Шрамченків узяли в опіку. Здається, більшої кари йому не було [1]).

Поміщика с. Петрушина Чернігівського повіту П. Шихуцького обвинувачували в 1847 р., між иншим, в жорстокому поводженні з селянами. Він пояснював, що „по давно заведенному еще родителями его порядку“ селяни його „для продовольствія своего получаютъ отъ него хлѣбъ: четвертую копу зажону, но земли ни родители ни онъ не выдѣлили крестьянамъ, и нынѣ крестьяне вовсе не имѣютъ земли...“ Річ зрозуміла, щоб тримати селян у покорі за таких важких умов, він карав їх „непомѣрно розгами и плетьми“. Розмовляючи з маршалком, він признався, що „наказываетъ ихъ розгами въ числѣ ста ударовъ и болѣе“... Повітовий маршалок радив йому неодмінно відокремити для селян з своєї економічної землі достатню кількість оранки й сінокосу [2]).

Року 1834 селяни поміщика Стародубського повіту з'явилися юрбою в 26 чол. до губернатора й скаржилися на нього за жорстоке з ними поводження. Стародубський повітовий суддя перевів слідство й з'ясував, що Якимович „отобралъ отъ крестьянъ своихъ земли и они, находясь въ господскомъ домѣ и не имѣя никакой собственности, получаютъ только отъ него продовольствіе въ лѣтнее рабочее время за однимъ общимъ для них столомъ, а въ зимнее время отпускомъ для нихъ провизіи“. Селяни не хтіли повернутися назад до Якимовича, а той теж одмовлявсь їх прийняти, — тому селян залишили під арештом, „хотя и по розысканію г. уѣзднаго судьи не открылось, чтобы люди сіи уклонялись отъ обязанностей своихъ по какому-либо вредному имъ внушенію неблагомыслящихъ и Якимовичъ, жаловавшійся на подстрекательство крестьянъ къ жалобамъ на него, не далъ на то никакого доказательства...“ Повітовий маршалок І. Борозна стверджував, що „оказывается, что онъ (Якимович) дурно обращается съ своими крестьянами и, по нетрезвому почти безпрерывно положенію и неукротимому нраву, то отягощаетъ людей работами, то чрезмѣрно ихъ наказываетъ, отъ чего многіе изъ нихъ разошлись...“ Якимовича оддали під суд, але не за це, а за те, що він образив повітового маршалка. Маєток-же його взяли в опіку [3]).

Маєток поміщика Новозибківського повіту Ст. Рубця (29 чол. і 34 жінок) був під опікою за борги. Опікун, щоб підвищити його прибутковість, р. 1851 здав цей маєток на три роки в оренду абшитованому поручникові О. Г. Савченкові, — особі, що зажила сумної слави своїми дикунськими вчинками навіть за тих, аж надто не людяних своїми звичаями часів. Живучи, після того, як звільнився з військової служби, в Новому Місті, він став усім відомий „... в дур-

[1]) Ibid. Кат. № 563, ш. 2, п. 9.
[2]) Ibid. Кат. № 606, ш. 2, п. 10.
[3]) Ibid., Кат. № 446; ш. 2, п. 8.

номъ поведеніи и дерзкомъ характерѣ, въ захватѣ чужой собственности, въ передержательствѣ бѣглой дѣвки, въ самовольной отлучкѣ изъ опредѣленнаго ему мѣста жительства и въ отобраніи имѣнія отъ матери своей съ причиненіемъ ей обидъ". Місцевий пристав був навіть удавсь до земського суду, прохаючи, щоб той перевів Савченка на життя в инше місто, „ибо онъ буйнымъ своимъ характеромъ привелъ въ страхъ жителей г. Новаго Мѣста низшаго сословія; кромѣ того заведенныя имъ Савченкомъ и на него съ 1844 года 26 дѣлъ въ совокупности выражаютъ дерзость и безпокойство характера его Савченка". Сорок чотири козаки з Нового Міста під присягою посвідчили, що „Савченко самый безпокойный и дерзкій человѣкъ, живетъ со всѣми въ ссорѣ, не даетъ покоя своимъ буйствомъ, дерется со всѣми гдѣ и чѣмъ попало до того, что опасаются ходить около его дому; запахиваетъ чужія межи и закашиваетъ луга; отнимаетъ чужую собственность и присваиваетъ себѣ; мѣсто, на которомъ стояло уѣздное казначейство, обратилъ подъ свои огороды; ... лѣтъ пять назадъ тому застрѣлилъ изъ ружья принадлежащія козаку Безпалому двѣ свиньи...; въ 1850 г. козака Т. Миненка билъ палкою и когда сей упалъ въ глубокую яму, то Савченко сѣлъ на него верхомъ и чуть не задушилъ; послѣ драки съ козакомъ Шевандою на р. Ипути во время гулянья въ 1850 г. грозилъ гребцамъ, что всѣхъ застрѣлитъ изъ пистоля; козака Е. Анищенка за то, что напомнилъ о захватѣ его земли, ругалъ и говорилъ убить (!); къ козаку Г. Малашенкѣ бросался съ нагайкой драться за то, что упрекнулъ его въ самоправномъ забратіи принадлежащаго ему проса; крестьянъ своихъ (тільки дві душі. *В. Д.*) наказывалъ очень жестоко,— такъ что, по присяжнымъ показаніямъ козаковъ Т. Миненко и Е. Герасименкова, послѣ наказанія розгами вынимали костешьки изъ задницы; и однажды за то, что при посѣщеніи гостей употреблено было сѣно, Савченко кучера своего билъ грабильномъ, полѣномъ и кнутомъ до такой степени, что сей послѣдній вырвавшись побѣжалъ было топиться въ озеро, но Савченко къ тому его не допустилъ и приведя въ комнаты распялъ его, привязавъ руки по концамъ грабильна..." Звичайно, така людина могла з найзлиденнішого кріпака витягти прибуток. За орендною умовою Савченко мав право в маєтку Рубця „употреблять крестьянъ соотвѣтственно каждому полу и лѣтамъ ихъ во всѣ его господскія работы на основаніи законовъ и непремѣнно по три дня въ каждую недѣлю, кромѣ воскресныхъ и праздничныхъ дней, съ ихъ упряжной скотиной и безъ оной (какъ надобность укажетъ); для домашней же услуги ему Савченкову предоставлено по контракту право взять по своему усмотрѣнію къ себѣ въ домъ двухъ мужчинъ и двухъ женщинъ". Незабаром після того, як Савченко почав хазяйнувати, селяни стали виявляти „уклонность отъ работъ и неповиновеніе". Савченко удавсь до земського суду, і той зробив цим селянам „взысканіе и внушеніе". Селяни-ж рішуче за-

явили, що вони Савченка не слухатимуть, бо він жорстоко з ними поводиться. Чотирнацятеро селян засвідчили, що „поручикъ Савченковъ, присутствуя самъ на работахъ, не давалъ имъ роздыху, требовалъ на работу такихъ людей, которые не имѣютъ у себя скота и потому не могутъ себя прокормить, лошадей ихъ отдавалъ наемнымъ людямъ для возки сѣна; а хозяевъ заставлялъ дѣлать другія работы, во время которыхъ за малѣйшую вину дѣлалъ побои рукою, нагайкой и чѣмъ попало, представлялъ ихъ въ земскій судъ, гдѣ и наказывали ихъ жестоко розгами, что и побудило ихъ подать жалобу на Савченкова". Скаржилися ще на те, що Савченко силував селянок до розпутного з ним співжиття. Савченко виправдуючися писав, що він не обтяжував селян роботою, ніколи їх не бив „и не могъ бить, боясь послѣдствій отъ закоренѣлой ихъ грубости", що він з селянкою П. Шевченковою не жив; „что мужъ ее противъ этого не протестовалъ..." Семеро селян з сусідніх сіл засвідчили, що селяни Рубця були „поведенія добропорядочнаго, но съ поступленія въ аренду сдѣлались бѣднѣе..." Нарешті, того-ж-таки 1851 р. селяни вдалися в цій справі до губернатора. Цей розслідувати справу доручив новозибківському маршалкові. Висновок маршалка був несподіваний, хоч і зрозумілий класово: треба покарати різками селянина А. Бабченка, що „служитъ поводомъ къ возбужденію означенной жалобы". Губернатор дозволив маршалкові „это привести въ дѣйствіе", запропонувавши й надалі слідкувати, щоб у маєтку Рубця „не было допускаемо безпорядковъ", — инакше кажучи, щоб приборкували неслухняних селян. Проте й 1852 р. селяни одмовилися робити панщину для Савченка. Губерське Правління відрядило слідчого, і цей з'ясував, що „за принятіемъ имѣнія Рубца въ свое распоряженіе Савченко, привыкши къ жестокимъ обращеніямъ съ собственными крестьянами, мѣру эту распространилъ и на крестьянъ Рубца, изъ коихъ С. Кротова... два или три раза ударилъ очень сильно граблями за то, что при уборкѣ сѣна наложилъ будто- бы малый возъ; другого крестьянина... Савченко наказалъ розгами такъ сильно, что даже кровь брызгала и текла и человѣкъ кричалъ до изнеможенія..." Соцький Нового Міста оповідав, що Савченко карав людей „такъ безчеловѣчно, что даже опасно было ручаться за ихъ жизнь". Увесь хліб з запасного магазину селян Савченко забрав собі, „чѣмъ стѣснилъ крестьянъ въ пропитаніи при бѣдности ихъ..." Коли-ж селяни робили спроби скаржитися на все це новозибківським урядовцям — маршалкові, земському справникові, повітовому стряпчому, прохання ці не тільки не завдовольняли, а раз-у-раз завдавали їх у в'язницю й карали різками. Давали від 20 до 100 різок тому, наприклад, хто не одказав на запит, чи буде він „служить пригонъ"; били різками того, хто відмовлявсь тримати підчас екзекуції иншого селянина, зовсім не беручи на увагу, що той, кого приневолювали тримати, сам перед тим дістав 100 різок; забивали

в колодки й так завдавали в в'язницю й т. п. Савченкові загрожував карний процес. А втім, губерське дворянське зібрання стало на його захист: воно тільки заборонило надалі орендувати Савченкові маєток Рубця, „не обвиняя поручика А. Г. Савченкова въ возводимыхъ на него съ крестьянами жестокостяхъ". На ще виразнішу класово-однобічну позицію став губерський маршалок. У своєму листі р. 1854 до якогось вельможі він, покликуючися на прохання Савченкової дружини, клопочеться, щоб дозволено було її чоловікові жити в Новому Місті, бо-ж коли його звідси виселять, то це „неминуемо приведетъ ихъ въ состояніе самой крайней бѣдности и нищеты". Та найголовніший свій аргумент подає маршалок далі: „При семъ считаю долгомъ присовокупить, что зная Савченкова еще по прежней службѣ моей Новозыбковскимъ уѣзднымъ предводителемъ дворянства, какъ человѣка пылкаго и раздражительнаго, я всегда однако видѣлъ въ немъ чувства истиннаго патріота, горячо любящаго свое отечество. Поэтому въ полномъ убѣжденіи, что поступокъ, въ которомъ онъ обвиняется, есть только одна неосторожность, а никакъ не дурное какое-либо съ его стороны намѣреніе, я полагаю, что десятимѣсячное содержаніе его въ Сосницѣ и тѣ существенныя лишенія, которые потерпѣлъ онъ въ домашнемъ быту своемъ, послужатъ ему достаточнымъ урокомъ на будущее время..." Губернатор теж підтримав Савченка. Р. 1855 генерал-губернатор дозволив Савченкові повернутися до Нового Міста, „сдѣлавъ ему предварительно строгое внушеніе, чтобы онъ впредь воздерживался отъ разглашенія неумѣстныхъ и нелѣпыхъ слуховъ и чтобы за нимъ по прибытіи на мѣсто жительства учрежденъ былъ строгій полицейскій надзоръ". За зазначені тут чутки вважали, здається, ті обопільні скарги, що їх подавали один на одного Савченко й Рубцеві селяни [1]).

З поданих прикладів (а їх подати можна-б багато більше) видко, що жорстоке поводження поміщиків з селянами виникало на ґрунті експлоатації кріпацької праці. Жорстокості ці то не наслідок дворянського виродження або дикунства або ще чого-небудь, а просто форма перманентного класового терору, спосіб безпосередньо присилувати селян, щоб давали прибутки.

---

[1]) Ibid., Кат. № 900, ш. 2, п. 17.

О. А. ПЛЕВАКО,
Науковий співробітник Української Академії Наук.

З МАТЕРІЯЛІВ ДО ІСТОРІЇ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТИ НА УКРАЇНІ.

(До питання, коли побудовано перші цукроварні) [1]).

I.

Непомітно зминув столітній юбілей нашої цукро-бурякової промисловости. Це сталося, мабуть, тому, що й досі немає в нас друкованих праць про історію економіки цукроварства на Україні, ба навіть не усталено тих дат, коли побудовано тут перші цукроварні. За те-ж, що справжню вагу цукрової промисловости в розвиткові протягом XIX в. українського народнього господарства і досі правдиво не з'ясовано, за це вже немає чого й казати.

От тільки дивно, а заразом і симптоматично, що філії Цукротресту на Україні, — можливо, саме тому, що й досі залишаються вони тільки філіями [2]), — цієї сотої річниці не одзначили так, як воно-б випадало одзначити. Кажучи це, маємо на увазі не врочисте святкування самої річниці, а те, що годилося-б, хоча-б з цієї нагоди, підсумувати в відповідних працях здобутки нашого цукроварства за сто років невпинного його розвитку. Адже-ж, виявлені основні тенденції цієї еволюції, безперечно, можна було-б використати і Цукротрестові в сучасній та практичній його роботі. Так підсумований досвід минулого міг-би часом забезпечити хоча-б те, що не повторюватимуться деякі невдалі заходи в плануванні цукрового господарства, що вже таки були й траплялися [3]). Це допомогло-б, може,

---

[1]) Цю статтю прочитано в формі доповіди 22 березня 1926 р. на засіданні Семінару акад. К. Воблого для виучування народнього господарства України при Соц.-Економічному Відділі Укр. Академії Наук. Додатки пороблено в ній невеличкі. Тут-же дозволимо собі щиро подякувати шановним проф. Й. Гермайзе, В. Міяковському, А. проф. Ярошевичеві та иншим що ніколи не відмовлялися подати можливу допомогу чи пораду в моїй роботі.

[2]) Не обмірковуючи тут цього питання докладно, одзначимо тільки от що. На спеціяльній нараді при президії В.Р.Н.Г. Союзу в справі утворення окремих республіканських цукрових трестів перемогло, прим., твердження, що коли-б фінанси для всього тресту не були спільні, то деякі республіки, де цукроварень мало, не спромоглися-б ані поновити основний капітал своєї цукрової промисловости, ані поширити її (див. „Укр. Экономист", № 30, з 7 лютого 1926 р.).

[3]) Згадаймо, прим., „Перспективный план..." з 1925 р. в частині, що нехтує такими перевіреними й давніми цукровими районами як Правобережжя України й инш., роблячи цим у перспективі несподіваний подарунок нашому цукроварству в поважну річницю його існування. Будувати-ж нові цукроварні, до певної міри коштом давніх заводів, цей

инколи скерувати роботу над поновленням та дальшим піднесенням нашої цукрової промисловости на шлях, виправданий багатьма роками людської праці й думки та знайдений ціною великих матеріяльних витрат.

А втім, сподіваймося, що цю роботу хтось таки зробить, коли не з ініціятиви Тресту, то наукових установ. Що правда, темп їхньої роботи за браком спеціяльних коштів на те, прим., щоб упорядкувати багатий фонд цукроварень у Київському Центрально-Історичному Архіві, то-що, буде значно повільніший. Завдання роздобути на цю мету кошти ставила перед себе, прим., Юбілейна комісія, заснована в Київі на-весні 1927 року. Шкода тільки, що ця Комісія мала все-ж-таки занадто відомчий характер, не надавала справі ширшого громадського значіння, та дбала більше за святкування 125-річного юбілею цукрової промисловости в кол. Росії, аніж за 100-річний на Україні. Проте, натрапивши на деякі труднощі, здається, й сама

план проєктує здебільшого по малолюдних „нових" районах, дарма що можливості давніх цукрових місцевостів ще далеко не використано. До речи, опріч того, що цей „план" треба погодити з різними ділянками нашого народнього господарства, мимо инших його прикмет, то-що, добре було-б, коли-б рівночасно з тим, як зменшуватиметься теперішня кількість цукроварень на Україні, центри, прим., текстильної та инших промисловостів Союзу погодилися-б пристосувати тутешні забраковані цукроварні під свої фабрики, чи — ще краще — побудувати нові. Разом з иншими заходами це допомогло-б запобігти далекій та шкідливій міграції надмірно густої по деяких районах України с.-г. людности, компенсувати ліквідацію окремих цукроварень, не гальмувати процесу індустріялізації країни, до всього-ж і індустріялізація тая була-б гармонійніша не для самих тільки „нових" районів.

З приводу самих нових районів одзначимо тільки, що далеко не всі вони „нові". По деяких з них спроби насадити цукро-бур. промисловість роблено вже давненько. А якже-ж цукроварство там не розвинулося, то ті спроби та матеріяльні витрати, виходить, були марні. Не згадуючи за новітні часи, див. про це, прим., стор. 59-ту самого „Плану...", дані за цукроварню Воєйкова з 1828 р. в губ. Симбірській (див. додаток до нашої статті в 2-му вип. „Праць Семінару...", вид У.А.Н., з 1927 р.), за губ. Тобольську р. 1837 („Свѣд. о свеклосах. пром. въ Рос.", стор. 66), Оренбурзьку (Грум.-Гржим., „Труды И. В. Эк. Об.", т. I за 1860 р., кн. 2, список цукроварень) та инш.

До речи, див. оцінку самого „Персп. плана...", прим., тільки в таких статтях: 1) Я. Тун — „К плану восстанов. сах. пром." в „Укр. Эконом." з 12 січня 1926 р., № 8, 2) К. Тараненко — „О персп. плане сах. пром.", там-же, №№ 10 та 11, 3) В. Чернышев — „Где расширять сах. пром.", там-же, № 12, 4) Е. Никрашевич и А. Корхов — „Ответ критикам персп. плана...", там-же, № 20, 5) проф. Е. Сташевський — „Персп. пл. розвитку цукроварства" в „Пролетарській Правді" з 29 січня 1926 р., № 22, 6) С. Дедух — „О нов. район. пром. свеклосеяния" в „Сборн. статей по сах. пром.", вип. 6—7, М. 1925, 7) Костык — „Дефекты персп. плана..." в „Укр. Эк." з 3 березня 1926 р., № 50, 8) Л. Николаевский — „Персп. пл. разв. сах. пром.", там-же, № 117, 9) П. Соляков — „Перспективы сах. пром. на Кубани и Сев. Кавказе" в „Бюл. Сахаротр.", № 10 за 1926 р., 10) В. Ландо — „Всесоюз. Інст. ц. пром. й нові райони буряківн." в „Прол. Правді" з 10 березня 1927 р., № 57; теж, але докладніше, в „Укр. Эк." №№ 63 та 66 з 18 та 24 березня 1927 р., див. також його статтю в IV т. „Научн. Записок Гос. Экспер. Инст. Сах. Пром." з 1927 р. про „Задачи института... и о месте его организации", 11) Е. Манский — „Где строить новые сах. заводы", в „Укр. Эк." № 91 з 22 квітня 1927 р. й т. инш.

Комісія припинила свою роботу. Ініціятиву в цьому напрямі тепер візьме на себе, певно, Правління Цукротресту в Москві.

Але, проминаючи і ті і ці питання, прим., за економічно-соціяльні умови на початкові XIX в. на Україні, що творили відповідний ґрунт для повстання тут цукрової промисловости, то-що, зупинімося в цій статті коротко тільки на відомостях за початок у нас цукроварства. Щоб установити цей початок, візьмімо дані про те, коли побудовано перші цукроварні. Говоримо перші, а не „першу", бо вважаємо, що, щоб розвязати останнє питання, бракує ще відповідних даних, прим., не досить ще використано місцеві архівні матеріяли, не чутно було авторитетного голосу наших істориків-економістів, то-що.

І коли ми все-ж-таки насмілюємося подати тільки деякі неповні, котрі тепер маємо, відомості, то тому лиш, що треба-ж якось розпочати з'ясовувати це питання. До того-ж і поданих далі даних, може, стане, щоб хоч трохи стати в пригоді тим дослідникам, котрі виправлятимуть досить розповсюджені помилкові думки про те, коли почалося цукроварство на Україні. А таких неправдивих та суперечливих чи розбіжних відомостів порозкидано в літературі чимало [1]), надто-ж поширювали їх, за рідким винятком, дотеперішні, прим., підручники з економічної географії України.

На 85 сторінці журналу „Україна" (кн. 5 за 1925 р. „До матеріялів з іст. ц.-б. пром. Укр.", примітка 34) ми вже подавали кілька дат збудування перших цукроварень на Україні. Спробуймо тепер додати ще кілька невичерпливих прикладів та висвітлити деякі суперечності в різних авторів (списках) з приводу цих перших цукроварень. У цьому иноді нам стануть у пригоді й архівні дані для Правобережжя.

Почнімо з цукроварні Кушельова-Безбородька на Чернігівщині, Сосницького повіту, в с. Макошині. Толпигін [2]) подав для цього

---

[1]) Приміром, різні автори початок цукрової промисловости на Україні датують такими роками минулого сторіччя: за акад. Д. Ів. Багалієм (додаток до „Іст. укр. народу" Єфименкової, вип. II, стор. 151) він припадає на 30-ті роки та за иншим варіянтом (ст. 157) на 1855 рік, за Ю. Л. у статті „Из ист. техники сах. производства в связи с применением труда в нем" стор. 29 („Очерки и материалы по истор. раб. вопроса в сах. пром.", вип. I, К. 1922) – на 40-ві рр., за проф. С. Остапенком („Економ. геогр. України", К. 1919) ст. 104 — на 1855 рік, за даними проф. П. Фоміна, 151 ст. („Украина — эконом. характеристика", X. 1923 р.) — на 30-ті рр., за Фещенко-Чопівським, ст. 53 та 102 („Економ. геогр. Укр." К.-Відень-Львів 1922 р.) – на 1840 та 1838 р. „коли гр. А. Бобринський збудував на Київщині перший цукровий завод", за А Сухови м (Эконом. геогр. Укр." вид. III, Од. 1924 р.) ст. 76 — на початок XIX ст. (в кол. Рос. державі?) та — на 1827 р. час побудування (?) Бершадської цукроварні на Поділлі, за В. Садовським („Нарис ек. геогр. Укр.", К. 1919) ст. 92 — на 20-ті роки, то-що. У І. Шимановича „Укр. промисловість" (Кам. 1920 р), у Л. Фролова „Цукроварство..." (Подебради) та ин. і зовсім нічого за це не говориться, то-що.

[2]) „Ежегодникъ по сах. пром. Рос. Имп. за 1892–93 г.", М. Толпигін, К. 1894 р. Тут на ст. ст. 161—189 вміщено список цукроварень у межах кол. Рос. держ. як дійови х так і тих, що існували перед 1893 роком.

заводу 1825 рік, Вітт[1]) — 1835 р. Вважаємо, що цю суперечність можна розвязати, бо першу дату знаходимо ще в трьох списках, а саме: Грум-Гржимайла[2]), Гутмана[3]) та „Статистическаго обозрѣнія свеклосах. заводовъ по свѣдѣніямъ собраннымъ въ 1848 г.“[4]).

У Гутмана з приводу цієї цукроварні на стор. 172 читаємо між иншим таке: „цукро-бурякове виробництво на Чернігівщині існує не більше 27 років (огляд Гутмана стосується 1851 року). Початок цій важливій справі поклав р. 1825... Кушельов-Безбородько...“ Далі на стор. 173 сказано: „... через 7 років у 1832 р. виникла друга цукроварня в с. Стольному (у В. та Т. для неї подано 1838 р., що теж, певно, треба виправити), иншому маєткові графа, того-ж повіту“.

Отже тут окрім виразної дати, коли збудовано завод, маємо ще й контрольні позначення, прим., „через 7 років“, „не більше 27 р.“, то-що. Між иншим, порівнюючи списки, довідуємося, що р. 1858 (за Грум-Грж.), можливо через невідповідне розташування чи переексплоатованість устаткування, малі розміри, то-що першого заводу, збудовано нову цукроварню (але за те, що ліквідовано давню, нічого не сказано) на віддалі „однієї верстви від цукроварні Макошинської“, що належала „йому-ж — Кушельову-Безбородько“. Чи не через це, що побудовано иншу Макошинську цукроварню — відомості про те, коли було збудовано її попередницю, призабулися?

Ґрунтуючися-ж на даних цих кількох списків та висновкові проф. О. Оглобліна[5]), вважаємо, що р. 1825-го Макошинська цукроварня вже діяла й инші подані для неї дати стосуються не до часу побудування, а, прим., тільки перебудови заводу, то-що.

Що-ж до слів П. Ляліна — з „1829 года въ имѣніи Съ Л*** показался первый заводъ (цукроварня) въ Малороссіи“ (в статті „Неутѣшит. новости въ свеклосах. мірѣ“, стор. 23[6])), то цілком на

---

[1]) „Дополненіе къ руководству къ сах. производству, составленное Ник. Виттомъ“, СПБ 1854, ст. 590 + 57. Список цукроварень див на ст. ст. 293—304.

[2]) Грум-Гржимайло Є. „О свеклосах. пром. и развитіи ея въ Россіи. (Изъ свѣд. Мин. Фин. и др. офиц. источн. по 1 дек. 1859 г.“), „Труды Им. В. Эк. Об.“, 1860 р. т. I, кн. за січень та за лютий (в останній на ст. ст. 262—309 подано список заводів).

[3]) Гутман А. — „Обозрѣніе фабр. и зав. пром. Черн. губ. въ 1851 г.“, Журн. Ман. и Торг. за 1853 р., № 10 —12, стор. 140—230.

[4]) Журн. Ман. и Торг. за 1849 р., № 11 - 12, стор. 175—422. Ці дані було надруковано вдруге (скорочено та в табличній формі) у вигляді додатку № 3 на стор. 82—115 „Свѣдѣній о свеклосах. пром. въ Рос., собранныхъ въ 1849 г.“, СПБ 1852, ст. 115, (основний текст „Свѣдѣній...“, являє собою відбиток статті „О свеклосах. промышлен. въ Россіи“, яку було надруковано в Журн. Мин. Гос. Им. р. 1851 в № 11 та р. 1852 в № 1). Докладніше за це див. у статті „Дані обліку ц-нь р. 1848“ у 2-му вип. „Праць Семінару...“.

[5]) Рецензія проф. О. Оглобліна (на працю проф. М. Слабченка „—Мат. до ек.-соц. іст. Укр. XIX ст.“), що її вміщено в VII—VIII кн. „Записок Іст.-Філ. Відділу“ У.А.Н. К. 1926 р. Тут на стор. 569-ій проф. О. Оглоблін на підставі даних Черн. Губ. Вѣдом. за 1852 р., Домонтовича та Труд. Черн. губ. Арх. Ком. визначає 1825 р. для Макошинської ц-ні.

[6]) „Библ. для Чтенія“, т. 42, 1840 р., стор. 13—54.

них покладатися не можна. За тодішніх шляхів та умов сполучення дістати перевірені дані було досить важко. А що відомості за цукроварство по сусідніх губернях були в Ляліна досить обмежені, можна бачити з таких його слів у давнішій статті:

„... через занепад багатьох цукроварень, ми тепер переконалися, що на північ од Москви вони існувати не можуть за браком угноєної землі; маю сумнів, щоб і на південь од Харкова... могли вони бути... На схід од Волги цукроварень немає, а на заході найдалі містяться вони в Смоленській та Полтавській губернях, так що Дніпро — це, можна вважати, кордон, за яким не знаємо, чи й є вони. Я не відкидаю того, що за Дніпром по західніх губернях могли-б існувати цукроварні, особливо знаючи, що до 1830 р. на Поділлі був дуже великий завод Собанських" (стор. 3, підкр. наше) [1]).

Не кажучи тепер про цукрові заводи на схід од Волги, ми бачимо, як надто неповно поінформований Лялін за цукроварні, прим., Правобережжя, що їх тоді було вже подостатком. Через те, коли-б Лялінові і не бракувало відомостів за цукроварню Кушельова-Безбородька на Чернігівщині, то вимагати від нього, щоб він знав ще й дату, коли її збудовано, тим більш не доводиться. До того-ж ми не певні, як розумів Лялін самий термін „Малороссія".

Але довідка П. Ляліна нас цікавить не в звязку з датою Макошинської цукроварні, а й сама по собі. Отже на підставі цієї довідки бачимо, що на Харківщині наприкінці 20-х років цукроварство теж уже розпочалося. Говоримо за Харківщину, бо передостання цитата найшвидше стосується до цукроварні самих Ляліних у Сумському повіті на Харківщині. Посередні вказівки розкидані в статті [2]), прим., на ст. 18 — „вісім років, як існують цукроварні" (перед цим і після цього вживається — однина?) чи, прим., на ст. 29-ій — „вісім років працюю я в виробництві", то-що, промовляють так само за те, що дата 1829 р. стосується саме до цієї цукроварні. Навіть за цими посередніми вказівками (віднімаючи, прим., 8 від 1835, маємо 1827—28 рік) цукроварню Ляліних побудовано ще трохи раніше... Дату-ж Толпигіна в „Ежегодникѣ..." — 1832 р. для цього заводу в „невідомому повіті", „невідомої назви" треба вважати за помилкову або за дату перебудови.

Коли тепер припустимо, що Лялін мав певні дані принаймні за Харківщину і справедливо вважав свою цукроварню там за першу, то його довідку можна використати ще один раз. А саме з неї виходить, наче-б і справді кол. асес. Безобразов, що р. 1810 здобув право (1-ше зібр. зак. Рос. Імп., т. XXXI, № 24.201) побудувати дві

[1]) „Библ. для Чтенія", т. 10, 1835 р., ст. 1—17 — „Свеклосах. пром. и новыя методы производства", ст. ст. 17—30 — додаток до цієї статті — „Отчетъ свеклосах. завода, обрабатывающаго сто берк. корней въ сутки". Тут, як і по инших статтях Ляліна, знаходимо низку дуже цікавого та важливого матеріялу з минулого нашого цукроварства.

[2]) Ibidem.

цукроварні в Курській та Слобідсько-Українській губернях, в останній і жадної не збудував (?) [1]).

Щоб закінчити з губернями Лівобережжя, додамо довідку ще за першу відому нам цукроварню на Полтавщині. Як свідчать дати, коли побудовано цукроварні, в списках Віта, Грум-Гржимайла та Толпигіна, першу цукроварню засновано тут року 1828-го в с. Бодакві Лохвицького повіту. Цей-же рік на ст. 334 зазначає і Арандаренко [2]).

Проте справа з цією цукроварнею не досить зрозуміла. Адже коли дату побудування її зазначено правильно, то треба ще пояснити, чом у скількох джерелах немає відомостів за саму цукроварню. До цього, гадаємо, могло спричинитися, прим., те, що завод міг тимчасово зупинятися. На користь отакої думки промовляє зауваження „Стат. обоз...", що на стор. 339 каже: „за отсутствіемъ владѣльца — заводъ былъ з а п е ч а т а н ъ" (підкр. наше). Через це-ж, мабуть, вже ні дати, коли збудовано цукроварню, ні способів та розміру виробництва, то-що — не подано. Проте й по багатьох инших цукроварнях підчас їх обліку р. 1848-го володільці не були присутні. Але з 340 відповідів тільки тут на завод покладено і печатки, і якоїсь довіреної людини, щоб подала відомості,— не знайшлося. Через те гадаємо, що найімовірніш або коло самої цукроварні (маєткових прав на неї), або коло осіб-володільців якийсь час точилася якась справа, прим., судова. За власників-же цієї цукроварні, коли вони справді тотожні, Арандаренко, „Стат. обоз..." та ин. називають д. с. с. Майорова, Віт та Толпигін — „наслѣд. подполковн. Челищева", Грум-Гржимайло — „жена ген.-маіора Елизав. Алекс. Челищева", то-що.

Що-до самої цукроварні, то вона, безперечно, існувала [3]) та працювала, можливо, навіть у 50-х рр., бо згадується у Грум-Гржимайла. Витримавши-ж запровадження акцизу, вона навряд чи збереглася після селянської реформи. Принаймні в списковi Ч у б и н с ь к о г о [4]) її не бачимо. Цим прикладом для Полтавщини і обмежимо даний виклад про неї.

---

[1]) „Україна", 1925 р., кн. 5, ст. 85; за списком В і т а обидва заводи збудував Безобразов на Курщині, та тільки 1836-го та 1838-го рр. За инші цукроварні Харківщини, яких р. 1848 можна було нарахувати до 28 заводів, що з них деякі було збудовано 1831,32 (прим., Шрейдера, Савича, то-що) й пізнішими роками, тут не говоритимемо (як і за різні спроби, прим., Каразіна, пізніше Квітки, то-що). Даних самих списків цукроварень, по яких для Харківщини теж є прогалини, для того замало. Дані-ж для дальших рр. див. у додаткові № 1.

[2]) „Записки о Полтавской губерніи, Николая Арандаренка, составленныя въ 1846 г въ трехъ частяхъ", ч. II, стор. 384, Полт. 1849.

[3]) Див., прим., ще Журн. Мин. Внут. Д. за 1833 р., № 18, ч. X, стор. 322. Тут у губер. звідомленні по Полтавщині за 1832 р. читаємо: „Изъ заводовъ болѣе другихъ достоинъ примѣчанія свекловичносахарный, принадлежащій д. с. с. Маюрову".

[4]) П. Ч у б и н с ь к и й — „Свеклосах. заводы Рос. Имп. съ офиц. статист. о нихъ данными, за кампанію 1872—73 г. Изд. К. О. И. Р. Т. Об. по свеклосах. пром.", К. 1874 р., стор. 70. Взагалі-ж одзначимо, що коли, прим., у Віта (список з 1851 р.) бракує якихось попередніх цукроварень проти „Стат. обозр..." (1848 р.), у Гр.-Гр. (1859 р.) — з тих, що є у В., у Чуб. (1871—75 рр.) — з тих, що подані у Гр.-Гр., то це здебільшого свідчить

II.

Тепер перейдімо [1]) до Правобережжя й зупинімося по-перше на даних за Київщину. Звернімося до цукроварні поміщика Понятовського в с. Трощині на Канівщині. На прикладі цієї цукроварні побачимо, що коли не добре мати мало згадок за дату побудування певного заводу, то чи не більше ускладняє питання наявність багатьох варіянтів.

Віт, Грум-Гржимайло, Чубинський, проф. О. Оглоблін у згаданій рецензії, „Справочникъ по сах. пром. Рос. Имп." [2]), то-що подають для неї 1832 рік, Толпигін, проф. А. Ярошевич [3]), „Перспективный план...", де між иншим цю цукроварню намічено до ліквідації, проф. С. Городецький [4]) — 1824 рік нарешті, „Стат. обоз..." та инші ще

тільки за те, що згодом ці цукроварні вже не працюють. Між иншим, це може допомогти при складанні таблиць фактичної кількости цукроварень за певні періоди (навряд чи можна тільки подати такі числа для кожного окремого року, хоча акцизні дані, починаючи з 1848 р., можуть допомогти й тут) та виявити кількість цукроварень, які тими періодами вибували з лав дійових заводів.

[1]) Що-до Полтавщини, то наступні цукроварні тут будували гр. Ламберт, Рітер, Величко та инші. За „Стат. обоз..." р. 1848 всіх цукроварень було до 22-х, то-що (див. додат. № 1). Цікаво тільки відзначити, що з зареєстрованих цукроварських спілок перша на Україні повстала була на Полтавщині десь наприкінці 1829 р, бо в січні 1830 р фундатори підписували статут. За це див., прим., П. С. З., 2-е зібр., т. V, № 3.704 з 10 червня 1830 р. та Журн. М. В. Д. за 1830 р., кн. 6, стор. 13—33. За цими даними т-во мало зватися „Малороссійско-Коммерческой компаніей для вырабатыванія сахара изъ свекловицы". До складу членів увіходили: гр. Я. Ламберт, А. Локашев, Л. Дьяков, Д. Белуха-Кохановський, А. Левченков, А. Чуйкевич, Є. Бабашев та А. Попов. Компанія мала заорендувати 150 дес. землі, протягом 15 років члени не могли вимагати повороту своїх коштів, капітал мав скластися за допомогою випуску акцій по 600 карб. асигн. кожна, робітників „достаточное, но не излишнее число" (підкр. скрізь наше) мав наймати управитель, то-що. Мета компанії полягала в зрощуванні буряку, вироблюванні цукру „съ употребленіемъ выжимокъ для откармливанія скота", рафінуванні піску, продажеві патоки чи переробленні її на „ромъ", то-що. Цукроварня мала постачати акціонерам плани „и вообще всѣ свѣдѣнія, нужныя къ подобному устройству", знайомити з виробництвом робітників, „присылаемыхъ акціонерами, дабы каждый изъ нихъ могъ узнать въ подробности ту часть, для которой онъ предназначается своимъ владѣльцемъ, и черезъ то доставилъ бы ему способъ учредить со временемъ собственный заводъ..." Між иншим, в одному з розділів статуту маємо: „Компанія ни въ какомъ случаѣ ничего не пріобрѣтаетъ въ кредитъ" (!). Вдаючись-же по затвердження своєї спілки, компанія прохала звільнити її від „платежа гильдейскихъ денегъ" підчас продажу продукції по ярмарках та містах України та Курщини. Такого дозволу для торговлі по містах — компанія не здобула й т. ин. Ці відомості цікаво порівняти з даними за инші спілки, прим., тільки за П.С.З., як от: т. IV № 3.203, XII — №№ 10.231 та 10.232, XIII — №№ 11.068, 11.103, 11.468, 11.470, XV — № 13.127 й т. ин. (повибирав кол. наук. співр. У.А.Н. — С. В. Ейсман).

[2]) За кампанію 1912—13 р., К. 1914 р., під ред. М. Кельберіно, № 243.

[3]) Стор. 4, „Очерки эконом. жизни Юго-Зап. Края", вип. V — „Крест. плант. сах. св.", К. 1912.

[4]) „Культ. ц. бур. на Україні", К. 1925. Певно, цю цукроварню проф. С. Городецький має на увазі, коли на стор. 50 каже: „Цукрові буряки почали викохуватися на Україні тому як-раз сто років, коли тут виникла перша цукроварня".

1822 та 1838 роки. На користь останнього варіянту, принаймні за дату після 1836 року та, прим., четверту чергу побудування заводу, промовляє й відоме твердження Фундуклія (Журавського) на стор. 12 його праці [1]). Там читаємо: „Першу цукроварню на Київщині збудовано р. 1834 на Черкащині в маєткові Орлівці графа Лева Потоцького; незабаром р. 1836 збудовано другу меншу на Звиногородщині в с. Почапинцях поміщика Четверікова та третю графа Ярослава Потоцького в с. Ситківцях Липовецького повіту" [2]).

---

[1]) „Статист. опис. Київск. губ.", т. III, СПБ 1852. Певно через коректорський недогляд у М. Яворського на стор. 261 в вип. 1. „Україна в епоху капіт." замість 1834 р. надруковано 1831, Поганиці — замість Почапинці, Четвертинський — Четверіков, Ситнівці — замість Ситківці, то-що.

[2]) Для Почапинської цукроварні В., Гр.-Гр. та Чуб. подають — 1848 рік, Толпигін — 1835, „Справочникъ..." — 1838 та „Стат. обоз..." — 1839. Для Ситковецької-ж усі вони наводять — 1843 р. Порівнюючи ці дані з архівними матеріялами, бачимо, що дату 1848 р. для Почапинської та 1836 р. для Ситковецької за Фундукліем (коли з огляду на невиразність редакції вважати, що „третя" ц-ня повстала разом з „другою"?) — треба відкинути. За підставу для того можуть бути дані справи № 194 — „Отчетъ представленный гражд. губер-ми Кіевскимъ, Под. и Вол. о состояніи губ. за 1842 г...." (поч. 2/IV, зак. 18/V 1843 р.), що переховується в К. Ц. Істор. Арх. у фонді поліц. част. канц. к. ген.-губернатора.

Тут із звідомлення київ. цивільного губ., і саме Фундуклія, виходить (відомість № 18, лист 69—81 — „О фаб. и зав. Кіев. губ."), що р. 1842 Почапинська цукроварня вже працювала, виробляючи на 14.000 карб. продукції, за Ситковецьку-ж у графі з продукції сказано — „вновь (?) устроенный" (завод). Через те незрозуміло, чому Фундуклій уважав Ситковецьку цукроварню „третьею", бо-ж до 1842 р. на Київщині побудовано за його-ж даними вже 14—15 цукроварень? Це ми побачимо, коли, щоб унаочнити списки цукроварень та поробити до них деякі корективи, порівняємо дані цього звідомлення з списками.

Київський повіт: тут маємо за звідомленням цукроварню в с. Григорівці, що за неї в графі з продукції сказано — „через те, що цукроварня існує недавнечко, цукру-піску вироблено тільки на 520 крб." (Модзелевського; „Стат. обоз...", В., Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — подають для неї аж 1845 рік; отже навсправжки збудовано її, як порівняти ще з губер. звідомленням за р. 1841 — року 1841) та в м. Бишеві з продукцією на 210 крб. (по списках її не бачимо).

Таращанський: цукроварню в с. Черепині з продукцією на 100 крб. та з приміткою: „по открытіи сего завода въ 1842 году сбыта не производилось еще" (Сангушко; у Віта — немає, у Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — з 1855 р.?).

Богуславський (згодом — Канівський): у с. Ходорові — на 14.000 крб. (Янковського; „Стат. обоз...", В. та Толп. з 1841 р. у Гр.-Гр. та Чуб. — немає) та в с. Трощині — на 33.750 крб.

Черкаський: цукроварні в м. Смілі, с. Балаклії, с. Яблунівці — разом на 11.000 крб. сріб., в с. Орлівці — на 3.351 крб. („Стат. обоз..", В., Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — з 1835 р.), в с. Самгородці — на 5.000 крб. (Альбрандт; В. та Толп. з 1832 р., „Стат. обоз..." та Гр.-Гр. — з 1839 р., у Чуб. — немає), в м. Ротмистрівці — 2.283 крб. (Залеського; „Стат. обоз..." — з 1837 р., В., Гр.-Гр. та Толп. — з 1840 р., у Чуб. — немає) та при хут. (с.?) Змагайлівці — 180 крб. (по списках — її немає).

Чигиринський: у м. Олександрівці — на 1.560 крб. (Грабовського; „Стат. обоз...", В. та Толп. — з 1839 р. та Гр.-Гр. й Чуб. — з 1852 р.).

Радомиський: у с. Приборську — на 1.920 крб. (по списках — її не бачимо).

Отже, за цим джерелом р. 1842 на Київщині разом з Почапинською та Ситковецькою цукроварнями було 16 цукрових заводів. Ці дані збігаються (коли відкинути не

Проте, всупереч такому твердженню за першу цукроварню на Київщині та виправляючи варіянти дат у авторів декількох списків цукроварень, можна, здається, з певністю сказати, що Трощинський завод існував уже р. 1830-го. В цій заяві ми ґрунтуємося на даних справи № 38 — „О сгорѣвшемъ у пом. Евгенія Понятовскаго сахарномъ заводѣ“ (поч. 27/I, закінч. 17/II—1831 р., на 4 аркушах, той-же фонд та архів).

Отже тут Богуславський повітовий земський справник, відповідаючи з 7 лютого 1831 р. за № 95 на запитання канцелярії Київського військового губернатора з 27 січня за № 458, чому він досі

дійовий ще р. 1842 Ситковецький завод) з числами III т. „Стат. опис. Кіев. губ.“, що їх уміщено в таблиці на стор. 4—5. Тільки цінність продукції в друкованій праці Фундуклія, позначено в розмірі 82.260 крб. ср., а за звідомленням маємо — 87.874 крб. (тільки не одзначено — якими саме карбованцями). Через те число „10“ цукроварень того-ж 1842 р., на яке надибуємо на 110 аркуші иншої арх. справи — № 288, „О собираніи свѣдѣній для всеподд. отчета по управ. Кіев., Под. та Вол. губ.“ (той-же фонд), що її почато 31 жовтня 1842 р. та закінч. 6 лютого 1843 р., певно треба вважати за попереднє або-ж за матеріял для звідомлення.

Перевірмо цю кількість цукроварень ще з даними звідомлення за 1841 рік (той-же фонд, справа № 216). Тоді було 13 цукроварень або ті-ж самі, тільки без Ситковецької Григорівської та Черепинської. Тут-таки, дарма що по відповідних списках цих заводів не зустрічаємо, ще згадано цукроварні пом. Харлінського в м. Бишеві (за Похілевичем — „Сказанія о нас. мѣстн. Кіев. губ.“ м-ко належало Харлінським до 1843 р.; чи не після цього занепала і цукроварня?), в „казенномъ селеніи Змагайловкѣ, устроенный временною владѣлицею оного полковницей Мухановою“ та в с. Приборках пом. Модзелевського (як каже Похілевич, він покупив село (р. 1833). На цих 13 цукроварнях постійно працювало 1.961 чол., буряків зібрано 951.000 пудів, вироблено 33.690 пуд. цукрупіску та 17.120 пуд. рафінаду, перший продавали по 6—7 крб., другий — 8—10 крб. сріблом пуд, то-що.

Ці звідомлення за 1841 та 42 роки дають підставу віднести кілька спірних дат побудування цукрових заводів на пізніший час. Прим., за „Стат. обоз...“, В., Гр.-Гр. та Т. для цукроварні Ржевуцького в с. Дзюнькові (Джунькові) Берд. пов маємо 1841 р. (у Чуб. — 1847 р.), для заводу Шостаковського в с. Бугаївці Таращ. пов. „Стат. обоз..“ подає 1847 р., В. та Т. — 1841 р. та Гр.-Гр. й Чуб. — 1848 р., Ярошинського в с. Кабатні Липов. пов., що за нього в „Стат. обоз..“ сказано „предположенъ къ уничтоженію“ (дати та инш. відомостів не подано, по иншних списках його не зустрічаємо зовсім), то-що. Отже цих цукроварень р. 1842 ще не було, коли вміщені по губ. звідомленнях за 1841 та 1842 рр. списки цукроварень вважати за вичерпливі.

На жаль, розшукати звідомлення за всі роки на цей час ще не пощастило. Одзначимо тільки, що в звідомленні по Київщині за 1837 р. (№ 144 з року 1838, той-же фонд) кількости цукроварень не подано, дарма, що за буряки згадується — „родили посредственно“. Трохи більше довідуємося за 1838 рік з справи № 224 (поч. 9 липня та закінч. 20 вересня 1838 р. — „По отношенію Кіев. гражд. губ. объ отъѣздѣ его для обревизованія ввѣрен. ему губ.“). Тут на листі 37 читаємо: „... Изъ новыхъ устраиваются (фабрики та заводи) четыре свеклосахарныхъ завода, Черкасскаго уѣзда въ имѣніи бывшемъ гр. Самойлова, а нынѣ гр. Бобринскаго (тільки один з них — рафінарня). На существующихъ нынѣ трехъ (підкр. — наше) свеклосахарныхъ заводахъ въ Черкасскомъ, Богуславскомъ и Звенигородскомъ уѣздахъ, выдѣлано въ годъ сахару на сумму до 144 тыс. руб. ассигнаціями...“ (певно цукроварні: Орловецька, Трощинська та Почапинська). Між иншим і за цією довідкою бачимо, що Ситковецька цукроварня (Липовецького пов.) не могла бути „третьою“.

не повідомив канцелярію для доповіди губернаторові про пожежу на цукроварні Понятовського, пише:

„... донесеніе не учинено его высокопрев. г. воен. губ-ру о сгорѣвшемъ у помѣщика Евгенія Понятовскаго въ селеніи Бучакъ сах. заводѣ, по недоставленію отъ Пшеничниковской экономіи обстоятельнаго свѣдѣнія объ ономъ пожарѣ, которая экономія на требованіе мое донесла мнѣ, что посланный съ донесеніемъ въ нижній судъ не былъ пропущенъ на рогаткѣ въ Богуславѣ, по случаю оцѣпленія оного, по бывшей тогда на людяхъ болѣзни; въ которое время случился пожаръ я находился тогда въ тѣхъ селеніяхъ, гдѣ существовала болѣзнь холера, и занимался дѣйствіемъ о прекращеніи оной, почему и не могъ учинить донесенія по симъ объясненнымъ причинамъ, въ прочемъ въ сахарномъ заводѣ только сгорѣли деревянная крыша и полъ, а каменное (підкр. — наше) сданіе оного завода осталось неповрежденнымъ отъ огня".

Тут-же одразу додано довідку за цю цукроварню з „Стат. обоз...", що теж допомагає з'ясувати питання. На стор. 231 цього списку цукроварень — читаємо:

— (завод) „тит. сов. Кесаря Осиповича Понятовскаго, въ селѣ Трощинѣ, въ 15 верстахъ отъ г. Канева. Заводъ устроенъ въ 1822 г. и первоначально существовалъ въ другомъ мѣстѣ (див. попередню цитату, с. Бучак?), а съ 1838 г. перенесенъ на настоящее мѣсто".

Як бачимо, ці дві виписки доповнюють одна одну. Не збігаються тільки імена власників, але що обидва села увіходили до складу одного маєтку Понятовських, то мова тут, гадаємо, за ту саму цукроварню. Різних-же змін серед власників та самого їх складу тут узагалі не торкатимемося [1]). Шкода тільки, що земський справник, одсиджуючись мабуть в своєму приміщенні та одписуючи, що „занимается дѣйствіемъ о прекращеніи" холери, не надіслав (у справі инших чи додаткових даних за самий завод — немає) докладніших відомостів за пожежу. З рапорту-ж бачимо тільки, що цукроварня була цегляна, мала дерев'яний дах (чи крокви?) та що згоріли „только" дах і підлога. Що од такої пожежі мала постраждати найцінніша частина заводу — устаткування, справник не доміркувавсь.

Але повернімося до дати, коли збудовано Трощинську (Бучацьку) цукроварню. Отже з того факту, що цукроварня, за яку йде мова, горіла десь на початку р. 1831-го чи швидше наприкінці 1830 року (бо-ж потрібен був певний час, щоб відомості за пожежу дійшли до канцелярії військ. губ., щоб остання, чекаючи на рапорта зем. справника, зібралася скласти до нього листа з 27 січня, то-що) випливає,

---

[1]) За Похілевичем (ст. 517) Пшеничніковський маєток р. 1818 покупив полк. польського війська Йосип Понятовський; з 1817 р. маєтком керував син його — Цезарій Йосипович. По списках цукроварень в середині XIX в. маємо серед власників ц. заводів ще Августа та Дарія Йосиповичів Понятовських.

що й існувала вона до 1831-го року. Через те, зрозуміло, відпадають і дати першого її побудування після 1830-го року.

Можливо, що в цьому-ж фактові — пожежі треба шукати пояснінія чому, прим., Фундуклій за першу цукроварню на Київщині вважав — Орловецьку. Припустімо, що виставляючи таке твердження, Фундуклій мав на увазі першу цукроварню з-поміж тих, котрі діяли за його часів без перерви в минулому (а втім, згадане місце у Фундуклія — це швидше історична довідка). Трощинську-ж цукроварню вважав він за цілком нову та одмінну від попередньої. Коли-ж ми згадаємо тепер пізнішу з двох вищенаведених за „Стат. обоз..." дат, — 1838 рік, то на перший погляд може здатися, що Фундуклій і мав рацію так говорити.

Але-ж нам здається, що коли-б після пожежі на цукроварні Понятовського в Бучаках р. 1830-го, її захтіли-б чи матеріяльно спромоглися-б перенести до иншого місця (Трощина) тільки через 8 років, то переносити було-б нічого. Така довга зупинка заводу взагалі разом з пошкодженнями від пожежі, то-що, зробили-б різні матеріяли цукроварні мало придатними для перенесення.

Отже, що цегляна будівля заводу збереглася (коли базуватися на даних справникового рапорту) і що дата 1832 року фігурує по поважних джерелах, то цукроварню в Бучаках, можна вважати, поновлено вже р. 1832. Згодом-же, як каже „Стат. обоз...", і найпевніше саме звідси її перенесено до Трощина. Виходячи-ж з змісту слова „перенесенъ", уважаємо, що Трощинська цукроварня р. 1838 не являла собою цілком нового та незвязаного з попереднім заводом закладу. Через те, коли-б, як ми припустили, Фундуклій, визначаючи, коли збудовано першу цукроварню на Київщині, стояв на формальній засаді, то й тоді його довідка була-б неповна. Отже що-до Бучацько-Трощинської цукроварні можемо зробити такий висновок: дата 1832 р. повстала в наслідок перебудови-поновлення заводу, дата-ж 1838 р. стосується того часу, коли цукроварню перенесено на нове місце. Що-ж до дати самого побудування її, то, за браком на цей час инших даних, важко вирішити чи був то 1822 чи 1824 рік. Правда одміна між цими датами незначна — тільки два роки, й обидві вони припадають на початок 20-х років. Беручи-ж на увагу, що дату 1822 року зустрічаємо в одному з перших і досить повному спискові, навіть статистичному облікові цукроварень на передодні запровадження акцизу р. 1848, можна було-б уважати її за правдивішу. Проте, коли Завадський („Наше свекло-сах. произв..." К. 1878 р.) на 36 стор. говорить за цього самого Понятовського (ініціяли не позначено), то ми мали-б ще одну досить подібну дату — 1829 рік...

Але окрім даних за Трощинську ц-ню додамо для Київщини ще відомості про цукр. завод Мощенських. У справі № 11 — „О предоставленіи М.В.Д. отчетовъ по упр. губ." за 1832 рік (той-же фонд та архів, поч. 19 січня, закінч. 8 вересня 1833 р.) на 204-му листі знаходимо таке:

„Уманскаго уѣзда въ имѣніи помѣщика графа Мощинскаго [1]) устроенъ сахарный заводъ, на коемъ производится выдѣлываніе сахарнаго песку изъ свекловицы съ 1828 года. Заводъ сей длиною 36, шириною 5½ саженей, въ немъ котловъ перваго сорта 4, мѣрою каждый въ 250, а второго сорта 14, мѣрою въ 175 ведеръ, употребляется рабочихъ людей 5 человѣкъ крестьянъ (певно тільки постійних робітників) и на выдѣлку одного только сахарнаго песку матеріалы кромѣ свекольнику и костей, входятъ въ составъ купоросное масло, воловая кровь и известь, чего сколько въ годъ выходитъ опредѣлить не можно, потому, что оный заводъ еще совсѣмъ неусовершенствованъ, и о количествѣ употребляемыхъ матеріаловъ вѣрныхъ свѣдѣній не собрано, ибо теперь дѣлается одна проба, на каковую издерживается купороснаго масла и извести до 100 пудовъ; выдѣлано въ ономъ заводѣ желтаго песку 250 пудовъ, который малымъ числомъ передѣлывается на бѣлый песокъ и употребляется въ домовые помѣщицы (ичьи) расходы и выпускается въ продажу разнымъ лицамъ по 25 руб. за пудъ“ (підкресл. скрізь наше).

Як бачимо, цукроварня, як на той час, не така вже мала, коли продукція в розмірі 250 пудів припадала-б на самий тільки звідомний рік. Цікаві таксамо відомості вже за товаровий характер виробництва цукроварні, принаймні п'ятирічне її існування, то-що. Проте нас цікавить тут тільки дата побудування. За поданою-ж довідкою ця цукроварня розпочала свою працю принаймні з року 1828, а побудувати її могли й ще раніше. На жаль, по пізніших списках цукроварень цього заводу не знаходимо. Найшвидше це треба пояснювати тим, що цукроварня існувала, певно, не довго.

Отже обмежімося для Київщини цими двома цукроварнями, що дати їх побудування виправляють Фундукліеві твердження за початок цукроварства на Київщині, а взагалі одсувають його з 1834 р. на першу половину та середину 20-х років минулого сторіччя.

Кінчаючи на цьому говорити за Київщину, подамо хіба ще один документ з фондів Київського Центр. Іст. Архіва (канц. К. цив. губернатора, 1829 р., № 59 — „О выгодахъ обдѣлыванія свекловицы и полученія изъ корней ея сахара“, на 20 а.), що листування з приводу нього цікаво було-б знайти й для инших губерень.

У травні р. 1829 (№ 449) Імп. Вільно-економічне Т-во за підписами президента Н. Мордвінова та неодмінного секретаря А. Шеглова розіслало губернаторам обіжника, видрукуваного друкарським способом, такого змісту:

„И. В. Э. О., зная стѣсненное положеніе земледѣльцевъ и помѣщиковъ во всѣхъ почти губерніяхъ, отъ понизившихся чрез-

[1]) У справі № 46 „Кіев. двор. депут. собр. — Мощенскихъ“, що її довелося знайти вже не в архівах, а в приватної особи, цікавих для нашого питання відомостів немає. З неї довідуємося тільки, що на Гуманщині до маєтку Мощенських належали селища: Антонівка, Посухівка, Рижавка, Колодисте, Чорноводи та Городниця.

вычайно цѣнъ на хлѣбъ и другія произведенія Россійскаго земледѣлія (підкр. скрізь наше), и желая облегчить имъ путь къ перемѣнѣ хозяйства ихъ сообразно съ обстоятельствами, предположило обращать постепенно вниманіе ихъ на разныя новыя отрасли земледѣльческой промышленности особенными печатными наставленіями. Въ слѣдствіе сего, напечатавъ наставленія о добываніи сахара изъ свекловицы и раффинированіи онаго, оно проситъ Ваше Превосходительство (вписано од руки) сдѣлать ихъ извѣстными помѣщикамъ ввѣренной управленію Вашему губерніи, чрезъ Дворянскихъ Предводителей, и разослать безденежно вмѣстѣ съ тѣмъ, для убѣжденія въ чрезвычайной важности сей промышленности, прилагаемые при семъ 10 (вписано од руки) экземпляровъ расчета, доказывающаго выгоды обдѣлыванія свекловицы и полученія изъ корней ея сахара. Для желающихъ воспользоваться наставленіями по сему предмету препровождается при семъ по 10 экземпляровъ таковыхъ наставленій, за кои, въ вознагражденіе издержекъ Общества на напечатаніе ихъ, благоволите приказать вносить по 5 рублей за каждый экземпляръ".

В цьому обіжникові зустрічаємо зайву згадку за тогочасну с.-г. кризу, бачимо зразок ініціятиви наукової установи, що береться допомогти тодішньому суспільству подолати нові труднощі та вдається „безпосередньо" до місць, свідоме висування буряківництва як способу полегшити с.-г. кризу, відомості бібліографічні й т. ин. Проте освітлювати тут усі ці питання, що за них треба говорити спеціяльно, не будемо. Зупинимося тільки коротко на листуванні з приводу цієї літератури.

Як те пропонував обіжник, губернатор (В. С. Катеринич), що коли не зовсім, то на довгий час затримав у себе один примірник „наставленія" та „расчета" (з цікавости?), розіслав книжки повітовим маршалкам. Тільки зроблено це було аж 13-го листопада, тоб-то мало не через п'ять місяців після одержання їх. Перший відповів Богуславський маршалок; він писав 22-го листопада, що поміщиків оповістить, а „наставленіе" залишає собі й гроші додає. Грудня-ж 20-го дня він пише, що ніхто ще не висловив бажання придбати книжки та передплатити журнал Мін. Вн. Справ. Проте 7-го грудня 1830 року Богуславський маршалок у відповідь, як він каже, на листа під № 14.102 (це вихідний номер канц. губернатора з листопада-грудня 1830 р.) вдруге надіслав п'ять карбованців, які, хоча з справи й не видно, щоб йому надсилалося два комплекти книжок (обидва рази, надсилаючи гроші, маршалок пише за „наставленіе", до того-ж „расчета" надсилалося безплатно?), одержано, можливо, од якоїсь особи, що зацікавилася справою. Правда, це могло статися й в наслідок недогляду канцелярії губернатора (хоча перші 5 крб. од Богуславського маршалка й занесено до спеціяльного рахунку, але той за це міг не знати, а, діставши певно помилково нагадування під № 14.102, маршалок уважав за незручне для себе відшукувати свої 5 карб.).

Звиногородський маршалок 31 грудня 1829 року писав, що нікого, хто-б бажав побудувати цукроварні в повіті, не знайшлося (щось надто швидко з'ясувалося?), Сквирський з 28 листопада, Чигиринський з 30 листопада того-ж року, Гуманський з 19 травня та Таращанський з 15 грудня вже 1830 року понадсилали по 5 карб. (чи не власні гроші, аби розвязатися з зайвою справою?), не подаючи якихось інформацій. Решта-ж маршалків, порушуючи цим канцелярські звичаї, і зовсім не відповідала (?). В цьому винне, може, і Імп. В. Е. Т-во, що обмежилося надісланням книжок та обіжника й не тільки не нагадувало за них, але й не відповідало (?) на запитання канцелярії губернатора про одержання 30 карб. Останній-же така довідка, як турбувався губернатор, потрібна була щоб списати гроші з книг та додержати всіх вимог контролю.

Це все, що можна знайти в справі № 59 (здається трохи пошкодженій). Отже шлях популяризації певн го винаходу — через бюрократичні канцелярії, спосіб ширити відомості (разом з пропозицією передплатити Журнал Мін. Вн. Справ), брак зацікавленості з боку представників місцевого урядування й т. ин., були мало сприятливі для справи. Й це тоді, коли поміщицтво на Київщині вже безперечно було зацікавлене перспективами цукроварства. Вже-ж ми мали, коли не в особі Понятовських, то в особі Мощенських, навіть цукрозаводчиків.

Правда, иншого відношення до подібних справ з боку урядової бюрократії рідко можна чекати (от коли-б на губернатора напосілося начальство, то тоді хоч листування було-б велике!). Проте цікаво було-б простежити за листуванням в цій-же справі по відповідних архівних фондах повітів та инших губерень. Для цього, власне, й подаємо цю довідку досить докладно.

Але підемо далі.

В иншій правобережній губерні — на Поділлі цукро-бурякова промисловість розпочалася теж раніше, ніж кажуть за це списки цукроварень. За списками-ж перші ц-ні на Поділлі були, прим., такі:

Березовського П. — в с. Хоньківцях, Могил. пов., що для неї Віт і Толпигін подають 1832 р., „Стат. обоз..." (за ним власниця гр. Чацька А. М.?) і Грум-Гржимайло — 1839 та Чубинський — 1855 р.

Маковецького Н. — в с. Проскурівці, Ушицьк. пов. (В., Гр.-Гр. та Т. — 1833 р. „Стат. обоз..." — 1832 р. у Чуб. вже немає, в „Трудахъ..." [1]) згадано тільки за руїни цукроварні).

Комара — в м. (Мурованих) Курилівцях, Ушицьк. пов. (В., Гр.-Гр., Чуб., Т. та „Труды..." з 1842 р., в „Стат. обоз..." з 1834 р., але з таким поясненням на стор. 299, що розвязує подібну суперечливість: „... устроенъ въ 1834 году, а послѣ бывшего въ 1840 г. пожара перестроенъ заново").

---

[1]) „Труды Подольскаго Епарх. Ист.-Стат. Комитета", вип. IX, Кам.-Под., 1901 р.

Потоцького Б. С. — в м. Тростянці, Брацл. пов. („Стат. обоз..." 1834 р., Чуб. — 1862 р. „Справочникъ..." — 1861 р., у В., Гр.-Гр. та Т. її немає; у В. та Т. маємо цукроварню Потоцького М. С. в м. Тульчині з 1842 р., для якої „Стат. обоз..." не подає дати, а Гр.-Гр. та Чуб. зовсім за неї не згадують).

Свєйковського — в м. Шпикові, Брацл. пов. („Стат. обоз..." з 1834 р., Гр.-Гр. подає ту-ж дату з приміткою—„перебудовано р. 1848" В., Чуб., Толп. та „Труды..." — з 1844 р., що певно правдивіше, бо серед поданих нижче архівних довідок завода цього не зустрічаємо) й т. ин. [1]).

---

[1]) Щоб порівняти й більше-менше перевірити списки цукроварень, подамо скількись знайдених на цей час довідок з архівних матеріялів. Отже в губ. звідомленні по Поділлю за 1839 р. (К. Ц. Іст. Арх.) читаємо тільки, що ген.-ад. бар. Гейсмар будує велику цукроварню (цей-же рік подано й по списках для його цукроварні в м. Грудках, Кам. пов., в „Трудахъ..." м. Городок, а цукроварня з 1837 р.) та що звертають на себе увагу цукроварні одст. шт.-ротм. Комара та поміщиків Маковецького й Чацького (коли це цукроварня Чацької в с. Серебринцях Могил. пов., то для неї „Стат. обоз...", В., Гр.-Гр. та Т. подають 1838 р.; у списковi Чубинського від 1874—5 року вона з'являється з 1873 р., з цього-ж року, як акційна, й у „Трудахъ...").

Так само мало даних знаходимо в иншій справі - № 743. — „По представленію Под. гражд. губ. отчета о сост. губ. за 1841 г." (поч. 27 вересня 1841 р., закінч. 16 січня 1842 р.) На листах 23 та 27—28 тут читаємо:

„... Нельзя однако жъ сказать, чтобы губернія была въ цвѣтущемъ состояніи... главными причинами такого состоянія губерніи суть: недостатокъ собственныхъ потребителей, не имѣніе удобныхъ пунктовъ и путей сообщенія для сбыта произведеній и отсутствіе мѣстной промышленности..." (23 л.). „... О незначительности торговли въ губерніи я упомянулъ выше. Все что отличаетъ ее заключается въ вывозѣ хлѣба въ Одессу на сумму около 150 т. рублей и въ продажѣ горячаго вина до 100 т. руб. серебромъ. По мануфактурной, фабричной и заводской промышленности обращаетъ на себя вниманіе только суконная фабрики въ имѣніи генералъ-ад. гр. Красинскаго въ м. Дунаевцахъ, сахарныя фабрики гр. Чацкаго, Комара и Маковецкаго и заводы испанскихъ овецъ ген.-фельдм. кн. Витгенштейна и помѣщика Барчевскаго. Вся производительность и сбытъ этихъ фабрикъ и заводовъ не превышаетъ 500 тыс. серебромъ".

Трохи більше довідуємося з справи № 216. У цьому звідомленні за 1841 рік по Поділлю перераховано такі цукроварні з позначенням повіту та поселення:

Кам'янецький повіт: — в м. Грудках (Городок, див. угорі) та в с. Колубаївцях (зустрічаємо тільки в „Стат. обоз...", пом. Гурського, з 1841 р.).

Лятичівський: — в с. Мань(і)ківцях (по списках з 1837 р., — Косельського, у Чуб. — немає) та в с. Войтівцях (кн. Голіцина; у Гр.-Гр. та Чуб. — немає, у В. — без дати, у Т. — з 1852 р. та помилково значиться в Літинськ. повіті, в „Стат. обоз..." з 1842 р., що виходить, як і дата Т., не вірно). Для останньої цукроварні трохи розвязує розбіжність дат примітка в „Стат. обоз..." — „остановленъ въ виду процесса"; в Літинському-ж повіті за „Трудами..." (див. ще Чуб.) справді з 1859 р. була цукроварня теж у с. Войтівці, що заснував її Куш.-Безбородько, і що Т. називає її „Каченівською", а заснувачем — Каншина, що був проте тільки наступник Куш.-Безбородька.

Літинський: — в с. Голодках (гр. Куш.-Безб.; у В, Гр.-Гр. та Т. з 1839 р. у Чуб. — немає, в „Стат. обоз..." теж з 1839 р. в с. Галитки (?), але міститься в Лятич. повіті; за „Трудами..." це швидше „Голодьки" куди Куш.-Безбородько для праці на цукроварні переводив 10 родин селян з Носівки Черн. губ.) та в с. Бабині (маємо тільки в „Стат. обоз..." — В. С. Букара, з 1842 р.).

Але й для Поділля опріч цукроварень початку 30-х років можна навести згадки за давніші заводи. Приміром, цукроварня Собанських, що її в списках не знаходимо. За неї, як попереду вже сказано, згадував Лялін, так само коротко та вже аж за дві цукроварні Собанських говориться ще в губернаторському звідомленні за 1832 р. по Поділлю (Журн. Мін. Вн. Справ, з 1833 р., № 8, ч. IX, ст. 459), то-що.

Так само короткі, але супроти инших повніші, знаходимо відомості за ці цукроварні в Ц. К. Іст. Архіві в справі № 11, що з неї подавали вище дані за цукроварню Мощенських. Тут для Поділля на аркуші 59-му в розділі „О сахарѣ изъ свекловицы" сказано так:

„Въ конфискованныхъ имѣніяхъ помѣщиковъ Собанскихъ устроено два завода для выдѣлыванія сахара изъ свекловицы. Найденный тамъ сахарный песокъ, до 4 т. пудовъ былъ отмѣнно хорошей доброты. Но къ рафинированію, по новости заведенія, не было еще приступлено. Заводы сіи отдаются отъ Казенной палаты въ содержаніе, но желающихъ принять ихъ не является".

Вінницький: — в с. Кордилівці (Іос. Качановського; В., Гр.-Гр. та Т. — тільки з 1845 р., у Чуб. з 1842, в „Стат. обоз..." з 1840 р. та сказано, що це перша парова цукроварня в Росії, що встаткування її продано гр. Бобринському, а завод залишено тільки для рафінування) та в с. Якушинцях (Русановського; у В., Гр.-Гр. та Т. з 1841 р., в „Стат. обоз..." з 1842 р., у Чуб. — немає).

Брацлавський: — в м. Тростянці (див. угорі текст).

Балтянський: — в с. Переймі (чи не той, що за нього „Стат. обоз..." каже: Т. Ф. Обошеського (?) з 1845 р. „въ 17 в. отъ Балты, въ 36 в. отъ с. Переймы" ?) та в с. Красногірці (по списках — немає?).

Могилівський: — в с. Серебринець та в с. Хоньківцях (за обидві див. угорі).

Ушицький: — у м. Мурованих Курилівцях та с. Проскурівці (так само див. угорі).

Між иншим на цих цукроварнях за звідомленням „рабочихъ людей" працювало 1.486 д., буряку було зібрано 103.620 четвериків, цукру-піску здобуто — 10.157 пудів та рафінаду — 2.390 пудів. Продавали пісок від 3 крб 35 коп. до 8 крб.; цукор-же (рафінад) від 9 до 11 крб. сріблом з пуда.

Ще так само сказано, що цукроварню, яка раніше була в м. Жванці Кам. пов., переведено до м. Курилівці Ушицького повіту (гадаємо, що це був завод Комара і можливо инший; з м. Жванець за „Трудами..." р. 1843 виселювали багато мешканців і ин., бо уряд хтів був будувати тут фортецю) та що друга (?) цукроварня, в с. Проскурівці — не працювала. Тут-же згадано, що звідомного року „открытій и изобрѣтеній" не було, опріч фільтра в цукроварстві гр. А. Чацького, за цей-же його привилей оголошено в сенатських відомостях.

Таку-ж кількість цукроварень на Поділлі — 15 фабрик — знаходимо й у матеріялах до звідомлення за 1842 р. („Дѣло № 288. — О собираніи свѣдѣній для всеподд. отчета по управ. К., Под. и Вол. губ.", поч. 31 жовтня 1842, закінч. 6 лютого 1843 р.).

Проте в цій арх. довідці бракує тільки за „Стат. обоз..." ще таких, прим., цукроварень: Раковського К. М. з 1838 р., в Брацл. пов., в с. Онитківцях, Ободзінського Ер. Фр. в Літин. пов., в с. Погорцях (Пагурцях) з 1841 р. (в „Трудахъ..." є згадка, що цукроварня рр. 30 тому згоріла, але певно більше, бо не бачимо її вже в Чубинського), М. В. Косецького (?) в Проск. пов., в с. Олексинець-Польний з 1842 р., Ро(у)жицького в Балт. пов. в с. Молдавці з 1841 р. (у В. без дати, у Т. з 1852 р.; цей рік, як кінцевий для списку В., Толпигін часто ставив, коли в В. не позначено дати) й т. ин. Чи-ж немає цих цукроварень у губернаторському звідомленні через те, що дати тут для них подано неправдиві, чи це хиба джерела?

На жаль, дати, коли побудовано ці цукроварні, поки що знайти не пощастило. Проте спробуймо на підставі даних поданої виписки намітити її хоча-б приблизно.

Отже за найпізнішу межу побудування цих цукроварень, певно, треба прийняти 1830-ий рік, бо-ж р. 1831-го, підчас польського повстання, присвячувати свій час та увагу такому будівництву власник не зміг-би. Згадаймо, прим., ще зацитовані вище слова Ляліна, що вважав, наче-б цукроварню Собанських побудовано перед 1830 роком. З приводу цієї найпізнішої межі навряд чи можна сперечатися. Инша справа з межею найранішою. Щоб виявити її, можна скористуватися, правда, з відомостів про продукцію. Тільки тут знову повстають нові питання, прим., на котрий рік припадає останнє виробництво, або — контингент цукру в розмірі 4.000 пудів піску являє собою суму продукції за один чи кілька виробничих сезонів, чи це продукція одного заводу чи обох одразу, чи одночасно-ж тоді вони працювали, чи може якогось заводу (коли один з них не являв собою рафінарні, але-ж див.: „два завода для выдѣлыванія сахара изъ свекловицы") було побудовано раніш і т. ин. Остаточно розвязати такі й подібні питання поки-що не можемо. Але щоб усе-ж-таки підійти до питання про дату, спробуємо вирішити якось і їх, роблячи різні припущення.

За останній сезон виробництва певно можна прийняти 1830 рік, бо навряд щоб на-весні 1831-го року володілець чи довірча особа, в звязку з тим-же повстанням, могли гаразд посіяти буряки, приділити бурякові влітку відповідну увагу, вчасно їх повибирати та розпочати виробництво й т. ин. Року-ж 1832-го виробництво тим більше не провадили та й документ наш, не згадуючи за таке виробництво, визначає кількість цукру, як тільки „найденный".

Важче щось певне сказати за продукцію. Проте можна чимало подати довідок, що цукор-пісок, вироблений з буряків, на безпосереднє споживання тоді, можна сказати, не йшов. Рафінарень-же наприкінці 20-х років XIX в. на Поділлі не зустрічаємо. Що правда, за тієї доби розвитку цукроварства, принаймні в межах кол. Рос. держави, по цукроварнях одноразово встатковували відповідне приладдя та рафінували цукор-пісок. Але-ж з другого боку, то вже був час зламу в цьому відношенні і, прим., той-же Лялін і ин. рішуче висловлювався проти такої первісної нерозмежованої форми виробництва, вважаючи її за невигідну. Та й важко пояснити, чом на цукроварні Собанських, коли-б там був рафінувальний відділ, могло зібратися так багато, як на той час, цукру. До того-ж і речення — „но къ рафинированію... не было еще приступлено" каже за те, що давніш такого відділу не було. Через те, може, можна вважати, що цукор-пісок у сумі 4.000 пудів являє собою, окрім, річ можлива, тієї частини, що пішла на завдоволення власних господарчих потреб маєтку, різні зразки, то-що, — продукцію цукроварні Собанських,

відколи почала вона існувати. За це-ж, повторюємо, свідчить і сама кількість цукру, що, через невелику продукційність тодішніх цукроварень, могла бути вироблена протягом лиш кількох виробництв.

Ще хисткіше питання — чи маємо ми в сумі 4.000 пудів продукцію одного або двох заводів та чи діяли вони протягом тотожнього числа виробничих сезонів? Здається, більше є рації припустити, що цукроварні побудовано не одночасно [1]). Гадаємо, що пересічний господар, у даному разі хай родина Собанських, у новій для нього галузі господарської діяльности попереду випробовує цю нову форму та розгортає свою діяльність тільки тоді, коли дійде певного успіху [2]). Зокрема що-до цукроварень, то, переглядаючи списки цукрових заводів, здебільшого не бачимо, щоб один господар побудував дві цукроварні заразом. Коли-ж, прим., Бобринський і збудував у своїй Смілянському маєткові одразу скількись цукроварень, то це сталося мало не десятьма роками пізніше, коли було вже на практиці доведено, що цукроварство за певних умов — річ прибуткова. До всього-ж Бобринські ще перед 1838 р. мали власний досвід у цукроварстві, бо у них були цукроварні в Тульщині й Саратовщині. Не можна ще проминути й довідку Ляліна, що, згадуючи за цукроварню Собанських, говорив не за два заводи, а за один. Через те, коли-б навіть 4.000 пудів цукру становили суму продукції обох цукроварень, то й тоді треба вважати, що одна з них на рік — двоє старіша. Й чи не тим, що чекали поки збудують ту другу цукроварню, де, може, малося встаткувати спеціяльний рафінадний відділ, треба пояснити, чом цукру було так багато й чом сказано: „... по новости заведенія"? Говоримо за рафінадний відділ, а не за рафінарню, бо навряд щоб у губернаторському звідомленні не було-б цього одзначено та й на постачальників сировини—цукрового піску для неї—треба було-б ще чекати.

Поробивши такі припущення, дату, коли побудовано цукроварні Собанських, можна приблизно вирахувати. Для того скористуймося

---

[1]) Для однієї з цих кол. цукроварень проф. А. Ів. Ярошевич в одній з розмов назвав те місце, де її побудовано. Це с. П'ятківці на Ольгопільщині. У IX-му томі „Труд. Под. Епарх. Ист.-Стат. Ком.", на стор. 793-ій знаходимо згадку, що Ісидор Собанський мав тут цукроварню, яка існувала перед конфіскацією р. 1831 його маєтку та організацією натомість військового поселення (але, як бачимо, за неї говориться в губ. звідомлені ще й за 1832 рік).

[2]) Коли-б здогад, чаче-б будовано ці цукроварні почережно був справедливий, то в появі другої цукроварні того самого володільця чи родини мусіли-б ми вбачати довід на те, що тогочасне подільське цукроварство було прибуткове. Взагалі-ж, маючи такі факти, можна критичніш поставитися до того, що різні тодішні цукрозаводчики скаржилися, наче-б иноді вони не припиняли виробництва на те тільки, аби не втратити вкладеного капіталу, то-що.

Так само вважаємо, що не можна (в звязку з неспроможністю каз. палати передати цукроварні Собанських в оренду) сумніватися в прибутковості цукроваретва на Поділлі ще за тих років. Тут, може, мали значіння, особливо для поляків, инші та мінливі умови за часів повстання й одразу-ж після нього.

ще з вказівок у нашій цукроварчій літературі за розміри сезонового виробництва тодішньої цукроварні. За висновком, прим., Цехановського („Ист. обз. свеклосах. пром.", ст. 5) до 1839 року виробництво однієї цукроварні протягом доби не перевищувало кількох десятків пудів та загальної продукції до 1.000 пудів за сезон. Толпигін („Сах. пром. отъ основ. ея...", ст. 4) каже, що ще в 40-х роках багато було цукрових заводів з виробництвом меншим од 500 пудів цукру-піску за сезон і т. ин. Проте тільки з 1848-го року можна подати деякі обґрунтовані числа (прим., р. 1848 одна цукроварня на Поділлі пересічно виробляла 2.800 пудів, див. 2-ий вип. „Праць Семінару...", табл. № 12). Тут-же доведеться оперувати тільки приблизними числами.

Отже сезонову продукцію р. 1830 для обох цукроварень Собанських визначимо в розмірі 2.000 пудів (припускаючи, що вони мали однакову продукційність та виробляли по 1.000 пудів кожна), р. 1829 — 1500 пудів (для першої 1.000 пуд., для другої — 500 пуд.) та р. 1828 — 500 пудів тільки для першої.

Зробивши таке припущення, може перебільшимо розмір річного виробництва, але-ж і при цій умові маємо, що цукор-пісок мусів зберегатися протягом 3—4 років. Навряд щоб за тодішньої техніки, прим., пробілюючи цукор, його можна було зберегати довше. Коли-ж і припускаємо такий речінець, то тільки тому, що цей цукор зберегали мінімум півтора роки, а тимчасом був він „отмѣнно хорошей доброты", як каже звідомлення. Та й, принаймні одна цукроварня, коли взяти до уваги свідчення Ляліна за „... огромный" (чимале виробництво чи великі будівлі?) завод Собанських, могла мати й більшу річну продукцію. Хоча проти фундаментальности побудування та широких розмірів цукроварні Собанських промовляє з другого боку те, що вона не збереглася навіть до того часу, коли запроваджено акциз, якщо її встаткування не придбали інші заводчики (будівлі за „Трудами..." було використано під стайні, хлібні магазини, то-що).

Скількись слів скажемо ще за інші згадки про початок цукроварства на Поділлі. За Танфільєвим Т. [1]), що на нього покликується в своїй економічній географії Сухов, „... перша цукроварня повстала р. 1827 в Бершаді на Поділлі, на Київщині-ж... перша цукроварня з'явилася тільки р. 1834". Але, як твердження з приводу Київщини, що за неї вище вже говорилося, так певно і з приводу Поділля тут неправдиве [2]). Бершадську цукроварню за Чубинським (дані за 1874—75 р., К. 1876 р.) побудовано тільки р. 1874, за „Справочникомъ..." та Толпигіним — 1873 р. й т. ин.

[1]) „Очерк географии и истории главнейших культурных растений", Госизд., Од. 1923, див. стор. 166.

[2]) За „Трудами..." р. 1823 м. Бершадь покупив у Н. Гіясковського гр. Петро Мошинський. Але останнього за „Spisem ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wolyniu" (Kr. 1910 r.) на стор. 599, року 1826-го було заарештовано та звільнено тільки р. 1834. Отже гадаємо, що за таких умов володілець не мав спромоги побудувати р. 1827-го цукроварню.

Инша справа з згадкою М. Яворського („Укр. в епоху капітал.“, вип. 1, стор. 260): — „цукрова промисловість, після перших її невдач на початку XIX в. на Поділлі в маєтностях Потоцького...“ й т. ин. Правда, тут бракує спеціяльного покликування на джерело при цьому реченні, невиразно визначено час та не сказано, за якого саме Потоцького йде мова. Але-ж на запитання з цього приводу шановний автор ласкаво відповів, що таку довідку йому довелося зустрінути в журнальній літературі, що спробу робив Потоцький чи його орендар перед 20-ма роками, що вона звязана з Софіївкою (на Поділлі?) та була невдала.

Навряд щоб перечила цьому, приміром, згадка Маслова в „Земледѣльческомъ Журналѣ“, на яку в одній з розмов вказав проф. А. Оглоблін. З неї виходить, що перед 1829-м роком Потоцький справді міг мати цукроварню на Поділлі. Це випливає з того, що на 521-ій сторінці „Зем. Журнала“ (1829 р., XXVII) у спискові губерень та власників цукрових заводів, які надсилали своїх людей до Герарда навчатися цукроварства, її названо. Правда, Потоцький міг заздалегідь підготовлювати досвідченого цукровара для праці на цукровому заводі, що його ще тільки проєктували будувати. З другого боку, коли в обох випадках маємо того-ж самого Потоцького, невдача перед 1820-ми роками (через те й припинення, прим., справи) не перешкоджала-б ще йому розпочати згодом справу вдруге. Отже питання за спробу Потоцького пов'язати своє господарство з цукроварством ще вимагає освітлення [1]).

Здається, нам доводилося зустрічати в літературі ще одну згадку за першу спробу з цукроварства на Поділлі. Проте не маємо певности, чи не йшла там мова за ідентичну (Потоцького) цукроварню (чи бурякосіяння протягом кількох років, примітивне видобування цукру й не як товару, припинення спроби через неврожай буряків, погані технічні наслідки та пожежу чи несподівану участь власника у війні, то-що). На жаль, подібну згадку, коли тут не плутаються власні враження з приводу відомостів про інші цукроварні, довелося зустрінути ще до роботи над історією нашого цукроварства й відповідної виписки у нас бракує.

Тепер перейдімо до Волини. Ті дані, що їх маємо тепер, відсувають початок цукроварства на Волині на значно пізніший від попередніх губерень час. За списками, будування цукроварень розпочалося тут тільки з р. 1839 в Ружополі на Володимирщині гр. Р.С. Браніцької (розпочалося будування р. 1839, закінчилося — р. 1846, хоча певно такий довгий час стосується до різних перебудов; згадку подано тільки в „Стат. обоз...“). Раніше-ж згадки, проминаючи не-

[1]) Чи немає цікавих для нашого питання відомостів у звідомленні управителя маєтком Потоцьких на Поділлі — Менцеля? На жаль, у Київі знайти „Земледѣльческую Газету“ за 1834 рік (№№ 19—20?), де вміщено звідомлення, не пощастило.

розбірливу дату Толпигіна з 1814-го року для однієї з цукроварень (Засл. пов., в с. Клембівці), що з неї, мабуть просто друкарська помилка, ми не знаходимо й серед переглянутих архівних матеріялів [1]).

Але це ще не дає підстав говорити, що на Волині не могло бути раніших спроб промислового бурякосіяння та цукроварства. Для того щоб висунути подібне твердження, треба було-б попереду освітлити принаймні такі питання: які умови існували на Волині що-до кількости земель, придатних на тогочасний погляд для буряківництва (городні, торфовища, то-що), запасів палива, який вплив міг робити приклад поміщиків-цукровиків по сумежних губернях,

---

[1]) Приміром, не зустрічаємо згадок за цукроварство на Волині по таких архівних справах, що за більшість з них вище вже згадувалося: в справі № 11 з 1833 р. (є тільки вказівка, що цукор — без позначення його походження, кількости та цінности, — обертається на Бардичівському ярмаркові, у звідомленні Волинського цив. губернатора за р. 1838 — № 254, 1839 — № 157, 1840 — 751, в справі № 288 з 1842 р. та в звідомленні за 1842 р. — 191 (декілька з цих справ переглядав член Семінару акад. К. Воблого — Соломон Подгаєць).

Проте р. 1842 на Волині цукроварні вже були. Для перевірки-ж дат різних списків подамо тут дані справи № 38 — „По запискѣ Кіев. губ. предв. дворянства объ измѣненіи правилъ Кіев. конторы Ком. Банка на счетъ ссуды подъ залогъ сельскихъ произведеній", що її було почато 12 лютого 1842 р. по секр. частині Канц. К. ген.-губернатора.

Відповідаючи на запитання Київ. ген.-губ. за потрібні для цукроварства кредити й т. ин., вик. обов'язки воєн. губернатора м. Житомира та цив. губ. Волини — Каменський з 8 березня 1845 р. (отже дані стосуються, власне, 1844 р.) на аркушах 72—9 подає деякі цікаві даного разу відомості. Відповідь Каменського побудовано на даних повітових маршалків, але в формі додатку приєднано й витяги з їх донесінь. Вважаємо, що коли певний маршалок надсилав відомості (не називаючи иноді заводів) за свій повіт, то цукроварні там були. Подали-ж відомості такі повіти:

Житомирський: скаржиться на брак „... свѣдущихъ людей" у цукроварстві, спеціяльних шкіл, літератури, на те, що заводчики криються з своїми виробничими секретами, прохає не стягати мита з чужоземних машин та оплат з пашпортів осіб усіх станів, що хтіли-б поїхати за кордон навчатися цукроварства й т. ин. Оскільки тут говориться, що „... в здѣшнемъ краѣ (?) есть уже равный, а нѣкогда и лучшій (підкр. скрізь буде наше) заграничнаго сахаръ" — уважаємо, що цукроварні тут були. Справді по списках маємо завод Б. Ф. Ободзинського в с. Кулках (В. та Т. — з 1841 р., у Гр.-Гр. та Чуб. — його немає, в „Стат. обоз..." з 1841 р. тільки в Дубен. повіті?) та Вл. Крашевського в с. Озадівці (тільки в „Стат. обоз...", від 1843 р., з приміткою — „по причинѣ остановки производства (?) директора на заводѣ не имѣется", що може пояснює відсутність цукроварні по инших списках). Инші цукроварні — Бержинського в с. Андрушівці („Стат. обоз..." дати не подає, але каже „... въ іюнѣ мѣсяцѣ сгорѣлъ; предполагается къ возобновленію", а тому, гадаємо, що дата В., Гр.-Гр. та Т. — з 1848 р. для нього запізня) та Нововейського в м. Ушомирі (зустрічаємо тільки в „Стат. обоз...", але без дати, бо — „подробное описаніе сего завода еще не представлено") — можливо виникли пізніше.

Володимирський: що кредит потрібний, щоб поширити бурякові плантації, придбати кращі машини, найняти досвідчених майстрів, ремісників та робітників, придбати заздалегідь у слушний час та в відповідній кількості різних матеріялів, то-що. Рафінерам гроші тим більш потрібні, що вони мають купувати цукор-пісок великими партіями й т. ин.

Отже за цукроварню Браніцької вище вже говорилося й оскільки по списках инших заводів у Волод. повіті того часу — не бачимо, то цукроварню в Ружополі закінчили будувати раніше від 1846-го року й р. 1844-го вона працювала?

які инші вимоги, порівнюючи до тих-же губерень, висували одмінні од них системи сільського господарювання на Волині, стан промисловости й инше. Всі ці питання, що відповіди на них ще бракує, мають становити окремі завдання, що їх доведеться розвязувати спеціяльно. Тут-же виклад обмежуємо самим порівнянням фактичних даних, щоб хоча їх подати вже на критичний розгляд відповідних дослідників. Через те з приводу початку цукроварства на Волині дозволимо тут додати хіба ще одну, але вже посередню, згадку,

За виписко́ю, що її одержано од проф. А. Оглобліна, якому, користуючись з приємної нагоди, висловлюємо за цю й инші поради щиру подяку, маємо досить ранню згадку, коли не за цукроварню, то принаймні про зацікавлення цукроварством на Волині. Ось що, приміром, читаємо в „Коммерческой Газетѣ“ з 1827 р., № 48, в замітці „О торговлѣ сахаромъ въ Галиціи“:

„... Можно бы, кажется, съ выгодою учредить в Подольской и Волынской (підкр. скрізь — наше) губерніяхъ сахарные заводы,

---

Старокостянтинівський: що в повіті є три цукроварні. Першим названо завода пом. Гижецької, що коштував їй 20.000 карб. ср., працює другий рік (отже дата „Стат. обоз...“ — 1842 р. правдивіша ніж 1843 р. у В., Гр.-Гр. та Т.), через недорід буряків прибутку не дає, не компенсує навіть витрат на робітників, але, як каже власниця, кредиту вона не потрібує (!). Цукроварня пом. Бохєнського в с. Грициках коштувала власникові по-над 8.000 карб. ср., робить третій рік (отже існувала вже певно з 1841 р.; але до 1848 р. мабуть не збереглася, через що її немає в „Стат. обоз...“ та й по пізніших списках; до таблиці-ж Т. її треба додати), проте й досі не дає прибутку навіть у розмірі теперішнього відсотку на такий капітал; щоб запровадити деякі вдосконалення, кредит був-би дуже потрібний. За третю цукроварню кол. сов. Чорби, через те, що відсутній він був більше од 3-х місяців, даних не подано. За списками вона містилася в м. Красилові та була побудована за „Стат. обоз...“ (між ин. – „въ арендѣ у прусск. подданнаго Похарта“), Вітом, Гр.-Гр. та Т-им р. 1847, а за Чуб., що здебільшого подає пізніші від инших списків дати, — р. 1842. Як бачимо, остання дата правдивіша.

Острозький: що позики треба було-б видавати в розмірі річного прибутку цукроварень, що за найкраще забезпечення при цьому може бути вартість самого заводу й ин. Але по списках цукроварень у цьому повіті не зустрічаємо?

Новоградволинський: що цукроварні на повіті вже будуються, але побудованих цілком немає, а тому не можна подати й відомостів за потребу цукроварства в кредиті (скидається на те, що маршалкові чи ніколи було зібрати відомості, чи він не встиг вчасно здобути їх од цукроварень). З списками-ж маємо тут завода Мечислава Казим. Будзінського в с. Ожарівці за В. та Т. з 1843 р. (у Гр.-Гр. та Чуб. — немає, за „Стат. обоз...“ дата може бути й раніша від 1843 р., бо сказано: „Выстроенъ на мѣсто погорѣвшаго в 1843 г.“). Другої цукроварні А. М(арцеловича) Будзінського в с. Провалівці певно й справді ще не було (за „Стат. обоз...“ побудовано р. 1845, по инших списках її — немає).

Кременецький: що тут є тільки одна цукроварня, належна губ. маршалкові — Боброві, який жадних позик не потрібує. Цукроварня-ж ця прибутку не дає, бо невеличка, а тимчасом як „опытомъ доказано“, каже власник, „что большій или меньшій заводъ требуетъ тѣхъ же издержекъ на содержаніе мастера, машинъ, работниковъ и проч.“ — По списках-же, дарма що цукроварня за цією довідкою певно працювала хоча-б р. 1844, дату для неї (в с. Загайцях, Бобра-Піотровського, за Толпигіним — Шетровицького) визначено під р. 1845 (у Чуб. – немає зовсім).

для продовольствія того края, и сказываютъ, что одинъ помѣщикъ Волынской губерніи предпринималъ уже, на сей конецъ, путешествіе за границу, единственно съ тою цѣлію, чтобы ознакомиться тамъ съ образомъ вываріванія сахара".

Зупинятися на цій довідці, що стосується, додамо, часу перед повстанням 1831-го року, не будемо. З побічних-же питань, що їх викликає ця виписка, зазначимо тільки одне, а саме, чи не позначали ті особи, які виїздили тимчасово за кордон, виконуючи для того різні формальності, мети своєї подорожи? В такому разі для освітлення нашої справи треба було-б використати і посередні дані такого архівного фонду.

Останнє-ж, що, говорячи за Волинь, варто одзначити — це, подані вище в примітці слова житомирського маршалка: „...въ здѣшнемъ краѣ есть уже равный, а нѣкогда и лучшій заграничнаго сахаръ". Ледві, говорячи р. 1844—45 за якусь справу 1839—40 років, маршалок міг-би вжити вислову „нѣкогда". Отже, чи не вжив він такого невиразного вислову для того, щоб обминути в листі до урядової установи та ще в такому контексті якусь незручну дату, прим., те-ж саме повстання 1831-го року? Але підемо далі.

Ще пізніше ніж на Волині з'являються за списками цукроварні на Херсонщині. Перша цукроварня повстала тут у Бобринецькому повіті року 1847 [1]). За неї в „Стат. обоз..." сказано так:

„Купца Кіевской губ., Черкасскаго уѣзда, Хатцкель-Моргуновскаго въ Моргуновкѣ, еврейской колоніи. Моргуновскій купилъ у помѣщика 850 дес., устроилъ усадьбы и поселилъ до 150 душъ евреевъ".

Заславський: на повіті є дві цукроварні — князівни Марії та княгині Клементини Сангушко, що уповноважений їх відповів, неначе-б позики потрібні, розміри-ж їх мають бути від 1/3 до 1/2 цінности продукції цукроварень. За „Стат. обоз..." для цукроварні в м. Шепетівці подано 1846 р. (у В. — гр. Потоцька з 1843 р., у Гр.-Гр. — 1843, у Чуб. — 1844, у Т. — 1847) та для цукроварні в с. Клембівці — 1843 р. (В., Гр.-Гр. та Т.— 1844 р., Чуб. — 1843 р.). Отже дати після 1844 р для першого заводу відпадають, з'ясовується так само, що для третьої цукроварні (в с. Кременчуках за „Стат. обоз.." з 1847 р., за В., Гр.-Гр. та Т. — з 1849 та Чуб. — з 1850 р.) — дата побудування припадає справді на 1847—50 рр.

Дубенський: на повіті є тільки одна цукроварня в м. Дубні тайн. сов. кн. Юзефа Любомирського, що уповноважений його вважає, неначе-б організувати кредит для цукрової промисловости треба взагалі. Коли-ж поширіться власне цукроварство, тоді не доведеться набувати цукру закордонного. Цукроварню кн. І. М. Любомирського в с. Рачині з 1842 р. з приміткою — „заводъ предположено уничтожить" (?) зустрічаємо тільки в „Стат. обоз..." По инших списках її немає (але до списку Т. завода треба додати).

Овруцький, Рівенський, Ковельський та Луцький повіти повідомили, що цукроварень у них немає, а тому важко щось сказати з приводу потреб у кредиті для цієї промисловости. І справді, для того часу цукроварень по цих повітах у списках не бачимо.

[1]) Це дата „Стат. обоз...", Віта та Т-на. У Гр.-Гр. та Чуб. цієї цукроварні вже немає. Проте всупереч спискові Гр.-Гр. з 1859-го року ми зустрічаємо даний завод у А. Шмідта на 418 стор. „Матеріаловъ для геогр. и стат. Россіи", Херсонська губ., ч. II, СПБ. 1863 р.

Проте, беручи дані того-ж „Стат. обоз...", можна припускати, що в Олександрійському повіті могла існувати цукроварня ще раніш. Бо хоча дати та инших відомостів за неї не подано (маємо тільки: цукроварня„ г. Эмануеля. Заводъ сей перестраивается"), але з згадки за перебудовчі роботи р. 1848 випливає, що цукроварня повстала перед тим [1]). На спробі-ж Новоросійської Компанії для рафінування американського (тростинного) цукру-піску з 1837 р. зупинятися тут не будемо [2]), оскільки говоримо за самі цукро-бурякові заводи.

Так само не торкатимемося инших губерень України, українських частин сумежних з нею губерень, Галичини, то-що [3]). Спробуємо тільки подати деякі короткі висновки.

Отже з поданих вище відомостів досить наочно випливає, що цукро-бурякова промисловість на Україні має цілком певні підстави відсвяткувати принаймні соту річницю свого існування. За різними-ж посередніми даними навіть і більше, ніж те виходить за датами побудування цукроварень по спеціяльних списках...

Отож, усупереч багатьом твердженням, цукроварство на Україні розпочалося значно раніше; зародження його припадає не на 30-ті чи 40-ві, а принаймні на початок та середину 20-х років. Така-ж поправка має певне значіння для студій над минулим нашої суспільної економіки, бо посередньо промовляє за те, що відповідні народньо-господарчі чинники сприятливі для цукроварства почали діяти чи склалися на Україні так само раніше. Отже й тут Україна не так багато запізнилася проти московських губерень, як те вважали досі.

---

[1]) За Вітом та Т-м у цьому повіті була цукроварня (чи не та-ж сама?) при хут. Серебряном, купця Лейбова-Когана, для якої В. дати не подає, а Т., як мало не завсіди в таких випадках, зазначає 1852 р., тоб-то ставить кінцевий для списку В. рік. У Гр.-Гр., що між иншим доповнює список Т-на однією цукроварнею з 1858 р., як і у Чуб-го, немає не тільки цих двох цукроварень, а й заводу з 1849 р. ротмістра Булацеля (див. В. та Т.).

[2]) За це див., прим., П.С.З., 2-ге зібр., т. XII, відділ 1, № 10.233 з 11 травня 1837 р. До складу фундаторів належали такі особи: гр. Воронцов, д. с. с. Левшін, с. с. Лачінов, гр. Вас. Бобринський, комерц. сов. Логінов, одеські купці Вальтер і К°, Родоконакі, Кортаці та Гурович. Речінець Компанії передбачався —20 років, капітал у сумі 1.000.000 карб. асигн. мав складатися з 2.000 акцій по 500 карб. ас. кожна, по-над 30 акцій та 5 голосів окремий акціонер не міг мати, то-що. Правління та завод мали міститися на Херсонщині. Місце для рафінарні мали визначити „не иначе..., какъ по избраніи качества воды, потребной для рафинированія сахара" й т. ин.

[3]) З приводу цукроварства в Галичині Ляліи у згадуваній статті з 1835 р. на ст. 2 каже: „... въ Богеміи считаютъ около 20 такихъ заводовъ, а въ Галиціи встрѣчаются они (цукроварні) на каждомъ участкѣ земли" (?). Див. також ще Бунге — „Истор. и современ. сост. свеклосах. пром.", де на стор. 21—22 подано коротку історичну довідку за цукроварство в Австрії. Після того як мало не всі цукроварні в Австрії р. 1814 занепали, оповідає Бунге, цукроварство вдруге почало там розвиватися з 1829 р. й між иншим у Галичині й т. ин. Цьому не перечить і згадка „Коммерческой Газеты" („О торговлѣ сахаромъ въ Галиціи") з 1827 року, де сказано: „Въ Галиціи не имѣется ни одного сахарнаго завода".

Проте, тут, може, доцільно зробити скорше коротке протилежне застереження. До недавнього часу була досить поширена думка, що в межах кол. Російської держави цукроварство повстало на Україні. До цього, певно, спричинилося враження, якого дістаєш, коли з статистичних чисел довідуєшся, що тепер саме на Україну припадає переважна з загального числа в кол. Російській державі — кількість цукроварень, продукції цукру, ц.-бурякових плантацій, тощо. До такого-ж враження часто призводили й відомості за нещодавній рух нашого цукроварства (будування цукроварень) на Схід та Північ. Але-ж це тільки зворотна спроба, яка, між иншим, навряд чи матиме успіх по-за межами декількох сусідніх російських губерень [1]). Розпочалося-ж цукроварство та поступінно ширилося в протилежному напрямкові — спочатку на Московщині, а на Україні — спочатку на Лівобережжі. Принаймні такий був рух будівництва цукроварень, коли виходити з їх порівняльної кількости за певні роки (див. „Україну" за 1925 р., кн. 5-ту) та відомостів, що ми їх маємо на сьогодні.

Які-ж чинники скеровували географічне поширення цукроварства саме таким способом, чому цукроварство на Україні в цілому повстало трохи пізніш, не в один час почалося по окремих її частинах, чому згодом воно порівнюючи занепало на Московщині, в звязку з якими тенденціями його намагаються тепер там поновити й т. ин.? У даній статті за це не говоритимемо, бо кожне з цих питань вимагає знову-ж-таки спеціяльного обговорення. Одзначимо тільки побіжно, що в першому випадкові не останню ролю одіграло гуральництво: инший режим його тоді на Україні давав змогу тутешнім поміщикам, за несприятливих для збуту збіжжя умов більшою мірою використовувати свої товарові лишки хліба. Знов-же культивування, прим., дорожчих ніж на Москві с.-г. рослин, зростання цін на збіжжя на Заході на початку XIX в., недостача робочих рук та рідка людність

---

[1]) Відомо, що культура ц. буряку має чимале географічне поширення (згадаймо прим., Швецію, Англію та різноманітні що-до підсоння та ґрунту Штати Півн. Америки). Але в межах о д н і є ї держави цукроварство може ширитися тільки по районах, котрі порівнюючи н а й с п р и я т л и в і ш і з боку ґрунту, підсоння та достатньої для культури ц. буряку густоти с.-г. людности. По решті-ж районів, за тотожніх инших умов, цукроварство не може бути таке саме рентабельне й конкурентно-спроможне (а до того-ж ще й змагатися з уже наявним та розвинутим цукроварством у п е р ш о м у районі). У нашому Союзі за такий найсприятливіший для цукроварства район, що ствердила і 125-річна його історія, — є Україна. Незначні, порівнюючи до високої вартости цукру, транспортові видатки в межах самого Союзу, наявність прибутковіших с.-г. культур та промислових галузів по одних районах (прим., бавовна в Туркестані, промислове садівництво на Кубані), гірші природні умови по инших, недостатня для культури ц. буряку густота с.-г. людности скрізь опріч України, то-що, забезпечують останній при певному рівні виробничих відносин її перевагу. Московщина, прим., могла-б змагатися з Україною тільки шляхом спеціяльних пільг (недоцільних з загального нар.-господарчого погляду) чи митних заходів, коли-б вона вийшла з складу нашого Союзу, то-що.

на півдні, політичний неспокій серед поміщицтва на Правобережжі, гірше забезпечення паливом, звязаність наявного грошового капіталу поміщиків, вкладеного в инші промислові заклади, то-що, так само мало сприяло (порівнюючи з метрополією) поширенню цукроварства (по різних частинах України по-різному) попереду саме тут. Говоримо-ж за поміщиків, а не за, прим., купецтво, бо в галузі цукроварства перші мали основну перевагу на той час, коли не говорити за їх порівняльну забезпеченість готівкою та, з другого боку, за прибутковість капіталу в торговлі, то-що, — землю для вирощування сировини та кріпаків для праці коло працемісткого буряку й на самій цукроварні.

Разом із тим потреба обернути громіздкий товар-збіжжя на продукт транспортоздатніший, прагнення раціоналізувати своє господарство, надані пільги першим цукрозавідчикам, а незабаром загальний дозвіл гонити горілку в певній кількості з продуктів цукроварства, наявність великих споживчих ринків-міст, надія на добрі прибутки од цукроварства в звязку з ускладненнями в европейській політиці та континентальною блокадою й т. ин. — сприяло тому, що цукрова промисловість зародилася на Московщині.

На початкові-ж 20-х років у звязку з тарифом 1816 р. та особливо р. 1819 (зниження мита на довізний цукор з 1 карб. 50 коп. од пуда за тарифом 1816 р. —до 75 коп. морем та 60 коп. суходолом; до 1816 р. діяв тариф 1811 р.—1 крб. 80 коп., до того-ж—1 крб.) та, можливо, знову (дарма що ціни на збіжжя по московських губернях від того знизилися), коли тимчасово знесено відкупну систему (1819—26 рр.), цукроварство на Півночі зменшується, щоб, правда, незабаром наново розпочати свій натиск (пішло вгору й мито — р. 1822—2 крб. 5 коп., р. 1831—3 крб. 15 коп., р. 1841—3 крб. 80 коп., то-що; довозити рафінад забороняли, імпорт дозволяли тільки морем й т. ин.). Але за цих часів спокусливі відомості про прибутки від цукроварства на Півночі, зниження цін на збіжжя в 20-х рр. на Заході й т. ин. приневолювали і Україну запроваджувати в себе цукрову промисловість.

Тільки-ж вирощували тоді буряки по низинах та городах, що не давало спочатку Україні виразної переваги в цій галузі. Це, не кажучи вже за такий рівень знання про природу цукрового буряку, дозволяло провадити незначні в ті часи розміри самого виробництва цукру, що вдовольнялося з малої площі засіву буряків. Згодом-же, як одбувсь перехід до польової культури буряку (а в цьому Україна загалом випередила Московщину) дало їй, при незначній спочатку перевазі в галузі врожайности, цукровіший буряк. До того, поруч з природніми чинниками, що й сами (хіба тількі поступінніш) довершили-б перемогу цукроварства України, приєдналися ще й инші моменти. Минаючи запровадження р. 1848 акцизу, що для новіших та краще встаткованих цукроварень України в цілому, можливо, був розмірно легший, назвемо, прим., селянську реформу 1861 р. Гадаємо, що коли через цю реформу

закрилося багато цукроварень на Україні (по-різному в окремих губерніях та залежно не тільки від числа вогневих цукроварень), то ще більше позакривалось їх на Московщині...

А втім на всіх цих питаннях, як вже сказано, на динаміці нашого цукроварства, коли коштом зменшення кількости цукроварень побільшувалася їх продукційність (опріч впливу перших виховних систем стягання акцизу), виразнішому процесові цієї концентрації на Україні й т. ин. — зупинятися тут не будемо. Мета-ж бо даної статті — подати хоч декотрі відомості за ті дати, коли побудовано перші цукроварні на Україні, та нагадати, що відтоді минуло вже сто років. Через те повернімося до тих висновків, що розпочали були вище наводити, доповнивши їх ще одним-двома принагідними міркуваннями.

На початкові цієї статті зауважено, що й досі немає науково-складеної історії про цукро-бурякову промисловість кол. Рос. держави та України зосібна. Тепер додамо, що перед тим як узятися до роботи над таким складанням історії нашого цукроварства, неодмінно треба опрацювати дані місцевих архівів. Говоримо — місцевих, бо по центральних (прим., кол. столичних урядових установ) можна знайти, правда, досить систематичні дані, але здебільшого тільки для пізнішого часу. Вважаємо, що по місцевих архівах (кол. губерських та повітових установ, окремих маєтків, каз. палатах, то-що) можна відшукати ще багато невідомих даних для першої третини XIX в., дописів пов. маршалків, справників, то-що, за відкриття цукроварень у їх присутності разом з описом цих заводів і т. ин. А що такі не позначені по відповідних списках цукроварні були, бачимо тут з кількох (до 12-ох), поданих вище прикладів (і то тільки для Правобережжя).

Те-ж саме треба сказати і про різні списки цукроварень, що не перевіривши їх критично та не порівнявши, не можна скласти єдиного та повного (разом з арх. даними) списку. Без цього-ж, гадаємо, не можна правдиво змалювати, прим., динаміки й темпу будування цукроварень за певні роки. Через це не можна порівняти й розвиток цукроварства, хоча-б у формі тільки діяграми з двох кривих, з динамікою загальної кількости фабрик за ті-ж періоди на Україні або Росії чи промислових закладів у галузі с.-г. індустрії (щоб перевірити чи не зростала, прим., кількість цукроварень порівнюючи інтенсивніш, коли одбувалася якась загальна промислова криза та навпаки, коли підвищувалися відсотки на капітал і т. ин.), з рухом цін на збіжжя, то-що. Коли брак у списках кількох цукроварень для пізнішого часу мало важить для таких обрахунків, то для першої третини XIX в. й особливо для України вже навіть двітри цукроварні становлять чимале число. До всього-ж окремі з тих заводів можуть бути надто цікаві й тому, що допоможуть з'ясувати, як географічно поширювалося цукроварство по окремих губерніях України та по їх неоднакових через природні й економічні умови

частинах (тут треба скласти ще, прим., по десятиліттях мапу цукроварень, позначивши на ній шляхи сполучення, густоту с.-г. людности, поширення основних с.-г. культур, промислових закладів, то-що), походження капіталу з господарчого та національного погляду (де й чиє культуртрегерство?), то-що.

Так само побіжно зробимо ще одне зауваження. Вже саме те, що цукроварство на Україні через певні та одмінні од московських умови, поширилося було тут пізніш ніж на Московщині, вимагає спеціяльних студій над економічною історією цукроварства на Україні. Отже такі студії треба перевести незалежно від праці над історією цукроварства в Росії.

А втім до всіх цих питань, коли буде змога та кошти для відряджень, доведеться, може, повертатися спеціяльно.

ДОДАТОК № 1.

КІЛЬКІСТЬ ДІЙОВИХ ЦУКРО-БУРЯКОВИХ ЗАВОДІВ НА

№ № по черзі	Роки	У к р а ї н а												
		Цукроварень по губернях									Р а з о м			
											Цукроварень		Продукція	
		Київщина	Поділля	Волинь	Чернігівщина	Харківщина	Полтавщина	Херсонщина	Басарабія	Катеринославщина	Абсол.	У %/%/% до гр. 20	Абсол.	У %/%/% до гр. 22
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		Приблизні числа за кількість ц-нь на Україні до 1848-го року												
—	1848—49	70	36	10	25	21	17	1	—	—	183	62,0	746.770	82,3
1	1851—52	77	29	9	50	31	24	2	—	—	222	60,2	759.000	72,6
2	1859—60	79	31	7	75	32	25	1	—	—	250	57,5	1.175.280	67,8
3	1871—72	67	32	5	17	22	2	—	2	—	147	75,0	2.106.321	84,3
4	1881—82	65	50	11	12	22	2	—	1	1	165	84,6	13.334.179	89,6
5	1891—92	62	44	10	11	24	2	—	1	—	154	83,7	21.209.738	87,1
6	1901—02	74	51	15	13	28	4	2	1	—	188	83,2	41.722.208	86,1
7	1911—12	74	52	15	11	27	11	2	1	—	193	83,9	84.508.550	84,1
8	1921—22	Київ Цукр. 31	Под. Ф і Гум. 32	Сміл. л Под. 8	Сум. і Хар. 13	Хар. ї 3	—	—	—	—	87	79,1	2.605.856	85,1
—	1926—27	Київ. 35	37	37	29	—	—	—	—	—	138	82,1	44.876.000	84,2
9	1931—32	35	41	45	36	—	—	—	—	—	157	77,0	89.000.000	77,4
—	—	Коли числа для 1911—12 р. вважати за 100								—	81,4	—	105,3	—

[1]) Числа додатку № 1 являють собою не пересічні за певні десятиріччя, а дані для окремих позначених років. Але дані ці не цілком порівняльні, бо, прим., за рр. 1851 — 52, 59 — 60 та 71 — 72 (до запровадження р. 1881 досконалішої системи стягання акцизу) розміри продукції зменшувалося (див., прим., число продукції за 1871 та 81 роки), „Ежегодники..." подають суму всього цукру разом, за рр. 1921 — 22, 1926 — 27 та, 1931 — 32 ц-ні України поєднано (разом з орендованими) не по губернях, то-що. Щоб не ускладняти таблиці, тут у перших рядках не вилучено окремо ц-нь парових, не названо рос. губерень, по яких були ц-ні (від 16 до 5 губерень), не позначено кількости

УКРАЇНІ Й РОСІЇ (без Польщі) ТА ЇХ ПРОДУКЦІЯ (пудів)[1].

Росія — Разом				Разом для України та Росії				Джерела:
Цукроварень		Продукція		Цукроварень		Продукція		
Абсол.	У %%% до гр. 20	Абсол.	У %%% до гр. 22	Абсол.	У %%%	Абсол.	У %%%	
16	17	18	19	20	21	22	23	24
див. у „Додаткові В." на ст. 92—93 „України", кн. 5 за 1925 р.								
112	38,0	160.334	17,7	295	100,0	907.104	100,0	2-ий вип. „Праць Семінару...", таб. № 1 та № 12.
147	39,8	286.900	27,4	369	100,0	1.045.900	100,0	„Україна", ст. 90 та 91.
185	42,5	557.742	32,2	435	100,0	1.733.022	100,0	Є. Грум-Гржимайло, „Тр. Имп. В. Эк. Об.", 1860 р., т. I, кн. 2.
49	25,0	392.203	15,7	196	100,0	2.498.524	100,0	П. Чубинський — „Свеклосах. зав... 1871—72 г.", ст. 72 по 75.
30	15,4	1.545.764	10,4	195	100,0	14.879.943	100,0	„Ежег. по сахарн. промышл. за 1881—82 г.", ст. 340.
30	16,3	3.136.052	12,9	184	100,0	24.345.790	100,0	„Ежег. по сахарн. промышл. за 1891—92 г.", ст. 116—125.
28	16,8	6.744.274	13,9	226	100,0	48.466.482	100,0	„Ежег. по сахарн. промышл. за 1901—02 г.", ст. 252—69.
37	16,1	16.010.350	15,9	230	100,0	100.518.900	100,0	„Ежег. по сахарн. промышл. за 1911—12 г.", ст. 102—259.
23	20,9	457.789	14,9	110	100,0	3.063.645	100,0	„В. Ц. Пр." за 1922 р., № 1—2, ст. 71, стат. І. Мінца та Г. Ліховіцера.
30	17,9	8.402.000	15,8	168	100,0	53.278.000	100,0	За попередніми даними Лабораторії Цукротресту.
47	23,0	26.000.000	22,6	204	100,0	115.000.000	100,0	„Перспективный план... Сахаротреста", М. 1925 р., ст. 385 та 398.
127,0	—	162,4	—	88,7	—	114,4	—	—

ц-нь недійових, наново побудованих, зруйнованих, що перебувають у консервації чи призначені до ліквідації, в останніх рядках таблиці поєднано числа для Московщини та „нових" районів, то-що.

На різних коливаннях чисел, оскільки дані взято за окремі випадкові роки, як, прим., зменшення року 1871 — 72 кількости цукроварень на Чернігівщині, Полтавщині та Московщині (яке сталося раніше та опріч инших чинників звязане з переведенням селянської реформи), роках революційних, тенденціях „Перспективного плана..." й т. ин.— тут не зупиняємось.

Проф. П. В. КЛИМЕНКО,
д. член и.-д. катедри Історії України при У.А.Н.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТОРГОВЛЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ XIX ВІКУ.

Після того, як приєднано Поділля наприкінці XVIII в. до Росії, через якийсь час засновано Подільську губерню. Підчас її зформування виконано багато географічних і статистичних обслідуваннів що-до числа й складу людности на всій прилученій території. Почасти вже тоді дещо з'ясовано й що-до економічного стану цієї території, але головним чином почала його досліджувати нова губерська організація. Наслідком цього з'явилися додаткові до географічної мапи, „Камерально-топографическія описанія Подольской губерніи", що в чернетках зберегалися в архіві колишнього Подільського Губерського Правління, а мапи та очевидячки й додаткові „чистовыя описанія" згоріли в будинку Кам'янець-Подільського Земвідділу 1922 року. Головну увагу в „описаніяхъ" зосереджено на земельних володіннях, хліборобстві та аграрній промисловості, але й промисловість більш-менш докладно описано. Порядок описування не відомий, а тому важко встановити, оскільки цей опис правдивий. Можна гадати, що відомості ці збирали урядовці Казенної палати не без помилок та прогалин. Правдивіші, певно, дані що-до техніки підприємств, менш точні про число робітників, бюджет підприємців. Що-до матеріялів та виробів, їх збуту — то відомості ці загальніші, так що огріхи тут можуть бути ще більші. Перевірити ці описи можна було-б тільки на підставі приватно-панських архівів, здебільшого, на жаль, понищених. Отже це єдине тепер і цінне джерело, що малює нам для певного моменту всю промисловість великої території. Подаю цей матеріял без глибшої аналізи з певною систематизацією.

На Поділлі в 1805 році було 3 мідяні заводи [1]). У Лятичівському повіті — 2 заводи. Один у містечку Зінькові кн. Чарторийського. Бу-

---

[1]) Топографическое описаніе Подольской губерніи 1805 г. (Рукописний Відділ Всенародньої Бібліотеки України без №).

динок заводу дерев'яний, розміром 24 на 4 сажні. Встаткування — одна піч, форм для виливання великих і малих — чотири, горно — одне, вододійних піддувал — двоє, один молот так само вододійний і одне ковадло. Завода орендує лятичівський міщанин жид Мошкович. Робітництво: в топильні майстер — один, підмайстрів — п'ятеро, учнів — двоє, в робітні виливній — майстер один (чужоземець), підмайстрів — п'ятеро, учнів — один, простий робітник — один. Разом 16 робітників, з них один чужоземець, інші — селяни князя Чарторийського. Всіх найнято до кінця орендного контракту.

У 1805 році на цьому заводі зроблено: великих винницьких казанів (вагою до 9 пуд. 30 фун.), середніх (вагою до 3 пуд. 30 фун.), алембиків (по 36 крб.), буртасів великих (по 18 пуд. 30 фун.) середніх по 6 пуд. 30 фун., числом 41 річ, вагою 235 пуд. 20 хунт., рур кручених, до старих казанів днищ, горщиків, чайників, кострюль, блях, — кількістю 173 штуки, вагою 327 пудів. Це все того-ж року на місці спродано приїжджим з сусідніх місць покупцям. Потрібний для виробу матеріял купують такий: стару мідь на місці від продавців, що привозять її з різних кутків на Поділлі, суху цину й олово, в Бардичеві на ярмарках, угілля з своїх гаїв або з сусідніх панських лісів; пісок і глину добувають на місці.

Такий-же стан виробництва на двох инших заводах. У 1802 р. був ще один, не описаний у 1805 році. Він був незначний і його могли просто проминути. Щоб краще можна було скласти уявління, відомості про два инші заводи подано в таблицях.

Повіт	Село	Власник	Орендар	Будова	Розмір	Піч	Форм вел.	Форм мал.	Горно	Мих	Молот	Ковадло
Літинський	Мартинівка	Орловський	Шмульович	Дерев.	7×4 саж.	1	2	4	1	2	2	2
Вінницький	Браїлів . .	Щ. Потоцький . . .	Мордкович	„	18×8 „	1	3		2	4	3	3

Зроблено				Матер. куплено	Глина здобута	Робітництво			Стан	Умови
Казанів і буртасів	Вагою	Посуду	Вагою			Майстрів	Підмайстрів	Учнів		
46	269 п.	142	269 п.	Бардичів	Браїлів	1	9	2	Крі-паки	Контракт.
45	231 „	116	77½ „	„	„	2	10	2	„	„

Гут було дві; виробництво й операції їх такі:

Повіт	Село	Власник	Орендар	Піч	Казани	Залізних піщалів	Ножиць	Носилок	Вил	Гаків	Лопат
Ушицький . .	Жванчик	Богуш . . .	—	1	1	7	3	8	3	1	7
Лятичівський	Буцнівецьке Староство	Дордет . .	—	1	1	6	2	6	1	1	1

Для білого скла		Для зеленого скла		Робітників	Стан		Будова	Розмір	Піч для сушки дров	Лопат мал. для гладк. скла
Майстрів	Підмайст.	Майстрів	Підмайст.		Шлях.	Селян.				
2	2	3	3	20	—	—	Дерев.	13×7 с.	—	—
6	2	—	6	16	21	7	„	15×6 „	2	6

Операції першої гути: вироблено в 1805 році пляшок квартових і півквартових, шклянок півквартових, чарок і скла листового — білого скла 11.936 шт., зеленого скла 12.198 шт., а всього 24.134 шт. в тому-ж році на заводі продано 23.960 шт. Потрібний для виробу матеріял купують: поташ лютрований, золу або попел з соломи грецької, житньої й почасти з дерева, сіль льодувату, мишак, фарбу блакитну, салітру лютровану і бурштин у різних місцях на Поділлі, жужелицю й липку глину на Волині в с. Примурівці; пісок, вапну, дрова здобувають навколо завода у власних лісах. Всі робітники — наймані.

Операції другої гути. Протягом 1805 р. зроблено простого зеленого скла пляшок, півпляшок, штофів, півштофів, фляжок, великих і малих шклянок, чарок, чар, скла листового круглого для вікон, усього 68.840 шт. Потрібний для цього матеріял купують: золи або попелу з дерева 255 четвертів, із соломи — 1.250 четверт. по близьких місцях, клюсів для роблення тиглів — 120 пуд., червоної глини 20 четверт. коло м. Заславля на Волині, піску білого 10 хур, червоного 110 возів, глею 60 возів вивозять з близьких до гути місць.

Значне число було салітрених заводів (див. таб. на стор. 1035).

Виробництво. Сезон від 15 червня до 15 листопада. Вартість виробництва вираховується для двох заводів. В 3-му попелу з соломи 300 четвертів по 50 коп. четверть = 150 крб., дров 189 саж. по 10 крб. сажень з перевезенням = 1890 крб., майстрам, найнятим з поміщицьких селян двом по 18 крб. місячно за 5 місяців = 180 крб., писареві за літо 84 крб., робітникам з селян по 4 крб. місячно=638 крб., бондарям за полагодження кадовбів = 25 крб., за 6 окованих возів

Повіт	Село	Власник	Орендар	Строк оренд.	Платня на рік	Будова	Розмір	Піч	Діжі	Вироблено салітри	Майстрів	Робітників	Казанів	Попелу з соломи	Попелу з дерева	Дров
1. Гайсинський	Соболівка	Коновалов	—	—	—	дер.	15×4½ с.	1	120	460 п.	1	25	—	—	—	—
2. Ольгопільськ.	Устье	„	—	—	—	„	13×8 с.	1	80	3 6 „	1	22	—	—	—	—
3. „	М'ясківка	Ярошинський	—	—	—	„	20×5 с.	1	160	265 „	2	30	—	300 чтр.	—	189 с.
4. „	Вербка	Беніяминович	—	—	—	„	12½×.½ с.	1	70	—	—	—	—	—	—	—
5. „	Ободівка	Собанський	—	—	20 р.	„	16×4½ с.	—	—	223 „	2	24	—	571 „	—	—
6. Кам'янецький	Смотрич	Мошкович	—	—	—	пліт.	8×4 с.	2	25	326½	1	22	2	—	—	—
7. Ямпільський	Нова Мурафа	Орловський	—	—	—	„	6×3 с.	—	51	300 „	—	—	—	—	—	—
8. Ушицьк.	Калюс	Липинський	—	—	—	дер.	10×8 ар.	2	108	102 „	1	19	2	29 чтр.	43½ чтр.	20 с.
9. „	Міньківці	Мархоцький	Шмульович	1 р.	500 „	„	8×6 с.	—	150	160 „	—	22	2	45½ „	68½ „	32 „
10. „	Бахтін	Крижановський	Нотович	3 „	100 „	„	4×3 с.	—	100	280 „	1	34	1	80 „	120 „	56 „
11. „	Поробитків Великий	Мнішок	„	3 „	100 „	„	6½×5 с.	—	100	282 „	1	36	1	85½ „	121 „	60 „

з кіньми для перевезення землі = 100 крб.; всього витрачено 3067 крб., а за продану салітру здобуто 2305 крб.; втрат 761 крб. 50 коп. В 5-му заводі: за попіл 571 четверть, куплений у селян по 40 коп. четверть = 228 крб. 40 коп., за 450 саж. очерету, купленого замість дров = 450 крб., за 112 пуд. поташу купленого замість гречаного попелу по 5 крб. за пуд = 560 крб., майстрові жидові Гершковичеві найнятому для виробу способної землі, по 9 крб. 60 коп. у місяць, а за 5 місяців 48 крб., підмайстрові його, селянинові 30 крб. за літо, робітникам-селянам по 80 коп. за тиждень — 384 крб., котляреві за мідь і лагодження казана протягом цілого літа — 10 крб., бондарям за полагодження 120 діжок та 60 притерків протягом цілого літа двом чоловікам 60 крб., за 8 кутих залізом возів з волами для возіння землі — 205 крб.: всього витрачено 1975 крб. 86 коп. Причина великих витрат і дорогої салітри мокре літо, через що виварено дуже мало салітри і вийшли збитки. Мало не на всіх заводах визначається, що салітерної землі стане тільки на 2 роки. Земля для виробки салітри орендується зависіди в поміщиків; на 7-му заводі платиться оренди за таку землю 200 крб. на рік. Продається салітра переважно в Кам'янецьку артилерійську команду. Окрім цих заводів у топографічному „Описаніи" 1802 р. визначені були дрібні салітрарні в селах Ямпільського повіту, Серебрі, Ілляшівці, Берлинцях Польових, Миткінцях та містечках, Копайгороді, Ститкові, Ярошеві, на яких здобувано по 40 пуд. салітри.

Поташня була в Гайсинськім повіті с. Михайлівці маєтку Адама Чарторийського. Будинок дерев'яний 13×5 арш., піч — 1, казанів 3, діжок дерев'яних — 34, майстер 1, робітників 17, на виробництво йшло дров 170 саж., попелу 3400 четвертів. Витрати на виробництво: робітникам 565 крб., попіл і дрова приставляли селяни за повинності. За поташ уторговано по 1 крб. 70 коп. за пуд, а всього за 1510 пуд. — 2367 крб. Поташ продано російським купцям і промисловцям.

Солярень було 7; всі вони містилися в Могильові. Належали: 1-ша — першої гільдії купцеві Оганові Петрову, 2-га — третьої гільдії купцеві Амвросієві Азбієвичеві, 3-тя — третьої гільдії купцеві Каєтанові Азбієвичеві, 4-та — міщанинові Янові Баранчеві, 5-та — міщанинові Тарасові Григоровичеві, 6-та — міщанинові М. Баранчеві, 7-ма — міщанинові Якубові Гарабідовичеві. Заводи звуться салгани. Всі заводи містяться у власних дерев'яних будинках, завбільшки від $2^1/_2$ до 7 сажнів завдовжки і від $1^1/_2$ до 3 саж. завширшки. В кожнім салгані було від одного до вісьмох казанів. В усіх салганах за 1805 р. виварено 1449 пуд. 9 фун. Продано — 3599 пуд. на місці, а 550 пуд. в Австрії. Овечки й кози куповано на Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, — великі по 4 крб. 35 коп., а малі по 3 крб. 50 коп.; шкури з них продавали на сап'янові заводи. Робітників найнятих було від 5 до 30 чоловіка на кожнім салгані.

Паперових фабрик було 3:

Повіт	Село	Власник	Орендар	Будинок	Розмір	Чанів	Казанів	Станків	Колес	Ступ	Різаків	Форм
Лятичівськ.	Пилипи . .	Поміщик. .	—	дер. [2])	1 ×6 с.	1	—	—	—	20	—	2
Літинський	Мартинівка	„	жид	кам.	15×5 с.	2	—	—	1	35	1	4
Ушицький	Міньківці .	„ [1])	—	кам. дер.	19×6 с.	—	1	1	1	20	—	—

Вироблено			Робітників				Прес
Бібули	Паперу друкарськ.	Паперу до письма	Майстрів	Підмайстрів	Учнів	Робітник.	
300 стіп	—	—	1	2	—	—	1
310 „	40 стіп	17 стіп	1	3 [3])	2	—	2
1060 стіп			1	1	11	10	—

Ганчір'я на виробництво купують на місці; такого ганчір'я для першої фабрики покуплено 270 пуд., для инших — невідомо скільки. Потрібний для виробництва клей із баранячих ніг куповано в кушнірів, галун у м. Бардичеві. Продавали папір на місці або в Бардичеві.

Чинбарень 3.

Перша чинбарня належала графові Щенсному Потоцькому і містилася в м. Браїлові Вінницького повіту. Її був заорендував на 4 роки колишній поручник польського війська Францишек Маєвський. Будинок кам'яний, розміром 100 сажнів завдовжки (закреслено „20 ширини"). У йому було: варстатів — 2, кадовбів — 100, чанів — 19. Вироблено в 1805 р.: шкур на англійський зразок великих чорних — 125, малих — 75, ялових юхтових великих — 700, опойкових білих і чорних малих — 1070, кінських шкур — 50, козлових чорних — 80, підошов пуповых — 1000, підошов простих — 200, боров'їх — 128, всього 3728 шкур. Всі продано в Браїлові. Припаси: дубова кора, жир риб'ячий, сало волове, синій камінь, англійська сажа, вапно, віск, пивний квас, дрова купуються на місці. Робітники: майстер — 1, помічників — 3, робітників — 4, всі найняті з селян. Друга чинбарня належала поміщикові ротмістрові Третецькому і містилася у с. Соколець Ушицького повіту. Будинок дерев'яний, завбільшки 16 × 9 арш.

[1]) Будинка покупив у поміщика Мархоцького шляхтич Іван Пилчевський, що й тримав фабрику.

[2]) Кленовий, дубовий, грабовий.

[3]) Із шляхтичів один майстер і підмайстер.

В йому було 9 кадовбів. Вироблено в 1805 р.: чорної і білої юхти шкур — 200, білої паленої, — 100 — всього 300. Продано на місці. Шкури ялові і кінські, дубова кора, негашене вапно, дрова — власні; риб'ячий жир купується. Робітники: майстер 1, учень 1, робітник 1— всі найняті. Третя чинбарня гр. Щенсного Потоцького містилася в м. Немірові Заславльського повіту. Її був заорендував браїлівський 3-ої гільдії купець Абрам Криловський. Будівля мала розмір 18×6 саж. В їй було: кадовбів, щоб вимочувати шкуру в воді,— 2, у вапні — 4, у дубовім квасі — 24, казанів мідяних — 2 (один, щоб варити кору). Вироблено в 1805 р.: шкур юхтових кінських і волових — 250, простих волових — 1060, опойків білих і чорних малих — 960, собачих з шерстю і без шерсти — 70, пуповых буйволових — 7, разом 2287. Продано в Бардичеві — 180, а решта на місці полковим та иншим покупцям). Кора дубова, сало волове, англійська сажа, купервас, пивний квас, риб'ячий жир купується у торговців в Брацлавському повіті. Робітники: майстер — 1, підмайстрів — 3; найняті з селян.

За „Топографическимъ Описаніемъ" 1802 р. у Немірівській чинбарні вироблювано шкури п'ятьох розборів: 1) подібний до англійського, 2) замша, 3) юхта біла й чорна глянсова, 4) опойки, 5) прості козлові. Шкури — свої, а частину купували тут-же у міщан і селян.

Сап'янових заводів було 12: 1) 1-ої гільдії купця Огана Петрова, 2-ий — 3-ої гільдії купця Амвросія Азбієвича, 3-ій — 3-ої гільдії купця Каєтана Азбієвича, 4-й — міщанина Яна Баранча, 5-ий — міщанина Яна Пісецького, 6-ий — міщанина Богдана Якубовича, 7-й — міщанина Каєтана Богдановича; 8-ий міщанина Тараса Григоровича, 9-й — міщанина Мануга Баронча, 10-ий — міщанина Миколи Чайковського, 11-ий — міщанина Миколи Якубовича, всі в Могильові на Дніпрі у власних будинках, 12-ий — шляхтича вірменина Марка Богдановича в Лучинцях у кам'яниці поміщика Уруського. Будинки заводів у Могильові дерев'яні, 3 — 5 сажнів завдовжки і 2 — 4 завширшки. Називаються т а б а х а р н я м и. В кожнім по одному варстаку, 5 чанів, 5 кадок. Вироблено на всіх 8250 сап'янів білих, жовтих, чорних, зелених, червоних; продано за кордон 4200, в Могильові 3635, лишилося 415. Матеріял. Шкури купуються: баранячі по 1 крб. 20 коп., козлові по 1 крб. 40 коп., овечки й козли на Поділлі, Херсонщині, Катеринославщині. Для виробу білих сап'янів уживається вапно, попіл, скомпія, жовтих — фарба т. зв. „ягідки", галун, попіл, скомпія, чорних — вапно, попіл, синій камінь, скомпія, галун, зелених — фарба омум, калія, попіл, скомпія, червоних — сандал, кошеніль або канцелярське сім'я, попіл, скомпія. З них попіл, вапно, синій камінь, галун, скомпія купуються в Могильові, а инші фарби в Туреччині. Матеріялів і робітників від 4—19 душ на кожній табахарні; всі наймані.

Одна була замшева фабрика в м-ку Ладижині будинку Северина Потоцького. Тримав її чужоземець Карло Альшеф. Будинок дерев'яний. Чанів — 13, залізних шабвезинів — 3, щипців — 3, шліхмойтів — 2, фальців — 2. Виробництво у 1805 р.: за плату вироблено привезених з різних місць шкур: замші — 54, юхти 139. Матеріял. Кора дубова — (12 возів), вапна 16½ пуд., попіл 2 четверті, сала баранячого — 1 пуд., риб'ячого жиру — 2 відрі 3 кварти; жир покуплено в Херсоні, а перші на місці. Робітники: сам майстер, підмайстер 1, учень 1, робітник 1, всі найняті.

Суконних фабрик у 1805 р. було 9 та в 1802 р. — 4. Одна суконна фабрика в Балтянському повіті в с. Байбузівці графа Салтикова найдокладніш описана. Вона мала такі будови: ткацьку — 25×4 саж., прядів'яну — 25×4, магазин, щоб переховувати різні речі - 25×4 саж., ворсувальню — 8½×4, пресову – 3½×4 саж., валяльний водяний млин на 5 ступ на р. Бог. Всі будови були дерев'яні. У пресовій стригли на 2 подушках 4 стригачі сукно, тут-же стояло 6 великих рам по 50 арш. завдовжки для розтягування фарбованих сукон. Красильня мала 3 мідяні казани, а при красильні над водою кам'яне горно для вимивання шерсти, в це горно був вроблений казан завширшки 3 арш. і завглибшки 1½ арш., з обох боків коло його були вроблені 2 мідяні казани, щоб фарбувати сукна. Було всього 8 станів. Вироблено в 1805 р. за час од 1 січня до 1 липня 193 шматки сукна, кожен по 37½ арш. завдовжки, завширшки по 3 арш., а завважки по 2 пуди 5 фун.; всього 7.293½ арш. Лишилося після 1804 р. 265 шматків, кожен по 50 арш. завдовжки та по 2 пуди 15 фун. завважки, всього 3.311 арш. 14 вершків. Продано Балтянському комісаріятському магазинові 180 шматків, в яких було 5.595 арш. 12 вершків згідно з контрактом. Одеському купцеві Пчелінову 56 шматків, у яких було 2.164 арш. 9 верш. Для виробництва вовна з своїх овець рунна і пояркова, купується в Одесі та в економіях гр. Гудовича і поміщика Саботіна вовна еспанська. Масло конопляне купується в Лизаветі, дріт скребельний, клей для основ, мило й поташ купується в тутешній губерні у купців, а в Москві фарби — сандал жовтий, червоний, синій, каркалія, винний камінь, лавра пушна, крап, галун шведський, горішки чорнильні, шмак, купервас, масло купервасове.

Робоча сила. Головний майстер з німців найнятий, майстер над ткачами — 1, підмайстер — 1, майстер над пряжею — 1, бердочник і ниточник — 1 і учень у нього — 1, скребельний майстер і учень — 2, токарний майстер і учень — 2, валяльний майстер з німців найнятий — 1, учнів — 4, ворсувальний і прасувальний майстер — 1, учнів у форсувального майстра — 3, красильний майстер з німців — 1, красильників — 2, учнів — 1, простих робітників — 110, всіх — 135.

Повіт та село чи містечко / Відомості про фабрику	Проскурівськ. пов. Ярмолинці	Лятичівський пов. Деражня	Літинський пов. Межирів	Ямпільський пов. Нова Скриня	Ямпільський пов. Мовчани	Могилівський пов. м. Лучинець	Ушицький пов. Миньківці	Ушицький пов. м. Соколець
Власник	Орловський	Чацький	Орловський	гр. Дунін	Генер. Третецька	Полк. Уруський	Мархоцький	Полк. Третецький
Орендар	Жид і німець	Шляхтич Шафарович	Аронович	Німець Тім	—	—	Німець Лавтенборг	Німець Гейнедорф
Строк оренди	1	3	3	—	—	—	—	—
Будова	Кам'яна	Дерев'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Дерев'яна
Розмір будови . . .	6 × 3 с.	8 × 5 с.	$7^1/_2 \times 3^1/_2$ с.	15 с.	6 с.	10 × 6 с.	$7^1/_2 \times 4^1/_2$ с.	6 × $3^1/_2$ с.
Варстатів чи станів .	2	1	5	2	4	1	5	2
Гремплерів	3	6	—	12	—	—	—	—
Самопрядок	—	18	—	—	—	—	—	—
Красильний казан . .	—	1	—	1	—	—	4	1
Валяльн. ступ	—	4	—	—	2	4	2	4
Допомічні будови . .	2	—	1	—	1	—	1	1
Вироблено сукна 3-х сортів	1164 арш. [1])	575 ар.	1680 ар.	—	—	—	—	—
Простого 2-х сортів .	—	—	—	2425 ар.	975 ар.	6 0 ар.	7392 ар.	912 ар.

[1]) Колір зелений, димчатий, чорний, сірий, сталевий, тютюновий, маковий.

Відомості про фабрику / Повіт та село чи містечко	Проскурівськ. пов. Ярмолинці	Лятичівський пов. Держжия	Літинський пов. Межирів	Ямпільський пов. Нова Скриня	Ямпільський пов. Мовчани	Могилівський пов. м. Лучинець	Ушицький пов. Міньківці	Ушицький пов. м. Соколець
Байки 3-х сортів . .	732 ар. [1] одинарн.	200 ар. подвійн.	532 ар. одинарн.	400 ар.	200 ар.	—	4608 ар.	240 ар.
Вовна купується . .	На місці [2]	На місці [2]	Бардичів	Бардичів	—	—	За кордоном та на Поділлі	На місці
Фарби купуються . .	Бардичів [3]	Бардичів [4]	—	Бардичів	—	—		На місці
Майстрів	2	2	1	4	1	—	1	1
Помічників	4	—	—	2	1	2	8	—
Учнів	—	6	4	4	—	—	31	2
Робітників	8	1	—	70	7	1	40	10
Підстригач	1	—	—	—	—	—	—	—
Прядок селянських	24	18	14	—	—	2	—	—
Продається сукно . .	На місці	На місці	На місці і в Київі	На місці	Власний вжиток	Власний вжиток	—	На місці
Попон білих (шир. 3 арш.)	—	—	1150 ар.	—	—	—	—	—
Фланелі простої . . .	—	—	1550 ар.	—	—	—	—	—

[1]) Колір зелений, димчатий, чорний, сірий, сталевий, тютюновий, маковий.

[2]) Вовна овець литовських званих великопольськими, кримських і простих.

[3]) Горішки чорнильні, яр венецька, галун, синій камінь, сандал червоний, жовтий, синій, винний камінь, купервас, поташ, лазур, лавра, міцна горілка.

[4]) Лавра, канцелярське насіння або кошеніль, купервасне масло, галун, купервас, сандал, поташ, мило.

Окрім того для фабрики Орловського в м. Межирові Літинського повіту даються відомості про знаряддя її, а саме вона мала: сновниць, щоб навивати вовну — 2, човників — 10, карб або вовчок, щоб розбивати вовну — 1, коливороток з веретенами для прядива—60, цівок, щоб навивати вовну — 5, шпулярів, щоб звивати вовну — 5, гремплів, щоб чесати вовну — 25, столиків до їх — 25. Красильні зазначаються в Махнівці для цієї-ж фабрики і иншої — генеральші Третецької в Мовчанах Ямпільського повіту. В „Топографическомъ описаніи" 1802 р. зазначають ще 4 суконні фабрики: в м. Дунаївцях Ушицького повіту, тут виробляли 2.400 аршин, у Вінниці Дувида Ароновича, що вовну для неї куповано в Вінниці і Бардичеві, а сукно продавали по 3 крб. арш., 2 крб. 50 коп. і 1 крб. 50 коп. на місці, в Тульчині Брацлавського повіту Потоцького, де виробляли з власної вовни 800 штук сукна, фарби куповано в Бродах і Бардичеві, в Ладижині Гайсинського повіту Потоцького, де виробляли до 600 штук сукна з власної вовни, фарби куповано в Бродах і Бардичеві, в с. Михайлівцях Гайсинського повіту Чарторийських, де виробляли сукно для власного вжитку та службовців.

Полотняна фабрика на Поділлі в с. Мовчанах Ямпільського повіту генерал-майорші Третецької. Будова фабрики кам'яна завдовжки 6 сажнів. У 1805 році зроблено було простого полотна 40 шматків по 50 арш. кожний завдовжки і по аршину завширшки, вагою по 30 фунтів, всього 2.000 аршин, скатертів переборних з узорами 3 сувої, кожна 15 аршин завдовжки і 2 аршини 6 вершків завширшки, вагою по 20 фунтів, серветок 2 шматки завдовжки по 36 арш., завширшки 10 арш., вагою по 25 фун., всього 6 тузинів — 72 арш. Все це пішло на домовий ужиток поміщиці. Матеріялу пішло льону чесаного 8 пудів, коноплі 13 пудів з панського господарства. Працюють: майстер, підмайстер, 9 учнів з селян поміщиці, що перебувають на її суконній фабриці.

У м. Тульчині у 1802 році була ще друга гр. Потоцького полотняна фабрика: на цій ткали тонкі полотна, скатірки й серветки, тут-таки й білили їх; продавали на місцевих ярмарках, а иноді відвозили до Могильова.

Так само р. 1802 описано в Немірові гр. Потоцького „Ситцевую" фабрику, де ткали ситці: хустки різної якости й усяких кольорів. Матеріяли купували в Москві, Київі, Могильові, Барі, Бардичеві й Бродах (а. 104).

Килимарська фабрика Балтянського повіту в селі Байбузові на річці Савранці генерал-фельдмаршала графа Івана Петровича Салтикова. Дерев'яна будова — 8 × 4 саж.; станів — 2. Вироблено в 1805 році: килимів на англійський зразок двох розрядів 23 штуки, кожен по 3 арш. 5 вершків завдовжки і 2 арш. 5 вершків завширшки, з яких продано в Балті 12 штук. Матеріял — пояркова шерсть і пряжа шерстяна з своїх овець і купується на місці. Фарби: сандал жовтий, червоний, синій, каркалія, винний камінь, лавра пушна, крап,

галун шведський, горішки чорнильні, купервас і масло купервасове купуються в Москві. Робітники: майстер — 1, підмайстер — 1, робітників простих — 8.

Чотири фабрики капелюхів: 1) Кам'янецького повіту в Кам'янці тримає 1-ої гільдії купець Арон Тепер, 2) там-же німець Йоган Росман, 3) Лятичівського повіту м ко Межибіж чужоземець Август Сидерберг, 4) Могилів на Дністрі, київський міщанин Томаш Вінницький. У цих фабриках таке приладдя: піч, варстат, гремпель з ящиком щоб розчісувати вовну, прасна, казан валяльний і красильний. Матеріял: пух заячий, овеча вовна, мездриний клей, фарби: сандал, синій камінь, чорнильні горішки, мідянка — купуються в місцевих купців. Виробництво 1805 р.: капелюхів пухових трикутних — 69, круглих — 103, пояркових трикутних — 254, круглих — 710. Продано 1036, лишилося — 100.

Робітників на кожній від 1 до 5 душ.

У Гайсинському повіті зазначено в 1802 р. фабрику капелюхів Сев. Потоцького. Тут робили круглі чоловічі й жіночі капелюхи до 200 штук. Шерсть купували в Балті, Дубосарах, Григоріполі, а капелюхи продавали на місцевих ярмарках.

В цьому описі з'ясовуються початки промисловости металообробної, хімічної, чинбарської, сукноткацької і текстильної. Техніка на на всіх цих підприємствах примітивна. Вони містяться здебільшого в невеликих дерев'яних чи кам'яних будовах. Кам'яні будови мають переважно сукноткацькі фабрики. Розмір дерев'яних сукноткацьких більший супроти инших. У сукноткацьких фабриках є й водяні валяльні млини. Водяна сила порушує й прилади на однім мідянім заводі. Печі, казани, кадовби, каді й численні дрібніші ручні приладдя, що потрібували спеціяльної виучки та вміння від робітника, описуються на кожній фабриці чи заводі. На мідяних, гутних та сукноткацьких підприємствах є поділ праці. Спеціяльні майстри відають плавильною, виливальною, тканням, прядінням, скребінням, валянням, ворсуванням, красінням, на гутах визначені майстри для білого і звичайного скла. На инших такого поділу технічного не було, а є поділ „кваліфікаційний": майстри, підмайстри, учні, звичайні робітники. Маємо отже з одного боку зародок механічного машинового підприємства, з другого боку останки мануфактурного; останні більш поширені.

Розміри цих підприємств можна почасти з'ясувати кількістю робітництва та кількістю виробництва на кожнім.

Робітників було:

На мідяних заводах кваліфікованих (трьох стажів) — від 11 до 14, на гутах кваліфікованих од 10 до 12, простих 20 до 16.

На салітрарнях: кваліфікованих 1—2, простих від 19 до 36.
„ потащний завод „ 1 „ 17
„ саловарні „ „ — „ від 5 до 30.

На паперових фабриках кваліфікованих від 3 до 13 простих 10
„ чинбарнях „ „ „ 4 „ 6 „ 4
„ сап'янових „ „ „ 4 „ 19
„ замшовій „ „ 3 „ 5
„ суконних фабриках „ „ 20 „ 40 „ від 1 до 110
„ полотняній „ „ 11
„ килимарських „ „ 2 „ „ 8
„ капелюхів „ „ „ 1 „ 5

Кількість виробництва була така:

	Оплата сидна на рік	Витрати на матеріял на рік	Витрати на робочу силу на рік	Всього	Здобуто за продані вироби за рік	Не п. одано за рік	Вироблено всього за рік
Салітрарні .	Від 100 до 500 крб.	Від 1027 до 2040 к.	847 крб. 45¾ к. до 1328 крб. 40 к.	1975 крб. 85¾ к. до 3067 крб.	До 2305 крб.	—	Від 223 пуд. до 265 пуд.
Поташний .	—	—	565 крб.	565 крб.	2367 крб.	—	—
Паперові .	—	—	—	—	—	—	Від 300 стіп до 1060 стіп
Чинбарські	—	—	—	—	—	—	Від 600 шкур до 3728 шкур
Саловарених	—	—	—	—	—	—	По 592 пуд.
Мідяні . . .	—	—	—	—	—	—	Від 309 пуд. до 538 пуд.
Гути . . .	—	—	—	—	—	—	Від 24134 річ. до 68840 річ.
Суконні фаб.	—	—	—	—	—	—	Від 600 арш. до 12000 арш.
Полотняна .	—	—	—	—	—	—	32 п. 30 ф.
Килимарська	—	—	—	—	—	9	32 шт.
Капелюхів .	—	—	—	—	—	25	253 різних капелюхів.

Найбільші на розмір були суконні фабрики, власне троє з них, що працювали головне на продаж. Робоча сила на цих фабриках ще збільшиться порівнюючи з иншими через те, що техніка в суконних фабриках стояла значно вище, ніж у таких заводах як салітрарні та саловарні, де число робітників досягало значних розмірів, але кількість виробництва була невелика. Значні підприємства, що-до кількости виробництва були дві чинбарні; робітників на їх було небагато,

але основний капітал, в будівлях особливо, був чималий. Сап'янові заводи, де робітників було багато більше, були кількістю виробництва менші од чинбарень, бо техніка перших була занадто примітивна. Гути були чималі підприємства кількістю і робітництва. Це останнє переважно було найняте, але багато було й кріпаків. Останні працювали на мідяних заводах, двох салітрарнях, чи чинбарнях більшого розміру, полотняній фабриці. На поташний завод селяни за повинності возили попіл і дрова, але для виробу наймано робітників. Серед найманих робітників частина була з німців, кілька з шляхтичів, були жиди. Це все кваліфікованіші ремісники, всі инші були місцеві селяни.

Поширення найманої праці звязано з тим, що мало не всі фабрики і заводи орендували підприємці, переважно жиди, міщани та німці, і в двох випадках шляхтичі. Заводи саловарені, сап'янові належали міщанам. Маємо тут сполучення двох капіталів: пани землевласники й кріпосники будували заводи і фабрики, а міщани та чужоземні підприємці орендували їх і витрачали капітал на саме виробництво. Відповідно до цього праця на цих підприємствах складалася з кріпацької в менших розмірах і з найманої в більших розмірах. В однім випадкові завод орендовано вкупі з робітниками-кріпаками. Що-до мети виробництва, то деякі менші на розмір підприємства, як фабрика полотняна і дві суконні, працювали на панський двір, всі-ж инші на ринок. Ринок був місцевий переважно. Сукна приставлювано до комісаріятських магазинів, але більша частина його йшла приватним купцям. Салітра йшла здебільшого на потреби артилерії, мідяні вироби почасти обслуговували гуральні, почасти — хатні потреби на посуд; капелюхи, шкура, скло, ситцеві вироби, папір, килими продавали на місці, сало в незначній кількості йшло за кордон, а сап'яну більшу частину туди продавали.

Так само з місцевим ринком звязувалася промисловість що-до купівлі сировини. Частину її давало панське господарство, наприклад, чимало вовни, шкури, салітряну землю, попіл, але багато купували на місцевих ярмарках. Бавовну купували в Москві. Всі технічні виробні матеріяли купували на ярмарках місцевих та в Бардичеві, почасти в Бродах, Київі, зрідка в Херсоні; в Москві купували тільки фарби, яких не можна було здобути на місці. Техніка таких виробництв, як сап'янове, почасти гутне й килимарське, одбивала місцеву традицію. Фарби деякі в сукноткацтві теж чи не взяті з місцевих народніх засобів фарбування. Гутне й поташне, як і салітрарне виробництво, вже підупали.

Кількість всього робітництва в промисловості не можна точно вирахувати. Робітників було на мідяних заводах приблизно — 42, на гутах — 58, на салітрарнях — 244, на поташному заводі — 18, на саловарнях приблизно — 119, на папірнях — 32, на чинбарнях — 18, на сап'янових заводах або табахарнях приблизно — 130, на замшевій

фабриці — 4, на сукновальнях — 348 та ткацкій фабриці — 11, на килимарській — 10, на капелюшних приблизно — 12, а на всіх — 1056.

Що-до заробітної платні, то її не визначено за вийнятком двох салітрарень, на яких платилося:

Майстрам салітроварам на місяць	9	р.	60 коп. і	18	крб.
Писареві	„	„	„	16	„ 80 коп.
Підмайстрові	„	„	„	6	„
Робітникам	„	„	„ 4 крб. 50 коп.	14	„
Котляреві за мідь і лагодження казана на місяць				2	„
Бондареві за лагодження діжок				6	„

Заплата робітникам тут приблизно однакова, але майстри здобували різно. Треба сказати, що салітрарня, на якій майстер одержував удвоє більше од свого товариша на другій салітрарні, була багато більша на розмір, так що мала писаря, до того і майстер, що одержував більше, не мав помічника. Цим певне пояснюється його більша заробітна платня.

З того, що чимало підприємств описаних у 1802 році не зазначено в 1805 році, можна судити про нетривкість подільських промислових підприємств. Але збут був, — мало не все річне виробництво всіх заводів і фабрик продавалося.

Можна встановити цілу низку поміщиків-підприємців, які мали по кілька фабрик та заводів в різних місцях або навіть в одному. Такі були: Чарторийський, що мав в Зінькові гамарню, а в Михайлівці поташний завод, Орловський, що мав у Мартинівці гамарню та папірню, Новій Мурафі салітрарню, Ярмолинцях та Межигір'ї суконні фабрики, Щ.-Потоцький — у Браїлові гамарню і чинбарню, в Немірові — чинбарню, ситцеву й полотняну фабрики, Мархоцький — в Міньківцях салітрарню, папірню, суконну фабрику, Третецький — в Сокольці — чинбарню і суконну фабрику, Третецька — в Мовчанах суконну й полотняну фабрику, Северин Потоцький — у Ладижині замшеву фабрику й фабрику капелюхів, Салтиков — у Байбузівці суконну й килимарську фабрики. Так само можна встановити декілька орендарів, що мали по кілька підприємств, наприклад: жид Мошкович орендує гамарню та салітрарню. Шмульович так само, Нотович орендує дві салітрарні. Спостерегається початок локалізування промисловости у відповідних місцевостях. Найбільше підприємств розміщено в південному Поділлю, особливо в Могилівському повіті. Сам Могилів був чималий осередок чинбарної промисловости. На Південному й Східньому Поділлі, як знаємо, дуже ширився тоді колонізаційно-господарчий рух, що керували його як-раз промисловці-поміщики. Вони дбали не тільки про заснування нових сіл, але й фабрик та заводів, де з більшою, очевидячки, користю зуживали працю зайшлої людности. В цьому причина, що робітники на фабриках і заводах були переважно наймані. Фабрично-заводська промисловість Поділля на початку XIX в. була наслідком і кріпацької господарки і капіталістично-промислових тенденцій серед подільських поміщиків.

II.

Окрім описаної промисловости, що переважно походженням і економікою в'язалася з панським кріпосницьким суспільством та місцевим і заносним жидівсько-німецьким капіталом, була ще промисловість міська, звязана з місцевим міщанським суспільством та капіталом. Про неї так само були зібрані відомості від магістратів [1]). Міські промисловці ділилися на торговців, підприємців, капіталістів і ремісників. Кількість їх і почасти розмір підприємств видко з таблиці. (Див. табл. на стор. 1048).

Промислових заводів у міщан було мало: 7 броварень, 9 салотопень, 19 чинбарень. (Салотопні і сап'янові заводи описані раніше, належні могилівським міщанам певно були зазначені і в магістратському описі), 2 воскобійні, 1 сукновальня, 2 цегельні. Щорічно оборот на всіх цих фабриках та заводах був невеличкий — 62.884 крб. Сукновальня в Миньківцях була з усіх підприємств найбільша: вона мала обороту 3.824 крб. Розмір инших видно з таблиці. (Див. табл. на стор. 1052).

Всі ці 35 дуже дрібних підприємств мають 107 найманих робітників, більшість з них по 2, деякі по 1, найбільше 3 робітників на кожному. Найбільші обороти від 1000 до 2000 крб. мали чинбарні, салотопні, броварні. Старовинні традиційні заклади-воскобійні мали обороту всього на кілька десятків карбованців, прибуток однієї з них дорівнював 8 крб. 40 коп., бо вона переробляла тільки віск, що приносили приватні особи.

Підприємства містилися головне в Могильові: салотопні й чинбарні тут мали обороту 51.880 крб. на рік. На другім місці стоїть Кам'янець, що має дві броварні, 4 чинбарні, 1 воскобійню і 1 цегельню, а на всіх їх тільки 4.500 крб. річного обороту. На третьому Миньківці, де сукновальня мала 3.824 крб. річного обороту. На четвертому — Вінниця з трьома броварнями на 2.480 крб. річного обороту.

Розвиненіша в містах була традиційна ремісничa промисловість, ще й у цей час її занепаду. Ремісники, хоч і не всі, мали свої цехові організації. У подільських містах було 1287 цехових родин, у містечках — 237. У містах торговців було 612 родин, а жило з їхньої праці — 2.947 родин, у містечках торговців — 97 родин, а инших — 120 родин. Отже ремісництво було численніше серед міщанства містечок ніж міст. Це не визначало, що загалом містечка були промисловіші за міста: в перших було багато кріпаків-селян, яких не було в других, річний оборот ремісничих родин у містах був 74.569 крб., а в містечках — 16.653 крб. У перших він перевищував мало не на 50% оборот підприємств, у других перевищував трохи чи не в чотири рази.

---

[1]) Відомості взято з „Дѣла по опредѣленію Губернскаго правленія о требованіи отъ всѣхъ Подольскихъ губерніи городовъ, магистратовъ и ратушъ по разосланнымъ къ нимъ формамъ вѣдомостей о торгѣ и промыслѣ градскихъ жителей и о прочемъ". (Архівний фонд Подільського Губерського Правління № 139 1805 р.).

РОДИН, ЩО ЖИВУТЬ З ТОРГОВЛІ, ПРОМИСЛІВ,

МІСТА Й МІСТЕЧКИ	Родин, що торгують гуртом	Оборотний капітал	У роздріб і крамницях торгуючих родин	Оборотний капітал їх	Заводів і фабрик						Щорічний оборотний капітал на фабриках	Родин цехових
					Броварень	Салотопень	Кожевних	Воскобоень	Суконних	Цегелень		
Хмільник	2	од 2000 до 30000	231	по заявлен. капіталу	—	—	—	—	—	—	—	62
Літичів	24	62663	12	38148	—	—	—	—	—	—	—	62
Вербовець	8	3000	7	600	—	—	—	—	—	—	—	57
Балта	—	—	9	10000	—	—	—	—	—	—	—	19
			44	24035								96
Літин	—	—	12	1600	1	—	—	—	—	1	400	45
Могилів	4	5490	9	27550	—	9	15	—	—	—	5188	111
Брацлав	—	—	91	13150	—	—	—	—	—	—	—	79
Гайсин	—	—	102	10000	1	—	—	—	—	—	200	118
Проскурів	—	—	26	5945	—	—	—	—	—	—	—	118
Кам'янець	2	32000	48	181100	2(?)	—	4(?)	1	—	2(?)	4500	316
Вінниця	5	30600	2	20570	3	—	—	—	—	—	2480	243
Ушиця	4	225	4	225	—	—	—	—	—	—	—	66
В містах	49	163683	617	362923	7	9	19	1	—	2	59060	1287
Дунаївці	24	9630	24	9630	—	—	—	—	—	—	—	71
Солодківці	9	9550	9	9550	—	—	—	—	—	—	—	26
Ваньківці	4	1250	4	1250	—	—	—	—	—	—	—	19
Міньківці	12	1870	12	1870	—	—	—	—	1	—	3820	30
Літнівці	2	225	2	225	—	—	—	—	—	—	—	10
Заміхів	20	2600	20	2600	—	—	—	—	—	—	—	15
Калюс	15	565	15	565	—	—	—	—	—	—	—	19
Соколець	2	65	2	65	—	—	—	—	—	—	—	9
Копай-Город	6	350	6	350	—	—	—	—	—	—	—	6
Студениця	3	400	3	400	—	—	—	—	—	—	—	10
Кривчин	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Село Жванчик	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
В містечках	97	26505	97	26505	—	—	—	—	1	—	3824	287
ВСЬОГО	146	190193	714	389428	7	9	19	2	1	2	62884	1624

РЕМЕСТВА Й ПРАЦІ (далі буде на звороті).

Щорічний прибуток від ремесств	Родин, що проживають з праці	Майстрів срібних речей	Майстрів золотих речей	Майстрів мідяних речей	Виливачів дзвонів	Ковалів	Лудильників чи оливяничників	Вибійників	Фарбарів чи білильників	Граверів	Дзигарників	Столярів	Мулярів	Шевців	Теслів	Капелюшників	Кравців	Слюсарів	Шапочників
Невідомо	511	1	2	2	—	6	—	—	6	—	2	5	2	40	35	—	19	1	10
2305	93	1	—	—	—	2	—	—	2	—	1	1	2	18	4	—	10	1	—
2850	113	—	—	2	—	3	—	1	—	—	—	1	—	29	1	—	13	2	5
від 19000 до 100000	281	6	—	4 є.з.	—	3(х. з.)	—	—	—	—	2	3(є.)	—	15 х.з.	—	—	44 є.з.	—	14 є. з.
	216													11 є.з					
2250	45	1	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	15	7	—	6	—	3
7879	466	4	—	2	—	—	2	—	1 хр.	—	—	3	3	18	—	1	16	2	18
До 1500	78	2	—	2	—	3	—	—	1	—	—	—	1	18	1	—	10	—	5
5400	64	1	2	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	25	4	—	20	—	4
8710	208	—	1	2	—	3	2	—	—	—	1	2	—	16	2	—	25	1	8
41080	494	2	2	1	1	18	1	—	—	2	4	33	48	82	22	1	25	8	5
6075	1123	4	—	1	—	7	—	—	—	—	2	4	10	32	36	2	24	3	10
1320	155	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	1	8	3	—	10	1	—
74569	2947	22	7	18	1	50	5	3	0	2	12	54	67	327	115	4	222	19	82
7100	27	3	—	2	—	1	—	—	1	—	2	3	—	6	1	—	18	—	—
1040	13	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	7	—	—
570	8	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	7	—	—
4068	18	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	4	1	—	8	—	—
300	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—
750	10	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	5	—	—
570	9	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	6	—	—
225	7	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—
180	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	2	—	—
800	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—
250	8	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—
80	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	7	—	—
15633	120	9	—	11	—	2	—	—	1	—	2	7	—	28	2	—	69	—	—
90122	8967	31	7	29	1	52	5	3	11	2	14	61	67	355	117	4	291	19	82

РОДИН, ЩО ЖИВУТЬ З ТОРГОВЛІ,

МІСТА Й МІСТЕЧКИ	Хомутників	Кушнірів	Майстрів заливних труб	Цегельників	Лакерників	Майстрів дерев'яного посуду	Колодіїв	Килимників	Сідельників	Шмуклерів	Палітурників	Скоряків	Чубучників	Садівників	Золотошвей
Хмільник	—	30	—	—	—	5	1	—	—	—	2	1	—	—	—
Літичів	—	12	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—
Вербовець	—	2	—	—	—	2	2	—	—	—	1	—	—	—	—
Балта	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3 є.
Літин	—	2	—	—	—	—	3	—	—	—	2	—	—	—	—
Могилів	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1	—	6	—	2
Брацлав	—	1	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Гайсин	—	7	—	—	—	1	1	—	—	—	1	25	—	—	—
Проскурів	—	8	—	—	—	6	—	—	—	—	1	2	—	—	—
Кам'янець	2	2	1	2	—	4	5	—	2	—	2	2	—	1	—
Вінниця	—	8	—	—	—	—	—	—	1	—	2	3	—	—	3
Ушиця	1(рим)	6	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
В містах	5	78	1	2	—	20	13	—	4	5	13	33	6	1	8
Дунаївці	—	8	—	—	1	—	—	—	1	7	2	1	—	—	—
Солодківці	—	3	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Ваньківці	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Міньківці	—	3	—	—	1	—	—	—	1	2	—	1	—	—	—
Літнівці	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Заміхів	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Калюс	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—
Соколець	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Копай-Город	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Студениця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кривчин	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Село Жванчик	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
В містечках	—	23	—	—	2	1	—	5	2	13	4	2	—	—	—
ВСЬОГО	5	101	1	2	2	21	13	5	6	18	17	35	6	1	8

ПРОМИСЛІВ, РЕМЕСТВА Й ПРАЦІ.

Пічників	Харчівників	Музикантів	Кондиторів	Булочників	Пекарів	Різників	Солодовників	Мельників	Штукатурів	Різальників тютюну	Олійників	Канатників	Гонтарів	Бондарів	Ткачів	Цилюриків	Склярів	Іконописців	Всіх ремісників
2	—	—	3	16	5	23	2	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	225
—	—	—	—	3	2	11	—	3	—	—	—	—	1	2	7	3	1	2	93
2	—	—	—	4	1	10	—	3	—	—	—	4	—	—	—	—	—	1	90
—	—	—	—	—	8 є. з.	1 х. з.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	113
—	—	—	—	4	3	1 є. з. 8	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	69
—	—	6	1	—	3	6	—	—	—	6	—	—	—	—	—	4	—	—	108
3	—	—	—	7	2	2	—	4	—	—	—	—	—	—	9	2	—	—	79
2	1	—	2	6	6	4	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	119
1	—	—	—	5	15	4	—	3	1	—	—	4	—	—	—	—	—	—	113
3	2	—	1	1	35	15	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	344
9	—	—	3	15	28	10	2	6	6	—	2	1	—	—	—	—	—	6	243
—	—	—	—	—	2	6	—	2	—	—	—	—	—	—	21	—	—	—	65
22	3	6	10	51	110	101	7	23	9	6	5	10	1	2	37	9	1	9	1660
—	—	—	—	—	8	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71
—	—	—	—	—	3	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
—	—	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	—	—	—	—	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	6
—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
—	—	—	—	—	26	24	2	3	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	237
22	3	6	10	51	136	125	9	24	9	6	5	10	1	2	38	9	1	9	1897

	Кількість підприємств фабрик і заводів	Число робітників найнятих	На яку суму куплено для їх матеріялу або кількість його	Скільки вторговано за рік	Прибуток
Літин:					
Броварня .	1	2	300 крб.	400	50
Могилів:					
Чинбарень	15	19	7105 „	21988	1630
Салотопень	9	32	3940 „	19810	—
Гайсин:					
Воскобоєнь	1	2	22 „	25	15
Броварень .	1	4	60 „	500 бочок	60
Кам'янець					
Чинбарень .	2	4	1300 кож	3500 крб.	375
Воскобоєнь	1	1	180 ок [1])	Виливають приватні особи на хатні потреби	Ця воскобійня міська; прибутку 8 крб. 40 к.
Цегелень .	1	2	30000 цеглин	212	30
Броварень	1	2	120 бочок	180	18
Всього .	—	—	—	3892	423 крб.
Вінниця					
Броварень .	3	9	На купівлю ячменю 1200 крб., дров—760 крб., робітникам — 270 крб., на ремонт казанів та инше приладдя 250 крб. всього 2480 крб.	Виходить на рік пива 1800 б. по 1 крб. 50 к. всього 2700 крб.	З усіх трьох броварень 220 крб.
Всього .	35	107			

Кількість ремісників по містах різнилася: найбільше мав Кам'янець-Подільський — 344, Вінниця — 243, Хмільник — 225, Гайсин — 119, Балта — 113, Могилів — 108, Лятичів — 93, Вербовець — 90, всі инші по 60—70 ремісників. З містечок найбільше мали Дунаївці — 71, Миньківці — 30, Солодківці — 26, найменше — Копай-Город — 5, Соколець — 9, инші по 10—20 ремісників. У містечках кількість ремісників більш-менш відповідає кількості родин та оборотів грошових. Є проте незвязність тут: в Заміхові 15 ремісників обороту роблять 750 крб. на рік, а в Калюсі — 19 й Ваньківцях теж 19 мали всього 570 крб.

[1]) Око — 2¹/₄ фунти.

річного обороту. У містах ця незвязність ще більша. Передусім кількість родин цехових не відповідає кількості ремісників, що вказує на чимале число не цехових ремісників. Найбільше розходження в Хмільнику — 62 цехових родин і 225 ремісників, Лятичеві 62 і 95, Вербівці — 57 і 90, Літині — 45 і 69; незначні розходження в Кам'янці — 316 і 344, Вінниці — 243 і 248; в инших — кількість цехових родин і ремісників сходиться. Велике розходження є так само між кількістю ремісників та річним грошовим оборотом їх. У Балті 115 ремісників роблять обороту на рік від 19.000 до 100.000 крб., в Кам'янці-Подільському 344 ремісники — 41.080 крб., а у Вінниці 248 ремісників всього 6.075 крб., навіть менше як 111 ремісників у Могильові, що роблять обороту 7.879 крб. на рік, або 71 ремісник у Дунаївцях — 7.100 крб. на рік. Причина цього полягає може в невірних числах, але головне в неоднаковому розмірі ремісничих виробництв. Великий розмір оборотів у Балті пояснюється тим, що мало не всі ремісники тут були жиди, серед яких найбільше з усіх міст було срібників. Звороти цих жидів ремісників-підприємців були далеко більші ніж звичайних ремісників. У Кам'янці-Подільськім серед ремісників були теж підприємці срібники, золотарники (4), багато каменярів, столярів та инших, які працювали не тільки в Кам'янці, а брали роботи в селах та містечках. Взагалі-ж найприбутковіші були ремества шевське, кравецьке, шапкарське. В містах та містечках, де розвинено ці ремества, й обороти більші. В занепаді перебувають, більш-менш міцні ще в XVIII в., ремества: бондарське, слюсарське, скорняцьке, ткацьке, ганчарське, олійницьке. На першім місці що-до кількости ремісників були: шевство — 133, різництво — 125, теслярство — 117, кушнірство — 101; ковалів, столярів, каменярів, шапкарів, пекарів було від 50 до 100, инших менше. Деякі ремества локалізувалися переважно в певних місцях: будівельні в Кам'янці й Вінниці, кушнірське в Хмільнику, тут-же було найбільш різників, скорняцьке в Гайсині, чубучницьке в Могильові (6), найбільше кравців було в Могильові (44), ганчарі в Літині (10), шмукляри в Дунаївцях (7), іконописці у Вінниці (6), ткачі в Ушиці (21). Поширено було більш-менш палітурницьке ремество (17). Існували хоч і в незначній кількості такі промислово-мистецькі ремісники, як лакерники (2), килимники (5), золотошвеї (8), музики (6), вибійники (3), гравери (2), дзвонороби (1).

Подані числа ремісників не досить певні, наприклад, кількість музик певно була більша. Можливо, що взагалі кількість ремісництва подано не правдиво, її напевно зменшено. Але й ця зменшена кількість дорівнює 1660 ремісникам в містах і 237 в містечках, а разом 1897 ремісникам, чимала частина яких мала учнів і підмайстрів. Отже кількість міського й містечкового ремісництва переважала кількість робітництва на „фабриках і заводах", коли навіть до останніх прираховані були такі ремісничого типу підприємства, як табахарні — сап'янові заводи.

Не вважаючи на цю перевагу, ремісництво занепадало. Прибутки лятичівських ремісників замалі і вони заборговані. Дуже багато — 377 зовсім не має роботи, 156 родин хліборобили на чужих найманих землях. В більшості міст ремісники працювали тільки на вузький відповідний місцевий ринок та хліборобили. Вийняток становили деякі ремества (шевське, кравецьке, різницьке, столярське) у Кам'янці, шевське та деякі инші в Брацлаві, Балті, Гайсині, Дунаївцях, Миньківцях.

Стан торговлі в містах і містечках був хіба трохи ліпший як промисловости. Хоч числа оборотного торговельного капіталу, подані од магістрату не досить певні, але все-ж приблизне уявління вони дають. У містах торговців гуртовиків було всього 49 родин, роздрібних — 617 родин, у містечках навіть цього поділу не було, всі, очевидячки, торгували тільки в роздріб і було таких крамарів 97. Оборотний капітал гуртових купців, 163.686 крб., був мало не вдвоє менший від капіталу роздрібного, що становив 362.923 крб., а разом з містечковим — 389.428 крб. За осередки гуртової торговлі були Лятичів, Вінниця. В цих містах оборотний капітал гуртовий переважав роздрібний. Значний капітал гуртовий був у Кам'янці, Хмільнику, але він тут був значно менший в порівнянні з роздрібним. У Могильові та Вербівці теж був значний гуртовий оборот. В усіх инших містах та містечках існувала тільки роздрібна торговля.

Торговельні зносини міщан та инші промисли й роботи в окремих містах загально позначують магістрати. В Балті торговці в крамницях роблять закупи в містах Харкові, Лизаветі, містечку Бардичеві. Чимала-ж частина міщан живе з хліборобства, „заслугъ" та „извозничества". Літичани закуповують дрібні товари в Бардичеві. Багато-ж міщан Літина працює коло хліборобства. Могилівчани торгують переважно в Бардичеві, почасти в Київі та в Ніжені турецькими й бавовняними тканинами, бавовною та бакалією, купуючи їх у Туреччині, Молдаві та Волощині й продаючи в зазначених містах. Цехові-ж свої вироби продають у крамницях міста. Міщани переважно живуть перепродажем горілки, виноградного вина, скла і „черепашной посуды", а деякі „извозничествомъ". До Брацлава привозять крам з Бардичева й продають у місті. Міщани-жиди живуть переважно з корчем, а християни з хліборобства. Гайсинці красні товари, гуртом закуповують у Бардичеві, привозять і продають у роздріб, а з самого Гайсина до міста Одеси приставляють горілку та збіжжя. Міщани й тут більше хліборобляють. Кам'янецькі купці привозять товари суконні, красні та инші переважно „саксонскаго" володіння з Липська й австрійського з містечка Бродів, турецькі різні-ж з Царгороду, особливо-ж „производятъ комерцію" вивозом і продажем дрібних товарів на ярмарки в м-ко Бардичів. Кам'янецькі міщани більше проживають з промислів, виходячи для заробітку в ближні села й містечка. До Вінниці з портового міста

Одеси привозять „сухимъ путемъ“ російські товари і волзьке вино, горіхи, сливи; з Криму з міста Яникуля солену і „красну“ рибу і оселедці. Інші-ж красні товари і окрім того — залізо, свічки, мило, різного роду шкури, заячі й овечі хутра купують в Київі, Харкові, Кременчуці, Ніжені, м-ку Бардичеві та продають переважно в м. Вінниці, а частину по околичних містечках. Міські мешканці хлібороблять у самім місті й відходять до найближчих містечок й сіл на заробітки. Найбільша торговля в Ушицькім повіті йде з містечок Дунаївець і Солодковець. Звідси товари розвозяться по Ушицькім повіті, а купуються в Бродах, Липську та инших австрійських містах і привозяться через митниці.

Національний склад міщанства допевна вияснюється з складу магістратів у 1805 році. Підписалися під повідомленням в магістратах такі особи: В Хмільнику президент Новаков, бурмистр Яременко, ратман Сівацький, у Лятичеві — Prezydent Woycienko, Radny Kosturoski, Вербівці — Prez. (польський підпис), р. Островський, рад. Троцинский, жидівський підпис, Балті — Пр. Петров, бург. Кушнерев, ратм. Фомин, ратм. Готовкин, Літині — Пр. Кузьмин, р. Мазуренко, Могильові — пр. жид чи вірменин, чи грек, р. Матакор, р. жид, Гайсині — бурмистр Залевський, бурмистр Лейбович Янкель, Проскурові — Prez. Kaczorowski, ратман Гуменюк, підпис жидівський, Кам'янці — Президент Вѣрницкій, ратман Орловскій, Вінниці — Президент (підпис нерозбірливий), Ушиці — prez. Tarasiewicz, р. Лисогорський, р. Тихановський, р. Левицький, р. Іос. Волієвич.

Серед цих виборних магістратських урядовців маємо тільки 2—3 з українськими прізвищами, стільки-ж греків та вірмен, більше-ж росіян, жидів, поляків. Значить влада в містах належала, хоч і менш численній, але заможнішій, культурнішій і організованішій торговельно-промисловій частині. Купецтво переважно з жидів і кілька вірмен, греків, москалів та українців; зовсім мало німців та італійців. Рахується купців 1-ої гільдії не більш од 10, що мають власний капітал від 1.600 до 18.105 карбованців. Значна-ж частина торгу в руках поміщиків, що сами збувають свої продукти: пшеницю, арнаутку й звичайну (жовту й білу), квасолю, або турецькі боби, зелений сушений горох, сочавицю, кукурудзу, сало свиняче солоне повстями, а волове й овече бочками, сушені сливи з повітів Гайсинського, Вінницького, Брацлавського, Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Ольгопільського, Балтянського й часто Літинського висилають від себе до Одеси чужоземним купцям за контрактами й без контрактів, горілку до Херсонщини тамтешнім відкупникам, а деякі до Дубосарської митниці для Молдави, з повітів-ж Кам'янецького, Проскурівського, Лятичівського й часто Літинського та Ушицького посилають поміщики за кордон до Галичини пшеницю й пшоно, за які здобувають звідтіля білу сіль у головках. Звідси-ж Богом і Вислою висилають пшеницю на Гданськ і Казимір. На Гданськ окрім пше-

ниці поміщики відсилають ще й мед, віск, прості полотна, поташ, сало свиняче, волове, овече, а горілку й рогату худобу поміщики висилають до Варшави і в Ленгную. Багато свиней закуповують приїжджі з Мазовії торговці. В усій торговлі зазначеними речами, місцеві купці або зовсім не брали участи, або коли й брали, то як фактори, не більше.

Жиди, греки, вірмени головне торгували з Туреччиною через Галац тютюном турецьким, волоським вином, різного роду бакалією, родзинками, винними ягодами; вони вивозили з Сочави через митниці Могилівську та Ісаковецьку льодувату сіль. Жиди привозять з Липська сукна, байки, полотна, кисеї, тафти, казиміри, отласи, пекинети, панчохи, хустки, цукор, різні вина, і з Угорщини — угорське вино, всього на кілька мільйонів крб. за рік. Залізо, мідь, дріт, китайка, російські полотна, набійка та взагалі увесь „щепетинный" товар привозили московські купці на Бардичівський ярмарок, і тут їх закуповували подільські жиди й сами поміщики.

Вивіз з Поділля значно перевищує довіз. Отож через це поміщики збирали великі суми грошей, справляли собі багату хатню обстанову, ще й залишали про запас чимало збіжжя.

Великих ярмарків на Поділлі в початку XIX в. не було, а переважали в містах та містечках так звані торги, куди з'їжджаються з околичних сіл жиди та селяни і торгують хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, вівсом, салом, смухами, лісом, посудом дерев'яним і глиняним, полотном простим, сукном, коноплями, льоном, свіжими і сушеними овочами, тютюном.

Отже ясно, що на початку XIX в. Поділля було за ринок для довозу різних речей чужоземного індустріяльного виробництва й таких, як сіль, вина з Німеччини, Австрії та Московщини. Людність Поділля за ці вироби й товари постачала здобутки хліборобства. Пани селяновласники сами організували продаж своїх хліборобських здобутків і купівлю потрібних речей. Тільки селяни на невеликих торгах підтримували подільське ремество й торговлю продаючи і купуючи потрібні товари. Українці-торговці, очевидячки, були дрібні. Всю торговлю гуртову закордонну провадили жиди, вірмени, москалі, греки. Панство більш вивозило, аніж довозило і за лишки купувало речі розкошів та частину коштів вкладало в підприємства. Тому ці промислові підприємства були нетривкі. Довіз чужоземних індустріяльних виробів руйнував місцеву торговлю й особливо ремісництво. Через це чимало міщан хліборобило.

Року 1806 рахувалося на Поділлі 3.770.693 десятин землі і 1.138.366 душ люду обох полів; на душу припадало більш од 3 десятин. Упорядчик опису гадає, що можна було-б ще стільком прогодуватися з самого хліборобства. Тому напрямок господарського розвитку перегинавсь у бік інтенсифікування хліборобства. Цьому сприяв розвиток капіталістичної Західньої Европи. Можливо, і ті

все-ж численні фабрики та заводи, котрі описано р. 1805 і котрих ще не було в 1802 р., повстали в звязку з наполеонівськими війнами та тимчасовим ослабленням західньо- чи середньо-европейського капіталістичного виробництва. Все-ж гадаємо, що початок XIX в. був для господарчого розвитку Поділля за переломовий момент: тоді саме змагалися на Поділлі за майбутнє індустріяльно-промисловий напрямок з аграрно-промисловим.

У цей переломовий момент ремісничa промисловість по містах і містечках занепадала. Фабрично-заводська промисловість щойно починалася і ще не була розвинена; вона заснувалася на капіталах польських і російських поміщиків і жидів та німців. Ці-ж елементи мали під своєю орудою мало не всю експортову торговлю. Незначний торг з Сходом та Півднем провадило вірменське та грецьке купецтво. Українська людність не брала участи в торговлі і по містах і по містечках, або ремісникувала, або навіть хліборобила. Виходить, отже, що індустріяльно-промисловий розвиток Поділля був підпорядкований чужонаціональним силам та стороннім осередкам. Значить промисловість була нестала, а торговля мала колоніяльний характер.

В. О. КОРДТ,
дійсний член Археографічної Комісії при У.А.Н.

РОСІЙСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО ПІДЧАС РОЗКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН, В ЛИСТУВАННІ ТОГОЧАСНОГО ЧУЖОЗЕМНОГО ДИПЛОМАТА.

I.

Незабутній історик Август Людвіг Шльоцер (пом. р. 1809) мав трьох синів. Найстарший з них, Христіян, професорував у Москві та Бонні; середній, Людвіг, був військовий і рано помер; молодший-же, Карло (нар. р. 1780), зробивсь негоціянтом у м. Любеку, згодом його призначено на російського генерального консула у цьомутаки місті; 1835 та 1836 рр. він жив у Петербурзі [1]).

У Любеку в Карла Шльоцера народивсь 5 січня року 1822 син Курд. Ще дитиною бувши, він виказував такі видатні здібності, що батько мріяв зробити з нього ученого [2]). Молодий Шльоцер навчавсь 1841—1845 рр. у Геттінґенському, Боннському та Берлінському університетах і здобув у Берліні докторський ступінь за розвідку про арабське донесіння Абу Долефа, що зробив у X в. подорож з Самарканда до Пекіну. Вже р. 1846 Шльоцерові запропоновано приват-доцентуру в Галлі, тільки-ж він одмовивсь од неї, бо вирішив, що наукова діяльність його не приваблює. А втім найближчимитаки роками він надрукував низку історичних монографій, написаних дуже жваво й захопливо [3]). Р. 1850 він став до служби в міністерстві закордонних справ у Берліні. Р. 1856 його звідсіля відряджено виконувати секретарські обов'язки в пруському посольстві в Петербурзі, де він і залишавсь аж до липня р. 1862. Пробуваючи у Петербурзі, Шльоцер дістав підвищення на службі: спочатку його призначено на 1-го секретаря, далі — радника посольства.

---

[1]) Життєпис А. Л. Шльоцера та його сина Христіяна див. у Русскомъ біографическомъ словарѣ, том „Шебановъ-Шюцъ" стор. 339 — 347. — В. С Иконниковъ, Августъ Людвигъ Шлецеръ. Историко-біогр. очеркъ. Кіевъ, 1911. Автор подає тут на стор. 71 та 72 чималеньку літературу про Шльоцера. Див. також: Allgemeine deutsche Biographie, Bd. XXI, pag. 567 — 602.

[2]) Життєпис Курда Шльоцера в Allgem. deutsche Biographie, Bd. LIV, pag. 47—51.

[3]) Із історичних розвідок К. Шльоцера назвемо: 1) Choiseul und seine Zeit. Berlin, 1849. — 2) Geschichte der deutschen Ostseeländer. I— III Berlin, 1850 — 53. — 3) General Graf Chasot. Zur Geschichte Friedrichs d. Gr. und seiner Zeit. Berlin, 1856. — 4) Friedrich d. Gr. und Katharina II. Berlin, 1859.

Перебування в Петербурзі не аби-як вплинуло на всеньку дипломатичну кар'єру Шльоцерову. 29 березня р. 1859 пруського посла в Петербурзі, Вертера, заступив Отто фон-Бісмарк [1]). Отож Ш. спочатку ніяк не міг з ним мирно зжитися й отверто проти нього ворогував. Далі-ж Бісмарк потроху склав належну ціну Ш-ві, і той згодом став його прихильником та довголітнім співробітником на дуже відповідальних посадах. У травні р. 1862 Бісмарка призначено на пруського посла в Парижі, а вже в вересні того-ж-таки року за міністра закордонних справ у Берліні, одтоді й починається його славетна кар'єра. Що-до Шльоцера, то його з 1-го липня р. 1862 переведено до політичного відділу міністерства закордонних справ у Берліні. Коли Бісмарк у вересні цього-таки року повернувсь до Берліну в характері міністра, то він запрошував Шльоцера до себе й запропонував йому бути йому за ад'ютанта. Та Ш. од цього одмовився, пояснюючи це своїм близьким тим, що він не може прийняти посаду, на якій цілком був-би залежав од волі свого начальства. Я не придатний для рабської ролі, заявив він. „З Бісмарком я в як-найкращих стосунках", писав він тоді до брата; проте в інтимній розмові в приятельському товаристві він уважав за можливе отверто критикувати діяльність Бісмарка. Отже, той, довідавшися про ці щирі відзиви Ш-а, звелів своїому секретареві переказати йому, щоб він трохи стримувавсь і мав трохи терпіння. Коли-ж виявилося, що це нагадування не допомогло, то Бісмарк призначив Ш. спершу в-осени р. 1863 тимчасово пруським повіреним до Копенгаги, а далі, на початку р. 1864, за секретаря посольства в Римі. Звідсіля Ш-а наприкінці р. 1869 переведено в характері генерального консула до Мехіки; але вже в березні р. 1871 Бісмарк призначив його за німецького посла в Вашингтоні, де він залишавсь одинацятеро років. На початку р. 1882 Бісмарк призначив його за пруського посла при папському престолі, і на цій посаді йому пощастило дуже добре виконати дане йому доручення. У червні р. 1892 він одержав з міністерства закордонних справ пропозицію податися на демісію, зважаючи на похилий вік. Навсправжки у міністерстві знали й не прощали йому, що він підтримував приятельські стосунки з Бісмарком, що був уже в неласці. Р. 1894 Шьоцер помер у Берліні.

З Ш. була людина оригінальна, самобутна й дуже порядна. Він ані трохи не скидавсь на шаблонових тогочасних дипломатів. Він підтримував стосунки не тільки з вельможами, ба й з скромнішими людьми, навіть зовнішній вигляд його був оригінальний. Він вбиравсь ідучи не за модою, а за своїм власним смаком і скидавсь швидше на ученого, аніж на дипломата. Стиль у нього був чудовий. Був він цікавим співрозмовником і однаково вмів скласти ціну

[1]) Про перебування Бісмарка у Петербурзі в характері пруського посла, див. його записки: Gedanken und Erinnerungen. Bd. I, pag. 217 — 236.

видатному творові кухарського мистецтва й творові красного письменства та штуки. Він зáвсіди вдовольнявсь з скромної обстанови та й помер неодружений. В історії німецької дипломатії йому належить показне місце.

Перебуваючи Шльоцер в Петербурзі, підтримував жваве листування з своїм старшим братом Нестором, що жив тоді у Любеку, але передніш, за державного канцлера Несельроде, служив у міністерстві закордонних справ у Петербурзі [1]). Листи Курда Шльоцера р. 1922 видав його небіж, с.-то син Нестора Шльоцера, під заголовком: Petersburger Briefe von Kurd von Schlözer, 1857 — 1862. Herausgegeben von Leopold von Schlözer. Stuttgart u. Berlin, 1922; 303 стор.

Шльоцер був ще молодий, коли писав ці „Петербурзькі листи", але його родичі вже тоді зуміли скласти ціну його письменницькому талантові. Вони дбайливо переховували не тільки ці листи, ба й усі тії листи, котрі Шльоцер до них писав згодом з Риму, Мехіки, Вашингтону, та й видають їх тепер. В усіх цих листах Шльоцер виступає як цікавий кореспондент, і не тільки уважливий спостережник, ба й мистець стилю. Та нас, звичайна річ, повинні цікавити листи, що він писав їх у Росії та про Росію. Листи ці дають матеріял для нової історії Европи взагалі й для історії революційного руху в Росії зокрема. Ми спробуємо подати тут прихильникові історії огляд їхнього змісту та вартости, як історичного джерела.

II.

Шльоцер приїхав до Петербургу р. 1856, вже аж тоді, коли було складено Паризький мир, с.-то в ті дні, коли після гніту Миколаївського режиму, всенька держава жадала й сподівалася реформ. Завдяки його службовому становищу при пруському посольстві, далі рекомендальним листам од брата, службовому становищу його батька, нарешті, пам'яті про його діда Августа Людвіга Шльоцера, він одразу-таки був прийнятий в цілій низці родин.

Ш., приїхавши до столиці 18/30 грудня о 2-ій годині дня, спинивсь у будинку пруського посольства і вже за півгодині з'явивсь до пруського посла, с.-то свого патрона, барона Вертера. О 3-ій год. він одвідав банкіра Штіґліца [2]), де його запрошено на музичну вечірку того-таки дня, ще й зазначено, що там він побачить багатьох дипломатів, напр. канцлера Горчакова й його по-

---

[1]) Р. 1844, коли Курд Шльоцер ще вчився у Берлінському університеті, Несельроде через Нестора Шльоцера запропонував йому стати на російську службу. Тільки-ж він з цієї пропозиції не скористався.

[2]) Барон Олександер Штіґліц, тоді власник банкірського дому в Петербурзі, з р. 1860 директор Рос. держ. банку, ще молодиком бувши, запріязнився з Нестором Шльоцером, с.-то з найстаршим братом Курда Шльоцера.

передника Несельроде [1]). О 4-ій год. Ш. одвідав Несельроде, щоб передати йому вуджені гусячі грудинки, що їх переслав йому брат Шльоцерів. Увечері він справді був на хатньому концерті у Штіґліца. „Концерт у Штіґліца був блискучий", пише він 2 січня (за нов. ст.) р. 1857 до брата: „я з багатьма зазнайомився; музика була чудова. Гладкий Лаблаш, славнозвісний неаполітанський співак, що я вже чув його у Парижі, співав своїм незрівняним басом. Чудова вечеря. О 3-ій годині ночи ліг". „Мені живеться тут", пише він 10 січня (за нов. ст.), „увесь час дуже гарно. Усі люди дуже ласкаві, година непогана, обіди добірні, а місто в своїому зимовому вбранні чудове, одне слово — мені дуже весело. Мій посол та його дружина дуже добрі. Родина Штіґліців своєю ласкавістю перевищує найвідважніші мої сподіванки. Не минає й дня, щоб вони мене не запрошували чи то на обід або на вечерю, а чи то в італійську оперу або французький театр". Рух на вулицях, а надто на Невському проспекті, його вразив. „Тут забудешся", пише він, „за Паризькі бульвари, Берлінські Липи та Гамбурзький Юнґфернштиґ. Тут справді найкраще. Мені, щоб я був цілком щасливий, не стає тільки срібних карбованців". Водохрещі 6 січня р. 1857 з парадою в залях Зимового палацу його вразили. Тільки-ж він робить висновок, що життя в Петербурзі дорогеньке, бо от він, приміром, не зміг покупити собі сани й коня.

22 січня р. 1857 Шльоцер пише до брата, що він ось уже п'ятеро тижнів у Петербурзі, але почуває себе ввесь час дуже добре. „Завдяки нечуваній гостинності", пише він, „я за ввесь оцей час тільки один-одніський раз обідав у ресторації „Dominique", а то щодня обідав та вечеряв у гостині. Службових обов'язків чимало. Але після служби час минає непомітно: приємне товариство, тонкі обіди, блискучі равти в російських родинах і в чужоземних дипломатів, а неділями на Штіґліцевій дачі на Кам'яному острові їздимо з ледяних гір. Яка відміна проти тих тихих вечорів, що я їх перебував минулої зими над своїми історичними студіями. Та вони ще повернуться", розважає він сам себе.

2/14 лютого пише Ш., що в нього тільки одне лихо, а саме, він ще не володіє російською мовою і не має хоч-би 10.000 карб. річного прибутку. Од 10-ої до 3-ої год. він працював у посольстві. Решта часу ішла в нього на одвідини, обіди та вечері. „Та инакше й бути не може, пише він од 15/27 лютого, адже одна з моїх службових повинностів це придбати нові звязки, і поки-що це дуже весело. А згодом я знайду час зайнятися чимось иншим".

І ось 2/14 березня Ш. пише до брата: „Я повинен Вам розповісти про нове моє зайняття. Архів нашого посольства містить

[1]) Гр. Карло Васильович Несельроде, нар. р. 1780, † р. 1862, був за міністра закордонних справ 1816 — 1856 рр., віцеканцлера з 1828 р., державного канцлера з 1845.

Кн. Олександер Михайлович Горчаков, нар. р. 1798 † 1883; був за міністра закордонних справ 1856 — 1882; державний канцлер.

папери геть аж до 1760 року, і вчора я довгенько читав донесіння про 14 грудня 1825. Це безмежно цікаво".

Та тимчасом „великосвітське" життя ще й далі його цікавило. Великодні свята йому страшенно сподобалися. Він уражений і з того, що в квітні на обіді у Несельроде давали суниці, ще й побагату. У травні він з'їздив до Москви, і 11/23 травня пише в піднесеному тоні, що він скільки жив — зроду не бачив нічого подібного. Отак уразила його Москва та її метушливе життя. „Що-це за дивна картина! це місто з своїми незчисленними вежами, зеленими дахами, золотими банями, білими зубчастими мурами, та своїм Іваном Великим", каже він.

А втім, не тільки „великосвітське" життя приваблювало Ш. 23 серпня (4 вересня) він пише до брата, що на двірському балу в Петергофі вдова Миколи I йому сказала, начеб-то вона читала в рукопису записки Катерини II. Цим вона ніби-то хтіла йому сказати: „Ось бачиш, таких речей ти ще не мав у руках". „Тільки-ж, додає Шльоцер, це мене ані трохи не засмутило, бо я одшукав справді надзвичайно цікаві речі в нашому посольському архіві. А саме я знайшов велике листування Фрідріха Великого з його послом, графом Сольмсом за 1771 рік. Листування це показує, як народилася в цього короля думка про розбір Польщі і як її здійснено".

За скількись днів (лист без дати) він знову пише, що страшенно хвилюється з приводу Катерининих записок. Записок тих він ще й досі не бачив. Далі він каже: „Я знову працював в нашому архіві і знайшов донесіння од нашого посла, писані року 1762 з Ораніенбавма та Петергофа за днів, коли одбувавсь coup d'état. А одвідини мої та вечері? Про них я вже забувсь і думати. Я кожного вечора сиджу вдома, нехай всі чисто на мене розгніваються. Архів надзвичайно цікавий. Я знову напишу книжку. Тимчасом у мене така сила матеріялу, що я з ним іще не зовсім дав собі раду. Всю увагу буде зосереджено навколо перебування принца Гайнріха Пруського в Петербурзі. Далі розповім про дипломатичні інтриги. Коли пруський посол граф Сольмс робить помилки, то старий Фрідріх картає його наче хлопчика. Є, напр., лист од старого Фріца, що в ньому він дає графові Сольмсові 70.000 талярів, нехай-би той підплатив деяких представників російського уряду.

Старий Фріц дає докладну інструкцію, як узятися до цієї брудної справи. При цьому кожен з королівських листів, нехай-би якого падлюцького змісту він був, неодмінно кінчиться словами: Що-до иншого, я молюся Богові, нехай Він візьме Вас під Свою святу охорону".

14/26 листопада Шльоцер пише до брата, що він уже прочитав своїому начальникові, с.-то пруському послові, другий розділ своєї нової праці і що він рідше ходить по гостях.

1 лютого за н. ст. р. 1858 Ш. пише докладно про план своєї нової праці. Принц Гайнріх Пруський, брат Фрідріха II, гостював, починаючи з серпня р. 1770, у Стокгольмі у своєї сестри Ульріки Елеонори, королеви шведської. Звідсіля він приїхав до Петербургу, щоб одвідати царицю Катерину. „Про причини й мету цієї подорожи, що свого часу притягувала до себе увагу мало не всіх европейських дворів та кабінетів", — пише Ш.,—„висловлювано в літературі як-найрізноманітніші думки. Отже час уже серйозно вивчити це питання, щоб довести, чим цю подорож було викликано й у якому вона перебуває звязку з сучасними подіями, а так само з тими, котрі згодом відіграли таку значну ролю в історії Европи. А саме принцеві було доручено замирити Росію з Туреччиною, щоб уникнути европейської війни. Далі в моїй книзі стоїть на першому плані розбір Польщі. Подіями року 1772 я й закінчу свою книгу. Сподіваюся, що вона дасть нові матеріяли" [1]).

13-го лютого Ш. пише, що він завдяки ласці одного знайомого, що поробив у Царськосільському палаці витяги з Катерининих записок, познайомивсь з цим дуже цікавим джерелом. На Великдень він пише до брата, що він скажено працює над своєю книгою й написав знову 60 сторінок. 19 квітня (1 травня) він повідомляє, що цими днями був на балу в зимовому палаці, тільки-ж усе це страшенно нудне, і він тепер бажає тільки сидіти вдома й працювати над своєю книгою про Фрідріха та Катерину. 11/23 листопада р. 1858 Ш. повідомляє брата, що він нарешті здобув повний текст Катерининих записок, але повинен їх уже взавтра повернути. „Неймовірно цікаві!" викликує він та й додає: „я чув, що Герцен охотиться видати ці записки по-російському й по-німецькому. Але як він їх одержав? Тут з грошима, здається, можна всього досягти. А втім, було-б недоцільно видати їх без критичного апарату, бо Катерина чимало прибрехала, щоб перед свого сина з'явитися в як-найвигіднішому освітленні. Цим історичним джерелом треба користуватися дуже обережно. Тепер я уже не стану панькатися і надрукую те, що для мене потрібно". Ш. справді надрукував р. 1861 в „Historische Zeitschrift" Зібеля статтю під заголовком „Katharina II und ihre Denkwürdigkeiten", тільки не підписав її.

23 січня (4 лютого) р. 1859 Ш. пише до брата, що йому вже кортить покинути Петербург. Досить я вже жив на Неві, каже він. — Ш. справді старанно взявсь до роботи. 6/18 квітня він одзначає, що рукопис уже в готовому вигляді знаходиться в видавця в Берліні. Книга ця вийшла між люди ще р. 1859 під заголовком „Friedrich der Grosse und Katharina". Це остання наукова праця Шльоцерова. „Тепер я працюватиму тільки як дипломат", вирішив він.

---

[1]) Про перебування принца Гайнріха Пруського у Петербурзі див. Соловьевъ, Исторія Россіи. Т. XXVIII. стор. 161—174.

Поруч цього успіху Ш-ові довелося зазнати в Петербурзі й деяких неприємностів. На початку р. 1859 його начальника, пруського посла, барона Вертера, що з ним він був у як-найкращих стосунках, переведено в характері посла до Відня; до Петербургу-ж було призначено Отто фон-Бісмарка. Перед тим, з р. 1851 аж до 1859, він заступав Прусію на Союзному з'їзді у Франкфурті, і ще нічого не віщувало великої кар'єри, що судилася Бісмаркові. Відомо тільки було, що співробітники Бісмаркові його не любили за його безцеремонність та самовладну вдачу. Ш. гадав був, що його надіслано до Петербургу найбільш на те, щоб хоч-би тимчасово позбутися його.

Ось з цією людиною й довелося тепер зустрітися Шльоцерові.

Бісмарк приїхав 29 березня (за н. ст.) р. 1859 до Петербургу і вже 18 квітня Шльоцер виливає братові свою душу й змальовує свій настрій та становище аж надто темними барвами. Ці повідомлення цікаві на те, щоб пізнати як вдачу Ш., так і особу Бісмаркову.

„Мій новий начальник", пише він, „це людина, що не знає будь-якої делікатности і ставиться з недовірою до всіх розпоряджень свого попередника. З нього Gewaltmensch, с.-то людина, що не знає перепон, шукає театральних ефектів, людина, що бажає імпонувати, що все знає передше, ніж бачити речі, що все знає, дарма що навсправжки дуже багато чого не знає. Він звик у Франкфурті мати зовсім молодих атташе, що бачивши його стояли струнко й тремтіли. — Усі кажуть, що приміщення нашого посольства дуже вигідне. Проте, новий господар гадає, начеб-то воно непридатне, шукає нову кватиру, та не знаходить її, але все-таки не переїздить до нашого давнього приміщення, а живе у незручному готелі „Демут". Він вимагає, нехай-би йому приставляли туди усі справи для перегляду та на підпис.

А що-ж сталося? —

Перші дні, як приїхав Бісмарк, усе було гаразд. Він трохи не щодня заходив на кватиру до Шльоцера й працював у нього над поточними справами, палив тютюн, розмовляв. Тільки-ж Бісмарк, як це частенько трапляється з людьми, що переобтяжені працею, волів не сам писати свої донесіння, а диктувати їх. Коли-ж він запропонував був Ш-ові писати з його голосу, той стило відповів: „Я зовсім не маю хисту писати з чийогось голосу". Більше Бісмарк з такими вимогами до нього не удавався, але був з Ш. невдоволений. За скількись днів їхні взаємні стосунки ще погіршали. 8-го квітня о 6-ій год. вечора, коли Ш. не було вдома, Бісмарк вирядив до нього свого атташе, лейтенанта Клюбера, що мав запросити Ш-а до Бісмарка розшифрувати там якесь донесіння. Ш. один з усіх співробітників посольства знав шифр, але повернувсь цим разом додому

допіру о пів до дев'ятої, і лиш о дев'ятій годині прийшов до Бісмарка. Той був страшенно з того незавдоволений і закидав Ш., начеб-то він недбайливо ставиться до своїх обов'язків. Ш. йому заперечував „дуже рішуче". Другого дня Бісмарк видав наказа по діловодству, і в тому наказі, між иншим, Ш-ові наказувано з'являтися щодня о 11-ій годині до Бісмарка й доповідати йому про справи, що надійшли. Другого дня Ш. з'явивсь до Бісмарка в призначений час, але тримав себе дуже офіційно. Коли Бісмарк спитавсь у нього, чи є справи, він відповів тільки одне слово „ні". Тоді Бісмарк одповів йому, що своїм наказом він мав на думці, щоб Ш. до нього приходив лиш тоді, коли справді є нові справи. Одтоді Ш. розмовляв з Бісмарком тільки тоді, коли службові обов'язки того вимагали. Між начальником та підлеглим запалала гостра ворожнеча. З цього приводу Бісмарк сказав 1-му секретареві посольства, що від'їздив, натякаючи на Ш., що з секретарями посольства, котрі йому не до вподоби, він уміє так поводитися, що вони за три дні втопляться. Ш. за це довідавсь. Окрім того, Бісмарк написав 22 травня (за н. ст.) до міністра закордонних справ у Берліні, Шлейніца, листа. У тому листі він каже про Ш. як про легковажного співробітника, ще й скаржиться, що Ш., починаючи з 11 квітня, ось уже цілісінький місяць не з'являвсь до нього. А втім, Бісмарк додає, що це повідомлення не є офіційна скарга і він спробує „приборкати" Ш-а.

У листі од 16/28 квітня Ш. і собі скарживсь братові, що він має тепер таку силу праці на службі, як іще ніколи в життю. „Це нічого", додає він: „я працюю й на автократа Бісмарка скільки змоги стає, але мені це невесело. Я силуюся особисто його не бачити, не через примхи, а через те, що я знаю, що в нього необхідно бути раз-у-раз напоготові і йому треба раз-у-раз показувати зуби, инакше все загине. Адже його принцип вичавити цетрину й викинути її. Я працюю з ранку до вечора. До того-ж раз-у-раз повинен телеграфувати, шифрувати та дешифрувати. До всього цього на обрії велетень Бісмарк. Хочу поїхати звідси".

30 квітня (12 травня) Ш. повідомляє брата, що він так різко розмовляв з Бісмарком, що той хтів викликати його на герць. 8-го (20-го) травня він пише, що знову мав сутичку з Бісмарком, причому наприкінці сказав йому: „Робіть що хочте, однаково я не кинуся в Неву".— Другого дня Ш. пише братові: „Кожного разу, як я захожу до кімнати паші (с.-то Бісмарка) я кажу до себе: будь сміливий, не піддавайсь! Він, чого доброго, згоден замиритися, та я не хочу. І хоч я цілком свідомий його чудової розумової сили і хоч мені мій внутрішній голос каже: у ньому є щось таке, що я повинен узивати володарем — я не хочу коритися цьому голосові; нехай він спершу зрозуміє, що він не правий".

12-го (24-го) червня Ш. пише до брата, що Бісмарк був троє тижнів у Москві і що на передодні його від'їзду він мав з пашею

останню розмову, що відбулася досить лагідно. Бісмарк при цьому грав „на м'яких струнах" і зіграв ролю прихильної людини. „Він очевидячки змінився, пише Ш. далі, хвалить мене по-за очі, як гарного робітника, і вже нічого не виправляє у моїх чернетках". Бісмарк-же писав 29 червня (за н. ст.) 1859 р. до своєї сестри Мальвіни, між иншим, кілька слів про Шльоцера, а саме: „З Шльоцером я кінець-кінцем у дуже гарних стосунках, бо він сам зрозумів, що діловодство тут, за мого попередника Вертера, було в поганому стані".

У липні р. 1859 Бісмарк виїхав з Петербургу морським шляхом через Штетин до Берліну, щоб лікуватися в Німеччині од рани на лівій нозі. Рану тую зробив йому в Петербурзі німецький лікар-шахрай з Гайдельберга, наліпивши йому на нозі біля коліна плайстера, що й розвередив йому небезпечну рану. На пароплаві серед пасажирів був і славнозвісний хірург Пірогов, що висловив здогад, що ногу доведеться ампутувати вище коліна. Бісмарк на це не погодився і мусів довший час лікуватися. До всього він був заслаб на запалення легенів, отож повернувсь до Петербургу допіру 5 червня р. 1860. З повіреним у справах, що наприкінці січня р. 1860 приїхав до Петербургу, щоб виконувати Бісмаркові обов'язки, Ш. був у гарних стосунках і навіть писав з його голосу.

Коли Бісмарк повернувсь до Петербургу, Ш. здобув відпустку, щоб поїхати до Німеччини. У половині серпня він повернувсь до Петербургу та 19/31 писав до брата: „З Бісмарком я тепер у гарних стосунках. Уже в Берліні я чув, що він мене в міністерстві дуже хвалив і цілком лояльно взяв усе назад, що він спочатку про мене був казав. Виявилося, що його страшенно розсердило, що я не хочу писати з його голосу. Тепер що-дня обідаю у Бісмарка, с.-то він що-дня мене особливо запрошує. З нього — вособлена політика. Усе в йому кипить, прагне діяльности й творчої роботи. Він хоче знищити хаос, що панує в Берліні, та поки-що не знає як. Я, принаймні, не розумію його цілів, його способу. Видатна людина, у ньому начеб-то сила суперечностів".

Отже непорозуміння між Бісмарком та Ш. скінчилися, а через те Ш. рідше згадує за Бісмарка у своїх листах; але те, що він за нього каже, дуже характерне й заслуговує на увагу. Отож під 12/24 жовтня ми читаємо: „Мій паша живе тут дуже тихо і нікого не бачить у себе. Він сподівається незабаром бути міністром. Мене він що-дня запрошує до обіду. Він страшенно цікавий, але я завсіди сперечаюся з ним". 16/28 січня р. 1861 Ш. пише: „Трапляються у мене часом ще невеличкі сутички з пашею, але потім знову велика приязнь. Він мені розповідає багато, страшенно отверто, цікаво, революційно, знищує усі теорії. Що буде, коли його призначать за міністра? Грім та блискавка!" 28-го січня (9-го лютого) р. 1861 ми знаходимо замітку: „Недавно Бісмарк сказав мені: ‚Коли

правда, що Шлейніц здобуде нове призначення, тоді король для посади міністра закордонних справ має обирати між Бернсдорфом, Пурталесом та мною'. „Удень і вночі він мріє про портфель. Стережіться ви там у міністерстві закордонних справ у Берліні". Сам Бісмарк написав 1 червня р. 1861 (за н. ст.) до міністерства закордонних справ, рекомендуючи Шльоцера на посаду 1-го секретаря посольства, причому одзначав його працездатність та совісність. Коли він сам улітку того-таки року ладнавсь їхати у відпустку, то в листі до міністра закордонних справ од 13/15 червня попросту вимагав, нехай-би Шльоцера призначили на повіреного у справах підчас його відсутности. Оце бажання його було завдоволено.

У половині березня р. 1862 з'ясувалося, що Бісмарка буде переведено в характері посла до Парижу. Дуже цікаво, що Бісмарк, не знаючи ще що його переведуть до Парижу, умовляв Ш-а не переходити до Берліну. Коли-ж він довідавсь за своє пересунення, то став доводити Ш-ові, що залишатися в Петербурзі йому невигода, бо його (Бісмарків) заступник начеб-то людина погана. „Коли я чую таке од Бісмарка й згадую про наші стосунки р. 1859, то це доволі кумедно", зауважує Ш.

III.

Ознайомившися з особистими переживаннями Ш-а на берегах Неви, звернімось тепер до тих відомостів, що він їх подає про внутрішню політику й про внутрішнє становище Росії. Тут насамперед визначаються в його листах два питання: залізниче будівництво й розкріпачення селян.

Про залізниче будівництво він черпав свої відомості з перводжерела, с.-то здобував їх од банкіра Штігліца, що брав у цій справі не аби-яку участь. „У неділю 18/30 березня р. 1856", оповідає Ш., „підписано в Парижі мировий договір. У понеділок уранці телеграф передав цю звістку до Петербургу. О півдні цього самого дня барон Штігліц гуляв набережною Неви й зустрів там Олександра II. Той його зупинив та й сказав:, ‚La paix est signée, il en faut profiter', маючи на думці утворення товариства для будування залізниць. Штігліц негаючись поїхав до Парижу, і р. 1859, с.-то менш ніж за рік, було затверджено Grande société des chemins de fer russes, с.-то Головне російське залізниче товариство. Троє французьких інженірів уже приїхали, решта приїде і між ними голова усієї залізничої справи М-г Коліньйон. Насамперед збудують колії Петербург — Псков — Динабург — Вильно — Варшава — Ковно — Ейдкунен". Далі Ш. мріє вже про велику Сибірську магістраль до берегів Тихого океану, але сам робить висновок, що до цього ще дуже далеко. Міністр фінансів Канкрін, як каже Ш., побоювавсь, що залізниці можуть похитнути ввесь державний лад у Росії. Він усяково заваджав їх будувати і раз-

у-раз казав: „Росія, може бути, виграє од цього з господарчого погляду, але-ж гладкі собаки швидше од инших казяться". Як каже Ш., цей педантичний бюрократ, що деякими сторонами цілком виправдав своє справжнє прізвище (Krebs), дарма що його звали російським Кольбером, узагалі вважав розвиток залізничого будівництва в Европі за швидкоминуле ліберальне захоплення. Але Кримська війна сталася за гірку науку. Тепер, каже Ш. далі, росіяни мріють про те, що їхня держава зав'яже тісні стосунки з сусідніми державами, що до неї потрапить свіже повітря, що почне еру мирного розвитку. Певне поки-що те, що емісія залізничих акцій йде дуже добре. З одного з листів ми далі довідуємось, що передплата йшла блискуче— підписалися на 319.397 акцій, тимчасом як на внутрішній грошовий ринок дали тільки 150.000; довелося через те розподілити акції пропорційно поміж тими, хто підписавсь. У листі од 20 липня (1 серпня) р. 1857 докладно описано врочисте відкриття Петергофської залізниці.

Не одного разу Ш. висловлює свою думку про внутрішнє становище Росії. Воно, як він гадає, було незавдоволяще, і можна було сподіватися великих заколотів. Найбільших, на його думку, завдали труднощів фінансове та селянське питання. „Уряд уважає за потрібне", пише він 12/24 липня р. 1857, „заощаджувати. Торік оголошено, що не братимуть рекрутів до армій аж до р. 1860, а тепер навіть заходилися скорочувати Гвардійський корпус. З цього страшенно дивуються й невдоволені офіцери, котрі втрачають посади". Навіть Ш. віщує нову завірюху. Він довідавсь од барона Штіґліца, що, як ухвалила державна рада, по всіх державних кредитових установах замість 4-х, мають давати три відсотки. Штіґліц звав цей захід небезпечним експериментом. „Взагалі тут діється щось дивовижне", одзначає Ш. „До всього ще лають царя як іще ніколи. Царська охорона, себ-то черкеси, була незавдоволена з свого начальника, кн. Баґратіона, бо він почав поводитися з ними як з звичайними салдатами, тимчасом як вони мають чималі привилеї та й служать з власної охоти. 7-го липня, коли в. кн. Костянтин приїхав з Стрельни, усі черкеси рушили до його мармурового палацу та й зажадали, нехай-би він до них вийшов. Він звелів, щоб вони вирядили до нього депутацію, а коли та депутація з'явилася, спочатку прийняв її суворо, але потім обіцявсь розглянути їхні претенсії. Другого дня він надіслав усіх до Красносельського табору. Про все сповіщено царя й тепер чекають, що він накаже. „Ще раз кажу тобі, пише далі Ш. до брата, тут страшенна плутанина. Я можу про це повідомити, бо один з моїх знайомих повезе цього листа, инакше я не був-би зважився за це писати, і тільки Вас і повідомляю про це. Я ще далекий од думки про революцію, про барикади та палацові перевороти. Але старе тісто тепер перемішується так, що тільки найгірше сходить нагору, а поганого тут сила-силенна. За все беруться не так як слід: хтять

заощаджувати й для цього звільняють офіцерів та службовців, але таке безпринципове скорочення ще більше деморалізує урядовців та військо, що після нещасливої війни і без того вже незавдоволене. Хтять знести кріпацтво і не знають, як це зробити. Одна інтрига йде за другою. Цар-небіжчик міг робити, що хтів, бо до р. 1854 його було оточено авреолею влади, захоплювалися його енергією й уважали його суворі заходи за доцільні. Тепер це змінилося. Тепер тільки говорять про м'якість та лагідність, бо цар сам м'який. Але коли часом йому спадає на думку видати суворі накази, то сфіцери кажуть: ‚чого це його закортіло? Це міг колишній робити, а цей чого хоче?' Таким чином усе гудять та критикують і де-далі гірше. На все нападаються, а як петербурзька публіка нерозсудлива, то чуєш дуже дивні вихватки, то нападаються на Адлерберга (командира царської голов. кватири), то на инших генералів, то на цареве захоплення полюванням. У ресторації Дюса офіцери малювали карикатури і між иншими ведмедя з головою Олександра II і з написом: Qui va à la chasse, perd sa plaçe. У фінансовому відомстві теж, здається, не все гаразд. Одне слово, люди без голови, а голова не здатна керувати. Небо поки-що ще ясне, але вже набігають хмари. Тільки одне, здається, іде добре, це залізниче будівництво".

У тому самому дусі пише Ш. 22-го листопада (4 грудня) 1857 р. „Невдоволення тут зростає", пише він, „я поки-що й на думці не маю барикади, бо революційний рух тут не може початися по містах. Зате по селах заколоти. Частенько чуєш, що селяни забили того чи иншого поміщика. Питання про кріпацтво усіх непокоїть. Селяни тільки й мріють, щоб їх одзволили, тільки-ж поміщики ставляться до цього негативно. Уже Катерина не потрапила до пуття розвязати це питання, а відтоді воно ще більше ускладнилося. Тепер-же всі дрібні люди пнуться його розвязати, і нарешті станеться страшенний вибух. Таємна комісія, призначена на початку цього року на те, щоб розвязати це питання, складається з людей, які не розуміють ані соціяльного, ані господарчого його значіння. До всього, на чолі її стоїть така людина, як Олексій Орлов, себ-то вособлена опозиція. Він, як сам каже, швидше дасть одрубати собі обидві руці, ніж припустить, щоб селян звільнили з землею. І лібералізм в. кн. Костянтина тут не пособить. Безладдя це збільшується ще й через те, що салдати, звільнені тепер через скорочення з війська, повертаються на село як вільні люди й мають охоту одружитися, а поміщики часто не дають на це своєї згоди. До того ще фінанси у поганому стані. 739 мільйонів паперових грошей і 130 мільйонів готівкою! Отже всі питаються, цим це скінчиться? Самі тільки „височайші" особи не журяться й марнують час за дитячими забавками. Великі князі Микола та Михайло вкупі з своїми

жінками цілісінькі вечори будують хатки з карт. Це не анекдота, бо одного з близьких моїх знайомих було запрошено на ці вечірки".

У листі з 26 січня р. 1858 повідомляється про заснування Головного комітету для селянських справ, що положення про нього оголошено, як відомо, 18 лютого. При цьому Ш. висловлює думку, що питання це надто складне, щоб бюрократія могла його швидко розвязати. Скрізь незавдоволення. Дворяни, за вийнятком небагатьох, побоюються й гадають звичайно, що не треба було взагалі порушувати це питання. А добрий цар? Офіцери, не маючи вже тепер енергійного, грубіянського царя, звуть цього „старою бабою".

Серед дворян є ще такі, котрі гадають, що можна зберегти режим рабства; точнісінько так, як і в Бельгії серед робітників є такі, котрі певнісінькі, що режим пари зникне і настане знову режим ручної праці.

Що-ж до селян, то Ш. запевнює, що вони вже позвикалися з думкою, що земля належить їм. Поступінно починається рух народніх мас, каже він і одзначає, що колишній міністр унутрішніх справ Бібіков сказав був: побачите, що сокира російського селянина ріже гостріше, ніж французька революція.

На початку р. 1861 Ш. не одного разу повідомляє про те, як працює Головний комітет для селянських справ, і пише, що Олександр II бажає дати селянам землю та волю, а поміщики ладнають рушниці та пистолі. Радикальні елементи вважають, що розкріпачення селян це тільки перший крок до скасування особистого землеволодіння узагалі й до розподілу землі поміж селянами.

4/16 лютого Ш. пише: „Тут усі цікавляться головним чином селянським питанням. Що-дня засідає Державна рада. Одного разу головував сам Олександер II і, коли засідання скінчилося, обійняв Костянтина, с.-то провідцю ліберальної партії".

19 лютого (за ст. ст.) р. 1861 Ш. сповіщає, чом цього дня маніфеста про волю не оголошено і що це буде зроблено на другому тижні Великого посту. Уже перед вісьмома днями, каже він, стояли сотні селян перед Зимовим палацом. А як селяни сподівалися, що 19 лютого буде оголошено маніфеста, то напередодні надруковано в газетах офіційні оголошення, що 19 лютого не буде оголошено будь-яких указів. Окрім того, на цей день позачинювано геть-усі шинки. Адлерберги, батько та син, і начальник над III Відділом, Василь Долгорукий, ночували в ніч з 18 на 19 лютого в Зимовому палаці. — Коли 5/17 березня було оголошено маніфеста, Ш. сподівавсь, що побачить загальне піднесення і вирушив о 12-ій год. дня до Ісакіївського собору. Та він розчарувавсь: народ поставивсь апатично. Ш. пише з цього приводу: „Жаден деспот не може віцасливити країну, що її його предки зробили нещасною. Сліди утисків, що тривали віки, не може стерти один імператорський декрет. У цьому полягає трагізм Олександра II. Багато ще буде хвилювань і багато

крови ще проллється, аж поки тую кривду, що від неї багато поколінь тут страждали, буде зліквідовано, аж поки російський селянин зрозуміє, що йому тепер дано. У цьому трагізм російського народу".

Питання про звільнення селян цікавило Шльоцера і він приділяє йому чимало місця в своїй кореспонденції. 1/13 березня він повідомляє, що другого дня повинні з'явитися до царя в Зимовий палац 42 флігель-ад'ютанти, що наприкінці тижня мали поїхати по окремих губерніях, щоб бути присутніми, як оголошуватимуть маніфеста. Але 15/27 квітня він пише з цього приводу: „У середині держави великий рух, а саме у губерніях Витебській, Пензенській, Київській, то-що. Селяни не хтять визнати флігель-ад'ютантів за царевих заступників та й галасують: цар хоче нас зараз-таки одзволити. За вашим указом ми звільнимось тільки за двоє років; не така царська воля. Ви брешете! Вас не надсилав цар. Отак чинять селяни. А флігель-ад'ютанти загадують, нехай-би вибивали селян різками. Отак робив напр. Олександер Веймарн у Витебську. Там зааретовано окрім того польського комісара. Веймарн приїхав з доповіддю до Петербургу, і його дуже добре прийнято при дворі. „У цих самих колах", завважує з цього приводу Ш., „де тепер тільки мріють про волю, поступ, цивілізацію й людські права, там аж ніяк не вважали на тії 35 вдарів, що їх за наказом од Веймарна здобули сто селян, котрі до всього говорять по-латиськи і тільки поганенько по-російському. Громадянство мріє про конституцію. По різних установах ширять революційні прокламації. Шляхта хвилюється".

З листу з 2/14 жовтня довідуємось, що з'явилися прокламації. Одна з них вимагала конституції, звільнити Польщу, відокремити Україну. Цар виїхав до Криму та на Кавказ, але повернувсь, бо здобув телеграфну звістку про студентські заколоти. Університет і університетську книгозбірню закрито.

3/16 жовтня Ш. був на музичній вечірці в Олени Кочубей. Там співали Енріко Тамберлік і Франсу Граціяні, с.-то найвидатніші в італійській опері співаки. „Блискуча вечірка," завважує він, „але повітря задушливе. Мій мізинчик каже мені, що цим розкошам тут буде покладено край". У серпні, як каже Ш., одержано з унутрішніх губерень погані звістки. Селяни відмовлялися обробляти поміщицькі лани. Багато поміщиків переїхало до Москви. Громадянство мріє про конституцію.

IV.

Розглянувши політичні події, звернімось тепер до політичних діячів, що відомості за них ми знаходимо в Петербурзьких листах Шльоцера.

У Петербурзі тоді украй покохалися в французах. Герой дня був брат Наполеона III, граф де-Морні, що зажив собі слави насамперед через своє походження.

Морні був син королеви Гортензії, дружини короля Людвіга Наполеона Голандського, од її шталмайстра, графа Флао. Бувши міністром справ унутрішніх, Морні чимало допоміг Наполеонові III підчас перевороту 2 грудня р. 1851. Його призначено до Петербургу не тільки в характері посла з приводу коронування Олександра II, але він залишивсь тут і після цих свят, як посол при дворі. А призначили його до Петербургу ось через що. Він був на чолі акційної компанії для будування залізниць, під назвою „Grand Central" і так господарював капіталом цієї компанії, що Наполеон особисто повинен був вплутатися в цю справу й тимчасово усунути Морні з Парижу. Компанію „Le grand Central" зліквідовано, її забов'язання розподілено поміж иншими великими французькими залізничими компаніями, архів компанії геть-чисто попалено, а Морні, винний у цій брудній історії, здобув од свого брата, Наполеона, почесне призначення до Петербургу. Тут він одружився у січні р. 1857 з молодою та багатою князівною Софією Трубецькою. До речи Ш. нагадує, що її батька за якусь амурну пригоду заслано в характері рядовика на Кавказ; згодом, коли його помилувано, йому не повернено князівського титулу, і через те він користувавсь візитовими картками з написом: Serge Troubetzkoi, né Prince Trubetzkoi.

З Морні була людина дуже легковажна й нахабна. Ш. оповідає про нього, що в лютому р. 1857 у нього був бал. На тому балі був і Олександер II. Коли цар пішов, Морні та ввесь склад французького посольства скинули уніформу й понадягали чорні фраки, але не скинули парадних білих штанів з золотою облямівкою, отже з'явилися в фантастичному вбранні.

16/28 березня р. 1857 Ш. пише: „Справді як чарівна особа показала себе на всіх равтах молода графіня Морні, але-ж чоловік її устругнув уже різні штуки. Коли він недавно у Горчакова розмовляв з Олександром II, він тримав обидві руці в кешені. Принц Ольденбурзький запросив його до обіду, але він не з'явивсь; тільки його жінка приїхала та й сповістила, що Морні не буде. У еспанського посла він цими днями приневолив усіх гостей чекати на нього цілісіньку годину. Узагалі, з нього один з найбільших спекулянтів та біржовиків у цілій Франції".

У споминах невідомого автора-сучасника, що обертавсь у найвищих петербурзьких сферах, ми знаходимо те саме за Морні. „Він одразу, як вступив у політичне життя, виявив себе як особа, подібна до Катіліни", читаємо ми тут. „Він сам спочатку не мав доволі грошей, щоб відіграти велику ролю, а через те ще за молодечих років торгував своїми особистими принадами. У Петербурзі його вітали добре, і він користувавсь з свого становища на те, щоб виклопотати для французької компанії велику концесію на будування залізниць у Росії. Та це т. зв. Головне товариство залізниць не збудувало й третини тих колій, що будувати

їх воно забов'язалося. А втім, англійський капітал йому все-таки пощастило усунути" [1]).

За инших представників дипломатичного корпусу Шльоцер згадує частенько, але мимохідь, і тільки Бісмаркові приділяє велику увагу, як це ми вже були одзначили. Отже ми можемо перейти до того, що він повідомляє про тогочасних російських державних діячів.

У кол. державного канцлера Несельроде Ш. частенько бував і раз-у-раз згадує за нього в своїх листах. Він характеризує його як людину порядну, дуже освічену, розумну та делікатну й шанує його заслуги. Він описує, між иншим, й останні дні його життя. Несельроде заслаб на запалення легенів та й помер у неділю 14-го березня р. 1862. У четвер його ще одвідав Олександер II. Прощаючись з ним, Несельроде сказав: „Sire, je ne peux plus vous être utile". Одному з приятелів, що одвідав його, він сказав, показуючи на книгу, що лежала поруч із ліжком: шкода, залишилося читати тільки сто сторінок. У неділю перед обідом він диктував свої розпорядження, що-до свого похорону, вимагаючи, щоб вони були зовсім скромні, прочитав текст і нарешті написав ще листа до своєї доньки, баронеси Зебах. О 4-ій годині по обіді він знепритомнів і о 8-ій год. вечора помер. У звязку з цим Ш. подає цікавого документа, а саме листа, що його надіслав р. 1804, с.-то коли Несельроде мав іще тільки 24 роки зроду, його батько до австрійського посла в Гаазі. Батько писав: „Ці рядки Вам дасть до рук мій син, прикомандирований до російського посольства в Гаазі; рекомендую його Вам. З нього ніколи не вийде нічого путнього; тільки-ж хлопець з нього непоганий і Ви можете бути певні, що коли прийматимете його в себе, Ви зробите мені втіху; Вам-же він не завдасть жадного клопоту".

Згаданий тут „непоганий хлопець" за 12 років був уже міністром (з 9-го серпня р. 1816) і потім державним канцлером. Ш. запевнює, що Несельроде до р. 1800 служив у Кінній гвардії, але через інсубординацію його звільнено з наказу Павла I. Та це не точно. Бувши флігель-ад'ютантом і полковником у Кінній гвардії, Несельроде, що мав тоді 20 років зроду, удавсь до Павла I, прохаючи дозволити йому виїхати до Італії, щоб служити при головній кватирі фельдмаршала Суворова. Дозвіл він здобув, але не знав, що Павло вже заборонив усім иншим флігель-ад'ютантам їхати до Суворова, бо він тільки хтів знати, хто з них волітиме краще служити у Суворова, аніж у нього. Отже Несельроде виїхав, але в Київі його наздогнав фельд'єгер з дорученням негайно повернути його до Петербургу. На першому-таки параді Павло I заявив, що він не добре сидить на коні, поганий їздець, узагалі занадто малий на зріст, та наказав викреслити його з гурту ад'ю-

[1]) Gadebusch und Petersburg. У журналі „Baltische Monatsschrift" 1885 № 1, 2.

тантів і зарахувати в характері статського совітника до колегії закордонних справ. Отак Несельроде несподівано зробився дипломатом [1]).

Про наступника Несельроде, с.-то державного канцлера Олександра Михайловича Горчакова Ш. згадує у своїх листах частенько. Пушкін, що вчився разом з Горчаковим у Царськосельському ліцеї, так характеризує його: „Питомецъ модъ, большого свѣта другъ, обычаевъ блестящихъ наблюдатель". Ш. часто зустрічавсь з Горчаковим, але спочатку не полюбляв його. Це пояснюється, здається, тим, що канцлер, як одзначено в листі з 22/XI (4/XII) р. 1857, „не жалував німців" і в своїому міністерстві не підвищував на службі навіть видатних співробітників, німців походженням. Горчаков був прихильник й оборонець усього французького. Автор згаданих попереду записок „Гадебуш і Петербург" і собі підкреслює ції симпатії Горчакова й переказує отакий приклад, коли ця хиба канцлерова виявилася особливо невдало. А саме: коли відбувалося коронування Олександра II, Горчаков і надумавсь, особливо проти инших послів, пошанувати французького посла Морні й зробити так, щоб тільки йому дали ордена Андрія Первозваного. Окрім Морні, не мав цього ордена й князь Де-Лінь, представник Бельгії. Тільки-ж Горчаков поклав на нього не вважати, але забувсь за одну, дуже в жливу, обставину. Кн. Де-Лінь, як найбагатша й найвельможніша людина на всеньку Бельгію, лиш на прохання од бельгійського короля погодився репрезентувати Бельгію підчас коронування. Він вимагав тільки, щоб усі видатки було пороблено його коштом й одмовився од будь-якої винагороди. У Москві Де-Лінь був страшенно здивований, коли напередодні коронування довідавсь, що йому другого ранку буде дано ордена Олександра Невського, а вискочню Морні ордена Андрія Первозваного. Через те він не вагаючись вирішив, що не прийме призначеного для нього ордена й негаючись надіслав до Горчакова бельгійського посла при російському дворі, Де-Йонге. Він доручив йому переказати Горчакову, що він одмовляється од будь-якого ордена і, як кавалер австрійського ордена золотого руна, може прийняти в будь-якій державі лиш найвищий орден. Де-Йонге поспішивсь до канцлера, що вже спав, звелів його розбудити й загрозивши, що Де-Лінь негайно піде геть, коли його вимогу не буде виконано, примусив канцлера, ще вночі, завдовольнити його бажання. Де-Лінь другого ранку не здобув жадного ордена, і Морні один з усіх послів одержав ордена св. Андрія Первозваного, але Горчакову чималою мірою отруєно тую втіху, що він за неї мріяв. Автор записок каже, що багато років згодом Горчаков сам йому розповів, хвилюючись, за цей інцидент.

Шльоцер одзначає, як характерну ознаку для особи Горчакова, його самолюбство й зарозумілість. Знов-же й Бісмарк у своїх спо-

[1]) Ibid. № 2, pag. 99.

минах каже те саме [1]). „Горчаков був розумний й блискучий промовець, пише Бісмарк за нього. З великою охотою він хизувавсь оцим своїм хистом перед чужоземними дипломатами, що перебували в Петербурзі. Він однаково добре розмовляв французькою та німецькою мовами, і я бувши послом і згодом колегою, залюбки з ним розмовляв цілісінькими годинами. Крім того, йому подобалось, щоб його слухали молодші й інтелігентніші повірені в справах, що їм, окрім ораторського його таланту, імпонувало ще й його високе становище".

Шльоцер потроху зм'якшив свої відзиви про Горчакова, поставившись до нього спочатку не зовсім прихильно. Отож у листі з 10 вересня р. 1857 він ще зве Горчакова галабурдником, що сам не спить і вранці вже о 5-ій год. будить своїх секретарів і диктує їм депеші, що вважає себе за провідцю слов'янства. До всього він страшенно самолюбний. З нього людина розумна, та останніми часами всі з його глузують. Вже тоді, коли він був повіреним у справах, його звали „надповіреним" (surchargé d'affaires).

У вересні р. 1857 Горчаков був разом з Олександром II у Німеччині. З цього приводу ми читаємо в листі з 14/26 листопада: „Про те, що Prince ministre казав за кордоном, надходять звідусіль дуже цікаві звістки. Він скрізь за себе так говорив, неначе він сам керує усім світом. Старий Орлов (граф Олексій Орлов) зве його раз-у-раз „notre Mazarin", або „notre Richelieu", або „le grand moutardier du Pape" [2]). Проте Ш. додає тут: „В устах Орлова, що з нього й досі душа уряду, ці слова бренять дуже дивно". 2 січня р 1858 Ш. повідомляє про те, що засновано Раду міністрів, та й додає, що Горчаков страшенно вдоволений з цих нарад, бо вони дають йому нагоду показати свій розум, ущерть переповнений класичних цитат. Він що-дня виснажує чотирьох секретарів, диктуючи їм депеші. Цими днями хтось запитав, що було-б, коли-б усі держави мали таких невгомонних прем'єр-міністрів?" Під 13 лютого р. 1858 ми знаходимо вказівку на те, що міністри не можуть погодитися що-до селянської справи. Горчаков поривається все ще наперед, неначе молодий студент. Зате-ж реакціонери кажуть, що Горчаков не знає Росії, бо він аж до р. 1856 перебував за кордоном і через те відважується на рисковиті кроки.

У листі з 6/18 квітня р. 1859 знаходимо зазначку: „Горчаков самолюбний дурень, тепер більший ніж будь-коли". Але вже 21 січня (2-го лютого) р. 1860 Ш. гадає, що „Горчаков почав поводитися з ним простіш". У листі з 3-го листопада того-таки року ми читаємо навіть таке: „Становище Росії покращало. Згадка про Кримську

---

[1]) Т. II, стор. 173.

[2]) При цьому Орлов почасти натякав на прізвище, що походить од „гірчиця" (moutarde), почасти на французьке прислів'я „il se croit le premier moutardier du Pape", яке застосовують до людини зарозумілої.

поразку зникає; це дипломатична заслуга Горчакова". 24-го березня (5 квітня) р. 1861 Ш. повідомляє, що тепер у Петербурзі частенько можна почути слівце „конституція". Шляхта багато чого позбулася і через те домагається нових прав. І от, на думку Шльоцера, коли-б запровадили конституцію, це зробило-б Горчакову особливу втіху, бо він частенько вже висловлював жаль, що з нього не член парламенту. Адже в парламенті він міг-би використати свій хист як промовця. Живовидячки, Ш. почав добре ставитися до Горчакова. Коли Бісмарк ладнавсь був їхати у відпустку до Німеччини, він написав 3/15 червня р. 1861 до міністра закордонних справ у Берліні листа. У тому листі він вимагав призначити на час його відсутности за повіреного в справах не кого, як Ш., бо й Горчаков путящої за його думки й охоче полегшив-би йому провадити справи. Міністр на це пристав, і 15/27 липня Горчаков запросив молодого повіреного в справах до себе на дачу в Петергоф, де дуже прихильно вітав його і повідомив за багато новин. До всього він сказав йому: „я хочу, щоб у Берліні бачили, що ви користуєтеся моєю довірою".

Бісмаркова відпустка була дуже довга. 2/14 жовтня Горчаков знову постачив Ш-ові численні дипломатичні матеріяли, а коли той подякував за цінні відомості, відповів йому тоном доброго дядька: „я бажаю щоб ви блискуче виконали обов'язки повіреного в справах". В-осени р. 1861 Олександер II був у Криму, в Лівадії, і на час його відсутности було утворено регентство, що до нього увійшов і Горчаков. З цього приводу Ш. 4/16 жовтня пише: „Горчаков заслаб: наради з иншими членами регентства його дуже стомлюють, бо йому доводиться здибатися з поглядами, що він їх зве застарілими й несучасними і що проти них йому доводиться боротися". Як видко, Ш. кінець-кінцем серйозніш ставився до Горчакова.

Щоб порівняти, цікаво ознайомитися з тим, що каже про канцлера инший сучасник, а саме автор записок „Петербург і Гадебуш". Горчаков посідав у Петербурзі видатне становище в громадянстві, — читаємо ми тут. Він мав блискучі здібности, був людина дотепна й дуже полюбляв розмовляти з людьми. Окрім того, він страшенно вподобав собі складати депеші. Він милувавсь з своїх власних депеш (його взивали Le Narcisse de la depêche) і вважав за видатних дипломатів тих з своїх співробітників, котрі писали не тільки змістовні депеші, ба й багато депеш. Як гадає автор, Горчаков свого часу мав великі заслуги, але останніми роками свого життя був лиш номінально на чолі міністерства, а фактично вже нічого не робив. Була з нього людина добряча, але йому не ставало відваги. Отож, приміром, він особисто не полюбляв генерала Ігнатьєва, але зáвсіди погоджувавсь, коли Олександер II висовував того на найвідповідальніші посади. Горчаков звичайно о 6-ій год. вечора вислухував доповіді од начальника над своєю канцелярією, а після

того залюбки приймав знайомих, щоб з ними розмовляти або гуляти в карт. Автор раз-у-раз користувавсь з цього часу, щоб одвідувати канцлера й розмовляти з ним про події дня й про події в салонах. Бесіди ці були дуже веселі й цікаві; канцлер оповідав зáвсіди цікаві речі, але, додає автор записок, треба було при цьому забутися за те, що ви розмовляєте з державним канцлером і старою людиною.

Що-ж до инших російських державних діячів, то за них Ш. тільки згадує, або дає коротенькі замітки, часом, правда, вдалі й влучні. Отож р. 1860 17/29 листопада він пише: „Поліцмайстра Шувалова призначено за начальника департаменту в міністерстві внутрішніх справ, а його заступив царів приятель ще з дитячих років, генерал-ад'ютант Паткул, командир Павлівського полку, що визначається неввічливістю. Не аби-яку ролю відграють уже деякий час брати Мілютіни. Один з них, Дмитро, давніш командував на Кавказі штабом кн. Барятінського; він зажив собі слави, написавши життєписа Суворова. Тепер він має посаду товариша міністра справ військових, людина з його молода, честолюбна, гарний ділок. Цей „homo novus" є „spiritus rector" в реорганізації армії. Його брат Микола, людина европейськи освічена, має ліберальні ідеї. У Редакційному комітеті для селянської справи він брав дуже діяльну участь як лідер радикальної меншости. Переказують, що він секретарюватиме в Державній раді замість від:мого Буткова, довіреного Орлова. До речи, Бутков отой провадить таке розпусне життя, що жадна пані не може побути біля нього, не скомпромітувавши себе вкрай. Його справи теперь, здається, гіршають".

У листі з 14/26 листопада р. 1860 ми знаходимо повідомлення що здоров'я „старого Орлова" (себ-то князя Олексія Орлова) де-далі гіршає, він навіть уже напівбожевільний. Про нього повідомили тепер Шльоцера, що він свою славнозвісну атаку з кінною гвардією 14 грудня р. 1825 тільки тоді зробив, коли, виждавши дві години, пересвідчивсь що Микола переможе.

11 травня р. 1861 Ш. пише про те, що міністр внутрішніх справ, Ланской, іде на демісію, і додає: „Замість його призначено Валуєва. Р. 1857 він був цивільним губернатором у Курляндії, удавав там з себе слов'янофіла й його не любили там. Його так само вважають за ліберала, але не в такій мірі, як М. Мілютіна. Вел. кн. Костянтин його дуже жалує й йому тепер доручено буксувати державний корабель між Сціллою реакції та Харібдою революції до фарватеру мирних реформ".

28 січня (9 лютого) р. 1861 Ш. одзначає врочисте святкування 50-літнього юбілею міністра фінансів, Княжевіча, й додає: „Переказують начебто цей рутинер був другий Кольбер. А старий Меншіков цими днями сказав: я напевне незабаром буду міністром фінансів! Адже коли Росія не мала флоти, я був за міністра справ морських. Я обороняв Севастопіль, коли там не було пороху. Тепер у нас немає грошей, отже я буду

за міністра фінансів". 12/24 жовтня р. 1860 Шльоцер оповідає про критичне становище російських фінансів і дивується, що в жадному міністерстві люди не силуються заощаджувати, а спостерегається як-раз протилежне. Утворюють нові коштовні хатні господарства великих князів. У сполученому міністерстві уділів та державних маєтків не все гаразд. Отож Муравйов здобув весною р. 1860 як подарунок од царя 40.000 десятин землі. Він продав міністерству цю землю за 800.000 карб. Коли він роз'їздить, то здобуває гроші з обох міністерств. — 14/26 грудня р. 1861 Ш. одзначає, що кол. тінь царя Миколи, с.-то Адлерберґ-батько, з елегантним станом черкеса й незмінно чорним волоссям, одсвяткував свій п'ядесятьлітній юбілей. Цар та великі князі особисто вітали цього ветерана. Його менш елегантний, але добрячий син, Сашко, дістав у подарунок 70.000 десятин землі, що стали йому у великій пригоді, бо його векселі котирують тільки 40%.

У листі з 6/18 грудня р. 1857 Ш. повідомив брата й про „кумедну вечерю", що описа її й вмістимо тут наприкінці нашої статті. „Перед кількома днями", пише Ш., „я одержав од відомої коханки старого графа Адлерберґа ніжну записку, що в ній вона запрошувала мене покуштувати в неї ввечері з деякими знайомими супи. Окрім супи з періжками, меню складалося з стерлядок, оленів, перепелят, пулярд, то-що. Бенькет цей, що в ньому брали участь окрім мене ще граф Фестетич од австрійського й віконт де Л'Еспір од французького посольства, прикрашали танцюристка Фрідберґ та її мати. Ця Мінна Іванівна, вона-ж тепер Madame de Bourghoff, зробила нечувану кар'єру од звичайнісінької латиської наймички аж до коханки ще й досі могутнього кол. фаворита царя Миколи. Як маленька російська Помпадурка, вона заслуговує на певну увагу, дарма що й вона, як її коханець, у зовнішній політиці нічого не важать. Ця вечеря дала нам спромогу розвязати в бажаному розумінні справу однієї порядної пруської родини, а за це ми вже довго були клопоталися. Варто було їсти цю супу.

Про цю коханку графа Володимира Адлерберґа ми знаходимо в листі Бісмарка, надісланому 3-го травня р. 1861 до Берліну до міністра закордонних справ, Шлейніца, таке: „Мадам Бургоф улаштовує в своїому салоні прийоми. Одвідувати їх для мене особисто незручно, але її повинні одвідувати молоді представники нашого посольства. Вона підтримує через Адлерберґа прохання до найвищої влади. Ця особа тримає під иншим іменням паризьку модну крамницю, де люди, котрі мають подати такі прохання, платять за рукавички 100 або 500 карбованців".

Закінчуючи цим свій огляд змісту Шльоцерових листів, ми насамперед повинні визнати, що автор їх оповідач правдивий. Уже те, що ми тут подали з багатого змісту „Петербурзьких листів", дає право твердити, що це історичне джерело успішно витримає перевірку

історика, що візьметься розвязувати це завдання за допомогою критичного апарату. Це пояснюється найбільше тим, що в родині А. Л. Шльоцера, як показує діяльність його синів, підтримувано інтерес і симпатії до Росії. Автор Петербурзьких листів, таким чином, прибув до Росії з доброю історичною й географічною підготовою. Перебуваючи в Росії, Шльоцерові через те не важко було дати собі раду в новому оточенні, куди його привела дипломатична діяльність, і в своїх листах, відповідно до цього, він дає певні відомості. Узагалі можна сказати, що в листах цих немає ані сенсаційних звісток, ані секретних донесіннів про події, досі нам не відомі. Навпаки, про те, за що трактується в цих листах, напр. про революційний рух, ми маємо тепер здебільшого докладніші відомості й точніше уявління; але все-ж ці листи варті, щоб прихильник історії звернув на них увагу [1]). Читаючи їх, ми пересвідчуємось, що проникливе око їх автора передбачало вже тоді події, яких свідками й співучасниками ми недавно були. Отже листи ці цікаві для нас, як відзиви розумного й спостережливого чужоземця про світ, що тепер остаточно відійшов до історії.

---

[1]) Особливо цінно те, що Шльоцер в Петербурзьких листах повідомляє про свої стосунки з Бісмарком. 5-го травня цього року на спільному зібранні Пруської Академії наук в Берліні проф. історії Ленц зробив велику доповідь під заголовком „Бісмарк і Курд фон-Шльоцер". Доповідач подав докладну картину особистого й політичного звязку Бісмарка з Шльоцером.

Д. Є. БОВАНЕНКО
(Київ).

ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ НА УКРАЇНІ.

Марксова економічна наука мала на Україні ще в 70-ті роки видатного свого представника, ретельного послідовника і блискучого популяризатора в літературі й на катедрі, в особі М. І. Зібера. Марксизм, як теорія й практика пролетарської боротьби захопив широкі кола робітництва й інтелігенції допіру з 90-х років, коли капіталізм опанував не тільки промисловість, а й сільське господарство. Що-до 70-х і 80-х років, то марксизм, як світорозуміння, мав небагато прихильників, і переважно поміж інтелігенцією, тому що робітництво, як класа, ще тільки-тільки формувалося. Точилася палка дискусія, чи Східня Европа в своїому розвиткові неминуче піде, як і Західня, через капіталістичний спосіб продукції до соціялізму, чи може промине капіталізм і піде своєрідними шляхами до нових форм виробництва.

Але невблаганні закони економіки не вважали на дискусію, і Східня Европа, як і Західня, — після реформи 1861 року невхильно в свойому розвиткові пішла капіталістичним шляхом.

Українське господарство ступило на шлях капіталізму під найбезпосереднішим впливом царського уряду й агресивних змагань російської буржуазії, з одного боку, і великої економічної зацікавленности й політичної активности европейського капіталу — з другого. Поривання російського капіталу на південь, за межі України, до Персії та Туреччини зустрілися з інтересами англо-французького капіталу ще перед реформою. На ґрунті антагонізму в інтересах східньо- й західньо-европейського капіталу що-до азіятських ринків, і повстає Кримська війна 1854—56 рр. Кримська війна довела, що боротьба країн, де форми продукції первісні, оперті на кріпацькій праці, з країнами, де панували нові — капіталістичні форми виробництва, — річ безнадійна. Військова техніка західньо-европейського капіталізму перемогла на берегах Чорного й Озівського морів російський та український капітал, що намагавсь захопити вихід з Чорного моря, і це перешкодило Російській Імперії зреалізувати широкі плани, звязані з захопленням азіятських ринків та трапезунтського транзиту [1]).

[1]) А. Оглоблин, Предкапиталистическая фабрика, ст. 53—54.

Але переможному рухові російського капіталу на південь було поставлено межі тоді, коли він підпорядкував українські ринки і витиснув звідти чужоземні товари [1]). Нагромаджений торговельний капітал, що не мав змоги поширити територію за-для свого впливу, почав шукати місця, де-б прикласти свої сили в виробництві. Торговельний капітал перетворювавсь у промисловий, і питома вага останнього більшала в системі кріпацького господарства. Вкупі з цим збільшувавсь і інтерес з боку промислового капіталу що-до ринку вільнонайманої робочої сили. Але не звязаний з виробництвом безпосередньо, торговельний капітал впливав на нього через ринок, диктував ціни, сполучав виробника з світовим ринком і цим збільшував товаровість сільського господарства, впливав на вдосконалення сільсько-господарського реманенту і підготовляв грунт для переходу на вільнонайману працю [2]).

Реформа 1861 року й була наслідком перемоги капіталістичного процесу, що підготовляв його торговельний капітал у середині кріпацького господарства, розкладав його т і підготовляв нові форми продукції.

1861 рік, що надав право селянам вільно користуватися своєю робочою силою, і є початок переходу Східньої Европи до капіталістичних форм виробництва [3]). Перехід до нових форм виробництва був неминучий після селянської реформи. Але самий перехід відбувавсь за найактивнішою участю державної влади, що різними засобами прискорювала цей процес і скеровувала його в інтересах, здебільшого, північної частини Імперії, концентруючи промисловість навколо двох північних столиць. Вбогий з природи, вкритий пісками, лісами й болотами північний район Імперії перетворювавсь, через охоронну митну урядову політику, на велику фабрику, що зростала й ширилася коштом хліборобської частини Імперії [4]). 1871 року М. Яснопольський пише: „Нынѣ 80-ти милліонный рынокъ ограждается таможенными постановленіями для нашего (= північного) фабричнаго округа, и послѣдній, можно сказать, развился на счетъ остальной Россіи“ [5]). Особливо прикро централізаційна рука імперської влади впливала на українську економіку, що мусіла, як і сільсько-господарчі райони Росії, годувати промисловий північний район. Організація кредитових установ, допомога приватним підприємцям, проведення каналів, поліпшення шляхів і будування залізниць — от чинники, що вплинули на скупчення капіталу навколо московського та петер-

---

[1]) И. Аксаковъ, Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ, ст. 14, 61, 127, 165.

[2]) М. Вольскій, Очерки исторіи хлѣбной торговли Новороссійскаго края, ст. 78, 89, 91, 110, 133; Фундуклей, Статистическое описаніе Кіев. губ., ч. II, ст. 103, 152; Землед. Газета, 1858, № 85; № 100, Журналъ Землевладѣльцевъ, 1859, № 24.

[3]) Лист Енгельса Ніколаю -ону (Письма, вид. 1923 р., ст. 297).

[4]) Н. Яснопольскій, Экономическая будущность Юга Россіи (Отечественныя Записки, 1871 р., т. CXCVI, ст 269); Аксаковъ, op. cit., 13. [5]) Ibid.

бурзького центрів. Зате Україна з невпорядкованими шляхами, мізерним кредитом, за централістичної політики Росії, що стягувала капітали до столиць, лишалася країною сільсько-господарчою з багатьма гуральнями та цукроварнями й з малою кількістю капіталів взагалі [1]).

Але перейшовши на шлях капіталістичного розвитку, побита в Кримській війні, Росія потрібувала своєї металургії. Організація металургійної промисловости залежала від покладів кам'яного вугілля та залізної руди. Тут саме й виступив Донбас з його великими покладами кам'яного вугілля, залізної руди та инших мінеральних багатств. Організація й розвиток донецької промисловости призводить до великих змін в українській економіці й суспільних стосунках на Україні. Велику металургійну промисловість можна було збудувати тільки на вільнонайманій праці. Поширення металургійної промисловости в Донбасі сприяє швидшому переведенню сільського господарства на капіталістичні рейки і підносить питому вагу України, як господарчої одиниці на сході Европи. Досить швидко позначаються класові суперечки й громадянська активність, розбуркані розвитком нових форм виробництва [2]). На ґрунті великої промисловости, Україна мусіла була вважати й на ті наслідки, що їх викликає звичайно розвиток капіталістичного виробництва по всіх країнах. Це концентрація капіталу, випирання з ринку кустарів через фабрики, зростання резервової армії праці коштом спролетаризованого селянства, організація підприємницьких товариств, банків, то-що [3]). Ф. Енгельс у листі до Ніколая -она пише: „Ви скаржитеся, що товари машинового виробництва витискують продукти хатнього виробу і, таким чином, знищують додаткове, допомічне виробництво, без якого селянин не може жити. Але-ж ми маємо в цьому, безперечно, неминучий наслідок капіталістичної великої промисловости: утворення внутрішнього ринку („Капітал", розд. 24, від. 5), тоб-то, те, що відбувалося вже в Німеччині за мого часу і на моїх власних очах" [4]).

Розвиток великої промисловости позначивсь і на українському революційному рухові, визначаючи його зміст, силу й питому вагу на сході Европи. Сергій Подолинський, відомий український революціонер 70-х років [5]), у журналі La Revue socialiste (1880, № 6) дає тогочасному революційному рухові таку характеристику: „Старий російський соціяліст' хоч називає мене українським соціялістом,

---

[1]) Семеновъ, Изученіе историческихъ свѣдѣній о россійской внѣшней торговлѣ и промышленности, III, ст. 242, 245; Н. Яснопольскій, О географическомъ распредѣленіи государственныхъ доходовъ и расходовъ въ Россіи, ч. I, ст. 131, 162, 177.

[2]) М. Слабченко, Матеріяли до економічно-соціяльної історії України, т. II, ст. 141, 145.

[3]) С. Подолинський, Ремесла і хвабрики на Україні (1880 р., Женева), ст. 96–98.

[4]) Письма, ст. 299.

[5]) М. Грушевський, З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток.

старається представити мене ворогом революційного руху в Росії. Се буде дуже дивним кожному, хто знає, що соціялістичний рух український не тільки не менше революційний від російського, але Україна як-раз більше, ніж інші російські провінції, поповнювала кадри великої російської революційної партії. Московський і Казанський університети з революційного погляду стояли значно позаду університетів Київського, Харківського і Одеського; окрім того, загально відомо, який переважаючий вплив мають в Росії південні елементи також і в складі радикальної молоді Петербурга" [1]). В особі Драгоманова, Подолинського, Павлика революційний здвиг, що був наслідком швидкого проти инших частин Імперії розвитку капіталізму на Україні [2]), широко поставив у всесвітньому маштабі на шпальтах европейських соціялістичних журналів справу про український революційний рух та його взаємини з аналогічним рухом Росії та Польщі.

У другому зошиті першого річника „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", М. Драгоманов вмістив програмову статтю „Малоруський інтернаціоналізм", де обстоює супроти нападів Лаврова провідну думку російського журналу „Община" і підносить широко справу про утворення одної інтернаціональної федерації соціялістів України та пограничних з нею країн. „Як щоб такий союз здійснився з долини в гору, себ-то виходив від дійсних робітничих груп — то він міг-би, завдяки своїм безпосереднім зносинам зі Сходом і Заходом, набрати форми певного роду східно-европейської інтернаціональної ассоціяції, котра в свій час, якщо західно-европейська робітнича ассоціяція в той чи инший спосіб знова відродиться, могла-б привести до сього союзу західно-европейських соціялістів дійсні, а не фіктивні робітничі групи великої країни, котра досі лишалася майже непорушною животворним словом універсальних ідей соціялізму" [3]). Едвард Бернштайн, що був за редакційного секретаря вищенаведеного журналу, в своїх „Споминах" пише, що питання, які підносив Драгоманов, „для більшости західно-европейських читачів були справжнім відкриттєм і по части ще й тепер інтересні" [4]). Далі Бернштайн зазначає, що не відразу він зрозумів і прийняв ті думки, що їх висловив Драгоманов у статті „Малоруський інтернаціоналізм". „Це у великій мірі тому — пише Бернштайн, — що те, що вона закидала великоруським соціялістам, з відповідними змінами відносилося також до мене: виложені в ній ідеї були і для мене

---

[1]) С. Подолинський, Соціялізм, нігілізм та тероризм (З починів українськ. соціялістич. руху).

[2]) Н. Ленин, Развитие капитализма в России (Ленінград, 1925), ст. 172, 185, 203 — 206, 388.

[3]) М. Драгоманов, Малоруський інтернаціоналізм. (З починів укр. соц. руху).

[4]) Е. Бернштайн, Спомини про Мих. Драгоманова і Сергія Подолинського (З починів укр. соц. руху).

‚надто нові і радикальні', щоб я міг був їх відразу прийняти і стравити. Бо-ж ціле моє соціялістичне виховання, яке я набув з творів Маркса, Енгельса і Лясаля, пішло було в цілком иншім напрямку. Наприклад, для мене було-б неможливе або видавалося-б найгіршою реакцією вважати євреїв окремою нацією. Всі мої соціялістичні приятелі єврейського походження з Росії, а між ними також ті, що були з території колишньої України, думали по, великоруськи' в тім розумінню, яке поборював власне Драгоманов. Вони казали, що український рух у Росії, змальований Драгомановим, це тільки агітація інтелігентів, що не висловлює ніякої живучої в народі течії" [1]). Ось як інформували з иншого боку европейського читача про український соціялістичний рух оці емігранти з України. Та й ватажки тогочасного революційного руху в Західній Европі, здебільшого, дивилися на недержавні нації, як на нації, що повинні асимілюватися й розвиватися підо впливом великих культурних націй. Так Фердинанд Ласаль року 1863, в листі до Карла Родбертуса, так висловлюється в цій справі. „Я не безоглядний прихильник принципу національности. Мій погляд на цю справу я висловив свого часу дуже виразно в моїй брошурі про італійську війну, яку Вам тут залучаю. Там найдете виразно виказане, що право національности я признаю тільки великим культурним націям — а тим і Ви його не одмовите, — а не для рас, яких право лежить скорше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватися під їх впливом" [2]). З цього погляду протилежній думці на національну справу в соціялістичному рухові потрібно було проторювати нові стежки, инші напрямки. Практика українського соціялістичного руху (й инших колишніх недержавних націй) робила це діло й цим впливала на викристалізування й оформлення інтернаціональної соціялістичної думки взагалі.

II.

За організаційний осередок українського соціялістичного руху 60-х і 70-х років був Київ. Сюди збиралися найактивніші і найбільш викристалізувані молоді сили, налагоджуючи звязок з революційними осередками по всій Україні. Року 1864 до Київа з Таврії приїхав двацятилітній юнак Микола Йванович Зібер і вступив на правничий факультет Київського Університету. Талановитий студент одразу звернув на себе увагу професури, і один з них Романович-Славатинський намагавсь зробити з Зібера правника. Але майбутній славнозвісний теоретик-економіст одразу дуже зацікавивсь політичною економією. Тоді політичну економію викладав М. Х. Бунге. Вихований на творах Сміта й Рікардо, Бунге був ліберальний професор і до нових течій у політичній економії ставивсь терпимо. Та й взагалі тогочасна українська і російська буржуазія, навіть реакційні кола,

[1]) Ibid. [2]) Ibid.

що боролися з народництвом, ставилися до Марксової науки не так вороже, як наприкінці XIX в. і в XX в. В цей час марксизм ще виступає, як наукова доктрина, а не як теорія й практика боротьби пролетаріяту, який ще тільки народжувався, як класа, і підчас дискусій ліберальні економісти инколи протиставляли супроти народництва твердження з „Капіталу", як довід, що Росія неминуче піде шляхом капіталістичного розвитку. Окрім того, Бунге не мав професорського педантизму, що одштовхує студентів, а навпаки відзначавсь прихильністю до молоди, перший завів практичні вправи, за що й користувавсь великою популярністю і мав чимало талановитих учнів, що поробилися згодом відомими економістами [1]). Так-от поміж учнями Бунге визначився М. І. Зібер. Бунге намітив Зібера, як свого стипендіята, і Університет запропонував йому лишитися при катедрі політичної економії та статистики, щоб готуватися на професора. Але по закінченню Університета вакантної стипендії не було, та й сам Зібер, як і тогочасна революційна молодь, мав намір піти в народ і там працювати над його визволенням. Здобувши посаду мирового посередника на Волині, Зібер на практичній роботі, в народній масі міг перевірити теорію класової боротьби, що її він прийняв і засвоїв з творів К. Маркса [2]). Окрім того, тут він міг придивитися ближче до національного питання, що так гостро стояло в тогочасних київських студентських та громадських організаціях. Мировим посередником Зібер пробув тільки 8 місяців, а потім приїхав до Київа і блискуче склав тут магістрантський іспит. Бунге запропонував йому викласти теорію Маркса. Романович-Славатинський у своїх спогадах пише, що щоки Зібера зашарілися, коли він почав викладати теорію, що був її гарячий прихильник [3]). Склавши магістрантський іспит, Зібер обороняє свою дисертацію „Теорія цѣнности и капитала Рикардо въ связи съ позднѣйшими разъясненіями, надруковану в „Кіев. Ун. Изв." р. 1871, де виявляє велику ерудицію, силу абстрактної аналізи, здібність до синтези й уміння розбиратися в найтонших і найбільше заплутаних питаннях.

Але молодий магістр політичної економії не обмежує себе кабінетною роботою, а все щільніше звязується з українським соціялістичним рухом і близько сходиться з його керівниками. В своїй автобіографії Драгоманов згадує про М. І. Зібера, що вже року 1870 в студентських гуртках читає реферати про „Капітал". На одному з таких засідань Драгоманов познайомивсь з Сергієм Подолинським, що був слухачем Зібера [4]). Ця згадка, а потім щире приятелювання Зібера з Подолинським дають нам право зазначити, що

---

[1]) В. С. Иконниковъ, Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей Университета, ст. 77.

[2]) М. Драгоманов, Автобіографія (Київ, 1917 р.), ст. 20.

[3]) Л. М. Клейнборт, Николай Иванович Зибер (Петроград, 1923), ст. 13.

[4]) М. Грушевський, З починів українського соціялістичного руху.

Зібер мав значний вплив на встановлення марксівського світогляду в відомого революціонера Подолинського, автора брошур, що нелегально перевозилися через кордон і мали широке розповсюдження на Україні. Безсумнівний вплив Зібера, як популяризатора марксівських ідей і на ширші кола революційного українського громадянства [1]).

Року 1871 Зібер й Подолинський, з рекомендаційними листами від Антоновича і Русова до львівських та віденських галичан, вирушили за кордон. Це дало змогу Зіберові обізнатися з революційним рухом в Галичині і особисто познайомитись з його ватажками на зборах „Січи", про що Зібер потім розповідав Драгоманову [2]). За кордоном Зібер пробув два роки, підтримуючи постійний звязок з Драгомановим та Подолинським. У Західній Европі Зібер перебував по різних країнах, працював по бібліотеках, слухав лекції, бував на соціялістичних конгресах, одвідував фабрики, статистичні установи й знайомивсь з кооперацією [3]). Кооперацією Зібер дуже цікавивсь і практично, і теоретично. Він був за голову управи першого в Київі споживчого товариства, керував ним, налагоджував звязки з кооперативними організаціями по инших містах [4]).

До Київа Зібер повернувсь р. 1873, де його Університет обирає на доцента по катедрі політичної економії та статистики. Починається доба найактивнішої та багатогранної діяльности Зібера; він стає активним членом Громади, де завойовує собі видатне місце поруч з Драгомановим та Антоновичем. На жіночих курсах, зорганізованих у приміщенні Драгоманова, Зібер знайомить слухачів з „Капіталом" Маркса. Послідовний, викристалізований марксист, глибокий теоретик, знавець англійської класичної літератури й нової німецької, Зібер, як економіст, стоїть на чільному місці не тільки на Україні, а й у Росії. Розроблення й популяризація ідей, що їх розкрив Маркс у першому томі „Капітала", стає за головну мету в житті Зібера, і це виконував він блискуче, і в дослідчій праці, і у викладах [5]). Цілком зрозуміло, що це мало велике значіння задля поширення марксівських ідей на Україні і в Росії, куди Зібер перший переніс Марксову схему розвитку капіталізму.

Але недовго довелося молодому доцентові обіймати катедру політичної економії й працювати на Україні. Середина 70-х років позначилася реакційним розгулом російської влади; особливо гостро це відчулося на Україні. Погром політичних та культурних українських організацій завершився відомим указом 1876 року про заборону українського слова (Iex Josephoviciana).

---

[1]) Д. Н. Овсянико-Куликовский, Воспоминания (Петроград, 1923), ст. 144.

[2]) М. Грушевський, З починів укр. соц. руху.

[3]) Н. Зиберъ, Отчетъ о пребываніи за границей.

[4]) М. Слабченко, Н. И. Зибер, ст. IX; М. Грушевський, З починів укр. соц. руху, ст. 15.

[5]) Овсянико-Куликовский, Воспоминания, ст. 144.

Року 1875 Драгоманова звільнено з Університету „по третьему пункту". М. І. Зібер, обурений з звільнення Драгоманова, демонстративно подається в відставку, покидає Україну й виїздить за кордон. Туди-ж незабаром вирушив і Драгоманов [1]). За кордоном Зібер оселився у Берні й з великим захопленням провадив свою працю, додержуючи тісних звязків з своїми товаришами в науковій та революційній роботі на Україні. За часів закордонного життя виходить чимало статтів у питаннях економічних, соціяльних, правничих, що пронизані марксівським світоглядом автора і мали за завдання популяризувати ідеї наукового соціялізму поміж громадянством Російської Імперії. Особливу увагу притягують до себе полемічні статті Зібера, скеровані супроти російських вчених Жуковського, Гер'є, Чічеріна — Марксових критиків. Рівнобіжно в цей період виходять праці й дослідчого характеру, як-от перероблена й доповнена магістерська дисертація: „Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ" та „Первобытная экономическая культура". Але надмірно напружене наукове й громадське життя вплинуло на здоров'я М. І. Зібера, і в 1883—84 р. почавсь прогресивний параліч мізку. Року 1884 родичі перевозять Зібера до Ялти, але ніякі лікування не змогли повернути йому здоров'я, і 1888 року кришталево чисте серце працівника, основоположника марксизму на Україні перестало битися, і глибокий аналітичний розум, що виявляв і розносив ідеї наукового соціялізму на сході Европи, перестав мислити.

III.

Овсяніко-Куліковський в своїх „Воспоминаниях" пише: „До нашого тогочасного революційного руху Зібер ставився негативно, і я добре пам'ятаю його палкі промови на адресу всіх тогочасних фракцій —‚мирних пропагандистів', ‚лавристів', ‚бунтарів', ‚якобінців', ‚бакуністів. — ‚Люди вони хороші,— говорив він (= Зібер), — але в науковому соціялізмові та в політичній економії нічого не тямлять од А до Z' (так любив висловлюватися Зібер). Неуки! Утопісти'" [2]).

Не можна погодитися з формулуванням Овсяніко-Куліковського, неначе-б Зібер негативно ставився до тогочасного револю-

[1]) Проф. М. Є. Слабченко у вступній статті до праці Зібера„ Очерки первобытной экономической культуры" (ДВУ. 1923 р.) на IX сторінці пише: „Виїзд його (= Зібера) не являв нарочитого протесту з приводу звільнення Драгоманова, але відставка останнього показала, що неможливо провадити навіть чисто культурну роботу". Овсяніко-Куліковський у своїх „Воспоминаниях" на ст. 145 пише: „обурений з звільнення Драгоманова він (= Зібер), щоб підкреслити протест, вийшов у відставку і поїхав за кордон". Павлик теж підкреслює, що Зібер кинув Університет і виїхав за кордон, маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим (З починів укр. соц. руху). Те-ж саме підкреслюють Русов (ibid.), Заславський (Драгоманов, ст. 71), Клейнборт (Ник. Ив. Зибер, ст. 15). На нашу думку, Зібер справді маніфестував свою солідарність з Драгомановим, коли зараз-же по звільненню останнього вийшов з професорської колегії Університету.

[2]) Овсяникo-Куликовский, ст. 146.

ційного руху. Те, що Зібер убійчо критикував утопізм, сектярство, неуцтво окремих революційних осередків, ще нічого не доводить. Той-же Зібер міг плакати, коли мова заходила про революціонерів, що їх замордував на смерть царський уряд [1]). Це свідчить, що питання про ставлення Зіберове до тогочасного революційного руху складне, і вирішувати його на підставі „палких промов на адресу фракцій" не можна, а треба брати всю його працю і наукову, і громадсько-політичну й з неї робити висновки. Л. М. Клейнборт сливе не зупиняється на громадсько-політичній діяльності Зібера і зовсім не торкнувсь питання про його звязок з українським революційним рухом та значінням цього звязку. Приятелювання Зіберове з Драгомановим, протест проти звільнення його з Університету — у Клейнборта має ніби-то особистий характер і зовсім не з'ясовує нам справжньої ситуації і тісного звязку Зібера з українським соціялістичним рухом [2]). Одірвавши Зібера од конкретної революційної роботи, що її він провадив, перебуваючи в Київі, Клейнборт вважає Зібера за теоретика, „исходившего не из практических потребностей движения" [3]). Правдиве з теоретичного боку є те, що марксизм Зіберів був не наслідок стихійного розвитку робітничого руху на Україні й в Росії, а свідоме засвоєння марксівської науки, як наукової доктрини. Бо й робітнича класа ще тільки оформлювалася. Але помилка в тому, що Клейнборт не постеріг і не заналізував, як марксівська свідомість Зібера виявлялася конкретно, в революційній практиці; де тая свідомість впливала на стихійність революційного руху, намагаючись надати йому організованих форм, що без сумніву теж впливало на оформлення марксівського світогляду Зібера.

На жаль, Зібер мусів був виемігрувати після короткої своєї діяльности в Київі від навали чорної реакції. Еміграція відірвала Зібера від практичної революційної роботи й залишила тільки науково-публіцистичну, де він і лишається ортодоксом до самої смерти.

Була-б помилка, коли-б, оцінюючи Зібера, виходити тільки з його звязку з українським революційним рухом. Досить переглянути звідомлення Зіберові про закордонне командирування, де найбільше місця присвячено робітничому законодавству, оглядові фабрик, умовам праці і споживчій кооперації в Швайцарії, що була йому за другу батьківщину, а так само його статті в „Отеч. Запискахъ" та в першому томі [4]) про фабричне законодавство, стан робітників у промисловості та в сільському господарстві, щоб зрозуміти, як широко цікавили Зібера питання міжнароднього робітничого руху. Син

[1]) Ibid., ст. 147.

[2]) М. Слабченко підкреслює звязок Зібера з робітниками залізничних майстерень (op. cit., ст. VIII).

[3]) Клейнборт, Ник. Ив. Зибер, ст. 92.

[4]) Н. И. Зиберъ, Собраніе сочиненій, т. I (Петербургъ, 1900).

швайцарця, що оселивсь у Таврії, і українки — Зібер у своїй особі як-найкраще відбив тип людини, де перехрещувалися з одного боку українські, з другого — европейські звязки. Працюючи на Україні, він був европеєць; перебуваючи в Европі, — зберіг українство.

Соціяльно-економічний світогляд Зібера та його наукова ерудиція найширше виявилися у відомій розвідці „Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ", що вписала ім'я нашого автора в реєстр найталановитіших теоретиків-економістів марксівської фаланги. Сам Маркс у передмові до другого видання першого тому „Капіталу" ось що пише про Зібера і його працю: „Ще року 1871 Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, в своїому творі ‚Теорія цѣнности и капитала Д. Рикардо', показав, що моя теорія вартости, грошей і капіталу в головних своїх рисах це неминучий дальший розвиток науки Сміта і Рікардо. В солідній праці Зібера західньо-европейського читача вражає те, як послідовно витримує він свій чисто теоретичний погляд" [1]).

Тимчасом коли европейська професура зустріла перший том „Капіталу" позверховою й ворожою критикою, Зібер глибоко його оцінює і показує звязок ідей „Капіталу" з класичною школою. Зазначений твір Зібера пронизано ідеєю — подати критику буржуазної політичної економії, простежити її розвиток і встановити, в яких питаннях „Капітал" Маркса тісно звязаний з його попередником Давидом Рікардо. Тут автор висловлює цілу низку глибоких і оригінальних тверджень, що зберегли свою свіжість та значіння й досі. Не треба забувати при цьому, що в першій редакції зазначена праця вийшла через чотири роки після виходу „Капіталу" і за рік перед тим, як перекладено його було на російську мову: отож вона вперше знайомила українського й російського читача з теоретичною наукою К. Маркса [2]).

У першому-ж розділі своєї праці, Зібер, розглянувши, як буржуазні економісти розуміли вартість, викриває такі три методологічні помилки в їх концепції. „Перша помилка полягала в тому, що суспільне господарство вважали вони за тотожнє господарству приватному. Друга — вони раз-у-раз порушували методологічне правило що всяке суспільно-економічне явище треба розглядати в чистому вигляді і зазначати час та місце, де воно справді утворилося. Третя полягала в тому, що, розвязуючи деякі питання, частенько звалювано в одну купу найрізноманітніші явища, инколи зовсім протилежні, і вони фігурували під с п і л ь н о ю назвою; це призводило до неправдивих висновків про закони, що керували ними" [3]). Виходячи з вищенаведених методологічних зауважень, Зібер досить докладно

[1]) К. Маркс, Капитал. Передмова до другого видання першого тому.
[2]) А. И. Чупровъ, Рѣчи и статьи, т. I. Ник. Ив. Зиберъ (некрологъ).
[3]) Зиберъ, Д. Рикардо и К. Марксъ (С.-Петербургъ, 1885), ст. 12.

аналізує погляди різних шкіл та напрямків у політичній економії починаючи з кінця XVII в. До того-ж Зібер критикує й розглядає економічні системи з погляду теорії трудової вартости. Зупинившись на дослідженню економіста кінця XVII в. William Petti, який визначав вартість товарів порівняльною кількістю праці, що в них міститься, Зібер рикошетом б'є тогочасних економістів за методологічну відсталість рівняючи до Petti [1]) і послідовно розкриває розвиток політичної економії, збудованої на розумінню вартости, що визначається працею. Рівнобіжно він критикує ті економічні системи, що виходять не з об'єктивних явищ та їх тотожности, а з поодиноких явищ, виводячи теорію тільки поодиноких випадків [2]). Надто докладно автор зупиняється й глибоко критикує тих економістів, котрі являли собою піонерів т. зв. австрійської школи, і показує їх суб'єктивізм [3]), нелогічність [4]), відрив од виробництва [5]). До того-ж підкреслює думку Baumstarka, що споживча вартість дає нам змогу встановити, як теє або инше благо є бажане за-для людини, але дальшому розвязанню економічних питань аналіза споживчої вартости не допомагає [6]). Виставивши за регулятора капіталістичного господарства закон трудової вартости, Зібер показує брак логічної послідовности в теорії „рідкости" Сеніора-Вальраса, що на його думку за регулятора мінових пропорцій є рідкість предметів за-для споживання; причому підкреслює суб'єктивний характер такого напрямку в політичній економії, коли на підставі окремих тверджень намагаються подати теорію суспільного господарства. Ще глибше й просторіше зупиняється Зібер на теорії витрат на виробництво, попиту та подачі, де виявляє глибину думки й теоретичну послідовність, коли розглядає системи Маклеода, Стеарта, Мальтуса. Тут він доводить, розвиваючи й доповнюючи Рікардо аргументацією з „Капітала", що лиш теорія трудової вартости, яка відкидає раптові й випадкові обставини, що на них базує свою теорію інтенсивнішого попиту Мальтус, може з'ясувати не тільки хитання ціни, ба й саму (середню) ціну. У дальших розділах подано теорію вартости й капіталу Маркса, про машинове виробництво, про нагромадження капіталу й критику теорії Мальтуса.

Питання про місце Маркса в політичній економії та його відношення до попередників-класиків, що поставив Зібер у вищенаведеній праці, і досі ще не розвязано цілком [7]). Праці німецького економіста І. Розенберга [8]) і російського В. Чернишова [9]) не позбавлено методологічних хиб, і це перешкодило їм вирішити, щó спіль-

[1]) Ibid., ст. 52. [2]) Ibid., ст. 93. [3]) Ibid., ст. 102.
[4]) Ibid., ст. 130, 133. [5]) Ibid., ст. 131. [6]) Ibid., ст. 91.
[7]) „Основные проблемы политической экономии" вид. (1922 р.). Стаття Гільфердінга „К постановке проблемы теоретической экономии у Маркса".
[8]) Розенберг, Теория стоимости у Рикардо и Маркса (Москва, 1924).
[9]) В. Р. Чернышев, Рикардо и Маркс (Ленинград, 1925).

ного і в чóму одміна теорії вартости Рікардо і Маркса. Стаття Гільфердінга і передмова Рубіна до праці Розенберга, на наш погляд, з'ясовують цілком правдиво методологічні передумови аналізи економічних систем Рікардо і Маркса, але спробу В. Беленка [1]) трактувати це питання, виходячи з методологічних засад, що їх визначили Гільфердінг та Рубін, не можна вважати за дослідження, яке-б претендувало повно заналізувати цю проблему, дарма що методологічне уставлення правдиве. Зібер, що писав свою працю ще перед виходом у світ третього тому „Капітала", через чисто об'єктивні причини не міг дати вичерпливої аналізи, хоча-б тому, що Марксову теорію вартости він не міг знати цілком. Зазначений твір треба вважати за підготовчу працю, а не за вирішення поставленої проблеми, і заслуга Зібера полягає в тому, що він уперше в світовій економічній літературі поставив цю проблему й значно посунув її наперед до розвязання.

Основна хиба Зіберового досліду полягає в тому, що він, порівнюючи окремі економічні системи Рікардо і Маркса, встановлює їх споріднення, але не ставить проблеми так, щоб перед нас яскраво виступила не тільки спільність, а й одмінність поглядів у зазначених економістів. Там не знайдемо ми чітко проведеної різниці між методою класичної школи й марксівською. А різницю в поглядах обох напрямків можна вивести, виходячи з оцінки всієї економічної системи, а найбільше з її методологічної основи. Маркс сам підкреслив заслугу Зібера в тому, що він показав споріднення його методи з методою класичної школи. У передмові до другого видання першого тому „Капітала" наведено таку цитату з Зібера: „Оскільки мова йде власне про теорію, Марксова метода — це дедуктивна метода всієї англійської школи, що її досягнення та хиби властиві всім найкращим теоретикам-економістам". Але сконстатувавши абстрактно-дедуктивний характер марксівської методи, ще не характеризуємо її цілком. Тут ми маємо цілковиту схожість з методою Рікардо — правда, формальну, — але, розглянувши конкретний вияв абстрактно-дедуктивної методи Рікардо і Маркса, поробимо діяметрально протилежні висновки. Тут виступає різниця, яка в основному походить з протилежного уявління про суспільство та його розвиток, що з нього економіст і виходить, оцінюючи економічні явища. Зібер не аналізує соціологічний бік економічної системи класиків, що в основному виходили з філософії Бентама і трактували буржуазне виробництво, як вічне, як абсолютну форму продукції, а не історичну.

Розглядаючи економічну систему Рікардо і Маркса за допомогою порівняння окремих пунктів, Зібер часто не може з'ясувати, на чому кінчаються досягнення класиків і де починається Марксова

[1]) В. Беленко, Рикардо и Маркс, как теоретики стоимости (Харків, „Пролетарий", 1926 р.)

економічна наука, а тому приписує инколи класикам те, чого вони й не мали на увазі доводити [1]). У цілій низці питань, де Маркс робить революцію в політичній економії й закладає підвалини за-для нової школи, Зібер убачає тільки логічне продовження й оформлення економічної науки класиків. У автора критично-економічної розвідки Маркс виступає швидше, як послідовник класичної школи, а не фундатор марксівської. У розділі сьомому, де трактується про вартість робочої сили, Зібер особливо згустив фарби, в думки Рікардо влив чимало Марксових ідей. „Що-ж залишилося авторові Капітала додати до цього, окрім чіткішого, ширшого й зрозумілішого формулування" — запитує Зібер. — А тільки те, що продукційність праці найманого робітника — це не явище по-за простором і часом, а з'являється вона через те, що додаткову працю вживають протягом додаткового часу на те, щоб утворити додаткову вартість або продукт. Не розуміємо, чи треба після цього доводити, що коли Адам Сміт і Рікардо сказали-б А, то Маркс мав-би сказати Б?" [2]). Цілком безперечна річ для дослідників те, що автор „Капітала" прийняв увесь досвід і досягнення політичної економії, починаючи з Петті і Франкліна і кінчаючи Смітом і Рікардо. Але це було не просте засвоєння чужих ідей та їх продовження, а аналіза попередніх досягнень у політичній економії за методою діялектичного матеріялізму. В Марксовій інтерпретації попередня політична економія виступає, як підготова до об'єктивної науки, що розкрила нам капіталістичний спосіб продукції, довела його історичність і показала соціялістичне суспільство не в ідеї, а в реальному рухові, що виходить із надр капіталістичного господарства і знищує його. Зібер не намагається з'ясувати ту принципову одміну в поглядах, що лягли в основу рікардіянської та марксівської економічної системи, не звертає належної уваги на методу Маркса і на систему в цілому, а розглядає окремі твердження й порівнює їх з твердженнями системи класиків. Тим-то й робить він висновок, на перший погляд, логічний, а навсправжки неправдивий і не діялектичний, що раз класики сказали „А", то Марксові лишалося сказати „Б" в чіткішому та зрозумілішому формулуванні. І це в питанні про надвартість, де Маркс виявив найбільш самостійности та оригінальности, в питанню, яке не могли розвязати класики тому, що дивилися на заробітну плату, як на „вартість праці". Маркс простежує зародки теорії надвартости від Петті до Рікардо, показує її елементи й звязок з усією системою буржуазної політичної економії, доводить, що буржуазна думка підходила до цього питання, але не могла його розвязати і не розвязала через те, що дивилася на буржуазне суспільство, як на вічне, і виводила абсолютні закони.

[1]) Зібер, Рикардо и Марксъ, ст. 354—355, 357.
[2]) Ibid., ст. 357 – 358.

Зібер аналізує логічний розвиток Марксової системи, але не зупиняється на його соціяльній теорії, що передусім відрізняє Маркса від його попередників. Тільки відкриття суперечностів в суспільному житті дало змогу показати розвиток економічних категорій, їх походження, розвиток та знищення. Аналіза логічного розвитку Марксової схеми закриває часто в Зібера її соціологічний зміст, і цим затушковується її справжній характер, а тому й протилежність з економічною системою класиків.

У розділі четвертому, де Зібер трактує про теорію вартости та грошей, підкреслюється, що Маркс остаточно зформував, уніс ясність і доповнив теорію Сміта — Рікардо. „Заслуга, що знайдено таке визначення, вкупі з цілою низкою найважливіших доповнень до відомої теорії, належить німецькому економістові К. Марксові“ [1]). Для Рікардо річ має вартість тому, що вона є продукт людської праці. Класичні буржуазні економісти досліджували кількісне співвідношення, в якому продукт обмінюється. Для них вартість є властивість самих речей і не вміщує в собі ніяких суспільних одзнак, а тільки як правило визначає речові пропорції при обміні продуктами. Для Маркса річ має вартість тільки тоді, коли вона набирає товарової форми й визначає собою відносини людей, тоб-то коли її вироблено за певної організації суспільної праці. Щоб з'ясувати вартість, Маркс подає критику теорії вартости Рікардо, аналізує працю з боку її властивости утворювати вартість і перший встановлює, яка праця, чому й яким чином утворює вартість. У питанні про характер праці, що утворює вартість, є центр розходження марксівської політичної економії з класиками, а також з економічною системою Прудона і Родбертуса. Останні два економісти, як і класики, визначали вартість просто працею, а не абстрактною суспільно-необхідною працею [2]).

Зібер сливе не зупиняється на питанні про абстрактну працю і визначає її, як „вияв людської робочої сили в фізіологічному розумінню“ [3]), що й не дає йому змоги провести чіткої різниці поміж Марксовою наукою про вартість та надвартість і трактуванням цієї-ж проблеми у класиків. Особливо яскраво видко, що Зібер недостатньо оцінив Марксову аналізу праці, яка утворює вартість, з статті „Карлъ Родбертусъ-Ягецовъ“ [4]). Переказуючи погляд Родбертуса на працю, як на зусилля, яке не можна вдруге прикласти до чогось иншого й яке зробив суб'єкт, Зібер, критично ці погляди не перевіряючи, порівнює їх з поглядами класиків, встановлює їх тотожність і підкреслює заслугу Родбертуса в тому, що він

[1]) Зібер, Д. Рикардо и К. Марксъ, ст. 154.

[2]) К. Марксъ, Нищета философіи (С. Петербургъ, 1906). Передмова Ф. Енгельса; К. Марксъ, Капиталъ, т. II (Москва, 1907). Передмова Ф. Енгельса.

[3]) Зібер, Д. Рикардо и К. Марксъ, ст. 165.

[4]) Зиберъ, Собраніе сочиненій, т. II (Петербургъ, 1900).

добачав у праці єдине джерело вартости всіх економічних благ [1]). Розподіл праці не вносить ніяких змін у зазначене твердження, а тільки свідчить, що людина за допомогою меншої кількости праці виготовлює більше продуктів, тоб-то праця стає продуктивніша. Це альфа й омега Родбертусівської аналізи праці. Ніякого досягнення порівнюючи до класиків тут немає; так само каже й Зібер, тільки-ж він уважає це не за провину Родбертуса, а за його заслугу. У цьому місці Зібер не протиставляє Родбертусовим, поглядам Марксової аналізи праці, а підкреслює значіння трудового принципу в визначенні вартости, зупиняється на праці, як регуляторові рухомого майна у первісних народів. „Те-ж саме значіння, хоча й з більшими відхиленнями та змінами, праця зберегає й надалі, коли заводиться й закріплюється в суспільстві складна система розподілу праці. Обмін різними продуктами спеціяльної праці поміж окремими продуцентами тільки маскує наведене значіння людських нервів, м'язів, то-що, надаючи йому форму мінового відношення поміж окремими товарами“ [2]). Як у Родбертуса, так і в Зібера в вищенаведеному формулюванні зникає історичність у розумінні праці, і праця, що витворює вартість, виступає, як певна кількість витраченої м'язової й нервової енергії, тоб-то не має розуміння абстрактної суспільно-необхідної праці, як історичної категорії.

З праць у справах політичної економії треба одзначити полемічні статті Зібера: „Нѣмецкіе экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина“ [3]) і „Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Ю. Жуковскаго (Карлъ Марксъ и его книга о капиталѣ)“ [4]). Зіберові довелося не тільки розробляти та популяризувати ідеї наукового соціялізму, а й воюватися з тогочасними російськими буржуазними економістами стилю Бастія, що виступили проти „Капіталу“, закидаючи його авторові ненауковість та тенденційність. Ю. Жуковський, автор праці „Смитовское направленіе“, і правник Б. Чічерін усеньку силу своєї критики скерували переважно супроти марксівської методи в соціяльних науках. Ідеологам молодої буржуазії особливо не сподобалася метода діялектичного матеріялізму, що її вони не визнавали за наукову. Маркса обвинувачувано в тому, що його метода гіпотетична, метафізична, апріористична і що підчас розгляду суспільних явищ виходить вона з суто формальних, юридичних та політичних засад, а не з економічних [5]). Чічерін просто зараховує Маркса до прихильників соціяльної утопії і зазначає, що тільки легковажні та неуки можуть бути його прихильниками. В особі Зібера буржуазні ідеологи дістали належну відсіч од Марксових послідовників [6]). Зібер з вели-

[1]) Ibid., ст. 535 - 538, 557. [2]) Ibid., 558.

[3]) Ibid. [4]) Отечественныя Записки, 1877, № 11.

[5]) Ibid., ст. 8.

[6]) Маркс був обізнаний з полемікою, що її провадив Зібер з Жуковським. У листі до Ніколая -она Маркс згадує про Зіберову статтю, яку йому було надіслано, і про те, що проф. М. М. Ковалевський йому розповідав, як одбувається полеміка з приводу „Капітала“.

ким публіцистичним патосом, хистом і глибиною розбирає дослідчі підхідки й закиди на адресу „Капітала“ та й показує, як далеко зайшли від основних засад наукового дослідження апологети молодої російської буржуазії, критикуючи Марксову систему. „Нам залишилося тільки підкреслити — пише Зібер, — що п. Жуковський даремнісінько виставляє своїм читачам Марксове дослідження під виглядом однієї лиш апології прав робітничих клас, і дає цим зрозуміти, що автор „Капітала“ поставив засоби вище за мету і підганяє факти під наперед надумані твердження. Зовсім навпаки: Марксів твір науково аналізує процес капіталістичної продукції, і коли підчас розгляду її виходять ті висновки, на які звертає увагу п. Жуковський і які робить у багатьох випадках автор „Капітала“, то на це є прислів'я —‚неча на зеркало пенять‘“.

Наприкінці треба підкреслити, що діяльність наукову, публіцистичну й революційну Зібера ще не досить оцінено й вистудійовано. Ще не встановлено місця Зібера в розвиткові марксизму на Україні і в Росії. Правда, останніми часами збільшилося зацікавлення першим популяризатором марксівських ідей, і ми маємо цілу низку уривкових згадок про Зібера, спогадів сучасників і спроб підбити підсумки. Є й дуже невдалі спроби, а в цілому думки про Зібера в різних авторів суперечливі. Так П. Орловський без достатньої аргументації подає таку характеристику Зіберові: „Зібер, як і більшість його сучасників, був еволюціоніст; він не зрозумів тієї критичної і революційної частини Марксової науки, яку помітив, напр., Чічерін. І діялектика була йому зрозуміла лиш у такій мірі, оскільки вона збігалася з еволюцією“ [1]). Річ цілком слушна, що Зібер не так обізнаний був з філософією та діялектикою Маркса — Енгельса, як з їх політичною економією [2]). Але досить прочитати „Давидъ Рикардо и К. Марксъ“, а надто полемічні статті супроти Чічеріна й Жуковського, щоб зробити остаточний висновок, що Зібер знав і філософію основоположників наукового соціялізму і погоджувавсь із нею. Д. Рязанов у передмові до повної збірки творів Плеханова підкреслює той великий вплив, що його мав Зібер на Плеханова. Плеханов і Зібер часто зустрічалися за кордоном і розмовляли на різні теми. Плеханов теж згадує про Зібера („Монист. взгляд“, ст. 262); він спростовує думку Міхайловського, що Зібер спрощено розумів діялектику, і зазначає, що це виходило з характеру їх дискусій, коли Зібер просто дратував Міхайловського „тріядою“.

І. Товстуха в примітках до II тому творів Н. Леніна підкреслює заслуги Зібера, як популяризатора Марксових ідей, і зазначає: „Мар-

---

[1]) П. Орловский, К истории марксизма в России.

[2]) Н. Ангарский, Легальный марксизм, вип. I (Москва, 1925 р.,) ст. 13.

ксизм Зібера був дуже однобокий; революційно-критична частина цієї науки була для нього чужа; у своїх поглядах він був еволюціоніст, а деякими поглядами своїми наближавсь до народників". Тут можна цілком погодитися з Ангарським [1]), що автор приміток до творів Леніна, щоб довести свою думку про Зібера, не наводить ніяких аргументів і цим лишає її по-за критичним розглядом. Навпаки є багато аргументів, що свідчать про значну протилежність в поглядах Зібера і народників. Що-ж до того, чи можна Зібера вважати за еволюціоніста, наведемо одно лиш місце з його праці: „Вся суть розходження поміж Марксом і Гегелем у питанні про методу лиш у тому й полягає, що Гегель був ідеаліст у теорії, що й трохи не заваджало йому під крильцем пруського короля вважати все за дуже добре в цьому з найліпших ліпшому світі, а Маркс, навпаки, чудово знає, що дійсність сама по собі, а спосіб нашого розуміння цієї дійсности і в певній мірі самого відношення до неї знов-таки сам по собі, і що сучасна дійсність така сама минуща, як і все попереднє" [2]).

Таких цитат можна навести безліч, і вони яскраво показують, що Зібер був обізнаний з діялектичною Марксовою методою і часто її вживав. Зібер, як зазначає Плеханов, був „запальний і послідовний і не рідко цілком правдивий інтерпретатор Марксових ідей, але, звичайно, не соціял-демократ". Річ цілком безперечна, що Зібер не був соціял-демократ, та й не міг він ним бути, коли пригадати, що головна його діяльність припадає на 70-ті роки. А втім погляд Ангарського, наче-б Зібер не ставив собі безпосередньо революційних завдань, що виходять із Марксової науки, вважаємо за необґрунтований [3]). Перебуваючи на Україні, Зібер був звязаний з тогочасними революційними організаціями, працював у підпільних гуртках. Еміграція одірвала Зібера від реального ґрунту, і на це треба вважати, аналізуючи його дальшу діяльність. У цілому треба завважити ще раз, що Зіберову діяльність всебічно ще мало досліджено, але й з того, що знаємо, видко, що Зібер стоїть на чільному місці, як перший теоретик і популяризатор науки Маркса—Енґельса на Україні.

---

[1]) Ibid., ст. 12.

[2]) Нѣмецкіе экономисты сквозь очки г. Чичерина. — Соч. Н. Зибера, т. II, ст. 676.

[3]) Ангарский, Легальный марксизм, ст. 15.

ПРОФ. В. ДИТЯКИН
(Казань).

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ФРАНЦУЗЬКИХ КОЛОНІЙ ЗА ВІЙНИ ТА ПО НІЙ.

Ця стаття являє собою один розділ з підготованої до друку чималої моєї розвідки „Економіка французьких колоній за війни та по ній (1914—1926)", де я, беручи за основу те розуміння сути імперіялізму, що його дав В. І. Ленін, і його методологічні вказівки, зробив дальшу аналізу, що її дав М. П. Павлович передвоєнному французькому імперіялізмові за період останніх дванацятьох років. Мабуть у жадній иншій царині колоніяльного господарства не виявляється так різко, гостро й виразно та метаморфоза, яку переживає в напівкапіталістичних або ще навіть передкапіталістичних країнах капіталізм великих держав, що по-хижацькому руйнує те оточення, куди він вдирається, і розвалює широкі маси.

Література СРСР, та й Західньої Европи, ледві тільки, побіжно торкається питань, що їх зачеплено в цій статті; до того-ж перша рясніє або дуже застарілими даними (так П. Китайгородський у книзі, що він випустив її 1925-го року, не знає даних Алжирського цензу 1921 року, оперуючи всюди цифрами 1910, 1911 рр.), або цілком неправильними з методологічного боку будуваннями; друга найбільш має характер агітаційних писань, де більше „творимыхъ легендъ", ніж аналізи дійсности. Ці обставини примушують гостро ставити питання методи (як це зробив Н. Осинський) і низки нових проблем, що, певна річ, їх треба ще кілька разів дослідити. Зокрема ці міркування особливо можна прикласти до об'єкту нашого досліду.

Переходимо тепер до аналізи розвитку сільського господарства у колоніях за війни та по ній. Відразу-ж нам треба тут твердо встановити, що ця аналіза може дати наукові (і певна річ, практичні) наслідки тільки тоді, коли ми твердо й послідовно проводитимемо марксівську методу з тим підкреслюванням окремих методологічних тверджень її, що обов'язкові при аналізі сільського господарства за доби повоєнного капіталізму; тому ми цілком поділяємо будування Н. Осинського [1]).

[1]) Див. окрім вищецитованої його роботи „Мировой кризис сельского хозяйства" (М. 1924), ще „Мировое хозяйство в оценке наших экономистов (1923), „Мировое хозяйство и кризисы".

І. Зернові хліба.

Звертаючись до даних не за окремі роки, а до середніх чисел за низку років, ми позначаємо такі періоди: 1) 1909—1913 рр. середня передвоєнна, 2) 1914—1918 рр.— середня років війни, 3) 1919—1923 рр.— середня повоєнна; оперуючи даними цих середніх, ми тим самим елімінуємо окремі різкі річні, краще сказати — сезонні хитання, особливо характерні в сільському господарстві, і намацуємо основну лінію процесу.

Так ось середні цифри (беру їх з моєї зведеної таблиці) про продукцію зернових рослин (див. таблицю на ст. 1099[1]).

Таким чином, по цих трьох головних зернопродукційних колоніях позначається виразна картина:

1. Загальний підсумок продукції основних зернових рослин (пшениця, ячмінь, овес та кукурудза[2]) за роки війни показує дуже мале скорочення, жадним способом не збільшення, якого сподівалися пани з метрополії, а в роки повоєнні, себ-то роки відбудування господарства, бачимо дальше й дуже різке скорочення — середня повоєнна становить разом коло **80**% передвоєнної. Отже, світова криза сільського господарства охопила, як бачимо, не тільки европейські та заокеанські великі продукційні райони (що переконливо довів Осинський), а й колонії, відбиваючись тому на них значно гостріше. Тимчасом, як уся світова валова продукція 1919—1921 рр.[3]) становить 90,8% передвоєнної, світова продукція без Росії — 98,6%, колоніяльна продукція становила тільки 80% (подібне зниження дає лиш Европа без Росії (78%), ще більше дають Німеччина й Франція (остання 73,1%), щось близьке показує Індія (90,5). Про що-ж це свідчить? А про те, що криза завдала французьким колоніям мало не такої самої шкоди, як і европейським країнам, що брали активну участь у війні, себ-то гніт кризи в колоніях був багато важчий, ніж в Европі.

2. Чому-ж це так сталося? Може скоротилася засівна площа? Підсумкові цифри: 5.489,2—5.293,2—5.457,2 тис. гект. кажуть про те, що засівна площа за війни скоротилася, правда, не на багато— разом лиш на **3,7**% (засівна площа всіх країн без Росії збільшилася на 4%, европейських скоротилася на 7,5%); а втім і це — річ знаменна: тимчасом як позаевропейські країни давали збільшення на 7 (Індія)—8,5—6,3 і навіть до 35%, тут у французьких колоніях спостерегаємо протилежне, — значить трансформаційні процеси в цих колоніях ближчі до европейських. За повоєнних років засівна площа мало не відновилася, тай годі (у всіх країнах без Росії вона

[1]) Для Мароко середніх даних для 1909—1913 рр. ми не маємо; в дужках дані одного 1911 року; так само в другій колоні цифри в дужках — середні для 1915 - 1918 рр. Скрізь горішня цифра — засівна площа в тис. гект., нижня — збір у тис. квінт., нижня друга збір з 1 гект. у квінт. Дані за 1926 рік — попередні.

[2]) У підсумки по таблиці не зараховано даних по продукції вівса та кукурудзи в Мароко, за браком для них передвоєнних даних.

[3]) Осинський скрізь оперує з цим повоєнним триріччям.

ПРОДУКЦІЯ ЗЕРНОВИХ ХЛІБІВ ЗА 1909—1926 РР.

	1909—13	1914—18	1919—23	1924	1925	1926
Алжирськ. пшениця	1.425,0	1.354	1.240,6	1.413,3	1.460,1	1.506,8
	9.569—6,7	9.496—7,1	6.042—4,9	4.669,2	8.891,5	8.100,0
Ячмінь	1.373,8	1.217,2	1.117,3	1.277,8	1.342,3	—
	10.010—7,45	8.897—7,6	6.618,4—6,0	4.072,7	9.647,1	—
Овес	182,7	240,2	230	—	—	—
	1.985,9—10,8	2.235,5—9,3	1.580—6,9	—	—	—
Кукурудза	13,1	9,1	7,64	—	—	—
	123,4—9,4	81,8—8,7	66,2—8,6	—	—	—
Туніс Пшениця	530,1	557,7	554,4	448,3	657,5	650,0
	694—3,2	1.918—3,3	1.892—3,3	1.410,0	3.200,0	2.800,0
Ячмінь	496,9	463,5	421	—	—	—
	1704—3,4	1.729—3,5	1.434—3,4	—	—	—
Овес	55	58,7	56,2	—	—	—
	573—10,4	469,8—8,0	361,—6,4	—	—	—
Маїс і сорго	17,6	18,1	14,3	—	—	—
	57,8—3,3	58,2—3,2	48—3,35	—	—	—
Мароко Пшениця	(628)	627,6	845,6	997,0	1.060,6	1.066,0
	(5.077)—8,0	5.083,5—8,1	4.927—5,9	7.800,0	6.500,0	5.200
Ячмінь	(797)	792,2	1.009	1.262,6	1.360,3	—
	(6.998)—8,8	6.998—8,8	6.957—6,9	11.600	8.559,7	—
Овес		(12,1)	10,15	—	—	—
		(808,8)—6,68	70,6—7,0	—	—	—
Маїс і сорго		(176)	224,6	—	—	—
		(978,9)—5,5	1.132,3—5,04	—	—	—
Разом..	5.489,2 37.792,1	5.293,2 36.966,8	5.157,1 29.925,2	—	—	—

збільшилася на 4,2% і різко впала тільки в Аргентині та Індії (—8,8%),— і це в відповідь на сподівання панів з метрополії!

3. Уже на підставі сказаного виразно позначається, що криза найбільш виявилася не в розвиткові засівної площі чи зборів, а в різкому падінні врожайности. Коли взяти середній збір з 1 гект. передвоєнного часу за 100, маємо для наступних періодів 100 і **78,3** (у квінт. 7, 7—5,48), себ-то, за війни врожайність сливе не змінилася, — це виділяє французькі колонії з низки инших країн, що показали падання врожайности (усі країни — 6,3%, европейські — 13,5, Індія — 4,9%, тільки Сполучені Штати дали 1,5%); то тим різкіше, тим гостріше було падання за повоєнних років, які, що правда, і в усім світі характеризуються або дальшим паданням (Канада, Німеччина), або зовсім малим покращанням (пересічно на 0,1 квінт. з гект.). Відповідно до рівня врожайности за повоєнних років французькі колонії стоять після Німеччини (що її роздавили (77,4% за версальською угодою) і тільки трохи попереду наддунайських країн триріччя 1919—1921 рр.).

Коли ще можна було сперечатися про повоєнну кризу на підставі річних уривкових даних про засівну площу та збори, то тут будь-які суперечки зайві: факти занадто реальні, занадто впадають в очі!

4. Переходимо тепер до розгляду сільського господарства по окремих колоніях.

Алжир дає максимальні цифри засівної площі що-до пшениці, ячменю та вівса в передвоєнні роки, та він так само показує й максимальне скорочення її в десять дальших років[1]), тимчасом як у Тунісі та Мароко ми бачимо або зовсім мале скорочення, або навіть підвищення. Абсолютна величина зборів зазначеної пашні в Алжирі так само вища, ніж в инших колоніях; проте цього зовсім неможна сказати про врожайність. Пшениця в Алжирі дає 6,7—7,1, - 4,9,--5,0 кв. з гект., значно менше од урожайности в Тунісі (3,2—3,3), а Мароко дає вищі цифри (8,0— 8,1—5,9—6,2),— це, звичайно, пояснюється багатством в останнього мінерального угноювання, адже-ж треба мати на увазі й більше забезпечення Алжира худобою і, на останку, те, чим так вихваляються і що вважають за свою заслугу пани з метрополії,— це давнішу европейську культуру в Алжирі (окупувала його Франція 1830 року), більшу кількість европейських колоністів, що привозять сюди, певна річ, найновіші засоби сільсько-господарської техніки,— все це тут є, а наслідок? Із 40 країн, які продукують пшеницю, що-до врожайности позаду Алжира йдуть тільки Аргентина та Туніс,— навіть передвоєнна сплюндрована й відстала Росія показувала 6,9 кв. з гект.

Ось середня врожайність пшениці по 55-тьох головніших країнах: перед війною 10,3 без Росії, з нею — 9,3; роки війни — 9,5 і 8,8,

[1]) Виняток тільки для вівса.

по війні 9,6 і 9,0 (повоєнна для СРСР—5,8 кв.) [1]). Як бачимо, врожайність в Алжирі дуже й дуже низька, до того-ж вона має тенденцію знижуватися й дуже різко (7,1 і 4,9 кв., себ-то на **30%**); в повоєнні роки Алжир зайняв передостаннє (Туніс) місце що-до врожайности. Якою іронією звучать слова ідеолога французького імперіялізму Прево-Парадоля, що писав 1868 року: „...Алжир! Ця плодюча країна чудово підходить до народа-хлібороба; питання про поліпшення системи зрошення — найважливіша проблема цього краю — саме під силу нашій науці й нашим засобам" (розбивка моя). Як іронізує життя над мріями імперіялістів у роки війни [2]).

Хижацьке сільське господарство в Алжирі, яке призвело до того, що врожайність з 8½ кв. 1880-х років упала до 5 кв. у 1920 роках (і йде ще далі — в 1924 році лиш 3,4 кв. при загальній для 56 держав — 9,1 кв.). Причини цього добре відомі — їх добре резюмує Китайгородський у своїй вищеназваній статті [3]): жорстока експропріяція тубільної людности через метрополію та колоністів, у руках яких ⅕ без сумніву, найкраща частина орної землі (близько 2 млн. гект.), розподілена так, що ще 1911 року 23.800 колоністів володіли 1.571.332 гект., — це становить пересічно на душу **66** гект., а в розпорядженню тубільців залишалося разом 2.269.247 гект., на душу ¼ гект. [4]). Як наслідок — значне поширення наймитства. Сучасні колонії цілком подібні до античних північно-африканських латифундій, і чи не повторюються тепер віщі слова Плінія: „Latifundie Italiam perdidere".

Те-ж саме треба сказати і про инші зернові культури в Алжирі: засівна площа ячменю скорочується безперестанно, лиш трохи пішовши вгору в 1924—1925 рр., тай то не досягши передвоєнного рівня, збір різко впав — **34%** (збір ячменю 1924 р. дорівнює 45% передвоєнного, збір пшениці дорівнює 49% передвоєнного), врожайність, що трохи пішла вгору за роки війни (врожайний

---

[1]) Ці цифри, як і деякі инші, що їх наведено далі, беру з цінної статті С. Уманського — „Мировой хлебный баланс в 1924—1925 г. и перспективы на 1925—1926 г." у І-му випуску „Статистики мирового хозяйства" (Бюллетень ЦСУ СССР № 106).

[2]) Порівн. хоч-би міркування L. Guillet та J. Durand, du Vivier de Streel про них див. мою статтю: „Очерки хозяйственной жизни послевоенной Франции, очерк III" в „Сборнике Бюро научной организации труда" № 1 (Казань 1922) стор. 93 дд. Цікава доповідь проф. J. Chailey, „Le Colonies, le Maroc et la guerre" в „Ecole libre des sciences politiques", що її надруковано в „La Guerre", 2-e série. P. 1916; далі збірник „L'Afrique du Nord", що його прикрашують такі імення, як генер. Lyautey (Ліоте-Мароканець"), Jonnart, S. Pichon, A. Tardieu, K. Pinon etc. éd. F. Alcan. P. 1913.

[3]) Стор. 193—195; однак Китайгородський помиляється, коли поспішає за даними 1921—1922 р. сказати, що „врожайність прогресивно зростає", коли 1921 р. дав 8,4 кв., то 1920-й тільки 1,8 кв. і 1924-ий—3,4 кв.

[4]) З людности в 5.000.000 душ — 752.000 европейців, з них 98. 982 великих землевласників, що експлоатують 1.175.813 тубільців-орендарів, 598.743 тубільців-наймитів; 1.775.603 тубільців-власників, що сидять на малесеньких участках землі (Ж. Роланд, стор. 242—243).

1918-й р. 11,2 кв.), знов упала. Іде на низ і культура кукурудзи, і тут скорочення засівної площі і збору досягло 45—48% передвоєнного. Тільки овес показує вийняток: тут і збільшення засівної площі і збору (за війни), а все-ж наявне звичайне різке падання врожайности (10,8 і 6,9, в 1924 році навіть 5,3 кв.).

Отож, сільське господарство Алжира не тільки не прогресує, а навпаки—різко падає, воно падає ось уже 12 років, і невідомо, чи зможе воно піднестися, коли зоставатимуться в силі колонізаційні методи його провадження.

Тепер поставмо собі питання, як стоїть справа постачання людности хліба та справа торговлі зерновими продуктами. Деяку відповідь на перше питання ми вже подали попереду, а тут нам треба взяти під увагу ще ролю експорту.

Людність Алжиру за офіційними переписами становила 1911 р.—5.563.828 д. (з них европейців — 492.660), 1921 р. — 5.806.090 — залічуючи й армію (европейців—791.433, французів — 602.659 д.), себ-то зросла на **4**%.

Загальний-же збір пшениці за цей час упав на 37%, ячменю — на 34%, кукурудзи на 42%, вівса — на 29%,—висновок ясний. Людність Алжиру (не кажу про колоністів) голодує, голодує систематично, споживає хліб далеко не за нормами людности метрополії [1]).

Ось іще декілька цифр для 1914 р.

	У европейців	У тубільців
Орної землі	1.148.956 г. (88.982 д.)	2.457.886. (1.775.000)
Карликові пальми . .	15.684 гект.	10.179.
Будівлі с.-госп. . . .	813.136—341.878.500 зол. фр.	750.746 - 93.208.413 фр.
Хліборобських машин та інструмент. .	149.760—68.743.207 „ „	356.790—14.424.762 зол. фр.
В'ючн. худоби (коні, ослюки)	116.311	271.423
Виноградники . . .	176.677 г. - 9.232,4 тис. гл.	4.058 гект. 72,5 тис. гл.
Помаранч. дерев. . .	544.983	173.000
Мандарини	124.345	1.260
Мигдаль	411.532	27.779.
Фиги	427.639	117.400
Оливних дерев. . . .	4.812.336 шт.—61.741 гл. масла	8.186.362—163.910
Луків	31.852 гект.	29.000 гект.
Лісу	3.000.000 гект.	—

[1]) Ось дані про душове споживання хліба у Франції в кгр.

(= $\frac{1}{100}$ квінт.)	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Разом
1909—1913 середн.	248	33	30	141	452
1920—1921 рр. . .	212	29	21	107	369
1923—1924 рр. . .	225	25	28	124	402

Гадаю, що немає потреби захаращувати виклад сотнями цифр того, як споживає,— краще, як не споживає хліб тубільна людність Алжиру; досить таких даних: за нормою душового споживання метрополії людності Алжира в передвоєнний час треба було близько 13.900 т. квінт. при продукції в 9.569 т. кв.; за нормою 1923/4 р.— 13.050 т. кв. при продукції 4.723 т. кв.,— цифри, що промовляють самі за себе.

Адже-ж Алжир давно втягнено в світовий хлібний ринок; він відомий, як країна, що експортує хліб,— так візьмімо дані що-до експорту.

Експортованої пшениці — за 1909—13 рр. пересічно — **1.423** т. кв. (близько 16% усієї продукції), 1914—1918 рр.—1.036,1919—23 рр. — **1.132**, себ-то експорт пшениці упав, однак нерозмірно із скороченням продукції (перший на 27,9%, друга на 37%),— значить, форсування експорту за останні роки йшло коштом що-далі то більшого зниження внутрішнього споживання; „розгортання продукції не встигало за зростанням експорту",— робить висновок Осинський для головних продукційних районів світового сільського господарства (показ. праця, стор. 19),— це твердження цілком можна прикласти й до Алжиру, лиш з заміною та переставленням [1]).

Експорт ячменю: 1.116—850—1.040 (для 1924—5 р.—6,1% попереднього), — висновок загально той самий. Вивіз вівса: 578,1 передвоєн., 700—800 т. кв. в повоєнні роки і тільки 313 т. в 1924 році (54,2% передвоєнного),— висновок загально той самий.

Отож, наявне різке скорочення експорту за роки війни, піднесення його в наступні (а все-ж тільки до 1924) роки і початок нового періоду зниження. Увесь експорт побудовано на величезному недоспоживанню мас тубільної людности: скорочення його не тільки не ослаблює, а навпаки — збільшує це недоспоживання, бо перший процес не паралельний до другого.

Стан у Тунісі ні трохи не кращий. Крива експорту загально повторює алжирську; так, що-до експорту пшениці— різке, більш ніж удвоє (265 і 109 т. кв.) падання за роки війни, потім піднесення в повоєнні роки (313 т. кв.); 1923/4-ий рік дає незвичайний максимум (822 т. кв.), а вже 1924/25 р. за 1-ше півріччя дає 3% попереднього і 15% передвоєнного. Це форсування експорту знов-таки відбулося коштом збільшуваного недоїдання людности,— в цьому досить можна переконатися, поглянувши на таку низку цифр (1-й рядок — продукція, 2-ий — експорт):

1.694—1.918 — 1.892— 1.410
265— 109 — 313 — 822.

[1]) Зменшуватися експорт почав тільки в 1924 році, однак одбувалося це дуже гостро; так, експорт за рік, що дорівнює 963 т. кв., становить 47,1% попереднього і 67,7% передвоєнного.

Те-ж саме можна сказати й про експорт ячменю (681—339—711 т. кв. і 1704—1724—1.434 т. кв.)[1]).

Така сама картина в Мароко: експорт усіх зернових—1915 р. 100%, 1917—452, 1919—176, 1923—63[2]); єдиний вийняток у Мароко й Тунісі становить експорт вівса, що й останніми роками стоїть вище за передвоєнний.

Це явище, що ми констатували в усіх африканських хлібопродукційних колоніях - відставання зросту продукції від зростання експорту „повинно було бути реальним чинником зростання цін—тенденції, що є загальна в світовому маштабі" (Н. Осинський, показ. праця, стор. 19 і д.), однак, як одзначено вище, своєрідно переломлюється в колоніях через політику такс, яку провадить метрополія. Це переломлення має рішуче політично економічне значіння для широких хліборобських мас, що мусять замість використовувати сприятливу ринкову кон'юнктуру, продавати хліб, що вони його виробляють, нерідко нижче за ціни виробництва, а це теж підсилювало руйнування колоніяльного села, поневолення його в пазурах тубільних і европейських глитаїв.

---

[1]) Ж. Роланд дає такі цифри розподілу земельної власности в Тунісі для 1919 р.

12.228	французьких землевласників	1.045.268 гект.
3.656	„ „	219.035 „
5.520	тубільців „	386.958 „

Площа виноградників: 24.695 гект. належать 2.573 европейцям, 202.000 гект.—24.695 тубільцям. 7 мільйонів оливних дерев із 11 належать европейцям (показ. стаття, стор. 244—245).

[2]) Тут-же визначимо різку розбіжність між висновками нашими та А. Айзенштадта —„Борьба за Марокко" („Межд. Летопись" 1925 г. № 5—7), який стверджує, що в сільському господарстві Мароко можна констатувати ознаки безсумнівного піднесення й розвитку" (стор. 40), і оперує цифрами то 1915—1924 рр., то 1920—1924 рр. (може Айзенштадт занадто довірливо поставившись до апологетичної статті L. Quesnot, на яку він тут і покликується).

У Мароко в 1921 році засівна земля розподілялася так: 2.182.676 гект. засіяли европейці (розміри дільниці від 150 до 1 гект., останніх, що правда, всього лиш 2.206), причому на одно володіння европейця припадає пересічно 135 гект., а всі инші 1.800.000 гект. належали 3 млн. тубільців, так що на одно володіння тубільця припадає пересічно 0,39 гект., себ-то у **346** разів менше. Окрім того, налічується 300.000 наймитів (Ж. Роланд, 248).

Ж. Роланд (стор. 254) наводить такі дані класового розподілу людности в Північній Африці:

Пролетаріят промисловий	близько 200.000
„ хліборобський	„ 1.200.000
Дрібних фармерів-орендарів	„ 2.000.000
Незаможних селян	„ 6.500.000
Міська буржуазія	„ 2.000.000
Феодали, великі фармери	900.000
Разом близько . . .	12.800.000

2. Скотарство.

Що-до скотарства, то колонії дають зовсім иншу картину, ніж у царині виробництва зернових продуктів, причому ця картина різко відрізняється й від загально-світової. Тимчасом як у загально-світовому підсумкові ми маємо скорочення кількости мало не всіх— за вийнятком великої рогатої худоби— сільсько-господарських тварин (за 1911—1921 рр. кількість коней—10%, великої рогатої худоби + 6, овець — 14, кіз—7%, і особливо в Африці, що правда, трохи послаблене (в тому самому порядкові: — 7,+ 28,+ 2,— 15%), французькі колонії показують загальне й дуже значне збільшення і навіть у тих країнах, де перші роки війни (Алжир и Туніс) викликали деяке, невелике скорочення, його позбулися наступними роками; однак ця хвиля піднесення починає змінюватися зниженням у деяких випадках в 1922, 1923 роках. Абсолютно не поділяючи тут фантастичних будувань A. Sarraut (показ. праця, 193 sv.), все-ж одзначаємо цей цікавий процес. Тут-же доводиться відзначити занадто швидкий висновок Китайгородського („Алжир...", стор. 24), що в Алжирі „скотарство прогресивно зменшується", з одзначенням, що тут в 1882—88 р. було 11.000 т., в 1904 – 5 р. 8.000 овець, і далі „те-ж саме зменшення доводиться відзначити й що-до великої рогатої худоби"; такий самий скоростиглий висновок він робить про туніське скотарство (показ. праця, стор. 40), наводячи такі цифри: в 1891—95 р. було 231,6; 1907 р. — 193,0 і 1910 — 170,8 т. гол. рогатої худоби, і закінчуючи далі: „по війні стан трохи покращав",— навряд чи це так, коли вже в 1916 р. було 240 т., 1919—634,8 і 1923 р.—400,3 т. гол., себ-то на скорочення за 15 років (1895—1910 рр.) на 40% маємо за 13 років (1910—1923 рр.) збільшення на **134,3%**. А Пурецький, наводячи дані про Мароко (показ. праця, стор. 66), просто стверджує, що цифри офіційної статистики „звичайно, значно нижчі за дійсні", і тим ще більше зміцнює нашу думку.

Переходимо до подробиць. Кількість коней скоротилася за 10-річчя тільки в Алжирі (на 10%), однак зросла в инших колоніях, особливо в Мароко (33%) і в Тунісі (+ **135,5%**), те-ж саме що-до ослів та ослюків. Велика рогата худоба, дуже мало скоротившися в Алжирі (9,2%), зросла мало не в 1⅓ рази в Мадагаскарі, мало не в два рази в Тунісі, мало не в 3 рази в Мароко і т. д., те саме стосується до овець і кіз.

Отож, у цілому в колоніях ми маємо тенденцію „американського" типу, хоч Осинський (показ. праця, стор. 48—49) виділює Азію й Африку—„частини світу найвідсталіші і найменш звязані з світовим ринком, що провадять у цьому напрямкові переважно натуральне господарство або виробництво на внутрішній ринок...". Коли це правильно що-до обох цих континентів у цілому, то все-ж до фран-

цузьких колоній цього не можна прикласти, бо й тут величезну ролю відгравала ринкова кон'юнктура[1]).

Візьмімо дані про імпорт тварин та м'яса у Франції. Ось деякі цифри.

	1913		1919		1920	
	З колон.	З инших країн	З колон.	З инших країн	З колон.	З инших країн
В тисяч. квінт. метр. .	535,3	229,9	326,3	2.701,9	709,4	1.953,6
В тис. франк. .	46.687,6	42.874,2	93.396,9	756.519,8	286.565,7	618.114

Ця таблиця дуже цікава через такі свої висновки: 1) наявне різке збільшення колоніяльного експорту (на 1920 р. — мало не в $1^1/_2$ рази), 2) разом з тим порівнюючи невелике збільшення його цінности взагалі і в порівнянні з експортом з инших країн особливо,—тимчасом як останній зріс вагою в 8 разів, цінністю — мало не в 15 разів, перший вагою зріс на 32%, цінністю-ж усього на 522%.

Зростання м'ясного експорту з колоній збільшилося вагою з 29 до 194 т. кв., себ-то на **570%**,—такого збільшення не дає жаден м'ясопродукційний район[2]), а середня в світовому маштабі в 1919 р. визначалася в 152% передвоєнного, а колоніяльна в цьому році дорівнювала 258,6% передвоєнного.

А все-ж переоцінювати ролю ринкової кон'юнктури в піднесенні колоніяльного скотарства немає потреби, і одзначене вже вище зниження кількости голів в 1923 році тільки стверджує виставлене твердження. Зниження ринкової кон'юнктури тільки ще більш підкреслило стійкість реально-розвиненого процесу,— чому-ж,— спитаємось,— відзначений хоч-би у Китайгородського процес різкого падання скотарства в колоніях припинивсь за останні 15 років? Можлива така відповідь (методологічно докладніше обґрунтована в нашій праці про британські колонії): останні 20 років XIX в. й перше десятиріччя XX віку можна схарактеризувати як період генерального, дуже болючого, ламання передкапіталістичних форм господарства колоній, гострого ламання в період вкорінення сюди капіталістичних форм господарства; наступний період (з 1910-х рр.) — період переходу колоній до нового типу господарчих відносин, що характеризується розвитком продукційних сил на нових підвалинах. 10—15 років (1910 і 1920 роки) в царині скотарства мало не цілком відновили втрату попереднього періоду. Якісна

[1]) Це твердження не збиває й друга таблиця про велику худобу, що її подав Осинський на стор. 53-й; так, дані для Мадагаскару: 1911—100, 1914—126, 1918—152 1921—163, для всієї Африки: 100—112—122—128.

[2]) Наближається тільки Канада—56,4%, Південна Америка—65%.

(окрім кількісної) відзнака другого періоду від першого полягає в зміцненні капіталістичних (правильніш сказати, ще не чисто-) моментів у царині господарства.

Дуже добре стверджують це твердження дані про торговлю продуктами скотарства (окрім м'яса)[1]. Уже визначувано колосальне зростання м'ясного експорту — відзначимо тут ще різке збільшення експорту кож і шкур (1913 р.— 88,8, 1920 р.— 165,4 т. кв.), причому роля колоніяльного експорту цих товарів в імпорті метрополії визначається в 11,7 і **32,0**% усього імпорту останньої. Експорт обробленої кожі хоч і зріс на 1920-й рік на 109,1%, а все-ж займає дуже мале місце в імпорті метрополії (коло 1,3%). Характерно, що експорт шкур і необроблених кож із Південної Африки та Єгипту розвивався повільніше, ніж експорт французьких колоній,— так, року 1919 він показав 136% передвоєнного, 1920 року —89% передвоєнного, себ-то надто різке стиснення, відповідні цифри по французьких колоніях — 200 і 187,5% передвоєнного[2]. І це в той самий час, коли колоніяльному експортові доводилося витримувати різку конкуренцію,— коли ціни на ці товари в метрополії (Гавр) впали значно нижче, ніж у Сполучених Штатах, Англії і Північній Африці; воєнні ціни в Гаврі були 152% передвоєнних, а повоєнні (1919—1921 рр.) тільки 123% передвоєнних (Н. Осинський, показ. праця, стор. 92).

Инакше маємо що-до продукції й експорту вовни. Як одзначалося вище, кількість овець до 1919—20 р. зростала, потім почала знижуватися, досягши в Алжирі передвоєнного рівня, в Тунісі трохи вище за нього, і тільки в Мароко досягши в 1924 р. 258,8% передвоєнного, хоч виробництво вовни показує в порівнянні з передвоєнним в Алжирі +2% (в 1923—24), в Марокó +31% (1921—24), Тунісі +81% (1921—1922 рр.); однак, беручи на увагу „значний недооблік експорту" (Н. Осинський, показ. праця, стор. 80, прим. 2), можна зробити такі приблизні висновки: зростання експорту за роки війни (в метрополію в 1913 р.— 97,27, 1919—101,3 тис. кв.), однак зовсім мале, зниження починається тільки в 1921-му році — як одгук кризи в текстильній промисловості[3]); тільки з 1922-го року починається підвищення експорту, що дає в 1923 році в 3-х вовнопродукційних колоніях коло 116% передвоєнних[4]).

І хоч Sarraut і говорить про перспективи в справі розвитку продукції вовни в колоніях (р. 159 sv.), а все-ж доводиться сказати просто, що цих перспектив немає, бо специфічні умови, що

[1]) Іду за схемою Осинського.

[2]) Ці цифри стосуються тільки до експорту в метрополію, однак це не змінює справи, бо фактично ми маємо монополію метрополії. Тільки одна Нова Зеландія зберегла свій експорт і в 1920-му році: 125 і 125% передвоєнних.

[3]) Постачання вовни Франції, вважаючи 1909-1913 рр. за 100, 1914—18 рр.— 42, 1919 р.—66, 1920 р.—64 (Н. Осинський, 84).

[4]) За даними Stat. Jarhb. f. D. R., 1924/5 S. 35 - експорт 1913 р.—53. 806 т., 1923 р.—62.265 т. ф. (1.000 ф. — 453,3 к.).

викликали зростання вівчарства, зникають що далі, то більше, так що і в данім разі має рацію Осинський, кажучи про боротьбу за вовну.

3. Спеціяльні культури.

Як відомо, і багато спеціяльних культур займають дуже невелике місце в торговлі метрополії з її колоніями. Візьмімо, напр., бавовну,—увесь експорт її з колоній в 1913 році становив разом 0,23% усього бавовняного експорту Франції; підвищившись мало не вчетверо в кульмінаційний 1920-й рік, він усе-ж дорівнював усього 1,15% експорту метрополії. Навіть французькі офіційні статистичні видання, що „точно" обчислюють усі цінності своїх колоній, включають у таблиці бавовняну продукцію самого Індо-Китаю, що являє собою хвилясту криву—різкого падання за роки війни (1913 р.—56 т., 1919 р.—12 (!) т. кв.) і піднесення в наступні роки, причому ще в 1923 р. передвоєнного рівня далеко ще не було досягнено (33 т. кв.) (середня передвоєнна—32,2 т., воєнна—26 т. кв., скорочення на 19,2%). Яку ролю можуть відгравати ці цифри на світовому бавовняному ринку, легко уявити собі, згадавши, що світовий передвоєнний збір бавовни досягав 43.000.000 квінт. і навіть повоєнний (1919—1921 рр.)—37,1 мільйона квінт. Продукція бавовни у французьких колоніях за останнє 10-річчя точно повторює світову криву (про неї—Н. Осинський, 92 і дал.).

Значно цікавіші дані иншого порядку, що свідчать про рух внутрішнього споживання бавовни в колоніях. Ось цифри що-до імпорту.

	1909–13	1914—18	1919	1920	1921
Загальний світовий підсумок . . .	100	72	69	80	58
Нова Каледонія	100	1914 309,2	514,6	—	—
Індо-Китай	100	107,9	75,7	—	—
Французька Індія	100	85,2	0,05	65,2	80
Алжир	100	139	45,4	121,4	140,8
Туніс	100	55,9	454,5	374,2	11,7

Ці дані малюють підвищення імпорту за роки війни та різке падання в повоєнні роки (що правда, процеси ці одбуваються надто нерівномірно в різних районах), та для класової історії колоній досить характерний і перший процес, що в супроводі його ішло збирання робочих сил, одривання частини людности найголовніше від хліборобства, і другий процес, що різко штовхнув уперед пролетаризацію мас. Без сумніву чимале значіння в цьому має процес

розвитку цін на бавовну, що досягли максимума в першій половині 1920-го року і потім різко покотилися на низ (бавовна в Гаврі при 1913 р. = 100, квітень 1920 р. — 1.090,6 лютий 1922 р. — 300 в папер. фр., золотом підвищення за 1919 — 1921 пересічно дорівнювало 119%).

Буржуазія метрополії виробила грандіозного проєкта розвитку бавовнярства в колоніях (Sarraut, Carde, Antonetti та инш.), що блискотить мільйонами гектарів засівної площі, широким розмахом іригації, піднесенням врожайности до американського рівня, засівом особливих високо-цінних сортів бавовни, однак усі вони впираються в колосальні труднощі, небажання капіталів іти в бавовнярство, під гегемонію на світовому бавовняному ринкові Америки. „L'Association Cotonniere Coloniale", що її створено на зразок „British Cotton Growning Association", за 15 з чимось років своєї діяльности спромоглася культивувати всього лиш декілька тисяч гектарів (світова засівна площа — 25 міл. гект.). Широкі апетити на захоплення нових країн — Кілікії, Сірії не завдоволено, — сам Sarraut пише: „De grands espoirs avaient été fondés sur la Cilicie et la Syrie. Ils se sont évanouis... on ne peut attendre des régions d'Idlib-Dana, de Tripoli ou de l'Oronte une production ayant un rapport sérieux avec l'ordre de grandeur de nos besoins" (op. cit., 168).

Зовсім инакше йшов розвиток другої спеціяльної культури — гуми: тут у деяких районах ми бачимо величезний прогрес (Індо-Китай, франц. Конго). Як відомо, на світових ринках сировини-гуми французькі колонії перед війною займали дуже невелике місце: середня передвоєнна продукція французьких колоній (1909—1913 рр.) досягала 64 т. кв. при світовій продукції 902,6 т. кв. (в 1912 р. пайка французьких колоній ще менша — 48,8 з 1.084,4 тис. кв.). Основними гумопродукційними районами перед війною були: французька Гвінея, французька Екваторіяльна Африка — Габон, Конго, Убанги, Слонячий берег, Мадагаскар, що їхня продукція хиталася від 17,88 до 7,6 т. кв., а за воєнних років сталося різке переміщення продукційних районів, яке виявилося в тому, що Слонячий берег і Мадагаскар відтиснено, а висунувсь Індо-Китай; повоєнні роки поставили його не тільки на перший план, але продукція його перевищує загальну продукцію всіх инших французьких колоній. Цей дуже цікавий і глибоко знаменний що-до своїх економічно-соціяльних наслідків факт прекрасно беруть на облік деякі новіші дослідники питання, — так, Моретт[1]) підкреслює процес витіснення плантаціями здобичи натуральних лісів, що почався від 1910 р. і в 1914 р. закінчився перемогою плантаційного господарства, яке в 1923 році дало 94% всієї продукції гуми[2]), а це теж призвело до революції цін, що впали за 10 років мало не вчетверо (1 ф. гуми коштував

[1]) Порівн., напр., Ф. Морэтт, „Мировые рынки сырья", російський переклад, Лгр. 1925. „Время"; гл. VI, стор. 136 і дал.

[2]) В 1923 р. продукція лісової гуми впала навіть нижче за 1913 р.—26 і 61 тис. т.

у Лондоні в 1913 р. 3 шіл. 9 пенс., напочатку 1924 р.— 1 шіл.). Переміщення продукційних районів призвело до переміщення торговельних центрів: за перший в світі експортний ринок тепер став Сингапур (замість бразильських, що колись панували, центрів Манаос і Пара), через який переходить мало не ½ усієї світової продукції (в 1918 р. навіть 65%), серед імпортних ринків висуваються Сполучені Штати, що різко випирають колишнього господаря ринку—Англію і нині заправляють не тільки в Бразилії, а й на азійських ринках; уже на другому місці стоїть Ліверпуль, а за ним французькі ринки, що зросли саме за час війни й поглинули ще в 1923 році 246,6% закупівлі 1913 року (порти Гавр, Бордо й Марсель).

Звертаючися до французьких колоній, одзначимо насамперед рух гумового імпорту метрополії, що дає таку криву: середнє 1909—13 рр.—100, далі 1914-й та дальші роки—78,0—89,6—118,9—152,4—127,9—207,2 (1919)—180,2—144,8 (1921); імпорт із своїх колоній в 1913 році становив **15,6**% (23.981 кв.), в 1919-ому році він досяг максимуму і потім почав скорочуватися; отож, тимчасом, коли весь імпорт метрополії на 1919 та 1920 рр. зріс на 107,2 і 80,2%, імпорт із колоній зріс на 112,5 і 65%, себ-то, останній за роки кризи й наступні почав на багато відставати. Цікаво визначити, в якому співвідношенні проміж себе колоніяльна продукція та вивіз з них до метрополії; маємо такі цифри: 1913 року було вироблено всього 48,8, вивезено до Франції 24 т. кв. (себ-то 50,3%), 1919 р.—63,5 і 51,2 (себ-то 80,6%), 1920 р.—60,5 і 39,5 т. кв. (себ-то 65,3%),—як бачимо, метрополія експортує що далі то більшу частину продукції (фактично, ще більшу, ніж показують відсотки, бо деяка частина продукції залишається в самих колоніях), монополізує його,—це цілком зрозуміло підчас запеклої боротьби за гуму на світовому ринку.

Вмирання старих виробничих районів лісової гуми прекрасно видко з цифр продукції мало не всіх африканських районів (напр., Гвінея середн. передвоєн.—17,88, воєнна—10,2 т. кв.; Слонячий берег—12,42 і 2,52 т. кв.; Мадагаскар—7,6 і 0,5 т. кв.), а райони плантаційного господарства дають: Індо-Китай—передвоєн. 1,82, воєнна—5,18, повоєнна—**37,68** (збільшення мало не в 21 раз), причому щорічні цифри дають ще ефектовнішу картину: 1920 р.—31,4, далі 36,5, —41,0—50,0—**64,0** (!) т. кв., збільшення проти 1913 р. в **30** разів; порівнюючи стійке виробництво в області Конго, Габона та Убанги (17,42 і 17,3 т. кв.), що пояснюється як невиснаженістю лісів, так і заведенням тут плантацій.

Значіння плантаційної гуми (hévéa) видно з того, що вже в 1920 р. індо-китайський експорт її становив мало не 50% усього французького імпорту, піднісшися в 1921 р. до **72**%. Перші плантації

в Індо-Китаї з'явилися в 1897 р., ледві досягаючи 2.000 фут. [1]), через 20 років плантації вкривали 32.000 гект. до 7.000.000 фут., з вкладеним капіталом в 50 міл. фр. (Sarraut, 245). Яскраву картину чистого високо-капіталістичного господарювання дають такі цифри розподілу плантацій у Кохінхіні в 1920 році:

	Плантацій	Площі
По-над 1.000 гект. . .	23	24,825
500—1.000 „ . . .	2	1.045
Менші за 25 гект. . .	30	409
Разом . .	65	25.879

За розрахунками французьких буржуа виробництво гуми в Індо-Китаї в 1925 р. повинно досягти 70—80 тис. кв., себ-то покрити мало не $^1/_3$ всього імпорту, та ще стільки-ж з инших колоній, — себ-то, приваблива перспектива широкого (на 60—75%) визволення свого ринку від підлеглости Америці та Англії, та до того-ж висока врожайність кохінхінських плантацій — 600 кгр. з гект. проти 400—500 кгр. на малайських і яванських. Однак тут виступає криза цін, різке падання їх, яке так схвилювало плантаторів, що ще 9 липня 1921 р. Асоціяція плантаторів зробила постанову про „негайну" організацію синдиката плантаторів Малайської федерації, Нідерландської Індії й Цейлону з близькою участю в ньому Лондонської Rubber Gr. Association та урядів названих країн, для рішучого обмеження виробництва, „як єдиного засобу зберегти гумову промисловість од загибели", та для установлення цін. Ця криза примусила ген.-губернатора Індо-Китаю стати на шлях щедрих субсидій плантаторам. Так, 14 вересня 1919 р. він відкрив кредит на 800.000 піястрів, премію за експорт, асигнувавши на неї 500.000 піястрів [2]). 9 листопаду 1920 р. він одкрив другий кредит в 450.000 піястрів на премії і, наостанку, 150.000 п. на розширення та організацію нових плантацій. Як було розподілено ці суми і які групи плантаторів, їх здобули це ми, звичайно, уявляємо.

З инших спеціяльних культур спинімося на каві та какао. Кава становить чималу статтю в продукційно-торговельному балансі французьких колоній; передвоєнна її продукція досягла 18,9 тис кв., експорт загальний — 14,46 т. кв., до метрополії коло 10.000 кв. Основні райони продукції кави — Нова Каледонія й Гвадалупа, що давали разом 13,52 т. кв. За війни продукція кави різко зросла — на Мадагаскарі з 1,92 до 4,38 і в повоєнні роки (середня за 1919—1923 рр.) до 13,6 т. кв., те саме в Індо-Китаї, а в инших колоніях вона або трохи скоротилася (Гвадалупа), або загалом стояла на тому самому рівні (Н. Каледонія). В загальному підсумку за 10-річчя, 1923-й рік у по-

[1]) Вперше експорт плантаційної гуми в 1908 р.

[2]) Сюди-жу віходить підтримне таксування цін на гуму з курсом піястрів (див. вище).

рівнянні з 1913-м роком дає підвищення експорту дуже значне, мало не в 2 рази (до 30,5 т. кв.)[1] — половину всього експорту становить мадагаскарський.

Але яку малу ролю відграє колоніяльний імпорт у споживанні кави метрополією, видно з порівняння таких цифр передвоєнне споживання — 1.114,6 т. кв., експорт з колоній коло 10 т. кв., в 1923 р.—1.719.9 і 16—18 т. кв. Цікаво одзначити, що споживання кави зросло в Алжирі (з 75,6 до 95,6), Мароко (3,9 і 23,4) і Тунісі (9,96 і 17,55 т. кв. в передвоєнний час і в 1923 р.).

Хоч група Sarraut, визнаючи безумовну нездійсненність постачання метрополії тільки довозом із колоній (для цього треба було-б культивувати 300—400 тис. гект., взявши 200 — 250.000 робітників), сподівалася на дальше швидке зростання продукції подібне до періоду 1913—1920 рр. (op. cit. 187 sv.), однак уже 1923-й рік приніс різке зниження — симптоми майбутньої кризи — експорту (на 19%). Наслідки цієї кризи обчислити не важко.

Приблизно так само розвивається й здобування какао, однак з тією корінною відміною, що процес росту здобичи його йде безперестану мало не в усіх колоніях (окрім Гвадалупи, де середня передвоєнна експорту дорівнювала 8,6, воєнна —10,02, повоєнна (1920—23 рр.) —6,55 т. кв.), особливо в Того, якого експорт піднісся з 2,46 т. кв. передвоєнного часу до 28,3 т. кв. (+ 1.150%). А всі колонії давали тільки $2^1/_2$— 5 — 8% споживання метрополії.

Наприкінці цього нарису, гадаємо, цікаво навести деякі дані з переведеного в нас досліду про масу французьких капіталів у французьких колоніях[2]. Я визначив загальну масу цих капіталів на 1926 р. в 9.700 мільйонів золотих франків, з них капітали, що їх вкладено в сільське та лісове господарство, дорівнюють мінімум 600 мільйонам золотих франків. Сюди треба буде долучити ще деяку частину, яку, на жаль, не можна облічити, капіталу банків, що оперують оборудками землю, поміж них є велетні з капіталом у 125 мільйонів франків; загальну масу банківського капіталу в колоніях визначив я мінімум в 710 мільйонів зол. фр.

---

[1]) Найвищого розвитку експорт досяг в 1919 році, коли до однієї Франції привезено було 44,56 т. кв.

[2]) Стаття у „Weltwirtschaftliches Archiv", 1927.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА.

1. Павлович, М. Французские банки и колонизационная политика в Марокко. „Социалистическое Хозяйство". 1925, кн. V.

2. L'Afrique française. 1926, 1927 an.

3. L'Asie française. 1926, 1927 an.

4. Sarraut, A. La mise en valeur des colonies françaises. Paris. 1923.

5. Роланд, Ж. Французький империализм и его северно-африканские колонии. „Плановое Хозяйство". 1925, № 10.

7. Compte-rendu du XI-e Congrès international d'Agriculture. 7-e section. Agriculture des pays-chauds. Paris.

7. Girault, A. Principes de colonisation et de législation coloniale. 4 vol. Paris. 1923 (4 edit.).

8. Китайгородский, П. и Б. Пурецкий. Алжир, Марокко и Тунис в борьбе за независимость. М. 1925.

9. Різні довідники, як „Annuaire statistique de la France", The Year Book of Statesman's", „Statist. Jahrbuch für das Deutsche Reich та ин.

Б. Г. КУРЦ,
проф. Київ. І. Н. Г.

ШЛЯХИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ТА СРСР НА СХОДІ.

І.

Зацікавленість Союзу в східніх країнах поясняти випадає передусім його географічною до них близькістю. Із східніми народами Союз стикається на величезному просторі своїх кордонів, а з західніми лиш незначною мірою. Од деяких східніх країн нас відділяють тільки невеликі водяні простори (напр., від Єгипту, Арабії), зручні й дешеві для сполучення. Взагалі, з усіх культурних народів що-до східніх держав Союз перебуває в географічних умовах ближчих і зручніших, ніж инші европейські держави. Але на боці Союзу є одно негативне з'явище: його країни, що лежать близько до східніх кордонів, не густо залюднені й визначаються малим розвитком промисловости, а тому й зацікавленість і участь цих країн у східніх зносинах до цього пропорційна, тоб-то невелика; навпаки, центральні, промислові й густо залюднені країни Союзу виявляють до економічних із Сходом звязків найбільше цікавости, але через велику далечінь до того суходолом, довіз товарів лягає важким тягарем на їхню дешевину. Крім того, найщільніші маси східніх народів, китайських і індійських, живуть ближче до морського узбережжя, густо його залюднюючи; ці маси до того-ж визначаються сильнішою платоспроможністю, ніж ті, що живуть у глибині суходолу, а тому морським торговельно-промисловим державам дуже зручно своїми торговельними флотами постачати їм товари, що довозити їх морем на багато дешевше, ніж суходолом. А втім, ніхто й нам не міг-би стати на перешкоді, щоб ми урядили свої промислові центри на морських узбережжях і тими самими морськими шляхами (що до того були-б коротші, ніж для англійських, французьких, німецьких і американських суден) постачали товари східнім народам, які густо обсадили береги Тихого та Індійського океанів.

Одно слово, в зносинах із східніми країнами на боці Союзу всі природні переваги, і треба тільки докласти праці, щоб ці умови використати як-найрозумніше та як-найдоцільніше, а в цьому саме й виявляється творчий дух народу.

Союз має на Сході завдання політичні й економічні. За підставу до політичних стає сама суть С.Р.С.Р., яким керує комуністична

партія, а до економічних бажання утворити для цього відповідну базу й такі взаємини, що грунтувались-би тільки на добровільній згоді та сприятливих обом сторонам підвалинах.

Обмежуючись тут дослідом лиш економічних звязків, для висвітлення цієї проблеми треба виразно уявити собі їх обсяг та зміст, щоб на цій підставі визначити, в чому мають полягати змагання СРСР на Сході. Тільки поставивши перед собою виразну мету й цілком з'ясувавши собі програму діяння, — можна здійснити її в плановому порядку відповідно до инших завдань держави. Порівняння передвоєнних норм із сучасними в даному разі — найкраща метода, щоб мати правдиві перспективні погляди на минуле й майбутнє та оцінити, оскільки успішно провадиться наша відбудовна праця.

II.

Передусім подамо цифри передвоєнних стосунків між державами в світовому господарстві в галузі зовнішньої торговлі, узявши щорічну середню за п'ятиліття 1909 — 1913 рр. [1]).

У мільярдах франків (франк = 37,6 зол. коп.) зовнішній світовий товаровий обіг дорівнював 192 млрд., з них: 1) Великобританії 26,5 міл. фр. (13,8% всесвітньої торговлі), 2) Німеччини 22,2 (11,6%), 3) Півн.-Амер. Сп. Штатів 19,4 (10,1%), 4) Франції 14,3 (7,4%), 5) Нідерландів 13,0 (6,8%), 6) Бельгії 8,0 (4,2%), 7) Росії 7,0 (3,7%), 8) Брит. Індії 6,1 (3,2%), 9) Австро-Угорщини 6,0 (3,1%), 10) Італії 5,6 (2,9%), 11) Канади 4,6 (2,4%), 12) Аргентини 3,9 (2,0%) й т. и.

Отже, Росія посідала аж 7-ме місце, забираючи лиш 3,7% всесвітньої торговлі.

У торговлі з Азією, що її ввесь товаровий обіг дорівнював 19 млрд. фр. та з Африкою — 4,7 млрд. фр. — перше місце посідала Великобританія, друге — Франція, Німеччина й инші, а Росія — останнє.

Справді з 3,7% всесвітньої торговлі, які припадали на Росію, тільки 0,4% припадало на російсько-східню торговлю, а решта 3,3% йшли на торговлю з Німеччиною й Англією, почасти з Нідерландами, Францією та з иншими.

Инакше кажучи, Росія в східній торговлі брала незначну участь. Коли всю російську зовнішню торговлю взяти за 100 одиниць, то на торговлю Росії з Німеччиною припадало 35, з Англією 17, Нідерландами 7, Францією 5 й т. и., а з усіма східніми країнами — Китаєм, Персією, Туреччиною та инш. — тільки 13.

Отже, кол. імператорська Росія східній торговлі віддавала дуже малу увагу, дарма що були сприятливі географічні умови для співробітництва із східніми сусідами.

---

[1]) Цифровий передвоєнний матеріял цієї статті взято з „Statistischer Atlas zum Welthandels", S. Zuckermann, 1921, Berlin, а сучасний з поточної періодичної літератури (Внешняя Торговля, Советская Торговля, Торговля России с Востоком, Бюллетени Торгпредств та инші).

МІСЦЕ В СЕРЕДНЬОМУ ОБІГУ за 1909 — 1913 рр.

(А. = Англія, А.-У = Австро-Угорщина, Б. І. = Британська Індія, Нім. = Німеччина, Гонг = Гонконг, І. = Італія, Нід. = Нідерланди, Нід. І. = Нідерландська Індія, Ф. = Франція, Сп. Ш. = Півн.-Амер. Спол. Штати, Синг. р. = Сингапурський район.).

№№	Країни: / Місце:	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Китай довозив з	Гонг.	Яп.	А.	Бр. І.	С.-Ш.	Нім.	**Р.**	Бельг.	Синг. р.	Нід. І.
	„ привозив до	Гонг.	Яп.	**Р.**	Ф.	С.-Ш.	А.	Нім.	Іт.	Нід.	Бельг.
2	Персія довозила з	**Р.**	А.	Бр. І.	Т.	Нім.	Ф.	Бельг.	А.-У.	Афган.	Іт.
	„ привозила до	**Р.**	Т.	А.	Бр. І.	Іт.	Нід.	Ф.	С.-Ш.	Оман.	Афган.
3	Туреччина довозила з . . .	А.	А.-У.	Г.	Ф.	**Р.**	І.	Бр. І.	Бельг.	Болг.	Рум.
	„ привозила до . .	А.	Ф.	А.-У.	Єгип.	Нім.	С.-Ш.	Іт.	**Р.**	Болг.	Рум.
4	Брит. Індія довозила з . . .	А.	Нід. І.	Нім.	С.-Ш.	Яп.	А.-У.	Синг. р.	Бельг.	Маврик.	Ф.
	„ привозила до . .	А.	Нім.	С.-Ш.	Яп.	Ф.	Бельг.	Гонг.	Кит.	Цейлон.	А.-У.
5	Греччина довозила з	А.	**Р.**	А.-У.	Нім.	Ф.	Т.	Бельг.	Іт.	С.-Ш.	Нід.
	„ привозила до . . .	А.	Ф.	Нім.	А.-У.	С.-Ш.	Нід.	Єгип.	Бельг.	Іт.	Т.
6	Єгипет довозив з	А.	Т.	Ф.	А.-У.	Нім.	Бр. І.	Іт.	Бельг.	**Р.**	Рум.
	„ привозив до	А.	Нім.	Ф.	С.-Ш.	**Р.**	А.-У.	Швайц.	Іт.	Яп.	Т.
7	Японія довозила з	Бр. І.	А.	С.-Ш.	Кит.	Нім.	Нід. І.	Фр. І.-Кит.	Квант.	Австрал.	Бельг.
	„ привозила до	С.-Ш.	Кит.	Ф.	А.	Гонг.	Квантунг	Бр. І.	Іт.	Нім.	Синг. р.
8	Болгарія довозила з	А.-У.	Г.	А.	Т.	Ф.	**Р.**	Рум.	Іт.	Бельг.	Нід.
	„ привозила до . . .	Бельг.	Т.	Нім.	А.	А.-У.	Греч.	Ф.	Іт.	Єгип.	Нід.

Інші держави, навпаки, жвавіше обмінювалися із східніми країнами, посідаючи в довозі та вивозі перші місця, як видно з поданої таблиці на стор. 1116 з подвійними назвами, причому горішня означає місце, що його окремі країни посідають у вивозі, а долішня—в довозі.

Коли це саме з'явище простежити за цифрами, то, взявши наприклад Китай, як східню країну, що з нею Росія мала найбільше обороту, матимемо таку низку цифр у мільйонах франків (пересічно за 1909—1913 рр.).

I	Китай	довозив	на	560,7	м. фр.	з	Гонконгу,	а	вивозив	на	378,9	м. фр. до Гонконгу.
II	„	„	„	306,6	„ „	„	Японії,	„	„	„	210,4	„ „ „ Японії.
III	„	„	„	285,7	„ „	„	Англії,	„	„	„	161,3	„ „ „ **Росії.**
IV	„	„	„	154,5	„ „	„	Бр. Індії,	„	„	„	139,2	„ „ „ Франції.
V	„	„	„	120,9	„ „	„	Сп. Штат.,	„	„	„	122,0	„ „ „ Сп. Штат.
VI	„	„	„	77,6	„ „	„	Німеччини,	„	„	„	62,0	„ „ „ Англії.
VII	„	„	„	65,9	„ „	„	**Росії,**	„	„	„	47,6	„ „ „ Німеччини.
VIII	„	„	„	42,0	„ „	„	Бельгії,	„	„	„	34,2	„ „ „ Італії.
IX	„	„	„	28,8	„ „	„	Синг. р.,	„	„	„	24,8	„ „ „ Нідерланд.
X	„	„	„	22,8	„ „	„	Нідер. Інд.,	„	„	„	23,0	„ „ „ Бельгії.

З наведених що-йно таблиць видно, що тільки в торговлі з Персією Росія стояла на належній височині, посідаючи перше місце. А в торговлі з Британською Індією та Японією її не позначено навіть поміж першими десятьма місцями (вона стоїть на XXI—XVIII та на XXIII—XII місці).

Перевага вивозу над довозом так само здебільша була несприятлива для Росії в її торговлі з східніми країнами, як це видно з такого зведення:

ТОРГОВЛЯ РОСІЇ ЗА 1913 РІК У МІЛЬЙОНАХ КАРБОВАНЦІВ.

№№	Країни	Довіз до Росії	Вивіз із Росії	Загальний обіг	Перевага проти Росії
1	Китай	84,0	31,5	115,5	— 52,5
2	Персія	43,6	57,7	101,3	+ 14,1
3	Туреччина	18,4	35,8	54,3	+ 17,4
4	Брит. Індія	34,6	0,0	34,6	— 34,6
5	Єгипет	5,9	8,7	14,6	+ 2,8
6	Цейлон (за чужоземн. статистикою)	14,0	0,0	14,0	— 14,0
7	Афганістан	6,3	5,9	12,2	— 0,4
8	Японія	4,8	1,4	6,2	— 3,4
9	Африк. країни	3,0	0,3	3,3	— 2,7
10	Греччина	1,9	6,8	8,7	+ 4,9
11	Болгарія	0,0	2,4	2,4	+ 2,4
12	Корея	0,0	0,2	0,3	+ 0,2
13	Сербія	0,0	0,5	0,5	+ 0,5
14	Нідерл. Індія	0,4	0,0	0,4	— 0,4
	Разом	216,9	151,2	368,2	— 65,7

В ті передвоєнні часи проте можна було тішити себе тим зростанням оборотів східньої торговлі, яке виявлялось проти попередніх років. А втім, як розглянути ближче, при світлі цифр виходило, що інші капіталістичні держави так само збільшують свій східній товарообіг, до того далеко поступінніше ніж Росія, бо остання навсправжки ледві-ледві зберегала своє давніше відносне становище на східніх ринках. Уже тоді можна було спостерегти, як сильно наступає німецька й італійська промисловість. Війна тільки тимчасово припинила рух Німеччини, але Італія йде далі своїм шляхом до засвоєння цих ринків, опанувавши вже турецький.

Підсумовуючи все сказане, ми бачимо, що досягнення царської Росії в східній економіці були нікчемні. Дарма що до початку війни все більше й більше лунало голосів, що потрібно звернути серйознішу увагу на східні зносини, в цілому розвиток східньої торговлі був пропорційний до західньо-европейської, тоб-то не було ще жадних даних, які-б давали змогу твердити, що уряд Росії визнав за потрібне підсилити свої східні зносини і почав віддавати більшу увагу їм, ніж зносинам західньо-европейським, які обіймали до 87% всієї світової торговлі Росії, а на східні припадало лиш 13%.

Але війна, а потім революція знищили й ці невеликі досягнення, і Союзові доводиться мало не наново відбудовувати свою міжнародню економіку.

III.

Союз правильно оцінив величезне політичне й економічне значіння східніх країн у всесвітній політиці й господарстві й працю в цій царині поставив виразно на першому плані.

Доля Сходу й Заходу тісно переплітається. Власне Схід викохав імперіялізм великих держав Европи, поміж ними й царської Росії. Але СРСР додержується цілком протилежних поглядів у царині взаємовідносин народів і під прапором марксизму почав словом і ділом провадити по всьому світу пропаганду комунізму. Проте спроби, до того вперті й методично настійні, здобути комуністичним ідеям панування в західньо-европейських капіталістичних державах досі не здійснилися і не раз, відколи існує СРСР, зазнавали тяжкої поразки. Крім того, сама теза, на перший погляд здавалося-б не заперечна, що пролетарська революція повинна початися в країнах найбільше капіталізованих, невблаганним ходом історичних подій виявила свою неправдивість та недосконаліть нашого знання законів економіки, бо капіталістичний лад було повалено, всупереч усім теоріям, не на Заході, а на Сході, власне в Росії, країні порівнюючи відсталій і з мало розвинутою промисловістю. Звідси, не закриваючи очей на дійсність, природньо зробити логічний висновок, що ідеї пролетаріяту легше можна здійснити в східніх країнах, теж слабо розвинених капіталістично. Коли панування західніх держав ослабне

в їхніх колоніях та напівколоніях, це, й собі, призведе до занепаду влади і впливу капіталістів в своїх метрополіях і утворить, нарешті, сприятливий ґрунт для переходу влади з їхніх рук до инших. Так утворюється цілий ланцюг можливостей, що доводить всю вагу для СРСР після довгої й продуманої праці серйозно опанувати інтереси східніх країн. А зацікавити їх можна саме економікою, встановивши тісні, обопільно корисні торговельні й промислові зносини й, певна річ, в розмірах остільки всеосяжних, щоб це виразно відчувалося в народньому господарстві даної східньої країни, а не в таких нікчемних розмірах, як це було за царського уряду.

Погляньмо тепер, що зробив у цій галузі до теперішнього часу Союз, щоб зміцнити економічне єднання з народами Сходу.

IV.

Сучасні досягнення Союзу в зносинах із Сходом своїми розмірами ще менші, ніж були перед европейською війною. Пояснюється це зруйнуванням старої промисловости й забарним ходом її відбудови в умовах зубожілої, через громадянську боротьбу, країни. До того-ж східні зносини почали зав'язуватися не що давно, коли скінчилася громадянська війна.

Зводячи всі дані, які маємо, за останні три роки й порівнюючи їх з 1913 роком, матимемо таку картину повільного розвитку й теперішнього стану радянсько-східньої торговлі.

СХІДНЯ ТОРГОВЛЯ СРСР У МІЛЬЙОНАХ КАРБОВАНЦІВ [1]).

№№		1913 рік	1923/4 р. (передвоєнні ціни)	1924/5 р. (сучасні	1925/6 р. ціни)
1	Персія	101,3	30,0	79,3	78,8
2	Туреччина	54,2	25,2	13,7	27,5
3	Китай	115,5	16,3	25,9	35,0
4	Монголія		3,5	6,4	7,4
5	Урянхай		0,3	0,5	1,3
6	Японія	6,2	15,6	13,8	11,7
7	Єгипет	14,6	2,4	29,2	29,5

[1]) Коли складано цю таблицю ще не опубліковано було всіх даних за 1925/6 р., тому що-до деяких країн довелося обмежитися поки-що знаком запитання, а загальний підсумок зазначити приблизно. Крім того, відповідно до різних способів статистики, трапляються розбіжності в цифрах, але я вважав за краще брати найвищі. Загальна сума лиш по азіятському кордону за 1925/6 р. рахується в 160 міл. карб. (инші дають цифру 180), тимчасом як за 1924/5 р. по тому самому азіятському кордону зібрано 143,5 міл. карб. [Торгово-Пром. Газета № 264, Финансы и Народное Хозяйство № 5 та Советская Торговля № 11 — усі за 1926 рік. Дані за 1924/5 р. взято з Вн. Торг. № 10 (172) й № 15 (172) (про Японію) 1926 р.].

№№		1913 рік	1923/4 р. (передвоєнні ціни)	1924/5 р. (сучасні	1925/6 р. ціни)
8	Афганістан	12,2	1,4	2,1	5,9
9	Болгарія	2,4	0,5	0,3	?
10	Греччина	8,7	0,5	5,8	?
11	Індія	34,6	0,5	9,3	?
12	Цейлон	14,0	0,1	1,9	?
	Разом .	368,2 [1]) (12,7%)	96,3 (15,7%)	188,2 (14,7%)	коло 200 (14,7%)
	Усі країни (европ. й азіятські, що торгують із СРСР)	2.893,2 (100%)	610,7 (100%)	1.295 (100%	1.424 (100%)

Наведена таблиця, безперечно, свідчить про повільний розвиток східньої торговлі, але коли взяти до уваги, що ціни за останні два роки сучасні цим рокам, а не 1913 р., то виходить, що загальний обіг і тепер далеко ще не дійшов навіть до половинного розміру 1913 р. і його можна рахувати тільки до 40 %.

Щоб докладніше й наочніше порівняти ступінь загального розвитку радянської торговлі з Сходом, наведемо підсумки вивозу й довозу по азіятському кордону за ті самі роки в мільйонах карбованців, але всі на передвоєнні ціни і в відсотковому співвідношенні до 1913 року [2]).

СХІДНЯ ТОРГОВЛЯ ПО АЗІЯТСЬКОМУ КОРДОНУ В МІЛЬЙОНАХ КАРБОВАНЦІВ НА ПЕРЕДВОЄННІ ЦІНИ.

Роки:	Вивіз із СРСР	% на 1913 р.	Довіз у СРСР	% на 1913 р.	Разом	% на 1913 р.
1913 р.	99,2	100	146,5	100	245,7	100
1923/4 р.	29,5	29,7	33,0	22,5	62,5	25
1924/5 р.	45,2	45,6	50,4	34,4	95,6	39
1925/6 р.	48,9	49,3	49,5	33,7	98,4	40

Ці цифри показують торговлю лиш на азіятському кордоні, а товари до Туреччини, Арабії, Єгипту, Індії (почасти й до Персії, Китаю та Японії) йдуть через европейську митницю (до Туреччини частина товарів іде й через азіятський кордон); тому ці цифри не обій-

[1]) В цю суму входять ще й инші східні країни: Корея, Нідерландська Індія, африк. країни й Сербія.

[2]) Советская Торговля, № 13 (грудень), 1926 р.

мають цілком усієї східньої торговлі, але, подаючи за всі роки одностійний матеріял, цінні для порівняння. І з цієї таблиці ми бачимо, що східня торговля на азіятському кордоні після повної перерви почала р. 1923/4 швидко розвиватися, досягнувши 25% передвоєнного обсягу, але р. 1924/5 темп її вже зменшивсь, збільшившися на 14%, а р. 1925/6 тільки на 1%. Пояснюється це швидким відбудовним процесом народнього господарства Союзу напочатку та пільгами, що їх з 1922 р. надавано Сходові (полегшення видачі ліценцій, митні, ярмаркові й транзитні пільги). Але негативний баланс східньої торговлі (і перед війною він був такий), також торговлі з усіма европейськими та иншими країнами (з 1920 р. до 1927 р. пасив тільки легальної торговлі був по-над 500 міл. карб., не рахуючи пасиву торговлі пачкарської) примусив радянський уряд з початку 1926 року заборонити довіз східніх непродуктивних товарів.

З другого боку р. 1926-го закінчилося відбудування здатних до продукційної праці фабрик і заводів, старий основний капітал було використано мало не на 100%, і настав час творити цілком „новий світ" підприємств за останнім словом техніки, а це, звичайно, вимагає вже й більше часу й уміння й величезних коштів. Ось чому темп розвитку східньої торговлі р. 1926 сильно зменшивсь, і наступними роками, коли східні зносини стоятимуть так, як тепер, лиш дуже повільно поступатиме наперед. Але р. 1926 у нас є й деякі досягнення, сприятливі для майбутнього. А саме, негативний баланс у с і є ї східньої торговлі цього року зменшився з 15 міл. карб. за 1924/5 р. до 8 міл. карб.; на азіятському кордоні експорт готових виробів збільшився з 12,6 міл. карб. до 25,1 міл., зокрема мануфактури з 5,3 до 14,8 міл., а цукру з 14 до 18,8 міл. карбов.

А втім, загальний хід розвитку східньої торговлі, як уже сказано, показав себе слабким, досягнувши 40% передвоєнних розмірів. Правда, щоб мати правильне співвідношення, цей відсоток треба трохи підвищити, виходячи з того міркування, що частина російської промисловости, яка постачала свою продукцію Сходові, в наслідок революції, одійшла од Союзу, напр., частина цукрової, текстильної – до наших західніх сусідів, здебільша, до Польщі, яка сама тепер ставить перед собою важливе завдання — збувати свої товари морським шляхом або через балканські порти не тільки до країн Близького Сходу, але й до Персії, Індії, Китаю й Японії.

Вираховуючи, в якому стосунку уся східня торговля Союзу стоїть до всієї нашої всесвітньої торговлі, маємо для 1913 р. — 12,7%, для 1923/4 р.— 15,7%, для 1924/5 р.— 14,7% і для 1925/6 приблизно (див. примітку до таблиці) — теж.

Звідси робимо висновок, що питома вага східньої торговлі в союзному товарообороті падає, і це — натурально. Власне, 1923/4 р. дав високий відсоток тільки тому, що це висування було випадкове, спричинилося до нього те, що Зах. Европа й Америка голов-

ною своєю масою ще не поновили тоді з СРСР нормальних торговельних зносин, які тепер розвиваються з більшим успіхом. Через це й приходимо до сумного висновку, що ми повертаємося до відносного передвоєнного становища, не висуваючи східньої торговлі наперед, як це слід-би робити, щоб як-найшвидше перетворити СРСР в країну з широко розвиненою індустрією.

Це, так-би мовити, внутрішні причини неможливости збільшити питому вагу східньої торговлі, але найбільше значіння мають причини внутрішні, і вони також ясні. Полягають вони в тому, що СРСР дійшов пересічно, як гадають, 90—95% своєї передвоєнної продукційности, але не в усіх галузях: в деяких навіть перевищив, а в инших — сильно відстав. Так, цукрова промисловість р. 1925/6 дала до 50 міл. пуд. цукру (р. 1914/5 — 85 міл. пуд.), через це Україна, що вивозила перед війною на східні ринки до 10 міл. пуд. (р. 1911 й р. 1912 по 5 міл. рафінаду й 5 міл. пуд. піску), р. 1924/5 вивезла туди тільки 26 тисяч тон, а р. 1925/6 — 44 тисячі тон. Спиртова промисловість, якщо порівняти з передвоєнною, стоїть теж дуже низько. Вовняна (не рахуючи тієї, що відійшла до Польщі та инш.) р. 1925/6 виробила тільки 27% передреволюційної кількости пряжі; збір мериносової вовни в СРСР дійшов лиш 11% збору 1913 р., а грубої й напівгрубої коло 75%, причому 44% сами селяни використовують вдома для кустарництва. Праця бавовняних підприємств теж не розвинулася до колишніх норм, і Союз вивіз до Сходу р. 1924/5 тільки 1 тисячу тон бавовняних матерій, р. 1925/6 — до 4 тисяч тон, а р. 1913/4 ми до самої лиш Персії вивезли 562 тисячі пуд. бавовняних тканин й т. п. [1]). До всього цього треба ще вважати на приріст людности (що-року не менше, як 2%), через що навіть те, що раніш вивезли-б як зайве за кордон, тепер доводиться кидати на внутрішній ринок, щоб заспокоїти щоденні потреби місцевої людности радянських республік. Нарешті, крім недостачі товарів, їх висока собівартість (у січні 26 р. світові ціни на 29% були дешевші од радянських) та великі організаційні й транспортові видатки — усе це є основні причини того, що Союз мало пробивається у східню економіку [2]).

Але коли-б ми навіть всіма сторонами (певна річ, відповідно до теперішньої радянської території, числа людности й сучасної світової техніки) досягли передвоєнних лишків товарів, собівартости й транспортування, — ефект мали-б проте дуже малий, а власне Союз спромігся-б тоді в своїх східніх зносинах дійти тільки того нікчемного відсотку участи, який був характерний для нього перед війною: 12,3% російського всесвітнього обігу і лиш 3,6% всесвітньої східньої торговлі.

[1]) Гуртова продукція цензової промисловости в натуральному виявленні за 1925/6 р. у %% до 1913 р. була: нафта 90%, гас 86,4, бавовняні тканини 89,1, сіль 73,8, цукровий пісок 76,4, сірники 106,6.

[2]) Наприклад, р. 1925/6 СРСР брав участь у всьому імпорті Персії тільки на 15%, а Росія 1913 р. на 55%; в експортовій торговлі Персії СРСР дійшов проте 50%, а Росія 1913 р. — 66%, але, як відомо, великий експорт перських товарів при малому імпорті тільки збільшує величину нашого від'ємного балансу.

Певна річ, це зовсім не відповідає тому призначенню, яке повинен і може мати Союз у господарстві східніх народів.

V.

Можливі розміри наших економічних зносин з країнами Сходу треба мислити в зовсім инших обсягах, що в багато раз перевищують цифри передреволюційного періоду. Точно визначити їх, звичайно, не можна, але можна мати про них уявління, виходячи з передвоєнних даних світової торговлі, як видно з нижче наведеної таблиці.

ТОВАРООБІГ ОДНОГО РОКУ ПЕРЕСІЧНО ЗА 1909 — 1913 рр. В МІЛ. ФРАНКІВ.

№№	К р а ї н и	Світовий обіг.	% до всесвітнього обігу	% участи Росії в торговлі даної країни	Людність в сучасн. державних межах: в міл. душ і густість на 1 кв. кіл.
1	Туреччина	1.540	0,8	7,5	13 міл. 17 душ
2	Персія	434	0,2	50	10 „ 6 „
3	Китай	3.039	1,6	9	440 „ 40 „
4	Корея	193	0,1	1	18 „ 83 „
5	Японія	2.685	1,4	0,7	58 „ 151 „
6	Гонконг	1.467	0,8	—	0,6 „ 612 „
7	Філіпіни	484	0,3	—	11 „ 36 „
8	Сингапур. район	2.190	1,1	—	0,9 „ 213 „
9	Франц. Індо-Китай та Індія . .	263	0,1	—	19 „ 25 „
10	Сіям	458	0,2	—	9 „ 18 „
11	Нідерл. Індія	1.750	0,9	—	50 „ 33 „
12	Брит. Індія	6.150	3,2	1,2	320 „ 68 „
13	Цейлон	596	0,3	6,2	4 „ 68 „
	Разом Азія . . .	21.250	11,5%	—	—
14	Єгипет	1.451	0,8	2,2	14 „ 14 „
15	Туніс, Алжир, Мароко	669	0,4	1,5	13 „ 12 „
	Разом Африка .	2.120	1,2%	—	—
16	Болгарія	321	0,2	1,3	5 „ 48 „
17	Сербія	193	0,1	0,5	12 „ 48 „
18	Греччина	291	0,1	13	5 „ 43 „
	Разом Европа .	805	0,4	—	—
	Загальний підсумок східньої торговлі	24.175	13,1%	3,6%	1000 „ — „
	Всесвітня торговля	183.742	100%	3,7%	1838 „ 14 „

До цієї таблиці заведено балканські країни, бо вони належать до Близького Сходу, але з другого боку в ній поминуто деякі східні країни, напр., Афганістан (людности 6 міл., густість 10 душ, але з невеликим торговельним обігом — 30,3 міл. франків), а втім (беручи на увагу трудність точних підрахунків у світовому мірилі) маємо досить виразну картину східньої всесвітньої торговлі та участи в ній Росії 1909 — 1913 рр.

Взагалі треба визнати, що східні народи малу брали участь у східній торговлі, а це, звичайно, пояснюється малою їх платоспроможністю. При цьому Росія не спромоглася достатньою мірою охопити навіть можливий ринок: китайський ринок охопила ледві десятою часткою, турецький — значно менше, инші — ще слабше, а найдальші зосталися зовсім по-за її впливом. Грецький ринок пощастило більше затягнути до товарообігу — на 13%. Усю иншу частину ринків захопили инші держави, тоб-то 90% китайського, 92% турецького, 97% єгипетського, 99% японського та 100% инших. Один лиш перський ринок Росія засвоїла достатньою мірою, на 50%, але й то, як-би краще поставити справу, можна було-б ще більше пробитися в нього.

Усе це доводить, що в східніх країнах ще за передвоєнних часів Росія могла-б знайти для своєї продукції незмірно більше місця, ніж це було в дійсності. Але малосилий уряд, позбавлений народньої підпори, завсіди перебував підо впливом та побоювався імперіялістичних держав, а найбільше Англії, не давав народові в колективній, громадській праці широко розгорнути продукційні сили країни й щільніше звязатися з східніми господарствами.

Коли вже тоді східні країни становили для нашої промисловости такі ринки, що мали для російської продукції місткість надто велику й навіть безмежну, то в майбутньому, в міру культурного розвитку цих країн і зростання їхньої промисловости, їхні потреби в обміні не тільки не зменшаться, але навіть збільшаться.

Адже культурні европейсько-американські народи, що утворили держави з найдужче розвинутою промисловістю, провадять між собою товарообмін незрівняно жвавіший (80%), ніж з азіятськими та иншими не механізованими народами (за 1909 — 1913 рр. товарообіг був: Европи 61,2%; Азії 9,9%; Африки 2,4%; Америки 19,8% та Австралії 2,4%). А тимчасом азіятсько-африканські народи становлять головну масу земної людности, і, коли вони розв'ють у собі потреби користуватися з усіх благ культурного життя, Союз, як близький їх сусіда, знайде ще ширший простір, щоб провадити з ними обмін. Инакше кажучи, якщо тепер східні ринки безмежні для збуту товарів Союзу (доводить це торговля чужоземців), не вважаючи на малу платоспроможність їхньої людности, то в майбутньому місткість цих ринків зросте ще більше.

Щоб поставити ясно питання, треба тут, хоч коротенько, спинитися на нарисі сучасної економіки східніх країн, порівнюючи їх з Европою.

Приклад разючого економічного розвитку Японії за останні 25 літ не має собі рівного в світовій історії. На очах одного покоління Японія од натурально-ремісничого господарства перейшла до фабрично-заводського, а тепер із стадії промислового капіталізму вступає в стадію фінансового. Її розвиток не тільки не зменшив торговельних зносин з нами, а, навпаки, далеко перевищив передреволюційні норми, яскравий приклад того, що збудження східніх народів спричиниться не до скорочення, а до поширення до величезних розмірів світового обміну. З усіма країнами Японія складає торговельні умови і з своїми товарами пробивається на ринки чисто всіх частин світу.

Китай за той саме час тільки підготувавсь до „імперіялістичного" скоку. У Китаї немає тепер жадної галузи промислового підприємства, щоб на чолі його не стояли китайці. Вони проводять залізниці та инші шляхи сполучення, утворюють гірничі підприємства, будують фабрики, заводи, закладають банки, бувши прекрасними майстрами в провадженні банкових операцій. Досвідчені чужоземні комерційні спостережники заявляють, що китайський внутрішній ринок за мирних нормальних умовин може поглинути чужоземних товарів вдесятеро більше, ніж тепер. Китайці, що масами переселюються за кордон, присилають додому величезні заощадження. В Індо-Китаї 80% підприємств у китайських руках. Сингапур — центр китайського ділового життя.

Індія за війни 1914 — 1918 рр. і після неї так економічно зміцніла, що ця перлина в англійській короні починає полискувати такими лиховісними блискавицями, що англійцям стає моторошно. Дешева індуська текстильна промисловість, напр., уже зломила англійську. Дуже позначна річ те, що ярмарок у Липську (Leipzig) 1926 р. одвідало 580 покупців з Індії.

Персія, як і Туреччина, утворюють національне виробництво. Часто енергійно змагається за вільну економічну діяльність республіканська Туреччина, напружено використовуючи для своєї мети чужоземні капітали й конкуренцію держав.

А в цілому вся Азія за минуле десятиліття починає виступати на світовому ринку важкою, монолітною, де-далі розмашнішою ходою, особливо випираючи Европу.

Справді, Азія 1913 р. брала участь у світовій торговлі на 10%, 1920 р. — 13%, 1921 — 1923 рр. вже на 14%. Це свідчить за велетенське зростання Азії, що його темп не можна рівняти з попереднім повільним зростанням Европи. Та це й зрозуміло, бо Азія повними пригорщами черпає в старої Европи та молодої Америки готову науку й техніку, щедро вигодовуючи їх европейсько-американськими-жтаки капіталами.

Ось порівняльні дані зростання трьох найбільших країн Сходу.

Країни	Відсоток участи в світовій торговлі:		На душу людности припадає обігу з $\frac{\text{довозу}}{\text{вивозу}}$ в німецьких марках:	
	1913 р.	1923 р.	1913 р.	1923 р.
Брит. Індія . . .	3,5	3,6	$\frac{7,3}{10,7}$	$\frac{9,4}{15,9}$
Китай	1,8	2,7	$\frac{4,1}{2,9}$	$\frac{7,2}{5,9}$
Японія	$\frac{1,7}{7,0\%}$	$\frac{3,4}{9,7\%}$	$\frac{28,8}{25,0}$	$\frac{72,3}{52,7}$

А зростання світової торговлі на суходолах наприкінці 1925 р., порівнюючи з 1913 р., було таке: Европа 82%, Африка 92%, Австралія 109%, Америка 118% і Азія 126% їхньої передвоєнної торговлі, тоб-то найвище збільшення бачимо в Азії, зменшення — в Европі.

Але, як узяти кількісний стосунок, то на Европу припадає ще більша частина світової торговлі (1913 р. — 68,1%, 1925 р. — 58,6%; а заокеанські країни дають 31,9% і 41,4%).

Світова-ж торговля 28 країн показується в такому розвитку, якщо рахувати на мільярди доларів і поминути рік світової кризи 1920 — 1921 р.

Роки	Сучасні ціни	Передвоєнні (орієнтовні) ціни
1913 р.	33,9 — 100%	33,9 — 100%
1923 р.	39,9 — 118%	27,0 — 80%
1924 р.	44,6 — 131%	30,3 — 90%
1925 р.	50,4 — 149%	33,6 — 99%

Із зазначених сум, вилучивши східні країни з Греччиною, матимемо в мільйонах доларів:

Роки	Брит. Індія	Китай	Японія	Єгипет	Греччина
1913 р.	114	59	56	24	5
1923 р.	192	135	176	58	26
1924 р.	108	95	114	29	13
1925 р.	187	119	166	47	17

Ця табличка свідчить, що східні країни вдвоє-втроє збільшили обороти, одна лиш Індія в півтора, причому Японія, випередивши Китай,

наздоганяє Індію. А европейські держави відстають од цього східнього шаленого темпу розвитку, і тільки Сполучені Штати змагаються з Сходом. Щоб уґрунтувати це твердження, подамо зведення торговлі найголовніших европейських і американських світових країн, включаючи сюди для порівняння й Японію з її найшвидшим темпом розквіту.

ТОРГОВЛЯ ГОЛОВНІШИХ КРАЇН У ПЕРЕДВОЄННИХ РОЗЦІНКАХ У ВІДСОТКОВОМУ СТОСУНКУ ДО ЇХНЬОГО ОБОРОТУ 1913 Р.

Країни	1913 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.
Японія	100	129	153	183
Сполуч. Штати .	100	134	140	149
Канада	100	115	111	123
Франція	100	97	108	109
Англія	100	89	97	96
Німеччина . . .	100	49	58	72
СРСР	100	17	26	38

Отже не підлягає сумніву, що, з одного боку, зростають східні країни, а з другого, — слабшає Европа. Звідси випливає висновок, що Союз у майбутньому повинен базуватися на торговлі не з Европою, а з Азією, якщо СРСР змагається посісти відповідне до його ресурсів місце в світовому господарстві.

А що ми бачимо в дійсності?

Наша зовнішня торговля 1926 р. дійшла тільки 40% передвоєнної, европейська 87%, а світова 99%. Світова торговля в цілому 1926 р. ще дужче зміцніла, ніж 1925 р., і деяке спостережене зменшення цінности оборотів поясняти випадає зниженням світових цін (на 7%), отже на кількості світова торговля збільшилася. А ми плентаємось позад усіх, не кажучи вже за країни Сходу. Наше виробництво, як сказано вгорі, в цілому ще не дійшло передвоєнного (90 — 95%), а світове виробництво вже переступило його, напр., криця на 19%, нафта по-над 100%, пшениця 18%; нарешті, в нас, згідно з індексом, ціни підносяться, а за кордоном нижчають [1]).

Усе це показує, що Союз має зчинити жорстоку боротьбу, щоб пробитися на зовнішні ринки.

Обрати шлях найменшого опору — це значить іти назустріч Европі з її занепадом (продукція її дорівнює 32% замість 43% перед війною), а як не лякатися труднощів — треба рішучо братися до поширення зносин із Сходом.

[1]) М. Кауфман, „Экономич. Обозрение", 1926, №№ 8, 12.

Але, поставивши собі завдання поширити радянсько-східні зносини, не слід виходити з передвоєнних норм обміну царської Росії, таких невеличких, що чужоземці справедливо вважали наче-б вони більше, ніж росіяни, зацікавлені у торговлі з Сходом, а треба будувати планову працю на широких всеосяжних основах майбутнього обміну, які випливають з вищенаведених тенденцій розвитку світового господарства.

Щасливо розвязавши це завдання в зазначеному напрямку, матимемо незчисленні добротворні політично-економічні здобутки. По суті це є завдання величезної ваги, негайности й труднощів.

Важливість його диктує, по-перше, конечна потреба того, щоб СРСР розвинувсь у широкий союз республік з добре розвинутою індустрією, з численною робітничою класою, а по-друге, потреба здобути на Сході не тільки моральний, але й економічний авторитет. Коли східні люди навіч побачать дешевий добрий союзний крам і користуватимуться з нього, як з найпотрібнішої до вжитку речи, тоді лиш усі переваги радянського ладу стануть для них виразні й вони самі зроблять з цього логічний і фактичний висновок.

Негайність подиктована тим, що час працює тепер не на радянську економіку, а проти неї: наша зовнішня торговля розвивається мляво, а чужоземці все глибше та глибше пробиваються в господарство східніх країн, закріпляючи в їх незайманому ґрунті капіталістичні форми господарства та все типове оточення капіталізму й утворюючи тим, — що має особливу вагу, — потужну багатомільйонову східню торговельно-промислову класу. Ця класа, що правда, тепер ворогує з чужоземцями, але ця ворожнеча по суті є національно-буржуазна, а не національно-пролетарська. Ця класа потроху виковує на Сході такі твердині своєї буржуазно-класової влади, що робітничій класі так само тяжко буде добитися, щоб запанували її ідеї, як і в сучасних сильно розвинутих капіталістичних державах. Ось чому саме цей процес капіталізації Сходу примушує нас не відкладати на далеке майбутнє організацію радянських торговельно-промислових звязків із східніми народами, а, навпаки, яко мога швидше взятися до того, щоб їх поширити, щоб радянська продукція пробилася в саму гущу східніх господарств, спонукаючи тим самим східні народи засвоювати основи не капіталістичного, а радянського державного господарства.

Нарешті, труднощі утворити дужу союзно-східню промисловість випливають з того, що справа ця нова, а до всього й коштів на її здійснення бракує. Будь-що-будь, деякі спроби посереднього характеру зроблено й тепер робляться, наприклад, проведено семиріченську залізницю, добудовано величезну гуту в Дагестані, збудовано текстильні фабрики в Туркменістані й Узбекістані, але не в прямому порядку, щоб їх продукцію постачати власне східнім ринкам. Що справа ця нова, то доводиться дуже пильно розробити

матеріяли про те, де можна будувати заводи, переважно на окраїнах Союзу, близьких до місць природньої енергії, сировини, збуту й вироблення ходових на Сході товарів, пристосувавши до цього спеціяльні машини. Промислове відживлення кордонів призведе до того, що там густо осяде енергійна радянська робоча людність, і тим швидше безпосередньо з'єднається вона із східніми масами і тим швидше знайде шляхи до найкращого обопільного порозуміння та співробітництва.

Уся ця справа нова й тому здійснити її в плановому порядку важко, причому, звичайно, найбільше труднощів завдає необхідність витратити певні кошти на те, щоб перевести в життя цю програму утворення союзно-східньої промисловости. Адже вона вимагає одночасно коштів не тільки на будову цілком устаткованих заводів і фабрик, але й на заготівлю сировини, напр., розвід цукрових плантацій у Сибіру, Киргизії, збільшення бавовняної площі й т. п., а найголовніше на вдосконалення транспорту. Добре налагоджений транспорт — це половина успіху, а тимчасом саме перевозові засоби в радянсько-східніх зносинах, особливо поблизу від східніх кордонів стоять на дуже низькому рівні, а в деяких окраїнах на них є самі лиш натяки. Але самим відновленням хатніми („господарчими", мовляв) засобами в передреволюційних тільки розмірах союзної промисловости й транспорту не можна осягнути позначених вище успіхів в економіці східніх господарств.

Тут потрібен зовсім инший підхід!

VI.

До утворення східньої промисловости СРСР, зокрема України, є три шляхи: 1) закордонна (чи зовнішня) позика, 2) соціялістичне нагромадження й 3) концесії.

Мільярдова позика допомогла-б здійснити грандіозні своїм задумом і наслідками плани східньої програми промислового будівництва, але, по-перше, тепер ніхто позики Союзові не дасть, а по-друге, через те, що правильна планова установка цієї програми на всеньку її широчінь дуже складна, Союз не може зважитися взяти на себе зобов'язання перед капіталістами.

Соціялістичне нагромадження — шлях забарний, обчислений на десятки років, причому соціялістичне нагромадження треба витрачати передусім на завдоволення внутрішніх найперших потреб: на освіту, шляхи сполучення, переселення, то-що.

Лишається середній, так-би мовити, шлях — концесійний, який і треба використати в як-найширшому обсязі, взявши під увагу невеликий, що правда, набутий уже досвід Головного Концесійного Комітету. За допомогою концесії СРСР притягнув-би необмежене число чужоземних промислових капіталів до нашої країни, втягнув-би сюди й затаєний тепер приватний радянський капітал. Ці концесії,

які мають за пряме призначення виготовляти продукцію для східніх країн, допомогли-б утворити кадр пролетаріяту на непромислових окраїнах; застосувати вдосконалену чужоземну техніку; притягти до нашого промислового життя найкращих закордонних фахівців з даного виробництва; підготовити через них радянських робітників; наслідком спеціяльного вироблення концесійної продукції на вивіз, створити можливість всі товари радянської продукції кинути на внутрішній ринок; підсилити експорт, що дав-би нашій торговлі активний баланс; збільшити доходи скарбу (податки, участь у прибутках), так само поширити шляхи сполучення; і, нарешті, опанувати ринки Сходу, показавши, як треба творити зразкову східню продукцію й просувати її до східнього споживача. А остаточний здобуток, коли скінчаться концесійні терміни, був-би той, що Союз зробився-б власником мільярдових, зразково поставлених, удосконаленими машинами встаткованих, підприємств з налагодженим виробництвом і збутом.

При цьому в Европі й Америці тепер можна спостерегти надзвичайно сприятливе для Союзу з'явище: капіталісти шукають, де-б їм прикласти свої капітали, і радніші перенести їх до першої-ліпшої країни, аби знайти там добрий ґрунт для свого існування. За світової війни та після неї багато капіталів перейшло до Африки, Індії, Японії, а останнім часом бачимо наплив їх до Туреччини. І це треба особливо відзначити — на переселення йде не фінансовий, а промисловий, ба навіть основний капітал. Так, польські промисловці переводять своє металургійне (гамарське) й спиртове заводське встаткування з Польщі до Туреччини. Нам відомі так само численні випадки, коли американці, німці, бельгійці та инші чужозе́мці встатковують підприємства в Зах. Китаї, Монголії, не кажучи вже за Манджурію, в Афганістані, Персії, то-що.

Американські та европейські заводчики й фабриканти, діставши завдовільні для них сталі пропозиції, безперечно, перейшли-б працювати до СРСР, щоб виготовляти продукцію на ринки Сходу. Від цього Союз мав-би таку користь: чужоземці, переконавшись, що СРСР сам з успіхом запорожнює близькі до нього східні ринки своєю (концесійною) продукцією, перестали-б так уперто пнутися до східніх країн, суміжних з нашими на суходолі й морі кордонами, проводячи залізничі й бруковані шляхи, телеграф, утворюючи автомобільний і повітряний звязок (Пекін—Урга, Індія—Афганістан, Сирія—Персія, Туреччина—Персія й т. и.) і тим самим міцно й напевне застерегаючи своїй продукції на цілі десятиріччя ринки цих районів.

Певна річ, мають концесії й свої від'ємні сторони (концесії конкурують з державними органами, концесіонери вивозять зиск, суми на встаткування), але, безперечно, для швидкого розвитку в належних розмірах нашої торговлі з Сходом і тим самим для успішної боротьби з напливом чужоземних товарів у східні країни — перевага концесій безумовно очевидна.

А втім концесійні капітали йдуть до нас мляво, через недовіру до СРСР, що понаціоналізував колишні концесії й чужоземні підприємства в царській Росії [1]). До того дістати в нас концесії важко. До 1926 року у нас було концесій: 29 німецьких, 21 англійська, 13 американських і 54 з инших країн, разом 117 (з них торговельних 33, обробної промисловости 23, гірничих 21 й т. п.), але з передгаданим розгорнутим капіталом максимум до 140 мільйонів карбованців і до 75 тисяч робітників, отже значіння концесій у загальній продукції радянського господарства нікчемне. Тому, щоб притягти до спільної праці поважних концесіонерів треба втворити відповідні умови і для Союзу, і для концесіонерів.

Перша умова — це, безперечно, складання торговельних договорів із східніми країнами. Постійні хитання (регулювання) в торговельній політиці з східниками, то дозволи, то заборони, сильно руйнують комерційні розрахунки східніх купців, нервують їх, як довідуємося про це з перської та турецької преси. Ми довго не могли скласти постійних торговельних умов з Туреччиною (12. III. 1927 р.), не маємо їх досі з Персією і — це — натурально, через те, що не можемо дати їм поцінних і в достатній кількості потрібних товарів в обмін на їхні сільсько-господарські продукти. А маючи вже реальні підстави, щоб виробляти по концесійних підприємствах СРСР товари для збуту на Схід, можна було-б легше вмовитися й стати за головного споживача східньої сировини та й переробляти її на наших (концесійних) фабриках і заводах, щоб готові вже фабрикати вивозити назад на ринки Сходу.

Друга умова до того, щоб успішно утворити в СРСР східньо-концесійну промисловість — це пильно опрацьовувати договори з самими концесіонерами. Безперечно, краще тепер дати їм більше пільг, але скоротити термін переходу підприємств до рук держави й не боятися прибутків, які вони можуть дістати від своєї праці в СРСР. Адже фактично цей прибуток імперіялістичні держави дістають за дорогий товар або важкий визиск східньої праці, а за східньої концесійної радянської політики, сполученої з кращими умовами для східника, цей прибуток частково дістане за організаційну працю концесіонер і посередньо СРСР, збільшивши товарообіг із Сходом та поліпшивши розрахунковий баланс. Концесійні підприємства повинні бути здебільша по окраїнах Союзу, ближче до місць сировини й збуту (напр., в Іркутську — вовняна фабрика для використання монгольської вовни; її збудовано тут ще в XVIII віці; бавовняні в Середній Азії, цукрові — зокрема — в Киргизії, на Україні бавовняні для переробки турецької та єгипетської бавовни, то-що).

---

[1]) 1916 р. з усього акційного капіталу (в межах території СРСР) гірничої, гірської та металевої промисловости, в розмірі 1.810 мільйонів карбованців, чужоземцям належало до 55% („Плановое хозяйство", 1926, № 7. А. Рабинович).

Хто збуватиме товарову продукцію цих концесій, чи радянські державні органи, чи змішані товариства чи концесіонери, це питання дуже важливі та складні і для нашої монополії зовнішьої торговлі, що є непорушна підвалина радянської економії, і для інтересів самих концесіонерів. Ці питання треба продумати й опрацювати дуже пильно, тим більш, що союзна преса багато уваги вже віддає теоретичному й практичному обмірковуванню концесійних проблем [1]).

Наприкінці нашого досліду над долею союзно-східніх зносин треба зазначити, що історія наших колишніх звязків із східніми державами теж свідчить про важливість для СРСР звернути особливу увагу на поглиблення зносин із Сходом. Ці історичні дані минулого (що на їх, за браком місця, тут спинятися не доводиться) ще більше підпирають потребу прискорити розвиток радянсько-східніх зносин, щоб швидше перетворити СРСР в рівномірно розвинутий індустріялізований господарчий організм, економічно від инших держав незалежний.

Отже питання про шляхи розвитку радянсько-східніх зносин, яке ми проаналізували, спонукує союзні радянські соціялістичні республіки (зокрема, Україну з її густою людністю та найближчим сусідством з країнами Близького Сходу) утворити в своїх межах промисловість, яка працюватиме на східнього споживача. Шлях до цього може лежати через концесійну політику, як шлях найшвидший, певний, безутратний і безпечний, беручи до уваги, що всі командні висоти в галузі праці, виробництва й обміну перебувають у міцних руках комуністичної партії. Але, розуміється, чи то будуть справді й в остаточному наслідкові шляхи концесійні, змішаних товариств, приватного капіталу, кооперативного, державного чи инші, комбіновані, — однаково ці шляхи треба знайти й на них здійснити тісний економічний звязок із східніми сусідами.

В цьому й полягатиме, окрім монополії, основна одміна в ході розвитку зовнішньої торговлі Союзу проти царської Росії, а саме в тому, що союзний уряд, нарешті, фактично приділить східній економіці належне їй місце в народньому господарстві радянських республік та що торговельно-промислові зносини з східніми країнами розвиватимуться інтенсивніше, ніж із західньо-европейськими та американськими народами.

---

[1]) А. Йоффе, Яннін, Д. Мінкін, М. Гуревич та инші (напр. за 1926 рік: „Эконом. Жизнь" № 31, „Правда" № 47, „Торгово-Промышленная Газета" №№ 58, 93, 102, „Экономическое Обозрение" 1927 р., № 1).

ПРОФ. Б. В. ФАРМАКОВСЬКИЙ
(Ленінград).

БОСПОРСЬКІ СПАРТОКІДИ В АТЕНСЬКОМУ РІЗЬБЯРСТВІ.

Наприкінці минулого віку в Піреї, на набережній стародавнього порту, знайдено документа, що має для історії культури Боспорського царства надзвичайну вагу. Це декрет атенського народу, виданий за архонта Темістокла (347 — 346 р. перед нашою ерою) на пошану царів Боспору Спартока II й Перісада I та їх молодшого брата Аполлонія, синів царя Левкона I. Декрета, як звичайно, написано на вузькій високій мармуровій плиті, що долішня частина її не збереглася. До нас дійшло 68 рядків тексту [1]). Вгорі плиту з декретом, — такий тоді був звичай, — завершує гзимс, що складається з хвильки (кіматіона) й полички, над якими міститься рельєф з різьбленими трьома постатями (табл.) [2]). Виконані горорізьбою постаті обрамовано з боків сіньми (антами), а зверху в'язанням (архітравом), хвилькою (кіматіоном), поличкою й симою, що лежать над сіньми, отже постаті виставлено неначе в закритому приміщенні — наїску (маленькому храмі). Це характеризує вирізьблених осіб, як богів або героїв. На рельєфі вирізьблено двох сидячих, звернених управоруч, літніх чоловіків, зодягнених у кереї (гіматії), що залишають груди й ліве плече відкритими; перед ними стоїть ще один чоловік, вбраний у такий самий гіматій. Із тексту декрету ми дізнаємося, що Спарток, Перісад і Аполлоній, коли помер їх батько Левкон, відновили умову, яку він був склав, з атенцями про безмитний вивіз збіжжя з Боспору до Атен, і за це народ атенський уквітчав їх золотими вінцями на святі великих Панатіней та надав привилеїв, з яких користувалися царі Боспору — їх дід Сатір і батько Левкон. Перші рядки декрету, написані більшим шрифтом, кажуть: „Спартокові, Перісадові, Аполлонієві, синам Левконовим". Це ніби титул документу, що являє собою з одного боку торговельну умову, а з другого

[1]) Текст декрету див. у Corp. inscript. Attic., IV, II, № 109b; Dittenberger, Sylloge, 3-тє вид., 206; Minns, Scythians and greeks, стор. 651, № 28; порівн. Б. А. Тураев, И. Н. Бороздин, Б. В. Фармаковский, Изборник источников, Москва, 1918, стор. 83, № 51.

[2]) Рельєфа видано в Bull. de corr. Hell., V (1881), табл. V, та у Svoronos, Das Athener Nationalmuseum, стор. 591 й далі, № 1471, табл. CIV, де див. і бібліографію (на стор. 591). Нашу таблицю виконано за виданням Свороноса.

акт ушанування од атенців царів Боспору Спартока й Перісада та їхнього брата Аполлонія [1]). На атенських умовах, як відомо, змальовувано звичайно богів, заступників міст-громад, що складали умову. На пам'ятці, що ми досліджуємо та що є вона почесний декрет, вирізьблено, без ніякого сумніву, вшанованих Спартока, Перісада й Аполлонія [2]). Перші двоє, як царі, що правили в Пантікапеї одночасно, сидять на троні, з спільним підніжжям. Аполлоній, що не поділяв царської влади з братами, стоїть. Певне, старшого брата Спартока — того, що лівою рукою торкається плеча молодшого брата Аполлонія, поставлено посередині між братами. Два брати-царі відрізняються од Аполлонія зачіскою — довгим волоссям, що спадає на плечі. Подібне волосся, що спадає на плечі, бачимо на статуї царя Мавзола з Галікарнасу (в Британському Музеї) [3]). Аполлоніеві волосся, якщо й було довге, то спадало, видимо, лиш на потилицю, а не на плечі [4]). Отже на атенському декреті вирізьблено царів Боспору та принця, члена царського дому середини IV віку перед нашою ерою [5]). На жаль, не збереглися обличчя всіх трьох постатів. Але цікаво, що одяг на них суто грецький. Довге волосся царів, що спадає на плечі, знаходить аналогії в скульптурах грецьких богів і героїв [6]). Постаті Спартока й Перісада найбільше нагадують постаті сидячих Зевса й Асклепія з Епідавру [7]). Постать Аполлонія зроблено за типом стоячого Асклепія [8]). Повні аналогії до постатів атенського рельєфу знайдемо і в постатях (образах) богів на посвятних рельєфах [9]) і героїзованих небіжчиків у сепульхральній скульптурі [10]). Цареві Боспору Спартокові IV-му (303 — 284), онукові Перісада I, поставлено почесні статуї в Піреї й у Атенах, на акрополі й на агорі [11]). Почесні стели Левкона поставлено не тільки в Піреї, але

---

[1]) Порівн. Svoronos, зазнач. місце, 592.

[2]) Пор. Schaefer, Rhein. Museum, XXXIII, 1878, стор. 418.

[3]) A. H. Smith, Catalogue of sculpture in the British Museum, II, стор. 91, № 1000; Colligno n, Hist. de sculpture grecque, II, стор. 339, рис. 173.

[4]) Куманудіс, в Ἀθήναιον, VI, 1877, стор. 152 й далі, твердить, що в стоячої постати волосся спадає на плечі так само, як і в сидячих. На таблицях у виданнях бачити цього не можна.

[5]) Гіпотеза Куманудіса (зазн. м.), що вважав сидячих царів за героїзованих Сатіра й Левкона, предків Спартока II та Перісада I, а в стоячій постаті вбачав персоніфікацію Демоса Атен, ніде не знайшла прихильників. Порівн. Schaefer, зазнач. м.; Bull. de corr. Hell., V (1881), стор. 194 й далі; Svoronos, зазн. м.

[6]) Порівн. S. Reinach, Répert. de reliefs, II, 75; його-ж, Répert. de la statuaire, II, 5, 7; 41, 2; 128, 6; IV, 69.

[7]) Svoronos, зазн. твір, стор. 148 й дальші, № 173 — 174, табл. XXXI.

[8]) Порівн., напр., S. Reinach, Rép. de la statuaire, II, 31 і дальші.

[9]) Svoronos, зазнач. твір, табл. XLVIII, CLXXXVII, 2931, 2933.

[10]) S. Reinach, Rép. de reliefs, I, 486; A. H. Smith, Catal. of sculpture in the British Museum, II, табл. VII.

[11]) I. Gr., II, 311; Dittenberger, Syll., 370; зазн. Изборник источников, стор. 86, № 52.

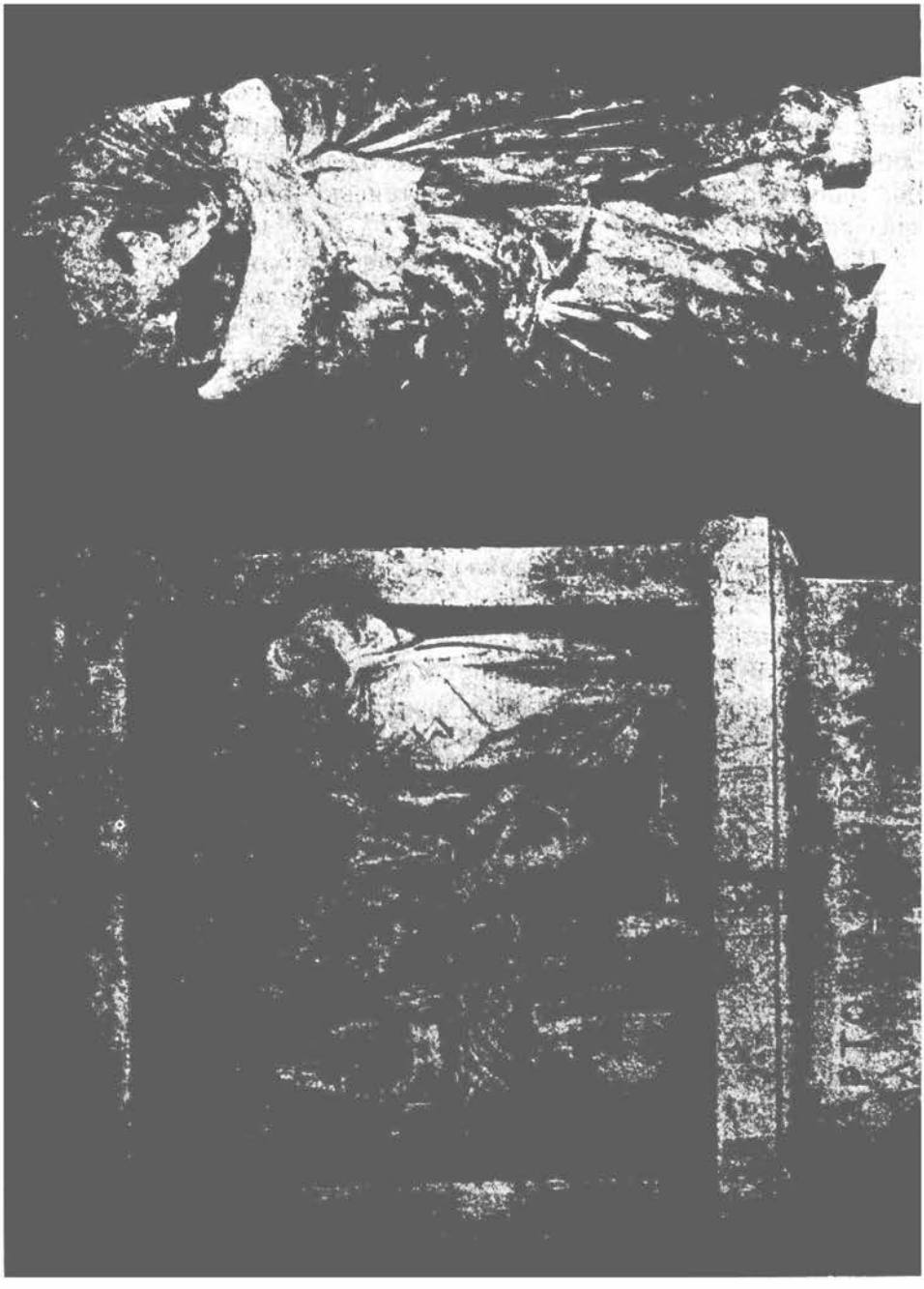

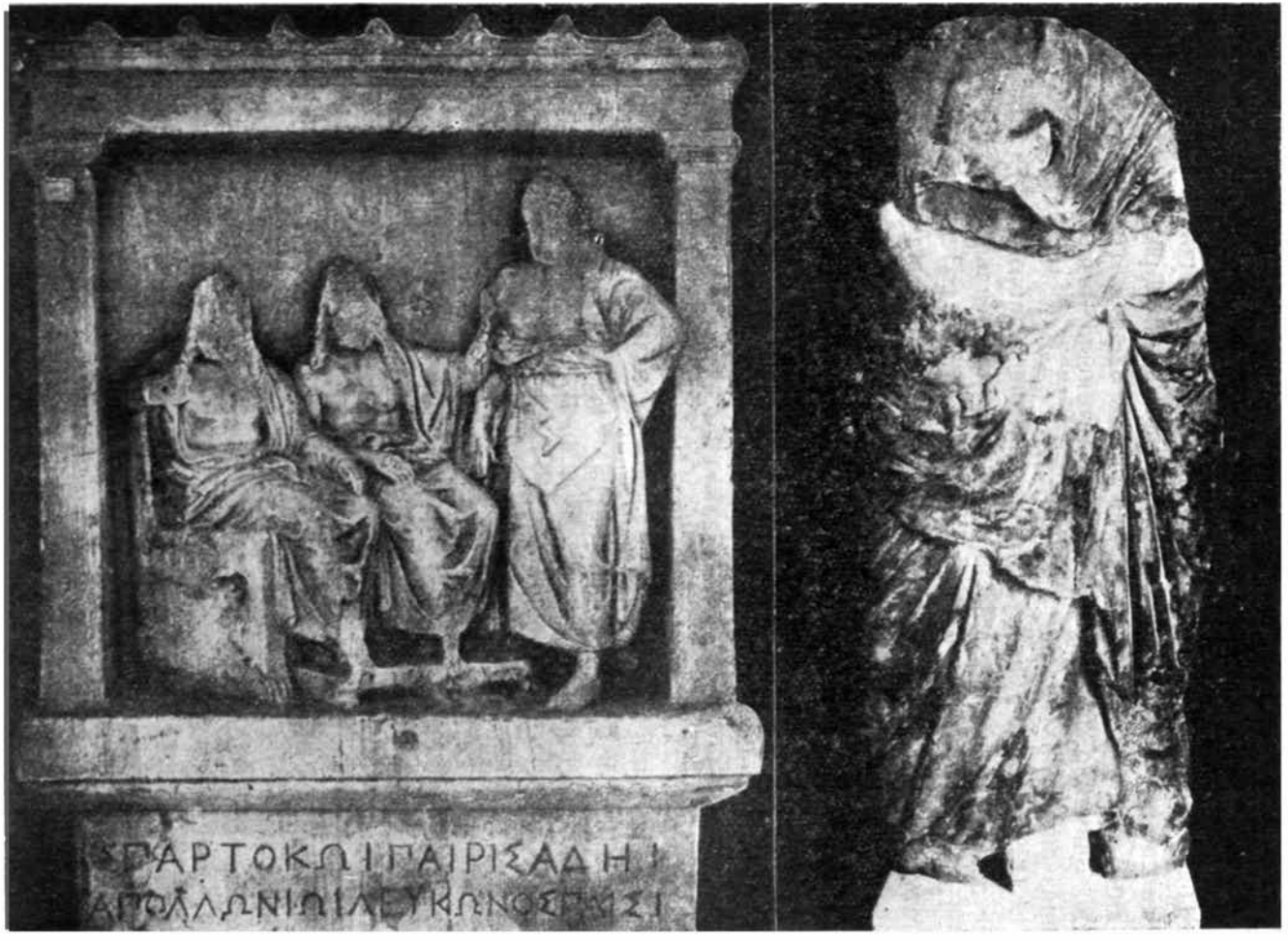
ΣΠΑΡΤΟΚΩΙΠΑΙΡΙΣΑΔΗΙ
ΑΠΟΛΛΩΝΙΩΙΛΕΥΚΩΝΟΣΤΜΣΙ

й у Пантікапеї [1]). Цілком можливо, що в Пантікапеї було поставлено почесні скульптури так само Спартокові II, Перісадові I та їх братові Аполлонієві, бо їм за їхні перед атенським народом заслуги, зовсім аналогічні до тих, які атенцям зробили Сатір і Левкон, декрет надає привилеїв і почесних нагород, яких дістали від атенців Сатір і Левкон. Певна річ, виображення Боспорських царів, що їх атенські різьбярі робили для Пантікапею, нічим не відрізнялися од тих, які вони споруджали в Атенах або в Піреї. Тракійці родом, царі Боспору з династії Спартока були геллінофіли й люди по-геллінському освічені. Звичайно, їм подобалося, що атенські різьбярі надавали їм образ справжніх геллінів.

Поміж уламками скульптури класичної доби, котрі дійшли до нас з Пантікапею, звертає на себе увагу колосальна статуя чоловіка, одягненого в гіматій, у Державному Ермітажі, в Ленінграді (табл.) [2]). Статую зроблено з пентелійського мармуру, що свідчить за її античне походження. Чоловік на статуї одягнений точнісінько так, як одягнений Аполлоній на рельєфі з Пірею. Права рука, голова й низ постати, на жаль, не збереглися. Груди й живіт статуї пошкоджені, всю горішню частину постати відламлено, і тільки р. 1925 її правильно прикріплено до спідньої, так само і всю статую поставлено на нову прямокутну базу. Загальна височінь фрагментованої статуї доходить 2,02 м. Цілком ясно, що Ермітажна статуя своєю позою була однакова з постаттю Аполлонія на рельєфі з Пірею. Як і на ньому, постать було повернено трохи вліворуч. Вага тулуба спиралася на лівій нозі; права нога була зігнута в коліні й одведена трохи назад. Схожість Ермітажної статуї з постаттю Аполлонія на рельєфі з Пірею переконує, що статуя повинна належати до того самого часу, як і рельєф, тоб-то до середини IV в. Колосальні розміри статуї мають аналогію в статуї царя Мавзола з Галікарнасу. О. Ф. Вальдгауер правильно підкреслив паралелі між Ермітажною статуєю та статуєю царя Мавзола, і в трактуванні бганок гіматія, і в фактурі, та й уважав за її автора одного з майстрів, що працювали на Мавзолеї Галікарнаському [3]). Ми повинні визнати, що перед нас надзвичайний розміром та визначний художніми властивостями первотвір атенського різьбярства середини IV-го віку. Кого могла зображати ця велетенська статуя, знайдена в Пантікапеї? Раніш думали, що вона зображала Асклепія? [4]). Як-би це була статуя Асклепія або якого-небудь иншого бога, то розміри статуї показували-б, що вона

---

[1]) Пор. Svoronos, зазн. твір, 592 з бібліографією.

[2]) Ашикъ, Исторія Боспорскаго царства, III, стор. 52 й дальші, рис. CI; Древности Боспора Киммерійскаго, вихідна табл., № 13; Journal of Hellenic studies, XLIV, 1924, стор. 50, рис. 5.

[3]) O. Waldhauer, Journ. of. Hell. st., зазн. м., стор. 51.

[4]) П. Дюбрюксъ, Записки Одесскаго Общ. исторіи и древностей, IV (1858), стор. 26; Ю. Ю. Марти, 100 лѣтъ Керченскаго Музея, стор. 6.

певне була культовим образом у храмі. Ми знаємо про храм Асклепія в стародавньому Пантікапеї [1]). Можливо, що Ермітажна статуя належала цьому храмові. Але можлива й инша гіпотеза. У славнозвісній посваті богам Санергові й Астарі цариці Комосарії, дружини Перісада I (база цієї посвати знаходиться в Державному Ермітажі [2]), а одну з загублених постатів (Астару) р. 1926-го знайдено поміж пам'ятками, що переховуються в царській могилі в Керчі) постаті богів були менші від Ермітажної статуї [3]). Цілком можливо, що виключна розмірами статуя, твір першорядного різьбяра, в Пантікапеї являла собою теж посвяту кого-небудь з членів царського дому. Коли-б таку статую було присвячено храмові Асклепія, випадало-б пояснити, через що саме таку виключну вагу мав храм Асклепія та його культ за царів Спартока II й Перісада I-го. Проте, спираючись на аналогії, що їх подає рельєф з Пірею, ми маємо підставу висловити ще один здогад, цілком, здається, імовірний. Статуя Ермітажу могла становити собою посвяту атенського народу на честь кого-небудь з боспорських державних діячів, що дуже прислужилися атенцям, найпевніше, на честь кого-небудь з членів боспорського царського дому Спартокідів. Можливо, що одночасно з спорудженням у Піреї стели на честь Спартока, Перісада й Аполлонія, — як ми знаємо, робилося це в різних випадках, — було споруджено їм на пошану почесні пам'ятки і в инших місцях, поміж ними, звичайно, в Пантікапеї. Відбита голова Ермітажної статуї, як це видно з збережених знизу шиї м'язів, була дуже повернена вправоруч. Це показує, що статуя була за частину групи, і коли так, то треба гадати передусім про групу, подібну до тієї, яку вирізьблено на рельєфі з Пірею. Ця остання справляє враження статуарної групи, перенесеної на рельєф. Можливо, що атенський народ ушанував Спартока II й Перісада I з братом Аполлонієм особливими статуарними групами, доручивши їх виконати найкращим різьбярам, та одну з них призначив для Пантікапею.

Незаціліла частина декрету могла містити в собі, як і аналогічні декрети, що до нас подоходили, вказівки на спорудження групи. Пірейську плиту, на якій було написано декрета на честь боспорських владарів, оздоблено їх виображеннями, що, найпевніш, повторювали мотиви постатів статуарної групи. Група являла собою трьох братів в образі богів: Спартока й Перісада в образі Зевса [4]), Апол-

---

[1]) Minns, Scythians and greeks, стор. 617.

[2]) IosPE, № 346; Dubois de Montpéreux, Voyage, V, стор. 59 і далі; атлас, 4-а серія, табл. XVII, рис. 2; H. K. E. Köhler, Gesamm. Schriften herausg. von L. Stephani, VI, табл. 8; Ашикъ, Исторія Боспор. царства, I, стор. 51, табл. IX.

[3]) Бюллетень конференции археологов в Керчи, 1926 р., № 3, стор. 2. Височінь статуї (за вказівками таблиці в Кёлера, зазн. м.) — 1,30 м.

[4]) Пор. особл. Svoronos, зазн. твір, № 174, табл. XXXI.

лонія в образі Асклепія [1]). Це вшанування царів, як богів, дуже характерне для побуту Пантікапею, що до пізніх часів зберіг традиції героїчної доби [2]). Будь-що-будь, Ермітажна статуя в усякому разі свідчить за надзвичайно близькі, міцні й глибокі звязки Пантікапею з Атенами в середині IV-го в., як за це каже сила инших добре відомих пам'яток. Величний твір різьбярства наочно доводить, оскільки культура Пантікапею в її зверхньому аристократичному проверстку за тих часів увіходила в річище життя, позначене Атенами, і до якої міри атенські мистці, утворюючи мистецтво для Боспору, вважали їх за геллінів. У Пантікапеї за доби Спартокідів ми бачимо суспільство, що його матеріяльна культура становить ніби куточок Атен. Иншого моменту, коли Пантікапей переживав-би такий розквіт, що був у нього за Спартокідів, не можна зазначити в його історії. Розквіт Боспорського царства за тієї доби цілком створили його торговельні звязки з Атенською великою державою. Для неї звязки з геллінськими колоніями Понту були надзвичайно важливі. Тільки ці звязки давали Атенам ресурси, що на них спиралася їх могутність, як великої держави. Досить свідчення Демостена [3]), щоб у цьому не сумніватися. Атени мусіли твердою ногою стояти на північному надбережжі Чорного моря, щоб мати потрібну матеріяльну базу. А для цього потрібна була там така організація влади, що забезпечувала-б інтереси атенських торговельних підприємств — головного нерва Атенської республіки. Атенам треба було створити на Боспорі дужу владу, яка захищала-б атенські інтереси. Це Атени й зробили. Царям Боспору вони подавали всяку технічну допомогу, що її ті передусім потрібували. Царям Боспору атенці подають і військову допомогу на суходолі й на морі [4]), і команду для кораблів [5]), ба навіть правителів провінцій [6]). Атени постачають організаторам своїх підприємств у колоніях Понту золото й вироби своєї промисловости, речі розкошів і мистецтва. Царі Боспору, їхні близькі й усі громадяни, що стояли на верхах суспільного життя, кохалися в атенському мистецтві, як про це свідчать знахідки в їхніх могилах. Володіння художніми шедеврами, що походили з Атен, тоді високо ціновано в усьому світі. Соціяльні верхи підносили цим свій престиж в очах народніх мас. Зрозуміло, що

[1]) Пор. S. Reinach, Rép. de la stat., 32, 2.

[2]) В Одисеї (VI, 308 дд.) сказано за Алкіноя:

...„він
вино попиває"..
сидячи, неначе бог той,
„τῷ ὄγε οἶνο ποτάζει ἐφήμενος ἀθάνατος ὥς".

Пор. Одис., VII, 11.

[3]) Демосфен, Речь против Лентина, 31 і 33.

[4]) Диодор, XX, 22; J. Gr., 311; Dittenberger, Syll. 370.

[5]) Декрет в честь сыновей Левкона (див. прим. 1), рядок 59 і дальші.

[6]) Исократ, Банкирск. речь, 3.

одержання від атенського народу почесних статуй роботи найкращих мистців повинні були вважати за найвище щастя.

Отже, виображення царів Спартокідів в атенському різьбярстві це пам'ятки тієї доби, коли північне узбережжя Чорного моря мусіло цілком увійти в орбіту світової торговлі Атенської держави, що їй завдячує своє походження вся взагалі блискуча культура соціяльних верхів Чорноморських колоній V — IV віків перед нашою ерою. Колосальна статуя Ермітажу є поки-що єдина зацілила пам'ятка, що відтворює одного з Спартокідів, уквітчаних золотим вінцем на святі великих Панатіней.

АКАД. Л. В. ПИСАРЖЕВСЬКИЙ,
дійсний член Української Академії Наук.

З ЦАРИНИ ЕЛЕКТРОННОЇ ХІМІЇ.

В цім нарисі я хочу сказати кілька слів про роботи моєї лабораторії, розпочаті ще року 1914 та про ті напрями, що в них досі розвивалися наші досліди.

Всіх їх так чи так поєднують ось ці твердження, що їх опрацював я ще року 1914 в низці лекцій на тему: „Фізична хімія та одне з чергових її завдань“ [1]).

Суть таких процесів, як [2]):

$$Zn + 2H^{\circ} \rightarrow Zn^{\circ\circ} + 2H$$

$$Fe^{\circ\circ\circ} + J' \rightleftarrows Fe^{\circ\circ} + J$$

сходить ось на що:

В першому з них атоми цинку, втрачаючи електрони, переходять на йони цинку, а йони водня набувають електронів від атомів цинку й таким способом переходять на атоми водня.

Процес зводиться на перехід електронів від атомів цинку до йонів водня.

Другий процес зводиться на перехід електронів від йонів йоду до йонів тривалентного заліза й від йонів двохвалентного заліза до атомів йоду.

На ці електронні струмки, що безладно пробігають по всіх напрямах, на ці електричні протоки й сходить суть таких хімічних процесів.

В гальванічнім елементі всі атоми та йони, що втрачають електрони, коли відбувається дана реакція, зібрані до купи й відді-

---

[1]) На ту саму тему доповідав я того-таки року в Науково-Технічному Товаристві при Гірничому Інституті.

Коротке резюме надруковано року 1918 в Бюлетенях Катеринославського Гірничого Інституту (Перетвір хімічної енергії на електричну. Гальванічний елемент. Окиснення та відновлення йонів Осмотична теорія протоку та повстання гальванічного протоку з електронно-йонного погляду).

Повніше теоретичну частину та короткий виклад деяких праць надруковано в монографії: Л. Писаржевский и М. Розенберг, Электрон в химии растворов и электрохимии. 1923, Держвидав України.— Шість із цих праць надруковано в „Трудах III Менделеевского С'езда“. 1923 та 1924, т. LIV.

[2]) Позитивні йони зручно означати так: H°, $Fe^{\circ\circ}$; знак $^{\circ}$ показує, що такі йони повстають через те, що атоми втрачають електрони.

лені від теж зібраних до купи атомів та йонів, що дістають од них електрони.

Дротиною, що з'єднує полюси гальванічного елементу, біжать в однім напрямі всі разом, у формі одного спільного струмка, електрони від атомів та йонів, що віддають їх, до атомів та йонів, що сприймають їх.

З цього погляду ми повинні назвати складений із зазначеного типу реакцій гальванічний елемент приладом, якимми підсумовуємо, пускаючи в однім напрямі, електронні струмки реакції.

Тут немає ніякого перетвору хімічної енергії на електричну в звичайному розумінні цього слова.

Хімічні процеси, що з них можна скласти гальванічний елемент, який дає електричний протік, уже являють собою електричні процеси.

Весь хімізм такої реакції зводиться на електронні струмки. Така реакція—явище електричне.

Відбувається вона в елементі чи просто в шклянці, вона лишається тим самим електричним явищем.

Хімічною енергією атому або йону буде енергія руху його валентних електронів.

Напруження хімічної енергії атому або йону (або вільна хімічна енергія його) є напруження валентних електронів його, що рухаються.

Це напруження валентних електронів, що рухаються, того чи того атому чи йону плюс притяг цих його валентних електронів од инших атомів або йонів і стає за причину переходу валентних електронів у реакціях окиснення та відновлення йонів або атомів від одних до одних.

Коли зустрічаються, наприклад, йони тривалентного заліза з йонами йодовими (див. угорі), перший намагається відняти електрон в останнього.

В йодовому йоні електрон рухається, розвивається відосередня сила, в нього повстає напруження до відходу від йону, яке компенсується притягом решти йону.

Цей притяг, сумуючись з притягом до електрону йона тривалентного заліза, утворює напруження системи: $Fe^{\circ\circ\circ}+J'$, напруження її електричної й разом з тим хімічної енергії, що намагається перевести її на систему: $Fe^{\circ\circ}+J$. Так само утворюється напруження в системі йонів, що стоять праворуч, складаючись з таких самих двох величин. Це напруження намагається перевести другу систему на першу.

Тут поняття електричної та хімічної енергії зливаються в одно. Тут взаємодія зарядів та кінетичних енергій руху валентних електронів утворює різницю напружень електричної енергії, яка разом з тим являє собою різницю напружень хімічної енергії.

Електричні заряди, що ввіходять у склад комплексу позитивних та негативних зарядів,— йодового йону, переходять до иншого комплексу електричних зарядів, до йона тривалентного заліза.

Частина електричної енергії переходить з одного місця в инше. Разом з тим — це частина матерії пересувається з одного місця в инше. Перехід енергії є тут разом з тим перехід матерії. Енергія й матерія в цім розумінні тут одне й те саме.

Розгляд з зазначених поглядів осмотичної теорії про повстання протока в гальванічному елементі можна резюмувати так:[1])

1. У будь-якому шматку металю частина атомів його розкладена на йони та електрони. Це оборотний процес:

$$M \rightleftarrows M^{\circ} + \ominus,$$

що кориться законам хімічної рівноваги.

2. Коли занурити металь у воду чи в розчин соли його, повстає стан рівноваги між його атомами, електронами, йонами та сольватами його йонів:

$$M \rightleftarrows \overset{\ominus}{\underset{+}{M^{\circ}}} \rightleftarrows M^{\circ}.nH_2O$$
$$\underset{+}{nH_2O}$$

яким і визначається величину та знак різниці потенціялів металь-розчин.

3. Електролітична пружистість розчинення повинна, з цього погляду, зводитися на два чинники: дисоціяцію в шматку металю його атомів на йони та електрони й електростатичний притяг між йонами металю та молекулами розчинника.

4. Основні твердження осмотичної теорії протоку випливають як наслідок із зазначеної рівноваги між атомами, йонами та електронами металю (зануреного в розчин його соли), з одного боку, молекулами розчинника та молекулами сольватів його йонів з другого.

5. Величини потенціялів металоїдів, занурених у розчин своїх йонів, залежать не тільки від міри, якою намагаються їхні атоми сполучитися з електронами, але й від міри, якою дисоційовані атоми металю електроду на йони та електрони.

Взагалі роботи моєї лабораторії угруповуються навколо цих тверджень. Трохи осторонь стоять дослідження над електромагнетовою природою хімічних процесів. Але й вони повстали на ґрунті наведених угорі уявлінь.

Ці твердження стали за основу до теорії, яку запропонували я та М. Розенберг, про повстання протоку між двома з'єднаними дротиною платиновими платівками, зануреними в хімічну реакцію,

[1]) l. c.

яка тоді відбувається та полягає в переході електронів; ці платівки уловлюють електрони реакції [1]).

Низка дослідів ствердила, що теорія правильна.

Коли занурювати дві нерівних, що-до величини, платинових платівки в хімічну реакцію, що відбувається, по дротині, яка з'єднує їх, пробігає протік [2]). Таке буває завсіди, коли реакція може бути теоретично мислима, як протоки електронів, що пробігають між атомами та йонами, які беруть участь у процесі хімічної взаємодії.

Частина цих електронів реакції, що переходять від одних йонів та атомів до инших, потрапляють у платівки й порушують рівновагу між атомами металю, його йонами та електронами $M \rightleftarrows M^{\circ} + \Theta$ у бік зліва праворуч, у бік дисоціяції на йони та електрони. Концентрація вільних електронів та інтенсивність їхнього руху більшають. Вони в чималому числі вириваються з платівок у розчин, сполучуються з йонами, що знаходяться там. Наприклад, у реакції: $Fe^{\circ\circ\circ} + J' \rightarrow Fe^{\circ\circ} + J$ частина електронів, що переходять від йодових йонів до йонів тривалентного заліза, потрапляє в платівки. Електронну рівновагу останніх порушується в допіру зазначеному розумінні, і електрони з платівок знову вдираються в розчин, простуючи до йонів $Fe^{\circ\circ\circ}$, сполучуються з ними й витворюють $Fe^{\circ\circ}$-йони.

Легко показати звичайним обчисленням, що тоді в більшій платівці буде більша концентрація вільних позитивних йонів металю, і, тому, злучною дротиною побіжить електронний струмок од меншої платівки до більшої.

Всі найдрібніші деталі такого роду явищ, що їх можна передбачати на підставі теорії, стверджується на досліді [3]).

М. Розенберг зробила висновок, що спостережений у зазначених умовах протік складається з двох електронних струмків: одного — електронів тих надслоїв, що реагують, які вдерлися в платівку,— другого — електронів, яких вибили з атомів металю платівок ті, що вдерлися [4]).

Якщо замість платинових узяти вугільні або графітові платівки, де не повинно бути ясно помітної дисоціяції на йони та електрони, то злучною дротиною побіжить електронний струмок, що складається мало не з самих електронів реакції, що вдираються в платівки. Це „справжній" протік хімічної реакції. Електронний струмок тут біжить дротиною від більшої платівки до меншої.

Цей висновок, що його зазначила М. Розенберг, привів її до поняття про „справжній" та „спостережений" протік реакції, уможливив прикметно визначати відносну міру дисоціяції атомів провід-

---

[1]) l. c.

[2]) Вперше це явище спостерегав А. Щукарьов (Магнито-химический эффект, Ж.Р Ф.Х.О., 1915, 1646).

[3]) l. c. [4]) l. c.

ника на йони та електрони, показав шлях до розмірного визначення її та явне існування металічного потенціялу графіту.

Другий висновок, що його дійшла вона з теорії про платівки, а саме висновок про можливість визначати порядок реакції гальванометровою стрілкою, цілком виправдав себе на досвіді. Цей спосіб дає змогу, стежучи за гальванометровою стрілкою, дати докладну картину реакції за ввесь час, коли відбувається вона. Відрахування легко можна робити що-3 чи 5 секунд. Отже, є змога визначати порядок дуже швидких реакцій і, що теж вагу має, мінімально витрачати реактивні надіб'я та перебуватися без хімічної аналізи [1]).

Цією методою М. Розенберг вивчала на низці процесів ролю водневого йону, як чинника, що знижує порядок реакції.

Теорія, яку запропонувала вона, досліджуючи з цього погляду реакцію:

$$MnO_4^{'} + 5Br' + 8H^{\cdot} \rightarrow Mn^{\cdot\cdot} + 5Br + 4H_2O,$$

спирається на уявління про водневий йон, як про передатника електронів йонові — окисникові від йонів, що окислюються (в данім разі від Br'-йонів йонам $Mn^{7\cdot}$, що ввіходять у склад $Mn^{7\cdot}O_4^{''}$-йону), в звязку з діянням внутрішніх вилученнів та магнетових сил [2]).

„Водневий йон являє собою атомове ядро — точковий заряд. Радіус його невимірно менший супроти радіусу инших йонів.

Надзвичайна рухомість водневого йону, разом з цією особливістю його, утворює йому спроможність легко зривати електрони. Утворений тоді водневий атом з електроном у нетривкому стані легко втрачає його, передаючи надіб'ю, що його окиснюють. Коли концентрація водневих йонів велика, таких зірваних електронів так багато, що вони зводять реакцію на перший порядок.

Ця роля передатника електронів, безперечно, не являє собою єдиного чинника, що знижує порядок реакції. Явище багато складніше.

У цім явищі треба відрізняти в загальних рисах принаймні два різні характери в діянні каталізатора. Перше — це каталіза, як механічне діяння електронів, і друге — діяння радіяції. Тут треба підкреслити, що говориться не про каталітичне діяння околишніх радіяцій, про що кажуть В. Льюїс та Ж. Перен. Тут мова про радіяцію, що одбувається в середині самої реакції.

Водневий йон, з розглянених угорі міркувань, легко зриває електрони, для даної реакції — в бромового йона. Разом з тим електрон ускакує на ту чи ту водневу орбіту; до того-ж відбуваються різні вилучення, найбільше, в ультра-фіялковій частині спектру.

---

[1]) Монографія „Электрон в химии растворов и т. д.", р. 1923, та „Український Хімічний Журнал", 1925, ст. 19.

[2]) Укр. хім. Ж., 1926, ст. 88 та Наукові Записки Катерин. Наук.-дослідчої катедри фізичної хімії, 1926.

Іхнє діяння, як каталітичне, знижує порядок реакції, зводячи його до мономолекулярного, як у типових фотохімічних процесах.

Коли такі водневі атоми в момент їхнього утворення втрачають електрони, то частина втрачуваних електронів просто сполучується з окисником, а більша частина механічним своїм діянням вибиває електрони з йонів або атомів, у даному разі бромових йонів, або спричинює перескакування електронів на иншу орбіту, переводячи йон, скажімо, бромовий на йон із „збуреною орбітою". Такий йон уже сам без допомоги водневого йону легко може реагувати з окисником. Такого роду механічне діяння електронів аналогічне до діяння катодового проміння, діяння β-частинок у радіоактивних явищах.

Отже механічне діяння електронів та випромінювання спричинює те, що повстає величезне число йонів або атомів, що вступають до реакції, та йонів або атомів із „збуреними орбітами". Коли концентрація водневих йонів достатня, діяння це таке велике, що порядок реакції падає до мономолекулярного, характерного для фотохімічних процесів та процесів, що відбуваються підо впливом таких агентів, як катодове проміння, діяння радія, то-що. Тут межа між реакціями цих двох типів та зазначеними хімічними, в звичайнім розумінні слова зникає, явище, безперечно, ще складніше. Тут відіграють ролю й магнетові сили, бо водневий атом, що утворюється, являє собою невеличкий магнетик. Це й собі повинно діяти".

Тому М. Розенберг і вивчає такі окисники, як перманганат та инші, що йони їх магнетові.

У безпосередньому звязку з цими теоретичними уявліннями стоїть робота [1]) її з аспіранткою М. Білою на тему: „Механізм реакції між комплексовими йонами та електронами", яка привела до висновку, що „механізм реакції між тривкими комплексовими йонами та електронами полягає в тому, що електричне поле комплексу втягає електрона відповідного атому або йону й, навпаки, електричне поле атому або йону притягає електрон комплексу. В цьому полягає процес окиснення та відновлення в реакціях у комплексі.

Тривкість комплексу може залежати, як од того, що немає гармонійного звязку між орбітами, так і від магнетизму атому або йону".

У зазначених дослідах М. Розенбергової явно виступає звязок між електричною та магнетовою природою хімічних явищ:

„Електронна природа йонових реакцій, що сходять на електронні струмки, безперечно, повинна бути поєднана з електромагнетовою природою атомів та йонів. Тільки тоді, коли зважати й на останню, повстане повна теорія реакцій з електронної хімії, повна картина внутрішнього життя хімічних процесів" [2]).

---

[1]) Український Хімічний Журнал. 1925.

[2]) Монографія „Электрон" і т. д., 1923, „К вопросу об электромагнитной природе химических реакций в растворах" та „дополнение".

Вплив постійного магнетового поля на скорість йонових реакцій у розчинах, що його довела вона, і поклав початок цьому.

Основні вихідні пункти в цій групі робіт — такі твердження:

1) „З електронного погляду, хімічні процеси сходять на перехід електронів від йонів до атомів, від йонів до йонів і назад. Звичайно, такий зрив та вихід електронів із своєї орбіти не може не позначитися на величині, а часто й характері магнетових властивостей атому.

В хімічних процесах єсть невтральні та позитивно або негативно заряджені магнетики, що магнетові властивості їх змінюються протягом реакції, що сходить на втрату та придбання валентних електронів.

2) Але крім втрати та придбання електронів, на величину та характер магнетових властивостей атомів і йонів великий вплив має брак чи наявність магнетового поля.

Якщо-ж уважати реакції за електронні струмки, то звідси, природньо, випливає, що в реакції, яка відбувається, єсть рухомі заряди, тоб-то зáвсіди — магнетове поле.

Хімічний процес, як процес між невтральними й позитивно чи негативно зарядженими магнетиками в магнетовому полі, є вихідне твердження у вивченні електромагнетової природи хімічних явищ".

3) „Феро- та парамагнетові атоми і йони, заведені в постійне магнетове поле, повинні розміщуватися в напрямі магнетових силових ліній та притягатися одне до одного. А діямагнетові від них та одне від одного відштовхуватимуться".

4) Оборотимий хімічний процес утворює змінне магнетове поле, тоб-то, й індукційні протоки. Тому оборотимі реакції повинні мати велику ролю в сопряжених процесах.

5) Коли вживати за каталізаторів та індукторів феро- та парамагнетових йонів: йонів Fe, Ni, Co, Mn (а надто двохвалентного), $Cn^{\circ\circ}$, $Cr^{\circ\circ\circ}$, то-що, утворюється всередині реакції досить сильне магнетове поле, що може сприятливо орієнтувати йони реакції й тим сприяти збільшенню на скорості процесу".

Досліди в зазначенім напрямі провадить тепер М. Розенберг та її співробітники, аспіранти Б. Дайн та В. Юза.

Безперечно, питання, що їх поставила вона, — „вивчення магнетових властивостей протягом самої реакції, спостереження над ними, коли вони повстають та зникають, дадуть змогу зрозуміти багато дечого, ще неясного в царині магнетових властивостей хімічних сполук".

Оце тепер М. Розенберг довела вплив магнетового поля на реакції розчинення заліза та цинку в кислотах і на деякі інші процеси переходу електронів, напр. такого роду:

$$2\,MnO_4' + 5C_2O_4'' + 16H^{\circ} \rightarrow 2Mn^{\circ\circ} + 10CO_2 + 8H_2O.$$

Всі досліди, зазначені вгорі в цім нарисі робіт лабораторії електронної Секції моєї Науково-Дослідчої катедри, розвиваючися мусіли привести до тлумачення явищ каталізи з електронно-йонного погляду.

Ціла низка явищ мимоволі приводить до думки, що каталіза металями газових реакцій сходить на механічне діяння вільних електронів металю [1]).

Ще року 1905 P. Kirkby, вивчаючи за низького тиску процес сполучення водню з киснем, що його спричинює нагріта платина, прийшов до висновку, що реакція між газами не настає через нагрівання їх до температури, коли вони сами собою сполучаються, а мабуть, її спричинює вилучення корпускулів (себ-то, як тепер ми кажемо, електронів) платиною [2]). Року 1910 Дж. Дж. Томсон висловив погляд, що вилучення з гарячої поверхні заряджених частинок,— мабуть, важливий чинник, що допомагає горінню [3]). Боне року 1913 прийшов до такої самої думки, себ-то, що гази, які реагують на гарячій поверхні, певне, стають активні через йонізацію [4]). Року 1913 P. Томсон [5]), вивчаючи процес сполучення водня з киснем, коли діяти платиновою дротинкою (а так само вугільною ниткою), що її розжарює протік, та дротинкою, що підпадає діянню рентгенового проміння, показав, що сполучення водня з киснем спричинює тут не тепло, як досі вважали, а струмки електронів, що вилучаються.

Я показав, що́ тут повинно відбуватися [6]). Електронні струмки, що вибиваються з платини, мають досить живої сили руху, щоб розбити водневі молекули на атоми, вибити електрони з цих воднених атомів, перетворивши їх на позитивні йони, та розбити кисневі молекули на атоми. Ці вибиті, а мабуть, й електрони струмку, прилучаються до кисневих атомів, утворюючи негативні кисневі йони. Останні, сполучуючися з водневими йонами, дають молекули води.

Тепер картину цього процесу слід і можна, здається мені, трохи відмінити та виточнити, спираючися на той факт, що разом із прилученням першого електрону до кисневого атому вилучається 162 калорії, а разом з прилученням другого — вбирається 204. Взагалі разом з утворенням йону O″ вбирається 42 кал. Тому повстає сумнів,

---

[1]) Монографія „Электрон в химии растворов" і т. д. Л. Писаржевский и М. Розенберг, 1923, ст. 114. Л. Писаржевский, Катализа, как механическое действие электронов. Укр. Хімічний Журнал, 1925, ст. 1.

[2]) Phil. Mag. X (6), 1905, p. 467.

[3]) Brit. Ass. Reports. 1910. 501.

[4]) W. Bone, Oberfläch. Verbrennung. Ber. d.d. Chem. Ges. 46 (1913) 5.

[5]) Ueber die Vereinigung von Wasserstoff und Sauerstoff in Genenwart erhitzten Platins und erhitzter Kohle. Physik. Zeitschr. 14(1913), т. I., ст. 11.

[6]) Л. Писаржевский, Бюллетень Научн. отд. при УСНХ. Жовтень р. 1921, стаття „Электрон в химии растворов".

чи може він існувати у вільному стані. Тоді молекули води утворюються в досвідах Р. Томсона, певне, в таких стадіях, виходячи з атомів водневого та кисневого: 1) $2H \rightarrow 2H^{\circ} + 2e$; 2) $O + e \rightarrow O'$; 3) $H^{\circ} + O' \rightarrow O'H^{\circ}$; 4) $O'H^{\circ} + e \rightarrow 'O'H^{\circ}$ та 5) $H^{\circ} + 'O'H^{\circ} \rightarrow H^{\circ} — 'O'H^{\circ}$ разом з чим молекула води повинна виходити гетерополярна з полюсами: H° та OH'.

Платинові атоми, як і инших металів, повинні дисоціювати на йони та електрони: $Pt \rightleftarrows Pt^{\circ\circ} + 2\Theta$.

Досліди, зроблені в моїй лабораторії, коли виучувано „протік хімічної реакції", цілком стверджують, що є такий розклад, який допроваджує до стану рівноваги [1]).

Те що є така дисоціяція, твердо встановили недавно зроблені рентгенографічні досліди Дебая та Шерера над кристалами літія. Вони показали, „що ці кристали являють собою подвійну кубічну сітку, що її утворили одновалентні літійні йони, і разом з тим зовсім немає будь-якої електронної сітки, що могла-б правильно відбивати рентгенове проміння... Отже, металічні кристали являють собою поєднання тривкої сітки, що її утворили позитивні йони, з аморфною масою напів вільних (валентних) електронів, що якось рухаються поміж них" [2]).

Ар. Евкен уважає, що ці електрони, які відділилися від атомів металів, мають далекосяглу самостійність [3]).

Досліди Дебая та Шерера, на мій погляд, зовсім не вказують на те, що у всіх металів усі електрони не мають певних місць у кристалічній сітці. Дуже ймовірно, що це буває в алкалічних металів, як найактивніших хімічно. Але в инших металів тільки частина електронів знаходиться у вільному стані. На це вказує порядок, у якому вони розміщуються що-до величини фотоелектричного ефекту [4]). Очевидячки, більшій мірі дисоціяції відповідає більший фотоелектричний протік. Явище дисоціяції атомів металю на йони та електрони й присилувало мене зробити припущення, що каталіза платинного процесу сполучення водня з киснем сходить на діяння вільних електронів, які знаходяться в ній (через дисоціяцію її атомів).

Платина, приміщена в суміш водня з киснем, вглитає ці гази. Молекули увібраних газів бомбардується од платинових електронів, що діють так само, як у досліді Р. Томсона.

Спроможність металю бути за каталізатора для газових реакцій повинна залежати, передусім: 1) від його здатности вглитати гази та 2) від міри дисоціяції його атомів на йони та електрони.

---

[1]) Див. Л. Писаржевский и М. Розенберг, Электрон в химии растворов и в електрохимии. 1923. Так само їхні-таки статті в Трудах III Менделеевского с'езда Ж.Р.Ф.Х.О., 1923 та Сообщения о Научн.-Техн. работах Республики, 1923, вип. 11, ст. 203.

[2]) Я. И. Френкель, Строение материи. Ч. II, в. I, ст. 483.

[3]) Arnold Eucken, Grundriss der physikalischen Chemie, 1922 та 1924 р.

[4]) Электрон в химии растворов и електрохимии, ст. 132.

Низка різних випадків каталізи, що їх виучувано в моїй лабораторії, дає вже доводи на користь моєї теорії гетерогенної каталізи, як механічного діяння електронів каталізатору.

Один з безпосередніх доводів на користь її — прискорювальне діяння ультрафіялкового проміння на каталізу платинного сумішу водня з киснем, що довели досвіди Е. Шульца [1]) в моїй лабораторії, й припізнення процесу утворення водяної пари накладанням позитивного та негативного потенціялу на платинову платівку, що каталізує (досліди Е. Шульца).

Це явище припізнення я передбачав, виходячи з зазначеної теорії.

Не тільки каталіза од металів газового сумішу, але й каталіза одних в твердому середовищі, в плинному стопі чи в розчині повинна сходити на те чи те діяння їхніх електронів.

Каталізаційне діяння окисів можна теж уважати за діяння вільних електронів, що знаходяться в них.

Дуже ймовірно, що металічний йон каталізаційного окису (мангану, заліза, ніклю та ин.) дисоціює, відщеплюючи вільні електрони. Наприклад, мангановий йон — складник каталізаційного окису MnO_2 — може відщепляти ще два чи три електрони, причому повстає рівновага:

$$Mn^{4\smile}O''_2 \rightleftarrows (Mn^{6\smile}O''_2)^{\smile\smile} + 2\Theta.$$

Судячи з низки напружень вольти, міра такої дисоціяції повинна бути дуже невелика, але дисоціяція повинна існувати.

Це стверджують неопубліковані ще досвіди С. Рогинського та Е. Шульца над каталізою твердих надіб'їв через тверді.

Вони знайшли, що найліпше каталізують окиси, яким властива металічна проводимість.

З досвідів аспіранта М. Біленького, розклад бертолетової соли каталізується не тільки різними окисами, але й металями [2]).

Очевидячки, каталіза залежить тут від однієї причини.

Коли розкладається бертолетова сіль, відбувається:

$$K^{\smile}-'O'-{}^{\smile}Cl \begin{matrix} \smile - \vdots\, O \\ \smile - \vdots \\ \smile - \vdots\, O \\ \smile - \vdots \end{matrix} \rightarrow K^{\smile}Cl' + 3O$$

процес переходу електронів від кисневих йонів до позитивного хлорового йону. Останній, прилучаючи 6 електронів, переходить на негативний хлоровий йон, який і сполучується з калійним йоном на молекулу калійного хлориду, а кисневі атоми випадають з молекули $KClO_3$ і потім утворюють молекули вільного кисня.

За причину каталізи повинно бути механічне порушення рівноваги електронів у молекулі бертолетової соли.

---

[1]) Юбілейний збірник Гірничого Інституту. 1924.

[2]) Наукові записки Катеринославської Науково-Дослідчої Катедри Фізичної хімії. 1926.

Можливо, що цю електронну рівновагу в тіснім дотику порушують безпосередні вдари електронів каталізатора. Можливий тут і инший механізм каталізи. Газ, адсорбований порохном каталізатора, йонізують або тільки активують вдари електронів його. Ці йонізовані або активовані гази, вилучаючися при нагріванні з каталізаторів, діють на бертолетову сіль розкладаючи її.

І в тім і в тім випадку, спричинений чи прискорений через каталізатора в молекулах бертолетової соли перехід електронів від кисневих йонів до хлорових повинен індукувати такий самий перехід їх у найближчих молекулах $KClO_3$. Це явище й собі спричинить такі самі переходи електронів у сусідніх молекулах і т. д.

Тоб-то, явище каталізи відбуватиметься тут разом з явищем автокаталізи у формі індукованих проток.

Досвіди аспіранта М. Полякова, що показують на звязок між каталізою бертолетової соли та адсорбцією газів через каталізатора, а так само його досвіди добувати SO_3 на віддалі від каталізатора роблять імовірним припущення про каталітичне діяння адсорбованих газів [1]).

Те, явище що його спостерегали наукові співробітники Секції С. Рогинський та Е. Шульц, а саме явище каталізи бертолетової соли через порошинки (димові частинки) манганового двоокису [2]) на чималих віддалях від каталізатора не може бути за простий довід що-до безпосереднього діяння електронів каталізатора на надіб'я, що його каталізують. Коли в каталізі беруть участь й адсорбовані каталізатором гази поруч з безпосереднім діянням каталізатора, або, коли каталізують тільки гази, то можна сказати, що при каталізі через димові частинки діють гази, що їх увібрали в себе та вилучили ці останні при нагріванні. Проте, ті самі автори в неопублікованій зазначеній угорі праці знайшли, що „рівняння скорости каталізи, виведене з припущення про безпосередню взаємодію твердого надіб'я, що його каталізують, з твердим каталізатором, приводить до висновків виправданих на досвіді (прикметно й розмірно), і разом з тим не спостерегається ніяких ефектів, що показували-б на участь у каталізі адсорбованих газів".

Автори досліджували в зазначенім напрямі каталітичний розклад $KMnO_4$, HgO та Ag_2O.

Це спостереження, очевидячки, можна тлумачити на користь безпосереднього діяння електронів каталізатора в даних процесах.

Очевидячки, каталіза, як механічне діяння електронів, не обмежується на самій царині реакцій у газових сумішах.

Цей висновок знаходить собі ствердження при вивченні каталізи розчину водневого надокису двома нерівними платиновими

[1]) Наукові Записки Катеринославської Науково-Дослідчої катедри фізичної хімії. Рік 1926.

[2]) Наукові Записки К.Н.-Д. К.Ф.Х.

платинованими платівками або платівками з MnO_2, злученими між собою платиновою дротиною [1]).

Тут включений у дротину гальванометр показує, що є протік, коли йде каталіза.

Досліджувати порядок реакції гальванометром можна для реакцій, що сходять на струмки електронів або відбуваються разом з якимсь переміщенням їхнім, зовнішньо- або внутрішньо-молекулярним,— тоді, коли відбувається реакція.

Ці переміщення можуть спричинювати протік у дротині, що злучає платівки, шляхом того чи иншого порушення рівноваги електронів у платівках. Електронні струмки реакції порушують її, вдираючися в платівки, внутрішньо-молекулярні переходи електронів спричинюють шляхом індукції переміщення електронів платівок та дисоціяцію ще не дисоційованих металевих атомів на їхні йони та електрони. Останні, починаючи тоді рухатися, спричинюють загальне порушення електронної рівноваги в платівках. В разі каталізи водневого надокису сами платівки, що вловлюють протік реакції, каталізують, прискорюють цей процес, що разом з ним, очевидячки, відбувається переміщення електронів. Це каталітичне діяння, як показує поява при тому „протоку хімічної реакції", поєднане з порушенням електронної рівноваги в платівках, що каталізують. А через те, що в о н и спричинюють прискорення, то виходить, за первісну причину каталізи стає те чи те діяння їхніх електронів. Коли від їхнього діяння розкладаються молекули водневого надокису, настає порушення електронної рівноваги в платівках та протік реакції.

Постійне та змінне магнетове поле так само повинні бути за чинників, що прискорюють та спричинюють хімічні перетвори.

Вгорі вже згадувано про факти — що їх знайшла М. Розенберг — прискорення процесів окиснення та відновлення парамагнетових йонів діянням постійного магнетового поля.

Ф. Березовська [2]) встановила факт перетвору ізомерів у постійному магнетовому полі. У її роботі над перетвором одне на одне малеїнової та фумарової кислот, здається мені, можна бачити довід на аналогію між діянням магнетового поля та діянням каталізаторів. Разом з тим установлення цього факту можна вважати за довід на скручування електронів подвійних звязків у менш тривких ізомерних формах.

Порівнюючи діяння ферментів з діянням неорганічних каталізаторів — металів, можна тої думки дійти, а чи ферменти не являють собою надіб'я, що мають у собі, подібно до металів, вільні електрони?

---

[1]) Л. Писаржевський та В. Ройтер, До питання про механізм каталізи водневого надокису, Український хімічний журнал, 1926 та Наукові Записки К.Н.-Д. К.Ф.Х., 1926.

[2]) Український Хімічний Журнал. 1925 та 1926. Наукові Записки К.Н.-Д. К.Ф.Х. 1926.

Ферменти прискорюють процеси перетвору органічних надіб'їв, що відбуваються в живих організмах.

Процеси ці сами собою відбуваються надзвичайно повільно; отже, немає сумніву, що в склад молекул органічних надіб'їв входять мало не виключно атоми, а не йони. Реакції-ж повинні добре йти тільки між йонами.

Може бути, що ферменти йонізують молекули органічних надіб'їв і цим прискорюють процеси між ними.

Коли вони йонізують ударами своїх електронів, то діяння їхнє можна замінити діянням металів — каталізаторів, а надто, коли підсилити каталітичне діяння останніх, освітлюючи їх ультра-фіялковим промінням, що легко вибиває з них електрони.

Ця думка була в мене за безпосередній висновок з моєї теорії каталізи.

Ф. Березовська, незалежно від мене, дійшла тієї самої думки на підставі тих самих міркувань, а також підійшла до цього, ґрунтуючися на деяких властивостях ферментів.

Низка досвідів, що їх ми поставили, цілковито ствердила наше припущення: платинована платинова платівка, підпавши діянню ультра-фіялкового проміння, коли кислоти геть зовсім не було, інвертує тростинний цукор та перетравлює білок курячого яйця, причому витворюються альбумози та пептони.

Як у нас ставилося досліди, то саме ультра-фіялкове проміння не спричинювало інвертування цукру та перетравлювання білка.

Отже, було показано, що коли порушується електронну рівновагу в металі — каталізатори, електрони, що вилітають з металю інвертують цукор та перетравлюють білок [1]).

Досліди саме тепер ставиться.

Ці досліди роблять цілком імовірним припущення, що каталітичне діяння ферментів теж сходить на те чи те механічне діяння вільних електронів, які знаходяться в їхніх молекулах.

Дослідження продовжується в звязку з теорією каталізи, яку розвивається далі.

Останнього часу В. Льюїс та Ж. Перен намагаються звести каталітичні явища на діяння вилученнів, що їх випромінює каталізатор.

За Льюїсом [2]) інфрачервоне вилучення являє собою джерело енергії, що її потрібується, щоб здійсняти звичайні термічні реакції.

---

[1]) Український Хімічний Журнал. 1925, ст. 1. „Каталіза як механічне діяння електронів".

[2]) М. Льюїс. Trans. Ch. Soc. 109, 1916, ст. 796 та В. Льюис, Теория квант в физической химии. 1924, ст. 178, 182 та 184.

З цього погляду, роля позитивної каталізи полягає в збільшенні густоти радіяцій такого вигляду, що його вглитали-б надіб'я, які беруть участь у взаємодії, спричинюючи тим збільшення на скорості реакції. Позитивний каталізатор зменшує міру енергії, що її треба надати молекулі, щоб вона могла взяти участь у взаємодії.

Не можна не сказати, що думка про інфрачервону радіяцію, як причину звичайних термічних реакцій, цілком природня.

Існування в металі вільних електронів, мабуть, є наслідок інфрачервоної радіяції, що буває в металі в звичайній температурі.

Каталітичне діяння металю, щоб спростити підхід до складних явищ каталізи, спочатку треба, на мій погляд, уявляти собі тільки як механічне діяння його вільних електронів.

У низці випадків це діяння безперечно комбінується з діянням радіяцій. — Тут я втримаюся від будь-яких теоретичних припущень що-до механізму цього комбінування. Досліди, що їх досі зробив я із своїми співробітниками, не дають поки-що досить певних наслідків для більш-менш правдоподібної схеми каталізи, як комбінованого діяння електронів каталізатора із зовнішніми та внутрішніми радіяціями, що їх породили електрони каталізатора та того, що каталізується.

Моє уявління про каталізу, як про механічне діяння електронів каталізатора, може годитися поки-що тільки на те, щоб орієнтуватися в зазначеному питанні.

Але мені здається безперечним, що на явище дисоціяції атомів металю на йони та електрони треба зважати в тій чи иншій теорії гетерогенної каталізи.

У фізиці електрон давно вже став за реальність не меншу, як атом та молекула в хімії.

Але хімію електрон що-йно починає завойовувати.

Напрям, що в ньому йде це завойовання, показали фізики. Підхід до найважливіших проблем хімії виявив себе як дуже вдалий.

Роботи Гайзенберга, Борна, Фаянса та инших дають змогу підрахувати різні важливі константи хімічних сполук та елементів.

„Ці роботи що-до обчислення з властивостей атому констант, що їх визначає фізична хімія з калориметричних та инших вимірів, починають, — каже М. Борн, — новий, невизначуваний що-до своїх розмірів, відділ термодинамічних дослідів".

Настала змога обчисляти енергію утворення кристалу з газових йонів, обчисляти енергію сполучення галоїдів з електроном, енергію йонізації позитивних йонів, енергії утворення молекула гетерополярних сполук з йонів, енергії гідратації йонів, теплоти випарювання одновалентних металів, величини енергій та рухомости йонів у розчинах, то-що.

Мені здається, що крім цього, цілком фізичного підходу можливий і необхідний й инший шлях, що ним повинно йти в своєму розвитку вчення про електрон пристосовно до хімії,—це шлях хімічний.

Може бути, що саме хімічне вивчення електрону кине світло на деякі ще темні сторони в будові атому.

Вивчення будови йонів у розчині, коли хімічно підходити до нього (а такий підхід можливий і вже позначається), дає змогу глибше заглянути в унутрішнє життя хімії розчинів, багато де-в-чому нам ще невідоме.

В основі хімічного підходу до даного питання повинно бути всебічне вивчення реакцій у розчинах, що сходять на переходи електронів, та електромагнетової природи цих процесів.

На ґрунті такої спроби й повстали досліди, коротенько окреслені в цій статті.

Проф. А. В. ПАЛЛАДІН,
член-кореспондент Української Академії Наук.
(Харків).

АВІТАМІНОЗИ ТА ВИМІНА НАДІБ'ЇВ.

(З Українського Біохімічного Інституту).

За наших часів, щоб з'ясувати фізіологічну ролю вітамінів у тваринному організмі, є мало не єдина путь — це путь докладних студій над розладами в нормальному житті організму, що настають, коли в їжі нема того чи того вітаміну, себ-то тих, що виникають за тієї чи иншої форми авітамінози. От через це я й почав досліджувати біохімію різних авітаміноз, маючи за мету з'ясувати, якою саме стороною та в якім напрямі настають зміни у виміні надіб'їв, коли їжі бракує певних вітамінів. У першу лінію я поставив собі за завдання вивчити біохімію експериментального скорбуту. Насамперед я вивчив вплив скорбуту на вуглеводанову виміну (а саме на цукор й амілозу крови та глікоген печінки), на поодинокі фази азотистої виміни та на мінеральну виміну. Ці досліди показали, що брак у їжі морських свинок вітаміну С найрізкіше виявляється на вуглеводановій та на креатиновій виміні.

Картина міри цукру в крові та глікогену в печінці й органах, мало не аналогічна і в наших досвідах і в досвідах Collazo (з лабораторії Bickel), примушує вважати, що, коли немає витаміну С, тваринний організм втрачає спроможність використовувати цукор. Ці дані слід було-б поставити рівнобіжно до дослідів Abderhalden (бері-бері й скорбут), Tredenberg та György, Gröbbels, Hess (бері-бері) та ин., які встановили, що за авітамінози знижується окиснювальна спроможність клітинок, зменшується газовиміна та знижується спожиток кисню; але новіші дослідники, напр., Ahlgrun, відкидають зниження окиснювальних спроможностів за авітамінози.

З огляду на ці дані, а так само на досліди Dutcher та ин. над каталазою органів, мені здавалося цікавим з'ясувати вплив авітомінози, в першу лінію скорбуту, на спроможність тваринного організму окиснювати фенол. Такий дослід був цікавий надто тим, що Pugliese вивчав вплив голодування на окиснення фенолу й знайшов, що за голодування спроможність окиснювати фенол знижується.

Мої та Д. Л. Фердмана досліди показали передусім, що спонтанно вилучається фенол узагалі і в нормі й за скорбуту однаково. Отже, ці дані стверджують спостереження Karr та Lewis,

які вивчали вилучення звязаного фенолу за скорбуту й знайшли, що воно відбувається в межах норми.

Коли морських свинок було посадовлено на харч позбавлену вітаміну С, і ми почали впорскувати їм у різні моменти скорбуту фенол тією самою мірою, що й у нормі, то виявилося, що за скорбуту вилучавсь у сечі такий самий відсоток впорскненого фенолу, як і в нормі. Инакше казавши, за скорбуту в тілі морських свинок окиснювалася така сама частина впорскненого фенолу, як і в нормі, себ-то за скорбуту спроможність тваринного організму окиснювати фенол не порушувалася.

Наслідок од впорскування фенолу скорбутовим морським свинкам тільки одним одрізняється од наслідків після впорскування його нормальним тваринам. За скорбуту більш ніж у нормі вилучається вільного фенолу, а менше звязаного. З цих даних можна зробити висновок, що за скорбуту знижується спроможність утворювати парні сполуки фенолу; инакше казавши, можна припускати, що за скорбуту знижується синтетична спроможність організму. Але треба сказати, що це припущення суперечить даним Abderhalden, який знайшов за авітамінози, — правда не в морських свинок, а в голубів, та коли в їжі немає не вітаміну С, а вітаміну В, — що спроможність синтезувати орнітурову кислоту нормальна.

Щоб з'ясувати, як впливає брак у їжі вітаміну С на синтетичну спроможність організму, було вирішено вивчити вплив скорбуту на синтезу гіпурової кислоти. Мої та Д. А. Цуверкалова досвіди показали, що протягом першого тижня скорбуту спроможність синтезувати гіпурову кислоту лишається нормальна. А проте далі картина відмінялася: коли впорскувано стільки-ж бензойної кислоти та глікоколу, ми знаходимо в сечі вже менше гіпурової кислоти, і її було тим менше, що далі від початку авітамінози випробовувано спроможність організму морських свинок синтезувати гіпурову кислоту.

Виходить, з цих досвідів мусимо зробити висновок, що за експериментального скорбуту, спричиненого відібранням з їжі вітамінів С, спроможність синтезувати гіпурову кислоту (а так само й парні сполуки фенолу) не лишається нормальна, ба порушується, а саме слабшає.

Через це здавалося мені цікаво й необхідно з'ясувати, чи впливатиме скорбут на инші синтетичні процеси? Щоб відповісти на це, я та Вінокуров вивчили вплив скорбуту на спроможність організму синтезувати парні глюкуронові кислоти, а саме ментологлюкуронову кислоту.

Досвіди показали, що в тієї самої морської свинки впорскуванням однієї кількости ментолу спричинено і в нормі і за скорбуту те, що в сечі з'являлася, взагалі кажучи, однакова кількість ментологлюкуронової кислоти.

Отже, ці досвіди кажуть нам, що факт зниження спроможности синтезувати гіпурову кислоту за скорбуту не можна поширювати на інші синтетичні процеси в організмі.

Вивчаючи вплив авітамінози на процеси виміни надіб'їв, неодмінно треба ставити досвід так, щоб тварини протягом усієї авітамінози діставали досить їжі і щоб картину авітамінози не затемнювали симптоми кількісного голодування.

Так і поставив я вкупі з А. М. Утевським та Д. Л. Фердманом досвіди над впливом цілковитої авітамінози на вилучення всього азоту, креатиніну та креатину в кролів та на їхню криву для цукру крови. За безвітамінну харч правили автоклавований риж та буряк або автоклавований овес та буряк. Скоро-но підчас авітамінози ми помічали, що спожиток вівса та буряків, наприклад, починає меншати, ми негайно заміняли цей корм автоклавованим рижем та буряками, і навпаки. Таким способом ми дійшли того, що протягом усього авітамінозного періоду кролі їли однаковою мірою й буряки й овес, або риж.

Досвіди показали, що коли так ставити їх, цілковита авітаміноза дає нам картину вилучення креатиніну та креатину иншу, ніж це описано в дослідах Кудрявцевої. Кролі жили по півтора — три місяці й протягом усього цього часу, крім останніх двох тижнів, креатину в їхній сечі не було. Він з'являвсь у сечі лиш тоді, коли менше споживано їжі та наставало голодування. Але протягом останніх двох тижнів перед смертю від авітамінози креатин з'являвсь у всіх кролів, не вважаючи на те, що їжу споживано, як і раніш, нормально.

Цікаві наслідки дали спостереження над цукром крови в кролів, що підпадали авітамінозі в допіру описаній формі. Ми дістали й тут ту саму характерну криву для цукру крови, що її я описав для скорбуту. Коли кролів переводили на безвітамінний корм, міра цукру в крові починала більшати, себ-то наставала гіперглікемія. Ця гіперглікемія перше більшала, доходила певного максимуму, потім починала меншати й переходила, кінець-кінцем, на гіпоглікемію. Кролі завсіди гинули в стадії більш-менш різко помітної гіпоглікемії.

Отже, і в кролів за чистої цілковитої авітамінози маємо ту саму криву для цукру крови, що така характерна для скорбуту.

Що-до авітаміноз навіть цікаво було з'ясувати, чи можуть зміни в лугуватих резервах крови змінювати в той чи той бік характерні для скорбуту симптоми, а саме допіру описані характерні для скорбуту зміни в мірі цукру в крові. Чи не можна-б змінити цю криву, якщо неприкметно, то хоч на міру, — змінюючи лугуваті резерви крови? Адже, за даними Abderhalden'a, зміни в лугуватості крови, що їх спричинює годування тварин „кислою" та „основною" їжею, дуже впливають на гормони, що регулюють вуглеводанову виміну. Так от, коли меншають лугуваті резерви, кролі реагують на адреналін дужче, ніж коли лугуваті резерви більшають.

Щоб з'ясувати це, було вирішено викликати скорбут, то їжею кислого характеру, то їжею основного характеру, та дослідити в обох випадках вплив скорбуту на цукор крови. Як кислий корм, було взято овес з дуже невеликою домішкою буряка, а як основний — буряк та капусту, а також буряк та моркву. Цим кормом морські свинки живилися й перед скорбутом і підчас його; але за скорбутового періоду вони діставали буряк, капусту, моркву не свіжі, а прогріті в автоклаві протягом 3-х годин у 120°.

Такі досвіди, що їх поставили я та А. М. Утевський, показали, що характер їжі, що-до кислотности її або лугуватости, не впливав на характер кривої для цукру крови за скорбуту. Чи кислим кормом було спричинено скорбут, чи то основним,— байдуже, міра цукру в крові в міру того, як розвивавсь скорбут, змінювалася так, як це описано вгорі.

Тимчасом у морських свинок, що живилися вівсом, лугуваті резерви крови, як показали визначення за способом Van Slyke, були нижчі, ніж у свинок, що живилися буряками та капустою або буряками та морквою.

Отже, зміни в кривій для цукру крови являють собою специфічний наслідок того, що в їжі немає вітамінів С, а не спричиняють їх зміни лугуватих запасів крови.

Тоб-то бачимо, що крива для цукру крови за скорбуту, як установив я, а потім Collazo, є для нього специфічна й тривка. Вона являє собою наслідок того, що в їжі немає вітамінів С, й однакова на вигляд і за кислої і за основної їжі, а так само й за знижених чи піднесених лугуватих резервів крови.

Через те, що не раз висловлювано припущення, наче-б можливо є звязок між вітамінами та гормонами, ми вирішили піддати описаній формі цілковитої авітамінози тиреоідектомованих кролів. Досвіди, що їх поставили я, А. М. Утевський та Д. Л. Фердман, показали, що в тиреоідектомованих кролів авітаміноза впливає на креатинову виміну ще менш, ніж у тварин нетиреоідектомованих. Якщо виключити можливість голодування, то креатин з'являється в їхній сечі тільки за 3—4 дні до смерти. Разом з тим треба зауважити, що в тиреоідектомованих кролів ми спостерегали за авітамінози таке знижене вилучення всього азоту (розраховуючи на кіло ваги тіла), що його ніколи не помічали в неоперованих тварин.

Отже, характерний для щиткової залози вплив на азотисту виміну, який виявляється в тому, що по тиреоідектомії розпад азотистих надіб'їв меншає, виявивсь і за авітамінози.

Треба завважити ще, що тиреоідектомовані кролі виявляють нахил довше виживати за авітамінози, ніж неоперовані.

А що-до цукру крови, то крива його в авітамінозних тиреоідектомованих кролів своїм ходом така сама, як і в неоперованих.

Далі ми стали досліджувати вплив авітамінози на біохімічну динаміку головного мізку. А саме Любарська дослідила вплив поліневриту та голодування на міру всього азоту, креатину й фосфору в головнім мізку голубів, а я та Е. С. Савронь вивчили вплив скорбуту на ввесь азот, фосфор, креатин та щільний останок у головнім мізку морських свинок. Досвіди уможливили, однією стороною, поставити поруч голодування та авітамінозу, а другою — порівняти що-до впливу їхнього на хімізм головного мізку ці дві різні форми авітамінози, різних перш за все що-до впливу їхнього на нервову систему.

У літературі є вже низка вказівок на те, що різні форми авітамінози характерно впливають на хімізм мізку. Досить одзначити роботи Funk, Hotta, Messerl, Ciaccio та Gräff.

Зупинімось перш за все на досвідах Любарської з голубами. Було визначено міру всього азоту та креатину в мізку нормальних голубів, що голодують та слабують на різні форми поліневриту, — а саме спастичну (гостру), паралітичну та хронічну.

Досвіди показали, що різні форми поліневриту неоднаково впливають на хімізм мізку.

Різко виводить по-за меж норми процеси креатинової виміни в мізку спастична форма поліневриту; близькі до неї цифри дає паралітична форма. Що-ж до хронічної форми поліневриту, то вона впливає на креатин мізку так само, як і голодування. Міра всього азоту в мізку за хронічної форми буває така сама, як і за голодування.

Gräff, вивчаючи вплив голодування та поліневриту на реакцію (Ph) мізку, так само міг констатувати одміну між гострою (спастичною) формою поліневриту та хронічною й близькість останньої до голодування. А саме він знайшов, що кислотність у мізку більшає за гострої форми, що разом з нею відбуваються явища нервового роздратування, і лишається нормальна за хронічної форми та за голодування.

Иншу картину мав я та Е. С. Савронь за скорбуту. Міра всього азоту в мізку скорбутних морських свинок, виходить, близька до міри азоту в мізку здорових морських свинок. Міра креатину так само не більшає, а лишається в межах норми. А міра щільного останку та всього фосфору, виходить, знижується, що цілком сходиться з даними Hotta для поліневриту.

Отже, за скорбуту, коли явищ нервового роздратування немає, ми не знаходимо й піднесення процесів креатинової виміни в мізку, що помітно відрізняє скорбут од гострих форм поліневриту, за яких завсіди спостерегається явища нервового роздратування та за яких, бачили ми вгорі, завсіди буває піднесена креатинова виміна в мізку.

Ці дані кажуть нам, що різні форми авітамінози, а саме В-авітаміноза та С-авітаміноза, різно впливають на хімізм мізку, та що

авітаміноза та голодування не однаково впливають на різні фази у виміні надіб'їв.

Якщо поставити поруч усі описані вгорі наслідки наших досліджень над впливом різних форм авітаміноз на окремі фази в виміні надіб'їв, то мусимо зробити висновок, що вітамінне голодування тяжко відбивається на різних моментах у виміні надіб'їв і порушує роботу різних органів тіла людського й тваринного. Вітаміни являють собою ніби регулятори для процесів виміни надіб'їв і тому відсутність їхня в нашій їжі завсіди більш-менш важко відбивається на різних, описаних угорі, фазах у виміні надіб'їв у різних частинах нашого тіла.

Проф. К. А. КРАСУСЬКИЙ,
член-кореспондент Української Академії Наук
(Харків).

ДО ІСТОРІЇ ДОБУВАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЧНИХ α-ОКИСІВ В ОРГАНІЧНІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ІН-ТУ НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ.

Беручи участь у збірці, присвяченій історикові, я, нехотячи, замислився про вагу історії взагалі та, зокрема, історії в науці. От чому, подаючи розвідку хімічну, спеціяльну, я вирішив погуртувати декілька своїх думок загального характеру. Може бути, вони для такого історика, як акад. Д. І. Багалій, здаватимуться дитячими,—тоді я наперед перепрошую Дмитра Івановича.

Кожна народність та кожна країна, всяка наука, всяка установа та кожна людина мають свою історію.

Для народности історія є пізнання її, бо справжнє значіння народности чи країни можна розуміти тільки в історичнім її розвитку. Закони, що за ними розвивається людськість, ще не встановлено. Звязок між поодинокими фактами, що заступають один одного, встановлюється лиш здогадно, бо явища надзвичайно складні.

Для науки, а надто експериментальної, як хімія, значіння історії відступає на друге місце, бо її пізнається експериментально й шляхом уже встановлених законів, що являють собою узагальнення тих фактів, які спостерегаємо та дістаємо експериментально. Але вивчення історії науки приводить до того позитивного висновку, що теорій, ніби найбільш угрунтованих, в міру того, як розвивається наука, треба одкидатися. Найоб'єктивніший німецький хімик останнього часу Адольф Байєр р. 1905 написав: „досвіди свої ставив я не на те, щоб переконатися, чи маю рацію, а на те, щоб довідатися як реагують надіб'я. На цим твердженні базується моє безсторонне ставлення до теорії: ніколи я не обстоював уперто певного погляду, якщо він не збігався із фактами".

Історія науки показує, що закони природи не являють собою абсолютних істин і що їх треба вважати за тимчасовий вираз для певної низки фактів. Вивчення історії науки сприяє зменшенню нашої віри в авторитети, яка перешкоджає індивідуальності вільно розвиватися.

Історія установи та окремої людини можуть мати загальне значіння лиш остільки, оскільки поєднані з ними події перебувають в історичному розвитку країни чи науки.

Харківський Університет, один з найдавніших Університетів колишньої Росії, був цікавий саме цим. Дмитро Йванович Багалій, написавши історію перших десятиріччів Харківського Університету, тісно звязав себе з цією установою. Цей звязок його з Харківським Університетом обумовлювало ще й те, що з р. 1887 він був за професора в ньому й також якийсь час за ректора.

І тепер Дмитро Іванович бере участь у реформованому з Харківського Університету — Харківському Інституті Народньої Освіти, що своєю конструкцією дуже відмінний од колишнього Університету й має инші завдання. Але наука в лабораторіях інституту лишається та сама — безперервна.

Вона не може підлягати реформі через зміни в зовнішніх життьових умовах; вона може завмерти; розвиток її може зовсім зупинитися, але реформа науки може статися тільки з неї самої, коли вона сама нову путь знайде, щоб нею істини доходити. Нові факти дають нові освітлення явищам, а нове освітлення веде до відкриття нових фактів. У цьому полягає безперервний поступовий рух і, як сказав великий хімик Д. І. Менделеєв, наука, вивчаючи безконечне, сама безконечна. Тоб-то, спільна риса наук історичних та експериментальних це безперервний рух уперед, що полягає у заміні законів, які відживають та не завдовольняють нових запитань і відкрить иншими законами, ширшими, повнішими, точнішими. Тому, як співбрат Дмитра Йвановича Багалія в цій напруженій науковій роботі, я присвячую йому свого нариса, хоч він і належить до иншої царини знання.

В шісдесятих роках мінулого віку Вюрц у Парижі відкрив перший органічний окис — етиленовий окис. Ця нова сполука відразу притягла увагу як самого Вюрца, що знаходить у властивостях етиленового окису цілковиту аналогію до властивостів окисів двохвалентних металів, так і увагу инших хімиків.

Відкриття етиленового окису відбилося на розвитку основних хімічних уявлінь: понять про валентність та про хімічну частку.

Властивість етиленового окису давати поліетиленові спирти привело Вюрца до з'ясування будови полісиліційних кислот та встановлення валентности силіція.

Утворення етиленового окису при розкладі холіну, що збирається в печінці, привело Вюрца до синтези холіну з етиленового окису. Отож, і з фізіологічного боку етиленовий окис набув певного значіння, бо холін увіходить у склад лецитинів, що знаходяться в нервовій тканині.

Мало не разом з тим, як Вюрц здобув етиленовий окис, Одер здобув дальший, що-до складности частки, окис — пропіленовий. Але дальші кроки дуже загальмувало надзвичайно важке здобування цих сполук, і питання про органічні окиси чималий час не поступало наперед. Тільки на початку дев'ятьдесятих років з'являються нові цінні дані. Олександер Павлович Ельтеков в органічній лабораторії Харківського Університету здобуває низку нових окисів і досліджує їх. Його стаття, видрукувана року 1882 в „Журналѣ Русскаго Химическаго Общества" п. з. „О нѣкоторыхъ окисяхъ ряда $C_nH_{2n}O_n$ и объ отношеніи ихъ къ водѣ", набула значіння основного джерела та провідної засади для всіх, хто згодом працював у цій царині.

Виходячи з етиленових вуглеводанів, прилучаючи до них підхлористу кислоту та переходячи отож до хлоргідринів гліколів, та відщеплюючи потім хлороводень їдким калі, О. П. Ельтеков виготував такі окиси: 1) триметилетиленовий окис, 2) ізопропілетиленовий, 3) симетричного метил-етил-етилену, 4) ізобутиленовий, 5) симетричного бутилену, 6) метил-пропіл-етиленовий та 7) тетраметилетиленовий.

Вивчаючи реакцію цих α-окисів з водою, О. П. Ельтеков установив, що здатність їхня сполучатися з водою, утворюючи гліколі, залежить од будови та молекулярної ваги окисів. Здатність сполучатися з водою слабшає разом з ускладненням частки.

А надто вагу мало те, що О. П. Ельтеков установив, як впливає будова окисів на реакцію їхню з водою. Він установив, що окиси, які мають третьорядний вуглець в окисовому кільці, особливо добре прилучають воду і реакція йде багато важче, якщо кисень в окисах звязує другорядні та первинні вуглеці.

Це була одна з останніх великих експериментальних робіт Ельтекова. Надруковано її було коли він мав 38 років. Утрачене здоров'я не дозволяло йому продовжувати розпочате дослідження, і року 1894 О. П. Ельтеков помер, не залишивши по собі учнів, що могли-б провадити далі його роботу.

Зазначену роботу Ельтекова викликало зроблене перед тим спостереження його, що пропіленовий хлоргідрин, коли нагрівати його з цінковим окисом чи оливовим окисом, перетворюється на пропіоновий альдегід та ацетон. Ельтеков припустив, що утворюється, як проміжний продукт, пропіленовий окис, що потім ізомеризувавсь.

Дальший етап у розвитку студій над органічними α-окисами — питання про ізомеризацію за допомогою α-окисів. Про безпосередню ізомеризацію α-окисів та про ізомеризацію за допомогою α-окисів згадують Каширський, Ельтеков, Фаворський, але здебільша ці зауваження на характер свій здогадні й, як там не єсть, не мають у собі серйозних доводів.

Моя робота над дослідженням ізомерних перетворів, що відбуваються за участю органічних окисів, року 1902 остаточно з'ясовує,

що органічні α-окиси ізомеризуються на альдегіди й кетони, і що вони являють собою проміжний продукт у реакціях утворення альдегідів і кетонів з галоїдних сполук етиленових вуглеводанів та з α-галоїдоспиртів.

Дальша фаза в дослідженні α-окисів є реакція окисів з амоніяком та амінами. Цю реакцію назначив був ще Вюрц. Він сполучав етиленовий окис з амоніяком та триметиламіном. В останнім разі він дістав холін, а першого продукта сполучення окису з амоніяком вилучити йому не пощастило. Це здійснив Кнор року 1897.

Ельтеков теж намагавсь вивчити реакцію α-окисів з амоніяком ще на початку дев'ятьдесятих років, але йому не судилося це здійснити, і я почав досліджувати реакцію амоніяку та амінів з органічними окисами, починаючи від року 1904. Роботу проваджено в дусі Ельтеківського досліду над прилученням води. Реакція окисів з амоніяком та амінами була багато складніша проти реакції їхньої з водою. Р. 1911 мій дослід надруковано в Київі окремою брошурою, як докторську дисертацію. Реакцію було вивчено на сімох окисах різної будови. Року 1916, коли я перейшов за професора до Харківського Університету, роботу в органічній лабораторії було продовжено за першої змоги в тім самім напрямі, бо реакцію ще не було цілком вивчено. Не було ще з'ясовано, як впливає природа аміну на хід реакції.

За останнього десятиріччя працювати експериментально було більш ніж важко. Була низка років, коли аніяк не можна було працювати — тому успіхи роботи обмежені.

Призбирувано матеріял до реакції α-окисів з різними амінами.

Надруковано в цьому питанні такі роботи.

1) К. Красуский: „О действии диэтиламина на окись изобутилена" в „Науке на Украине", 1922, вип. 4, стор. 62.

2) К. Красуский: „О действии диметиламина на окись триметилэтилена" в „Українському Хімічному Журналі", 1925, т. I, стор. 65.

3) К. Красуский: „О действии этиламина на окись пропилена", там-таки, стор. 398.

4) К. Красуский и А. Киприянов: „О действии диэтиламина на окись триметилэтилена" там-таки, стор. 68.

5) А. Киприянов: „Взаимодействие α-окисей с эфирами аминокислот", там-таки, стор. 644.

6) Ю. Габель: „Взаимодействие окиси этилена и анилина", там-таки, стор. 75.

7) Ю. Габель: „Взаимодействие окиси изобутилена с анилином", там-таки, стор. 403.

8) А. Киприянов: „Взаимодействие α-окисей с эфирами аминокислот". Стаття друга. Там-таки, 1926, т. II, стор. 236.

Друкуються тепер такі роботи в тому самому питанні.

1) К. Красуский и Т. Куснер: „Взаимодействие окиси изосафрола с аммиаком", там-таки, 1926, 4 вип.

2) Ю. Габель: „Взаимодействие окиси этилена с бензиламином", там-таки.

3) К. Красуский и К. Косенко: „Взаимодействие окисей триметилэтилена та изобутилена с пиперидином". У берихтах німецького товариства.

4) К. Красуский и Т. Куснер: „Взаимодействие окиси изосафлора с пиперидином", там-таки.

Зібраний матеріял дозволяє зробити спробу встановити, як впливає природа аміну на реакцію з α-окисами. Що-до цього, вивчення впливу води на реакцію виявило себе як-найпродуктивніше й, мені здається, що я знайшов правильний напрям для дальшого вивчення реакції.

Цю свою спробу пояснити хід реакції залежно від природи аміну, я тут далі й розвиваю.

Висновки, що їх поробив я раніше, вивчаючи реакції органічних α-окисів з амоніяком або амінами, сходили на такі найголовніші твердження:

1) Амоніяк та аміни прилучаються до α-окисів, утворюючи гідроксилову групу при менш гідрогенізованому вуглецевому атомі, а амідо-група стає біля гідрогенізованішого вуглецевого атому, згідно з правилом про найбільше вилучення тепла.

2) Коли більшає молекулярна вага окисів, нижчає інтенсивність реакції їхньої з амоніяком чи амінами.

3) Окиси з першорядним вуглецем в окисовому кільці особливо добре прилучають амоніяк та аміни.

4) Коли є вода в реакції, це сприяє ходові її.

5) Коли діють амоніяк та аміни на α-хлоргідрини, повстають аміноспирти через окиси.

На підставі виведених законностів можна визначати будову аміноспиртів, що їх добувають з α-окисів, або α-галоїдгідринів та амоніяку, або амінів, та визначати, як енергійно піде реакція з тим чи тим α-окисом.

Ludwig Knors установив, що сухий амоніяк та сухі аміни не реагують з етиленовим окисом, або реагують у деяких випадках дуже важко, а з водними розчинами їхня реакція йде легко.

Це Кнорове твердження ствердили мої досвіди над триметилетиленовим окисом. З сухим амоніяком триметилетиленовий окис не реагував при нагріванні, а з водним амоніяком реакція проходила навіть у хатній температурі. Вилучений аміноспирт $(CH_3)\,COHCHNH_2\,CH_3$ за дальшої реакції з триметилетиленовим окисом давав другорядний діоксіамін $[(CH_3)_2\,COH - CH - CH_3]_2\,NH$. Досвід показав, що

без води, або коли її мало, реакція йде дуже важко; а при одній молекулі води на одну молекулу аміноспирту в 100° протягом 8 годин, реакція проходить цілковито.

Тепер коло таких фактів поширилося що-до триметилетиленового окису з діетиламіном, етиленового та триметилетиленового окису з піперидином, ізобутиленового окису з діетиламіном, то-що. В усіх випадках, де брано в реакцію багато води та амоніяк або аміни пускано в реакцію в 33% водному розчині, і реакцію проваджено навіть з нагріванням, гліколів не здобували, дарма що багато окисів, як от, ізобутиленовий, дуже енергійно сполучаються з водою навіть у хатній температурі, утворюючи гліколь. Можливість припустити те, що гліколі, які повстають, коли сполучається окис з водою, являють собою проміжні продукти реакції, усунув я таким досвідом: 5,7 гр. $(CH_3)_2$ COH CH NH_2 CH_3, з т. к. 156°—158°, було залютовано в трубку з 6 гр. триметил-етиленгліколю з т. к. 176°—178°. Трубку нагрівано 8 годин у 100°. Все, що було в трубці, перегонювано до 179°. Другорядного діоксіаміну з т. к. 252°—254° не було. Коли вдруге було нагріто суміш, вийшов такий самий наслідок.

Отже, участь води в реакції, що її розглядаємо, треба приписати діянню води на амоніяк або аміни. Це припускав так само Кнор, що зробив першу спробу пояснити цю реакцію. Він припустив, що в амоніяковій воді знаходяться негативні йони $\overline{NH_2}$ або $NH_3\overline{OH}$, через прилучення яких до окису повстає аміноспирт.

$$\begin{array}{l} CH_2 \\ | \\ CH_2 \end{array} O + \begin{array}{c} NH_3\overline{OH} \\ \hline + \\ NH_4 \end{array} = \begin{array}{l} CH_2\,NH_3\,OH \\ | \\ CH_2\,ONH_4 \end{array} = \begin{array}{l} CH_2\,NH_3\,OH \\ | \\ CH_2\,OH \end{array} + NH_3$$

Кнорове припущення, що утворені аміноспирти повстають як гідрати, цілком правильно. Мені пощастило вилучити гідрат навіть не з однією, а з шістьома водними частинками для аміноспирту $(CH_3)_2$ COH. CNH_2 $(CH_3)_2$. Але погодитися з Кноровим припущенням, що в амоніяковій воді єсть негативні йони $\overline{NH_2}$ та $NH_3\overline{OH}$, не було ніякої підстави. Тому я вважав за краще пояснити цю реакцію, не вдаючися до йонної теорії. Я припустив, що до окисів прилучається воднекис амонія або заступленого амонія. Порівнюючи реакцію прилучення до ненасичених сполук що-до місця подвійного вуглецевого звязку, або до α-окисів, можна бачити, що здебільша водень прилучається до одного атому, а решта частки — до другого:

$$\begin{array}{cccccc} H & H & H & H & & H \\ \hline H & OH & Cl & HSO_4 & & OOCCH_3 \end{array}$$

Тільки в рідких випадках, як-то підхлористої кислоти, воденистa сполука прилучається инакше — гідроксильною групою й рештою частинки.

Коли воденисті сполуки сполучаються з α-окисами, водень звичайно стає до кисня. Способи, що ними може прилучитися амонійний гідрат, можна подати оцією схемою:

$$\frac{-H \qquad -H \qquad -NH_4}{-NH_3OH \quad -ONH_4 \qquad -OH}$$

Разом з тим треба вважати, що водень та амоній прилучатимуться до кисня. В першім випадку з α-окисів повинен повстати гідрат α-оксаміну, що розпадається, коли переганяти, на воду та оксамін. Обидва инших способи прилучення ведуть до утворення амонійного гліколяту: $CH_2OH-CH_2ONH_4$. З останнього оксаміни не повстають, бо, коли нагрівати гліколі з амоніяком, не утворюються оксаміни або діаміни. Тому не можна припускати, що амонійний гліколят, коли вилучається вода, дає оксамін, як то, наприклад, повстають аміди з амонійних солей. Отже, єдино можливе — припустити, що амонійна основа прилучається до окису за першим способом:

$$\begin{matrix} CH_2 \\ \diagdown\!\!\diagup O \\ CH_2 \end{matrix} + NH_4OH = \begin{matrix} CH_2NH_3OH \\ | \\ CH_2OH \end{matrix}$$

На підставі наведених міркувань я зробив висновок, що, коли діють водний амоніяк або аміни на α-окиси, гідрат амонію та його заступлені прилучаються до α-окисів так, що водень, який знаходиться в звязку з азотом, прилучається до кисня, а решта частинки амонійної основи прилучається до вуглеця.

Вивчаючи останнього часу матеріял, що збиравсь у мене та моїх учнів, почасти ще не опублікований, що-до реакції прилучення амінів до α-окисів, я зробив висновок, що хід реакції стоїть у звязку з константою електролітичної дисоціяції для водних розчинів основ.

Ліпше прилучаються до окисів ті аміни, в яких константа дисоціяції більша, тоб-то ті аміни, що мають властивості більш основні. Це позначилося особливо виразно на прилученні піперидину до ізобутиленового та триметилетиленового окисів. Піперидин, що має більшу частку ніж метиламін, або етиламін, здавалося, повинен-би важче прилучатися до α-окисів, а тимчасом виявилося, що в піперидина реакція йде ліпше.

Константа електролітичної дисоціяції для піперидину $1{,}6 \cdot 10^{-3}$, а для метиламіну в тім самім розрідненні й тій самій температурі $K = 5 \cdot 10^{-4}$, а для етиламіну $5{,}6 \cdot 10^{-4}$. Згідно з цими даними реакція проходить легше для етиламіну, ніж метиламіну. Звичайно тут на хід реакції повинен впливати так само фізичний стан надіб'їв узятих у реакцію та тих, що повстають, як-то летючість їхня й надто — розчинність. Для піперидину з триметилетиленовим окисом умови

особливо сприяють реакції. Окис, розчиняючись у водному розчині піперидину, дає гомогенний плин, а утворений аміноспирт вилучається з розчину.

На підставі встановленого тепер звязку між мірою електролітичної дисоціяції водних розчинів амінів та легкістю реакції прилучення їхнього до окисів я повинен погодитися з Л. Кнором, що вода, як розчинник, допомагаючи дисоціяції основи, сприяє реакції прилучення їх до α-окисів. Але ще немає ніякої підстави приймати негативні йони $\overline{NH_2}$ та $NH_3\overline{OH}$ та припускати, що в водному розчині амонійної основи знаходиться йонів $\overline{OH}$ менш ніж $\overset{+}{N}H_4$.

На мій здогад, дисоціяція амонійних основ у водному розчині йде нормально на $\overset{+}{N}H_4$ і таке саме число йонів $\overline{OH}$, а далі йон $\overset{+}{N}H_4$ підпадає розпадові другорядного порядку на NH_3 та H. Такого роду розпад амонійної групи відбувається, коли розкладається амонійна амальгама. Вилучається на два об'єми аміняку один об'єм водня. Отже, амонійна група взагалі має нахил розпадатися на NH_3 та H. В момент, коли розпадається амонійний йон на NH_3 та H, вони прилучаються до органічного α-окису:

$$\begin{matrix} CH_2 \\ | \\ CH_2 \end{matrix} O + \frac{NH_3}{H} = \begin{matrix} CH_2\ \overset{+}{N}H_3 \\ | \\ CH_2\ OH \end{matrix}$$

і повстає знову позитивний йон заступленого амонія, що має в розчині відповідний негативний йон $\overline{OH}$, бо утворені при цьому аміноспирти у водному розчині являють собою сильні основи.

В якім стані знаходяться групи NH_3 та H, коли розпадається йон $\overset{+}{N}H_4$, — в мене немає даних міркувати про це. Можна припустити, що амонійний йон сполучається з невтральною частинкою органічного окису, а потім, в середині такого комплексового йону, розпадається амонійна група й утворюється йон заступленого амонія. Можливий так само і той здогад, що обидва йони амонійної основи $\overset{+}{N}H_4$ та $\overline{OH}$ прилучаються до органічного окису й повстає невтральна частинка, що перетворюється згодом на амонійну основу:

$$\begin{matrix} CH_2 \\ | \\ CH_2 \end{matrix} > O + \frac{\overset{+}{N}H_4}{\overline{OH}} = \begin{matrix} CH_2 \\ | \\ CH_2 \end{matrix} > O < \begin{matrix} NH_4 \\ | \\ OH \end{matrix} \rightarrow \begin{matrix} CH_2\ NH_3\ OH \\ | \\ CH_2\ OH \end{matrix}$$

Що більша дисоціяція амонійної основи, тим більше амонійних йонів, тоб-то, тим більша можливість розпаду їхнього на групи, що прилучаються до α-окисів; тому амонійні основи з виразнішими основними властивостями ліпше прилучаються до органічних α-окисів, утворюючи гідрати аміноспиртів.

Тут треба мати на оці те, що концентрація гідроксильних йонів править за мірило легкости, що з нею прилучаються амонійні основи

до α-окисів, тільки тому, що в розчині є відповідне-ж число йонів амонія або його заступника, що спроможні розпадатися, сполучаючися з окисом. Якщо амонійний йон заступається калієм або натрієм, то реакції не буває, не вважаючи на велику концентрацію гідроксильних йонів. Може бути, останні навіть зовсім не беруть ніякої участи в реакції. Це можна було-б перевірити на досвідах що-до діяння амонійних солів на α-окиси. Ускладнення, що їх можна тут сподіватися, будуть такі: кислоти прилучаються до α-окисів ліпше за амонійні основи. Отже, йони водня та галоїдів, як такі, а так само в формі сполук нейтральних часток прилучаються до окисів дуже добре. Коли розпадається амонійний йон на NH_3 та H може піти прилучення водня та галоїду до α-окису. Повстане тоді моногалоїдгідрин гліколю. Утворений амоніяк одщеплятиме кислоту, і знову повставатиме окис. Настають умови, в яких окис може ізомеризуватися на альдегід або кетон, а надто коли реакцію доведеться вести при нагріванні. Може бути, цю реакцію пощастить здійснити, за амонійну сіль узявши амонійний флуорид. Можна припускати, що флуороводень не ізомеризуватиме α-окисів, бо важко, ба й зовсім неможливо уявити собі, щоб за продукт діяння флуороводня був етер підфлуористої кислоти. На мою гіпотезу, ізомеризація α-окисів на альдегіди та кетони відбувається за нижчеподаною схемою, причому повстає етер підхлористої кислоти в разі ізомеризації підо впливом хлороводня:

$$\begin{array}{l} CH_2 \\ | \\ CH_2 \end{array} > O + HCl = \begin{array}{l} CH_2 - O - Cl \\ | \\ CH_3 \end{array} = \begin{array}{l} CHO \\ | \\ CH_3 \end{array} + HCl.$$

Поданий механізм реакції не виключає можливости того, що амоніяк безпосередньо прилучатиметься до α-окисів та розпадатиметься на групи NH_2 й H в піднесеній температурі.

Розвинений тут погляд пояснює тільки ролю води чи взагалі розчинника для даної реакції.

ПРОФ. А. В. РЕЙНГАРД
(Дніпропетрівське).

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ТЮТЮНОВОГО ДИМУ НА РОСЛИНИ.

(З кабінету фізіології рослин Дніпропетрівського І. Н. О.).

Ще року 1911 Моліш [1]) показав, що як вищі, так і нижчі рослини виявляють чималу чуткість що-до тютюнового диму. В Молішевих досвідах проростки віки, бобів, гороху, гарбуза та инших рослин набували підо впливом тютюнового диму ненормального вигляду та становища, стеблини, наприклад, у віки росли скосо або горизонтально, лишалися короткі та чимало грубшали.

Далі Моліш показав, що тютюновий дим завдає шкоди не то проросткам, а й дорослим рослинам, правда, мірою дуже різною. Поміж ушкоджень, що їх завдає тютюновий дим, можна занотувати такі: ріст загаюється, листя скручується, ба й опадає, меншою мірою витворюється антоціян та настають ин. ненормальні явища. Деякі представники родини бобових, наприклад, акація, мімоза та инші, відмітні особливою чуткістю до тютюнового диму: в атмосфері останнього, иноді вже за добу-дві, геть усе листя скидають.

Слід зауважити, що не тільки тютюновий дим, але й инші дими: від паперу, соло́ми чи деревних стружок, діють на рослини таким самим способом, з чого можна зробити висновок, що шкідливе дійове начало в тютюновім диму — не нікотин. Knight та Crocker [2]) уважають, що шкідливий вплив згаданих угорі димів залежить від етилену та ацетилену, що невеличкою мірою знаходяться в них.

Цікаво, проте, зазначити, що за Молішем тютюновий, паперовий та деревний дими можуть виявляти на рослини вплив і зовсім противний, стимуляційний. Так ось, діючи димом протягом доби на гілля бузку, кінського каштану та ин. рослин, що перебувають у стані спокою, можна присилувати його набагато раніше розпукуватися.

В цій статті я наведу низку спостережень, пороблених у нашій лабораторії, над впливом тютюнового та паперового димів на рослини.

На досвіди брано рівномірно проросле насіння сочавиці. Останнє культивовано на світлі та в темряві в посудині із звичайною водогін-

---

[1]) Molisch H., Über den Einfluss des Tabakrauches auf die Pflanze. I u. II Teil Sitzber. d. Kais. Akademie d. Wiss. in Wien. Bd. 120, S. 3 та 1911. Bd. 120, P. 813.

[2]) Knight I. and Crocker W., Toxity of Smoke. The Bot. Gazette. 1913. Bd. 55, p. 337.

ною водою. По скінченні досвіду (від 7 до 30 день) проростки вимірювано, а так само визначувано їхню сиру та суху вагу.

ДОСВІД І.

По 15 пророслих насінин сочавиці посаджено в посудину з водогінною водою. Культури прикрито скляними ковпаками, під які різною мірою впускалося тютюновий дим. Досвід тривав 7 день.

	Культури стояли:					
	На світлі			В темряві		
	Контроль	Дим впущено 1 раз	Дим впущено 5 разів	Контроль	Дим впущено 1 раз	Дим впущено 5 разів
Довжина 15 стеблин в см. . .	127	137,4	96,8	225,1	194,7	95
„ „ коренів „ . .	184,2	157,1	130,1	147,7	145,5	125,3
Сира вага 15 проростків в гр. .	2,06	1,98	1,94	2,79	2,57	1,98
„ „ „ стеблин „	0,86	0,8	0,7	1,68	1,5	0,92
„ „ „ коренів „ .	0,62	0,6	0,6	0,505	0,465	0,45
„ „ „ прозябців „ .	0,58	0,58	0,64	0,605	0,605	0,61
Суха вага 15 проростків „ .	0,24	0,245	0,255	0,23	0,23	0,26
„ „ „ стеблин „ .	0,08	0,085	0,075	0,085	0,08	0,065
„ „ „ коренів „ .	0,045	0,045	0,045	0,035	0,035	0,025
„ „ „ прозябців „ .	0,115	0,115	0,135	0,1	0,115	0,17

ДОСВІД ІІ.

Умови досвіду ті самі. Тривав він 7 день.

	Культури стояли:					
	На світлі			В темряві		
	Контроль	Дим впущено 2-чі	Дим впущено 6 разів	Контроль	Дим впущено 2-чі	Дим впущено 6 разів
Довжина 15 стеблин в см. . .	182,2	168,6	88	207,6	197,3	65,3
„ „ коренів „ . .	177,7	175,8	137,5	1' 9,7	133,6	121,5
Сира вага 15 проростків в гр. .	2,48	2,3	2,09	2,97	2,81	1,9
„ „ „ стеблин „ .	1,17	1,09	0,8	1,81	1,61	0,73
„ „ „ коренів „ .	0,74	0,7	0,65	0,58	0,57	0,56
„ „ „ прозябців „ .	0,57	0,58	0,64	0,58	0,63	0,61
Суха вага 15 проростків „ .	0,21	0,23	0,275	0,265	0,265	0,285
„ „ „ стебл. та кор. „	0,15	0,14	0,125	0,165	0,15	0,105
„ „ „ прозябців „ .	0,07	0,09	0,15	0,1	0,115	0,18

ДОСВІД III.

Досвід тривав 7 день на світлі. Під ковпаками поставлено шкляночки з 50% розчином їдкого калія. Тютюновий дим було впущено кілька разів чималою мірою.

	Контроль	Тютюновий дим
Довжина 25 стеблин в см.	332	93,5
„ „ коренів „	251	136,6
Сира вага 25 проростків в гр.	4,1	2,65
„ „ „ стеблин „	2,075	0,85
„ „ „ коренів „	1,195	0,76
„ „ „ прозябців „	0,83	1,04
Суха вага 25 проростків „	0,34	0,395
„ „ „ стеблин „	0,155	0,08
„ „ „ коренів „	0,065	0,05
„ „ „ прозябців „	0,12	0,265

ДОСВІД IV.

Досвід тривав 30 день на світлі, без вуглекислого газу. Дим було випущено кілька разів.

	Контроль	Тютюновий дим
Довжина 10 стеблин в см.	208	106,5
„ „ коренів „	109	113,5
Сира вага 10 проростків в гр.	1,66	1,52
„ „ „ стеблин „	0,98	0,82
„ „ „ коренів „	0,57	0,5
„ „ „ прозябців „	0,11	0,2
Суха вага 10 проростків „	0,105	0,13
„ „ „ стеблин „	0,05	0,06
„ „ „ коренів „	0,03	0,04
„ „ „ прозябців „	0,025	0,03

ДОСВІД V.

Досвід тривав 7 день. Досліджувано вплив паперового диму, що його впускалося під ковпак що-дня.

	На світлі		В темряві	
	Контроль	Паперовий дим	Контроль	Паперовий дим
Довжина 15 стеблин в см. . . .	207	119	239	189,5
„ „ коренів „ . . .	149,5	77	74,8	71,7
Сира вага 15 проростків в гр .	2,025	1,53	2,57	1,14
„ „ „ стеблин „ .	1,27	0,86	1,75	0,46
„ „ „ коренів „ .	0,35	0,16	0,36	0,17
„ „ „ прозябців „ .	0,405	0,51	0,46	0,51
Суха вага 15 проростків „ .	0,23	0,25	0,23	0,24
„ „ „ стебл. та кор. „	0,17	0,11	0,16	0,06
„ „ „ прозябців „ .	0,06	0,14	0,07	0,18

ДОСВІД VI.

Досвід з паперовим димом. Тривав 7 день.

	Контроль	Дим впущено 1 раз	Контроль	Дим випускалося що-дня
Довжина 15 стеблин в см.	150	30	164	87,5
„ „ коренів „	120	41,5	119,5	74
Сира вага 15 проростків в гр.	1,65	0,97	1,68	1,05
„ „ „ стеблин „	0,8	0,21	0,86	0,34
„ „ „ коренів „	0,39	0,19	0,34	0,21
„ „ „ прозябців „	0,46	0,57	0,48	0,5
Суха вага 15 проростків „	0,225	0,25	0,215	0,255
„ „ „ стебл. та кор. „	0,12	0,05	0,125	0,075
„ „ „ прозябців „	0,105	0,2	0,09	0,18

Наведені вгорі досвіди показують, що і тютюновий, і паперовий дим дуже припізнюють ріст проростків сочавиці, причому це надто помітно на їхній стебловій частині. Суха вага проростків лишається мало не така сама, як і в контрольній порції, а суха вага самих прозябців у порціях, що підпадали впливові димів, багато вища ніж у контрольних. Це свідчить і за те, що дим, окрім безпосереднього шкідливого впливу на ріст сочавиці, впливає на нього й посередньо, пригнічуючи ферменти, що спричинюють мобілізацію запасів сім'я. Дуже можливо й те, що в димовій атмосфері порушується правильне функціонування продихового апарату та процес випарювання. Спостереження над цією стороною питання тривають далі.

У другій серії досвідів з'ясовувано безпосередній вплив тютюнового диму на кореневу систему. Для цього досвідні культури ставлено на воді з розчиненим у ній, через збовтування, тютюновим димом. Звичайно, в цій, як і в попередній, серії досвідів не можна порівнювати один до одного окремі досвіди, бо неможливо точно повторити вже раз узяту концентрацію димового розчину. Цікаво одзначити, що за певної концентрації останнього корені сочавиці набували перше негативного геотропічного напряму, потім обчеркували петлю й росли вже далі вниз, як і в контрольній порції на чистій воді.

ДОСВІД VII.

Проросле насіння сочавиці посаджено в посудину: на воду та на розчин тютюнового диму у воді. Досвід тривав 7 день.

	На світлі		В темряві	
	Контроль	Димова вода	Контроль	Димова вода
Довжина 15 стеблин у см.	216,4	202,7	250	225
„ „ коренів „	195,3	105,1	147	84,6
Сира вага 15 проростків у гр.	2,47	2,21	1,62	1,55
„ „ „ стеблин „	0,49	0,49	0,56	0,55
„ „ „ коренів „	1,3	1,11	0,59	0,45
„ „ „ прозябців „	0,68	0,61	0,46	0,55
Суха вага 15 проростків „	0,245	0,23	0,21	0,24
„ „ „ стебл. та кор. „	0,17	0,145	0,145	0,135
„ „ „ прозябців „	0,075	0,085	0,065	0,105

ДОСВІД VIII.

Умови досвіду ті самі, тривав він 30 день.

	Культури стояли в темряві	
Довжина 10 стеблин у см.	243	399
„ „ коренів „	179	139
Сира вага 10 проростків у гр.	1,851	1,8
„ „ „ стеблин „	1,33	1,47
„ „ „ коренів „	0,521	0,4
„ „ „ прозябців „	0,045	0,05
Суха вага 10 проростків „	0,1	0,13
„ „ „ стеблин „	0,065	0,07
„ „ „ коренів „	0,02	0,03
„ „ „ прозябців „	0,015	0,03

Досвіди над димовою водою показують, що в цім випадку дим затримує найбільше ріст кореневої системи. Стеблини досвідних рослин завдовжки були трохи менші ніж у об'єктів, що росли на воді, а за досвіду довгочасного, 30-денного, вони були навіть помітно довші. Гнітючий вплив диму на розчинення запасів сім'я помітно і в цих досвідах.

Висновки:

Тютюновий та паперовий дими, як показав це ще Моліш, шкодять багатьом рослинам. Досвіди, поставлені в нашій лабораторії, показали, що дим:

1) затримує проростання насіння сочавиці,

2) дуже припізнює, а иноді й змінює ріст коріння та стеблин,

3) дуже затримує мобілізацію сім'яних запасів, діючи, видимо, гнітюче на утворення та роботу відповідних ферментів.

В. БАРВІНОК
(Київ).

РОЛЯ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН В ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЇ ЗА IV-го ХРЕСТОВОГО ПОХОДУ.

Досвід перших хрестових походів виявив, що початкова релігійна мета хрестових рушень перестала бути за провідний мотив і поступилася місцем иншим заходам — політичним та економічним. Не про звільнення Святої землі з-під мусулман почали гадати проводирі наступних хрестових рушень, а про заснування на Сході незалежних князівств, про торговельні права в візантійських країнах, то-що. Та досягти цього не можна було, не зачепивши життьових інтересів Візантійської імперії. Цілком натурально, що Візантійська імперія виступала на захист своїх прав і не тільки не допомагала хрестовим загонам підчас їхніх походів, а часто перешкоджала їм, а иноді навіть і приставала до оборонної спілки з мусулманами проти хрестоносців. Через це поміж західніми народами вже після II-го хрестового походу де-далі стала ширитися думка про те, що не можна досягти мети хрестових походів аж доти, поки матиме силу найголовніша перешкода, що нею була в очах західніх людей схизматична Візантійська імперія [1]). Таке тенденційне тлумачення невдач хрестових походів привертало до себе на Заході де-далі більш прихильників і, нарешті, завершилося на початку XIII в. тим, що хрестоносці здобули Царгород. Р. 1204-го під натиском загонів IV-го хрестового походу Візантійська імперія впала й на її руїнах засновано нову Латинську імперію. Так сумно для Візантії закінчився цей хрестовий похід.

IV хрестовий похід, що був скерований проти мусулман, але закінчився здобуттям Царгороду, є наслідок тих політичних стосунків, що склалися, з одного боку — поміж Східньою й Західньою імперіями, а з другого — поміж Візантією й Венецією. Не кажучи вже про те, що в IV-му хрестовому поході на перший план виразно виступає не релігійна, а політична ідея, а так само економічні та фінансові міркування, цей похід відзначається добре обдуманим і переведеним планом. Через те IV-й хрестовий похід має особливе значіння в історії. Для харак-

---

[1]) О. Успенскій, Византія и крестоносцы. Одесса 1892, стор. 5—6. Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византіи. Переводъ, примѣчанія и приложенія П. В. Безобразова М. 1897, стор. 340.

теристики відносин поміж Східньою й Західньою Европою, а так само для оцінки релігійного й культурного антагонізму поміж народами Сходу й Заходу, навряд чи можна знайти в історії виразніший факт, ніж той, що хрестоносці звоювали християнську державу, що лежала на шляху їхнього руху проти невірних мусулман, і в той-же самий час цілком ухилилися від боротьби з ними. З цього боку характерний погляд якогось Новгородця, що був за самовидця, як р. 1204-го латини обступили та здобули Царгород. Він повідомляє, що хрестоносці улюбили золото й срібло, знехтували наказ папи й сплели темну інтригу, і через це царство грецьке загинуло жертвою заздрощів та ворожнечі до нього Заходу, себ-то точка зору Новгородця вкриває ганьбою похід хрестоносців проти Візантії як обурливу справу [1]).

Нічого дивного немає, що в науковій західньо-европейській літературі IV-й хрестовий похід має виключне місце. За теперішнього часу там є доволі творів, що їх присвячено науковому розробленню IV-го хрестового походу. З них найцінніші праці: L. de Mas Latrie [2]), K. Hopf'a [3]), M. Natalis de Wailly [4]), P. Riant'a [5]), Klimke [6]), Hanotaux [7]) L. Streit'a [8]), Heyd'a [9]), Tessier [10]), E. Pears'a [11]) та инш. [12]). Найбільшу увагу всіх їх осереджено на питанні: хто винен у тому, що Візантійська імперія впала? Чи звоювали хрестоносці Царгород випадково, а чи падіння Царгороду це наслідок лукавства венеціянців, що намагалися досягти на Сході найбільшої могутности політичної та економічної? Може падіння Царгороду треба розглядати тільки, як епізод з історії боротьби цивільної влади з духовною, і чи винен у цьому папа Інокентій III (1198—1216), що брав діяльну участь в організації IV-го

---

[1]) Пол. собр. Русск. лѣтоп., т. III. СПБ. 1841, стор. 27—29. Порівн. О. И. Успенскій. Исторія крестовыхъ походовъ. СПБ. 1900, стор. 139.

[2]) Louis de Mas Latrie, Histoire de l'ile de Chypre. Vol. I. Paris. 1861.

[3]) K. Hopf, Die vierte Kreuzzug. Encyclopaedie von Ersch und Gruber. Th. 85. Leipzig. 1867.

[4]) M. Natalis de Wailly, La conquête de Constantinople par Geoffroy de Ville-Hardouin. Paris. 1871.

[5]) P. Riant, Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. Revue des Questions Historiques. T. XVII—XVIII (1875). Його-ж. Le changemant de direction de la IV Croisade. Ibid., t. XXIII (1878).

[6]) Klimke, Die Quellen zur Geschichte des IV Kreuzzugs. Breslau. 1875.

[7]) Hanotaux, Les Vénetiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202? Revue Historique, t. IV, mai—juin. 1877.

[8]) L. Streit, Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel. Anklam. 1877.

[9]) Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart. 1879.

[10]) Tessier, La divérsion sur Zara et Constantinople. Paris, 1884.

[11]) E. Pears, The foll of Constantinople. London. 1885.

[12]) Докладний огляд головнішої наукової літератури, що її присвячено подіям IV-го хрестового походу, зроблено в книзі Ф. І. Успенського „Исторія крестовыхъ походовъ", стор. 99—112.

хрестового походу, таємно маючи на думці підкорити Римові православну грецьку церкву?[1]). На жаль, відомі досі історичні дані не дають спромоги з певністю порозвязувати всі ці питання. Через те Ф. І. Успенський у своїй праці „Исторія крестовыхъ походовъ" зазначає: „при изложеніи событій четвертаго крестового похода, въ особенности же при объясненіи мотивовъ, которыми руководствовались главные дѣятели, нельзя ограничиваться тѣсными хронологическими рамками. Въ организаціи и направленіи этого похода принимали участіе многіе факторы, изъ коихъ одни хорошо выяснены, другіе же или совсѣмъ неизвѣстны, или только намѣчены. Ясно, что здѣсь необходимо считаться и съ общимъ строемъ европейскихъ дѣлъ, и съ отношеніями Византіи къ Италіи и, наконецъ, съ борьбой свѣтской власти съ духовной"[2]).

І, справді, коли читаєш історію IV-го хрестового походу, то мимоволі доводиться замислитися над питанням, як сталося, що така багатюща та могутня держава того часу, військові сили якої були за 100.000 чоловіка, впла під ударом якихось 20.000—30.000 хрестоносців.

Першоджерела IV-го хрестового походу, даючи досить докладні відомості про те, як звоювали Царгород хрестоносці, нічогісінько не кажуть про причини, що сприяли падінню Візантійської імперії під натиском хрестоносців[3]). Очевидячки, в падінні Візантійської імперії р. 1204-го мали значіння особливі причини. Хрестоносці-ж тільки допомогли цим причинам. „Важнѣйшіе факты Византійской исторіи,— каже Ф. І. Успенський,— всегда оставались загадкой, пока не было оцѣнено значеніе славянской стихіи. Въ трудныя историческія эпохи, обозначавшія слабость Византіи, необходимо въ особенности тщательное обслѣдованіе роли славянской стихіи"[4]).

Вивчення взаємовідносин поміж Візантійською імперією й балканськими слов'янами приводить до висновку, що слов'яни справді відограли значну ролю в історії Візантії за добу IV-го хрестового походу. Вияснити ролю балканських слов'ян в історії Візантії під час IV-го хрестового походу й є завдання цієї статті.

---

[1]) Ѳ. И. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 99—112. Порівн. П. Митрофановъ, Измѣненіе въ направленіи четвертаго крестового похода. Виз. Времен., т. IV (1897), стор. 480—495, 499—502.

[2]) Ѳ. И. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 112—113

[3]) Найважливіші першоджерела для історії IV-го хрестового походу та звоювання Царгороду од латин це: відомості французького маршала Вільгардуена („La conquête de Constantinople" par Geoffroy de Ville-Hardouin. Traduction et édition de M. Natalis de Wailly. Paris. 1874) та лицаря Роберта де Кларі („La prise de Constantinople" par Robert de Clari. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes. Berlin. 1873) — учасників походу; історія візантійського письменника Микити Хоніята (Nicetae Choniatae historia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae. 1835); листи папи Інокентія III (Epistolae Innocentii III Papae. Migne. Patrologia latina, t. CCXIV—CCXV) та інші відомості сучасників. Повний перелік їх дано в статті П. Митрофанова „Измѣненіе въ направленіи четвертаго крестового похода". Виз. Времен., т. IV (1897), стор. 461—462.

[4]) Ѳ. И. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 136.

Західньо-европейські вчені сливе не торкаються справи про ролю балканських слов'ян в історії Візантії за добу IV-го хрестового походу. Тільки L. Streit у своїй дисертації: „Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel" зауважує, що, вивчаючи IV-й хрестовий похід, треба звертати увагу на політику візантійських імператорів і особливо на стан та настрій балканських слов'ян [1]). З цього погляду російська література цікавіша. Вона має працю акад. Ф. І. Успенського: „Образованіе второго Болгарскаго царства" [2]) та велику рецензію на цю працю В. Васільєвського [3]), в яких, між иншим, провадиться думка, що падінню Візантійської імперії чимало допомагали ворожі взаємовідносини поміж балканськими слов'янами та греками. „Сербы и болгары не только были въ то время на пути къ освобожденію отъ власти Византіи, — зазначає Ф. І. Успенський, — но и сами угрожали Византійскимъ провинціямъ" [4]). Особливо виразним з цього боку фактом було звільнення болгар з-під влади Візантії, що почалося р. 1185-го й до часу IV-го хрестового походу вже цілком закінчилося.

Наприкінці XII в. Візантія переживала великі труднощі, як унутрішні, так і зовнішні, що походили від звичайних у ній двірцевих переворотів та від різнорідних етнічних елементів її людности. Імператори Візантії рідко доживали на престолі до кінця свого віку. Останнього з Комнінів імператора Андроніка I (1183—1185) р. 1185-го скинуло невдоволене вельможне панство, обурене з його реформ, що мали на увазі влаштувати громадський побут на більш справедливих та рівних засадах [5]) Через 10 років було скинено й голову тодішнього перевороту Ісаака II Янгола (1185—1195) [6]). Домагаючися незалежности, в боротьбу з імператорською владою вступають як багаті феодали, так і окремі міста та острови [7]). Щоб досягти своєї мети, вони закликали до себе на допомогу різних кочовиків — норманів, половців, і разом з ними грабували та руйнували візантійські міста. До цього треба додати війни з зовнішніми ворогами. Все це, звичайно, вкрай знесилювало Візантійську імперію. За таких умов візантійському урядові не під силу було стримувати розрізнені частини імперії, що їхнє глибоке незавдоволення проти візантійського режиму де-далі міцнішало і, нарешті, привело до повстання.

---

[1]) L. Streit, Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel, S. 5.

[2]) Ф. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства. Одесса. 1879.

[3]) Журн. Мин. Народ. Просвѣщ., ч. CCIV (1879, кн. VII—VIII), відд. II, стор. 144—217, 318—348.

[4]) Ф. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 140.

[5]) Nicetae Choniatae historia, p. 450—453. Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византіи, стор. 318—322.

[6]) Nicetae Choniatae historia, p. 592—595.

[7]) Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византіи, стор. 136.

Першу спробу визволитися з-під влади Візантії зробили серби. За короткий час, з р. 1183 до р. 1889-го, щасливими виступами проти імперії вони добилися того, що вже р. 1190-го імператор Ісаак II Янгол мусів визнати мало не цілковиту незалежність Сербії [1]). Тільки незначні сербські землі залишилися під владою Візантії.

Слідом за сербами р. 1185-го й болгари зробили спробу повернути давно втрачену політичну незалежність та волю [2]). На чолі болгарського руху стали брати знатного Терновського роду — Асінь, Петро та Іван. Спочатку повстання мало скромний характер, обмежувалося невеликими просторами й виявлялося в тому, що повстанці нападали на грецькі міста. Коли повстання виникло, то візантійський уряд, через свої внутрішні нелади, поставивсь недбайливо до болгарських зворушень і не вжив відповідних заходів, щоб їх придушити [3]). Через це повстання почало збільшуватися й розрослося до грізних розмірів. Рух незавдоволених болгар з місцевого перетворився в справу визволення країни від візантійського володарства. Успіхові болгар сприяло й те, що висланий проти них воєвода Олексій Врона замість того, щоб придушити повстання, сам замислив надіти візантійську корону. Мало не весь 1186-й р. він нічого не робив, а потім з усім своїм військом вирушив до Царгороду, щоб захопити престіл; але під мурами столиці був розбитий [4]). Після того імператор Ісаак Янгол за рр. 1186 та 1187-й не раз ходив проти болгар, але без особливого успіху. Болгарське повстання ширилося й міцнішало і завдавало Візантії поразку за поразкою. Правда, спочатку повстання болгар не було щасливим і проводирі його мусіли навіть тікати за Дунай до половців. Але вже р. 1187-го повстання болгар остільки розрослося й мало такий успіх, що незабаром між Дунаєм та Балканами повстала незалежна Болгарська держава [5]). За цієї години, і серби домагаючись цілковитої незалежности, вступили в спілку з болгарами й стали виступати разом з ними. Тимчасом як болгари виступали в Тракії, серби під проводом Стефана Немані панували в Албанії та Македонії [6]).

III-й хрестовий похід (1189—1191) і собі чимало допоміг визвольному рухові балканських слов'ян. Коли германський імператор Фрідріх Барбароса, простуючи до Палестини, переходив р. 1189-го візантійські землі, то болгари й серби ввійшли з ним у стосунки й запропонували йому спілку проти Візантії та своє військо в поміч. За це вони вимагали від Барбароси, щоб він визнав новий лад на Балкан-

[1]) А. Я. Погодинъ, Исторія Сербіи, СПБ. Изд. „Брокгаузъ-Ефронъ", ст. 39 - 40

[2]) Ѳ. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 117.

[3]) Nicetae Choniatae historia, p. 488. Ѳ. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 131.

[4]) Nicetae Choniatae historia, p. 492, 505. [5]) Ibidem, p. 520 — 521.

[6]) Ѳ. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 152, 154.

ському півострові — Болгарію вважати за безперечне володіння Асінів, а за сербами визнати право на Далмацію та на ті землі, що вони відберуть від візантійського імператора [1]). Не бажаючи роздратовувати Візантію, що й без того дуже підозріло ставилася до хрестоносців, а може й за-для обережности уникаючи втручатися в політичні ускладнення на Балканах, Фрідріх, не дав сербам та болгарам певної відповіди. Та разом з тим він не припиняв зносин з ними й весь час підтримував у них вороже почуття до Візантії. Послугами війська, що зібрали серби й болгари, Фрідріх так само відмовився скористуватися. Але військо, що вони зібрали, й без хрестоносців розпочало дії проти Візантії й тим самим послабляло її сили та підтримувало єднання поміж слов'янами півострова [2]).

Близько цього часу на Балканському півострові, поруч Сербії та Болгарії, повстало ще одно незалежне слов'янське князівство в Македонії. На чолі його став болгарський князь Добромир Хриз, або Стріз [3]), що завдав Візантії чимало клопоту. „Всѣ тѣ элементы, возбужденные къ борьбѣ противъ Византіи, дѣйствовали не независимо другъ отъ друга и не въ одиночку", — каже Ф. І. Успенський [4]), а це, звичайно, вело до послаблення Візантійської імперії. Колишня її могутність все більш і більш падала.

Розглядаючи далі, як розвивалися події на Балканському півострові, не можна не помітити, що імператор Ісаак II Янгол, через свої помилки та нерозумні заходи, часто сам допомагав розвиткові слов'янського руху в Сербії та Болгарії. Отож Ісаак часом сам ставав на чолі війська проти Болгарії, але ні разу не доводив свойого походу проти них до краю. Не покладаючись на своїх воєвод, він дуже часто міняв їх і тим позбавляв воєнні дії проти слов'ян правильности та послідовности. Таке становище давало балканським слов'янам можливість безкарно робити наскоки на імперію та спустошувати її міста. Нарешті, імператор Ісаак вирішив за будь-яку ціну покласти край слов'янському рухові і р. 1195-го почав діяльно готуватися до війни з болгарами. Але йому не судилося довершити своїх планів. Підчас походу проти болгар він упав жертвою гидкої змови, що на чолі її був його рідний брат Олексій. Ісаака II Янгола було позбавлено престолу й очей [5]). А Олексій, опосівши візантійський престіл (1195—1203), припинив похід проти болгар і повернув до Царгороду, щоб зміцнити своє становище. Тимчасом, слов'янство Балканського півострова, що ще недавно визнавало владу імперії, скрізь ворушилося й скрізь намагалося утворювати незалежні держави та князівства. Полум'я повстання охопило всеньку

[1]) Там-таки, стор. 112.

[2]) Ѳ. И. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 90.

[3]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 160-161, 179—182. [4]) Там-таки, стор. 152.

[5]) Nicetae Choniatae historia, p. 597.

Македонію, перекинулося на Албанію та Тесалію, ба навіть на властиву Греччину.

Олексій III Янгол шляхом пересправ пробував був зав'язати мирні стосунки з болгарами. Але, коли переговори закінчилися нещасливо через надмірні домагання болгар [1]), Олексій III удавсь до инших способів, щоб ослабити слов'ян. Насамперед, він вирішив підтримувати той розбрат, що був поміж болгарськими вождями [2]). Для того він почав протегувати Хризові, щоб потім скористатися з його допомоги проти Асінів, що з ними Хриз був у ворожих стосунках. Та надії Олексія III на Хриза не справдилися. Він не раз обдурював довіру Олексія III й частенько грабував візантійські міста. Похід, що розпочав проти нього Олексій III, закінчився нещасливо. Цар мусів замиритися з ним, визнати його незалежність, ба навіть видати за нього одну з візантійських принцес [3]). Потім Олексій намагавсь скористатися з того незавдоволення проти Асінів, що стало виявлятися поміж деякими значними болгарами [4]). Для того головний начальник над армією проти болгар севастократор Ісаак зав'язав стосунки з болгарською партією, що була незавдоволена з правління Асінів, обіцяючи їй всяку допомогу на випадок державного перевороту. Наслідком цього було те, що один із незавдоволених болгар на ймення Іванко р. 1196-го вбив Асіня й захопив Тернов [5]). Р. 1197-го поліг од убійникової руки й Петро [6]). Тільки-ж імператор Олексій III не використав як слід цих обставин і не подав Іванкові в пору потрібної допомоги. Через це Іванко мусів тікати до Царгороду. Болгарський престіл посів третій Асінь Іван Калоян (1197—1207) [7]), що ставився до греків надто вороже. Цей Іван якийсь час жив у Царгороді, як заручник, і набрався там дуже сміливих політичних та державних ідей, які й почав потім дуже вперто переводити в життя.

Опосівши болгарський престіл, Іван Калоян дуже енергійно повів справу визволення болгарського народу з-під влади Візантії. Нема потреби перелічувати походи та наскоки його на візантійські країни. Щоб схарактеризувати стосунки між Візантією та Болгарією, досить одзначити те становище, що до нього Іван Калоян довів Візантійську імперію на початок IV-го хрестового походу. Р. 1203-го тільки трикутник поміж Царгородом та Адріянополем визнавав владу імперії, бо Іван Калоян не тільки звільнив болгарські землі від грецьких залог, а й заволодів містами Тракії та Македонії. Це призвело

---

[1]) Ibidem, p. 612.
[2]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства стор. 172,
[3]) Nicetae Choniatae historia, p. 665—673.
[4]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 172.
[5]) Nicetae Choniatae historia, p. 618—619.
[6]) Ibidem, p. 621.
[7]) Ibidem, p. 621—622.

до того, що Візантія, коли р. 1204-го хрестоносці обступили Царгород, не мала спромоги суходолом стягнути до столиці військо з властивої Геллади, хоч і там над більшою частиною Пелопонесу панував деспот узурпатор Лев Сгур; а морські стосунки з Гелладою, Азією та островами перерізала венецька флота. Але й власна флота Візантії через недбальство візантійського уряду складалася, як влучно зауважив Микита Хоніят, „з небагатьох поганеньких та прогнилих суденець“ [1]). „Даже та уступчивость,— каже Ф. І. Успенський, — съ которою Исаакъ и Алексій вели себя по отношенію къ Латинянамъ и готовность, съ которою они приняли услугу крестоносцевъ, находитъ себѣ объясненіе въ грозѣ, надвигавшейся съ сѣвера“ [2]).

Через вдалі заходи болгарського царя Івана Калояна, Олексій III примушений був замиритися з ним [3]) на рівних умовах: Візантія й Болгарія обов'язалися мати одних і тих самих ворогів і друзів [4]). Тимчасом, мало не всі країни Візантійської імперії з болгарською людністю відійшли до Болгарії. Отже на Балканському півострові з'явилася досить дужа слов'янська держава, для якої залишалося тільки формально визначити своє становище в колі инших европейських народів. І правда, посівши болгарський престіл, Іван Калоян, за звичаєм того часу, почав добиватися захисту та визнання нової династії й нової держави од найвищої цивільної та духовної влади в Европі [5]) Для цього він ще р. 1197-го зав'язав листування з папою Інокентієм III. Це листування його з папою призвело до того, що Іван Калоян дістав од папи королівського титула. Р. 1204-го в Тернові його коронував папський кардинал. Терновський архієпіскоп здобув од папи сан примаса Болгарії. У подяку за своє коронування Іван Калоян дав папі зобов'язання підлягати Римській церкві, а так само приводити в залежність від неї й всі землі, що він звоює. Але, видко, Івана не завдовольняв королівський титул, бо в подячному листі до папи він уперто продовжує взивати себе імператором, а Терновського архієпіскопа — патріярхом. Надалі ця унія Болгарії з Римом не була міцна. Політичні обставини примусили Івана Калояна шукати зближення з Римом. А коли потім становище Болгарії зміцніло, Іван Калоян і не згадував про свої обіцянки папі [6]).

Коли р. 1204-го хрестоносці звоювали Царгород, то це зовсім змінило стосунки між слов'янською та грецькою народностями на Балканському півострові. Для більшости греків тепер не залишалося нічого иншого, як з'єднатися з болгарами й разом із ними виступати

[1]) Ibidem, p. 717.
[2]) Ѳ. И. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 136—137.
[3]) Nicetae Choniatae historia, p. 709.
[4]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 208.
[5]) Там-же, стор. 209.
[6]) Там-же, стор. 219.

проти хрестоносців. Ще в той час, коли хрестоносці вкупі з Олексієм IV Янголом (1203—1204) взялися підбивати собі ті країни, що визнавали владу Олексія III, вони вже тоді натрапили на відмовлення з боку болгарського царя пікоритися, що видно з таких слів Вільгардуена: „і знайте, що в тій експедиції, в якій ішов імператор, всі греки виходили назустріч, на його веління та волю, заприсягали йому, як своїому господареві, крім одного тільки Івана, що був королем Валахії та Болгарії... Він не здався ні на милість ні на волю імператора“ [1]). Серед мотивів, що спонукали візантійський уряд ще р. 1204-го шукати підпори в хрестоносцях, немаловажне значіння мав страх, що навівали на греків болгари [2]). Після-ж того, як завоювали хрестоносці Царгород, на Балканському півострові була одна тільки активна сила, що могла помірятися з ними. Ця сила були болгари.

Немає сумніву, що зараз-же як засновано Латинську імперію в Царгороді, як хрестоносці, так і болгари добре розуміли, що їм доведеться змагатися за владу на Балканському півострові і що взаємна боротьба поміж ними неминуча. Спочатку болгарський цар Іван Калоян спробував був зав'язати дружні зносини з хрестоносцями й полюбовно поділити Візантійську імперію. Але хрестоносні вожді подивились на цю справу инакше й взяли навіть під сумнів саму політичну волю Болгарії, хоч Іван Калоян в цей час і здобув від папи королівський титул та корону. У відповідь на дружне посольство до хрестоносців, вони, як каже Микита Хоніят, „наказали Іванові відноситись до них в своїх грамотах не як цар до рівних собі, а як наймит до своїх господарів, загрожуючи, що инакше вони візьмуться до зброї, спустошать та спопелять усеньку Мізію, якою він володіє не по праву, прогнавши з неї ромеїв, її законних володарів, а його самого повернуть до попереднього стану“ [3]). Після такої зневажливої відповіди болгарському цареві нічого не залишалося, як з зброєю в руках захищати волю Болгарії. Та незабаром і сами обставини дали зрозуміти болгарському цареві, як йому треба поводитися з хрестоносцями.

Після того, як латини звоювали Царгород, у деяких областях колишньої Візантійської імперії, як от у Трапезунті, Епірі, Гречині та Нікеї, почали утворюватися незалежні від латинів воло-

[1]) Wille-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 202.

[2]) Ѳ. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 244.

[3]) Nicetae Choniatae historia, p. 809. Натяк на непорозуміння поміж болгарами та хрестоносцями зберігся в одному з листів Івана Калояна до папи Інокентія III, де він, між иншим, пише. „De Latinis quoque... scribo sanctitati vestri, ut eis scribatis quatinus distent ab Imperio meo, et sic Imperium meum nullum malum eis facit, neque ipsi nobis parvipendunt. Si forte ipsi conati fuerint contra Imperium meum et parvipenderint eum... non habeat sanctitas vestra Imperium meum suspectum, sed sind universa libera“. Literae Caloioannis regis Bulgarorum ad papam. Vetera Monumenta slavorum Meridionalium Ab Aug. Theiner. T. I. 1198—1549. Romae. 1863. № LX, p. 39.

діння Комнінів, Янголів, Сгурів, Ласкарісів та инш. [1]). Скоро навколо цих володарів почало збиратися багато греків, що не хтіли коритися завойовникам та тікали з тих країн, що їх захопили хрестоносці. Друга частина греків, що залишилася на місці, намагалася запобігти ласки в нових володарів Візантії і звернулася до імператора Болдуїна та инших хрестоносних вождів, пропонуючи їм свої послуги. Але вони з презирством одхилили пропозиції греків [2]). Та й узагалі латини, захоплені своєю перемогою, всяким способом зневажали греків: висміювали їх віру, обряди та звичаї, заводили в зайнятих землях чужий для грецького розуміння лад і посягали навіть на їхню віру, силоміць навертаючи їх до католицтва [3]). Тому значна більшість греків стала шукати притулку на землях болгарського царя та всякими способами допомагати йому в його боротьбі з латинами Іван Калоян залюбки приймав до себе греків і користався їхніми послугами проти латинів. Обурені проти хрестоносців греки, що оточували Івана, намовили його виступити захисником греко-болгарської народности проти латинської переваги, а разом з цим узяти на себе завдання оживити в Візантії втрачене імператорство [4]). Цим визначався план усіх дальших вчинків Івана Калояна. Тимчасом хрестоносці зовсім не здогадувалися про плани болгарського царя.

Звоювавши Царгород, імператор Болдуїн вирядив кілька експедицій до Тракії та Македонії; легко захопив тут деякі міста й поставив у них свої залоги. В той самий час Боніфацій Монфератський захопив Солунь і деякі міста в Епірі та Тесалії. Потім мало не всі військові сили хрестоносців вирушили до Малої Азії, щоб звоювати східні провінції імперії. Через це західні провінції залишилися без належної охорони. Це був слушний момент для греків і болгар розпочати загальний рух проти латинів. І справді, під керуванням Івана Калояна греки підносять повстання проти латинів і організують народню війну. „Іван,— повідомляє Микита Хоніят,— розпускає греків, що перейшли до нього, кожного на його батьківщину, наказавши їм усіма засобами підготовувати повстання та шкодити латинам, поки він сам на що-небудь зважиться [5]). Разом з греками підняли повстання й болгари. Повстання було щасливе. Успіхові його сприяло те, що в той час головні сили хрестоносців рушили на схід імперії проти Нікеї та Трапезунту, де утворилися незалежні від латинів грецькі деспотства. А західні провінції, сусідні з Болгарією, залишилися трохи чи не без захисту. З такого становища греки й скористалися з успіхом. Усенька Тракія та Македонія заворушилися.

---

[1]) Nicetae Choniatae hystoria, p. 841—842.

[2]) Ibidem, p. 808 — 809.

[3]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства. Приложенія, стор. 75 — 77.

[4]) Там-же, стор. 245 — 246.

[5]) Nicetae Choniatae historia, p. 808 — 809.

Повстання набуло величезної сили й тягло за собою поголовне винищення латинів. До Болдуїна звідусюди надходили дуже тривожні чутки: греки повстали скрізь і винищують латинів. Хрестоносці мусіли зовсім залишити Балканський півострів. Навіть у найближчому до Царгороду місті вони не могли залишатися, „бо тутешня людність заприсягла болгарському цареві нищити латинів",— повідомляє Вільгардуен [1]).

По-весні р. 1205-го вожді хрестоносців на чолі з імператором Болдуїном мусіли спішно виступити, щоб придушити повстання. Вони покорили кілька міст у Тракії й підступили до Адріянополя. Але тут їм довелося здибатися з Іваном Калояном. „Болгарський господар Іван, якого греки таємно закликали на допомогу, несподівано напав на нас з безліччю варварів: болгар, куман та инших",— повідомляє папу брат Болдуїна Генрік [2]). Коли 15 квітня р. 1205 стався бій, хрестоносці зазнали цілковитої поразки: на бойовищі загинув цвіт лицарства й взято в полон імператора Болдуїна. Тільки незначній кількості хрестоносців пощастило уратуватись. Хрестоносці, котрі зостались живі, послали на Захід сумні звістки про прикре становище і благали папу готувати новий хрестовий похід [3]). Та оцим не закінчилися злигодні латинів. Сполучене Болгарське та Куманське військо заняло потім усю Тракію й Македонію, а половецькі загони заходили мало не до самого Царгороду. Латини замкнулися в Царгороді й чекали облоги. Даремно Генрік благав папу влаштувати новий хрестовий похід. Папа відмовився проповідувати новий хрестовий похід і рекомендував Генрікові шукати спілки та приязни з болгарами, „бо це буде дуже корисним, як для латинів, так і для болгар",— писав він [4]). Болгарському цареві папа радив замиритися з латинами, причому загрожував, що инакше з одного боку угри, а з другого хрестоносці можуть вдертися в його землі та спустошити їх [5]).

Після такої вдалої перемоги над латинами для болгарського царя відкрилися широкі перспективи. В цей час увесь Балканський півострів був під його владою. Доля латинської імперії в Царгороді деякий час була в руках болгарського царя. Йому залишалося зробити ще крок і звоювати Царгород. Тільки-ж Іван Калоян проминув добру нагоду й не утримавсь на височині свого політичного поклику. Уступаючи тій ненависті слов'ян до греків, що призбиралася віками, Іван дав повну волю помсті, і заодно з половцями руйнував міста між Адріянополем та Царгородом. Жах та смерть

[1]) Ville-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 339.

[2]) Litterae Henrici moderatoris imperii Constantinopolitani. Vetera Monum. Slav. Meridional, ab Theiner, t. I, № LXIII, p. 40.

[3]) Ibidem, № LXIII, p. 41.

[4]) Epistola Henrici fratris imperatoris Constantinop. Ibidem, № LXV, p. 42.

[5]) Epistola Caloioanni regi Bulgarorum. Ibidem, № LXIV, p. 42.

сіяв на своїому шляху гордий болгарин. З другого боку, куди не доходили, або що милували болгари, те своєю чергою нищили латини і тим мстилися грекам за їхню зраду, за їхнє співчуття до болгар та повстання. Боротьба болгарського царя з латинами тривала більш, як два роки й мала такий згубний характер, що Іван здобув прозвисько „Грекобійця", як свого часу Візантійський імператор Василь II заслужив назвисько „Болгаробійця" [1]).

Жорстоке ставлення болгарського царя до греків, що доти були його прибічниками в боротьбі з латинами, примусило їх замислитися, чи краще їм буде під болгарським пануванням, ніж під Латинським. Вагання греків швидко закінчилося не на користь для болгарського царя. Через свою жорстокість до греків, він утратив в них найкорисніших спільників, а разом з тим випустив з рук і Царгород. Греки, що допомагали болгарському цареві, почали переходити на службу до латинів і вже їм допомагати в боротьбі з болгарами [2]). Для національних домагань греків небезпечніш було бачити в Царгороді болгарського царя, ніж латинського імператора. Наслідком цього було те, що вже р. 1206 греки стали на боці латинів. Тепер вони вже не вважали латинське панування за таке небезпечне для себе, як р. 1204.

У цей час особливої ваги набула Нікейська імперія, що стала тепер для греків за огнище незалежности й волі, а разом з тим і за поруку відновлення попередньої величи Візантійської імперії. Поруч розумних учинків Нікейський імператор Федір I Ласкарис (1204—1222) зміцнив становище своєї імперії й дістав до себе повну довіру од греків. Греки побачили, що Федір Ласкарис справді добивається відновити колишню імперію й через це стали спокійно ждати, коли вдарить остання година латинської влади в Царгороді [3]).

Р. 1207 хрестоносці замирилися з Нікейським імператором Федором I Ласкарисом. Домагання болгарського царя ані трохи ні відповідали існуванню Латинської імперії і через це схилили хрестоносців до поступок Нікейському імператорові. З свого боку й Нікейський імператор Федір I Ласкарис погодився дати латинам спокійно володіти тими країнами, що вони зайняли, коли латини й собі визнають Нікейську імперію. Після того латини залишили Малу Азію й усенькі свої сили скерували на боротьбу з болгарами. Але в цей час болгарському цареві Іванові Калояну не довго лишилося панувати. Підчас облоги Тесалоник він упав од руки убійника, що підіслала до нього його власна жінка [4]).

---

[1]) О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 253.

[2]) Ville-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 422.

[3]) Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византіи, стор. 364, 366.

[4]) Там-же, стор. 377. О. Успенскій, Образованіе второго Болгарскаго царства, стор. 255.

Коли Іван Калоян помер, його нащадок Борил (1207—1218) уже не зміг виконувати планів царя Грекобійці почасти через те, що не мав Іванових державних здібностів, а почасти тому, що й сам не міцно тримавсь на престолі. Чимало важило тут і те, що в особі Генріка, що царював на той час у Царгороді, Борил знайшов дуже розумного та енергійного супротивника [1]).

Отак, через одвічну ворожнечу поміж греками та болгарами закінчилася невдачею спроба болгарського царя Івана Калояна утворити на руїнах Візантійської імперії нове Греко-Болгарське царство.

Зовсім инше значіння має участь Балканських слов'ян, надто болгар, у подіях Візантійської імперії за добу IV-го хрестового походу. До р. 1204 слов'яни своїми повстаннями значною мірою підготували занепад Візантійської імперії й разом з тим вселили західнім народам думку про те, що Царгород можна звоювати. Коли потім хрестоносці обложили Царгород, то слов'яни, що повстали проти імперії, відрізали йому зносини з Тесалією та центральною Гелладою, звідки обложена столиця могла мати допомогу, і тим самим сприяли її загибелі. Коли-ж Царгород було здобуто й засновано Латинську імперію, і хрестоносці стали вже загрожувати політичній та релігійній волі Балканських слов'ян, болгари виступили проти хрестоносців і не дали їм остаточно розгромити греків. Тільки через своєчасний та вдалий напад болгарського царя Івана Калояна на хрестоносців під Адріянополем, що відтягнув латинське військо з країв Малої Азії, могла зміцнитися Нікейська імперія, що потім відограла величезну ролю в справі відновлення Візантійської імперії. Инакше утворення Нікейської імперії залишилося-б тільки марною спробою, яких за того часу було багато.

З другого боку й Нікейська імперія, що тоді повстала, мала згубне значіння для Болгарського царства. Рух грецької людности на Балканському півострові, що так вдало розпочав та розумно проводив болгарський цар р. 1205, незабаром набрав антиболгарського напрямку, коли для грецьких людей, одколи зміцнилася Нікейська імперія, з'явилася спромога зосередити на ній усенькі свої сподіванки та чекати з Нікеї визволення від латинського поневолення. Неміцна спілка греків та болгар тоді швидко розпалася, а разом з тим рушилася й спроба заснувати на руїнах Візантійської імперії нове Греко-Болгарське царство. Зміцніла Нікейська імперія р. 1261-го справді стала опорою Візантійської імперії і ще на два сторіччя відсунула остаточне її падіння.

---

[1]) Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византіи, стор. 377.

ДОДАТКИ:

До статті акад. О. П. Новицького „До питання про походження дерев'яної української архітектури" на ст. 156 треба додати:

Ще рукопис XIV віку „Сказаніе о Борисѣ и Глѣбѣ" дає нам зразок того як хата перетворювалась в церкву лиш тим, що на дахові ставили хреста. Див. стор.: 117 і 119, мал. 6.

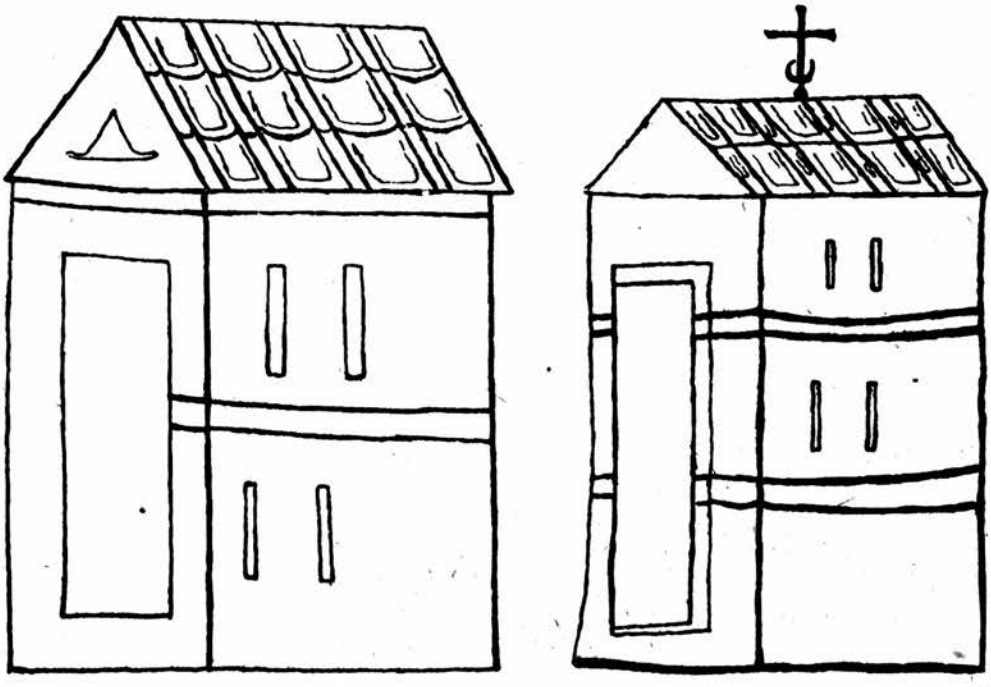

До статті акад. Ф. І. Мищенка „Ἀθίγγανοι — не цигани" на стор. 198, зараз після того, як наведено в двох колюмнах (по грецьки й по українськи) спогад пресвітера Тимофія про Атинган, треба вставити таке:

„Слов'янський переклад свідчення Тимофія утворено ще в Старо-Київській Русі: існував він у старо-руській Кормчій, або инакше кажучи, в найдавнішому слов'яно-руському Номоканоні. Видав його проф. В. Бенешевич р. 1906 за низкою списків, що на чолі їх поставлено так званий Єфремівський список XI — XII в. (див. „Древне-Славянская Кормчая. Трудъ В. Н. Бенешевича, изд. Академіи Наукъ. Пр-градъ 1906 р., ст. 723 — 724). У Київі, завважимо між иншим, можна його читати і в спискові Номоканону, що зберегається тепер в Національній Бібліотеці (рукоп. кол. Дух. Академії, Музей, № 138 являє собою список XV в.).

До речи, роблячи цей додаток, зазначимо, що недавно (р. 1926) в „Еврейской Мысли" проф. В. Бенешевич, подаючи розвідку „К истории евреев в Византии VI—X в." (стор. 197—224, 305—318) побіжно торкається й питання про „Атинган".

Ф. М.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919) — 1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926) — 7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927) — 4 крб.; кн. XI — 3 крб. 50 к.; кн. XII — 4 крб.; кн. XIII-XIV — 4 крб. 25 к.; кн. XV — 3 крб. 50 к.; кн. XVI (друк.); кн. XVII (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к; кн. III (1927), кн. IV й кн. V по 2 крб.; кн. V (друк.).

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) — кн. I - IV (продається тільки в Держвидаві) — 5 крб. 90 к.

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій**. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький**. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — **Ф. П. Сушицкій**. Зап.-русскія лѣтописи, какъ пам. литерат. (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський**. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст**. Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щербина**. Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко**. З історії початків української літератури XIX в. (1924) — 50 коп.

№ 6 — акад. **Аг. Кримський**. Перський театр, звідки він узявсь та як розвивався, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Резанов**. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).

[№ 8] — **Ол. Курило**. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський**. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924) — 1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський**. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926) — 75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін**. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський**. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило**. Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка**. Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. 3. **Проф. Є. Тимченко**. Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925) — 5 к. Див. № 29

№ 14 — **В. Ганцов**. Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча) — 10 к.

№ 16 — акад. **П. Тутківський**. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 та 20 — проф. **Хв. Тітов**. а) Історія книжної справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 18, 32 та 45 — проф. **Є. Тимченко**. а) Локатив в українській мові (1925) — (вичерпано); б) Номінатив і датив (1925) — 75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 коп.

№ 19 — акад. **А. Кримський** та **М. Левченко**. Знадоби для життепису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.

№ 21 — **О. Курило**. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.

№ 22 — проф. **М. Марковський**. Про роман «Хіба ревуть воли?» (Вичерпано).

№ 23 — **Л. Шульгина**. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.

[№ 24] — Російсько-український словник. Т. І-й, під головним редагуванням акад. **А. Кримського** (1924) — 2 крб. 50 к. Т. ІІІ-ій (до ст. 336)—1 крб. 50 коп. (1927).

[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.

[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.

[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926)—2 крб. 70 коп.

[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник. (1926) — 2 крб. 70 коп.

№ 29 — Див. № 13 І, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.

№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.

№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.

№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.

№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, І (1926) — 75 коп.

№ 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.

[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.

№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяковського** (1926)—3 крб.

№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Европі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.

№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.

№ 40 — Трипільська культура. Збірник І (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.

№ 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак **А. Кримського** (1926)—4 крб.

№ 42 — Літопис Величка, т. І (1926) — 3 крб. 25 к.

№ 43 — Археографічний Збірник І, ред. акад. **М. Грушевський** (1926)—3 крб. 75 коп.; ІІ (друк.).

№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.

№ 46 — Історично-Географ. Збірник, І, ред. проф. **Ол. Грушевський** (1927)—1 крб. 75 к.

№ 47 — **Кл Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.

№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.

[№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.

№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія укр. орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.

№ 51 — Юбілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія (1927). — 15 крб.

№ 52 — **М. Возняк.** Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (закінч. друк.).

№ 53 — Збірник: П Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.

№ 54 — Проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінґенські уривки, з знімками (1928).

№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії (1927) — 1 крб.

[№ 56] — Корпус дум (друк.).

№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки І (друк.).

№ 58 — проф. **В. Сиповський.** Україна в рос. письменстві 1-ої пол. XIX в. — 5 крб. 50 к.

№ 59 — **К. Квітка.** Українські пісні про дітозгубницю (друк.).

№ 60 — **Ївга Рудинська.** Листи В. Горленка (друк.).

[№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. **М. Грушевський** (1927) — 4 крб. 50 к.

№ 62 — Акад. **Д. Багалій.** Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Инший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61 набувати можна тільки там).

Ціна 15 карбов.
Prix 15 roubles.